

માનવ

માનવીની યુગોયુગની સાધના ને સિદ્ધિઓનો પ્રેરક પરિચય આપવા અંગે છે.

માનવ

માનવીતી શુભાશી અને લાચારીને પરિહારનારી અધુતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતાના પુરુષાર્થનો પડઘો પાડવા અંગે છે.

માનવ

સાહિત્ય, સંસ્કાર, કલા આદિ વિવિધ ક્ષેત્રે રસાસ્વાદોનું ઘડતર કરવા, તેમાં જોડાણ આણવા અને તેનો વિસ્તાર કરવા અંગે છે.

માનવ

શુભશત અને ભારતના ગૌરવનો સુયોગ્ય પરિચય આપી ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાની એકતાનો તથા શુભર વિશિષ્ટતાનો પડઘો પાડવા અંગે છે.

માનવ-સર્વકોષે માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અંગે છે
માનવ સ્વતંત્ર વિચારધારાનું માસિક બનવા અંગે છે

આ અંક જોઈ ગયા બાદ—

- * અમારી લાવનાનો ચરિકાંચિત પડઘો આ અંકમાં આપને સંભળાશે હોય—
- 1. અમારો આ પ્રયાસ આપની ચરિકાંચિત સમતાનો અધિકારી કયો હોય

તા—

આપનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધસાહાયની માનવને અત્યંત અપેક્ષા છે:

- 1. વલે આલેક તરીકે નોંધાય જશે ?
- 2. બીજાં મિત્રોને બલામળ કરશે ?

1. આપની દ્વારા જોઈ જણુ ભહેરખખરની શક્યતા હોય તો તે અંગે પરિચય કરી ઉપકૃત કરો ?

2. માનવની સ્થાથી આલેક ચોળના (ફા. ૧૦૦ વાળી)માં પોતાનો અને બીજાં મિત્રોને દુણાં મેળવી આપજો ?

અને અંતે

* માનવ ને ગોચ લખાણ મોકલી ઉપકૃત કરો ?

માનવ

[માસિક]

ભહેરખખરના દર

૫.૬૦ રૂબાં ફા. ૨૦
૫.૬૦ રૂબાં ફા. ૨૦
૫.૬૦ રૂબાં ફા. ૧૨૫ (બે રૂબાં)
સાદુ આખુ પાનુ ફા. ૧૦
સાદુ અલધુ પાનુ ફા. ૩૫

નવું માસિક ?

વળી પાછું એક નવું માસિક ?

વરસો થયાં એક નવા માસિકની યોજના હું ઘુટતો રહ્યો છું : પ્રવૃત્તિ, માંદગી ને અર્થનિવૃત્તિ—કોઈ એવો સમયખંડ નથી જ્યારે એ કદના ભારથી દૂર થઈ હોય : માસિક અંગેની અનેક કદનાઓ અને વિચારણાઓની પકડમાંથી લાચાર બની છૂટવા ઇચ્છુ હશે ત્યારેય, છૂટી શક્યો નથી. ફરી ફરી માસિક અંગેની નવી નવી યોજનાઓ પાઝાળતો રહ્યો છું, ને પાંચ દસ પચાસ સો—મિત્રો પરિચિતો સમક્ષ પ્રગટ કરતો રહ્યો છું : સલાહમત્સલાટીકાઓ આમંત્રિતો રહ્યો છું—પત્રવ્યવહારો કરતો રહ્યો છું.

આ બધા સમય દરમિયાન અને આજેય મેં મારી ભતને ઝોછા સવાસો નથી પૂછ્યા, ને ઝોછી વારેય નથી પૂછ્યા : તારું એવું તો તે શું વંધી જાય છે કે પાગલની જેમ માસિક—માસિક કરી રહ્યો છે, જે તને ક્ષણભર જાગીને છવ્યા ફેરું નથી ?

માસિકની જેટજેટલી વિવિધ કદનાઓ અને વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ ધરીધરીને મેં લાંગી છે ને નવી નવી ધરી રહ્યો છું, એ બધાનો ઇતિહાસ કહું તોય આ સવાસોના અતોષકારક જવાબ તમને આપી શકારો નહિ, હું બાલું છું. કિશોરો અને વિદ્યાર્થીઓનું વિશિષ્ટ માસિક, પ્રૌઢોનું વિશિષ્ટ માસિક, ઓએણું વિશિષ્ટ માસિક, સાહિત્યચર્ચાનું વિશિષ્ટ માસિક, સિદ્ધાન્તચર્ચાનું વિશિષ્ટ સામયિક—સર્વમાર્પી રસોનું સાવંત્રિ—સાહિત્ય—સામગ્રી—વ્યવહાર—અન્ય અન્યકાર્યને ?

* એક જમાનાનું 'કિશોર,' એક જમાનાનું 'કૌમુદી,' એક જમાનાનું 'રેખા' ને 'સંસ્કાર,' એક જમાનાનું 'વીસમી સદી,' એક જમાનાનું 'વસંત,' ને એક જમાનાનું 'યુગધર્મ,'—કોની ખોટ નથી ?

* અને શ્વ. રામાનંદ 'ચેટરજીનું' 'મોડર્ન રિવ્યુ' ? શુદ્ધરાતને હજી તો એની જાંખના કરેલી રહી...

ખોટ તો પારાવાર છે : વિવિધ હોય છે ને વિવિધ પ્રકારે છે...કોઈની ખોટ કોઈ ઝોછી જ પૂરી શકે છે ?

માનવ : બન્ધુબારી '૫૮]

એવો દાવો નથી ને એવી શૃંગ્લશ પ્રશ્ન નથી.

અને તોય જેવેન માનવીની આ બધી મથામણો છે, એનો એકરાર કરું છું.

* ક'ઈક એવું 'વાંચુ' છું; કોઈને એવું ક'ઈક વાંચતાં જોઉં છું ને હૈયું પુલકિત બને છે; બધું જુલાઈ જાય છે : સામે કેવળ રહી જાય છે એ વાચન !

* ક'ઈક એવું જોઉં છું; કોઈને એ રીતે જોવા જોઉં—છું ને આંખો ઘોંટી રહે છે : એને વિરામ નથી.

* ક'ઈક એવું મહું છું; કોઈને એ રીતે અનુભવ જોઉં સાંભળું છું ને કાન ત્યાંના ત્યાં જ કરી સ્થિર થઈ જાય છે.

* ક'ઈક એવું અનુભવું છું ને બીજાં કોઈને એ રીતે અનુભવતાં અનુભવું છું ત્યારે હૈયું ધન્યતા પામે છે.

આ બધી અનુભૂતિઓ ક'ઈ હમેશાં સુખ ને આનંદની નથી; દુઃખ ને વેદના ભરપૂર થે હોય છે. આ બધી અનુભૂતિઓ ક'ઈ શાશ્વત સ્વરૂપની નથી : ક્ષણિક થે છે, ને આ બધી અનુભૂતિઓ હમેશાં સાર્વત્રિક થે નથી હોતી, અંગત ને રચાનિક થે હશે.....

અને છતાં—એ બધી કોઈ ને કોઈ રૂપે પ્રગટ થાય છે ત્યારે દેહલી આત્મીય ને જીવંત બની જાય છે. દેહલી બિનજીવત ને વ્યાપક બની જાય છે.

સમજ ને ભાવક બને ધન્યતા અનુભવે છે !

માનવીની—કેવળ માનવીની ચેતનાનો આ દેવો અદ્ભુત વિસ્તાર !

અને છતાં.....?

લાખલાખો માનવીઓ હરેરાજ મહેનત કરે છે; જમીન ખેડે છે, પાન કાપે છે, કપડું વણે છે, હોડી હોડે છે, રાત ને દિ મજૂરી કરે છે, રિપસરર ગુમાસ્તી કરે

છે, અરધી રાત ઢસરડા કરે છે: હાથમાં ચાકાં પડે છે ને તોય અરધું પેટ ભરાતું નથી—ત્યાં આરામની તો વાત જ શી ? કુટુંબ કરી નિરાંતે જીવવાનું મળતું નથી, ઘર જેવું ઘર બાંધી નિરાંતે રહેવાનું બનતું નથી, ત્યાં જ્ઞાન, ચિંતન, વિજ્ઞાન, સંસ્કાર, કલા, સાહિત્યની તો શક્યતા જ શી ?

ને શિક્ષિતો સાચું જોઈ છે...શિક્ષિકા, દાકતરો, વકીલો, તંત્રીઓ, પ્રોફેસરો, પંડિતો, કલાકારો ને સાહિત્યકારો સાચું જોઈ છે: મોટા ભાગનાની શી હાલત છે ? ઢસરડો જ ઢસરડો !

સર્વત્ર—જીવન ખાલી ખમ ! કદાચ એય અનુભવના જેટલી શું જાણ નહિ ! કેવી કડુણા ?

કેટકેટલી અનુભૂતિઓ નિરંતર અડીઅડીને પસાર થઈ રહી છે...પણ એના સ્પર્શનું કોઈ ચિહ્ન સરખું નહિ !

કેટકેટલી ધટનાઓ—રોજની રૂઢિગત બની એની યાદ ને એનો આધાત શમાવી બેઠી છે ! એનો આનંદ ને ઉલ્લાસ શમાવી બેઠી છે ! જાણે છુદ્ધિ ને ભર્મિનો સેતુ જ કપાઈ ગયો છે ! જાણે માનવી—માનવી વચ્ચેનો માનવીય તંતુ જ ઉઠાઈ ગયો છે ! એક છેડે, પ્રીતની એક આછેરી લહરી ને બીજે છેડે એટમ યુદ્ધની ધોર સર્વાનાશી દુર્ઘટના—એકેનો સ્પર્શ જ નથી ! ઘંટડી દબાવ્યે રાખો, ધલેકિટ્ટકોનો ‘ટય’ જ થતો નથી; પ્રીતની ઘંટડી વાગતી નથી; ને ચતુનો ઘંટ વાગે છે તોય સંભળાતો નથી ! સંભળાય છે તોય ઝોંકાવતો નથી; ને ઝોંકાવે છે ત્યારેય ‘લાચારી’ થી વિશેષ કંઈ પ્રેરતો નથી !

માનવી ખાલી ખમ બની ગયો છે ?

‘અતિ પ્રચુરતાની રિક્તતા’—માર્ક્સ—એ ગણે આલોચિક કુજનું આર્થિક વિવરણ કરતાં કહેલું—અં વિધાન આજે તો માનવીના આંતરબાહ્ય સમગ્ર જીવનનું સત્ય ઉકેટ રીતે પ્રગટ કરી રહ્યું છે.

અને ત્યારે—

નિખારણ પંડિતનો દુર્યકો યાદ આવે છે : (આ અંકમાં ‘એક કવિનો જન્મ ’) આટઆટલું રહસ્ય, સત્ય, રૂપ, માધુર્ય, વિખ્યાસની કવિતામાં વરસો થયાં સંપ્રહાઈ દટાઈ ને

પડ્યું છે. અમ ગ્રામવાસીઓનું જીવન એના પિના જેવું ખાલી ખમ છે !

કેવો અજંબો ! જીવનમાં ને જગતમાં બંધાં કયાંય ને લે કોઈ સત્ય છે, લાવડય છે, ને માંગડય છે—એ બધું પામનાનો અજંબો ગ્રામકાગામના એક અપદ માનવીને હૈયે જાગ્યો; ને એ કવિ બની ગયો.

અજંબો—અનુભૂતિનો અજંબો એક વાર જાગી જાય... એક વાર બેચેની બેચેની જ વ્યાપી જાય...કવિ નહિ તોય ‘માનવ’ તો બની જ જવાશે !

માનવીને આજે શાની ખોટ છે ? સેંકડો ચિંતનો, સમ્બંધો, સંશોધનો, ને સિદ્ધિઓનું ભાધું સામે જ પડ્યું છે. અપરંપાર સાધન—સામગ્રી ને સમવડોના દગ ખકકાયા છે...ને એ સૌ પ્રાજ્ઞની કુશળતાઓ, યાતનાઓ ને નિષ્ઠાઓની તવારિષોય હજી એવી ને એવી તાજગીભર્યા ને નીતર્થો સ્વચ્છ છે !

માનવીને આજે કશાની ખોટ નથી—જો એકવાર ‘માનવ’ બની જવાય...એકવાર અનુભવવાનો અજંબો જાગી જાય....

બંગાળના ગ્રામકાગામના એક અર્ધશિક્ષિત નિખારણ પંડિતને હૈયે જાગ્યો, તે બીજી રીતે, બીજો ક્ષેત્ર, બીજો સ્વરૂપે ગુજરાતનાં લાખલાખોને હૈયે શું કામ નહિ જાગે ?

નિખારને હૈયે જાગ્યો, ને એક બીજા હૈયે જો આટલી ખોટ લાગી...તો,—ગુજરાતમાં જાણેઅજાણે, સ્વપ્નસ્વપ્નપણે કોઈ ને કોઈ અજંબાની અકળામણ અનુભવતાં ને એ દ્વારા કોઈક વિશેષ અનુભવવા મજાતાં ને સત્ય, સૌંદર્ય ને માંગડયની અખના કરતાં જોણાં હોય કોઈ ? એ જોતા જીવનમાં જોણો ચમત્કાર શક્ય છે શું ?

આ પ્રવાસ એ સૌના પ્રવાસનો જ પડ્યો બનો એવી અભિલાષાએ...તો, ‘માસિક’ કાંદવાનાં અનેક નક્કર જોખમોનો પૂરો ખ્યાલ છતાં, રહેવાયું નહિ ને અપભ્રાવી બેઠો છું....

—સંપાદક

ગાંધીજી : વ્યક્તિ વિભૂતિ વિચાર

—ભોગીલાલ ગાંધી

૩૦મી જાન્યુઆરી.....

ગાંધીજીનો ૧૦મો નિર્વાણ-દિન છે.

કેવળ દસ જ વર્ષ હજી તો વીત્યાં છે, તોય જાણે એવું લાગે છે કે, આપણા જીવનમાંથી ગાંધીજી એટલી ઝડપે ભૂંસાઈ રહ્યા છે કે, બીજાં કોઈ મહાપુરુષ માટે ઇતિહાસમાં આવું નહિ જન્યું હોય....! કેવળ દસ જ વર્ષમાં તો ગાંધીજીના જીવન સાથે જાતગ્રાંથ ગનેલાં સત્ય, અહિંસા ને બ્રહ્મચર્ય (એકાદશ્ય વ્રત), ચરખો, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, હિંદુસ્તિસ્લમ એળલાસ, દ્રશ્યપણાની ભાવના, સત્તા વિનાની સેવા, અને રામરાજ્યનો આદર્શ—આ બધાંની બાળ કાઠવા દીવો લઈ દૂંદવા નીકળવું પડે એવું નથી લાગતું શું ?

આપણા સૌના વ્યક્તિગત જીવનમાં કહો કે સામૂહિક જીવનના પ્રતીક સમી સંસ્થાઓ ને રાજ્યતંત્રોમાં કહો—મોટે ભાગે આ બધા આદર્શો ને સૂત્રો કેવળ ચોલાનાં નથી બની ગયાં શું ? ગાંધીજીના આત્માને આપણે કેટલી સહેલાઈથી વિદાય આપી દીધી છે ? ...

એક બાલુ આપી લાગણી ચાય છે, ને એ સકારણ્ય છે, તો વળી બીજી બાજુ એમેય થાય છે કે આપણે ગમે તેટલો ઉવેળીએ તોય, ગાંધીનો આત્મા આટલો સહેલાઈથી અને આટલો જલદી આપણને ને છોડી જાય એમ નથી.

ગાંધીજી એક વ્યક્તિ તરીકે ગમે તેટલા જલદી ભૂતાર્થ રહ્યા હો, ને આપણા વ્યક્તિગત જીવનમાંથી ને તંત્રોના પ્રાદ્ય માળખાંમાંથી ગમે તેટલી ઝડપે ભૂંસાઈ રહ્યા હો, પરંતુ ગાંધી જે ‘વ્યક્તિ’ મઠી ‘વિચાર’ બની ગયેલ છે એ તો હવે કેમય આપણને છોડી જઈ શકે એમ નથી.

રાષ્ટ્રીય સ્મૃતિનો કીર્તિયો

‘બીજું’ જાણું ગાંધીનું કયું ફળો ને ફળો, પરંતુ ભારત જેવા એક વિરાટ દેશને, જગતની એક બલિષ્ઠમાં બલિષ્ઠ પરદેશી રાજ્યસત્તાની પકડમાંથી સુક્તિ અપાવતાં એણે ચોળેલો કીર્તિયો શું જગત કદિય બૂલી જઈ શકશે ? બલકે જ્યાં લગી આ ધરતી પર કોઈ ને કોઈ પરદેશી હકૂમતોનાં ચાણું કોઈ ને કોઈ દેશની છોતી પર ચઢી બેઠેલાં રહેશે, ને જ્યાં લગી ‘રાષ્ટ્રસુક્તિ’ની સહજ જ્યોત માનવહૃદયામાં જલતી રહેશે, ત્યાં લગી ગાંધીએ હાજવેલો ‘ભારતીય સુક્તિનો રાહ’ કોઈ દેશ કહી ઉવેળી શકશે ?

કેવી અજળ પરિસ્થિતિ ! વિચાર તો કરો—

* હુનિયાના એક અતિ વિકસિત અને બહિષ્ક શાહીવાદની પકડમાં સૈકાંઓ થયાં આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક ને સાંસ્કારિક—અતુલિય શોષણમાં રોજાચેલો રાંક હીન હીન શો ભારત દેશ ! કોઈ ક્યાં જ શ્વેતો વિનાનો ને શ્વેતોની તાલીમ વિનાનો, મૂઠીભર પરદેશીઓની અમોઘ સુદસામથી સામે લગભગ લાચાર બેવે બારત દેશ !

ગાંધીજીએ ભેયું કે અંગ્રેજોને વિનંતિ કરી સમજાવવામાં, ભારતના ન્યાયની પાત હુનિયા સમક્ષ રજૂ કરવામાં અને ઠરાવો, અરજીઓ, ને ઉઠાપોષો દ્વારા રાજ્યસત્તા ઉપર દબાણ આણવામાં ભારતના અનેક સપૂતોએ (ફિરોજશાહ મહેતાથી માંડી ગોખલે) વરસો લગી ભત ઘસી નાખી હતી; ને એ બધાની નિષ્ફળતા ભેઈ અઠળાઈ જીટેલા ભારતના અનેક નામી-અનામી શહીદોએ (ખુદીરામ બોલથી માંડી ભગતસિંહ) શ્વેત આતંકવાદના રાહ પર પ્રાણની આહુતિઓ આપી ફીધી હતી, અથવા આંદામનની પાતના-ઓ વરસો લગી વેદી હતી.

ગાંધીજીએ આ સૌની કદર કરી, સૌને અંજલિ અર્પી; પરંતુ બેમાંથી એકેય રાહ પર ભારતને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી એનીય એમને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી.

* ગાંધીજી સામે વ્યવહારુ સમસ્યાય જળરજસ્ત હતી: ભારત સૈકાંઓથી નિઃશસ્ત્ર હતું. તેની આ ઐતિહાસિક નિર્બળતાને પ્રખર શક્તિમાં ફેવી રીતે ફેરવી નાખવી ? ઉઝ કોટી પ્રબળા નૈતિક ભેરસાને લોકલઠતમાં ફેવી રીતે પલટી નાખવો, ને એના મનોબળને અંત લગી ટકાવવો ?

ગાંધીજીએ આરંભમાં નાના પાયા ઉપર સામૂહિક સ્વરૂપે આફ્રિકામાં શાંતિમય કાનૂનભંગને અખતરો કરી ભેયો હતો, ને તેનાં નાનકડાં પરિણામોમાંથીય તેમને ભારતની વિરાટ સમસ્યાની આવી હાથ લાગી ગઈ હતી....

—શાંતિમય કાનૂનભંગ, સરકારી તંત્રોનો અસહકાર, પરદેશી માલનો બહિષ્કાર: અને પરદેશી કાપડની હોળીય.

નિઃશસ્ત્ર પ્રબળા નૈતિક ભેરસાને પ્રગટાવવા અને ટકાવવા આ કીમિયો કામ આવી ગયો !

પરિસ્થિતિની વિવશતામાંથી ક્રાંતિકારી શક્તિનું સર્જન

ગાંધીજીએ પરદેશીઓ પ્રત્યેના પ્રબળીય રોષનું રૂપાંતર કયું—પરદેશી કાપડ પ્રત્યે રોષ વાળીને !

* ગાંધીજીની પારદર્શક આંખ ગમે તેવી લાચાર પરિસ્થિતિમાંય ક્રાંતિનાં નવાં મૂલ્યો પારખી લેતી હતી. ભલે કૉંગ્રેસ કેવળ રાજકીય વ્યવહાર પૂરતો જ શાંતિમય પ્રતિકારનો માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો; ગાંધીજીએ આ તીક્રૂટી અહિંસાની સામાજિક અહિંસક શક્તિ રૂપે પ્રતિષ્ઠા કરી.

ભારતની પ્રજા સફળ રીતે દુરમન સામે હથિયાર તો લઈ શકનાર નથી: એ પરિસ્થિતિની સા હતી. પરંતુ પ્રજા શત્રુનાં હથિયારો સામે નીડર બની જીભી તો રહી શકે ને ?—ગાંધીજીએ યતિની વિવશતાને નવું સામાજિક ક્રાંતિકારી રૂપ આપ્યું....

ને ગાંધીજી પ્રથમ પંક્તિના રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકાર બની ગયા.

૧૯૨૦થી ૧૯૪૭—એક પરથીસીમાં તો જગતની સૌથી અલિષ્ટ સલ્તનતને ઉઘાળા બરવાનો વારો આવ્યો !

ખરેખર શું આવો અમત્કાર શક્ય હતો ? કે પછી અચાનક જ ગાંધીજીને તુલ્કો લાગી ગયો ?
ક્રાંતિનું વિજ્ઞાન

ઇતિહાસમાં આ પૂર્વે અનેક રાષ્ટ્રોએ પરદેશી સલ્તનતને પોતાની ધરતી પરથી નામશેષ કરવા અનેક વરસો લગી જંગ ખેલ્યા હતા—ચાલનાઓ વેડી હતી; કુરબાનીઓ કરી હતી; ખુલ્લી ને શુપ્ત બંડખોરીના રાહ લીધા હતા; ફંડ, ભય, ભેદનો ઉપયોગયે કરી લીધા હોતો, ને ‘એન ફેન પ્રકારે’ સફળ સંઘ્રામ માટે મર્યા મર્યા હતા : કયાંક સફળ થયા હતા, કયાંક નિષ્ફળ.

ઇતિહાસના આ અનુભવોના પાયા પર તો ‘ક્રાંતિનું વિજ્ઞાન’ રચાયું હતું.

તેમાં વળી એવા ય અનુભવો થયા હતા કે, ‘રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા’ના નામે આમ જનતાની કુરબાનીઓનો ઉપયોગ કરી, ઉપલા વર્ગોએ સત્તા પર આવ્યા પછી શોષણ અને જુદમની ચક્ષીમાં પ્રજાને પીસવાનું આહુ રાખ્યું હતું : રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના નામને લાંછન લગાડ્યું હતું.

પરિણામે ‘રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિના વિજ્ઞાન’માં એક નવો પાઠ ઉમેરાયો હતો :

* સ્વરાજની લડાઈમાં ઉપલા વર્ગોનું વર્ચસ્વ ન હોય તો જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો જંગ આખર લગી ખેલી શકાય; તો જ, સ્વરાજ આવ્યા પછી, ધરની અંદરના શોષક બળો—રજવાડી, જમીનદારી અને ઇન્દરદારી બળો સામે પ્રજાનું હિત સાચવી શકાય; ને તો જ સ્વરાજનું સુફળ પ્રજા આખીને આપવા મળે.

અને આવી ‘વૈજ્ઞાનિક લોકક્રાંતિ’ના સફળ સૂત્રધાર રશિયાના રાહબર લેનિને એવાય સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો કે, ૧૯૧૭ની સોવિયેટ ક્રાંતિના વિજય પછીનો યુગ શાહીવાદના અંતનો અને સમાજવાદનાં નવાં પગરણોનો યુગ છે. આ યુગમાં કોઈ પણ દેશના મૂડીવાદી વર્ગો શાહીવાદ સામે અને ધરની અંદરના શોષક જમીનદારી-રજવાડી-ઇન્દરદારી બળો સામે આખરી નિર્ણાયક લડત આપી જ નહિ શકે. એ વર્ગોની નેતાગીરી નીચે હવે મૂડીવાદી લોકશાહી ક્રાંતિ (ખૂબી ડેમોક્રેટિક રેવોલ્યુશન એટલે કે રાષ્ટ્રીય આઝાદી) સુદાં પામવી શક્ય જ નથી....તો પછી સમાજવાદી ક્રાંતિની તો વાત જ શી ?

લેનિનના આ સિદ્ધાંતમાં, યુરોપને લક્ષમાં લેતાં, ઘણું તથ્ય હતું. પોતાના દેશ માટેય તો એ નીવડેલું સાચું હતું. પરંતુ શું એ સાંપ્રતિક ને શાશ્વત સાચું હતું ? ભારત જેવા સાંસ્થાનિક દેશ માટે આ સૂત્રનો શો અર્થ હતો ?

વિજ્ઞાનનું વિફલત્વ

દુર્ભાગ્યની વાત તો એ છે કે ભારતની રાષ્ટ્રીય લડત અને ગાંધીજીને યુરોપીય લોકક્રાંતિમાં એસાડી દઈ, જગતનાં પ્રગતિકારક ને ક્રાંતિકારી બનાવે અને બળોનો જે લાભ ભારતને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેનીય ઉપેક્ષા કરી, વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિના અભ્યાસીઓએ દાટ વાળ્યો. અને લેનિનની ‘ચિંતિસ’નો જડ અર્થ કરી બેઠા, એમણે તો ‘નસીબવાદીઓ’ની જેમ ‘એશ’ એઈ નાખ્યા :

* ગાંધીજીની નેતાગીરી બ્રિટિશ શાહીવાદ અને રજવાડી-ઇન્દરદારી બળો સામે સ્વરાજની નિર્ણાયક લડત લડી જ ન શકે,

પરિણામ એ આબુ' કે—

* ગાંધીજીને માગે' સ્વરાજ આબુ'ય ખરું; પણ ત્યારે વૈજ્ઞાનિક-ક્રાંતિકારીઓએ એને 'સ્વરાજ' કહેવાની જ ના પાડી ! ને થોડાંક વર્ષોમાં, એક પછી એક ફેરે પ્રગતિ સધાવા માંડી : રાજશાહી નામશેષ થવા માંડી ને જમીનદારશાહીના પાયા હાલવા માંડ્યા, ઉદ્યોગો ને અન્ય મોરચેય નવી સિદ્ધિઓ ફળી ત્યારેય, 'આવા કહેવાતા સ્વરાજમાં આવું કશું બની જ ન શકે, માટે બન્યું જ નથી'—એ જ રટણ એમણે ચાલુ રાખ્યું; અને પં. નેહરુએ ગાંધીના રાહ જુદને આરે આવી ઊસેલા જગતને સહઅસ્તિત્વના પાયા પર શાંતિનો રાહ ચીંધ્યો.... ત્યારેય એનાં અમત્કારિક પરિણામો સમજવા કે સ્વીકારવા જેટલીય સુધયુષ ન રહી ! ખેર....

રાષ્ટ્રીય કમલેરી

ભારતના હુમાંગ્યે, શરૂઆતથી 'ગાંધી-માર્ગ' અને 'વૈજ્ઞાનિક-ઉદ્યમ-માર્ગ' વચ્ચે કદી સાચો મેળ ન ખાધો.

એવું થયું હોત તો ? તો—

* ઉદ્યમોની નિષ્ઠા, કુરબાની, અભ્યાસવૃત્તિ અને શિસ્તનો લાભ રાષ્ટ્રીય લડતને સારો એવો મળ્યો હોત ને ઉદ્યમોની વિકૃતિ થતીય અટકી હોત, અને કદાચ વધુ સ્વસ્થ અને સખળ પક્ષ તરીકે તેમનું નિર્માણ થવા પામ્યું હોત.

અને તો—

* રાષ્ટ્રીય આગાહીના આંદોલનમાં જે અનેક કમલેરીઓ રહી ને જેનાં પરિણામો હજી આજેય લોગવીએ છીએ (સમાજવાદી ધોરણનો સ્વીકાર કર્યો પછી તે માગે' આગળ વધવામાં આડે આવતાં હિંતોની આડખીલીઓ) તેય ઘણે અંશે દૂર થઈ હોત.

ખરેખર શું એ અશક્ય હતું ?

ચીનમાં સુનયાત સેનની સરહારી નીચે એ શક્ય બન્યું હતું....

ભારતમાં એ ન જ બન્યું !

ગાંધીજીની લાક્ષણિકતાઓ

એમાં વળી ગાંધીજીની 'વિચિત્રતાઓ'ય કાંઈ એછી હતી ?

એક બાબુ પરદેશી સત્તાને થયતાની કહી પડકારે છે, ને બીજી બાબુ તેની મૈત્રીનો દાવો કરે છે; એક બાબુ, ધ્રિંટનની મુશ્કેલીનો લાભ લેવાનો દબ ઈન્કાર કરે છે—ને બીજી બાબુ લાચાર બની 'કરેગે આ મરેગે'ની આખરી લડતનું રણચીંથું ફૂંકે છે; એક બાબુ આમજનતાનાં સામૂહિક આંદોલનો અને નાકરની લડતો તથા સત્યાગ્રહોનું ઉચ્ચ હથિયાર ઉગામે છે, ને બીજી બાબુ 'ચૌરીચૌરા' જેવામાં પ્રબળપક્ષે હિંસાનું નાનું છમકડું થતાં, જ અત્યાચારી હિંસક સરકાર સામેની લડત મોફૂં કરી દે છે ! એક બાબુ વાઈસરૉયને લડતનાં આખરી 'અટ્ટીમેટમ' મોકલાવે છે, ને બીજી બાબુ લડત ટાળવા બને તેટલા નીચા નમી સમાધાનના પ્રયાસો કર્યે રાખે છે ! તો વળી—સત્યાગ્રહના જંગી બુવાળની અધવચ્ચે જ કોઈ તુક્કો સૂઝી આવે છે ને બાતે ઉપવાસ આરંભી દે છે.... 'લડત' લટકી પડે છે ! અથવા અનેકવાર, એવા

મુદ્દાઓ પર 'સમાધાન'નો અંગૂઠો આપી આવે છે, જે વાંચી એમના નીકટતમ સાથી (પં. નેહરુ જેવા) આઘાત પામ્યા વિના રહેતા નથી !

ગાંધીજીની મર્યાદા

સાચી વાત છે: ગાંધીજીની વિચારધારા અને પ્રવૃત્તિમાં 'લોલુક'નું સુશ્લેષ માળખું યથાતથા જળવાઈ રહેલું જોવા ઇચ્છનાર નિરાશ જ થાય; નીકટનો હોય તો મુઝાય ને દુઃખી થાય; ને પરાયે હોય તો એને એમાં ખંધી રાજરમત દેખાય !

પરંતુ—

ઇતિહાસના ઘડનારા ઇતિહાસના કાનૂનોને હમેશાં ઓછા વળગી શક્યા છે ?

ગાંધીજીએ ભગ્નત રીતે ને અભગ્નત રીતે, ઇતિહાસના અનેક કાનૂનો ઉઘાડ્યા ને ઊભટા-મુભટા કર્યા.

અને ગાંધીજી બહુશ્રુત અભ્યાસી, પંડિત, આચાર્ય, શાસ્ત્રકાર, યિસિસ-લેખક કહી હતા નહિ. એમની એવી વૃત્તિય નહિ. 'આ કમભેરી ન હોત તો કેહું સાદું !' એમિય વિચારો વિના નથી રહેવાતું.

પણ, ગાંધીજીને હાથ બે કોઈ બહુ હોય તો પ્રજાની નાઠ હતી. તે એટલી હંફે કે મા એના બાળક સાથે રમે એમ સહજ રીતે પ્રજા સાથે 'રમતા' હતા.

અને એમાંથી જ એમને નવી રમતના ઢાવની સૂઝ પડતી હતી.

૨૦મી સદીનો અમત્કાર

૧. રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિનાં બધાં વિસાનો બાલુ પર મૂકી દઈ, દુરમનનાં લોહી રેડવાની પરિસ્થિતિ જ ઊભી થયો વિના, ને પ્રજાનું ઓછામાં ઓછું લોહી રેડીને એક માનવી ભારતને સ્વતંત્રતાની મઝિલે સુખરૂપ પહોંચાડી આવી શક્યો એ શું ૨૦મી સદીનો નાનોસૂનો અમત્કાર છે ?

૨૦મી સદીનો આ અમત્કાર ?

ખરો, પરંતુ—

ગૃહ રહેરમય નહિ; ને અચાનક લાગી ગયેલ તુફાનજ પણ નહિ.

યુગે યુગે ઇતિહાસમાં એવા તખ્તઓ આવે છે જ્યારે ક્રાંતિ માટે બાદ્ય પરિસ્થિતિ પાકી રહી હોય છે; આવી બાદ્ય પરિસ્થિતિના અભાવ હોય ત્યારેય, મહાન વિભૂતિના મંત્રો, સૂત્રો ને તપસાધનાનું યત્નિયત ક્ષણ તો સમાજને મળે જ છે; પરંતુ એનું સંપૂર્ણ ક્ષણ-ફલશ્રુતિ થતી નથી.

પ્રત્યેક ક્રાંતિ માટે પરિસ્થિતિની પકવતા અપેક્ષિત છે જ.

પરંતુ સમજવા જેવું રહેરમ તો એ છે કે, પરિસ્થિતિ તો પાકેલી હોઈ શકે છે; પરંતુ એના અંતરંગ પહેચાનનાર પારખુ (વ્યક્તિ, પક્ષ) વિરલ હોય છે, ને એ પારખ્યા પછી એને ક્રાંતિની આકૃતિમાં કંડારી શકે એવા શિલ્પી અતિ વિરલ હોય છે.

નિષ્ણાયક તત્ત્વ

બાદ્ય પરિસ્થિતિનું અસ્તિત્વ અલભ્ય મહત્ત્વનું છે; પરંતુ ભગ્નત રીતે એનો ઘાટ ઘડનાર એતના શક્તિ—શિલ્પી જ છેવટે તો નિષ્ણાયક છે. લેનિન સુક્ત રશિયાનો શિલ્પી બન્યો એનો યશ પ્રથમ વિશ્વ-યુદ્ધની પરિસ્થિતિને નથી, ને આર્યું રશિયા જગતના શાહીવાહની નબળામાં નબળી કડો હતી તેય નથી (એ બંને મૂળભૂત મહત્ત્વની ઉપકારક ઘટના હોવા છતાં); અને ગાંધી સ્વાધીન ભારતનો આગ્યવિધાતા બન્યો,

એમાં જાગૃતિક પરિસ્થિતિની અનુકૂળતાઓ અલગત ઉપકારક છે; પરંતુ નિર્ણાયક તો ગાંધીની ક્રાંતિ-દષ્ટિ જ છે—જે આઠા પરિસ્થિતિની કમજોરીમાંથી નવી શક્તિનું સર્જન કરવા સમર્થ બની—અને તેજ, જગતે કદો નહિ સ્વીકારેલા ને સ્વીકારવા યોગ્ય જ નહિ લેખેલા એવા અપૂર્વ ભાગે !

દ્વિતીય આર્ષદષ્ટિ

* અને ગાંધીજીની અતિ દ્વિતીય આર્ષ દષ્ટિનું સહસ્ય તો જેમ જેમ યુગ વીતતો જાય છે તેમ તેમ વધુ સ્ફુટ થતું જાય છે. ગાંધીજીની હયાતિમાં અણુ યુગની આજની સિદ્ધિઓ અને શક્યતાઓ આટલી નહ્મર બની ન હોવી, સ્પષ્ટ પણ ન હતી. અણુ યુદ્ધનાં સત્યાનાશી પરિણામોની આટલી ચોંકાવનારી બહુ અને કલ્પના સુદર્શ કોઈને ન હતી.

છતાં ગાંધીજીની યુગભેદી દષ્ટિને એ વાત સમજાઈ ગઈ હતી કે હવે બસ્માસૂરની વાત બનવાની છે: એટલે બોમ્બનો સર્જનારો ને બીજા પર નાખવાનો પ્રયોગ કરનારો પોતે જ હવે બચી શકવાનો નથી !

ગાંધીજીએ ભલે અસ્પષ્ટપણે પરંતુ અંતરના ઊંડાણમાં એ વાત ભેદી લીધી હતી કે હવે જગતમાં સર્વત્ર અને સર્વદેશો દિ'સાની શક્તિને ઝોટ આવી રહી છે: પરિસ્થિતિ જ અહિંસાને નવી પ્રતિષ્ઠા આપી રહી છે:

આજે પરિસ્થિતિની વિવશતામાંથી શાંતિ અને સહઅસ્તિત્વની શક્યતા બગી ઊઠી છે; અને ગાંધીના એ દર્શનને પં. નેહરુ પંચશીલ અને સહઅસ્તિત્વનાં સૂત્રો દ્વારા મૂર્તરૂપ આપવા મથી રહ્યા છે. પરિણામ એાહું અમતકારિક છે ?

—યુદ્ધને આવી ઊભેલી દુનિયાનું સહઅસ્તિત્વ પ્રતિ સંચલન.

—તમામ સંઘર્ષોના ઉઠેલ હિંસા, યુદ્ધો ને શસ્ત્રોને બદલે સહચર્ચા, સહવિચારણા, વારાધાટો અને જીવનની નહ્મર સરસાઈ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો વધતો જતો આગ્રહ.

—જગતની કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓએ સુદર્શ સમાજવાદ્યુદ્ધાંના રાહ અંગે શાંતિમય અને પાલોમેન્ટરી-રાહમાં બહાર કઢેલી શ્રદ્ધા.

ઉપરાંત—

—આફ્રિકા, લેટિન અમેરિકા ઇત્યાદિની પ્રજાઓના અન્યાયો સામેના વધતા જતા સત્યાગ્રહી અહિંસક પ્રતિકાર; ઇજીપ્ત જેવા મૂઠી જેટલા દેશોના બ્રિટિશ શાહીવાદ સામેના અણુનમ વિજયી મોરચા; ને ' પોતિકી ' સરકાર અને ' મિત્ર-રાષ્ટ્ર 'ના સૈન્યની આપણુદી સામે હંગેરીના કામદારો ને નાગરિકોની કંડી ભેઠી લાંબો હડતાલનો સામૂહિક પ્રતિકાર....

અણુ યુગની સાથે જ સહઅસ્તિત્વનો યુગ સંકળાયેલો છે, ને ' ગાંધીવિચાર ' આ રીતે વિશ્વ-શાંતિના વિચાર રૂપે આકાર લઈ રહ્યો છે.

સર્વોદય વિચારધારા ને વિનોબા

તો, ગાંધીવિચારને સર્વોદયો વિચારધારારૂપે શાસ્ત્રીય રૂપ આપી, વ્યવહારુ ક્ષેત્રે ઉપયોગમાં લઈ, આધ્યાત્મિક બળ રૂપે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા આપવાનો મહદ્પ્રયાસ વિનોબાજીને હાથે આરંભાઈ ચૂક્યો છે.

અને આ સર્વોદયી વિચારધારામાં યુદ્ધ-શંકર-માર્કસ અને ગાંધી-આ વિમૂતિ ચતુષ્ટયનો નવે સ્વરૂપે સમન્વય કરવાના પ્રયાસમાં ગાંધી-વિચારનું સાક્ષ્ય છે એવી ભાવના આજે બળવત્તર બની રહી છે. એય એાછી નોંધપાત્ર વાત છે ? કેવળ ભારત માટે જ નહિ, પરંતુ તાજેતરમાં ઉપસ્થિત થયેલ માનવીય સમસ્યાઓના પ્રકાશમાં સમસ્ત રાષ્ટ્રો માટેય શું આ સાચું નથી ?

૧૩-૧૨-૫૭

જીવનની ગતિને વિરામ નથી માનવીના ભાવિને નૈષ્કલ્ય નથી

ઇતિહાસમાં એક એવો યુગ વીલ્યો નથી, જ્યારે અધ્યક્ષ સામે, અત્યંત અને જડતા સામે ભયંત માનવીએ વિરામ અને ચિંતનની મશાલ ન જલાવી હોય. જૂનવાણી માન્યાઓ સામે હમેશાં એણે નવા પ્રયોગોનાં સાહેસ ખેડ્યાં જ છે; ને નવા સિદ્ધાન્તો રચી ક્યાં જ છે.

અલગત, આ બધાં માટે એને મોત, આગ, અત્યાચાર, જેલ, બહિષ્કાર, દેશવટો, રજાખાટ, જૂથમરો કે બદનામીની યાતનાઓ વેંકી પડી છે.

પણ માણસ એનાથી કદી ડગ્યો નથી.

ભુલો આ ગ્રીક પ્રાતઃવધ સોક્રેટિસ, ને લુઓ આ પરમ આર્દત છુદ્ધ, ઇશુ ને ગાંધી. ને પૂછે આ અમર શુભામ શરીર સ્પર્શકસને ને હારેલા છતાં વીર રોમન પાદરી મિરાન્ડોલાને; અને પૂછે આ ભારતની ભક્તનારી મીરનિય. આ મહાન વૈરાનિકા—કોપરનિકસ, ગેલિલિયો ને બ્રુનોની એ જ આપવીતી છે; ને જગતના અનેક મહાન ચિંતકો, સર્વકે, સંસારસુધારકોની એ જ કથની છે. જર્મનીનો બ્યુ માકસ, ને રશિયાનો ટોલ્કોય, ફ્રાન્સનો વોલ્ટર ને અમેરિકાનો ટોમ પેન, ઇટલીનો વાન ગ્રોગ ને ભારતનો રામ રામમોહન રાય...

કેટકેટલાં નામ મણાવું ?

અસંખ્ય નામીઅનામી શરીરોના જીવતા આત્માઓ આ યાતની સાથ પૂર્વા વિના નહિ રહે.

અલગત, એક જમાનો પાદરી-પંડાઓનો હતો; રજવાડાં ને રાજશાહીનો હતો. શાઓમાં લખ્યું તે સાચું, બધેકે શાહીઓએ સમગ્રન્યું તે સાચું; રાજાઓએ ઇચ્છ્યું તે સાચું, ને એમને અનુકૂળ આવ્યું તે સાચું...

સૌ કહેનું : યાદતો આવેલો આ શિરસ્તો છે; અધાધૂંધી

ટાળવા સમાજે સ્થાપેલો આ કાનૂન છે; એનો ભંગ પાપ જ ગણાય; એની તો બેવડી સખ હોય, જીવતાં પૃથ્વી પર ને મૃત્યા પછી નકારમાર્માં.

નવા પ્રયોગો, નવાં ચિંતન, નવી દિશા, નવી કેડી, નવાં પ્રયાલો, નવા ઉલ્લાસો—સૌના પુરસ્કર્તાઓ હૃદયુતાયા હતા, ને દંડાયા હતા.

‘અધ સંમતિ’-Conformism !

જૂનવાણી મધ્યયુગી સમાજનો એ સદૃઢ વ્યવહાર હતો; કારણ કે એમાં જ સત્તાધીશોની સલામતી હતી.

પરંતુ માનવી ન દબાયો, ન શૂંઘાયો.

* કુદરતનાં અકળ બળો આગળ લથોડ્યાં ખાતો મદ જ્યો માનવી વિરામની પાંખે ચઢી ઔદ્યોગિક યુગના અનેક ચમકારો સર્જતો થયો. (ચિંતનની વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિ)

* પાદરીઓ ને જમીનદારોની સત્તા ફેંકાઈ ગઈ તે રાજાઓનાં માધ્યાં પ્રજાને હાથે રગદાળાયાં. એ સંઘર્ષ માંથી સમાનતા, સ્વતંત્રતા ને બાધુતાનો ઉદ્ભવ માજી ઊઠ્યો. (ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ)

* કાળા શુભામ નિચો શુભામ-પશુ મટી નાગરિકની પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. (અમેરિકા ક્રાંતિ)

*

જમાનો પલટાયો. નવો વર્ગ સત્તામાં આવ્યો...

હજાર દમનો છતાં રાન ને વિરામ વિકસ્યા; કળા ને કારીગરી વિકસી. માનવીની બુદ્ધિ ને સમજશક્તિનો નવો યુગ-Age of Reason પ્રસ્થાપિત થયો. જૂનવાણી વહેમો ને આચારવિચારોની ધમારત ખખડી ઊડી. સર્વ ક્ષેત્રે નવાં મૂલ્યો, નવા પ્રયોગો, નવી સમજણો આકાર ધરવા લાગી.

માનવવિકાસમા નદી એતનાનો ઉઘાડ થયો.

વળી નવા સત્તાધારીઓ સદર થયા ને પછુ પલટાયું...
નદી રૂપાળી જાહેરો તૈયાર થઈ, નવી ઉત્પાદ નરપીઓ
અમલમા આવી: કાચદાને નામે, લોકશાહીને નામે,
બહુમતિને નામે.

યુરોપ આખામા માનવી હેરાન હતો...માર્ગે દૂરનો
હતો. હાથો થાક્યો છતાં નવી ઉમેદો સેવતો હતો.

૧૯૧૬નું પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ: રહી સહી આશાઓનોય
અંત આવ્યો.....!

લોકશાહીને રાંધે ચક્રેલા, ઉદ્યોગવાદને પાટ ચંદેલા
અને વિગાનતો અન્યપીઓમાં આગળ મટેલા દેશે
'દેશને નામે' 'સંસ્કારિતાને નામે' રક્તગાનમા રચ્યા
પચ્યા બન્યા.....

ને ન્યારે—

અતિ પહાત અને અતિ વિરાટ ગરના રશિયાની
ભૂમિ પર અપૂર્વ ચમત્કાર થયો—

દેશ ક્રાંતિએ બુલંદ કરેલા 'સમાનતા, સ્વતંત્રતા ને
બંધુતાના ઉદ્દેશોને નક્કર મૂર્ત' રૂપ આપવાની શક્યતા
જંગી જીદી ને એવી લાગણીથી માનવજાત હરખા જીદી.

ને રૂસની 'પ્રાપ્તિ' એ યશુ જાણુ આકર્ષણ સન્ન્યુ:

—આર્થિક શોષણના બધે હેલાયા.

—ભૂમ, ષેકારી, ગરીબીની પાતનાઓ ટળી.

—અસાન ને નિરક્ષરતાનાં અધારાં ઉલેચાયા.

—નારી 'નાશયણી' બની.

ધતિહાસનો એક ચમત્કાર જ બહુ !

હાનરી વરસોથી શોષિત બનેલો ને દીનહીન દશામાં
જાહેરો માનવી પ્રાથમિક જિંદગીના અધિકારી બન્યો.

ને ભેતભેતમાં તો પહાત રૂસ દેશ મહાન શક્તિશાળી
અમેરિકાની સરસાર્ધ કરતો ઘર્ષ ગયો:

—જંગી ઉદ્યોગો, જંગી કારખાનાં, જંગી ખેતરો.

—પ્રચંડ સાધન-સંપત્તિ.

—વિરાટ સૈન્ય, વિરાટ શસ્ત્રો, વિરાટ શક્તિ.

—અદ્ભુત વિજ્ઞાન, અજબ સંશોધનો, અપૂર્વ સિદ્ધિઓ.

—કલા જ્ઞત્ય, કારીગરી, શિક્ષણ ને સાહિત્યનો પ્રચૂર
પ્રચાર.

દુનિયા આખી અંબઈ ભય, એવો જાનરલરત આ
ઉઘાડ હતો: નવાં માનવીની ઉચ્ચતર સિદ્ધિનાં અપૂર્વ એધાણુ
વરતામાં.....

ને વળી માનવીએ પછડાટ ખાધી !

કદી ન માની શકાય, કદી ન કલ્પી શકાય એવી—
મધ્યયુગી જર્મરતાની પાદ અપાવે એવાં ષડયંત્રો, એવી
પાતનાઓ, એવી અધપૂજા, ને જાળજાળરી: અસદ્ધ
'અધ અંમતિવાદ'—Conformism !

અને આ બધુ બન્યું—સમાજવાદને નામે: માનવીય
સંસ્કારની ઉચ્ચતર સિદ્ધિઓને નામે.

માનવીને માટે આ જોવો નેવા આઘાત નથી.

ધર્તિહાસની આ જેવી નેવી કરુણા નથી.

યુગો યુગોથી જેની અંખના કરી હતી, ને માનવીય
મૂલ્યો અને આદર્શોની જે સિદ્ધિ (૧૯૧૭માં રશિયાની ક્રાંતિ
સફળ થતાં) હાથવેતમાં દેખાઈ હતી, એ હાથનાળી દઈ
કપારે ને શી રીતે ચાલી ગઈ—માનવીની આ મૂર્છા હંજી
વળી નથી

ચિંતાનો પાર નથી: માનવી આ મૂર્છામાંથી કપારે
જાહેરો, માનવીય સમાજવાદ-બંધુતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતાના
પાયા પર રચાયેલા સમાજવાદનું ધ્યેય કપારે હાંસલ થશે
શી રીતે હાંસલ થશે, કયો દેશ ને કરો વર્ષ અગ્રણી
બનશે—આજે કેવળ તકનો વિષય છે; ભાવિના મર્જની
વાત છે. પરંતુ એ સમાજવાદમા—

માનવી માનવી વચ્ચેના શોષણને સ્થાન નહિ રહ્યું હોય;

માનવી માનવી વચ્ચે બંધુતા ને સમાનતાની ભાવના
અચલાતુ બની હશે.

વાણી, લેખન અને તમામ પ્રકારના વૈચારિક બૌદ્ધિક
જીમિગન શ્રેત્રે વ્યક્તિગત અને સમૂહગત સર્જનની અપાધિત
સ્વાધીનતા હશે.

માનવી કેવળ ભૌતિક અને પાયાની સુખસગવડની
રીતે જ નહિ, પણ બૌદ્ધિક અને આત્મિક રીતે ય માતબર
બન્યો હશે.

૬. જાતે માનવી કેવળ પ્રાથમિક દક્ષાનો 'અર્ધ' માનવ' નહિ પણ ' સર્વાંગી સંસ્કૃત માનવ ' બન્યો હશે.

અને આવો સમાજવ્યાદા એ તે નામે જોળખાવ પણ એ પ્રેમ અને પુરુષાર્થના પાયા પર સર્વોદયી સમાજવ્યાદા હશે.

શું આગતની હાલતમાં આવી શક્યતાને કોઈ યુગ્મશ નથી ? છે. ભલે વાન સાચી હોય કે આજે તો માનવી મૂર્છિત બન્યો છે, ને લાંછિત બન્યો છે. પરંતુ માનવ જીવનનું સત્ય અને સાનત્ય અમર છે.

માનવી મહેનત કરતો, વિચાર કરતો, મંથનો ને મથામણો અનુભવતો, પ્રેમ ને પુરુષાર્થની જાખના કરતો શું મટી ગયો છે ? રતેડ ને સર્જનની એની સદૃશ જોઈ

શું નિઃશ્વેય બની છે ?

દરગિઝ નહિ.

તો—એમ તેટલી કુશિંતા ને ભીતિ જ્યાં, જીવનની ગતિને વિરામ નથી, માનવીના ભાવિને નેપકલ્ય નથી, એવ નિશ્ચય છે.

—માનવી રાંક બન્યો હશે પણ સર્વદારા બન્યો નથી.

—માનવી મૂર્છિત બન્યો હશે પણ મૃત બન્યા નથી.

—માનવી હજી અનુભવવા જેટલો જીવતો છે.

—ને વિચારવા જેટલો જાગ્રત છે

તો એવ નિશ્ચય છે કે—

માનવી પરિસ્થિતિને પસંદવા જેટલો સમર્થ છે.

—લોગીલાસ ગાંધી

[અનુસંધાન પા. ૧૩થી]

રેતીના થર નીચે એ દટાઈ જશે ત્યારે સુરક્ષિતતાનો મોક્ષ થશે. ત્યારે ફરી આ ધરતી પર મનુષ્યની પગલી પડશે, એ પગલીની હાંક પામીને વનરપતિનો અંકુર ફૂટશે, એ વનરપતિની ડાળે ડાળે ફરી પંખા ટહુકશે; પછી પાણીની સરવાણી ફૂટશે, એક હાપડું થશે, બીજું હાપડું થશે, મનુષ્યનો કંઈ મંભળાશે, ચાંદનીનાં અશ્રુ રેસાશે, પ્રેમી-એની યુગ્મ પ્રયુગ્મક્રિયા પવનને રોમાય થશે, સુરજદાદા

આવીને બાળના દન્નહીન હાથની રતાશમા તરબોળ થશે. પણ આજે તો ત્યાં નિરતમ્બના છે એ નિરતમ્બના કદિક કદિક આપણા હૃદયમાં પડ્યા પાડ છે ત્યારે ભયાં-ભયાં આપણા સંસાર વચ્ચે આપણે ચોંટા જીડીએ હાંચે. ત્યારે બહાર દષ્ટિ કરીને આકાશને જોઈને નિશ્ચય થઈએ હીએ, બાળકને જોણે લઈએ હીએ ને એને દનાવીને પેલી નિરતમ્બતાને દહાવીએ હીએ.

રાજા ઉગ્રસેન દરબાર ભરીને બેઠા છે. પરિસ્થિતિ ભારે વિકટ છે. મહામાતૃ આહ્વાલિ પશુ ભારે વ્યગ્ર છે. ત્યાં પ્રતિહારીએ સમાચાર આપ્યા: સુવર્ણપુરી ને માયાવતીના રાજદૂતો આવ્યા છે. આ સમાચારથી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. રાજા ઉગ્રસેનને ફાળ પડી. છતાં રાજાને જાણે એવા રુઆબથી એણે આદેશ દીધો: એમને અહીં હાજર કરો. સભા પૂતળાની જેમ બેસી રહી. રાજદૂતોએ આવીને રાજાને અભિવાદન કંથું અને સોને ભરેલા રાતા વસ્ત્રમાં વીંટળાણેલા પત્ર રાજાને આપ્યો. પત્ર વાંચતાં રાજાનો હાથ કંપવા લાગ્યો. સભાજનોનાં હૈયાં થરથર મૂળ્યા લાગ્યાં. પત્ર બાજુએ મૂકીને રાજાએ દૂતોને કહ્યું: કાલે સાંજ સુધીમાં તમને અમારા જવાબ મળી જશે. ત્યાં સુધી તમે અમારા અતિથિ છો. મંત્રીશ્રી, એમને ચન્દનવાટિકામાં ઉતારો આપો.

રાજદૂતો વિદાય થયા. રાજાએ સભાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: મહામાતૃ તથા સામન્તપણે, સુવર્ણપુરી અને માયાવતીનાં રાજ્યોએ આપણી સામે સંઘ કર્યો છે, ને ખંડણીની માગણી કરી છે. એ રાજ્યોની વધતી જતી વસતિને માટે જો આપણે પૂર્વાચલને થોડો ભાગ કાઢી આપીએ, તો એ રાજ્યો આપણી સાથે મૈત્રીના સંબંધ ટકાવી રાખશે. અને જો ઉત્તર તરફ કન્દવાસીઓ આપણા ઉપર આક્રમણ કરે તો તેની સામે શુદ્ધ કરી આપણું સંરક્ષણ કરશે. બોલો, આપણે શો જવાબ આપવો છે?

સભામાં ફરી નિસ્તબ્ધતા હવાઈ ગઈ. થોડીવાર પછી મુલાન સામન્ત રુદ્રદત્ત કુંડાએ મારીને બોલો થઈ ગયો. એણે કહ્યું: એ આપણને હરગીઝ મંજૂર નથી. એ દેશોની વસતિ વધતી હોય તો ત્યાંના નાગરિકો અહીં આવીને વસે. પણ એમના પર આધિપત્ય તો આપણું જ રહે.

એની સામે પ્રોઢ સામન્ત વૈર્યદત્તે કહ્યું: એ ભાવના તો સારી છે. પણ આપણી ઉપર આક્રમણ થાય તો આપણે

બચાવ શી રીતે કરીશું? થોડા ભૂમિખંડને માટે આપણે શોષિત વહેંચણીશું?

રુદ્રદત્તે તરત ગરજ બીડીને કહ્યું: આપણી ભૂમિ વીર સૈનિકના શોષિતના સૌંચનથી જ ઉર્વરા બને છે. આવી કાયરની વાણી આપણે સુખે ન શોભે.

રાજા ઉગ્રસેને કહ્યું: તો સામન્ત રુદ્રદત્ત, આક્રમણનો સામનો કરવાની જવાબદારી લે છે?

સામન્ત રુદ્રદત્તે બોલો થઈ, અદબથી ખૂંટીને કહ્યું: હા, મહારાજ.

રાજા ઉગ્રસેને પ્રતિહારીને બોલાવીને આદેશ દીધો: સુવર્ણપુરી અને માયાવતીના રાજદૂતોને હાજર કરો.

આશ્ચર્ય પામેલા રાજદૂતો સભામાં હાજર થયા. રાજાએ એમને ઉદ્દેશીને કહ્યું: અમારા આધિપત્યનું અમે ગમે તે ભોજે રક્ષણ કરવા હઠ્ઠીએ છીએ તમારા દેશના નાગરિકો અમારે ત્યાં આવીને અમારા નાગરિક થઈને વસી શકે છે. એમની આબાદી તે અમારી આબાદી છે. પણ અમારી ભૂમિ ઉપર અન્ય દેશનાં સૈન્ય કે રાજ્ય-શાસનને અમે આવકારતા નથી. આ અમારો જવાબ છે.

માયાવતીના રાજદૂતે કહ્યું: જો આ તમારો આખરી જવાબ હોય તો આવતી કાલે મધરાતને સમયે અમારાં સૈન્યો તમારા નગરના પ્રવેશદ્વાર આગળ આવી પહોંચીશે. ત્યારે અમારું સ્વાગત કરવા તૈયાર રહેજો.

સુવર્ણપુરીના રાજદૂતે કહ્યું: અમારો દેશ જરા દૂર છે, એટલે અમે ત્રીજા દિવસે પહોં કાટતા આવી પહોંચીશું. રાજદૂતો વિદાય થયા.

રાજાએ રુદ્રદત્તને કહ્યું: નગરના સંરક્ષણ માટે તમે શી યોજના વિચારી છે?

રુદ્રદત્તે કહ્યું: મહારાજ, એને માટે રાજ્યનાં આબાલ-

વૃદ્ધ કામે લાગી જતું પડશે. મહારાજ અણે છે કે આપણા રાજ્યમાંના લોકોપાપણનો ચણેલો કોટ ભેદવા ભારે મુશ્કેલ છે. એ લોકોપાપણની મોટી દીવાલ હું નગરની આલુખાણ સચાવવાની વ્યવસ્થા કરું છું. પણ એ દીવાલથી જ આપણું કામ સરે એમ નથી. ઉપરથી પણ આખા નગરને ઢાંકી દે એવું વિશાળ લોકભય આચ્છાદન તૈયાર કરાવવાનું મેં વિચાર્યું છે.

બેચાર વૃદ્ધ સભાજનો બોલી બિજા : આ તે કાંઈ એક દિવસમાં બને એવી ચાત છે ?

રદ્દતે સ્થિર અવાજે કહ્યું : એકેએક નગરવાસીએ એમાં સાથ દેવા પડશે. બાળક, નારી, કુવાન, વૃદ્ધ, રાજા, સામાન્ય, પ્રધાન, પંડિત, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય, શર-પ્રાણીઓને પણ કામે લગાડીશું.

વળી ધૈર્યદત્તે વિરોધનો સૂર કાઢતાં કહ્યું : મહારાજ, આપણે હાથે આપણી ચારે બાજુ દીવાલ ચણીને આપણે કારાગારમાં પુરાડીશું ?

રદ્દત્તે એની સામે જરૂરને કહ્યું : પરદેશીઓના આક્રમણનો સામનો કરવો હોય તો આરા આદેશને અનુસરવું પડશે.

રામજી યર્ષ : નગરના સંરક્ષણનું કામ સામાન્ય રદ્દત્તને હું સોંપું છું. સંરક્ષણ માટે એને જે પગલાં જરૂરી લાગે તે એ ભરશે. એ કાર્યમાં કોઈ પણ રીતે દખલ કરનારને દેહાન્તદંડની શિક્ષા થશે.

તે જ દિવસની બળબળતી બપોરથી કામ શરૂ થયું. મોટી મોટી શિક્ષાઓ નીચે માણસો ઢંકાઈ ગયા. માતાના હાલરમાં બધે થયાં, બાળકોનું હસવું બધું થયું. કેવળ એભરોનો અવાજ કાને સંભળાવા લાગ્યો. આદ્યમના સૂરજનેય કોઈ ભેઈ શકતું નહીં. દીવાલ અણતાં કેટલા ભેગા અણાઈ ગયા તેનો કોઈ હિસાબ કરવા નવરું નહોતું. સાંજ પડી; પંખીઓ બધાં બહાર રહી ગયાં, બહારનું ચણતર કરનારા બહાર રહી ગયા, માતા ને પુત્રનો વિયોગ થયો, પ્રિયતમ ને પ્રિયતમાનો વિયોગ થયો, પ્રજાચર્યા અર્ધા ઉચ્ચારાયેલા શબ્દો એકબાજુ રહી જઈને હવામાં ભટકવા લાગ્યા. રાત પડી; અમાસની રાતથીયે ગાંઠો અન્ધકાર નગરને ઘેરી વળ્યો. ઉપરનું આકાશ પણ ઢંકાવા લાગ્યું, ને મધરાત થતામાં તો આકાશનો પૂરેપૂરો લોપ થયો; તારાની લઘુ તેજ દૃષ્ટિથી પણ

નગરજનો વચિત થયા બીજે દિવસ એ નગરમાં ભયો જ નહીં; કારણ કે સૂર્ય કયા આકાશમાં ભરે ? પંખીઓ કયાં ગીત ગાય ? માતાનું હાલરકું નહીં, બાળકનાં હાસ્ય નહીં, પ્રેમીઓના પ્રજ્ઞાલાપ નહીં, માણેનું ભાંભરવું નહીં, વૃક્ષોનો પણ મર્મર નહીં, વાયુનો સંચાર નહીં—અંદર એકદી નરી સુરક્ષિતતા. પણ એ સુરક્ષિતતા સાવ આંધળી હતી, સાવ મૂંગી હતી, સાવ બહેરી હતી.

મધ્યાહને પ્રખર સૂર્ય પૃથ્વી ઉપર તપવા લાગ્યો. એના પ્રકાશમાં નગર ઉપરનું લોકનું આચ્છાદન તગતગી બેઠું—મણે પૃથ્વીના અંગ પર પડેલું ઘાટું. આલુખાણની હવા નગરની દીવાલ સાથે માથું પગડીને નિસાસા નાખવા લાગી, પંખીઓ ઘ્યામણી મીટ મીટીને એ આંધળી દીવાલને ભેઈ રહ્યાં, રસ્તાની રજ બેઠી બેઠીને પાછી આવી. દિવસ નમ્યો, સાંજ ઘર્ષ, રાત પડી, ચન્દ્ર ભગ્યો. એ ચન્દ્રના પ્રકાશમાં કોઈ વિશાળકાય પિસાયના મસ્તકની જેમ એ બધું નગર બિહામણું લાગવા માંડ્યું. માયાવતીનું સૈન્ય આવ્યું, ઘોડાઓ અમકચા, હાથીઓ ગાંડા થયા, માણસો આ ભયંકર દશ્ય ભેઈને મૂઠ ઘર્ષ ગયા. આપું સૈન્ય હવે ન હવે ઘર્ષ ગયું. વહેલી સવારે સુચર્યપુરીનું સૈન્ય આવ્યું. માયાવતીનાં સૈન્યની થયેલી અવદશાના અવરોધો ભેઈને એ અર્ધથી જ થઈ ગયું. પણ બધું નગરને અથડાઈને આવતી હવાના નિસાસા માણસોને સંભળાયા; ધરતીના કબોટરોમાંથી મૂક રુદન એકાએક ચારેબાજુ છલકાઈ બેઠું. સૂર્યચન્દ્ર ને તારાના તેજના સ્પર્શ વિનાની, પંખીના ટકુકાર વિનાની, બાળકોનાં હાસ્ય વિનાની, પવનના સંચાર વિનાની એ ધરતીના રુદનથી હવા ઘરઘરી બેઠી. સૈન્ય આપું અગમવા ભયથી સ્તબ્ધ થઈ ગયું, ત્યાં ને ત્યાં જ જડાઈ ગયું.

હવે તમે રાજા ઉમસેનની એ રાજધાની આગળથી પસાર થાઓ તો તમને ધરતીનું એ રુદન સંભળાશે. આલુખાણ કેટલાય ભેજરનના વિસ્તારમાં હવે વનરૂપિન નથી કેવળ રેતીનો અખૂટ વિસ્તાર છે. કહે છે કે એ નગર અણું રેતીમાં દટાઈ ગયું છે. પણ રાતે ત્યાંથી કોઈ કાંસો હવે પસાર થઈ શક્યો નથી. એ નગરની અંદર પુરાઈ રહેલી પેલી આંધળી, બહેરી ને મૂંગી સુરક્ષિતતા બધાને કરાવે છે. ધરતીનું મૂક રુદન હવેને હવેચાચી નાંખે છે. જ્યારે એના પર રજુ પૂરેપૂરું ફરી વળશે, તો

[પાન ૧૧ ઉપર]

બાળકોનો ખ્યારો ડેની કે

[યુનેસ્કોના મુખ્યમંત્રી 'કુરિઅર' ને આધારે : મુખ્યમંત્રી ગાંધી]

ડેની કે એક જાણીતા અમેરિકન અભિનેતાનું નામ છે. દુનિયાના દેશ દેશમાં ધૂમધામા મોખીન આ માનવીને યુનેસ્કોનાં બાળકો મારેના ફંડકોબો ભેગા કરનાર કમિટીએ બિન'તી કરી : 'તમે પૃથ્વીના પથ'ટને નીકળ્યા છે, તો ભેગાભેગી અમારું કામ ન કરતા આવો ?'

ને સદાય ઉસમુખા 'ડેની કે'એ રમૂભેનો કાથળા ખભે નાખતો હોય એમ એ બોલે ઉપાડી લીધો. ને તે દિવસથી એ ગઢડીનો ભાર ઉતારી નાખવાનું એણે નામ સુધ્ધાં લીધું નથી.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન એણે યુરોપ, એશિયા ને આફ્રિકામાં મળી એક લાખ માઈલની મુસાફરી ખેડી છે ને યુનેસ્કોના બાલ-નિધિ માટે ફંડ ભેગું કર્યું છે.

૧૯૫૬માં ડેની કે ભારત, શ્રીલંકા, હોંગકોંગ, કોરિયા, જપાન ને થાઈલેન્ડમાં યુનેસ્કોની પ્રતિઓનું ચિત્રપટ તૈયાર કરવા આવી ગયેલ. આ ચિત્રપટને જુદી જુદી ૧૮ ભાષાઓમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું ને ૯ કરોડ લોકોને એ ચિત્ર જતાવવામાં આવ્યું છે.

ડેની કે કહે છે કે, જેની યામડી ચાઉ ગેઝનાં ચુગાંધી ભરાઈ ગઈ છે, એવા સિમામીઝ છોકરાંઓને હું મળ્યો છું.

કોરિયાનાં બાળકો કે જેમણે બિ'દ્વેષીમાં કદી દૂધનું મોં નોંધ્યું નહોતું એમને હોશિયારી દૂધના કંટોરા ગટગટાવનાં મેં બતાવ્યાં છે.

મોટે માખે બહુબહુની હોય એવાં મોરોઝન બાળકોને પચુ હું મળ્યો છું.

એક પત્ર પર સમતુલા બળવતાં શીખી ગયેલ અપંગ બાળકો સાથે મેં નાચ કર્યો છે. હાથને ડેકાણે લાકડાના ફંડકો વડે દડાને ઝીલવાં ઇટાલિયન બાળકો જેટલા દડાની રમત રમ્યો છું...

હું બધાં જ્યાં ગયો ત્યાં બંધ—એવીસ દેશોમાં મેં મુસાફરી ખેડી છે—યુનિકાફેના કાર્યકરોને મેં એકસરખી નિશા ને લાગણીપૂર્વક—રંગ, દેશ યા જાતિના ભેદને વચ્ચે લાવ્યા વિના ધગશભેર કામ કરના બતાવ્યા છે...ને એ જ એક જગત છે કે જે મને અપશી' ગઈ છે.

૧૯૫૧ના બ્રાજીલામાં હું બ્રાજીલમાંનાકો ગયેલો, ત્યાં ગરમી પુષ્કળ પડે છે. અહીંના લોકોમાં આખતો દ્રોહમાં નામનો ગેગ થાય છે. એ બાળકોને ખાસ પકડે છે ને એમાં ઘણીવાર એમને અધાપો આવી જાય છે...અરે, ફ્રેંચ મોરોઝકોમાં તો જેને એ ગેગ થયો, તે બધા જ અધાળાં થઈ જાય છે.

ત્યાંની સરકારે આને અંગ પરી તપાસ ને સંશોધન કર્યા પછી, એ રોગને અટકાવવા માટે આરોગ્યસેવના કાર્યકરોની સત્તર ટુકડીઓએ પાંચ મહિના સુધી બળબળતા તાપમાં કામ કર્યું. દિવસમાં બન્ને વાર લોકોની આંખોમાં દવા લગાડી, ૧ લાખ ને ૧૪ હજાર માણસોને સારવાર

આપી હતી. એ ઉનાળે અષાઠ્યો આપનારા એ રોજને એમણે
પરવતતળેડીની એ નાનકડી વસતીમાંથી દેશવટો અપાવી
દીધો...

ડેની કે કહે છે—‘ આ ઝુબેશમાં કામ કરનાર લોક
દુલિપર નામના દાકતરને તો હું કોઈ કાળે ભૂલી શકીશ નહિ.
એ જુવાન દાકતર ટ્રેકીમાં રોગ સામેની લડતમાં લાગ લેવા
છેક ધાંસ દેશથી આવ્યો હતો. ને એ કામ કરતાં કરતાં એની
એ હાલત થઈ ગઈ હતી કે, બે ચાર અઢવાડિયે એની
પોતાની આંખો એ રોગથી પકડાઈ જતી. પોતે જ પોતાની
આંખોની સારવાર કરી સાબે થઈ જતો, ને પાછો એ
કામે લાગી જતો. આવા માણસોના પુખ્તે જ તો આજે
મોરોક્કોની ધરતી પરથી આ રોગ સમૂળો જીખડી જવા
આવ્યો છે.

આર્ય દેશમાં કોઈ એક ગ્રથળની વાત કહેતાં ડેની કે
કહે છે : આફ્રિકા, મધ્યપૂર્વ ને એસિયાના અનેક દેશોમાં
તમે ધારે એટલી સહેલાઈથી જઈને કામ ઉપાડી લઈ શકાત
નથી. એના એક દાખલો આપું. ‘કેટલાક આગમ પુરુષો અકંઈ
રાતે એક નર્સનું પ્યારણ અખડાવતા જીભા છે. ‘કોઈ દિવસ
નહિ ને આજે કોણ મને બોલાવવા આવ્યું,’ એમ વિચાર
કરતી નર્સ પ્યારણ ખોલે છે. ત્યાં પેલા આર્ય પુરુષો કહે
છે, ‘જટ કરો-ચાલો એક ગાયને વાળકું’ અવતરતું નથી.’
એમની આંખોના લાવ કહેતા હતા : તમારો કસમ ત્યા
અજમાવી બનાવો-તો જાણીએ કે સ્ત્રીને બાળક જન્મવામાં
તમે કંઈક મદદ કરી શકશો. ’

ઘડીય થઈયા કે અચકાયા વિના પેલી નર્સ એમની સાથે
નીકળી પડી. ગાયને વાળકું જન્મવામાં કેમ મદદ થાય એ
તો એને લખવામાં કદી આવ્યું નહોતું. તેમ છતાં પોતાની
સૂત્ર ને આવડત વાપરી એણે ગાયને જૂટકાગે અપાવ્યો-
પોતાની કળા સાબિત કરી.

બીજે દિવસે એનું ક્લીનિક આર્ય સ્ત્રીઓ ને છોકરાં...
ઉત્સારાઈ ગયું.

‘ લગવાનું’ માણસ ’ કહેવાય એવા એક બીજા દાકતર
છે આયરલેન્ડના વનની ચાલ્સ મેકોની રોસ. આ દાકતરની
ઉંમર આપારે પચાસ વરસની છે. રક્તપિત્ત રોગ સામે જેટલાક
જગવવા આજ અઢીવીસ વરસ થયાં તેઓ નાઇજીરિયા
(આફ્રિકા)માં જઈ વસેલા છે. ને અહીં રહ્યા રહ્યા
અવનવા અખતરો કરી કરીને એમણે ‘ સેન્ડ્વિચ ’ નામનું
એક તદ્દન નવું જ ઔષધિ-મિશ્રણ શોધી કાઢ્યું છે. એને
કારણે રક્તપિત્ત જેવા રોગની સારવારમાં ક્રાંતિ લાવી દે તેવી
પરિસ્થિતિ પેદા થઈ ગઈ છે.

આજથી થોડા વર્ષ પહેલાંની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે
રક્તપિત્તના રોગીઓ પોતાનાં કુટુંબોને પણ બેખમમા
મૂકતા, સમાજ ને દાકતરોની નજરથી પોતાની જાનને છુપાવી
રાખતા.

દાકતર રોસ પરના અનન્ય વિશ્વાસે એવા બધા લોકોને
બહાર આપ્યા છે. ને એ રોગમાથી કેટલેક અંશે લોકોને
મુક્તિ પણ અપાવી છે. ને દાકતર રોસ બે લાખ જેવશે
તો રક્તપિત્તના રોગને નિર્મૂળ થઈ ગયેલો જોઈ જરૂર જવાનની
ધન્યતા અનુભવી રહેશે.

ડેની કે કહે છે : આ બધું જોઈ જોઈ મને ધણી વાર થઈ
આવે છે કે હું દાકતર થયો હોત તો સાડું. માણસનું દુઃખ
દૂર કરી એને હું સુખી ને આનંદી બનાવી શકત. ખેર,
દાકતર તો આ જન્મારે હું ન જ થયો. મોટે ભાગે લોકોને
હસાવી આનંદ આપવાનું કામ જ મારે ભાગે આવ્યું છે.
ને મને ભાગે છે કે કોઈને હસાવતું એમ આવે તો એને
દુઃખનું ઝોસડ આપ્યા બરાબર છે.

હરતા હરતા રમરામ

એકાંત અને પ્રવેશના ભંડારમાંથી જ જીવન જોવા બાંધવાનું મળતું હોત તો જમતના પ્રવાસીઓ અને સાહસિકો ની વાતમાં કોઈને રસ ન પડત. પણ જીવન તો ‘ ન જીતો ન ભવિષ્યતિ ’ની કહેણી સુઝળ પ્રત્યેક પળે ને પ્રસંગે સંસારમાં અવનવા ઘાટ ને અવનવા અનુભવો સર્જતું રહે છે, એનાં વહેણમાં હમેશાં નહિ સાંભળેલું, નહિ જોયેલું આવી મળવાનાં સંભવો પડ્યા જ હોય છે.

જમનનું શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય આપનારાઓ નારદ ઋષિની પેઠે સંસારનાં પડેપડમાં માનવી, પ્રાણી ને પ્રદૃતિના વૈભવો જોઈને ચકિત થતાં પ્રેરણા પામ્યા જ હશે, ને માનવ સમાજ આગળ તેની કથા કહેવાની અદ્યય જીર્ણને રોડી ચક્રવા નહિ હોય, ત્યારે જ તેમની કલમ કે પીછી સ્ફુરણમાં થઈ હશે.

એવા પ્રકારના અનુભવો આપણે સામાન્ય જનોને પણ નથી થતાં કે ધણીયે વાર આપણે નવીનતા ને કુતૂહલ જગાડી મૂકે એવી વાતો ને પ્રસંગોની હકાલેમાં એવા આવી જઈએ છીએ કે, તે પછી કોઈને કોઈ એકાદ સ્નેહી કે મમતાળુ શ્રોતા અથવા ઉન્નત મિત્રમંડળી આગળ એની વાત કરતાં કરતાં આપણે એક સજ્જના ઉત્સાહથી તેમાં નવી દિપ્તિ કે ઉત્સાહનું ઉમેરણ કરી, એક કિસ્સો બનાવી દઈએ છીએ.

આવી મનોદશાને અનુભવ મને, તમને અને બીજા અન્યને થતો હોય છે. ને એવા દરેક સાચા અનુભવમાં નવી ઘટના કે કૌતુકનાં કે નવા સત્યના અંશો પણ પ્રવેદી આવે છે. ઘણી વાતો ધણા જનને રપથંતી હોય છે, ઘણને તેમાં વિચાર પણ આવ્યો હોય; છતાં કોઈને તે વિશે ઉચ્ચારણ કરવાનું કદી મંજૂર ન હોય. યા તો કોઈ વાર એવું પણ બને કે એવી હિંમત કરવા કોઈ આગળ ન આવ્યું હોય, તેવે વખતે કોઈ એકાદ જણ અકસ્માત તે કહી નાખે, ત્યારે બધા જ ‘ હા, હા, બરાબર છે, અમને પણ એવું લાગ્યા જ કરતું હતું...’ એમ કહી, ‘ તમે ઠીક

કહ્યું, ’ વગેરે વાક્યોથી એવી જોડી જતી વાત કે કિસ્સાને જીવન આપી દે છે.

આજકાલ આવા અનુભવ સહેજ થઈ ગયા છે. કહા વિષે, સાહિત્ય, ધર્મ, સમાજ, રાજકારણ ને રાજકારણ વિષે, તેના ઠેકઠારોએ જ વિચારો ને અભિપ્રાયોનાં ચોકમાં બાંધી છાપામાં તરતાં મૂકી દીધાં હોય છે, તેનાથી તદ્દન જુદા અને ઘણી વાર સમૂળજા વિરોધી ને ઉચ્છેદક વિચારો કે મતો સાંભળવા મળે છે. એવું સંશોધન કરનારને કોઈ ને કોઈ માણસનો વ્યક્તિગત વિચિત્ર અનુભવ કે ઉકળાટ કારણરૂપ જણાયો.

સત્યના એકાદ કણ ઉપર પ્રચાર અને પ્રતિષ્ઠાનાં, અગર દૂષ કે વિરોધનાં કક્ષાં મીઠાં પડ ચોટાં જ હોય છે. પણ એ પડોના ગર્ભમાં સત્યનો કણ ન જ હોય તો તેના કથનમાં કોઈ આવેશ પ્રકટવો નથી.

એક વાર દ્રેતની મુસાફરીમાં મેં મારી પાછળની પાટલી પ્રસ્થી કોઈ જુવાનને જુસ્સાભરે બોલતાં સાંભળ્યો : ‘ સાહેબ, મારી ખરી જીખ ત્રણ રોડીની, પણ મળે છે મને એ જ રોડી. હું મારા દેશની સરહદનું રક્ષણ તે શી રીતે કરું ? ’ એણે પોતાની વાતને આગળ ચલાવતાં બીજું ધણું ધણું કહ્યું : “ મોટા લોકોને, લડલોકોને જે જોઈએ તે બધું જ મળે છે.. ‘ ભોગ આપો ’- ‘ થેટ પાટા બાંધો ’ ‘ કંટ સહો ’, ‘ આરામ હરામ કરો ’ વગેરે દેશનેતાઓના ઉપદેશોને અમલમાં મૂકવાના માત્ર અમારે જ...’ એની આ બધી ઉવાવરાળમાં સત્યનો એટલો અંશ તો ખરો જ કે, આને માણસ પહેલાંના જેટલું પોણું પામતો નથી. એણે બળવાન દુરમનની સામે દેશની સરહદનું રક્ષણ કરવાની તાકાત માગી છે... પચુ...

એ ઉપરાંત પણ બીજી ઘણી સરહદોનું રક્ષણ કરવાની ગરર છે, એ શું આમાંથી ફિત નથી થતું ? પ્રમજીવનમાં

સંસ્કાર, ચારિત્ર્ય અને સુરચિત્તે ખાઈ જનારી અંદરની બળવાન આપત્તિઓ સામે લડવાને પણ આપણી પાસે થાં સાધનો છે ? સરહદના દુરમનો સામે લડવાને બળવાન સૈન્ય ટકાવી રાખવા રાજ્યસરકાર જે ચિંતા ને જાગૃતિ રાખે છે, તેવી અંદરની આપત્તિઓ સામે ઝૂઝવાની શી જોડવણ છે ?

*

જવાબમાં કોઈ કહેશે : ‘ દેશમાં ધર્મસંસ્થાઓ છે, આશ્રમો છે, વિદ્યાલયો, વિદ્યાપીઠો છે, કલામંદિરો સ્થાપ્યાં છે, અમે રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોનાં થાણાં બિભાં કર્યાં છે...અમે વ્યક્તિની સહતાનાં માપ કાઢવા ઇનામો, ચંદ્રકા, સરપાલો ને પદ્મકાની પ્રણાલી સાચવી રાખી છે. કેટકેટલી સંશોધક સમિતિઓ છે. શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે વિધવિધ ક્ષેત્રે

રખાંઓ થોણ છે...હવે એથી વધારે તમે શું માંગો ? ’

એનો જવાબ એકાદ સામાન્ય માણસ પાસેથી લેવો જોઈએ. એના જીવનમાં જે સાદ ને રસ રેડનારાં તરવો ઉપર વધુ વેલી પ્રવૃત્તિઓમાંથી ગળે છે ?

*

સામાન્ય જન પોતાના કે રવજનોના નિર્વાહમાં પરિમિત વર્તિ કે સતોષ અનુભવે છે ? એના જીવનમાં સંસ્કાર અને સુરચિત્તમાં આનંદ માટે કુરસદ કે વિરામનો કયાંય અવકાશ છે ? એ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો ને માર્ગો સરળ કે સુલભ બન્યા છે ? એનું વાતાવરણ સુખદ ને રંજક તરવોથી ભર્યું છે ? હરતાફરતાં જોઈ જાયી શકાય એવી સામગ્રી એની પાસે છે ?

ગાંધીને ૧૯૩૮માં કોઈ કે કહેલું, ‘ આપ આપના વિચારો કોઈ એક મંથમાં ટૂંકામાં અમને આપી દો ? ’

ત્યારે ગાંધીએ કહેલું, ‘ મેં આજ સુધી કશુંયે તે જ બૂલ કરી ! અરે બાઈ, હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળતા જાવ અને કહું તે જોતા જાવ ને સાર તારવતા જાવ. નહીં તો એક વખત એવો આવશે જ્યારે તમે મારા રેડિયાને મારી ભોગો બાળી મૂકશો અને જો મારી પાછળ રાખશો તો તેથીયે બૂંડું કરશો. મારા રેડિયાનાં લાકડાં ને મારા ચોપડાના ચોથાં એકમેક પૂર ફેંદી ફેંકીને મારશો ને તેય મારે નામે મારશો. મારા શબ્દો પણ એકમેકને તાક્ષી તાક્ષીને મારશો. ’

(દાસ હખાઈ રહેલા ‘ વિચારકાંતિ ’ નં ૨ ‘ માંથી)

—દાસ હખાઈકારી

અંતરીક્ષ પર આક્રમણ | મધુકર શાહ

૧૯૫૭ના ઓક્ટોબરની ૪થી તારીખ માનવપ્રગતિના ઇતિહાસની એક અમર તારીખ બની જશે.

આ દિવસે રશિયાએ ૧૮૩ રતલના વજનનો એક કૃત્રિમ ચંદ્ર (સ્પુટનિક) ઉડાવ્યો, ને પૃથ્વીથી ૫૭૦ માઈલ પર તેને ધૂમતો મૂકી દીધો !

આ પછી વળી ૧૯૫૭ના નવેમ્બરની ૩જી તારીખે તેણે એક બીજો 'બાલ ચંદ્ર' (સ્પુટનિક) ઉડાવ્યો. તેનું વજન ૦.૮૮૦૦૦ કિલોગ્રામ (૨૮ મથુ જેટલું) છે. ને એનેય પૃથ્વીથી લગભગ ૧૦૦૦ માઈલ દૂર ધૂમતો મૂક્યો.

૧૯૬૦ના ચંદ્ર દર કલાકે ૧૭૦૦૦ માઈલનો પ્રવાસ ખેડે છે. ૬૬ મિનિટમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે.

બીજો ચંદ્ર દર કલાકે ૧૭૮૪૦ માઈલનો પ્રવાસ ખેડે છે; અને ૧ કલાક ૪૩ મિનિટમાં આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરે છે.

એક રીતે આટલી જ બીના પશુ જોઈ ચમત્કારિક નથી. આ બનાવટી ચંદ્રો વિષે આપણે બીજું કંઈ ભલે ન જાણતા હોઈએ, પણ આટલી માહિતીએ જ દુનિયાને દિગ્ગજ બનાવી દીધી નથી શું ?

પરંતુ હકીકતો આથી ઘણી વધારે ચમત્કારિક છે અને આ પ્રયોગો પાછળ રહેલી ભવિષ્યની શક્યતાઓ તો એથીય વધુ મહાન છે.

પહેલાં તો, આપણે જોઈએ કે આ માનવસર્જિત બનાવટી ચંદ્રો શું છે, ને શી રીતે પૃથ્વીથી સેંકડો માઈલ દૂર તેમને ધૂમતા કરી શકાયા છે.

રશિયાના પ્રથમ સ્પુટનિકનું વજન ૧૮૩ પૌંડ (રતલ) છે, બપોરે બીજા સ્પુટનિકનું વજન લગભગ અર્ધો ટન (૨૮ મથુ) છે. આટલા ભારે જોળાને આકાશમાં સેંકડો માઈલ દૂર ફેંકી રીતે, ફેંકી શકાયો ? આપણે તો નાનો હલકો દડો પથુ બંધુ દૂર ફેંકી ફેંકી શકતા નથી. અને ફેંકાએ તો પથુ તે પાછો જમીન પર આવી પડે છે. તે કંઈ પૃથ્વીની આબુખાબુ જોળજોળ કરવા નથી માંડતો. આવા પ્રયોગો તો વિશાનીઓને ટેકેટલાં વર્ષો થયાં ચુક્યા હતા. પણ રોકેટની મદદથી, પેલા ભારેપ્રમ જોળાને આકાશમાં ફેંકી શકાય છે. રોકેટ ! દિવાળી વખતે આપણે હવાઈ ફાટીએ

છીએ તે કેવી સીધી બધાં ફેંકાએ ત્યાં જાય છે ? આ રોકેટ પથુ 'હવાઈ' જેવું જ છે. તેમાંય હવાઈની માફક બળતણ જોઈએ છે. તેના આકાર સીવવાની સોય જેવા હોય છે વળી રોકેટ ખૂબ ઝડપે દોડે છે—દર કલાકે ૩૦૦૦ માઈલ અથવા તેનાથી વધુ વધુ.

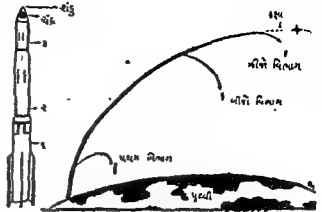
સ્પુટનિકના વાહક-રોકેટ

બનાવટી ચંદ્રને સેંકડો માઈલ દૂર ફેંકવા સારું એક પર એક એમ ત્રણ રોકેટ જોડવેલા હોય છે. આમાં છેક ઉપરના ત્રીજા રોકેટની રોચ પર નાક જેવું પાતળું 'બનાવેલું' હોય છે. તેમાં જેવા બનાવટી ચંદ્રનો જોળાને મૂકવામાં આવે છે અને આ જોળાનું રક્ષણ કરવા તેના પર એક શંકુનું ઢાંકણ હોય છે. આ ત્રણ રોકેટને વાહક-રોકેટ કહે છે.

આમાં સીધી નીચેનું રોકેટ ખૂબ જ શક્તિશાળી હોય છે. આ માટે ખાસ કારણ છે. પૃથ્વીની આલુનાલુ હવાનો થર-વાતાવરણ છે. તેના ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. છેક પૃથ્વી પાસેના થરને સ્ટ્રોસફીઅર કહે છે અને તે ગ્રહમાં નહું છે. તેમાં વાદળો ફરતાં હોય છે. આ થરની ઉપર આયોનોસ્ફીઅર નામનો થર છે. આ થર વિદ્યુતભારિત છે. તેને લીધે આપણે વિદ્યુતચુંબકીય મોઝા' દૂર દૂર સુધી મોકલી શકીએ છીએ અને આ થરની ઉપર મીસોસ્ફીઅર નામનો થર છે. આ હવાના થરના પ્રાંતરોધને લીધે રોકેટની ઝડપ ધીમી પડી જાય છે અને તેથી છેક નીચેનું રોકેટ ખૂબ જ શક્તિશાળી હોય છે. તેને પહેલા તબક્કાનું રોકેટ કહે છે. તે ઉપરના બે રોકેટ સાથે હવાના થરમાં થઈ આકાશમાં સીધું જાયે ધસે છે અને પછી સહેજ ક્ષિતિજ તરફ વળાંક લે છે. અમુક જિ'આઈએ પહેાંચનાં તેનું બળનણુ ખલાસ થવાથી આ પહેલા તબક્કાનું રોકેટ છૂટું પડી જઈ નીચે પડે છે. તે સમયે બીજું રોકેટ આપોઆપ આલુ ધાય છે. તે વધુ જાયે જાય છે અને ક્ષિતિજ તરફ જરા વધારે વળે છે. આ બીજા તબક્કાના રોકેટમાં બળનણુ પ્રવાહી હોય છે. અમુક જિ'આઈએ પહેાંચે છે અને ક્ષિતિજની દિશામાં તેમાં રહેલો પેલો થાંકુ છૂટો પડી જાય છે અને પેલો ગોળા પૃથ્વીની આલુનાલુ ગોળગોળ ફરવા માટે છે. આ ત્રીજા તબક્કાના રોકેટમાં ધન બળનણુ હોય છે. આમ રોકેટ દ્વારા બનાવડી ચંદ્રને આકાશમાં ફેંકવામાં આવે છે.

સુરત્વાકર્ષણની પેત્રે પાર

પણ આ ચંદ્ર પૃથ્વીની આલુનાલુ ગોળ ગોળ કેમ ફરવા માટે છે? તે પાછો પૃથ્વી પર કેમ આવી પડતો નથી? પૃથ્વી દરેક જગતને પોતા તરફ અમુક બળથી ખેંચે છે. તેને સુરત્વાકર્ષણનું બળ કહે છે. જોયે ફેંકેલો દડો પણ આ સુરત્વાકર્ષણના બળને લીધે જ પાછો નીચે પડે છે, એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. પૃથ્વીના આ બળની સામે જ્યાં સુધી આપણે ધક્કો મારી બળ આપીએ, ત્યાં સુધી વસ્તુ નીચે નહિ પડે. તમે ગોળુ તો જોઈ જોશો. આ ગોળુમાં પથ્થર મૂકી તેને ગોળ ગોળ ફેરવો એટલે આ કૃત્રિમ ચંદ્ર પૃથ્વીની આલુનાલુ કેવી રીતે ફરતો રહે છે તેના ખ્યાલ આવશે. તમારા હાથમાં ગોળુનો છોડો તે પૃથ્વી; ગોળુની દારી તે પૃથ્વીનું સુરત્વાકર્ષણનું બળ; અને ગોળુમાં મૂકેલો પથ્થર તે આપણો

કૃત્રિમ ચંદ્ર અને તમે ગોળુને જો બળથી દૂર ફેંકો છો તે રોકેટનું બળ, એટલે કે ચંદ્રને મારેલો ધક્કો.

પેલી ગોળુની દારી પથ્થરને સતત હાથ તરફ ખેંચ્યા કરે છે, પણ તમારા ધક્કાને લીધે પથ્થર તમારા હાથ પાસે નથી આવતો. તે જ રીતે રોકેટના ધક્કાને લીધે પેલો ચંદ્ર પાછો પૃથ્વી તરફ આવતો નથી. હવે ધારો કે ગોળુને એક જ ધક્કાથી ફેંકીએ તો તે બેજણુ વખત ગોળ ગોળ ફરી પાછો હાથ તરફ આવશે જ. પરંતુ, ધારો કે હવે એકદમ થનથમાં, ગિલકુલ હવા ન હોય તેવી જગ્યામાં જોતા રહી ગોળુને એક ધક્કા મારીએ તો ગોળુ સતત ગોળ ગોળ ફર્યા કરશે. તે ધીમી નહિ પડે. આનું કારણ એ છે કે હવાનો અવરોધ આપણા આપેલા ધક્કા સામે આવે છે, તેથી ગોળુ ધીમી પડે છે અને અંતે નીચે પડી જાય છે. તેવી જ રીતે હવાનો અવરોધ અને પૃથ્વીનું સુરત્વાકર્ષણનું બળ આ ચંદ્રના બમણને ધીમું મારે છે. હવા નેટલી વધારે તેટલો જલદી આ ચંદ્ર નીચે પૃથ્વી પર આવશે.

સ્પુટનિક કયાં સુધી ફરશે?

આ ઉપરથી બે અમતના પ્રશ્ન જોવા થાય છે: ૧. પૃથ્વીથી જુદા જુદા અંતરે હવાનું ઘટન કેટલું છે? ૨. સ્પુટનિક કેટલા વખત સુધી ફર્યા કરશે અને કયારે ધીમી પડી પૃથ્વી પર પડશે?

પ્રથમ સ્પુટનિક પૃથ્વીની આલુનાલુની એક પ્રદક્ષિણા ૯૬ મિનિટમાં પૂરી કરે છે. આ સમયમાં દરરોજ ત્રણ સેકન્ડનો ઘટાડો થઈ રહ્યો છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આ સ્પુટનિક લગભગ એક વર્ષ સુધી ફર્યા કરશે. (વળી

આ પહેલો સ્પુટનિક તેના છેલ્લા રોકેટ અને શંકુ નેડે ફરે છે એ ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ છે.) વળી રશિયાના વિજ્ઞાનીઓ તેના અભ્યાસ પછી એવા મતવ્ય પર આવ્યા છે કે ૩૫૦ કિલોગ્રામીટરની ઉંચાઈએ હવાની ધનત્વ અત્યાર સુધી ધારતા હતા તેના કરતાં ખૂબ ઓછી હોવી જોઈએ. વળી બીજા સ્પુટનિકના અભ્યાસ પરથી એવું માલમ પડ્યું છે કે દૂર દુરના ગ્રહો વચ્ચેની જગ્યા સંપૂર્ણ ખાલી નથી. અવકાશ પ્રમાણમાં ઉચ્ચ ધનત્વવાળા પદાર્થો ભરેલો છે. વળી સૂર્યની નેમ પાસે જઈએ, તેમ તેમ આ અવકાશનું ધનત્વ વધતું જાય છે. વળી આ સૂર્યો પાંછા નીચે પૃથ્વી પર પડશે ત્યારે આપણા હાથમાં નહિ આવે. પૈલી ઉલ્કાની (ખરતા તારા) માફક તેઓ હવા સાથેના ઘર્ષણને લીધે બળી જશે.

અપૂર્વ પરિણામોની આગાહી

બાલ્યંદોની આ સાર નેમ ચત્કારિક છે, તેમ માનવ જાત માટે અપૂર્વ પરિણામદાયી નીવડવાની આગાહી આપી રહી છે :

આ સ્પુટનિકની મદદથી હવાના ધનત્વ અને ઉષ્ણતામાન ઉપરાંત પણ બીજા અનેક વિજ્ઞાનને બિપયોગી વસ્તુઓ વિશે માહિતી મેળવવી શક્ય બની છે :

૧. આપણે બધાં શીખ્યાં હીએ કે પૃથ્વી નારંગી જેવી ગોળ છે, પરંતુ આ કૃત્રિમ ચંદ્રની મદદથી આપણે પૃથ્વીનો ચોક્કસ આકાર નક્કી કરી શકીશું. વિષુવવૃત્ત આગળ તે કેટલી ફેલેલી છે અને ક્રુવ આગળ કેટલી ચપટી છે તે બધું શકીશું.

૨. વળી આપણા હાલના નકશાઓમાં ખૂબ ભૂલો છે. અનેક પ્રદેશ વિશે હજી આપણને માહિતી નથી. આ બાબત સ્પુટનિકમાં મૂકેલાં યંત્રો નોંધ લે છે અને તે પરથી આપણે ખરા અંતર નકશી કરી શકીશું.

આમ, આકાશમાં મૂકેલો આ ચંદ્ર તો વિજ્ઞાના કિનારા જેડે તેવો મહાન અપૂર્વ કાલખ્યાસ છે !

૩. આપણી આજીવનજી હવાનું જે આવરણ છે તેને લીધે આપણને સૂર્ય, તારા અને બીજું બધું વિશ્વ ધૂણું દેખાય છે-બધું કે આપણે કોઈ બારીના મેલા કાચમાંથી બહાર ન જોતા હોઈએ. આ કૃત્રિમ ચંદ્ર વાતાવરણ બહાર જઈને, તેના મૂળ સ્વરૂપમાં વિશ્વ કેવું છે તે જોઈ શકશે.

તેના પર ટેલીસ્કોપ મૂકવામાં આવેલ છે.-તેમાં તારા, ગ્રહો, નિહારિકાઓ વગેરેનું ચિત્ર બીતરશે, જે રેડિયો-સંદેશ દ્વારા પૃથ્વી પર આવશે.

૪. સૂર્યમાંથી આવતાં કિરણો માપી શકશે. વળી વારં-વાર સૂર્યની સપાટી પર દેખાતાં કળાં ધાળાં-સૂર્યકલંકો વિશે વધુ બધું શકશે. આ ધાળાં તો સૂર્યની સપાટી પર થતાં મોટાં રાક્ષસી ચક્કરવચ્કર ફરતાં, આપણી પૃથ્વી કરતાં પણ મોટાં, રેડિયો એક્ટિવિટી અને લોહચુંબકત્વના અને પ્રકાશની જ્વાળાઓનાં મોટાં મોટાં વાવાઝોડાં છે.

૫. ઘણાં વર્ષો અગાઉથી હવે દુનિયાનાં હવામાન વિશે ખબર આપી શકશે. દા. ત. અત્યુક્ત વર્ષમાં વરસાદ ઘટી કે નહિ તે પણ કહી શકશે.

૬. ઉત્તર અને દક્ષિણક્રુવ પર તે મેધધનુષ્ય જેવા વિવિધરંગી, ઉવાના પ્રકાશ જેવા થતાં 'અરોરા' વિશે પણ અનેક નવી વસ્તુઓ બધી શકશે.

૭. આ ઉપરાંત વૈશ્વિક-કિરણો (Cosmic Rays)નો અભ્યાસ કરી શકશે. આ કિરણો ખૂબ શક્તિવાળાં હોય છે અને તે દૂર વિજ્ઞાના કયા ભાગોમાંથી આવે છે, તેની ચોક્કસ ખબર પડી નથી.

૮. ખરતા તારા-જીહ્વા વિશે અનેક રસપ્રદ હકીકતો બહુવા મળશે. તે કઈ પણ કારણ વગર ઘણી વખત આકાશવાણીમાં થતી દખ્ખોનો અભ્યાસ કરી શકશે. આ માટે હવાના આયોનોસફીયરનો અભ્યાસ ખૂબ અગત્યનો છે.

૧૦. તેથી પણ વધુ અત્યંતની વસ્તુ તો એ બનશે કે-ભવિષ્યમાં માણસ અવકાશમાં સફર કરી શકે તે માટે ખાસ માહિતી ગ્રાહ થશે. આ માટે જ તો બીજા સ્પુટનિકમાં ફૂતરાને મૂકવામાં આવેલો. તેના હૃદયના ધ્વજાકાર અને શ્વાસોચ્છવાસ પરથી માલમ પડ્યું હતું કે તે થોડા દિવસ સુધી જીવ્યો હતો.

અવકાશની યાત્રા

આમહવે કહી શકાય કે ભવિષ્યમાં એક એવો વખત આવશે, જ્યારે માણસ પોતે દૂર અવકાશમાં સહેલાઈથી સફર કરી શકશે. વળી એવો દાવો છે કે આના કૃત્રિમ ચંદ્રો ભવિષ્યમાં સાચા ચંદ્ર અને બીજા ગ્રહો પર જવા માટેના વચગાળાનાં રોટશન થશે. રશિયાએ કુદરતી રૂપે પર જવા માટે એક રોકેટ બનાવ્યું (અલ્ડશાન પાન ૩૦ ફેબ્ર)

નવા કવિનો જન્મ

સોનાર બાંગલા !

૧૯૪૩નો કારમો બૂખમરો ! સોનાનો દેશ ખાખરાખ બની ગયો છે ! સર્વત્ર માયુસાર્ધ માયુ નીયુ નાખી ગઈ છે, અને ક્યારે ફરી એ ઉજત મસ્તક બનશે, કાઈ કહી શકતું નથી.

અને ત્યારે ભારત ગણનાટત્ર સંધનો શંભુ સિંઝ એની નાની શી સરકાર ટુકડી લઈ ગામડાં ખૂંદી રહ્યો હતો.

એની પાસે ભાગ્યે જ મૂઠી ચોખા હતા—બૂખે મરતાં હાડપિંજરોને આપવા; એની પાસે હતાં મૂઠીભર ગાન ! ભારતના સરકાર પુરુષ કવિવર રવીન્દ્રનાથનાં, એ ગીતોની અમૃતધારા વહાવતો ગામનાં ગામ ખૂંદતો હતો : આજે રાંદી માટે વલવલતામાં આવતી કાણના છવનની અખૂટ મહાનો પ્રાણુ રેડતો જતો હતો.

જઈ ચઢ્યો એ મૈમનસિંગ જિલ્લાના કિશોરજનમાં. એક નાનકડું ગામ ! હતાય...છિન...મિયમાણુ !

શંભુ મિત્ર અને એના સાથીઓના કંઈ ગુણ જોયા.

રવીન્દ્રગીતધારા...અમૃતધારા વહી રહી...ને મોટી રાતે બૂખ્યાં હાડપિંજરો સળવળીને સૂઈ ગયાં પાછાં. શંભુ ને એના સાથીઓ આંધ્યા ગયા...

બૂખમરાએ એનો ટોલ લીધો જ લીધો. દિવસો, મહિનાઓ ને વરસ, બેએક વીતી ગયાં... 'સોનાર બાંગલા' ભરમરતાન કરી વળી બેઠું થયું...

'પરિચય' (બંગાળી માસિક)ની નાની શી ઓફિસમાં એક અપદ ગામડીઓ દાખલ થયો.

રવીન્દ્રનાથનો એ જન્મ દિન હતો; ને બંગાળના ચોક્કા કવિ-મિત્રો એ પ્રસંગને યોગ્ય સાહિત્યિક કૃતિઓનું અનુવાન કરતા બેઠા હતા....

પેલો ગામડીઓ કરા જ સંકાય વિના શંભુ મિત્ર પાસે જઈ ઊભો રહ્યો ને પ્રણામ કરી ગયુગયે : "હું કિશોરજનનો પલ્લી-કવિ નિવારન."

પલ્લી-કવિ (ગામડાનો કવિ) જીમજીકાભર્યો આવકાર પ્રમો...મંડળે એની પ્રાસે પલ્લી-ગાનની પ્રમણી કરી. સંકાય-વિહાન નિવારને બંગાળીમાં કાગળિયું કાઢ્યું ને બોલ્યો :

"શંભુદા ! તમારો પા'ડ માતું છું...પલ્લી-કવિનો પ્રાણુ તમે બે વરસ પૂર્વે જન્મત કયો ને અજપાથી ભરી દીધો...કેટકેટલું સત્ય, સૌંદર્ય આ જગતમાં ભયું પડ્યું છે...કેટકેટલું રવિનાથુએ વહાવ્યું છે ! અમે સૌ એ બધાથી અચાત હતા. એ સૌંદર્ય, એ રહસ્ય કવિતાના કોળા અક્ષરોમાં અંધોનાં પાનામાં દટાયેલું પડ્યું હતું...અમ અણુધિ સુધી કાઈએ વહોંચાડ્યું ન હતું...તમે તે દિવસે એનો રપશ કરાવ્યો..."

"આજે રવિનાથુના જન્મદિને એ મહાકવિને અજલિ આપવા આવ્યો છું...ગામડાની વૂરીકૂટી ભાષામાં..."

ને નિવારને સહેજ સંકાયભરી દષ્ટિ ચારે બાલુ પસારી, ...સૌ આંખોમાં આવકાર વરતાયો...ને હિન્દુસાદમાં આવી, અરધા મૂળના કરચલીવાળા હાથે કાગળિયું ખુસું કરી, મળું જોખારી ધીમી મધુર વાણીમાં એણે વાંચવા માંડ્યું :

"આજે આ પુણ્ય દિને

ગામડાનો કિસાન

જાઈ શું ગાન !—

નથી ભાષા

દેવ હૃદયમાં

મન મિયમાણુ !

કદિ કોઈ કોઈ
 યિસીને આમને ચોરે ...
 ગર્વ ફરે—
 'શાખ્યા છોએ સ્વી-દ્ર-ગીતિ
 ગાઈએ સદા
 બિહાર, ખાનખાજ, ભેરવી
 નાના વિદ્ય સુરે.'
 એમ તો મેંય
 બિચાર મલ્લી-ગાન
 કાગ સુરે ગાયાં છે
 લોકોને બતાવવા સાકુ;
 એ સુરે બિચાર વાગે,
 પોંચે ના સોનાં અંતર લગી.
 જાંબી ગ્યાં છે માનવીનાં ખન
 જાંબી ગ્યાં છે માંડીનાં ધર
 કુંસાર છોડી ગયા ગામ
 કરી ગઈ બહી,
 માછીને ખસે જળ નથી,
 વલ્કરેય લીધી સંદેલી શાળ;
 આ સોના રુહન સુરેને
 કોણ દેશે કાન ?
 અક્ષતાના અંધકારે
 કોટિ કોટિ પુરુષ-મણ્ડી;
 કોઈ ન પહોંચાડે
 તારી વાણી—
 હોપશિખા સમી
 આ સોની સંમુખે આણી !
 હે કવિ !
 તારા સોનાને બિતર કોણુ પાઠશે માન ?
 કોણુ મારો માન ?
 કોઈ જાગ શેયા સૂર્ય
 કોઈ તલ્લ ગર્ભા ગામ !
 કોઈએ ભલ્લા મોંઘુ,
 તારા 'જેતરનો સળ'
 મરી રહ્યો કિસન ?"

નિપારનનો કંઈ કુંધારી ગયો કે શું ? આગળ એકે સપ્ત
 નીસરવો શક્ય નથી હવે શું ?.....

આંખોમાં આંસુ નથી... પ્રકાશ છે ! ને ગદ્ગદ કંઈ સ્વચ્છ
 સ્વચ્છનો રણકાર કરતો ફરી શું છો બિહાર :

"એકાએક તારી હાક
 કઈ ફંકમાંથી પેઠી અમ કાને"

નિપારનની દૃષ્ટિ શંકુ મિત્રની તરફ આભારવશ બની
 વળી ને ઢળી ગઈ, ને કંઈ વધુ સભર જોયો બની ગભરો :

"બચ નથી, આ રે બચ નથી,
 નિરોરે પ્રાણુ ને કરશે ફાન,
 ક્ષય નથી એનો ક્ષય નથી—
 એથી તો
 બચેલા ને
 ચાલે જાયે જાયે,
 ભૂલમાં સી આમે
 ભૂલમાં એ ભય
 ભૂલમાં એ હસે
 ભૂલમાં એ ગાય;
 શાંત્યે પરિવાર
 ફરી પાછો ધડવા ચલાય.

અરપણ એમની વાણી
 કોઈ સમજે, સમજે ના,
 કોઈ સંણિ, સંણિ ના,
 મામની વારલા
 એમની જ જીવનકથા,
 તોય વારંવાર
 કહે માનવોને—
 "ફર કરે અમ વ્યથા
 આ રે આપો અધિકાર
 માનવીની એમ
 જીવવાને કાલ."

મરુણી મુખ બની એકે નવા કવિનો જન્મ બિજવી રહ્યો :
 ગામડાગામના અભણ પછી-કવિ નિપારન પદિતમાં
 રવિપ્રાણની અમૃતધારાએ બે વર્ષ પૂર્વે રેલાવેલો પ્રાણુ નવી
 અનુભૂતિથી જગી બિહાર હતો !

—બોલીલાલ ગાંધી

દરેક નિશાનાં, સાધનાના અને ચારિત્ર્યનાં મૂલ્યો જ્યાં હોય છે. એ મૂલ્યને ખાતર મનુષ્ય યુ' હોમી દેવા લેવાર થાય છે તેનું મહત્વ છે.

જીવનની આરત | માધવ અચવળ

છાણી વાર ખરેખર અત્યંત સદૃશપણી' નાની શી ઘટના બની જાય છે, પણ એની મન પર કરી અસર થતી નથી. મન તો એવું ને એવું 'કાંટુ' જ રહી જાય છે. પણ કદિક કદિક અત્યંત સાદા સુસ્તક પ્રસંગ બને છે ને મનમાં કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારની ઉત્કલપાયેલ મચી જાય છે. નાની સરખી આંગળીના રમકાઈ બાલ્યે પર્વતની કરાક ધસી પડતી હોય એવું બને છે. એવા પ્રસંગે આપુ' શા કારણે બનતું હશે તે સમજાતું નથી. આપણા મનની અંદરના જ, આપણાથી અઘાત એવા ભાગની આપણને જાણ થાય છે; આપણા માનનો ગર્વ ગળી જાય છે ને એક નિઃશબ્દ શૂન્યથી મન ભરાઈ જાય છે.

હમણાં જ ફ્રેન્ચિસ્ટ વાન જોગના જીવન પરથી ઉનારેલું 'લપ્ટ ફોર લાઈફ' નામનું ચિત્રપટ જોવા ગયો હતો, ત્યારે મને કંઈક આવો જ અનુભવ થયો. ચિત્રકારના જીવન પરથી ઉનારેલાં ઘણાં ચિત્રપટ મેં આ પહેલાં જોયાં છે: રેખાના જીવન પરથી ઉનારેલું આલ્ફ્રેડ હોટનની 'મિકિલાવો' અફિમરણીય બોલપટ, સમરસેટ એમની નવલકથા 'મન એન્ડ સિક્સ પેન્સ' પરથી ઉતારેલું ચિત્રપટ, પિયેર લા મ્યુરે લખેલી તલોક હોલોઝની જીવનકથા પરથી ઉનારેલું, આ બધામાં પોતાની યુવવત્તાને કારણે મન પર કાયમની અસર મૂકી જનારું 'મોલે' રુઝ 'આ બધાં મેં જોયાં છે. એ બધાંની સરખામણીમાં 'લપ્ટ ફોર લાઈફ' ની નવલકથા કે ચિત્રપટ નીચી કક્ષાનાં જ છે. તેમ છતાં, આ ચિત્રપટ જોયા પછી હું ભારે અસ્વસ્થ થઈ ગયો. વાંકા ચૂકા

અત્યંત વેગથી વહેતા પ્રવાહના જેવા વાન જોગના બ્યનેકે અંતરાયને ભેદીને વહેતા રપટ સંધર્ષમય જીવનને જોઈને હું બેચેન થઈ ગયો. એ કાંઈ ચિત્રપટને કારણે નહીં; ચિત્રપટ તો એમાં નિમિત્તરૂપ જ હતું. આઈસિયર્ગનો સપાટી પર દેખાતો ભાગ તો બહુ નાનો હોય છે, પણ અંદર અદરધરપે એથી વિશેષ ભાગ રહ્યો હોય છે એ બાણીને એ તરફ જોતાં ભય લાગે છે, તેવું વાન જોગના જીવનના અદૃશ ગૂઢ ભાગની કલ્પનાથી મારા મનમાં થવા લાગ્યું.

હમ બેચેન હૈં

જીવાનીની શરૂઆતથી જ એનામાં સ્વાભિમાનને કારણે આવતી બેચેની હતી—જીવન શા હેતુને માટે

છે તે બાંધવાને માટેની તાલાવેલી હતી, દેવળમાં પાદરી થઈને સામાન્ય માણસ સુધી ધિશ્રુ ખિરતને સંદેશો પહોંચાડવાથી પોતાની ભતને પામી શકાશે એમ એણે ધાર્યું. એ પ્રમાણે એણે ક્યું, પણ એથી તો જીવનના મહાન દુઃખ પર માથ ફૂક મારવા જેવું જ થાય છે એ એને તરત સમજાઈ ગયું. કોલસાની ખાણમાં કામ કરતા ખાણિયાઓના જીવનનું દુઃખ, એમાંના એક બનીને, અનુભવી જોતાં એ દુઃખથી એનું મન લાંબી પડ્યું. એથી એના મનમાં દુઃખને વિશેની એક નવી જ સમજ ઉદ્ભવતી ને એ એના મનમાં દારૂથી લેરેલી યશકની જેમ હલકાઈ જીવવાની રાહ જોઈ રહી હતી. આ બધું મનમાંથી જીલેચી નાંખવાને માટે એણે ચિત્ર દોરવાની શરૂઆત કરી, હાથમાંની 'પીછી' એની અભિવ્યક્તિનું એકમાત્ર સાધન હતું. ચિત્રકલામાં મૂળ તરવોનું એને મુદ્દલ

માન નહોતું. 'કોઈ' પણ ચુરુના હાથ નીચે એણે શિશુલુ ધીધું નહોતું. શરીરરચનાનું યોગ, રેખા અને રંગનો ઉપયોગ—એ બધી આગતોથી એ સાવ અજાણ હતો. આજુબાજુની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને પોતાની શરીરની કારણે એ બધું ગ્રામ કરવું શક્ય જ નહોતું. ને તેમ છતાં એ ચિત્ર દોરવા લાગ્યો.

જ્યેતુ શીખતા જઈને—પ્રકૃતિનું રૂપ, શરીર, ખેતરના ચત્ર, ખાણિયા, કાલસા વેચનારા—આ બધાંએ એને ચિત્ર દોરતાં શીખવ્યું. ઉપર લાદેલા ભારથી વાંકા બની ગયેલા જુદની ઉપસી આવેલી શિરા એણે જ્યેતુ હાથ લગાડીને ભેંઈ હતી. એકસરખી કાલસાની ઊડતી રજ વચ્ચે રહીને કામ કરનાર ખાણિયાએ સાથે રહીને એને પણ ખાંસી થઈ હતી ને એણે ફેફસાંએ કેવાં હચમચી જોડે તેનો એને પણ અનુભવ થયો હતો. ગેસના દીવાના અજવાળામાં પહેલાં બટાકા, પછી બટાકા. ને છેલ્લે પણ માત્ર બટાકા જ ખાનારા મજૂરોની સાથે બેસીને એણે 'ખાધું' હતું. રાત્રિની નિસ્તબ્ધતામાં ટેકરી પર બેસીને એણે નીમિત્ત ગ્રામ જોયું હતું, અને ટેકરીની અંદરની લાનામાંથી જ ભેળે આકાર પ્રાપ્તી રેખા, સાયપ્રસનાં વૃક્ષોની અમિની ઝાળના જેવી રેખાતી આકૃતિ, આકાશગંગાનો દોડતો વળતો પરા અને એમાં તેજભિન્નુત્રો રોડેટ થઈને ચમકતા હોય તેવા તારા—આ બધામાં એને જીવનનો કાલાતીત અનાદિ અનન્ત એવો પરિચય થયો. સૂરજમુખીનો પીળો રંગ એની નસેનસમાં પ્રસરી ગયો; અને એ દબોલે મનમાં ધૂંટતાં ધૂંટતાં આ નવા પરિચયને પ્રગટ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો.

તીવ્રતાથી થયેલા આ પરિચયને પ્રામાણિક રહીને પ્રયત્ન કરતાં એને ચિત્રકળાનાં મૂલ્યો સાંપડ્યાં. એના સમકાલીનો જે Impressionist પદ્ધતિએ કામ કરતા હતા તેનાથી એની પદ્ધતિ નિરાળી હતી; ને આ દૃષ્ટિએ ચિત્રકળાની એક નવી દિશામાં પ્રવ્રાસ કરનારો એ એકલ પ્રવાસી હતો. પણ એમ કરવામાં એને અનેક દુઃખદ કટુ અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. એને પહેલો (અને છેલ્લો) પ્રયત્નજન, વાન ગોગનું ઉન્મત્તતા જેવું જીવન, એમાં હલકાતો મોંઘેર આદિમ વૃત્તિઓનો એક, અને એના એના શરીર પર થયેલી અસરને જોઈને એ યુવતીએ એના પ્રેમને નકાર્યો; ને એ એક નિષ્ફળ નકામો માણસ કર્યો. ' તારામાં આટલી

ધીરજ નથી ? ' યુવતીના વડીલે એને કહ્યું ત્યારે પૂરી સ્વસ્થતાથી સળગતી મીઠુબતીની ઉપર હાથ ધરીને ઉપરની ચામડી બળી ગઈ ત્યાં સુધી ચુકે ત્યાં ક્યાં વિના સહન કરનાર વાન ગોંગને એની આજુબાજુના લોકો સમજ શક્યા નહીં. એક વેસ્યા એની નિકટતાને પામી, પણ તેણેય એનું કષ્ટમથ જીવન અને એની રોડેટક વૃત્તિઓથી કંટાળીને એને છોડી દીધો. જીવનને માટેની ઉત્કટ આરતી સ્ફુર્તિથી સભર જેવી વ્યક્તિને જે એકાદીપણું ભોગવવું પડે છે તે એને ભોગવવાનું આવ્યું. પણ એમાં એક જ સોનેરી કિનાર હતી—ને તે એના ભાઈ ચિંચોનો એના પરનો પ્રેમ અને એની શક્તિ વિશેની શ્રદ્ધા.

મેડુ પર્વતના જેવો આ ભાઈ છેલ્લે સુધી એને પડખે રહ્યો. એને ધીરજ આપતો, મદદ કરતો ને મદદ કરતાં પોતાના વ્યક્તિત્વને ભાઈના જીવનમાં સાવ વિલીન કરી દેતો. આ બે ભાઈ એ વચ્ચેનો પ્રેમ એ વાન ગોંગના જીવનની એક હલવંજન ધટના છે. પ્રકૃતિનાં ચિત્રો દોરવાને માટે એક સરખું તાપમાં કામ કરવાથી, પહેલેથી જ રોડેટક એવા વાન ગોગનું મન વધુ બેચેન ને ઉત્ત બન્યું, ને એનામાં થોડાં ગાંડપણનાં ચિહ્ન કદીક દેખાવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ એક ભુલ્લક વેશ્યાનો જંદ લાગતાં આવેશમાં એણે પોતાનો કાન કાપી નાખ્યો. ગોંગની સાથે એ રહ્યો પણ પછીથી લડીને બને છૂટા પડ્યા. એ દરમિયાન એને પોતાને એના ગાંડપણની ભણ્ય થઈ. આથી ચિંચો સાથે એને બંધે જઈને રહેવાની એણે ના પાડી ને સ્વેચ્છાએ ગાંડાની ઇસ્પિતાલમાં જઈને રહ્યો. પછી ચિત્રકલા તથા નવી ચિત્રકલા પ્રત્યે આદરથી જોનાર દાકતર સાથે એ રહ્યો, અને આખરે જ્યેતુ માટે એણે અત્યારસુધી આદરથી દુઃખ વેશમાં તે આખરે સિદ્ધ થયું કે નહીં તે વિશેની શકાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા ભયાનક એકાદીપણાને પરિણામે એણે આત્મહત્યા કરી. એના મરી ગયા પછી જણે પોતાની કરોડ જ વૃદ્ધી ગઈ હોય તેમ એક વર્ષમાં જ ચિંચો પણ મરણ પામ્યો. આવી આ ચિત્રકારના જીવનની શોકાન્ત કથા છે.

આ શોકાન્તિકામાં રહેલા સંઘર્ષનું સ્વરૂપ મને ખૂબ ગહરવનું લાગે છે. પોતાને થયેલું ઉત્કટ માન બ્યારે બધાં બન્યને તોડીને છલકાઈ જોડે છે, કલાનું રૂપ ધારણ કરીને વહે છે ત્યારે કલાકારની સ્થિતિ વિહુલનો સ્પર્શ પામેલા

ધાતુખંડ જેવી થાય છે. પછી એને પોતાનું આગ્રહું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. એ એક શક્તિનો વાહક માત્ર બની રહે છે; ને ત્યાર પછી એનામાં બે પ્રકારનો સંઘર્ષ ઉદ્ભવે છે. પોતાનામાં ધર્મને વહેતા શક્તિના પ્રવાહને માર્ગ કરી આપવાને માટે એણે એની બધી ક્ષમ્યાઓને આકુચિત કરી દેવી પડે છે; ભારે વેગથી આવતી અને એટલા જ વેગથી ચાલી જતી એ શક્તિના પ્રવાહમાં એણે પોતાની ભતને વિલીન કરી દેવી પડે છે. પોતાના વ્યાવહારિક વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવાને માટેના આ સંઘર્ષ તો ખરો જ, પણ તે ઉપરાંત, વિદ્યુત્તથી સ્પષ્ટ વસ્તુ આપોઆપ બીજી વસ્તુથી અળગી પડી જાય છે, ને આથી ખીલે સંઘર્ષ ઉદ્ભવે છે. આમ પોતાના પોતાની ભત સાથેના સંઘર્ષ અને સમાજ સાથેના-એમ દિવિધ સંઘર્ષ કલાકારના જીવનમાં હોય છે.

વાન ગોગના જીવનમાં આ બંને પ્રકારના સંઘર્ષ જોવા મળે છે. આ સંઘર્ષના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે જ એને સમાજની અપદેશના સહેલી પડી. સમાજ સંસ્કૃતિને ટકાવી રાખવાને માટે વૈયક્તિક અને સામાજિક વર્તન પર-વે દેટલાંક મૂલ્યોનો અંગીકાર કરે છે. એ મૂલ્યો જરૂરી હોય છે એ વિશે શંકા જ નથી, પણ એ સર્વસાધારણ માથુસને સર્વસાધારણ માથુસ માટે ઉપજવેલાં હોવાને કારણે ઉપર કલા તેવા વિદ્યુત્સ્પષ્ટ અસાધારણ માથુસને એવા ચોકકામાં બેસાડી શકાતો નથી. એની જીવવાની વિશિષ્ટ રીતને કારણે સમાજનાં આ મૂલ્યોને ધક્કો લાગે છે ને સમાજ આ દોષ ખદલ એનો બહિષ્કાર કરે છે.

આ દૃષ્ટિએ જ તલોસ લોત્રેક વેશ્યાગામી ને દારૂડિયો હોય, દેગાસ નીચલા ધરની સ્ત્રીઓ વચ્ચે પછો રહેતો માટે બહિષ્કૃત થયો, વાન ગોગ પાગલ જેવો ને લાઈનને મળે પડીને જીવનાર કહેવાયો; ગોગાં પોતાની સ્ત્રી તથા બાળકોને છોડીને જતો રહ્યો માટે સમાજના ઉપરના ધરમાં એવું નામ લેવું પણ નિષિદ્ધ લેખાધું. પણ એ બધી બતાવે છે કે, વેશ્યાના જીવનમાંથી જ પોતે ચિત્ત દોરી શકે એ માટે લોન્ડે ઉમરાવપણાને કાત મારી (ને આખરે તો એ વેશ્યાઓએ જ એ કુરુપ કલાકારને રોઢની હાંફે આપી !); દેગાસ નીચલા ધરની સ્ત્રીઓ સાથે રહ્યો, અને ધોખણો ને નાચનારીઓનાં અમર ચિત્રોત્તું નિર્માણ કરી શક્યો; વાન

ગોગ પોતાની કલાની સાધનામાં સ્વયોપચ્ચો રહેનાં બુખનરસ બુલીને ચાંડા જેવો થઈ ગયો; ને ગોગાં લાખખોની જગીર છોડીને હમાલુનું જીવન અપનાવી બેઠો.

આ બધાની કલાની સાધના એવી તો હતી કે ન પૂછો વાત ! એક જ ઉદાહરણ જુઓ : ચિત્રકાર મેનિની પત્ની મનુષ્યત્થા પર હતી, ત્યારે એની દૃષ્ટિ એની પત્નીના અંદરના બદલાતા રંગ પર હતી : તે જ ક્ષણે પીછી લઈ ને ફરી કદી નહીં દેખાનાર એ રંગોને એણે ચિત્રમાં ઝડપી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આતું નામ તે નિષ્ઠા, આતું નામ તે સાધના, આતું નામ ચારિત્ર્ય. આ તપશ્ચર્યાને પરિણામે મનુષ્યની સંવેદના ને ચેતનાનું ક્ષેત્ર વિસ્તરે છે-કલાકારના નસીબે તો રહે છે એકાદાપણું, ને કવચિત્ એ અસભ્ય બની ઊઠે ત્યારે આતમકથના !

દરેકનાં નિષ્ઠાનાં, સાધનાનાં અને ચારિત્ર્યનાં મૂલ્યો જુદાં હોય છે. એ મૂલ્યને ખાતર મનુષ્ય શું હોમી દેવા તૈયાર થાય છે તેનું અહરુ છે. આમાં જે દુર્લભિને પણ આવકારતાં અચકાતા નથી તે કલાકાર થાય છે-જેઓ પોતાની પ્રતિભાને અનુસરે છે, એમનો માર્ગ કષ્ટથી ભરેલો હોય છે, પણ એને ઝોઝા કષ્ટ વિનાનો બનાવવાનું સમાજના હાથમાં છે. સમાજ પાસેથી એ ઝાઝો અપેક્ષા રાખતો નથી-શરીર અને આત્મા ભેગાં રહી શકે તેટલા પૂરતું બે વેળાનું ભોજન અને માથા પર હાપડું. પણ તેમ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને બે સંઘર્ષો વચ્ચે બેઠા તાર આખરે કદીક તૂટી જાય છે. જીવતા કલાકારને બદલે એનું કલ્પિતહાસમાં સોનેરી અક્ષર લખાયેલું નામ જ સમાજ પસંદ કરે છે !

આજના સ્પુટનિકયુગમાં કલાકારો પ્રયે વિશેષ સહનુ-ભૂતિથી જોવાની સવિશેષ જરૂર છે; સત્તાની સ્પર્ધાને કારણે, વિજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થયેલા સામર્થ્યને કારણે સમગ્રલા ખોઈ બેઠેલા આજના જગતમાં કલાકારને જાગૃતવાની વધુ જરૂર છે. કલાના ક્ષેત્રમાં દેષ નથી, ભેદ નથી, જ્યાં કેવળ માનવી માનવી હોય એટલું જ પૂરતું છે. એ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યનું લાવિ સલામત રહ્યું લાગે છે. કલાકારના હાથમાં મનુષ્યના અગત લવિધ્યની ચાવી છે, પણ એ હાથની કુડગી કાણુ માંડી શકે ?

આપું લખાણ વાંચી ગયા પછી ફરી એક વાર કવિતા વાંચી જવાના વિનંત સાથે.

—સુરેશ ધ. ભેષી

સદ્ભાવના

ના મારે વુજ ભેટ જાક્ષિસ ન વા તારી કૃપા ભેઈએ,
હું એવો નહિ રંક કે અવરની મારે દયા ભેઈએ;
આવેયો છું લઈ નજ દાપ, કરવા સોરો મને ભાવેતો,
રાત્રી ચાર ત્રિયે વરી નહિ કદા એવી મતા ભેઈએ;
આપે તો મુજશન આપ મુજને, મારી લઈ ખાતરી;
થોડા આપ દિને વળી મુજ તણા, ના વાસના ભેઈએ.

જો વુ' કાન કદે મને, ભગવતી, હં કાન લેવા તણું,
લેયું સાથે પરંતુ કાચ સરખું તે હોયું, હા, ભેઈએ;
જેમાં ભેઈ શકું મુજબત તણી તરફીર કેંકાપલી:
થા મારી, જન આ નિખાલસ તણી સે ચાલતા ભેઈએ;
તે મારી નથી માગણી વુજ કને સંકાય જેનો તને,
આજું જો વુજ ખાસ હોય નહિ તો સદ્ભાવના ભેઈએ.

—પતીલ

જા, આ કાવ્ય આમ તો માયનાવું કાવ્ય લાગે છે. માયના કરનાર કવિ છે. પહેલી છ પંક્તિ કવિએ પોતાની માનોમકા મુજબતને ઉદ્દેશી છે, તે પછીની છ આતા સસ્વતીને બ. ક. ફકાર આપું કાવ્ય સસ્વતીને ઉદ્દેશીને લખાણું છે એમ કહે છે, પણ 'ભગવતી સંમોધન' પહેલી વાર સાતમી સીટીમાં જ આવે છે, અને પહેલી ■ સીટીમાં મુખ્ય વાત તે મુજબતની, મતાની ને ભેટજાક્ષિસની છે. એની માગણી મુજબતની કરદાન પ્રમ પાસે કવિ કરે તે જ વધારે ભેદભેસલું લાગે છે. બીજી છ પંક્તિમાં હયાના દાનની અને મુજબતની વાત છે. કવિ સસ્વતીનો માયક હોઈ સસ્વતી પાસે એની કોયનો કરે તે ઊચિત જ છે. કાવ્યનો વિષય માયના હોવા છતાં ખૂબી એ છે કે

માયના સાથે સંકળાયેલો દીનતાનો ભાવ અહીં દેખાતો જ નથી. એથી ભલદું, અહીં તો પહેલી પંક્તિથી જ કવિનાં સ્વમાન, ભેપરવાઈ અને મુશારીને રણકો સંભળાય છે. ભુજોને, પહેલી પંક્તિની શરૂઆત જ 'ના થી થાય છે. એ સૂચવે છે કે આ માયના કરનાર કોઈ ગરજુ નથી, પણ જેને આપોને આપનાર ગૌરવ અનુભવી શકે એવું કોઈક છે. આ વાત બીજી પંક્તિમાં કવિ 'હું એવો નહિ રંક' કહે છે ત્યાં સ્પષ્ટ થાય છે. ભેટજાક્ષિસ તો કોઈ મુશ થઈને જ આવે, પણ એમાંય કૃપા કરવાનો ભાવ ન લખી ગયો હોય એની શી ખાતરી ? ને કૃપા દયા લાગીને જ કરવામાં આવે ને ? આમ ભેટજાક્ષિસથી તે દયા સુધીનો કાળ કવિએ સ્વાભાવિક રીતે જતાની દષ્ટિને કહ્યું : ના, મારે કોઈની દયા

મપતી નથી; કારણ કે જે ખીજની દયા પર જીવે છે તેના જેવા કોઈ રંક નથી ને હું એવા રંક નથી.

‘હું રંક નથી’ કહ્યા પછી કવિ પોતાનો વધુ પરિચય માપતાં કહે છે કે મારી પાસે તો નગદ મૂડી છે, ને મારી કુનસહી પ્રમાણે, મને મુએ એવા ‘સોદા’ મારે કરવા છે. આ ‘સોદા’ શબ્દ મુખ્ય છે કે આ વ્યવહાર એકતરફી નથી. વિની પાસે જે નગદ મૂડી છે, તે એની સર્જક પ્રતિભા. એનું મૂલ્ય એણું આંકવાનું નથી. એ કોઈ આસમાની કે વાઈ વસ્તુ નથી, પણ ‘નગદ’ વસ્તુ છે. એ દુનિયાની કુપસમગ્ર આપનારી આધિભૌતિક વસ્તુની સરખામણીમાં શેણી જીતરે એવી નથી એવું કવિને લાન છે. માટે તરત જ પૂછે છે કે એના બદલામાં આપવા જેવું તમારી પાસે કે શું? આધિભૌતિક ધનસમૃપ્તિ તો ભૂંટી લેવાય એવી વસ્તુ છે. રાગ કર નાંખીને લૂટી લે, ને એ સિવાય અનેક પ્રકારે એની એરી થઈ શકે! પ્રતિલાને કોઈ ચોરી કહે નહીં; ‘માટે એના બદલામાં તુલ્યમણી ‘મતા’ જ કવિને જોઈએ છે. પણ બાણે કવિ પોતે જ, સમજી જાય છે કે એવું તો સમાજ પાસે કવિને આપવાનું શું હોય? એટલે બાણે એવા સમાજ પર દયા લાવીને કહે છે: મારે ખીજું કશું જોઈતું નથી, કેવળ મારી આજીવિકા આવે એવી નિશ્ચિન્તા આપી શકાતી હોય તો તે આપો. પણ તેમ બેટરૂપે મહાં; કવિ પાસે જે ‘નગદ’ છે, તે સાચું ‘નગદ’ છે કે નહીં તેની ખાતરી કરીને. કવિ વગર સમાજને કચારે માથું છે: પરચુવા જાય ત્યારે લગભગીત ગયાય, મરણ સમયે રાગિયા, યુદ્ધમાં સિન્ધુદે. વધારામાં કવિ કહે છે કે મારે, હરકોઈની જેમ, થોડાક સુખના દિવસો જોઈએ છે. અહીં કવિ વાસ્તવિકતાને ખરાબર પિછાને છે તેની આપણને ખાતરી થાય છે. મોહમાં કે લોભથી ખીજા કોઈને ગંધા જ દિવસો સુખના મળે એમ માનવાનું મન થઈ મધું હોત. પણ કવિનાં મૂલ્યો જુદાં છે. એથી વિશેષની કશી ઇચ્છા રાખવી તે વાસના જ કહેવાય; અને કવિ એવી વાસના મેરે નહીં.

‘સરસ્વતીની પથ્ય કુપા કવિને ખપતી નથી. અહીં પણ કવિ હાથ જોડીને દાસની જેમ યાચના કરતો બેસો નથી; પણ સમાન કક્ષા પર રહીને હૈયાનું દાન જ માગે છે, ને તેમ જો

સરસ્વતીને આપવાની ઈચ્છા થતી હોય તો. પથ્ય અહીંય કવિ શરત મૂકે છે: એ હૈયું જ્યુતેવું હોય તે ન ચાલે. એ પારદર્શી હોવું જોઈએ, એમાં પ્રેમની જામિ નિષ્કલંક ને સ્પષ્ટ દેખાવી જોઈએ, નહીં તો એવા હૈયાને લઈને ય શું? માટે કવિએ કહ્યું કે હૈયું કાચ જેવું સાફ હોવું જોઈએ.

અહીં ‘કાચ’ શબ્દ પૂરેપૂરો યથાયોગ્ય નથી લાગતો. કાચ પારદર્શી હોય એ સાચું, પણ સાથે જરૂર પણ હોય છે. કવિને જે કહેવું છે તે એ કે હૈયું નિર્મળ ને નીતપું હોવું જોઈએ. આટલાથી કવિને સંતોષ નથી, એ તો સરસ્વતીને પૂરેપૂરી અનુગત કરી લેવા ઇચ્છે છે. આથી અસંદ્ધિય શબ્દોમાં સરસ્વતીને કહી દે છે: ‘થા મારી’ પણ તરત જ એને માટેની પોતાની વિશિષ્ટ યોગ્યતાનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે, મારું હૃદય નિખાલસ છે, ને સાચો પ્રેમ નિખાલસ હોય તેની જોડે જ થઈ શકે, પણ આ બાબતમાં કવિનો કશો દુરાગ્રહ નથી, કારણ કે પ્રેમમાં એવી કશી ખેંચાણેયને અવકાશ નથી. ખાનદાનીને જાણે એવી રીતે કવિ કહે છે કે, જે આપતાં તને સંકાપ થાય તે હું, પહેલેથી જ સમજી જઈતો, તારી પાસેથી માગીશ નહીં. આથી આખરે કહે છે કે જો, આ બધાંમાંનું કશું જ તારી પાસે નહીં હોય તો કેવળ મારી પ્રયે સદ્ભાવ રાખે તોય પૂરતું છે.

કવિએ આખી રચના કેવી કુશળતાથી કરી છે! સદ્ભાવનાનું મૂલ્ય કવિને મન સૌથી વિશેષ છે; આથી સૌથી છેવટે, ચિખર પર, સદ્ભાવનાની સ્થાપના કવિએ કરી છે. આમ કાવ્યના સ્થાપનને આકાર શુંકના જેવો છે. છેક ઉપરની ટૂંક પર સદ્ભાવના આવે છે. વળી જે કહેવાનું છે તેને તેનાથી છેક સામે છેડે જઈને કહેવાથી એ વધુ ચોટદાર બને છે. યાચનાની વાત ‘ના જોઈએ’થી જ કવિ કાવ્યના પૂર્વાર્થમાં કરે છે. જો સીધી યાચના કરી હોત તો કાવ્ય આડું અસરકારક થયું ન હોત કાવ્યને શાદુલ્લવિકાંડિત છન્દ પણ કાવ્યના હાઈરેષ ખુમારીના લાવને ઝીલવા બેટલી મરવીલો છે.

આમ કાવ્યના સ્વિષ્ણમાં કશું અસાધારણ નથી. છતાં, કવિની કહેવાની રીતની વિશિષ્ટતાને કારણે કાવ્ય આસ્વાદ્ય બને છે.

† જાસ્તની સંસ્કૃતિ પુરાણી છે, તે 'આધ્યાત્મિક' ગ્રામવાણી છે; છતાં જાસ્તમાં અજ્ઞતા ને અગ્રાહણો મત્તે લખ્યંકર સમૃદ્ધ પ્રવર્તે છે: સમનાડનો કમકમાવનારો કિરસો હજી તાલે જ છે.

† જગતના એક અતિ 'સુખરેલા' દેશના ગોરાઓને હાથે લેટિન અમેરિકાના કાળા નિગ્રો મત્તેનું હંડપુલ વર્તન માનવ સંસ્કારિતનું એવું જ એક લાઠન નથી શું ?

જ્યારે કાળા માનવીનો અવાજ સર્વોપરી બન્યો !

૧૯૫૭ના સપ્ટેમ્બરની ૬મી તારીખ છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં 'લિટલ રોક'ની એક નાનીશી સેન્ટ્રલ હાઈસ્કૂલ તરફ નવ નિગ્રો-કાળા વિદ્યાર્થીઓ (૫૬૨ વર્ષની એક કુમારિકા ઈલિઝાબેથ એકેફોર્ડ સહિત) સાંત અને દંડ પગલે આગળ વધી રહ્યાં છે. આને જિ'હાદીમાં પહેલીવાર, આ હાઈસ્કૂલમાં પ્રવેશ પામવાનો એમનો અધિકાર સ્થાપિત થવાનો છે. આજ લગી આ શાળામાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ લખુતા આવ્યા છે, પણ એ બધાની આમડીનો રંગ ધોળો છે : એ બધાં 'ગોરા' છે; શિક્ષણનો એમને 'ઈશ્વરદત્ત' અધિકાર છે. આને 'કાળા' એમની અગ્રેઅડ ખેતી વિદ્યા અજાનના અધિકારી થવાના છે ! કોઈ જેવોતેવો પ્રસંગ નથી.

૫૨૬ 'ભગવાને' સૌને કઈ ઓછા 'ગોરા' જન્માવ્યા છે ? કાળા-ધોળાનો રંગ એણે કઈ અમરોત પાડ્યા હશે ? ગોરા ને કાળા એક સાથે ખેસીને લણે, ખાયપીએ, મત આપે, રાજ કરે—તો ઈશ્વરની ઇચ્છાનો લોપ થાય ! ગોરા રાજ કરે ને કાળા શલાખી ભોગવે; ગોરા ભોજ કરે ને કાળા મજૂરી; ગોરા લણે ને કાળા ડાખ્યા ચારે...એ તો ઇતિહાસનો ક્રમ છે.....

ભગવાનને નામે, ધર્મને નામે, સરકારને નામે, ઇતિહાસને નામે, ગોરા કાળાના ભેદ સેંકડો લગી જળવાયા છે.

પણ આખરે તો કાળાઓ માનવી હતાં; માનવ સહજ હકકાના અધિકારી હતાં : જાતે જાઆ; ગોરાઓમાંથીય એમને

હાથ ઝાલનારા જેક્સન, ટોમપેન ને અગ્રાહામ સિકન જીલા થયા, ને—

* ૧૮૨૨માં અમેરિકામાં નિગ્રોની આઝાદીની પ્રથમ ઘોષણા થઈ.

* ૧૮૪૪માં એમનાં નાગરિક તરીકેના સંપૂર્ણ અધિકારોનો સ્વીકાર થયો.

* ૧૮૬૭માં સંપૂર્ણ મતાધિકાર એમને પ્રાપ્ત થયો.

કનૂની કાળળ પર, બધારણુના યોગકારમાં આ બધા હકકો સ્વીકારાયા. આને એતેય એક આખી સદી વીતી ગઈ છે ને આને જગતના એક અતિ શિક્ષિત સરકારી ને પ્રમુખ રાષ્ટ્ર તરીકે અમેરિકાની બોલબાલા હતાય—

કાયદાએ સ્થાપેલા 'નિગર'ના અધિકારોની ફૂર વિડ'બના હજી ચાલુ જ છે !

લિટલ રોકનો બનાવ કોઈ છૂટોછવાયો એકલવાયો બનાવ ન હતો. હજી આ બનાવના દિવસની આગમય જ—

* બેન ડેરપરે (૨૪૬૫નો જેહાદખોર) નેશવિલ ૫૨૪૩ની ગોરી પ્રબને છ વર્ષના નિગ્રો વિદ્યાર્થી સામે હરેકરવામાં બાકી રાખી ન હતી.

બમિલિહામમાં નિગ્રો પ્રમુખના સાથી રેવરંડ શટલવર્થને લોખંડની સાંકળો અને પિત્તળના લપેટાટાડે કટકારવામાં આવ્યો હતો : યુનો એટલો જ હતો કે બાલુમાંની એક શાળામાં દાખલ કરાવવા નિગર બાળકોને તે સાથે લઈને ગયો હતો.

(આ પાઠરીનો પત્ર આ પાનાં ૫૨ જ ૨૭૮ કયો છે).

મેરિયન આજળ એક નિષ્ણ કાર્પેટરને અસ્તાની
બેડે વડે નાપુંસક બનાવી એના પર અન્યાયાર ગુન્હાઓમાં
આવ્યો હતો.

* ઉત્તર કારોલિનાના શારલોટ પરગણામાં ૧૫ વર્ષની
કુમારિકા રોસાથી કાઉન્ટ હિપર તેની જ સહોદ્યાધિની ગેરી
કુમારિકાએ એ છટ્ટા ને પથરાનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો.

દક્ષિણ અમેરિકાના ૧ ક્રોડ ૧૦ લાખ નિષ્ણોને માથે
વરસો થયાં સાધારણ અપમાન અને મારપીટથી માંડી જીવતા
બાળી મૂકવાની તવાઈ ચાલુ જ રહી છે !

હજી ત્રણ વર્ષ પૂર્વે, ૧૯૫૪માં શાળાઓમાં ગેરાઓ
સાથે બેસીને લાલચુવાના કાળાઓના અધિકારની રક્ષા માટે
અમેરિકાની સુપ્રિમ કોર્ટ બચમાં પડ્યું પડ્યું હતું. અને
એને અનુસરી ફેડરલ કોર્ટ એન્થ્રોપોલોજી ગોડને કહેવા કુકમ
પછીય પરિશિષ્ટિમાં કથો પસંદ આવ્યો ન હતો.

દક્ષિણ અમેરિકાના આક્રમકસાસના ગવર્નર મિ. ઓરવલ
ઈ. ફોક્સનો મિલગ્ન હાથમાં રહેતો નથી :

સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદો દો કે ફેડરલ કોર્ટના કુકમ હો,
નિતરનાં છોકરાં ગેરાં બાળકોની સાથે એક પાટલીએ
બેસી, એક નિશાળમાં ભણે એ હરજોજ બનનાર નથી.
ને સિટલ રોકના સેન્ટ્રલ ડાઈરેક્ટલ પર નિતર વિદ્યાર્થીઓના
ઓળા છતરે તે પૂર્વે તેમને ઠેકાણે પાડી દેવા મિલિટરીનો
આંખનો બદલાવ કરી ચૂક્યો હતો.

આ બધું જનતા પછીય ભારે તંબ વાતાવરણમાં કાળા
વિદ્યાર્થીઓ સિટલ રોકની સેન્ટ્રલ ડાઈરેક્ટલને માર્ગે દંડ પગલે
આજળ ધપી રવાં હતાં.

દેશમાં અવનવી ઉમેદ હતી : માનવઅધિકારની પ્રતિષ્ઠા
માટે સ્વદેશ પડનારાં દુઃખોની બાલુકારી હતી; અને એની
પૂરી લેવાયી હતી.

જેવળ નિષ્ણ પ્રવ્રતાં જ નહિ, અમેરિકાના લાખો
ગેરા સરકારી નાગરિકોનાં દેશાં આ નવ બાળકો પ્રતિ
સહાનુભૂતિ ને આદરથી મૂક્યાં હતાં. અખબારો ને
રેસિવિઝનો, સિનેમાઓ અને નિદેશનો વજેરેની સમાનતાના
પશ્ચકાર બની, અમેરિકાની માનવીય સરકારિનાની સાથવણી
માટે ચિંતાનુર હતાં.

ત્યારે ગવર્નર ફોક્સના પાડવ્યા ફોજ સૈનિકો અને
કાળા-ધોળાના રંગેપમાં હજી પોતાની મોટાઈનું મિથ્યા
અભિમાન સેવતા ગેરા ધર્મશીઓનાં ટાળાં આ નવ નિષ્ણ
કિશોરો પર બેયોનેટ અને કંડાથી હલ્લો કરતા, કિકિયારી
બોલાવતા ને ધૂંકતા, બિલ્લસ લાંબાંડુ કરતા ને રંગેપની
આજ ઓકતા ગેરી સરકારિતાની પવિત્રતાના નામે માનવતાને
લાંછન લગાડી રવાં હતા.

ટ્યાર કિલત-શિર નિર્ભાંક કિશોરો હસતે મેંએ નિશ્ચત
બની કર્તવ્ય પથે બદતાં હતાં-અણે અમરિકી સરકારિતાની
બ્યોત આ દૂમળાં કાળાં કિશોરોને હાથ સલામત હતી !

સિટલ રોકના ગેરા નાગરિકોમાંથી કોઈ મદદે દોડી
ન આવ્યું, પરંતુ એમાંના અનેકની સહાનુભૂતિ તો નિષ્ણ
કિશોરો પ્રતિ જ હતી. સિટલ રોકના મેયર ને ટેનેસીના
ગવર્નર, એક ફેડરલ જજ અને અનેક પાદરીઓ અને
સિક્કોએ જબરે રીતે પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત પશુ કર્યો હતો.

પરંતુ શ્રીમતી એસ લોચીને પ્રતિકાર પ્રેરક બની થયો.
રંગેપનાં ટાળાંને વીંધીને એણે પોતાનું સ્થાન ધસિઓબેથ
એકફેડ-૫૬૨ વર્ષની કુમારિકાની બાલુમાં લઈ લીધું, ને
પોતાની બતને હાથબેસી સામે ધરી દીધી.

દિવસો લગી પ્રતિકાર ચાલુ રહ્યો.

છઠ્ઠે દિવસે રવિવારના પ્રાર્થનાદિને (તા. ૧૫-૬-૫૭)
ન્યુયોર્ક સહેરના એબિસિનિયન બાપ્ટીસ્ટ દેવળના નિષ્ણ
પાદરી રેવરન્ડ આબેરીઆ ડેગ્રેએ ગોરવભેર એનો પડથો પાઓ :

“ સુદૂર દક્ષિણમાં નિષ્ણ જીવાનોને હાથે આળે
અમરિકી લોકશાહીની આગેકૃત્યમાં સોધી મહાન કાળો
અપાર્થ રહ્યો છે. દિસા, દેશ અને ધિક્કારની સામે ધઈ
આળે એ યુવાનો લોકશાહીનો કોસ વહી રવાં છે...”

અને રોમન કેથોલિક પાદરી રેવરન્ડ એન્થર્ડ ડી. ક્લેઈન
પોતાનાં ગેરાં જાંડુઓની સરમથી વ્યથિત બની સાવચેતીની
વાણી ઉચ્ચારતા હતા :

“ અમેરિકન તરીકે કં તો આપણે સમાનતા અને
લોકશાહીના આપણા ગુણોની પોપટિયા વાણી રટવાનું
હવે બંધ કરી દેવું જોઈએ, અથવા તો, આપણે જોનો
છંદેશ આપીએ છીએ એનો અમલ કરવા લાગી જવું”
જોઈએ !...આપણા રાષ્ટ્રના બાવિ અસ્તિત્વનો આધાર

એ વાત પર છે કે, આપણે અમેરિકાના એ વાત વેળાસર સમજી લઈએ છીએ કે નહિ—કે, જો આ દેશમાં એક લઘુમતિ દમન સહેલી રહેશે તો તમામ લઘુમતિઓનો એ જ ફેજ થશે...”

અને ફી સિનાગોગ દેવળનો બધુ પાદરી રેવરન્ડ સ્ટેફન વાઈઝ આવે સમયે નિષ્ક્રિય ને મૂંગા રહેનારને ઉદ્દેશી બોલતો હતો :

“આપણા પ્રમુખ (આઈઝન હોવર) ગવર્નર ફોલ્ગસનાં આ કૃત્યો (નિંદ્રા જીવનો સમયે નેશનલ ગાર્ડનો હિંસક ઉપયોગ કરવા સહિતનાં કુષ્કૃત્યો) સામે તન્કાલ બોલી જીરો એવી મેં આશા સેવી હતી...એને બદલે એમણે પોતાનામાં “ વિશ્વાસ રાખવાની અને ધીરજ ધરવાની ” સલાહ આપી છે !...નાગરિક અધિકારના કાયદાનો અમલ કરના માર્ગો કરી શકાયો નથી. શું આપણે આવા શરમજનક બનાવો ફરી

ફરીને બનતા જોવા કરવાના છીએ ? અરે, આપણી પોતાની મહાનગરી ન્યુયોર્કની જ સિટી કોર્સિલમાં આઉન-શાર્ક-ઈસાક બિલ : (આ ખરડો મકાનોના વસવાટ અંગે કાળા-જોરાના ભેદ ભૂંસી નાખવાનો છે) ને ગમે રૂબો માસ્વાની ડોશીશો થઈ રહી છે ! અહીં જોયા થયેલા તમામને હું વિનંતિ કરું છું કે, મેયર વેગનરને ખરડો તત્કાલ પસાર કરવા કાળજી લખજો અને એ રીતે, આપણી આંખમાંનો કણો અને ગવર્નર ફોલ્ગસની યુનેગારીનો કાળો ડાઘ આપણા અંતરમાંથી દૂર કરવામાં સહાયરૂપ થજો. ”

અલખત, અનેક હિચકિચાહટ અને ફીલાશને અંતે, માનવતાનો અવાજ સર્વોપરી બન્યો; ન્યાયનો અને રાજ્યસત્તાનો અવાજ એને અનુસર્યો; પ્રેસિડન્ટ આઈઝનહોવરે ગવર્નર ફોલ્ગસને લશ્કર પાછું ખેંચવા અને સુપ્રિમ કોર્ટના ચુકાદાને માથે ચઢાવવા આમ્રા કરી.

[પાન ૨૦ થી આશુ]

છે, પણ આ રોકેટને પાછું પૃથ્વી પર કેવી રીતે લાવવું તે હજી સુધી શોધી શકાયું નથી. કદાચ ભવિષ્યમાં આ કૃત્રિમ ચંદ્રો પરથી આપણાં રોકેટ સીધા છુધ (venus), મંગળ (mars) વગેરે ગ્રહો પર સહેલાઈથી જશે ! ખરે જ માનવે પૃથ્વીના સીમાડા તોડી નાખવાની દિશામાં આ કૃત્રિમ ચંદ્રો દારા અસાધારણ અપૂર્વ પ્રગતિ સાધી છે !

વિશ્વના અનંત સાગરમાં બિંદુ શા માનવપ્રાણીએ વિશ્વનો તાગ કાઢવાનો કીમિયો જાણે હાય કર્યો છે ! પૃથ્વીના સીમાડા તોડી દૂરદૂર ભટકતા ગ્રહો, સૂર્ય, તારાઓ અને કક્ષનાના ઘોડા કરતાં પણ વધુ ગતિથી સરકી જનારી નિહારિકાઓનો, અને આ બધાનો જોમાં નિવાસ છે તે ખુદ

અવકાશનો ભેદ જાણી લેવાની હોડમાં જાણે માનવી વિજય પ્રાપ્ત કરી રહ્યો છે !

એવું કહેવાય છે કે ઈ. સ. ૧૯૧૦માં અમેરિકા એક એવા કૃત્રિમ ચંદ્ર બનાવવાનું છે કે જે પૃથ્વી પરના બીજા દેશોમાં શું ચાલે છે, તે બધું જાણી શકશે—જાણે કે તે જાસુસ ન હોય ! અમેરિકાના વિજ્ઞાનીઓએ અનેક સ્વર્માં સેન્ચ્યાં છે અને તે માટે તનતોડ પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યા છે. અલખત, થોડાક વખત પહેલાં તેમણે ગરૂ પો’ડનો કૃત્રિમ ચંદ્ર વેન્ગાડ નામના રોકેટની મદદથી છોડ્યો હતો પણ તે પાછો તરત નીચે જીતરી આવ્યો ! રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે સરસાર્થ થઈ રહી છે.

સાધારણ માનવીની મથામણો.....

એક નિકટના સ્વજન-સ્નેહીની વાત છે.

એના મનમાં કંઈક ગડમથલ યાદી રહ્યાની અને જરાય ખબર નહિ; એટલે એક દિવસ એણે એકાએક પૂછ્યું: “મારા જેવા માણસ શું કરે? તમે શું સૂચવો છો?”—ત્યારે હું સવાલનો તંતુ જ પહેલાં તો પકડી શક્યો નહિ. એની સામું, એના મનનો ભાવ સમજવા, જેઈ જ રહ્યો.

એણે ખુલાસો કર્યો: “ઘઈ કાસે આપણે બધા વાતો કરતા હતા... સૌ પોતપોતાની રીતે જીવનનો ઘાટ ફેવી રીતે ઘડવો એની સમસ્યા વિચારતા હતા... હું મૂંગો હતો, પણ મારા મનમાં ગડમથલ હતી... તમારી બધી વાત સાંભળ્યા પછી, મને થયું હું શું કરું તો મને મારા જીવનનો આનંદ મળે? જીવન જીવ્યાનો કેંકે સંતોષ વળે કે તમે તો મને ઓળખો છો...” કહી એ અટકી ગયો.

ખરી વાત છે: નીકટના આ સ્વજન-મિત્રના ઉછેર અને વિકાસનો હું વરસો લગી સાક્ષી હતો. ૧૯૪૨માં, ભર જીવાન વયે એણે સેવેલી ભાવના અને ‘કરેજે’ યા ‘મરેજે’ના આંદોલનમાં કરેલી ધર્તિચિત્ કતબ્બતાનો અને થોડાક ખ્યાલ હતો; અને તે પૂર્વેય, કાચી કિશોર વયે, ભારતની સ્વાધીનતાનાં સ્વમો સેવતાં કેંકે કરી છૂટવાની એની તમજાનો હું સાક્ષી હતો.

અલગત, છેલ્લાં ધણાં વર્ષો તો એ મુખ્યત્વે વેપાર-વ્યવસાયમાં જ મગથલ હતો અને એનો કમાવાનો રસ પણ જાગ્યો હતો; ને એને માટેનો ઉસાહ જેવોતેવો નહિ: રાત દિવસ એક ‘અર્થ-પ્રશ્ન’ની જ લગની! વાત વાતમાં તંદુરસ્તીનું એક જ સૂત: ‘વિટામિન M’ (મની=નાણું)!

અલગત, એનું આ સૂત બીજી રીતે એને ધણું ઉપકારક બન્યું હશે; પણ એની ખુબ સારીરિક સંપત્તિને,

એની ચિત્તાંતિ ને જીવનની સ્વસ્થતાને કાંઈ એવું ઉપકારક બન્યાનું મેં નથી જોયું.

મને તેમ પણ એનો જાણરો ધમકો તો જાણે!

હું એની વાતનો શો જવાબ આપું? માણસ બાળ-બચ્ચાં ને કુટુંબવાળો હોય, અમુક રીતની જીવનની રહેણી-કરણીથી ટેવાઈ ગયેલો હોય, ...મુખર્ષિ જેવા શહેરમાં, અમુક વેપારધંધામાં, અમુક સમાજમાં વરસોથી ગોઠવાઈ ગયો હોય...એને કઈ વાતમાં રસ પડશે, કઈ દિશામાંથી જીવન ને સંતોષ મળશે, શું કરે તો ચિત્તાંતિ મળશે-હું જાણ્યું શું? એની બાલ-આંતર સ્થિતિનો તાગ મેળવવા પૂર્વે કદ્યું શું?

ખેર...નીકટનો સંબંધ હતો: નિખાલસપણે વાત કરવાનો મોકો હતો. એટલે મેંય સકાય વિના જ આગળ ચલાવ્યું:

“તારી આર્થિક સ્થિતિ કેવી?” મેં પૂછ્યું.

“સારી.” એણે દૂંકમાં કહ્યું.

મેં પૂછ્યું: “એમ નહિ; કાસે તારી તબિયત ઠીક ન રહે ને મુખર્ષિ છોડી જવું પડે તોય આજની બચનમાંથી કશુંયે પોષણ થાય ખરું?”

“ઘણી ખુશીથી.”

“ને કાસે તારે તારાં બાળકોમાંથી એક બેને લગ્યાની ત્રણાવી વધુ અભ્યાસ-અનુભવ માટે પરદેશ મોકલવાં હોય તો એનેય પહેંચી વળવા જેટલી સ્થિતિ ખરી?”

“ખરી.”

“અને...કાસે તારી હયાતિ હોય ન હોય ને ધંધામાં મુશ્કેલી આવે, તોય બચતમાંથી તારું કુટુંબ, આજના

જીવનધોરણની દૃષ્ટિએ ય, સુખે દા'ડા ગુજારી શકે એવી શક્યતા ખરી ? ”

“ કહી શકાય ખરી. ખાસ ચિંતા કરવી ન પડે. ”

— થોડીવાર તો હું મૂંઝે થઈ ગયો...આગળ શું પૂછ્યું એનો જ વિચાર કરી રહ્યો...પછી સમજ્યું તે પૂછ્યું :

“ તને આ આપણા ગામની હોસ્પિટલની પ્રવૃત્તિમાં આટલો રસ છે તો એવું જ કંઈક વધારે વિચારે...એની કોઈક મોજનાનો ભાર તું ના લઈ શકે ? ”

જવાબમાં એણે એ બાબતની એકાદ બે નાની શી મોજનાએની વાત કરી. ખજુ જેમ દરેક ક્ષેત્રે તેમ ત્યાં પણ કોઈ માણસ એમાં પરીવાઈ ન બધ ત્યાં લગી ધાતું કશું પરિણામ આવતું નથી એવ એણે સમજાવ્યું.

મેં પૂછ્યું : “ તો તું જ એમાં શું કામ નથી અપલાવતો ? ”

એ તો આભો જ બની ગયો : “ હું ? હું મારો વેપાર ધંધો સંભાળું કે આ ? બેજરુ મહિને એકાદ આંટા મારી જવાનો હોય કે કંઈ દુઃકાળો ભોગે કરી આપવાનો હોય તો એટલું કદાચ મઈ શકે...પણ અહીં ધામા નાખી પડવાનું તે શી રીતે બને ? ”

“ શી મુશ્કેલી આવે ? ”

“ બધી જ વળી—ધંધાને તાળું જ મારવું પડે ! ”

“ પણ એથી મુશ્કેલી શી આવે ? ”

“ વાહ ! ધંધો બધ કરવો એ મુશ્કેલી નાહ ? ”

હું વિચારમાં પડી ગયો :

જેને હજી ગુજરાત યતું નથી, જેને માંદેસાજે આવતી કાલની ચિંતા છે, ધરડે ધડપણ લાચારી ભોગવવાનો વારો આવશે, અથવા પોતાની હયાતિ નહિ હોય ત્યારે કુટુંબને ઓશિયાળું બની જીવવાની ધડી આવશે એવી દહેશત છે—એમને ધંધો વેપાર નહિ, નોકરીય છોડવાનું કોઈ કહે, અરે, ક્યાંત પગારે લાંબી રજા ઉપર જીતવાનું કોઈ કહે, તો મુશ્કેલી લાગે—એ સાવ સમજી શકાય એવી વાત છે.

પણ અહીં તો એવી કશી ચિંતા નથી. પછી મુશ્કેલી શાની ?—મને સમજાયું નહિ.

મેં ફરી પૂછ્યું : “ માન કે ધંધો બધ કેયો, તોય આજના લગભગ ચાલુ ધોરણે ગુજરાત તો થઈ શકે એમ છે, ને ભાવિની સારી એવી સલામતીય છે—પછી, ગુમાવવાનું શું રહે છે ? અને જો તારા કહેવા પ્રમાણે તને તારી આ મોજનામાં રસ હોય અને તું એમાં જ અપલાવી પડે તો તારે ગુમાવવાનું તો બાજુ પર રહ્યું, પછી તું જે જીવન-રસની વાત પૂછતો હતો, એ રસ પામ્યાનો આનંદ મળે એ શું જોવા તેવો બદલો ગણાય ? ”

પણ મારાં આ વાક્યો કેમ બળે એને કાને જ પડ્યાં ન હોય તેમ એ બોલી જોડ્યો : “ ભલા માણસ ! તમે તો મને આ ઉપરે વાનપ્રસ્થ બની જવાનું કહો છે ? ”

“ વાનપ્રસ્થ ? એક રીતે તો સાચી વાત છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં વાનપ્રસ્થ-આશ્રમને એક મહત્વની કક્ષા ગણાવી છે; એ જમાનામાં સર્વસાધારણ રીતે, માણસ રખે વર્ષે લગ્ન કરી, ૫૦ વર્ષની વય સુધીમાં દ્રવ્ય-ઉપાજન કરી, કદાચ એટલી બચત (એ જમાનાના જીવનધોરણ અનુસાર) કરી શકતો હશે કે જેથી ૫૫મે વર્ષે ગૃહસ્થ મટી વાનપ્રસ્થ બને તો તેને, તેના કુટુંબને યા સમાજને કોઈ નવી કુશિલ્તાનો વિષય જોભો ન થાય...પરંતુ આ તો સત્યુગ નથી, કળિયુગ છે. આ આપણા હરિશ્ચંદ્રકાંડની જ વાત કર. એમની ઉંમર પંચાવનની થવા આવી હશે. કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાંથીય હજી એ જિંદગી આવી શક્યા નથી. અને હજી કેટલાં વરસ સુધી ઢસરડો કર્યા પછી લવિષ્યની નાની સરખીય ચિંતા ટાળવા શક્તિમાન બનશે તે તો કાણુ કહી શકે એમ છે ? કળિયુગના આ હરિશ્ચંદ્રને આજે કોણુ કહી શકે કે, “ નોકરી-ધંધો છોડી દો, નિવૃત્ત થાઓ, વાનપ્રસ્થ બનો ? ” એમને તો કદાચ જીવનની છેલ્લી ધડી સુધી ફરજિયાત “ નોકરિયાત-ગૃહસ્થ ”નો જ ધર્મ પાળવો પડશે ! અને તોય, એવા એવાય એ, આ નહિ તો તે, કોઈને કોઈ સાંવજનિક કામમાં ભેચાર કલાક તો આપતા હશે ! કળિયુગના વાનપ્રસ્થની આ બે બાજુ છે !

“ અને કળિયુગની બીજીય એક વિશેષતા છે : પેલા કલ્યાણને હજી ૧૯ વર્ષ થયાં હશે; હજી હવે એ પુખ્ત નામરિક બનશે. પણ “ ગૃહસ્થાશ્રમ ”નો આરંભ કરે તે પૂર્વે જ, એક બાબતમાં તો એ “ વાનપ્રસ્થ ” થઈ શકે એવી વિશિષ્ટ ધરાવે છે. પિતાની મિલકતનો એ એવો

[ખા ૩૩ ઉપર]

માનવજીવન વિજ્ઞાન સીધુરૂપ સંબંધની નીતિ
અને ભગ્ન સંસ્થાને એવજી પર મૂકી ચૂકું છે.

સ્ત્રીતતિ-નિયમન ધલું ગાળે છે. થોડા ભીતિથી ફરડીને
હાજી કરે છે, થોડા પ્રીતિથી મદમાં આવીને દફકા કરે
છે, થોડા ભાગના પ્રકૃતિને વશ થાય છે.

ભાતિ અથ છે, પ્રીતિયે અથ છે ને પ્રકૃતિને જ વશ
થવામાં માનવની માનવતા નથી. પ્રકૃતિ તો છે જ, પૃથ્વી
જેવી નક્કર ને ખેંચનારી. તેના જેવો જ ને નક્કર છે ને
તેનો ખેંચો જ ને ખેંચાય છે, ને જોતોયે નથી ને જાણતોયે
નથી તે જડ પથ્થર છે; પ્રકૃતિની નક્કરતા પર જ ચારે પક્ષ
ખોડીને તેને જ ને જુએ છે (પરવતિ) તે પ્રકૃત પથ્થર છે;

પ્રકૃતિની નક્કરતા પર એ પક્ષ ખોડી ટટાર થઈને ને જામે
આકારને જુએ છે ને એ મોઢળે હાથે સ્વયંચંદ્રને પકડવા
જોડે છે ને પોતાને ને જાણે છે તે સંસ્કૃત માનવ છે. કેવળ
પ્રકૃતિમય તે જડ, કેવળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે તે પથ્થર, પ્રકૃતિને ભણી
તેથી જામે જોડે તે માનવ. પ્રકૃતિને ભણવી એ છે માનવનું
ધિયાન, પ્રકૃતિથી પર થવું એ છે માનવનો પ્રયત્ન. પદાર્થ-
ધિયાનથી માનવી જડ પ્રકૃતિને સમજી તેનાથી જામે ચડ્યો.
જીવ-વિજ્ઞાનથી માનવી પથ્થર-પ્રકૃતિને સમજી તેનાથી જામે

[પાન ૩૪ ઉપર]

વારસદાર છે કે એને વર્તમાનમાં સુખ માટે કે ભાવિની
સલામતિ માટે કાંઈ કરી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી...
એ ધારે તો, આને જ ધંધાને આરંભ કરવા કરતાં, કાંઈ
જીવનરસની પ્રકૃતિમાં સીધો જ પલાળી શકે એમ છે !

આમ, કળિયુગમાં 'વાનપ્રસ્થ' બનવા ઉંમરનાં લેખાં
મળ્યાં નથી પડતાં. ઉંમર સાથે એને કંઈ સંબંધ જ નથી.
જીવનની પરિસ્થિતિ કાંઈને ૧૬મે વરસે અવરુજતા આવે છે;
ને કાંઈને ૭૫મે વરસેય નહિ ! "

એકા બારે આ બધું કું બોલી ગયો. સદ્ભાગ્ય એટલું
જ કે મિત્ર એકામ ચિંતિ સાંભળી રહ્યો હતો.

ને વાતનો મર્મ મેં કહી નાખ્યો :

"તને તો ૪૦-૪૨ વર્ષ થઈ ચૂક્યાં છે... તું ૧૦
વર્ષ વહેલો ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ શકવા જેટલો ભાગ્યશાળી
છે... તું પૂછે છે કે, 'હજી આટલી ઉંમરે વાનપ્રસ્થ બનાવી
રેલો છે ?' એના કરતાં તું તારા મનને એટલું પૂછ કે,

"હવે શું મેળવવા માટે કું ધંધામાં ખૂંપી રહ્યો છું ?
અને એમાંથી નિવૃત્ત થતાં કું શું શુભાવવાનો છું ? બસકે
પરેખર કંઈ નવું મેળવવાનો જ આ માર્ગ નથી શું ?
ને જીવનરસ હજીય હમણાં કરે છે—એની તક તો તારે
આંજણે આવી જીતી છે... એને કેવળ ઝડપી જ લેવાની
વાર છે. તારે કંઈ જ શુભાવવાનું નથી, ને બધું જ
પામવાનું છે..."

માકરોં સર્વદારા ગ્રમજીવીઓ માટે કહેલું આ મૂળ
કેમ જાણે આ મિત્રના જીવનની બાબતમાં બંધ ખેંચી શકું !
ને કું કેવળ વિચારી રહ્યો : સાથી આનું મન શું ચલાવું
હશે ? કંઈ વસ્તુનો એને કર લાગતો હશે ?

અલગત, આ વાત તો એટલેથી જ પતી ગઈ...આને
એને મહિનાઓ વીતી ગયા છે...કદાચ એ વાત મિત્રની
ચિરમૃતિની શુદ્ધામાં કયાંક દટાઈ પડ્યું ગઈ હશે...

પરંતુ સદાકાળને માટે વિહુત તો નહિ થઈ હોય, ન
ચાવ—એટલું જ હાલ તો ચારું મન હમણી રહ્યું છે.

ચડવા બંધ છે. વિમાન અને સ્પુટનિક એ બેમ પદાર્થ-
વિગ્નાને ક્ષેત્રે માનવનો પ્રયત્ન છે, સંતતિ-નિયમન અને
આધુન્ય-નિયમન એ બંધ-વિગ્નાને ક્ષેત્રે માનવનો પ્રયત્ન છે.

ઇતિહાસમાં એક કાલે મૃત્યુ સમુદ્ધ થતું ને ત્યારે માનવીએ
ધન્ય-મૃત્યુનો આદર્શ સેવ્યો. ભીષ્મચિંતામહે કહ્યું : “હું
ઉત્તરાયણ પછી જ મરીશ.” અને પછી જ મર્યો. ભીષ્મ
બારતના એક આદર્શ પુરુષ ગણાયા.

ઇતિહાસમાં આને સંતતિ સરવી થઈ છે ને તેથી
માનવીએ ઇચ્છિત-સંતતિનો આદર્શ સેવવા માંડ્યો છે.

જન્મ ને મરણ : માનવદેહના એ બે પ્રાકૃતિક ધર્મે કાળા
માથાના માનવીના હાથની વાત નથી. શું એમને હાથમાં લેવાં
એ માનવીને માટે થોડા ? શું એ ધર્મ-સંમત છે ?

શું જન્મ, શું મરણ, શું જરા કે વ્યાધિ ને ક્રોધ,
માનવની પ્રકૃતિનાં આ તત્ત્વો માનવીને બાંધે છે. એમાંથી
મુક્ત થતું એ માનવીનો પુરુષાર્થ છે, અને ધર્મે માનવની
આ મુક્તિની આકાંક્ષાને સર્વસાધારણ રીતે યોગ્ય જ માની
છે. દા. ત. મોક્ષ એટલે જન્મમરણના ચક્રચલામાંથી છૂટકારો.
અને સ્વર્ગ કેવું હશે ? તો કહ્યું કે ત્યાં જન્મ કે મૃત્યુ નહીં
હોય, જરા કે વ્યાધિ નહીં હોય, ક્રોધ કે પિપાસા નહીં
હોય; ને સંતતિ ? દેવોની એ ભોગ્યોનિમાં સંતતિનો ભાગ
નહીં હોય, બ્રહ્માને માનસપુત્ર થશે. અને એવા એ સ્વર્ગે
ચડવાનો માનવનો પ્રયત્ન શ્રદાશુકાળથી નોંધાયેલો છે.
વિશ્વામિત્રે યજ્ઞવેલો ત્રિશંકુ આને પથ ઉછ દક્ષિણ આકાશ-
માં ચડે છે ને પડે છે.

સદાઓ સુધી કલ્પનાઓ કરીકરીને બાંધેલા એ સ્વર્ગલોકને
પૃથ્વી પર સારકર કરવું એ માનવનો પુરુષાર્થ છે. પ્રકૃતિના
નિયમોને સમજીને માનવ પ્રકૃતિનાં બંધનોથી પર ચડવા ઇચ્છે
છે. માનવ માટે પ્રકૃતિ બે ભતતી : એની બહારની અને એની
પોતાની. બંને પ્રકૃતિથી માનવીને જીવે ચડવું છે.

માનવના પ્રયત્ન પશુ તેવા જ બેવડા રહ્યા. એક બાહ્ય
પ્રયત્નને બીજો આંતરિક પ્રયત્ન.

જડ સૃષ્ટિનાં કંડી ગરમી સતાવે છે. બાહ્ય માનવે અગ્નિ
શોષ્યો, વસ્ત્ર બનાવ્યાં, મકાન બાંધ્યાં, આશ્રમ, ગામ ને પુર
રચ્યાં. આંતર માનવે શીતોષ્ણને છતવો હકોગોળી ઇન્દ્રિયગ્રમ્ય
સાધ્યો.

ચર સૃષ્ટિનાં હિંસપશુઓ ખાઈ જવા કરે છે. બાહ્ય
માનવે શિકારની કળા સાધી, શસ્ત્રોત્તુ વિગ્નાન શોધ્યું, કુળ,
સમાજ ને નગરો વસાવ્યાં. આંતરમાનવે અહિંસાને અંતરમાં
મુદ્રાંશિત કરી, તેની સંનિધિમાં સિંહ-હરણ વગેરેનાં વેર
છેડાવ્યાં.

અચર સૃષ્ટિનાં જંગલો શુંગળાવે છે. બાહ્ય માનવે ધરણ
સર્પને જંગલો કાપ્યાં ને ગોડી-નાંદીને પાક ઉછેર્યા.
આંતરમાનવે અરણ્યને તપોવન બનાવ્યાં ને આરવંકો રચ્યાં.

દેહની પ્રકૃતિનાં બૃષ્મ-ત્વરક પીડે છે. બાહ્ય માનવે
શિકાર, પશુપાલન ને એતીની વિદ્યાઓ ક્રમશઃ ઉત્તમત કરી.
આંતરમાનવે અનશનને તપનું વ્રત બનાવ્યું ને ઉપવાસને
ધર્મનું અંગ બનાવ્યું.

મિથુનધર્મ અંદરો અંદર લડાવે છે. સામાજિક માનવે
લગ્નને સંસ્કાર બનાવ્યો, સંયમ ને બ્રહ્મચર્યને સંસ્કૃતિનાં
સિંધરો માન્યાં. આધ્યાત્મિક માનવે બ્રહ્મને જ્ઞાનપ્રભુ, તેની
ચર્ચામાં સફળ પ્રાણશક્તિને ત્રિગોળ દીધી અને એક જ
દેહમાં સી-પુરુષભાવનો સમન્વય કરી મિથુનભાવને નિહાં
કર્યો.

આ બાહ્ય ને આંતર માનવના પ્રયત્નો એકમેકથી વિરુદ્ધ
નથી. પરસ્પર પ્રેરક અને પૂરક છે. શુક્ર-જનકનો એક જ
પંથ છે. બંનેના સંયોગથી માનવસંસ્કૃતિ રચાય છે, વિરોધા-
થી કાં દાનવસંસ્કૃતિ બને છે કાં એ એકાંત શુદ્ધવાસી બને છે.

કાર્ય-કારણત્વ ચક્ર જડ સૃષ્ટિમાં અદર છે, કર્મ-
વિષાકત્વ ચક્ર પશુસૃષ્ટિમાં અનિવાર્ય છે; પશુ માનવ એને
સુધારે છે, સંસ્કારે છે ને સ્થગિત પથ કરે છે. કર્મનાં તમામ
ફળ એ ભોગવતો નથી. દાણા લે છે, ફૂસકા ફેંકા દે છે.
ફૂલ લે છે, ફાંદા ભાળી નાંખે છે. અલગત આત્મા એની
શક્તિ અર્પાદિત છે, છતાં છેક જડ કે પશુમુદિ જેવું પથ
નથી. શાનમાં કાર્યકતા નિયમનની શક્તિ છે અને સરવાળે
શાનના ઉદયને અટકાવવા એ સુર્યના ઉદયને અટકાવવા
જેટલું જ અશક્ય છે. આહાર, નિદ્રા અને ભય (કુદરતી
તેમ જ સામાજિક) એ બધાની ગાળતમાં માનવે શાનેબળથી
કર્મનાં કુદળમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે ધર્મ
લેખાયો છે. તો સંતતિ-નિયમન વિશે આટલો ઊઠાપોઠ
કેમ ? આવો સવાલ સહજ છે.

સંતતિ-નિયમન સામેના વિરોધનું કારણ વૈજ્ઞાનિક કે

તાત્વિક નથી, પણ 'નૈતિક' છે. નીતિ શું છે ? નીતિ એટલે સમાજનું નયન કરે તે. જે બધાં કરે તે સમાજ તૂટી પડે તે અનીતિ, જે બધા કરે તેણે સમાજ ચાલે તે વધે તે નીતિ. નીતિ સમાજની કરોડરજી છે. માટે સમાજની ચિંતા કરનારા કદી નીતિ પર પડતો ઘા સહી શકતા નથી. માનવે સમાજ બાંધીને રહેવું હશે તો નીતિ વિના ચાલવાનું નથી, ને સમાજ વિના માનવ માનવ રહી શકે તેમ નથી.

પણ નીતિનું ખાલ કલેવર હમેશાં બધે એક જ પ્રકારનું હોતું નથી, રહેતું નથી. આજે ને અહીં જે અનીતિ લાગે, તે કાલે ને ત્યાં ન લાગે. સામાજિક નીતિ દેશ કાળથી અબાધિત નથી, એ સદા પરિવર્તનશીલ રહી છે. હર હાલતમાં સમાજને ધારણ કરવો છે, સમાજનું નયન કરવું છે, એટલે પાપો સાચરીને નીતિ દેશકાળ પ્રમાણે નિરનિરાળો ને ઉપરતપકે વિરોધાભાસી લાગે તેવી ધમારતો રચે બધા છે. કોઈ એક જ નૈતિક ધમારતનો અતિ આગ્રહ સેવવો અને સામાજિક નીતિને જ ત્રિકાલાબાધિત પરોમાય આધ્યાત્મિક સત્ય માની લેવું, એ દેહાસકિતના જેવો જ દુઃખી થવાનો ને દુઃખી કરવાનો રસ્તો છે. દૈહિક નીતિ ને દૈહિક ક્રોધેને જે આત્માનું અર્થાત્ માનવતાની મૂળભૂત ઐકચલાવનાનું વાહન તરીકે જોઈ શકે છે, તેને મોહ કે શોક નથી થતો અને એવા તટસ્થ માનવ જ દેહનું આત્માની જરૂરિયાત પ્રમાણે નિયમન અને નયનિર્માણ કરી શકે છે.

સંતતિનિયમન યોગ્ય કે અયોગ્ય એ વિશે નૈતિક કે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મતભેદ રહે, તો પણ જે પરિસ્થિતિ સામે જીવો છે તેને સમજી લેવી જરૂરી છે.

સંતતિનિયમન એ કેવળ કૃત્રિમ સાધનોતો સવાલ નથી, એ શરીરવિદ્યાનની બધીકારીનો સવાલ છે. એ બધીકારી કદી નહોતી તેટલી આજે ફેલાઈ ચૂકી છે-અને રોજરોજ નીતિનિયંત્રકની કલ્પનામાં ન આવે તેટલી ઝડપે પ્રસરી રહી છે. લગભગ તમામ બહેર-ખાનગી પ્રવૃત્તિઓ ને ડોક્ટર-નર્સ 'ઓપરેશન' વગેરેની હિમાયત કરી રહ્યાં છે. આ વિષયની ચર્ચા શહેરોમાં સાંવ મામૂલી બાળત બની ચૂકી છે. સગાં ભાઈબહેન પણ આજે હવે નિઃસંકાય 'તમે શું કરો છો ?' એમ પરસ્પર પૂછતાં ધઈ ચૂક્યાં છે. ચોરે ને ચોટે સામુ-મઝોર પણ 'ઓપરેશન'ની અનિવાર્યતાની ચર્ચા ને હિમાયત કરતાં ધઈ મળ્યાં છે. આ પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ છે.

સમાજના નીતિ-રક્ષકો અને સંતતિનિયમનના હિમાયતી-

ઓ પરસ્પરની કડવી વાદવાદીમાં એ વસ્તુ સાવ જ વિસરી જતા બળવાય છે કે, પરિસ્થિતિ એ તેવો આકાર ધારણ કરે અથવા આપણે તેને આશરેમાં પલટીએ, તો પણ સમાજના હેઠળે તે સાચવવો જ પડવાનો છે. તે વિના માનવના આદર્શો ને માનવના અપનોતું કોઈ સાધન જ નથી રહેતું.

અને નીતિચિંતકોએ બીજું પણ એક વિચારી લેવા જેવું છે. શું નીતિ કાયમ પકડાઈ જવાના ભયના પાપા પર જ ઊભી રહી શકે ખરી ? સંતતિનિયમન એટલું જ કરે છે ને કે સમાજને માન્ય ન કરેલા સંબંધને પરિણામરહિત કરીને પકડી ન શકાય તેવો બનાવે છે ? આજે હવે પ્રામતો નાનકડો સમાજ નથી રહ્યો. મોટાં શહેરોમાં 'એ આખનો શરમ' નથી રહી. કાણ કોને ઓળખે છે ? ત્યાં કાણ કોને પકડે ? અને આજે હવે સંતતિ નિયમનનું જ્ઞાન એટલું ફેલાઈ ચૂક્યું છે કે, કોઈ પણ સંબંધને સંશયરહિત માનવાનું તકે સંગત નથી રહી શકતું. એટલે કે સાથે ફરતાં બધા જ સ્ત્રી પુરુષો દુરાચારી હોઈ શકે એવા શક સેવનારી હાલત આવી ગઈ.

વિદ્યાને સમાજમાં જે પથરગીપણ પેદા કર્યું છે અને જે જ્ઞાન ફેલાવ્યું છે, તેમાં હવે ભય ને સંશયના પાપા પર ઊભેલી નીતિ ટકી શકે તેવું રહ્યું જ નથી. દિવસે દિવસે આ હાકીત વધુ ને વધુ રબટ થતી જવાની છે. અલભ અને વિશ્વા-સના પાપા પર ઊભેલી નવી નીતિ એ કાળનો તકાળો છે. બોધ્ય હાલવવાની માનવીની હિંમતની આજે કસોટી છે.

આવે વખતે સાચા નીતિ-ચિંતકોએ તો નાકડોનો બળાપો કર્યા કરવાને બદલે, નવીન પરિસ્થિતિમાં શાશ્વત મૂલ્યો કઈ રીતે બળવાય ને કઈ રીતે નવીન નીતિ આજની નીતિ સાથે તુલ્યે ગાંઠ વિના સંધાઈ બધા, એ શોધવા ને યોજવા માંડવું જોઈએ.

તેજ રીતે સંતતિનિયમનના હિમાયતીઓએ એની વૈજ્ઞાનિકતા ને અનિવાર્યતાનું અખંડ પારાયણ કરી કરીને નીતિવાદીઓને સત્તાવી શકવાનો કુલ્લક આનંદ ચૂસ્યા કરવાને બદલે જ્યાંબાદાર સામાજિક નાગરિકો તરીકે સમાજના સુખવચ્ચિન અને કલેવરરહિત નયનને વિશે ભગત ભાવે વિચારવા માંડવું જોઈએ.

માનવનું વિદ્યાન સી-પુરુષ-સંબંધની નીતિ અને લગ્ન સંસ્થાને નવેસર ચિંતનની ઝોરણ પર મૂકી ચૂક્યું છે. માનવના આ-અગ્રાનના હલેહામાં એને નવો ઘાટ આપવાની શક્તિ છે કે નહીં તેની હવે પરીક્ષા છે.

ધરદીવડા

જ્યોતિ ભટ્ટ : વિકસી રહેલી યશસ્વી પ્રતિભા

હજી પૂરાં ૨૪ વર્ષ થયાં નથી એ જ્યોતિ ભટ્ટને. સુઝરાત નહીં પણ ભારતના કળાક્ષેત્રે તેની યશસ્વી ઇતિહાસિકાં મંડાવ્યું થઈ ચૂક્યું છે.

* ૧૯૫૬માં દિલ્હીની 'સસિતકલા અકાદમી'ના રાષ્ટ્રીય કળાપ્રદર્શનમાં શ્રી. ૧૦૦૦નું શ્રેષ્ઠ પારિતોષિક મેળવનારમાં જ્યોતિ પ્રથમ પદ પામ્યા છે; ને રાષ્ટ્રપતિના સુવર્ણચંદ્રકનો અધિકારી ઠર્યો છે.

* યુ.એઈ અને સિંગાપોર તથા મનીલા વગેરે પરદેશોમાં તેની કૃતિઓ ક્રિએશનલર્સ એસોસિએશન દ્વારા ખરીદી છે.

* મધ્યસ્થ સરકારે તાજેતરમાં તેને વધુ અભ્યાસ માટે બે વર્ષની 'શિષ્યવૃત્તિ' આપી થોડા ઉત્તેજન આપ્યું છે. છેક છેલ્લા સપ્તાહમાં સુબળ જોગમે આઈ. સોસાયટીએ ૧૯૫૭ના વર્ષે પણ તેના ચિત્રને પારિતોષિક એનાયત કર્યું છે.

જ્યોતિનું બાળપણ ભાવનગરમાં વીત્યું, અને એ વરસોમાં એને ગાંધીજીની સર્વેદિયા ભાવનાવાળા નિર્માણન કલાકાર જગજીવનના અતેવાસી બનવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું; કલાની એ પ્રથમ દિક્ષા.

પરંતુ એની ઉચ્ચ સાધનાનો આરંભ ૧૯૫૦માં થયો કહેવાય.

- ૧૯૫૦માં વડોદરા વિદ્યાપીઠમાં કળાના અધ્યયનને બીજી વિદ્યાઓની [પાન ૪૨ ઉપર ચાલુ]

૨૧. બકુલેશ : કરમાઈ ગયેલી પ્રતિભાની માદમાં—

બકુલેશના અવસાનની ખબર મેં તો બહુ મોડી જાણી :
'ટાઈમ્સ' માંથી જ. નીકટના મિત્રો પણ આજના સ્પૃંતનિક
યુગની ઝડપમાં કેટલા દૂર ફેંકાઈ ગયા હોઈ એ છીએ !

એક જ શહેરમાં રહેવા છતાં, મુંબઈમાં બકુલેશને
છત્તાર મંડિને મળવાનું થતું. પણ એ ગુલામી આદમીને
મળવાનું થાય ત્યારે કલાક બે કલાક તો સહજ
નીકળી જાય : એ ન છોડે, ને આપણનેય એને છોડીને
જવાનું મન ન થાય : હજાર નવી નવી વાતો કરે—ગાંડી-
લેલી અનેક. પરંતુ એકવાર સ્ફટિક જેવું પારદર્શક હૈયું
જેવા પછી એ બધી વાતો કરતાં, એનો જીવન પ્રત્યેનો,
જીવનની વિસ્તૃત અનુભૂતિઓ પ્રત્યેનો, માનવની સર્વાંગી
માનવીય લાક્ષણિકતા પ્રત્યેનો એનો આવેશ અને એની
સમ્પાદિ છોડીને જવાનું મન ન થાય ! વારંવાર એમ થયા
જ કરે : આટલી અનુભૂતિ, આટલો આવેશ અને આટલી
સમ્પાદિ ને પારદર્શકતા—જીવનનું આટલું લાઘુ શકિતશાળી
સર્જકને માટે કેવું જબરજસ્ત ઉપકારક બની શકે !

અને આની સાથે જ અફસોસથી ચિત્ત મચુચાણી બીજું :
આ બધું બાણું વસ્તોથી બાંધીને બેઠેલો બકુલેશ ! ભર-
જીવાનીથી જીવનની આકરી મજલે બિપટલો, 'વીરભી સદી'ના
જમાનાથી સાહિત્યને પાટ ચઢી ચુકેલો, ને જિંદગીમાં ભરખે
કારખાનાં, ખાણો, ખેતરો ખૂંદેલો, શહેરોની ગલીઓમાં,
માછીમોરોનાં ચૂંપડાં ને વેરવાઓના આવાસોમાં ભટકેલો ને
દવાખાનાંથી મોડી મથાણોમાં કોઈની ને કોઈની કુચકે દોડતો
પહોંચી ગયેલો બકુલેશ ! 'નિશાસ' (પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ :
૧૯૪૭માં નવી દુનિયા કાર્યાલય અમદાવાદ તરફથી પ્રગટ) ને
દ્યોતીપદ લેખક, શ્રી લોટવાળાના ઉદામ જૂથમાં નવા

વિચારો, નવું વાચન, નવો અભ્યાસ ને નવનવી ચર્ચાના
વાતાવરણમાં, અનેક મરાઠી પત્રકારોના સહકારમાં, ગુજરાતી
પત્રકારવને હોતે નવાં પ્રયાણ આદરનારોમાંનો (શ્રી.
રવિશંકર મહેતા, પી. જે. ભટ્ટ, ડૉ. જયંત ખત્રી, જીતુભાઈ
મહેતા, ચર્મા, નરહરિ ભટ્ટ વગેરેના સંગ્રામમાં) તેજસ્વી ને
છટાભર્યો બકુલેશ ! આભનેય બાથ ભરવાની હિંમતવાળો તો
પરો જ...

આવી તાજગી, આવી નાવીન્ય પ્રેમ, આવી છટા ને
આવી હિંમત ! વ્યવસાયે લેખક ને પત્રકાર... છતાં—
બકુલેશ સર્જનક્ષેત્રે અંગે પડતો ગયો, ને છેવટ લગભગ
કરમાઈ ગયો !

* પ્રાસંગિક, અકવાસિક ને દૈનિકાનાં કોલમો ભરીભરીને
એની પ્રતિભા ખસાઈ મઈ ?

* સિનેમાની દુનિયા સાથે, એની જમખ.ના વ્યવસાય
સાથે, એના વાતાવરણ સાથે બકુલેશ પણ બીજો બની ગયો ?

* આર્થિક મુશીબતો (આવી પડેલી, વહેરેલી ને
આવકારેલી) માં એનો સર્જક જીવ કરમાઈ ગયો ?

આ બધું અશત : સાચું.

અને—

* જીવંતતાના તે જમાનાના ઉદામો ને પ્રતિશીલોની
('પ્રતિશીલો' માં ત્યારે ઉમાશંકર ને સુદર્મ પણ ખરા)
જીવનનાં અને સર્જનનાં નવાં મૂલ્યોને વણી લેવાની સાધનાના
વિકટ પથમાં કમળેરી રહી. તથા—

* ૧૯૪૦થી વારંવાર અનેક લેખાઓના સાહિત્યમાં
જે એક પ્રકારનું 'છિન્નચિન્નતા'નું મોહનું ધીમે ધીમે છતાં
પરિણામદાયી બની ફરી વળ્યું (અજ્ઞાતમાં તો એની ખબરેય

ન પડે એવી ગતિએ ને એવી રીતે) એમાં અનેક સર્જકો
ફાળ્યા, ધીમા પડ્યા ને થ'લી ગયા.

આ પથુ સાચું :

પરંતુ, આ દરમ્યાન કેટલાક પગ ટેકવીને જિભા રહી
ગયા, ને સમય જતાં ફરી ગતિમાન બન્યા...

ત્યારે બહુલેશ ને બીજા અનેક ઘસારાઈ ગયા !

માણુસના અંગત કમળેરી ?

એય કબૂલ છે :

પરંતુ, સાહિત્યના ક્ષેત્રે માણુસની કમળેરી, એની ગાંડી-
લેલી વાતો, એની સરકી પડવાની આદત, એની અપ્રમાણ
આવેશશીલતા કરતાં, ને એની હુજનતા ને સુજનતા (આ
બાબતમાં તો બહુલેશની સુજનતા અત્યંત રૂઝવણીય હતી)
—બધાની અસર માણુસના છવન ઉપર ને સર્જન ઉપર થતી
હોવા છતાં, છેવટે તો એ જે સર્જન કરી ગયો છે, એનું જ
મહત્વ નથી શું ?

શું બહુલેશની બસો જેટલી વાર્તાઓમાંથી ગુજરાતમાં

બહેનનામ કાઢી શકે એવી દસવીસ વાર્તાઓ પથુ નથી ?

* છતાં શાથી એની એક પથુ કૃતિને ચૂંટેલી વાર્તાના
સમઘો, પાશ્વપુસ્તકો અને છતર સંકલનોમાં સ્થાન સરખું
નથી ?

* બહુલેશની વાર્તાકળા ગુજરાતની વાર્તાકળાના ઇતિહાસ-
ની દૃષ્ટિએ જોઈ જવા જેવી નથી ? અભ્યાસમાં મદદરૂપ
થાય એવી નથી ?

છતાં શાથી આટલી ઉપેક્ષા ?

* સાહિત્ય અને કલાને ક્ષેત્રે સાહિત્ય ને કલાનાં જ
મૂલ્યોની પ્રતિજ્ઞાને આગ્રહ, બે સાચો હોય, ને છે જ, તો
આવું શાથી ?

બહુલેશને તો આવા સવાલો પૂછવાનીય પરવા ન હતી;
એ તો એક 'આખી ગાળ' દઈ ચાલ્યો જતો.

પરંતુ—આને એના મિત્રો જ નહિ, સૌએ આ સવાલો
વિચારવા જેવા છે : આવતી કાલની તંદુરસ્તી માટે.

—જોગીલાલ ગાંધી

* ૨૧. બાનુ સ્માર્ત : સફળ સર્જક *

૪૫ વર્ષના પ્રતિભાશાળી ચિત્રસર્જક ભાનુ સ્માર્તને આ
મહિને (ડિસેમ્બર) ગુમાવીને ગુજરાતે એક બીજો આંચકો
અનુભવ્યો છે.

આજથી ૨૩ વર્ષ પૂર્વે, ૧૯૩૪માં, મુંબઈની જે. જે.
સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં ડિપોસિટ મેળવી પાસ થનારા અનેક
યુવાનોમાં ભાનુ સ્માર્ત એક હતા. ત્યારે એમની પ્રતિભા
ભાવિમાં કયા સીમામાં ખૂંદવાની હશે તેની ભલે કોઈ આગાહી
શક્ય ન હોય; પથુ એમના કલાગુરુ શ્રી. અહીવાસીની
અને શાંતિનિકેતનની દિક્ષાએ એમનામાં લોકકલા પ્રત્યે જે
આકર્ષણ પ્રદર્શવ્યું તેણે એમનો રાહ ઉઘળી આપ્યો.

લોકકલાની એ પ્રીત એમને સૌરાષ્ટ્ર, દહેજુ તથા દુર
દુરનાં રાજસ્થાનનાં ગામડાંઓમાં ઘસડી ગઈ. રખડીરજીની
એમણે લોકકલાના નમૂના એકઠા કર્યાં, અભ્યાસ કર્યો, મિત્રો
આલેખ્યા.

પછી તો દશમચિત્ર, વ્યક્તિચિત્ર અને અન્ય ચિત્રોમાં

એમની આગવી શૈલી ઝળહળી જીડી.

ભારતમાં મુંબઈ, કલકત્તા, સોમલા વગેરે અનેક સ્થળે
એમનાં ચિત્રો પ્રદર્શિત થયાં; અનેકને પારિતોષિકો મળ્યાં,
અંદકો અમ્યા. જોએ આટલું સોસાયટીએ 'મા' ના ચિત્રને
માટે રીપ્પ અંદક એનાયત કર્યો; અને એ ચિત્ર રોયલ આર્ટ
અકાદમી, લંડન માટે પસંદગીય પામ્યું.

એમનાં પ્રખ્યાત ચિત્રોમાં અભિસારિકા, બળદગાડાની
દોક, રાસવૃત્ત, નાગપત્ન્યમી, દાણલીલા, રાણી મશોધરા, રમતું
બાળક, સાંધાલનું દરય, લોકવૃત્ત વગેરે છે.

તદુપરાંત, શ્રી. પુલીનચંદ્રાની દત્ત પાસેથી એમણે ચિત્ર
દ્વારા બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો સફળ પ્રયાસ કરી અનેક
વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન કર્યું છે.

શ્રી. સ્માર્ત સુરતના વતની હતા : પુરામિત્રજી તે ઉદાર
સ્વભાવના હતા.

[* ગ્રન્થસતમિત્ર 'ની નોંધ ૬૫૨થી]

[માનવ : નવચુઆરી '૫૮

આ વિભાગમાં—

- * ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધણીએ પ્રવૃત્તિઓ અંગે—
- * ગુજરાત બંદાર વસતી ગુજરાતીઓ(કલકત્તા, દિલ્લી, આદિ)ના વચેરી મુખ્ય મથકો સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે— મીતાદારી સમાચાર આપવાની કુચ્છા છે.
- ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો ‘માનવ’ ઉપકૃત ધરો.

- * આખર ૧૯૬ પી. ઇ. એન. (લેખક સંઘ) : ૧૯૫૭ ઓક્ટોબર ૨૧ થી ૨૬
- * ગુજરાત લેખક મિલન : ૧૯૫૭ ઓક્ટોબર-૩૦ તથા નવેમ્બર-૧

પી. ઇ. એન.

આંતરરાષ્ટ્રીય લેખક સંઘ પી. ઇ. એન. નું છેલ્લું અધિવેશન સપ્ટેમ્બર માસમાં જપાનની ટોકિયો નગરીમાં મળ્યું; બાદ તેનું ૪મું ભારતીય અધિવેશન વડોદરામાં તા. ૨૬થી ૨૯ ઓક્ટોબરના દિવસોમાં ભારતના ઉપરાષ્ટ્ર પ્રમુખ શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને પ્રમુખપદે મળ્યું હતું. તેનું ઉદ્ઘાટન ભારતના પૂઝાર્ચનાન પં. જ્ઞાનદરસાસ નેહરુને ઉસ્તાક મયું હતું.

પી. ઇ. એન. એટલે પી-પ્લેસર્ફર્સ અને પોએર્ફર્સ (નાટ્યલેખકો અને કવિઓ), ઇ-એટલે એસેઈર્ફર્સ (નિબંધકારો) અને એલ-એટલે રોલેસ્ટર્ફર્સ (નવલકથાકારો અને નવલિકાલેખકો) .

આ સંસ્થાની શરૂઆત ૧૯૨૧માં લંડનમાં થયેલી. તેના પ્રથમ પ્રમુખ સુવિખ્યાત અંગ્રેજ નાટ્યલેખક તથા નવલકથાકાર શ્વ. ગ્રાન્ડવર્થી હતા.

ભારતમાં શ્રીમતી સોદિયા વાઙિયાને હસ્તે ભારતીય પી. ઇ. એન.ની સ્થાપના થઈ હતી. તેના પ્રથમ પ્રમુખ હતા કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને બીજી વારનાં પ્રમુખ હતાં શ્રીમતી સરોજીની નાયડુ.

માનવ : નવ્યુભારી પૃષ્ઠ ૧

આ સંસ્થા તરફથી પી. ઇ. એન. પત્રિકા પ્રગટ થાય છે, તથા ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યના ક્ષેત્રો પરિચય-ગ્રંથો પ્રગટ થયા છે.

આ વખત સંમેલનને વેડોદરાની મ. સ. વિદ્યાપીઠનું આમંત્રણ હતું; અને વિદ્યાપીઠનાં ઉપકુલપતિ શ્રી હંસાબેન મહેતા તેનાં મુખ્ય સ્વચ્છંદ્યાલક-સ્વાગત પ્રમુખ હતાં.

પંડિત નેહરુના વ્યાખ્યાનમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા મુદ્દો એ હતો કે, તેમણે લેખકોની દેવળ જાણનાદારી ઉપર જ ભાર મૂક્યો નહિ; પણ તેમની સ્વતંત્રતાની રક્ષા અંગે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું અને આ સંબંધમાં ‘રાજ્ય અને લેખક’ની અતિ નાબુક હતાં ગંભીર સમસ્યા અંગે માંગદર્શન કરતાં કહ્યું કે :

‘રાજ્ય કદિ રાજ્ય કરાવી શકતું નથી. એ બહુબહુ તો રાજ્યને માટે અનુકૂળ અને પ્રોત્સાહન મળે તેવી પરિસ્થિતિનું રાજ્ય કરી શકે. બાકી જીવનમાં મૂલ્યોને બદલવાનું કાર્ય તો લેખકો કરી શકે છે.’ અને હમણે ‘કે’, ‘આજના એંગ્લો-રાજિના યુવને ભરખર સમજાવે એમાં ધસડાઈ ગયા વગર રાંત ચિતે સમમ સમાજના સાચાં મૂલ્યો સમજવાનું કાર્ય લેખકોએ કરવાનું છે.’

તો શ્રી રાધાકૃષ્ણને અત્યંત ધીરગંભીર વાણીમાં, ‘લેખકો-ની જવાબદારી’ના મુદ્દા ઉપર સ્વચ્છ પ્રકાશ પાથર્યો :

‘આપણે સ્વાધર્મ-સંઘર્ષથી પર થઈને આજના વિશ્વની સમસ્યાને અમાલ દૂર કરવાનો છે...આપણે કુદરત ઉપર અનેક વિજયો પ્રાપ્ત કર્યા છે; પરંતુ અતિ તે માનવે પોતાની ભૂત ઉપર વિજય મેળવવાનો છે. માનવીમાં રહેલો આત્મા બીજા બધાં જ બળો કરતાં મહત્વનો છે x x આપણે માનવતા સર્જવા વિશ્વમાનસ સર્જા માનવ:શાંતિ અને એક-વિશ્વનો માર્ગ શોધવો જતાવીએ...આ મહાન કાર્ય’ આપણે સંઘર્ષ અને શિસ્તપૂર્વક સ્વનાતમક સાહિત્યના સર્જનના સરળ બતાવી શકીએ...’

આ પરિવર્તના ૪ દિવસના ભરથક કાર્યક્રમે દરમ્યાન, સંવિવાદ, લેખોનું વાચન, વ્યાખ્યાનો, કવિતાવાચન હતાં; ઉપરાંત, પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો તથા જૂનાં અને નવાં ગુજરાતી પ્રકાશનોનું અને ગુજરાતના જ્યોતિષીશોની તસ્વીરોનું પ્રદર્શન હતું; થોડાક મનોરંજનના કાર્યક્રમો અને ‘એટહોમ’ ને ‘પાર્ટી’ઓના કાર્યક્રમો હતા તથા નાનકડો ‘સુવિનેર મેચ’ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધામાં, “હકથી પરિવર્તન પામના જગતમાં લેખકોની જવાબદારી” ઉપરનો સંવિવાદ વધુ નોંધપાત્ર ગણાય. તેના પ્રમુખપદેથી શ્રી રામસ્વામી આયંગરે સ્વચ્છ વિચારણા રજૂ કરી હતી. બીજા અનેક વક્તાઓ ઉપરાંત ગુજરાતમાંથી શ્રી વિંદુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો અને શ્રી ઉમાશંકર જોશીનો (સંસ્કૃતિ : ૧૯૫૭ નવેમ્બરના અંકમાં) નિબંધ સાવ નિરાળા દર્શિમિદુથી લખાયેલા હતા, જેમાં અનેક મહત્વના મુદ્દાઓ રજૂ થયા હતા; અને આ વિષય સારી રીતે છપાવો બેઠકોએ એ વાત વધુ તરી આવતી હતી.

આ પરિવદ બધી પરિવદોની જેમ સર્જા હતી. પરદેશના મહેમનો—જર્મની, બ્રિટન, બેલ્ગિયમથી થોડાક વિદ્વાન-લેખકો આવ્યા હતા; અને ભારતની વિવિધ ભાષાઓનાં ‘ઉલ્લેખો’ આવી હતાં. પરંતુ આવી ભારતીય પરિવદોમાં ગુજરાત બહારથી આવનારાં ‘ઉલ્લેખો’ (તેમાં અમદાશંકર રે, અનંત કાણેકર જેવા પ્રથમ પંક્તિના જૂનું હોવા છતાં) તે તે ભાષાનું સાચું ને સાચું પ્રતિનિધિત્વ દરાવતાં ભાગ્યે જ હોય છે. આવી પરિવદો પાછળની જોડેમત અને ઉપયોગિતા ભાગ્યે જ આવે છે. આથી જ કક્ષાની

વિચારણા અને ચર્ચાઓ થવી બેઠકોએ તે વધુ શકતી નથી.

વળી આવી પરિવદોમાં ‘હિન્દ’, ‘એટહોમ’ અને આ પ્રકારના ‘સમારંભો’માં એટલો બધો સમય ખર્ચાતો હોય છે કે, ગંભીર વિચારણાના અથવા મહત્વના કાર્યક્રમો, અગાઉથી નક્કી કરેલા બેઠકો કલાકમાં, ગમે તેમ પતાવીને ભાગાભાગ કરવાની પરિસ્થિતિ બીજી થઈ જાય છે.....તે એટલે સુધી કે, આ વખતે, આ પરિવદમાં આવેલા ભારતના લેખકો (કેવળ લેખકો જ) નિરંતર ભેગા મળી એક બીજાને નીકટનો પરિચય મેળવી શકે, એવા કોઈ કાર્યક્રમ કરવાની તક જ, મુદ્દ લેખકોની ઇચ્છા છતાં, ને વારંવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં, પ્રાપ્ત થઈ ન શકી !

ખરે...આપણી પરિવદો ‘હાથપોથી’માંથી થોડીક બચે ને સંગીન નક્કરતા તરફ વધુ વળે—એવું આવી પરિવદોને અતિ લાગે તો છે જ.

ગુજરાત લેખકમિલન

એથી જ તો, જેને પી. ઈ. એન.માંથી રહમીની સાંજે જ દોડીને લેખકમિલન અંગે અમદાવાદ જવાનું થયું તેમણે એક પ્રકારે કાંઈક સહત તો અનુભવી હશે જ.

શ્રી મુન્શીની એકદમ અને સુસજ્જ સાહિત્ય પરિવદની કારવાઈ સામે ‘બેઠક મંદી’, આજથી ૧૪ વર્ષ પૂર્વે વડોદરા મુકામે, તે વખતની નવી પેઢીના ભેટીલા આગેવાનો શ્રી ચંદ્રવદન, સુદરમ, ઉમાશંકર, રમેશ્વરિયમ વગેરે લેખકોની બિરાદરીમાં દોહસોબસો જેટલા ગુજરાતના લેખકોએ ‘ગુજરાત લેખકમિલન’ના પાયો નાખ્યો હતો : ‘જે કોઈ જોતાને લેખક ગણાવે તે લેખક’, ને મિલનની કાર્યવાહી સમિતિ પંદરે જણાવી—આથી કશું જ વિશેષ બધારણ ને ધારાધારણ નહિ, લવાજમો ને હિસાબો નહિ. વરસે બે વખત વરસે બ્યારે મળે ત્યારે બે દિવસની મર્યાદામાં મહત્વેલા કાર્યક્રમોમાં જૂથથી મોલો, ચર્ચા કરો ને જૂથ પડો : આવો શિસ્તો.

અને જૂથ પડ્યા પછી મોટે ભાગે અમદાવાદ ને મુંબઈ જેવાં શહેરોમાં સ્થાનિક મિલનના કાર્યક્રમો અચારનવાર થયા કરે; ને કયાંક ઉત્સાહી સંચાલકો હોય તો લેખક-પ્રકાશકની

સમસ્યા અંગે તથા લેખકના હક્કો વિશે અને એવા તેવા સવાલો હાથ ધરે તો ગનિમત.

‘આપું’ આપણું લેખકમિલન : ગાળવીજ નહિ ને પ્રતિનિધા ધમપછાડાય નહિ : શુદ્ધ મિલન : ગર્ધ કાલ સુધી લઘ્વાવલ્ક્યા લેખકાય અહીં લેખા થાય એવી ભૂમિકાવાળું; ને લાંગ આવે તો હેયાંની વરાળ બહાર કાઢી નાખવાની ચક્રવાતાવાળું.

અલબત્ત, લાલ એવા જ ગેરલાલ. પરંતુ ‘લાલ લેવા જતાં, ગેરલાલ વિશેષ ધૂસી ભય’ એવા આજના દિવસો : બંધારણની તકાતી ને ચૂંટણીની પડાપટ્ટીથી માંડી, બળેટ અને એના ઉપયોગ ઉપરનો કાબૂ...અને પછી ‘ચકાવવા-ટાળવા’ ની ખેંચાપેંચ...આજે ‘અનિવાર્ય’ જેવાં બનેલાં અનિહોની આંદીધૂંટીઓ...

લેખકમિલન એ બધાથી દૂર રહું (હતાં આ વરસે જ કાંઈક તક પચાનો ‘ચલકાટ’ સંભળાતો હતો !) જેટલે અંશે દૂર રહું, ને હજી રહી શકશે, એટલે અંશે ‘શુદ્ધ મિલન’નો આનંદ લૂંટી શકશે.

• આ વખતે બે દિવસ ગાળ્યા.

એકંદર લેખકોની સંખ્યા ઓછી, ધણી બળીતા લેખકોની ગેરહાજરી; મુદ્દમ અને તેમના સાથીઓ આ જ દિવસોમાં ‘શ્રી અરવિંદ શિબિર’માં અમદાવાદમાં જ, મિલનની તજલિક લો કોલેજમાં પહેલાંથી રોકાયેલા, મિલનનું સ્થળ દૂર ને અગવડવાળું (છેક છેલ્લી ધડીએ બદલાયેલું) —આવી બધી નજરે ચઢે એવી ખિના હતી. તો વળી શ્રી કાંતિલાલ છ. પંડ્યા અને શ્રી રવિશંકર રાવળ જેવા શુદ્ધ વડીલની પી. ઈ. એન. અને મિલન બંને સ્થળે (અને ત્યાર બાદ વળી દોહીને વડોદરાની સંશોધન પરિષદમાં સુદાં) હસાહાલથી હાજરી વરતાતી હતી.

મિલનને પં. સુખલાલજી જેવાના મંગળ પ્રવચનનો અને શ્રી રસિકલાલ છા. પરીખ જેવા અગ્રણી અને શિષ્યવુદ્ધાળા વિવેચકનો લાભ મળ્યો તે, તથા આ ટાણે ખાહોરા ધારાસત્રી શ્રી પ્રમુદાસ પટવારિયું નવા કોપીરાઈટ એક્ટ ઉપર મુદ્દાસર વ્યાખ્યાન મળ્યું તે, અને ‘લેખક-પ્રકાશકોની સમસ્યા’ (બહિઃ લેખનપ્રકાશનની સમસ્યા) અંગે

મહાશય પં. સુખલાલજી

પ્રશ્નાચલ જાણી, પહેલા દિવસનો સંવિવાદ (લેખનલેવે કટોકટી અંગેનો) ધણી સમયસરનો અને મહત્વનો હતો. આજે દુનિયા આખીમાં એની ગંભીરતા બગી ગઈ છે; છતાં કેટલાકને એમાં ‘અરેરિકા’ પ્રેરણા ની ગંધ આવી ને એવાં લખાણો અગ્રક થયાં...સંવિવાદ દરમ્યાન મુદ્દાઓની છણપટ એકંદર ઠીક થઈ ગયું...તો વળી, ખીમ દિવસે ‘સાહિત્યમાં પ્રચલિત અને નવા પ્રયોગો’ અંગેની ચર્ચામાં મોટા ભાગના સૌએ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ આલેખ્યો ને સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગ પરત્વેનાં પ્રશ્નો અને પ્રયોગો તારવી બતાવ્યા. પરંતુ નવા પ્રયોગો આજે જનનના સાહિત્યમાં જે પ્રકારે થઈ રહ્યા છે ને ભારતીય તથા ગુજરાતી ભાષામાં જે નવાં તરવા પ્રવેશ્યાં છે તેની તાર્કિક ચર્ચા અરુદ્ધ જ રહી....

લેખકમિલનનું માળખું બદલવા અંગે વળી આ વરસે થોડીક ચર્ચા થઈ. મઝાની વાત તો એ છે કે અમદાવાદના એક પ્રકાશકભાઈએ આ વાત રમૂ કરી. કોઈકે બૂમ મારી પૂછ્યું : ‘તમે લેખક છો ને આ સ્થાનેથી બોલો છો ?’ અને પ્રકાશક મિત્રે કહી નાખ્યું : ‘હા, હું લેખક છું...’ એમના આ વિધાન સામે બેચાર સવાલો થાય ત્યાં તો સંચાલકોમાંથી જ કોક બોલી ઊઠ્યું : ‘અહીં આ સ્થાનેથી બોલો છે માટે લેખક જ છે—એમને બોલવા દો...’ ને એ બોલી શક્યા.

બાદ, થોડીક ચર્ચાને અંતે, છે તેવું જ સ્વરૂપ રાખી અગિયાર બપુની એક કમિટીનાં નામ રમૂ કરવામાં આવ્યાં...ત્યાં વળી એકબે નામે કોઈએ ઉમેરવા સૂચવ્યું, ને તત્કાલ

ઉમેરાર્થ ગયા—૧૧ને બદલે ૧૫ની કમિટી જનાવી દીધી !

મિલનની આ છે બંધનરહિતતા...

આયુ' મુક્ત (શિથિલયે ?) વાતાવરણ લેખકોના મિલનમાં જ પરવડી શકે.

પરંતુ મિલનનો આવો આનંદ વધુ સાહિત્યિક તાત્વિકતા તરફ વળે એવા યોગ્ય 'અસ' પસંદ થાય તો શું ખોટું ?

દાખલા તરીકે—

બે દિવસમાં ચાર-પાંચ કાર્યક્રમો રાખવાનો લોભ જતો કેરાય ને એક આખો દિવસ એક જ મુખ્ય ચર્ચા માટે અપાય; ને લિલ દૃષ્ટિથી મહત્વનાં પાસાં બે મુખ્ય વક્તાઓ

તરફથી સ્પષ્ટ થાય; બાદ હસવાર લેખકો ભાગ લે, ને અંતે સારો એવો ઉપસંહાર થાય.

૪ બીજા દિવસે એએક નાના કાર્યક્રમો રાખી શકાય.

અને બંને દિવસની રાતે 'સંસ્કાર કાર્યક્રમો'—સવાઈ, (આ વખતે ઉત્તર ગુજરાતના મૂળકુટુંબના નાયકોને ખાસ બોલાવીને 'લવાઈના વેશ' લગાવવાનો કાર્યક્રમ રાખીને સંચાલકોએ અત્યંત સ્તુત્ય કાર્ય કર્યું હતું.) કવિતાગાન, નાટકોમાંથી ચૂંટેલા પ્રવેશો, નૃત્ય, 'સોલિલોકની' વગેરે થઈ શકે.

—સા. ગાંધી

ખાવાયેલાં સ્વજનો—

અસલ ગુજરાતનાં, પરંતુ ઢેલાક સૈકાઓથી કેઢેલીક પેઢીઓથી ભારતભરનાં શહેરોમાં વસી રહેલાં ગુજરાતી કુટુંબોને આપણે 'ખાવાયેલાં સ્વજનો' કહીએ તો ખોટું નથી. કવિ ખખરદારે પોતે મદ્રાસ રહેતા હતા ત્યારે કહ્યું હતું કે 'જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત' : એટલે કે પરદેશમાં વસતા ગુજરાતીઓ પોતાની આસપાસ નાંતુ સરખું 'ગુજરાત'—લાવનાત્મક ગુજરાત—વસાવીને રહે છે : તેમ 'સંસ્થાઓની વેશ' ફેલાવવા સામરપાર જઈ ને રહેલા ગુજરાતીઓને કવિ ન્હાનાલાલે પણ ખૂબ બિરદાવ્યા છે.

પરંતુ વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જણાય છે કે આ સંસ્થાનવાસી તથા પરબ્રાન્તવાસી ગુજરાતીઓનો સંબંધ અસલ ગુજરાત સાથે બહુ રમૂલ સ્વરૂપનો બનેતો ગયો છે : ગુજરાતની અસ્મિતાથી, ગુજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારસામગ્રીથી તેઓ વંચિત રહ્યા છે. મોટે ભાગે વ્યાપાર કે ઉદ્યોગ માટે ગુજરાતે બહાર ગયેલા ગુજરાતીઓને આર્થિક સંબંધો, અને

તેમાં જરૂર પડે તેટલા કૌટુંબિક સંબંધો જ જકડી રાખી શકે છે.

માતૃભૂમિ ગુજરાત સાથેનો એમનો સાંસ્કારિક સંબંધ કેમ જમત થાય, કેમ ચાલુ રહે અને ભવિષ્યમાં તેઓ ગુજરાતની મુખ્ય મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ સાથે કેમ સંપર્કમાં રહે, અને તે સાથે સમરસ બનતા અથવા એ ગુજરાતમાં રહેતા સંસ્કારસ્વામીઓએ અત્યંત વિચારવા જેવું છે.

ખાસ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યના સંસ્કારો આ પરદેશવાસી ગુજરાતીઓમાંથી દિનપ્રતિદિન બહુ ક્ષીણ થતા ગયા છે. નરસિંહ, મીરાં, પ્રેમાનંદ, સામળ અને હમારામ તથા અનેક ભક્તકવિઓની 'વાણી' (ગાતી) જે ગળધૂસીમાંથી પહેલાં સાંભળવા મળતી તે તેમને મળતી બધ થઈ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાંથી ગુજરાતને ધડી રહેલા કવિઓ,

[પાન ૪૩ ઉપર]

[પાન : ૩૬નું ચાલ]

સમાન પદવીની ભૂમિકા પર-સ્થાન આપવામાં આવ્યું, ને શ્રી ગેરે જેવા એક અતિ નિષ્ઠાવાન કલાગુરુની પાસે જેસી કલાની જોડી સાધના કરવાની તક બેનોતિને સાંપડી ગઈ.

આજે એની એ સાધના અધિક ચૂરવની આગાહી આપી રહી છે.

બેનોતિ પ્રશિષ્ટ ભારતીય કલાક્ષેત્રે પણ પામી ચૂક્યો છે, ને હવે તત્તન-મોઝર્ટ કલાના પ્રદેશો ખૂંદતો આગળ ધપી રહ્યો છે.

ગુજરાત એક નવા ચીરવનો હરખ અનુભવે એ સંદેહ છે.

[ર. મ. રાની ટિપ્પણ ઉપરથી]

[પાન : નવમી પાનારી ૫૬]

ગિનગુજરાતી ભાષાનાં આવકારદાયી પુસ્તકોનો મીતાક્ષરી પરિચય

હિંદી પુસ્તકો

સ્વતંત્ર ભારત એ શિક્ષા :

લે : હુમાયુ કબીર (રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી) રૂ. ૫ : ૫૦

સ્વાધીન ભારત સરકારના શિક્ષણ વિભાગના મંત્રી તરીકે શ્રી. કબીર વર્ષો સુધી શિક્ષણને પોતાનો કીમતી કાળો આપ્યો છે. યુનેસ્કોની ૩૭ જનરલ કોન્ફરન્સમાં ઉપનેતા તરીકે ભારતીય પ્રતિનિધિ મંડળનું તેમણે નેતૃત્વ કયું હતું... હાલમાં તેઓ ' નાગરિક કક્ષમ વિભાગ 'ના મંત્રી છે. તેઓ શિક્ષણનેતા ઉપરાંત લેખક પણ છે.

આ પુસ્તકમાં તેમણે ભારતમાં શિક્ષણ અંગેની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવા ઉપરાંત, તેના વિકાસનો કમળદ્વ દત્તિકાર આપ્યો છે; એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણ, સમાજ જીવનમાં શિક્ષણનું સ્થાન, શિક્ષણની આવશ્યકતા અને શિક્ષણ, ગુણવત્તા શિક્ષણ, અંગ્રેજીનું સ્થાન, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષક વચ્ચે સમસ્યાઓ ઉપર સૈદ્ધાંતિક તથા વ્યાવહારિક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

વાતકારો, નાટકકારો કે નિબંધકારોનો પ્રચિય—પ્રવક્ષુ તેમ જ તેમના મંથો દ્વારા—આ દૂર વસતા ગુજરાતીઓમાં ખૂબ ઓછો છે એ હકીકત છે.

ગુજરાતની વિદ્યાર્થીઓએ તેમના અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા આ સંસ્કારવંચિત ' જોવાયેલાં સ્વર્ગનો રો કેવી રીતે ગુજરાતના સંસ્કારધનથી પ્રભાવિત કરવાં તેની યોજના સત્વરે વિચારવા જેવી છે. સાહિત્યસંસ્થાઓએ ગુજરાતીઓની સંસ્કાર-સંસ્કારણીઓને પ્રજ્ઞેતી રાખવા માટે સુખ્ય મુખ્ય સાહિત્યની યાદીઓ તૈયાર કરાવવા જેવી છે. સારી સંખ્યામાં એક સ્થળે વસનાર ગુજરાતીઓનાં સંસ્કારમંડળો સ્થપાય, તેમાં વિશિષ્ટ ગુજરાતી સાહિત્યનાં પુસ્તકાલયો રચાય અને એ રીતે ગુજરાત સાથેનો જીવંત સંબંધ આશુ રાખવામાં ઉપકારક થાય તેવી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ કરવા જેવો છે. ગુજરાતી વાચકવર્ગ વધવાની સાથે સાહિત્યકારોને પણ ઘટવું

પ્રત્યેક શિક્ષક, શાળા તથા શિક્ષણમાં રસ લેનાર માટે આ અનિવાર્ય ગ્રંથ ગણાય.

વિશ્વસાહિત્યકી રૂપરેખા

લે : ભગવતસરણ ઉપાધ્યાય (રાજપાલ એન્ડ સન્સ દિલ્હી)

રૂ. ૧૨ : ૦૦

શ્રી. ભગવતસરણ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના એક અચ્છા અભ્યાસી છે. એને અંગેના એમના અનેક ગ્રંથો હિંદીમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથમાં લેખકે જગતની ૨૬ ભાષાઓના સાહિત્યનો વિકાસ આલેખ્યો છે; અને હજારો લેખકો તથા ગ્રંથો અને ટૂંકમાં છતાં મહત્વની માહિતી રજૂ કરી છે. અંગ્રેજી, અરબી, ઇટાલિયન, હિંદુ,

ગ્રીસના તે દ્વારા મળે તેમ છે.

મહારાષ્ટ્રીઓ તથા બંગાળીઓ તેમનાં નાનાં નાનાં સાહિત્ય-સંમેલનો પ્રાપ્ત બહાર વસતાં સ્વર્ગનોતો સંપર્ક સાધવા માટે જુદાં જુદાં સ્થળોએ ભરતા રહે છે. આ નાતાલની રમઝામાં અમદાવાદમાં બંગાળીઓનું એક એવું સાહિત્ય-સંમેલન યોજવામાં આવ્યું છે; અને ત્રણ વર્ષ પહેલાં ઇન્ડિયન ડિસ્ટ્રી કોન્ગ્રેસનું અધિવેશન અમદાવાદમાં થયું હતું ત્યારે મહારાષ્ટ્રીઓએ પણ એમનું મહારાષ્ટ્ર સંમેલન ત્યાં ભરીને મરાઠી ભાષી સ્વર્ગનોતો પરિચય મેળવ્યો હતો.

એક ગુજરાત જ એવું રહ્યું છે જેને પોતાનાં સ્વર્ગનોતો કંઈ પડી નથી ! નવાં વસ્તે તે પ્રાપ્તના જીવન સાથે એકરસ થવા ઉપરાંત પ્રત્યેક ગુજરાતીએ તેના અસલી વારસાની પણ સારી માવજત કરતા રહેવાનો જરૂર છે.

—મંજુલાલ મજમુદાર

મીક, ચીની, જર્મન, જપાની, ફારસી, ફ્રેંચ, રુસી, લેટિન, સંસ્કૃત-પાલી, સ્પેનીશ, સ્વીડીશ વગેરે સાહિત્ય અંગે તો તેમણે વિસ્તૃત વિવરણ કયું છે. સ્પષ્ટ પહેલે દેખાઈ આવે છે કે, મોટી સાઈઝ (૩૫૧) નાં ૫૫૮ પૃષ્ઠની ભરથક માહિતી રજૂ કરવામાં તેમણે અસાધારણ પરિશ્રમ કર્યો છે.

લેખકે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં શિક્ષકો, શાળા-કોલેજો, અને શિક્ષિત વર્ગ ઉપરાંત ભારતના લેખકોને વિશેષ રીતે નજરમાં રાખ્યા છે.

ભારતની કોઈ પણ ભાષામાં હજી સુધી આવેલ ગ્રંથ પ્રગટ થયો નથી- એ પણ આની વિશેષતા છે.

*

અંગ્રેજી પુસ્તકો

Introduction to Indian Art

By : Anand Coomaraswamy (Ed. by Dr. Mukraja Anand) (Adyar) Rs. 7-50

ભારતના એક મહાન કલા-તત્ત્વવિદ્ સ્વ. ડૉ. આનંદ કુમારસ્વામીનું આ નામનું પુસ્તક વીસે વરસ પૂર્વે પ્રગટ થયેલું. ત્યારે ડૉ. મુકરજી આનંદ શ્રી. કુમારસ્વામીના શિષ્ય તરીકે ભારતીય રસશાસ્ત્ર ઉપર અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. તેમને તે સમયે આ પુસ્તક ભારતીય કલામાં રસ ધરાવનાર સૌ કેમ્બ્રિજ ઉપયોગી થાય તેવું જણાયેલું અને કેટલાંક ખૂટતાં પ્રકરણો ઉમેર્યા શ્રી. કુમારસ્વામીને વિનંતિ કરેલી. જવાબમાં તેમને જ એ કાર્ય પૂરું કરવા શ્રી. કુમારસ્વામીએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરેલી.

આજે એ વાતને ૨૦ વર્ષ વીતી ગયાં છે. ડૉ. કુમારસ્વામી આજે હયાત નથી ત્યારે ડૉ. મુકરજી આનંદ એમનું કાર્ય અદા કરે છે કે શ્રી. કુમારસ્વામીના પુસ્તકમાં કેટલાંક નવાં પ્રકરણો (શ્રી. કુમારસ્વામીના લેખોને જ આધારે) ઉમેરીને તેમણે આ નવી આવૃત્તિ સંપાદિત કરી છે અને પુસ્તકને શૈલ્ય અનેક ચિત્રો પણ ખાસ તૈયાર કરાવી મુક્યાં છે.

ડૉ. મુકરજી આનંદ પોતે ભારતમાં અને વિદેશમાં વિખ્યાત બનેલા એક પ્રતિભાવાન સાહિત્યકાર હોવા ઉપરાંત, ભારતીય સંસ્કારિતા, અને કલાના તદ્દલિ વિવેચક છે. વરસોથી એમના સંપાદનમાં પ્રગટ થઈ રહેલ અંગ્રેજી

‘માર્ગ’ (કલાનું ત્રિમાસિક) કલાવિવેચનના ક્ષેત્રની એમની શક્તિઓની પૂરી ખાતરી કરાવે છે.

શ્રી કુમારસ્વામીના આ ગ્રંથમાં ઇન્ડો-સુમેરિયન સંસ્કારિતાથી આરંભ કરી નાગ-દ્રવિડ, આર્ય, મૌર્ય-પૂર્વ, બૌદ્ધ, મૌર્ય, શુંગ, આદિ, કુશાન, શુભ, સધ્યુગ, મુસ્લિમ, જૈન, મોગલ, સબૂત, શિખ અને વિદ્યમાન ભારતીય ચિત્રકલાને પરિચય, ૮૪ સુંદર ચિત્ર-આકૃતિઓ સાથે, આપવામાં આવ્યો છે.

સ્વાધીન ભારતના મત્તેક સંસ્કારી માનવીએ ભારતની ચિત્ર-શિક્ષણ કલા અંગે જોછામાં જોછી આત્મી રૂપરેખાથી તે પરિચિત થવું જ જોઈએ.

*

The Hindu View of Art

By : Mukraja Anand (Asia Publishing House :

Bombay) Rs. 18-00

શ્રી કુમારસ્વામીનું પુસ્તક ભારતીય કલાની રૂપરેખા દોરે છે; તો તેમના જ શિષ્ય શ્રી મુકરજી ભારતીય કલાશાસ્ત્રનું સંદર્ભ આ ગ્રંથમાં રજૂ કરે છે.

આ ગ્રંથમાં ભારતીય કલાકારને યુગે યુગે પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપનાર ધાર્મિક, દાર્શનિક, સામાજિક અને રસશાસ્ત્રીય આદર્શોની છબીવટ કરવામાં આવી છે, તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે; અને તેમાં, શ્રી મુકરજીને કલાતત્ત્વશાસ્ત્ર અને તેમના પોતાના શુરુ શ્રી કુમારસ્વામી કરતાં કેટલેક અંશે લિન મતધારા પ્રદર્શિત કરી ભારતીય કલાના અભ્યાસમાં એક નવું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે, તે આવકાવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં ભારતીય કલાના એક બીજા નિષ્ણુતે ‘પ્રાસ્તાવિક લેખ’ લખીને પુસ્તકનું મૂલ્ય વધાર્યું છે. મૂળ આ ગ્રંથ ૧૯૩૨માં વિદેશમાં પ્રગટ થયો હતો. આ ગ્રંથમ ભારતીય આદર્શ છે.

ભારતીય કલાની સમજણ માટે આ ગ્રંથ અનિવાર્ય છે.

*

નેબેલ ઇનામ વિજેતા નવલકથા

Independent People

By : Halldor Laxness

People's Publishing House Ltd., New Dehli

Price Rs. 10 Lib-ed; Rs. 5 Pop-ed.

" એવી દેટલીક નવલકથાઓ હોય છે જે દુનિયાને બિલકી રી નાખે છે. એના જમાનાનાં સ્વીકૃત યુગ્મામાં એ જાગ્રારાપેલી હોતી નથી; અને એની અંદરનું 'વસ્તુ' પણ દિગત હોતું નથી. મતલબ કે, સમાજના કાનૂનો તથા રવાનો અને રિતિઓ કે ખાસ સંજોગો અનુસાર જે પ્રકારનું જન હોય છે, તેનો જ તે સ્વીકાર કરતી નથી. બદલે તે જે પ્રતી પેદાશ હોય છે તેની જ સામે થઈને ચાલે છે...
.....દા. ત. ટોસ્લોયની નવલકથા 'યુદ્ધ અને શાંતિ,' કિક્-સની 'ડેવિડ કોપરફિલ્ડ,' ફ્લોબર્ટની માદામ બોવારી,' ઇન્ગ્સનનું નાટક 'ધ ડોલ્સ હાઉસ,' પ્રિન્સ નાટક 'મેન એન્ડ સુપર મેન' અને બેઈર્સની યુલિસિસ !' અલગત આ તો ચોડાંક જ દર્શાવે છે. ક્રીકેટમાં, જગતનાં ખરાં મહાન પુસ્તકો આજ લગી તો એવાં જોવામાં આવ્યાં છે કે જે લેખકના રજાટક દર્શન અને નીકી વેધકતા દ્વારા વર્તમાન જીવનને હચમચાવી મૂકે, અને પોતે 'ઓપરેશન' માટે ગૂમકું ખુલ્લું કરી આપે.

" મિ. લેક્સનેસની આ નવલકથા આ કક્ષાનો છે. અને એ ઉકીકત જગ્યા આશ્ચર્યકારક નથી કે, એ વર્ષ પૂર્વે આ લેખકને સાહિત્યજીવો નોબેલ ઇનામ એનાયત થયું ત્યારે નોબેલ ઇનામ આપનારી સ્વીડનની એકેડેમીમાં જે તકાં યુગમાં હતાં; અને પશ્ચિમી દુનિયામાં જખરજતર ઉધમાત મચી ગયો હતો. (એ તો જાણીતી વાત છે કે, લેક્સનેસનું નામ આગસ્ટ વરસે આ કમિટી પાસે રજૂ થયું હતું પરંતુ તેને ઊઠાવી દેવામાં આવ્યું હતું).

" આમ, લેક્સનેસની સ્થિતિમાં કોઈ લેખક હોય—વર્તમાન સમાજ સામે સાચો બંધોર હોય, અને હતાં 'નોબેલ-ઇનામ' નો વિજેતા હોય, ત્યારે પશ્ચિમી મધ્યમવર્ગી સંસ્કૃતિનાં સડી રહેલાં મૂલ્યોને સાચવી રાખવાના આજના સમયમાં પણ, મહાન લેખકની કૈંક અસર શક્ય છે—એવી આશા જરૂર રહે છે. "

ડૉ. મુદ્દરાજ આનંદ આ રીતે 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ પીપલ' (નવલકથા) ને તથા તેના લેખકને ગિરદાવે છે.

આ કોઈ 'રાજકીય નવલકથા' નથી; નવલકથાનો પ્રદેશ છે. આઈસલેન્ડ; અને ત્યાંના ખેડૂતો, લગ્નવાડો અને બટકેતી પ્રજાના જીવનની આ વાંસ્તવકથા છે. સ્વીડો—પિશાચ-

ની અંધ પૂઝમાં જીવતી પછત પ્રજાનાં સુખદુઃખની, સંધર્ષ અને આવેશ-આવેશોની આ મહાકથા છે.

સીધા અને આકરતર અત્યાચારોની સામે એકલ-દોકલ ઝૂંટતા બખરજતર (નાયક) ની લગ્ન કહાણી અહીં રજૂ થઈ છે.

ખાત્રો, પ્રસંગો અને લાવા—અત્યંત કવિત્વમય અને દિલચસ્પ છે.

જગતની જૂઠ્ઠા જૂઠાન મહાન કૃતિઓમાં આ નવલકથા સ્થાન પામી છે.

*

રશિયામાં ઉધમાત મચાવનારી નવલકથા

Not By Bread Alone

By : Vladimir Dudintsev (Trans : Dr. Edith Bone) Hutchinson of London. Sh. 18/-

આપણા જમાનાની આ એક મહત્વપૂર્ણ નવલકથા છે. મૂળ લેખક રશિયન છે.

ખુદ રશિયામાં આ નવલકથા હજી ગયે વરસે પ્રગટ થઈ હતી. મૂળ તો તે ત્યાંના 'નોવો મિર' નામના સાહિત્યિક સામયિકમાં ત્રણ હપ્તે પ્રગટ થયેલી; પરંતુ ત્રીજો હપ્તો છપાય ત્યાં તો તેણે જખરો તરખાટ મચાવી દીધો. લાખો રશિયન કુટુંબોમાં આ વાર્તા લોકપ્રિય બની ગઈ અને સરકારી-પાર્ટી વર્ગોમાં કંઠવી એર જેવી.

કેમ કે—આ વાર્તા રશિયન જીવનની માનવીય કહાણી હતી; અને કદાચ વાસ્તવિક કહાણી હતી. કુશોવે બે વર્ષ પૂર્વે સ્તાલિન ભક્તિ-યુગની જે દેટલીક ચોંકાવનારી બાહ દર્શકતો રજૂ કરી હતી, તેનું આંતરિક સહસ્ય સમજાવનાી ચાવી કદાચ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

એથી જ તો, પ્રાપ્ત થતા સમાચારો એ વાત રજૂ કરે છે કે—આ પુસ્તકે રશિયન પ્રજાની સ્વાતંત્ર્ય માટેની આકાંક્ષાને વેગ આપ્યો છે; રશિયાની વિશાળ ભૂમિ પર પથરાયેલાં અનેક કુટુંબોનાં ઈર્ષામાં આ વાર્તાએ સત્ય માટેની હિંમત અને તમજા પેટાવી છે; અને એ રીતે આ નૂતન રશિયન નવલકથાએ, એના પૂર્વજોની ઉચ્ચ અગ્રાહીને ઉગાળી છે. એ અગ્રાહિ છે : નિર્દય સત્યની નિઝા અને ઉચ્ચ સર્જનશીલતા.

● ગુજરાતીમાં પ્રખરતાં નવાં પુસ્તકોનો ખીલાફરી પરિચય ●

આપણી લોકસંસ્કૃતિ :

લેખક : જયમલકે પરમાર

મુદ્રાણક : ભારતી સાહિત્યસંઘ (મીઠવેલ) લિમિટેડ, અમદાવાદ
મૂલ્ય છ રૂપિયા

આપણા દેશની સંસ્કૃતિનું ચોત શાતીગળ છે. એમાં એક રીતે ભેતાં સળંગ સતતા દેખાય છે, તો બીજી રીતે ભેતાં પ્રાન્ત પ્રાન્તનું આગું વેશિષ્ટ્ય અને એને કારણે આવતું વેવિધ્ય પણ દેખાય છે. સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિને લોક-સાહિત્યની મદદથી ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન સ્વ.

રશિયામાં પુસ્તક રૂપે તો છેક ૧૯૫૫ના મેમાં જ આ નવલકથા પ્રગટ થઈ શકી—૩૦,૦૦૦ નકલની પહેલી આવૃત્તિ. એક રીતે, રશિયાના ‘નવા ઉદ્યાન’નો આ વિષય છે.

આ નવલકથાના લેખકે પોતે અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં કરેલાં વિધાનો પણ ધ્યાન ખેંચે છે :

“ આ નવલકથા હું લખી રહ્યો હતો તે દરમ્યાનનાં અનેક વર્ષોમાં મને કદિ પેલો બ્યર્થ સવાલ ઊભો જ થયો નથી કે ‘હું’ બહેરમાં ગંદવાડ ધોઈ તો નથી રહ્યો ને ?’ હું તો મારા કામમાં એવો મશગૂલ હતો કે, સ્વચ્છતાના હેતુથી જે ગંદવાડ હું ધોઈ રહ્યો હતો, તેનો બીજો કોઈ ઉપયોગ કરી જશે કે શું, એવો નકામે તુકી કરવા જેટલી મેં મારી જ્વતને ધસડાવા ન હતી દીધી. એ બાબતમાં કશી સાવચેતી રાખીને, નવલકથાને અવરોધવાની કોઈ મજબૂતી મારા હાથને ખાળી શકી નહિ.

“ મેં મારા આ પુસ્તકમાં મને જે ધણો મહેત્વનો લાગે છે તે સવાલ છૂટથી ઊભો કર્યો છે...એ પાતની કું ના નથી

મેથાણીએ, આ પહેલાં કર્યો છે. શ્રી જયમલ પરમારનું આ પુસ્તક એમાં પૂરવણી કરે છે.

લેખક આ લોકસંસ્કૃતિના વિકાસને, આર્થો આપણે ત્યાં આવ્યા તે પહેલાનાં સમયથી, બતાવે છે. ઝાલાવાડમાં મુઠલાદર નદીને કિનારે કાંઈ રમણુરા ટીંબાના ખોદકામમાંથી તથા હાલારમાં અલિયાબાડા વગેરે સ્થળે કરાયેલા ખોદકામમાંથી મળી આવેલા અવશેષોમાંથી એવું સચિત થયું છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પા અને તેની પહેલાંની પણ સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં હતી.

પાડતો કે પાત્રોના જે સંબંધો મેં આ નવલકથામાં આલેખ્યા છે, તે કેટલીક રીતે નાટ્યતત્ત્વ પૂરતાં ઉમેરેલાં છે—જેનું મૂળ તો વાસ્તવ જીવનમાં જ છે.

“ કું મારું આ પુસ્તક કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિનાના નવા વાચક પર પુસ્તક બની રખું કરું છું. ”

આ સ્થળે, જે વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થયેલ ઇલિયા એહેરન-જુર્ગની નવલકથા ‘થો’નું સ્મરણ તાબું ધાય છે. ગુજરાતીમાં આ નવલકથાનો પરિચય “ બરફ ઓગળી રહ્યો છે ”—ની પુસ્તિકા દ્વારા આપવામાં આવ્યો હતો. આ ‘થો’ દ્વારા સોવિયેતની આંતરિક પરિસ્થિતિ—માનવીય પરિસ્થિતિમાં ડોકિયું કરવાનું (અલગત, ખૂબ નાનકડી બારી દ્વારા) પ્રયત્નવાર ચકચ બન્યું હતું; હવે આપણને અહીં વધુ ઉધાડ પ્રાપ્ત થાય છે.

નવલકથા લઘીકેય આ પુસ્તક સંકળે કોવી ખાતરી જમતના અનેક વિવેચકોએ (ધ ટાઇમ્સ, ન્યુસ્ટ્રેટ સેમન્ટ એન્ડ નેશન, ધ ઓબ્ઝર્વર) વગેરે એ આપી દીધી છે.

આર્થો અઘી આપ્યા તે પહેલાં નર્મદાથી તે એશિયા માઈનોર સુધી અનાર્થો કે અસુરો પ્રસરેલા હતા. આ અસુરોની જ એક પેટાજાતિ નાગ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી, એ નૌયાનમાં પ્રતિષ્ઠા હતી. આજનું મહુઆ અને તળાજ તે પહેલાંના મહુપુર અને તાલવજપુરી નામનાં, દેવોએ વસાવેલાં, નગરો છે. ઘોઘા બાપજનો હિસવ તથા નાગપૂજા આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત છે. ભોગાવો તે પૂર્વની ભોગવતી છે ને ગોહિલવાડ-માંનું નાગધડીયા તે પહેલાંનું નાગધનન કે નાગપત્રન નામનું નગર છે. વળી નવ પ્રકારના 'વિષ' પૈકી એકનું નામ સૌરાષ્ટ્ર છે. આ બધાં પ્રમાણે આ નાગજાતિ સૌરાષ્ટ્રમાં હતી તેના પુરાવા ૩૫ છે. અસુરો શિવપૂજા અને શકિતપૂજા કરતા. સૌરાષ્ટ્રમાં આજે પણ શાકત સમ્રાટો છે. વળી મોઢેં જે દેહીની આર્થેતર ખળના જેવી જ વેશભૂષા, તથા દાઢીમૂઠ શોભિયા, ખેસ, શંકુ આકારની ટોપી તથા કાપરામાં બેસવાની પદ્ધતિ આજે પણ સૌરાષ્ટ્રની દેવલીક જાતિઓમાં જળવાઈ રહ્યાં છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આર્યોના પ્રથમ રાજ શર્થાતિને સૌથી પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર તે કુશરથળી, વેદિક સરસ્વતી સૌરાષ્ટ્રમાં ધર્મને વહેતી અને પ્રમાણપાટણ આજળ સમુદ્રને મળતી. નદીમુખ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું કેન્દ્ર બની રહે છે. આ રીતે સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ કાંઈ નહીં તો સાતહજાર વરસથી (?) દરિયો ખેડતા આવ્યા છે. વેદકાળમાં સૌરાષ્ટ્ર ઉદ્યજ, ઉજ્યન્ત, ઉજ્યન્ત, કુશદીપ, કુશાવત્ વગેરે નામે ગણીતું હતું.

આર્થો પછીથી ગોપસંસ્કૃતિનો પ્રારંભ થાય છે ને ગચ્છરાજ્યો પ્રચારમાં આવે છે. કૃષ્ણ આ સમયની વિભૂતિ છે. એ ગચ્છરાજ્યોનો ઘટ-ચુરપાન વગેરે અનિહોને કારણે વિનાશ થયો. પછી મોર્થો આવ્યા, મીકા આવ્યા, ધરાનના શક ક્ષત્રિયો આવ્યા, હુણ આવ્યા. આ બધા પણ પોતપોતાના અર્થજો મૂકી ગયા છે. ગિરનાર પર ૨૨૦૦ વરસ જૂનો શિલાલેખ છે. આ ઉપરાંત, મહાક્ષત્ર ૩૬૬૫ન તથા સન્દ્યુતના પણ શિલાલેખો છે. મીકાએ નગરરાજ્યોનો પરિચય કરાવ્યા, કળામાં ૩૫૫૫ન અને લાવણ્યાન કલાના મિશ્રણપર ગાંધારશૈલીનો આજુને પરિચય કરાવ્યો. મામ-પંચામતો વિકસી, ધાર્મિક સંદિગ્ધતા પણ ત્યારે સારા પ્રમાણમાં હતી. ક્ષત્રપ નહમાન બૈન હતો. એનો જમાઈ ઉવદત બૌદ્ધ હતો અને એની પત્ની બૌદ્ધ હતી. ચુપ્તરાજ વિઠ્ઠાદિત્યનું નામ તો લોકોના દૃષ્ટિમાં વસી ગયું છે.

ત્યાર પછી વલ્લીઓ લાલ પ્રદેશને કાંઠે વસ્યા. વલ્લી વિદ્યાપીઠ એ તે સમયના વિદ્યાના વિકાસના પ્રતીકરૂપ છે. મૈત્રિક સમયનો સીલસીલાગ્રંથ ઇતિહાસ તો હવે આપણને ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સંપાદ્યો જ છે. ત્યાર પછી વાળા આવ્યા અને ચૂડાસમા સૌરાષ્ટ્રમાં રાજકર્તા બન્યા.

આ બધી રાજસત્તાની ઉચ્ચપાયલ દરમિયાન સંસ્કૃતિ તે વિઠ્ઠાતી જ મર્ધ. સંસ્કૃતિ લોકોની રહેણીકરણી, ઉત્સવ, સાહિત્યકળા, ધાર્મિક રીતરિવાજો દ્વારા પ્રકટ થાય છે. લેખક સૌરાષ્ટ્રના રાસ, રાસડા, ગરબા, મરખીનો વિકાસ બતાવે છે ને એનો સૌથી પ્રથમ ઉલ્લેખ એતરેય આરંભકમાંથી દોડી બતાવે છે. ભરતમુનિએ સાતત કુળના યાદવોની વૃત્તની સાતતી શૈલીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉપા પાવતી પાસેથી દાસ્ય શીખેલી. ભાસના 'વાલ્યરિતામૃત'માં ગોપકન્યા અને કૃષ્ણના વૃત્તનું વર્ણન છે. આ ઉપરાંત, કારવંશમાં ઉલ્લીસક કીડા અને એના દંડરાસક, તાલરાસક તથા લલિત રાસનો ઉલ્લેખ છે. લોકનૃત્યોમાં પઢારો અને કળાઓના રાસનૃત્યોમાં સાગરસંસ્કૃતિનો પરિચય થાય છે, તો ભરવાડોના રાસનૃત્ય 'ડોકા'માં તથા ત્યારી, ચારણ અને આર્યોના, એને મળતા, નૃત્યોમાં ગોપસંસ્કૃતિનો પરિચય થાય છે. કણ્ઠીઓના શ્રમકારી નૃત્યોમાં કૃષિસંસ્કૃતિનો તથા મેરવા દાંડિયારાસમાં ક્ષાત્ર સંસ્કારનો પરિચય થાય છે. ટિપ્પણીનૃત્ય એ સૌરાષ્ટ્રની વિશિષ્ટતા છે. એના વીસ જેટલા પ્રકાર લેખકે નોંધ્યા છે. આ ઉપરાંત, સીદીઓના સમૃદ્ધત્વ ધમાલનું પણ લેખકે તાદશ વર્ણન આપ્યું છે.

સન્તોએ પણ સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં નાથપંથ, રામજીવના અનુયાયીઓએ પ્રસારેલો પંથ, શાકતપૂજકોના માર્ગપંથ, બીજપંથ, રામકમીરિયા અને સત્કળીરિયા પંથ-આટલા મુખ્ય પંથો અને તેના સન્તો છે. આ પૈકી નરસિંહ, મીરાં, બાણસાહેબ, રવિસાહેબ અને મોરારસાહેબનું સાહિત્ય તો સુપરિચિત છે. સન્તસાહિત્યના દેહલાક વિશિષ્ટ પ્રકારો પૈકી ગચ્છપતિનાં ભજનો, લખીરામના પ્યાલા, બીમડા કોટવાળ, મેઘ પાડુ, દેવાયત પંડિત, સરવજી કાપડી, વેલાખાવા વગેરેનાં આમળો, માતમ, એકારા, દુલ-વગેરેનો લેખકે સારો પરિચય કરાવ્યો છે. મુસ્લિમ સન્તો પૈકી કતીલશા બાદશાહ, કાઠ મામદશા તથા હીરમશા સાંઈનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

લોકસંગીતમાં શાસ્ત્રીય અને દેશી—બંને ધારાઓ દેખાય છે. શાસ્ત્રીય રાગો પૈકી સારંગ, આધાર અને ચારંગના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા સોરઠ, ઝિલાવલ તથા અહિરલૈરવ સૌરાષ્ટ્રની નીપજ છે.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન પ્રકૃતિપરમય છે, પ્રકૃતિના રંગો લોકસાહિત્યમાં કેવા ઝીલાયા છે તે લેખકે લોકસાહિત્યમાંથી પુષ્કળ અવતરણો દર્શાવે બતાવ્યું છે. પછી લેખકે જુદે જુદે સ્થાને ભરાતા ગેળાઓ, એની સાથે સંકળાયેલી દંતકથાઓ અને લોકકથાઓ, નદીઓ સાથે સંકળાયેલી પ્રેમકથાઓ—આ બધાનો પરિચય કરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રના નારીત્વનો, એના પ્રનાયી સૌન્દર્યનો પણ લેખક ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. સ્ત્રીઓના તથા પુરુષોના પરંપરાગત વીરોગો પણ લેખકે આપી છે. એમનાં ધરખોરડાં, ખાલપદાર્થો, રહેણીકરણોની પણ સારી માહિતી એઓ આપે છે. આપરતું હીર તથા ભરતનું કામ અને કણ્ઠાઓની ચીડિયાં મોતીની ક્લામય ગૂંથણી તથા આલસા-ભરતનો લેખક ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે.

આમ, આ પુસ્તક વાંચનાં સૌરાષ્ટ્રની લોકસંસ્કૃતિનું ચિત્ર આપણી આગળ લેખક તાર્દય ખડું કરી દે છે. આજે અભ્યાસ અને અભ્યાસી લખાણો પ્રત્યે સારી એવી ઉપેક્ષા સેવાઈ રહી છે, તે બેતાં તો આવા આ પ્રયાસને અમે સહયોગ આપકારીએ છીએ અને ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશની લોકસંસ્કૃતિનો પરિચય આપનારા આવા અન્ય પ્રયાસો થાય એવી લાવના પ્રગટ કરીએ છે.

—કે. બે.

*

લવની કમાણી :

લેખક : પુષ્કર ચંદ્રવાકર (પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૫૭) ;
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશન ગ્રુપ, દિલ્હી ગાર્ડ—અમદાવાદ
મૂલ્ય રૂ. ૪-૫૦

શ્રી પુષ્કર ચંદ્રવાકર ગુજરાતના મામજીવનને નવલ-નવલિકામાં આલેખનારા થોડા ગરબામાંના લેખકોમાંના એક છે. તેમની બે નવલકથાઓ ‘લવની કમાણી’ અને ‘નંદાવેલાં ઉંઘાં’નાં પુનર્મુદ્રણો હાલ પ્રગટ થયાં છે.

‘લવની કમાણી’ લાલના સમુદત્તના પ્રદેશના ઢોળા ખેડૂત-સમાજનો પરિચય આપે છે. પાદરે ખેતરોમાં સાથે

કામ કરતાં હોવાનો મેલલો પામેલી પળ પિતાની દેવાદારીને કારણે ખીખ જ એક વિલાસી અને રમણેલ પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધથી બેઠાયેલી અને તે પતિના વહેમ અને જીલમથી ગાસી ઊઠેલી એક નિષ્વાપ, નમ્ર, આત્મકિત અને લગ્નશીલ એવી તમણી મામકન્યાનાં રનેહ અને કર્તવ્ય વચ્ચે ઝાલાં ખાતા હૃદયની મૂંઝેલી યાતનાની આ એક કથા છે.

એ પ્રદેશમાં દેવાયેલી જુગારની બઢીનો આ કથા ખ્યાલ આપે છે. દુકાળ અને દુકાળસમયનાં લોભનાં ગલરણ, નૈતિક વિનિષ્ઠાત, વહેમો, વિધિ સામેની માણસનાં લાગ અને વિધિની માણસે સ્વીકારેલી અધીનતાનું પણ વૈવિધ્યપૂર્ણ ચિત્ર આ કથામાં અલેખાયું છે. એ ઢોળા સમાજની ‘હૃદય વરે તે વર’ની અધિકાંશે અવર્તી લક્ષ્મીવાના સાથે માતાપિતાની આજ્ઞાને અનુસરતી તેઓ હૃદયે તેને નિરાધી, સહનશીલતાથી સ્વીકારવાની આર્થસભારીની લક્ષ્મીવાનાનું નિરૂપણ પણ અહીં થયું છે. મામકામાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે જેવી રીતે કથા સંજોગોમાં રનેહસંબંધી બંધાય છે તે પણ આપણને બહુવા મળે છે. મામસમાજની લક્ષ્મીવચક, પુનલક્ષ્મીવચક અને નીતિવિવચક માન્યતાઓ અને પ્રચલિતકાળોની વિશ્લેષણાનું પણ આપણને અહીં દર્શન થાય છે.

પક્ષીસમાજના વાર્ષિક જીવનક્રમનાં વિવિધ દર્શ્યોને આલેખતી અને મામજોશીના સજ્જોના પ્રયોગો સાથે રચાયેલા સંવાદો અને થયેલાં વર્ણનોવાળી શૈલીમાં કથા વહે છે. સંવાદો વધારે પડતા છે અને કથાનો કલનચિત્તાર પણ આથી વધારે પડતો લખાઈ ગયો છે. દુકાળ જેવા પ્રસંગોનાં મિત્રણો કથાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ આવની અગત્યને બદલે તેવા પ્રસંગોના મોહને લીધે આપણાં હૃદય તેમ લાગે છે અને આનું સમર્થન લેખકે લખેલી પ્રસ્તાવના ‘તાંચણોધીમાંનાં પાનાં’માંથી પણ મળી રહે છે. લોકગીતોનાં ચહેરાચૂંમના નવલકથાનાં ખાસમાં બે પ્રકરણ રોકવાનો મોહ વાર્તાપ્રવાહને હાનિ પહોંચાડે છે.

વસ્તીમાં અનેખનાં સુખદુઃખમાં તેમને પડયે જીલતાર, તેમને સજાહસુખ આપનાર, તેમનાં મન સાચવનારને એમ તેમને માનસિક લેપ અપાવનાર મીઠી ડાશી જેવાં ‘ગામકાકા’ કે ‘ગામકોઈ’નું પાત્ર મામસરંકૃતિનું એક વિશિષ્ટ પાત્ર પ્રગટ કરે છે.

નંદવાયેલાં હૈયાં :

લેખક : પુષ્કર ચંદરવાકર (પુનર્જન્મ : ૧૯૫૭)
પ્રકાશક : રવાળા પ્રકાશન ગ્રુપ, દિલ્લિ માર્ગ-અમદાવાદ
મુલ્ય રૂ. ૩-૦૦

‘ નંદવાયેલાં હૈયાં ’ ગામઝાની ધધે અને વલ્લે જીવજિવાત એવી જાતિના સમાજની વાર્તા લઈને આવે છે. આ એક એવા જનસમૂહની વાર્તા છે કે જેમાં મોટા લાગણી પાત્રો બાહ્યજાતિના છે અને વ્યવસાયે શિક્ષક છે.

નિર્મળા કથાનું મુખ્ય પાત્ર છે. પિતા પરણીને છે ત્યાં તે પરણે છે; હૃદયહીન સ્વાર્થ અને લોભી સાસુ તેની અને તેના પતિની વચ્ચે દીવાલ બનીને આવે છે અને તેને પણ તેની કુમળી વયમાં શિક્ષિકાની નોકરીમાં પોતાના પતિની વિરુદ્ધ જઈને જોતરે છે. એ સાસુ તેની તેના પતિની માંદગીમાં પતિની ચાકરી કરવાની ઇનગણે પણ સફળ નથી થવા દેતી ને જીલટી તેને ‘ ડાકણ ’ કહીને અપમાન છે. તે સસરાનું ઘર છોડે છે, પિયરમાં આવે છે પણ લોકજગતીસીથી કંટાળીને આપઘાત કરવા બંધ છે, પણ તેનો એક પરણતિનો ભાઈ તેને વારીને ત્યાંથી અમદાવાદ લઈ આવે છે, તેમના અમદાવાદમાંના આર્થિક વિટંબણ વચ્ચેના વસવાટમાં વાર્તા આગળ ચાલે છે. નિર્મળા તેની મૃત્યુવશમાં ઉતાવળથી ભરાયેલા પગલાથી તેના પિતાના પાગલપણમાં ને મૃત્યુનું કારણ બને છે. નિર્મળા પણ આખરે અર્ધપાગલ બની બંધ છે. નિર્મળાનો આદર્શધેસો, સમજી અને સહૃદય પતિ પોતાની માતાને અવગણીને આ જીને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવા ઉદ્ધૃત બને છે. પણ ગામની નદીમાં આવેલા પૂરમાં નિર્મળા પકડી મૂકે છે ને સામે કાંઠેથી તેનો પતિ પણ પૂરમાં તણાય છે; પણ બંને બચી નથી; અને તેમના લાવિ સુખી સહજીવનની આશા આપીને કથા સુખાન્તમાં પૂરી થાય છે.

વાર્તા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોનાં માનસ અને વર્તન તેમ જ શિક્ષકજાતિમાં ચાલતી ખટપટો પર અજકલો પ્રકાશ નાખે છે. હિન્દુ સમાજમાંના સાસુ-વહુ વચ્ચેના કડવા સંબંધો અને એ સંબંધોને પરિણામે વહુના જીવનમાં આવતી નિરાશા ને યાતનાઓનું ચિત્ર પણ, કથામાં દોરાયું છે. ‘ લવની કમાણી ’ માં પાણુંતી કડુણા તેના પિતાની એક સામાજિક બદીની લતમાંથી અને પતિનાં વિલાસ ને અવગામીથી બને છે; અહીં નિર્મળાની કડુણા તેની સાસુની સ્વભાવજત

સ્વાધીપતા ને બેઠવાઈમાંથી જોવા થાય છે. બંનેનાં લગ-જીવનમાં આરાજ આવે છે ને બંનેની યાતનાઓમાં લોકોની બેજવાબદાર કાનફીસિધારી વધારા કરે છે; પણ પાણુંતી મન-માન્યા પુરુષ સાથેના પુનર્લગ્નમાં મુખ સાંપડે છે, ત્યારે નિર્મળા માટે તેના પોતાના જ પતિ સાથેનાં પુનઃ સદવાસથી તેની સુખી થવાની ખાતરીપૂર્વકની આશા ઉદ્ભવે છે અને આમ બંને કથાઓ સુખાન્તમાં પૂરી થાય છે.

આ કથામાંનું મધુર પટલનું પરગણ, સમસાની, પરદુષ્ટિ કુખી ને પરસુમે સુખી થનારું પાત્ર આગલી નવલના મીઠી ડાશીના પાત્રની યાદ આવે છે.

સ્વમાની, સુશીલ, શિક્ષિત અને વિવેકપૂર્ણ નિર્મળા જે રીતે પરણતિનાં પુરુષ સાથે વિપરીત સામાજિક સંજોગોમાં એકદમ જવા તૈયાર થાય છે તે બરાબર, લાગતું નથી; પણ સાસરી તેમ જ પિયરમાં ન રહેવા માગતી નિર્મળા જે આપઘાત કરે તો કથા અટકી પડે માટે કંઈક રસ્તો તો કાઢવો જોઈએ ને ! નિર્મળા અને તેના પતિને એક જ નદીના સામસામેના કાંઠેથી પૂરમાં એક સાથે નાખીને લેખકે સિનેમાના જેવા કડુણા, નિરાશા અને નેપથ્યના વાતાવરણની પરાકાષા સર્જી છે; પણ લેખક પોતે જ પોતાની એ બારે કડુણાનો કુમેા સહન કરી શકતા નથી કે પછી એ વાતાવરણની તર્જીથી બીને સુખાન્તમાં એકદમ નાસી જીરે છે.

બંને કથાઓમાં ગ્રામજીવનનાં અનેક પાસાંઓ અને ટેલકાં પાત્રો સારે ઉકાવ પામ્યાં છતાં, વાર્તાઓમાંની ટેલકી વસ્તુત્તર અને પાત્રત્વ અસંગતિઓ અને લેખકની પોતાની ટેલકી ધાલવેલો વાર્તારસને કથનાવે છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

—હુષક મ. ત્રિવેદી

એથોવની એથ નવલિકાઓ :

લેખક : એન્ટન એથોવ

અનુ. : પ્ર. બંધત પાઠક-રમણલાલ પાઠક

પ્રકાશક : એથન પ્રકાશનગ્રુપ લિ.

સ્વચ્છમંદિરો પેળ : વડોદરા

મુલ્ય : રૂ. ૫-૨૫

સરલ અને ચોક્કસ શૈલીમાં અનુવાદિત ધ્યેસી વિષ-

સાહિત્યના પ્રશિષ્ટ લેખક એબ્રામની મર્યાદાઓ નવલિકાઓને આ સમઠ છે.

આ સમઠની પહેલી જ વાર્તા લુએ : ' જ ન'બરનો વોડ : ' ગામમાંની હોસ્પિટલનું જીવનભરતું વાતાવરણ : એરી ધૂમડા, મંદવાડ ને કુર્મી માણુ' શ્રી નાખે એવાં છે. ગાંડાઓ એમાં સખા કરે છે. એમાં એક ડોક્ટર રેગિન પણ છે.

આ ડોક્ટરે જીવનનું સાડું એવું લાણું બાંધ્યું છે : તત્ત્વજ્ઞાનનો અભાસ કયો છે : ચિંતન કયું છે. પરંતુ ચારે બાજુ તે જ જીવન જીવે છે તેનાથી એ તોળાઈ પોકારી ચેા છે : એના ઉમ આવેશો અને ચર્ચાઓ પછી એના જડક મિત્રો આખરે એને ગાંડા ધારી હોસ્પિટલમાં ઠસેલી મૂકે છે ત્યાં એનું મૃત્યુ થાય છે. તો વળી, 'વાન્કા' નિર્દોષ બાળકના રહેસાઈ બતાવે છે જીવનની દુર્લભતા છે અને ત્રીજાઈએ જેની આખી જિંદગી ભરખી ખાધી છે, તેણે દાર અને અજાનના અધાપામાં અડગડિયાં ખાતા ' મેગરી 'ની વાર્તા વાંચો. મરતી પત્નીની આંખોમાં જીવનની ચીનમારી લુએ છે : પણ જીવન તો ખતમ થઈ ગયું છે !

જિન્દગીને યોગ રૂપ બનાવી નાખતી સમાજવ્યવસ્થાની દોડમાં સપડાયેલી ' લીડા ' અને પોતાની સાચી જીવનકલા દૃષ્ટિમાં જેને અપાર શ્રદ્ધા છે એવા કલાકારની વાર્તા

' કલાકારની કલાણી ' કારુણ્યનો ભારોભાર છ'ટકાવ કરે છે; તો, ' કારકુનનું મૃત્યુ, ' ' કાચડા ' માં નીચલા વર્ગ તરફ અદ્ય ઉપેક્ષાશ્રુતિ સેવતા નિષ્કુર અધિકારીઓની તસ્વીર બેવા મળે છે.

આ સમઠની વાર્તાઓ લેખકની એ ઘટનાઓ સાથેની આત્મીયતાનું સ્વચ્છ પ્રતિબિંબ પાડે છે :

અલગત, ' ઇટરની રાતે ' જેવી વાર્તામાં વાર્તારસને ઢાનિ પહેંચે એવી અસંપ્રતિયો દેખાય છે, તો ' ચોનિય ' અને ' ગુરુજેરી 'માં પ્રસંગની સંવાદિતાને ભંગ થતો હોય અને રસની ક્ષતિ થતી હોય એવા અનુભવ થાય છે.

પરંતુ એબ્રામ આ કે તે વિષય લઈ એમાંથી વાર્તા બતાવવા યોછા જ યોછો છે? એ તો, જેનું જીવન બેધું છે તે અનુભવ્યું છે. એવું આંતરિકરૂપ ને રહેલું સર્જકની તત્ત્વજ્ઞતાથી આલેખ્યું બધ છે. એમાં જ તો એની સફળતા છે.

આમાંની અનેક વાર્તાઓ વાંચતાં ધણી વાર થાય છે કે, આપણા ગુજરાતીમાં આવા કંઈક કથારે સર્જશે ?

આ નવલિકાસમઠમાં એબ્રામની વાર્તાકલા ઉપર એક અભ્યાસી નિબંધ આપવા માટે અનુવાદકને વિશેષ ધન્યવાદ થયે છે.

—કિશોર મહવ

રંગરંગીન ચિત્રો સાથે સોવિયેટ બાળપુસ્તકો ગુજરાતી		અંગ્રેજી	
બકરી અને તેનાં ત્રણ બચ્ચાં	૦.૩૭	Fox in Fox	૦-૩૧
નાનકંડો કુંકડો	૦.૪૪	Two Stories	૦-૩૧
બિલાડી	૦.૩૭	Three bears	૦-૩૭
ઝેશી અને બકરો	૦.૪૪	Different sized wheels	૦-૩૧
બે વાર્તા	૦.૪૪	Silver Hoof	૦-૩૧
		Blocks	૦-૨૬
		Old Man's Mitten	૦-૨૬
		New Year	૦-૨૬
		Goat with Golden Horn	૦-૩૭
		Whiskered Cat	૦-૩૧
હિંદી		કોઈ પણ	
તિન લાલુ	૦.૩૭	અંગ્રેજી-હિંદી-ગુજરાતી પુસ્તક માટે	
ઉપકાર	૦.૩૭	અમને લખો:—	
બોલકા	૦.૨૫	● ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિમિટેડ ●	
ગેહુ છી બાલી	૦.૩૧	રામજી મલિની પેળ : વડાદરા	
છુટે આદમી કા દસ્તાના	૦.૨૫	અથવા	
સોમરી કા કંદાની	૦.૩૧	ચેતન બુકસ્ટોલ : મચ્છીપીઠ : વડાદરા	

આ હિંદી પુસ્તકો વસાવો

[શાળા-સંસ્થા ને, કુટુંબોને ઉપયોગી]

સ્વદેશ પરિચય પુસ્તક માલો

[બે, અગતીયારણ ઉપાખ્યાય]

સચિત્ર લોક-કથા-માલો

ભારતી કહાની	૧.૨૫	નીતિ કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય સંસ્કૃતિ કહાની	૧.૨૫	અનોદળન કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય સંસ્કૃતિક વિસ્તાર કહાની	૦.૭૫	ભારતીય કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય નગરો કહાની	૧.૨૫	સંદાયાર કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય નદિયો કહાની	૧.૨૫	મહાપુરુષો કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય સાહિત્યો કહાની	૧.૨૫	લોકકથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય ચિત્રકલા કહાની	૧.૨૫	અમર કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય મુક્તિકલા કહાની	૧.૨૫	શિક્ષામલ કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય સંગીત કહાની	૧.૨૫	જાતક કથાઓ	૧.૨૫
ભારતીય ભવનો કહાની	૧.૨૫		
કિતતા સુદર દેશ ઉમારા	૧.૨૫	સામયરિત માનસ કથા	૧.૨૫
ઉમારે પડોશી	૧.૨૫	પુણવતી કથા	૧.૨૫
		હિંદી કે પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય	૧.૨૫
મહેને માનવ (જીવનચરિત્રો)	૧.૮૭	કામાચની સાર	૧.૨૫
જીવનચરિત્ર	૧.૫૦	કાલિદાસ કે નાટક	૧.૨૫
મહાપુરુષો કે સંસ્મરણ	૦.૭૫	કાલિદાસ કે કાવ્ય	૧.૨૫
મહાપુરુષો કે બચપન	૦.૭૫	રઘુવંશ	૦.૦૦
ઉમારે રાષ્ટ્રનિર્માતા	૧.૫૦	માનો ન માનો (શેક્સપિયરની વાર્તા)	૧.૨૫
રાષ્ટ્રપુરુષ	૩.૦૦	વૃક્ષો	૧.૨૫
ચિવાલ	૨.૦૦	સ્વાસ્થ્યરક્ષા	૧.૦૦
રણવીર પ્રતાપ	૨.૦૦	નીરોધ જીવન	૧.૦૦
વીરગાથા	૧.૫૦	આદર્શ જોગન	૧.૦૦
કુર્મોદાસ રોડી	૨.૫૦	સ્વસ્થ રોડી	૦.૭૫
વીર મરાઠે	૨.૫૦	ગ્રાક્ટર કે આનેસે પહેલે	૦.૫૦
અતીતસે વર્તમાન (જીવન)	૩.૫૦	હમ કયા ખાજો	૦.૫૦

આ માસિકમાં ઉલ્લેખ થયેલાં

તથા વર્મામ અંગ્રેજ હિંદી-શુદ્ધવાળી પુસ્તકો માટે લખો—

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિ., રામજી મંદિરની પોળ, વડોદરા.

अंग्रेज पुस्तकें

Rs. nP.

Shilling

Green & Gold (Bengali Stories) Ed.	
Humayun Kabir	8-25
The Story of Indian Music (Goswami)	14-50
Education, Culture & Social Order	
(K. G. Saiyidain)	12-00
Rajendra Prasad (Autobiography)	22-50
Taxation & Foreign Investment	9-50
Foreign Exchange Crisis & the Plan	2-00
Jawaharlal Nehru (Moraes) (2nd ed.)	15-50
Economic Development in India	
(C. D. Deshmukh)	6-00

Contemporary Capitalism (John Strachey)	25
History of Prostitution (G. Riley Scott)	45
Liberation of Mankind (Van Loon)	12/6
From Darkness to Light (Ed. by V. Gollancz)	15
Hungarian Tragedy (Peter Fryer)	5
Science for Citizens (Hogben)	35

: [सिद्धिमेव हरः ८० नया पैसा]

Moscow Publications

Introduction to Indian Art	
(Coomarswamy)	7-50
Hindu View of Art (Mulk Raj Anand)	18-00
Independent People (Nobel Prize winner	
Novel)	5-50
Stalin Era (Ana Louis Strong)	3-00
Giant in Chains (Philosophy)	3-00
India & China (Pannikar)	4-75
1857-Symposium (P. P. H.)	8-00
India in Transition (R. Thapar)	5-75
1857 : (Govt. of India) By Sen	7-50
The sepoy mutiny (R. C. Mazumdar)	15-00
Great women of India	20-00
Introduction to the study of Indian	
History (D. D. Kosamby)	18-75

Shilling

Paths of Science	2-56
Citadel (Cronin)	3-19
Judas	2-56
Virgin soil upturned (Sholokhov)	3-00
Insulted & Humiliated (Dostovsky)	3-37
Tales of Italy (Gorky)	1-31
Five Plays	2/56
Modern Comedy (Galsworthy) 3 vols	6-00
Forsyte Saga	6-37
Foma (Gorky)	2-62
Short stories & novels (Turgnev)	2-56
Cossacks (Tolstoy)	1-50
Autobiography of Tolstoy (3 vols)	3-00
Road to Life (3 vols) (Makarenko on	
education)	4-50
Learning to Leave (Makarenko on	
education)	2-56
Book for Parents (Makarenko on	
education)	2-12
Bulgarian Folk Tales	1-50
Ukranian Folk Tales	1-50
Capital vol I (Marx)	2-94
" vol II "	2-25
Holy Family	2-12
Monastic View of History (Plekhanov)	1-31
Do you know (For Children) (M. Ilin)	2-50
Treasure Island (Stevenson)	2-00
Hero of our Time (Lermontov)	1-87

Sociology of Culture (Karl Mannheim)	25
Freedom, Power & Democratic Planning	
(Karl Mannheim)	28
Diagnosis of our Time	21
Safe Society (Erich Fromm)	25
Fear of Freedom	21
Art of Loving	9/6
Marx : His Time & Ours (R. Schlesinger)	32
Democracy & Dictatorship (Zevedel Barbu)	28
From Max Webber (Essays on Sociology)	28
Capitalism, Socialism & Democracy	
(J. Schumpeter)	25

DIPIKA

Annually Rs. 5/-
Single copy : 50 nP.

DIPIKA is a non-party monthly journal. Its aims and objects are :—

- ★ To promote national unity and solidarity.
- ★ To further the secular and socialistic ends of our Republic.
- ★ To foster an objective attitude towards our national problems,
- ★ To lay bare parochial and fissiparous tendencies in our national life.
- ★ To follow world developments and evaluate India's role in the international sphere.
- ★ To encourage renascent cultural activities and social reforms.
- ★ To help a scientific study of our history, culture and philosophy.

Address :—

Nawab Building, 2nd floor, 327 Dadabhai Road,
BOMBAY-I

सर्वांगीण स्वाध्यायेंतु त्रैमासिक

म

नी

पा

६२ अंक ३मी १/८ ५. १६०

वार्षिक रु. ५ * छुटक रु. २

संपादक :

उपाधेन जेपी

संस्थापक संपादक :

भुरेश जेपी; रसिक शाह; बोलीवाल जीधी

परामर्शक :

श्री. जेकराय भांडर * श्री. रामप्रसाद जशी

व्यवस्था :

चेतन प्रकाशन ग्रुप (प्रकाशक) लि.

समस्त महिनी पोल : वरीदरा

ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ (પ્રાઈવેટ) લિ.

રામભૂ મંદિરની પોળ : સરકારી પ્રેસ સાથે : પટોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

ઓડેરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામાંદિત લેખકની પોતે ચૂંટી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

[પ્રા. મુદ્રણ બિદ્યાનિ અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૪-૨૫

વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

અમતની રૂંઝેલાઓની પ્રતિનિધિ

શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓના સંગ્રહ રૂ. ૫-૫૦

અનુ. : લોચીલાલ આંધી, સુભદ્રા આંધી

[પ્રા. મુદ્રણ ભોળીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

આસી એષ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની મોલિક નવલિકા રૂ. ૫-૦૦

આનંદીયાં રૂ. ૩

દિલો સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલિકા

સ. ચરપાલ અનુ. : સુભદ્રા આંધી રૂ. ૬-૦૫

ચીત્રોનાં આંસુ

દર્શ સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ કથાનુવલિકા

સ. હર્ષચંદ્ર અનુ. : સુભદ્રા આંધી રૂ. ૪-૦૦

નવસર્જન પ્રકાશન

રામભૂ મંદિરની પોળ - પટોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

શિશુ-સંસ્કાર શ્રેણી

‘દરેક’ ભાષામંદિર, દરેક કુટુંબ માટે અનિવાર્ય

૩ થી ૭ વર્ષનાં બાળકોના પાસેના સંસ્કારી સાથી

રંગમંચની પાને પાને ચિત્ર નકા દોરૂંબ જેપર જેપર

સ. રમણલાલ સોની વિગ્રહાર : રવિશંકર પંડિત

રહુ શુભ

કની કથા : રમણલાલ સોનીમાં કથો ૦-૭૫

પશુના કલો : પશુઓના પદ્ધતિ કથો ૦-૭૫

માંધીનાં ઉપાસુ : માંધીઓની કુદર પ્રતિભાઓ સાથે ૦-૫૦

મોક હતો ઉઠે : સંખ્યા-પરિચય ૦-૫૦

દશ લતા ઉઠે : વાદબાણીના પરિચય ૦-૫૦

સમાજશિક્ષણ શ્રેણી

અમકો લથા પ્રોટો માટે જ્ઞાનગણિમાની પ્રેરક કથાઓ

તેનસિંઘ : સિંહાલવિદેશ : રમણલાલ સોની ૦-૫૦

હુએન સંજ : બોલ પ્રવાસી ૦-૫૦

માર્કો પોલો : સાહસિક પ્રવાસી ૦-૫૦

મેરી ક્યુરી : મહાન વૈજ્ઞાનિક નારી : સુભદ્રા આંધી ૦-૫૦

નાઈટગેલ : મહાન સૈનિક ૦-૫૦

હેલન કેલર : મહાન વિદ્યુષી અંધ નારી ૦-૫૦

કીમિયામર કળીર

પદ્ધતિની પાંતળ સુધ્ધિમાં પ્રવેશનાર શ્રેષ્ઠ કળીર લથા

જે બાળકોની અજ્ઞાન રોગાંક જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની દારૂની

સ. : વિજયપુત્ર એષ ૩૧. ૩-૦૦

અનિવર્ય પ્રવૃત્તી મોલિક નવલિકાઓ

[બીજી આદિતિ] રૂ. ૩-૫૦

સ. : લોચીલાલ આંધી

ગૃહપ્રવેશ

રમણીય રૂપસુધિની મોલિક નવલિકાઓ

સ. પ્રા. મુદ્રણ ભોળી રૂ. ૨-૭૫

[થી મુલાકાતમાં ઓકરતા અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

દિલોના વાત

આત્મનામ શ્રેષ્ઠ પત્રાલાલ પટેલની લેખક નવલિકાઓ રૂ. ૩-૫૦

છન કિસ્સે

મહાન આત્મનામી શ્રુતપ્રવલક નવલિકાઓ

મૂળ સ. : રોનાં રોનાં ન સ. અનુ. : હર્ષચંદ્ર મોલિક રૂ. ૭-૫૦

લેખકનાં વિષ

વૈશાલ્યુશના પતનનાં ભૂત માટાર નાકક

સેખક : વર્ણચર્ચા દાંક રૂ. ૩-૦૦

સાહિત્ય-ચીત્રાસા

[થી વિશ્વપદ લઘાચાર્યકૃત રસસાગરના અભ્યાસપ્રેષ
[શ્રી ચરમચર્ચા લઘા-લથા : શ્રી ન્યોતીન દેવના પ્રવેશક સાથે]
અનુવાદક : મ. મુદ્રણ ભોળી રૂ. ૨-૫૦

વિજ્ઞાન-વિકાસ શ્રેણી

એણી રલી

મધરની સુસાધરી (૭૩ ચિત્રો) ૧-૨૫

કચેડાની સુસાધરી (૨૧ ચિત્રો) ૧-૨૫

કેટલા વાગ્યા ? (૧૧ ચિત્રો) ૧-૨૫

એણી રલ

માહામાથી ચોટર (૧૦ ચિત્રો) ૧-૦૦

હોડીમાંથી આમળોટ (૧૫ ચિત્રો) ૧-૫૦

મગનવિહારી કોરેપ્શન (૧૫૫ ચિત્રો) ૧-૫૦

એણી રલ

યમ સાથે લડાઈ (આરોગ્ય વેલ) (૨૬ ચિત્રો) ૧-૭૫

શયતાનના સામ્રાજ્યમાં (પ્રોલુડી ૧ મથા ૪૫ ચિત્રો) ૨-૨૫

વિજ્ઞાનવાચન (વિજ્ઞાનના વિજ્ઞાસ) (૨૩ ચિત્રો) ૨-૨૫

[કુદરતનાં પ્રવલક સંસ્કારી શિક્ષણપ્રાદાઓ

ઘટત વાચન માટે પાઠ્ય કરવાં છ.]

‘કુમાર’ના સિદ્ધકરત લેખક ડો. શિવમસાદની કલમે

પૂછાં ને પૂછો (૫૦ ચિત્રો સાથે) ૩-૦૦

[પ્રાપ્તિઓની અજ્ઞાત વિષયકાઓની રસમ વાતો]

પહેલું સુખ તે લાટે નયો (આરોગ્યની બાળપોયો) ૧-૫૦

[થી નવલિકામાં મહેલના આપકાર સાથે]

જ્યોતિ એટલે ઇજનેરી કુશળતા

- * ખોરહોલ ટરબાઈન પંચ
- * યુનિબિલ્ટ અને અન્ય પ્રકારના
સેન્ડ્રાફ્યુગલ પંચ
- * વિદ્યુત મોટરો
તથા
- * સ્ત્રીચળીઅર માટે

જ્યો. તિ. નામનો આગ્રહ રાખો

જ્યોતિ લિમિટેડ : વડોદરા-૩

[ફોન : ૨૨૮૦]

[આમ : 'જ્યોતિપંચ']

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન જ્ઞાત

નવીન જ્ઞાત

નવજીવન સંસ્થા ૩૧૫૬

ચોપલીન, સાડી,

મલમલ, ઘોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકોટ્સ

ટવીલ-ખમીસનું

કુ ૫ ૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

૧૬૫૮

રૂપિયા

મથાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

રામજી મહિરની પાળ : વડોદરા

જાગૃત

સાતમીય જોગીલાલ રામ પ્રતિષ્ઠા ઝાડુ મારિ

૨

આવકદાર (આવકદાર)

લોકશાહીના શાસ્ત્ર (ચિંતન)

અભ્યંક દેવદેવ દષ્ટિ અને અભ્યંક યુગ (સંપ્રતિષ્ઠા)

કાકીકાકી (પાત્ર)

દેવ કીધેલા, માનવ ત્યજલા (પરિચય)

કુટુંબિક (વિજ્ઞાન)

નરનપથ (દાદા જોગીલાલ રામ પ્રતિષ્ઠા)

કોરવા દાકરવા (પરિચય)

અભ્યાસાત્મી એક આભ્યાસિકા (મન નિરપથ)

આચારનપાત્ર (આપણી નીતિ)

અભ્યંક શરમાલુ (નિર્મલિકા)

અભ્યંકી (અભ્યંક)

કોરવા અને મધ્યમી આગદશન (મોડિલી)

આવકદાર (ચિંતનના અભ્યાસી દર્શન)

પ્રવૃત્તિ ને પદથા (અભ્યાસિકા)

અભ્યાસિકા (મોડિલી અને મેલુનાય મહામહાર, અ. મુલાલી)

અભ્યાસિકા (અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર)

અભ્યાસિકા (અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર)

અભ્યાસિકા (અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર)

અભ્યાસિકા (અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર)

અભ્યાસિકા (અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર)

[અભ્યાસિકા અને મેલુનાય મહામહાર]

Alcembic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે પરમથુ દવા છે.
એલેમ્બિક કેમીકલ વર્ક્સ 'પુ.' લિ., વડોદરા-૨.

૫૦ મા જયન્તિ ૧૯૦૭-૧૯૫૭

આવકાર

['માનવ'ના પ્રથમ અંકને શુદ્ધતા સામયિકોનો આવકાર]

પ્રવાસી : (મુખર્ષિ : ૫-૧-૫૮)

નવાં નવાં સામયિકા શેજળશેજ નીકળી
રહ્યાં છે, છતાં 'માનવ' જેવા માસિકની
જરૂર છે; એ સોધી નિરાળું છે.

રાત્ર્ય અને સમાજના વિરાટ ચંત્રો એક ભાગ બની
ગયેલા માનવને તેની ખોવાયેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી અપાવવી હોય,
તો ખાસી ખમ બની ગયેલા માનવીમાં કેંકે પૂરતું ભેઈએ.
માનવ એવી અંખના લઈ આવે છે.

સંપાદક વિચારક છે અને વિશિષ્ટ વિચારસરણી
ધરાવે છે; જે રચનાત્મક છે. એમની પાસે ટેંક નહું છે
અને સમાજને કેંકે નહું, અત્યાર સુધી ખૂટતું હોય
એવું નહું અપવાની ધરણ છે.

એ મનોમધન અને મથામણીમાંથી આ માનવનો
જન્મ થયો છે; અને જે સ્વસ્થ પ્રેરણાત્મક, તાજગી-
ભર્યા સાહિત્ય વડે તેની કાયા ઘડાયેલી છે તે જોનાં
માનવ નહું ક્ષેત્ર એકો એમ લાગે છે.

માનવ એક વધુ માસિક નિભાવી લેવાનું માસિક
નથી; પણ તેને આમત્રણ આપીને સદૃઢ્ય આવકાર
આપવા જેવું માસિક છે.

જનશક્તિ (મુખર્ષિ : ૧૧-૧-૫૮)

ઉપકરણવાદના આ જમાનામાં જ્યન સીખ્યાનાં
કહેવાનાં વિપુલ સાધનોની વચ્ચે માનવીની માનવતા
ક્યાંક ખોવાઈ ગઈ છે. એ માનવતા માનવી માટે પાછી
મેળવવા શ્રી ગાંધીને મળ્યું છે, તે માટે આ માસિક
શાંક્યું છે...

હેતુ આવો ઉદાત છે. લેખક-સંપાદક પાસે કંઈક
કહેવાનું છે, અને એ કહેવા માટેની પ્રાસાદિક ક્લમ છે.
એટલે—

આ માસિક ચાલશે કે કેમ એ પ્રથમો જવાબ તો
અનુભવીવાચક જનતાની કૃપામાદિતા પર નિર્ભર છે; પરંતુ—

એ ચાલતું ભેઈએ એમ સહુ કોઈ સંસ્કારવાંછુઓ
જાણશે.

પૃથ્થ અને પ્રેરક વાચનસામગ્રી પીરસવાનો
કોલ આપતા આ માસિકને અપનાવવાની અમે
સહુ કોઈને ભલામણ કરીએ છીએ.

૨. વિ. મ.

જયહિંદ (રાજકોટ : ૧૩-૧-૫૮)

* આ દૈનિક ગાઝલમતો લખી રિવ્યુ-લેખ લખ્યો
છે. અને માનવના પ્રારંભિક લેખમાંથી સારા એવા ઉતારા
આપી તેને લગતા અનેક સવાલોની છણાવટ કરી છે; અતે
હમેરે છે:

જો સાચો જ સંપાદક 'માનવ' શરૂ કરતાં
પહેલાં આવાં મનોમધનો અનુભવ્યાં હોય—સ્પર્ધના
ગ્રીલાં હોય તો જરૂર આશા રાખી શકાય કે 'માનવ'
ખાલીખમ માનવીને કંઈક ભર્યો કરવામાં સક્ષમતા
મેળવશે જ.

'માનવ'નું ધ્યેય સચવાઈ રહે એવું પ્રેરણાદાયક
અને સુવાચ્ય લખાણ આ પહેલાં અંકમાં છે જ.

નવભારત (વડોદરા : ૧૧-૧-૫૮)

શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના સંપાદન હેઠળ શરૂ થયેલું આ
નવું માસિક એની સામે સ્પષ્ટ હેતુ રાખીને આવ્યું છે...
પ્રથમ અંકના વિષયો એ રીતે પસંદ થયા છે, એની ના ન
કહી શકાય...

અનેક અનુભવોમાંથી એમણે મેળવેલું 'ભાવ' આ માસિક-
માં નિરંતર પીરસવાનું રહે એ દ્વારા જ્યાં જ્યાં માનવીમાં
શુભ પડેલું છે, તેની જરાબર સ્ફૂર્તાત ધાય અને દેશમાં
પ્રપંદી રહેલી નવચેતનાના કાર્યમાં નાનો એવો યત્ન આ
માસિકનો ફાળો મેંધાય તો એવું કાંઈ સફળ થતું જણાશે.

[વધુ આવકારો પાન ૧૧૦ ઉપર]

બીજો અંક પ્રગટ થતાં—

હુંજે તો આ બીજો જ અંક પ્રગટ થાય છે.

અનુચારીનો પહેલો અંક પ્રગટ થયો ત્યારે કંઈક હિચકિચાહટ હતી, લાગિની શ્રદ્ધા છતાં તત્કાલની સવિશેષ ભીતિય હતી. આખરે 'અ'પ્પાની પડયા 'ની નિરાંત છતાં સંકેત થયે હતો.

આજે આ બીજો અંક તૈયાર થઈ રહ્યો છે, એટલામાં શાધી જે આ હિચકિચાહટ, ભીતિ ને સંકેત સ્વીકૃતિએ એસરી રહ્યાં છે! અંસાધારણ ગણુવાની શકય કે બતાવી શકાય એવી ઠાઈ સિદ્ધિ તો વરી ગઈ નથી. અને છતાં કંઈક સ્વસ્થતાનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે...

ઘણીવાર ઠાઈ પ્રસંગ, પરિસ્થ કે અનુભૂતિને આપણે ધારીય ન હોય (હુંજી તો ઘણી બધી હોય તેથી શું ?) એવી અનુભૂતિ રીતે વળાંક લેતી અનુભવોએ, અને એની પૂરી સાકારતા આપ થાય તે પૂર્વે જ, એને અંગેની વિચારેલી ઘણી બધી વિષ્ણુઓનો ભાર નાણે પાશ્વર્યોમાં સરસી વતો લાગે, એવું કેંક, માનવનો પ્રથમ અંક લઇ ને જૂના તથા સંપ્રદાયનું ચિત્ર-સ્નેહીઓ ને પરિચિતોને મળતાં અનુભવ્યું.

આમાંથી જેમના હાથમાં માનવનો પ્રથમ અંક પહેંચી ગયો હતો તેમણે સૌએ (કેટલાંકને તો ધણુ જ લાંબા સમયે મળવાનું થયા છતાં) હેત અને મતતાથી એને આવકાર આપ્યો; ને લગભગ સૌએ એને માટે કેંક કરવાની સહેજ જૂતિ વ્યક્ત કરી; એટલું જ નહિ, માનવને આર્થિક રીતે સદ્દર ખનાવવાની બાબતમાં પોતાનું સહેજ કતવ્ય કરતા હોય એવી રીતે હાથ બતાવ્યો.

ગુજરાતી દૈનિકોએ તત્કાલ ઉમળકા દાલવ્યો તથા વાચકોના પત્રામ એનાં જ પડ્યો પાડી રહ્યા છે...

એકાએક વરસેલા સ્નેહના આભારથી ચિત્ત દ્રવ્યા વિના નથી રહ્યું...

અલખત, પહેલાં અંકની તયારીના વખતથી જ—
પ્રારંભથી જ—પ્રોફેસર જેવા કલા અને વિદ્યાના ધામમાં માનવને સાંકેતિક રીતે ખાંચવા માટે સારી એવી અનુકૂળતા હોવાની લાગણી તો હતી જ, અને પ્રાધાપકો, લેખકો, શુભાન અભ્યાસીઓ અને કલાકારો સાથે માત્રિકની વધતો

વિચારાતી ગઈ તેમ તેમ એ સૌનો ઉમળકા વધતો જ ગયો...બીજા અંકે વધુ સાકાર પશુ બન્યો...

તો વળી, અમુક ચોકડામાં વિચારવાને ટવાઈ ગયેલા કેટલાક જૂના સાથીઓને માનવના કેટલાંક લખાણો (ચાંપીલ અંગેનો મુખ્ય લેખ, તથા 'માનવીના ભાવિને નેકલ્ય નથી' નો અધ્યસંમિતિવાદ સામેનો લેખ, એને એવું જ કેંક પીણું) મળી મારો સ્વ ન ગમ્યો; ને મારા 'બીજો છેડે ધસાઈ ગયા'ના અથવા 'ધસાઈ રહ્યા'ના, અથવા 'ધસાઈ જ્યા'ના લયે કેટલાકે નિખાલસ લાયે અકળામણ વ્યક્ત પશુ કરી...

આવી સાવનિક આત્મીયતાનો અનુભવ કરતાં, 'આવો સહેજ ઉમળકા થાનો ?'—એવો સાનંદ સાશ્વત પ્રશ્ન દિલમાં ઉઠ્યો પશુ ખરો. એનો જવાબ તો ગયા અંકમાં નહું માર્શિક ? ના પ્રારંભિક લખાણમાં—

“જગજાના ગામડાગામના એક અર્ધશિક્ષિત નિખારણુ પડિતને હૈયે (અનુભવવાનો અનુભવ) નગ્યો, તે બીજી રીતે, બીજો સ્ત્રેને, બીજો સ્વરૂપે ગુજરાતનાં લાખ લાખોને ઈયે શું કામ નહિ જાગે ? x x x ગુજરાતમાં ભવેએઅનુભવે, સ્પષ્ટઅસ્પષ્ટપણે ઠાઈ ને ઠાઈ અનુભવાની અકળામણ અનુભવતાં ને એ કારણ કાર્થક વિશેષ અનુભવવા ઇચ્છતાં, ને સમ સૌંદર્ય અને માંગલ્યની અંખના કરતાં આજાં હૈયે કાર્થ ? ”—
આ પ્રશ્નોમાં આવી જ ગયો છે.

છતાં—મર્યાદિત છતાં, ત્વરિત સદગ પડ્યો પડતાં—આજે હૈયું આભાર ભારે લવ્યા વિના નથી રહેતું; અને 'પ્રશ્ન' ને સ્થાને વધુ નિદા, વધુ જવાબદારી અને વધુ જરૂરમત માટેનો નિશ્ચય જ આગળ આવી જોશે છે.

* માનવના મુદાલેખને (માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાની અંખના) પ્રાચુવાન બનાવવાની—

* વૈચારિક સ્ત્રેને ઠાઈ પશુ પશુ, વાંકો યા રૂઠ એસલાની શુભલાથી બહાર રહી માનવીય ઉત્કર્ષના ગંદે આજે બચવાની—

* સાવનિક વાન, સમગ્ર, રસ અને અનુભૂતિઓમાં વધુ હિંડણ અને વ્યાપકતા આણવની—

વહેલામાં વહેલી તકે નવાયુગનું દળદાર 'મોલન' રિવ્યુ' બનાવવાની અંખના જ આજે તો સર્વોપરી છે.....

લોકશાહીના રાહે—

પ્રથમ ઐતિહાસિક માર્ગસ્થંભ : ઘટના અને રહસ્ય

—ભોગીલાલ ગાંધી

ફ્રેન્ચ ક્રાંતિએ સુલહ કરેલી સ્વાધીનતા, સમાનતા અને બહુતાની સિદ્ધિ લગભગ પોતા બસા વરસેય હજી તો મુગ્ધતાપૂર્વક રહી છે !

પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો હો કે ભારત જેવા એશિયાઈ રાષ્ટ્રો—જ્યાં રાજકીય સ્વાધીનતા હાંસલ થઈ ચૂકી છે, ત્યાંય લોક-શાહીની સમસ્યા હજી મોં ફાડી બેઠી જ છે.

લોકશાહીની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપો ગમે તેટલાં નિર નિરાળાં હો, પરંતુ તેનું હાદ્ તો એક જ હોઈ શકે :

- લોકોએ સ્થાપેલી લોકશાહી
- લોકોના હિતમાં કામ કરતી લોકશાહી
- લોકો દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી.

લોકશાહીના આ ત્રિમુખી સ્વરૂપમાંનું એક પશ્ચુ તત્ત્વ, જ્યાં ને જ્યારે આપણું પાતળું થયું છે, ત્યાં લોકશાહીનું સ્વરૂપ એટલે અંગે લોપ પામ્યું જ છે.

ઇંગ્લેન્ડની લોકશાહી ક્રાંતિ, અમરિકા સ્વાધીનતાની ક્રાંતિ, ફ્રેન્ચ ‘સ્વાધીનતા, સમાનતા અને બહુતા’ની ક્રાંતિ, અને ૧૮૧૭ની રશિયાની સર્વપ્રથમ શ્રમજીવી સમાજવાદી ક્રાંતિ—જમનની આ મહાન યુગપ્રવર્તક ક્રાંતિઓના અનુભવો આ સત્યની સાક્ષી પૂરે છે.

ત્રિમુખી લોકશાહીની અખંડ પ્રાપ્તિની સાધના હજી સમસ્ત-માનવજનને કસોટીએ ચઢાવી રહી છે. ફરી એકવાર માનવીએ અખંડ લોકશાહીની ઉપાસનાના નવા અખતરાઓ વધુ સમગ્રપણે અને વધુ સ્વચ્છ ચિત્તે કરવા પાડી જ છે.

આથી લોકશાહીના પ્રથમ ઐતિહાસિક માર્ગસ્થંભ નિર્ધારીએ.

તારીખ : ઈ. સ. ૧૨૧૫ જૂનની ૧૫ મી !

સ્થળ : ઇંગ્લેન્ડ

પાત્રો : (એક પક્ષે) રાજા જોન, (સામે પક્ષે) ઉમરાવો.

—લોકશાહીના રાહે એક અસાધારણ ઐતિહાસિક માર્ગસ્થંભ.

—રામશાહી સામેનો પ્રથમ ઐતિહાસિક પડકાર.

*

૧૩મી સદી એટલે સામંતશાહીનો જમનો.

રાજા સર્વોપરી; એનો આધાર ઉમરાવો ઉપર; અને ઉમરાવોનો સીધો દમનદોર અર્ધચુલામ સર્ક અને સ્વતંત્ર નાના ખેડૂ-રૈયન ઉપર.

રાજા તોરી મનસ્વી ને વિલાસી હોય. ‘દેવી અધિકારો’ ની ખુમારીય ખરી. આપણી એ તો રોજની આદત, મનસ્વી આદાઓ રોજની વ્યવહાર...

ભોમ વિલાસ માટે નાણાં જોઈએ; ને વરસે બે વરસે આરંભાતાં મુઠ્ઠી માટેય લખલૂટ થન જોઈએ. ઉમરાવો ને લક્ષ્ય જનું પડે ને નાણાં એકઠાં કરી કરી રામને ચરણે ધરવાય પડે.

ઉમરાવોના તાજામાં પરગણાં હોય, ખેડૂ-કારીગરોનું શોષણ કરે, કચેરીઓ ભરે, દરે ને નાણાં ઉધરાવે.

વરસોથી ચાલતો આવેલો આવો જીવનવ્યવહાર હતો. સર્ક અને કહેવાતા સ્વતંત્ર ખેડૂ માટે જીલ્લેયુ જનને ત્યારે તેઓ બંડે ચઢતા; રાજા અને એના શાગરિત ઉમરાવો ભોગા મળી એ બંડોને ચઢી નાખતા...

નળી પાછી એની એ જીવન-મટમાળ સર થઈ જતી ?
 'ના, પ્રત્યેક બંડ—એકલવાયું અને તૈયારી વિનાનું,
 સંગઠન અને સાધનો વિનાનું, રજા પ્યેય અને દીર્ઘદષ્ટિ
 વિનાનું' નાનું 'શું' ધીંગાણું પણ એની અસર મૂકી
 જતું. એના એ જ રાજ્યો અને એના એ જ ઉમરાવો-
 ના વ્યવહારમાં પણ ફરક પડતો ।

વળી, હમેશાં અર્ધચલામ, સર્ધ ને શોષિત બેઠતો જ
 બંડે ચઢતા, એવું પણ નથી.

ઉમરાવોય અકળાર્થ બેઠતા; એમના રાજદંડ જીવન-
 વ્યવહારમાંય રાજની કપલ વધતી, ને એમના ગમ ઉપરવટ
 ખંડણીનાં નાણાં ઉધરાવી આપવા સારુ દમન ગુજરતું ત્યારે
 રાજની ને, ઉમરાવોની દોસ્તી તૂટી જતી; ઉમરાવોય બંડે
 ચઢતા.

પરંતુ મોટે ભાગે, રાજની તાકાત આગળ જલજલા
 ઉમરાવોના એકત્ર મોરચા પણ નિષ્ફળ જતા ।

રાજની સત્તા

તો શું રાજની સત્તા અપ્રાધિત હતી ?

અલખત, જમાનો 'રાજસંક્રાંતિ'નો હતો; ને રાજના
 'દેવી અધિકારો'ની મોલખાલા હતી. પરંતુ—રાજની સત્તા
 અપ્રાધિત તો ન જ હતી. રાજ્યો અને ઉમરાવો વચ્ચે
 યોગિત કરારો હતાં; એ કરારો કાંઈ બહુ ચોક્કસ ન હોવા
 છતાં, રાજની સત્તા અંગે જે સર્વસાધારણ મર્યાદાઓ નક્કી
 કરવામાં આવી હતી. તેવું સમૂળું ઉલ્લંઘન કરવું સહેલુંય
 ન હતું. એ કરારોમાં રાજના અમુક અધિકારોની સાથેસાથ
 ફરજોનો પણ ઉલ્લેખ હતો—સુલેક શાંતિ સાચવવી, યુદ્ધમાં
 સેનાની આગેવાની કરવી, તથા આગ્રિત ઉમરાવોનાં અમુક
 હિતોની રક્ષા કરવી...તે જ રીતે, ઉમરાવોના હક્કો અને
 ફરજોનેય ઉલ્લેખ હતો—અમુક પ્રસંગે અને અમુક રકમની
 ખંડણી આપવી, ચતુર બાદ અમુક 'દંડ' ભયંથરી એના
 વારસદારને જ નગીર મળે; વળી દરબાર ભરવાનો અને
 રૈયતના કેસ ચલાવી દંડ ભેગો કરવાનો અધિકાર, વગેરે...

આં અધિકારો ઉપર તરપ પડતી અથવા તો રાજ્યો
 કરારોનો મેક્કામ ભંગ કરતા, અને કચો નિકાલ ન થાય
 ત્યારે ઉપર, બંડે કરવાનો અધિકાર પણ ઉમરાવોએ
 મેધાવ્યો હતો. અલખત, આપણે આગળ જોઈએ તેમ આવા
 બંડાને મોટે ભાગે દબાવી દેવામાં આવતાં હતાં.

અને છતાં—એ બંડા કાંઈ નિષ્ફળ જતાં ન હતાં.

એક નવો સંઘર્ષ

એવાં અનેક સંઘર્ષોને અતિ ૧૨૧૫ના જૂનની ૧૫મીએ
 એક નવો સંઘર્ષ ભગી ગયો ।

ઇચ્છેન્ડના રાજ જોને ખીજાં રાજ્યો કરતાં વધુ શક્તિ-
 શાળી અને વધુ ઉચ્છ્વંખલ હતો. ઇચ્છેન્ડના ઉમરાવો પણ
 ખીજા દેશોના ઉમરાવો કરતાં વધુ નબળા ને દયાયેલા હતા.
 એટલે રાજ જોને મનસ્વી રીતે કેટલાક ઉમરાવોની ભગીરે
 તેમના વારસદારોને આપવાને બદલે પડાની લીધી. કેટલાકને
 માથે બેઠુમાર દંડે ઠોક્યો, બેઠુમાર નવી બજાતો નાખી,
 ઉમરાવોની કોર્ટના અધિકારો પર કાપ મૂક્યો...

ટુંકમાં—ઉમરાવોના ભગીરી અધિકારોપર તરાપ મારી.

આમ, મુખ્ય તો આ આર્થિક સંઘર્ષ હતો; રાજકીય
 દમન હતું...

ખીજા વાત પણ અહીં શાદ રાખવા જેવી છે:

રાજ્યોના એક આધાર ઉમરાવોનો હતો, તો ખીજો
 પાદરીઓ (દેવજો-મઠો)નો હતો. 'રાજને આધારે દેવજ
 કે દેવજને આધારે રાજ'—તેલાધારે પાત્ર કે પાનાધારે
 તેલ' જેવો ભેત હતો । પછાત અર્ધ-શ્રદ્ધાળુ યુગમાં, પોતાને
 ઈશ્વરના અવતાર મનાવનાર પાદરીઓ અને પોતાને દેવી
 અધિકારો સાથે જ-મેલા મનાવનાર રાજ્યોની દોસ્તી એક
 ખીજાને માતબર રાખવા જરૂરી હતી.

પરંતુ તેમ છતાં—આગલી પેઢીઓ દરમ્યાન તેમની
 વચ્ચેય સંઘર્ષ ભગ્યો હતો; અને જતે દિવસે દેવજોની સત્તાને
 દબાવીને રાજશાહી પોતાને 'સંચળ' માનતી આગળ આવી
 હતી । તોરમાં આવી રાજ જોને પાદરીઓનેય પછેડ્યા...

તો વળી, વેપાર ઉલોગોની દુહિની સાથેસાથ વેપાર
 વાણિવ્યના મથક રૂપ નગરો વિકસવા માંડ્યાં હતાં...અને
 ધીમે ધીમે કરતાં એમણે એમના આંતરિક જીવન વ્યવહારના
 કેટલાક હક્કો પ્રચાપિત કરી લીધા હતા.

રાજ જોને એ નગરોના અધિકારો ઉપર પણ દયાળુ
 આપણું...

પોતે જે કાળોઓ પર પેઠો હતો તેનો જ વધ કરવા
 રાજ જોને હાથ ઉગામ્યો; ને સંપૂર્ણપણે તે એકલો પડી
 ગયો ।

વધારામાં, પોતાના જાતીન આધારે સાથેના અગ્રગ્રામાં એ ફાન્સ સાથેના અતિ હાંપા મુદ્દામાં ધસપાછાં થયો; અને એક પછી એક પ્રદેશો ગુમાવી બેઠો.

રાજા જોને એકલો પંડી ગયો હતો; અને ત્યારે દુખતા રાજનીના છેલ્લા આધાર સમી ભાકુતી સેના પશ્ચ તેના પડખે ઊભરા ત્યારે ન થઈ!

જોને સામે સમસ્ત પ્રજાનો રોષ મળ્યો હતો...

૧૨૧૫ના જૂનની ૧૫મીએ રાજા જોને લાચાર બની એક ખરડા પર પોતાના દસ્તખત આપ્યા!

આ ખરીતો તે મેન્ના કાટાઈ (ચાર્ટર) = લંચ ખરીતો!

આ 'લંચ ખરીતો' કંઈ 'બધારણીય' ખરીતો ન હતો.

અને આ ખરીતામાં 'લંચ' એવું કશું હતુંય શું?

આ ખરીતામાં- પ્રતિનિધિત્વના અધિકાર વિના કર નહિ મળે', અથવા તો, પાહાંમેન્ટની રચાપના કરવાની અને તે પદ્ધતિએ રાજ્યકારભાર ચલાવવાની વાત સરખી ન હતી.

આ ખરીતામાં તો ફક્ત એટલા જ મુદ્દા હતા કે રાજા જોને જૂના કરારથી વિરૂદ્ધ રીતે વત્યો હતો, તે વતાય હવે બધ થયો જોઈએ, અને જૂના કરારનું પાલન થવું જોઈએ.

પરંતુ આ ખરીતો, એક નવી જ બાબતની નોંધ લેતો હતો:

આજ મુદ્દી રાજા જોનેના સામગ્રિ ઉમરાવો, હવે લંડનના નવા વેપારી-નામરિઝ સાથે ટાસ્તીના હાથ લખાવી રહ્યા હતા; એમનાં ઢિંગાની રક્ષાની વાત ઉમરાવોના આ ખરડામાં પ્રથમવાર રજૂ થઈ હતી!

અને 'લંચ ખરીતો'ના મથકર શબ્દો હતા:

"કોઈપણ મુક્તમાનવ (ફ્રીમેન) ને તેના ન્યાયાધીશના ન્યાયી મુકાદા વિના, તથા તે ગ્રેફના કાનૂન વિના જેલમાં નાખી શકાશે નહિ, દેશનિકાલ કરી શકાશે નહિ, અથવા તેનું કાટણ કાઢી શકાશે નહિ..."

જાડા પ્યાલપૂરક વાંચો: 'મુક્તમાનવ'ને આવા અધિકારો મળ્યા હતા:

- અને હવે હકીકતો ભણો: ૧૨૧૫ની સાલમાં-પિટનના રાજમાં 'મુક્તમાનવો' બહુ જ જૂજ હતા કે જેમને આ ખરીતાનો લાભ મળે: મોટાભાગના અધઃશ્રામ સર્ક હતા!

* પરંતુ આ બધા કરતાંય લવિષ્યની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની બાબત તો એ હતી કે, જોને આપેલાં વચન પાળે તે માટે ૨૪ ઉમરાવોની એક દમિટી નીમવામાં આવી હતી.

ભાવિ પાહાંમેન્ટના જન્મનો આ અધકર હતો!

અલગત, જોને તો મહો ખંધો રાજા હતો. સહી-કરાવ પત્યાં ને ઉમરાવો વિખરાયા એની સાથે જ જોને એ ખરીતાને ખુશ્કી રીતે કુતકાર્યો! અને ખીજે હાથે લલકરની લેણરી કરી.

ઉમરાવો પશ્ચ સાગદા બન્યા, કમર કરી ખડા થયા. રાજા જોનેને ગાદીબેઠ જાહેર કર્યો...ફાન્સના રાજના દીકરા છુદ્ધને ગાદીની 'ઝાફર' કરી.

દેશમાં આંતરવિગ્રહ ભગી ઊઠ્યો!

સહુભાગ્યે દેશ બચી ગયો- રાજા જોને ૧૨૧૬ના ઓક્ટો-બરમાં યુજરી ગયો ને બળવાખોરોએ જોનેના નવ વર્ષના દીકરા હેરીને ગાદીએ બેસાડી મામલો ઘણે પાડી દીધો!

બાજારાજના હાંપા રાજ્યકાળ દરમ્યાન, સહજ રીતે જ, **લંચ ખરીતા** (મેઆ ચાર્ટર)ના કરારોનું પાલન શક્ય બન્યું; ને ભાવિ કાનૂનના આધારરૂપ આ ખરીતો અમર બન્યો.

લંડનની વિચિત્રતા

કેવી વિચિત્ર ઘટના! કેવી વિચિત્ર ઐતિહાસિકતા!

* **લંચ ખરીતો!**—સામંતશાહીની તમામ મર્યાદાનો સ્વીકાર કરનારો હોય. રાજાના રજવાડી અધિકારોની ચાલતી આવેલી સત્તાને કબૂલનારો હોય.

* સામંતશાહીનો મુખ આગમી જતો, એક ખરડા તરીકે જેનું કશું ગણના પાત રયાન રહેવાનું ન હતું તેવો એ ખરડો હતો.

બદલે, સહજ રીતે જૂલાઈ જવા સમયેલો ખરીતો!

અરે, શેકસપીઅરે (૧૫૬૪-૧૬૧૬) એનાં 'કિંગ જોને' નાટકમાં જેનો ઉલ્લેખ સરખો કર્યો નથી, એટલી દરે વિચાર્યો મેલો ખરીતો!

‘ક આમ છતાં આ ખરડો અમર બની જીવી ગયો-
રતુઅટ’ રામચો (જેમ્સ ૧લો, ચાર્લ્સ ૧લો વગેરે) ના
રોજ્ય એમલ દરગ્યાન, વિસરાઈ ગયેલો એ ખરીતો નવા
મૂડીવાદી વર્ગના હાથમાં વળી પાછો જગદ હથિયાર બની
પુનરુત્થન પામ્યો !

‘ખૂપી તો એ વાતની છે કે, એ ખરીતો એવી ‘ફથફલ’
લાંબામાં લખાયેલો હતો કે નવા મૂડીવાદી વર્ગે પોતાને
અનુકૂળ બેઝાંચુલરો અર્થે ધટાવી માલમિન્ટના વિશેષ
અધિકારો માટે એને છુલ્લું કર્યો...!

અને, સમસ્ત ૧૯મી સદી દરગ્યાન યજ્ઞ આ ‘ભલ્ય
ખરીતો’ લોકશાહી અધિકારોના મુખ્ય વળાંક તરીકે વળી
નવા વર્ગના હાથમાં ચમકી ઊઠ્યો !

*

આ ઘટનાનું રહસ્ય વિચારવા જેવું છે :

• રામ, ઉમરાવો અને પાદરીઓના હિતો આમગળતા-
ની સામે મૂળભૂત રીતે સહિષારાં હતાં.

• છતાં આ આખી ઘટનાના ચાલમાં રામ અને
ઉમરાવો, રામ અને પાદરીઓ, રામ અને નવા વહેપારી-
ઓનાં આર્થિક હિતોની અથામણ રહેલી છે.

• આમ છતાં, આ ઘટનાને વિશ્વ અપાવનાર પ્રસંગો
તો જુવો ! ઉદ્યોગોના રામ બીઓ કરતાં વધુ શક્તિશાળી
ને વધુ ઉચ્છ્રાંખલ, ને સામી બાજુ ઉમરાવો વધુ નબળા ને
હમાયેલા !

અનેતો તોરી સ્વાભાવે કેવો ! એક સાથે ચાર ચાર
સાથે દુશ્મની વહેરી : ઉમરાવો, પાદરીઓ, વેપારીઓ, ને
છેવટે હાનીઆ આર્થિક સામેય !

• અને જેવો તોરી, તેવો ખંધો ને તેવો જ ‘આજ
બોલું કાલ ફેક’ કરનારો ! ખરીતા પર સહી કરી ને
ફગાવીય દીધા.

આંતરવિમલ જગમો : પશુ કેવળ એક ‘બ્યક્તિ મત’
અકસ્માત બન્યો :

રામ અને મૃત્યુ પામ્યો ને આતંક સમી ગયો !

* બાદ બીએ વ્યક્તિગત અકસ્માત ! બાળ રામ
ગાદીએ આવ્યો ને મેગાકાંટાને અમલી બનવાની તક મળી
ગઈ ! રામ ‘બાળ’ ન હોત (પુખ્ત ઉમરનો હોત)
તો મુશીબત પડી બત !

* ખરીતો પોતેય, કાઈ રીતે ક્રાંતિકારી નહિ, છતાં
એને ક્રાંતિકારી ઐતિહાસિકતા આપનાર ઘટનાઓય કેવી
બની !

મેક્સ ચાર્ટોના ખુદ, ઘડનારા ઉમરાવોએ એવું
સ્વપ્નેય નહિ કદપ્યુ’ હોય કે એનો ઉપયોગ
બનિયમાં મૂડીવાદીઓને હાથે એમનું જ નિકંદન
કાઢવા માટે થયો !

ત્યારે શું રામએ આવું ‘હમ્મણ’ હતું ? શું પાદરીઓએ
‘હમ્મણ’ હતો ? કદાચ નહિ ‘હમ્મણ’ બન્યું !

બલા ! ક્રિતિકાસમાં એવું જ તો બનતું રહ્યું છે :

ફ્રેડરિક એંગેલ્સ કહે છે એ ચાદ રાખવા જેવું છે :

“ક્રિતિકાસ એવી રીતે પેલાને થકે છે કે આખરી પરિણામ
સદૃશ અનેક વ્યક્તિગત હમ્મણો વચ્ચેના સંઘર્ષમાંથી ખડું
થાય. આ પ્રત્યેક હમ્મણ વળી હવનની અધુકે પારંપરિકતાઓના
ગંજમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય છે. આમ અસંખ્ય પરસ્પર છેલ્લાં
બળો, નહકે-પરિણમોના સમાવર ચતુષ્કોણીની અનંત શ્રેણીઓ
પરિણામને જન્મ આપે છે—એવું જ નામ ઐતિહાસિક ધરના.
એને એક એવી શક્તિનું સર્જન સમજવું જોઈએ, કે સમય
રીતે એવો, જે (શક્તિ) અબગત રીતે અને રશી ધૂમ્છા
શક્તિ વિના કામ કરી શકે છે. કેમ કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ જે
હમ્મણી હોય છે, તેની સમે બીજા પ્રત્યેક હમ્મણની હાલ થતી હોય
છે, અને એ પરિણામે છે તે કોઈએ કદિ નહિ ‘હમ્મણ’.....”

સમ્યક્ સ્વસ્થ દષ્ટિ અને સભગ અભ્યાસક વૃત્તિ

માનવના પહેલા અંકમાં 'ગંધીજી : વ્યક્તિ વિચાર વિષય' નો લેખ વાંચો 'ગંધીવાદી' મિત્રોને કેના પ્રકારની દીકા કરવાની હશે, એના પાયાલ તો હલ નથી આવ્યો. પરંતુ મારા સાગ્યવાદી ભૂત સાચીએ માથી મળુને એ લેખ ન ગમ્યો, કેટલાક અકબાયા ને કેટલાક છ'છેલ્યા...કેટલાકે એકાએક અણગમો વ્યક્ત કર્યો, કેટલાકે પત્રદ્વારા દીકા કરી; તેમ વળી ભાષનગરના એક ભાઈ અપૂર્વ મહેતાએ જનસેના (તા. ૨૫-૧-૫૮)માં લેખ લખીને, તેના સંપાદકના સંપ્રદેશ ' યુગચાતના નાના સરખા વિચારક મળેને ને વિરમય અને એક પ્રેરણા છે તેનો પરચો પાઓ...'.

આ પ્રત્યાધાતોડું આશ્ચર્ય નથી, કુઃખ પણ નથી. એ લેખમાં મહેતા મુખ્ય મુદ્દાઓ લઈને સ્વસ્થ રીતે દીકા-ચર્ચા થઈ હોત તો બેસ્ટો આનંદ જ મને. મરનવનો એક હેતુ ભર આવ્યાનો સંતોષ થતે.

હવે પ્રશ્ન આવે છેદાર પાર પડે એ દેનુથી ' સહચિત્રાર નો આ વિભાગ સર્વ ક્યો છે -કોઈ પણ લેખની અંદરના મુખ્ય મુદ્દાઓ, સ પાતળતુઃ આશરે કલ પાનાં બે નેટલી મર્વાદમાં, રહીને પરસ્પર સમજવાની અને સમજાવવાની ઇચ્છાથી તાત્વિક મર્વાં વાચ તેવી ઇચ્છા સાથે.

ગંધીજી અંગેના લેખની વાત કરું.

ગંધીજીના મૃત્યુને આ ભન્યુઆરીમાં ૧૦ વર્ષ પૂર્ણ થતાં હતાં; અંગ્રજિ આપનાનો પ્રસંગ માનવ માટે પ્રથમ અંક જ ઉપરિશ્લેષ થયો. અને જલણ અંગ્રજિ જ નહિ, ' વિશેષાંગલિ ' આપનાતું સર્વથા ઉચિત સામ્ય.

ગંધીજીને અંગ્રજિ આપનારાનો પાર નહિ, તેમ ગંધીજીનાં જીવન અને કર્મનાં પાસાંઓ અને મુદ્દાઓનોય પાર નહિ. ૧૦મા નિર્માણદિને તો સવિશેષ.

-હું કંઈથી આરંભ કરું ને કયા મુદ્દા સ્પર્શું ? યોગ્યક દિવસ વિચાર યોગ્યા કયો. છેવટે એમ જ વિચારું કે, મારું ચિત્ત ને રાજકીય પાર્શ્વભૂમિમાં ધડાડું છે, એના આધારપર જ મારી અંગ્રજિ હોય; એ જ સ્વાભાવિક છે.

મારા રાજકીય ધડતરનાં ૩૦ વર્ષ દરમ્યાનનાં ૩ મુખ્ય રાજકીય બળો : કોંગ્રેસ, સમાજવાદી પક્ષ અને કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી.

૧૯૨૬ થી ૧૯૫૬ : આ એક લાંબી રાજકીય મજલ હતી-કોઈ ને કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા માનવની સાર્વાંગી દેશકાંતિના રાહે ખસેખસો લગાવી આજે બંદવાની આ એક અણુયંબ મંડિત હતો.

માનવ : કમ્યુઆરી '૫૮]

૧૯૩૯મા કોંગ્રેસ છેડી; ને સમાજવાદી પક્ષ છેડયો; પરંતુ ત્યારે ય એક માત્ર તમન્ના હતી-મંડિલ પર આગે બંદવાની. એ તમન્નાને મૂર્ત કરવાની શક્યતા કમ્યુનિસ્ટ આદેશનમાં વસતાઈ, ને ૧૭ વર્ષ એમાં ગાળ્યા-સંપૂર્ણ એકાંતપણે :

૩૦ વર્ષના સક્રિય પક્ષીય-રાજકીય અનુભવ બાદ આજે કોઈ પક્ષની ' ભક્તિ ' રહી નથી; કોઈનો મિદેય નથી. કોઈ એક પક્ષની ' વફાદારી ' નથી ને કોઈની દુશ્મની નથી. આજે પક્ષીય રાજકારણ એવી હદે પહોંચ્યું છે ને એટલી પૂરઝડપે એ જ દિશામાં આગળ ધપી રહ્યું છે કે, માનવીય મૂલ્યો તેમાં સત્તામત નથી બીજીની સરખામણીમાં પોતાની શુદ્ધિ અને સરસાઈનો કોઈ પક્ષ પક્ષનો દાવો લાજી-વખત ટકી શકે એવો નથી; ને કોઈ પક્ષની અંતિહાસિક ક્રાંતિકારી ઇબરદારીનો દાવો પ્રદ ઇતિહાસને હવે માન્ય રહે એમ નથી.

આનો અર્થ એમય નથી કે બધા પક્ષો ને કોઈ કરે છે તે મિત્રા છે, મૃદા છે. અથવા સર્વ પક્ષોમાં ને કોઈ છે તે અશુભ અને અનિષ્ટ જ છે.

૧ પરંતુ મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે, સત્ત કર્મ અને શુભ કાર્યને પોતાનું આગું, પદ્ધતી પર એવું મૂલ્ય છે, એ વાત આજે મહુ સ્પષ્ટ બની છે. ' કોણે કહ્યું ' (બ્રાહ્મણ

કહ્યું કે માંડાલે, કોંગ્રેસે કહ્યું કે કોંગ્રેસનું, અમેરિકાએ કહ્યું કે રશિયાએ, માકસે કહ્યું કે ગાંધીએ) એના કરતાં વિશેષ મહત્વની વાત 'શું કહ્યું' ને ને કહ્યું તેમાં અત્યારે સાચું શું છે ? એનું મૂલ્ય શું ?—એ છે; અને 'કાણે કહ્યું' એના કરતાં 'કયું કયું કહ્યું' એ વધારે મહત્વનું છે.

હુદ-ભગવાનનો ઉપદેશ યાદ કરવા જેવા છે :

“...હે લોકા, હું ને કાંઈ કહું છું” તે પરપરાગત છે એમ બાળી ખરે માનસે નહિ...હું પ્રસિદ્ધ સાધુ છું, પૂજ્ય છું એવું બાળી ખરે માનસે નહિ...

પણ તમારી પોતાની વિવેકબુદ્ધિથી મારે ઉપદેશ ખરો લાગે તો જ તમે તેનો સ્વીકાર કરજો.” આજે પક્ષરહિત રહીને, કોઈ પક્ષપાતો યા પૂર્વગ્રહે વિના, હવેનાં મૂલ્યોની નવેસરથી ચકાસણી કરવી આવશ્યક નથી શું ?

આ પ્રકારની મારી મનાસ્થિતિમાં ગાંધીજીને અંગલિ અર્પવાનો પ્રસંગ આવતાં, પ્રથમ તો, ગાંધીજીએ આખી હુનિયાને ને વિશિષ્ટ અર્પણ અને જણાવું તેની અંગલિ આપવાનો સદગ્ન જામળોડો બાળ્યો. તો ખીલ બાલુ, અમો ઉદામોએ આજ સુધી અણસમજ અને તેથીય વિશેષ પૂર્વગ્રહિત-ગૌરિક અધાપાને વશતાી રાષ્ટ્રીય સમસ્યા સમજવામાં ને દાટ વાળી હતો એનો ઉદ્દેગલ્યો ખુલ્લા દિલનો એકરાર કરવાનું ય મુયોગ્ય અને સમ્યક્સર લાગ્યું.

આ ઉપરાંત, એક બે આત્મચરિત્ર મુદ્દા સૂચના તે આ પ્રસંગે પૂરતી હતા...આથી વધુ આ પ્રસંગ આવશ્યકતા ન હતી, અને ઔચિત્ય પણ ન દેખાતું.

ગાંધીજીના એ લેખના મુખ્ય મુદ્દા સ્પષ્ટતા આવર આર્થે રચ્યું કહું છું :

(1) ગાંધીજી ભારતની અતિક્રમચર અને વિકટ પરિસ્થિતિમાં બોલતી રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ અર્પવે રાહ સિદ્ધ કરીને પ્રથમ પંક્તિના રાષ્ટ્રીય કોનકાર બની ગયા... (2) આ લખી આ પ્રતીપર કોઈ પણ દેશના રાષ્ટ્રીય પત્રકારના પહેલે ત્યાં લખી આ રાહની ઉપેક્ષા કરવી શક્ય નથી. (3) અણુકુળની સત્યતાએ ની આજે છે, તેટલીય સ્પષ્ટતા વિના ગાંધીજીએ આંતર પ્રીય હેતુ હૃદયરહિત, સંદર્ભરિત અને વિશ્વશાંતિના સમ્પન્ને ઉપર અસાધારણ એક આંખને આધારિત દેશાંત આપ્યું છે. (3) આજે ગાંધીજીનું

અસ્તિત્વ અંગિત મરી વિચાર રૂપે છે; અને 'માંડો વિચાર' માંમે પ્રીમે વધુ સ્પષ્ટ બનતો, આજ લખીની મર્પાદાએને બરાબી વિશ્વ-શાંતિના વિચાર રૂપે આકાર લઈ રહ્યો છે. (4) બુદ્ધ, શંકર, માકસ અને ગાંધીનો નવે સ્વરૂપે સમન્વય સાધી વિનોબાજી ગાંધી વિચારને સાદુરૂપ અર્પવા ને પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, તે એક મહદ પ્રયાસ છે—કેવળ ભારત માટે જ નહીં, સૌ રાષ્ટ્રો માટે કાલ્ય. લેખના મુખ્ય મુદ્દા આટલા છે.

ઉપરાંત—

૨. આ લેખમાં રાષ્ટ્રીય કોનિતના વિદ્વાન અંગે, બે મહત્વની વાત કહી છે : (1) હેનરિને એ વિદ્વાન રચ્યું. તેને (સિદ્ધાન્ત સુરોપની લક્ષણીન પરિસ્થિતિમાં અનુભવે સાચા નીવડ્યો હતો. (2) ભારતીય ઉદામોએ ભારતીય પરિસ્થિતિને અભ્યાસ કર્યા વિના, હેનરિના સિદ્ધાન્તનું અર્થ જડ અનુકરણ કયું, હેનરિના સિદ્ધાન્તની વિમુક્ત કરી.

૩. (1) ભારતના દુર્ભાગ્યે ગાંધીમાર્ગ અને ઉદામો વચ્ચે એકતા ન સમાઈ. આવી એકતા અહીં સમાઈ હોત તો આજે આપણા નવા રાષ્ટ્રની મર્પતમાં કેટલાં ભોળાં પેદાં હોત ?

આ ઉપરાંત એક સિદ્ધાન્ત-મણુકે કોમેયો છે : બાહ્ય પરિસ્થિતિ પછી વાર પાછા મુશી હોવા છતાં, એટલે કે 'એબનેકિટિવ ફેક્ટર' પછન હોવા છતાં સબનેકિટિવ ફેક્ટર (સમગ્ર નેવાખીરી) પરિપક્વ ન હોઈ પરિણામ આપતું નથી.—

આમ, આગળ વચ્ચેથી તેથી રાશ્વ ભૂમિકા છે, ને આ રજૂ કર્યાં તે છે લેખના મુદ્દા :

મને તો ખાતરી છે કે, સ્વસ્થ ચિંતે ચર્ચા થાય તો મોટા ભાગના ઉદામોએ આ મુદ્દાઓમાં અસંમત થવા જેવું લાગ્યું જ કાંઈ દેખારો.

પરંતુ સવાલ ભૂમિકાનો છે—એકે આજની માનસિક ભૂમિકાનો છે. એક છે પૂર્વાતિશ્રત પક્ષીય રાજકારણની ભૂમિકા; બીજી છે પક્ષરહિત મૂલ્યોની ભૂમિકા. પક્ષીય ભૂમિકા પર જીભીને, એક જ ઘરેમાં પક્ષીને વરસો લગી અચુક જ રીતે વિચારવાને ટેવાયેલા મનને માટે ખીલ કોઈ રીતે વિચારવું કેટલું મુશ્કેલ છે, લગલગ જેવું અશક્ય બને છે, એ સ્વાભાવિકે હું બોલું છું. એ સ્થિતિમાં બિનપક્ષી ભૂમિકાને વિચાર તો 'તરંગી' જ લાગવાનો; અને એવી ભૂમિકા પરથી વિચારવેલું કે પચ સ્વીકારવા સામે દિવાલ ખડી થઇ જવાની.

અલબત્ત, બીજા પરિવર્તનશીલ છે, અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ બણીવાર એવો મોગ પડેલો છે કે એનો અનિન્દાએ પચ

[અનુસંધાન પાન 112 ઉપર]

કાકકાણુડ | બનકૂલ

—અનુ. : સુરેશ ભેળી

કા-કા-કા-કા-

જગતારિણીના હાથે રહેવાયું નહિ. ધરમાંથી ભારે કણે એ બહાર આવીને બેઠી : 'કુ-કુ-સ-'

કાગડો બીડીને રાંધણીના છાપરા ઉપર બેઠો. જગતારિણી લગાડતી લગાડતી ફરી ધરમાં ગઈ. થોડાક દિવસથી એની કેડ અડાઈ ગઈ હતી. એમાં કેડનો વાંક નહોતો, ઉંમર પણ પાંસડને પટ્ટાની જેવા આવી હતી. ધરમાં દાખલ થઈને મોં બગાડીને એ બેઠી ને બિનનું 'અલકુ' ગૂંથવા લાગી. લલિતકાને દીકરો આવ્યો છે, તેને ખાટે અલકુ મોકલવાનું છે.

કા-કા-કા-કા-

અમળગની આઠઠકાથી જગતારિણીનું હૃદય કેપી બીકયું. ડાણુ, ગટ્ટુ, દેયુ, ટિપુ—આયેયે છાકરા બહારગમ છે; છેલ્લો છાકરો ટિપુ બે કે ધરે જ છે, પણ તેનુંય શરીર સાદું રહેતું નથી. એમ. એની પરીક્ષાની હાથવરાળમાં છાકરો રોગી થઈ ગયો છે. એ ઉપર ત્રીજો મગસે સૂતો છે. નાનો દોહિતર કૂટબોલની મેચ રમવા પડના ગયો છે. એ એવો મનસ્વી છે કે કપારે શું કરી બેસે તે કાંઈ કહેવાન નહીં.

ઈલા, નિતા—બંને દીકરીઓ સાસરે છે. એમનો પણ ઘણા દિવસથી કાગળ આવ્યો નથી. નાની વઢૂ યુધ્ધબળેને ધરે જમવા ગઈ છે. નીચે કાંઈ નથી. અસામ બપોર છે.

કા-કા-કા-કા-

જગતારિણીને માદ આપ્યું—ધરના મુખ્ય માથુસને છેલ્લી વારની માંદગી આવી ત્યારે આમ જ કાગડો એકસરખો બેસવા કરતો હતો. કેવો અપશુકનિયાળ અવાજ !

કા-કા-કા-કા-

જગતારિણી ફરી કણસની કણસની બેઠી.

'કુ-કુ-સ-'

કાગડો બીડીને કદમળની ડાળાએ બેઠો.

કા-કા-કા-કા-

'કુસ, કુસ'

કાગડો બીડ્યા નહિ, પણ બેસતો બંધ થયો, અને ડોક વાંકી કરીને જગતારિણીને ધારી ધારીને જોવા લાગ્યો. 'જગતારિણી ધરમાં ગઈ, મોં બગાડીને ફરી બેઠી ને ચરમા સરખા જોડાવીને વળી અલકુ' ગૂંથવામાં પડેલાઈ.

કા-કા-કા-

'બળ્યા મોદાનો તો માથું ખાવા બેઠો છે !'

કા-કા-કા-કા-

વળી એને બેલા થયું પડ્યું

'કુસ, કુસ-મ-મ-...'

કાગડો બેસવા લાગ્યો : કફ-કફ-કફ-

'બળ્યા મોદાનો ભારે અવળચડો છે !'

કફ-

'એમ, બેનુ' છે તારે ?'

હાથ જોડો કરીને જગતારિણીએ કશુંક છૂટું મારવાનો રોંગ કર્યો. પણ કાગડો એ ડોળ છે તે સમજે છે. એ એક ડાળ પરથી બીજી ડાળે કૂદવા લાગ્યો. ને જગતારિણીને શરસે કરવાને જ બળે પેતાના અવાજને મોટા કરીને, એમાં 'ર'કાર જોડેરીને ફરી બેસવા લાગ્યો. ક-ક-

'કુસ—'

કાગડો ચૂપ થયો ને માથું ઉઠાવી ઉઠાવીને ઝાઝની ડાળી સાથે ચાંચ ધસવા લાગ્યો.

જગતારિણી અરપણ અચાજે બેઠી : 'પાણ કયાનો !' પછી ધરમાં ગઈ. ફરી કણસની કણસની મદામહેનતે બેઠી ને ગૂંથવાનું કામ શરૂ કર્યું. મિનિટેક જ થઈ દરો ત્યાં ફરી શરૂ થયું : કાકક, કાકક, કાકક...

[भाजप : देवुआरी-५६७९]

દેવે દીધેલા-

માનવે ત્યજેલાં....

• માનવથી વિખરાઈ ગયેલાં.....

ઉત્તરકાચેલાં સુકોમળ બાળકુસુમોની માનુષ્ય માનવજાત કરનારો

“ચીંથરાં વીણનારો” દાક્તર ખિટો : એક અલક

પ્રિય સરોજ,

આમ તો, કાગળ લખવામાં હું બાળક છું, તું જાણે છે. પણ આ વાત કહેવા તને, કાગળ લખવા બેસતું જ પડતું. તારા આશ્રમ જેવું જ એક “બહોળું કુટુંબ”, જ્યાંની બેઠેલ માણસની વાત તને કદા વિના થી રીતે રહેવાય બોલ જોઈ...?

લેટિન અમેરિકાના મેક્સિકો નામના નગરની વાત છે. ત્યાંની મધ્યથી ગલી ગૂંચીઓમાં અધારી રાતે આથડવા કરના એક માણસને નીચાનગરના બેકરડા ને લગાર જેવું ધરોની આસપાસ પડેલા જાપાના દેવ ફેસી જોવાની ટેવ હતી. આ નીચાનગરના વાસીઓએ આંખી વિચિત્ર ટેવવાળા એ ઉચ્છળિયાંત માણસનું નામ “ખાંડુ” હતું. દાક્તર રેખાધર (ચીંથરાં વીણનારો દાક્તર) ।—જે-કે એવું ખરું નામ તો હતું: રોડોફો ખિટો કાલિસ્ત. (આખલે એને ખિટોના ટૂંકા નામે ઓળખાતું.)

ખિટો નામાંકિત કામદારોનો હતો; મેક્સિકોની રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠનો પ્રમુખ હતો. આવા આ સુપ્રતિષ્ઠિત માણસને અધારી રાતે મધ્યથી ગલીઓની ધૂળ ચાળવાની વિચિત્ર ટેવ થાથી-પડી હતી? સૌને નવાઈ થતી.

એનો એક સાથી આ રહસ્યનો ફેંડ પાડતાં કહે છે:

“ખિટોને આ ટેવ ૧૯૪૬ની સાલથી પડી હતી. એ

• મહાપતરામ રૂપશમ અનાથ આશ્રમ ઉચ્છળિયાંત.

વરસે મેક્સિકોમાં સખત ઠંડીનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. રસ્તે રસ્તે નાગાં ઉધાડાં છોકરાં ટકે કુંવાતાં, દાંત કદ-કેટલાતાં બ્યાં ત્યાં નજરે ચડતાં. રોજ રોજ આવાં દરેક જોઈ રીડું થઈ જવાને બદલે ખિટોનું મન વધારે ને વધારે આળું થતું ગયું; કંખ્યા કરવા સાચું. સ્વચ્છ હુકાળા પિંજનામાં આરામથી સુવામાં પોતે કંઈક ગૂનો કરતો હોય એવું એને લાગવા માંડ્યું. રાતની જાંબ એનો ઠરામ થઈ ગઈ...

ને અનિદ્રાના આ રોગની દવા પણ એણે ઝટ શોધી કાઢી. એણે રાતે રાતે ગલીએ ગલીએ ફરવા માંડ્યું. ફૂટપાથ પર અર્ધ જોલાન અવસ્થામાં પડેલાં, કાગળના ફૂલા ને ચીંથરાંનાં દમલા હેઠળ જેમ તેમ શરીર ઢાંક્યા મથતાં, તાલે ધીખતાં ને ધૂણે ચીમળાઈ ગયેલ બાળકોને પોતાની ગાડીમાં નાખી, એણે ઘેર લઈ આવવા માંડ્યાં. મેલાંમેલાં, રોજે ઘેરમાં, સુકલકડી શરીરવાળાં એ બાળકોને પોતાને ઘેર લાવી નવાડવી ધોતડાની, ખોરાક આપી, સ્વચ્છ પિંજનામાં રખાઈ યા કાગળા હેઠળ ટપૂરીને તે સુતારી દેતો; ત્યારે જ એના કકળતા આત્માને કંઈક કળ વળતી. ને બાળકોને પણ અણુ ને સ્વર્ગ જેવું એણી સાથે મળી ગયાનો આનંદ થતો હતો.

“ખિટોને થતું: સુખ સાચીથી જલકાતી દુનિયામાં માનવીની-આ થી કુપણતા! નજીક શારીરિક સગવડનાં અભાવે આ ફૂલોને ચીમળોઈ વર્ષ ખરી પડવાનું?..

ખિટોએ જોયું' તો પોતે વસાવવા મરિલ આ 'વિશાળ કુટુંબ'ના એકે એકની કઠાણીનો સુર એક જ સરખો હતો; કોઈ ને કોઈ કારણસર તેઓ માળાપથી વિખૂટાં પડી ગયેલાં હતાં; મેળામાં યા બજારમાં અટવાઈ ગયેલાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંકને તો પોતાનું ઘર કયાં ને કયા ગામમાં આવ્યું, તેનીય ખબર નહોતી. માળાપતું' નામ કે એળખાણ પશુ તેઓ આપી શકતાં નહિ. પોતાને જે ટૂંકા નામથી જીવનમાં કોઈ એક વખતે બોલાવાતાં સાંભળેલાં એનો કંઈક આછો આછો ખ્યાલ તેઓ આપી શકતાં.....સતત એમને કેવળ એનું ભાન રહેતું—ને તે એની પૂરી તીક્ષ્ણતા સંહિત કે, 'મને રોજ ખૂબ ભૂખ લાગે છે; ને એ એવી ભૂખ કે પેટ કઠી ભરાયું જ નથી...અથવા કોક વાર મને ખૂબ ટાઢ વાપ છે, જાકરડા કેંદી લેકોએ કેંદી દીધેલાં હૂંચા શોધી કાઢી હું ઝોઢી લઉં છું ! ને કંઈ હાથ ન આવે તો—તો—ગલીમાં રખડતાં ફૂતરાની સોડમાં લપાઈ ને સૂઈ જઈ છું'...ને ટાઢ ન હોય ત્યારે...ત્યારે તો બધાં હોકારાં સૂઈ રહે છે તેમ કૂટણા પર એમ ત્યાં લેટી જઈ છું'. દિવસે બજારમાં ફરવા નીકળી પડું છું'. લારીફરીવાળાની નજર ચૂકવી, ખાવાની વસ્તુઓ પર હાથ મારી લઉં છું'. ને એ ન બને તે દિવસે દુકાનો વાળા પાસેથી બીખ માંગીને ચલાવી લઉં છું'...

*

દરિયાની સપાટીથી ૭૫૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ વસેલા આ મેકિસિકો શહેરની ગલીઓમાં નહિ નહિ તોમ આવ્યાં ૬૦૦૦ જેટલાં જુલ્યાં ભટક્યાં બાળકો ભૂખ, ટાઢ, તાપ ને રોગગ્રિભારીની આકરી તાવથી હેઠળ તપાયા કરે છે. વળી ૩૦ લાખની વસ્તીવાળા આ શહેરમાં દુઃખના સાચાસામાં સપડાયેલાં આ બાળકોનો દુષ્ટ ઉપયોગ કરનારાં તત્વાની પશુ કયાં કમી છે ?

ભૂખ્યાં હોકારાં પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવી પોતાની ભત્રીય વિકૃતિને પોષનારાં માનવપશુઓની અહીં કમી નથી. લિખારી-ઓ ને હલકા વર્ગની વેશ્યાઓ પોતાના સ્વાર્થ સાધવાના સાધન તરીકે આ હાકાપિંચર જેવાં બાળકોનો ઉપયોગ કરવા હમેશાં તૈયાર જ હોય છે.

આ ઉપરાંત ખિસસાકાતર ને ચોરી લગાડી કરનારાઓ નેરા ચાલક દેખાતાં હોકારને પોતાના જળમાં મેળવી લેવા સદા ટાંપીને જ મેલેલા હોય છે.

રોજ રોજ છાપાંની કટારોમાં 'ખોવાઈ ગયેલાં'ની છબીઓ જોતા, અને એમના 'હુલિયા' (નિશાન)નાં બધાં વાંચના ખિટોનું મન અજાપથી અમઝી ઊઠતું. દિવસે અદાલતમાં કાયદાસાસ્ત્રી તરીકે ને રાત્રે પોતે હોજા કરેલ બાળકલ્પાણ્ય કેન્દ્રના પ્રમુખ તરીકે ફરજ બજાવતો ખિટો મેવડી છ'છી છની રહ્યો હતો. છેવટે ૧૯૪૪ની સાલમાં એણે રાષ્ટ્રીયવિદ્યાપીઠના પ્રમુખ તરીકેના ૫૬ પરથી રાજીનામું આપી દીધું' ને પોતાની 'બાળકલ્પાણ્ય'ની પ્રવૃત્તિને જ વધુ વ્યાપક, વ્યવસ્થિત ને સફર બનાવવા પોતાનો બધો સમય ને શક્તિ ખર્ચવા માંડ્યાં. શ્રેષ્ઠ જ વખતમાં તો એણે પોતાની આ સંસ્થાને આખા લેટિન અમેરિકાને આવરી લેતા તાણવાણામાં એવી રીતે ચર્ચી દીધી કે, દેશને ખૂણે ખૂણે એના સહકાર્યકરોનાં જૂથ કામ કરવા લાગી પડ્યાં હતાં.

આજે તો ખિટોના આ બાળ-કેન્દ્ર પાસે ૨૦૦ જેટલાં સ્વચ્છ બિહાનાં છે, વિશાળ ભોજનગૃહ ને અખાડો છે. એમનું આગતું ધોળીખાનું, હંતમની દુકાન, યુવકાલય ને નાનકડું સિનેમાગૃહ પશુ છે ખિટોએ આ બધાની સાથે સાથે આઠ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપતી એક પ્રાથમિક શાળા પશુ ચાલુ કરી દીધી છે. જે આખા મેક્સિકોમાં અબ્જેડ ગણાય છે. આ શાળામાં બાળકલ્પાણ્ય કેન્દ્રનાં ૨૦૦ બાળકો ઉપરાંત બીના' ૨૦૦ બહારથી આવતા બાળકોનેય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

પોતાના આ નાનકડાં સ્વચ્છનોના સુકોમળ દેહ પર સદાને માટે જે ઉત્તરડા પડી ચુક્યા છે એની વાત કરતાં ખિટોની આંખોમાં લોહીની ટશરો ફરી નીકળે છે. એ કહે છે : ' સમાજની આ નિષ્ફરતા બદલ શું કદિય આપણને માફ કરી શકશે ? '

અને ખિટોએ આ ઉત્તરડાપેલા દેહોની માવજત માટે એક આગતું બાળ-ચિકિત્સાલય કાઢ્યું છે.

માળાપથી વિખૂટાં પડી ગયેલાં, ને ધરનો રસ્તો ભૂલી રસ્તે ભટકતાં થઈ ગયેલાં બાળકોને વીણી વીણીને પોતાના બાળ કેન્દ્ર સુધી પહોંચાડવા માટે ખિટોએ ખાસ ભુલ્યાં ખાતાં ઊભાં કર્યાં છે. અને અસંખ્ય આંખો ખોવાયેલાં બાળકોની ખોજમાં રહેતી હોય છે, કોઈ એનું બાળક જડ્યું' કે એની ભાળ લાગી કે, એને ખિટોના બાળ-કલ્પાણ્ય કેન્દ્ર પર મોકલી આપવામાં આવે છે.

સરથામાં આવેલ બાળક પાસેથી ખૂબપરજ કરી એના ધરનાર, માતાપિતે હામકેડાંથી વિષે શક્ય એટલી માહિતી મેળી કરી લેવામાં આવે છે. એનો ફોટો પાકી સરીરના 'કુસિયા' વગેરેના વસ્ત્રો સાથેના પરિપત્રો દરેક પ્રદેશની કચેરા ઉધરાવનાર કચેરી પર મોકલી આપવામાં આવે છે.

ઘણીવાર તો બાળક પાસેથી નામદામ વગેરેની કથી જ માહિતી મળતી હોતી નથી. પણ એ ફક્ત એટલું જ કહે કે 'અમારા મામમાં અમુક રંગની બસ દોડે છે કે ફલાણા તહેવારને દિવસે લોકો આવી રીતે નાચ કરે છે, તો એટલા ઉપરથી એને સંકડો માર્દિલ દૂરના એના રહેણાં પહોંચતું કહે છે. વર્ષ દહાડે એકંદરે પચાસેક બાળકોને આ રીતે ખિટો માતાપિતે ધર મેળા કરે છે. ને જેમનાં માતાપિતે ધરનો પતો જ ન પડે તેવાં છોકરાંને ખિટો પોતાના બહેણા કુટુંબમાં સમાવી લે છે.

ખિટોનાં બાળકલ્યાણ કેન્દ્રમાં સૌથી વધુ ધ્યાનકાર ખાતુ' કાઈ હોય તો તે નોકરી ધધા માટે તૈયાર થયેલ છોકરાંને કામધધા' શોધી આપનારૂં ખાતુ'. આ ખાતાની લાગવગ એટલી પહોંચતી થઈ ગઈ છે કે, છોકરાંઆધા થઈ શકે એવાં તમામ કામેનો ઈન્કારો બાળે એણે જ મેળવી લીધો છે ! ખિટોના કુટુંબનાં કમાઉ દોકરા દોકરીઓ પાસે હમેશાં એક ઝાળખપત્રનું કાડું રહે છે. ને એને કારણે એમના પ્રયે લોકો પણ અમુક માન ને સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિએ જુએ છે. છાપાં વેચનાર, બસ કન્ડક્ટર, જૂલ પોલિશ કરનાર ને હોટલ બોય તરીકે તેઓ કામે લાગી બધ છે.

એક છોકરૂં કમાતુ' થયું કે, એ પોતાનો અમુક ખચોં આપતુ' થઈ બધ છે. રહેતે રહેતે સમજણની ઉમરે પહોંચેલ આ છોકરાંએને ખિટોની સરથા પ્રયે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર કુટુંબો પોતાના નાનકડા કુટુંબના સભ્ય તરીકે અપનાવી લે છે. ત્યાં એને ગોઠ્યું ન ગોઠ્યું કે 'બર સાંભરી આવ્યું' તો હમેશાં બાળકેન્દ્રનાં બારણાં એને માટે ખુલ્લાં જ હોય છે. આથી એમનું શોષણ થા દુરુપયોગ થવાની શક્યતા રહેતી નથી. મરિને દહાડે ખિટોનાં આનાં દોઢસો બાળકોને 'લોકો ' પોતાનાં ' કરીને રાખી લેતાં હોય છે.

સરોજ ! અનાય આશ્રમમાં મોટી રકમનું દાન આવે ને બે દહાડા સુધી છોકરાંને લાલચા ખવડાવે જે પુણ્ય થાય,

તે કરતાં એકાદ બાળકને પોતીકુ' કરીને રાખી લેવામાં કદાચ વધારે પુણ્ય નહિ થયું હોય ?.....આ બાબત તો ટું જ વધારે અજુતી હશે...

આ ઉપરાંત ખિટોએ એક બીજી પડ્યું. મુંદર વરગુ કરી છે. એક વખત એ પોતાને વતન ગયેલો. ત્યાંથી એક બેકુની જનમથી પગની એડગણી આડેક વર્ષની છોકરીને બોઈ એનાં માતાપિતે રમથી એ પોતાની બોડે લઈ આવેલો, ને મેકિસકોના એક અંક હાડ-ચિકિત્સકને બતાવેલી. તે પછી દાકતરની દેખરેખ હેઠળ ચારચાર ઓપરેશનમાંથી પસાર થયા પછી કેવળ ચાર જ મહિનામાં એ છોકરી નાચતી ફૂટતી ખિટોની ઝોફિસમાં આવી એને ગળે વળગી પડી કહેવા લાગી: 'કાકા, કાકા ! જુઓ તો ખરા ! દાકતરે મારા પર અંદુ કયું' !

તે પછીથી ખિટોના બાળકેન્દ્રમાં એક નવી ઉમેરણી થઈ. 'અત્ત હાડ-ચિકિત્સા-કેન્દ્ર' ની ખિટોએ રચિયા ને છાપાં દારા બહારતો કરી, આ કેન્દ્રને પ્રકાશમાં આણી ગરીબીને કારણે જીંદગીભરને માટે અપંગ બની રહેલા સમર્થેલાં બાળકોને આ કેન્દ્રનો લાભ લેવા આકર્ષે છે. દેશને ખૂલે ખૂલે ચોક્કા કરતી કલ્યાણકારી ચક્રુબેલડીઓ એના આ કેન્દ્રને સાર્થક બનાવવા રસ્તે રમળતાં, તથા ગરીબ જીવંતમાં અપંગ દશા ભોગવતાં બાળકોને શોધી શોધીને એના કેન્દ્રના રસ્તે ચલાવી દે છે.

બોલ, સરોજ ! તારા મનનું જ કામ આ ખિટો ખાધે ઉપારી વહી રહ્યો છે કે નહિ ? એણે પોતાના હાથમાંના આ સાધનને—બાળ કલ્યાણકેન્દ્રને 'કેટલું' વ્યાપક બનાવી મૂક્યું છે ! આટલી વ્યાપકતા ન સધાય ત્યાં લગી કામને પૂરા સતોષ કદાચ નહિ મળતો હોય...ને એટલે જ—અતરની એ બળબળતી અવૃત્તિને કારણે જ તો તું કરમાઈ નહિ રહી હો...એવું ઘણીવાર લાગી આવે છે...

આશ્રમની વાત તો એ છે કે, આ સરથા-પાછળનું મળ આર્થિક પીડબળ ભેવા અઓ તો માત્ર એક દ્રશ્ય તરફથી મરિને દહાડે મળતી ૧૭૦૦ પાઉંડની.....રકમ જ મુખ્ય છે. પણ ખિટો કહે છે કે, 'મારા છોકરાંની લલાઈનો સવાલ હોય છે, ત્યાં પછી હું 'આ' 'તે' બેવા બોલો રહેતો નથી' ને તારી જ જેમ, સરોજ, દોની પાસેથી (અનુસંધાન પાન ૭૫ ઉપર)

જાની શોધમાં વિજ્ઞાનના આશોકોએ જાન પાથર્યા છે.....
ને ત્યાં આજે ૧૨ રાષ્ટ્રોના ૧૦૦૦ વૈજ્ઞાનિકો હોડમાં ઉતર્યા છે

છઠ્ઠો ખંડ | મધુકર શાહ

૩૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૮ |

વળી એક વધુ મહાન વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિનો દિવસ !

આ દિવસે ભારતના એવરેસ્ટ વિજેતા લેનસીંગના પેલા ન્યૂગ્રીલેન્ડવાસી સાથીદાર ડિલેરીએ એક નવો વિજય સર કર્યો છે : ‘દક્ષિણ ધ્રુવ પર પહોંચી જઈ એમણે એક વધુ મીટર પ્રાપ્ત કર્યું’ છે.

આજે આ ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’નો પ્રદેશ દુનિયાનાં બાર રાષ્ટ્રો—ઈંગ્લેંડ, અમેરિકા, રશિયા, ફ્રાન્સ, જાપાન, વગેરેના થઈ લગભગ ૬૦૦૦ વૈજ્ઞાનિકોનો સંલગ્ન સંશોધન-પ્રદેશ બની ગયો છે.

જમતના બે છેડા : ‘ઉત્તર ધ્રુવ’ અને ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’.

પૃથ્વીના તળિયા સમા ‘ઉત્તર ધ્રુવ’ અને ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’

અલગત ઉત્તર ધ્રુવની આલુબાલુ કાંઈ ભૂમિપ્રદેશ નથી—એ તો દરિયામાં ફૂંપેલો છે. ત્યારે ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ એક મોટા ભૂમિખંડમાં આવેલો છે. તેને ‘એન્ટાર્કટિકા’ નામના છઠા ખંડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉત્તર ધ્રુવના સાદસિંધો (નાનસેન, પિપરી, બાપડ) વગેરેની કદાવૃણી આપણે જેટલે અંશે પરિચિત છીએ એટલા દક્ષિણ ધ્રુવના સાદસંધી નથી. ‘પરંતુ આ સાદસો ઓછાં મહત્ત્વનાં ને ઓછાં ઐતિહાસિક નથી.

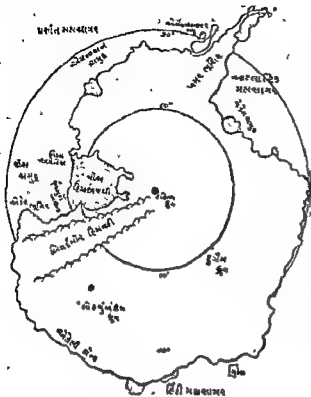
પ્રક દક્ષિણ ધ્રુવનો પરિભ્રમણ પણ ઓછો સ્પષ્ટ નથી.

‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ના પ્રદેશને ‘એન્ટાર્કટિકા’ કહેવામાં આવે છે અને આ એન્ટાર્કટિકા તો માનવે શોધેલ પૃથ્વીનો નવો છઠો ખંડ છે ! લગભગ ત્રણલાકારનો, પુરોષ કરતાં બે ગણો મોટો (૬૦૦૦,૦૦૦ ચો. માઈલ) અને લગભગ ૩૦૦૦ માઈલ પહોળો આ ખંડ લાંબી, લઘ્ય, ૧૫૦૦૦ ફૂટ કરતાં પણ ઊંચા, સંતાંત દિશામાં આગ્રહિત ખર્તમાળાઓથી ભરપૂર છે. તેની એક બાલુથી ગાળનાં શિંગડાની માફક લગભગ ૧૦૦૦ માઈલ લાંબી, પામર જૂશિર ઊપસી આવે છે. દક્ષિણ ધ્રુવ આ ખંડની લગભગ મધ્યમાં છે અને તે દરિયાની સપાટીથી ૧૦,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ છે.

‘ઠંડું-સહુર !’

ત્યાં જ્યાં ત્યાં બરફ, બરફ ને બરફ જ દેખાય છે !

કયાં જ જમીન દેખાતી નથી. પર્વતો પણ દિશા ઠંડાગેલા છે. મોટી મોટી લીનદીઓ છે અને આ બરફનો ધર પણ ૧૦,૦૦૦ ફૂટ જેટલો ભડો છે—અને તેની નીચે જમીનના ખડક છે. રોસ સમુદ્રમાં આવેલી ‘દિમજાગલી’ તો ૬૦૦ થી ૧૦૦૦ ફૂટ ભડી છે અને તે આ ખંડ ઉપર ૪૦૦ માઈલ સુધી વિસ્તરેલી છે. આ ‘દિમજાગલી’નો બરફ ફરેજ ૪ ફૂટ જમીન તરફ આગળ વધે છે. એટલેજ આ ખંડને પૃથ્વીનો ‘દિમસંપુટ’ (Icebox of the world) કહે છે. વળી આ ખંડના કિનારાને ઘેરનાં પ્રસાંત, આટલાન્ટિક અને હિંદી મહાસાગરનાં પાણી થીજ બરફ થઈ ગયાં છે. અને કદવનને પણ કંપાવે તેની ઠંડી અહીં પડે છે. શન્ય અંશ ફેરનહીટ ઉષ્ણતામાને પાણી થીજ બરફ થઈ જાય છે. પણ અહીં તો તેના કરતાં પણ ૮૩ અંશ ઓછું ઉષ્ણતામાન.

રહે છે અને દક્ષિણ ક્ષત્ર પર તે ૧૦૦ અંશ ઓછું ઉચ્ચતામાન રહે છે. આથી દેશીમાં આપણા ઉષ્ણસમાં આવતો બેઝ થયું હરીને બરફ થઈ ગયું ! આના આ ખંડમાં રાતદિવસ દર ૨૪ કલાકે નથી થતાં. પામર બુશિર સિવાયના આ આખા ખંડ ઐન્ટાર્કટિક વર્તુલ (૬૬° ૬. અક્ષાંશ)ની અંદર છે. તેથી ત્યાં વર્ષમાં છ માસ બિલકુલ અંધારુ રહે છે, સૂર્ય ઊગતો જ નથી અને વાકાના છ માસ સૂર્ય ક્ષિતિજ પર દેખાય છે, સવારના ઊગતા કે સાંજના આધમતા સૂર્ય જેવો જાંબો પ્રકાશ આપે છે અને કદી તે માથા પર આવતો નથી. રિયાળામાં (લુન અને લુહાર્થ) અંધારુ દોષ છે અને સખત દેશી પડે છે. બ્યારે ઊનાળામાં (ડિસેમ્બર અને નવમ્બરી) સૂર્યના પ્રકાશને લીધે બરફ ઓગળે છે.

આથી સખત દેશીને લીધે અને વળીન ખૂબ જીરે હોવાથી કયાંયે હોડ કે જડ દેખાતાં નથી. કયાંય ફૂલ છે નહિ. માત્ર છે પ્રાથમિક જીવન જીવતી લીલી અને બદામી રંગની શેવાળ (Moss, Lichen) અને આકાશ તરફ લુહા તો કયાંય એક પથ્થ પછી નહરે પડતું નથી. સેવાળ

પર હવેથી સહે તેવાં માત્ર નાનાં પ્રાણીઓ છે—પાંખ વગરના મચ્છરો અને માઈટ જાતની માખીઓ નહરે પડે છે.

આકાશ લાગ્યે જ સ્વચ્છ રહે છે. લયકર પ્રલયની યાદ આપે તેવા વજાળ, વાવાઝોડ થાય છે—અને તે કલાકો સુધી નહિ પથ્થ દિવસો સુધી સતત ફૂંકાયા કરે છે. ત્યાં ‘ બ્લિઝાર્ડ ’ (Blizzard) નામનાં ખાસ પ્રકારનાં વાવાઝોડ થાય છે—તેમાં તો માણસ તેનાથી થોડે ફૂટ દૂર ઊભા રહેલ બીજા માણસ કે ખુદને પથ્થ જોઈ શકતો નથી. અને વૃષ્ટિ પડે છે તો તે હિમની.

આમ આ હિમાચ્છાદિત ખંડ જાણે કે હિમનું રચુ જ —કંઈ સહરા છે. પથ્થ તેની આજુબાજુ આવેલ સમુદ્રોમાં તો અનન્ય જીવસંસ્થિતો ભંડાર છે: આખી દુનિયામાં સૌથી વધુ ઉત્પાદન આપનાર આ સમુદ્રો છે. તેમાં ‘ પ્લાન્કટન ’ (Plankton) નામની સેવાળ અને કીલ (Krill) થાય છે. આ કીલ પર જીવતી અસંખ્ય માછલીઓ થાય છે. અને આ માછલીઓ ખાઈ ને જીવતી સીલ અને વહેલ થાય છે. આ વહેલ તો મુખ્ય ઉત્પાદનનું સાધન છે. તેનું તેલ ઉપયોગી છે. અરે ! તેના હાકાકાથી બનાવટી રેશમ બનાવવા માટે પથ્થ શોધ થઈ રહી છે. વળી આ વહેલ પકડવાના ઉદ્યોગમાં ખૂબ સાડસી, ધિર્મશીલ, વીર અને દિમતવાળા માણસોની જરૂર પડે જ. તેમથી દુનિયાને બે મહાન ગદ્યકાવ્યો મળ્યાં —હર્મન મેલવિલેનું ‘ ગેન્ગી રીક ’ અને અર્નેસ્ટ હેમિંગવેનું ‘ ધ ઓલ્ડ મેન એન્ડ ધ સી ’ (જેને નોબેલ પારિતાષિક એનાયત થયું છે.)

વળી અહીંની સૌથી રસિક વસ્તુ ‘ પેન્ગ્વિન ’ છે. આ પેન્ગ્વિન પક્ષી છે પથ્થ તે ઊડી શકતું નથી. આ પેન્ગ્વિન બે પ્રકારનાં છે નાનું, ભૂખરી કાળી પીઠ અને મેન ઇતીલાણું લગભગ ૧૬ રતલનું એરેશી પેન્ગ્વિન; અને લાંબી ગોળ બગેલી યાંચ, નારંગી રંગનું માથું, મચ્છન પાંખો અને લગભગ ૯૧ રતલનું રાવતરી પેન્ગ્વિન. આ પેન્ગ્વિન ત્યાં જનારા સાહસિકો માટે એક અત્યંત આનંદનું સાધન છે. ઉપરાંત આયારનાં બધાં પંખીઓમાં તે સૌથી પ્રથમિક અસરથાનું પક્ષી છે.

સાહસની પગદંડી

- દક્ષિણ ગોળાર્ધનો સૌથી પ્રથમ નકશો તૈયાર કરવાના

અવન' થયા ત્યારે જ ધણુ વૈજ્ઞાનિકા ધારતા હતા કે દક્ષિણમાં એક મોટા ખંડ છે. એશિયા, યુરોપ, અમેરિકા, આફ્રિકા અને આસ્ટ્રેલિયા-પૃથ્વીના આ પાંચ ખંડ ઉપરાંત એન્ટાર્કટિકા છઠ્ઠો ખંડ છે-જે કે તે હિમસહરા છે !

આ હિમાન્ઠાદિત ખંડ શોધવા સૌથી પ્રથમ સાહસ કરનાર હતા ઇંગ્લંડના પ્રખ્યાત કેપ્ટન જેમ્સ કુક. આજથી લગભગ ૧૮૫ વર્ષ પહેલાં તે ઈ. સ. ૧૭૭૨માં બે વહાણુ લઈ આ ખંડની શોધ માટે નીકળ્યા. તેમણે ત્રણનાર એન્ટાર્કટિક વર્તુલ પસાર કર્યું; પણ સમુદ્રનાં પાણી બરફ થઈ ગયેલા હોવાને કારણે તેઓ આગળ વધી ન શક્યા. આ કેપ્ટન કુકે જ સૌ પ્રથમ પેન્જિવનનો અવાજ સાંભળેલો અને હિમશિલા જોયેલી. તેઓ ઈ. સ. ૧૭૭૪માં પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે લખેલું : “ માફ માનવું છે કે અહીંથી છેક દક્ષિણુ કુવ સુધી બરફ વિસ્તારેલો છે. ” આમ કેપ્ટન કુકે એન્ટાર્કટિકામાં કયાંય જમીન જોઈ નહિ.

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૧૬માં રશિયાના બેલિંગહાઉઝેને લગભગ અર્ધો ખંડની વહાણુથી પ્રદક્ષિણ કરી અને ‘ એલેક્ઝાન્ડર ૧લો ટાણુ ’ શોધી નાંખ્યો. આ બેલિંગહાઉઝેને પરથી જ ‘ બેલિંગહાઉઝેન સમુદ્ર ’નું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ‘ એન્ટાર્કટિકામાં સૌથી પ્રથમ જમીન જોનાર આ બેલિંગહાઉઝેન છે.

ત્યારબાદ બીજે જ વરસે ૧૮૨૦માં અમેરિકાના કેપ્ટન નેમનિયસ પામરે નવો ટાણુ શોધી કાઢ્યો. હાલ આપણે તેને પામર ભૂશિર કહીએ છીએ.

આ પછી જેમજેમ એન્ટાર્કટિકાના જુદા જુદા પ્રદેશો શોધાયા તેમતેમ તેને શોધનારા સાહસવીરો પરથી તેનાં નામ આપવામાં આવ્યાં.

બેલિંગહાઉઝેન પછી ૨૦ વર્ષે પ્રખ્યાત સાહસવીર જેમ્સ ક્લાર્ક રોસ ૧૮૩૯માં બે વહાણુ લઈ ઇંગ્લેંડથી નીકળ્યા. સૌથી પ્રથમ તેમણે માઉન્ટ સામીન અને એડેર ભૂશિર-જોયાં. વળી તેમણે રોસ સમુદ્ર, માઉન્ટ ટેર, માઉન્ટ એરેબસ અને રોસ ટાણુ શોધ્યાં. આ બંને પવતી જ્વાળા-મુખી છે. દક્ષિણ યોહંનુબર્ગીય કુવ પર પહોંચનાર તે સૌથી પ્રથમ હતાં. ‘ મેડુર્ગે સાઉન્ડ ’ની તેમણે શોધ કરી. આ ઉપરાંત, તેમણે અનેક વસ્તુઓનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ શરૂ

કર્યો. તેમણે પાણીના ઉષ્ણતામાન અને તેમાં રહેતી જીવ-સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કર્યો. તેઓ ઈ. સ. ૧૮૪૨માં ઇંગ્લેંડ પાછા ફર્યા. તે દક્ષિણુ કુવ પહોંચી ન શક્યા. આ બંધામાં સૌથી અગ્રન્યનો ‘ રોસ સમુદ્ર ’ છે-રહેજ ગાડી વાપરી પગ પ્રવાસે દક્ષિણુ કુવ જતી બધી જ ટુકડીઓ માટે ન્યુગ્રીવેંડની દક્ષિણે આવેલ આ રોસ સમુદ્ર જીપકવાનું મથક છે.

પ્રથમ વિજેતા

ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૯૩માં નોર્વેના નાનસેને ‘ ઉત્તર કુવ ’ જવા સાહસ આણ્યું. તેઓ વહાણુ લઈને ગયા હતા, પણ કુવ પ્રદેશમાં કુતરાની મદદથી ચાલતી રહેજ ગાડીનો ઉપયોગ કરી પગપાળા પ્રવાસ કરનાર તે સૌથી પ્રથમ હતા—આ બનાવ ઇતિહાસનો એક મહાન બનાવ હતો. અનેક યુરેલીઓ વેડી; ફૂળતાં ફૂળનાં તેઓ બધી ગયા—પણ ઉત્તર કુવ પહોંચી ન જ શક્યા ! ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૦૫માં અમેરિકાના સાહસવીર રોયલ્ટ ઈ. પિપરી ‘ ઉત્તરકુવ ’ તરફ જીપકયા અને ઈ. સ. ૧૯૦૯ના એપ્રિલની છઠી તારીખે ‘ ઉત્તર કુવ ’ પહોંચ્યાય ખરા. આમ સાહસિક માનવી ‘ ઉત્તર કુવ ’ છતાં શક્યો પણ હજી સુધી દક્ષિણુ કુવ પર તેની પગલી પાડી શક્યો નહોતો !

પણ ઈ. સ. ૧૯૦૯ના જાન્યુઆરીની ૬મી તારીખે ઇંગ્લેંડના સર અર્નેસ્ટ શેક્લટન દક્ષિણુ કુવથી હજી માર્ગલ દૂર સુધી પહોંચી શક્યા. અલબત્ત, તેમનો ખોરાક થઈ રહેવાથી તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. દક્ષિણુ કુવ પહોંચ્યું એ એક મહાન સાહસ હતું—તે ધૈર્ય, અડગ શ્રદ્ધા, હિમત માંગી લેતું હતું. પણ હવે કેવળ સાહસપ્રિયતા કરતાં કઈક વધુ તેમાં ઉમેરાયું અને તે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિઃ ત્યાંની આબોહવા, ઉષ્ણતામાન, હવાણુ, સમુદ્રમાની જીવસૃષ્ટિ વગેરેનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ; આ માટે ૧૯૦૧-૧૯૦૪ સુધી કેપ્ટન રોયલ્ટ ફાક્લેન્ડ રોકટાના નેતૃત્વ નીચે એક ટુકડી એન્ટાર્કટિકા મઈ. બાદ આ રોકટ જ ઈ. સ. ૧૯૧૦માં દક્ષિણુ કુવ જવા ઇંગ્લેંડથી જીપકા અને અનેક યુરેલીઓ વેડી ઈ. સ. ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે ‘ દક્ષિણુ કુવ ’ પહોંચ્યા ! આમ તો, ‘ દક્ષિણુ કુવ ’ છતાંનાર એ પ્રથમ સાહસવીર કહેવાત. પણ ‘ દક્ષિણુ કુવ ’ પહોંચનાર તે પ્રથમ નહોતા. કુતરાની રહેજ ગાડીઓ લઈ ઈ. સ. ૧૯૧૧ના

એકદોષની ૨૦મી તારીખે નોવેના રાત્રે એમુન્ડસેન દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ નીકળ્યા અને બીજા માર્ગે તેઓ ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરની ૧૪મી તારીખે દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચી ગયા હતા—કેપ્ટન સ્કોટ કરતાં ૩૫ દિવસ વહેલા ! આમ, કુતરાની મદદથી ચાલતી સ્લેજ ગાડીનો ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશની સફર માટે ઉપયોગ કરવામાં નાનસેન પ્રથમ પુરુષ છે, તો આ સ્લેજ ગાડીનો દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચના માટે ઉપયોગ કરવામાં એમુન્ડસેન પ્રથમ પુરુષ છે. પણ દક્ષિણ ધ્રુવથી પાછા ફરતાં કેપ્ટન સ્કોટ અને તેમના સાથીદારો એક મોટા વાવાઝોડામાં સપડાવાથી મરણ પામ્યા. પાછળથી જ્ઞાપ કરતાં એક તંબુમાંથી કેપ્ટન સ્કોટ અને તેમના બીજા બે સાથીદારોનાં મૃતદેહ મળી આવ્યા હતા અને તે સાથે તેમણે અનેક વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણો કરેલાં તેની નોંધપોથીઓ પણ મળી આવેલી છે.

આ વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણો ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ પહોંચવા કરતાં વધુ અગત્યનાં બન્યાં છે. અનેક મર્યાદા પરથી એક સાથે હવામાનનું નિરીક્ષણ, લેન્ડસુબ્મર્સ ક્ષેત્ર અને હવામાનની વિષુત્તે તેમ જ વાતાવરણના ઉપરના ઘરોની શોધ—આવા અનેક અગત્યનાં વિષયોની માણિતી એમાં નોંધેલી છે.

અન્યાર સુધીના પ્રયાસ ખખાળા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૯૨૬માં અમેરિકાના રીચર્ડ એડ્મીરલ રીયાડ ઇ. બાયડ વિમાનમાં ‘ઉત્તર ધ્રુવ’ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પાછા આવ્યા. તેમણે સાબિત કર્યું કે ‘ઉત્તર ધ્રુવ’ આલુગાલુ કોઈ મોટા ખડે નથી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૨૯ના નવેમ્બરની ૨૯મી તારીખે બાયડ વિમાનમાં સિટ્ઝ અમેરિકાથી બેપડકા અને ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા. હવે તો આ વિમાન એન્ટાર્કટિક પ્રદેશના મોટા વિસ્તાર પરના કોટા સેરા માટે, ત્યાં ખોરાક અને બીજા સાધનોના પૂરવઠા સર્જવા માટે અને મુશ્કેલીમાં આવેલ સફરીઓને બચાવવા માટે વાપરવામાં આવે છે.

૧૯૫૬માં અમેરિકાએ વિમાનની મદદથી ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ પર એક મોટું મથક સ્થાપ્યું છે. અને હવે ડીઝલ એન્જિનથી ચાલતા ટ્રેક્ટરનો પણ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

નવી સિદ્ધિની શક્યતા

આજ સુધીમાં દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચનારા સાહેસિકો—એમુન્ડસેન, સ્કોટ અને દિલેરી—ત્રણે ન્યુઝીલેન્ડથી રોસ સમુદ્રમાં થઈને સહેલામાં સહેલા માર્ગે દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચ્યા છે, પરંતુ હાલ ઇંગ્લેન્ડના ડોક્ટર વિવિયન વૂકની આગેવાની નીચે જે પ્રવાસો થઈ રહ્યા છે તે એન્ટાર્કટિકા ખંડની પ્રદક્ષિણ કરીને દક્ષિણ ધ્રુવ પહોંચી ત્યાંથી ન્યુઝીલેન્ડ જવાના છે. આજ સુધી અણખેડયા આ ખંડની પ્રદક્ષિણ એક નવી સિદ્ધિ લેખાશે.

પણ અન્યારે તો દુનિયાના બાર રાષ્ટ્રોના લગભગ ૬૦૦૦ વિજ્ઞાનીઓ આ એન્ટાર્કટિકા ખંડ પર અનેક વિષયો બાબત નિરીક્ષણો કરવા રોકાયા છે. આ બધાં નિરીક્ષણોને અતે અનેક નવી અગત્યની બાબતો વિષે જાણવા મળશે :

*એન્ટાર્કટિકા ખંડની આબોહવા દુનિયાના આબોહવા અને દુનિયાના જુદા જુદા સ્થળોના હવામાન પર અગત્યની અસર કરે છે હવાનો ભેજ, હવાનું દળાણ, ઉષ્ણતામાન વગેરેના કારણે નિરીક્ષણો પરથી દુનિયાના કોઈ પણ ભાગનું હવામાન અગાઉથી કહી શકાશે. અમુક વર્ષમાં કેવું હવામાન રહેશે તે વર્ષો પૂર્વે કહી શકાશે.

વળી દુનિયાના જુદા જુદા ભાગોમાં થતાં વરંબળ, વાવાઝોડાં પહેલેથી જાણી શકાશે અને બચાવી શકાશે.

*આ ઉપરાંત પૃથ્વીના લેન્ડસુબ્મર્સ, ધ્રુવના પ્રદેશોમાં હવાના પ્રકાશ જેવા ‘અરોરા’ (Aurora) વિશ્વકરણો (Cosmic Rays) અને વાતાવરણના આયોનેરાઈઝેશનનો અભ્યાસ તેમ જ સૂર્યકલકે (Sunspots) નો અભ્યાસ કરવામાં આવશે. દુનિયામાં રેડિયો દ્વારા થતો વ્યવહાર ધણી જુવળત આપેલા કોઈ કારણ વગર બંધ થઈ જાય છે. આ એક ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. ઉપરના નિરીક્ષણો પરથી આ બાબતમાં જયુ ખૂબ અગત્યની માહિતી મળશે.

*વળી આ કરતાં મહાન પરંતુ એ છે કે અંતરરાષ્ટ્રીય સંકડાર અને સમજનો આ એક વધુ ભવ્ય પુરાવો છે. અને તેથી વધુ તો એ એ બનાવે છે કે વિજ્ઞાન રાજ્યથી દેશોથી પરંતુ મહે છે.

સાધારણ માનવીની મથામણ : 'શુદ્ધ વેપારી' કે 'નગ્નત નાગરિક' ?

ઝાઈ વખતે 'જનપથ' માં એક સંખ્યા મિત્રની વાત કહી હતી. વાતનો મુદ્દા તો આટલો જ હતો : ને માણસ પાસે પોતાના કુટુંબનું ભરખુપોપણ કરવા જેટલી સંપત્તિ હોય, અને ભવિષ્યમાં પોતાની નાદુરસ્ત તબિયત અથવા પિતૃહત્યાતી વખતેય કુટુંબને આર્થિક રીતે લાચારી ભોગવતી પડે એવી દહેશત ન હોય, અને સાધારણતઃ આજના આદુ ધોરણે તે પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવી સ્થિતિ હોય— અને હજી 'માંયલો' આત્મા કેવળ કમાઈને જિંદગી વેઠી નાખવા સામે થોડાંકે ચલકતો રહ્યો હોય—

તો, તો પછી—માણસ શા માટે કમાવા પાછળ પડ્યો રહેતો હશે ?

આ સવાલ ઠાઈ એકાદ અપવાદને લાગુ નથી પડતો; અનેક પોતાની નીતને પૂછવા જેવો તો ખરો..... પછી ઉંચર પદની હોય કે હદની હોય.

'કળીયુગનો આપણો આ 'વાનપ્રસ્થ'નો આદર્શ' એમ કહું તોય ખોટું' શું છે ?

ખીલ રીતે કહું—

આજે આપણા ભારત દેશે 'સમાજવાદ'ના આદર્શને પોતાના ધ્યેય તરીકે આવકાર્યો છે. સમાજવાદની ખીલ અનેક સૈદ્ધાંતિક મંદિરની વાગતો હાથ પૂરતી બાબુપર રાખીને, એક જ મુદ્દો વિચારીએ :

* સમાજવાદ સૌ નાગરિકોને જીવન નિર્વાહની ગેરંદી આપે છે; એને માટે પૂરી તક અને સમય આપે છે.

* સમાજવાદ દરેક પ્રમજનને ઘડપણ અને અકસ્માતની ચિંતામાંથી મુક્ત કરી તેના પૂરા ભરખુપોપણ અને રક્ષણની ગેરંદી આપે છે.

* સમાજવાદ પ્રત્યેક બાળક અને સગીરને શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્યની સગવડ અને સહરતા બચે છે.

ટૂંકમાં—સમાજવાદ માણસને એની આજની જાને આવતી કાલની આર્થિક ચિંતામાંથી મુક્ત કરે છે.

પરંતુ એટલું જ નથી.

સમાજવાદ તમામ નાગરિકો પાસેથી સામાજિક કાર્યની ચ ખાત્રી માગે છે; એટલે કે, તેનાથી શક્ય તેટલો વધુ સમાજઉપયોગી કામ કરવાની ખાત્રી માગે છે.

આવો સમાજવાદ આવશે ત્યારે—

ત્યારે, તમામ પ્રમજનોને માટે આજની આર્થિક ધાણીના બળદિયા મટી નગ્નત માનવી પ્રાથમિક કક્ષાએ પહોંચવાની અપૂર્વ તક ઊઘડી જશે.

પરંતુ આજે શું ?

શું આજે સૌ પ્રમજનો માટે આ શક્ય છે ? નથી જ. એટલે તો, આજે સૌને પોતાના નિત્યના ભરખુપોપણની ચિંતા છે; અને પોતાની આવતીકાલ કેવી જશે એની ચિંતા છે; અને પોતાની ઉપર આધાર રાખનારા કુટુંબીઓની ચિંતા છે; અને આ ચિંતાને માર્ગે તે ધાણીના બળદની જેમ, જીવનના કાશ જ સંતોષ કે ધ્યેય વિના રાતદિવસ ઢસરડો ખેંચે જ નાય છે !

આજે તો ૯૦ ટકા-કદાચ એથી વે વધુ માનવીની આવી દશા છે. આ વિશાળ જનસમૂહને વર્તમાનની યા લાવિની નિશ્ચિંતાની ઠાઈ ગેરંદી આપ્યા વિના 'નોકરી છોડી દો', ધંધો ધાંધો છોડી સમાજના કલ્યાણમાં ઝુકાવી પડો' એવો ઉપદેશ કદાચ 'તરંગી આદર્શવાદી' લાગે !

પરંતુ આવા આ આપણા આજના સમાજમાં, 'સમાજવાદ' આત્મા વિનાય, જે થોડાક 'સામયિકાળી' નાગરિકો છે, જેમને આજળ વાન કરી તે રીતે, આજની અને આતી કાલની આર્થિક નિશ્ચિંતા છે, તેમને આપણે કહીએ કે, 'ભસ ! તમારે માટે એક રીતે તો, સમાજવાદ

આવી જ રહે છે...તમે આર્થિક દુષ્કિતાથી મુક્ત છો; તો પછી સામાજિક કલ્યાણના કાર્ષ ને કાર્ષ કામમાં એકાગ્ર થઈ શું કામ જીવનનો અધૂરો ધોડા આનંદથી જલકાવી દેવામાં દિયકિઆહટ કરો છો ? એમ કરતાં તમારે ગુમાવવાનું હોય તો અર્થજીવનનો ટકરોડો જ છે, અને પામવાનો છે જન્યત કર્તવ્યપરાયણાનો પરમ આનંદ !

અલગત, આવી વાત નીકળતાં એક મિત્રે કહેલી દલીલ માફ આવે છે.

એમણે કહેલું : 'જુઓ, અગાઉ તો અમે વેપારમાં 'સાચા ખોટા' અનેક કરતા હતા; પણ હવે દિલ કંપે છે. હવે એ બધું મોટે અંશે તો અમે છોડી જ દીધું છે; અને હજી જે કાર્ષ થોડું રહી ગયું છે તેય હવે તો છોડી દેવાનો નિશ્ચય કરી દીધો છે...અમારા જેવા વેપારી માટે આ નાનીસની વાત છે ?

આ વેપારી મિત્રે વેપાર ધંધા અંગેનાં 'સાચાં ખોટાં' સમજાં છોડી દેવાનો નિરંધાર બહેર કયોં એ નાનીસની

વાત નથી જ. કેમકે આજે ભાગે જ એવા ધંધા વેપાર રહ્યા છે જેમાં કાર્ષ ને કાર્ષ સ્વરૂપે સાચું ખોટું દોષ્ટાદા વ્યવહારમાં વચૂર્ધ ગમેયું નહિ હોય. એટલે એમાંથી મુક્ત થવું વ્યકિંગત રીતે એક વેપારી માટે મુશ્કેલ છે, ને આર્થિક રીતે થોડેધણે અર્થે જોખમ ભરેલું જાયું હશે જ. પરંતુ સામાજિક જીવનની દૃષ્ટિએ તો આનો અર્થ એવો જ થયો કે, ગઈ કાલ મુધી જે 'અશુદ્ધ વેપારી' હતા તે હવે 'શુદ્ધ વેપારી' બન્યા છે. પરંતુ કાર્ષ વેપારી કેવળ વેપારી જ નથી; મૂળભૂત રીતે, એ સામાજિક નાગરિક છે. અને સમાજ પ્રત્યેની એની મૂળભૂત ફરજ છે.

કેવળ 'શુદ્ધ વેપારી' જ નહિ, 'જન્યત નાગરિક' જનમુ' એ એવું જોડાણમાં જોડાયું કર્તવ્ય છે.

સમાજવાદમાં વ્યવસાયધંધાની શુદ્ધિ અને જનમુ નાગરિકતાનો આદર્શ જુદા નહિ હોય.

આગળના સમાજમાં આ બે જુદા છે, ત્યારે એનો પેળ ખસડાવવા મથવું એ આપણાં સંદિધારા સુખી ભાવિ માટે અને વ્યકિંગત જીવનની ઉન્નતિ માટે આવશ્યક નથી શું ?

[ખન ૧૬ થી ૧૮]

કપી વસ્ત્ર મેળવી લાવવી એની તમનીજમાં એ રહ્યા કરેલો હોય છે. કાપડની મિલવાળા પાસેથી સરની કિંમતે કપડું કેમ લઈ આવ્યું, ને દોની પાસેથી ગરમ કપડાં, ધાગળા 'લા'માં લઈ આવવા...વગેરે...વસ્ત્રઓ તો તારા સ્વેચ્છમાં આ ખમતીધર કાર્યકરને મન સહેલ વસ્ત્ર ખની ગઈ છે...

પણ જે અધરી વસ્ત્ર માટે તું મથી રહી છે ને છતાં હજી સાંધી શકાર્ષ નથી, તે બિટો સાળતાપૂર્વક સાંધી શક્યો છે...એ કહે છે કે, પચાસ જેટલા દાકતરા, નર્સો, ચિકિત્સા ને સહકાર્યકરો મારી સાથે આ કામ ઉપાડી રહ્યા છે. તેઓ તદ્દન નજીવી રકમ ખજાર તરીકે સ્વીકારી, અને

સાથ આપી રહ્યા છે...! અરે આજે તો, પૂરો ખજાર આપતાંય મનપ્રાપ્ત રહેતો જીવનને ધન્ય બનાવી મટે એવાં કોણુ તમારે હોય છે ? ત્યારે બિટોએ અમકાર સગવડો મજાવતે ?

એરે, આટલો લાંબો કાળ વચંચાંય યાક ચઢી નજી તને માફ કરજે. પણ તું ઝટ સાજી થઈ જ...તારા જેવો એ અન્ધારથી સ્વર્ગે જવા પાંખો ફડકાવતો એ બહુ સારું નથી...એજ.

શિંષ તારાથી દૂર પડેલી સુ.

નાનકોડે ડાપનેમો સાચકલની માફક પોણ મરવાથી ચાલતો અને મશીનરી એટલી સાદી બનાવી કે સામાન્ય માનવી પણ ચલાવી શકે.

સં ૧૯૨૭માં કેટલાક દાનવીરોની સહાયતાથી એક નવી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. અને આ પ્રયોગ વિશાળ પાયા પર કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો એક મોટું વિમાન અને અનુભવી ડોક્ટરને આ માટે રોકવામાં આવ્યા. ખાસ આવશ્યકતા અને દુર્ઘટનાના સમયે પ્રાયગિક ઉપચાર કરવાનું તથા જરૂર પડે દરદીઓને હોસ્પિટલ સુધી પહોંચાડવાનું તેમનું કાર્ય હતું. આનગી પ્રેક્ટિસ કરવાની જૂઠ ન હતી. આ પ્રયોગમાં 'પેડલ-રેડિયો' તથા વિમાન ખૂબ જ મહત્વ નીવડ્યાં.

સન ૧૯૩૩ સુધીમાં એ સિદ્ધ થયું કે આ યોજનાને દેશવ્યાપી બનાવી શકાય તેમ છે. આથી પ્રાંતીય શાખાઓ ખોલવામાં આવી. કાર્યલેખો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. અને જરૂરિયાત પ્રમાણે કાર્ય પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો.

*

આ પ્રયાસોના ફળસ્વરૂપ 'ધી ફ્લાઈંગ ડોક્ટર સર્વિસ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા' નામની સંસ્થાનો જન્મ થયો છે. તેના

ફાઇન સંચાલન માટે જરૂરી ધારાધારણ ધરાયા છે. બની જ રકમનો ઉપયોગ આ જ કાર્યમાં થાય, તથા કોઈને પંચુ નહીં ન મળે તેનું ધરાવવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થાની મદદ સર્વ કોઈને મળે છે. જુદા જુદા રાજકીય વિચાર-વાળા, ધર્મ, ભતિ, ગરીબ-અમીર, કાળા ગોરા, કોઈનાય ભેદભાવ વિના માનવ માત્રને મદદ કરવામાં આવે છે. સંસ્થાનું આર્થિક માળખું ચોખ્ખું રીતે ગોઠવાયું છે. સરકારની તથા ખીજ મદદો ઉપરાંત, લોકો સ્વેચ્છાથી ફાળો આપે છે.

સ્વાસ્થ્ય-સેવાની સાથે સાથે આ સંસ્થા કેટલાંક બીજાં કાર્યો પણ કરે છે. તેઓ પોતાના રેડિયો દ્વારા તાર મોકલનાં કામ કરે છે. અને તેમાંથી સારી એવી આવક મેળવે છે. નાનાં નાનાં કેન્દ્રોનાં લોકો-ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ-એકબીજાની સેંકડો માઈલ દૂર હોવા છતાં, રેડિયો દ્વારા વાતચીત કરીને આનંદ માણે છે. તેમની સલાઓ રેડિયો પર જ થાય છે. જુદા જુદા વ્યવસાયોમાં પડેલાં લોકોને નવીન જ્ઞાન મળે તેટલા માટે સંસ્થા તરફથી રેડિયો પર પ્રવચનોનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવે છે. કુદરતી દુર્ઘટનાઓ વડેરેમાં પડેલ વિમાન તથા રેડિયો વડે યોગ્ય સહાયતા તુરંત જ પહોંચાડનાં માં આવે છે.

સામાર સ્વીકાર

[જરૂરી અવલોકનો હવે પછી]

પ્રાંતરમરણીય ગોધીજી ખંડ ૧-૨ (લે: અબેલાલ ભેષી) પ્રકાશક પોતે કિં. ૨૦-૦
રાષ્ટ્રપ્રિય ચં. જ્યાહરલાલ નહેરુ ખંડ ૧-૨ " " કિં. ૩૦-૦
બ્રહ્મન ગંગા-ખંડ ૨ ભે (લે: વિનેશ્યા) યશ પ્રકાશન વડોદરા : કિં. ૧-૦
ચાંગ અને ચતુરા તથા ઉમા મહેતાજી (ચીની ચિત્રકથાઓ) પ્રકાશક : લોકમિલાપ
કાર્યાલય-ભાનનગર કિં. અનુક્રમે ૦-૭૫ અને રૂ. ૧-૦; ગોધીજીનો વિનોદ (સં :
લક્ષ્મીભાઈ મહેનજી) નવજીવન પ્રકાશન મંદિર-અમદાવાદ : કિં. ૬૫ નવા પૈસા;
બાલજીવન કાર્યાલય-વડોદરાનું બાળસાહિત્ય : ચોર : લાઠીજી, અદ્યુત અલકા, હૃદય
પલટો, ચાર મિત્રો (દરેકની કિંમત ૦-૬૨) તથા જુદા ભજનનની વાતો (રૂ. ૧-૨૫);
ભગભજનાં ગરજાં : પરિચલ પ્રકાશન, ભરૂચ (કિં. ૧-૨૫); શાંતિદત્ત (કાવ્ય)
લે: શ્રીપેન્દ્ર હા. વર્ણવ (પ્રકાશક પોતે) કિં. ૦-૨૫.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં દેવોનાં પરાઓ વર્ણવ્યાં, દેવ અને મનુષ્યોના સંબંધ દર્શાવ્યાં અનેક આખ્યાયિકાઓ હોય છે. આ આખ્યાયિકાઓનાં અનેક પ્રભવસ્થાનો હોય છે, તે પૈકી કેલાંકે ૨૫૪ રીતે સમગ્ર રાજ્ય એવાં છે. આ પ્રકારની સમગ્ર રાજ્ય એવી એક આખ્યાયિકાનું અને નિરૂપણ છે :

ગુજરાતમાં અંબાજીનું તીર્થ અંબામાતાના ભક્તો અત્યંત પવિત્ર માને છે. આ રથગને માટે નીચેની આખ્યાયિકા ખૂબ પ્રચલિત છે :

એક ગોવાળનાં ધણુમાં રોજ એક અળખી ગાય ચરવા આવતી. તેણે વિચાર કર્યો કે આ ગાય કેાની હશે ? મને આ ગાય ચારવાનું કંઈ મદનલાલું મળતું નથી. આ પ્રભાણે વિચાર કરીને એક દિવસ એ ગોવાળ ગાયનાં પાછળ પાછળ તેના માલિકની શોધમાં ગયો તેણે પર્વત પર એ ગાયની માલિક કોઈ પીંચત સ્ત્રીને ઢિંચકે બેઠેલી જોઈને પોતાની કથની કહી. આથી આ સ્ત્રીએ ગોવાળને સુપટું ભરીને જવ આપ્યા. પોતાના કામની યોગ્ય કદર થયેલી ન જોઈને તેણે ગુસ્સામાં મળેલા જવ દેડી દીધા, અને ઘેર આવતો રહ્યો.

ઘેર આથી પોતાની પત્નીને આ વાત કહી. તેની પત્નીએ એ તેના વસ્ત્રને છેડે લાગેલા જવના બે દાણા જોયા. તે સોનાના હતા. હવે ગોવાળને પસ્તાવો થયો. તે બીજે દિવસે દેવીને સ્થાનકે ગયો ધણુ તેને જવાને રસ્તા બડાવો નહીં, માત્ર દૂરથી તેને ઢિંચકાનો અવાજ સંભળાતો હોતો...

આખ્યાયિકાના બીજા સ્વરૂપ અનુસાર એવું છે કે— ગોવાળે ધર્મમાંથી મળેલા જવના દાણાના જવારા વાવીને માતાજીનું મત્ત કર્યું. આ મત્તથી માતાજી પ્રસન્ન થયાં અને વરદાન માંગવાનું કહ્યું. ગોવાળે, પોતાને ત્યાં પ્રભાવશાળી પુત્રો થાય એવું વરદાન માંગ્યું. માતાજીએ વરદાન આપ્યું. આમ, ગોવાળ અને તેની પત્ની બીજે જન્મે નંદ અને યશોદા તરીકે અવતરે છે અને તેમને ત્યાં કૃષ્ણ અને બળરામ જન્મે છે. આ બાળકોના યોદ્ધા સંરક્ષક નંદ અને યશોદા અંબાજી સમક્ષ કરે છે.

ધર્મશાસ્ત્રની આથી આ આખ્યાયિકા છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો બીજે એમ જ લાગે કે, આ તો એક પ્રકારનું અંધશ્રદ્ધાનું કથાનક છે. પરંતુ, બીજા ભવિતતાં

જણાય છે કે, અતિ જૂના જમાનાના જ્ઞાન-વ્યવહારનું અહીં પ્રતિબિંબ બેઠ્યું છે :

* અંબામાતાનું મૂળ સ્થાનક પાસેના ગમ્બર નામે ઓળખાતા પહાડમાં છે, એ વાતની આ આખ્યાયિકા નોંધ કરે છે.

* માતાને જવ ચકાવવાનો રિવાજ અહીં જાણુવા મળે છે. ઉપરાંત—

* ઢિંચકે બેઠેલી ધનિક સ્ત્રી ગોવાળને મનુરી તરીકે જવ આપે છે, એ ઉપરથી, એ જમાનામાં મનુરને દાણા આપવાની પ્રથા હતી એવુંય સ્પષ્ટ મળે છે.

અને આ બધા ઉપરાંત—

* ખાસ વાત તો એ છે કે, માતા સોનાના જવ આપે છે, એવી લોકવાયકા પાછળ કદાચ આ પ્રદેશના જુસ્તર અંગ્રેજ કંઈક પ્રકાશ પડતો જણાય છે : કેમકે, આ પ્રદેશનો ખાસ ખવાઈ બધ છે ત્યારે તેના પીળાશપડતા કકડા ચાપ છે : એક બાલુ તેને જવ સાથે સરખાવ્યા છે, તો બીજા બાજુ રંગને કારણે સુવર્ણ સાથે !

વાસ્તવિક સ્થિતિ અને કલ્પનાનો કેવો મુમેળ !

* તો યળી, માતાના હીંચકાના અવાજની વાત ધણુ બીજી રીતે ઘટાવી રાજ્ય ખરી : ગમ્બરના ખડકો પર મસારાને કારણે ઊભા ફાટો પડે છે. આ ફાટોમાંથી વહેતો જવન હીંચકાના અવાજની બાંતિ પેદા કરે તો નવાઈ નહીં.

વળી, ગુજરાતી કુટુંબમાં હીંચકો તો સર્વ સાધારણ અને માનીતું રાજ (ફરનીયર) છે !

* છેલ્લો મુદ્દો : ગોવાળ દંપતિનો નંદ-યશોદા તરીકેનો પુનર્જન્મ, અને તેમને ત્યાં કૃષ્ણ-બળરામનો જન્મ : આ કલ્પના પાછળ, પોતાના સંપ્રદાયનું સર્વોપરીપણું બતાવવાનો આશય ખરો જ.

બદ્ધે આખી આખ્યાયિકા પાછળ મૂળે તો માતાને સંપ્રદાય તે જમાનાના પ્રચલિત વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કરતાં વધુ મહત્વનો દર્શાવવાનો હેતુ હોય એ સ્વભાવિક છે.

પરંતુ, આખીયે આખ્યાયિકા સામાજિક જીવનનું અને ગમ્બરના પર્વત પરીની જુસ્તરની પ્રક્રિયાનું સ્પષ્ટ કરે છે, એ સામાજિક પ્રતિબંધના અવધાસીઓની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વનું નથી શું ?

સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધની નીતિ વિવાનની એરણુ પર ધુકાઈ ચૂકી છે. આત્મશાનનો હરોડો એનો નવો માટ ધડી શકે છે કે કેમ તે સવાલ છે.

જે જોઈ શકાયે તો ઢાલતાં ને ચાલતાં એ સવાલ ઠેર ઠેર સામે જ ખરો હોય છે.

એસ. ટી.ની બસ રોડે છે. અધીવાદી ને રાત્રિવાદી અનેક નેતાઓ ને જનતા રોજ એમાં આવે છે ને ભય છે. બસમાં સામે જ એક બેટરીના પાવરની બંદેરખબર ટિગાય છે. પણ એ તો ઝીણવટથી જોવા આંખ નવરી પડે તો જીકડે. બાકી તો ઓરિહની બંદેરખબર જ છે. અને એવું તો ધણીખરી બંદેરખબરમાં. સિનેમા વગેરે મનોહરનનો વેપાર હોય તો તો પૂછવું જ નહીં.

સિનેમા સંસ્કૃતિ ધોડે છે. મદારી હવે 'નાગ્રિન' 'ડુ' 'મસ્ત' ખીન ખમવે છે ને હવે રમકડાવાળીઓ બધી 'સંધ્યા' એ બની ભય તો નવાઈ નહીં. હોલીવુડના કલાકર્તા ગેરેલની કૃષ્ટતાને રાજકપૂર ટપી ભય ને રાજકપૂરને કોલેજ કુમાર વટારી ભય, એવો ક્રમ બંધાયો જણાય છે. ભગવંતકા, અરે બુદ્ધાનના કવિઓ પચુ, ઢાળ માટે ધિયેટરો તરફ કાન મારે છે, અવૈતનિક રંગમંચિની તો વાત જ જવા દઈ એ-પણ એમાં 'ખોટું' શું છે? રંગમંચિ રાષ્ટ્રના કલાજીવનમાં દેવદાસ બનતી હોય, તો તેમાં 'ખોટું' શું છે? કશું જ નહીં, જો એની પ્રેરણા શુદ્ધ હોય તો. પણ અહીં પ્રેરણા કઈ છે? પ્રેરણા. પ્રેરણા જોળ છે. ઢાળ પર ગમડે જો ને ગમડાવે છે. ને એમ ભારતના બાળરાષ્ટ્રને પણ પૂછવાદે મનોહરનનાં 'સાર્વત્રિક' લપસણાં બનાવી આપવા માંડ્યાં છે. લપસતાં બન, રાજ યતા ભવ ને પેસા છેડતા બન.

ક્રેસિપર તો સાવ સરતી ને સામાન્ય વસ્તુ બની ચૂકી, ગમે તે રોરમાં ચોંટ કે લટકતાં સામે જ લટકાય. એક

પચાસેક વર્ષનાં સંસ્કારી બહેનને એમની દીકરીને પૂછતાં સાંભળેલાં, "અલી આ હાપમાં રોજ 'અપસિફ્ટ અપસિફ્ટ' આવે છે તે શું છે?" દીકરીએ જેમ તેમ સમજવું ત્યારે એ કહે, "બધું" એવું તે હોય?" "અંતરસેવા થી આગળ એમની કલ્પના જ ક્યારે પહોંચેલી? આજે રાજધાનીનાં શહેરોના અપટુટ રોડોમાં કાચના કબાટમાં વેચવા ગોડવેલાં કૃત્રિમ સ્થરના 'બસ્ટ'ની વાત સાંભળીને પણ બહેનોથી બોલાઈ ભય છે, "હાય રે! છેક આવું" તે હોય?" પણ પેટ ને પીઠની રૂપાળી કે કદરૂપી સામગ્રી બનાવવાને કારણે કોલેજિયનોની ભાષામાં 'લેધરબેસ્ટ' ને નામે ભણીતા થયેલાં કરકસરિયા અડધા બ્લાઉઝ વગેરે જોઈને એક સત્જનને એકવાર વિભાસના સાંભળ્યા: "આ છોડીએ શરીર ઢાંકવા કપડાં પહેરે છે કે દેખાડવા? મ્હા દોકરાઓને પણ કેટલે વાંક કાઢીએ? " ખીન એક રીઠા સત્જન કહે, "અરે, બોલશે જ નહીં...કઈ કહેવા જેવું જ નથી રહ્યું. નીતિ રહી છે ક્યાં એ જ સવાલ છે. આ સ્વરાજ પછી તો જે બધું જોઈએ છીએ તે કઈ ભેજમાં જ નથી જીતરવું. સિનેમાની ટિકિટ આપણે તો ખરચવાની જરૂર જ નહીં. સાંજ પડે આ દુકાનને ઓટલે બેસા કે સિનેમા જ જોઈ લેા. અને તેય લસલસાના...કઈ કહેવા જેવું જ નથી રહ્યું."

આ છે તો બની પેઢીના નવી પેઢીની રીતરસમે વિશેના હમેશનાં ઉદ્દગારો; છતાં સામૂહિક દોષ સમજવા જેવા છે. અગાઉ પણ આડધા ક્રમખા જ ક્યાં નહોતા પહેરતા? અને આજે ય રજારી વગેરે બૂતા પહેરવેશને વગળી રહેલાઓમાં ક્યાં નથી પહેરતા? પણ સવાલ પહેરવેશનો નથી, પહેરવા પ્રાણની જીતિનો છે.

નૈતિક મૂલ્યો: જૂનાં-નવાં
એ કબૂલ કરવું પડે છે કે આ મહાપ્રક પછી અને

સ્વરાજ્ય પછી જ્ઞાતિઓ વેળા વિલાસ તરફ ટળા છે. જૂના નૈતિક મૂલ્યો એક પછી એક તૂટતાં જાય છે, ઉવેખાતાં જાય છે અને નવાં મૂલ્યોનાં ટેકાણું નથી.

આવે વખતે કેટલાક સમાજ-ચિંતકો જૂનાં મૂલ્યોને ચસમચાવીને પકડી રાખ્યા કહે છે. નદી પ્રવાહ જદલતી હોય અને આખી ભેખડ જરૂર ધોવાઈ જતી હોય, તેવે વખતે ભેખડ ઉપરના મકાનના ધાંસલાને કાંઈ સજ્જત બાથ લીટીને જમી જવા પારે, એવી દયામણી રીતિ એમની ધર્મ પંથ છે. અને જ્યારે જ્ઞાતિવાદી પોતાને માથે છે એમ માનનાર માણસ આવે પ્રસંગે પોતાની ઇચ્છાધારા કે પહેંચમાં રહેનારાઓ સાથે જેવી સખ્તાઈને કુલપકોપ કરતા હોય છે તેવાં જ આ માણસો કરતાં જોવામાં આવે છે. ચાલક લોકો તે એમને અપ્રેમ્ય સમજાવીને પ્રવાહમાં તણાઈ છૂટવાની બારી શોધી જ કાઢે છે, પણ જે સીધા ને પ્રામાણિક લોક હોય છે તે આ જૂની ને નવી નીતિના સંધિમાળ વખતે જૂના નીતિસ્પર્શના સાક્ષન અને નવી પરિસ્થિતિ એ બેની વચ્ચે થયેલી રૂબરૂ શોધારીની દાલતમાં મુકાય છે. અને એમાંથી કમળની નીતિ સામેની નવાંની પ્રતિક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને એને પરિણામે જૂની નીતિની ભેખડ ધસી પડવાની પ્રક્રિયા વળી વધારે જિતાવળી જાય છે.

જૂની નીતિ આ રીતે કાળક્રમે તૂટી પડે છે ત્યારે એની સાથે ફેટલીકવાર મળાજૂન મૂલ્યો પણ માનવસમાજ થોડે પછે અત્રે શુભાની ભેડે છે. કાળને તેની કાંઈ પડી હોતી નથી. તેની દરકાર માન્ય જોતે કરવી પડે છે. કારણ સદીઓના અનુભવથી બંધાએલાં મૂલ્યો ધોવાઈ જાય તો પાછાં કાળક્રમે તે એમને જાણારી વરસો લાગે. માટે બુદ્ધિપૂર્વક અંશુક શાખત વાદસો તો સાચી લેવા પડતો હોય છે.

નીતિનો પ્રથમ પાયો

નીતિનો પાયો બ્રહ્મચર્ય છે. બ્રહ્મચર્ય એટલે ફક્ત વ્યક્તિગત રીતે સ્ત્રી-પુરુષ-વિચ્છેદ નહીં. બ્રહ્મચર્યને એકે સામાજિક મૂલ્ય તરીકે, શુદ્ધચલનના પ્રયોગ તરીકે, આપણે હવે ફરી શોધવાનું છે. બ્રહ્મચર્ય ફક્ત એક દૈહિક રીતિ નથી, એક આંતરિક જિતિ છે. શુક્રદેવ અને જનકે બંને સમ પામેલા હતા. શુક્રરાજ્યમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું જ અંગ છે અને તે અપરિચીત બ્રહ્મચર્ય કરતાં જરાયે અલગ છે. બ્રહ્મચર્ય નથી. એ-માર્ગ છે. જેને જો માર્ગ ચોક્કસ લાગે તે

માર્ગ માટે તે ચોક્કસ છે. પાતળેદ પ્રમાણે પાતળેદ થશે. પરધામ બનેલું એક જ છે.

* બ્રહ્મચર્યમાં બ્રહ્મ સાધ્ય છે, ચર્યા સાધન છે. આ વિવેક વિના બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ નથી.

પણ બ્રહ્મ શું? તેના વિના 'યથા' નો નિર્ણય થતો નથી. સમાજને માટે તેની સામેના જે કાંઈ ઉચ્ચતમ ઉદ્દેશ્ય હોય છે તે તે સમાજનું વે સમયનું બ્રહ્મ છે.

'સ્વરાજ્ય' બ્રહ્મ હવે માટે તેની સાધના પાછળ અનેક યુવકયુવતી તે કાળે ઉચ્ચ સંસ્કાર અને શુદ્ધ આત્મિક પાત્રના સમાજમાં એમની સર્વસાધારણ રીતે ઇચ્છા રહી અને જે એમને રસે ન જઈ શક્યા તેમ એમની અસરને લીધે એવી છોંપે રસે જતાં થઈયા. સ્વરાજ્યના બહો વિલાસમાં સમગ્રતા રાષ્ટ્રને વિકાસને રસે લીધું.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી (કે મળી ગયાનો ભાસ થયા પછી) આપણા રાષ્ટ્રના કિતિગ પર બજનો (રાષ્ટ્રીય પુરુષોનો) અસ્ત થયો. નવું બ્રહ્મ હોયું નથી, માટે આજની અવસ્થા છે. યુવકયુવતીઓ સમક્ષ કાંઈ સર્વમાન્ય બંધે નથી માટે તેઓ સહજજિતિઓના દાગ પર ઢળે છે. વંચ જરાયે જીતરી ગયા નથી, કદાચ સુખરતો જ જાય છે. સ્વરાજ્ય જીતનારી પરાક્રમી પેઢીની સંતતિ પરાક્રમશાળ દરમિયાન નથી, પણ ઉદ્દેશને અભાવે એમની શક્તિઓ રૂબે છે. એમની શક્તિઓ અને ધનવત્તાએ ગૂંચી લે, નાથી લે અને પલાણે તેવા રાષ્ટ્રીયથી પણ વધુ વિશાળ એવા કાંઈ પરમ ઉદ્દેશનો ઉદય હવે થયો જ નોંધો, તે વિના વિલાસમાથી વળીને સમાજ વિકાસને પંથે માર્ગ મુલેલ છે.

સામાજિક સંધર્મ, બ્રહ્મચર્ય અને નીતિનો આ વિધાયક-પોઝીટીવ-પાયો છે. સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં જેને પોતાની જવાબદારી નેટલી વધારે લાગે છે, તેની આ વિશે વિચારવાની અને આચરવાની જવાબદારી તેટલી વિશેષ છે. સ્વરાજ્ય જેનું વ્યાપક અને સમયોચિત એકાદ વિશાળ અધીક્ષણ ઉપાગ્રે અને પછી-જુઓ, ફરી સાદાર્થ સોંદર્યનું વાહન બનશે, હેતુવક્ષી જીન યુવકને એ-યશ અને વિદ્યાર્થીઓની તોશનોમાં વેક્રાંતી શક્તિ આદર્શ પર તકાયેલા પુરુષોમાં ફેલાઈ-જશે.

વિધવા-સર્વના-ઉદયમાં કદાચ આનો ઉદ્દેશ છે. પણ

આટલી વિધાયક હૃદિનો ઉદય ત્યારે થશે જ્યારે નિષેધક હૃદિની અપાંદાઓ અનુભવથી કે દર્શનથી સમર્પી જશે.

નવનીતિનો બીજો પાયો

નવનીતિનો બીજો પાયો દશે અભય. જોને હવે પછે કે જોરે નથી રાખવી. જલદી જોની વિશિષ્ટ ચક્રિતઓને તો નવીન માનવતાના પાયામાં પૂરવી છે. માટે જો અને પુરુષના સહ-કાર્ય અને સહજવનને, જૂની દૃષ્ટિએ એમાં જગ્યાતાં તમામ જોખમે છતાં, નિર્ભયતાપૂર્વક આવકારવું જ પડશે. વિશ્વાસ અભયનું વ્યવહારુ લક્ષણ છે. વિશ્વાસ હદી હેતરાતો નથી અત્યારસુધી જો-પુરુષનાં સહસસ અને જોકાંતને દેવજ અવિશ્વાસ અને ભયથી જ લેવાયાં છે, તેથી શરૂઆતમાં વિશ્વાસ મુકારો ત્યારે અમુક અનિચ્છનીય પરિણામો આવશે. પણ તેને સહી સધને આગળ વધવું પડશે. પહેલું આપડું પડે ત્યારે રસ્તો લપસલો જ થવો. પછી ધોધમાર વરસે એટલે રસ્તો ધોધાઈને સ્વચ્છ ચોતાને મૂળ સ્વરૂપે ચકચક્યાનો. વિશ્વાસના પ્રાથમિક દુષ્પરિણામો ઉપાય 'ક્ષમા અને વધુ વિશ્વાસ સિવાય બીજો નથી.

રોગ એ જેમ દેહ વિશે છે, તેમ કામ એ દેહભાવ વિશે છે. રોગ જેમ તિરસ્કારપાત્ર નથી, તેમ કામવિકાર પણ નથી. બંને સેવાસુમ્ત્રા કરવા સાધક છે. અને પ્રાકૃતિક ચિકિત્સામાં જેમ તાપ વગેરે ભોગવીને વહેલામાં વહેલા બાળી નાંખવા સાધક રૂઢવિકારો છે; તેમ જ શુદ્ધચક્રિતા મુમુક્ષુને માટે કામ પણ છે. ભોગવવાથી એ વધે જ નય છે, એમ માનવું એ તર્ક તેમ જ અનુભવ બંનેથી વિરુદ્ધ છે. યથાતિ રામજે બળ્બેવાર ભોગવીને કહ્યું તે વારંવાર પાદ કરીએ છીએ, પણ સાથે એ જુદી જર્ધએ છીએ કે તે જ્ઞાન એને બળ્બેવાર ભોગવ્યા પછી થયેલું. ખરું જોતાં ભોગને માનુષ્ય નથી ભોગવતો, ભોગો માનુષ્યને ભોગવે છે. જુવાનીમાં માતેલા સાંદની જેમ ફરતા અનેક માનુષ્યો લાંબું શુદ્ધચ હવન ભોગવ્યા પછી ફરેલા અને મુમુક્ષુના લક્ષણોવાળા થયેલાં જોવા મળે છે. બે ભોગમાં યોગનો અંશ પણ ન જ દેાય તો શુદ્ધચાત્રમને ધન્ય કહી, તેમાં વાનપ્રસ્થ અને જન્યાસનો આધાર તેમ જ ભોગમ કદી નિરુપાયો જ ન હોત. લગ્ન કદી પવિત્ર મનાયું ન હોત. પરણેલાં કુટુંબો જેવાં લેખાયાં હોત. પણ તેમ નથી.

કહે છે કે ચોગ્રજ્ઞ આત્મા ઉત્કૃષ્ટ સંસારી હવ બને છે. તેમ જ અપ્રસ્થના નીતિનિષેધોના ધોરણ પરથી જેમનું 'રખણ' થાય તે ઉત્તમ શુદ્ધચ બની શકે. નવી નીતિએ અભયને અમલી બનાવતાં સમુદાયમાં જેટલાં રખણો થાય તે તમામને ચોતાના શુદ્ધચાત્રમને માટે વ્યવસ્થિત રીતે વાળી લેવાની દોષદૃષ્ટિ અને ક્ષમતા દાખવવાં પડશે. દેહના લાગણ પડવા. અનેક જોખમો અમામાર થવા શરૂઆત કુટુંબો એમને ફરી અગીકાર કરવામાં આનાકાની કરવા માંડ્યાં, ત્યારે અધીલએ શું કહેલું? એ જોખમો તો સતીઓ છે! પંચમાર્થ ક્રોધીને વ્યારો પણ લગી કહી. નીતિના આત્માનું મૂલ્ય કેટલું છે અને એના બાહ્ય દેહરની કીમત કેટલી છે, એ સમજતા માટે આપણે કદાચ મહાભારત ફરી વાંચીએ તો લાજ થાય. તેમ જ પ્યારેલાજીએ લખેલા ગાંધીજીના 'લાસ્ટ ફોર્મ'માં 'અભય' એ પ્રકરણ પણ ઘણું શીખવે તેવું છે.

નૈતિક ક્રાંતિની ફેડી

આજે દેશ અને દુનિયામાં જે પ્રચળ પ્રવાહો જીડ્યા છે, તેમાં જુદાં જોખમિયા નીતિપાઠનાં ચોક્કાં દર્શી શકે તેવું દેખાતું નથી. કાળજી દતબજ થયેલા અજુનની આંખો સામે કાળાઓ પાદવ જોખમોને લૂટે તેવી દશા છે. તેવે પ્રસંગે પ્રગતિથીલ કાર્યકરો અને વિચારકો ધોધવાતા જૂની પેઢીના મહાવીરોને મહેસુાં મારતા બેસે અથવા 'સમય સમય બળગન છે,' કહીને ફિલચૂકી વધારતા રહે, એ જરાયે ઉચિત કે ઉપયોગી નથી. હિંમતપૂર્વક આગળ આવીને તેઓએ અણુયુગના નવીન વિશ્વમાનવ માટે નવનીતિનું નિર્માણ કરતા માંડવું જોઈએ

આર્થિક ક્રાંતિની સાથે સાથે જ આ નૈતિક ક્રાંતિ આપણી નજર ચુકાવીને કથારતીય પરિસ્થિતિના પ્રવાહમાં પ્રવેશી ચૂકી છે. સમન્વયથીલ ભારતે સર્વોદયની નવીન જ્યોતિ પ્રકટાવીને અપરિચ્છેદના સામાજિક મૂલ્ય પર અધિષ્ઠિત એવી આર્થિક ક્રાંતિની નાનકડી નાનકડી છાંય આશારપદ ફેડી પાડવા માંડી છે. સાથે જ અપ્રસ્થના સામાજિક મૂલ્ય પર અધિષ્ઠિત એવી એક નૈતિક ક્રાંતિની ફેડી એણે જ પાડવી પડશે. જગત ભારત પાસે એની રાંડ નેશે.

ગાંધીજીને મત અપાયેલ એટલે માધુર્ષ, બીજાને કળી જવાની શક્તિ, વિરાળ સહિષ્ણુતા અને જાગ્રત સ્ત્રી ! એમનાં વલ્યુ મુજબનો દોષ નમુનો કેવો હોય તે સમજવા ભાગ્યવતના નારાયણ મુનિનો કિસ્સો જરૂર જોવો છે. ભાગ્યવતકાર કહે છે કે ઇન્દ્રિયજનને માટે જ શીલ તપસ્વીઓને પોતાની અંદર બાકી રહેલા વિકારોના આક્રમણથી બચવા માટે સાધારણ રીતે બીજાને બિનકાલે તેવા કહેરતા રૂપી જે કોટકાંગરા બાંધવા પડે છે, પણ જે અપરિપકવતાની ને કટલીકવાર વિકૃતિની જ નિશાની હોય છે, તેનાથી એ મુનિ તલન મુક્ત હતા. એક મ્લેકમાં ભાગ્યવત કહે છે કે દેહલાક દેહિ ભૂખ-તરસ—ગ્રણેય કાળ, અને સત્ત્વ, રજસ ને તમસ એ ગ્રણેય શુણેને તથા પચપ્રાણેને છતી લે છે, અસ્વાદ્યત અને બ્રહ્મચર્ય જેવા સાગરોય તરી જાય છે, અને પછી રૂષા કોધના આવેશમાં તણાઈ જઈને ભણે કે ગાપની ખરીએ પાડેલા ખાડામાં ડૂબી મૈ છે.

કથા આવી છે : નારાયણ મુનિના તપથી ઇન્દ્રનું આસન હેલવા લાગ્યું એટલે એણે કામદેવને આસનથી વસંત વજ્રેથી સુસજ્જ થઈને નારાયણ મુનિનું તપ તથાવવા માટે મોકલ્યા. મુનિ સમાધિ યાત્રીને બેઠા છે, ત્યાં એમને વસંતનો મદ પોતાના અંગમાં વ્યાપતો જણાયો. ધીમેથી એમણે બાંધેલો ખોલી અને જોવા માંડ્યું કે તાલ શો છે ? પણ પછી, જરૂરે ચિંતા કે કોઈ ભરાયા વગર એમણે તો એક

સ્મિત વેશું. કેવું ? તો કવિ કહે છે, “કૃપાણુ, સહિષ્ણુ અને કરુણાથી ભરેલું.” સ્વર્ગની અપ્સરાઓ તો પોતાની આ બાલિષ્ઠ પૃથ્વાનું ક્રોધ અણે શુષ્ક રૂપ હવે ભોગ્યવતું પડશે, કરીને ગભરાઈ ગઈ હતી. એમને આશ્વાસન આપીને મુનિએ પોતાના આશ્રમમાં આવવા કહ્યું. મુનિ બોલ્યા, “સ્વર્ગલોકની સુંદરીઓ, બીજો નહીં. મારા સ્વાગતનો સ્વીકાર કરો અને મારા આશ્રમનું આતિથ્ય લીધા વિના જ સ્વર્ગે પ્રયાણ કરીને આશ્રમનું ખેડું દેખાય તેવું ન કરશો.” આશ્રમમાં એમણે એ અપ્સરાઓનો આશ્રમની અનેક સ્ત્રીઓ સાથે મેળાપ કરાવી આપ્યો. એ સ્ત્રીઓએ સાદા પણ સુંદર વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હતા અને છતાં એમનાંમાં એક અદ્ભુત મોહિની હતી. એ સ્ત્રીઓ આશ્રમજીવનનાં અનેક ધરગથ્ય કાર્યોમાં પરોવાયેલી હતી. સ્વર્ગનાં અતિથિઓ આવા શુણિષ્ઠ શ્રદ્ધાજીવનના સ્વાભાવિક સંગોદનથી મુગ્ધ થઈ ગયાં. એમને આ આશ્રમનાં બહેનોના ભાગ્યની અદ્ભુત આવવા માંડી અને થયું કે આપણે પણ આવાં થઈએ. અંતે મુનિ નારાયણના સુમનથી એ બહેનો પૈકીની એકને પોતાની સાથે સ્વર્ગલોક માટે નવેસર ઘડવાની સુંદરતાના આદર્શ તરીકે વસાવવા માટે ઇન્દ્રસલામાં લઈ ગયા.

[આદિત્યાલલ્લુ કવિ “મહાભારત માર્ગી : ખ લાસ્ટ ફેર્લ્ડ ” નામક મંથના “બ્રહ્મચર્ય” પ્રકરણમાં રાકેલા એક કિસ્સા પરથી]

અભય

સર્વે સામાજિકજીવનને અથવા લોકજીવનનો. પાચો અભય ઉપર મંડાયેલો હોવો જોઈએ. જેનાં પદને ને રૂપર અધિશાસ અથવા એકબીજાની બીક રહેતી હોય તેને સત્ત્વી રીતે ‘સમાજ’ નામ હરમિજ આપી ને રાકાય. દેવળ હંદતા એટલે શિક્ષાના ભમથી સમાજ સુરક્ષિત રહે છે અને સરજતાથી ચલે છે એમ કલ્પવાનો ‘મનુસ્મૃતિ’માં પણ ભારોભાર મથન થયો છે... (પણ) સાચે જ બાહ્ય નિયમને ભેદે એટલે કે શિક્ષાના ભયથી ટકે તે વ્યવસ્થાની વાસ્તવિકતા અથવા ઉપરોચિતતા મેંત્રી રહેતી નથી. જ્યાં વ્યક્તિગત રિપતિમાં રહેલું પડે છે, ત્યાં સમો દિવસ અથવા પિકસ સંભવતો નથી નિર્ભયતા વિના કોઈ પણ સામાજિક અથવા આધ્યાત્મિક સદ્ગુણ એમવાર નથી થતો એનો અનુભવ હવે થવા માંડ્યો છે.

—કાંકા કાલેલકર

ગીતાધર્મ (૧૯૫૦ની મુબાદેલી આદિતિમાંથી)

[માનવ : ફેલ્ડઆરી ૫૮

અંતઘડી

—ભોગીરાજ માંધી

માણસનું મન એ કેવી અભયજ શક્તિ છે !

માણસ માણું મૃત્યુ મામ હરી શક્તો હશે !

શ્રી માનિક બેનરજી એક નવલકથા 'પ્રતુલનાથેર ઇતિ કથા' : એમાં ભદ્ર પંડિતનું એક પાત્ર આવે છે, એમણે એક એવી પરિસ્થિતિમાં, કોઈક એવી યજ્ઞ પોતાના મૃત્યુની તિથિ નક્કી કરી નાખી; ને હો. શશીના દેખતા હિચ્ચારીય નાખી !

પછી તો એ 'નિર્ણય' જ ભણે ભદ્ર પંડિતના જીવનને એવા તો જઠકોં બેઠો કે, એમાંથી તેઓ પોતે જ મુક્તિ પામી શક્યા જ નહિ, ને મૃત્યુ પૂર્વ-નિશ્ચિત થીએ આવીને બેઠું રહી ગયું !

એ અતીમ ધરીએ એમને અફસોસ ન થયો.

મોતને નિશ્ચિત રીતે, આવકાર આપનારાઓના બીજા અનેક કિસ્સાઓ શ્રી વાસરાઈકર બેનરજીની નવલકથા 'આશિષ નિરોધન'માં સાંપડે છે.

આ બધું વૈચિત્ર્ય મન કરી ફરી પ્રશ્ન કરવું હતું : આ તો નવલકથાનાં પાત્રોની વાતો થઈ, પણ ખરેખર જીવનમાં આવું બનતું હશે ? હું કોઈ માણસ ઇચ્છા કરીને નિશ્ચિત તિથિએ પોતાનું મૃત્યુ આવે એવું કંઈ બનું ? અને એવી કંઈના કરવું હોય તોય, મૃત્યુ જ એવી ધરી પણ સંભવતું હશે ?

સવાલ ઘોળાયો કરેનાં હતો.

ત્યાં જડીલ આપજના મૃત્યુનો પ્રશ્ન મારી આ બધી શંકા-આશંકાઓનો સીધો ને સીસરો જવાબ આપેના આવી પહોંચ્યો, ને હું દિલ બળી ગયો !

આ સ્વપ્ન પ્રશ્ન એ—હરિ જીવે તના પુત્રુધાર્મની પ્રતિમા સમ એક કર્મવૈરના જીવનની અંતઘડીનો.

આ આજો પ્રશ્ન તેમની તૈયાર થઈ રહેલી જીવન-કથામાંથી થોડોક લાગ દુઃખાવીને અલી રબ્બ કર્યો છે :

દાદાની અસાધારણ એકાગ્રતા, સહનશક્તિ અને આધ્યાત્મિક નિષ્ઠાનું દર્શન તો તેમના જીવનકાળનાં છેલ્લાં સાઠપાંચ વર્ષની અખંડ તપસ્યાએ કરાનું.

દાદાને મૃતકરવું દઈ હતું. તેમના લાંબા કર્મયોગ દરમ્યાન તથા જીવનસ દરમ્યાન આ લખકર દઈ તેમની તાવણી વારંવાર કરી હતી. પરંતુ એ બધું સહન કરી લઈ, દાદાએ પોતાના શરીર પાત્રે ધાણું કામ લેવાની કળા સાધી લીધી હતી. પંતુ જેટલું ખડતલ ને કલામય આ શરીર હતું એટલે જ

આકરો રોગ હતો ! છેવટે, ૧૯૫૧માં દાદાને મૃતકરવનું આપરેશન કરાવવું પડ્યું ને પેશાબનો નેત્રિકે માર્ગ બંધ થઈ જવાથી પેદામાં કાણું પાકી રૂબરૂની નળી મુકાને પેશાબનો માર્ગ કરવામાં આવ્યો.

આ કૃત્રિમ માર્ગ હતો; અને પરિણામે વારંવાર વેદના બેપકતી હતી. અધિક સમયને અંતરે નળી ખેંચી કાઢી સાફ કરતી પડતી, તથા તદ્દન કાઢી નાખી નવી દાખલ કરતીય પડતી. આ પ્રક્રિયા થતુ વેદના ભરપૂર હતી; અને છેવટેના

હરિ સાગડાંકા પ્રદેશના થોડકાના વતની શ્રી મધુસદાસ લા. માંબો : તેઓ મારા જડીલ લાકા ધામ : અમે સો એમને દાદા કહતા, આ લેખમાં દાદાને નામે જ ઉલ્લેખ છે.

દિવસોમાં તો, પૂરાશયમાં મોટા મોટા કાંકરા જેવા ‘પથરા’ બની જતાં વેદનાંએ માઆ મૂકી હતી !

આ ઓપરેશન પછી દાદાની એકધારી પ્રજ્વલિત પર અન્કુશ મૂકાઈ ગયો. હરતું ફરતું ‘તો સંપૂર્ણ’ બંધ થઈ ગયું જ; પણ એવસિ કલાક પથારીમાં લગભગ એક પડખે પજા રહેવાની સ્થિતિ આવી પહોંચી, ને તે પ વરસો લગી-જીવનના અન્તકાળ લગી !

દાદાના પ્રજ્વલિતશીલ સ્વભાવ અને શરીર બનેલી આ આકરી કસોટી હતી. ‘જેણે જીવનભર ‘પ્રજ્વલિત’ જ કરી છે એવો થોડો ફરજયાત ‘નિષ્ક્રિય’માં ઝડપાઈ ગયો’ હોતો !

શબ્દઆતમાં, આવી ‘દેદ’દાદાને કહ્યા પિના ન રહી; પરંતુ તેમણે તો આ સ્થિતિતે પોતાની ઉપરવટ જવા દેવાને બદલે, ધીમે ધીમે નાથવા માંડી, ને વશ લીધી : ‘પ્રજ્વલિત’ ‘નિષ્ક્રિય’ની સમસ્યા જ પલટાઈ ગઈ ! દાદાએ આવી પડેલી પરિસ્થિતિની લાચારી ભોગવવાને બદલે બાલ દોડધામ-પ્રજ્વલિતમાંથી નિષ્ક્રિય લઈ, ચિત્તને અંતરમુખ બનાવી દેતાં બંને અમંકાર સરખાઈ ગયો !

૪૦-૪૫ વર્ષ લગી બહાર પ્રજ્વલિતના વાવટોળમાં એક ફૂનેહબાજ ઉત્તાદની જેમ પથેચ ધૂમનાર-રાગકીર્ણ, સામાજિક, શૈક્ષણિક આદિ પ્રજ્વલિતોમાંથી કચારે કોઈ બીજા કશા માટે અવકાશ જેને મળ્યો નથી એવા કર્મધીરના જીવનમાં આ ફરજયાત નિષ્ક્રિયનાં સાડાપાંચ વર્ષ દરમ્યાન બંને એકાએક આધ્યાત્મિક સ્ફૂરણ થયું !

આમ તો, દિવસના સમયે અવારનવાર ખેડૂતો, અન્ય પ્રજાજનો, કાર્યકર્તાઓ, મહેમાનો, મિત્ર-સ્વજનો અને અન્યથા અતિથિઓ આવી ચઢતા...દાદા સૌની સાથે રસપૂર્વક અને સ્વસ્થતાપૂર્વક વાતમીત કરતા...પરંતુ આ સિનાયનો સમય ધાર્મિક વાચનના શ્રવણમાં અથવા તો બંને વાચન અને ચિંતનમાં-ગીતા, ભાગવત, વૈષ્ણવ ગ્રંથોના અભ્યાસમાં ગાળતા. છતાં કેમ જાણે, પોતાની ૪૦-૪૫ વરસની કસયોગની સાધના દરમ્યાન કંઈક એવું અધૂરું રહી ગયેલું એમને સતત કાવા લાગતું, ને આકરી તાવણીનો કોળ શરૂ થઈ ગયો.

કલાકોના કલાકો તેઓ અંતરાલિમુખ બની ચિંતનમાં રહેવા લાગ્યાં : જાણે તેમના અંતરની કોઈ અચ્છાદિ

બારી, ચિંતનના ઝપાટામાં બિધુ-બિધુ થઈ રહી; તેમના અંતરગતી કોઈ સૂક્ષ્મ રહી ગયેલી બુદ્ધિ આ ચિંતનના વારિશી ભીલુ-ભીલું બની રહી ! - જાણે ઈશ્વરના સાન્નિધ્યનો એક માત્ર તલસાટ એમના અંતરનો કબજો લઈ ખેડે !

પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં, ધાસતેલના દીવાના આજ પ્રકાશમાં વાચન, ટીપ્પણ અને ધીમે ધીમે કરતાં ભજનોના શુંબનમાં ભજવતો સુદીર્ઘકાળ પરાવાઈ ગયો. દેહની ચાંતના ધીમે ધીમે વધી રહી છે, દેહની શક્તિ ધીમે ધીમે ફીણ થઈ રહી છે, તેમ તેમ આ નવો નાદ તો વધતો જ નામ છે ! અને તેમ તેમ દાદાની નવી નવી શક્તિઓ નવાંકુરિત બની પ્રગટી રહી છે !

૮૦ વર્ષની પરિપક્વ વયે, ભજનો, પદો, ગીતોનું મૌલિક સર્જન શરૂ થઈ ગયું-સેંકડો ભજનો લખાયે ગયાં ! અને એક વાર પ્રગટો આ ભાવોદેક એવો તો લેગીલો બની જીજ્ઞાસા કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો તેમણે પોતાની રીતે હંદ્યાક લાવાનુવાદ (‘લોકગીતા ’) તૈયાર કરી નાખ્યો, ને તેમાં હથોટી બેસતાં શ્રીમદ્ ભાગવતના આધારે પદ બદલ રીતે ‘શ્રી કૃષ્ણ જીવન દર્શન ’ પણ તૈયાર કર્યું ! અને છેલ્લા દિવસોમાં ‘પોઝશ મંથ’નોય પદ અનુવાદ કર્યો.

આધ્યાત્મ-ચિંતનના ઉલ્લાસે દાદાના સમસ્ત અંતરિક્ષને ટેટલી હંદે છાઈ દીધું હતું તેની આ જેનીતેવી પ્રતિતિ છે ?

૨

હજી છેલ્લી કસોટી બાકી હતી ! અત્યંત બહુ દુર ન હતી.

ગીતામાં પ્રણેષિલો અનાસક્તિ યોગ ગમે તેટલો અગ્રગ્ય હોય, પણ જેની ભજવત ગતિ એ તરફ વળી ચુકી છે, એનો એ માટેનો પુરવાર બીજા કોઈ પણ ક્ષેત્રના પુરવારને મુકાબલે જોણે પ્રેરક નથી હોતો.

અને ચાનવીનું મન એ કેવું અજયબ છે ! એની શક્તિય કેવી અદ્ભુત છે !

પાંત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે દાદાએ પોતાના પિતાના અવસાન ને દિલ્લે જ જાણે અંતરમાં એવો કોઈ સંકેત કરી લીધો હોતો કે ‘મારોય દેહોતસર્ગે મારા પિતાની જેમ જ રહો...’

અનેક વર્ષો આ અસ્ફુટ સંકલ્પને વીની ગયાં હતાં. છતાં, દાદાને જેમ જેમ પોતાનો અંત નજીક દેખાતો હતો તેમ તેમ એમનો એ સંકલ્પ વધુ સ્ફુટ બનતો જતો હતો.

હેલી ગંભીર અને લાંબી માંઢળી દરમ્યાન, બ્યારે બ્યારે દાદાને પોતાનો અંત નજીક દેખાતો આલાસ સરખો થયો હતો ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાના પિતાની માફક અંતકાળે અન્નજળનો ત્યાગ કરી દેવળ હરિનિવેદનમાં એકાગ્ર ચિત્ત બની, દેહ અને જીવાત્મા માટેની શુદ્ધિ માટેના આખરી પુરુષાર્થ આરંભી દેતા; અને 'અંત આવી નથી પૂર્યો' ની ખામી થતાં તેઓ એ વખતે ધીરજ બાંધી, બીજાવાર બેવડા વેગથી જૂઝળા. દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ તેમના મનમાં વસેલો આ 'સંકલ્પ' વધુ દઢ અને નિશ્ચિતરૂપ ધરી દાદાનાં આત્મર્યાસને જરૂરી બેઠો.

* દાદાના પિતાએ એકધારા પૂરા ૧૮ દિવસ સુધી અન્નજળનો ત્યાગ કરી, શ્રાવણની શુકલ પક્ષી પવિત્ર એકાદશીના મહાપર્વે, દેહોત્સર્ગ સાધ્યો હતો—તે જ રીતે, તેવા જ ૧૮ દિવસના અન્નજળના ત્યાગને અંતે, પોતાનો ય દેહ એ જ મહાપર્વને દિને વિલય થાય—દાદાની આ ઝંખના હવે અટલ સંકલ્પમાં ફેરવાઈ ગઈ હતી !

એથી જ તો, દાદાએ અષાઢ વદ જ (તા. ૧૭-૭-૫૭) થી અન્નજળનો ત્યાગ કરી હેલા અમળયમ ને ખખર પુરુષાર્થમાં ઝંપલાવ્યું. જેમ જેમ ઉપવાસ વધતા ગયા, દેહ જેમ જેમ વધુ ક્ષીણ થતો ગયો તેમ તેમ શરીરની ચાલના વધુ અસહ્ય બનતી ગઈ. સ્વજનો, કુટુંબીઓ અને રેનેડી દાકતરોએ દાદાને વિનવ્યા : " દેહને આ રીતે રીખાવે મા, દેહને એના સ્વાભાવિક ક્રમે વિલય પામતા દો..." દાદાએ આ સ્વજનોની વિનવણીથી ટ્વળે સમજી બે સમજી પાણી તો લીધું ય ખટું-પરંતુ ત્યારે એમનો આત્મા એક જ પોકાર કરી રહ્યો હશે : ' મને મારા સંકલ્પને માર્ગેથી વારો છે શું કામ ? ' અને વળી ફરીથી જળનોય સ્પર્શ કરવાનો ઇન્કાર કરી દેતા.

અલગત, દાદામ દેવળ દેહદનમાં માનતા ન હતા. વ્યાધિ ઉઠ્ઠ બનતો જતો હતો, અસહ્ય બનતો હતો, ને એથી ચિત્તની એકાગ્રતાને આંચ આપતી હતી. દાદામ ઇચ્છતા હતા કે શરીરની પાનના કાળમાં રહે એવી રીતે દેહ પડે તો સાડું. અને તેની અચામચમાં અમદાવાદથી

ભણ્ણિતા ઠરચેક દાકતર શ્રી રસિકલાલને તેજાવવામાં દાદા સંમત થયા. તેમણે દાદાને ધણુ આગ્રહપૂર્વક અલગળ ત્યાગનો પ્રયોગ ત્યજ દેવા કહ્યું ને અંતકાળે ધણું દૂર હોવાનીય ખાતરી આપી.

પરંતુ દાદાને હવે ઊલટી ખાતરી થઈ ગઈ હતી—તે અંતકાળની. દાદાનો એ સંકલ્પ ધણુ અફર હતો કે ' મારા પિતાજીએ ૧૮ દિવસના અન્નજળ ત્યાગને અંતે શ્રાવણની શુકલપક્ષી પવિત્ર એકાદશીએ દેહોત્સર્ગ કર્યો હતો તે જ દિવસે મારોય દેહોત્સર્ગ થાય. ' એટલે સ્વજનો અને દાકતરોની વિનવણીઓ અને સમજાવટો છતાં દાદાનું ચિત્ત તો એક જ નિશાને અનુસરતું રહ્યું.

કેટલી એકાગ્રતાથી ને હોંશથી તેઓ એ અંતઃકરીને સંકારના ઉત્પુક હતા ! કેટલી સ્પષ્ટ રીતે ને સ્વસ્થતાપૂર્વક એમણે એની કલ્પના વરસો પૂર્વે કરી લીધી હતી ! અંતઃકરી—તેય કેવી ? બ્યારે અંતર કુમ્પ્ત ન હોય, ને બ્યારે દેહ ધણુ મળમૂળ વિનાનો સ્વચ્છ ને શુદ્ધ હોય !

બસ. દિવસ તો નિશ્ચિત હતો....ચિત્તમાં હરિનિવેદનની ઝંખના હતી...ને દેહની સ્વચ્છતા શુદ્ધિનો આગ્રહ હતો !

૩

હેલા બોતરે કલાક ! આ સંકલ્પો પાર પાડવાની દાદાની તાલાવેલી બારે તાવનારી હતી.

ખરેખર શું ' અંત ધડી ' પાસે આવી હતી ? હેલા ચોવીસ કલાક પૂર્વે ય દાકતરો તો કહેતા હતા : ' દાદાનું હૃદય, ફેફસાં ને નાડીમાં રોગ નથી. દાદા સંકલ્પ કરે તો ધડી ફેરવાઈ ચે બધા ! '

દાદા કદાચ આતો મર્ગ સમજતા હશે—એમનો જૂળ સંકલ્પ ફેરવવાની જ તો આ સૂચના હતી !

સ્વજનો કહેતા : " દાદા ! ચોટું જળ લો, દાકતરે આપેલાં ઔષધ લો...રોગ ધીમે ધીમે પડશે, ચિત્તની એકાગ્રતા વધશે..."

દાદાને હવે આવી વાતોમાં રસ જ ન હતો. મગમૂલ વિનાના સ્વચ્છ દેહનું નૈવેદ્ય ધરવાની એમની તમન્ના આગળ આ બધી વાતો નકામી જેવી હતી !

ખરેખર શું અંતકાળ હવે નિશ્ચિત હતો ?

[અનુસંધાન થાન ૮૭ ઉપર]

તમે વિદ્યાર્થી છો ? કદાચ વિદ્યાર્થીના વાલી હશે ? તો તમારા સંતાનની મુશ્કેલીઓ તમને ઝાઝી અકળાવતી નહિ હોય.

પ્રથમ વિદ્યાર્થીને જ પૂછીએ : તમે તારા રસ મુજબનો અભ્યાસક્રમ પસંદ કરવામાં મુશ્કેલી નહોતે ? કદાચ, એમ પણ હોય કે તમે શેમાં રસ છે તેની તને પોતાને પણ આરંભમાં ખબર નહિ હોય. એ નક્કી કર્યા બાદ પણ તું તારા મનગમતો વિષય પસંદ કરી શકે છે ? વળી જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસ કરવામાં કયા પ્રકારની શક્તિઓ જરૂરી છે તેનીય તને મુંઝવણ થતી હશે.

અને વિષય પસંદ કર્યા બાદ એના અભ્યાસમાંય કદાચ મુશ્કેલી નક્કી હશે. પ્રગતિ કરવામાંય અમુક અડચણો આવતી હશે. નક્કી કરેલા વિષયોનો અભ્યાસ સારી રીતે થાય, એ માટે તને તંદાતા પ્રશ્નમાં મદદની જરૂર છે, એવુંય લાગતું હશે.

અને ભવિષ્યમાં કયા ધંધા કરવો તેનોય અગાઉથી લાગે જ ખ્યાલ હશે. તારી મહત્વાકાંક્ષાઓ પ્રમાણે તો ધંધો શોધવો જ કદાચ અતિમુશ્કેલ હશે : આજનો અમુક વિષયોનો રસ ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થશે ખરો ? મનપસંદ વ્યવસાય અંગે અમર નોકરીને લાગતું શિક્ષણ મેળવવું કે પાંધી ? રસના ધંધા વિશે, અને એ ધંધાને લગતી તાલીમ કેવા અંગે માહિતી મેળવવી કે પાંધી ? અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ તને આવી બધી મુંઝવણો સતાવતી હશે.

અને લાણી જીતવા બાદ તો લાભ કારકાર્દની પસંદગી કરવામાં ભારે મુંઝવણ થતી હશે.

અભ્યાસના વિષયની જેમ દરેક ધંધો કે વ્યવસાય પણ અભ્યાસના વિષયની જેમ દરેક ધંધો કે વ્યવસાય પણ તારી પસંદગી અમુક પ્રકારની શક્તિઓની આસારાપે છે. તારી શક્તિઓ કઈ, કયા ધંધામાં તું વધુ સફળ નીવડશે, એનીય મુંઝવણ ! મન પસંદ વ્યવસાય તો તું પસંદ કરી શકે, એનીય મુંઝવણ ! તારામાં રહેલી મુશ્કેલ શક્તિઓને પણ તારી એ પસંદગી તારામાં રહેલી મુશ્કેલ શક્તિઓને

આધાર થયેલી છે, એ નિશ્ચિતપણે કહી શકે ખરો ? વિદ્યાર્થી ને વાલીને મુઝવણી આ તો રોજની સમસ્યા છે.

આ બધા સવાલો અંગે સલાહગ્રુપ થવા, શૈક્ષણિક માર્ગદર્શન અને ધંધાર્થી-વ્યવસાયી માર્ગદર્શન માટે—નિષ્ણાતોની સલાહ જરૂરી હોય છે.

સરકારે આની જોગવાઈ વિચારી, આવા માર્ગદર્શક-કેન્દ્રોની સ્થાપના કરી છે. વળી યાળાઓ અને યુનિવર્સિટી-ઓમાં પણ આને અંગે અમુક વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે.

આવું ધંધાર્થી માર્ગદર્શન દેશના કોઈકેક માથુસને મળી શકે તે માટેની દૈનિક યોજનાઓ સરકારે અમલમાં પણ મૂકી છે. આપણી ભારત સરકારના શિક્ષણ તેમ જ મજૂર અને પુનર્વસવાદ ખાતાંએ પણ દેશવ્યાપી યોજનાઓ તૈયાર કરી છે.

વળા સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનો એક વિભાગ જે આંતરરાષ્ટ્રિય મજૂર સંઘ (International Labour Organization) ને નામે ઓળખાય છે, તે પણ આ જનના માર્ગદર્શનના વિકાસ અને પ્રચાર અર્થે કાર્ય કરી રહેલ છે. તાજેતરમાં જ આંતરરાષ્ટ્રિય મજૂર સંઘના આશ્રયે એશિયાના દેશોનું એક સેમિનાર દિલ્હીમાં નવેમ્બર-ડિસેમ્બર દરમ્યાન યોજાતું હતું. આ સેમિનારમાં પણ ઉપરના પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા. અને પ્રગટ્યને આનો લાભ કેવી રીતે મળી શકે તે વિશેની ઉપયોગી ચર્ચા આ સેમિનારમાં થઈ હતી. આમાં એશિયાના વિવિધ દેશો જેવા કે, જર્મી, સિલોન, ચીન, ભારત, ઇન્ડોનેશિયા, બાંગ્લા, પાકિસ્તાન, ફિલિપાઈન્સ, વગેરેએ લાગ લીધી હતી. અને આમાં ભારતના એક પ્રતિનિધિ તરીકે આપણા વડોદરાની વિદ્યાર્થીના માધ્યાયક શ્રી એલ. ને. લહે એમાં લાગ લીધી હતી, એ આપણે માટે ગૌરવ દેવા જેવી વાત છે.

આ સેમિનારમાં જે વિવિધ વિષયો ચર્ચામાં હતા તેનો એક અહેવાલ ILOની ઓફિસને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો છે. અને આ અહેવાલની લક્ષ્યાંશો મુજબ એક્ષિયનના વિવિધ દેશો માટે માર્ગદર્શનની પદ્ધતિઓ ચોક્કસનારો તૈયાર થશે, જે ILOની મદદથી અમલમાં મુકાશે. ઉપરાંત, દેશમાં ચાલી રહેલા વિવિધ વ્યવસાયો અને ધંધાઓનાં વર્ગીકરણ અને પથક્કરણ માટે પણ સ્થાન સરકારના મંજૂર ખાતા તરફથી એક અભ્યાસ સંશોધન કાર્ય ચાલે છે. અને એનાં પરિણામો બહાર પડ્યા પછી દેશના પ્રત્યેક વ્યવસાયની જરૂરિયાતો અને તેમાં કરવાનાં કામો વગેરેની સંપૂર્ણ માહિતી ઉપલબ્ધ થશે.

આથી ધંધાઓની પસંદગીમાં આવે જે કુદરતી ખ્યાલ પ્રવર્તે છે તે દૂર થશે, તેમ જ દરેક ધંધા સેતાં કે પસંદ કરતાં પહેલાં એના વિશેની ચોક્કસ માહિતી શાળાઓ, યુનિવર્સિટીઓ તેમ જ સરકારી વ્યવસાયી માર્ગદર્શન કેન્દ્રોમાંથી પૂરી પાડવામાં આવશે.

[સંક્ષિપ્ત કે વ્યવસયી માર્ગદર્શનને લગતી લેકેચરમાં માહિતી આ પનાં હાલ આપવાના અમરો પ્રયાસ રહેશે. અલગત, વ્યવસાય-ધંધા એકની મૂળભૂત સમસ્યા અને ધિકારીની સમસ્યા આથી દલ થતી નથી, એ હોવા છતાં માત્ર દર્તા, આથી માહિતી અને માર્ગદર્શન ઉપરથી તે નીવડશે જ.]

[પાન ૮૫થી ચાલુ]

મામ આખામાં સન્નાટો વ્યાપી ગયો હતો. સેક્રેટરી શ્રીપુરયોના ટોળાં-ઢિંકુ મુસ્લિમના ભેદ વિતા દર્શનાથે ભીમટતાં હતાં. દાદા હજી તો -પૂરા સાનભાનમાં હતા વધતી ભત્તાં આંખની કમળેરીને કારણે આવાનારને ઝોળખા લેતાં મુશ્કેલી પડતી એટલું જ. પણ સૌને આવકારતા. બહારગામ-થી આવનાર સેક્રી-પરિચિતોની ચોક્કસ સરભરા અને કશી ખામી રહી જવા ન પામે તેની ચિંતા કરી પીળો ખાખી મૂકનારો આવતા.

૪

ઘાવચૂની શુકલપક્ષી અગ્રિયારસનો પ્રાતઃકાળ હતો. દાદાના ચિત્તની સચેતનતામાં કશી બિચુષ ન હતી ! બધું સમજતા, બરાબર વિચારી શકતા...જલ ધીમે ધીમે અસ્પષ્ટ બની હોતી, તો હથેળીમાં લખતા, કાગળ પર અક્ષરો પાડતા, હેડ ચલાવી રખેલા કરતા...સંપૂર્ણ સચેતનતા !

દાકડો વળી કહેતા : ' હાડમાં રોગ નથી. દાદા સંકલ્પ કરે તો કશું બેખમ નથી ! ' પરંતુ દાદાએ તો સંકલ્પ કરી લીધો હતો. એ સંકલ્પ એક ચોદાનો હતો ને તેણે જ એક સાધકનો હતો. ધારણી જ ધારણી બ્રહ્માને ભેટવાનો પુરાયાર્થ !

જ્યન પધતિ અપરંપર પુરુષાર્થોની પ્રતિભાસમા દાદાનો અજે આ આખરી પુરુષાર્થ હતો !

અગાઉ વદ ૭ (તા. ૧૭-૭-૫૭)ને રોગ આરંભેલા સંકલ્પના ૧૮ દિવસ આજે પૂરા થતા હતા. ઘાવચૂની

શુકલપક્ષી એકાદશીનાં ધડી પ્રકરે પૂરવેને વડી રતાં હતાં. દાદાએ એના વેગને પકડાર ક્યો. ધડી પ્રકરેય ધીમાં પડ્યાં ! દાદાની નાહીની સાથે એમણે તાલ સાધ્યો...

હેક હેલ્લા નયુચાર કલાક દરમ્યાન દાદાએ ફરી ફરી હાથ બિંચા ફરી સૌને વંદા. એકવાર-હેલ્લીયાર તકિયાને અડેલી આરામથી બેસી લેવાની ' સાલખી ' થ લોગચી ! પેશાબની નળીમાં રજામા પેશાબ રહી ન જાય તેની ચાપતી તહેદારી રાખી...ને ધા આગળના મહામહા ફરી એકવાર બદલાવ્યા. સામા ભીંત ઉપર લટકતી શ્રીધૃત્યુ-રાધાની ચિત્ર-આકૃતિ તરફ મીટ માંડી. કદાચ નયુચાનું આ છેલ્લું જ મટકું હતું... ધીમે ધીમે લોચનદીપ ઝાંખો પડ્યો...પણ અચૂક, સમજ અને ચિત્તની ચેતના એવી ને એવી હતી...

હેક હેલ્લો કલાક ટરો... ' શ્રીધૃત્યુ શરણુમમ ની ધૂન સેક્રેટરી મુખે રજાવી શક થઈ. એકાદવાર તો આ અપ્રાજ્ઞી તેમની આંતરિક એકાગ્રતાને રખલન પહેલું કે શું સૌને શાંત થતા થયતું. વાતાવરણ વળી ઢગડું બન્યું.

અરથા કલાક માંડ રહી ટરો. હેલ્લી વારની વિદાય લેતા હોય એમ, હોડો ફફડાવી પોતે ' જઈ રહ્યા ' મું સૂચનું; અને ફરી બેઠે હાથ બિંચા કરી, ' દર્શનાથે ' સેના ચણેલા સેક્રેટરી આમજનો અને સંખધી-પરિચિતોને વંદા, વિભુને વંદા અને ' એ નાથ ! ' ના આર્ધ ઉચ્ચાર સાથે એના મિલનની વાટ ખડી લીધી !

આ વિભાગ દ્વારા કે બધા અને કલાનો પ્રાર્થનિક સ્પર્ધાદ કમળી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્ય-કલાના સમન્વેષે વચ્ચે સેતુ બનવાની અભીપ્સા છે.

—સુરેશ દ. ભેખી

જૂનું ઘર ખાલી કરતાં

કંકેરચું સૌ ફરી ફરી અને ઘણું લાગ્યું ખારચું :
જૂનું ઝાડું, દૂધ ઘસા, વળી લકડા સાણી મોડી,
ગોખી શીશી, ટિનનું ડબલું, બાકરી ફખકાણી,
તૂટ્યા ઘરમાં. કિલ્લ, બટન ને ટાંકણી સોય દોરો !
લીપું કાઢે તિલ લટકવું નામનું પાટિયું, જે
મૂકી લીધું ગુપ્ત કરી, લાવી લીધી વદાયા

ઊઠાં ઉઠતી નજર બસીને જોઈ લેવા જ બુધિ,
જ્યાં વિતાયો પ્રથમ દસના મુગ્ય પાત્રપત્ર કેશ;
જ્યાં દેવાના પરમ વર સો પુત્ર પાત્રપાં પનેતો,
ને જ્યાંથી કે કઠણ હસે અગિતને અંક સોપ્યો !
કોલેથી ને નીકળી સવસા ઊડતો બોલો બળ :
'બા-બાપુ ! ના કંચુ' ય બૂલયા, એક બુલયાં અને કે ?'

બૂચી તીલ્લી સજલ દમમાં ઠાપ કેરી કલ્કકા !
ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કેસ મણીકા.

—બાલમુકુંદ દવે

પ્રસંગ આપણુ સૌને પરિચિત છે—મધ્યમવર્ગની ઘરબદલી-
નો. છેલ્લે જતાં જતાં, કંઈ રહ્યું તો નથી ને, એ વિચારે
ખાલી થયેલા ઘર પર નજર ફરે છે, ને ત્યાં કવિતાની શરૂઆત
થાય છે. મધ્યમવર્ગના કુટુંબની ઘરવખરીમાં બીજું હોય
શું ? ને છતાં ય જે હોય તેની માયા કેટલી ! માટે કવિ
માઠી આપે છે : જૂનું ઝાડું, દૂધઘસ, સાણી મોડી,
ગોખી શીશી, ટિનનું ડબલું, તળિયેથી કાણી ને મારે લક્ષ્મણ
નકામી ધર્મ ચૂરેલી બાલદી, તૂટેલાં સરમા, કિલ્લ, બટન,
ટાંકણી ને સોય-દોરો, 'આ બધું' પણ સાથે લઈ લીધું;
છલ્લે બારણે લટકવું નામનું પાટિયું; તે ય જીવું-વાળાને—

કારણ કે આ બધી ઘરવખરીની માલિકીની બહેરાત આખે
રસો કરના જેવું કંઈ હતું નહીં—ભારીમાં મૂકી દીધું. માણસ
જેના જેના સમ્પર્કમાં આવે તે બધાંની એને માયા લાગે.
એ માયાને કારણે પુત્ર ને નિરુપયોગી ધર્મ ગયેલી વસ્તુઓને
પણ એ છેડી શકતા નથી; દારિદ્ર્ય જ માત્ર, એ વસ્તુઓને
સાથે લઈ જવાનું કારણ નથી.

આ ઘર તરફથી નજર ફેરવી લેતાં, એ ઘરમાં ગાળેલા
એક દસકાનાં જીવન પરથી પણ બાજે નજર વાળી લેવા
જેવું થાય છે; ને ત્યારે એ 'દસકાનું ચીણું' જીવન યાદ

આવી બધા છે: એ દાખલનાં પ્રથમ દસ વર્ષનો માળો હતો. એ માળો દરમિયાન દેવના વરદાન જેવા, ગમે તેવા ગરીબને પણ મહામહત્વવાનું પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ-પણ પ્રાપ્તિ પછી બીજી લીટીમાં જ એની ખોટની વાત કરવાની રહી. જેને ખોળે ખેસાડી રમાઓ ને લાડ લડાવ્યાં તેને આખરે અગ્નિને ખોળે સોંપવો પડ્યો ! કયાં માતાપિતાનો ખોળો ને કયાં અગ્નિનો ખોળો ને કુમળા બાળકને, કંઈક હલ્કે, એનાં માતાપિતાએ અગ્નિને ખોળે સોંપ્યો !

નકાબી ઘઈ ગયેલી ધરવખરી અને દેવના વરદાન જેવા પુત્ર-એમાં ધરવખરીને તો લઈ જઈ શકાઈ, પણ બાળકને તો નહીં લઈ જઈ શકાયો ! આ વિધિની કેવી નિષ્કુરતા ! ને બીજી રીતે બેઠાં એ તો મોંઘામાં મોંઘી વસ્તુ ખોવા પછી પણ દુઃખમાં દુઃખને પણ જરૂર નહિ કરી શકવાની કેવી લાચારી !

ધરને છોડી જવાને પણ ઉપાડતાં જ આ બાળક બહે કે એકાએક બોલી ઊઠે છે: અરે, યાદ તો કરી છુઓ, કશું બૂલી તો નથી જતાં ને ? ને પછી અધીર ઘઈને એ જ બહે બોલી ઊઠે છે—અરે, તમને જૂનું ઝાકું યાદ આવ્યું,

ખોળી શીશી યાદ આવી, કાણી એલ મુદ્દાં યાદ આવી ને હું જ નહીં ?

આ પ્રશ્નના રજૂકારથી માતાપિતાની આંખમાં બહે કાચની કણી પડી, ને પછીથી, મથા વગર તો છૂટકો નહોતો જ માટે, પણ તો જવાને ઉપાસ્યા, પણ એ પણ ઉપર પુત્ર-વિયોગનું દુઃખ લોહાના મણિકાની જેમ ચંપાયું.

કાલ્પની શરૂઆત સાવ સામાન્ય લાગતી વીગતોથી કવિ કરે છે ત્યારે, એ જ વીગતો ઘેરા કરુણની માંડણીપ બની રહેવાની હશે એનો ખ્યાલે ય નથી આવતો. દુઃખ વરુની આસક્તિ ને તેની જ સાથે અત્યંત દુર્લભ એવા સુનને જ કાચમને માટે ખોઈને જવાની લાચારી—આ બેને સામસામે ત્રિશાધાવીને રજૂ કરવાથી, વેદનાનો વલોવાટ ધૂંટયાં વિના, વેધક કરુણને સિદ્ધ કરી શકાયો છે. છેલ્લી બે વર્જિતમાં જ કવિએ અનાયાસ પ્રાસ સિદ્ધ કર્યો છે ને તે સામિપ્રાય છે. એ બધું બેસી જતા પ્રાસની વચ્ચે બહે સિદ્ધિવિયોગી માતાપિતાનાં હૃદય દળાઈ ગયાં છે ! પ્રાસના રેણુથી સંધાઈ ગયાં છે. આમ અત્યંત પરિચિત એવા બાળનું નિરાડખરી છતાં વેધક આવેલન અડીં મુગ્ધગ રીતે સિદ્ધ થયું છે.

પણડાતો જમાનો

(Fathers and Sons)

જગતના શિષ્ટ (ક્લાસિકલ)

સાહિત્યની એક ઉજ્જવળ નવલકથા

વાસ્તવ જીવનનાં ઊંડાણો

અને અપૂર્વ કલાનો આસ્વાદ

પણડાતો જમાનોની જટિલતા

અને સંઘર્ષની જોજસૂવતી છબી

અનુવાદક : લગુભાર્ડ વ્યાસ (સ્વખરચ)

રૂ. ૫-૦૦

એખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

સૌંદર્યમંડિત સરળતા

એખોવની પ્રત્યેક ચીજ અફસુત છે... શિશ્યાના આગળના લેખકો સાથે સરખાવતા કલાકાર તરીકે તે કયાંય ઉચ્ચતર છે.

—તોલ્સ્ટોય

આ શ્રેષ્ઠ સમસ્ત માનેવ નાતના

હૃદયનો પડઘો પાડે છે

અનુવાદક :

પ્રા. જયંત પાઠક : રમણલાલ પાઠક

રૂ. ૫-૨૫

ચેતન પ્રકાશન ગ્રંથ લિ.

રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા

ઇલોરા- (વેડળ)

[ચિત્ર નં. ૨૧ રેખાંકન = વિનુ પટેલ]

—ગુલામ મોહમ્મદ શૈખ

હૈદરાબાદ રાજ્યના ઔરંગઝાબ શહેરથી સોઝેક માઈલ દૂર આવેલ ઇલોરાની ત્રીસ ઉપરાંતની કલાપૂર્ણ ગુફાઓ નોંધા વિના કદાચ ઠાઈપણું કલારસિકનો અભ્યાસ અધૂરો છે એમ કહી શકાય. મધ્યયુગમાં (આઝી સદી પછી-એટલે કે અજંતાની ગુફાઓ પૂરી થયા બાદ) બધાએલી આ બધી ગુફાઓ માઈસો લાંબી પહાડીઓમાંના અડધામાંથી ઢોતરી કોટેલી છે-એમાં કયાંય અચૂતસ્કામ થયું નથી-બધી ગુફાઓ પથ્થરમાંથી જ બનેલી છે, રાજ્યકાળ અનુસાર ગુફાઓ અમુક સમયાંતરે બધાઈ છે, જેમાં જ તે સમયની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાસિકાઓ અનુસાર શિવ-રચના થઈ છે.

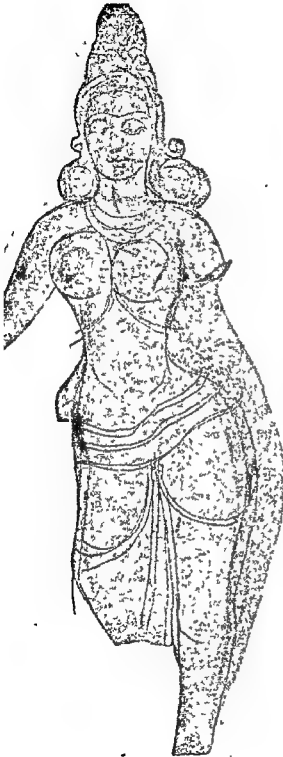
ફક્ત કલા-તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરંતુ બાંધકામ અને પાણુ-શિલ્પ (Architecture)ની અગ્રણીની દૃષ્ટિએ પણ એ ગુફાઓ ઉલ્લેખનીય છે. એમાંય ૧૬મી ગુફા અથવા કલાસ મંદિર તો અઢીસો ફૂટ લાંબું અને અઢીસો ફૂટ પહોળું છે. અઢીસો ફૂટ સુધી ઠાઈપણું બતાવના વિસ્ફોટક પદાર્થોની સહાય લીધા વિના કયોના એકસો બેતાલીસ ફૂટ લંબાઈ અને સો ફૂટની ઈંચાઈવાળા મંદિરના એક એક શિલ્પને અણિશદ્દ ઢોતરી કાઢવાનું કાચકરનારા એ કલાકારોની શક્તિઓ વિષે કલ્પના કરવી પણ કઠિન છે. આનાથી ઓછા-વત્તા આપની ગુફાઓના લાં સોડા નથી.

વાસ્તુ-શિલ્પની જેમ તેઓની શિલ્પકૃતિઓ પાછળની

રસ-દૃષ્ટિ અને આયોજન તેમ જ ધનતાની સંપૂર્ણ સમજ પણ કલાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પચેપણ ધ્યાન ખેંચે તેવી કલાસ-મંદિરમાં જ સીતાનું હરણ કરી જતા રાવણ પાતના રેખાંકનમાં રહેલી લચબદતા, યજુના અને સરસ્વતી શિલ્પોમાં રહેલી આકૃતિ અને રૂપની પૂજ્ઞતા, તેમજ પદ્મ મી ગુફામાં શિવનું તાંડવનૃત્ય, ગતિશીલતા અને આયોજનના આદર્શ નમૂના રૂપ છે.

દરેક શિલ્પકૃતિની રચના પાછળ મંદિર અથવા હસ્તિ રથાને સુશોભિત કરવાની, તેમ જ ઇશ્વર, તેનાં સ્વરૂપ અને પૌરાણિક કથાઓનું સર્જન કરવાની ધાર્મિક હાવન રહેલી છે. છતાં કથાઓનું અથવા પ્રસંગનું આલેખન કુદનારા શિલ્પોમાં શિલ્પના પ્રાણસમ વસ્તુઓ ધનતા, આયોજન, ભાર (વજન) અને સુરોળ આકારો જ મુખ્ય રહે છે-એટલે કે શિલ્પ પાછળ રહેલો કલાત્મક વિચાર શિલ્પના આયોજનમાં દબલરૂપ નથી થતો.

ત્યાંની ગુફાઓના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય : બાહ્ય, બોદ્ધ, અને જૈન. કલાગુચ્યની દૃષ્ટિએ બધી ગુફાઓ સુદર છે, તેમજ જુદા જુદા ધર્મની ભિન્ન માન્યતાઓને કારણે આકૃતિઓમાં આવેલી ભિન્ન વિચારસરણી પણ રસિક યદ્ પડે તેવી છે, દા. ત. જૈન ગુફાઓની આકૃતિઓ બાહ્ય-

સ્થાપતી ગુફાઓ કરતાં ઓછી પ્રતિશીલતા દર્શાવતી અને સ્થિર દેખાય છે.

માનવ-આકૃતિઓનાં પ્રમાણ દરેક શિલ્પાકૃતિના પોતા પોતાનાં છે-એટલે કે કલાકારે શિલ્પની દૃષ્ટિને પ્રથમ લક્ષ્યમાં રાખી માનવ આકૃતિના સામાન્ય-પ્રમાણને ઉપેક્ષ્યા છે. શિલ્પ એ માનવ આકૃતિ પરથી થયેલું કલાકારનું મૌલિક સર્જન છે, માનવના બાહ્યસ્વરૂપની નકલ માત્ર નથી-અને એટલે કલાકારે માનવ-પાત્રમાં પોતાની ઇચ્છા અનુસાર આદર્શ પ્રમાણો ચોભ્યાં છે.

ગુફાકાળની ગુફાઓમાં અમુક વિહારો પણ છે, જેમાંના મોટા ભાગના ઘણું ઘણું માળના અને ચાલીસ-પચાસ ફૂટ પહોળા છે, એમાં ઓરડાઓ અને પરંસાળની પણ રચના છે. ચાંબલે ચાંબલે અને હાર પર સ્તંભર શિલ્પાકૃતિઓ પાર વગરની છે.

ઈશ્વરોની બધી શિલ્પાકૃતિઓ એક બાહુથી નેઈ શકાય તેવી ભીતિ શિલ્પના પ્રકારની (relief) છે-ફક્ત કોઈ જગ્યાએ જ ચારે બાજુથી નેઈ શકાય તેવી ગોળ (Round) ઠાપી વચ્ચેની આકૃતિઓ છે. પરંતુ ઇલોરાનું શિલ્પ સાંચી કે ભારહુતના જેવું ચપટું નથી. મોટા ભાગની આકૃતિઓ દિવાલ સાથે ભેંડાયેલી છે, હતાં ઘણું તેની પોષ્ટા ભાગની ગોળાઈ નેઈ શકાય છે-એ અહીંના શિલ્પની ખાસિયત છે.

કોઈ ઘણું કલા-રસિકે અથવા પોતાને ભારતીય ગણતરી વ્યક્તિએ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આવો કલા-વૈભવ એકવાર અવશ્ય નિરખવો નેઈ એ.

યમુના : કેલાસ મંદિર ઇલોર
[સ્કેચ: ગુલામ મોહમ્મદ શેખ]

આ વિભાગમાં—

* ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

* ગુજરાત બહાર વસતાં ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આદિ) વગેરે મુખ્ય ગચ્છો સહિત ખરી ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિતાહરી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો 'માનવ' ઉપર વધે.

મુખર્ષી રાત્ર્ય નાટ્ય-મહોત્સવ : જાન્યુઆરી તા. ૨ થી ૮

ગુજરાતમાં 'નાટક' અને 'નટમંડળી' સાથે વસેલા લગી, 'અશિક્ષતાના ઓળા' સંકળાયેલા રહ્યા છે. ખંભાદારી નટમંડળીઓ અને અવેતનિક નટમંડળીઓ વચ્ચે આવેલા મોટા અંતરાય થઈ રહ્યો છે, અને આ અંતરાય ફેર ફેરવા આજથી એક પચ્ચાસી પૂરેથી ફેરવાઈ નક્કર પ્રયોગો થયું થયા છે : શ્રી રામનારાયણ ખાંડક અને શ્રી રસિકલાલ ઠા. ખરીમી શ્રી રમણલાલ નીલકંઠના 'રાઈનો પર્વત'ની રંગભૂમિ-યોગ્ય વાચના તૈયાર કરી, દેશી નાટક સમાજના તખ્તા ઉપર કાળવાણી હતી...અને ચોકસીઓનાં નાટકોથી માંડી સંસ્કૃત નાટકોને ખંભાદારી તખ્તાલાયકી અથવા વારંવાર પ્રયાસ થતા થયું રહ્યા...પરંતુ છેક હમણાં છતાં તો એ યિની વચ્ચેનો અંતરાય અધધારી ફીણ થઈ રાખ્યો હતો.

આ અંતરાય ભરૂં નાખવામાં એક બાળુ, શ્રી જયરાંકર કુશ્વરીને બાધલાલ નવા ખંભાદારી રંગભૂમિના એક વખતના એક કલાકારોથી માંડી ખંભાદારી રંગભૂમિના લેખક અને સંચાલકો (શ્રી. રઘુનાથ બસમઠે મૂળશરૂર ગુલાલી વગેરે) એ તો બીજી બાળુ, ગુજરાતી અવેતનિક રંગભૂમિના અગ્રણીઓએ અપરંપર જલેમત ઉઠાવી છે...અને ઉવટે, બારતીની આગલી પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્થાનિક રાત્ર્ય સંસ્કારોએ તે તે બાળાની રંગભૂમિને ઉત્તેજન આપવા ને પ્રયાસો આદર્યા છે, એથી ગુજરાતી રંગભૂમિને તો ખરેખર સૂરો એવો લાભ થયો જ છે.

* ગુજરાતમાં નાટકો છાપવાં એટલે ભોજમ વહોરવું—એવી રિપતિ સાથે પ્રમાણમાં ફેર થઈ છે.

* ગુજરાતમાં અવેતનિક રંગભૂમિ ગુજરાતી પ્રબળા જીવનમાં સાડું એક સ્થાન પ્રાપ્ત થાશે છે.

* ગુજરાતી ખંભાદારી તથા અવેતનિક કલાકારો વચ્ચે એક નવો જ સંસ્કાર-સેદ્ધ સર્જાયો છે.

આ પરિણામો ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક પરંવરમાં સીમારૂપના સમા છે.

આ બધા છતાંમ, આપણી રંગભૂમિ હજી આજેય ફેરફાર રંગે છે!

પ્રાતિવર્ષ મુજબ સરદાર વરદાસી નાટ્યકરીકાઈ અને નાટ્ય મહોત્સવ ઉજવાય છે. તેની તૈયારી રૂપે મુંબઈ, મુરત, અમદાવાદ, વગેરે તથા સોનાપુરમાં થઈ એકાદમાં એકાદ ૨૦-૨૫ નાટકો લખવાય છે, અને તેમાંથી પસંદ થઈ રાત્ર્ય-રૂપમાં પડે છે. પ્રાતિક-સ્થાનિક રૂપમાં વિજયી બની રાત્ર્ય રૂપમાં પડાચિલા આ નાટકોમાંથી ફેરલાક તો અતી રૂપમાં કુધી પડેલી જ રી રીતે રાત્ર્યમાં હશે, એવા સંવાદ થાય છે; અને બૂજ જ ખરેખર સંતોષકારક નીવડે છે.

ગુજરાતની રંગભૂમિની આ સર્વસાધારણ રિપતિ છે.

કારણે તો તેના (નમ્ન્યતા) બહે. પરંતુ આ નાટકો ભેતોં એવી છાપ વારંવાર પડે છે કે—

* ગુજરાતમાં ખૂબીહાર નરોની ખામી છે એવું તો નહિ કહી શકાય. પરંતુ, મૂળ લખેલાં નાટકો જ થયું નજળાં હોય છે; અને એ છાપેલાં નાટકોને નવેસરથી સંપાદિત કરી, રંગભૂમિને યોગ્ય જગાવવાના અગત્ય થયું અંચી નિષ્ફળ જતા જણાય છે.

* વળી, ગુજરાતીમાં પ્રચર અને અપ્રચર નાટકોમાંથી જનક ભોલિકા હોય છે. ભોલિકા હોવા પછીય જાણી (વિવાના) નીવડે, એ વળી જાડી વાત.

• અને રૂપાંતરિત નાટકોમાં મૂળ ભાષાની અને છાંયનની પ્રતિભા મધ્યે કાળે જન્મવાય છે, તખ્તાલાયકી થયું ક્ષીણ થાય છે.

* તો—શુદ્ધ અનુવાદિત નાટકો આપણી રંગમંચોને મારે તો હલકા થઈને જાય છે.

આવી આપણી રંગમંચોની કમબેલી છે.

આપણી જ દારોહાર મુઠાઈ રાત્રી-રેખામાં રત્ન થતાં અનેક મરદી નાટકો દેતા આંગિ આજીવનથી જ ને ચિત્ર આજીવન થામે છે—એવો કુંડ સર્વ સાધારણ અનુભવ નથી ?

અલગત, મરદી રંગમંચના વિકાસને ઇતિહાસ જ જુદો છે.

પરંતુ—આપણે ત્યાં નાટકો અને રંગમંચોને ઉત્તેજન આપવાની સાધો-સાધ્ય કોઈક વધુ કડક આત્મપરીક્ષણ કરવાની જ જરૂર નથી ?

અને તા. રૂપ રિસેમ્બરથી વધી બહુઆરી દરમિયાન મુજબ રાત્રી નાટક દરીકામાં ભજવાયેલા અને છાંયો અપાયેલાં કેટલાંક ગુજરાતી નાટકો વિષે પાછળથી ને અસતોષ ભર્યો છે, તે પ્રત્યે રૂપભાગ સંચાલકોએ સુવિશેષ લક્ષ આપવા જેવું નથી ? સાર્વારિક ક્ષેત્રે રાત્રી-રેખાની સુધારા જેમ આપવાઈ છે, તેમ તેના સાધો અંકુશ ક્ષેત્રમાં કોઈક રહે, એવું તો સો કોઈ થાય જ.

—સો.

નિખિભારત ખંગ સાહિત્ય સંમેલન

ગરૂ અધિવેશન : અમદાવાદ (૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૩૬)

કેવી જિંદગી વાત ! ખંગસાહિત્ય સંમેલન અને તે ગુજરાતમાં :

ભણવા જેવી વાત તો એ છે કે, આ બંગાળી સાહિત્ય સંમેલન હોવા છતાં, આ ૩૨ વર્ષમાં, બે અપવાદ સિવાય, તે બંગાળ બહાર જ મળ્યું છે !

વળી, આ બંગાળ સાહિત્ય સંમેલન હોવા છતાં, તમામ સંસ્કારી પ્રતિભાને તે આવડી રહી છે—ભારતના મહાન વૈજ્ઞાનિક શ્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર ચૌધરી, ઇતિહાસકાર જગન્નાથ સરકાર, પત્રકાર શ્રી શામનંદ ચૌધરી, મહા બંગાળના બહુમુખી સિદ્ધાન્ત-સિદ્ધાંત, અને ઇતર અભ્યાસીઓ આ સંસ્થાના પ્રમુખપદે રહ્યા છે. તેમ વળી ભારતના ઇતિહાસ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આ સંસ્થાના પ્રણેતા અને મધ્ય પ્રમુખ હતા.

વળી તેની ખીલ બહુ અવકાશ પ્રણાલિકા એ છે કે, આ સંમેલન ને મરદમાં મળે છે—ત્યાંના રજાનિક કલાકારો, સાહિત્યકારો, વિદ્વાનો અને સંસ્કાર-વેદાઓને હાથે પરિપક્વતા જુદા જુદા

વિભાગોમાં ઉદ્ઘાટન કરાવી તે તે પ્રદેશના સંસ્કાર સાથે આત્મીયતા સ્થાપી લે છે.

મયા રિસેમ્બરમાં અમદાવાદ ખાતે આ સંસ્થાનું ૩૩મું સંમેલન કલાકાર મુનિવર્તિનીના ઉપકુલપતિ શ્રી નરસિંહપુત્ર-સિદ્ધાન્ત-ને પ્રમુખપદે મળ્યું ત્યારે, ૩૫૦ બંગાળી—પ્રતિનિધિઓમાં બંગાળના ક્ષેત્ર સાહિત્યકારો—શ્રી વિશ્વસિંહપુત્ર મુખર્જી, શ્રી પ્રેમનંદ મિત્રની ઉપસ્થિતિ ધ્યાન ખેંચવી હતી.

સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને હાથે કરવામાં આવ્યું હતું : અને સંગીત તથા કલાવિભાગનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાતના ચિત્રગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળને હાથે થયું હતું. તે—કવિસંમેલન સમયે ગુજરાતના પ્રતિભાશીલ કવિ નિરંજન ભટ્ટ, સાહિત્ય વિભાગ વખતે સમિતિ અધ્યક્ષી શ્રી નગીનદાસ પારેખ, સમાજ અને સંસ્કૃત વિભાગ પ્રસંગે મંદીવારી કેળવણીકાર અને ગુજરાત મુનિવર્તિનીના ઉપકુલપતિ શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ તથા બાળસાહિત્યના વિભાગ પ્રસંગે ગુજરાતના નવજીતા બાળસાહિત્ય-નિષ્ણા શ્રી રમણલાલ સોનીને તેના ઉદ્ઘાટન અર્થે આમંત્રવામાં આવ્યા હતા.

તો, બંગાળસાહિત્યના સંમેલનાં “ગુજરાતી સાહિત્ય”ના ખસ વિભાગ થયું રાખવામાં આવ્યો હતો! અને તેનું ઉદ્ઘાટન—કાચે ગુજરાત વિદ્યાસભાના વિદ્વાન રસજી શ્રી રતિભાઈ ખંડીખ અને તેનું પ્રમુખપદ ગુજરાતના અમલકી સાહિત્યકાર શ્રી ઉમાશંકર એશીને હવે સોંપાયું હતું.

ગુજરાતી બંગાળી સંસ્કારિતાને આ સંમમ (આરારે ૩૫૦ જેટલા બંગાળી પ્રતિનિધિઓ) રંગમંચામણે હતો. તેમાંથી શ્રી નગીનદાસ પારેખ જેવા બંગાળીના અધ્યક્ષોએ પોતાનું અધ્યક્ષ દેશાર કરેલું આપવાનું બંગાળીમાં વાચ્યું ને બાકીનું ગુજરાતીમાં લખેલું હોવા છતાં, બંગાળીમાં જ આગળ ચલાવ્યું ત્યારે અને, શરતભાણુ કવિ “વિરાજ વડું” નાટક “વજમા” નામદ નટમંડળ તરફથી રત્ન થયું ત્યારે તો ગુજરાતી-બંગાળી સાર્વજનિક મિલન બહેલે હિંદીએ ચડતો હતો !

—કે.

અખિલ હિંદ ઇતિહાસ પરિષદ :

વીસમું અધિવેશન

વલ્લભ નિધનગરને આંગણે ડિસેમ્બરની વધી ૧ જાનેવારી ૧૯૫૮ સુધીમાં અખિલ ભારત પ્રચલિત એસોસિએશનનું વાર્ષિક અધિવેશન, “ગુજરાતના ઇતિહાસના ખૂટતા ટુકડા” પર ચર્ચા સત્તા, અને અખિલ હિંદ ઇતિહાસ પરિષદનું વીસમું અધિવેશન કરાવાં.

તા. ૧૯મીએ અ. ભા. પ્રચલિત એસોસિએશનની વાર્ષિક

સંભારા મધુખ શ્રી ડી. પી. ધે મે હિંદમાં રાષ્ટ્રીય મુખ્યિયમ કેવલ મહારત્ન' હેતુ' નેઈએ એની સુર ચર્ચા કરી હતી. પરંતુ ધર્મચાર આ ચર્ચા વ્યાખ્યાનથી આગળ જઈ રહતી નથી. અહીં 'વ'ચારેશા નિબંધોમાં મેટા સાગના મ. સ. યુનિવર્સિટીના મુખ્યિયેશિય (વચારના વિષયો)એ વાત્સ્ય હતા આ નિબંધો વિશામયુર હતા; પરંતુ એથી આનુકરણી થતાવાળા હતાં. આ હતાલી વિષયો'એ જનનના વર્ષે મળે તે તેઓ હિંદના મુખ્યિયેશના વિભાસમાં થયો સારો ફાળો આપી શકે.

જુલસાતના હતિહાસના ખૂરવા અંજાસા " પરની ચર્ચામાં જુલસાતના હતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અનેક અંગો પર પ્રકાશનાં જરૂર છે એ સ્પષ્ટ થઈ હતું. જુલસાતના હતિહાસની રાજકીય ક્ષપેશના આજી પાટળી આપણને મળે છે; પરંતુ સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે અનેક બાબતોએ હજી વિસ્તારપૂર્વક યોજવાની બાકી છે: અને એને માટે જુલસાત પાસે આજે એ વ્યવસાયિકા અવધારીઓ છે. તેની સંજ્ઞાના કળે: વધારા થઈ ની જરૂર છે. ધર્મી ખરી પરિધારે જ્ઞાન કેટલું મેળવ્યું એની પર જોઈ મૂકે છે. આ રીતે ભારતી પરિધારે તથા તેના નહાર જડતા યોગ્ય સહિત્યથી સમન્વય વાચક તથા અભ્યાસીને જ્ઞાનને અતિરેક થતો: ભારે છે; જાનવીનાં જ્ઞાનની ચરચરીશ તેને ડેખાય છે: પરિણામે જ્ઞાન મેળવવાના છેત્રા બંધ થઈ ગયા હોય એવો આભાસ થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આપણા અજ્ઞાનનું જ્ઞાન મેળવવાની આવરમકતા વધે છે. આજના ક્રેમથી ને પતિવિત ધવાય તે એ અજ્ઞાન ફર કાવાના પ્રયત્નો મેળવવા જન્યોને જ્ઞાનની કિલિજ વખારી સાધાય.

હતિહાસકારેનું કર્તવ્ય

તા. ૩૦મીએ અમિલ હિંદ હતિહાસ પરિષદનું બીસમું અધિવેશન, ઉદ્ઘાટન (વિમિ સિવાય રાજ યજ્ઞ, પ્રમુખનાં વાપણ બાદ ઉદ્ઘાટન વિધિ થઈ, અને હતિહાસ પરિષદ અગ્રે યેજ્ઞેશ્વર મંદિરનાં ઉદ્ઘાટન બાદ ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે આપવાનું વાપણ બીજે દિવસે આપવામાં આવ્યું.

પ્રમુખપદથી શ્રી. સુન્દરીએ વ્યાખ્યાન આપતાં હતિહાસકારે અસ્થિ કે પક્ષના હાથ તરીકે કામ કરવામાં રહેલાં જેજમ મત્તે અંગુલી નિરંજન કર્યાં હતાં, તથા આધુનિક કાળના હતિહાસમાં યોગ્ય દર્શનના અભાર વરૂં ધ્યાન ખેંચવું હતું. આજા હિંદમાં પુરાતત્વના અભ્યાસથી સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિ અને જુહના જન્ય વચ્ચેના યુગને સાંજી લેવામાં એ સંજ્ઞતા મળી છે તેને ઉપયોગ કરીને આ યુગમાં પોતાણિક હતિહાસને નેસાડવાનો શ્રી. સુન્દરીએ મત્તે 'કર્મી, પરંતુ આજે મળેલી ભૌતિક સામગ્રે ક્યા લેકાન્ટી કરો એ વિશે નક્કીની શીતાલેખોને અસાધે ધર્મી હલપનાઓ થાશે છે. આવારે મળેલી ભૌતિક સંસ્કૃતિ ક્યા લેકાન્ટી છે તે

પૂરાવા કરતાં પ્રમાણ-આચાર' સિદ્ધાંતો-મુદ્રાઓ વગેરે ઉત્ખનનમાંથી કે વપાસિદ્ધાંત ન થયે ત્યાં સુધી આ યુગ અનેક હલપનાઓને વિદ્યાર્થીય રહેશે અને તે સ્વાધાદિવાસ જનવી નહીં.

શ્રી. લે હિંદાસાઈ પટેલે સ્વાગત પ્રવચનમાં જુલસાતના હતિહાસનું વિદ્યાયોગ્ય હરીને હિંદના હતિહાસમાં 'પહેરેશી આકાષપણકારે હનેસાં સમજ થતા છે એ હકીકત તરફ લક્ષ્ય દેવું' હતું. હિંદ લાઈએ છવ્વું પચ્ચ વિમરકે હાલી મધુ' તેનાં કાણે રાંધી કાઢીને 'વ'વધમાં ફરી હતિહાસનું જુલસાતન ન થાય એ મકારે દસ તૈયાર થઈ શકે એ માટે હતિહાસકારે થયો ફાળો આપી શકે એમ છે એમ બહુપ્રીએ વિદ્યાગા મયત્ત કરવાની સૂચના આપી.

ચીલા આહુ પ્રજાલી

હતિહાસ-પરિષદના (વચ્ચયંચ આપણે ચાલી આવેલી પ્રજાલિને અનુસરના હતા. જુદા જુદા નિભાગમાં ચર્ચા માટે આ વખતે ધર્મી સમય આપવામાં આવ્યો હતો તેથી ચર્ચા માટે ધર્મી આનુકરણી રહી, અને નિબંધવચન મરૂ રીપર બનતાં બચ્ચું. આ વખતે પ્રાચીન નિભાગમાં ૩૫, મધ્યકાલીન યુગમાં ૧૦, આધુનિક યુગમાં ૨૮ અને રચનિક નિભાગમાં ૮ લેખો હતા. આ નિબંધો પૈની મેટા કામના માહિતીની સહલના નેશા કે જુના સિદ્ધાંતોના અંડનખંડનમાં રાજતા હતા, તથા તે જુન નવી મહિતી આપતા લેખો ધણા જોાઈ હતા. શ્રી. રંજનાથરાવને નિબંધ 'સિંધુ નદીની સંસ્કૃતિના વિસ્તાર માટે માહિતીપણ' હતો. હતિહાસ પરિષદમાં આવતા પ્રતિનિધિઓમાંથી ધણા યેટા પાતાની અભ્યાસ-પ્રસાદી લાવે છે એ હકીકત આ પરિમર્શની કિચાચીલતા કેટલી છે તે પ્રત્યક્ષ દર્શાય છે.

હતિહાસ પરિષદ અંગે અહીં એક પ્રદર્શન યોજનામાં આવ્યું હતું. એમાં લેખલનાં ઉત્ખનન દર્શો, નક્કાઓ, સામગ્રી સોમનાથના ઉત્ખનનસરક ફેરા, ચિત્રો અને પાપી મળેલી સામગ્રી સોરાષ્ટ્ર તથા કચ્છનું કપડાપરતું હીર ભરત તેમજ કપડાંની તેમાર દર્શાવું મુકાબના, છોડિયા કામ, તથા ચાંદી પરનું કામ ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. ચેત્રક કાલીનતાસપત્રો, પીરમર્મથી મળતા અસ્થિજન્ય અવશેષો તથા માટીની વસ્તુઓ કાવનપરથી આની 'હમી' લાંગરવામાંથી મળેલી મુદ્રાઓ, હરતમતો, ન્મતિવિનાં સાધનો ચિત્રિઓના ફોટાઓ, તેમજ ઉસોઈમાં સચવાયેલી ફારસી હસ્તમતો વગેરે સમગ્રી આજર્થક હતી. દમ્બજા ૧૮૫૭ના વખતના રચનના ફોટાઓ, મોદેરાનાં ચર્ચ અંરિના વચ્ચામ'ડપનો લાહરનાં અતિવૃદ્ધિ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલેનું સિદ્ધ અધ્યાન હારીચિરી દર્શાવતાં હતાં. આ પ્રદર્શને જુલસાતની કેટલીક સામુદાયિક માહિતી આજા હિંદના પ્રતિનિધિઓને હાંલવામાં સારો ફાળો આપ્યો, એ નોંધવામાં ગજાય.

—રે. ના. મહેતા

બે વ્યાખ્યાનો

૧૯૫૭ દિસેગમરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં અખિલ ભારત બંગસાહિત્ય સંમેલનનું અમદાવાદમાં ઉદ્ઘાટન કર્યાં, તથા આઝાદમાં ભારતીય ઇતિહાસ કેમિસ્ટના પ્રમુખપદેથી શ્રી કનેયાલાલ કુન્ડેરીએ કરેલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી :

[બંગસાહિત્ય સંમેલનના મંચ પરથી]

“માનનીમાં સમાતન સૌંદર્યની દૃષ્ટિને વિકસાવે તે જ સાહ્ય” સાહિત્ય છે. સાહિત્યને કેઈ રાજ્યની, મદેરાની “કે રાજકારણની સરહદો હોતી નથી, ગમે તે દેશનું તમે સાહિત્ય જુઓ, તે માનવ-હૃદયની અત્યંત દર્મિએને વ્યક્ત કરતું” હશે. સત્તાની સામે જોઈને જે સાહિત્ય કે નવકથા લખાય છે, તેમાં તે સાહિત્યનું હાસ્ય હોય છે.

આ નવા યુગમાં આપણે પ્રાચીન કાળની પ્રેરણાને પશ્ચિમથી આવેલા નવપરિચાનોમાં રજૂ કરવાની છે. ભારતીય સાહિત્યમાં પ્રવર્તમાન આવી રહ્યું છે.

આપણે પરિવર્તન આવી રહ્યું છે. જુની મૂલ્યો ભૂલાઈ રહ્યાં છે. નવાં નવાં મૂલ્યો રચાઈ રહ્યાં છે. જીવનમાં નવાં અંગો ઉમેરેઈ રહ્યાં છે. માનવી માનવી વચ્ચેના સંબંધો બદલાયા છે. આ પરિવર્તન આપણને ક્યાં લઈ જશે તેની ખબર નથી. પણ આ બધાની વચ્ચે જે નિદર છે અને શાયત છે તેનો નાશ થવાનો નથી. એ આંતરિક સમૃદ્ધિ જ જીવનને મહાન બનાવે છે. એ આંતરિક સમૃદ્ધિ વ્યક્ત કરવાનો સાહિત્યનો ખર્ચ છે. સાહિત્યને કોઈ સીમાકા નથી.

શ્રી. કુન્ડેરીએ અંતમાં સાહિત્યકારોને જણાવ્યું હતું કે, તેઓએ સત્તાની અસર નાંચે આગળ વિના યુગપણે વિચારો વ્યક્ત કરવા જોઈએ. ‘ફેશન’ના શુભામ બંધા વિના માત્ર સોનર્યની જ અધિવ્યક્તિ કરી જોઈએ. અનંત સોનર્યની ફાપડા કરવી જોઈએ.

(‘સુજ્ઞાત સમાચાર’માંથી)

[ઇતિહાસ પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી]

આજના યુગમાં ઇતિહાસકાર ગમે એક ચોટું બચવાન ખડું થયું છે અને તે છે રાજનીતિજ્ઞો કે કેટલાક યુક્તિચીત્તો દ્વારા ઇતિહાસને પોતાની નીતિને પ્રભાવ બનાવવા તેના પર હાથ લાગાવે તે. આ રાજનીતિજ્ઞો ઇતિહાસને પોતાની અંગત કે પરીય મહત્વમાંસામેાઈ દબિવાર બનાવવા અથવા પોતાની રાજબરોજ પદ્ધતી રચ્યા છે તરેજોને અનુકૂળ થાય તેવા

ગ્રામ્યનીય ઇતિહાસ માટે બંધી આમજનતા ઇતિહાસકાર ૧૫ દુષાણુ લાવે તે બચવાન છે.

શ્રી. ત. ઉપાધ્ય કોક વર્ષ દરમ્યાન ૧૯૫૭ની રીતાબિંદુ ઉજવાઈ, તેના અનુસંધાનમાં આપણે આ ઘટનાનો અવમ સ કરવાના ઇતિહાસકારના પ્રયાસોને પોતાની નીતિને અનુકૂળ રીતે અર્થ ધરાવવાના પ્રયાસો કરી સરકારને જોઈ છે; અને સૌથી ખરાબ વત તે પોતાના અંગત સહ્ય મળતા ન હોય તેવા ઇતિહાસમાં દ્રષ્ટિ જુ બધા કરનાર ઇતિહાસકારોની અખબારો દ્વારા નિર્મ કરવાના આમજનતાના પ્રયાસો છે.

ઇતિહાસકાર બાદ નથી

ભારત સ્વતંત્ર દેશ છે. એટલે આવા પ્રકારના દુષાણુથી યુગ રહેડું એ બચત ઇતિહાસકાર માટે મફત નથી જમતા દેટલાક દેશોમાં ઇતિહાસકારે ને આ કરવનતા નથી જે દુર્ભાગ્ય છે. શાકીય વલણના કોશા ઉછળ ઇતિહાસને એક પક્ષના નાજીમ સર્વોપરિતા ટકાવી રાખવાના અપવા શ સનગતીઓને ઉપોચી એવી વિચારસંજ્ઞાના વ લન તરીકે બદલવા પડે છે. પણ ઇતિહાસકાર એ બાદ નથી. એનું કાર્ય સત્ય દર્શકને શોધવાનું, નિર્દોષતાથી તેનો અભ્યાસ કરવાનું અને અતીતનું સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરવાનું વળા પોતાના પ્રામાણિક નિર્ણયની મર્યાદામાં વહીને થોમ વાપરક લારવવાનું છે. તેણે કોઈપણ સંજોગમાં સત્યના તબદાર રહેડું જોઈએ.

શ્રી કુન્ડેરીએ આજળ ચાલતાં જણાવ્યું હતું કે, ૧૯૧૮માં ખીડીના જમથી એ જાણના બારેના સોથી મોટા રાજ્યનો નાશ થયો અને દેશ મિતિશરોના કબ્જા માટે ખુદ્દા યઈ ગયો ત્યારથી માંડીને આજેકિન સુધીના ઇતિહાસ માટે આપણે યત્ન કરવાનું બાકી છે. અબુ નક ઇતિહાસકારે માં બાગ્યે જ કોઈ ઇતિહાસકારે ૧૯૫૭ પછી હતાસ થયેલા દેશમાં આશાનું નડું કિરણ લાગનાર મધ્યવિદેશીયન યુગ વિશાળ માનસ બરાવતા અંધેશ કે દારાબાઈ નવરોહ, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કે રીદાપ્રસાદ મહેન્ટી એ બચેલા બાચનું સાહ્ય મૂલ્યાંકન કર્યું છે. આના અનુસંધાનમાં તેમણે એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, આવા કામને આધીછએ કરેલા પ્રયાસોને પણ કાં તો પૂતળાવથી બેવાય છે કે કાં ટીકાત્મક તરીકેપણથી બેવાય છે. પણ એ મધાસોની સંજ્ઞાતા કે નિષ્ફળતા, એની તકાત કે એની નિર્બળતા મત્તે નિર્દોષ કે દોષ આગે જ કળવાયેલા દેખાય છે.

ઇતિહાસ કેવો હોવો જોઈએ ?

ઉપા કોટલાક દશકઓમાં ઇતિહાસ કેવળ કોઈ વંશ કે સમયની વિશાળી રજૂઆતની આકાર લઈ રહ્યો છે. કોઈ પણ પ્રકારને બંધાના જીવજીવ સમગ્ર પ્રવાહ સાથે લક્ષમાં રાખીને બેવાય નહિ ત્યાં સુધી તેને સાચી નિર્વિકાસિક કાવ્યામાં રજૂ કરી શકાય

નવિ. પ્રબળ વિચાર, ધર્મ, સાહિત્ય, કાવ્યકાવ્યો, સંસ્કૃતિઓ આદિ અને સામાજિક પરિસ્થિતિ તથા નૈતિક આધ્યાત્મિક અને રસ-સંવેદનને સળનાં (એસ્થેટીક) મૂલ્યોને લક્ષમાં રાખીને જ કોઈ ધર્મ, કોઈ વંશ કે કોઈ સમયને શુદ્ધ ઇતિહાસિક ભાવનામાં રચી દરી શકાય. વર્તમાન વૃત્તિઓને ત્યજ કરીને ઇતિહાસ એ કોગલી માટે રાજી સંમતતા તમામ પ્રાચ્ય સંપ્રદાનો પુરાવા તરીકે ગણી તારણ કરવામાં આવે તો જ ઇતિહાસ આનંદભર્યો માટે શિરતળ એક પરિચય તરીકેના પોતાનો ભાગ ભજવી શકે.

શ્રી મુન્શીએ વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે ઇતિહાસે ભજવવાનો વધુ મહત્વનો ભાગ તો જીવનનો અર્થ તેના સાતત્યમાં સ્પષ્ટતા વહેતા વહેલમાં ધરાવવાનો છે. જીવનને ઇતિહાસિક રીતે ધરાવવા તે આવશ્યક છે. કારણ કે જરૂર વસ્તુને તેનો ઇતિહાસ હોય છે, અને આથી જ ઇતિહાસકાર કેટલીક હંધોતો શોધી કાઢીને જ ખાતર સંતોષ પામે એ બસ નથી. આના પરથી કેટલાક સામાન્ય તાણાં ઠાંથાં એ પણ તેનું એક કાર્ય બનવું જોઈએ, અને આથી જ મુદ્દસાંજ્ય ઇતિહાસકારો એવો મત પ્રસવતા થયા છે કે, ઇતિહાસ લખવામાં પણ વત્તજ્ઞાનના ઉપદેશની જેમ કાંઈક આત્મલક્ષી વત્ત સંકળાયેલું છે.

ઇતિહાસનાં એકસાઈની જરૂર

ઇતિહાસમાંથી બાંધપાંક તારવવાની ક્ષિતિઓના દાવાનો આપણે નિર્ભર કરી શકીએ નહિ, એ તેમ કહીએ તો ઇતિહાસને આપણે કેવળ હંધોતો શોધવાની કલાની કસરત સમો બનાવી મૂકીશું. ઇતિહાસ કેવળ વર્તમાન ને તેનો ભૂતકાળ બતાવવાનો જ નથી પણ વર્તમાનના પથને વધુ સારા ભાવિ માટે પ્રકાશિત કરવાનો મહત્વનો ભાગ થયું ભજવવાનો છે.

(* જીવજાત સમચાર 'માંથી)

વિદ્યાપીઠોમાં નાટ્ય શિક્ષણ

(આર. સી. મહેતા : વડોદરા સંગીત અને નાટ્ય-નૃત્ય વિદ્યાપીઠના આચાર્ય)

આજે આપણે ત્યાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે મતભેદ પ્રવર્તે છે. આપણે શિક્ષકના ક્ષેત્રને ચોક્કસપણે નિર્ણય નથી કરી શક્યા, એ આપણી કમતેરી છે.

આજની આપણી પદ્ધતિમાં કાંઈ એક પ્રકારના શિક્ષણ થાયેલ વિદ્યાર્થીઓ કે નિષ્ણતો અથવા કહીએ કે માત્ર બૌદ્ધિક વિનાસ પામેલાઓ કે માત્ર ટેકનિક એન્યુકેશન મેળવેલ નિષ્ણતો નથી નેહીતા, પરંતુ જો સર્વાંગી જ્ઞાન હોય તેવું 'સામગ્રિક શિક્ષણ' (જનરલ એન્યુકેશન)નું શોરણ દાખલ કરવામાં આવ્યું છે.

આજ રીતે, સાંપ્રતિત પ્રવૃત્તિઓને ક્ષેત્રે ય કોઈ અને વહાનિક રીતે નિર્ધાર કરવા માટે અને તે માટેનું નવું સંસ્થાપન કરી નવા પ્રયોગ દ્વારા નવી પ્રજાતિકા બેસી કરવા વિદ્યાર્થીઓમાં નાટ્ય-શિક્ષણ દાખલ કરવું જરૂરી છે. પરંતુ આજના વખતે જુદી જુદી

વિદ્યાર્થીઓમાં નાટ્ય શિક્ષણ દાખલ કરવું કે કેમ ? એ એક સવાલ આપણી સમક્ષ છે.

સામાન્ય રીતે આપણું લોકમાનસ એ રીતે ડેગ્રાડેશન છે કે આપણે જેમાંથી અર્થોપાર્જન કરી શકીએ તેવું શિક્ષણ આપણું બાળકો હો તેવું ઇચ્છીએ છીએ; અને આમાં કાંઈનો કેમ નથી; તે માટે આજની આપણી આર્થિક પરિસ્થિતિ જવાબદાર છે.

આજે વિદ્યાર્થીઓ એ એક વખત સહસ્રોતો નાટ્ય શિક્ષણ દાખલ કરી દેવામાં આવે તો પછીથી તે માટે બીજા યા. પ્રયોગોને પડેથી વળી શકશે. (લોકસત્તા : ૧-૧-૫૮)

કલાપ્રવૃત્તિઓ

વિદ્યાર્થી સ્તરીય કલા-સંસ્કૃતિ વસ્ત્રી દર વર્ષે નવંબરમાં બ્રાસીય ચિત્રકરોનું મદરસાં બસય છે-બને એમાંના દસ વ શક અને પરીક્ષકોની દિગ્ધિ ઉત્તમ દરેક ચિત્ર-તિલકને યા. ૧૦૦૦નું પારિતોષિક અપય છે. એમાં આ અગ્રાકે શ્રી ન્યોતિ બક, શ્રી રાન્ત દવે, શ્રી નેશમ પટેલ, શ્રી બે દિદાસ પરમર વગેરે જીજ્ઞાસી ચિત્રકરો પારિતોષિક મેળવી ચૂકયા છે. આ વર્ષે પણ ઉલ્લાસે વર્ષોની જેમ શ્રી રાન્ત દવેને પારિતોષિક એનાયત થયું છે. આ વર્ષે પારિતોષિક મેળવનારા કલાકરોમાં શ્રી અપરનાથ સહાયક (સહવ. જેને સુવર્ણચંદ્ર અપય છે), શ્રી રામકુમાર, શ્રી રાન્ત દવે, શ્રી હેબ્બર, શ્રી બીરેન કે અને શ્રી દાસ પદા છે. પરીક્ષકોના મત પ્રમાણે આ વર્ષનું સર્જન નવનું હોવાથી દસ પારિતોષિકોમાંથી ફક્ત છ જ વહેંચાયાં છે.

* આજ મહિને ગુજર્ણમાં બીએ આર્ટ્સ સોસાયટીનું વાર્ષિક મદરસાં બસયું-જેમાં શ્રી એચ. એ. ય કેને તેમના (ચિત્ર માટે સુવર્ણચંદ્રક મળ્યા. વડોદરાના ચિત્રકરો શ્રી ન્યોતિમહેને ચિત્ર માટે સુવર્ણચંદ્રક, શ્રી રાન્ત દવેને મરનરનું પારિતોષિક અને શ્રી સુમચવરને વૃક્ષક માટે બનાવ મળ્યું છે.

* ગુજર્ણના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકર શ્રી મેઘદમ્ભે દિદાહસેન હાલમાં અમદાવાદની જહાંગીર વકીલ મીસમાં બીતિનચિત્રો કરી રહ્યા છે.

* શ્રોડા સમય પૂર્વે જ બારીય ચિત્રકર શ્રી લક્ષ્મણ પાઠીએ એમનું એક-બાંકા-મદરસાં પારીસ (સાનસ)માં બહુનું.

* ગુજર્ણ રાજ્યનું ત્રીજું વાર્ષિક મદરસાં ફેબ્રુઆરીની રતમીએ લરાશે-તેમાં સાળાના વિદ્યાર્થીઓ આ ટેન. બસશે અને પારિતોષિકો મળશે. ચિત્ર એકલવાનો સમય ફેબ્રુઆરીની ચારથી દસ તરીય વચ્ચેનો છે.

— શુ. મો. શી.

મૂળ અમદાવાદના પશ્ચિમ વડોદરામાં રહેતા સુવાન ચિત્રકાર શ્રી શાન્તિ દવેએ ભારતના આદર્શપદ આધુનિક ચિત્રકારોમાં, ઉત્કર્ષના સિદ્ધિઓ મેળવી મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કળાનાં રહસ્યો પ્રાપ્ત કરવા અને એ સત્ય-સોષનનું ચુગરાત તેમજ ભારતીય જાતના સુધી સ્વલ્પ કરવા તેઓ સતત છે, અને અચિરતાપણે પ્રયત્નશીલ છે.

★

ગમે તે જાતના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાંથીયે માર્ગ મોકળો કરી પોતાની શક્તિઓને પ્રકાશમાં લાવનારાઓમાં ફક્ત અદ્યાસિકની ઉમરના ચિત્રકાર શાન્તિ દવે એક અનોખું ઉદાહરણ છે. કોઈ પણ જાતના પ્રાયશ્નિક કલા-અભ્યાસ કર્યા સિવાય, ફક્ત બે વર્ષ અમદાવાદમાં સાઈન-બોર્ડ ચિત્રકાર તરીકે અપૂર્વ સફળતા મેળવી એમણે '૫૦માં વડોદરાની ફાર્મ આર્ટ્સ કોલેજ તરફ પગલાં માંડ્યાં અને ૭ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થી તરીકે પણ તેજસ્વી કારકીર્દિ બનાવી. એ સમયમાં અને અન્યાર સુધીમાં જુદી જુદી ચિત્ર-રૂપરેખાઓ એમણે જીતેલાં છતાંમો અને '૫૭માં ભરેલા એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શનથી એમણે કલાના ક્ષેત્રમાં એક આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

આપણે ત્યાં કલાકારને માટે એવો અવકાશ નથી કે ફક્ત ચિત્રોના વેચાણના નેરે જ એ આગળ વધી શકે-પરંતુ શાન્તિ દવેનો અભિપ્રાય ત્યાંથી જુદો પડે છે.-જુદા જુદા પ્રદર્શનોમાં થયેલા એમના ચિત્રોના વેચાણ પરથી જ એમણે ફક્ત ચિત્રકલા પર જીવવાની શક્તિ મેળવી છે-એમના તરફ સહૃદય કલાસિકોની પ્રીતિની આ પ્રતીતિ છે. સાથે સાથે એ પણ કબૂલ કરવું પડશે કે ચુગરાતના કલાસિકોની દૃષ્ટિ હજી આવા અનેક આશ્ચર્યજનક શક્તિઓના તરફ નથી વળા-પરંતુ ભારતની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા લલિત કલા એકેડેમી, તેમ જ બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી અને છેક ન્યૂયૉર્કના મ્યુઝિયમ ઓફ મોડર્ન આર્ટ વગેરેએ એમના ચિત્રો વખતોવખત ખરીદ્યાં છે અને દેશપરદેશમાં રજૂ કર્યાં છે.

બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીમાંનું મળનંરનું છતાંમ અને લલિતકલા એકેડેમીમાં દસ ચિત્રકારોને અપાતા રૂ. ૧૦૦૦ના પુરસ્કાર માટે છેલ્લા બે વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ તેઓ અધિકારી હતાં છે-દિલ્લીની પાલામેન્ટમાંના ભારતચિત્રો માટે પણ તેમનાં બે ચિત્રો (mural) મંજૂર થયાં છે.

એક ચિત્રકાર તરીકે એમને જે કોઈ કહેવાનું છે તે તો એમના ચિત્રો જ કહે છે. ચિત્રકલાના મૂળભૂત તત્ત્વો-રંગ, રેખા, ધનતા, હળવા, પ્રકાશ વગેરેને તેઓ મહત્વ આપે છે. એક ભારતીય તરીકે તેઓ ચિત્રમાંના રાષ્ટ્રીય તત્ત્વોને પ્રમાણિકપણે સ્વીકારે છે, જે વસ્તુ

શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર

ગયા એકાદશમીનાં મુરબ્બી શ્રી મંજુલાલની પૂજાપૂર્તિ જીવ્વાર્ધ : વડોદરામાં એમની વિવાસાધનાને સ્થાનિક સાહિત્યકારો, વિદ્વાનો ને અભ્યાસીઓએ અંજલિ અર્પી. ગુજરાતમાં ખીજે કયાંય એનો પાઘો પગાડી જવો નથી.

ગુજરાત કદર કરવામાં પાછળ છે, એમ તો કોઈ હિસાબે કહી શકાય એવું નથી. રાજ્યનાં હાથો જ આપણી આત્મી કોઈ બ્રમણોને ભરપેટ રહિયો આપશે. સ્વાલ બહુ બહુ તો એટલો જ પૂછી શકાય કે ગુજરાતની કદરદાની કયે રસ્તે હોશિયી છે ?

ગુજરાતમાં વિદ્યાપીઠો ઝાઝી છે, યા ભારતના ખીજ પ્રદેશો કરતાં ગુજરાતમાં વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ઓછું છે- એવુંય નહિ હોય. વિદ્યાલેખે અપાતાં દાનના ખરડા અને એની રકમો પણ નાની સુની નહિ હોય; પણ કદાચ વિદ્યાપીઠોનાં મકાનો, જમીનો ને ખીજ અરકચામતોના વેલવોની સરખામણીમાં સરસ્વતીનો વેલવ અંખડાતો રહ્યો જ હશે !

તો વળી, કોઈ એકાદ હેત્રે ઔલિક સિદ્ધિ ભેગા મળે છે ત્યારેય એની એકાગ્રિતા તો સાલવાની જ. વિદેશોમાં, એક વિષયના હિસાબને માટે 'સંબંધ ધરાવતા' એ ચાર 'એલાઈડ' વિષયો ઉપર તો સારી એની પકડ હોવી સંદેહ ગણાય. એ ન હોય તો મોટી જીજ્ઞાસા. 'સંબંધી' નહિ એવા વિષયોમાં ય રસ હોવો અથવા નિષ્ણાત હોવું એ તો વળી જુદા જ વાત.

શ્રી મંજુલાલ 'એકાગ્રી' અભ્યાસી તો નથી જ, એ આપણે ત્યાં આધ્યાસનની વાત લેખાવી ધટે.

* ૧૯૧૮માં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાઓ લઈ તેઓ ખી. એ. થયા. પછી વગ્રાલ તરિકે કાયદાનું શાન લીધું; અલગત, એમનાં સ્વમાનનો એ વ્યવસાય જ નીકે; એટલે છ વર્ષની (૧૯૨૧ થી ૧૯૨૭) પ્રેક્ટિસ છોડી દઈ ૧૯૨૬માં મુખર્દી યુનિવર્સીટીના, 'સામાન્ય શાન'ના વિભાગ દ્વારા 'બ્રિટિશ પૂર્વેના ગુજરાતનો સારકારિક ઇતિહાસ' લખીને, એમ. એ. થયા.

આ દરમ્યાન જ, વડોદરા રાજ્યના કેંગ્રસી ખાતાના 'એરિએન્ટલ ઇન્ટીટ્યુટ'માં સલાયક અનુનાદક તરીકે નોંધાયો; અને ત્યાંથી ૧૯૩૮માં વડોદરા કોલેજમાં ગુજરાતી

ભાષાના પ્રાધ્યાપક તરીકે નોંધાયો, 'તે છેક ૧૯૫૨માં નિવૃત્ત થયા.

* આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન, મધ્યયુગી ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમની અતિવૃત્તિ એક મુખ્ય અંગ રહ્યું છે. જૂનાં કાવ્યો (નળાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર, રણપત્ર, પંચદશ વગેરે)ના સંપાદન દરમ્યાન ગુજર્ ઇતિહાસ અને જીવનના અભ્યાસમાં તેઓ વધુ ને વધુ આકર્ષાયા. ૧૯૨૬થી લોકગીતો અને લોકસાહિત્ય તરફ તો ટળેલા હતા જ. હવે જાણ્યા અને જુદા જુદા પ્રકારના કાવ્ય સ્વરૂપોના વિકાસના વધુ જોડા અભ્યાસમાં વળ્યા.

* આ દરમ્યાન, સમાજ-વિદ્યાન અને સામાજિક ઇતિહાસ સાથેનો તેમનો સંપર્ક વધતાં સાહિત્ય પ્રત્યેના અભ્યાસનો તેમનો દિશ્વિષ્ણુ જ ફેરવાઈ ગયો. એમને પોતાને એ વાતની પ્રતીતિ થઈ કે, સાહિત્યનો એકાગ્રી અભ્યાસ કુષિત લેખાવો ભેદ્ય.

* એ જ રીતે, પ્રાચીન સચિત્ર હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંના ચિત્રોના અભ્યાસમાંથી તેમનો પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રકલાને રસ ભગત થયો; અને તેને અંગે 'તેમનું સંશોધન પ્રતિકા પામ્યું. પછી તો, ગુજરાતના શિલ્પ અને શીલાલેખોના વધુ અભ્યાસને અંગે જૈન, વૈષ્ણવ, શાકત અને ઇતર ગુજરાતી ચિત્રો વચ્ચેનાં સમાન લક્ષણોનું સંશોધન કર્યું.

મુખર્દી યુનિવર્સીટીએ તેમની કદરમાં, ત્રણ વર્ષ સુધી (૧૯૪૭-૪૯) રિપ્રિન્સ રિસર્ચ સોલરશીપ એનાયત કરી, ગુજરાતના શિલ્પ સ્થાપત્યના સવિશેષ અભ્યાસ અંગે તેમને ઉત્તેજન આપ્યું. સને ૧૯૫૪માં તેમણે હક્ટર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન શ્રેણીમાં (મુખર્દી યુનિવર્સીટી તરફથી) ' ગુજરાત અને ભારતની કલાના ઇતિહાસમાં તેનો ફાળો ' લેખ ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

આ જ વર્ષમાં (૧૯૫૪) મંજુલાલના કીર્તિકળશ રૂપે જોગખાતો ગ્રંથ 'ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો' પ્રગટ થયો.

મંજુલાલ આજે ૮ વર્ષથી મુખર્દી રાજ્યના ઇતિહાસ-સંશોધન ખાતાના એક સભ્ય છે, તે જ રીતે ગુજરાતના લોકસાહિત્યની સંશોધન સમિતિના પદ્ય સભ્ય છે.

ગુજરાતના સંસ્કાર, ઇતિહાસ અને સહિત્યના સંકલિત

અવ્યાસ માટેનો આશ્રય સેવીને, સાચી દિશામાં પ્રયાણ કરીને મંજુલાઈ એ જે સિદ્ધિએ હસ્તગત કરી છે, તે ગુજરાતના ભાવિ સંશોધન-અવ્યાસ માટે ઉપકારક બન્યા વિના નહિ જ રહે.

સ્વ. મૂળશંકર મુલાણી :

ગુજરાતની ધંધાદારી રંગભૂમિ સાથે વર્ષો લગી સંકળાયેલા શ્રી મૂળશંકર મુલાણી પાકટવયે ગયા ડિસેમ્બરમાં અવસાન પામ્યા છે.

જન્મભૂમિ : ' કલમ કિતાબ ' એને અંજલિ અર્પતાં લખે છે :

“ મૈત્રિક પણ પાસ નહીં થયેલો એક યુવાન નાટક કંપનીમાં પાંચ રૂપિયાને પગારે એક લલિયાની નોકરી સ્વીકારીને ગીતો અને પ્રવેશ લખતાં લખતાં સળંગ અને લગ્નવી સકાય એવાં જ નહીં પણ અત્યંત લોકપ્રિય બની રહે એવાં અનેક નાટકો લખવાની હદ સુધી વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધે અને નાટ્યાકાશમાં તેજસ્વી તારક તરફ ઝળહળી રહે એ તપઃસિદ્ધિ જેવી તેવી નથી. પ્રતિભાવીબળની યોગ્ય રીતે સીવટપૂર્વક, ખંતથી, ઉત્સાહથી અને નિષ્ઠાથી આવજત કરવામાં આવે તો સિદ્ધિનું દેવું ધટાદાર વૃક્ષ નિર્માણ થાય તેવું, શ્રી મુલાણીએ એક નમ્રતેદાર અને પ્રેરણાદામી દશાન્ત પૂરું પાડ્યું છે. શ્રી મુલાણીએ રંગભૂમિ ક્ષેત્રે જે કયું છે તે ગુજરાતને આત્મલાઘવની મંથિની નખખાઈમાંથી જોયે આણનાર ધટના છે.

વડોદરા રાજ્યમાં બે વર્ષ તલાટીની નોકરી કરીને કવિશ્રી મુંબઈ આવ્યા અને “ સત્યવક્તા ” નામના સાપ્તાહિકમાં માસિક રૂ. પીસના પગારથી જોડાયા. ત્યાં મૂકરીડિંચથી માંડીને સંપાદન સુધીની તમામ કામગીરી એમણે બજવી. એ પત્રમાં શરૂ કરવામાં આવેલી “ ધનઘટા ” નામની લોકપ્રિય લેખમાળામાં કવિશ્રીના લેખક તરફિના પ્રતિભાબીજનું સહુ પ્રથમ દર્શન થયું, એ અખળારમાં થોડાક સમય નોકરી કરીને ખંભાતવાળા શેઠ છોટાલાલ મળયદે કાઢેલી એક આર્થ નાટકકંપનીમાં કવિશ્રી શુદ્ધ નકલ કરવા માટે ફક્ત પાંચ રૂપિયાને પગારે લલિયા તરફ રહ્યા. કવિશ્રીનું

પિંગળનું ચાન સારું એટલે નકલ કરવા માટે મળતાં ગીતો પણ તેમણે સુધારવા માંડ્યાં. તેમાંથી તેઓ કાવ્યસર્જનમાં સર્પાં. ધીમે ધીમે તેમણે નાટકનો પ્રવેશ લખવા માંડ્યા અને તેમાંથી નાટ્યસર્જન તરફ વળ્યા. દરમિયાન તેઓ કંપનીમાં જ રા. ૩૦ના પગારથી કામ ચર્ચિત ગયા.

સર્જનક્ષેત્રે કવિશ્રીની પ્રથમ પહેલી નાટ્યકૃતિ “ રાજબીજ ”. તે એમણે ૧૮૯૦માં લખી. અને તે નાટક ૧૮૯૨ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧મીએ એમદી થિયેટરમાં લગ્નવાયું. તે પછી એમણે બીજું નાટક “ કુંદલાળા ” લખ્યું અને એમ એમનો સર્જનપ્રવાહ એકધારા વેગથી આગળ ને આગળ વહેતો જ રહ્યો, પરિણામે ગુજરાતી રંગભૂમિને એમના તરફથી લિખ લિખ વિષયનાં ને રસનાં અનેક નાટકો સાંપડ્યાં. લાગજાગડ ચાળીસ વર્ષ સુધી કવિશ્રીનું લોકહૃદયમાં અચલ સ્થાન રહ્યું.

ગુજરાતી રંગભૂમિ પર કડુણ નાટક રજૂ કરવાનું સહુ પ્રથમ સાહસ કવિશ્રી મુલાણીએ કયું હતું. તેમની કલમને શૃંગાર, કડુણ અને હાસ્ય એ ત્રણે રસ સાધ્ય હતા. ગુજરાતી નાટકોમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા, આચાર-વિચાર બધું ગુજરાતી જીવનચાંથી ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી નાટ્યસાહિત્યની પ્રથમ દિશા બતાવવાનું કામ કવિ મૂળશંકરે કયું હતું. પ્રેસંગ અને પાત્રને અવુકુળ ભાવવાહી ભાષા, વિચારોની સચ્ચદિ તથા એક જ પ્રશ્ને લિખ લિખ દૃષ્ટિથી તપાસવાની તેમની શક્તિ એ તેમના સર્જક તરીકેના મહત્વનાં લક્ષણ હતાં. “ રાજબીજ, ” “ કુંદલાળા, ” “ મળારાજ સોલંકી, ” “ બારીસ્ટર, ” “ કરચુલેલો, ” “ અજબકુમારી, ” “ વિક્રમચરિત, ” “ સૌભાગ્યસુંદરી, ” “ ભુગલભુગરી, ” “ કામલના, ” “ નન્દનપત્રી, ” “ કૃષ્ણચરિત ” વગેરે અનેક લોકપ્રિય નાટકો સળંગે ગુજરાતી રંગભૂમિને પ્રાણપ્રફુલ્લ રાખનારે કવિશ્રી મૂળશંકર ખરેખર ગુજરાતનું ગૌરવ અને ભૂપણ હતા.

અત્રે, એટલું જ ઉમેરોએ કે, શ્રી મુલાણીનાં નાટકોને શ્રી બજશંકર (સુંદરી) અને બાપુલાલ જેવા નટો અને વાદીલાલ જેવા સ્વરકાર હિસ્તાદો મળતાં, અલિનય અને સંગીત મળતાં, ગુજરાતની રંગભૂમિની એક નવી મંજિલનો આરંભ થયા પારખો હોતો.

નિનુજ્જ્વાલી ભાષાનાં આચકારદાથી પુસ્તકોનો ખીતાસરી પરિચય

અકારહ સો સત્તાવન :

લેખક : સુરેન્દ્રનાથ સેન

ભૂમિકા લેખક : મીલાના અણુલકલામ આગ્રાહ

પ્રાસિદ્ધાન : પબ્લિકેશન ડિવિઝન (ભારત સરકાર) દિલ્હી

કિંમત : રૂ. ૪-૫૦ (પાનાં મોટી સાઈઝનાં ૪૩૩)

*

1857 : Rebellion (A symposium)

પ્રકાશક : પીપલ્સ પબ્લીશીંગ હાઉસ-ન્યુ દિલ્હી

કિંમત : રૂ. ૮-૦૦

પ્રત્યેક ભારતીય માટે ૧૮૫૭ના બળવાનો અભ્યાસ, રાષ્ટ્રીય જીવનના વિકાસ અને ધાર્તરની દૃષ્ટિએ, અત્યંત મહત્વનો છે. અને આનંદની હકીકત એ છે કે, શતાબ્દ પ્રસંગે આ બેઉ મહત્વના પ્રશ્નો આ અભ્યાસને અનુલક્ષી પ્રગટ થઈ ચુક્યાં છે.

૧૮૫૭ના બળવા અંગે આપણે ત્યાં હજી સારી એવી વિવાદમત્ત દશા પ્રવર્તે છે. આજ પૂર્વેના ‘અંગ્રેજ રાજકર્તાઓની નજરે’ આ બળવા અંગે અનેક પ્રશ્નો પ્રગટ થયા છે, જેમાં બળવાની ભૂમિકા, બળવાનો વિસ્તાર, બળવાની રાષ્ટ્રીયતા, અને બળવાની અસર વિશે એક પક્ષી (અંગ્રેજપક્ષી) વિચરણ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે અને સિપાઈઓના ગેરશિક્ષણનાં તોફાનો તરીકે બળવાને યદનામવામાં આવેલ છે.

તો વળી, ‘ભારતીય દૃષ્ટિ’ એ ખીન જ છેડે જઈ એવું પૂરવાર કરવાના પ્રયાસો થયા છે કે, એ તો સમગ્ર ભારતની પ્રજાનો પરદેશી રાજ્ય સામેનો રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિનો પહેલો તળાકો હતો. વળી જોને પહેલે થયેલા અન્યાયોનો વિષે ૫ દાંડપીછોડો કરવામાં આવે છે.

આ વિખવાદ ધ્યાન વરસાથી યાતુ છે, અને હજી સુધી અભ્યાસ કરતાં લાગણીની બે આખેય વધુ થતી રહી છે. ત્યારે અહીં જેમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ જરૂરી કરે છે.

*

અકારહ સો સત્તાવન (લે : સુરેન્દ્રનાથ સેન)નો પ્રથમ મૂળ અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થયો છે; તેનો આ હિંદી અનુવાદ છે.

આ પ્રશ્નની તૈયારી પાછળ શ્રી સેને લાગણાગ્રસ્ત દોઢ વર્ષથી વધુ સમય વ્યતીત કર્યો છે; અને ભારત સરકાર તરફથી આ પ્રથમ પ્રગટ થનાર દોઢ દેશ તથા વિદેશનાં શક્ય તેટલા વધુમાં વધુ સાધનો તેમને ઉપલબ્ધ થઈ શક્યાં છે. આ પ્રથમ આ રીતે સરકારી સહાય અને જનજાણા નીચે પ્રગટ થયો હોવા છતાં, પ્રથકાર જણાવે છે તેમ :

“ આ કામ હાથમાં લેવામાં, ભારત સરકારના ઉદાર દૃષ્ટિકાણથી અને વિશેષ પ્રોત્સાહન અધ્યુ છે. સરકારે એ વાત સ્વીકારી લીધી કે, ૧૮૫૭ના ઇતિહાસના પુનરુ અધ્યયનનું જોશિય ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે, બ્યારે પૂર્ણતઃ નિરપેક્ષ અને નિષ્પક્ષ બને; અને સંશોધન કરનારને સરકારી કમ્પસના કર ચિના પોતાનો નિષ્કર્ષ પૂરી રીતે ને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવાની પૂરી સ્વતંત્રતા હોય.....હું એ સ્પષ્ટ કરી દેવા યાદું છું કે આ પ્રથમાં મેં જે વિચાર પ્રગટ કર્યાં છે, એને માટે ભારત સરકાર કોઈ રીતે લુભેદાર નથી.....”

આને પરિણામે, એક વાતનો સતોષ તો રહે છે કે, લેખકને વધુમાં વધુ સાધન માહિતીનો લાભ મળ્યો છે, અને તેમના સ્વતંત્ર નિષ્કર્ષનો લાભ તેઓ પ્રજાને આપી શક્યા

છે...અને પ્રમાણમાં ઘણી ઝાઝી કિમતે તે ગ્રંથ રૂપે પ્રગળે ઉપલબ્ધ બન્યો છે.

બળવાના અભ્યાસ માટે આ ગ્રંથ અનિવાર્ય છે.

૧૮૫૭ : રિવોલ્યુશન (સંકલન)

આ અંગ્રેજ ગ્રંથમાં ત્રણ ખંડ છે : અને તેર જેટલા દેશી-વિદેશી લેખકોના અભ્યાસપૂર્ણ લેખોનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. આ લેખકોમાં—મુરોપી, રશિયન, ચીની, ભારતીય અને ઇતર રાષ્ટ્રોના અભ્યાસીઓનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રંથના પહેલા ખંડમાં ૧૮૫૭ના બળવાની ભૂમિકા, કારણો અને પરિણામોના ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે; બીજા ખંડમાં, હિંદી, બંગાળી, અને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં ૧૮૫૭ની અસર, તથા તે સમયના લોકગીતોમાં ૧૮૫૭નો જોડેલો પડઘો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્રીજા ખંડમાં—બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલી, રશિયા અને ચીનમાં જોડેલો પડઘો રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતના કેવળ ઇતિહાસમાં જ નહિ સરકારજન્યનાંય ૧૮૫૭નો કેટલો મોટો ફાળો છે, અને શુદ્ધ મુસ્લિમ વંદાળી અદિલનનો આ બળવા સાથે કેવો નીકળેલો સંબંધ રહ્યો છે એ પ્રથમવાર આ ગ્રંથમાં જ જોવા મળે છે.

ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે આદર્શ ભારતીય ભાષા આપનાર આ ગ્રંથ બધી રીતે આવકાર્ય છે.

પ્રાચીન ભારત (ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિ)

લેખક : બી. જી. ગોખલે

પ્રકાશક : એસિયા પબ્લિશીંગ હાઉસ : મુંબઈ
કિંમત : રૂ. ૭-૫૦

મૂળ અંગ્રેજીમાં આ ગ્રંથ ૧૯૫૨માં પ્રગટ થયેલ હતો. અને ૧૯૫૬ સુધીમાં તેનાં ત્રણ સંસ્કરણ થઈ ચૂક્યા બાદ, ૧૯૫૭ના અંતમાં તેમનું હિંદી સંસ્કરણ પ્રગટ થવા પામ્યું છે. આ ગ્રંથને ભારતની અનેક વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમમાં જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રાચીન ભારતના જીવનના રાજનૈતિક તથા

સાંસ્કૃતિક—બંને પહેલુઓનું વિવરણ છે. અલગત, ભારતના ઇતિહાસ અંગે અંગ્રેજીમાં દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનોના અનેક ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. અને આ બધા વિદ્વાનોમાં ભારતના ઇતિહાસ અંગે સારો જોવા મતભેદ પ્રવર્તે છે. એની મૂળ સામગ્રી અને એના અર્થો અંગ્રેજ આ પુસ્તક આજ પૂર્વેના અભ્યાસના નીચોડરૂપ છે. અને કશી ‘મૌલિકતા’ નો દાવો કર્યા વિના, આ પુસ્તક અત્યંત સૈયક, સરળ અને સુગોષ રીતે પ્રાચીન ભારતની ઝલકો પેશ કરી બધ છે.

પ્રાચીન ભારતના અભ્યાસનો પ્રારંભ કરનાર માટે આ પુસ્તક અત્યંત શાય ઉપયોગી નીવડશે.

ભારતીય ઇતિહાસના સર્વેક્ષણ :

લેખક : કે. એમ. પશ્ચિકર

પ્રકાશક : એસિયા પબ્લિશીંગ હાઉસ : મુંબઈ
કિંમત રૂ. ૮-૫૦

આ પુસ્તકના લેખક ભારતના એક અતિ વિચક્ષણ રાજપુત્ર હોવા ઉપરાંત અગ્રણી વિદ્વાન પણ છે.

મૂળ અંગ્રેજીમાં આ ગ્રંથની ૯ વર્ષ દરમિયાન દસ આવૃત્તિઓ (૧૯૪૭માં જ પાંચ!) પ્રગટ થઈ ચૂકી છે, એ તેની લોકપ્રિયતાની ખાતરી કરાવે છે.

સાધારણતઃ ભારતીય ઇતિહાસ એટલે રાજાઓની વંશાવળીઓ અને તેમનાં અંગત બધાનો—આવે બખાલ પ્રવર્તે આવ્યો છે. આ બખાલ દૂર કરવામાં જે અઘરાન ઇતિહાસકારોનો મદદરતો ફાળો છે, તેમાં પશ્ચિકરનું યથાન છે. અને તેઓ ભારતના સાંસ્કારિક ઇતિહાસની આલોચના કરતાં જાણી શકે છે કે, હાકાપા અને બુદ્ધના સમય વચ્ચેના શાળાની માહિતી અતિ અલ્પ હોવા છતાં, ઈ. સ. પૂર્વેની ૬મી સદીથી તો ભારતના રાજકીય, સામાજિક જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડનાર સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. અને આમાં, શિલ્પો, શીલાલેખો, તામ્ર અને પથ્થરના લેખો, દાન-પત્રો, તથા પ્રવાસીઓના હવાલો, પંડારી રાજ્યોના હવાલો—ટાંચણી, ઉપરાંત હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન સાહિત્યમાંથી ભારતી

* A Survey of Indian History Rs. 8-50

જનન ઉપર પ્રકાશ પાડનારી સારી એવી માહિતી આપ
યા છે.

અનેક પરદેશીઓએ મોટે ભાગે 'ભારત' નેવી કોઈ
અસ્મિતાનો જ ઇન્કાર કરનાર મૂંઝા આલેખી ઇતિહાસની
જે વિકૃતિ કરી છે, તેનો અત્યંત રીતે જવાબ આપવાની
રાષ્ટ્રીય જવાબદારીનો શ્રી પશ્ચિમર સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ
બીજા છેડે જઈ ભારતના ગૌરવની કાલ્પનિક કથાઓના
વલેચુમાં ખેંચાઈ જવાની, અથવા તો ભારત એટલે કેવળ
આર્યન-હિંદુ સંસ્કારિતાનો જ પરિપાક, એવી ગત્તવ માન્યતા-
માં ફેરવાઈ જવાની, અથવા બીજા હાથે બીજો ને જોના તથા
મુસ્લિમોના અથવા અપ્રમાણ દાવાઓ—આ સોથી સાવચેત
રહી શ્રી પશ્ચિમર 'ભારતીય સંસ્કારિતા'નો અભ્યાસ રજૂ
કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. વળી 'ભારત' એટલે 'ઉત્તર હિંદ'
એવા એક સામાન્ય લાક્ષણિક ધરી 'દક્ષિણ ભારત'—કે જેના
ઇતિહાસ અંગે થયું એાણું લક્ષ અપાણું છે—તેનું મહત્વ
પણ દર્શાવે છે.

શ્રી પશ્ચિમરની ક્લેમ ભારતના વિકાસની સમ્યક્
દૃષ્ટિનો આ પરિપાક અતિ આવકારદાયક છે.

India and China.

લેખક : ડૉ. એમ. પશ્ચિમર

પ્રકાશક : એશિયા પબ્લિશીંગ હાઉસ: મુંબઈ

કિંમત : રૂ. ૪-૭૫

શ્રી પશ્ચિમરને સ્વતંત્ર ભારતના દૂત તરીકે ચીનમાં
વર્ષો લમી રહેવાનું અને અતિ નીકટતાથી ચીનને સમજવાનું
સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. ઉપરાંત તેઓ ઇતિહાસના એક
અજ્ઞા વિદ્વાન છે.

ભારત અને ચીન વચ્ચે યુગોયુગથી જ સંસ્કાર વિનિમય
થતો આવ્યો છે, તેનું આલેખન કરી સમગ્ર 'એશિયાઈ-
અસ્મિતા'નો વિકાસ કેવી રીતે થતા પામ્યો છે તેનો ચિતાર
શ્રી પશ્ચિમરે આપ્યો છે, તે અત્યંત મહત્વનો છે : આજે
એશિયાની નવમિત માહિતી એ એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે.

ભારત અને ચીનના ગૌરવભર્યા
સંસ્કાર સંબંધી તથા એશિયાઈ નવમિતા

વિકાસ અંગે બાણવા મુજબનાર સૌ કોઈએ
આ પુસ્તક વાંચવું જરૂરી છે.

—બો. ગાં.

ઇન્ડિયન લિટરેચર (સાહિત્ય અકાદમીનું) છ માસિક
મુખપત્ર) તંત્રીમંડળ : સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન, દ્રુપદી,
કે. આર. દ્રુપદાની વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૨.૫૦, છૂટક નકલ
એક રૂપિય (ટપાલરવાનગી અલગ) પ્રકાશન સ્થળ :
સાહિત્ય અકાદમી, ૭૪, થિયેટર કોમ્યુનિકેશન બિલ્ડિંગ્સ,
કોનોટ સર્કસ, નવી દિલ્હી-૧.

સાહિત્ય અકાદમીની ૧૯૫૪ના માર્ચમાં સ્થાપના થઈ
ત્યારથી જ ભૂદી ભૂદી ભારતીય ભાષાઓનાં સાહિત્યનાં-
વિકાસ તથા વલણોથી પરિચિત કરાવે એવા એક સામયિક-
ની જરૂર વરતાતી હતી. આર્થિક તેમ જ અન્ય સાધનોની
મર્યાદા લીધે તે આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યું નહિ આ
સામયિક અમુક એક વાદને પુરસ્કારનાર નથી; તેમ જ
સર્જકોને દોરવાથી આપવાનો ડોળ પણ એ કરવા ધારણ
નથી. અન્ય ભાષાઓના સાહિત્ય વિશે આપણે બહુ ઓછું
જાણીએ છીએ. અમેરિકા કે ફ્રાન્સના સાહિત્યની અદ્યતન
વલણોની માહિતી પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનો ઘણાં છે, પણ
બંગાળી, કન્નડ કે તામિલમાં જેવું સાહિત્ય રચાય છે, એ
કઈ દિશા તરફ જઈ રહ્યું છે તે જાણવાને આપણી પાસે
કશું સાધન નહોતું. ભાષાભેદને કારણે હૃદયભેદ ઉપભવનારી
તરંગદિશીને હળવી કરવાને માટે આવી માહિતી ઘણી ઉપયોગી
થઈ પડે.

દેટલીક છરીછવાઈ સંસ્થાઓ, ઉદ્ધાર દ્રષ્ટિ રાખીને આવે,
અપ્ત કરે છે ખરી. દેટલાક સાદસિક પ્રકાશકો પણ એમાં
મદદ કરતા રહ્યા છે, પણ એથી કોઈ આપણું હૃદય ફીટ
નહિ. આ દિશામાં સાહિત્ય અકાદમી કંઈક વ્યવસ્થિત
સ્વરૂપે કરવા ઇચ્છે છે એવું તંત્રીનેધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સામયિક ભૂદી ભૂદી ભાષાઓના સાહિત્યને વિશે
માહિતી આપવાનો જ ઇરાદો રાખે છે. સર્જનાત્મક કૃતિઓ
કે સમીક્ષાત્મક લખાણ એના ક્ષેત્રની બહાર છે, તેમ છતાં
એમાં આપણમાં આવતી માહિતી પ્રમાણુત્ત અને કાયમી
મૂલ્યવાળી જ હશે, એવી તંત્રી આશા આપે છે. પ્રથમ
અંકની સામગ્રીમાં શીઓના આદિ ગ્રંથના પ્રવેશકરૂપ

[પાન ૧૦૫ ઉપર]

ઈસ્તાસ્તાસ્તાસ્તા

સમાજમાં કાર્યોત્સાહ અને સકૃતિની અભાવ સર્વજન્ય છે. સંસ્કારનું કે સમાજહિતનું ત્યાગ કામ થતું હોય તેના સમાચાર કે નોંધ આપવામાં વર્તમાનપત્રો બેપરવાઈ બતાવે છે અને કોર્ટના અગ્રિય કિસ્સાઓ અને કરપીય ઘટનાઓ પર વિગતો ભર્યાં કાલમો છાપે છે. કોર્ટ એકાદ સ્વચ્છ સંસ્કાર પ્રસંગ, બેવકલા કે વિદ્વાતા કે કલાની યોગ્ય પ્રશસ્તિ માટે જ્યાંની તબીબ અથવા ના. ખ.ની ભક્તિનું કારણ બતાવે છે. ઉપરાંત શિશુ દુરી ચૂટેલી સંસ્કારો અને સંપ્રદાયોની અબૂઝ બતાવે પર રથપાયેલી અધ્યક્ષ અને વ્યવસ્થા સમય અને નાણાં ખર્ચનારા રિવાજો અને પ્રથાઓની પ્રશસ્તિ કરે છે. જેમ કે 'આ માસનું ભવિષ્ય' કે 'તમારા મહેલો' વગેરે માટે અરધા પાનાથી આખાં પાનાં ભરવામાં તેઓ ઈત્તજાળ જેવી આશાઓને ટેકા આપે છે. શિશુ ગણતાં પત્રા પછી આમાં બાકાન નથી. બે સદો, વાવલા, જુગાર શબ્દ ઉર્લોકાર્ધનાં ધનામો સમાજને અનુપાદક, અને વ્યવસ્થા અવરોધક તરફે ગણાતાં હોય તો ભાવિના સીતારા સાથે બોઈ બેસવાનું પછી અનિષ્ઠ ગણાયું બોઈએ.

સ્મારકો ને કલા-યોગ્યતા?

હમણાં સ્મારકોનાં ઉદ્દઘાટનો, તરવીરોનાં ઉદ્દઘાટનોનાં દૃષ્ટાંતો વાંચવા મળે છે. આપણે બહુએ છીએ કે બૃત્તાળના ઇતિહાસના વીર નાયકો અને રાજપુત્રોનાં નામો આંખા ખની ગયાં છે; બ્યારે પોતના સમયનાં કીર્તિ મંદિર સર્ખાં મકાનો, પ્રતિમાઓ અને ચિત્રો ઇતિહાસની સાક્ષી બન્યા છે. આ સ્મારકો અને પ્રતિમાઓ બધાં બધાં સમાજના સ્થાપિત દેવતાઓ અને મંદિરોનાં રૂપ પામ્યાં છે ત્યાં ઘાતાઓ કરવાય તેના કારીગરોએ અજળ નિહા અને કામચકિતો પ્રમાણ બતાવ્યો છે. તેથી જ તે સ્મારકો પ્રજાની અમર સંસ્કાર સમૃદ્ધિ બની શક્યાં છે. પછી આજે તો મોટાં શહેરોમાં તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં જે સ્મારકો અને તરવીરો મુકાય છે તેની કલા-યોગ્યતાની તપાસ થતી નથી. પૂ. ગોંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ જેવા અધિનેતાઓની પ્રતિમાઓના હોલ એવા જ થયાં છે. આનું કારણ સ્મારકના વ્યવસ્થાપકો માં તો

કલાયોગ્યતા સાચી એવા કલાકારોનો સંપર્ક પામ્યા નથી, અથવા સ્મારક કલાયોગ્યતા ભણું થતું જ નોંધ્યું એવો તેમનો આગ્રહ હોતો નથી. મુંબઈ, દિલ્હી કે બીજાં શહેરોમાં આને લીધે ઘણાં વિકૃત અને બેલુદાં લાગતાં શિલ્પ નિર્માણો સ્મારકોમાં મુકાયાં છે, એવી ઘણાં બનોની ફરિયાદ છે.

કલાકારની કદર?

વગી, પ્રતિમાઓ અને તરવીરોના ઉદ્દઘાટન થાય છે પછી એ નાયકનું ચરિત્ર અને શક્તિનો પ્રમાણ દાખવતું શિલ્પ કે ચિત્ર નિર્માણ કરનાર કલાકારોને ઉલ્લેખ કે પરિચય ભાગ્યે જ આપવામાં આવે છે.

પ્રતિમાન દેશોમાં સમાજ સમજે છે કે યોગ્ય કલાકારનું કાર્ય મધ્યકર્તા બેટનું જ સમાજને ઉદ્દેશ્યકરે અને રસપ્રદાતા બને છે; તેથી ચિત્રોનો કે શિલ્પનો વિધાયક ઘણું તે જાણવા બહેર પ્રજા ઈતેન્નર રહે છે. અને કલાકારની જીવિત વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ આપી તેની પ્રતિમાને બિરદાવે છે. તેઓ બરોગર સમજે છે કે કોઈ પછી દેશસેવકની જેમ, કલાકારનું કાર્ય પછી દેશની ચિરંજીવ સેવા બને છે.

કલાધારીના પ્રવાસીઓ અને સગવડો

કલાયુક્ત સ્થાનો અને સ્મારકોનું નિરીક્ષણ, પરિચય અને અધ્યયન માનવની સંસ્કૃતિ-વિકાસની એક અમોલી પ્રવૃત્તિ છે. રાષ્ટ્રની સરકારે આ વિષયમાં ભારતના સર્વ પ્રાચીન સ્થાનોમાં સુવ્યવસ્થા, અને સંરક્ષણ માટે યોગ્ય અધિકારી અને સેવકરોનો પ્રવેશ કર્યો છે. તેમ જ તે તે સ્થળોનાં સચિત્ર માર્ગદર્શિકાઓ અને ટૂંક વિવેચનો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે આ બધી મહેનત બે પ્રભસમુદાય માટે કેરવામાં આવે છે તે કટલી લાસ પામી શકે છે તેનો વિચાર કે સંશોધન થવાની બરર છે.

અજ્ઞતા અને ઈલુરના પ્રાચીન ગિરિમંદિરો અને મંડપો વિશ્વના શ્રેષ્ઠ કલાસંસ્કૃતિનાં સ્મારકોનિધિ છે. બને સ્થળે ઉપર કહ્યું તેવી દેખરેખ અને સંભાળ લેવાય છે પછી બ્યારે સામાન્યજન ત્યાં જોવા બધાં છે ત્યારે તેની પૂર્વતૃપ્તિની

અભાવે થોડા સમયમાં એ રક્ષાની મદદતા અને કલાસ'દર્મ' પામનામાં દેટલી મુશ્કેલી નડે છે તે મેં અગ્રે નિહાળ્યું છે.

(૧) દરેક સ્થાનમાં કંઈક છાપેલ પત્રિકા મળે છે પણ તે અગ્રેજી ભાષામાં હોય છે; તેમ જ તેનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦૬ કે તેથી વધુ હોય છે. અપદ મનુષ્ય કે વિદ્યાર્થીના ખર્ચ ઉપરની તે કિંમત છે.

આ સ્થાનોનાં સરનાં પોસ્ટકાર્ડો છપાવેલાં દિલ્હીનાં આર્કાઈ. ખાતામાંથી મેં મેળવ્યાં હતાં તે અહીં મૂળ સ્થાન પર મળતાં જ નહોતાં. આવાં પોસ્ટકાર્ડો છૂટક પણ એક આના કે એ આનાની કિંમતે મળવાં નોઈએ. આના અભાવે ગૌરગ્રામ્યાદના બગર હોટોગ્રાફરને બહુ જ હલકા પ્રકારના બરણે સરકાર-શાન આપી ન શકે'એવાં ફોટો-ગ્રીન્ટ છૂટક ધૂમ વેચાણ કરતા નોયા.

(૨) સ્થાનોમાં દર્શકો અથવા ભોમિયા હોય છે. તેમની ફી એક ચક્કર માટે રૂ. ૫) હોય છે. આ સગવડ પણ ખાસાતર માણસો માટે છે. વિદ્યાર્થીને પરવડે જ નહિ.

આ માણસો સ્થાનની મૂળ કલાસરૂતિ, રૂપસો'દર્ધ' અથવા લાસિત્ય વિશે કશું સમજાવી શકતા નથી. પુરાણકથાઓ કહેવામાં વખત વિનાં છે અને અન્યથા માણસો બદ્દી બદ્દી તેમની પાછળ ટોળામાં ધૂમે છે. ઇવરમાં તો પ્રખંડ શિલ્પો આપોઆપ પ્રભાવ પાડી શકે છે, પણ અજ્ઞતામાં ભોંતવિયો થય્યાં ખરાબ હાલતમાં છે, અરધાં પરધાં બેસી ગયેલાં છે. તેની ખૂબીઓ, રેખાસો'દર્ધ' કે લાવદર્શન સમજવાને થોડી પળે દૃષ્ટિ સ્થિર રાખી નિરીક્ષણ કરવું નોઈએ. ત્યાં ફેલેશલેગ્ન-

થી ભોંત અજ્ઞાણના યોગાદારોની કુઠસદ અને ધોરનને આશરે માણસો પડે છે. તેમાંના દોષ વિચની કળાને સાક્ષાત કરાવી શકે એવી વાણી ઉચ્ચારી શકતો નથી રેકર્ડની જેમ જોખેલું બોલી બપ છે.

જયુ કલાક સુધી વીજળીક બત્તી વાપરવાનો આજ્ઞ રૂ. ૫ કરાવેલો છે પણ ભાગ્યે જ કોઈને સરેરાશ અરધા કલાકનો પણ લાભ મળતો હશે; તેમાં પણ રમ્મને દિવસ કે નાતાલ હોય ત્યારે ત્યાં ટોળાખંધ શાળાવિદ્યાર્થીઓ અને પ્રવાસીઓ આવે છે. રેલ્વે અને મોટરના ખર્ચે, હોટલોની ભીડ અને મુશ્કેલીઓ વેળીને આવેલાં નાના મોટાં બાળકદ આ સ્થાનોમાં ઘેટાંની જેમ હારદાર ઢંકાલાનાં નેવાં એ શિક્ષણની વિડંબના લાગે છે.

આ સ્થાનોની પાસે સાદો આશ્રય અને સાદો સ્વચ્છ નારતો મળે એવી ગોઠવણ નથી. જે કંઈ છે તે માટે ખાસાતમાં નેર નોઈએ. તમ હાલતના કે કંઈકસરથી પ્રવાસ કરતાં કલાકાર કે વિદ્યાર્થીને માટે કંઈ આશ્વાસન નથી. એ માટે સેવાભાવી શિક્ષણ-માનસના અધિકારીના અધિકાર નીચે યોગ્ય પ્રયત્ન થવો નોઈએ. સ્થાનોમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં દસ મિનાટ કે અરધા કલાક રેકર્ડ કરેલું વ્યાખ્યાન સ્પષ્ટ સરલ હિંદી ભાષામાં સંભળાવું નોઈએ.

ગૌરગ્રામ્યાદ અને જળગ્રામ ખાતે મોટા સમુદાયની સમગ્ર સાચવે, સૌને અનુકૂળ દરોએ સાદું ભોજન અને આશ્રયની વ્યવસ્થા કરે એ જરૂરી છે.

—રવિશંકર રાવળ

[પાન ૧૦૩થી ૧૦૪]

સર્વપક્ષી રાધકૃષ્ણનનો લેખ, ગોંડની કથાઓ નામની અભિભાષા સંકાતી ભાષાની બૃહદ્ભવર્ણનો પરિચય કરાવનાર ભાષાની એકમતી થોશીઆવનો નિબંધ, રવીન્દ્રનાથની નવલિકા-ઓનો શુણ્વત્તાનું દર્શન કરાવનાર સોમનાથ મિત્રનો નિબંધ, કુયોરલાવના ભોલિયા પ્રેરણની વાર્તાઓ લખનાર નવલિકાકાર ઇલે. એન્ડરસને પરિચય કરાવતો લેખ; કેરળના પ્રખ્યાત કવિ વલ્લ્લભોલને પરિચય કરાવતો પાંચુકરને લેખ, વીરમ્મી સદ્દની અમેરિકાની કવિતાનું 'વિદ'ગાવલોકન કરાવતો ફિલીપ અગ્નેનો નિબંધ અને શ્રી પ્રભાકર માથવેનો ૧૮૫૭ અને ભારતીય-

સાહિત્ય: એ વિશેનો લેખ પહેલા વિભાગમાં છે; તો બીજા વિભાગમાં આપણા દેશની પ્રાદેશિક ભાષાઓ પૈકી આસામી, બંગાળી, ગુજરાતી, હિંદી, કન્નડ, કાશ્મીરી, મલયાલમ, મરાઠી, ઓરિયા, પંજાબી, સંસ્કૃત, સિંધી, તામિલ, તેલુગુ અને ઉર્દૂ ભાષાનાં સાહિત્યમાં થયા વરસ દરમિયાન થયેલી પ્રતિભુ' સરવૈયું તે તે ભાષાના અભ્યાસીએ આપ્યું છે. ગ્રે વરસે અવસાન પામેલા બે સાહિત્યકારો લાઈ વીરસિંહ તથા દી. બ. કૃષ્ણલાલ ગવેરીને અનુક્રમે પ્રથમતસિંહ તથા શ્રી જ્યોતીન્દ દવેએ અજ્ઞાતિ અર્પાં છે. —સુ. ભે.

પલટાતો જમાનો :

છવાન તુર્ગનેવ

અનુવાદક : ભનુભાઈ વ્યાસ (સ્વાનસ્થ)

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ (પ્રાઈવેટ) લિ.

કિંમત : પાંચ રૂપિયા

આ નવલકથામાં તુર્ગનેવ બે પેઢીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને રજૂ કરીને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન રશિયામાં જે પરિબળો પ્રવર્તતાં હતાં તેનો કલામય રીતે ખ્યાલ દેરાવે છે.

વાર્તાના કેન્દ્રસ્થાને રહેલું પાત્ર બાઝરોવ છે. એ તથા એનો મિત્ર આર્કંદી નથી પેઢીનાં પતિનિધિ છે. પશુ બંને મિત્રોના સ્વભાવમાં ધણે ફેર છે. આર્કંદી કોઈને ધિક્કારી શકતો નથી, એનામાં સમભાવ છે; એ માને છે કે જીવન એવી રીતે ચાલવું જોઈએ કે તેની દરેક ક્ષણ મહત્વની બની રહે. એ પોતાની જોડે ઉત્તરપંડીની રમત રમતો નથી. એ એમ માને છે કે ગરીબાઈને ઓગળનાર ને સ્વીકારનારમાં સ્વાભાવિક-એક નિરાળા બે પ્રકારનું સ્વાભાવિક હોય છે, એ પ્રેમને ભ્રમણા નહીં, પણ ગ્રેસ બેળ માને છે, ને માટે જ, કાયાના પ્રેમને કારણે એને જીવનનો સાચો અર્થ સમજાય છે. એ પહેલાં તો એ એક મિથ્યાભિમાની સુવાન જ હતો, પણ હવે કુદ પ્રેમે એની આંખ ધોલી નાંખી છે. હવે એ બહારની વસ્તુઓને પ્રાપ્ત કરવામાં શક્તિ ખરચવા છુટીને નથી. જીવનભર સત્યની સેવામાં સ્વાર્પણ કરવાનો એ સંકલ્પ કરે છે.

પશુ એનો મિત્ર બાઝરોવ જુદી જ માટીનો ધણધેલો છે. એ નિષેધવાદી બળવાખોર છે : કશી પુરાણી વાતમાં માનતો નથી. એના મરતી વેળાના છેલ્લા ચબ્દો છે : “મેં

કહ્યું ને, કે હું નહીં માવું, અતે હું નથી માનતો, નથી માનતો.” પ્રેમને એ ભ્રમણા માને છે, ને છતાં આદિમ આવેગોથી એ મુકત નથી. એ બધું તોડી પાડવા છએ છે, ને એ રીતે પોતાની તાકાતને અનુલવવા છએ છે. પશુ નવી રચના કરવાની વાત આવે છે ત્યારે કહી દે છે: અમે નક્કી કર્યું છે કે કોઈની વાતમાં વચમાં પડતું નહિ. ને એ જરા બડાસ પશુ મારી લે છે : “મેં મારી જતને ભાંગવા દીધી નથી, કોઈ સ્ત્રી અને ભાંગી શકે એમ નથી.” પશુ આ બડાસ જ છે, કારણ કે એવું શ્રુત્ય એ એક પ્રકારનો આપવાત જ છે. ટાઈફસનો એપ લાગતાં તેનો એ ઉપાય કરતો નથી ને એનાથી મૃત્યુ પામે છે.

એનાં માતપિતા સાથેના એના સંબંધવાળો ભાગ આ નવલકથાનો સૌથી કરુણ ભાગ છે. એના પિતા વાસિલી ‘જીવવું’, ‘જીવવું’, આનંદને માટે જીવવું’ એમ માને છે. પોતાની જીવનચર્ચામાં એ રમ્યાપમ્યા રહે છે. કશી કુશલતાની એમને ચિન્તા નથી, પશુ બાઝરોવને માટે સૌથી અસહ્ય વસ્તુ કુશલતા છે. છતાં, મરણોન્મુખ બાઝરોવ આના આગળ એકરાર કરે છે : “દિવસે દીવાલે લઈ શોધો તો પશુ આ વિશાળ દુનિયામાં એમના જેવા માણસો નહીં મળે.” ને આ વાત શાવ સાચી છે. આખરે બાઝરોવ મરતી વખતે સમજે છે કે રશિયાનો તો મોઝીની જરૂર છે, દરજીની જરૂર છે, કસાઈની જરૂર છે, મહાપુરુષની જરૂર નથી. આમ નિષેધવાદીના જીવનનો કરુણ અન્તમ આવે છે.

આના ઓદીનસેવા ભલેલોકના એક લુદા જ વર્ગની પ્રતિનિધિ છે. આમ તો એ માને છે કે છેવટે તો દુનિયામાં સ્વચ્છતા એ જ એક વસ્તુ છે, ને છતાં ઈર્ષ પશુ વસ્તુમાં માનતા ન હોય એટલી હિંમત ધરાવતા માણસને મળવા.

એ ઉત્સુક છે. દલીલોના ભારે શોખીન છે. એ બહારોવથી હરે છે. એને કહે છે: 'તમારી સાથે વાત કરતી એ શોખીન છે, ભણે કરાકની ધાર પર આક્રમણ જેવું છે.' એને વર્તમાનથી સતોષ નથી. આનંદની પણ પશુ આનંદમાં એને સુદૂરના કોઈ સુખનો ઈશારો વર્તાય છે, ને તેની અંખનાથી એ અસંતૃપ્ત બની જાય છે. એનામાં જીંડે જીંડે અભિમાન રહેલું છે. બહારોવને મરણપથારીએ જે સ્થિતિમાં જુએ છે તે જોતાં એને અણખમો થઈ જાય છે, —ટાંડો અને ગુણગણતો અણખમો. ને તરત પ્રામાણિકતાપૂર્વક એ વિચારે છે 'જે પોતે એને ખરેખર ચાહતી હોય તો આવું ન લાગ્યું હોત. આ આત્મા પછીથી 'રશિયાના ભાવિ નેતા' ને પરણીને સુખી હાથપરજીવન માણે છે. એના પતિ પશુ એના જેવા ટાંડો કોઠાના જ છે.

આમ, આ નવલકથા તુર્કીનના જમાનાના રશિયાનુ મિત્ર ખડુ કરે છે, ને સાથે સાથે માનવરવભાવની સંકુલતા, માનવજીવનની વિચિત્રતા પશુ બતાવે છે. છેલ્લું દૃશ્ય બહારોવની કબરનું છે, ને તુર્કીનના છેલ્લા શબ્દો આપણા કાનમાં રણકયા જ કરે છે: 'કબરમાં દાટ્યું હૃદય મને તેટલું ભાવોવેગે ભડકું', પાંખી અને બળવાખોર હોય, પરંતુ એ કબરપર ખીલતાં ફૂલો તેમની નિર્દોષ અંખોથી ગંભીર નજરે આપણી સામે જોઈ રહે છે. એ આપણને માત્ર કાષ્ઠી શાંતિની, 'અલિસ' નિર્સનની ખારાવાર શાંતિની જ વાત નથી કરતા. એ આપણને સદાકાળ યતા રહેતા માનવીનાં મન અને હૃદયનાં પુનર્મિલનની અને શાશ્વત જીવનની વાત કહે છે.'

—સુરેશ બેખી

શ્રી ઓકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

લેખક : શુલાબદાસ ઓકર

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશન ગ્રુપ, વડોદરા.

મૂલ્ય : સવાચાર રૂપિયા

શ્રી શુલાબદાસ ઓકરના, અખર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલા, પાંચ વાર્તા સંગ્રહોમાંથી લેખકે પોતે ચૂંટી કાઢેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. એમાં સૌજન્ય વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ધૂમકેતુની નવલિકાઓમાં લાગણીઓનું મેરુ આલેખન આવડું હવું. એમના અનુકરણમાં, ત્યાર

બાદ, ઘણી વાર્તાઓ લખાઈ. પશ્ચિમના વાર્તાસાહિત્યના અભ્યાસથી શ્રી ઓકરની કલાત્મક કેળવણી. એને પરિચયે થી ધૂમકેતુની પરંપરામાંથી બહાર નીકળીને, લાંબે સ્વરે વાત કર્યાં વિના, મધ્યમ વર્ણના જીવનમાંના સામાન્ય લાગના પ્રસંગોમાંથી એમણે માનવરસાવનાં વિવિધ પાસાંઓ બતાવી એના સ્ફુરતો, કલાકારને છાંળે તેવા સંવમથી, પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સુચિહિત અને સંસ્કારી ગણાતાં ઓપુરુષો પશુ સ્વેચ્છાચારના લપસણા દાળ પર કેવી રીતે ઢળે છે; બાલ્ય વર્તનને જ માત્ર જોઈને જે નિયંત્રે બાંધીએ છીએ તે કેવા ઉતાવળિયા ને અધૂરા હોય છે; માદકીરીના સંબંધમાં પશુ કેવી રીતે હરીશીર ને દુઃખનાવટની માયા લગી જાય છે; પોતાના દુરાચરણને ટાંકીને બીજાના દુરાચરણની ચતુર્યુએ નિન્દા કરવાનો આનંદ પોતે જ ભૂતની જેમ મનનો કેવો પીછો પકડે છે; સ્ત્રી વિશેના ધુરુષનાં ખ્યાલો કેટલીકવાર કેવા અન્યાયપૂર્ણ ને સમજ ન શકાય તેવા હોય છે—આ બધું મધ્યમ વર્ણના સમાજના રોજિંદા જીવન પર નજર નાંખીને એમણે બતાવ્યું છે. અસાધારણ રસસ્પર્શન માટે ઘટના પશુ અસાધારણ જ હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી, કલાકારની દૃષ્ટિ બે કેળવાયેલી હોય તો એને માટે કશું સાધારણ નથી.

આજે, આ વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ ત્યારે, વિકસતી જતી વાર્તાકથાની તુલનાએ, આ વાર્તાઓમાં વધારે પડતો વિસ્તાર, જે સૂચવતું જોઈએ તેને સ્પષ્ટ કરવાનો આગ્રહ, સીધીસાદી કથન પદ્ધતિનો વધુ પ્રમાણમાં થયેલો ઉપયોગ અને જીવન વિશેની પોતાની માન્યતાની આજુબાજુ વાર્તા રચવાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ—આટલી મર્યાદાઓ દેખાય છે. એમની વાર્તાઓ, આમ છતાં, સુઘડ અને સુવાચ્ય છે.

—સુરેશ બેશી

બાલી ખેપ :

લેખક : શ્રી. મોહનલાલ પટેલ

પ્રાશ્નિકાન : ચેતન પ્રકાશન ગ્રુપ લિ. વડોદરા.

કિં. પાંચ રૂપિયા.

ત્રણસો તેર પાનમાં પથરાયેલી આ વાર્તામાં લેખકના 'પોતાના શબ્દોમાં-કહીએ તો' સિતર નર્મ પડેલાં વાર્તા-

વરણુ 'આલેખવાનો દીક-દીક પ્રમાણ થયો છે. લેખકે કંઈપુ' છે એવું વાર્તાવરણુ, એવાં પાત્રો અને કદાચ એવા જ બનાવો આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં જોવા મળે તો નવાઈ નહીં. નવલકથા શરૂ થાય છે સરગમ પટલાઈના દાવપેચથી. અંદર 'ફાનસ ઝીલું' કરવાની વાત પણ છતી અને અછતી બૂને રીતે આવે છે. જનકીદાસ બાવાના પિતૃહૃદયની પિછણ પણ છે, તો અંધ વિરાગી કિસનનો વ્યર્થ પલોપાત અને 'આપ' નારી' રાધાની અવિચળતાનું આલેખન પણ છે.

પણ આ 'ખાલી ખેપ' વાર્તાસમાં ખાલી રહે છે, એ તો, દીક, પણ અહીં તો, વાર્તાનું ચણું ટૂંકી વાર્તાના બરનું પણ નથી. પ્રસંગો બનતા નથી, જિભા કરાયા છે. વાંચકને જિભો રાખીને લજવનો સંભળાયામાં છે. જીવાનજીવ દિકરી મહેતાને જોરડામાં કૂતી હોય અને આમિક મારી રંગલીલા દાદી આંખે નિરસહાય જોવા કરતી હોય એવું ચિત્ર પણ આવે છે. છેલ્લે વિરાગી પ્રેમી કિસનનું ખૂન અને રાધાનો 'જીવતો આપધાત' પણ છે. પણ આ બધામાંથી જીવનનું જીવું અવલોકન અને દાંષ્ટ જેવું જાણુ ઓછું પ્રાપ્ત થાય છે. લાંબી કે ટૂંકી વાર્તા વાચકને કશુંક કહી જતી તો હોવી જોઈએ. આ 'ખેપ'માં એની જ જીવણ સાહે છે.

—કારકપૂર્ણ—

ખલે પંછેડી ને દીઠો ચાંદ :

મૂળ લેખક : પિટર લેન્ડામ
અનુવાદક : જયંતિ દલાલ
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશન ગૃહ : અમદાવાદ
કિંમત : આઠ રૂપિયા

'અહીં', 'આંદ' ની પાંચ ચંદ્રલા ૪૭૧ પાનાં ઉપર પથરાયેલી છે. મૂળવાર્તા અજણી ભોમની-આફ્રિકાના ખાસ્ટોલેન્ડના પછેડી ઓદનારા 'મૂળ વતનીઓની' છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સોનાનગરી-લોહાનિરખર્ષમાં જોરા સિપાઈઓના હાથમાં મોનારે મોસાથો પકડાઈને ક્રેડપાનાની ગદી ખોલીમાં ધકેલાય છે, અને લાં પચુ-જેમ જગતના હરખૂણે નસાળ હોય, તો મળી આવે તેમ-એને એક હમદદ મળી આવે છે; અને અણે હેયું દાલવતો હોય એમ એ મોસાથો પોતાના વતન-ખાસ્ટોલેન્ડની માકુલી કુચમાળ-

ની-તળેટીમાં આવેલા ભોમનસા નામના ગામડાની (પોતાનો જન્મ, હમવતનીઓના રિતરિવાજો, સામાજિક બંધનો અને વૈધક્રિત સ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલો, બીજી દુનિયાની પ્રગતિ વિશેનું અજ્ઞાન, પણ પોતાના મુખ અને સંતોષની વાતો) કદાચી કહેવા બેસી જાય છે; અને પોતે કયા સંજોગમાં, પકડાયો તેની પણ વાત કહે છે. એ પછી લેખક આગળના બનાવોનું વર્ણન કરતાં, આ વનવાસીએ એના મુખીની આગળે વસ થઈ પોતાના જ મિત્ર કોટોનું ખૂન કરીને, દેવને રાજ કરવાની પ્રજાલિકા સાચવતાં એના પર ફેવી આપેલો ગુજરી-છેક ફાંસીને માંચડે (સચનો સદા જય એ અર્થમાં રતો) ।) ચક્રવા મુખીની-તેની વાત આલેખે છે.

આખીયે વાર્તા મજબી છે. દ. આફ્રિકાના અનુવંધ્ય વાર્તાવરણી લેખક તમને થોડાં જ પ્રાંતોમાં પરિચિત કરાવી દે છે. એ અપરિચિત પાત્રોને તમે માદ રાખી મૂકા એવો વાર્તાસ પહેવડાવે છે. વનવાસીઓના રિતરિવાજો અને સામાજિક પરિચિત કોતુક અને કુટુંબકોના વિષય જ ન રહેતાં તમને એમાં રસ લેવાનું-અભ્યાસ કરવાનું અને સહાનુભૂતિ જેળવવાનું મન થાય એવું આલેખન વાર્તાનું થયું છે, એ મૂળ લેખકના લેખન સામર્થ્યનો સારો એવો પુરાવા છે.

સર્વત્ર માનવસાથો દેવા એક સરખા જ હોય છે । આ પાત્રો, અજણ અને અજ્ઞાન વનવાસીઓમાં પણ કામુકતા ઓછી નથી. મોસાથો અને એના દીકરો લીખે મોડુતી (પાદરી)ની દીકરી મેરીના હેડને ઉપભોગ કરવાની સગલગ અણી ઉપર આવે છે. પણ સંજોગ મેરીને બચાવી લે છે-સંજોગે પણ દેવા નાટકી । પિતાના કૃત્યમાં પુત્ર આડો જીતરે છે તો દીકરાના કર્મમાં બાપ જ વિશ્વ નાંખે છે ! પણ આ બન્ને પ્રસંગોનું આલેખન એવી રીતે થયું છે કે સાધારણુતઃ આધાત લાગે અને છતાં એ આખા જીવન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જળવાઈ રહે. બાકી, આ નવલમાં બીજો દેકાણે સર્માતિય સંબંધોની વાત પણ ઉધાડેલોગ આવે છે. કોટિના વ્યસનનો અને દેશી અને વિલાયતી શરાબના વ્યવહારના વારંવાર ઉલ્લેખો આવે છે.

પણ એની સથોસાય જીવના જોખમે પણ મોસાથોએ ખેડેલાં સાહસકર્મો, પોતાના પ્રાણની પરવા કર્યા વિના લીખે અને અબુલમિયાને દીધેલાં પ્રાણદાનનાં પ્રસંગો અટ વિસરાય તેવા નથી.

‘એટલે, ‘અને ‘પછેડી’ ક્રોડનારાં ખાસુટાલેલના વતનીઓની, સામી રીતે કહીએ તો, આ એક કલાત્મક જીવન કલા છે, સામાજિક અભાસ ચિત્ર છે; અને સાધારણતાઃ બધી નવલકથાના નાયકને પસાર થવા પડતા ખૂન, બળાત્કાર, ચોરી, વ્યસનો, લગ્ન, કુટુંબ, કૌટુંબિક પ્રશ્નો, મદસ્ત્રાકાંક્ષા, અને પાર-પાડાના મારો અને અતે મોટેભાગે તો કુખંધ અંત— આમાં પશુ આલેખાયો છે—અલગત ‘અંદી’ વિશેષ ચાલ રહી નથી તેવી રીતે, છતાં લગભગ ‘ફોટોગ્રાફી’ની ‘ઉપરની સપાટી’એ, એવા અસંતોષ રહી નથી છે.

આપણે ત્યાં હાલ બેતરી રહેલા નવલકથાના ફિસ્સા ફાલમાં આ નવલ વિવિધ રસોનું પાન કરાવનારી બની રહે છે એ નિશ્ચય છે. ‘અનુવાદ સ-રસ અને સ-રૂણ છે. પુસ્તકને છેડે અપરિચિત શબ્દોને વિગતવાર હકીકતો આપીને સમજાવ્યા છે...

—‘કાશ્યપ’

દર્શનની. મસ્તી. આ રચનામાં પશુ ૧૬૬૩ી અરેબીની જેમ સ્વચ્છ બીજો છે.

મૂળ પુસ્તક ‘રાષ્ટ્રભાષા-રત્ન’ જેવી હિન્દીની પરીક્ષા માટે પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે સ્વીકૃત છે. આજકાલ હિન્દીની અન્ય પરીક્ષાઓમાં પશુ હવે તેને સ્થાન મળ્યું છે. આમ દિનાનુદિન તેની લોકપ્રિયતા વધતી જાય છે. આજસુધીમાં સાત-આઠ સંસ્કરણ પ્રકટ થઈ ચુક્યાં છે.

આવી કૃતિઓ ગુજરાતીમાં શ્રી કિસનસિંહ જેવાના હાથે અનુવાદ થાય એ અનેક રીતે આદરણીય છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં શબ્દોના ખોટા અર્થો, ખોટા પ્રયોગો, અને લિંગ તથા જોડણીની અનેક ત્રુટિઓ નજરે ચડે છે. કદાચ વરસો પૂર્વે ઉપાયેલું અશુદ્ધ ભાષાંતર એ ને એ સ્વરૂપે પુનરુદ્ધિ પામ્યું હોય એમ લાગે છે. શ્રી કિસનસિંહ જેવા કલમ-કચળીને હાથે આવી ભૂલો વધુ કંટે છે.

—‘સુમન’

ચિત્રલેખા :

લેખક : ભગવતીચરણ વર્મા : અનુ. કિશનસિંહ ચાવડા
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશન ગૃહ : અમદાવાદ
મૂલ્ય રૂ. ૫૦ નવા પૈસા

ભગવતીચરણ વર્મા આધુનિક હિન્દી સાહિત્યના એક ઉચ્ચ કલાકાર છે. પહેલાં એ હિન્દીના ‘કવિ બાધરન’ હતા; આજે એક વિદ્વાદી લેખક છે. સોનેમાના સંવાદો અને રીતો એ એમનો વર્તમાન વ્યવસાય છે.

સન ૧૯૧૬થી કવિ તરીકે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમણે પદાર્પણ કર્યું, ૧૯૨૧માં ‘પતન’ ઉપન્યાસ, ૧૯૩૧માં ‘મધુકવ્ય’ નામનો કવિના સંગ્રહ અને ૧૯૩૩માં ખ્યાતિ-પ્રાપ્ત કૃતિ ‘ચિત્રલેખા’.

‘ચિત્રલેખા’માં વર્માજીએ, શાપ પ્રુષ્ણની એક સમસ્યા ઉત્પન્ન કરી છે, અને પોતાના દર્શનબુદ્ધિ તેવું સુંદર સમીપાન પશુ કર્યું છે. એ કહે છે કે મનુષ્ય પોતાનો સ્વામી નથી; એ પરિચિતિનો દાસ છે—વિવશ છે. એ કતાં નથી, જગ સાધન છે. પછી પ્રુષ્ણ અને પાપ કેવું ?

‘ચિત્રલેખા’ આવી અનેક વિચિત્રતાઓને સ્વયે છે. ભાષા, સાદી સરળ અને શુદ્ધ ખડીબોલી હિન્દી હોવા છતાં, વર્માજીના અંતઃકરણની ભાષા હોવાને લીધે તેમના જીવન-

હિન્દીની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ (ખંડ પહેલો) :

સંપાદક અને અનુવાદક : કિશનસિંહ ચાવડા
પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશન ગૃહ : અમદાવાદ
મૂલ્ય રૂ. ૫૦ નવા પૈસા

આ પુસ્તક મુખ્યત્વે શ્રી બાળપૈએ સંપાદિત કરેલી ‘હિન્દી-ફર પ્રતિનિધિ’ કલાનિધાં ને આધારે તૈયાર કરેલ છે. જે કે અનુવાદકે આ વાર્તાઓ મોટા સંગ્રહમાંથી પસંદગી કરી છે, અને કેમ ફેરવ્યો છે. આ અનુવાદ કારા ગુજરાતી પાઠકોને, પ્રતિષ્ઠિત હિન્દી લેખકોની વાર્તાઓ જ્વર મળે છે. પરંતુ આ સંગ્રહને આપણે પ્રતિનિધિ વાર્તાઓનો સંગ્રહ કહી શકીએ ખરા ?

હિન્દી વાર્તા સાહિત્યના વિકાસને દૃષ્ટિ સામે રાખીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેની રૂપરેખા આંકીએ તો નીચે મુજબ તેનું વર્ગીકરણ થઈ શકે—

(૧) પ્રસાદ શાખા : (૧૯૧૧) ‘પ્રસાદ’, ‘દલપેશ’, રામકૃષ્ણદાસ, વિનોદચંદ્ર વ્યાસ, ‘પન્ત’, મહાદેવી વ.

(૨) પ્રેમચંદ શાખા : (૧૯૧૧) ‘પ્રેમચંદ’, ‘કોશિક’, ‘સુદર્શન’, ભગવતીપ્રસાદ, બાળપૈ, રામ રાધિકારમચુપ્રસાદસિંહ, રાધાકૃષ્ણ વ.

(૩) ઉચ્ચ શાખા : (૧૯૨૨) 'ઉચ્ચ' નવલકથાઓ
નેન, ચતુરનેન શાસ્ત્રી વ.

(૪) નેનેન્ડ શાખા : (૧૯૨૮) નેનેન્ડ, અગ્રેષ્ઠ,
ભગવતીચરણ વર્મા, ધ્યાનન્દ્ર જોષી વ.

(૫) યશપાલ શાખા : યશપાલ, 'પહાડી', અચૂત-
લાલ નાગર, અચૂતરાય, 'અચૂત' વગેરે.

આ પ્રત્યેક શાખાનું પોતપોતાનું આગવું સ્થાન છે-
ઐતિહાસિક મૂલ્ય છે. ઉપરની વિગત જોતા-તપાસતાં આ
સંગ્રહ હિન્દી-વારતા સાહિત્યના વિકાસની અખંડ રૂપરેખા
પ્રસ્તુત કરતો નથી. વળી આ સંગ્રહમાં વારતાકારના
ઐતિહાસિક મહત્વનો ક્રમ પણ સચવાયો નથી.

નેનેન્ડ જેવાને સમગ્ર સ્થાન નથી. પરંતુ એ તો કદાચ
દ્વિતીય ખંડમાં આવશે. અને વારતાઓની પસંદગી અગ્રેષ્ઠ
ઉમેશાં ગદેશ મતમેદ રહેવાના બ. છતાં સંપાદકે પ્રતિનિધિ
વારતા તરીકે તો એવી વારતાને પસંદ કરવી જોઈએ જેણે
પાકોને અત્યંત પ્રભાવિત કર્યા હોય; અને જે હિન્દી
વારતાના પ્રત્યેક યુગની વિશેષતાઓની કમાનુસાર અને સ્પષ્ટ
સ્થિતિ જણાવી શકે.

એકંદર, આ સંગ્રહ હિન્દી ઉચ્ચ કાલિના વારતાકારોની
કૃતિઓ આપે છે, તથા તે તે લેખકોના પરિચય પણ પ્રસ્તુત
કરે છે, એ આવકાર્ય છે. આશા રાખીએ કે દ્વિતીય ખંડની
વાર્તાઓ વધારે પ્રતિનિધિ બને.

— સુમન —

થોડાક વધુ આવકારો

લોકસત્તા (વગેરે : ૧૧-૧-૫૮)

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા જખતા આ માસિકને
હાર્દિક આવકાર.

સામાન્ય વાચકને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને હેતુલક્ષી શિષ્ટવાચન
આપવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન 'માનવ'ના પહેલા જ અંકમાં
દેખાય છે. વર્તમાન સમયમાં વ્યાપી રહેલી રિયલિઝમ-જડતા-
થી માણસોએ રૂંધાયેલ અનુભવની જોઈએ. એ રૂંધાયેલ
અનુભવથી એ ભાવિ વિકાસની પ્રથમ શરત છે.....

આ માટે જીવનમાં અને તેડલાં ક્ષેત્રોને સ્પર્શવાના
આશય રાખ્યો છે. આવી વૈવિધ્ય પશ્ચ સાહિ
જળમય છે.

જનતાને માહિતી આપના સાથે એની રૂઝિને ઘડવામાં
માનવ સારો હાથો આપશે એવી આશા બંધાય છે, કારણ
કે એની પાછળ એના સંપાદકની સ્વચ્છ રહેલી છે.

ગુજરાત મિત્ર (સુરત)

માનવીય ગૌરવને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાની લાવનાયો

[પાન ૫૭થી ચાલુ]

શ્રી ભોરીલાલ ગાંધીએ આ સામયિક પ્રગટ કરવાનું ધાયું છે.
આ લાવના ખરેખર હજી છે.

સામયિકની આ અંકની લેખસામગ્રી પણ આ જ
લાવનાની પોષક છે.....

ગુજરાત સમાચાર (અમદાવાદ ૨૧-૧-૫૮)

જીવનમાં અને જગતમાં ન્યાય કયાંય ને જે કાંઈ સત્ય
છે, લાવણ્ય છે, માંગણ્ય છે—એ બધું અનુભવવાનો અજીબો
એકવાર પણ ભગી ભય તો માનવ બની જવામાં—એ
હેતુથી આ માસિકનો પ્રવાસ, તેવું જોખમ જણતાં છતાં,
શ્રી. ગાંધીએ કર્યો છે...માસિકના વિભાગો આકર્ષક છે.
આપણું વ્યક્તિત્વ લઈને જન્મ્યું છે. ઉપાર્જિત સુધ છે.
જન્મજ્વારિ (મુંબઈ : ૧૩-૧-૫૮)

ગુજરાતી સામયિકોની સંખ્યામાં વળી પાછું એક નવું
માસિક પ્રવેશે છે, અને તે માનવીય ગૌરવની પુનઃપ્રતિષ્ઠા
કરવાની જખતાની સાથે પ્રવેશે છે. ધ્યેય તો અલખત બિંદુ
છે, અને આ સામયિકમાંની લેખસામગ્રીમાં પણ આ ધ્યેયને
સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકાય છે...
'માનવ'ની વાત નિર્વિવર સફળ બની રહે એમ ઇચ્છીએ.

[માનવ : ફેબ્રુઆરી ૫૮]

સ્વીકાર તો કરવો જ પડે છે—અતિ મોટો મોટાપ. પરંતુ આવી સ્વીકાર પરિસ્થિતિએ લાદેલા હોઈ એમાં અત્યંત ચિંતન નહિ પણ બહુ બહુ તો ‘ઔપચારિક તર્ક’ (Formal logic)નો જ વધુ કામો દોષ છે. આથી એક બાજુ સ્વીકાર કર્યા છતાં જૂની ધર્મની ખીંચ જબરજસ્ત રહી જાય છે. ખુદ માકસવાદમાં આનાં લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવેલાં છે: બાહ્ય પરિસ્થિતિ, સર્વસાધારણ રીતે, જેટલી અડપે પડતાય છે, એટલી અડપે મનઃસ્થિતિ પડતાતી નથી...એ તો ધણે લાંબો સમય પાછળ દસાતી રહે છે...અને તેમાંથી વિરોધાભાસ જન્મે છે.

એટલે કે, માથુસ ઈતિહાસની હજી એવી કક્ષાએ છે કે, બાહ્ય પરિસ્થિતિ આપણને મોટે ભાવે ધસડે છે; જે કોઈ બૌદ્ધિક સ્વીકાર આપણે કરીએ છીએ તે પણ આંતરિક એતનાતુ’ પરિણામ ન હોતાં, મઠદંશે આવી પડેલાં, માથે ઠાકાપેલાં, પરિસ્થિતિએ લાદેલાં નિર્બળ હોય છે.

આનો અર્થ તો એ જ ને કે, પરિવર્તનમાં એતનાતો કાળો જેટલો અલ્પ એટલે અંશે મનઃસ્થિતિનું પરિવર્તન ઉપરકેટલું હોય...ખુદિ અને મનઃસ્થિતિ વચ્ચે ધણું મોટો અંતરાય રહી જવાનો...?

આપણું સૌની એાછે વંત આવી હાલત છે. માટે જ તો, વધુ અભ્યાસ, વધુ જાગૃત ચિંતન દ્વારા આપણું સૌએ આ કક્ષાને ઉલ્લેખવા મથવાનું છે.

‘તરંગમાંથી વિદ્યાન’ના રાહ માટે બાહ્ય પરિસ્થિતિની જેટલી આજગજના છે, તેટલું જ સમ્યક્દષ્ટિનું—અંતિહાસિક-દષ્ટિનું સત્ય અમન ચિંતન અનિવાર્ય છે.

આ સમાજજ્ઞાના પ્રકાશમાં (જે જોઈ જિતરે તો) ગાંધીજી અંગેના લેખ જેઈ જવા દીકાકારોને પિનંતિ છે. આવી દષ્ટિએ દીકા ને ચર્ચા થશે તો મને, તમને અને સૌ વાંચકોને લાભ થશે—નવાં દષ્ટિનિર્મિતો ને નવી આશિર્તીનો.

હવે બે દીકાકારોની વાત કરીએ.

ભાવનગરના એક ધર્મલેખકભાઈ નિર્મળ મહેતાના પત્રમાંના મુખ્ય મુદ્દા જેઈએ:

—તેમને લેખના મુખ્ય મુદ્દા ચર્ચાવાને બદલે, ગાંધીજીની

અર્થસાની તેમના જ અનુયાયીઓને હાથે કેવી દેકરી થઈ છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (મારા લેખમાં હમી લીટીમાં આવી વિશેષ નિર્દેશ નથી શું ?) અને ઉમેરે છે કે, ‘ગાંધીજી જ જે વિચારથી ભાંગી ગયા હતા તેને આજે ‘વિચાર’ કહી પૂજવામાં આવે છે. ’ શું આ સાચી દીકા છે ? ગાંધીજી એમના ‘વિચાર’થી નહિ, વિચારની ધર્મ રહેલી દેકરી—વિકૃતિથી અકળાઈ બિચ્છા હતા, એટલી સાદી વાતને કેવી બિલટી કરી રહ્યાં કરી છે ?

—ભાઈ નિર્મળે એનું ખીલું વિધાન કર્યું છે કે, ‘ભારતની સરકાર સર્વોદયને બદલે સમાજવાદને પસંદ કરે છે. ’ અહીં બે વાત વાદ આપવી જરૂરી છે: એક તો, સર્વોદય અને સમાજવાદ વચ્ચે ભારતની સરકારે કોઈ મૂળભૂત વિખવાદ—વિરોધ જોયો નથી, અને પસંદગી કરવાનો સવાલ ભ્રષ્ટા થયો નથી. ખીલું, આજે તો સર્વોદય અને સમાજવાદના સમન્વયમાંથી, ગાંધી અને માકસવાદના સમન્વયમાંથી ભારતીય સમાજવાદ વિકસવાની શક્યતા વધી રહી છે, ત્યારે બંનેમાં આંધ્રલ વિરોધ સમજી જૂની બિલટી ગંગામાં ખેંચાણ વિધાતક જ નથી શું ?

—ત્રીજી વાત: પવલેખક માને છે કે, ‘સર્વોદય’ વિચારમાં યંત્રે અથવા વિમાનનો બદિલકાર થા નોંધ છે; આ વિધાન પૂર્વમુદ્દપૂર્ણ છે. આ અંગે વિનોબા, દાદા ધર્માધિકારી વગેરેનું સાહિત્ય ગાંધી જરુ ઉપયોગી થશે—જાણે એમનાં બધાં મતવ્યો સાથે આપણે સંમત ન થઈ શકીએ, પણ ખોટી રીતે તો રચી કરતા અટકીએ !

—ચતુર્થાં, લેનિનના વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિના સિદ્ધાન્ત અંગે મૂળલેખમાં જે રચનાત છે, તેનો જાણે અભાવે બિલટી રીતે ઉલ્લેખ આ ભાઈના પત્રમાં થયો છે. આ અંકમાં રચી કરેલા મુદ્દા અને મૂળ લેખ ફરી જેઈ જનાથી ગેરસમજ હશે તો દૂર થશે.

—તેજ રીતે, પવલેખકે ગાંધીજીની વ્યક્તિપૂજા, અથવા ‘ગાંધીવિચાર’ જ ઉદ્ધાર કરશે—એવી અધ્યક્ષાનો આરોપેલો સવાલ પણ મૂળ લેખ ને મુદ્દા ફરી જેઈ જતાં નિર્મૂળ થશે. ગાંધીવિચાર ખોતે જ કેવી રીતે વિકસી રહ્યો છે, અથવા

તેની શક્યતા શી છે, જે અત્યંત મહેત્વના મુદ્દા અંગે વધુ...
જે સિચારવા વિનંતિ છે.

તો પછી—પત્રલેખક પોતે જ કહે છે તેમ, એકની
મક્તિ છેડી ધઈ, ‘દરેકમાંથી સારું’ સારું તારવી લેવાનું
ધર્મકાર્ય’ અને અરેખર સરળ ધર્મ જશે...

ભાઈ નિમર્ણ મહેતાને પોતે જ બોધેલા આ માર્ગે
આગળ જવા વિનંતિ છે...

*

‘જનસતા’માં લેખ લખનાર ભાઈ અપૂર્વ મહેતાને
તો આવી કશી વિનંતિ કરવાનીય હિમત નથી. એમણે તો
પ્રક્રીય સાકારીની કસરત કરવાના જોશમાં મૂળ લેખમાંથી
તફાન અસંબંધ રીતે ગાંધીજીને ‘ક્રીષિયો’ અને ‘અમરદાર’
જેવા શબ્દો ઉઠાવી લઈ લેખક ઉપર તકી વરસાવી પૂરો

આનંદ લૂંટી લીધો છે. મૂળ લેખના વાચનારાઓને ભાઈ
અપૂર્વનો આવો પ્રવાસ અલગત કેવળ હાસ્યાસ્પદ લાગશે...
મને તો, વસિક વર્ષ પૂર્વેના પ્રસંગો યાદ આવે છે,
જ્યારે અમે ઉદામો અમારા લેખમાં, ‘ટાલુ નાણું’ ‘સાંઘ
નાણું’ અથવા ‘લખવાનને ખાતર’... જેવા શબ્દપ્રયોગો
‘અવૈતાનિક’ અને ‘અધઃપદ્ધતિ’ બૂઝવા લાગ્યા પ્રયોગો છે,
એવી ચર્ચા કરતા હતા !

આજેય હજી, માકસ અને લેનિનનાં જ મૂળ લખાણો
માં આથીય વધુ ‘અવૈતાનિક’ શબ્દ પ્રયોગો છે એ વાત
યાદ કરાવીને, અથવા તો, ભાષાભ્રમ ‘બૂઝવા’ અને
‘પ્રોલેટારિયેટ’ જેવા ભેદા પાડવા’ એ ચિંતિત છે—જેવા
સ્તાલિનના ઉતારા ટાંકીને જ શુ’ આ ઉદામભાઈ અપૂર્વને
ચરમાવવા રહ્યા ?

ચંદ્રમાઈ બટ્ટનાં પુસ્તકો

૧. વિશ્વધર્મિકાસની રૂપરેખા	૧૫.૦૦
૨. નૂતનશિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન	૧૦.૦૦
૩. મનોવિજ્ઞાનના મૂળાક્ષરો	૬.૦૦
૪. સંસ્કાર જ્યોત	૫.૫૦
૫. જીવનજ્યોતિષરેખા	૩.૭૫
૬. વિજ્ઞાન જ્યોત ભા. ૧ થી ૩	૧૧.૦૦
૭. લોકકાંતિ	૫.૦૦
૮. ક્રાંતિનાં પરિબળો	૫.૦૦
૯. ચીની ઇતિહાસ	૬.૦૦
૧૦. સારું રસ (ખંડ ૧ થી ૩)	૪.૦૦
૧૧. લોકહિતચાલ ખંડ ૧-૨	૧૬.૦૦
૧૨. પૃથ્વી ને માણસ	૩.૫૦
૧૩. અમરિકા શાહીવાદ	૨.૫૦
૧૪. બપ સોવિયેટ	૩.૦૦
૧૫. લોકકિનામ	૧.૫૦

હિંદી

વનમહોત્સવ	૦.૫૦
નવા રાસતા	૦.૫૦
સર્વોદય (૩૫૬)	૦.૫૦
અસાધ્ય	૦.૭૫
સરકાર કેસે ચલતી હૈ ?	૦.૭૫
આવિષ્કારો કહાની	૦.૮૭
અડધી કહાની	૦.૫૦
અપને દેશકી સૈર	૦.૭૫
અરજા નાગરિક	૦.૫૦
જ્યો રૂપિયા અપને કમાયા વહ કહાં ગયા ?	૦.૫૦
ઈન્ડો બમિયે	૦.૭૫
શિક્ષાપાલન (રામજી)	૦.૫૦
કૃષ્ણા સુંદરી	૨.૦૦

સંસ્કૃત સાહિત્ય સૌરભ

૨૪ પુસ્તિકા દરેક રૂ. ૦.૩૭

સમાજ વિકાસ માલા

૬૦ પુસ્તિકા દરેક રૂ. ૦.૩૭

શાળા - પુસ્તકાલયો

તથા વ્યક્તિઓને

રૂપીયા ૧૦૦ સાદી કીમતનાં અમારાં ગુજરાતી સુચિપત્રોમાંનાં પુસ્તકો દેનાર તમામ સંસ્થા તથા વ્યક્તિઓને ખાસ વટાવ આપવામાં આવશે. પુસ્તકો રેલ્વે સ્ટેશન સુધી (રેલ્વેનું બરીને) પહોંચાડવામાં આવશે.

- 'માનવ'ના ગ્રાહકોને -

અમારાં સુચિપત્રોમાંનું કોઈ પણ પુસ્તક દેનારને ૨૫% વળતર આપવામાં આવશે. પોસ્ટે જ રવાનગી અલગ લાગશે.

(આદેશ નંબર જણાવવો આવશ્યક છે.)

આજે જ સુચિપત્ર મંગાવો,

સ્વચ્છ ભેટા રહે!

આ માસિકમાં દર અંકે

* નવાં હિંદી, અંગ્રેજી તથા

* વિશિષ્ટ ગુજરાતી પુસ્તકોના પરિચયો ઉપરાંત યાદી આપવામાં આવે છે.

વાર્ષિક રૂ. ૧૨માં

રૂ. ૮નાં પુસ્તકો ઉપરાંત 'માનવ' (માસિક)

અથવા 'મનીષા' (ત્રિમાસિક) મળશે.

અથવા

માનવ (માસિક) (લગભગ રૂ. ૭-૦૦)

મનીષા (ત્રિમાસિક) (લગભગ રૂ. ૬-૦૦)

પાને લેનારને રૂ. ૧૨-૦૦

માનવના પાંચ યા વધુ

ગ્રાહક બનાવનારને ગ્રાહક

દીઠ રૂ. ૧ વળતર મળશે

૩ થી ૭

વર્ષનાં બાળકોના ચિકિત્સને અનુલક્ષી પાને પાને રંગ બેરંગી ચિત્ર મોઝા યર્ષપઃ બધા પ્રાઈમ પેપર

શિશુ-સંસ્કાર-શ્રેણી

લેખક : રમણલાલ સોની ચિત્રકાર : રવિશંકર પાંડત
કની કથા : (રમતી ગમતી થીલીમાં કકડો) ૦-૭૫
પથુનો કકડો : (પથુઓનો પરિચય કરાવતો કકડો) ૦-૭૫
ગાંધીજીનાં ઉપાણ્યાં : (ગાંધીજીની સુંદર પ્રતિમાઓ) ૦-૫૦
એક હોતા ઉકા : (સંખ્યા પરિચય સાથે) ૦-૫૦
દશ હોતા ઉદર : (બાદબાણીનો પરિચય) ૦-૫૦

રૂપીયા ૩ની કિંમતનો સેટ

ફક્ત રૂપીયા ૨-૦૦માં

[પોસ્ટે જ ખર્ચ ૩૦ નવા પૈસા]

ઘેર ઘેર વસાવી શકાય તે કિંમતે
શરદ્ બાબુની ૩ નવલકથાઓ

સસ્તી જગતના-આવૃત્તિ

દેવદાસ (ભાગીલાલ ગાંધી) ૧-૦૦

વિરાજવહુ (રમણલાલ સોની) ૧-૨૫

પારણીતા (નમીનદાસ પારેખ) ૦-૧૫

આ ૩ પુસ્તકોનો સેટ રૂ. ૨-૫૦માં

(પોસ્ટે જ ૪૦ નવા પૈસા અલગ)

બાળ સાહિત્યના નિષ્ણાત ઓ રમણલાલ સોનીકૃત

નવઘડતર માળા

જગતના મહાપુરુષોનાં

૪૦ છપન ચરિત્રની ૨૦ પ્રસ્તિકા

૧ જરુરુચ : મદમદ પથનંબર	૧૧ ચંદ્રપ્રભ : ચંદ્રોદય
૨ મહાવીર : બુદ્ધ	૧૨ સમુદ્ર : વધ
૩ દેશ પ્રિય : ચૈતન્ય	૧૩ વનતળ : તિલકરાજ
૪ રામચંદ્ર : વિવેકાનંદ	૧૪ રૂચીરાજ : વરદુપાળ
૫ રામચંદ્ર : દયાનંદ	૧૫ નંદિસિંહ : ચીતભાઈ
૬ જાનકી : અવધ્યાનાથ	૧૬ મતાય : શિવાજી
૭ દુષ્કામ : એકનાથ	૧૭ અકબર : રાહજીવંદો
૮ નાનક : સંત કબીર	૧૮ નાનાકુનગીરી : ગરીબી
૯ દિગ્ગજ : દેસાંચુલાસ	૧૯ રાહજીવંદો : ગાંધી
૧૦ મહાત્મા કૃષ્ણ : ગાંધી	૨૦ ગાંધીજી : વલસલમાઈ

આમિરચાન

ચેતન પ્રકાશન શુદ્ધ લિમિટેડ

રામજીમોહનની પોળ : વડોદરા

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઈવટ) લિ.

રામભ મંદિરની પોળ : સરકારી પ્રેસ સામે : વડોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

છોડરની એક વાર્તાઓ

નામાંહિત યોગની પોતે યુદ્ધેલી એક નવલિકાઓ

[પ્રા. મુદ્રણ બિરાદના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૪-૨૫

[નવનસાહિયની એક વાર્તાઓ]

નવતરી ૧૭ વાર્તાઓની પ્રતિનિધિ

એક ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ રૂ. ૫-૫૦

અનુ. : મોખીલાલ આંધી, સુભદ્રા આંધી

[પ્રા. મુદ્રણ ભેષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

આંધી એવ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની ગૌતિક નવલકથા રૂ. ૫-૦૦

માનવીનો રૂપ

હિંદી સાહિત્યની એક કૌટુબ નવલકથા

દે. યજ્ઞપાલ અનુ. : સુભદ્રા આંધી રૂ. ૧-૭૫

શીતેલાં આંધુ

૬૬ સાહિત્યની એક ઉપમા નવલકથા

દે. દુષ્યંત અનુ. : સુભદ્રા આંધી રૂ. ૪-૦૦

નવસર્જન પ્રકાશન

રામભ મંદિરની પોળ - વડોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

શિશુ-સંસ્કાર શ્રેણી

૬૨૬ બાળમંદિર, ૬૨૬ કુટુંબ મંદિર અનિવાર્ય

૩ થી ૭ વર્ષના બાળકોના વિકાસને સંસ્કારી સાથી

૪-૫ વર્ષની પાને પાને ચિત્ર બાકા રૂ. ૬૫૨ ૭૫૨

દે. : રમણલાલ કોની ચિત્રકાર : રવિશંકર પંડિત

૧૬૭ ગુરુક

ફની કથા : રમણલાલ કોની રામીમાં ૦-૭૫

પશુનો કહો : પશુઓના પરિચય દરવતો કહો ૦-૭૫

ગંધીજીના ઉપાખ્યાનગંધીજીની સુ ર પ્રતિબાંધો સાથે ૦-૫૦

એક કોલો ઉદો : સંખ્ય - પરિચય ૦-૫૦

૬૬૬ કલો ઉદો : બાળકોના પરિચય ૦-૫૦

સમાજશિક્ષણ શ્રેણી

બાળક તથા પ્રોટો માટે જ્ઞાનઅભિજ્ઞાની પ્રેક્ષક કથાઓ

તિનસિંગ : હિમાલયવિજેતા : રમણલાલ સે ની ૦-૫૦

શુભન મંગ : બોલ પ્રવાહી ૦-૫૦

નાદો પોલો : સાદસિક પ્રવાસી : ૦-૫૦

મોરી કુચી : મહાન પેશ ગિક નારી : સુભદ્રા આંધી ૦-૫૦

નરકીટ : મહાન મેલિકા ૦-૫૦

લેલન કલાર : મહાન વિદુષી અંધ નારી ૦-૫૦

કીમિયાગર, કમીર

પ્રતિનિધી પાતાલ યુદ્ધમાં પ્રવેશનાર શ્રેષ્ઠસર કમીર તથા

બાળકોની આંધુ : રોમાન્સ જ્ઞાનવિશ્વ નવી દહાણી

દે. : રમણલાલ મોય રૂ. ૩-૦૦

પ્રવાણત પ્રેમ

અભિનવ પ્રભુની મોલિક નવલિકાઓ

[બીજી આંધી] રૂ. ૩-૫૦ દે. : મોખીલાલ આંધી

ગુહપ્રવેશ

રમણીય રૂપરૂપિની મોલિક નવલિકાઓ

દે. : પ્રા. મુદ્રણ ભેષી રૂ. ૨-૭૫

[શ્રી ગુલામદાસ ઓડરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

દિલની વાત

પ્રવાણતના યોગ પ્રવાણત પટેલની કૌટુબ નવલિકાઓ રૂ. ૩-૫૦

છન કિરોતો

મહાન આંધુની યુગમરવતી નવલિકાઓ

પૂલ દે. : પ્રા. મુદ્રણ ભેષી રૂ. ૭-૫૦

વેલવનની વિષ

વૈષાઈયુગના પતનમાળની મોહાઈ નાટક

દે. : રમણલાલ કોની રૂ. ૩-૦૦

સાહિત્ય ગીતાંસા

શ્રી વિષ્ણુપદ ભાષાવૈજ્ઞેય રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસપ્રમથ

[શ્રી રામપ્રસાદ બેળી તથા શ્રી નરેન્દ્રિન્દ્ર રવેના પ્રવેશક સાથે]

અનુવાદ : પ્રા. મુદ્રણ ભેષી રૂ. ૨-૫૦

વિજ્ઞાન-વિકાસ શ્રેણી

એણી ૧લી

અધરની મુસાફરી (૩૩ ચિત્રો) ૧-૨૫

અરસોડાની મુસાફરી (૨૧ ચિત્રો) ૧-૨૫

કેટલા વાગ્યા ? (૧૬ ચિત્રો) ૧-૨૫

એણી ૨લી

માડામાંથી મોટર (૨૦ ચિત્રો) ૧-૦૦

હોડીમાંથી આગબોલ (૧૫ ચિત્રો) ૧-૫૦

અમતવિકારી ઓરોપેલન (૧૫૫૨ ચિત્રો) ૧-૫૦

એણી ૩લી

યમ સામે લડાઈ (આર.બી. વેલ્ક) (૨૬ ચિત્રો) ૧-૨૫

શયતાનના સાસાત્કર્યમાં (કોરાણી કથા : ૪૫ ચિત્રો) ૨-૨૫

વિજ્ઞાનચાત્ર (વિજ્ઞાનનો વિશ્વસ) (૨૬ ચિત્રો) ૨-૨૫

[કુટુંબીવાળાં પુસ્તકો સરકારી વિશ્વવિદ્યાલયોએ

શરત વાચન માટે માન્ય કરેલાં છે]

‘કુમાર’ના સિદ્ધકર્ત લેખક ડૉ. શિવપ્રસાદની કલમે

પૂજાને પાછો (૫૦ ચિત્રો સાથે) ૩-૦૦

[૫૪૭ થીઓનો અદ્ભુત વિશેષતાઓની સ્પષ્ટતા સાથે]

‘પહેલું’ સુખ તે ભલે નથી (આર.બી. વાગેશી) ૧-૫૦

[બીજા નવલકથા પ્રવેશના આવાજો સાથે]

अन्य वसाववा योग्य

यूट्रेडुं हिंदी साहित्य

विपन्यास : कदांनी

कर्मभूमि	प्रियंवद	१.००
कायाधर्य	"	७.००
प्रगन	"	४.००
जोदान	"	४.००
सेवासदन	"	३.००
प्रियाश्रम	"	४.००
कौन	"	२.००
प्रामेय्यवनकी कदानियां	"	२.००
प्रियंवदकी श्रमश्रिष्ट कदानियां	"	३.००
हिन्दीकी आदर्श कदानियां	"	१.५०
प्रिय पथीसी	"	३.००
नारी ज्ञानकी कदानियां	"	२.५०
टोल्स्टोयकी कदानियां	"	२.००
गीतांजलि	रविन्द्रनाथ टागोर	३.००
मासी	"	१.५०
धर और व्यावर	"	३.५०
कुरानी पञ्चक व्यावर	"	२.००
आकधर (नाटक)	"	०.१२
रवीन्द्रकथा	"	२.००
रवीन्द्रकादशी	"	२.००
रवीन्द्र कथाकुंज	"	१.७५
नीरम और मार अभ्यास	"	२.००
रवीन्द्र कविता कानन (कविता)	"	१.००
जलमंथ	"	१.७५
रवीन्द्र साहित्य (२६ खण्ड) :	प्रत्येक	२.२५
तीन विपन्यास	सत्यव्यं	२.२५
अस्मिन्	"	४.५०

श्रीकान्त	"	१.००
अन्यवनकी कदानियां	"	१.२५
आत्मकथा-धरत	"	२.००
प्रांय कदानियां	"	१.५०
इत्ता	"	१.५०
नारीका सत्य (निबंध)	"	१.५०
धरत केनारी पान	"	४.५०
धरत-साहित्य (३३ खण्ड) :	प्रत्येक	१.५०
कल्याणी	नेनेन्द्रकुमार	२.००
सुनीता	"	२.५०
त्याग-पत्र	"	१.२५
नेनेन्द्रकी कदानियां (सात खण्ड)	प्रत्येक	३.५०
साहित्यका श्रेय और प्रिय (निबंध)	"	७.००
काश, प्रेम और परिवार	"	२.००
आनंद मठ	जकिमयं	२.००
भूषासिनी	"	२.००
कृष्णकान्तका निख	"	२.००
सीताराम	"	२.००
राजसिंह	"	३.००
रजनी	"	२.००
कथास कुंआ	"	२.००
दुर्जयनहिनी	"	२.००
यन्त्रोपर	"	२.००
विप-वृक्ष	"	२.००
मुगवांजुरीय	"	०.५०
देवी शोधरानी	"	२.००
धन्वरा	"	१.००
राधारानी	"	०.५०
तिली	जयशंकर प्रसाद	४.००

આંધી	જ્યોત્સ્ના અસાદ	૨.૦૦	ચન્દ્રગુપ્ત	દિનેન્દ્રલાલ	૧.૭૫
દિવ્યા	ચણપાલ	૪.૦૦	દુર્ગાદાસ	"	૧.૨૫
દેશબોધી	"	૫.૫૦	નરેન્દ્રા	"	૧.૫૦
અભિચંપત	"	૨.૦૦	ભારત-રમણી	"	૧.૫૦
પિંજરેકી ઉડાન	"	૨.૫૦	ભીષ્મ	"	૧.૫૦
મનુષ્યકે રૂપ	"	૬.૦૦	મહારાણી-પ્રતાપ	"	૧.૫૦
ગુપ્તને કથો કહા ચા મેં એકર હું	"	૨.૫૦	મેનાડ-પતન	"	૨.૨૫
ચાર કહાનિયાં	સુદર્શન	૩.૫૦	શાહજહાં	"	૧.૭૫
સુદર્શન-સુમન	"	૩.૫૦	સીતા	"	૧.૫૦
પ્રેમ-સુભરિન	"	૨.૨૫	સુધેક ધર ધૂમ	"	૧.૨૫
સુદર્શન-સુધા	"	૩.૫૦	સિંદુલ-વિજય	"	૦.૫૬
બચ્ચોકા દિતોપદેશ	"	૧.૦૦	ભારત-દુ	શેઠ ગોવિંદદાસ	૨.૦૦
સ્વતંત્ર સોહરાય	"	૧.૦૦	દો નાટક	"	૧.૫૦
સિતારોંકે બેલ	ઉપેન્દ્રનાથ અરક	૩.૫૦	સેના-પથ	"	૧.૦૦
ગિરતી દિવાદે	"	૧૦.૦૦	દુઃખ કથો	"	૨.૫૦
અંકુર	"	૨.૦૦	આઠ એકાંકી	"	૧.૫૦
બુદ્ધાઈકી શામકા ગીત	"	૩.૭૫	તીન એકાંકી	"	૧.૦૦
મેરો મેરા હુમન	"	૩.૭૫	ચાર એતિહાસિક એકાંકી	"	૧.૫૦
પરજીય	કૃષ્ણચંદ્ર	૪.૫૦	અગતચતુ	જ્યોત્સ્ના અસાદ	૧.૫૦
જમ એત જમે	"	૨.૭૫	સ્કન્દગુપ્ત	"	૧.૫૦
ગુર્જાનકી કેલિયાં	"	૬.૦૦	ચન્દ્રગુપ્ત	"	૩.૦૦
રેતકા મહલ	"	૩.૫૦	જનમેજય કા નાગયત્ર	"	૧.૨૫
ઉલ્લાં વૃક્ષ	"	૩.૦૦	વિશાખા	"	૧.૫૦
એક ગણિકા આત્મકથા	"	૩.૦૦	રાજ્યશ્રી	"	૧.૦૦
પ્રાંચન પતે	"	૫.૫૦	પ્રવરવામિની	"	૧.૦૦
અન્યાં જનપતિ	"	૩.૦૦	એક ઘૂંટ	"	૧.૦૦
ગરજનકી એક શામ	"	૩.૦૦	કામના	"	૧.૫૦
પૂરે ચોંકી રાત	"	૨.૦૦	કર્ણલા	પ્રેમચંદ્ર	૪.૫૦
અમદાવાદ	"	૩.૦૦	મેમ્મી વેદી	"	૦.૭૫
સ્વરાજ્યકે ૫૦ વર્ષ બાદ	"	૩.૦૦	ચન્દ્રદાર	"	૧.૫૦
ફેલે ઓર પચ્ચર	"	૨.૭૫	હોરી	"	૧.૫૦
સુખંડે હોતી ઠે	"	૨.૫૦	સિક્કન્દર	સુદર્શન	૧.૫૦
ગોપી	"	૨.૫૦	ભાગ્ય-ચક્ર	"	૩.૦૦
એક એત એક પ્રથમ	"	૩.૫૦	અંજના	"	૨.૫૦
	નાટકે		વરમાલા	ગોવિંદવલ્લભ પન્ત	૧.૫૦
અહલ	દિનેન્દ્રલાલ	૧.૨૫	રાજચક્ર	"	૧.૨૫
ઉસ પ્રાર	"	૧.૭૫	અંજૂરકી બેટી	"	૨.૨૫

Russian Literature

Mother (Maxim Gorky)	2-56
My Childhood "	1-12
My Universities "	1-12
My Apprenticeship "	1-69
Foma Gordeyev "	2-61
Literary Portrait "	1-56
Five Plays "	2-56
Articles & Pamphlets "	1-87
The Artamonova "	2-25
Tales of Italy "	1-31
Selected Short Stories "	2-25
Tales of Sevastapol (Tolstoy)	2-25
The Cossacks "	1-50
Childhood, Boyhood & youth "	3-00
Three Short Novels (Turgnev)	1-10
Rudin "	1-7
A Hunter's Sketches "	2-81
Short Novels & Stories (Chekhov)	2-56
Cherry Orchard "	0-56
Evenings Near the Village Dikanka (Gogol)	2-25
Taras Bulba (Dostoyevsky)	0-75
Poor Folk "	1-25
The Insulted & Humiliated "	3-37
Dubrovsky (Pushkin)	0-56
Captains Daughter "	1-31
Judas Golovlyov (Shehedrin)	2-55
Tales from Saltykov "	1-37
Virgin Soil Upturned (Sholokhov)	3-00
The Garnet Bracelet (Kuprin)	2-62
Citadel (Cronin)	3-19
Modern Comedy (Galsworthy) 3 Vols	6-00
Forsyte Saga "	6-37
Treasure Island (Stevenson)	2-00
Hero of our Time (Lermontov)	1-87
On Education	
Road to Life (Makarenko) 3 Vols	4-50
Learning to live "	2-55
Book for Parents "	2-12

Available with

Chetan Prakashan Grih Ltd.,

Ramjee Mandir Pole: Baroda

PHILOSOPHY : POLITICS : ECONOMICS :

Capital Vol I (Marx)	2-94
Capital Vol II "	2-25
Holy Family "	2-12
Articles on India (Marx)	1-25
Monestic View of History (Plekhanov)	1-31
Marx Engels Selected works (2 Vols)	4-50
Poverty of Philosophy (Marx)	0-94
Dialectics of Nature (Engels)	1-25
Marx-Engels Marxism (Lenin)	1-88
Materialism & Empirio Criticism (Lenin)	1-88
Selected Philosophical Works (Herzen)	3-00
" " (Dobrolyubov)	3-00
" " (Chernyshevsky)	3-00
" " (Belinsky)	3-20
Anti Duhring (Engels)	2-81
Lenin Selected Works (2 Vols)	7-50
Dialectical Materialism (Maurice Cornforth : 3 Vols)	9-12
Stalin Era (Louise Strong)	3-00
Giant in Chains (Barrows Durham)	3-00

Science Books

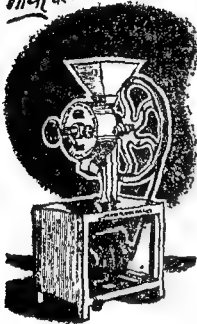
Paths of Science	2-56
Painless child Birth	0-12
Cancer	0-37
Origin of Life	0-37
Malaria	0-19
Asthma	0-37
Tissue Therapy	0-19
Pavlov Life & Works	0-75
Selected Works (P. Pavlov)	3-50
Essays on the Patho-Physiology of the Higher Nervous Activity	2-88
Lomonosov	0-44
Mendeleyev	0-44
Timiryazev	1-12

Children Books

Do You Know (M. Illin)	2-50
Ukrainian Folk Tales	1-50
Bulgarian Folk Tales	1-50

આપના માટે
માયા ધર્યા પડાય છે તમને વિગતો
ધરો

આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે
આપની જાણ થાય છે કે આપણે આજે

ॐ

સ્વાસ્થ્ય

એન્ટીબાયોટિક એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપની લિ.
૨૦૧૧, બહુચરણ એન્ડ પાટિલ

કાગળ અને પૂંકા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, જુદાં જુદાં લખાણો,
ખતપત્રો, ખાતાવહી, પેકીંગ પેપર્સ અને
રેપીંગ પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ બોર્ડ,
આર્ટ કાર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકાર્ડ
વગેરે માટે મળે :

**ચીમનલાલ પેપર
કંપની**

સર્વ શ્રેષ્ઠ જાતનાં
કાગળ અને પૂંકાની
આયાત કરનારાઓ

અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિ.ના

મુખર્જી ઈનાકા (ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર સિવાય)
માટેના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો

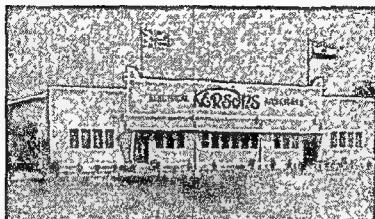
બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ પ્રિન્ટીંગ,
હોર્નબી રોડ, કોલ, મુખર્જી-૧.

ફોન :

૨૬-૩૨૩૨

તાર :

SELECTION

HOME OF QUALITY ELECTRICAL ACCESSORIES

General
Electrical Industries...
Manufacturers of:
SAFETY ELECTRICAL WIRING & EXTENSION APPARATUS,
FLUORESCENT EQUIPMENTS AND RELATIVE METAL PARTS.
113/B, NEW PRABHADEVI ROAD, BOMBAY-28.
Phone No. 4055 Tele. Add. "ELEVENTH Qtr"

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N. Gujarat, Saurashtra
& Kutch:-

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1.

Telephone : 4055

Telegrams : "Vidipatel"

Our Principals :-

Messrs : Kirtikumar Electrical Corporation

Direct Importers & Wholesale Dealers in Everything Electricals.

12, Tavawala Bldg., Lohar Chawl; P. O. Box : 2000

PHONE { Office : 29594
Resi : 42689

BOMBAY-2

Grams : "KIRTICORP."

પ્રતાપ પેનના ડીવર્સન
અગત્યની બહારાત

પ્રતાપ પેનના ભાવેમાં કોઈ પણ જાતનો ધટાડો
કરવામાં આવ્યો નથી.

સન-૧૯૫૮માં કાર્મિયાનાક ટ્રેડીંગ કું. (આન્ય સોરાષ્ટ્ર સ્ટોર્સ)
અમારા એજન્ટ નથી.

કંપની પોતાનું કાર્યકાજ પ્રપરેક્ટ ડીવર્સ સાથે કરે છે.
તે દરેક પચવહેવાર કંપની સાથે સીવો કરવો.

પ્રતાપ પેનો

૪

સાઈઝમાં મળશે

બીબી, જીનીયર, સીનીયર, મજર

દરેક સાઈઝમાં

૫ પ્રકાર

WB, WM, BB, BM, BT.

WB, બેન્ડ વગરની કાળી WM, બેન્ડ વગરની ચોટકડ

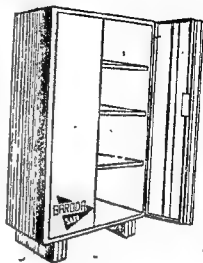
BB, બેન્ડવાળી કાળી BM, બેન્ડવાળી ચોટકડ

BT, બેન્ડવાળી દ્વાનસપરંત

બનાવનાર : (વૈશ્વકર્મા પેન કું.)

રસીકોન : ૨૮૪૮

ખરીદવા, વડોદરા

બરોડા

સેફ કંપની

*

ફાયરપ્રુફ તિલેરીઓ, સ્ટીલના કેબીનેટ, ટેશબોક્સ
જાંબી જાતનાં લીવરવાળાં તાળાં, ઘર-તેમ જ
ઓફિસ અને હોસ્પિટલ અંગેનું અપ-કુ-ડેડ
સ્ટીલ ફરનીચર બનાવનાર
અને વેચનાર.

શો રૂમ કોઠી સામે,
વડોદરા

V. D. MISTRY
CHANASMA

ટૂંકમાફેનાં પ્રખ્યાત
તાળાં અહિંથી મળશે.

ધી બરોડા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કુ.લિ.

☆

ફેબ્રી શાટિંગ

પોપલિન

પ્રિન્ટેડ ઓર્ડર

પ્રિન્ટેડ વોયસ : મલમલ

પગેરે

☆

પોસ્ટ બોક્સ નંબર : ૧૨૧૬૨૧

[ચિત્ર : મણી]

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન જાત

નવતર શ્રુતિ કાપડ

ચોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વામલ, દોરિયા,

લોંગકોટાથ

ટવીલ-અમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

નવજીવન

નવીન જ્ઞાત

નવીન જ્ઞાત

નવજીવન મુદ્રક કાપડ

ચોપલીન, સાડી,

મલમલ, ઘેતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલાથ

ટવીલ-અમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

[ચિત્ર : ખડી]

માનવ

માનવીય ગૌરવની મુક્ત પ્રતિષ્ઠા અપાતુ માસિક

સંપાદન : લોગીલાલ ગોંધી

૧૯૫૮
માર્ચ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
રામજી મહિરની ધાજ : વડોદરા

કેતન : ૧૯૫૮

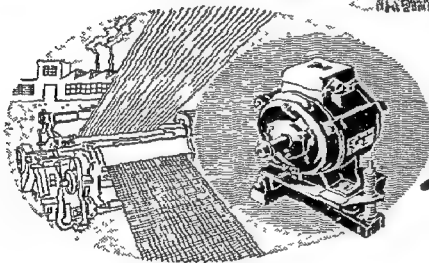
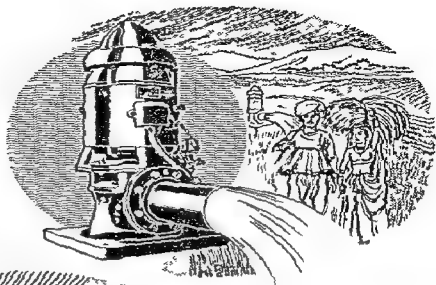
૩

કાર્લ માર્ક્સ : (વિશ્વાંગલિ)
આધ્યમુખારક મહિતાણ (ગુરુ દેવનધારા)
માનવનો વિસાધ (પ્રસંગયા)
હોકરે કેંકાયલાગ્યોતો અદનો સાધી (પરિચય લેખ)
જનપથ (અવહાર-કર્મ, વ્યવહાર-કર્મ, વ્યવહાર-ધર્મ)
સામ્યકય (કલ્પિકા)
માનવમાર્ગ (ચિનન લેખ)
હરનાં ફરતાં ર. મ. રા. (રવિશંકર રાવળની રીમ્પય)
પતિતપાવના પૃથ્વી (સંગીતરૂપક)
પ્રજા-પ્રજાની મૈત્રી (પરિચય)
વિજ્ઞાન (પરિચય-સિદ્ધિ)
આસ્વાદ (કવિતાનો, વૃક્કદની કલાનો)
પ્રવૃત્તિ ને પડઘા (સાંસ્કારિક પ્રસંગોધ)
ચરદીવસ (પારિઃ ૨૧. મોતીબાઈ અમીન)
બસે પ્રગટયાં (અંબેદ મંથા)
નરું વાચન (ગુજરાતી પ્રકાશનોનાં અવલોકન)

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છુટક ૦-૬૨ ન.પૈસા (૧૦ આર્
[પરિચય સિલિંગ ૧૫]

ધન-પ્રાપ્તિ કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી—

એ
પંપ પર સવાર
થઈને આવે છે.

અને
મોટર પર પાણી !

માર હોલ દરગાઈને અને
સેન્દ્રીકુચલ પંચ તથા દરેક
પ્રકારની વિદ્યુત મોટરનું
વિશ્વાસજનક પ્રાપ્તિ સ્થાનઃ

"QUALITY IS OUR CREED"

જ્યોતિ લિમિટેડ
વડોદરા-૩.

વડોદરા જિલ્લાના એન્ડ

મેસર્સ મહેન્દ્રકુમાર એન્ડ કંપની, લાહેરીપુરા ન્યુ રોડ—વડોદરા

માનવ

માનવના અંતઃકરમનું અભ્યાસ

માનવનો આ ઉભો અંક પ્રગટ થાય છે.

શુભરાતના સામયિકોએ 'માનવ'ને આપેલા ઉમળકાભર્યા
આવકાર (અંક : ૨માં છાપેલ)થી આપ પરિચિત છે.

માનવના પ્રયાસોનો આપને હવે ખ્યાલ આવ્યો હશે જ

- માનવીય મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા
- સર્વોચ્ચ અનુભૂતિઓનો આસ્વાદ
- વિવિધ અભ્યાસ, માહિતીઓ અને પરિચયો
- તથા સ્વતંત્ર સ્વસ્થ વિચારધારા દ્વારા

માનવ

નવાયુગનું મોડર્ન વિન્ડુ અનવાની અસિલાખા સેવે છે.

વિજ્ઞાપિ

આ અંક મળી જતાં આપ આઠક તરીકે નોંધાય જઈ
મ. ઓ. કરશે? છતાં

અમે આપને ફરી અઠવાડિયામાં ચાલતી લખીશું :
જવાબીકાર સાથે : આપના જવાબની અપેક્ષા રાખીશું.

આપના અચૂક સહકારની અપેક્ષાએ—

માનવ મળવાનાં સ્થળ

શ્રી ન્યુઝ પેપર માર્ગદર્શિકા (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

ટીનવાળા બિલ્ડીંગ, ત્રિભુવન રોડ : મુબઈ

એ. આર. શેઠની કું. (છુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુબઈ-૨

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. (છુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુબઈ-૨

એન. એમ. ઠક્કરની કું. (છુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુબઈ-૨

આર. આર. શેઠની કું. (છુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુબઈ-૨

ગાંધી સાહિત્ય મંદિર (છુકસેલર)

હવાડિયા ચક્રો : સુરત

સુરત છુક સ્ટોલ (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

સુરતનાં પુરી ભાગેશ : સુરત

પુરતકાલિય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

ટાવર રોડ : વડોદરા

ગુજર પ્રથમલ કાર્યોલય (છુકસેલર)

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય-સંઘ લિ. , ,

ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ

સ્વામી પ્રકાશન યુલ્ડ , ,

રીલિફ રોડ : અમદાવાદ

વિજય સ્ટોર્સ (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

રેલવે રોડ : આણંદ

સી. સી. પટેલ (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

રેલવે રોડ : નરિયાદ

વક્તવિ વિદ્યાનગર કન્ટ્રીબુટર્સ કો-ઓપરેટીવ

વક્તવિ વિદ્યાનગર : આણંદ

એ. જી. વોરા એન્ડ કું. (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

ટાવર પાસે : વડોદરા

નટુ શાહ, ગોલવાડ, નવસારી

કાંતિલાલ સોમાલાલ ખત્રી (ન્યુઝ પેપર એજન્ટ)

રતનપોળ નાકા : અમદાવાદ

સસ્તુ હિતાબધર

રીલિફ રોડ : અમદાવાદ

રમણિક મેઘાણી

અમરતલા સ્ટ્રીટ : હલકેરા

માનવ

[માસિક]

બહેરખબરના દર

૫૬૬ રજુ ૩૧. ૮૦

૫૬૬ રજુ ૩૧. ૮૦

૫૬૬ રજુ ૩૧. ૧૨૫ (બે રંગમાં)

સાદું આપું પાતું ૩૧. ૧૦

સાદું અડધું પાતું ૩૧. ૩૫

ગાંધી : " ગાંધીવાદ એવી કોઈ ચીજ નથી; દુઃ મારી પાછળ કોઈ સંમદાય છે. જવા ઉચ્છેદો નથી....."

માર્કસ : " એક વાત નથી કે દુઃ મારક સવાદી નથી....."

માર્કસનાં જીવનકાલમાં ગાંધી-જીવનકાલની જાણી જતાં આજનાં અભ્યુદયને અનુકૂળ નહું જ સમાયજી સળંગવાની શક્યતા શું પાડી ચૂકી નથી ?

કાર્લ માર્કસ : સિદ્ધિ ને સમસ્યા

૧૮૫૮નાં માર્ચની ૧૪મી : જગતની એક મહાન વિશ્વિત—કાર્લ માર્કસનો ૭૫મો નિવાર્ય દિન છે.

એના જન્મને આવતાં બે માસમાં ૧૪૦ વર્ષ પૂર્ણ થયે.

ઇતિહાસકારોએ એને ઇતિહાસિક સમાજવાદનો પુરસ્કર્તા કહેવાય છે; એના અનુયાયીઓએ એને જગતની અમલવાળી જનતાનો પથગામ ગણી પૂજ્યો છે; ને એના દીકારોએ સુદ્ધાં, ગમે તેટલો કઠોર વિરોધ છતાં, એની સર્વોત્ક્રમ અસાધારણ પ્રતિભાને અચૂક અંગ્રહિ અર્પી છે.

આજે જગતની લગભગ અર્ધી વસ્તી ધરાવતાં રાષ્ટ્રોમાં માર્કસની પ્રેરણાને અનુસરવાનો દાવો કરતી રાજ્ય સત્તાઓ ઉસ્તિ ધરાવે છે; અને જગતના કેટલા કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો જ નહિ, સમાજવાદી દળો, માર્કસ પછીના માર્કસવાદી સિદ્ધાંતો અને આચારો અંગે ઉચ્ચ મતભેદ ધરાવતાં છતાં, આ આજ પુરુષની પ્રેરણાને અંગ્રહિ અર્પતા રહ્યા છે.

આજે તો ભણે, જગતની મોટાભાગની વસ્તુ માનવતા—ભારત સહિતની—સમાજવાદનો રાહ અપનાવી રહી છે.

એટલું જ શું કામ ? ગાંધી વિચારધારાના પંથે પળેલી સર્વોદયી ક્રાંતિ પણ આજે તો છુદ્ધ, શંકર અને ગાંધીની સાથે માર્કસની વિચારધારાનો સંગમ સાધી રહી છે.

કશી જ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે—

૦ માર્કસના સિદ્ધાંતોને પ્રગટ થયે ૧૧૦ વર્ષ વીની ગયા છતાં, એની પ્રેરણા આઘમી નથી.

૦ ઔદ્યોગિક યુગના આરંભથી વર્તમાન સમાજની સમસ્યાના ઉકેલમાં અને નવ સમાજના ધાર્તરમાં એનો ફાળો અપૂર્વ અને વિરલ રહ્યો છે.

પ્રતિભાના પલકારા

૧૮૧૮ના મેની ૫મી તારીખે ટ્રિયિયા (જર્મની)મા એક યહુદી કુટુંબમાં તે જન્મ્યો હતો.

૧૭ વર્ષની ઉંમરે હજી મેટ્રિક થઈ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો છે ત્યાં તો ગાનની કોઈ અદ્ભુત લાગી એને લાગી ચૂકી છે. સર્વસાધારણ રોજીદા મોઝાર્ટોનો, સુખસગરો, અને સામાજિક સંસ્પર્શથી અલિપ્ત બની, રાત ને દિવસ ગ્રીક અને લેટિન લખાણોના ભાષાંતરમાં, તત્ત્વજ્ઞાનના અને કાવ્યના સાસ્ત્રના અધ્યયનમાં, તથા ધૌકગ્રંથ કવિતા લેખનમાં (કવિતા કે મથો જેટલી!) અને પોતાના દિમાકમાં સમુદ્રની જેમ જીજ્ઞાસા વિચારોને વ્યવસ્થિત કાગળ ઉપર ઉતારવાની પ્રયત્નમાં એ ગળાબુડ રમ્યો પચ્યો છે.

૧૯ મે વસે તો એણે 'કાન્ટ'ના સિદ્ધાંતોનો ઉન્કાર

કરી 'હેગલ'ની ફિલમ્સની પાઠ્ય એવું તો 'યુકાલી દીધું' છે કે કાપદાનો એનો મુખ્ય અભ્યાસ પણ અધ્યત્વે લટકી ગયો છે; અને દીકરો અગ્રેષ્ઠો પારિસ્કર અથવા અમલદાર થશે એવી પિતાએ સેવેલી આશાઓ પર એ પાણી ફેરવી રહ્યો છે. પુત્ર તો સત્યની શોધમાં મગ્ન થયે છે—સુખસમગ્રની નિરાંતની છાંયડીનું એને આકર્ષણ જ નથી !

૨૪ મે વરસે ફિલમ્સમાં પી. એચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી એણે પ્રાધ્યાપકના પદ માટે અરજી તો કરી; પણ બુશિયન યુનિવર્સિટીમાં 'અધ્યક્ષ'મંતિવાદી (કન્વર્સિસ્ટ) પંડિતો સિવાયના સ્વતંત્ર વિચારકો માટે સ્થાન ક્યાંથી ?

અને માફસે જીવનવ્યવસાયનો આરંભ રેવરેન્ડ—ફાલોન્સ પત્રકાર તરીકે કર્યો...બાદ, 'ફાર્થિનસ એડિટર' નામના એક ઉદામ અખબારનાં સંપાદનમાં બે વરસ ગાળ્યાં. આ દરમિયાન એને પોતાના અગ્રગણ્ય એકાંગિતા અને અધુરાપણ સાલવા માંડ્યું. અને અર્થશાસ્ત્ર તથા સમાજવાદી સાહિત્યના સર્વાંગી અધ્યયનમાં તે તન્મય બની ગયો.

જમાનાની વેદના

૨૫ વર્ષની વયે તો તે ચૂસ્ત સમાજવાદી બની ચૂક્યો હતો. જમાનાની વેદનાં જોણે પી લીધી હતી !

- માકસ' જોઈ રહ્યો હતો :

* મૂડીલર માનવીઓના હાથમાં ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો છે; ને એમની શોષણ યથાક્રમ હંમેશા માનવીઓ નિતનિત પિસારી રહ્યાં છે. અગાઉના જમાનામાં માલિક અને શ્રામ, સામંત અને એના અર્ધ શ્રામ સર્ક વચ્ચે સીધા માણસ તરીકેના સંબંધ હતા, એના ભરણ પોષણની અને જીવનરની જવાબદારી માલિકની હતી.

* ત્યારે, આ હંમેશાં ઔદ્યોગિક કામદાર ખંસે ઉત્પાદનનાં પોતાનાં સાધનો નથી; એને કોઈ સ્વતંત્ર ઈચ્છા જેવું નથી, એનાં માલિકનેય એ યોગ્યજોતી નથી; માલિકને માથેય એની કોઈ કશી જવાબદારી નથી ! જે યંત્ર ઉપર તે કામ કરે છે એ યંત્રનો જ એક ભાગ જેવો, એના જ એક નિર્જીવ હાથ જેવો બની ગયો છે ! ન્યાત ભત, ધર્મકોમ, સ્ત્રી પુત્ર, વૃદ્ધ બાળક-બધા બેઠા જુસારી જઈ તે કેવળ શ્રમ વેચનારો બની ગયો છે. માનવીની શ્રમશક્તિ કોઈ

આનંદ, કોઈ સન્માન, કોઈ જીવનરસની પ્રવૃત્તિ નહિ, કેવળ ચોટી સારૂ ફરજિયાત વેચવાની બજાર ચીજ બની ગઈ છે—જેમાંથી માંડ પોતાનું ભરણ પોષણ કરી શકે, વંશવેલો ચાલુ રાખી શકે; એથી વિશેષ બદલો મળવાની કદિ શક્યતા નથી. ઉપરથી, આત્મી કાલની તો કોઈ ગેરડી નથી જ નથી !

* ખુદ દાકતરો, વકીલો, પાદરીઓ, કવિઓ અને વૈજ્ઞાનિકો સુધાં પમારદાર મજૂરોની દશામાં હસેલાઈ રહ્યા છે !

વધુ નિરીક્ષણ કરતાં એને જણાયું :

* જ્યાં જ્યાં મૂડીવાદ સત્તામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં તેણે નિર્દયપણે તમામ માનવીય સંબંધોનો નાશ કર્યો છે. નમ સ્વાર્થ અને હૃદયમથન 'રોકડ વ્યવહાર' માનવી માનવી વચ્ચેના સંબંધોને સેતુ બની ગયો છે. પુરાણી યુગનાં પવિત્ર લક્ષણો—બી દાક્ષિણ્ય અને કુદરતી લાગણીઓને સ્વાધીન મજૂરીઓની ટિમનદીઓમાં ડુબાડી દેવામાં આવ્યાં છે. વ્યંગિગત ગુણ-ગોરવને બનરૂં સોદા ખરીદીની ચીજ બનાવી દીધી છે : અને શોહાએ સૈકાંઓના સંઘર્ષો અંતે પ્રાપ્ત કરેલી મહામૂલી અસંખ્ય સ્વતંત્રતાઓને સ્થાને બેદામ મૂલ્યરહિત એવી એક માત્ર વેપાર-ઉદ્યોગની, બંદકી શોષણની જ આગાહી રહી ગઈ છે !

* માનવ ગુણો અને સિદ્ધિઓ—પ્રેમ, આત્મા ને વિશ્વાસ આદિ—સૌના આજે વેપાર થઈ રહ્યો છે ! આખો મૂડીવાદ જોણે ભરચક સડાનો, સાર્વત્રિક ફશવતખોરીનો મુગ બની ગયો છે...તેમાં આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક મૂલ્યો, માનવીય મૂલ્યોની કોઈ પ્રતિષ્ઠા રહી નથી !

ટૂંકમાં—મૂડીવાદે આજ પૂર્વેના તમામ વાધાઓ ચીરી નાખીને ખુલ્લા નિર્લજ્જ સીધા અને પાશવી શોષણને પ્રતિષ્ઠા આપી છે.

ટૂંકમાં—મૂડીવાદી સમાજ રચનામાં માનવીનું સર્વથા અમાનવીકરણ થયું છે...માણસ અને એની માણસાઈ દેવળ બન્યું ચીજ 'કોમોડિટી' બની ચેલે છે !

માનવ સુક્તિનો આર્થ દર્શા

આ બધાંથી ઊઠીને માકસ માનવીની પુનઃપ્રતિષ્ઠા

કચ્છના ખોજમાં જોડો જોતરે છે : 'ક્રાંતિકારી હોયું એટલે કે મૂળમાં જોતરું, અને મૂળ એટલે માનવી પોતે !'

અને માનવીની સર્વોચ્ચ સુકિતનો રાહ તેને વર્ગવિહિન સમાજવાદમાં દેખાયો—જેમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર સમાજની માલિકી હશે ; શોષક અને શોષિત વર્ગોની હથાતી જ નહિ હોય.

તેનો એવો દઢ મત બંધાયો કે—

એક વાર આર્થિક પાયામાં પલટો થઈ જતાં નૂતન સંસ્કારિક-સામાજિક-નૈતિક ઇમારત ખડી થઈ જશે. નવો સમાજ આ ધરતી પર રચાશે; જેમાં—

‘પ્રત્યેક વ્યક્તિને સ્વતંત્ર વિકાસ સૌતા સ્વતંત્ર વિકાસનો રાહબર અને ‘એયુ’ સંગઠન અસ્તિત્વમાં આવશે...માનવી માનવી વચ્ચે નવો એકરસ જમશે, નવી એકવાકચતા સ્થપાશે.

માનવીનું નિષ્કલ્પ કરનાર રાબતસંસ્થાનું સ્થાન વરુએ-ની સુવ્યવસ્થા સ્થાપનાર સંચાલન તંત્ર હશે.

અને અતે, સંપૂર્ણતાઃ વર્ગવિહિન, રાબતવિહિન સામ્યવાદની કક્ષાએ સમાજ પહોંચી જશે ત્યારે—

દરેક પેતાની શક્તિ મુજબ કામ કરશે અને જરૂરિયાત મુજબ ઉપભોગ કરશે !

માર્ક્સ માનવ સુકિતને આર્થદૃષ્ટા બની ગયો.

ઇતિહાસનો કીમથો

પરંતુ કૈવળ આર્થદર્શન તો બસ ન હતું.

માનવ સમાજની શરૂઆતથી કયાં જોજા આદર્શવાદીઓ બચ્યા હતા ? સતો-અધ્યાત્મવાદીઓ-તત્ત્વચિંતકો અને સુધારકોએ કયાં જોજા ઉપદેશો આપ્યા હતા ? તેમણે ભાવિ મુક્તિ સુખી સમાજની કયાં જોજા કલ્પનાઓ રચી કરી હતી ?

‘તો વળી ખીલુ બાલુ—હબરો વોર્ષા ઇતિહાસમાં શુલામો, અર્ધશુલામો, ખેડૂતો ને કારીગરોએ શું જોજાં બોડી કયાં હતાં ? જતાં—પરિણામ શું આવ્યું હતું ? એક શોષક વર્ગને નિર્મૂળ કરી ખીલે શોષક વર્ગ સત્તામાં આવ્યો હતો ; શુલામોના માલિકો, રાજ સમૂહો ને છેવટે મૂડીદારો જ ! એકએકથી અંદે-એવી ફૂર શોષણની ઘટમાળ ચાલતી જ રહી હતી !

માર્ક્સે ફરી ફરી ઇતિહાસ ખૂંદો અને જાણ્યું એને કીમથો હાથ લાગી ગયો :

આ કીમથો તે—ઇતિહાસકારો જેને માર્ક્સનું અપૂર્વ પ્રદાન ગણાવે છે તે સામાજિક ઐતિહાસિક વિકાસનું વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ.

માર્ક્સે આદિ સામ્યવાદ (પ્રિમિટિવ કમ્યુનિઝમ) થી આરંભી શુલામી યુગ, સામંતી યુગ, અને મૂડીવાદી યુગના વિકાસનો અને તેના વિલયનો, તેના પ્રત્યેક તત્વકાનો અને નિષ્કાંક્ષ વળાંકોનો અત્યંત ઝીણવટભર્યો નીચોડ એના અભ્યાસ ગ્રંથો ને લેખોમાં રચ્યું કર્યો.

૧. તત્ત્વજ્ઞાનની વ્યાપકતા—તેણે પદ્ધતિ તરીકે જર્મન તત્ત્વજ્ઞ હેગલ (૧૭૭૦-૧૮૩૧) ની ‘ ડાયલેક્ટિકલ ’ (વિરોધ વિકાસવાદ) ની પદ્ધતિને અપનાવી ; તો તત્ત્વશાસ્ત્ર તરીકે ફુર્યાકની ભૌતિકવાદી શાખાનો વારસો લીધો. અને તેણે ‘ વિરોધ વિકાસવાદી ભૌતિકવાદ ’ નો આગવો સિદ્ધાન્ત પ્રસ્થાપિત કર્યો...વળી તેનો ઉપયોગ તેણે કેવળ જ્ઞાન અને ચિંતનના ક્ષેત્રે જ નહિ, પણ ભૌતિક ઇતિહાસના વિકાસના ક્ષેત્રે, તેને સમજવામાં અને પલટવામાં કર્યો...

હબરો વર્ષના ઇતિહાસના અસંખ્ય બનાવોના પૂર્વાપર સંબંધો પરત્વે ને ધૂંધળાપણું ‘ પ્રવર્તન ’ આવ્યું હતું તેને માર્ક્સે પરિવર્તનનું વિદાન આપ્યું : એક સમાજ-રચનામાં થી બીજી કચારે ક્ષી રીતે ને શા માટે પરિવર્તન પામે છે તેની એકધારી એકતાવાળી સિદ્ધાન્ત દૃષ્ટિ આપી : વિરોધ વિકાસવાદી ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ (ડાયલેક્ટિકલ હિસ્ટોરિકલ મટિરિયાલિઝમ).

* જ. ‘ ડાયલેક્ટિકલ ’ એ તો, ભૌતિક અને વૈજ્ઞાનિક—જેને હેગલ મનિના સર્વ સાધારણ જાનનું વિજ્ઞાન છે. આ પદ્ધતિમાં ‘ કંઈ જ આખરી, અંતિમ, અને પરિવ્રત નથી. ’

આ : ઇતિહાસનું ભૌતિક દર્શન : માણસ ને સામાજિક ઉત્પાદનનું કાર્ય કરે તેને કારણે તે અનિવાર્ય રીતે એના સંબંધોમાં પ્રવેશે છે જે સંબંધો પૂર્વનિર્મિત હોય છે, એટલું જ નહિ, માણસની ઇચ્છાથી પર હોય છે ; ઉત્પાદનના આ સંબંધો ઉત્પાદનની ભૌતિક શક્તિઓના વિકાસની : નિશ્ચય કક્ષાને અનુસર હોય છે. ઉત્પાદનના આ સંબંધોનો સમગ્ર સરવાળો એટલે કે સમાજનો આર્થિક પાયો—સાચો પાયો કે જેના ઉપર જાનૂની અને રાજકીય ઇમારત ખડી થાય છે, અને તેને અનુસર સામાજિક

૨. અર્થશાસ્ત્રની બાબતમાં—માર્કસે પોતાના બ્રિટિશ પુરોગામીઓ—એમ રિમ્પ (૧૭૮૩-૧૮૯૦) તથા રિકાર્ડો (૧૭૭૨-૧૮૨૩)નો વારસો અપનાવી આગળ ખપાવ્યો : આ બંનેએ મૂળવાદી અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ‘મૂલ્યોનો શ્રમ-સિદ્ધાન્ત’ (લેબર થિયરી ઓફ વેલ્યુ) પ્રતિપાદિત કર્યો જ હતો, અને ‘આર્થિક વિચારોને વિચાનતું’ રૂપ આપ્યું હતું. ‘માર્કસે આ મૂલ્ય પાઠ્યજીવં વધુ રહેલું પ્રગટ કર્યું : માનવની સામાજિક ઉપયોગી શ્રમશક્તિ પોતે જ કેવી રીતે બળદેવે વેચાયુવસ્તુ કપવસ્તુ : કોમોડિટી’ બની જાય છે, અને કેવી રીતે એ શ્રમમાંની ‘કિંમત ચૂકવણી વિનાની’ બાજીની શ્રમશક્તિના શોષણને પરિણામે ‘અતિરિક્ત મૂલ્ય’ પેદા થાય છે, તેનો કાનૂન આપેલો.

૩. સમાજવાદની બાબતમાં માર્કસે તેના તત્કાલીન ફ્રેન્ચ પુરોગામીઓ—યુરોપિયન (સ્વપીલ) સમાજવાદીઓ સેફ્ટ-સાપમન (૧૭૬૮-૧૮૨૫), ફૂરીઅર (૧૭૫૨-૧૮૩૭) તથા બ્રિટિશ રોબર્ટ ઓવેનનો (૧૭૭૧-૧૮૫૮) ભારોભાર આભાર માની ભવ્ય અંજલિ અર્પી છે :

“આ ત્રણ માનવીઓ : એમના સિદ્ધાન્તો તરંગી હોવા છતાં, કોઈ પણ યુગના અત્યંત સર્જન વિચારોમાં તેમની ગણના થવી જ રહી. પથગ્રામી પ્રતિભાવાળા આ માનવીઓ, ‘પાછળથી અને (માર્કસ અને એન્ગેલ્સ) દૃઢ વૈમાનિક પાયા ઉપર જેની ઇમારત રચી રહ્યા છીએ તેનું’ શારંગવાર સત્ય રજૂ કરી ગયા હતા.”

માર્કસના મતે—આ સ્વપીલ સમાજવાદીઓ વર્ગ સંઘર્ષથી બચત હતા; પરંતુ કામદાર વર્ગ જ આ સંઘર્ષને મિટાવી દઈ શકશે એ વાત એમને સમજી ન હતી.

માર્કસે સામાજિક ક્રાંતિના વિચારની આવી પર્ણો, વર્ગ-વિગ્રહ અને વર્ગસત્તાની પરીપાટિ દ્વારા રજૂ કરી : (૧) જુદા જુદા વર્ગોની હયાતિ ઉત્પાદનના વિકાસના વિવિધ ઐતિહાસિક તબક્કા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. (૨) વર્ગવિગ્રહ અનિવાર્ય ચેતનાનું શોક્ષ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ભૌતિક જીવનમાં ઉત્પાદનની પદ્ધતિ (યંત્રો અને માનવીય સંબંધો બંને—અનુ.) એવંતી સામાજિક, રાજકીય, અને આધ્યાત્મિક લક્ષણોના નિર્ણય કરે છે. માનવીની ચેતના તેમના અસ્તિત્વનું નિર્ણાયક તંત્ર બની, પરંતુ એથી ઊંચે એમનું સામાજિક અસ્તિત્વ એની ચેતનાનું નિર્ણાયક તંત્ર છે.”

રીતે શ્રમજીવી સરમુખન્યારી સુધી દોરી જાય છે. (૩) આ શ્રમજીવી સરમુખન્યારી જ તમામ વર્ગોની નાણુદી અને વર્ગ-વિહિન સમાજ સુધી પહોંચાડી શકે છે.

આ રસ્તે જ રાજ્યનું આખરે વિલિનીકરણ શક્ય બને છે.

ટૂંકમાં, માર્કસની માન્યતા મુજબ—તમામ રાજ્યસત્તાઓ કોઈ ને કોઈ વર્ગના હાથમાં બીજા વર્ગનું દમન કરવાનું સાધન છે. આજસુધી લઘુમતિ વર્ગો (શ્રદામોના માલિકો, રાજસામંતો, મૂડીદારો) બહુમતી શ્રમજીવી પ્રજાના શોષણ અને દમન માટે આ સાધનનો ઉપયોગ કર્યો છે : હવે કામદાર વર્ગ, પોતે લઘુમતિ હોવા છતાં, તેના પોતાના જ હિત અને મુક્તિ સમાજમાંથી શોષણ માનવે નાણુદ કરવામાં રહેલાં હોઈ, બીજા તમામ શ્રમજીવીઓના હિતમાં, શોષક વર્ગના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધા પછી જ, વર્ગવિહિન સમાજરચના સ્થાપી શકશે. *

અને માર્કસના લખવા મુજબ “કમ્યુનિસ્ટો હાપરે ચઢીને ભંડેર કરે છે કે, તેમના હેતુઓ વર્તમાન સામાજિક તંત્રને કેવળ બળબળરીપૂર્વક ઉથલાવી પાડીને જ સિદ્ધ થઈ શકશે.”

માર્કસના ક્રાંતિવિચારના આ ત્રણ આગતાં અપેક્ષા છે : (૧) તત્ત્વચારનાં વિશેષ વિકાસવાદી ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ (૨) અર્થશાસ્ત્રમાં ‘અતિરિક્ત મૂલ્ય’ અને (૩) રાજ-કારણમાં વર્ગસંઘર્ષ દ્વારા, કામદાર વર્ગની સરમુખન્યારી પ્રથમ હસ્તગત કરી વર્ગવિહિન અને અતિ રાજ્ય-વિહિન સમાજ રચના પ્રસ્થાપિત કરવી.

આ રીતે માર્કસે તેના યુગની વેદનાને જ નહિ, સમસ્ત યુગની આકાંક્ષાને નક્કર સૈદ્ધાન્તિક માર્ગદર્શન આપ્યું.

* ‘રાજ્ય ખરેખર સમગ્ર સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે દાવો કરી શકે એવું એનું પહેલું પગલું’ જ—એટલે કે, આખા સમાજ-ને નામે ઉત્પાદનના સાધનો ઉપર કબજો કરવો—(આ પહેલું પગલું) એ જ વેળાએ રાજ્ય તરીકેનું છેકલું સ્વરૂપ દર્શાવે બની જાય છે.....

એટલે કે, આ પછી દમનના હથિયાર રૂપ રાજ્યસત્તાની જગાએ “વસ્તુઓનું બંધનસ્થાન” સ્થાન લેશે.”

સર્વતામુખી પ્રતિભા

માકસની એક વંધુ પ્રતિભા પણ વિસરાય એવી નથી.

૧૮૪૮માં હજી તો એણે તૈયાર કરેલો કમ્યુનિસ્ટ-દંદેરો પ્રેક્ષમાં પહોંચ્યો છે, ત્યાં તો કામદાર અને રાષ્ટ્રીય યુજર્વા ક્રાંતિની જ્વાળાઓ ફોન્સ, જર્મની, ઓસ્ટ્રિયા, ઇટલી, ટર્કેરી વગેરે દેશોમાં ફાટી નીકળી ! કમ્યુનિસ્ટ દંદેરો એ દિવસથી આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર આંદોલનનું 'ખાણખલ' બની ગયો !

માકસને ધરીબર તો એવી ખાતરી થઈ ગઈ કે, એકવાર ક્રાંતિ—રાષ્ટ્રીય યુજર્વા ક્રાંતિનો ભરેકા પેટાતાં ધીમે ધીમે શ્રમજીવીઓના હાથમાં લગામ આવી જશે...અને શ્રમજીવી ક્રાંતિનાં દ્વાર મોકળાં થશે...

અલગત, પાછળથી એને પોતાની 'ઉતાવળી ગચ્ચી'નો ખ્યાલ આવ્યો. પરંતુ એણે જાહેર કહ્યું કે, આ પછી સમાજવાદી ક્રાંતિ ઇતિહાસના એક/કા ઉપર મુકાઈ ચૂકી છે !

પરંતુ સિદ્ધિ કાંઈ એટલી સહેલી ન હતી.

૧૮૪૬થી ૬૬નાં વર્ષો યુરોપના નવા મુઠીવાદીઓ માટે મિદના અને સદરતાનાં વર્ષો નીવડ્યાં. ઉઘોગો ખૂબ ઝડપે વિકસી રહ્યા હતા...સાધોસાથ કામદારોના ખરાગેય વંધ્યા હતા. ક્રાંતિની નમઝરી ઉપર જાણે જાણે યદિ યદિ : નમઝરી દવાઈ ગઈ ! પરિણામ ? લંડનની કમ્યુનિસ્ટ લીગમાં જ ત્ય પછી તે ૧૮૫૨માં તો તૂટી ગઈ.

માકસ જેવો વિચક્ષુ પુરુષ પરિચિતિત કળી ગયો... વળી પાછું રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિઓનું 'માણું' જીવંત (આપરલેન્ડ, ઇટલી, જર્મની, પોલાન્ડ); ૧૮૫૭થી મુઠીવાદી વિશ્વવ્યાપી કોમકલોનું પ્રથમ સ્વરૂપ પ્રગટ થયું; ૧૮૬૦-૬૨માં કામદાર હતાલોનો અંગ્રાવાન જંગળ.

જ અને અઘામ પ્રવાસોને અંતે, ૧૮૬૪માં જગતના કામદારોની પ્રથમ આંતરરાષ્ટ્રીય સરથા (ફર્ટ ઇન્ટરનેશનલ) નો જન્મ થયો.

એના મુખ્ય સંચાલકમાં પ્રુધાં (૧૮૬૫ થી ૧૮૬૭) માકસ (૧૮૬૮થી ૧૮૭૧), બાકુનિનવાદીઓ (૧૮૭૧થી) અમરણી રહ્યા. ૧૮૭૦માં તો ફોન્સ-યુજિયમને યુદ્ધ ભગ્યુ ને

૧૮૭૧માં પારિસ કમ્યુન !—જગતનું પ્રથમ 'શ્રમજીવી રાજ્ય'—૭૨ દિવસ જીવીને ખતમ થયું...

'ઇન્ટરનેશનલ'માં આંતરિક સંઘર્ષ વધ્યો...એનું કેન્દ્ર લંડનથી ન્યુયોર્ક ખસેડાયું (૧૮૭૨) અને ૧૮૭૬માં સરથા જ સમેટાઈ ગઈ.

આ બધાં વર્ષો દરમ્યાન અને ત્યાર બાદ, બેકે ૧૮૪૮થી થોડીક દોડાદોડી બાદ કરતાં, જીવનના અંત લગીના વર્ષો—૧૮૮૩ સુધી માકસે લંડનને પોતાનું નિવાસ્યાન બનાવ્યું; ક્રિસ્ટિયન સ્ક્રીવમમમાં વરસો લગી કલકાતોના કલકાટો એકધારા એકાગ્ર અવધાસમાં ગાળ્યાં. આ દરમ્યાન તૈયાર કરેલા એની જીવંતીના 'તાજમહાલ' સમા 'દાસ ક્રેપિટલ' ના ત્રણ મંથે અસાધારણ વિદ્વતા અને મેધાના પ્રતીક બની ગયા.

ભારત અંગ્રેય એણે આ વર્ષોમાં લખેલા લેખોને સંગ્રહ એની તીક્ષ્ણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના પુરાવારૂપ છે...

આકરી તાવણી

એણે આખી જીવંતી એકાગ્ર અવધાસ, ચિંતન તથા અંગ્રાવાતોથી ભરેલી પ્રવૃત્તિઓ અને સંગ્રહોના સંચાલનમાં વીતાવી છે, એવા આ વિરલ માનવીને અંગત જીવનમાંય એાણું વેકડું નથી પડ્યું. તેમાંય ૧૮૫૨થી ૧૮૬૨નો દાયકો એની આકરી તાવણી કરનારો હતો—ન્યારે આર્થિક દુષ્કિતાનો પાર ન હતો. એના જ એક પત્રમાંથી :

'મારી પત્ની બિમાર છે. એની (સૌથી મોટી દીકરી) બિમાર છે; લેના (માકસને ત્યાં ધરકામ સંભાળનારી) પણ બિમાર છે... હું દાક્તર બોલાવી રાખો નથી કેમકે મારી પારો દવાનાય પૈસા નથી. છેલ્લાં ૮ થી ૧૦ દિવસ અમે આખા કુટુંબ માત્ર શેડ અને બઠાટા ઉપર જ ગુજ્યાં છે, અને આવવી કરેલો તો એય મળશે એની કોઈ ખાતરી નથી ! પરનાઈ' ને બીજાં જોડો તો એવા ને એવા ડાંમાં જ છે...'

સહિયાઈ ચિંતન : સહિયાઈ દર્શન

માકસના મૃત્યુ સમયે અંગલિ અર્પતાં તેના જીવનસાથી એંગેલે કહ્યું છે : "જેમ ઝરવિને જીવે ક્રાંતિના કાનૂનો શોધ્યા છે, તેમ માકસે માનવ ઇતિહાસના વિકાસના કાનૂનો શોધ્યા છે..."

એ ગલ્સનો જન્મ ૧૮૨૦માં જર્મનીમાં ધનાઢ્ય કુટુંબમાં થયો હતો; અને માન્હેસ્ટરમાં રહી બાપતી મિલ ચલાવતો હતો.

એ ગલ્સ-માર્કસની મૈત્રી જગતની અસાધારણ મૈત્રીઓમાંની એક છે. સ્વતંત્ર ક્રાંતિકારી ચિંતકો તરીકે, અને સમાજવાદના રાહના સાધકો તરીકે ૧૮૪૬થી આરબી માર્કસના અંતકાળ લગી બંને એકબીજાના પૂરક સમાવડીયા રહ્યા છે : ભલે એ ગલ્સે પોતે જ માર્કસની મૌલિક પ્રતિભાને આગળ ધરી પોતાની ભતને પાછળ ધક્કી દીધી હોય, ને ભલે બંનેની સહિયારી ગણી શકાય તેવી સિદ્ધિઓ કેવળ માર્કસવાદને નામે પ્રતિઠાસમાં અંકાર થઈ ચૂકી હોય, પરંતુ આદિ માર્કસવાદ એટલે માર્કસ-એ ગલ્સનું સહિયારું જીવન-દર્શન : ચિંતન—મંથ્રો અને આદાસોમાં સર્વત્ર આ સહિયારાણું વરતાય છે...

માર્કસના મૃત્યુ બાદ—

* એટલું નહિ, માર્કસના મૃત્યુ બાદ, એ ગલ્સે માર્કસવાદી વિનાશનાં અનેક પાસાંઓ પર વધુ પ્રકાશ પાડ્યો છે. અને કેટલીક વાર માર્કસના જીવનકાળ દરમ્યાનની પોતાની સહિયારી બુલેનોને બેધડક એકચર કરીને તેણે 'માર્કસવાદ'ને જીવંત રાખવાની ફરજ અદા કરી છે...

* ત્યાર બાદ, લેનિને (૧૮૭૦-૧૯૨૪) ૧૯૧૭માં ઝારના અતિ પછાત રશિયામાં શ્રમજીવી ક્રાંતિ સફળ કરીને, સમાજવાદી રાજ્યની સ્થાપના કરીને માર્કસવાદ ઉપર લેનિનવાદનો નવો ઓપ ચઢાવ્યો છે.

* બાદ—આપણે જે યુગમાં જીવીએ છીએ તે સ્તાલિનયુગ શરૂ થયો : ૧૯૨૪થી ૧૯૫૩નાં શ્રય દાયકા દરમ્યાન માર્કસવાદને નામે જે રજૂઆતો થઈ તેમાં સ્તાલિનવાદનો ઘેરો રંગ ચંદયો.

(આજ યુગમાં માએ, દીડે વગેરેએ પોતપોતાના રંગથી માર્કસવાદને વળી ઓર રંગ્યો...)

* સ્તાલિનના મૃત્યુબાદ લગભગ ૩ વરસે, ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં સોવિયેત રશિયામાં મળેલી ત્યાંની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ૨૦મી કોંગ્રેસ સંમૂલ કુશોવે યુગ હેવાલ રજૂ કર્યો : એ હેવાલની મુખ્ય ઉપક્રોતો (સ્તાલિન યુગની વિકૃતિઓ) ની

પ્રકાશમાં જગતભરના ખુદ કમ્યુનિસ્ટો અને સ્વતંત્ર માર્કસવાદીઓએ પોતપોતાને ત્યાંની વળી નવી નવી વિકૃતિઓની માહિતીઓ પ્રકાશમાં આણી.

આના આધાર પર જગત આખામાં માર્કસવાદનાં મૂળ અને શાખાઓ, રૂપ અને રંગોની ઊંડી તાત્વિક ચર્ચાઓ જગી ઊઠી છે : વૈચારિક રીતે, અને સંગઠનની રીતે મૂળભૂત વિચારણાઓ થઈ રહી છે. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓના ખુલ્લાં સામયિકોમાં આના પડઘા ઊઠ્યા છે; ને બિન પાર્ટી સ્વતંત્ર માર્કસવાદી તથા ઈતર ચિંતકો અને અધ્યાસાઓએ તેો અત્યંત પાયાની અનેક ગંભીર સમસ્યાઓની બેધડક જણવટ શરૂ કરી દીધી છે : તાજેતરમાં પ્રખટ થયેલી, કદિ કદપી ન શકાય અને માની ન શકાય, અને સહી ન શકાય એવી ભયંકર વિકૃતિઓનો દોષ કેવળ એક વ્યક્તિ ઉપર ઓઠાડી દેવા કરતાં તલસ્પર્શી સવાલો એમણે સીએ ઉપાડ્યા છે :

* માર્કસ એ ગલ્સના પોતાના મૂળ સિદ્ધાંતો અને ચિંતનોમાં જ તેો કોઈ બુલો અને જાણુપો ન હતો ને ?

* માર્કસ એ ગલ્સના મૃત્યુબાદ લેનિને માર્કસવાદનું જે ભાષ્ય કર્યું અને જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી તે દરમ્યાન સૈદ્ધાંતિક તથા કાર્ય ક્ષેત્રની નવી ગંભીર બુલો તેો પ્રવેશ નથી પામીને ?

* સ્તાલિને બુલોના આ વારસાને પાણી પાઈ (કુશોવે પોતે અને ખીજા દેશોના કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યકર્તાઓએ તથા પક્ષાધિપતિઓએ જણાવેલ માહિતી અનુસાર) વિકૃતિઓનું જે વૃક્ષ ઉછેર્યું છે, એમાં માર્કસવાદનું મૂળ સ્વરૂપ કેટલી હદે સચવાયું છે ?

વૈજ્ઞાનિક જવાબો હું દો

માર્કસથી માંડી સ્તાલિનની સિદ્ધિઓનો સરકાર કરનારાઓ આજે આ સવાલો પૂછી રહ્યા છે ને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ જવાબ હું દો રહ્યા છે.

વિશેષ કરીને, સ્તાલિન યુગમાં, માર્કસવાદને નામે, શ્રમજીવી ક્રાંતિને નામે, સમાજવાદને નામે જે ભીષય કાંડ ચાલ્યા છે એથી ત્રાસી ઊઠી જગતભરના સમાજવાદના ખુદ ઉપાસકો આજે આ સવાલો પૂછી રહ્યા છે.

[અલ્પસંખ્યાનાં ૧૭૪ ઉપર]

પ્રાણુનું આઘસુધારક મહેતાજીને—

—ભાગીલાલ ગાંધી

છે તે એક સાવ સારો સીધો માનવી—સુરતની સરકારી નિશાળનો એક મહેતાજી : બહેક, સુરતની સર્વપ્રથમ ને સરકારી નિશાળોમાંની એકનો મહેતાજી : ગુજરાતમાં ૧૮૭૬માં સરકારે મોકલી ૧૦ શાળાઓમાંનો એક આવ મહેતાજી.

જન્મ છે ૧૮૦૬માં : આજથી ૧૫૦ વર્ષ પૂર્વે... સાતે વડનગરે બાલ્યુ. આમ તો, નાગરો, પ્રભુઓ અને કાપડો : ' નેનું રાજ તેનો વેશ '—વાળો. સરકારી નોકરી-ઓમાં આગળ પડતા...પણ આવો કોઈ શુભ શુભ જાણે કેમ આ જીવાનમાં જીત્યો નથી. એના વાપ મ'હારામ, અંજીનેના અમલ પૂર્વે, જકાત ઉપરાધવાનો ઇન્કમે રાખતા...પણ અંજીનેના રાજમાં જકાતો બિડી ગઈ ને મ'હારામનો રાજગાર ગયો. દશ નમણી આવી.

દીકરા, સીના દીકરા ભણે છે એમ, ગામડી નિશાળ બેઠો : લખનાં વાંચનાં શીખ્યો; આંક ને લેખાં શીખ્યો...

૧૧ વર્ષની વયે મા મરી ગઈ ને માસીને ત્યાં જીજ્યો. ને ભણવાનું છોડી શુદ્ધ નામર ગોવિંદરામ જીવજીરામની પ્લેડીએ નામું શીખવા બેઠો; તે આવડતાં એને ધણી હલકા પગારે વાણીતર (શમારતો) રાખ્યો.

શેકની નોકરી આકરી છે; પણ તબુજીને એની પડી નથી. એ તો એની નવી જ ધૂનમાં છે. એ જગાનામાં લાગ્યે જ કોઈને લાગી હશે એવી લખની એને લાગી છે. દૂંદી દૂંદીને એ પુસ્તક મેળવે છે, ને વાંચે છે !

૧૮૨૪-૨૫ની સાલ ! જાપાનાનાં હજી ભારતમાં જ નવાંસવાં હતાં, તેમાંય બીજાં-પદ્ધતિનાં તો બહુ જૂજ. ૧૮૧૨માં મુંબઈમાં ફરફનજ મઝબાને ગુજરાતી જાપાનાનું (બિર્ખા-પદ્ધતિનું) શરૂ કર્યું; તે પૂર્વે ગુજરાતીમાં શિક્ષા-

પદ્ધતિથી છપાતું; એટલે જાપાન નહિ નેનું; મુખ્યન : ચિત્રોવાળું...અથવા પુસ્તક ને કોઈ દેહો તે હરતપ્રતમાં જ ઉપસ્ય-મ્ !

આવા જગાનામાં વળી સુરતમાં પુસ્તકો કેવાં ને કેટલાં ? અલગત, ૧૮૨૪માં જ સુરતમાં પ્રથમ પુસ્તકાલયનો આરંભ થયો છે...અને એમાં ને કોઈ થોડી વાર્તા-કવિતાની ચોપડીઓ મળે છે તે આ જીવાન વાંચે છે; પણ વસિ થતી નથી !

મુંબઈમાં ભણતર

એવામાં જનવા જોય તે મા મરી ગઈ અને માસીની સાથે મુંબઈ રહેવા ગયો...માસી કોઈક ભણેલી ! ભગવદ્ ગીતા દીકરા સહિત વાંચી શકતી.

એ વેળા મુંબઈમાં સરકાર તરફથી નિશાળોની શરૂઆત થઈ હતી. જો કે આ જીવાનને એની કશી માહિતી નહિ. પણ એક દિવસ ફરતાં ફરતાં રસ્તે મોઢા માણસોની ગાડીઓ અને લોકોની દક જોઈ. ચમ્પળ જીવાનીઆને કોતુક થયું. તજવીજથી માધમ પડ્યું કે ત્યાં તો સરકારી નિશાળ છે—એમાં ને બધા તેને મૂકત ભણાવે છે : એ દિવસે પરીક્ષા લઈ મનનર સાહેબના હાથે ઇનામો વહેંચાવાનાં હતાં, તેની સલાહ હતી...

જીવાનિશાએ મનમૂલો કર્યો : સમજી માસીના આશીર્વાદ મળ્યા. ને વરસ દોઢેક મુઠી ઉચ્ચટ્ટી અમ્યાસ કર્યો ઉપરીએ તેને ' નિશાળ ભણવાને લાયક ' ગણી શ. ૨૭ના પગારે સુરત મોકલ્યો.

સુરત રહેના હરિપગમાં એણે સરકારી નિશાળ બેસાડી મહેતાજી તરીકેની જીવિતો આરંભ કર્યો.

છે તો કેવળ અદનો મહેતાજી. શ. ૨૦નો ચગારદાર; સરકારી નોકરિયાત !

હજી બહુ ધડાપો નથી-કે'કે વાંચ્યું છે, ને કે'કે લખ્યો છે; પરંતુ લખાવતાં સાઈં આવડતું હોય એમ લાગે છે; કેમકે- જી મહિનાની મહેતાગીરી થતાં, નવી નવી નિશાળી કાઢવાની નેમવાળી સરકારે એને જોડપાઠ મોકલ્યો છે. ત્રણેક વરસ ત્યાં રહી ૧૮૩૦માં પાછો સુરત આવ્યો છે, ત્યારે કે'કે ધડાપો જીવ્યા છે... ભૂતચેતની વાતમાં તેનો વિશ્વાસ રહ્યો નથી.

મૂળ સ્વભાવે દિમનવાળો; એટલે તો પહેલે જ દિવસે નવી નિશાળ જોસાડવા જોડપાઠ એણે ત્યાંથી જીવતો પાછો આવ્યો... જે ધરમાં એણે ૩ વરસ ગાળ્યાં હતાં એ તો 'ભૂતિયું-ધર' હતું ! ને જોડપાઠથી સુરત ! પહેલી જ પગપાળી મજલ દરમ્યાન સૂઝા ગ્રામી દૂધાને 'જૂત' સમજીને એની છાતી ધડકી ઊઠી હતી; પછી એણે વાચકા એવી સાંભળેલી કે 'જૂતના સાચું જોવા કરીએ ને પીક ન બતાવીએ તો એનું કાર્પિ ન ચાલે...' એટલે આખી રાત દિમતભેર સામે જ મીટ માંડી જીભા જીભા ગાળી નાખી !

૧૮ વરસની ઉંમરે આમ ધડાપા તો લાગ્યો હતો. હવે તો ૨૧ વરસ થયાં હતાં... ને ૨૨મે વરસે ત્રણાડી વળગળકર ઉમિયાશ'કની ૧૦ વરસની કન્યા સાથે એનાં લગ્ન થયાં... મહેતાજી દુર્ગાશિમ 'ગૃહસ્થી' થયા... આ વરસોમાં નોકરી ઉપરાંત શું કદ્યું 'કાર્પિ' ભણ્યું નથી; પછી સરકૃતનો અભ્યાસ આ વરસોમાં શરૂ કર્યો હતો એમ જણાય છે.

બાળપત્ની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે, ગૃહસ્થ'સારના પ્રારંભે જ, ગુજરી ગઈ (૧૮૩૮). મહેતાજીના સાદા સીધા જીવનમાં એક અનન્ય ઉચ્છવાયક શરૂ થઈ ગઈ; વિધુર પુરુષને જોના વૈધવ્યની કાંઠાની ઢાલતની ભણુકારી થઈ.

જોપાસ ઉજળિયાત વર્ણોમાં બાળવિધવા ને જીવાન રીંદરડો ઘણી બધી રખડી હતી... ૩૦ વર્ષના મહેતાજીને એ અળગાએની પીકાની શળ ભેંકાઈ રહી.

પોતાનાં પુનરુદ્ધતની વાત વિચારતાં જ પોતાનું જ મન એને કાંલવા માંડ્યું: 'પુરુષ રાંડે તો ફરી પરણી શકે; સ્ત્રી રાંડે તો શાથી નહિ ?'

કદ્યું જ વ્યાજબી કારણ તેને જડ્યું નહિ... ને એણે એ રીંદરડોના જીવનને વધુ નીકટતાથી નિહાળ્યું. એ જોડકા

જોડકો : વ્યલિચાર... ગર્ભપાત ને બાળ હત્યાનાં ગોઝાર પાપ ! આ પાપ, કરાવનાર એનું ફરજિયાત વૈધવ્ય ! આ તે કેવો રિવાજ ! પીકા, દુરાચાર ને અપરાધનો આ કેવો વૈધવ્ય-ધર્મ !

આવા વિચાર મનમાં ઘોળાતા હતા... શાસ્ત્ર-પાઠશર રચિત જેવા પ્રથમી સહાય પછી કદાચ આ દિવસોમાં એને મળી ઠરો. બાળ વિધવાને માટે પુનરુદ્ધ એ પાપ નથી, એના મનમાં દસી ગયું.

હવે તો એની જેમનીના પાર નથી.

પ્રથમ 'નાસ્તિક' !

ત્યાં તો વળી એનો પંથ પલટાયો કે શું ?

૧૮૪૦માં મુંબઈથી સરકારી તેડું આવ્યું : સરકારી નિશાળોના મહેતાજીએને ભૂગોળ, ખગોળ, ગણિત, ભૂમિતિ, વ્યાકરણ વગેરેના વધુ અભ્યાસ માટે જોસાડવામાં આવ્યા.

મહેતાજી ત્યાં થોડા માસ ગળા, પરીક્ષામાં ઉત્તમ કક્ષા મેળવી, ગણિતમાં પહેલે નંબરે પાસ થતાં, શ. ૩૦૦નું ધનામ મેળવી પાછા સુરત આવી પહોંચ્યા... સાથે પ્રાણશંકર (સુરતની બીજી શાળાના મહેતાજી) પછી પાછા આવ્યા...

પરંતુ ભૂગોળ-ખગોળનું આ યાન તો પુરાણોની વાતોથી જુદું 'પડવું' હતું ! સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી ગ્રહો-નક્ષત્રોની ગતિ અને સ્થિતિ-અંતર વિષે ભૂગોળ-ખગોળની વાતો તો સાવ નાસ્તિક જેવી લાગતી હતી ! 'ઉપરીના કુકમથી' એ વિષયો નિશાળમાં દાખલ તો કરવા પડ્યા હતા, પણ લખાવવા શી રીતે ?

પ્રાણશંકર મહેતાજીએ માર્ગ કાઢી લીધો. એ પોતે જ આ વિદ્યાનોમાં માનતા ન હતા. એટલે ખુલ્લી રીતે છોકરાઓ-ને કહેતા : 'સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે ત્યારે કહેવું પૃથ્વી ગોળ છે ને ફરે છે; પછી તમે માનશો નહિ... કેમકે પૃથ્વી ગોળ હોય ને ફરતી હોય તો આપણું ઘર જ ન પડી જાય ?'

દુર્ગાશિમની વાત જુદી હતી. છુદ્ધિપૂર્વક એણે વિદ્યાનની વાતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો... પુરાણપથીએનો રોષ વહોરીને એણે સત્યતાનું શિશુ જીવે રાખ્યું.

ને-સુરતના પ્રથમ નાસ્તિકનું બિરુદ પામ્યા. પરંતુ

હજી ઠવે યજુ વિકટ પરિસ્થિતિ જીભ થવાની હતીઃ આ વિધુરને ઠવે સ્ત્રીના વૈધવ્યની વેદનાતો ઊઠળતો ચર હંડો પચા ન હતો.

જૂગળ ને ખજોળની વિલા તો ઉપલા ધર્મમાં થોડાક વિચાર્યાંએ જ આપવાની હતી...ત્યારે ‘ફરજિયાત વૈધવ્ય’ ની ઢોળા તો ઘેર ઘેર જલતી હતી, ઘેર ઘેર હોલવવાની હતી.

મહેતાજીની મંગરે-સેકેડો વિધવાઓ એ આગમાં જલી રહી દેખાતી હતી; કેવળ વિધવાઓ જ નહિ, એ જલનમાં ફૂટુંઓનાં ફૂટું શાપાર્થ શેઠાર્થ રજાં હતાં...ધર્મ, નીતિ, સદાચાર—સો ખામશખ ખની રજાં હતાં !

પ્રથમ ‘ધર્મભ્રષ્ટ’ માનવી !

મહેતાજીની વ્યવસ્થાનો પાર ન હતો.

નિશાળ છૂટે ને મહેતાજી-અકલે ચકલે મહોલ્લે મહોલ્લે અજ-પાપી ક્યાં કરતા... બે પાંચ પંદર માથુસો વચ્ચે જીલા રહી જતા...જુવાનીનો ભુસ્તો ને બોલવાની છટા હતી. અંતરની આગને બહાર આજુવામાં કરી જાયુપ ન રહી...કુંવારા ને પરણેલા, જુવાનો ને વિચારવંત પુરુષો સૌ દલીલમાં મદાત થઈ જતા...વિધવાઓ ઝોટલે જીભને કે ખારીએ લપકારીને મહેતાજીને સાંભળી લેતી હશે. ને જે સાંભળવા ભાગ્યશાળી નહિ હોય તે ખીનઓને મોઢે બધી વાત પાછળથી ભણી લેતી હશે...

દિવસો ઉપર દિવસો વીતે છે...મહેતાજી એક મહોલ્લેથી ખીન મહોલ્લે ફરે છે...ઘેર ઘેર નવી નવૃત્તિની જ્વાલાઓ ભગી જોડે છે...

ભારે ‘મોહોખાહ’ (ઉદાખાહ) ભગ્યો...લોકોએ નિંદાઓ કરી...ગણો દીધી...સામા થયાં...

મહેતાજી ગભરાણા નહિ.

કોઈએ મોઢે ચઢીને કહ્યું : ‘તમારા ધર્મમાં તમારી ખાસી રહીસાં છે તેને જ પરચુવો !’

મહેતાજીને આવાં મહેજુનીય રીસ નથી...હંડે કલેને ઉત્તર વાળે છે : “મારા માસી ધરમાં થયાં છે; હું જુવાન અને ખાળ વિધવાઓને માટે કહું છું. પરંતુ ડોસીને પણ ધન્યા દોય તો કોઈ ડોસાને વરે...”

સાંભળનારાં ડાખી ઊઠી જીભ કચડે છે.

સુરતની શરીઓમાં પ્રથમ ધર્મભ્રષ્ટ માનવીનો પદ-સંચાર અસલ ખની ઊઠ્યો—કેવળ જુનવાણી વડીલોને માટે જ નહિ; બદકે, એધાધ વિશેષ ફરજિયાત વૈધવ્ય વેડી રહેલી જુવાન વિધવાઓનેય !

એક એવી જુવાન વિધવા મથુરીએ વિધુર સુધારક મહેતાજીને કહેયું મોઢક્યું : ‘હું વરવા તૈયાર છું—તમે તૈયાર હો તો...’

વાત કાંઈ ઢાની રહે એવી ન હતી.

મથુરીનાં પુનરુદ્ધમ દુર્ગારામ વેરે થતાં અટકાવવા ન્વાતીલાઓએ આકાસ પાતાળ એક ક્યાં...સુધારાના શત્રુ વિજયી નીવ્યા !

મહેતાજીએ મથુરીને શો જવાળ પાડ્યો એ તો કેવળ મથુરી જ, આજે જલતી હોત તો, કહી શકતે—

પણ નાચરી ન્યાત અને સમાંસ-બંધીઓ મહેતાજીને કુંવારી કન્યા આપી રહેલી સાથે પરચુતા અટકાવી તો શક્યા જ !

પાછાં પગલાં !

‘દુર્ગારામ ચરિત્ર’ના લેખક સુધારક શ્રી. મહિપતરામ કહે છે :

“ગોર જીવજુરામ મંછારામે અબેગવરી નામે પોતાની કુંવારી બાળકાને દેવાની ઠા કહી, ને દુર્ગારામ મહેતાજીએ તેને લઈ પોતાના ચતને અને નામને હીચુપત લગાડી... દાખલો ખોતે પડે ન દેખાઓ તેથી પાપી રસમનો બચાવ થયો, અને બાપડી વિધવાઓનો પણ દુર્ગારામે સ્વાર્થ કયો હતો એમ મનાયું...”

વાત આટલી જ નથી. શ્રી. મહિપતરામ ઉમેરે છે :

“સાસુ સસરાએ જમાઈ જોડે એવી શરત કરી હતી કે તેની છોકરીને પરણ્યા પછી વિધવા પુનરુપિવાહ સંબંધી બહેર બોધ કરવો નહિ...લમ પડી એ બાળતનો દુર્ગારામનો ઉપદેશ અને ઉલોચ મંદ પડી ગયો. ...”

શું માથુસ આખો બદલાઈ ગયો ? શું વિધવા-પુનરુપિવાહની વાત ઠવે એ હોટે આજુતો બધ થઈ ગયો ? શું જૂનવાણી સમાજની સાથે ઠવે સમજવટ કરી લઈ એણે શુદ્ધ ધર્મમાં ચિત્ત પરાવી દીધું ? શું ન્યાતમતના વિરોધના કરનો માર્યો, ટીકા, આણેપો, ગાળો અને સત્તામણી-

એનો માર્ગો, હવે એ મૂંઝા થઈ ગયો ? શું ' પ્રતિજ્ઞા 'ની સાલયમાં એણેય હવે જૂનવાણી પથ પકડી લીધો છે ? શું હવે એ પોતે અધશ્રદ્ધાળુ કર્મકાંડી ' આસ્તિક ' ' ધર્મનિષ્ઠ ' આશ્રય પતી ગયો છે ? શું એણે હવે વટલાવા ને અલગવાના આચારમાં માનવ્યધુતને વિસારે પાડી દીધું છે ? શું છુદ્ધિવાદને સ્થાને પુરાણ વહેમોને અપનાવી લીધા છે ? શું ધર્મશાસ્ત્રોને નામે હવે એ જૂના વહેમો ચાલનો બચાવ કરતો થઈ ગયો છે ?

હરગિત નહિ.

એક પથ વાત સારી નથી.

* ૧૮૪૭માં ખીજ વાર કુંવારી કન્યા સાથે લગ્ન કરી સર્પ મહેતાજીએ ઉગ્ર સંધર્ષ દાખ્યો ને આજ પૂર્વે બોધલા ઉપદેશના અમલમાં એ પાછો પડ્યો—એ વિષે જેમ બે મત નથી, એમ ખીજ વાત પણ નિઃશંક સત્ય છે કે—

* આપ સૂઝથી આરંભેલા સુધારાને પંથે આગળ ધપવામાં મહેતાજીએ કર, નાલેશી ધા સતામણીની લલલેશ પરવા કરી નથી...

વિસ્તારભર્યે ઘણી બધી વીગતોમાં લલે ન જઈએ પણ મહેતાજીના ચરિત્ર લેખકના જ શબ્દો ફરી વાદ કરવા જેવા છે :

" નાત-બહારની સેજનાં ભમયા ગભરાઈ જોઁ એવો આ નર ન હતો..... "

" ખીજવારના લગ્ન થવાથી દુર્ગારામના મનનો બેસ્સો વિધવા વિવાહ માટે જતો રોકાયો. પણ જેમ જેમરહેર આવતી પાણીની રેલ એક દિશામાં જતી આવ્યાથી ખીજ મેર ધરો છે, તેમ એ મહેતાજીના સુધારા તરફ વળેલા ઉમંગી મનનું આવેશથી પૂર ખીજ રાહો દેડાયુ..."

" ખીજ રાહ " પર નહિ, સુધારાના ' વિસ્તૃત રાહ ' પર ફરેલું ચોમ્મ છે. સુધારાના વિસ્તૃત વિકટ રાહ પર ધસતા મહેતાજીને એકવાર નિરખી લેવાય જરૂરી છે : મનમાં અદેશો ન રહી ભય :

એવો જ સારો સીધો, એવો જ રિથર-ચિત ને એવો જ ઉઘળી આદમી જેવા મળશે.

કદાચ ધસમસતાં આવેશમય પૂરને ઠોકણે વધુ છંડો ને વધુ ગંભીર ખવાહ દેખાશે...

જીવનની એવી ને એવી નિષ્કા; દશિની વધુ વેધકતા; ને આજે બદલાની અધિકતર ઉત્કંઠા વરતાશે...

આ દર્શન આવતે અંદે કરીશું...

એક વાર તો, જતાં જતાં, મહેતાજીને અગ્રથી સર્પ એ.

[પાન ૧૭૩થી]

વાનાં વખતે પેલી કરાળ ચીસોથી પાછી દિશાએ ઉભરાઈ ગઈ—હૈંયાં...હૈંયાં...અનંત ચીસો ! કેમ ભણે તેની બૂમો સાંભળી હલકાતા વાત્સલ્યના પૂરમાં પેલું વાજરુ ' તણાઈ આવશે ને તેને ધાવવા વળગી પડશે, એવી અચર આશા ઉત્તેજકતા ને અધિરાઈ તેની બૂમોમાં ભરેલી હતી ! મૂક પ્રાણીની કશુંયે ભાવનાઓનો પરસાદ વરસતો હતો—હૈંયાં...હૈંયાં...હૈંયાં...ને તે અવાજના મોખા હવામાં તરંગતાં તેના શરીરમાં દેખાયું પેલું દસ્ય—દવાખાનામાં પલ્લવ પર ખાલી

બોળો પાથરી બેસેલી કુખ્યા માતા—તેની શામે જાણેલી નક્કે ' જોગટ પંપ ' વડે માતાનું ફૂંધ કાલી લેતી હતી—ને આંસુથી હલકાતી પેલી આંખો કરચણતા વહેવડાવતી હતી...અતે...અને પાછો પેલો નિઃશબ્દ નાદ હૃદયમાં નિનારો છે : હૈંયાં...હૈંયાં...હૈંયાં...ને માતૃત્વની અસહાય મૂર્તિ ખડી થાય છે. તેનું અંગેજ અગ્રે છે. જગતની કોઈ પણ વિયોગી માતાનો વિલાપ ભર્યો છે—એ ' હૈંયાં...હૈંયાં ' માં ! ભાષા ગમે તે હો, હૃદયના રુદનનો સૂર એક જ હોય છે !

[પાન ૧ : માચું પાદ]

માતૃત્વનો વિલાપ

—સૌ. લીલા ડી. ઘાસ્પુરે

જન્મતની માતાએના રક્તનો કંચુ સૂર એક સામ્રાટ
જ જાણે હું સાંભળતી હોઈ તેવું લાગ્યું. પેલી ગાવડી
'હૈંઓ...ઓ-હૈંઓ-ઓ-' કરતી પૂંછડું હવામાં
વીંચતી આમથી તેમ કુદાફડ કરતી દોડી રહી હતી—વાડાની
આસપાસ આંદા મારી રહી હતી. પળવાર આ બાજુ થંભે
ને પળવાર બીજી બાજુ થંભે ને થંભીને બરાડે હૈંઓ-
ઓ...હૈંઓ-ઓ...ને પાછી દોટ મૂકે ને તાકી તાકીને
ચારે તરફ જુએ ! ને તે જોતાં હું વિચારી રહીઃ આ ગાય
કેટલી બેભાન થઈ ગઈ છે ! અપ્રત્યક્ષિયોગનું ઘણું કુઝ
આ મૂંગા આણીનેય છે ! મનુષ્ય તો તત્વજ્ઞાનનો આશરો
યે લઈ શકે છે. પગ આ બિચારું મૂકે આણી ! ને આમ
વિચારતાં આગેલા દિવસ મારી સમક્ષ ખડો થયો.....

હું બેઠી બેઠી કંઈક સીવતી હતી. ત્યાં તો વાહરડાનો
અવાજ સંભળાયો...હૈંઓ-ઓ...પચુ અને તે તરફ ખ્યાન
આપવાની જરૂર ન જણાઈ. ત્યાં તો ફરી પાછો અવાજ...
હૈંઓ-ઓ...હૈંઓ-ઓ...અવાજ પહેલાં કરતાં વધારે પહોંચી
થયો હતો. ને ભયાનક રીતે કોરેલી લાગતો હતો. ને ત્રીજી
વાર જ્યારે તે જ અવાજ કાને પહોંચ્યો, ત્યારે બેસી રહેવું
કુદરત લાગ્યું. પગ ઊભા થઈ ગયા—ને મને બારી પાસે
શેરી ગયા. મેં સામે વાડા તરફ ડોક લગાવી...ત્યાં વાહરડું
તરફડું હતું. ફરી તે જ જણ્યો ! કાનને અસહ્ય વેદના
થઈ...હૈંઓ-ઓ...હૈંઓ-ઓ...તે અવાજ આ દુનિયાનો
ન હતો. ને પેંડું દરય ! તે હલનચલન પચુ વાહરડા ગાટે
હેસ્ટું જ હતું...તે કોઈ સાથે લડતું હતું...કશાકનો વિરોધ
કરતું હતું...કાઈની સામે જુલું ટકવા મથી રહ્યું હતું. પચુ
આખરે તે હાથું, મોમાંથી હીજી નીકળ્યું ને અવાજ ધીમે
થતાં થતાં આખરે નાશ પામ્યો ને તે ટળી પડ્યું. ડોક

આમતેમ જરા હલાવી, ને જમીન પર મૂકી દીધી. તેની
પાસે ઊભેલા માણસે ઘાસથી તેના અસ્તિત્વને ઢાંધી દીધું...

સાંજ નમતી હતી. રાત ડોકિયાં કરતી હતી. થોડી વારે
કાળો ધૂમટો તાણી રાત આવી પહોંચી. એના કાળા ધૂમટામાં
સંતાડેલી પેલી ભયાનક વસ્તુ ગાવડીને—પેલી માતાને દેખાઈ
નહિ. પચુ પ્રભાતે આવી તે વાત જાણી અને ગાવડીનું
હેંડું હાથ ના રહ્યું. હૈંઓ-ઓ-હૈંઓ-ઓ...હૈંઓ-ઓ...
તેના વાહરડાને તે સાદ પાડતી હતી...બોલાવતી હતી...
મોટાથી—ખૂબ જોરશોરથી સારામ જન્મતના માતૃત્વની શક્તિ
એકઠી કરી તેણે પોકાર કર્યોઃ હૈંઓ-હૈંઓ-હૈંઓ—
દિશાએ ભરાઈ ગઈ હતી ભરાઈ ગયું ને તે નાદમાંથી અંતરનાદ
જાગ્યો—હૈંઓ-હૈંઓ-હૈંઓ ! ! કાઈ જોનારના ઉરમાં
ચીરાડા પડ્યા, એવું માતૃત્વ રહી ઊંડું. ગાવડીની આંખો
લીની હતી ને કો' માતાના હૃદયમાં પડેલા ચીરાડામાંથી લોહી
ટપકતું હતું—કારણ એના ઉરનો ટુકડો કપાયો હતો—લૂંટાયો
હતો !..

અરે પચુ આમ આ ગાવડીને નીરખી ઊભી રહીરા તો
મારો પાર ક'વારે આવશે...આમ વિચારી હું બાધરમમાં
ચાલી ગઈ...કંડા પાણીનો લોટો લઈને, ત્યાં તો આખા ઘરને
બીરતી પેલી ચીસ આવી—હૈંઓ-હૈંઓ...ને હું
વેદનાથી નાહી ઊઠી. વાડાને ચકાસે લેતી પેલી ગાવડી મારી
નજરમાં તરી રહી. નહાવાનું પતરાથી કું પાછી વાડા સામેની
બારીએ ઊભી. પેલી ગાવડી હજુય હવામાં તાકી રહી
બરાડી બરાડીને અંતર બીરતી રહી હતી. પચુ વાહરડા ને તેની
વચ્ચે પડેલું અંતરપટ કદી ચીરાડાનું ન હતું તેની જાણ
તેને બિચારીને ન હતી ! બિચારી ! !...ને સાંજે દૂધ દોહ-

[અનુસંધાન પાન ૧૩૨ ઉપર]

ઉકરડે ફેંકાયેલાઓનો અદનો સાથી : પિયરી

મિત્ર સરોજ,

વળી તારી 'ત્યાત'ના એક બીજા માણસની ઝોળખાણ થઈ. એ ફાંસ દેશનો વતની છે. તું કહેશે, મારા જેવી ધરકુકડીને વળી નવાં નવાં માણસો-દુરદુરના દેશોમાં વસતા અગવધા માનવીઓ સાથે ઝોળખાણે કયાંથી થઈ જાય છે !

ત્યારે એ જ તો ખૂબી છે. સાને સમુદ્ર ડહોળી દુનિયાનો ખૂણે ખૂણે ફરી આવનારનેય નહિ જોવા મળતાં હોય, એવાં મોંધિરાં માનવી જોડે મારે ધર ખેડાં મુલાકાત થઈ જાય છે ! ને માડું મન એવું ભરાઈ જાય છે કે જસ. ને હું આખા દુનિયામાં (કાગળના પટ પર રતો) ધૂમી વળી, મનની દાબડીમાં સાચવી રાખવા લાયક માનવ મોતીમાં વીણી વીણી ભેગાં કરી લઈ છું. ને પછી તારા જેવી બેનપણીને ખતાવી રાખી લઉં છું.

જો સાંભળ એની વાત. ફાંસ દેશની ઇન્દ્રપુરી-પેરીસ. એની બગલમાં મેલાધેલા લોકોના વસવાટવાળા એક પરામાં ધર કરીને રહેલો એક સાધુ : નામ એવું એણે પિયરી. કદાચ સ્વપ્ન સંજોગે સામેા બળે ને આ નામે એને બોલાવું, તો નય બોલે. કારણ એના દેશમાં લોકો એના નામનો આવો ઉચ્ચાર ન થયું કરતા હોય. થયું આપણી બેની વચ્ચે એના નામ બાજત કશી ગેરસમજ થાય એમ નથી-એ વાત ચોક્કસ.

એણે પિયરી કયા પંથનો કે કયા સંપ્રદાયનો સાધુ છે, તે જાણવાની કે તે બાજત ચોક્કસાઈ કરવાની થયું બહુ દરકાર કરવા જેની મને નથી લાગી. થયું ઇશુખ્રિસ્તનો સામેો એવો હોવાની સાબીતી તો એવું જીવન જ છે :

મીમંત માળાપનો દીકરો હતો. થયું બચપણથી જ ધાર્મિકવૃત્તિનો. જીવાતને ઉંબરે પગ મૂકતાં વેત. સંત ઇશુના બંદાઓનાં ધામ જોવા તીર્થાટને નીકળી ગયેલો.

ઇટલી તો સંત ફાંસીસની વિહારભૂમિ. સંત ફાંસીસનું જીવન રટતો, એની લાવનાઓમાં રમતો પીયરી આખી રાત આસિસ નગરની ગલીગલીએ ભટકેલો, ને છેક પરાંડે એણે જીવનના રાહ લેણે ઇશુના બંદાઓની કેડી પકડી લીધેલી.

ઝોગણીસ વરસની ઉંમરે બાપ તરફથી વારસામાં જે કંઈ મિલકત મળી, તેની ગરજુ ગરીબોમાં વહેણુ કરી, બે જ કલાકમાં એણે કંચનમુકિત મેળવી લીધી...ને તે દિવસથી તે આજ દિવસ સુધી એ અકિચન બની જીવી રહ્યો છે !

દુઃખિયતો પોકાર એને આફ્રિકાના અધારિયા ખંડમાં જઈ સેવામત ધારણ કરવા સાદું હતું રહ્યો હતો. પરંતુ તેના નાજુક શરીરે એ કામ માટે એની વરણી ન થવા દીધી. તેથી આલ્મસ પવંતના કોઈ ઘાણુપર અડી જમાવી, એણે હિટલરના ત્રાસથી જન્મી છોડી નાસી છૂટનારા પકુટીઓને મદદ કરવા માંડી. પોતાના દેશ પર હિટલરે કબજો જમાવ્યો, ત્યારે ફાંસના દેસલકતાના ગેરીલા છળમાં ભરતી થઈ જઈ, પોતાના દેશને ગુલામીમાંથી છોડાવવા માટે એણે લડત પશુ આપેલી; ને માનચાંદ આખી રાત્રે એની વીરતાને ગિરદાવેલીય. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી એની લોકપ્રિયતાએ રાજની લોકસભાની પુરસી માટે એની વરણી કરેલી.

પેરિસના પરામાં—

પશુ લોકસભાના એ સભ્યને રાજધાનીની ધમાલ ને ધાંધલ પચાદ નહોતી. એણે તો પેરીસના એક પરામાં સસ્તા ભાકાનું એક મોટા જોદામ જેવું ધર શોધી કાઢ્યું. ધર કહેવાય થયું એની હાલત સુદામાના ખૂંપડા જેવી. હાપડે ઠેર ઠેર ગળે, વાળગીની બતી ત્યાં સુધી પહોંચેલી જ નહિ. એક જમાનામાં કાચ મટેલી બારીઓવાળું ધર હતું. થયું પિયરીના વસવાટ વખતે તો ડોસાના બોખલા મોં જેવી એની સ્થિતિ. એટલે દિવસે રાજદરબારમાં આસન શીલાવતો પિયરી રાતે ઘેર આવે કે દૂકા તગડી પકેરી, એને ધર

સમાચારનાં કહિયા-સુધારનાં કામે લાગી જતું પડતું. ક્યાંક હો ઉખડી મઈ હોય ત્યાં સિમેન્ટ-ચૂનો માથરે, સુસવાટા મારતો પવન વગર રમ્યે ધરમાં ધૂસી આવતો હોય ત્યાં તરાડા પૂરે, પારીએ કાચ લગાડે, પતરાં જડે.

અચાનક એક દિવસ મથરાતે પિયરીના બારડે ટકારા પક્ષા. બારડું ઉઘાડી જુએ છે તો એક રખડેલ ચીંથરેહાલ માણસ અતિથિ બની આવ્યો છે. ખૂનના કેસમાં વીસ વરસની સજા ભોગવી છૂટેલો માણ-અપરાધી ! એક ષણ સ્વાલ ક્યાં વિના પિયરીએ એને ધરમાં લીધો. પોતાનો સાથી બનાવ્યો.

એને પગલે પગલે એક બીજો સાથો આવ્યો. પોલિસે સીન નહીંમાં જળસમાધિ લેવા ગયેલ એ દુખિયારાને ચૂંચુ-ની વાથમાંથી ઝુંટવી લઈ સમાજને ઉકરડે ફેંકી દીધેલો.

આમ એક પછી એક કરતાં ઢેલસાથ સાથીઓ ભેગા થઈ ગયા. રહેઠાણની જગા ટૂંકી પડતાં પિયરીએ શુજરીમાં જઈને જૂના લસકરી થાણુનો કાટમાળ ખરીદી આવ્યો. ને ધર આગળની ખાલી જગામાં એ કાટમાળમાંથી આશ્રય ભેગું રહેઠાણ બીજું કરી દીધું. બીજો જોઈ તો સરસ-માન પશુ શુજરીમાં થતા લીલામમાંથી ભેગો કરી આવ્યો. ને પથા ભેગા મળી કંઈક મહેલત મમૂરીનાં કામ કરી શુભરો કરવા લાગ્યા. આમ ને આમ બે વરસ પસાર થઈ ગયાં. ને બીજાંય ધણું પસાર થઈ ગત. પશુ એક નાનકડી ઘટનાએ એના જીવનકાળની એ મર્યાદાએ તોડી નાખી...ને ધોધો કરતો જે મવાઈ વહાવ્યો—એણે રાહુવ્યાપી મરૂતિયું સ્વરૂપ પકડ્યું.

સરોજ ! એક અકિચન માણસે આ ચમત્કાર શી રીતે સરખો એની કહાણી ખરેખર અદ્ભુત છે.

સરકાર્થની ફેરમ

એક વાડને અઢેલી, વાંસને ટેકે ટાટિયાનું છાપડું બીજું કરી, એક કુટુંબ પડી રહેતું હતું. પુરુષ એક કારખાનામાં કામ કરતો હતો. એની સગલાં સ્ત્રી ને એક નાનો છોકરો છાપરામાં ફુલતાં પક્ષાં રહેતાં હતાં. બે બાળક તો આ છાપરાનો આશરો મળતાં પહેલાં જ ટાંકનું ચણ સહન ન થતાં મરી પરવાયાં હતાં. આ હદનાક હાલતે પિયરીનું દિલ હચમચાવી મૂક્યું. એણે એ કુટુંબને પોતાના દેશમાં આશ્રય આપ્યો. તે પછી એણે ને એના સાથીદારોએ મળી એ

કુટુંબને માટે અપાટિયાં પતરાં દોઢાં એક ધર બીજું કરી આપ્યું.

કદાચ વાત આટલેથી અટકી ગઈ હોત. ને બધું હતું તેમનું તેમ ચાલતું રહ્યું હોત. પણ ફૂલની મુગધની માફક સતકાંઈની ફેરમ ષણ વાથરે ચઢી ફેલાયા વિના રહેતી નથી. કાનોકાન વાત ફેલાઈ કે અબુનો એક બંદો ધર વિનાનાં ને ધર આપે છે...પછી તો પૂછતું જ શું ?

ત્રીભોનો વસ્તીએ વસ્તીએ, દૂર દૂર સુધી વાત ફેલાઈ ગઈ. ને લોકો ભમ્યા પિયરીનું હામ શોધના. કોઈ લારીના કુટબોડ પર બેસા બેસા, કોઈ ગાડામાં બેસીને, કોઈ સાયકલ પર ચઢીને, તો કોઈ પગપાળા. કોઈ પૈસા નથી માગતું, ખાવાનું નથી માગતું, કપડાં નથી માગતું. સૌને મોઢે એક જ ખેલ છે. માથું ઢાંકવા છાપડું આપો; ચૂંચુના કંડા દૂર સ્પર્શથી અમને ઉઘારી લો.

હળખા નગર !

નિરાશિતાના આ અણુધાણું અણુચિનમ્મા ધસારાથી બેધડી વિચારમાં પડી ગયેલ પિયરી એકદમ ચોંકીને નગી બીજો. એને જે ઉપાય સૂચ્યો, તેને અમલમાં મૂકવા એણે ઉતાવળ રાખી. પોતાના રહેઠાણથી થોડે અંતરે બે એકર જમીન મળી, તે તરત ખરીદી લીધી, ને એના પર બાંધકામ શરૂ કરી દીધું. ભાંગેલ મોટર લોરીઓ, રેલ્વે ટ્રેનના હળખાઓ, મોટરબસો, ટેલેફુ ગાડીઓ. વગેરે...લાવી લાવીને એણે એ જમીન પર ગોઠવી દીધાં ને દીનનાં પતરાંનાં છાપરાં જડી ' ધર ' તૈયાર કરી લોકોને રહેવા માટેની જોગવાઈ બીલી કરી દીધી ! લોકોએ એની આ નવી વસાહતનું હુલામણું નામ પાડ્યું : ' હળખા નગર ' !

પશુ કોઈએ કદિ નહિ ધારેલું, નહિ યોગ્યું આનું વિચિત્ર બાંધકામ લઈ બેઠેલ પિયરી સત્તાવાળાઓની આંખમાં આવી ગયો-કહે : ' બાંધકામનો પરવાનો ક્યાં છે તારી પાસે ? '

પિયરીએ તો ' હળખા નગર 'ના એકે એક રહેવાસીનાં જનમપત્રક ભેગાં કર્યાં, ને ફગોલ્યાં સત્તાવાળાઓના મોં સામે ! કહે : ' લો, આ રહી એમનો પરવાનો. ધરતી પર જનમ ધર્યો તે દિવસ લખવાને જીવતા રહેવા માટે લખી આપેલો આ દસ્તાવેજ છે—જોઈ લ્યો. '

આવે જ્યાન સાંભળી ધુ'વાંકુ'વાં થતા સત્તાવાળાઓનેય આખરે સમસમીને ખેસી રહેલું પડ્યું. શું કરે ?

ને પિયરીનું કામકાજ તો ધમધાકાર આગળ વધતું જાયું. કરજ કરીને એણે જમીનો ખરીદી રાખી. લશ્કરી માણસોને કાટમાળ ખરીદી રાખ્યો. ને નવાં નવાં રહેઠાણો જિલ્લાં કંઈ જ રાખ્યાં. કરને બધું મળીયારહેલું—કારણ પિયરી એ વખતે લોકસલામો સવ્ય હતો. લાકડાંલેખાં જમાર...ને કંઈ મળતું તેમાંથી દેવું વાળ્યા કરતો; કરજ ફેડવા કરતો.

પણ ૧૯૫૧ પછી તો એ રોકચતા પણ મટી ગઈ. કારણ ફરીથી ચૂંટણીઓ આવી. એને ચૂંટણીમાં જીતો કરનાર પાર્ટી સાથે મનબેદ પડ્યો, ને એ દાવો. ત્યાં સુધીમાં કરજનો આંકડો તો કયાંય જિલ્લો ચઢી ગયો હતો ! એના સાથીઓનાં આઠાદાળ ઉપર પણ કાપ આવી ગયો...

હિંદુસ્તાન દેશવાનો ધંધો

એક રાને એના એક સાથીએ આવી ૧૦૦૦ ફાંકની નોટા પિયરીના હાથમાં મૂકી. કહે : 'આ લો. મેં આંચરાં વીણીને 'કરેલી કમાણી છે. ચોરીની કે લીખની એમાં એક પાઈ પણ નથી.' તે પછી તો પિયરી ને એની વસાહતના પચાસેય સાથીઓ માટે મહેનતની કમાણીનો રસ્તો બિધી ગયો. બધાએ ઉકરડા ઉપજાવી આંચરાં, કામગના રૂચા, 'લોખંડ, કાચના ટૂકડા, ટીનનાં ડબ્બાં કુણાં ને શીશા-શીશીઓ ભેગાં કરવા માંડ્યાં. ને એ વેચીને બે ટકેનો ચોટલો કાઢવા માંડ્યો.

થોડા વખતમાં તો એમનો આ ધંધો એટલો વધી ગયો કે એમને એક મોટર લોરીની જરૂર પડવા લાગી. પણ પૈસા વિના મોટર લોરીની ભાગવાઈ શી રીતે થાય ?

પિયરીને અચાનક એક સુકિત જડી ગઈ. રેડિયો ધર પર એક કાર્યક્રમ હતો : અમુક સવાલોના સાચા જવાબ આપે. એને અમુક રકમનું ધનિત મળે. એણે તો હિંમત બીડી. રેડિયોધરમાં પગ મૂક્યો. ને પહેલા જ સવાલે ૨૫૦ ફાંક જીત્યો. ને એમ ૨,૫૬,૦૦૦ ફાંક જીતવાં લાગી એણે રેડિયો ધરના એ કાર્યક્રમમાં લાગ લીધી રાખ્યો ! ૨,૫૬,૦૦૦ ફાંક એટલે એક જૂની પુરાણી મોટરલોરી ખરીદવા માટે પૂરતી રકમ કહેવાય. લોરી આવી ગઈ. એમનો ઉકરડો ફેંદવાનો ધંધો ધમધમી જીત્યો. આ ઉપરાંત સાથીઓમાં કોઈ સાયકલો, કોઈ ઘડિયાળો ને બાળાગાડીઓ સમારવાનું કામ કરતા; જૂના ભગારમાંથી નવાં વસ્ત્રો જિલ્લાં

કરી દેતા, ને વેચીને એમાંથી પૈસા રજતા. આમ કરી કરીને એમણે પોતાનું 'દેવું વાળ્યું'. ને ઉપરથી સિમેન્ટની છટા બનાવવાનું એક નાનકડું કારખાનું પણ શરૂ કર્યું.

પિયરીના ૨૦૦ સાથીઓમાંના અરધા અરધ તો બાંધકામ બજારના સારા કારીગરો હતા. ને આડધા ઉકરડા વીંખવાનું કામ કરનારા હતા. હવે પિયરીએ આખા દેશમાંથી ધરખાર વિનાના ને કૂટપાથ પર સુનારા માણસોના આંકડા ભેગા કરવા માંડ્યા. એ આંકડાએ એને ડહાપી મૂક્યો. એણે કામચલાઉ સરતા ભાડાના વસતોએ બાંધવા માટેની એક યોજના તૈયાર કરી. એને માટે ૭ લાખ ફાંકની રકમ જોઈ એ, પણ એ લાવવી કયાંથી ?

વળી નવી અપકૃત !

૧૯૫૩ની સાલમાં નવા વસતોએ બાંધવાની યોજના તૈયાર કરતી સરકારને પિયરીએ કહ્યું : 'તમારી ૧૦ હજાર મિલિયન ફાંકની—બાંધકામ માટે જુદી કાંટસ રકમમાંથી એક ટકા જેટલી રકમ મારી 'તત્કાળ રાહત' માટેની યોજનામાં આપો.'

પણ એમ અટકાવ 'હા' લેણે તો સરકાર ચાની ? ત્યારે ૧૯૫૪ની સાલમાં મુરોપની ધરતીપર ઠંડીનું સખન મોહનું ફરી વળ્યું. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આવી પ્રાચ્ય હારી નાખે એવી ઠંડી પેરિસે જોઈ નહોતી. નગરની ગંધાતી મહાઓમાં આવેલાં દિવાલખાં બોખાં જેવાં ઘરોમાં ફસસારીને ભરેલાં માનવીઓમાં બે હજાર માણસોનો વધારો કેમય સમાતો નહોતો. લોકો સીન નહીના પૂલની પોલાણોમાં, ધરના દાદરા હેઠળ, રેલ્વે રેશનોનાં બોંયરામાં, દુકાનોનાં પાટિયા સોડે, બ્યાં ત્યાં આશ્રય ને હાંડવું એકાં શોધતાં ભટકતાં હતાં. ગૂંચળું કોકડું વળીને પડ્યાં રહેતાં હતાં. સરકારની પોલિસ કહે : આમાંના જેટલાકને તો અમે કપ્પા વખતથી 'હોમીયર' તરીકે શોધતા હતા ! તે હશે, પણ અહીં તો આ બધા મહેનત મજૂરી કરી, પરસેવો પાડી જીવનારા લોકો હતા. કારખાનાં ને મિલોમાં મજૂરી કરનાર કામદારો હતા. બધા ટાંકે ફરીને ગરતા હતા !

પિયરી એમને માટે ગરમાગરમ મૂર (શાકભાજીનો રસો) ને ચોટી લાઈ, ખૂણે ખૂણે લખતો, એમને ખરડાવતો. રાતને વખતે જ્યાં પડતાં 'ચુક નાઈટ' કહેવાનો રિવાજ ખરો...પણ પિયરી મૂંઝો મૂંઝો જ પાછો વળી જતો. એ કહેતો : 'હાઠ ગાળી નાખે એવી ટાંકમાં રાત જેને કૂટપાથ

પર પશા પશ્યા વિતાવવાની છે—અને ‘શુભરાત્રી’ હું કયે મોઢે ધન્યું ?

તોયે એવેન જીવે. દાઢે ફરતાં ગ્રવ્યાગાંધ્યાને ખવરાવ્યા માત્રથી એનો અજી-પો શી રીતે શમે ? એણે તો જૂનો સરસમાન વેચનારાની દુકાનેથી જૂના કાપ્પા તૂટ્યા તંજુઓ ખરીદી અવ્યા. ને બધાં ખાલી જગ્યા દેખી ત્યાં ઊભા કરવા માંડ્યા. ધાસના વેપારીને ત્યાંથી ગાંઠાં ભરી ભરીને પરાળ ભેગું કરી આવ્યું : તંજુઓમાં પાથરી ‘જગી બિઝાનાં’ તૈયાર કરી દીધાં. નાગાં ઉઘાડીને ગરમાવે આપવા માગી તાગી, ઉચરાની ભીખીને તેલ પૂરીને સળગાવવાનાં ચૂલા, ને સ્ટવ ભેગા કરી આવ્યા. ને પછી પોતાની લોરી લઈ તે નીકળી પશ્યો. શહેરને ખૂણે ખૂણે ફરી, એણે દાઢે કૂંટવાતાં, કરમાઈને ઢળી પડેલાં માનવ સરીરોને વીણી વીણી લારીમાં ગોઠવવા માંડ્યાં. એમને લાવીને પેલા તંજુઓ હેઠળની પથારીમાં કુવાડવા માંડ્યાં. આપણી ને રેડી આપી એમની ભૂખા હોઝરીલું તળિયું શાંત કહ્યું. ‘પોતાની માનવતાની હૃદ આપી એમના ઊંડું ઊંડું થતાં પ્રાણુપ્રાણુને ધરત બધાની.

કાપ્પા આલસને ધીંગાડાં !

પશુ આ તો કાપ્પા આલસને ધીંગાડાં દેવા બરાબર જ હતું. હજારો ધરબાર વિનાનાં—નિરાશ્રિત હતાં. એના તંજુમાં બહુ બહુ તો સાડ, સિતેર, સો માથુસ સમાપ. બાપીનાં સેંકડો હજારોનું શું ?

એણે રેડિયોધરના અધિકારીઓને કહ્યું : ‘મને બે જ મિનિટ બોલવા દો. ’ પહેલાં તો કંઈ જવાળ ન મળ્યો. છેવટે એના આગ્રહ આગળ એમણે દીલું મૂક્યું. ‘પિયરીને સાત મિનિટ બોલવાની છૂટ મળી. એણે તો ધડીપ થંભ્યા વિના, વિચાર કરવા ઊભા રહ્યા વિના, શબ્દોની કુલમાળ કે શરરા મૂંઝવાની દરકાર કર્યા વિના, બોલવા માંડ્યું :

‘મારા મિત્રો ! અદ્દ કરો. ગઈ કાલે રાતે ગ્રજુ યાગે એક બાઈ રાગમહેલ રોડ જેવા એક રસ્તા પર કરીને મરી ગઈ. એના હાથમાં એક કાગળિયું હતું—ધર ખાલી કરવાની નોટિસ...! રોજ રોજ આવાં તો સેંકડો હજારો આપણા નગરને ખૂણે ખાંચે ટૂંટિયાં વળીને જેમ તેમ પ્રાણુ ટકાવી રહ્યાં છે. એમને માથું દાંકવા છાપડ નથી. ખાવા રોટલો નથી. તન દાંકવા પૂરાં કપાસ નથી.

‘પોતાનાં સુખિયાં લાંબુઓની દેખત તેઓ દુઃખ કહ્યે

રિબાઈ ને મરી રહ્યાં છે ! આનું કયાં લગી માલશે ?...હું તમારી પાસે દેવગ એક જ વસ્તુની ભીખ માગું છું...આ રિયલિતે હવે અંત લાવે. તોફાને ચડેલો દુઃખનો દરિયો આપણી ફરી ગયેલ બધુતાને—સાથ લાવનાને ભગત કરો...

‘અમારે કામગા, તંજુ, સ્ટવ, ચૂલાની જરૂર છે. બનતી ત્વરાએ આ વસ્તુઓ પહોંચાડો...’

અરથી કાણુમાં એને યાદ આવી ગયું એક ટોટલના માલિકનું નામ. જેણે આગલી રાતે જ પિયરીને કહ્યું હતું : ‘મારી આ નાનકડી હોટલનો પશુ તમે ઉપયોગ કરી શકો છો. ’ ને સરસમાન પહોંચાડવા માટે એનું સરનામું એણે બહેર કરી દીધું !

સૂતી—માનવતા સળવળી

ને આ આકાશવાણી કૃષ્ણ ભગવાનના વખતમાં થતી તેવી ‘આકાશવાણી’ સાબી ન થઈ. દસ જ મિનિટમાં સુતેલી માનવતા સળવળી ઊઠી...એ ચેતનનો સંચાર દેશબાધી નીચકો.

લુગડાં, કામળા, ચાદલાં ગોદડાં, બોરાક, બળતણ, ચૂલા, સ્ટવ, ને પૈસાનો બંધો ધાંધ છૂટ્યો. એ નાનકડી હોટલનો માલિક તો પોતાના ઝોરડા ખાલી કરવા છતાં આ ચીજ વસ્તુઓના ઢગને પોતાને ત્યાં સમાવી શક્યો નહિ ! રસ્તા પર તો ચીજ વસ્તુ લઈ આપવા આવનારાંઓની હાર બંધાઈ ગઈ !

પૈસા હતા એણે પૈસા ફાલવ્યા.

જેની પાસે ને હતું, તે આપીને આત્માને પાવન કરવાનો લ્હાવો લૂંટવા સૌ અધીરા બન્યાં. સરસમાળાએ કહ્યું : ‘મારી વરસની કમાણીનો અમુક હિસ્સો તમારો. ’ કારખાનામાં કામ કરતા કામદારોએ તાર કપે : ‘આગળથી મહિના લગી પધારાની મહેનત કરીને ને કમાણી કરીશું તે બધી તમારી. ’ કારખાનાના માલિકે પોતાની પડી રહેલ કારખાનાનું મકાન ‘આશ્રય દેવ્ર’ માટે કાઢી આપ્યું.

અડધો માર્દલ લાંબી લોકોની હારની વ્યવસ્થા ગળવવા રૂપ તો પોલીસ આવી પડેલા. દૂર દૂરનાં પરંમાંથી દાન આપવા આવનાર લોકો પાસેથી વસ્તુઓ સ્વીકારવા માટે એક કામચલાઉ નાનકડું રેલ્વે સ્ટેશન ઉઘાડી દેવું પડેલું !

પેરિસના ઇતિહાસમાં અબ્બેડ એવો લાગણીનો આ

ઉભરો હતો. પિયરી કહે છે: ‘ એ દિવસે માનવીની કડુણા ને સહનશીલતાનાં પૂર હેલે ચઢ્યાં હતાં ! ’

૫,૦૦૦ કામળા આપ્યા હતા, ત્યાં ૨૦,૦૦૦ આવીને ખડકાર્થ ગયા. જૂતાની ૧૦૦૦ બેઠક મારેલી, ત્યાં ૫,૦૦૦ આવીને જતા થઈ. ૩,૦૦૦ મરમ કમરની જગાએ લોકોએ ૧૫,૦૦૦ કમરોને ઢગ કરી દીધા ! પિયરી રસ્તે ચાલતો હોય ત્યાં લોકો મૂંગા મૂંગા આવીને એના ખિસ્સામાં નોટો સેરી જતા. હોટલમાં આ પીવા ભેટો હોય ત્યાં, ટેમલ પર નોટો મૂકીને ચાલવા માંડતા, સેંકડો સ્વયંસેવકોએ ટનના ટન જૂનું ફરનીચર, કામળા ને કપડાં ભેગાં કરી આપ્યાં.

પથરી દિલો પણ પીગળ્યાં...

હવે તો પિયરીને ઉઝર હાથે કામ ઉપાડી સેવાની સગવડ થઈ ગઈ હતી. લશ્કર એની મદદે આવીને જીજી રહ્યું. નવા નવા અનેક તંબુઓ એમણે જોવા કરી આપ્યા. લોરીઓ લઈને કૈનિકોએ રસ્તે ગઈએ પહેલા માણસોને વીથળી લાવવામાં સાથ પૂરાવવા માંડ્યો. પોલિસે પણ પિયરી પાસેથી સ્વયંસેવકોના ખિસ્સા માગી લીધા ! સરકાર જેવી સરકાર પણ શરમાઈ. એણે પણ પોતાની રાતભર બાધી પડી રહેનારી કચેરીઓનાં તાળાં ખોલી આપ્યાં. રાતભર એમાં ચાની કિટલીમાં ગરમ પાણી ઊકળવા લાગ્યું, બતીઓ બળવા લાગી, ખથરની સગદિલ દિવાલોમાં પણ બળે હાથોના પ્રાણ ધબકવા લાગ્યો.

તતકાલ જરૂરિયાતનાં સસ્તાં રહેણાં બાંધવા માટેની પોતાની યોજનાને મદદ આપવાની ના લખતું સરકારી કાર્યાલય એના હાથમાં આવ્યું: તે જ દિવસે પિયરીના સાથીએ આવી એને ખબર આપી કે એક મોટર લોરીના પાટિયાપર આશ્રય લઈ રહેલ માખાપ પોતાના ત્રણ મહિનાના બાળકને આખી રાત પોતાના શરીરની હાંફે આપવા મથ્યાં પણ એ બચ્યું નહિ...

પિયરીએ તે જ ઘડીએ બાંધકામ ખાતાના પ્રધાનને એક ખુલ્લો પત્ર લખ્યો : ને એમાં ધરખાર વિનાના લોકોની

પરિસ્થિતિનું બચાવ કર્યા પછી પ્રધાનને પેલા બાળકની રમશાનવાચામાં આવવાનું ઈજન આપ્યું.

ને બ્યારે કળ્યા નગર ને તંબુ નગરનાં ચિથરાં વીચુનારાઓ એ બાળકના શખને લઈ દફનાવવા રસ્તે થઈ ને નીકળ્યા ત્યારે બાંધકામ ખાતાનો પ્રધાન પણ એ રમશાનવાચાનો એક કાણુ બની રસ્તા ઉપર નીકળી આવ્યો. ને પછી તો ‘ કળ્યા નગર ’ ને પિયરીની મૂળ વસાહતની એણે મુલાકાત પણ લીધી. સરકારના ‘ પ્રધાન ’ કહેવાતા ખથરને પરિસ્થિતિએ પીગળાવી દીધા. ને આપણે ત્યાં કહેવત છે કે-એક કહેતાં એકવીસ હાજર કર્યા-એમ પિયરીની એક ટકાની માંગ હતી, ત્યાં સરકારે ૧૨ ટકાની પ્રાંટ આપી, એની સસ્તાં રહેણાંની બાંધકામ યોજનાને પોતાની કરી સ્વીકારી લીધી !

પિયરીના ચોદિયાઓએ સરકારને પડકાર ફેંક્યો : ‘ આ વર્ષે તમે ૧૨,૦૦૦ ઘર બાંધો તો અમારે સામાં ૩,૦૦૦ ઉઝર બાધી આપવાં. ’ ને તે પછી આ એનનની ચિનગારી તો શહેરે શહેરે ફેલાઈ ગઈ ને સેંકડો ઉભરોને માથે મહુલીની હાથા થઈ.

સાધુ બાવા જેવો પિયરી તો હતો તે ને તે અવસ્થામાં સુધારી છુડારી ને કડિયા કામ કરતો, દુખિયાની કહાણીને કાન ધરી હેયે ઉતારતો છવ્યે ભય છે. એણે કવેલ સિદ્ધિની કોઈ વાત કરે છે, ત્યારે એ કહે છે : ‘ હું તો સરકારના મેજ પર લખતી લખરી જેવો છું. સરકારને ચટકા મારી મારીને એની પાસે હું કંઈક કરાવી શક્યો-એટલું જ. ’

સરોજ ! હું તો તારાથી એટલી છેટી પડી ગઈ છું કે, શહેરના ખૂલે ખાંચરે, અગમ્યને બેબેબ લઈ લતાઓમાં લટકી, કોત્રેસ હાલેસ, સુધરાઈ ને સરકારની કોટ કચેરીઓ સુઢાંમાં પહેંચી જઈ તે-અમારા ધરની લખરીએ-શું શું કર્યું, ને શું કરાવ્યું, એ બધાથી અધારામાં જ રહી ગઈ છું...

તારી પાસે જીડી આવવા મન થાય છે...

તારી સુ.

સાધારણ માનવીની મથામણ : વ્યવહાર કર્મ, વ્યવહાર ક્રમ અને વ્યવહાર ધર્મ !

જે માનવી મુખ્ય છે તે જોને લાવિષ્યની કથા ચિંતા જેવું નથી, એવા નામરિક પ દ્રષ્ટિ ને દ્રષ્ટિ જેવે શુ કામ જીવન પરીતી નહિ દેતા હોય, એની વાત આપણે આગલા બે અઢાઈ વિચારતા રહ્યા છીએ...

આનો સર્વસાધારણ ચોક્કસ જવાબ તો આપવો મુશ્કેલ છે—બધે અશક્ય છે. માથુંસને પાછલા જીવન સાથે જકડી રાખનારાં અનેક જાણી હોય છે. આપણે આ વખતે એમાંના એકની વાત વિચારીએ:

પૈસા તો પૂરતા છે: ભાવિની ચિંતા ટળી છે, એ વાત પણ ખરી.

પણ માણસ કંઈ ઓછો જ એકલો ગૂઢલો વ્યક્તિ-જીવન જીવે છે? એ જે સમાજમાં જીવે છે, તે રાજ્યરાજ્ય એને જે અનુભવો થાય છે, તેના આધારે તો એનો માનસ પિંડ ધસાય છે. પોતાની જ વાત યાદ કરે છે તો એને જીજ્ઞાસ છે કે, પિતા ગરીબ હતા; સિદ્ધક હતા; ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હતા. મામમાં સૌ એમને 'સમજન' ગણતા. પરંતુ ન્યાન જાત અને પંચ-મહાજનને પામરણે તો 'કાલા' એ ગણાતા જેમની પાસે સંપત્તિ હતી...અને 'પ્રતિજ્ઞા' એમની હતી જેમને સરકારી નોકરી હતી...

માણસ બીજાની અનુભવ યાદ કરે તોય, ધનની સાથે 'પ્રતિજ્ઞા' આવ્યાનાં દૃષ્ટિ કંઈ ઓછાં છે? એક તો અમારો સદાયાથી જ. લગતો ત્યારે 'કંડોળ' ગણાતો, ને એક સગાને ત્યાં જેમ તેમ નોકરીએ ચડ્યો ત્યારે પ 'કંડોળ' ગણાઈ નોકરીની સીડીમાં ઉપર ચઢતાં અટકી ગયેલા. એનામાં કંઈ રીતે કશી વાતમાં રામ જળ્યા નથી-સોના અનુભવની વાત ગણાતી! અને છતાં, લગતનું કરવું તે બીજું વિષય બુદ્ધિ કાટી નીકળ્યું! ને લાલેને બીજા સો એ તે કહે પછે, નોકરી-કરતાં કરતાં કંઈક 'લીધા દીધા'...

ની સમજ આવી ગયેલી કે શુ, તે એકાદ બે (કદાચ શેઠની અમલખામાં, ને શેઠના પૈસે?) 'લીધા-દીધા' માં એને ત્યાં નાણાંની ટંકચાણ પડી!

...શેઠને ખબર પડીય હશે...પણ મગદૂર છે કે જોએ અવાજે કંઈ કહી શકે? જીલડી એની 'ચતુરાઈ'ની વાતો થવા લાગી. અને 'રતન તો દુષ્ટમાં રહે ભાઈ દુષ્ટમાં'—એવી જીધી કહેવત પણ લાગુ પડી! પણ એક વાર રતન બહેર થઈ ગયું પછી તો સર્વત્ર પ્રકાશમાન થાય જ ને?

'આવડત' વિના ધન આવ્યું; ને ધનની સાથે પ્રતિજ્ઞા યાદી આવી...હવે એની પૂઠે સત્તા, (આર્થિક, સામાજિક કે રાજકીય) આવી શકે—લેણકો વિશેષ 'આવડત' હોય તો.

બેર...દરેક માણસને કંઈ આ લાગુ પડતું નથી; દરેકને કંઈ ધનને કારણે પ્રતિજ્ઞા મળે જ છે, એવું નહિ હોય; ને ધન તથા પ્રતિજ્ઞાની પૂઠે સત્તા આવે જ એવું પ દરેકને માટે નહિ બન્યું હોય. પરંતુ સર્વસાધારણ સામાજિક ધોરણે જ તો વ્યક્તિની મુખ્ય પ્રેરણા હોય છે. મોટે ભાગે જે બને છે, તેમાં 'મોટું' મોટું જ' એને દેખાય છે, ને એના ધોરણે જ એનાં આચરણનાં મૂલ્યો ધસાય છે: શકાં થાય તો 'મહાજન': ચેન ગતા: સંપદા: ' જે રસ્તે મહાજન ગયા તે જ રસ્તો!—દોરવણી રપટ જ છે:

પૈસા કમાવો, પ્રતિજ્ઞા મેળવો, સત્તા મેળવો ને પછી સેવા કરો! એ તો વ્યવહાર કર્મ છે: એ જ તો વ્યવહાર કર્મ પણ છે; અને એથી જ તો, વ્યવહાર ધર્મ પણ એ જ છે. સાધુ સંતોની વાત જુદી છે. પણ, વ્યવહારનાં માનવીને માટે તો આ જ કર્મ, ક્રમ અને ધર્મ છે.

પરિણામ અનુધાનું છે.

(૧) ક્રમાંક (૨) પ્રતિજ્ઞા મેળવવી (૩) સત્તા પ્રાપ્ત કરવી અને (૪) સેવા કરવી—આ ચારેમાંથી જેવગ પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞ જ રહી જાય છે : જેવગ ‘અર્થબ્રહ્મ’ ની વિપાસના ।

જીવનની પ્રારંભિક સમયગાળા મેળવવા માટે અર્થની વિપાસના શરૂ કરેલી—સુખમાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા સાર નાણાંની જરૂર પૂરી કરવા ધંધો શરૂ કરેલો, એ મૂળ વાત જ પછી તે બૃહાદર્થ જાય છે ! સમયગાળા લગભગ મળી ગયા પછીય રાતદિન અર્થોપાસના આશુ રહે છે ।

મૂળ કાપ-કારણ સંજ્ઞા જ વિલીન થઈ જાય છે :

—‘ખાતુ’ શાને માટે ? તો ‘ક’ શરીર ટકાવવા માટે.

—‘યંત્રો’ શાને માટે ? તો ‘ક’ માથુસને મદદરૂપ થવા માટે.

—‘ધંધો’ શાને માટે ? તો ‘ક’ જરૂરી સાધનો મેળવવા નાણાં ભેઈંએ તે માટે.

પણ આ બધાં કાર્યકારણ જીવંત ધઈ જાય છે : અને—

—ખાવા ખાતર ખાતુ : જાણે પછી શરીર બગડે, ને આનંદપે ન મળે.

—‘યંત્રો’ ખાતર યંત્રો ચલાવવાં—જાણે પછી યંત્રો માથુસને મદદરૂપ બનવાને જાણે માથુસ જ યંત્રમાનવ,—બઢિ, યંત્રનો શુભાશ બની જાય ।

—‘ધંધો’ ખાતર ધંધામાં રમ્યાપમ્યા રહેવું—જાણે પછી ધંધાનો મૂળ હેતુ મરી જાય, ને જેવગ ‘દસરોડો’ જ રહી જાય ।

આ છે આપણા આજના ઓલોચિત્ત ધુનું એક લક્ષણ ! આમાં ઉલોચો કે યંત્રોનો દોષ નથી, પણ આજની સમાજ-રચના દોષરૂપ છે, જેમાં ધંધો માથુસે ‘કપલ્પ’ (કોમોડિટી=મશરૂમાં વેચાવાની ચીજ) છે, અને થોડાક માથુસો ‘ખરીદનારા’ છે.... બંને વચ્ચે જેવગ ‘ખરીદી-વેચાણ’ નો જ સંજ્ઞા રહી જાય છે । બે માથુસો નહિ, બે વસ્ત્રોના વચ્ચેનો સંજ્ઞા રહી જાય છે । અતિ, માનવીય સંજ્ઞા નહ થાય છે.

આને આપણે અમાનવીકરણ કહીશું ?

આપણા રાષ્ટ્રના વ્યવહારમાં આ તત્ત્વ અનેક રીતે પ્રગટે છે : એમાંનું એક સ્વરૂપ તે એ કે—

* વિષ્ણુ આપણું જેવગ અર્થ (ધન) રૂપે દેખાય છે.

* અને જેવગ એ એક જ પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિરૂપે દેખાય છે ।

* જેવગ એ એક જ આનંદ આનંદરૂપે દેખાય છે ।

સાર્થકંથ

હીયુ’જમ જશ્ન બિશુ’ હનું. ધરા ધન્યના અનુભવની હતી. જશ્નની ગણે ખીસેલાં પુષ્પો ખરી પત્રાં અને ધરાની ધૂળ ઢાકાઈ ગઈ. એ ગદેડા બિડી. હપંધા એને રોમાંચ થતો દોષ એમ નાનાં નાનાં તરણાં નાચી ઊઠ્યાં.

જશ્ન બિશુ’ હનું ચોતાલું બધુંય સો-દષ્ ધરાને પોથે ધરીને.

મેં ‘પૂછ્યું’ તરુવરને, “ તમારાં આભૂષણ શમાં પુષ્પો આ ધૂળમાં કાં રજોલો હો ? ”

જશ્નને હસવું આનંદુ.

એણે કહ્યું : “ જેનાં રસકસ ચૂસીને જીવન નિભાવ્યું એના પર જ પુષ્પોનો—મારાં આભૂષણોનો—અભિષેક દોષ. એમાં જ મારા જીવનું સાર્થકંથ. ”

હું ચૂપ થઈ ગયો.

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

આથર હોપકિન્સનના મૂળ અંગ્રીશ ઉપરથી—પ્રબોધ યોદ્ધા

[માનવ-ઉત્તરિદાસના પ્રવીણ સમો એક માર્ગ છે. લાજો-ફેરોડો એના પર છેલ્લે છે, ચાલે છે. માર્ગને પડખે હરિયાળી ટેકરીઓ છે. ટેકરીઓના ઢાળ પર રૂઢ બાપ અને યુવાન દીકરો માનવ-ઉત્તરિદાસનાં સુખદુઃખને ભેળા બિઠા છે. એકજણ દૂર દૂરથી સાક્ષાત્ સત્ય લઈને લાજો-ફેરોડો પાસે આવ્યો. લોક પેલું પેલું થયું પણ લોખંડી પુરુષ અને પંડિતોએ સત્યને પોથીમાં ને મંદિરમાં પૂર્યું. ને લોક લડ્યું. સત્ય લોટીથી ખરડાયું. દીકરો કહે છે, “દૂરથી સત્ય આવ્યું જ નહોત તો સાડું યાત.” રૂઢ બાપ કહે છે, “ના. એમણે સત્યને મંદિરે પૂર્યું ન હોત તો સાડું યાત. માનવીનો આત્મા એ જ પરમાત્માનું મંદિર છે...” ફરી માર્ગ પર એક મહાન નેતા ‘સમાનતા’નો સંકેશો લાવ્યો : “માનવીની સમાનતા એટલે માનવીની બંધુતા !” લોકોએ અસમાનતાની બિડોળા તોડી નાંખી. લોખંડી પુરુષ પંડિતો બિડોળાને માનવીની આ સ્વામીનતા માટે શબ્દોની સોનેરી જંદોડો ધડાવી ને પેલી વહેલી બિડોળાનું મંદિર બનાવ્યું. ને માનવીની સ્વતંત્રતાનો અર્થ એવો કરી આપવામાં આવ્યો કે, અમર્યાદ સર્વતિના ખાનગી હક્કો કરવાની દરેકને છૂટ છે. એટલે એની વાસના એ જ એની આવશ્યકતા બની ગઈ. ધનના હમયાને પગલે એના રૂબેચળે આવ્યા ને એમની સસા નખી.

રૂઢ પુરુષ અને યુવક હરિયાળી ટેકરીના ઢાળ પર જનસમુદાયને નિરખતા બેઠા હતા.

આલને એવારેથી કૂચ કરતાં બાળકો આવતાં હતાં. આલે ભેલવ હતો. માનવમહેરામણ આલે નવલી જૂમિ પર પ્રવેશ કરવાનો હતો. આજને મંગલ દિને યાતનાં દાર લોકોને માટે છાડવાનાં હતાં. જુગજુગથી એમને એ રહેઠપલરી ભોમકા પર પગ પણ માંડવા દેવામાં નહોતો આવ્યો. મૂડીભર માનીતાઓ એ રહેઠપ-ભોમકાનાં અપલખ ફળ વેડી વેડીને ભંડકરિયે ભરતા હતા ને આ બાપકા દૂર રહે રહે તાકતા રહેતા હતા. આલે એ સમૃદ્ધિ એમની ધવાની હતી. આનું નામ તે સમાનતા ! કૂચ કરતાં બાળકોએ ગીત છાપાડ્યું. લોક આનંદને હિસોળે ચડ્યું ને ભણે એક જ બની ગયું.

લોખંડીના લોકે થયા. જેની પાસે અણું તેની મોટાઈ અગ્રી. ત્યારે કાઠ એકનું લોટી બેઠળી આવ્યું કે “આ તો માનવીને માનવીનું ચોપણ કરવાની સ્વતંત્રતા થઈ ! આ આપણી સ્વતંત્રતા નથી. આ નકલી સ્વતંત્રતા આપણને ફરી યુદ્ધમાં બનાવે તે પહેલાં તેને તોડી નાંખીએ ” પણ એને માથે ‘દેશબોલી’, ‘ભાંગફાંસિયા’ ને ‘દેવ ફેલાવનારો’ એવા આરોપો મટીને એનો નિમલ્લ કરી નાખવામાં આવ્યો.

રૂઢ પિતા આ ભેળે ને કહે છે, “માનવ બંધુતા શોધે છે. માનવ સ્વામિત્વ પણ શોધે છે. આ ભયને એ ભેગાં કરી નહીં પાછી શકે. એકથી બીજાનો છેલ્લે છે. માનવે પોતાની આખરી ભૂલતિ માટે ભિમ્યાંથી એકને પસંદ કરી લેવું પડશે—બંધુતા કે સ્વામિત્વ.” દીકરો પૂછે છે, “પિતાજી, માનવ કદી સ્વામિત્વનો ત્યાગ કરી શકશે ખરો ?” રૂઢ પુરુષ કહે છે, “સ્વામિત્વની એને શરમ આવતી નહીં થાય, ત્યાં મુશ્કેલી એ નહિ જાને. એને ભાવતી માલિખાની એ વેઠમી એના મોખા કંઈપણે લેર નહીં બની ભય ને સહામતીના બખતરની અંદર અકડાઈ ગયેલું જેનું શરીર એ બખતર સામે બળવો નહીં પોકારે, ત્યાં મુશ્કેલી માનવ સ્વામિત્વનો ત્યાગ નહીં કરી શકે.” હવે સંક્ષેપમાં માનવ માર્ગનું ત્રીજું પ્રકરણ વાંચીએ...

—મ]

લાંબા કાળથી નેતાઓ લોકોને યાન આપવાના ઘડાપણુ વિશે ચર્ચા કરતા હતા. કેટલાક એવાય હતા જે કહેતા હતા કે ‘અવિદ્યા જ સલામતીનો આશરો છે.’

“વિદ્યા તો અસંતોષનો લાઈ છે,” એકે હલીલ કરી. “પછેડી પ્રમાણે લોક તાણવામાં જ માનવીનું સુખ સમાયેલું છે. લોકનું ગળું તો છે વેડ કરવા નેટલું. કાપચ એવું જ રહેવાનું. એમકે કયોડોને જેમાં કામે લાગી શકાય એવી તો દુનિયામાં ફક્ત વેડ જ છે.” વિશિષ્ટ કર્તવ્યો તો થોડાંક બળુને રોષી શકે. તમે લોકને જે વિશિષ્ટ કર્તવ્યો માટેના યાનથી સંભળ કરો તો પછી તમે એમને માટે કામ કંઈપણ લાવશો ? સામે ધરવામાં તમારી ફાંટમાં એકલી વેડ જ છે,

તેની દશામાં તમે એમને કેમ કરીને ધરવશો ? એ તો હંમેશ, થોડા નેતાઓ ને આઝાં ઘેટાંઓ જ રહેવાનાં. નેતાની ગુણ છે વિદ્યા. ને ઘેટાંની ગુણ છે આશાંકિતપણું. આ બે ગુણો ધર્મ ને જ સુમેળ સંધાય છે. એ બેમાં જ સાચત સિદ્ધિ વસે છે. "

પછી એક નેતા બોલ્યો, બીજા કરતાં આર્યો જુસ્સાદાર :

"આપણે શું આપણા નેતાઓની સલામતી લોકના અત્યંતમાં શોધીએ છીએ ? લોકમાં વિદ્યાથી નવચેતન આવે, તે પછી જ નેમની નેતાગીરી ટકી શકે, તેવા નેતા આપણી પાસે શું છે જ નહીં ? તમે કહો છો કે જાન એ નેતાગીરીનો ગુણ છે. પણ અમે તો તેવું જોયું-અપ્યુ' નથી. અમે તો જોયું' છે કે ધુલ્લાભરી ઘૂસણખોરી એ જ નેતાગીરીને માટે જરૂરી ગુણ છે. ધુલ્લા અને ખુમારી, સ્વાર્થપણું ને આંધળાપણું, આ છે નેતાગીરીના ગુણો. આપણને જાની નેતા સાંપડે તે પહેલાં આપણે જનતાને જાનવાન બનાવવી પડશે. એવી જાનવાન જનતા જ નાલાયક નેતાઓને પારખી શકે, ઇન્કારી શકે અને પડતા ચૂકી શકે.

"જાનનો સ્પર્શ નીચેથી ઊઠીને જ જાયે ચડી શકે. કારણ લોકમાં જાનોદય થયા વિના નેતાગીરી અજાની જ રહેવાની. નેતાગીરી મોટે ભાગે તો જનસમુદાયના અજાનબં જ પ્રતિભિંબ પાડતી રહેવાની. હા, કદી કદી અશ્વત્થપૂર્વ પ્રજ્ઞાએ કોઈ વળા મહાન નેતા અગમવાનો, ને એને તો એવું મંજીર હડાપણ અને પ્રખર પ્રામાણિકતા એવો ઝળકાવતાં હશે કે લોક એની આરપાર પ્રકાશતા સત્યને જોઈ જ જવાના ને એની પાછળ ધરતીના છેડા ખૂંદી વળવાના.

"પણ આવા અવતારી નેતાઓની રાહ જોઈને આપણે ખેસી રહી શકીએ નહીં. એ લોકો આપણા પર કયાંય સુધી તો ધ્યાન જ આપતા નથી. મારે જે અવતારી કરતાં જીવંતરતા છે તેવા નેતાઓ સામે આપણે આપણો બચાવ શોધી દેવો પડશે. એક રસ્તો સાફ છે. તે છે જનતાનો જાનોદય. એમની સમગ્રશક્તિ દ્વારા આપણને સાચા નેતા જડશે. પછી સત્યયુગે જનસમૂહ પોતે જ નેતા બનશે."

પછી એક લોખંડી પુરુષ, સૌથી ઝાઝો બળિયો, બોલ્યો :

"અને આ જે જનસમૂહમાં માણાં માતાં વાં માર્કો

નથી, તે વળા કયો મોટો સદ્ગુણનો અવતાર છે ? એના લોભને કંઈ થોભ છે કે ? એની વૃષ્ણને કોઈ સીમા છે કે ? એ લોકો શું કા રામરાજીનોઈ રસ્તો બાળનારા છે ? એવું હોત તો તો જોઈવું'તું શું ? એ કચારનાય રસ્તો ખતોડતાં આગળ થયા હોત. ઠીક છે, એમને જાન આપવાથી નથી કશું વડકજાન થવાનું કે નથી કશો લાભ થવાનો. સાફરતા માનવીના સ્વાર્થપણને વધુ બોલકું બનાવશે, પણ મતલબ એનો એ રહેવાનો. માનવ પ્રલય થયે ત એક જ વાત પૂછતો રહેવાનો : "...પણ મારું શું ?" ને પ્રલય સુધી નેતાઓની સામે આ જ સવાલ ખડો રહેવાનો—એને ધરપત પડે એવા જવાબો શોધ્યા કરવાનો. એમના જવાબો જનતાને ધરપત થાય તેવા નહીં રહે, ત્યારે એ ગ્રાદી પરથી જીવથી પડવાના. ને લહેજદાર હાજરજવાબીવાળા નવા નેતા એમની ખુરશીઓ પર ચડી બેસવાના. એમ જ આલતું રહેવાનું. માનવીના પ્રશ્નોમાં કદી ફેર નહીં પડે. નેતાઓના જવાબો રોજ રજ બદલતા રહેશે. ને બ્યારે એમના જવાબોનો જરોયો ખૂટી જશે, ત્યારે પણ સવાલ તો તેનો તે જ ખડો રહેશે : "...પણ મારું શું ?" "

પછી બોલ્યો એક માટીડો, જરા બીભત્તી આર્યો ઉદ્ધત હતો તે :

"આપણે દાહો પોરના બેશ લાખતા ખેસી રહેવું છે કે જનતાજનાઈનનો પોકાર કાને ધરવો છે ? લોક જાન મારે તકાદો કરે છે, આપણે શું એમ કહીશું કે અમે દરયાબ બંધ રાખીશું ? શું આપણે ઊઠીને દરવાજે પહેરો ભરવો ? જો એમ હોય તો હું જનતાજનાઈનના આક્રમણમાં લળી જઈશ. એમની મહેનત ને એમની જરૂરિયાતને પ્રતાપે તો આપણે જીવીએ છીએ. સરિયાણાં ચૂંચ્યાં કયાં લગી કરવાં ? સદ્ગુણ ને કુટુંબનો સવારો તે કેટલો ? આ તો બંધી માણસના શાસની સાથે લખાય ને ઉચ્ચાસ સાથે જુસાય એવી વરાળિયા વાતો છે. આજે ને અત્યારે નજર સામે જે હાજરાહજૂર હકીકત હોય તે સિવાય બાકી બધું નકાસુ. જનસમુદાય જાન માગે છે. એમાં વરદાન ને શાપ-જે ઉશો તે બધું એમને મળે જ છૂટકો."

"હા, હા, એમને મળે જ છૂટકો, " બીજા અનેક નેતાઓએ પડ્યો ગળ્યો, "જનસમૂહને જાન આપો !"

"જનતા મારે જાનમંદિર ખુલ્લું ખોલે !"

“ તમે કહાપણુલયોં નિર્ણય કર્યો છે, ” લોખંડી પુરુષ બોલ્યોઃ “ પણ આપણે લોકોને એમની જાન માટેની શોધમાં દોરવણી આપવી નોંધ્યે. આપણે એમને જ્ઞાનના ઉપયોગ શીખવતા નોંધ્યે. નહીં ” તો એનાં અગ્રણ્ય કૃષ્ણોને એમને કંદાર મીણે ચઢી જાય ને પચ્યા વિનાના અથેનિા એમને આશ્રે ચડી જાય. આપણે એમના માર્ગદર્શન માટે કાલા શિક્ષક નીમવા નોંધ્યે. આપણે હવે જ્ઞાનનાં ઉપાગ્રય માટે વિદ્યાલયો ખોલવાં પડશે; ત્યાં જ્ઞાનનાં કૃષ્ણ એકઠાં થશે ને વિદ્યાલયના વ્યવસ્થાપકો એમના પર આપવી નજર રાખશે. ને પછી ત્યાં લોકોને પાત્રતા પ્રમાણે પ્રસાદ મળશે ને લોકે ત્યાં સાચું પોષણ પામશે. ”

અને એ પ્રમાણે હાવવામાં આવ્યું.

જુદું પુરુષ અને યુવક પુત્ર હરિયાળી ટેકરીના ઢાળ પર જનસમૂહને નિરખતા બેસા હતા.

“ પિતાજી, આ લોખંડી પુરુષની વાત સાચી છે ? શું માનવી કામ્ય એમ જ પૂછતો રહેવાનો કે માત્ર શું ? ”

“ જરૂર. માનવી એથી વધુ સારો બીજો એક સ્વાલ્ય પોતાની જાતને પૂછી શકે તેમ નથી. ”

“ પણ તે લોખંડી પુરુષે કહ્યું તે રીતે તો નહીં ને ? ”

“ તા બેટા, લોખંડી પુરુષે કહ્યું તે રીતે નહીં. ”

ત્યાં દૂર ક્ષિતિજની પેલે પાર બાળકો કૂચ કરતાં હતાં, ગીતોમાં ભક્ત બાળકો, સોનેરી-રૂપેરી યુષ્પત્તાકા ફરકાવતાં. એમનાં તાજાં યુષ્મંડળમાં દમનનો એક સેળ નહોતો. ને એમની પાછળ પાછળ જનસમુદાયનો અમેલો હતો. જાનને બારણે એ આવી લાગ્યાં, ને અહીં નેતામંડળ એમનું સ્વાગત કરવા આવ્યું હતું. બાળકોના કંઠે જનભેદી સમુદયાનથી મેંદોડી જોડ્યા. મંદિરાનાં સોના રૂપાનાં ઘંટા-આશર તાલ પુરાવતાં રાગકી જોડ્યાં. કેટલાક તો આકાશમાંથી જોળી અવાજેય સંલિણી શકતા હતા. એક પૂજ્ય પુરુષે આવીને જનસમુદાયને શાંત પાડી ને સંબોધ્યો :

“ આપણો મુકિતદિન આજે આવી લાગ્યો છે—અધારા અજાનલોકમાંથી આજે આપણી મુકિત ! માનવીની અખેથી હવે જુગજૂતા પાટા છૂટશે. હવે માનવીના લયકતા પર સ્થિર યાત્ર. હવે માનવીનું નાચુંપુચું ને નિંદરથેરે મન બરોડા

અને શાશ્વત સુંદરતાનાં વસ્ત્રો પરિધાન કરે ! ગાઓ, મારાં બાળકો, પેટ હારીને ગાઓ આજે ! કારણ આજે તો તિમિરમાંથી મુક્ત થઈ પરમતેજનાં પ્રવેશ કરવાનો ધન્ય દિવસ છે, આપણો ! ”

ક્રોટિ ક્રોટિ કંઠથી અતરનો આશ્વાર હલવતું સ્તોત્ર કૂટી નીકળ્યું ને આસના સીમાડાને ઢસેલવતું નિતાદી ઊડ્યું.

લોખંડી પુરુષે સમુદાયને સંબોધન કર્યું, “ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ મારફત તમે લોકે તમારા દુન્યવી બોખાઓમાંથી રાહત પામજો. જ્ઞાન તમારાં ચૈત્તિયાં કામોને હળવાં બનાવે. તમે લાંબા કાળથી અખતા હતાં, તે સુખસવલ્લોનો રાહ જાન તમને બતાવે. જ્ઞાનોપાજ્ઞનને કાપઢા વિનાનો પ્રયત્ન રમે જ્ઞાનતાં, નિષ્ફળ અટકળજાણ રમે સમજતાં. તમે જે વખત ગાળો, તેનો પૂરો ગઢલો જ્ઞાન પાસેથી વસૂલ કરજો. જે દરેક માણસ જાને પૈસાદાર થવાય તેવું જ્ઞાન સંપાદન કરશે, તો સરવાળે સઘળાં શ્રીમાન બનશે. તમારો ભાર્ગ તમારા કરતાં લક્ષ્મીનું વધારે વરદાન મેળવી શકે તેવી વિદ્યા સંપાદન કરી આવે, તો તમે તેના લાલસી અદેખાઈ ન કરતાં. જીલકું તમારાથી જોડી વિદ્યાવાળા પાસે તમે જેવું જ્ઞાન છંદો તેવું જ જ્ઞાન તમે તેને આપજો. તમારા ભાર્ગના લલામાં તમે રાજ થજો, કેમકે થોડે ઘણે અંશે તો તેની હૃદયે બંધાને જ મળવાની છે. એક શ્રીમંત થાય છે, ત્યારે સઘળા શ્રીમંત થતા જ હોય છે. વિદ્યા પાસેથી વિત પામજો. આ છે બધાં જ્ઞાનનાં વરદાન ! ”

“ અમને જ્ઞાનનાં વરદાન આપો ! ” સમુદાયે પોકાર પાડ્યોઃ “ અમને વરદાન આપો. ” “ અમને સુખસવલ્લો આપો ! ” “ અમને ધનતા દગલા આપો ! ” અને જ્ઞાનદારનું હૃદયદાન થયું, ત્યારે તો જ્ઞાનદના એાધ ઊઠ્યા. કેટલાક એ ઓઝવડમાં લેવા થયા નહીં. પણ એ થોડા હતા; અને માંજીવી બીકથી એમનાં મોં સીવાયલાં હતાં.

હવે જ્ઞાન માલિકીનું સાધન બન્યું હતું. હવે જ્ઞાન બંધુતાનું દુરમન બન્યું હતું. કેટલાક એવા હતા ખરા જે જ્ઞાનને જ્ઞાનની પોતાની હૃદયે માટે સેવતા હતા. કેટલાક એવા હતા ખરા, જે વિદ્યાને બંધુતાની સખી તરીકે એળખતા હતા. પણ એવા થોડા હતા અને એમની તનૂદી માલિકી મરિદી રાસરામાં રૂબી જતી હતી.

વિદ્યા હવે માલિકાનો સુનિશ્ચિત માર્ગ ચર્ચ પડ્યો. જે વિદ્યા બનરમાં રૂપોત્તપ ઊપડી બધ, એ વિદ્યા પોતાની ઇતીએ મોટી કીમતનું પાટિયું ટાંગી શકતી. સમુદાય એ વિદ્યા માટે વલખાં મારતો. વિદ્યા જીવે આસને બેસવાનો પરવાનો હતો.

માનવની યુદ્ધ એક બળીયો બન્યો. એની ખેતી એક ઉલોગ બન્યો. એની રોકડિયા ઊપજ એની ફળદ્રુપતાની સાબિતી મનાયા લાગી. જે ફળદ્રુપતા વેચ્યાબેચ ન હોય તે બગાડો ગણાતી. માનવની માલિકાની લાલસાએ એની યુદ્ધને શુભામ બાંધી બનાવી. એનો મહાન વારસો સ્વામિનને પૈડે ભેટરાયો. ડોઈ રીતે વાષાં વરે નહીં ને લગાતાર બેગાયુ ક્યાં કરે તેવાં ઘોરતેય માનવી ટપી ગયો. વેચાય તેવાં માનનાં ફળ વેકવા-બૂકવા એ આખીયે ભોમકાને ખૂંદી વળ્યો. સાડું હતું તે બનાવટી બન્યું, કિંમતની કાપલીથી. બનાવટી હતું તે સારામાં ખપ્યું, કિંમતની કાપલીથી. માનવીની યુદ્ધ બનરે ખેડી. એના લાવ-તાલ કરવાનું શક્ય બન્યું. જેની કિંમત ઢોડીની નહીં તેવું એ વેચના નીકળતો, તેયે યુદ્ધને વેચનાની તેની ધગશને વખાણી વખાણીને હાપરે ચલાવવામાં આવતી. યુદ્ધમાં વળી નકહી શું ? જે વેચાયું તે અસલ.

વિદ્યાના વિસ્તારમાં માનવને એવી યુક્તિઓ લાગુવવામાં આવી, જે એના લાઈને એનો આગ્રિત બનાવે, જે એને એના લાઈથી અળગો બેસાડે.

વિદ્યા કમીયો તોય માનવી તરફ આંધે પશુ ન ભેઈ શક્યો. એને કામ્ય લાગતું જેને એ ખંત કરીને કે ગ્રહણ શક્તિથી માનવાન બને, તો એના લાઈએ શા માટે એને ધુજરો ન કરવો. જે એને એવી લાગણી થઈ હોત કે માન માલિકાથી પર છે ને તેથી એની સોદાબાજી ન થઈ શકે કે એને આંતરી પશુ ન શકાય, તો એને માનનું બધુંયે મૂલ્ય, એની બધીયે મહત્તા સરી જતાં લાગત.

“હવે...વિદ્યા વેચના બની ગઈ છે,” ઉદ્દતબન ત્રાડી ઊઠ્યા: “હવે વિદ્યા બ્યાં નફો ભેશે ત્યાં લેટી પડશે. હવે માન લાલસાની અધારી ઘોર ગલિયારીઓમાં ટાંપી બેઠેલા લૂંટારાના જેવું બની ગયું છે. હવે માન એક પીંઢારાની જેમ ટાંટે કોડે ખૂન કરવાની રીતોમાં પારવશ બની રહ્યું છે. હવે માનને નામે બધું માફ થાય છે. હવે માનવી પોતે જ વોંકો વળીને પોતાના વિનાશ માટે ઘોર ખોદે છે. હવે

માનવી એની વાસનાને કારણે પોતાની ભત સામે કાવતરું ઘડી રહ્યો છે. હવે માનવી પોતાને માટે જ ફાંસીનો માચડો ખડો કરી રહ્યો છે. જે માને માનવીને મુક્ત કરવા બેઈતા હતા અને તમામ માનવોને લાઈલાઈ બનાવવા બેઈતા હતા, તે જ માન માનવીને શુભામ બનાવે છે. એ સંક્રમમાંથી નાનોમોટો ડોઈ માનવી નહીં છૂટે. માનવીને માથે એવો તે કયો શાપ ચોંટ્યો છે કે એ આમ ‘ધર્મરતી કમળા’ને મચકી રહ્યો છે? માનવી પોતાને જ હાથે મોત પામશે, એવો વિધિનો લેખ કયાં લખાયો છે તે તો બતાવો ?”

“તું કરે છે તે કઈ બરેબરના માનવીની વાન નથી,” લોખંડી પુરુષ આચર્યો: “એ તો એક બ્રમજા છે, જેને નક્કર ધરતીની કંઠાર વાસ્તવિકતાએ ભેટભેટામાં કાળિયો કરી બનાવી છે. માનવીની ફરજ કેવળ પોતાપૂરતી જ છે. જે દરેક જણ પોતાની ભતને સંભાળે તો બધાની સારસંભાળ થઈ જ નહીં. ઢંગધડા વિનાના અફલાતૂન સ્તાઓ પાગલખાને પહેંચાડે. માનવી જે એના લાઈની લલાઈને ભરોસે જીવવા બધ, તો એના લાઈની હાજતોનો સિકાર થઈ પડે. નબળાને હમેશાં સળળાં ભરપૂરે. સંજીની શરૂઆતથી એમ જ થતું આવ્યું છે. ને આપણી ચોગરદમ જે કંઈ જીવે છે તે એમ જ જીવે છે. લાવિને લલાટે થું લખ્યું છે, તે વાંચવા ડોઈ કાંત દહાની જરૂર નથી. એ તો ધાસને તરણે તરણે લખેલું જ છે, હરણને ફવાડે ફવાડે જીવેલું જ છે, માછલાને ભીંગડે ભીંગડે લાખેલું જ છે: ‘તારી ભતને સંભાળ.’ જેણે આ ચેતવણી પર ધ્યાન નથી આપ્યું, તે તમામ ભતિઓ ધરતીના પટ પરથી સદાકાળ માટે શુસાર્ધ ગઈ છે.”

વૃદ્ધ પુરુષ ને મુવક પુત્ર હરિયાળા ઢાળ પર બેઠા હતા, —જનસમહને નિરખતા.

“લોખંડી પુરુષે ખરું કહ્યું,” વૃદ્ધ પુરુષ ખોલ્યો. “ભતને સાચવતી એ માનવીની ફરજ છે. ને સાચવણ શોમાં રહેલી છે તે શોધવાના એના પ્રયત્ન છે. માનવ ભતિની રક્ષા શું પેલા પશુઓની નકલ કરવામાં રહેલી છે, જે પશુઓને કંત તાત્કાલિક હાજતોનું ભાન હોય છે, જે પશુઓને ખીણ ડોઈ ભિય અલિભ્યકિતની ટ્રેસજા જ થતી નથી ? કે પછી માનવ ભતિની રક્ષા વિદ્યાથી આગળ ધપી સુરિયર ને કાઢપણભરી પ્રત્યામાં વસે છે ?

[અનુસંધાન પાન ૧૪૫ ઉપર]

એક અભિપ્રાય !

“ ગયા માસની ૨૨-૧-૫૮ તારીખે અમદાવાદમાંના ટાઉન હોલમાં રા. બ. ગગનલાલ કરમચંદ ગેલ્સ હાઈસ્કૂલનો વાર્ષિક ઉત્સવ ખૂબ સફળતાપૂર્વક ઉજવાયો. તે પ્રસંગે મુખ્ય મહેમાન તરીકે અમેરિકાના ભારતીય રાજદૂત શ્રી. ગગનવિહારી મહેતાનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી સૌદામિનીબેન મહેતાએ આજ કન્યાઓ માટેની સંસ્થા રમચંદ ઉપર એટલા સુંદર પ્રયોજો બતાવી શકી તે બદલ અભિનંદન આપનાં પ્રેક્ષકોમાં બેઠેલાં વાલીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે : “ પુખ્ત વયની બાલિકાઓ ગુજરાતની સાડી નેવો સુંદર પોષાક મૂકી ફેક પહેરી શાળાઓમાં જાય છે, તે થાવું અણબજારું લાગે છે. ચિત્રવચ માટે તે પોષાક લેસે યોગ્ય ગણાય, પણ મોટી વયે સુંદરતાનું ધોરણ તેમાં જરાય સચવાતું નથી. તે સાથે ઉમેર્યું કે ગ્રાથમિક શાળામાં સહશિક્ષણથી કરો ગેરલાલ જણાતો નથી, પણ માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસમાં સહશિક્ષણનાં લયકર પરિણામો અમેરિકામાં લેવામાં આવ્યાં છે અને એનું અનુકરણ ભારત નેવી શીલ અને સંવચને પ્રધાન ગણનારી પ્રજાને કેવી કહેાડી રિધતિનો અનુભવ કરાવે છે, તેનો વિચાર થવો જોઈએ. જે વયે ભતીય જીર્મિઓ અપ્પણ બને છે, તે વયે સહશિક્ષણમાં અભ્યાસની એકાગ્રતાનો ભંગ થઈ અન્ય દિશામાં મન પ્રવૃત્તિ કરે એ ઈષ્ટ નથી. આવા પ્રકારનું ભાષણ અમરણ્ય સભારીએ સોંકેડો નાગરિક સમક્ષ કયું, છતાં નવાઈ છે કે તે હકીકત પર વતમાનપત્રો કે વિચારપત્રોએ કરો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. તે જ વખતે પ્રેક્ષકોમાં બેઠેલા એક અમરણ્ય શિક્ષાનાયકે ઉચ્ચાર્યું કે “ સહશિક્ષણની એક

વિચારિની માત્ર કન્યાશાળાની છોકરી કરતાં કેટલી હિંમતવાળી હોય છે, એ સૌદામિની બાણીનાં જ હશે. ”

કોને આવકારશું, શીલને કે ચાપલ્યને ?

સૌજન્યપૂર્ણ સહકાર

અખિલ ભારત નૈતિક અને સામાજિક સ્વાસ્થ્ય સંધનું હક્કું અધિવેશન તા. ૩૧-૧-૫૮ના રોજ અમદાવાદમાં મળ્યું. સમાજનાં તરછાડાયેલાં ત્યગયેલાં અને પતિત બનેલાં પાત્રોના સમુદારનું કલ્યાણ કાર્ય લઈ બેઠેલી આ સરથા વિશે પશું પત્રોએ બાધ્યું હશે. પરંતુ આ અધિવેશને આજના ખર્ચાળ સમારંભો કરનારાને એક નવી દિશા સૂચવી છે તેની વાત પર લાગ્યે જ કોઈએ પ્રકાશ નાખ્યો હશે.

જસો જેટલા ભારત અને વિદેશના પ્રતિનિધિઓ માટે ઉતારા અને મોજન વગેરેની સગવડો કરવાની મુશ્કેલીનો તોડ એમણે કાઢ્યો એનું દર્શાવે ધણી સંસ્થાઓને ધોડો લેવા નેવું લાગશે. સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ નગરના સાધનસંપત્તિ પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોને પાયાપાય મહેમાનોને ભાર ઉપાડી લેવા વિનંતી કરી. કુડકાળો કરતાં આવી સક્રિય સેવામાં તેમને તત્કાળ સારો સહકાર મળ્યો અને રહેશને તેમની ઢાઝર થયેલી મોટરોમાં મહેમાનો વહેંચાઈ ગયા. એમું આનુષંગિક ફળ એ આવ્યું કે કેટલાંય કુટુંબો ઈતર પ્રાંતના પ્રતિષ્ઠિત મહેમાનોનો નિકટ પરિચય પામ્યાં. નવી યોગબાણો અને મત્રીઓ થઈ; મહેમાનો નગરની નાગરિકતાનો સામો અને સુંદર આસ્વાદ પામ્યાં અને તેના ખર્ચનો બોલને કોઈને જણાવ્યો નહિ. સમારંભના ઉપસંહાર પ્રસંગે પ્રત્યેક મહેમાને ઉમળકાથી

“ વીતેલા કાલયુગનાં વિવા આવી છે ને ગઈ છે. તે શું એના દુરપચોરને કારણે હશે ? માનવી જે વેડફે છે તે તેવું હોઈ જાય છે. શું વિવાનો ઉચ્ચતમ ઉપયોગ સ્વાર્થ સાધવાનો હોઈ શકે ? અનંત યુગો ધરાવતો કોઈ પરમ સ્વાર્થ કયાંય છે ખરો ? માનવને કદી એનો સાચો સ્વાર્થ સમજશે ખરો કે એના ઉતારાની આશા એના ભાઈના કલ્યાણમાં જ વીંટાયેલી પડી છે ? માનવ

કદીએ જનસુરી ખરો કે એના ભાઈને માથે આવી પડતાં કોઈ પણ આકૃત એને પોતાને પણ નોખમ રૂપ છે જ ? શું માનવ પોતાના ભાઈનું ભલું તાકશે ખરો નેથી એનું પોતાનું ભલું જોખમાય નહીં ?

“ પિતાજી, તમને શું લાગે છે ? ”

“ મને માનવમાં શ્રદ્ધા છે, બેટા. ”

અનુભવેલા આતિથ્યની અને વજમાનની પ્રથસ્તિ કરતાં પ્રમુખ સુશીલા નાપર બોલી ગયાં...“ હું દિલ્લી જઈ પડિત નહેરૂને કહીશ કે મેં અમદાવાદનું નૂતન રૂપ નિહાળ્યું છે.”

પ્રખ્યાત પત્રકાર

૨૪. હાજમહમદ અલારખિયાએ ‘વીસમીસદી’ સચિત્ર માસિક ૧૯૧૪થી ૧૯૨૧માં તેઓ બેટસ્તનશીન થયા ત્યાં સુધી ચલાવ્યું હતું. એ જમાનામાં જે માસિકા નીકળતાં તે માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય રહેતાં. સાક્ષરો પ્રોફેસરોના નિબંધો, કાવ્યો તે વિવેચનોથી યથારે કંઈ આપતાં નહોતાં. સાધારણ માણસને માટે રસપ્રદ કે શિક્ષાપ્રદ વાચન એમાં લાગ્યે જ મળતું. હાજમહમદ એ જાતની સાહિત્યની કિલેખધી તોડી, વડગાદીના મોદીઓ, હાઈકાલેના વજાદો, બારિષ્ટો, અને ગિરગામની ગણિકાઓ સુધાં વાંચવા તલપે એવું એક માસિક પત્ર સંભળ્યું. એમને નરસિંહરાવ ને નાનાસાહનાં નામેની પિછાન કરાવી. ‘વીસમીસદી’ની લોકપ્રિયતા અનોખી હતી. એનો મને એકવાર અનોખો અનુભવ થયો :

૧૯૧૭-૧૮નો એ સમય. હાજમે મને સત્તરમાં કહ્યું કે ‘સાંજે સાડા પાંચ વાગે સેંહડરટ પૂલની સામે ચોપાટીના બાંક પર મારી રાહ લેજો. એક અજબ યુવાકાંતે જવાતું છે.’ બરાબર એ સમયે હું ચોપાટીના બાંક પર જઈ બેઠો અને થોડીવાર એક કાળી મોટી લાઈમેસીન મોટર મારી સામે ફૂટપાથ આગળ જ આવી જીભ બારણું ઊધડ્યું અને હસતા હાજમહમદની જોજ પાધરી ચમકી: ‘જલ્દી અંદર આવી જાઓ’ કહી મને અંદર બેસાડી દીધો અને મોટર ઊપડી. અંદર તેમણે કાળા બેડા ઘાટના પુછ અને પ્રસન્ન જણાતા એક જોજ શ્રીમંતની ઝોળખાણ કરાવી. બાણમાં રમણીક મસ્તર બેડા હતા અને મુંબઈના એ વખતના શેરીફ હતા. આ નવીન મંડળીને હું બાધાની જમ ભેટો બેડો. મુંબઈગિરી વાતો મને આત્મહતી નહોતી. શેરીફ ખૂબ દહામોર લાઆ. રમણીક માસ્તરને મુંબઈના પ્રસંગો અને વ્યક્તિઓની વાતો જીજને ટેરવે રમતી હતી. મોટરના આદમી ઉમદા મુંબઈગિરા શેરિશ હતા. હાજ દરેકની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ક્ષેષ વાક્યે રમાડતા હતા. પછુ...પછુ શું? ગાડી તો ગિરગામની એક ગલીમાં વળી. આ ગલીની બાણની કલ્યાણ ચાલમાં હું રહેતો હતો પછુ આ તરફ મેં કહી પગ દીધો નહોતો. કારણ? કારણ કે ત્યાં

એકઠી સ્ત્રી-માલિકણ રહેતી હતી ને મુંબઈના કંઈક શ્રીમંતોનાં હૃદય પર અને સંગીતના શોખ પર જીવતી હતી. પછુ હાજના ચારિત્ર્યમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એવું હૃદય અને જીવન સ્ટેટિક સમાં નિર્મળ હતાં...પછુ આજની વિચિત્ર સોળત અને અવાસ મારા મનમાં જરા વિશ્લેષ કરાવી રહ્યાં હતાં.

મોટર અટકી અને એક દાદર પર સી ચમા? પેલા શેઠ આગળ હતા : ‘ગણપત ! બાઈ આહેકા ?’

‘રામરાજ શેઠ ! બાઈ દર્શનાલા જેઠી...’

જોહો આ તો કોઈ ધર્મ દીગલીનું ધર.

‘સનવાર મહાસ્ત્રી દર્શનાલા જ્યજ્જ જેઠી આહે. આપણ બસા, મીં લલિતર બોલાવતો’ એમ કહી ગણપત નીચે ઊતરી ગયો. અને અમે ઉપરના ગાદી તકોઆથા સમ્મલેલા એક વીસ ચોરસ ફૂટ ખંડમાં બેડા. ચારે તરફ મોટા આરસા હતા. કેટલીક રવિનર્મની છબીઓ હતી.

શેરીફ તો મનક કરવા લાઆ—‘બાઈ તો સ્વર્ગનું સાધન કરવા લાગી છે.’ કહેતાં સીમરેટ સળગાવી હાજમે મને કાનમાં કહ્યું : ‘બધું બરાબર નીરખજો; કળાકારને અહીં બેવાતું થાણું મળશે.’

દાદર પર કલકલ અવાજ આવ્યો અને ગણપતની પાછળ ફોરી કિનારાવાળી તદન સફેદ સાડી પહેરેલી પ્રોદ યુવતી ઉપર આવી. ભયાં અંગવાણુ એવું ચરીર પછુ રવિનર્મનાં ચિત્રોની સ્મૃતિ કરાવતું હતું. રસ્તા પરની બારીઓવાળી ગાદી પર બિરાજેલી અમારી મંડળીને તેણે અંદરના પ્રવેશદ્વારથી શોડે આગળ જમીન પર બેસતાં છતાંપૂર્વક વંદન કયું : ‘દ્યારક કુળા કેલિ રોઝની !’ કહ્યું એટલે અમારા મોટરવાળા શેઠે એક પછી એક સૌની ઝોળખાણ કરાવી. હાજ અલારખિયાની ઝોળખાણ પૂરી થતાં યુવતી હસી પડી ને બોલી : ‘મોટાં સદ્લામ્ય તંત્રીજી ! અમને આ મહિનાનું ‘વીસમીસદી’ મળ્યું નથી.’ હાજમહમદ પછુ આ યુવાકાંતે પહેલો પ્રશ્ન આગળથી બાણી થયા હોય એમ તૈયાર હતા. દ્રુત ખીસામાંથી સરનામું બરાબર નહિ હોવાથી પાછું આવેલું ‘વીસમીસદી’ રેપર સાથે એની સામે ધરી દીધું. ‘રેખિયે, હમારા કોઈ યુન્હા હે ?’ હાથમાં લેતાં તે ખડખડાટ હસી અને સરનામું સુધરાવ્યું. પછી મંડળી તરફ ફરી. તે વખતે શેરીફ સાહેબે મનક ઉચાવી : ‘કયા આપ ધરમ

[અનુસંધાન પાન ૧૫૦ ઉપર]

[પડદા ખૂલતાં નેપથ્યમાંથી શબ્દાવનિ અને મલાતસુચક પંખીરવ સાથે અનુકૂલ પ્રકાશની ચોજના. સામે દેખાતા પડદા પર રાકય હોય તો વહેતી નદી. હુંગર, હરિયાળી અમ્મિ દર્શની રાકાય. નેપથ્યમાંથી બિન્દુ પુરુષકંઠ દ્વારા ઉચ્ચારાવી વેદન્યા; એ દર્શિયાન સામેના પડદા નજીક થઈ ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા કોઈ માવીન અધિવર અને તેમના બેએક રિખ્યા.]

નેપથ્યમાંથી પુરુષકંઠ :

સ્ત્રોતા પૃથિવિ ભવાવૃક્ષરા નિવેસિની

ય ત્વા નઃ સ્મૃતિ સુપ્રથઃ ।

[અચાગાન વિરમતાં]

નિવેદક (નેપથ્યમાંથી) : મા પૃથ્વી ! વિશાળ, કષ્ટ રહિત અને સર્વત્ર નિવાસસ્થાન.....એ જ સાચું અખૂંદ સુખ આપી શકે છે. એ સાચા અર્થમાં પતિતપાવના છે... એની સાથે તો આપણી પુરાણી પ્રીત...એનાં ગાન ગાતાં કાણુ થાકે ? [પુનઃ અચાગાન]

[એક ખાનુએથી બહાર આવતાં, એકવારે મંદિરાં અને દોલક બળવતાં થોડાં સી પુરુષો, વિવિધ વેશ અને વયવાળાં, ગાતાં પ્રવેશે છે.]

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત;

એક કંઠ : એની સાથે અમારી એવી પ્રીત ।

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

ગાયાં રે ગાયાં જેણે ધરતીનાં ગીત;

એક કંઠ : એણે ભણી જીવનની મોટી જીત ।

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

એક કંઠ : ધરતીને મોટી મોજાં સાગરનાં પાતાં

પડ્યા છે એના અતીત,

બીજો કંઠ : એનાં રે ગાન ઝૂકી ઝૂકીને તરવર ગાતાં,

મૂંઝા કુંજરની યુને પ્રીત;

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

એક સી કંઠ : ગાજ-ચમકીને ઠેરે લારિયાં સી ગીત રેલે,

વાદળ ને વીજળી એવી રીત;

બીજો સી કંઠ : સૂરજ ચંદ્રને ઘડુલે, તારાની તેજલ વેલે

અમતાં રમતાં હો એનાં ગીત;

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

એક કંઠ : નસના અપ્પાએ જીયા જોઈ-જોઈને વળતાં

પંખી ગાતાં ધરતીની મીન,

બીજો કંઠ : એની માયાએ મહોયાં, હાંધામાં સોઢાં, ગરવાં

માનવને કંઠે એની પ્રીત;

સમૂહ : ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

ગાયાં રે ગાયાં જેણે ધરતીનાં ગીત,

એણે ભણી જીવનની મોટી જીત;

ગાતાં ના થાકિયે' હો ધરતીનાં ગીત.

[રૂઢ નેપથ્યમાં જતાં માલકંસની સૂરાવલિ પ્રસરે છે અને એ વચ્ચે નેપથ્યમાંથી—

નિવેદક : ધરતીની એવી નૂની પ્રીત છે, આપી રહિયાળી ધરતી પર તો દેવાને ય અવતરવાની હોંસ થાય છે : આપણે એનાં છોડુ; આપણને ધરા છોડી બીજે જન્મે મમે જ નહીં, એમાં જ છે આપણી ધન્યતા.

બીજો ધીમે સી પુરુષનો મિથ સમૂહ ગાતો પ્રવેશે છે.]

પુરુષ કંઠ : રઢિયાળા આ ધરા છોડીને જનું ગમે નહીં કપાંય ।

કણુ કણુની રજથી કાણુ કાણુ

અમ પાવન તન-મન ન્યાંય; રઢિયાળા—

એક સી કંઠ : ગિરિ એના વસમા હો ચડવા

બીજુ-કોતરો જોડી;

હરિયાળાં મયદાત વિહરવા

રથુકેડી હો બૂંડી;

પુરુષ કંઠ : ત્હોય અમે રણિયાત હમેશાં ધરાસંનિધિ માંઘ

સમૂહ : રઢિયાળા આ ધરા છોડીને જનું ગમે નહીં કપાંય

એક પુરુષ કંઠ : એનાં કૂલકળે ધનધાન્યે

હાસ અમારાં ખીલે,

બીજો પુરુષ કંઠ : કિરણ નવાં એને જ આંજણે

નયન અમારાં ગ્રીલે;

સતી કંઠ : એની કુખ પ્રગટવા રટણા દેવમંથલી માંભા ।
સમૂહ : રઠિયાળા આ ધરા છોડીને જવું ગમે નહીં કંઠાય ।
એક સતી કંઠ : અમિત્રતા પૃથ્વીને પાવક
યર સદોદ્ધિત કરિયે,

ખીનો સતી કંઠ : બલધિજલે ઝૂલતી એને રસ
પરખ અમે સૌ ભરિયે;

પુરુષ કંઠ : અમે ધરાને અવિરત ધરિયે સ્વાસ અજલી માંભા ।
સમૂહ : રઠિયાળા આ ધરા છોડીને જવું ગમે નહીં કંઠાય ।
એક કંઠ : કણ કણની રજથી કણ કણ અમ
સમૂહ : પાવન તન મન ન્યાય ।

રઠિયાળા આ ધરા છોડીને જવું ગમે નહીં કંઠાય ।

[રત્ન નેપથ્યમાં ભય છે. જુવાલીની સુરાવલિ છડાતાં અંદરથી
જ સમૂહનાનના શબ્દો સંભળાય છે :]

ધૈર્યમથી પૃથ્વી ! ધૈર્યમથી પૃથ્વી !
પ્રેમમથી પૃથ્વી ! પ્રેમમથી પૃથ્વી !

આર પાંચ કિશોર-કિશોરીઓ સાથેનું પુરુષદ્વંદ્વ પ્રવેશે છે.]

પુરુષ કંઠ : ના-નટોળ ધસી આવે પણ પ્રહા જેની તૂટે નહીં...
સમૂહ : ધૈર્યમથી પૃથ્વી ! ધૈર્યમથી પૃથ્વી !
પુરુષ કંઠ : અનરાધાર અગન વચ્ચે પણ સુધા જેઠની
ખૂટે નહીં...

સમૂહ : પ્રેમમથી પૃથ્વી ! પ્રેમમથી પૃથ્વી !
એક કિશોર : અણગમ્ય કર લખાવીને એ
ભરે ખોખલે પાણી,
મધમધતા ભર યાળ ધરે એ
હુધા સર્વની નાણી;
એક કિશોરી : કાષ બધા ખુલ્લા એના પણ, કણ એ
કાનું લૂટે નહીં ।

સમૂહ : ભાવમથી પૃથ્વી ! ભાવમથી પૃથ્વી !
એક કિશોરી : યાત્રામાં સહુને નિત્ય મળે છે
એક વિસામો એનો,
મરજવા કાળે પ્રજાને છે
અમર દીવડો જેનો;

એક કિશોર : તરસ કાળના અપરમા અમૃત એવું કાણુર નહીં ।
સમૂહ : પ્રાણમથી પૃથ્વી ! પ્રાણમથી પૃથ્વી !
પુરુષકંઠ : વતસલ એના રૂપશે,
કાણુ હશે જે મલકી બેઠે નહીં ?

એને અંતર સ્ફુરણે,
કાણુ હશે જે ઝળખી બેઠે નહીં ?
સમૂહ : પુરુષમથી પૃથ્વી ! પુરુષમથી પૃથ્વી !
પુરુષમથી પૃથ્વી !

[કાલિંગદાની સુરવટ ભત્રાં આરંભમાં દુબળે, ઉપાડે,
થાતળે મન્દ-મેદ્ર માથે ધાલે વેડો પસાર થાય છે. તેની પાછળ
ધનર્પત દુવાળથી પસાર થતો દેખાય છે. શોડીવરે એનાં કંઠાઓની
નાની ટોળી અને વળી એની પૂઠે ખાનડને જતો ખતાવી શકાય.
શોડીવાર બાદ કાલિંગદાની સુરવટ ફેરી યતાં ઉન્મત્ત લક્ષ્મી ટોળી
દોડતી ધપતી ચાલી ભય છે અને પાછળ વૈષ્ણવથી બચાકળ ચાર-
પાંચ નારી નેપથ્યની એક પાંખમાંથી નીકળી ખીણ તરફ ચાલી ભય
છે. અર્ધનગ્ન ભૂલમાં પણ એની પાછળ જતાં ભતાવામ. ચાહ
વાન વેળા પણ આમાંનાં કોઈ કોઈ દરેકો રત્ન થઈ શકે. ખનપતિની
સાથે સંજવી વેરાપારી નટ પણ ભતાવી શકાય.]

એક પુરુષ : સીધે રે મારમ મૂકે અવળાં પમલાં, હો એની
ચાલે આ ધરણી છે દુભાણી;

સમૂહ : આ ધરણી છે દુભાણી !
ખીનો પુરુષ : લાણી છેરુને ભૂલ્યાં માડી ભયાં, હો એની,
જાતી છે માંભથી હુલાણી !

સમૂહ : જાતી છે માંભથી હુલાણી !
આ ધરણી છે દુભાણી !

એક પુરુષ : ખૂટે ના ખૂટે એવી લીલીજમ ધરણી, તકોયે
આંતરડી જેની ના ધરાણી !
ખીનો પુરુષ : લાણી રીખાય એવી શોડાંની કરણી, તો એ
માડી નિઃશ્વાસથી ભરાણી !

સમૂહ : આ ધરણી છે દુભાણી !
એક પુરુષ : મુકીલર મહોલાતોની ટાંચો પર ન્યારે ન્યારે
સોડીની ખડણી સિંચાણી !
ખીનો પુરુષ : હૂંકારે લૂંટી લૂંટી માડીને, ત્યારે ત્યારે
એની ઉરખાંખડી મિંચાણી !

સમૂહ : ધરણી છે દુભાણી !
જાતી છે માંભથી હુલાણી !
આ ધરણી છે દુભાણી !

એક પુરુષ : સેંથાનો સીંદૂર ભૂંસી, કંકણને તોડી-ફોડી,
માંડી જપગાયા ન્યાં ગવાણી !
ખીનો પુરુષ : નાગાં લાંડુને રાખી ન્યાં ન્યાં પતાકા ખોડી;
ધરતીની આંખ ઝંખવાણી !

સમૂહ : આ ધરણી છે દુલાણી !
 એક પુરુષ : ખરું ના ખમાય, તોયે દીવી ધૂમધૂમથી એની
 જલતી, ના સેધ દોલવાણી;
 ખીલે પુરુષ : આંસુના અંધારા છે ઉછળ્યા ભીતરથી, એની
 કાયા કપારેક છે ચીરાણી !

સમૂહ : આ ધરણી છે દુલાણી !
 સોધે રે મારમ થુંકે અવળાં પગલાં, હો એની,
 ચાલે આ ધરણી છે દુલાણી !
 આ ધરણી છે દુલાણી !

[સાથે દેખાતા પડદાની વચમાં આરંભથી રાખેલી ગોઠવણી
 મુજબ દ્વારની યોગ્યતાને કારણે ત્યાંના દરે ખુલ્લા થતા બાહ્યમાં
 ધૂમીમાતા દર્શાવી શકાય; એ દેખાવ ત્યારે નેચરમાંથી આશાવરીનો
 સ્પષ્ટવલી વહેતો મૂકવાનો. કિશોર-કિશોરીનું 'દ' યાદ' અને નવંદ' પ્રવેશે છે.]

સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 જનભરની હોય;
 અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 એક કિશોરી : અમ હેમે એના હેશનું સુખમ આહો, સંધાન !
 સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 એક કિશોર : જેની કૂખ પ્રગટિયાં, એનાં
 સફલ હળે અરમાન !
 સત્ત વહે રતરગમાં, એનાં
 અમ પર હો વરદાન ! ✓

સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 એક કિશોરી : તપ એનાં અમ કાળ નિરંતર,
 પ્રેમલ એનાં ગાન;
 વનરાવન ગિરિ કંદર નિર્ઝર
 દિયે, ધરે ધનધાન;
 સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 જનભરની હોય;
 અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !
 એક કિશોર : હવે ન ધરતીને દુલાવવી,
 હવે ન પીંખનાં ધાન;
 હવે પ્રેમહેલી જ વરસવી,
 કરવાં તપ સન્માન;
 સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !

એક કિશોર : દુરિત સર્વ નિર્વાણ,
 વરદ ભાગ્ય નિર્માણ;
 એક કિશોરી : પતિતપાવના પૃથ્વી કેરાં ધન્ય અમે સંતાન !
 સમૂહ : અમે સૌ વસુધાનાં સંતાન !

[નિવેદક : આ છે પૃથ્વીનાં બાળકોને નિર્ધાર સૌ એક જ
 માતાં છેડુ બ્રહ્મા અને એક જ રાહીય. આ પૃથ્વીની સમૃદ્ધિ, એની
 શોભા અને એની તૃપ્તિ એ જ છે અમારી ધ સમૃદ્ધિ, શોભા અને
 તૃપ્તિ. એ માટે જ છે અમારો પુરુષાર્થ.]

પરદા વચ્ચેના દ્વારમાંથી આશિષ આપતી પૃથ્વીમેશા અદર્શ
 યતાં ધૂન : વાઘો પરથી માલક'સની સ્પષ્ટવલી પ્રસરે છે અને વિવિધ
 રાગો સ્પષ્ટવલી વેરામાં સળગ, જનવનાં દસબાર નરનાર, હાથમાં
 જેવીનાં બોળર લઈ રંગમંચ પર આવે છે.]

એક પુરુષકંઠ : એક ધરા પર વસે એ બધાં સરખાં,
 એ અમ ન્યાય !
 એક સ્ત્રીકંઠ : એક ગોદ ઉછળ્યાં એમાં 'કો'
 નથી રેકે રાય !
 સમૂહ : બધાં સરખાં એ અમ ન્યાય !
 એક પુરુષકંઠ : આવો, હાથ હનર મળીને ખેતર સકુનાં રચિયે !
 ખીલે પુરુષકંઠ : સકુનું સકુને મળે એહવા નવવિધાનમાં મચિયે !
 એક સ્ત્રીકંઠ : સહિયારા તપથી ધરતીને કણકણ દીપક થાય !
 સમૂહ : બધાં સરખાં એ અમ ન્યાય !
 એક સ્ત્રીકંઠ : વગડાની વનકુળે કરિયે, રણુ લીલાં છમ કરિયે !
 ખીલે સ્ત્રીકંઠ : અઠગક વહેતા જતા નીરની સગ'કતા સંધરિયે !
 એક પુરુષકંઠ : સકુનેા અમ સકુ કાળે ધાર્યાં ન'દનવન સરળય !
 સમૂહ : એક ધરા પર વસે એ બધાં સરખાં
 એ અમ ન્યાય !
 એક પુરુષકંઠ : આ કુમર, આ ખીણ, ભૂમિ આ,
 નહીં દુષથી મરિયે !
 ખીલે પુરુષકંઠ : નહીં, નહીં, વન ઉપવન સરિતા કાગ
 હવેથી વરિયે !
 એક સ્ત્રીકંઠ : સાદ પડે એવો ત્યાં ધરતીનું અંતર લઠરાય !
 સમૂહ : બધાં સરખાં એ અમ ન્યાય !
 એક સ્ત્રીકંઠ : ચાલો, કદમ ઉઠાવો દુઃખિયાંએની
 સાથે મરિયે !
 ખીલે સ્ત્રીકંઠ : આવો, આવો, સુખ પામ્યાં
 આપસમાં સેયે' દરિયે' !

એક પુરુષ કહે : કોટિ કોટિમાં જુઓ, જુઓ શો
પ્રાણ એક વરતાય !
સમૂહ : એક ધરા પર વસે એ બધાં સરખાં
એ અમ ન્યાય !
એક જોઈ ઉછર્યાં એમાં કો'
નથી રંક કે રાય !
બધાં સરખાં એ અમ ન્યાય !

[નેપથ્યની બંને પાંખોમાં ચાલ્યાં જતાં આ નર-નારને પગે
પગે આનંદ-વિલાસ સૂચવતી શુભ ચા અચ્છવર્ણી પ્રકાર
સંચાલના અને ધીમે ધીમે બીમપલાસની સ્પર્શમણ. નેપથ્યમાંથી
જ 'મૂલવાય નહીં', એવાં ધરતીનાં મૂલ' એ જાંઝિ બિચ્છે વાર
ગણતાં આઠ-દસ મુવતીઓનું દૃઢ રાસ રમતું રંગમંચ પર જન્મે
માન્યુએથી પ્રવેશે છે.]

મુવતી દૃઢ [અતુટલ પંક્તિઓ સૌ ઝીલે તેમ] :
મૂલવાય નહીં, એવાં ધરતીનાં મૂલ.
હેયે સમાય એવાં,
ગરમે રમાય, એવાં ધરતીનાં મૂલ.
જનરાવન વીંઝણે ઢોળી કલોલતાં,

અજ્યાળાં આવીને મૂંઘટપટ ખોલતાં,
એવું વાયરે મહેકે દુટ્ટલ; મૂલવાય—
મુલ્યુ' કે હોય આલ વાદ્યે છવાયલું,
કરવું એ ધરતીનું મુખનું સોહામણું,
એને ફરતી છે સાગરની મૂલ;
મૂલવાય નહીં.

આવો સૌ એક સાથ,
ગૂંથાને હાથ હાથ,
ધરતીની 'પુદીએ' ધૂળ;
પરસેવે ઝોપિયે',
કુલ્લાંઓ રોપિયે',
અંતરની કાઢીને ચળ;
થાય છવનને ફેસે વસૂલ :
મૂલવાય નહીં.

[પડદો પડે ત્યારે નેપથ્યમાંથી આરંભની અવાજો ગાન
ચાલુ રહે છે.]

* એક છન્દિયા જેડિયોની અનુભવિથી, સાભાર. ફ્રંક સમયમાં
મજદ જવાર સંજોવણક સમઢ 'સૂરમ'અલ'માંથી

[ખન ૧૪૬થી]

ધ્યાન ભી કરતી હો ઓર કનૈયાકી કિઠોરી ભી કરતી હો ? ”
“ જી હાં, વો તો હમારા જનમકા પેશા હી હૈ ! કહીયે શેકજી
(શેક તરફ ફરીને) અજ કયા ખિદમત ગુમર ? ”

“ યે સજ મહેરબાન તુમારી કલાકે લીયે સાથમે
આયે હૈ—”

રમણીક મારતર મિજલસના હાથમાં હતા. તેમને આવા
જલાસાનો સારો અનુભવ હતો. હું તો આવા સ્થાનનો પ્રથમ
પ્રેક્ષક હતો.

ગણતરે તબલાં આણી ઠીક કર્યાં. ત્યાંએ તંજુરના
સૂર મેળવ્યા અને મધુર સ્વર લહરીઓમાં બાવોનાં સ્વરૂપ
રચાવા લાગ્યા. એકાદ મે ગામન પછી તંજુર બીજા સાજીદાને
સોંપી તેણે બાવગીત ગાવા માંડ્યું; ‘કંકરિયા ન મારો શ્યામ,

ધડા કુટ ભયમ હમારા ' એટલી એક જ લીટીને અનેક વાર
જુદાજુદા લયતાલમાં ખોલતાં હાથ અને આંખના હળવા
અભિનયથી કે વસ્ત્રાવસ્થાની એટલી અનેક રૂપાંતરો કરી
જતાવ્યાં, તે કોઈ પચ્ચ કલાકારને માટે અસાધ્ય પાઠોથી ચઢી
ભય એવાં હતાં. લગભગ એક વાગ્યા સુધી એ સંગીતવર્ષા
ચાલી. એ પાત્રનું સ્થાન સમાજમાં ગમે તે હો પચ્ચ સંગીતના
અવગુરૂનમાં તો તે કિનરી સ્વરૂપ બની જવું હતું. આવી
કલાસાધના લારતના અપભ્રંશ કાળમાં પચ્ચ ટકી રહી છે
એવું જોરવ કોને આપીશું ?

પાછળથી અને ખપર પડી કે અમે મુળધર્મની એક શિખર-
એક ગાયિકાનું ગાન તે રાતે સાંભળ્યું હતું.

—ર, મ, રાવળ

પ્રભ-પ્રભની મૈત્રીનું પ્રતીક : ' આશા ' (ઓદ્યા)

હું મર્યાદા જ રાજકોટમાં એક માધ્યમ પ્રસંગ આવી ગયો. વડાપ્રધાન શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુએ અહીંના પ્રથમ પ્રસતિગૃહનું વિધિસર ઉદ્ઘાટન કર્યું.

રાજકોટ પ્રસતિગૃહના મુલાકાતી ખંડમાં અમે એક બેઠુલાઈને બન્યા. એમનું નામ હતું : ફનીલાઈ. એક વર્ષ પહેલાં તેમનાં લગ્ન તેમના જ ગામની નીલા પરબદી સાથે થયાં હતાં. હવે નીલાને બાળક આવવાનું હતું અને તેઓ એને ગાડામાં નાખીને સાડેકે માઈસ દૂર આવેલા રાજકોટમાં લઈ આવ્યા હતા. આખેય રસ્તે નીલા દઈની મારી ચીસો પાડતી રહી. ગાડાનો પ્રત્યેક આંચકા એની ચીસોને વધુ વેદનામય બનાવતો.

અમને આ બાબતે નવાઈ લાગી. અમે પૂછ્યું, “ આટલું નેખમ શા માટે ખેડ્યું ? નજીકમાં કોઈ દાકતર નહોતો ? ”

“ ના ! ના ! ” ફનીલાઈએ અહોભાવપૂર્વક જવાબ આપ્યો : “ મારે તો એને આશા-ઓળા દાકતર પાસે લઈ આવવી હતી. આ દાકતરબેન આખા સૌરાષ્ટ્રમાં બાબુલાઈ છે. ”

એ જ ઘડીએ સફેદ ઝળેા પહેરેલાં એક અહિલા દરવાજામાં દેખાયાં. એમની ટોપી નીચેથી એમના ફેપેરી વાળ ઘોડા ઘોડા દેખાતા હતા. ફનીલાઈ તરત એમની પાસે દોડી ગયા અને બોલી ઊઠ્યા :

“ આશા-ઓળાબેન, શા ખબર છે ? ”

“ બધું બરાબર છે, ” આશા-ઓળાએ જવાબ આપ્યો : “ તમારે ત્યાં દોકરો આવ્યો છે. અહિલદેવ ! નીલાની તબિયત ખત્રુ સારી છે અને એ તમને વંદન કહેવડાવે છે. ”

તરત અમે ઓળા લિઝમેરોના મોકલેલા એમ. ડી.ને ઓળખી કાઢ્યાં. તેઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાનાં પ્રથમ મેાવિયેત પ્રતિનિધિ છે. અમે અગાઉ કચારેય એમને મળ્યા નહોતા, પરંતુ ભારતીય અખળાઓમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એમની તરબીરે ભેળે હતી.

“ બે વર્ષ પહેલાં વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના આમંત્રણથી ડો. મહિયેલા માનાઓ તેમજ બાળકોના રક્ષકોને લખ્યા પ્રશ્નો

અર્જનાં મુખ્ય તબીબી સલાહકાર તરીકે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાં હતાં. પોતાની માતૃભૂમિથી થયે દૂર આવેલા આ પ્રદેશમાં તેઓ તાત્ત્વ એકલાં બે વર્ષ રહ્યાં. સૌરાષ્ટ્રભરમાં તેઓ એક માત્ર સોવિયેત નાગરિક હતાં.

તેઓ એક ગામડેથી બીજે ગામડે કોઈ વાર ગાડામાં તો કોઈ વાર પગે ચાલતાં ફરતાં. ગામડાંના લોકો જે ખાતા એ સાદું સીધું બોજન તેઓ પચી લેતાં અને કિસાનેનાં ઘરમાં લીપેલી લોચ પર મૂકી રહેતાં. એમણે પોતાની સાથે ફેટલાક ઉત્સાહી ભારતીય દાકતરોની એક ટુકડી ભીખી કરી, જેમાં ડૉ. ભદ્ર, ડૉ. મહેતા, ડૉ. પુનમણી ડૉ. વૈરા અને સ્ત્રી ડૉક્ટરો ડૉ. અવેરી, બેત, વ્યાસ અને બીજા અનેક હતા.

શરૂઆતમાં શ્રીમતી ઓળાની સૌથી મોટી મુશ્કેલી લોકો સાથે વાતચીત કરવાની હતી. કારણ કે અહીંની ભાષા એ બાબતમાં નહોતાં. ખૂબ જ શ્રમ ઉઠાવીને તેમણે અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાણ મેળવ્યો અને પછી ગુજરાતી બોલતાં પચી શક્યા ગયાં. ઘોડા વખતમાં તો તેઓ ગામડાંમાં ભાષણ કરી શકતાં અને ભારતી તબીબો સમક્ષ પ્રવચનો આપતાં થઈ ગયાં.

વળી શરૂઆતમાં તો બરાબર સહકાર પચુ ન મળ્યો. પરદેશી રાજકર્તા અંગ્રેજોને અનુભવ મામજનોના મનમાં તાબે જ હતો, એટલે કોઈ મુરોપિયન એમની નિરવાધ સેવા કરવા આવે, એ વાત જ મામજનોને ગળે ઊતરતી નહોતી. ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિ હળવી થતી ગઈ. શ્રીમતી ઓળાનાં કાર્યોએ જ એમનો માર્ગ સરળ કરવા માંડ્યો.

ગામડાંમાં બને તેટલાં વધુ પ્રસતિગૃહો ખૂલે એ માટે શ્રીમતી ઓળાએ ઘણા પ્રયાસ કર્યા હતા. મકાન મેળવવાની સૌથી મોટી મુશ્કેલી હતી. એમણે રથાનિક સત્તાવાળાઓ ને આમંવ્યાયતોના સંપર્ક સાધ્યો અનેક પંચાયતોએ એ માટે મકાનો આપ્યાં અથવા તો જરૂરી શોધો ભીસી કર્યો.

ધીમે ધીમે સૌરાષ્ટ્રનાં ગામડાંમાં સ્તિકાઓ માટેનાં દવાખાનાં એક પછી એક ઊઘડતા લાગ્યાં. ચાલીસ લાખથી [અનુસંધાન પાન ૧૫૩ ૬૫૨]

‘ગતિવિહિન વીર સમાજને બચરૂપ છે, ગતિશીલ પ્રગતિમાન છે’

રિચાર્ડ બાયર્ડે જે કહ્યું તે પોતાના જીવન દરમ્યાન કરી પશુ બતાવ્યું. નાનપણથી જ સાહસી કરવા શરૂ કર્યા અને બ્યારે નખળા હદયે તેને અટકાવ્યો ત્યારે જ તે અટક્યાં.

રિચાર્ડ બાયર્ડનો જન્મ સન ૧૮૮૮ના ઓક્ટોબરની ૨૫ તારીખે વીન્સ્ટેટર(વરજીનીઆ)માં થયો હતો.

તેનું કુટુંબ બહુ અમગધ્ય હતું. વર્તમાનપત્રનો વ્યવસાય કરતા તેના પિતાનો વારસો મોટાભાઈ હેરીએ લીધો, નાના રિચાર્ડે અનેરો અને અટલો સાહસનો માર્ગ લીધો. તેના મોટાભાઈ રાજકારણમાં અપલાવી વરજીનીઆના ગવર્નર થયા, ત્યારે રીચાર્ડ બાયર્ડે વિમાનફોને પ્રગતિ કરી.

બાર વર્ષની ઉંમરે કોઈની પશુ મદદ વગર એકલો રિચાર્ડ હુનિયાની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો. પાછા ફરીને વરજીનીઆ યુનિવર્સિટીમાં ભણ્યો. ૧૯૦૮માં અન્નાપોલિસની નૌકાશાળામાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને ૧૯૧૨માં શાળામાંથી પાસ થઈને નૌકાદળમાં જોડાયો. આ સમયમાં તેના પગને ત્રણવાર ઈજા થઈ, જેને લીધે ૧૯૧૬માં ૨૮ વર્ષની ઉંમરે એને નૌકાદળમાંથી નિવૃત્ત થવું પડ્યું.

આ નિઠીરતા બાયર્ડ સહી ન શક્યો અને એણે પહેલા વિશ્વયુદ્ધમાં અપલાવ્યું જ. અને સક્રિય ભાગ લેવા—૧૯૧૮માં નૌકાદળની નવી રથપાયેલી વિમાનીશાળામાં પ્રવેશ મેળવી તેણે પેન્સિલ્વેનિયાની ઉડ્ડન શાળામાં અભ્યાસ કર્યો. આ જમાનામાં હજી વિમાનો તરતમાં શોધામાં હતાં અને દરેક ઉડ્ડન એક સાહસ હતું. રિચાર્ડ બાયર્ડે ઉડ્ડનમાં કૌશલ્ય બતાવી સહુને વિસ્મયમાં મૂકી દીધાં.

૧૯૧૯માં નૌકાદળે વિમાનમાં પહેલી જ વાર એને આટલાન્ટિક પાર કરવાનું કામ સોંપ્યું અને ૧૯૨૫માં ટ્રીનલેન્ડ મોકલ્યો.

આ તો એના સાહસની હજી શરૂઆત હતી, ઉત્સાહી બાયર્ડ સાહસ અને સિદ્ધિનાં અનેક સ્વપ્ન સેવતો હતો. આ સ્વપ્નમાં સિદ્ધ કરવાની તમન્નાએ તેણે પૃથ્વી ખૂંલી શરૂ કરી.

૧૯૨૬માં ખાનગી સાહસની મદદથી એન્ટાર્કટિકા તરફ જીપઓ અને મેની હમીએ કીન્ડ્રેએ, સ્પીટઝ બરગનથી ભીડીને ઉત્તર ધ્રુવનું બેઝુ વાર ચક્રર માધુર્ય અને ઉત્તર ધ્રુવ પર ભીડનાર પહેલા ખાનગી તરીકેનો યશ એને મળ્યો.

૧૯૨૭ના જીવન મહિનામાં પહેલી વિમાની ટપાલ લઈને તે ન્યુયોર્કથી પેરીસ ગયો હતો.

પશુ બાયર્ડનું મહત્વનું સાહસ હતું એન્ટાર્કટિકા. ૧૯૨૮ના સપ્ટેમ્બરમાં એન્ટાર્કટિકાના ખંડ પર પહોંચી તેણે લીટલ અમેરિકા સ્થાપ્યું. નવેમ્બર મહિનામાં વિમાનમાં બેસી દક્ષિણ ધ્રુવનું ચક્રર મારી, બન્ને ધ્રુવ ઉપર ભીડનાર પહેલા માનવીનો યશ મેળવ્યો. અમેરિકાએ તેને આ વખતે રીઅર એડમીરલ બનાવ્યો.

૧૯૩૩ના માર્ચમાંની ખીજ વખતની એન્ટાર્કટિકાની સફરમાં આબોહવાનો અભ્યાસ કરવા લીટલ અમેરિકાથી ૧૨૩ માઈલ દક્ષિણે આવેલા બોલીંગના આબોહવા મથક પર એકલો જ મહિના રહ્યો. આ કામ કપરું હોવાથી અને ત્યાં અતિશય ઠંડી અને ચાતના હોવાથી આ ભયંકર કામ પોતે જ હાથમાં લીધું.

મેની ૨૮ તારીખે રટવમાં કંઈક ખરાબી થવાથી મોનોકસાઈઝ ગેસ નીકળવા માંડ્યો. બાયર્ડ મરવાની અણી ઉપર આવી ગયો, પશુ સાધીએને ખખર ન કરી; અને જાતે જ મોત અને જીવન વચ્ચે ઝોલાં ખાતો રહ્યો. ઝાગરટની ૧૧મી તારીખે તેનો સાથીદાર ડૉક્ટર થોમસ સી-પોલ્ટર એક ટુકડી લઈને આવી ચડ્યા. અને રીચાર્ડ બાયર્ડને મદદ કરી તેને અમેરિકા પાછો લાવ્યો. અહીં પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે તેનું બહેર સ્વાગત કરી બહુમાન કર્યું. ૧૯૩૯માં જ ત્રીજી વખત એન્ટાર્કટિકાની સફર કરી.

હવે બાયર્ડની ઉંમર વધતી હતી અને તેની તબિયત લથડતી હતી; પશુ તેનો ઉત્સાહ અને સાહસિકતા હજી એવાં ને એવાં જ રહ્યાં હતાં.

[અનુસંધાન પાન ૧૫૩ ઉપર]

‘અસાધ્ય’ ધ્રુવનો વિજય’

[પાન ૧૫૨થી]

એવરેસ્ટ વિજેતા તેનાં સિંહના ન્યુગ્રીવેન્ડવાસી સાથીદાર પિલેરીએ દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર પહોંચી બઈને એક વધુ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાં અંગ્રેની ખંચરા માનવના ગયાં અંકમાં. (વિદ્વાન વિભાગમાં) આપી ગયા છીએ.

આ અંક પ્રગટ થાય તે પહેલાં બીજી બે આંકિતી ઉમેરાય છે :

* કોમનવેલ્થ ટ્રાન્સ-એન્ટાર્કટિક ટુકડીના નેતા. ડૉ. ફૂકે પશુ એમની ટુકડી સાથે ત્યાં પહોંચી ગયા છે.

અને ત્યારબાદ, લંડનથી તાબા (‘૧૪-૨-૫૮’) વધુ મહેનતના સમાચાર છે કે—

* રશિયાની એન્ટાર્કટિક ટુકડી આજ સુધી ‘અસાધ્ય’ ગંગાએલ’ દક્ષિણ ધ્રુવના છેડા પર પહોંચી ગઈ છે.

આજ સુધી માનવનાં ખાલાં ભ્યાં પડ્યાં નથી તેવો, પૃથ્વીપરનો આ સૌથી વેરાન અને મોટો ટુકડો છે. આ પ્રદેશ એન્ટાર્કટિકના નજીકમાં નજીકના કિનારાથી ૨૦૦૦ કિલોમિટરના અંતરે છે; એટલે કે એન્ટાર્કટિકના કોઈ પણ કિનારાથી વધુમાં વધુ દૂર છે.

૩૭૦૦ ફીટ ઊંચાઈવાળા આ મથકને ‘સોવિયેતકામા’ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ ટુકડીના નેતા વિતાલી બાબારિકિક ‘છ’ અને આ ટુકડી આખો શિયાળો ત્યાં જાળનાર છે.

આ પ્રદેશ ઉપરનો વિજય સોવિયેત વૈજ્ઞાનિકોની એક નવી મહાન સિદ્ધિ ગણાશે—એકે પ્રત્યક્ષ નીચે ૮૦ થી ૮૫ કિમીના ડેપરેચરમાં આ ટુકડી રહેનાર છે.

આ શોધબોળને પ્રતાપે એન્ટાર્કટિકની હિમશીલાઓની ગતિ અને અસ્તિત્વ અંગે ઘણી નવી માહિતી પ્રાપ્ત થશે. વળી આને પ્રતાપે આંતરરાષ્ટ્રીય ભૂસ્તરવિજ્ઞાનની શોધોને મદદરૂપ થાય તેવાં આબોહવા અંગેનાં અનેક સંશોધનોનો સાલ પ્રાપ્ત થશે એવીય ધારણા છે.

* ગયા અંકે ‘દક્ષિણ ધ્રુવ’ અંગ્રેના લેખમાં ઉત્તરધ્રુવની યાત્રાના ઉલ્લેખોમાં એક હમ્ફ્રીસ્ટ નોંધતી રહી ગઈ હતી. તે એ. કે. ૧૯૩૮માં રશિયાના વૈજ્ઞાનિકોએ એક વરસ સુધી ત્યાં વસવાટ કર્યો હતો.

નવેશ્વર પપમાં તે છેલ્લી વખત લીટલ અમેરિકા બઈ આવ્યો અને તે પછી નવજળા હલ્યને કારણે તેને બિજાનારાશ થવું પડ્યું. તેના બિજાનાની બાબુમાં પૃથ્વીનો મોટો ગોળો હતો જેની દક્ષિણ ધ્રુવ તે પોતાની સામે રાખીને સૂર્યો હતો.

છેલ્લા મહિના તેણે પોતાના બોસ્ટનનાં નિવાસસ્થાને ગાળ્યા. આ વખત દરમ્યાન તેને એન્ટાર્કટિકાની રાત્રિઓ થાદ આવતી અને એન્ટાર્કટિકાના જ નિયારો આવતા.

આ રીતે જીંદગી ભરનો અતિશીલતાનો થાદક રીચાડ બાયડ હદયરોગના હુમલાને લીધે ગતિવિહીન બની ગયો.

[પાન ૧૫૧થી]

વધુ વસ્તીવાળા સોરાષ્ટ્રમાં ૮૦૦ ખાટલાવાળાં પ્રયતિશહેા શરૂ થયાં. આ શ્રેણીમાં બીજા ૧૦૦ ખાટલા બાળકો માટે છે. ૧૬૫૭માં સોરાષ્ટ્રમાં સી બાળકોના ૩૪ ટકાને નિષ્ક્રાંતોની સારવાર મળી હતી.

ભારત ખાતેના શેકાણુ દરમ્યાન ડૉ. મકિયેવાએ ૨૦૦ નસોને તાલીમ આપી અને સ્થાનિક હાકરોને સોવિયેત આરોગ્ય વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓથી પરિચિત કર્યાં. જરાપણુ હદ વખર પ્રસ્તુત થાય, એવી સોવિયેત પદ્ધતિનો પશુ એમણે તેઓને ખ્યાલ આપ્યો.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાએ આ સોવિયેત મહિલા ડોક્ટરના કાર્યની ખુબ તારીફ કરી છે.

અને ભારતમાં તો આ સોવિયેત તખીયના કાર્યની ઘણી જ પ્રશંસા થઈ છે.

શ્રીમતી ડ્રે. ઝોલ્વાની આ સેવાઓ ભારત અને સોવિયેત સંઘની પ્રમંથો વચ્ચેની મિત્રતા વધારવામાં કીમતી ફાળો આપે છે.

[તાસની ખંચામાંથી]

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રાર્થિક સ્વાસ્વાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવતી અભિપ્રાય છે.

—સુરેશ હ. ભોષી

વળાવી બા આવી

શબ્દો દીવાળીતણી થઇ પૂરી, ને ધરમહી
કલાકાઓ કેરી સખસિત થઈ શાંતિ પ્રથમની.
વસેલાં ધંધાઈ ફરજી સંતાન નિજનાં
જવાનાં કાલે તો, જનકેજનની ને ધરતણાં
સદાનાં અંજાનાસ્વરૂપ ધરઈ ફાઈ, સહુએ
સંખાચેસો કોઈ નિરહ મિલને તે જનનીએ
નિહાળ્યો સૌ વચ્ચે નિયત કરી બેઠો નિજજગા,
ઉભા બોલે સૌ જરૂર વળી વાતે સર્વ અર્થ;

સવારે બાબીલું બધું ઘર લઇ બાઈ ઊપડયા,
અધ અર્ધી વસ્તી, ઘર થઈ ગયું શાંત સઘળું,
બપોરે બે બાઈ અવર ઊપડ્યા લેઇ નિજની
નવોદા બાચાંઓ પ્રિયવચનમંદસ્મિતવતી,
વળાવી બા આવી નિજ સકલ સંતાન કેમશઃ,
ગૃહબ્યાપી ભોયો વિરહ, પડી બેસી પમથિયે.

—ઉશનસુ

આપણામાંના ધણાના જીવનમાં અસાધારણ પ્રસંગો તો બહુ થોડા આવે છે. આપણું જીવન અનેક નાનાં સુખદુઃખોનું બનેલું છે. એના તાણાવાણાથી જ આપણા જીવનનું પોત વણાય છે. એવો જ એક, સાવસાધારણ ને પરિચિત કુંટળાઓના જુદા પડવાનો પ્રસંગ અહીં નિરાડખરી રીતે રજૂ થયો છે. આ નિરાડખરને કારણે જ એની વેદના વધુ વેધક બને છે, તે આ કાવ્યની ખૂબી છે.

આજીવિકા રળવા દૂર દૂર વેરાઈ ગયેલા દીકરાઓ અને એમની વહુવારુઓ દિવાળી જેવા સપરમા દિવસોમાં ઘરે આવ્યાં છે; શિશુના કલ્પોલથી સુન્દર ઘર ગાજી ઊઠે છે. ચોરખાની દિવાલો, સાથે અધપાઈ ને પાછી વળતી હવાના

નિઃશ્વાસ સિવાય જે ઘરમાં બીજો શબ્દ સંભળાતો નહોતો તે ઘરમાં બંગડીનો ચણકાર, ઝંઝરનો અણકાર, બાળકોનો કલશોર, મોટરોઓની વાતના તડાકો—આ બધું ધરને ખમી દે છે; સ્નેહ અને વાત્સલ્યની દૃઢ વાતાવરણમાં વ્યાપી જાય છે. જીવનના તાણાવાણા કણાતા જાય છે ને સુખાસંસારની સુંદર ભાત ઊપસી આવવાની તૈયારીમાં જ છે, ત્યાં વિયોગ ચોરખગલે આવીને વચ્ચોવચ્ચ પોતાનું આસન પાયરીને બેસી જાય છે.

વિયોગનો વેધ લાગતાંની સાથે જ એની સ્થામ છાયા બેઠાવાતા શબ્દો ને કલશોર ઉપર નાચે, છવાઈ જાય છે. વિયોગની અકળ વેદનાના ભારથી શબ્દો નાચે મોનને તળિયે

જઈને બેસે છે, ને એ રીતે, આ ઘરમાં મિલન પહેલાંની જે શન્યતા હતી, તે ફરી વિસ્તરતી અનુભવાય છે. બોલાતા બે શબ્દોની વચ્ચે, સંધાતી બે દૃષ્ટિની વચ્ચે એ શન્યતાનો જુવાળ ધૂધી લેટે છે. આથી શબ્દ બોલવાની હિંમત ચાલતી નથી, દૃષ્ટિ ઉઠાવવાની હામ નથી રહેતી. કવિ ત્રિભોગની આગલી રાતનું સુરેખ મર્મસ્પર્શી ચિત્ર આંકે છે :

“ લખાયેલાં કર્મે વિરહ મિલને તે રજનીએ.
નિહાળી સૌ વચ્ચે નિષ્પત્ત કરી બેઠા નિજ જગા ”

છેલ્લી વાર બધાં ભેગાં ભેગાં છે—પિતામાતા, ગંગાવરૂપ કાર્ધ (જેને કદાચ વૈદ્ય પછીથી આ ધરનો જ આશ્રય લેવાનો રહ્યો છે!) દીકરાઓ ને તેમનું કુટુંબ—પણ એ બધાંની ભેગા વિરહ પોતે પણ ચોકચાર્ધ ગયા છે! પણ વૃદ્ધોએ આ પહેલાં આશ્રય ધણી વિરહો વેઠ્યા છે, એટલે એને ઉવેખવાની હામ એઓ જ બાંહે છે; ને નિરર્થક, કરા મહત્વ વિનાની, કાર્ધ ને કાર્ધ વાતો ચાલુ રાખીને. ધર્યા આવતા નિસ્તબ્ધતાના જુવાળને આળખા મથી રહે છે :

“ ઉવેખા એને સૌ જરૂર વળી વાતે સર્ધ ગયાં. ”
નિષ્પળ જવા નિમથિલા પ્રત્યભમાં જોડી કરુણતા રહેલી છે।

આમ આખરે સવાર થયું. પંખીઓનો ટહુકાર બહાર તો થયો, પણ ઘરમાં બાળકોનો ટહુકો થયો નહિ, મોટાભાઈ ને લાલી પોતાનાં બાળકોને સર્ધ ને મોં મુઝવું થાય તે પહેલાં, ચાલ્યાં ગયાં! આમ સુરજ ભગતાં તો ધર અધૂરું ખાલી થઈ ગયું. પછી તો વિરહના ચક્રવર્તીપથની આશુ વિસ્તરવા જ લાગી. બાને એક જ કામ રહ્યું—બાળકોનાં બધાંને વદાય કરવાનું. તરતના પરણેલા બે ભાઈઓની નવી વહુઓનું કવિ, એક સરસ સમાસ યોજીને, આપણા મનશ્ચક્ષુ સમક્ષ તરવર્ષા કરે એવું ચિત્ર આંકી દે છે :
“ પ્રિયવચનમદ સ્મિતવતી ” મલાખને કારણે પ્રિય સાથે ધીમે અવાજે વાત કરતી, મર્મદાને કારણે ખડખડાટ હસતી નહિ, પણ સ્મિત ધારણ કરતી એ વહુઓ. પણ આખરે ગઈ. એમને વિદાય કરીને બ્યારે સૂતા ઘરમાં બા આવી, ત્યારે બાણે વિજય પામેલા વિરહને ચરણે એ ફસાઈ પડી.

છેલ્લી પંક્તિમાં વિરહની વ્યાપકતાને કવિએ સાધવપૂર્વક પણ મૂર્તરૂપે આલેખી છે; ને આપણે પણ છેલ્લી પંક્તિને પ્રગથિયે રૂઢાચેસે હૈયે ફસાઈ પડીએ છીએ.

પલટાતો જમાનો

(Fathers and Sons)

જગતના શિષ્ટ (ક્લાસિકલ)

સાહિત્યની એક ઉજ્જવળ નવલકથા

વાસ્તવ જીવનનાં જીંઝાણા

અને અપૂર્વ કલાનો આસ્વાદ

પલટાતા જમાનોની જટિલતા

અને સંઘર્ષની જોજસ્વતી છબી

અનુવાદક : ભનુભાઈ વ્યાસ (સ્વખનસ્થ)

રૂ. ૫-૦૦

ચેખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

સૌંદર્યમંડિત સરળતા

ચેખોવની પ્રત્યેક બીજ અદ્ભુત છે....
રશિયાના આગળના લેખકો સાથે સરખાવતાં
કલાકાર તરીકે તે કયાંય ઉચ્ચતર છે.

—તોદસ્તોય

આ શ્રેષ્ઠ સમસ્ત માનવ ભૂતના

હૃદયનો પડથો પાટો છે

અનુવાદક :

મા. જયંત પાઠક : રમણલાલ પાઠક

રૂ. ૫-૨૫

ચેતન પ્રકાશન ગ્રૂપ લિ.

રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા

વૂડકટ-લિનોકટ

દો. : યુલામ મોહમ્મદ સેખ

અત્યાર સુધીમાં કલાકારોએ ચિત્ર માટે અનેક માધ્યમો શોધી કાઢ્યાં છે. જમ્બુ, કેનવાસ-કપડું અને લાકડાના પાટિયાથી માંડીને પાતળામાં પાતળા કાગળ પર ચિત્રાલેખનના પ્રયોગો થયા છે. એ સિવાયના કૂટલાક ગૌણ પ્રકારોમાં આપણે વૂડકટ-લિનોકટ, લીથોગ્રાફી વગેરે ગણી શકીએ. વૂડકટનો અર્થ તો લાકડું કાપવું એવો જ થાય, પણ એની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની છે. વૂડકટ એટલે લાકડાનો પ્લોક, જેનાપર શાહી લગાડીને કાગળ પર નેટલી બોર્ડે એ પ્રેટલી છાપ લઈ શકાય. વૂડકટ કરવા માટે પહેલાં તો સારું રેસા વગરનું (બંને ત્યાં સુધી) અને તદ્દન સફાઈથી લાકડાનું સપાટ પાટિયું લેવું જોઈએ. તેને બરાબર છોલી, ઉપર કાચચળો કાગળ ઢસી એને બરાબર સુંવાળું બનાવવું જોઈએ. ત્યારબાદ એનાપર એકજ રંગનું આલેખન કરીને આયોજનને

રંગના અને બાકી રહેલા લાકડાની સપાટીના વિભાગોમાં વહેંચી નાખવું જોઈએ. ત્યારબાદ એનારોતું કામ આવે છે. ખાસ કરીને એમાં લગભગ પા એક ઈંચની પહોળાઈવાળાં છએક તીક્ષ્ણ એન્જનોનો ઉપયોગ થાય છે- એ એન્જનોમાં અંગ્રેજી V આકારનાં નાનાં-મોટાં બે, તેમ જ અર્ધગોળ (C) જેવા આકારનાં બે અને બાકીનાં બે સીધા અને આડી રેખા દર્શાવતાં હોય છે. આ એન્જનોનો ઉપયોગ વડે લાકડામાંના રંગ વિનાના વિભાગને ઉખાડી-કાપી નાખવાનો હોય છે. એમાં હદરેખા કાપવા માટે સીધા અને V આકારનું એન્જન, તેમ જ વચ્ચેના વિભાગ કાઢવા માટે અર્ધગોળ આકારનાં એન્જનોનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થાય છે. રંગ વિનાના વિભાગોને યોગ્ય જગ્યાએથી બરાબર કાપી કાઢવાથી આપણી પાસે લાકડાનો એક પ્લોક તૈયાર થઈ

‘ગપ્તક’

શાંતિ દત્ત

ભય છે, જેના પર છાપવાની શાહી અથવા તેલ રંગો રોલર વડે લગાડવામાં આવે છે. રંગચિહ્નો લાકડાનો લાગ એન્ડ્રો વડે ઘોડા છોલી અથવા કાપી કાઢેલા હોવાથી ત્યાં રંગ લાગતો નથી—અને બાકી રહેલા રેખાંકનવાળા ભાગ પર જ રંગ રહે છે—તેથી એના પર કાગળ મૂકી ઉપર એ રેખાંકન કે આયોજનની જોઈ એ તેટલી છાપ આપણે લઈ શકીએ.

વૂડકટ અને લીનોકટમાં માધ્યમ સિવાય તેમ જ લાકડા અને લીનોસિયમના પોત સિવાય બીજો ફેર નથી. ધણી લોકો ઘરમાં સુશોભન માટે રંગીન અને છાપેલા લીનોસિયમનો ઉપયોગ કરે છે—એ લીનોસિયમ સાદા રંગમાં પણ મળે છે—જેનો ઉપરનો આમડા જેવો ભાગ પોચો હોય છે. તેના ઉપર ચિત્ર દોરી વૂડકટની જેમ જ એનો ખસોડ બનાવી શકાય છે. લાકડા કરતાં એ 'પોચું' હોય છે, તેથી એ સહેલાઈથી કાપી—છોલી શકાય છે, પણ એની સપાટી લીસી હોવાથી લાકડાના જેવું પોત (Texture) મેળવી શકાતું નથી.

વૂડકટ-લીનોકટ રંગમાં પણ કરી શકાય. પણ બે રંગનું કરવા માટે બીજા રંગનો લુદ્ધ ખસોડ બનાવવો પડે. પહેલા ખસોડમાં કાપી નાખેલા વિભાગોને આયોજન પ્રમાણે રાખી—અથવા કાપી નાખી,—તેમ જ પહેલા ખસોડમાં નહિ કાપેલા વિભાગોને કાપી નાખીને નવા ખસોડ તૈયાર કરી શકાય—જેના પર છાપવાની શાહી અથવા રંગ લગાડી, કાગળ ઉપર એની છાપ લઈ—એના ઉપર પહેલા ખસોડની બીજા રંગની છાપ હોવાથી એની દિરંગી છાપ મેળવી શકાય. એવી જ રીતે વધારે રંગોના ખસોડ બનાવી શકાય. આમાં રંગોના મિશ્રણથી બે રંગના ખસોડમાંથી ત્રિરંગી છાપ અને ત્રણ રંગના ખસોડમાંથી ચતુરંગી છાપ લઈ શકાય.

છાપવાનું 'મંત્ર' શૈક્ષણિક પહેલાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ હાથે લખેલાં પુસ્તકોની વધુ પ્રતો કાઢવા માટે થયો હતો. અને ધીમે ધીમે પુસ્તકોનાં ઉદાહરણ-ચિત્રોના આલેખનમાંથી એક સ્વતંત્ર કલા-પ્રકાર તરીકે એનો વિકાસ થયો હોવા જોઈએ. યુરોપમાં આવા ધણા નમૂનાઓ મળી આવ્યા છે. મૂળ તો આ પ્રકાર ભારતીય નથી. (સારીઓની ભાત છાપવામાં કે એવી જગ્યાએ હજી પણ આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય

‘માછીમારો’ : વિનુ પટેલ

છે. અને પહેલાં પણ કદાચ થતો હતો, પરંતુ ચિત્રપ્રકાર તરીકે આપણે ત્યાં એનો ઉપયોગ થવાનું બજાવામાં નથી.) ખાસ કરીને ચીન અને જાપાનમાં એનો વધારેમાં વધારે વિકાસ થયો હતો અને છે. પશ્ચિમમાં પણ એનો સારો પ્રચાર હતો. પરંતુ એમાં રંગોના સમૂહને બદલે વિગત આલેખનને વધુ મહત્વ આપાતું હતું. તેથી એને વૂડ-એન્ડ્રોગ્રાફ કહેવામાં આવતાં.

અત્યારે તો આ પ્રકાર બહુ જ પ્રચારમાં છે, અને ચિત્રકારો એને વિકસાવવા અવનવા પ્રયોગો કરી રહ્યા છે. જાપાનમાં તો પીંછીથી રંગ લગાડી ઉપરથી છાપ લેવાની પણ પ્રથા હતી. અત્યારે લાકડાના પોતવાળા, ખરબચડા અને બીજા કાંઈકાં વિકાસોનો સમન્વય કરી પરિણામ રૂપે નવીન અસરવાળી છાપ લેવાના વિધિવિધ પ્રયોગો અજમાવાય છે.

આ સાથે લીનોકટની બે છાપનાં લુદ્ધ લુદ્ધ ચિત્રકારો—એ કહેલા આયોજનોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

આ વિભાગમાં—

● ગુજરાતજનનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

* ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્હી, આદિકા વગેરે મુખ્ય મથક સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિતાક્ષરી સમાચાર આપવાની ધૃત્તિ છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો “માનવ” ઉપકૃત થશે.

પ્રથમ ગુજરાતી નાટ્ય સંમેલન

[સુ.બ.ક : તા. ૭ થી ૧૦ ફેબ્રુઆરી]

હેઠાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતમાં નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં સારો એવો જીવાળ આવ્યો છે : ગુજરાતમાં લગભગ તમામ નગરોમાં આ પ્રવૃત્તિ સારી એવી ફિતરતી છે. પરંતુ તેના સંગઠન-નું કાર્ય ધણી સમયથી અસફળ રહ્યું હતું : ગુજરાતની રંગભૂમિનાં બે સ્વરૂપો—મૂની ધંધાધારી અને નવી બિન-ધંધાધારી. એક તો આ બંનેને એક પ્રવાહમાં આવડવી; અને મીલ્યું—વિશેષ મહત્વનું તે, નવી બિનધંધાધારી રંગભૂમિનું સુયોજન કરવું, અને પરિણામે ગુજરાતની સુયોજિત મધ્યવર્તી સંસ્થાનું સર્જન કરવું.

આ દિશામાં પ્રથમ ખગલાં ૧૯૫૨ના નવેમ્બરમાં મંડાયાં હતાં : ત્યારે—શ્રી કનૈયલાલ સુન્દરીને પ્રમુખપદે ‘ગુજરાતી નાટ્યશતાબ્દિ’ના મહોત્સવ ઉજવાયો હતો; અને સ્વ. શ્રી. પ્રાચીલાલ દેવકરશુ નાનજીને પ્રમુખપદે ગુજરાતી નાટ્ય-મંડળની સ્થાપના થઈ હતી.

* આ મંડળે આ પાંચ વર્ષ દરમિયાન ‘ગુજરાતી નાટ્ય’ માસિક પ્રગટ કર્યું છે; તથા શતાબ્દિ મહોત્સવ ‘સ્મારક અંક’; વળી નાટ્યકાર સ્વ. શ્રી. મૂળવંકર પ્રજ્ઞાણી તથા કવિ શ્રી. પ્રમુલાલ દિવેદીનાં કેટલાંક નાટકો પ્રગટ કર્યાં છે; અને ત્રીસિક નાટ્ય લેખનને વેગ અને કેતોજન આપવાના હેતુથી ‘વાર્ષિક નાટ્યલેખન સ્પર્ધા’ ચલાવી છે. ઉપરાંત, દર વર્ષે મંડળ સાથે જોડાયેલી

સંસ્થાઓના સહકારમાં નાટ્યોત્સવ ઊજાવ્યો છે. આ ઉપરાંત, રંગભૂમિના કલાકારોના સન્માન અને સત્કાર સમારંભો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાસુભાષણો વગેરે પ્રવૃત્તિ કરી છે.

પરંતુ આ દરમિયાન ગુજરાતની નાટ્ય પ્રવૃત્તિના પ્રાણ પ્રશ્નો આગળ તરી આવ્યા હતા જે ઉકેલાવા પાછી હતા.

* નાટ્ય પ્રવૃત્તિના વિકાસને રૂપતા પ્રશ્નો.

* નાટ્ય પ્રવૃત્તિની ભાવિ દિશા.

* નાટ્ય પ્રવૃત્તિને વ્યાપક પાયા ઉપર સુસંગઠિત કરવી.

અર્ધ તા. ૭ થી ૧૦ ફેબ્રુઆરીના દિવસોમાં મુળધર્મમાં મળેલા નાટ્ય સંમેલને આ સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરવા સાચી દિશામાં પ્રયાણ કર્યાં છે.

* ગુજરાત નાટ્ય મંડળના આજસુધીના તંત્રને વિક-સાવી સુસંગઠિત એકતાવાળો નાટ્યસંઘ—મધ્યસ્થ સંસ્થા રચવાનો પ્રયાસ આ સંમેલનમાં થયો છે, એ આ સંમેલનની સૌથી મોટી ફલજુતિ છે.

* બીજો મોટો અંતરાય આજની સરકારી કર પદ્ધતિ તથા રીતરસમોનો જીણતો હતો. આને અંગે એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે—

—નાટકો ભજવવા અંગે મેળવવાનાં લાયસન્સની પદ્ધતિ સરળ બનાવી.

—અનોરજન વેરા નાણુદ કરશે.

—સમગ્રવાળાં નાટ્યગૃહો સરકારે પોતે બાંધતાં અગર બાંધતા અંગે મદદ કરતી.

—નાટ્ય હરીદાર્દનું સંચાલન ગુજરાતી મધ્યસ્થ નાટ્ય મંડળને હસ્તક સોંપવું.

—નાટ્ય સંસ્થાઓને અષાતી ગ્રાન્ટની રકમોમાં વધારો કરવો.

આ ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓમાં નાટ્ય શિક્ષણ અને અભિનય તાલિમના અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવા, તથા નવોદિત નટો માટે તાલિમ શિબિરો યોજવા અંગે પણ નિર્ણયો થયા હતા.

ગુજરાતની નાટ્યપ્રવૃત્તિને આ રીતે પ્રથમવાર સુધિષ્ઠ ધાટ અપાઈ રહ્યો છે, જે અત્યંત આનંદની હજારો છે.

છતાં—એજ સુધી આ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં વૈમનસ્ય અને કાર્યકરો-મંડળો વચ્ચેની કટુતાઓ ને નિર્મૂળ નહિ થાય, તો આ બધા શુભ નિર્ણયો, હારવો ને સંકલ્પો છતાં પ્રગતિ રૂંધાયા જ કરશે—એ એટલું જ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય નથી શું ?

*

આ સંમેલનનું ઉદ્દેશ્ય ભારત સરકારના માર્ગદર્શિકા પ્રધાન ડૉ. કેસરને હાથે થયું હતું; ને સંમેલનના પ્રમુખપદે શ્રી. કનૈયલાલ મુન્શી હતા.

આ સંમેલનની કાર્યવાહી દરમ્યાન- સમાજ સરકાર અને નાટ્યપ્રવૃત્તિ, “નાટ્યકલા-કથાન્તર, અભિનય અને નિર્માણ” તથા “નાટ્યપ્રવૃત્તિના વિકાસના માર્ગો” —જેવા મહત્વના વિષયો અંગે સંવિવાદો યોગ્યતા હતા; અને ગુજરાતની નાટ્યપ્રવૃત્તિમાં સક્રિય હિસ્સો લેનારા અનેક વિચારકોએ આ સંવિવાદોમાં અગ્રણ્યતા ફાળો આપ્યો હતો.

ડૉ. મોતીચંદ્રનાં વ્યાખ્યાનો

• ફેકલ્ટી ઓફ ફાર્મન આર્ટ્સના આર્ટ-હિસ્ટરી વિભાગનાં ઉપક્રમે વિદ્વાન કલાવિવેચક શ્રી મોતીચંદ્રે પાશ્વ ભારતીય ચિત્રકલા વિષે તા. ચોથી અને પાંચમી ફેબ્રુઆરીના રોજ બે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

પશ્ચિમ ભારતીય (મધ્યભૂમી) ચિત્રકલા વિશેના પ્રવચનમાં ડૉ. મોતીચંદ્રે એ પ્રચલિતી ખાસિયતો તેમ જ

એના ઉદ્ભવ અને વિકાસની પશ્ચાદ્ભૂમિ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા વિચારો દર્શાવ્યા:

સાંતીથી યોદ્ધા સદી સુધીની પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્રકલામાં માધ્યમ તરીકે તાડપત્ર, ખાદીનું કપડું અને લાકડાના પાટિયોનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થતો હતો, અને ચિત્રનું કદ પણ ખૂબ જ નાનું રહેતું. એમાં આયોજન વિશેની વધુ સમજ દેખાતી નથી. આકૃતિઓમાં જૂની ધલોરાની કલાનાં ચિત્ર-તત્ત્વોની અસર જોવા મળે છે. કાષ્ઠાકાર આકૃતિઓ, અને રેખાંકનની તીક્ષ્ણતા આ પ્રચલિતી ખાસિયતો છે. ૧૩મી સદીના મધ્યકાળમાં આ પ્રચલિતી ચિત્રપદ્ધતિ જરા બદલાય છે. વાર્તા અથવા કશીક કથાત્મક પશ્ચાદ્ભૂમિ દર્શાવતાં ચિત્રોનું સર્જન આ સમયમાં થયું. આ સમયમાં મનુષ્યાકૃતિઓ સાથે નિસર્ગ-ચિત્રણનો પ્રવેશ પણ નજરે ચડે છે.

ચોદમી સદીમાં કાગળની શોધને કારણે ચિત્રકલા ખૂબ વિકસિત થઈ. નૈનપુરાણોમાંનાં પાત્રોનાં ચિત્રો થયાં—તેમ જ કલ્પસૂત્ર જેવા મંથોની હબરો પ્રતો થઈ. જેમાં લખાણના ઉદાહરણ તરીકે ચિત્રો પણ થયાં. પરંતુ એનાથી ચિત્રકલાના બે વિલાસો પડી ગયા—એક સર્વસાધારણ પ્રકાર અને બીજો સ્વતંત્ર. સર્વસાધારણ ચિત્રકલાનો પ્રચાર ખૂબ થયો—એવું ઉદ્દેશ્ય ફક્ત ધર્મ-પ્રચાર હોઈ એમાંનું કલાતત્ત્વ ઓછું થઈ ગયું. પરંતુ એ સમયમાં એક બીજી ઉદ્દેશ્યની વસ્તુ એ બની કે ચિત્રોમાં સોનેરી રંગ તેમ જ સાચા સોનાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. Lapis lazuli જેવો અતિ કિંમતી રંગ પણ એ સમયનાં ચિત્રોમાં વપરાયેલો જેવામાં આવે છે. આનું કારણ એ સમયમાં થયેલું મુસ્લિમોનું આગ્રમન અને પર્સિયન ચિત્રપ્રચલિતી અસર છે. કેટલાક સ્વતંત્ર ચિત્રકારો આ સર્વસાધારણ પ્રચારલક્ષી ચિત્રકલાથી જુદા રહીને ચિત્રો કરવા લાગ્યા—જેમાંના અમુક તો અનેક બન્યાં.

૧૪૮૯માં માંડવદમાં (અહમદશાહના રાજ્યમાં) થયેલાં ચિત્રો એક નવીન કલમનો ઉદ્ભવ દર્શાવે છે—જે કે કાષ્ઠાકાર આકૃતિઓનું રેખાંકન બદલાયું નથી—પણ રંગોમાં જીવંત તત્ત્વ આવેલું દેખાય છે. ૧૬મી સદીનાં ચિત્રોના રંગો દ્વારા ધનતા બતાવવાની પ્રથા તેમજ આકૃતિઓમાં વળાંકોનું આલેખન પ્રવેશ પામ્યાં. ભાર્ય પાસેની કલ્પસૂત્રની પ્રતનાં ચિત્રો એ સમયની પ્રચલિતી સુદર નમૂનાઓ છે. હવે

‘ગારાગીણી’એ, નૃત્યકલા, અને સુશોભિત આકૃતિઓ તેમજ અલંકારોનું ચિત્રણ થવા માંડ્યું. એ સમયમાં ઇરાની ચિત્રકારોની પ્રતિકૃતિઓ પણ મળે છે.

૫૬૨મી સદીમાં વળી ઇરાની શૈલીનો પ્રભાવ નજર થયેલો નજરે મેરે છે. ત્યારબાદની જોનપુરની ચિત્ર પ્રણાલીમાં રાજપૂત અને પુરાણી શૈલીનું મિશ્રણ દેખાય છે. મુખ્ય આકૃતિનું રેખાંકન બદલાતું નથી. પણ હવે એમાં સમાજજીવનની રહેણીકરણોના વિચારોનું આલેખન જોવા મળે છે. જોનપુરની કલ્પસૂત્રની પ્રતમાંની આલંકારિક આકૃતિઓનું આલેખન યાદપણ પ્રણાલિના પ્રભાવ વિનાનું શુદ્ધ ભારતીય છે. તેમજ પશુઓની આકૃતિઓનું શૈલીકરણ (Stylization) અને તેના ભાત (Pattern)માં થયેલા ઉપયોગ સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે—કારણ કે એ ત્યારબાદની રાજસ્થાની કલા સાથે બહુ સંબંધ ધરાવે છે.

અમદાવાદના દેવશા-પાડાનાં ચિત્રો પણ રંગરચનાના સુદર નમૂનાઓ છે. આકામી સદીમાંનાં ઇસોરાનાં છતચિત્રો પણ જુજરાતી ચિત્રકલા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. ઓરિસાની ચિત્રકલા પણ અનુક્રમશઃ એને અગતી આવે છે.

૫૬૨મી સદી બાદ આ ચિત્ર-પ્રણાલીનો અંત આવ્યો. ત્યારબાદ બધાં પ્રાંતના ભારતીય ચિત્રકારો તેમજ ઇરાની ચિત્રકારોને બોલાવી એક નવી ચિત્ર પદ્ધતિ વિકસાવી જે પાછળથી મોગલ-પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાઈ. પશ્ચિમભારતીય ચિત્રકલાનો આમ અંત આવી ગયો, પરંતુ એના રંગરચના વિશેના દૃષ્ટિકોણ ખીણ પ્રણાલિઓમાં વર્ષો સુધી વપરાતા રહ્યા.

ગુ. અ. શેખ

કલાપ્રવૃત્તિઓ.

૦ ફેબ્રુઆરીની આઠમી તારીખે દિલ્હીમાં ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદના હાથે હાલિકતલા એકેડેમીના ત્રીજા રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન થયું. લગભગ ૧૩૦૦ જેટલી કૃતિઓમાંથી પરીક્ષક સમિતિએ ચૂંટેલી ૧૬૬ કૃતિઓ પ્રદર્શિત થઈ. પરીક્ષકોમાં શ્રી મુકરરાજ આનંદ, રાધકૃષ્ણદાસ તેમજ ચિંતામણિ કાર વગેરે હતા.

૦ ફેબ્રુઆરીની બાવીસમી તારીખે જોગે રેટનું બીજું પ્રદર્શન ભરાયો.

૦ તારીખ ૭ અને સાતના રોજ મુંબઈના વિખ્યાત વ્યાપારી ચિત્રકાર (Commercial Artist) શ્રી. પી. એન. શર્માએ વડોદરાની ફેક્ટરી એફ ક્રાઇન આર્ટ્સમાં ‘બહેરખજારની કલા’ પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. એ પહેલાં દિલ્હીના બપોળીતા સિટી શ્રી ધનરાજ ભગતે પોતે જે રીતે કામ કરે છે એ પદ્ધતિએ ઉપરોક્ત રથો જ, સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

મુધારે : તમા આંકમાં કલાપ્રવૃત્તિઓ વિશેના સમાચારોમાં જોગે આર્ટ્સાચારીમાં શ્રી ન્યૂપ્રિંટ લઈને ચિત્ર માટે સુવર્ણ ચન્દ્રક—એમ સારતચૂકથી લખાયું છે—ત્યાં, સુવર્ણ ચન્દ્રકને બદલે રોષ ચન્દ્રક વાંચવું.

વેઈન રાજ્ય-વિદ્યાપીઠ નાટ્યસંઘ

[વડોદરા તા. ૬ થી ૧૩ ફેબ્રુઆરી]

અમેરિકાની વેઈન-રાજ્ય-વિદ્યાપીઠ (ટેટીઈટ નગર)ની નાટ્ય મંડળીએ તા. ૬ થી ૧૩ ફેબ્રુઆરીના દિવસોમાં વડોદરા મુકામે ફેલાંક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, નાટ્યકલા અંગે અત્યંત શિક્ષણ આપ્યું. અને પ્રખ્યાત અમેરિકન નાટ્યકાર મુજીન એનિસન ‘બિયોન્ડ ધ હોરાઈઝન’ નાટક અને મોસિયેર તથા થોટન ટાઈલરના બે એકાંકીઓ લજવા્યાં.

આ નાટ્યસંઘના સંચાલક લિયોનાર્ડ લિયોન નાટ્યક્ષેત્ર અનેક નવા પ્રારંભો કરનાર તરીકે બપોળીતા છે. વતુંજાકારનાં પ્રેક્ષકશ્રુદ્ધી શરૂઆત કરવામાં તથા બાળકો માટેની રંગમુખિનું નિર્માણ કરવામાં એમનો મોટો ફાળો છે. પ્રવાસ યોગેની એમણે ૭૫ જેટલા નાટ્યપ્રયોગો રજૂ કર્યા છે. આજસુધીમાં એકંદરે એમણે એ જેટલા નાટ્ય પ્રયોગોનું સફળ દિગ્દર્શન કર્યું છે.

અમેરિકાની ધધાદરી રંગમુખિ નવી દૃષ્ટિવાળા નાટ્ય પ્રયોગો રજૂ કરવાની હામ ભીંતી નથી. એવા પ્રયોગો તો ‘સિલ્ક થિયેટર’માં કે વિદ્યપીઠના આવા નાટ્યસંઘો દ્વારા જોવા મળે છે. આ રીતે લોકરુચિના ધાતરમાં આ સંસ્થાનો સારો એવો ફાળો છે.

આ સંસ્થાએ ૧૯૨૭ થી નાટક લજવવા અંગેના વગેરેનો આરંભ કર્યો હતો, અને ૧૯૨૯થી ‘યુનિવર્સિટી થિયેટર’ની વ્યવસ્થિત સ્થાપના કરી તેણે નાટકો રજૂ કરવા માંડ્યાં હતાં. આ પછી તો આ વિદ્યાપીઠ આ ક્ષેત્રે નવા નવા અભ્યાસ-

ક્રોધો થોભ્યા છે—આજે તો ત્યાં આ શ્વેત પી. એ., એમ. એ., અને પી. એચ. ડી.ના અભ્યાસની કિમીઓ અણાય છે.

આખી ટ્રેડીઝ્ટ નગરીમાં આ વેઈન વિદ્યાપીઠ નાલસ'ંધ બિનધંધાદારી સંસ્થાઓમાં સર્વપ્રથમ છે.

અંગ્રેજ નટો : “ઈંગ્લીશ કોમેડિયન્સ”

આ અંગ્રેજ નામધારી એક નટમંડળ બ્રિટનના મશહૂર નટ મેરિઅસ ગોરિંગના નેતૃત્વ નીચે હિંદમાં યુસાફરી કરી રહ્યું છે. તેઓ અંગ્રેજ મસ્કરા નથી કે હાસ્ય નટો નથી. પણ આ પ્રાચીન નામધારણ કરી તેમણે હિંદનો પ્રભાસ શરુ કર્યો છે. શેક્સપીઅરનાં નાટકોમાંથી દ્રશ્યો ચૂંટી તેઓ રજૂ કરે છે : અને કેવળ અભિનય, સંગીત તથા પ્રકાશ રચના દ્વારા કાંઈ થયુ ખચાળ સેંટીજ કે રોજ સામગ્રી વિના તેઓ શેક્સપીઅર ભજવી બતાવે છે.

આ નટમંડળે નીચે બહુવિધ નાટકોનાં દ્રશ્યો ભજવ્યાં. (૧) રીચાર્ડ ત્રીજો (૨) હુલીઅસ સીઝર (૩) મેકબેથ (૪) એક યુ લાર્કિ ઈટ (૫) ધી રેખીઝ ઓફ ધી રુ (૬) દ્વેલ્થ નાઈટ.

હુલીઅસ સીઝરના ખૂનનું દ્રશ્ય બાદ કરતા આ બધાં નાટકોનાં દ્રશ્યો રોમાંચક રીતે ભજવાયાં હતાં. બે તલવાર, બે હરી, બે મુગટ અને તદ્દન સાદાં કપડાં, એલીઝાબેથન ઝખ્મો તે રોમન ઉપવસ્ત્ર બની અપ એવી વેશભૂષા, આવી નહિવત સામગ્રી સાથે કેવળ અંગાંગોત્રી અભિનય પ્રગટ કરતાં આ નટ મંડળી ભેઈ આનંદ થતો હતો.

આ નટોના મંડળે પોતાનું નામ ‘ઈંગ્લીશ કોમેડિયન્સ’ શા માટે રાખ્યું હશે ? આ રહસ્ય સમજાવતું તેમનું ‘આત્મ-નિવેદન’ વચી—

“અમે ‘ઈંગ્લીશ કોમેડિયન્સ’ તરીકે ઓળખાઈએ છીએ.

“વિચિત્ર નામ—તમે કહેશો...હા ! પણ આ નામ તો પુરાણું નામ છે.

“અને અમે શાય ? અમારાં નામોની કાંઈ વિસાત પરી ?

“અમારાં નામો, અમારી છબીઓ આ પરિચય-પુસ્તિકામાં તમે વાંચશો ! અમે તે છપાવી છે એમ માનીને કે તમે અમને યાદ કરશો...

“અમે શા માટે અહીં આવ્યા છીએ... ?

“કીર્તિ માટે ? સદાય તમે અમને યાદ કરો તે માટે ?

“હા ! અવશ્ય હા !...પણ તેટલા જ માટે નહિ !

“કારણ...અમે બે આવ્યા ન હોત તો... ?

“અમે કેમ ન આવીએ ?

“આવીએ જ, કારણ કે નટો—બેલ કરનારા તો હંમેશાં આવે જ...

“ચારસો વર્ષ પૂર્વે અંગ્રેજ નટોનાં પરિભ્રમણ કરતાં મંડળો યુરોપમાં ભિતરતાં—ધૂમતા. તેમાં ચાર પુરુષો અને એક છોકરા જે સી પાંદ કરે...અંગ્રેજ ભાષામાં બોલતા—છતાં યુરોપના લોકો તેમને સમજતા...તેમના હાસ્યના તુલ્કા સામાન્ય અને સફળ સમજે તેવા...અને ન સમજાય તેવા ભાગો આજે આપણે જોને ‘કમેન્ટરી’ કહીએ છીએ તે રીતે રજૂ થતા.

“કાલાનુક્રમે ‘ઈંગ્લીશ કોમેડિયન્સ’ આ નામ એક ‘સંસ્કરતત્ત્વ’ બની ગયું. બે સદીઓ સુધી કાલના ધસારામાં આવાં પરિભ્રમણ કરતાં મંડળો લુપ્ત થઈ ગયાં છે... મેરિઅસ ગોરીંગે આવી સંસ્થા પુનઃ ગાજતી કરી છે.

“અંગ્રેજ ભાષામાં અભિનય કરતા નટો નીકળી પડ્યા છે. પણ પ્રાચીન નામ કરતાંય કાંઈક વધારે છે...

“હા ! વિદ્યુતકર્તા લાલ નાક અને મુખ-ગહેરાં તો જ—પણ સાથે કરચુરસ—પ્રધાન નાટકોય છે...હેમેટની ઉક્તિ જ સાચી પડે છે.

“નટો તો ચારે તરફ ધૂમે...સાહેબો ! બાનુઓ ! હુનિયાના શ્રેષ્ઠ નટો...ઐતિહાસિક નાટકોનાં—કે કરુણ નાટકોનાં...આ નટો છે.

“શેક્સપીઅરમાંથી ‘તમને જમે તે’ તમે ખસંદ કરી સકો છો—તેની જાયાઓ—અને પ્રકાશ ! તો ચાલો એ નાંભસદ્દિમાં—અંધાં જાયાઓ ઘેરામાં ઘેરી છે—અને જ્યાં પ્રકાશ વિપૂલ પ્રમાણમાં ધસાયેલો છે...”

આ શબ્દો સાથે ‘Let there be darkness’ અને પડકો ઉપડ્યો,
—જશવંત ઠાકર

ગુજરાત પ્રૌઢ સાહિત્ય નિર્માણ શિબિર

ગુજરાત સમાજ શિક્ષણ સમિતિની યોજના મુજબ, નવશિક્ષિત પ્રૌઢ માટેના સાહિત્ય નિર્માણ માટે એક શિબિર ઊપડવાની છે, એવી માહિતી મળી. ૨૩મી ડિસેમ્બરથી જન્યુ.ના અંત સુધીનાં ૭ અઠવાડિયાં ત્યાં ત્રાજવાના હતાં.

મનને ગમતું કામ હતુ. એટલે શિબિરમાં જતા પ્રેરાર્ષ. રચણ ઊભરાટ (છ. સુરત) : સાગર તટે આવેલું સુંદર રચણ હતું. રહેવા માટે ત્યાં મકાનોની પુષ્કળ છૂટ હતી. શેઠ સંખ્યાએ દરિયા કિનારે જઈ સૂરજને જળ સમાધિ લેતો જોવાની મઝા હતી. વીસેક લેખકોને સમૂહ ત્યાં ભેજા મળ્યા હતા.

શિબિરના ઉદ્ઘાટન વખતે થયેલા ભાષણો પરથી કંઈક ખ્યાલ આવ્યો કે, અમારી પાસેથી કેવા પ્રકારના સાહિત્યની આશા રાખવામાં આવી છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસચાન્સેલર શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ, તથા ગુજરાત સમાજ શિક્ષણ સમિતિના મંત્રી મુરબ્બી કલ્યાણુલ કાકા (કલ્યાણુલ મહેતા)એ અમને પહેલ મહેલો ખ્યાલ આપ્યો કે અમારે અનુભવે વૃદ્ધ ને જીવનની ઠોકરો ખાઈ ખાઈ ને ઘડાયેલા, ને તાજું જ અક્ષરજ્ઞાન પામી જેમ તેમ શબ્દને પકડવા મથતા માણસો માટે લખવાનું છે.

સાથે સાથે આજસુધી મોટા અક્ષરે છપાયેલું ને ‘ પ્રૌઢ તથા બાળકો ’ બંનેને નામે ખપતું સાહિત્ય આજે આપણા બજારમાં ઉભરાઈ રહ્યું છે—જતાં અહીં એની જોટ કેમ વરતાય છે, એ પણ સમજાનું.

આ પછી જ અમારા કામનો ચોક્કસ ખ્યાલ અમને આવ્યો. ને અમારી કલમે કેટલી બધી મર્યાદાઓ વચ્ચે રહીને વિહરવાનું છે ને જતાં કેટલું બધું કહેવાનું છે—એ અમને સમજાયું.

ત્યાર પછી તો ચાલીસ દિવસ સુધી વીસ લેખકોએ શિબિરના સંચાલક શ્રી. રમણુલાલ સોની ને ઉપસંચાલક શ્રી. મનુભાઈ જોધાણીની દોરવણી હેઠળ કલમ કરી : સરળ ભાષા ને સુગમ વાક્ય રચનાવાળી ૧૦૦ શબ્દોની ચાલીસ ધાંચન પત્રિકાઓ, ઉપરાંત ૫૦૦, ૧,૦૦૦ તેમજ ૨,૫૦૦ શબ્દોની ૬૦ પુસ્તિકા તૈયાર કરી. ને ગુજરાતના ઇત્તરકાર

ભાઈ શિવે અમારી જેમ જ રાત દિવસ સાથે રહીને આ તમામ સાહિત્યને અનુરૂપ ચિત્રો દોરી આપ્યાં.

શિબિર દરમ્યાન આ કામ બાબત ઘણું ઘણું જાણવા મળ્યું.

૪ પહેલી વસ્તુ તો એ કે, ૧૯૪૭ની સાલથી પ્રૌઢ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ અઘણી રહેલી હિંદી સરકારે—પોતાની આ પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહને કેવળ વાંચતા લખતા કરી દેવાની સંકુલિત મર્યાદામાંથી બહાર કાઢી—એ આખી પ્રવૃત્તિને ‘ સમાજ શિક્ષણ ’ની કુબેશનું રૂપ આપવાની દિશામાં પગલાં ભરવા માંડ્યા છે.

પોતાની આ કુબેશને આકાર આપવા ભારત સરકારે અત્યાર સુધીમાં ચાર વિભાગ પાડી દઈ, ચાર ભુદાં ભુદાં રચણે, મહિના મહિના માટે ચાર લેખક શિબિરો યોજાઈ હતી.

૧. પૂર્વ વિભાગમાં શાંતિનિકેતન

૨. દક્ષિણમાં મૈસુર

૩. ઉત્તરમાં અલિપુર (દિલ્હી)

૪. ને પશ્ચિમમાં પનાજા એટલે મહારાષ્ટ્રના કોલ્હાપુર જિલ્લામાં.

પણ આ ચારે શિબિરોમાં વિવિધ ભાષાભાષી લેખકોને એકઠા કરી કામ કરવામાં આવેલું. ને એને કારણે ઘણી મુશ્કેલીઓ પડેલી, ને ધાયું પરિણામ લાવી શકાયું નહોતું.

આ અનુભવને કારણે ભારત સરકારે પોતાના આ કાર્યને વધુ અસરકારક ને પરિણામદાયી બનાવવા ભાષાવાર શિબિરો યોજવાનું યોગ્ય ધાયું. ને રાજ્યની સરકારોને તે મુજબ કાર્યનો કર્યો.

મુખર્ષી સરકારને મળેલા આ સંચન અનુસાર મુખર્ષી પ્રાંતમાં બે શિબિરો યોજાઈ. એક મરાઠી ભાષાભાષી લેખકોની—ભોર ખાતે; ને બીજી ગુજરાતી લેખકોની—જામરાટ ખાતે.

* બીજી વસ્તુ એ કે, ભારત સરકારની શિબિરો યોજવાની આ પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય પ્રેરણા ને નાણાંકીય મદદ અમેરિકાની ફૅડર્સ ફાઉન્ડેશન નામની સંસ્થા તરફથી મળેલી છે. શિક્ષણ ને સરકારની બાબતમાં આગળ વધેથી દેશ પોતાની પડતી દશામાંથી જીલા થવા મથતા દેશને એના કામમાં ટેકા કરવાની વૃત્તિ દર્શાવે એ સાબુ જ છે—પોતાની રાજકીય

લાંચવગ ને સત્તાના ક્ષેત્રને વિસ્તારવાની દાનત એની પાછળ ન હોય એટલી સાવચેતી આપણે રાષ્ટ્રીય એટલે જન.

ખેર...ખીન દેશના સમાચારો આપણે વારંવાર વાંચીએ સાંભળીએ હોય કે-અમે અત્યુક્ત વરસમાં અમારા દેશમાંથી નિરક્ષરતાને દેશવટા દીધો. શું આપણે ત્યાં અગાઉથી સુચોગ યોજના બહાર કરી, સમય આપી લેખકોને આમંત્ર્યા હોત તો બહુ થોડા દિવસની શિથિર રાખીને, આથી ઝાણે ખર્ચે બહુ કાપ ન થઈ શક્યું હોત ?

—સુભદ્રા ગાંધી

કોઈ ખૂણે થતું સુકાર્ય

તા. ૩૧-૧-૫૮ના દિને કરજીયુ (મીયાગામ)માં ત્યાંના સાર્વજનિક પુસ્તકાલયનો સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવાયો. 'સાનદીપ'ની માનજીત અને જતન કરનાર એ સંસ્થાએ આસપાસની જનતામાં કેટલાંય બંધમાં અભિપ્રાયો જનોનાં માનસ-દાનસ અગતાં કર્યાં હશે એની તો એ સ્થાનમાં હરતાં ફરતાં સંસ્કારી નાગરિકો પ્રતીત કરાવી શકે એમ છે. પરંતુ આ પ્રસંગને ઉચિત એવું એક સરકાર પ્રદર્શન ત્યાંની હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય કૃષ્ણવદન જેટલી અને તેમના સહાયક શિક્ષકવૃદ્ધે ગોઠવ્યું હતું. તે કરજીયુની હવાયું ઘોતક હતું. સ્વલ્પ સાધનો અને જાગૃત પ્રપલ્લથી એમણે ભારતમાં આવેલા રાજદૂત-વાસો (એમ્બસીઓ)ને પત્રો લખી પ્રત્યેક દેશનાં ચિત્રો, નકશાઓ માનવપાયો, સમાજ પ્રવૃત્તિઓનાં સુંદર અને આકર્ષક પટો એકઠા કરી આજની દુનિયાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય રજૂ કર્યો હતો; તે સાથે ભારત સરકાર તરફથી પ્રવાસ અને પ્રકાશન ખાતાંઓએ જહાર પાડેલાં મોટાં ભોંત ચિત્રો, માહિતીપત્રો દ્વારા આજના ભારતનું ઉદાવદાર દર્શન કરાવ્યું હતું. નહિ જેવા ખર્ચથી કોઈ કાર્યોત્તર સંસ્થા શું કરી શકે તેનું એ પ્રશ્નનીય દર્શન હતું.

આ ઉપરાંત, પશુ બીજ એક વ્યક્તિગત સાધનાની સમૃદ્ધિ ત્યાં જોવા મળી જે અનન્ય કહી શકાય. આચાર્ય જેટલીએ વર્ષોના પરિશ્રમથી ગુજરાતના ભૂતપૂર્વ સાક્ષરો અને અલ્પજ્ઞ પ્રમુખ સાહિત્યકારોની તસ્વીરોનો સુચોગત સુવ્યવસ્થિત સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો. શોધી જરૂર નહિ એવી કંઈક તસ્વીરો તેમાં હતી. દરેક સાહિત્યકારનો જીવનકાળ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કે પ્રકાશનની જરૂરી નોંધ હતી. આ રીતે માત્ર ગુજરાતી સાક્ષરો નહિ પણ આજે દિંદી ભાષાના અભ્યાસથી પરિચિત થયેલા સર્વ સાહિત્ય-સર્જકોની છબીઓ ત્યાં જોવા મળી. એમણે તેમનું અભ્યાસ વર્તુલ ત્યાં જ પૂરું કર્યું નથી. એનો પરિધ વિસ્તારીને વિશ્વભરના મહાન લેખકો કવિઓ અને પ્રધિકર્તાઓની લગભગ ૧૦૦૦ છબીઓ એકઠી કરી છે. પ્રથમના સર્જકનું મુખદર્શન કેટલી પ્રેરણા અને સંસ્કાર લાભ કરાવે છે. એ આજના યુગમાં કોઈને સમજાવવાની જરૂર નથી. આ ગળાં ચિત્રોપર વિહંગ દર્શિ કરનારને પણ અહોભાવ અનુભવ થયા વિના રહે નહિ. એવું એ પ્રદર્શન હતું.

કરજીયુ પુસ્તકાલયના સુવર્ણમહોત્સવનું એ પ્રભાવોત્પાદક સંસ્કારપ્રદાન હતું.

—૨. મ. રા.

કલાપ્રવૃત્તિ

મુગ્ધ રાજ્યના ત્રીજા વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં વડોદરા કાર્મન આર્ટ્સના કલાકારો શ્રી વિનોદરાય પટેલ અને શ્રી ફરોખ કોન્ડાકટરને ચિત્ર માટે તેમ જ શ્રી મહેન્દ્ર પંડ્યા અને શ્રી નરેન્દ્ર પટેલને શિલ્પ માટે, દરેકને રૂ. ૫૦૦ના પારિતોષિકો એનાયત થયા છે. વિદ્યાર્થીઓના વિલાસમાં વડોદરા-આકોટકચરના વિદ્યાર્થી શ્રી યસવંત પટ્ટાને પણ રૂ. ૫૦૦નું પીનામ મળ્યું છે.

૦ શ્રી દશરથ પટેલ એમનું એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શન અમદાવાદમાં તા. ૨૮મી ફેબ્રુઆરીએ ભરવાના છે.

રતન પારિમ્

કુલ પંદર વર્ષની વયે કાશ્મીરમાંથી સાયન્સ કૉલેજનો અભ્યાસ છોડીને શ્રી રતન પારિમ્ વડોદરાની ફેકલ્ટી ઓફ હાર્દન આર્ટ્સમાં દાખલ થયા. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે કાશ્મીરમાં જરૂરી સરચાઓ નથી-તેથી યુનિવર્સિટીની કક્ષાએ કલા-શિક્ષણ મેળવવા માટે તેમણે વડોદરા ભણી માટ માંડી; એવો અભ્યાસ કરનારા પહેલા કાશ્મીરી વિદ્યાર્થી તરીકે ૧૯૫૧થી અત્યારસુધી વડોદરામાં રહી તેમણે ત્રણ વર્ષ માસ્ટર ઓફ હાર્દન આર્ટ્સની ડીગ્રી તેમ જ ગ્રુજિયોલોજીનો પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા મેળવ્યો. અત્યારે તેમને ભારત સરકાર તરફથી એનાયત થતી શિષ્યવૃત્તિ મળે છે, તે અનુસાર તેઓ પોતાના ચુરુ પ્રાધ્યાપક શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રે પાસે અભ્યાસ કરી રહ્યા છે. ચિત્રકાર્ય સાથે તેઓ કલાના ઇતિહાસ અને સૌન્દર્યશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં વિશેષ રસ ધરાવે છે. લેખનકાર્ય અત્યે પણ એમની અભિવ્યક્તિ છે — ને એમના બે નિબંધો Use of Calligraphic lines in Painting અને Preservation of Indian Miniature Paintingsમાં ભેળા મળે છે.

એમણે ભારતીય ચિત્રપ્રણાલિઓનાં જેન Miniatures અને ઓરિસના પદ્મ ચિત્રોના જોડા અભ્યાસ કર્યો છે; તેમ જ Parsian Miniatures અને Tibetan Tanka ચિત્રોથી પણ તેઓ અતિશય પ્રભાવિત થયા છે. એ બધી પ્રણાલિઓમાંનાં ગુણો—રેખાની પ્રવાહિતા, રચનના અને સચોજનની એમના પર જોડી છાપ પડી છે; તેને કારણે શરૂઆતમાંના એમના ચિત્રોમાં એ પ્રણાલિઓમાંની અસુક શૈલીની અસર દેખાય છે; તેમ જ અત્યારે પણ તેઓ જે કંઈ મીલિક સર્જન કરી રહ્યા છે, તે પણ એના ફલસ્વરૂપ છે.

આકારોના ચિત્રણ અને આયોજન તરફનો એમનો દૃષ્ટિકોણ Topographical (એટલે વસ્તુઓને સામેથી અથવા સમાન કક્ષાએથી નહિ, પણ ઉપરથી ભેળી) છે. તેઓ ચિત્રનો વિષય પણ આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર જ પસંદ કરે છે. પદાર્થને જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી ભેળવાનો Cubismનો સિદ્ધાંત પણ આમાં સમાઈ જાય છે. ખાસ કરીને આ દૃષ્ટિકોણ એમના Lotus-Valley, Baroda Station અને Zoo વગેરે ચિત્રોમાં વિશેષ પ્રતિબિંબિત થયેા છે. એમના ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે રેખાનું પ્રાધાન્ય હોય છે—જતાં રંગે ગોણ બની જવાને બદલે પૂરક અને સહાયક બની રહે છે. રેખા અને રંગ એ બંનેમાંના વધારે મહત્ત્વના અંગ વિશે તેઓ કાર્લ યોક્લસ નિર્ણય પર આવી શક્યા નથી, જતાં હમણાં તેમના વિચારો રંગોના પ્રાધાન્ય તરફ ઢળતા જાય છે.

આપણી પ્રાચીન ચિત્ર પ્રણાલિઓ વિશે તેમને ખૂબ જ આદર છે. તેઓ માને છે કે અગ્રજોના આગમન પહેલાં આપણે ત્યાં ચિત્રકલાનું ધોરણ ઉચ્ચકક્ષાનું હતું—પરંતુ Renaissanceથી Impressionism સુધીના કાળમાં યુરોપમાં જે તાદસ્તવાદી વિચારસરણી ફેલાઈ હતી તે ભારતીય કલા પર પણ લાદવાને લીધે આપણી ચિત્રપ્રણાલિઓ જાણી પડી. ત્યારબાદ કહેવાતી ‘ભારતીય’ ચિત્રશૈલીની નજીબ નકલો બંગાળ અને ગુજરાતમાં થઈ, પરંતુ એથી શુદ્ધ

ભારતીય કલાના ઉચ્ચતમ તરવો ધર્મભગ શુભાર્થ-બૂ-સાર્થ
થયા. એ તરવોને પારખી તેમને ભારતીય જનતા સમક્ષ રજૂ
કરવાની તમન્ના ધરાવનાર કેટલાક ભારતીય ચિત્રકારોમાંના
એક તેઓ પણ છે.

એમના ચિત્રો અને આસ કરીને આકૃતિઓનું 'રેપ્રોડકન
પ્રિન્સિપલ ભારતીય ચિત્રકલા સાથે ગાંધી સંબંધ ધરાવે છે.
પરંતુ એમાં એ શૈલીનું આંધળું અનુકરણ નહિ પણ એમાંનાં
સત્વશીલ અંશો (રંગોની રચના, આકારોની ગ્રાહ્યતા
અને કથાત્મક તરવો)નું રૂપાંતર થયેલું છે.

એમની ચિત્રાકૃતિઓ કુદરતી આકારો સાથેનું સામ્ય
(Association) સ્વીકારે છે, પણ આપણી પ્રાચીન
ચિત્ર પ્રણાલિઓમાં આ સામ્ય (Association) અને
ભાવાત્મક ગુણ (Abstract quality)નું ને સુભગ
સંમિશ્રણ થયું છે (આ વસ્તુ આધુનિક સંશોધનો દ્વારા સિદ્ધ
થઈ ચૂકી છે) એ સંપૂર્ણપણે મેળવવાની એમની ઝંખના છે.

અત્યાર સુધીમાં શ્રી પારિશ્વેએ લલિત કલા એકેડેમી,
બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી, અને બોમ્બે રોટે તેમ જ બેરોડા
ગ્રુપ ઓફ આર્ટિસ્ટ્સના પ્રદર્શનોમાં લાગ લીધી છે અને
લઈ રહ્યા છે. આપણી પ્રાચીન ચિત્ર પ્રણાલિઓના અભ્યાસ-
માં તેઓ હૃદય મગ્ન છે. પ્રા. મેન્ડે, પારિશ્વતા શબ્દોમાં
ભારતમાં તે શુ, પણ જનતામાં વિરલ એવા, કલા-
શિક્ષકના વિદ્યાર્થી હોવાનો તેમને ગર્વ છે અને એમને
પોતાની બધી કલાપ્રવૃત્તિના પ્રેરક અને પ્રેરિતા ગણાવે છે.

અત્યાર સુધી આપણે ત્યાં ફક્ત પ્રાચીન શૈલીઓની
નકલ માત્ર થઈ રહી હતી, પરંતુ આધુનિક ચિત્રકાર

એમાંના તરવો શોધવા અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જળવડા
સમગ્ર બન્યો છે, તેનો એમને સંતોષ છે.

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

સ્વ. શ્રી મોતીભાઈ અમીન : ૧૯મી સંવત્સરી

ગુજરાતમાં પ્રથમ પુસ્તકાલય ક્યારે રચાયું હતો
એની સાલ તો જાણુમાં નથી; પરંતુ ૧૮૨૨માં સુરતમાં
એક પુસ્તકાલય હતું એવો ઉલ્લેખ મળે છે....આ પછી તો
કેટલા દાયકા પીની ગયા....

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો આરંભ એ પછી
પહોં પહોંએ થયો.

ગુજરાતના સરકારીજનમાં જેમનો ઉલ્લેખનીય હિસ્સો
છે એવા શ્રી સયાજીરાવના મનમાં પરદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન
એક વાત રમી રહેલી કે પુસ્તકો પણ મૂલ્ય કે મુદ્દેલી વિના
પ્રમજનને ઉપયોગ ચારે ઉપલબ્ધ હોવાં જોઈએ અને તેમણે
પોતાની 'વેલેસ લાયબ્રેરી' શોધીને માટે ખુલ્લી મૂકી...
બાદ, તેમના ભાઈએ 'વોલેજુ' શ્રી સયાજી પુસ્તકાલય'

તેમાં લેખની ધર્મ 'સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી' મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયનો આરંભ કરી દીધો હતો.

* આ પુસ્તકાલય ભારતભરમાં આ પ્રકારનું વિનામૂલ્ય સાર્વજનિક પ્રથમ પુસ્તકાલય હતું.

આ પછી, ૧૯૧૧માં પોતાના રાજ્યમાં ફરેન્ચિસાત પ્રાથમિક કેળવણીને પ્રતિ અર્પવા આખા રાજ્યમાં પુસ્તકાલયો

સ્થાપવાની યોજના વિચારી... અને તે અર્થે અમેરિકાની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના નિષ્ણાત શ્રી બ્રેડનને રેટ લાયબ્રેરીઓના કાયરેક્ટર તરીકે વડોદરા આમંત્રણ—આ નોંધપાત્ર પ્રસંગ છે; પરંતુ, એક પરદેશી નિષ્ણાતને ગુજરાતની તળભૂમિની તક્તલ સમજાવવા શ્રી મોતીભાઈ અમીન જેવા સરકારી સાથી (રેટ લાયબ્રેરીઓના કાયરેક્ટરના મદદનીશ તરીકે) મળી ગયા એ લઘુ નોંધપાત્ર છે.

શ્રી મોતીભાઈ જે કે, શ્રી બ્રેડનની મદદમાં બેઠાયા તે પૂર્વેજ એક સંસારસુધારક તરીકે, સમાજસેવક તરીકે અને જ્ઞાનચારક તરીકે, યુવાનોના ચારિત્ર્યના એક ધનારા તરીકે સરકારી શિક્ષક (૧૯૦૦માં ખી.એ. પાસ થયેલા) તરીકે બાણીતા હતા.

તેમણે ૧૯૦૬થી વડોદરા રાજ્યનાં કેટલાંક ગામોમાં ભ્રમ મંડળો અને પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં હતાં : છેક અમરેલી ખાતનાં ગામો સુધી એ પ્રવૃત્તિ પહેંચી ગઈ હતી.....

હવે તેમના અનુભવો, દષ્ટિ અને સેવાભાવનાનો લાભ આખા રાજ્યને મળ્યો.

શ્રી મોતીભાઈએ પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિની મુશ્કેલીઓ બહુ લીધી હતી : પુસ્તકો વિશે પ્રેમ અભવ; એને માટેની સજા એવી અર્થ. પ્રેમ જગાડવો અને સજા કરી આપવી, બંને કામ કરવાનાં હતાં. ઉપરાંત પુસ્તકાલયનું સંચાલન પદ્ધતિ-પૂર્વક થવું જરૂરી હતું.

મોતીભાઈએ પોતે જરૂરી તાલિમ લઈ લીધી. અને સમસ્ત રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોની યોજનાના અમલમાં મંડી પડ્યા :

જે વર્ષમાં તો તેમણે, ગામો ગામ ફરી, ૪૦૦ નેટલાં પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં !

વર્ષને અંતે તેમણે આ નોકરી તો છોડી દીધી; પરંતુ જીવન સાથે વચ્ચાઈ ગયેલી પ્રવૃત્તિ એમનાથી અળગી ન જ થઈ શકી.

એમની મહત્ત્વની ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં—ચરોતર એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી તથા ચરોતર ક્લબ મંડળ (૧૯૧૪) છે. આ ઉપરાંત, વસો વજેરે રચેલ સ્થાપેલાં કેળવણી મંડળો છે, વળી—૧૯૧૬માં કુષ્કાળ-નોહતનું કાર્ય.

૧૯૨૦માં અસહકારનું આંદોલન શરૂ થતાં સરકારી કેળવણીના ત્યાગનો અને રાષ્ટ્રીય શાળા-મકાશાળાઓનો મુગ શરૂ થયો. શ્રી મોતીભાઈનો ઉછેર શુદ્ધ હતો; કેળવણી ક્ષેત્રે સરકારી ગચ્છાતી યુનિવર્સિટીનો વ્યભિષ્કાર કરવો, તેનાથી છૂટા પડવું, રેટિયા ખાદીને પ્રાધાન્ય આપવું—વજેરે વિચારો સાથે તેઓ સંમત ન હતા; અને એથી એ પ્રવૃત્તિઓથી અળગા થઈ ગયા.

ત્યારબાદ વિદ્યાર્થીઓની સહાયક સહકારી મંથળી, 'પાટીદાર પત્રિકા' (બાદ પાટીદાર માસિક) (૧૯૨૩) શરૂ કર્યું. અને બાલપુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ તરફ મુકાવ્યું... મામોદારની દિશામાં વધુ શક્તિ પડેલી... સંસાર સુધારામાં મન પડેલું...

શ્રી મોતીભાઈના જીવન ઉપર સ્વામી અખંડાનંદ તથા હક્કરબાપા (શ્રી અમૃતલાલ હક્કર)ની હંડી અસર હતી. કેટલીકવાર તો હક્કરબાપા તથા મોતીભાઈને ઉદ્દેશી 'જે હરિજનો' એવા ઉલ્લેખ પણ થતો હતો.

*

તા. ૧-૨-૫૮ના રોજ શ્રી મોતીભાઈ અમીનની ૧૯મી સંવત્સરી વડોદરામાં ઉજવાઈ... અને તેમની સેવાઓને અંજલિઓ અર્પાઈ...

બધા મુજબ, આ સંવત્સરી રાજ્યભરમાં—છેક છોટાઉદેપુર જેવા દૂરના આદિવાસી પ્રદેશમાં ઉજવાઈ...

આ મહિનામાંજ, વડોદરાના 'ન્યાયસિંહરાવ પુસ્તકાલય' નો 'અમૃત મહોદેસવ' ઉજવાયો. કરજનું સાર્વ. પુ. તો સુવર્ણ મહોત્સવ પણ ઉજવાયો...

પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રે બીજે નિચેતતા શાથી ?

ગિનગુજરાતી ભાષાનાં આપકારદાયી પુસ્તકોનો ચીતારસી પરિચય

Green and Gold

[બંગાળની નવલિકાઓ અને કાવ્યો]

સંપાદક : કુમાર કબીર

સહસંપાદકો : તારાશંકર બન્દોપાધ્યાય, પ્રેમેન્દ્ર મિત્ર

પ્રકાશક : એશિયા પબ્લિશિંગ હાઉસ, મુંબઈ

મુલ્ય : ૮.૨૫ રૂપિયા

કુરોપની અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાઓના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો આપણી ભાષાઓમાં અનુવાદ થતો આવ્યો છે; પણ આપણી ભાષાઓના ગચુનાપાત્ર લેખકોની કૃતિઓનો, થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં, કુરોપની કોઈ ભાષામાં અનુવાદ થતો નથી. રાષ્ટ્રકારણ પ્રગ્લોને હમેશાં નિકટ જ સાથે એવું બનતું નથી. સાંસ્કૃતિક સંપર્ક કેળવવો હોય તો એકબીજાનાં સાહિત્યકલાનો પરિચય કેળવવો આવશ્યક બની રહે છે. આ હેતુથી પ્રેરણાને એશિયા પબ્લિશિંગ હાઉસ આપણા દેશની બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી, તામિલ વગેરે ભાષાઓના ગચુનાપાત્ર સાહિત્યકારોની કૃતિઓના અંગ્રેજ અનુવાદોનાં સંકલનો પ્રગટ કરવા ધારે છે. બંગાળી લેખકોની નવલિકાઓ અને વાર્તાઓના અંગ્રેજ અનુવાદોનું આ સંકલન એ શ્રેયનાનો પહેલો અમુક છે.

આ સંકલનમાં છેલ્લી પચ્ચીસીના ખ્યાતનામ અને આશરપદ બંગાળી લેખકોની કૃતિઓ ૨૭૮ કરવામાં આવી છે. એમાં એક બાજુ તારાશંકર બન્દોપાધ્યાય, પ્રમથનાથ ગિરી, વિપ્રતિભાજી બન્દોપાધ્યાય, બનકુલ, માણિક બન્દોપાધ્યાય, રૈલબનન્દ મુખોપાધ્યાય કે પ્રમોદકુમાર સાન્નાલ જેવા ગ્રીંદ નવલિકાકારો છે. તે બીજી બાજુ સનોતપકુમાર ઘોષ, નરેન્દ્રનાથ મિત્ર, નારાયણ ગંગોપાધ્યાય જેવા નવલોહિયા વાર્તાકારો પણ છે. કવિઓમાં ખજુ નરુલ ઇલિયામ, છુદ્દેવ બજુ, જીવનાનન્દ દાસ, કુદીન્દ્રનાથ દત્ત, વિષ્ણુ દે, સંજય ભટ્ટાચાર્યની સાથે સાથે અરુણ મિત્ર, નરેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી, અરુણકુમાર સરકાર

જેવા તથા કવિઓને પણ સ્થાન મળ્યું છે. આ બધાની પસંદ થયેલી કૃતિઓ પરત્વે મતભેદ હોઈ શકે; પણ આ સંકલનમાં સ્થાન પામેલા સર્વે સર્જકોએ પોતાની સત્વશીલતાથી આગળું સ્થાન સિદ્ધ કરી લીધું જ છે.

આ સંકલનમાં છેલ્લી પચ્ચીસીની બંગાળી નવલિકા તથા કવિતાના વિકાસનો અંગ્રેજી ખ્યાલ આપે છે. નવલિકામાં ગ્રાહર્સ તથા ફ્રેઈડની અસરને કારણે સમાગ્રના નીચલા થર કુદી પહોંચતો વ્યાપક સમસાવ તથા મનુષ્યના મનના અત્યંત જિંદગીને તાગવાનો પ્રયત્ન જોવામાં આવે છે. નવા લેખકોમાં શરદ્યન્દ્રના સમયની જીર્ણવિવશતા અને લાલુકતાને સ્થાને કલાકારની તટસ્થતાનાં દર્શન થાય છે. પાત્રોની પસંદગીમાં અદિતીયતા રહી નથી, જે તે થરના પાત્રને લઈને તેના કલામય આલેખનમાં જ અદિતીયતા પ્રકટ કરવામાં આવે છે. કવિતામાં એકી સાથે શ્રદ્ધા અને બળવાનો સર સંજગીય છે. ધણી નવા કવિઓએ ભાષાના ખમીરને તથા એમાં રહેલા સૂક્ષ્મ સંગીતને પ્રકટ કર્યાં છે, કથાક વલદિ કે બીજાક વ્યાયામ દેખાય છે ખરો. પણ એકંદરે સ્થાનની રીતિઓનું વૈવિધ્ય, નવી નવી શક્યતાઓને પ્રકટ કરવાના હેતુથી થતા નવા નવા પ્રયોગો અને રૂપના નિર્માણ પરત્વેની દિગ્દિગ્ધ સહમતાનો વિકાસ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે.

બંગાળી વાર્તાકારો તથા કવિઓનો સાહિત્યિક આદર્શ પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યના પરિશીલનથી ધડાચેલો છે. આ સંકલનમાંના લેખકો પૈકીના ધણી કુરોપની એક કરતાં વધારે ભાષાના બાજુકાર છે તથા તે તે ભાષાનું અધ્યયન કરનારા છે. આથી પશ્ચિમનાં અદ્યતન સાહિત્યિક વલણો વિશેની સમગ્રના એમનામાં છે. તેમ છતાં, પશ્ચિમમાં થતા પ્રયોગોનું અધિશું અનુકરણ હોઈ નથી. દરના નાડી-ધનકારને એઓ પારખે છે. પ્રમજીવની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ આપવાનો એમનો પ્રયત્ન નથી. પણ આધુનિક જીવનની વિદ્યભણા, હતાશા ને તે સાથે, આ બધું છતાં

સતત પ્રયત્નશીલ એવા પુરુષોના આ કૃતિઓ પરિચય કરાવે છે; ને સાથે સાથે આપણી સાહિત્યિક રુચિને પણ સંતોષે છે. આ જ રીતે બીજી ભાષાઓનાં પણ સંકલનો તૈયાર થાય તે આવકારદાયક છે.

—સુ. જો.

*

Women in Modern India

લેખિકા : નીરા દેસાઈ

આશુપ : ગાર્ડનર મર્ફી

પ્રવેશક : કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય

વૉરા એન્ડ કું. પબ્લીશર્સ પ્રાઈ લિ. મુંબઈ—૨

ફિર્મત રૂ. ૧૦-૦

એક ગુજરાતી અભ્યાસી બેન શ્રી. નીરા દેસાઈ (ગુજરાતના લગ્ન પ્રતિષ્ઠા સાહિત્યકાર સ્વ. શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ કે જેમને આ ગ્રંથ અર્પણ થયો છે તેમનાં પુત્રવંધુ) એ અભ્યાસ અને ચીવટને અંગે આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલ છે, એ તો આશરે ૨૦૦ ગ્રંથોની જે સંદર્ભસૂચી આપી છે તે ઉપરથી જણાય છે.

આ ગ્રંથમાં વૈદિકકાળથી આરંભીને વર્તમાનકાળ સુધીના ભારતીય નારીના વિકાસનો સિદ્ધસિલાવાર ઇતિહાસ અગિયાર પ્રકરણોમાં આપવાનો પ્રયત્ન છે. અને તેના મહત્વના માર્ગદર્શકો—મધ્યયુગી ભક્તિઆંદોલનની અસર, બ્રિટિશ સત્તાના આગ્રમથી ભારતીય જીવન ઉપર પડેલી અસર, અને ત્યાર બાદનો સંસાર સુધારા યુગ તથા રાજકીય અંદોલનોનો ભારતીય નારીના ઘડતરમાં જે ફાળો રચી છે તેની આલોચના કરી છે.

આ ઉપરાંત પણ, આ ગ્રંથમાં સ્ત્રીઓની વિવિધ સંસ્થાઓ તથા ભારતમાં સ્ત્રીનાં હિતોને સ્પર્શતા જે કાનૂનો થયા છે તેની ભરપૂર માહિતી આપવામાં આવી છે. અને પાછલા ભાગમાં આ બધાં પરિવર્તનો, આંદોલનો અને સુધારાઓની આજની ભારતીય નારીના જીવનમાં શી અસર થઈ છે, અને કેવી નવી સમસ્યાઓ એણે એની સામે ઉપસ્થિત કરી છે, તે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ભારતીય નારીને ઇતિહાસ અને તેના વિકાસ અંગે, તેની સંસ્થાઓ અને તેના કાનૂનો અંગે આટલી સમૃદ્ધ માહિતી આપતો આ ગ્રંથ ભલભલ્યું ગ્રંથ છે.

સામાર સ્વીકાર

[જરૂરી અવલોકનો હવે પછી]

લગ્નજીવન : સિદ્ધાર્થ ઉપાધ્યાય (ગુજરાત પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ) રૂ. ૩-૦; શ્રીફળ : નંદલાલ મો. હક્કર (એન. એમ. હક્કરની કું. મુંબઈ) રૂ. ૩-૭૫; સ્ત્રીપુરુષ-મર્યાદા : લે : કિશોરલાલ મશરવાળા (નવજીવન મંદિર-અમદાવાદ) ૧-૦; જુહાન પોથી : મુમ્તાઝ ગાંધી (યુગ પ્રકાશન : વડોદરા) ૦-૩૧; ઇતિહાસની આરસી : લગ્નવાનલાલ લ. માંકડ (રાજકોટ) ૧-૦. એન. એમ. ત્રિપાઠી (મુંબઈ) નાં પ્રકાશનો : માનસદર્શન (રમણલાલ પટેલ) ૩-૭૫; હવિ દયારામનો અક્ષર છેલ : નવલરામની જીવનકથા (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી) ૩-૦૦; નૂપૂર (એની સરંયા) ૨-૦૦; એક લહર (ધીરુબહેન પટેલ) ૩-૦૦; ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી (સ્ક્રેપ બુક વોલ્યુ-૭) (અંગ્રેજીમાં) સં. (કાંતિલાલ જ. પં.આ. ૨-૦૦; ૩૫મ પ્રકાશન મંદિર મુંબઈ : કુંવર વલ્લુ (ધીરેન્દ્ર દોશી) ૨-૫૦; મરેલાં માનવી (જ્યોત્સ્ના ઓર્વેલ) ૧-૦૦; લેનિન (રેવિડ શાપ) ૨-૭૫.

રૂપપ્રદ કલા : લે. શ્રી માર્કસ લાફે (વડોદરા ફાર્મન આર્ટ્સ કોલેજના અધ્યક્ષ)
પ્રકાશક-લેખક પોતે; કિંમત રૂ. ૫૦

ગુજરાતી ભાષામાં તો રૂપપ્રદ કલા વિશેનો આ એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ બન્યો છે જ, અને એવો ગ્રંથ ખીલુ ભારતીય ભાષાઓમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી-એ માટે પણ પ્રા. શ્રી. માર્કસ લાફેના આ સ્તુત્યકાર્યને આવકારણુ એ આપણુ કર્તવ્ય બને છે.

વડોદરાના લલિતકલા વિદ્યાલયના અધ્યક્ષ શ્રી. માર્કસ લાફે કલા વિશેના એક પ્રમાણભૂત અનુભવ વ્યાદ 'રૂપપ્રદ કલા' નામનો આ ગ્રંથ લખ્યો છે, જેમાં એમણે એમના અભ્યાસક્રમની વાંચન, મનન અને પરિશીલનનો નીચોડ એકઠો કરી આપ્યો છે.

'રૂપપ્રદ કલા' શબ્દ નવો છે. એની વ્યાખ્યા તેઓ આ પ્રમાણે આપે છે. 'રૂપપ્રદ કલા એટલે મુખ્યત્વે દૃષ્ટી જેનું સ્પર્શ અથવા હેતુ મઠી શકાય, જેમાં પત્થર, માટી, ધાતુ या રંગ દ્વારા રૂપ આપી શકાય.' એટલે ચિત્ર, સિંદૂર અને રાપત્ત એ રૂપપ્રદ કલાઓ (Plastic Arts) છે. અભ્યાસે કલા શબ્દ પણ એટલા વ્યાપક અર્થમાં વપરાય છે કે ધણીવાર ચિત્ર, સંગીત, નાટક વગેરેને જુદાં પાઠવામાં સુરેકેલી ભાષા ધાય છે-એનો ઉકેલ પણ આ શબ્દદ્વારા આપી બધ છે.

રૂપપ્રદ કલાનાં મૂળતરંગો તેઓ આ પ્રમાણે ગણાવે છે.
૧. રંગ ૨. ડાયા-પ્રકાશ ૩. કદ અથવા ધનતા ૪. અવકાશ, એના આનુષંગિક તરંગો એટલે ૧. રેખા ૨. રૂપ (Form) ૩. આલેખન (Drawing) ૪. આયોજન (Composition) ૫. દસ્પસંવાદ (Rhythme) ૬. રચના અને ભાત (Design & Pattern) ૭. ધનતાભાસ (Negative Volume) ૮. દૃષ્ટિમ્રમ ૯. ઉપમા.

ત્યારબાદ પરિશિષ્ટમાં આપેલી ચિત્રાકૃતિઓનાં ઉદાહરણો સાથે તેઓ આ બધાં ય તરંગોના શુદ્ધો, ખાસિયતો અને તેનો રૂપપ્રદ કલામાંનો ઉપયોગ વર્ણવે છે.

રંગોની લાક્ષણિકતાઓ, એ વિશેની ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય માન્યતાઓ, મુખ્ય ગણ્યતા રંગોની વિશિષ્ટતાઓ, રંગનો સંગીત સાથેનો સંબંધ, જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલી વર્ણસંજ્ઞાઓનો એ બધાય રંગના ખાસ તૈયાર કરેલા રંગો ચાટ દ્વારા પરિચય વગેરે દર્શાવીને એમણે જુદી જુદી પ્રણાલીઓની રંગ પદ્ધતિઓ સમજાવવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો છે. ભારતીય વર્ણસંજ્ઞાઓના ઉદ્ભવની સાથે એમણે પાશ્ચાત્ય વિચારસરણી પ્રમાણેની રંગની લાક્ષણિકતાઓ અને કક્ષાઓ વિશે પણ વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. રંગ (Hue) રંગ તેજસ્વિતા (Value) અને રંગમયતા (Chroma), તેમજ સંવાદી, વિસંવાદી અને પૂરક રંગોનો તફાવત, તેમજ જુદાજુદા પ્રકારે ધમેકો-ધતો ઉપયોગ અને એમનું મહત્ત્વ વગેરે ગણાવ્યાં છે.

રેખાના પ્રકારો, તેની લાક્ષણિકતાઓ, એનો જુદો જુદો ચિત્ર-પ્રણાલીઓમાં ધમેકો ઉપયોગ, સામાન્ય રીતે જેરસમજ ઉપજ કરતા શબ્દો, રેખાંકન અને આલેખનનો તફાવત, ઉપરાંત મહત્ત્વ અનુસાર ખીખ બધાં રૂપપ્રદકલાનાં તરંગો એમણે વ્યવસ્થિત રીતે ગણ્યાં છે. એ ઉપરાંત નિરીક્ષણની

પ્રક્રિયા, સામાન્ય માનવી કરતાં કલાકારના નિરીક્ષણમાંનો ભેદ અને નિરીક્ષણની યોગ્ય પદ્ધતિનો તેઓ ઉલ્લેખ કરે છે:

‘મર્મચક્રથી થયેલી આળખાણ અને મનઃ ચક્રથી થયેલા પરિચય એજ સાચું નિરીક્ષણ.’

આ ઉપરાંત ન્યારે તેઓ પુસ્તકમાં આપેલા ત્રણ ચિત્રોના નિરીક્ષણની વિગતપૂર્વક ચર્ચા કરે છે, ન્યારે એ ખૂબ જ રસિક બને છે. ચિત્ર વિષેના પરિચીલન અને વિવેચનના સિદ્ધાંતો પણ તેઓ ‘જય’ે છે.

આપણી ચિત્ર જોવાની ક્રિયા તેમજ આપણા અનુભવો ની ભૂમિ વિષે તેઓ જણાવે છે:

‘કેટલાક લોકો સ્પર્શસ્ત્રિય’ ચિત્ર જોઈ પોતે અનુભવેલા મર્મસ્તને યાદ કરે છે; એના ગ્રંથગ્રાહન થાવા માટે છે અને કલાકૃતિ તો બાળ્યે જ રહી જાય છે...પણ કલાકૃતિના રહેસ્યાના શાનથી ઉત્પન્ન થતા રસાનુભવ અને આકસ્મિક અનુભૂતિ વ્યક્તિ પર આધાર રાખે છે, કલાકૃતિ પર નહિ. કલાકૃતિના અવલોકન વખતે એ અસંખ્ય ગણાય...

‘કલાકૃતિના વિવેચન વખતે આપણે જે આજ સુધી અનુભવ્યું છે, જે જોયું છે તેટલું જ માત્ર ન જોયું જોઈએ, પરંતુ કલાકારે પોતાની શક્તિ અને સાધનો દ્વારા શું મેળવ્યું છે, તે જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ...

‘કલાકૃતિના અવલોકન વખતે આપણી પોતાની વ્યક્તિ ગત પસંદગી કે પૂર્વગ્રહ વિમુક્તતા હોય છે...

‘કલાકારે કલાકૃતિમાં લાગણીઓ વેરી નથી હોતી, પરંતુ રંગ, રેખા, ઘનતા, અવકાશ, ઊંચાપ્રકાશ, આલેખન અને આયોજન તેમ જ અન્ય દૃશ્યતત્ત્વો દ્વારા કઈ રીતે લાગણીઓ નિષ્પન્ન કરી છે તે જોયું જોઈએ અને તે લાગણીઓનો અનુભવ કરવો જોઈએ...

‘જેમ આપણી પોતાની ભાષામાં પણ ન્યારે એક વક્તા નવા જ વિષય, નવીન દૃષ્ટિબિન્દુ કે નવું સાત્ય રચી કરે છે, ત્યારે એ જ ભાષીતા શબ્દો અને એ જ વાક્ય રચના હોવા છતાં આપણે એનો અર્થ સમજી શકતા નથી. પરંતુ એનો અર્થ સમજવા માટે એ નવા વિષય કે નવા દૃષ્ટિબિન્દુની આશંકા ભૂમિકા તૈયાર કર્યો પછી એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તે જ પ્રમાણે આપણે આવીન કલાપ્રણાલીઓ-

માંનાં રંગ, રેખા, ઘનતા, અવકાશ, ઊંચાપ્રકાશ, આલેખન, આયોજન વગેરેની આશંકા ભૂમિકા સમજી, એના પર રચાયેલાં નવાં સર્જનોને ઉકેલવા, સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ એ જ સાચું વિવેચન અને સાચી ટીકા.’

આ અર્થ ત્રણ ખંડોમાં ક્રમવાર ૩૫૫ કલાનાં તત્ત્વો અને સૌન્દર્યતત્ત્વ વિષેનાં પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય મંતવ્યોની ૩૫૫૫માં વહેંચાયેલા છે. એ ઉપરાંત ભૂદાનુદાં પ્રકરણમાં દર્શાવાયેલાં વિધાનોને વિગતપૂર્વક ચર્ચાતાં બાર પરિશિષ્ટો, સાઠેક પાનાંની વિસ્તૃત વિષયમૃચિ, પારિભાષિક શબ્દકોશ, સંદર્ભગ્રંથમૃચિ તેમ જ ૧૦૨ ચિત્ર-ઉદાહરણો અને છ ચાર્ટ સહિત લગભગ સાપ્તાયારસો ઉપરાંત પાનાંની દળદાર સામગ્રી આપે છે. અને ૩૫૫ કલાનું પ્રધાન તત્ત્વ સૌન્દર્ય વિષેના બે ખંડોની અનુક્રમશીલતા બેતાં જ એના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી જાય તેવું છે. પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનાં સૌન્દર્ય-તત્ત્વ વિષેનાં વિધાનોમાં તેમણે બની શક્યા તે સંકુળા વિચારો શમાવી લીધા છે, અને એજ સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા પણ કરી છે—અને એ બધાંય વિધાનોને તત્ત્વ દૃષ્ટિબિન્દુથી જ જોયાં છે.

ત્રીજે ખંડ પ્રાચ્ય મંતવ્યોની ૩૫૫૫ વચ્ચે છે—એમાં ખાસ કરીને ભારત અને ચીન ભાષાઓના સમાવેશ થાય છે.

વેદકાળના કવિઓની શબ્દ પ્રયોગો વિષેની સવિસ્તર નોંધ અને મુખ્યત્વે યજુર્વેદ અને અથર્વવેદમાંનાં કથનો (સંસ્કૃત અવતરણો સાથે)ની સહાયે એ સમજના કલા અને સૌન્દર્ય તત્ત્વ વિષેના સિદ્ધાંતો ચર્ચવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

‘કામસૂત્ર’માં જણાવાયેલ ચોસક કલાઓ અને પડઝ વગેરેના અર્થ અને વિવરણ ઉદાહરણો સહિત ચર્ચામાં આવ્યાં છે. ઉપરાંત વિધાનોના શ્રી. અવલીન્દ્રનાથ ટાગોરે કરેલા વિવરણને પણ એમાં લેખક ચર્ચ્યું છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય, શુક્રાચાર્ય અને આધુનિક વિચારકો શ્રી. કુમારસ્વામી, અરવિંદ તેમ જ દાસગુપ્તા અને શ્રી. પાંડેને પણ તેઓ ભૂલ્યા નથી શંકરાચાર્ય અને શુક્રાચાર્યનાં સંપ્રદાય સમાધિ અને ૩૫૫ દૃષ્ટિ (Visualisation) નાં મંતવ્યો, ચોગની પાછળ રહેલી આધ્યાત્મિક ભાવના, અજ્ઞતાનાં ચિત્રો કે મામલપુરુષનાં શિલ્પ, અશ્વભાવનાં કાવ્યો કે કાલિદાસનાં

નાટકોમાંના કલાના એક અભિનવ અને સંયુક્ત તંત્રની પશ્ચાદ્ભૂમિ, હૃદિ-શેષને આત્મીયનયુક્ત અને પ્રવૃત્તિશીલ સર્જનનો દૃષ્ટિકોણ અને પતંગલિધ્વાનાવસ્થાના વર્ણન સાથે શિષ્ટપરત્ન, પંચરાગ અને ધર્મર સંહિતા જેવા પ્રમાણુભૂત મૃદીની પશ્ચ પથયાગ્ય નોંધ લેવામાં આવી છે. કે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર અને અભિનય દર્પણમાં પ્રજ્ઞાવાચેલ રસ અને ભાવ, વિચાર, અનુભાવ, વ્યભિચારી ભાવ વગેરેનું દીર્ઘપ્રથમરણ, નાટ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના રીકાકારો, સદ્ સોદ્ધાટ, શ્રી રાંકુક, સદ્ નાયક અને અભિનવયુગ્માચાર્યનાં મંતવ્યોનું સવિસ્તર વર્ણન, રસાભાસ, રસજૂતિ, વગેરેનાં નાટ્યશાસ્ત્ર તેમજ ધર્મ સાથેના સંબંધ, રસની સંખ્યા વિશેના જુદા જુદા અભિપ્રાયો અને એની જુદાજુદા રીકાકારોમાં થયેલી વિચારદરપદ ચર્ચા, રસશાસ્ત્રનો કાવ્યશાસ્ત્ર સાથેના સંબંધ, કાવ્યશાસ્ત્રમાં થયેલા સૌન્દર્યતત્ત્વ વિશેના વિચારો, અલંકારોની વ્યાખ્યા અને પર્ણન, ઉદ્દેશ્ય રૂપ, મંથન અને રમ્યકની સાથે વિધનાથ, જગન્નાથ વ. પંડિતોનાં મંતવ્યો—આ બધું લેખકે વિસ્તારપૂર્વક આલેખ્યું છે. વળી આ વિધાનોમાંનાં અમુક તત્ત્વોનું પાશ્ચાત્ય સૌન્દર્યતત્ત્વ સાથેની વિચારસરણી સાથે મૂલ્યાંકન પણ કર્યું છે.

મીન-જ્વપાનના વિચારોનાં મંતવ્યોનો ઉદ્દેશ્ય કરતા એમણે એનો ટૂંક ઈતિહાસ પણ આપ્યો છે. આપણે ત્યાં મીની-જ્વપાની સાહિત્યનો પણ પ્રચાર જોડો છે. એના વિશેનાં પુસ્તકો પશ્ચ ઉપલબ્ધ નથી. પરંતુ મીન-જ્વપાનનો ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે ગ્રાહો સંબંધ છે. અને વિચાર સામ્ય પણ થયું છે, એ નીચેના કલાકારના કતવ્ય વિશેના એક વિધાનમાંથી જાણી શકારો:

‘કલાકારે પોનાની શારીરિક અને માનસિક વિકારક - અસરોમાંથી મુક્ત થવું જોઈએ. રાગ કરી, પોનાનાં સાધનો રચવું કરી, ધૂપ કરી પોતાના આત્માને સ્વસ્થ કરી, શાંત - ચિત્તે કલાકારે ચિત્રકલા વિશેના વિચારોનું જ મનન કરવું જોઈએ. કલાકારક સર્જન માટે ચિત્ત અને ધ્યાનમગ્ન અવસ્થા અતિ આવશ્યક છે. ધ્યાનાવસ્થામાં ચિત્રકૃતિનો વિષય જ કલાકારના સમગ્ર અસ્તિત્વનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની રહે છે.’

હાન કે જેના ચિત્રકાર; કન્દુશિલ્પસ અને લાઘ્યોત્તુ જેવા

હૃદિવાદી સમાજ સુધારક, તેમજ વ્યક્તિત્વવાદી વિચારકોની મીની સંસ્કૃતિ અને કલા પર અસર, બૌદ્ધધર્મનો ચિત્રકલા સાથેનો સંબંધ વગેરેનો ચિતાર લેખકે આપ્યો છે.

જ્વપાની ચિત્રકલા વિશે પણ તેમણે થોડા વિવેચન કર્યું છે. નવો કલાપ્રકાર ‘વૂકકટ’ જે જ્વપાનમાં સવિશેષ ખીલ્યો હતો—છે, તેના કલાકારો હોરનોશ્ચ હોકુસાઈ, હીરાશીગ વગેરેનો પણ એમણે થોડા રીતે નિર્દેશ કર્યો છે.

સાથોસાથ પાશ્ચાત્ય ચિત્ર પ્રજ્ઞાવીઓ અને ભારતીય તત્ત્વવિધાનો સાથે મીની-જ્વપાની મંતવ્યોની સરખામણી કરીને વિષ્ણનો એક અને અખંડ કલાતત્ત્વનો વિખરાયેલો તંત્ર બેઠવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે.

૦

પચાસેક પાનાનાં બાર પરિશિષ્ટોમાં લેખકે અગાઉ ચર્ચેલી વિગતોનો વિસ્તારપૂર્વક સંદર્ભ આપ્યો છે.

આ મધ્યમાંની કેટલીક વસ્તુઓ ખાસ ઉદ્દેશ્યબનીય છે. પહેલી તે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોમાં વર્ણવાયેલા રંગો અને તેના નામોના નિર્દેશ સાથે એ જાણવા રંગોના મૂળ નમૂનાઓ તૈયાર કરી આપવામાં આવ્યા છે તે; સાક પાનાની વિસ્તૃત વિષયસચિ અને સંસ્કૃત, ગુજરાતી તેમ જ અંગ્રેજી મધીની વ્યવસ્થિત સંદર્ભમધ્યમિ—મધ્યમાંનાં કોઈ પણ શબ્દનો સંદર્ભ મેળવવા માટે તેમ જ અમુક વિષયના વિશેષ વાચન માટે અતિ ઉપયોગી નીવડે તેવી છે.

૦ આમ રૂપપ્રકલા અને સૌન્દર્યતત્ત્વ વિષેનું સંયુક્ત વિચારસંયોજન આ મધ્ય દ્વારા મળે છે—આમાં વર્ણવાયેલી વિષયો આપણા નવા-જૂના કલાકારોને પણ વિચાર કરતા કરશે જ—અને પુરાણો તેમ જ ખીમ મધ્યમાંનાં વિધાનોએ વિષયના વજ્રબેડાયેલા પ્રકારોને વિકસાવવા પણ ધજાને આડપરી.

*

માત:રમરણીય મહાત્મા ગાંધી
(પૂર્વાર્ધ—ઉત્તરાર્ધ)

લેખક : અબ્બાસ બેશી,
પ્રકાશક : લેખક. કિંમત : રા. ૨૦) જને ભાગના.

આ પુસ્તક પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. જને ભાગો મળી કુલ ૧૨૭૪ પૃષ્ઠની આ રસપ્રદ સામગ્રી તેમાં સમાહિત છે.

‘પૂર્વાર્ધ’ના ૫૦ પ્રકરણોમાં, જન્મથી મૃત્યુસુધીનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ છે. જેમાં તેમના પૂર્વજો, બાલ્યજીવન, સંસ્કારપદ્ધતિ, યુરોપમાં અભ્યાસ, આફ્રિકામાં વીસ વર્ષો, હિંદમાં આવી કરેલા હિંદનો પ્રવાસ, રાજકારણમાં પ્રવેશ, મહાસત્તાનું પ્રમુખપદ, દાંડીકૃત્ય, લંડન યાત્રા, હરિજન આદિવાસન, સરહદનો પ્રવાસ, ‘હિંદ છોડો’નું આદેશન, આગાખાન મહેલનાં ત્રણ વર્ષો, દેશના ભાગલા, જંગલ, પંજાબ ને ગિહારનો પ્રવાસ, કામી દાવાનળ છુઝાવવા કરેલા અધ્યાગ અને મરાઠીઓ પ્રવાસ, દિલ્હી આવી સમાવેલા કામી દાવાનળ, અને એ આગ છુઝાવતાં એમણે કરેલી શહીદી. આ સ્થળાનું સારી એવી વિગતથી આલેખન કરવામાં આપ્યું છે.

‘ઉત્તરાર્ધ’માં ગાંધીજી અને જગતના ખીળ મહાપુરુષોનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ગાંધીજીના જીવનમાં વિવિધ પાસાંઓ તથા ગાંધીજીને વિવિધ દૃષ્ટિએ, જેમકે સાહિત્યકાર, કેળવણીકાર, ખેતકાર, કલાકાર, લોકસેવક, રાજકીય પુરુષ, પ્રવાસી, ચિંતક, એમ ભિન્ન-ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી લેખકે નિહાળ્યા છે. તેમ જ ગાંધીજીના દાર્શનિકજીવન, કુટુંબજીવન, મિત્રમંડળ, જ્વલજીવન, એમના ઉપવાસો તથા એમની આદર્શ પરાયણતા અને વ્યવહારદક્ષતા ઉપર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તદુપરાંત ગાંધીજીનું વિરાટ વ્યક્તિત્વ એમના જીવનની વિશેષતા, એમનું જગતના મહાપુરુષોમાં સ્થાન, એમની શહીદી, એમના જીવન પરથી ઉપજતા વિચારો, તથા એમના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો, એ સર્વેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ બધામાં શક્ય ત્યાં સુધી ગાંધીજીના પોતાના જ શબ્દોનો ઉપયોગ થાય તેની કાળજી રાખી છે એ ખાસ નોંધ યોગ્ય છે.

ગાંધીજીની આ મૂલવણી કરવામાં, તેમનાં લાગણ્યો લખાણો, પ્રાર્થનાપ્રવચનો, વર્તમાન ખેતીના અહેવાલો, એમના અંગત મંત્રીઓ, મહાદેવભાઈ તથા ખારેલાલનાં લાગણ્યો તથા તેમને વિશે લખાયેલાં અસંખ્ય પુસ્તકોનો આધાર લઈ આ ગ્રંથ બને તેટલો માહિતીપૂર્ણ તથા પ્રમાણભૂત બનાવવા લખકે કાશિય કરી છે.

ઉત્તરાર્ધના અંતમાં પરિશિષ્ટોમાં અધ્યયનની બહુમુલ્ય સામગ્રી છે. પરિશિષ્ટ પહેલામાં જન્મથી નિર્વાણ સુધીની ૭૯ વર્ષની (૨૬ પૃ.માં) જીવન ઝરમરની અગત્યની સ્થલો

આપેલી છે. પરિશિષ્ટ બીજામાં ૭૫ ગુજરાતી, ૩૦ હિન્દી અને ૪૬ અંગ્રેજી એમ કુલ ૧૫૧ મંથોની સૂચિ આપી છે, કે જેના આધારે આ ગ્રંથનું નિર્માણ થયું છે. તદુપરાંત ૩૯ પૃષ્ઠોમાં બંને ભાષાના સંદર્ભ સૂચવતા શબ્દોની સૂચિ છે. આ આ સર્વ સંદર્ભ સામગ્રી ગ્રંથ જેટલી જ મૂલ્યવાન વસ્તુ છે.

*

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચરિત્ર-સાહિત્યની ઉચ્ચ, એ એક બાણીતી હકીકત છે. આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ જીવન ચરિત્રો લખાયાં છે તે માહિતીની દૃષ્ટિએ અતિ અધૂરાં લાગે તેવાં હોય છે.

ત્યારે આ લેખકે ચરિત્ર-સાહિત્યની એક અગત્યની ઉચ્ચપને પૂરી કરી છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને પણ એ રીતે સમૃદ્ધ કર્યું છે.

—‘સુમન’

*

શહેરની શેરી

લેખક : બપોલિલા દલાલ

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશન મુંબઈ, ટિળક ભાગ, અમદાવાદ ૧.

મૂલ્ય : ત્રણ રૂપિયા

આ ૧૯૪૮માં પ્રગટ થયેલા પુસ્તકનું પુનર્મુદ્રણ છે. શ્રી દલાલ આ પુસ્તકમાં શહેરની શેરીના જુદાં જુદાં પાસાં-ઓનું દર્શન કરાવે છે. જોયા ને જોયા વધતા મકાનો, ને એની સામસામી હારાની વચ્ચે સંક્રાંતિ ને જતા રસ્તો, એની ઓથે આશ્રય પામતો અધકાર, શેરીનાં કૂતરાં, શેરીની ગંદકી, એ બધાં વચ્ચે જીજ્ઞસા માનવ શિષ્યો—આ બધાંનો ખ્યાલ શ્રી દલાલ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં આપણને આપે છે. એમાં રહેતા લોકોને સભ્યતાનો ડોળ, ખંધાપણું, એક-બીજાને વિશે બળજવાનું વધુ પડતું કુતૂહલ કુધલીખોરી, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ્ય—બધું જ લેખક કટાક્ષની ધારદાર ભાષાથી વણુંવે છે. એમાં વેવલા પ્રેમીઓ છે, તો ઠંડે કલેજે દીકરીનું કાશળ કાઢી નાંખનાર પિતાઓ પણ છે. એમાં આલસો સસાર રામલીલા જેવો જ છે, તે છતાં ત્યાં રામલીલા ભગવતાર પણ આવી ચઢે છે ! વચમાં આડી છંદ જ હોવા છતાં બે પંકડાંની વચ્ચે આકાશપાતાળ જેટલું અંતર પડી નાંખે છે. આ શેરીનાં માનવીઓના વર્તનમાં હાસ્યારવદ એવું પણ ઘણું છે. જે કાઈ સમાજશાસ્ત્રીને કે ઇતિહાસકારને નોંધવાની

કુરસદ હોય તો એની પછે પણ ‘મતિહાસે લારી’ છે. લેખક કહે છે તેમ શેરીનાં મકાનોની ઇશાએ ને જોયું છે અને સાંભળ્યું છે તેવું. ન્ને એ વચ્ચેન કરે તો એવી ચોટ લાગે કે જનમજનમાંતરેય એની કળ નહિ વળે. આવી શેરીના આલેખનમાં લેખક હંમેશાં કલાકારનું તાટસ્થ રાખી ચકતા નથી; પરંતુ મોટે ભાગે તો ચોટ મારી ગયા છે.

—સુ. જો.

*

સ્વરાજના માર્ગદર્શક ટિળક

લેખક : આપટે શુરુજી

અનુવાદક : જોવિંદરાવ ભાગવત

પ્રકાશક : રવાણી પ્રકાશનગૃહ, ટિળકરોડ, અમદાવાદ.

મૂલ્ય : રૂ. ૩.૨૫

લોકમાન્ય ટિળકના અત્યક્ષ પરિચયમાં આવવાનું સદ્દલાજ્ય પામનાર આપટે શુરુજીએ આજની તરુણ પેઢીને એમના મહિમાનો પરિચય કરાવવાના હેતુથી આ પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં વીગતોની શુષ્ક માહી નથી, પણ લોકમાન્યના જીવન દ્વારા ભૂત કયેલી ભાવનાઓનું તેજસ્વી અને રસાળ ભાષામાં આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં વિષયને વધુ પડતો ઝોપ આપવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં ટિળકના વ્યક્તિત્વને અનુરૂપ એવી સાદાર્થ રાખી છે. આ પુસ્તકમાં, વધુ વિસ્તાર કયાં વિના, આપટે શુરુજી ટિળકના જીવનના વિવિધ પ્રાસંગિક તથા એમના વ્યક્તિત્વમાં રહેલા ઝોજસની દ્રશ્યને આલેખી ચકયા છે. આપણા કિશોરો સહેલાઈથી વાંચી શકે એવી સુબોધ ભાષામાં લખાયેલું આ પુસ્તક એક પ્રેરણાદાયી ચરિત્રપ્રથ બની રહે છે. અનુવાદ પદ્ય સુવાચ્ય થયો છે.

—સુ. જો.

*

પરિચયપુસ્તિકા-પ્રવૃત્તિ

સંપાદક : વાલીલાલ ડગ્લી

(પ્ર. કૃષ્ણલાલ ગાંધી : નવાસીસા-બનાસકાંઠા)

વાર્ષિક રૂ. ૮-૦૦

ગુજરાતીમાં આજે જ્ઞાન-માહિતીની જૂથ એક બાજુ બીધી રહી છે, તેા બીજાબાજુ એને અનુરૂપ એવી પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પણ જન્મ લઈ રહી છે, એ ખરેખર આવકાર્ણ છે.

પ્રજાને સાદી અને રોચક ભાષામાં સમાજ અને જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રના પ્રશ્નો વિશે સમજણ અને માહિતી આપવાનો આ પ્રયત્નભાગેનો હેતુ છે; અને તેણે આરંભથી જ ને ૨૪ પુસ્તિકાની જાહેરાત કરી છે (૧લી માર્ચ ૧૯૫૮થી દર મહિને બે પુસ્તિકા પ્રગટ થશે.) તેના વિષયો જોતાં-સમાજજીવન, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય, રાજકારણ, સાહિત્ય, જૂરોળ, સંગીત, વહાણવટું, વ્યાપાર, સમાસંચાલન, જૂદાન વગેરે અનેક રસિક વિષયો જોતાં, તથા તેના લેખકોની યાદી જોતાં આ પ્રવૃત્તિ ઉપયોગી થશે એમ જરૂર કહી શકાય.

*

પરિવાર :

(સંતતિ નિયમન અને સુખી હાંપત્યનું માસિક)

સંપાદક : કૃષ્ણલાલ ગાંધી : મમતા પ્રકાશન-નવાસીસા બનાસકાંઠા. વાર્ષિક રૂ. ૩-૦૦.

ગુજરાતીમાં સેક્સ-વિજ્ઞાનનાં કેટલાંક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિના અને સુરેચ્છિદ્ર અંગ્રેજી પ્રંથો (શ્રીમતિ મેરી રોડ્સ લિખિત)ના અનુવાદો પ્રગટ કરીને આ સંસ્થાએ આજ પૂર્વે એક આવકાર્ણ પગલું તો લખ્યું જ હતું.

તેમાં તેમણે આ ‘માસિક’ શરૂ કરીને એક વધુ પ્રયાણ આદર્યું છે, તેને અમે વધાવીએ છીએ. આપણે ત્યાં અવૈજ્ઞાનિક અને કામુક વિષયોત્તેજક ‘સાહિત્ય’નાં લખાણો પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે; ત્યારે તંદુરસ્ત સાહિત્યનો પ્રચાર વધારવામાં આવા પ્રયાસોને સફળતા જળીએ છીએ.

*

અંશગાર :

તંત્રી-લાલુ અવેરી : ૪ ચોપારી રૂ.૩, મુલ્ય-૭ વાર્ષિક રૂ. ૪-૦૦.

આ નાનકડા માસિક અગાઉ ૧ વર્ષની યાત્રા કરી, વચમાં યાક ખાઈ લઈ વળી પાછું પ્રયાણ આદર્યું છે તેને અમે આવકારીએ છીએ. અગાઉના ૨. રૂના લવાજમને સ્થાને ૨. ૪૫ જેટલું લવાજમ ‘વધારે’ લાગે તોય આવા સુધક અને સુરુચી ધરાવતા પ્રયાસોને ઉત્સાહથી આવકારવા જેટલા વર્ગ તો અવશ્ય ગણશે જ એવી અમારી અભિલાષા છે.

માર્કસ પોતે જરૂર સિદ્ધાન્તો, અતિશ અને આત્મતિક સૂત્રોનો દુરુપયોગ કરે; અથવા સંમતિવાદનો દુરુપયોગ કરે. છતાં—તેને જ નામે પોતે માની લીધેલા માર્કસવાદને એક માત્ર સાચો પંથ ગણાવીને, પોતાના સિદ્ધાન્તના બાકીના બધા ક્ષતિહાસો, પ્રયોગો, વિકાસોની સામે આખો બળ કરીને, પોતાને 'કદિ ભૂલ ન કરનારા' (અને ભૂલ કરે તો પોતે જ પાછળથી તે ભૂલ શકનારા) સત્યપ્રાપ્તના ધર્મદારો સમજીને, જગતના ચિંતન ક્ષેત્રે, સર્જન ક્ષેત્રે અને કનૂત્વ ક્ષેત્રે માર્કસવાદનું જે વિકૃત અને બિહામણુ રૂપ પ્રગટાવ્યું છે એનાથી હાલી જીરેલા ખુદ સમાજવાદના ઉપાસકો આ સવાલો પૂછી રહ્યા છે.

અને—આવી બધી ખુલ્લી ચર્ચા—વિચારણાઓથી તો દુરુપયોગી લાભ લઈ જશે, સમાજવાદનાં બળોમાં જ ભંગાણુ ને મુંઝવણુ ભગશે, ને તે નળાં પડશે, કદાચ...આ બધી ચર્ચાઓના અંતે આજ લગી જેની ઉપાસના કરી છે એ 'માર્કસવાદ'ની મૂર્તિનું જ ખંડન થઈ જશે, કદાચ ખુદ માર્કસે ભાખેલા જ કે'ક અંગ-હિપ્પોગે' 'એટા-ન્યૂઝ' પડી ગયેલાં સાબિત થશે...અને ક્રાંતિનો 'એક માત્ર આધારો' ખસી જશે...!

—આવી ને આધાર વધારે જરૂર મહાવિપતિઓના-જેવી મનોદશા પ્રકટ કરનારા પક્ષવાદીઓ ખુદ માર્કસજીવન દર્શનની જ હાંસી કરી રહ્યા છે: એથી તો અધિક અકર્ષણને માર્કસજીવન દર્શનના અભ્યસીઓ આ સવાલો પૂછી રહ્યા છે.

માર્કસનું તપ લેખે લાગશે ?

ભગત માનવી ક્ષતિહાસનું સદા ધડતર કરતો રહ્યો છે. યુગે યુગે પરિસ્થિતિને પલટો છે : જૂનું ભૂસે છે ને નવું ધરે છે; યુગો વિતે છે તેમ તેમ એવું જીવનદર્શન પણ વધુ જીકું ને સ્વચ્છ બને છે, જૂનાં-નવાનો ભેદ તેને વધુ સમજાય છે, ને વધુ સ્વસ્થ દષ્ટિ લઈ, વધુ વરુગત ને વધુ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરતો તે આગળ બઢે છે.

માર્કસે પોતે એના યુગમાં આમ જ કહ્યું હતું. એથી તો એ એક એવું જીવનદર્શન આપી ગયો જે ૧૧૦ વર્ષ સુધી સમસ્ત માનવજાતને ગ્રેરણા આપી શક્યું...

૦ આજે માનવી અભ્યુદયની અપેક્ષાને અનુરૂપ એવું રસાયણ હાંદી રહ્યો છે. માર્કસના વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ તેણે કરી નોંધ્યો છે : તેની ત્રિતિ પ્રગતિ ને વિકૃતિય ભેદ અનુભવી છે. ખીમ અનેક જીવનદર્શનોનોય તેણે અનુભવ કર્યો છે. અને એ બધા અનુભવોની નવેસરથી ચકાસણી કરતો, પોતાની આજની આવશ્યકતાને અનુરૂપ રસાયણ હાંદતો તે સાવચેતી પૂર્વક, સ્વસ્થ અને દૃઢ પગલે આગળ બઢવા મથે છે...

ત્યારે માર્કસવાદનું જીવનદર્શન જે કાંઈ ને કાંઈ રૂપે કામ લાગી જશે તો માર્કસનું તપ લેખે લાગ્યું ગણાશે. આથી વિશેષ માર્કસે પોતેય અપેક્ષા નહિ રાખી હોય...

માર્કસે અમરનું જ નહિ કહ્યું હોય, "એક વાત નક્કી છે કે હું માર્કસવાદી નથી..."

શાળા - પુસ્તકાલયો

તથા વ્યક્તિઓને

રૂપીઆ ૧૦૦ સાક્ષી ક્રીમતનાં અમારાં શુભરાતી સુચિપત્રોમાંનાં પુસ્તકો લેનાર તમામ સંસ્થા તથા વ્યક્તિઓને ખાસ વટાવ આપવામાં આવશે. પુસ્તકો રેલ્વે સ્ટેશન સુધી (રેલ્વેનૂર બરીને) પહોંચાડવામાં આવશે.

— 'માનવ'ના ગ્રાહકોને—

ચેતનનાં શુભરાતી સુચિપત્રોમાંનું કોઈ પણ પુસ્તક લેનારને ૨૫% વળતર આપવામાં આવશે પોસ્ટે જ રવાનગી અલગ લાગશે.

(ગ્રાહક નંબર જણાવવો આવશ્યક છે.)

આને જ સુચિપત્ર મંગાવો.

અચૂક બેતા રહે!

આ માસિકમાં ૬૨ અંકે

* નવાં હિંદી, અંગ્રેજી તથા

* વિશિષ્ટ શુભરાતી પુસ્તકોના પરિચયો ઉપરાંત યાદી આપવામાં આવે છે.

*

વાર્ષિક રૂ. ૧૨માં

રૂ. ૮નાં પુસ્તકો ઉપરાંત 'માનવ' (માસિક) અથવા 'મનીષા' (ત્રિમાસિક) મળશે.

અથવા

માનવ (માસિક) (લવાજમ રૂ. ૭-૦૦)

મનીષા (ત્રિમાસિક) (લવાજમ રૂ. ૬-૦૦)

ખતે લેનારને રૂ. ૧૨-૦૦

માનવના પાંચ યા વધુ

ગ્રાહક બનાવનારને ગ્રાહક

દીઠ રૂ. ૧ વળતર મળશે

૩ થી ૭

વર્ષનાં બાળકોના વિકાસને અનુલક્ષી પાને પાને રંગ ધોરગી ચિત્ર મોઝા ચર્ચિય: બડા ટ્રેડિંગ પેપર

શિશુ-સંસ્કાર-શ્રાગ્ધી

લેખક: રમણલાલ સોની ચિત્રકાર: રમિરાંકર પાંડત
કની કથા: (રમતી ગમતી શૈલીમાં કક્કો) ૦-૭૫
પશુનો કક્કો: (પશુઓના પરિચય કરાવતો કક્કો) ૦-૭૫
ગાંધીજીનાં ઉપાસુ: (ગાંધીજીની મુંઠર પ્રતિમાઓ) ૦-૫૦
એક હોતો ઉકો: (સંખ્યા પરિચય સાથે) ૦-૫૦
દશ હોતો ઉકર: (બાદબાકીનો પરિચય) ૦-૫૦

રૂપીયા ૩ની ક્રિમતનો સેટ

ફક્ત રૂપીયા ૨-૦૦માં

[પોસ્ટે જ ખર્ચ ૩૦ નવા પૈસા]

ઘેર ઘેર વસાવી શકાય તે ક્રિમતે

શરદ્ બાબુની ૩ નવલકથાઓ

સસ્તી જનતા-આવૃત્તિ

દેવદાસ (બોગીલાલ ગાંધી) ૧-૦૦

વરાગવહુ (રમણલાલ સોની) ૧-૨૫

પારણીતા (નગીનદાસ પારેખ) ૦-૬૫

આ ૩ પુસ્તકોનો સેટ રૂ. ૨-૫૦માં

(પોસ્ટે જ ૪૦ નવા પૈસા અલગ)

બાળ સાહિત્યના નિષ્ણાત શ્રી રમણલાલ સોનીકૃત

નવઘડતર માળા

જગતના મહાપુરુષોનાં

૪૦ છપન ચરિત્રની ૨૦ પુસ્તિકા

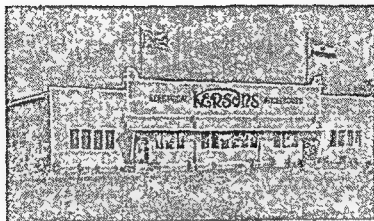
૧ જરુરુષ: મદમદ ૧૫મંબર	૧૧ અંદરુષ: અંદરુષ
૨ મહાવીર: છુદ્	૧૨ સમુદ્રુષ: હર્ષ
૩ ઉશુ ખિસ્ત: ચૈતન્ય	૧૩ વનરાજ: સિંહરાજ
૪ રામગુપ્ત: વિવેકાનંદ	૧૪ પુશ્પીરાજ: વસ્તુપાળ
૫ રામગોહન: દયાનંદ	૧૫ નરસિંહ: મીરાબાઈ
૬ દાનેશ્વર: અદલ્લાખાઈ	૧૬ મતાપ: શિવાજી
૭ હુમરામ: એકનાથ	૧૭ અકબર: શાહજહાં
૮ નાનક: સંત કબીર	૧૮ નાનાકંડનવીસ: જાંસેની
૯ રિશ્તક: દેશબંધુદાસ	૧૯ રાણી
૧૦ મહાત્મા કૃષ્ણ: ટાગોર	૨૦ દાદાભાઈ: માકવાડ

સેટનાં રૂ. ૧૦

પ્રાપ્તિયાન

ચેતન પ્રકાશન ચુદ્ધિ સિમિટેડ

રામજીમલિની બોળ: વડોદરા

HOME OF QUALITY ELECTRICAL ACCESSORIES

પ્રતાપ પેનના ડીલર્સને
અગત્યની જાહેરાત

પ્રતાપ પેનના ભાવેમાં કોઈ પણ જાતનો ઘટાડો
કરવામાં આવ્યો નથી.
સન ૧૯૫૮માં કાર્પોરાઈઝ ટ્રેડિંગ કું. (ખાન્ય સીરાપ્પ સ્ટોક્સ)
અમારા એજન્ટ નથી.
કંપની પોતાનું કારમકાજ ડાયરેક્ટ ડીલર્સ સાથે કરે છે.
તો દરેક ખચવણેવાર કંપની સાથે સીધો કરવો.

પ્રતાપ પેનો

૪

સાઈઝમાં મળશે

બેળી, જુનીયર, સીનીયર, મેજર

દરેક સાઈઝમાં

૫ પ્રકાર

WB, WM, BB, BM, BT.

WB, બેન્ડ વગરની ફાળી WM, બેન્ડ વગરની ચોટલક BB, બેન્ડવાળી ફાળી BM, બેન્ડવાળી ચોટલક
BT, બેન્ડવાળી ટ્રાન્સપરન્ટ

ટેલીફોન : ૨૮૪૪

જનાન્નાર : વિશ્વકર્મા પેન કું.

ખારીવાલ, વડોદરા

ના નાં ચિત્ર - કા ડે નાં સંખ્યે હો

રાજસ્થાની ચિત્રકલા
બાર તરિંગી ચિત્ર : રૂ. ૨-૬૦

*

હુસૈન દાસની કલા
કાન્દ-કદામીનાં દસ ચિત્ર : રૂ. ૧-૦૦

*

ભારત કી રાહ
તૈનીસ તરિંગી ચિત્ર : રૂ. ૧-૦૦

*

ભારતનાં દ્રશ્યો
દસ રંગીન ચિત્રો : રૂ. ૦-૬૦

*

ભારતનાં શિલ્પો
સોળ છબી : રૂ. ૧-૦૦

*

ભારતનાં બૌદ્ધ શિલ્પો : ૧
૫૬૨ છબી : રૂ. ૧-૦૦

*

ભારતનાં જૌલ શિલ્પો : ૨
બાર છબી : રૂ. ૦-૭૫

*

ભારતની નવ છબીઓ
રૂ. ૦-૫૫

*

ભારતની પાંચ રંગીન છબીઓ
રૂ. ૦-૫૦

સુંગ વંશની
ચીની ચિત્રકલા : ૧-૨
દરેક ભાગમાં બાર-બાર તરિંગી ચિત્ર
દરેક ભાગના રૂ. ૦-૬૦

*

બુ-પેન્ગ્ગોનની ચિત્રકલા
દસ તરિંગી ચિત્ર : રૂ. ૦-૫૦

*

તિબેટી લોકજીવન
દસ તરિંગી ચિત્ર : રૂ. ૦-૫૦

*

વાઘ સાથે ઝવંઝયા
દસ તરિંગી ચિત્ર : રૂ. ૦-૫૦

*

કામળ-કદામીની ચીની લોકકલા
બાર ચિત્ર : રૂ. ૦-૫૦

*

ચીની સંસ્કરણનાં
પ્રાચીન અવશેષો ૧-૨-૩-૪
દરેક ભાગમાં ૭-૭ તરિંગી છબી
દરેક ભાગના રૂ. ૦-૫૦

*

પેકિંગની શાહી મહેલાલ
દસ રંગીન છબી : રૂ. ૦-૩૦

*

ચીની મંદીરનાં રમકડાં
આઠ તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૫૦

ચીનનું કુદરતી સૌંદર્ય
બાર તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૫૦

*

બુથાનનાં દ્રશ્યો
બાર તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૬૦

*

પરચિમ સરોવરનાં દ્રશ્યો
બાર તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૫૦

*

કુચુન નદીનાં દ્રશ્યો
૭ તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૨૫

*

તામ્બીહુ સરોવરનાં દ્રશ્યો
૭ તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૨૫

*

હવાબીલીનનાં દ્રશ્યો
૭ તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૨૫

*

ચેનતાંગ પહાડનાં દ્રશ્યો
૭ તરિંગી છબી : રૂ. ૦-૨૫

*

પશુ-પંખીનાં ચિત્રો
નવ તરિંગી ચિત્રો : રૂ. ૦-૬૦

*

બાળકોનો ચિત્ર મેકી : ૧-૨
દરેક ભાગમાં આઠ-આઠ છબી
દરેક ભાગના રૂ. ૨-૦૦

દરેક 'સંસ્કૃત' ટપાલ-સ્થાનગી-અર્થ : ૧૦ (નવા) પૈસા
'લોકમિલાપ' પોતે તેમ જ ભારત સરકારે, ભારતની 'સાલિન કલા અકાદમી'એ તથા ચીની, સોવિયેત, જર્મન, ફ્રેન્ચ, ડચ, બ્રિટિશ, અમેરિકન વગેરે દેશ-વિદેશના અનેક પ્રકાશકોએ બહાર પાડેલાં આ ચિત્રો-છબીઓના વિવિધ સંગ્રહ કલા-શોખીનોને સાવ ઓછા ખર્ચે નાનકડી ચિત્ર-સાધકરી સુલભ કરી આપે છે. સહુ દેશનાં ટપાલ-ખાતાએ મંજૂર કરેલા આંતરરાષ્ટ્રીય માપ (૫૪ "x ૪૨")નાં પોસ્ટકાર્ડ પર આમાંનાં મોટાં ભાગનાં ચિત્રો છાપેલાં છે, અને દરેક કાર્ડ ઉપર પાંચ (નવા) પૈસાની ટિકિટ ચોડીને ભારતમાં ગમે ત્યાં તે મોકલી શકાય છે. કાર્ડ ઉપર કાંચો અંગત પરચૂરી લખાણ લખેલું ન હોય ને તે ખુલ્લા કવરમાં નાખેલાં હોય તો (પાંચ તોલા વજન સુધી) કહત આઠ (નવા) પૈસાની ટિકિટ ચોડવાથી તે 'લુક-પોસ્ટ'નું કવર ભારતમાં જ નહિ, જગતના દરેકમાં મોકલી શકાય છે.

: દેશ દેશ વરનાં ચિત્ર મય પ્રકાશનો :

ભારતનાં આદિવાસી

ફ્રેન્ચ તરફરકારે લીધેલી ૮૦ રંગીન-સાદી છબીઓનું
આલ્બમ, અમોલ્ય આલ્બમ (કદ ૧૦" x ૮")
રૂ. ૧૭-૫૦ (દપાલ-રવાનગી ૧-૦૦)

*
ભારતનાં રેખાચિત્રો

સોવિયેત કલાકાર મેરાસ્કિએ ભારતની મુલાકાત
દરમીઆન આલેખેલાં ૪૮ (૪૨ રંગીન) ચિત્રોનું
આલ્બમ (કદ ૧૧" x ૮")
રૂ. ૨-૨૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૬૫)

*
ભારતનાં લોક-કુત્યો

ભારત સરકારનું પ્રકાશન
૨૬ છબીઓ, ૬ રંગીન, (કદ ૬" x ૭")
રૂ. ૧-૫૦ (દપાલ-રવાનગી ૦-૨૦)

*
ભારતની કલા

૧૬૦ ચિત્રોનું આલ્બમ (કદ ૧૨" x ૮")
રૂ. ૨૮ (દપાલ-રવાનગી ૧-૮૦)

*
ભારતનો શિલ્પ-સ્થાપત્ય નકશો
મારરંગી છપાઈ (કદ ૭" x ૨૬")
રૂ. ૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૨૦)

*
ભારતમાં યુદ્ધગાનિન

૮૬ છબીઓનું આલ્બમ (કદ ૧૧" x ૮")
રૂ. ૨-૨૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૭૫)

*
ભારતીય કલા કા સિંહાણલોકન

ભારત સરકારનું દ્વિ-પ્રકાશન
કદ ૧૬૪ ચિત્રો, તેમાંથી ૩૭ રંગીન (કદ ૧૦" x ૭")
રૂ. ૬-૫૦ (દપાલ-રવાનગી ૦-૮૦)

*
ભારતીય વાસ્તુ-કલા કે ૫૦૦૦ વર્ષ

ભારત સરકારનું પ્રકાશન
આ દેશની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલાના નમૂનાઓની
૭૨ છબીઓ (કદ ૬" x ૭")
રૂ. ૨ (દપાલ-રવાનગી ૦-૨૦)

ભારતીય સ્થાપત્યની મહાગ્રાધા

ભારતી વિદ્યા ભવનનું પ્રકાશન
૧૮૫ શિલ્પ-છબીઓ (કદ ૧૨" x ૮")
રૂ. ૧૫ (દપાલ-રવાનગી ૧-૮૦)

*
મહાત્મા ગાંધી

ભારત સરકારનું પ્રકાશન
સળંગ જીવન-દર્શન કરાવતી ૫૦૦ છબીઓ
(કદ ૧૪" x ૧૧")
રૂ. ૩૫ (દપાલ-રવાનગી માફ)

*
મહાત્મા ગાંધીનાં રેખાચિત્રો
મુકુલ દેએ આલેખેલાં ૧૨ ચિત્રો (કદ ૧૧" x ૮")
રૂ. ૧-૨૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૨૫)

*
મુગલ ચિત્રકલા

લલિત કલા અકાદમીનું પ્રકાશન
૧૦ રંગીન ચિત્રો (કદ ૧૩" x ૧૧")
રૂ. ૮-૭૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૭૫)

*
મેવાડની ચિત્રકલા

લલિત કલા અકાદમીનું પ્રકાશન
૧૨ રંગીન ચિત્રો (કદ ૧૩" x ૧૧")
રૂ. ૮-૭૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૭૫)

*
શાંતિનિકેતન

૬૩ છબીઓનું આલ્બમ (કદ ૧૦" x ૭")
રૂ. ૭-૫૦ (દપાલ-રવાનગી ૦-૩૦)

*
શાંતિનો ફૂલ

વિવિધ દેશોના નેતાઓ સાથેનાં નેહરુનાં ૩૪ રેખાચિત્રો
ચિત્રકાર આચરેકર (કદ ૧૧" x ૮")
રૂ. ૭-૫૦ (દપાલ-રવાનગી ૦-૧૦)

*
સોવિયેત સંસ્કૃત્યનામાં ભારતીય કલા
૧૧૫ ચિત્રો, ૧૨ રંગીન (કદ ૧૩" x ૧૦")
રૂ. ૧૦ (દપાલ-રવાનગી ૨-૦૦)

*
સોવિયેત સંઘમાં નેહરુ

૭૨ છબીઓનું આલ્બમ (કદ ૧૧" x ૮")
રૂ. ૨-૨૫ (દપાલ-રવાનગી ૦-૭૫)

પ્રાર્પતંસ્થાન : લોકમિલાપ : પો. ઘો. ૨૩ : બાવનગર

સસ્તી કિંમતનાં ચૂંટેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો

Short Stories

Modern American Short Stories (P. L.)	2-00	Buddentbrooks (Thomas Man) (Peng)	6-00
Great American Short Stories (Dell)	3-00	Death in Venice "	2-00
Australian Short Stories (Ox)	4-00	East of Eden (Steinbeck) (10,00,000 Copies)	3-00
Irish Stories & Tales (P. L.)	2-00	Mice & Men : Canary Row (,,)	1-60
German Stories & Tales "	2-00	Scarlet and Black (Stendhal) "	4-00
Spanish Stories & Tales "	2-00	If it Die (Andre Gide) "	2-80
Famous French Stories (Dell)	3-00	The Castle (Franz Kafka) "	2-80
French Short Stories (J)	2-50	Baby Doll (Tennessee Williams) "	2-00
French Stories & Tales (P. L.)	2-00	The Unvanquished (Faulkner) "	2-00
Women & Vodka (Russian Master Stories) (Py)	2-00	Chance Acquaintances (Colette) "	2-00
Short Stories (PL)	2-00	Swann's way (Proust) "	4-80
50 Great Short Stories (Bant)	3-00	The Philanderer (Kantffmann) "	2-80
Great Tales of Far East (Lion)	2-00	Portrait of the Artist (Dylan Thomas) (Guild)	1-20
Six Great Modern Short Novels (F)	3-00	Woman without Love (Pyr.) (Ander Maurois)	2-00
Short Story master pieces (First)	3-00	Coming up for Air (Orwell) (Av)	2-00
13 Great Stories (Dell)	2-00	Lost Horizon (Hilton) (Pck)	1-50
The Golden Argosy (25 Best Stories) (Bant)	3-00	Love and Mr. Lewisham (H. G. Wells) (J)	2-00
Kipling : Treasury of Short Stories (Bant)	4-50	The History of Mr. Polly (,,)	2-00
Erskine Caldwell Stories (Pocket)	2-00	Shannons way (A. J. Cronin) (F)	3-00
O. Herry Stories (P. L.)	2-00	Pearl Buck	
Maupassant Stories (P. L.)	2-00	Good Earth (Card)	2-00
Naked Truth & other Stories (Pirandello)	5-00	Come, my Beloved "	2-00
23 Tales (Tolstoy) (J)	2-50	Pavallan of Women "	2-00
Chinese Love Tales (Avon)	1-50	Kinfolk "	2-00
1000 Nights on bed of Stones (Abbas) (J)	2-00	God's Men "	2-00
Hemingway		Moby Dick (Human) (P. L.)	2-00
The Old man and the Sea (Nobel Prize)	4-80	The Apostle (Sholem Asch) (Card)	3-00
To have and Have not (Perma)	1-50	The Nazarene "	3-00
Men without Women	2-00	A Child of the Revolution (Orczy) (Guild)	1-60
For whom the bell tolls	2-80	Lust for Life (Irving Stone)	3-00
The Sun also Rises (G. Pan)	2-40	Love is Eternal "	1-00
Green Hills of Africa (Perma)	1-50	Not as a Stranger (30,00,000 Copies)	
Farewell to Arms (Bantam)	2-00	(Morton Thompson) (Sig)	4-50
Across the River (Dell)	3-00	From here to Eternity (3000,000 Copies) "	4-50
Alberto Moravia		Io North Frederick (James Jones) (Bant)	3-00
The Fancy Dress Party (Sig)	1-50	He who rides a Tiger (Bhavani) (J)	2-00
Conjugal Love "	1-50	Some Inner Fury (Kamala Markandaya) (J)	2-00
The Time of Indifference "	2-00	The Lonely Passion (Brian Moore) (Dell)	2-00
The Conformist "	2-00	Iliad (Homer) (Peng)	2-80
		Pride and Prejudice (Jane Austen) (J)	2-00
		Tale of two Cities (Dickens)	2-00

તામામ ગુજરાતી-હિંદી-અંગ્રેજી પુસ્તકો માટે અમને લખો

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઇવેટ) લિ. રામજી મંદિરની પોળ વડોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

બ્રોકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામાંકિત લેખકની પોતે ચૂટલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ
[આ સુંદરજી વેદાર્પના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૪-૨૫

પદ્મકાંતો જામોતો

રશિયન સાહિત્યસ્વામી ટુર્ગેનવની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા
અનુ. : લતુઆઈ વ્યાસ 'સ્વપ્રસ્થ' રૂ. ૫-૦૦

ચેખોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સર્જકની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ
અનુ. : પ્રા. જયંત પાઠક * રમણલાલ પાઠક
[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] રૂ. ૫-૨૫

વિદ્યસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જર્મનની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ
શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ
રૂ. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી * સુખદા ગાંધી

[પ્રા. સુરેશ ભેંશીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરજાગિત ગ્રેમ

અભિનવ પ્રકૃષ્ણની મૌલિક નવલિકાઓ

[૨૭ આકૃતિ] રૂ. ૩-૫૦

લે : ભોગીલાલ ગાંધી

ખાલી ખેપ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની મૌલિક નવલકથા રૂ. ૫-૦

ચુહાપ્રવેશ

રમણીય રૂપસંહિની મૌલિક નવલિકાઓ

લે. : પ્રા. સુરેશ ભેંશી રૂ. ૨-૭૫

[શ્રી ચુલાપદાસ શ્રોતરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

ફિલની વાત

ખ્યાતનામ લેખક પનાલાલ પટેલની ઉત્કૃષ્ટ નવલિકાઓ
રૂ. ૦-૫૦

છન કિસ્તોફ

મહાન આત્માની યુગપ્રવર્તક નવલકથા
શુભ લે. : રોમાં રોલાં * સં. અનુ. : શંકર ગોહિલ રૂ. ૭-૫૦

વૈવાવનાં વિષ

પેશાર્ધ યુગના પતનકાળનું ચોટદાર નાટક

લે. : વલુભાઈ ટાંક રૂ. ૩-૦૦

સાહિત્ય મીમાંસા

શ્રી વિષ્ણુપદ ભટ્ટાચાર્યકૃત રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસગ્રંથ
[શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી તથા શ્રી બ્યોતીન્દ્ર દવેના પ્રવેશક સાથે]

અનુવાક : પ્રા. સુરેશ ભેંશી રૂ. ૨-૫૦

નવલકથા-નવલિકા

છન કિસ્તોફ (રોમાં રોલાં) શંકર ગોહિલ	૭-૫૦	ધીન્દોઆંસ (કૃષ્ણચંદ) મુલદા ગાંધી	૪-૦
માનવીનાં રૂપ (ચક્રપાલ) સુખદા ગાંધી	૬-૭૫	વિજય યાત્રા (કૃષ્ણચંદ) ડા. ચરચંદ	૩-૨૫
શેલ બાગ (પદ્મપાલ) મુલદા	૩-૫૦	રેશમી દોરી " "	૩-૭૫
માટીના મહેલ (માનિક ભેનરજી) શ્રીકાંત ત્રિવેદી	૫-૦	સફેદ ફૂલ (કૃષ્ણચંદ) સાંતા ગાંધી	૨-૨૫
કાલિદો ૧-૨ (તારાચંદ) રમણલાલ સોની	૬-૫૦	અગ્નિ (મેકિસમ ગોર્કા) ભોગીલાલ ગાંધી	૪-૦
કવિ " "	૪-૦	પૂનમનાં ગોષ્ઠાં (મેકિસમ ગોર્કા) સ્વપ્રસ્થ	૪-૨૫
ફિલમ્બી (શરદબાબુ) ભોગીલાલ ગાંધી	૫-૦	કેપ્ટનની કુંવરી (પુશ્કિન) શંકર ગોહિલ	૨-૨૫
વારજાને કાંઠે (અવગુણાક સાહે) શારદા મહેતા	૨-૦	ટોમ પેન (હોવર્ડ) ફાર્ટ) ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૨-૫૦
કુથી ૧-૩ (ડૉ. મુકેશજી આનંદ) શ્રીકાંત ત્રિવેદી	૮-૦	આઝાદીનો રાહ (હોવર્ડ) ફાર્ટ) ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ	૨-૫૦

મોતની ખીણ (કેનિન) ડૉ. નટલાઈ શુક્લ	૫-૦
નેગમાયાની છોડી (શુ આચો લિ) સુલદ્રા ગાંધી	૧-૦
ધરતીનો ધણી (શુ આચો લિ) ડી. એમ. વશી	૧-૦

પરક ઓગળી રહ્યો છે (સાહિત્ય) ભોગીલાલ ગાંધી	૦-૩૫
રોમાં રોલાં (સાહિત્ય) ભોગીલાલ ગાંધી	૦-૬૫

માસિક નવલકથા-નવલિકા

જીવન-પ્રવાસ

વિધિનાં વર્તુળ (નવલિકા) મોહનલાલ પટેલ	૩-૫૦
સપ્તમે ઈશી પ્રેમ સંગર્ષ (નવલિકા) રમણલાલ પાઠક	૪-૦
મેઘલી રાતે (નવલકથા) સુહાસી	૪-૦
ભાઈનવી (નવલકથા) સ્વપ્નસ્થ	૩-૫૦
અવિનાશ (નવલકથા) શાંતા ગાંધી	૪-૦
વહેતાં ઝરણાં (નવલિકા) ડૉ. જયંત ખત્રી	૪-૭૫
કંડુદી (નવલિકા) બુકુસેથ	૩-૫૦
કફન અને ચુદ્દી (નવલિકા) રમેશ સધવી	૨-૨૫
ધરતી યાદ (નવલિકા) ડૉ. શંકરભાઈ ભટ્ટ	૨-૦

ઈન્દુલાલની આત્મકથા ખંડ : ૧-૨-૩	૧૪-૦
ઝેરનાં છુટકા (ગોપીજી બાળપણ) રંકર ગોહિલ	૩-૫૦
માઓત્સે દુન (સંપૂર્ણ જીવન) શાંતા ગાંધી	૩-૦
સ્તાસિન (જીવન રેખા) ભોગીલાલ ગાંધી	૦-૨૫
દીકાં મે' નવાં માનવી (શાંતિ-પર્વટન) રવિશંકર રાવળ	૪-૨૫
ચીનમાં ૭ અઠવાડિયાં ,, (બુદ્ધાનસેવક હરિવલ્લભદાસ)	૧-૦૦

નાટક-કાવ્ય-સાહિત્ય

ઈતિહાસ-રાજકારણ

નરણકા (કેનામ વિન્લેતા નાટક) વબુલાઈ ટાંક	૧-૫૦
સતનાં પારખાં (ભજવવા લાયક નાટક) ,,	૩-૨૫
કુતાશની (ભજવવા લાયક નાટક) પ્રો. રમેશ ભની	૨-૦
લોકભવાઈ (ખીજી આવૃત્તિ) દીના ગાંધી	૦-૭૫
ભાગો નહીં બદલો (સંવાદ) રાકુલ સાંકુયાધન	૧-૨૫
ઉપભતિ (કાવ્ય) પ્રો. સુરેશ ભેષી	૧-૨૫

રણિયાની કાપાપલટ (પરિચય) ભોગીલાલ ગાંધી	૩-૦
દીકાં મે' ચીનભૂમિ (ભતે ભેપેલાં બધાન)	૧-૭૫
કું માનવી (માનવીનો જન્મ) ડૉ. શિરીષ: નરોત્તમ શાહ	૨-૦
વામનમાંથી વિરાટ (આદિ વિદ્યાન તત્ત્વવાન) ,,	૨-૦
વિરાટની આગેકૂચ (અધ્યયન) ,,	૨-૦
સપ્તસિનો સ્વામી (વર્તમાનયુગ) ,,	૨-૫૦

★ નવસર્જન પ્રકાશન ★

નવાં પ્રકાશનો

શિશુ-સંસ્કાર શ્રેણી

સમાજશિક્ષણ શ્રેણી

દરેક બાળમંદિર, દરેક કુટુંબ માટે અનિવાર્ય
૩ થી ૭ વર્ષનાં બાળકોના વિકાસનો સંસ્કારી સાથી
રંગભેરંગી : પાતે પાતે ચિત્રો : ભદ્રા પ્રેક્ષ્ય પેપર ઉપર
લે. : રમણલાલ સોની * ચિત્રકાર : રવિશંકર પંડિત

- બાળકો તથા પ્રોદો માટે જ્ઞાન-માહિતીની પ્રેરક કથાઓ
૧. તેનસાંગ : હિમાલયવિન્લેતા ૦-૫૦
૨. હુએન સંગ : બોદ પ્રવાસી ૦-૫૦
૩. માર્કો પોલો : સાહસિક પ્રવાસી ૦-૫૦
૪. મેરી ક્યુરી : મહાન વૈજ્ઞાનિક નારી ૦-૫૦
૫. નાઈટિંગેલ : મહાન સેવિકા ૦-૫૦
૬. હેલન કેલર : મહાન અધ વિકૃતિ નારી ૦-૫૦

૧૬૦ ગુપ્ત

કીમિયાગર કબીર

૧. કની કથા : રમતી ગમતી શૈલીમાં કક્કો ૦-૭૫
૨. પથ્થોનો કક્કો : પથ્થુઓનો પરિચય કરાવતો કક્કો ૦-૭૫
૩. ગાંધીજીનાં ઉપાખ્યાં : ગાંધીજીની સુંદર પ્રતિમાઓ ૦-૫૦
૪. એક હોતો ઉઠા : સંખ્યાપરિચય ૦-૫૦
૫. દશ હોતો ઉઠર : બાલ્યાગીનો પરિચય ૦-૫૦

પતંગિયાની પાતાળ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશનાર પ્રોફેસર કબીર તથા
બે બાળકોની અદ્ભુત રોમાંચક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન કહેણી
લે. : વિજયચંદ્ર મોય' શ. ૩-૦૦

વિજ્ઞાન-વિકાસ શ્રેણી

શ્રેણી ૧લી

૧. ધરની મુસાફરી (૩૩ ચિત્રો) ૧-૨૫
૨. રસેયોની મુસાફરી (૨૧ ચિત્રો) ૧-૨૫
૩. કેટલા વાગ્યા ? (૧૬ ચિત્રો) ૧-૨૫

[કુદરતીબળો પ્રવૃત્ત સરકારી શિક્ષણખાતાએ છતર વાચન માટે માન્ય કરેલ]

શ્રેણી ૨જી

૪. ગણગાંધી મોટર (૨૦ ચિત્રો) ૧-૦૦
૫. દોડીમાંથી આરંભે (૧૫ ચિત્રો) ૧-૫૦
૬. જનવિદ્યાની એરોપેન (ભરપૂર ચિત્રો) (૭પાપ છે)
૭. ચળકારેકે રોકેટ-ચંદ્ર (ભરપૂર ચિત્રો) (૭પાપ છે)

શ્રેણી ૩જી

૮. મમ સામે લાઈ (આરોગ્યવેદક) (૨૬ ચિત્રો) ૧-૭૫
 ૯. રાખનાના સામાન્યમાં (કિટાણી કથા) (૪૫ ચિત્રો) ૨-૨૫
 ૧૦. વિદ્યાવાતા (વિદ્યાનો વિકાસ) (૨૩ ચિત્રો) ૨-૨૫
- કુમારના સિદ્ધ હસ્તલેખક ડૉ. શિવમસાઈ ત્રિવેદીની કલમે

૧૧. પૂછાં તે પછી (૫૦ ચિત્રો સાથે) ૩-૦૦
- [પશુપક્ષીઓની અદ્ભુત વિશેષતાઓની રસમય વાતો]
૧૨. પહેલું સુખ તે બને નહીં (આરોગ્યની બાળપણથી) ૧-૫૦
- [શ્રી બળભાઈ મહેતાના આવકાર સાથે]

કિશોરો અને પ્રોડો મટે ભારતની સક્ષિમ નવલકથાઓ

૧. મંત્રિસ (દરજાપાત્ર કૃત ગદ્યાદ) ૩-૦
 ૨. શોકાન (દરજાપાત્ર કૃત) ૩-૦
 ૩. તોફાન દુષ્ટી (દાગેર) ૩-૦
 ૪. અધુરાણી (દાગેર કૃત 'ધરે બાહિરે') ૩-૦
- શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટની કલમે
- કિશોરો પ્રોડો મટે ગ્રેટ લખન

૧. સોફ્ટિસ અને પોટો (મંડાન ચિત્રો) ૧-૨૫
૨. ગોમન છુદ (મંડાન ચિત્રો) ૧-૫૦
૩. સંત છત્ર (મંડાન ચિત્રો) ૧-૫૦
૪. રાહી છુદ (મંડાન સંત) ૧-૫૦
૫. સંસાર ભોળ (છાન અમર) ૫-૫૦
૬. વિદ્યાન ભોળ ખંડ ૧ (સંસારખંડ) ૪-૦
૭. " ખંડ ૨ (ભૌતિક વૈજ્ઞાનિક) ૪-૦
૮. " ખંડ ૩ (વૈદિક વૈજ્ઞાનિક) ૩-૦

જગતની અમર બાળવાર્તાઓ

[લે. મુસદ્દા ગાંધી]

૧. રસિલી બાળ કથાઓ (આફ્રિકા) ૧-૨૫
૨. અદ્ભુત આદુરી કથાઓ (ઈરાન) ૧-૨૫
૩. અમર લોકકથાઓ (રશિયા) ૧-૨૫
૪. અનોડે ભોધકથાઓ (કોરિયા) ૧-૨૫
૫. અજબ દંતકથાઓ (રમાનિયા) ૧-૨૫
૬. સુંદર પરીકથાઓ (વિલાયત) ૧-૨૫

જગતની અમર શિષ્ટકથાઓ

૧. પ્રેન્ડનનાં પરાક્રમે (ફ્રેન્ચ: વોલ્ટેર) ૧-૨૫
૨. ડેન કિલકોટ (સ્પેનિશ: સર્વેન્ટેસ) ૧-૭૫
૩. ગ્રોડિસિયસનાં પરાક્રમે (ગ્રીક: હોમર) ૨-૦
૪. ચોસરની વાતો (અંગ્રેજી: કવિ ચોસર) ૧-૫૦
૫. શેક્સપીઅરની વાતો (અંગ્રેજી: શેક્સપીઅર) ૨-૦
૬. કાલંબરી કથા (સરકૃત: બાલુબદ્ધ) ૨-૦

કિશોર સાહસ કથાઓ

લેખક : વિજયમુખ મોય

૧. પ્રમિયાનર કબીર (પતંગ સહિત સાહસ) ૩-૦
 ૨. કુતની સફર (હરિયાણા સાહસ) ૩-૨૫
 ૩. જંગલની ડેડી (સાહસ) ૩-૦
- [કુદરતીબળો શિક્ષણખાતાએ છતર વાચન માટે માન્ય કરેલ]

કિશોર-છતિહાસ શ્રેણી

૧. ભારતની ઇલાણી (પ્રો. મુકુરજી) (૫૨ ચિત્રો) ૨-૦

કિશોરોના પ્યારા લેખક

સ્વીનસનની નવલકથાઓ

[અનુ : શાંતિ ન્દયમ]

૧. અપહરણ (કિંગ્ડોમ) ૩-૨૫
૨. કાળું તાર (પ્રલેક એરો) ૪-૨૫
૩. નેકિસ અને હાઈક (નેકિસ એન્ડ હાઈક) ૪-૨૫
૪. ખળનાનો ખેટ (ગ્રેટ આર્મી) ૪-૨૫

‘માનવ’ની માલિકી તથા માહિતી અંગેનું નિવેદન

૧. પ્રસિદ્ધિ સ્થાન : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઇ.) લિ. રામજી મંદિર પોળ-વડોદરા

૨. પ્રસિદ્ધિનો ગાળો : માસિક (દર માસની ૧લી તારીખે)

૩. સુદ્રઢકનું નામ : લોગીલાલ યુ. ગાંધી

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : રામજી મંદિરની પોળ-વડોદરા

૪. પ્રકાશકનું નામ : લોગીલાલ યુ. ગાંધી

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : રામજી મંદિરની પોળ-વડોદરા

૫. તંત્રીનું નામ : લોગીલાલ યુ. ગાંધી

રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય

સરનામું : રામજી મંદિરની પોળ-વડોદરા

૬. સામયિકની માલિકી : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઇવેટ) લિ. વડોદરા

ધરાવનાર સંસ્થા

તથા ડિરેક્ટરોનાં ડિરેક્ટરોનાં નામ—

નામ

૧. શ્રી રજની પટેલ (ચેરમેન)

સહકાર બિલ્ડીંગ, અર્ચગેટ, યુનિઈ-૧

૨. શ્રી અંબાલાલ મૂ. શાહ (ડિરેક્ટર)

સ્મૃતિ : સ્વસ્તિક સોસાયટી-અમદાવાદ

૩. લોગીલાલ ગાંધી (મેનેજિંગ ડિરેક્ટર)

રામજીમંદિર પોળ : વડોદરા

ધી બરોડા સપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું.લિ.

☆

ફેન્સી શર્ટિંગ

ચોપલિન

મિન્ટેડ છોટ

મિન્ટેડ વોયલ : મલમલ

વગેરે

☆

પોસ્ટ બોક્સ ૫૭ : વડોદરા

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

એ. આર. રોઠની કું. (જુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું. (જુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

એન. એમ. હક્કરની કું. (જુકસેલર)

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર (જુકસેલર)

હવાડિયા ચકસો : સુરત (શાખા-મોટાપુલ : સુરત)

નંદુ શાહ, ગોલવાડ, નવસારી

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

ટાવર રોડ : વડોદરા

ગૂજરિ અંધરન કાર્યાલય (જુકસેલર)

મીઠી રસ્તા : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. „

મીઠી રસ્તા : અમદાવાદ

રવાણી પ્રકાશન ગ્રુપ „

રિલીફ રોડ : અમદાવાદ

વજ્રલ વિધાનગર કન્સ્યુમર્સ કો-ઓપ સ્ટોર્સ

વજ્રલવિધાનગર : આણંદ

સરજી કિતાબઘર

રિલીફ રોડ : અમદાવાદ

રમણિક મેઘાણી

૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા

પ્રાણ ક્રેટિયાફર, પો. બો. ૨૬૯, નામરોળી (ઈ. આફ્રિકા)

૧૯૫૮ : એપ્રિલ

લવાજમના દર

વાર્ષિક રૂા ૭-૧૦

[પરદેશ ૧૫ રી.]

શરૂક નકલ ૧૨ પૈસા

માનવ

[માસિક]

બહુદરખબરના દર

પૂ.કું. ૨જી રૂા. ૮૦

પૂ.કું. ૩જી રૂા. ૮૦

પૂ.કું. ૪જી (બિ રંગમા) રૂા. ૧૨૫

સાફુ આપુ પાપુ રૂા. ૧૦

સાફુ અહુ પાપુ રૂા. ૩૫

છૂટક મળવાનાં સ્થળ

મીઠી ન્યુલવેપર સરકીસ

ડીનવાલા બિલ્ડિંગ, વિશુવન રોડ : મુંબઈ

સુરત જુક સ્ટોલ

જુરવાનપુરી સારોળ : સુરત

વિજય સ્ટોર્સ

સ્ટેશન રોડ : આણંદ

સી. સી. પટેલ

સ્ટેશન રોડ : નડિયાદ

કાંતિલાલ સોગાલાલ ખત્રા

રવનપોળ નામ : અમદાવાદ

વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું.

ટાવર પાસે : વડોદરા

સ્વાધીન ભારતની સમસ્યા : સમાજવાદનો વિકટ રાહ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની પકડમાંથી બચે વર્ષને અંતે, સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરનાર ભારત જેવા પછાત અર્થ-સંસ્થાનિક દેશની સમસ્યા અનેક રીતે અતિ વિકટ હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાનાં આ દાયકા દરમ્યાન આપણને રોજ રોજ એની પ્રતિતિ ધર્ષ રહી છે.

આમ છતાં, ભારતે પડિત નહેરૂની રાહબરી નીચે પોતાનો માર્ગ આંધી તો દીધો જ છે: એ છે—

* રાષ્ટ્રીય ધ્યેય તરીકે સમાજવાદી સમાજ રચનાનો આદર્શ.

* આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં 'હાર્ષ' પણ એક જૂથ (અમરિકા નેતામીરીવાળું 'સામ્રાજ્યવાદી' અને રશિયાની નેતામીરીવાળું 'સમાજવાદી')માં બેઠાયા વિના સક્રિય તટસ્થ નીતિ: પંચશીલના ધાયા ઉપર શાંતિ, ષેત્રી અને સહઅસ્તિત્વની નીતિ.

અને આનંદની વાત એ છે કે, તાજ આઝાદી પ્રાપ્ત કરેલા એશિયા અને આફ્રિકાનાં રાષ્ટ્રો—બલદેશ, ઇન્ડોનેશિયા, સિસેન, ઇજીપ્ત—સૌ આ રાહ અપનાવી રહ્યા છે.

સૌ સંસ્થાનોના સરખો અનુભવ

ભારત અને તેના આ સાથી રાષ્ટ્રોએ આ રાહ અપનાવ્યો છે, એ કાંઈ આકસ્મિક નથી.

સૌ શુભાગ્રે અને શોધિતોના અનુભવ એક જ હોય છે: માલિકનું નામ ને એના વેશ ગમે તે હોય પણ જેને એનો ડંચ સહન કરવો પડ્યો છે એ સૌ એને એક જ નામે ઓળખે છે.

બ્રિટિશ, ફ્રેંચ, ડચ, કે અમરિકી હો—એમને હાથે કચડાયેલા ને શોષાયેલા સૌ એમને ઓળખે છે એક જ નામે:

શોષક સંસ્થાનવાદી. કેમકે સૌ સંસ્થાનોના અનુભવ સરખા છે: આર્થિક શોષણ, રાજકીય દબન, સામાજિક સાંસ્કારિક પછાત દશા.

એથી જ તો એશિયા-આફ્રિકાની પ્રજાઓની રગરગમાં સામ્રાજ્યવાદ સામેનો રોષ અતિ સહેજ છે. સૈકાંઓ પૂર્વે યુરોપમાં મૂડીવાદનો જન્મ લાસે સામંતી ક્યુડલ સમાજની રૂપાંતરણ સામે પ્રતિશીલ બળ તરીકે થયો હોય. પરંતુ એશિયા આફ્રિકાના રાષ્ટ્રોએ તો એમનું એક જ બિહામણું શોષક સ્વરૂપ બેધું છે, અનુભવ્યું છે. એમને મન 'હાર્ષ' થકીને કારણ નથી કે 'પશ્ચિમના મૂડીવાદી દેશોએ પોતાનો વિકાસ અમારા જેવા પછાત દેશો ઉપર રાજકીય અને આર્થિક વર્ચસ્વ જમાવીને જ કરેલો છે. મૂડીવાદ નમળાને ગળી જઈને જ છવી સહે છે.'

ગળથૂથીનું જ્ઞાન

વર્ષોલગી શાહીવાદને પસંદ પડેલાં આવાં સંસ્થાનો અને વસાહતોને પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા તથા પ્રગતિ મૂડીવાદને માર્ગે શક્ય નથી જ, એટલું સત્ય તો ગળથૂથી-માં જ સમજઈ ચૂકેલું છે. અને આ દેશોએ "બિનમૂડીવાદી-રાહ" સહેજ રીતે અપનાવ્યો છે. રાષ્ટ્ર તરીકે એમનું માનસ બીજું કાંઈ પણ હો કે નહિ પણ મૂડીવાદવિરોધી તો છે જ છે.

પરંતુ 'બિન-મૂડીવાદી રાહ' એટલે શું?

આ વિશે હજી પૂરતી સ્પષ્ટતા નથી એ સાચું છે, છતાં સર્વસાધારણ રીતે આ રાહને 'સમાજવાદ' ને નામે ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ આ 'સમાજવાદી રાહ' અંગે પણ હજી પૂરતી સ્પષ્ટતા નથી: 'બિન-મૂડીવાદી સમાજવાદી રાહ' —માં દિશા સચન ધાય છે એટલું જ.

કેમિસનો ઉદ્દેશ સમાજવાદી પદ્ધતિની સમાજ રચનાનો છે । જેમાં—

* ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો સમાજવાદી માલિકી અને કાબૂ નીચે રહેશે;

* ઉત્પાદન ક્રમશઃ ઝડપી બનતું હશે;

* રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની વહેંચણી ન્યાયી હશે;

* દસ વર્ષમાં સંપૂર્ણ બેકારી ટળે એ રીતે શક્ય બનશે.

એ જ બેકારીમાં કોંગ્રેસે એવીય ભહેરાત કરી કે—

“કોંગ્રેસનું એવે ભારતમાં શાંતિમય અને લોકરાહી માગે” સહકારી હોમવેલ્થ (કો-ઓપરેટિવ હોમવેલ્થ) સ્થાપવાનું છે, જેનો પાયો હશે—રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો અંગે સૈાને સમાન તક.”

■ વધુમાં, તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “આર્થિક પદ્ધતિનો અમલ એવી રીતે ન પરિચૂકવો જોઈએ કે નેપા સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના સાધનોમાં લોકહિત વિરોધી કેન્દ્રીકરણ બને.”

■ અને છેલ્લે—રાજકીય અને આર્થિક સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણને લક્ષમાં રાખી ગ્રામ પંચાયતો અને ગ્રામઉદ્યોગોના વિકાસ ઉપર ભાર મૂક્યો.

મિત્ર અર્થતંત્ર

આ રીતે, ૧૯૫૪-૫૫માં ભારતની પાલમિન્ડે તથા કેમિસની આવાદી બેઠકે સમાજવાદી સમાજ રચનાનો સિદ્ધાન્ત અપનાવ્યો. આ ભારતીય સમાજવાદી સમાજ રચનાનો દ્વિતી ધીમે ધીમે વધારે આકાર ધરતો ગયો; તે મુજબ, તેનાં ત્રણ આર્થિક સ્વરૂપો નિશ્ચિત થયાં:

૧ ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો ઉપર રાજ્યની માલિકી

૨ સહકારી પદ્ધતિના ઉદ્યોગો

૩ ખાનગી મૂડીના ઉદ્યોગો

બધે, ભારતે ‘મિત્ર અર્થતંત્ર’નો સ્વીકાર કર્યો હતો, જેમાં, રાજ્યની માલિકી અથવા રાજ્યનો કાબૂ મહત્વનાં લક્ષણો હતાં.

આની પાછળની દૃષ્ટિ અને સિદ્ધાન્ત બીજા પંચવર્ષીય યોજના દ્વારા વધુ સ્પષ્ટ બન્યાં છે:

“ઉત્પાદન, વહેંચણી, ઉપયોગ અને રોકાણ—અને હથોક્તે, તમામ મકાસના મહત્વના સામાજિક આર્થિક સંબંધો અંગેના મુખ્ય નિષ્ણો સામાજિક ઉત્પલ્લવી વંત્રો દ્વારા લેવામાં જોઈએ. આર્થિક વિકાસના લાભો સમાજનાં પંચાત વર્ગોને વધુ ને વધુ મળવા જોઈએ; અને આપક, સંપત્તિ તથા આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ ધીમે ધીમે એકાધીકારી થઈ જવું જોઈએ.

આને અનુરૂપ પરિસ્થિતિ પેદા કરવા રાજ્યે સમસ્ત મન વરફાવી જાણવડી અને વર્તનારી સંસ્થા તરીકે પોતાને માથે ભારે જવાબદારીઓ ઉઘાડવી જ રહી. (એટલે કે) રાજ્ય સંચાલિત ઉદ્યોગોનો ઝડપી વિકાસ થવો રહ્યો, ખાનગી મૂડીનાં કે હોય. પ્રત્યેક સંસ્થાવત્તા નથી અથવા શક્તિ ધરાવતી નથી તેવા ઉદ્યોગો અંગે તો તેણે પહેલ કરવી જ રહી; પરંતુ અર્થતંત્રમાં જે કોઈ રોકાણ થાય તેમાં તેણે પ્રમુખ ભાગ ભજવવો જ રહ્યો—એટલે પછી, એ રોકાણ સીડું રાખવું હોય તો ખાનગી મૂડીપતિઓ દ્વારા હોય.

“આખા રાષ્ટ્રે અપનાવેલ યોજનાના માધ્યમથી અંદર વહીને જ ખાનગી મૂડીએ પોતાનો ભાગ ભજવવાનો છે.

“સમાજવાદી સમાજરચનાનું સ્વરૂપ કોઈ જડ થા નહીં થઈ ગયેલું નથી; કોઈ સૂચકો એ જડકારી ગયેલું નથી. ફરક ફરો પોતાની રીઝા અને પ્રશ્નાસિક અનુસાર તેનો વિકાસ કરવાનો છે...

“ભારત માટે એ બિલકુલ જરૂરી નથી અથવા હિંદ પણ નથી કે આર્થિક વંત્ર એકાધીકારી ધાટું (મોનોલિથિક ટાઇપ) હોય—કે જેને કારણે તેનાં સ્વરૂપો અથવા તેના સંચાલનના મકાસો અંગે બીજા કોઈ પ્રયોગો માટે સ્થાન જ રહેવા ન પામે; તથા રાજ્ય હસ્તકના વિચારનો એવી રીતે વિસ્તાર ન થવો જોઈએ કે જેથી નિષ્ણો લેવાનું અને સત્તા ચલાવવાનું કામ કેન્દ્રીકરણ બની નવું.” (બીજા પંચવર્ષીય યોજના : ભારત સરકાર આયોજન કમિશન : ૧૯૫૬)

વિકાસના પંચે પ્રયાણ

આ દિશામાં જે વિકાસ થયો છે એવ તોંધવાન છે:

* વિમાન તથા વીમા ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ.

* લાખરા (પંબળ), દામોદર વેલી (બંગાળ-ખિહાર) હિરાકુટ (ઓરિસ્સા) જેવા હાઇડ્રો એનિમિયરીંગ પ્રોજેક્ટ; ચિત્તરંજન લેકોમોટિવ પ્લાન્ટ, સિંદરી ફરટીલાઈઝર પ્લાન્ટ વિકાગપદ્મ શિપયાર્ડ, પેરાચુર કેરેજ વર્કશોપ, બેંગલોર એનિમિયરિંગ વર્કસ, રૂપનારાયણપુર કેમલ ફેક્ટરી. દિલ્લી

ડી. ડી. ટી. પ્લાન્ટ, પીપરી (પૂના) પેનિસિલિન પ્લાન્ટ, ટ્રોએ (મુંબઈ) થેરિયમ અને યુરેનિયમ પ્રોસેસિંગ પ્લાન્ટ વગેરે

* ખીજ પંચદશીય યોજના અનુસાર ખીજ વધુ રાખ્યું. ઉદ્યોગોમાં ખાસ ઉદ્દેશ્યનીય : મધ્ય પ્રદેશમાં લિઘાઈ મિલ (સોવિયેટ રશિયાની સહાયતાથી), ખીજ બે લોખંડ ઉત્પાદનની મિલો—જેને પ્રતાપે વરસે ૧૦ લાખ ટન લોખંડ પેદા થશે; ઉપરાંત—જય કંદીસાઈઝર મિલો, ભારે ઈલેક્ટ્રીક મશીનરી પેદા કરવાનું જગી કરાખાનું વગેરે.

* આ ઉદ્યોગોમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબમાં યંત્ર સાધનો વપરાય છે; અને તેમની કાપકક્ષમતાનો આંક વધુ જિલો છે.

ભારતના આ પ્રયોગોનું સ્વરૂપ રશિયાના વડાપ્રધાન શ્રી. કુશાવ આ રીતે સમજાવે છે :

“આમાં જ તો, ભારતની રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા અને રાષ્ટ્રીય-શક્તિના આધારસ્તંભ સમા ભારતના બાવ બલિષ્ઠ હથોળોની ફરેખા મેવા મળે છે.”

સ્પષ્ટ છે કે, મૂડીવાદી માર્ગ અવિકસિત રહેશે માટે કંદિ હિતાવહ નથી. કેમ કે પરદેશી મૂડીવાદના ચક્રાંશમાંથી છૂટવાં અને પોતાના રાષ્ટ્રીય વિકાસને અનુલક્ષીને અત્યંત અડપથી પ્રગતિ કરવા માટે પોતાના દેશની ખાનગી મૂડી ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો ભોખમકારક છે.

અને જો ધરના મૂડીવાદ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવો ભોખમકારક હોય તો, પરદેશી મૂડીવાદ પર મુખ્ય આધાર તો રાખી જ કેમ શકાય ? બદલે, આજે ભારતનો એક મુખ્ય સલાહ બ્રિટિશ મૂડીના વર્ચસ્વમાંથી છૂટવાનો છે; ત્યાં વળી નવા મૂડીવાદના ‘વર્ચસ્વ’ને આવકારી જિલ્લામાંથી ચૂલમાં પડવાનું ક્યાંથી જ પાલવે ?

પરદેશી મૂડી : સ્પષ્ટ નીતિ

પરદેશી મૂડી લેવા જતાં વળી પાછી રાજકીય સ્વાધીનતાનો ભોગ આપવો પડે તો તો ભોગ જ મળ્યાને ! એથી જ તો આ બાબતમાં ભારતની નીતિ પડિત નહેરુ-એ સ્પષ્ટ કરી જ દીધી હતી :

“ત્યાં લગી આપણે આપણું મજૂર બનાવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આપણે આપણી ભવને સ્વાધીન કાળી જ ન રાખીએ...બલે મોઈ દેશનું નામ નકારામાં રજવંત દેશ વધીક લખાઈ રહે. ખજ

ત્યાં લગી એ આર્થિક છેવે બીજા રેશે. ઉપર આધાર રાખી દવે છે ત્યાં લગી એ રજવંત નથી જ...આર્થિક એશિયનપણું બીજા દેશને આપણું મજૂર રૂપવાની તક આપે છે; આપણે ન ઈચ્છતા દેશને એ એવું કરવાની આપણને ફરજ પડે છે...આરતે એ બેરબર રજવંત બનડું હોય અને બેરબર પ્રગતિ કરી દોય તો તેણે આર્થિક રીતે સ્વાધીન બનડું જ રહું.” (મિડટાવર ૧૯૫૫)

અને ૧૯૫૧માં જય અમરિકા પેડીએ પાસેથી ‘એઈસ રિફાઈનરીઓ’ માટે નાણાંની મદદ લેવા જતાં ભારતીય સરકારે એવી બાહેધરી આપી હતી કે, આ રિફાઈનરીઓનું રૂપ વર્ષ સુધી રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાર બાદ પોતાની સ્વાધીનતા ભળવવાનો નિશ્ચય દલ રીતે લુલહ કર્યો હતો :

“પરદેશની મદદને કારણે જો કેઈ પણ સમયે અમારે અમારી નીતિમાં નાનો સરખો પજ ફેરફાર કરવાનો પરિસ્થિતિ ઊભી થશે તો અમે એ મદદ પૂરી પૂરી જતી કરીશું; અને એવી મદદ લેવા કરતાં ભૂખમરો અને યાતના વધુ પસંદ કરીશું.” (જવાહર નહેરુનાં બાવણે ૧૯૫૬-૫૭)

૪

પાયાની કમજોરી

આમ, ભારતે પોતાના ત્વરિત ઓદ્યોગિક વિકાસ માટે મુખ્યઆધારે દેશી યા પરદેશી મૂડી પર રાખવાનો એશિયાદી રાહ ફાવી દર્દને બિન મૂડીવાદી, સમાજવાદી સમાજ સ્થાનો રાહ અપનાવ્યો તો છે જ.

પરંતુ ભારતની આજની પરિસ્થિતિ જોનાં શું આ રાહની સિદ્ધિ શક્ય છે ? સવાલે ધારધાર ઊઠ્યા છે :

* શું આપણા દેશના કોલસા, ઘસુ (બ્યુટ), તેલ, અને ચાના જગી ઉદ્યોગો ઉપર બ્રિટિશ મૂડીની પકડ નથી ? એનિનપરોજ અને ઈલેક્ટ્રીકલ એનિનપરોજમાં એમની સારી એવી પકડ નથી ?

* શું રાષ્ટ્રીય ઇન્જનદારી મૂડીદારો કાપડ, લોખંડ, પોલાદ, સીમેન્ટ અને એનિનપરોજની કેલ્લીઃ યાખાએ ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવતા નથી ?

* શું આ રાષ્ટ્રીય ઇન્જનદારી મૂડીદારો અને પરદેશી મૂડીદારો વચ્ચે સારી એવી ચંદ બપાલેલી નથી ?

* આટલાં વરસમાં જે પ્રગતિ થઈ છે તેય આખા દેશના આર્થિક તંત્રની દૃષ્ટિએ પરિણામદાયી કહી શકાય એની છે ખરી ?

—દા. ત. પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન મુખ્ય એક ખાનગી મૂડીના વિકાસ ઉપર રહ્યો હતો, અને બીજી યોજના દરમ્યાન મોટા ઉદ્યોગો અને રાજ્ય માલિકી ઉપર એક આપવામાં આવ્યા છતાં ખાનગી મૂડીને સારી એવી સગવડો અપાઈ છે—એ ભ્રાંતી ધાર્મી સફળતા શક્ય છે શું ?

આવી સ્થિતિમાં સમાજવાદી પ્રગતિની વાતો ઉવાઈ નથી શું ?

તો વળી જેટલાક આથી આગળ વધી એમ પણ કહે છે કે, આ રાહ સમાજવાદનો છે જ નહિ. પૂરાવામાં, આગ્ર સુધીના ‘અનુભવ’માંથી જ જેટલીક ઠંડકોતો રહ્યું કરે છે :

—ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે જેટલું ઉત્પાદન વધ્યું છે, જેટલા પ્રમાણમાં મૂડીદારોના નફા વધ્યા છે, એના પ્રમાણમાં કામદારોની સંખ્યા અને એમના પગારો વધ્યા નથી.

—ગામડાંમાં જેટલા પ્રમાણમાં જમીનદારી તરવોને દબાવવામાં આવ્યા છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં પૈસાદાર ખેડૂતની સ્થિતિને હંચી ચકાવવામાં આવી છે તેટલા પ્રમાણમાં નાના ખેડૂતો તથા જમીન વિનાના ખેતમજૂરોની સ્થિતિ સુધરી નથી.

—જેટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રીય વિકાસની યોજનાનો બેબેને સંપત્તિવાળા વર્ગો ઉપર પડ્યો નોઈએ અને જેટલા પ્રમાણમાં નીચલા વર્ગોને રાહત મળવી નોઈએ તે બંન્નું નથી.

—અને બ્યારે બ્યારે જનતાએ પોતાના હક્કોની લડતોનો રાહ લીધો છે ત્યારે ત્યારે દમન વીંછમાં આવ્યું છે.

શું આ ઠંડકોતો સમાજવાદના દાવાની ટેકડી રૂપ નથી ?

આ સવાલો અને શંકાઓ મહત્ત્વનાં છે. આ સવાલો જેટલા અંશે સાચા છે એટલે અંશે ભારતની આજની કમળેરીતા લોતક પણ છે.

વાત સાવ સાચી છે ને એથી જ તો આપણી સમસ્યા અતિ મુશ્કેલ બની રહી છે : ભારતના ઉદ્યોગો ઉપર હજી

પરદેશી બ્રિટિશ મૂડી અને દેશી ઈજરદારી વર્તુળોનું સાઈં એવું વર્ચસ્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને એય વાત સાચી છે કે, પંડિત નહેરુએ કોંગ્રેસ પાર્ટી સમાજવાદના રાહનો સ્વીકાર કરાવ્યો હોવા છતાં, હજી કોંગ્રેસમાં અનેક વર્તુળો એવાં છે જેમણે સાચેસાચ સમાજવાદના રાહનો સ્વીકાર કર્યો નથી, અથવા જેઓ આજના ચોક્કદમાં જ યોગ્ય સુધારા કરીને સતોષ માનવા અને મનાવવા પ્રયત્નશીલ છે. તો વળી ઈજરદારી વર્તુળો હજી પરદેશી મૂડી ભણી જ આંખ માંડીને બેઠાં છે !

આવાં દેશી ઈજરદારી અથવા પરદેશી મૂડીદારી બંને કાઈ પણ ભોગે ભારતને સમાજવાદી રાહે જતો રોકવા અને બદનામ કરવા મથે એ સ્વાભાવિક છે. અને જેટલા પ્રમાણમાં એમની અસર કોંગ્રેસ અને સરકાર ઉપર પડેલી શકી છે એટલે અંશે ભારતનો સમાજવાદનો રાહ કમળેર રહ્યો જ છે.

આ દાવા જેવી વાતનો ઈન્કાર કર્યો, તથા એને કારણે ઉપસ્થિત થયેલી આડખીલીઓ તરફ આંખમાં અંધારું કર્યો ચાલવાનું નથી.

પરંતુ, આ વાતનો સ્વીકાર કરવો એક વાત છે, અને કોંગ્રેસ અને ભારતની પાલમિન્ટે, (બંધે ભારતના તમામ પક્ષોએ) સ્વીકારેલા સમાજવાદી સમાજ રચનાના નિશ્ચયનેજ ‘દંભ’ અને ‘છેતરપટી’ નો (ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની માન્યતા) કહી છુટકારવો એ બીજી જ વાત છે. બંધે, મુખ્ય સવાલ તો એ છે કે—

આ કમળેરીઓ અને હિચકિયાહટ દૂર કરીને, ઈજરદારી આર્થિક જીવો સામે દંડ રીતે મોરચો જમાવીને સમાજવાદી રાહ અપનાવી આગળ વધવું શું શક્ય નથી ?

સૈદ્ધાંતિક ચવાલો

દુનિયાના જેટલાક ઉદ્ધામ વિચારકો આવી શક્યતાને નોઈ રહ્યા છે.

અમરિકા ઉદ્ધામ વિચારક મોરોડે રૂમિનરોધને (સોવિયત પ્રકાશન ‘ન્યુ ટાઇમ્સ’ નં. ૨૮-૩૨, ૧૯૫૬) અનેક માહિતી સાથે લખેલા લેખોમાં એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, ભારત પંડિત નહેરુની આગેવાની નીચે સમાજવાદના રાહે પ્રગતિ કરી રહેલ છે.

[અનુસંધાન પાન ૨૪૨ ઉપર]

હાથ-પગને હાકલ

ખોલણી છલ છલી મઈ બધવા !
કામ કરતા પછા હાથ હેઠા
કપટની ભૂરફા ભોળથી મઈ અને
ધૂળ ભરી ભલા સાય માથે;
માનવીને ગમે! હાંકતો માનવી
કતલના રાહ પર એક સાથે :
ખે'ક સમજી રહ્યા રગરગી રોકતા
પૂરે સમ ત્યાં ક્ષત્યાં લાખ થેટાં-
માંદલી જાતીમાંથી ડોચોક આ
ભડતાં સગદનાં જ'તુ ચેપી;
લોક ઝીલી રહ્યાં તાળિયો પાડતાં
હાથ ઝેરી હવા આ ફરેખી !
ચેનવે કો'ક તો એક એના થઈ
પ્રેતજાયા ગણી નય છિટાં-
બ્યાં લગી હાથ મૂ'ના નહીં ખોલશે,
ધૂળિયા પગ નહીં હાક મારે
ત્યાં લગી છૂટવા કોઇ આરો નથી
છલની અળમાંથી લગારે.
જિં, અંગદ અલ્યા, પગ પછાડી હવે,
બાવડાં ધાવ, બગરગી ખેડાં !-

—મકરંદ

આપણા જમાનામાં કપટ અને ફેરબોળો પ્રભાવ વિરતયો; એને પરિણામે શબ્દો સંજ્ઞાની શક્તિ બેનવાને બદલે ચેપી રોગનાં જ'તુ બન્યાં. એના ભયથી ચેતાવનારને જ લખતું કારણ માનવીને આપણે ભડક્યા. આમ માણસ જ માણસને કતલખાને દોરી નાંદ્યો. પણ આહું કાંઈ લાંબો વખત આલવા ન દેવાય માટે ક્ષિપ્ર ખમીરવાળી, વળપદી જમાનમાં આપણને સોને, આ પરિસ્થિતિ સામે ઝૂકવાને, પડકારે છે.

માનવ : એમિલ પૃષ્ઠ 1

સ્વીન્ડલાયની કવિતા તે મનિકેનાં દિવાનખાનાંમાં કે રાજ્ય-માસાદોમાં શોભાડપ બનતી સામગ્રી નહોતી. જમાનને આંતરે માછી ખજુ એ ગીતો લલકારતો. કવિતા સુરમરારી બ્યંગિત સજ્જીખાના લીલ મુખી ખજુ પડેંચે છે, ને "ખનિ" એ જાતની સાપમાં આપણા જમાનાના એ મદાન કવિને લાક્ષણિક રીતે બિરજાવે છે.

રાગેર

કેવો રે ! નેગી દાડીવારો,
લાંબી દાડી સાહેત, સાહેત ?
બાણે વ્હેતો સાગર દેખાઈડો,
એવો જળી મધે ખેડાઈડો :
આખું માથું ઉથાડું સખનારો,
ખમે ખેસ લાખેન લાખેન !
એ તો ચે એ મોટો ગીનારો
સાખ ચોપડાં દેહેન, દેહેત ?
થેર લાણીને પાકી મિયેલો
કારે નિહારે હોતો મિયેલો !
નવા નવા તરારો કાદનારો,
નઈં આધો લેહેલ લેહેન ?
કાણુ એના નેવો થનારો
કરી એ ને આનમ લવારો.

જેને નામે તિલુચે સોહેન,
સાએર સાએર, ફોહેન, ફોહેન ?

—પતીલ

૧. સફેદ ૨. પુરતકો સાક્ષા દેયે; ૩. નિશાણે કપારેય જયેથો ૪. દોડો નહીં લેનારો (સરકારી ઇન્કાબ પંડો આપેથો તે); ૫. શાયર-શાયર સો કહે છે.

એ પણ લાશ !

મેડિકલ-વિદ્યાર્થી, મારો મિત્ર,
 હાઈ ગયો આગ્રહ કરીને ખૂબ
 કેટલા દિવસો પછી આવી છે, હાશ !
 ફૂટપાથ પર કચડાપહી
 બિન વાત્સી એક લાશ.
 કેટલા દિ'થી પ્રયોગો ના કર્યા
 આજ તે પૂરી થવાની આશ !
 લાશ, હા હેતુ સમી એક લાશ
 મોટર બની, રાહ નજીબો'તો ખાત
 પોલીસોએ પાકી
 બિનવાત્સી તે લાશ.
 ચીરતા નકશામાં નેઈ
 -આંખ વિનાની શકે શું નેઈ
 કે મને મૃત્યુ પછી આપી રહ્યા શો તાસ !
 'શોધ, લાઈ શોધ એ હેયા મહી'
 શા શા છુપાયા લાવ ને શી છે છુપાઈ ખાસ.
 હાથની રેખા ય ને ને
 ભીખને કાળે કચડી' લાંબાયેલા ?
 આશિષ માટે યે ખરા ?
 સ્વર્ગમાં કે નર્કમાં ? એ કૃપાં ગયો ?
 કે પછી એ ભૂત દુનિયામાં થયો ?
 વળી પૂરી રૂઢી યે શું કોઈ કામના ?
 પગની રેખાએ જુએ, કયાં કયાં ગયા ?
 કયાં જવાનાં એનાં અરમાનો હતાં ?
 ખડખડાં નેને, સિંહ શબ્દોએ સુવારી
 મેળવી'તી હ'ક કોઈ દિલની ખાસ ?'

'આ બધા તો કલ્પનાનો લાસ
 ચૂંચીએ કેવળ અમે તો હાડકાં ને માંસ !
 આરોગ્યનો વેપાર કરતા કાજ
 ચીરીએ મુદ્દને કેવળ આજ.
 છવતાં નેને ન કો' એ ઝાળખે
 તો હવે શું ભણવું--જ્યારે ટળ્યો !'
 મે' કહ્યું : 'ધંધો તમારો આ બગ્યો !'
 હોલ છોડી એ જ ફૂટપાથે વળ્યો
 બઈ જીભો હું, માનવી એ ન્યાં મરો
 રાત્રીએ, જીભો રહી ત્યાં વાટ નેઈ
 કે અધિ'યાં આવશે બિંધનાર કોઈ
 પૂછવું તેને કે તારી શી ય આશ ?
 જિ'દગીમાં વણુશમી શું કોઈ પાસ ?
 એમ હું ભણુશ તે મરનારને
 કે હશે બિંધનાર પ્રથુ છવ'ત લાશ ?

—રતિલાલ 'અનિલ'

છવતો માણસ અડક્ટે ચડે છે, રહ્યો છે, અટવાય છે. મર્યા
 પછી એ ફાકતરી વિધાના વિધાર્થીનું જ્ઞાન વધારી શકે છે. પણ એ
 આંખ, એ હાથ, એ ધન—એને શાં અરમાન હશે, એ પગે એને
 શાની શોધમાં કયાં કયાં રજાભળે તે એને વિષય નથી ! આથી
 કવિ, મરનારની જગ્યા બીજી કોઈ ફૂટપાથ પર હશે જ (કારણ કે
 ફૂટપાથ પાલી રહેતી નથી) એમ માનવે, એના અરમાનની ભાળ
 કાઢવા જવાનું વિચારે છે. ત્યાં જ એને પ્રભુ કહે ॥ : એ છવતો
 છતાં લાશ નહિ હોય, એની શી ખાતરી ?

અનાજ : અલી સરદાર બહરી (ઉદ્ધૃત કવિતા)

કિતાનોં કી સુન્દર કન્યાઈં મુસ પર આસક હૈ
 જિનકે આંચલોં ને પ્રેમપૂર્વક મુસે ડઠાયા
 મિટ્ટી કી ગહરી તહોં મેં મુસુ કે ટૂંટતે હાથોં ને મુસે ટટોલા
 પરન્તુ મુસે પા ન રાકે ।
 મેરી ફૂલને-મલને કી ઇસુમતા મુસે મિટ્ટી મેં સે લેમર ડઠી
 હરી કોંપલ ને મુસે અપની હથેલી મેં છુપાયા
 મુસુ સે દુદ પરન્તુ મુસુ કી એક નીંદ છે ચુકને કે વાદ

વસન્ત ધ્રુવ કે મધુર પવન કે ક્ષોંકે ને મુસે જગાયા
 જય ઘાલિયોં ફૂલીં તો સેતોં પર ચીવન આયા
 દન અપ્સરા-મુસોં નેં અપને વાલોં મેં મુસે તજાયા
 (સૂરજ કી) શુભલી ફિરન ને મેરી છાતી મેં સોના મરા'
 ઓર પવન ને મુસે અપને ક્ષણોં મેં છુલાયા
 મેં રવાબી તથા પ્યાલે મેં મદક સક્તા હૂં
 મુસે કેવલ ઓંઠોં તથા કપોલોં કી છાયા આદિપ ।

નવયુગનો પ્રથમ પ્રહરી

[આદ્યસુધારક મહેતાજીને બીજી વારનાં પ્રશ્નામ]

—ભોગીલાલ ગાંધી

ગયા અ' કે આપણે મહેતાજીનાં પ્રથમ દર્શન કર્યાં :

એક સારો સીધો આદમી : મુરતની સરકારી નિશાળનો મહેતાજી : નાનપણથી વાંચનનો નાદ સાંભળ્યો, મુ'બઈમાં જઈ ભણ્યો, વતન સુરત પાછો આવ્યો. ગુજરાતી સાળાને મહેતાજી બન્યો. ને મળ સ્વભાવે હિંમતવાળો—ભૂતપ્રેતની વાતમાં તેનો વિશ્વાસ રહ્યો નથી...ત્યાં તો વળી વિદ્યુર બન્યો; અને એને છ'દ્વીમાં પહેલ વાર વિધવાની કુર્હશાનો ચોકાવનારો ખ્યાલ આવ્યો. એનું 'હેયુ' કાળા બેઠકું. ચહેલે ચકલે...મહેતાજી મહેતાજી ફરી એણે વિધવા વિવાહનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો; કોઈ એ માળો ભાંડી, કોઈ એ એને હાંકી કાઢ્યો...કોઈ વિધવાએ એને આશીર્વાદ આપ્યા હશે, તો કોઈ એ વળી મનોમન એવી ધ આરા સેવી હશે કે...

અને ખરેખર મુરતી જેવી એક જીવાન વિધવાએ તો વિદ્યુર મહેતાજીને જ કહેણ મોકલ્યું : “ હું' વરવા તૈયાર છું—તમે તૈયાર હો તો...”

અને મહેતાજીએ 'ખજાં ખજાં' કર્યો ! છવણુશામ ગોરખી કન્યા ભેડે લગ્ન કરી લીધાં.

પરંતુ-મહેતાજીએ સુધારાનો પંથ ત્યજી દીધો નહિ. વધારે વિસ્તૃત અને ચિહ્ન રાહ પર પ્રયાણ ચાલુ રાખ્યું...

ચાલો આ વિસ્તૃત અને ચિહ્ન પ્રયાણ નિરખીએ.

૧૮૪૩ના બન્યુઆરીની ૨૭મીએ આરબેલી પોતાની નેધિમાં મહેતાજી લખી રજા છે :

“ મારે ઘેર આવતી કાલે મારી સ્ત્રી કંઈન વહની સંવત્સરી છે. તેથી મૂખ અને અધર્મી લોકોના ધારા પ્રમાણે પોતાનાં સગાંને પોતાને ઘેર જમવા તેડીને મરનારને સંતોષવું...મેં એવો વિચાર ફેરવ્યો છે ને આવતી કાલે કોઈ સગાંને જમવા તેડવાં નહિ...”

મહેતાજીએ એક પ્રશ્નું વિચાર્યું તેવો જ અમલ થે કર્યો...સ્વાખી ન્યાતમાં ઉઠાવેલ અગ્રે, ને છ'દ્વી પર્વત વનોનાવા.

પણ જીવો તો ખરા, કેવું પારદર્શક દેખું છે ! બહાર મારવાની વાત તો બાજુએ રહી. પણ નાનીશી કમળેરીય છુપાવવી નથી ! ભતે જ નેધિ કહે છે : લોકાલયે (લોકાલયે) કરીને ત્રણ જણ વેદ ભણેલા આદ્યજીને

(હું બાણું છી' કે એ કેકાણે વેદાર્થ—અનુભવી વિના આદ્યજી શબ્દ લખવો યોગ્ય નથી) નોતરનાં દર્દ આવ્યો...”

પણ—ખીજે દિવસે ન્યાતિસાને પડતાં મુકી ત્રણ આદ્યજીને જમવા તેડીને મહેતાજીએ શું' કયું' ?

ગીતાનો ખીજે અધ્યાય સંલગ્નાવ્યો અને બાદ વળી ઉપદેશ સંલગ્નાવ્યો. “ તેઓ જમવા બેઠા ત્યારે મને કથા આવી કે એઓને કંઈ પણ સન્માર્ગે બતાવવો, તે ઉપરથી મેં તેમને કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા—તે મધ્યે, મુઆ માથુસને નામે જમવા જમાડવાનો વ્યવહાર કરવો તે ઠીક નથી, તેના કેટલાક દાખલા પણ આપ્યા...”

આ પછી ખીજે જ દિવસે...૨૨મી બન્યુઆરીએ—નાનપરામાં નામીયા લોકોની 'મ'ડળી મળી હતી તેમની

પરમે જઈ ભાષણ કાઢું : અલગત, વિષય કાઈ તીખો તમતમતો ન હતો; વિષય હતો : વિદ્યાભ્યાસનો.

અજબ અફવા

ત્યાં તો, ૪થી ફેબ્રુઆરી આવી પહેંચી : વસંતપંચમીનો દિવસ છે. એક વરસથી અફવા ફેલાઈ રહી છે કે, આખી પૃથ્વી આ વસંત પંચમીએ રસતાળ જવાની છે...આખો ગુજરાત દેશ ખળભળી ઊઠ્યા હતા !

મહેતાજીએ આગલે દિવસે જ સખી નાખ્યું હતું :

‘આ ઠગાઈની વાત પ્રથમ કાશીમાં કોઈ બાહ્યમણ્યે ધૂતવાને કાઢી જણાવ છે...હું નિશ્ચય જાણું છું’ કે એ મનુષ્યની સુખાઈનું લક્ષણ છે...’

એજ બપોરના બે વાગે હવાડિયે ચકલે ઘઈ જતાં મારગમાં મરણ પ્રસંગ જોયો. મહેતાજી ઊભા રહી ગયા...ને આખર મેળવ્યા (દેખાવ સાર) રોનારાની અને મુઆ પછવાડે જમવાના ચાલતી ઝટકણી કાઢી નાખી; એક વાર તો ભાષણમાં કહી નાખ્યું : “મરણ પાછળ જન્માર લોહીના ખેડેલા કાળિયા ભરે છે !”

આમ દિવસે ઝડપથી પસાર થાય છે... રોજ મહેતાજી બહાર નીકળે છે : આજે એક ફળીએ તો કાલે બીજે મહોદ્દલે જઈ બેસે છે. ભયાં કયાંય લોકો ઊભાં બેઠાં હોય ત્યાં ઊભા રહી ભય છે. રસ્તે કોઈ મળી ગયું ને પ્રસંગ પડ્યો તો ત્યાં ત્યાં : અથવા કોઈ સત્પાત્ર યાદ આવે તો તેને ઘેર જઈ તેય સંસારની ચાલુ બદલાય અને ખોટા રિવાજની વાતાં સંભળાવે છે...સૌને મોઢામોઢ, સાચું લાગ્યું તે, બેધડક સંભળાવે છે :

સ્વર્ણસ્પર્શની વાત નીકળતાં ફડ ફડ બોલી નાખે છે : ‘હેડાને અડકવું નહિ એ તો તમને ધણા દિવસના અભિમાનનો અધ્યાસ છે...’

અને એક આળખાતી બાઈ શિવકાર તિરથે જવા અંગ સલાહ લેવા મળે; મહેતાજી એ સરળલાવે કહ્યું : “શું કામ ભટકવા ભવ છે ? ત્યાં ગયે કાંઈ ફળ નથી... જેવું જળ છંકાં છે તેવું જળ ત્યાં છે... દાન ધર્મ બે દીન અનાથ પાત્ર નોઈને આપશો તો છંકાં બેડે ઊગશે; અને ખરી જાત્રા

તો તે છે કે, ચોતાનું મન શુદ્ધ કરવું... ઉપરની ચોખ્ખાઈ બતાડીને પુણ્યાત્મા થવા ઈચ્છે છે તે સર્વે ઢંગી છો...”

આખાબોલો અમરની

તો વળી, શસ્ત્રને નામે ગમે તેવાં કમેતો બચાવ કરનારને આખું ને આખું સંભળાવ્યું : “નડાર (ખોટું) કહેનાર શસ્ત્ર હોય તો તેને ચૂલામાં નાંખો...”

અને બીજા કોઈ એવા જ પ્રસંગે સંભળાવ્યું : “ધર્મશસ્ત્ર તે તમારા અમારા જેવા માણસનું બનાવેલું છે... માટે તેનાં વચનો પર વિચાર કરીને ભરોસો રાખવો ન નોઈ એ...”

ત્યાં વળી દિનાનાથ ભટ્ટ પાસે જ ખેડા હતા. મહેતાજીની વાત સાંભળી બડાશ મારતા હોય એમ દિનાનાથ બોલ્યા : “કાકીર મહાત્મ્યનો અંચ મેં બનાવેલો છે...સ્વામી નારાયણ પંથનો અંચ મેં બનાવેલો છે. અને એ અંચમાં સહનનંદને લગવાનનો અવતાર કલો છે !”

મહેતાજી કહે છે :

“આ પ્રશ્ન સાંભળી મારું મન ધણું દુઃખી થવા લાગ્યું અને તરત હું બોલ્યો કે ભટ્ટ તમે બધા ખોટા અંચો બનાવો છો એ મોટું પાપ છે...(નિસાસો નાંખીને) હિંદુસ્તાની લોકોની શુદ્ધિ બગડી ગઈ છે; તે ખોટા અંચો ઉપરથી બગડી ગઈ છે...ખોટા ખોટા અંચ જુદી જુદી વાતો પારકે નામે બનાવશો નહીં...”

મહેતાજીનું કહેવું ત્યાં બેઠેલા સધળા લોકોને કંકણ લાગ્યું...પછી એ વાત ‘ચાલુક’ (યુગધર્મી પ્રસિદ્ધ) નામે વતંત્રાનપત્રમાં છાપી પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલી આપી.

આવી આવી હકીકતોનો પાર નથી.

વિધવાને સ્વપ્ન ઉપદેશ

પણ રમે કોઈ માતી બેસતા કે મહેતાજી બધી વાતો હોણે છે, પણ વિધવા વિવાહની બાબતમાં તો હવે મોં સીધી જ લીધું હશે.

મહેતાજીના ચરિત્ર લેખક શ્રી. મહીપતરામ પોતે આટલું તો સ્વીકારે છે :

“વિધવાના નિરપરાધીપણા વિષે અને તેમને પુનરુદ્ધ

કરવાની રત્ન આપવાના વ્યાજબીપણા સંબંધી તેમનો અભિપ્રાય કંઈ બદલાયો નથી; અને કંઈ પૂછે તો સાચો ઉત્તર દેતા.”

અને સવાલો તો પૂછાતા જ રહ્યા ને મહેતાજી સાચો ઉત્તર ખુદેએઆમ આપતા જ રહ્યા :

“ જીનાવડું કરવું, ધાત (અર્થપાત) કરવો, ઔષધ ખાઈ જવો જોતાં એના કરતાં નાતકું કરવું અને સુખેથી જોજી કરીને છોકરાં જન્મતાં રાખવાં એ ધણું જ સારું છે...”

મહેતાજી સવાર કે સાંજ, રાત કે દિવસ જોતા નથી. જ્યાં માનવીઓ વસે છે, ને જ્યાં માનવી મૃત્યુઆતો ડુધાતો જીવે છે, ત્યાં મહેતાજી આપણે જઈ પહોંચે છે: ને કોઈ મળ્યો, જેને ઘેર જઈ શકાયું, જેને આંગણે બેસા રહી જવાયું ને ને કોઈને જિંદગીમાં ઘઈ એ સૌને મહેતાજી સત્યનો સંદેશ પહોંચાડે છે.

અને વાતોની પદ્ધતિ પણ એવી જ—નરસિંહ મહેતાના જેવી રાન-ગોષ્ઠીની; પ્રાતઃવંદ્ય સત્યકામ સોકેટીસના જેવી ‘કાયલોગ’ની, સવાલ-જવાબ : સવાદની.

મહેતાજીના સાથીદારો

પરંતુ હવે મહેતાજીને અજાણ્યો વંધો છે...હવે મંડળી કાઢી વિસ્તાર કરવા એમનું મન તેલસી રહ્યું છે. મનોમન ઢાંચો બિચાર્યો છે, નીકટના સાથીઓ સાથે ચર્ચો છે.

આ સાથીઓમાં જેમનો સૌથી મોટો સહારો છે એ છે દાદોળા પાંડુરંગ.

દાદોળા દક્ષિણી સુધારક છે. અજેજ સરકારે સુરતમાં પહેલી અગ્રજી નિશાળ ૧૮૪૨માં શરૂ કરી તેમાં દાદોળા પાંડુરંગ મદદનીશ શિક્ષક છે. દાદોળા શાંત સુધારક છે ને હોડા અવધાસી છે. ૧૮૪૦માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પ્રેરણાથી ‘પરમહંસ મંડળી’ની સ્થાપના કરનારાઓમાં તેઓ અગ્રણી મંત્રી હતા.

દાદોળા પ્રતિ મહેતાજીને આહ્વાન છે :

મહેતાજીને દાદોળા માટે પ્રીતિ છે.

ત્રીમ છે દિનમણીશકર : એ સાચો છે; ને કમંકાંડી આચાર્ય છે. પણ એવ જાણું છે ને સમજું છે કે મહેતાજી અને દાદોળાને સુધારાનો પથ સાચો છે. પણ સાચી વાત કહી નાખે છે : “ મારાથી પ્રસિદ્ધ રીતિયે બોલાશે નહિ...”

ચોથા છે દલાપતરામ ભટ્ટભાઈ : ધર્મામિત્ર શિક્ષક. સુધારાને એમનોય ટેકો છે.

અને પાંચમા દામોદરદાસ : બે વરસ પહેલાં જ ૧૮૪૨ માં ‘પુસ્તક પ્રસારક મંડળી’ સ્થાપી સુરતમાં શિવાજીપંચાળખાનું લઘુનારી આ જ સુધારક મંડળી.

આ પાંચ દાદોળા સુધારાના સ્થંભ છે. ખીજમ સાત આઠનો સાથ મળ્યો.

મંડળીના ઉદ્દેશો ઘડાઈ તૈયાર થયા.

* હજારો દેવદેવીઓ નહિ, એક જ ઈશ્વર.

* હજારો પંથો જાતો નહિ, મનુષ્ય માત્ર એક જાતિ.

* મનુષ્યમાનનો ધર્મ એક છે : માનવ ધર્મ.

* ઉત્તમ અધર્મનો આધાર ગુણ ઉપરથી, કૃપા ઉપરથી નહિ

* વિવેકને અનુસરીને કર્મ કરવાં. (શાસ્ત્રમાં લખેલું છે માટે નહિ.)

* ઈશ્વરાનુગ્રહાર્થે ભક્તિ કરવી (સંસારી સ્વાર્થ માટે નહિ.)

* સદ્માર્ગની શિક્ષા સર્વને કહેવી (ખુલ્લી રીતે કશા ભય વિના કહેવી.)

માનવ-ધર્મસભા

૧૮૪૪ના જૂનની ૨૨મી તારીખે ‘માનવધર્મસભા’ની સ્થાપના પણ થઈ.

અને સામે વાગડોળ જાગ્યો. મહેતાજી તો સુધારક તરીકે એટલે ‘નાસ્તિક’ અને ‘ધર્મબ્રુ’ તરીકે વગોવાયેલા હતા જ. તેમના સાથીદારો (આર કંદા)માંના દાદોળા પાંડુરંગની પણ છાપ એવી જ હતી. લોકોને એવી ધાક પેસી ગયેલી કે, આ સુધારાવાળા તો લોકોને વટલાવી ખ્રિસ્તી બનાવવાની નેમ ધરાવે છે.

અગ્રાઉ બનેલું પણ કૈંક એવું ખરું.*

● ૧૮૪૦માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જાગ્રાળી મુંબઈ આવેલા અને ત્યારે તેમની પ્રેરણાથી ‘પરમહંસ મંડળી’ની સ્થાપના થયેલી તેના મંત્રી દાદોળા પાંડુરંગ હતા. આ મંડળીનું કામ ગુસ્સપણે ચાલવું હતું : ભવિષ્યે તેડવાનો તેમનો મુખ્ય આશય હતો. તેથી તેમાં અસ્થિર સભાસદોને પણ દાખલ કરતા. અને

વળી મંડળી બાધવાનો રિવાજ એ જમાનામાં નવો હતો. લોકોમાં અગ્નિ અને અધશ્રદ્ધાનો પાર ન હતો :

ધર્મ-ધોમાં અધશ્રદ્ધા, મૂર્તિ-પૂજા, દેવદેવીઓની પૂજા, તિર્થાટન, લક્ષ્મી, મરણ અને ખીજ પ્રસંગના રિતરિવાજો, ફરજિયાત વૈધવ્ય, અડવું આલસવું, ખાવાપાવ, યાત્રિભેદ એ બધાં ધર્મનાં લક્ષણ ગણાતાં; અને ભૂતપ્રેત, બદુમતર તથા શકુન અપશકુનમાં ભારોભાર શ્રદ્ધા રાખતા.

(એ વખતે જ શુ કામ ? આજેય આમની કઈ માન્યતાને પ્રજાએ અધર્મ અથવા અયોગ્ય ગણીને તિલાંજલિ આપી દીધી છે ?)

આ બધાનો વિરોધ કરવો એ જેવી તેની આકરી કરોટી ન હતી. કેમ કે જુની માન્યતાઓ અને આચાર-વિચારો સામે અચાજ ઉઠાવવો એટલે હિંદુ ધર્મના આધાર સ્થંભો સામે જ ચડાઈ કરવી !

આવી સ્થિતિમાં મહેતાજીએ માનવધર્મ સભાનો આરંભ કર્યો !

ચાલો, માનવધર્મ સભાની બેઠકોનો પરિચય કરીએ :

* તા. ૨૯ જૂન, ૧૮૪૪ની બેઠક :

આસરે બે ધડી રાત ગઈ એટલે એક ખ્રિસ્તી ધર્મનો બોધક ડોઈ ભાટિયો હતો તે આવ્યો; તેણે પોતાના સંબંધી કેટલીએક વાતો કહી વાદ દ્રાધો...તેણે બાઈબલ જ સાચો મંથ છે એવું કહ્યું; ને તેની ખાત્રીમાં જણાવ્યું : “ હું ને (મને) ખ્રિસ્ત પોતે આવીને કહી જાય છે. ”

મહેતાજીએ સ્પષ્ટ વાણીમાં ઉત્તર વાળ્યો : “ ભાઈ, જેમ ખીજ પાખંડ ધર્મવાળો લોકો અધારા કુઆમાં એટલે શુસ રીતે સહજોજન કરતા; ખ્રિસ્તી યા મુરિઅને હાથે તૈવાર ફેરવે પાઈદૌદીના હુકમ સમાસદોને અપવામાં આવતા તે સાહે બિરહીને ખાતા !

આ ઉપરાંત, બંગાળના કેટલાક આગેવાન બ્રાહ્મસમાજ સુધારકોનો અતિશય એક ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રતિ હતો. વધારામાં વળી, ખ્રિસ્તી પાદરીઓ જે નિરાળો ચલાવતા તેમાં બાલબલ્લનો અલ્લાસ કરાવવામાં આવતો હતો...તેમાં વળી સુરતમાં જ એક પારસીને ખ્રિસ્તી બનાવવાનો બનાવ બન્યો ! આથી સુરતની પ્રજા ભક્ષણભરી... અને છેવટે સરકારી અગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્ટર શ્રીન તથા આસિસ્ટન્ટ દાદોળા અને મહેતાજી દુર્ગારમે વચ્ચે થઈ પારસી વિદ્યાર્થી નવરોજ પારેખને પાછો તેના ધર્મમાં દાખલ કરાવ્યો હતો.

અગ્નિમાં પડેલા છે, વેમ તમે પણ ક્યારેને શુ કરવા એ કુઆમાં પડી રહ્યા છો ?...”

વળી, આ જ બેઠકમાં મહેતાજી હિંમતથી લોકમાં ચાલતા ધર્મ માર્ગોની તથા યાત્રિ ભેદની વિરુદ્ધ બોલ્યા...

* તા ૬ જુલાઈ ૧૮૪૪ની બેઠક :

૪૦ માણસો આવ્યા છે.

મહેતાજી બોલે છે : “ સાંભળો, આ જગતમાં જે જે લોકોએ આચારોના વેશ લઈ ને પાખંડ ધર્મ ચલાવેલા છે તે સારા માણસોના વિચારને ઉલટા મુલટા કરીને તથા શાસ્ત્રીઓને પોતાને ઘેર ચાકરીમાં રાખી વેદ ઉપનિષદના અર્થને વ્યાકરણના બળથી ફેરવીને પોતાનું મહાત્મ્ય તથા પોતાના અને પોતાના વંશના લોકોના ભરણપોષણને અર્થ ફેરફાર કરાવેલા છે, એવા પોતે તથા પોતાના વંશને પૂજવનાર જે જે ગુરૂએ છે તથા થયા છે તે સર્વ કમ છે, એમ જણવો...એ કમની સામે તમે પરમહંસ થાઓ...”

આ પછી રણુછાંદાસ ગિરધર બોલ્યા : “ વાદવિવાદ કરવાથી માણસોને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેવો ઉપાય કરવો.....”

દાદાભાઈ પારસીએ જાગીઆને અડકવું કે નહિ—એવો સવાલ પૂછ્યો.

કૃષ્ણજી પંથ દક્ષિણી બ્રાહ્મણે પ્રશ્ન દ્રાધો કે તમે પરમેશ્વરને નિરાકાર કહે છો કે સાકાર ?

તો વળી, લાડકુળા આદ્યારામે છવડિંસા વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો.....

પ્રશ્નો પુછાઈ રહ્યા છે.....

મેતાજીએ કહ્યું : “ જેની નજરમાં આવે તે ઉત્તર યી. ” ઠોકવર વળી દાદોળા હોય છે તો તે ઉત્તર આપે છે, ને ઠોઈ વાર વળી અંદર અંદર ખીજ પણ જવાબ આપે છે ખરા...પરંતુ સૌ ઠોઈની આંખો ખાસ તો મહેતાજી પર ફેરવી હોય છે...અને એમને માથે મુખ્યતઃ જવાબો આપવાની ફરજ આવે છે...મહેતાજી ખુલ્લા ને નીકર જવાબ આપે છે.

આ બેઠકોમાં શાસ્ત્રી દિનમજિથકર જેવા વિદ્વાન પણ કદિક પિરાલ છે. અને નમ્ર ભાવે વિનવતિ કરતા સંભળાય

છે: “મારું અઘાત નિવારણ કરો...મર્યા પછીની વહે—ની વાત કરો...”

દેક વાર વળી મહેતાજી ઉપર તરફ તરફના આશ્રેયો પશુ ધાય છે! ગોવર્ધનદાસ કહે છે: “તમારો વિચાર તો લોકોને વટાવવાનો છે!”

મહેતાજી જવાબ આપે છે: “એ જ તમારી મોટી ભૂલ છે કે અનન્યતા વટવળુ” માતો છો...એ અભિમાની લોકો થઈ ગયા છે તેવું પોતાનો પંથ બળાત્કારે ચલાવવા સાથે અનપાણીની બંધી કરીને લોકોને કુઝામાં નાખ્યા છે, માટે હાંસીઆઓની હાંસીમાંથી છૂટવું હોય તો એ મેલ મનમાંથી કાઢી નાખો...”

સ્વસ્થ બોધ

આમાં વેણ સાંભળતાં કોઈને ‘તામસ’ ભરાઈ આવે છે—પિતો ભીકળી જાય છે...ત્યારે મહેતાજી સ્વસ્થ બોધથી એને ય સાંત પાડે છે...અને એવા અસહીષ્ણુઓને આવી બેઠકોમાં ફરી ન આવવાનું ય કહી નાખે છે!

તો વળી કેટલાક લોકો મહેતાજીને ખુલ્લુંખુલ્લા મનના વિચારો ભરેર ન કરી દેવા ‘વ્યવહાર સલાહ’ પશુ આપે છે. મહેતાજી જવાબ આપે છે: “આપણે પોતાની આખર સંજ્ઞાઓને સાચું જ્ઞાન સંતાડી રાખવું એ કંઈ સદ્વિચાર નથી...”

આમ, મંડળી દર અકવાડિયે ભળે જાય છે...કોક વાર ૧૦-૧૫ તો કોક અકવાડિયે ૫૦-૬૦ માથુસોની હાજરી રહે છે. દશેરા ને દિવાળીના દિવસોય ખોલી પડતા નથી. અને વિષયોમાં—ધર્મ, જીવ, આત્મા, એકેશ્વર, આત્મ-કલ્યાણથી માંડી મુક્તિપૂજા, મુઆપછીની દયા, ગુરુ, શાહ, બેશ, મહાશ્વ, મુહૂર્ત, જન્મપત્રિકા, તથા હમર પ્રકારના રિતરિવાજો અને આચાર વિચારો ઉપર ચર્ચા ધાય છે.

હિંદુઓ આવે છે, મુસ્લિમો ને પારસી પશુ આવે છે...અને દિવસે દિવસે માનવધર્મસભાની બેઠકો માટે પ્રજામાં ઉત્સાહ વધી રહ્યો છે.

એક દિવસ કૃષ્ણાજી પંથ નામનો ભાવક શુદ્ધ મહેતાજીની સાથે ચક્રમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. ચક્રના વચ્ચે કોઈએ ‘ઉતાર’ (ભૂતપ્રેતનો ઉતાર) મૂક્યો હતો, તે બેઠકને

મહેતાજીએ કૃષ્ણાજીને કહ્યું, આ ઉતારમાંનાં જાણ લઈ લે... કૃષ્ણાજીએ ના પાડી... મહેતાજીએ જાતે ઉતારીને એની સાથે ધર્મો... કૃષ્ણાજી તો એવો મજબાઈ ગયો કે જીવ લઈ ને નીકો...

મહેતાજીએ આ પછી કૃષ્ણાજીને ફરી ફરી બોધ આપ્યો ને કૃષ્ણાજીના ચિત્તની વહેમ-ભ્રાંતિ દૂર કરી...

કૃષ્ણાજી આભારવચ્ચ છે. મહેતાજીની નિંદા થતી સાંભળે છે ત્યારે ઘણો કુઝી થઈ બોલે છે: “આતિથી મુકાવવું હોય તો મહેતાજી પાસે જાઓ...”

રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનો ગૌરવદિન

માનવધર્મસભાની બંધી બેઠકોમાં ૧-૯-૪૪ને ગવિયાગની બેઠક વધુ તોંધવાન છે.

તા. ૨૯ ઓગસ્ટને ગુરવારનો દિવસ હતો. ગુરંગાનના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનો આ એક ગૌરવયો ખંડ છે.

સરકારે મોકા ઉપરના હાથમાં વધારો કર્યો હતો. આખું શહેર રોયે ચઢ્યું હતું. સર્વવ્યાપી જંગી હડનાલ શહેર આખામાં પડી હતી. આમ પ્રજામાંથી આગેવાનો જનમ્યા હતા... મોટા મોટા લોકોને દરવાજો જઈ, ઘણા આમલ કરી તેમને સાથે લઈ, અદાલતે ફરિયાદ પહોંચ્યા હતા. પરંતુ અદાલતના દરવાજાના આગળ આજીજીઓથી ખૂલ્યા નહિ. લોકો રોયે ચઢ્યા... અપાઝબી શરૂ થઈ...મારામારી જમી! સિપાઈઓ ધમકાયા, ને રૈયના માથુનો પશુ ધમકાયા...મામલો વિચરતા લાગ્યો. લોકોએ કિલ્લા પર હલો બોલાવ્યો.

૩૦ હમર નગરજનો બાણે જઈ ચઢ્યા હતા! હિંદુ ને મુસલમાન સૌ એક બની ખૂંટતા હતા.

રાત પડીને લોકો વિખરાયા...

પશુ બીજે દિવસે વળી એજ મહમતા અને સહૃદયી કિલ્લા પર પથ્થરમારો બોલાવ્યો...

અગ્રેએ રાતભર કિલ્લામાં જ રહ્યા.

ત્રીજે દિવસે ય વળી એ જ રંગ...એ જ જગ!

સરકારને ખાતરી થઈ પ્રજા અચ્છનમ છે...

અને એજટ જનર તથા જજ (ન્યાયાધિશ) બને જનુએ આગેવાનોને મસલન માટે બોલાવ્યા...અને જાણુ-નુ

કે 'મોટી સરકારમાં લખીએ છીએ તેનો જવાબ આપનાં સુધી મોકું' જેમ વેચાય છે તેમજુ' તેમ વેચારી...' અને આ મતલબનાં બહેરનામાં શહેરમાં ચોટ્યાં, શાળા પિટાવી... દંગલ શાંત પડયું'

ધન્ય ૬ મુધારકોને

આ પ્રસંગ ગુજરાતના ઇતિહાસનો એક ગૌરવસર્વો પ્રસંગ છે. આ પ્રસંગ પછી ૧લી સપ્ટેમ્બરે મળેલી બેઠકમાં આની ચર્ચાં ઊપડી. લોકસેવકની ખરી કસોટીનો પ્રસંગ ઉપરિથત થયો.

લોકોએ દંગલ મચાવ્યું તેની ટીકા કોંકે કરી; કોંકે અરજી કરવી ધટારત હતી એવું જાણ્યું...સોની વાત શાંત ચિત્તે સાંભળી લીધા પછી મહેતાજી અને દાહ્યાજીએ મનની વાત બેધડક રીતે બહેર કરી દીધી :

“ અરજી કરવી ધટારત ખરી; પણ ક્યારે કે ન્યારે વાળ ડોચ ને મળનો વિચાર લઈને કંઈકે કંઈ ભાંદે—પણ એ તેમ ન કરે ને મળ ઉપર જુલમ કરે, તો મળએ શાલ સામે લડીને શાલને શિક્ષા કરવી, ને શાલ્ય ખીલ શાલને રોપવડું. ને જે એવા કામમાં મદદ કરે તો તે સારા માણસનું લક્ષણ છે. ને એવા કામમાં મળ મથેલા માણસોને મરવાની કંઈ ચિંતા નહીં. કેમકે જુલમચાર શાલચાથી મળનું રક્ષણ થાય તેમાં મોટા ખેડાકાર છે. સાંભળે, શાલનું શાલ્ય મળના કદવાણને અર્થ છે, મળના ઉપર સમભાવ રાખવાને અર્થ છે; પણ તેમ ન કરે ને ઊલટી મળને પીડા કરે, દરિદ્રી કરે, એક દેશની મળ ઉપર કૃપા રાખીને તેને ખનવાન થવાનો ઉદ્દેશ કરે, ને ખીલ દેશની મળને નિર્ધન કરવાને હથે. તો તેવા શાલના સામુ લડીને ધર્મ-યુદ્ધિલા ચાલનાર શાલને શાલ્ય રોપવડું જોઈએ. આમારું જાલજુ' કેવળ અંગ્રેજોને જ વારતે નથી. ધૃષ્ટીપરના સર્વ શાલચોને વારતે છે...શાલ પોતે જ મળને કુઝા કરવા હથે તો મળએ પોતાના હાથનું બળ શાલને બતાવવડું ને પરમેશ્વરની સહાયતા માગવી.”

ધન્ય છે મહેતાજીને... ધન્ય છે દાહ્યાજી પાંડુરજીને.

આ પ્રસંગને અંગે મહેતાજીના ચરિત્ર લેખક શ્રી મહીપતરામ લખે છે તે સાચું છે :

“ આ લાખણ ઈ. સ. ૧૮૪૪ને બદલે ઈ. સ. ૧૮૭૮માં (એમલના દંગલ પછતે) કહ્યું હોત તો તેમને તેમના જીવનરો

બાજીનો જાન કાળે-પાણીએ ચઢી આંદામાન ખેડમાં કાઢવે પડત... ! ”

ખેર...

આ જ વાત ફરી પાછી તા. ૮-૮-૪૪ની બેઠકમાં પણ નીકળી...

નવયુગની સંદેશ

સજામાં હાજર રહેવામાંના ગેરધનદાસ ઊકળીને બોલતા બના : “ હું ખરેખરું કહું છું કે, અંગ્રેજના રાજ્યથી પ્રજા નિર્ધન થઈ ગઈ, વ્યાપાર તૂટી ગયો; એ દુઃખની આગળ ખીલનું લગુએ સુખ હોય તે પણ અરત પામી જાય છે... આ પ્રમાણે અંગ્રેજોનું રાજ્ય પાંચ પચાસ વરસ રહેશે તો સધળા પ્રજા દરિદ્રી થઈ જશે...”

મહેતાજી તથા દાહ્યાજીએ કીધું : “ ખરી વાત કહો છો ભાઈ, ખરી વાત; હમે પણ એમ જાણીએ છીએ...પણ એમાં વાંકું સહજો આપણા લોકોનો જાણવો...” એમ કહી વધુશ્રમ ધર્મ અનુસાર અમુક જ લોકો શસ્ત્ર બધે તેવી પ્રયાસીની ટીકા કરી; આચાર્યો પણ રાજની માફક સુખ ભોગવવાની જ ઇચ્છા રાખે, પ્રજાની તેમને કંઈ ચિંતા નહિ, એની ટીકા કરી : “ આ આપતકાળે સૌ પ્રજા શસ્ત્ર ધરીને લડતી રહી હોત તો સ્વદેશ રક્ષણ થયા વિના રહેત નહિ... માટે હપકા અમે આચાર્યોને દર્દીએ ઊંચે... આપણા દેશમાં જે લોકોનું એકચિત તૂટી ગયું છે, તે લિખારી ગુરુઓની જીંધી જીંધી સમજાવો આપ્યાથી તૂટી ગયું છે... ખીલું, આપણા દેશના લોકો વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા નથી. દેશદેશનાં જ્ઞાતો વાંચતા નથી, તેથી અગ્નિ વધી ગયું છે. વળી જૂના કાળના શાસ્ત્ર ઉપર ધણે ભરોસો રાખે છે; કંઈ વિચાર કરતા નથી...ધર્મના અટકાવે વહાણમાં બેસીને દૂર દેશ જતા નથી, માટે પરદેશની કળા કૌશલ્યોમાં જાણતા નથી...એ માટે જ વ્યાપાર સર્વ ટૂટી ગયો છે; માટે હવે તો એક જ ઉપાય છે કે વિદ્યાકળામાં જાણીતા થવું. નીતિમાન થઈને સરકાર પાસે પોતાનો ખરો હક્ક માગવો. આજી એ વિના ખીલે કંઈ ઉપાય છે નહીં.”

૧૮૪૪માં—નવયુગની વહેલી પરોઢ મહેતાજીએ બોધેલા આ લોકઅજ્ઞતિ અને લોક-ઉત્કર્ષનો રાહ હતો...

અનંતકે કથા

—સુરેશ ભેપી

પ્રસ્તાવના]

ભગવાને મને બોલાવીને કહ્યું : ‘હવે તારે ફરી જનમ લેવાનો વખત થયે છે. તારાં પ્રયોગોનો હિસાબ જોતાં તને તારું જન્મસ્થાન તથા જન્મેતા-જનકે પસંદ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તું નારદમુનિ સાથે પૃથ્વી પર જઈને જન્મસ્થાન તથા માતૃપિતાની પસંદગી કરી આવ કે જ્યાં બનતી ત્વરાએ તારા જન્મની વ્યવસ્થા કરી શકાય.’

હું ને નારદમુનિ પૃથ્વી ઉપર આવતા હતા, તે દરમિયાન અન્તરિક્ષમાં ઘણા આત્માઓનો અમને જોશ થયો. નારદમુનિએ એમને કુતૂહલથી પૂછ્યું : ‘હે આત્માઓ, શાથી જે આટલી મોટી સંખ્યામાં તમે પૃથ્વી છોડીને આવી રહ્યા છો ?’

એ આત્માઓ પૈકીના એકે જવાબ દીધો : ‘હમણાં પૃથ્વી ઉપર મહાયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. એમાં લાખોની સંખ્યામાં સંહાર થયો હોવાથી અમે અમારું કર્મફળ ભોજવવા બંધ રહ્યા છીએ.’

પૃથ્વી પર પદ મૂકતાં જ મેં એક અદ્ભુત દ્રશ્ય જોયું : કરોળિયાની જગમાં માખી પકડાઈ હતી, ને તે કરોળિયાને કબી રહી હતી : ભાઈ, તારો પાડ માતું છું, હવે તું મારો અંત આણ્યું, પણ કરોળિયો સાવ ઉદાસીન હતો. એ સહેજે સળવળ્યો નહીં. ‘ન્યાં હવે ત્યાંથી જ સૂતાં સૂતાં એણે કહ્યું : તને મારીને ખાવાનો મારામાં ઉત્સાહ નથી. મારા પર દયા લાવીને તને જો ખાઈ’ તો મારામાં વળી શક્તિ આવે, હું વળી જાઉં ત્યાં’ ને વળી માખી પકડાય.....એને અન્ત ક્યાં આવે ?

આ સાંભળીને ને નારદમુનિને કહ્યું : ચાલો આપણે પાછા વળીએ.

એમણે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું : કેમ વાર ? હજી તો તે કશું જોયું નથી.

મેં કહ્યું : મેં જોયું જોયું તેટલું પૂરતું છે. મારે હવે વધુ કશું જોવું નથી. નારદમુનિએ કહ્યું : નારાયણ, નારાયણ ! જેવી તારી કમ્બલ.

ને અમે પાછા ફર્યા. મને ભગવાન આગળ હાજર કરવામાં આવ્યો. ભગવાને મને પૂછ્યું : કેમ, શો વિચાર કર્યો ?

મેં કહ્યું : જો આપ રુજ આપતા હો તો હું મારો આ જનમ જતો કરવા તૈયાર છું.

ભગવાને કહ્યું : મારા નિયમમાં વ્યતિક્રમ ન થાય. જનમ તો લેવો જ પડે.

મેં કહ્યું : તો ભલે, હું આપની આજ્ઞા માથે ચઢાવીશ. પણ જન્મવાની પરિસ્થિતિમાંથી હું મારી મુક્તિથી છટકી જઈ તો આપ એને અપરાધ ન ગણશો એટલી જ મારી વિનંતિ છે.

ભગવાને કહ્યું : વાડ, તથાસ્તુ.

કથા]

મારા ગર્ભાધાનના મુહૂર્તની રાતે એક ઘટના મને બહુ અનુકૂળ થઈ પડી. વિજયા શેઠાણી તથા મનોહરદાસ શેઠને તે દિવસે અંધાર થયો હતો. તે રાતે શેઠ શયનગૃહમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે શેઠાણી પલંગને એક ખૂણે મોઢું ચઢાવીને બેઠાં હતાં. આથી મેં નિરાંત અનુભવી. શેઠાણીની આ સ્થિતિ જોઈને શેઠ વધારે ધૂંધવાયા. પણ પછાડતા એ પલંગ તરફ ગયા, ને રાપના કુંદાડા સાથે બોલ્યા : ‘જણ છે શું ? મોઢું’ બોલીને કાંઈ બોલીશ કે નહીં ?

શેઠાણી માથું ધુણવીને બોલ્યાં : ઉઠું.

શેઠ વધારે ચિદાયા : તો તું બેસી રહે મોઢું ચઢાવીને, હું તો આ ચાલ્યો.

શેઠાણીએ વાંસી આંખે નોઈ લીધું શેઠ જિભા હતા ત્યાંથી એક ડગલું ચલા મોં'ના, એટલે એણે મોં વધારે કુદાવીને કહ્યું : જનને, જનું હોય તો અળધડી ચાલ્યા જવ.

શેઠે ગરજને કહ્યું : એમ, તારે જોવું છે, તો લે, આ આ ચાલ્યો.

આમ કહીને શેઠે એક ડગલું ઉપાડ્યું ન ઉપાડ્યું ત્યાં શેઠાણી બોલી ઉઠ્યાં : ને ઉગરની બહાર પગ મૂકેય છે તો મારા ગળાના સમ. ને શેઠ પાછા ફર્યા. પછી ફરી બોલ્યા : તો તું કાંઈ બોલ તો ખરી, હું તે કાંઈ લખવાન છું, કે વગર કશું તારી વાતની મને ખબર પડી જાય !

શેઠાણી લાડ કરતાં બોલ્યાં : તમને અમારી વાત સાંભળવાની કુરસદ જ ક્યાં છે ? રાતના નવ નવ ને દસ દસ વાગ્યા સુધી પેઢી પર બેસી રહો છો. જમી પરવારીને આવીને નોઈએ તો પચારીમાં ઘસઘસાટ ઘોરતા જ હોય ! પછી અનમાં ધાય કે આખા દિવસના થાક્યા પાક્યાને કાણુ ઠેરાન કરે.

વાતાવરણ ફેરવાતું જતું હતું. ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિ મને પ્રતિકુળ થતી જતી હતી. કાંઈક ઉપાય શોધવો પડશે એમ મને લાગ્યું. 'મે' ને 'જન' હતું તે જોતાં જોતાં તરફીળ શોધવા માંડી.

શેઠ શેઠાણીની પાસે જઈ ને બેઠા : આહો, એમાં આટલી ઝડપે થઈ ગઈ ? હું 'બિંધમાંથી જગાડે તો હું કાંઈ તને વહું' નહીં.

શેઠાણી શેઠની વધુ પાસે સથાં ને બોલ્યાં : એ તો હવે જોઈ જશે. શેઠે શેઠાણીના મુખને પોતાની પાસે ખેંચ્યું. શેઠાણી શરમાઈ ગયાં હોય તેમ થોડો કૃત્રિમ વિરોધ કર્યો. એથી શેઠ વધુ ઉત્તેજિત ને શેઠાણીના ખજા પકડીને એમને હલાવી નાખ્યાં. આથી શેઠાણી ખુશ થઈને બોલ્યાં : છોડો હવે, તમને તો આવું જ સહે છે.

મારો મલરાટ વધતો ગયો. 'મે' માડું લાવી કદબી જોઈ. હું પછુ આ ઘરમાં જનમ લઈને પેઢીએ બેસતો ચાઉં, આંતરડાની બિમારી બોગવું ને સાથે આવી જ એકાદ વધુ પડતી પુષ્ટ ને બૂખાવળી શેઠાણીનો ધણી બનું...આ કદવનાથી

મારો ગમરાટ વધી ગયો. હવે તો કાંઈક ઉપાય શોધવો જ પડશે. પદગતી પાસેની દીવાલના ગોખલામાં દાંદરાજને વેશે લગવાન બેઠા બેઠા હસી રહ્યા હતા.

શેઠ શેઠાણીની પ્રયુક્તીકા આગળ ચાલી, માંરે શું કરવું ? શેઠાણી હવે સાવ અનુકૂળ બની ગયાં હતાં. શેઠ જિભા ને દીવો ઠારી આવ્યા. શેઠાણીના હાથ એમને વીંટળાઈ વળ્યા. માડુ હલ્ય ફફડવા માંડ્યું. અંધારામાં 'મે' ચારે બાજુ નજર કરી. કશું મારી મદદ આવે એવું લાગ્યું નહીં. શેઠાણીના શરીર પર ઉંદર દોડાવું તો ? શેઠને ડોકર વગાડું તો ? પછુ એમાં કાંઈ બહુ મોટા અનંતરણ નહીં જોવા ધાય. વખત વહેતો જતો હતો. હું આ પૃથ્વી પર ફરી જન્મવાની પરિસ્થિતિની બહુ નજીક ધીલાઈ રહ્યો હતો, ત્યાં એકાએક મારી નજર ટેલિફોન પર પડી, ને 'મે' એકાએક એની થંટડી ચડકાવી. એની ધારી અસર થઈ. શેઠે શેઠાણીના બાહુપાશમાંથી છટકવાને પ્રયત્ન કર્યો. શેઠાણીએ શેઠને વધારે જોરથી વળગી પડીને કહ્યું : ને તમે બિડશો તો હું તમારી જોડે બોલીશ નહીં.

શેઠે કહ્યું : માંડી થા મા, કાંઈ અગત્યનું કામ હશે. એક મિનિટમાં શું બાકું' મોણું થઈ જવાનું હતું ?

ને શેઠ શેઠાણીના બાહુપાશમાંથી મુકતા થયા. ફોનનું રિસિવર કાને માંડ્યું : " એલાવ, હું આજે રાતે તો નહીં... ના ના...વધારે બીંડા જિતરવામાં માસ નથી...આજે તો નહીં જ,...થકવારે ? જોઈશું...વાડુ...કાલે. શેઠે રિસિવર મૂક્યું, ત્યારે એમના મુખપર પ્રસન્નતાનું હાસ્ય હતું. શેઠાણી ફરી કુથવાયાં. જ્યાં શેઠ પદગત પર ગયા કે તરત પૂછ્યું : 'મારું હતું એ ?

શેઠે કહ્યું : કાંઈ નહીં, એ તો અમથુ'...

શેઠાણી એકદમ જાંછાઈ પડીને બોલ્યાં : અમથુ' અમથુ' કાંઈ નહીં, બોલો, આજે રાતે ક્યાં જવાના હતા ? એ જોડે જિતરવાની વાત શી હતી ?

શેઠે ઝડપે થયા : એ બધાની તારે શી પંચાત ? અમારે ધધા અંજ ગમે ત્યાં જતું' પડે.....

શેઠાણી વચ્ચેથી જ તૂટી પડ્યાં : જોયો તમારો ધધો ! એવા તે થા તમારા ધધા છે કે રાતે...

[અનુસંધાન પાન ૨૦૭ ઉપર]

સંગીતના ઇશ્કી મહુમ અણુલક્ષ્યમ આનાદની કલ્પે
અહમદનગર જેલમાંથી એક પત્ર:

—મસ્તીભરી આલમ.....

અહમદનગરનો કિલ્લો
૧૬, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩

સિદ્ધિ મુકર્રમ !

બાળકો રખ્ખરના રખેરગી કુઝા ભેઈ બહુ ખુશ થાય છે. મને પણ બચપણમાં એવો બહુ શોખ હતો. 'એક વખત મને થયું કે, આ કુઝામાં કાણું કરીને ભેવું' ભેઈએ કે એની અંદરથી શું નીકળે છે ? મેં એક સોય શોધી કાઢી ને પછી કુઝામાં ભેંકી દીધી...એ થટનાને તો આને છુતાલીસ વરસ વહી ગયાં છે. પણ સાચું પુછાવો તો આને એવી જ હાલત મારા હેમાની છે. રખરના કુઝાની માંકે કોઈ એવા નેરદાર તત્તરથી આખું 'હેવું' એવું તસતક્કીને ભરાઈ ગયું છે કે જો કોઈને કોઈ બહોને બહાર નીકળવા બેચેન છે. જો કોઈ હાથ સોયની અણી લીધી કરી એમાં ભેંકી દે... તો મને ખાતરી છે કે એમાંથી પણ એવો જ ઊછળા મારતો જીસો ઉભરાઈ રહેશે, જેવો એકવાર પેલા કુઝામાંથી એક અજખાભરી ચીસ સાથે નીકળી પડ્યા હતા ! પરંતુ...

"બન્યું" એમ કે, અમે હામર મથ્યા મૃગા રહેવા, હોહ બીડી રાખ્યા કે જ્યેથી એક શબ્દ પણ બહાર ન પડે, પણ ઠાય બેનારની ચાંપ તો બધું જ પામી ઈઈ, ને સારું જ થયું" કે અમે પણ ચીસ પાડીને નમારના અવાજની સાથે એ વાત કહી જ નાખી કે : અમે તેટલો હિમ્મત ભલેને

મારતો...પણ આ હેવાના કુલ્લાનું મોં કાઢી ઉપાંચ ખુલવાનું નથી ! "

મુસાફરીમાં કામ લાગે એવો એક પોર્ટબલ રેડિઓ સેટ હંમેશાં મારી સાથે લઈને ફરું છું. આ વખતે યુનાઈટેડ મારી ધરપકડ કરી ને મને અહીં લઈ આવવામાં આવ્યો, તે વખતે એ પણ મારા બધા સામાન બેગો અહીં આવી ગયેલો.

પરંતુ ન્યૂયોર્ક મારો બધા સામાન કિસ્લામાં (જેલમાં) લઈ આવ્યા, ત્યારે ભેવું' તો રેડિઓ સેટ એમાં ન મળે. પૂછ્યાં ખમર પડી કે, એને તો બહાર જ અટકારી રાખવામાં આવ્યો છે. જેલરને એ વિષે પૂછ્યું, તો કહે : કમાઈંગ ઓફિસરના હુકમથી એ તમને આપવામાં આવ્યો નથી. ને હવે સરકારને એ ખાખત પુછાવવું પડશે.

હૃદયવેધક શૈર...

એ વાત તો રહી, પણ હમણાંનો કોક લશ્કરી અમલદાર અમારી બેરેકની પડોશના કિસ્લામાં આવીને રહેલો છે. એની પાસે એક રેડિઓ સેટ છે. કહિક કહિક એના અવાજના મોળાં અહીં લળી જીલ્લા આવે છે. ઈઈ કાસે રાતે એનો અવાજ બહુ રમટ સંભળાતો હતો. કદાચ બી. બી. સી.નો કોઈ પ્રોગ્રામ હતો. ઈઈ વાયોલીનનો ખાલ્લો એની કલા દેખાડી રહ્યો હતો. લય એવો હતો, જેવો 'સોન્સ વિથાઉટ

હમ બચેન હં

વડેસ' (નિઃશબ્દ ગીત)માં સાંભળવા મળેલો. એકાએક શ્રેષ્ઠ કોલિક કરી ગાયિકાનો દર્દીલો સ્વર ઊડ્યો. ને એણે સાંભળના આરોહ અવરોહ સાથે મળી જઈને એવી હાલત પેદા કરી દીધી કે, જેનો ઇશ્વારે આપણને પ્વાન શિરાજની હૃદયગમ શેરમાં મળે છે—

“ અરે એ અવસરના પારખુ ગાયક । તેં લલા, અહીં ક્યો એવો કામિયો અગમ્યાલો કે, જરાજર તારી ગળદની કહીની વચ્ચે મારી પ્રેમિકાના શબ્દો આવી ગયા । ”

સંગીતની લગની

તમને કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે મને સંગીતનો ને એના અધ્યયન પરિશીલનનો બહુ શોખ હતો. શરૂઆત એની આમ થયેલી. ૧૯૦૫ની સાલમાં જ્યારે હું કાણી ગણીને પરવારો ને વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાના કામમાં મરાયલ રહેવા લાગેલો—ત્યારે પુસ્તકો વાંચવાનો મારો શોખ મને વારંવાર એક પુસ્તક વિકેતાની દુકાને ધસડી જતો. ‘બેલજીલી સ્ટ્રીટમાં’ એની દુકાન હતી. ને એની દુકાનમાં એ મોટે ભાગે ફારસી ને કલમી—કિતાબો ખરીદવા વેચવાનો જ કંધો કરતો.

એક દિવસ એણે ફકિરઉલ્લા સેફમાંના ‘રાગદર્પણ’ નામના એક ખૂબ જ સુંદર પુસ્તકમાંનો એક તુરખો કહી સંભળાવ્યો. ને કહ્યું : આ ચોખ્ખી સંગીત-વિદ્યા પર લખાયેલી છે. આ સેફમાં ચૌરંગજીના વખતનો એક અમીર હતો ને ભારતીય સંગીત-વિદ્યામાં ઘણો જ નિપૂણ ગણાતો હતો. એણે એક સંસ્કૃત પુસ્તકનો ફારસીમાં અનુવાદ કરેલો, એ જ પુસ્તક ‘રાગદર્પણ’ ને નામે મશહૂર થયેલું. આજ વસ્તુ કયાંકથી પુછાવજીને (પુસ્તક વિકેતાને) હાથ ચડી ગઈ હતી. આસફખંડના દીકરા નાસિરગંજ શહીદના અગાધારમાંથી જડી આવેલ વસ્તુ હતી ને ખૂબ મહેનતથી તંપાર કરેલી હતી.

હું હજી એની પ્રતાપના પર નજર ફેરવી રહેલો હતો, ત્યાં મિસ્ટર ડેનીસન હોસ ત્યાં આવી ચડ્યા. તેઓ એ જમાનામાં મદરસે આલિયાના ટ્રિનિસપાલ હતા, ને ઇરાની લોકોમાં ફારસી બોલવાના બહુ શોખીન હતા. એમણે બોલ્યું કે, એક કામી વયનો કિશોર ફારસીની એક કલમી કિતાબને બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી રહ્યો છે, એ જોઈ એમને

ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. ને ફારસીમાં જ મને પૂછ્યું : “ આ કયા લેખકનું પુસ્તક છે ? ”

મેં પણ એમને ફારસીમાં જ જવાબ આપ્યો : ‘સેફનું’ પુસ્તક છે. ને સંગીતકળા ઉપર લખાયેલું છે. ’

એમણે હસીને કહ્યું : ‘ તને એ નહિ સમજાય. ને જો સમજતું હોય તો ચાલ, મને આ પાનામાં જ લખ્યું છે, એનો અર્થ સમજવ જોઈ. ’

એમણે જે પાના તરફ ઇશ્વાર કરેલો તેમાં પ્રસ્તાવિક વાતો ને સંગીતના નોખા નોખા પ્રકારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું. મેં થોડા શબ્દો વાંચ્યા, પણ એમાં કશી સમજ પડી નહિ શરમતો માર્યો હું મૂંઝા થઈ ગયો ને થોડીવાર રહીને મારે આખરે કહી દેવું પડ્યું કે, ‘ અત્યારે તો એનો અર્થ હું આપને નથી સમજાવી શકતો, પણ જરા ધ્યાન પૂર્વક વાંચું, તે પછી કંઈક કહી શકું ખરો. ’

મેં એ પુસ્તક ખરીદી લીધું. ને ઘેર આવીને હું પહેલેથી છેલ્લે સુધી ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. ખરેખર, ત્યારે જ મને સમજાયું કે, અત્યંત સંગીતના સૂરો પર પૂરેપૂરો કાણુ ધરાવનાર કોઈ ઉસ્તાદ ગવૈયા પાસે બેસી આ ગદી વસ્તુઓને સમજી લેવામાં ન આવે ત્યંત્રિથી એકલા બેસીને પુસ્તક વાંચી ગયા માનથી કશું જ સમજાય એવું નથી.

ઉસ્તાદની યોજના

પરંતુ હવે મદદ માગવી તે ય કોની પાસે ? કુટુંબ અને ખાનદાનીની રહે પરિસ્થિતિ એવી હતી કે એ વિષયમાં બહુકારી ધરાવનારાઓ સાથે મળવા કરવાનો સંબંધ કંયાય આવતો નહોતો. આખરે માફે ધ્યાન મણું, મસ્તીખાન તરફ, એ કંધામાં રહેનારો આ એક જ માણસ હતો કે જેને અમરો કુટુંબમાં આવવા જવાનો કંઈક સંબંધ હતો.

આ મસ્તીખાનની વાત પણ સાંભળવા જેવી છે એ અગ્યાલા જિલ્લામાં સોનીપતનો રહેવાસી હતો. બાપડાદાના વખતથી કંધો ચાલ્યો આવતો હતો ગવૈયાનો. સંગીત વિદ્યામાં બહુ સારી તાલીમ મેળવેલી. દિલ્હી ને જયપુરના ઉસ્તાદો પાસે બેસીને સંગીતનો ધંધલ શીખેલો. કલકત્તાની ગાનારીઓને ગાવાની તાલીમ આપવાનું કામ કરેલું.

આવા મસ્તીખાન મને એકાએક સાંભરી આવ્યા : મેં એમને પેલા પુસ્તકની વાત કરી. પહેલાં તો મારી વાત

સાંભળીને એ જરા ચોક્યા. પછી પછે પૂરી વાંત સાંભળી એટલે એમને બધું સમજાઈ ગયું...ને મારા પર બહુ જ પ્રશંસા થયા.

સિતારની સાધના

સંગીત શીખતામાં મારી પસંદગીનું ખાસ વાદ્ય એટલે સિતાર. થોડા જ વખતમાં મારી આંગળીઓ એના પડકારો-થી પરિચિત થઈ ગઈ.

એ વખતે મારી ઉંમર સત્તરેક વરસની હતી. પચીસે વખતનો છુત્સો એવો હતો કે જે ક્ષેત્રમાં પણ ઉપાયા, તેમાં રાહબરી મળે, ત્યાં લગી તો કદમ આગે બતાવે જ નર્તી. એને તે કામ હો, એક વાર આદર્શ પછી એને અધૂરું મૂકી દેવાની શૃતિ તો મને કદી જ સહ્ય ન હતી. જે દિશામાં પગલાં મારતો એની પૂરેપૂરી પિછાણ મેળવી લઉં ત્યારે જ એનો છોડા મૂકતો. ધર્મ પ્રવચન કામ આદર્શ તો તે પચીસ પૂરાં કર્યાં ત્યારે જ જાણે છું; ને પાપને રસ્તે પણ દીધો છે, ત્યારે પચીસે લગી એનો છાલ છોડ્યો નથી.

આ સંગીત-વાદના ક્ષેત્રમાં પચીસ પણ મૂક્યો ને નર્તી લગી એમાં રાહ મેળવી શક્યો, ત્યાં લગી આગળ જવામાં મને કદી આગસ નહ્યું નથી. સિતાર વાદનની આ સાધના ચાર પાંચ વરસ લગી ચાલી. પચીસે તે પછી એક એવો સમય આવી ગયો, ત્યારે સિતારની આ સાધના બિંદુપ્રસૂ હોઈ ગઈ. ને આજે તો હવે એ 'મઈ ગુઝરી' થઈ કરવાનું જ રહી ગયું છે.

અલગત, એ જમાનામાં મારી આંગળી પર પડેલ નખલી-નું નિશાન તો પચીસ લાંબા વખત સુધી ટકી રહેલું.

સંગીતનો આશક

મેં 'હમેશાં' અનેકવાર મારા હૃદયને ફકાસી નેહ્યું છે. 'હ'ગીની જરૂરિયાતની, ઘણીબધી મીજા-ચિના-કું ચલાવી

લઈ શકું, પુણ રહી શકું એમ છું. 'પરંતુ સંગીત એક એવી વસ્તુ છે, કે જેના વિના-કું નથી રહી શકતો. સંગીતનો આનંદ એ મારે/અને હ'ગીનું એક મોટું અવલંબન છે; મારા માનસિક યાકનો ધલાજ છે; ને મારા શરીર તેમજ મનની તમામ બિમારીઓની દવા છે,

“બાલ સૌંદર્ય” મારી બિમારીઓનો ધલાજ બની શકે એમ નથી. કારણ એ સૌંદર્ય તો છે અવલંબી.” આ કડી મેં મસોહાના પુસ્તકમાંથી ટાંકેલી છે.

અમે કાંટા વીણ્યા....

કોઈ પોતાનો પાલક કુલોથી જ બરી દેવા ઇચ્છે છે. તો કોઈ કાંટાઓથી...પણ બનેલાંથી કોઈ એ પસંદ નહિ કરે કે, પોતાનો પાલક સાવ ખાલી રહી જાય.

ત્યારે લોકો...આપ-સલામતી... ..અને મુશ્કેલીઓનાં ફૂલ વીણી રહ્યા હતા, ત્યારે અમારે બાળે તમામનો ને અતરની આવતોના કાંટા જ આપ્યા. લોકો લોકોએ ફૂલ ફૂલ ચૂંટી લીધાં ને કાંટા રહેવા લીધા. અમે કાંટા વીણી લીધા, ને ફૂલ રહેવા લીધા.

હ'ગીના આવડા ચોટા કાફલામાં કોઈ એણું નથી, જે બહેલી પદોદના લાગણ્યમાં મારે સાથ પુરાવે. અલને યાય છે કે, તો શું હ'ગીની ધણી બધી બાબતોની જેમ આ બાબતમાં પચીસ આખી કુનિયાની ચાલ કરતાં ઉલટી. જ ચાલ મારા મસ્તીખમાં આવી !

—મોહાના આઝાદ

જતો. ને ત્યાં જઈને જમુનાનાં વહેણે લાણી મેં કરી કું. અજારીમાં બેસી જતો ને સિતાર પર કોઈ એકાદ ગીત છોડી દેતો... ..થું કહું...ને ક્રી રીતે સમજાવું તમને કે એ વખતે કેવાં કેવાં દરજો મારી આંખો સમક્ષ તરવરી રહેતાં ! શું મસ્તીકરી આલમ હતી મારી !

તમે જો મારી પાંસેથી હ'ગીની તમામ રાહતો ને આનંદા ખૂંચ્યાં લેવા માગતા હો, તો મારી પાંસેથી ફક્ત એક જ વસ્તુ ખૂંચ્યાં હો ને તમારો મનસુઓ પૂરા થઈ જશે. અહીં અલમદનગરના કેદખાનામાં મને કોઈ વસ્તુની ઉણપ સાક્ષી હોય તો તે મારા રેડિયો સેટની.

“ધરકના અપરાધીના આનંદની તો વાત જ ન પૂછશો, એ તો મને રસ્તેમાં પચીસ વાર-વાર સાંભરી આવે છે.”

મસ્તીકરી આલમ

જે જમાનામાં સંગીત પાછળ કું ગણિ થઈને ફરતો હતો, એ દિવસોની એક વાત છે. એક વખત. મને આખા જમાનો મેદિા મળ્યો એમિલ નો અહિનો હતો. રાતનો પાછલો પહેરો શરૂ થતો ને રજાનો પડકાર આવો ખસેડી ચંદ્ર ડોકિયું કરતો, તેવે વખતે : સિતાર લઈને કું તાજ લાણી ઉપડી

“આમ તો હું શરાબના પીકા આગળ રખડતો લિખારી છું. પરંતુ મારી મસ્તીભરી આલમમાં મને ઝાઈ બુઝો-આસમાન પર હું ગૌરવ લઈ છું” ને તારસાએ. પર શાસન ચલાવું છું.”

દુશ્મની ડાળાએ મસ્તીમાં આવી ઝૂમવા લાગતી ને રાત્રિના કાળા પડદા પાછળ પ્રકૃતિનાં તરવાની યુલયુસ સાથે સાથે શબ્દોમાં સંલગ્ન રહેતી. કેટલીય વાર તો તાજના ધુમ્મટો પોતાની જગ્યાએથી હાલી જિંદગી તમે માનો યા ન માનો, મેં અનેકવાર તાજના એ ચિનારાઓ ને ધુમ્મટો બેઠે વાંતો કરી છે. ને જ્યારે જ્યારે મેં એ પ્રધાંત ધુમ્મટ તરફ તજર જિય્યાને બોલ્યું છે, ત્યારે ત્યારે એના હેઠળે ફરકતા બેવા છે!

જે જમાનાની આ બધી વાંતો લખી રહ્યો છું, એ પછી કેટલાંય વરસ પાદ મિત્રમાં ‘ઉમ્મે કુલસુમ’ની ખ્યાતિ પ્રસરી ને તે આજલગી કાયમ છે. મેં એની અનેક રેકોર્ડો-સાંભળી છે. ને કાશીરા, અંશરા, ફલસ્તીન તથા સિગાયુર રેડિયો સ્ટેશનો તો આજે પણ એના સુરોથી ગૂંબ્યા કરે છે. ને મને એ વાતમાં શંકા નથી કે, જે માણસે જનમ ધરીને ‘ઉમ્મે કુલસુમ’નો અવાજ સાંભળ્યો નથી, એ માણસ અર્થાત્તીન અરબી સંગીતનું આકર્ષણ શું ચીજ છે, તે સમજ જ નહિ થઈ.

ભારતની કલાઓ

આરબોએ આમ તો ભારતની તમામ વિદ્યાઓ ને કળાઓમાં રસ લીધો. પરંતુ ભારતીય સંગીત તરફ તેઓએ ભૂલેશ્વર્ય એકાદી નજર ફેંકી નહિ! ખરું પુછાવો તો એ તો એ જમાનો હતો, જે વખતે ભારતીય નાટકો સુલતાન મહમુદ તથા સુલતાન મસ્કીઅદના દરબારમાં પોતાનાં કલાચાતુર્યમાં બહુ વેરી રહ્યાં હતાં. ભારતીય વાજીત્રામાંનાં ટોચ શરણાઈ બેવાં વાજીત્રા ગજનીની ગદીકૂચીઓને ગજવી રહ્યાં હતાં. ભારતીય સંગીતની જેમ ભારતીય નાટકોથી પણ આરબ લેખકો ગિલકુલ અપરિમિત અને અભણ જ રહી ગયા. અલબેશ્તીએ સંસ્કૃત કાવ્ય તથા હંદ શાઅનું સર્વિસ્તર વર્ણન કરેલું છે.

પરંતુ એમાં કયાં એના નાટકનો ઉલ્લેખ આવતો નથી.

અકબરની કકર ને ઓળે કારણે એના રાજ્યકાળ દર-

મિયાન કલાની જે ઉન્નતિ થઈ, તે તો સામાન્ય રીતે બધા બળે છે. મહુલદજલે આ તમામ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. બધી કળાઓએ એ જમાનામાં ફતેહપુર તેમજ આગ્રામાં જમાવટ કરી હતી.

જહાંગીરે પણ પોતાની રાજનિશીમાં ઠેરઠેર આ બધી વસ્તુઓ વિશે નોંધી કરેલી છે. પણ વાત આપણે એ હેતુથી કરી કે, સંગીતકલા પણ રહેતે રહેતે જમાનાની શિષ્ટ કળાઓમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ ગઈ, ને એની પ્રાપ્તિ વિના વિલોપાજ્ઞન, શિષ્ટતા ને સંસ્કારિતાનું ધકતર અધૂરું ગણાવું.

દિલ્હી, આગ્રા, લાહોર, તથા અમદાવાદના ગૈયયાઓને ભારે ભારે ખજારો પર મોટા મોટા અમીર ઉમરાવાનાં કુટુંબોમાં સંગીતના શિક્ષણ માટે રાખી લેવામાં આવતા. જે યુવાનો વિલોપાજ્ઞન માટે શહેરોમાં આવતા, તેઓ ત્યાંના વિદ્વાનો ને અધ્યાપકોની સાથે સાથે ત્યાંના સંગીતજ્ઞોની યોજ પચુ કરતા, ને પછી એમનાં કલાકેન્દ્રોમાં રહી એનું શિક્ષણ પણ હાંસલ કરતા.

ઔરંગઝેબના લુખ્યા દિવસો

ઔરંગઝેબના જમાનામાં એના લુખ્યા વલણને કારણે જે કે લલિતકલાઓના ક્ષેત્રમાં કંઈક નરમી આવી ગઈ ખરી. પરંતુ એને કંઈક થયું, તે શાહી-દરબારની આજુ વિસ્તરેલી હતી. ત્યાં લગીજ અપારિત રહ્યું. બાકી પૂર્વેના મોગલ અમલે કલા-રસ-સિંચન દ્વારા આ મુલકના ખુલ્લે ખુલ્લે રસની જે નહોરો વહેતી કરી દીધી હતી, એ કંઈ એટલી ફાવણવી નહોતી કે, દરબારી આશ્રય પાછો એથી લેવાતાં સુકાઈ ભય. હા, એ વાત નિઃશંક છે-કે, ઔરંગઝેબના રાજકાળ દરમ્યાન શાહી દરવાજા તો એને માટે ગિલકુલું બિઝાઈ થયેલા રહ્યા. પરંતુ દેશનાં લાખો કરોડો ઘરોમાં ગૂંછ રહેલાં સાજને કાણ મૂંગાં કરી દઈ શકે એમ હવું?

આ બાબતમાં ઔરંગઝેબની છાંછીની એક ઘટના બહુવા જેવી છે.

યમીન ઉઠોલાના જમાઈ હતા મીર ખલીલખાન જમાન. આ ખાનજમાનની પત્ની ઔરંગઝેબની માસી ધાય. એક દિવસ ઔરંગઝેબ યુરહાનપુરના મૃત-ઉદ્યાન (બ્યાં ખૂય-હરણ પાળવામાં આવતાં)માં લટકે મારવા નીકળ્યા હતા, ને ખાન જમાનની પત્ની-યાને ઔરંગઝેબની માસી પણ પોતાની,

બાંદિઓને (દાસીઓ) સાથે લઈ, ત્યાં સહેલ કરવા આવેલી. એની એક દાસીનું નામ જનાબાદી. જનાબાદી સંગીત-વિદ્યામાં ને મનોવિનાદની કળામાં બહુ પાવરથી સુવર્તી હતી. બગીચામાં ફરતાં ફરતાં સખીઓનું આશુ કુંડ એક આંખમાં ઝાડ હેઠળ આવી બિસુ. ઝાડ પર કેરીઓ લટકી રહી હતી, જનાબાદીએ ન તો શાહનશા (ઔરંગઝેબ) ની આશુ રાખી, કે ન એની માસીને પૂછવાની વાટ બોધી. એ તો નિડર હરણીની જેમ છલંગ મારીને ફૂદી, ને એક બિચી ડાળ પરથી કેરી તોડી લીધી.

ઔરંગઝેબ : સૌંદર્યનો નૃશી

ખાન જમાનની પત્નીએ એની આ બેઅદબી માટે જનાબાદીને ખૂબ દપકો આપ્યો. જનાબાદીએ મૂંઝા મૂંઝા પોતાની બૂલ બદલ અકસોસ દર્શાવતી એક નગર શાહનશા પર ફેંકી ને પોતાનાં કપડાં સમેટતી એ ત્યાંથી આગળ નીકળી ગઈ. પશુ આ બૂલનો અકસોસ વ્યક્ત કરતી નગર એક એની મર્મવેધક ચીજ નીકળી કે, શાહનશાને એણે માત કરી દીધી.

મહામહેનતે, ફેટલીય વિનયશુભિ કરીને શાહનશાએ પોતાની માસી પાસેથી જનાબાદીને મેળવી ત્યારે જ એને જપ વળ્યો. પોતે સ્વભાવે શુધ્ધ, નિરસ ને રહીસુત હોવા છતાં, એ છોકરીના પ્રેમમાં એ એવા તો ખોવાઈ ગયેલા કે પોતાના સ્વભાવ ને આચારની વિરુદ્ધ જઈ, એ ખુદ પોતાને હાથે ધરાખી પ્યાલીઓ ભરી ભરીને એને પાતો ને પોતે નશાના સોંદરના આલમમાં ખોવાઈ જતો.

[અનુસંધાન ખાન ૨૦૨થી ચાલ]

શેઠ એમને વચ્ચેથી અટકાવીને ત્રાટક્યા : બસ, બસ, છલકી બહુ ના ચવાવ.

પરિસ્થિતિ ખાલી મારે માટે સુધરી ગઈ. હજી વાત આટલેથી અટકે એમ નહોતી.

શેઠાણી બોલ્યાં કે 'કું' તો બેલીસ, ઘાટાં પાડી પાડીને બેલીસ ને આખા શરીરને ગમતી મુકાશ.

એટલે શેઠ પદગ પરથી અંધા બિભા ઘઈ ગયા ને બોલ્યા : એમ, બેલુ' છે તારે ?

શેઠાણીએ ક્યાં વિના જવાબ આપ્યો : એમ ધમકા શાની આપો હો ? શું કરી લેવાના હો ? કરો બોલે. હેમાફાટ કંઈન

રહેતે રહેતે વાત એટલી વધી પડી કે આ મામલો શાહનશા સુધી પહોંચ્યો, ને ઘટનાઓના લેખકોના પાનામાં પશુ એનાં વિવરણ દેખાવા લાગ્યાં.

ઔરંગઝેબે પોતાના આ અતુરાગની કળાને કેવી રીતે ખાલવીને પ્રુષ્પન્માં પ્રકટ કરી હોત, એની તો કોને ખબર ? પશુ મૃત્યુએ જ આવીને એનો ફેંસલો કરી આપ્યો. ચૌવનના સિખરે પહોંચેલી જનાબાદીને એકાએક મૃત્યુએ આવીને ઉપાડી લીધી...ઔરંગઝેબના મોટા તળાવને કિનારે હજી આજે જ જનાબાદીનો મકબરો મેળવે છે.

“ અમે જતે જ ચાલને કબરની કેદ લગી પહોંચી ગયાં કે જેથી અમને જોયજી લઈ જનારાના ખસાને અમારા હાડકાંને ભાર ન લાગે. ”

ખાન જમાને લખ્યું છે કે, ઔરંગઝેબ સંગીતમાં ધણી નિપુણતા ધરાવતો હતો, ને એનાં રાજકારભારનાં તમામ કામકાજમાં રંગરામની મસ્તી ધુટાઈ ગયેલી હતી...ન્યાં લગી જનાબાદીને એને સાથ હતો ત્યાં લગી. પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એના માનસનો આખો પ્રવાહ જ પડલાઈ ગયો. ને તે પછીથી જ એણે ને અતુરામ પ્રત્યેથી એણે સમૃદ્ધિ' ગોં ફેરવી લીધું.

પશુ જુઓ તો ખરા-વાત શું કહેવા મેઢા હતો. ને કયાનો કયાં નીકળી ગયો ? કંઈ નહિ. ચાલો, આજે તો હવે મારી કથમને અહીં જ થ'લાવી દઉં છું.

—અનુ. : મુસદ્દા ગાંધી

હમણાં ઔરંગઝેબે ગમતી મુકશે એમ લાગતું હતું. પશુ એકાએક બહુ શાન્ત બોઈને મને વહેમ ગયો. મેં જોયું તો પરિસ્થિતિએ અચ્ચકારે પલટા લીધી હતો. હવે મારે બિગરવાનો કસો ઉપાય નહોતો. એખલામાં ભગવાન બેઠા બેઠા બહુ જોતા હસી રહ્યા હતા. મેં રાપમાં એને ગમ્યાવી પાડ્યા. કાકારજની બળિ ફરસળ'દો પર પડીને લાંગી ગઈ.

શેઠાણી સડાળાં બેઠા ચઈ ગયાં ને બોલ્યાં : હાથ રે ! કેવું અપશુકન ! આજે નહીં.....શેઠ પશુ હાથ જોડી આંખ બંધ કરી જેઠીકપ્પુ જેઠીકપ્પુનો જપ જપવા લાગ્યા. ને આમ હું અન્યતઃ રહ્યો.

પોતાની જાતને પૂરેપૂરી રીતે જાણે છે ?' કહીને ટીકાકાર આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવશે. પરંતુ આપણે આપણું લક્ષ્ય ચૂકવાનું નથી. ધંધા એટલે કામ. અને એ કામ અમુક રીતેયે જ થાય છે. એટલે એ રીતોથી (જે આપણે એ ધંધા કરવા હોય તો) આપણે માહિતગાર બનવું પડશે. એમાં અમુક કામ કરવાનું હોય છે. હવે, એ કામ વધુ સુન્દર કે ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરવા માટે અમુક શક્તિઓની પણ તે ધંધા આપણા તરફથી અપેક્ષા રાખે છે. એટલે એ શક્તિઓ હોય તો જ અમુક પ્રકારનો ધંધા પસંદ કરેલો લેખે લાગે. આ દૃષ્ટિએ આપણી સાચી શક્તિઓ વિશેની જ જાણકારીની આમાં આપણને જરૂર છે.

* બીજું, વિવિધ વ્યવસાયોનાં તરવાનું ધોન : દરેક ધંધાને તેના કામનો પોતાનો આગવો પ્રકાર હોય છે. કામ જુદું જુદું હોય છે અને તે પણ વિવિધ પ્રકારનું એટલે એમાં માણસ પાસેથી વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓની અપેક્ષા રહે છે. અને એ તો કેમીતું જ છે કે જે તે શક્તિઓ અમુક વ્યક્તિમાં હોય તે જ વ્યક્તિ જે તે ધંધામાં સફળ થઈ શકે છે. જદેલા મુદ્દામાં આપણે વ્યક્તિની મૂળભૂત શક્તિઓ અને તેની પૂરી સમજ પર ભાર મૂક્યા તેનું કારણ પણ આ જ છે કે અત્યારે જે માણસ પડે છે તે Square pegs in round holesની પરિસ્થિતિમાંથી આપણે બધાંએ છૂટકારો મેળવવાનો છે અને વ્યક્તિને પોતાના ધંધામાંથી કામ સંતોષ (Job Satisfaction) મળી રહે અને occupational maladjustment ના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકે એ જ એનો મૂળ ઉદ્દેશ છે.

ધંધાનાં વિવિધ ક્ષેત્રો અને તેમાંની અસંખ્ય પ્રકારની કામ પ્રવૃત્તિઓ વિશેના job analysis, occupational information અને occupational requirementsના વિષયો પર ખૂબ કાળજીપૂર્વકનું સંશોધન થઈ રહ્યું છે. આ દિશામાં ભારત સરકારનાં અમુક ખાતા, અને યુનર્વસવાટ ખાતાના સહકારથી મહેરવાન પ્રયત્નો ચાલુ છે, એ બ્યારે પૂરા થશે ત્યારે આપણી પાસે દરેક ધંધામાં કયાં કયાં કામો કરવાનાં છે અને એ કામો આપણી પાસે કયા પ્રકારની શક્તિઓની અપેક્ષા રાખે છે-એની સંપૂર્ણ માહિતી આપણને ઉપલબ્ધ થશે. આનું માહિતી વિતરણ સામાન્ય રીતે ધંધામાં માર્ગદર્શન કેન્દ્રોમાંથી પણ કરવામાં આવે છે.

આપણને જાણ્યો કે ઉપયુક્ત બાબત અંગેની આપણી ઉપેક્ષાવૃત્તિથી આપણી રાષ્ટ્રીય માનવ સંપત્તિનો કેટલો

વિનાશ થઈ રહ્યો છે. કાર્પણ વ્યક્તિ કાર્પણ ધંધામાં વગર વિચારે કે જલત વિચારે અથકાર્પ પડે છે. અને પછી કાયમ માટે એનો ભાર વેંદારવો પડે છે. પરિણામે જીવન ચક્ર અને રસદીન બની જાય છે અને વ્યક્તિમાં પોતે જીવન સંસાન રીતે જીવી રહી છે, અને કાર્પણ રીતે કાર્પને પણ ઉપયોગકર્તા નીવડી છે એ ખ્યાલ જ હોતો નથી. અને તેના જીવનમાં પણ એક જાતની લાગેડુરતિ (escapism) સ્થાન લે છે.

* ત્રીજું, એ કે અમુક ધંધામાં જરૂરી એવાં વિશિષ્ટ તત્ત્વો સાથે પોતાની વિવિધ શક્તિઓનો મેળ કેટલે સુધી મળી શકે છે, એનો પણ ખ્યાલ આપણે રાખવાનો છે. આમાં ધંધો વ્યક્તિ પાસે અમુક શક્તિઓની અપેક્ષા રાખે છે, તેનો વ્યક્તિઓની મૂળભૂત શક્તિઓ સાથે કેટલો સમજબંધ છે તેની પૂર્વગ્રહ રહિત આકાશણી કરવી પડે છે. ઉપયુક્ત બને મુદ્દાઓનાં પરિણામોને તપાસી જોઈ આ ત્રીજા મુદ્દા અંગે આપણે સહેલાઈથી નિષ્ણૃય લઈ શકીએ.

* ચોથું, વિવિધ ધંધાઓમાં રહેલી તક અને તેના લાભ-લાલ વિશે વિચાર આ પણ એક અગત્યનો મુદ્દો છે. વ્યાકત્તએ પોતે જોવું જોઈએ કે તે જીવનમાં કઈ વસ્તુને મહત્વ આપે છે; જીવનનાં કયાં મૂલ્યો પોતે સ્વીકારેલાં છે. જે કે અમુક વસ્તુઓની મહત્તા તો સામાન્ય રીતે બધે જ જોવામાં આવે છે. તેમાં ધનપ્રાપ્તિ, આપણ, કૃતિપ્રાપ્તિ, અને આગળ વધવાની મહાત્વાકાંક્ષા બધે સામાન્ય છે. પરંતુ કાર્પ માણસને અમુક વિષયમાં સંશોધન કરવાની જ તાત્તેજ હોય, કે એમાં કાર્પ અદ્દશુત કામ કરી દેખાડવાની ખ્યાલેશ હોય તો તે ધંધાઓ દળાઈને મનના અધારા ખૂણામાં પડી જ ન રહેવી જોઈએ. પરંતુ, ધંધાની પસંદગી સમયે જે આપણે અન્ય પ્રલોભનોમાં પડી જઈશું, તો આપણાં જીવન મૂલ્યોને આપણે વિસારી દઈશું, એ નક્કી જ છે. માટે એ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન ન થાય, અગર એની શક્યતા ઝોઝી રહે એવી કાળજી પણ આપણે રાખવી જોઈએ.

પાંચમું, એ કે પસંદગીના અમુક ધંધો કે વ્યવસાયમાં જરૂરી તાલીમ અંગે ઉપલબ્ધ સગવડો જુદા જુદા વ્યવસાયોમાં કે અમુક જગ્યાએ પહોંચવા માટે કઈ જાતનું શિક્ષણ લેવું જોઈએ, અને તે કયાં અને કેવી રીતે આપવામાં આવે છે તેની પૂરતી માહિતી આપણી પાસે હોવી જોઈએ. બેશક, ધંધો પસંદ કર્યા પછીની આ માહિતી સર્વ માર્ગદર્શન કેન્દ્રોમાંથી આપવામાં આવે છે.

નિસર્ગની લાલખત્તી : થાક

—મધુકર શાહ

અમુક હદે થાક લાગે એટલે આપણે કામ કરવાનું બંધ કરીએ છીએ—પછી તે શારીરિક હોય કે માનસિક, પણ અમુક પ્રમાણમાં આપણે કામ કરીએ એટલે થાક લાગે છે. અણે કે થાક અને કામનું ચક્ર ન હોય ! આપણું આખું જીવન કામ-થાક-વિરામનું ફરતું ચક્ર છે. પણ આ થાક છે શું ? શારીરિક શ્રમ કે માનસિક કામ કરવાથી થાક કેમ લાગે છે ? વ્યાયામ કરવાથી શું ખરેખર થાક લાગે છે ? વળી ધણી વખત સવારે સૂતિથી ભરપૂર જાગવાને બદલે આપણે ધકિલા, કંટાળેલા કેમ જીએ છીએ ? આપણા જીમિત્તમાં થતી લાગણીઓની એચનાયુ શરીર પર શી અસર કરે છે ? આખો વખત ધકિલા રહેતું એ શું શારીરિક કે માનસિક રોગની નિશાની છે ? આરામ લેવાથી થાક કેવી રીતે જીતે છે ? થાક ઉતારવા માટે બીજા કંઈ ઉપાય છે ખરા ?—આવા અનેક પ્રશ્ના જોવા થાય છે. અને આજના અતિ ઝડપી વિજ્ઞાનના યુગમાં આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ બહુ મહત્વનો ફાળો છે.

ખરેખર તો થાક એક રીતે આપણા જીવનનો સંરક્ષક છે. અમુક હદથી વિશેષ શારીરિક કે માનસિક કામ કરીએ છીએ ત્યારે આપણને થાક લાગે છે. આપણને આરામ કરવાની ફરજ પડે છે. તે પછી શરીરમાં નવી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, શરીરની શક્તિ સત્યમાર્થ રહે છે અને તેને જોડો ધસારો લાગે છે. એટલે જ તો થાક એક નિસર્ગે ધરેલી 'લાલખત્તી' છે. નિસર્ગે આપણા માટે મૂકેલું વિરામચિહ્ન છે. કોઈ માનસિક કટોકટી વખતે—દા. ત. ઓખિક પરીક્ષા આપવા જતાં—માણસ પરસેવાથી રેખરેખ થઈ જાય છે, હૃદય ધડકાં થવા માંડે છે અને શ્વાસોચ્છવાસ વધી જાય છે—તેણે સખત શારીરિક શ્રમ ના કર્યો હોય ! તેથી જીવું સખત શારીરિક શ્રમ કર્યો પછી આપણે માનસિક કામ

સહેલાઈથી કરી શકતા નથી. તે જ પ્રમાણે બ્યારે જિમિત્તન ખજલળી જીડયુ" હોય, લાગણીઓની ખેચતાયુ થઈ રહી હોય, ત્યારે આખું શરીર કળતું હોય, કામ કરવાની ના પાડયું હોય એવુ અનુભવીએ છીએ.

શારીરિક શ્રમ કરવાથી થાક લાગે છે, કેમકે આપણે જે કંઈ કામ કરીએ છીએ તે બધું સ્નાયુઓની શક્તિથી. આ સ્નાયુઓનાં શક્તિ મેળવવા માટે જેમ એજીનને કોલસાના બળતણની જરૂર પડે છે, તેમ શરીરને ખોરાકરૂપી બળતણની જરૂર છે. કોલસા બળવાથી ગરમીની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ખાધેલા ખોરાક શરીરમાં બળવાથી ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા ખોરાકમાં કાર્બોહાઈડ્રેટ નામનો એક મૂળ પદાર્થ છે. તેમાંથી શરીરમાં ષુક્રોઝ નામની ખાંડ બને છે. આ ષુક્રોઝ રક્તદ્વારા સ્નાયુઓ, મગજ વગેરે શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં પહોંચે છે. અને તે જ તેમનું બળતણ છે. વળી કોઈ પણ વસ્તુને બળવા માટે હવા—ઓક્સિજન વાયુની જરૂર પડે છે. તેવી જ રીતે ષુક્રોઝ બળવા માટે પણ ઓક્સિજનની જરૂર પડે છે. આપણા લોહીમાં રહેલાં રક્તકણો ટપાલીની ગરજ સારે છે. તેઓ શ્વાસ વાટે અંદર આવેલા ઓક્સિજનને સ્નાયુઓ, મગજ અને શરીરના બીજા ભાગોમાં લોહીદ્વારા પહોંચાડે છે. આ ઓક્સિજન અને ષુક્રોઝનો ભંડાર શરીરમાં ખૂબ જોડો છે. આપણે કામ કરીએ તો તે વપરાતો જાય છે, તે જોડો થતો જાય છે. તે જોડો થતાં સ્નાયુઓની શક્તિ જોડો થાય છે. અને જેમ મોટરનું એજીન હવા કે પેટ્રોલ જોડું હોય ત્યારે ધીમું પડી જાય છે, તેમ સ્નાયુઓ કામ કરતા ધીમા પડી જાય છે—એટલે કે આપણને થાક લાગે છે !

આરામથી જોડા કે સૂતા હોઈએ, ત્યારે વધારેમાં વધારે આપણને ફર જિાનંતે એક ખાલો ઓક્સિજનની જરૂર

પડે છે આપણે આગમ કરતા હોઈએ, ત્યાં પશુ શરીરમાં અનેક ક્રિયાઓ ચાલતી હોય છે, અને તેથી શક્તિની જરૂર પડે છે અને આટલા ઓક્સિજન વપરાય છે. પશુ જેવું આપણે કંઈ શારીરિક કામ કરવાનું શરૂ કરીએ કે તરત દર મિનિટે ૭ થી સાત ગેલન ઓક્સિજન વપરાવા માટે છે. ખૂબ ઝડપથી શર્મગ્મા શક્તિ પેદા થવા માટે છે. પશુ આપણે શ્વાસ દ્વારા તો દર મિનિટે વધુમાં વધુ એક જ ગેલન ઓક્સિજન અંદર લઈ શકીએ છીએ. તેથી આશીનો બોઈ તો ઓક્સિજન આપણે લોહીના રક્તકણોમાં રહેલા ઓક્સિજનમાંથી લેવા પડે છે. આ રક્તકણોમાં રહેલા ઓક્સિજન ચાર્જી પાંચ ગેલન જેટલા હોય છે.

રક્તકણોમાંના આ ઓક્સિજનને લીધે શરૂઆતમાં તો થોડા સમય માટે આપણે ખૂબ ઝડપથી કામ કરી શકીએ છીએ. પશુ રક્તકણોના ઓક્સિજનનો ત્રીજો ભાગ જ શરીર વાપરી શકે છે તેથી જીવનને અને શરીરને સંરક્ષવા મથતી અનેક શારીરિક ક્રિયાઓ આપણને કામ કરતા ધીમા પાડી દે છે આખું શરીર ડુબવા માટે છે.

આ બધામાં મગજ અને શાનતંત્રોમાં સૌથી મહત્વના છે. તેમની પાસે ઓક્સિજન કે ગ્લુકોઝનો સંગ્રહ હોતો નથી. ધમણી અને કેશવાહિનીઓમાં ભ્રમણ કરતા લોહીમાંથી જ તેમને ઓક્સિજન અને ગ્લુકોઝ મળે છે. આ ગ્લુકોઝ અને ઓક્સિજન એ જ તેમનું 'પોષણ' છે. શાનતંત્રોમાં સ્નાયુઓને કામ કરવા ઉત્તેજે છે. તેથી લોહીમાંના ઓક્સિજન અને ગ્લુકોઝ ઓછા થઈ જાય, તે પહેલાં શાનતંત્રોમાં કામ કરતાં ધીમા પડી જાય છે અને તેથી સ્નાયુઓ પશુ કામ કરતાં ધીમા પડે છે. આમ સખત શારીરિક શ્રમ કરવાને લીધે થાક લાગે છે અને 'લાલગત્તી' પરી શરીરની પ્રવારી થતી અટકાવે છે.

નાનું અમથું મગજ !

હવે બૌદ્ધિક શ્રમની વાત વિચારીએ :

માણસનું મગજ છે તો નાનું—ફક્ત શરીરના વજન કરતાં પચાસમા ભાગનું તેનું વજન છે; પશુ તે આખા શરીરની કિંયાએનું પ્રેક્ષક (initiator) અને નિયામક (controller) છે. તે કંઈ શારીરિક શ્રમનું કામ કરતું નથી. છતાં તેને આખા શરીરના લોહીના સામ્રાજ્ય ભાગ અને ચોથા ભાગના ઓક્સિજનની જરૂર પડે છે, તે ગ્લુકોઝ પશુ

બહુ વાપરે છે. પશુ આટલા નાના મગજને આટલા બધા બળતણની—પોષણની જરૂર કેમ પડે છે, તેની કોઈને ખ્યાલ નથી. પશુ એટલું ચોક્કસ છે કે આ બળતણ ગ્લુકોઝ અને ઓક્સિજનની સસાધારણ શક્તિને મગજના વિદ્યુત્તિય-મોઝા અને શાનતંત્રોમાં વહેતા વિદ્યુત્તિય મોઝાના પ્રવાહમાં ફેરવે છે. પશુ મગજ અને શાનતંત્રોમાં ઓક્સિજન કે ગ્લુકોઝનો સંગ્રહ છે જ નહિ. સતત ભ્રમણ કરતા લોહીમાંથી જ તેને આ લેવા પડે છે. બે મગજમાં ભ્રમણ કરતું લોહી ફક્ત આઠ જ મિનિટ માટે બધા થઈ જાય તો મગજ મરણ પામે છે—અને તેથી માણસ મરણ પામે છે ! આમ, જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે નહિવત્ અંતર છે. તેથી મગજ પોતાનું સંરક્ષણ કરવા સતત જાગ્રત રહે છે. ને ભયની 'લાલગત્તી' પડે છે. ને શરીરના બીજા અવયવો કામ કરતાં ધીમા પડી જાય છે. તેને આપણે થાક કહીએ છે. તેથી જ શરીરના બીજા ભાગોમાં ગ્લુકોઝ અને ઓક્સિજન ઓછા વપરાય છે અને તે મગજને માટે રહે છે. અને તેથી જ આપણે માનસિક કામ કરીએ છીએ ત્યારે શારીરિક શ્રમ કર્યા જેવી લાગણી થાય છે. માનસિક કામને લીધે શરીરને થાક લાગે છે.

અસાધારણ શક્તિનાં ગુણ

ધારો કે કોઈ માણસ સામે વાથ આવી પડ્યો તો તે શું કરશે ? કાં તો તે જીંદું બાલી નાસવા માંડશે—અને તે એટલી બધી ઝડપથી અને એટલે બધે દૂર સુધી સતત, કલાકો સુધી કે આપણને નવાઈ લાગે ! અથવા તો અતિ હિંમતવાળો હશે તો વાથના સામનો કરશે—અને તેમાં એટલું અસાધારણ જોર બતાવશે કે તેની નિંદ્રામાં કદી બનારી સ્વપ્નો ન હોત. આટલી બધી અસાધારણ શક્તિ આવે છે ક્યાંથી ? આપણા શરીરમાં રહેલી આર્ગિનિક પ્રોથિમાંથી આવના કૅટોકેટીના સમયે આર્ગિનાલીન નામનો પદાર્થ લોહીમાં ગરે છે. આર્ગિનાલીનથી માણસના તાત્કાલિક ગળ્પ શક્તિ આવે છે. તેનાથી હૃદય ખૂબ ઝડપથી ધડકવા માટે છે, શ્વાસોચ્છવાસ બીંડા બીંડા ધમણ જેવા થાય છે. શરીરના બીજા ભાગોનું લાણુ ખરું લોહી મગજ, હૃદય અને સ્નાયુઓને પહોંચે છે. તેથી તેમને ખૂબ ઓક્સિજન અને ગ્લુકોઝ મળે છે. લિવર (Liver) માં સંગ્રહ થયેલ ગ્લુકોઝ લોહીમાં આવે છે. આમ માણસને ખૂબ શક્તિ મળે છે—પશુ તે કૅટોકેટીના સમય પૂરતી જ ! આ સમય ધીતી ગયા પછી

આફ્રિનાલીન. ઝરતું બધે થાય છે અને માણસને સખત થાક લાગે છે. આપણે ઝરસે થઈએ ત્યારે આપણે ધૂનના માંડીએ હીએ તે આ આફ્રિનાલીન ઝરવાને લીધે છે.

થાક ઉતારવાના નુસ્ખા ?

માણસે થાક લાગ્યો હોય કે કંટાળી ગયા હોય ત્યારે તાત્કાલિક થાક ઠાકી પીએ છે, આ પીએ છે અથવા સીગારેટ પીએ છે, પણ કેટલાક દારૂ પીએ છે. ઠાકી પીધા પછી જાણે થાક ઊતરી ગયો હોય તેમ લાગે છે, સ્ફૂર્તિ આવે છે. ઠાકીમાં રહેલ દેહીન આપણા મગજને ઉતેજે છે. આ દેહીન થાક ઉતારતું નથી પણ મગજ ઉતેજિત થવાને લીધે થાક લાગ્યો છે તેની આપણને ખબર પડતી નથી. આ દેહીનની અસર થોડા વખત જ રહે છે. તેની અસર ગયા પછી આપણને વધારે થાક લાગે છે અને તેથી હવે થાક ઉતારવા માટે પહેલાં કરતાં વધુ આરામની જરૂર પડે છે. આનું કારણ એ છે કે દેહીનની અસરને લીધે વધુ પડતી આપણી શક્તિ વપરાતી જતી હોય છે. જ્યાં તેની આપણને ખબર પડતી નથી.

વળી ઘણાં માણસોને સીગારેટ કે બીડી પીવાથી ઉતેજના લાગે છે. પણ આ ઉતેજના સૌથી શરૂઆતના દિવસોમાં જ લાગે છે. સીગારેટ પીવાની શરૂઆત કર્યા પછી થોડા દિવસોમાં થોડી લાગતી ઉતેજના જતી રહે છે અને તેને બદલે ધીમે ધીમે વધુ ને વધુ થાક લાગે છે. તબાકુમાં નિટ્રાટીન નામનો પદાર્થ છે. તેનાથી ઉત્થવા ધગધગા વધે છે અને તેથી મગજને વધુ લોહી મળે છે. તેથી શરૂઆતના દિવસોમાં મગજને વધારે જીલ્લા મળતો હોવાથી જોઈએ થાક લાગે છે. પણ આ સીગારેટના ધુવાણમાં કાર્બન મોનોક્સાઈડ નામનો વાયુ હોય છે. આ વાયુ હૈડામાં જવાથી રક્તકણો ઓક્સિજન પૂરતા પ્રમાણમાં લઈ શકતાં નથી. આથી વધુ થાક લાગે છે.

આમ સીગારેટ કે બીડી પીનારને શરૂઆતના દિવસોમાં તો નિટ્રાટીનને લીધે ઉતેજના મળે છે પણ પછી ધુવાણમાં રહેલા કાર્બન મોનોક્સાઈડની અસર નિટ્રાટીનની અસર કરતાં વધી જવાથી વધારે થાક લાગે છે. ધણાં એમ માને છે કે દારૂ પીવાથી થાક લાગતો નથી અને વધારે જોર આવે છે. પણ આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. દારૂ મગજની ક્રિયાઓને ધીમા પાડી દે છે. તેથી બહુ થોડો દારૂ લેવામાં આવે તો

મગજ પરનો ભાર હળવો લાગે છે અને ખરેખર થાક લાગ્યો હોય છતાં થાકની ખબર પડતી નથી.

પણ જે લોકો ખૂબ દારૂ પીએ છે તેમને ખૂબ જલદી થાક લાગે છે તેમની કામ કરવાની શક્તિ ઘટી જાય છે. આનાં અનેક કારણ છે. વધુ પડતો દારૂ મગજની બધી જ ક્રિયાઓને ખૂબ સિધિલ બનાવી દે છે. તેથી શરીરની ક્રિયાઓ ધીમા પડી જાય છે અને માણસને થાક લાગે છે. બે માણસ એક સાથે ખૂબ જ દારૂ પીએ તો મરણ પણ પામે.

આમ થાક ઉતારવા માટે વપરાતી દેહીન જેવી અનેક દવાઓની અસર થોડા સમય પૂરતી જ રહે છે. તેમને ઉપયોગ તો તત્કાલ પૂરતો છે.

તંદુરસ્ત જીવનની જાડીભુટી

બે હંમેશ માટે આપણે આપણી કામ કરવાની શક્તિ વધારવી હોય, અને થાક જોઈએ લાગે એની શક્તિ ટેળવવી હોય, તો તેને માટે ખૂબ સરળ, સાદી અને કંઈ પણ ખર્ચ વિનાની ત્રણ નૈસર્ગિક વસ્તુઓ માણસે કરવી રહી—સંપૂર્ણ નિદ્રા, સપ્રમાણ આરામ અને નિયમિત મુયોગ્ય વ્યાયામ. ઠાક કહેશે કે સખત કામ કરવાથી, કસરત કરવાથી થાક લાગે છે. પણ બે આપણે નિયમિત પ્રમાણસર વ્યાયામ ન કરીએ તો પણ આપણને થાક લાગે છે એ એટલી જ ખરી વાત છે. કોઈ એક કામ કરવા માટે નિયમિત વ્યાયામ નાહિ કરનાર કરતાં નિયમિત વ્યાયામ કરનારને જોઈએ ઓક્સિજનની જરૂર પડે છે. વળી નિયમિત વ્યાયામ કરવાથી હૈડામાંના શ્વાસ કરવાની શક્તિ વધે છે. આમ નિયમિત વ્યાયામ કરવાથી આપણને જોઈએ ઓક્સિજનની જરૂર પડે છે અને આપણે વધારે ઓક્સિજન અંદર લઈ શકીએ છીએ. તેથી જોઈએ થાક લાગે છે.

પણ જો કોઈ માણસ નિયમિત વ્યાયામ ન કરતો હોય અને કોઈ વખત જોઈએ ખૂબ કસરત કરે કે કામ કરે તો તેને સખત થાક લાગે છે. અને આ થાક થોડા વખતમાં ઊતરી જતો નથી પણ તે દિવસો સુધી ટકી રહે છે. આનું કારણ એ છે કે બ્યારે કોઈ બેસી માણસ જોઈએ એકાએક ખૂબ કસરત કરે છે ત્યારે તેના લોહીમાંના લગભગ જોથા ભાગનાં રક્તકણો નાશ પામે છે અને આ રક્તકણો

[અનુસંધાન પાન ૨૨૦ ઉપર]

સાંજના લાંબા થયેલા પડછાયા સડક પર પથરાઈ ગયા હતા. એ પડછાયા પરથી વરઘોડા પસાર થઈ રહ્યો હતો. એન્ડ-વાનના અવાજ કાંઈ મધુર લાવગીત ધૂંટી રહ્યા હતા. બગીમાં ફૂલહારથી અંચિત ભુવાન વરરાજ બેઠો હતો. વરરાજના દેહ પર, એનાં વસ્ત્રો અને અલંકારો પર એની જુખી નજર ફરી વળી. બગી પાછળ આવતી રંગબેરંગી વસ્ત્રોથી આભોદિત સ્ત્રીઓના દેહ પર એની વિવશ નજર લમી રહી. વરઘોડા પસાર થઈ ગયો. એની યાદ ત્રણેલી ઉન્મત નજર કીડીમાં આવીને પટકાઈ પડી. એની દીનનો તપેલી-ભાંધો ધોળાવાળો અવાજ ખખડી ઊઠ્યો. પૈસો આપ્યો કે બે પૈસા એ બેવા એણે આંખ ન જ ઉઘાડી. બિડામેલાં પોપચાં પાછળ નજર હલુ હાંફતી પડી હતી. એના ખવાતા જતાં વામણા નાક પર એક માખી પ્રેમપૂર્વક રસપાન કરી રહી હતી. સ્પર્શની અનુભૂતિનો પરમઆનંદ માખીની સુંઠના એ સ્પર્શમાંથી ચૂસવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. એની સમગ્ર ચેતના નાકના એ ગિંદુ પર એકઠી થઈને માખીની સુંઠને—એના નાભુક પત્રોને ઘેલઠાથી વળગી પડી. ખવાઈ ગયેલી આંગળાવાળો જમણો હાથ એણે નાભુકાધથી હંચકો અને સ્નેહપૂર્વક પેલી માખીને સ્પર્શવા આગળ વધાર્યો. માખી જીરી ધઈ. એની ચેતના વિખરાઈ ગઈ. એનાં શિથિલ અંગો ફૂટપાથ પર જેમ તેમ પડ્યાં રહ્યાં.

પોપચાંમાંથી એની શ્વસન નજર બહાર નીકળી ધીમે—

[અનુસંધાન પાન ૨૧૬થી ચાલુ]

જ શરીરના ભુદા ભુદા અવયવો—સ્નાયુઓ, મગજ—ને ઓકિસજન પહોંચાડે છે. આથી જ્યાં સુધી નવાં રક્તકણો શરીરમાં ન બને ત્યાં સુધી સ્નાયુઓ, મગજ વગેરે ન પુરોતો ઓકિસજન મળતો નથી અને માણસ શકેલો રહે છે.

આમ યાક એક રીતે આપણે સરજીક છે. તે શરીરને

અતિ ધીમે ફરવા લાગી. સામે પોળના નાકે એક ભુવાન ઘાટીલી મજુરજુ એના નવમત શિથુને સ્તનપાન કરાવતી હતી. પાળકની બાજરી પર સ્નેહધી હાથ ફેરવી રહી હતી. એની સમગ્ર ચેતના એની નજરમાં ફરી એકઠી ધઈ. એ નિવિત નજરે તાડી રહ્યો. પોતાની શિથુ—અવરથાને યાદ કરવા એણે ભારે મથામથ કરી. નિષ્ફળ પોતાની એક મનોહર શિથુભયિ કંઈ સતોષ લેવા એણે પ્રયત્ન કર્યો. આંખો મીંચી દઈ—જેરથી મીંચી દઈ—પોતે નવમત શિથુ છે—માતાને ધાવી રહ્યો છે, આ બાજરી પર હાથ ફેરવી રહી છે, એવી કંઈપના કરી રાચવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. કંઈપનાને તાદશ કરવા એના મને ખૂબ ધમપછાડા કર્યા. પોપચાં પાછળ એની નજર શુંગળાવા લાગી. પોપચાંને જોરપૂર્વક ધક્કો મારી એ બહાર ધસી આવી. એનો આસોગ્યવાસ વધી ગયો. હાંફતો હાંફતો એ પડથો જ રહ્યો.

આછો ઝાંણો અધકાર અર્ધોતારો ચોમેર દીનની તપેલી-માં ખૂલે ખાંચરે બધે ભરાતો—છવાતો હતો. એને મ્યુનિસિપલ ટ્યુગ લાઈટ સહસ્રા ઝળકીને લગાડી મૂક્યો.

વેરચુછેરજુ અંગેને જિજ્ઞવિવાના દોરથી બાંધીને એ જીભો થયો. દીનની તપેલી લઈ ને એણે ચાલવા માંડ્યું.

વાહનની અવર-જવર વચ્ચેથી જો શાંતિ અને કાળજીથી એની બેઝોળ-બીલસ કાપાએ રસ્તો ઝોળાવ્યો—તે એના જિજ્ઞવિવાના અજબૂત દોરની સાક્ષી પૂરતી હતી.

* *

દ્વામાયાચના : ત્રણ અંકમાં 'રિચાર્ડ બાવડ' (૫. ૧૫૨)ના લેખકનું નામ શરતચૂકથી રહી ગયેલું. લેખક શ્રી મહેશ શાહ છે.

બાળક અને બાળસાહિત્યની વ્યાખ્યા બાંધતાં એકવાર ઝુજરાતી કવિ સુદરમએ કહેલું કે જે પોતાને બાળક કહેવાવા તૈયાર હોય તે, બાળક; અને તેને જે રસ આપી શકે તે બાલસાહિત્ય; આવા બાલસાહિત્યમાં બાલભાવોનું કલાકોશલભર્યું નિરૂપણ હોય. બાળક એટલે નાનો માણસ નહિ, તેમ વયસ્ક માણસ એટલે મોટા બાળક નહિ. આમ બાળક અને પુખ્ત વયના પુરૂષ વચ્ચે જેવો ભેદ છે, તેવો બાલસાહિત્ય અને ઇતરસાહિત્ય વચ્ચે ભેદ છે. પુખ્ત વયના માટેનું સાહિત્ય પુખ્ત વયનો લેખક સરજી શકે છે. તેના રાજરોજના અનુભવની વાસ્તવિક જુગિસા પર રહેતી. પથુ બાલસાહિત્ય રચવા માટે તેણે પોતાની વયને જુલવી પડે છે, અને પોતાના પ્રોદ અનુભવને—પ્રોદ વિચારધારાને અને વલજીને તેણે જુલવા પડે છે. પોતાના સમયથી, વાતાવરણથી અને અનુભવથી પાછા ફરી, બાલસહજ માનસમાં પોતાને કેન્દ્રિત કરવાની આ ક્રિયા એટલી સહજ સ્વાભાવિકતાથી અને સરળતાથી થઈ શકે એટલી કૃતિ સ્વાભાવિક અને સરળ બની શકે છે. કવિવર રવિન્દ્રનાથના શબ્દોમાં કહ્યું તો સદગ હોયે બાલકાન્ય ન લખી શકાય તો તે લખવું અશકય હોય છે. કારણ કે જે સૌથી સરળ છે તે સૌથી કઠિન છે.

અહીં મને કવિવર રવીન્દ્રનાથનું કાન્ય ‘જન્મકથા’ યાદ આવે છે. બાળક માતાને પૂછે છે કે ‘મા, કું કયાંથી આવ્યો? કે કું તને કયાં જડી ગયો?’ ત્યારે માતા કહે છે કે ‘મેટા, તું મારા મનમાં ઇચ્છા રૂપે વસતો હતો. તું મારી ઈશ્વરીઓની રમતમાં હતો, સવારના પહેારમાં શિવપૂજા વખતે મેં તારી જ પ્રતિમા ઘડી છે ને લાંબી છે, મારા કંઠારજના સિંહાસન પર પથુ તું જ હતો, અને તેમની પૂજામાં મેં તારી જ પૂજા કરી છે. વળી મારી ચિરકાળની આરાઓમાં, મારા બધા રનેહમાં, મારી માતાના અને મારી દાદીમાના માથુમાં તું કયાં લગી છુપાઈ રહ્યો તેની કોને ખબર છે? મોવનમાં મારું હૃદયપૂલ ખીલી જાયું, ત્યારે તું એની સૌરભ હતો, મારાં તરણ અંગાનું તું લાવપથ હતો. તું હતો વિશ્વનું ધન, તું સોનો હતો, અને મારા કીંતી રીતે થયો,

એ તારા રહસ્યનો પાર કું પામી શકી નથી. તેથી મને પળે પળે બીક લાગ્યા કરે છે કે તને કું ખોઈ તો નહિ ખેસું? એટલે કું તને જોરથી છાતીએ બીડી રાખું છું, રે શી ખબર કયા બહુના જોરે તું—વિશ્વનું ધન, મારા આ કીંચ બાહુમાં બંધાઈ રહેશે?’

કવિએ આમાં માનવમનનું એક પરમ સત્ય પ્રગટ કર્યું છે. એમાં માતાનાં જે આશા, અદા, આનંદ અને વ્યાકુળતા પ્રગટ થયાં છે, તે જેનામાં હોય તે જ બાલમાનસની લક્ષમણ-કુડાળામાં પગ મૂકી શકે અને તે જ બાલસાહિત્યની સાચી કૃતિ રચી શકે. બાળક પરની અદા વિના, બાલમાનસના સ્ફટિક શાં હર્ષન વિના, તેની સાથે એકરૂપતા અનુભવના વિના, પોતાના વ્યક્તિત્વને સાચ બૂલી ગયા વિના બાલસાહિત્યનું સર્જન સંભવિત નથી.

ઝુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકારે બાલસાહિત્ય પ્રત્યે ગંભીર ઉપેક્ષા બતાવી રહ્યા છે. અને તેમની સમગ્ર દોરવણી વિના એ સાહિત્ય એટલું નબળું રહ્યું છે. આત્મ સ્વાભાવિક પરિચુમ્બ એ આવ્યું છે કે આને એક બાજુ એવી માન્યતા પ્રવર્તી રહી છે કે બાલસાહિત્યના નામે ગમે તે કાંઈ લખી શકાય.

*

બાલલક્ષિમાં આપણે બાળકના ખુશામતિયા બની ગયા છીએ!

આપણે મોટાંઓ કેટલીકવાર (કે ઘણીવાર) આપણા મોટાંઓના મનોભાવોનું, ગમ અથગમોનોનું, પૂર્વમંદોહનું બાળકોમાં આરોપણ કરીએ છીએ. બાળક એટલે નાનો માણસ એમ ગણીને, જેમ મોટા દરદીને આપવાની જુલાઈની પડીકા કે પથુ તેનું કદ ઘટાડીને બાળકને આપવામાં આવે છે, તેનું સાહિત્યમાં પણ કરવામાં આવે છે. ઈશ્વર, ધર્મ, નીતિરીતિ, સમાજ, સમ્યતા, વગેરે વિષેની આપણી ખરી-ખોટી જૂનીતવી માન્યતાઓ આપણે બાળકના માથે પછાડીએ છીએ. ‘જન્મરાતા વિશ્વવિખાતા’ પોતાનો પિતા, માતા કે

[અનુસંધાન પાન ૨૩૩ ૬૫૨]

આ વિભાગ દ્વારા કાન્ય અને કલાનો આર્થિક સ્થાનવાદ કરાવી વિચારણા જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનવાની અભીપ્સા છે.

—સુરેશ હ. જોષી

શિશિર

ખરખર ખરે
પાનખર-પણું
ખરખર ખરે.
શિશિરની શીત લહર જવી વાય,
વૃક્ષની કાંધ
છણું અતિ, પત્ર પત્ર ધરું રે!

પીત અતિ શુષ્ક
ખડખડે દુધ
વૃક્ષથી ખરે,
ઉવડમાં તરે.

પીએથી ધરતી પર ઊતરે
એક પછી એક
ઝરત અનેક
પત્રનો તત્ત
વડત્ત અનંત
ઊપડે તરુવર કેરી કાંધ
ચીવરે પીત ધસ હંકાય,
વૃક્ષ નિજ રૂપ ધરતું નગન
પીત ચીવરમાં ધરતી ગગન
એક તપ તપે
પાળી પાળીની સોડે લાય.

—બ્રજનારામ

આપણી ઇન્દ્રિયોમાં પ્રમાણમાં વિશેષ સમગ્ર એવી ઇન્દ્રિયો બે: આંખ અને કાન. એમાં આંખને 'નયન' કહેતે, એ બીજી બધી ઇન્દ્રિયોને દોરે છે એમ પણ સુચવાઈ છે. જતાં, દૈનિક વાર દૃષ્ટિ ન્યાં ન પહેલે ત્યાં કાન પહેલે શકે છે. જે દૃષ્ટિસીમાની બહાર હોય, તે શ્રુતિસીમાની અંદર હોઈ શકે છે. સ્પર્શને તો નિષ્કટતા વગર ન ચાલે. કલાના નિર્માણમાં પણ મુખ્ય ત્રણ આંખ અને કાનની જ શાય છે.

આપણે રસ્તેથી આત્મા જઈએ છીએ, અથવા બારી આગળ બેઠા છીએ. ઇન્દ્રિયોનું લક્ષ્ય કાંઈ એક વસ્તુ પર કેન્દ્રિત નથી, આપણે થન્ય-મનસ્ક છીએ. ત્યાં એકાએક કરીક અવાજ કાને પડે છે, સીધી પ્રથમ કાન ભરે છે; માટે કેવિ અવાજથી ચરૂઆત કરે છે: 'ખરખર ખરે.' એ અવાજને શોધવા આંખ દોરવાય છે, ને ત્યારે એ અવાજ તો પાનખરમાં ખરતાં પાંદડાંની હતો તે દેખાય છે. આમ

સાંભળવાનો ને દેખવાનો સરવાળો ચતાં આપું સંવેદન પૂરો આકાર પામે છે.

પહેલી લીટીમાં ખરતા પાંદડાંની શુષ્કતાને સૂચવતો રુક્ષ અવાજ 'ખરખર' હતો, તે ત્રીજી લીટીમાં બદલાઈ ગયો. ક્રિયા પણ બદલાઈ ગઈ. બ્યારે ખરવાતું સતત ચાલુ રહે, ત્યારે એ 'ખરું' મરીને 'ઝરઝર' બની રહે. ન્યાં વૃક્ષ વૃક્ષતા છે ત્યાં રુક્ષતા છે, ન્યાં ક્રિયાની પાશવાહિતા છે ત્યાં તો ઝરઝરતું સંગીત છે. પણ એ સંગીત, આંખની મદદ વિના, સિદ્ધ થઈ ન હોત. અવાજ તો સંભળાયો એક જ ખરતા પાંદડાંનો, પણ બ્યારે આંખ એ તરફ વળી ત્યારે અનેક પાંદડાંઓને વર્ણની ઝરઝરની જેમ ઝરતાં જોયાં. આમ ઇન્દ્રિયો સાથે મળીને એક વસ્તુને અનુભવ-ગાયર બનાવે ત્યારે વસ્તુનું રૂપ જ બદલાઈ જાય.

કાન અને આંખ પછી વારો આવ્યો સ્પર્શનો-શિશિર-

ની શીત લઢરીના સ્પર્શ થયો. કવિએ ‘લઢર’ શબ્દ વાપરીને વળી ‘જરી’ શબ્દ ઊમેર્યો છે. આમ તો ‘લઢર’-માં જ લઘુના, નાહુકાનાં સ્થળ છે, પણ ‘જરી’ ઊમેરીને એની માત્રા કેમ વધારી હશે ? એની પછીની પંક્તિ વાંચો :

‘શૂક્ની કાય જીજ્ઞાસિત, પત્ર પત્ર થયેરે ।’

આટલી જરી સરખી લઢરે શૂક્ની જીજ્ઞાસિતને પ્રકટ કરી, પાંદડે પાંદડું થયેરો ઊઠ્યું । ફરી આ પંક્તિ વાંચી જુઓ : ‘પત્ર પત્ર થયેરે.’ તરત જ ખરતાં પાંદડાંના ખરવાના અવાજ સાથે શીતના કંપનો પણ ભેગાં અનુભવ થશે. પહેલાં કાન અને આંખ ભેગાં થઈને એક અનુભવ કરાવ્યો, હવે કાન અને સ્પર્શ ભળીને બીજો અનુભવ કરાવ્યો.

જીજ્ઞાસિત તરફ આપણું ધ્યાન વાળતાં કવિ હવે ત્રણે ઇન્દ્રિયોને ભેગી રાખીને આખા અનુભવને નવી સમગ્રતા અર્પે છે. અહીં પણ આપણે શરૂઆત કરીએ છીએ—જીજ્ઞાસિતના પીળા રંગથી, રુક્ષ અને કંકર ધરાવતી. પણ ‘ખરવા’ની ક્રિયા વળી અંતમાં ‘તરવા’માં બદલાઈ ગય છે.

આડ પરથી અલગ થતાં, શૂક્ની સ-રસ સજીવતાથી અલગ થવાના આંચકામાં રહેલી કંકરતા ખખવાની ક્રિયાના પૂર્વાધમાં તો રહી જ છે, પણ શૂક્નો ભોળો છોડીને પાંદડું હવાને ભોળે બેસે છે કે તરત તરવા અડે છે. આપણી આંખો સમક્ષ હવામાં સેલારા મારતું પાંદડું તરત ખડું થાય છે. અને અંતે, પૃથ્વી ઉપર એ ભતરે છે, (‘તરે’માં કેવળ ‘જી’ ઊમેરીને તરવાની અને ભતરવાની ક્રિયા વચ્ચેનું સંક્રમણ કવિએ કેવી ખૂબીથી બતાવી દીધું છે !) ત્યારે એનામાં ઉળગાઈ છે, મરણમાં રહેલી જડતાનો ભાર નથી.

આટલે આવ્યા પછી કવિ ફરી આપણું ધ્યાન ખરતાં પાંદડાંની ધારાવાહિતા તરફ ખેંચે છે. જે વિચ્છિન્ન કરીને એકત્રે જ ખરતું બોધે એ તો કદાચ આપણે વ્યાકુળ થઈ જઈએ. પણ ક્રિયામાં રહેલી ધારાવાહિતા આપણા મનને એમાં તરવું કરી દે છે, ને પાણીમાં તરતાં દોઈએ, ત્યારે પાણી આપણા શરીરનો ઘોરો ભાર ખોતે ઉપાડી લે છે, તેમ ખરવાની ક્રિયાનું આ સાતત્ય જ વિચ્છેદના વિચ્છેદ ને એકાંગી અનુભવમાં રહેલી વ્યાકુળતાનો ભોગ ઉપાડી લે છે; અને આપણું ધ્યાન ‘અનંત વહન’ તરફ જ વળે છે. અહીં

પણ આ વહનની અનંતતા સુચવવા અનુનાસિકના રચકાર-એક રચકારમાંથી પ્રતિબંધિત થતો બીજો રચકાર-ની પર-ખરા કેવી સરસ ગોઠવી છે !

અનંત એક / પત્રનો તંત / વહન અનંત...

આ કક્ષા સુધી લાવ્યા પછી કવિ આ અનુસંધાન રહસ્ય પ્રકટ કરે છે; અને અહીં એક નાની પ્રાકૃતિક ઘટના વિસ્તરીને સહિક્રમમાં પ્રવર્તતા મનને પ્રકટ કરવામાં લેખે લાગે છે. શૂક્ષ્ણ વહનને ત્યાજ કરીને નિરાવરણતાને સ્વીકારી, તો શૂક્ષ્ણ ઉનારેલા એ વહનને જ ધરાયે ધારણ કરી લીધું. અહીં પાંદડાઓનો પીળો રંગ બૌદ્ધ અમણોનાં પીળાં ‘ઘીવર’ની યાદ આપે છે. પીળા રંગની સાથેના આ અધ્યાસને કવિ ઉપયોગમાં લઈ લે છે, અને આમ તપશ્રધ્ધાના ભાત કૃતિમ રીતે આરોપિત થયો હોય એમ લાગતું નથી. શૂક્ષ્ણ નિરાવરણ બનીને તપ કર છે, ધરતીને પીન ઘીવર ધારણ કરાવીને, શિશિરમાં અનુભવતી એક અકારની મનનાનો પથ કવિ અહીં ઉદ્દેશ્ય કરે છે. વસંતની સમૃદ્ધિના અધિકારી બનવાને માટેનું આ તપ છે, તે કવિએ પ્રકટ કર્યું નથી તે સર્વથા ઉચિત જ છે.

કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિમાં કવિએ અણુધારી ઉપમા પ્રયોજી દીધી છે. શૂક્ષ્ણ અને ધરતી તપ તપે છે. એ તપ જ બનેને નિકટ લાવે છે. શિશિરની શીતતાને કંપ જ આપણા એકાકી-પણનું લાન કરાવીને કોઈની સોડાની હાંફ શોધવા પ્રેરે છે, આ નિકટતાનું સુંદર પ્રતીક તે પંખીની સોડમાં હાંફ પામવા લપાટું પંખી. આ પ્રતીકની યોજનાથી નિકટતાની અનુભૂતિ સ્વરૂપ આકાર ધારણ કરી રહે છે. ખરતું પાંદડું વિચ્છેદને પ્રકટ કરે છે; આમ કાવ્ય વિચ્છેદની વાતથી શરૂ થઈ, પણ અંતમાં તપમાં જ અનુભવતી અલિપ્તતા સુધી આપણને કવિ લઈ આવ્યા. આમ ખરતાં પાંદડાંની સાથે ખરતાં ખરતાં આપણે પણ પીત ઘીવર બનીને કોઈનું આસ્થાન બની ગયા. આપણે પણ વિચ્છેદથી નિકટતા સુધીની યાત્રા પૂરી કરી.

કાવ્યમાં ખરતા પાંદડાના લયને પણ કવિ પકડી શક્યા છે, એ હવામાં જે રીતે સેલારા લેતું, તરતું તરતું નીચે ભતરે છે, તે ગતિના લયને અનુરૂપ કાવ્યમાં એમણે લય યોજ્યો છે, એ માટે આખું કાવ્ય ફરી એકત્રાર સાંભળો.

ઈન્દ્રિયસંતર્પકતાની દૃષ્ટિએ શ્રી. પ્રજારામ કવિ કાન્તની પરંપરાના કવિ છે.

મહાન ભારતીય કલાકાર
શ્રી. નંદલાલ બોઝની કલા

મહાન કૈંચ કલાકાર
પિત્તેસોત્તુ* રેખાકન

અર્જુન
અમર ભારતીય કલા

રેખા : કાઈ પણ ચિત્ર-શિલ્પ માટે અનિવાર્ય

ચિત્ર-શિલ્પકલાના ઇતિહાસમાં કાઈ પણ જાતનાં આલેખન કરતા માટે રેખાનો ઉપયોગ લગભગ અનિવાર્ય જ રહ્યો છે. એ માટે આદિકાળના શુદ્ધમાનવ (અસ્તામેરા: રોઈન)નાં રેખાંકનો લ્યો, મપાનના વૂકકટ, અજ્ઞતાનાં ભીત્તિચિત્રો, ધરાનનાં બારીક ચિત્રો લ્યો કે પછી લ્યો કાઈ પણ આધુનિક ચિત્રકારનું આયોજન, બધેય થોડે-વંતે અર્થ એવું અદ્યત્ન સચવાયું છે.

રેખાના પ્રકારો જેવા જઈએ તો આપણને વાંકી, સીધી, આડી, ઊભી, તુરલી, વળાંકાવાળી, ભડી અને પાતળી એમ અનેક જાતની રેખાઓ મળી આવે-પરંતુ ત્યારે આપણે એમાંથી રસાત્મક અનુભૂતિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ, ત્યારે આપણું લક્ષ્ય આ પ્રકૃતિ-જન્ય લાક્ષણિકતાઓને બદલે એમાંની દૃષ્ટિ સાથે સંબંધ ધરાવતા તત્વ-શુદ્ધ તરફ હોય છે. અને એ રીતે જ આપણે રેખાઓને વિવિધ શુદ્ધની દૃષ્ટિએ જુદી પાડીને અવાધી, લયગદ, ગતિશીલ, સ્થિર, ઝાલુ કે સ્થિતિરથાપક મચાવીએ છીએ.

ચિત્ર-શિલ્પ-વારુટ કલાનો સંબંધ દર્શવેન્દ્રિય સાથે છે. કાઈ પણ પદાર્થને જોતી વખતે આંખ એના ખૂલે ખૂણા પર ફરી વળી, એની ખાસિયતો શોધી કાઢી એના ઉપયોગ વિષેનું જ્ઞાન મેળવે છે-અને મજગને પહોંચાડે છે. સામે મૂકાયેલા બધા પદાર્થોને આંખ એકી વખતે જોઈ શકતી નથી, પરંતુ પદાર્થના આકારની સાથે પદાર્થના દરેક ભાગ ઉપર અંજનર કંઈક અથવા તો ફરે છે, જેમાંથી એ જોતાના રસનો વિભાગ તારવીને એના પર વધુ લક્ષ્ય આપે છે. જુદા જુદા આકારના પદાર્થો આંખની આ ક્રિયા પર જુદી જુદી રીતે અસર કરે છે. ઘા, તા, ખૂંચ જ ગૂંચ ભરેલા અને અસમ્યક્ષ આકાર આંખને યકવી નાખે છે-તદ્દન સાદો આકાર આંખ જલ્દી પારખી શકતી નથી અને આકારોની વિવિધતાવાળા પદાર્થો જોતાં આંખને નિસાસો મળે છે, જેથી તેમાં એ વધુ સારી રીતે ફરી શકે છે અને આકર્ષાય છે. દૃષ્ટિના દોષવાળી આ ક્રિયામાં પદાર્થની કિનારો અને એકી ગયેલા તેમ જ ઉપરોક્ત વિભાગો ઉપરાંત રંગ, ધનતા, પોત વગેરે પણ મદદરેનું સ્થાન ધરાવે છે.

ઉપર્યુક્ત શુદ્ધોને લક્ષ્યમાં રાખીને કલાકારો ચિત્રમાંના આકારોને એવી રીતે આયોજિત કરે છે કે જેથી દૃષ્ટિ ચિત્રની બહાર ન ધકેલાઈ જાય, યાકી ન જાય કે એક જ જાતના આકારોથી કંટાળી ન જાય.

અસામે પાને ત્રણ રેખાંકનોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. જેમાંથી આપણે વિવિધ પ્રકારના રેખા-શુદ્ધોને તારવી શકીએ. એમાંના એકકેય રેખાંકનમાં રેખા સ્થિર કે બહુજ ગતિશીલ નથી. અજ્ઞતાના રેખાંકનમાં વળેલી, લાંબી ઘડ સચવતી રેખામાં અવાધી શુદ્ધ પહેલો જ નજરે ચડશે. નંદલાલ બસુના રેખાંકનમાં પણ એ જ અવાહનું પુનરાવર્તન છે. પરંતુ સાથે સાથે સાહજિકતા (કપડાંની કરચલીઓ અને મોં) સાચવવાનો પણ પ્રયત્ન છે. જેનાથી રેખામાં એક પ્રકારની ઝાલુતા અને લય દેખાય છે. આંખ એ રેખા પર સહજ રીતે વિવિધ વળાંકોમાં ફરે છે. પિકાસોનું રેખાંકન તો સાહજિકતાનો સુંદર નમૂનો છે. આકારોની સીમા-રેખાને એણે નિર્બંધપણે વહેવા દીધી છે, જેથી એમાં એકચૂંકતા તો જળવાઈ જ છે. પરંતુ elasticity પણ આવી છે.

સગીનના જિંઝા, ધીમા-ધેરા, તીજીા સરોને જેવી રીતે આપણે માણીએ છીએ, તેવી જ રીતે રેખામાંનો આ લય આપણને ચિત્રમાં જુદા જુદા આકારો પર દેરવ્યા કરે છે-આ લયની જેટલી વ્યવસ્થિત ગોઠવાણી તેટલી જ રમૂઆતની સફળતા.

રેખાના આ શુદ્ધોનો અભ્યાસ આપણે વિવિધ પ્રકારની રેખાઓ અને એના સંયોજનોમાંથી મેળવી શકીએ. જાપાની ચિત્રકારોની રેખાની પ્રવાહિતા એમના વૂકકટમાં મળે છે. ઈરાની ચિત્રપ્રણાલીમાં રેખાની ઝાલુતા અને ગતિ પણ સચવાઈ છે. શુદ્ધ-માનવના પ્રાણીઓના રેખાંકન સાથે પિકાસો કે માતીસની રેખાઓનો સાહજિકતાનો સંબંધ, દર્શિજીવારતની ખૂંચ રથ અને હરતકોશલના સુંદર નમૂના ૩૫ પણ ગૂંચળાઈ રેખાકૃતિઓ અને તિબેટના ટંકા (ચિત્રો) અથવા તો જૈન બારીક ચિત્રોમાંની ગતિશીલ આકૃતિઓને સરખાવવાથી આપણે રેખા-શુદ્ધોને જુદી જુદી રીતે તારવી શકીએ.

—શુભામ મોહમ્મદ શૈખ

દશરથ પટેલ : સર્વતામુખી ચિત્ર-પ્રતિમા

અમાને શુદ્ધતામાં સર્વાંગી કલાક્ષેત્રે ને પ્રતિ થઈ રહી છે, એનો ખ્યાલ પણ પંદર વર્ષ પૂર્વે આવવો અશક્ય હતો. તેમાંય, આને ચિત્ર-કલાના ક્ષેત્રે શુદ્ધતાના યુવાન ચિત્રકારો ને ગૌરવભર્યા પગલાં પાડી રહ્યા છે એ તો અપૂર્વ જ છે—પોટ્રેટ, કાર્ટુન, લેન્ડ સ્કેપ, ડિકોરેશન, ડિઝાઈન તથા ઇતર રેખા અને રંગનાં ચિત્રોમાં શુદ્ધતાની નવી સિદ્ધિઓ ઉદ્ભવ્યોગ્ય છે.

શ્રી. દશરથ પટેલ ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે હાલ સહ કરેલી સિદ્ધિઓ કેઈ પણ પ્રદેશને ગૌરવ અપાવે એવી છે. હજી તો પૂર્ણ ૩૦ વર્ષ ક્યાં નથી ત્યાં તો ભારતના અગ્રગણ્ય કલાકારોમાં તેમણે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એમની કલા ચિત્રકલાનાં વિવિધ સ્વરૂપો સર કરી ચૂકી છે : શું 'એર્થલ પેઇન્ટ' કે શું 'વોટર કલર', કે પછી tempera—સરખી હથોટી જાણ્યા વિના નહિ રહે. તેઓ સિદ્ધહરત રીતે ભવ્ય આકૃતિ—ભાવ્યસની આખી સાઈઝ જેટલી આકૃતિ દોરે છે, તો એટલી જ સહજતાથી ornaments—(માટી કામ)ના પ્રયોગો કરી શકે છે. તેઓ અતિ અધરી ગણાતી કલા—ઘાટુ પર નથા લિયો પથ્થર પર ચિત્રકામ કરવાની કલા સુદામાં પ્રતિષ્ઠિતા ધરાવે છે.

દશરથ પટેલ ૧૯૫૬-૫૭નાં બે વર્ષ પારિસ 'નેશનલ સુપરિયર આર્ટિસ્ટર આર્ટ' નામની સંસ્થામાં જગતના મહાન કલાગુરુઓ પાસે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી, અનેક પ્રમાણપત્રો અને ઉચ્ચ પદવીઓ સાથે માછા ફર્યા છે.

શ્રી. દશરથ પટેલ હાઈરિકલ શિક્ષણનો અભ્યાસ અમદાવાદના સી. ન. વિદ્યાવિહારમાં કરતા હતા, ત્યારથી જ તેઓ શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ (રેનેડરિસ) જેવા વિચક્ષણ પ્રિન્સિપાલની આંખમાં વચી ગયા હતાં. તેમણે આ વિદ્યાર્થીની શક્તિઓ

પારખી લઈ, તેમને બીજા અભ્યાસમાંથી મુક્ત કરી, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ જેવા ભ્રમત કલાકારને સોંપી દીધાં.

એ પછી તો શ્રી દશરથે પોતાના જીવન વ્યવસાય તરીકે ચિત્રકલાને અપનાવી લીધી...અને શુદ્ધતાના કલાગુરુ શ્રી. ત્રિલોકર-રાવળની ચિત્રશાળામાં થોડોક સમય માળ્યો. ત્યારબાદ, મદ્રાસની સુવિખ્યાત કલાશાળામાં શ્રી. દેવીપ્રસાદ રાય, ચૌધરી (લલિતકલા અકાદમીના હાલના પ્રમુખ)ની પાસે રહી ચિત્રકલા અને સ્થાપત્ય બંને ક્ષેત્રે અસાધારણ સર્જક શક્તિ દાખવી : ૩-૪ વર્ષના ગાળામાં તો, સેક્ટોર મોટાં પેઇન્ટીંગ્સ, લેન્ડસ્કેપ, ફિગર્સ, માટીકામની કૃતિઓ, તથા ઇતર કૃતિઓનું આલેખન કર્યું. અને દરેકી તથા મદ્રાસમાં પોતાની એકલાની જ કૃતિઓનાં પ્રદર્શનો ભરાતાં, તેમની શક્તિઓની ભારતભરમાં બહુકારી થઈ : ભારતના ઉચ્ચ કક્ષાનાં વર્તુળો (૫. નહેરુ આદિ)એ એમની કદર કરી; અને કવિ શ્રી. હરીન્દ્રનાથ ટ્રીપાઠ્યાએ એમને અસાધારણ ઉત્સાહથી બિરદાવ્યા, મૌલિક સર્જકતાની ચીનચારીને ઉત્તેજીત કરી.

ભારત સરકારે એમને માસિક રૂ. ૨૫૦૦ની શિષ્યશક્તિ આપી : તો વળી શેઠ શ્રી. વાડીલાલ લક્ષ્મીભાઈએ એમને પરદેશ જઈ વધુ સાધના કરવા માટે આર્થિક મદદ આપી.

શ્રી. દશરથે, તેમનામાં થોડાં વિશ્વાસ અને આશાઓ પૂર્યાં ક્યાં છે. પારિસનાં બે વર્ષ તેમણે કલાની એકનિષ્ઠ સાધનામાં ગાળ્યાં; અને પારિસના ૫૦,૦૦૦ કલાકારોમાં એમણે નામના પ્રાપ્ત કરી. એમની કૃતિઓનું 'સ્વતંત્ર' પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું, અને જગતના મહાન કલાકાર પિકાસો જેવાની શાખાશીના અધિકારી બન્યા. બાદ, ૧૯૫૭માં તેમને 'વિશ્વ કુલકમેળા'માં ચોરસ જવાની ત્રણ મળી : ત્યાં તેઓ

રશિયન કલાસર્ગકોના સંધ્યા પરિચયમાં આવ્યા; અને યુરોપના બીજા દેશોમાંય પ્રવાસ બેસી.

આખી દુનિયામાં ચિત્રકલાના ક્ષેત્રે નામ કમાઈ ને આવેલા આ યુવાન દશરથ ને ભારત અને વિશેષતઃ ગુજરાત ઉભળકાબેર આવકારે છે.....

(શ્રી રાવરા કર સચળની નોંધ ઉપરથી)

*

[ગયે મહિને અમદાવાદમાં શ્રી. દશરથ પટેલની કૃતિઓનું મદદના ભરવામાં આવ્યું હતું.

આ પ્રસંગને લક્ષમાં લઈ ગુજરાતના કલાકાર શ્રી હનુમાન જાડેજી લખેલી નોંધમાંથી—]

“શ્રી દશરથની કળામાં એક આગતું સંવેદન છે તેમનામાં એક પ્રખર કલા પિપાસા છે. તેમનામાં સૌંદર્યની દષ્ટિ છે અને તે આગતી છે. કેવળ સૌંદર્યનો પ્રેશ પામતાં પહેલાં ને કઈ માઈ વચાવેા પડે તે તેમણે પસાર કર્યો છે, તેમ તેમની છેલ્લી કૃતિઓ બોલી રહી છે.

“રંગવિધાન”માં અને “રચના”માં એક ખેલ દિલ કળાકાર ને રીતે પોતાની કૃતિને મૂત કરે તેવી રીતે તુલ્યતા સાથે, તેમણે રંગવિધાન અને રચના સંવેદનપૂર્ણ સાધ્ય કર્યા છે.

કાઈ પણ એક રંગની અંદર ફેટલી બધી શક્યતા છે

શ્રી. દશરથ પટેલની કલા

તે શ્રી દશરથે તેમની છેલ્લી કૃતિઓમાં સાકાર કર્યું છે. નિહ રંગ ભુઓ કે હળદરિયો રંગ ભુઓ-તેવળ એક જ રંગના પટમાં વિશાળતા, સખતતા, અંતર, અને કુદરતમાંથી પીધેલું મૂઠ સૌંદર્ય અને કળાકારના સ્વદેશના ધનકારા કૃતિમાંથી સંભળાય છે. આ કૃતિઓ રચના કરતી કે સ્વદેશ પ્રસારક છે. આ શ્રી દશરથની કૃતિઓનું એક નવું સ્વદેશ છે, ને એના ભાવને એક એવી સંપાદી પર મુકી આપે છે કે બધાં નિર્ભેજ સૌંદર્યની ઝાંખી થઈ શકે.

શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા : તેજસ્વી ઉન્મેષો

છોટામાં આજીસ વર્ના આપણા સામાજિક, રાજકીય, સાર્વારિક તેમજ શૈક્ષણિક જીવનમાં શ્રીમતી હંસાબહેનના વ્યક્તિત્વના તેજસ્વી ઉન્મેષો રજા બેવા મળે છે. એમની ખાસ નોંધપાત્ર વિચિત્રતા તો એ છે કે એમણે જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રયોજો કર્યા છે, સિદ્ધિઓ મેળવી છે. મુશ્કેલીઓએ એમના સાહસપ્રિય સ્વભાવને પ્રજ્વલિત તરફ પ્રેર્યો છે, એમના પરાક્રમને શાન્ત પાઠ્ય નથી.

જીવનની શરૂઆતથી જ હંસાબહેન સમર્થન પંકારતી

આત્મા એ બધાને પ્રેરણામાં વિદ્યાર્થીનીઓ ન હતી ત્યારે એમણે કોલેજમાં પ્રવેશ કરી, સહાયકશબ્દને વેગ આપ્યો. ઝાગણીસ વર્ષની વયે પરદેશની મુલાકાત કરી હિંદના બહુત મના સ્ત્રીતરુએ અત્યંત યુરોપ, અમેરિકા, બાપાન વગેરે દેશોમાં જાગતો કર્યો.

રજાલપિતા એમણે પ્રાણપ્રી ન અપનાવી. પહેલી વીસીમાં પદ એમની વાણીમાં મક્કમતા, વિચારશીલતા એટલા પ્રમાણમાં હતી કે પરદેશી અખ્યાલોએ તેની પ્રશંસા

કરેલી. અત્યારે પણ એમની વાણીમાં એક સરખી સ્પષ્ટતા, ને કાંઈ કહેવું હોય તે વિના સંજ્ઞે કહેવાની નીડરતા નોઈ શકાય છે.

શ્રી સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા

૧૯૧૯માં એ લ'અન ગયાં ત્યારથી શ્રીમતી સેરાબિની નાયક સાથે એમની મિત્રતાની શરૂઆત થઈ. એ બંનેએ મળી શ્રી સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી. સામાજિક તીવ્રતાને, પરંપરાગત રૂઢિઓ અને અજ્ઞાનને કારણે ભારતની સ્ત્રીઓની જે અવદશા થઈ તેની સામે એમણે બળેથી ઉઠાવ્યો. અત્યારે સ્ત્રીઓમાં જે નવું ચેતન, સાહસિકતા વગેરે જોવામાં આવે છે તેની પાછળ હંસાબહેનનો આજીવન પરિશ્રમ પડેલો છે.

સ્ત્રીઓની અનેક સંસ્થાઓમાં એમણે અગ્રણી પદે કામ કર્યું છે. 'વર્લ્ડ' યુનિવર્સિટી વિમેન્સ કન્વેન્શન માં તેમ જ 'વિમેન્સ ઇન્ટરનેશનલ સંજ્ઞ' એલાયન્સ'માં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ત્રી હક્કની હિમાયતની એમણે શરૂઆત કરી; તે પછી અખિલ મહિલા પરિષદ, ભગિની સમાજ, સ્ત્રી સહકારી મંડળ વગેરે અનેક સ્ત્રી સંસ્થાઓ સાથે એ સંકળાયેલાં રહ્યાં છે, અને એવું પ્રમુખપદ શોભાવ્યું છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં

આઝાદીની લડત વખતે ગાંધીજીએ સ્ત્રીઓનું નેતૃત્વ લેવા એમને આમંત્ર્ય આપ્યું તે પછીનો ઇતિહાસ ઘણો રોમાંચક છે. પ્રાદેશિક કોંગ્રેસ કમિટીના પ્રમુખ અને સ્ટુડન્ટ્સ ઇયરલ્ડનાં પ્રમુખ હંસાબહેનની બ્યારે ૧૯૩૦ના બોમ્બેમાં પોલીસે ધરપકડ કરી ત્યારે વાતાવરણમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો હતો. આ પગલું લેનાં પહેલાં પોલીસ વળુંગમાં ટેલેગ્રાફ મનોમન ધર્મ ગયાં હતાં. પણ કારાવાસમાં બંધી વખતે હંસાબહેને જે સંદેશો આપ્યો હતો તે સ્ત્રીઓને માટે યુક્તિમય જોવા હતા—“સફળ પરિણામ આવતાં સુધી લડત ભરી રાખજો.”

૧૯૨૪માં હંસાબહેને કોર્ટર જીવનશૈલી મહેતા સાથે લગ્ન કરી સામાજિકક્ષેત્રે એક નવાં યુગ પ્રવર્તવ્યો. આ ઘટનાની અસર તે વખતે કેટલી ભારે થઈ તેનો ખ્યાલ સામાજિક ઇતિહાસ પરથી મળી આવશે. છેક અમેરિકા સુધી આ લગ્નનો પડઘો પહોંચ્યો. એક અમેરિકન અખબારે એની નોંધ લેતાં લખ્યું—“આ લગ્ન વિદેશમાં યાત્રિના વાઝાઓ તોડે છે.”

શિક્ષણ ક્ષેત્રે કાર્યદક્ષતા

શિક્ષણને હંસાબહેને જીવનમાં ઘણું મોટું સ્થાન આપ્યું છે. એમની પહેલી પરદેશ યાત્રામાં સ્ત્રીઓની કોલેજ સ્થાપવાની ઇચ્છા એમણે દરેક દરેક પ્રસંગે વ્યક્ત કરી હતી. તે પછી સ્વદેશ પાછાં ફરીને એમણે શિક્ષણનાં અનેક નાનાં મોટાં ક્ષેત્રોમાં સક્રિય કાર્ય કર્યું ચાલુ રાખ્યું. હિંદુસ્તાન સ્ટાડિયસ એસોસિએશન, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, આર્ટ એજ્યુકેશન કમિટી, એસ. એન. ડી. ટી યુનિવર્સિટી વગેરે અનેક સરકારી તેમ જ ખીનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા એમણે શિક્ષણના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કર્યા. એસ. એન. ડી. ટી. યુનિવર્સિટીનાં ઉપકુલપતિ તરીકે અત્યંત કાર્યદક્ષતાપૂર્વક કાર્ય કરી એમણે સ્ત્રીશિક્ષણને ગૌરવ અપાવ્યું.

૧૯૦૭માં પ્રમુખીય પ્રધાનમંડળ સત્તાપર આવ્યું ત્યારે હંસાબહેન એનાં જીવવણી અને આરોગ્ય વિષયક પાલામિન્ટરી સેક્રેટરી બન્યાં. તે જ વર્ષે દરમિયાન એમણે જીવવણીમાં નવીન જાગૃતી આણી.

માનવ હક્કની હિમાયત

માનવ હક્ક માટે પણ હંસાબહેન ખૂબ હિમાયત કરતાં આવ્યાં છે. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ સુધી યુનોના હુમનરાઈટ્સ કમિશનમાં એ હિંદનાં પ્રતિનિધિ હતાં. આજે પણ માનવ હક્ક માટે હિમાયત કરતાં એમનું મન પ્રવર્તતી વિષમતાથી આતંક થઈ નોઈ શકાય છે.

રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પછીની પહેલી બંધારણ સભાનાં એ સભ્ય હતાં અને તે વખતે કાયદાના ઘડતરમાં એમણે જે ફાળો આપેલો તેની સભાની કાર્યવણી સાક્ષી પૂરે છે.

૧૯૪૯માં બ્યારે વડોદરા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ત્યારે હંસાબહેનની સામે જે વિકલ્પો ખડા થયા; કાં તો વિશાળ રાજકીય જીવન ચાલુ રાખવું અથવા યુનિવર્સિટીનું સ્થાપન સંભાળી વડોદરાને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર બનાવવું. હંસાબહેને યુનિવર્સિટી પસંદ કરી અને નવ વર્ષના સતત પરિશ્રમથી યુનિવર્સિટીને સુદૃઢ અને યશસ્વી બનાવી. *

આંશિકત સંસ્કારિતા

હંસાબહેનના વ્યક્તિત્વની પાછળ અનેક પરિબળોની આપણને જાણી થાય છે. પરંપરાગત આંશિકત સંસ્કારિતા, સ્વાતંત્ર્ય સ્વભાવની મક્કમતા, બળવાખોર પ્રયોગશક્તિ, લક્ષ્ય-

[અનુસંધાન સામેલ પાને]

આ વિભાગમાં—

૧. ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સહિત અને ક્લાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધવૈયમ પ્રતિભો અંગે—
૨. ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્હી, આફ્રિકા અનેરે મુખ્ય મથકો સહિત)ની ઉપર,કરી તેવી પ્રતિભો અંગે—મિતાફરી સમાચાર આપવાની હયાલ છે.
૩. ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તેા "માનવ" ઉપજત થશે.

ગોવર્ધનરામ-સ્મૃતિમંદિર

[ધણી માફ તોય ન વિસારવા જેવી ગોંધ]

ગર્ષ દશરાને દિવસે, સં. ૨૦૧૩ આસો સુદ દશમે, ઈ.સ. ૧૯૫૭ના ઓકટોબરની ૧૭મી તારીખે, ગોવર્ધન-સ્મૃતિ-મંદિરનું ઉદ્ઘાટન નડિઆદના નાગરવાસમાં ભાઈ ઉમાશંકર ભેશાને હાથે થયું. તે પ્રસંગે ડૉ. રમણલાલ યાસિક તે સાથેના કાર્યકરોએ જૂના—નિસ્તેજ નાગરવાસને શયુગારો હતા. મેઢની પણ ખૂબ હતી; વિનમ્ર કદરવાન ભાવિકાની. નડિઆદના તેમ જ બહારના ધણા વિદ્વાનો—લેખકો—સાક્ષરો આ અજલિમાં સાથ દેવા આવ્યા હતા. અમદાવાદના ઓલમ્પિકના રેડિઓનું 'મોડેલ' મંત્ર પણ ભાષણો ઉતારવા હાજર હતું.

પ્રમુખપરમાને પ્રોફેસર વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી હતા. શ્રી ઉમાશંકરની સાથે સ્નેહરશ્મિ ને બીજી અમદાવાદનું મંડળ હતું. નડિઆદના વજીલ શ્રી બહેચરદાસે અને ડૉ. રમણલાલે સૌને આપકાર આપ્યો. પછી મુખાઈની ગોવર્ધનરામક સમિતિના પ્રમુખ ડૉ. કાન્તિલાલ હગનલાલ પંજાએ આ સ્મૃતિમંદિરની કથા કહી. ગોવર્ધનરામના બે સરસ ફોટો મંદિરને તથા એક ભાઈ ઉમાશંકરને અર્પણ થયો. પછી જેટલાં વ્યાખ્યાનો થયાં તે બધાં સરસ હતાં. કદાચિત પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદનું ધણાને સોથા સરસ લાગ્યું. શ્રી ઉમાશંકરે આવાં વીર-સ્મરણો ને વીરપૂજા ઇચ્છત વગેરે દેશી કેમ કરે છે તે દર્શાવ્યું. ભાઈ રવિશંકર રાયળ, ઇન્દુલાલ યાસિક વગેરેએ પણ ઉચિત અજલિ આપી હતી. સ્મારક

[અનુસ્થાપન પાલ રવટી]

ગામી પરિશ્રમ અને એવા ધણા ધણા ખીજા શુભો છે જે એમની સમસ્ત પ્રતિભાને વિશિષ્ટતા અર્પે છે.

સ્વભાવે હંસા બહેન અત્યંત જાણુ તેમજ મુદ્દ છે. કોઈનું પણ મનનું દુઃખ એ શાન્તિથી સાંભળે છે અને તે હળવું કરવા તત્પર રહે છે. એમની આસપાસ મમતાનું એક સ્તિગ્ધ વર્તુળ વર્તાય છે. વિચારશીલ સ્વભાવનાં હોવા છતાં વિનોદ એમને પ્રિય છે અને આંતર જીવનમાં એ ખૂબ નિરાડબર મળતાપણ સ્વભાવનાં છે.

પ્રથમ ફેરી નાટકકાર

આ કાર્યરત સન્નારીએ ગુજરાતને જિન્ના જિન્ના

પ્રકારનું સાહિત્ય પણ આપ્યું છે. બાલવાતાંઓ, કિશોર-વાતાંઓ દ્વારા આપણા સાહિત્યને એમણે નવો રસ્તો ચીંધ્યો. ગુજરાતનાં એ પ્રથમ સ્ત્રી નાટકકાર છે. શેક્સપીયરનાં બે નાટકોને એમણે ગુજરાતીમાં કાવ્યરૂપે ઉતાર્યા છે, અને વાલ્મીકીના રામાયણનું સમગ્રલોહી ભાષાન્તર કરવાનો મધ્ય એમને હાથે બપ છે.

આ પ્રતિભાસંપન્ન સન્નારી વડોદરા યુનિવર્સિટીનું ઉપકુલપતિપદ છોડીને ટૂંક સમયમાં જશે તે વેળાએ આપણે ઇચ્છીએ કે એમની મહાન શક્તિએ દેશના વિશાળ ક્ષેત્રમાં લાંબા સમય સુધી ઉપયોગી થાય.

—ચંદ્રકાન્ત શુક્લ

સમિતિએ એક રસ પકે એવો સચિત્ર સંપુટ પણ શ્રી ઉપેન્દ્ર ૭. ૫૩યા પાસે તૈયાર કરાવ્યો હતો.

આજ ધરમાં ગોવર્ધનરામ, નિવૃત્તિ લીધી તે પહેલાં શરૂ કરી, લખમજ દશકે વર્ષ રહેલા; આ ધર ગીરો મૂકાયું; બેડેનું નાનું ધર, જેમાં ગોવર્ધનરામ જન્મ્યા હતા તે જે એમના મામાનું હતું, તે ગોવર્ધનરામે વેચાતું લીધું, એ જે ધરોમાં એ રહ્યા; પણ એ પછીનું ધર હાલ વેચાયલું છે અને ગો. ક્રમારક સમિતિએ, કૃતલીક મુરેલીધી તે ધણે ખરચે, આ હહેલાને ગીરોમાંથી છોડાવ્યું, વેચાતું લીધું અને હવે ગોવર્ધન-રમ્પતિ-અન્દર તરીકે એને ગુજરાતને સોંપ્યું. આજ ધરની મેડી ઉપર દિયેક તેમ જ ટેબલ પાસે ખુરશીએ ગોવર્ધનરામ બેસતા. અહીં જ એમણે ૧૯૦૧માં “સરસ્વતીચન્દ” લા. ૪ પૂરો કર્યો તે બીજા નાના મોટા ગુજરાતી-અંગ્રેજ લેખો લખ્યા. આ હહેલાની પહેલાંની હકીકત ગોવર્ધનરામના જ શબ્દોમાં લખાયલી છે, તે પ્રકટ કરવાને મોકલેલી છે.

માંદગીમાં પચારીવશ થયા તે પહેલાં અહીં જ એ સર્વને મળતા. તેમાં મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી જેવા મુરબ્બીઓ, પ્રોફેસર ગજજર, શ્રીમતી કાશીકાદી અને નાનાલાલ દ. કવિ, નરસિંહરાવ દોવેદીયા, પ્રો. બળવંતરાય કાકોર, પ્રો. આનન્દ-શંકર કુવ, ન્યાયમૂર્તિ શાહ (તે વખતે વડીલ), નડિઆદના દેસાઈ-કુટુંબના, ચન્દ્રશંકર પંખા, અબ્બાલાલ, શિવલાલ, છંદુલાલ તથા એમના પિતા કનૈયાલાલ, વગેરેનું અમારું મંડળ—સૌ આવતા.

આ મેડીમાંનું થોડુંક ફર્નિચર મળ્યું નથી; પણ જે દિયેકાની ઉપર તથા ટેબલે તે બેસતા, ગ્રેજીફરનું “બુક-કેસ,” આરામખુરશીઓ, તથા ખેતાના મુરબ્બીઓ તથા સાધીઓની પુષ્કળ છબીઓ હજી છે.

આ રહેતા હહેલાની આગળની મુખ્ય મેડી, નીચેની ખાડા ને ન્હાને ચોક વગેરે એટલાં જ હાલ રમ્પતિમંદિરમાં છે. રહેતા ચોકથી પાછળના બધા લાગ, શ્રી નરહરરામે સ્થાપેલ “લલિતા-વનિતા-વિશ્રામે” વેચાતો લઈ લીધો છે. ત્યાં આ આશ્રમ બેસશે એટલે ગોવર્ધનરામ-લલિતા-નર-હરરામ એ ત્રણેની રમ્પતિ સમયાશે.

રમારક સમિતિએ શ. ત્રણે હર્બરની સાથે આ રમ્પતિ-મંદિરની સાચવણી પણ શ્રી મનઃસુખરામે સ્થાપેલ ઉમેદકુમારી-

મંદિર તથા કાલીલક્ષ્મીના દૂરદીઓને સેવા-વિનિતિ કરી; એટલે હાલ એ સોનાં નામ પણ સાથે આવ્યાં.

ધીરે ધીરે વ્યસનામાં બેઠેલા સુધારા ધરે અને આ આદર્શ રમ્પતિમંદિર બની શકશે. મને ખ્યાલ છે તે પ્રમાણે આવી ભતવું રમ્પતિમંદિર ગુજરાતમાં ને ગુજરાતની બહાર હિંદમાં બીજું નહિ હોય.

ખાર, ૨૭ ફેબ્રુ. ૧૯૫૮ —કાન્તિલાલ ૭. ૫૩યા

પ્રા. અનંતરાય રાવળ : ‘અનંતરાત્રિવિવેચક’

—‘રણજીતરામ-સુવર્ણ ચંદ્રક’નું ગુજરાતી સાહિત્યિક શ્લેષ માનાઈ રચાન છે. દર વરસે ગુજરાતી સાહિત્ય-કક્ષા અને અભ્યાસના શ્લેષ આગળ તરી આવનાર વ્યક્તિને આ ચંદ્રક એનાયત થાય છે. છેલ્લાં ૨૯ વર્ષથી આ ચંદ્રક અર્પણ થતો રહ્યો છે—જેમાં નિઃશંક રીતે, સાહિત્ય-કક્ષા અને ઈતિહાસના અભ્યાસીઓની નામાવલિ આગળ તરી આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૫ના વર્ષનો સુવર્ણ ચંદ્રક તાજેતરમાં પ્રાધ્યાપક શ્રી. અનંતરાય રાવળને અર્પણ થયો છે.

શ્રી. રાવળ ગુજરાતી સાહિત્યની વર્તમાન પેઢીના અભ્યાસી વિવેચક છે. તેમને “અનંતરાત્રિ વિવેચક” તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે; એમાં જ તેમની વિવેચક તરીકેની દષ્ટિ વ્યક્ત થાય છે:

તેમણે પોતે જ ચંદ્રક-અર્પણ વિધિ પ્રસંગેના પ્રવચનમાં આ દષ્ટિ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી છે:

“પોતે અણુષ્ઠ વાચકોને અને અત્યાન લેખકોને કંઈક શીખવી રહ્યો છે અને સાહિત્યની ને પ્રજાની સેવા બજાવી રહ્યો છે એવી દોષ્ટ દૃષ્ટ સજ્જાનતા કે ધરાર પટલાઈની જુતિ વિના અંતરના સાહિત્યસંસ્થી જ પ્રેરાઈ, સરવાળે સાહિત્ય-સેવા અને સંસ્કારસેવાના આતુર્વાગિક ફળ તરીકે બળવન-કુ વિવેચન કાર્ષ સહજ લાવે પોતાની જ અભિવ્યક્તિ સારુ કરનાર સરસ્વતીલક્ષ્મીના આભસંપત્તિ શી હોય, કેવી હોય કે મારે મતે સહદયતા, સૌંદર્યદષ્ટિ, વ્યુત્પત્તિ અને સત્યનિદા એ ચાર ગુણમાં બધું સમાવિષ્ટ થઈ જાય. એમાં સહદયતા તો વિવેચકનો અનિવાર્ય અગત્યનો પ્રથમાવશ્યક ગુણ.

“વિવેચકમાં સહદયતા હશે એટલું વિવેચન ન્યાયી બનશે, સૌંદર્યદષ્ટિ હશે એટલું તે સરવાળા બનશે, અને

સત્યનિષ્ઠા હશે એટલું તે જોજશ્ચી અને સાહિત્યોપકરિક બનશે. આ સંપત્તિ જેટલી વધુ પ્રમાણમાં હશે અને સાથે હશે અને નમ્રત અને સક્રિય રાખનારી જાડી સાહિત્યલક્ષિત, તેટલા પ્રમાણમાં વિવેચન “ધરમો કોટી” બનશે.”

શ્રી. રાવળની સાહિત્યોપાસનાના ક્ષણે પ્રથમ “જપાક્ષત” અને “સાહિત્યવિદાર” એ બે વિવેચન પ્રથમ; ઉપરાંત તેમણે સંપાદન કાર્ય : “પ્રેમાનંદનું નળાખ્યાન,” શામળકૃત ‘મદનમોહનો,’ ‘બોટાદકરની કાવ્યસરિતા,’ ‘લુહિપ્રકાશ લેખસંગ્રહ’ (બે ભાગ) અને ‘કલાપીનો કાવ્યકલાપ’ વગેરે.

શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા : છપ્પીનાં બહુ

ત્રણે મહિને સુરતની નર્મદ સભા તરફથી ગુજરાતના નાણીતા ‘છપ્પી’ શ્રી, કિસનસિંહ ચાવડાને તેમના ‘અમાસના તારા’ માટે ચંદ્રક-અર્પણની વિધિ થઈ.

આજ પૂર્વે, શ્રી. ચાવડાના ટૂંકા વાર્તાઓના બે સંગ્રહો તથા અનુવાદિત પ્રથમ ગ્રંથ ગયા છે. પરંતુ ‘અમાસના તારા’ દ્વારા તેમણે ગુજરાતી ગદ્યની એક નવીન શક્તિ—તાજગીભરી રમણીયતા પ્રદર્શિત કરી છે તે ખરેખર બેનમૂન છે.

ગુજરાતના બહુ ઘોડાક જ સાહિત્યકારો શ્રી. કિસનસિંહ જેટલી જીવનની તાજગી નળમી શક્યા હશે. કદાચ એનું એક મુખ્ય કારણ જીવનને એમણે જે રીતે બે પુસ્તકો હાથેએ આવકાર્યું છે, તે અપનાવ્યું છે એવું ખીજ બહુ જ ઘોડા કરી શક્યા હશે. ગાંધીજીથી માંડી અરવિંદ, માર્કસવાંદથી આંદોલન રજવાડાં, ભારતથી માંડી યુરોપ, ઈંગ્લેન્ડથી, સાહિત્યકારો, સમાજસેવકોથી માંડી અવધૂતો-પરિભ્રમકો અને ઉસ્તાદ કલાકારોથી માંડી ગાનારાઓ, અને મજલિસોમાં મહાલનારાઓથી માંડી કૂટપાથનો રખડનારાઓ—કોણ તેમના વર્તુળથી બહાર બચી શક્યું છે ?

અને બધું એક બહુગમની ઉત્તાદીથી તેમણે આ બધાને પોતાનાં કર્યા છે, તે છતાં તેમને તેઓ દુર્ભાં દૂર રાખી શક્યા છે !

—આને પ્રતાપે તો કદાચ એમને છપ્પીની આખા પ્રાપ્ત થઈ છે.

—આને પ્રતાપે તો એમની કલમ તાજગીથી મહેકતી રહી છે.

—આને પ્રતાપે જ તો તેઓ પ્રસંગોના બનાવો કરતા તેની આંતરિક લિજ્જતને પકડવા વધુ આગ્રહી રહ્યા છે.

આમ કરતાં, અલગત ઘણીવાર તેઓ શબ્દોની જટિલ નળમાં ઘસારાઈ જઈ, કલાના આંતરિક સૌંદર્ય સુધી પહોંચવામાં ધારી સફળતા મેળવતા નથી. પરંતુ, કેવળ પ્રસંગોનાં જોખાં ને બેધધારોનાં નળાંથી શબ્દમારતી ગુજરાતી ગદ્યની બહુત વાસી અને નિર્જીવ શૈલીથી તેઓ ખરેખર બચી ગયા છે; પ્રસંગને અનુરૂપ સજીવ ગદ્યની પ્રસન્ન શૈલી સારા પ્રમાણમાં સિદ્ધ કરી શક્યા છે.

બાળસાહિત્ય : અધાધૂંધી અને ઈનામો

ભારત સરકાર તરફથી દર વરસે બાળસાહિત્ય માટે ઈનામો અપાય છે.

આ વર્ષ માટેનાં ઈનામો ગુજરાતીમાં શ્રી. રમણલાલ સોની તથા શ્રી. મનુભાઈ નેધાણીને એનાયત થયાં છે.

આ બંને લેખકોએ ગુજરાતના બાળસાહિત્યને દષ્ટિ તથા ઘાટ આપવામાં જે ફાલે આપ્યા છે તેની યોગ્ય કદર થવા માટે આપણે જરૂર આનંદ અનુભવીએ છીએ...

પરંતુ—ગુજરાતમાં બાળસાહિત્યના ફેવે જે અધાધૂંધી બની છે, તે તો હવે ખતમ થવી જ નીકળે છે.

બાળ સાહિત્યને નામે આજે તો પ્રકાશનોનો મોરો રાહડો શક્યો છે. આ તબક્કે રપટ રીતે પૂછવું જરૂરી છે કે—

* બાળ સાહિત્યને નામે લખનારા લેખકોમાંથી કેટલાને બાળ-માનસનો પરિચય છે ? કેટલાને બાળકોને યોગ્ય ભાષા આવડે છે ? કેટલાને બાળકોના વિકાસની કક્ષાઓ અને જુદી જુદી ઉંમરે તેના વિકાસને અનુરૂપ વિષયો તથા ભાષાની સમજ છે ? કેટલાએ બાળકો પાસે પોતાના અખતરા વકાશી નેયા છે ?

* બાળ સાહિત્યનું ક્ષેત્ર મુશ્કેલ સાહિત્ય-સર્જનોમાંનું એક છે—એ વાત જ કેટલા બાળકે છે ? કેટલા સ્વીકારે છે ? ને એમાંના કેટલા બાળકોના જીવન ઘડતરની નમ્રત ફરજના ભાનથી લાગે છે ?

અલગત, કોઈ પણ લેખક, તે જે ક્ષેત્રના વાચકોને માટે લખતો હશે તેને વાદાદર છે કે કેમ એમ પૂછી શકાય; પરંતુ એનો એ તેણે જ્યાંમ દેવા છતાં, આખરે તો પ્રીતે અને, અમજાદાર બની તો, બીજી સૌ પ્રવૃત્તિની જેમ લોકશાહી :

રતિ—જેવી ને જોટલી લોકશાહીનો વિકાસ થયો હશે તેવી રતિ, પોતાનાં હિતઅહિત માટે જવાબદાર હશે.

પરંતુ જેમ, બાળકોના શિક્ષણ અંગે—એ તેવા અધેર ધધાદારી બાળ માંદગે તથા પ્રાથમિક શાળાઓ સામે સરકાર અને સમાજે બ્રમત રહેવું જરૂરી છે, તે જ રીતે બાળકોનું ધરતર કરનાર સાહિત્ય અંગેય આપતી ભગ્વતિ આવશ્યક છે.

ત્યારે દુઃખની વાત એ છે કે :

* આપણે ત્યાં ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો બાળ-સાહિત્ય તરફ સૌથી વધુ ઉપેક્ષા સેવે છે ! મોટા ભાગના પ્રતિષ્ઠિતો બાળે બાળસાહિત્ય કોઈ જિતરતી કક્ષાનું સાહિત્ય હોય એવી સુગાળની વૃત્તિ સેવે છે; તો વળી કેટલાક પોતાનું ગમે તે વર્ગનું સાહિત્ય મોટા ટાઈપમાં છપાવી નાખી બાળ-સાહિત્યરૂપે પીરસવાની ધૂતલા કરતા ખચકાતા નથી !

* બાળ સાહિત્યના ક્ષેત્રે—બીજા કથાની ખાતર નહિ, પણ આપણી જિગતી પેઢીના સર્વાંગી સરકારી વિકાસની ચિંતા-એ પણ, પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો અને વિવેચકો આ દિશામાં લક્ષ્ય આપે એવી ભલામણ કરવી જરૂરી સમજીએ છીએ.

(આજ અંકમાં જુઓ ! બાલસાહિત્યમાં દક્ષિ અને દક્ષીણ પ્રવાહનાર સાહિત્યકાર શ્રી. રમણલાલ પી. સોળીના એક લાવણ્યમયી ઉદારેલો ભાગ)

તા. ૬. મુખર્ષિ સરકારે ૫ આ વરસે બાલસાહિત્યનાં જે ઇનામો આપ્યાં છે તેમાં શ્રી. રમણલાલ સોની, ઉપરાંત શ્રી. રમણિક અરાલવાળા, જયભિખુ, મુકુલ કલાધી શરદાપ્રસાદ વર્મા, રતિલાલ તન્ના, શકુન્તલા, રવિશંકર પાંડક, શારદાપ્રસાદ, હરજોર્જિદ મોહીનો સમાવેશ થાય છે.

અત્રે અમારે કહેવું પડે છે કે આ વર્ષનાં મુખર્ષિ સરકારનાં આ ઇનામોની વહેંચણી પાછળ પસંદગીની ચોક્કસ દક્ષિ અથવા નિશ્ચયમક્ત વરતાતી નથી. બાળે વધુમાં વધુ સંખ્યાને રાજ કરવાની વૃત્તિ હોય એવું લાગે છે—જે સાહિત્ય-સર્જન માટે ધણી જ ભોખમકાર છે.

અત્રે, અમે મુખર્ષિ સરકારને એ વાત માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ કે—

* ‘શિશુ-સંસ્કાર શ્રેણી’ની ચિત્ર-પુસ્તિકાઓ (કનો કક્ષી, તથા ગાંધીજીનાં ઉપાણ્ય) નાં ઇનામોમાં લેખક (શ્રી. રમણલાલ સોની) ની સાથોસાથ તેના ચિત્રકાર (શ્રી. રવિશંકર પંડિત-કે જેમણે તે પુસ્તિકાઓને પાને પાને સુરેખ સુંદર ચિત્રો દોરી પુસ્તિકાને સજીવતા આપી છે) ને ૫ ઇનામમાં ભાગીદાર બનાવી એક આવકાચ અગ્રણિક પાકી છે.

લલિતકલો અકાદમીનાં ઇનામો

ભારત સરકારે નવી દિલ્હી ખાતે રચાયેલી ‘લલિત કલા અકાદમી’ના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થતો જાય છે. તે સાથે તે દ્વારા ચાલુ રહેલ વાર્ષિક પ્રદર્શનથી ભારતની ખૂણેખૂણે અગતી કરી રહેલા કલાકારોનો જનતાને પરિચય થતો જાય છે. અત્યારસુધી દર વર્ષે અકાદમી તરફથી દસ શ્રેષ્ઠ કલાશિષ્યકૃતિઓને નિષ્ણાતોની પરીક્ષક સમિતિના નિષ્ણેયથી દરેકને રૂ. ૧૦૦૦નું પારિતોષિક આપવામાં આવતું હતું. અને તે પૈકી સર્વોત્તમ હરેલી કૃતિને વધારામાં સુવર્ણપદક (આથરે ૮૦૦ ની કિંમતનું) અપાતું. આ વર્ષે પ્રદર્શન માટે ૩૯૦ કલાકારોની ૧૦૫૦ કૃતિઓ આવી હતી. તેમાંથી ૧૧૧ કલાકારોની ૧૧૬ કૃતિઓ જ લેવામાં આવી હતી. આ પૈકી માત્ર ૭ કૃતિઓને જ રૂ. ૧૦૦૦નું પારિતોષિક આપવામાં આવેલું. શ્રી. અમરનાથ સેઠગલની શિષ્યકૃતિ Cries unheard (અરધપરફન) નામની કૃતિ માટે સુવર્ણપદક આપવામાં આવ્યું છે. પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર કલાકારોનાં નામ નીચે મુજબ છે,

- (૧) શ્રી. અમરનાથ સેઠગલ : શિષ્ય કૃતિ ‘અરધપરફન’
- (૨) વિરેત દે : ચિત્રકૃતિ ‘ત્રેતાકૃતિ’
- (૩) શ્રી. કે. કે. હેમ્બર : ચિત્રકૃતિ ‘માહિમની દરગાહ’
- (૪) શ્રી. રામકુમાર : ચિત્રકૃતિ ‘નારી’
- (૫) શ્રી. રૈવાદાસ ગુપ્તા : ચિત્રકૃતિ ‘પિંગવનાં પંખી’
- (૬) શ્રી શાન્તી દવે : ચિત્રકૃતિ ‘પનધટ’.

પારિતોષિકની સંખ્યા ઘટાડવા સાથે લલિત કલા અકાદમીએ એક કાયમનું પ્રદર્શન રચાવેને કેટલીક કૃતિઓ ખરીદી લેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે. તેમાં ગુજરાતના કલાકારો શ્રી મોહિની બક્ષી તથા બાલકૃષ્ણ પટેલનાં ચિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમણે અમદાવાદના તરુણ કલાકાર શ્રી બાલકૃષ્ણ પટેલનાં ચિત્રો ખરીદવાનો નિષ્કેય કરી અકાદમીએ ખરેખર તેમની કદર કરી છે. બીજી ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ આ પ્રદર્શનમાં એ છે કે જે ૧૧૧ કલાકારોનાં ચિત્રો આ પ્રદર્શનમાં મુકાયાં હતાં તેમાં ઓગણીસ ગુજરાતી ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પસંદ થયાં હતાં અને તેમાંથી ત્રણ ચિત્રકારોની કૃતિઓને પ્રશંસાપત્ર ગણવામાં આવી છે. ગુજરાતના ઓગણીસ ચિત્રકારોનાં નામ નીચે મુજબ છે—

- (૧) શ્રી બાલકૃષ્ણ પટેલ
- (૨) શ્રી દિલિપ બક્ષી
- (૩) શ્રી જયન્ત પટેલ
- (૪) શ્રી જડગીર
- (૫) શ્રી યોડીદાસ પરમાર
- (૬) શ્રી મનહર મકવાણા
- (૭) શ્રી

મોહીની બક્ષી (૮) શ્રી પ્રદુમ્ન તાન્ના (૯) શ્રી પ્રદુમ્ન દવે (૧૦) શ્રી હાકર પટેલ (૧૧) શ્રી ડી. જી. રાઈ (૧૨) શ્રી વિનોદરાય પટેલ (૧૩) શ્રી માંતસરજી છારા (૧૪) શ્રી યજ્ઞેશ શુક્લ (૧૫) શ્રીરોજ કાટવીડીઆ (૧૬) શ્રી મહેન્દ્ર પંડ્યા (૧૭) શ્રી આર. ડી. રાવળ (૧૮) શ્રી લક્ષ્મણ વર્મા (૧૯) શ્રી જયંત પટેલ.

પરીક્ષક સમિતિએ પ્રદર્શનના સુચિપત્રમાં નોંધ કરી છે તેમાં જણાવ્યું છે—

આપણા કલાકારોમાં, યુવેશની ઓડન* આઈની ભારે અસર પડી છે. અને ધણાં તે તે કૃતિઓ પરથી જ પ્રેરણા પામતા જણાય છે. પરદેશની સિદ્ધિઓના પ્રાણ સ્વથી પાંચમગત ભારતીય ચિત્રશૈલીને ભારે પીછેઠઠ મળી છે અને ભારતીય ચિત્ર સ્થાનિક અને કંપના ખીલવવાને બદલે નિર્માત્ર્ય વણાટવાળા અને તીવ્ર સંવેદન વિનાના અધઃપાત તરફ વળેલી લાગે છે.

(જનસત્તા, ૯-૩-૫૮) —૨. મ. રાવળ

નાટકો ભજવવાં કયાં ?

[અમદાવાદની અઠકળામણ]

મુંબઈ સરકારે નાટકોને કરમુક્તા કર્યાં છે એટલે એ પ્રતિને વેગ મળશે. ધણા બધા નાટકો ભજવવા તૈયાર થશે. પણ ભજવશે કયાં ?

અમદાવાદમાં નાટકો ભજવી શકાય એવાં માન બે જ સ્થળો છે. એક પ્રેમાભાઈ હેલ અને બીજો ટાઉન હેલ. કાંકરિયા એપન એર થિયેટર છે, પણ ત્યાં અમુક જ કાંઈકેમો થઈ શકે-એમ છે. નાટક માટે એ થિયેટર કામનું નથી. એટલે પહેલી બે જગ્યા માટે પડાપડી થાય છે. ભજવનાર

મંડળોએ અનેક અને રંગમંચ માન બે. આમાં અઠકળામણ સિવાય બીજી કંઈ પણ શું શકે ? (ગ. સ.)

કલાપ્રવૃત્તિઓ—

મુંબઈ રાજ્યના ત્રીમ વાર્ષિક પ્રદર્શનનું તા. ચોથી માર્ચે ઉદ્ઘાટન થયું. એમાં પ્રથમ દીનામ (રૂ. ૨૫૦૦નું) શ્રી. બી. પ્રજાને તેમના ચિત્ર ' મલબારી છેડરીઓ ' માટે મળ્યું. એ ઉપરાંત શ્રી કાંતિલાલ રાઠોડ, શ્રી દિનેશ શાહ અને શ્રી મન- હર મકવાણાને અનુક્રમે રૂ. ૧૫૦૦ અને બાકીના બંનેને ૧૦૦૦ના દીનામો અપાયાં.

* અણૂતા એવાનીજ ચિત્રકાર લક્ષ્મણ પાર્ષદમણાં જ લગભગ આઠેક વર્ષ કાન્સમાં ગાળી પાછા ફર્યા. એમની વડો- દરાની મુલાકાત દરમ્યાન લલિત કલા વિદ્યાલયમાં એમણે એમનાં ચિત્રોનું નાનું શું પ્રદર્શન લઈયું; બરોડા શુપ એફ આર્ટીસ્ટસ તરફથી એમનું સન્માન પણ કરવામાં આવ્યું.

* લલિતકલા વિદ્યાલય (વડોદરા)ના પ્રાધ્યાપક અને ચિત્રકાર શ્રી. કે. જી. સુબ્રમણ્યમ એમનું એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શન તા. ૨૫મી માર્ચથી મુંબઈની જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં ભરવાના છે.

* અખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી સ્વામીશ્વર ચાવડાએ ગયે મહિને એમનું એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શન મુંબઈમાં લઈયું.

* ભારતીય સમકાલીન ચિત્રકારોની એક નવી પ્રથમાળા લલિતકળા અકાદમી તરફથી શરૂ થવાની છે. એમાંનું પ્રા. એન. એસ. બેન્દ્રેની ચિત્રકલા પરનું પુસ્તક થોડા સમયમાં બહાર પડશે.

૨૧-૩-૫૭

[અનુસંધાન પાન ૨૨૧નું સાથ]

અધુ શા. સંગ્રહ છે તેની બાળકને ખબર નથી, તેા જે દેશ- ભક્તિ, સ્વાર્પણ, સમાજસેવા, પતિતોદ્ધાર, સદાચાર વગેરે ગોનાને ન સમજાય તેવાં અશ્વિત-વરદાને માટે બાળકે તેની પ્રાર્થના કરવી પડે છે !

એક બીજો પણ વિચાર અહીં રજૂ કરવાની મને જરૂર લાગે છે. બાલકોએ લખતી વખતે ધણું ખુણું લખનારની નજરમાં મધ્યમગર્જન બાળક હોય છે. તે જે ઉપલા મધ્યમ વર્ગનું. પણ આજે એ મધ્યમવર્ગ વેશથી નીચલા થઈ લાણી કહેવાઈ રહ્યો છે, એ પરિસ્થિતિને પડશે. બાલસાહિત્યમાં હજી પડશે બોધો છે.

ફરી છેલ્લે વિષયના શ્રેષ્ઠ બોલકવિ રવીન્દ્રનાથને સ્મર* છું. તેમણે જે સહજ ભાવે બાલકવિતા કરી, તેવી હજી બીજો કોઈ કરી શક્યો નથી. તેનું કારણ તેમની બાળક સાથેની એકાગ્રતા હતી. શ્રી અન્નાથાકર રાયે યથાર્થ કહ્યું છે કે, રવીન્દ્રનાથના મનની નીચે લાખ વર્ષ પહેલાનું (આદિ માનવનું) મન વાસ કરે છે. તેમનાં બોલકણમાં જે ચીજ રચકાર કરી જોડે છે, તે તેમનું વિરમય છે, જેનું વિરમય આદિમાનવમાં હતું.*

* ગયા. કિરોગરમાં અમદાવાદમાં મળેલ અખિલ ભારત બંજસાહિત્ય સંમેલનમાં ' બાલવિજ્ઞાન 'ના ઉદ્ઘાટન, પ્રસંગે આપેલા બી. સોનીના બાલગ્યાનમાંથી.

મહર્ષિ ઘોડો કેશવ કર્વે

૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે, જાણે નવેસરથી જિંદગીની મંજિલે ચઢવા ઇચ્છતા હોય એમ કહે છે:

“એક વાતનો મેં નિશ્ચય કરી લીધો છે કે, સાચે જ, જો પુનરુજ્જન્મ પ્રાપ્ત થતો હોય તો મારું કાર્ય આગળ ધપાવવા માટે અને વારંવાર ભારતમાં જ જન્મ લેવાનું ગમે.....”

સરકારી ઇનામોનો હેતુ

શ્રી. મનમુખલાલ બેવેરી ‘સાહિત્યનાં ઇનામો’ની આ વર્ષની પસંદગી અંગે કી પ્રેસમાં (તા. ૨૮-૩-૫૮) લખતાં જણાવે છે કે—

૧૯૫૬ની સાલનાં ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોનાં ઇનામોની જાહેરાત વાંચતાં આશ્ચર્યમાં પડી જવાય છે કે સરકારનો આની પાછળ સાચેસાચ શો હેતુ હશે !

લગભગ બધાં જ ઇનામો (એકાદ અપવાદ સિવાય) એક સરખી ગુણવત્તા વિનાનાં પુસ્તકો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવેલાં છે !

પરીક્ષક સમિતિએ કેટલીકવાર ગુણવત્તા ઉપર તો કેટલીકવાર લેખકના નામ ઉપર આધાર રાખી નિર્ણયો લીધા હોય છે. અને પોતાની જાન વધુમાં વધુ પાથરવાની આતુરતામાં અને એટલાં નામો ઇનામો યાદીમાં ઉમેરી લીધાં છે.

અને તો જાણે, અધિકૃત નિષ્ણુઓ દ્વારા એક સરખું ધોરણ જળવાયું હોવાને બદલે, ‘શેતરજ’ની રમતમાં શિખાઉ ખેલાડી જેવા દાવ નાંખે એવું થયાની છાપ પડે છે.

જો સરકાર ખરેખર સાહિત્યિક ગુણવત્તાનું ઔરવ વધારવાના હેતુથી ઇનામો આપવાનું ચાલુ રાખવા ઇચ્છતી હોય હોય તો કમિટીએ અપવાદ બાદ કરતાં એક ઇનામ માટે એક પુસ્તકની ભલામણ કરી દરેક વિશિષ્ટ ગુણવત્તાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

અને જો લેખકોને કેવળ ઉત્તેજન આપવાનો સવાલ હોય તો ‘પહેલું’ ને ‘બીજું’ ઇનામ એવી કક્ષાઓ રદ કરી, અમુક ભલામણોગ્ય પુસ્તકોને સરખે ભાગે રકમો વહેંચી આપવી જોઈએ.

આજે તો જે રીતે ઇનામો અપાઈ રહ્યાં છે તેમાં વિચાર અને હેતુ બંનેને કેવળ કુંચવાટો જ લેખાય છે !

શ્રી. યાજ્ઞિક ઇનામ સ્વીકારવા ઇન્કાર કરે છે

અમદાવાદથી તાર રૂખીના ‘સમાચાર’ (ટાઈમ્સ) મુજબ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકને તેમની અપ્રામદંધા (ભા. ૧ થી ૩) માટે મુંબઈ રાજ્ય સરકારે રૂ. ૧૦૦૦૦ નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું છે, તે ઇનામોનો સ્વીકાર કરવાનો શ્રી. યાજ્ઞિક ઇન્કાર કર્યો છે; અને જણાવ્યું છે કે; “સન્માન પ્રદાશત કરવા માટે હું સરકારની તારીફ કરું છું; પરંતુ આવા જે કોઈ ક્ષેત્રે નોકરચાલી તંત્રની કબજા જે ક’ઇનો સ્પર્શ કરે છે, તેને કેવળ જમાડે છે, ગિલાસ કરી મૂકે છે અને વ્યાપારી-રૂપ આપી દે છે.” વળી તેમણે હુન્ન સાથે જણાવ્યું છે કે, રાજ્યે લેખન અને વાણી ઉપર નિયંત્રણ મૂક્યું છે, તથા સત્તામાં જે પક્ષ છે તેને પોષક રીતે આશ્રય આપવામાં આવે છે... દિલાથી સ્વરૂપની સરકાર સાહિત્ય, સંસ્કાર અને કલાને ઉત્તેજવા માટે જોહારમાં જોહી લાયક છે... આ રીતે જેમને ખાસ ભુલા પાડીને સન્માનવામાં આવે છે તેના પર તે તેની રાજકીય અસર પાથરે છે...

ઇનામો છતનાર

શ્રી રમણલાલ સોનીકૃત

બાલપુસ્તિકાઓ

શ્રી રવિશંકર પંડિતનાં પાનેપાને ચિત્ર
બહા દ્રોણ પેપર : એરંગી છપાઈ

ભારત સરકાર તરફથી રૂ. ૫૦૦૦ નામ છતનાર

પરુનો કક્કો

[પશુઓનાં ચિત્રો સાથે કક્કો] કિ. ૦-૭૫

મુંબઈ સરકાર તરફથી ઇનામ છતનાર

કનીકયા

[મજેદાર બેકકણીયો ક થી ય સુધીની વાર્તા] કિ. ૦-૭૫

ગાંધીજીનાં ઉખાણાં

[ગાંધીજીની પ્રતિભાઓ સાથે ઉખાણાં] કિ. ૦-૫૦

ભારતના એક સુપુત્ર ઓરિસાના મી. વી. બી. પટ્ટનાયકે 'યુનેસ્કો' ને એક મોટી રકમ ઓનાયત કરી છે. આ રકમમાંથી દર વરસે એક ઇનામ આપવામાં આવે છે, આશરે રૂ. ૧૫૦૦૦૦.

વિજ્ઞાનને આમ પ્રગ્ન સુધી પહોંચાડવાનું કાર્ય કરનાર વૈજ્ઞાનિકને આ ઇનામ અપાય છે—જેને 'કલિંગ પારિતોષિક' કહેવામાં આવે !

ભારના મહાન ચક્રવર્તી રાજા અશોકને કલિંગ-ઝડેષ ઉપર ચડાઈ કરી કારમી કતલ કર્યા બાદ જીડા વિષાદ થયો હતો; અને 'કૂર શબ્દ-પુષ્પ આંધો ' શાંતિદ્રુત ' તરીકે તેનું પરિવર્તન થયું હતું—આ ઐતિહાસિક લખ્ય પ્રસંગની આવડાને સુચેય એવું આ કલિંગ-પારિતોષિક છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૦નું આ પારિતોષિક ઈંગ્લેન્ડના મહાન ભેખક, તત્વવેત્તા, ગણિત શાસ્ત્રી અને વિજ્ઞાની પટ્ટાન્ડ રસેક્ષને ઓનાયત કરવામાં આવ્યું છે. તેમને ઈ. સ. ૧૯૫૦નું સાહિત્ય માટે નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું હતું.

તેઓની ઉંમર હાલ ૮૫ વર્ષની છે. આ લાંબા આયુષ્ય દરમિયાન તેમણે ચાલીસ કરતાં વધુ પુસ્તકો લખ્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૫૮ના બન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે તેમને પારિસમાં યુનેસ્કોના કાયદેકદર જનરલ એ. સુથર ઇલાન્સે કલિંગ પારિતોષિક ઓનાયત કર્યું તે સમયે રસેક્ષે આપેલું ભાષણ ચેકોસ્લોવાકી રીતે મનનીય છે, તેમાંથી થોડાક મુદ્દા નાચે મુજબ છે :

" જો હામર અને એરિકસલ થયા ન હોત, ડાન્ડે અને શેક્સપિયરે એક વજ્ર પંકિત લખી ન હોત કે ગ્યામ અને ખીધારને એક વજ્ર સુર ન ઊગ્યાર્યો હોત તો વજ્ર આધુનિક જમાનાના ધણા ખરા માણસોની રોજાંદી જિંદગી અત્યારે જેવી ને તેવી જ હોત. વજ્ર જો પાથયાગેરસ, ઝેલિલીઓ અને નેમ્સ વોટ ન થયા હોત તો ફક્ત યુરોપ

અને અમેરિકાના જ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાન, રશિયા અને ચીનના બેડૂતોની જિંદગી આગના કરતાં તદ્દન જુદી જ હોત. "

" અને આ ગ્રહન પરિવર્તનોની તો હજુ ફક્ત શરૂઆત છે. આ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓએ આપણા આગના જીવન પર અસર કરી છે, તેના કરતાં વધુ વધુ અસર તો તેઓ ભવિષ્યના જીવન પર કરશે. જેમ ફ્રાઈડર વગરની રણગાડી (ટેન્ક)નું લશ્કર આંધળું, ચારે બાજુ ભેદામ નાશ કરતું, કંઈ વજ્ર હેતુ વગર આગળ દોડે જાય છે તેમ. અત્યારે વિજ્ઞાનનું સંશોધન ચારે બાજુ વિનાશ કરતું ફૂંકે ને જૂસકે આગળ ધસી રહ્યું છે. "

" મારા પોતાના દેશમાં (ઇંગ્લેન્ડમાં) અને થોડેધણે અંશે ખીજા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સરફૂતિ એટલે મુખ્યત્વે સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળા એમ માનવામાં આવે છે. આ દષ્ટિકાણુ ' યુનુસ્તાન યુમ 'ના કમનસીબ વારસો છે, જો કોઈ માણસ જાલલીઓ, ડેકાટ અને એવા ખીજા અનેક વિજ્ઞાનીઓના કાર્ય વિશે કંઈ વજ્ર ન જાણુતો હોય તો થાય તેને અસિક્ષિત ગણવામાં આવતો નથી. "

" કોઈ વજ્ર દેશના ઉચ્ચ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં (સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક ગ્યામતો અને શાસ્ત્રીય પરિભાષા સિવાયનો) સત્તરમી સદીથી તે અત્યાર સુધીનો વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ અને આધુનિક વિજ્ઞાનની સર્વસામાન્ય રૂપરેખાનો સમાવેશ કરવો જોઈએ, એવી મને ખાતરી થઈ છે. જો આડું ઘાન ફક્ત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પૂરતું જ સીમિત રહે તો હાલના જમાનામાં સારી રીતે કારભાર થકાવવો કોઈ વજ્ર રાષ્ટ્ર માટે ભાગ્યે જ શક્ય બને. "

*

" વિજ્ઞાન અને સરફૂતિ વચ્ચે થયેલો વિચ્છેદ એ તો આધુનિક જમાનાનું લક્ષણ છે. "

બિનશુભશતી ભાષાનાં આવકારદારી પુસ્તકોનો ચીતાક્ષરી પરિચય

ગાલિય (જીવન ઓર સંકલન) :

સંપાદક : પ્રકાશ પંડિત

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી રૂ. ૧-૫૦

ભારતીય કવિતા સાહિત્યમાં ઉર્દુ કવિતા ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. સાથેસાથ લોકો સુધી પહોંચવાની એની શક્તિ અને પ્રચ્છાદી પણ સ્પષ્ટણીય છે.

ઉર્દુ કવિતાનો મહાન ગ્રંથ સમ્રાટ ગાલિય :

“ પૂછતે હૈં વો કા ‘ગાલિય’ કોન હૈ ?

કોઈ બતલાયો કે હમ બતલાયો કયા ?

બદ્દી-ગાલિય ભારતના કાલિદાસ અને ટાગોરની જેમ ગૌરવસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે.

રાજપાલ એન્ડ સન્સે ગાલિય ઉપરાંત ઇકબાલ, નેઝમ, ફૈઝ, મજનૂ, સાહિર, તથા જિઝરના કવિતા-સંગ્રહો (ટૂંકા જીવન પરિચય સાથેના) હિંદીમાં પ્રગટ કરીને ઉર્દુ લિપિની આડ ભારતીય અન્ય ભાષાભાષીઓ સામેથી હડાવી ઈર્ષ ખરેખર સ્વતંત્ર કાર્ય કહ્યું છે.

આ દરેક સંગ્રહનું જેટ અપ સુદર છે. કિંમત દરેકની રૂ. ૧-૫૦ છે.

ફૂલ ખીલે હૈં કાલી કાલી (બાલસાહિત્ય) :

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી રૂ. ૦-૫૦

બાળકોને રંગીન ચિત્રમય રીતે, લય અને તાલબદ્ધ પદ્યમાં ફૂલોનો પરિચય કરાવવાનો આ પ્રયાસ સ્વતંત્ર છે. કોપી શુક સાઈઝમાં ગ્લેઝ પેપર ઉપર ૩૨ પાનાંની આ પુસ્તિકા સુધક છે. બાળકો હેરિ હેરિ આનો ઉપયોગ કરશે એવી આશા બધાય છે. પરંતુ ફૂલોના પરિચયમાં ‘તુલસી’નો પરિચય કરી લવાયો છે તે અચોખ્ખ લાગે છે.

ઉર્દુની સર્વશ્રેષ્ઠ કહાનિયાં :

સંપાદક : પ્રકાશ પંડિત

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી રૂ. ૩-૫૦

ભારતની પ્રત્યેક ગુપ્ત ભાષામાં વાર્તાસાહિત્ય સાથે

એવું વિકાસ પામ્યું છે. ઉર્દુમાં આ વિકાસ પ્રમાણમાં નવો છતાં જોરદાર છે. સચ્ચાદત હસન મન્ઝો, ઇસ્મત ચુમતાઈ, રાજેન્દ્રસિંહ બેદી, કૃષ્ણચંદ્ર, અબ્બાસ, મસરૂર, સાગર વગેરે—સૌની પોતપોતાની આગવી શૈલી છે. આ તથા ઇતર ખ્યાતનામ લેખકોનો આ વાર્તા સંગ્રહ બેવડી વિશેષતા ધરાવે છે : એક તો, સર્વસાધારણ રીતે ઉર્દુનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે; ઉપરાંત વાર્તાઓ એવા પ્રકારે પસંદ કરવામાં આવી છે કે જેથી દરેકની વિચિત્રતાનોય પરિચય મળે; તથા આને ઉર્દુ વાર્તા સાહિત્ય કંઈ કશાએ વિકસ્યું છે તેનોય ખ્યાલ આપે.

આ વાર્તા સંગ્રહમાં દરેક લેખક પોતપોતાનો ટૂંકા પરિચય આપ્યો છે એ વળી એક નવીનતા છે.

હિંદી દ્વારા આ રીતે આપણને ઉર્દુ-સાહિત્યની એક વિચિત્ર સાખાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

કારવીન : વોલ્ટેર : માદામ ક્યુરી :

જગદીશચંદ્ર બસુ :

પ્રકાશક : પીપ્પસ પબ્લીશિંગ હાઉસ લિ. દિલ્હી :

બાલજીવી માલા : ૪ પુસ્તક : દરેકની કિંમત રૂ. ૧-૫૦

સ્વાધીન ભારતની પ્રભને આજે તંત્ર વિદ્યાનીઓની જરૂર છે; સાથે સાથે આજ પૂર્વે થઈ ચૂકેલા વિદ્યાનીઓનાં જીવન અને પ્રયોગોથી આમજનતાને પરિચિત કરવાનું કાર્ય પણ આવશ્યક છે.

બંગાળીમાં શ્રી. દેવીપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય જેવા તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસીએ આ કાર્ય છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પાર પાડ્યું છે. તેમની વિવિધ પ્રકારની વિજ્ઞાનમાળા (ગુજરાતીમાં નવસર્જન પ્રકાશન તરફથી પ્રકાશિત ‘યમ સામે લડાઈ’ ‘સ્મૃતિનાના સામ્રાજ્યમાં’ તથા ‘વિજ્ઞાન શાન્તા’)માંથી હિંદીમાં આ સરળ બોધદાયી પ્રકાશનો બાળકો-વિદ્યાર્થીઓ તથા પ્રૌઢો માટે ઉપયોગી પ્રેરક વાચન પૂરું પાડે છે.

મહામાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો :

ડૉ. ભોગીલાલ જી. સોરસરા

શુભરાત્રિ વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

રૂ. ૬-૦૦ .

શ્રી. ભોગીલાલ સોરસરા શુભરાત્રિના બહુ જૂજ પુરાતત્વ સંશોધકોમાંના એક છે. તેમનો આ મંથ તેમના અભ્યાસ અને 'મીપટવું' એક ઉત્તમ દષ્ટાંત છે. તેમણે આ મંથ તૈયાર કરતાં, અંગ્રેજી, હિંદી તથા શુભરાત્રીમાં અવાગીન વિદ્વાનોના આ વિષયના 'સંશોધન મંથો' અને લેખોનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂના શુભરાત્રીમાં રચાયેલ પ્રકટ અને અપ્રકટ કૃતિઓ—તમામ ઉપલબ્ધ મંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રી. સોરસરાએ આ મંથમાં મહાઅમાત્ય વસ્તુપાલના જીવન વૃત્તાન્ત ઉપરાંત તેની રાજકીય કારકિર્દીનો ટૂંકા પરિચય આપી, સાહિત્ય અને કલા પ્રત્યેની તેની ભાવના તથા પ્રવૃત્તિ અંગે નોંધપાત્ર માહિતી રજૂ કરી છે. ઉપરાંત, તેના આશ્રયમાં વિકસેલી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓનું તો તેમણે સચિત્તર પ્રમાણભૂત બધાન આપ્યું છે.

આ મંથ આ વિષયના અભ્યાસીઓને ધણેજ માર્ગદર્શક થશે એવી અમારી ધારણા છે; પરંતુ એટલીય વિશ્લેષ તો, શુભરાત્રિ સંસ્કારિતાના એક ઉજ્જવળ યુગની ગોરવશર્મા જાંખી આ મંથના સર્વસાધારણ વાંચકને આકર્ષ્યા વિના નહિ રહે.

વસ્તુપાલ અને તેના સાહિત્યમંડળની પ્રવૃત્તિને ચોખ્ખી રીતે સમજવા માટે શુભરાત્રીના "સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પાંચળમિકા" સંલેખમાં પણ અધિકૃત રીતે રજૂ કરીને મંથકારે પ્રશંસકાર્થ જનનું છે.

વિદ્યા સંસ્કારના ધામ સમા વલ્લભી-કેન્દ્રની તથા ત્યાર

બાદના શ્રીમાલ કેન્દ્રની ઉમદા સંસ્કાર જીવી આ મંથમા જોવા મળે છે. શુભરાત્રિના વિકાસના આ બે યુગ ઉપરાંત, સિદ્ધરાજ-કુમારપાળનો હૈમયુગ (આચાર્ય હૈમચંદ્રનો યુગ) ની ય ઠીક ઠીક જાંખી લેખક કરારી બન્ય છે. અને પુરાણ કાળના શુભરાત્રીની રાજધાની દ્વારિકાનો ઉલ્લેખ કરી, ઐતિહાસિક યુગની નગરી ગિરનગર (જૂનાગઢ)થી ચારણી વલ્લભી અને શ્રીમાલની ચણાયાનું સ્મરણ તાણું કરાવે છે. તથા અણહિલવાડ પાટણની કીર્તિમાયાનો ઉલ્લેખ કરી, આચાર્ય હૈમચંદ્રની સિદ્ધિઓ તાણ કરી તેઓ આપણને વસ્તુપાળના યુગ સુધી લઈ આવે છે.

આ આખા મંથનું વાંચન આપણા મન ઉપર અચૂક રીતે એવી છાપ પાડે છે કે, આ સૈકાંઓ દરમિયાન શુભરાત્રિ વિદ્યા અને સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર રહ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ, રાજકર્તાઓએ તે ધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં, એક વખતે એક સાથે જૈન બૌદ્ધ અને શિવ ધર્મ—ત્રણેને સમભાવ પૂર્વક ઉત્તેજન આપાવું રહ્યું છે. ધાર્મિક સંહિષ્ણુતા સંસ્કારિતાની ઉદારતા, વિદ્યા અને કલાની ઉચ્ચતા—હારતની જેમ શુભરાત્રિના વિકાસમાં પણ આવી ઉજ્જવળ પ્રજ્વાલિકાને અસાધારણ ફાળો છે. —લો.

પ્રેમયાત્રા

લેખક : લગ્નવતીકુમાર શર્મા

પ્રકાશક : શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, ટાવરરોડ, સુરત

મૂલ્ય : ચાર રૂપિયા

શ્રી. લગ્નવતીકુમાર શર્મા હલ્લુ પચ્ચીસીને વટાવી ગયા નથી, ને "પ્રેમયાત્રા" એમની બીજી નવલકથા છે. વાતનું વસ્તુ સાદું છે : નવલકથાની નાવિકા સુનંદા સુશિક્ષિત છે, એને વધારે પડતા દાઢ અને મોજાઓપથી રહેવાનું એ છે.

બિનશુભરાતી ભાષાનાં આશ્વકારાથી પુસ્તકોનો ચીતાફરી પરિચય

ગાલિબ (જીવન ઓર સંકલન) :

સંપાદક : પ્રકાશ પંડિત

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી ૩. ૧-૫૦

ભારતીય કવિતા સાહિત્યમાં ઉર્દુ કવિતા ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. સાથેસાથ લેખકો સુધી પહોંચવાની એની શક્તિ અને પ્રજ્વાલી પણ રૂપકાવ્ય છે.

ઉર્દુ કવિતાનો મહાન ગ્રન્થ સમ્રાટ ગાલિબ :

“પૂછતે હું તો કે ‘ગાલિબ’ કોન છે ?

કોઈ બતલાઓ કે તમ બતલાઓ કયા ?

ખરે-ગાલિબ ભારતના કાલિદાસ અને ટાગોરની જેમ ગૌરવસ્થાને પ્રતિષ્ઠિત છે.

રાજપાલ એન્ડ સન્સે ગાલિબ ઉપરાંત ઈકબાલ, જોશ, ફૈઝ, મગન, સાદિક, તથા જિઝરના કવિતા-સંગ્રહો (ટૂંકા જીવન પરિચય સાથેના) હિંદીમાં પ્રગટ કરીને ઉર્દુ લિપિની આડ ભારતીય અન્ય ભાષાભાષીઓ સામેથી હાવાઈ ઈર્ષ્ય ખરેખર સ્વતંત્ર કાર્ય કહ્યું છે.

આ દરેક સંગ્રહનું ગ્રેટ અપ કવર છે. કિંમત દરેકની રૂ. ૧-૫૦ છે.

*** ફૂલ ખીલે હૈં ઢાલી ઢાલી (બાલસાહિત્ય) :**

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી ૩. ૦-૫૦

બાળકોને રંગીન ચિત્રમય રીતે, લઘુ અને લાક્ષણિક પદ્યમાં ફૂલોનો પરિચય કરાવવાનો આ પ્રયાસ સ્વતંત્ર છે. કોપી શુક સાહજમાં રંગેડ પેપર ઉપર ૩૨ પાનાંની આ પુસ્તિકા સુધ્ય છે. બાળકો હોંશે હોંશે આનો ઉપયોગ કરશે એવી આશા બંધાય છે. પરંતુ ફૂલોના પરિચયમાં ‘વૃક્ષસી’નો પરિચય કરી લવાયો છે તે અયોગ્ય લાગે છે.

*** ઉર્દુની સર્વશ્રેષ્ઠ કહાનિયાં :**

સંપાદક : પ્રકાશ પંડિત

રાજપાલ એન્ડ સન્સ : દિલ્હી ૩. ૩-૫૦

ભારતની પ્રત્યેક શુભ્ય ભાષામાં વાર્તાસાહિત્ય સારું

એવું વિકાસ પામ્યું છે. ઉર્દુમાં આ વિકાસ પ્રમાણમાં નવો જતાં બેરહાર છે. સઆદત હસન મન્ડો, ઈમત મુગનાઈ, રાબેન્સિંહ બેદી, ફૂખરુદ્દીન, અબ્બાસ, મસરર, સાગર વગેરે—સૌની પોતપોતાની આગ્રી શૈલી છે. આ તથા ઈતર ખ્યાતનામ લેખકોનો આ વાર્તા સંગ્રહ બેવડી વિશેષતા ધરાવે છે : એક તો, સર્વસાધારણ રીતે ઉર્દુનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે; ઉપરાંત વાર્તાઓ એવા પ્રકારે પસંદ કરવામાં આવી છે કે જેથી દરેકની વિશિષ્ટતાનોય પરિચય મળે; તથા આને ઉર્દુ વાર્તા સાહિત્ય કઈ કક્ષાએ વિકસ્યું છે તેનોય ખ્યાલ આવે.

આ વાર્તા સંગ્રહમાં દરેક લેખકે પોતપોતાનો ટૂંકા પરિચય આપ્યો છે એ વળી એક નવીનતા છે.

હિંદી દ્વારા આ રીતે આપણને ઉર્દુ-સાહિત્યની એક વિશિષ્ટ શાખાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

*** ડાર્વીન : વોલ્ટેર : માદામ ક્યુરી :**
જગદીશચંદ્ર બસુ :

પ્રકાશક : પીપ્લસ પબ્લીશીંગ હાઉસ લિ. દિલ્હી :

બાલજીવની માલા : ૪ પુસ્તક : દરેકની કિંમત રૂ. ૧-૫૦

સ્વાધીન ભારતની પ્રજાને આજે વૃત્તન વિજ્ઞાનીઓની જરૂર છે; સાથે સાથે આજ પૂર્વે યદ્યપિ ચૂકેલા વિજ્ઞાનીઓનાં જીવન અને પ્રયોગોથી આગળજતાને પરિચિત કરવાનું કાર્ય પણ આવશ્યક છે.

બંગાળીમાં શ્રી. હેવિપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય જેવા તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસીએ આ કાર્ય છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પાર પાડ્યું છે. તેમની વિવિધ પ્રકારની વિજ્ઞાનમાલા (શુભરાતીમાં નવસર્જન પ્રકાશન તરફથી પ્રકાશિત ‘યમ સામે લાઈઈ’ ‘શયતાનના સાપ્રાન્ત્યમાં’ તથા ‘વિજ્ઞાન યાત્રા’)માંથી હિંદીમાં આ સરળ બોધદાયી પ્રકાશનો બાળક-વિદ્યાર્થીઓ તથા પ્રૌઢ માટે ઉપયોગી પ્રેરક વાચન પૂરું પાડે છે.

● ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ગીતાદેવી પરિચય ●

મહાભાત્ય વસ્તુપાલનું સાહિત્ય મંડળ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનો ફાળો :

ડૉ. મોગીલાલ જી. સરિસરા

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

રૂ. ૬-૦૦

શ્રી. મોગીલાલ સરિસરા ગુજરાતના બહુ જૂનું પુરાતત્વ સંશોધકોમાંના એક છે. તેમનો આ મંથ તેમના અભ્યાસ અને ચીન્ટનું એક ઉત્તમ દર્શાવ છે. તેમણે આ મંથ તૈયાર કરતાં, અંગ્રેજી, હિંદી તથા ગુજરાતીમાં અર્વાચીન વિદ્વાનોના આ વિષયના સંશોધન મંથો અને લેખોનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂના ગુજરાતીમાં રચાયેલ પ્રકટ અને અપ્રકટ કૃતિઓ—તમામ ઉપલબ્ધ મંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શ્રી. સરિસરાએ આ મંથમાં મહાભાત્ય વસ્તુપાલના 'જ્યન વૃત્તાન્ત ઉપરાંત તેની રાજકીય કારકિર્દીના ટૂંકા પરિચય આપી, સાહિત્ય અને કલા પ્રત્યેની તેની ભાવના તથા પ્રજ્ઞાતિ અંગે મોંઘાપાત માહિતી રજૂ કરી છે. ઉપરાંત, તેના આશ્રમમાં વિકસેલી સાહિત્યિક પ્રજ્ઞાતિઓ' તો તેમણે સવિસ્તર પ્રમાણભૂત બધાન આપ્યું છે.

આ મંથ આ વિષયના અભ્યાસીઓને ધણેજ માર્ગદર્શક થશે એવી અમારી ધારણા છે; પરંતુ એથીય વિશેષ તો, ગુર્જર સંસ્કારિતાના એક ઉજ્જવળ મુગ્ધની યોરવશીર્ષી ઝાંખી આ મંથના સર્વસાધારણ વાંચકને આકર્ષ્યા વિના નહિ રહે.

વસ્તુપાલ અને તેના સાહિત્યગુણની પ્રજ્ઞાતિને એવા રીતે સમજવા માટે ગુજરાતની 'સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક પ્રાચીનશિક્ષા' સંલેખમાં પણ અધિકૃત રીતે રજૂ કરીને મંથકારે પ્રશંસકામી બન્યું છે.

વિદ્યા સંસ્કારના ધામ સમા વલ્લભી-કેન્દ્રની તથા ત્યાર

ગાદના શ્રીમાલ કેન્દ્રની ઉમદા સંસ્કાર ઝખી આ મંથમાં એવા મુળે છે. ગુજરાતના વિકાસના આ યે યુગ ઉપરાંત, સિદ્ધરાજ-કુમારપાળનો હૈમયુગ (આચાર્ય હૈમચંદ્રનો યુગ) ની ય ઠીક ઠીક ઝાંખી લેખક કરાવી બપ છે. અને પુરાણ કાળના ગુજરાતની રાજધાની દ્વારિકાનો ઉલ્લેખ કરી, ઐતિહાસિક યુગની નગરી ગિરનાર (ભૂતાગદ)થી આરંભી વલ્લભી અને શ્રીમાલની યશગાથાનું સ્મરણ તાલ્યું કરાવે છે. તથા અણહિલવાડ પાટણની કીર્તિગાધાનો ઉલ્લેખ કરી, આચાર્ય હૈમચંદ્રની સિદ્ધિઓ તાલ્યું કરી તેઓ આપણને વસ્તુપાળના યુગ સુધી લઈ આવે છે.

આ આખા મંથનું વાંચન આપણા મન ઉપર અચૂક રીતે એવી લાગ પાડે છે કે, આ સૈદ્ધાંતો દરમિયાન ગુજરાત વિદ્યા અને સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર રહ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ, રાજકર્તાઓ ગમે તે ધર્મના અનુયાયી હોવા છતાં, એક વખતે એક સાથે જૈન બૌદ્ધ અને શિવ ધર્મ—ત્રણેને સમભાવ પૂર્વક ઉત્તેજન આપાવું રહ્યું છે. ધાર્મિક સહિષ્ણુતા સંસ્કારિતાની ઉદારતા, વિદ્યા અને કલાની ઉચ્ચતા—આદરની જેમ ગુજરાતના વિકાસમાં પણ આવી ઉજ્જવળ પ્રજ્ઞાલોકનો અસાધારણ ફાળો છે. —લો.

મેમ્બરશા

લેખક : લગ્નવતીકુમાર શર્મા

પ્રકાશક : શ્રી હરિહર પુસ્તકાલય, દાવરગાં, સુરત
મૂલ્ય : ચાર રૂપિયા

શ્રી. લગ્નવતીકુમાર શર્મા ઠલુ પચ્ચીસીને વટાવી મયા નથી, તે "મેમ્બરશા" એમની બીજી નવલકથા છે. વાર્તાનું વસ્તુ સાદું છે : નવલકથાની નાપિકા સુનંદા સુશિક્ષિત છે, એને વધારે પડતા કંઈ અને મોજશોખથી રહેવાનું ગમે છે.

પતિ ક'ઈક દુઃખારેલો ને લલુતામૃગિયો પીડાતો માણસ છે. જે કામી છે, ને એકંત ભેઈને સુન'દાની છેડતી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આથી અછળાઈ ધૂધવાઈને સુન'દા ગૃહ-બાગ કરીને ચાલી જાય છે. ગ્રામીમાં જ સેવકરામ નામના દંભી ને સાધુને વેશે શયતાન એવા કેંગ્રેસી કાપ'કરના પંખમાં એ ફસાય છે. એના હાથમાંથી છટકીને એ એની બહેનપણી વીણુને ધરે આશ્રય લે છે. વીણુનો પતિ પણ ટૂંકા પગારમાં માંડ બે છેડા ભેગા કરતો હોય છે. આથી સુન'દા શાળામાં શિક્ષિકા બને છે. પણ વળી ત્યાં સેવકરામ મુખ્યશિક્ષક તરીકે ફરી નિકળે છે.

આથી, એ હવસખોર આદમીયો ભડકીને, એ ફરી નાસી જઈને પોતાના ઘરને બારણે આવી પહોંચે છે. આ દરમિયાન એનો પતિ નરેન પલ્લવી નામની પૈસાદારની દોકરી ભેડે પ્રેમસંબંધી સંકળાઈ થૂંકેલ છે. પલ્લવી અને સુન'દાનો ભેટા થાય છે, ત્યારે નરેન સુન'દાને પોતાની બેન તરીકે ઓળખાવે છે. પલ્લવીના પિતા એને અમિત નામના સુશિક્ષિત યુવાન ભેડે પરણાવવા હમ્મ છે. પલ્લવી એમની આગળ નરેનની સાથેના એના સંબંધની વાત કરે છે. આથી પલ્લવીને નગરરેડમાં રાખવામાં આવે છે. અમિતની મદદથી જ પલ્લવી નરેનને મળે છે. તે બંને મધરાતે નાસી જવાનું નક્કી કરે છે, ત્યાં સુન'દાની નોકાણી કુસુમ પલ્લવીને ધરે પહોંચી જઈને આખી પરિસ્થિતિનો ઘટરફેટ કરે છે. આથી પલ્લવી નરેનના પર ઝૂસે થાય છે. તે અમિતના તરફ વળી જાય છે. બીજા બાણુ નરેન તથા કુસુમની જોરબારીનો લાલ લઈને મુસ્લીમર ફરી સુન'દાની છેડતી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એના આ જોરવર્તનનાં નરેન અને કુસુમ બંને સાક્ષી બને છે. નરેન સુન'દાને એના સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખે છે ને એને અપનાવે છે.

સુન'દા વાર્તાના પ્રથમ ભાગમાં આપણી દષ્ટિ સમક્ષ રહે છે; બીજા ભાગમાં પલ્લવી એ સ્થાન લઈ લે છે. ઘટનાઓની યોજના ક'ઈક તકલાદી ને નાટકી સ્વરૂપની છે. સંઘર્ષનું સ્વરૂપ અત્યંત રમૂજ છે. ટેક્નીની દોડદોડ, ચાલતી ગાડીએ ચઢી જવું, હવસખોરીના રેઢિયાણા દબે યોગ્યેલા પ્રસંગો, વાર્તાના પોતને ફિસેડો બનાવી દેતો અનુચિત સ્થિતાર — આ દોષો દેખકની કલામુદ્દ હલ્લુ વિકસી નથી તે બતાવે છે. ચિત્રપટમાં યોગ્ય છે તેવી, વાર્તાના છેડા ભેગા કરીને

એનો સુખી અંત લાવવાની તરફીય તથા એ સમયનો નાટકી સંવાદ આપણી રુચિને કંઠે છે. નવલકથા એ અધરું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. રહેજ રોચક થઈ પડે એવી સુવાચ્ય કથા આપવાથી નવલકથા સરખતી નથી.

—સુ. ભે.

‘માનસ દર્શન’

લેખક : રમણલાલ પટેલ

પ્રકાશક : રમણલાલ પટેલ, સાપ્તિકેનાદીપ્ત, કૃષ્ણનિવાસ, પાંચમે માળે, ચર્મીયાડ, કવીન્સ રોડ જ'કથાન: મુંબઈ
કિંમત રૂ. ૪-૭૫.

વિષયનાં રહેણે સમજવામાં લૌકિક વિદ્યાનમાં જેટલી મહત્તા આઈન્સ્ટાઈનની શોધોની છે, એટલી જ મહત્તા મનોવ્યાપારોનાં વિવિધ ચિત્તવેશોનાં મૂળ શોધવામાં ફ્રોઈડના મનોવિદ્યાનની છે.

માનવ જેવો છે તેવો જ સમજવાને, અને એની અંતર્ગત પરિસ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ફ્રોઈડે જે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અપ્તવાર કરી, તેને મનોવિશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે. માનવ સ્વભાવનો અભ્યાસ કરતા મનોવિદ્યાનમાં અને મુખ્યત્વે ચાનસરોગ ચિકિત્સામાં એનો બહુમુલ્ય ફાળો છે, એ નિર્વિવાદ છે. એ પહેલાં આપણા મનોવ્યાપારોનો What અને Howની દૃષ્ટિએ જ અભ્યાસ થતો હતો; ત્યારે મનોવ્યાપારોનો એનાં અંતર્ગત કારણો, why ની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવામાં ફ્રોઈડે એક નવું જ મંડાણ કરેલું છે.

આવા અગત્યના વિષયથી તો ધણા ભાગના વાંચકો (બેશક, અંગ્રેજી વાંચકો) સામાન્ય રીતે પરિચિત છે જ. પરંતુ, ગુજરાતી વાંચકોને એનો પરિચય હજી સુધી થયો નહોતો અને આવે પ્રસંગે શ્રી. રમણલાલ પટેલ જેવા અનુભવી અને સ્વભાષાપ્રેમી લેખકે મનોવિશ્લેષણની માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તે બેશક, આવકારપાત્ર છે જ.

શ્રી. રમણલાલ પટેલે ‘માનસદર્શન’ ગુજરાતીમાં લખીને જે પોતાનો ઉત્સાહ બતાવ્યો છે તે પ્રશસ્ય છે. સાથે સાથે આગમનતામાં પણ એ લોકભોગ્ય બની રહ્યું છે, તે વાચક વર્ગને વિષયાભિમુખ બનાવવામાં મદદ કરશે એમ માનીએ તો ખોટું નહિ.

પરંતુ, પ્રથમ પ્રયત્નને લીધે અને ચોક્કામાં વધુ કહી દેવાની ઉતાવળમાં પુસ્તકમાં રહેલા પામેલી ત્રુટિઓ પ્રત્યે એમનું ખ્યાન ટોરીએ છીએ.

સૌથી પ્રથમ તો, મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્રના પાયાના સિદ્ધાન્તો, પદ્ધતિઓ અને આયોજનોનો સામાન્ય ખ્યાલ લેખકે આવા પ્રથમ પુસ્તકમાં આપવો જોઈ તો હતો, એનો અભાવ બહુ સાહે છે.

બીજું, પુસ્તકમાં ઠેરઠેર દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. દૃષ્ટાંતોનો ઉપયોગ અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને સમજવામાં સરળતા પડે એ પૂરતો જ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તની વ્યવસ્થિત રજૂઆતના અભાવમાં દૃષ્ટાંતો માત્રથી વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન પ્રાપ્તિ નથી.

ત્રીજું, મનોવિશ્લેષણની પદ્ધતિ, psychosis અને psychosis ની નિદાન અને ચિકિત્સા પદ્ધતિઓમાંની એક છે. માનસિક રોગોમાં નિદાન અને ચિકિત્સામાં એનું સ્થાન શું છે, અને એ કેટલે અંશે સફળ થાય છે, તેનું તાટસ્થપૂર્ણ વિવેચન એક પ્રકરણમાં આપી શકાયું હોત. આ પુસ્તકમાં લેખકે સાચા વિષયના નિષ્પત્તિ કરતાં પ્રચારક વધુ માલુમ પડે છે.

ચોથું, પુસ્તકમાં નિરૂપેલા વિષયોમાં પશુ સારી એવી ભેગસેળ માલુમ પડે છે. વિચિત્રવર્તન કે વર્તનદોષોથી નીકળી, માન્યતાના નળામાંથી પસાર થઈને ધર્મોની ઉત્પત્તિ સુધી લેખક વિસ્તારથી ધૂમ્મા છે. પરંતુ એમાં કોઈ વ્યવસ્થિત યોજના માલુમ પડતી નથી.

પાંચમું, વિષયનું જે ગ્રાંભીય છે, માનવ મનના ખરા સ્વભાવને સમજવા માટે એની પ્રક્રિયાઓનો જે ઉપયોગ થાય છે, એ બહુ યોગ્ય મંત્રીરતાથી રજૂ કરવાને બદલે લેખકે કાં તો 'ઓ, માનસશાસ્ત્ર તો આ જ ને કે એમાં તે શું નવું છે ?' એવી લાગણી જન્માવે છે, અથવા આ વિષય વિશે 'ઝાહો' નો ભાવ પ્રગટ થાય છે.

છેવટે, અનુભવી અને ઉત્સાહી લેખક પુસ્તકની આગામી આદ્યતિમાં આટલી વસ્તુઓનો ખ્યાલ રાખશે, તો એમણે શુજરાત પર મોટા ઉપકાર કર્યો ગણાશે. અને એમના આગામી પ્રકાશનમાં આનું પુનરાવર્તન ન થાય એટલું જ આપણે તો ઇચ્છીએ.

—મકુલ પટેલ

આપુની ઝાંખી

લે : કાકા કાલકેર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ કિં. ર. ૧-૦૦

મૂળ હિંદીમાં લખાઈ શુજરાતીમાં અનુવાદિત થયેલ આ પુસ્તકનું આ ત્રીજું પુનરુદ્ધતિ છે—એટલે કે ૧૯૪૯ થી ૫૭ સુધીમાં ૧૫૦૦૦ નકલો પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

કાકા સાહેબની શૈલીમાં લખાયેલા ગાંધીજીના જીવન અંગેના ૧૦૧ નાના નાના પ્રસંગો અહીં સંપ્રદાયા છે. આ પ્રસંગો કાકાસાહેબે તેમના કારાવાસ દરમ્યાન (મદ્રાસ વેલોર જેલમાં ૧૯૪૨માં) લખાવેલા છે. આમાંના અનેક તેમના પોતાના સ્વાનુભવના છે, તો કેટલાક ગાંધીજીના ઈતર અતે-વાસીઓ—સાથીઓ પાસેથી સાંભળેલા છે.

આ પ્રસંગોમાં ગાંધીજીના જીવનની તેજાબા સમી અનેક રેખાઓ જોવા પામીએ છીએ. એમાંની કેટલીક રેખાઓ ખાસી ઊપસી છે (સેવા માટે જ વાંચો, પગપાળા જ નીકળ્યા, સત્યાગ્રહી ખરા ને કે, બે આત્માઓનું મિલન, સાંતની પોઠે થીંગડાં પર, જેર ચૂરી લીધું, માના જેવું વડાલ, સિસ્ત પાલન, હું જ એનો ગેરસપ્પા હું, જીન તનું દિવો, વગેરે) તો કેટલીક આછી રેખાઓ છે. પરંતુ આ બધા પ્રસંગો વાંચી જનારને ગાંધીજીનાં કેટલાંક નહિ જાણેલાં ખુસતુમાં પાસાંઓની જાણ તો થાય જ છે. અને કદાચ આ નાનકડા પુસ્તકનો આજ ખરો લાભ છે— હેતુ પશુ કાકા સાહેબે એ જ રાખ્યો છે. એટલે તો, ' મને પોતાને આ ચોપડીથી સંતોષ નથી, ' અને ' જે સરસરણે અહીં આપ્યાં છે તે એના કરતાં વધારે સારી રીતે જરૂર આપી શકાત; ' એવી જાણકારી છતાં, જે છે તે સરસર રજૂ કરી દોષાં છે. અસ્વત્ત, કેટલાક અતિ સાધારણ પ્રસંગો કાકી નાખવામાં આવત તો યોગ્ય જ થાત.

*

ગાંધીજીનો વિનોદ :

લે. લલ્લુભાઈ મકનજી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ કિં. ૦-૬૫ ન. પે.

ગાંધીજીનાં અનેક પાસાંમાંથી એક—જે ગાંધીજીની નીકટ આવેલાંઓથી અન્નપયું નથી, છતાં એકંદરે ઓછું અપૂર્ણ રહ્યું છે તે—ગાંધીજીની વિનોદશ્રુતિ દર્શાવતા પ્રસંગો

આલેખવાનો અહીં પ્રયાસ છે. દેટલાક લાક્ષણિક પ્રસંગો (ગિયાર્સ દેવું, અરે મને શીઝડાં લેવાં, કન્યા અતે લાગી ગઈ, તમે મિત્રજી ગુમાવો છો ? ધડિયાળો લાલે જુદી પડે, અરીસાની શી જરૂર, મધ મગવો મુશ્કેલ છે, રામત, પાપનું પ્રાપ્તિ, તેની સાથે શાદી કરીશ, પ્રાર્થના કરો, વત્તા ચાર અને ઝોછા ચાર) બાદ કરતાં બાકીના ઘણા ફિક્કા જીવ્યા છે—તો પછી વિનંદ તો શાનો જ ? આવા પ્રસંગો આજીને સંગ્રહ થાય તે ઉચિત છે.

*

બાપુની છાયામાં : લે : બળવંતસિંહ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ ૩-૨-૫૦

ગાંધી-સાહિત્ય રોજ રોજ વધતું જાય છે. તેમાં દેટલાક મહત્વના ઉમેરા થતા રહ્યા છે—છેલ્લામાં છેલ્લા અતિ નેધિપાત્ર છે : શ્રી. પ્યારેલાલનાં 'ધ લાસ્ટ ફેઝ'ના પ્રથમ. ગાંધી વિચારધારાને સમજવા તથા નામકરને સમજવા, તે ગુજની સમજાવે અને તેનું આંતરિક રહસ્ય સમજવા માટે ઉપયોગી થાય તેવા અનેક પ્રધે અવકાશ છે. આમાં ગાંધીજીના અનુ-વાધીઓ અને અતેવાસીઓ પોતાના પ્રસંગો લખવા પ્રેરણા અથવા તો ગાંધીજીની છાયામાં પોતાના થયેલા વિકાસની દેટલીક મહત્વની માહિતી આપતા જાય એ પણ અવકાશ છે.

આ પુસ્તકમાં એક અધ્યયનશક્તિ આશ્રમવાસીનાં સ્મરણ છે, એ વિશેષતા છે; ઉપરાંત વધાં આશ્રમની સ્થાપના તથા સંચાલનની અને આશ્રમ જીવનની અનેક વર્ણનો આ પુસ્તકમાં ઉપલબ્ધ છે.

૫૨૮ પૃષ્ઠ, વીમતોની મર્યાદા અને પસંદગી કર્યા વિના ૩૪૬ જેટલાં પાનાંમાં વિસ્તરેલો આ ગ્રંથ અવ્યયિત વિસ્તારને કારણે તમા શૈલીના અભાવને કારણે વાચનક્ષમ બન્યો નથી.

*

સામયિકો

શ્રી. ફોર્બસ ગુજરાતી સલા : ત્રૈમાસિક

(એપ્રિલ-ડિસેમ્બર '૫૦)

પ્રાસિદ્ધિયન એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. દિ.

પ્રિન્સેસપ્રીટ, મુંબઈ-૨

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪-૦૦

શ્રી. ફોર્બસ ગુ. સલા ઉપર છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન બે

આવૃત્તિ વૃદ્ધિ-સંસ્થાના વડીલ માર્ગદર્શક શ્રી. કૃષ્ણલાલ કાકાનું તથા સંસ્થાના એકનિહ સંચાલક શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવલનું અવસાન. આ સ્થિતિમાં સંસ્થાનું મુનરસંગન કરી ત્રૈમાસિક વ્યવસ્થિત કરવામાં વિલંબ થવાનું સંસ્થાના નવા સંચાલક જાણવે છે. એ રીતે આ અંકમાં ત્રણ ત્રૈમાસિક અંકો સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

આ અંકની સામગ્રી બેતાં પણ 'ભાષા-મીમાંસા' અંગેનો મહત્વનો અભ્યાસી લેખ બાદ કરતાં, અભ્યાસી-કક્ષાનાં લખાણો મહુ ઝોઝાં દેખાય છે. છત્તીએ કે ગુજરાતની રડીખડી, 'રિસર્ચ' સંસ્થાઓ અને તેનાં સામયિકોમાં આ સંસ્થા પોતાનું સ્થાન જગવી રાખવા સમજ પ્રયત્નશીલ રહે.

*

ગુજરી : (૧૯૫૭) સંપાદક : જયંત બક્ષી

ગુજરાતી કલ્પ : નવી દિલ્હી

'સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી નવી દિલ્હી સરકાર સરિતાઓનું સંગ્રહણનું બન્યું છે—' આ સંપાદકીય સંગ્રહણ બહુ સાચું છે ! તમામ પ્રકારના સરકારો અને તમામ દેશીની સરકારિતાઓની સરિતાઓ દિલ્હીમાં રોજ અવિરત વધાઈ કરે છે : દિલ્હી નિવાસી ગુજરાતીઓને એ સદ્સાચ પ્રાપ્ત છે. વરસેથી ત્યાં વસતા ગુજરાતીઓમાં આ ભારતીય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય સરકારિતાઓના સતત સંપર્કે નવી સાંસ્કારિક ભ્રમતિ આણી હોય એ અતિ સ્વાભાવિક છે; અને પ્રત્યેક ગુજરાતી માટે આનંદની વાત છે.

'ગુજરી' વાર્ષિક એ વાતની દેટલેક અંશે સાક્ષી પૂરે છે. દિલ્હીમાં વસતા ગુજરાતી લેખકો—શ્રી. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, વિષ્ણુકુમાર મેઘા, રમણલાલ પાકે, સરોજ પાકે, જયંત બક્ષી, રવિનથ (તાન્વેરમાં મુંબઈ બર્તે વસેલા)નાં લખાણો ઉપરાંત ગુજરાત ભરના સિદ્ધ હસ્ત સાહિત્યકારોનાં લખાણોથી આ વાર્ષિક સમૃદ્ધ થયેલું છે, એ સાચું છે; ૫૨૮ ભારતીય અને જગતની સરકારિતાના સંગમ તીથે વસેલાઓનું વાર્ષિક આણું 'એક પ્રચલિત-ચેલું-કુ-સારું વાર્ષિક' બની અટકી જાય એ ખૂબે એવું નથી ? દિલ્હીના ગુજરાતી 'વાર્ષિક'માં તો ભારતીય-જગતિક સરકારિતાનો જુલહ પડેલો છેકરો જોઈતો હતો. એનો અભાવ ખૂબ જ મોટી ઉણપ રૂપ ગણાય.

*

લોકભારતી :

તંત્રી, કાંતિલાલ હ. પરીખ, ૧૯૨૩ ગાંધીજીનાં અમદાવાદ વાર્ષિક રૂ. ૮.

ધર્ણુ વર્ષ પૂર્વે 'અમલ' પુ. સાપ્તાહિક પ્રગટ થતું જય ચલ્યું ત્યારથી સર્વદેશીય સમાચારોના સાપ્તાહિકની ધર્ણુ ખેટ વરતાઈ રહી હતી.

૧૯૫૮માં જાણે એ ખેટ પૂરવાના હેતુથી, અમદાવાદથી 'લોકભારતી' અને સુરતથી 'અરુણોદય' પ્રગટ થયાં છે.

'લોકભારતી' ના તંત્રી શ્રી. કાંતિલાલ હ. પરીખ બાણીતા પરકાર છે; તથા લોકજીવનના અને સંસ્કાર જીવનના જન્યુત વિચારક છે. એમનું હૈયોદીધાર સંપાદન આજઁકાલીન પ્રગટ થયેલા અંગ્રામાં રજૂ વરતાઈ આવે છે; પ્રજાના પ્રશ્નો, સમ્બંધો ઇતિહાસ, કાયદા અને કાનૂન, ટૂંકી વાર્તા, વિદ્યા અને વિજ્ઞાન, સંસ્કાર લક્ષ્મી, કામધાર, બાલભારતી, સાહિત્ય તથા જીવન જીવવાના સમાચારો વગેરે વિશાળોથી સાપ્તાહિક સંપાળ છે.

અમે આ સાપ્તાહિકને ઉત્તરોત્તર વિકાસ ઇચ્છી તેને આવકારીએ છીએ.

સાહિત્ય સંગમ : (રાજકોટ)

(ગુજરાતી-હિંદી-અંગ્રેજી પ્રકાશનોની માસિક પરિચય પત્રિકા) વાર્ષિક રૂ. ૩-૦

ગુજરાતીમાં પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ વધી રહી છે; અને ભારતની સ્વતંત્રતા બાદ ખીજી ભારતીય ભાષાઓ અને સાહિત્યનો પરિચય પણ ગુજરાતી સંસ્કારિતાનું એક અનિવાર્ય અંગ હોવાનું ભેદ્ય છે. ત્યારે વિવિધ ભાષાનાં પ્રકાશનો અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓના પરિચય કરાવે એવી પ્રવૃત્તિ આદરણીય છે એ નિઃસંક છે.

પરંતુ આ કાર્ય અતિશય મુશ્કેલ છે. કેવળ પ્રકાશનોની વાત કરીએ તોય, ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી અને અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં નવાં નવાં પ્રકાશનોના પ્રમુખ ગ્રંથોથી સારું શિષ્ટ અને પરેખર ખીનજોને ચીપ્તવા જેવું પસંદ કરવું અને તેની માહિતી આપવી—અસાધારણ કાર્ય છે; એને માટે એ પ્રકારના અભ્યાસીઓને—જોકે સતત રીતે મોટા પ્રમાણમાં તેના પરિચયમાં રહેતા અભ્યાસીઓના સહકાર પ્રથમ શરત છે. તેમાંય આ પત્રિકા તો 'સાહિત્ય સંગમ' સાધવાનો વિશાળ ઉદ્દેશ પણ ધરાવે છે; તે ધ્યાનમાં લેતાં, તેનો પ્રથમ અંક બહુ જોઈ ઉપયોજિતા દર્શાવે છે.

'સાહિત્યસંગમ' ને કેવળ વેપારી દષ્ટિ ઉપરાંત સાચા અર્થમાં પરિચય પત્રિકા બનાવવી હોય તો તેમાં ધરમજીથી ફેરફારો કરવા થઈ.

પ્રસારિકા (આકાશવાણીનું મુખપત્ર)

પબ્લિકેશન્સ ડિવિઝન : દિલ્હી-૮

કિંમત ૦-૫૦

એક ઇન્ડિયા રેડિયો તરફથી પ્રગટ થતા આ ગુજરાતી મુખપત્રના ૧૯૫૭માં બે અંગ્રા પ્રગટ થયા હતા, એમ જાણવા મળે છે. ત્યારબાદ, ૧૯૫૮નો આ પ્રથમ અંક છે.

સરકારી પ્રકાશનોમાં ઘણીવાર સુધકતાનો અભાવ હોય છે, પરંતુ આ અંક જોડીને આંધે વળગે એવો સુખડ ને આકર્ષક છે.

મુખર્ષી તથા અમદાવાદ-વડોદરાનાં રેડિયો મથકો ઉપરથી ગુજરાતના ખ્યાતનામ લેખકો અને જાહેર સેવકોની વાણીનો પ્રસાર થતો રહેતો હોઈ એમની વાણી અહીં સંગ્રહ પામે એ તો સ્વાભાવિક છે; પણ અહીં વિષય પસંદગી પણ સારી થઈ હોવાની હાથ પડે છે—વૈવિધ્ય અને સુરચિ જેને વરતાય છે. અલખત, વ્યક્તિઓનાં 'રેખાચિત્રો' સંતોષજનક નથી.

અરુણોદય :

તંત્રી નાનુભાઈ જ. નાથક—સુરત
શુદ્ધક બે આના

'રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ પ્રગતિ માટેનું સાપ્તાહિક' : સંપાદકને આ દાવો તેના આજ સુધીના અંકો જ્ઞેતાં, ઘણો નિષ્ફળ દેખાય છે. વધુ શ્રમ અને ચીવટ પૂર્વક તેનો વિકાસ કરવામાં આવે તો સાચું...

કોઈ પણ

અંગ્રેજી-હિંદી-ગુજરાતી પુસ્તક માટે
અમને લખો!—

● ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિમિટેડ ●

રામજી મંદિરની પોળ : વડોદરા

અથવા

ચેતન બુકસ્ટોલ : ડોરી કચેરી સામે : વડોદરા

૧. તો વળી, અમરિકા સ્વતંત્ર માફેસવાદી વિચારકો વિશે હુબરમાન અને પોલ સ્વીમી પોતાના માસિક 'મંથસિ રિવ્યુ' (૧૯૫૮ બન્યુઆરી અગ્રસેખ) દ્વારા ભારતીય રાહની વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય ખેંચે છે. પરંતુ ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની માન્યતા સાવ બહારી છે. એની માન્યતા મુજબ :

* ભારત સરકાર મુદ્દીવાદી-જામીનદારી સરકાર છે, જેમાં મુદ્દીવાદનું વર્ચસ્વ છે; અને એની નીતિ પાછળનો હેતુ કેવલ મુદ્દીવાદી રાહ પર ભારતનો વિકાસ સાધવાનો છે.

અને આના સળગ પૂરાવામાં, આગળ કહી તેવી ભારતીય સરકારની જાહેર : કમ્પેન્સેરીઓ અને ડિયરિયાડોનાં દૃષ્ટાંતો આપવા ઉપરાંત, ટેટલાક સિદ્ધાંતિક સવાલો બિખા કરે છે :

* શું ઉદ્યોગો રાજ્યની માલિકીના યા તેના કાબૂ નીચે હોવાના માન્યતા સમાજવાદનો રાહ અપનાવ્યો એમ કહી શકાય ખરું ?

* ભારતની પાસામિન્ડે તથા કોંગ્રેસે સમાજવાદી સમાજ રચનાને નામે તેવું જે સ્વરૂપ આજ સુધીમાં રજૂ કર્યું છે તેને શુદ્ધ પૈસાનિક સમાજવાદ સાથે કશું લાગે વળગે છે ખરું ?

* ક્રાંતિકારી કામદાર પક્ષના હાથમાં રાજ્ય સત્તા આવે નહિ ત્યાં લગી કંઈ પણ સમાજવાદની કલ્પના પણ શક્ય છે ?

* આ સિવાયના બીજા પ્રકારના અખતરાઓમાં સમાજવાદને નામે સમાજવાદની ટેકડી જ થઈ નથી શું ? મુસોલિની અને હિટલરના સમાજવાદના દાવાઓની વાત જતી કરીએ તોય, ફ્રેન્ચ અને બ્રિટનની સમાજવાદી સરકારોના અનુભવ પણ એવા યોગ્યતાના ને નિષ્ફળ છે ?

૫

'ઐતિહાસિક' અને 'સૈદ્ધાંતિક' સવાલોનો વિચાર કરીએ.

એક તો, મુખ્ય-ઉદ્યોગો ઉપર રાજ્યની માલિકી સ્થાપવાથી શું સમાજવાદી અર્થરચના બની બચે છે ?

હરવિઝ નહિ. રાજ્યના મુખ્ય ઉદ્યોગો ઉપર કેવળ

રાજ્યની માલિકી થવાથી સમાજવાદ આવી જતો નથી એ સમજવા માટે કંઈ બહુ લાંબે જવાની જરૂર નથી.

જગતના તમામ દેશોમાં રહેલો, તાર ટેલિફોન, શસ્ત્ર-ઉત્પાદન, વગેરે તો રાજ્યની માલિકીના જ છે; અને ઘણા બધા મુદ્દીવાદી દેશોમાં—બ્રિટન, અમેરિકા, જર્મની વગેરેમાંય આજે સાર્વજનિક જરૂરિયાતના અને સાવિરૂપ અનેક ઉદ્યોગો રાજ્યની માલિકી અંતર કાબૂ નીચે હોય છે. છતાં આમાં કયાંય સમાજવાદી સમાજ રચના નથી એમ સ્પષ્ટ છે.

આ વાતનો સ્વીકાર કરવો તથા એમ પણ કહેવું કે આજ પૂર્ણ કામદાર વર્ગની સરમુખન્યારી નીચે જ સમાજવાદની સ્થાપના થઈ છે, એ એક વાત છે; પરંતુ એના પરથી એવો અટલ અચળ સિદ્ધાંત કરી બેસવો કે કંઈ દેશમાં કંઈ કાળે કામદાર વર્ગની 'સરમુખન્યારી સત્તા' સ્થાપાયા વિના સમાજવાદ શક્ય જ નથી, એ બીજી વાત થઈ.

મને તેટલા પક્ષટાપેલા સંજોગોમાંય એ સત્ય જ છે અને સદાકાળ માટે સર્વ જ સત્ય જ રહેશે—એમ કહેવું (કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ : ઇન્ડિયામાં પાપ : ઓક્ટોબર ૧૯૬૬) અર્થ સ્વપૂર્ણ જ લક્ષ્ય ગણાય. લેનિને તો એમ પણ કહ્યું હતું કે—

“ રાજ્યનો 'હબરદારી મુદ્દીવાદ' સમાજવાદ માટેની સંપૂર્ણ લૌકિક તૈયારી થયે છે—એ તો સમાજવાદનો 'હબરદાર' છે; ઇતિહાસની સીડીનું એ એક પગથિયું છે કે એની અને સમાજવાદી પગથિયા વચ્ચે બહુલ દોષ લચ્ચગાળાનાં પગથિયાં નથી. ”

તથા “...એ સાથેસાથ ક્રાંતિકારી લૌકશાહી રાજ્ય અસ્થિતિવાદ સાથે તેમ, રાજ્યનો 'હબરદારી મુદ્દીવાદ' અનિવાર્ય રીતે અને નિશ્ચિત રીતે સમાજવાદ ભણીનું પગથું અથવા પગલાં બની બચે છે... ”

તો પછી ભારત માટે આવું શા માટે શક્ય નથી ? શ્રી અજય ઘોષ એક જ કારણ આપે છે :

“ મુદ્દીવાદ મને તેટલો ઉદ્દામ અને પ્રગતિશીલ હોય, સમાજવાદની રચના તે કરી શકતો નથી... કેમકે સમાજવાદ સાવ નવા જ આર્થિક સંબંધો ઉપર ઘણેમો હોય છે. રાજ્યની અમલગીઓ (પ્રોપેટાસિટી) નો નેતૃત્વમાં લૌકશાહી આમ જનતાના હાથમાં રાજ્ય-સત્તા એ તો સમાજવાદની પૂર્વશત છે... આના વિના સમાજવાદ અશક્ય છે. ”

અને ઉમેરે છે કે—

આંગની ભારતીય સરકાર તો મૂડીવાદી વર્ગના નેતૃત્વમાં મૂડીવાદી-રજવાડી વર્ગની પ્રતિનિધિ સરકાર છે ।

૬૮૩માં એને હાથે સમાજવાદની જાહેરાતો, સંકલ્પો ને પ્રયાસો કેવળ દાંડ છે, અથવા આંજવાની જળ છે ।

ભારતીય પ્રયોગની વિશિષ્ટતા

ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષની કશ્ચુતા એ છે કે તે માફસવાદી શાસ્ત્રોમાં મોધેલા જાહેરાતો સપાટીથી નીચે હિંદુઓમાં જઈ વિચારી શકતો નથી ।

૦ ભારતનો ઈતિહાસ, ભારતની રાષ્ટ્રીય પ્રજાલી, ભારતની સ્વાધીનતાની લડત, અને એ લડતના સુકાની મહાત્મા ગાંધી તથા પં. નહેરુ, તેમના નેતૃત્વમાં રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસનું ચરણ અને તેનો ફાળો; આ બધામાં રહેલી ભારતીય વિશિષ્ટતા જોવાનો પ્રયાસ સુદાને તે હસી કાઢે છે.

૦ અને માફસ-સેનિને મોધેલી સમાજવાદની વ્યાખ્યા સાથે ભારતીય સમાજવાદના પ્રયોગનો પૂરા મેળ ન ખાતાં તેને ઉત્તરપિંડી કહી હાથુતે છે ।

ભારતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો જે રીતે વિકાસ થયો છે, તેની સાચી સમજણમાં આ સમસ્યાની સાચી ચાવી રહેલી છે, આ સમ્ય તો આપણા પડોશી પરદેશીઓ (રશિયા-ચીન) પણ સમજતા થયા છે :

“ભારતીય સ્વાતંત્ર્યની લડતની બાબત પ્રજાલીની બાસર કહેડોઃ ભાવતવાસીઓનાં મન ઉપર છાપ મૂકી મોધેલી છે; અને ભારતીય પરદેશ નીતિના સામાજ્યવાદ વિદેશી વલણનાં કારણોમાં તે એક નિર્ણાયક બળ છે.”
(ઈન્ડિયન નેશનલ એજીસ્ટ : ૧૯૫૬ બાન્ડુ.)

પ્રાચીન બન્યે ઐતિહાસિક પ્રજાલીની વાત વિસ્તાર બધે અંબી જતા કરીએ તો ય—

ગાંધી-નહેરુ કોંગ્રેસની વિશિષ્ટતા

ગાંધીજી અને પં. નહેરુની નેતાગીરી નીચે રાષ્ટ્રીય લડતે આજસુધીમાં જે વિકાસ સાધ્યો છે, એની ‘વિશિષ્ટતા’ સમજની આવશ્યક છે :

૧. ગાંધીજીએ છેક ૧૯૧૪માં ‘હિંદ સ્વરાજ’ લખી ભારતીય સ્વરાજના પાયાની જે કલ્પના કરી હતી તે કોઈ રીતે મૂડીવાદી કહી શકાય એવી ન હતી.

૨. ૧૯૩૨માં ‘કરકોમી’ કોંગ્રેસમાં જે “મળભૂતઃ અધિકારો”નો ખરડો સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો (જેમાં ‘પં. નહેરુ, સુભાષચાણુ, માનવેન્દ્ર રોય તથા કમ્યુનિસ્ટ-સમાજવાદી નેતાઓએ આજેવાનીલયો ફાળો આપ્યો હતો) તે કોઈ હિસાબે ‘મૂડીવાદી’ ન હતો—બલકે, તેમાં ‘ભારતીય સમાજવાદ’નાં બીજાં બોધ શકારો.

૩. ૧૯૩૮માં પં. નહેરુને પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રીય આયોજન કમિશન નીમાણું, તેણે તૈયાર કરેલો ખરડો નિઃશંક રીતે ‘ભારતીય સમાજવાદ’ના પાયારૂપ હતો.

૪. ભારતીય પાલમિન્ટે ‘સમાજવાદી ધારણાની સમાજ’ રચનાનું ધ્યેય પોતાના બધારણમાં રજૂ કર્યું છે, એ કોઈ રીતે મૂડીવાદી કહી શકાય એવું નથી.

૫. ખુદ કોંગ્રેસે પોતાના ધ્યેય તરીકે ‘સમાજવાદી સમાજ રચના’નો સ્વીકાર કર્યો છે. જગતના કોઈ દેશમાં મૂડીવાદી રહે, સત્તા પર આબ્યા પછી સમાજવાદી સમાજ રચનાનું ધ્યેય જાહેર કરેલું બપ્પામાં છે ખરું ?

૬. જગતના કોઈ મૂડીવાદી રાજ્યે, પોતાની એકંદરે સમગ્ર પરિસ્થિતિ છતાં, પોતાની રાષ્ટ્રીય હકુમતના એક પ્રદેશમાં (કેરાલા) ગિલકુલ લોકશાહી બધારણીય માર્ગે કોમ્યુનિસ્ટ રાજ્યની સ્થાપના થવા દીધી હોય, એવું કદિ બન્યું છે ખરું ? શું જગતના લોકશાહી વિકાસમાં ભારતની આ અપૂર્વ દેખણી નથી ?

સાકચતાનું રહસ્ય

ભારતમાં આ બની શક્યું છે તેનાં ત્રણ કારણ છે—

૧. રાષ્ટ્રીય પ્રજાલી.

૨. જગતિક જાગ્રતિ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ : જેને કારણે ભારતીય રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદનું પોતાનું હિત પૂર્ણ મૂડીવાદી વિકાસ કરતાં સમાજવાદી સ્વરૂપના વિકાસમાં શક્ય બન્યું.

૩. ગાંધીજી અને પડિત નહેરુ જોવાનો, આ બન્ને પરિસ્થિતિઓનો ઉપયોગ કરવાની શક્તિ.

આને પરિણામે—

રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસમાં મૂડીવાદી 'વર્ગ' વચ્ચે વારંવાર
જોર કરતું હોવા છતાં, ગાંધીજી એને મુખ્યતઃ મૂડીવાદી
સ્વાધીનું હથિયાર બની જતાં રાજી શક્યા.

* તેજ રીતે પં. નહેરૂ સ્વાતંત્ર્ય બાદ એને સમાજવાદી
ઝોક મુઠી સર્જી શક્યા.

આ હકીકતો શું સૂચવે છે ?
એ સૂચવે છે કે—

ભારતે નવેા રાહ નવી રીતે જોડવા માંડયા છે—
જે કેદિપણ પરંપરાગત ચોક્કસમાં જોડે એવો નથી;
પરંતુ એવું રહસ્ય ઘણું જ સૂચવે છે*

ખરેખરી સમસ્યા

તો પછી ભારતની ખરેખરી સમસ્યા શી છે ? પોતાના
વિકાસમાં ભારતે " પરંપરાગત ઐતિહાસિક રાહ અપનાવ્યો
નથી "—એ જ તો એની ખરેખરી સમસ્યા છે.

* એક બાજુ, આર્થિક રીતે પછાત અને ઔદ્યોગિક
રીતે અણવિકસિત રાષ્ટ્ર પોતાની આખાદી અને આઝાદી
—બંનેની સફરતા માટે ત્વરિત ગતિએ ઔદ્યોગીકરણ કરવું
આવશ્યક છે—જેથી પરદેશી આક્રમણથી અને દેશી મૂડીની
પકડમાંથી બચીને સમાજવાદી-રાહે જવા શક્તિમાન બને.

પરંતુ, બીજી બાજુ—ત્વરિત ગતિએ જતાં " રાજકીય

* પડિત નહેરુ દ્વારા ભારત સમાજવાદનું ક્ષેત્ર કંઈક
આંતર કરી રાકે એવી રાજધાનને જ અનુપૂર્વક ઈંગ્લેન્ડ કરનાર
કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના જ એક મુખ્ય નેતા બી. નરુદિપાદ હવે શું કહે
છે વર્ણિત—

ન્યૂયૉર્ક ટાઈમ્સના બજારપત્રી સાથેની મુલાકાતમાં શ્રી નરુદિ-
પાદે એવું કહ્યું છે કે " કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અને શ્રી નહેરુના કોંગ્રેસ
પક્ષ અને મૂળ સમાજવાદી પક્ષ વચ્ચે એક માત્ર લેહ સમાજવાદી
ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોમાં જ રહેલા છે. " (દી પ્રેસ :
પી. ડી. આઈ. ટા. ૧૭-૩-૫૮) એટલે કે નહેરુના કોંગ્રેસ પક્ષ
દ્વારાય સમાજવાદની પ્રાર્થના તો શક્ય છે જ ! તો
પણ-કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએઆજ મુખી કેવળ એક જ વાત રહ્યા કરી
છે કે, ' કોંગ્રેસ વૃજ્ઞાં પક્ષ છે, અને વૃજ્ઞાં પક્ષને હાથે કદિપણ
સમાજવાદની પ્રાર્થના રાખ્ય જ નથી "—એવા " લેનિનવાદી
સિદ્ધાન્તનું " શું ? આજો લેક્ષાન્તિક વૈજ્ઞાનિક આધાર જ તરી રહ્યા ?
અને—શ્રી નરુદિપાદ કહે છે તેવાં સાધનોના લેહનો
સમાજ પક્ષ, કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે પાર્લામેન્ટરી લોકસભા અને શાંતિમય
સાધનોના તાલેતરમાં સ્વીકાર કર્યા પછી રહે છે ખરે ?

સરમુખનારી ' સત્તા આવી પડે; જેનાં બેખર્ચ પાછળથી
ભયંકર સ્વરૂપે દુનિયાએ બેચાં છે; ભારત એમાંથી ભયના
માત્રે છે.

* સમાજવાદની સિદ્ધિ માટે " મોનોલિથિક (એકાકી
વર્ગની કેન્દ્રિત સત્તાવાળા) રાજ્ય તંત્રનો એણે ઇન્કાર કર્યો છે;
અને રાજકીય સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણનું સૂત્ર સ્વીકાર્યું છે.

* ત્વરિત ઔદ્યોગિક વિકાસનો રાહ સ્વીકાર્યો પછીય,
આર્થિક ક્ષેત્રે પણ 'વિકેન્દ્રીકરણનું' સૂત્ર જ સ્વીકાર્યું છે.

* સમાજવાદની સિદ્ધિ માટે લોકસભાહી અને શાંતિ-
મય માર્ગનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે.

આનો અર્થ એવો નથી જ કે, ભારતનું આજનું પ્રભ-
તંત્ર શુદ્ધ યા સંપૂર્ણ અહિંસાની પ્રથાલિકાને વળગી રહ્યું છે,
યા એની લોકસભાહી નમૂનેદાર લોકસભા છે; યા એણે દમન,
અન્યાય, અને શોષણને દેશવટો દીધો છે. હકીકતો આને જે
છે તે આનાથી ઘણી જ લુહી છે; એની તરફ આંખમાં આ-
મણું કરવાનો અર્થ નથી; એનો ખોટો બચાવ કરવાનો હોઈ
ન શકે.

વળી આ સમાજવાદની સિદ્ધિ માટે આને જે મુખ્ય
બળ મનાયું છે તે કોંગ્રેસમાં હજી આજેય સમાજવાદ તરફી
અને મૂડીવાદ તરફી બંનેની ખેંચાપેંચ ચાલુ છે, એ પણ
હકીકત છે. આ ખેંચાપેંચમાં દરેક વખતે સમાજવાદી વલણનું
પ્રભુત્વ જળવાયું છે એવું પણ નથી. ઉપરાંત સમાજવાદ
તરફી બંનેની પોતાની પક્ષ કમજોરી અને અદ્યત્ત બંધનિતિને
કારણેય સારું એવું ધૂંછળાપણું ચાલુ છે. એટલે ભાવિનો
માર્ગ પણ સારો એવો કંઈકેલો છે.

ઉપરાંત પણ, એક ' પક્ષ ' તરફી બીજા કોઈ પણ
પક્ષમાં આજે બેચા મળે છે એવાં અનિશ્ચીતે તોમાં પ્રવેશકાં
છે—સત્તામાં હોવાને કારણે એમાં અનેક તકવાદી બળાએ
પગ પેસારો કર્યો છે તથા ' નેતરસાહી ' પદ્ધતિએ પણ
ઘણું અંશે જમીની તેમ રહી છે; પરિણામે જનતાનો ઊમળકો
અને સહકાર મેળવવામાં ઘણી નિષ્ફળતાઓ રહી છે.

આથી ભારતની સમસ્યા વધુ વિકટ બની છે:

૧. ' ઐતિહાસિક ' પરંપરાગત શુદ્ધ સમાજવાદી '
(રશિયા-ચોબના) રાહે જવાનો ઇન્કાર.

૨. યુરોપીય સમાજવાદી પક્ષોના જેવા સમાજવાદી
રાજ્યસત્તાના (બ્રિટન, ફ્રાન્સના) પ્રયોગોનાય અચીકાર.

૩. વિશિષ્ટ ભારતીય સમાજવાદી રાહનો સ્વીકાર અને આગ્રહ.

૪. આને માટે પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસ બોદ્ધ સાધન.

૫. પ. નહેરુ-અને તેમના સાથીઓની હાલની કમજોરી

૬. ઉદ્ધામ બચૌની સંકુચિત પૂર્વગ્રહવાળી મનોદશા: મદદરૂપ થવાને બદલે આપણીવી રૂપ.

હાલને તબક્કે આ વારતવિક પરિસ્થિતિ છે.

પરંતુ બીજાબાજુ એક વાત સ્પષ્ટ સમજાવેલી જરૂરી છે કે-ભારતના જૂનું ઈતિહાસી-ભૂડીદારો (તવાચ બીજા દેશને પણ માટે) (શામ્લીય શૂંડીવાદ સાંકળત) શૂંડીવાદને માગે સલામત નથી જ.

એટલે વિશિષ્ટ ભારતીય સમાજવાદી રાહની દિશા નક્કી છે; અને આ રાહ ને પ્રગાંતિ થઈ છે, તથા આગળ જણાવ્યા મુજબ ભારતીય રાજકારણે ને વિશેષતાઓ દાખવી છે, તેને કારણે આશા બંધાય છે. છતાં, ઉપરના કારણે આને તો ભાવિ ધૂંધળું છે.

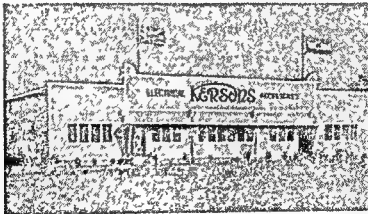
નવી સમસ્યા: નવી શક્યતા

આપણી આવી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ એક પક્ષ પોતાની સરમુખ્યચારીદારા ભારતીય સમાજવાદ સ્થાપવા પ્રયાસ કરે તો તે અરથાને અને બેહુદા પ્રયાસ ગણાશે. કદાચ, સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાની બાળતમાં બંધુ તેમ, આ

દિશામાં ભારત નવો અખનૈસ-કોઈ પણ એક પક્ષની ઈતિહાસી નેતાગીરી વિનાનો-કરવામાં સફળ થાય એ શક્ય છે. પરિસ્થિતિ. અને જગતિ બને આવું જ કંઈક સરખા કરી રહેલ છે.*

* તો વળી, જુદી જ રીતે વિચાર કરનારા શ્રી વિનોબાને હંરતક ભારતીય સમાજવાદનો એક અપૂર્વ ખમતીખર પ્રયાસ (આને તો માત્ર પ્રયાસ) થઈ રહ્યો છે; એની શક્તિ અને કમજોરી સમજાવઈ એ દિશામાં વિચાર કરવો તો જરૂરી છે. આ બાળતમાં આશ્ચર્યન એ છે કે ભારતના તમામ મુખ્ય પક્ષોએ-કોંગ્રેસ અને સોશિયલિસ્ટ પક્ષોએ આરંભથી અને કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે હંમણા હંમણાં આ દિશામાં લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. અને કેટલાક કમ્યુનિસ્ટોએ 'સર્વોદય' ને 'ભારતીય સામ્યવાદ' તરીકે રજૂ કરવા માંડ્યા છે. (ન્યુએજ માસિક ૧૯૫૭ના એક્ટોબરથી રાફ થયેલ ચર્ચા લેખો) અને કચાલાના કમ્યુનિસ્ટ વડાપ્રધાન શ્રી. નંદુદિયારેય સ્વીકાર્યું છે (મિસ્તા સર્વોદય સંમેલન સમયે વા. ૧૫ ફેબ્રુઆરી) કે-

"સોવિયેત યુનિયનમાં અને ચીનમાં જમીનસંબંધી પ્રથમ કાયદા દ્વારા લાદવામાં (enforced) આવ્યા હતા; ખાસકરે તેમણે સામુહિક અને સહકારી ખેતી દાખલ કરી હતી; ત્યારે સર્વોદય આંદોલન આ બંને સુધારા એક સાથે દાખલ (introduce) કરવા માગે છે. રશિયા અને ચીનમાં એ પ્રમાણે બંધુ માટે એ જ રસ્તે થઈ પસાર થઈ રહ્યું, એમ કહેવું નિરર્થક છે. આપણે અહીં બેઠે સુધારા એકસાથે પ્રાપ્ત કરી રાખીએ કે ન પણ કરી રાખીએ. પરંતુ આ નવા અધ્યામના સફળતા માટે શક્યતાઓ તો છે જ. (ન્યુ દેસ્તા: ૨૩-૨-૫૮)

HOME OF QUALITY
ELECTRICAL ACCESSORIES

પ્રતાપ પેનના ડીલર્સને
અગત્યની જાહેરાત

પ્રતાપ પેનના લાવેમાં કાર્બન પેન જાતનો ઘટાડો
કરવામાં આવ્યો નથી.
સન ૧૯૫૮માં કાર્બિનાડ ટ્રેડિંગ કં. (આન્ય સોરાષ્ટ્ર સ્ટોર્સ)
અમારા એજન્ટ નથી.

કંપની પોતાનું કામકાજ કાયરેક્ટ ડીલર્સ સાથે કરે છે.
તો દરેક થયજેવાર કંપની સાથે સીધા કરવો.

પ્રતાપ પેનો

૪ સાઈઝમાં મળશે

બેળી, જુનીયર, સીનીયર, મેજર

દરેક સાઈઝમાં

૫ પ્રકાર

WB, WM, BB, BM, BT.

WB, બેન્ડ વગરની કાળી WM, બેન્ડ વગરની મોટકડા BB, બેન્ડવાળી કાળી BM, બેન્ડવાળી મોટકડા
BT, બેન્ડવાળી ટાન્ક-સપરવેલ

ટેલીફોન : ૨૮૪૪

ખાનાવનાર : વિશ્વકર્મા પેન કું.

ખારીયાવ, વડોદરા

General
Electrical Industries...
Manufacturers of:
QUALITY ELECTRICAL WIRING & EXTENSIVE ACCESSORIES,
ELECTRICITY EQUIPMENTS AND RELATIVE METAL PARTS.
113/B, NEW PRASHADEVI ROAD, BOMBAY-28.
Phone No. 4372 Tel. Addn. "LIGHTS 113/B"

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N. Gujarat, Saurashtra
& Kutch :-

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1.

Telephone : 4055

Telegrams : "Vidipatel"

Our Principals :-

Messrs : Kirtikumar Electric Corporation

Direct Importers & Wholesale Dealers in Everything Electricals.

12, Tavawala Bldg., Lohar Chawl, P. O. Box : 2060

PHONE { Office : 29894
Resl : 42689

BOMBAY-2

Grams : "KIRTICORP."

શો હાં ક ચૂંટેલાં સસ્તાં આંત્રે છ પુસ્તકો

ચેતન પ્રકાશન ટ્રસ્ટ લિ. રામજીભદ્રિ પાળ-વડોદરા

SERIOUS

The story of Philosophy	3-00
The ancient civilization of Peru	4-80
Iran	4-00
The age of Enlightenment	3-00
" " " Adventure	3-00
The Age of Reason	2-00
The Age of Analysis	2-00
The Age of Ideology	2-00
The Age of Belief	2-00
The national culture of India	2-00
Greek civilization and character	2-00
The ten commandments	2-00
Patterns of Culture	2-00
Man and spirit (The speculative philosopher)	3-00
Man and man (The social philosopher)	3-00
Man and the state:	
(The political philosopher)	3-00
The Public Philosophy (Lippman)	2-00
Reconstruction in philosophy (Dewey)	2-00
Mohammedanism - an historical Survey	2-00
Ethics	2-80
Dialogues of plato	2-00
The problem of knowledge	2-00
The golden ass of Apuleius (Graves)	2-00
The imitation of Christ (Kempis)	2-00
The way of life : Lao Tzu (Tao Ti Ching)	2-00
The sayings of Confucius	2-00
The wisdom of China (Lin Yutang)	3-75
" " " India " "	3-75
How to be happy though human	3-20
Nineteenth Century opinion	2-00
Memory facts and fallacies	2-80
Cultural pattern and technical change	
(Margaret)	3-00
American heritage Reader	3-00
The wonderful world of books	3-00

Education and liberty (Bryant)	0-50
Democracy in world politics (Parson)	0-50
American Capitalism	0-50
The big change	0-50
A short history of the world (Wells)	2-00
What happened in history (G. Childe)	2-80
The history of the world	2-00

SCIENCE

Introduction to Economic Science	2-00
Science in our lives	2-00
Science and moral life	3-00
Evolution in action (Huxley)	3-00
The meaning of evolution	2-00
Human Destiny	3-00
One two three...infinity (Gamow)	3-00
The story of Chemistry	2-00
Greatest science fiction and fantasy	2-00
First on mars (Rex Gordon)	2-00
The complete book of first aid	3-00
The book of health	2-00
A baby's first year	3-00
Life on other worlds	3-00
Earth satellites	2-00
Our friend the atom	2-00
Great essays in science	2-00
The science book of wonder. drugs	2-00
Understanding Surgery	3-00
Biography of the earth (Gamow)	3-00
Without glasses	2-00
Child behaviour	2-00
New worlds of modern science	2-00
The intelligent parents' manual	2-80
Prelude to mathematics	2-80
Science news No. 45	2-00
You are younger than you think	2-00

પ્રતાપ પેનના ડીલર્સને
અગત્યની જાહેરાત

પ્રતાપ પેનના ભાવોમાં કોઈ પણ ભત્રીજા ઘટાડો
કરવામાં આવ્યો નથી.
સન ૧૯૫૮માં કોલિયાનાથ ટ્રેડિંગ કું. (લાન્ચ સોરોષ્ટ્ર સ્ટોર્સ)
અમારા એજન્ટ નથી.

કંપની પોતાનું કામકાજ કાયરેક્ટ ડીલર્સ સાથે કરે છે.
તો દરેક પત્રધેયાર કંપની સાથે સંધિ કરેલા.

પ્રતાપ પેનો

૪ સાઈઝમાં મળશે

બેળી, જુનીયર, સીનીયર, મેજર

દરેક સાઈઝમાં

૫ પ્રકાર

WB, WM, BB, BM, BT.

WB, બેન્ડ વગરની કાળી WM, બેન્ડ વગરની ઘોટકક BB, બેન્ડવાળી કાળી BM, બેન્ડવાળી ઘોટકક
BT, બેન્ડવાળી ટ્રાન્સપરન્ટ

ટેલીફોન : ૨૮૪૪

ખાનાવાર : વિશ્વકર્મા પેન કું.

ખાદીવાવ, વડોદરા

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N. Gujarat, Saurashtra
& Kutch :-

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1.

Telephone : 4055

Telegrams : "Vidipatel"

Our Principals :-

Messrs : Kirtikumar Electric Corporation

Direct Importers & Wholesale Dealers in Everything Electricals.

12, Tavawala Bldg., Lohar Chawli P. O. Box : 1060

PHONE { Office : 29894
Resl : 42689

BOMBAY-2

Grams : "KIRTIKORP."

ਥਾ ਡਾਂ ਕ ਬ੍ਰੰਟੇ ਲਾਂ ਸ ਰਸ਼ਾਂ ਅੰ ਥੇ ਲ ਪੁ ਸਤ ਡੋ

ਥੇਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਬੁੱਢ ਲਿ. ਰਾਮਚੰਦਰਿ ਬਾਘ-ਵਰੋਦਰਾ

SERIOUS

The story of Philosophy	3-00
The ancient civilization of Peru	4-80
Iran	4-00
The age of Enlightenment	3-00
" " " Adventure	3-00
The Age of Reason	2-00
The Age of Analysis	2-00
The Age of Ideology	2-00
The Age of Belief	2-00
The national culture of India	2-00
Greek civilization and character	2-00
The ten commandments	2-00
Patterns of Culture	2-00
Man and spirit (The speculative philosopher)	3-00
Man and man (The social philosopher)	3-00
Man and the state;	
(The political philosopher)	3-00
The Public Philosophy (Lippman)	2-00
Reconstruction in philosophy (Dewey)	2-00
Mohammedanism—an historical Survey	2-00
Ethics	2-80
Dialogues of plato	2-00
The problem of knowledge	2-00
The golden ass of Apuleius (Graves)	2-00
The imitation of Christ (Kempis)	2-00
The way of life :Lao Tzu (Tao T'i Ching)	2-00
The sayings of Confucius	2-00
The wisdom of China (Lin Yutang)	3-75
" " " India " "	3-75
How to be happy though human	3-20
Nineteenth Century opinion	2-00
Memory facts and fallacies	2-80
Cultural pattern and technical change	
(Margaret)	3-00
American heritage Reader	3-00
The wonderful world of books	3-00

Education and liberty (Bryant)	0-50
Democracy in world politics (Parson)	0-50
American Capitalism	0-50
The big change	0-50
A short history of the world (Wells)	2-00
What happened in history (G. Childe)	2-80
The history of the world	2-00

SCIENCE

Introduction to Economic Science	2-00
Science in our lives	2-00
Science and moral life	3-00
Evolution in action (Huxley)	3-00
The meaning of evolution	2-00
Human Destiny	3-00
One two three...infinity (Gamow)	3-00
The story of Chemistry	2-00
Greatest science fiction and fantasy	2-00
First on mars (Rex Gordon)	2-00
The complete book of first aid	3-00
The book of health	2-00
A baby's first year	3-00
Life on other worlds	3-00
Earth satellites	2-00
Our friend the atom	2-00
Great essays in science	2-00
The science book of wonder.drugs	2-00
Understanding Surgery	3-00
Biography of the earth (Gamow)	3-00
Without glasses	2-00
Child behaviour	2-00
New worlds of modern science	2-00
The intelligent parents' manual	2-80
Prelude to mathematics	2-80
Science news No. 45	2-00
You are younger than you think	2-00

LITERATURE

Language : A modern synthesis	2-00
Highlights of modern Literature	2-00
New campus writing No. 2	3-00
.. world " No. 10	3-00
" " " No. 11	3-00
Discovery No. 2	2-00
" No. 3	2-00
" No. 4	2-00
" No. 5	2-00
Abinger harvest (E. M. Forster)	6-25

POETRY

The metaphysical poets	4-00
Robert Graves	2-80
One hundred modern poems	3-00
Six century of great poetry (from Chaucer to Yeats)	3-00
Leaves of grass (Walt Whitman)	3-00
The Whitman reader	3-00
The new American verse	3-00

DRAMA

Four tragedies (Shakespeare)	2-00
" comedies (")	2-00
Eight great tragedies	3-00
Three plays (O'casey)	2-50
Two satyr plays (E. V. Rieu)	2-00
The Iiad (Homer)	3-60
The inferno (Dante)	3-00
The divine comedy I-Hell (Dante)	2-00
The divine comedy II-Purgatory "	2-80
Four plays (Shaw)	3-00
Major Barbara	2-00
Pygmalion	2-00
Plays unpleasant	4-40
Androcles the lion	2-00
Six great modern plays	3-00

GENERAL

A dictionary of biology	2-00
" " " Politics	3-20
" " " Geography	2-00
" " " Ballet	4-00

Stories of famous operas	3-00
Little known facts about well known people (Carnegie)	1-50
Bartlett's familiar quotations	3-00
Sex and marriage (Havelock Ellis)	2-00
A popular history of music	3-00
The pattern of English	2-80
Good speaking	2-00
On the art of writing (Quiller Couch)	1-60
How we speak	1-50
The complete letter writer	2-00
On the art of reading (Quiller Couch)	1-60
First step in Reading English	2-00
Better English	2-00
Good English - how to write it	2-00
The Penguin Knitting Book	4-00
Physical cultures for Beginners	2-40
The meaning of the dead sea scrolls	2-00
Ten years under the earth	2-00

BIOGRAPHY

My several worlds (Pearl Buck)	3-00
As I stand (Martin Luther)	3-00
Byron in Italy (Peter)	2-00
Voltaire (Andre Maurois)	2-00
Emerson	0-50
Benjamin Franklin	0-75
Henry D. Thoreau	0-50
Thomas Jefferson	0-75
Thomas Paine	0-75
The life and time of Rembrandt (Van Leon)	3-00
The great Charlie	2-00
A King's story (Duke Windsor)	2-50
Christopher Columbus	2-00
Ancient Voyages in the Pacific	2-80
Seven years in Tibet	2-50
The Ascent of Nandadevi	1-60
Around the world in 80 days (Jules Verne)	2-00
Omar Khayyam	1-50
Man against nature	2-00
Profile in Courage	2-00

શ્રી બરોડા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું. લિ.

☆

ફેન્સી શર્ટિંગ

ચોપ સિન

પ્રિન્ટેડ ઓટ

પ્રિન્ટેડ વોયસ : મલમલ

વગેરે

☆

ચોસ્ટ બોક્સ ૫૭ : વડોદરા

સંસ્કૃતિ પ્રાદેશિક લિ., નવાં બંધાર પંચાયતમાં બેગીલાલ મંથાને જાણી પ્રસિદ્ધ કર્યું. વા. ૧

मानव मंडल के अंतर्गत मानव

लवाज्जम भरवानां स्थग

भार. भार. शोधनी कुं. (छुकेसेवर)
 प्रिन्सेस स्टीट : मुम्बई-२
 इपम प्रकाशन भंडिर (छुकेसेवर)
 ६८/८७ इवेइल स्टीट, भूसेवर : मुम्बई-२
 जे. भार. शोधनी कुं. (छुकेसेवर)
 प्रिन्सेस स्टीट : मुम्बई-२
 जेन. जेम. त्रिपाठी जेन्ड कुं. (छुकेसेवर)
 प्रिन्सेस स्टीट : मुम्बई-२
 जेन. जेम. ठक्करनी कुं. (छुकेसेवर)
 प्रिन्सेस स्टीट : मुम्बई-२
 गांडीय साहित्य भंडिर (छुकेसेवर)
 ववाडिया बसो : सुरत (शाभा-चौटापुल : सुरत)
 नटु शाह, जेधवास : नवसारी
 पुस्तकालय सहायक सहाकारी भंडग लि.
 धानर रोड : वडोदरा
 गुरुशि अंधरल कार्यालय (छुकेसेवर)
 गांधी रस्तो : अमदावाद
 जारती साहित्य संघ लि. "
 गांधी रस्तो : अमदावाद
 नवावली प्रकाशन वृद्ध "
 रिलीफ रोड : अमदावाद
 वल्लभविद्यानगर कन्जुमर्स को-ओप. स्टोर्स
 वल्लभविद्यानगर : व्याखुंड
 सस्तु कितान्धवर
 रलाड रोड : अमदावाद
 रमणिक मेघावली
 १४, अमरवला स्टीट : कलकत्ता

*
 प्राखु डेटाभाइर, पो. जे. नई, नाइरोबी (ई. आफ्रिका)

१८५८ : मे

लवाज्जमना हर.

वापिक ३१.७-७७

[परहेरा १५ सि.]

हरक नकल ६२ पैसा

मानव

[भासिक]

नाइरेण्णवना हर

५ कुं. वल्लु ३१. ८०

५ कुं. वल्लु ३१. ८०

५ कुं. वल्लु (मे रजमा) ३१. १२५

साहु आहु पाहु ३१. ६०

साहु अहु पाहु ३१. ७५

छुटके भजीवानां स्थग

गांधी नुमपेवर सरथीस

दीनवाला लिबिंग, निजुपन रोड : मुम्बई

सुरत छुके स्टोस

सुरदायपुरी बागोण : सुरत

विजय स्टोर्स

स्टोरान रोड : व्याखुंड

सी. सी. पटेल

स्टोरान रोड : नदियाद

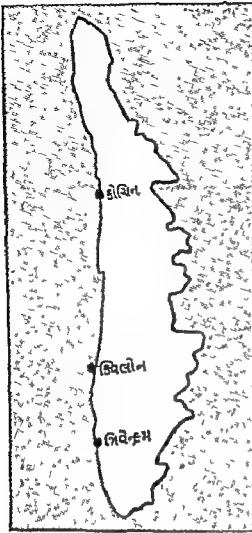
कांतवाल मोमालाल भत्री

रवनपौण नाका : अमदावाद

व रोड रो

जे. ए. बोरा जेन्ड कुं.

धानर बासो : वडोदरा

કેરલા : એક વર્ષની કારકિર્દી

કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ સત્તામાં : ૧૯૫૬ના એપ્રિલમાં

વડાપ્રધાન : શ્રી ઈ. એમ. શંકરન નંજુરીપાદ :

વય ૪૮ : (નંજુરી બ્રાહ્મણ : જમીનદારી કુટુંબ)

* ૧૯૪૯માં કમ્યુનિસ્ટ થતા પૂર્વે સમાજવાદી પક્ષના અગ્રણી નેતા; તે પૂર્વે કોંગ્રેસ-કાર્યકર.

કમ્યુનિસ્ટ પક્ષના એક ઉત્તમ નેતા : અભ્યાસી અને ચિંતનશીલ; વ્યવહારુ દષ્ટિ; રાષ્ટ્રીય વારસો; ઉત્તમ ત્યાગની લાવના (બે લાખ રૂપિયાની લગભગ બંધી મિલકત પાટી કૂંડમાં ૧૯૪૨-૪૬ દરમિયાન આપી દીધેલી; વર્ષો લગી 'અંડર-ગ્રાઉન્ડ' જીવન); આદરણીય નમ્રતા .

* અગ્રેજી તથા મલયાલમ ભાષાના લેખક અને પત્રકાર.

*

* સત્તામાં આવતાવેંત, જમીન ઉપરથી થતી ખેડૂતોની હકાલપટ્ટી સામે મનાઈ લુકમે.

* નયયુરાહત બિલ :

* 'જમીનકરમ' બિલદારા અધિક પ્રકારની સામંતી જમીનદારોની નાબૂદી.

* ખેતીવિષયક સુધારણા બિલ : કોંગ્રેસે ૧૦ વર્ષ પૂર્વે ખેતીસુધારા સમિતિના હેવાલ દ્વારા કરેલાં મુદ્દાઓ, તથા ૩ વર્ષ પૂર્વે આયોજન કમિશનના ખેતીસુધારા પેનલે કરેલાં સંચોદના આધાર પર.

* શિક્ષણ બિલ : શિક્ષણક્ષેત્રે એક હથુ અધેર સામે નિષંકજી

* અગ્રાઉ કરતાં સડો કઈક અંશે ઓછો; બીજી બાબતોમાં અગ્રાઉ કરતાં ખરાબ રિયલિટ નહિ.

* પ્રમુખ સાથેનો નીકટ-સંપર્ક ચાલુ

* લાકીમાર અને પેલીસદમનના કિસ્સા અગ્રાઉ કરતાં ઓછા.

- * ભારતના પ્રમુખતાકર્મી કેરલા છેક નીચે દક્ષિણનું સાથી નાનું રાજ્યપટક છે.
- * ક્ષેત્રફળ : ૧૫૦૦૦ ચો. માઈલ : (કચ્છથીય નાનો પ્રદેશ.)
- * વસ્તી : ૧૧૧ કરોડ (ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ જોડેલી એટલે કે મધ્ય વસ્તી)
- * શિક્ષણ : ૭૫ ટકા પુરુષો અને ૫૦ ટકા સ્ત્રીઓ શિક્ષિત છે. પાંચ વર્ષથી વધુ ઉંમરનાં ૬૦ ટકા બાળકો લાલે છે.
- * ઉદ્યોગો : અગ્રિકસિત અને નાના.
- * કાચો માલ : ભારતના રૂબરૂ ઉત્પાદનના ૬૩% :વાંસ, લાકડું, હાડપુક, રેતી, ચાઈનાકલે, ટેપિઓકા ભાત, કાથી વગેરે.
- * ખેડોદારી : ખેતુમાર—૧૪ લાખ ૨૦ હજાર શિક્ષિત ખેડોચે મળ્યા છે.

*

કેરલા.....

૧

કેરલાના કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળની કારકિર્દીને એક વર્ષ પૂરું થયું છે. અમે આ પ્રસંગને આવકારીએ છીએ. ગયા અર્ધે “સ્વાધીન ભારતની સમસ્યા”ના મુખ્ય લેખમાં, સમાજવાદની પ્રાપ્તિને ભારતીય રાહ કેટલો મુશ્કેલ છે, કેટલો દુઃસાધ્ય છે એનું બ્યાન રજૂ કરી અમે એની કેટલીક વિશેષતાઓ પ્રત્યે લક્ષ્ય મેચ્યું હતું અને અતે એવું વિધાન તારવ્યું હતું કે—

“આપણી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં કોઈ પણ એક પક્ષ પોતાની સરખામણી દ્વારા ભારતીય સમાજવાદ સ્થાપના પ્રયાસ કરે તો તે અસ્થાને અને બેહોદા પ્રયાસ ગણાશે. કદાચ, સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરવાની બાળતમાં બન્યું તેમ, આ દિશામાં, ભારત નવો અખતરો—કોઈ પણ એક પક્ષની ઇચ્છાથી નેતાગીરી વિનાનો—કરવામાં સફળ થાય એ શક્ય છે. પરિસ્થિતિ અને જમત બંને આલું જ કંઈક સૂચન કરી રહેલ છે.” (પૃ. ૨૪૫)

ભારતીય લોકશાહીના વિકાસની દૃષ્ટિએ અને ભારતીય સમાજવાદની સિદ્ધિના સફળ રાહની દૃષ્ટિએ ‘કેરલાના પ્રયોગ’ને એક નવા આવકારદાયી અખતરો તરીકે સમજવો જરૂરી છે.

* કેન્દ્ર સરકારમાં કોંગ્રેસની સત્તા હોય, ભારતની અન્ય રાજ્ય સરકારોમાં કોંગ્રેસનું પ્રભુત્વ હોય, તેવી સ્થિતિમાં, ભારતના હયાત બંધારણની મર્યાદામાં, ખિલકુલ લોકશાહી બંધારણી માર્ગે કેરલામાં કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યની સ્થાપના થઈ શકી છે, એ પરિસ્થિતિનું હાઈ છે.

આ હકીકતનું સ્મરણ એ છે કે—

૧. ખીબ વિશ્વયુદ્ધ પાદ, જગતની પરિસ્થિતિ એટલી બધી પલટાઈ છે કે, હિંસક બળો કરતાં શાંતિનાં બળોનું પાલું ધણું જ નિર્ણાયક રીતે વળનદાર બન્યું છે; પંચશીલ અને સહઅસ્તિત્વની શક્તિ, લોકશાહી પ્રણાલીની શક્તિ, બહુ જમત ચિંતન અને ચેતનાની શક્તિ આગળના કોઈ પણ જમાના કરતાં અનેક ગણી વધુ પરિણામદાયી બની રહી છે. પરિણામે સંઘર્ષો—રાષ્ટ્ર અને વર્ગસંઘર્ષો—વિચાર-સંઘર્ષો દ્વારા વધુ ને વધુ હિંસાવાની શક્યતા વિકસી રહી છે. જગત આખા માટે આ પરિસ્થિતિ ભગી છે અને સારા પ્રમાણમાં સ્વીકારાઈ રહી છે :

‘સત્તાઈ હોય તેવા કોઈ પણ પક્ષ ખીબ પક્ષને લોકશાહી રીતે કદી સત્તામાં આવવા દે જ નહિ; માટે સત્તા લેવા ઇચ્છનાર પક્ષે સત્તાઈ પક્ષને બળજબરીથી ઉપલાવી પાડીને જ કામલાય થવું રહ્યું—ઈતિહાસનું આ ક્રાંતિકારી સૂત્ર આજે વાસી બની રહ્યું છે. જગતભરના કમ્યુનિસ્ટપક્ષોએ સૂઝાં એટલી હદે સ્વીકાર કર્યો છે કે સમાજવાદની પ્રાપ્તિ સૂઝાં શાંત, પાલોમેન્ટરી-લોકશાહી પદ્ધતિએ મોટા ભાગના દેશોમાં શક્ય છે (૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં સોવિયેત સંઘની ૨૦મી કોંગ્રેસનો એકસર.)

૨. ભારતમાં આ વિકાસ સવિશેષ રીતે નવેમ્બર ૧૯૪૭ થઈ રહ્યો છે.

આજપૂર્વેની રાષ્ટ્રીય હાલત દરમિયાન અને પાદ, ભારતની લોકશાહીને જે રીતે વિકાસ થયો છે એ એટલો. સ્વસ્થ છે કે, સત્તામાં એક પક્ષ હોવા છતાં, ખીબે પક્ષ કેવળ લોકશાહી માર્ગે પ્રજાને વિશ્વાસ હતી હાઈ રાજ્યસત્તામાં આવી શકે એ શક્યતાની જ વાત રહી નથી, નક્કર હકીકત બની ચૂકી છે.

૩. ભારતે 'સંઘઅસ્તિત્વ' નો ને સિદ્ધાન્ત આન્તર-રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે અપનાવ્યો છે ને બોધ્યો છે તેનો પ્રયોગ પોતાના આંતરિક વ્યવહારમાં સુધાર્, તે નિર્ભયપણે અને અપૂર્વ રીતે કરી રહેલ છે.

૪. ભારતની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો છે, ને આ દિશામાં પ્રયાશ આદર્યું છે, એ ભારતના લોકશાહી વિકાસની દિશામાં એક મહત્વનું ઐતિહાસિક યશસ્વ છે.

ક્રાંતિના ઐતિહાસિક રાહ

આ મુદ્દાએ વધુ વિગતે અને તેના વિવિધ પાસામાં વિચારીએ.

આજ પૂર્વે કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યસત્તાએ વિધના ને ને રાષ્ટ્રીમાં પ્રસ્થાપિત થઈ હતી, તેની જૂમિકા ભેદિએ.

એક તો, રશિયન રાહ : હયાત રાજ્યસત્તાને સશસ્ત્ર ગ્રામ ક્રાંતિ દ્વારા ઉથલાવી પાડી, કેન્દ્રતંત્રને કબજે હાથ કરવો.

* ખીલે, ચીની રાહ : પ્રલંબ સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારી સંઘર્ષ દ્વારા નાનાં નાનાં 'પેક્ટસ' (મથકો) ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવતાં જમાવતાં, કેન્દ્ર સરકારના સાંધા હીલા પાડતાં જતાં, પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ અનુકૂળ થયેથી કેન્દ્ર ઉપર કબજો મેળવવો.

* ત્રીજે પૂર્વયુદ્ધોપીય રાહ : તેનું મુખ્ય સ્વરૂપ : હિટલરી આક્રમણ સામેના સહિષારા મુક્તિયુદ્ધમાં એકત્ર મેરચે રચી, હિટલરી સત્તાનો પરાજય થતાં રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરવી. આમાં ત્રણ ઉપપ્રકારો : (૧) મુખ્યતઃ રાષ્ટ્રીય સંયુક્ત મેરચામાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું પોતાનું વર્ચસ્વ હોવાને કારણે, પરંતુ સોવિયેટ સંઘની લાલકોજની મદદથી : (કુગેસ્લાવિચા, પોલાંક વગેરે), (૨) આંતરિક કમ્યુનિસ્ટ તાકાત કમજોર હોવા છતાં, મુખ્યતઃ સોવિયેટ રશિયાની ફોજની તાકાતને કારણે (હંગેરી), (૩) હિટલરની તળ-જૂમિ ઉપર પહોંચી જઈને લાલકોજે સ્થાપેલી રાજ્યસત્તા (પૂર્વ જર્મની).

આ ઉપરાંત, મંજીલિયામાં જન્યું તેવા વિશિષ્ટ પ્રયોગ પણ ગણાવી શકાય :- યુદ્ધને અંતે સોવિયેટ રશિયા તથા ચીનની મદદથી, નાનકડા પહાત દેશે, મૂડીવાદી વિકાસની

વાતનાના માર્ગે ગયા વગર જ, સીધા સમાજવાદી રાદે ચડી જતાનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ.

ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ રાહ

આ પાઠ્યજૂમિમાં આજન્યુધીના ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ રાહનું અવલોકન કરીએ.

૧. પાર્ટીના જન્મથી માંડી ૧૯૫૧ સુધી ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ સોવિયેટ રશિયાના ઐતિહાસિક રાદને લક્ષ્ય બનાવી પોતાના તમામ વ્યૂહની રચના કરતો રહ્યો હતો. ૧૯૪૮થી ૫૧નાં વર્ષો દરમ્યાન, શ્રી રજુદેવીની નેતાગીરીના સમયમાં, 'પરિસ્થિતિ પાખા ગયેલી' જન્મતાં સત્તા કબજે કરવાના ઉગ્ર પગલાં યોજનામાં પણ હતાં.

૨. ઉપરના રાદને નિષ્ફળતા મળતાં, ૧૯૫૧-૫૨ દરમ્યાન 'ચીની રાહ'નું સૂત્ર અપનાવાયું હતું. સને ૧૯૪૮-૫૧ના તળકડા દરમ્યાન સિદ્ધ થયેલ તેલંગણા (આંધ્રનાં આશરે ૨૦૦૦ ચામડાં ઉપર કમ્યુનિસ્ટ વર્ચસ્વ)ના દર્શનને આગળ ધરી, એક પછી એક 'પેક્ટ' હસ્તગત કરવાના 'ચીની રાહ'ને 'તેલંગણા રાહ' ને નામે લુલક કરવામાં આવ્યો હતો.

૩. ખીલ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન, કાસીવાદ સામેના સંયુક્ત મેરચાનો રાહ જીધરી રહ્યો હતો; પરંતુ પરિસ્થિતિ એ રીતે વળાંક ન લેતાં, યુરોપી રાષ્ટ્રોના જેવી સ્થિતિ જ અહીં પાખા ન હતી.

૪. ઉપરની રીતે પ્રયોગો કર્યા બાદ, આજે પસંદાયેલી વિશ્વપરિસ્થિતિમાં, ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોએ પાઠ્યમિન્ટરી લોકશાહીનો રાહ અપનાવી ૧૯૫૭માં કેરલામાં કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ સ્થાપવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી (કેવળ એ ભત જેટલી વૈજયંતીએ).

તેમની આ સફળતાની પાછળ, અગાઉ આપણે જોઈ ગયા તેમ, ભારતની રાષ્ટ્રીય લડતની ખલિષ્ટ લોકશાહી-પ્રણાલી રહેલી છે, એ જોમ ન વિસરવા જેવી હકીકત છે તેમ ખીજી બાજુએ—કોંગ્રેસનો આંતરિક તકડા જવાબદાર છે: ખાસ તો—સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ બાદ 'સંકુચિત સ્વાર્થ', 'વજતસીલાવું' જોર, અંદર અંદર સત્તા માટેનાં ધર્ષણો, —જેમના ખજો ચઢી આગળ વધ્યા તે પ્રજા જ વિસરાર્થ રહી છે. પ્રજામાં જોતજોત ખળી, એમનાં સુખદુઃખોમાં

ભાગીદાર બની, એમના રોજિંદા સંઘર્ષોમાં આજળ રહી, જરૂર પડે તો પોતાનાં જ પ્રધાનમંડળો સામે માથું ઈંચકવાની તૈયારી રાખી, પ્રજાની નાનીમોટી હાલકીઓમાં રસ્તો ખતાવનાર નિરપરાધ અને નિર્લપ, ધ્યેયનિષ્ઠ અને લોકનિષ્ઠ નેતાગીરીનો અલાવ અને પ્રજા પ્રત્યેની ધમંડી તોછાડીનો અતિરેક કોયેસપક્ષે વરતાર્થ રહ્યો છે.

તો સામી ખાલુએ, કમ્યુનિસ્ટ પક્ષે—

* એક વાત નિશ્ચત છે કે, સર્વસાધારણ રીતે, વરસો થયાં લગભગ એકધારી રીતે, હજારો કમ્યુનિસ્ટો આમ-પ્રમાણ જીવન સાથે વણાઈ ગયેલા રહ્યા છે; જોખમ દેખી નાહા નથી; ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં ગફરાયા નથી; અને જ્યારે જે કોઈ સિદ્ધાન્ત-મુદ્દા અને કાર્યનીતિ પાર્ટીમાં નક્કી થાય ત્યારે ત્યારે, તેની આધિગી નિશ્ચયીય, તેની પૂઠે મરી ફિટવાની તમજા હજી સુમારી બેઠા નથી; રાજનીતિ અંગેની ભરંકર પ્રકારની ભૂલો અને મૂખાંતિઓ, અંદર અંદરની રમતો અને બીજા પક્ષોને મહાત કરવાની કૃતનીતિઓ — આ બધુ જતાં, વિશેષતઃ કેરલા, આંધ્ર જેવા પ્રદેશોમાં, એકધારી એકનિષ્ઠ સ્થાનિક નેતાગીરીએ પ્રજાના જીવન સાથે વણાઈ જઈ વરસો થયાં પોતાવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું.

અલખત, વરસો સુધી એવુંય બનવું રહ્યું હતું કે, આર્થિક અને રાજ્યપરંજના સંઘર્ષોને સમયે 'લાલવાયટા'ની એક લેનાર પ્રજાજનો જ, રાજ્યસત્તા માટેની ચૂંટણીમાં 'વોટ' આપવાની વખતે કેંગ્રેસને છતાડી આવતા હતા ! અને ત્યારે (રાજ્યસત્તા માટે લાયક અને પકડ કયો પક્ષ છે એ સમજવાની) પ્રજાની 'વ્યવહારુસમજ'ની આ ચાવી ગણાતી હતી.

તો પછી, આજે, આટલે વરસે, એ જ પ્રજા, વર્ષોલગી રાજ્યપરંજના આર્થિક સંઘર્ષોમાં પોતાની વહોરે રહેનારાને, હેવટ એમણે લોકશાહીનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે ત્યારે, રાજ્યસંહાસને બેસાડવાનો એક નવો અખતરો* કરી જુવે તો તેમાં તટસ્થ વિચારકે પ્રજાની 'રાજકીય સમજ' - તું જ પ્રતિબિંબ બેનું રહ્યું.

*અખતરો એટલા માટે કે એક વાર સત્તામાં આવ્યા પછી રાજ-રેડી અને રહેઠાણ આપનારા 'પરોપકારી' હાથેએ જ 'આહા' અને 'હત્ત મામતીય વિકાસની તકો' જીવતી લીધાનાં દશાંતો જગતના ઇતર દેશોમાં બની ચૂક્યા છે.

કેરલાતું કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ ભારતીય લોકશાહીને એક સમયસરનો આવકારદાયી અખતરો છે.

કમ્યુનિસ્ટ-પૂર્વગ્રહ વા વિદેવના અનુનામ કેરલાના આ પ્રયોગને સમજવાનો જ ઇન્કાર કરવાથી, એને બદનામ કરવાના અને તોડી પાડવાના પ્રયાસો (કેરલાની કેંગ્રેસ અને સમાજવાદીઓ મુસ્લિમ લીગીઓ અને કૅથોલિકો-જેવા, પ્રનાધાતીઓને સાથે લઈ કમ્યુનિસ્ટ વિરોધી મોરચો સંજ રહ્યાના હેવાલો) ભારતની લોકશાહીના વિકાસને રૂધનારા જ નહિ, એના મુળમાં જ ઘા કરનારા બનશે, એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવામાં ભારતતું હિત છે.

* એ સાચું છે કે, કમ્યુનિસ્ટોએ આજ સુધી 'પાલમિન્ટરી' રાહ ને જે પ્રકારે જોયો-વણુંવ્યો અને વ્યવહારમાં આપ્યો છે, એ પછી આજે જ્યારે તેઓ એને ઉમળકાભરે અપનાવી રહ્યાનું જાણવા મળે છે ત્યારે વાત વિચિત્ર લાગે, અને કોઈને ચિંતા ઉપજાવનારી જાણાય પણ ખરી.

પરંતુ આ ચિંતા દટલે અશ્વ કરવા જેવી છે, એનો તામ લેવા માટે, કમ્યુનિસ્ટોની વ્યાજ પૂર્વેની અને હાલના તબક્કાની 'પાલમિન્ટરી પદ્ધતિ' અંગેની નીતિ-દષ્ટિ સમજવી જરૂરી છે.

○ આજ સુધીના ઇતિહાસમાં, માર્કસના જમાનામાં તે સ્તાલિન યુગ સુધીના કોઈ પણ દેશના કમ્યુનિસ્ટોએ કદી પાલમિન્ટનો ઉપયોગ જ ન કર્યો એવી નીતિ અખત્સાર કરી ન હતી. બદલે, માર્કસના જમાનાથી પાલમિન્ટોમાં જવાની નીતિ વિચારાતી-અપનાવાતી રહી હતી. પરંતુ પાલમિન્ટ-પ્રવેશની આ નીતિનું સ્વસ્થ આનું હતું :

○ મુઝીવાદી લોકશાહી એ પોકળ લોકશાહી છે. મુઝીવાદી વર્ગના હાથમાં, અન્યવર્ગો ઉપરની શોષક-સત્તા ટકાવી રાખવાનું, એ કેવળ દમનશક્ત છે. આવી લોકશાહી પાલમિન્ટ-રૂપી છુરખો ધારણ કરી લોકશાહીને નામે પ્રજાને ભરમાવવાનું કાર્ય કરે છે. માટે આ છુરખો ચીરી નાખવા અને સત્તાધારી વર્ગને તેના નમ સ્વરૂપે ખુલ્લો પાડવા (Expose) અને અતે તેને તોડી પાડવા (Smash) માટે ક્રાંતિકારી પક્ષે પાલમિન્ટનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે.

આવી સમજને કારણે, દરેક દેશની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી

કચારે પાલમિન્ટ-પ્રવેશ કરવો અનુકૂળ છે અને કચારે નથી, એનો નિષ્કૃષ્ટ લેતી આવી હતી. પરંતુ આ 'સમયાનુસારી પાલમિન્ટ-પ્રવેશ'ને કદી પણ સાચી પ્રમુદાય લોકશાહીનું યા તો સમાજવાદી સમાજરચનાનું સાધન માનવું એ તો 'સુધારવાદી બ્રમ' જ ગણાતો રહ્યો હતો.

પાલમિન્ટ-પ્રવેશ : ગુણાત્મક પરિવર્તન

* પરંતુ ખીજ વિશ્વયુદ્ધના અંત બાદ, દુનિયામાં અપૂર્વ નવી ભ્રમતિત્વ મેળવું આવ્યું, અને મૂડીવાદી શાહીવાદી બળોની સામે પ્રગતિ અને સમાજવાદનાં બળોનું 'પશ્ચ' વંધવા માંડ્યું ત્યારે સૌથી પ્રથમ બ્રિટનની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટિએ ૧૯૫૧માં પાલમિન્ટરી લોકશાહીના રાહે સમાજવાદની સિદ્ધિનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો હતો :

“ બ્રિટિશ કમ્યુનિસ્ટ બહેર કરે છે કે બ્રિટનની પ્રજા, લોકશાહી માટેની બ્રિટનની ઐતિહાસિક લઘત-મંથાજન્ય પામેલ પાલમિન્ટને પ્રજાની વિશાળ બહુમતીની ઇચ્છાના લોકશાહી સાધન તરીકે પસંદ નાખીને, મૂડીવાદી લોકશાહીનું સાચી પ્રમુદાય લોકશાહીમાં રૂપાંતરિત કરી શકશે. ”
આને હવે પરિસ્થિતિ ધણ બધા દેશો માટે પસંદાઈ છે. તેમાંય ભારત માટે તો સાચી લોકશાહી માટેના વિકાસ વધુ અનુકૂળ છે.

પરિણામે—

“ પાલમિન્ટ એવા પ્રજામતનું સાધન બને છે કે જેના વડે આર્થિક, સામાજિક અને રાજ્યતંત્રની બાબતમાં મૂળભૂત પરિવર્તનો શક્ય બને. ” (નવા કમ્યુનિસ્ટ બંધારણના 'પુરોવચન'માંથી)
આમ, 'પાલમિન્ટરી લોકશાહી' 'સુધારવાદી બ્રમ'ને બદલે 'ક્રાંતિકારી સાધન' બન્યું છે.

કેમ? આશ-જમીનનો ફેર પડી ગયો છે, એ રખે છે. આમ છતાં, 'પાલમિન્ટ-પ્રવેશ પહેલાંય સ્ત્રીકર્મ હતો, અને આવ્ય છે—દેશો જ ફેર પડ્યો નથી, 'એવી દલીલ દેલીક વાર કમ્યુનિસ્ટો પોતે 'અમે કરું મૂળભૂત પરિવર્તન કહું નથી, અમે શુદ્ધ માકસવાદી જ છીએ—' એ બતાવવા સાગ, અને દેલીક વાર કમ્યુનિસ્ટ વિરોધીઓ "કમ્યુનિસ્ટોએ કરું મૂળભૂત પરિવર્તન કહું નથી, હેતરાશે

નહિ ' એવી ચેતવણી આપવા કરતા જ હોય છે !

હકીકતે, પાલમિન્ટરી પદ્ધતિની સમજ અને ઉપયોગની બાબતમાં કમ્યુનિસ્ટોના વલણમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન (qualitative Change) થયું છે.

આ પરિવર્તન ચિંતાનુ કારણ નથી, આવકારદાયી છે, કેમ કે તે લોકશાહીના વધુ વિકાસની દિશામાં છે.

અલબત્ત, કમ્યુનિસ્ટો આ નવી પરિસ્થિતિમાં પાલમિન્ટરી લોકશાહીના રાહે ઘણી બધી ભાવિ શક્યતા બેઈ રહ્યા હોય તેમાં નવાઈ નથી.

* પ્રજા ખૂબ ઝડપથી કૅબિસથી દૂર ધકેલાઈ રહી છે, કમ્યુનિસ્ટો આ અસંતોષનો લાભ લઈ શકે એમ છે.

* ફેરલા પછી આંધ્ર અને બંગાળમાં કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાન મંડળની શક્યતા પાકી રહી છે.

આ પ્રદેશોમાં અને ખીજે ભ્યાં શક્ય હોય ત્યાં, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી પોતાની નેતાગીરી નીચે ધતર ઉદામ પડે અને જૂથો સાથે સંયુક્ત મોરચો રચી રાજ્યસત્તા માટે બીકું ઝડપવા શક્તિમાન થશે.

* આ રીતે એક પછી એક પ્રદેશ-સત્તાઓ હાથમાં લેતાં લેતાં, કેન્દ્રનો કબજો લેવા સુધીની પરિસ્થિતિ બજી બીકશે...

૩

અહીં જ તો, ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોની કસોટી છે : (અને એમાં જ તો સાચી લોકશાહીમાં માનનારાઓ માટે આશ્વાસન પણ છે).

૧. તેઓ પાલમિન્ટરી રાજ્યસત્તાના અમલ દરમ્યાન સફળ થશે ? કૅબિસ કરતાં વધુ હીર બતાવશે કે વધુ રેડિયાળ નીવડશે ?

૨. પાલમિન્ટરી લોકશાહી માર્ગે કેન્દ્ર સરકાર સુધીની લાંબી મજલ કાપવા સુધીની તેમની ધીરજ રહેશે ? કે 'ગાજરની પિપ્પડી વાગી ત્યાં લગી ખરી, નહિ તો ખાઈ નાખી—' જેવો બેત કરશે ?

૩. તેઓ કેન્દ્રસત્તામાં પાલમિન્ટરી રાહે આવવા શક્તિમાન બને તો, સંપૂર્ણ સત્તામાં આવ્યા બાદ, આ દેશમાં લોકશાહી જેવું કાંઈ રહેવા પામશે ? ખીજ

પક્ષોની હયાતી શક્ય બનશે ? બીજા પક્ષો વળી ખાજા પાલમિન્ટરી રાહે સત્તામાં આવવા નિર્બંધ કોશિશ કરી શકશે ? કે પોતાની સત્તા સ્થાપવા સુધી જ અને તેટલા પૂરતું જ લોકશાહી અને પાલમિન્ટનું મહત્વ રહેશે ?

આ અને આવા અનેક સવાલો, ગમે તેટલા આકરા અને અવિશ્વાસ ભરેલા દેખાય તોય, સહજ છે અને આવશ્યક પશુ છે.

પ્રથમ સવાલનો જવાબ—કેરલાની એક વર્ષની કારકિર્દીમાંથી જે મળે છે તે જ ભે, ભવિષ્ય માટેય સચોટ દેરે તો, જરૂર એમ કહી શકાય કે, કોંગ્રેસે આજ પૂર્વે લીધેલા કેટલાક નિર્ણયોનો અર્થ કરવામાં કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ વધુ આગળ છે તથા બહુ મોટી નવી સિદ્ધિઓ તેઓ ન ગણ્યાવી શકે તોય, બીજા પ્રધાનમંડળો કરતાં પ્રગતિની દિશામાં એકધે અડધાં આગળ હશે, ખાજી તો નથી જ.

બીજા સવાલનો જવાબ તેઓ આપે છે કે—

“ ભારતની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી પૂર્ણ લોકશાહી અને સમાજવાદ શાંતિમય માર્ગે હાંસલ કરવા મથે છે. એ એવું માને છે કે પ્રજાજ્ઞ આમ-આદાલત દ્વારા, પાલમિન્ટમાં બહુમતી મેળવીને, અને આમ પ્રજાના ટકાને બળે તેને ટકાવીને, કામદારવર્ગ અને તેના સાથીઓ પ્રત્યાધાતીઓના પ્રતિકાર ઉપર વિજય મેળવી શકશે, અને પાલમિન્ટ આર્થિક, સામાજિક અને રાજ્યતંત્રમાં મૂળભૂત પરિવર્તનો કરવા સાડુ બનમતવું હથિધાર બની શકશે. ” (ક. પાના નવા બધારજીના ‘ પુરોવચન ’માંથી)

પરંતુ આનું લાભ્ય કરતાં મહામંત્રી શ્રી અજય ઘોષ ઉમેરે છે કે—

“...આજે એ શક્ય છે કે ભારતમાં આ આદાલતોના ટેકા પર ઉભેલી પાલમિન્ટ દ્વારા સમાજવાદનો રાહ શાંતિમય બનવા પામે. પરંતુ આને કોઈ નિશ્ચિતતા (certainty) મળી ન કાઢે, કેમ કે મૂડીવાદીવર્ગ પ્રજામતને ખાળવા માટે કદાચ પ્રતિકારનો આશરો લે તો ત્યારે હિંસાની જવાબદારી એમને શિર રહેશે. ” (અજય ઘોષ : ન્યુ એજ મથલીઃ એપ્રિલ ૧૯૫૮)

તો ત્રીજા સવાલના જવાબમાં પાર્ટીનું નવું બધારજી જણાવે છે કે—

“ દેશમાં સમાજવાદ માટે કામ કરનારાં તમામ

બળોના સહકારમાં કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી એવી સમાજવાદી સમાજરચના બાંધવા મથશે કે જેમાં તમામ લેવે ઝાપે પ્રગતિ સાધી શકાય, અને જેમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, છાપખાનાં અને રાજકીય સંગઠનોના અધિકાર સહિતનાં સંગઠનોનું સ્વાતંત્ર્ય સલામત રહે...”

જૂના-નવા આંતરવિરોધો

અલગત, આ પ્રકારની દલીલો યા પુલાસાઓથી શંકાનું સમાધાન ન પશુ થાય (એમાં વળી, શ્રી. અજય ઘોષના ઉપરના લાઘ્યથી કોઈ ભડકેય ખરું) અને ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોએ ‘ આકરા અને અવિશ્વાસથી ભરેલા ’ દેખાતા છતાં સાચી સાવધાનીના સવાલોના જવાબો પોતાની ભાવિ વર્તન દ્વારા જ આપવા રહે છે. આને માટે એમણે વિચારથી માંડી વર્તનની તેમની પદ્ધતિઓમાં કાયાપલટ કરવી પડશે, એ નિઃશંક છે.

શું તેઓ પોતાની આવી કાયાપલટ કરી શકશે ? આનો જવાબ, આજની એમની દિશામુકત મનોદશા સમજવામાં અને તેના પરિવર્તનની શક્યતા સમજવામાં ધણે અંશે રહેલો છે.

ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોમાં એક આંતરવિરોધ વર્ષોથી ઘર ઘાલી ખેલેલો છે :

૧. ‘ થિયરી ’ ‘ રૂટ્ટેજ ’ અને ‘ ટેક્ટિક્સ ’ વચ્ચેનો આંતરવિરોધ.

‘ થિયરી ’ પ્રત્યેની તેમની જડતા—પુસ્તકિયા વેદિયા સૂત્રોની લક્ષિત—જગત આગળ આલી જાય તોય એમને ખાજી ખેચી રાખે છે; વાસી સૂત્રોની ખીંચ એમને સાચી નીતિ (પોલિસી) અને સાચા વ્યૂહ (રૂટ્ટેજ) થી દૂર રાખે છે; એટલે કે, જે વાસ્તવિક હકીકત છે, એનો સ્વીકાર કરતાં જ એમને દૂર રાખે છે; અને થિયરીની જડતામાં, ‘ અચુક હોતું જોઈએ ’ માટે ‘ એ રીતે જ છે ’ એવું દસાવવા દલીલોના ગંજ ખાકવા માટે છે. નવી હકીકતોના આધારે સિદ્ધાન્ત ફેરવવાનો વૈજ્ઞાનિક રાહ નહિ, પરંતુ એક વાર નક્કી થયેલા સિદ્ધાન્તને વળગી રહી તેના ચોકકામાં હકીકતોને બેસાડવાનો પ્રયાસ ! પરિણામે, ખેપાંચ વસ્તે પરિસ્થિતિ એટલી બધી પલટાઈ મળે હોય કે આંધળાય

[અનુસંધાન પાન ૩૦૩ ઉપર]

[એક મલયાલી મિત્ર શ્રી. ગોવિંદ વિદ્યાપીની સહાયથી
૧૯૧૭માં : મૂળ મલયાલી ઉપરથી : ' સંસ્કૃત ' માંથી]

મહાકવિ શ્રી વલ્લથોલ નારાયણ મેનન

જન્મ ૧૮૫૬ : મૃત્યુ ૨૬-૩-૧૯૫૮

૧૬૨ વર્ષની કૃષ્ણ વયે કવિતાલેખન શરૂ કર્યું. થોડાંક વર્ષોમાં તો મલયાલી ભાષાના “ કવિ સાર્વભૌમન ” તું બિરદાવ્યા ગયા. ૧૯૧૧માં—૩૨ વર્ષની વયે મહાકાવ્ય લખી મહાકવિ તરીકેની અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા પામ્યા.

ભારતવર્ષે તેમનામાં મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સમી પ્રતિભાનાં દર્શન કર્યાં : રાષ્ટ્રીય સરકારે તેમને ‘ પદ્મવિભૂષણ ’ તરીકે બિરદાવ્યા.

—૨૪ વર્ષની વયે (૧૯૦૩) વાલ્મીકીકૃત ‘ રામાયણ ’ નો અને ત્યારબાદ, પ્રગ્વેદનો ‘ તથા પુરાણો, સંસ્કૃત નાટકોને અનુવાદ મલયાલી ભાષાને આપનાર

—મલયાલી કવિતાને સંસ્કૃત છંદોની રૂપાંતર આપનાર

—કેરલા કલામંડળ દ્વારા કથકલી રત્નપ્રણાલીને સજીવ રાખનાર

અનેક રૂઢીચોળા ઉદક, રાષ્ટ્રીયતા અને આંતર-રાષ્ટ્રીયતાના ઉપાસક—મહાત્મા ગાંધી અને રશિયન ક્રાંતિના ઉદ્દાતા, શાંતિ અને વિશ્વમાનવતાના ઉદ્દ્યોગક, પંડિતો અને પ્રમુખોના લાડીલા સૌંદર્યનિધિ કવિને અજસિ અર્પતા, તેમની કવિતામાંથી થોડાક ખંડો અહીં રજૂ કર્યા છે,

[ઉનાળાના ઉદનાદિવરોમાં આપ્રાપ્તિ
ચરસાદનાં સ્વચ્છ વાળાં સૂત્રો સાંભળે
ગોલાય ■ એ દશ્ય જોતા બેઠું બીડ]

૧ : બેઠું બીડ

“ આ વાદળાંઓ ભણે બેસે
ચરસા નીકળી હોય એવો ભાસ આવે
છે, અને કાળાં વાદળાંમાંથી નીકળતાં
સ્વરજનાં સોનેરી કિરણો, બાણે જાણુ-
માંથી દેખાતી કાંચરની પાંકળી, પીળા
મેલી સાંડીઓ હોય તેવાં લાગે છે !

હે ભયંકર તાપ ! તું તપી લે.
ધન વાદળરૂપી આનમાંથી વીજળા-
રૂપી તલ્લાર જેમની રહી ■ અને
હે તારા દાંડો પૂરા થયા છે. હે મારા

દેશ ! તું ચિંતા ન કરીશ. દુઃખ પછી
સુખના દિવસો આવે છે. નીલમના
કુબોમાંથી તારી ૫૨ અમૃત ઢોળા-
વાનાં છે.

કાળા મેઘ જેવા ચિંધુ અને
વીજળી જેવાં ગૌર લક્ષ્મી ધનધનુની
ખાળા પહેરી અરિઓને મદદ કરવા
આતી રહ્યાં છે.

(ત્યારે બેઠું શું કહે છે ?)—

“ હે માવડી ! હું તને લીની
મીટીની સોડમનાળા પીળા કમોદની
ખાળા પહેરાતી પૂજીશ !

હે મોખાના દાણા ! તું “ અંદર-

જન ” જેવો છો, અને આજે તને
ધરતી માતાને માટે લીલાં રેશમની
સાડી વણવાડું શુભ કાર્ય મળ્યું છે !
મા પ્રસન્ન થશે તો આપણે અનેક રીતે
સુખી થઈશું. સ્વર્ગ માટે માણસે
માતાની સેવા કરવી એ જ ઉત્તમ
માર્ગ છે. ”

૨ : પુરાણો

હે પુરાણો ! હું તમને વંદન કરું
છું. તમે તો ભાસ-કાલિદાસ આદિ
રત્નોના ભંડારો છો. વેદનાં ઉચ્ચ

• ‘ અંદરજન ’ : નારાયણી શાસ્ત્રની
નારીઓ જે બારે માસ ઓક્તસમા રહે છે.

શિખરોથી વહેતાં નિર્મળ નીર છે.
તમારા ક્ષેત્રોમાં ઉપનિષદો ઊગે છે.
તમે વિખ્યાત આર્યોના વિગ્ધની
નિશાની છે. ”

૩ : હોઠગીતોની મમતા

“ એક સમય એવો હતો કે
જ્યારે આપની માતા-મલયાલી ભાષા-
બાલિકા હતી. એ સમયે એને કશી
ફિકરચિંતા ન હતી, અને એ મનદાસે
તેમ આંજર અષ્ટકારતી દોડતી અને
રમતી હતી.

“ તાજા જ માના દૂધલીના
હોઠથી તેણે ત્યારે જે ગીતો ગાયાં
હતાં તે આજે, હજીએ, આપણા
કાનને મીઠાં લાગે છે. એ ગીતો ભલે
ગામડી હોય, પણ નગરવાસીઓ
પણ એનાં તરસ્યાં છે. ”

૪ : હોઠીમાં પ્રવાસ

[અસ્પૃશ્યતાનો ઉગ્રાહ]

“ જે ભૂમિમાં ઋષિઓમાં ઉત્તમ
વ્યાસમુનિ માણ્યુને પેટે જન્મ્યા હતા
ત્યાં, માણસ માણસને અડે એમણે
પાપ ગણાય છે !

આપણા પડવાએ સ્વતંત્ર હતા
ત્યારે નિબંધોનાં રક્ષણ માટે હથિયારો
ધારણ કરતા, પરંતુ આજે આપણે
શુભામ છીએ ત્યારે આપણા ગરીબ
ભાંડુઓને, છે તેથીયે કંગાળ બનાવી
રહ્યા છીએ. ”

૫ : દેવ-દાસી કન્યા

“ હે અશ્વભૂમિ (આર્યાવર્ત) !
આ તો તારી યશસ્વી પરંપરા છે.

તારી રણભૂમિ પરથી “ નિષ્કામ ”નો
દુર્હસિ ધ્વનિ સંભળાયો હતો. તારી
જમીન પર જન્મી શિકારીની
સૂંપડીમાંથી બ્રાહ્મણત્વ પાંગર્યું હતું.
(અહીં કવિ ગીતા અને રામાયણના
ઉદ્ભવનો ઉલ્લેખ કરે છે). અરે!
તારા વેશ્યાવાડામાંથી પણ પાવતતાની
સૌરભ ભળી બેઠે છે !

“ દાંદથી ભરેલાં પાત્ર પર
ગંગાજળનાં નામ દોતર્યાં છે. અળુઆ
એમાં ભોળાયા છે. “ દેવદાસી ”
નામ પણ એવું જ છે.

“ અંધારું તે એમ જ કહેવાતું
કે, પ્રકાશ એ તો કોઈ રાક્ષસની
દોષી નજર છે. તોયે પ્રકાશ એ તો
પ્રકાશ જ છે. હે સત્ય ! તું તો સદા
અને સર્વત્ર સત્ય જ છે. ”

૬ : મલખારની ઉષા

[મલયાલી હોઠગીતના દાળ
મલયાલી ભાષામાં પ્રથમ લખાયેલું
મલખાર પર ઊધકતી સવારનું, મલખાર-
નાં ગૃહજીવનને વ્યક્ત કરતું ગીત :]

“ સમુદ્રના ઘેરા મૃદંગના ઘોષે
રાત્રિના અંતની નોખત બમની દીધી
છે. દુકકાએ તેના આળામાંથી ડોકું
બહાર કાઢી, રાતની વિદાય બોધ,
છડી પોકારવાનું શરૂ કર્યું. તેના
અવાજથી ઉપાસુંદરી સડાળી બગી
ભીડી, શુકના તારાનો દીપક લઈને
આગળ આવી.

“ તેણે અંજરશાલા (ત્ર્યમ્બકિર-
માંથી ગઈ રાતનાં વાસી ફૂલો
(તારાઓ)વાળા નાખ્યાં. વાળતાં-

વાળતાં ઘતા કંકણધ્વનિ જેવા
પંખીના કલવરં સંભળાયા.

“ કસ્તૂરીવાળી ચંદ્રની ધાળા તેણે
દૂર ખસેડી અને આંજણમાં પાછીના
છંટકાર જેવી ઝાકળ વેરી. એણે
કપાળમાં ચાંદલો કરી કામના યાકનો
નિઃશ્વાસ મૂક્યો હોય તેમ ફૂલોથી
પરિમલ ફેલાઈ ગઈ.

“ આ રીતે આ બ્રહ્માંડનો
ઊપલો અને નીચલો મળેલો ઉત્તમાળો
થયો. આ રીતે હનુરો બ્રહ્માંડો
દરરોજ પ્રવૃત્ત થાય છે. આપણે એની
ચાલક મહાશક્તિને પ્રણામ કરીએ. ”

૭ : અમારો ઉત્તર

[ચાનવતનો ધોરણીર કંઠનાદ]

“ હું મારા ધ્યેયે પહોંચું કે
નહિ, મારા માર્ગે જતાં ચત્યુ મારે,
ભોગ લે યા ન લે, તમામ કાંટાં
આંખરાઓ હોવા છતાં હું આગળ
જવાનો જ છું. ”

“ હું એ તમામ કાંટાંઓંખર
ખસેડી નાખીશ કે નેથી, મારી
પાછળ આવતા કામળ ચરણોને પીડા
ન અવલવવી પડે. આખા વિશ્વને
અધકાર ભલે આવરી લે. તે
અધકારમાં પણ બુદ્ધિનું પુષ્પ ખીલી
નીકળશે અને પતનની લેરખીઓ વાટે
એની સૌરભ સર્વત્ર ફેલાઈ રહેશે.

“ અમાણ્ય રિવાજોની જગ્જોરો
મારા પગને બાંધી રહી છે, તેના દુકકે-
દુકકા થઈ જશે. (એ સાટે) મારે,
માત્ર છ કે સાત કરતાં જ આગળ
માંડવાનાં છે ! ”

રોજનું રોજ

(વસંતતિલકા)

શિશુદેવ

(મિશ્ર૦)

ટેવાઈ યાં તયન તો દરરોજ ન્યાળી
આ દોડધામ-ગતિથન્યન અંત જેનો;
આ વાહનો (પિપીલિકા તણી શું કતાર ?)
તે થાય ના દિન પસાર વિના અકરમાત્ !

સંખ્યા અને રંગનીએ નિજનું યુગ્માન્યું
સો-દર્પ; ને દિવસ તો બસ તેજનજી
મોઢા મકાન મહી માનવી જનું જેવો
જીવી રહી જીવન કેવળ બંધગરન.
કે સાધનો, સગવડો, કમી ના કચીયે

તોયે જનું સુખ સરી બસ દૂર દૂર
ને કેન્દ્રમાં ધન રહ્યું; વળગી જ એને
બધાય, બય વૂટી સૌ (ક્ષણના) સખધો.

આ તો થયું જ બસ રોજનું રોજ, એથી
હેયે નહીં જ બય, વિરમ્ય કે નિરાશા !

—સુરેશ દલાલ

આજનું જીવન ! ધમાલ છે, દોડધામ છે, આયાસ છે
પણ આમળ કમળું ભંગનું નથી ! જીવનની નિશ્ચિતતા નથી.
કુદરતમાં પણ ભણે એવો જ ક્રમ ! મોતાનો વેલવ બનાવવા
જતાં, મનને મનાવવા જતાં, માનવી પોતાનું સ્વરૂપ બોધી
બેસો. સુખને માટેનાં સાધનો સરભ્યાં પણ પરિણામે મળ્યો
સુખનો આશાસ ! એને છેવટે આ બધુંય કાઢે પડી ગયું છે.
ચિત્તામાં એને વિશે એકંકે લાવ મળતો નથી !

મારી જોલ્ને બીતરે પૂછું પ્રાપ્તિ
ને આ વિશે નિત્ય નિર્બંધ વ્યાપ્તિ.

—મકરંદ

માન્યું હતું કે
ત્યાં ગામડાની ધૂળથી ભરી ભરી
શેરી મહી એ શિશુ તો રહી ગયું.
કિન્તુ—
હકીકતોથી અહ દૃશ્ય જિંદગી
ખેત્રી રહી કલાકે તણી તદાપ
દેવી ભલા ઉદ્ભવતી જ કલ્પના !
આકાશ આ ચેતરવું લયું લયું
અસંખ્ય તારાગચ્છી ખસિત.
ખરી પડે બે નવલક્ષ તારક
એકેક સૌ ઘાં રૂપિયા બનીને..
વીણી લઈ તો સમજાય...

ને પછી...

હકીકતો-વાસ્તવની સભાનતા
શી તીવ્ર રીતે દહતી જ ચિત્ત !
ને તોય આ બાલિશ કલ્પનાનું
રે જન્મવું ચિત્ત વિવે ? અસહ્ય.
અસહ્ય છે આ તુજ બોજ હે શિશુ
ધટે ધટે જીતરવું હવે તો
આ રકંધથી હે શિશુદેવ મુન્મથ !

—લાભરાઈર ઠાકર

ગામડાની હંદગી ધૂળભરેલી ગાદમાં શેશવ વીતાન્યું.
પણ પછી તો શહેરમાં કલાકની મોઢરી સ્વીકારવી પડી.
બેચમાં આસમાન-બમીનનો ફેર છે. પણ જિંદગીનાં બેચ
પાસાંઓમાં સમાન્ય રહે એવી તો એક કલ્પના છે, તે
બળપ્રયુગ્મય હતી ને આજે ય છે- ' આકાશના ચક્રચક્રતા
તારા રૂપિયા બનીને ખરી પડે તો વીણી લઈ અને...' આ
કલ્પના બાળપણને ઉચિત છે; અને એક કલાક માટે
' બાલિશ ' પણ ગણાય ને ? પણ વાસ્તવિકતાના પંગમમાં
પકડાયેલા જીવન કલાક માટે બાળપણમાં હલકા ફૂલ જેવી
લાગતી કલ્પના હવે તો અસહ્ય બને છે ને ખાસ પરથી
જિતરી જગા એને કરચરે છે !

શું લખવું ? શું ના લખવું ?

સ્નેહ-સોાયલે ઝોલાં ખાતું
એકલતાનાં ગીતો ગાતું

છાતું છાતું

હેયું નાતું

ત્યારે થાતું,

વિરહ - મહેલના

મિલન - પગથિયે

શું ચડવું ? શું ના ચડવું ?

માનવતા મુરઝાતી દેખી

ઈર્ષ્યાઝાલે બળતી પેખી

રોડું છાતું

હેયું નાતું

ત્યારે થાતું,

અનલ લાલકતા

જ્વન - નગરમાં

શું રડવું ? શું ના રડવું ?

સ્વાધ તણા પહોરો બેઠીને

ધૈર્ય જીવનનું સૌ બેઠીને

હેયું નાતું

રોડું છાતું

ત્યારે થાતું,

વીજ અમકારે

નલ પગથારે

શું લખવું ? શું ના લખવું ?

—અનિરુદ્ધ ધ્રુવભટ્ટ

હંદોથી ભરેલા જીવનને બેઠીને કવિ વિભાસધુમાં પડે છે. મધુર મિલન પછી બે અસલ એકલતા જ બોલવવાની હોય, બે એ જ એવો કમ હોય, તો પ્રતિતા તરતને અને છેવટે અંતરને એ પૂછી લે છે કે એ મિલનના પગથિયે ચડવું ? ના ચડવું ?—એ પ્રશ્નના પડ્યા તો હજી શમ્યા નથી ત્યાં તો વૈશાખ વાથરાના જેવી મુરઝાતી માનવતાની દઝાડતી આળ હૃદયને ભલે કે રોજી નાંખે છે. બધું જ બધાં કાળના મુખમાં ધક્કાણું હોય ત્યાં શોક કરીનેય શું ? ન કરીનેય શું ?—માનવીના આમાનવીય કહેવાય એવા સંબંધો બાળીને જીવનની અજુકે અજુકે બ્યારે વેરાઈ જતો

વૈધવ્ય કા અભિભાવક

હૃદય કે પૂરે આવેગ સે નિષ્ટ હી વૈઠી પત્ની કા હાથ ચમકર-
કોપતે-દુર્બલ હાથોં મેં સંપ્રેમ,

સોંસોં કે વસ સીવ અંધકર કે ચીવ-

મૃત્યુ કો સમુદય પ્રલય દેલા,

નિઃસ્વાસ છોડતે હુપ શ્વેતી કા કર્મખાર ગોલા-

‘ જીવન દિન દે, રાત મૃત્યુ દે-

ફનમ માના-જાન, નિરિચત દે, હકીકત દે !

ઇસલિપ મૃત્યુ કા મય મુદ્દો નહીં દે,

દુઃખ યહી દેં કિ હમારી-તુમ્હારી ફસ સંતાન

કા કૌન કરેગા મરણ-પોષ, કૌન કરેગા દેશભાલ ?

ધ્યાનસ્થ દેલાં ડસ સાહસ-મૂર્તિ નારી ને અપને પતિ કી

વિહ્વલ-વિક્રમિત દેહ કો-

સુપ ગયે ઓંસ્ દુઃખદુઃખ, સમગ્રા ચૈતન્ય જ્યોતિર્નય

આજ્ઞાસન ટેંકેલતી બોલી-

‘ છોડો વહ મિત્થા પિતા, કયા વાદ નહીં-

રક્ષક હમારા વહ હૈંયા ચીકાર પર-વહ ચરલા, ઓ અતીત મેં

તુમ્હે-હમેં દેવા આયા દે અન્ન-વન્ન ઔર રક્ષા સ્વામિમાન કી !

પહેલે કી ઓંલિ વહ લક્ષ્મી કા અભિભાવક

ફિર ચોચેગા ધાગે સફેદ-જીવન કી દુઃખ નાદિયો-ત્રેસે

મત હોને લી તુમ યાત્રા અગની દુર્બલ, દુઃખ દેન્યમરી;

ચક્રાકાર આવર્તન ફસકા

દૂર ફેક દેયા હમારી ઔર પરામી શી ધોર ગરીમી દુર્લજા !

ફુને ચોલ પત્ની કે હૃદય-મધુ સે સિલ

વિપળા મુલ્હ હો ગયા વીતિ સે જ્યોતિર્નય-

સોંસોં સે ડતર ગયા ચોશ, ક્યામોહ વેદના-પરિતાપ કા

ગઢારાં મેં ચોચી ઓંલોં કી રોસની સે પત્ની કી વેગોનમી,

મૂર્તિ કો ચામકર, હાથ ડસકા રચા અપને વજ્ર પર

ઔર ફિર અનાયાસ હી હોંટ ટિલ ગયે મુલકાન મેં

જો વન ગયી પત્ની કે ફસ વૈધવ્ય મેં

અમર વામ્પલ કા મંગલ સૂત્ર !

—ચલ્લતોલ

લાગે. ખોવાઈ જતો લાગે ત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે અતુચ્છતિના વિશાળ નહાપચથાર પર નાનકડી નિઃદગીના વીજઅમકાર દરમ્યાન કયા અક્ષરો પાડ્યા ?

માં જેટલો ઉપમાત ને જેટલી અરાજકતા હોવી જોઈ એ તે તારામાં નથી. પણ એ જ એ. ઈ. એ બ્યારે ‘સુલિસસ’ બેઠું’ ત્યારે ‘વીસમી સદીની સૌથી મહાન નવલકથા’ એવો ઉદ્દગાર કાઢ્યો !

પેરિસમાં બેઠુસ દાકતર થવા ગયો હતો પણ ત્યાં ડબ્લિનમાં એની મા માંદી પડી, ને એ ડબ્લિન ગયો. મા સુરત ધાર્મિક ને પિતા મજકરા ને હસમુખા સ્વભાવના માણસ. બેઠુસની ધર્મ પરથી શ્રદ્ધા ભીડી ગયેલી. કહે છે કે મરતી વેળાએ મરણપધારી પરથી માએ દીકરાને ધર્મને સ્વીકારી લેવા ધણું કહ્યું, પણ દીકરો એકનો બે થયો નહિ, ને મા મરી ગઈ. માને અન્યાય કર્યોનો આ ડંખ દીકરાના હૃદયને સદા ઠારતો જ રહ્યો. એની પહેલી નવલકથાના નાયક રોડેનના જીવનમાં પણ આવા જ પ્રસંગ બને છે, ને એ પણ આ દોષના સ્મરણથી દુઃખ પામ્યા કરે છે.

આ બેઠુસ લખ્યોતો ત્યારથી જ સ્વતંત્રિમિજાજી ને ઉદ્દક. નવ વરસનો હતો ત્યારે આયર્લેન્ડના નેતા ‘પાર્લેસન’ નામ બહુ ચર્ચાતું. એણે એના પિતાને ઠોઠ સાથે આ સંબંધે ચર્ચા કરતા સાંભળ્યા, ને એટલા પરથી ઉત્કેરાઈ ને એક નિબંધ લખીને ફરફરિયું છાયાવી કાઢ્યું !

કોલેજનો એવો જ એક બીજો પ્રસંગ છે. બાણીતા કવિ અને નાટ્યકાર થોર્સનું નાટક ‘કાઉન્ટેસ કેથલીન’ લખવું નહિ જોઈ એ એવા પ્રતાપ પર કોલેજના સત્તાવાળાએ બધાની સહી ઉધરાવતા હતા. બીજા ધણાએ તો નીચી મૂકીએ સહી થસડી આપી, પણ ‘વંદર વર્ધના બેચેસે સાફ ના કહી દીધી.

પણ એનો અર્થ એવો રખે કરતા કે એ થોર્સનથી અનર્થ ગયો હતો. ના રે ના, વાત તો સાવ જુદી જ બનેલી. પહેલીવાર બેઠુસ થોર્સને મળ્યો ત્યારે એણે કહ્યું : આપણે બહુ મોડા મળ્યા. હવે તો તમે એટલા ધરડા થયા છો કે તમારા પર મારી લાગ્યે જ કાંઈ અસર પડે !

બેઠુસની પહેલી નવલકથાનો નાયક રોડેન વાર્તાના અંતમાં એના મિત્ર કેનલીને જ કહે છે તે બેઠુસના મનની જ વાત છે, રોડેન કહે છે : “ તું મને પૂછે છે કે હું શું કરીશ ને હું શું નહિ કરીશ. વારુ, એનો હું તને આમ જવાબ આપું છું : ‘ જેમાંથી મારી શ્રદ્ધા ભીડી ગઈ છે તેની શ્રદ્ધાની હું સ્વીકારવાનો નથી; પછી એ મારું ધર હોય,

મારી જન્મભૂમિ હોય કે મારો કુર્મ હોય; ને હું મારી બિન્દગી મારી જાતને જીવન જીવવાની અનુકૂળ રીતે દ્વારા કે કળા દ્વારા બિલકુલ ચુકતપણે અને યથાશક્તિ સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરવામાં ગાળવાનો છું. મારી પાસે સંરક્ષણને માટેનાં ત્રણ જ શસ્ત્રો છે : મૌન, દેશત્યાગ અને કુનેડ... ને મારાથી ભૂલ થાય તો તેથી હું ગલતાર્થ જવાનો નથી, એ ભૂલ મંજવર ભૂલ હોય, આખી બિન્દગીભરતી કે શાશ્વતકાળ સુધીની ભૂલ હોય તોય શું થઈ ગયું ? (‘પોર્ટ્રેટ ઓફ એન આર્ટિસ્ટ એન્ડ એ યંગ મેન’)

આથી જ તે સંકુચિત દેશાભિમાનની સામયી એનામાં નહોતી. આયર્લેન્ડની રાષ્ટ્રીય રંગભૂમિની ચળવળનો પણ એણે વિરોધ કર્યો; તે જમાનાના આયર્લેન્ડમાં ઠોઠ પણ કલાકાર પોતાની કલા વિકસાવી શકે નહિ એમ એને લાગ્યું. આથી ૧૯૦૪માં એણે દેશનો ત્યાગ કર્યો. રોડેન કહે છે તેમ એને લાગેલું : આયર્લેન્ડમાં જન્મેલા માણસના આત્માની આતુરબલ્બ બળ નાંખીને એને ઘેરી લેવામાં આવે છે; ને એ રીતે એને ભીડી જતો અટકાવવામાં આવે છે, બધા રાષ્ટ્ર-ભક્તિ, લાભાભક્તિ ને ધાર્મિકતાની વાતો કહે છે. પણ હું તો એ બળને જ પાંખ બનાવીને ભીડી જવા ઇચ્છું છું.

પણ આ ઉડ્ડયન તે કાંઈ કલ્પનાલોકનું ઉડ્ડયન નથી. એને માટે બેઠુસને શું શું વેઠવું પડ્યું છે ! થોડી વીમતો જ જુઓ, કાચાપોચાના તો હાંમ મગડી ભય !

‘પોર્ટ્રેટ’ લખી તો ખરી, પણ એને ઠોઠ છાપે નહિ. તે પહેલાં ‘ડબ્લિનસ’ નામનો વાર્તાસંગ્રહ લખેલો. એમાં ફેરફાર કરવાની પ્રકાશોના બાગણીને એણે નકારી. આથી એને બહાર પાડવામાં ઘણો વિલંબ થયો. આપકાર તો મળે જ શાનો ? તે વખત દરમિયાન એકઝરા પાઉંડ પેરિસમાં રહે. તેણે પ્રતિકવાદીઓની નવી હિલચાલ શરૂ કરેલી. પાઉંડ તરછાડાયેલો પણ શક્તિશાળી લેખકોને સાડું ઉત્તેજન આપતો. એના પ્રબલથી ૧૯૧૪-૧૫ના ગાળા દરમિયાન ‘પોર્ટ્રેટ’ એના સામયિક ‘ધ ઇંગ્લેન્ડરિટ’ માં પ્રસિદ્ધ થઈ, ને ઈ. સ. ૧૯૧૬માં પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થઈ.

આ દરમિયાન બેઠુસને આજીવિકા અર્થે, ઠોઠ મિત્રની સલાહથી, ટ્રિયેસ્ટ જવાનું થયું. મિત્રની આપેલી આશાઓ ખોટી પડી. મહાપુરુષલીએ વરસના એસી પાઉંડના મામૂલી પગારની, અંગ્રેજીના શિક્ષકની, નોકરી એને મળી. એનો

૧૯૦૪ થી ૧૯૧૪નો પ્રાણો લારે કપરો વીલ્યો. પણી એ હુરિય ગયો. આ દરમિયાન એનો આંખનો વ્યાધિ બેર પડતો ગયો. દર વાર એને આંખની શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી પડેલી, ને તે જ્ઞાનામાં તો થેનની દવા કે ચામડીને જૂઠી પાડવાનાં કે માનવતુને જૂઠાં પાડવાનાં સાધનોનો ઉપયોગ થતો નહિ ! આ આંખની ઉપાધિને કારણે એના લખાણ પર લારે અસર થઈ. જેની આંખ કાચી હોય તેના કાન વધારે તીક્ષ્ણ હોય. ને બેચૂસનો તો કંઈ ખૂબ જ સરસ હતો. એ જુદાજાનમાં ભાગ લેતો, ને એની ધૂનને કારણે એ સંગીતની પરીક્ષામાંથી છેલ્લે તબક્કે પાછો ન વળ્યો હોત તો કદાચ એણે સંગીતની કુનિયામાં જ નામ કાઢવું હોત ! આથી એની લાપામાં લખવું તત્ત્વ, શબ્દોની ચોક્કસતા, ખવનિતત્ત્વની ભાવજત એ દેલી કાળજીથી કરે છે ! એવું જવે તે આંખનો વિષય નથી, કાનનો વિષય છે !

આંખ નમ્યો એટલે જોરડામાં ભીંતનો રંગ પણ ધોળા રાખતો, કપડાં પણ ધોળાં પહેરતો ને મોટા ધોળા કાગળ પર લાલ પેન્સિલથી લખતો. સ્વપ્નદર્શી કાચી મદદથી નીચે મૂકી મૂકીને ચોપડીની ‘મૂક’ કુધારતો. આ ઉપાધિ કંઈ એકલી જ નહોતી; ભૂખમરો, કુટુંબના પાલનપોષણની ચિન્તા, સોડાનિન્દા, અધીક્ષતોનો આરોપ, યુગપત્નિ મુદ્દ—આ વખતે મળતી અડગતાથી એ ‘યુલિસિસ’ના લેખનમાં રમ્યો-પચ્ચો રચ્યો. ટ્રિયેસ્ટથી એના મિત્ર ફ્રેન્ક બ્રેન્ડેનના પર એણે લખેલા પત્રોમાં બહુ પોને હમી કાઢતો હોય તેવી રીતે એણે આ વિષયોએ વર્ણવી છે. એની સક્રિયતા આદર કરનાર અને એને ધુતકપ્રકાશનમાં મદદ કરનાર રેફરેન્સ વીવર નામની સમારી પર એણે લખેલો પત્ર આ પરિવિધિતો અને એના પ્રયત્નોને બેચૂસના લાક્ષણિક વસ્તુનો સ્વરૂપ બનાવ આપે છે : ‘મારે વિશે જે ગ્રંથોનાઓ આજકાલ ચાલી રહ્યા છે તે ને એકઠા કરું તો ખારો સમગ્ર બને. થોડા નમના આ રહ્યા : ડબ્લિનમાં મારા કુટુંબીઓ માને છે કે મુદ્દ દરમિયાન રિવરડોર્લેન્ડમાં બસીસીનું કામ કરીને, બને પડને કુશળતાથી સંતોષીને, દુઃખ મારવાની મોજા છું. અહીંના સોદા મને મારા સંબંધીને ધરેથી નીકળીને ટપાલ ઓફિસમાં નિયમિત જતો બોઈ ને દુઃખિતો બાપાણી છું’ એમ પાંદે પાંદે માની બેઠા છે. ડબ્લિનમાં તો વાત ચાલે જ છે કે હવે મારામાં લખવાની તાકાત રહી નથી, હું લાંબી

પડવો છું’ ને ન્યૂ યોર્કને કોષ્ટક ખૂણે મરવા પડવો છું. સિવર-પુલના કોઈ માણસે એવી ગપ ચલાવી છે કે હું રિવરડોર્લેન્ડમાં કાંઈ દેટલાય સિનેમા-થિયેટરનો માલિક છું ! અમેરિકામાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની ગપ ચાલે છે : દેટલાક એમ કહે છે કે હું સર સ્વીન્ડનાય ટોચાર અને તિબેટના દલાઈ લામાનું વિચિત્ર મિત્ર છું. પત્ની વિન્ડહામ લેવિસને કોઈ એ એમ કહેવું કે હું તો કોઈ અગ્રખનો એમ-ચર્ચલ આદમી છું. મારા ખિસ્સામાં એક સાથે ચારચાર ઘડિયાળ રાખું છું. કોઈ બેડે એક હરફ બોલતો નથી ને બોલું છું ત્યારે ‘દેટલા વાગ્યા !’ એટલું પૂછવા પૂરતું જ ! અહીંની એક બાઈએ એવી વાત વહેલી મૂકી છે કે હું લારે આગસ્ટ માણસ છું, ને મારાથી એકેક કામ પૂરું થઈ ચકવાનું નથી. (મેં બરાબર ગણી બેચું છે—અત્યાર સુધીમાં ‘યુલિસિસ’ લખવાને માટે મેં પીસ હબર કલાક ખર્ચ્યા છે !) હુરિયાના દેટલાક સંજોગોએ મારે વિશે એવો પ્રચાર કર્યો કે આ આદમી તો થોડા વખતમાં જ પાગલ થઈ જવાનો છે, એમણે તો મુગ નામના એક માનસોપચારી દાક્તર પાસે મને લઈ જવાની લેવારી પણ બતાવી !

પણ સાચી વાત તો એટલી જ છે કે હું એક અદનો આદમી છું, ને મારી પાછળ કંઈનાનું આટલું રંગરોગાન નડાયું વેડાઈ જાય છે તે ઠીક નથી...આ બધાં ચર્ચો દરમિયાન મેં સાહિત્યની કોઈ કૃતિ સુધાં વાંચી નથી. માત્ર ‘મગજ બણે કાંકરાથી, કચરાથી, ઊપાનાં ઢુકડાથી, લાંગેલા કાચની કચરથી ભરેલું’ હોય એવું મને લાગે છે. અદાર જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિકોણથી ને અદાર જુદી જુદી સંદેશી (એમાંની બધી જ મારા સમકાલીનોને અભણી ને વચ્છોશાધારેલી) ને પુસ્તક લખવાનું કામ હું લઈ બેઠો છું, ને સોદા મારે વિશે જે ગપ ચલાવે છે તે કોઈને પણ મોડો કરી નાંખે એવું છે. આ પુસ્તક પૂરું કરીને હું બહુ વ્યવરિયત કરવાની આશા રાખું છું, ને પછીથી મારે ખૂ...ખૂ...ખૂ...આરામ લેવો છે, ને ‘યુલિસિસ’ને સાવ શ્વેલી જતા ધારું છું !

(૨૪ જૂન, ૧૯૨૧)

આ યુલિસિસે તો છેક કિશોરવયથી એનો પીછો પકડ્યો હતો. બ્યારે ‘મારો મિત્ર કથાનાયક’ એ વિષય પર નિમંત્રણ લખવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એણે યુલિસિસના પર જ નિમંત્રણ લખ્યો હતો. ૧૯૦૬માં દુકાની વાતારે યુલિસિસની

કયા લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમ કરવા જતાં જ આ વિષયની વિશાળ શક્યતાનું કદાચ એને દર્શન થયું, ને આખરે ૧૯૧૪થી ૧૯૨૧ સુધીના સાત વરસના સતત પરિશ્રમ પછીથી, બેચુસની ચાળીસમી વરસાંકને દિવસે શ્રીસના વાવટાના મ્વેત અને જૂરા રંગના પૂડામાં બધાયેલું સુપ્રિત 'યુલિસિસ' એના હાથમાં આવ્યું ।

પણ આ યુલિસિસ લખીને જેમ્સ બેચુસે ખરે જ મગ્ન થઈ નાંખ્યો છે. વાત આમ બેચાં જવ તો છેક સાદી છે : ડબ્લિનમાં અમુક પાત્રોએ ગળેલો એક દિવસ-૧૬ મી જૂન, ૧૯૦૪ (પૂરો એક દિવસ પણ નહિ. કયા સવારના આઠે થઈ થાય છે ને બીજો દિવસે રાત્રે બે વાગે લગભગ પૂરી થાય છે). પણ એક ક્ષણમાં તો ક્રેસુય બને ! આપણે બધું જોઈ ચકતા નથી, છત્તી ચકતા નથી, એટલું જ. એ બેચા—વધુવવાના મુખ્ય બે પ્રકાર : એક તો, આગળના લેખકો કરતાં તેમ, કુટપટ્ટી ઉપર થઈ ને કાઢી ચાલે તેમ સીધી લીટીમાં ચાલ્યા જવ, અમુક વ્યવસ્થિત ક્રમે જ બધું બને—આડામ્લવળા ફાંટવાનું જ નહિ; ને બીજી રચના તે નારંગીની પેશીની રચના હોય છે તેવી—પણ એનોય વર્તુળાકાર, એનોય કેન્દ્ર. બેચુસ તો એથીય આગળ વધ્યો. એનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ આ : આ દુનિયામાં બધું જોતું ને જેમ જોતા જઈએ તેમ વર્ણવતું. એમાં વળી પસંદગી થી કરવાની ! ને પસંદગી કરીએ એટલે એનો અર્થ એ કે તમારી પાસે કશુંક નિશ્ચિત દર્શિબિન્દુ છે. ના લાઈ, જે જીવવામાં પડ્યો છે તે નિશ્ચિત દર્શિબિન્દુ સ્થિર કરવા ક્યારે થોભી શકે ?

આથી, હાથ પરથી હાથ-એણું ઉતારવું, આ પીરી, શરીર પર પહેરેલાં કપડાંના પોતાને સ્પર્શથી ઝાળખું—આ બધું એક સરખા મહત્વનું છે. એ બધું જેમ જેમ બનતું જાય છે તેમ એને ગૂંથનારી લાત પ્રગટતી જાય છે. આપણી પાસેના, કાઈ પહેલેથી નક્કી કરેલા બીનામાં એને દાળવાનું નથી. આમ કરવા જઈએ છીએ ત્યારે જ આપણને સમજાય છે કે ઉપરછટ્ટી દર્શિને જે દ્રવ્ય લાગે છે તે ખરેખર દ્રવ્ય નથી હોતું, એ તો કટલાય યોચર-અયોચર સંબંધનાં તાંતણે સંધાયું હોય છે ! વિદ્યોરિયાના જમાનાના કોઠો જડ નીતિનાં ધોરણે બધું જહારથી સુધક દેખાડવાના હિનાયતી હતા. એના વિરોધમાં બેચુસે જીવનનું આણું

નિરપણ એની આગવી શૈલીએ, નૈતિક ચુકાદો આપવાની જરૂરને જ અનાવરથક બનાવી દે એવી રીતે, કરીને જીવનની વિરાટતાનું દર્શન કરાવ્યું. બેચુસ વર્તમાન જગતથી અસંતુષ્ટ બનીને બળવેા પોકારનાર લેખક નહોતો. એણે તો એને જે રીત સાચી લાગી તે રીતે, જગતને જતાવ્યું. સ્વીકૃતને એનાં જમાનાની કટાક્ષાત્મક ટીકા કરવા માટે અતિરેકી દૃષ્ટિએનો આશ્રય લેવો પડ્યો. બેચુસ ક્યાંય અતિથયોક્તિનો આશ્રય લેતો નથી.

વાર્તામાંનાં પાત્રો સામાન્ય માનવીઓની દિનચરિત્રે અનુસરે છે; પણ બેચુસે કાળનું પરિમાણ આણું બદલી નાંખ્યું છે. તમે આ પીતા બેકા હો, રકાબીમાંથી ચા ઊલકાઈ ને નાંચે પડે છે, તમને એનો ઉખ્ય સ્પર્શ થાય છે, ને એ સ્પર્શની સાથે જ આવા જ બીજા સ્પર્શની યાદ તાજ થાય છે, ને એમ વર્તમાનની સીમા બને તરફ—જૂત અને લલિધ્ય તરફ—વિસ્તરે છે.

હોમરના મૂળ મહાકાવ્ય 'ઓડિસી'ની બધી જ મુખ્ય ઘટનાઓને સમાંતરપણે અનુસરે એવી રીતે બેચુસે આ મહાનવલની રચના કરી છે. યુલિસિસ જેમ દરિયા ખેડે છે, અનેક પ્રકારના અનુભવોમાંથી પસાર થાય છે તેમ વાર્તાના મુખ્ય નાયક બ્લુમનું પણ બને છે. એ જાહેરખબર એકઠી કરવાની નોકરી કરે છે. દર્શનવિદિ વાર્તાના પ્રારંભમાં આવે છે, અંતમાં બાળકનો જન્મ આવે છે. બ્લુમની પત્ની મેલી અંતમાં લાંબી સ્વજનોકિત દ્વારા એની આતરચેતનાના વિવિધ પ્રનાહોને વર્ણવે છે, ને આખરે ભારપૂર્વક ઉચ્ચારાયેલા 'હા' સાથે વાર્તા પૂરી થાય છે.

આબ્બો માનવી ક્યાંય મૂળ નાંખી શકતો નથી. જે એને વહાણ છે તેનાથી દૂર સરી જઈને એને વધુવવાનું જ એને લાગે રહે છે. યુલિસિસની જેમ આપણે બધાય સંઘના યાત્રી છીએ. પિતા પુત્રની શોધમાં છે, પુત્ર પિતાની. બ્લુમનાં ચતુષ્પત્રનું દર્શન રોજનમાં થાય છે, ને પિતાને તરછાડીને નીકળેલી રોજન બ્લુમમાં પિતાના વાતસલ્યને પામે છે. પણ બેચુસ એનાં પાત્રોનાં વર્તન પરવે તમારી પાસે ન્યાય ચુકવવાની પરિસ્થિતિ જ જોવા થરા દેતો નથી. અદાર કલાકમાં પાત્રો એવું કરે જ નહિ ને ! ને છતાં, આ સાંકડી મર્યાદામાં રહીને, રચનાને એણે એક દૃઢ આકાર આપ્યો છે; સ્ક્રમ સંઘલનાથી, ઉપલક રીતે વિદ્યુખલ

લાગુ બધું સાંકળી લીધું છે.

દધિની આશ્ચર્યજનક વિશદતા, ઘટનાઓને ઘટના બોલે સાંકળવાની પાછળ રહેલી સૂક્ષ્મ સંયોજનશક્તિ અને તાત્કાલિક કારણે યુલિસિસની સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી અત્યંત સમૃદ્ધિને અનુભવ થાય છે. પેલી નિશાળમાં અંગ્રેજ બાળપોથીમાં લાવેલા તે વાર્તા યાદ આવે છે? થોડાક ક્ષ્મ લોકો છેલ્લા નીકળ્યા. કહે કે અમે તો એવું વજ વળીએ જે સાચા બોલાને જ દેખાય; આમ કહીને એ અતુરોએ શહેનશાહને પણ દિવસગર કર્યો! એવુંસ પાસે પણ એવો ભદ્ર છે, એ આપણી ચેતનાના તંત્રને તંત્ર ઉઘેળી આવે છે! જેમ રાસાયણિકો તુરંત વસ્તુના ગુણમાંથી રેશમ બનાવી આવે છે તેમ એવુંસ તુરંત લાગતી વસ્તુને પ્રતિભા-રસાયણ રસીને કસાંક અપૂર્વની લઠાણ કરે છે.

કલાકાર ચેતનાની કઈ સપાટીએ પોતાના અનુભવનું રૂપાંતર કરે છે તે કલાકૃતિના આસ્વાદમાં અત્યંત મહત્વની વસ્તુ છે. જે 'યુલિસિસ' વાંચીએ નહિ તો અનુભવનાં કેટલાંક પરિણામોથી અજાણ જ રહી જઈએ, ને બ્યારે એ ભૂમિકાએ રહીને વાત કહેવી હોય ત્યારે ભાષા પણ નવી ધડતી પડે. એવુંસ અંદાજ લાખાએ બચુનો ઢોનો. છપ્પસને સમજ્યા ખાસ નોવેલિઝમ લાવેલો. એરિકમેની ભાષા પણ બલે—આ બધી ભાષાની સામગ્રી શકિતને એણે ઉપયોગમાં લેવાને પ્રયત્ન કર્યો, ભાષાનું આખું કાંઈ બદલી નાંખ્યું, ચહેરેમરોરો બદલી નાંખ્યો. આથી લોકો બૂમ પાડી

છીયા. એમને તો આ લવારો લાગ્યો, ગાંડપણ લાગ્યું.

પાત્રો મનની જુદી જુદી અવસ્થાએ એકનીબના સંપર્કમાં આવે, ને એ રીતે એક પરિસ્થિતિનાં કેટલાં રૂપો પ્રકટ થાય તે એવુંસે લારે કુનેદથી બતાવ્યું છે. આ પ્રકારના એક સાથે અનેક ભૂમિકા પર રહીને ઘટનાને બેવાના ને વળુંવવાના પ્રયત્નો આપણા સામાન્ય વાચકની ટેવની જડતાને પકડારે તે દેખાતું છે, વળી 'નીતિરક્ષક' 'અશ્લીલ અશ્લીલ' કરીને બૂમ પાડી બેઠે તેય સમજાય તેવું છે. પણ જેને આપણે 'અશ્લીલ' કહીએ છીએ તેવું આલેખન કલાકાર આપણી વૃત્તિને ગલગલિયાં કરાવવા નથી કરતો. એ તો એમાંથીય જીવનની તાસીર પ્રકટાવે છે. એકાંગી દર્શન જ વસ્તુ બને.

પણ એય. છ. વેંસ જેવા વિતાનીને પણ આ બધું ગમે બન્યું નહિ. એણેય કહી દીધેલું: 'આ તમારી રચના દેખડા વગરની છે. તમે સામાન્ય માણસથી પીક દેરવી દીધી છે, ને જીવન સમસ્યાની જટાબળ ગૂંથી છે. મારી જિંદગીમાં જે કાંઈ થોડા કલાક મુશ્કેલાત કામને માટે રહ્યા છે તેના પર આક્રમણ કરનારો આ એવુંસ છે કોણ? પણ ફુનિયા વિશાળ છે, એમાં વેંસ અને એવુંસ બનેનો સમાવેશ થઈ શકે છે.'

તમનેય કદાચ આનું લાગે તે સ્વાભાવિક છે. પણ એ એક વાર વાંચ્યા પછી લાગતું નેહરંએ. ના, પણ તમે વાંચ્યો જ એમ કહેવાની મારી હિંમત નથી.

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાધ્યાયનું ત્રિમાસિક

મ ની ધા

[દર અઠકે ડેમી ૧/૮ રૂ. ૧૧૦ * વાર્ષિક રૂ. ૧ હટકે રૂ. ૨]

સંપાદક : ઉપાધ્યક્ષ બેળ

સંવાદક અંકજ : સુરેશ બેળ, રસિક તાલ, ભોળીલાલ માંધા

પ્રકાશક : શ્રી ટોલરેન્સ મીડિ, શ્રી રામમચ્છંદ બક્ષી

વ્યવસ્થા : ચિત્તન પ્રકાશન સંઘ (રામજીવદિર મેળ : વચ્છા)

ભાખરા બંધ ! ભારતના નવધડતરનો અપૂર્વ સમારોહ ! ૧૦ વર્ષથી આરંભાયેલો પ્રમુખ પુરુષાર્થ ! દુનિયાનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો બંધ !

૯૦૦૦ કારીગરો ને નિષ્ણાતો ૧૦-૧૦ વર્ષથી માથું ઊંધું પાણી લાગી ચૂક્યા છે. એક નહિ, ત્રણ શિફ્ટ ચાલે છે...ગામડાંના સૂધારો, હુડારો, ખેડૂતો ને મજૂરો...અતિ નાનાં માનવીઓ ને અતિ અગવધાં માનવી...અગવધા 'ધારો' ને 'શહીદો' દસ દસ વરસથી અવિરત શ્રમક્ષતમાં ખૂંધી ગયા છે !

૧૪ વર્ષ પૂર્વે સતલજ નદી પર બંધ બાંધવાની યોજના વિચારાઈ ચૂકી હતી. પણ જ્યારે નક્કર અંદાજ લેવાનો આવ્યો ત્યારે મુશ્કેલી મેં ફાટી ઊભી રહી. નદીનો એવો ટોર્ષ કાંઠો-કનારો નથી જ્યાં બંધ બાંધી શકાય. કયાંય સખ્ત ટેકરીઓ નથી, કયાંય પથરાળ ભૂમિ નથી. કેવળ રેતાળ-માટીવાળી જમીન ખેડે ખાણે પથરાયેલી છે. બંધ થાના જોરે બંધાય ?

કુદરતનો પડકાર હતો : આવી ધરતી પર દુનિયામાં કયાંય બંધ બંધાયો નથી

પરંતુ માનવીનો સામ્રાજ્ય જવાબ હતો : જો ભારતની ધરતીને 'સુખલા સુકલા સ્વામલા' બનાવવી હશે તો બંધ બાંધીને જ જાપીશું.

કુદરત અને માનવી વચ્ચે ખરાખરીનો જંગ આરંભાયો હતો.

નદીના લાંબાની જમીનની ઉપરનાં પડોનાં પડો ઊંડાવી દેવાનું શરૂ થયું...પરંતુ કયાં લગી ? એક પછી એક નીચેનું પડ આવે છે પણ પોતું પચત જા ! ગમે તે કારણ હો. ખુદ યોગ્યકો ને એન્જિનિયરો-નિષ્ણાતોનેય આ પૂર્વે એનો ખ્યાલ જ આવેલો નહિ !

બંધનો પાયો કાઢી પોચટ જમીન ઉપર ઊંચો થાય જ શી રીતે ? ટંકા દેટલો ? શું બંધની યોજના પડતી ચૂકવી

રહી ?—નિયોજકો ધીરજ ચૂંઆયા.

પણ એમની નિંદા ડગી ન હતી. સો, બસો, પાંચસો, હજાર ફૂટ પોદશું...ધરતીના હેવા સુધી પોરિંગ લઈ જઈશું ! જોઈએ તો ખરા, કાઠી જમીન કેમ હાથ નથી આવતી...બંધ બાંધીને જ જાપીશું.

ખોદતા ગયા ને સિમેન્ટ ભરતા ગયા...જેથી ખોદતાં ખોદતાં પાણી ધસી ન આવે ને કયું કારણું નિર્ણય ન બન્ય.

બલ્લો છે કેવું અજબ પરિણામ આવ્યું ? એન્જિનિયરો-એ પોચટ માટીનું સાચું પારખું કરી લીધું. અરે ! આ માટી તો સિમેન્ટ બનાવવા કામ લાગે એવી છે. સિમેન્ટનું ૨૦% ટકા ખર્ચ જ ઓછું થઈ ગયું !

નદીના પેટાળમાં ૨૨૦ ફૂટ ખોદતાં તો પ્રથમ વિજય હાંસલ થયો, પાંચ પાયો તો બાંધી શકાયો. એના ઉપર ૭૪૦ ફૂટનું ચક્રવર્તી ચક્ર બન્યું—અમેરિકાના આજ-સુધીના સૌથી ઊંચા 'હુવર બંધ' કરતાંય ૧૪ ફૂટ વધુ ઊંચું ચક્રવર્તી !

કેટલો કાંકીટ વપરાયો હશે, અંદાજ લેવા છે ? આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માટે ૮ પહોળી પાકી સડક બાંધવામાં વપરાય એટલો—૮ લાખ ૨૦ સિમેન્ટ અને ૧ લાખ ૨૦ લોખંડ ! ફલ ખોદકામ ૭૪ ક્યુબિક વાર જેટલું અને એમાં પાણી રહી શકશે—૭૪ લાખ એકર-ફીટ !

*

બૃત્તરચાઓએ કહે છે : ૧ કરોડ વરસ પૂર્વે આ સ્થળે વિશાળ સરોવર અગર તો સમુદ્ર હોવા જોઈએ... માનવપુરુષાર્થ ૭૪ લાખ એકરને ફળદ્રુપ બનાવી દેશે !

૨ : સિદ્ધિના સર્જનારો

ભાખરા બંધ ! ભારતના પ્રમુખ પુરુષાર્થ અને ગૌરવભર્યા સિદ્ધિનો તાજમહાલ !

તાંજમકાલ બંધાયો હતો. આમની વચ્ચે લગ્નની અપરંપાર મહેનત-પસીનાને અંતે. આપણે જાણતા નથી એ શ્રમ માટે માનવોને શે ને કેવો બદલો આપાયો હશે. એમનાં કુટુંબોનું પડું પેટ પથ્ય લગાડું હશે ? એમની રક્ષાવચ્ચામાં ને એમની તટલી શારીરિક હાલતમાં રહે આપણા નેટલોષ બદલો અપાયો હશે શું ? આપણે જાણતા નથી પરંતુ એ જાનો હોદો હો.

આજે ભારતવર્ષ જે સમાજવાદી ઉત્થાનને પથે વળ્યો છે. એ ઉત્થાનને આરંભ એના શ્રમજાગૃકતા ઉત્થાનથી જ થઈ શકે, અને એનેય આરંભ 'પબ્લિક સેક્ટર'ના ઉદ્યોગોથી તો થશે જ રહ્યો.

ભારતનાં ગૌરવ અને પ્રબળ યુગાર્થનું પ્રતીક ભાખરા બધમાં ૧૦-૧૦ વર્ષોથી કાયા ધસી રહેલા શ્રમજાનના પૂરતોય શું આવે આરંભ થઈ ચૂક્યો છે ? હકીકતો કુખંધ છે.

બધાં હજારો શ્રમજાનનીઓ રાત ને દિવસ કાયા ધસી રહ્યા છે, ધરતીના એ પેટાળમાં બધામાં ધનધોર અધકાર છે.

જહિ નિરંતર રાત્રિનું સાક્ષાત્ત્વ છે અને એ અધકારને મારી હઠાવવા પ્રખર લીજળીની 'સ્પોટ લાઈટ્સ' નો ધોષ સતત વરસાવવામાં આવે છે.

અને આવી આ કૃત્રિમ સંસ્થા, હંડીનાં કાંતિલ તીર ૬૦૦૦ શ્રમિકોના તનને વીંધ્યા જ કરે છે. એમને પ્રરમ કપડાં આપવાનું પણ થોજકોને 'પરવચ્ચ' નથી ! કેમકે યંત્રો ને સાધનો 'પ્રાયોરિટી'માં ગણાય છે, માનવીઓની કેમલાળ નહિ !

અને પગાર ? બિનકામેલને રૂ. ૧૦ અને કામેલ કામદારને ૬ વરસને અંતે રૂ. ૧૨૦ મળતા હોવાનું દક્ષિણે જણાવે છે !

અને આ મહાન યથર્માં કુર્યાન થનારાઓને અપાતા 'કોમ્પેન્સેશન'ની વાત પણ વાંચો—

૩ : નવધડતરના શહીદો

એનું નામ જનતાદેવી છે. પંજાબના એક ખૂણના ગામગામની એ યુવતી હજી તે મોંડ વીસ વરસની છે. ત્યાં તો એના તસીમે વૈધવ્ય આવી પડ્યું છે.

એમ તો એના ગામની અને એની બાહુના ગામની સેક્ટો યુવતીઓ વૈધવ્યનો ભોગ બનતી આતી છે— જનતાદેવીની વાત જુદી છે. બધી રીતે આ વાત જુદી છે : જનતાદેવી શહીદ-પત્ની છે !

એનો પાંતલણ હમથાં જ પથ્ય પાગરો છે : ચોવીસ વરસની કુમળી વયે ! અને એમ તો, એના ગામમાં, ને એની બાહુના ગામમાં કંઈક જુવાનભોષ હોકરાઓ તાવમાં, રોગમાં, નદીઓના પૂરમાં ને જંગલોનાં વિકરાળ પ્રાણીના ચિકારમાં ભરખાતા રહ્યા છે. મોત કંઈ વય-ઉંમર પૂછીને હમેશાં ઝોણું જ આવે છે ? બળિયા અને કોલેરા, ડિથેરિયા અને ક્ષય...માઝમ બાળકોથી માંડી જુવાનભોષને હડપી જવાની આપણા દેશમાં કયાં કશી નવાઈ છે ?

પરંતુ જનતાદેવીને જુવાન પતિ માનસિંગ તો શહાદત-ને વર્ષો છે !

શહાદત ? વિદેશી રાજકર્તા સામેનો સંગ્રામ તો ભારતે વરસો પૂર્વે ખેડી લીધો છે અનેક શહીદોનાં બલિ ભારત માતાએ એ યજ્ઞ વેદી પર ધરી દીધો છે... અનેક નામીઅનામાં શહીદોની વચ્ચેજર અરખાલિત આત્મા જ કરી છે.

ભારતની સ્વાધીનતાની વેદી પર શહીદોની મથા નથી... એક હઠેતાં સેક્ટોએ કુર્યાનનીઓ કરી ભારતની શાન બહારી છે.....

શહાદતનો એ યુગ પૂરો થયો અને આપણો પોતાની રચાગ સરકારનું શાસન અમ્મું અને એના અન્યાયો અનિજોની સામેય વળી ફરો રોષની આગ જલી ભીડી : કંઈક ઝાળીએ મુઆ ને કંઈક નેલમાં ધરણાયા.

નામીઅનામી શહીદોની રક્તધારા વહેતી જ રહી.....

આજે ભારતની આઝાદીએ અવનવો વળાંક લીધો છે. ભારતે સમાજવાદને પોતાનું રાષ્ટ્રીયધ્યેય ભઠેર કહ્યું છે...ભારતે સમાજવાદને રાહે કદમ બઢાવ્યાં છે...ભારતે એના આર્થિક પછાતપણાને તિલાંજલિ આપી પ્રગતિની હોડામાં દોટ મૂકી છે...

ભારતની પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના પૂરી થઈ છે...ને પાયાના ઔદ્યોગિક વિકાસની બીજ પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં મુકાઈ ચઈ છે.

અનેક નદીઓના બંધ બંધાઈ રહ્યા છે. ને અનેક વીજળીશક્તીની પ્રગતિ થઈ રહી છે, અનેક નવા ઉદ્યોગો—

કારખાનાના પાયા નિર્માણ ચૂક્યા છે તે ઉપાદાનનો આંક
છે એ ચી રહ્યો છે. અનેક વૈજ્ઞાનિક શોધોએ પાછળ ભારત-
ના શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનીઓ લાગી ગયા છે અને ભારતને નિર્દલન
બનાવવાની તમજાએ સંશોધનોમાં ખૂંપી ગયા છે.

ભારત એટું સદીઓનું આર્થિક પછાતપણું ફગાવી
દઈ આગળ વધવા કમર કેસી પકડ્યું છે...

અને ત્યારે શું કુર્યાનીઓ વિના ભારતનું લગ્ન
નૂતન મંડાણ શક્ય થવાનું છે ?

* શું નદીઓના બંધો ને વીજળીક મથકો, વૈજ્ઞાનિક
કેન્દ્રો ને જંગલી યંત્રોનું સર્જન અને સંચાલન, નવા પ્રકારની
છતાં જરાય ઓછી લગ્ન નહિ એવી કુર્યાનીઓ વિના
શક્ય બનતાર છે ?

ભલે આવા વીરોનાં નામ રવાણાચંદ્ર-સચ્ચાનંદ
શહીદોની પદોજામાં મૂકવાનું ઇતિહાસકારોને ન ચૂકે,
આ શહીદોને 'વીરચંદ' સમર્પવાનું ભારતના સર-
કારી સૂચકારોને ન ચૂકે...પરંતુ ભારતના ભંય નબ-
ધકતરના પાયામાં શહીદ બનેલા અનામીની વાત
કેઠે ને કેઠે શુંએ કેઠેની કલમે મને ત્યારે સાક્ષ્યબાજરું
મરેતકે તો મૂકી પડ્યાં વિના નહિ જ રહે.

આવા શહીદોની એકબે નોંધ(કેવળ નોંધ) અહીં
નોંધાઈ છે :

પંડિતનું નામ શું ગામ, રાજપૂત કુળ : બધી રીતે
પછાત ને ગરીબ, ૧૮મી વરસે માનસિંધ કામધે—મજૂરીએ
મળ્યો. બાવીસમે વરસે પદવેયો, અને એ વરસમાં તો ચાર
બહેનો ને ભાઈ એને, તથા વીસ વર્ષના પત્નીને પાછળ મૂકી
વિદાય થયો !

ભાખરા—નાંગલ બધમાં અકસ્માત થયો ને મરી ગયો !
મોટાભાઈનું નામ છે મુખ્તીઆરસિંધ, એની પાસે જે
એક જમીન છે—તેય જુદા જુદા ટુકડામાં વહેંચાઈ ગયેલી
એના પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનાય વાંધા !

બનતારો—વિધવા મુત્તીને—આપ નથી. ભાઈ નથી મા-
ને પાંચ બહેનો છે : ભારે મુશ્કેલીતના દાંડા છે.....

સરકારે વિધવાને 'કોમ્પેન્સેશન' તરીકે રૂ. ૩૦૦૦
આપ્યા છે. મળેલી રકમમાંથી માથે ચડેલું દેવું પતાવી દઈ
વિધવાએ પોતાનું ઝૂંપડું સમારવામાં ખાકીની રકમ ખર્ચી
નાખી ! અને કુદરતનો વળ પ્રકાપ કે એ સમગ્રવેળું ઝૂંપડું
આગમાં ખાખ થઈ ગયું !

બસ...વાત આટલી જ છે : નવધકતરના અનામી
શહીદોની વાત આથી વિશેષ હોઈ પણ શી શકે ?

એવી જ બીજી વાત :

એનું નામ હંસરાજ : એક ભાખરામાં ૭ વર્ષની
તોકરી કરીને ત્યાં જ મુક્યો.

અગાઉ એણે રાજપૂતાના ઈન્દ્રપ્રીમાં લસકરી તોકરી
કરેલી. શુદ્ધ પૂરું થયું ને ૧૯૪૬માં લસકરી તોકરીમાંથી
છૂટા કરવામાં આવ્યો.

જો કાંઈ મળ્યું તે કામ કરી રોટસો રળતો. આ જુવાન
ભાખરા બધમાં મજૂરીએ આવી પહેંચ્યો...તેખમની એને
ભણ હતી, ને ભોખમ એણે બેસ્યુંય ખરું...

૧૯૫૬ના નવેમ્બરમાં એની બિંદગી ભાખરા બધને
એણે ધરી લીધી.

એની વિધવા કરમહેવી બે દીકરા ને એક નાનકડી
દીકરીનું જતન કરી રહી છે.

સરકારે આ વિધવાને માટે રૂ. ૩૫૦૦ 'સેન્સેશન'
કર્ષી છે...આને સવા વરસ વીતી ગયું છે...પણ માત્ર રૂ. ૧૦૦૦
આપવામાં આવ્યા છે...ખાકી રૂ. ૨૫૦૦ વિશે કાંઈ
કશો ખુલાસો કરવું નથી ! અલગત સહીઅંગૂઠો તો પૂરી
રકમને લેવાઈ ગયો છે !

શહીદતની કેવી ફર હાંસી !

['વિદ્યુત' સાપ્તાહિકના આખારે]

મૂંગી વ્યથા

—ગિરિમશ'કર કે. વ્યાસ

ફેટલીયે વાર વાયા કરતાં મૌન વધારે અસર કરી જાય છે । મજાં માણસોનાં—અને ખાસ કરી ગામડાંના અજુબ ભોળા ગણાતા માનવીનાં જીવન એવાં હોય છે કે તેઓ કશું બોલતા નથી, કે તે અંગે જરા પણ ધમાધ કરતા નથી, પણ દેવળ મુકપણે પોતાનું કર્તવ્ય જાળવી જાય છે; અણે તેઓ જીવનમાં મૌન જ રેવી રજા હોય છે । અને એમ એવું એમનું મૌન જ તેમના જીવનને ચિર વાયા આપી રહે છે ।

અંધારામે પોતાના સસરાને ગામ આવી પાછું પોતાના સસરાનું જૂનું હાટ સંભાળ્યું, ત્યારે ગામલોકોને નિરાંત થઈ કે, “હાથ ! નદવજી મારાજનું હાટ એમ ને એમ ચાલતું રહ્યું તે દીક ધ્યું । છોકરાને ગાંઠિયાપેઠાની તો ઉપાધિ અટકાવી.” ગામમાં નદવજી મારાજની કંઠાઈની દુકાન એકની એક હતી. તેમને પોતાની દીકરી ચતુરા સિવાય સંતાનમાં બીજું કંઈ ન હતું. એટલે તેમના મુઠ્ઠુ બાદ તેમના જન્માર્ધ અંધારામે બે પાછા ત્યાં આવી તેમની દુકાન ચાલુ ન રાખી હોત તો બીજો કંઈ કંઈ ત્યાં આવી વસત કે કેમ એ પ્રશ્ન હતો. એટલે આમ અંધારામે પોતાના સસરાની દુકાન ચાલુ રાખી—ને આમ ગામમાં “જરામજીની દુકાન” ચાલુ રહી તેથી ગામલોકોને અને ખાસ કરી વાંજુલા વઘેરે ઉપ્પરને “જરામજી”ની દુકાનેયો ગાંઠિયાપેઠા લેવા શરૂઆત ચાલુ જ રહી.

અંધારામનાં સખ ચતુરા સાથે થયે વીસેક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. સખ વખતે નદવજી મહારાજની ચાહવાને હાઈ તેને ‘ગામને જન્માર્ધ’ તરીકે સ્વકાર અને ચાહના સારાં મજાં હતાં. અને જ્યારે તે પાછો આવી દુકાન ઉઘાડી કંઠાઈનો ધંધો કરવા લાગ્યો ત્યારે પણ ગામલોકો તરફથી તેને દેવા જ હોત અને સ્વકાર મળી રહેવા લાગ્યા. સખ

પછી અંધારામ ચતુરાને સાથે હાઈ દેશદેશાવર ભમી આવ્યો હતો. વીસીલોજ કરી કરી યાકપો, ત્યારે કંઈ સાહેનલોકોને ત્યાં રસોયા—મારાજ—તરીકે પણ ટોકરી લીધી. પરંતુ આ સર્વે ધંધામાં તેને જરા પણ લાભ ન મળ્યો. ત્યાં તેના સસરા નદવજી મારાજ ગુજરી ગયા ને તેની તમામ મિલકત અંધારામે સંભાળવી એમ કહેતા મયા. બે કે મિલકતમાં તો ગામડાનું જૂનું પુરાણું ધૂળિયું મકાન, દુકાન અને કંઠાઈનાં જૂનાં પુરાણાં સાધનો સિવાય અન્ય કંઈ ન હતું—છતાં પોતે આટલાં વર્ષોના રખડપાટ પછી યાકપો હતો, અને તેથી “કરીલામ” થવા હપ્તો હતો, એટલે ચતુરાને હાઈ પોતાના સસરાની મિલકત સંભાળી દુકાન ચલાવવા લાગ્યો.

વીસ વીસ વર્ષના લાંબા માળા દરમ્યાન પણ ચતુરાને કંઈ સંતાન થયું ન હતું. પોતાનો પોળો ભરાય તે માટે ચતુરાએ ફેટફેટલીએ બાધાઆખડી રાખી હતી. ફેટફેટલાયે વ્રતઉપવાસ અને પૂજા કરી હતી અને છેવટે અંધારામે પણ તેમ કરી ફેટલાયે બેસીઓ અને સાધુઓને સતોધ્યા હતા. છતાં ચતુરાની કે અંધારામની આશા સફળ થઈ ન હતી. એટલે જ્યારે પોતે દુકાન ચાલુ રાખી ત્યારે પોતે બંને માણસ સિવાય અન્ય કંઈ તેમને નિભાવવા માટે ન હતું.

ગામમાં તેની દુકાન સારી ચાલવા લાગી. વળી તે દેશદેશાવર કરી આવ્યો હતો, એટલે નદવજી મારાજના હાથનાં ગાંઠિયા, કળી ને પેઠા કરતાં તેનો બનાવેલો “માલ” સારો ગણાવા લાગ્યો અને ગામમાં જેટલી ચીવટથી તેનો માલ વેચાતો તેના કરતાં આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાંથી જય વધારે વેચાવા લાગ્યો. કમાણી સારી થવા લાગી અને અંધારામ પૂરજોશથી ધંધો ચલાવવા લાગ્યો. ન્યાતિલાઓ

પણ ધડીક તેની આ ચઢતી જોઈ રહ્યા.

અંબારામની દુકાન અને ઘર એક જ હતાં, ઘરની ઝોસરીમાં બારણું પાડી દુકાન બનાવી હતી. એટલે નારતો કરવાવાળા કે ગામનાં નવરા જેહુત વગેરે લોકો આ ઝોસરીમાં બેસતા. ચૂલા પર પેંડા કે માવે બનાવતો અંબારામ ચૂલાના અગ્નિએ જ આ બનાવતો, અને ગામના જેહુત કે એવા બધાણી લોકોને ત્યાં આ પીવસાવતો. આમ કંઈઈની દુકાન સાથે હોટલ : એવી આ કમલ ધંધાવાળી કમાણીથી અંબારામની ચાલના વધી. સાથે કમાણી પણ.

એવામાં એક મિલાડી ત્યાં “હેવાઈ” ઘઈ ઘઈ આ બિલાડીને સવારસાંજ માવે બનાવતાં કે આ પકવતાં દૂધ પાતું અને જમતી વખતે રોટલો નાખવો એ અંબારામને નિયમન જેમ ઘઈ પડ્યું અને પછી તો રસ્તાના કૂતરાઓ પણ એ રીતે જ તેની દુકાન આગળ પકાવ નાખી રહેવા લાગ્યા. નિઃસંતાન અંબારામને આ બિલાડા-કૂતરાને ગાંઠ્યા સેવ નાખવા કે રોટલા ખવરાવવા એ મોજનો વિષય ઘઈ પડ્યા. કોઈ કોઈ વખત તો રોટલો કે એવું ખાવાનું સાધન તૈયાર ન હોય ત્યારે દુકાનનાં ગાંઠ્યા કે કળી તે તેમને ખાવા આપતો. ગાંઠ્યાસેવ થોડું થોડું પ્રથમ નાખતારું શરૂ કરતાં પછી તો અંબારામ આખા મીઠીને દોધા ભરી ભરી પણ તેમને ખવરાવવા લાગ્યો !

એટલામાં એક દુનળી ગાય ત્યાં વેચાવા આવી. ગાયને જો કે ચતુરાએ કોઈ દિવસ રાખી સાચવી ન હતી. એટલે પ્રથમ તો અંબારામને એ ગાય વેચાતી લઈ નકામી પળાજી જીભી કરવા જેવું લાગ્યું. પણ કોણ જાણે ચતુરાને પણ જીભી આવ્યું ને તેણે તે ગાય વેચાતી લઈ લેવા કહ્યું. આમ આ બિલાડા, કૂતરા સાથે ગાય લળી. ગાયને તો પછી સારા સારા ખડ, યોગ અને કપાસીઆ મળવા લાગ્યા. ચતુરા પણ હોંશથી તેની ચાકરી કરવા લાગી, અને અંબારામે તો અધૂરામાં પૂડું તે પેંડા કે માવે પણ ગાયને ખવરાવવાનું શરૂ કર્યું !

ગાય આવ્યા પછી ચતુરાની તખ્તિત સુધરી ગઈ. પ્રથમ તે સાણ-ઝાંઘી રહ્યા કરતી. અહીં પોતાને પિયર આવ્યા પછી પણ તે તેવી ને તેવી રહેતી. ગામની દીકરી હતી એટલે તેને સાજ કાઢવાની કાંઈ જરૂર ન રહેતી અને પોતાના બે માથુસના રોટલા ધડવા પછી સાન નવરી રહેતી ત્યારે ઝોસરીમાં બેઠેલા ગામલોકોનાં ટાળટપા સાંભળી પોતાના

વખત પસાર કરતી. પરંતુ ગાય આવ્યા પછી ને તેની ચાકરી કરતાં ચતુરાની નયનાઈ ચાલી ગઈ, શરીર સાંડું થયું, ને મન પણ પ્રકુલિત રહેવા લાગ્યું. વળી જે કમાણી દુકાનમાં થતી હતી તે પાછી વધવા લાગી. આમ આ ગાય આવ્યા પછી આટલો લાલ થતાં ચતુરા અને અંબારામ ગાયને શુકનવતી ગણવા લાગ્યા અને જોડે જોડે ચતુરાને મનમાં થવા લાગ્યું કે ગાયના પગલાંથી કદાચ પોતાનો બોલો પણ ભરાય !

કૂતરા, બિલાડા તથા ગાયને આમ છૂટથી ગાંઠ્યા, કળી કે માવે અને પેંડા ખવરાવવાના રોજના નિયમથી લોકોમાં અને ખાસ કરી તેના ન્યાતિલાઓમાં ટીકા થવા લાગી. પણ પછી તો રોજનું થયું માણી લોકોને એ માટે નવાઈ ન લાગ્યું, અને બિલાડાનું “બિચારો વાંઝિયો છે તે પોતાની કમાણી કયાં નાખે ? ને એને પણ કયાં પોતાનો સ્નેહ તો બતાવવો જોઈ એને ! એટલે એમ કૂતરા, બિલાડા કે ગાયને ખવરાવે એમાં શું ?” એમ દિલસોળ પણ થવા લાગી.

ચાકરીથી ગાય તો એવી સરસ ઘઈ કે ધડીકર ગામલોકો જોઈ જ રહે ! જેહુતો અને અન્ય લોકો એક-બીજાને કહેવા લાગ્યા : “મામા ! લાખણુભાઈને અક્ષત કેટલી ? આવી ગાય રાખી છે તે દરબારની નમ્રે ચક્રો તો તે આંચકી લીધા વગર નહિ રહે. બલભલા દરબાર જેવા દરબારને ત્યાં પણ આવી ગાય નથી.” ગાયને ગોવાળ પણ ગાયનું ધણુ ચરાવતાં આ ગાય પર મોહી જતો. એણે પણ એક દિવસ અંબારામ ભાંરે એકલો હતો ત્યારે ખાનગીમાં ધીમેથી વાત કરી :

“અંબારામભાઈ ! જરા ગાયને સંભાળીને રાખજો. દરબારમાં પણ આવી ગાય નથી.”

“તે દરબાર શું કરવાના હતા ?” અંબારામ કાંઈ સમજ્યા વિના બોલી બેઠ્યો.

“ના. ના. એમ નથી કે તો અંબારામભાઈ ! મજુ વખત છે ને દરબારનું મન લલચાય.” ગોવાળ બપોર કહી રહ્યો.

“અરે ત્રાસ લાઈ ! દરબારને એવી ગાય જોતી હોય તો લાલેને લઈ બપ. આપણે જ્યાં બીજી ગોતી કાઢશું.” નકિકરાઈભાઈ તોરથી અંબારામને કહ્યું.

પણ અંબારામની આવી નકિકરાઈ ગોવાળને મજુ જરા ખૂંચી મજુ બિચારો શું કરે ! અંબારામ કયાં કોઈનું માને

એમ હતો ? ' હશે, મા'રાગને જઈ ખરી ખબર પડશે તઈ હમગશે " મનમાં ગણગણી ગોવાળ તો પછી ચાલ્યો ગયો.

પછી એક દિવસ અંબારામની ગાય જ્યારે ચરવા જતી હતી, ત્યારે દરબાર પશુ ત્યાંથી નીકળ્યા. દરબારની નગર ચાર થઈ ગઈ ! આવી મગાની ગાય ગામમાં છે ' કે શુ' ? અને પછી ખબર પડતાં તેણે જાણ્યું કે તે તો નવા કંઈઈ અંબારામની ગાય છે ત્યારે ધીકી નિઃસાસો નાખી દરબાર પાછા આપ્યા ગયા. ખેડૂત અને ગામલોકો તો આનંદેઈ નવાઈ પામ્યા. ગામના દરબાર કંઈ દિવસ પશુ સારી ચીજવસ્તુ જુએ કે તે પડાવ્યા—બળજબરીથી કે ફેસલાવી સમજાવી લીધા—નગર રહેતા નહિ, તે આવી સરસ ગાય જોઈ ચાલ્યા ગયા, તેથી ગામલોકોને અચરજ થઈ ! પશુ પછીથી લોકોને ખબર પડી કે દરબારે તો આ ગાયને ન છૂટકે જતી કરી હતી. કેમ કે તે વાંઝિયા અંબારામની હતી ! ગમે તેવા દરબારને પશુ "વાંઝિયા"નું લેવું આકરું જણાયું હતું ! પશુ અંબારામે તો એનો અર્થ એમ લીધો, કે "મારી ગાય તો દેવાંશી છે દેવાંશી ! દરબાર જેવા દરબાર પશુ તેને અડકી ન શક્યા ! ' અને એમ તેની અને ચતુરાની ગાય અત્યેની લાગણી જીલદી વધવા લાગી અને ગાય પશુ પછી તો એક છોકાની માફક ચરવા જતાં કે ચરોને આવી ખીસે બધાતાં પહેલાં અંબારામના હાથથી પેંડા કે માવો ખાય ત્યારે જ નિરાંતથી ચરવા ભય કે ખીસે બધાય ! અને અંબારામને તેમ ગાયને ન ખવરાવે ત્યાં સુધી ચેન પડતું જ નહિ !

ગામના નવરા અને દૂધીલા ન્યાતિલાએ તો પછી છોએક દીકા કરવા લાગ્યા : " લામણુભાઈ ! જરાક નેટલી કમાણી થઈ છે ત્યાં કુલાયા ને માંમા બિલાડાકુતરાને ખવરાવવા—ગાય તો જલ્દી એની ઝાનીતી ! આમ આવા રોગને જેમ તેમ ખવરાવી ઉડાડે છે પશુ જરાક સમે બદલાયો ત્યારે ખબર પડવાની ! બે દિવસા બેગા કરી શકે તો લામણુ રોગો ? " છતાં અંબારામ પોતાની અડખ ટેકમાં એવો ને એવો મસ્ત હતો.

થોડાં વરસો મધ્યાં, પશુ ચતુરાનો બોલો ન ભરાયો તે ન જ ભરાયો, પોતાની મનની બિડી આપા આમ ન ફળી તેથી તે મૂંઝવણ લાગી અને તેની ખીજ પછી તે ગાય ઉપર, બિલાડા ઉપર કે કૂતરા પર કાઢવા લાગી. અંબારામ થાંત મને તેને સમજાવે કે વખતે ધમકાવે, પશુ ચિણ્ણેલી ચતુરા તો ચિણ્ણેલી જ દેવી, અને પછી તો ન્યાતિલાએ

કે ગામમાં લોકો તેની જે દીકા કરતાં તે પશુ ચતુરાને સાચી લાગવા માંડી. વખતે અંબારામ તેને સમજાવે કે ધમકાવે ત્યારે તે કહેતી : " હવે રાજો, ઇતો બહુ ધરમી થ્યા છે તો. આમ પાણીની જેમ વાપરો છો તો ધરડા થાશે તેઈ ખબર પડશે. માંકે ગરમ હશે તો સગવડાવાં સામુ બેશે. નહિતર પસતાવું પડશે. " પશુ નિર્મળ હૃદયનો અંબારામ તો જલ્દી કાંઈ પડી જ નથી એમ ગણી પોતાનાં નિયનાં આચરણને તેમ ને તેમ વળગી રહેતો.

વળી પાછા ચતુરાના વિરોધ સાથે લગનારા નવરા કહેવા લાગ્યા : " અંબારામની દુકાન તે કંઈઈની દુકાન નથી. ઇતો કૂતરાબિલાડાનું સદામત છે સદામત ! ગામદોરનું પાંગરાપોળ છે ! " છતાં અંબારામ મૂકપણે પોતાનું કર્તવ્ય બળવ્યે જતો હતો.

અને એમ કરતાં સમય બદલાયો. ગામમાં ખીજે કંઈઈ આવ્યો અને અંબારામની કમાણી ઘટવા લાગી કમાણી ઘટવાથી ચતુરા વધારે ચિંતાતુર બની. છતાં અંબારામ તો તે જ રીતે પોતાનું મૂકજીવન જીવ્યે જતો હતો !

એવામાં કુકાળ પડ્યો. ઘાસઅનાજની તંગી પડી. લોકો અને લલલલા સારા ગણાતા ખેડૂતો પશુ દેરહાંખર ઝોહાં કરવા લાગ્યા. નીરજપૂરો સાચવી સાચવી ટેરને આપવા લાગ્યા અને કડખની ગંજ સંભાળવા લાગ્યા. કપાસીયા અને યોળના ભાર તો આકાશે પહોંચવા લાગ્યા. છતાં ગાયથી ચાકરીમાં તો અંબારામ એવો ને એવો જ રહ્યો. પોતે ઝોહું ખાઈ રોટલાના બટકાં બચાવી કૂતરાબિલાડાને નાખે. ચતુરા બહુ ઘણું તેને સમજાવે પશુ અંબારામ તો એવો ને એવો જ રહ્યો.

ચેત માસ આવ્યો. પાણીની પશુ ખેંચ પડી. ગામનાં પાદરના કૂવામાંથી પાણી ખૂટતું. પાણી માટે લોકોને અરધો પોણો ગાઉ દૂરની વાડીનાં કૂવામાંથી ખેંચી લાવવું પડતું. હવે તો પાણીની તંગી પડતાં ચતુરાએ ગાયને ગીરમાં મૂકી આવવા કહ્યું : ગામના લોકો પશુ પોતપોતાનાં દેર લઈ ગીર તરફ હાંકી જવાના હતા, પશુ અંબારામને પોતાની ગાયથી છૂટા પડવું જરાયે ગમતું ન હતું. ગામલોકોએ પશુ તેને ખૂંચ ખૂંચ સમજાવ્યો કે, " ભાઈ ! બેચાર મહિના ગાય વિના ચલાવી દ્યો. ચોમાસુ" થયા પછી દેર પાછાં આવશે ત્યારે લમારી ગાય પશુ તમને મળી રહેશે. માટે

હવે જરા સમજાયને ગીરમાં મોકલો. " પણ અંબારામનું મન ના પાડતું હતું. અને આમ ગાયના પ્રાને પણ પક્ષી તો મતિપત્ની વચ્ચે અધકા થવા લાગ્યા. એમાં વળી વખતે વખતે કૂતરાબિલાકા પણ વચ્ચે આવે ! કૂતરાબિલાકાને તો લોકો અનાજની ખેંચેને લઈને ચોણું આપતા તેથી તેમની " જમાત " પણ અંબારામને ત્યાં વધવા લાગી. ચતુરા આથી ચિડાઈ. પણ નિર્મળ અને નિર્મોહી અંબારામ અરધા જૂપ્યો રહીને " બચાર " છત્રને મોતાનું આવાડું આપી દેતો !

પણ પક્ષી તો પાણીની વધારે તંગી થતાં ચતુરા " હવે ગાયને ગમે તેમ કરી ગીરમાં મોકલો, ને જો ગીરમાં ન મોકલવી હોય તો સત્તાધારની જગ્યામાં પણ છેવટે મૂકી આવો, " એવો હુકમ હાઈ બેઠી બેઠી અધકા ભારે થવા લાગ્યા અને ન છૂટકે, કચવાતે મને પણ આખરે અંબારામને ગાયને સત્તાધારના જગ્યામાં મૂકી આવવા નક્કી કર્યું. ચતુરાએ ભાતું કરી આપ્યું. ગોવાળ ગાય લેવા આવ્યો અને અંબારામ રડતી આંખે ગાયની સાથે નીકળી પડ્યો.

સ્ત્રતામાં પણ તેનું મન " હજી ગાયને લઈ પાછો ઘેર ચાલ્યો જડે " એમ કહી રહ્યું હતું. પણ કફોડી રિયતિ અને ચતુરાના અધકાથી કંટાળેલ અંબારામ જેમ તેમ કરી સત્તાધાર આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મજાનાં લીલોતરી ખેતર અને ધાસ બેઠઈ ગાય તો આનંદથી ચરવા લાગી. નદીનાં પાણી પણ નિર્મળ વહી રહ્યાં હતાં ! ધીક તો અંબારામને ' ધાણું ' ઘર ને ધોળા દુકાન " કરી અહીં જ ગાયને આર્ષા જ કરું " એમ મન થઈ આવ્યું !

ગાયને મૂકી જવાનો દિવસ આવ્યો. જગ્યાની ગાયોનાં ટોળાં ગૌશાળમાં ઉભરાતાં હતાં. એમાં અંબારામની ગાય એનોખા રૂબારૂ આવતાં હતી. ગાય અંબારામને બેઠઈ લાંલરતી હતી અને અંબારામ તેને બેઠઈ રડી મડતો હતો.

જગ્યાનાં માણસો અને મહંત પણ આ બેઠઈ આ " ગાય પ્રેમી મારાજ " માટે પ્રસન્નાનાં વેણુ ઊચરી રહેતા હતા. ગોવાળ હવે અટ નીકળી જવા ઉતાવળ કરતો હતો પણ અંબારામનું હૈયું હીમ જેવું બની ગયું હતું. રાઈ રાઈ તેની આંખ લાલ બની ગઈ હતી અને ગાય ચંચુ લાંલરી લાંલરી અંબારામ પાસે આવી જતી હતી ! " હવે અંબારામભાઈ ! અટ ઉતાવળ કરો. આપણે વેળાહર નીકળી જઈએ. ગાયુ " તો હવે ચરવા નીકળે છે " ! કહી ગોવાળ તેને ઉતાવળે ત્યાંથી નીકળી જવા કહેતા હતા, પણ અંબારામ મૂક મને ને રડતી આંખે ગાય તરફ બેઠઈ રહી હતો. જગ્યાના માલધારીએ આવી તેને ધરપત રાખવા અને તેની ગાયની જરાય " ચંતા " ન કરવા કહ્યું. પણ અંબારામ તો કેવળ રડતી આંખે ગાયને જ બેઠઈ રહી હતો.

અંબારામનો હાથ પકડી ગોવાળ તેને બેઠી જવા કહેતો હતો ત્યાં ગાય " બે " કરી અંબારામ પાસે આવી ઊભી અને અંબારામ પણ તેની ડેઠિ વળગી રડી પડ્યો ! નાના છોકરાની માફક મોટા અવાજે રાઈ પડ્યો ! જગ્યાના મહંત પણ ત્યાં આવ્યા. તેમણે તેને સમજવ્યો. પણ ખૂબ રડી અંબારામને ગાયને દોરી કહ્યું : " મારી માવડી ! હું જૂપ્યે રહીશ. પાંચ ગણિયાંથી પણ તને પાણી બેચી લાવી ને પાઈશ. પણ તારાથી તો નોખો નહિ પડું ને નોખો નહિ પડું. " " હવે અંબારામભાઈ ! તમે હાથ ગાંડા થાવ મા. " કહી ગોવાળ અને બીજા લોકો તેને ખૂબ સમજવવા લાગ્યા પણ અંબારામ તો ચાંચને મોતાના ગાય તરફ દોરી કહ્યું : " હું મરીશ, પણ મારી ગાયને મારાથી છૂટી નહિ પડું ! " અને ગાય પણ અંબારામને અડકી ગામના મારા પર આક્ષવા લાગી ! જગ્યાના મહંત અને બીજા ગોવાળો આ " લામચું " ની મંત્રી વ્યથા બેઠઈ રહ્યા !

ખાલ-કાવ્ય

પ્રો. મંજુલાલ ર. મજુમદાર

‘ખાલ-કાવ્ય’ અને ‘ખાલ-ગીત’ એ અર્વાચીન યુગના ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યની જ નીચજ છે: એ તેનો એક અવતરન કાવ્યપ્રકાર છે. ‘ખાલકોને માટે રચાયેલાં કાવ્યો તે ખાલકાવ્ય’—એવી એની રચૂલ વ્યાખ્યા આપી શકાય. ખાલકોની વય અને તેમના માનસિક વિકાસને અનુસરી કાવ્યના વિવિધમાં તથા તેના ગીતના ઢાળ કે છંદની માંડણીમાં પણ ઉચિત ફેરફાર તેથી આવશ્યક બનાવે છે.

પ્રાથમિક કેળવણીથી આરંભીને જે અનેકાનેક પ્રયોગ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં, તેના અભ્યાસક્રમમાં, તથા તેનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં અંગ્રેજ શિક્ષણુદ્ધાર્તાઓ દ્વારા આપણા દેશમાં થતા પાઠ્યા તેમાં, પ્રાથમિક શિક્ષણનાં સાત વર્ષ માટે, સાત પુસ્તકોની ‘વાચનમાળા’ની ક્રમાનુસારી પદ્ધતિથી રચના કરવામાં આવી તે મુખ્ય છે: એમાં આજળ જતાં સુધારા થયા; ગુજરાતી વાચનમાળાની પહેલી ‘હોપ્સિરિઝ’ સને ૧૮૫૫માં ચોખ્ખી અને ૧૮૫૭માં તૈયાર થઈ, તેમાં રહેલી જાનુપો સામે અનેકાનેક ટીકાઓ થયાને પરિણામે, ૧૯૦૫માં ગુજરાતી વિદ્યાભોજી ‘ટેક્ટરબુક રિવિઝન કમિટી’એ શ્રી. કોવટનના પ્રમુખપણા નીચે તેમાં સુધારા કર્યા; પચાસ વર્ષે ‘હોપ્સિરિઝ’ની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરી; છતાં તેથી પણ જનતાને સંતોષ થયો નહિ.

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની લગ્નજા એ બેઠકા, રાજકોટ (૧૯૦૯) અને વડોદરા (૧૯૧૨)માં પરિવહના વિદ્યાભોજી બનેલાં સંમિતિએ સરકારી કેળવણી ખાતા સાથે ચર્ચાઓ કરી. તે આદેશનને પરિણામે નવી ‘ગુજરાતી વાચનમાળા’નું ફરીથી ‘રિવિઝન’ થયું. તે વખતે દેટલાક વર્તમાન યુગના કવિઓ નરસિંહરાવ, ખાલાશંકર, જલવંતરાય, કલાપી, નંદાનાલાલ, ખમ્બરદાર, હસિત વગેરેની કવિતાને તેમાં રચાન. મળ્યું. આખી ‘વાચનમાળા’માંથી બળદેને લગતી કવિતાઓ જ વિવિધ અંકો પ્રવૃત્ત છે. તેથી તે વિશે વાત કરીએ.

ખાલશિક્ષણમાં ‘ખાલવાડી’ની નવી પદ્ધતિની સાથે, રમત બેમાં ગીત બેકો દેવામાં આવ્યાં. ખાલકની રમત, તેની ભાષા અને તેના ગણગણાટ—એ બધાના સમન્વયરૂપે ખાલ-શિક્ષણમાં ગીત પ્રવેશ કર્યો; અને ગીત ક્ષીબવવાની નવીનતા સોને ગમી અને સૌએ સ્વીકારી, માત્ર રમત અને પદ્યો સાથે જ ગીતના સંબંધ સ્પષ્ટિત ન રહેતાં, સારા ભાવનાં અને જીવ્યા કવિત્વવાળાં ગીતો ‘નવી ખાલપોથી’માં પણ દાખલ થયાં અને તેથી જ કવિ નંદાનાલાલનાં ‘મા ! મને આંદલિયો વ્હાલો’, ‘અથા ગણાય નહિ’ અને ‘જીડુ’ જેવે જીડુ વને’ એ ગણુ ગીતો તેમાં રચાન પાડ્યાં. સને ૧૯૩૧માં કવિએ પોતે પોતાનાં ‘ખાલકાવ્યો’ના સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો ત્યારે આપણને ખાતરી થઈ કે ‘નવી ખાલપોથી’માં કવિના નામ વગર આપેલાં ખાલકાવ્યો કવિનાં રચેલાં હતાં.

સંગીત અને નૃત્ય એ ખાલકોને પ્રભુએ દીધેલી ભેટ છે. રડતું ખાલક સાંકળ ખખડાવે કે ટાકરી વગાડે, પાવો વગાડે કે ખજરી વગાડે શાંત થઈ જાય છે. ફક્ત આંગળીની ચપટીને અવાજ પણ ખાલકનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે. આમ જનિનું સંવેદન ખાલક પહેલું અનુભવે છે: એટલા માટે જનિ સાથેની—પ્રાસાનુપ્રાસવાળી, તથા ઝાઝમક અને વજી-સગાઈવાળી બેઠકાંધાની લીટીઓ ખાલકને એકદમ અસર કરે છે.

કવીશ્વર હલપતરામે ‘અકલાયકલીની વાર્તા’માં ‘ખીર ના ખાધી: હું’ તો દાગી જેવી પંક્તિઓ તેટલા માટે જ ચોષ્ઠ હતી: સામાન્ય ડાશીમા વાર્તા કહેવા મઠિ ત્યારે એવી જ શરૂઆત કરે છે: “ગાયોના ગોવાળ, ગાયોના ગોવાળ ! યારી માને એટલું કહેજે: પોપટ જૂખ્યો નથી, પોપટ તરસ્યો નથી, પોપટ સરોવરની પાળ: પોપટ આંખા ફેરી કાળ: પોપટ ટકુકા કરે: પોપટ કાંચી ફેરી ખાય, પોપટ પાછી ફેરી ખાય, પોપટ લીલાલહેર કરે.” ખાલકને

નેકડણી ઝટ પાદ રહી બધ છે અને એવું એ ગીત અનેકવાર ગાતાં એ યાદગુ નથી.

બાલકવિતાની શરૂઆત

આપણી 'બાલકવિના' દલપતરામ તથા નવલરામની 'બાળગદ્યાવળી' થી શરૂ થઈ ગણુએ તે ગણી શકાય. શિક્ષણ અને સાહિત્યની નજરે એ કાળે આ પુસ્તકો પ્રથમ જ હોવાથી, તેની સારી કદર થઈ. પરંતુ એમાં યાન અને કલાપચુને સંભાર થોડો વધુ લરી દેવાયો છે. એટલે 'કિંકર ગાર્ડન' અને 'મોન્ટેસોરી' નો અવગંધ બાલયુગ આપતાં, આપણા કંઈક લોકસાહિત્યમાંથી પણ ઘણું રમતિયાળ બાલસાહિત્ય વીણવામાં આવ્યું.

બાલકોએ ખાસ કરીને નવા યુગમાં કવિઓનું અને સાહિત્યકારોનું ધ્યાન ઠીક ઠીક ખેંચ્યું છે. કવિ ન્હાનાલાલે લખ્યું છે: "બાલક એટલે પ્રભુનાં પયગમ્બર!" કવિ લલિતે ગાયું છે: "નાનાં નાના બાળકો ને નાનાં નાનાં ફૂલ:" લોકગીતમાં પણ એને સુંદર સ્ત્રકાર મળ્યો છે: "તમે મારા દેવનાં દીધેલ છો: આવ્યાં ત્યારે અમર થઈને રહો!" બાલપૂજન નવા જમાનાનું નવું ચિહ્ન છે.

'બાલકાવ્ય' અને 'વાત્સલ્યનાં ગીતો' એ બે જિલ વસ્તુ છે. વાત્સલ્યનાં ગીતો એ માયાપના બાલકો તરફના કામળ ભાવનાં ગીતો છે; ત્યારે બાલકાવ્યો એ બાલકોને પોતાને ગાનાનાં અને ભોગવનાનાં ગીતો છે. આ રીતે બોતાં, 'હાલરમાં' એ વાત્સલ્યનાં ગીતો છે; બાલગીત નથી.

બાલકના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયેલાં ગીતોને, બહુધા, ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી શકાય: (૧) પદ્યોનાં ગીત, (૨) રમતનાં ગીત, અને (૩) સહેલાં પણ સાહિત્ય ગૌરવથી ભરેલાં, પદ્યમાં કે અધુક લાવ સાથે સંબંધ ધરાવતાં ગીત. બાલકને જે પદ્યોની આંહી આપવાની હોય છે તે પદ્યોની પ્રત્યક્ષ સમજ આપ્યા પછી, તે સંબંધીત ગીત

* (૧) બાલબલમ સેન્ટમેથુ (૧૩-૩) નાં વચન છે:—

"Except ye become converted, and become as little as children, ye shall not enter into the kingdom of Heaven."

(૨) મેકમ મોન્ટેસોરી લખે છે: "The Child is a little Messiah."

(૩) કવિ વડેવ્યંની મત્સ્યપંક્તિ છે:—Child is the father of man.

બાલકો કંઈ કરે છે. અને એમનો પરિચય જીવંત બને છે. જૂની 'બાળપોથી' માંનું 'માય' વિશેનું ગીત, તથા 'રંગ' વિશેનું ગીત આ પ્રકારનું છે, આવાં ગીતો ઘણીવાર અંગ્રેજી સાથે—સમજપૂર્વકના અભિનય સાથે પણ શીખવવામાં આવે છે. રમતના ગીત તરીકે 'ચાહો હોડોને, આજ રમન રમિયે નવી રે,' એ મિત્રપ્રતિવું છે. તેમાં પદ્યોનું યાન છે તેમ રમત પણ છે. બાલગીતોમાંનાં ટેલોકની પાછળ સંવાદનાં, અભિનયનાં, તાલનાં, ફૂંચનાં, નૃત્યનાં, નાટકનાં—એવાં અનેક સમગતત્વો રહેલાં હોય છે.

બાલમાનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે બાલક પહેલાં તે પોતાની માને અને તે પછી પિતાને ઝોળખે છે. અને બીજાં લોકોને તે પછી ઝોળખે છે. એ ત્રણમાર વર્તન થવા આવે અને ધરમાંથી આંગણમાં અને આંગણમાંથી શેરીમાં રમતું થાય છે ત્યારે, તેને પહેલવહેલો, ધરમાં ન ભેળેલી એવી બહારની દુનિયાનો પરિચય થવા માંડે છે. એ વખતે એનું જગત પોતાના અંગત વ્યક્તિત્વની આસપાસ જ મર્યાદિત હોય છે: દુકમાં બાળક Ego-centric (આત્મનિષ્ઠ) બનેલું હોય છે. તેથી એનું 'અદર્શ': 'હું આમ છું': 'હું આમ થઈશ'—એવા પ્રકારનો લાવ તેને આવરી લે છે: આ વયનાં 'હું'—ગીતો ઘડઝમક અને પ્રાસથી આપતાં છતાં અર્થહીન એવાં હોય, તે પણ ચાલી શકે છે.

'હું' માંથી 'અમે'

પાંચથી સાત વર્ષનાં બાળકો બાહ્ય જગતના વિશેષ પરિચયમાં આવવાથી અને તેમને રમતમાં ભેરુઓ મળવાથી, 'હું' માંથી 'અમે' માં તેમનો વિકાસ થાય છે. તેઓ કહે છે, 'અમે' નાના ખવાસી, નાના ખવાસી, માતાકાં લાવશું ને જગને બતાવશું: ઠસનાં બાહુકાને એક એક આપશું—' વગેરે: 'હોડી' ના ગીતમાં બાલક કહે છે: 'ચાલોને, રમીએ હોડી, હોડી.' આ વયનાં બાલક પ્રાણી, પ્રક્ષી વગેરેને બોલતાં કદાપી તેની સાથે રમી શકે છે. તેને પરીગીતો, રમતગીતો, પ્રત્યંગીતો ખૂબ ગમે છે. બાલકના તરવરતને થોડા વળાંક આપવા માટે આ ગીતો અભિનય-ક્ષમ પણ હોય છે.

'બાલકાવ્ય' ના સાદામાં સાદા અને તરત ગમી જાય તેવા પ્રકાર તરીકે પહેલાં 'રમત-બેઠકણ' ને મળાવતાં

જોઈ એ. તેમાં સાદો તાલ અને એક અનુપ્રાસ તેને મસ્તી આપે છે. 'કદાન'ના ટુકડાઓ આનાં સુંદર દૃષ્ટાંત છે. માલકો તેનો અર્થ સમજવાની બહુ ખટપટમાં પડતાં નથી. ધરની રમતમાં તથા શેરીમાં રમતી રમત સાથે બોલાતાં આનાં ગીતો અત્યપ્રાસયુક્ત અને આદિવચનુપ્રાસથી ભરિત હોય છે. તેથી રમતને જામવામાં તે સરસ મદદ કરે છે. આ પ્રાસયુક્ત ભેડકણમાં આપણી ઘણી કહેવનોનો તથા સામાન્ય ઉક્તઓ : 'આવ રે વરસાદ, ઘેલરિયો પરસાદ' જેવાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ 'બાલ-ભેડકણ'નો દૃષ્ટાંતથી પરિચય કરીએ : "મામાંનું ધર કેટલે ? દીવો બળે એટલે : દીવો મેં તો દીકો, મામો લાગે મીકો : મામે સાચું બેચું, મારા પર મન મોક્ષું : મામી બેડી માળે, લાલ્લેઝડને લાળે : લાલે મામી ભેડી, દલીધરાં દી દેતી." વળી ખીજ એકમાં તો આખી પરંપરા ગણાવી છે : "મગમગ જેવડા મોગરા, ફૂલવાડીના મોગરા : ફૂલ લઈને રમતા આંતાં : રમતાં રમતાં રાત પડી, ધોળા પછેડીએ લાત પડી : ચાલો સૈયર ઘેર જઈએ, ઘેર જઈને ગાયો દોહીએ : ગાયો દોહીને ખીર કરીએ, ખીર કરીને વીર જમાડિયે : વીરે અને ચૂંદડી આપી, ચૂંદડી પહેરી પાણી વષતી : પાણી ભરતાં પાલવ પસલ્યો, પાલવ પસલ્યો નેવે સૂઝ્યો : નેવે સૂઝ્યો, કાગ લઈ ઓ !" તથા 'ચાંદાપોળી'નું ભેડકણ : "ચાંદાપોળી, ઘીએ ઝળોળી : લે રે ચાંદા, ઝળૂક પોળી —એ પથ તેટલું જ માર્ગિક છે. જૂની 'ધૂળિયા નિશાળો'માં સરસ્વતીની પ્રાર્થના શીખવાતી તેનો રચનાગ્રંથ પણ યાદ કરવા જેવો છે : "સરસ્વતી, સરસ્વતી ! તું મોરી મા : પહેર પટોળાં, ઘેખર ખા : " વગેરે આ તાલબદ્ધ ગદ્યમાં ગીત જેવો શુભાસ્ય સંભળાય છે : તેથી એને 'ગીત' કહેવામાં હરકત ન હોય. શ્રી ત્રિશુવન વ્યાસે પોતાના બાલકાવ્યોના પ્રથમ સંપ્રદાને 'નવાં ગીતો' (બાળકો માટે) ૧૯૨૪ : એવું નામ આપ્યું હતું તે સંદેહક હતું.

પરિચયક્ષેત્રનો વિસ્તાર

'બાલકાવ્યો'નું વર્ગીકરણ તેમાંના વિષય પ્રમાણે કરવું ઇષ્ટ છે. નાના બાળકના જીવનમાં જેમ જેમ નવાં વિષયો પ્રવેશ કરતા જાય છે તેમ તેમ તેવું પરિચયક્ષેત્ર વિશાળ બનતું જાય છે.

(૧) પહેલો વિભાગ 'પદાર્થ-પરિચય'નો છે. તેમાં પ્રથમ ધરની તથા શેરીની રમતમાં, બાલકોના જડ પદાર્થો સાથેનો પરિચય શરૂ થાય છે.

ધૂધરો, ઢીંગલી, દડો, લમરડો, ઘંટડી, ઘડિયાળ, ઘંટી અને નવા શહેરી જીવનમાં રેડિયો જેવી નિત્યપરિચિત વસ્તુઓના સંપર્કમાં તે આવે છે (આ વિભાગનાં કાવ્યોનું જૂથ, એક એક પંક્તિથી સંભારિયે : 'ધૂધરો ધૂમે છે બેનીયાના હાથમાં' (મેઘાણી); 'આ સીડી-પગથિયાં ચઢતાં કે ઢીંગી-બાઈ લપસી પર્માં રે' (દેશજી પરમાર); 'ઢીંગલીના દેશ; રડો રડિયાળો મારો ઢીંગલીના દેશ' (ચંદ્રવદન મહેતા); 'દડો રૂપાળો કેવો મારો, દડૂક દડૂક દડે' (ત્રિશુવન વ્યાસ); 'મારો છે લમરડો એ તો કેવો સુંદર ચાક લેતો' (સોમાલાઈ લાવસાર); 'ચાંદા તણી સો ચકરડી, ભમતા મહેના લમરડા' (નિહારાવ આવસાથી); 'કઈ મધુર મધુર રણકારતી, અમે ઘંટડીએ' (ઉપેન્દ્રાચાર્ય); 'કંટકકંટક કટારો કરતી, ફેરા ફરતી વાગે (ઘાડયાળ)' (ગજેન્દ્ર ડેખુડી); 'ઘંટી મારી આરણ્યકારણ રે, ઘંટી મારી ઉપાધારણ રે' (લોકગીત); 'મારી ઘંટીને બળ્લે આંખો, લો ઘંટી મારી ધમર ધૂમે, ધમર ધૂમે' (રમણલાલ દેસાઈ); 'આ શેની પેટી રે સાથી એ લપેટી ? : એમાં શું આ દીવા થાય ? એમાં બેનું કોણ ગાય ? (રેડિયો); (ચંદ્રવદન મહેતા) પદાર્થ-પરિચયનાં કેટલાંક બાલકાવ્યો અહીં આપણે સંભાર્યાં.

હવે (૨) રમત-પરિચયનાં બાલકાવ્યોનો ભેડકણ : રમકડાં જેવા પદાર્થોના પરિચય પછી બાલકની શેરીની રમતો તેના જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન લે છે : બાલકની આવી રમતોને ઉદ્દેશીને કેટલાંક બાલકાવ્યો રચાયાં છે : નમદે આમાં પણ અગ્રેસર પદ લીધું છે : ગીતનું નામ છે : 'અગલું નાચે' : 'એકે મુકડું' ઝીલું તણખલું, ખીજને માથે : છૂનું તે ખીજને માથે : પછી તે હસે સો સહુ સાથે; કાઈને માથે અગલું નાચે, ગગલું નાચે, ગામડું ગધેડું નાચે, પાડાની પડોચા નાચે, ખેતરનો તીરથોડો નાચે : બોળા કાઢે બ્યારે પેલો, તાળો સહુ પાડે : એકદમ તાળો સો પાડે. —(નર્મદાકંઠર)

'લાકડીના ઘોડા'ને ત્રણ કવિએ કાવ્યવિષય બનાવ્યો છે : 'દાદાજીનો ઘોડો લીધો, ઘોડાને મેં ઘોડો કીધો'

(ત્રિશુવન વ્યાસ) ; ' ઘોડો મારો ખટ્કા ભરતો, સોથી આગળ નવ—ખટ્કા, ઘોડા ! ખટ્કા ! ' (રમણલાલ સોની) ; ' મારી ધલમની લાકડી અલખેલી : જીમંતર લાણુ' : ખની નવ ઘોડો : ઠણઠણે, કૂદે ને આ દોડચો—' (વિદ્યારાય આવસસ્થી).

' સંતાકૂકડી 'ની રમત બે કવિઓને આકર્ષ્યા છે : તેઓએ રમતના હાઈને પકડી, બાલસુલક કલ્પનાને ચળાવી છે : ' સંતાકૂકડી રમે ચાંદસિયો, સંતાકૂકડી રમે ' (ત્રિશુવન વ્યાસ) ; ' ખેલો સંતાકૂકડી આજે : વાળજળની ઝોચે નાના, તારસિયાયે નાચે છાના—ખેલો સંતાકૂકડી આજે ' (ચંદ્રવદન મહેતા).

' ફેરફુદડી 'ની રમત બાલિકાઓને ખૂબ પ્રિય છે. કવિએ તેમાથી રમૂજ ઉપજાવી છે : ગીતનો ઢાળ પચુ ઉત્સાહ પ્રેરે તેવો મસ્ત છે : ' ફેરા ફેરોને છોકરાં ફુદડી : જેમ ફેરે ઉંદરડા—ઉંદરડી—' (ત્રિશુવન વ્યાસ) ; ' કેવી મઝા ! ' એ મધ્યાળાથી ફેરફુદડી, આંખલીપીપળી, સંતાકૂકડી, સાત તાળી અને ઉંદરબિલાડીની—એમ પાંચ બાલરમતોને બાલકવિ મૂળજી ભગતે નીચેના ગીતમાં એકસામીટી ગૂંચી લીધી છે : આ ગીત સંપૂર્ણપણે અભિનયક્ષમ પથ છે : " અમે ફેરફુદડી ફરતાંતાં : ફેરફુદડી ફરતાં ફરતાં, પડી જવાની કેવી મઝા ; લાઈ ! પડી જવાની કેવી મઝા "—અરે.

(૩) પક્ષીપરિચયનાં ગીતો એ ત્રીજે વિભાગ છે : ઘરઆંગણમાં દેખાતાં ચેતન પક્ષીઓના પરિચયનાં બાલકાઓનો વળા ત્રીજે વિભાગ બને છે : તેમાં કૂકડો, ચકલી, પોપટ, કબૂતર, ખિસ્કોલી (પક્ષી ન ગણાય છતાં), મોર, કોપલ, પતંગિયાં અને જડ પતંગ—એને અનુલક્ષીને અનેક કાવ્યો રચાયાં છે : કૂકડો કહે છે : ' સવારમાં પહેલો હું ઊઠી, કૂકડે કૂક કડું છું' : ઊઠાવા ઉલોગી જનને, તો સિપાઈ બનું છું. ' (ખજરદાર) ; ' અમે તો સરજના હડીદાર, અમે તો પ્રભાતના પોકાર ' (શ્રીધરાણી) ; ઘર—આંગણે ઊઠતા ચકલીને કવિ કેમ બૂલે ? ' એક હતો ચકલો ' વાળી વાતામાં બાલકની જિજ્ઞાસાને એકે પગે કરી મૂકવાનું તત્ત્વ હતું. ' આશીને ઊઠી ના જઈશ : એ ચકલી ! તને ચપટી ચાવણું ઈશ : તને જોળલો પાણી પઈશ : એ ચકલી ! ' (મૂળજી ભગત) ગાયુ ગીત ધણું બાલપ્રિય છે. કવિ ન્હાનાલાલે ગાયેલું ' મને પાછું આપીને

પેલું ' આપો : હો ગાય, માડું પારેલું '—એ પારેલું તે જ કબૂતર : બાળકોનું ખૂબ ભણીતું છે : ' લાઈ કબૂતર, લાઈ કબૂતર : મારે આંગણ આવોને ' (રમણલાલ સોની) પોપટને તો નરસિંહ મહેતાએ સંલભ્યો છે : ' પંદરે રે પોપટ રાજ રામના : ' અને લોકગીતમાં પથ " મેં ' તને વારિયો રે મારા પોપટ : ની શેરીએ ના જઈશ, મારા પોપટ ! ' તેને સ્થાન હતું. ન્હાનાલાલે સામાન્ય પંખીનું ગીત ' જીડું જડે, જીડું વને, રીડું હું, રીડુંતું વને : ઉઘાડી પાંખ માકરી : જિઘાડ લાઈ તાહરી—' પ્રમાણિક હંદમાં રચ્યું છે. બ. ક. ડા. એ ' પોઠો પોપટ ' નામનું બાલગીત રચ્યું છે.

પક્ષીના અને પશુના વર્ષોકરણને હંકારે એવી ખિસ્કોલી—નું શ્રી ત્રિશુવન વ્યાસે ખૂબ સુંદર ગીત રચ્યું છે : એને ' ઉંદરલાઈની નાત 'માં ગણાવી છે : ' તું અડીઆં રમતા આવ, મઝાની ખિસ્કોલી—' મોરને અનુલક્ષીને ' મારો છે મોર, મારો છે મોર, મોતી ચરતો મારો છે મોર ! '—એ બાલ—લોકગીત પરિચિત છે : ' મોડુ, મોડુ ! કયાં થકી જઈશુ ? લમર લેડુ, મેરિયો 'તું' રમતગીત પથ તેડુ' જ ભણીતું છે. કૈથલ મારેનાં અનેક ગીતો પ્રાપ્ય છે : ' કાળો કોપલ બોલે કૂક : વનવગડે બોલે છે કૂક ' (લલિત). ફૂલ ફૂલ પર ઊડતાં અને રંગબેરંગી પાંખો ચમકાવતાં ' પતંગિયાં ' જરે જ, બાલકને ખૂબ આકર્ષે છે : ' પતંગિયાં ! વનવન લખતાં પતંગિયાં : મનમન ગમતાં પતંગિયાં ' (દેવજી પરમાર)—એ પતંગિયાંના રંગ બતાવનારા અને તેની જેમ આકાશમાં ઊડનારા કાગળના પતંગે પથ બાલજનમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે : ' પેલી જે જે પતંગે કેવી નય છે ! ' (રવિશંકર પાંક) : સિનેનાટિકા—ઓમાં આવતાં મનોરમ બાલગીતોને અહીં સંભારવા જેવાં છે : ' મેરી આરી પતંગ ચકી બાદલકે સઝ : જરા કીરે કીરે, જરા હોલે હોલે " (દિલગી)

(૪) પશુપરિચય : બાલકના નિકટ પરિચયમાં આવતાં માળેલાં પશુઓનો ચોથો વિભાગ છે : ધરની અંદરની બિલાડી અને ઘરખંડાર રમતાં ગવડિયાં, ગાય તથા બકરી જેવાં પ્રાણીઓનો પરિચય બાલકને સદૃશ છે : ' બિલ્લી વાધ તણી માશી 'ને ત્રિશુવન વ્યાસે ' મેં ' એક બિલાડી પાળી છે ' માં સંલભી છે. ' ગાય ' માટે અનેક ગીતો રચાયાં છે : ' ગાય રે ગાય, તું મોરી માય ' વાળું લોકગીત ભણીતું છે :

‘ ગોરાં છીનાં માવડીનાં દૂધ : મીઠાં અમીનાં માવડીનાં દૂધ ’
(ન્હાનાલાલ)માં ગાય અને જનેતાને સરખાવ્યાં છે: બીજું
ગીત ‘ દો ગોરી મારી માવડી : વ્હાલી મારી માવડી ’
(રમણલાલ દેસાઈ) તેમની ‘ આમસેના ’ નાટિકામાં આવે
છે. નરસિંહરાવે ‘ રેલુ’ બકરી ક્યું બાળ ‘ સંભાલુ’ છે;
તેનો નવલરામે બાળશ્રમની ખરબીમાં વિનોદ કર્યો છે: ‘ જનન
જનાવરની મળી, મેઘાડખર માળે : બકરીપાઈ નો ખેટડો,
પરણું છે રે આળે. ’

(૫) કુદરત-પરિસ્થિતિમાં ખાસ કરીને આકાશી
કુદરતના પરિસ્થિતિને અલગ વિભાગ બને છે. પૃથ્વી પરનાં ઝરણાં,
નદી, સાગર, પર્વત વગેરેનો હજો વિભાગ થશે. આંદાએ ધણા
ધણા કવિને ઘેલા કર્યાં છે. અદો અને આંદરણું—બંનેથી
કવિ તેમ જ બાલક મુગ્ધ બને છે: નરસિંહ મહેતાએ બાલકના
મુગ્ધત્વનું ચિત્ર ‘ ઓ પેલો આંદલિયો મા ! મુને રમવાને
આલો : નક્કરથી ચૂટી લાવી, મારે શુંઅહીં ધાલો—’ આ
બાલગીતમાં આલેખ્યું છે, ન્હાનાલાલનું ‘ મા ! અને આંદલિયો
વ્હાલો’નું બાળપોથીનું ગીત આ ઉપરથી સ્ફુર્તિ જન્માય
છે: બીજાં ગીતોની પંક્તિઓ લઈએ: ‘ આંદા તારું આંદરણું,
રોશીમાતું પાથરણું (સોમાભાઈ ભાવસાર): ‘ ચાર દિવસનું
આંદરણું, ક્યું અનેતું પાથરણું: પાંદડાંઓથી ભાત પડી, જેવી
મગની રાત પડી ’ (ચંદ્રવદન મહેતા): ‘ ચૂંદાપોળા, રંગે
ધોળા : ધીમાં ધોળા : સો છોકરોને ‘ અપા ’ (ચંદ્રવદન
મહેતા): ચંદ્ર પછી તારાનો વારો આવે છે. ‘ ચંદાનો નવલખ-
હાર, અગમત તારસિયા ’ (ત્રિભુવન વ્યાસ): ‘ તારા ધીમા
ધીમા આવો, તારા રમવાને સો આવો (‘ વસંતવિનોદ ’): ‘
‘ ગણ્યા ગણ્યા નહિ, વીંધ્યા વીંધ્યા નહિ ’ તથા ‘ તારલા રે,
આવ મારા અંબોડલે ’ (ન્હાનાલાલ): ‘ તારા, તારા !
તારા જેવું, સરસ મગાતું તેજ દે, ’ (લીલુ કાલે):

આકાશમાં થતા અનેક ફેરફારોમાં હંમેશાં ઊગતા સુરજને
હાંકી દેનારી વાદળો, અને તેમણે પાણીનાં તેજ હારેલી
વાદળો બાલકનું ધ્યાન ખેંચે એમાં નાનાઈ નથી: ‘ આવ રે
મેહુલા આવ, મેહુલા આપાદના રે (ત્રિભુવન વ્યાસ);
‘ આપાલી સાંઝનાં અખર માળે ’ (મેઘાણી); ‘ એક
આવી તી વાદળી આવચુની; આલ લમતી પી વાદળી આવચુની
(ચૂંદાપોળા ભગત): ‘ વીજ ચમકે મેહુલિયો આળે છે. ’
કરે મેર મીઠાં દહુકાર : વાણી ધૂમે છે. (ત્રિભુવન વ્યાસ);

‘ એલી વાદળી ! આવળે ના વ્હેલી : મારી હટપટ ધોવાઈ
જાય રે પાનીઓ ‘રંગેલી’ (ન્હાનાલાલ): તમા ‘ હાં રે
અમે આંતાં દો રંગના ચોવારે, કે તેજના કુવારે:
અનંતાના આરે; કે રંગ રંગ વાદળિયાં ’ (સુદર્મ):
હેલાં બે ગીતની મરતી અલેક છે. આકાશમાં ધૂમાધૂમ
કરતી અને તેના ચોકમાં એકળગીયા પાડતી વાદળીઓની
શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યની કલ્પના સુંદર છે: “ દો ધનરાજ ! તારી
વાદળીઓ : કઈ ખીલાવી ઉરકળાએ કળાઓ : અમે ગગન
ધૂમના નીકળીઓ : આલસિયું લીપનાર અમે તો : પાડી
જૂરી જૂરી એકળગીઓ : મહાલીએ અમે થઈ મોઝળાઓ—
ધનરાજ ! ” તારી વાદળિયો ”; વાદળીને ચીરનાર ‘ વીજળા ’
પણ બાલકવિએ ઝડપી લીધી છે. ત્રિભુવન વ્યાસનું
‘ અબૂક વીજળા ’નું ગીત અત્યંત છે: “ હું ચમકારા કરતી
વીજળા : વાદળમાં તો રમઝમ ચાલું : અળદળ અળદળ
કરતી મહાલું : ઉપર જઈ, નીચે જઈ, આલમાં સંતાતી
જઈ : અબૂક વીજળા અબૂક ! ” ખુલ્લા ચોગાનમાં વાતા
પવનનો ‘ વીજળો રમણે ચડે ’ છે ત્યારે બાલક ભારે મુલકિત
ચાપ છે: એ કહે છે: “ વા પવન વા, વા પવન વા :
ઝોલે ચડે મારી ફલવેલ આ ” (દેશજી પરમાર):
શીતળ પવનની મોજ પછી લુના પવનનો પણ એ અનાદર
કરતું નથી ‘ વાયરા વનવચકાના વાતાતા, વા વા વડોળિયા’.

(૬) કુદરત-પરિસ્થિતિના છઠા જૂમિગત પદાર્થ-
વિભાગમાં પૃથ્વી પરનાં ઝરણાં, નદી, સાગર અને તેની સાથે
ધરત્યાંજી વરસાદમાં ચલાવાતી કાગળની હોડી, અને હોડી
સાથે જ હલેલાં, નાવિક વગેરે બાલકમાનસની આગળ વધતી
મહત્વાકાંક્ષા અને પ્રયત્ન રમત સંકળાયેલી છે. તેનાં ગીતો
આ વિભાગમાં આવે છે. ‘ વડલો ’ નાટકમાં શ્રી શ્રીધરાણીએ
ઝરણીને એક પાત્ર બનાવ્યું છે. બાલક નદીને પૂછે છે:
‘ અલી નદી ! તું ક્યાંથી આવી ? ’ નદી ઉત્તર દે છે:
‘ જોયા ઉચા પહાડ પરથી, વાદળની એ ધાર પરથી, હસતી
આવી કુદતી આવી: મીઠાં પાણી ભેતી આવી: દુનિયાને ફું
જેતી આવી: દરિયાને ફું મળવા ચાલી: જ્યાંથી આવી
ત્યાં ફું ચાલી ’ (રમેશ કોઠારી) એવી અસંખ્ય નદીઓનાં
મીઠાં નીર કાંધમ તેમાં ભળે છે છતાં ને મીઠો બનતો નથી
તે સાગરનું લખ્ય દશ્ય, લખ્ય વર્ણનને ટ્રેરે છે: શ્રી ત્રિભુવન
વ્યાસનું આ કાવ્ય ગુજરાતીમાં અદિતીય છે: “ આરો કે

આવાનો નહિ, પાળ કે પરચારો નહિ: સાથો તો કિનારો નહિ: પરચારો એ જળસંકાર, સમરસચાર: ”

આંગણમાં પાણીનાં ખાળોચિયાં ભરાય: તેમાંનું પાણી જલકાઈને વહેનારૂં વહેવા માટે ત્યારે બાલકોને તેમાં કાળજીની હોડી તરવવાની ખૂબ મજા આવે છે. કવિવર ટાગોરે પણ ‘Paper-Boats’ ને સંભારી છે. ચંદ્રની કલા પણ હોડકારૂં દેખાય છે: તેની કંધના નરસિંહરાવે ‘ચંદ્ર’ કાવ્યમાં કરી છે. ટાગોરનું ‘Crescent Moon’ ફરી આવાં બાલગીતોને અંગે વાદ આવે છે. શ્રી પિનાકિન ત્રિવેદીનું ‘આલોને રમીએ હોડી હોડી’ તથા ‘હલ્લેસાં માર, માર હલ્લેસાં’ એ ગીતો બાલજગતમાં ખૂબ પ્રિય છે. સોમામાઈ ભાવસારે ‘હોડી’ અને ‘હેયુ’ ને સાથે ગોઠવી, માનવીની જીવનયાત્રાને બધેએસળું રૂપક ચોલ્યું છે: ‘મારી દેવાની દોડસી નાની, સાગરરાજા ! ધીરા વહો, એમાં જોજો ભરાય ના પાણી: સાગરરાજા ! ધીરા વહો.’

(૭) વનસ્પતિ અને પુષ્પપરિચયનો સાતમો વિભાગ હવે લઈએ. કવિ ન્હાનાલાલનાં ‘એક આંખો દળ્યો છે મારે આંગણે રે હોલ, બેર જંભીર તેની ધટા ઢળી રે લોલ. —જેવાં વૃક્ષપરિચયનાં કાવ્યોનો નોખો વિભાગ છે. જાતુઓમાં નિહાળાતું વનસ્પતિસંદર્ભિતું પરિવર્તન એ પણ બાલનિરાસા જગાવતો સુંદર કાવ્યપ્રદેશ છે. વર્તમાનોમાંથી નિશ્ચયન વ્યાસ અને આચીનોમાંથી હલપતરામે બાલોચિત ભાષામાં સુંદર જાતુપરિચય આપ્યો છે. ‘સિયાળે શીતલ વા વાય; પાન ખરે ધડે’ પેદા થાય: ” તથા ‘જોમાસુ તો ખાસુ’ ખૂબ, હોસે કુનિયા ખૂબાખૂબ’ જેવાં સરલ વર્ણનો સાચાં બાલગીતો છે. ‘ઠાઈ ખૂલાત કનિયું’ વસંતાગમનનું ગીત ભાવવાહી છે: ‘વસંત આવી, વસંત આવી: સાથે સાથે લેતી આવી: ડોવલ માન કંટે; આંખે મહેર, લીમડે કોર: ટાઢી ટાઢ, સંસ વાત: ટૂંકા દહાડા, લાંબી રાત: વસંત આવી, વસંત આવી.’

ફૂલ ખીલે છતાં તેને ન ચૂંટવાનો લાજ એક કવિએ માગ્યો છે: “ નહિ ચૂંડ, નહિ ચૂંડ: સુવેલને નહિ લૂંડ’ સલવાળાં એ, સુવાળાં એ: ફૂલોને ના નહિ ચૂંડ. ” (જ. પુ. જોશીપુરા): પણ જો ફૂલ ચૂટે, તો ફૂલ કહે છે ‘ મને ધૂળમાં રગદોળાશ નહિ: ‘ ચૂટે તો બહેન ! મને મુકળે અંબોડલે: એક માડું વેણુ તને, મુકળે અંબોડલે, ’ (ઉમાચંકર જોશી) નાની નાની બાલિકાઓમાં લોકપ્રિય

બનેલું ‘ મોગરાની માળ ખું ગીત અલિનયક્ષમ પણ છે: “ મોગરાની માળ, મારી મોગરાની માળ: બહેને વીણેલ દળી, બાએ મૂંઝેલ વળી: કંઠે લટકત મારી મોગરાની માળ: આમ ફરે, તેમ ફરે, ચક્રચક્ર ફુદડી ફરે, દેવ તણે મારણુ મારી મોગરાની માળ—” (દેશજી પરમાર) ફૂલો ખૂબ હાલ જોઈને બાલક દરખાસ છે, તેની લડાણી કરવાનું તેને મન થાય છે: “ લ્યો લ્યો ફૂલડાં વરસે મારી વાડીમાં: મારી વાડીમાં અમર વસંત, રાજા ન્હોં લ્યો. ” (મૂળજી વેદ).

(૮) કલ્પનાનાં કાવ્યોનો આઠમો વિભાગ બને છે, બાલકને પંખીઓની ઝોળખાણુ થવા માંડતાં તેને ‘કલ્પના આવે છે: “ પેલા પંખીને જોઈ મને થાય: એવી પાંખ જો મને મળી અય: તો આલસે જીભા કરું—જીભા કરું. ” બાલકને કેટલુંક કુતુહલ ખૂબ રસાવાલિક હોય છે. એ કુતુહલને બાલક પ્રશ્નોથી રજૂ કરે છે: “ મને કહોને પરમેશ્વર કેવા હશે ? કયાં રહેતા હશે, શું કરતા હશે ? ગમનની ઓઠણીમાં ચાંદા સૂરજ ને તારાને મૂંઝનાર કેવા હશે ?—મને કહોને. ” (પ્રીતભલાવ મજામુદાર) મૂળજી સમતત્વ ‘ કયાંથી ? ગીત પણ એ લખ્યું છે: “ મેં તો જાગીને જોયું’ સવારે: કે તારવે મહેલી, કે ચૂંદડી ઢાણે ચોરી ” મેં તો જાગીને જોયું’ સવારે, કે આલસાને આરે કે સાધિયા ઢાણે પૂર્વા ? ”

(૯) અલિનય ગીતોનો નવમો વિભાગ જલ્દી વ્યાપક છે: બધાં બાલક સરખાં હોતાં નથી. એકલાં નાચતાં ફૂલતાં તેઓ શરમાય છે. તેથી તેમને માટે અલિનયગીતો સમૃદ્ધમાં ગાવાનાં રચાય છે: જેમ કે “ ગોરી કાંગ લ્યો: કાંગ લેવા આંતાં રે, ગોરી કાંગ લ્યો. ” તેમ ઠાઈ ફૂલ લ્યો, ઠાઈ ફૂલ લ્યો: જીભાં જીભાં ફૂલ લ્યો: બેકાં બેકાં ફૂલ લ્યો. નીચેનું ગ્રીત અલિનયને પૂરતો અવકાશ આપે છે: “ મા ! હોઈ જો આલસો તારો તો તરવાની ઢેવી મઝા ! : મા ! હોઈ જો ગોરલો નાનો, તો ઢેકવાની ઢેવી મઝા ! ” (રમણલાલ સેતની)

આ પ્રમાણે ‘ બાલકાવ્ય ’ ને મુખ્યત્વે ‘ બાલગીત ’ ન જ હોય છે—તેનો અર્વાચીન સાહિત્યમાં થયેલો પદ-અવતાર જલ્દી સદૃશ સમભાવ અને સમસંવેદનનો અધિકારી છે: બાલકવિ થયું એ લાગે છે તેમજ સહેલું નથી. ‘ બાલકાવ્ય ’ એ વર્તમાન પદસાહિત્યનું એક વિશિષ્ટ સાહિત્યસ્વરૂપ છે: કાવ્યો તેને સ્તંભરે અને અલિનદે.

૩૬ જાન. ૧૯૫૮

[સોવિયેત રશિયાએ, તા. ૧૧મી માર્ચ ૧૯૫૮ દિને, અયુશ્વેશના અયોગે બંધ કરવાનો એકપક્ષીય એન્ટિ-હાસક નિર્ણય જાહેર કરીને દુનિયાની શાંતિવાંધુ પ્રજાઓની ભાવના અને કાર્યશક્તિને અપૂર્વ પ્રેરણા અને વેગ આપ્યો છે.]

બ્રિટન, અમેરિકા, કેનેડા અને રશિયાની કોર્ટોમાં કાયદેસર ફાર્યાદો નોંધારી

વિશ્વાની દુનિયાનું નોબેલ પ્રાર્થિ જીતનાર દાકતર હીનસ સી. પાઉલીંગની આગેવાની હેઠળ અમેરિકા, બ્રિટન, કેનેડા તે જાપાનના આગેવાન નાગરિકોએ અણુશસ્ત્રો ધરાવનાર ત્રણે મહાસત્તાઓની સામે તે તે દેશની અદાલતોમાં ફરિયાદ નોંધાવવાની જાહેરાત કરી.

અમેરિકા, બ્રિટન અને રશિયાની અદાલતોમાં, રાજના સંરક્ષણ ખાતાના વડા સામે ને અણુશસ્ત્રોના સંશોધનને ઉત્પાદનમાં મદદ કરનાર સરકારી કમિશનો સામે આ કાયદેસરની ફરિયાદો દાખલ કરવામાં આવશે. અદાલતો સમક્ષ પૂરવાર કરવામાં આવશે કે અણુ ને હાઈડ્રોજન બોમ્બ-વિસ્ફોટો માનવ જાતને માટે કેટલા ખતરનાક છે, એનાથી માનવસ્વાસ્થ્ય પર થનાર ખૂબી તે વિનાશક અસરોનાં પ્રમાણ રજૂ કરવામાં આવશે. આને વિશ્વાનની ભયુર્માં નથી એવા અનેક રાજ્યોના સાપ માનવ-જાતને માથે જીતરવાની જે શક્યતા છે તેય સમજાવવામાં આવશે.

ત્રણે સરકારો સામે જોવા યોગ્ય ફરિયાદોઓમાં ભણીતા બ્રિટિશ રિસેસોપર બ્લૉન્ડ સ્વેલ, લંડનના સેન્ટ પૉલ ટેમ્પલના રેવરન્ડ જોન કોલીન્સ, દક્ષિણ આફ્રિકાની આદિવાસી ભૂમિઓના ધર્મગ્રંથ ને યુ. નો.ના પ્રતિનિધિ ગાર્ફિલ સ્કોટ તથા યુ. નો.ની વિધ-તંત્રસત્તા માટેની સંરચના માજ કાયદેસર ડો. બ્રોક્ ચિશ્લીમ વગેરેએ નામ નોંધાવેલ છે.

આ હુબેશ શરૂ થઈ, જે દરમિયાન તથા સોમવારે જ

ત્રણ મહાસત્તાઓમાંની એક સત્તાએ સોવિયેટ રશિયાએ આગળ પડીને અણુશસ્ત્રોના અખતરાઓ બંધ કરવાની જાહેરાત કરી ધન્યવાદને પાત્ર પગલું લીધું છે, એની આ આગેવાનોએ નોંધ લીધી છે ને આશા વ્યક્ત કરી છે, કે સોવિયેત સત્તાધિશો અમારી આ હુબેશને વેગ આપવા માટે પોતાના દેશની અદાલતમાં ત્રણ આવી ફરિયાદ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપી શાંતિ ને સલામતી માટેના દુનિયાની જનતાના આ પગલાને સક્રિય ટેકા આપશે. ને એમ કરશે તો—

સોવિયેત સરકારે લીધેલું આ પગલું શરતી અને રાજવચનની એક ચાલ તરીકે ન રહેતાં દુનિયાની માનવ-જાતના કલ્યાણ માટેનું પગલું બની જશે.

*

અમેરિકાની કોર્ટમાં ફરિયાદોઓ પાંચ મુદ્દાઓ રજૂ કરી તે તે પ્રદેશની અદાલતો પાસેથી અણુશસ્ત્રોના અખતરાઓ બંધ કરવાનું હુકમનામું માગનાર છે.

૧. આરાધીઓએ ૧૯૫૪માં અણુશક્તિ ધારાની ઉપરવટ જઈ કામ કરવા માંડ્યું છે.

૨. દેશની પાલમિન્ટે આ સત્તાધિશોને જે સત્તા આપી છે, તે કાનુન બહારની છે.

૩. દેશના રાજબંધારણની પાંચમી કલમ અનુસાર આ કાર્ય કરનારાઓએ દેશના કાયદાનો ભંગ કર્યો કહેવાય.

૪. માણસ જાતના જીવન માટે જોખમકારક બની ભય એવા કાયદા બનાવવાનો પાલમિન્ટેને અધિકાર જ નથી.

૫. યુ. નો. એ માનવ હક્કનું જે જાહેરનામું ધરી કાઢ્યું છે, ને જે જાહેરનામા પર સહી કરનારાઓમાં એક અમેરિકા પોતે પથ છે, એ જાહેરનામાની આથી અવગણના થાય છે.

યુરોપના સારાસારા વર્ણલ બેરિન્ટરો જનતાપક્ષે જિસા રહી આ આખા કેસને ત્રણે દેશોની અદાલતોમાં લડવા તૈયાર થયા છે.

ખિતનમાં ૨૦૦૦ માનવીની પદયાત્રા

લંડનના ટ્રાફાલ્ગર રક્વેર નામના મેદાનમાં ૭ હજાર માણસો ભેગા થઈને હિસેશિમાં ને નાગાસાકીમાં ભરખીશ્વત થયેલ જપાનીઓના શ્મશ્ત્રુમાં માથું ઝુકાવી ચીન શોક પ્રદર્શિત કરે છે. ને ત્યાંથી અદ્વૈતઓ સામેનો પોતાનો વિરોધ દર્શાવવા એ હજાર બેટલા લોકો 'પદયાત્રા' આપરંભે છે.

આ પદયાત્રામાં સ્ત્રી, પુરુષ, બચ્ચા, છુટ્ટા, જવાન સી શામેલ છે. કાપ્પમાં ને બાના ગાડીમાં નાનાં નાનાં બાળકોને લઈ માતાઓ, કુટુંબનાં નાનાં મોટાં સોને સાથે લઈ, બહાર નીકળી પડી છે. આઠ આઠ દસ દસ વરસનાં છોકરાં હાથમાં સૂત્રોનાં પાટીયાં લઈ આ પદયાત્રામાં નીકળી પડ્યાં છે. ઠાઈએ પૂછ્યું, "ભાઈ, તમે કેમ નિકળ્યા છો?" તો કહે "અમારે જીવતા રહેવું છે, મરવું નથી, એ જણાવવા માટે."

*

૨૦૦૦ માણસોની આ 'પદયાત્રા'નું લક્ષ્ય શું છે? બ્રિટિશ સરકારે એંદમસ્ટન નામના રથજી છૂપી રીતે એટમ ને હાઇ ટ્રેન્જન બોમ્બ માટેનું કારખાનું રાખેલું છે, ત્યાં આ એ હજાર પદયાત્રીઓ ચાર દિવસનાં મજલ ખેડી પહેાંતી જવા ધારે છે. ને ત્યાં જઈ આ જીવનવિનાશક શસ્ત્રોનાં ઉત્પાદન, શસ્ત્ર સમ્પત ને એના અખતરાઓ સામે પોતાનો સખત વિરોધ દર્શાવશે.

*

આવી પદયાત્રા વખતે ખડાં ઘટાં અતુપમ માનવ ગૌરવનાં દસ્યો ત્યાં સર્જઈ રહે છે: રસ્તાની બેઠે કોર ભમેલ માનવ સમૂહ શાંતિ માટે નીકળેલા આ પદયાત્રીઓનું સ્વાગત કરે છે.

ગામડાંની પ્રજા, પોતાનાં ઘર, નિશાળો, દેવળો ને

મુસાફરખાનાં હોટલો ને ઉપહારગૃહોનાં, મારણાં એમને માટે ખોલી દે છે. ને બધી રીતે એમની સરભરા કરી, એમને યાત્રા પૂરી કરવા માટે વિદાય આપે છે. જે ગામમાં પદયાત્રીઓનો પકાવ હોય છે, તેના દેખાવ એક ઘાંત મેળા જેવો બની જાય છે.

અમેરિકામાં પાંચ દિવસની પદયાત્રા

એવી જ બીજી 'શાંતિયાત્રા' અમેરિકનોએ પોતાના દેશમાં શરૂ કરી છે. ૬૨ શાંતિવાદીઓએ ફિલાડેલ્ફીઆમાં ન્યુયોર્ક નગરી સુધીની પાંચ દિવસની પદયાત્રા આપરંભી છે. ન્યુયોર્ક નગરમાં આવેલ યુ. નો.ની વડી કબેરી 'એમ્સ' લક્ષ્ય છે. આ પદયાત્રામાં ૬૦ વરસનો અધિશેા છુટ્ટો ને દસ વરસનો એક છોકરો પણ ભેડાયેલો છે. યુ. નો. ની કબેરીએ જઈ તેઓ અણુશસ્ત્રોના અખતરાઓ સામે પોતાની વિરોધ-અરજ પેશ કરશે.

દેશના બીજા કેટલાક ભાગમાંથી નીકળેલ પદયાત્રીઓની ટુકડીઓ ન્યુયોર્ક નગરમાં એમની સાથે મળી જશે ને પછી બધા ભેગા મળી યુ. નો. ની વડી કબેરીએ જશે.

શાંતિ ને વિશ્વ સલામતી માટેની આ યજ્ઞવળમાં દેશની સરહદો ને આમડીના રંગના મેદલાવ કર્યાંય સુલાર્થ ગયા છે.

બ્રિટિશ, અમેરિકન, આફ્રિકન, જપાની, આરબ, ભારતીય, સી કોઈ આ અર્ધસક યજ્ઞવળમાં ભેગા થઈ ચકેલ છે. વિચારો, વિગ્રાનીઓ, વડીલો, બેરિસ્ટરો, છાપાવાળા, ધર્મગ્રંથો ને સામાન્ય નાગરિકો ને એમનાં બાળકો સો એકઠી અવાજે આજે અણુશસ્ત્રોના ચકાવે ચકેલ રતાઓ સામે 'ફકમવ નો પોકાર પાડી રહેલ છે.

જનતાની અર્ધસક શક્તિ સામે શસ્ત્રની શક્તિને ઝુકવાનો દિવસ વહેલો આવે.

—સુ. ગાંધી

માનવીની દૃષ્ટિ આલે છે.

એક પગ મંડાય છે, બીજો જીપડે છે. બીજો આગળ મંડાય છે, પહેલો પાછો જીપડે છે.

એક પગ છે : નૈતિક.

બીજો પગ છે : ભૌતિક.

કયો પહેલો, કયો બીજો ? પહેલું બીજ કે પહેલું દૃષ્ટિ કે વાદ મિથ્યા છે. બે પગ છે. વારાફરતી જીપડે છે. આટલું નિર્વિવાદ છે.

માનવીએ ફરી આજે ભૌતિક પગ માંડ્યો છે. વિચારની નવી શોધો કરી છે.

અને એટલે બીજો પગ જીપડું જીપડું થાય છે. નૈતિક દુનિયામાં ઉચ્ચપાયાલ મચી છે. અર્થનીતિ અને રાજનીતિ, લિંગનીતિ અને વર્ણનીતિ, અને મોક્ષનીતિ સહિત ધર્મ-નીતિનાં ક્ષેત્રોમાં અમૂતપૂર્વ પરિવર્તનો સળંગથી રહ્યાં છે. માલિકી ડોલવા માંડી છે; રાબતે લગવાં માંડ્યાં છે; લગ્નસંસ્થા પ્રશ્નચિહ્ન બની છે; રંગદેષ ચોથા વિશ્વયુદ્ધની રંગભૂમિ બાંધી રહ્યો છે; અને હવે મોક્ષ કાં તો સર્વનો કાં કોઈનો નહીં !

પ્રાચીન નીતિનો કેમ બહુ પ્રસય થયા એટલે છે; નવીન નીતિના આલયનું ચિત્ર દોરવા માનવના ચિત્તને પડકાર થઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન સ્વરૂપો, સંસ્થાઓ, પરંપરાઓ ઝડપભેર ધોવાઈ રહ્યા છે. ધો...ધો...ધો...ધો કરતો ભૌતિક પ્રગતિનો ધોધ ધોવાયુ કરી રહ્યો છે. જીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં નવીન સ્વરૂપો, સંસ્થાઓ ને પરંપરાઓ ઝડપભેર ખડાં થવાનાં છે. ભૂતકાળમાં અનેક પ્રકારનાં નૈતિક સ્વરૂપો આપ્યાં ને ગયાં. સંદેહો જ બદલાઈ ગયા. કઈ કેટલાય જીવતા જમાના વંશારીપના કથરતાનમાં ઘસાઈ ગયા. સમાજે અનેક દેહ બદલાયા છે અને હજી બદલશે. માનવજીવનના પુણે અનેક પાનંખરો ને અનેક પત્તો જોઈ છે ને જોશે. પડતાં પાનનો

મોહ મિથ્યા છે, ધોવાતાં સ્વરૂપોની આસક્તિ અર્થહીન છે. પચુ એવું તે શું છે જે ફરી ફરી નવા દેહ રચે છે, નવી કુપળો ઉગારે છે, નવાં નૈતિક સ્વરૂપો ધરે છે ?

માનવજીવનમાં યુગેયુગે નવજીવન આજીનારાં તત્ત્વને સમજવું પડશે. એ જ બધી નીતિનો આત્મા છે. એને જે જાણશે તેને નૈતિક સ્વરૂપોના પ્રલયથી શોક કે મોહ નહીં થાય ને નીતિના નવીન આલયની રચનામાં એની દષ્ટિ દાયકુ જેટલી સ્થિર અને સ્વસ્થ રહેશે.

જૂનાં સ્વરૂપો કેમ જાય છે ? ને નવાં શાને આવે છે ? માનવી વિકસતું બાળક છે. બાળકનો દેહ વધે છે, વસ્ત્રો ટૂંકાં પડે છે; જૂનાં વસ્ત્રો છાંડીને નવાં કરાવવાં પડે છે. તેજ જમાનવસમાજનો ભૌતિક દેહ વધે છે ત્યારે એનાં નૈતિક વસ્ત્રો નવાં કરાવવાં પડે છે.

પોણા પાંચ લાખ વર્ષ સુધી માનવી લગભગ નાગોપૂત્રો હતો. પછી એને ખેતીની અને પશુ-શક્તિના ઉપયોગની વિદ્યા હાથ લાગી. એ બાળકમાંથી કિશોર બન્યો. ખેતીની સાથે જ ગ્રામ વસ્તી, લગ્નસંસ્થા વ્યવસ્થિત થઈ, કૃષિની સાથે જ સંસ્કૃતિયું પ્રથમ વજ્ર વચાણું ને માનવસમાજે તે પત્તીસ હજાર વર્ષ સુધી ઝોજાવતા ફેરફાર સાથે ધારણ કર્યું. પછી યંત્ર શોધાયાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઈ. માનવી કુમારવસ્થામાં પ્રવેશ્યો. એનાં વસ્ત્રો બદલાઈ ગયાં. મૂડીવાદ ને સમાજવાદ એની સામે પોતપોતાનાં વસ્ત્રો લઈને ખડા થઈ ગયા.

ફરી દાટ્યો વર્ષે નવો ભૌતિક ફેરફાર મંડાયો છે. અણુશક્તિ શોધાઈ છે. માનવીના પોતાના શરીરની, એના પાળેલા પ્રાણી કે વનજીવ, જલચિહ્ન કે તેલ-ઘાસસાની શક્તિ કરતાં અણુશક્તિ અનંત ગણી મોટી છે. એક અણુવિદ્યેટ સમસ્ત પૃથ્વીને કંપાવે છે, માનવીને અવકાશમાં ચડાવે છે.

માનવી એકદમ મજબૂત કરી ગયો. યોધન અયાનક એના

જીવનમાં પૂરપાટ પાંગર્યું માનવનો ભૌતિક દેહ, એવું બળ, એનો વ્યાપ આરડો મોટો કદી નહોતો. આજની 'નીતિ' એને અતિ ટૂંકી પડે છે. એણે લાજ ઢાંકવા માંડમાંડ પહેરી રાખેલાં જૂનાં વસ્ત્રો ફાડું ફાડું થાય છે. એમાં ચીરા પડવા માંડ્યા છે. ને માનવી ફરી નાગો દેખાવા માંડ્યો છે.

નીતિશાહી પુરાણવાદીઓ કથાને કરચળાઓ પાડીને કહે છે: "શું આ પ્રગતિ છે? ભૌતિક વિકાસ કયાંથી માનવીને એકવાસી પૂર્વજો કરતાં વધુ અનૈતિક બને તો તેવા ભૌતિક વિકાસને શું કરવો છે? તે કરતાં પ્રાચીનકાળનું સીધું સાદું ને ઉન્નત જીવન લાખ સાડું હતું. છોડો આ બધા યંત્રના મોહો ને ચાલો પાછા પ્રાકૃત યંત્રે! જીવનને ત્યાં જ નીતિ છે, ત્યાં જ પરમાત્મા છે."

માનવીના દેહવિકાસની અનિવાર્ય પ્રક્રિયા વિશે ભૌતિક તેઓ જેમ બેખબર છે, એપરવા છે, તેમ જ કાળ પણ 'મૂઠ્ઠા ભેંશના મોટા ડોળા' ને રડનારા એવા લોકો, જેમને માથે ભૂતકાળ ચડી બેઠો છે ને જેમની આંખો ભૂતપરથી ખસતી જ નથી, તેમની જરાયે પરવા કર્યા વિના પોતાનું કામ કર્યું, બધું છે. ને એમની આંખો ભૂલે ભૂતપર ખોડાયેલી રહી, એમના પગ તો વર્તમાનના પ્રવાહમાં તણાતાં તણાતાં ભવ્ય-અભવ્યે ભવિષ્ય તરફ જ ધસકાય છે. મોં દક્ષિણ તરફ ને પગલાં ઉત્તર તરફ, એવી જાંધે મોંએ ચાલવાનાં કંદોડી દશાને કારણે એ લોકો લક્ષણો ખાતાં ખાતાં આગળ વધે છે. એમનો વાંક પણ શું? એમણે વીતેલા જમાનાના ધમકતા પ્રાણને જીવતો જોયો છે. એવું મરણ એમનાથી સહન થતું નથી. પંથુ નવો જમાનોયે નવા ને વધુ પ્રબળ પ્રાણથી ધમકવાનો છે, એની એમને જિજ્ઞાસાને કલ્પના નથી આવતી.

"નવાં નૈતિક સ્વરૂપો આજના કે ગ્રાંથકાલનાં નૈતિક સ્વરૂપો કરતાં તદ્દન જુદાં હશે તોપણ ચરિત્રાત્માં જ હશે એમાં શંકા નથી. નિસરણીનું આગળું પગલાં જોઈ નજીક વધુ જાયું હોવાનું, તેમ જ નૈતિક વિકાસની સરણીમાં નવાં સ્વરૂપો પણ વધુ જોયા જ હોવાનાં. ખીજું પણ એક કારણ છે. નૈતિકતાને ભૌતિકતા સાથે વસ્ત્ર ને દેહનો સંબંધ છે.

નીતિ એટલે જ સર્વને લાગુ પડે તેવા વ્યવહાર. જે સર્વને લાગુ પડતી નથી તે નીતિ નથી.

હવે આ જે 'સર્વ' છે તેના આકારને ભૌતિક બદલે છે. પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંની માનવીની દુનિયા આજના એશિયા ખંડ જેવડી પણ નહોતી. 'બાબીલોનનું' મહાન સામ્રાજ્ય આજના મધ્યપૂર્વના એક અર્ધ ચંદ્રાકાર ટુકડા જેવું જ હતું. પણ નવા જમાનાની શોધોને કારણે વિશ્વવ્યાપી સ્થિતિ સામ્રાજ્ય સરખાઈ. નાણીતા 'સર્વ'નું કદ વધ્યું ને તેમ તેમ નીતિ પણ વધતી ગઈ. આજે તો જોખલા જેવડા દેશને પણ વિશ્વનીતિ માટે વિદેશપ્રધાનો રાખવા પડે છે.

તો ભૌતિક વિકાસ સાથે, જ્ઞાત માનવસમાજનું એકમ વિસ્તરે છે. જૂની નીતિ એ નવા વિસ્તરેલા સર્વને લાગુ પડતી નથી ને તેથી નીતિ જ મટી બધું છે. કાયદો બધાને લાગુ ન પડતો હોય તો તે કાયદો જ કેમ કહેવાય? તેથી જૂની નીતિઓ આપસમાં અજળાઈને, ભળીને, હુલાઈને નવી ને વધુ વિશાળ નીતિમાં ફરી જન્મે છે.

આમ, ભૌતિક વિકાસ નૈતિક વિકાસનું નિમિત્ત બને છે. ભૌતિક વિકાસ માનવસમૂહના એકમને મોડું કરે છે. તો જ તે 'વિકાસ' કહેવાય છે નહીં તો કાસ કહેવાય છે. નૈતિક વિકાસ વધુ વિશાળ માનવસમૂહને પાંખમાં લે છે. આમ, નૈતિક ભૌતિક વિકાસ એ માનવની સામૂહિકતાનો વિકાસ બની રહે છે.

ભૌતિક પ્રગતિ મંડાતાં માનવીની સામૂહિકતા અસાધનપણે વધે છે. નૈતિક પ્રગતિ મંડાતાં માનવીની સામૂહિકતા સહસાપણે વધે છે. અને લાન ને શાન એ જ માનવીનાં વિશેષ લક્ષણો છે. તેથી લાનપૂર્વક માનવીનો સામૂહિકતાને વિસ્તારવી, શાનપૂર્વક નવી સામૂહિક નીતિનાં સ્વરૂપો ઘડવાં એમાં માનવીનો માનવતા છે. એ જ સર્વના ઉદયની દિશા છે, એ જ માનવીય ક્રાંતિ છે. નવો વિશ્વમાનવ એમાંથી પ્રગટવાનો છે.

ઉપેક્ષિત

—લાલશંકર ઠાકર

અરુણની આંખો ખૂલી ત્યારે એને કાને બાજુના રૂમમાં થતો અવાજ આવ્યો. હાથનો ટેકો લઈ એ પધારીમાં બિભો થયો. એણે નેત્રુ તો ખોલ્યા રૂમમાં પોતાની પાસે કોઈ નહોતું. એ રડવા લાગ્યો. બારીમાંથી પસાર થઈને આવતા તકાએક એની અડધાઅડધ પધારી પચાવી પાડી હતી. તકામાં શરીર બળવું હતું. થોડુંક રડ્યા પછી પચુ એના રૂમમાં એની પાસે કોઈ ધસી આવ્યું નહીં. પહેરણુબેર બિભો બિભો એ રડતો હતો. થોડીવાર પછી એણે રડતું બંધ કર્યું અને આંખો યોગતો યોગતો અવાજ આવતો હતો એ રૂમ તરફ ચાલવા લાગ્યો. બારણામાં આવતો એ બિભો રહ્યો. નેત્રુ તો ખેલા નાનકડા બાળાને બાએ બોળામાં બેસાડ્યો છે. એની પાસે મોટર, બટન અને મોપટ પડ્યાં છે. પપ્પા, કાકા અને દુધિયા હાથ લાંબો કરી કરીને બાળાને તેડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. કાકા બાળા તરફ હાથ લાંબો કરીને સિસોટી વગાડે છે. બાબો હસે છે. દુધિયા દુધરો વગાડે છે. અરણુ થોડીવાર બારણામાં બિભો રહ્યો પચુ કોઈનું એ બાજુ લક્ષ ગ્રહું નહીં.

અરણુ બારણાને વાચ્યું અને ફરી પાછું ઉઘાડ્યું.

પેલા બંધા બાળાને રમાડતા હતા અને ખૂબ મોટેથી હસતા હતા.

અરણુ એકદમ બા પાસે ધસી ગયો અને બાના બોળામાં બેસી પડ્યો. બા બાળાના બે હાથ પકડી 'રાધે રાધે' કરાવતી હતી. બાએ અરણુને બોળામાંથી નીચે બેસાડી મૂક્યો અને બાળાની સામે 'રાધે રાધે' કરવાનું કહ્યું. બાળાના બે હાથથી તાલીએ પડાવતી બા માતી હતી:

'રાધે રાધે રાધે શિરા પૂરી ખાધે

શિરાની તો વાર છે પૂરીઆ તૈયાર છે. '

અરણુ થોડી વાર ત્યાં બેઠો. પછી બિભોને પપ્પાની પાછળ જઈને ડોક વળગી પડ્યો. પપ્પાએ ધીમે રડીને એના હાથ છોડાવ્યા અને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. પચુ અરણુને તો ડોક વળગતું હતું. એ ચૂપચાપ બેઠો રહ્યો.

બા 'રાધે રાધે' કરાવીને બાળાને હસાવતી હતી. બાળો ખડખડાટ હસતો હતો. અરણુ પચુ મોટેથી ખડખડાટ હસી પડ્યો. હસતાં હસતાં એણે પપ્પા સામું નેત્રુ. પચુ પપ્પા તો બાળા સામું નેત્રુને ચપટી વગાડતા હતા.

પપ્પાએ બિભા થઈને બાળાને તેજો અને એને બોળામાં બેસાડીને હસાવવા લાગ્યા. બંધા બાળા સામે નેત્રુ રહ્યા હતા અને ખડખડાટ હસતા હતા.

ફાળાએ બટન લઈને બાળાને દેખાડ્યું અને લાંબો હાથ કરીને 'લે લે' કરવા લાગ્યા. પપ્પાએ બાળાને નીચે મૂક્યા. જાણે બાળો હાથ લાંબો કરીને લાંબાડિયા લગતો બટન લેવા ધસ્યો. અરણુ બિભા થઈને દોડીને બટન લઈ લીધું અને પીડા પછવાડે સંતાડીને મોટેથી હસી પડ્યો. કાકાએ અરણુના હાથમાંથી બટન લઈ લીધું અને બાળાને બતાવીને જરાક દૂર મૂક્યું.

અરણુ થોડી વાર એમ ને એમ બિભો રહ્યો. પછી એકદમ બાળુના રૂમમાં દોડી ગયો. રૂમમાં જઈ એણે ચારે તરફ નજર નાંખી. એની નજર પપ્પાની કાળી ટોપી ઉપર પડી. એણે ખૂણામાં પડેલી છતી લઈને ખાંડી પર લટકતી ટોપી નીચે પાડી. પછી ટોપી પોતાના નાનકડા માથા પર પહેરી લીધી. આંખો લગભગ ટંકાઈ જતી હતી. નાનું તુંદર નાક અને કુખળા બે હોડ દેખાતા હતા. નીચી નજરે જોતો જોતો જળવી જળવીને એ બંધા બેઠા હતા એ રૂમમાં બારણા પાસે આવ્યો. બંધા બાળાને રમાડતા હતા અને હસતા [અનુસંધાન પાન ૨૬૦ ઉપર]

યુગ લે. : હેત્રી મિલર : અનુ : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

[‘ અસ્વીકૃત સાહિત્ય ’ સામે નીતિની રક્ષાને નામે આજ પૂર્વે અનેકવાર ઉઠાવેલો બંધો છે. સાહિત્ય અને કલામાં કહેવાતી અસ્વીકૃતતા એક બાજુ, અને જીવનમાં ભારોભાર અસ્વીકૃતતા અને અનૈતિકતા બીજી બાજુ....

આ બોઈ-અનુભવી બેકળા બેઠેલો જગતનો એક પ્રખર આલેખકો

સાહિત્યકાર હેત્રી મિલર અહીં ચિંતનશીલ દષ્ટિએ શું કહે છે, સાંભળો :

હેત્રી મિલર જન્મેલા જુકલીનમાં, પશુ ત્યાંથી સહકુટુંબ ભાગીને પારિસ જઈ વસેલો; અને બીજા વિશ્વયુદ્ધના ચરુઆતના દિવસો સુધી રહેલો. એણે પ્યોસેક પ્રશ્નો (૧૯૨૪થી લખવાની શરૂઆત કરેલી; છેક ૧૯૩૪માં પ્રથમ

પુસ્તક પ્રગટ થવા પામેલું.) લખ્યા છે- જેમાંના અનેક ઉપર અનેક રાજ્યોની સરકારોને ડોળો ફરક્યો છે.... પ્રીસમાં એકાદ વર્ષ ગાળીને ૧૯૪૧માં તે અમેરિકા પાછો ફર્યો હતો; અને છેવટે, ‘ મોટી સુર નદી ’ આગળ જઈ વસ્યો. તાજેતરમાં તેની વરણી અમેરીકાની ‘ નેશનલ ઈન્ટીટ્યુટ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સ ’ માટે થઈ છે.]

આ શબ્દ— ‘ નીતિ ’ ! ભારે ભારે એને વિશે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ત્યારે એને નામે થયેલાં કુકર્મો વિશે હું વિચારું છું. માનવીએ કરેલી માનવીની કત્તેઆમનો લગભગ આખો ઇતિહાસ આ શબ્દે ઘોષેલા જમની અંદર સમાઈ જાય છે. નીતિ એક નથી પણ અનેક છે, એ વાતને હંમચાં બાજુ ઉપર મૂકીએ તો જગ્યાશે કે બ્લાન્ક દેશોમાં, લલે ગમે તે નીતિ પ્રચારમાં હોય, પણ ત્યાં એક નીતિ હોય છે શાંતિની અને બીજી હોય છે યુદ્ધની. યુદ્ધના સમયમાં વિજયી પક્ષનું ધિક્કારયોગ્ય અને નામોશીભરેલું બધું જ અધ્યાવી લેવાય, બધું જ માફ કરાય. જેમને માથે હમેશાં બીજાનાં પાપ ચઢે છે એવા પરાજય પામેલાંઓ ‘ અ-નીતિમાન ’ કહેવાય છે. બે ખરેખર આપણે મૃત્યુને નહીં પણ જીવનને પૂજ્યું હોય, સંહારનું નહીં પણ સર્જનનું મૂલ્ય આંકું હોય, નવુંસકતાને નહીં પણ પુરુષાતત્વને માન આપ્યું હોય, તો આપણી પર આવી પડેલું મહાન કાર્મ જે કંઈપણ હોય તો તે છે યુદ્ધનો નાશ.

ખાટકીપણની ચોબાના

હાઈની ચોબનાઓ તૈયાર કરનાર, યુદ્ધની નીતિ ધરનાર, અને હાઈના શેતાની શસ્ત્રાસરનામની બનાવટનો કબજો ચેતાને હસ્તક રાખનારને હું ‘ કસાઈ ’ ૧૬ છું’ શબ્દ કે આખરે તો આ માણસો એનાથી બુદ્ધા

નથી. યુદ્ધ પહેલાં તો વર્ણોથા તેઓ કરે કહેજે બીજાઓને નમાવવા તૈયારી કરે છે; કદાપી શકાય એવા પ્રત્યેક લયના અને સંહારના સ્વરૂપ સુધી તેઓ માનસિક રીતે પહોંચી જાય છે; અને પછીથી, એમની ચોબનાને અમલમાં મૂકવાની તક મળતાં તેઓ એમનો ધધેશ શરૂ કરે છે, ધીરથી, બળપૂર્વક રીતે અને દયાહીનતાથી. જેઓને હથિયાર પકડાવવામાં આવે છે, જેઓ આ શેતાની શસ્ત્રાસરોને ઉપયોગ કરે છે, તેવા માણસો બે કે પૂરેપૂરા ભોળા નથી હોતા, તો પણ, તેઓ આ ખાટકીપણની ચોબનાઓ માટે અને બધું તૈયાર કરવા માટે સાચે જ ગૂનેખાર નથી. એ ભિચારા તો ભોગ બનેલા હોય છે અને પરિણામે તસીયને ભેરે કાં તો ફરે છે બાપલા કે કાં તો બને છે વીર. એમની તો ફરજ છે આસા પાળવાની. લલે કદાચ એમની જિંદગી બગી જાય, લલે કદાચ એમના અંગો ન છેદાય, પણ જેઓ બચી જાય છે, તેમની આત્મ-શક્તિની બાબતમાં તો કંઈક ઘટાડો થાય છે. નવા યુદ્ધને સામનો કરનાર (કારણ કે એક યુદ્ધ બીજાને અને બીજું ત્રીજાને જન્મ આપે છે) આ ‘ લક્ષ્ય ’ ક્યાણ હોય કે આત્માના અમીર હોય એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. ચેતાની અનિચ્છાએ સહન કરવું પડ્યું હોવાથી એમનાં પુત્રપુત્રીઓ પાસેથી તેઓ કંઈક કર વસૂલ કરતા હોય છે..... તો હું કહું છું કે બાંધિદાન દેવાનું અને બદલા લેવાનું આ બધું જ અને અનૈતિક ન હોય, બે અનૈતિકતાની એ પરાકાષ્ટા ન

હોય, તો (દુનિયામાં) શબ્દનો કંઈ અર્થ નથી.

આપણે કહેવાતા અશ્વીલીસ સાહિત્યથી અધ્યયનિએ નથી પહેંચ્યા. આપણે પતનને પામ્યા છીએ અને ધિક્કાર-ચોમ્મ બન્યા છીએ બધી જ રીતે યુદ્ધથી અથવા યુદ્ધ કરવા માટેની ધડાટી ચોળનાઓથી.

પવિત્ર બાઈબલ અને ખૂની સાહિત્ય

હવે આ અશ્વીલીસના વગર મક્કતા કહેવાતા આદેષ વિશે વિચારીએ. યુદ્ધ વિશે વિચારતાં કે કલ્પતાં મને લાગે છે કે યુદ્ધના સરંજમની બનાવટ વિશે લખાયેલાં, કે સંહારાત્મક જનદ્રવ્યોના સર્જન વિશે માહિતી આપતાં, કે યુદ્ધગોર માનસની ખીજ કાઢી સંહારાત્મક શક્તિની ઉત્પત્તિ વિશે રચાયેલાં પુસ્તકોનો હું સામે જ નાથ ન કરું; યુદ્ધની કલ્પેઆમ વિશેનાં કે “ સરકારી ” કલ્પઆજના નિયમો વિશે લખાયેલાં પુસ્તકોને હું બાળી ન નાખું. ઊલટું, હું તો ઇશ્વર કે આપા સાહિત્યનો ફેલાવો વધુ પ્રમાણમાં થાય, બાળકો અને મોટરોંઓ એને વિશે જાણે. દરેક યુરુષ, દરેક ઓ અને દરેક બાળક એણે જેટલી ‘ પવિત્ર બાઈબલ ’ ની જાણકારી મેળવી છે તેટલી જ આ બાબતો વિશે પણ મેળવે. હું તો આનાથી પણ આગળ વધું : બાઈબલને હું એક અભારાઈએ મૂકું અને આ ‘ ખૂની સાહિત્ય ’ ને ખીજ અભારાઈ પર. પછી હું કહું : જો તમે એકની તરફ જુઓ તો તમારે બીજીની તરફ પણ જોવું જોઈએ. હું તો આ બે પ્રકારનાં પુસ્તકો (એકમાં હત્યા ન કરવાનો ઉપદેશ છે; બીજામાં સંહારપ્રક્રિયાને ટેકો આપી ઉઠાડરણો સાથે સમજાવી છે) ની વચ્ચે રૂપરૂંદ બેઠેરખા દોરું. આ એક પ્રશ્ન પરત્વે કુટુંબ સામે કુટુંબ અને લાઈ સામે લાઈના લાગલા પાડું. તમારા અંતરના અવાજને અનુસરો એમ હું વિનવું । લાંબા સમય પછી કાં તો જગત એક બને છે કે કાં તો જગત રહેવું જ નથી. મૃત્યુના જગતની તમે તરફેણમાં હો તો તમારું નામ બલદીથી નોંધાવી લ્યો । તમારી નિષ્કૃય લેવાની અશક્તિને કારણે અમને હેરાન કરશે નહીં. દુનિયાનો વિનાશ નોંતરનારા પ્રયત્નોમાં સાથ આપવો એ જો તમારું અંતિમ લક્ષ્ય હોય તો નીતિની વાતો મહેરબાની કરીને ન કરશો.

એક બાજુ બાઈબલ છે, બીજી બાજુ કલ્પઆનાનાં

માહિતીપુસ્તકો છે અને એ બે વચ્ચે માનવીના મનોભાવ, મનોવિકારો, ભૂખ, કલ્પના, કપોર્, સ્વપ્નો અને આકાંક્ષાઓ- માંથી જન્મેલું સાહિત્યનું જગત છે. એ જગત છે જીવનમાંથી ઉદ્ભવેલું, જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતું અને જીવનને ચોવતું. જો ત્યાં પણ મૃત્યુનો એવો જાણ્ય તો જાણ્યું કે ત્યાં ચિનત્રારીની ખોટ છે, ઊંડાણની ખોટ છે, નથી સ્વતંત્રતા કે નથી પસંદગીની છૂટ. જો આ સર્જનરાશિ પણ મૃત્યુની મહેદિસ હોય તો એનું માથ કેકડી ચિવાય વધારે મૂલ્ય નથી. આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે મપાઈઓ સાથે પણ એ સર્જન મૃત્યુ ઉપર જીવનના વિજયની રજૂઆત કરે છે. અને તેથી તો હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે ભલે પુસ્તક ગમે તેટલું નહીં, મંદું, હલકું, અધમ કે અશ્વીલી હોય, પણ જો તે જીવનને સેવતું હોય, જો જગતના હૃદયને કારી ખાતા રોગ તરફ એ સજાન હોય, તો એ સાડું પુસ્તક છે, નીતિવાળું પુસ્તક છે, પવિત્ર પુસ્તક છે. એને અનીતિ-યુક્ત અને અશ્વીલી કહેવું એ હાઇદ્રોજન બોમ્બના અનુસંધાન-માં નાની કાદાળી વિશે વાત કરવા જેવું છે. જીવતા માનવીની ચેતના પરથી લયના પોષકને દૂર કરવાની પ્રક્રિયાને ધૂળધાણી કરવું હોય એવું તો એક પુસ્તક હજી સુધી લખાયું હોય એમ જાણમાં નથી.

અમાનવીય પરિસ્થિતિ

રાક્ષસ, વિશ્વાસલાતી, ગુલામ, પાપી—આજના અમાનવીય પરિસ્થિતિના ચિત્ર માટે આમાંથી ગમે તે શબ્દ વાપરો, ઝાંઝો ફરક નહીં પડે. આપણી આજની સ્થિતિમાં છે તેના કરતાં માનવી વધારે દુર્ગુણી કષારેય નહોતો. આપણે આજે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છીએ શરમ—ઉપમંથે એવા માલિક—ગુલામના સંબંધથી. જો આપણને કંઈ રસ્તો નથી જડતો તો આપણે બંધાય એકબીજાનો નાથ કરવા ઈચ્છીએ છીએ. માન, સહનશીલતા, દયા, શાપા અને પ્રેમની વાતને બાજુએ મૂકી આપણે એક બીજા સામે ભોંઈએ છીએ લાયથી, શંકાથી, તિરસ્કારથી, ઈર્ષ્યાથી, દુરમનાવટથી. અસત્યની યક્ષીમાં આપણું જગત પિલાઈ રહ્યું છે. એ તે દિશામાં તમે જાઓ, માનવીના કાઈમિષ્ઠ કાંઈમાં તમે ડોકિયું કરો તો તમને જોવા મળશે છેતરપિંડી, ધાકધમકી અને અસત્ય.

[અનુસંધાન ચાન ૨૯૦ ઉપર]

આ વિભાગ દ્વારા કાન્ય અને કલાનો પ્રારંભિક સ્વાસ્થ્ય કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની યત્નશીલ છે.

—સુરેશ હ. બેપી

આવો !

અમે રે સૂકું રૂંદું પૂમડું,
તમે અત્તર રંગીલા સ્વકાશ;
તરબાળી ઘોમે તારેતારને,
વીંધો જામને બહાકા, બારપાસ;
આવો, રે આવો હો છવણુ, આમના.

અમે રે સૂતા ઘરડું ભળિયું,
તમે તાતા તેજના અવતાર;
ઢોદીને બોડેલા ભોગળ-આમળા
ઢારો લખલખ અઢીઠા અંબાર;
આવો, રે આવો હો છવણુ, આમના.

અમે રે ઉધઈ-ખાધું ઇપણું,
તમે ધગધગ ધૂણીના અંગાથ
પડે પડે પ્રભાતો—બહાકા વેગથી,
આવો અમને અગનના શબ્દમાર;
આવો, રે આવો હો છવણુ, આમના.

—મહંમદ દવે

ઈશ્વરનેય એકલા એકલા મથું નહિ, માટે, મનને સમાધાને, એણે સૃષ્ટિને સરજી, ને ઈશ્વરના અંશરૂપ માનવી પણ આ વિસ્તારની, સહેચારની અંખના લઈને જન્મ્યો. એ મૈત્રી બાંધશે, દુરમનાવટ બાંધશે, પ્રેમ કરવા નહિ તો લડવા ય કોઈનો સાથ શોધશે; પણ એ તે ભોગે પોતાના એકાકીપણાને એ રાજશે. આ સંબંધની મનુષ્યે કેવી અટપટી જાણ મૂકી છે ! એ અટપટી જાણમાં બધાવું—જેટલું એ એની રમત યઈ પડી છે.

આ સંબંધીની એક વિચિત્રતા જુઓ : એક મટીને બે થયા ઈચ્છનાર, આખરે બીજાને પામીને, તેની સાથે અભિન્ન થઈ જઈને વળી એકતાને જ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છે છે. એટલે બંને અંતિમે તો આ એકતા જ રહી છે. પણ એમાં ભેદ રહી છે ખરો. શરૂઆતની એકતામાં એકલવાયાપણું છે, પોતાને જ પૂરેપૂરા નહિ પામ્યાની અસંતુષ્ટતા છે. પણ બે થયા પછી સિદ્ધ થતી એકતામાં સમરતા છે, એકલવાયાપણું નથી. પણ આ સમરતા બે આપમેળે સિદ્ધ થયેલી, તૈયાર

મળેલી, વસ્તુ હોત તો એનું કશું મૂલ્ય જ નહોત; તો તો આપણા આ સંસારમાં આરત, ઝંખના, વિરહ, વેદના કશું ના હોત; તો તો કદાચ એકતાના એકતારા પર એક જ મુર અટવાયા કરતો હોત. ખૂંસોના તલસવાના ને આપણે પામીને કૃતાઈ થવાના દુઃખસુખની મિશ્રાશગિણી આપણને સંભળાઈ જ નહોત.

આમ, આ વાત તો મુજિ સરભઈ ત્યારની આપણા હોહીને પરિચિત છે. પણ તેથી જ તો કવિઓને એ હમેશાં આકર્ષતી રહી છે. યુગે યુગે કવિઓએ એને પ્રાપ્ત છે. તત્કાલની પોદીઓમાં દેત-અદેતની મીમાંસા ચાલે છે, દેહલાઈએ આ હૃદયના ભાવને પણ અચિત્તા ચોકકામાં મૂકીને એના નવ લાગ પાલા છે, એની અવશ્યાઓ નોખી પાડીને આંગળી મૂકીને ગણવી છે. હૃદયની વાત પર માથુસ કદાચ એકદમ વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી, કારણ કે હૃદયનું ભયું પૂંછતું । એ મનુષ્યને મનુષ્ય હોવાની સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢીને કપાનો કયાં રચનાવે । આથી માથુસ શાએનો ખૂટા રોષે, ઠેકું બાંધે ત્યારે જ, પણ એમ હેયું કાંઈ થોડું જ માટે । એ એનો પડાવ તરત ઊઠાવીને વળી દૂર દોડી જાય છે. આમ વ્યક્તિથી શરૂ કરેલા પ્રેમ સમષ્ટિ સુધી પહોંચે, ને સંબંધના વ્યાસને એ એટલો વિસ્તારે કે એની બહાર કશું ન રહે ત્યારે જ એ જાયે ।

આ હૃદયની લીલા, પોતાનું અનુસંધાન સમસ્ત સાથે કરવાની એની અદ્યમ ઇચ્છા તે આ કાવ્યનો વિષય છે—વિષય તો છે જૂનો ને નજીવો; માટે જ અહીં કવિની કસોટી છે. કાંઈ કહેવા જાય છે તરત દેહલાય પડ્યા કાને અપડાય-ગીરાતા, કબીરના । તો જુઓ, આપણા કવિએ શું શું કયું છે : એક થવાની, તાદાત્મ્ય સાધવાની વાત એમને કહેવી છે, પણ તે કવિનામાં કહેવી છે, વળી બધા કહી ગયા હોય તે રીતે નહીં, પણ એ ભાવને પોતે નવેસરથી પોતાનો કમો છે એવી પ્રતાતિ બપળે એવી રીતે કહેવી છે. તો શું કરતું ?

આમ કરતું હોય ત્યારે કવિને લાખામાં કાંઈક નવીનતા ઉપભવવી રહે. ભારે રહસ્યભર્યા અગમનિગમનો આ ભાવ કવિ ધરમથુ ઉપાદાનની મદદથી, તળપદી સૈધીમાં વ્યક્ત કરે છે, ને તેમ કરવાથી વિષયના ગૌરવને ઊંચું કરતા નથી, પણ એને જીવંત સંચોટ બનાવે છે.

કવિતાના વિષયમાં કશું અકિંચિત્કર નથી. આપણે

આંખ માંડીને જોઈએ, આપણી આંખ ફરે એટલે વસ્તુનું રૂપ બદલાઈ જાય. રસથી તરખતર કરી દઈને એક અને અલિન બનાવી દે એવા મિલનની ઝંખનાને કવિએ ત્રણ દણ-તો દારા આકાર આપ્યો. એમાં જ કવિની શક્તિ છે. અસાધારણને અસાધારણથી પ્રકટ ન કરતાં સાધારણ દારા જ એની અસાધારણતા પ્રકટ કરવી એ જરા કપરું છે.

લુપ્તચક્રું ર તો આપણે બધાંએ જોયું છે. હજુ દાદીમા સાંઘને વખતે બેઠાં બેઠાં એની દોવેટ વણે છે. પણ એ રૂના તંત્રણે તંત્રમાં રસને પ્રવાહીને ગ્રહી લેવાની કેટલી ઉત્કટ શક્તિ છે ! વિદાન તમને એ શક્તિનું નામ પણ પારી આપશે, પણ કવિને એનો ખપ નથી. અતરને અલુએ અલુમાં શોધી લઇને તરખતર થવાનો રૂનો સ્વભાવ આપણે પકડાય એમ આપણને લાગે છે. પણ આમાં કેવળ સુખ નથી, દુઃખ પણ છે ને તેય ભારે દુઃખ—વીધાવાનું દુઃખ. કલ્પેકણ વીધાવ ત્યારે જ કલ્પેકણમાં મિલન રચાય, ને સાચી એકતા અનુભવાય. જે વીધાયા નહિ, તે એક થયું નહિ ।

વારુ. ઠવે બીજું દેખાત. સૂતું ધર અને એની જળા. સૂતું ધર હમેશાં કાંઈની પ્રતિક્ષા કરતું લાગે છે, પણ જળામાં ઘર્ષે ને તેજ સિવાય કોણ પ્રવેશી શકે ? ને તેજના જેવી વ્યાપ્તિ પણ કોની ? માટે જળાના જેવા અંતરાયને પણ નહિવત કરનાર, એવા ભીડેલા ભોગળ-આગળાને નહિ ગાંઠનાર ‘અહીં અજાર ને કવિ અહીં બોલાવે છે. પ્રકાશ બધું પ્રકટ કરે છે, પોતે પ્રકટ થતો નથી એમ કહો અથવા ‘અહીં’ એટલે સામાન્ય તથા અગ્રાધર એવી જેમી વસ્તુ ત્રણ-જે રુમે તે સ્વીકારો, કવિને તકરાર નથી.

છેલ્લે ત્રીમ દણતની મહોર મારીને કવિ વાત પાડી કરી લે છે. ઉચ્ચ તો સાવ તુચ્છ છે, નકામું છે, ઉધર્ધ ખાધેલું છે. કાંઈ કેટલી વાસનાની ઉધર્ધ આપણને કાંઈ જ કરતી હોય છે. પણ અગ્નિનો રપશ્ થયો કે ખલાસ । અગ્નિના અલિંગનમાં એવો શુષ્ક છે કે જને એ અલિંગે તેને પોતાથી અલિન કરી દે, એ અગ્નિતુલ્ય નહિ, પણ અગ્નિમય કરી દે. માનવના હૃદયની આરત, અલોપ્તા—એનાથી ઉત્તરવળ બીજો કાંઈ અગ્નિ નથી. જેના હૃદયમાંથી એ અગ્નિ એલવાયો તેનું અધારું કાંઈ ટાળી શકે નહીં. માટે જ કવિએ કહ્યું કે આવી આરત, પોતાની સીમાને ઉલ્લંઘના અરમાન—એ અગ્નિને શય્યાર તે જ માનવનો સૌથી મોટો શય્યાર. એ છેલ્લે શય્યાર ધારણ કરીને જ

[અનુસંધાન પાન ૨૯૦ ઉપર]

યુધતાઈનું રેખાંકન—રેખામાં રૂપાઈયાત

—ચુલામ મોહમ્મદ શેખ

ગાયે વખતે આપણે જુદાજુદા પ્રકારની રેખાઓ વિશે વિચાર કર્યો હતો—હવે આપણે એક ચિત્રકારનું જ રેખાંકન લઈને એમાંના ચુલોને પારખીએ. અહીં (પા. ૨૮૫) યુધતાઈનું ' સહરાની શાહઅલી ' નામનું રેખાંકન આપેલું છે.

આ ચિત્રમાં રેખાના કેટલાક ચુલો આંખને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આકર્ષી રહે છે—એ છે પ્રવાહિતા, પારીક અંકનનું સિદ્ધસ્ત કૌશલ અને સપ્તમાણ્ય વળાંકવાળા આકારોને લીધે આપતી નયનીયતા (Elasticity). હવે આપણે એ ચુલોને જરા વિસ્તારથી તપાસીએ.

રેખાનો પ્રવાહ તો આપણે ચિત્રમાં રેખાશે—દા. ત. જિંટ ઉપરની પાલખી પરના કપડાની ઉપરથી નીચે ઢળતી કરચલીઓ—ભીખારના કપડાં કે જિંટની ડાકતો વળાંક, ગધેય એક સરખા ધસારાથી વહી જતી રેખાઓ નજરે પડે છે. આ રેખાઓ વચમાં કયાંય તૂટી જતી નથી કે વાંકી વળી જતી નથી—તેનાથી આપણને કલાકારની પિંછી પરની હથોટીનો ખ્યાલ આવે છે. રેખાની પ્રવાહિતા દ્વારા જુદીજુદી વસ્તુઓની લાક્ષણિકતા પણ વ્યક્ત થાય છે—દા. ત. વિખરાઈ પડેલા અને ઢળી પડતાં કપડાંમાંનું શૈથિલ્ય. આ કપડાંમાંની કરચલીઓની રેખાઓ વચ્ચેના ગાળો અને તેની કક્ષાઓ પણ એક સરખી નથી તેથી એ એક જ ધરેડની નહિ થઈ જતાં વૈવિધ્ય પણ જળવે છે. ભીખારના કપર નીચેના કપડામાં વળેલી ગાળાકારવાળી રેખાઓ છે, જે પાછળ વિખરાઈ પડેલા કપડામાં પણ નજરે પડે છે; પરંતુ એ બંનેની વચ્ચે; ઘૂંટણ પાસેની લાંબી, વળેલી રેખાઓ આગળ કલાકારે કિનારે પરતું કિંચાણકાર સુરોળખ ઉમેરી દીધું છે—જેથી ગોળ ગોળ પ્રવાહમાં ફરતી દૃષ્ટિ થોડી વાર કાણુકાર પર ફરી વિસામો મેળવે છે; અથવા તો વિવિધતા માણે છે; અને ફરી પાછી પાછળ વિખરાઈ પડેલા કપડાની વળાંકવાળી રેખાઓ સાથે ભેગાઈ જાય છે. ખુબ દીર્ઘ સુરે ખેંચેલા આરોહ પછી થોડીકવાર સંલગ્નતા હોલને અવાજ કાનને કેવા સ્વરોના સંમિશ્રણનો આનંદ આપે છે ! એવા જ આનંદ અહીં અનુભવાય છે.

આકારોની વિવિધતા એવી પણ નથી કે આંખને પારે

[ઉપરના જ પરિચય રેખાંકનો]

ઘડીએ રોકાવું પડે અથવા તો દૃષ્ટિને રસ્તો બદલવો પડે. પરંતુ ચિત્રના આયોજનના વળાંકવાળા આકારોને અનુલક્ષીને મોટાભાગની રેખાકૃતિઓ જ વળાંકવાળી રહે છે—નહિ કે કાણુકૃતિઓ. એ તો (કાણુકૃતિઓ) વચ્ચે વચ્ચે કયાંક ફેરફાર (change) અથવા તો વૈવિધ્ય દર્શાવવા જ મુકાઈ છે. ખીજે દાખલો લઈએ તો; જેમ તીખા અથવા મોળા સ્વાદવાળું ભોજન લેતાં વચમાં થોડુંક મીઠું ભોજન પ્રીતિકર થઈ પડે છે તેમ જ. પણ એ મીઠું ભોજન પણ ને પ્રમાણથી વધારે લેવાય અથવા તો વિરોધી સ્વાદના ભોજન જેટલું જ લેવાય તો તીખા સ્વાદનું મહેલ જ નાશ પામે અથવા તો સામાન્ય કક્ષાનું (વદન સરખા મહેલનું) બની જાય.

જિંટ ઉપરની પાલખી પરના કપડાંમાંની રેખાઓ આંખને છેક ઉપરથી નીચે સુધી ધસડી જાય છે, પણ એ પ્રવાહ કયાંય તૂટી-અટકી જતો નથી જેથી રસક્ષતિ થાય, પણ કાં તો નીચેની કરચલીઓની રેખામાં ભળી જાય છે; અથવા

તો ખીમ આકાર સાથે જોડાઈ દહિને નવી જ દિશા તરફ ફેરવી લે છે.

પ્રકારની દહિએ આ ચિત્રમાંની રેખાઓ ખૂબ જ પાતળી અને લાંબી છે. એની અને અતિથયોક્તિમય (શારીરિક) પ્રમાણોની સહાયથી રેખામાં એક નવું તત્ત્વ ઉમેરાય છે—નાજુકતા. સ્ત્રીપાત્રના જગચ્છા હાથની આંગળીઓનું રેખાંકન—જેટના મોંની સફળ પ્રવાહિતા દર્શાવતી સીમા—રેખા કે પછી વેરાઈ પહેલા કપડાની કરચલીઓ અને એમાનું સુશોભન—અર્થે, આકારોને બને તેટલા સ્પષ્ટ અને પાનળી રેખાઓવાળા બતાવ્યા છે, જેથી આકારોમાં મૃદુતા દેખાય છે. આ મૃદુતા અને પ્રવાહિતાના મિશ્રણથી જન્મેલો લય ચિત્રને રસમય બનાવે છે.

[અનુસંધાન ચાન ૨૬૦ ઉપર]

કલાકાર સુધતાઈ
(રજેશ્વ : ર. મ. રા.)

ખાનખડાદુર મોત મ્મદ અખદુરહમાન સુધતાઈ પરંપરાગત શૈલીમાં કામ કરના ભારતીય સમકાલીન ચિત્રકારોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પ્રચાલીએ ધરાની અને જન્મે મુધલ એવા શ્રી સુધતાઈના પૂર્વજે મુધલ સમયના કલાકારો અને ઇજનેરો હતા. દિલ્હીની પ્રખ્યાત મોતી મસ્જિદ બાંધનાર પણ એમના પૂર્વજો હતા. ધરાની અને ભારતીય વિષયો પર એમણે ચોક્કસ ચિત્રો કર્યા છે—ગાલીબની કવિતાઓનાં ઉદાહરણ ચિત્રો, (મુસ્લિમ—સુધતાઈ) તેમ જ 'સુધતાઈના ચિત્રો' નામના બે મોટાં સચિત્ર પ્રકાશનો એમની કલાનો પરિચય આપે છે. ચિત્ર મોટેનું એમનું માધ્યમ જાણરંગી જ મુખ્યત્વે છે, પરંતુ પશ્ચિમના પ્રવાસ બાદ એમણે કરેલા ઇચિંસ (ધાતુ પરના રેખાંકનો) પણ ઉલ્લેખનીય છે.

સહરાની શાહબાદી : અખદુરહમાન સુધતાઈ

રેખાકત્તના ગુણો તો આપણે તપાસ્યા—પરંતુ એની ચિત્રમાંની (માધ્યમ પરની) ગોઠવણી ઉચિત ન હોય તો ઘણી ખરી સુદરતા નષ્ટ થાય છે—અને તેથી જ સાથે સાથે આયોજન (Composition) તપાસવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. ધુમ્મટ આકારનો પાલખાનો ઉપરનો ભાગ જેમ ઉપર ગોળાકાર — દર્શાવે છે તેમ જાંટની ડોક એનાથી બિલકો જ વળાંક — ધરાવે છે અને એના સાથે જ બેઝાચેલ સ્ત્રીપાત્રના ઘૂંટણ પાસેનાં કપડાંનો દીર્ઘાકાર ત્રીજા જ ભાગનો) છતાં વળાંકવાળો જ રહે છે. આમ આકારોના આયોજનમાં વૈવિધ્ય સાથે એકસૂત્રતા પણ જળવાઈ છે. વળી આકારો એકબીજાથી વિખૂટા પડી અથવા તો તૂટીને દર્શિતે ચિત્રના આયોજનની બહાર પણ ધસી જતા નથી. બધા જ આકારો અચકાશમાં તરતા રહે અને પશ્ચાદ્ભૂમિ ઝાંખી પડતી ન દેખાય એ ખાતર કલાકારે પાલખી પાછળ ચિત્રના મથાળે એક આડી અને લાંબી રેખા દોરી છે જે ચિત્રમાંની મોટા ભાગની જિભી (Vertical) રેખાઓને સમતોલ રાખે છે અને અંતર પણ દર્શાવે છે. વળી એ બીજી રેખાઓ નેટલી માઢી નહિ હોવાથી અતિમહત્વની બની ચિત્રની સુખ્યાકૃતિ-ઓને ખદેશ પણ નથી પહેંચાડતી. આખું જ પાલખી

[ખાન ૨૮૩ ઉપરથી]

હતા. ખારણા પાસે આવીને અરણે મોટી જૂમ પાડીને ‘હાઉકલો’ કયો. એના પેલા કુમળા હોઠ પાછળના દુધિય દાંત ખડખડ હસી રહ્યા. બધા પોતાની સાચું બેસતા હશે એવી અપેક્ષાએ એણે હળવે રહીને ડાખી આંખ પરથી લિપી કરી પણ બધા તો બાળાને રમાડવામાં મગ્ન હતા.

જેને પોતે શોડિયામાં નાંખીને ઘણી વાર લીંચાળતો એ કચકાના બાળલાને અરણે શોધી કાઢ્યો. જમણા હાથમાં નેશનલર પકડીને એણે બાળલાને બમ્બીન પર ધસ્યો અને દાંતમાં દબાવીને ચારપાંચ મોટાં મોટાં બચકાં હસી લોધાં. બાળલાની ડાખ અવગીસવળી મરડીને તોડી નાંખી.

[ખાન ૨૮૫ ઉપરથી]

હું માનું છું કે ચિત્ર મમે. તેટલું ધૂધળું લાલે હોય, પણ એક ગજબતું પરિવર્તન માત્ર થકય જ નહીં, અનિવાર્ય પણ છે. મને લાગે છે કે એક માનવી તરીકે આ પરિવર્તનને

પાછળના ધુમ્મટવાળા (દૂર દર્શાવેલા) મકાનોનું પણ છે.

આકારોના આલેખનમાંથી આ પ્રચલિતા, નાનુકતા અને ક્ષય તેમ જ નમનીયતાને લીધે (આ ગુણ આલેખનની સાહજિકતાથી વિશેષ વ્યક્ત થાય છે—દા. ત. ગ્રંથા અંકે આપેલું પિકાસોનું રેખાંકન. છતાં કપડાંની શિથિલતા તેમ જ સ્ત્રીમુખની સૌમ્યતા દર્શાવવામાં સુધતાઈ એ પણ કાંઈક અંશે નમનીયતા પ્રાપ્ત કરી છે, પણ હસ્તકૌશલ અને બારીકાઈ તેમ જ જગ્યાની ચોકસાઈને લીધે એ સાહજિક ગુણ વધુ સ્પષ્ટ નથી થયો.) આપુરે ચિત્ર જર્મિલ-કાવ્યમય લાગે છે જે જૂનાં ઇરાની બારીક ચિત્રોની એક ખાસિયત છે. આ જર્મિલતાને લીધે એમની રેખાઓ જીવંત લાગે છે અને તેથી જ કેટલાકે એમને રેખાઓમાં રખાઈયાત સજ્જનાર કહ્યા છે.

સુધતાઈ પર ઇરાની બારીક ચિત્રોની કેટલી અસર છે, અથવા તો એમાંનાં કયાં તરવાને તેઓ અનુસર્યા છે—અથવા તો એમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા મેળવી છે—તે અચરખે પ્રશ્ન રહ્યો છે, પરંતુ એમાં ચિત્રોને—(રેખાંકનને) ઇરાની રેખાંકનો સાથે સરખાવવાનું સમય ધર્ષ પડે તેમ હોવાથી આ લેખના મથાળે બંનેનાં મૂળ ચિત્રો પરથી કરેલાં રેખાંકનો પણ આપ્યાં છે.

પોપલું એ મારો હક્ક છે, મારી ફરજ છે.

આ તો એના જેવી વાત ધર્ષ કે સાંજને વખતે લીલાંછમ ચેતરમાં ફરવા નીકળ્યા હોઈએ ત્યાં ધાસના તણખલા પર જાણુનો છાટો પડેલો જોઈને એ કુલ્લક તણખલા પર બૂધી બઈને દપકાભયાં કંઈ તાડુકોએ : “ફુટ...ફુટ...” (ન્યુ ડિરેક્શન નં. ૧૬ માંથી)

[ખાન ૨૮૭ ઉપરથી]

આપણે ખૂબી પરથી બઈએ છીએ ને !

ને આ બધું કહ્યું છે જીવંતને ! ‘જીવંત’ શબ્દની તળપડી મીઠાશ કવિએ ખપમાં લીધી છે. એને અગ્રસારો કરીને ‘આવો આમના’ કહીને નિકટ બોલાવવામાં રહેલી સાહજિક આત્મીયતા આ પરમ સહસમય ભાવને સરળતાથી નિરૂપવા છતાં એની સહસમયતા કે ઉત્કટતાને અળપાઈ જવા દેતી નથી એ કવિમંત્રો વિશેષ છે.

આ વિભાગમાં—

● ગુજરાતના સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધણી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથકો સહિત)ની ઉપર, કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગિલાશરી સમાચાર અપવાની છબ્બા છે.

● ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો બંધી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો “માનવ” ઉપક્રમ થશે.

અશ્લીલ સાહિત્ય : નોંધપાત્ર કેસ

વડોદરાની ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ કોર્ટમાં ૧૮૮૨ના ક્રિમિનલ પ્રોસિયર કોડના ૨૨ મા પ્રકરણ નીચે ગુન્જાતના એક સાહિત્યકાર ઉપર ‘સી ભાગ-૧’ નામનું પુસ્તક (જેના અમુક ૮ પાનાં ઉપર કહેવાતા ‘અશ્લીલ’ ફકરાઓ હોવાના આરોપસર તે પુસ્તક) બાપવાના ગુનાં માટે કેસ દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો.

—કેસ દાખલ કરનાર સાહિત્યની દુનિયાથી સાવ અનભિષ્ટ એવા એક પોલિસ અમલદાર શ્રી. વાઘેલા હતા.

—જેમના ઉપર કેસ કરવામાં આવ્યો હતો તે ગુન્જાતના એક સુપ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા હતા.

—કેસ ચલાવનાર અને ચુકાદો આપનાર ન્યાયાધિશ શ્રી. ડી. ઇ. દવે હતા.

—ફરિયાદી પક્ષે સાક્ષી તરીકે બુબાની આપનારામાં વડોદરાના ભણીતા કોંગ્રેસી કાર્યકર શ્રી. લલિતચંદ્ર દિવાનજી, વડોદરાની ભણીતી શાળાના પ્રિન્સિપાલ કાધર ફંચેસકો હતા.

—આરોપી તરફથી બંધાવ પક્ષે સાક્ષી આપનારામાં ગુન્જાતના પ્રેમ સાહિત્યકારો અને શિક્ષણવેત્તાઓમાંના શ્રી. ઉમાશંકર જોષી, (જેઓ આ મૂળ પુસ્તકના ઇટાલિયન લેખક મોરાવિયાને આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પરિષદમાં રોકિયોમાં ખેંચે વરસે જ મર્યાદા હતા) શ્રી. જ્યોતિ દલાલ, શ્રી. ચંદ્રવદન

ચી. મહેતા, તથા શ્રી. શાંતારામ સખતીસ (વડોદરા યુનિવર્સિટીના સેનેટર) હતા.

જન્ન સારો ભમે એવો હતો.

—એક પક્ષે સરકારી પોલિસ અમલદાર, કોંગ્રેસી આગેવાન, ખ્રિસ્તી ધર્માનુયાયી પ્રિન્સિપાલ ‘નીતિ’ ની રક્ષા માટે સજ્જ હતા;

—બીજે પક્ષે ઉચ્ચકક્ષાના સુરો અને રસરો—સાહિત્યકારો અને શિક્ષણવેત્તા ‘નીતિ’ અને ‘અશ્લીલ’ની વ્યાખ્યાઓ બાંધતા, માનવીય સંસ્કારિતાના સિદ્ધાન્તો રજૂ કરતા બિમા હતા.

—ન્યાયાધિશ પાસે ૧૮૦૮માં ‘અશ્લીલ સાહિત્ય’ અંગે થયેલી વ્યાખ્યા તથા બાદ મંડાયેલ કેસોનાં ફફટારો હતાં, આગળના વરસોના ચુકાદાઓ હતાં.

૧૮૦૮ની ‘અશ્લીલ’ સાહિત્યની વ્યાખ્યા આવી હતી: (આ વ્યાખ્યા ૧૮૦૮માં ‘રાણી વિશ્વ દિક્ષિત’ કેસમાં સી. ઇ. દોકળને આપેલી હતી):

“અશ્લીલતાની કસોટી એ છે કે જેના પર અશ્લીલતાનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે તે લખાણનું વલણ જેમાં મન આવી અનેતિક અસરો માટે પુલ્લભ છે, અને જેમના હાથમાં આવા પ્રકારનું પ્રકાશન જઈ ચડે, તેવાઓનાં મનને તેની અસર કરે એ પ્રકારનું છે કે કેમ—”

આવી ‘ઐતિહાસિક વ્યાખ્યા’ અને અનેક કેસોના ચુકાદા ન્યાયાધિશના લાઘામાં બરેલાં હતાં.

* સી. ભા. ૧-૨ (મૂળ લેખક આલ્બર્ટ ચોસલીઅમ; અનુ. જ્યોતિન દાહોર; પ્રકાશક : સ્વાસ્થી પ્રકાશન, ચૂડ, અમદાવાદ)

અને હકારતે, શ્રી ક્રિસ્તસિંહે આપણ ઉપર જે કટક ઊતર્યું હતું તેનો ખરો હલ્લો ખમવાનો હતો—‘સ્રી’ એ ! ઈટલીના એક અતિ નામાંકિત સાહિત્યકાર શ્રી આલ્ફ્રેડ મોરાવિયાની એક અતિ નામાંકિત નવલકથા ‘વુમન ઓફ રોમ’નો અગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતીમાં જે અનુવાદ થયો હતો તેનું નામ ‘સ્રી’ હતું ! જગતની અનેક ભાષાઓમાં આ પુસ્તકના અનુવાદો પ્રગટ થયા છે.

સામી રીતે તો આ ‘સ્રી’ ઉપર સરકાર અને નીતિ-રક્ષકોનું કટક વાટકરું હતું, અને સાહિત્યકારો—રસજ્ઞો આ સ્રીના બચાવે સજ્જ બની જીવ્યા હતા !

૨

ફરિયાદી, આરોપી, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ અને આરોપી પક્ષના સાક્ષીઓની જુગાનીઓ, તથા ‘અશ્લીલ સાહિત્ય’ની જૂનીપુરાણી (૧૮૦૮ની) વ્યાખ્યાથી માંડી, ફોઈક અને ત્યાર બાદનું અદ્યતન સેક્સવિજ્ઞાન, સાહિત્ય અને હલાના પલટાયેલા સિદ્ધાન્તો, નીતિ, અને સાહિત્ય-સર્જનને સમજવાની અને તોળવાની વિશિષ્ટ દષ્ટિ—

આ બધા ઉપર ફરિયાદી આરોપી અને સાક્ષીઓનાં અભિપ્રાયો સાંભળી, સમતુલાપૂર્વક વિચારણા કર્યા બાદ, વિદ્વાન ન્યાયાધિશે ધમગમ સવા વરસે ચુકાદો આપ્યો તે નોંધપાત્ર છે (આ સાથે જોડયો છે) :

“ આ પુસ્તક અથવા તેના કોઈ અંશો પિનસેક્સની રહસ્યો સંકેશનનો ભંગ કરતા નથી.

પરંતુ, વિદ્વાન ન્યાયાધિષે આગળ વધી બધું સમયસરની સલાહ પશુ સરકારને (નીતિરક્ષક પોલિસખાતાને માટે ચીમકી ૩૫) આપે છે :

“ અશ્લીલ સાહિત્ય માટે લેખકોને કોર્ટમાં ધસવા પૂર્વે હારતની સાહિત્ય અકાદમી જેવી સાહિત્યિક સંસ્થાઓના અભિપ્રાયો તે પ્રકારના પ્રાપ્ત થયા હોવા જરૂરી છે; કેમકે, કેવળ ગમે તે માણસના અભિપ્રાય ઉપર કેસ કરવો, (રાજ્ય તરફથી કેસને રોકે આપે એવા સાહિત્યકારોની તપાસ કર્યા વિનાજ)—એના પરિણામે, બહેર સમયનું બિનજરૂરી રોકાણ થાય છે, અને જે કનકગત ટાળી શકાઈ હોત તે લેખકને સહેલી પડે છે.

—બો.

અશ્લીલ કેસ અંગેના ચુકાદામાંથી મહત્વનું તારણ

[ન્યાયાધિષ : સી. ડી. જી. ૬૯]

(કેસ દાખલ ૧૦-૧-૫૭ : ચુકાદો ૨૧-૩-૫૮)

“ જે કે અશ્લીલ-અનશ્લીલની માન્યતા નમાને જમાને, માણસે માણસે અને રાજ્યે રાજ્યે બદલાતી રહે છે, તો પણ કોઈ કૃતિ જનતાનાં નૈતિક મૂલ્યોને હાનિકારક છે કે કેમ, અને જે માણસોના હાથમાં એ પડે છે એમનાં મનને વિકૃત બનાવતી ખરાબ અસર એ ઉપજાવે છે કે કેમ, એ દષ્ટિએ એવું મૂલ્ય આંકતો કેટલાંક દેખીતાં ધારણાં નિષ્પણ આપ્યાં હોય છે. જે કૃતિ નીચ સાહિત્યની પેઠે વાચકના મનોવિકારોને જગત કરીને દુહ વિચારોને ઉત્તેજશે તો એ અદ્યતનો કોષ વહેરાશે લેશે એમાં શંકા નથી. પણ હાલમાં ભતીય યાનના ખૂબ ફેલાવાને લીધે અને ભતીય વિષય-ગમનમાં જોડા જીતરીને તથા ભતીય પ્રશ્નોની શાસ્ત્રીય રીતે બહેરમાં ચર્ચા કરીને સામાજિક માનસશાસ્ત્રમાં ચોંકાવનારા ફેરફારો કરનાર ડો. ફોઈકના પ્રયાસોથી ભતીય સંખ્યાની આજુબાજુ ગૂંથાયેલ સંજોગન અને આભડછેટની લાગણી મોટા પ્રમાણમાં દૂર થઈ ગયાં છે. નગ્ન સ્રીનું ચિત્ર કે નગ્ન શિલ્પ એ બહેરબાહમાં કે ચિત્રશાળામાં અશ્લીલ ગણાતાં નથી. વળી આગળ વધીને બેઈએ તો જણાશે કે શાસ્ત્રીય હલે ભતીય યાનનો પ્રચાર કરવાનું વલણ વધ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ ‘કાન્ટ્રીસેપ્શિવ’ના ઉપયોગથી અને બીજી કૃત્રિમ રીતોથી કુટુંબ નિયંત્રનનું અસ્તિત્વાયક વલણ પણ દેખાયું છે. પોતાના દેશમાં થતો બેઠક વસતીવધારો અટકાવવા માટે સરકારે પણ સત્તાવાર રીતે ભતીયતાના શાસ્ત્રીય યાનનો ફેલાવો કરવા માંજો છે. આથી, હલાકુતિઓ સામાન્યતઃ અશ્લીલ ગણાતી નથી. એ વાતને બાજુએ મૂકીએ તો પણ, ભતીયતા સાથે સંકળાયેલ વસ્તુને લયજનક માનતું વિક્ટોરિયન માનસ અત્યંત જૂઠું લાગે છે અને હાલના જમાનામાં નમ્ર વારતવિક્રાને રપટ રીતે નિરુપતા સાહિત્યની સાથે એ અસંગત પણ જણાય છે.”

*

“ આંતરેશીય ખ્યાતિ પામેલા ઇટાલિયન લેખક આલ્બર્તો મોરાવિયાની નવલકથા ‘Woman of Rome’ નો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. ઝુસેલિનીના ફ્રાંસીસી રાજ્યના

પતન પછોની રોમની અધીશ્વરિતિએ પહોંચેલી પરિસ્થિતિનો એ ચિતાર આપે છે. એમાં શ્રદ્ધાશ્રી બનવા માટે તલસ્તી અને માવત્વનાં સ્વપ્ન સેવતી નારી કેવી રીતે કમ્પ્રાય છે અને વેશ્યાવૃત્તિમાં એને કેવી રીતે ફસાવું પડે છે એનું નિરૂપણ કરતી આ વાર્તાવિક નવલકથા છે. યુરુષ અને સીના નાતીય સંબંધો નિરૂપતી અને ઇટલીના તત્કાલીન સમાજનો ચિતાર આપતી આવી નવલકથા અશ્લીલ છે અને નિંદાપાત્ર છે કે કેમ, એ નહીં કરવા માટે નાતીય પ્રશ્ન તરફનું પરિવર્તન પામેલું વલણ જ માન નહીં, પણ વાર્તાવિક કલાકૃતિઓ દ્વારા જમાનાની સામાજિક પરિસ્થિતિને નિરૂપવાની અવાજીત રીત પણ પ્થાનમાં લેવી ઇટે. પુસ્તક હીનરુચિને અને અનિચ્છનીયને નિરૂપે છે એટલા માટે એ અશ્લીલ જ હોય એમ કહેવાય નહીં. આસ્થુનિક યુગમાં જગત એટલું નાનું બની ગયું છે કે રથળના બેઠે હવે માનવી માનવી વચ્ચે બેઠેવા દોરી શકે એમ નથી. માનવીઓ હવે માનવતાને એક જ સમાજ સાથે સંકળાયેલ માને છે; અને એથી ઇટલિમાં જે બન્યું તે હિંદને અસર ન કરી શકે એમ કહેવું એ ચોખ્ખું નથી. ”

“વાચકને આનંદ આપેલા એ માત્ર એક જ પ્રયોજન નવલકથાનું નથી. નવલકથા એ તત્કાલીન સમાજનો સ્પષ્ટ નિરૂપ કરતું ચિત્ર પણ છે. આજે દુનિયાના જુદાજુદા ભાગોમાં જીવન કેવી રીતે જીવાઈ રહ્યું છે, માણસનું મન કેવા કેવા વિચારો કરે છે વગેરે બધુંબધું આપણે માટે જરૂરી છે; કારણ કે રથળની સીમાઓને કારણે જુદા પડેલા આપણે સમયની દૃષ્ટિએ તો એક જ છીએ. અને હાલને તબક્કે જ્યારે સર્વેના વિચાર મોટે ભાગે એક દિશામાં જઈને એક બીજાને મળી જતા હોય ત્યારે, અને માનવીઓ મુઝાતાં હોય કે માનવતા હવે કયે પથે જઈ રહી છે અને આપણે કઈ દિશામાં કયે ભરવાનાં છે, ત્યારે તો ખાસ કરીને આપણે સર્વે માનવીઓને સમજવાં રહ્યાં. ”

“કોઈ કહેશે : આ પુસ્તક નાતીયવાદી ભરેલું છે અથવા તો થોડાક જૂનવાણી માણસોને એ ન રુચતું હોવાથી એ પૂર્વમાં જરૂરી નથી, પણ કહેવું બેઈએ કે એનું વચ્ચે સ્વભાવ છે. એની નાવિકા એફ્રિયાના ઝલ્લકથી બનવાના સ્વપ્ને સાચી રાખી એને વેશ્યાવૃત્તિમાં ઇસડી જતી સામાજિક અંજાઓ સામે અગ્રમે છે; અને છેવટે પોતાના ભરણ પોષણને ખાતર એને જીવનની કપરી વાર્તાવિકતાને તાણે થવું પડે છે. માનવીય પ્રેમ અને માનવીય સંબોધન વાર્તાવિક સ્વરૂપ આ

પુસ્તક બદ્ધ જ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપે છે. પણ નાતીય મનોભાવોનું કાથું એ ક્યું ખરેખર ગંડું અને હીન છે ? લેખક એક પ્રામાણિક હેતુને અને પ્રામાણિક વિચારદોરને વળગી રહે છે એમાં તો શંકા નથી જ. એકાદ છુપી બૂલ પાછળ આંસુ સારનાર જૂનવાણી લોકોનું છેક મઈકાલ સુધી મંતવ્ય હવું કે આવું લખાણ એ રુચિરોપ મનાય. જેમાં દોષ અને વિકારમય દશાને જુલો તરીકે બતાવ્યા હોય, અથવા તો સામાન્ય માણસના અનર્થ દૈહિક સંબંધની ઇચ્છાઓ ઉતેજે એવું કંઈક જેમાં હોય, એ પ્રકારનું આ પુસ્તક નથી, એમ હું માનું છું. જેઓ આ પ્રકારની કલાકૃતિમાં સૌન્દર્યને ઠેકાણે કદરૂપે જુએ છે એવા માણસો વૃદ્ધો નેઈ શકે છે, જરૂરની લભ્યતાને નહિ ! ”

“આવા લખ્યસ્ત માનસને એવી અસરોમાંથી મુક્ત કરવાનો કોઈ માર્ગ નથી અને એવાં માનસોમાં વિકૃતિ ઉપજાવે છે એટલા માટે જ બે અદાલત આવાં પુસ્તકોને વેચાતાં બંધ કરાવે તો આપણું સમસ્ત સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઘણું ઝાણું થઈ જશે અને ટકી રહેશે છુપ્પાં અને રસ ન પડે એવાં પુસ્તકો. સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની મોટા ભાગની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓને પછી તો ખાતલ કરવી પડે. “મેઘદૂત”ના કરતાં જગતના મહાન કવિ કાલીદાસનું પછી ઉત્તમ સાહિત્યકારોમાં સ્થાન નહીં રહે. સાહિત્યમાં પ્રતિપાદનને અર્થે સત્યને સ્વીકારણ નેઈએ. અને બે આ પ્રસ્તુત પુસ્તક બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછીના રોમના તત્કાલીન સામાજિક અને આર્થિક જીવનનાં ચિત્રનું પ્રામાણિક નિરૂપણ ન હોય તો પછી એ કંઈ નથી. ” (અનુ. ૧ અ, બ્રહ્મભટ્ટ)

“ નવોદિત લેખક-મિલન ”

“ નવોદિત લેખકોને પ્રોત્સાહન અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપરોક્ત સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. આ સંસ્થાને ગુજરાતના લખ્યપ્રતિષ્ઠિત લેખકોનો સહકાર છે.

સંસ્થાના “ સલાહકાર સમિતિ ”માં શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે, શ્રી “ બાદરચ્છુ, ” શ્રી મધુકર રાંદેરિયા, શ્રી શાંતિકુમાર જ. ભટ્ટ અને શ્રી “ સ્વદા ” છે.

વધુ વિગત માટે લખો :—પર-પર; પોપટવાડી, કાલ્યા-દેવી રોડ; મુંબઈ-૨. એ સરનામે. ”

(ઉપરની માહિતી છાપવા માટે મળી તે જાણી છે)

રૂઝ પૂઠક (બો.-૭)

ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

સંપાદક : કાન્તિલાલ જનસાલ પંજા

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી (પ્રાઇવેટ લિ.) પ્રિન્સેસ

સ્ટ્રીટ, મુબમ્બઈ-૨

મૂલ્ય : રૂ. ૨.

આ નોંધપોથી ' સરસ્વતીચન્દ્ર ' ના કર્તાના અંતરંગમાં આપણને પ્રવેશ કરાવે છે. આ નોંધમાંથી આપણને ગોવર્ધન-રામના જીવનતાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન એમના મનમાં જે ચાલી રહ્યું હતું તેનો સારો ખ્યાલ આવે છે. સ્વેચ્છાએ વ્યવસાયમાંથી નિવૃત્તિ લીધા પછી ગોવર્ધનરામ સમયનો મોટો ભાગ અભ્યાસ, લેખન તથા યોગસાધનામાં ગાળતા. યોગની સાધનામાં એઓ ઠીક ઠીક આગળ વધ્યા હતા એમ લાગે છે. મૃત્યુના બે મહિના પહેલાં, શારીરિક મંત્રણાની, કસોટીએ ચઢાવે એવી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતા ત્યારે એમનું મન જુદી જ ભૂમિકાએ હતું. દુન્યવી આઘાતો અને પ્રશ્નોનો સાંભળ કરી દેતી યોગવૃત્તિથી એમનું હૃદય તો સભર બની હોયું હતું. એમણે નોંધ્યું છે તેમ કદાચ બ્રહ્માકારવૃત્તિએ જ એમના ચિદાકાશને ભરી દીધું હતું.

કુટુંબીઓ તથા સ્વજનોને માટે એમનું હૃદય સદા ફતી હતું. ગુણસુંદરીના પાત્રની પ્રેરણારૂપ એમનાં પત્ની લક્ષ્મીના માર્ગેનાં એમનો ભાવ આ નોંધોના આરંભના ભાગમાં એમણે અત્યંત હૃદયસ્પર્શી રીતે નોંધ્યો છે. પોતાની નિવૃત્તિને કારણે એમનાં પત્નીનું જીવન વિશેષ અવૃત્તિમય બન્યું, એથી એમના સ્વસ્થ પર પણ અસર થઈને ક્ષયના બેઠકામાંથી એ માર્ગ બચી શક્યા. આ બદલ ગોવર્ધનરામ પોતાને કષ્ટો પશુ આપે છે, ને એમનાં પત્ની તથા સંતાનો પ્રત્યેની લાગણી તથા ફરજોનો ખ્યાલ એમને સંન્યાસ લેતાં વારે છે.

પુત્રની આંખની ગિમરી, પત્નીનું લયસ્તું સ્વાસ્થ્ય, પ્લેગ, પોતાની કથળતી જતી તબિયત અને સાથે વધતી જતી આર્થિક મુશ્કેલીઓ—આ બધાને ભારે તિતિક્ષાપૂર્વક સહી કરીને સમતોલપણું જાળવી રાખનાર ગોવર્ધનરામ ખરે જ તટસ્થ હોદ્દાની યોગી જ લાગે છે. પોતાના મૃત્યુને તો એઓ પહેલેથી જ ભણે આવતું જોઈ ગયાં છે, પોતાની આયુષ્યમાર્ગ પશુ એમણે નક્કી કરી લીધી છે, ને એથી જરાય વિમુક્ધ થયા વિના મૃત્યુને આવકારવાની તૈયારી એઓ કરે છે. હતાશ થઈ જવાય એવી પરિસ્થિતિમાં એઓ ભારે અંતઃપૂર્વક અને પરિશ્રમથી અભ્યાસ તથા લેખનનું કામ ચાલુ રાખે છે. સુશુત, ચરક તથા વાઙમૂનો અભ્યાસ કરીને આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ સ્તરીસવિદ્યાનનો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસ કરે છે; લઘુયોગવાશિષ્ઠ, ઈશ્વર કૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા, કપિલનું સાંખ્યદર્શન, પતંજલિનું યોગસૂત્રસાધ્ય—આ અભ્યાસ કરે છે, અને સાથે સાથે વિપવસ્ટ્રિય પશુ તૈયાર કરતા બાંધે છે; ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલયને સ્થાપવાના કાર્યમાં દિલ દઈને મંડી પડે છે; અને સાથે સાથે યો. ત્રિશુવનદાસ ગબ્બર જેવા મિત્રની પડખે રહીને, એમને નિરાશાની ને કસોટીની ખેળમાં પ્રોત્સાહન આપીને કાર્ય કરવા પ્રેરે છે.

પોતાના અગ્રણી વિશે ગોવર્ધનરામ સલામ છે: વધુ પડતી વાચાળતા, લખાણમાં પણ વધુ પડતો વિસ્તાર એ કુર્ચ્ચ એમને ખટકે છે; ને એને સુધારવા એઓ સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે. ગબ્બર જેવા મિત્રની અસાધારણ પ્રતિભાને જોળાળીને એઓ ગિરદાવે છે, એટલું જ નહિ, એના વિકાસ માટે પોતાનાથી જે કંઈ બને તે કરી છૂટે છે; ને એમ કરવામાં પોતાનામાં જે ન્યૂનતા દેખાય છે તે બદલ અકસોસ પણ પ્રકટ કરે છે. રાજકારણમાં એમને ઝાણ પડ્યું, ગમતું નથી, પણ કઝંડે વિદ્યાપીઠોના વ્યવહારમાં જે

રતે માધુ' માધુ', ને હિંદીઓને વસ્તુમાત્રની અતિશયોક્તિ કરનારા ને વિવેકહીન કલા ને બદલ પોતાનો ચેપ પ્રકટ કરે છે. એમનાં સ્વપ્નોમાં દેશને એઓ સ્વતંત્ર થયેલા જુએ છે.

એમની પોતાની સાગણીઓ વિશે પણ એઓ પેટજૂટી વાત આ નોંધમાં કરે છે. સાંસારિક સંબંધોમાં એક બે અપવાદો બાદ કરતાં, પોતે દાર્શનિકની તટસ્થતા જ કેળવી છે. એમાં સાગણીવશતા, કવિપણું કે એવી કશી વેલજાયી એઓ સદા દૂર રહ્યા છે. એમની પુત્રી લીલાવતીને માટે એમને આદર છે, ને પોતે એમ માને છે કે લીલાવતીનો આત્મા, દૂર રહીને, એમને દોરવણી આપી રહ્યો છે. એમને જ્યોતિષમાં શ્રદ્ધા છે. જન્મદિવસે કુંડળીપર એક નજર પણ એઓ કરી લે છે. કર્મના સિદ્ધાંતની પણ સંલેપમાં સુંદર મીમાંસા એમણે આ નોંધમાં આપી છે.

કવિ નાનાલાલ, ડૉ. ગજનર અને ગોવર્ધનરામ—આ ત્રણ મિત્રો નડિયાદમાં ગોવર્ધનરામને ત્યાં મળ્યા ને એ દિવસે સાહિત્યચર્ચા તથા યાનગોષ્ઠિમાં અસાધારણ આનંદમાં પસાર થયા, એમ ગોવર્ધનરામે અહીં નોંધ્યું છે. એ પ્રસંગ વિશેની માત્ર આટલી જ નોંધ એમણે કરી છે. એ વિશે, અન્યની, કશી માહિતી મળતી હોય તો તે મેળવવી નોંધ એ.

સરસ્વતીચંદ્રનાં કુસુમ સાધેનાં લગ્ન કર્મભૂમિકાએ સિદ્ધ થયાં હતાં તે વિશે દયારામ ગિદ્દમલ સાથે એમણે કરેલા પત્રવ્યવહારનો પણ ઉલ્લેખ છે, એ પણ બે મળ્યા આવે તો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના અભ્યાસમાં ઉપયોગી નીવડે. કલ્યાણ-ગ્રામના આ સર્જકની મનોસાધિ સંપાદકે, જરૂરી માહિતીની પૂરવણી કરીને, આપણને ઉપલબ્ધ બનાવી, તે બદલ આપણે એમના કામગીરીએ.

સુ. જો.

*

કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ

નવલરામની જીવનકથા

લેખક : ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

પ્રકાશક : કાપ્પસ શુભરાતી સલા, મુંબઈ

મૂલ્ય : ત્રણ રૂપિયા

અમદાવાદની ગૂજરાત સાહિત્યસભામાં વાંચના માટે ગોવર્ધનરામે 'કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ' એ નિબંધ તૈયાર કર્યો હતો. નાના નિબંધરૂપે લખવા ધારેલા આ લેખ વિસ્તરતો ગયો ને પ્રસિદ્ધકારે પ્રકટ થયો.

ગોવર્ધનરામ લેખકોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખે છે: જેમના લેખો સારા હોય ને જીવન પણ સારાં હોય, જેમનાં પુસ્તકોમાં સારા ઇતિહાર વિચારો પ્રકટ થયેલા હોય પણ 'એ' તે કારણથી તેમનું જીવન રાજસ કે તામસ હોય; જેમનાં લખાણો તેમ જ જીવન બંને લોકોને અહિન કરે તેવાં હોય. આ પૈકી ગોવર્ધનરામ દયારામને બીજા વર્ગના લેખકોમાં મૂકે છે, ને તેથી દયારામના જીવન વિશે જ લખવાનું પસંદ કરે છે.

પોરાણિક કથાઓનો વિસ્તાર, ધ્રુવ-પ્રકૃતિનું અલરૂપ ઐક્ય, દેવરહસ્યમાં અવગાહન, ભક્તિરહસ્ય, પ્રેમરસ, રસપાત્રની સાથેના સંબંધનું લૌકિક શૃંગારની ભાષામાં નિરુપણ—આવાં જુદાં જુદાં છ પાસાઓનું દર્શન ગોવર્ધનરામ દયારામની કવિતામાં કરાવે છે. પોતે વેદાન્તમતના પુરસ્કર્તા હોવા છતાં દયારામને વધુ ન્યાય કરવા પુષ્ટિમાર્ગનાં રહસ્યોને સમજવાનો પણ પ્રયત્ન કરે છે. દયારામની રચનામાં એમને યોગની કેટલીક અનુભૂતિઓની ઝાંખી થાય છે; આથી પણ દયારામની કૃતિઓના વિગતે અભ્યાસ કરવા એઓ પ્રેરાય છે. પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય શોધવાનો આમાં પ્રયત્ન નથી, પણ દયારામે એ સિદ્ધાંતોમાંથી 'દેવ' રહસ્ય તારવી કાઢ્યું છે તે જ એમણે તપાસ્યું છે, ને એને અંગે નેટલું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક લાગ્યું તેટલું કહ્યું છે.

દયારામના શૃંગારનો ગોવર્ધનરામ બચાવ કરે છે. 'પ્રેમયોગની દશાવાળા' ભક્તની સર્વ દશાઓ કવિ દયારામ સૂક્ષ્મ અનુભવથી વર્ણવે અને વિસ્તારે ત્યારે એના 'અનુભવહીન' શ્રોતાઓ એની શૃંગારપરિભાષા વિના બીજું કશું સમજવાની અશક્તિને લીધે ભ્રાંતિમાં પડે એ સ્વાભાવિક છે. દયારામે તો રસશાસ્ત્રી, યોગશાસ્ત્રી અને પ્રેમભક્તિ-શાસ્ત્રીના મિશ્રણમાંથી એક નવું જ શાસ્ત્ર ઉપજાવ્યું છે. નવથા ભક્તિ પછીની દશમા પ્રકારની ભક્તિ તે પ્રેમસમાધિ. એ પ્રાપ્ત થયા પછી જે અનુભવ થાય તેની વિગતો ગમે તે હોય, પણ એ એક પ્રકારનો યોગ જ છે એમ ગોવર્ધનરામ માને છે. એ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિના વર્ણનને માટે કવિ જે ભાષાને યોગ્ય છે તે ભાષા ભલે લૌકિક શૃંગારની હોય, પણ તેની ભાવના લૌકિક શૃંગારને આવરણરૂપ અને ત્યાગ્ય જ ગણે છે, અને લૌકિક દેહ વિનાનાં, કેવળ પ્રત્યક્ષરૂપ, રાધાકૃષ્ણમાં રમે છે.

આપણા યુગમાં ભાવનાને સ્થાને વ્યવહાર, શુદ્ધિ અને તર્ક પ્રતિષ્ઠા પામનાં બન્યું છે. આ યુગમાં દયારામ જેવાના કીર્તિદેહનો સંકેત થવાનો જ. પણ સાથે સાથે

બનાવે છે, અને સાથે જ વધુ સૂક્ષ્મ કલાસૂત્રની અર્પેક્ષા ઉપજાવે છે. —સુ. જો.

કુંવારી વહુ

લેખક : ધીરન્દ્ર દોશી

પ્રકાશક : રૂપમ્ પ્રકાશન મંદિર

મૂલ્ય : રૂપિયા ૨.૫૦

આ નવલકથામાં વાર્તાના નાયકની પાછળ બધી સ્ત્રીઓ ખૂંદે છે, પણ પ્રયુક્તસંબંધ તો, અચલિત સમાજ-વ્યવસ્થામાં એકથી વધારે સ્ત્રી સાથે શક્ય ન બને, એટલે એક જ સ્ત્રીને એ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયુક્તસંબંધ લાઈ-બહેનના સંબંધરૂપે કયાંક ઓળખાવીને નિર્દોષતા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ વાર્તાની નાવિકા સરલા સાથે એકાંત પ્રાપ્ત થતાં નાયક એની જોડે શરીરસંબંધ બાંધવા ઉત્તેજાય છે. વળી વાર્તામાં, એક છેલ્લે, જગ હારા (આખી વાર્તા નાયકની પત્ની નાયકની નોંધપોથી વાંચી સંભળાવે એ રીતે કહેવાઈ છે, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પત્રો પણ આવે છે.) આપણને લેખક જણાવે છે કે સરલાનું આરંભ શુદ્ધ નથી. વિપિન અને સરલાનો સંબંધ શા કારણે કથળ્યો તેનું આલેખન સાવ નબળું છે, કારણ કે નાયકને વધારે પડતું મહેલ લેખકે આપે છે. શરદ્દેવપ્રાણના ‘શ્રીકાન્ત’ના વાચનની અસર લેખકની શૈલી પર સ્પષ્ટ દેખાય છે. પણ પ્રસંગ નમાશે હોય તો તેની ઉપર ઘેરી ભિમ્મિની માંડણી કરવી તે રુચિને કલેશ કરાવે છે. સુ. જો.

*

અમરંદ :

શ્રી જયન્ત પાઠક

પ્રકાશક : ધિ પોપ્પુલર બુક સ્ટોર, સુરત.

મૂલ્ય : રૂપિયા બે

શ્રી. જયન્ત પાઠક આપણા જાણીતા નવીન કવિ છે. એમની કાવ્યઅમરંદ આ સંવર્ધિત નવી આદ્યતિમાં સંગ્રહાર્થ છે. જ્યનમાં અનુભવાતાં ત્રણ લાક્ષણિકતાને એમણે ઝીલ્યાં છે. એમની કવિતાનું ઉત્તરમાં કટલાંક સોનેટમાં અને કટલાંક ભિમ્મિગીતામાં ભેવા મળે છે. ‘આવ્યાં છો તો—’, ‘સાગર તરે’, ‘આવી વર્ષા’, ‘નવસજ્જન’, ‘અજ્ઞતા’, ‘આગ્રા ફાઈડ’, ‘અને થનુ :’ વગેરે એમનાં કટલાંક ઉત્તમ સોનેટ

છે, તો ‘એવી શી મારી કસર ?’ ‘વાત કહી ના બધ’, ‘આવ્યો છું તો’ જેવાં કટલાંક હૃદયગમ ગીતો પણ છે. ખીમ્ કાવ્યોમાં ‘ઈતખાર આપે’ અને ‘સેધફૂત’ નોંધપાત્ર છે.

લાવની સમનતા અને શબ્દાર્થનું લાલિત્ય કાવ્યમાં કચારેક સળંગ રીતે જળવાતાં નથી, પણ તેમ છતાં કાવ્યોત્ત આણુતી એકાદ સુંદર પંક્તિ મોટ લગાવી જાય છે. ‘દિલના દરિયેથી એના કલ્પનાકિનારે મારા મનકાનાં મૂકી જતી મોતી’ કે ‘એની વેલુમાં વેદનાનું વ્હાલ વહાવતી રોકા વસંતને.’ જેવી પંક્તિઓ ચિત્રમાં રમી રહે છે. વચ્ચેનમાં કચારેક સુંદર ચિત્રાત્મકતા પણ ભેવા મળે છે : ‘શાં ચિત્રમુક ખમ-ચાંચ છતાં ખૂલેલી !’ ગ્રીષ્મના ધોમધખના તાપમાં ચાચ ખોલીને સ્થિર બેસી રહેલ પંખાનું કેટલું સુંદર વિરોધાભાસયુક્ત વર્ણન ! ઉપરાંત, ‘ખીજ’, ‘અખોલા’ કે ‘વિરહની ખેવના’ જેવાં મુક્તકોની મિતભાષી ચારુતાની પણ નોંધ લેવી ધરે.

કચારેક એક વાતનો નિર્દેષ કરવા જોઈએ. વસ્તુને અતિ સ્ફુટ કરીને મૂકવાની રીત કાવ્યને હાનિકારક બનતી જણાય છે. ‘ચપાને છોડ માં છેલ્લી પંક્તિ ન લખતાં જરા જુદી રીતે અત આપો હોત તો સારું થાત એમ લાગે છે. સંલિધાનની કલાથી કહેવાઈ ગયેલી—સૂચનાયેલી વાતને ફરીથી કહેવાની જરૂર ખરી !’ પ્રાચીના ના કાવ્યપ્રકારમાં એ કાવ્યોમાં સંવાદને આવરણ એવું કુતૂહલનું સાતત્ય જળવાતું નથી. અનુકરણરૂપે પણ એ દિસાં લાગે છે. આજના યુગમાં યુદ્ધનો પ્રશ્ન પરિસ્થિતિને વિકટ બનાવી રહ્યો છે. કવિહૃદય એને આપણેમાં લેવા મથે છે. પણ કહેવું જોઈએ કે શ્રી. પાઠકનાં કાવ્યોમાં પ્રિયવિષયક, પ્રણવિષયક, આત્મ-વિષયક લાક્ષણિકતાની જેવી અભિવ્યક્તિ થઈ છે તેવી ‘નકીલ’ યુદ્ધ જોઈએ માં થઈ શકી નથી. જાણે એ પ્રશ્ન એમની રસપૂરિત ચિત્રભૂમિ સુધી પહોંચી જ શકતો નથી.

શ્રી. પાઠકની કવિતા તો હજુ પાગરતો છોડ છે. શબ્દાર્થના લાલિત્યની અને ત્રણ લાવન્યતાની નિર્ભેજ અને ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિની કોટિએ એ પહોંચે એની આશા સાથે એ ભિમ્મિગીતા ‘મગર ને કું’ આપકારું છું.

—અમિનુદ્દિન હામિદ

[નવુ અવલોકન મા. ૩૦૫ ૬૧૨]

[માનવ. : ૩૫]

જુવે, ત્યારેય ખચકાતા ખચકાતા એનો સ્વીકાર કરે; અને તેય આગળની 'નીતિ' અને, 'વ્યૂહ' શાથી ખોટાં હતાં તે વિષે સર્વાંગીયુ પરિશીલન કરવાને બદલે, ઉપરજીલ્લાં વિધાનો કરી, નવી પરિસ્થિતિનો 'સ્વીકાર' કરી લઈ, વળી જૂની 'થિયરી'ની જડતાનાં ચલમથી બેવાનો પ્રયાસ ! વળી જૂઠા પડે 'બુલસ્ટીકાર' કરે, ને 'નવી નીતિ, નવો વ્યૂહ' રચે ! પરંતુ પક્ષદાર્થ ચૂકેલી પરિસ્થિતિને તેનાં સર્વાંગી implicationsમાં સમજ્યા વિના જ.

આમ 'બુલસુધાર'નું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે; અલગત, આ રીતેય, પ્રગતિ નથી જ થતી એમ નથી. પરંતુ અમુક એક 'નીતિ અને વ્યૂહ' નક્કી કર્યા પછી, ત્યારે 'થિયરી' સાથે તેના બંધ બેસતો નથી, અને બીજા બાજુ વ્યવહારમાં તો ઘસઘાર ઢસઢારનય ન છૂટે ફેરફાર કરવા જ પડતા હોય છે, ત્યારે પરિણામે બને છે એવું કે,

—ઉપરના નેતાઓ 'થિયરી' વાજાળતા રહે.

—મધ્યમકક્ષાના આગેવાનો એ 'થિયરી'ને પોલિસી-રૂટ્ટેજ સાથે બંધબેસતી કરવા ક્ષાંધાં મારે.

—અને છેક નીચેના કાર્યકરો પોતાને સૂઝે તે રાતે 'ટેક્ટિક્સ' અમલમાં મૂકે !

કોઈપણ ગંભીર પક્ષ માટે, એમાંય સમાજમાં ધરમૂળનાં પરિવર્તનો લાવવા કંટાળક થયેલા પક્ષ માટે 'થિયરી,' 'રૂટ્ટેજ,' અને 'ટેક્ટિક્સ'નો આંતરવિરોધ, લાંબાં વરસો લગી ચાલુ રહે તો, કાર્યમાં સમ્રમ દર્શનનું દેવત ન જ આવે. ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પક્ષ વિશે આજ લગી બન્યું છે આવું.

પરિસ્થિતિને પરવશ બની ઘસઘાવાથી 'પ્રગતિ' તો થાય, પણ આજના સ્પુટનિકગુણી આતિ ઝડપી પરિવર્તનશીલ જગતમાં આવી 'પ્રગતિ'નું શું મૂલ્ય ? એટલું જ નહિ પણ, 'થિયરી,' 'રૂટ્ટેજ' અને 'ટેક્ટિક્સ'નો આંતરવિરોધ કાંઈ પહોં જતાં નેતાઓમાં 'તકવાદ' અને 'પોપલિયા વિદ્યા' અને છેક નીચેની કક્ષાના કાર્યકર્તાઓમાં 'ઢસરડા જતિ' આવે એમાં શી નવાઈ ?

* આ ઉપરાંત કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનું એક નવું આંતર-વિરોધાત્મક, લક્ષ્યુ તાજેતરમાં દેખાવા માંડયું છે :

વર્ષો લગી તેમનું મુખ્ય કાર્ય કેવળ વિરોધપક્ષ તરીકે

રાજ્યાસદ પક્ષ સામે ટીકાત્મક વલણ ધારણ કરવાનું રહ્યું હતું. પરંતુ ફેરલ પ્રધાનમંડળ બાદ, રાજ્યાસદ પક્ષ તરીકે પોતાને માથે જવાબદારી આવી પડતાં, વાસ્તવિક વ્યવહારુ માર્ગ કાઢવાની ફરજ ઊભી થઈ. પરિણામે એક નવો આંતર-વિરોધ જાગ્યો :

* પોતાનું પ્રધાનમંડળ ન હોય ત્યાં લગભગ જૂની જિતિ: સત્તાસદ સામા પક્ષ સામે તરેહતરેહના આદર્શો, સૂત્રો અને માગણીઓ રજૂ કરવાનો; અને એન કેન પ્રકારે ખખડાવી મૂકવાનો* અને પોતે સત્તામાં હોય ત્યાં એથી ઊલટું વલણ !

પરંતુ—ધીમે ધીમે કરતાં, બની રહ્યું છે એવું કે, સત્તાસદ થયેલ પ્રારંશિક કમ્યુનિસ્ટ પક્ષની નેતાગીરી (ફેરલમાં શ્રી નંજુદ્રીપાદની નેતાગીરી)ની દૃષ્ટિમાં, સમ્રમમાં અને વ્યવહારમાં ઝડપી અને સાચી દિશાનું પરિવર્તન થઈ રહ્યાનું દેખાય છે.

o ભારતીય સમ્રમ્યાઓ અને તેના એક ભાગ તરીકે ફેરલની સમ્રમ્યાઓ પરતેવું શ્રી નંજુદ્રીપાદનું વલણ આ બાબતમાં ઝીણવટથી નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે.

સમાજવાદ માટે 'કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી'ની સરમુખત્યારી 'ની સમ્રમ અંગે, રાજ્યસભાના સ્વરૂપ અંગે, બીજા પંચવર્ષીય યોજનાની કંટાકટીનાં કારણો અંગે, કોંગ્રેસ સાથેના સમ્રમ અંગે, ભૂદાનપ્રવૃત્તિની સમ્રમ અને તે પરતેવના વલણ અંગે વગેરે વગેરે બાબતમાં પાર્ટીમાં આંતરવિરોધો ધીમે ધીમે દેખાઈ રહ્યા છે. અલગત, અને મોટું રૂપ આપી પક્ષમાં તાડાં પડવાની કોઈની આશા કે ગણતરી હોય તો તે અસ્થાને છે. સવાલ તો એ છે કે ફેરલાનું રાજ્યાસદ જૂથ તેમના નક્કર અનુભવો દ્વારા શું આખી પાર્ટીને ધીમે ધીમે સાચી દિશામાં ઘસડી શકશે ?

* કે પછી પાર્ટી—ફેરલા—હલ્લા' સામે એક બાજુ ચૂકવા જયે, ને બીજા બાજુ 'વ્યવહાર'માં કરતા હોય એમ કરતા રહી 'આંતરવિરોધ' ને ઊલટો ગુંથવો ?

* અલગત, હદામ વિરોધ પક્ષના આવા વલણને સતત મુદ્દાસારી કાઢનાર, અને તેમની સાચી ફરિયાદો, માંગણીઓનેય 'ફરકેસ્ટી' કહી જાહેરાતનાર કોંગ્રેસપક્ષ સામે જ હવે ફેરલામાં એવો જ માર્ગ અખત્યાર કરી ફરી પાછો સત્તાસ્થાને આવવા મથી રહેલ છે !

કેશમાં સત્તામાં આવતાં વેત કમ્યુનિસ્ટ પ્રધાનમંડળ સામે 'લો એન્ડ ઓડર' નો-સવાલ નાકરવરૂપે આવી જશે.

શુદ્ધ માર્ક્સવાદી સમજ મુજબ તો, રાજ્યસત્તા એટલે એક વર્ગના હાથમાં બીજા વર્ગોનું દમન કરવાનું સાધન : પછી તે મૂડીવાદી લોકશાહી હોય તો, હપ ટકા ઉપર ૫ ટકાની સરમુખત્યારી; અને કામદાર—કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યસત્તા હોય તો હપ ટકાની ૫ ટકા ઉપરની સરમુખત્યારી.

અને શુદ્ધ પરંપરાગત રીતે સત્તામાં આવનાર કમ્યુનિસ્ટો પોતાના હસ્તકની રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ ખુલ્લી રીતે હપ ટકાના પક્ષે અને લોકામાં, ૫ ટકાને દબાવી દેવા માટે કરે તો એમાં 'ઐતિહાસિક કતબ્યતાનું' પાલન' કપાને સતોષ અને ગૌરવ લઈ શકે.

ત્યારે શ્રી નંજુદીપાદ નવી પરિસ્થિતિને પ્રત્યાવી જઈ નવા યુગને અનુરૂપ માર્ક્સવાદી ભાષ્ય કરતા હોય એમ લખે છે :

નવું માર્ક્સવાદી ભાષ્ય

“રાજ્યતંત્રનું કાર્ય આ કે તે વર્ગને અથવા વર્ગોના સમૂહોને મદદ કરવાનું નથી; પરંતુ ખુલ્લાં ધર્ષણો અને હિંસક કૃત્યો રૂપે વિકસતા તેમના પરસ્પર-સંબંધને ફેકવાનું છે; અને આ રીતે, એક સામાજિક-આર્થિક રચનામાંથી બીજામાં શાંતિમય માર્ગે પરિવર્તન-વામાં મદદરૂપ બનવાનું છે.” (ન્યુએજ વીક્લી : ૬-૪-૫૮)

મૂડીદારો અને મજૂરોના ઝગઝગ અંગે લખેલાં તેઓ આ વાતની સફાઈ કરે છે :

“પોલીસે મજૂરોની તરફેણમાં, મૂડીદારોની વિરુદ્ધ દરમ્યાનગીરી કરવાની હોઈ જ ન શકે.”

શુ શ્રી નંજુદીપાદનું પ્રધાનમંડળ ‘રાજ્યસત્તા અને પોલીસની બિનદરમ્યાનગીરી’ની નીતિનો સ્વીકાર કરીને શ્રમજીવી જનતાનો ‘સુધારવાદી’ શોધ કરી રહ્યું છે ? ઉરમિજ નહિ. શ્રી નંજુદી બીજા જ વાત ઉપર એક મૂકે છે :

* ભારતમાં આજે હવે કમ્યુનિસ્ટ રાજ્યસત્તાનેય શ્રમ-જીવીઓની પ્રગતિ માટે રાજ્યમંડળની સીધી કબજાની જરૂર

પ્રગતિના ફરેક વર્ષે અને બધાનાં ઓપુરુષોની શુભ-લાગણી છતી લઈને જ પોતાનો માર્ગ કાઢવાનો છે.” (ન્યુએજ ૬-૪-૫૮)

એનો અર્થ એ કે,

* રાજ્યસત્તા શ્રમજીવીઓને પોતાનાં સમૂહનો જમાવવાની તક આપશે, તેમને બીજા વર્ગોની પ્રીતિ છતી લેવાની સમજ આપશે, અને વિરોધી વર્ગો એમની સામે પ્રતિકારો જિજ્ઞાસી હિંસક વાતાવરણ બહુ ન કરે એટલી તકેદારી રાખશે. આથી વધારે કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી નંજુદી આનું સ્વયં સમજવતાં લખે છે :

“અમારી સરકાર શાંતિમય માર્ગે સામાજિક-આર્થિક સત્વથીયે પરિવર્તનો લાવવા માગતી હોઈ બળનો (રાજ્યસત્તાનો ?) ઉપયોગ શાંતિના હથિયાર તરીકે કરે છે.”

એટલે કે વર્ગસંઘર્ષને ઉંચા બનાવવાને બદલે, વર્ગસંઘર્ષ ખુલ્લી રીતે સામાજિક સમતુલા ઉઘાડાવી પાડે તેટલી હદે વિકસતો રોકવા માટે.—શાંતિ અને સમતુલા બળવવા માટે રાજ્યનો ઉપયોગ કરવાનો રહેશે. કોઈ પણ રાજ્ય—પછી તે મૂડીવાદી હો કે કમ્યુનિસ્ટ—તેની જવાબદારી સામાજિક સમતુલા જળવાઈ રહે એ જોવાની છે જ, અને તેનો સ્વીકાર શ્રી નંજુદીએ સુયોગ્ય રીતે કર્યો છે—કારણ કે તેમને એ વાતની પ્રતિતિ થઈ રહી છે કે—

આજે હવે વર્ગવિગ્રહ એવી કક્ષાએ પ્રવેશ્યો છે કે જ્યારે ‘બળ’ નથી તો ક્રાંતિની દાયકા, કે નથી તો ક્રાંતિનું ‘સંચાલક તત્વ’.

ટૂંકમાં, વર્ગસંઘર્ષ મંદચો નથી; પરંતુ ‘પહોળું’ પલાટઈ ગયું છે ને એથી એનું ‘સ્વરૂપ’ પંચટાઈ ગયું છે. લોકશાહીને શાહ અપૂર્વે એવો નિર્ણાયક વળાંક લઈ રહ્યો છે.

૫

ભારતીય કમ્યુનિસ્ટો શુ ખરેખર આને અનુરૂપ કાયા-પસંદ કરી શકશે ? આ સવાલ ભારતીય કમ્યુનિસ્ટોને બધી રીતે પડકારરૂપ છે.

ને કમ્યુનિસ્ટોએ ખીજા પ્રદેશ-રાજ્યોમાં સત્તામાં આવવું ઠરી, અને ટકી રહેવું ઠરી તો કાપાપલટ કર્યા વિના તેમનો છૂટકો જ નથી. એક વાર અડધી સજાએ કાંતિ દ્વારા સત્તામાં આવ્યા પછી ‘બેકામ સરમુખત્યારી’ નહીં રહે. પરંતુ લોકશાહી રહે એ શક્ય નથી.

કેરલાનો અખતરો અને ‘વધુ કેરલા’ ના અનુભવો કમ્યુનિસ્ટોને સિદ્ધાન્ત, વ્યૂહ અને કાર્યપદ્ધતિની દિશામાં વધુ ને વધુ એકચક્રકતા સાધવા પ્રેરશે કે અલગત બે તેમાં તેઓ નિષ્ફળ જશે તો કમ્યુનિસ્ટો જાતભરમાં સર્વ-પ્રથમ એવી અને અનોખી તકને નાલાયક નીરવેલા ઇતિહાસને એપરૂ નેંધારો. અને બે ભારતના કમ્યુનિસ્ટો નવી પરિસ્થિતિને જોળાખીપારખી, કાંતિકારી ધ્યેયની વફાદારી અદા કરવા કાપાપલટ કરવામાં સફળ થશે તો,—

(૧) તેમની પોતાની કાર્યક્ષમતા અનેકમુશી વધી જશે; અને ભારતીય બધારજીની મર્યાદામાં જ કાર્ય કરવાનું હોઈ ખીજાનેય પ્રમાણમાં ‘કુશિ’તાઓ’ જોઈ રહેશે.

(૨) ખીજા બાજુ, આ પ્રક્રિયા દરમ્યાન તેમના પરિવર્તનના પ્રકાશમાં, ખીજા પ્રદેશોમાં સત્તાઈ રહેલાં કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો યા ખીજા ને કોઈ હોય તેમને પોતાની કાપાપલટ કરવાની ફરજ પડશે.

એટલે કે—રાજ્યાઈ સી પક્ષોએ સ્વસુધારાની હોડમાં

[અનુલંબાન પાન ૩૦૨થી]

નૂપુર :

શ્રીમતી એની સરેયા

પ્રકાશક : એની ચન્દ્રકાન્ત સરેયા

પ્રાપ્તિસ્થાન : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

મૂલ્ય : રૂપિયક બે.

અશુભિષક રતિ અને પ્રીતિનાં ગીતો અને ભજનોનો પ્રવાહ ગુમરાતમાં તો અરખસિત રતિ વહેતો રહ્યો છે. કંઈ કેટલાય નામી-અનામી લોકતકવિઓએ અને કવિલોકોએ એને ચોખ્યો છે. શ્રીમતી એનીબહેન સરેયા એ પરમ્પરાને જાળવી રાખે છે. એમનાં ગીતોમાં મીરાંનો ઉકેલ વિરહતલસાટ નથી જણાતો, નરસિંહની અનેરી પ્રેમખુમારી નથી જણાતી કે નથી જણાતી દયારામની પ્રેમમસ્તી, પણ એમનાં ગીતોમાં પ્રેમલકિતો આછેતરો સમયજા પ્રવાહ વહી રહેલો અચૂક જણાય છે. એ તો ‘મનમાં મલકતાં’ ગાઈ જોઈ :

જીતરીને વધુ ને વધુ પ્રખલિયુગ્મ બનવું પડશે—સત્તામાં આવવા અને સત્તામાં ટકી રહેવા.

* અને ત્યારે જ—ભારતની લોકશાહી વધુ સચળ અને સ્વતંત્રીય બનશે તથા અડધી અને અપ્રવેશમયી સજાએ કાંતિના પાતાવરજીથી સાવ જીલટા, એટલે કે, શાંતિમય સહઅસ્તિત્વના સિદ્ધાન્તના માર્ગે, ‘લોકશાહી કાર્યક્ષમતાની ફરીકાઈ’ના માર્ગે ભારતને વિકાસ કરવામાં કોંગ્રેસ અને કમ્યુનિસ્ટ તથા ઇતર ઉદ્ધામ બંને અત્યંત નજીક આવી, સહિયારા પરસ્પર પૂરક પ્રયાયમાં મંડી શકશે.

આ પ્રક્રિયાનો સીધો મોટો ફાયદો એ થશે કે અખતર વધુ ને વધુ જામત થશે, અને તમામ પક્ષો ઉપર ચાંપની નજર રાખવા સાથે અને કાબેલ બનશે. ધમંડી સત્તાઓર યા આપમુદ વલણ લાગ્યે જ તે સહી લેશે.

* અને ત્યારે—

ભારતનો નવો અખતરો—કોઈ પણ એક પક્ષની એક-ધારી એકઠધ્યુ સત્તા વિના, સમાજવાદને વરેલા સી પક્ષો (કોંગ્રેસ, કમ્યુનિસ્ટ, સમાજવાદી અને ઇતર)ના સહિયારા પ્રયાસો દ્વારા, સમાજવાદની પ્રાપ્તિને અપૂર્વ અખતરો સફળ થશે—જગત આખા મારે સહઅસ્તિત્વનો નવો તત્વબોધ બગી જશે.

હો, કાણે અને ઢેચે મૂંઝી કૂશમાળમાં ?

હો, કાણે અને નયતી મળું એના તાલમાં ?

એમનાં ગીતોમાં શ્રુતિનું અને લયનું માધુર્ય છે. અનેક ગેય હાથોમાં એમની ગીતસરવાળી વહી રહી છે. પણ ક્યારેક પ્રાસને ખાતર એવું લાસિય ભેખમાંયું છે; ‘આને મારા અને મારને, દુઝ બંસીનો સર ખાળે !’ ‘અડી’ ‘માને’ અને ‘બાને’માંથી એક શબ્દ જોડા કરવા નેઈએ એમ નથી લાગતું કે ક્યાંક ક્યાંક લયની ક્ષતિઓ રહી ગયેલી છે. એ આંતરપ્રાસ અળવવાના પ્રયત્નને કારણે થયેલું લાગે છે. ગીતોમાં એકની એક પંક્તિનું પુનઃપુનરાવર્તન પણ ક્યારેક ખુચે તેટલી હદે થયેલું છે.

આખો સંગ્રહ નેતાં કહેવું નેઈએ કે એકવિધતાનું અને ભાવધાસલ્યને બાજુએ મૂકીને ગીતરચનાની રમતમાં લપસી પડ્યાનું ભરથાન પણ એમની સામે રહેલું છે. બાકી તો ‘અપ્રથમ હે !’ ‘નિમંત્રણ’, ‘મેલ નવલો ફાંચે’ અને ‘કાણ નયતી મળું ?’ નેતાં વધુ ગીતો બહેન સરેયા આપે એવું હું ઇચ્છીશ. —અ. અમલદા

માનવ : એ ૫૮]

નવાં પુસ્તકો

(જે પ્રકાશકો દર મહિને પોતાનાં નવાં પુસ્તકોની યાદી તથા નકલ મોકલશે તેની મોંઘ અવલોકન ઉપરાંત પ્રકાશકના નામ સાથે અહીં લેવાશે)

નવલકથા-નવલિકા :

સિક્કાર્થ	નીર દેસાઈ અનુવાદિત	૨-૫૦
સુમુગધા	ઉમાકાન્ત	૬-૭૫
હીરાશીમા	(અનુવાદિત)	૧-૭૫
અનોખી પ્રીત	ભોગીલાલ ગાંધી	૨-૭૫
નવું લોહી	પન્નાલાલ પટેલ	૪-૭૫
પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	પન્નાલાલ પટેલ	૪-૦૦
પેટલીકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	ઈશ્વર પેટલીકર	૪-૦૦
મડિયાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	યુનીલાલ મડિયા	૪-૦૦
છોકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	શુભાષદાસ છોકર	૪-૨૫
વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ	ભોગીલાલ ગાંધી	૫-૫૦
આકળનાં મોતી	મહેન્દ્ર મોકડ	૩-૦૦
કંકુનાં પગલાં	છાંદુભાઈ પટેલ	૩-૦૦
ધર્મભગિની	યુનીલાલ વ. શાહ	૫-૨૫

ખાળ-કિશોર-પ્રૌઢ સાહિત્ય

ભૂદાનપોથી	સુભદ્રા ગાંધી	૦-૭૧
સંતોની જીવનપ્રત્યાદી :	મુકુલભાઈ કલાધી	૦-૩૭
ઈસપ અને તેની વાર્તા ૧-૨-૩ મળનભાઈ દેસાઈ દરેકના		૦-૪૦

નવસર્જન પ્રકાશન : વડોદરા

૫મ સામે લડાઈ (આરોગ્ય) (૨૯ ચિત્રો)	સુભદ્રા ગાંધી	૧-૫૦
શયતાનના સામ્રાજ્યમાં (કીટાણકથા)	"	"
(૪૫ ચિત્રો)		૨-૫૦
વિજ્ઞાનયાત્રા (વિજ્ઞાનનો વિકાસ)	"	"
(૨૩ ચિત્રો)		૨-૫૦
પહેલું સુખ તે બને નર્વા :		
(શ્રી. બળલાલભાઈ મહેતાના આશ્રય સાથે)	૧-૫૦	
શ્રી. સિવપ્રસાદ ત્રિવેદી		
પૂછાં ને પાંચો (પશુ પંખીનો પરિચય)	"	૩-૦૦
ગાડામાંથી મોટર (વિજ્ઞાન વિકાસ) હર્ષવદન શાહ		૧-૦૦
હોડીમાંથી આગબોટ	"	૧-૫૦

નવયુગ પુસ્તક હોંટાર : રાજકોટ

મનમોહ	અનુવર્તરાય આચાર્ય	૨-૫૦
નારી	સૌરીન્દ્ર મોહન	૩-૫૦
પક્ષીઓનો પતિ	દામુ સાંગાણી	૪-૦૦
જૂપી તરસ	મોહનલાલ ધામી	૩-૦૦
નીમ નગરીઓ	જોશીઆ જોશી	૫-૫૦
છીપનાં મોતી	કુમારી સ્વમસેવી	૩-૦૦

૩૫મ પ્રકાશન મંદિર : મુંબઈ .

લેનિન (રેકિડ ચપ)	૨-૭૫
મરેલાં માનવી (જ્યોત્સ્ના ઝોરવેલ)	૬-૦૦
કુવાંચી વહુ (ધીરેન્દ્ર દોશી)	૨-૫૦

રૂપાપતન : જુનાગઢ

અલ્લાહના બંદાઓ (ભા. ૧) 'અજુમ' વાલોડી	૦-૩૭
અજાણા બાપુ હેતા (ભા. ૧/૨) રતિલાલ અનિલ દરેક	૦-૫૦
*	
માનસદર્શન (મનોવિજ્ઞાન) રમજીલાલ પટેલ (ત્રિપાઠી)	૩-૭૫
રૂપે લોક વો. ૭ (ગો. મા. ત્રિ.)	૨-૦૦
કવિ દયારામ : નવલરામ (ગો. મા. ત્રિ.)	
(કાબૂસ સલ્મ)	૩-૦૦
એક લહર (ધીરંજયેન પટેલ)	૩-૦૦
ત્રીશી પછીનો દાંપત્ય પ્રેમ (મેરી ઓપ્સ) (મમતા)	૩-૦૦
લક્ષ્મી : જુટાછેડ : વારસો (ગુરુભાઈ મુ.)	
(પરિચય પુસ્તિકા)	૦-૪૦
વર્તમાન પત્ર કેવી રીતે તૈયાર થાય છે ?	
(સંવિશ્લેષક મહેતા)	૦-૪૦
ધરતિનું સૌંદર્ય (પ્રબોધ મહેતા) (સ્મૃતિ સાહિત્ય)	૩-૫૦
પંડિતશ્રી ગુરુલાલજી (જીવન અને સાહિત્ય)	
ડૉ. ત્રી. મ. વૈદ્ય	૩-૦૦
ઇતિહાસની આરસી (લગવાનલાલ લ. મોકડ)	૧-૦૦

गोवर्णमेण्ट ऑफ इण्डिया पब्लिकेशन डिविजन

GOVERNMENT OF INDIA PUBLICATION DIVISION

Collected works of M. Gandhi Vol. I		The way of the Buddha (400 photographs)	
De Luxe 8-50		(Album) 30-00	
Cloth 5-50		The Kangra Painting (40 colour plates)	18-50
Pop. 3-00		Ajantā Paintings	10-00
Jawaharlal Nehru's Speeches (1919-53)	5-50	India; pictorial Survey	pop. 10-00
Rajendra Prasad's Speeches Vol. I (1950-52)	4-50	Deluxe	12-00
" " " " (52-56)	4-50	5000 years of Indian Architecture	2-00
Radhakrishnan's Speeches vol. I & II		Buddhist Sculptures	1-50
each; De Luxe 6-00		Kashmir (100 photographs)	10-00
Pop. 3-75		Buddha's Life by Modern Indian Painters	
Abul Kalam Azad's Speeches (1947-55)	6-50	(10 Paintings)	2-50
1857; Dr. S. N. Sen	5-50	Contemporary Indian painters	
1857 A Pictorial Presentation		(26 Paintings)	5-50
(100 Photographs)	4-00	Dancing foot (with dozen colour plates)	1-50
Gandhi in Champaran; D. G. Tendulkar	1-50	Indian Dance	1-00
Women in India (with 80 photographs)	8-50	Picture post cards series I (4 cards)	1-00
Pop. 6-50		" " " 2 (6 ")	0-72
Festivals of India	1-50	" " " (Black & Brown)	
Cultural Unity of India	1-50	(4 Cards)	0-54
Future Education in India	1-00	" " " Buddha's Life (12 ")	0-72
Adivasis	1-00		
History of Indian Journalism	5-00	<u>Lalitkala Academy</u>	
2500 years of Buddhism	3-00	Mewar paintings	8-75
Social Legislation.	6-00	Moghul Paintings	8-75
Guide to Kashmir	1-00	Krishna Legend	8-75
Panorama of India	1-00	Contemporary Indian Paintings	8-75
Contemporary Indian Literature	2-00		
Literatures in Modern Indian Languages	2-50	<u>BOOKS FOR STUDY</u>	
Meghaduta of Kalidas	2-50	<u>Art & Aesthetics :</u>	
Nuclear Explosion & their effect	3-50	The story of Indian Music (As)	
Historical & Biographical Films	0-35	G. Goswami	14-00
The Story of India (For Children)	2-00	Indian Art (Introduction) " K Bharatha	
Women of India	6-50	Iyer	17-25
		The Dance of Shiva (As) Ananda	
<u>Albums: Paintings</u>		Coomarswamy	16-00
Bashohali Paintings	20-00	Hindu View of Art (As) Mulk Raj Anand	18-00
An Album of Khajurah (50 photographs)	5-00	Introduction to Indian Art	
Five Year Plan (150 photographs)	5-00	Coomarswamy	7-50
Mahatma Gandhi (500 photographs)		Green & Gold (Best Bengali Stories)	
(Album)	35-00	Ed. H. Kabir Pop.	8-25

Lib. Ed. 11-25

- Ordeal-1857 (A play about 1857)
 M. Majeeb 4-75
 The Adventures of the Upside Down Tree
 (As) K. Shridharani 7-50
 Mahatma and other poems (As) H. Kabir 4-00

History & Politics

- A Survey of Indian History (As)
 K. M. Panikar 8-50
 The Indian Heritage (As) Humayan Kabir 5-25
 India and China " K. M. Panikar 4-75
 An Introduction to Social Anthropology (As)
 by D. N. Majumdar & T. N. Madan 12-50
 Ancient India (As) B. G. Gokhale 7-50
 Glimpses of Medieval Indian Culture 7-87
 Making of the Indian Nation 12-50
 The Principles and Practice of Diplomacy
 (As) K. M. Panikar 4-50
 Asia and Africa in the Modern World
 (As) S. L. Popali 5-00
 State and the Citizen (As) K. M. Panikar 6-75
 Prachin Bharat (Hindi) 7-50
 Bharatiy Itihaska Sarvexan (Hindi) 8-50
 Bharat Aur Chin " 4-00

Sociology

- Hindu Society at Cross Roads (As) " 4-00
 The Horizon of Marriage R. K. Mukerjee 15-00

Philosophy & Religion

- The Lord of the Autumn Moons;
 Radhakamal Mukerjee 6-00
 The spirit of Islam (As) Ashfaq Hussain 4-75
 Buddha and the Gospel of Buddhism
 (As) Anand Coomarswamy 15-50

Biographies

- Jawaharlal Nehru (As) Frank Moraes 15-50
 Rajendra Prasad (Autobiography) (As) 22-50
 The Story of my Life vol. I
 Dr. M. R. Jaykar 25-00
 Sir Purshottamdas Thakurdas (As)
 Frank Moraes 17-50
 Lokmanya Tilak (As) Ram Gopal 15-00
 Ram Mohan Roy (As) Iqbal Singh

Economics

- Economic Developments in India (As)
 G. D. Deshmukh 6-00
 Inflationary Price Trends in India since
 1939 (As) by D. Bright Singh 16-50
 Monetary Theory (As) G. N. Halm 18-00
 Taxation & Foreign Investment (National
 Council) A. E. R.
 Foreign Exchange Crisis & the Plan
 (National Council; A. E. R.) 2-00
 Labour Problems in Indian Industry (As)
 V. V. Giri 18-00

Education : Social

- The Highschool Library (As)
 C. G. Viswanathan 7-50
 Education Culture and the social order
 (As) by K. G. Saiyidain 10-50
 The Educational Writings of R. V. Parulekar
 (As) 10-00
 Caste and Communication in an Indian
 Village (As) D. N. Majumdar 17-00
 The Physical Properties of cotton (As)
 A. N. Gulati 10-50
 Introductory Nuclear Physics (As)
 D. Halliday 17-50
 Organic Chemistry (As) Fieser & Fieser 27-50
 Law, Liberty and Life (As) M. C. Chagla 4-00
 *
 End of an Era (Hyderabad Memoirs)
 K. M. Munshi 17-50
 India in the time of Patanjali
 Dr. B. N. Puri 20-00
 Rajaji's Speeches vol I & II each 2-00
 Ramayan (Rajaji) 2-00
 Indian Inheritance vol I, II, III, each 2-00
 The History and Culture of Indian People
 vol; I The Vedic Age (Up to 600 B. C.) 35-00
 Vol; II the Age of Imperial Unity
 (600 B. C. to 320 A. D.) 35-00
 The Classical Age (300-750 A. D.) 35-00
 The Age of Imperial Kanauj (750-1000 A. D.) 35-00
 The Struggle for Empire (1000-1300 A. D.) 35-00

Modern Library paper-back each Rs. 4 00

P 29 The Krentzer Sonata	(Tolstoy)
P 1 Crime and Punishment	(Dostoyevsky)
P 2 Seven Greek Plays	—
P 3 The Divine Comedy	(Dante)
P 5 The Republic	(Plato)
P 7 The Brother Karmazov	(Dostoyevsky)
P 15 The Royal way	Malraux
P 18 The Hamlet	Faulkner
P 22 The Long March	Styron
P 24 Appreciation; Painting, Poetry and Prose	

Modern Library College Editions - Rs. 4 00

T 1 Pride and Prejudice & Sense and Sensibility	
T 2 Pere Goriot and Eugenie Grandet	Balzac
T 3 Jane Eyre	Bronte
T 4 Wuthering Heights	"
T 5 The Way of all Flesh	Butler
T 6 Don Quixote	Cervantes
T 9 A Tale of Two Cities	Dickens
T 10 David Copperfield	"
T 13 Eight Famous Elizabethan Plays	—
T 14 Essays and Other Writings	Emerson
T 16 Joseph Andrews	Fielding
T 18 Autobiography and Selected Writing	Franklin
T 19 Faust	Goethe
T 21 The Scarlet Letter	Hawthorne
T 22 The Iliad	Homer
T 23 The Odyssey	"
T 24 A Doll's House, Ghosts, etc.,	Ibsen
T 28 The Complete Poetry and Selected Prose	Milton
T 29 Plays	Moliere
T 35 Walden and Other Writings	Thackeray
T 38 Fathers and Sons	Turgenev
T 39 Works	Virgil
T 40 Leaves of Grass and Selected Prose	Whitman
T 41 Selected Poetry	Wordsworth
T 42 Looking Backward	Bellamy
T 43 Selected Poetry	Browning
T 44 " "	Byron
T 47 Portrait of a Lady	James

T 48 Complete Poetry and Selected Prose

T 49 Selected Works	Keats
T 52 The Selected Poetry and Prose	Pope
T 51 The Complete Writings	Coleridge
T 50 Selected Poetry and Prose	Thucydides
T 58 " " " "	Shelley
T 60 " " " "	Poe
	Tennyson

Price Rs. 2 00

Mpl A Marriage Manual	—
J 11 Four Great Historical Plays	Shakespeare
P 16 Golden Ass Apuleius	R. Graves
PL 8 Chinese Short Stories	—
PL 14 Stevenson's short Stories	—
PL 27 Silas Marner	Elliot
PL 28 Moby Dick	Melville
PL 29 Short Stories De Maupassant	—
PL 43 Tales from the Decameron	H. Alexander
PL 54 Vicar of Wakefield	Goldsmith
PL 56 Rousseau's Confession	—
PL 58 Great Essays : Science	—

Price Rs. 3 00

PL 35 American Verse	—
PL 500 Story of Philosophy	Will Durant
PL 501 Story of Mankind	Van Loon
PL 502 Ivanhoe	Scott
PL 506 Tales from Arabian Nights	—
PL 510 Robinson Crusoe	Defoe
PL 514 Oliver Twist	Dickens
PL 516 Story Poems	—
PL 517 Don Quixote	Cervantes

Price Rs. 2 00

: 213 New Voices; American Writing Today	—
: 262 7 Arts	—
: 4001 Gen. Introduction to Psycho	Freud
: 5005 The Story of the Bible	Van Loon
: 3041 To Have and Have Not (Rs. 1.50)	Hemingway
: 3056 Green Hills of Africa (Rs. 3)	"
: GC 27 Understanding Surgery	—
GC 32 Love is Eternal (Lincon)	" I-Stone
GC 33 A Baby's First Year	—
GC 35 My Several Worlds	" Pearl Buck

Price Rs. 2.00

C 5 Hungry Hill	Maurier	C 135 Exploration of Space	Clarke
C 10 Lust for Life	I-Stone	C 148 Drawing Self taught	—
C 46 Kinfolk	P. Buck	C 154 Story of The World	—
C 53 Rebeca	Maurier	C 168 Kiss Again Stranger	Maurier
C 59 Madame Bovary	Fleubert	C 174 Science Book : Human Body	—
C 61 Questions & Answers from the Book of Knowledge	—	C 207 Science Book : Space Travel	—
C 63 Of Human Bondage	Maugham	C 224 The Great Man	Al Morgan
C 68 The Parasites	Maurier	C 235 Mary	S. Asch
C 70 Morning Journey	Hilton	C 261 The Painted Veil	Maugham
C 105 Pavilion of Women	P. Buck	C 270 Erskine Caldwell Short Stories	—
C 108 Come my Beloved	"	C 273 The Magician	Maugham
C 109 Pocket Book of American Poetry	—		
C 113 Great Essays	—		
C 114 God's Men	P. Buck		
C 132 Science Book Wonder Drugs	—		
C 133 Witson Churchill	Taylor		

Price Rs. 1.50

; 1 Lost Horizon	Hilton
; 25 Treasure Island	Stevenson
; 378 Pocket Book of Old Masters	—
; 800 Conception, Pregnancy, Birth	—
; 891 Unknown Lincoln	D. Carnegie
; 892 The Pocket Stamp Album	—
; 1158 Cakes & Ale	Maugham

DIPIKA

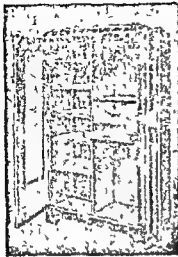
Annually Rs. 5/-
Single copy : 50 nP.

DIPIKA is a non-party monthly journal. Its aims and objects are :—

- ★ To promote national unity and solidarity.
- ★ To further the secular and socialistic ends of our Republic.
- ★ To foster an objective attitude towards our national problems.
- ★ To lay bare parochial and fissiparous tendencies in our national life.
- ★ To follow world developments and evaluate India's role in the international sphere.
- ★ To encourage renascent cultural activities and social reforms.
- ★ To help a scientific study of our history, culture and philosophy.

Address :—

Nawab Building, 2nd floor, 327 Dadabhai Road,
BOMBAY-I

બરોડા સેફ કંપની

★

ફાયરપ્રુફ તિલ્લેરીઓ, સ્ટીલના કેબીનેટ, કેશબોક્સ
જાંચી ભતનાં લીવરવાળાં તાળાં, ઘર તેમ જ
ઓફિસ અને હોસ્પિટલ અંગેનું અપ-ટુ-ડેટ
સ્ટીલ ફરનીચર બનાવનાર
અને વેચનાર.

ગેડીગેટ રોડ : વોડારા

V. D. MISTRY
CHANASMA

ટ્રેડમાર્કનાં પ્રખ્યાત
તાળાં અહિંથી મળશે.

કાગળ અને પૂંઠા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, જુદાં જુદાં લખાણો,
ખતપત્રો, ખાતાવટી, પેપરીંગ પેપર્સ અને
રેપીંગ પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્સ બોર્ડ,
બ્લાટ કોર્ડ, સફેદ અને રંગીન પોસ્ટકાર્ડ
વગેરે માટે મળે :

ચીમનલાલ પેપર કંપની

સર્વ શ્રેષ્ઠ ભતનાં
કાગળ અને પૂંઠાંની
આયાત કરનારાઓ
અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લિ.ના

મુખર્ષી ઇલાકા (ગુજરાત-સોરાષ્ટ્ર સિવાય)
માટેના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ, કોલ, મુંબઈ-૧.

ફોન :
૨૬-૩૨૩૨

ટાર :
'SELECTION'

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન ભાત

નવતર મુંદર કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, હોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

માગલ

સંપાદન : ભોળીલાલ ગોંધી

૧૯૫૮

જૂન

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

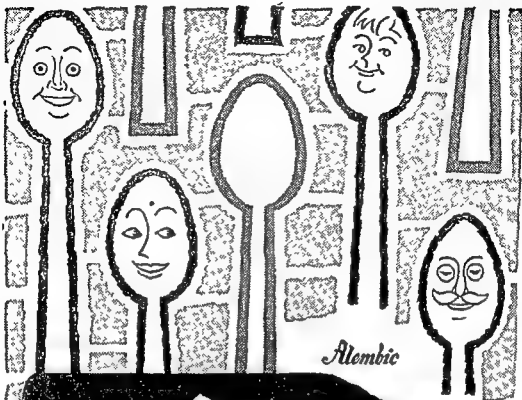
રામજી મંદિરની પાળ : વડોદરા

ફોન : ૨૪૫૦

૬

કલ્યાણરામપત્ની શાહ : એક અન્વેષણ (ચિંતન)
પાંચ કવિતા (રતિલાલ-અનિલ, ઉશનસુ, હસિત
અમૃતા પ્રીતમ
મહાનઅમૃતા મહેરામણતું માતી (પલંગકનું એક પા-
ટમે એડવર્ડ (પ્રસંગકથા)
શિક્ષણ : કોનો સાધ્ય અને સાધન (ચિંતન)
નવો જન્મ (વાર્તા)
સાહિત્યમાં અપેલીલ (આસોચન)
વિજ્ઞાનક્ષેત્રે ભારતની સિદ્ધિ (વિજ્ઞાન)
ડેવો સ્પેક્ટ્રનિક (વિજ્ઞાન)
કેન્સર પ્રત્યારોપણની કસમકલ્પણી (દેશવિદેશ)
અધારે અમૃતમાળા (દેશવિદેશ)
કદર (પ્રસંગ)
આરવાહ (અગિની રાખ)
વરદીવડા (ભા. ઘા. પટેલ)
પ્રજ્વલિત ને પડકાર (આંકડારિક પ્રયત્નોષ)
ભલે પ્રગટ્યાં (એક્ષિટ-હિંદી નવો પ્રકાશનો)
નવું વાંચન (ચુલવતી નવો પ્રકાશનો)
વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છૂટકે ૦-૬૨ ના.પંચા (૧૦ સ્પર્શ)
[પવનદેશ સિદ્ધિમ ૧૫]

Alombic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી આટે તે ઘરગથ્થુ દવા છે.
એલેમ્બિક ફાર્માકલ વર્ક્સ કું. લિ., વડોદરા-૩.

૫૦ માં જાયન્ટિ ૧૯૦૭-૧૯૫૭

ચેતન

ચેતન પ્રકાશન

- * જગતના તથા ભારતના સુવિખ્યાત સાહિત્યકારોનાં તથા મૌલિક લેખકોનાં નવલકથા, નવલિકા, નાટક, કાવ્ય, વિવેચન, સાહિત્ય, અભ્યાસ, જીવન તથા રાજકારણનાં ઉચ્ચ ક્ષેત્રોનાં પ્રકાશનો માટે ચેતન પ્રકાશન શૃંગની સૌ વિકાનો-વિવેચકોએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

નવસર્જન પ્રકાશનનાં—

- * બાળકો અને પ્રૌઢો માટે સર્જક અને શિક્ષણકર્તાઓ નીવડેલું સાહિત્ય—શિશુ સર્જક શ્રેણી, સમાજશિક્ષણ શ્રેણી, વિજ્ઞાન વિકાસ શ્રેણી, ઇતિહાસ પરિચય શ્રેણી, અમર બાળવાતા શ્રેણી, અમર ચિંતકથા શ્રેણી, કિશોર-સાહસ શ્રેણીનાં (ભારતીય સરકાર તથા મુખ્ય સરકારની હરીફાઈ ઓમાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર પ્રકાશનોની સંસ્થાનાં) પુસ્તકોની મુખ્ય વિકેતા.

ચેતન બુકસ્ટોલ

- * ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ય તમામ સંસ્થાઓનાં જૂનાં-નવાં પ્રકાશનોના વિકેતા : દરેક શાળા, સંસ્થા, લાયબ્રેરી તથા કુટુંબ અને વ્યક્તિને વધુમાં વધુ કમિયને પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર ગુજરાતની પુસ્તકવિકેતા સંસ્થા.
- * અંગ્રેજી (અભ્યાસી મંથો તથા સસ્તી પેકેટ, પેપર-બેક આદિત્તઓ) તથા હિંદી (હિંદી મંથ રેનાકર, રાજકમલ, રાજપાલ, સસ્તી સાહિત્ય મંડળ, એશિયા પબ્લિશીંગ વગેરે)નાં ઉત્તમ ચૂંટેલાં પુસ્તકોના વિકેતા.
- * ભારતીય કેન્દ્ર સરકારના પ્રકાશન વિભાગનાં—રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના ઉત્તમ મંથો—પરિચય પુસ્તકોઓ—આત્મકથા, ચિન્તકાંડ વેચનાર.
- * રશિયન અને ચીની પ્રકાશન વિજ્ઞાન તરફથી પ્રગટ થયેલ—સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સિદ્ધાંતના મંથો—બાળકો માટે રજબેરગી અત્યંત સુંદર સસ્તી પુસ્તકોઓ.

ઉપરાંત—

માનવજીવનની સર્વોચ્ચ અનુભૂતિ બ્યક્ત કરવા મથતું
માનવીની પુનઃપ્રતિષ્ઠા જંખતું માધિક

ગુજરાતનું ઓડન રિબ્યુ બનેલા મથતું—

વાર્ષિક રૂ. ૭
[છટકે ૬૨ નં. પૈ.]

માનવ

लवाजम भरवानां स्थल

आर. आर. शेठनी कुं., प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुम्बई-२
 इपम प्रकाशन मंदिर, ६८/८७ डेवेल स्ट्रीट, लूसेयर : मुम्बई-२
 ओ. आर. शेठनी कुं., प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुम्बई-२
 ओम. ओम. त्रिपाठी ओम्ब कुं., प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुम्बई-२
 ओम. ओम. ठक्करनी कुं., प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुम्बई-२
 गांधीय साहित्य मंदिर, लवाडिया यकला : सुरत
 (शाखा-चौटापुल : सुरत)

नरु शाह, गोववाड : नवसारी
 पुस्तकालय सहायक सहाकारी भंडाल लि., टावर रोड : वडोदरा
 विजय स्टोर्स, रेशम रोड : आंध्र
 पक्षलविद्यानगर कन्जुभर्सा के.ओ.प. स्टोर्स, पक्षलविद्यानगर
 गुरुदे अथरन कार्यालय, गांधी रस्ता : अमदावाद
 वाराली साहित्य स'घ लि., गांधी रस्ता : अमदावाद
 रवाडु प्रकाशन ग्रुप, रिलीफ रोड : अमदावाद
 विजय स्टोर्स, ६२ कल्याण लुन, रिलीफ रोड : अमदावाद
 लोडमिलाप कार्यालय, पो. ओ. २३ : अमदावाद
 ओल. के. मेधावणी, १४, अमरतला स्ट्रीट : कलकत्ता-१
 प्राणु डेटोयाडर, पो. ओ. २६६, नमस्तेवणी (ध. आंध्र)

छूटके भणवानां स्थल

गांधी न्युस्पेपर सर्वीस, टीनवाला मिलिअ, त्रिलुवन रोड : मुम्बई
 कोतिलाल सोमलाल भूत्री, रतनपोल नाका : अमदावाद

वडोदरा

ओ. ए. मोर-ओम्ब कुं., टावर प्रासे : वडोदरा

१८५८ : नून

लवाजमना दर

वार्षिक इ. ७-००

[१२६६ १५ गि.]

इस नमूने १२ पैसा

मानव(मानव) मनीषा(मनीषा)

मेडल लवाजम इ. १२

मानव

[भासिक]

लोडेरभणरना दर

५६ २६ इ. ८०

५६ २६ इ. ८०

५६ २६ (वि रंगम) इ. १२५

साहु आंध्र ५६ इ. १०

साहु अंध्र ५६ इ. २५

લોકશાહી કલ્યાણરાજ્ય (એકેડેમિક વેલ્ફેર સ્ટેટ) :

ભારતના પ્રભાવિ સમાજવાદી સમાજવાદના શબ્દ અપનાવ્યો છે. આ શબ્દ કેમ કપરો છે. તેનાં કેટલાંક આંતરિક કારણો આપણે અગાઉ (માનવઃ એથિક) જોઈ ચ્યા હીએ; પરંતુ અનેકવિધ સમસ્યાઓ અંગે વધુ વિગતે ને નક્કર રીતે વિચારણા કરવી રહે છે.

સૌથી મથમ તો, ભારતીય સમાજવાદનું સ્વરૂપ હેટી થલે અંદો આશ્ચર્ય-પાતળું અને પૂર્વજી હોઈને, તેના સ્વરૂપના ધારણની અનેક સમસ્યાઓ વિચારવી જરૂરી છે.

અર્થતંત્રનું વર્ચસ્વ છે; અને ત્યાંથી આપણે સમાજવાદી ગાંઠિ પકોંચવાનું છે. વળી, ભારતે તેના શબ્દ લે કયાલી અને શાંતિપૂર્વકનો સ્વીકાર્યો હોઈને, મનદ ધીરજપૂર્વક અને હાંબી કાપવાની રહે એવ સ્વાભાવિક છે.

લોકે ભારત કોઈનું અંધ અનુકરણ કરવા નથી હમ્મણું, પણ ભારત ભગતિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કોઈ નકરી કારી પાડી ઉપર કકો માંડતું નથી એ પરિસ્થિતિની હકીકત છે. આવી પાશ્વભૂમિમાં, જગતભરના અનેક અખતરાઓનો અભ્યાસ અને અન્વેષણ કરતા રહી, ભારતે પોતાનો શબ્દ સાવધાનીપૂર્વક કાપવો રહે છે—સમાજવાદનું મૂળ લક્ષ્ય અટવાઈ ન જાય એ રીતે.

અહીં દુનિયાના અનેક દેશો—ભારતમાંય જેની ચર્ચા થઈ રહી છે તે ‘કલ્યાણરાજ્ય’ (વેલ્ફેર સ્ટેટ ની આસોચના સ્મૂ કરી છે.

અલગત, શીર્ષકમાં જ, ‘કલ્યાણરાજ્ય’ને બદલે ‘લોકશાહી કલ્યાણરાજ્ય’ એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, તે ‘વેલ્ફેર સ્ટેટ’ના અતિ ચત્તપેલા ‘વેલ્ફેરિઝમ’થી જુદો કોઈ આપવાના હેતુથી.

૧

‘કલ્યાણરાજ્ય’ના, ઉદ્ભવનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો અને લાંબો છે.

૧૮મી સદીમાં વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિએ ખિટન આદિ દેશો માટે ઔદ્યોગિક વિકાસનો અપૂર્વ ઉગાડ શક્ય બનાવ્યો. ૧૭૮૦થી ૧૮૬૦ના આઠ દાયકા દરમ્યાન તો ખિટનના ઉદ્યોગો વરાળયંત્રોથી ધમધમી ઊછાં અને ખિટન વિશ્વનું મહત્ત્વનું ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર બની ગયું; ઉત્પાદન અપરંપાર વધ્યું, ને સાથેસાથ બજારો વિકસ્યાં. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ કૃષિક્રાંતિને પણ જન્મ આપ્યો; અને તેને પરિણામે જેઓ યંત્રમેત્રીમાં ટકી ન શક્યા તેઓ સર્વહાર બની શહેરોના નવા ઉદ્યોગોમાં અમલવીરો કામમાં આવ્યા.

આ વિકાસની ખીજ બાજુઓ જવા દઈએ; પણ આજની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, તે યુગની ઔદ્યોગિક યંત્ર-

ટકનિક તો ધણી પછાત જ ગણાય. એટલે વધુ ને વધુ ઉત્પાદનની જરૂરિયાત (બજારો વિકસતાં) ને પકોંચી વળવા માટે મજૂરોનું કાર્યું શોષણ જ મુખ્ય સાધન હતું. આ શોષણે કાળો કેર વર્તાવી દીધો હતો; ૮થી ૧૦ વર્ષનાં બાળકો, જુદો, સ્ત્રીઓને સુકાં ૧૨થી ૧૪ કલાકની મજૂરી; કામની અને કારખાનાંની અંદરની રિથતિય અસહ્ય બની ગઈ હતી.

અને આ બધાને માથે, ખુદ શબ્દસત્તાનો સીધો ટકા શોષક માલિકીને પક્ષે હતો; ખીજ બાજુ, મજૂર સંગઠનો સામે છેક ૧૮૪૪ સુધી કાયદેસરની મનાઈ ચાલુ હતી. (અલગત, ૧૭૫૨થી શુક અને અર્ધશુક મજૂર સંગઠનો શરૂ થઈ જ ચ્યાં હતાં.) સંગઠનો કાયદેસર થયા પછીય, એમના અધિકારોને નિરંતર નિષ્ફળ તથા મર્યાદિત બનાવવા

માર્શિકા અને રાજ્યસત્તાના સતત પ્રપાસી રહ્યા હતા. અને Laissez Faire સિદ્ધાન્તની આડશમાં સૌ નામરિક સમાન અને સ્વતંત્ર ગણાતા હતાં, 'મલ્ટર એન્ડ સર્વેટ એક્ટ' અનુસાર, છેક ૧૬મી સદીની છેલ્લી પચીસી સુધી તો કારની અસમાનતાય અસ્તિત્વમાં હતી !

આમ હતાં, ઔદ્યોગિક વિકાસની એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત એ હતી કે કામદારોનો સ્વેચ્છાપૂર્વકનો સહકાર વધુ તે વધુ પ્રમાણમાં મેળવવો. આમાંથી જ ક્રમશઃ એક એવી જરૂરિયાત ઊભી થઈ કે કામદારોની હાલતમાં સુધારો કરતા રહેવું.

આ પ્રકારની 'સામાજિક નીતિ' નો આરંભ ૧૮૩૦ પછી થયો; અને ત્યારે તેના ટકામાં એવી દલીલ રજૂ કરવામાં આવતી હતી કે 'સરકારની નિપુણતા અને શાશ્વત્વથી પાકી કસોટી જ એમાં રહેલી છે કે આમજનતાની પરિસ્થિતિમાં કેવો સુધારો થયો છે.' તો વળી એવું કારણ પણ રજૂ થયું કે, 'કામદારોની નાદુરસ્તીને કારણે સમાજને એટલું બધું વેકરું પડે છે, (એટલે કે ઉત્પાદન એટલું) ઓછું થાય છે' કે, એના કરતાં એમની તંદુરસ્તી માટે નાગરિકોને થોડા કરવેરા વધારે આપવો પડે તે સાહે.

‘કામદાર-કલ્યાણ’ પાછળનાં મુખ્ય બળો

વિકોરિયન-યુગમાં, આ રીતે, 'કામદાર-કલ્યાણ' નો વિચાર સ્વીકારવા માંડ્યો હતો. ધીમે ધીમે કરતાં, 'કામદારોની સ્થિતતા' અને 'કામદારોની કાળેવિયત' ની દિશામાં વિકાસ થયો. આ પ્રક્રિયા દરમિયાનનાં મુખ્ય બળો હતા—નવા ઉદ્યોગપતિની પોતાની જરૂરિયાત (અલગત, જરૂરિયાત છતાં, ના હટકે જ સ્વીકારવું પડે એટલું જ સ્વીકારવાની શક્તિ, અને એને કારણે તથા પરંપરાને કારણે વિરોધવૃત્તિ), માનવતાની દૃષ્ટિએ દેહલાક સમાજસુધારકોની જોહો, અને પાછળથી વધતી જતી કામદારોની ભગ્નતિ-સંગતતા અને સંઘર્ષો.

ધીમેધીમે કરતાં, સુરોપના અનેક દેશોનાં કામદાર-અધિદેવો પોતાના રાજ્ય-પરોજના હક્કની આર્થિક હાલતમાંથી થયું જ આગળ નીકળી ગયાં હતાં—રાજકીય સ્વરૂપનાં બની ગયાં હતાં. સને ૧૮૮૦ પછીનાં વર્ષોમાં તો, ખાનગી મૂડીના અધિકારોને જ પકાર પાડનારા સંઘર્ષો દેખાવા લાગ્યા.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે આજે બદલાયેલા સ્થિતિમાં, પ્રથમ વિશ્વ-

યુદ્ધનાં વરસો દરમિયાન (૧૯૧૮), ભગ્નત કામદારોએ 'લેગર એન્ડ ધ ન્યુ સોસાયલ ઓર્ડર' દ્વારા જમીન, રેલ્વે, કાલસા, વીજળી-શક્તિ વગેરે ઉદ્યોગોમાં સહિયારી માલિકીની ઘોષણા કરી અને ખુદ વિન્ટસન ચર્ચિલ જેવાએ તેના ચૂંટણી-આંદોલનમાં રેલ્વેના રાષ્ટ્રીયકરણની માંગ આગળ ધરી.

રાજકીય રીતે વિચારતાં—

ચાર્ટર્ડ અધિદેવ (૧૮૩૮) કામદારોના રાજકીય અધિકારોની પ્રખર લડત આરંભી દીધી હતી, અને જો એકવાર સાર્વત્રિક મતાધિકાર સ્વીકારાઈ જાય તો પૃથ્વી પર સર્વ જિતરાવીને અટલ આશા તેના આગેવાને (એગિતેર) પોતે જ બહેર કરી હતી.

૧૮૬૭માં શહેરી કામદારોના અમુક હિસ્સાને મતાધિકાર પ્રાપ્ત થયો અને ૧૮૮૪માં ખાણીઆ મજૂરો અને ખેત-મજૂરો મતાધિકારી બન્યા.

‘કલ્યાણસૂચક’ નો શહે—

આ અરસામાં જ કલ્યાણસૂચકની કલ્પનાને ઘોંટ મળવા લાગ્યો. તે અરસાના (૧૮૮૫) ઉદ્ભવ કામદાર નેતા એમરહેને સીધી સવાલ પૂછ્યો : “મૂડીદારો જે સલામતી ભેગવી રહ્યા છે તેના બદલામાં તે શા હુકમ (Ransom) નામશે ?”

કામદારોની સલામતીનો કાર્યક્રમ હવે વ્યવસ્થિત રૂપે રજૂ થવા લાગ્યો અને સામાજિક ન્યાયને નામે રાજ્યે અમુક જવાબદારીઓ પોતાને માથે લેવાની દરજ્જા સ્વીકારાઈ. શરૂઆતમાં ફેક્ટરીના સંચાલનના કાયદાઓ, કામદારોના કામ-સમય અંગેના કાનૂનો તથા કામદારો માટે ધરની સગવડ, કોર્પોરેશન, વગેરે ઉપર ઝૂંબેશો ઊપડી. પછી તો કામદારોનાં બાળકોના શિક્ષણથી માંડી વૃદ્ધાવસ્થાની રાહત તથા તંદુરસ્તી અંગેના હકોનો પણ તેમાં સમાવેશ થયો અને સરકારે (લિગરસ સરકાર) તેને માન્યતા આપવી પડી :

* ૧૯૦૬ : શાળામાં જતાં બાળકોને ઓરક.

* ૧૯૦૭ : શાળામાં જતાં બાળકોની દાકતરી તપાસ.

* ૧૯૦૮ : વૃદ્ધાવસ્થાનું પેન્શન.

* ૧૯૦૯ : અમુક ઉદ્યોગોમાં 'ઓછામાં ઓછા' અમુક પગાર નો સ્વીકાર.

* ૧૯૧૧ : બોમ્બારી વખતે તથા બેકારી વખતે

રાષ્ટ્રીય પાયા પર સગવડો—સરકારી.

આ પછી, યુદ્ધનાં વરસો (કોન્ઝરવેટિવ સરકાર) દરમ્યાન—

૧૯૧૮ : માતા અને બાળકોના કલ્યાણનો કાનૂન.

૧૯૧૯ : ધર અને નગર યોજનાનો કાનૂન.

૧૯૨૦ : વધુ વિશાળ ધોરણે બેકારીનો વર્ધિ

[વાર્ષિક ૨૫૦ થી ૩ (આશરે ૩૨૦૦ રૂ.)

થી ઓછી રકમ કમાનાર દરેકને લાભ].

૧૯૨૧ : શિક્ષણની વધુ સગવડો.

૧૯૨૭ : કામદારોની વિધવાઓ, અનાથો અને

પ્રકોને વધુ રાહેત.

૧૯૩૪ : વધુ વિશાળ બેકારી—કાનૂન.

આ પછી ત્રીજા મહત્વનો સમય મજૂર સરકારનો.
તે દરમ્યાન—

* ૧૯૪૫થી ૧૯૫૦ દરમ્યાન લગભગ તમામ વસ્તીને
લાગુ પડે તેવા સામાજિક સલામતીના લાભો. દા. ત. સાળા
છેડવાની ઉંમરમાં વધારો, વિશાળ પાયાની તંદુરસ્તી માટેની
સગવડો, નિવૃત્તિનું પેન્શન અને કુટુંબ-એલાવન્સ માન્ય
થયાં.

* આમ ધીમે ધીમે કરતાં સરકારને માથે સમગ્ર
નાગરિકોની સલામતીની જવાબદારી આવી પડી, અને
૧૯૦૦માં સરકાર વસ્તીના માધાદિક જેટલી રકમ ખર્ચતી
હતી તેનાથી ૧૨ ગણી રકમ ૧૯૫૦માં ખર્ચતી થઈ ગઈ.

‘કલ્યાણયોજના’નાં છેલ્લા અસાધારણ રીતે વિસ્તરતાં
ખર્ચાં, રકમો પણ વધતી ગઈ.

લેબર પાર્ટીનો દાવો

લેબર પાર્ટીના અગ્રણી અર્થશાસ્ત્રી મિ. કોસલેન્ડે તો
૧૯૪૫-૫૦ના મુખ્ય દેશોનો અંગે દાવો પણ કરી દીધો :

“... મહાવલ્લનાં મુખ્ય લક્ષણો અદ્યય થયાં છે :

જેવાં કે, ખાનગી માલિકીની અગ્રાધિત સત્તા,

ખજારની અસરોને વશ વર્તનારી સમસ્ત આર્થિક

નિર્દોષી, નફાનું જ મહત્ત્વ, સરકારની તટસ્થતા,

આવકનું વિચિત્ર *laissez faire*-વિભાજન અને

વ્યક્તિગત અધિકારોની જીવનદષ્ટિ. આ કાર્ય જેવા

તેવાં પધ્ધતિ નથી; આ તો ઐતિહાસિક મુખ્ય
પધ્ધતિ છે.”

આ છે કલ્યાણરાજ્યનો ટૂંકો ઇતિહાસ.

૨

કલ્યાણરાજ્યનો આ ઇતિહાસ મુખ્યત્વે ચિંતનનો છે
અને સર્વસાધારણ રીતે, ચિંતનના સમાજવાદીઓ દોસલેન્ડની
આન્યતાને ટેકા આપતા આવ્યા છે. છતાં ૧૯૧૧માં બ્યારે
લોર્ડ્સ બ્યોન્ડ નવી ઇન્સ્ટ્રક્શન યોજનામાં સીનો ફરજિયાત
ફાળા હોવાને લોર્ડ્સે એવા સિદ્ધાન્ત તારવ્યો, ત્યારે મેકડોનાલ્ડ
સહિતની લેબર પાર્ટીની બહુમતીએ એને ટેકા આપ્યો
હોવા છતાં, ઉદામ સમાજવાદીઓ—બ્યોન્ડ લેન્ડસગરી તથા
સ્નેડેને એના વિરોધ કર્યો અને કારણમાં જણાવ્યું કે :

૧. સામાજિક સુધારાના ખર્ચાનો બોલે હંમેશાં, વધુ
બોલે ઉપાડી શકે તેવા જંગી આવકવાળાને ખસે જ ન પાવા
લોર્ડ્સે, અને નહિ કે, જેમને રાહેત આપવા માટે સુધારા
અમલમાં આવે છે તેમનેય માથે.

૨. કલ્યાણયોજનાઓ માટેનાં નાણાં જંગી આવકવાળા
ઉપરના ટેક્સ દ્વારા ઉપરાવરને બદલે સીને માથે એ
બોલે વહેંચી નાખવાથી આવા સુધારાનો મૂળ હેતુ જ
—સમાજમાં સંપત્તિ જે અસમાન રીતે વહેંચાય છે, તેની
પુનરુત્પન્ન કરવાનો મૂળ હેતુ જ—માથો નાચે છે.

૩. આવી રીતે પુનરુત્પન્ન થયેલી દારા સમાનતા સ્થાપવી
એ તો રાખ્યું કતવ્ય છે અને આજ પૂર્વે તેણે સ્વીકારી
પણ લીધું છે. હવે પીછેહઠ થોડા નથી.

અલગત, આ વિરોધ પણ બે દિવસે લુધાઈ ગયો...
અને બીજા વિધુક દરમ્યાન ‘બિવરેજ-યોજના’ રૂપે કલ્યાણ-
યોજના રજૂ થઈ, તે તેને લેમર પણ તરફથી સાર્વત્રિક
આવકાર મળ્યો.

એપ્રિલ ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૮-૪૯નાં બે
વર્ષના અનુસર-આંકડા-અભ્યાસ અંતે આ પદ્ધતિની ઝાટકણી
પણ કાઢી; તેણે તો જણાવ્યું કે આડકતરા કર દ્વારા, અંતે
તો જે કામદારવર્ગને મદદ કરવાની યોજના છે તેને જ
માથે મોટા બોલે પડે છે !

અલગત, બીજા અનેક અભ્યાસ અને સંશોધન બાદ
જે વાતનો મોટો ભાગે સ્વીકાર થયો છે તે એ છે કે—

* નો સમગ્ર રાષ્ટ્રીય ખર્ચને નજર સામે રાખવામાં આવે તો, કલ્યાણયોજનાઓ દ્વારા સારા પ્રમાણમાં 'ધનિકો પાસેથી ગરીબો પાસે' સંપત્તિની પુનરુત્થાપના થાય તો છે જ.

* અન્યક હવે આવકનું levelling પણ સિદ્ધ થાય છે. આ વાત સ્વીકારી લઈએ તોય, અને સમાજવાદમાં આવકની 'સમાનતા'નો સિદ્ધાન્ત, કયાંય ઠાંધર રહી શકે નથી, એ સાચું હોવા છતાં, આવકની બહોળા અસમાનતા, અને તેથીય વિશેષ મહત્વનો સચાલ જગતી મિલકતની ખાનગી માલિકીનો છે.

સમાજવાદની શરૂઆતથી બીજી ગમે તે હોય, પણ આ એક તો છે જ કે, તેનાથી પાયાના આર્થિક સંબંધોમાં ધરમળથી ફેરફાર થાય છે ? કે આણુ મૂડીવાદી અર્થતંત્રનાના માળખાની અંદર જ થોડી બાંધછોડ થઈ રહી છે ?

મિલકતની ખામતમાં ખુદ કોસલેન્ડના જ આંકડા પૂરા છે :

મૃત્યુ વેરા દ્વારા તથા ધનિકો ઉપરના અસાધારણ કર દ્વારા જે કાર્ધ પરિવર્તન થયું હતું તે પ્રકીય ઈન્કેન્ડ અને વેલ્સમાં પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની છે :

* ૨૫ વરસથી વધુ ઉંમરના નાગરિકોને ૧% ૧૫% ટકા નેટલી તમામ ખાનગી મિલકતનો આલે છે.

* ૧૦% ૮૦%ના માલિક છે;

* ૬૧% માત્ર બારી ૫% ના માલિક છે ! તો વળી, 'કુલ મોખખી મિલકત'નો ('ટેટલ નેટ વર્થ' નો વિશાળ અર્થ કરી તેમાં નાણાં, સિક્કપુરિદી, રથાવર મિલકત, ખાનગી ધંધો, લેન, મોટર વગેરેનો સમાવેશ કરીએ તો) અંદાજ કહીએ તો પ્રમળા કે લાજ પાસે ૦ મિલકત હતી; કે પાસે માત્ર ૧૦૦ પોંડયા એકી હતી; ૫% પાસે ૫૦૦૦ પોંડયા વધુ હતી.

● ટૂંકમાં, કલ્યાણરુચિના અખતરાએ એકી આવક-વાળાને જીવનની સર્વસાધારણ વિટાંબણા અંગે સહેત આપી છે. પરંતુ, ખાનગી મિલકતના સંબંધો ઉપર કાર્ધ નિયંત્રણ અસર કરી નથી તથા કલ્યાણરુચિ પોતે સમાજવાદી રચના નથી એ સ્પષ્ટ છે.

કલ્યાણરુચિના : મત્યાધાતનું સાધન ?

આ ઉપરથી બિટનના કેલ્કા ઉદાહરણ એવી માન્યતા

ધરાવતા રજા છે કે, રિક્ષોરિયન મૂળની દાનધરમની (Ransoms)ની યોજનાઓ અને આજના કલ્યાણરુચિની યોજનાઓ મૂળભૂત રીતે સરખી છે. એટલું જ નહિ પણ, આવી કલ્યાણરુચિનાઓ દ્વારા જે રાહતો આપવામાં આવે છે તે મુખ્યતઃ મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાંથી પોતાની સુરક્ષા માટેની તરફીય છે. તો વળી, બીજે ઠાંધે કલ્યાણરુચિનાઓ અમજાવતા-ને જમમાં રાખવાનું સાધન બની ગય છે. પરિણામે સમાજવાદ અને કલ્યાણરુચિ વચ્ચે બિલકો શ્રવણો ઊભો કરી સમાજવાદના રાહતે રૂંધવામાં આવે છે અને સમાજવાદ માટેની લડતની ધાર છૂટી જવાથી દેશમાં કારકુણ થાય છે. ટૂંકમાં, કલ્યાણરુચિ પ્રત્યાધાતનું સાધન છે.

૩

કલ્યાણરુચિના આર્થિક-સામાજિક પ્રયોગ અંગે જર્મન વિદ્વાન લિપ્પરલ પ્રોફેસર વિલ્હેલ્મ રોપકેએ સખત ટીકા કરતાં લખ્યું છે :

બિટનમાં જ્યારે ગિવરેન્-પ્લાન રજૂ થયો હતો ત્યારે તો, જગતનાં વિશાળ લુભોમાં એને જીમળકાપૂર્વક આવકાર મળ્યો હતો. બીજા રિષયુદ્ધ બાદ અનેક નિષ્ણાતો-એ સુદાર્માં આની લીધું હતું કે જગતને જે કાર્ધ રાજ્યપદ્ધતિ અનુકૂળ થવાનો હોય તો તે કલ્યાણરુચિની થશે. પરંતુ એ જામ હવે તૂટી ગયો છે.

આનાં કારણો સમજાવતાં રોપકેએ 'કલ્યાણરુચિ'નું 'મૂળ' પોતાની રીતે સમજાવ્યું છે :

* પ્રાકૃ-ઓલોગિક સમાજ અને વર્તમાન અતિવિકસિત ઓલોગિક સમાજના વચગાળાના સમયમાં સામાજિક ધાગા ઇનલિન થઈ રજા હતા; અને હમરો નાગરિકો અસહાય સર્વહારાની દશામાં મુકાઈ ગયા હતા; આ આર્થિક અસમાનતાએ જન્માવેલ 'અવકાશ' પૂરો વિના છૂટકો ન હતો. વિશાળ જનસમૂહો માટે, જીવનનિર્વાહ અર્થે, સહાયની નક્કર જરૂરિયાત બની ગઈ હતી; અને રાજ્યનો સહાય વિના તે પૂરી કરવી અશક્ય હતી—ત્યારે, કલ્યાણ-રુચિનો વિચાર સ્થાનચુકત હતો.

લાકડાના પગ

પરંતુ તેના કહેવા મુજબ, આ વચગાળો ક્યારનો

વડાવાઈ ગયો છે; છતાં ગભ્ય એક પછી એક નવાં નવાં ફોરમાં 'કલ્યાણરાજ્ય'નો વિસ્તાર ચાલુ રાખીને લોકોને ઉદ્ધતા પાંચળા બતાવી રહેલ છે. અમુક વખતે ટેકાડે 'લાકડાના પગ' હોવા જરૂરી ગણી શકાય; પરંતુ એને સદાકાળ જીવંતરનો ટેકો બતાવી દેવામાં કાચી પડતોનો શાપ જ નહીં છે.

ખેડે જેનાં મૂળ આર્થિક સામાજિક-વિકાસની અમુક કક્ષાની તારકાસિક કટોકટીમાં રહેલાં હતાં, તેને હવે પ્રગતિને નામે નવાજવામાં કેળાવે અથવાત જ રહેલી છે.

આમ કદી તે કલ્યાણરાજ્યના કયુ તળાકા ગણાવે છે :
(૧) દેરેકની આપક અનુસાર વ્યક્તિગત સહાયનો તળાકો,
(૨) ફરિયાદ રાષ્ટ્રીય ઇન્સ્યુરન્સનો તળાકો, (૩) જીવનના દરેક ફોરે રાજ્યાશ્રિત સલામતીનો હાલનો તળાકો.

પરિણામ ૧ શેષકે કહે છે—

* ધીમે ધીમે કરતાં કલ્યાણરાજ્યે જીવનનાં એકેએક ફોરેને પોતાની યાચમાં લઈ નાજારકના સદજ આચાર ઉપર આક્રમણ કર્યું છે; પરિણામે અતિ કેન્દ્રિત રાજ્યવ્યવસ્થાના જગી તંત્રમાં માનવી અને સાચા માનવીય હુકાવોના તાલકડો સમાજ દૂર ને દૂર ફેંકાઈ ગયો છે ! દરેક નાનીમોટી ખાતતમાં, કેન્દ્રિત રીતે રાજ્યે જ વિચારવાનું અને વર્તવાનું ! યાચ 'સુખાકારી' વધતી જાય છે, પણ સામૂહીકરણના બિનગત રાજ્યતંત્રના ધટાટોપમાં વ્યક્તિજીવન જુગળાઈ ગયે છે. પરિણામે ડર તો એવો છે કે માણસો પુરપાઈથી મૃત્યુ જ વિચરી જશે ને સમાજજીવનનો ઝરો જ અંદ પડી જશે !

સમાનતાની કિંમત !

અને કલ્યાણરાજ્ય આનકની બહોળી અસમાનતા દૂર કરવાનો દાવો કરે છે. પણ તેની કિંમત તે શી માંગે છે ? એકદમ રાજ્યસત્તા ! પરિણામે દરેક દેશની પ્રજા પોતાપોતાની સરકારફો બરવાણા હાથમાં લખઝરત લેતાં જેવી ઓશિયાળી બની જીવ્યા કરે !

શેષકે કરેલી આ વાતો ખૂબ જ વિચારવા જેવી છે; તેમણે દશવિધાં પરિણામોની શક્યતા ખરેખર ચિંતનીય છે અને 'કલ્યાણરાજ્ય' જે ગાનવ-વ્યક્તિત્વને 'પુષ્પાનુ' ઉછેરનાનું અમાનવીય ચંત્ર જ બની જવાની શક્યતા દોષ તો એથી તો જગી જરુ' આપરણ છે જ.

પરંતુ શેષકે તેમના અત્યંત અતિ લગ્ગજ એક જ

વાત ઉપર ફરી ફરી એક આપે છે કે, કલ્યાણરાજ્યની પદ્ધતિ તો 'લુટચિયા કરવેરા દ્વારા ગાયને દોહી કૂતરીને પાવા જેવી છે.'

એટલે કે, એક જગ્યાના પુરપાઈ(લોચી કમાણી કરનાર)ની કમાણી બીજીની લઈ જીભને (નાની અલકવાળાને) આપીને તેને ગિનજવાળદાર બનાવવા જેવું થાય છે ! આથી તો (ગરીબ) લોકોને પારકાની કમાણી ઉપર જીવવાની આદત પડી જશે, જવાબદારીની ધાર જ છુટી બની જશે !

દા. ત. કોઈ બૂખે ચરતો હોય અને અલની અપેક્ષા રાખે તે તો ઠીક; પણ ધર, સામાન, ખોરાક, રેફ્રિજર અને મોટરસાયકલ સુધાં માટેની રાજ્યાશ્રિત સહાય તરફ મીટ માટે છે—અરે, તે એને પોતાનો જન્મસિક્ક અધિકાર લેખતો ધઈ ગયો છે !

અને, આ બધ કરવું હોય તો આવા 'કલ્યાણરાજ્ય' ઉપર બહારથી પ્રતિબંધો સુકવાની શેષકે સલાહ આપે છે !

૪

હાલિસો જેવી વિચિત્ર રીતે સામસામી અચાચ છે !

* સિવરસ વિદ્વાન શેષકે સ્થાપિત હિતની ચિંતા કરે છે; ગાયને દોહી કૂતરીને પાવાની ફિકર કરે છે અને બીજે છે, રાજ્યતંત્રના કેન્દ્રીકરણનાં લખકર અમાનવીય પરિણામો સામે ઉગ્ર શબ્દોમાં ખબરદારી ઉચ્ચારે છે. તથા 'કલ્યાણરાજ્ય' સામે મોરચો સળવા સૂચવે છે !

* તો, ઉદામો પ્રગાંત અને સમાજવાદનો રાઉ દુઢે છે, પરંતુ મૂડીવાદી તંત્રના માળખામાં જન્મ લેતાં મૂડીવાદ-વિરોધી વિકાસને જ ઉવેળે છે; અને કલ્યાણરાજ્ય સામે મોરચો સળે છે !

નવ-વિચારણાનાં મુદ્દા

આજ પૂર્વેની આવી પાઈમ્સ છે. પરંતુ તાલેતરમાં જે અનેક ફોરે નવ-વિચારણાક ધઈ રહી છે, તેમ આ વિષયે પણ શરૂ થઈ છે. હજી આ નવ-વિચારણા તેની પ્રાથમિક દશામાં છે. પરંતુ તેણે વિચારવા માટે રજૂ કરેલા મુદ્દા આ પ્રકારના છે :

* ઘિટન અમેરિકામાં માર્કિસરટ વર્તુળોમાં ('ધ ન્યુ રીઝનર' તથા 'પોલિટિકલ એફેસ' વગેરે)

* વિકેટરિયન મુખના 'ભીખના ટુકડા' ની સ્થિતિ, અને પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી, કામદારોની ભયરિતિ અને હાલોએ માલિકો માટે ભીખ કરેલી બજારજતીની પરિસ્થિતિ : આ બે વચ્ચે આલભ્યમીનનો ફેર છે. એક બમાનાનું 'દાનના ટુકડા'નું સ્વરૂપ ઘનું અંશે પલટાઈ ગયું છે: અમજનતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારોનું રૂપ હવે તેણે ધારણ કર્યું છે. રાષ્ટ્રીય મૂડીવાદી સરકારો દ્વારા એ અધિકારો હવે એટલી હદે સ્વીકારાઈ ચૂક્યા છે કે પીછેહઠ કરવી તેમને માટે શક્ય રહી નથી.

* જેમ જનસંઘર્ષો દ્વારા લોકશાહીને પ'થે અનેક વિજયો વરસોને આંતે, ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયા છે: (પુષ્ટ મતાધિકાર, પાસામેન્ટરી લોકશાહી વગેરે) અને તેના ભેરે ક્રમશઃ સમજવાદ સુધીની મજલ કાપવાનું હવે શક્ય દેખાય છે; તેમ, જે આર્થિક સુધારા અને અધિકારો આમજનતાએ સંઘર્ષો દ્વારા, વરસો દરમ્યાન, ક્રમશઃ હાંસલ કર્યા છે; તે આમ-અનના હાથમાં સમાજવાદી રાહનાં હથિયાર બનવાની શક્યતા ધરાવે છે.

એટલે કે, કલ્યાણુરાભ્યની પ્રગતિ આભની પરિસ્થિતિમાં સમાજવાદી કૃત્ય માટે નહર અને વિધાયક સાધન બની શકે છે.

* એમ માની લેવું કે, કેમકે મૂડીવાદીઓએ આ અધિકારોનો સ્વીકાર કરી લીધો છે, માટે તે સુધારા તેમનાં હિતના સરક્ષક હોવા ભેઈએ, તો તે પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને ન સમજવા બરાબર છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો અને મૂડી ઉપરની ખાનગી માલિકી હકાવવામાં ન આવે ત્યાં લગી સમાજવાદનો પાયો નખાયો નથી એ વાત સ્વીકાર્યા પછીય, એમ માનવું કે રાષ્ટ્રનાં અર્થતંત્રનું મુખ્ય આળખું મૂડીવાદી સ્વરૂપનું છે, માટે એની અંદરના તમામ ફેરફારો મૂડીવાદી તરફી અથવા મૂડીવાદી અપાદાના જ હોવાના; અને મૂડીવાદવિરોધી નહિ જ; તો તે વૈચારિક જડતા છે.

* બદલે, વર્ષોના સંઘર્ષો અંતે, અમજનતાના જન્મ-સિદ્ધ અધિકાર તરીકે, જે હકોનો સ્વીકાર રાજ્યસત્તાને કરવો પડ્યા છે, તે સિદ્ધાન્તો અને લાવનાઓ પોતે જ એક

બજારજત વૈચારિક બળ બની ગયેલ છે, અને એટલે અંશે કલ્યાણુરાભ્યમાંથી સમાજવાદમાં જવાનો માર્ગ સરળ બન્યો છે.

* કલ્યાણુરાભ્યની દિશામાં આજ સુધીની પ્રગતિ અને સિદ્ધિ સમાજવાદના ધ્યેયને ભ્રમમાં નથી નાખતી; સવાલ વિચારવો એ રહે છે કે, કલ્યાણુરાભ્યથી આગળ કેમ વધવું. આજ પૂર્વે આ પ્રક્રિયા તરફ જે સૂચ અને ઉપેક્ષા બતાવવામાં આવી છે તે જ ભલ્લી ભેખમકારક છે.

એક વધુ સ્પષ્ટતા

ઉપરના મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા પછીય એક મહત્વની વાત ઉમેરવી જરૂરી છે કે—

* રાજ્યતંત્ર શુદ્ધ મૂડીવાદી અર્થતંત્રવાળું હો, મિથ અર્થતંત્રવાળું હો (કલ્યાણુરાભ્ય સહિત), અથવા સમાજવાદી અર્થતંત્રવાળું હો; પરંતુ બંન્નાં લગી ઔદ્યોગિક કેન્દ્રીકરણનું આભનું સ્વરૂપ ચાલુ રહેશે ત્યાં લગી એનાં અતિ ગંભીર અસાનવીય ત્રિવિધ દુષ્પરિણામો ચાલુ રહેવાનાં જ : દા. ત.

૧. ઔદ્યોગિક કેન્દ્રીકરણના પાયા ઉપર સમસ્ત અર્થતંત્રનું કેન્દ્રીકરણ અને તેનાં દુષ્પરિણામ.

૨. સમસ્ત અર્થતંત્રના કેન્દ્રીકરણનાપાયા ઉપર રાજકીય કેન્દ્રીકરણ—રાજ્યસત્તાનું અને રાજ્યસત્તાને ધાટ આપનાર રાજકીય પક્ષોનું કેન્દ્રીકરણ અને તેનાં દુષ્પરિણામો.

૩. અર્થતંત્ર અને રાજ્યતંત્રના કેન્દ્રીકરણને કારણે વ્યક્તિગત માનવીય સ્વાતંત્ર્ય, વિકાસ અને નૈતિક મૂલ્યોનું રૂધિરમય અને તેનાં દુષ્પરિણામ.

અલખાત, કેન્દ્રીકરણની સામે back to natureના સ્વરૂપના વિકેન્દ્રીકરણની ચર્ચા અરથાને છે. પરંતુ વિદ્યાનનો છેલ્લામાં છેલ્લાં સંશોધનોએ આજ પૂર્વેની ઔદ્યોગિક મુશની સિદ્ધિઓ ભળવીને જે નવી શક્યતાઓ સરજી છે તે દિશામાં સાચી લોકશાહીના પાયા ઉપર વિકેન્દ્રિત સમાજવાદી સમાજ-રચના જરૂર વિચારવા જેવી છે

બે આંખા

બે આંખરૂંદો પ્રીમમાં
સાવ પાસે આ જીભેલાં
આકરા તાપેય નવલાં પાન કુણાં એકનાં
શત્રુએ ઠરિયાંભું શું મલકી રહ્યાં !
છાંયડો કયાંય આપે તે છતાં
કોઈ પ'ખીની નજર એના ઉપર કયાં ?

તસિંધી નારી શું ખીટું આમરૂંદ
હાડ શી દેખાય એની ડાળખી
શાય મંજીર ભાવથી ફળથી બૂંદલી
રોક્ષતી આંખું નહીં, ને રોક્ષતી આંખું નહીં
રોક્ષાવતી, મોક્ષાવતી કઈ કાવશેને
માય ત્યાં તડકો, અહીંયાં કંઠે !
—નવલાં ચિત્રોતે !

—રતિલાલ—અનિલ

બે આંખાની વાત : એક છે ગદોધાં વિનાનો; બીજો છે
ગદોધો. એકે નનાં પાન ખાવણું કયાં છે, શીળો હાંવડી પલ્લ
આપી છે, છતાંકે કોઈ પ'ખી એ તરફ ફરેલું નથી. આંખા
વલુરદોષો છે ! બીજામાં જીવનનો શોદાગ છે. એની ભયાંક
જીવનશાંતિ ક્ષુર્યાસિન બની છે, કોઈકનો—એનાં નવભવ
ચિત્રોતે કંઠ ત્યાં રહે છે ! સર્વજ નવસર્જન વશવાય છે

તાવડી તપી ?

રોક્ષો નાખ્યા પહેલાં
સંજનારી નાંખતી નવલું દીપ્ત
તાવડી જે શું તપી ?

એક મરમી વેણ નાખ્યા એમ શું કોઈ તપાસે ?

—રતિલાલ—અનિલ

એ અહીં છે કે ?

એ અહીં છે કે ?

કોકે તો ભલા, ભવ મને કહી એ અહીં છે કે ?
સંશય મને એટલા માટે :
પવન તાણી આ ધારી વારે
કાણુ તાણા મુજ ધટના મૂના ઉવજડ આરસધારે
એકે સહર આરે છે હુખખી, અવરે મંદન રહેકે !
—એ અહીં

આશયુ' વસંતરાત્રે રાતુ',
જોળનતું સર કાઢકાઢ,
નિદે' નંદના છોરા ! મની સજા ફરે છે ? કયાં તું ?
તટને તોડી નાખે એવી સહરી સહરી કહેકે !
—એ અહીં

કંસ તણા આ ગામને છેડે
ખાણુ જૂરે છે એકના તેડે,
'હેવાકારાગારે કીસન, દુજને કુખન તેડે'
આટલી મારી વાત અરે, જઈ કોણુ એ નિષ્કુરને ફેરે ?
—એ અહીં

પ્રાતથી માંઝમરાત પરંતુ
પથ તો ભણે બિસનો તંતુ,
કાંચે તાંતણે વડ વડ હિય, અરે, સટકેતું !
કોકે એને પૂછી આવો : “મારે જીવયુ' અહીં શા રહે ?”
—એ અહીં

—ઉશનસ્

કુખનો કુખ મારેતો વિરહ અને એ વિરહની વેદનામાંથી
કોઈએ વલસાડ—મધુચલ મેને બ્યક્ત કરવાની પારખરિક કેવી
મંદર મુક્તિ ! અહીં કાંચ એમની આગવી રીતે કુખની
વિરહનેદનાને બ્યક્ત કરે છે: એમાં વિરહની વેદનાય છે ને
વિરહને વશાય છે !

નહીં કે અધારે સતત વીંટળાયાં નહ-ધરા,
 નહીં કે કાંટા ને કળણ જ રક્તો માર્ગે સમજે;
 અહીં ના એલું કે સુદૃઢ સહમાગીય ન મળે,
 ન કે સ્વપ્નાઓના અહીં કદી દ્રવે ના મધુમરા.
 ભલે ક્યારે ક્યારે, ખચ મુખદ તો જીવન વશું;
 કદી તો આવે છે જન, જનત જ્યારે પ્રિય લક્ષ્ય;
 હમું ખોલીને એ અનુભવ રહે છે જત સદા,
 અરે, તોયે આને કયમ બધું દિસે માત્ર ભ્રમચુડા!
 નથી આશા-અદ્ધા; શિથિલ નત માત્રે જનન કાં
 રહ્યું અંખી આને મરણ? કયમ આને, સ્પુટનિકે
 દિશાઓ ખોલી કેં કુભજ નવથી, તોય સફુને
 કંઈ જોળે કાઈ અકુળ અરણા, આગળ જતાં ?

હવે તો ભેદતો આંધી આવે ગંધી ધરાનસ;
 સાંપતે ભાવિની શદ્ધા તો જ સોપાય મંગલ.

—હસિત બૃચ

આ સોનેટમાં કવિ સાંપત્તિ વર્તમાન યુગની કાચુલતાનું
 વેદન ચિત્ર વૃક્ષરવવા મયે છે. પણ આરંભમાં જ કવિ કહે
 છે, તેમ બધે જ કાંટા ને કળણ નથી, હંમેશાં જ અંધારું
 ટોણું નથી. જત અનુભવ યુગી રમણિ આગે વિશ્વાસ આવે
 છે. તોય સાંપત્તિ એવો વિષમ છે, કે અનુભવની રમણિ ભ્રમણ
 જાણાય છે. અરે, સ્પુટનિકે યુગના આશાભર્યા બિંબ પર
 કિસ્મત રહેલું જનત આગળ ભય તેમ તેમ અવળા બિંબથી
 પોતાનું લાગે છે. તેથી જ, નવાકુલ કવિહૃદય સાંપત્તિની આંધીને
 ભેદી આવે એવા કાઈ આંધીની (અદ્ધાન અંધાર આંધાની)
 પ્રતીક્ષા કરે છે. કવિને મતે જ્યારે જ, ભાવિની મંગલ અદ્ધા
 વિષમ સાંપત્તિમાં જોઈ શકાયે!

સાંપત્તિની વેદના વચ્ચેય કવિની માનવશદ્ધા જ આવી
 અસિંચાઈ નથી પામતી ?

શ્રાદ્ધ

—ને લાઈકાનું શય બળ્યું. (આત્મા ક્યો ?)

શ્રાદ્ધ ?

માનવી સાંદા ઉપર લઈ શાસ,

કરશે. શ્રાદ્ધ :

—રવિલાલ—અનિલ

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કેસે દિન રાત ગુજારે ?

ખોલી :

રચ રચ મેઢદી તેરે સપને સાથ સિંગારે.

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કેસે યે અંખિયાં શોધા ?

ખોલી :

લખ લખ લાંઘિયાં તારો ફી અલોહી બીય પિશેઓ.

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કનેકર જલ્દી સરખતે આલી ?

ખોલી :

સારી આતિથ જલને ફી હક ચગેરે છિપાલી.

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કેસે યે જરસ બિતાયે ?

ખોલી :

ચાહન કા તેરી મેને સુલો કે બેસ સળયે.

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કહો કુછ ધાવ યુગયે ?

ખોલી :

સુહાગ સાલ યે હિસી રંગ મેં રંગવાયે.

પૂજતા પ્યાર :

કહ જિંદગી કુછ પરલોક સંભાયે ?

ખોલી :

ચાહત ફી કુખ-દાર મેં તેરી જીવન સમોયા.

—અમૃતા પ્રીતમ

૧ હાર

૨ કૃષ્ણના ધાસ એવાં પાંદડાંવાળી વનરપતિ

૩ ખાનનું કંઠ

૪ વાંસની છાંયડી

૫ વૃક્ષચાંદી

માનવઅશ્રુના મહેરામાણું અનોખું મોતી

—સુભદ્રા ગાંધી

પૃથ્વીકની નવલેકથાનું નામ છે: 'લગવાનનાં માણસ' (એફસેમેન). નવલકથા વાંચતાં પહેલી જ લાગણી વાપ છે તે એ કે—આવડી મોટી વિશાળ દુનિયામાં, આંખ ને હૃદયને આંજ દે એવા હજાર હજાર હિપ્તો આપ્યા કરતા હોય છે. ટચુકડા સ્વાર્થની આસપાસ ગુંથતા માણસે સુખનું સ્વર્ગ રચવા જતાં દુનિયાને માનવસંસ્કારના—કૂડા કંદકટનો ઉકરડો બનાવી મૂકેલ છે. આ બધાની વચ્ચે ફરી ફરીને સોના ને કથોરનો ભેદ પારખનાર લેખિકાએ તેની નવલકથાએમાં જે પાત્રો ઉપસાવ્યાં છે, તે એમાં અદકાં નથી.

ધન વૈભવ ને સત્તાના તેજથી અંતર્ગત ને એની પાછળ દોટ દેનારી દુનિયામાં માણસમાં રહેલી માનવતા અવહેલના ને હંસીને પાત્ર ફરી છે. પરંતુ દુનિયાની દૃષ્ટિને ધૂધળી બનાવી મૂકતા એ અમમ્માટ સામે આંખો માંડી ભેઈ શકે, ને પોતાનો આગવો રસો કાઢી શકે એવા માનવતાના તેજે અળબળતાં પાત્રો લેખિકાએ અહીં સરખ્યાં છે.

વડીલનો વડો

એમાંનું એક ને અદકું પાત્ર તે કલેમ મિથર. એ કલેમની આસપાસ—એને જન્મ આપનાર માતાપિતા, કુળાં ભાઈબેન, શુભેચ્છ વડીલો ને છેવટે જીવનની સાચી સહચરી—મિત્ર-સખ્ય ક્ષમ્બોનો સમવારો પુરાવનાર પૈલી—વજેરોનાં પાત્રો જય એવાં મુલામમ દિલનાં ને નિઃશયતાં વિદગ્ધાઈ વળેલાં છે, અંજુ કાંટાળા રાતનાં ઊગી નીચળેલ ફૂલ.

[એફસેમેન : પહેલાં : ૩૧. ૨-૩૦ : પ્રાક્તિ-મૈત્રી પ્રકાશન મુદ્ર : વડોદરા]

કલેમનો બાપ છે પૂરો આસ્તિક ને ભેખધારી, આપણા નરસિંહ મહેતા થી લઈને ને અદકા ધરાવનારો. એ માને છે કે, ધરતીના પટ પર ન્યાં દુઃખનો અંધકાર વધારે ગાઢ ત્યાં ઇશુના સંદેશનો ફોવડો લઈ ફરવું એ મારું કામ. એનીની દુખિયારી માનવતાના અધારિયા જીવનમાં પ્રકાશનું કિરણ વેરવાની તમન્નાએ એ અમેરિકાથી ચીન આવી વસેલો છે. ગરીબમાં ગરીબ-કંગાલ ને ચીંધરહાલ માણસોની વસતી શોધી કાઢી. દરિયાકિનારે, ધરણપરાંના અલાવે નાવકામાં પથા રહેતા લોકો વચ્ચે એ રહે છે. સાથે ફૂલધીપ કુમળા ઉપાવાળી, સદ્ગુણવાની મૂર્તિ સખી પત્ની છે. જે એના કષ્ટમય ને નિઃશાલમાં જીવનમાં શીથા છાંપી બની જીવી રહી છે. એનાં સંતાનોને દિલનાં અમી પાઈ ઉછેરી રહી છે.

દરેજ—દિવસ ભગતાં-એ ટંકની રેડીનો સવાલ—સરજના ભગવાની નિયમિતતાથી ખડો જ હોય છે. કાળા મચ્છરી કરનારા ને કંગાલ આકિચનોના ધર્મભેરુ થવા નીકળનારને, પછી કોઈ દેવળ, કોઈ સખાવત કે કોઈ મહાજનનો દેશ સાનો રહે ર ખનાં દૂધમાં સાકર બની ઘૂંટાઈ જવાની ધમકથી કલેમનો બાપ પોતાના કામ પાછળ મંજો રહે છે. દીનદુખિયાનાં ટોળાં શોધતો, એમને સંબોધતો, ગલીગલીએ ભટક્યા કરે છે; ને છેક મોટી રાતે ઘેર આવે છે, ત્યારે જ જીવન નિભાવવા માટે જય કંઈક કરવું જરૂરી છે—એ. હાંકિતનું એને જ્ઞાન. પાપ છે બાળગમ્યાં

આઠમો એકવક્ર

ઇએન્ડનો રાજ આઠમો એકવક્ર એક પરજીવી સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડ્યો. સ્ત્રીએ છૂટાછેડા માગ્યા ને રાજએ તેની સાથે પરજીવાતું નહોતું કર્યું. ઇએન્ડનો રહિયુક્ત વળે એની સાથે

થયો ને રાજ રાજપાટ છોડી સામાન્ય માનવી બન્યો. ખજીયા તે કચ્છ એક વિડસર નામે ઝોળખાયો ને પોતાની પ્રેયસીને પરણ્યો.

તેણે પોતાની આત્મકથા લખીને

બહાર પાડી છે. એ ખુસ્તકતું નામ છે 'કિ'મ્મ સ્ટોરી'—રાખની વાત: હમણાં મેં તે વાંચી. તેમાં કેટલાક પ્રસંગો આપણને રસ પડે તેવા છે ને દુઃખમાં આ નીચે લેતાડું છું.

—રમણલાલ સોની

રાજમહેલમાં ગાંધીજી

૧૯૩૧ના એક પ્રસંગ મારાથી જુલાતો નથી. ગોળમેજી પરિષદમાં આવેલા ભારતીય પ્રતિનિધિઓને મારા માતા-પિતાએ રાજમહેલમાં નિમંત્ર્યા હતા. તેમાં મેં એક અદ્ભુત વ્યક્તિ જોઈ. બોક્કું માથું, દૂંડા પોતડી અને ખમ્માં ચપ્પલ—એ હતા મહાત્મા ગાંધી. નવ વરસ પહેલાં આ માણસને વાર્ષિકરોયે રાજકોટ માટે જેલમાં ખૂંચેા હોવા, અને આજે શહેનશાહ એની સાથે હાથ મિલાવતો હતો. હું જોતો જોતો આ જોતો હતો. મારી સાથે હીરામોતીથી અલગુત ડિ'દના કંઈ કંઈ રાજમહેલમાં આવ્યા હતા. તેમાંના એકે ધીરેથી માથું હલાવી મને કહ્યું: 'આ માણસને તમે અહીં નોતરેા છે તેની કિંમત તમારે શું ચુકવવી પડશે, જાણે છે ? આપું ભારત !'

'એ આપણું કામ નહિ !'

ઓક્સફર્ડમાં ક્રિસ્ટિયન વૈજ્ઞાનિક મંડળની વાર્ષિક સભામાં ભાષણ કરવાતું મેં સ્વીકાર્યું. વિજ્ઞાન મારો વિષય નહોતો, એટલે મેં નિમંત્રણ ટાળવા ધવેા અપત્ત કર્યેા. પણ અતિરથ દવાણને વશ થઈ મેં હા પાડી. મારા પિતાને (રાજ પાંચમા જ્યોત્સ) આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે મને કહ્યું: 'તું ત્યાં શું ભાષણ કરવાના ?'

મેં કહ્યું: 'કહીશ કે વિજ્ઞાને બહુ સાડું કામ કર્યું છે.

વૈજ્ઞાનિકોની નિરવાયેા ભાવનાનાં વખાણ કરીશ...અને એમ હાંકીશ.'

મારા પિતા બોલી બોલ્યા: 'લલા લગવાન ! તેં કેડું કામ માથે લીધું છે તેનીયે તને ખબર હોય એવું લાગતું નથી. આ લોકો કાણ છે એ જાણે છે તું ?'

મેં નમસ્વાવે કહ્યું: 'જાણું છું, એટલે મનેયે ખૂબ ચિંતા થતા કરે છે, પણ એમણે બહુ દબાણ કર્યું એટલે મારાથી ના ન પાર્ઈ.'

પિતાએ કપકા આપતાં કહ્યું: 'દેશનાં જનરલ્સમાં જનરલ્સ એમ ત્યાં ભેમાં થશે; તેમની આગળ બોલવું એટલે શું ? એકવાર મને પણ એ લોકોએ ભાષણ કરવા કહ્યું હતું, પણ મેં ના જ પાડી હતી !'

પરંતુ ના પાડવાનો હવે કોઈ રસ્તો નહોતો. હું ખીતો ખીતો ઓક્સફર્ડ ગયો ને ભાષણ કરી આવ્યો. મારું ભાષણ બહુ વખણાયું. શ્રી—તો કહે છે કે કદી પણ કોઈ રાજકુવરે આહું સુદર ભાષણ કર્યું નથી. કારણ કે એ આપણે ભાષણ એણે મને લખી આપેલું હતું !

ત્રેતલોજન ?

રાજ પાંચમા જ્યોત્સ મરણ પામ્યા, તેમના શબને દરનાવવાની ક્રિયામાં લાગ લેતા દેશદેશના રાજાઓ, એલધીઓ, પ્રતિનિધિઓ, આવેલાનો આવ્યા હતા. "દરનાક્રિયાના

[' ૫ કિ'મ્મ સ્ટોરી ' કિ. ૨-૫૦ પ્રતિસ્થાન : ચેતન પ્રમથન જી : વડોદરા]

આગલા દિવસે, આ બધા મહાન ‘કાલુઓ’ ને મારે ખાલું આપવું’ પડ્યું. એવો રિવાજ હતો એટલે ખીજે ઉપાય નહોતો. હજી તો મારા પિતાનું રાજ દફનાવ્યા પિતાનું ‘પડ્યું’ હતું તેવે વખતે આ દાકમ્મ અને મિત્રજ્ઞાની મને મમતાં નહોતાં—મને એ કાપે અનુચિત અને હૃદયહીન લાગતું હતું. છતાં એ ફરજ હતી !”

રાજા છત્રી એાદીને ચાલતો નીકળે ?

“હું હવે રાજા આમો એડવડ’ હતો. મારે એક મીટિંગમાં જવાનું હતું. બપોરનો વખત હતો. વરસાદ પડતો હતો, પણ મીટિંગની જગ્યા મહેલની નજીકમાં હતી—માત્ર બે મિનિટનો રસ્તો હતો. મેં એટલો રસ્તો ચાલી નાખવાનું નક્કી કર્યું. સાથે પર હેટ મૂકી છત્રી એાદી હું ચાલી નીકળ્યો. સાથે માત્ર એક જ માણસને લીધો—તે પણ મારી જ પેટે ચાલતો હતો. ડાઈને આ વાતની ખચર ન પડી હોત, પણ અમે રસ્તા પર ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં એક છાપાવાળાએ અમારો ફોટો લઈ લીધો. ફોટો છાપામાં છંપાયો, ને ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. માણસો આવી રીતે ચાલતા જાય તેની કંઈ નવાઈ નહોતી, પણ આ તો રાજા હતો ! સાધારણ માણસની પેટે એ ચાલતો હતો અને એના કોલરનુમે ટેકાણું નહોતું. લોહિ એ નોઈને ખૂબ રાજ થયા હોય એવું લાગ્યું.”

રાજાનું મોહું ચીતરનારો

“રાજા આચીન શિસ્તોનો કેદી છે. મારા રાજ્ય માટે નવા સિક્કા અને ટપાલની નવી ટિકિટો છાપવાનાં હતાં. ટંકશાળના ઉપરી એ કલાકારોને લઈને મારી પાસે આવ્યા. તે બંનેએ તૈયાર કરેલી ડિઝાઈનમાં મારા ચહેરાની જમણી બાજુ ચીતરેલી હતી. અનુભવે મને લગ્યું હતું કે મારા ચહેરા જમણી બાજુ કરતાં ડાબી બાજુથી વધારે સારો દેખાય છે, તેથી મેં કલાકારોને પૂછ્યું કે તમે બંનેએ જમણી બાજુ કેમ પસંદ કરી છે ? તેમણે જવાબ લીધો કે અમને એવો કુકમ હતો. પછી એ બંને જલ્દી મારા ચહેરાની પરીક્ષા કરી જણાવ્યું કે ચહેરાની ડાબી બાજુનું ચિત્ર વધારે આકર્ષક અને કલામય બનશે. હવે ટંકશાળના ઉપરી કહે : ‘આ પાતને કલાની સાથે કંઈ સંબંધ નથી, અહીં તો શિસ્તો

પ્રમાણે આપવાનું છે. આપના દાદા સાતમા એડવડ’ જમણી બાજુ જોતા, હતા અને આપના પિતી પાંચમા એડવડ’ ડાબી બાજુ જોતા હતા, એટલે હવે આપનો વારો જમણી બાજુ જોવાનો છે !’

મેં કહ્યું : ‘વાહ, ટેનિસની રમત જેવું !’

પણ ટંકશાળના ઉપરીએ મયક આપી નહિ, હવે મારે કહેવું પડ્યું : ‘એ તેમ પણ ચહેરા મારા વપરાવાનો છે, એટલે મારે કંઈ રીતે મારા ચહેરા લોકોની આગળ રજૂ કરવો એ નક્કી કરવા જેટલો હક મને હોવો નોઈ એ ન ?’

‘મારાથી થશે તે કરીશ.’ કહી ઉપરી પાછો ફર્યો.

થોડા દિવસ પછી પેલા કલાકારો મહેલમાં આવ્યા. તેમણે નવી આકૃતિઓ બનાવી હતી. મેં જોયું તો માત્ર મોં હજી જમણી બાજુ હતું, પણ માત્ર મન રાખવા મારા ડાબા ચહેરાની વિશેષતાઓને જમણા ચહેરા પર ઉતારવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી ! હું આમો બની ગયો ! ચિસ્તો પ્રત્યેની આંધળી વફાદારીએ ટંકશાળના ઉપરીને રાજના ચહેરાની સાથે પણ ફાવે તેવાં ચોડાં કરવા પ્રેર્યાં હતાં, એ નોઈને મને થયું કે આવા શિસ્તો ન જ હોય એ સાડું ! મેં મક્કમતાથી જણાવી દીધું કે હું કહું તેમ જ કરાવું છે. પોસ્ટખાતાના ‘પંકિતો’ રાજ અને ટંકશાળના ઉપરી વચ્ચેના આ દંડને બરાબર નિહાળી રહ્યા હશે, કારણ કે તેમણે નવી ટપાલ-ટિકિટોની આકૃતિઓ મોકલી તેમાં મારા ચહેરા ડાબી તરફનો હતો. એ ટિકિટો છપાઈને બહાર પડી ગઈ પણ પેલા ટંકશાળના સિક્કા કદી બહાર પડ્યા જ નહિ !

[ખન ૩૨૭થી]

ફર્યો. કારણ પેલા વડે પ્રતિજ્ઞા ને સત્તા ખરીદવાનો—સોને દેખાતો રાજમાર્ગ એને ન જાણો !

એકલે હાથે ફાલ્યા આભને યોગ્યું દેવા મથતા એ માનવીનું જીવન આખરે બે છેડેથી બળતી મીઠીબતોની માફક બળીને ખાખ થઈ ગયું.

પલંગક જેની લેખિકાએ પોતાના ઉપાની છોપમાં સંધરી લેવીને એ માનવજાતને કેટું સુંદર મોતીનું રૂપ આપ્યું છે !

રવાડે ચઢેલી શિક્ષણની સમસ્યા અંગે
કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યાઓ આવી રહી
છાપ છે : અભ્યાસીઓ આ અંગે પોતાના
અભ્યાસ-અનુભવોને નિવેદન આપી રહી હશે ?

શિક્ષણ : એનાં સાધ્ય અને સાધન

લે. : આર. એસ. નિગમ અનુ. : અનિરુદ્ધ શ્રદ્ધાલક્ષ્મી

અમાપણી કેળવણી વિશેની વિચારણામાં સાધ્ય અને સાધન પરત્વે કેટલીક અસ્પષ્ટતા રહેલી છે; અને ખરેખર, આપણા દેશમાં કેળવણીને પ્રશ્ન બહુ જ ગૂંચવણભર્યો બની ગયો છે. એના કેટલાક પ્રશ્નો સિદ્ધાંત વિશેના છે તો કેટલાક છે વિગત વિશેના. શિક્ષણના દરેક સ્થિત્યનરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા છે અને કેટલાક તો અનિવાર્યતા પુનરુત્થા વિશેના છે. કેટલાક પ્રશ્નો રાજકીય ભૂમિકાઓ ઊભા થતા હોય છે, તો કેટલાક સામાજિક ભૂમિકાઓથી. કેટલાક પ્રશ્નો તો નિહિત (અને મોટે ભાગે વિરોધી) ફિલિખિન્ડુઓના સમન્વય વિશેના છે. પણ જે ક્ષણે સૌરા, ખોટા કે તરસ ઉઠેલથી શરૂઆત કરીશું તે ક્ષણે જ 'શૈના વડે નો મૂંઝવેલો પ્રશ્ન આગળ આપીને ઊભો રહે છે; અને આર્થિક મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન મહો પ્રશ્ન બની રહે છે. આ બોલે કાણે ઉપાડી લેવો એ હિમ્મતનો પ્રશ્ન રહ્યો છે; અને એનો નિર્વિવાદ ઉત્તર અપાય છે કે રાજ્ય એ ભાર ઉપાડી લે. રાજ્ય પોતાનું આ કર્તવ્ય ટાળી દેતું નથી, પણ આ તો આવાં ખીમ્મ અનેક કર્તવ્યોમાંનું એક છે. તેથી, રાજ્ય માટે તો શિક્ષણ એ ખીમ્મ અનેક પ્રશ્નો બેવો જ એક પ્રશ્ન છે. આ અનેકકોણી ભૂમિકા પરથી નોંધ એ તો કેળવણીને પ્રશ્ન અસાધ્ય બનાવે.

નો કે એનો ઉકેલ લાવવાનું કાર્ય નથી સહેલું કે નથી હેતુમલકવતું, તો પણ, આ પ્રશ્ન સાચો જ અસાધ્ય તો નથી જ. બે સાધ્ય રચે થાય તો સાધનો પણ રચત થશે જ. ભૌતિક સાધનોનો પ્રશ્ન પણ પછી તો વધુ સ્વાધીન

બની શકે અને પહેલેથી નખાયેલી હાલની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફાર કરવા આસાનીથી શક્ય બને.

કહેવાય છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિનું પુનર્ધર્ટન થઈ નોંધ એ. આ વિધાન કંઈ ખેદજનક નથી અને લગભગ બધા જ એને સમર્થિત આપશે; કારણ કે થોડુંક પણ કંઈક પ્રગતિ એ કહે છે. પણ બંધારે 'પુનર્ધર્ટન'ને બરાબર સમજીશું ત્યારે એ વિધાનની ખાંડતા ઉઘાડી પડશે. "શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતને અનુરૂપ હોવું" નોંધ એ અને દેશની ચાલી આવતી સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં એ ધ્યાયેલું હોવું" નોંધ એ. "પુનર્ધર્ટનની માગણીને માથે આ બોલો રહેલા છે. હાલનાં વર્ષોમાં શિક્ષણનાં ધોરણ નીચાં ગયાં છે અને એમણે નવા મુદ્દા તરફ લક્ષ્ય દોષ" છે—ધારણાં બંધે લાવવાં નોંધ એ.

પહેલી માગણી એક મહત્વના પ્રશ્નને સમાવી લે છે અને એ પ્રશ્ન છે કેળવણીના ધ્યેયો. શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ હોવું" નોંધ એ એથી માગણી વૈષ્ણિક જરૂરિયાતો અને દેશની જરૂરિયાતો વચ્ચેના સંધર્ષણનો સમાવેશ કરે છે. દેશને અપાવું મહત્તર એમ સૂચવે છે કે શિક્ષણનું ધ્યેય દેશસેવા કરે એવી વ્યક્તિઓ પેદા કરવાનું છે. આ વિચારણાને સ્વયંસિદ્ધ અણ એક રીતે ગણવામાં અને છતાંય કદાચ, પ્રશ્ન પૂછી શકાય—શું દેશ પોતે જ એવું ધ્યેય છે? અથવા તો, એ જ અર્થમાં, શું સમાજ પોતે જ એવું ધ્યેય છે? અને બે એમ હોય તો કોઈ પણ શિક્ષણપદ્ધતિની કિંમત શિથિલ : માણસો દેશની સેવા કેટલી બળવી શકે છે એના પ્રસારમાં.

હોય; અને આજના સમયે ભ્યારે દેશ એ દેશ-રાજ્ય છે (કે એ સ્થિતિએ પહોંચતક એ મથે છે) ત્યારે તો રાજ્યની દેટલી સેવા બળવાય છે એના પ્રમાણમાં શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂલ્ય અંકાય. દા. ત. જો કોઈ માનવી દેશ પર આવી પહેલી આફતને દૂર કરે તો એની સેવા લગભગ પૂણ્યતાએ પહોંચી કહેવાય, પછી કાસેને એના માનવ્ય ગુણોમાં ઊણુ પડાય.

વ્યક્તિ : સાધન કે સાધ્ય ?

પણ જો વ્યક્તિને સાધન તરીકે નહીં પણ સાધ્ય તરીકે ગણવામાં આવે તો આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકારનું દર્શિષિનું મળી આવશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિ પોતાની રાજ્યાત વ્યક્તિને દર્શિ સમક્ષ રાખીને કરે છે તે દેશની કે સમાજની સેવા નહીં બળવે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. પણ હા, આપું શિક્ષણ પામેલી વ્યક્તિઓ ગતિગતિક રીતે સેવા ન પણ કરે અને ખરી રીતે જોઈએ તો, રત્નત્ર રીતે વિચાર કરનારાઓ દેટલી વખતે ગતિગતિક કરતાં ઘણા વધારે કીમતી હોય છે. પણ હમણાં આ પ્રશ્ને આપણે ઊંડા માગતા નથી.

મને લાગે છે કે સૌથી અગત્યનો આ પ્રશ્ન પ્રથમ પુછાવે જોઈએ—“માનવીજીવનનું મૂલ્ય શું ? પૃથ્વી પર માનવી-જીવનની સ્થિતિ કઈ છે ?” આ પ્રશ્નના જવાબ પર શિક્ષણપદ્ધતિ તરફની આપણી દર્શિના આધાર હશે.

જો વ્યક્તિ પોતે જ સાધ્ય હશે તો કોઈ પણ શિક્ષણ-પદ્ધતિનું મૂલ્ય એણે કેળવેલી વ્યક્તિઓનાં જીવનની ગુણવત્તા પર અંકાયે. જો એમનું જીવન કંગાલ હશે તો જગ્યાશે કે આવાં કંગાલ માનવીઓ પેદા કરનાર શિક્ષણપદ્ધતિ પોતે જ કંગાલ હશે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખીએ કે એ ‘નૈતિક બોધવચનો’ કે કહેવાતાં ‘મારિય વડતરની રીતો’ ને શિક્ષણપદ્ધતિથી ‘જીવનની ગુણવત્તા’ વધારી શકાતી નથી. યોગ્ય રીતે શિક્ષણ પામેલો માણસ ચારિત્ર્યવાન જ હોય અને એવો ચારિત્ર્યવાન માણસ નૈતિક મૂલ્યોથી પણ સમૃદ્ધ જ હોય. પણ આ જરા ભુલી વાત થઈ. કેળવણી એ માલ બનાવવાનું કારખાનું નથી. કાર્ડિનલ ન્યુમેન, જે આ બાબતો વિશે ખીખાં માણસો કરતાં કંઈક વધુ બુદ્ધિમાન હતા એમણે કહ્યું હતું કે શિક્ષણનો હેતુ માનવીને પ્રિયતા કે-કેથોલિક બનાવવાનો નથી પણ એને સંજ્ઞા બનાવવાનો છે. માનવીના ચારિત્ર્યને નવે! શાપ આપવાની વાતો પર એ

હસતા. ન્યુમેનનો સંજ્ઞાન ‘મરીયુ’ નહોતો, એ તો હતો ખીખાઓમાં વિરલ એવા ગુણો ધરાવતો માનવી. જે શિક્ષણ-પ્રથા આવી વ્યક્તિઓ નિપજાવી શકે તે પોતાની પૂણ્યતા સિદ્ધ કરે છે. જે દેશ આવી વ્યક્તિઓને (લસે થોડા પ્રમાણમાં) ગણાવી શકે તે સાચે જ શક્તિશાળી છે.

બૌદ્ધિક અને ધૃતર લક્ષ્યો

શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ પ્રથમતઃ નથી સામાજિક, નથી રાજકીય કે નથી નૈતિક; એ તો છે બૌદ્ધિક. દર્શિના આ દેશવદ્ધી એના પ્રયોજનને પણ દેરવશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિ બૌદ્ધિક ઉત્તરિને લક્ષ બનાવે છે તે વ્યક્તિઓને નજર સમક્ષ રાખે છે; ભ્યારે ખીખાં લક્ષ્યોને પહોંચવા મથતું શિક્ષણ-સમૂહને નજરમાં રાખે છે.

સરળતાને ખાતર, બૌદ્ધિકથી ધૃતર પ્રકારનાં લક્ષ્યો વિશે કોઈ એમ વિચારે કે એમનો અભાવ નિયંત્રણ સેવાની શક્તિની બાબતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે નબળાઈઓ લાવે છે. પણ એ બહુ જ રપટ રીતે સમજી લેતું જોઈએ કે (શિક્ષણનાં બૌદ્ધિક લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવાથી જ આવાં ધૃતર લક્ષ્યો સિદ્ધ થઈ શકે છે. શિક્ષણનાં બૌદ્ધિક લક્ષ્યો તો બાળપણમાં સાકાં ને સરળ છે. તેઓ મોટે ભાગે એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. શિક્ષિત વ્યક્તિમાં કુશળતાથી વિચાર કરવાની અને પોતાના વિચાર રપટ રીતે અને નીડરતાથી અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

આ પાછલાં વિધાનોમાં મે વાતો કહેલી છે જે કદાચ રપટ ન થઈ હોય. એની રપટતા આ પ્રકારના શિક્ષણની ચોખ્ખતા વિશે ઊંડા થતા સંજ્ઞો દૂર કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે.

પહેલું તો એ કે, રત્નત્ર વિચારણા રજાવે જ ઊંચલ-પાથલ કરનારી છે. જ્યાં વિચારને પરિણામે વ્યવસ્થા જળવાતી હોય કે ‘સ્થિતસ્ય સમર્થનમ્’ થતું હોય ત્યાં પણ એવો ભવ સેવકમાં આવે છે કે રત્નત્ર વિચારનું કાર્યમાં થતું પરિણામ જે સ્થિત છે તેને ડગાવી દેશે અથવા તો એને ઉલ્લંઘી જશે. વિચારનું જે રચામાવિક કાર્ય હોય છે તેને ભુદા રસ્તે વાળે, એનો ત્યાગ કરવા ફરજ પાડે એવી કોઈ પણ ચીજ શિક્ષણપદ્ધતિમાં કાબલ કરવી જોઈએ નહીં. દેશની સરકારિયે પોતે પણ જુદીની અગતિને ચોખવાની છે અને વિચારણાનું મિત્રન પણ વિચારણા સાથે થતું જોઈએ, લાગણી કે શુભાંની સાથે નહીં, પછી બન્ને એ યાગાના આરંભમાં

રવાડે ચઢેલી શિક્ષણની સમસ્યા આંગે
દેટલીક મૂળભૂત સમસ્યાઓ આવી રહી
થાય છે : અભ્યાસીઓ આ આંગે પોતાના
અભ્યાસ-અગ્રુહ તો નિચોડ આવી રહી કરશે ?

શિક્ષણ : એનાં સાધ્ય અને સાધન

લે. : આર. એલ. નિગમ અનુ. : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

આપણી ઊંડણી વિશેની વિચારણામાં સાધ્ય અને સાધન પરત્વે દેટલીક અરપટતા રહેલી છે; અને ખરેખર, આપણા દેશમાં ઊંડણીનો પ્રશ્ન બહુ જ મૂંઝવણભર્યો બની ગયો છે. એના દેટલાક પ્રશ્નો સિદ્ધાંત વિશેના છે તો દેટલાક છે વિગત વિશેના. શિક્ષણના દરેક સ્થિત્યનું અનેક પ્રશ્નો ઊભેલા છે અને દેટલાક તો અનિવાર્યતા પુનરંચના વિશેના છે. દેટલાક પ્રશ્નો રાજકીય ભૂમિકાઓના લેવા થતા હોય છે, તો દેટલાક સામૂહિક ભૂમિકાઓના. દેટલાક પ્રશ્નો તો વિભિન્ન (અને મોટે ભાગે વિરોધી) દૃષ્ટિબિન્દુઓના સમતલ્ય વિશેના છે. પણ જે ક્ષણે સારા, પોતા કે તરફથી હિંસાના શરૂઆત કરીશું તે ક્ષણે જ 'શેના વડે'નો મૂંઝવણો પ્રશ્ન આગળ આવીને ઊભો રહે છે; અને આર્થિક મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન મહા પ્રશ્ન બની રહે છે. આ બે બે ક્ષણે ઉપાડી લેવો એ હિંસાનો પ્રશ્ન રહી છે; અને એનો નિર્વિવાદ ઉત્તર અપાય છે કે રાજ્ય એ બાર ઉપાડી લે. રાજ્ય 'પોતાનું' આ કતવ્ય ટાળી દેતું તપી, પણ આ તો આવાં બીજાં અનેક કતવ્યોમાંનું એક છે. તેથી, રાજ્ય માટે તો શિક્ષણ એ બીજા અનેક પ્રશ્નો જેવો જ એક પ્રશ્ન છે. આ અંગેકાણી ભૂમિકા પરથી બોધ એ તો ઊંડણીનો પ્રશ્ન અસાધ્ય બન્યાય.

તો કે એનો ઉકેલ લાવવાનું કાર્ય નથી સહેલું કે નથી હસતામસકવત, તો પણ, આ પ્રશ્ન સામે જ અસાધ્ય તો નથી જ. તો સાધ્ય રપટ થાય તો સાધનો પણ રપટ થશે જ. લૌકિક સાધનોનો પ્રશ્ન પણ પછી તો વધુ સ્વાધીન-

બની શકે અને પહેલેથી નાખ્યેલી હાલની પદ્ધતિમાં પણ ફેરફારો કરવા આસાનીથી શક્ય બને.

કહેવાય ■ કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિનું પુનર્ધર્ટન થવું જોઈએ. આ વિધાન કંઈ ખેંદનનક નથી અને સમગ્ર બધા જ એને સમર્થિત આપશે; કારણ કે થોડુંક પણ કંઈક કીમતી એ કહે છે. પણ ભયારે 'પુનર્ધર્ટન'ને 'પરાપર સમંજસ' ત્યારે એ વિધાનની પાંકુતા ઉધાડી પડશે. "શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતને અનુરૂપ હોવું જોઈએ અને દેશની ચાલી આજી સંસ્કૃતિક પરંપરામાં એ ધ્યાનેલું હોવું જોઈએ." પુનર્ધર્ટનની માગણીને માથે આ બે બે રહેલા છે. હાલનાં વર્ષોમાં શિક્ષણનાં ધોરણ નીચાં ગયાં છે અને એમણે નવા મુદ્દા તરફ લક્ષ દેવું છે—ધારણા ભાગે લાવવાં જોઈએ.

પહેલી માગણી એક મહત્વના પ્રશ્નને સમાવી લે છે અને એ પ્રશ્ન છે ઊંડણીના ધ્યેયનો. શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ હોવું જોઈએ એવી માગણી વૈયક્તિક જરૂરિયાતો અને દેશની જરૂરિયાતો વચ્ચેના સંબંધોને સમાવેશ કરે છે. દેશને આપણું મહેતવ એમ સૂચવે છે કે શિક્ષણનું ધ્યેય દેશસેવા કરે એવી વ્યક્તિઓ પેદા કરવાનું છે. આ વિચારણાને સ્વયંસિદ્ધ ગુણ એક રીતે ગણવાય; અને છતાંય કદાચ, પ્રશ્ન પૂછી શકાય—શું દેશ પોતે જ એવું ધ્યેય છે? અથવા તો, એ જ અર્થમાં, શું સમાજ પોતે જ એવું ધ્યેય છે? અને બે એમ હોય તો કોઈ પણ શિક્ષણપદ્ધતિની કિંમત સિદ્ધિત : માણસો દેશની સેવા દેટલી બઝાવી શકે છે એના પ્રમાણમાં.

હોય; અને આજના સમયે ભ્યારે દેશ એ દેશ-રાજ્ય છે (કે એ રીતિએ પહેંચવા એ મથે છે) ત્યારે તો રાજ્યની દેટલી સેવા બખવાય છે એના પ્રમાણમાં શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂલ્ય અંકાય. દા. ત. જે કોઈ માનવી દેશ પર આવી પહેંચી આપતને દૂર કરે તો એની સેવા લગભગ પૂર્ણતાએ પહેંચી કહેવાય, પછી ભક્ષેને એના માનવ્ય ગુણોમાં બિચૂપ હોય.

વ્યક્તિ : સાધન કે સાધ્ય ?

પણ જે વ્યક્તિને સાધન તરીકે નહીં પણ સાધ્ય તરીકે ગણવામાં આવે તો આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પ્રકારનું દર્શિનિન્દુ મળી આવશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિ પોતાની શરૂઆત વ્યક્તિને દર્શિ સમક્ષ રાખીને કરે છે તે દેશની કે સમાજની સેવા નહીં બાળવે એમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. પણ હા, આપું શિક્ષણ પ્રાપ્તેથી વ્યક્તિએ ગતાતુગતિક રીતે સેવા ન પણ કરે અને ખરી રીતે ભેષ્ટ એ તો, સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરનારાઓ દેટલી વખતે ગતાતુગતિક કરતાં ઘણા વધારે કીમતી હોય છે. પણ હમણાં આ મમને આપણે છેલ્લા માગતા નથી.

અને હાજે છે કે સૌથી અગત્યનો આ પ્રશ્ન પ્રથમ પુણવો ભેષ્ટ એ—“માનવીજીવનનું મૂલ્ય શું ? પૃથ્વી પર માનવી જીવનની રીતિ કઈ છે ?” આ પ્રશ્ના બખાખ પર શિક્ષણપદ્ધતિ તરફની આપણી દર્શિનો આધાર હશે.

જે વ્યક્તિ પોતે જ સાધ્ય હશે તો કોઈ પણ શિક્ષણપદ્ધતિનું મૂલ્ય એણે જેવેલી વ્યક્તિઓનાં જીવનની ગુણવત્તા પર અંકારો. જે એમનું જીવન કંજાસ હશે તો ભજાશે કે આનાં કંજાસ માનવીઓ પેદા કરનાર શિક્ષણપદ્ધતિ પોતે જ કંજાસ હશે. અહીં એટલું ખ્યાનમાં રાખીએ કે એ ‘નૈતિક બોધવચનો’ કે કહેવાતી ‘ચારિત્ર્ય ઘટતરની રીતો’ને શિક્ષણપદ્ધતિથી ‘જીવનની ગુણવત્તા’ વધારી શકાતી નથી. યોગ્ય રીતે શિક્ષણ પ્રાપ્તેથી માણસ ચારિત્ર્યવાન જ હોય અને એવો ચારિત્ર્યવાન માણસ નૈતિક મૂલ્યેથી પણ સમૃદ્ધ જ હોય. પણ આ જરા જુદી વાત થઈ. જેગણથી એ માલ બનાવવાનું કારખાનું નથી. કાર્ડિનલ ન્યુમેન, જે આ બાખતો વિશે બીખાં માણસો કરતાં કંઈક વધુ ભજુકાર હતા એમણે કહ્યું હતું કે ‘શિક્ષણનો હેતુ માનવીને ક્ષિરતી કે કેથોલિક બનાવવાનો નથી પણ એને સંભળ બનાવવાનો છે, માનવીના ચારિત્ર્યને નવો બાદ આપવાની વાતો પર એ

હસતા. ન્યુમેનનો સંભળ ‘પ્રવીણ’ નહોતો, એ તો હતો બીખાઓમાં વિરલ એવા ગુણે ધરાતો માનવી. જે શિક્ષણપ્રત્યા આવી વ્યક્તિએ નિખળવી શકે તે પોતાની પૂર્ણતા સિદ્ધ કરે છે.’ જે દેશ આવી વ્યક્તિઓને (વધે થોડા પ્રમાણમાં) ગણવી શકે તે સમયે જ શક્તિશાળી છે.

બૌદ્ધિક અને ઇતર લક્ષ્યો

શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ પ્રથમતઃ નથી સામાજિક, નથી રાજકીય કે નથી નૈતિક; એ તો છે બૌદ્ધિક. દર્શિની આ ફેરગદલી એના પ્રયોજનને પણ ફેરવશે. જે શિક્ષણપદ્ધતિ બૌદ્ધિક ઉત્તરિને લક્ષ બનાવે છે તે વ્યક્તિઓને નજર સમક્ષ રાખે છે; ભ્યારે બીખાં લક્ષ્યોને પહેંચવા મથતું શિક્ષણસમૂહને નજરમાં રાખે છે.

સરળતાને ખાતર, બૌદ્ધિકથી ઇતર પ્રકારનાં લક્ષ્યો વિશે કોઈ એમ વિચારે કે એમને અભાવ નિચુંપ સેવાની શક્તિની બાખતમાં શિક્ષણસૂત્રે નળગાઈએ લાવે છે. પણ એ બહુ જ રપટ રીતે સમજ લેતું ભેષ્ટ એ કે શિક્ષણનાં બૌદ્ધિક લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવાથી જ આનાં ઇતર લક્ષ્યો સિદ્ધ થઈ શકે છે. શિક્ષણનાં બૌદ્ધિક લક્ષ્યો તો ભજુવાં સાદાં ને સરળ છે. તેઓ મોટે ભાજે એકબીખ સાથે સંકળાયેલાં છે. શિક્ષિત વ્યક્તિમાં કુશળતાથી વિચાર કરવાની અને પોતાના વિચાર રપટ રીતે અને નીકરતાથી અભિવ્યક્ત કરવાની શક્તિ હોવી ભેષ્ટ છે.

આ પાછલાં વિધાનોમાં બે વાતો કહેલી છે જે કદાચ રપટ ન થઈ હોય. એની રપટતા આ પ્રકારના શિક્ષણની યોગ્યતા વિશે બિલા થતા સંજોથે દૂર કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે.

પહેલું તો એ કે, સ્વતંત્ર વિચારણા સજાવે જ બિચસપાથલ કરનારી છે. ભ્યાં વિચારને પરિણામે બ્યવરથા બળવાતી હોય કે ‘રિચતરય સમર્થનમ’ થતું હોય ત્યાં પણ એવો ભય સેવવામાં આવે છે કે સ્વતંત્ર વિચારનું કાર્યમાં થતું પરિણમન જે રિચત છે તેને ગાલી દેશે અથવા તો એને ઉલ્લઘી જશે. વિચારનું જે સ્વાભાવિક કાર્ય હોય છે તેને જુદા રસ્તે વાળે, એના ત્યાગ કરવા ફરજ પાડે એની કોઈ પણ બીજા શિક્ષણપદ્ધતિમાં દાખલ કરવી ભેષ્ટ એ નહીં. દેશની સરકૂતિએ પોતે પણ જુદીની ભજતિને સેવવાની છે અને વિચારણાનું મિતન પણ વિચારણા સાથે થતું ભેષ્ટ છે, લાગણી કે શર્વાની સાથે નહીં. પછી ભક્ષે એ યાળાના એારમાં

હોય છે ખીજે કંઈય હોય, ભલે એ શિક્ષકની સાથે હોય કે શબ્દના પ્રધાનની સાથે હોય. આથી જ કહ્યું છે કે શિક્ષક અને સત્તા સાથે સાથે રહેવાં બેઈએ નહીં સાચું શિક્ષક લોકશાહી તરફ લઈ જાય છે અને લોકશાહી સાચા શિક્ષકની હિમાયત કરે છે; આપણા દેશમાં આવા શિક્ષક પહેલાં લોકશાહી આવેલી છે (એવું આપણને કહેવામાં આવ્યું છે) અને તેથી વિચારણાની આ બાબને બે પૂરેપૂરું માન આપવામાં નહીં આવે તો ભયરથાનો વધુ છે અને એમાં ખૂબ જોડાં છે.

બીજું, વિચારો માત્ર શબ્દોમાં જ અભિવ્યક્ત થતા નથી, કાર્યમાં પણ થાય છે. જે નિપુણતાથી અને નીડરતાથી વિચારવાનું શરૂ છે તે એને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને સાથે સાથે સ્પષ્ટ અને યોગ્ય કાર્યમાં અભિવ્યક્ત કરશે અને માટે જ શક્તિશાળી બૌદ્ધિક શિક્ષક એ જનસમુદાયથી દૂર રહેલા ઠાંથીઠાંતના મહેલ તરફ જતી માખીઓની હારમાળા નથી. અનાધાર થવાને કે સમગ્રતા ગુમાવવાનો ભય રાખવાની જરૂર નથી. અસમતોલપણા સામે સ્થાનાં નિવારણ છે સ્વાતંત્ર્ય અને કાર્યની વિવિધતા.

ઉચ્ચ શુણ્વત્તા જ મુખ્ય લક્ષ્ય

ઉપર કહ્યું તે બધું બે શિક્ષકે પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો એની પદ્ધતિ એણે બદલવી પડશે; અને એ ઇચ્છનીય પુનઃક્રિયા એવું હોય છે બેઈરી જે જીવનમાં ઉચ્ચ શુણ્વત્તા ધરાવતી વ્યક્તિએ પેદા કરી શકે. જીવનની ઉચ્ચતા હાલના શિક્ષકથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ નથી. રાજ્ય પોતાને ઉપયોગી થાય એવા નાગરિકો વિશાળ સંખ્યામાં માગે છે. ભારે બીજે છે માખીઓ અને વાહીઓ નોકરી મેળવવામાં ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષક માગે છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ અભ્યાસના નિશ્ચિત મથેલા સમયને અતિ કર્તવ્ય બુદ્ધિને સારાં કે ખોટાં સાધનો દ્વારા ચેન કેન પ્રકારે જ ઉપાધિ (degree) પ્રાપ્ત કરવામાં જ રસ લે છે, અને વિદ્યાર્થીની ઉપાધિ મેળવવાની ઇચ્છાને સફળ બનાવવામાં શિક્ષક પોતાના ધંધાની ઇતિશ્રી માનતા હોય છે. આથી આશાભરેલા કુવાન ખોટા પ્યાલો સાથે વિદ્યાર્થી કે વિધિવિદ્યાચર્ચનાં કારખાનામાંથી બહાર આવે છે અને પરિણામે બને છે દગાબાજ અને કાવતરાખોર.

નો કાવતરાખોર સંસ્થાને સંસ્થાને બંધીતો નથી એમ કહેવાનું તાર્કિક નથી. એ વાત અર્જુની છે એને વિશે ફરિયાદો પણ કરવામાં આવેલી છે. તો-પણ કાર્ય અને કારણ વિશેની સાચી દૃષ્ટિમાં હજી અરખટલા રહેલી છે. શિક્ષકનાં ધોરણો નીચાં ગયાં છે એવી જે ફરિયાદ કરવામાં આવે છે, તે મોટે ભાગે ફળવણીનાં શૈક્ષણિક લક્ષ્યોના અભાવને કારણે છે; તદુપરાંત, એ પણ વાદ રાખવું ઘટે કે શિક્ષકનું સામાન્ય ધોરણ બીજા બીજા ઉપર આધાર રાખે છે. એમાં શિક્ષક-સંસ્થાઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને મહાદેશે એમાં ધરતો સમાવેશ થાય છે. આ બધાની સંલોગ રાખવી ઘટે. એ વાત સાચી છે કે શિક્ષકસંસ્થાઓ પોતાનાં ધોરણો પણ સર્જનશીલ માણસો દ્વારા સમાજની દૃષ્ટિ બદલી નાખવામાં મહરૂનો ભાગ ભજવી શકે અને અતિ દેશની શિક્ષકપદ્ધતિ પર પણ એની અસર મોટા પ્રમાણમાં પડે. પણ હાલને તબક્કે તો આપણી શિક્ષકસંસ્થાઓ એ કર્તવ્ય બજાવી શકવા યોગ્ય હોય એમ જણાવું નથી. આ શિક્ષકસંસ્થાઓની જે સામાન્ય દૃષ્ટિ દોષ છે તે સમાજની દૃષ્ટિનું વિષ્ણુનીય પ્રતિબિંબ જ હોય છે, અને તે ધણેભાગે મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનાં બદલત તરવાના સંસ્કૃતિગામી બંનેથી હોય છે. પરિણામે, બાકદૃષ્ટિએ જીલ્લાપાલ કરનાર લાંબી પણ સાચા અર્થમાં તો સર્જનશીલ એવી થોડીક વ્યક્તિઓના કર્તવ્યમાં મદદ કરવાને બદલે એમને દાખી દે છે.

નીચાં જતાં ધોરણને જોયે લાવવાની જે બીજી માંગણી કરવામાં આવે છે તે સાચે જ અગત્યની છે; અને જેમ બને તેમ જલદીથી તે સિદ્ધ થાય એવા પ્રયત્નો કરવાના છે. લાંબે સમયે સિદ્ધ થઈ શકે એવા દૂરના લક્ષ્યને પહોંચવા અમનારે જલદીથી સિદ્ધ થઈ શકે એવી નજીકની બાબતોને અવગણવાની નથી. પોતાના વિદ્યાર્થીઓના નીચે જતા ધોરણને બેઈને અને નિશ્ચિત સંસ્થાઓમાં નક્કી કરેલી પદ્ધતિએ શિક્ષકનું કાર્ય પોતે બરાબર નથી કરી શકતાં એ જાણીને, પોતાનું કાર્ય જલદીથી આગળ ધપાવવા ઇચ્છતો એકેએક શિક્ષક જરૂર ખેદ પામશે. આપણી પાસે અનેક પ્રકારની યોજનાઓ તો હોય છે પણ એમાંની એકેકે અર્થો અને અત્યારે કામ આપે એવી નથી. આપણે યોજનાઓ ધરી રહ્યા છીએ અને સૂચનો કરી રહ્યા છીએ એ દરમિયાન વિધિવિદ્યાલયના મંત્રમાંથી સ્નાતકોની હાર સતત બહાર આવી-

રહી છે અને સમાજમાં થયેલાતી રહી છે. કોઈ વિરલ અપવાદની વાત કરીએ તો એમના બૌદ્ધિક વિકાસને એમની યોગ્યતાને અને એમની નિપુણતાને એમની કાગળ ઉપરની શૈક્ષણિક યોગ્યતા સાથે ક'ઈ લેવાદેવા નથી. બહાર આવતા સ્નાતકો પોતાની બને ક'ઈ પ્રમાણ કરી શકતા નથી અને સમાજને એથી ક'ઈ લાભ થતો નથી. તેમની વ્યક્તિગત જિંદગી ક'યાલ હોય છે અને સામાજિક જિંદગી નિરર્થક હોય છે. પણ આપણે એમનો વાંક ન કાઢી શકીએ અને એથી પ્રશ્ન ઊભો થાય છે: એમને માટે શું કરી શકાય ?

શિક્ષક : નિર્ણાયક બળ

આ ગણતરા સમુદાયની ગુણવત્તા વધારવા ક'ઈક તાત્કાલિક કરણું તો પડશે જ. આ 'ક'ઈક' તે શું, એ બીજાએ કરતાં શિક્ષક વધારે સારી રીતે જાણી શકે; અને એમને માટે 'જે' ક'ઈ કરવાનું હોય તે શિક્ષક દ્વારા જ થઈ શકે. આથી આ દૃષ્ટિએ શિક્ષક આમાં નિર્ણાયક બળ ગણાય. પણ સામાન્ય રીતે શિક્ષકને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની સ્વતંત્રતા નથી હોતી. એણે અનેક સત્તાધારીઓની આજ્ઞા પાળવાની હોય છે અને માટે લાગે તો શિક્ષકને પોતાને ધણું શીખવાનું બાકી છે. હાલને તબક્કે મોટા ભાગના શિક્ષકો શિક્ષકો છે કારણ કે તેઓ બીજાનું ક'ઈ પણ કરવા અશક્તિમાન છે. જો તેઓ આ 'પ'ત્રણ'ની જગ્યાએથી છૂટી શકે તેમ હોય તો તેઓ આ ક્ષણે જ એમનો ધંધો છોડીને લાગી જાય. આમાંના કેટલાક જેઓ ખરેખર ક'ઈક જાણે છે અને ક'ઈક વધુ સારું કરી શકે એમ છે એમનામાં નિરાશા અને ખેદકારી પ્રવૃત્તિ છે કારણ કે એમની વાત કોઈ સાંભળતું નથી. એમનો અવાજ બીજાઓને સંભળાય એવા એમની પાસે કોઈ માગ નથી. આ સમસ્યા ક'ઈ જાણી મુશ્કેલ નથી. એમાંથી માર્ગ કાઢવાની જો કોઈ પણ ચેતના ધરાવે, તો તે સત્તાની ગતિવિધિ પદ્ધતિઓને ઉલ્લંઘી જનાર જ હશે. આને માટે કેટલાંક હાલપૂરતાં સૂચનો કરી શકાય:

(૧) શિક્ષકોની ગુણવત્તા વધારવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પ્રત્યેક રિયલિટીને ન્યાય અને ઉચ્ચ પ્રકારના અભ્યાસક્રમો રાખવાની પદ્ધતિ ઉપયોગી નીવડે.

(૨) વર્ગમાં જે ધોરણે પાઠ્યપુસ્તકો શીખવાય છે એમાં ક'ઈક તરિત ફેરફાર થવો જોઈએ.

(૩) જે સમય અને તક પ્રાપ્ત થયાં છે તેમને ધ્યાનમાં રાખીને વર્ગની શક્તિ અને એના ધોરણને અનુરૂપ કાર્યની વહેંચણી થવી જોઈએ.

(૪) વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને ઉમેદનું કામ તૈયાર કરવું જોઈએ. સંપૂર્ણ રીતે બહારથી અપાતી પરિક્ષાઓ રોજન-અ-રોજના કાર્ય-તરફ માન ઘટાડે છે અને પરિણામે નુકસાનકારક બને છે.

(૫) વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મર્યાદિત કરવાની તાત્કાલિક જરૂર છે. જો શિક્ષણસંસ્થાની કોઈ મુશ્કેલીને લીધે કે આર્થિક સંજોગોને લીધે એ ઠાલ ન બની શકે તો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને માર, છ કે આડની સંખ્યામાં મળે એવી ગણતરી કરવી જોઈએ.

(૬) વિદ્યાર્થીઓના હિતમાં પોતે ક'ઈક વિચારી શકે એટલા ફાળવ સમય શિક્ષકને મળવો જોઈએ. શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થી પોતે એ નથી કરી શકે તો માટે આની જરૂર લીધે થાય છે.

આ સૂચનો પૂરતાં નથી. આવા બીજા ધણા પ્રયત્નો કરી શકાય.

અંતમાં—આપણે સ્પષ્ટ રીતે શિક્ષણનાં આપણાં લક્ષ્યોને નક્કી કરવાં જોઈએ. એ સાચાં સાધ્ય અને સાધનોને મૂલ્યાંકનમાંથી બહાર લાવશે અને દૈનિકિક કે આનુષંગિક લક્ષ્યોને પ્રાથમિક કે મુખ્ય ગણવામાં અટકાવશે. આનાથી આપણી શિક્ષણપદ્ધતિનો વિકાસ કરવામાં જરૂરી એવાં ભૌતિક સાધનોની સમસ્યાનો પણ ઉકેલ આવશે. હાલની પરિસ્થિતિમાં તાત્કાલિક વિકાસ માટે સાચાં સંજોગો સાચી શરૂઆત કરવી પડશે. દરેક કાર્યમાં પૈસાની ખૂબ જરૂર પડે છે એ ખરું, પણ સાચી નિષ્ઠા હશે તો એ પણ મળી રહેશે અને જો ચિંતન કાર્યમાં પરિણમે તો સાચી અને સારી નિષ્ઠાનો પણ ક'ઈ દુષ્કાળ નથી. ટૂંકમાં, આપણી કેળવણીમાં મુખ્ય જરૂર છે તત્ત્વ વિચારણાની અને તત્ત્વ પ્રવૃત્તિની.

નવો જનમ

‘હિંદીલાભ’ ?

અમી ખર આવી મઈ હતી. વરસાદ હજી આવ્યો નહોતો. દિવસના મોડીસ કલાકના મોટા ભાગના કલાક તાપથી તપતા હતા. ધરતી તપી તપીને ગરમ બની મઈ હતી બીના વામરા મોઝે સુધી વાતા હતા.

સરજ પશ્ચિમે ફૂળી ગયો હતો. પશુ રાત હજી બમી નહોતી તે ધરતી પર હજી ભંભતાયું ઘેરું અજવાળું પથરાયેલું હતું.

ખેતરે ગયેલા ખેડૂતો ઘરે પાછા આવી ગયા હતા. ફેટલાક હાથપગ ધોતા હતા તો ફેટલાક શેટલો ખાવા મેડા હતા.

ગામકું ગામ. રસ્તા ઉપર દીવાજ્વતી કરવાનો રિવાજ અહીં હજી પડયો નહોતો.

પશુ ઘરોમાં દીવા ટમટમી રહ્યા હતા.

ધર ધર ચૂલા સળગી ગયા હતા. તેના ધુમાડો છાપરામાંથી બહાર નીકળતો હતો. ધણાં ઘરના ધણા ધુમાડા ભેગા મઈ ગામને માથે આવેલા આભમાં વિધવિધ વળાંક લઈ બેસતા હતા.

‘શેટલાયું’ એ ટાણું હતું.

તે વખતે પાદરે લડાકા થવા લાગ્યા.

ફેટલાકે આ લડાકા સાંભળ્યા ને બીબને સંભળાય એટલે તો લડાકાની વાત ગામમાં પસરી મઈ. પશુ એમંથી જનમદું કુતુંલ રમે તે પહેલાં તો લડાકા ઉપરાછાપરી થવા લાગ્યા.

હાથપગ ધોતા લોકો લો’જેલે હાથપગે બહાર આવ્યા.

શેટલા ટીપતી બાઈએ શેટલો બળતો મૂકી બહાર નીકળી આવી. છોકરાંઓના શેરબંધાર નહીં ગયો.

એક આદમી ફેડતો ફેડતો બૂમો ભારતો જતો હલો :

“ જેમલાની ફુકાનમાં ધાડ પડી; ફોડો, ફોડો, ધાડ પડી ! ”
પતનના સૂસવાટાની જેમ આદમી આવ્યો અને ગયો ને એટલા જ ભેરથી બૂમો પાડતો !

ને ગામનું નગારું શેઠી કટાણું વર્ષોથી અણુવપરાયેલા નગારા પરની ધૂળ આપટવાની કોઈએ દરકાર કરી નહીં. દાંડીઆને અભાવે પાસે જ આવેલા વિલાયતી આંગણીના આડની કાંટાળા ડાળાઓ તોડી પાડવામાં આવી. અટપટ આશરના માપનના તેનો બે ટુકડા બનાવવામાં આવ્યા. તેના પાંદડાં તોડવાની કે કાંટા છોલવાની રાહ નેવાઈ નહીં. ને દાંડીઆ નગારા પર પડવા લાગ્યા.

નગારામાંથી અવાજ નીકળવા લાગ્યો. ચામડાં પરની ધૂળ નાવવા લાગી ને પછી બીડીને નગારું ફેકનારના મોં ઉપર જવાવા લાગી. ફેકનારો આંખો મીંચીને ફેકવા લાગ્યો.

કદો નહીં સંભળાયેલો નગારાનો પુકાર લેખિના કાનના પડલા સાથે અપડાયો.

બે પેઢીથી નગારું વાગતું કોઈએ સાંભળ્યું નહોતું. અળખણ લાવેલી આશંકાથી પોચાનાં દિલ ઢાલી ગયાં. બધાને અમંગળની કલ્પના આવી. પશુ સાથેસાથ એ અળખણને રોકવા, એ અમંગળનો પ્રતિકાર કરવા પ્રામથ્યતા, કટિબદ્ધ બની !

હાથમાં જે આવ્યું તે લઈ લોકો ધર બહાર નીકળી પશા. અજેભેતા પ્રતાપે હથિપારોએ તો ગામમાંથી લાંબા સમયથી વિદાય લીધી હતી.

હાંધારિયાં હાજર હતાં.

લોકો ધરની બહાર પડવા લાગ્યા.

મરદ બહાર નીકળતા હતા ને બારણાં લડાભડ વસાતાં હતાં. આગળા અને બોગળ મરાતાં હતાં. દીવાની બ્યોત

મીઠી થતી હતી. ચૂલા ધીમા પડી ગયા હતા. ગામનું ભાગલાતું કામ અટકી પડ્યું હતું.

ખેતર ફરી આવેલા બબેલા બારણામાં જ રહ્યા.

નગરાનો શોર હવામાં ઘેર મચાવતો હતો.

ચોંદરે બંદૂકના ધડાકા સંભળતા હતા.

બાળકોની ચીસો એ બંનેના અવાજોમાંથી પશુ તરી આવતી હતી. બંદૂકના ધડાકાએ ગામની હવાને ધૂમળી નાંખી હતી. ધૂમળી હવા લોકોના દિમાગને ઉત્તેજિત કરતી હતી. ધાડ !

એ તો પીંદારાનો સમયમાં પડી હતો. ગામે ત્યાર પછી એ ઉપાતનો અનુભવ કર્યો નહોતો.

અધકા તો ગામમાં રોજિંદા થતા હતા. ને લાકી ને ખારિયાં પણ અંનેકવાર ઊછળતાં હતાં. લોકોની છાંટથી ધરતી છાંટાઈ હતી. પણ તે કલકકાસ આપસઆપસમાં હતા. એવી તો કઈક લાકી થઈ હતી ને એવા પ્રસંગો પણ ઘણા આવી ગયા હતા. પણ એ કિસ્સાઓએ મામળાનતાના ઉપાને માત્ર ઉપરછલ્લો રપથઈ કર્યો હતો ને ત્યારે લોકો, “ એ તો ચાલ્યા કરે એવું ” એમ માનીને જરાતરા વાતો કરી બેસી રહેતા ને બંને પક્ષની ટીકા કરતા, ત્રાળો લાંડતા; લકાવતા ને છૂટા પાડતા જીવે જતા હતા.

પણ આજનો પ્રસંગ અપૂર્વ હતો !

ધાડ !

ધાડ ! ધાડપાકું ! જાળીવાર !

હાપમાં આવતાં કાઠિયાવાડની, મધ્યપ્રદેશની ને બીજા ભાગોની ધાડોનાં બપાન લોકો વાંચતા હતા. પણ બપોં સુધી જાત પર બીતે નહીં ત્યાં સુધી પૂરો ખ્યાલ આવે નહીં ને એવો ખ્યાલ લાવવાની કે વિચારવાની જરૂર પણ કોને હતી ?

પાદરેથી કડબુ ચીસો આવવા લાગી. ગેમલાને ત્યાંની સ્ત્રીઓનાં ડુલ્લ અને બાળકોની ચીસોથી ખાદર માછ ઊઠ્યું હતું. ધડાકા થતો ને એ આતંનાદની માત્રા વધી જતી. ને એ લોકો થામ એટલે તો બંદૂક વળી માછ ઊઠતી ને તે સાથે જ રોડકળની માત્રા વધી જતી.

ગામ એક હતું પણ આમતખ્તાને બે પૂલે બે દરયો. એક સાથે ભગવાઈ રહ્યાં હતાં. ગામપાદરે આવેલ ગેમલ. રોડની દુકાનમાં ધાડોના ધાડનું ત્રાંવડ ખેલી રહ્યા હતા. ગામમાં લોકો આવી પડેલી-અચાનક આવી પડેલી-આપરિ-

નો સામનો કરવાં જમડી રહ્યાં હતા.

બંને દરયો જુદાં હતાં. બંનેનાં પ્રેરકબળો પણ અલગ હતાં. બંનેના પેતરા પણ અલગ હતા.

દુકાનના બારણામાં એક બંદૂકધારી ઊભો ઊભો હવામાં જાળીવાર કર્યો જતો હતો. દોરીલોટો લઈને આવેલા પોતાના બાપ નેમા મારવાડીની બેચાર કમળાંની દુકાનમાંથી અનાજ-કરિયાણાં ને બીજા પરચૂરણ ચીજોના વેપારી બની ગયેલા અને ભીડભાડે શાકુકારી કરતા ગેમલ રોડની હવેલી-માં બમરાણુ મચી રહી હતી.

ભાગલાતની ભરભર ધરાઈટલે એની દુકાનમાં પેટ્રોમેશ્ન સળગતી હતી. દુકાનના બલ્કા પર ગેમલનો નાનો ભાઈ જોડુ બેસતો હતો. સામેના ઓટલા પર તકિયાનું ટેબલ બનાવી ગેમલ રોડ ચોપડા લખતો હતો. ઓટલાને એક ખૂલે “ આ આખી જમાવટનાં મૂળ મેં જ નાંખ્યા છે, ” એ ખ્યાલને સતત મનમાં ઘૂંટતો ને એમાંથી જ-મતા હુંપના આનંદની ધૂમરીથી ધૂમળો નેમલો ડોસો તકિયે આડે પશો હતો.

બહાર અંધારું થવા આવ્યું હતું. પણ અંદરની લાઈટ-ને કારણે લોકો ઉઝડવાના હતા.

એવે સમયે એક આદમી દુકાનમાં દાખલ થયો ને તેણે તમાકુ માંગ્યો, સિગારેટ માંગી ને પછી તેણે લાવતાલમાં રકડક કરી મૂકી. એટલે તો ગેમલનો પિત્તો ગયો ને તે બેઠો થઈ ગયો. જીવનની શરૂઆતથી એને સફળતા વરી હતી એટલે એના મનમાં એક ભતની ધુમરી હતી. ગેમલ માનતો હતો કે એનું વાક્ય એટલે જનાઈનનું વાક્ય ! એનો ભેલક છેવટે ! દુનિયામાં અનુકૂળતા આવે એટલે માણસ જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સફળતા મેળવે ! બે કમળાંની દુકાનમાંથી ગેમલ જનરલ વેપારી થઈ પડ્યા હતા. એ વિકાસ એના કામવમાં સંધાયો હતો. એ એમ માનતો હતો કે એ વિકાસ એણે પોતે સાધ્યો હતો. એ સિદ્ધિ એના મનમાં એક પ્રકારની દહતા જન્માવી થઈ હતી. જરા સરખો વિરોધ પણ એનાથી સહન થતો નહોતો ગામના ભલભલા નસ્ટીભાઈને પણ તકડક સુણાવી દેતાં એને વાર લાગતી નહોતી. તેથી તો કેટલાય એને ‘ શરમ વગરનો ત્રાજો ’ કહેતા. તે બધી ગેમલને આનંદ થતો. લોકોમાં ચાલતી એને વિષેની એ કહેતી વધુ જોર પકડે એવું બધીબુઝીને એ કરતો. એ સહેનુક હતું. ગેમલ બંધો હતો. નાગ કે શરમ-

વમરના કહેવાવાથી શું ખતરી જવાનું હતું ? બિલકાનો એને તો એથી લાલ થતો હતો. ઉઘરાણી પાછી જતી હતી ને કોઈ સહેજમાં ઉધાર માંગવાની હિંમત કરતું નહોતું.

જેમલને પિતો રૂચો ને તેણે પેલા આદમીને સૂચાવી દીધું, “લેઈવું” હોય તો લે ના” તો રસ્તો પકડ ! મારે મોઢું થાય !” તે બોલતી વખતે તેના મોં ઉપર ઠંડા તિરસ્કારની એક છાયા પથરાઈ ને પેલાના દિલમાં ધા કરી ગઈ. સમજીને બોલે આગાહતો જેમલ પોતાને કોઈની જરૂર નહોતી એવું માનતો હતો ને વખત આવ્યે એ વાત છતી કરી લોકોને સરળતાથી સમજાઈ જાય એવી રીતે વતવતો હતો. પેલા આદમીએ આ લેખું. એને ઘોંટી ગઈ. લાગલો જ એ જેમલ તરફ ધસ્યો ને બેચાર ગાળ સૂચાવી દીધી. ત્યાં તો એક ટોળી ટપકા પડી. ટોળીના આદમીઓ છુકાનીચાળા ને કાંગધારીઓ હતા. તેઓ વધુ ખટખટ વગર જેમલ અને તેના શેઠ પર ધસી આવ્યા ને તેમને એકેકે કાંગેના લધકા ચડાવી દીધા.

ખરસાણ મચી ગઈ. મારામારી થાય ત્યાં કાણુ બિલુ રહે ? કુકાને માલ લેવા આવેલાં સરી ગયાં ને છપતાં છપતાં ખસી ગયાં. તેમને ફિકર પડી કે રબે કાંગેનો માર એમના ઉપર પણ પડે ! એમને પોતાની જાતની સલામતીની ફિકર પડી તે વખતે એમના મનમાં પોતાની જાતને લઈ પડનારી તુકસાનીની ગણતરી પ્રગળ જની હતી. જીવનમાં સામાજિક હેતુ જેવી પણ કોઈ ઝીજ છે તેના ખ્યાલ તેમને તે વખતે રહી નહોતો. સ્વજીવનની ચિંતા, સ્વરક્ષણની ઇચ્છા એમને ત્યાંથી ખસી જવાને પ્રેરણાપત્ર બની.

પણ ખસી ગયા પછી એમનામાં રહેલી ખીજ પ્રત્યેની સ્વાભાવિક શૂંભેચ્છા જાગૃત થઈ. માણસ મરવા પડે, માણસ ઉપર આપત્તિ આવી પડે ત્યારે આઘો બિલો લાથપય ભેડી ખેસી રહે તે માણસ જ નહોતો ! ખસી ગયેલાંના દિલમાં ખસી ગયા પછી એ ખ્યાલ અત્યો. થોડે દૂર જઈ એમાંથી ત્રણેક જણ પાછા આવ્યા અને હવેલીની આથમાં રહી બંદૂકધારીને છૂટા પથરા મારવા મંજા. બંદૂકની નળી ખચરની દિશામાં વળી. ગોળીઓના પ્રવાહ સામે જ નિર્વિકાર ચિત્તે બિલેલાં શાળાનાં મકાનનાં છાપરાંનજિયાને ખલુખણાવતો હવામાં બીડી જતા લાગ્યો.

બંદૂકમાંથી છુટતી ગોળી હવામાં સસવાટા કરતી હતી. એમાંથી એક સરાવલિ જન્મતી હતી. પણ એ સરાવલિ

મોતનાં ગીતની સ્પષ્ટાવલિ હતી. એ સરો લોકોના દિલને બિંદીની આનંદ અર્પતા નહોતા. એ સરો મોતના મરચીઆના હતા.

લોકોનાં હૈયાં ફફડતાં હતાં. એમના દિલમાં ચિંતા હતી, ભય હતો, જાતની ફિકર હતી. પણ ધીમે ધીમે એ જાતની ફિકર-પોતાની જાતની ફિકર સમૂહની ફિકરમાં પથરાઈ ગઈ ને સમૂહના-સમસ્ત ગામના એક અંશ એવા જેમલ શેઠની આપત્તિ તેની એકની જ નહીં પણ સારા ગામની આપત્તિ બની ગઈ.

આમ તો જેમલ શેઠ પ્રત્યે કોઈને વહાલનાંકુડાં ઉભરાતાં નહોતાં. ચેરચેર વંધતી જતી એની સમૃદ્ધિ લોકોના દિલની અંદરખાઈનું કારણ હતી. માલના લાવતામ, લોકો સાથેનું એવું વર્તન વજેરથી લોકોને જેમલ સાથેના સંબંધ નાછુટકે રાખવા પડતો સંબંધ હતો છતાં પણ એ બધી અંગત રામદંડની વૃત્તિઓ પેલાં પ્રભાતનાં અજાગાં આલમમાં પથરાય ને દુખાઈને અખવાઈ જતા તારાઓની જેમ દુખાઈ ગઈ. લોકોના દિલમાં પેલાં વૈષ્ણવ જનની પરપીડાને ખિજાણનારી વૃત્તિ પ્રગળ બની ગઈ. અંગત ફિકર અને દૂષ જતાં રહ્યાં. સમગ્ર ગામની ચિંતા બધાના મનમાં ખેસી ગઈ. કોઈ એક બોલી બીચા: “કોશી મરે પણ જન્મ પેલાં પડે તેનું શું ? આજે ધાકિયા ફાવે તો તો કાલે પાછા આવે ! ને પછી એનો છેડો કપાર ?”

ફરતી બાલુએથી લોકોની ટાળીઓ જામવા લાગી. તેમાં કાચા હતા, પેચા હતા, બહાદુર હતા, સાદા હતા ને સમજદાર હતા. જુરાન હતા, ધરડા હતા તો છોકરાઓ પણ હતા.

હવેલી સોનું લક્ષ્ય બની ગઈ. તે એક આકર્ષણનું મધ્યબિંદુ હતું. ને લોકોની ટાંગાઓ એમરથી તે મધ્ય-બિંદુમાં ખેંચાઈ રહી હતી. એ બિંદુ સોને ખેંચતું હતું. દીવા પતંગિયાને આકર્ષે તેમ હવેલી ગામલોકોને પોતા તરફ ખેંચી રહી હતી.

ટાળીઓ નાની હતી તેમ મોટી પણ હતી. સોથી મોટી ટાળી ગામના ઓતરાદા ખૂલુમાંથી ધસતી હતી. તેની અને હવેલીની વચ્ચે ઝડપાં અને એકાંકી બિલેલી એક પાછી પરગડી સિરાય કોઈ આડ નહોતી. હવેલીનાં બારણાંમાં બિલેલ બંદૂકધારીની બંદૂકમાંથી ઝરતો ધમાકા સાથેનો તણખો તેમને પડાર ફેંકતો હતો.

પચ્ચીસેક માણસોનું ટોળું હતું. વિધવિધ મંત્રો ૨૦૪ થતાં હતાં. ઝોપરીની મત ન્યારી ! અનેક ઝોપરી હોળી થઈ હતી. તેમાંથી જનજનતા અલિપ્રાયો અને વિધવિધ યોગનાઓ બહાર પડતાં હતાં. દલીલોનો રાફડો ફાટ્યા હોયો. કોઈ બોલ્યું, “ ખાલી બાર છે. ”

કોઈ કે અલિપ્રાય આપ્યો, “ નળીમાં દારૂ મૂકી સળીઆ વડે ફેડાતા છે. ”

તો કોઈકના ફળદ્રુપ ભેળમાં બીજું, “ બોંબકટાકડા છે, બોંબ ફટાકડા ! ”

પણ ત્યાં તો ઢુકાનમાંથી સરી આવેલો એક જબ્બુ આવી પહેંચોને ને બોલી બીજો, “ બંદૂક છે, બંદૂક ! ને અંદરથી સનસન કરતી ગોળીઓ છૂટે છે, હું અમલો જ તાંથી આવેલો ! ”

બધા તેની ફરતે ઘીટાઈ વધ્યા ને એકસામટા અને જનજનતા સવાલો પૂછવા લાગ્યા. ટોળાંમાંનાં બધાંને જ કાંઈ ને કાંઈ પૂછવાનું હતું. દરેક જગુની ઈતેભરી ને ઉતાવળ ભારે હતાં. સૌને ઉલેલીમાં શું બની રહ્યું છે તેની પૂરી વિગતો બાજુવાની ભારે ઇચ્છા હતી. જગાળ દેનારો એક હોયો. સવાલ હતા અનેક અને અનેક મેઢીથી નીકળતા હતા. ચમ્પેડો પંખી બનીને ટોળાંની ફરતે બેસતાં હતાં.

અને હતાં ટોળું આગળ વધતું હતું.

રસ્તામાં વસતા સુપારનું ઘર આવ્યું. ખભે વાંસલો મૂકી એ ટોળામાં ભળી ગયો. બાણુની નાળમાંથી દૂબળવાડના દૂબળા આવી પહેંચ્યા. ડંગોરા ને ધારિયાં એમને ખભે ચડીને આવ્યાં હતાં. સાંખ્યા વધતી જતી હતી. મારમાર કરતા લોકો આગળ વધતા હતા. હજમવાડ આવ્યો અને દુરનો હજમ ટોળામાં ભળી ગયો. એની લલી રોજ કરતાં વધુ વધવા લાગી લોકોને પાણી ચડતું હતું. બાણુમાં પોતાની કાઠમાં બેસેલા સોમસા લુહારનું દિલ લાપ ન રહ્યું ને તેણે ખભે ધોણુ મૂકી ચાલવા માંડ્યું. બાણુમાંથી કશો જોડૂત આવ્યો તેને ખભે કુહાડો હોયો.

ઉલેલીની ચોમરથી લોકોનાં ટોળાંએ ઉલેલી પર દગાણ નંખતાં હતાં. ઘડીશર ઉનાનાં મોઝાં પણ ટોળાની સાથે ફેડાતાં હોય એવું લાગ્યું.

નગાડું હજી વાગતું હતું. એકધારું ને એક જ ઢબે. નગાડવાળાને નગાડું વગાડવા સિવાય બીજું કોઈ સાન જ ન હોય એમ લાગતું હતું.

બંદૂકધારી પર પથ્થરો ફેંકાતા હતા. જે દિશામાંથી પથ્થરો ફેંકાતા તે દિશામાં બંદૂકનું નાળયું ફરતું હતું. પણ ત્યારે બીજી દિશામાંથી પથ્થરોનો વરસાદ વરસતો હતો. કોળીઓને કોઈ સચના દેનારું નહોતું કે નહોતું કોઈ વ્યહરચના રચનારું. છતાં આપઅઘલે ખૂણાઓમાંથી વારા-ફરતી પથ્થરોનો મારો થતો હતો. લોહા આપમેળે સમજી ગયા હતા કે ધાધધ છૂટતી ગોળીઓ સામે અદર દોડી જતું એ ખતરનાક હતું. ટોળાંને ખસાલ દૂર રહીને પથ્થરો મારી ધાડીઆનાં કારતુસ ખલાસ કરાવવાનો હતો. હોહારાથી ગામનું પાદર ગાજી બેઠ્યું હતું. મારમાર કરતા લોકો ધાડપાકુ પર દબાણ વધાર્યું જતા હતા.

બંદૂકધારી અકળાઈ બેઠો. એક પથ્થરે તેના પગને ટોચી નાંખ્યો ને તેનાથી રાડ પડાઈ ગઈ. તે હલેલીના ઝોટલા પર ચડી ગયો.

શત્રુની પીછેહઠ બેઈ લોકોને ભુસ્સો વધતો હતો.

ઘોતરાઈ દિશાનું ટોળું આગળ વધવા લાગ્યું. કંપાંકથી વેલિયો લગત ટપકા પડ્યા. લગત પગની ઘોટ પૂરવા રાખેલ ઘોડોને ટકે તે સફલતો હતો. વચ્ચે લગ્નને તે બીઆ હાથમાં રહેલ લાકડી ઘુમાવતો હતો. લગ્નભાઈ ! ચાલવાનાં તો કેકાણાં નહોતાં પણ આગનું તો ટાણું જ અપૂર્વ હતું. એના મહિમા જ અનેરો હતો. જે હાથ આવ્યું તે લઈ લોકો ફેડતા હતા. એમાં બહેરા હતા, બોળડા હતા, લગ્ન હતા. હતી તેટલી બધી શક્તિ વાપરવાને નિરધાર હતો. જન પર આવી લોકોએ બાજી લગાવી દીધી હતી.

ગામને પાદરે ધીંગાણું ચડી જવાનાં એધાણુ ચોખ્ખે ચોખ્ખાં વરતાતાં હતાં.

પણ કોઈ માતાએ પોતાનાં પેટના જપવાને ઝુકાવતાં રોક્યા નહીં. કોઈ પણ પત્ની પડખું સેવનારને ગળે પડી નહીં. કોઈ બાળક રડતું નહીં.

બંદૂકધારી ઝોટલે ચડી ગયો ને લોકોનું જોર વધી ગયું. તેમને એમ લાગ્યું કે ધાડીઆ જલરાયા છે, અકળાયા છે. તેની સહેજ સરખી પીછેહઠ લોકહલ્લાનું જોર બમણું બની ગયું. બધી કાળજી નેવે મુકાઈ ગઈ. ઉત્સાહને બેસેરા ટોળાંના ભુવાન દિલને તાણી ગયો. પાકા લોકો સાચવીને કામ લેવા બૂચો પાડતા હતા. પણ ભુવાનોનાં માથાં ફરી ગયાં. એમના દિલમાં શત્રુને ફેડે બોંબ ભેગો કરવા તાલાવેલી બગી બેઠી.

હજમની પાણી ચડાવતી વાણી ચાલુ હતી.

વેલિયો લાગેલો વોટી દબાવતો આગળ જવા મથતો હતો. દૂરથી આવતો નગરમિત્ર અવાજ ભૂરજી નાંખતો હતો. જીવાનોનો દિમાગ ફરી ગયો. એમણે આંધળુનિષાં ક્યાં, એમના એ ધસારો મધ્યયુગના રાજપૂતોનાં “કસરિયાં”ની યાદ અપાવતો હતો. લોકો પશુ તેમની પાછળ ખેંચાયા.

જાનની સલામતી, અગમચેતી, વ્યૂહરચના, ધાડપાકુનો મરણીઓ સ્વસાર, ધલણેરાંની શિખામણ, વટાળ આવે અને પાસે પહેલાં પીપળાનાં સુકાં પાંદડાં ભીડી ભથ એમ ભીડી ગયાં.

મારમાર કરતા લોકો હવેથી તરફ ધસવા લાગ્યા ને એક દિશામાંથી હક્કા થતાં ચારે બાજુથી લોકો ઉમરી પડ્યા.

ધાડપાકુએ પીછેહઠ કરી. હવેલીમાંથી એમની ટાળી બહાર પડી અને વ્યવસ્થિત બની ગઈ. એક જ હારમાં એ પાછળ હલવા લાગ્યા, એમના હાથમાંની વીજળીની બત્તીઓ ઝળહળી રહી હતી. એના પ્રકાશને કારણે લોકો ધાડપાકુનાં મેગિમાંથી ભેઈ શકતા નહોતા. પ્રકાશને એણે પાપ છુપાવું હતું.

ચારે બાજુથી “મારો, પકડો, દોડો”ની બૂમો પડતી હતી. હવેલીમાંથી હવે રુદન એકધારે સંભળાવું હતું.

બંદૂકધારીની બંદૂકમાંથી હવામાં ધડાકા થયા કરતા હતા. જીવાનિયાનું ટાળું ધસી ગયું.

વીજળીના પ્રકાશમાં કશું સ્પષ્ટ નહોતું.

શત્રુને ભેટ કરવાનો એક જ ખ્યાલ લોકોના મનમાં રમતો હતો. ત્યારે બીજી કોઈ બાબતની હસ્તી તેમને મારે રહી નહોતી. બસ એક અને એક જ ધૂન સમસ્ત ગામને લાગી હતી બસ એક જ વાત એમના દિલની એરણ ઉપર હોવાડાની જેમ ટકરાતી હતી.

સમસ્ત ગામ એક વિરાટ માનવ બની ગયું ને જ્યાં લોકો એ એક જ વિરાટનાં અંગે બની ગયા. એ વિચાર ભૂત થઈ ગયો હતો. એણે જાગીને ગામના શત્રુને ભરખવા પ્રવૃત્તિ આદરી હતી. ગામ પર ત્રાટકી પહેલી આપત્તિ એક ગ્રેરક બળ બની ગયું. વિરાટનાં અંગે એનાથી દોરાતાં હતાં, ગામડામાં અકદમ્ય એવી વ્યવસ્થા જામી ગઈ. અદ્ભુત એવું યોજનાકૌશલ્ય છતું થયું.

વિરાટની લાંસ લારે હતી—અણે એક વિરાટકાય અજગર લરડો લેતો હતો.

ધારીઆના ટાંડીઆ ધૂલ જથા.

ધારીઆ જીવ પર આવી ગયા.

જીવાનએક જુલમો નાથકો એમની નજીક આવી ગયો ને તેણે બંદૂકધારીની ઉપર ચોતાની બેટરીનો પ્રકાશ છોડ્યો. બંદૂકમાંથી ગોળાઓ ફૂટી. એક ગોળા જીવાનાં પેટમાં ઘૂસી ગઈ અને અંદર ફરી વળી. બીજી એક ગોળા એની અંધ વીંધીને બહાર નીકળી ગઈ. જુલમો પડ્યો.

તે દેખીને મકનો અને રણુછોડ મરણીઆ બનીને ત્રાટકી પડ્યા. ને તેમનાંમાંનાં એકના ખસામાં ગોળી ઘૂસી ગઈ ને બીજાનું પડખું ધવાયું. રણુછોડ બેસી પડ્યો. લોકો તેમની ફરતે ફરી વળ્યાં.

રમિયાન જીવ લઈ ધાડપાકુ લાગવા લાગ્યા.

મારમાર કરતું એક ટાળું તેમની પાછળ પડ્યું.

બંદૂકધારીએ પાછા ફરી એકની સામે બંદૂક તાકી પશુ તેમાંથી ગોળી છૂટે તે પહેલાં તો પેલાના ધારિયાના એક અટકે બંદૂકનું નાળયું જાળીનમાં મોં માંડી મયું.

હવે ધારીઆ જીવ લઈ નાહાં !

ગામ બહાર અધારનો અફાટ સાગર ભરરાતો હતો. હવાનાં મોજાં સાથે એ અધારનાં મોજાં ગામને ભરખવા “ધસતાં હતાં.” એ અધારમાંથી મોતનાં મોજાં જેવા ધાડપાકુ ગામમાં ધસી આવ્યા હતા. જાણે મોત જીવનને ભરખવા ધસી આવ્યું હતું, પશુ ગામનું જીવન જાગી ઉઠ્યું હતું—અગી સક્રિય બની ગયું હતું અને જીવન અને મોત વચ્ચે, અધારમાં અને અજવાળાં વચ્ચે, પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે યુગ્મખાર સુદ જામી ગયું હતું.

ગામના બગીસ લખણા જીવાને જાનકુરવાની કરી હતી. એ બગીસ લખણાના રક્તથી અચયિલ વિજયથી ભ્યારે ગામને વરી ત્યારે ધાડપાકુનું પાપ ગામ બહારના અફાટ અધારમાં અધાર બની સમાઈ ગયું.

પશુ ગામના એક બગીસ લખણાની જિંદગીનો દીવો ફોલવાઈ ગયો. એક જીવાનની આશા, આકાંક્ષા ધૂળમાં મળી ગયાં.

જીવાનોનાં લોહીથી ગામની ધરતી રંગાઈ—ગઈ. પશુ ચોતાનું લોહી વહાવી રૂતન જીવન જન્મવતી માતાની જેમ ગામજનતા નવો જન્મ પામી.

આખી રાત નાનજનતાના જીવજૂતા લેદ ભૂલી ગામજનતા બાધાપીધા વિના જીવજાનાયકાના આંગણમાં બેસી રહી.

‘માનવ’ના ગયા અંકમાં અશ્લીલતા વિશે હેત્રી મિશર અને ન્યાયાધીશ શ્રી. દવેનાં દહિબિન્દુઓ એ સંક્ષેપમાં સ્પષ્ટ થયાં હતાં. એ વિશે વિચારતાં કંઈક વિશેષ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

અશ્લીલતાના બચાવમાં એક બહુ જ ભણીતી દલીલ આગળ ધરાવમાં આવે છે : જીવનમાં જે હોય તે સાહિત્યમાં પણ આવી શકે. જીવનમાં જે અશ્લીલતા જણાતી હોય તે વાસ્તવનું નિરૂપણ કરતું સાહિત્ય એને પણ નિરૂપે. જીવનમાં અનીતિનાં ધામ થાકી રહેલાં હોય, આપણે બધા જ એ જાણતા હોઈએ, તે પછી સાહિત્યમાં એની સામે આંખ આડા કાન કરવાની શી જરૂર ?

જીવન અને સાહિત્યના સંબંધનો વિચાર કરતાં આ દલીલનો ઉત્તર આપમેળે મળી રહેશે. કોઈ સામે પ્રશ્ન પૂછે : જીવનમાં જે હોય તે બધું જ સાહિત્યમાં યથાતથ સ્થાન પામે ? આના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે જીવનમાં જે હોય છે એ પ્રત્યેક વસ્તુ, વિચાર અને બનાવનું સ્થાન સાહિત્યમાં હોઈ શકે; સારું અને ખરાબ બંનેએ એમાં નિરૂપી શકાય, પણ તે એક શરતે કે તે બધું જ સાહિત્યિક બનીને આવે. જીવનમાં જેવું છે તેવું જ સાહિત્યમાં શોધવા કે નિરૂપવા જઈએ તો માનવનું કે સ્ત્રીનાં જૂથનાં છીએ સાહિત્યમાં જે સ્થાન પામે છે તે જીવનમાંથી મળી રહે છે પણ તેના નિરૂપણમાં હેય-ઉપાદેયનો વિવેક કરવાનો રહે છે. આ વિવેકદષ્ટિ સાહિત્યજગતને વ્યવહારજગતથી ભુલું પાડે છે. આને કારણે સાહિત્યની અને વ્યવહારની ભાષામાં પણ પાયાનો ભેદ રહેલો છે. ખવડારમાં વચરાતાં ચંદેરનું પ્રયોગન એમના સંક્ષિપ્ત પૂરતું મર્યાદિત હોય છે. સાહિત્યના શબ્દો ‘તેને ઘડેલા’ હોય છે. ‘વચનના’ વાતાવરણ એમની આભુષણનું ભમેલું હોય છે. અને એમાં શ્વાસ લઈને એ શબ્દો કાળની સામે ધર્મને જીવી રહ્યા હોય છે. દૂરકમાં, સાહિત્યની ભાષા અતિકમ્બુશીલ હોય છે.

.. આટલા પ્રારંભિક પછી અશ્લીલતાનો મુદ્દો વિચારીએ.

અશ્લીલતાનો અર્થ સાધારણ રીતે ઘટાવાય છે તે આ—છી-પુરુષના જાતીય સંબંધનાં ઉદ્ધારાં વર્ણન અને એમનાં અંગ-ઉપાંગો કે ઇન્દ્રિયો વિશેની વાતો.

સાહિત્યમાં એ ન આવી શકે ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં એક દલીલ કરવામાં આવે છે— દાકતરીવિદ્યાનાં અને શરીરવિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં ને એનાં વર્ણનો આવી શકતાં હોય, એમનાં ચિત્રો આસેખી શકાતાં હોય, તો નવલકથા કે નવલિકામાં લેખક એમનું નિરૂપણ કરે એમાં વંધી લેવાનો ભેદ એ નહીં. આ દલીલનો જવાબ આપતાં પહેલાં દાકતરીવિદ્યા કે શરીરવિદ્યાનાં સાહિત્ય અને નવલ-નવલિકાના સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવો જરૂરી છે. ડી કવીન્સીને અનુસરીને કહીએ તો પ્રથમ પ્રકારનું સાહિત્ય એ શાસ્ત્રીયસાહિત્ય (Literature of Knowledge) અને બીજા પ્રકારનું સાહિત્ય એ સર્જનાત્મક સાહિત્ય (Literature of Power) છે. બંનેનાં ધ્યેય જુદાં છે; બંનેનાં શ્લેષ જુદાં છે. આથી, એકમાં હોય તે બીજામાં પણ હોઈ શકે એવી દલીલ ટકા શકે તેમ નથી. બંને પ્રકારના સાહિત્યમાં આવતા એ બનાવો, વિચારો કે વસ્તુઓના નિરૂપણનાં પ્રયોગન જુદાં જુદાં રહેલાં છે. જે જાતનું નિરૂપણ દાકતરીવિદ્યાનાં પુસ્તકોમાં ધ્યેયનું હોય છે, એવું જ નિરૂપણ સર્જનાત્મક સાહિત્યનાં સ્વરૂપમાં ધ્યેયનું નથી હોતું એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

તો શું એ વર્ણનો સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં ન આવી શકે ? ચર્યાતામાં કહેલી શરત ફરીથી યાદ કરી લઈએ—એ વર્ણનો સાહિત્યિક બનીને આવવાં જોઈએ; એમનાં વર્ણનોની ભાષા સાહિત્યની હોય. સાહિત્યિક બનીને આવે એટલે શું તે હવે વિચારવાનું રહ્યું. એનો અર્થ એ કે એ વર્ણનોનું સ્વતઃ કોઈ મૂલ્ય ન હોય; એમની પર્વામિ સાહિત્યિક રચના-પ્રક્રિયામાં જ હોવાં જોઈએ એ દષ્ટિએ ધનાં વર્ણનોમાં ભલે પછી છેક નીચીબધ સુધીની આવે, એ અશ્લીલ નહીં ગણાય. રચનાપ્રક્રિયાની મર્યાદામાં રહીને આવતાં એ વર્ણનો

વિકૃતિને ઉત્તેજતાં નથી. સાહિત્યિક રચનાના આવા બે દાખલા મને યાદ આવે છે. એક છે રવ. સત્યાદત કુશેન મન્દોતી 'ખેલ દો' નામની વાર્તા. એવું વસ્તુ દુઃકમાં કંઈક આ પ્રમથ્ણે છે :

માંદગીમાં ખેલાન બનેલી એક સ્ત્રીને દવાખાનામાં લાવવામાં આવી છે. તસીં અને દાકતરોનું ટોળું એની પચારી પાસે બેસું થયેલું છે. દવાખાનાની રમતી બારીઓ પર પરદાઓ નાંખી દેવામાં આવ્યા છે. દરદીની હાલત જોતાં દાકતરે પરિચારિકાઓને કહ્યું : 'ખેલ દો' અને બારી પરના પરદાઓ ખસેડી નાખવામાં આવ્યા. આ સમયે પેલી બીમાર અને ખેલાન સ્ત્રીનો હાથ એના નીવીબધ તરફ વળે છે અને એ એને ઊડી નાંખે છે. બધાં સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહે છે.

આમાં વાર્તાકારને જે કહેવું છે એ એણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી, પણ અન્યની અસરકારક રીતે કહ્યું છે. બીમાર હાલતમાં પડેલી એ સ્ત્રી કોઈ વેશવા સોવી જોઈ એ. જીવનમાં 'ખેલ દો' શબ્દોનો અર્થ એણે માન આપેલો જ નહોતો. એ—નીવીબધ ખેલાની દેહને સોપી દેવો ! જીવનની કેટલી નિરાધારિતા કે ખેલાન અસ્થિમાં પણ એ એને જુલો સડતી નથી !

નીવીબધની વાત એ મહાન વાર્તાકારે એવી રીતે અને એવી જગ્યાએ કરી છે કે એને લાગે જ કોઈ અશ્લીલ કહી શકે. એ વિકૃતિને ઉત્તેજતી નથી પણ વાચકના ચિત્તમાં સમાજની એક પરિસ્થિતિનો સચોટ ચિતાર આપી એ સ્ત્રી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉપજાવે છે.

અનાધી જરા જુદા પ્રકારનો પ્રસંગ છે મહાભારતમાંથી. યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું છે. રથભૂમિ પર લોહીની ગંગામાં અનેક શબો પડ્યા છે. ભરિશ્રવાનું ઉદાસેશ અંગ્રવાણું લોહીઝરવું શબ જોઈને એની પત્ની જે વિલાપ કરે છે તે આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે—

અર્થ જ રામોલ્લર્ષી પીનસ્તનવિમર્દન : ।

નામ્યુદ્ધનસપર્શી નીચીમિલ્લનઃ કરઃ ॥

ભરિશ્રવાના કપાયેલા દૂર જઈને પડેલા હાથને જોઈને એની પત્ની વિલાપ કરે છે : પીન સ્તનોને મર્દનારો, નાભિ, ઉરુ, બાંધાને સ્પર્શનારો અને મેખલાને દૂર કરીને નીવીબધને ઊડનારો આ હાથ !—

ગજબની હિંમત છે મહાભારતકારની. બિલ્લસ રસની સાથે એના આત્મચંચિક રસ તરીકે એ શૂંગારને લાવે છે.

આ ઉચિત છે ખરું ? પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. પણ જ્યારે વિચારીએ ત્યારે લાગે કે એક યુવાન પત્ની પોતાના યુવાન પતિના હાથને જોઈને એનાથી વધારે મહત્ત્વનું ખીલું યાદ પણ શું કરે ? આ વર્ણન વાચકને આધાત નહીં પહોંચાડે. બિલ્લસની સાથે મળતો કટુધ્વનો પ્રવાહ એમાં જણાશે. આ રીતે આ વર્ણન મહાભારતકારના હૈતુને સંગત જણાશે. એને અશ્લીલ નહીં કહી શકાય.

જે વર્ણન લક્ષ્યસ્થુત બનીને આવે છે, વર્ણનને ખાતર વર્ણન તરીકે એકાંબી બનીને આવે છે, તેની ગણના અશ્લીલમાં થવી જોઈ એ એમ હું માનું છું. સહજ્યને એ ઉદ્દેશક જણાશે. એવાં લક્ષ્યસ્થુત વર્ણનોની આસપાસ જ પોતાની સિદ્ધિનું વર્ણન દોરવા માગતો સર્જક જરૂર અશ્લીલતાનો દોષ વહેરી લે છે. સાહિત્યકૃતિના સ્વરૂપને ખાણીએ મૂકી ગત્રગલિયાં કરે એવાં વર્ણનો આપવાં એ કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી.

આપણું કેટલાંક દૈનિકપત્રો અને વાર્તામાસિકામાં તો વાર્તાઓમાંથી બાણી કરીને એવાં વર્ણનોમાંથી કેટલાંક વાક્યો ઉઠાવી, મથાળે મેટા ટાઈપમાં છાપીને એ તરફ વાચકોનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે ! સંદર્ભમાં જુદાં પાઠેલાં વાક્યો કે ગદ્યખંડો કલાકૃતિના સાહિત્યિક સ્વરૂપને સમજાવવા અસમર્થ હોય છે, એટલું જ નહીં પણ ક્યારેક એ કલાકૃતિના ઉચ્ચ હૈતુને અન્યાય કરનાર પણ બની રહે છે. જો કોઈ 'વિવેચક' આ મહત્ત્વની વાતને વિસારે પાડીને કૃતિમાંથી ઓપુરુપના નવતીથ સંબંધો દર્શાવતાં કે અંગ્રેજી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરતાં વાક્યો કે ગદ્યખંડો સંદર્ભમાં જુદાં પાડીને એમની હારમાળા કરવાનું અને અનશ્લીલતા બચાવને નામે અશ્લીલતાનો વાવડો ઉઠાડવાનું કાર્ય કરવા માટે, તો બહુવું કે એમાં નથી મળતો કલાકૃતિને સાચો ન્યાય કે નથી થતી નીતિની રક્ષા. ખીંચેલા અને લાડકેલા માનસનું એ પરિણામ જણાય.

ઓચિંત્યબુદ્ધિને જો એવાં વર્ણનો ખૂબી તો જરૂર એનો નિર્દેષ કરવો જોઈ એ. બાકી 'સતન', 'ઉરુ', કે 'નીચી' જેવા શબ્દોથી લલકવાની જરૂર ન હોય. હા, એમાં પ્રમાણભાન ગુમાવીને લેખક પોતાની નખખાઈને કારણે કે હીનચિત્ત સંતોષવાના મોહને કારણે એવાં વર્ણનો કરે, ત્યારે એ સામે લાલજતી ધરવાની છે અચૂક. આવી

નિષ્ક્રમકરિત સ્વપ્ન ઔચિત્યલુહિતી અપેક્ષા રાખે છે. ઉત્તમ અને વિશાળ વાચનથી સંસ્કારાયેલું લઘુકવિત સહદયનું એ કલ્પ્ય બનતી શકે. આચાર્ય હોમેન્ડને આ સ્થાને યાદ કરવા બેઠેલો એક શ્લોક એમણે ટાંક્યો છે :

‘‘ જ્યોતિર્લક્ષ્મીસ્તૈ સ્તવશિરસિ લોલેવ રચિતા
શિષા સ્ત્રાહારા સ્વપિતિ રતિસ્તિજેવ વનિતા ।
સુપાતૌ ગોમાયુઃ સરશિર મસિ લેદિ બહુચો
ચિલાન્વેપી સર્વો હતગચ્છરાધ પ્રવિસતિ ॥

યુદ્ધમાં થયેલા સંહાર પછીની રચિતિનું આ વર્ણન છે—શ્લેષીની ટાંચો પર પક્ષીઓએ આંતરડાં નાંખીને બહેલું ખૂસા બનાવ્યા છે, ભોજનથી તૃપ્ત શિયાળવી સંભોગથી પરિશ્રાન્ત રમણીની જેમ સ્મરિ રહી છે, તુપાત શિયાળુ ડુધિરથી રંગાયેલી તલવારને વારંવાર બ્લેસે છે અને દરને શોધતો સર્પ મેચલા હાથીની સૂંઢમાં પ્રવેશ કરે છે.

આમાં મનુષ્યના માંસના આહારથી તૃપ્ત ચર્મને સુતેલી શિયાળવીની રતિક્રીડાથી અમિત બનીને પહેલી સુન્દરીની સાથેની સરખામણી અનુચિત છે. સહદયને માટે એ ઉદ્દેશ્ય કર છે. ઔચિત્યશાન શુભાવીને વર્ણનમાં લપસી પડતા કવિની નબળાઈની એ પરિચાયક છે.

અનૃતીલ-અનૃતીલ વિશે વાત કરતાં હવે આપણે ઔચિત્ય-અનોચિત્યના યુદ્ધ પર આવી પહોંચ્યા. આ બન્નેની સાથે ‘ નીતિ ’ને પણ જોડવામાં આવે છે. આ ‘ નીતિ ’ શબ્દનો સંકેત બદલાતો રહે છે. વળી નીતિ પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. પહેલાં સુઅર્થ શબ્દમાં એક પુરુષ એકી સાથે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓને પરણી શકતો. પણ કાયદો થયા પછીથી એ રિયલિ આજે અનીતિયુક્ત ગણાય. પણ પાકિસ્તાનમાં એ અનીતિ નથી ગણાતી. આમ સમયે સમયે અને સ્થળે સ્થળે નીતિની વિશાલતા બદલાતી રહે છે.

સાહિત્યમાં એને સ્થાયી મૂલ્ય તરીકે શી રીતે સ્વીકારાય ? બે એ બધન સ્વીકારવા જઈએ તો ‘ શાકુન્તલ ’માં પોતાને અનેક રાણીઓ હોવા છતાં આશ્ચર્યકન્યા શકુન્તલા સાથે લગ્ન કરતો દુષ્યંત અનીતિવાન હરે. પણ ‘ શાકુન્તલ ’ વાંચતાં એ ‘ અનીતિ નો આધાર આપણને લાગતો નથી, કારણ કે પરિવર્તનશીલ એ બધનોને આપણું રસાતમક ચિત ઉલ્લંઘી બધ છે.

નીતિની વિભાવનાની પરિવર્તનશીલતાને કદાચ અવગણીને આપણા સંસ્કૃત આલંકારિકાએ રસાલાસના સિદ્ધાંતમાં કેટલાક નિયમો ધડેલા છે. દા. ત. શુદુપત્ની સાથે શારીરિક કે માનસિક સંભોગ ન કરાય. નાયિકા નાયક સિવાય અન્ય પુરુષ પાત્રો સાથે પ્રેમ ન કરી શકે, વગેરે. રસના સિદ્ધાંતમાં આવી સાપેક્ષતાઓ સ્વીકારવાથી રસાનુભૂતિનું ક્ષેત્ર સંકુચિત બનતું પણ જણાયે. એવા નક્કી કરેલા નિયમોનાં ચોકકાં સ્વીકારવાનો કંઈ અર્થ નથી.

તો પછી કલાકૃતિમાં અનૃતીલ-અનૃતીલ, ઉચિત-અનુચિત અને રસપ્રવણુ કે રસાલાસી શું છે તે શું નથી એ નક્કી કરવાનાં ધારણાં શું ? એ ધારણાંનો બધી જ આધાર તદ્દિ પર અથવા તો સહદય પર રહે છે. કલાકૃતિમાંથી જ એ ધારણાં ઉપજવે છે. એની ઔચિત્યલુહિતને જે ઉદ્દેશ્યકર લાગે તે અનૃતીલ અને અનુચિત; જે અનુદેશ્યકર લાગે તે અનૃતીલ અને ઉચિત. અનેક પરિવર્તનો સાથે એની ઔચિત્યલુહિત યોગ્ય પરિવર્તન પામીનેય મેળ સાધવાની અને સાથે સાથે સ્થાયી મૂલ્યો પ્રત્યે સલાન રહેવાની. પીરસ્ય આલંકારિકાએ અને પાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ સહદયને જે માનાઈ સ્થાન આપ્યું છે તે આ દૃષ્ટિએ આપણે પણ સ્વીકારીએ. એવા સહદય કલાકૃતિનું સમગ્ર દર્શન કયાં પછી રસાભાને પૂછી લેશે : ‘ કૃતિની રચનાપ્રક્રિયામાં એનાં વર્ણનોની અનિવાર્યતા વરતાય છે ખરી ? ’

વૈચિત્ર્ય

જિંદગીઝર સો શાખે, છત્તી કેમ જિંદગી;

શાખી પુરૂં રહે ના કા, પૂરી ત્યાં જિંદગી થતી ।

—અનિરુદ્ધ પ્રહારજી

વિજ્ઞાનક્ષેત્રે ભારતની મૌલિક સિદ્ધિ

ન્યારે માનવજાત પર પરમાણુ-
ઉપગ્રહ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બથી
સર્વનાશ તોળાઈ રહી છે ત્યારે
ભારતનો પરમાણુશક્તિનો શાંતિ-
પૂર્વ નિકાસ માટેનો પ્રયોગ નવી
આશાનું કિરણ છે. પંડિત નેશુ-
એ દેશીયતા ઉદ્ઘાટન વખતે કહ્યું
હતું : “ ગમે તે થાય, ગમે તે
સંજોગમાં અમે આવી પડીએ,
પણ અમે કદી પણ આણુશક્તિનો
ઉપયોગ ખરાબ રીતે નાંદ કરીએ.”

વિજ્ઞાન સત્ય જોટલું જ આંતર-
રાષ્ટ્રીય છે. વૈજ્ઞાનિક સત્યની મહાન
શોધમાં, પદાર્થનું અનંત રહસ્ય
ઉઠાવવામાં ભારતના વિજ્ઞાનીઓએ પણ
અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. વનસ્પતિ-
શાસ્ત્રી સરજગદીશચંદ્ર બોઝ, રસાયણ-
શાસ્ત્રી સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રોય, પ્રતિભાવંત
ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. રામાનુજમ, અ-
ભૌતિકશાસ્ત્રી મેથનાહ સાહા, હવામાન-
શાસ્ત્રી શ્રી. સુશીલકુમાર પ્રામાનિક
અને ભારતના વિજ્ઞાનદેહનું નવલક્ષર
કરનાર, ભારતમાં રાષ્ટ્રીય પ્રયોગ-
શાળાઓની મોટી હરોળ સર્જનાર
ડૉ. શાંતિસ્વરૂપ ભાટનાગર—આ બધા-
એ આંતરરાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનક્ષેત્રે પોતાનું
ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.
તથા ભારતની પરમાણુશક્તિ
કમિશનના પ્રમુખ, કાર્લેક સિદ્ધાંત
(Cascade Theory)ના કર્તા,

૧૯૫૫ની આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક
જનીવા સભાના પ્રમુખ, ઉષ્મા-પરમાણુ
કેન્દ્રીય શક્તિ (Thermo-nuclear
power)ને ધટરફોટ કરનાર અને
ભારતીય પરમાણુશક્તિના પિતા સમાન
ડૉ. હોમી ભાભા અનન્ય સ્થાને વિરાજે
છે. આઈન્સ્ટાઈન-બોઝ સમીકરણ
(Einstein-Bose quantum
equation)માં અમર થયેલ સત્યેન્દ્રનાથ
બોઝ, ભૂસ્તરશાસ્ત્રી ડૉ. ડી. એન. વાડિયા
અને વાતાવરણના બિપલા સ્થરો વિષે
અગત્યનું સંશોધન કરનાર ડૉ.
કાલિદાસ મિત્ર (જેમને થોડા સમય
પહેલાં જ ઈલેન્ડની રોયલ સોસાયટી-
એ ફેલોશીપ એનાયત કરેલી છે)
—ભારતના વિજ્ઞાનક્ષેત્રે સ્વીકારાતા
જતા ઉચ્ચ સ્થાનના નિર્દેશક છે.
ભારત સંકળી પ્રતિ કરી રહ્યું છે.
૧૯૫૫ની આંતરરાષ્ટ્રીય વૈજ્ઞાનિક

જનીવા સભામાં ભારતે ૭૫ મૌલિક
સંશોધન નિબંધો રજૂ કર્યા હતા, ન્યારે
સંપ્રેચ્છરમાં ભરાનાર તે સભામાં ભારત
૫૫ મૌલિક સંશોધન નિબંધો રજૂ
કરનાર છે. કેનેડા-ઈન્ડિયા રીએક્ટર
પર દેખરેખ રાખતા ડૉ. એચ. એન.
સેહતાની આ સભા માટે પેપરની જગ્યાએ
સેક્રેટરી તરીકે થયેલી વરણી તો ભારત-
ને મળેલું બીજું એક માન છે. ઉપરાંત,
ડૉ. એસ. કૃષ્ણન, એમ. એસ. કોકર,
ડી. એસ. કોકારે, પી. સી. મહાલનો-
બીસ, ડી. ડી. કોસાંબી, કે. ચંદ્રશેખરન,
સંઘવી, બનાડ પોટર્સ, શેશાધરી,
અને એવા બીજા અનેક યુવાન
વિજ્ઞાનીઓની હારમાળા છે.

વળી વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવવા
માટે અપાતું કાલિંગ ખારિતોલિક
ભારતનો એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે શ્રી. રામનની નવી સિદ્ધિ

‘રામન અસર’ (Raman Effect) માટે નોબેલ પારિતોષિક મેળવનાર ભૌતિકશાસ્ત્રી સર સી. વી. રામનને વિશ્વશાંતિ માટે અપાયેલું સેનન પારિતોષિક આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે ભારતની બીજી એક સિદ્ધિ છે. તેમની બેંગલોરની પ્રેમશાળાએ અનેક અગત્યનાં સંશોધનો કરેલાં છે.

તેમનું છેલ્લામાં છેલ્લું સંશોધન ‘પાર-રાતા’ (infra-red) વિકિરણો (Radiation) રૂઢિકમય પદાર્થોમાંથી પસાર થતાં શું થાય છે તેના સિદ્ધાંતો (Theories) વિષે છે. તેને તેઓ “હીરામાં ક્ષ-કિરણોનું વિવર્તન” (Diffraction of x-rays in Diamond) એ નિબંધ સ્વરૂપે થોડા જ સમયમાં પ્રકાશિત કરવાના છે.

અત્યાર સુધી એમ અનાદુર ઊંચું કે રૂઢિકમય પદાર્થમાં પસાર થતાં વિકિરણ (radiation) સીધાં પરમાણુ કેન્દ્રને આદિશિત કરે છે અને તેથી તેમની વિકિરિત શક્તિ (radiant energy) શોષાઈ જાય છે. પણ ડૉ. રામનના નવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો આ વિકિરણો પરમાણુ કેન્દ્રની આલુખાલુ પરિભ્રમણ કરતાં ધસેદ્રોને ઉત્તેજે છે અને બ્યારે અમુક ખાસ સંતોષોમાં આ ધસેદ્રોને પરમાણુ કેન્દ્ર પર અસર કરે છે ત્યારે આ વિકિરણ રૂઢિકમાં શોષાઈ જાય છે. વળી અનેક વખત એવું જાણવા મળ્યું છે કે અમુક જાતનાં પરમાણુ-આદિસનો પાર-રાતાં કિરણોનું શોષણ કરતાં નથી. આ બધું ડૉ. રામનના નવા સિદ્ધાંતોથી સમજવી શકાય છે.

તેમના આ નિબંધનો પ્રથમ વિભાગ રૂઢિકમય પદાર્થો ઉપરની તેમની અભિનવ પદ્ધતિ અને રૂઢિકમાંથી વિકિરણ પસાર થાય ત્યારે તેનું શું થાય છે તે વિષે છે. આ અભિનવ પદ્ધતિથી તેઓએ બંધી જ તરંગ-સંબંધો (wave-lengths) વિષેના બનાવોનું સર્વદેશીય એકાદૂત ચિત્ર બધું કયું છે અને તે એમની જાહન સિદ્ધિ છે.

બીજા વિભાગમાં તેમણે આ એકાદૂત ચિત્રના આધારે ક્ષ-કિરણો રૂઢિકમાંથી પસાર થાય ત્યારે શું થાય છે તેના નવો જ ખ્યાલ આપ્યો છે. અત્યાર સુધી, ૧૯૨૨ની સાલથી એવી તો માહિતી હતી કે બ્યારે ક્ષ-કિરણો રૂઢિકમાંથી પસાર થાય છે. ત્યારે તેના પરમાણુ સ્તરો પરથી તેમનું પરવર્તન થાય છે. પણ આ નવો સિદ્ધાંત બતાવે છે કે

આ ક્ષ-કિરણો પરમાણુ-સ્તરોને પણ આદિશિત કરે છે, તેમ જ આ આદિસનોને લીધે જ રૂઢિક આ ક્ષ-કિરણોનું શોષણ કરે છે. વળી બ્યારે આ આદિસનો થાય છે ત્યારે પણ ક્ષ-કિરણોનું પરવર્તન થાય છે. આ એક બીજી જ જાતનું ક્ષ-કિરણોનું પરવર્તન છે.

ત્રીજા વિભાગમાં ડૉ. રામને એવું બતાવ્યું છે કે બ્યારે હીરામાંથી આ ક્ષ-કિરણો પસાર થાય છે ત્યારે થતા બનાવોના નિરીક્ષણ પરથી આ સિદ્ધાંતો સાબિત કરી શકાય છે. તેઓ હીરામાં થતા ક્ષ-કિરણોના વિવર્તનનું ભૌમિતિક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

ડૉ. કાલિદાસ મિત્રની ક્રાંતિકારી શોધ

વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આજે દિનપ્રતિદિન જે નવીન શોધો થઈ રહી છે, તેમાં લીધેલ યુનિવર્સિટીના છત્રનેર ભારતીય વિજ્ઞાની શ્રી. કાલિદાસ મિત્રની શોધ ખરેખર ક્રાંતિકારી છે. ઓલોમિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય એવા બળતણનો વિકટ ખતો પ્રશ્ન આ શોધથી ઊકલી જશે.

ડૉ. મિત્ર એક એવું યંત્ર શોધી રહ્યા છે કે જેના વડે કાર્યશક્તિના સતત રૂપાંતર દ્વારા સતત યાંત્રિક ગતિ મેળવી શકાય. તેમનો સિદ્ધાંત એ છે કે કાર્યશક્તિને જેમાં નાશ થતો નથી તેવા સતત કાર્યના આધારે યંત્રમાં સતત ગતિ પેદા કરી શકાય. આ યંત્ર વડે સ્થિતિશક્તિનું ગતિશક્તિમાં અને ગતિશક્તિનું સ્થિતિશક્તિમાં સતત રૂપાંતર થાય છે. સ્થિતિશક્તિ એટલે પદાર્થની સ્થિતિને લીધે તેનામાં રહેલી શક્તિ. દા. ત. જીયાર્થએ રહેલું પાણી. મહિયાળની કમાન તેના સ્થાનના કારણે ધડિયાળને ગતિશક્તિ એટલે ગતિ આપે છે. પદાર્થના ગતિમાં હોવાના કારણે તેમાં રહેલી શક્તિ. દા. ત. દોડતી મોટર, ફરતી ખૂલ્લી, વહેતું પાણી વગેરે. દોડતા દડામાં જે શક્તિ છે તે તેની ગતિના લીધે છે, તેથી તે ગતિશક્તિ કહેવાય. પણ જ્યોતના ઊંચે ધરી રાખેલા દડામાં જે શક્તિ છે તે તેના સ્થાન (Position) ને આભારી છે. તેથી તે સ્થિતિશક્તિ કહેવાય.

કાર્યશક્તિના આ સતત રૂપાંતરને પરિણામે યંત્ર ગતિમાન રહે છે. એટલે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે યાંત્રિક ગતિને સતત ચાલુ રાખવા માટે દર વખતે નવી તાજી કાર્યશક્તિ

આપની પડતી નથી પણ શરૂઆતમાં આપેલી અમુક ચોક્કસ કાર્યશક્તિના વારંવાર રૂપાંતરની પ્રક્રિયા દ્વારા જ યાંત્રિક ગતિ પેદા થાય છે. અત્યારે વપરાતાં યંત્રોમાં યાંત્રિક ગતિને ચાલુ રાખવા માટે દર વખતે નવી તાજી શક્તિ આપવી પડે છે. જેમ કે વરાળ થા વિદ્યુતશક્તિથી ચાલતાં યંત્રોમાં દરેક તબક્કે વરાળ થા વિદ્યુતનો નવો જથ્થો આપવો પડે છે. તેમના આ યંત્રને ચલાવવા માટે એટલે કે કાર્યશક્તિના સતત રૂપાંતર માટે, ડૉ. મિત્ર ગુરુત્વાકર્ષણના બળનો ઉપયોગ કરવા ધારે છે. તેમની આ શોધ બતાવે છે કે મૂળ પદાર્થોના ભૌતિક ગુણધર્મોના નાશ કર્યા વગર કોઈ પણ પરમાણુમાંથી કાર્યશક્તિ લઈ શકાય છે, અને યાંત્રિક પ્રક્રિયા તથા કાર્યમાં વાપરી શકાય છે. રિયાંતશક્તિ અને ગતિશક્તિનાં આ વારંવાર સતત રૂપાંતરને પરિણામે એટલી મોટી કાર્યશક્તિ પેદા કરવામાં આવશે કે તે ફક્ત શરૂઆતની યાંત્રિક ગતિ માટેની શક્તિ જ નહીં પણ મોટા પ્રમાણમાં વપરાતી ઉત્પાદક અથશક્તિ પણ આપશે. એટલે કે કાર્યના સતત પુનરાવર્તનના દરેક તબક્કે શરૂઆતની કાર્યશક્તિના જેટલી જ કાર્યશક્તિ પેદા થાય છે અને કાર્ય કરે છે. વરાળયંત્રમાં વરાળનો નવો જથ્થો જે કાર્ય કરે છે તે જ કાર્ય અહીં કાર્યશક્તિના રૂપાંતરની પ્રક્રિયા કરે છે. ડૉ. મિત્રની આ શોધ વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતના આધાર પર જ રચાયેલી છે. (Law of conservation of energy).

આજના બધાં જ યાંત્રિકગતિ પેદા કરનારાં સાધનોને નિર્માણ બનાવી દેનારી ડૉ. મિત્રની આ શોધ વૈજ્ઞાનિક જગતમાં એક ક્રાંતિકારી પગલા સમાન છે. ઓલોગિક વિકાસને આવરક એવા જળતણુના પથ્રને તો આ શોધ ઉઠાવી જ દે છે. ડૉ. મિત્ર એવું વિધાન કરે છે કે તેમની આ શોધથી મોટરો પેટ્રોલ વગર દોડશે. ટ્રેનો વગેરે વરાળ થા વિદ્યુતશક્તિ વગર ચલાવી શકશે.

ડૉ. મિત્રએ તેમના આ સિદ્ધાંતને આધારે જુદી જુદી યોજનાઓ અને નકશા બનાવવા પાછળ પોતાનો ધણો સમય અને પૈસો ખર્ચ્યો છે. લગભગ ૧૬ વર્ષ સુધી અધઃપટે રહીને પણ તેમણે આ શોધ ચાલુ રાખી છે. અને આટલી મહેનત પછી જ્યારે થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમના મંત્રો પહેલા નમૂનો તૃપ્તિ ગયો ત્યારે તેમણે સખત આધાત અનુભવ્યો. પણ કૃતનિશ્ચયથી તેઓ ફરીથી આ કાર્યમાં મૂકી પડેલ છે. આને તો આ મહાન ભારતીય વૈજ્ઞાનિકની

ઉંમર ૬૦ વર્ષની છે. ને તેઓ થોડાંક વધુ વર્ષ કાઢી શકે તો જરૂરી આ દિશામાં ચઢતી નીવડશે.

ભારતનું ગૌરવભર્યું પરમાણુ કેન્દ્ર

વિજ્ઞાનની મદદથી, નિઃસીમ શક્તિ (Energy) ઉત્પન્ન કરવા અને પિતાને શક્ય બનાવેલાં સંધ્યોથી આખા ભારતની કાયાપલટ કરવા ભારત સરકારે મુખર્ષિ પાસે ટ્રોમ્બેમાં 'પરમાણુશક્તિ કેન્દ્ર' સ્થાપ્યું છે. ૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૬ના રોજ ટ્રોમ્બેમાં પ્રથમ પરમાણુ રીએક્ટર (Atomic reactor) 'અમ્સરા' નામે ચાલુ થયું ત્યારથી ભારતમાં અણુબળનાં મંકાણુ ધઈ ગયાં છે. શ્રી. નેહરુએ પણ કહ્યું હતું, "ને આપણે એક રતન દેશ તરીકે જીવવા માગતા હોઈએ તો પરમાણુશક્તિ એ આપણે માટે અનિવાર્ય છે."

વસ્તી અને ઉત્પાદન

ભારતના દરેક રહેવાસીની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨૭૫ છે એટલે કે દરરોજના બાર આના. આટલા પૈસામાં પૂરતાં ખોરાક, કપડાં અને ઘર, પૂરતી ડેળવણી અને માંદગી માટેની સારવાર મેળવનાં અતિ મુશ્કેલ છે. જ્યારે ઇંગ્લેન્ડના રહેવાસીની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૭,૬૬૦ (રોજની રૂ. ૧૨) છે અને અમેરિકાના નાગરિકની રોજની આવક રૂ. ૩૫ છે. આપણને જીવનની મૂળ જરૂરિયાતો પણ પૂરતી મળતી નથી.

આ ઉપરાંત ફક્ત બે વર્ષમાં જ ભારતની વસ્તી કુદકે ને ભૂલકે વધી રહી છે. ઈ. સ. ૧૯૭૫ સુધીમાં તો તે ૫૦ કરોડ ઉપર જશે. ને આપણે આપણું શક્તિ-ઉત્પાદન ન વધારીએ તો આપણું જીવનધોરણ અગાઉ કરતાં પણ વધુ નીચું જશે. આપણી વસ્તી દર વર્ષે ૧ ટકા વધે છે. પરંતુ, આ વધતી જતી વસ્તીને ને આપણે વધુ ને વધુ ઉત્પાદન-ક્ષેત્રે કામે લગાડી શકીએ તો જ આપણે આર્થિક પ્રગતિ મેળવી બની જાવ.

પરંતુ ઉત્પાદન વધારવાનો પ્રયત્ન આજે જટિલ નથી. ડૉ. હોમી ભાભા આ બાબતમાં જણાવે છે તે મુજબ સમગ્ર આવા પ્રકારની છે :

ઉત્પાદક શક્તિની સમસ્યા

ભારતની જમીનમાં રહેલો ખનીજ કાલસાનો જથ્થો લગભગ દરેક માણસ દીઠ ૧૦૦ ટન જેટલો છે—ચીન કરતાં ૨૦ મા ભારતનો, ઇંગ્લેન્ડના કરતાં ૩૫ મા ભારતનો અને અમેરિકા કરતાં ૧૫૦ મા ભારતનો છે. અમેરિકાના દરેક રહેવાસી દીઠ દર વર્ષે ૯ ટન કાલસા વપરાય છે. ખૂબ જલદી ઔદ્યોગીકરણ કરવા માટે ભારતમાં એટલો કાલસો વપરાય તો ભારતની જમીનમાં રહેલો બધો જ કાલસો ખીન દશ વર્ષમાં ખલાસ થઈ નધ. આમ જો ખનીજ કાલસાનો જથ્થો ખમણી થાય તો પણ ભારતના લવિચ્ચના ઔદ્યોગીકરણને ટકાવવા અને વધારવા માટે, શક્તિનો પ્રશ્ન તો જિનો જ રહે છે.

ભારત પાણીમાંથી વધુમાં વધુ વીજળી ડાહ્યા ૪ કરોડ કીલોવોટ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ છે અને આ વીજળી મેળવવી એ પણ થલું સુરક્ષિત અને થલું મોંઘું પડે તેમ છે. આ વીજળીની શક્તિ દરેક માણસ દીઠ ૦.૧ કીલોવોટ જેટલી પડે છે, જ્યારે અમેરિકામાં તે ૦.૬ કીલોવોટ છે અને નોર્વેમાં તે ૧ કીલોવોટ છે. ૪ કરોડ કીલોવોટ વીજળી દર વર્ષે દરેક માણસદીઠ ૦.૩ ટન કાલસા જેટલી થાય.

આમ આ જળશક્તિ પર પણ ભારત લાંબા સમય સુધી આધાર રાખી શકે તેમ નથી. વળી જો કે ખનીજ તેલ શોધવાના ભારતમાં અનેક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે; છતાં તે લાંબા સમય સુધી શક્તિ આપી શકે એટલું ખળી નહિ શકે એમ હાલ તો માનવું રહે છે; કારણ કે દુનિયામાં ખનીજ તેલ ખનીજ કાલસા કરતાં પણ થલું ઓછું છે.

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર કહી શકાય છે કે કાલસા, જળશક્તિ કે ખનીજ તેલમાંથી મળતી શક્તિ ભારતને લાંબા સમય સુધી શક્તિ પૂરી પાડી નહિ શકે. અને ભારતનું જીવન-ધોરણ દુનિયાના આગળ વધેલા દેશોમાં અત્યારે છે તેટલું પણ જિંદું લાવવા ખીન માગે વિચારવા-ચોજવા રહ્યા.

પરમાણુશક્તિની પરિચય

પરમાણુ-શક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે સુરેનિયમ અને થોરિયમ મુખ્ય બળતણ છે. અત્યારે સુધીના સંશોધન પછી માત્ર ૫૫૫૦ જે કે ભારતમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ ટન જેટલું સુરેનિયમ છે. જ્યારે થોરિયમ લગભગ ૫ લાખ ટન છે.

દુનિયામાં વધુમાં વધુ થોરિયમ પેદા કરનાર દેશોમાંનું ભારત એક છે. લવિચ્ચમાં પરમાણુ રીએક્ટરમાં થોરિયમમાંથી સુરેનિયમ બનાવી શકાશે એવી શક્યતા છે અને આમ આ સુરેનિયમ અને થોરિયમ ભારતના કુલ કાલસાના જથ્થા કરતાં ત્રીસગણી શક્તિ આપી શકે. જો આપણે આ શક્તિ ઔદ્યોગીકરણમાં ખૂબ આગળ વધી ગયેલા દેશો જેટલી દરેક માણસ દીઠ દર વર્ષે વાપરીએ તો પણ તે ૩૦૦ વર્ષ સુધી ચાલી શકશે. અને અત્યારની વિજ્ઞાનની પ્રગતિના આધારે એટલું તો જરૂર માની શકાય છે કે ખીન થોડાં જ વર્ષોમાં ઉલકાં તરવાનાં પરમાણુ કેન્દ્રોના મલન (Nuclear fusion) થી શક્તિ મેળવી શકાશે; આ બાબતમાં અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડે ખૂબ પ્રગતિ સાધી છે. આ ઉપરાંત પરમાણુ કેન્દ્રીય (Thermo-nuclear) શક્તિ મેળવવા પછી તો આખી દુનિયાનો શક્તિનો પ્રશ્ન હમેશ માટે બેકલી જશે એમ લાગે છે; કારણ કે ત્યાર પછી દરિયામાંથી મળતા ભારે પાણી (Heavy water) ની મદદથી પણ શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

આમ પરમાણુશક્તિથી આપણે ભારતનું ઝડપી ઔદ્યોગીકરણ કરી શકીએ તો લાંબા સમય સુધી ટકાવી શકીએ અને જીવનધોરણ જિંદું લઈ જઈ શકીએ.

આ પરમાણુશક્તિ લાંબા સમય સુધી ઉત્પાદકશક્તિ આપવા ઉપરાંત ખીજ અનેક રીતે આપણું જીવનધોરણ જિંદું લાવવામાં અને આપણા ખીન અનેક પ્રશ્ન ઉકેલવામાં મદદ રૂપ થઈ શકે એમ છે.

૧. ભારતમાં ખનીજ કાલસાની અવરજવર માટે સરકારે રેલવેમાં મોટી નાણુંકંપ સહાય આપી છે—૮૦% થી ૧૦૦% સુધીની. આ ઉપરાંત રેલવેના રીંગ લાગના ટન-માર્ષલ (= એક ટન એક માર્ષલ જનુ) કાલસા માટે જ વપરાય છે. આમ કાલસાની જગ્યાએ અણુશક્તિ વાપરી શકાય તો મુસાફરો માટે રેલવેની સગવડ વધારી શકાય. વળી કાલસાની કિંમત છેલ્લાં ૧૨ વર્ષમાં ૫૦ ટકા જેટલી વધી છે અને તે વધતી જ જશે. જ્યારે વિજ્ઞાનની વધતી જતી પ્રગતિ માથે પરમાણુશક્તિની કિંમત ઘટતી જશે અને ઉપરાંત આ ગયેલા કાલસો ખીન ઉદ્યોગોમાં કામ લાગી શકશે.

૨. વળી લવિચ્ચમાં પરમાણુશક્તિ કાલસા કરતાં પણ વધુ સસ્તી પડશે. જો કે પરમાણુશક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે પ્રાથમિક ખર્ચ વધારે થશે; છતાં બળતણ (સુરેનિયમ,

શોરિયમ, પ્લુટોનિયમ) માટેનું ખર્ચ વધારે નથી. પરમાણુ-શક્તિથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે શરૂઆતનો ખર્ચ કુલ ખર્ચનો લગભગ ૬૬ % જેટલો થાય છે, પણ તેમાં બળતણનો ખર્ચ વધારે નથી. વળી કોલસાથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાના રેશનમાં શરૂઆતનો રેશન બાંધવાનો ખર્ચ ખૂબ ઓછો થાય છે; જ્યારે બળતણ (કોલસા) નો ખર્ચ ખૂબ થાય છે.

૩. ૨૫૦ મેગાવોટના પરમાણુશક્તિના રેશનમાંથી એક કીલોવોટ વીજળીશક્તિ માટે રૂ. ૧૬૦૦નું ખર્ચ આવે છે. જ્યારે ૨૫૦ મેગાવોટના બળશક્તિના રેશનમાંથી એક કીલોવોટની કિંમત રૂ. ૧૭૦૦થી રૂ. ૧૮૧૦ થાય છે. વળી ભારતમાં બળશક્તિ ખૂબ સીમિત છે.

૪. અન્યારે આપણે મુખ્ય બળતણ ટોરોનું ડાહ્ય છે. લગભગ ૬૬ ટકા એટલે કે લગભગ સત્રા બે અમજ ટન ખાતર આપણે બળતણ માટે વાપરી નાંખીએ છીએ. જો આ ખાતર બચાવી શકાય તો તેનાથી આપણા ખેતી-ઉત્પાદનમાં મોટો ફેર પડી જાય.

૫. વળી આ પરમાણુશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના રીએક્ટરમાં ઉત્પન્ન થતાં કિરણોત્સર્ગી (Radio-active isotope) પદાર્થોની મદદથી આપણે કૃષિવિદ્યા, તબીબીવિદ્યા, જીવશાસ્ત્ર, તથા ઉદ્યોગમાં કાંતિ સહી શકીએ અને તેની મદદથી જીવન અને પદાર્થોનાં રહેસાં વિષે મૂળભૂત સંશોધનો કરી શકાય તેમ છે.

‘અખસરા’ની સિદ્ધિ

ભારતના પરમાણુશક્તિ કમિશનના પ્રમુખ ડૉ. ભાલાએ ૧૫ વર્ષની પરમાણુશક્તિ માટેની યોજના રજૂ કરી છે. ટ્રોએમાં ‘અખસરા’ રીએક્ટર તો ૪ ઓક્ટોબરે કામ કરેલું થઈ ગયું છે. અને ડૉ. એચ. એન. સેકનાની દેખરેખ નીચે કેનેડાની મદદથી કેનેડા-ઈન્ડિયા રીએક્ટર (CIR) બંધાઈ રહ્યાં છે. આ અને રીએક્ટર આપણા વિદ્યાનીઓ અને ઇજનેરોએ બાંધ્યાં છે. ડૉ. ભાલાના કહેવા પ્રમાણે ભારતે આ વર્ષથી જ પરમાણુશક્તિ-રેશન બાંધવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. નહિ તો આપણે દુનિયામાં બીજાં રાષ્ટ્રોથી પાછળ પડી જઈશું અને આપણે આપણી ઝડપથી વધતી જતી ઘસ્ટીની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી નહિ શકીએ.

૩. ભાલાની ૧૫ વર્ષની યોજના પ્રમાણે આ રેશનમાં

પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં એકલું તુલ્યપ કારખાનું, ત્રણતણુ તરાર વપરાશે. આ સમય દરમિયાન અમુક પ્રમાણમાં પ્લુટોનિયમ પરમાણુશક્તિ રીએક્ટરમાં ઉત્પન્ન થશે. પ્લુટોનિયમ અને શોરિયમ ભેગા વાપરવાથી સુરેનિયમ બની શકશે. આમ બીજાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન કુદરતી સુરેનિયમ તેમ જ પ્લુટોનિયમ અને શોરિયમ વાપરવામાં આવશે. જ્યારે ત્યાર પછી પૂરતું પ્લુટોનિયમ પેદા થતાં એકલું શોરિયમ જ પરમાણુશક્તિ માટે વાપરવામાં આવશે. આ માટે ટ્રોએમાં અનેક સંશોધનો ચાલી રહ્યાં છે.

ભારતનું પ્રથમ પરમાણુશક્તિ રેશન ડૉ. ભાલાના કહેવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૯૬૧માં શરૂ થશે.

ભારતમાં પરમાણુશક્તિ મુખ્યત્વે વીજળીશક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે અને કૃષિવિદ્યા, જીવશાસ્ત્ર અને તબીબીશાસ્ત્રમાં તેનો ઉપયોગ વધારવા માટે વપરાશે અને તે માટે જ ટ્રોએની પરમાણુશક્તિ સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. વળી પરમાણુશક્તિ માટે જોઈતી બધી જ વસ્તુઓ ભારતમાં પેદા કરવી એ બીજું ક્ષેત્ર છે.

મૌલિક સંશોધન

આમ ભારત આ ક્ષેત્રે અગત્યનું મૌલિક સંશોધન કામ કરી રહ્યું છે. ડૉ. ચંકરી દેખરેખ નીચે કામ કરતો રસાયણ વિભાગ અતિ સૂક્ષ્મ ખનીજોના અતિ સૂક્ષ્મવિશ્લેષણ માટે તેમ જ મોટા પાયા પર ધાતુઓ પેદા કરવાની નવી પદ્ધતિઓ શોધવાનું કામ કરે છે. ડૉ. બ્રહ્મ પ્રકાશની દેખરેખ નીચે કામ કરતો ધાતુસંશોધન વિભાગ (Metallurgy Division) પરમાણુ રીએક્ટરમાં વાપરવા માટે જુદી જુદી ધાતુઓના પ્રયોગ કરે છે અને વધારે સારી ધાતુઓ શોધે છે. ઝંઘેનિયમ નામની ધાતુ પર તો અનેક પ્રયોગો થઈ ગયા છે અને હાલ બેરિલિયમ પર સંશોધન ચાલે છે. પરમાણુ રીએક્ટરમાં ખૂબ ઉત્પન્ન થતી ગરમીને સહન કરી શકે તેવી ધાતુની શોધ તેઓ કરી રહ્યા છે.

ડૉ. હન્નાહ પીટર્સની દેખરેખ નીચે તબીબી વિભાગ કામ કરે છે. આ વિભાગ ટ્રોએમાં કામ કરતા શોધોને થતાં વિકિરણોની ખરાબ અસરની તપાસ રાખે છે, તેમજ સ્વાસ્થ્ય દર ત્રણ કે છ મહિને તપાસે છે અને તે ઉપરાંત કેન્સર વિષે અગત્યનું સંશોધન કરી રહ્યા છે. ઉપરાંત ક્ષ-કિરણોની માણસ પર થતી ખરાબ અસર

વિશે પશુ ત્યાં સંશોધન ચાલે છે અને તબીબોને આ વિશે માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. વળી કિરણોત્સર્ગી (Radio active) આઈસો ટોપની મદદથી આપણા શરીરની પાંચતક્રિયા, જુદા જુદા પદાર્થોનું શરીરમાં શું થાય છે, વગેરે પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એવું માન્ય પડ્યું છે કે કિરણોત્સર્ગી ફોસ્ફરસ કણો આમીનનાં દર્દી મટાડે છે જ્યારે કેન્સર ઉપર રેડિયમ કરતાં કિરણોત્સર્ગી કોબાલ્ટ વધુ સારાં પરિણામ આપે છે; આવું કોબાલ્ટ થોડા સમયમાં ટાટા મેમોરિય હોસ્પિટલમાં આપવામાં આવ્યો. જનશાસ્ત્ર વિભાગના વડા ડૉ. એ. આર. આયરર છે. આ વિભાગમાં કિરણોત્સર્ગીનાં માનવજાતની પાંચળની પેઢીઓ પર શું અસર થાય છે તે માટે સંશોધન ચાલે છે. માનવ-જાતના શુદ્ધ એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં લઈ જવાનું 'કાર્ય' કરતાં 'જન' (Gene) પર આ કિરણોત્સાર (Radio-activity) ને અસર અસર કરે છે તેનો અભ્યાસ થઈ રહ્યો છે. ડૉ. આયરર લખે છે: "શાને લીધે કેન્સરનો કોષ વધે છે તે આપણે બે શોધી શકીએ તો આપણને 'જન શું છે?' એ પ્રશ્નો પણ જવાબ મળી શકે."

વળી આ કિરણોત્સર્ગી પદાર્થો (radio activity) થી આપણે આપણા મોરક વિષેના પ્રશ્ને પણ અચૂક હંદે મદદ કરી શકીએ. આપણને લગભગ ૩ ટકા નેટલા અનાજની દર વર્ષે મોટ પડે છે. ૩ ટકા કરતાં વધુ અનાજ તો કઢોવાઈ જવાથી અને ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓના ખાઈ જવાથી શ્રમણીએ છીએ. અનાજ પર આ કિરણોત્સાર કરવાથી તે કઢોવાશે નહિ કે તેને ઉંદર જેવાં પ્રાણી ખાશે પણ નહિ. તે ઉપરાંત મચ્છી અને માંસ સંગ્રહી રાખ્યા માટે પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. આ ઉપરાંત ખેતરમાં પણ અનેક જવાતોને ઝોછી કરી શકાયે કારણ કે કિરણોત્સારથી નરમાં રહેલી પ્રજનનશક્તિનો નાશ થાય છે. આ બાબત પણ ટ્રોંગેમાં સંશોધન ચાલી રહ્યું છે.

આમ ભારતના નવમ્પટલમાં પરમાણુશક્તિ અગત્યનો ભાગ ભજવશે. પણ વિજ્ઞાનમાં આગળ વધવા માટે શાળાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયો વગેરેમાં વિજ્ઞાનની કળવણી પર ખાસ ભાર મૂકીએ તો જ આપણે આખા દેશનું ઔદ્યોગીકરણ કરી શકીશું, ટકાવી શકીશું, અને હુનિયાના બીજા દેશોની ઢેરોળમાં જીતા રહી શકીશું, એ વાત જાણવા જેવી નથી. અને

ડૉ. ભાલા લખે છે—અત્યારે રશિયાએ જે સ્થાન પ્રાપ્ત 'ક્યુ' છે તે કળવણીક્ષેત્રે, વૈજ્ઞાનિક તાલીમનું મદત્વનું સ્થાન સ્વીકારવાને આભારી છે.

રશિયાનો ત્રીજો સ્પુટનિક

અમેરિકાના ત્રણ પાલચંદ્ર (મોટામાં મોટા ૩૦ પીંડનો) હજુ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યો છે ત્યારે રશિયાએ તેનો લગભગ દોઢ ટનનો ત્રીજો સ્પુટનિક (પહેલો ૧૮૩ પીંડનો અને બીજો અર્ધા ટનનો હતો) પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતો ૧૫મી મે, ૧૯૬૧ના રોજ છોડ્યો છે. એવું પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે તે પોલાદનો બનાવેલો છે. આ સ્પુટનિક છોડ્યા પછી રશિયા અમેરિકા કરતાં ૩૦ મહિના આગળ વધી ગયેલું છે એમ જાણી કરી શકાય. આ ખરે જ રશિયાના વિજ્ઞાનીઓની અદ્વિત સિદ્ધિ છે.

આ ત્રીજો સ્પુટનિક કંઈ આકારનો છે, લગભગ ૧૨ ફૂટ જાંઘો છે (એરિયલ સિવાય) અને તેના તળિયાનો વ્યાસ ૭૦ ઇંચ છે. તેની પૃથ્વીની આજુબાજુની કક્ષા વિધુવૃત્ત બેડે ૬૫° નો ખૂલે કરે છે અને વધુમાં વધુ તે પૃથ્વીથી ૧૧૭૫ માઈલ દૂર ભય છે. તે પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા ૧૦૬ મિનિટ (પોણા બે કલાક)માં પૂરી કરે છે. તેની સાથે રોટેટ પણ ફરે છે. તેનું કુલ વજન ૨૯૧૯ રતલ (દોઢ ટનથી થોડું ઓછું) છે. તેમાં મૂકેલાં સંશોધન માટેના સાધનોનું વજન ૨૧૩૩ રતલ (૧ ટનથી થોડું ઓછું) છે. એક રતલ વજનને આમ પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરવું મૂકવા માટે ૧૦૦૦ રતલ વજનના રોકેટની જરૂર પડે છે. તો આટલા વજનના સ્પુટનિકને પૃથ્વીની આજુબાજુ ફરતો મૂકવા માટે લગભગ ૧,૫૦૦ ટનનું રોટેટ બેઈઝ છે. ખરે જ આપણી કંઈપણની પણ કંપાની મૂંઝે તેવી આ વાત છે. રશિયાના વિજ્ઞાનીઓએ કોઈ નવું જ રાસાયણિક બળતણ શોધી કાઢ્યું હોય, કે પછી તેમણે પરમાણુ કેન્દ્રીય શક્તિ (Nuclear energy) નો ઉપયોગ કર્યો હોય એવી અટકળ કરવી રહે છે.

આ સ્પુટનિક છોડવાનો મુખ્ય હેતુ વાતાવરણના ઉપલા સ્તરોનું સંશોધન અને બીજા-અનક જૂ-ભૌતિક પ્રશ્નો વિશે માહિતી મેળવવાનો છે. તેમાં નીચેના વિષયોની માહિતી

મેળવવા માટેનાં સાધનો મૂકવામાં આવ્યાં છે:

૧. વાતાવરણના ઉપલા સ્તરોમાં ઉવાનું બધારણ અને દબાણ.

૨. ધનભારિત આયનો (પોઝિટિવ ધન) કે નેગેટિવ (નકલ) ભારવાળા અણુ કે પરમાણુ)નું પ્રમાણ,

૩. સ્પુટનિક પર ફેરવેલો વીજબળક ભાર છે તે અને પૃથ્વીની સ્થિર વીજબળાનું ક્ષેત્ર,

૪. પૃથ્વીના હોલ્ડિયુબીય ક્ષેત્રનું માપ,

૫. સૂર્યમાંથી પૃથ્વી પર આવતાં વિકિરણો (radiation)નું પ્રમાણ,

૬. પ્રાથમિક વિદ્યુત-ચિરણો (કોસ્મિક રેલ)નું બધારણ અને તેમાં થતા ફેરફારોનું માપ,

૭. વિશ્વચિરણોમાં ફેરફાર (પ્રકાશના કણો) અને ભારે અણુકેન્દ્રો (Nuclei)ની વહેંચણી,

૮. સૂક્ષ્મ ઉલ્કાઓ (માઈક્રો-મીટીઓર્સ)નું પ્રમાણ,

૯. બાલ્યન્ડ્રની અંદરનું અને બહારનું ઉષ્ણતામાન,

આ બધી માહિતી મેળવવા માટે તેની અંદરનાં સાધનો બરાબર કામ આપે તે માટે સ્પુટનિકમાંનું ઉષ્ણતામાન અમુક હદના કાયમ રહે તે સારુ વળી ખાસ ભોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આનાથી સ્પુટનિકની સપાટી પરથી થતાં પરાવર્તન

(રિફ્લેક્શન) અને વિકિરણતાનું પ્રમાણ જોઈ જાય છે તે પ્રમાણે બદલાય છે.

આ બધાં નિરીક્ષણો સ્પુટનિકમાં રેડિયો-સંદેશ દ્વારા પૃથ્વી પર મળે છે. તે જ પ્રમાણે તેમાંથી આવતા ખાસ રેડિયો સંદેશોથી સ્પુટનિકનો ચોક્કસ માર્ગ નક્કી કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત દુનિયાના બીજા ભાગના વિજ્ઞાનીઓ આ સ્પુટનિક નિરીક્ષણ કરી શકે તે માટે તેમાંથી બીજા ૨૦ મેગા સાયક્લના રેડિયો સંદેશ આવે છે—જે મોર્સ કોડના અક્ષર ' L ' જેવા છે—ડોટ, ડેશ, ડોટ, ડોટ. આ રેડિયો સંદેશો માટે મૂકેલી બેટરીઓ રાસાયણિક દ્રવ્યોથી બને છે, તેમ જ બીજી બેટરીઓ સૂર્યશક્તિથી ચાલે છે, તે વળી નવીન સિદ્ધિ છે.

આ સ્પુટનિક અને તેની સાથે ફરતું રોકેટ સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે નરી આંખે જોઈ શકાશે.

આ સ્પુટનિકમાં બીજા સ્પુટનિકની માફક કૂતરો મૂકવામાં આવ્યો છે કે તરિક્ષે તેની બહેરાત કરવામાં આવી નથી. આ સ્પુટનિક પૃથ્વીના વાતાવરણમાં દાખલ થતાં બળી ના બપ તે માટે ખાસ સુરક્ષક શંકુ મૂકવામાં આવ્યો છે એમ લાગે છે. આ સ્પુટનિક હોઆ પછી એટલું તો જરૂર લાગે છે કે રશિયા ને ધારે તો પૃથ્વીના ગ્રહવાકર્ષણને વટાવી જઈ શકે.

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાસ્થ્યાયનું ત્રૈમાસિક

મ ની ધા

[દર અંકે રૂબી ૧/૮ પૃ. ૧૬૦ * વાર્ષિક રૂ. ૬ જુલક રૂ. ૨]

સંપાદક : ઉષાબેન જોષી

સહાયક મંડળ : સુરેશ જોષી, રસિક શાહ, જોગીલાલ માંધી

પરામર્શક : શ્રી ડૉલરરાય માંકડ, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી

વ્યવસ્થા : ચેતન પ્રકાશન ગ્રંથ (રામજીવંદરિ ગોળ : વડોદરા)

બીજાની સ્વતંત્રતા છીનવી રાખતાં, પોતાની જ સ્વતંત્રતા ઉભવાઈ રહી છે.....!

ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકની કરમ કહાણી

ફ્રાન્સના પ્રજાસત્તાકની કરમ-કહાણી એ છે કે, ત્યાં હમેશાં અસ્થાયી રાજ્ય સત્તા રહી છે! (છેલ્લાં ૧૩ વર્ષમાં ૨૫ વખત સરકાર બદલાઈ.) રાષ્ટ્રનાં આંતરિક બંધાની કમબોરી, ઉપરાંત પહોંત સંસ્થાનેનાં રોષણની નીતિ કારણરૂપ છે.

ટયુનિસિયા પછી અલ્જીરિયાનો મામલો વિશ્વે એ છે. નેટ વાત એટલે સુધી પહોંચી છે કે, અલ્જીરિયાને

દબાવવા છતાં, અલ્જીરિયાની અંદરનાં દંડોલની છત્રછામા નીચેનાં ફ્રેન્ચ ફોજ પ્રત્યાધાતીઓએ જ અલ્જીરિયાને શુદ્ધિ આપવા સામે વિરોધ વડાજ બતાવી. ફ્રાન્સને વધુ પ્રત્યાધાતી સરમુખત્યારની બીંસમાં લેવાના પ્રેતરા નાખ્યા છે. અને દુરખની વાત એ છે કે, દંડોલની સામે હાલની ફિલમલીનની કૅથોલિક-સોશિયલિસ્ટ સરકાર વધુ ને વધુ શુદ્ધી ભય છે. અને ત્યારે,

ફ્રાન્સનાં પ્રગતિદીલ બંધો (કમ્યુનિસ્ટો — પાર્લામેન્ટમાં સોથી વધુ પ્રતિનિધિત્વ અને ટ્રેક યુનિયનોમાં સારું એવું બળ ધરાવતા છતાં, તથા ઉદામ રિપબ્લિકનો) આંતરવિગ્રહના ભયે કોઈ નિર્ણાયક પગલું ભરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી! સમાજવાદીઓ ‘કમ્યુનિસ્ટદાઉ થી ગભરાઈ ને’ દંડોલ સામેના ઉદામ સંયુક્ત મોરચાને નક્કરરૂપ આપી શકતા નથી.

આમ, ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાક એક પછી નિર્ણાયક પગલું કરવા અસમર્થ બની ગયેલ છે!

અને આનો લાજ લઈ દંડોલ અને અલ્જીરિયામાંના તેનાં સાગરિતો સમગ્ર પાકવાની રાહ ભેંઈ રહ્યા છે. દંડોલ

કોમવેલની જેમ પડકારી રહી છે: ‘અપવાદ રૂપ સમયે, અપવાદરૂપ કલ્પ્ય માટે, અપવાદરૂપ સત્તાઓ મારા હાથમાં મૂકી દો!’

આનાથી વિશેષ લય અલ્ગેરિયન પ્રભ મારે જ નહિ, ખુદ ફ્રેન્ચ પ્રભ મારે ય બીજો શો હોઈ શકે?

તો અમેરિકા અને બ્રિટનનું વલણ, દ’ગોલની વિરુદ્ધ હોવા છતાં, તેમને ય આ સંધર્ષમાં ઉદ્ધામ બળો મજબૂત બને તેની મહારામણ વધુ છે.

ટૂંકમાં, ફ્રેન્ચ સત્તાધારીઓ અને અમેરિકા-બ્રિટનના પ્રયાસો આ છે:

* અલ્જીરિયા વગેરે ઉપર શાહીવાદી પકડ ચાલુ રહે.

* ફ્રાન્સમાં ઉદ્ધામોના હાથમાં સરકાર ચાલી ન આવે.

* અને દ’ગોલ જેવા શાસિવાદી-શાહીવાદીના હાથમાંય લગામ જઈ ન પડે.

અલ્જીરિયાના સવાલે ધરમાં જ હોળી પેટાંતી છે.

(૨૩-૫-૫૮)

અલ્જીરિયા [પરિચય]

અલ્જીરિયા ઉત્તર આફ્રિકામાં પશ્ચિમે મોરોક્કો ને પૂર્વ-પશ્ચિમ ટ્યુનિશિયા-એમ બે પ્રદેશોની વચ્ચે આવેલો દેશ છે. એનો વિસ્તાર ૫૦ હજાર લાખ ચોરસ માઈલનો એટલે કે હિન્દુસ્તાનના કુલ લાખ એટલો થાય પણ વસ્તી માત્ર ૧ કરોડ ૨૦ લાખની છે. જેમાં ૮ લાખ ૭૬ હજાર એટલી વસ્તી યુરોપિયનોની છે. તેમાં અધ્યા અધ્ય ફ્રેન્ચ છે, ને બાકીના અધ્યામાં રપેનિયાઈ, ઇટાલિયન્સ ને માલ્ડીસ છે.

અલ્જીરિયા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૦ એટલી બહુ જ પુરાણી સંસ્કૃતિવાળો દેશ છે. એની વસ્તી યુક્લિમ ધર્મમાં માનનારી છે. ધરતી ખૂબ જ ફળદ્રુપ છે. ‘૧૬મી સદીની શરૂઆતમાં જ અલ્જીરિયા પર ફ્રેન્ચ શાહીવાદીઓનો ડોળો ફેર્યો. ૧૮૩૦ની સાલમાં ફ્રેન્ચ લશ્કરોએ એના પર આક્રમણ કરી ‘પોતાનો’ ડબલો જમાવ્યો. આ પહેલાં અલ્જીરિયા એક સ્વતંત્ર દેશ હતો, ને સ્વતંત્ર દેશની હેસિયતથી એણે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ, રપેન, હોલેન્ડ, પોર્ટુગાલ તથા ડેન્માર્ક જેવા પડોશી દેશો સાથે મૈત્રીસંબંધો માનમેરે જળવેલા.

ને છતાં મૈત્રી ને સહાનુતા એ બધા પૂર્વ-ઇતિહાસને ઘોળાને પી જઈ, આજે છેલ્લાં સવાસો વર્ષથી (૧૨૮ વર્ષથી) ફ્રાન્સ એના સાલસ પડોશી અલ્જીરિયાના ઢેઠ પર પોતાના લોહિયાળ પંજ ખોડી બેસી ગયું છે. એની પકડમાંથી છૂટવા ને મુક્તપણે શ્વાસ લેવા જખતા અલ્જીરિયાએ આ સવાસો વરસના માળા દરમિયાન અનેક વાર બળવો પોકાર્યો છે. આઝાદ થવા માટે જંગો ખેલ્યા છે. પરંતુ દર વખતે— (૧૮૫૧, ૧૮૫૭, ૧૮૫૯, ૧૮૬૩, તેમ જ ૧૯૧૬ના

બળવા) એમના એ પ્રયાસોને લોહીના ખામોચિયામાં ટૂંપારી દેવામાં આવ્યા છે.

૧૮૩૦ના ફ્રેન્ચના પહેલા આક્રમણે ૮ લાખ અલ્જીરિયોનાની કતલ કરી હતી.

ફ્રેન્ચ શાહીવાદીઓએ પોતાના ફ્રેન્ચના ચોર, લટાડુ ને મારફાડ કરનારાં બિનસામાજિક તત્ત્વોને બોટોમાં ભરી ભરીને અલ્જીરિયાની ધરતી પર ફાલવ્યા; મૂળ વસ્તી પાસેથી ખૂટતી લીધેલી જમીનો આપી, એ બધાને ત્યાં વસાવવા માંડ્યા ને મૂળ વતનીઓને સરકારના રથમાં ધંકેલી દેવા માંડ્યા.

૧૮૪૦માં એણે કાયદો કર્યો કે ફ્રેન્ચ સત્તા સામે માથું જીંચકનાર ગમે તેની આલમિકકત જન્મ કરવાનો અમને અધિકાર છે. આ કાયદાના અંતરે અલ્જીરિયાના વતનીઓ પોતાના હાથમાંની બે તલિયાંસ જમીન ગુમાવી, બેકાર રખડુઓની સ્થિતિમાં આવી ગયા છે.

બીજું, અલ્જીરિયાના વતનીઓના મુખ્ય ખેતરાક ધણી પેદાશ ઓછી ને ઓછી કરતા જઈ એમણે ત્યાંની મુખ્ય ઉદ્યોગ શરાબની પેદાશનો—અર્થાત પોતાના તંદો માટેના માલનો જ બનાવી દીધો છે. મોટાં, મોટાં ખેતરો પર યાંત્રિક ખેતીમાં સાધનો વાપરવાની નીતિ અખમ્સાર કરી એમણે ત્યાંના લોકોની બેકારી ને ક’ગાલિયતમાં પુષ્કળ વધારો કરી દીધો છે. અલ્જીરિયામાં કોઈ પણ બતતા ઉદ્યોગો ન ન’ખાય એની ફ્રેન્ચ શાહીવાદે આજ સુધી ખાસ તકેદારી રાખી છે. ને એને જ કારણે કામધંધા વિનાની અલ્જીરિયન વસ્તીને દર વર્ષે ફ્રાન્સ દેશ લાણી હિંગરત કરી જવી પડે છે. અર્થાત આ રીતે ફ્રાન્સના ઉદ્યોગોની સસ્તી મજૂરીની

નરિયાત પશુ પૂરી પડી રહે છે. આમ, બેધારી કટારની માફક અલ્લરિયાના દેહમાં ભોંકાયેલું 'ફેંચ' શાહીવાદનું 'ખંજર' એનું બેયકું હીર નીંગાળી રચું છે.

આર્થિક ને સામાજિક રીતે બેહાલ બનેલી પ્રજાને નૈતિક રીતે પશુ ઉન્મૂલ કરી નાખવી, એ પશુ શાહીવાદી શાપયુતો એક મુખ્ય પાયો રહ્યો છે.

સુલામ થયેલી પ્રજાની સંસ્કૃતિ, એનો ધર્મ, એની નૈતિક ભાવનાઓ વગેરેને કચડીને ચાલવું, એ દુનિયાના 'કોઈ' પશુ શાહીવાદને માટે તદ્દન સ્વભાવજત વસ્તુ બની ગયેલ જોવામાં આવી છે. અહીં પશુ એ જ હાલત છે. અલ્લરિયાનોતી રાષ્ટ્રભાષા અરબી ગણાય. પશુ માધ્યમિક શાળાઓમાં એ ભાષા શીખવવાની જ બનાઈ છે શીખવી હોય તો જેમ કોઈ એકાદ પરદેશી ભાષા શીખતા હો એમ શીખવાની !

પરિણામે એ દેશમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ ૯૦ ટકા. ૧૦૦માંથી બે જ અલ્લરિયા ભાળાકો નિશાળમાં બેસી લખતર લેવા પામે છે.

સવાસો વર્ષથી ફેંચ શાહીવાદની એડી હેઠળ ચપદાતો આ નાનકડો દેશ સતત એની સામે માથું ઊંચું કરવા મથ્યો છે.

વીસમી સદીના આરંભકાળે 'નોર્થ આફ્રિકન સ્ટાર' નામના સંગ્રહનંતો ઉદય થયો. અલ્લરિયા, ટયુનિસિયા તથા મોરોક્કોની આઝાદી એ એનું બેય હેતુ. આ સંગ્રહન પછી આ ત્રણે દેશોમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં મંડાણ થયાં. ૧૯૩૭થી મોડીને આજ સુધી અલ્લરિયાની આ રાષ્ટ્રીય ચળવળને કચડી નાખવા માટે ફેંચ સત્તાધિશોએ ત્યાંની પ્રજા પર અમાનુષ્ઠી અત્યાચારો ગુસ્સાયાં છે. શાંતિમય રીતે સલાહ, સમાધાન ને મર્યામતસહતોને આધારે રાજકીય અધિકારો મેળવવરતે પ્રયાસ પશુ અલ્લરિયાને એ વાળુ લાંબા વખત સુધી અજમાવી નેયો. પશુ એમાં સફળતાનું કોઈ કિરણ એમને નેવા મળ્યું નહિ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધે શાહીવાદના ખૂનખાર સ્વરૂપ-શાહીવાદનો મુલ્યુદ ટપાડી દીધો. ફ્રાંસીવાદને શિક્ષત આપવામાં સક્રિય ફાળો આપનાર અલ્લરિયાએ માન્યું કે હવે આપણી સુલામીનો પશુ અંત આવ્યો—ને યુદ્ધની પૂર્ણાકૃતિ ઊજવતાં ૧૯૪૫ના મેની આઘમી તારીખે આખા અલ્લરિયા દેશમાં દેરદેર 'વિજયદિન'ની ઊજવણી કરતાં નિદર્શનો કર્યાં. એમણે માન્યું, 'હિતલર ગયા.'

પરંતુ ૪૫ હજાર નિર્દોષ પ્રજાજનોની કતલના ભોજે અલ્લરિયાનો સમગ્ર યુધ્ધ કે હિતલર તો ગયો. પશુ હિતલરની ઓલાદ હજી ધરતી પર હયાત છે.

૧૯૪૫ના નવેમ્બરની ૧લી તારીખે ફેંચોએ અલ્લરિયાને દેહલકતોને ભૂલ નાખવા પોતાની સશસ્ત્ર તાકાત વડે નેરદાર હુમલો કર્યો. અલ્લરિયાન રાષ્ટ્રવાદીઓને શહેરો ને ગામડાંના વસવાટ છોડી જંગલો ને પહાડોમાં ભાગી જવું પડ્યું ને ત્યાં રહ્યા રહ્યા એમણે ફેંચ શાહીવાદને ઠંફાવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. આ બાબુ તમામ રાજકીય પક્ષોને ગેરકાનૂની દ્વારો દેવામાં આવ્યા. એમનાં તમામ હાથમિત્રો બંધ કરાવી દીધાં. કામદાર સંગઠનો, એમની તમામ ચળવળને સમૂળી ગુજાણી નાખી. સેંકડો દેશલકતોને ફ્રાંસીએ અત્યાચાર, હજારોને નેલોમાં પૂર્ણ કાં નજરકેદની હાથચીઓમાં બંદી બનાવી મોકલી આપ્યા.

અલ્લરિયાના તમામ પક્ષો ને પાટીઓ રાષ્ટ્રીય મુક્તિ-ગુમેશના મોરચામાં સંગઠિત થયેલા હતા. આ મોરચાએ પહેલાં તો ઠેર ઠેર, શસ્ત્રખંડારો ઉપર, લશ્કરી થાણાઓ, રેડિયો સ્ટેશનો, રેલ્વે ને ફેક્ટરીઓ પર હાથ મારી ફેંચ સત્તાને ખોરવી નાખવાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકેલો. પશુ તે પછી દમનનો તાપ વધતાં ૩૦૦૦ દેશલકતોને પહાડોમાં જઈ આશ્રય લેવો પડ્યો. એમણે ફેંચો પાસેથી પડાવી લીધેલાં હથિયારોના જેર પર રાષ્ટ્રીય મુક્તિ સેનાની રચના કરી છે.

આની સામે ફેંચોએ અલ્લરિયામાં ૭ લાખનુ લશ્કર ઉતાર્યું છે. મોટા ભાગનુ 'નાટો'ના હાઈકમાન્ડની સંમતિથી જર્મનીમાં રાખેલા પોતાના લશ્કરમાંથી પાછું ખેંચી લઈ અહીં આજુબાજુ આવ્યું છે. તે ઉપરાંત ૪ લાખનુ 'પોલીસ ફોર્સ' ને ત્યાંના સંસ્થાનવાસીઓમાંથી જીલાં કરેલાં સંરક્ષણ દળોનો એને સાથ છે. અલ્લરિયાનાં ગામડાં પર વિમાનોમાંથી મોત વસાવતા પાછું વાળીને જોયું નથી. છેલ્લાં ચાર વરસથી શાંતિ ને આઝાદી ચાહતા અલ્લરિયાનો માથે વધુમાગ્યું યુદ્ધ દેહી, આજ સુધીમાં ૫ લાખ માણસોનો ભોગ લીધો છે !

સંયુક્તરાષ્ટ્ર સંસ્થાની જનરલ એસેમ્બલીએ બન્ને દ્વારક કર્યાં કે ફ્રાંસે અલ્લરિયાની પ્રજા સાથે સમાધાન કરી લેવું, પશુ એ આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાની સલાહને પશુ અવગણી ફ્રાંસના શાહીવાદે અપૂર્વ મુજતા દાખવી છે.

[અલ્લરિયાન મુક્તિ આંદોલનના ભારતીય પ્રતિનિધિ શ્રી. ફેરીફ ગુએલાલના લેખો ઉપરથી]

આફ્રિકાનાં આઠ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોની એક પરિષદ મેના પહેલા અઠવાડિયામાં આફ્રા ખાતે મળી. આ આઠેય રાષ્ટ્રોનાં રાજકીય વ્યક્તિત્વ નિરનિરાળાં સ્વરૂપનાં છે. ધર્મ ને જાતિની રૂએ તેઓ મોખા મોખા જૂથનાં છે. તેમ છતાં જે એક નેરદાર લાવના ને દહ મંતવ્યે એમને સૌને એક સુત્રે ગૂંથી લીધાં છે તે છે : સ્વાધીનતા, રાષ્ટ્રીયતા, 'આફ્રિકન' ભાવના.

અપૂર્વ વિવિધતા

રાજકીય રીતે જોતાં આ આઠ રાષ્ટ્રોમાંના બે જ દેશ-એટલે કે-સુદાન ને ધાનામાં જ પાલાન્ટરી પદ્ધતિએ આસતાં રાજતંત્ર છે. ઇથિયોપિયા ને મોરોક્કોમાં રાજશાહી તંત્ર ચાલે છે. સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાકમાં રાજતંત્ર આખું લગભગ એક પક્ષની સરમુખત્યારી હેઠળ ચાલે છે. લિબરિયામાં અમેરિકન રાજતંત્રનો અધકચરો અખતરો ચાલી રહ્યો છે. ટ્યુનિશિયામાં રાજપ્રમુખની સત્તા પ્રવર્તે છે-તો વળી લીબિયામાં રાજની હકુમતમાંથી લોકશાહી રાજતંત્ર ભણી પગલાં મંડાઈ રહ્યાં છે.

ધર્મની રૂએ જોવા જાઓ તો આરબ પ્રજાસત્તાક ટ્યુનિશિયા, મોરોક્કો, સુદાન અને લીબિયા મુસ્લિમ ધર્મમાં માનનારાં છે; ઇથિયોપિયા, ધાના ને લિબરિયા ધર્મે ને રાજકીય નેતાગીરીની બાબતમાં ખ્રિસ્તી ગણાય.

જાતિની રૂએ ઉત્તર આફ્રિકાનાં ચાર રાષ્ટ્રો 'આરબ' છે. ધાના ને લિબરિયા 'હબ્સી' છે-ને સુદાનમાં એ બંને જાતિઓ વચ્ચે પુલ સમાન બની રહેનારી પ્રજા વસે છે.

એ બધાં રાષ્ટ્રોની ઐતિહાસિક જૂઠ્ઠાંબિમાં પણ ધણું ફેર છે. ઇજિપ્ત માનવ સંસ્કૃતિના આરંભકાળથી ઇતિહાસને પાને ચઢી ચૂકેલો પ્રાચીન દેશ. ઇથિયોપિયા ને મોરોક્કો ખજૂ જૂના ઇતિહાસમાં જડી આવનારા દેશ છે. ત્રણે જહુ જૂની શાહી સત્તાઓ છે; ત્યારે સુદાન જહુ પુરાણુય નહિ ને નવુંય નહિ એવું રાષ્ટ્ર છે. ધાના ને લિબરિયા તો હજી નવા નવાં જ જીવાં થયેલાં રાષ્ટ્રો છે.

પૃથ્વીના પટ પરના કોઈ પણ ખંડમાં આટલી વિવિધતા-વાળો રાષ્ટ્રસમૂહ જોવા મળવો મુશ્કેલ છે. આટલી વિવિધતા-

વાળાં રાષ્ટ્રનું એક ઠેકાણું એકત્ર થવું એ જ દુનિયાની એ અજબ ને નેરિયાત્ર ધિના છે.

આમ છતાં, એમને એક સુત્રે ગાંઠનાર કોઈ મુખ્ય નેરદાર વસ્તુ હોય તો તે દુનિયાના રાજકારણમાં તાજેતરમ જ માન્યતા પ્રાપ્ત કરનાર એમનું રાષ્ટ્રાભિમાન છે.

ઇજિપ્ત લલેને માનવસંસ્કૃતિના શ્રીગણેશ માંડનારા દેશ હોય, પણ હજી પાંચ જ વર્ષ પહેલાં બ્રિટિશ લશ્કર એની ધરતી પર કબજો જમાવીને પડેલું હતું.

છેલ્લા મહાયુદ્ધ વખતે ઇટાલિયન દળોએ શેળા નાખેલ ઇથિયોપિયાનો શહેનશાહ બિટાનમાં નિર્વાસિત તરીકે દહાડા ગાળતો હતો. મોરોક્કોનો સુલતાન ચાર વર્ષ પહેલાં માડ્રાગારકરમાં ફેંચોનો કેદી હતો. સુદાનને આઝાદી મળ્યે પાંચ વરસ થયાં, ત્યારે ધાનાની આઝાદી હજી એક જ વર્ષની છે. લિબિયા આઝાદ થયું છેલ્લા મહાયુદ્ધના અંત પછી. ત્યારે અખબીની વસ્તુ એ છે કે લિબરિયા જેવો દેશ આ બધામાં ધણું લાંબા વખતથી આઝાદી ભોગવે છે; તે અમેરિકાએ એના શુલાભોને મુક્તિ આપી એમને સ્વદેશ પાછા મોકલી દીધેલા, એને કારણે.

સાવંસોમ સત્તાઓ વરીઠેની પ્રતિધ્વા ને એનું ગીરવઃ એ સૌથી પહેલી લાગણીએ એમને એક કથાં છે; પરંતુ એની સાથે સાથે એક બીજીય વિસ્તૃત ભાવના-છે, જેને એમને એકબીજા સાથે હાથ મિલાવવા ડ્રેપાં છે; ને તે એ કે-આપણે બધા 'આફ્રિકન' છીએ; ને હકીકતે, આરબ રાષ્ટ્રોમાં ઇજિપ્તના અમુક વિકાગ સિવાયના તમામ આફ્રિકન છે.

અપૂર્વ ઘડી

અન્યાર સુધી આફ્રિકાને એક અધારિયો ખંડ માનવામાં આવતો. આજે પહેલી વાર એ અધારિયા ખંડની પ્રજાઓ દુનિયાની સ્વતંત્ર ને લાગવગ ધરાવનારી સત્તાઓ પાસે પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વીકારવી, માથું ઝીંચકી પોતાનાં ચોક્કસ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરી રહી છે. આ એક અપૂર્વ ઐતિહાસિક ઘડી છે.

આજે તેઓ ત્યાંની તમામ પ્રજાઓ સાથે, પોતાની

એકરૂપતા જાહેર કરે છે. એકી અવાજે તેઓએ અદ્યત્તરિયાના મુક્તિજંગલે વધાવી લીધી છે. આ બાળકમાં ઉત્તર આફ્રિકાના દેશો જેટલી જ તત્પરતાથી ધાના, ઇથિયોપિયા તથા લિબરિયાના લોકોએ રૂપરૂ રીતે પોતાનો અવાજ રજૂ કર્યો છે. પૂર્વ તેમ જ મધ્ય આફ્રિકાની પ્રજાઓની આઝાદી માટેની લડતમાં એમણે સૌએ એક સરખો સાથ પુરાવેલો છે. એમાં સઢરાની દક્ષિણે વસતા લોકો જેટલા દૃઢ ને રૂપરૂ છે, તેટલી જ દૃઢતાથી ઇજિપ્ત, ટ્યુનિશિયા ને મોરોક્કોના લોકો એની હિમાયત કરે છે.

રંગભેદ સામે એકથ

દક્ષિણ આફ્રિકા તેમ જ રોડેશિયામાં જારાઓએ જીલા કરેલ રંગભેદ ને શોષણ સામે એ સૌએ પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો છે. રાજકીય રીતે બંદો બનાવી રાખેલ બેલ્ગિયમ કેંગોના—તેમજ પોર્ટુગીઝ અંગોલાના આફ્રિકન બંધુઓ પ્રત્યે પોતાની દિલસોજી જાહેર કરતાં તેઓ બિલકુલ અચકાયા નથી. ફ્રેન્ચ ઇક્વેટોરિયલ તેમ જ પશ્ચિમ આફ્રિકાની પ્રજામાં આવતી ભગ્નિત ને રાજકીય એલના પ્રત્યે એમણે પોતાનો હર્ષ વ્યક્ત કર્યો છે. નાઇજીરિયા જેવકું એમનામાં સૌથી મોટું રાષ્ટ્ર આજે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રની હેસિયતથી પોતાની સાથે જોડાઈ શક્યું નથી એ બાબત એમના દિલમાં જોડા ખેદ છે.

[અનુમંધાન પાન ૩૫૮ થી]

નો આકાર પહેલી દૃષ્ટિએ નજર એવો લાગશે. પણ કલાકારે ખૂબીથી ઘેરા રંગની માનવાકૃતિને ઉમેરેલી જોતાં બંને સમતોલ ઘર્ષ જતા દેખાશે.

આ સાદાઈ અને Boldnessને વફાદાર રહેવા માટે કલાકારે આકારોના પ્રમાણમાં મનમમતી છૂટ લીધી છે. પ્રાકૃતિક આકૃતિઓનું સામ્ય (Association) બળવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એ સામ્યને જ એમણે મહત્વનું બનાવી નથી દીધું. આમ આ બંને ચિત્રો સીધા સાદા આકારો-

વિદ્યશાંતિની ઝંખના

કેવળ આફ્રિકાને લગતા પ્રશ્નો પૂરતો જ વિચાર કરીને બેસી રહેવું પડે તો એથી એમને સતોષ નથી. દુનિયાના રાજકારણમાં પણ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોની હેસિયતથી તેઓ પોતાનો અવાજ રજૂ કરવા, ને મન દર્શાવવા ઉત્સુક છે. આફ્રિકામાં બેગા મળી તેઓએ વિદ્યશાંતિ માટે પોતાનો અવાજ હકાવ્યો છે.

એમણે માગણી કરી છે કે યુદ્ધ માટે ચાલતી અણુશસ્ત્રોની તૈયારીઓ તત્કાલ બંધ થવી જોઈએ. તે ઉપરાંત દુનિયાનાં સરકારી-મથુનાં રાષ્ટ્રો આફ્રિકાના સઢરા જેવા પ્રદેશને પોતાના અણુઅખતારોમાં પ્રયોગશૂંભિ તરીકે ઉપયોગ કરવાની વેતરણી કરે છે, એની સામે પણ આ દેશોએ સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો છે.

આફ્રિકામાં બેગાં મળેલ આદે રાષ્ટ્રોએ રાજકીય આઝાદીની લોષણ કરી છે.

એમની આ માગણી સંતોષાર્થે તે પક્ષી જ સામાજિક ને આર્થિક સમાનતાને પામે નાંખી શકાવાનો છે. સામ્ય આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ—કે જેમાં સમગ્ર દુનિયાના વૈભવ ને સંપત્તિનો આપણે સહિયારી રીતે ભોગવવો કરી શકીશું—તે પણ ત્યાર પક્ષી જ સ્થાપવાનો શક્યતા જીલી થશે. રોગ, ગરીબી તેમ જ અધાનને ધરતીના પટ પરથી દેશવટો દર્દી શકશે.

[ફેનર બોકવેના લેખના આધારે]

પૃથ્વી પર અધકારનો ઝોળા છવાઈ ગયા હતા. રસ્તા પરના વીજળીના દીવા એ અધકાર દૂર કરતા હતા. દૂર એશફીમની સાલબત્તી અગમ્ય થતી હતી, ત્યારે જૂહકિનારે ભેળપૂરીવાળાઓની ગાડીઓ ઉપરની પેટ્રોમેક્ષ અળહળાટ કરતી હતી. તે ચણવાળાઓ માટીના કુંડલામાં મૂકેલી આગને ચેતાવવાનો ધત્ત કરતા હતા. સહેલાણીઓ આમતેમ ફરતા હતા અને બંને એ રીતે આનંદ ભૂટવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ બધાથી દૂર એક જગ્યાએ મથાલ સળગી રહી હતી અને લોહિ આલુખાજુ ઊભા રહી કંઈક નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. મુબઈમાં જ્વેનારની સંખ્યા ઠપાં ઝોલ્લી છે ? નાટક કે સિનેમાઘર ભ્યાં બહુ ઝોળાં ખાલી રહે છે ત્યાં મક્કતમાં જોવા મળતી મીઝ કોણ ન જુએ ? કંઈક કુતૂહલથી, કંઈક એ 'આકર્ષણ'ના આકર્ષણથી હું 'પણ તે તરફ ખેંચાયો. જોયું' તો એક યુવાન લીની રેતી વડે ભગવાન શંકરની મૂર્તિ બનાવી રહ્યો હતો—હેલા 'ટચીસ' આપી રહ્યો હતો, બાજુમાં રેતીમાંથી જ બનાવેલ કળામય નામની ફેણ ઉપર મથાલ સળગી રહી હતી. એ કળાની કદરૂપે એક કામળ પર થોડા સિક્કા આમ તેમ વેરાવલા પડ્યા હતા. કલાકારે આલુખાજુ નાનાં દિવાલ ચણી દર્શકો હતી.

એક સિંધી પતિ-પત્નીની નજદીક હું ઊભો ઊભો મૂર્તિને જોઈ રહ્યો. માડું ધ્યાન તેમના તરફ દોરાયું. વાતચીત પરથી સાચું કે કલાકારની કળા તેમના દિલ સુધી પહોંચી હતી. થોડા સાગણીના શબ્દો ઉચ્ચારી તેઓ આગળ વધ્યાં. અલગત, તેમના હાથને પાકટ સુધી પહોંચાડનારો કળા અસમર્થ નીવડી હતી. હું મૂર્તિની બાજુએ હતો તે સામે આવીને ઊભો રહ્યો. અંધીથી મૂર્તિ વધુ સુંદર લાગતી હતી અને

મથાલની અચિર તેજરેખા સુંદરતામાં વધારો કરતી હતી. કલાકાર-યુવાન પોતાના કાપમાં મસ્ત હતો. મારી જમણી બાજુએ ત્રણ યુવાનો વાતો કરતા ઊભા હતા. થોડીવારે તેમાંનો એક અંગ્રજીમાં બોલી ઉઠ્યો : આપણે 'કળાની કદર કરવી જોઈએ' અને એકાદ સિક્કો કામળ પર નાંખી તેઓ આગળ વધ્યા. પણ કળાકારનું ધ્યાન તેમાં આ પ્રશ્નસંક્રાંતિ પ્રતિ લાગ્યું નહિ.

ત્યાં વળી પસાર થતાં યુવક-યુવતીઓ અંદી અટકમાં. પોતાક તેમ જ વર્તન પરથી લાગ્યું કે તેઓ પારસી છે. 'શું સુંદર છે !' કહીને એક સિક્કામાં વધારો કર્યો. બધા આગળ વધ્યા પણ તેમાંનો એક યુવાન ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. પારસી હિંદીમાં તેણે પ્રશ્ન કર્યો. 'ઇસકો કિટના ટાઈમ લગા ?' તેને આમાં કંઈક રસ હોય એમ લાગ્યું. જવાબ ન મળતાં તેણે બાજુમાં ઊભેલ શ્રદ્ધાને પ્રશ્ન કર્યો, 'પણ ત્યારે જ આવેલ તે સબજનને કંઈથી ખબર હોય ? આજકાલના 'ધડીની કુરસદ નહિ અને પાઈની આવક નહિ'ના જગ્મનામાં કોણ 'મૂખ', 'મૂર્તિ' બનાવવાની શરૂઆતથી અત્યાર સુધી ઊભો રહી પોતાનો 'કિંમતી' સમય ગળાડેડે જવાબ અળવાની આશાએ તે યુવક જોઈને રહ્યા. ત્યાં તેની સ્ત્રી મિત્ર બોલાવવા આવતાં તે આશ્ચર્ય ગેયો.

સમુદ્રમાં મેંઝની માફક કળારસિકોની સંખ્યામાં પણ ફેર થતો હતો. સંખ્યા વધતી હતી, ફક્ત ભેળપૂરી ખાવા-વાળાઓની ચોપાસ. છલ પર થીડી અને ભેળમાં તોખી ચટણીને ઉપયોગ કરી, માર્હક બે આનાની માંગે ત્યાં ખાર આનાની ભેળ આપી ભેળવાળાઓ બધાને પુરા કરતા હતા અને મીડું નાળિયેરપાણી પીવાની ફરજ પાડતા હતા. આમ તેઓ પડોશીના ધંધામાં પણ મંડી નહોતા આવવા દેતા.

સરકાર 'સહકાર સપ્તાહ' જીજ્ઞાસે છે પણ અહીં તો હમેશાં દરેક કામ સહકારથી થાય છે અને તે પણ ગ્રાહક અને વેચનાર પૂરતું જ નહિ, વેચનાર વેચનાર વચ્ચે પણ, વેચનાર અને પોલીસ વચ્ચે અને પોલીસ પોલીસ વચ્ચે પણ.

કળાકાર જીઓ. બીડી સગમતી બેચાર ફૂંક મારી ફરી કામમાં લાગી ગયો. ત્યાં સામેથી એક યુગ્મરતી યુદ્ધરૂપ તેમની પત્ની તેમ જ બાળકો ભેડે આવી ગયા. મૂર્તિ જોઈ જાહેન બોલી જીભાં : 'આપણા જન્મતલાઈએ પણ શિવ કોતર્યા છે પણ તેમાં કોપાધમાન છે જ્યારે અહીં ધ્યાનરથ છે.' પતિદેવે શિર ઝુકાવ્યું. તેમની બાળાઓ તો તે પહેલાં જ કામમાં પરાવાપલી હતી. બન્ને બાળાઓ તૂટી ગયેલી દીવાલ સમારવામાં લાગી ગયેલી. કળાની 'કદર' કરતાં તેમને નહોતી આવડતી. ત્યાં સામેથી ત્રણ સરદારજી, છટા સાંઠની માફક જોસમાં આવતા હતા. છત્રી જોઈ જેમ ગાય ભડકે તેમ મૂર્તિ જોઈ સરદારજી ભડક્યા, સરસ્વતીનો પ્રવાહ જીવ્યા : 'યે દેખો ! શિવ કો મૂર્તિ બના કે લોગોં કો લૂંટતા હે ! ઓર કુછ કામ નહિ હે !' અને થયું, તેઓ પોતાની વાણીનો લાલ વધારે વખત આપશે. પણ તેઓ તો, ગવર્નરની મોટર આગળ કોડતી પોલીસની ગાર્ડની માફક સ્પષ્ટકાટ આગળ વધ્યા. જોનાર જોવામાં જ રોકાયા, કળાકાર કામમાં.

'જે કોઈનું' તુકસાન ન કરાય, એક છોકરી નાનાભાઈને દીવાલ લાંગી નાખવા બદલ શિખામણ આપી રહી હતી. 'હવે આપણે બીજાનું ભણું' ન કરીએ પણ બીજાના તુકસાન પ્રત્યે દિલસોજ દર્શાવીએ તે પણ થાણું છે.' પૈસામાં પણ જૂના કરતાં નવા સિક્કાઓ વિશેષ દેખાતા હતા. નવા પૈસા આવતાં હિમાગમાં સગવડ પડે છે, પણ, કેટલાયે વિચાર કર્યો અમુક વર્ગને નવા પૈસાથી તુકસાન પણ થવાનું છે. બેત્રણ પરાવકારી પ્રેક્ષકએ રેતીમાં ફટાઈ ગયેલ સિક્કા શોધી કાઢ્યા

પર નાખ્યા. નવા સાહેબ આવતાં નવી શાદી આવે તેમ નવી નિરીક્ષકો આવતાં અભિપ્રાય પણ બદલાતા હતા : 'અદ્ભુત ! કો સુદર ! સુધુ માટીતે બાનાયે છે. ચમત્કાર ! (અદ્ભુત શું સુદર, ફક્ત માટીમાંથી જ અદ્ભુત સીજ બનાવી છે) એક બંગાળી યુવકના ચોમાથા મૂર્તિ જોઈ શબ્દો નીકળ્યા. તેના મિત્રો પણ એ જ મતના હતા. ભારતીય કળા અને સાહિત્યને નવજીવન આપનાર બંગાળ દેશ અને બંગાળી લોકો કળાના પારખુ તો છે જ. જો કે અત્યારે તો મુંબઈમાં પણ સંસ્કૃતિક મંડળોનો રાફડો ફાટ્યો છે. કળા અને કલાકાર પાછળ વિશેષ રસ દર્શાવાય છે. મુંબઈના લોકો બંને વ્યાપાર ધંધામાં પરાવાપલા રહે છે પણ અરસિક તો નથી જ. ત્યાં તો શબ્દો અંગ્રેજીમાં કાને પડ્યા : 'છે તો સુદર પણ વધુ નિયરલ' જોઈએ...' અને થયું, કોઈ, કળા વિવેચકનું આગમન થયું છે. પાછળ નજર કરી તો જૂલ સમજાઈ. મધ્યમ વર્ગની એક ખ્રિસ્તિઆઈએ કલાકારની જૂલ બતાવેલ. તેઓ હિંદીમાં બોલત તો કલાકાર સમજી અને 'Nataraj' બનાવવા પ્રયત્ન કરત ! ત્યાં તો પૈસા ત્રણ સરદારજીનું 'મિશન' પાકું વધ્યું. ફરી લોકોની આંખ ઉઘાડવા બોલ્યા, 'યે દેખો ! ભિખારીને અમ્મણ ધંધા લિયા હે !' લોગોં કો લૂંટકે પૈસા બનાતા હે ! ઓર ધંધા નહિ હે ! 'ભિખારી'એ આંખ જાગી કરી.

સરદારજીની વાણીની અસર જોવા મેંચ બાબુમાં જોયું, એક બાઈ બન્ને હાથ જોડી, આંખ મીચી આંખનાં કરી રહી હતી : 'ભગવાન બધાનું ભણું કરો.' બાબુમાં જ નાની બેળી હાથ જોડી મૂર્તિ સામું જોઈ રહી હતી.

ભગવાન એના એ હતા, પણ જોનાર આંખો જુદી હતી ! આકાશમાં તારા અને પૃથ્વી પર સળગતી મશાલ શરૂઆતથી છેવટ સુધીનાં પ્રેક્ષકો હતાં. બાઈની આંખનાં સંભળાઈ હોય તેમ શીતળ ચાંદની રેલાઈ રહી.....

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક આસ્વાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવના અભીપ્સા છે.

જામિની રાય : પુન. સંસ્કૃત લોકકલા

—શુભામ મોહનમક શેખ

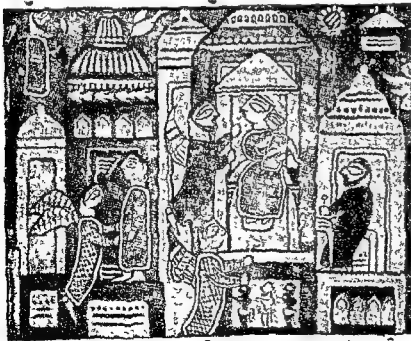
શ્રી જામિની રાયનાં આ બે ચિત્રોત્તર અવલોકન કરતાં પહેલાં જો આપણે જેમાંથી એમણે પ્રેરણા મેળવી છે એવા લોકકલાના સિદ્ધાંતો પર દૃષ્ટિ નાખીશું તો વધુ ઉચિત થશે. લોકકલ્પના વિશાળ વેલામાંથી કેવાં અદ્ભુત કળા પ્રકટતાં છે, તેવું દર્શાવ ચિત્રની સાથે સાહિત્ય-સંબંધિત જેવા અન્ય કલાપ્રકારો પરથી થયું ગળા રહેશે. અવિરમરણીય પ્રસંગ કે ઘટનાને આલેખતું લોકકલ્પ્ય એકકાર—‘ગોરખીની

વાણિયાણું અમ્મુ પાણી નય—’ ગાય છે અને સીધી સાદી ખાનીમાંથી ટેલું રસભર ચિત્ર બેપક્ષી આવે છે! ગામડાંમાંનાં લોકો કે વારતહેવારે જામિની રાયે બનેલા રાસનો જેમને અનુભવ હતો એ બાબતો જ હશે કે સાવ સાદી તરજમાં જોગણા જતા છુલ્લું કે હેવાને કેવી મધુરતાથી બોલ્યાં છે છે. કલાઓ જ શા માટે, સામાન્ય વાતચીતમાંથી અનુભવોના પાણીનાર સત્ય શા જોડા ક્યાં સાંભળવા નથી મળતાં ?

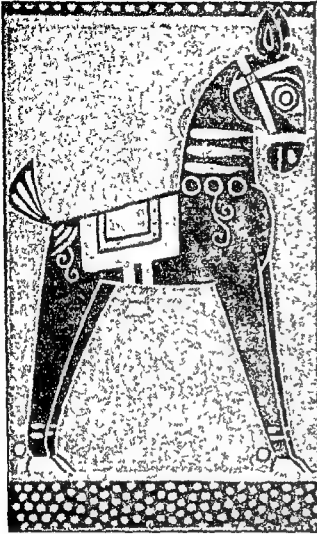
‘એસલાં પડે તેવું માઠ અંધારું’ એવો પ્રયોગ હમણાં જ સાંભળવા મળ્યો હતો.

અને એ જ લોકકલ્પ્ય બ્યારે ચિત્રમાં નીતરે છે ત્યારે એમાંથી ફૂલ-છટ્ટા, ફાથી-બોડા, ઘર-ખેતર અને અડધાં તેમ જ ગરવી ગામડિયણના આકારો દેખી પડે છે. એમની દૃષ્ટિ એમના અનુભવો પૂરતી સીમિત રહે છે અને તેથી એકને એક આકારનું પુનરાવર્તન એમાં અનેકવાર બનેલા મળે. થયું એમાંની સાદગી, સહેજ તન્મયતા અને વસ્તુને મનસ્વીપણે ઠાઈપણે ઘાટ આપવાની બાંધનડીન અને સ્પષ્ટ રૂતિ ખીલ ખામીઓને આવરી લે છે.

ખીલ એક વાત: લોકકલ્પ્યમાંથી પ્રમટેલું મોટા લાગણ્ય ઉદ્દેશીન નથી હોતું. આપણી જૂની કલાપ્રણાલીમાં જેમ ધર્મ અને સામાજિક રીતરિવાજો

જામિની રાય : એડોનાં અને એટ નંબર

ભામિની લેખ : કાળો પોડો

સાથે સીધી યા આકાશરી રીતે સંકળાયેલી છે-તેમ જ લોક-કલાકારે પણ ધરતી અને દેવધાનેની શૈલા માટે ચિત્રો રોપ્યા-શિલ્પ ધર્મ.

આકાશરની સાદાર્થ લોકકલાના દરેક દરેક નમૂનામાં જોવા મળશે. હતાં એની પાછળ દૃષ્ટિ હતી. જે વાત કહેવાની છે એ રજૂ કરે ધર્મ સામાન્ય શબ્દોમાં, પણ સાવ બોલચાલની ટબે કહી હોય તો એમાં નવું શું? ચિત્ર માટે સીધા સાદા આકારો તો પસંદ કર્યાં પણ એ આકારો ફક્ત સાદા જ ન રહે, એમાંથી કશુંક અસ્ફુટ હતાં પ્રતીત મોય એવું હોય તો જ એની કિંમત; એટલે જે જે આકારો

રચાયા તે પ્રતીકાત્મક થયા. આગળ વર્તાં એ આકારો રૂઢ થઈ ગયા અને દેહલાક નવા પણ ઉમેરાયા જેથી મર્યાદાનો વિસ્તાર લાગ્યો.

પ્રતીકયોગનાની આ વિચારસરણી ધણામા ધર્મે આરો એવો લાગ લાગ્યો છે. સંપત્તિએ તો માણસ માણસને ભુલ પાડી શકાય પણ ધર્મ તો રાજ પાળે તે ગામનો લિપારીય પાળી શકે રાજકલાકારોએ વિકસાવેલી કલામાં કવિતા અને બીજી કલાઓનો સંગમ વચાથી એમાં ઉપયાગ્ય અને પ્રતીકયોગનાએ પ્રવેશ પામી. (માછલી જેવી આંખ, સિંહકાંટ, શંખ જેવી ગરદન વગેરે.) ધર્મમાં પ્રતીકોનો ઉદય કેવી રીતે થયો તે પણ વિચારવા જેવું છે. વ્યક્તિપૂજના નિષેધને લીધે અમુક સમય સુધી ચિત્ર-શિલ્પકલામાં સંતો-ઉપદેશકોનાં મનુષ્યરૂપી આધેલન થતાં નહિ. એ સંતો ઉપદેશકોની રચિત શૂંસાર્થ ભય તો તો કદાચ ધર્મનો ભોપ થાય. છેવટે નિષ્ક્રિય લેવાયો કે સંત માટે દાર્દ એક નિશાન નહીં કરવું અને એને જ હાજરી રૂપે માનવું બીજા ધર્મની શરૂઆતમાં અમરાવતી અને બીજા શિલ્પ-પ્રશાસિકામાં, જ્ઞાતકકલાઓને આધારે, ભગવાન બુદ્ધને હાથી કંથેલા પણ જોવા મળે છે. અથવા તો ફક્ત સ્તંભ જ દર્શાવીને એમની હાજરી પ્રસ્થાપિત કરતા નમૂનાઓ પણ છે. એક જ ધર્મ હોવાને લીધે પ્રજના ઉપલા વર્ગમાંથી પ્રગટેલી આ વિચારસરણી સામાન્ય પ્રજામાં પણ ફેલાઈ અને ગૂંચ વગરની હોવાને લીધે રૂઢ બની વિકસિત થઈ. આગળ વર્તાં હિન્દુ ધર્મનાં સાચિયો (શબ્દ-દેવી તત્ત્વ), હાથના અને પગના ચંબ તેમ જ સૂર્ય વગેરે પ્રતીકચિહ્ન લોકકલામાં પણ પ્રવેશ પામ્યાં.

હવે આ લોકપ્રણાલીની ચિત્રપદ્ધતિ જોઈએ. પહેલું તો એ કે એમાંના આકારો દૃષ્ટિગ્રમ દર્શાવતા ખરેખર આકાર કરતાં ભુદા જ જાતના નથી. દા. ત. પ. ૧૫૮ ઉપર આપેલી પાટલા અને લોટાની આકૃતિ. પ્રથમ આકૃતિ જોતા લાગશે કે આપણે વસ્તુઓને અમુક કોણથી જ જોઈએ છીએ જેથી પાટલાનો આકાર સંકુચિત ચોરસ જેવો લાગે છે અને નજીકના પાપાથી દૂરના પાપા જરા નાના લાગે છે. વાસ્તવમાં પાટલાનો આકાર પ્રથમ દેખાય છે તેવો નહિ, પણ બીજી આકૃતિમાં દર્શાવેલ છે તેવો ચોરસ છે. વળી એના પાયા

નાના મોટા નહિ, પણ તદ્દન સરખા છે. લોકકલામાં આવા મૂળભૂત આકારોને જ સ્થાન અપાય છે. લોક-પ્રજાલીનાં ચિત્રોમાં આકારોમાં ધનતા દેખાડવાનું પણ એવા મળતું નથી. રંગ સાવ સપાટ જ લગાવેલા હોય છે. રંગીની હળવી ઘેરી કક્ષાઓ (Tones) મળશે પણ એક જ રંગના સમૂહમાં એ રંગની કે બીજા રંગની આછી-ઘેરી કક્ષાઓ આકારને ઉપસેલો કે ઊડે જતાં બતાવાયો હોય તેવું નહિ મળે; જો કે રંગીની લાક્ષણિકતાઓને લીધે એક વસ્તુ બીજી વસ્તુની આગળ છે તેવું તો દેખાશે જ.

બીજો એક પ્રશ્ન છે મોં ચિતરવાનો. સાવ સાચુ બનાવવામાં કદાચ ધનતા બતાવવી પડે અથવા તો મોંના બુદ્ધ બુદ્ધ વધારે પડતા સમૂહ યોજવા પડે. આમ ગૂંચવળી ગેઠવણી ન થાય એ ખાતર આવી ભતનાં ચિત્રોમાં મોટા લાગે મોંને આડું જ દર્શાવવામાં આવે છે.

હવે આપણે મહાન ભારતીય કલાકાર ભગિની રાયનાં ચિત્રો જોઈએ.

એક ચિત્ર છે ઘોડાનું. (પા. ૩૫૭) લોકકલાના રમકડાને મળતી તદ્દન સાદી આકૃતિ છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું તત્ત્વ હોય તો એ આલેખનની Boldness. ગરદન પરનો વર્ણાંક જ બુદ્ધો. કેવો એક છરકામાં જ આવેખાવો છો!—ત્યાંથી આગળ વધતો કાન પર જરા રોકાઈ ઉપર ફરીને વળી પાછો ધુપાકાર સાથે લાળી છેક પગ સુધી સીધા અને જિભા આકાર ફરતો જ રહે છે. જરા ધ્યાનથી જોઈએ તો જણાશે કે આખાં ચિત્રમાં પ્રખ્યત્ત્વે ગોળાકાર જેવા અને સીધા એવા બે આકારોનું જ સંયોજન છે. કલાકારે બહુ જ સાહજિક રીતે બધા આકારોને એક બીજા સાથે ભેળવી દીધા છે. લાંબા જિભા મગ પાસેનાં ગોળ મોંમાં, ગરદન પાસેના ઘણા ગોળાકારિમાંનાં આંડા તથા રંગના છરકા અને અશ્વાકૃતિનાં જિભા લંબાકારને સમતોલ ઉપરનોંચેનો આડો પહોંચો અને એમાંનાં ગોળ ટપકાં, વૈવિધ્યને કેવા રસમય સુમેળ રજૂ કરે છે! એકેય આકારનું આવેખન ખૂબ જ કાળજી લઈને કરેલું નથી પણ સ્વાભાવિકતાથી છરકાઓ જ લગાવી દેખા છે. છતાં એ ન્યમતેમ લગાડાયેલા નથી એ કલાકારની હસતકોશલની સાબિતી છે. આ સ્વાભાવિક આવેખન જ આકાર ચેતનવતો હોવાની લાગણી બનાવે છે.

બીજું (પા. ૩૫૬) જોઈએ. ઘોડાના ચિત્રમાં એક જ આકૃતિ છે પણ આમાં એવી અનેક સાદી આકૃતિઓનો સમૂહ છે. બહુ ગૂંચવણવાળાં આકારો કરતાં સીધા સાદા અને મૂળ આકારો

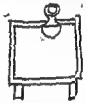
એવા કે ગોળ, ત્રિકોણ, ચોરસ, લંબચોરસ વગેરેનો કલાકારે સવિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે; આથી ચિત્ર ભણે કે લંબ-ચોરસ આકારોનું જ સુમિશ્રણ છે. પ્રથમ ચિત્રમાં મોટા રંગસમૂહોનું આયોજન છે. બધારે આમાં નાના અને લગભગ સરખા સમૂહોનું.

આમાં કોઈ પણ એક રંગનો સમૂહ પ્રધાન થઈ જતો નથી.

કોઈ મોટા સમૂહ થયો તો ત્યાં વચમાં કથુંક ઉમેરીને એની મહત્તા જોાઈ કરી ચિત્રના બધાય સમૂહોને સમતોલ કરી નાખવામાં આવ્યા છે. હા. ત. જમણી બાજુ મધ્યથી ફક્તની આકૃતિ અને ડાબી બાજુ મધ્યે કરેલી માછલીઓ અને નીચેના લાવમાં પ્રકાશિત રંગના લંબચોરસમાં કરેલી એવા જરા ઘેરા રંગની લીટીઓ અને ટપકાં. આકારોની સમાનતા જળવાવ્યાથી આ એક સરસ લાત જેવું ચિત્ર બની રહે છે. એને ઉલટાવી-સુલટાવીને જોતાં પણ કોઈ જગ્યાએ આકારો પાંખા પડી

જતા કે વધુ પડતા આગળ આવી જતા દેખાશે નહિ, બલકે એક જ સપાટી પર રહેશે. જમણી બાજુના જિભા મકાનનો મોટો પ્રકાશિત રંગ

(પાન ૩૫૩ ઉપર)

[લોકપ્રજાલીના ચિત્ર-પદ્ધતિ]

[સાન : નં. ૫૮]

શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ઘા. પટેલ :

એકાગ્રતા અને પુરુષાર્થ : નિષ્ઠા અને નૈપુણ્યની પ્રેરણા

જૂનની ૭મી : ' વક્તવિવાનગર 'ના પ્રતિષ્ઠાતા શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ઘા. પટેલની ૭૦મી જન્મજયંતિ છે :

શ્રી. ભાઈલાલભાઈ નો જન્મદિન ૭-૬-૧૮૮૮. બુદ્ધિ જગીશ કુટુંબ. હાલના દુકાણ ભેથેલો; એની જોડી કારમી રમતિ હેજી જુલાઈ નથી; ગરીબી ને જાખમરો કપાંક પડ્યું નેજાં ચડતાં આત્મિક એમનું અંતર દ્રવી ભેઠ છે અને જેથી ગરીબી તેવી જ પ્રગળી અગ્નિ દશા ।

વક્તવિવાનગરની સ્થાપનાના મૂળમાં શું જનતાની ગરીબી અને અગ્નિદશાની જ પ્રેરણા નથી ?

સ્વ. મોતીભાઈ અમીને ૧૯૦૬થી ચરોતરમાં જ્ઞાનનો દોલો પ્રગટાવ્યો હતો. એ પછી ચાર દાયકે (૧૯૪૬) શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રે અસાધારણ હિંમત અને કુતેહના ભેરે અપવાદનું હતું અને ૧૦ વર્ષમાં તે આજે પડેલા મુશ્કેલી છે : પાળમદિરથી માંડી હાઈસ્કૂલ અને આર્ટ્સ, સાયન્સ, એન્જિનિયરીંગ કોલેજો, —કેવળ કોલેજો જ નહિ, પુરાતત્ત્વ-સંશોધન, હાથઉઠોગમાં નવા નવા અખતરા, નાનાં કારખાનાં અને સ્વનંદ યુનિવર્સિટીથી એ ભયો-ભાદયો છે.

એક હોડ હોરવે, એક પાળક લખાવતું કેટલું વિકટ કાર્ય છે એ સૌ જાણે જાય છે. એક સાથે સેકેન્ડો વિદ્યાર્થી-ઓના વિવિધ વિકાસનાં ક્ષેત્રે સાહસ કરી અપવાદનું કેટલું

વિકટ હશે ! અને તેમાંય, હાથ ઝાલનારા સરદાર પટેલના અવસાન બાદ, ગિરલા શેઠેની એથ દૂર થયા બાદ ।

હજીય, આ સંસ્થાઓનાં અધૂરાં અણાયાં, અધૂરાં પોલિશ થયાં મકાનો બાલે એક ધૂની વ્યક્તિના પુરુષાર્થનાં પ્રતીક-સ્વમાં જોવાં છે ।

એક ધૂની વ્યક્તિનો પુરુષાર્થ —બલકે શ્રી. ભાઈલાલભાઈ અને એમના અનન્ય સાથી સ્વ. ભિખાભાઈ નો અનોકો પુરુષાર્થ ।

ધૂન અને પુરુષાર્થ જેમને મળ્યુંથીમાં મળ્યાં છે, એવા શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ને માટે આવો વિકટ રાહ ખેડવો —સહજ કાર્ય હતું. અપેક્ષિત હતું ને તેમણે ચાર પાડયું.

ગરીબ કુટુંબમાં જીહરી, ૧૯૦૫માં અંગ્રેજી ૭ ધોરણ તથા મેટ્રિકનું એક સાથે કરી, ૧૯૦૬માં વડોદરા કોલેજમાં શ્રી ભાઈલાલભાઈએ પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ૧૮ વર્ષના આ જુવાનને સદ્ભલાએ, શ્રી. અરવિંદ યોગેનો સંસ્પર્શ પ્રાધ્યાપક તરીકે પ્રાપ્ત થયો. તે જગ્યાનાના અધ્યક્ષ ક્રાંતિકારી પુરુષની પ્રતિભાએ અન્યજુતાંય શ્રી. ભાઈલાલભાઈને શું શું આપ્યું હશે તે તો ડાખે જાય.

પરંતુ ૧૯૦૮માં જુવાન ભાઈલાલભાઈ પૂના એન્જિનિયરિંગ કોલેજમાં પહોંચી ગયા, ત્યારે જ તેમને ભાવિ કર્તવ્ય-

૫૫ બેઝા માટેની તૈયારીની તૃપ્તિ તો થઈ—વરસોથી તેમના ચિત્તમાં એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસની ઝંખના બગી ગઈ હતી.

૧૯૧૧માં એલ. સી. ઈની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી, પંડેદરા રાજ્યતાપાના મહેસાણા ગિલ્લામાં નોકરી અર્થે પહેલી ગયા અને પહેલે જ તકે દુષ્કાળ ચોળનામાં તેમનું નૈપુણ્ય બોધ, પ્રસન્ન થઈ બેઠેલા તેમના ઉપરીઅમલદારની સલાહ-સૂચનાથી શ્રી. ભાઈલાલભાઈ 'રબવાડી' નોકરી છોડી 'બિટિશ' નોકરીમાં દાખલ થઈ ગયા; અને જાણે 'નસીબનું પાંદડું' ઊધડી ગયું—પ્રમારનો આંક તો ઘણો જીઓ પહેાંચી જ ગયો; પરંતુ એથી વિશેષ તો, બાહોશ સાહસિક યુવાને પોતાની શૈક્ષિકતા અને પુરુષાર્થને માટે જરૂરી તક લાધી ગઈ! ૧૯૨૪માં તેમણે માટી બોદનારાં સરતાં અને ઝડપી કામ આપનારાં યંત્રો શોધી કાઢ્યાં. ૧૯૨૬માં મુખ્ય ઇન્જનેર બન્યા; અને ૧૯૩૦માં સિંધુ પ્રદેશમાં—લારખાના ગિલ્લાને પૂરથી રક્ષણ આપવામાં પોતાની કુશળતા દાખવી. કમયા: નવા નવા ક્ષેત્રે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરતા ગયા.

૧૯૧૧ વર્ષ મહારાષ્ટ્રમાં અને ૧૯૧૧ વર્ષ સિંધમાં ગાળી શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ૧૯૪૦માં નિવૃત્ત થઈ શુભરાતમાં પાછા ફર્યા ત્યારે દેશ બહાર પશુ સારી ખ્યાતિ વિસ્તરી હતી. દુનિયાની એક મોટામાં મોટી ગણાતી સરકાર બરાબની નહેરુ-ચોળના પાછળ ૮-૮ વર્ષ લગી શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ ઉદાવેલી જહેમત અને તેમાં દાખવેલી કુશળતા બેનમૂન હતી અને અધ્યાનિરતાનની સરકાર ઇન્જનેરી સલાહકાર તરીકે તેમને પોતાને ત્યાં આપવા ઇજાન દઈ રહી હતી.

પરંતુ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલની ચંકાર નજરમાં શ્રી. ભાઈલાલભાઈ એવા વસી ગયા હતા કે 'નિવૃત્ત' થતાં જ તેમની 'પ્રવૃત્તિ' અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીને આપવાનું તેમણે દબાવ્યું કયું'. ને કદાચ સરદાર પ્રત્યેની પ્રીતિને જ કારણે શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ ફરજની ભાવનાથી સરદારની સૂચનાને માથે ચઢાવી. કેવળ એ જ વરસની ટૂંકી મુદ્દતમાં શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ અમદાવાદની 'સરત' ફેરવવામાં ઘણો

કામગીરી અને વાદબાર ફાળો આપ્યો : સરકારી રૂઝમ, નવા પૂલો અને ટાંકરિયાનું 'નંદનવન' એનાં પ્રતીક છે.

૧૯૪૨ માં 'ભારત છોડો' નું આંદોલન બમ્બુ; સરદાર કારાવાસી બન્યા; અને શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ જાણે 'મુકિત' મેળવી લઈ, વરસો થયાં ચિત્તમાં ઘોળાઈ રહેલી, મનોમૂર્ચિમાં વારંવાર રટાઈ રહેલી આગેવાન અને શિક્ષણની ધૂણી ધખાવવા પાછળ પોતાની જાનને એકાગ્રતાથી પગેવી દીધી.

વલ્લભવિદ્યાનગર એટલે એક સરકારનગર! એમાં માટી-ઈટ, પાણી, વીજળી, ખેતી, મકાનો ને વિદ્યાધામ માટેની હજાર જરૂરિયાતો! સિમેન્ટ પૂરતો નથી, રટીલ ને લોખંડ પૂરતું નથી... ને તોય હામ છોડી દેવી નથી. કરકસર કરી; એકને બદલે બીજા માલથી ચલાવી લીધું; ભતે જ કારખાનું શરૂ કરી અખતર કયાં!

અમુક કોલેજની ગ્રાન્ટ બંધ થઈ ગઈ! પોલિટેકનિકને મળતી ગ્રાંટ બંધ થઈ ગઈ! તો કરકસર કરી, આફ્રિકા ખૂંદો, થાપ તેટલું કરી છૂટયા : ને છતાંય બંધ કરવું પડે તો બંધ કયું! પશુ સ્વતંત્ર દષ્ટિ અને આગવી પદ્ધતિથી કાચ કયાં કરવાનું ચાલુ જ છે!

દષ્ટિ આગેવાનની છે. પદ્ધતિ એને અનુકૂળ છે.

શ્રી. ભાઈલાલભાઈ મુનિસિપાલિટીને ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજનાર પ્રતિભાવાન 'વિદ્વાન-નિષ્ણાત' નથી; પણ પોતાનું આગેવાનનું ધ્યેય જાણે છે, પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે અને પોતાની દષ્ટિ અને પદ્ધતિને કાઢ ન લાગે એ માટે સતત છેલ્લામાં છેલ્લાં જ્ઞાન-વિદ્યાનથી પરિચિત રહેવા મથે છે.

એક માણસ પાસે આનાથી વિશેષ શી અપેક્ષા રહે!

*

આવી એકાગ્રતા અને પુરુષાર્થનું પરિણામ, નિશા અને નૈપુણ્યનું પરિણામ ભલે 'અપૂર્વ-અદ્ભુત-મહાન' ન હોય પરંતુ નાનુંશું અદકું પરિણામ પશુ, મને ત્યારેય, ભવિષ્યમાં, લગભગ એકલે હાથે ધ્યેય અને ધૂનથી કાર્યરત બનવા ઇચ્છનારને માટે પ્રેરણા આપનારું તો રહેશે જ.

—ભોગીલાલ રાંધી

આ વિભાગમાં—

- ગુજરાતભરનાં સરકાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધણીય પ્રવૃત્તિઓ અંગે—
- ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથક સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિત્રાક્ષરી સમાચાર આપવાની ક્ષમતા છે.
- ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો ભરી માહિતી મેકલવાં રહેશે તે “માનવ” ઉપકૃત થશે.

પુસ્તક-ઉત્પાદનમાં મોંઘવારી

દેશના એકાદ વરસથી કાગળના ભાવોમાં અસાધારણ ઉછાળો આવ્યો છે. હાલકામના દેશી કાગળ ભેના દર રતલે ૧૦થી ૧૧ આના હતા, તેના આજે રૂ. ૧થી રૂ. ૧૧ થઈ ગયા છે.

પરદેશથી આયાત થતા કાગળ ઉપર પ્રતિબંધ અને મર્યાદા આવતાં ભારતીય ઉદ્યોગપતિઓએ ગેરલાભ ઉઠાવી ને રંગડ ઊભા કરી છે એ જોતાં પુસ્તક પ્રકાશનનો ધંધો, આમેય ગુજરાતીમાં તો માંડ માંડ જીવવા વધમાં ભારતો રહ્યો છે, તે ખરેખરી ચિંતામાં ફેંકાઈ ગયો છે.

કાગળની મોંઘવારી ઉપરાંત જથ્થા બાબતોમાં વધારાના રૂઝાંડો અને છોટા દરોમાં અસાધારણ મોંઘવારી આવી છે. અને આ મોંઘવારી ઉપરાંત, સરકારે બીજા પોસ્ટ દરોની સાથે છુટકોટના દરોમાં વધારો કર્યો હોય, તે બુલંદ ન જોઈએ.

આપણા દેશમાં પુસ્તકોની ખરીદી એ રેશનિંગ જીવનની ઉપયોગી—આવશ્યકતાની વસ્તુ લેખાતી નથી, એ સ્થિતિમાં પુસ્તકોના ઉત્પાદનની પકતર જિંમી જતાં પરિસ્થિતિ વધુ વિકટ બનવાની જ. પુસ્તકોના અતિ મર્યાદિત વિક્રય ઉપર નવા ફટકા પડવાનો.

આ સ્થિતિમાં સરકારનું કર્તવ્ય છે કે, કાગળની કિંમત ઉપર નિયંત્રણ રહે એવા પ્રતિબંધ તેણે તકાલ કરવો જોઈએ.

પ્રકાશ અને સરકાર-શિક્ષણવેત્તે રસ લેનારા સૌની ફરજ છે કે આ બાબત ધટણું આદાલત કરે. —આ.

ર. વ. દે. સ્મારક-જથ્થુ

ગુજરાતના સૌજન્ય મૂર્તિ સાહિત્યકાર રવ. રમણલાલ દેસાઈનું સુયોગ્ય સ્મારક કરવાની પ્રેરનાર સાહિત્ય સમાજી શુભનેમ, આટલે વખતેય હજી અધૂરી રહી છે, એ દુઃખની વાત છે; પરંતુ આ અધૂરું પૂરું કરવાનો પુનઃનિયુક્ત તાલેતરમાં તે સંસ્થાએ લીધો છે તેને અમે આવકારીએ છીએ અને તે જથ્થુ વહેલામાં વહેલી તકે અદા કરવામાં તેમને સક્ષમતા મળે એવી અભિલાષા સેવીએ છીએ.

—આ.

ભારત ફોટો-હરીફાઈ :

ગઈ તા. ૪થી મેએ ‘પાલનપુર કોમર કલબ’ તરફથી સમગ્ર ભારતના ફોટોગ્રાફીના કલાકારોનું સ્પર્ધામુક્ત પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી રવિશંકર રાવળે આ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આ સ્પર્ધામાં ૩ ફોટો-કલાકારોને સુવર્ણચંદ્રો તથા ૮ને પ્રથમસ્તીપત્રો એનાયત થયાં હતાં. આ ૮ પ્રથમસ્તીપત્રો પ્રાપ્ત કરનારામાં પાંચ ગુજરાતી કલાકારો હતા—

૧. અસદ કે. સેધ (પાલનપુર); ચિત્ર : ‘સનસાઈટ બાલકની.’

૨. શ્રી સખીર કે. સેધ (પાલનપુર); ચિત્ર : કાસ્ટલેસ ઇન સેન્ડ

૩. શ્રી એચ. એન. કાંટાવાળા (મુબઈ) ચિત્ર : ‘ફોટાઈમ’

૪. શ્રી ટી. એફ. જેટી (અમદાવાદ) ચિત્ર: '૩૫'
૫. શ્રી મધુ રાવળ (પાલનપુર) ચિત્ર: 'ધ સ્ટોર્મ'

પાલનપુર ફોટોકલ્પ

ફોટોગ્રાફીના કેન્દ્ર તરીકે પાલનપુર વર્ષો થયાં ભારતનું એક ગૌરવબધુ કલાદેહ બન્યું છે તે રહ્યું છે.

પાલનપુરના ફોટો-કલાકારોમાંના આદ્ય શ્રી ખાનજીભાઈ સૈયદ મહુમ્મદ નવાબ સાહેબના આશ્રયે ફોટોગ્રાફી ખીલતી તેમના સચમ કુટુંબને એ કલાનો વારસો આપી પાલનપુરનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું. સૈયદ કુટુંબની ફોટોગ્રાફીએ પાલનપુરના ખીજા તરફનો ખચ તેને નાદ સત્રાઓ અને તેમાંથી થયું યશસ્વી કેમેરાવાળાઓ થયા છે. આને વિચના અનેક પ્રદર્શનોમાંથી માનવ્યાદ મેળવનારા બાર જેટલા સભ્યો નિયમિત રીતે આ ક્ષેત્રનું ગૌરવ સંભાળે છે. તે પૈકી અગ્રગણ્ય બનેલા ડૉ. ડાહરીએ ફોટોગ્રાફીમાં હિંદની તમામ અગ્રગણ્ય ફોટોગ્રાફીમાં પ્રથમા મેળવી છે, એટલું જ નહીં પણ વિશ્વની ફોટો સંસ્થાઓમાં ખચ તેમણે નામના મેળવી છે. પાલનપુરમાં તેમણે અનેકવાર અખિલ ભારતીય ફોટો પ્રદર્શન યોજ્યાં છે. તે ઉપરાંત તેમની જન્યત કલા-સાધનાથી તે અખિલ ભારતીય ફોટો ફેરેશનના પ્રમુખ બની ચકયા છે અને વિશ્વની ફોટો ફેરેશનમાં ખચ સભ્યપદ ધાર્યા છે.

ભારતમાં ફોટોગ્રાફી

૧૯૫૭માં હિંદમાં ફોટોગ્રાફી કરનારા મુન્દા કલાકારોએ ફેરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ફોટોગ્રાફીની સ્થાપના કરી. તેનું ઉદ્ઘાટન સર સી. પી. રામને કર્યું હતું. તેમાં હિંદુસ્તાનની ૪૪ ફોટોગ્રાફીની કલ્પો જોડાયેલી છે. ૧૯૬૭માં આ સંસ્થાનું નિવાર્ષિક સમેલન થયું, તેમાં અગ્રગણ્ય વસ્તુ એ નહીં થઈ કે સંસ્થા ઉપરાંત વ્યક્તિગત સભ્યપદ પણ આણ કર્યું. આમ યવાથી તે આંતરરાષ્ટ્રીય જાણુત્વ અને ધેવી માટે એક વિશ્વકેન્દ્ર બન્યું. સેંકડો બહારના દેશના નવા સભ્યો તેમાં લખ્યા છે. ફેરેશનની વાર્ષિક ફી છ રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. તેના બદલામાં સભ્યને ફેરેશનનું માહિતીપૂર્ણ માસિકપત્ર મળે છે, ફેરેશનની પ્રવૃત્તિઓ સંભાળવાને ૨૨ વિભાગો છે અને તે દરેકમાં નિષ્ણાત

અધ્યક્ષ છે. દેશમાં ફોટોગ્રાફીનો અનેકવિધ વિકાસ અને અભ્યાસ થાય તે માટે દર વર્ષે ફેરેશન તરફથી નીચેનાં પ્રદર્શનો ભરવામાં આવે છે :

૧. અખીઆર અખિલ હિંદ ફોટો-પ્રદર્શનો.
 ૨. ચાર આંતર રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો
 ૩. ઓછામાં ઓછાં દસ પરદેશનાં ફોટોચિત્રોનાં પ્રદર્શનો આખા હિંદમાં ફેરે છે.
 ૪. એક ઓલ ઇન્ડિયા મેડિકલ પ્રદર્શન
 ૫. એક વાર્ષિક સાધક (બંગલની દુનિયા)નું પ્રદર્શન.
 ૬. એક અખિલ હિંદ રંગીન ફોટો ચિત્રોનું પ્રદર્શન.
 ૭. એક ઇન્ટર કલ્પ ઠરીકારીનું પ્રદર્શન.
- આવી જાતની યોજનાઓ વધતી જ ભય છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં હિંદના અનેક સભ્યોએ ઇનામે મેળવ્યાં છે. ઉપરાંત, આ સંસ્થા ખીજા અનેક સંસ્થાઓને સહકાર આપે છે; જેવી કે પંચર્ણી યોજનામાં સાથ, ઇન્ડિયન મેડિકલ ફોટોગ્રાફી, માઉન્ટન ફોટોગ્રાફી, વનનાં પણ પંખીઓની સંસ્થાઓ.

આ સંસ્થાના હાલના મુખ્ય અધિકારીઓમાં પાલનપુરના ડૉ. કે. એલ. ડાહરી પ્રમુખ છે. ઉપપ્રમુખ તરીકે કલકત્તાના શ્રી. બી. કે. મુકરજી છે અને એના મંત્રી અને કાયાધ્યક્ષ તરીકે બેંગલોરના ડૉ. જી. ટોમસ છે.

આ ફેરેશન તરફથી ૧૯૫૭માં હિંદમાં પહેલું 'ઇન્ટરપરરી ઇન્ડિયન ફોટોગ્રાફી' નામનું આપૂર્વ વાર્ષિક બહાર પડ્યું છે. હિંદના એક ફોટોગ્રાફીની ચાલીસ સુંદર કૃતિઓ તેમાં આપેલી છે. આ વર્ષે 'એસિયન ફોટોગ્રાફીના મધ બહાર પડવાનો છે; તેથી એશિયાના સબધો સુદૃઢ બનશે અને ખીજા પણ અનેક સાંસ્કારિક અને કલાત્મક પ્રકારોને કરવાની તેઓ ઉમેદ રાખે છે.

વલ્ડ ફેરેશન ઓફ ફોટોગ્રાફીક આર્ટ

આ સંસ્થાનું ટૂંકું નામ એફ. આર્ટ. એ. પી. છે. આ ફેરેશન દુનિયાની ટોચ સંસ્થા ગણી શકાય; તેમાં ૪૫ દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ છે. તેનો એવો કાયદો છે કે દરેક દેશની જે સ્વામી રાષ્ટ્રીય સંસ્થા હોય તેમને જ તેઓ મંજૂર રાખે છે અને તે જ ત્યાં પ્રતિનિધિત્વ પામે છે. ફેરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ફોટોગ્રાફીના આજે નેવું ટકા જેટલા સભ્યો એફ.

આઈ. એ. પી. તરફથી સન્માન્ય છે તેથી તેને આ વિશ્વ-સંસ્થામાં મહત્વનું સ્થાન મળ્યું છે.

એફ. આઈ. એ. પી. વિશ્વસંસ્થા ગ્રંથાલય છે તે એટલા માટે કે તેની સભ્ય સંખ્યા દુનિયાના બાર લાખ ફોટોગ્રાફરોની છે. તેની મુખ્ય કચેરી સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં છે અને 'કેમેરા' નામનું શ્રેષ્ઠ માસિક બહાર પાડે છે. દર વર્ષે તેની મોટી પરિષદ મળે છે. તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શન કરે છે; અને તે દરેક દેશમાં ફેરવવા મોકલે છે અને તેમાંની શ્રેષ્ઠ કૃતિઓનો એક મોટો સંપુટ મથ બહાર પાડે છે. આવી એક પરિષદ ૧૯૫૬માં જર્મનીમાં 'ફોટો ફેર' વખતે મળી હતી આણુ સાલમાં પરિષદ બેલજીઅમમાં મળશે. તેમાં પણ હિંદના પ્રતિનિધિઓ હશે.

આ એફ. આઈ. એ. પી. ની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગતિ જોઈને યુનેસ્કોએ તેને તરત જ માન્ય કરેલ છે અને તેના પ્રતિનિધિઓને યુનેસ્કોમાં સ્થાન મળે છે અને તે રીતે હિંદના ફોટો ફેરેશનને પણ યુનેસ્કો સાથે સીધા સંબંધ બંધાયો છે. આ રીતે જગતની કલાસંસ્કૃતિ વધારવામાં હિંદની ફોટોગ્રાફી મહત્વનો ફાળો આપે છે. ફોટોગ્રાફીનો ઉદ્યોગ અને કળા ખીલવવાને ભારત સરકાર અન્ય દેશોનું દર્શાવેલ સર્વેયોગ્ય પગલાં જસદી લે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

[શ્રી. ર. મ. રાવળની નોંધ]

કલાપ્રવૃત્તિઓ—

સૌરાષ્ટ્ર કલામંડળના આગ્રથે સૌરાષ્ટ્રના ચિત્રકારોનું એક પ્રદર્શન ત્રણ મહિને ભાવનગરમાં યોજાઈ હતું. શ્રી રવિશંકર રાવળે તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. એમણે કરેલા પ્રસંગચિત્ર વર્ણવેલી પુસ્તિકા પણ હાવવામાં આવી હતી. ચિત્રોમાં

પ્રથમ ઇનામ શ્રી ખોડીદાસ પરમારને આપવામાં આવ્યું હતું. અને બીજા ઇનામો શ્રી વિનય ત્રિવેદી, શ્રી જ્યોતિ ભટ્ટ, શ્રી મનહર મકવાણા અને શ્રી ભૂપત લાડવા વગેરેને આપવામાં આવ્યાં હતાં. પરીક્ષક સમિતિમાં સંસ્થાના પ્રમુખશ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી સોમાલાલ શાહ અને શ્રી હિંમત મહેતા હતા.

* આ રવિશંકર પંડિતને એમનાં નવસર્જન શ્રેણીની પુસ્તિકામાંનાં પશુચિત્રો માટે મુખર્ષિ સરકારે ઇનામ આપ્યું છે.

* બાણીતા કલાકારો શ્રી આલમેલકર અને શ્રી રામકુમારે, અનુક્રમે મુખર્ષિ અને દિલ્હીમાં એમનાં એકવ્યકિત પ્રદર્શનો ભર્ષાં.

યુ. શે.

નવશિક્ષિત—અથસૂચી

યુનેસ્કોની સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના વિભાગ તરફથી તાજેતરમાં ભારતમાં પ્રગટ થયેલાં, નવશિક્ષિતો માટેનાં પુસ્તકોની એક ગ્રંથસૂચી તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેમાં હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી, તામીલ, તેલુગુ તથા કન્નડ ભાષાના આવા સાહિત્યની યાદી વિગતવાર આપવામાં આવી છે. ભારતની લગભગ બધી જ ભાષાઓમાં નવશિક્ષિતો માટે થોડાબધ સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે છતાં તેનો પરિચય કરાવતી કોઈ ગ્રંથસૂચી આજ સુધી તૈયાર થઈ નહોતી. હવે આ ગ્રંથસૂચી પુસ્તકાલયો અને સમાજશિક્ષણના કાર્યકરોને ખેતીના વાંચકો માટે યોગ્ય પુસ્તકો પસંદ કરવામાં સહાયરૂપ થઈ પડશે. ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયેલાં નવશિક્ષિતોનાં પુસ્તકોમાંથી લગભગ ૨૫૦ પુસ્તકો પસંદ કરીને આ ગ્રંથસૂચીમાં સામેલ કરવામાં આવ્યાં છે જેનું સંપાદન શ્રી. જયંત બક્ષીએ કર્યું છે.

મુખર્ષિ રાવળમાં બાલસાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

તરીકે ૩. ૧૦૦૦ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

કની કથા

ગાંધીજીનાં ઉખાણાં

પાને પાને ચિત્ર : જોડણી

ગાંધીજીની મુદ્ર તસવીરો સાથે

૦-૬૫

૦-૫૦

ભારતભાષામાં બાલસાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોમાં

પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

પશુનો કંકડો

૦-૬૫

નવું પુસ્તકોના લેખક : રમજીલાલ સોની * ચિત્રકાર રવિશંકર પંડિત

ગિનચુજરાતી ભાષાનાં આપકારદાયી પુસ્તકોનો ચીતાફરી પરિચય

ગ્રાજ કા ભારતીય સાહિત્ય

(ભારતીય સોસલ ભાષાઓ કે સાહિત્ય કા પરિચય)

પ્રસ્તાવના : ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

પ્રકાશક : સાહિત્ય અકાદમી ટ્રી ઓરસે રાજપાલ એન્ડ સન્સ,
દિલ્લી

શ. ૭૦૦૦ (પૃષ્ઠ ૫૦૦)

આ ગ્રંથમાં ભારતની ૫૬૨ મુખ્ય ભાષાઓનાં તથા ભારતમાં લખાતા અંગ્રેજી ભાષામાંના સાહિત્યનો દ્રઢ પરિચય આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. દરેક ભાષાના અમલ્લી સાહિત્યકારને હાથે પોતપોતાના સાહિત્યનો આ પરિચય તૈયાર થયેલો છે, એ જેમ આ ગ્રંથનું સાડુ લક્ષણ છે; તે જ રીતે, આ પરિચયો છતર ભાષાભાષીને નજરમાં રાખી લખાયેલ હોય તેની ઘણીબધી મર્યાદાઓ પશ્ચ છે—જે કેટલીક વાર તે તે ભાષાના વાચકોને ખુલ્લેય ખરી.

આ ગ્રંથનો પ્રવેશક લખતાં શ્રી રાધાકૃષ્ણન લખે છે :
'આ બધી ભાષાઓનું ગ્રેરણુરમાન સમાન છે... આપણો દેશ બહારથી આવનારા વિચારો પ્રતિ કદિ અસંવેદનશીલ નથી રહ્યો; પરંતુ એ બધા વિચારોને આપણા આ દેશે પોતાના રંગ અને છટાનું પ્રદાન કર્યું છે.'

વળાં 'સાહિત્ય એક ધર્મિક માધ્યમ છે; એના સર્વવ્યવસ્થા આપણે અગાન અને પદ્યધર્મતાની તામસિક શક્તિઓ સામે સંઘર્ષ કરી શકીએ છીએ અને રાષ્ટ્રીય એકતા તથા વિશ્વબંધુત્વ સ્થાપિત કરી શકીએ છીએ...'

પ્રત્યેક ભારતવાસીએ ભારતના સંસ્કાર-વિધિઓ પરિચય લેવો અતિ આવશ્યક છે. આ પુસ્તક એને માટે ખૂબ જ ઉપયોગી થશે.

Education, Culture and the Social Order

By K. G. Saiyidain

(Education Adviser to the Govt. of India)

Pub. : Asia Publishing House : Bombay

Rs. 10=50

શ્રી. સૈયદાઇન ભારતના શિક્ષણખાતાના સલાહકાર છે. ભારતે છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમ્યાન શિક્ષણક્ષેત્રે કેટલાક પ્રયોગો આદર્યા છે, તેની સાથે તેઓ સીધી રીતે સંકળાયેલા છે. આજ પૂર્વે તેમનો 'પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિફોર્મ્સ' ગ્રંથ (શ. ૧૦=૫૦) પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે, જેમાં તેમણે શિક્ષણત્મક યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજી સમસ્યાઓ તથા તેને અંગ્રેજો તેમનાં મતલબો પ્રગટ કર્યાં છે, 'નૂતન શિક્ષણ'નાં વલણોથી સાહિત્યકાર થવા ઇચ્છનાર માટે આ ગ્રંથ ઉપયોગી થયો છે.

આ બીજો ગ્રંથ શ્રી. સૈયદાઇનના વિચારો વધુ સુસંગઠિત સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. અહીં 'વધુ સાડુ' સામાજિક તંત્ર થી માંડી 'એશિયન સંસ્કારિતાની વિશિષ્ટતા' અને 'સંસ્કારિતા તથા પૂર્વગ્રહ' જેવા વિષયો સાથે શિક્ષણનો સંબંધ ચોક્કસ ચર્ચાવિચારણા થઈ છે. 'શિક્ષણ અને સાંસ્કારિક કંટાકટી' જેવા અતિ મહત્વના સવાલ ઉપર આન દેશમાં આવેલ છે. તે વળાં, 'હસ્તામી સંસ્કારિતાનો આભાસ', 'શિક્ષણ અને સામાજિક આત્મચેતના' વગેરે તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ પશ્ચ તેમણે હાથ ધરી છે.

'યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણધોરણ', 'વિદ્યાર્થીઓનું કર્તવ્ય', 'રાષ્ટ્રીય સંસ્કારિતાના વિકાસમાં યુનિવર્સિટીનો ફાળો', 'યુનિવર્સિટીમાં વિચારમોહાવ', 'વિદ્યાન-શિક્ષણની દેહેગી', 'લોકશાહી માટે શિક્ષણ' વગેરે વ્યવહારુ સમસ્યાઓ પશ્ચ ઇચ્છનામાં આવી છે.

આ મધ્ય-ભાગના શિશુવૃક્ષમર્યાના અભ્યાસ માટે દષ્ટિ અને માહિતી બંને રીતે ઉપયોગી નીવડશે.

પુસ્તક સરળ ભાષામાં ભરપૂર માહિતી આપે છે.

બાળકનાં માતાપિતા તથા માતાપિતા થવાની આશા રાખનાર દરેક યુવકયુવતીને આ પુસ્તક બાળઉછેર માટે વધુ કાબેલ બનાવશે, એ નિઃશંક છે.

Marriage Manual :

રો. : ડૉ. હન્નાહ અને અબ્રાહમ રોટન

રૂ. ૨-૦૦

કુટુંબનિયોજનના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનાર પસિદ રોટન દંપતીનું આ પુસ્તક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. સેક્સ, લગ્નજીવન અને કુટુંબજીવન વિશેની માહિતી અને તેને સ્પર્શતા અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણોની સમગ્રજીવન તેમજ સરળ ભાષામાં આપી છે. લગ્નજીવનમાં પ્રવેશવા છપ્પતા એક યુગલ અને ડોક્ટર વચ્ચે થતા સવાલજવાબના સ્વરૂપમાં માહિતી પૂરી પાડવામાં ડૉ. રોટન દંપતીએ સફળતા મેળવી છે એ બાળકમાં શંકા નથી.

આપણા દેશમાં આવાં વૈદ્યાનિક જઠરતિનાં પુસ્તકો વાંચવા સામે પૂર્વગ્રહ રહ્યા છે, પણ પ્રગતિ સાથે આ વિષયનું જ્ઞાન હોવું અનિવાર્ય બનતું જાય છે. પ્રભુતામાં પગલાં માંડનારા માટે આ પુસ્તકમાં લગ્નજીવન અને જાતીયજીવનના ધણા પ્રશ્નોનો જવાબ છે, અને મુશ્કેલીઓ અથવા મૂંઝવણમાંથી રસ્તા કાઢવામાં મદદરૂપ થાય એવું છે, એ નિઃશંક છે.

ડૉ. અબ્રાહમ રોટન અમેરિકાની કુટુંબનિયોજન સંસ્થાના સંચાલક છે અને લગ્ન-સમસ્યાના નિષ્ણાત છે.

ટૂંકમાં આ પુસ્તક લગ્નપ્રસ્તરે નૈવાદિત દંપતીને ભેટ આપવા યોગ્ય અને ઉપયોગી છે.

Intelligent Manual :

લેખક : ડૉ. ફલોરન્સ પાવડર મેકર તથા

ડૉ. લુઈસ ગ્રાઈમ્સ રૂ. ૨=૮૦

બાળકોની માનસિક પ્રગતિને લગતું આ પુસ્તક ડૉ. સ્પોકોના શારીરિક પ્રગતિ અને હેખરેખના પુસ્તકને સહાયક મણી શકાય એવું છે.

ડૉ. ફલોરન્સ પાવડર મેકર માનસશાસ્ત્રી છે અને ડૉ. લુઈસ ગ્રાઈમ્સ બાળકોની શાળામાં શિક્ષિકા છે. બાળકોના વર્ષોનાં સહયોગ અને અનુભવ પછી તેમણે બાળકોના માનસ અને તેની ઉંમર પ્રમાણેની પ્રગતિનો અભ્યાસ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યો છે. લેખકનાં બધાં મતભ્યો સાથે ફેટલાક સંમત ન પણ થાય, કારણ કે બાળમાનસશાસ્ત્રને વિષય હજી યુવચાક્ષે અને ચર્ચાને પાત્ર છે; છતાં યશ્ય આ પુસ્તકના અભ્યાસથી ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી મળે છે, જે બાળ-માનસને સમજવામાં મદદ કરે છે અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો અને બાળકોની ફેટલીક વિચિત્ર વર્તણૂકોને ઉદ્ભવે છે.

આ મજા પુસ્તકો પરિણીત યુગલને લગ્નજીવન અને કુટુંબજીવન અંગે માહિતી તથા સાગંદશન આપવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલન છે.

—મહેશ શાહ

Pocket Book of Baby and Child Care :

રો. : ડૉ. બેન્જમીન સ્પોક

રૂ. ૨=૦૦

ડૉ. સ્પોક આ વિષયમાં નિષ્ણાત છે અને તેમનું આ પુસ્તક બહુ જ પ્રચલિત છે.

બાળકોના ઉછેરમાં એવી ઘણી મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝવણો ઊભી થાય છે કે ગિનઅનુભવી યુવચાર્ધ જાય. બાળઉછેર, હેખરેખ, ખોરાક અને બાળકની શારીરિક પ્રગતિ વિશે આ

કોઈ પણ

અંગ્રેજી-હિંદી-ગુજરાતી પુસ્તક માટે
અમને લખો:—

● ચેતન પ્રકાશનગૃહ લિમિટેડ ●

રામજી મંદિરની પોળ : વડોદરા

અથવા

ચેતન બુકસ્ટોલ : કોઠી કચેરી સામે : વડોદરા

● ગુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ચીતાહારી પરિચય ●

ગુજરાતી સાહિત્યસભા (અમદાવાદ) કાર્યવાહી : ૧૯૫૩

સમીક્ષક: શ્રી રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી
૩૧. ૪-૦૦

આ પ્રથમાં ત્રણ સુવર્ણચંદ્રક વ્યાખ્યાનો (શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રી, શ્રી ભોજીલાલ જ. સાહેસરા, શ્રી ચંદુલાલ બ. પટેલનાં) આશરે ૫૦ પૃષ્ઠ રોકે છે; બાકીનાં ૨૪૦ પૃષ્ઠ (કોમી સાહજનાં) વાસ્તવ સમીક્ષામાં રોકાયાં છે, જેમાં લગભગ ૨૦૦ પુસ્તકોનાં અવલોકનો સંગ્રહિત થયાં છે. એકેએક પુસ્તક વિષયે વાંચી જઈ, દરેક દરેક ઉપર પ્રમાણમાં લાંબી નોંધ લખવાનું અને બનતાં સુધી ઉઠારે હેયે નવાં પ્રકાશનોને આવકારવાનું કુશળ કાર્ય શ્રી રામભાઈ એ ચીવટપૂર્વક પાર પાડ્યું છે.

આ આખી સમીક્ષા તદ્દન સાધારણ પુસ્તકોનીય બિન-જરૂરી લખાણોથી વિગતોથી એવી ઠસોઠસ છે કે વાંચી જતાં યાદ અટકે; સમીક્ષાલેખકને તો 'કેવી કૃપરી', '૧૨૪' બળવડી પડી હશે !

અમને કાગે છે કે, શ્રી રામભાઈ જેવા વિદ્વાન વિવેચકે આ પ્રકારની સમીક્ષાની ચીલાચાકુ પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપી સાચી-અભ્યાસી-સમીક્ષાનો માર્ગ અપનાવવો જોઈતો હતો.

પ્રાસ તો, અમે આ પ્રસંગે સંસ્થાના આ પ્રયાસ અંગે જે વાત કહેવા માગીએ છીએ.

ગુજરાત સાહિત્યસભાએ દરેક વર્ષના નવા ગુજરાતી સાહિત્યની અભ્યાસી સમીક્ષા કરવાના ક્ષેત્રથી વસ્તો પૂર્વે

જે સુંદર પ્રણાલી શરૂ કરી હતી તે હજી ચાલુ રાખી છે, એને અમે આવકારદાયી લેખીએ છીએ. પરંતુ એક તો, આ સમીક્ષા અતિશય અનિયમિત બની ગઈ છે—(દા. ત. ૧૯૫૦-૫૧-૫૨ની સમીક્ષા હજી બાકી છે, અને ૧૯૫૩ની છેક ૧૯૫૪માં પ્રગટ થઈ છે અને ૧૯૫૪ પછીની તો બાકી છે જ); પરંતુ આશીય વિશેષ દુઃખની વાત ઉપર કહી તે છે.

દર વર્સે જે પ્રથમ પ્રગટ થતો રહ્યો છે તેમાં 'જન' દરમ્યાનનાં કેટલાંક અભ્યાસી વ્યાખ્યાનો (સુવર્ણચંદ્રક-પ્રદાન-વિધિ સમય સહિતનાં) બાદ કરીએ તો સમીક્ષાનું મુખ્ય લખાણ તો ઉત્તરોત્તર મોટે ભાગે નિરાશ ઉપજવે એવું બની ગયું છે.

બદ્ધે, છેક શરૂઆતથી આજ સુધીની સમીક્ષાઓનો વિચાર કરતાં, બહુ અપવાદો બાદ કરતાં, ૨૫૪ છાપ તરી આવે છે તે એ છે કે—

(કેટલાંક સમીક્ષા ગમે ગયાં પુસ્તકો જ વાંચી જતા નહિ હોય, એ વાત જવા દઈએ અને મોટા ભાગના સમીક્ષા ગમે ગયાં પુસ્તકો વાંચી નય છે, એવું સ્વીકારીએ)—

* લગભગ દરેક પુસ્તક વિષે ટૂંકી નોંધ આપવામાં આવે છે. આ નોંધ જોતાં જણાય છે કે, એમાં અભ્યાસી અવલોકનનો અર્ક પણ ભાગ્યે જ હોય છે; સવિશેષ રીતે તો દૈનિકપત્રોમાં આવે છે તેવી ટૂંકી માહિતી-નોંધ અને ઉપર ઉપરનો અભિપ્રાય જ હોય છે. મોટા ભાગે આ નોંધ અતિશય અપ્રમાણ હોય છે; પુસ્તકના સાહિત્યિક મહત્વને લક્ષમાં રાખ્યા વિનાની.

* સમીક્ષામાં વિદ્વાતા દેખાવી જોઈએ યા આખા વસ્તુના સાહિત્યનું એકંદર અલંકાર થવું જોઈએ એવું દેખાડવા, મોટે ભાગે શરૂઆતનાં ૫-૭ પાનાં અને છેલ્લે ૨-૩ પાનામાં અવલોકનનાળા વર્ણના 'પ્રવાહો' વિષે સર્વસાધારણ

છાપ રખા કરી દેવામાં આવી હોય છે.

* આથી સમીક્ષા, શરૂઆતની ટૂંકા 'પ્રવાહ-નોંધ', અને અંતના એથીય ટૂંકા ઉપસંહાર વચ્ચે, પાનાનાં પાનાં ભરી પેપર-કટીંગ-અવલોકન-નોંધો કાંતી દોષેલી બની જાય છે.

વાર્ષિક સમીક્ષાનો આથી સાચો જ કશો અભ્યાસ-હેતુ સરે છે. વાર્ષિક સમાક્ષામાં લગભગ દરેક પુસ્તકની ઉપરચોટિયા નોંધ આપવાનો શિરસ્તો જ અમને તો અરથાને લાગે છે. જો ખરેખરી સમીક્ષાનો જ હેતુ હોય તો, નવાજૂના પ્રવાહો વિષેની તલસ્પર્શી ચર્ચા (ખતે તો, ખીજા ભાષાઓના એ ગાળાના સાહિત્યની તુલનામાં) કરવાનો મુખ્ય પ્રયાસ રાખી, કેવળ ઉદાહરણ રૂપે, સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઊંચી કક્ષાનાં પા નીચી કક્ષાનાં, સમીક્ષકની પોતાની સમજ અને દૃષ્ટિને પાલક અને તેનાથી વિરોધી વલણનાં, પરંતુ પ્રવાહ-ની સમજ માટે ઉપયોગી અને મહેત્વનાં પુસ્તકોનો તે રીતે ઉલ્લેખ થવો જોઈએ. (અલગત, સમીક્ષા માટેના દરેક પુસ્તકની માદી અંતે પૂરેપૂરી આખી દેવી જરૂરી ગણાય.)

આથી સમીક્ષા પાનાંની દૃષ્ટિએ નાની થઈ જાય તેનો ઉચાટ શું કામ ?

પરંતુ, આમ કરવું અતિશય મુશ્કેલ છે. કેમ કે એમ કરવા જતાં કેવળ નોંધ-ટીપ્પણીને જ સમીક્ષા તરીકે ખપાવી શકાશે નહિ અને સમગ્ર પ્રવાહોનો જિડા અભ્યાસ કરવો જોઈશે—કેવળ અવલોકનના એક વર્ષનો જ નહિ, આગલાં વર્ષોનોય જોઈશે.

આને માટે સંસ્થાના સંચાલકોએ પૂરતો સમય અને શક્તિ ખર્ચી શકે તેવા અભ્યાસીઓને જ આવું કામ સુપરત કરવું જોઈએ.

* આવા સમીક્ષકોને સારું એવું વળતર આપવું જોઈએ. અને સમયસર કાર્ય પૂર્ણ થાય તે માટે તકેદારી રાખવી જોઈએ.

અમને લાગે છે કે, 'પ્રાધ્યાપકો' ઉપર જ સમીક્ષાની જવાબદારી નાખી શકાય એવો ખ્યાલ જુજ સંસ્થાના સંચાલકોએ બદલવો જોઈએ, અને જુદી જુદી દૃષ્ટિ, પક્ષ અને અભ્યાસ રૂઝિતાળાઓને કાર્ય સુગ્રામ થવું જોઈએ.

—લો. ગાંધી

શ્રી. લાઈલાલભાઈ પટેલ :

૭૦મી જન્મજયંતી અંથ

પ્રકાશક : વલ્લભવિદ્યાનગર

રૂ. ૫=૫૦

શ્રી. લાઈલાલભાઈ-અભિનંદન-ત્રયમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તથા સુઅરસી ભાષાનાં લખાણો સંમંહિત છે. શ્રી. લાઈલાલ-ભાઈના પરિચિતોમાંના અનેક આમાં પ્રશરિત લેખો લખેલા છે; અને ભારતીય પ્રજાતંત્રના પ્રમુખ શ્રી. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ઉપપ્રમુખ શ્રી. રાધાકૃષ્ણન, વડાપ્રધાન નેહરુ, મુખ્યમંત્રી ગવર્નર ઓમકાર, કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી. વેપર, મુખ્યમંત્રી વડાપ્રધાન શ્રી. ચંદાણુ અને મુખ્યમંત્રી તથા બીજાં રાજ્યોના પ્રધાનો, શિક્ષણ, રેવન્યુ, વગેરે ખાતાઓના વડાઓ અને પૂના યુનિવર્સિટીના વાર્ષિકચા-લેસર શ્રી પરાંજયે વગેરે અનેક બાબતી વ્યક્તિઓના સંદેશોથી ભરપૂર છે. મોટા કદનાં લગભગ ૩૦૦ પૃથ્થાં શ્રી. લાઈલાલભાઈનાં જીવન, પ્રવૃત્તિ અને તેમની વિશેષ લાક્ષણિકતાઓની સારી એવી સામગ્રી મળે છે અને ફાટાઓ પણ થોડાંય છે. પરંતુ લખાણોનાં સંપાદન—પસંદગીથી માંડી ગોઠવણી—અત્યે કુલંક્ષ સેવાયુ' લાગે છે. આથી આવડો મોટો ત્રય એકધારી જોડી અસર તો નથી જ ઊભી કરતો, બદલે પુરુષાર્થો, અપ્રયાસી અને ધ્યેયનિષ્ઠ જીવનની મયામણ અને આંતરિક સંધર્મો દ્વારા સધાયેલી મહેત્વની સિદ્ધિઓનો ઉદાવ આપતો નથી. ખુદ વલ્લભવિદ્યાનગરની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યવસ્થિત પરિચય પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સર્વસાધારણ રીતે, આવા અભિનંદન ત્રયો માટેનાં લખાણો ચોજનાપૂર્વક મેળવવામાં ન આવે, તેનું સુધ્ધ સંપાદન-કાર્ય ન થાય તો તેનો મૂળ હેતુ જ ધણે બધા એળે જાય છે—એ વાતની અહીં સારા પ્રમાણમાં પ્રતીતિ થાય છે.

—લો.

[શ્રી. લાઈલાલભાઈનો પરિચય આ અંકમાં 'ધરોહર' માં]

રાષ્ટ્રપ્રિય પં. જવાહરલાલ નેહરુ

(પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)

લેખક : અંબેલાલ નારણજી ભેષી

પ્રાપ્તિ : એન. એમ. વિપાકી લિ., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

પાન ૭૨૦ + ૪૪૬ = ૧૧૬૬

કિં. બન્ને ભાગના રા. ૨૦૦૦

વર્તમાન અગ્રણી દેશનેતાઓનાં માહિતીભરપૂર જીવન-ચરિત્ર પ્રગટ થાય છે. આ લેખના માટે શ્રી. અંબેલાલ ભેષી ભણીતા છે જ. આ સાડીઅગિયારસો કરતાં વધુ પાનાં ઉપર એમણે જવાહરલાલ નેહરુની જીવનકથા આલેખી છે. નેહરુના જન્મકાળથી માંડીને છેક વર્તમાનકાળના બનાવોને એમણે મૂલવ્યા છે નેહરુના અપ્તરંગી જીવનનાં વિશિષ્ટ પાસાંઓ-યુવાન અને મહત્વાકાંક્ષી નેહરુ, શાંતિદૂત નેહરુ, રાજનૈતિક પુરુષ નેહરુ, સાહિત્યકાર નેહરુ, વક્તા નેહરુ, ગાંધીજીના વારસદાર નેહરુ, આંતરરાષ્ટ્રીય મુત્સદ્દી નેહરુ, એમ દરેક પાસું શ્રી. ભેષીએ આલેખ્યું છે. આમ કરતાં એમણે કેટલીક બાબતમાં એમને પોતાને સાચી લાગી તેવી ટીકા કરતાં વધુ કયાંય રાખી નથી. (દા. ત. જવાહર અને સુભાષ એ પ્રકરણમાં સુભાષ અનેક રીતે જવાહર કરતાં ચડિયાતા હતા એમ ૨૫૭ રીતે કહેતાં શ્રી. ભેષી અચકાયા નથી.)

આ ચરિત્રલેખનની ખીજ સારી વાત એ છે કે શ્રી. ભેષીની શૈલી કયાંય ક્લિષ્ટ બની નથી, એમને જે હમીકત કહેવી છે તે એમણે નિપાલસપણે અને સરળ રીતે કહી છે. આવા પ્રશ્નોમાં 'વિરપૂત્ત' ના અર્થો તો રહેવાના જ અને હેમ જ. પણ શ્રી. ભેષીએ એમાં સારી એવી તદ્દરખા બજાવી છે.

ખાસ કરીને પુસ્તકાલયો અને સારા મોંઘા પ્રશ્નો વસાવવા જેટલી ક્ષમતા ધરાવનારાઓનું અમે આ ચરિત્રપ્રિય પ્રાપ્તિ બાન દોરીએ છીએ.

“કારણ”

મનમોહ :

લેખક : ઝુલુવંતરાય આચાર્ય

પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક બંકાર, રાજકોટ

કિંમત રૂ=૫૦

ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથાઓ લખવામાં

એક સમયે જેમનો કંઈક વાગતો હતો તેવા ઝુલુવંતરાય અતિ પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકાર શ્રી. ઝુલુવંતરાય આચાર્યનું આ બે કિટકટીવ વાર્તાઓનું પુસ્તક છે. વાચકને સાદી સમજ હોવાનો પણ શ્રી. આચાર્યે બહુ આમાં ખુલ્લુંખુલ્લું ઇન્કાર કરીને, આવી બસસકથાઓમાં જે લુહિકૌશલ્ય, પ્રસંગોની અટપટી પણ મોહક ગૂંથણી અને એક પ્રકારની પકક હેલી બેઈએ તેનો સદંતર બહિષ્કાર કરીને, બહુ પ્રકાશકની માંગેને સતોષવા ખાતર જ (કારણ, એમના નામની ખપત છે.) બે વાર્તાઓ ધસડી આપી હેમ એમ લાગે છે. “નવોદિતો અને પ્રતિષ્ઠિતો”ની સાકમારીમાં નવોદિતો અત્યંત નિશ્ચિત અને આ પુસ્તક આગળ ધરીને પ્રતિષ્ઠિતો કયાં બગડી બેઈ રહ્યા છે તેનો સદર પુરાવો પૂરો પાડી ચકે તેમ છે.

—કારણ

જૂષી તરસ :

લેખક : વૈલ મોહનલાલ મુનીલાલ ધામી

પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

કિં. રા. ૩૦૦

ગોપડી, ઉપરનું મિત્ર જુલુપ્ત અને જુલુપ્રેરક છે. શ્રી. ધામી પણ પ્રતિષ્ઠિત લેખક છે. પૌરાણિક, ઐતિહાસિક અને સામાજિક વિષયો ઉપર કલમ અજમાવીને એમણે અત્યાર સુધીમાં નહીં નહીં તો ત્રીસેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. પરંતુ આ ‘જૂષી તરસ’ની લખકર (1) વાર્તાઓ સાથે નવોસવો લેખક પણ હિંમત ન ભાડી શકે તેવી કંગાલ છે. એમાં ભતીયદલિતોનું આલેખન કરવાની સ્વરથતા તો નથી જ, પણ સારી વાર્તાઓ વાંચ્યાનો પણ સંતોષ મળેતો નથી. દરેક વાર્તાના આરંભમાં મૂકેલી વિચારકાંડિકા પણ શબ્દરમત સરખી લાગે છે.

—કારણ

પચરંગી ફૂલ :

લેખક : મોહનલાલ ધામી

પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

કિં. રા. ૩૦૦

આ પ્રસંગિયોનો સમઠ છે : રોહિંદા અખનારામાં

પ્રગટતા આવા પ્રસંગચિત્રો વાંચતાં તત્કાલિન કદાચ આકર્ષક લાગે પણ ખરાં, પણ અહીં સંગ્રહસ્થ થતાં, એક સાથે વાંચતાં, આમાંનાં ઘણાં ફિરસાં લાગે છે. લેખકે જે આમાંથી સારી કહાના ૪ પ્રસંગો સંગ્રહસ્થ કર્યા હોત, અથવા કેટલાંક પ્રસંગચિત્રોમાંથી સારી વાર્તાઓ ઉપજવી શકેલા હોત તે સારું થાત.

નારી :

મૂળ લેખક : સૌરિન્દ્ર મોહન મુખોપાધ્યાય, અનુવાદક 'મુદુલ' પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. ૩૫૦

રુઝાવરમાં કંચુડ રીતે અવસાન પામેલી પોતાની માના જીવનમાંથી બોધપાઠ લઈને વાર્તાની નાધિકા નહીં પરંતુ વાંચના સંકલ્પ કરે છે. સંસાર, પતિ, અધ્યાત્મિકતા એ સર્વ નારીના જીવનને વિષમય કરનારાં છે; એના સ્વાતંત્ર્યને, વ્યક્તિત્વને કથનનારાં છે એવું એવું આ નાધિકા માને છે. એ પછી બનવું આનું છે એમ નાયકનું સંવનન થાય છે. પ્રસંગોની પરંપરા, નિષ્ક્રિયતાના દાવપેચ એમ વાર્તા આગળ વધતાં નાધિકા ગૃહસ્થાન કરી સેવિકા બને છે અને અતિ શીતળાના દર્દીની સારવાર કરતાં પોતે જ રોગીનો ભોગ થઈ પડે છે. રૂપ જાય છે સાથે અભિમાન પણ જાય છે, અને એની જ વાટ જોતો હોય એમ નાયક અભિમાનવિહોણી, કુરૂપ નાધિકાનો સહર્ષ સ્વીકાર કરે છે. આ એક બગાળી પીછેહઠવાદી વાર્તા છે, પણ વાંચી ગમે તેવી છે—શું થવાનું છે એનો ખ્યાલ આવી જતો હોવા છતાં પ્રસંગોની ચોકવણી મજબૂત છે. સામાન્ય વાચકોને જરૂર એક સારી લાંબીટૂંકી વાર્તા વાંચવાનો સંતોષ થશે.

—કાશ્યપ

પસંદગીનો પતિ

લેખક : દામુ સાંગાણી
પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. ૪૦૦

લેખકનો દાવો એવો છે કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'લક્ષ્મી' અને 'અમે બધાં' પછી આ ત્રીજી 'હાસ્ય-રસિક' નવલકથા છે. અલગત, લેખક પાસે હાસ્યને અનુકૂળ શૈલી છે. હાસ્ય નિષ્પાળવવા માટે પ્રસંગો ઉપજાવી

કાદવાની સંજ છે અને પોતે જોને માટે લખી રહ્યા છે એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે. પરિણામે આ એક વાચનક્ષમ નવલકથા—વાર્તા બની રહી છે. કદાચ કોઈ ચિત્રનિર્માતા ચિત્ર ઉતારે તો સફળ પણ નીવડે—નાટક કરે તો તે પણ ચાલી જાય.

બેકાર ફરતો એક નટખટ યુવક, લમના પ્રથમ ઉપર તકરાર થતાં ધરમાંથી નાસી છૂટેલી બે યુવતીઓ : એટલાં મુખ્ય પાત્રોની સૃષ્ટિ ઉપર મંડાયેલી આ સળંગ વાર્તા સ્પષ્ટ હાસ્ય સારા પ્રમાણમાં પીસે છે. હળવા મને વાંચતાં તે સ્તમ્ભ પણ સારો કાપી આપે છે.

શ્રી સાંગાણી ખરેખર જાહેર બનીને લખે તો આથી પણ વધારે સારી સામાજિક કટાક્ષની વાર્તાઓ આપી શકે એવો વિશ્વાસ જન્મી શકે.

—કાશ્યપ

નકો નગરીઓ

લેખક : ઝોસિયા જોષી
પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. ૫૫૦

શ્રી દામુ સાંગાણી સરખા નવોદિત લેખકની ઉપરની વાર્તા વાંચ્યા પછી પ્રતિજ્ઞાવાન હાસ્યલેખક શ્રી. ઝોસિયા જોષીની આ નવલકથા 'જૂની આંખે નવા ચરમા' અત્યંત નિરાશા ઉપજાવે છે. ૩૫૦ પાનાં વાંચવાની ધીરજની પણ કસોટી થાય છે. શ્રી. જોષીએ જાણીતા પ્રસંગો લઈને જૂની આંખે નવું નિહાળવાનો ગિર્યા પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગે છે. વાર્તાની કથાંય પકડ જમતી નથી, શૈલી કિલકટ બની જાય છે અને એક પણ પાત્ર સુરેખ રીતે ઊપસી આવતું નથી. વચમાં વચમાં લેખકે વાર્તાપ્રવાહને રોકીને ડીકાટીપેલો કરવામાં પણ બાકી રાખી નથી.

—કાશ્યપ

છીપનાં મોતી

લેખિકા : કુ. સ્વપ્નસેવી
પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. ૩૦૦

કેટલીક વાચનક્ષમ કહી શકાય તેવી વાર્તાઓનો એક નવોદિત લેખિકાનો આ સંગ્રહ છે. કુ. સ્વપ્નસેવી પાસે શૈલી

તો છે જ, પણ વાર્તાનું વસ્તુ એમને કેટલીકવાર મૂલવતું લાગે છે. એક વિચારગ્રંથકારે આવી જ્ય તેને વાર્તામાં ઉતારવા માટે પરિશ્રમ, અભ્યાસ અને કલાની સૂઝની જરૂર રહે છે. લેખિકાએ કલાસંયમ રાખ્યો હોત, કેટલીક વાર્તાઓ ઘૂંટી હોત તો છે તેના કરતાં વધુ સાચો જોષ આવી શકાયો હોત. દરેક દરેક વિચાર કે દરેક દરેક પ્રસંગ વાર્તા બની શકતો નથી એટલું લેખિકા ધ્યાનમાં રાખશે તો તેમને જ લલિત્યમાં વધુ ઉપકારક બનશે.

—કારણ

ન્યોત્સના (વાર્ષિક)

ત્રી : બબ્બેન ભરવાડા (અમદાવાદ)

શ. ૩૦૦

‘ન્યોત્સના’ ત્રીજોના વાર્ષિક તરિકે ૭ વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. સંપાદિકા લખે છે તેમ : ‘૧૯૪૬ની સાલ : આઝાદીનો જીવનધર્મ શીખવતા બાપુ એકાએક આવી નીકળ્યા અને ભારત અમૃતપૂર્વ શોકમાં ડૂબી ગયું. એ સમયની વેદના વચ્ચે ‘ન્યોત્સના’ ના સર્જનની કલ્પના સૂઝી.’

આ ‘વેદના’ ની પ્રેરણામાંથી, બાપુની શીખને સ્મરણ અને બલિષ્ઠ કરે એવી—ત્રીજોના સંસ્કારધરતરની જોડી સમજ અને કર્તવ્યનો પડઘો પાડતી સામગ્રી આ વર્ષના અંકમાં બહુ જૂથ છે. બહુ સર્વસાધારણ માસિકા અને સામયિકોમાં જોવા મળતી સામગ્રીથી વિશેષ અહીં નથી, એ ખૂંચે છે.

અલગત, નિયમિતતા માટે તથા ખૂબ જ સુધક અને આકર્ષક સ્વરૂપે મોટા કદનું વાર્ષિક પ્રગટ કરવા માટે, અને ફોટો-નિયો (સાદા-રંગીન) માં સુરચિત પૂર્ણ ધોરણ જળવી રાખવા માટે સંપાદિકા અભિનંદનને પાત્ર છે.

કૃષ્ણ પાંડુ નામ :

સંપાદક : ત્રિપુરિ

પ્રાપ્તિ : મેઘફલ પ્રકાશન, જોત્સનાવાડી, મુબઈ-૨

શ. ૨૦૦

આપણે ત્યાં રાશિ મુજબ નામ પાડવાનો રિવાજ હજી સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે, અને હવે નવાં નવાં ‘અપ-ટુ-ડે’ નામો પાડવાનો શોખ પણ વધતો જાય છે, તે જોતાં આવા પુસ્તકની ખાસ જરૂર કેટલાક કુટુંબોને જણાતીય હશે. એટલે તો માંક ૮૦ પૃ.ના આ પુસ્તકની કિંમત મૂળ રૂ. ૧૧ હતી

તે વધારીને રૂ. ૨ રાખવામાં આવી છે.

આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી યાદીમાં કેટલાંક પ્રચલિત શિષ્ટ નામોય રહી ગયાં છે, અને છેક અપ-ટુ-ડે ‘વિચિત્ર’ લાગતાં કેટલાંક નવાં નામો તો હજી ઉમેરાવાં પાકી જ છે

રસોઈનું રસાયણ :

લે. : વનિતાગૌરી દેસાઈ

પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મુબઈ

ર. ૪૫૫૦

આ પુસ્તકની આ ચોથી આવૃત્તિ છે તે આ વિષયની લોકપ્રિયતા બતાવે છે.

લગભગ ૪૦૦ પૃષ્ઠના આ દળદાર ગ્રંથમાં ખાદ્યપાનગીઓ ઉપરાંત અનાજ, મસાલા, કોળા વગેરેની પ્રાથમિક માહિતી છે; ઉપરાંત સુવાચ, બાળઉછેર, ખીમરી, ફાવો, વગેરે અંગે પણ કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે, અને આરોગ્યની દૃષ્ટિ તથા આસ્વાદની દૃષ્ટિને મેળ ખવડાવવાની કાળજી રાખેલી જણાય છે. એ રીતે પુસ્તક કુટુંબોને અત્યંત ઉપયોગી થશે.

વધુમાં આ પુસ્તકને શ્રી. હંસાબેન મહેતા તથા શ્રી. કાંતિલાલ જ. પંડ્યા જેવાં સુદ વિકાસ નામરિશિનો આશુખ ને પ્રવેશક મળ્યા છે, એ જેની વધારાની શુણ્વતા ગણાય. શ્રી. પંડ્યાને પ્રવેશક રસોઈનાં મૂળતરવો ઉપર એક અભ્યાસી લેખ જેવા જ છે; તેમાં તેમના વિજ્ઞાનના અભ્યાસ અને દૃષ્ટિને સ્પર્શ જણાયા વિના રહેતો નથી. માણસની વ્યાખ્યામાં ‘રસોઈ કરવું’ પ્રાણી, ‘રસોઈ’ એ માનવીનો ‘second nature’ છે, એવી રસિક વાતો ઉપરાંત, તેમણે ખોરાક અને શક્તિ, મસાલાઓ અને રસાયનશાસ્ત્ર, ખોરાક અને વિટામિન-પ્રોટીન, ખોરાક—ચેન્ટ કુંડે અને ફાવો વગેરે સળગતા સવાલો ઉપર સારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

શૈક્ષણિક

અનુવાદક : રાંજય રાધવ

૧. વેનિસકા સોદાગર, ૨. સ્મિટ લિપર, ૩. રોમિયો જુલિયટ
 ૪. એક સપના, ૫. જુલિયસ સીઝર, ૬. હેમલેટ
 ૭. જોથેલો, ૮. જેસાલુમ ચાપો, ૯. મેકમેથ
 ૧૦. દુશાન, ૧૧. તિલકા તાડ, ૧૨. બારહલી રત
- ફેરેની કિં. રૂ. ૨

નવાં પ્રકાશનો

An auto-biography (Gandhiji) (નવજીવન) Cheaped. ર-૦૦ Lib.-ed. ૩-૦૦

ટૂંકા રસ્તા (નવસિકા) મોહનલાલ પટેલ (ચેન) ૨-૫૦

તોરણ (ગીતો-કાવ્યો) ભગવાનદાસ પટેલ (ચેતન) ૧-૫૦

કલ્યાણી (નવલકથા) સાલભાઈ લાદ (રૂપમ) ૪-૦૦

અંતે તો તમારી જ (ત્રિપાઠી) મધુકર રાંદેરીઆ (ત્રિપાઠી) ૧-૫૦

રસોઈનું રસાયણ : વન્દિતા દેસાઈ (ત્રિપાઠી) ૪-૫૦

ધરતીનું ધારણ (નવલકથા) પ્રબોધ મહેતા (સ્મૃતિ) ૩-૫૦

દાસતાં કૃષ્ણ " નટુભાઈ અધ્યયુ (રવાણી કું.) ૬-૦૦

આરોહ (કાવ્ય) ચૌતમ શર્મા (પરમાર) ૧-૫૦

ફૂલો પાણી નામ (બાદી) ત્રિપુરિ (મેઘદૂત) ૨-૦૦

ઉગમણો દેશ : ગાંધી (ખાસ) કાકા કાલેલકર (નવજીવન) ૨-૦૦

શ્રવણી લોકસાહિત્યમાળા (લોકગીતો) (લોકસાહિત્ય સમિતિ) —

બંડોર (નવલકથા) શુભવંતરાય આચાર્ય (નવયુગ) ૩-૫૦

કોનો વિગ્રહ () વિશ્વમિત્ર (ભારતી) ૪-૫૦

લાલ પાંધણી : ઈશ્વર હ. પટેલ (પ્રકાશક ચેત) ૩-૦૦

લીના (નવસિકા) અશ્વિનકુમાર બ્યાસ (સદાશી) ૪-૧૫

કલ્પના (હાસ્યનવલ) ડૉ. નિખિલચંદ્ર ઝવેરી (સદાશી) ૩-૨૫

જીવન એ જ નાટક (નાટક) મનમોહનરાય (સદાશી) ૧-૭૫

આક્રિશ્ના જંગલમાં (બાળ) લક્ષ્મીકાંત કઠોર (સદાશી) ૧-૫૦

ચાર મિત્રો (બાળ) રમણલાલ ના. શાહ (બાલજીવન) ૦-૬૨

અદ્વૈત અલકા (બાળ) ભરતરામ ભા. મહેતા (બાલજીવન) ૦-૬૨

સહિતકલા અકાદમીનાં આદ્યભાગો

હિંદી

[સુદર બહુરંગી આદ્ય પેદેસ]

મોગલ મિનિયેચર ૧૬" x ૧૦" (૧૦ પેટ) ૮-૭૫

કૃષ્ણ સિન્હ (૧૨ પેટ) ૮-૭૫

મેયાર પેઈન્ટિંગ્સ " (૧૦ પેટ) ૮-૭૫

કોન્ટેમ્પરરી પેઈન્ટિંગ્સ (૯ પેટ) ૮-૭૫

શરદ મથાવલિ (૩૬ ખંડ) દરેક રૂ. ૧-૫૦

રવીન્દ્ર મથાવલિ (૩૦ ખંડ) દરેક રૂ. ૨-૫૦

શેક્ષપીઅર (નાટકો) (૧૨ પુસ્તક) દરેક રૂ. ૨-૦૦

આજ કે ઉર્દૂ સાપર (૮ પુસ્તક) દરેક રૂ. ૧-૫૦

(ગાલિબ, ઇકબાલ, ગોશ, મનમન, સાદીર, ફૈઝ, બાદરી, તથા બિગર)

ભારત પરિચયમાલા [૧૨ પુસ્તક]

ભગવતીશરણ ઉપાધ્યાયજી

‘સોવિયેત દેશ’ પ્રકાશિત

યુ. એસ. એસ. આર. રેફરન્સ બુક (પૃ. ૩ ૮) ૧-૦૦

સ્પુટનિકસ (પૃ. ૮૦) ૮-૫૦

યુ. એસ. એસ. આર. ૧૦૦ કોલેક્શન્સ (પૃ. ૧૩૫) ૦-૫૦

ભારત કી કહાની, સંસ્કૃતિ કી કહાની, નગરો કી કહાની, નદિયો કી કહાની, સાહિત્યો કી કહાની, ચિત્રકલા કી કહાની, મુર્તિકલા કી કહાની, સંગીત કી કહાની, ભવનો કી કહાની, સંસ્કૃતિ-સ્તિતાર કી કહાની, સુદર દેશ હમારા, હમારે પોશી.

દરેક રૂ. ૧-૨૫

શાળા - પુસ્તકાલયો

તથા વ્યક્તિઓને

રૂપીઆ ૧૦૦ સાદી ક્ષીમતાનાં જાગરાં શુભરાતી સૂચિપત્રોમાંનાં પુસ્તકો લેનાર તમામ સંસ્થા તથા વ્યક્તિઓને ખાસ વટાવ આપવામાં આવશે. પુસ્તકો રેલ્વે સ્ટેશન સુધી (રેલ્વેનૂર બરીને) પહોંચાડવામાં આવશે.

— 'માનવ'ના ગ્રાહકોને—

ચેતનનાં પોતાનાં, નવસર્જનનાં, જોજન-સીનાં તથા જનરેલ શુભરાતી સૂચિપત્રમાંનાં કોઈ પણ પુસ્તક લેનારને ૨૫% વળતર આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ સવાનગી અલગ લાગશે.

આજે જ સૂચિપત્રો મંગાવો.

અચૂક જોતા રહો!

આ માસિકમાં ૬૨ અંકે

* નવાં હિંદી, અંગ્રેજી તથા

* વિશિષ્ટ શુભરાતી પુસ્તકોના

પરિચયો ઉપરાંત યાદી આપવામાં આવે છે.

માનવ (માસિક) (લગભગ રૂ. ૭-૦૦)

મનીષા (ત્રિમાસિક) (લગભગ રૂ. ૧-૦૦)

બંને લેનારને રૂ. ૧૨-૦૦

માનવના પાંચ થા વધુ

ગ્રાહક બનાવનારને ગ્રાહક

દીઠ રૂ. ૧ વળતર મળશે

નવસર્જન શિશુ શ્રેણી

સુખમર્યાદામાં બાળસાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે રૂ. ૧૦૦૦ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

ક ની કથા

ગાંધીજીનાં ઉખાણાં

[પાનેપાને ચિત્ર : બેઝકણાં] [ગાંધીજીનાં સુંદર તસવીરો સાથે]

૦-૭૫

૦-૫૦

ભારતભરમાં બાળસાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ

પુસ્તકોમાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

પશુનો કક્કો : ૦-૭૫

* એ હતો ઉકેલ

(૧ થી ૧૫ સુધી સંખ્યાપરિચય) ૦-૫૦

* ૬૨ હતો ઉંદર

(બાદબાકી સચિત્ર પરિચય) ૦-૫૦

લેખક : રમણલાલ સોની ચિત્રકાર : રવિશંકર પંડિત
[૩. ૩માં આખો સેટ : પોસ્ટેજ ફી]

શરદબાણુની ૩

નવલકથાઓ

બાળસાહિત્યના નિષ્ણાત
શ્રી રમણલાલ સોનીકૃત

સસ્તી જનતા આવૃત્તિ

નવલકથાઓ

દેવદાસ :

(સોનીલાલ ગાંધી) ૧-૦૦

વિરાજવહુ :

(રમણલાલ સોની) ૧-૨૫

પરિણીતા :

(નવીનદાસ પારેખ) ૦-૬૫

પોસ્ટેજ સાથે આખો સેટ

રૂ. ૩-૦૦માં

જગતના મહાપુરુષોનાં
૪૦ છબીપરિચયો
૨૦ પુસ્તિકા

— પોસ્ટેજ સાથે —

આખા સેટની કિં. રૂ. ૧-૦૦

વિજ્ઞાન-વિકાસ શ્રેણી [૧૦ પુસ્તક]

લેખક : દેવીપ્રસાદ * અનુ. : સુભદ્રા ગાંધી

યમરાજ સામે લડાઈ

હજાર હજાર રોગો યમરાજના દૂત જ ગણાય તે માનવીએ હજારો વરસો દરમ્યાન વિજ્ઞાનની નવી શોધખોળો કરી એ યમરાજ સામે કેવી લડાઈ આદરી છે—એની વિજ્ઞાનવાતા અતિ માહિતીપૂર્ણ, રસમય અને બોધક શૈલીમાં અહીં રજૂ થઈ છે. રહે ચિત્રો

રૂ. ૧-૫૦

શયતાનના સાત્રાજ્યમાં

રોમ યમરાજના દૂત છે; તો રોમના જન્મુઓ રોજ-રાક્ષસની સેના છે ! આ સેના કેવી રીતે જન્મે છે, આક્રમણ કરે છે અને માનવજાત ઉપર જીવલેણ સામ્રાજ્ય જમાવી દે છે... તથા વિજ્ઞાનીઓએ એની સામે કેવી જળજળરત જોડાઈ થલાવી માનવજાતને આરામ બક્ષવામાં અદ્ભુત સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તેનું રોચક પ્રેરક બધાન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. રૂપ ચિત્રો

રૂ. ૨-૫૦

વિજ્ઞાનયાત્રા

હજારો વર્ષથી વહેમ અને અજ્ઞાનમાં સમગ્રી માનવજાતને વિજ્ઞાને જાનરૂપી દીવો અને પુરુષાર્થની શ્રદ્ધા બદમાં છે. એ માટે જગતભરના વિજ્ઞાનીઓએ કેટકેટલાં દુઃખ, દમન અને કષ્ટ વેઠ્યાં છે ! આ અમરકારિક પ્રેરક કથા અહીં રજૂ થઈ છે.

રહે ચિત્રો

રૂ. ૨-૫૦

ગાડામાંથી મોટર * હોડીમાંથી આગબોટ
૨૦ ચિત્રો : રૂ. ૧-૦૦ ૧૫ ચિત્રો : રૂ. ૧-૫૦

માણસજાતે વાહનવ્યવહારમાં ભારે પરિવર્તનો સિદ્ધ કર્યાં : ગાડામાંથી મોટર ને હોડીમાંથી આગબોટ !

આ વિકાસની રસિક કહાણી : લેખક : વર્ધવદન શાહ

આરોગ્યની બાળપોથી

પહેલું સુખ તે જાતે નર્પા

લે. : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી : બહુ જ સરળભાષામાં સૌને ઉપયોગી એવી આ પુસ્તિકાને શ્રી. બખ્તલારાઈ મહેતાએ ઉમળકાપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે. રૂ. ૧-૫૦

રૂ. ૧૦-૨૫ના સેટ રવાનગી ખર્ચ સાથે રૂ. ૧૨માં

પૃથ્વી ને પાંખો

આપણી આસપાસનાં સુપરિચિત અને અનેક અપરિચિત પશુઓ તથા પંખીઓની ખાસિયતોથી આપણે કેટલા બધા અગમણ છીએ ? પરંતુ આ ખાસિયતો કેટલી બધી અજાણ છે, એ તો આ પુસ્તક વાંચ્યાથી જ ખ્યાલ આવશે. આશરે ૫૦ ચિત્રો

રૂ. ૩-૦૦

લેખક ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

*

સુખર્ષ સરકારના શિક્ષણખાતાએ ધત્ત વાચન તરીકે માન્ય કરેલ

રસોડાની મુસાફરી

આપણા રસોડામાં આપણે રોજ અગ્નિ બળતો જોઈએ છીએ; રસોઈ રંધાતી જોઈએ છીએ; વિવિધ ધાતુઓનાં વાસણો વગેરે જોઈએ છીએ. આ બધાં જોવા છતાં એ બધાનાં મૂળસ્થાન, વિકાસ, ગુણો અને તેની પાછળના વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોની સમજ આપણને ભાગ્યે જ હોય છે. આ પુસ્તિકા આપુ જ્ઞાન રમતિયાળ શૈલીમાં આપે છે.

ઘરની મુસાફરી

આપણા ઘરમાં રોજ આપણે કપડાં, કબાટ અને જરૂરિયાતની અનેક વસ્તુઓને જોઈએ છીએ. આ બધાં પાછળની અદ્ભુત વિજ્ઞાનકથા આ પુસ્તિકા અતિશય સિનેમાટિક રસરૂપે કહી બધ છે.

ઉપરાંત—

કેટલા વાગ્યા ?

આદિકાળથી માણસ આકાશના ગ્રહો અને સૂર્યના ષડઝાયાથી તથા અનેક અવનવી તરંગોથી દ્વારા સમયને માપતો રહ્યો છે...તેમાંથી આજે તો ટાવરનાં જગીયદીઓને ને કાંડા ઘડીઓ તથા ભાતભાતની સમયઘડીઓ બની રહી છે. જુદા જુદા દેશોમાં થયેલા આ અખતરાઓની ખૂબ જ રોમાંચક કહાણી અહીં રજૂ થઈ છે.

[એમ. ઇલિનનાં પુસ્તકો ઉપરથી]

ત્રણે પુસ્તિકાના લેખક : ડૉ.કરલાલ શાહ

દરેકની કિંમત રૂ. ૧-૨૫

ચેતન પ્રકાશન શુદ્ધ લિ. રામજીમંદિર પાળ-વડોદરા

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઈવટ) લિ.

રામજી મલિની ધોળા
વડોદરા (ફોન : ૨૯૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

અનોખી પ્રીત

[કાલે એન્ડ અના તથા ટાગોરકૃત નવ નીક]

બે મશહૂર પ્રેમકથાઓ શ. ૨-૭૫

અનુ. : ભોગીલાલ ગોંધી

દંકા રસ્તા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવનિવરે વાતસિંચક ૨-૫૦

પાલી ધેપ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની મૌલિક નવલકથા શ. ૫-૦૦

હોઠરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામાંકિત લેખકની પોતે ચૂટેલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૪-૨૫

શુદ્ધ પ્રવેશ

રમણીય રૂપસદ્દિની મૌલિક નવલિકાઓ

લે : પ્રા. સુરેશ જોષી શ. ૨-૭૫

[શુભાખલાસ હોઠરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પલરાતો જમાનો

રશિયન સાહિત્યસ્વામી તુર્ગેનેવની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા

અનુ. : ભનુભાઈ વ્યાસ 'સ્વપ્નરથ' શ. ૫-૦૦

દિલની પ્રાત

ખ્યાતનામ લેખક પત્રાલાલ પટેલની ઉત્કૃષ્ટ નવલિકાઓ

શ. ૩-૫૦

ચેપોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સમજની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

અનુ. : પ્રા. જયંત પાઠક * રમણલાલ પાઠક

[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૫-૨૫

છત્ત કિસ્તોફ

મહાન આત્માની યુગપ્રવર્તક નવલકથા

મૂળ લે. : રોમાં રોલાં * સં. અનુ. : ચંકર મોહિલ શ. ૭-૫૦

વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જગતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ

શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

શ. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગોંધી * સુભદ્રા ગોંધી

[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

વૈભવનાં વિષ

રેષાઈ યુગના પતનકાળનું ચોટદાર નાટક

લે. : વલ્લુભાઈ ટાંક શ. ૩-૦૦

પરાજિત પ્રેમ

મલિનપ્ર પ્રયુષની મૌલિક નવલિકાઓ

[રજી. આરતિ] શ. ૩-૫૦

લે. : ભોગીલાલ ગોંધી

સાહિત્ય મીમાંસા

શ્રી વિશ્વુપદ ભટ્ટાચાર્યકૃત રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસપ્રથ

[શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી તથા શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવના પ્રવેશક સાથે]

અનુવાદક : પ્રા. સુરેશ જોષી શ. ૨-૫૦

પ્રતાપ પેનના ડીલરને
અગત્યની બહેરાત

પ્રતાપ પેનના ભાવોમાં ક્રિદ્ધ પણ ખતનો ઘટોડો
કરનામાં આવ્યો નથી.
સન ૧૯૫૮માં કાઠિયાવાડ ટ્રેડિંગ કું. (આન્ય સોશલ રોસ) આમરા એજન્ટ નથી.

કંપની પોતાનું કામકાજ કાયરેક્ટ ડીલર સાથે કરે છે.
તો દરેક પત્રવહેવાર કંપની સાથે સીધો કરવા.

પ્રતાપ પેનો

૪

સાઈઝમાં મળશે

બેબી, જુનીયર, સીનીયર, મેજર

દરેક સાઈઝમાં

૫ પ્રકાર

WB, WM, BB, BM, BT.

WB, બેન્ડ વગરની કાળી. WM, બેન્ડ વગરની ચોદકડ BB, બેન્ડવાળી કાળી BM, બેન્ડવાળી ચોદકડ
BT, બેન્ડવાળી ટ્રાન્સપરન્ટ

ટેલીફોન : ૨૮૬૬

બનાવનાર : વિશ્વકર્મા પેન કું.

આદીવાન, વડોદરા

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N. Gujarat, Saurashtra
& Kutch:-

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1.

Telephone : 4055

Telegrams : "Vidipatel"

Our Principals :-

Messrs : Kirtikumar Electric Corporation

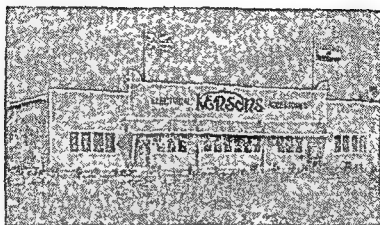
Direct Importers & Wholesale Dealers in Everything Electricals.

12, Tavawala Bldg., Lohar Chawl; P. O. Box : 2060

PHONE { Office : 29894
Resi : 42689

BOMBAY-2

Grams : "KIRTICORP."

HOME OF QUALITY ELECTRICAL ACCESSORIES

તાલ : રામકૃષ્ણ

ફોન નં. ૭૫૪૫૨૯

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એથોલો સ્ટ્રોટ : મુંબઈ-૧

ટેક્સટાઈલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

ધી બરોડા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું. લિ.

☆

ફેન્સી શર્ટિંગ

ચોપનિન

પ્રિન્ટેડ ઓર્ડ

પ્રિન્ટેડ વોયલ : મલમલ

વગેરે

☆

ચોસ્ટ બોક્સ ખાતે : વડોદરા

[ચિત્ર : જત્રી]

નવજીવન

નવીન સાત

નવીન ભાત

નવજીવન મુંદર ૨૧૫૬

ધોખલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલ્થ

ટવીલ-ખમીસનું

કા ૫૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

માનવ

સંપાદન : ભોળીલાલ ગાંધી

૧૯૫૮

જુલાઈ

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

રામજી મંદિરની પાળ : વડોદરા

કેશન : ૨૬૫૦

૭

યુગોસ્લાવીયા : સમાજવાદને રાહે ખમતીધર અખતરે
સાત કવિતા (અનવર, પતીલ, દલાલ, અનિલ, હનિ
જૂય, લાલશંકર, અમરાલ)

મોડેલ (હમ ભેચેન હે)

લલિતા-ગુણમુદરી (જા. મા. નિ. ની નોંધપાથી)

શર્વસંક (એક પાત્ર)

ફેડીએશન (આવુમુગની જળરતા)

રમત (વાર્તા)

થેર ગાથા : થેરી ગાથા (પરિચય)

મુ'અર્કની હડતાળ ! (મુલ્યવિચાર)

વિદ્યાપીઠેશુ શિક્ષણ (")

આસ્વાદ (કવિતાનો : કલાનો)

ઘરેલીવણ (ખેડીદાસ : રવ. પ્રા. નદવી)

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા (સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ નોંધ)

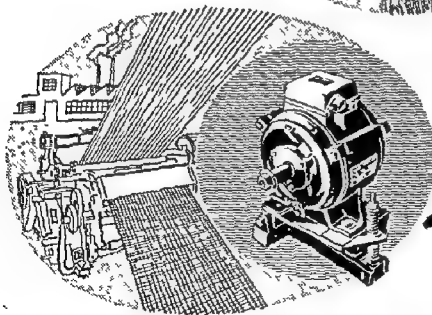
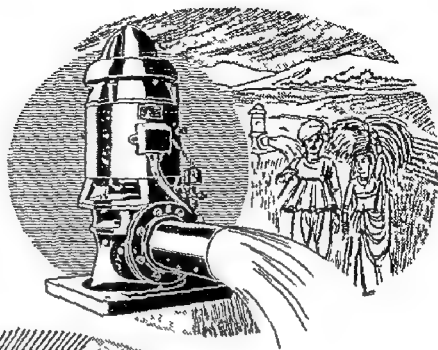
દેશવેદશ (સમાચાર નોંધ)

નવું વાચન (ગુજરાતી નવાં પ્રકાશનો)

વાર્ષિક રૂ. ૬-૦૦ છટેક ૦-૬૨ ત.પેસા (૧૦ આન
[પરદેશ સિસ્ટિંગ ૧૫]

ધન-પ્રાપ્તિ કંઈ મુશ્કેલ વાત નથી—

એ
પંપ પર સવાર
થઈને આવે છે.

અને
મોટર પર પાણી !

બેર હોલ ટરબાઈન અને
સેન્ટ્રીફ્યુગલ પમ્પ તથા દરેક
પ્રકારની વિદ્યુત મોટરો
અને સ્થાનિક પ્રાપ્તિ સ્થાન

જ્યોતિ

ચેતન

ચેતન પ્રકાશન

- * જન્મતાના તથા ભારતના સુવિખ્યાત સાહિત્યકારોનાં તથા મૌલિક લેખકોનાં નવલકથા, નવલિકા, નાટક, કાવ્ય, વિવેચન, સાહિત્ય, પ્રવાસ, જીવન તથા રાજકારણનાં ઉચ્ચ કાટિનાં પ્રકાશનો માટે ચેતન પ્રકાશન શ્રદ્ધાની સૌ વિદ્વાનો-વિવેચકોએ પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે.

નવસર્જન પ્રકાશનનાં—

- * બાળકો અને પ્રૌઢ માટે સરકાર અને શિક્ષણકર્તાઓએ નીચેનાં સાહિત્ય —શિશુ સરકાર ઐથી, સમાજશિક્ષણ ઐથી, વિજ્ઞાન વિકાસ ઐથી, ઇતિહાસ પરિચય ઐથી, અમર બાળવાતા ઐથી, અમર શિક્ષક ઐથી, કિશોર-સાહસ ઐથીનાં (ભારતીય સરકાર તથા મુખ્ય સરકારની હરીફાઈ એમાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર પ્રકાશનોની સંસ્થાનાં) પુસ્તકોના મુખ્ય વિદેતા:

ચેતન બુકસ્ટોલ

- * ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ય તમામ સંસ્થાઓનાં જૂનાં-નવાં પ્રકાશનોના વિદેતા : દરેક શાળા, સંસ્થા, લાયબ્રેરી તથા કુટુંબ અને વ્યક્તિને વધુમાં વધુ કમિશને પુસ્તકો પૂરાં પાડનાર ગુજરાતની પુસ્તકવિદેતા સંસ્થા.
- * અંગ્રેજી (અભ્યાસી અથો તથા સત્તા પોકેટ, પેપર-બેક આશ્રિતઓ) તથા હિંદી (હિંદી અથ રતનાકર, રાજકમલ, રાજપાલ, સત્તા સાહિત્ય મંડળ, એશિયા પબ્લિશીંગ વગેરે)નાં ઉત્તમ ચૂટલાં પુસ્તકોના વિદેતા.
- * ભારતીય કેન્દ્ર સરકારના પ્રકાશન વિભાગનાં—રાષ્ટ્રીય સાહિત્યના ઉત્તમ અથો —પરિચય પુસ્તિકાઓ —આલ્બમો, ચિત્રકાડ વેચનાર
- * રશિયન અને ચીની પ્રકાશન વિભાગ તરફથી અમદ શ્રેય —સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સિદ્ધાંતના અથો —બાળકો માટે રંગબેરંગી અલ્બમો સુંદર સત્તા પુસ્તિકાઓ

ઉપરાંત—

માનવજીવનની સર્વોચ્ચ અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા મથતું
માનવીની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અર્જતું માસિક

ગુજરાતનું મોડર્ન રિવ્યુ બનવા મથતું—

વાર્ષિક રૂ. ૭
[છૂટક ફર નં. પૈ.]

મા ન વ

વડોદરામાં મુખ્ય રસ્તા ઉપર બુકસ્ટોલનું નવું સરનામું
ચેતન બુકસ્ટોલ : કોઠી કચેરી સામે : વડોદરા

ચેતન પ્રકાશન શ્રેષ્ઠ પ્રાધિવિદ લિમિટેડ
રામજીભદ્રિની થોળ : વડોદરા

લવાજમ ભરવાનાં રથળ

આર. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 રૂપમ પ્રકાશન મંદિર, ૬૯/૮૭ કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, બ્રુલેચર : મુંબઈ-૨
 એ. આર. શેઠની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. હક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયા ચક્રો : સુરત
 (શાખા-ચોટાપુલ : સુરત)

નંદુ શાહ, ગોલવાડ : નવસારી
 પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ., ટાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય સ્ટોર્સ, રેશન રોડ : આણંદ
 વલ્લભવિદ્યાનગર કન્ટ્રીબુટર્સ કો-ઓપ. સ્ટોર્સ, વલ્લભવિદ્યાનગર
 ગુર્જર પ્રથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ
 ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., ગાંધી સ્તો : અમદાવાદ
 રવાણી પ્રકાશન જૂથ, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 વિજય સ્ટોર્સ, ૬૨ કલ્યાણ ભુવન, રિલીફ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલાપ કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરતલા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧
 પ્રાણ ફોટોગ્રાફર, પો. બો. ૨૬૯, નાથરોખી (ઈ. આફ્રિકા)

છૂટક મળવાનાં રથળ

ગાંધી ન્યુઝપેપર સરવીસ, ટીનવાલા બિલ્ડિંગ, ત્રિભુવન રોડ :
 મુંબઈ
 કાંતિલાલ સોમાલાલ ખત્રી, રતનપોળ નાકા : અમદાવાદ
 વડોદરા

એ. જી. વોરા એન્ડ કું., ટાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૮ : જુલાઈ

લવાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પાંદેશ ૧૫ શિ.]

છૂટક નકલ ૧૨ પૈસા

માનવ(માસિક) મનીષા(ત્રિમાસિક)

બેથું લવાજમ રૂ. ૧૨

માનવ

[માસિક]

બાહરખખરના દર

૫૬ ૨૭ ૩૧. ૮૦

૫૬ ૩૭ ૩૧. ૮૦

૫૬ ૪૭ (બે રંગમાં) રૂ. ૧૨૫

સાફુ આખુ પાતું રૂ. ૧૦

સાફુ અડધું પાતું રૂ. ૩૫

યુગોસ્લાવિયા : સમાજવાદનો ખમતીધર અખતરો

યુગોસ્લાવીઆ દક્ષિણ યુરોપ-માં ગ્રીસ અને આલ્બેનિયાને માથે, રમાનિયા અને બલ્ગેરિયાના ડાબા પડખે આવેલો, તથા યોગસ્લાવિયા અને હર્ઝેગોવિના અને ચર્ગોવિના જેલોલો સ્વતંત્ર

સમાજવાદી દેશ છે.

યુગોસ્લાવ પ્રજાસત્તાક ફેડ-રેશનમાં સરખીઆ, કોટીઆ, સ્લાવેનીઆ, મોન્ટેનેગ્રો, મોસનીઆ અને હર્ઝેગોવિના, તથા મેસડોનીઆનાં

જા પીપલ્સ રિપબ્લિકોને સમાવેશ થાય છે. રાજધાની બેલગ્રેડ છે.

પ્રદેશ : ૬૬૨૬૧ ચોરસ માઈલ (યુગસ્લાવી આશરે સવાયો પ્રદેશ).
વસ્તી : ૧ કરોડ ૭૦ લાખ (આશરે યુગસ્લાવ નેટલી).

૧

પૂર્વ ઇતિહાસ

૧૯૪૧માં હિટલરે હલો કયો ત્યારે રાજશાહી તંત્ર અસ્તિત્વમાં હતું. હલો થતાં રાજકુટુંબ લાગી બિટનમાં ભરાઈ ગયું અને જનરલ મિહાઈલોવિચની સરદારી નીચેનાં 'ચેટનિક' દળોએ દુશ્મન સાથે લગી જઈ દોષો, ત્યારે માર્શલ જોસિપ બ્રોઝ ટીટો (જન્મ : ૧૮૮૨)ના નેતૃત્વ નીચે ૮ લાખની રાષ્ટ્રીય સેના-યુરોપ આખામાં સોથી મોટી અને સોથી કાતિલ શત્રુવાદ વિરોધી રાષ્ટ્રીય ફોજ-હિટલરની ધાડાં સામે લડી; રશિયાની લાલ ફાજની કુચક મળી.

૧૯૪૪માં નાઝી પંજમાંથી પાટનગર બેલગ્રેડ મુક્ત બન્યું અને તરત જ 'પીપલ્સ રિપબ્લિક'ની સ્થાપનાની વ્યવસ્થા કરી, રાજા પીટરને ગાદીબ્રજ કર્યો.

૧૯૪૫માં ચૂંટણી થતાં મતદારોના ૯૦ ટકાએ ટીટોને ટેકા આપ્યો; ટીટો રાષ્ટ્રીય મુક્તિ સમિતિનો પ્રમુખ બન્યો.

૧૯૫૩માં યુગોસ્લાવ ફેડરેશન ઓફ પીપલ્સ રિપબ્લિકનું નવું બંધારણ પસાર થયું.

આર્થિક સ્થિતિ

૧૯૧૮થી ૧૯૪૧ વચ્ચે રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર ઉપર કારાગેઝોરગેવિય કુટુંબનું જબરજસ્ત વર્ચસ્વ હતું.

યુગોસ્લાવના મોટા ભાગના ઉદ્યોગો તેને તાબે હતા. તે બીજો હાથે તાંબુ, જસત, લાકડું અને સિમેન્ટના ઉદ્યોગના ૯૮% પરદેશી મૂડીદારોને હસ્તક હતા.

૧૯૪૫માં ટીટોની સરકારે વિદેશી દુશ્મનો અને તેમના શાશરિતો હસ્તકની મિલકતો કસા વળતર વિના છીનવી લઈ રાષ્ટ્રના ઉદ્યોગોના ૮૦% નેટલી સંપત્તિ રાષ્ટ્રની આલિખી નીચે આપી.

રાજકીય નીતિ

૧૯૪૬ થી ૧૯૪૮ : પરગણ્ય નીતિમાં યુગોસ્લાવીઆએ સોવિયેત રશિયાના વર્ચસ્વ વિનાની સ્વતંત્ર કમ્યુનિસ્ટ નીતિ અખત્યાર કરી. તે વળી બીજો હાથે, તેણે ટ્રીએસ્ટીના સવાલ પર ઈટલી સાથે ઝગડો કરી, ગ્રીસમાંનાં કમ્યુનિસ્ટ દળોને મદદ કરી, બીએનાથી ટ્રીએસ્ટી બહાર અમરિકા વિમાનોને ઉડાવી લઈ યુરોપી-અમરિકા મૂડીવાદી રાજ્યોનોય ખોદ વહેંચ્યો.

આંતરિક રાષ્ટ્રીય નીતિમાંય તેણે રશિયન સમાજવાદી અથવા યુરોપી-અમરિકા મૂડીવાદી પદ્ધતિને બદલે ત્રીજો જ સ્વતંત્ર રાહ અપાવ્યો.

રશિયા-યુગોસ્લાવીઆ સંબંધ

સ્લાવિનની મેતાગીરી નીચેના કમ્યુનિસ્ટ જૂથ 'કોમિન્ફોર્મ' (સ્થાપના : ૧૯૪૭ ઓક્ટોબર)માંથી ૧૯૪૮ના

નન્યુઆરીમાં યુગોસ્લાવીઆને 'ખલિફત' કરવામાં આવ્યું. 'શાહીવાદનો પિયુ' જેવા લખકર આક્ષેપો અને બદનામીની ઝડી વરસાવવામાં આવી.

બાદ યુગોસ્લાવીઆએ પશ્ચિમી દેશો સાથેના સંબંધો સુધારી 'એક્સપોર્ટ-ઇમ્પોર્ટ બેન્ક' તથા 'ઇન્ટરનેશનલ મોનેટરી ફંડ' અને 'ઇન્ટરનેશનલ બેન્ક' પાસેથી લેન મેળવી.

સ્તાલિનના મૃત્યુ બાદ, ૧૯૫૫ના મે માસમાં ક્રમ્લેવે સંબંધો બગડવાનો ખરખરો કરી મેરોઆ-સ્તાલિનને માથે દોષ ઓઢાડી, મૈત્રી સંબંધો પુનઃસ્થાપિત કર્યા.

અને ત્યારે, યુગોસ્લાવીઆના પશ્ચિમી દેશો સાથેના મૈત્રીસંબંધો અંગે, તથા તેણે મેળવેલી આર્થિક મદદ અંગે કોઈ ઠીક-વિરોધ ન કર્યો.

૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીમાં મળેલી સોવિયેત સંઘની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ૨૦મી કોંગ્રેસમાં સ્તાલિનવાદનું ભીષ્મચરણ ક્રમ્લેવે પ્રગટ કર્યું. સાથેસાથ, દેશદેશની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી વચ્ચેની સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો તથા દરેક દેશનો સમાજવાદ માટેનો નિરનિરાણો રાહ હોવાનો સિદ્ધાંત પણ સ્વીકાર્યો.

૧૯૫૭ના નવેમ્બર માસમાં મોસ્કો ખાતે મળેલી બાર દેશોના કમ્યુનિસ્ટ જૂથની બેઠકમાં નક્કી થયેલા ઠરાવ ઉપર સહી કરવાનો, અને 'વોરસો પેક્ટ'માં ભેડાવાનો ટીટોએ ઇન્કાર કર્યો અને પોતાની સ્વતંત્ર નીતિનો આગ્રહ ભરી રાખ્યો.

વળી પાછું 'ભંગાણુ પડ્યું'...

૧૯૫૮ના એપ્રિલની ૨૨મીએ યુગોસ્લાવીઆની કમ્યુનિસ્ટ લીગની ૭મી કોંગ્રેસની બેઠક હુબલાનામાં મળી. ત્યારે તેની સામે 'ફાશ્ટ પ્રોગ્રામ'નો જે ખરડો રજૂ થયો, તેથી આંતરરાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ જૂથ ખળભળી ઉઠ્યું. આખા જૂથે તથા દુનિયાના તમામ દેશોની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓએ તેનો ખલિફાર કર્યો.

સોવિયેત પત્ર 'કમ્યુનિસ્ટ'એ તથા ત્યારબાદ ચીનના 'પીપલ્સ ડેઇલી' 'પ્રેસ', અને પછી, ચીની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ૮મી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની બીજી બેઠક, યુગોસ્લાવીઆ ઉપર વળી 'સમાજવાદનો શીઘ્ર', 'પ્રતિક્રાંતિકારી' 'સાહીવાદનો મળતીઓ', 'રિવિઝનિસ્ટ' (પુનઃ વિચારવાદી) વગેરે આક્ષેપોની ઝડી વરસાવી.

રશિયાએ તો 'લેન' આપવાનું પોતાનું વચન પણ ફેાક કરી, રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચેના સહુકાર્થ ભર્ગ સંબંધોનો

એકાએક બેઠ્ઠી રીતે અંત આણ્યો.

એટલું જ નહિ પણ, 'અમેરિકા બીજા સમાજવાદી દેશોને કેમ મદદ નથી કરતું' ને તમને જ કહે છે! દાળમાં નક્કી કાણું છે—તમે સમાજવાદને છેલ્લે દીધો છે—માટે...! એવી દલીલ પણ કરી.

(કમ્યુનિસ્ટ ન્દયમાંના જ પૌલાંડે પશ્ચિમી મૂઢીવાદી દેશોની લેન ભળી હતી. એનું ક્ષાં! અને રાંધવાએ અમેરિકાની શરતો-મદદ સાથે કુંડાડા મરી, ભારતને ભનનશત્ત' લેન આપી છે, તો પછી યુગોસ્લાવિયા સામે શુંદ વલણ રાખી!)

આક્ષેપો

રશિયાના નેતૃત નીચેના કમ્યુનિસ્ટ જૂથે યુગોસ્લાવીઆ ઉપર કરેલા આક્ષેપોનો પાર નથી : દા. ત. વર્તમાન આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અંગે, બે વિષયવૃદ્ધિઓ (મૂઢીવાદ અને સમાજવાદ) વિષે, વિવિધ દેશોમાં અને ખાસ કરીને રશિયામાં સમાજવાદી વિકાસ અંગે, શ્રમજીવી આંતરરાષ્ટ્રીયત વિષે, સમાજવાદી દેશોના પરસ્પર સંબંધો વિષે, કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીઓના આંતરિક સંબંધો વિષે, રાજ્ય અને મૂઢીવાદ વિષે, મૂઢીવાદના વર્તમાન સ્વરૂપ અંગે, અને—

સોથી મુખ્ય તો, સમાજવાદની સિદ્ધિના નિરનિરાણો રાહની સમજણ અંગે યુગોસ્લાવીઆએ માક્સવાદ-લેનિનવાદનો ત્યાગ કર્યો છે, સમાજવાદનો શ્રોલ કર્યો છે, 'પુનઃ વિચારવાદ' (Revisionism) ની આગેવાની લીધી છે—અંતે મૂઢીવાદી-સાહીવાદી જૂથનો પક્ષ લીધો છે અને ક્રાંતિને દગો દીધો છે!

સોથી મુખ્ય સવાલની વાત આપણે અહીં વિચારીએ: સમાજવાદના નિરનિરાણો રાહની.

શું ખરેખર રશિયા અને ચીન તથા જગતના કમ્યુનિસ્ટ પક્ષો કહે છે તેમ યુગોસ્લાવીઆએ સમાજવાદનો શ્રોલ કર્યો જણાય છે?

શું યુગોસ્લાવીઆએ પોતાના આદર્શમાં, આર્થિક અને રાજકીય તંત્રમાં, તથા પોતાના આટલા વર્ષના બ્યવહારમાં સમાજવાદને છેલ્લે દીધા જેવું કેં કર્યું છે?

(યુગોસ્લાવ કમ્યુનિસ્ટ લીગના ખરડાને ઉદ્દેશી આંતર-રાષ્ટ્રીય કમ્યુનિસ્ટ જૂથે પ્રકાશ ને આક્ષેપો કર્યા છે. પરંતુ આક્ષેપો કરનારે (રશિયા તથા ચીન) અને તે આક્ષેપો

હારતમાં હાપનાર કમ્યુનિસ્ટપાર્ટીએ મૂળ ખરડો કે મૂળ શબ્દોમાં તેનો સારરૂપ સૂઝાં રજૂ કરવાનું થોડાં માન્યું નથી !)

૨

ખેર...યુગોસ્લાવ બંધારણનો આપણે આધાર લઈએ.

૧૯૫૩ના બંધારણ મુજબ—

આર્થિક માળખું

● યુગોસ્લાવિયાના આર્થિક તંત્રનું માળખું બીજા તમામ સમાજવાદી-કમ્યુનિસ્ટ દેશો કરતાં, એક વિશિષ્ટ રીતે, જુદા પ્રકારનું છે.

દુનિયાના ઘટ્ટ સમાજવાદી-કમ્યુનિસ્ટ તંત્રોમાં ઉત્પાદનના સાધનો અને મુખ્ય ઉદ્યોગો રાજ્યની માલિકીનાં હોય છે. ત્યારે યુગોસ્લાવિયાનો નવો અખતરો ઉત્પાદનનાં સાધનો-ઉદ્યોગોને 'સામાજિક માલિકી' નીચે આપવાનો છે. આ 'સામાજિક માલિકી' એટલે કે :—

(૧) હોઈ પણ વ્યક્તિ, જૂથ યા જુદા રાજ્યતંત્રની પણ માલિકી નહિ-સાર્વત્રિક પ્રમુખીય માલિકી.

(૨) તમામ કામદારો કામદાર કાઉન્સિલો દ્વારા અને કિસાનો પોતાની કૃષિ-સહકારી મંડળીઓ દ્વારા પોતાના ઉત્પાદનતંત્રનું સંચાલન કરે.

(૩) તમામ આર્થિક ઘટકોમાં ઉત્પાદકોના પ્રતિનિધિઓનો અધિકાર.

આ અધિકારો નીચેની મર્યાદામાં અમલી બને છે :—

૧. સૌથી પ્રથમ, દરેક ઉદ્યોગ વ્યવસાયે ધસારાની, નવા વિકાસની અને તેના નિર્ભર-ખર્ચની રકમ અગાઉથી ફેરફાર એસેમ્બલી (સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રસભા)એ નક્કી કર્યા મુજબ જાણુએ કાઢવાની હોય છે.

૨. રોકાણેથી મૂકીતું વ્યાજ ફેરફાર એસેમ્બલીએ નક્કી કર્યા મુજબ જુદું કાઢનાતું હોય છે.

૩. આ બધા લાંઝાળના આધાર પર કુલ રોકાણ કેટલું કરવું, કેટલો વિકાસ કરવો તેનો નિર્ણય પણ ફેરફાર એસેમ્બલી કરે છે.

૪. નફા ઉપર કર આપવાનો રહે છે. ઉપરાંત કેટલાક કિસ્સામાં (ફેરફાર એસેમ્બલીએ નક્કી કર્યા મુજબ) કુલ

ખરીદ-વેચાણ ઉપર પણ કર આપવાનો રહે છે.

૫. જરૂર પડતાં ફેરફાર એસેમ્બલીના નિર્ણય મુજબ નેશનલ બેન્ક તરફથી લોન આપવામાં આવે છે.

આ રીતે, રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ લોકસભાએ બાંધેલી મર્યાદાઓના અંદર રહી દરેક ઉદ્યોગ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું સંચાલન કરે છે.

● દરેક ઉદ્યોગવ્યવસાય આલકના પ્રમાણમાં પોતાના પગાર પોતે નક્કી કરે છે.

● કુલ આવકના અમુક નક્કી ટકા પગારમાં ખર્ચા પછી બાકીની રકમ સામાજિક ક્ષિતિ પાળી—તંદુરસ્તી, શિક્ષણ, સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં ખર્ચવામાં આવે છે.

પરંતુ આવકના કેટલા ટકા પગારમાં ખર્ચા તેનો નિર્ણય 'કમ્યુન' એટલે કે સ્થાનિક-સ્વરાજ્યની લોક-સમિતિઓ યા પચાપતો કરે છે.

આ રીતે, એક જાણુ પગારનો આધાર નફા ઉપર હોઈ કામદારો વધુ ઉત્પાદન માટે ઉત્સાહિત રહે છે; બીજા જાણુ, 'કમ્યુન'નું હિત સ્થાનિક ઉદ્યોગ-વ્યવસાયની સાથે જ સંકળાયેલું હોઈ તે પણ તેને ઉત્તેજન આપે છે.

માલિકીનાં ત્રણ સ્વરૂપ

આ પ્રકારની સામાજિક માલિકી લગભગ તમામ ઉદ્યોગો, મુખ્ય વેપાર, બેંકો, વાહનવ્યવહાર, બાંધકામના ઉદ્યોગોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

આ ઉપરાંત પણ બીજાં બે સ્વરૂપનાં આર્થિકતંત્ર અસ્તિત્વમાં છે :

બીજો પ્રકાર સહકારી માલિકીનો છે. નાના પાયાની ખેતી, સહકારી બેન્ક, તથા અંશતઃ નાનાઉદ્યોગો અને બાંધકામ ઉદ્યોગોમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

ત્રીજો પ્રકાર ખાનગી માલિકીનો : ખેતીમાં આ પ્રકાર સહદેશ અસ્તિત્વમાં છે. લગભગ ૮૦% જમીનની ખેતી ખાનગી માલિકી નીચે થાય છે; કેટલાક હસ્તઉદ્યોગો, તથા કેટલાક સ્થાનિક વ્યવસાયોમાં પણ ખાનગી માલિકી છે.

ખાનગી માલિકી નીચેની ખેતીમાં વધુમાં વધુ અમુક જ એકર રાખી શકાય એવું નિયંત્રણ છે; અને તે જ રીતે કારીગરીના નાના ખાનગી ઉદ્યોગોમાં વધુમાં વધુ અમુક જ કામદારોને રોકવાનો કાનૂન છે.

ખેતીનું અર્થતંત્ર

સ્વાભાવિક રીતે જ, આ ત્રણે પ્રકારમાં 'સામાજિક માલિકી' વ્યવસ્થા ધરાવે છે અને તેનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે. ખીચું મહત્વનું રૂપ 'સહકારી' છે. પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે, ખાનગી માલિકીનો કોઈ અપ્રત્યયનો ફાળો નથી. બદલે, ખેતીમાં તે 'સામૂહિક ખેતી' (કોલેક્ટિવાઈઝેશન)નો પ્રયોગ કરીને, તેના દુષ્પરિણામો અનુભવ્યા (પ્રુદ ઉત્પાદનનો જ ધડાડો) બાદ, આ લોકો સહકારી અને ખાનગી ખેતી તરફ વળ્યા છે.

તેઓ કહે છે કે, ખેતીમાં સમાજવાદી પરિવર્તન આણવા માટે 'જમીન-કૃષિ-ધંદલો' જ હોવાં જોઈએ એ વાત અનુભવે અનિવાર્ય જણાઈ નથી. ખેતીનાં 'ઉત્પાદનનાં યત્રો' સામાજિક માલિકીનાં હોય. તેણે સમાજવાદી પરિવર્તન શક્ય બને. ખીજી રીતે બેતાં, પ્રુદ ખાનગી ખેડૂતો પોતાનું ઉત્પાદન આ રસ્તે વધતું હોઈ ઉત્પાદનનાં યત્રો સામાજિક માલિકીનાં હોય એવું ધમ્મ છે.

આ ઉપરાંત એવોય અનુભવ તેમને થયો છે કે, ઘણી વાર તે ખાનગી ખેડૂતો પોતાની જમીન 'સહકારી ખેતી મંડળી' એને ભાડાથી આપે છે; અને સહકારી મંડળીઓ તેમને બમ્બર-સાથે ભાડું ચૂકવે છે, છતાં વધુ નહીં કરી શકે છે. પરિણામે, ખાનગી માલિકી કરતાં સહકારી માલિકી પ્રત્યેની સહભાવના અને ગરજ ખૂબ વધે છે.

સમાજવાદનો સાથો પાથો

આ પ્રકારના નવા અપ્રત્યક્ષ પાછળ, સૌથી પ્રથમ તો, તેમની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે, 'સમસ્ત આર્થિક તંત્ર ઉપર રાજ્યની પકડ હોવી જોઈએ' એ કોઈ સમાજવાદનો મૂળભૂત કાનૂન નથી. પરંતુ, સમસ્ત સામાજિક-આર્થિક પ્રવૃત્તિ સમતોલપણું જળાવે, અને ઉત્પાદન તથા બચત-ઉત્પાદનની અપાધૂંધી ટાળે એવી અર્થરચના સમાજવાદનો સાથો પાથો છે.

આથી કરીને આર્થિક આયોજનનો હેતુ પણ આર્થિક

* ભારતમાં કૃષિક રચણે (દા. ત. રંચપૂર-પ્રદેશ) ભૂતાન-પ્રવૃત્તિમાં આવા પ્રકારના અનુભવ ધયાતું જણાયાં ગયે છે.

જીવનની પ્રત્યેક વીતત ઉપર કેન્દ્રિત રીતે કાબૂ રાખવાનો ન હોવો જોઈએ.

આણું અતિ કેન્દ્રિત આયોજન સમાજવાદી લોકશાહી ને જ રૂધાનાર, ઉત્પાદક જનતાની સહસમજ અને શક્તિને જ માટે અવરોધક બની બચે છે.

યુગોસ્લાવીઆ ભતઅનુભવે આ વાત કહી રહ્યું છે. પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાનો અચલ, ખીજા સમાજવાદી દેશોની જેમ, તેણેય નોકરશાહી-તંત્ર દ્વારા જ કર્યો હતો. પરંતુ એ અનુભવ પછી આર્થિક આયોજનની એમની સમજના જ પરિવર્તન થયું છે.

એક વાત તેમને ખૂબ જ રપટ રીતે સમજાઈ ગઈ છે કે, ઔદ્યોગિક વિકાસ પણ બે લોકશાહી આર્થિક-રાજકીય તંત્ર દ્વારા કરવાને બદલે કેન્દ્રિત-નોકરશાહી માટે સાધવામાં આવશે, તો સમાજવાદની, ધમારત બહારથી સમાજવાદી દેખાવા છતાં, સાચા લોકશાહી પાયાવાળી સમાજવાદી નહિ જ બને.

રાજકીય માળખું

આવી દૃઢ માન્યતાને અનુસરીને જ તેમણે તેમના રાજકીય-તંત્ર માળખું પણ નવા સ્વરૂપે રચ્યું છે.

-જેમ આર્થિક તંત્રમાં ઉત્પાદકોનું સ્વ-સંચાલન (Self-Management) મુખ્ય સ્ત્ર છે; તેમ,

-રાજકીય તંત્રમાં ગ્રમજીવી પ્રખતું સ્વ-રાજ્ય (Self-Government) એ મુખ્ય સ્ત્ર છે.

એટલે કે, પ્રખતે નામે અથવા પ્રજા વતી રાજ્યતંત્રનું સંચાલન નહિ; પણ પ્રજા દ્વારા પ્રખતું પોતાનું રાજ્યસંચાલન. યુગોસ્લાવની આ સમાજવાદી લોકશાહીનો પાથો 'કમ્યુન' (પંચાયત) છે. તેનાં બે ગુદ હોય છે: (૧) આખા ગામના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની લોકસમિતિ અને (૨) ઉત્પાદકોની કાર્ડિનલ. બંનેને સરખા અધિકારો હોય છે.

આ રીતે જ દરેક રિપબ્લિકમાં અને સૌથી ટામે ફ્રાંસ એસેમ્બલી (સર્વોચ્ચ રાષ્ટ્રીય લોકસભા)માં બે ગુદો છે. એના દ્વારા નાગરિકો પોતાના આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કારિક અને રાજકીય અધિકારોની રક્ષા કરે છે.

'કમ્યુન' દ્વારા પ્રખતોને કેવળ રાજકીય નહિ, સામાજિક

સ્વરાજ્ય મોગવે છે. દા. ત. ઉદ્યોગોમાં, સહકારી મંડળોમાં, શાળા અને હોસ્પિટલોમાં, સામાજિક ઇન્સ્યુરન્સની સંસ્થાઓમાં, સંસ્કારપ્રદતિઓ અને ધર મકાનની વ્યવસ્થામાં. પરંતુ બીજી બાજુ, આ બધાના આંતરિક સંસ્થાપનમાં તેની કશી કબજ નથી.

સ્વ-સંચાલિત 'આર્થિક ઘટકો' અને આ સ્વરાજ્ય ઘટક 'કમ્યુન' બંને વચ્ચેનો મુગ્ધ એ તેમનો આદર્શ છે. આ રસ્તે 'રાજ્ય-માલિકી' (stateism) ને જન્મતી જ કાંબી દેવાની તેમની મુશ્કેલી છે.

● ટૂંકમાં, તેમનો પ્રયાસ આજસુધીની આડકતરા સ્વરૂપનો, અતિ હિન્દી, વ્યક્તિ અનુસારી, પાર્ટી-અનુસારી લોકશાહીને સ્થાને સીધી, સ્વસંચાલિત, રાજ્યની દબલગીરી વિનાની, અને સામુહિક સ્વરૂપની લોકશાહી : બધે સ્વાધીન નાગરિકની બિનનોકરશાહી લોકશાહી સ્થાપવાનો છે.

● આમ, યુગોત્સાવીઆના રાષ્ટ્રીય બધારણમાં-તેના આર્થિક અને રાજકીય તંત્રમાં એલે કયાંય સમાજવાદને છેલ્લે દીધાનું દેખાતું નથી : બધે-બીજા દેશોએ કરેલી ભૂલો સુધારીને વધુ લોકશાહી માર્ગે સમાજવાદની સ્થાપના કરવાનો તેનો પ્રયાસ દેખાય છે.

૩

અમતીધર અખતરે

અમેરિકાના વિખ્યાત માર્ક્સવાદી અર્થશાસ્ત્રી તથા ઉદ્ધામ સ્વતંત્ર વિચારક ('મંથલી રિવ્યુ'ના સંપાદક) પોલ સ્વીઝીએ જિંડા અભ્યાસ કરીને તથા તાજેતરમાં અતિ યુગોત્સાવીઆને પ્રયાસ ખેડીને જે સંતવ્યો બાંધ્યાં છે, જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે આ આખી સમસ્યા ઉપર અધિકૃત પ્રકાર પાથરે છે : ('મંથલી રિવ્યુ' : માર્ચ ૧૯૫૮) સીધી પ્રથમ એ સ્પષ્ટ કહી દે છે કે, યુગોત્સાવીઆનું આજનું નવું અર્થતંત્ર અને રાજ્યતંત્ર સમાજવાદી છે જ છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ સુયોજિત પણ છે. મોટા પાયા પર ખાનગી માલિકીના ઉદ્યોગો નથી; અને ખાનગી ઉદ્યોગોને જે આંતરિક સત્તાઓ આપવામાં આવી છે તેને સ્પષ્ટ રીતે સમાજવાદી ખેંચ અને તત્ત્વવાળા કાનૂનો દ્વારા મર્યાદિત બનાવવામાં આવી છે. વળી ફેડરલ સરકાર વખતો-

વખત રાષ્ટ્રીય આવકની જેવી રીતે વહેંચણી કરવી અને ફરક ઉદ્યોગોને કેવા સ્વરૂપે વિકાસ જરૂરી છે તેની રૂપરેખા તૈયાર કરે જ છે.

બીજું—કામદાર-ઉપાદ્રોના હાથમાં ઉદ્યોગોનું સંચાલન સોંપીને, અને નાગરિકોના હાથમાં સ્થાનિક પ્રાદેશિક સરકારોનું સંચાલન સોંપીને નોકરશાહી તંત્ર ધણા મોટા પ્રમાણમાં દૂર કરવામાં આવ્યું છે.

ત્રીજું—સીધા જમ્મરજત વિજય તો એ છે કે, યુગોત્સાવ પોતાના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત સાબિત કરી રહેલ છે કે, સમાજવાદી અર્થતંત્ર ધણા મોટા પ્રમાણમાં ચિદ્રિત હોઈ શકે; બિનનોકરશાહી બની શકે છે. આપણને હક પમાડે એવા આ પ્રયોગ એવા જોવા છે :

સરકારી કમચારીઓની ફરકને હરતક સંખ્યા બજેટ (અબજ દિનાર)

—ફેડરલ (કેન્દ્ર) સરકાર	૭,૨૦૦	૩૦
—રિપબ્લિકન સરકાર	૩૩,૧૦૦	૩૯
—લોકસમિતિઓ	૧,૬૪,૧૦૦	૩૯

(ફરતના આંકડામાં મિલિટરી તથા પોલીસની સંખ્યા તથા તેના બજેટનો સમાવેશ નથી.)

કેવળ રૂંદે ટકા જ નોકરિયાતો ફેડરલ સરકારે રેક્રિલા છે; ત્યારે ૮૦% કમચારીઓ સીધા સ્થાનિક લોકસમિતિઓને જવાબદાર છે. આ કાઈ જેવી તેવી હકીકત નથી.

ચોથું—'પ્લાનિંગ'—આયોજનની બાબતમાં પણ આ દેશ વિશેષતા સાધી છે : કેન્દ્ર-આયોજકોનું કાર્ય સુખ્યત : હકીકતો એકઠી કરવી, જે કાર્ય ચાલે છે તેનો અભ્યાસ કરવો, નવી શક્યતાઓ શોધવી, વગેરે જ રહી મધુ છે; ઉપરાંત, નીચેના થરો સુધી માહિતીઓ, સલાહો પહોંચાડવાનું કાર્ય તે કરે છે. કેન્દ્ર-આયોજકો તેમની જમ્મી નીચલી સરંચાઓ-ઘટકો ઉપર લાદી શકતા નથી; પરંતુ તેમણે સમજાવટથી તથા અનુકૂળ વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ પેદા કરીને કાર્ય કરાવવાનું રહે છે.

અને સ્વીઝી ઉમેરે છે કે, ૧ યુગોત્સાવીઆની કોમિન્-ફોર્મમાંથી બરતરફી થઈ ત્યાં સુધી (૧૯૪૮) તો, તેનું આર્થિક અને રાજ્યતંત્ર રક્ષિયાને ધણે અંશે અનુસરવું હતું—(૧) અતિહિન્દી ઉત્પાદન પદ્ધતિ : યુદ્ધી લોકાણ, ઉત્પાદન, કિંમત સંહિતના

તમામ નિયુક્તિ ' ઉપરથી ' સેવામાં આવતા. (૨) નોકરશાહી એટલે કે—સત્તા ' ઉપરથી ' શરૂ થાય અને જવાબદારી ' નીચેથી ' શરૂ થાય—એવી પદ્ધતિ દ્વારા રાજ્યસંચાલન થતું હતું.

૨. યુગોસ્લાવીઆએ વરસોના અનુભવને અંતે નવી જ રાહ અપનાવ્યો છે : વિકેન્દ્રીકરણનો અને પિનનોકરશાહી સંચાલનનો; અને આજ સુધી સમાજવાદી માળખા માટે કેવળ એક જ પ્રકારનો આર્થિક રાહ ચક્ર ચ મનાયો હતો (કેન્દ્રીકરણ અને નોકરશાહી સંચાલનનો), તેને યુગોસ્લાવીઆએ પકકાર કર્યો છે.

કમળેરી

આ રીતે, સ્વીઝી યુગોસ્લાવીઆના અસાધારણ નવા અખતરાને આવકાર આપે છે. અલખત, સાથોસાથ આવા પ્રયોગની તમામ કમળેરીઓ અને મુશ્કેલીઓ તેની નજર બહાર નથી, અને તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે વિના રહેતો પણ નથી, આ કમળેરીઓ જાણી પ્રકારની પણ છે; અને આ પ્રયોગમાં અનેક ભેખો પણ રહેલા છે, જે તે વિગતે જણાવે છે. તે કહે છે કે, નવા પ્રયોગને પરિણામે ૧૯૫૧થી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ૨૦% નો વાર્ષિક વધારો થયો છે—પરંતુ તે પૂરતો નથી. હજી તેની પછાત ક્ષા તેના નવા અખતરાની જ આડે આવે છે અને સમાજવાદની સિદ્ધિ

હજી ઘણી દૂર છે.

સ્વીઝીની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે, ઘણું પણ દેશ અમુક હદે ઔદ્યોગિક વિકાસ-સાધી લીધા પછી જ વિકેન્દ્રીકરણને રસ્તે ચઢી શકે; અને ત્યારે જ તેની સફળતા નિશ્ચિત બને.

અપૂર્વ અનુભવ

આમ છતાં, તે યુગોસ્લાવીઆ તથા ભારત જેવા દેશોના અખતરાઓ પ્રત્યે વધુ ભિન્નતા પૂર્વક જુએ છે, વધુ ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરે છે.

આથી જ તો, તે યુગોસ્લાવીઆના અખતરા વિશે કશી આગ્રાહી કરી દીધા વિના, તેને અપૂર્વ ઉમંગપૂર્વક અનુભવ અર્પે છે:

“યુગોસ્લાવીઆએ આ નવો અખતર કરીને માનવ જાત સમક્ષ વિશાળ સંકેપતાઓ ઉઘાડી નાખી છે. આ અખતરે કાળની કસોટીએ ચઢી કેટલો સફળ બની પાર જિતે છે તે તો જોવાનું રહ્યું. પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે, યુગોસ્લાવીઆએ નૂતન ઇતિહાસના કપરા રાહ પર આવેલા પૂર્વક અપલાવી દઈ આગે દેરી લીધો છે, જેને માટે તે સહા યશભાગી રહેશે... અને કોઈ દિવસ કોઈ રથએ યુગોસ્લાવીઆ કરતાં વધુ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં, આયોજન + કામદારોનો કામ્ય (—સમાજવાદ, નો અખતરે નવેસરથી થશે જ થશે.”

વિધાયક સત્યાગ્રહની પ્યારાખડી

સત્યાગ્રહ દિમાગોની કુસ્તી નથી, દિમાગોનો મેળ છે. તે જીવનનો એક નિયમ છે. જીવનના પાયા બદલવાનો રસ્તો છે. જો આ કામમાંથી આપણે કેવળ લેકાને સુખ આપવાનું શોધીશું તો ક્રાન્તિ કલ્યાણકારી રાજ્યવાદમાં દૂબી જશે. માત્ર જીવનની હુનિયાદ બદલવાનું કામ જ ક્રાન્તિકારી કામ છે. એ કામ તખ્ત, તલવાર અને તિબેરીની ઇજ્જત મટાડી ઇન્સાનની ઇજ્જત વધારવાનું છે. આજે એ કામ વિનોબા કરી રહ્યા છે.

સત્યાધારીઓએ નક્કી કરવું જોઈએ કે પરિસ્થિતિ પ્રદુષ્ક હોય તો પણ દેશમાં ફેાગનો ઉપયોગ નહીં કરીએ, અને કદાચને ગોળા ચલાવવી જ પડી તો તરત જોની બહેર તપાસ કરીશું.

રાજનૈતિક પક્ષોએ એ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે ઘણું પણ પ્રથમા હિંસા માટે તેઓ હિંસક સાધનોનો ઉપયોગ નહીં કરે, અને જો કયાંક આવો ઉપયોગ થઈ જાય, તો એની બહેર નિંદા તે પક્ષવાળા જ સૌથી પહેલા કરશે. નાગરિકોને તેમણે સમજાવ્યું હતું કે આપણા જીવનમાં હેવાનિયત પર ઇન્સાનિયતનો નેટવી હદ સુધી પ્રયાગ રહેશે એટલી હદ સુધી જ આપણી સ્વાતંત્રતા ટકી શકશે.

[પંદરપર સંમેલનના એક આપણુમાંથી]

—દાદા ધર્માધિકારી

જીવનનું ગીત

છે વિરામથી વેર

પ્રીત મતિથી

મતિ જીવનનું પ્રતીક.

આકાંક્ષા આટલી...

વિરામ મુકામ ન

ચરણે બસ આત્મા કરે.

કિતાવ જીવનની અનંત

સપાં કરે કલમ-શા મ્હાસ

અવ્યક્ત પ્રતિ અવિરત

મતિ જીવન ફેરું ગીત.

—અનંતર અભિવ્યક્ત

જહાંગીર, શા'જહાં

ઓ રહા બને—જહાંગીર, શા'જહાં.

આંહી નહીં, દુરોપમાં

કાસે હતા !—આજે નથી શું ?

—તો જરા તમને પૂછું—

આગરામાં શું જહાંગીરે કયું રથાપત્ય ?

‘લાલ પથ્થરની ધમારત કંઈ ચણી’

શા'જહાંએ શું ચણ્યું એના ઉપર ?

‘શ્વેત આરસના મજાના માળ.’

તે તમે જેતાં નથી દુરોપમાં શું ?

હા, હવે સાચે જીવે છે એ ખરું !

ને વળી ચણતર કરે દુરોપત્ય એક સાથ

રંગ બનેએ હજી પેતાનો તરછોડયો નથી !

ઓ રહા...બને—જહાંગીર, શા'જહાં.

રતિલાલ—અનિલ

જહાંગીરે આગમાં લાલ પથ્થરની ઘણી ધમારતો ચણી.

શા'જહાંએ તે પર તેના કાળમાં આરસનું ચણતર કરેલું.

[તવ : જુલાઈ '૫૮]

કોણવટારિયાની સફર

૧

કોઈના કેપાની અમને છે કું પડી ? હંધું જાણિયે છેયે જાને :

કોણ વાપના કુવામાં બૂડી મરે, હો હો મેને હંધામાં રૂ

કેપી રીતે રે'વે કોઈનાંથાં નિજ નાતમાં કે પરનાતે,

જાં જગતભાગા લોક કરે હારું કેપાડવા હમયામાં ?

નંઈ લેખું આપલું કશામાં

પડી હા—હારુ તા રે'યે ?

મારા હાગતી છુન જો હા પારે તો કોણવટારિયે જીયે !

ઓ કોણવટારિયા ! નામ તારું છે કેવતમાં જોડાયું,

પણ દીકું નથી અમે આપિ તને કે કાં આઈયું કેપા;

કેપા બહા અમે કે આજકુધી તારે હીમારે ના ઉતરાયું ?

માથે ચઢાવી લોકનાં કપાડાં, જીવડાટે કરી લા'ઈ લેપા !

હાથા જોદિમના છે વનેખા

તાં કો'પ કુધી હોરેયે ?

છાલ લોકમાં વસત્ર કરતાં જણું કે કોણવટારિયે જીયે !

કોણ જીણવટું છે, તાંય જો ફાવે તેવું પેરીને ફરિયે ?

છે ચૂલામાં ટાંટિયો મેલાયો કે મરનો કાટ મલાયો,

શી સોડમ વસી છે હાંલીમાં, ને જાનો તે વધાર કરિયે ?

ખરેખાત કયું છે દાતણ કે જાવ દાતણનો પુછાયો !

દીવા ફુતો ના, કે હોલાયો,

જા'રે કોઈ કેકાણે ઝીંકેયે ?

કેપી ટાંટકથી ઓ રે'યે, હવેરા જો કોણવટારિયે જીયે ?

—પતીલ

(નવી રચનાઓ: “કોણવટારિયા” “આંધી”)

૧ બધું ૨ બધામાં ૩ રહેવાય ૪ વલખાં ૫ સોરરેયે

વંદ્યા

(૫મી)

સવાર

ધથરી રહો મધુર પોષનો આતપ
વચોવચ કૃણી મહી

થથરતાં છતાં તન્મય
ભરે પવસઘૂંટડા વળગી આંચળે નાનકાં
સુપુષ્ટ મણ्डાં હુંકાળ બચકારતા જાય રે
કશી મધુર લિજ્જતે !

નજીક ઓસરીયાંભણે
અદેલી નિજ શિરને અનિશિષ્ટગા શોભના
ભીની.

ઉર વિષે કશું પ્રગલ્ભ જુદાં કે' સતતનું !
જતી કળિયું છોડીને કુતરી સાથમાં આંચળે
હજુ વળગી રહ્યા દસકતા જતાં નાનકાં
સુપુષ્ટ મણ्डાં હુંકાળ પથપુથ,

ને સંગમાં
જતી ધરુજતી ભીની નગર.

રાત્રિયે સ્વપ્નમાં
રહી ગણદિયું ધવાડી નિજ છાતિયે મુન્મથ !

—લાલશાંકર દાકરે

રહેરમાં વર્ષા.

(૫મી)

અરે સલિલ-ધાર આભ, સડકાં ઝીલે કથારની,
વળી પવન-આપટાં સસરનાં રહ્યાં વેગમાં;
અને સડક-કાપને ચગદીને જતાં વાહનો
જતાંય મૂકી જાય છે સસરકા નિશાની રૂપ !

નજીક ફૂટપાથની મલિન-નીર ખાળોચિયાં,
જરીક જળ તોય એ તપ સમાપ્ત કે' 'ગ્રીરવે';
અરે, સડક-બૂલથી લુપ્તની જાય ને પાય કે
ફરે અરર ટાપરો.....અચૂક ભત તો દાખવે !

ખૂણે ઠગ નયોં સડે અરર ! કાદવે, કીચડે-
સહી ફાણ નહીં શકાય બદળો ભગાવે શિર;
પસાર જન થાય જો (તરત નાકપે રાખતાં
રમાલ ગજવેથી કાઢી)... અકપે વટાવે પથ !

સુગંધ ઝરતી ધરા ઝરત આભ જ્યાં દેલીએ,
પરંતુ 'સડકાં અડી' સુધડ', ક્યાંથી મહેકી સડે ?

—મુરેશ દલાલ

પિતા

જેઈ તને, ધીર ઉમંગથી રહી
ધારી ઉછંગે શિશુ ફૂલકામળું;
રાત્રી વિશે ચિંતિતની ફૂંક પામતી, ત્યમ
પામ્યા થકીય વધુ અપૂર્ણી ધન્ય તું જન્ય;
ઝૂંકણ ખીજ કર ભેડે વતી ઉરે જન્ય
લે અન્ન, તું શિશુ ચિયે સ્તન પૂરું અનન્ય.

ભગી જતો દુઃખ વિચારછોળથી
અચિંત્ય, જોતો અવ સર્ગ; તોય હું
ના ધાબળો લેશ્ય વેગળો કરું
ઓઢેલ આરેખ, વા ન હું તજ
શ્યા, દઈ સાથ ઉમંગરેય; રે !
છોડે હથું કેવલ મથને ગરે :
રાગે રહું સતત હું તર સંગ, તો ભણે !
ત્યાગે ન હું જનક, તું જનની જલે, જલે.

—હસિત બ્રુથ

કલ થઈો વિરહાટ હોગા
પ્રકૃતિ કે અન્તિમ રહસ્ય કા
કલ પરિચય દેગા માનવ ફિર
અપને ઝોખલે ડુંવારેખન ઓર બગૈરતા કા ।
સમગ્ર લો યહ શહેર કા અતિમ સૌંદર હે
ફિર ભી ન જાને કયો સળ ચુપ ઓર શાંત હે
હોદી^૧ છિપાએ, કંધે ઝુકાએ, ભીડ કા હર છકાઈ^૨
પાસ આતે કલુષિત લવિષ્ય કી પહિચાન હે ।
એક મોટા આદમી અભી સે
રેશમી કંપડે પહેન અપને કો
તિળેરી મેં બન્દ કર બેઠ ગયા હે
નોટાં કા ગફિયા શાપદ બાલૂ^૩ કા કામ દે ।
બેઠ કા કલક^૪ ઉઠાસ ફટી-ફટી ઓખોં સે
અપને બીબી-બચ્ચોં, મેઝ-કુસિયાં, ઓર
કોને મેં રકબે નયે ટેબિલ-લેંગથ કા
દેખને મેં બ્યસ્ત હે

સપડેા હડે એક ફિરાયે કા કમરા હે
જગ્ય અપના મકાન બનવાને કી કલ્પના કી થી
સોચા થા—ઉસમે તહબાના^૫ ભી હોગા ।
મિલ કી ગઢરાઈયોં મેં અપ ભી
ચીડપ કી બડી-બડી પેટિયાં ધધર સે ઉધર
હટાથી બ રહી હેં ઓર ઢોને વાલા^૬ મજદૂર
અપને કામ મેં રોજ સે અધિક સંલગ્ન હે ।
એક ઇન્સાન ને યહ સળ દેખા ઓર ઓખે મૂદ લી,
શાપદ વહ બનતા થા કિ આજ ઓર કલ મેં
એક રાત ઓર એક સ્થિતિ કા હી અન્તર હે
ઉસને મહજ^૭ સોચા, ઇતિહાસ કે અન્તિમ
પૃષ્ઠ પર લિખા લી નહીં—
ઇતની બડી સંક્રામક જડતા કી ઉપરિથિતિ મેં હી
ઐસી પાશવિક ઓર બેશર્મ^૮ કૃતિ કી સંભાવના
પલ સકતી હે ।
(૧ કલ્પના 'માંથી) —લિપિન કુમાર અમ્રવાલ

“ લલિતા-ગુણસુન્દરી ”

લે. જોગલ્લનરામ મા. ત્રિપાઠી : અનુવાદક-કાન્તિલાલ ઇ. પંડ્યા

“ આજે ધરમાં જે શાન્તિ છે તે
પેલી અનુપમ સ્ત્રીના ઉમ નિશ્ચય ઉપર
જ રચાઈ છે. એ સ્ત્રી તેર વર્ષની
ઉંમરે, એક ચંદ્રાર ને આશા આપતી
છોકરી તરીકે, મહારા કુટુંબમાં દાખલ
થઈ. જીવનની ને આત્માની જે જે
તાલીમો મેં એની રહામે મૂકી તે
બધીનો સામનો કરી મહારા હૃદયને એ
ખૂબ મીઠી થઈ ગઈ છે. એના સ્વભાવ-
શક્તિ આ ઉલ્લાસ પલટા, એની ઉંમર
તથા શિક્ષણ જોતાં, મને એક
અલૌકિક આત્મસંયમનું જ પરિચય
જણાય છે. એ આત્મસંયમ મને
એની તથા આત્માની “ આરતી ”
કરવાની, એની પૂજા કરવાની ફરજ
પાડે છે । એ આરતી-એ પૂજા એની

લલમનસાર્ણી, એના સદ્ગુણી-
એની સમજદારીની ને એની નૈતિક
સત્તાની છે .
ખરે એક વર્ષ પહેલાં મને
મિલકુલ આશા ન હતી, સ્વયં પશુ ન
હતું એવી સરસ આજે ધરની સ્થિતિ
થઈ ગઈ છે. એવે મહારા ધરનું બલ્લે
સ્વર્ગ જ બનાવી દીધું છે. એ રમણી
મહારી પત્ની છે એને માટે ઇશ્વરનો હું
મહેદામાં મહેદા પાસ માનું છું. કારણકે
બાળકોમાં તે મહારાથીય સ્ત્રીઆતી છે
એમ સાબિત થયું છે. મહારી બા તથા
લલિતાની આગળ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના
મહારા બીજા ભાગની હસ્તપ્રત મહે-
વાંચી ત્યારે કેટલી બધી વાર ને કેટલા
ઉમંગકાથી બા એની તરફ ફરીને

કહેતી કે “ મહારી ગુણસુન્દરી આ
રહી. ”

એક વર્ષ પહેલાં કુટુંબની જે
અત્યંત કલેશમરી હાલત હતી ને હાલ
જે સુખી અવસ્થા છે તે બન્નેને એક
સાથે સરખાવી જોતાં જ મહારી મને
દર્શિને એને ખ્યાલ આવે છે. મને
ને મહારાં બા-કાકાને-તથા એના
હાથતળે આવતાં સર્વને-સુખી કરવાનો
એને એક જ આલિસાપ છે-બલ્લે કે
એના જીવનનો ને આત્માનો એ એક
લાગ એવો કરી મૂકે છે. મને પણ
એ જ માત્રે દોરવાની એની મહદ-
લિલાપા છે. ”

“ રૂકે-પૂકે ” પુરતઃ ૧

૩-૪-૧૯૬૧

૧. હડપ્પી ૨. હાર ૩. રેલી ૪. શોખનું ૫. દેવહાડ (લાકડાની) ૬. લઈ જાયરો ૭. સહજ

મોડલ

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

પીંછી અને રંગના સાહચર્યે કવી અદ્ભુત રચના કરી લીધી છે. રંગના લપેડાઓમાં બદલાવ થઈને કેટલાયનો ભૂતકાળ કેન્વાસો, ભૂતિ અને લોકોની ધારોમાં ચીટકી રહી છે. ભેયેલું, બહેલું, અનુભવેલું, કલ્પેલું કેટલુંય જગોની જેમ ત્યાં મોટયું છે. બધતંબ પર ગ્લાનિ-અસ્ત અથવા તો મેડોનાના હાથમાં હસી રહેલા ખિસ્ત, મહાપરિ-નિર્માણ પામતા લુહ અને કાલીપદ્મન કરતા કૃષ્ણ, લાંબી પથારીમાં આડી પડેલી વિચારમ્મત દુઃહરી વિનસ, બપ્તર-ટાપ પહેરી કરતું મરકતા સૈનિક અને બેચાર પાંદડોએ હુમમસા ઢળી જતાં સફેદ ફૂલ, થીજેલ કલ્પનાઓના શો મહાપુંજ !

એ એક એક લપેડા પાછળ અનેક કથાઓ પડી છે. લાંબી, દુઃખી અને સરય જેવી સહજ, કયાંક વાંકી ચૂકી રેખાઓમાં ડોકિયું થઈ જાય છે—તો દુઃખિયું વાળાને પડેલો કોઈ નીચી કાઠીનો જથ્થો જલ ઊધારે છે—હા, હું જ તલ્લજી લોન્ને, મેં જ વેચ્યાઓ સાથે જીવત ગાળ્યું છે ! કાપણી બાદ રહી ગયેલ યાસટિયાના સૂકાં ફૂંદાં જેવી રક્ષ દાઢી પ'પાળતો ક્રોધ વળી પેતાના કાલ કાપેલા મોઢાનું ચિન્ન દોરે છે. એની આંખો એનું નામ પણ પૂછવા દે એવી નથી. ઊછળતા મોઝના પ્રચંડ ધસારા પાછળ આંખ મીંચી હોડુસાઈ બેઠો છે. દૂર પ્રેરાનમાં પડેલી અજંતા-ઇલોરાની ગુફાઓ તો આપણે શોધી કાઢી પણ એના સંજ્ઞાનો ઇતિહાસ તો હજી એ બેખડોમાં જોડે જોડે ધરનાથેલો જ રહ્યો છે.

અને આજે પણ કેટલાંય એવાં જ ‘સર્જકગ્રંથ આંગળી’

* વાન મોડા *

થી ઇતિહાસને ધડતર અને એનું પુનરાવર્તન કરતા આપણી બાલુમાં જ પડ્યા છે. પણ એમની લાળ આજે કાઢીએ તો દુનિયાનો યુગયુગોથી ચાલતો આવેલો શિરસ્તો તૂટે. જરા આંખ તો મીચાવ દો એમની-એમના ગુણગાન ગાવા અપગારોની કાલમો અનામત જ પડી છે. એમનાં ચિત્રો ખરીદવા ચૂંચિયમો તૈયાર જ બેઠાં છે.

આવા અનેક જૂના કેન્વાસ કે પાટિયામાંથી એક એના અચૂતપૂર્વ આકર્ષણ દ્વારા સૌની નજરો ખેંચે છે., એમાં ઊભેલી સ્ત્રીનાં બધાંય દૃશ્ય અંગે પર કેટલીય કવિતાઓ લખાઈ છે. એની આંખો તથા મોના મરકાટ પાછળનું રહસ્ય પારખવા કોઈ શક્તિમાન ધણું નધી-એનો ચિતારાય સમજ્યો નહોતો ને !

એ મોના લિસા અને એની

પાછળ ત્રીણી આંખોમાંથી તીક્ષ્ણ નજરો ફેંકતો કલાકાર લિયોનાર્ડો-દા-વિન્ચી અચાનક જ યાદ આવે છે. કારણ કે ૧૯૫૮ના માર્ચ મહિનાના અંતમાં, લગભગ ચારસો-એક વર્ષ પછી બની ગયેલો, નજીવો કહેો તો સાવ નજીવો એવો એક પ્રસંગ, એક રીતે ભુલો તો બનને સાવ વિરોધા-ભાસી, છતા વળી બનનેનો એવો સંબંધ કે ફરીકરીને મનોચંક્ષુ સમક્ષ તરવરી રહે છે: ચિત્રકાર અને મોડેલ.

કલાઓના પુનરુત્થાનનો યુગ અને વેનિસ જેવું શહેર ભુવાન લિયોનાર્ડો અને અદ્ભુત ધરપાંચ ધરપતી મોનાલિસા. કવિતા, વાસ્તુશિલ્પ, શરીરચિત્તન અને ગણિત-સાથ જોયો આકરી વિદ્યાઓનાં જોડાણ હવેથી લિયોનાર્ડો પાંદો ચિત્રકલા-ની પાછળ લાગ્યો હતો. એની પીંછીમાં સામર્થ્ય હતું. નજરે દેખાતી વસ્તુ કરતાંય અનુપરેદમાં છૂપાયેલું કોઈક

અગ્રેયર છતું કરવાની એનામાં અજળ આવડત હતી.

અને યોગાનુયોગ મોડેલ બની હતી મોનાલિસા. ફ્રાન્સરેકો નામના એક ચૂરસથી પત્ની. કુદરતનાં ગૂઢ રહસ્યો જેની એની આંખની વાતો ભાગ્યે જ શબ્દાકાર ધારણ કરતી હોઈકવાર છાનીછપની વળી સ્મિત ચર્ધને ડોકાઈ જતી તો કલાકારની ધારદાર નજર એને પકડી પાડી રંગોના લપેટામાં દેદ કરી લેતી.

આમ તો રૂપ અને કલાનો સંબંધ ચિત્ર પૂરતો જ હતો. એ સમજ લતાં, પશુ એનાં તળિયે ઉચ્ચવાચક હતી. સાગર જેવું ધીરું મોં રાખી દિવસમાં માંડ બેચારવાર સિયોનાડોં સીધા સાદા પ્રશ્નો પૂછતો—‘કેમ છે ?—ક્યાં રહે છે ?’—અને હોઈકવાર વળી ‘તમે પરણેલાં છે ?’ જેવા. સામેથી જવાબ પશુ એવા જ ટૂંકા ને ટચ મળતા. પશુ મોનાલિસાનાં આંખો સિયોનાડોંનાં ઝંટિયાં સાથે કેટલીય વાતો કરતી અને સિયોનાડોં એના સ્મિત સાથે આગળતો. પરંતુ એ બન્નેની વચોવચ ખાલી પડેલા અવકાશમાં તો એમનો ચિત્રકાર અને મોડેલ તરીકેના સંબંધ જ પડખોપાથરો રહેતો.

હોઈકવાર ચિત્ર સામે ઊભી રહીને મોનાલિસા નવાઈ પામતી. એને લાગતું કે ચિત્રારો એને સમજી ગયો છે અને એ કહેતી—‘પશુ આ ચિત્ર તો તમારું જ કહેવારો ને ?’ કલાકાર કહેતા—‘મારું એકલાનું જ ? ના, ના, આપણે બન્નેને દુનિયા એકી સાથે વાદ કરશે.’

દળવો નિસાસો નાખી એક પૂરી થતાં મોનાલિસા ચાલી જતી. આમ ને આમ દિવસો વીતી ગયા અને રૂપ કટાક્ષ. વિવાદોની આંખે એકવાર મોનાલિસા પૂછી બેઠી: ‘ચિત્ર પુરું થયું કે ?’ રંગો સાથે રમતો ઉન્નત ચિત્રારો બોલ્યો—‘ના, ના, હજી તો ઘણીવાર છે.’

નિરાશ થયેલી મોનાલિસાના હાથ પરના સ્મિતને અચાનક ધસી આવેલી આનિએ હકસેલા દીધો. જરૂં ન જરૂં કરતું સ્મિત ભાવોના વિચિત્ર મિશ્રણ સમું દડી પડ્યું. પશુ પડ્યું તેવું જ ઝીલાઈ ગયું અને દેદ ચર્ધ કેન્વાસ પર ચોટી ઝળું.

મોનાલિસા પર શીશી વીની એ તો એ જ ભણે ! રૂપ અને કલાનો મેળ તો સંધાયો. પશુ કલાકાર તો નિમિત્ત બનીને આઘો ને આઘો જ ધકેલાતો ગયો. એ ઊભી થઈ ગઈ અને સીધી સિયોનાડોં પાસે જઈ ને બોલી—‘સિયોનાડોં, તમે કદાચ પૂરાં ન થાય તેવાં ચિત્રો દોરો છો...’

—અને સાધી ગઈ.

અજાંખામાં પીંતો કલાકાર કશુંક સમજ્યો અને ઘણુંય ન સમજ્યો. એણે આખી રાત મૂંઝવણમાં સિઝાઈ સિઝાઈ ને કાટી. એને મોનાલિસાની આંખો જ વાદ આવ્યા કરી. પરોઢ થતાં જ એ આનો ખુલાસો માગવા એના આવવાને રસ્તે અધવચ પ્રતીક્ષા કરતો બેઠો.

ચોડીવાર વાદ કાઈ એ આવીને એને સમાચાર આપ્યા કે ગઈ રાત્રે ફ્રાન્સરેકોની પત્ની મૃત્યુ પામી હતી. એણે આપવાન કરી લીધી હતો.

અને કલાકાર વેનિસ છોડવા માટે પોટલાં બાંધવા દોંબો. એ મોનાલિસા—એક ચિત્રકારની મોડેલ—મરી ગઈ.

બીજી એક મોડેલ હતી વડોદરાના લલિત કલા વિદ્યાલયમાં—સત્યભામા નામની, એય મરી ગઈ વધુ રૂપ કહો તો બળી મરી.

સમય અને સંજોગોની દૃષ્ટિએ તો મોનાલિસા અને સત્યભામામાં આલસરતીના ફરક બાહ્ય રૂપરંગતું પશુ એવું જ. છટાલીના એક સદ્ગુરુની પત્ની મોડેલ બનીને જીવી ગઈ અને બીજી જીવવા માટે મોડેલ બની.

એના વિશે વ્યક્તિગત તો ખાસ કાઈ માહિતી નથી. પશુ એવા લોકોના જીવન વિશે જો કાઈ ભણુવા મળે છે તે આ—

કદરૂપી અને રૂપાળી કેટલીય મજત્ર છોકરીઓ કેટલીક એવી ટાળજીઓના હાથમાં પડે છે જેઓ એમને મારીમારીને જીવે છે, અને મરતાં પહેલાં જો યુવાન ચર્ધ ગઈ તો એમને બનીતી મુશ્કેલી વેચી મારે છે. આપણે તથા ભણુતા એવી તો કેટલીય ટાળીઓ આમ કમાઈ ખાય છે. છતાં ભહેર થતા પ્રસંગોય ભણુવા હોય તો પાંચદસ દિવસ જ વર્તમાનપત્રોના ખૂણખાંચે આવતી નાની નાની ખજાર પર ખ્યાન ફેરવેરો કે એની ખાતરી થઈ જશે.

એ છોકરીઓ, મુવતીઓ અને વૃદ્ધાઓને મન સુખ એટલે કાં તો અશ્લીલ મસ્કરીઓ અને કાં તો ચેષ્ટાઓ : જીવન એટલે ખાતું, સરીર સાચવતું અને ઉપભોગ માટે તૈયાર રાખતું.

કાણું કે એમને જાણી જ જો જો વસ્તુઓની સોળત મળે છે તે આ જ. સરકાર અને વિદ્યાને શાળા-કોલેજોમાંથી અને રમજીતોને બજારોમાંથી બહાર નીકળતું ગમતું નથી. તેથી બેકારોનાં ટોળાં જેવા મદદી, આળસ, અપ્રામાણિકતા,

કુટિલતા, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર વગેરે તત્ત્વો ગિયારાં આવાં ધરોમાં આશરો લઈને ફાલે છે !

ધધાદારી ચિત્રકારો તેમ જ ચિત્રકલાના વિદ્યાર્થીઓને મનુષ્યશરીરના અંગોપાંગોનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ જરૂરત. તેથી મોટાં શહેરોમાં આવી સ્ત્રીઓને વધારાનો કમાણી આમ પચુ થાય છે.

—પરંતુ ક્રકત કમાણી જ નહિ, એક નવી વસ્તુના—વાતાવરણના સંસ્પર્શમાં તેઓ આવે છે. વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વસ્ત્રવિહીનદશામાં ઊભા રહેવાનો સંકેત તો તેમને હોતો જ નથી.)તુ' હોવાથી એમને સ્વચ્છ રહેવું પડે છે અને અમુક સમય સુધી કોઈ પણ જાતની જંદી એણે કે મસ્કરી કરવાનો વખત મળતો નથી—જે એમના સામાન્ય અનુભવોથી તદ્દન વિપરિત પરિસ્થિતિ છે. વળી એકધારા અમુક સમય સુધી ઊભા રહેવાથી લાગતા થાકનો અનુભવ વિદ્યાર્થીઓને પણ હોવાથી ધણીવાર એને મરજી મુજબ આરામ મળે છે. કોઈકવાર લાગણીભર્યા શબ્દો પણ સાંભળવા મળે.

આ અનુભવો જ જન્મથી ઉપેક્ષિત મોંઘલા માનવને ઉઠેરવામાં લાગ લગાવે છે. 'એક 'આપ્યા પછીના ધરેડિયા જીવનમાં ભલે એ બૂલાઈ ભય પણ એનો નાશ તો નથી જ થતો.

અને મારે જે વાત કરવી છે એ બાજુ માનવ-સહજ-તત્ત્વની. સત્યલાભા અમારે ત્યાં મોડેલું કામ કરતી. એનાં

અંગોનો અભ્યાસ કરી ધણીય વિદ્યાર્થીઓ - શરીરશાસ્ત્ર શીખ્યા છે...માર્ચ મહિનાના અંતમાં એ એક દિવસ બળી મરી. કારણ અરપણ છે. અમે એને રાંડો પાડતી નોઈ અને કોલેજ પાસેની એની ચોરડી તરફ દાખા. મહામહેનતે એને પછાડી આગ ચોલવી. બળી ગયેલી ચામડીનો અસલા દંડને લીધે એ કણસતી હતી, ચીસો નાખતી હતી.

એને દસખાને પહોંચાડી અને એ જ રાતે દસ વાગે તો એ મરી પણ મઈ. જીવી હોત તોય એનાં બળેલાં અંગોપાંગો અને એવું વિકૃત બાહ્યવસ્ત્ર એને વધુ જીવવા ન દેત.

પણ વચમાં પેલું કાંઈક કાઢવાના દગલામાં પરોલા ધરોના એકાદ ધણીય શુ' એકવાર નીકળી આવ્યું ને એવેની ભરડો લઈ બેઠી. એ મરી મઈ તે દિવસોમાં એ અમુક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષામાં મોડેલ હતી. પરીક્ષા પૂરી થવાને એક દિવસ હજી બાકી હતો અને એ બળી મરી. કાંઈક અધૂરું રહી ગયું. ચિત્રકર અને મોડેલ વચ્ચેનો નવોસંદો સળંગ ભણે ચીસો નાખતો હોય તેમ એ પરીક્ષાથી વિદ્યાર્થીને નોઈ બગડી—'હવે નહિ આવું...હું નહિ આવું'—

બસ આટલું જ.

એની કાળી મેશ ઉતરડાઈ ગયેલી ચામડી નીચેનું બધાએલ આંસુનું સફેદ પડ હણ્ય આંખ આગળ તરવરે છે અને ત્યારે થાય છે કે મોનાલિસાની ચામડી તો એથીય જોરી હશે પણ બન્નેના લોહી આંસમાં ઝોગળી ગયેલું પેલું તત્ત્વ તો સમગ્ર માધુસંમતને સીવું એક અને સળંગ જ હશે.

સનાતનની કડી

છુટાંજવાયા લોક આવે રાહ પર,
શું એમની વચ્ચે નથી કંઈયે સખાંધ ?
ના, ના, નથી તોખા-અજબ સંકળાયેલા,
એકેક માનવ છે સનાતનની કડી !

રતિલાલ-અનિલ

જેઠ માસે

જેઠ માસે સ્વચ્છ ખેતર એમ છે લંગાચેલું—
હાથને નિર્મળ કરી લખાનીએ લેવા પ્રસાદ.

રતિલાલ-અનિલ

સત્તા અને નિર્ધનતા સાથે જીવનમાં ભેળે જોગ ખેડ્યા—

શર્વિલક :

‘મૃગછટિક’ નું એક પાત્ર

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

‘મૃગછટિક’ ની પાત્રસૃષ્ટિ કંઈ નાનીસૂની નથી. આમતું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં ખુમારીવાળાં પાત્રોની તો એમાં વણજાર ચાલી આવે છે. સૌજન્ય, સદાચાર અને શાણપણના તેજસ્વી દૃઢોપ્યમાન આરુદ્ધની તેજરેખાઓ ચન્દનો શક્તિજ અને આહ્વાદક પ્રકાશ રેલાવે છે, એની જીવનસહચરી બનવા મથતી વસન્તસેનાની બાહ્ય અને આંતરિક કાન્તિ વસન્તના વૈભવની યાદ આપે છે, તો એમની આજુબાજુ— દૂર કે નજીક—આવીને તેજઝગઝગ કરી ચાલ્યાં જતાં પાત્રોની આભા કંઈ ઓછી આકર્ષક નથી. એમણે ખાસ કરીને ‘શુકના’ તેજસ્વી શ્રદ્ધ સમે પેલો શર્વિલક તો જૂલ્યો જુલાય એવો નથી.

એ કુળવાન બ્રાહ્મણ નખીરો નિર્ધનતાનો ભોગ થઈ પડ્યો છે. પણ એથી એ હિંમત હારે એવો નથી. એની અકિંચન પરિસ્થિતિ એના ઠેવામાં વહેતા રસિકતાના ઝરણુને સૂકવીને ઉરને ઉપર બનાવી દે એટલી હદે પહોંચેલી છે પણ એમાં સપકાય તો એ શર્વિલક નથી !— અને જુઓને, એવી પરિસ્થિતિમાં એ પેલી વસન્તસેનાની પરિચારિકા—સખી મદનિકા સાથે પ્રેમ કરી બેઠો !

વસન્તસેના પાસેથી પોતાની પ્રેમિકાને મેળવવા માટે એનાં હાથ ચૂકવવા પડે એમ છે. દોહલ લાગ્યો ક્યાંથી ? ‘મૃગજથુ’ કંઈ ઓછો નથી. છેવટે એ ચોરી કરવાનું નક્કી કરે છે ! ચોરશાસ્ત્રનો તો એ પારંગત ‘પડિત’ છે ! એને મન એ શાસ્ત્ર છે અને કલા પણ છે. શાસ્ત્રીની પડિતાર્થથી અને કલાકારની નાજુકાર્થથી એ એના ધંધા અન્યમાનવા તૈયાર થઈને આવ્યો છે. એના સપાટામાં ‘ધરમીને ઘેર માડ’ ને ન્યાયે વસન્તસેનાનો પ્રેમી દરિદ્ર આરુદ્ધ આવી ચડે છે ! એના ધરમાં તો શું હોય ? ‘જથુ

વસન્તસેનાએ એને સાચવવા સોંપેલાં ઘરેણાંની પેટી એના ધરમાં છે. શર્વિલકનો દાવ આમ નિષ્ફળ જતો નથી.

ચોરીના ધંધામાં એણે પ્રાપ્ત કરેલી કુશળતા એના પાત્રને અતોષ્ટું વૈયક્તિક વૈશિષ્ટ્ય અપાવે છે. એના શિક્ષણને બળે અને શરીરબળે માર્ગ કરીને, શરીર સક્રિયીને દરમાં જતા સર્પની પેઠે, એ જમીન પર સરકતો આગળ વધે છે. એ વખતે એ આકાશ લણી જીએ છે. ચન્દ્ર અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. એ આનંદ પામે છે કારણ કે એ માને છે કે બીજાઓના ધરમાં ખાતર પાડવામાં વીરત દાખવતો હોવાથી એની ઉપર શંકાની નજરે જોતા રાજસેવકાની નજરમાંથી બચાવી લેવા આ રાત્રિ એને હેતાળ માતાની પેઠે છુપાવે છે. હવે એ રક્ષણાટિકાની દીવાલ ભેંકીને મધ્યમાં આવી પહોંચ્યો છે અને ધરમાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરે છે. એના મનમાં અનેક જાતના તર્કવિતર્કો ચાલ્યા કરે છે. ચોરીના આ ધંધાને લોકો શું કહે ? જામતા લોકોને જૂંટી લેવા અને વિશ્વાસુઓને છેતરવા એ તો નીચું કામ છે, એમાં શોય ? નથી. પણ શર્વિલકને તો એની પોતાની ફિલસૂફી છે. લોકો ભલે આ ચોરીના ધંધાને નિંદે પણ બે હાથ બેડોને તોડી દૂરીને પરતગતા ભોગવવા કરતાં તો એ ધણે દરબજે સારો છે. વળી, આ માર્ગ તો દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ પણ એના સતેલા યુદ્ધઓને મંથરાતે સંહાર કરીને કયાં નહોતો અપનાવ્યો ? આમ સતોષ મેળવીને એ એનું કામ ખુમારીથી આગળ ચલાવે છે.

દીવાલ આગળ આવીને એ ઊભો છે, બાકોડું પાડતું કંઈ જખાએ ? દીવાલનો એ ભાગ એવો હોવો બેઠો એ ને પાણીના સતત પડવાથી લીધો થઈ ગયો હોય, ભનાં ઈંટ વગેરે

પડવાથી અવાજ ન થાય, જ્યાં મોઢું બાકિરું પચુ જલદી કાઢીની તગરે ન ચડે, જ્યાં ક્ષારને કારણે ક્ષીણ થઈ ગયેલી ઈટાથી મકાનનો ભાગ છૂટ્યું થઈ ગયો હોય, જ્યાં જવાથી સ્ત્રીનું દર્શન ન થાય અને પરિણામે કાર્યમાં સફળતા મળે ! આમ વિચારતો એ દીવાલને અડધી જુએ છે અને આનંદ પામે છે. પાણીના સતત ટપકવાથી ભીની થતી અને નિત્ય સૂઈના તાપથી તપતી એ જગા છૂટ્યું જતી ગયેલી છે અને ક્ષારને કારણે ક્ષીણ થઈ ગયેલી છે. ચોરને માટે તો આ પ્રથમ શકુન !

હવે એ વિચારે છે કે કયા પ્રકારનું બાકિરું પાડવું ? એમના દેવ કનકશક્તિએ એ કાર્ય આર પ્રકારે થઈ શકે એમ કહ્યું છે—જો ઈટા પાકી હોય તો ખેંચી કાઢવી, જો કાચી હોય તો તોડી નાખવી; માટીની બનાવેલી હોય તો ઉપર પાણી નાંખીને પલાળી દેવી અને જો લાકડાની હોય તો પાકી નાંખવી. પણ અહીં તો પાકી ઈટા છે એટલે ખેંચી લેવી જોઈએ એમ વિચારે છે. એ તો ભણે ઠીક પણ એમાં બાકિરું કયા આકારનું બનાવવું ? ખીલેલું ? કમળ બનાવવું ? સૂઈ બનાવવો ? બાલચન બનાવવો ? ફૂલો બનાવવો ? લંબ ચોરસ બનાવવો ? સ્વસ્તિક બનાવવો ? કુચ બનાવવો ?—વળી આ કલાને દીવાલના કયા ભાગમાં દર્શાવવી કે જેથી એને સવારમાં જોઈને નાગરિકો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જાય, એ પ્રશ્ન એને વિચારતો કરી ચૂકે છે ! પાકી ઈટાની આ ભીંતમાં કુચની આકૃતિ જ સારી દેખાશે એવો નિશ્ચય કરીને એ વરદાન આપનાર કુમાર કાર્તિકેય, દેવ કનકશક્તિને ભારકરાનન્દીને અને જેમનો એ પદ શિષ્ય છે એવા ગુરુ યોગાચાર્યને એ મનોમન નમન કરે છે. એના ગુરુએ એની નિપુણતા પર ખુશ થઈને ‘યોગેશ્વરના’ નામનો ભદુર્ધ હોય એને આપેલો છે જે શરીરે લગાડવાથી માણસ અદૃશ્ય થઈ જાય અને એને સૂચ કે અજ્ઞ કઈ જ અસર કરી શકે નહીં. એ પોતાના શરીરે યોગેશ્વરના જગાવે છે, પણ એકાએક એને યાદ આવે છે કે માપ લેવાની પદી તો એ ભૂલી ગયો ! થોડો વિચાર કર્યા પછી એને સૂચે છે કે ઉપલીતના દોરાથી એવું કામ સરશે ! જનોઈ તો બાહ્યજનને —અને એમાં એના જેમનો—તો ખાસ ઉપયોગી છે. એની પવિત્રતાની એને કંઈ પડી નથી ! દીવાલમાં બાકિરું પાડવું હોય ત્યારે એ માપ લેવાના કામમાં આવે, કમોડ ચૂસત રીતે બંધ કરાયાં હોય તો ઉઘાડવાના કામમાં આવે

અને જો સર્પદંશ થયો હોય તો માંક મારવાના કામમાં પચુ આવે !

માપ લીધા પછી એ બાકિરું પાડવાનું શરૂ કરે છે. ઈટો ઈટ ખેંચવાની બાકી હોય છે ત્યાં એને સર્પ કરડે છે. જનોઈ ના દોરાને એ સખત રીતે ઘ્યાંગળી પર વીટ છે અને ફગાવે છે. એને આરામ થઈ જાય છે. હવે એ અંદર જુએ છે. દીવો વળી રજો છે. સુવર્ણ જેવી પીળાશ પડતી દીવક જ્યોતનો પ્રકાશ બાકિરા વારે બહાર આવેલી ચારે બાજુ અંધકારથી વીંટળાતો જમીન પર પથરાય છે, જંલે નિકા પર પડેલા સુવર્ણના લિસોટા !

હવે એ અંદર પ્રવેશે છે. મે માણસો ધસધસાટ લે છે એક છે ચારુદત્ત અને બીજો એનો મૂર્ખ ભ્રાતૃભ્રાતૃ વિદ્યુષક. હવે પોતાના રક્ષણને ખાતર, જરૂર પડે તો ભાગી છૂટવા, ખંડનુ દાર ખોલી નાખવા સર્વિલક પ્રયત્ન કરે છે. પણ ધર જૂડું હોવાથી કમોડ લિધતા વખતે અવાજ કરે છે ! અવાજ ન થાય એટલા માટે એના મિત્રગરમાં એ પાણી છાટે છે અને તે પણ એટલી કાળજીથી કે પાણીનો જમીન પર પડવાનો અવાજ પણ ન થાય ! હવે એ પેલા મે લિધતા માણસો તરફ ફરે છે એને શંકા જાય છે કે આ મે માણસો ખરેખર લિધેલા છે કે લિધવાનો ઢોંગ કરે છે ? એને નક્કી થાય છે કે બંને જાણ ખરેખર લિધી ગયેલા છે કારણ કે એણે ખીવડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ ખીંતા નથી; એમનો આસેવિધવાસ નિઃશંક છે, વિશદ છે, અને નિયમિત છે; આખો પૂરેપૂરી બંધ થયેલી છે, ડોળા અંદર ફરતા હોય એમ જગાડો નથી કે પાંપણે પટપટતી નથી, શરીરનાં અંગો નિશ્ચિંત રીતે સિધલ થઈને પડ્યાં છે; વળી જો તેઓ લિધવાનો ઢોંગ કરતા હોય તો દીવાના પ્રકાશને ડુબ પર પડવા દે નહીં.

મેય માણસો લિધે છે એ ભવવા પછી એ આજુબાજુ જુએ છે અને અચંચો પામે છે. ત્યાં યદ્યપ પડેલું છે, દફૂર છે, પચુત છે, વીણા છે, વાંસળીઓ છે અને પુસટકા છે ! આ કોઈ નાચ્યાચાપનું ઘર તો નહીં હોય ! એને લાગે છે કે મકાનના માત્ર બાહ્ય દેખાવથી જ મોહિત થઈને એ અંદર આવી ચઢ્યો ! એ વિચારે છે કે આ ધરમાલિક સામેસાય ગરીબ હશે, કે પછી ચોરના લપથી એણે દ્રવ્યને જમીનમાં

સંતાડ્યું' હશે? એ એમ હોય તો તો શર્વિલકથી કોઈ ધન
 ધ્રુવું' રાખી શકાય એમ નથી! એની પાસે એવા દાણા છે
 જે જમીન પર વેરવાથી ધન છે કે નહીં તેની ખબર આપે!
 દાણાને એ જમીન પર વેરી જુએ છે. એકે દાણો ફૂલો
 નથી. એને ખાતરી થાય છે કે ધરમાલિક દરિદ્ર છે. એ
 પાછા ફરવાની તૈયારી કરે છે પણ એટલામાં તો પેલો ચારુદત-
 નો મૂર્ખ પ્રિય વિદ્વાક ભ્રષ્ટ્રમાં બંધ છે અને એની પાસે
 સોનાનાં ધરેણાંની પેટી છે એવી ભણ કરે છે. શર્વિલકને
 લાગે છે કે આ માણસ મારી મરકરી કરે છે. એને મારી
 નાખવાની એને ઇચ્છા થાય છે પણ એ વિચારે છે કે કદાચ
 મગજની નળખાઈને કાગ્લે પણ એ માણસ આમ બકતો
 હોય. જતાં-જતાં એ એક નજર એની ઉપર ફેંકી લે છે
 પણ ત્યાં તો એને કંઈક પેટી જેવું કપડામાં વીંટળેલું દેખાય
 છે. એને પડારી લેવાનો એ વિચાર કરે છે પણ ખમચાય
 છે. એને થાય છે કે એક મરીય કુળવાન માણસને લૂંટી લેવા
 એ થોડું થવું નથી. પણ એટલામાં તો પેલો ફરીયા બધો
 બેઠે છે: 'માથ અને બ્રાહ્મણની ઇચ્છાને માન આપીને આ
 ધરેણાંની પેટી મું' લેતો બા!' શર્વિલક વિચારમાં પડે છે.
 બ્રાહ્મણની ઇચ્છાની અવગણના ન કરવી જોઈએ. એ પેટી લેવા
 ભય છે પણ ત્યાં તો સળગી રહેલા દીપક એવું ખ્યાન બેસે
 છે. એને એલવી નાંખવો જોઈએ એમ એને લાગે છે.
 પોતાની પાસે સુષેણું પતંગિયું એ છોડે છે એની પાંખની
 ઝાંપટથી દીપક બુઝાઈ ભય છે. એના પતંગિયાનું નામેય
 કેવું—ભદ્રપી! અધકારનું સામાન્ય વ્યાપે છે. એની સાથે
 એ કુળવાન નખીરાનું મનોમંથન શરૂ થાય છે: 'આ અધકાર
 તો સામાન્ય છે પણ મારા બ્રાહ્મણકુળ ઉપર અધકારનું
 આવરણ કું નથી લાવી રહ્યો? મારો પિતા તો ચાર વેદનો
 ભણુકાર હતો. કોઈની બેટ સરખાય એને ન ખાપે. ભ્યારે
 કું શર્વિલક, એનો પુત્ર, એક સામાન્ય મદનિકાને ખાનર
 આ કુલ્ય કરી રહ્યો છું!'...પણ એ લાચાર છે. સંજોગોથી
 એ કષ્ટાચ્છ માંગતો નથી અને નીતિને અમરાર્થ એ મુકતાં
 એને દુઃખ થાય છે. એના મનની મૂંઝવણ વધતી ભય છે.
 અતે એ પેટી લઈ લે છે પણ એનું મન માનવું નથી. શું
 થાય? શિકાર છે એ નિર્ધનતાને કે જેમાં સપડાવાથી માનવી
 એના માનવ્ય શુદ્ધિને વિસરી ભય છે. આ સરખાવક કાર્યને
 શિકારવા હતાં પણ એ કશું પડે છે એની એને બેચેની છે.

હવે મદનિકાને મેળવવા એ વસ્ત્રસેનાના ઘર લણી જવા
 તૈયારી કરે છે. પણ એટલામા એને કાર્મના પગલાનો અવાજ
 સંભળાય છે. એ પગલાં પોલીસનાં હોય એવું તો કંઈ એને
 લાગતું નથી. એ મેતે તે હોય, એની નગરમાંથી બચવા એ
 થાંભલાની પેડે સ્થિર બેસા રહેતા વિચારે છે. પણ તરત જ
 એ વિચાર પડતો મૂકે છે. પોલીસથી એમ કરે તો એ શર્વિલક
 શાનો? એની ખુમારી તો ગજબની છે—જેએ ચરવામાં એ
 પિલાડો છે, દોડવામાં એ ઢરણ છે, ખૂંટ મારવામાં એને
 ટુકડા કરવામાં એ બાજ છે, ભગતા અને બીંધતા માનવીઓની
 શક્તિની અટકળ કરવામાં એ શાન છે, સરકવામાં એ સાપ
 છે, અનેક રૂપો ધરવામાં એ સાહસી માથા છે, વિવિધ બોલી
 બોલવામાં એ વાદ્યવતા છે, અધારી રાતે એ દીપક છે,
 જમીન ઉપર એ ઘોડો છે અને પાણીમાં એ નાવ છે!—
 આવા શર્વિલક કોઈથીયે શાનો કરે?

પગલાનો એ અવાજ પોલીસનો નહોતો પણ ચારુદતની
 દાસી રદનિકાનો હતો. માનવી જેવું કંઈક જણાતાં એને
 મારવા શર્વિલક તૈયારી કરે છે પણ ભ્યારે એ જાણે છે કે
 એ તો એક, આ છે ત્યારે કંઈ પણ બોલ્યાચાર્યા વિના
 એ જતો રહે છે.

શર્વિલક હવે વસ્ત્રસેનાના ઘર લણી આવે છે. રાત્રિનો
 એ રાત્ર અજબાણું થતાં, બિજતા સૂઈની સામે ઝાંખા
 લાગતા ચન્દની પેડે, બેચેની અનુભવે છે. વસ્ત્રસેનાના
 ધરમાં પ્રવેશતાં જ એને એની પ્રિયા મદનિકા મળે છે.
 શર્વિલકની બેચેની એ કળી ભય છે. શર્વિલક એને ચોરીની
 વાત કરે છે ત્યારે મદનિકા એને એવા સાહસ માટે ઠપકો
 આપે છે પણ શર્વિલક તો માને છે કે સાહસ વિના સુખ
 મળતું નથી. વળી પોતાને લાંછન લાગે એવું કાંઈ તો એ
 કરતો નથી. એના ધંધામાં પણ એણે નીતિ-અનીતિના
 બધોતો રહેઝાણે સ્વીકાર્યાં છે ફૂલસારે લચી પડતી થેલી
 જેથી આશુપ્રજ્વતી અંગનાને એ લૂંટતો નથી, બ્રાહ્મણનું
 ધન ચોરતો નથી, યગને માટે ભેયું કરેલું ધન એને વર્ચ્ય
 છે. આવાના જોગામાં રમતા બાળકને એણે ધનથી સોભાઈને
 કદીયે લૂંટી લીધું નથી. એની લુલ્હિ લસે ચોરીના ધંધામાં
 રાક્ષસેલી હોય પણ ચારાસારના વિવેક તો એણે ક્યો જ છે.

શર્વિલક ભ્યારે મદનિકાને ધરેણાં જતાવે છે ત્યારે એ
 ધરેણાં મદનિકા જોળખી ભય છે—અને એ કયાંથી આવ્યાં
 એ વિશે પૂછે છે શર્વિલક ચારુદતના ધરની વાત કરે છે.

એ સાંભળી મદનિકાને આઘાત લાગે છે કારણ કે ચારુદત્ત તો એનાં શેઠાણી વસન્તસેનાનો પ્રેમી છે મદનિકાની બેચેની શર્વિલકથી સહન થતી નથી. એ એને બેચેનીનું કારણ પૂછે છે મદનિકા એ સાંભળ્યા વિના અધીરાઈથી પૂછે છે —“તે ત્યાં કોઈનું ખૂન તો નથી કર્યું ને ?” જ્યારે શર્વિલક કહે છે કે હિંમત કે ગભરાયેલા માનવીનું હું ખૂન કરતો નથી ત્યારે મદનિકાને કળ વળે છે. અને આનંદ પામે છે. આ બધાંનું કારણ બાપુના જેટલી ધીરજ શર્વિલકમાં નથી. એ તો માની બેસે છે કે મદનિકા જરૂર ચારુદત્તના પ્રેમમાં ઢોલી નેઈ એ ! અને આવી શંકા જતાં જ એના મનજનો પાસે આસમાને પહોંચે છે અને પછી તો વરસે છે એના તાતા વાગ્યાલોની વર્ષા. કોઠામાં ને કોઠામાં એ ચારુદત્તનું ખૂન કરવાનું કહે છે !

મદનિકાને લાગે છે કે ક'ઈક અવળું બધાય છે. શર્વિલકના આ અસંબદ્ધ પ્રસાપને શાંત કરવા એ ચોખ્ખટ કરે છે કે હું ચારુદત્તના પ્રેમમાં નથી પડી પણ વસન્તસેના એને ચાહે છે. શર્વિલક હવે ધીરો પડે છે અને પોતાના નિષ્કારણ શરૂઆત માટે પથાપાપ કરે છે.

હવે શું થાય ? જો ઘરેણાં એને આપવાનાં છે તે તો તેનાં જ છે. આપવાં કયે બહાને ? શર્વિલક મૂંઝાય છે. એકે માગે એને જણાવે નથી. ક્ષણ પહેલાં મદનિકા પર શંકા લાવીને સમસ્ત ભીમત ઉપર દાખવેલા બધા શરૂઆત ભીતરી ભય છે અને એ મદનિકાની સલાહ માટે છે કારણ કે ભીમો જન્મથી જ શાણી હોય છે, જ્યારે પુરુષો કાલા હોય છે ખરા પણ તે તો શાંતિના અંજલિનથી !

મદનિકા એને રસ્તા બતાવે છે કે ઘરેણાં ચારુદત્તને પાછાં આપી આવે ! શર્વિલકનું મન આનંદ નથી. કોઈક બીજાને રસ્તા સૂચવવાનું એ એને કહે છે. હવે એની ખરી મગમત થાય છે. મદનિકા કહે છે કે વસન્તસેના પાસે જ અને કહેજે કે ચારુદત્તે આ ઘરેણાં આપને આપવા માટે મને મોકલ્યો છે ! શર્વિલક એ પ્રમાણે કરે છે પણ ખરો. વસન્તસેનાએ આ બધે જણાવી વાતચીત છુપાઈને સાંભળી હોય છે. શર્વિલકને આદર આપીને એ બેસાડે છે અને કહે છે કે આપ્યા છે તો ભલે પણ આ મદનિકાને લેતા મનસો, કારણ કે ચારુદત્તે મને કહેલું છે કે જે કોઈની સાથે હું ઘરેણાંની પેટી પરત કરું એને મદનિકા પરણાવી ! લાવતું ને વેંચે કહ્યું ! હવે તો શર્વિલક ચારુદત્તનાં ચલચાલન ગાયા

મેસી ભય છે, એટલું જ નહીં, એનો ભક્ત બની ભય છે !

મદનિકાને સ્થળે મેસાડીને શર્વિલક ભય છે ત્યાં અવાજ સંભળાય—“સાંભળો ! સાંભળો ! ! સરકારનો હુકમ છે—ચુપાન ભરવાડ આવીકે ભવિષ્યમાં રાજા થશે એવું ભવિષ્ય વેળાઓનું વચન સાંભળીને આપણા રાજા પાલકે એને નેલમાં પૂર્યો છે, માટે દરેક રાજાનેવેક પોતાની જગ્યાએ ધ્યાનથી પહેરો રાખવો...”

આ સાંભળીને શર્વિલકનો પિત્તો ઊઠ્યો. પોતાના મિત્ર આવીકેને રાજા પાલક કેદમાં પૂરે !—અને તે શર્વિલકનાં જીવતાં !—અને નહીં. નવેરા પતનીને પોતાના મિત્રને શેર મૂકીને એ આવીકેને છોડાવવા અને જુલમી રાજા પાલકનો રાજ્યને ઉચલાવી પાડવા નીકળી પડે છે. એના મિત્રો અને સંબંધીઓની ટોળાઓ જમાવે છે. એના મિત્રોમાં રસ્તે રખડતા જુગારીઓથી માંડીને તે રાજ્યના સેવકો અને પોલીસ અમલદારનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ બધાંયનો એ નેતા બને છે અને રાજ્યસત્તા સામે બળવો જમાવે છે. નિર્ધનતાને બોચ બનીને અનુભવવા પડેલા જીવનનો અંતર બનાવોએ એવું જ જીવન લડ્યું છે તે એને આ તકે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

એક વાતનો એને વસવસો સહી ગયો છે. ચારુદત્તે અને વસન્તસેનાએ એના ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે એનો બદલો ચૂકવવો થી રીતે !—અને સુખ આવી પહોંચે છે. બદલો જેવો તેવો નહીં પણ—જીવંતદાન ! જુલમી રાજા પાલકનો સાળાએ ચારુદત્ત ઉપર ખૂનનો પોટો આરોપ મૂકીને એને શિક્ષા કરાવી છે. ચારુદત્તને વધતત્તલ પર લાવવામાં આવ્યો છે. એનો ભયભર માન એક જ રીતે થઈ શકે એમ છે—જો રાજા એને માફી આપે તો ! વાત અશકય છે. જુલમી રાજા પાલકના હુકમમાં દપાતો હારો નથી. પણ એ જ ક્ષણે શર્વિલકે પાલકની રાજસત્તા ઉચલાવી પાડીને આવીકેને માફીએ મેસાડી દીધી છે ! એ દોડતો દોડતો વધતત્તલ પાસે આવે છે અને આવીકે ચારુદત્તને જીવંતદાન આપાવું જાહેર કરે છે આમ છતાં ચારુદત્તની પાસે જતાં એ અચકાય છે. એના ધરમાં પોતે ચોરી કરીને એનો ચુનો કર્યો છે એ વાત એ વિસરી શકતો નથી. જીવનમાં જંગ એલનાર આ વીર એ સુખનતા સામે નમ્ર બની ભય છે. ચારુદત્ત તો વીર છે અને ક્ષમા એ વીરનું લક્ષણ છે એમ માની એને મળે છે. નાટકને અંતે આવતું આ બે વીર પુરષોનું મિલન એને યાદ નહીં રહે ?

રેડીએશન !

[અણુયુગની વર્ષારતાએ સરજેલ કરપીણ મૃત્યુ !]

સત્ય ઘટના

જપાનમાં હિરોશીમામાં પ્રથમ
અણુબૉમ્બ ફેંકી બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં
સાથી રાજ્યો વિજયી નીવડ્યાં...

આ બૉમ્બફેલિએ એક નવા કરપીણ
રોગને જન્મ આપ્યો. એનાં વિસ્ફોટક
કિરણોએ જપાનના અનેક અંદાના

માનવીઓને માથે ભાષ'કર મોતની બડી
વરસાવી. એ રોગનું નિકાન ઉછ થયું
નથી ! કેવળ એને 'રેડીએશન' કહે છે !

આ અનામી રોગમાં બંકપાયેલા,
તલતલ મૃત્યુના પાશમાં પરેસા
જપાનના એક યુવાનની અત્યંત કરુણ
ઘટના...એની પત્નીની ઠક'ભરી ઠહાણી
અહીં આલેખાઈ છે.....

અમિતા મોરીસ ને હિરા મોરીસ એ બંને પતિપત્ની
છે. સ્વીડન એમનું મૂળ વતન. બંને સારાં લેખક છે. આ
દંપતી છેલ્લા એક વર્ષથી એક આરામ-કેન્દ્રનું સંચાલન
કરી રહ્યાં છે. આ આરામ-કેન્દ્રનું નામ છે 'હિરોશીમા
આરામ-કેન્દ્ર'. જપાનમાં હિરોશીમા ખાતે અણુબૉમ્બે સર્જેલ
હાવાનળમાં જે હાણેક માણસો બચી ગયાં છે—એમને કંઈક
આશરો મળે ને મદદરૂપ થવાય એ ઉદ્દેશથી આ કેન્દ્ર ચાલી
રહ્યું છે. એ કેન્દ્ર સાથે નિયમિત રીતે સંપર્ક રાખનાર બે
માણસો અણુબૉમ્બના રેડિયો-એક્ટીવ કિરણોને કારણે બીજી
થયેલ એક નવા જ પ્રકારની ગિમ્મરીથી મૃત્યુ પામ્યાં છે.
આ નવી બીમારીનું નામ છે—'રેડીએશન'. અણુબૉમ્બ ફૂટ્યો
તે સ્વર્ગથી ભેગો સેંકડો માર્ષલ દૂર હતા, તેના લેખિકે પથ્ય
એના ભય'કર વિસ્ફોટક કિરણોની અસર થઈ. તેમાંથી આ
નવો રોગ પેદા થયો—'રેડીએશન' !

આ રોગ એકા છે કે જેની આગળ તમીળી વિજ્ઞાન
પાસે કાંઈ દવા નથી. રેડીએશનનો દર્દી આજે દેખીતી રીતે
સાળેસમે ને તંદુરસ્ત દેખાતો હોવા છતાં અચૂક રીતે મૃત્યુ
લાણી પગલાં માંડી રહ્યો હોય છે. ને એ મૃત્યુ તે કેવું ?
અસહ્ય પાતનાઓથી ભરપૂર. આવા જ એક મૃત્યુનો ખ્યાલ
આપણને હિરોશીમા આરામ-કેન્દ્રનાં સંચાલિકા બહેન
અદિતા મોરીસ, પોતાના પર લગાયેલા એક યુવાન દંપતીના
પત્રો પરથી આપે છે. -

એક બણીતા અમેરિકન સરકારી અધિકારી જનરલ
ગ્રાન્સ કહે છે કે : 'મારા હારવા મુજબ 'રેડીએશન' થી
આવનારું મૃત્યુ બહુ આનંદદાયક હોયું' નેહિએ !'
'રેડીએશન' ને જન્મ આપનાર દેશના (અમેરિકાના) એ
સરકારી પ્રજાતા નાગરિકને જપાનના નાગરિકો કહે છે:
આ જુઓ, તમારી સંસ્કૃતિએ માણસને માટે સરજેલ
'રેડીએશન' શું યીજ છે ! તમારી પ્રજા—અરે, દુનિયાની
કાંઈ પણ પ્રજા—અમારી રિયતિ બેયાનવવા પછી માનવ
જાતને માથે 'રેડીએશન' નું 'વરદાન' મઢવા નીકળનારા
એને 'માનવ' નહિ પણ 'હાનવ' તરીકે ઓળખવો.

કૂમીઓ નાકામુર જપાનનો એક જિહરતો જુવાન હતો.
એને પોતાના યદાસસોમાં બે બાળકો હતાં. રમેદમથી પત્ની
હતી. ડાઈવરનો ધંધો કરી નાકામુર પોતાના આ નાનકડા
કુટુંબનું ભરણપોષણ કરતો. 'રેડીએશન' ની અસરમાં આવી
ગયેલ આ જુવાનનો સતત પીછો કરતું મોત આખરે એને
કેવી રીતે ઝાપી લે છે એનો ચિતાર અહીં એમના બે
પત્રોમાં આપેલ છે.

૧૯૫૭ના નવેમ્બરની ૧લીના પત્રમાં નાકામુરાની પત્ની
લખે છે:

‘મારા પતિની દાકતરી તપાસ કરાવી. દાકતરોએ કહ્યું કે એમનું કાળજી (હૃદય) બહુ ખનખન થઈ ગયું છે. જો કે એમના ચહેરા પરથી તો તબિયત બહુ સારી લાગે છે... એમની આ ટપી પરથી તમને પણ એમ જ લાગશે. એમણે ખોરાકમાં પ્રોટેનનું તત્ત્વ સારા પ્રમાણમાં લેવું’ પડશે. બહુ શારીરિક મહેનત એમનાથી નહિ લેવાય. દાકતરોની સલાહ છે કે એમણે ખૂબ આરામ લેવો જોઈશે (પણ એ સી રીતે બનવાનું હવું? કારણ હોરી હંકારવાનું કામ મૂકી દાંધે તો ચાલવાનું જ નથી.) એમને ઑકસરેની સારવાર અપાય તો થોડો લાભ થાય ખરો. પણ લાભે ગાળે એની બહુ સારી અસર થવાની નથી. લવિષ્યમાં કંઈક નુકસાન પણ હોવાય. મારું મન બહુ મુંઝાયા કરે છે. પ્રશ્ન કરે ને એમને સારું થઈ જાય—તમે તો બાણે જ છો, અમારે નાનાં નાનાં બાળકો છે એમને ખાતર પણ એમણે મને તે ભોગે જીવવું જ રહ્યું.

નવેમ્બર : તા. ૨૬, ૧૯૫૭

કાલનાં હાપાંઓમાં ખખર હના કે, રેડીએશનનો એક ખીભે દર્દી ગઈ કાલે હોસ્પિટલમાં મરી ગયો. એનાં ઘણાં બધાં લક્ષણો મારા પતિના દર્દને મળતાં છે. અમારાં સદ્લાભ કે એમને હજી સારું છે. પણ મને સમજતું નથી, કે આટલાં બધાં શાધી મરી જાય છે. અમારી બધી બચત હું એમને માટે વિટામિનની ગોળીઓ ખરીદવા પાછળ ખરચી નાખું છું. મને આશા છે કે જરૂર એમની તબિયતમાં દેર પડશે જ.

ડિસેમ્બર : તા. ૧૦, ૧૯૫૭

તમને એ લખતાં મને દુઃખ થાય છે કે, વળી પાછું મારા પતિને સારું લાગતું નથી. વળી પાછાં બધાં લક્ષણો એકે એકે દેખાવા લાગ્યા છે. એમને ઝાડા થઈ જાય છે. એમની જીભ ભણે તદ્દન મરી ગઈ છે. વાહુ ખૂબ બિપડે છે. રાતે જીંધ આવતી નથી ને મોં તો એકદમ લેવાઈ ચૂકે છે... વળી આજે કંઈક રાહત છે.

ડિસેમ્બર : તા. ૩૦, ૧૯૫૭

(નાકામુરા પોતે અશ્વેષ બજાવતો નથી એટલે એણે પોતાની પત્ની પાસે અસ્તિતાના પત્રનો જે જવાબ લખાવેલ તેમાંથી.)

“મારા માટે આટલી કાળજી રાખવા બદલ તમારો ધણે જ આભારી છું. ક્રેકવાર હું તદ્દન નંખાઈ જઈ છું ને મને એટલો બધો નબળાઈ લાગે છે કે ન પૂછો વાત. પણ હું બાણું છું’ કે મારે મારાં બાળકોને ખાતર પણ જીવું જ જોઈએ.

મારી પત્ની મને સાંભળે કરવા ને મારામાં ઉત્સાહ પ્રેરવા કેટલું કરે છે! ખેર, પણ રોજ સવારના પહોરમાં બેઠું છું ત્યારે મને મારું આખું શરીર ભણે બહેડું પડી ગયું હોય એવું લાગે છે. મારું મોઢું, હાથ ને પગ પર સોજા ચઢી ગયેલ હોય છે.

પેટ લારે લારે લાગ્યા કરે છે. કારણ મારું કાળજી ખૂબ વધી ગયું છે ને તે સાધારણ રીતે હોય છે એના કરતાં ચારમણ મોટું. ને મારા આંતરડાં તો બધાં કેમ ભણે પેટને છેક તાંજરે લટકી પડ્યાં હોય એવું લાગ્યા કરે છે. ખાવા બેસા છું ત્યારે ને ખોરાક લીધા પછી શ્વાસ ભણે તૂટતો હોય એવું થાય છે. આખો દિવસ મારું મન ખૂબ તંગ રહ્યા કરે છે ને રાતે નિદ્રાકુલ જીંધ આવતી નથી.

મારી પત્નીના અતિ આગ્રહને વધ થઈ મેં હંમથાં જ મારું શરીર તપાસરાખ્યું. સંપૂર્ણ તપાસને અંતે દાકતરોએ કહ્યું કે, મારું કાળજી બહુ વધી ગયું છે. પણ એમની પાસે એવે મૂળ સ્થિતિમાં આપણા માટે કંઈ ઉપચાર નથી. સિવાય કે દર એક દિવસને આંતરે હું ત્રિટ્રામિન્સનાં ઇન્જેક્શનો લીધા કરું.

ખીલ વાત એમ છે કે ‘રેડીએશનનું દર્દ’ તદ્દન નવા જ રોગ છે, એટલે મને એમ લાગે છે કે દાકતરી અખતરાઓ માટે હું એક સારું પ્રાણી એમને હાથ ચઢી ગયેલ છું. એને લીધે કદાચ પ્રયોગશાળામાં થતી મારી તપાસમાં બહુ મીઠવ રખાતી હશે. પણ એક માંદા માણસને મન એવો શો ઉપયોગ?...રોગની સારવારનો સવાલ બીબો થતાં જ કંઈક અટકીને બેસું રહી જાય છે...”

જાન્યુઆરી : તા. ૬, ૧૯૫૮

આ ત્રીજી લારીખથી વળી એમની તબિયત વધારે બગડી લાગે છે. નાતાલના તહેવારો દરમિયાન જો કે એમને બહુ સારું રહ્યું. બાળકોને પણ તહેવારના દિવસોમાં બહુ મગ્ન પડી...એમને માટે દાકતરે ‘લ્યુકેશન સી. બી. ૧૪૩૮’ નામનો એક તબીબ દવા લખી આપી છે તે હું લઈ આવવાની

હું. એ મોટેથી લેવાની છે. તે કહે છે કે બીજી દવાઓની જેમ આની કંઈ બીજી રીજ ખરાબ અસર શરીર પર થતી નથી.

દર અઠવાડિયે દાકતરે એમનું લોહી તપાસવાનું કહ્યું છે ને લોહીનાં લાક્ષણિકાં રજકણો પર દાકતરે પૂરેપૂરી તપાસ રાખવા માગે છે. એમને હમણાં તાવ આવવા માંડ્યા છે. પણ તે ઝીંજીઝીઝો. બહુ વધારે નથી ચઢતો. સહેજસાજ હાલવાય કરે તોય બહુ એમને છાતીમાં ગૂંગળામણ થવા લાગે છે, ને પેટ તો એમનું ક્ષીને એટલું મોઢું થઈ ગયું છે કે પેટ પરની ચામડી તનડે છે, ચીમટીય ભરી શકતી નથી.

એમને આ બધું દુઃખ સહન કરતા બેઈ કોકવાર તો હું તદ્દન હતાશ બની બઢી છું. મને લાગે છે કે, દાદ બોલ્યા થતી જશી-તેમ તેમ કદાચ એમની તબિયતમાં સુધારો થશે. ને જો કંઈ ફેર નહિ જ પડે, તો પછી મારે એમને હોસ્પિટલ-માં દાખલ કરાવવા પડશે. પણ આજે તો એમ લાગે છે કે, બને ત્યાં સુધી એમને ધરથી અળગા કરવા નથી. ધરમાં રહીને જ નિમમિત દવાદાંડે સૈંદ્રે એથીયે ફેર પડશે.

માંદા માણસોને સામ થવા માટેના ઉત્સાહ ટકાવી રાખવો એ પણ આજે તો મને બહુ અમરું કામ લાગે છે. એ આખો વખત લામ્યા કરે ■ કે: 'આ વરસોના અંત હું લાએ જ નેવા પામીશ.' એમના મોઢામાંથી આવ્યા શબ્દો નીકળે એ શરમની વાત છે. હું એમની હિંમત ટકાવી રાખવા ફેટકેટલી મયું છું. પણ એા મારી વહાલી બેન ! તને શું કહું ? મારી ચિંતાનો પાર નથી.

બાળ્યમારી : તા. ૩૧, ૧૯૫૮

(નાકાકુશાએ ચેતાની પત્ની પાસે લખાવેલા પત્રમાંથી)
મારે ખાતર તમે ફેટલાં ઉચાટમાં પડી ગયાં. આ મહિનાની શરૂઆતથી મેં જે દિવસો કાઢ્યા છે તે અસલ છે. મને એવું લાગે છે બહુ મારું આખું શરીર અંદરથી સડી રહ્યું છે, અંદરનાં બધાં અવયવો જળતાં જાય છે ! દિવસે દિવસે મારી નખખાઈ વધતી જાય છે. મને જીવતો ભટ્ટીએ ચઢાવી દીધો હોય એવું થાય છે. મારી સ્થિતિ રોજ ને રોજ બગડતી જાય છે. દાખરા મેં જે કંઈ દવાઓ આપ્યા કરે છે, તે હું લીધા કરું છું. એનાથી કદાચ થોડે અંશે કંઈક રાહત મળતીય હશે. પણ મને લાગે છે કે મારી તબિયતમાં સુધારો થનાં તો હજી અઘરાડિયાંનાં અઘરાડિયાં નીકળી જશે.

મને હમણાં પાણીભરેલા ફાટલા નીકળવા માંડ્યા છે. મારા કાળજીની દશા એટલી બગડી ગઈ છે કે, હું મીઠું તો બિલકુલ લઈ શકતો નથી ને મીઠા વખરોનો ખોરાક ફિક્કો બેરવાદ લાગે છે. જેની કોઈ દવા જ નથી, એવા રોગના ભોગ બનવું, એટલે રોજ એર પીને મૃત્યુના દિવસની રાહ બેવા જેવું છે. કોક વાર તો હું એટલી અકળાઈ જઈ છું કે, આખી રાત મારા ખાટલામાં પાસાં ધરવા કરું છું. મન બહુ ખરાબ થઈ ગયું છે. છતાં આશા રાખું છું કે મને ઠીક થઈ જશે.

ફેબ્રુઆરી : તા. ૧૭, ૧૯૫૮

મેં તમને છેલ્લે પણ લખ્યો તે પછીથી મારા પતિની તબિયતમાં ખાસ કંઈ ફરક પડ્યો નથી એમને તાવ ચઢે છે, ઉવરસ ને કંક રહે છે. એમનું કાળજીનું કદમાં કંઈ નાનું થયું હશે. પરંતુ એમના શરીર પરના ફાટલા જરાય નાના થયા નથી. એમને જે દવાઓ લેવી પડે છે, એની વળતી અસરને કારણે એમના લોહીમાં સફેદ રજકણનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ નેટલું બિતરી મયું છે. આને કારણે એમનું શરીર મૂઢ જેવું બની ગયું છે એમની ભૂખ એકદમ એટલી બધી મટી ગઈ હતી કે મારે એમને પાછું ખોરાકમાં મીઠું આપવાનું શરૂ કરવું પડ્યું છે, એથી એમને કંઈક સાડું લાગે છે.

ધરમાં સતત માંદગીનું બિહાનું હોવું એ બહુ મોટી આપદ છે. રાતમાં કંઈ ફેટલીય વાર ફેટલાંય કારણસર મારે ભગવું પડે છે ને એમને હાથ આપવો પડે છે. પથુ તેઓ પોતે જે દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે, એની આમળ બાની કંઈ જ વિસાત નથી. લાણી વાર થાય છે કે એમની પીડામાં લાગ પડાવી શકતી હોત તો કેવું સાડું

મેં અઠવાડિયે દાકતરોએ એમનાં હાડકાંમાંની મજબ તપાસી બેઈને કહ્યું: 'આ તપાસ પરથી લાગે છે કે થોડા વખત પછી એમના લોહીમાં સુધારો થવાની પૂરેપૂરી શક્યતા છે.

સવારનાં છાપાંમાં બખર હતા કે મઈ કાલે ૩ કલાકની એક બાઈ આ જ રોગથી મરી ગઈ. ૧૯૫૮નું આ ચોથું મૃત્યુ.

માર્ચ : તા. ૪, ૧૯૫૮

મારા પતિની સ્થિતિ સારી છે એમ તો શી રીતે કહું ?

પરંતુ એ વાત ખરી કે આત્મા એમને ક'ઈક રાહત છે. આ અમારો ખ્યાલ જ છે. એમના લોહીની તપાસમાં સફેદ રજકણનું પ્રમાણ ૮૦૦ પર આવી ગયું છે ત્યારે વળી છેલ્લાં ચાર અઢવાડિયાં થયાં 'લ્યુકેમિયા' નામની દવા એમણે લીધી, એને કારણે એમના શરીર પર (દાંતેલા હોય એવા) ફેફસા ઊઠી આવેલા છે.

અને તેમાં હવે પરુ થવા માંડ્યું છે. ને એની વેદના વધવા માંડી છે. એમનું કાળજી ને બેરોજ હવે ઘણાં નાનાં થઈ ગયાં છે એમનો ઉપરનો હોઠ આખો ફાટી ગયો છે, ને એમાં પરુ થવા માંડ્યું છે. મોઢાની દશા પણ બહુ ખરાબ છે. પણ મને લાગે છે કે એમના લોહીમાં સફેદ રજકણ વધવા માંડશે તેમ તેમ એમને ક'ઈક સારું થવું જશે. એમને પોતાને હજી ખબર નથી કે એમનાં સફેદ રજકણનું પ્રમાણ આટલું બહુ ઘટી ગયેલું છે.

એ તો એમ જ કહે છે કે, આ પીકા જે આમ ને આમ વધતી જ જવાની હોય તો મારું મરણ આ ધૂડીએ જ આવે તો સારું. આ તો જીવતેજીવ નરક ભોજનવા જેવું જ છે.

એમને ધરપત બ'ધાવવાનું કામ હવે મુશ્કેલ બની ગયું છે. કારણ છેલ્લા બે મહિના થયાં તેઓ આ પીકા ભોગવી રહ્યા છે.

ગઈ કાલે પેશાબ કરાવવા માટે એમને બે ઇન્જેક્શન આપેલાં. એ ઇન્જેક્શન એટલાં તો દર્દનાક હતાં કે એ લીધા પછી પાંચ કલાક સુધી એમને એન નંહોણું. છતાં મને લાગે છે કે એ ઇન્જેક્શન તુકસાન કરતાં હામદો જ વધારે કર્યો છે...મને લાગે છે કે એમની ચાકરી કરતાં કરતાં હું એક સારી નસ' બની જઈશ.

માર્ચ : તા. ૯, ૧૯૫૮

બધે જ વસંતની પ્રફુલ્લતા દર્વાઈ ગયેલી છે. બધે જ સુખ ને આનંદ પ્રસરી રહ્યાં છે—એક મારા પતિને બાદ કરતાં. એમની રિયલિટી એટલી બધી વચસી ગયેલી છે કે, ઘેર શાખીને મારી એકદીથી એમની સંભાળ લઈ શકાય એમ નથી. એટલે મેં એમને હોસ્પિટલમાં ખસેડાવ્યા છે. અહીં એમની બધી રીતે ખૂબ સંભાળ લેવાય છે. પરંતુ દાકતરે કહ્યું કે, એમની રિયલિટી તત્કાલ સુધરે એવા કોઈ ચિકિત્સા દેખાતાં નથી—કારણ એમનું વર્જન બહુ ઘટી ગયું છે.

એમની ચામડી પર બધે ધારાં થઈ આવ્યાં છે, રાતને વખતે તાવ એકદમ વધી જાય છે ને સવાર પડતાં ઊતરી જાય છે

હવે શું થશે...એની ચિંતામાં મારું મન રોકાઈ રહ્યું છે. આવો વિચાર આવે એ જ મને ગિલકુલ રુચ્યું નથી. પણ હું જાણું છું કે એને લાંબો વખત પાળી શકાય એમ જ નથી...મારે એનો સામનો કરવો જ પડશે. મારે બે નાનાં બાળક છે. એમને હજી લાલનપાલનની ખૂબ જરૂર છે ને મારા જેટલો જ વિશેષ એમનેય સાલવાનો છે.

કેટલાં નિર્દોષ છોકરાં છે! હજી એમને તો માથે આવી પડનાર આફતનો ખ્યાલ સુધાં નથી. હું હિંમત રાખવા ને મન કાઢું કરવા ધણુ ધણું મથું છું. પણ કોકવાર તો કશા જ કારણ વિના મારી આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડી પડે છે

હું એમને જોવા માટે હોસ્પિટલમાં જઉં છું ને એ આનંદ દેખાવા કોશિશ કરે છે, ત્યારેય હું 'જોઈ શકું છું' કે પોતે મૃત્યુ લાખી પગલાં માંડી રહ્યા છે એ હકીકત તેઓ બરાબર જાણે છે.

અમે ઘેરથી એમને હોસ્પિટલમાં લઈ ગયાં ત્યારે તેઓ કહેતા હતા કે, ' હવે ફરીથી આ ધરમાં હું જીવતો આવવા પામવાનો નથી ' ગમે તેમ હું તો આશા રાખું છું કે બહુ સારું જ થવાનું છે. તેઓ જીવી જાય એટલે બસ. પછી ભલે બિન્દગીભર એમને અમુક મુશ્કેલી વેઠવી પડે, એની ચિંતા નથી.

માર્ચ : તા. ૧૬, ૧૯૫૮

મારી આસપાસ જણે આફતનાં પૂર ધૂધવી રહ્યાં છે. એમની તબિયતમાં રજમાય સુધારો વતીતો નથી. દાકતરી પ્રયોગશાળામાં બધી તપાસ કરાવી ચૂક્યાં. પણ કશો અર્થ નથી. કારણ આ રોગ જ શરીર પર બિપડી આવેલાં ફૂંઝાં ધારાનું મૂળ કારણ હોય એમ લાગે છે. ચામડીને ભરી દેતા આ ત્રિફોસફેટ રોકવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી.

એમનો આખો ચહેરો એટલો તો સૂજ ગયો છે, જાણે કોઈ દાનવનું બનાવટી મોઢું પહેરી લીધું હોય એવા દેખાય છે. આયનામાં પોતાનું મોઢું જોતાં તેઓ પોતે જ બ્રજ બિયા.

આખી રાત પરુ લેવાનાં આ ધારાને કારણે એમને

કુશળ વેદના યાચ છે. જીવ તો આવે જ શાની ! જરા સરખો ખોરાક લે'તાં એમના ચિરાઈ ગયેલા હોડમાંથી કાળો વેદના બેઠે છે. હું 'ભેઈ શકું છું કે તેઓ જીવને જીવ નરકની યાતનાઓથી તરફડી રહ્યા છે.

એમની અવદશાની શું વાત કરું ? મારું મન વિચારે ચી જાય છે ને હું કંપના કરું છું કે આજ નહિ ને કાલે થોડા દિવસ પછી-યા અમુક વર્ષો પછી મારે પણ આ જ સિથિતિમાંથી પસાર થવું પડશે...ને મારાં દીકરા-દીકરીની પણ આ જ દશા થવાની...મારી પાસે બોલવા માટે કોઈ શબ્દ નથીગઈ કાલનાં છાંયમાં સમાચાર હતા કે, રેડીએશનના દર્દે ૧૯૫૮માં આ આડમા દર્દીનો બોગ લીધો.

એપિલ : તા. ૧, ૧૯૫૮

મન ખૂબ વ્યાકુળ બની ગયું છે. મારી ગમગીનીતો પાર નથી. આખરે મૃત્યુ આવીને મારા વડાલસેયા પતિને ઉપાડી ગયું. માર્ચની ૩૦મીએ સાંજના પોણાઆઠ વાગે એમની તમામ યાતનાઓનો અંત આવી ગયો. ૧૮મીથી એમને માથામાં સખત દર્દે જીપકવા લાગેલું. આમેય માથું આપું અસંખ્ય ગ્રામમાંથી ભરાઈ ગયેલું હતું. માથાની આ ભયંકર વેદના જય કલાક સુધી એક સરખી રહેતી. તે પછી થાકીને લોથપોથ થઈ થોડીક મિનિટો સુધી તેઓ જીંધમાં ઢળી પડ્યા. આમ ચાલ્યાં કરતું. આ વેદનાથી તેઓ એટલા તો ત્રાસી ગયેલા કે તેઓ નસોને કાલાવાલા કરવા લાગતા કે ગમે તે ઉપાયે તમે મને મારી નાખો.

એમના સોડીમાં સફેદ રજકણોના બેહુદ વધારો થઈ ગયો હતો. એને કાબૂ રાખવા માટેના અત્યારેલગીના ઉપચારો મિલકુલ નકામા બની ગયા હતા. એમના મોઢા પર એટલો બધો સોળો ચારી ગયેલો કે છેલ્લે છેલ્લે તો એમની આંખ પણ ઉપાડી ચકતા નહિ. એમનાં ગ્રમમાં કઈકે કઈકે સુકાઈ

ગયેલાં ખરાં. એમનાં મોઢા પર ખસ જોવા ફોલ્લાનાં નાણે નળાં બાજી ગયાં હતાં. એને કારણે એમનું નાક રૂપાઈ ગયેલું, કાન ભરાઈ ગયેલા.

૨૬મી માર્ચ એમના મોં પરના સોજ કઈકે ઓઠા થયા ને આંખો જરાજરા બીધવા લાગેલી. એમને ઘણી રાહત થઈ હોય એમ લાગતું હતું. બે ઘૂંટડા દૂધ પણ એમણે લીધું. મેં એમને આશ્વાસન આપ્યું : હવે તમને ૩૮ સારું થઈ જવાનું.

શનિવારે એમણે આંખે દેખતા ન હોય એવી વસ્તુઓ વિષે બોલવા માંડ્યું...પણ હકીકતે ખરેખર અમુક માર્ઈ હો. છેટે એ ઘટનાઓ બની રહી હતી. (આ વસ્તુની જો કે મને પાછળથી ખબર પડી. બહુ વિચિત્ર કહેવાય !)

શનિવારને દિવસે એમણે ફરિયાદ કરી કે મારું માથું ભમી જાય છે. ચક્કી જાય છે...એની તપાસ કરાવવી પડશે. એ જ દિવસે એમણે અમારી છેલ્લી વિદાય લઈ લીધી...ને પછી ખૂબ ઘસઘસાટ લીધી ગયા. બેએક કલાક જીંધા હશે તે પછી એમણે બેઉ હાથે પોતાનું માથું ધરેલવા માંડ્યું ને માથામાં તો પાર વગરનાં ગૂમડાં હતાં !

તે પછી એમની નાડીની ૩૫૫ એકદમ વધી ગઈ ને દાકતરોએ કહ્યું કે તેઓ હવે થોડા જ કલાકના મહેમાન છે. મેં મારાં સગરનેડીઓને બોલાવી આપ્યાં...એમની આખરી વિદાય લેવા માટે. એમને નિશ્ચિત કરતાં બધાએ એમને ખાતરી આપી કે તેઓ મને બધી રીતે મદદ કરશે.

હું તો સાવ અકિચ્ચ હતી. રતેડી મિત્રોના આ આશ્વાસનથી એમના દિલને ટાકતે લગી. 'આભાર' કહી ઢળી પડતી એમની આંખમાંથી એક અશ્રુ સરી પડ્યું ને ચિર વિદાય લઈ તેઓ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા.....

('બિલ્ડ' ને આધારે)

—સુલદ્રા ગાંધી

માનવી

જોતરા શું નહિ સુલદ્રા ?

ને અભિમન્યુ નહીં અર્જુન ?

માનવી, સર્વત્ર એક જ માનવી

પડે, પોતાનું કરે છે અપહરણ !

—રતિલાલ—અનિલ

અગડો, બેલાચાલી, મારફટ,...છટાછેડા...આ બધાનું કોઈ કારણ આજ મનમાં નહોતું બેસતું. બસ, મૂનમૂન નિશ્ચેતન બેઠાં હતાં, જેમ સ્વપ્નભોગમાં કોઈ પરી અને રાજકુમારના રાક્ષસ સાથેના અદ્ભુત રસભર્યાં પરાક્રમે નિહાળીને હતા. બુદ્ધિ ધર્ષ ગયાં હોય, તેમ. ધરના વડીલાનાં દરેક મહત્વનાં કાર્યોનું ગ્રીણવટલયું અવલોકન અને પછી અનુકરણ કરવા ટેવાયેલાં તેમના બાલમાનસમાં લાઈલાલાનો અગડો ન બેઠો તે ન જ બેઠો. બા અને ગાણુનો અગડો પણ તેઓએ જોયો હતો—તેમ રમ્યાં પણ હતાં. પરન્તુ એ પણ કોઈ ચોક્કસ કારણસર હતું એમ તેઓ સમજી શક્યાં હતાં.

પરંતુ વીતુ ક'ઈ માને ? તેણે તરત જ અપરાને તૈયાર કરી :

‘માલ, હવે ‘ભાઈ’ હું ખતું છું—તારે ‘ભાભા’

બનવાનું અને હું કહું એથી વિરુદ્ધ—હમણાં ભાભી કરતાં હતાં ને ?—હા, એમ જ કહેવાનું, કરવાનું ! સમજ ?’ અને તરત જ ચુસ્તભર્યો અવાજ કાઢ્યો :

‘મારી મરજી વિરુદ્ધ તારે કાંઈ નથી કરવાનું.’

‘પણ વીતુ, ભાભીએ લાઈની મરજી વિરુદ્ધ શા માટે કરવું નોંધ્યું છે ?’

‘પણ—’

‘હા, કહે. લાઈલાલા ક'ઈ આપણી જેમ રમત થોડાં રમે છે કે ધડીમાં હસે તો ધડીમાં અગડી પડે ? અને કદાચ, મનદુઃખ થાય તો એવા નાના કારણસર છટાછેડા...’

અને ખરેખર વીતુ ક'ઈ જ ન સમજી શક્યો.

ખંડનાં બારણાં પાસે ભાઈ અને ભાભી ફારી આંખે આ બધું નોંધે રહ્યાં હતાં...

[પાન ૪૦૪નું થઈ]

સાંભળ્યું અને પછી તેને ઉપદેશ કરી, તેના મનને શાંતિ આપી તે ઉપરથી એ ગરીબ વિધવા પોતે ધર્ષને ભિક્ષુણી બની ગઈ. વેશ્યાવૃત્તિથી જીવતી અનેક સ્ત્રીઓએ દીક્ષા લીધા પછી, જે શાંતિથી અને પવિત્રતાથી શેષ જીવન ગાળ્યું—તે સુખ અને તે જીવનની સરખામણી કરનારાં સુંદર વયુની “થેરી ગાથા”માં છે.

એક ટેકાણે, આનંદાસ્તવ અને ઉત્તવસમારણ આશ્રયે હતો તે વખતે, તેમાં શોભે તેવાં વચ્ચામુષણ પહેરેલી એક સુંદર તરુણી, મુકમાં જઈ બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળતાવેત ભિક્ષુણી ધર્ષ બધાનું વર્ણન આપેલું છે. એક તરફ સમગ્ર-લ-નો આનંદકલ્પોલ અને બીજી તરફ નિર્વાણની શાંતિ—એ બે વચ્ચેના વિરોધ કવિવપૂર્ણ રીતે વર્ણવ્યો છે.

એક ગાથામાં, એક ધનવાન મનુષ્યની સુંદર પુત્રને માટે ધનવાનોના પુત્રે તથા રાજકુમારો માણે કરેલાં હતાં. એક ધનવાન પુત્રને કન્યાના મિત્ર કહેવાના વચનના આકાંક્ષા વચનના પદ્ધતિમાં આપવાના

કન્યાએ, લગ્નવાન બુદ્ધનો જગતની અસારતાને ઉપદેશ તેને સંભળાવ્યો; અને એણે ભિક્ષુણીસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો !

એક કિસા જોતમી નામે સ્ત્રી રસ્તામાં માર્દી પડી; ત્યાં તેનો પતિ, પુત્ર તથા પુત્રી અને એનાં માંબાપ પણ આવીને શ્વલ પામ્યાં હતાં એણે શાન માટેની અખાને જતી કરી નહિ.

આવી કરુણ-રસપૂર્ણ કથા પછી એક આનંદજનક પ્રસંગ “થેરીગાથા”માં આવે છે. એક સ્ત્રીને ભિક્ષુણીની દીક્ષા મળવાથી તેને ચોખ્ખા છત્રવાની મજૂરીમાંથી તથા તેના કંઠાસી પતિ સાથે રહેવાના બંધનમાંથી જે મુક્તિ મળી અને તેનાથી એને જે આનંદ થયો તેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવ્યું છે.

“થેરીગાથા” તથા “થેરીગાથા”માં આમ, તે સમયની સમાજ-સ્થિતિનું સુંદર પ્રતિબિંબ પડેલું છે. ‘ખાસ કરીને તે યુગમાં ભરત-ખંડમાં સ્ત્રીનો સામાજિક દરબને કેવા હોય તેનું સુંદર ચિત્ર ખડું થાય છે.

[આનંદ : લુલાઈ ખેલ]

‘થેર ગાથા’ : ‘થેરી ગાથા’

—જા. મંજુલાલ ર. મજમુદાર

૧

૨[આપણે-મહાભારત જેવી ‘વીર ગાથાઓ’ માટે કોઈ ચોક્કસ સમય હજી નક્કી કરી શકાતો નથી. પરંતુ બૌદ્ધ-સાહિત્યની વાત કરતાં, આપણે ચોક્કસ ઐતિહાસિક સમયની લગભગ આવી પહેંચીએ છીએ.

લગવાન ગૌતમચુદ્ધ, ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૮૫ના વર્ષમાં, એંશી વર્ષની વયે, પરિનિર્વાણ પામ્યાઃ જોગણ્ણીસ વર્ષની વયે એમણે ધરનો અને સંસારનો ત્યાગ કરી ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ કર્યું. પછીનાં થોડાં વર્ષ શાંતિ માટે, શાન માટે એ ખૂબ ખૂબ રૂપાં.

આખરે એમને ‘મહાભોધ’ થયો. સંસારીઓ પ્રત્યેની અનુકંપાને લીધે, એમણે ‘બહુજનહિતાય’ અને ‘બહુજનસુખાય’ એ શાનનો સાક્ષાત્કાર ખુલ્લો મૂકવાનું નક્કી કર્યુંઃ અને લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમણે શાનનો ઉપદેશ કર્યો કર્યોઃ સાધુઓ અને સાધ્વીઓના ‘સંધ’ સ્થાપ્યા અને સાચા ‘ધર્મ’ પ્રત્યે સૌને વાળ્યા.

બૌદ્ધસાહિત્યમાં ધર્મ અને સંધને ‘ત્રિપિટક’ અથવા ‘ત્રિપિટક’ કહે છે. જુદાં લગવાને ધર્મોપદેશની શરૂઆત કરી તે વખતે જુદા જુદા પંથના અનેક શ્રમણો-સંન્યાસી હતા. એકેક પંથના શ્રમણોના સમુદાયને ‘સંધ’ અથવા ‘ગણ’ કહેવામાં આવતા. જુદાલગવાને ધર્મોપદેશ, સંવાદ, કથાનાં અને આચાર તથા શીલના જે જે નિયમો પ્રગટ કરેલા તે બધા સાહિત્યને “ત્રિપિટક” નામે ગ્રંથમાં સંકલ્પવામાં આવ્યું છે.

‘ત્રિપિટક’ એ પાંચ ભાગોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. ‘પાલિ’ ભાષા એ મગધ અને બિહારમાં પ્રચલિત એવી લોકભાષા હતી. સમાજના હેઠ નીચલા ઘર સુધી જોતાંને ઉપદેશ

પહેંચી શકે તેટલા સારુ, જુદાલગવાને બ્રાહ્મણીય પંડિતોની સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાને, લોકબોલીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જુદાના અવસાન પછી થોડા થોડા સૈકાને અંતરે, બૌદ્ધ-સાધુઓની ‘સમિતિ’ઓ મળી હતી; અને એમણે ‘તથાગત’ના ઉપદેશને સંભારીને લખી રાખી, પુસ્તકારૂં કર્યો હતો.

‘ત્રિપિટક’ એ એમના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ છે. મહાભારતથી એ ત્રણ ગણો મોટો છેઃ એટલે તેની જોડે-સંખ્યા લગભગ ત્રણ લાખ છે. ‘સુતપિટક’, ‘વિનયપિટક’ અને ‘અભિધર્મપિટક’ એવા તેના ત્રણ ભાગ છે.

૨

‘સુતપિટક’ ના ભાગરૂપ જુદકનિકાય અનેક અંગમાંનું એક અંગ ‘થેરગાથા’ અને ‘થેરીગાથા’ છે. તેના ઉપર ધર્મપાલે લગભગ પાંચમા સૈકામાં ટીકા લખી છેઃ અને તેમાં ઘણી કથાઓનો તથા સ્થવિર અને સ્થવિરાનાં ચરિત્રોનો ઉમેરો કરવામાં આવેલો છે.

ખીજા, શુદ્ધ અને નીરસ કાવ્યોને પણે જોયામાં જોયો કવિતાવાળો ‘થેરીગાથા’નો ભાગ છે. નસુવેદનાં સૂકતોથી આરંભી, કાલિદાસ અને અમરુનાં પદોની સાથે સરખાવી શકાય એવું એમાં કાવ્યતત્ત્વ છે.

‘થેર’ અને ‘થેરી’ ગાથા—એ બંને, કાવ્યોના સંગ્રહ છે. ‘થેરગાથા’માં ૧૦૭ કાવ્ય અને લગભગ ૧૩૦૦ પંક્તિ અથવા ગાથા છે. ‘થેરીગાથા’માં ૭૩ ‘કાવ્ય’ અને ૫૨૨ ‘ગાથા’ છે. આ ગાથાઓ ‘થેર’ અને ‘થેરી’ એટલે ‘સ્થવિર’ અને ‘સ્થવિરા’ અર્થાત્ પદ્ધ-ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીઓએ રચેલી છે, અને તેમનાં નામ પણ તેમાં આવેલાં છે. પાંચમા સૈકામાં રચાયેલી ધર્મપાલની ટીકામાં એમનાં

અને ત્રીજી એક સત્તાનો ઉદય થઈ ચૂક્યો છે.

કેન્દ્રિત ઉદ્યોગીકરણની સાથેસાથે જ ટ્રેડયુનિયનિઝમઃ વ્યવસાયી સંઘવાદનો ઉદય.

સર્વોચ્ચનું અમુક અનિવાર્ય કામ થોડાંક યત્રે કરે છે ને યત્રને થોડાં જગુ ચલાવે છે. આ યત્ર પર પ્રભુત્વ રાજ્ય સંસ્થાનું હોય, અર્થાત્ શસ્ત્રાવલંબી લોકપ્રતિનિધિનું હોય, પરંતુ વ્યવસાયી સંઘવાદ પોતાના સંઘનગથી તેને પકકાર આપતો માથું જિયછી રહ્યો છે. ભારતમાં ટેરેકર હડતાળોનો પવન કુઠાર્ધ રહ્યો છે.

વ્યવસાયી સંઘવાદરૂપી આ ત્રીજી સત્તાને એક લેખકે 'કામદારશાહી' ને નામે ઝોળાખાવેલી. આવીરૂપ કામો હાથમાં હોઈ તેને જોડે ચાલતી સત્તાને કામદારશાહી કહી હતી. અને નામનાને જોડે લોકોના પ્રતિનિધિ બનેલાની રાજસત્તાને એણે 'નામદારશાહી' કહેલી. બંને વાસ્તવિક ને અત્યક્ષ લોકસત્તાથી ભિન્ન છે, ભિન્નરતી છે.

આ ત્રીજી વ્યવસાયી સંઘવાદી (કામદારશાહી) સત્તા નવું બળ બતાવી રહી છે. તાર-ટપાલના કર્મચારી હડતાળની લેણચૂકા કરે છે ને ભારતના કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળને ઉત્તરગરા કરવા પડે છે. કોઈકે દલથી નેહરુની સામસામે આવી જાય છે. બંદરગાહી હડતાળ પડે છે ને લોખંડી પાટિલને મુંબઈમાં નજરકેદ કરી દે છે. મ્યુનિસિપલ હડતાળ પડે છે તે જોશી-ડાંગેને પણ ગાંડી નથી. પક્ષીય સિલ્ત ત્યાં જરાયે લેખે લાગતી નથી.

આ તો હજી વટાળનું પહેલું તણખણું છે. એકસામટી રાષ્ટ્રીય હડતાળો ભાવિના પડા પાછળ લપાયેલી હોઈ શકે. વિવિધ વ્યવસાયમાં પડેલા સમૂહો લોકસમસ્ત પાસેથી ચોતાનું હિત હાંસલ કરી લેવા દબાણ કરે છે. જે વ્યવસાયની લોકોને જીટલી વધારે અનિવાર્યતા તોટલી તે વ્યવસાયી સંઘની દબાણ કરવાની તાકાત ઝામી. કાલે અણુશક્તિનું પાવર-હાઉસ ભારતને વીજળી આપતું થશે, ત્યારે એમાં પાંચ-પંદર હજાર નિષ્પ્રાણો ને કારીગરો પાંત્રીસ કરોડની જનતાના જનને બાનમાં આવી શકશે.

આમ, આ હડતાલી શક્તિ (stinking power) આખરી પૃથક્કરણમાં સામાન્ય જનની શક્તિ નથી. પણ

વિશિષ્ટ જનની શક્તિ છે; સર્વહારાના બુદ્ધજન સમાજની શક્તિ નથી, પણ એક ઉદ્યોગની સાથે વિકસતા લઘુમતી વર્ગની શક્તિ છે.

અણુશક્તિએ આવતાં બરાબર માનવના સમસ્ત સંદર્ભમાં બે મોટા ફેરફારો કરી નાંખ્યા છે.

એક તો બલુ, એણે શક્તિની શક્તિને છુટી કરી નાંખી છે. શસ્ત્ર પરાક્રમએ પહેંચીને પરાસ્ત થવા માંડ્યું છે. યુદ્ધને હવે કોઈ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટેનું વહેવારુ સાધન નથી માનવું. શક્તિની ગતિશક્તિ (dynamism) આમ ખતમ થતાં એવું સ્થાન કમશઃ એક નવી શક્તિ લઈ રહી છે અને તે નિષ્પ્રાણોની શાસ્ત્રશક્તિ, technocracy.

વર્ગ સંઘર્ષની નવી ભાત

અણુશક્તિના ઉત્તમે ખીણું એક જગર બેઠું પરિવર્તન પણ આવ્યું છે. એણે વર્ગરચનાની ભાત પલટી નાંખી છે. જેમ જેમ શક્તિનો વિકાસ થતો જાય, તેમ તેમ વર્ગ પહેળો થતો જાય છે. ઉદ્યોગીકરણે ૨૦મી સદીમાં છુદ્દિછવી કારકુન, શિક્ષક, ગ્રામસ્તા વગેરેને પણ સર્વહારાની સાથે એક કેંસમાં મૂકી દીધા. આણ્વીકરણ (atomisation) સામાન્ય ઉદ્યોગપતિઓ અને રાષ્ટ્રનાં રાષ્ટ્રોને એક જ વર્ગમાં મૂકી દેશે. સર્વને સમાનજય હશે-સામ્યિક મત્સ્યઅથવા અપંગતાનો અને ખીણે સામ્યિક બેકારીનો. સર્વની સામે એક જ સમાન ધ્યેય હશે, સામ્યિક જીવન, સ્વાસ્થ્ય અને ઉત્પાદનતા કાર્યમાં સમાન વિસ્તેષ પામીને માનભેર સંપન્નતા મેળવવાનું.

આજ સુધીના વર્ગો અણુયુગમાં ભાગલા ને ફાટફટ કહેવાશે. વર્ગીય હિત માટેનાં સંઘર્ષ વર્ગની એકતાને તોડનારો વર્ગની અંદરનો ગ્રહકલહ 'સિવિલ વોર' ગણાશે.

અણુયુગનો આ નવો સંદર્ભ ગરીબ ભારતમાં બિગી ચૂક્યો છે. જૂની દબનો વર્ગસંઘર્ષ ગરીબને જ ગરીબની સામે લડાવનારો સાબિત થઈ રહ્યો છે. જૂના વર્ગોને એકી અપાટે નાબૂદ કરીને પરિસ્થિતિ એક જ માનવસમાજ રચનાનો ફેરજ પાડી રહી છે. સર્વજનની કાંતિનો સંદર્ભ ઉત્પન્ન થતાં વર્ગીય કાંતિ પ્રત્યાઘાતી બની રહી છે.

એણેવેત અંશે આખી જનતા દુઃખમાં પિલાય છે, અણુશક્તિ ખડી કરી શકે તે સમૃદ્ધિની દુલનામાં તમામ સ્તરના

લોકો સરખા Pauper-દીન છે. તે વખતે હડતાલ વગેરે લઘુમતીનાં દબાણકારી યજ્ઞમાં જનતાને અકળાવે છે. એક સંઘની હડતાલ બીજા સંઘને કહે છે. બધા સંઘોની હડતાલ બધાને માટે મારક નીવડે તેમ છે, યાદવાચળીની જેમ સામસામી કાપે તેમ છે.

બળપ્રયોગ કે દબાણની રીતો ઝડપભરે ક્રાંતિકારી સક્રિય ગુપ્તાવી રહ્યાં છે. કારણ માનવજિએ એનો મુખ્ય સામૂહિક બળપ્રયોગ હવે અછુતો નથી ઢળના ઉપાદાનશ્રેણે કરવાનો છે. માટે એના આપસના સંબંધોમાં હવે ફક્ત સ્નેહમૂલક સત્યાગ્રહ જ ઘટ્ટ અને શક્ય રહે છે. દેવમૂલક વિગ્રહ સમસ્ત જનની સહાનુભૂતિને અલાયે તૂટી પડશે. સામાન્ય નાગરિકને વિશિષ્ટ સંધો સામે ખેડે કરી દેશે, લોકસત્તામાં ક્રાંત્ય પડશે. હવેની હડતાલ લોકસત્તાને દબાવનારી નહીં હોય પણ લોકસત્તાને જન્માવનારી હશે. સર્વજનની ક્રાંતિ જનસમસ્તથી અવિરુદ્ધ હશે, ખંડનાત્મક નહીં હોય પણ વિધાયક હશે.

સત્યાગ્રહી કલા

તો શું હવે હડતાલ પડશે જ નહીં ?

ના, પડશે. કોઈ પણ પરપરા એકાએક અલોપ નથી થઈ જતી. પણ હડતાળની રીત બદલાઈ જશે. સંઘનો વ્યૂહ બદલાઈ જશે.

કેવી હશે એ રીત ? એમાં ગાંધીજીની સત્યાગ્રહી કલા મૂલ્ય થતી હશે. આજની બળપ્રયોગાત્મક (Coercive) રીતોથી દેવાયથી આંખો તરત કહેશે કે એવી શાનપ્રયોગાત્મક (persuasive) રીતે કદી કશું સિદ્ધ થાય જ નહીં. અને છતાં એ રીત અજ્ઞાતામાં જરાબર વીજળાવેજે અસરકારી નીવડશે. કારણ ઇતિહાસનું વિરાટ વીજળાધર કપારનુંજ એના અદરમ તાર ત્યાં સાંધીને બેઠું છે.

એક માણસ સંઘર્ષવાદી મુલક પૂછ્યું, “અમે આવી હડતાલ વખતે શું કરીએ ? કામદારો પ્રત્યે અમને સહાનુભૂતિ છે. નાગરિકો અને કામદારો વચ્ચે પડતો અંટસ અમને ગમતો નથી. જ્યોતે એક કરે ને સમાજની વ્યવસ્થાને સુધારે તેવી રસ્તો જ નથી ?”

“કેમ નથી ? કામદારોને જઈ ને કહો કે ભલે હડતાલ પાડી. તમને અન્યાય લાગ્યો ને તમે હળતાળ પાડી તો ભલે પાડી. પણ તમારી હડતાલ તો અન્યાયી વ્યવસ્થા સામે છે, નાગરિકો સામે નથી ને ? તો તમે નાગરિકોની સાથે રહો. નાગરિકોએ બધું પડેલું કામ કરવા સ્વયંસેવકદળ રચ્યું છે તમે પણ તેમાં ભરતી થઈ જાવ. નોકરીની હડતાલ પાડી તો ભલે પાડી, સેવા ચાલુ રાખો. નાગરિકો તમારી સાથે હશે, તમારો અસહકાર સંવિનય બની જશે, એમાંથી પ્રચંડ નૈતિક શક્તિ ઉત્પન્ન થશે. પછી વાટાઘાટ માટે તૈયાર રહો અને સામૂહિક સંલોચને બદલે (collective bargainને બદલે) સામૂહિક શુભનિશાને આધારે collective goodwillને આધારે) તોડ લાવવા તૈયાર રહો.”

“અને હડતાલ ન પાડી હોય, પણ અન્યાયથી ધૂંધવાતા હોય તેને શું કહેવું ?”

“હડતાલ કામની ન પાડો, પગારની પાડો. આખાથે સમાજ સમક્ષ પૂરતી બહેરાત સાથે પગાર લેવો બધું કરો, કામ ચાલુ રાખો. સમસ્ત જનતાને રોજરોજ ઘેરેઘેર પહેંચીને વિશ્વાસમાં લો.”

આજે ભગીને ભમી રહેલી વ્યવસાયી સંઘસત્તા સત્યાગ્રહી અંદોલન દ્વારા વાસ્તવિક ને પ્રત્યક્ષ લોકસત્તાની શત્રુ મટીને મિત્ર બની સડશે; એટલું જ નહીં ગાંધી અને માર્ક્સનું શોષણચુકત તથા શાસનચુકત સમાજનું કશું મૂલ્ય કરવાના ભગીરથ કાર્યમાં એક શુદ્ધ ને શાસ્ત્રીય સાધન બની જશે.

ભારતના શિક્ષણખાતાના સલાહકાર શ્રી ખગલ ગુલામ સેયદની વિચારણા
'અહીં' સંક્ષેપમાં રજૂ કરી છે.

વિદ્યાર્થીનું શિક્ષણ :

અનુવાદક અને સંક્ષેપક : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અમુક નિશ્ચિત સંજોગોમાં હિંદમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ સંજોગો હવે રજા નથી. એમનું સ્થાન નવા સંજોગોએ લીધું છે અને આ નવા સંજોગો એમની નવી સમસ્યાઓ ધાર્ષ્ટ્યે આપ્યા છે. જે સંકુચિત અને મર્યાદિત લક્ષ્યો એ સમયે હતાં તે હવે નહીં શકે તેમ નથી. નવાં મૂલ્યોની હવે જરૂર છે. એ સ્વીકારવું જોઈએ કે, આ મર્યાદાઓ હોવા છતાં, એમણે, સીધી કે આડકતરી રીતે, કેટલાંક મહત્વનાં પરિણામો આપ્યાં છે. શૈક્ષણિક અને સામાજિક પરંપરાને વિકસાવ્યા સિવાય, સંશોધનને વેગ આપ્યા સિવાય, સજાગતા પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા-વિચારણા કર્યા સિવાય અને રાજકીય તથા રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જાગૃત કર્યા સિવાય વર્ષો સુધી સેંકડો શિક્ષકોને અને હજારો વિદ્યાર્થીઓને આપણે મેળવી શક્યા હોત નહીં. પણ સામાન્ય રીતે જોઈએ તો, વિદ્યાર્થીને તરફ જે ટીકા કરવામાં આવે છે કે તેમનું લક્ષ્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસે અમુક પરીક્ષાઓ પસંદ કરાવવાનું અને એ રીતે નોકરીપ્રધાન માટે લાયક બનાવવાનું હતું, તે કઈ સાબ ખોટી તો નથી જ? મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ તો તેનીસ કે પિતાળીસ ટકા માફક મેળવીને, પદવી ધારણ કરીને, નોકરીપ્રધાનમાં જોડાવાની યોગ્યતા મેળવવામાં જ હતિકંટકા માનતા આવ્યા છે. આનાથી એમના વિચારોમાં જોડાણ આવ્યું હોય, મગજ ત્વરણી કામ કરી શકતું હોય, શાસ્ત્ર કે કલામાં એમણે રુચિ જળવી હોય અને એમના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરતાં શીખ્યા હોય એવું માનવાને કઈ કારણ નથી. શોધક

પદ્ધતિપુસ્તકો અને નોંધોથી આગળ વધીને એમણે કઈ વધારે વાંચ્યું હોતું નથી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રમતોમાં, વકતૃત્વપદ્ધતિઓમાં અને કેટલાંક મંડળોમાં લાગ લેતા હોય છે ખરા પણ તે પણ જતાનુમતિ રીતે. એમાં યૌવનના ઉત્સાહ અને ઉત્સાહ જાહેર બોલો વરતાતા હોય છે.

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ આને માટે જવાબદાર છે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડત વખતે જે મુશ્કેલીઓ જીતી થઈ હતી તે યાદ કરવી જોઈએ. જેને આપણે સામાન્ય રીતે રાજકીય શિક્ષણ કહીએ છીએ તેના વિશેની પરિસ્થિતિ વિચારવા જેવી બની ગઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ કરનાર અને એમને પોતાને હસ્તક રાખનાર સરકાર સ્પષ્ટ સૂચન કરેલું હતું કે વિદ્યાર્થીઓએ રાજકીય બાબતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાગ લેવો નહીં. આનાં ન ધાર્યાં હોય એવાં વિચિત્ર પરિણામો જોવા મળ્યાં. 'ખીકણ' શિક્ષકોએ અને 'વધાદાર' સત્તાવાળાઓએ એવું માન્યું કે રાજકારણની મધ સરખી પણ વિદ્યાર્થીના વાતાવરણમાં આવવા દેવી જોઈએ નહીં. જોરદાર રાજકીય આંદોલનની વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓ જીવતા હતા પણ એમણે તો પેલાં વાતર્તાનાં ચીની માંડેડોમાંની જે 'ખરામ સાલણું' નહીં, 'ખરામ જોયું' નહીં અને 'ખરામ કહ્યું' પણ નહીં. આ તો કાન, આંખ અને જીભની શક્તિઓને ચૂંચળાવવાની વાત હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે જે વિદ્યાર્થીઓ સલામતી શોધતા હતા અને સરકારી નોકરીની તકને જવા દેવા માગતા નહોતા તેઓ રાજકારણના અભ્યાસમાંથી અને ચર્ચાવિચારણામાંથી

દૂર ખસી ગયા અને જગતમાં એમણે આ બધા પ્રશ્નો વિશે અજુગજુ રહેને પગ મૂક્યો ! બીજા વિદ્યાર્થીઓ જેમને રાજકારણમાં રસ હતો (ખરેખર, અથવા તો એ ફેશન હતી એટલા માટે) તેઓ એના અભ્યાસની અને એમના શિક્ષકો સાથે એ વિશે ચર્ચા થાય એની ક્ષમ્તા સતોષી શક્યા નહીં. આથી રાજકરણ વિશેનો ઘોરો અને ભૂલભરેલો ખ્યાલ એમણે બાંધ્યો અને પ્રત્યારવાદી બનવું, હંડતાળો પાડવી, મૂંઝે પોકારવાં વગેરેને એમણે ગંભીર અને તટસ્થ વિચારણાની સાથે એકરૂપ ધણી લીધાં ! આમાંથી અસ્થિતત્વ વાતાવરણ કન્યું એ આજે પણ ખબરી રહ્યું છે.

આવી અસંતોષકારક પરિસ્થિતિ માટે વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીના સત્તાધીશો, રાજપુરુષો અને દેશની પરિસ્થિતિ બધાબધાર છે. વિદ્યાર્થીઓ સમતોલ વ્યક્તિત્વના બને એવું બે શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ ક્ષમ્તા હોય તો એમણે આ ગંભીર સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવો રહ્યો. બે વિદ્યાર્થી વિદ્યાર્થીઓમાં શિસ્તત્વ ઉચ્ચ ધોરણે અને બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતા નહીં વિકસાવી શકે તો તેઓ એમની એક મહત્ત્વની ફરજને અવગણવાનો દોષ પહોંચી શકે. આ કેવી રીતે થઈ શકે ? વિદ્યાર્થીમાં બે કાર્ય થઈ રહ્યું છે તેની દક્ષતા અને શુભ્રતા નક્કી કરવાનાં-ધોરણે કયાં ? આ પરિસ્થિતિમાં સૌધીસીધા અને વ્યાવહારિક માર્ગ બતાવતી કેટલીક બાબતો હું સ્પષ્ટ છું.

એક વસ્તુ આપણે ભારપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પ્રથમ કક્ષાના છુદિશાળાઓને આપણે અધ્યાપકો તરીકે આકર્ષવાના જ નહોતા શિક્ષક અને અભ્યાસ માટે ચોતાનું સર્વસ્વ હોવા દેવા તૈયાર હોય. એ બદલ સારી રીતે રહેવા માટેની એમની જરૂરિયાતો આપણે સતોષવી જોઈએ; અને સૌથી મહત્ત્વનું તો એ છે કે એમના કાર્યને ઉત્તેજવા માટે એમને સુંદર તક મળી રહેવી જોઈએ. આને માટે એમનું વેતન વધારવું પડશે પણ તેના કરતાં વધુ જરૂરી છે બૌદ્ધિક પ્રમાણિકતા અને મિતતાવ વાતાવરણ. શિક્ષકો માટે ને વધુ જરૂરી છે તે આ—સમજાવ, ઉત્તેજના, પ્રેરણા આપે એવાં છુદિશાળા માનવીઓ સાથેના સંસર્ગ, પુસ્તકાલયો અને પ્રયોગશાળાઓની સગવડ અને એમણે કરેલા કાર્યની કદર.

માટે પ્રથમ પગથિયે ને હું સ્પષ્ટતા મણું છું તે આ—અધ્યાપકોની પસંદગી કરવામાં અને તેમને તાલીમ આપવામાં સારી મદદતેઓ અપનાવવી જોઈએ. શિક્ષકો તેવા

પસંદ કરવા જોઈએ જેમને પોતાના વ્યવસાયની મુખ દેખ હાલમાં ધણી જગ્યાએ પ્રાદેશિકતાને, પ્રાંતીયતાને અને નાન-બતને ધ્યાનમાં રાખીને ને પસંદગી કરવામાં આવે છે તે ખતરનાક છે. એનો સહંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ. (પ્રાદેશિક લાગણી બે શિક્ષણનું માધ્યમ હશે તો અધ્યાપકોની પસંદગી-નું શ્રેષ્ઠ સંકુચિત બની જશે, સમસ્યા અધરી બનશે; માટે વધુ સમજ બનવું પડશે.)

બીજું, અભ્યાસ અને સંશોધનને માટે ઉચ્ચ પ્રકારની સગવડ આપવી જો અત્યંત જરૂરી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણની એવી ધણી સંસ્થાઓની અને ખજાર છે કે જ્યાં પુસ્તકાલયો અને પ્રયોગશાળાઓની કોચ સગવડ ન હોવાને કારણે સંશોધન કરતા અભ્યાસી વિદ્યાર્થીને નિરાસ થવું પડે એવી પરિસ્થિતિ જોશી યતી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે 'યુનિવર્સિટી ઓફ કમીકોને' વિદ્યાર્થીને પુસ્તકાલયો અને પ્રયોગશાળાઓ વસાવવા ને મદદ કરી છે તેની આ સ્થાને નોંધ લેવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીમાં અભ્યાસ કરવાની સગવડ હોવી જોઈએ એટલું પૂરતું નથી. વિદ્યાર્થીમાં પરસ્પર પુસ્તકો અને સામયિકોની આપ-લે થવી જોઈએ; અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો થોડા સમય માટે જરૂર પડે તો બીજા વિદ્યાર્થીમાં ભય અને ચોતાનું કાર્ય પૂરું કરે એવી સગવડ પણ હોવી જોઈએ. નિયમોની સખ્તાર્થે ઓછી કરીને અધ્યાપકો અભ્યાસને માટે રમ લઈ પરદેશ ભય, નવા સંબંધો બાંધે અને ચોતાના વ્યવસાયની નવી ભણકારી પ્રાપ્ત કરે એવી સગવડ પણ હોવી જોઈએ. આનાથી ઓછી ખર્ચાળ પદ્ધતિ પણ છે. એકાદ સત્ર પૂરતા હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને અને અધ્યાપકોને ભગિનીવિદ્યાર્થીમાં અદલબદલ પણ કરી શકાય. આને કારણે મુશ્કાળ અધ્યાપકોમાં ખ્યાતિની અને વિશેષ શોખતાની જિજ્ઞાસા ઉત્તેજશે; અને એ ઉપરાંત, બીજો ફાયદો એ થશે કે ચીલાચાલુ જડ બની ગયેલી પદ્ધતિમાંથી અધ્યાપકોએ બહાર આવવું પડશે.

આ બંધી વાત કરી અધ્યાપકો વિશે. વિદ્યાર્થીઓ માટે શું ? ભારપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સારા કાર્યની અપેક્ષા રાખતા માટેની પહેલી જરૂરિયાત છે ચોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતા શિક્ષકની હાજરી ને વિદ્યાર્થીઓમાં સારો અનુભવ (Response) જન્માવશે. બે આવા અધ્યાપકો હોય તો ધણું કાર્ય થઈ શકે. એમાંનું મુખ્ય કાર્ય છે ધારણેને જોડે લાવવાનું. આપણે આજે જોઈ

ગયા તે પ્રમાણે, વિદ્યાર્થીઓ અમુક જગ્યાએ મેળવવા માટે પરિક્ષામાંથી ગમે તે પ્રકારે સરકી જવા માગે છે. જ્ઞાનની, અભ્યાસની, હુદ્દિની કેળવણીની અને બીજાં ક્ષેત્રોમાં સુરુચિની કદર વિદ્યાર્થીઓમાં થતી હોય એમ જણાવતું નથી. અભ્યાસક્રમેમાં, શિક્ષણપદ્ધતિમાં, પરિક્ષાપદ્ધતિમાં અને સામાન્ય વિદ્યાર્થી-માં આનાં પ્રતિબિંબો જોવા મળશે. વિદ્યાર્થી બીજાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા કરતો નથી. અરે, જોનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ પૂરેપૂરાં વાંચવાની એને દરકાર નથી. ‘નેધિ’ ઉપર આધાર રાખીને બી. એ. અને એમ. એ. ની પદવીઓ જોમણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા વિદ્યાર્થીઓને મેં જોયા છે. આ ‘નેધિ’ બૌદ્ધિક રસિકતાને કચડી નાંખે છે અને વિદ્યાર્થીને અભ્યાસના સામા પ્રશ્નો પરત્વે બેઠકાર બનાવે છે. શિક્ષણના કે બીજાં ધધાના ઇન્ટરવ્યૂ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓને મેં બહુ જ સામાન્ય પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને એમના ઉત્તર એમણે બહુ જ નિરાશાજનક આપ્યા છે. આ બતાવી આપે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણની સરંથાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને આપણે જે પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપીએ છીએ તેમાં કંઈક ગંભીર ભણપ રહેલી છે. વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક બનાવો વિશે કે કેટલીક બાબતો વિશે ભણુકારી ન હોય એનો મને બહુ અસંતોષ રહેતો નથી. પણ આ તો અભ્યાસમાં અને મનની શક્તિઓને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવામાં રસિકતાની ખામી છે, સમગ્ર વૃત્તિની ભણપ છે, દષ્ટિની ખોટ છે. થોડુંક પણ કંઈ કરવું નહીં અને આશા બહુ મોટાની રાખવી-આ વૃત્તિ નજરે પડે છે. આને માટે આપણે શું કરી શકીએ ?

આને માટે મારે કંઈ ક્રાન્તિકારી સૂચનો કરવાનાં નથી. સૂચનો તો ધણાંય મળી રહેશે. એમનો માત્ર સૈદ્ધાન્તિક સ્વીકાર કરીને જ ખેસી રહેવાનું નથી, એમને પ્રયોગમાં ઉતારવાનાં છે. ઉદાહરણ તરીકે, વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો એકબીજાના બહુ જ નજીકના સબધમાં આવે એ જરૂરી છે. ઘણી વિદ્યાર્થીઓમાં આ બહુ મુશ્કેલ બની ગયું હોય છે. સ્થાનિક વિદ્યાર્થીઓમાં પણ મોટે ભાગે એ જ દશા છે. કારણ કે હાનરને બદલે દશ દશ હાનરની સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ગણના દાખ્યા છે. ‘રાધાકૃષ્ણન કમીશન’ના સૂચન મુજબ વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા મર્યાદિત બનાવી દેવી જોઈએ; અને તે ઉપરાંત ધાર્યાં પરિણામ દાવે એવી ‘ટ્યુટોરિયલ’ પદ્ધતિ અખાતરી

જોઈએ જેને કારણે વિદ્યાર્થીઓ એમના અધ્યાપકોને વારંવાર મળી શકે, અભ્યાસના પ્રશ્નો ચર્ચા શકે અને શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય તપાસી શકે અને વાચનમાં એમને માર્ગદર્શન આપી શકે. આવી અનૌપચારિક ચર્ચાઓમાં જ વિદ્યાર્થીઓની માનસિક ગૂંચવણો દૂર થઈ શકશે. પરદેશી ભાષાનો શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ, સતત ભાષણખોરી, અર્થ વગરની નેધિ ઉપરનો આધાર, સારાં પુસ્તકો વાંચવાની પ્રેક્ષાગળ-આ બધાંજ આપણા વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર વિચારણાને અને એની રચ્છ અને નીકર અભિવ્યક્તિને ગુણગાવી નાંખી છે. અમુક સત્તાઓને, વ્યાખ્યાઓને, અરે, વાક્યો અને ફકરાઓને તેઓ વણસમજે ગોખી નાંખે છે. આપણા અધ્યાપકોએ તેમની આ માનસિક ગુલામીની સામે ગુણેશ ઉપાસવાની છે.

વિચારણા અને અભિવ્યક્તિની પ્રામાણિકતા વિશેની માનસિક ચિસ્ત સાળામાંથી શરૂ થવી જોઈએ અને શિક્ષણના બધા જ સમય દરમ્યાન એ ચાલુ રહેવી જોઈએ. આ માત્ર બૌદ્ધિક જ નહીં, સામાજિક અને નૈતિક દરજ્જા પણ છે. આ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે સમભાવી શિક્ષક સહકાર આપીને વિદ્યાર્થીમાં વિવેચનાત્મક સૂઝ પ્રગટાવી હોય.

આની સાથે પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. પુસ્તકાલયમાં જવાની ટેવ દરેક વિદ્યાર્થીમાં હોવી જોઈએ. જ્ઞાન, પ્રેરણા અને જ્ઞાનંદનું એ સ્વાભાવિક પ્રભવસ્થાન બની રહેવું જોઈએ. પણ હુ:ખની વાત તો એ છે કે સગવડ હોવા છતાં પણ મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ એનો ઉપયોગ કરતા હોતા નથી. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણમાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન મહત્વનું છે એ તેઓ ભણતા હોતા નથી. નવાં અને સારાં પુસ્તકો રજૂ કરીને અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન પુસ્તકાલયે દોરી શકે છે. અધ્યાપકો કેટલાક ઉત્તમ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાંચે અને એ રીતે એમનો રસજાગ્રત સતેજ કરે એ બહુ જ જરૂરી છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે એક બીજી સમસ્યા છે. બહાર પડતા સ્નાતકોમાં સમતોલ દષ્ટિની અને સામાન્ય સારંગીતક ઘડતરની ખામી હોય છે. કાંઈ એક જ ક્ષેત્રમાં ખાવીધય મેળવવા માટેના અભ્યાસને કારણે આપણને કલ્પનામાં પણ ન હોય એવી સંકુચિતતા મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પ્રવેશી ગયેલી જોવા મળે છે. આને કારણે વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી કલા અને

[અનુસંધાન પાન ૪૨૮ ઉપર]

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક સ્વાસ્વાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ
અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભીષ્ટા છે.

—મુરેશ હ. ભેપી

વધામણી

ઠાણા રહારા, નિશાદિન હવે ધાય જંખા લઢભારી,
આવે આપે પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિતલહારી.
દેવે ભણે ભજ ગઢનમાં એથી લીધી ઠતી તે
આણી રહેલે તડ પર ફરીને રહેને છોળડેયે;
ને આધી તે પણ નવ લહુ' કયાં અર્ધ, કેમ આધી,
છવાહારી મુદિ ન અર્ધ તેથી રહુ' રીધ નાખી.

ને સંસ્કારો મત ભવ તણા તે કની સર્વ, ઠાણા,
ભણું સાચા, તકપિ અવ તો સ્વપ્ન જેવા જ ઠાણા
માટે આધી, કેર અધરની સ્વપ્ન સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા રપસી, પ્રણયી નયનો, અમ્મતાલાપ લાવો.

બીજું, ઠાણા, શર પરિ છલાં 'ભાર લાગે શું?' કહેતા,
ત્યાં સુતેલું વજન નવું વીતી જતુ એક હેલાં;
ગોરું મુસે આખૂદ જ રસે અંધૂરો પદ્મ જેવો,
આધી ભેઈ, ફાયત, ઉચરે કોચને કાણુ જેવો ?

—બ. ક. કાકેર

પ્રથમ પ્રસૂતિને માટે પિયર ગમેલી સ્ત્રી સંતાનના જન્મની
વધામણી પત્ર દ્વારા પોતાના પતિને આપે છે. પિયરનાં
આનંદપ્રાપ્તિને વચ્ચેથી અજસ્ર્યાં સાસરિયાંનાં વચ્ચે હંકુ
તો એ હમણાં જ અર્ધ હતી. પણ એ સાસરામાં એક જણે
એને એટલી તો પોતાની બનાવી લીધી કે હવે પોતાકંઝિયાથી
ભરેલું પિયર પણ એને ભણે ગોઠવું નથી.

આથી, સંતાનના જન્મના સમાચાર જણાવવાને એ પત્ર
લખતી હોવા છતાં, કાન્યના આરંભમાં જ પહેલી વાત
પ્રિયતામ પતિને મારેના પોતાના તલસાટની કરે છે. પ્રથમ

પંક્તિમાંનું સાવ સાદું સરળ સંબોધન 'ઠાણા' એ ભાવની
સાહજિકાને અનુરૂપ છે. પછી તરત જ પોતાનો અધિકાર
હલારવાને એ કહેરે છે- 'મારા' એ 'મારા' સમ્બંધનાં વર
ઠાણાને કેવો દાખ વરતાય છે ! પોતાના પ્રિયતમ પરનો
પોતાનો અધિકાર એ પૂરા વિશ્વભૂવૈક સદગ્ન રીતે પ્રકટ
કરે છે.

પ્રથમ પ્રસૂતિ એ સ્ત્રીને માટે એક ધાત જેવી ગણાય
છે. એમાં રહેલી ભાવની આશંકા કવિએ નાવિકાને મુખે મૂંઠર
રીતે પ્રકટ કરી છે- લખ પછી, પતિપત્ની ઠણુ તો જાણે

સામે અક્ષત વિસ્તરેલા દામ્પત્યસુખના સ્વાગતમાં કીડા કરતાં હતાં. બંને સાથે, હાથમાં હાથ ગૂંથીને, સુખની ઊંચાણે ઝીલતાં, આગળ વધી રહ્યાં હતાં. ત્યાં એકાએક કચાંક જોડાણમાં સ્ત્રી સરી પડી. આમ, લગ્ન પછીના ઉત્કટ મિલનસુખ બાદ વિરહ આવ્યો. એને માટે દોષ કોને દેવો ? પતિને ? ના, એને માટે તો હૃદય પ્રેમથી એટલું તો સહાર છે કે રોષના એક અણુને માટે પણ ત્યાં સ્થાન નથી. દોષ દેવો હોય તો દૈવને જ દેવો ધટે, કારણ કે નિષ્પત્તિનો કમ જ એવો છે કે સ્ત્રીએ જ સંતાનના સંવર્ધનની બ્યાબહારી ઉપાધવી. પણ આ કાવ્યની નાયિકાની ઉક્તિમાં રોષ કે ઉપાલભસુ સૂચન નથી. એની કૃતાર્થતા એને એવી કૃપણતા આચરતાં વારી લે છે. ‘જલ ગહન’માં એક ઊંળને ઠેસે એ ‘ખેચાઈ ગઈ’ તો, એટલી જ સહજ રીતે, બીજી ઊંળના ઠેસાથી એ તટ પર પણ આવી ગઈ. ‘આણી રહેજે’ એમ કહીને દૈવની કુદૃષ્ટતાની આશંકાને ટાળી છે.

પણ બહાર આવ્યા પછી જાણે એ બીજો લગ્ન પામી, સંતાનના જન્મ સાથે એણે પણ જાણે બીજો જન્મ લીધો. પ્રેયસીમાથી સાતાના પદને એ પામી. આથી, રુબ્ધી આરીને બહાર નીકળતાં, જેમ ધડીબર બધુ બદલાઈ ગયેલું ને નડું નડું’ લાગે, કશીક પરિચિત એ‘ધાણી શેધીને આપણે ફરીથી આપણી જાતને નિશ્ચિતપણે પામવા મથીએ તેમ, આ નાયિકા પણ કરે છે. ધાત ગઈ, નવા જીવને જન્મ આપતાં પોતાના જીવનો ભોગ આપવો ન પડ્યા. તે બદલ કૃતઘટાથી નાયિકા જીવનના અવિઘાતાને વંદે છે. પ્રિયતમને માટેની અંબનાના પૂરને સહેજ ખાળી લઈને એ પ્રથમ કૃતઘટા પ્રકટ કરી લે છે.

‘જવા દેરી કુદિ ન ગઈ તેથી કહું શીખ નામી’

કવિએ આ રીતે નાયિકાનું આલિંગન્ય કેવી ખુબીથી સૂચવ્યું છે !

આ ધડીબરનો વિચ્છેદ, ધડીબરની કિસ્મતિ પ્રેમને વધુ ઉત્કટ બનાવવામાં જ કામે લાગે છે. જુઓને, કેટલી આત્મીયતા થી અનુપચિત નાયકની સાથે પાસે સરી જઈને એ કહેવા માટે છે : કું માતા બની તે પહેલાંની સ્થિતિનું મને સ્મરણ છે, એ બધું જ સાચું છે તેમ જાણું છું, પણ હવે જાણું નવેસરથી એ બધાંની ખાતરી કરવી છે. ‘તે કની સર્વ, વ્હાલા !’માં આત્મીયતાભર્યાં હેતુનો કેવો મીઠો દફૂકો સંભળાય છે !

નાયિકા અતુર છે. આ વિચ્છેદ અને વિસ્મૃતિને એ બમણા પ્રેમ મેળવવા માટે લેખે લગાડે છે. આમ તો, બીજી પંક્તિમાં જ એ જોલી ઊઠી હતી : આવો, કું તમારા છું’ ને તમે મારા છો, એની જે રીતે તમે મને લગ્નજીવનના આરંભમાં પ્રતીતિ કરાવેલી ને પછીથી જે આપણે માટે સુખદ રીતે પરિચિત બની ગઈ હતી તે પ્રતીતિ મને ફરીથી કરાવો. મારે આ વિરહનું સાહુ વાળી લેવું છે.

એ વાત વચમાં અટકાવી દેવી પડી કૃતઘટાની લાગણી પ્રકટ કરવા; એનાં ખાબેલાં પૂર હવે એ જીટથી વઢી જવા દે છે. પૂરને સહેજ ખાળીને પછીથી વહાવી દેવાથી એના વેગ વધે છે. કવિએ આ યુક્તિ-અને તે એવી સહજ રીતે પ્રયોજી છે કે એ યુક્તિ છે એવો વહેમ સરખો ન ભવ-વાપરીને લાવનો વેગ સિદ્ધ કર્યો છે.

હવે નિઃસ્વંય બનીને, સ્વાધીનપતિકાની અઘાથી પતિને ફરમાવે છે : આવો, અને પ્રિયતમ ને રીતે પ્રેયસીને પોતાના પ્રેમની પ્રતીતિ કરાવે તે રીતે મને નવેસરથી પ્રતીતિ કરાવો.

મનુષ્યે લાપા તો પાછળથી શેધી, એ પહેલાં એને અણસારા અને સ્પર્શની લાપા જ જાણીતી હતી. હજુ જન્મ્યારે લાપા જિલેચી ન શકે એવા જોડા લાપની વાત આવે છે ત્યારે સ્પર્શનો, આંખના અણસારાનો, ઉચ્ચ નિઃશ્વાસનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આથી જ પ્રેમની ખાતરી કરાવવા માટે નાયિકા સૌથી પ્રથમ યાદ કરે છે કર અને અધરને; અને યાદ રાખજો કે અહીં હોઠને ઉલ્લેખ થયો છે તે વાણીના સાધન તરીકે નહિ પણ સુખનના પાત્ર તરીકે, પહેલાં કરપીડન પછી સુખન. એ ક્રમમાં ઔચિત્ય છે. માંચરામાં ઢોલગાસાં અને લગ્નગીત તથા પુરાણિતના કકંઈ મંત્રોચ્ચાર વચ્ચે સૌથી પ્રથમ પ્રીતિની પ્રતીતિ કરાવવાની આવી ત્યારે હાથમાં હાથ ગાથો. એ પ્રથમ અધિકૃત સ્પર્શ, સપ્તપદીના મંત્રોચ્ચાર પહેલાં આ સ્પર્શના ઉચ્ચારથી જ પ્રતીતિ કરાવી, પછી શયનગૃહના એકાન્તમાં હોટ વાણી ફૂટી નહિ, પણ સુખનથી મધુ છલકાઈ ગઈયું ! માટે સૌથી પ્રથમ સાક્ષી કરની, પછી અધરની. અને આગેય તે, પ્રિયતમના બાહુની પરિચિતમાં સમાઈ જવામાં જે સંરક્ષણ છે તે બીજા શેમાં છે ?

આ પછીથી, મીઠા સ્પર્શનો લાપામાં પ્રતીતિ કરાવ્યા પછીથી સન્તોષ માનો અથ એવી આ નાયિકા નથી. એને તો ધણાનો લોભ છે. માટે લાડ કરતી, પોતાનું માગેલું

પ્રિયતમે આખ્યા વિના છૂટકો જ નથી એવા પૂરા નિશ્ચય સાથે, એ કહે છે: સાથે પ્રજુથથી છલકાતી એ આંખો (યાદ છે? લગ્ન પછી અગાશીમાં ચાંદની રાતે, કથુ' બોલ્યા વિના, આંખમાં આંખ પરોવીને મેસી રહેતાં તે?) ને અમૃતથી છલકાતી વાણી પણ લાવજો. પ્રેમની આવી પ્રતીતિ ફરી ફરી પામવાનું કઈ સોલાવ્યતીને મન ન થાય? એને માટે કૃત્રિમ કલહ યોગ્યજો પડે તોય શું?

કૃતરાતા અને પ્રજુથની સહરતાથી લાવ પુષ્ટ થયા પછીથી હવે નાધિકાને મુખે કાવ્યની મુખ્ય વાત કવિ ઉચ્ચારાવે છે. ને તેય કેવી રીતે? ભણે કથુ' અસામાન્ય કહેવાનું. નથી, આ તો લખતાં લખતાં એક વાત યાદ આવી તે કહી નાંખું છું! ખેંચી બાલુ, નાયક બિચારો વધામણીના સમાચાર ભણવાને કેટલો આતુર હશે! છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ આપણા કાવ્યસાહિત્યની અમર પંક્તિઓ છે. એમાં પત્નીની ગર્ભધારણની વેદના પરત્વેની પતિની સહાનુભૂતિ નાધિકાને મુખે વ્યક્ત કરાવીને વહાલસોયા પતિનું સુરેખ ચિત્ર કવિએ ઉપસાવ્યું છે. જે એક વાર ગર્ભમાં 'સતેલું વજન' હેતુ તે જ ફૂલસરખું હવે જોળે ખેલતું થઈ ગયું છે, 'વજન' કેવળ ઉપાધાનું, વહેવાનું હોય, પણ એને જોળે રમકીએ એટલે એના ભાર ન રહે.

નાધિકાની, અને સાથે સાથે કવિની, ચતુરાઈની ખીજ વાર આપણને સુખદ પ્રતીતિ થાય છે. બાળકનું વચ્ચુંન એ નાન્યતર જાતિમાં જ કરે છે, ને એ રીતે, છેક છેલ્લા શબ્દ સુધી, બાળકની જાતિ અધીરા પતિને કળવા દેતી નથી. ગૂઝરાતી કવિતામાં પ્રાસ કાવ્યત્વને કારોભાર ઉપકારી નીવડે એવી રીતે ખીજે કથાય

ભાગ્યે જ યોગ્યો હશે. અલખત, ને કાવ્યનો નાયક વિદ્ય હોય, પ્રાસરચનાની કઈક સમજ ધરાવતો હોય તો છેક છેલ્લી લીટીના છેલ્લા શબ્દ સુધી જવાની એને જરૂર ન પડે. 'અંગૂઠો પદ્મ જેવો' માંના 'જેવો' વાંચતાની સાથે જ એ દીકરાનો જન્મ થયો છે, એમ સમજી ગયા વિના ન રહે. પણ એટલી બધી ચતુરાઈ નાયકમાં આરોપીએ તો આપણા રસમાંથી બાદબાકી થાય માટે નાયકને નાધિકા કરતાં ચતુર માનવાની જરૂર નથી. અંગૂઠો ચૂસતું, (ને તે અંગૂઠાય વળી પદ્મ જેવો-પદ્મ જેવો નહિ, પણ પદ્મકારક જેવો, કમળની વણપૂલેલી કળીના જેવો એમ જ કવિને કહેવું હશે) બાળક ને પેલું વજન-કેટલો ફેર પડી ગયો! હવે બાળકનો સાક્ષાત્કાર થયો. પહેલા ગર્ભ ફરકે ત્યારે વેદનારૂપે જ એની ઉપસ્થિતિ અનુભવાતી, ને હવે તો ભુઓને, આ જોળામાં અંગૂઠો ચૂસતું પદ્મ ઉલાળતું પડ્યું છે!

• 'ગોર' ચૂસે અખૂટ જ રસે અંગૂઠો પદ્મ જેવો ' એક જ લીટીમાં સુન્દર શ્વભાવોક્તિ કવિ આપણને આપે છે.

ને છેલ્લે સ્ત્રીસહજ ઉક્તિ કવિ ઉમેરે છે: એ દીકરો કેવો છે તેનું વચ્ચુંન કું કામળમાં નહિ કરું, હે પ્રિયતમ, તમે જ અહીં આવો, ભુજો અને એની આંખો ઢાના જેવી છે, તે કહો. અહીં, એ પુત્રને એની માતાના જેવી નમણી આંખો પ્રાપ્ત થઈ હશે ને તેના પૂરા જ્ઞાન અને ગૌરવ સાથે એ આ કહેલી હશે એવા આપણને વહેમ ભય છે. પણ એમાં આપણે શું વાંક?

સ્ત્રી-પુરુષના દામ્પત્યજીવનના એક સહસ્ત્રના સીમાચિહ્નનું આનું કાવ્યમય નિરખણ આપણા સાહિત્યમાં વિરલ જ છે.

[પાના ૪૧૪થી]

અવકાશના મોટા સમૂહને આકરી લઈ કેવી ચિત્રને પાંખુ' બનતું ઉગારી લે છે! જમણી બાજુના યાંલસા જેવા ખાલી મોટા આકારમાં પ્રવેશ કરતા હસતું અને પુષ્પનું ઉચિત આલેખન ત્યાંની ખાલી જગ્યાને ભરી દે છે. બધાં પાત્રો અને પદ્માદ્યને લુદા પાડવાથી સચોજનનું સૌંદર્ય રમણ થાય છે. (એ માટે સાથે આપેલ ચિત્ર પરથી કહેલ ઠાપાચિત્ર ભુજો.)

ચિત્રકારે આમાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીપાત્રોનાં મુખોને જ પ્રધાન્ય અર્પી તેમાં વધુ કામ કર્યું છે. એમાંય વચ્ચેના પાત્રના કેશ-સમૂહને જરા ઘેરો આલેખી એને આગળ આપ્યું છે. આમ એમની ચિત્રવિષયને વધાદાર રહેવાની સૂઝ પણ વરતાઈ આવે છે. ભારતીય નારીનાં અંગોનું આનું સુંદ્ર પ્રમાણ કલાકારે આપણી પ્રાચીન ચિત્રપ્રણાલી-ઓનાં સૂતરચોતે મિશ્રિત કરી સફળતાપૂર્વક આલેખ્યું છે અને એ જ એમની મહત્તાનું સચક છે.

નંદલાલ ખેઝ

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

આજે ફરી આપણે રેખાનુ સૌંદર્ય શ્રી માણીએ. સુધતાઈની રેખાનું માર્દવ કેવું સ્પર્શી અંતરે તીવ્ર હતું ! —સાથે આપેલા નંદલાલના રેખાંકન ‘નદીરપૂજા’માં પણ એવી જ મુદતતા અને આકારસૌંદર્ય છે. બન્ને કલાકારો એમની અંકન-વિશિષ્ટતાઓને કારણે તો જુદા પડી આવશે જ-પરંતુ, એમાં ચિત્રોમાંથી દર્શિત થતી રસાત્મક અનુભૂતિ-ને લીધે કલાના ભિન્ન પ્રકારોમાંનું અભિન્ન અને અખંડ તત્ત્વ પણ બહાર જીપસી આવશે. સુધતાઈના રેખાંકનમાં જેમ ધરાની, રમણીયતાનું મુખદર્શન હતું તેમ આમાં ભારતીય (કેઈકે અંશે અજંતા) રાસિકચત્રું અભિનવ દર્શનિન્દુ ઝીલાયેલું છે.

કેન્દ્રસ્થાને રહેલ સ્ત્રીપાત્રનાં નાજુક અને લાવણ્યભર્યાં અંગોનું આલેખન કેવું રસાભાવિક લાગે છે !—ખૂબી ત્યાં છે કે આમ કરવા જતાં એ કિલ્લેલ બંગીઓ કે ફક્ત લાવણ્યકની અભિવ્યક્તિનું જ પ્રાધાન્ય વહોરીને સાવ ઉદાહરણાર્થ (Illustrative) નથી બની જવું. જો કે કોઈ અસંગ વિશેષનું નિરૂપણ કરવાનું ઉદ્દેશ્ય તો એની પાછળ છે જ અને તેથી જ કલાકારે પાત્રોને પ્રાકૃતિક આકારોથી બને તેટલાં સંખંધિત રાખ્યાં છે. પરંતુ ફક્ત દેશ્યાકારો સાથેનું સામ્ય જ નહિ, રેખાની નમનીયતા અને આકારોના આછા પ્રમાણ્યલય વડે એમણે ચિત્રિત બધીય મુદ્દલાંચીઓનાં ગાત્રોમાં જાણે કે નર્તન મૂકી દીધું છે ! (એમની કરાંચીઓ તો ભૂંચી, કેવી પાતળી અને નાજુક લાગે છે કે જાણે કોઈ અડે તોય ખરી પડે ! મધ્યસ્થપાત્રના મુખ પર વિરાગનું સુક્રમાર સ્મિત પણ લાવાલેખનની સંયોદતા માટે પ્રશ્ન નથી લાગતું ?)

આપણે એને હવે રેખાંકનનાં મૂળમૂલ તરવાની દૃષ્ટિએ પણ તપાસીએ. આત્મ ચિત્રોમાં મુખ્યત્વે તો પ્રસંગ વિશેષને આલેખનું ચિત્ર-વસ્તુ જ આસ્વાદ્ય છે, તેથી એની ચિત્ર-પદ્ધતિની પદ્ધતિઓમાં પ્રવેશ કરવો એ પહેલી નજરે જરા

રક્ષાકાર્ય અથવા તો સુધતાઈ જેવું લાગે. પરંતુ એ રેખાંકન-પદ્ધતિના અસ્તિત્વ વિના કદાચ ઉપરોક્ત ચિત્ર-વસ્તુનો જન્મ જ ન થયો હોત એ પણ વિચારવું ઘટે, વળી બ્યારે આપણે ચિત્રકલાને સમગ્રપણે સ્પર્શતાં અંગોને અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે અંકનું હસ્તક્રીયલ અને આકારોની ચોક્કસાઈ પણ તપાસવાં જ રહ્યાં.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ આ ચિત્રમાંથી તરી આવતાં તરવા તે મોટાભાગના જિલા આકારોનું વૈશિષ્ઠ્ય અને હળવે હાથે થયેલા અંકનની કુશલ, બહુલ જિલા આકારો આડા લંબચોરસ પદ પર આલેખાયેલા છે. (આ રેખાંકન જો કે ચિત્રનો અમુક હિસ્સો જ છે. મૂળ ચિત્રનો આકાર જોબો લંબચોરસ છે અને એમાં ચિત્રકારે જિલા આકારોની સમગ્રલા ભળવવા ખીળ લખ્યાપર આકારોને આડા દર્શાવ્યા છે. ચિત્રનો ગમે તે હિસ્સો પણ એના રથાને વ્યવસ્થિત રીતે સંયોજિત થયેલો હોય એ કલાકારની આકાર-ચોક્કસાઈની ચોક્કસાઈની સામિતીરૂપ છે.)

રેખાના વહનમાં જાણે કે ચતિ છે. કપડાંની સરી જતી શીમા-રેખાઓ જ ભૂંચીને ! મરદન પાસે ખલાના ઢોળાય પરથી દડી પડતી લંબ જીભની રેખાઓ દોડતી દોડતી છેવટે આંગળીઓના અંતમાં રમતી રહેતી દૃષ્ટિ સાથે કેવો લયમય સુમેળ સાધે છે ! અંકન ચોક્કસાઈથી કરવામાં આવેલું છે છતાં એ ચોક્કસાઈ પણ કલાકારની ખીંછીને સહજ-સામ્ય હોય તેવું નથી બજાવતું ? (એક કે બે પાતળા ઇરકા જેવી રેખાઓમાં દોરેલી યુગ્મની પાંખડીઓ અને ગડી બની નીકળતા વસ્ત્રની કચાંક સચુકત તો કચાંક તુટેલી એવી રેખાઓ ભૂંચી.)

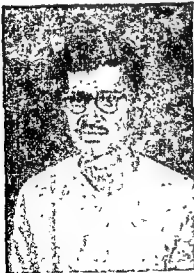
અવકાશના વિલાસન(રેખા દ્વારા આકારોની ગોઠવણી)-નો વિચાર કરતાંય પાત્રોની લંબ ચિત્રપદ પરની સ્થાન-વસ્થા પણ ઉચિત જ લાગે છે. ડાબી ગાભુનાં આંગ્રેય પાત્રોની મૂઠ્ઠામિમાં જીબી અને ઉપર જતાં દોણાકારો દર્શાવતી રેખા

[અનુનંધાન પાન ૨૧૧ ઉપર]

● કલાચાર્ય શ્રી નંદલાલ ભાજની ચિત્રશૈલી ●

● ખોડીદાસ પરમાર ●

ખૂબ જ નબળી આર્થિક સ્થિતિ ધરાવતું કુટુંબ. પિતા પાંચીસ રૂપિયાને પગારે માળી અને ચોખાદારની નોકરી કરે. એવા વાતાવરણમાં ૧૯૩૧ના બુધવારે મહિનામાં કારડીઆ રજપૂત ભાયાભાઈ ને ત્યાં ભાવનગરમાં ખોડીદાસનો જન્મ થયો. અત્યારે એમની ચિત્ર-સર્જન-શક્તિ આટલી પાંગરી છે તેના મૂળમાં કારણભૂત પરિસ્થિતિ તે એ કે એ વખતે એમના ધરમાં જ ભરત ભરવાનું અને ચિત્રો દોરવાનું સારું એવું ચક્રણ. એમનાં બા અને બહેનો જ જૂની લોકકલાના સંસ્કારોને પોષતા ચાકળા, ચણિયા અને કાપડાં પર મગ્નનું ભરતકામ કરે. નાના ખોડીદાસને આમ ગળથૂણીમાં જ કલાના સંસ્કારો મળ્યા, અને ચિત્રકામ કે ભરતકામ એમના કુટુંબ-જીવનનું એક અંગ હોઈ, આર્થિક રીતે સદૈર નહિ હોવા છતાંય એમના ઉપરોક્ત સંસ્કાર પોષાતા રહ્યા.

અને અભ્યાસમાં પણ એમણે ઠીક ઠીક નામ કાઢ્યું. પિતાએ જેમ તેમ કરીને પુત્રને મેટ્રિક સુધી પહોંચાડ્યો અને ખોડીદાસે એમાં એમની શાળામાં પ્રથમ વર્ષમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ બહુ કે પિતાના પરિશ્રમનો બદલો ચૂકવ્યો. એમની યાત્રિમાં એ સોથી પહેલા મેટ્રિક પાસ કરનાર વિદ્યાર્થી અને શાળાની જિજ્ઞાસા કારણદિને લીધે તેઓ કોલેજનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રાખી શક્યા.

શાળાના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન જ તેઓ એમના ચિત્રશિક્ષક અને બાણીતા ચિત્રકાર શ્રી. સોમાલાલ સાહની નજરે ચડી ગયા હતા. કલાપારખુ સોમાલાલે એ ખોડીદાસની જિજ્ઞાસા-શક્તિને યોગ્ય રસ્તે દોરી પ્રેત્સાહન આપ્યું-અને એમની હૃદયે ખોડીદાસનો વિકસતો કલારસ ઓર ફાલ્યો.

અત્યારે પણ તેઓ શ્રી. સોમાલાલ પાસે જ તાલીમ લઈ રહ્યા છે, પણ આટલા સમયમાં તેમણે સારી એવી સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ મેળવી લીધી છે. ૧૯૫૭માં તેમને લલિતકલા આકાદમી તરફથી યોગ્યતા સર્વોચ્ચ પ્રદર્શનમાં 'સોરાષ્ટ્રમાં વિવાહ' નામના લાંબા ચિત્ર માટે રૂ. ૧૦૦૦નું પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. એ ઉપરાંત આંતર વિદ્યાપીઠ યુવક મહોત્સવમાં તેમના ચિત્ર 'કૃષ્ણ-જન્મ'ને ખીલ્ડું ધનામ મળ્યું હતું. ઉપરાંત દિલ્લી, મુંબઈ અને સોરાષ્ટ્રનાં બુદ્ધિભાંડ પ્રદર્શનોમાં તેમને નાનામોટાં ધનામો મળ્યાં છે. ૧૯૫૭માં શુજરાત-સુનિ. તરફથી તેમને એક સુવર્ણચન્દ્રક પણ મળ્યો હતો.

તેમની ચિત્ર-પદ્ધતિ આપણા લોક-કલાના સિક્કાંતોને બરાબર અનુસરે છે. ચિત્ર-વિષયની પાખતમાં તેઓ શ્રીકૃષ્ણના જીવનપ્રસંગો તેમ જ લોકજીવનની રૂઝિયા, પ્રચલિતોના આલેખન કરવામાં સવિશેષ રસ ધરાવે છે. બાળપણમાં ચાકળા વગેરે પરની ભાત ચીતરવાના કૌટુંબિક ચિત્ર-સંસ્કારોની ગાદી અસર હજી તેમની ચિત્રશૈલી પર છે. તેઓ ચિત્રને ફક્ત ભાત (Pattern) તરીકે જોવાની ચિત્ર-પ્રણાલીને અનુસરે છે.

મહુમ પ્રા. અબુ અફર નદવી

તા. ૨૮-૫-૧૯૮૧ની સાંજે ગુજરાતના એક સન્નિહ સંશોધક અને સાહસ વિદ્વાન મૌલાની સૈયદ અબુ અફર નદવી અવસાન પામ્યા. ગુજરાતે—આપણે કેક એવું ગુમાવ્યું છે, જેની જાણકારીય હજી ભાગ્યે જ આપણને થઈ ગયાય.

ગુજરાતમાં સંશોધનકામ વરસોથી થતું રહ્યું છે: ગુજરાત કામ્પેસ સભા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું ‘પુરાતત્ત્વ મંદિર’ અને ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ (ગુજરાત વનકિંચુલર સોસાયટી) તથા યોગદાર પ્રાચ્યવિદ્યાલય વગેરેનો ફાળો આગેળ પડતો રહ્યો છે. પરંતુ આ સંશોધનનો મુખ્ય આધાર સંસ્કૃત પાલિ અથવા અરબી: અપભ્રંશ સાહિત્ય રહ્યો છે.

● એક રીતે આ એકાંગી સંશોધન ગયાય. ભારત સમસ્ત અને ખાસ કરીને ગુજરાતના સર્વાંગી વિકાસમાં અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષા—સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો (મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમ્યાન વિશેષ રીતે) ધણો જ પ્રભાવ રહ્યો છે. આ ખળનાઓમાં ગુજરાતી ઇતિહાસના સંશોધનમાં અનેક મોટી સંધારણેલાં પદ્ધતિ છે.

‘મહાસાગરને તળિયેથી આ મોટી કાઢવાનું’ અતિ દુષ્કર કામ ગુજરાતમાં સર્વપ્રથમ વ્યવસ્થિત રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક, વરસો લગી એકધારી જલમતપૂર્વક કરનાર નદવી સાહેબ હતા.

ગુજરાતના સંશોધનને એકાંગિત, પરિણમે અસાન્નિપતાથી વારનાર પ્રથમ સંશોધક વિદ્વાન પ્રા. સૈયદ અબુ અફર નદવી હતા.

૫૮ના (ગિહાર) નગરીની નજીકના એક ગ્રામગ્રામ (દેરના)માં પ્રા. નદવીનો જન્મ થયો હતો. (એમની ચોક્કસ જન્મ સાલ એમના સહકાર્યકરો પશુ આપી શક્યા નથી.

અત્યારે તેઓ પોતાની આગવી પદ્ધતિએ લાવનચરમાં ચિત્રસર્જન કરી રહ્યા છે અને સાથેસાથે પોતાનો કોલેજનો અભ્યાસ પણ આગળ ધપાવી રહ્યા છે. સોમાભાર્મના શિષ્ય હોવાનું તેમને ગૌરવ છે અને પોતાની બીધી ચિત્રપ્રવૃત્તિના પ્રચેતા તરીકે તેઓ એમને ગણાવે છે. કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ તેઓ સોરાષ્ટ્રના ભરતકામ, ધરેણાં, લોકગીતો તેમ જ મુખ્યત્વે લોક-ચિત્ર-પદ્ધતિ પર એક લાંબો નિબંધ લખવાની ઇચ્છા ધરાવે છે —મુલામ મોહમ્મદ શેખ

પરંતુ મોલાના અણુલ કલામ આઝાદના બરાબરીઆ હશે એવી ધારણા કરે છે). એમના પિતાજી નિપ્પાત હકીમ હતા.

૧૯૧૯માં ‘બંબલ યુનિવર્સિટીની’ ‘આલિમ’ની અને ૧૯૨૧માં નદવા (લખનો)ની ‘આલિમ’ની ઉપાધિઓ એમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. આ સમય દરમ્યાન તેમને મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદ સાથે એક જ ઓરડામાં રહેવાની તક પ્રાપ્ત થયેલી એમ જણાય છે.

બાદ રંગૂનમાં છ સાલ શિક્ષક તરીકે નોકરી કરી, તેમણે કાવ્યરસ રસીન્દ્રનાથ ટાગોરના સાહિત્યમાં શાંતિનિકેતનમાં ફારસી-ઉર્દૂના અધ્યાપક તરીકે બે વરસ ગાળ્યાં હતાં. બાદ મદ્રાસની જમાલિયા (અરબી) કોલેજના પ્રિન્સિપાલ તરીકે બે વરસ ફરજ બજાવી. ત્યાર પછી, ઉત્તર પ્રદેશમાં આઝમગઢમાં આવેલી દારૂ મુસલિમીની સંસ્થામાં તેમણે બે વર્ષ સંશોધનકામ કર્યું.

પરંતુ ત્યાં તો ૧૯૨૧માં ગુજરાત (મૌલાના અણુલ કલામ આઝાદની પ્રેરણાએ) એમને ખેંચી લાવ્યું ને ત્યારથી તેમની આખી જિંદગી ગુજરાતના ઐતિહાસિક સંશોધનકામ પાછળ પેરાવઈ ગઈ. વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપન અને સંશોધનમાં ગાળેલાં ૮ વર્ષ એમનાં ઉત્તમ વર્ષો ગણાય. ગુજરાતમાં ઉચ્ચ કક્ષાના સંશોધકો અને પ્રાધ્યાપકોના સાથમાં તેમનો પોતાનોય ઘણો બધો વાટ ધમગ્યો...

બાદ, ૧૯૪૦માં શ્રી આનંદજીકર કુવના આચાર્યજીને

• ૧૯૨૧થી ‘૨૯ સુધીનાં વર્ષો દરમ્યાન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તેઓ ભારા ઉર્દૂ ભાષાના પ્રાધ્યાપક હતા. એમની મુલપ્રથમ મથતા અભિરમશીલ રહેશે. આ ગોંધ માટે સુદ્ધિમાદારા (બન-પદ) માંનાં બે લેખોને આધાર લીધે છે.

માન આપી તેઓ ગુજરાત વિદ્યાસભામાં અરબી, ફારસી, ઉર્દૂના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા—અહીં તેમને શ્રી રસિકલાલ પરીખ જેવા જૂના વિદ્યાપીઠના સાથીની હૃદય વળી પાછી મળી મળી. અને તેમણે જીવનની જોડી એકાગ્રતાથી સંશોધન-ક્ષેત્રને અપનાવી લીધું. (આ દરમ્યાન મુંબઈ અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીઓએ એમને એમ. એ.ના વર્ગોને અરબી શીખવવા માટેની માન્યતા આપી હતી.)

સંશોધનકાર્ય જલ્દી ધૂળધાવાનું કાર્ય છે ! પરિણામ-ની દૃષ્ટિએ પૂછો તો, સૌ નૌતરિકાનેય આંખે જોડી બાંહે તેવું ‘મહાન કાર્ય’ ભાગ્યે જ કેં દેખાડી શકાય. પરંતુ તેથી તેનું મૂલ્ય ઘટતું નથી...છતિહાસની ખૂટતી કડીઓમાં ની એકનું સંશોધન કરવું, બાંહે-એક ઉપર નવા પ્રકાશ પાડવો એમ ધણીવાર ‘મહત્વનું કાર્ય’ બની જાય છે !

પ્રો. નદવીના સંશોધનનું મૂલ્યાંકન તો ભવિષ્ય આંકશે.

પરંતુ આરંભમાં કહ્યું તે મુજબ, ગુજરાત-સંશોધનના ક્ષેત્રે એક અતિ મહત્વના ક્ષેત્રે (અરબી, ફારસી, ઉર્દૂના સાહિત્ય-ઇતિહાસ-અર્થો દ્વારા સંશોધનના ક્ષેત્રે પ્રો. નદવીનું અપૂર્વ પુરસ્કર્તા તરીકેનું રહેશે જ રહેશે. એટલું જ નહિ, તેની ખોટ જલદી પુરાય એમ પણ નથી. —બો.

એમણે લખેલાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાંક—

(૧) બીજા જાલવાલ (૧૯૨૪), (૨) મુખ્તસર તવારીખે હિંદ (૧૯૩૬), (૩) મુખ્તસર તવારીખે ગુજરાત (૧૯૨૭), (૪) મિશતે અદમદીની પર્વિસિજનો અનુવાદ (૧૯૪૭), (૫) તવારીખે ગુજરાત (૫૨૧) (મકાસન-ગુજરાતી અનુવાદ જી. ભાગડો, ૧૯૪૯), (૬) તારીખે બિહાર (૧૯૫૫), (૭) તવારીખે સિંહ (૧૯૪૬), (૮) તવારીખે અલે મુઝ્તઘીન, (૯) મુઝ્ઝફરઝાદી (મૂળ અને અનુવાદ; ૧૯૪૨), (૧૦) તવારીખે રોખ અદમદ બહુ (૧૯૩૬), (૧૧) તમઘીની તવારીખે ગુજરાત (ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ—મુસલમાન સમય), (૧૨) રજ્ઝકરને અફસ હકરત સેયદ પીર મોહમ્મદ શાહ કાઠરીતું જીવનચરિત્ર.

[પા. ૪૧૦થી]

કવિતા વિશે તથા સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો વિશે અનભિપ્રાય રહે છે; અને એ જ પ્રમાણે વિનયન વિદ્યાલયનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાનની સિદ્ધિઓ અને સમસ્યાઓ પરવે અણુઅણુ રહે છે, આવી ભેદરેખાઓને ઝોળાંજવાની છે. એક માનવી તરીકે વિદ્યાર્થીએ બધી જાંજુએ સળગ રહેવાનું છે. આને માટે વિદ્યાપીઠોએ સામાન્ય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમો દાખલ કરવા જોઈએ.

અતમા, વિદ્યાપીઠના કાર્ય વિશે મારે થોડુંક કહેવાનું રહે છે. જો કે આપણે શિક્ષણ અને અભ્યાસનાં ધોરણો જોયે લાગી શકાએ, સાંકૃતિક અભ્યાસક્રમો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને

દૃષ્ટિ આપી શકીએ, તો પણ એક ભય રહે છે અને તે એ કે રાષ્ટ્રીય જીવનમાં યોગ્ય ભાગ ભજવવાના કાર્યમાં વિદ્યાપીઠને કંઈક ન પણ મળે. એનો આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે એણે પોતાના કાર્યમાં બહુમુખ બાજુ વિકસાવવા જોઈએ અને વિદ્યાપીઠના શિક્ષણના લાલ બહારની વિશાળ જનતાને મળે એવું કંઈક કરવું જોઈએ. આને લીધે વિદ્યાર્થીઓને એમની બાજુબાજુના જીવનની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવશે, તેઓ બીજાઓ વિશે સમભાવ કેળવશે અને દૃષ્ટિની વિશાળતા પ્રાપ્ત કરશે. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પુનર્નિર્માણમાં વિદ્યાપીઠો આ રીતે મહત્વનો ફાવો આપી શકશે.

આ વિભાગમાં—

● ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ નોંધપાત્ર પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

● ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્હી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથકો સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિતાક્ષરી સમાચાર આપવાની ઇચ્છા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી ચોકસવાઈ રહેશે તો “માનવ” ઉપર લખો.

સૌરાષ્ટ્ર સાંસ્કૃતિક સંમેલન

રાજકોટમાં ૩૧મી મે અને ૧લી જૂને વિશ્વભારતની સંસ્થા તરફથી સૌરાષ્ટ્રનો એક સાંસ્કૃતિક મહોત્સવ ઉજવાઈ મળે. આ સાંસ્કૃતિક મહોત્સવનું ઉદ્ઘાટન શ્રી રવિશંકર રાવળે કર્યું હતું અને શ્રી નરેન્દ્રભાઈ શુક્લ, શ્રી જયવંત ઠાકર, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી અને શ્રીગોવિંદરાય માંકડ જુદા જુદા વિભાગમાં પ્રમુખસ્થાને હતા.

આ મહોત્સવનિમિત્તે બે દિવસ એક વિચારવિનિમય સંમેલન રાખવામાં આવ્યું હતું.

સંસ્કારના ઘડતર માટે સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિમાં નવી ચેતના પૂરવા માટે અને નવસોહીઆ કલાકારો તથા સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન મળ્યા રહે એ હેતુથી વિશ્વભારતીના ઉપક્રમે આ મહોત્સવનું આયોજન થયેલું. આ મહોત્સવમાં વિવિધ જાતના કાર્યક્રમો રાખેલા. ચિત્રકળા પ્રદર્શન હતું. વકતવ્ય કલા હરીફાઈ પણ હતી. રાસ, નાટક અને સંગીતની રમવાઈ હતી અને કવિસંમેલન પણ હતું. નિબંધની રમવાઈ અને વિચારવિનિમય સંમેલન પણ હતાં. આમ સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રોમાં પડેલી શક્તિઓને બહાર લાવવાના હેતુથી આ મહોત્સવનું આયોજન થયેલું.

સૌરાષ્ટ્રનાં જુદાં જુદાં મામોમાંથી ૨૦૦થી ૩૦૦ નવસોહીઆ યુવાનો તથા યુવતીઓએ આ મહોત્સવમાં ભાગ લીધેલો. કેટલીક મંડળોએ નાટક લાવેલી તો કેટલીક મંડળોએ રાસ તથા લોકનૃત્યોને લઈને આવી હતી તો કેટલાક શાસ્ત્રીય સંગીત લઈને આવ્યા હતા.

આ સંમેલનમાં શ્રી. જયવંત ઠાકરની સુચનાથી સૌરાષ્ટ્ર સંગીત એકેડેમીની જગ્યાએ સૌરાષ્ટ્ર નાટ્ય વિદ્યાલય શરૂ કરવાની વિચારણા હાથ ધરવામાં આવી હતી, અને લલિત-કલાની શિક્ષણસંસ્થાઓ સરકારી અંકુશથી સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ તથા આવી સંસ્થાઓ દૂરદેશે સંચાલિત થવી જોઈએ, એવા સૂર ઊઠ્યો હતો.

(લેખકશ્રી ૯-૧-૫૮ના આખરે)

શ્રી ખત્રીને સુવર્ણચંદ્રક

ઈન્ડિયન એકેડેમી ઓફ હાર્મન આર્ટ્સ, અમૃતસરના અખિલ ભારતીય ચિત્રકલા પ્રદર્શનમાં ગુજરાતના અધ્યક્ષતા ચિત્રકાર શ્રી હિરાલાલ ખત્રીને તેમના વ્યક્તિચિત્ર (Portrait) ‘લોખંડી ધુણ’ (શ્રી સરદાર પટેલ) ઉપર પંખન સરકારનો સુવર્ણચંદ્રક એક તૈલચિત્ર માટે મળ્યો છે.

આ પ્રદર્શનમાં ભારતના મહાન કલાકારો શ્રી હલદનકર તથા શ્રી બીનીએ જ્યાંએ પાલમિન્ટ ઓઇલમાં તૈલચિત્રો બનાવેલાં છે તેઓની કૃતિઓ પણ પ્રદર્શિત થઈ હતી. તેની હરીફાઈમાં શ્રી ખત્રીને ઉપરોક્ત પારિતોષિક મળ્યું છે, તે ગુજરાત માટે ગૌરવ છે.

પંખનનું ‘સન્ડે ટ્રીબ્યુન’ તેના કલાવિવેચનમાં શ્રી ખત્રીની કૃતિ માટે લખે છે કે :—

*

અધ્યક્ષતા ચિત્રકાર પ્રો. શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રે ઇટાલીના ત્રણ ચિત્રનાના પ્રસારે ગયા છે. ગુજરાતી ચિત્રકાર શ્રી

ખચાવણે ઊભા રહી, પોતાની સહાનુભૂતિને સક્રિય સ્વરૂપ આપેલું ને એ વખતે એને આજે જે બચાવ-ફંડ ઊભું કરવામાં આવેલું, તેમાં પ્રજાના તમામ વર્ગોએ પોતાનો નાનો મોટો ફાળો મોકલાવેલો.

આજે ફરી પાછો એ વખત આવ્યો છે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે ત્યાંના સાત નેતાઓ પર કોર્ટમાં કેસ માંડ્યા છે. આફ્રિકન લેબર ફેડરેશન ઓફ કેન્યાના સામાન્ય મંત્રી શ્રી. ટોમ બોયા આ સાત આરોપીઓના આગેવાન છે. આ સાતેજ જ્યુઝ કેન્યાની યુટાયેશી ધારાસભાના સભ્યો છે. એમનો મુનો એ જ છે કે કેન્યાની પ્રજાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ જે અણગમતું રાજ્યધારણ બ્રિટિશ સરકાર ત્યાં દોષી બેસાડવા માગે છે એમાં આ સાતેજ જ્યુ પોતાનો સાથસહકાર આપવાની ના સંભળાવી દીધી છે.

કેન્યા તેમ જ આફ્રિકાના બીજા પ્રદેશમાંના મિત્રો પોતાની આ આકરી ધડીએ ભારત તરફ આશાભરી મીટ માંડી રહ્યા છે. કારણ તેઓને ભારતના આઝાદીપ્રિય પ્રાણી પિછાણ છે. દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં પ્રવર્તી રહેલ શાંતિવાદી દમન પ્રત્યેનો એનો વિરોધ જાણીતો છે. આથી જ ત્યાંની પ્રજાના નેતાઓએ પોતાના સાથીઓના બચાવ માટેનો મોરચામાં સાથ આપવા ભારતની પ્રજાને અપીલ કરી છે.

એમની આ અપીલના જવાબમાં આપણા દેશમાં એક રાહત ને સહકાર-સમિતિ સ્થાપવામાં આવી છે ને એ સમિતિ આઝાદીના ચાંદકે એવા ભારતવાસીઓને વિનંતિ કરે છે કે, આ કાયદામાં નમારાથી જે કંઈ થાય તે કરી છૂટકો : આફ્રિકન બંધુઓ પ્રત્યે આપણી લાઇબ્રારીની લાગણી વ્યક્ત કરવાની આ નક્કર તક છે.

તમારો ફાળો નીચેના ગમે તે સરનામે મોકલી આપશો.
 શ્રીમતી રામેશ્વરી નેકરુ હાલતર સુશીલા તાયર
 ૮, લોદી રોડ એસ્ટ ૧૯, રાજપુર રોડ
 નવી દિલ્હી : ૩ દિલ્હી નં. ૮
 (સહી) અરુણા અસફઅલી, સુશીલા તાયર, કાકાજીભાઈ
 કાલેલકર, ફિરોઝ ચાંદ, રોહીત ચુલામ, ડે. ગુલ્શન,
 જાનકુલર વિદ્યાર્થી (કેન્યાના નેતાઓના બચાવ ને
 મદદ માટેની કમિટી.)

સોવિયેટ સંઘમાં “મુચ્છકટિક”

પુસ્તકીન નાટ્યચર્યે આ રૂઢી એમિલના રોજ, (રાજ શુદ્ધકૃત સંસ્કૃત નાટક) “મુચ્છકટિક”નો ૧૨૦જો પ્રયોગ રબ્બ કર્યો આ નાટકમાં, સોવિયેટ સંઘના લોકકલાકાર બી. ચીકોવ બ્રાહ્મણ મેત્રેયની રસિયન સમવાયના વિખ્યાત અભિનેત્રી કે. ફેદોરોના વસંતસેનાની દાસી મદનિકની, અભિનેત્રી કુન્દરેસેલા ગણિકા વસંતસેનાની, અને એ આગળથી ચારુદત બ્રાહ્મણની ભૂમિ! બજવે છે, તે સોના સાહજિક અને રાક્ષસાણી અભિનયથી પ્રત્યેક પ્રયોગમાં પ્રેક્ષકવર્ગ મશ્વરિત થયેા હતા. અત્યાર સુધીમાં “મુચ્છકટિક” નાટક ૧૨,૦૦૦ કરતાં વધારે મેદારોમાં રજાએ ગયું છે.

આ નાટકનો પહેલો પ્રયોગ આજથી બે વર્ષ પહેલાં પુસ્તકીન નાટ્યચર્યે પહેલીવાર રબ્બ કર્યો હતો. આ નાટક (મૂળ સંસ્કૃત હવરથી) સોવિયેટ નાટકકારો વી. વિન્નોગ્રોવ અને યુ. મોરનોસે તેમજે કર્યું છે.

“મુચ્છકટિક” સોવિયેટ રંગમંચ ઉપર બજવાયતું પ્રથમ ભારતીય નાટક ગણી શકાય. સર્વવિજયી પ્રેમનું તારણ, હૃદયદ્રાવક અને અત્યંત કવિત્વમય નાટક મેદારોમાં એનો પ્રથમ પ્રયોગ થયેા ત્યારથી જ પ્રેક્ષકોને અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યું છે. દરેક પ્રયોગ વખતે નાટ્યચર્યે ખીચોખીચ ભરાઈ જાય છે. બે વર્ષથી આ નાટક ચાલી રહ્યું છે, હતાં એની ટિકિટ મળવી આજે મુશ્કેલ બની રહે છે.

નાટકમાં અનેક હૃદયસ્પર્શી દ્રશ્યો અને આચાર્યની નેતાગીરી હેઠળ પ્રભાવે વિજય પ્રાપ્ત કર્યાની જાણ થતાં તે પ્રેક્ષકો એ સમાચારને આનંદના મનભેદી પોષાદોથી વખાણે છે.

નાયક ચારુદત નાટકને અતે જે સન્દેશ બોલે છે, એ બૃહદા ભૂબાથ એવા નથી :

“શાસકો ન્યાયી હો ! અનિષ્ઠ અને દમનનો સહાને માટે નાથ થાઓ ! આચાર્યવર્તની સુખી મન હમેસાં મુક્ત અને સુખી રહે !” આ સંબોધના ઉચ્ચાર સાથે જ તાબીઓના ધુલક મદનકાંઠા થાય છે ને પડદો પડવા પછીય થાય રહે છે.

[‘તાસ’ પત્રિકામાંથી]

● મુજરાતીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોની ગીતાસુરી પરિચય ●

કોનો વિજય ?

લેખક : 'વિશ્વમિત્ર'

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ (પ્રાયવેટ) લિમિટેડ,

ફર્નાન્ડોઝ બિઝ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

મૂલ્ય : સાડાચાર રૂપિયા.

ગોવર્ધનરામ, મુનશી અને રમણલાલે સરજેલા પાત્રોને કારણે આપણી નવલકથામાં પાત્રવિધાનની એક ધારી બધાઈ ગઈ છે. આથી વાતોનાં નાયકનાયિકા કોઈ ભાવના કે આદર્શ-વરેલાં, લોકોત્તર પ્રકૃતિનાં આલેખવા તરફનું પલણુ વિશેષ રહે છે. પણ જીવનદર્શનમાં મૌલિકતાને જીડાણુ નહિ હોય તો ભાવના કે આદર્શનું નિરૂપણુ ઊંછડું ને ફિસ્સું બની રહે. આ એક મોટું ભયસ્થાન છે. આદર્શોને ભાવનાઓ તો કોઈ નવાં હોતાં નથી, પણ નવલકથાકાર એનાં વિશિષ્ટ માનસવાળા પાત્રોનાં કાપ દ્વારા એને કેવી અનોખી રીતે સિદ્ધ થતાં બતાવે બતાવે છે, તેમાં જ એની કસોટી છે. આદર્શનું પિંદુ પહેલેથી નક્કી કરી તે તરફ નાયકનાયિકાને દોડાવવાં એવા કરતાં નાયકનાયિકાનાં, વાર્તામાં જીવતાં જીવનની રેખાથી ધીમેધીમે લેખકને અલિપ્ત આદર્શ સૂચવતો ભય એ રીતે વધારે કલાત્મક બની રહે.

અમર કહિએ આ તરલકક્ષ કામ્બલજાતો વિરોધ કરવાના આશયથી લખાઈ હોય એવી છાપ પાડે છે. એમ કહેવું હોય તો એ અમુક કક્ષાની બૌદ્ધિક તાલીમની અપેક્ષા રહે. આ વાર્તાના ખલનાયક પ્રતાપ સામ્યવાદી છે. પ્રતાપ પ્રતાપી છે, ચંદ્રાને જ નહિ, વાર્તાના નાયક વિશ્વસ્તને સુદાં એ એની દલીલ કરવાની છટાથી આંજી દે છે. પણ આપણા લેખક તટસ્થ કલાકાર નથી. વિશ્વસ્ત પ્રતાપ જોડેની દલીલમાં દિવ્યતા ને આધ્યાત્મિકતાની વાત લાવે છે. બાકી વિશ્વસ્ત પણ

હિંસામાં માને છે, સામ્યવાદના વિરોધને પોતાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ માનવાની હદે જઈને સરેરાશ સ્થાપે છે. ચંદ્રાને પોતાની તરફ વાળવાને માટે અને એમાં અંતરાયરૂપ બનતા વિશ્વસ્તને દૂર કરવા પ્રતાપ બે કડતાળ થોળે છે તો વિશ્વસ્તની સામ્યવાદ વિરોધી પ્રવૃત્તિના પ્રેરક બળ રૂપે ચંદ્રાને માટેનું પ્રયત્ન આકર્ષણ રહ્યું હોય એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી. વિનોદ આ વાત રપજ શબ્દોમાં કહે છે, ને ત્યારે વિશ્વસ્ત બે જવાબ આપે છે તે વિનોદને કે આપણને સંતોષે એવો નથી.

આમ આ ભાવનાપરાયણતા વાર્તાને બહુ ઈપકારક નથી નીવડી. જીલ્લું, ડેટલીક વાર ચચાનો થોધાટ વધારે પડતો થઈ ભય છે. પાત્રોને 'તેજસ્વી' બનાવવાનો લોક ને એમનાં અભિમાનને ટકરાવીને તણખા ઝરતા સંવાદ ચોખવાનો શોખ આટલું આ લેખક મુનશીમાંથી લાગ્યા છે, તો રમણલાલનાં ડેટલાંક પાત્રો પણ એમણે થોડા ફેરફાર સાથે પોતાની નવલસૃષ્ટિમાં આપાત કર્યાં છે. આમ છતાં પાત્રાલેખનમાં ધણી કચાસ રહી ગઈ છે. એમાં પ્રમાણ-ભાન, માનસ લક્ષણના વિકાસમાં રહેલી સંકુલતાને સમજવાની સૂક્ષ્મ સૂઝનો અભાવ વરતાય છે. વિનોદનું પાત્ર આના નિદર્શનરૂપ છે. એ ને દિશા છે છે તે આકર્ષિક લાગે છે. એ પાત્ર આમ તો વાર્તામાં ગોણું છે, પણ વિશ્વસ્ત ને નથી કરી શક્યતા તો વિનોદ પ્રાણે કરાવીને લેખક જાણે પોતાનો, ભાવનાપરાયણતાનો, શોખ પૂરો કરે છે ! આખરે ગાંધીજીની 'ટૂટીશીપ' ની ભાવના નાયકનાયિકા સ્વીકારે છે.

લેખકની વાર્તાકાર તરીકીની કચાસ વસ્તુ-સંકલનની શિથિલતામાં વરતાઈ આવે છે. વાચકને વચ્ચે વચ્ચે ઊભા રાખીને લેખક પાત્રનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહેવા પણ બેસી નય છે ચર્ચાઓમાં પુનરાવર્તન અસર બનવાની હદે પહેચે છે તેને પણ લેખક ટકાવી રાક્યા દોત. શરૂઆતમાં આ

ચર્ચાના અંતરાયને લીધે ધીમી ગતિએ આગળ વધતી વાર્તા પાછલા ભાગમાં આગ અને ખૂનોની મદદ મેળવીને ઝડપી બને છે. એમ કરવામાં પ્રતાપની દુષ્ટતાને વધુ પડતો લેણે રંગ ચઢાવી દેવાયો છે. ભજરમાન, મૌરવશીલ પશુ આખરે પ્રતાપી પાત્રોને ચરણે ઢળતી મુતશીની નાવિકા જેવી ચન્દ્રા છે. પશુ ચન્દ્રાને વિશ્વતર તરફ ત્રાળવાને માટે લેખકને જે ઘટનાઓ યોજાવી પડી છે તે પૈકીની ઘણી તાલમેલિયા લાગે છે. મોટરનો અકસ્માત, શેઠ વિશ્વશનુ ખૂન-આ બધું છતાં વિશ્વતર કે ચન્દ્રાનું બદલાતું વલણ રસભાવિક નથી લાગતું.

ભાષામાં કચાશ ઘણી છે. અમુક શબ્દોનો લેખકને મોહ છે. કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો, એમના સંકેતની સાચી સમજ વિના વપરાય છે. ‘દેહપટ્ટિ’ને બદલે ‘દેહદણિ’ લેખકે એક કરતાં વધારે વાર વાપર્યો છે. આ ઉપરાંત ‘વ્યકિત્ય’, ‘વિહ્વળતા’—આવા કેટલાક શબ્દોનો અર્થ લેખકના મનમાં રપટ નથી. દા. ત. ‘તેઓ વિહ્વલ થયા ને રિચર દર્શિથી ચન્દ્રાને વિભોડી રહ્યા.’ સામ્યવાદીઓ સૌંદર્ય-પ્રતિભા સૌંદર્ય પશુ છરવી નહિ શકે એમ લેખક માને છે ને એક કદંબા વાક્યમાં કહે છે : “આવા સૌંદર્યશુકત વાતાવરણના ભારથી પ્રતાપકુમારનું સામ્યવાદી હૃદય અત્યંત અશાંત થઈ કુ-કંવિતાની ભૂમિકાને સાનુકૂળ થયું.” આતું જ કદંબુને ખુન્ને એવું બીજું વાક્ય : “ચન્દ્રાની સમસ્ત દેહદણિ પરમ શાંત સૌંદર્યશુકત માદકતાથી લદ્દખડી ઊડી હતી.” આ ઉપરાંત, કેટલીકવાર અંગ્રેજ શબ્દોનો પણ લેખક અજબ ઉપયોગ કરે છે : “તેને ડર હતો કે કંઈ વાત કરતાં પશુ ટસલ થઈ જાય !”

લેખકે થોડી બગાળી કૃતિઓનો અનુવાદ કર્યો છે આથી બગાળી લદ્દખનું ભવ્યઅભવ્ય એમનાથી અનુકરણ થઈ જાય છે. વિનોદની માતાની મરણવેળાની ઉક્તિ (પૃ. ૧૨૨) શરદ્યાણનું કોઈ પાત્ર એવલું હોય એવી લાગે છે.

આ કચાશો દૂર કરીને નવલકથાના સ્વરૂપ વિશેની સૂત્રો વિકાસ સાધવાની જરૂર છે. એ માટે એક કૃતિઓનું પરિશીલન એ એક મહત્વની જરૂરિયાત છે. આશા રાખીએ કે લેખકના ઉત્સાહમાં સાધનાનો ઉદગમ ભણે અને એનાં સુન્દર પરિણામો ગૂંજરાતી સાહિત્યને પ્રાપ્ત થાય.

—મુ. જો.

નાટ્યશાસ્ત્ર અને આચાર્ય અભિનવ- ગુપ્તાચાર્ય

લેખક : કે. કા. શાસ્ત્રી

પ્રકાશક : ત્રિ-સપાલ આર. સી. મહેતા.

ભારતીય સંગીત—જૂન—નાટ્ય મહાવિદ્યાલય

મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

પ્રાપ્તિસ્થાન : પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા

મૂલ્ય : રૂ. ૨.૭૫

આ પુસ્તકમાં લેખકે ભારતીય સંગીત-જૂન—નાટ્ય મહાવિદ્યાલયને ઉપક્રમે ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને એના ઉપર ‘અભિનવ ભારતી’ નામની ટીકા લખનાર અભિનવ-ગુપ્તનું અપરંપર—આ વિષય પર સમર્પક સ્વરૂપનાં આપેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. એ પૈકીના વ્યાખ્યાનમાં ‘ચર્ચા’, નાટ્યશાસ્ત્રમાં ચર્ચાએલા વિષયોવાળા ભાગ જુદા પ્રથમાં છપાવાનો હોઈ, અહીં આપ્યો નથી. વ્યાખ્યાનો અખ્યત્વે પરિચયાત્મક છે. નાટ્ય અને કાવ્ય જેવા લક્ષિત વિષયનું નિરૂપણ લલિત શૈલીમાં થાય એવા કદાચ કોઈ આગ્રહ રાખે તેથી લેખકે સ્વસ્થાત્મક જ રપટ કહી દે છે. ‘અહીં થયેલી ચર્ચા—વિચારણામાં આપને વિવેચનની કેકંશતા જ માત્ર મળશે.’ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને માટે પાઠ્યમન્ય તરીકે યોગ્ય પુસ્તક સુખપાઠ્ય હોય એવી અપેક્ષા રાખવી ગેરબ્યાજબી ન લેખાય. સંસ્કૃત ઉદ્ભવોનો બધે સ્થળે અનુવાદ આપવામાં આવ્યો નથી. ‘અભિનવ ગુપ્તની વિશિષ્ટતા’ વાળા ભાગ આપણી અપેક્ષાઓને પૂરી સતોષપતો નથી. રસસૂત્ર વિશેના અભિનવ ગુપ્તના સિદ્ધાંતના નિરૂપણમાં પણ આપણને આવે જ અસતોષ રહી જાય છે. અભિનવ ગુપ્તની વિશિષ્ટતાની વાત કરતાં લેખકે એને સુકોમળહૃદય ભક્ત તરીકે બિરદાવે છે ત્યાં એ લેખકના અંગત પક્ષપાતનું દ્યોતક બની રહે છે. છતાં—શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ ચીવટ અને ચોક્કસાધી નાટ્યશાસ્ત્ર જેવી મહત્વની કૃતિ વિશે જે માહિતી ઉપલબ્ધ કરી આપી છે તે બદલ આપણે પ્રકાશક સંસ્થાના તથા એમના તકણી છીએ.

—મુ. જો.

ધરતીનું સંદેશ

લેખક : પ્રબોધ મહેતા

પ્રકાશક : સ્મૃતિ સાહિત્ય મંદિર, ઉમરગોળ, વીરાટ, (મુંબઈ)
કિં. રૂ. ૩-૮-૦

આરેક નવલકથાના લેખક ના. પ્રબોધ મહેતાની આ નવલ સાવ નવળી છે. કારમીરને એમણે નવલની પૃથાદશુ તરીકે લીધું છે. મુંબઈનો એક તરવરાટલયો જુવાન પત્રકાર નાયક તરીકે જડીયો છે. કારમીરની બે યુવતીઓને નાયિકા અને ઉપનાયિકા બનાવી છે અને ભારત-પાકિસ્તાનના કારમીર અંગેના અગ્રજાઓ 'વસ્તુ' તરીકે છે. આટલો બધો સળંગ અને સુસજ્જ કરી શકાય તેવો સરંજામ હોવા છતાં અતિ યત્ન । એકે પાત્ર ઉપસતું નથી. એકે બના મોટ સાધનો નથી. એકે વર્ણન કશી પશુ-કંટાળા સિવાય અસર ઉત્પન્નતું નથી. પત્રકાર હોવા છતાં નાયકને એવું પત્રકારત્વ નિરર્થક બની રહે છે. નવલકથા વારંવાર એક સસ્તી ભક્તી વાર્તામાં ઢળી પડે છે. વાર્તાની ઉલ્લી દરમિયાન ચિત્રપટનો મોખ્ખા અસર (1) બતાવે છે. મુશ્કેલીમાં અનેક અક્ષય બૂલો છે.

*

કલ્યાણી :

લેખક : લાલભાઈ ભટ્ટ

પ્રકાશન : રૂપમ પ્રકાશન મંદિર ૬૯-૮૭ કેબ્રેલ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨
કિં. રૂ. ચાર

નારીનું જીવન કેવું છે ? પરાધીન-સાવ પરાધીન. મોંઘાસાંતી પેલી ખ્યાતનામ નવલકથા 'લુમ્બસ લાઈફ' મોંઘા પ્રેરણા મળી હોય એમ આ 'કલ્યાણી' લખાઈ છે— ઉત્સાહપૂર્વક લખાઈ છે. સમાજ પરચાવેલા પતિથી ત્રાસેલી કલ્યાણી નાસી છૂટે છે; સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મહત્યાના માર્ગે વળે છે. ત્યાં નાયક ઇજનેર સ્વાભાવિક રીતે જવાબે છે અને નવલકથામાં બનતું આવ્યું છે તેમ બનને વચર પડે પતિપત્ની તરીકે સાથે રહે છે. અદેખા સમાજથી તે સહન થતું નથી નાસી છૂટેલી બનીને તલાશમાં મળ પતિ પોલિસનો આશરો લે છે પણ યુદ્ધ કાયદો હાથમાં લઈને પતિ પાસે જવાનો ઈન્કાર કરે છે.

નવલકથામાં જ બને એમ પતિ હાય ઘસો રહી છૂપા કનાદાવા રચવાની દિશા પકડે છે. એક દલી અને સમાજને નામોશી રૂપ વિપ્ર ખલનાયક બને છે. સ્ત્રીમા રહેલી વાત્સલ્યની લાગણીને ઉત્કેરી અસહનમાં પતિનાં બાળકોને મળવા તેને પ્રેરે છે. પત્ની તરીકે નહીં પણ માતા બની 'કલ્યાણી' પોતાના અસહ ધરલણી પગલાં મારે છે, પણ કોપીલો પતિ તેને આવકારવાને બદલે તેનું ખૂન કરે છે. ખૂની પતિ પોલીસને શરણે ભય છે અને વાર્તા પૂરી થાય છે

કદાચ સારી બની શકે એવી વસ્તુ ધરાવતી નવલકથા સારી બની અટકી ગઈ છે. લેખક પાસે ઠીક કહી શકાય તેવી શેડી છે પણ સ્વસ્થતા નથી વળતું છે પણ માવજત નથી. લેખકે ધ્યાનમાં રાખેલી વસ્તુને વધારા રહી, પ્રયુક્ત તોફાનોના વર્ણનના મોટા પ્રલોભનમાં તણાયા વિના, ઉત્સાહને સંયમમાં રાખી સ્વસ્થતાપૂર્વક લખ્યું હોત તો છે તેના કરતાં ક્રિયા બરની નવલકથા મળત ખરી. આમ છતાંય 'કલ્યાણી' વાચનક્ષય છે ખરી.

*

અંતે તો તમારી જ (ત્રિબંધી) :

લેખક પ્રકાશક : મધુકર રાંદેરિયા પ, અરદેશર દાદો કોસ મેન, સી. પી. ટેન્ક મુંબઈ ૪
કિં. રૂ. ૧.૫૦

આ એક ભજવવા જેવું સારી રીતે ભજવાય તો, પહેલા બે અંક સુધી તો સારી રીતે જોયકાય તેવું નાટક છે. લેખક પોતે અદાકાર અને દિગ્દર્શક હોવાથી નાટકની તખ્તા લાયકી માટે કહેવાનું રહેતું નથી. એમણે તખ્તાને જ લક્ષમાં રાખ્યો છે. આજ કાલ યુવક-યુવતીઓમાં જે અદાકાર થવાનો અને 'રંજશૂમિ' મુખવચનો અલખરો ફાટી નીકળ્યો છે તેના ઉપર લેખકે સારો એવો કટાક્ષ કર્યો છે. રંજશૂમિ એ જીવન નથી પણ જીવન એ રંજશૂમિ છે એવું આ નાટકમાં યથાર્થ દર્શન કરાવ્યું છે. માત્ર ત્રીજો અંક-સમાપન-નબળો ભય છે કારણકે નાટકનો અંત અમુક જ લાવવાનો છે એવું નાટ્યકારે પહેલાંથી નિશ્ચયી ગણેલું હતુાય છે; પરિણામે અંત એકદમ, અચાનક અને અસ્વાભાવિક રીતે આવી ભય છે, જે આખા નાટકની અસરને મારી નાંખે છે. બાકી સંવાદો અટકીલા છે. દરમિયાન કુશળ છે— પ્રસંગ ઉપસી આવ્યા છે. પણ નાટક તો ભજવવાએલું

જોવાય ત્યારે જ એની વધારે કિંમત સમજાય. આ નાટક ભજવવા માટેનું જ છે.

*

વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ

અનુવાદક : ભોગીલાલ ગાંધી અને સુમત્રા ગાંધી

પ્રકાશક : ચેતન પ્રકાશનટ્રસ્ટ લિ. રામજી મંદિર પોળ, વડોદરા
કિં. રા. સાડા પાચ

વિશ્વની પ્રમુખ ભાષાઓ—ફ્રેન્ચ, રશિયન, જર્મની, અંગ્રેજી, ચીની, જાપાની, સ્વીડીશ, ગ્રેક, આપરિશ વગેરે અઢાર ભાષાઓમાંથી ચૂંટી કાઢેલી પચ્ચીસ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. ઉપરાંત પ્રા. સુરેશ જોષી લિખિત ૪૫ પાનાનો “પશ્ચિમમાં ટૂંકી વાર્તાનો વિકાસ”નો માહિતીપૂર્ણ પ્રવેશક પણ સાથે જોડેલો છે; જે વાર્તા અને વાર્તાકારને સમજવામાં સહાયરૂત બની રહે છે. દુનિયાના અન્ય દેશોમાં નવલિકાનું સ્વરૂપ કેટલું બધું વિકસ્યું છે. તેનો જેમ આ વાર્તાઓ વાંચતાં ખ્યાલ આવે છે તેમ આપણી શુજરાતી નવલિકાઓ કેટલી પાંચળી છે તેનો પણ વિચાર આવે છે જ. સારી વાર્તા કેટલી ચિરસ્મરણીય બની રહે છે તેનો આ સંગ્રહ સચોટ એવો પુરાવો પૂરો પાડે છે.

સંપાદકોએ ખરેખર શુજરાતના અવધન નવલિકા સંગ્રહ દ્વારા સારો એવો ઉમેરો કર્યો છે, સાહિત્યમાં આ એટલું જ નહીં પણ ઉગતા વાર્તાકારો સમક્ષ વિશ્વનું નવલિકા-નવનીત પથુ ધ્યું છે.

*

અનોખી પ્રીત

અનુવાદક : ભોગીલાલ ગાંધી

પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

કિં. રા. ર-૭૫.

જે મહાદ્વર પ્રેમકથાઓનો આ અનુવાદ છે. એક છે ‘કાલ’ એન્ડ અના’ અને બીજી ટાગોરની ‘નૅટનીક’— ‘અનોખા પ્રીત’ અને ‘લી’આમેલી માથા’ના નામે. બન્ને વાર્તાઓ અત્યંત હૃદયગમ છે. પણ એક વાતનું સ્પષ્ટ કરવાનું મન થાય છે. પહેલી વાર્તા ‘અનોખી પ્રીત’માં અનુવાદકે “શંકર કેશવ અને રેવા” એવા તળપદાં શુજરાતી નામે

આ સારું પસંદ કર્યો હશે ? કારણ કે સુદ વાંચક તો સુરત જ પરદેશી વાતાવરણ પરખી જાય છે. અમારા મતે તો આવી રસદાયક વાર્તાઓમાં વિશેષનામો લાગ્યે જ આવડે આવે છે.

*

ફેલતા ફેલ :

લેખક : નટવરલાલ અધ્વજી

પ્રાપ્તિસ્થાન : રવાણી એન્ડ કંપની રીમીક રોડ, અમદાવાદ
કિં. બે રૂપિયા

માધ્યમિક શાળાઓમાં ઇતર વાચન માટેનો આ નવલિકા સંગ્રહ છે; અને એ રીતે આપકાઈ છે.

‘કારણ’

*

વડોદરા રાજ્યની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ

લેખક : ભરતરામ ભા. મહેતા તથા

રમણિકરાય શ્રીપતરાય દેસાઈ

પ્રકાશક : મ. સ. વિશ્વ વિદ્યાલય : વડોદરા.

કિંમત : રૂ. ૨=૮૫.

એ વરસે વડોદરામાં PEN (ભારતીય લેખક પરિષદ) નું ૪ થું અધિવેશન મળ્યું હતું. તે પ્રસંગે, સૈકાઓથી અરખસિત રીતે વહેતી આવેલી વડોદરાની સાહિત્યધારાનો, શક્ય તેટલી બધી માહિતી સાથેનો પરિચય આપતો આ નાનકડો ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે સર્વથા ઉચિત હતું.

વડોદરા રાજ્યની સ્થાપના ૧૭૩૪થી ધર્મ ગણ્યા અને વડોદરાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય વિલીન થયું ૧૯૩૬માં. આ બંને વર્ષ દરમ્યાન વડોદરાની સંસ્કારિતાને (અને તે રીતે શુજરાતને) ઓપ આપનારાં વર્ષો ૧૮૭૫થી ૧૯૩૬નાં (ત્રીજા સમાજસાવ માધ્યકવાકના રાજ્યસાગ દરમ્યાનનાં) હતાં. આ ગ્રંથમાં પ્રથમ ૧૭૩૪થી ૧૮૭૫ સુધીનાં ૧૫૦ વર્ષમાં વડોદરાના તાખાનાં વડોદરા, દહેગામ, નવસારી, કલોલ, વડનગર, કબોઈ, ચાણોદ, પાટણ, વિજાપુર, સિદ્ધપુર વગેરે મુખ્ય કેન્દ્રોના સાહિત્યકારોનો ઉલ્લેખ મળે છે, અને ત્યાર બાદ ત્રીજા સમાજસાવે મરાઠી-શુજરાતી સાહિત્યને પરિપુષ્ટ કરવા આરંભેલી સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓનો વીરતવાર પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં લેખકોને મહેનતાણું આપી ગ્રંથો તૈયાર કરાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત

લેખકાએ પોતે પ્રગટ કરેલ ગ્રંથોની ખરીદી કરીને તથા, આર્થિક મદદ આપવાની ચોજનાનો પણ સમાવેશ થાય છે. 'સંસ્કૃત-શોધક' નામનું એક લુકું ખાતું લેખનું કરી, તે મુગના પ્રખર વિદ્વાન શ્રી. મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદીને તેના સંચાલકપદે નીમીને કરવામાં આવેલું સંશોધનકાર્ય મહત્વનું છે. તે જ રીતે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' અને 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક'નું સંચાલનનું કાર્ય શ્રી હરઓર્વિંદદાસ કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર શાસ્ત્રી હસ્તક 'શ્રી સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા ગ્રંથમાળા' તથા 'બહુભાષા શબ્દકોશ'નું કાર્ય શ્રી. ત્રિ. ક. જ્ઞાનર હસ્તક અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો તદ્દિવ શાસ્ત્રીઓ દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પાયાનાં કાર્યો વિશે તથા ત્યાર બાદની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે આ ગ્રંથમાં સભર માહિતી આપવામાં આવેલી છે અને બાદ રૂઝ ગ્રંથમાળાઓ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવેલ પુસ્તકોની વિગતવાર યાદી જોડવામાં આવી છે.

આ રીતે આ પુસ્તક સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ નથી એવી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે.

*

મુખર્ષી રાજ્યમાં કેટલાંક કૃષિકેન્દ્રો

લેખક : સ્વ. શ્રી. માતંગ શિવભટ્ટ પંડ્યા.

પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા.

શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાળા પુખ્ત. ૨૪૬ :

કિ. -૬-૦

આ પુસ્તિકામાં મુખર્ષી રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં કુલ ૬૪ જેટલાં કૃષિકેન્દ્રોની વિગત આપવા પ્રયાસ થયો છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. કેટલાંક બધે થયેલાં કૃષિસંશોધન કેન્દ્રો વિશે પણ વિગત અપાઈ છે એથી ખેતીમાં રસ લેતા ભાઈઓ મુખર્ષી રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં કુલ કેન્દ્રો પર થયેલાં કામની વિગત પણ જાણી શકે. લેખકે માહિતી મેળવવા સારો એવો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ગુજરાતના

ખેડૂતોને ઉપયોગી એવી વિગત જેવી કે સંસ્કરણ કરવાની રીત, કેન્દ્ર અમુક જ ગામે સ્થપાયાનાં કારણો વગેરે આપી શકત અને તેથી ખેડૂતોને સાડું એવું માર્ગદર્શન પણ મળત. છતાંય આવાં પુસ્તકોની સંખ્યા નજીવી છે તેમાં એક સારો એવો હિમેરો છે એમ કહ્યા વિના આવી શકે તેમ નથી.

સંજોગે અનુસાર પુસ્તકોની ઓછી કિંમત ન પોષાય છતાં આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો આદરણીય ગણાય.

— 'કૃષિકાર'

*

રાસતરંગિણી (દસમો આવૃત્તિ)

લે. : હામોદર ખુ બોટાદકર

સં. જમુભાઈ વ. દાણી

પ્ર. એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મુખર્ષી-૨

મૂલ્ય : ૮૦ નવા પૈસા

આપણા તહેવારોમાં રાસગરબાનું સ્થાન મહત્વનું હતું. એ મહત્વ આજે બુલાતું જાય છે. એનું સ્થાન આજકાલ ફિલ્મી ગીતોના ઘોંઘાટ કરનાર જ્વનિવર્ધકોએ લીધું છે. એમાં કયું કલ્યાણ રહેલું છે તે મને સમજતું નથી. એને બદલે મરેલી ગુજરાતજુનાં સરીલાકંઠે રાસગરબાની હાથગમ હલકથી વાતાવરણ ભરી દે એવું કાણ નહીં ઇચ્છે?

મુહુરતની શાંતિ, એની મીઠાશ અને એના નાજુક ભાવો વણવતા રાસની ગુજરાતને લાઠીય કરનાર કવિઓમાં સ્વ. બોટાદકરનું સ્થાન આગ્રહી હોરોળમાં છે. 'રાસ તરંગિણી'માં એમની ઉત્તમ કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દાર્થની સરળતા અને લયની મધુરતા સ્થળે-સ્થળે પ્રગટ થાય છે. આ પુસ્તિકાની કિંમત પણ પ્રમાણમાં ઓછી છે આશા છે કે ગુજરાતી બહેનો એને આવકારશે.

અ. અ.

વિજ્ઞાન-વિકાસ શ્રેણી [૧૦ પુસ્તક]

લેખક : દેવીપ્રસાદ * અનુ : મુલાદા ગાંધી

યમરાજ સામે લડાઈ

હતર હતર રોજો યમરાજના દૂત જ ગણાય ને ? માનવીએ હતરો વરસો દરમ્યાન વિજ્ઞાનની નવી શોધખોળો કરી એ યમરાજ સામે કેવી લડાઈ આદરી છે—એની વિજ્ઞાનચર્ચા અતિ માહિતીપૂર્ણ, રસમય અને બોધક શૈલીમાં અહીં રજૂ થઈ છે. ૨૯ ચિત્રો ૩૧ ૧-૫૦

શયતાનના સામ્રાજ્યમાં

રોમ યમરાજના દૂત છે; તેમ રોમના જન્મરોગ રાક્ષસની સેના છે. આ સેના કેવી રીતે જન્મે છે, આક્રમણ કરે છે અને માનવગત ઉપર છવસેણુ સામ્રાજ્ય જમાવી દે છે... તથા વિજ્ઞાનીઓએ એની સામે કેવી જંગરજસ્ત જેહાદ ચલાવી માનવગતને આરોગ્ય બક્ષવામાં અદ્વિત સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે તેનું શાયક પ્રેરક ગથાન અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૫ ચિત્રો ૩૧ ૨-૫૦

વિજ્ઞાનયાત્રા

હતરો વર્ષથી વહેમ અને અજ્ઞાનમાં સમગ્રી માનવગતને વિજ્ઞાને દાનદેવી દીવા અને પુરુષાર્થની શ્રદ્ધા બક્ષ્યાં છે. એ માટે જગતભરના વિજ્ઞાનીઓએ કેટકેટલાં દુઃખ, દમન અને કષ્ટ વેઠ્યાં છે. આ યત્નકારિક પ્રેરક કથા અહીં રજૂ થઈ છે. ૨૩ ચિત્રો ૩૧ ૨-૫૦

ગાડામાંથી મોટર * હોડીમાંથી આગળોટ ૨૦ ચિત્રો : ૩૧ ૧-૦૦ ૧૫ ચિત્રો : ૩૧ ૧-૫૦

માણસઅતે વાહનવ્યવહારમાં ભારે પરિવર્તનો સિદ્ધ કર્યા : ગાડામાંથી મોટર ને હોડીમાંથી આગળોટ ! આ વિકાસની રસિક દહાણી : લેખક : હર્ષવદન શાહ

આરોગ્યની બાળપોથી

પહેલું સુખ તે જાતે નર્ચા

લે. : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી : બહુ જ સરળભાષામાં સૌને ઉપયોગી એવી આ પુસ્તિકાને શ્રી. બખ્તલાલ અહિંતાએ ઉમળકાપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે. ૩૧ ૧-૫૦

૩૧. ૧૬-૨૫નો સેટ રવાનગી ખર્ચ સાથે રૂ. ૧૨૫

પૂછડાં ને પાંખો

આપણી આસપાસનાં સુપરચિત અને અનેક અપરિચિત પશુઓ તથા પંખીઓની ખાસિયતોથી આપણે કેટલા બધા અભણ છીએ ? ૧૨૬ આ ખાસિયતો કેટલી બધી અનન્ય છે, એ તો આ પુસ્તક વાંચ્યાથી જ ખ્યાલ આવશે. આશરે ૫૦ ચિત્રો ૩૧ ૩-૦૦

લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

*
શુભઈ સરકારના શિક્ષણખાતાએ ઇતર વાચન તરીકે માન્ય કરેલ

રસોડાની મુસાફરી

આપણા રસોડામાં આપણે રોજ અગ્નિ બળતો બેઈએ છીએ; રસોઈ રંધાતી બેઈએ છીએ; વિવિધ ધાતુઓનાં વાસણો વગેરે બેઈએ છીએ. આ બધાં બેવા છતાં એ બધાનાં મૂળસ્થાન, વિકાસ, ગુણો અને તેની પાછળના વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોની સમજ આપણને લાગ્યે જ હોય છે. આ પુસ્તિકા આનું જ્ઞાન સ્મૃતિયાળ શૈલીમાં આપે છે.

ધરની મુસાફરી

આપણા ઘરમાં રોજ આપણે કપડાં, કપાટ અને જરૂરિયાતની અનેક વસ્તુઓને બેઈએ છીએ. આ બધાં પાછળની અદ્વિત વિજ્ઞાનકથા આ પુસ્તિકા અતિશય સિંચાળતદાર સ્વરૂપે કહી શકાય છે.

ઉપરાંત

કેટલા વાગ્યા ?

આદિકાળથી માણસ આકાશના ત્રહો અને સૂર્યના પડછાયાથી તથા અનેક અવનવી તરફોળો દ્વારા સમયને માપતો રહ્યો છે...તેમાંથી આજે તો ટાવરનાં જંગી ધડીઆળો ને કાંડા ધડીઆળો તથા લાલભાતની સમયધડીઓ બની રહી છે. જુદા જુદા દેશોમાં થયેલા આ અખતરોઓની ખૂબ જ રોમાંચક કહાણી અહીં રજૂ થઈ છે.

[એમ. ઈલિનનાં પુસ્તકો ઉપરથી]

ત્રણે પુસ્તિકાના લેખક : શંકરલાલ શાહ

દરેકની કિંમત રૂ. ૧-૨૫

શાળા - પુસ્તકાલયો

તથા વ્યક્તિઓને

રૂપિયા ૧૦૦ સાફી કીમતનાં અમારાં ગુજરાતી સૂચિપત્રોમાંનાં પુસ્તકો દેનાર તમામ સંસ્થા તથા વ્યક્તિઓને ખાસ વદાવ આપવામાં આવશે. પુસ્તકો રેલ્વે સ્ટેશન સુધી (રેલ્વેનું ભરીને) પહોંચાડવામાં આવશે.

— 'માનવ'ના ગ્રાહકોને—

ચેતનનાં પોતાનાં, નવસર્જનનાં, એજન્સીનાં તથા જનરલ ગુજરાતી સૂચિપત્રમાંનાં કેઈ પણ પુસ્તક દેનારને ૨૫% વળતર આપવામાં આવશે. પોસ્ટેજ રવાનગી અલગ લાગશે.

આજે જ સૂચિપત્રો મંગાવો.

અચૂક બેતા રહો

આ માસિકમાં ૬૨ અંકે

* નવાં હિંદી, અંગ્રેજી તથા

* વર્ગીય ગુજરાતી પુસ્તકોના પરચયો ઉપરાંત યાદી આપવામાં આવે છે.

*

માનવ (માસિક) (લગભગ રૂ. ૭-૦૦)

મનીષા (ત્રિમાસિક) (લગભગ રૂ. ૬-૦૦)

બંને દેનારને રૂ. ૧૨-૦૦

માનવના પાંચ યા વધુ

ગ્રાહક બનાવનારને ગ્રાહક

દીઠ રૂ. ૧ વળતર મળશે

નવસર્જન શિશુ શ્રેણી

મુંબઈના બધાં બાળસાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો તરીકે રૂ. ૧૦૦૦ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

કેની કથા

ગાંધીજીનાં ઉપાણાં

[પાને પાને ચિત્ર : બોક્સજી] [ગાંધીજીની મુંદર તસવીરો સાથે]

૦-૭૫

૦-૫૦

ભારતભરમાં બાળસાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોમાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

પરનો કક્કો : ૦-૭૫

* એ હોતો ઉકો

(૧થી ૧૫ સુધી સંખ્યાપરિચય) ૦-૫૦

* દશ હતા ઉંદર

(બાળબાળી સચિત્ર પરિચય) ૦-૫૦

લેખક : રમણલાલ સોની ચિત્રકાર : રમિશંકર પંડિત
[રૂ. ૩માં આખો સેટ : પોસ્ટેજ ફી]

શરદબાણુની ૩
નવલકથાઓ

બાળસાહિત્યના નિષ્ણાત
શ્રી રમણલાલ સોનીકૃત

સસ્તી જનતા આપૃતિ

નવલકથાતર માળા

દેવદાસ :

(ભોળીલાલ ગાંધી) ૧-૦૦

વિરાજવલ્લુ :

(રમણલાલ સોની) ૧-૨૫

પરિણીતા :

(નગીનદાસ પારેખ) ૦-૬૫

પોસ્ટેજ સાથે આખો સેટ

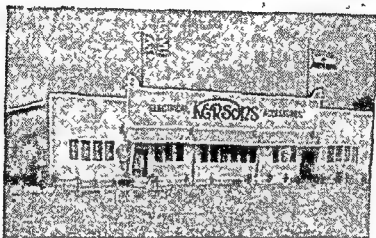
રૂ. ૩-૦૦માં

જગતના મહાપુરુષોનાં
૪૦ જીવનચરિત્રની
૨૦ પુસ્તિકા

●

— પોસ્ટેજ સાથે —

આખા સેટની કિં. રૂ. ૧૦-૦

HOME OF QUALITY ELECTRICAL ACCESSORIES

તા. રા. સંસ્કૃતિ

ફોન નં. ૨૫૪૫૨૬

મેસર્સ પી. મહેતા એન્ડ કું.

શુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એચોલો સ્ટ્રીટ : સુ'બર્બ-૧

ટેક્સટાઇલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

ધી બરોડા સપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું. લિ.

☆

ફેન્સી શર્ટિંગ

પોપલિન

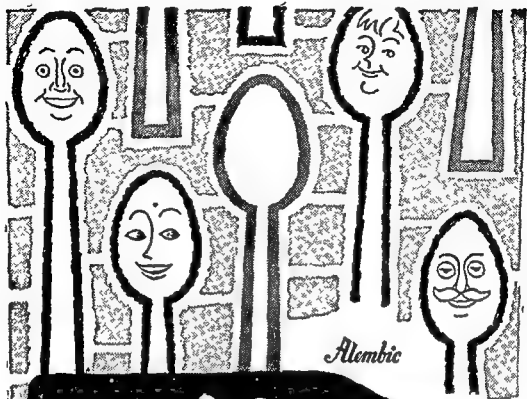
પ્રિન્ટેડ ઓર્ડ

પ્રિન્ટેડ વોયલ : મલ મલ

વગેરે

☆

પોસ્ટ બોક્સ નંબર : વડોદરા

Alembic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ઘરગથ્થુ દવા છે.
એલેમ્બિક હોમીયલ વર્ક્સ કું. લિ., વડોદરા-૩.

૫૦ મા જથ્થાનું ૧૯૦૭-૧૯૫૭

ખીજ વિશ્વયુદ્ધને અંતે—

એશિયાઈ-આફ્રિકી જગતિ

● ૧૯૪૭ના એપ્રિલમાં 'એશિયન રિલેશન્સ પરિષદ'ની તેયારી દિલ્લીમાં થઈ. એમાં એ વાત સ્પષ્ટ નહોતી કરવામાં આવી કે, વિશ્વસાંતિ ને ખરેખરી ઠકાઉ ભનાવથી હોય તો, એશિયાઈ મળજોની આજ્ઞા અને આબાદી વિના તે અસાધ્ય જ અણાય. અને ત્યાં એશિયાઈ દેશોના પાસપર સંપર્કની દિશામાં વિચારણા થઈ.

● ૧૯૪૮ની નવુંઆરીની તા. ૨૦થી ૨૩ના રોજ સોમ્મા હિમ્લી ખાતે ઇંગ્લેન્ડેશિયા-પરિષદ થઈ. તેમાં અફઘાનિસ્તાન, ઓસ્ટ્રેલિયા, બ્રહ્મદેશ, સિયોન, ઇજીપ્ત, ફ્રેંચિયા, ભારત, ઇરાક, સેલોન, પાકિસ્તાન, ફિલીપીન્સ, સાઈપ્રી, અરબીઆ, સિરિયા અને યેમન-આદર્શો રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. એમણે પ્રતિનિધિઓ દ્વારા તથા યુગ દ્વારા પરપર સંપર્ક સાધવાને નિર્ણય લીધો હતો.

● ૧૯૪૭માં બાગ્દાદ ખરિષદ મિનિસ્ટા (ફિલિપીન્સ)માં મળી. તેમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, સિયોન, ભારત, પાકિસ્તાન તથા ફિલિપીન્સ, થાઈલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડેશિયાના સંયુક્ત રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓએ આમ લીધો, આ પરિષદમાં રાજકીય સંપર્ક ઉપરાંત, સામાજિક-શૈક્ષણિક જેને વધુમાં વધુ પરસ્પર સહકારનો વિચાર થયો.

ફાલગુણી-પરિષદ

● ૧૯૪૪ એ ૨ : દક્ષિણ-પૂર્વ-એશિયાના વંદા પ્રદેશોની પરિષદ ફાલગુણી તથા કેન્ડી ખાતે મળી, તેમાં બ્રહ્મદેશ, સિયોન, ભારત, ઇંગ્લેન્ડેશિયા અને પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનો મળ્યા. ત્યાં

દર પૂર્વના અને એશિયાઈ પ્રદેશોની સાંતિના સ્વાસ્થ્ય ચર્ચાવા; અને હિન્દી-ચીન (ઇન્ડો-ચાઈના)માં લોભા સમયથી ચાલતી લડાઈને કારણે ત્યાંની મળની આજ્ઞા અને એશિયાઈ સાંતિ બચવા સુધારાનો અભિપ્રાય બધા કર્ણ અને તત્કાલ 'યુથ-વર્લ્ડ'ની નહોતી કરી, જે કોઈ પણ કાન્સ અને બીજાં પણ ઇન્ડોચાઈના તથા વિએટમિન્ડનાં તથા સાથી રાજ્યોના વચ્ચે મજબૂત આશંકા દેવાનું સંકેત હતું. વળી આ પરિષદે જ ઇન્ડુનિડેશ ચીનને યુગમાં સ્થાન આપવા અંગે સર્વસંમત વિચારણા કરી.

પરંતુ ખાસ તો, આ પરિષદમાં સંયુક્તના વડા સાંગે સમત ઠીક કરવામાં આવી અને સંસ્થાનવાદની હથાલી જ મૂળભૂત માનવીય અધિકારોની વિરોધી છે, તથા એ જ તે વિશ્વયુદ્ધને કારણે છે, એવું સ્પષ્ટપણે નહોતું હતું.

એટલું જ નહિ, કેન્ડી રાહીવાદને હસ્તક રીવાજો ટહુનિશિયા તથા મોસોલ (આફ્રિકાનાં)ની સ્થાપના પર વિચારણા કરી સ્પષ્ટ અભિપ્રાય બધા કર્યો કે, આ દેશોની સ્પૃષ્ટ સ્વાધીનતાને સ્વીકાર થવો જ જોઈએ અને સ્વનિર્ણયનો અધિકાર તેમની મળને હસ્તક જ હોઈ રહે.

વધુમાં, અધ્યપૂર્વ (પશ્ચિમ એશિયા)માં પેલેસ્ટાઈનમાં આરબ નિવાસિતોની ચાલનાઓની ચિંતા વ્યત્ત કરી, તેમને તેમની ભૂમિમાં પુનઃસ્થાપિત કરવા યુગને સમજ્યું.

● ૧૯૪૪ જૂન ૨૮ : ભારત અને ચીનના વડા પ્રધાનોએ પંચશીલના સિદ્ધાન્તોનો સ્વીકાર કર્યો.

● ૧૯૪૪ ડિસેમ્બર ૨૬ : બેંગલ

'ખાતે' બ્રહ્મદેશ, સિયોન, ભારત, ઇન્ડોનેશિયા; પાકિસ્તાનના વડા પ્રધાનો મેળા થયા. આ એશિયન-આફ્રિકન પરિષદની વિચારણા કરી.

બાંડુંગ પરિષદ

● ૧૯૪૪માં મળેલી બાંડુંગ પરિષદનો ફળો આ નમતિ પ્રતિ અપૂર્વ અણાય

● ૧૯૪૪ : એપ્રિલ ૧૮ : બાંડુંગ (ઇન્ડોનેશિયા) ખાતે એશિયાઈ-આફ્રિકી પરિષદ મળી હતી.

આ પરિષદ ઐતિહાસિક બની ગઈ હતી. નવે પેલેસી જ વાર સમયત એશિયા-આફ્રિકાની મળ એક અવકાશ દુનિયાના સમગ્ર સંસ્થાનવાદને ઉછેરી પડકાર દેતી લોકી હતી.

જેથી જ તો આ પરિષદમાં સંચાલક પારવાના પ્રધાનો સાહીવાદ વચ્ચેથી થયા વિના ન હોવા રજા—પાકિસ્તાન, સિયોન, ફિલિપીન્સ, થાઈલેન્ડ અને ઇરાકના તે સમયના સભ્યકર્તા વર્ગો દ્વારા પ્રધાનો થયા પણ ખરા. આમ છતાં, એશિયાઈ-આફ્રિકી મળનો મિનજ જ આ વખતે નહોતો હતો. ૩૦ રાષ્ટ્રોએ પંચશીલને અપનાવી સ્વાધીનતા અને સમાનતાની ખંધુતો અને સાંતિની યોષણા કરી હતી. આ યોષણાને અવગણવાનું નમતના સાહીવાદો માટે અસાધ્ય બની ગયું હતું.

આફ્રિકી

ટહુનિશિયા, અલ્ગેરિયા, કેન્ડા, યાના વગેરે તે સ્વાધીનતાના ઇતિહાસનાં ભ્રજાં પાનાં આલેખી ચૂક્યાં છે અને ઈન્કો પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિ બેનમૂન છે.

મધ્યપૂર્વ - (પશ્ચિમ એશિયા) : શાહીવાદનો ગળાફાંસો

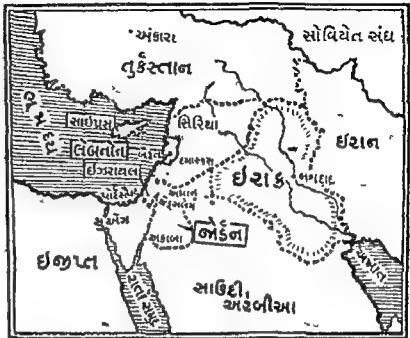
ઇરાન, ઈરાક, સિરિયા, જોર્ડન, લેબનોન, સાઉદી અરેબીયા, ટર્કી, યેમેન—

ગ્રીસ ભાગમાં આ રાજ્યોમાં રાજશાહી હવેલ છે : પાર્સિયન ઈ. ત્યાં રાજાઓને હવેલ છે અસામારણ સત્તાઓ છે.

તાલેસ્તાન બંદ પૂર્વે ઈરાક, ઈરાન, જોર્ડનમાં બંધારણીય રાજશાહી હવેલ તો સાઉદી અરેબીયામાં અને ટર્કી, યેમેનમાં સર્વ સત્તાધીશ રાજશાહી રહી છે.

સિરિયા સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાકમાં થાયેલ થયું તે પૂર્વે લખરાઈપરી ફોલ હાવલરોને તે પ્રદેશ રહ્યો હતો.

આ પ્રદેશોમાં ખાસિક પ્રજાસત્તાક, પ્રજા છે. ખિસ્તી, સુન્નિત અને હવેલ પ્રમો અને ભવિષ્યનો શાહ મેળો છે. શાહશાહીની પ્રજાહી નહિ નેની છે અને પ્રજાસત્તાક પ્રિયો વર્ચસ્વ રહ્યું છે. હવે અમરિયા વર્ચસ્વ વધી રહ્યું છે. આ પ્રદેશમાં શાહીવાદીઓના પ્રજા છે હિલ છે :

* દુનિયાનાં ગ્રીસમાં ગ્રીસ તેલ (પેટ્રોલ)ના અહીં મળે છે.

* સિરિયા સામેના ફોલ મધ્યે અહીં ભીમો કરવો છે.

ઇજિપ્તના રાદે

પર્સિયન પ્રજાસત્તાકને ૧૯૫૬-માં બ્રિટિશો સામે સુએઝના સ્થાન ઉપર ને હિંમત અને હવેલથી રાષ્ટ્રીય

અર્થિકતાનું બોરવ કરવું પડ્યું હતું તે પછી બ્રિટિશ અને પશ્ચિમ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોનો ભલે આપો ચહેરામહેરા પલટાઈ ગયા છે અને શાહીવાદી સત્તાઓની પ્રાર્થનાઓ અને રમતની છાસરત કંઈજ રહી રહી છે !

લેબનોન, ઈરાક, જોર્ડન સાથે આશરી-ને જયે પછી ચૂક્યાં છે... રાજાસત્તાકો એમની શાહી મીઠા માંડી તેપારી કરી રહ્યાં છે.

ઈરાકનો ભટકો

તા. ૧૪મી જુલાઈના ઐતિહાસિક દિનેક ઈરાકની ઐતિહાસિક ભૂમિ પર રાષ્ટ્રવાદીઓએ રાજશાહીનું ફરન કરી પ્રજાસત્તાકને બચાવ કરતાં.

નવી સરકારે સત્તામાં આવતાં બે દિવસ સાથે દોસ્તાનો

* તે બાદ તો ૧૯૮૬માં દેશ ક્રાંતિવાદીઓએ બેસાઈલના ફ્રિન્કા પર દરેકો સાથેની જગતની શેકશાહી કાલિને બચાવ કરતાં.

દાથ લખાવ્યો છે; અને ઈજિપ્ત, યીન તથા સિયાએ તત્કાલ, અને હવેલે હવે તો, આ નવી રાજ્યસત્તાને માન્યતા આપી દીધી છે.

ઈરાકની ક્રાંતિને ડેગળ પોતાના દેશની રાજશાહીને માથે નહિ પછી તમામ આરબ દેશોમાંના શાહીવાદને માથે હવેલેયુ દરેકો સત્તાવી દીધી છે.

ઈરાકની ક્રાંતિએ બગદાદ કરારના નુકસાન ઉઠાવી દઈ શાહીવાદીઓના પાયા હચમચાવી નાખ્યા છે. ઈરાકની જેમ જ શાહીવાદના હાથા ખની રહેલા જોડેનમાં પણ બળવાની આગ પ્રગટી ભીડી છે. લેબનોન પોણું તો રાષ્ટ્રવાદીઓને હાથ ગયું છે; અને સિરિયા કચારનું ઇજ્જત સાથે સંયુક્ત આરબ પ્રજાસત્તાકમાં જોડાઈ ગયું છે. યમન પણ એ જ માણે વળ્યું છે.

ઈરાકની ક્રાંતિ કાંઈ છૂટાછવાયો બનાવ ન હતો. એશિયા-

+ ૧૯૫૫માં શાહીવાદી ફોલ ઓરચાના કરાર : તેમાં મુખ્ય સભ્યો ઈરાક, ટર્કી, પાર્સિયાન, પર્શિયા અને બ્રિટન । હવે ઈરાક જતાં અમેરિકા પોતે જોડાયા છે.

આફ્રિકાની છાતી પર ચઢી બેઠેલી શાહીવાદી સત્તાઓ સામે, પહારાવાર દુષ્પ્રતીકો સામે, સૈકાઓ યુવાનમાં હાથમાં લઈ સ્વાધીન રાષ્ટ્રીયતાના આશોકોએ બેઠેલા કુરુખાનીઓના અખંડ અવિરત રાહનો જ આ એક નવો નવલત્વ અવિષ્કાર હતો.

લેબનોન અને જોડેન ઉપરના અમેરિકા અને બ્રિટનના ફોલ આક્રમણે જખતને એકાએક વિષમુદતો આંચકો અનુભવાની દીધો છે ।

રશિયાએ ટકી અને સિરિયા લાણીની સરહદો ઉપર લશ્કરી ખાકી દીધાં છે; ને અમેરિકા-બ્રિટનને લેબનોન-જોડેનમાંથી ખસી જવા પડકાર સંભળાવી દીધો છે.

લેબનોનમાં ખંડ

ધણા સમયથી લેબનોનમાં ત્યાંના પ્રમુખ ચમૂન સામેનો ચોપ તો ધૂંધવાઈ રહ્યો જ હતો. આરબ લીજના અન્ય દેશોએ 'આઈઝનહોવર સિદ્ધાન્ત' ને (કમ્યુનિસ્ટ રશિયા સામે આરબ દેશોમાં મોરચાખંધી ખડી કરવાનો) બકારો દીધો હતો; ત્યારે ચમૂને જ તેને વધાવી લીધો હતો । એટલું જ નહિ, ચમૂને મિ. હશેસને એટલી હદે કઠણું જણાવ્યું છે કે બે અમેરિકા લેબનોનને પૂરતી મદદ આપે તો તે લેબનોનને ઈઝરાયલના જેવું જ એક સુદૃઢ બનાવવાની ખાતરી આપે છે ।

આમ, મહિનાઓ પૂર્વે, ચમૂને અમરિકા શાહીવાદ તરફી નીતિનો રાહ લઈ લીધો હતો.

પરિણામે, લેબનોનના રાષ્ટ્રવાદીઓએ પ્રમુખ ચમૂનની આ નીતિ સામે ખંડ પોકારી એવું તહોમતનામું મૂક્યું હતું કે તેણે ૨૫ લાખ અમરિકા ડોલર, ૧૮ ટેન્ક અને બ્રિટન તરફથી શસ્ત્ર-સાધનો મેળવવાના લેણે પોતાનો દેસ શાહીવાદીઓને ચરણે વેચી દીધો છે । અને ત્યારથી રાષ્ટ્રવાદીઓની હકતનું મુખ્ય સ્ત્ર ચમૂનને પ્રમુખપદથી પદબદ્ધ કરવાનું બની ગયું હતું.

આ વિરોધને ખાળના જે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરવામાં આવી હતી-તેમાં એક એવી હતી કે, જુલાઈની ૨૪મી તારીખે (આ લેખ ત્યારે લખાઈ રહ્યો છે તે જ દિવસે !) નવી

ચૂંટણી કરવામાં આવશે. પરંતુ વિદ્રોહીઓની મક્કમ માંગ સરથી જ એવી રહી છે કે ચમૂન રાજીનામું આપે, ત્યાર બાદ જ નવી ચૂંટણી હાથ ધરવામાં આવે. (જૂન ૩૦)

આમ છતાં, ચમૂને અમરિકા મદદ ઉપર ચૂરતાકે રહી, નવી ચૂંટણીમાં ફરી ચૂંટાઈ આવવાની તકનીકો આદરી લીધી હતી.

પરંતુ, બીજી બાજુ, રાષ્ટ્રવાદી બંડખોરાને પ્રભુને બસાધારણ સાથે સહકાર સાંપડયો. લેબનોનનો જે હિસ્સો તો બંડખોરાએ તત્કાલ હાથ કરી જ લીધો; તથા જે પ્રદેશ 'નો ગેન્સ લેન્ડ' બની ગયો; અને માંડ જે પ્રદેશ ઉપર જ ચમૂનની સત્તા અમલમાં રહી. તેમજ ટ્રિપોલી, સિડનિ અને રાયર જેવાં મુખ્ય નગરો બળવાખોરાને હસ્તક ચાલ્યાં ગયાં હતાં.

બંડખોરાના નેતાઓમાં મુખ્યત્વે અગાહિના વડાપ્રધાનો અને પ્રધાનો છે. દા. ત. સાએબ સલામ, કમાલ હુમ્પલાટ (સમાજવાદી નેતા), સયીદ કરમે વગેરે.

વળી કાંઈ પણ પ્રગટ્ય ક્રાંતિની જેમ, બંડખોરાને હસ્તક ગયેલા પ્રદેશોની અંદર નૂતન લોકશાહી વ્યવસ્થાના આશાદાયી ઓધાણુ બેવા મળે છે. તેમને પ્રભુનો પુરો સાથ છે.

[પાન ૪૩૮ ઉપર]

* તા. ૨૪મી પત્રો બજાવે છે તે મુજબ પરિસ્થિતિ ચાંત ન પડે ત્યાં લગી ચૂંટણી મોકલે સખવામાં આવી છે.

+ જેરુલના તા. ૨૮ જૂનના સમાચાર મુજબ બંડખોરાઓ જે પ્રદેસ હાથ કર્યો; હાલો છે.

ધરાક : જોડન : લેખનોન

ધરાક (પુરાણકાલીન મેસોપોટેમિયા)

ઉત્તરે ટરકી, પશ્ચિમે સિરિયા અને જોડન, દક્ષિણે સાહરા. અરબીઆ તથા પૂર્વે ઇરાનથી ઘેરાયેલા મહાદ્વાર ઠાઈ ગિસ અને ધુરેન્ડિસ નદીઓની વચ્ચે વસેલો દેશ તેલનું મુખ્ય મથક. વરસી ૫૧ લાખ; વિસ્તાર ૧,૭૧૦૦ ચો. મા.

ઈ. સ. નાં ૧૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેની આ પ્રદેશની સંસ્કૃતિને આપણે મેસોપોટેમિયાની એક પ્રાચીનતમ સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. એમાં જ સુમેરિયન, બાબિલિયન અને એસીરિયનનો સમાવેશ થતો હતો.

ઈ. સ.ની ૫મી સદીમાં આરબોએ એ પ્રદેશ જીત્યો. અને બાબિલન પાડખરી નગરમાં મહાદ્વાર બની.

ઈ. સ. ૧૫૫૮માં મિસિલ આક્રમણખેરિએ આ નગરીને પાપમાસ કરી. બાદ, ૧૬૩૮માં ઈરાક ટુર્ક-ઓટોમાન શહેનશાહિયતનો ભાગ બન્યું.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન બ્રિટને ધરાકમાં પોતાની ફોર્સે ઉભારી અને યુદ્ધ બાદ ૧૯૨૦માં, 'પાક' તરીકે બ્રિટનની કુલંતરી ડોક્ટ્રી. બ્રિટને ઈરાકની રાજવાડી પર આધાર ફેલ્લ ઈનફોર્સમેન્ટે જસારી પોતાની પકડ મજબૂત બનાવી.

આની સાથે વરસી લગી અલંતોપ કુલંધવાય કયો. અને ૧૯૩૬માં બંદ નાનું. અલબત્ત તે દબાઈ ગયું.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વળી બ્રિટન વિરોધી લાગણી પ્રબળ બની. ૧૯૪૧ એપ્રિલમાં જર્મન વરસી રસીદ અધીનું બંદ નિર્ધન નીપડાયું. આ પછી તો ઈરાક બ્રિટનનું સંઘામત મથક બની રહ્યું.

* પરંતુ ૧૯૪૮માં બ્રિટન સાથેના બંધન કરાર નવેસરથી થયા ત્યારે પ્રબળી બ્રિટન વિરોધી લાગણી બની રહી ન હતી.

* ૧૯૫૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ધરાક ટુર્કી સાથે ફોર્ટ કરાર કર્યો.

ધરાક, જોડન, સિરિયા તથા લેબનોન દ્વારા શાહીવાદ વરસી ચેરેલા બેલા કલ્પના મથારો હતા રહ્યા હતા. પરંતુ તેમાં સંધાતા બળી ન હતી અલબત્ત ધરાક 'બાબિલન કરાર'નું મથક બન્યું હતું.

૧૯૫૮ના જુલાઈની ૧૨મીએ ઈરાકના રાષ્ટ્રવાદીઓએ બળયો કરી રાજ તથા વડામથાનનું ખૂન કરી, પ્રબલસાકની કલપના કરી, ત્યાં લખી ઈરાકમાં બંધારણીય રાજસાદીનું રાજ્ય હતું. અને ત્યાં સુધી ધરાક રાહીશદના હાથમાં રહતું રહ્યું હતું.

જોડન

સ્વતંત્ર રાજસાદી પ્રબલસાક : ૩૭,૭૦૦ ચો. મા.નો (વરસાર :

વરસી : ૮ લાખ ૧૬ હબર : તેમાં જીયેશયા પેલેસ્ટીનમાંના ૪,૧૦૦૦ આરબ નિામિતો.

* ૧૩મી સદીથી ટુર્કોને તાલે; પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદ ૧૯૨૨થી બ્રિટનની જતનભાયા નીને.

* ૧૯૪૬માં રાજ અબ્દુલલાના રાજમાં રાજકીય સ્વતંત્રતા મારા.

રાજ અબ્દુલલાનું ખૂન ૧૯૫૧માં : બાદ રાજ હુસેન માદી થયર.

* બ્રિટન સાથેના કરાર-સંબંધો : બ્રિટનની જ દોરણી અને વરસી તાલિમ. બ્રિટનને હરતક બ્લક-મહત્વના

મથકો. બ્રિટન રાજનીતિની સાથે બેલાયેલી રાજનીતિ !

રાજ અબ્દુલલાની આવી બ્રિટન વરસી નીતિને કારણે બનતામાં અલંતોપ.

લેખનોન

૦ પૂર્વે બુમધ્યનું સ્વતંત્ર રાજ્ય : પ્રદેશ માત્ર ૩૪૦૦ ચો. મા. (અગાધાવાદ-થી ટુર્કી દેવનું) : વરસી ૧૨ લાખ; તેમાં બ્રિટની, યુરિસમ અને ટુર્કીસ પ્રબલો છે. વળી મોટી વરસી પેલેસ્ટીનથી લાગી આવેલા શરણાર્થીઓની છે.

૦ ૧૯૧૮ સુધી ટુર્ક સામ્રાજ્યને તાલે હતું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, ૧૯૧૮માં બ્રિટને દેવ્ય અને બ્યારબ મહાદ્વી કબ્જો મેળવ્યો અને ૧૯૨૦થી લીધે બેલક નેશનલ વરસી કાન્સને તેને વહીવટ સોંપ્યો. પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન, કાન્સને તાલેના સિરિયાએ કાન્સની કુલિસવાદી બીમી સરકાર આગળ નમતું મૂક્યું; આથી બ્રિટને ૧૯૪૧માં દેવ્ય રાજ્યને હઠાવી કબ્જો લીધો.

૦ ૧૯૪૧ના નવેમ્બરની ૨૬મીએ લેબનોનનું સ્વતંત્ર્ય બહેર કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૩માં સ્વતંત્ર પ્રબલસાકના પ્રમુખની ચૂંટણી થઈ. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરમાં બધી વિદેશ સેલ્ફેસ ત્યાંથી હઠી ગઈ.

૦ ૧૯૫૩ની ચૂંટણીમાં પ્રમુખ તરીકે પ્રમુખ ચૂંટાયો.

૦ પહેલી આરબ રાજ્યો સાથે લેબનોનને વેપારી, સાંસ્કારિક સંપર્ક રહ્યા છે. અને પશ્ચિમની શાહીવાદી પકડમાંથી છૂટવા ઇચ્છતે (૧૯૫૬) સુમેરિયા સવાલ ઉપર માધુ' બંધુ' કહ્યું ત્યારે તેને તેણે ટેકો આપ્યો હતો. તેની પ્રબલનું સંપ્રસાધારણ વલણ પશ્ચિમી શાહીવાદીઓની વિચાર બંધુ' છે.

આ બંડખોરો પાસે ૬૦૦૦ની સશસ્ત્ર સેના છે. તથા એન્ટી ટેન્ક ગન્સ, લેન્ડ માર્શન્સ, એન્ટી એરક્રાફ્ટ ગન્સ અને ખીન' યુદ્ધનાં સાધનો છે. અલગત, હજી બંડખોરોની વિવિધ ટુકડીઓ વચ્ચે એકતા સ્થપાય તથા લડત પૂરતી સુસંગઠિત બને તે પૂર્વે જ અમરિકા આક્રમણ ઝીંકાઈ ગયું' છે....

આ અમરિકા હલ્લાની પૂર્વે, પ્રેસિડન્ટ ચમૂને 'યુનો' સમક્ષ એવી ફરિયાદ નોંધાવી હતી કે, ઇજ્જતના પ્રમુખ નાસેર લેબનોનને પોતાના સંયુક્ત આરબ બ્રહ્મસત્તાકર્મ ભેળવી દેવા માગે છે; અમે તે હેતુથી તે સિરિયા (સંયુક્ત આરબ રાજ્યમાં ભેડાયેલ)નાં હથિયારો અને સિપાઈઓ દ્વારા લેબનોનમાં અવ્યવસ્થા પેદા કરી રહેલ છે.

આ ઉપરથી યુનોએ નિરીક્ષકોની એક ટુકડી લેબનોનમાં મોકલી જાયતપાસ હાથ ધરી હતી. આ નિરીક્ષક ટુકડીમાં ભારત, સ્વીડન તથા ઈકેલેડારના પ્રતિનિધિઓ છે. આ નિરીક્ષકોએ પોતાનો જે અભિપ્રાય બજાવ્યો છે (જુલાઈ ૪થી), અને ખુદ યુનોના મુખ્ય મંત્રી હેમરશોલ્ડે ભાતે તપાસ કરી જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, એ ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ બની છે કે, ઇજ્જત અને સિરિયા સામેના આક્ષેપો વજૂદ વિનાના છે.

લેબનોન પર અમરિકી આક્રમણ

"પ્રમુખ ચમૂતની તત્કાલ વિનંતિથી, લેબનોનની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવા તથા લેબનોનમાં સત્તા ૨૫૦૦ જેટલા અમરિકી નાગરિકોની રક્ષા કરવા આ પગલું જરૂરી બન્યું છે."—પ્રેસિડન્ટ આર્થરન હોવર (વોશિંગ્ટન તા. ૧૫ જુલાઈ)

આ કાંઈ નવી વાત નથી—

૧૮૩૨થી ૧૯૫૦નાં ૧૧૮ વર્ષ દરમિયાન અમેરિકાના પોતાના 'રેટેલુવેન્ટ'માં સુમાત્રા, ફિલિપ્પીન્સ, સામોઆ, જાપાન, ફોમોસા, ફોમોસા, હોનોલુલુ, હાવાઈ, સ્વાતોન, ચાપેઈ, નાનકિંગ, યુગકિંગ, કિયુકિઆંગ, ચુઆઓ, રિમનાં, કુઆઓ, માસુ આપલેન્ડ, કેન્ડોન, શાંગહાઈ, વગેરે

*

ઉપર થઈ ૪૩ લાક્ષરી આક્રમણો નોંધાયાં છે.

અને આક્રમણોનાં કારણો નોંધાયાં છે તે આ પ્રકારનાં છે :

* તે દેશમાં આંતરિક્ષક થતાં ક્રિટિશ-અમરિકી નાગરિકોની રક્ષા કરવા.

* તે દેશમાં સુવ્યવસ્થા પ્રસ્થાપિત

*

કરવા.

* તે દેશમાં સ્થાયી સરકારની સ્થાપના કરવા.

* તે દેશની અંદરના અમરિકી મથકને મજબૂત બનાવવા.

* એ દેશમાં હિંસક વિખવાદ ફાટી નીકળવાની શક્યતા બજાવતાં.

* હિંજરતીઓને મદદરૂપ થવા.

*

અમેરિકાનું લેખનોન ઉપરનું આક્રમણ અને ધિટનનું નોંડનમાં ફોલ ઉતરણુ આજની પરિસ્થિતિમાં અત્યંત વિરોધાત્મક છે, ને સર્વથ તિરસ્કરણીય બન્યું છે. શેડાક શાહીવાદી-પાણીઆઓને બાદ કરતાં સામાયે જ કોઈએ એનો બચાવ કરવાની વૃત્તિ સેવી છે.

૧. અમેરિકાનું લેખનોન ઉપરનું આ આક્રમણ કેવળ અયોગ્ય જ નથી, પરંતુ યુનોની ઉપરવટ જઈને, યુનોની સત્તા પોતાના હાથમાં છીનવી લઈ ભરેલું મનસ્વી પગલું છે. યુનોના મંત્રીના અને યુનોના લેખનોન અંગેના નિરીક્ષકમંડળના અપમાનપ છે—બધેકે આજની વિશ્વશાંતિ માટેના સહિયારા પ્રયાસ રૂપ 'યુનો' ના જ ઇન્કાર સમાન છે !

પરંતુ—જથુથા જેવી હકીકત તો એ છે કે અમેરિકા

આક્રમણ લેખનોનમાં એક અગળ પરિણામ આપ્યું છે : ખુદ ચમત્તની ફોલો, જે આજ સુધી રાષ્ટ્રવાદી બંધોરો સામે લડવા માટે રોકાઈ હતી, તે ફોલો સુદાં હવે અમેરિકાના આક્રમણની સામે થઈ બેઠી છે ! લગભગ સમસ્ત લેખનોનની આજની એક માત્ર માંગ અમેરિકાનું આક્રમણ પાછું ખેંચાવવાની છે.

અને છેલ્લા સપ્તાયાર તો એવા છે કે, અમેરિકાનું આક્રમણ યતાં, પરિસ્થિતિ કળા જઈ, હથિયારો હેઠાં મુકી દેવાનો તત્કાલ નિષ્કર્ષ કરનાર નેતા સામેય સલામે જ એવી બહેરાત કરી છે કે, હવે તો અમે સર્માતર સરકાર રચીશું... અને એમ કરીને સત્તાવાર રીતે પરદેશી મદદ મેળવી, અમેરિકા હલ્લાને મારી હડાવીશું... (ટા. એ. ઇ. તા. ૨૩)

નોંડન પર બ્રિટિશ આક્રમણ

નોંડનમાં બ્રિટિશ ફોલઉતરણુ સામેય અમેરિકાના લેખનોન ઉપરના આક્રમણ જેવો જ રોષ ફાટી નીકળ્યો છે. એટલું જ નહિ પણ બ્રિટનની પાલમિન્ટમાં વડાપ્રધાન મેકમિલનને બહુ જૂજ વધુમતિએ સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, એ એાઝી મહત્ત્વની વાત નથી.

પાલમિન્ટમાંના મજૂરનેતા એઈટરકેલે તો આરબ રાષ્ટ્રીયતા સાથે સારો સંબંધ બાંધવાની સલાહ આપી છે. અને કોઈ પણ ભોજે બ્રિટિશ ફોલ આગળ ખીન પ્રદેશમાં સરકાર ન બધ તેની મીમકા આપી છે; અને મેકમિલનનેય એ વાતનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો છે. મિ. રેજનાલ્ડ સોરેન્સને તો લંડનમાં (તા. ૧૮) બહેર સભામાં ફહી નાખ્યું છે કે, ' બ્રિટિશ સરકાર બ્રિટિશ પ્રત્નની ક્રમજનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નથી, ' અને ઇંગ્લંડ ઉપર આક્રમણ કરીને એડનની સરકારે કરેલી બૂલની તેમજે બાદ આપી

છે. પ્રતિશ્લેષ વિચારક અને પાલમિન્ટના મજૂર સભ્ય ફેનર હોકવેએ પણ સાફ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, બ્રિટનની ' સુએઝ નીતિ ' અને અમેરિકાના ' આઈઝનહોવર સિદ્ધાંત 'નો આજે જે રકાસ થઈ રહ્યો છે તેને માટે મધ્યપૂર્વના દેશો તરફની પશ્ચિમી સલામોની નીતિ જ જવાબદાર છે. પરિસ્થિતિની મંભીરતાય જેવીતેવી નથી.

લંડનનું ઇકોનોમિક વિકલ્પી લખે છે :

“ ખરી હકીકત એ છે કે, ૧૯૩૬ના સાપ્તમ્બરમાં વિશ્વ-યુદ્ધ એટલું બધું નજીક નહોતું નેટલું એ આજે છે...”

નેશનલ હેરોલ્ડ ઉમેરે છે :

“ યુનોની સ્થાપના પછીથી આપણી દુનિયા આજના નેટલી લાચાર કદી જ ન હતી. યુદ્ધ આજના નેટલું નજીક કદી જ નહોતું....”

શાહીવાદનું છદ્મવેશી રૂપ

હાંકાઓ બધે ફેલાયો મથાં ઇન્ડો-ફાન્સ, પોર્ટુગલ, બેલ્જિયમ, રૂઝ શાહીવાદી સત્તાઓ એશિયા-આફ્રિકાની ધરતી ધમેચ્છ ખૂંદતી રહી છે. રાજકીય સત્તાને ભેરે તેમજે આર્થિક, સામાજિક અને સારકારિક દમન ગુબળાઈ

છે. ને જગતની અતિ પ્રાચીન લખ્ય સરકારિતાઓને જન્મ આપનાર બુગિબડોની પાયમાલી કરવામાં બાકી રાખી નથી.

પરંતુ આની સામે—અગ્રમ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થતાં થતાં

તો સુનવાત સેન (ચીન), કમાલ આતાતુક (અફઘાનિસ્તાન), ગાંધી (ભારત), જગલુલ પાશા (ઇજીપ્ત) વગેરે રાષ્ટ્રવાદીઓએ પોતાની પછાત અર્ધવસતહતી અવસ્થાને ફગાવી દેવાનો નિરધાર કરી લીધો હતો, એમને સૌને એક વાત તો સ્પષ્ટ સમજાઈ ગઈ હતી કે, ‘શાહીવાદ અને સંસ્થાનવાદ’ અભિન્ન છે. સંસ્થાનવાદની સામેની લડત શાહીવાદી સત્તાઓ સામેની જ લડત છે.

ખીન વિશ્વયુદ્ધનો અંત આવતાં તો આપું વાતાવરણ બને પલટાઈ ગયું હતું. તેમાં, છેલ્લા એક જ

દાયકામાં તો, ભારત, - પર્શિસ્તાન, - બ્રહ્મદેશ, સિશીન, મલાયા, ઇન્ડોનેશિયા, વિએતનામ, ઇજીપ્ત, સિરિયા, લેબનોન, ટ્યુનિશિયા, ધાના—એશિયા-આફ્રિકાનાં આ રાષ્ટ્રોએ બધારણીય રાજકીય સ્વાધીનતા તો પ્રાપ્ત કરી લીધી છે.

પરંતુ, કેવળ ‘બધારણીય રાજકીય સ્વાધીનતા’ એ કોઈ સાચી ને સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા નથી. રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ ધણીવાર એ સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા રહેતી નથી; તો આર્થિક સ્વાધીનતાની તો વાત જ શી ?

શાહીવાદનો ગળાફાંસો

ખીન વિશ્વયુદ્ધ પછી તો શાહીવાદનું સ્વરૂપ વિશેષ ઉઘવેશી બન્યું છે—અમેરિકા એમાં અગ્રણી છે.

આ ઉઘવેશી અમેરિકા શાહીવાદ પોતાની રાજકીય સત્તા ખીન યુદ્ધ પર સીધી લાદતો ન હોવા છતાં, એ દેશોની પછાત દશાનો લાભ લઈ, એમની ઉપર આર્થિક પકડ જમાવી રાખી, ત્યાંની રાજકીય સત્તા પણ પોતાના ‘કલાગરા’ જૂથના હાથમાં કાયમ રહે તે માટે સતત હાથપેચમાં રહ્યો છે.

આ રીતે તે તેની આર્થિક શોષણની મુરદા તો પાર પાડે જ છે. પરંતુ આર્થિક શોષણ જ હવેના શાહીવાદનો એક માત્ર રસ રહ્યો નથી. આને તેમની સીધી વધુ કદર નેમ હોય તો તે કમ્યુનિસ્ટ વિરોધના નેમ છે. કોઈ પણ ભોગે કમ્યુનિસ્ટ રશિયા—ચીન અને તેમના સાધીદારોના પ્રસાર સામે દુનિયાભરમાં દેર દેર ફોજ સુરક્ષિત મથકો ખડાં કરી દેવા પાછળ તેઓ તેમની બધી તાકાત લગાવી રહેલ છે. શાહીવાદને પોતાની સલામતીનો કેમ બંધે એક માત્ર માર્ગ દેખાય છે : રશિયા અને ચીનના જૂથનો નાશ ! આવા નાશના નશામાં અંધ બનેલ શાહીવાદ કોઈ પણ પ્રજાની સ્વાધીનતાથી, કોઈ બંધુ રાષ્ટ્રની સ્વતંત્ર નીતિથી, કોઈ પણ રાજ્યસત્તાના શાહીવાદી કાંડસાની બહારના તટસ્થ અસ્તિત્વથી લક્ષ્ય ઊઠ્યા વિના રહેતો નથી. એટલું જ નહિ આવા આ શાહીવાદને દરેક દેશમાં પોતાના ‘કલાગરા’ ગાદીપતિઓની જરૂર રહે જ છે—જેઓ તેમનાં આર્થિક-રાજકીય હિતોની રક્ષા કરે.

આફ્રિકા અને એશિયામાંની શાહીવાદી રાજકીય આ સત્ત્વ રોજ રોજ પ્રગટ કરી રહેલ છે. નાટો, સેંટો, બજાદ કસર, આરબ ફેરફાર, અને પછાત પ્રદેશોને ‘આર્થિક-સરકરી

સહાય’ ને નામે હાથપેચ એવાતા રહ્યા છે.

પરંતુ તાજબુખીની વાત તો એ છે કે આ શાહીવાદી ‘રાજકીય’નો હાથ હવે સાવ ઊંધા પડવા લાગ્યા છે !

ઈર્ષ કાલ સુધી અબુલ ગણુયેલા અને સાવ અધારામાં અટવાતાં નાનાંનાનાં પછાત સંસ્થાનો ને અર્ધસંસ્થાનોએ કદી કંઈ ન હોય એવી બગૃતિ,—બગૃતિ જ નહિ બદલે આત્મનિષ્ઠાથી, સાચી રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના રાંધે મરણિયાં સંત્રામ આદર્શો છે : પોતાની પછાત આર્થિક દશા, રશિયાનો લથ, અગર ખીન કશાની ભીતિ વિના એ હવે પોતાનું ભાવિ પોતાને જ હાથ લેવાનો નિરધાર કરી ચૂક્યા છે : એમને ખીલ કોઈ વાત સમજાઈ હોય या નહિ, પણ સ્વાત્તલવે એમણે એટલું તો સમજી લીધું છે કે શાહીવાદની સીધી રાજકીય સત્તા નીચે या આડકતરા આર્થિક કાબૂ નીચે જીવું એના જેવું ‘નાવેશીડ’ જીવન ખીનું કોઈ જ નથી.

એથી જ તો, ઘરેફેડું ગાદીપતિઓની સામે રાષ્ટ્રવાદીઓના મોરચા ખડા થાય છે, ને લગભગ આખી પ્રજાનો સાથ-સહકાર ને વિશ્વાસ રાષ્ટ્રવાદી બંડખોરોને સહેજ રીતે જ મળી રહ્યો છે.

વશેલગી અદળક સેલર અને બેશુમાર શસ્ત્રો વેફ્યા પછીય, આ પછાત દેશોમાંના શાહીવાદના પાગીઆઓના હાથમાંથી, ફાંસાનો ગાળિયો સરકી પડી—પ્રજાને ગળેથી નીકળી પુર્દ શાહીવાદને ગળે જ લેવાઈ ચૂક્યો છે !

મિઝલ ધરતના તાજેતરના બનાવો આ જ રહેલ્ય પોકારી રહ્યા છે.

[તા. ૨૪-૭-૫૮]

પવન

પવન

શેા પવન !

ઊપર હથું પછુ બે ધરી થાતું, ખરે, ઉપવન !

ધીરે ધીરે બસ આવતો

મથકાવતો વનવેલીએ

હલકાવતો ફૂલડાંકટોરી હાથમાંની.

ને મુઝ્યે કે કન્યાસભી શરમાળ

આ બીની ધરાનાં અંગ પરથી

(હલ શેા નફફટ બની) ઉડાડતો

કોળી ઊડેલા થાસનું સીધું મન !

શેા પવન !

ધીરે મલપતો આવતો

ને લાવતો છૂપા મિલન-સદેશ

(ન્યારે આશનો યુવાન રંગિણી લઈ આનંદેખર્મા

ધરતી તણી ધન્યા નવોઠા નારને

બસ ચુબને ન્દવકાવતો.)

કર્ચા ખખર એને કશી—

કે થાય શું આકુળ થાતા કચ્ચ ચિરહીની કને

બે બચ એની મધ !

બીજામલા ઉરના ઉવાડી બધે

આવતું રૂઢે વહાર રંગીનું કવન !

શેા પવન !

—અર્પનંરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

અમિતાભ ઝૂકે

જોતો રહે અડગ માનવી આત્મ-ટૂકે,

એને શિરે કર ધરી અમિતાભ ઝૂકે.

—અનંવર આગેવાન

જહીં વાયો પવન

કાપતી દેઘાતલું રહેકાણુ છોડી

પારકાની આંખ બેહું આવરી વેશું મન.

આ સાંજ શીળી, સીમ સુની, ધૂધળું વાતાવરણ,

નવનત આકાંક્ષાસમું અલ્લસ વલે બહું ઝરણુ

ને કાઈનું મીડું રમરણુ

આ પોપચાંની બધે પ્યાલીમાં

રહું ઘોળાઈ દેવું શરબતી થઈ ને સ્વપન !

—જહીં વાયો પવન.

પથરાળ પથઈડી ઉપર

આ ખોરડીની બંકડી કાપાતણી હાથા નમે,

ખાંદાંની પાળ ફૂદી કાંકરાની સાથે શાં

નખરાળ ચાંદરાં રમે !

એ ક્યેં કે' શીત મીઠી દહેરખીની પાંખ પર બેસી

અચાનક આંખ ઢેરા આંગણે આ કાણુ ઊતર્યું

કે ફરી કલ્લોલનું અંતર તણું સનું ભવન !

—જહીં વાયો પવન.

ને પ્રં પવન !

મગધાવનો શી પીડ

ખોલતો આશા-કળી અધળીક;

(બાંધણું પાછા વળી શું એ ચમન એ નીડ ?)

કે ઉન્મત, જેમાંથી વહી બતા મરિમલ શું

બહું બે હોડયા સરણી કવને.

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

(૧)

ઝટ ઝટ
અગાશીમાં પ્રવેશું છે તે બહુ અંદર ખસેડો :
સુકવવા મૂકેલ તે ભીંખારી ભરો ગોદમાં;
અંદર લઈ લો ભગવંતનાં ખાસ આ જૂતાં જૂતાં,
કપડાં, રખડતાં કિનરીનાં કેં રમકડાં;
આ કાલસાની ડાલ, સાવરણી વળી
—સળગે નહિ બળતણ, સરી ભરો સળી—
લીધું બધું ?
હાથ, હવે લલે
થાય પ્રલે !

(૨)

આ વાદળાં આવી રહ્યાં જોરાં
ટપ ટપ
સુણો ફોરાં.
અગાશીમાં ચાલો
વાયરો કેવો સાગે છે વ્હાલો !
રહી ન જવાય નો નો કયામ આજ કોરાં !
રીજળી હસે છે ? વાદળોં 'નકાબે' કહે છે ?
કોણ જુએ, કોણ એને સાંભળે છે ?
ટપ ટપ...કશી ટાંક વળે છે !
હાથ, હવે લલે
થાય પ્રલે !

વર્ષા

રાત આખી
મેઘ ભણે બાર વરસા એકધારા
ને ધરાના હોદના એવા ધખારા
કે પીધી એણેય આખી રાત
આંખ મીચીને અમીધારો.
ને પછી પ્રગટયું પ્રગીઠ
પાંપણો શી બે મુલાયમ પાંદડીઓ લે
જ્યારા કેંક જૂલે
ધરાની તપ્ત ભણે આંખ ખૂલે !

—જયન્ત પાઠક

મેરે પથ્થર એકરે પર,
ખાજ કે પરતદાર છિલકોં કી તરહ
અનગિન નકાબે હે !
ફૂલોંકી ગ્રન્થ ભીની મુકરાહટ,
ધૂપકી શર્માલી છુલ્-મુલ્-કરવટ,
પૂણિમા કે જવાર-સાથે સુખ,
મિત્રતા, સ્વાગન, સંગપથ,
ખાર જોર વિશ્વાસ કે, વાદે...
યહ ઉધાર માંગી, સુરાઈ મુકરાહટ,
ધરમે અજબ મિલાવટ, કોંકટલ હે :
સરતે ફિલોંકી આવારા ચિત્તન,
ધરેલ જહુઓંકે ઘૂંધટ-મુકે નયન,
નકલી બાઈ આંખ,
સંગમરમરી સહેદાંયે દૌત,
આપકો માલુમ હે,
કિતના પોલિશ હે !

ખાજ કે પરતદાર છિલકોં કી તરહ
મુઝ પર અનગિન નકાબે હે !

—અરવિંદ ભોષી

આવકાર, બકાર

તું 'આવ, નો' ખોલી
('આવ' 'નો' વચ્ચાં મળતું અંતર !)
બણે દીધું તે 'અંતર' તુજ દાર ખોલી !
ને 'આવ નો' સાંભળ્યો ઉદ્ગાર
('તું' વચ્ચાં તું રહ્યું ના અંતર)
બણે લીધાં દાર
ને હું બહાર !

—જયન્ત પાઠક

૧. લુકખા, ૨. લખમણીનો છોડ. ૩. બારીના જેવા.
૪. ઘણી ભવના કોડું મિથલ. ૫. નજર

[ફિયોદોર દોસ્તોયેવ્સ્કી :
૧૮૨૨થી ૧૮૮૧

કેવળ રશિયન સાહિત્યનો નેહિ, જગતના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનો એક અસાધારણ અભિભાવન બ્યોલિધર.

ખેડૂતો, ગરીબો ને દાંસતો મતિ, યુનેગારો અને લઘુત્વો મતિ એને અદ્ભુત માયા બ'ધાઈ ગઈ હતી, અને આખી નિ'દગી ચોતેથ અકિ'અન રહી હતો. એની ગરીબી,

એની 'એપિથેટિક ફીટ,' એનો દુઃખરોગ ને વિચારવાયુના ઉચ્છ્વસાઓ!

એમાં વળી, સરુઆતનાં વર્ષો-માં 'સમાજવાદી લુ'ગો'માં બાજ લેવા માટે ચાર વર્ષ સાઈબેરીયાના 'આંદામાન'માં પીતાવનાં પડયાં હતાં અને છુટીને આબ્યા બાક પછુ રેવાદારીને કારણે ફરી જેલમાં જવાનો પ્રસંગ ઉપરિથત થયો હતો—એનું તન

તૂટી ગયું હતું ને મન ભાંગી ગયું હતું, પણ હેયુ' સાબૂત હતું : સંસારની અમર નવલકથાએ સરજી ગયું—

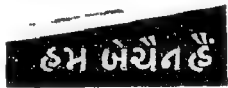
'સાધર કારામો એવ,' 'પુચર ફાકક,' 'કાર્થમ એન્ડ પનિશમીન્ડ,' 'ધ પલેસડ,' 'ધન્સકટેડ એન્ડ ટુમિલિએટેડ,' તથા સાઈબેરીયાના જેલનિવાસ દરમ્યાનના પ્રસંગો : 'નોટ્સ ફ્રોમ એ ટેક લાઉસ' વગેરે. —સંપાદક]

નાનકડો ફિયોદોર પોતાના ખેતરે કામ કરતા ખેડૂતો પાસે જાય છે. એમને સદેશ પહોંચાડે છે. ખેડૂતો એમના આ નાનકડા શેકને હળ ફેરવવા દે છે અને રાશ પકડાવી ઘોડાને હાંકવા દે છે. આસમાં જીજળતાં માટીનાં ઢેંઢાં, ખેતરના નેવા 'ખાખ્યાડા ખેડૂતોના ચહેરા, દૂર દેખાતી ધાસની જૂખરી અ'પડીઓ—આવાં દર્શ્યો એ કુમળા મગજમાં કોતરાઈ રહે છે. પણ જુમિનાં દર્શ્યો કરતાં તો માનવીઓએ એના પર વધુ અસર પહોંચાડી છે. ખેડૂતો સાથે ખનેલા કેટલાય પ્રસંગો એને યાદ રહી ગયા છે. એમનો એક એલે બહુ ભારપૂર્વક નોંધ્યા છે :

ઓગસ્ટનો સ્વનજ દિવસ. ફિયોદોર બર્ચનાં વૃક્ષોની ઘટામાં બર્ચના તાંતણા ભેગા કરવા જતો હતો. એટલામાં "વર...વર"ની ખૂમ ઝાડીમાંથી ચળાઈને આવતી એલે સાંભળી. એ લયથી મૂંઝી જીત્યા. થોડે દૂર હળ ચલાવતા ખેડૂત પાસે એ દોડી ગયો. એક હાથથી હળની દાંડી અને ધીમ્મ હાથથી ખેડૂતનો કોટ એલે પકડી લીધાં. ખેડૂતે આ બાળકની આંખમાં લય વ્યાપેલો દીઠો. એલે એને પાસે એવી લીધો. વર આવવાની જમ કાઈએ સાંભળી નથી. ફિયોદોરને એનો ખમ થયો હોવો નેહિએ. પણ નાનકડો

ફિયોદોર એ માની શકતો નથી. ખેડૂતના કોટને એ વળગી રહે છે.

નિ'હીસર ફિયોદોરે ખેડૂતના કોટને પકડીને જ જલ્લે આસ લીધા છે. એને મન ખેડૂત એટલે દયા અને સમલાવતું ઝરણું.

હમ બેચેન હૈં

*
ફિયોદોર અને મિખેઈલની નોડી. મિખેઈલ એનો મોટા ભાઈ. બન્નેય હવે તો શાળાએ મોકલવા નેવડા થયા છે. તમારે શું લખવું છે એનું

પૂછવાની એમના લશ્કરી હાકતર પિતાને જરૂર લાગતી નથી. પિટ્સબર્ગની લશ્કરી ઇજનેર વિદ્યાની શાળામાં એમને હાખલ કરવામાં આવ્યા. એમને ત્યાં મોકલવાના હતા તે અરસામાં જ એમની મા માંદી પડી. છોકરાંએ ઉપર એને ભકુ વહાલ. બાપા પિતા તો લશ્કરી મિજાજનો. છોકરાંની કુળી લાચણીએ સમજે એવી એક મા, અને તેય હાથના દર્દની ભોગ થઈ પડી. કોમળ સરીર હાડપિંજર બની ગયું. પોતાના વાળ ઝોળાનાનીય શકિત એનામાં નથી રહી. અન્તે ન છૂટકે વાળ કાઢી ન'ખાવતા પસા. સરીરનું સૌન્દર્ય કલ્પ બની ગયું. બાળકો એની પાસે જતાંય ખીતાં. ફિયોદોર અને મિખેઈલ શાળાએ જાય તે પહેલાં તો એ મરી ગઈ.

...અને લગભગ એ અરસામાં જ એક બીજા યુદ્ધના સમાચાર આ બે ભાઈઓનાં હૃદય લાંબી નાંખ્યાં. ૧૮૩૭ની બન્ધુઆરીની રહમી તારીખે પુરજીન થયો. પુરજીન તો એમનો માનીતો કવિ. એ કવિની પાછળ લખાયેલ એક વિરહકાવ્ય આ બે ભાઈઓના હૃદય ઉપરથી કચારેય સુકાઈ નથી.

શાળામાં લખ્યો હોતો ત્યારે ફિયોદોર વિચારો અને લાગણીઓની જટાળજામાં ઘેરાયેલો રહ્યો. ત્યાં કિશોર-વરથાના ઉલ્લાસને પ્રવેશવા માટે દાર નહોતું. એના મનનું અડાખીડ જંગલ નિરાશાની ખાઈથી ઘેરાયેલું હતું. આપઘાત કરવાનો વિચાર એના મનનાં બારણાં ખખડાવી રહ્યો હતો. એ લખે છે: "...બીજું કંઈ જ નહીં" પણ જેમાં જગત ગમડી રહ્યું છે એવા વાસ્તવિકતામાં કટોર પડને જોવું...અજાણ છત્તોનો એક જ તિખારો એના હૃદયે ટુકડા કરી નાંખવા શક્તિમાન છે એમ બન્યું, આપણાથી શાશ્વતતામાં મળી જઈ શકાય છે એ પણ બન્યું...અને આ બધું બધવા પછી પણ બધાં પ્રાણીઓમાં અધમ બની જવું રાખવું— "ટૂંકું અસહ્ય! માનવી કેટલો હૃદયશક્તિથી!"— "હેલેટ! હેલેટ!"— "એની વાણીની અંજારાં તો મળે દુધો ભરાયેલા વિશ્વના નિઃશ્વસિતના પડમાં સંભળાય છે...અને બ્યારે હું એનો વિચાર કરું છું ત્યારે મારો આત્મા નિરાશા અનુભવે છે."

જગતની આ જટાળજામાંથી છટકવાનો એને એક જ માર્ગ ખુલ્લો દેખાય છે. એ એક પગમાં લખે છે: "મેં મોજના ધરી છે: માર્ગા ઘેર જવું. પછી લોકો ભલે ક્રૂર થાય, ભલે મારી ચિકિત્સા કરે...અને પાછો ચાંત મનાવવો હોય તો ભલે બનાવે."

સમય પસાર થતો જાય છે. નિરાશાનાં આ ઘેરાં પ્રાણી-માંથી એ કિનારે આવી શકતો નથી. એના મોટાભાઈ મિખેઇલને એ જણાવે છે: "ભાઈ, આશા વિના જીવવું નકામું છે...જીવનનો હવે ભાર લાગે છે." વતનમાં એને કચડી રહ્યો છે. ભવિષ્યનો એને ભય લાગે છે. ખીતાં ખીતાં એ જ્વાલ ધઈ રહ્યો છે અને એના ભાઈના યુદ્ધ પછી તો એની સ્થિતિ એક ગૂંચળાયેલા કેદી જેવી બની ગઈ છે—

I had no thoughts, no feeling—none—
Among the stones I stood, "a stone."

વિચાર ના, ન લાગણી—નહીં કંઈ—
પથારી મણી. ભલેલું હું...એક ખગર!

જેમની પાસે એ પોતાનું હૃદય ખોલી શકે એવા બહુ જ ઓછા મિત્રો ફિયોદોરને હતા. એમનો એક હોતો ઈવાન સિદ્લોવ્સ્કી. ફિયોદોરથી એ પાંચ વર્ષ મોટો. પિટસબર્ગની શાળામાં એમને દોસ્તી થઈ. સિદ્લોવ્સ્કી દર રવિવારે ફિયોદોરને મળવા આવતો. કચારેક ફિયોદોર પચ્ચ શિયાળાની સાંજે શેરીનો ખરક ખૂદતો ખૂદતો સિદ્લોવ્સ્કીને ઘરે જતો. પછી બન્ને જણા મોટા થઈને કલાકોના કલાકો સુધી હંપાં ખેલીને એમની ગમગીની ભરેલી વાતો એકબીજાને કહેતા.

સિદ્લોવ્સ્કી કવિ હતો. આખા વિશ્વ પર સત્તા જમાવવાની અને ઈશ્વર સાથે જુદાં વાતો કરવાની છત્તા પ્રદર્શિત કરતી કવિતાઓ એણે લખી હતી. એનો દેખાવ કોઈ સંસ્કારી જેવો હતો. એનો અતૃપ્ત અબુલ એને પીડી રહ્યો હતો અને એને કારણે એની આંખોમાં વારંવાર અજાગળિયાં આવતાં. આ બધાંએ એકજા ફિયોદોર પર જીડી બસાર પાડી. એ સિદ્લોવ્સ્કી માટે કહેતો: શકરિપથરે અને ચિલ્લે દોરેલાં માનવીઓ જેવું આ એક જીવંત માનવી છે."

સિદ્લોવ્સ્કી પછી તો ફિયોદોરથી જુદો પડ્યો. જુદો તો પડ્યો પણ યાદમાં જડાઈ રહ્યો. એણે ફિયોદોર પર એક કદીય ન બૂંસાય એવી હાપ પાડી કે લેખન એ એક જ મોઝ વ્યવસાય છે. કપરી વાસ્તવિકતામાંથી છટકાને મુકિતનો શ્વાસ ખાવાનો અરુણો બે કોઈ પણ આપી શકે એમ હોય તો તે છે લેખનવ્યવસાય.

છેલ્લી કેટલીયં રાતોથી ફિયોદોરને જીંધ આવતી નહોતી. એવી જ એક રાતે એણે બારી ઉઘાડી અને બેઠો, નિરાશાના શ્વાસ લેતો. એટલામાં ઘંટડી રણકી બીડી. લગભગ ચાર વાગ્યા હશે. બારણું ખુલ્યું અને નેકાસોવ અને ગ્રીગોરોવીચ હાથમાં હાથ મિલાવીને અંદર આવ્યા. છિંકાળની રાહ એતા પેલા ગમગીન ફિયોદોર પાસે તેઓ પહોંચ્યા અને એને ભેટી પડ્યા. આવનાર બે મિત્રોએ દોસ્તોએવ્સ્કીનું "Poor Folk" વાંચવાનું સાંજનાં શરૂ કર્યું હતું, આખી રાત વાંચ્યા કયું હતું અને એણે

એમના પર એટલી તો અચર કરી હતી કે તે બે જાણે એના લેખકને મળવાનું તરત ને તરત જ નક્કી કર્યું હતું અને ચાલી નીકળ્યા હતા । જો કદાચ દોસ્તોએવ્ઝી જિંદગી ગયા હોત તો ઇ તો તેઓ તેને જગાડત । એમને ફિયોદોરને કંઈક કહેવાનું હતું. નેકોસોવે એ જુવાન લેખકને વચન આપ્યું કે દુરાસાય મહાન વિવેચક બેલીન્સ્કી પાસે ફિયોદોરના પુસ્તકને એ રજૂ કરશે.

*

શરૂઆતમાં તો બેલીન્સ્કીએ આ “નૂતન ગોગોલ” તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. ફિયોદોરનું પુસ્તક ત્રણ દિવસ તો એમ ને એમ એના ટેમક પર પડી રહ્યું. પણ ન્યારે એણે એ હાથમાં લીધું ત્યારે પૂરું કરીને જ મૂક્યું. આખી રાત એ વાંચતાં વહી ગઈ હતી. સવારે એણે ફિયોદોરને બોલાવવા માથુસ મોકલ્યો. દોસ્તોએવ્ઝી એક મહાન વિવેચક પાસે આવીને જીભો રચી. અને એણે શું સાંભળ્યું કે દોસ્તોએવ્ઝી તો અવાક બન્યાને કંઈક ગભરાયેલો જીભો છે. બેલીન્સ્કી બોલ્યે ભય છે : “તમે એક ઘણું જ સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. એમાં રજૂ થયેલા વિચારોની અંદનતાને કદાચ તમને પોતાને પચાસ નહીં હોય.” એ બોલ્યે જ ગયો. એની સાક્ષી લખ્યતા હિસાબમાં જોગળતી ગઈ.

*

ઉત્તમતા પામેલો ફિયોદોર દોસ્તોએવ્ઝી બહાર આવ્યાને જીભો છે. થોડક દૂરના એક પુલને જોતો એક શેરીના છેડે એ જીભો છે. એ કોઈ જોડા વિચારમાં જાતરી ગયો છે. એની આંખો આકાશ તરફ જોઈ રહી છે. એણે પોતે જ રચ્યા સેન્યા હતાં તેમાં એણે પોતાની બાતને આવી કથારેય કલ્પી નહોતી. એક નવી દુનિયાના હબરે આવીને એ જીભો રચી છે. એને લાગે છે કે આટલી કાળિયે એ લાયક નથી. વારુ હવે એ પોતાને કાળિયે માટે લાયક બનાવશે. એવો નિશ્ચય કરીને એણે પગ ઉપાડ્યા. એના છત્રનની આ ધન્ય થઈ હતી.

*

ફિયોદોરની મુશ્કેલીઓમાં એની ખરાંજ તમિચતે વ્યારો કર્યો. પોતાની જાનની એણે દરકાર કરી નહીં. જગાના રોગચો એ પીડાતો હતો. યાનતંત્રીઓની નગ્નગાંધી તો રોગ ચંપાનો એને લય પેડો હતો. પોતે મરણને દારે આવીને જીભો છે

એની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતાં એ એના ભાઈ મિખેઈલને લખે છે : “હું બહુ જ માંદો હતો. યાનતંત્રીઓની નગ્નગાંધી તો હું જોગ થઈ પચા હતો એ વ્યાધિએ હૃદય પર હુમલો કર્યો હતો. હૃદયના સળગતા અગ્નિ પર રાખનો પોપડો નાણે વળી ગયો હતો.” દાકતર કહેતા હતા કે માંદગી વધે જ જતી હતી અને એમાંથી એને બચાવવો એ ઘણો લાંબો સમય માગી લે એવું કામ હતું. ૧૮૪૬ના મે માસની એક સવારે યાનોવ્ઝી નામના એક યુવાન દાકતરને એ મળ્યો. દાકતરને સાહિત્યમાં રસ હતો. ‘Poor Folk’ ના ખ્યાતનામ લેખકની સારવાર કરવાનું કામ એને ખૂબ ગમ્યું એણે આ નવા દરદી તરફ જોયા કર્યું. એને લાગ્યું કે એની જિંદગી સાધારણ રીતે હોવી જોઈ એ એના કરતાં કંઈક જોડો હતો. એના ખજા પહોળા હતા. એના હાથ પગ નેંધપાત્ર રીતે લાંબા હતા. એના સુંદર સુંવાળા વાળ છેડેથી સફેદ થઈ ગયા હતા. એનું લલાટ વિચાળ હતું. એની દિશ્કી બૂરી આંખો નાની પણ ચંચળ હતી. એના હોઠ પાતળા અને પીસેલા હતા. દાકતરને નવાઈ લાગી કે એના દરદીને દેખાવ કોઈ હૃદયી શાળાના સ્નાતકનો નહીં પણ કોઈ દેવી શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થી જેવો હતો.

દોસ્તોએવ્ઝીની પરિસ્થિતિ એની પીડાની પરિચાયક હતી. એ વાતવાતમાં ચુસ્તે થઈ જતો. અનેક શકા-કુશકાઓ એને થયા કરતી. નાની નાની બાબતોને એ બહુ જ મોટું સ્વરૂપ આપીને જોતો. ક્યારેક એ બહુ વિચિત્ર રીતે વર્તતો. એક પત્રમાં એ મિખેઈલને લખે છે : “ન્યારે મારું હૃદય ગ્રેમના સ્વોરમાં તરવું હોય ત્યારે દયાના એક પથુ સળહની અપેક્ષા ઘુંઘારી પાસેથી ન રાખી શકે !”

એનો ખીજો રોગ હતો વિચારવાયુનો. વિચારોમાં ને વિચારોમાં એ જોડો જાતરી જતો અને ગમગીની એના મગજને કળવેને લઈ લેતી. હૃદયના ધગકારે અનિયમિત થઈ જવાની દ્રિષ્ટિક્ષેપ જણ્યું એ કર્યો કરતો. પછી ઉવાદર મઠિ છેડેલી જવાનું નક્કી થયું હતું.

*

ક્યારેક દોસ્તોએવ્ઝીને પથારીમાં સૂઈ રહેવાની પથુ ખીક લાગતી. કદાચ એ જીવ ચિત્તનિદ્રા હશે તો ! રાત્રે મિત્રો સાથે એ વાતો કરતો જોડો હોય ત્યારે એકાએક અગમળો થઈ જોલી જોડો : “અને દાટવામાં ઉતાવળ કરજો

નહી, ને હું મરી જઈ તો." અને પછી જાણે પોતે કબરમાંથી જીવતા થઈ જશે ત્યાં છે એવાં ચિત્રો, એની આંખ સામે આવ્યા કરતાં. રાત્રે સૂતા પહેલાં એ ટપલ પર ચિટ્ટી લખીને મૂકતો કે મને દાટવામાં ઠોઈ ઉઠાવજ કરશો નહીં. વારંવાર એને લાગ્યા જ કંઈ 'કે મૃત્યુ એને નજીક ને નજીક બેસાવી રહ્યું છે. આ અનુભવે એની જાણે બધી જ ચેતના હરી લીધી હતી. 'ધ ઇન્સ્ટિટ્યુશન્સ ઇન્ડિયન' ના નાયકને અગમ્ય લય આલેખવામાં એના આ અનુભવ કામમાં આવ્યો હોય એમ જણાઈ આવે છે.

દોસ્તોએચ્ચીના આ ભાવે એના મગજનો કળજો વધુ ને વધુ લેવા માંડ્યો. એક વખતની વાત, દોસ્તોએચ્ચી અને મીગોરોવીચ દરવા નીકળ્યા હતા. એમણે એક રમશાનવાના બેઈ, ત્યાંથી નાસી જવાનું દોસ્તોએચ્ચીને મન થયું. પચ્ચ તેઓ થોડે દૂર પહોંચ્યા હશે એટલામાં જ દોસ્તોએચ્ચીને અક્ષર આવ્યા. એ પડ્યો. રસ્તા પરની એક માંધીની કરિયાબાની દુકાનમાં એને લઈ જવામાં આવ્યો ત્યાં એને અનેક ઉપચારો પછાં લાન આવ્યું.

*

૧૮૪૬ કે ૪૭ના ઉનાળાની આ વાત. દોસ્તોએચ્ચીને મગજના રોગનો કુમલો થવાનું એનો એક ખીન્ને મિત્ર જણાવે છે. ઘણી રાત વહી ગઈ હશે. સરખેસરખા મિત્રોની અમેલી મંડળી હવે તો વેરાવાની તૈયારી કરે છે. એ દરમ્યાન ફિયોદોરનો ચહેરો બદલાવા માંડ્યો અને એક લયનરત દૃષ્ટિ એની આંખોમાં જણાઈ. થોડીક ધણી એ અવસ્થામાં જ પસાર થઈ ગઈ. પછી લેખકે એ બોલ્યો : "હું ક્યાં છું ?" અને બહારની હવામાં માસ લેવા એ બારી તરફ દોડી ગયો. એનો મિત્ર એની પામે ગયો. ખીન્નએ તો આંધ્યા ગયા હતા. એણે જઈને બેસ્યું તો ફિયોદોર બારી પાસે બેઠો હતો. એનો ચહેરો વિકૃત થઈ ગયો હતો. એણે માથું એક બાજુએ નખી પડ્યું હતું. એણે શરીર સતત મૂંછ રહ્યું હતું. પેલા મિત્રે એના શરીર પર થોડું પાણી છાંટ્યું. પ્રજ્ઞ દોસ્તોએચ્ચી તો એને ગચ્ચકામાં લિવાય શરીર તરફ દોડ્યો. ત્રણરાયેલો મિત્ર એની પાછળ દોડ્યો. છેક હવાખાનાના દરવાજા પાસે એ એને પકડી સક્યા. હવે ફિયોદોર લાનમાં આવ્યો હતો. ઘરે પાછા જવાની એણે ઇચ્છા બતાવી. એણે જણાવ્યું કે ઠોઈક મદદની શોધમાં હું દોડી નીકળ્યો હતો !

ગોવર્ધનરામની અપ્રકટ "રફેપ-બુક્સ" માંથી *

અનુવાદ : કાન્તિલાલ જાનકાલ પંડ્યા

"મહારા પોતાની તરફ-મહારી શી ફરજ છે ? જિંદગીની મોટી ઝીંજને મહેં જાણી કે મહાણી નથી. એમને માટે મહેને કદી અંખના થઈ નથી. મહારા જીવન આપદાઓનું તથા અનર્થોનું થઈ પડ્યું છે; મહારા શરીર, મન તથા મહારા પૈસાની ઉપર થતા શ્રમ ધસારાઓનું એ જન્મ છે; વાંચવું, લખવું અને વિચારવું, અવલોકન તથા પ્રયોગો કર્યા કરવા એ જ એના મુખ્ય બનાવો છે; નિરાશાઓ તથા તરફગ્રોહનું તે જન્મ છે; ખીન્નઓ તરફથી ઠોઈ ફરજોની આશા રાખ્યા વિના મહારી જ ફરજો એમની તરફ બળ્યે જવાનું છે (આમાં લલિતા જ એક અપવાદ છે.) કદી કદી આ તકદીર માટે મહેને લાગી આવે છે, પણ સાધારણ રીતે હું તે ઉપર ઉમ્મં છું અને સતોષ માનું છું. આ ઉમ્મં વર્ષ (૧૮૯૧-૯૨) મહારી જિંદગીમાં યાદગાર રહેશે. મહારા સંશયો-મહારી સંશયાત્મક પ્રકૃતિ જાણે બહોળી થયાં છે, અને એક-એક જ શક્તિની ફિલસૂફી મહારા મનમાં જાણે બહોળી નીકળી છે, અને જીવન તથા મૃત્યુના એક સંપૂર્ણ ઉદ્દેશને એણે મહારી આગળ રજૂ કર્યો છે, મહારી પત્નીના મિત્રજનમાં વિરમચકારક પદોરો-એ એની પોતાની બહોળીસરી કોસિશન જ પરિણામ છે-એણે મહેને એક ખીલ દિશામાં ચરતો દેખાડ્યો છે. મે તેથી એ પોતે એક સર્વોદ્ધાર રીતે મહેને વ્હાલામાં વ્હાલી થઈ છે...

આ ને કાકા પોતાની યાત્રા કરી આવ્યાં; લીલાવતીનું મન વિકસ્યું જાય છે, વગેરે.....

હું કદીય શ્રીમંત થવાને સરખાવે હોઈ એવું દેખાતું નથી.

[ગોવર્ધનરામની રફેપબુક્સ " ૨, ૭૫-૭૭ ૬ જૂન, ૧૮૯૨]

૧. જાણ્યોઆરી ૧૯૫૮માં ત્રિપાઠી લિ.એ ગોવર્ધનરામની અપ્રકટ Scrap-Bookને સાતો સાત પ્રકટ કર્યો. કુલ સાત નોટ-બુકોનાં લખેલાં લગભગ ૧૨૦૦ પાનાં વાચ છે એ અંગ્રેજી લેખો ગોવર્ધનરામને જાણે કે પોતાને માટે જ લખેલાં. એને હંદેશ, એમની યાદગીર ગોવર્ધનરામનું મન, એક ઉતારમાં મહે પ્રકટ કર્યું છે, ને "સંસ્કૃતિ"ના મે ૧૯૫૭ના અંકમાં-પુનરાવર્તીમાં-ને આવ્યું છે. ખીન્ને લેખ "માનવ"ના પાંચમા અંકમાં છે, "લલિતા અને ગુણસુન્દરી" એવું લેખિકા મહે જ આવ્યું છે. ગુણસુન્દરીને જાણ્યોઆરી સોને એ જરૂર આકર્ષશે. રફેપ-બુકનાં બાકીનાં લખો મગટ કરવાનું બાકી છે : જા ૧-૨-૩ને એ જ અંકમાં ઉપલવવાની તૈયારી ચાલે છે. —કે.

૧ : તુંબડું અને ધરતી

વાંસતો એક માંડવો હતો.

માંડવો પર એક વેણે ચઢ્યો હતો.

વેણા પર એક તુંબડું હતું.

તુંબડું કહે : વાહ વાહ ! હું જેવું અદ્ભુત વિમાનમાં બેસું છું. મારો કાંઈ મન છે ! હું મારું તો હમણું આકાશમાં જીડી જઈશ ! પણ આ દુલ્હાડી મને પકડી રાખે છે. ”

નીચેથી ધરતી કહે : બેટા, જરી મારી સાચું તો ને ! હું તારી મા છું.

સાંભળીને તુંબડું નાચું રેવું ચડાવીને કહે : હા ! તું વળાડાવું કે હું તો તને જોળખતુંયે નથી ! હું આકાશવાસી છું. આકાશમાં મારું ઘર છે, આકાશમાં મારો વાસ છે ! મેં જાણી જેવું અદ્ભુત વિમાનમાં બેસું છું ! હું મારું તો હમણું આકાશમાં જીડી જઈશ. પણ આ દુલ્હાડી મને પકડી રાખે છે !

ધરતી કહે : બેટા, આકાશમાં તારું કોઈ સચું નથી. તારા સગામાં એક આ વેણા છે ને ખીજી હું છું !

તુંબડું જાણે કરી કહે : છી ! છી ! તું મારી સગી થયા આવે છે ! તારું તો મોં ગંધાય છે ! તારી સાથે જીવન કરતાં મને શરમ આવે છે. જાણ્યું છે મારું કોણ સચું છે તે ! પેલો આકાશમાં ફરતો સુરજ—હા, એ મારો સગો છે; અને આકાશમાં પેલો ચંદ્ર જેવો છે તે, એ મારો સગો છે ! તું તો ખાલી જોખડું છે—તું કોણ ? તું પૃથ્વી ! તું ચાલાકી કરી એ વેણા દ્રાવ્ય મને તારી સાથે સમજાવના સંબંધે બાંધી રાખનારું કહે છે, પણ જાણ, કે હું આકાશવાસી છું, આ વેણાની સાથેના સંબંધ તોડી હું હમણું આકાશમાં જીડી જઈશ—તારા અપારા લોકમાં હું નહિ રહું, હું તો માત્ર ચાંદ્રાસવાળા જ્યોતિર્ભવ લોકમાં માલી જઈશ ! આ કીંદુ તોડી નાખીને જીવું એટલી વાર છે !

ધરતીએ કહ્યું : ખમા, થાપ, ખમા ! તારે અને મા ન કહેવી હોય તો ન કહેજે પણ કીંદાની સાથેના સંબંધ તોડી નાખતો નહિ ! નહિ તો...

ત્યાં તો તુંબડાએ તેને બોલતી અટકાવી ખરખર હસીને કહ્યું : હું સમજી ગયો તારી ભોંશિયારી ! હું મોટું માણસ એટલે તું મારી સગી થયા નીકળી છે ! પણ નહિ, હું હમણું જ...

ધરતી ના ના કરતી રહી, ત્યાં તો તુંબડાએ કીંદાથી છૂટીને એકદમ આકાશમાં જીડી જવાનું કયું.

અને એ છૂટ્યું !

છૂટ્યું કે તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

તેણે કીંદાને અગ્રુદો દેખાડી કહ્યું : લે લેતો જ, હું તો આજે આકાશમાં—ચાંદ્રાસવાળા લોકમાં.

પણ રે, આ શું ?

જિંને જવાને બદલે હું આ ક્યાં જઈશ ?

અરે, મારું માથું કેમ લગે છે ! મને કેમ ચક્કર આવે છે !

ચક્કર ચક્કર ફરતું તુંબડું માંડવા પરથી ધરતી પર પહોંચીને પડ્યું. એના મોંમાંથી ઝીસ નીકળી ગઈ : એ મારી મા !

આ રહી બેટા, હું ક્યાંય મઈ નથી. કહી ધરતીએ એને વહાલથી જોળામાં લઈ લીધું.

ઉપરથી પહોંચ્યાથી તુંબડાને સારી પેટે વાગ્યું હતું, પણ હવે એને સમજ્યું હતું કે મારું ઘર આકાશમાં નથી પણ ધરતી પર છે, આકાશમાં મારું કોઈ નથી, પણ એ છે તે ધરતી પર છે.

તેથી મા ધરતાના જોળામાં મોં સંતાડી તે બોલ્યું : અને માફ કર, મારી મા !

૨ : પોથીના કીડા

એક હતા પંડિત.

પંડિતની પાસે એક મોટી પોથી હતી.

એકવાર એ પોથી પર એક કીડા ચડ્યો.

કીડાને પોથી ભાવી ગઈ.

એણે ધીરેધીરે એ કોતરવા માંડી, અને આખી પોથી પહેલા પાનાથી તે છેલ્લા પાના સુધી ચારપાર કોતરી નાખી.

પંડિતે પોથી ઉઘાડી બેઠું તો એની આ દશા !

એને કીડા ઉપર ખૂબ ઝરસો ચઢ્યો.

એણે કહ્યું : 'અરે કુદ્દ કીડા, તે' આ શું કર્યું ? તને

ખીલું કંઈ ખાવાનું ન મળ્યું તે તું અહીં આવ્યો ?

કીડાએ નવાઈ પામી કહ્યું : 'કેમ, શું આ પોથી ખીલતી મીઝ નથી ? મને તો એ બધું મીઠી લાગી !

પંડિતે કહ્યું : 'અરે, પણ તું બેઠું છે એ પોથી શું છે ?

શું છે ?

એ મહાભારત છે.

બસ, એ જ ને એથીયે 'લાંછુ' નામ આપો પોથે મને કંઈ વાંધો નથી !

પંડિતે ખિમખિમને કહ્યું : 'અરે મૈખ, એમાં તો રામનો લંડાર હતો !

હસીને કીડાએ કહ્યું : 'હજીયે ખીલું કહેવું હોય તો કહેા. રામનો લંડાર, યુદ્ધનો લંડાર, શક્તિનો લંડાર—

પંડિતે કહ્યું : 'હા, હા, એ બધુંયે એમાં છે ! કીડાએ વળી હસીને કહ્યું : 'કહેવામાં કંઈ જ વાંધો નથી. તમે

પ્રતીથી એમ કહેા, અરે, મન ચાહે તે કહેા ! પણ મારે મન એ શું છે તે બલુા છે ?

ના, એ શું છે ? પંડિતે કહ્યું.

કીડાએ હાથકુ મોં કરી કહ્યું : 'મારે મન, આ તમારી મહાભારતની પોથી માત્ર ખાવાની મીઝ છે. તમે બહેને

એમ તે કહેા : પણ એમાં બોઈને હું તરત સમજી ગયો કે આમાં કંઈ માલ નથી. આનો કંઈ ખપ નથી. બધું ધૂળ

ને રાખ છે. એટલે જે' એને પહેલા જાનથી છેલ્લા જાન સુધી ખાઈ નાખી એની ધૂળ ને રાખ કરી નાખી ! કહેા, આમાં મે' શું જોટું ક્યું છે ? આ ધૂળ ને રાખ નથી તો ખીલું

છે શું ?

પંડિતે માથું ફટી કહ્યું : 'અરે મૈખ, હું તને કેમ કરીને સમજાવું કે આમાં શું છે !

હસીને કીડાએ કહ્યું : 'હું પણ એ જ કહે' છું, બાબા, હું તમને કેવી રીતે સમજાવું કે આમાં કંઈ નથી. ખરેખર કંઈ નથી, માત્ર ધૂળ ને રાખ છે !

પંડિત કંઈ બોલ્યો નહિ.

[શુરુદેવ દાંગોરની 'કલ્પિકા' ઉપરથી : રમણલાલ સેઠી.]

રથયાના, લોકારપય, ભારે ધામધૂમ
લક્ષ્મી સી આબોલી પથે કરે છે પ્રયામ.

પથ માને હું હું દેવ, રથ માને કે હું,
મૂર્તિ માને હું જ દેવ, અને અંતર્યામી.

પ્રાચીનકલા શિલ્પે એક નામગોત્રહીન,
ખાલી ભકત્ય નાનું ક્ષવ અતિશય દીન.

ધિર ધિર કરે એને કાળને બધાંય
મુખ જોમી પૂછે એને : 'હીક છે ને, ભાઈ ?'

સૂર્યના ઉદયે થશે મહિમાનો ક્ષપ
શાંત સુખે કહે' પ્રભાતનો ચંદ્ર તોપ :

'રાહ બેઠો રહ્યો છું હું અસ્તે સિન્ધુતીરે
પ્રણામ કરીને નેશ ઉદિત રવિને.'

પ્રકાશ ના પદચિહ્ન આકાશમાં રાખે;
ચાલ્યા બધું બધું તોથી ચિરદિન રહે.

અથ ને તોમને હવે સાદ દેવો વૃથા,
ચુબળે રચતિ એની શાઓ પલ્લવિતા.

—અનુ. : સુરેશ જોષી

સુધારનું મન

—રઘેશ્વર શર્મા

દિવસની રજતચેત કુશર ઉપર રાત્રિએ પોતાનું ધનસ્યામ કંઈન યોદ્ધાપુત્રું હતું. લગભગ રાતના એકનો સુમાર હતો. રૂપાપુર ગામના એક ઘરમાં માંદા માણસના ખાટલાને નીંટળાઈ સર્વાવહાલાં ને ઝાળખીતાંનું ટાણું બેઠું હતું. પાણિયારે મૂકેલા દીવાની જ્યોત મૃગતી હતી. ખાટલામાં સૂતેલ ખીમાર માણસના ગળામાં ચાલતા શ્વાસના ધરેડા સ્વિચ્છ સ્વર્ગ ચાંતિ હતી. ત્યાં બેઠેલા દરેક જણને પૂરી ખાતરી હતી કે : 'હિંમતલાલ ધડી-બે ધડીના મહેમાન છે આડથી પાંદડું' અને તેમ ખરી જરૂર. 'ખડાર બાડા અધારામાં ફૂતરાંની ટકુચાડ અવિરતપણે ચાલુ હતી. ત્યાં અચાનક દહોનો શ્વાસ થયો જયો. સૌએ આશા મૂકી દીધી પણ તુરત હિંમતલાલનો પરિચિત અવાજ સંભળાયો : 'પાણી...' ખાટલા આગળ ઊભેલા એમના પુત્રે ટોલલીથી પાણી રેડ્યું. આંખો ખોલી હિંમતલાલ પોતાના પુત્ર અવિનાશ સાથે નોંધ રજા ને ખૂબ ધીરેથી અચકાતે અચકાતે બોલ્યા : 'જો, અત્યાર સુધી મેં તને કંઈ કહ્યું નથી...પ...હું આજ શારી ઉલ્લી ધરીએ તને કહેતો અહીં છું કે શારી પાછળ નાત-વ્યવહાર કે નવચામું કશું જ ના કરતો અને તે' જો ના...ત-વરા ને વરણાડ સમજા બંધ કરવાની બૂબેશ ઊઠાવી છે તે પાર પાડે. બ...સ આટલું જ. હવે હું સુખેથી અરીશ. '

હિંમતલાલ તરવાડી—ગામના બૂતકાલીન પચાતિસ ને વ્યવહારવટનાળા માણસના મોઢે મરતી વેળાએ આ વાત ! મેળવ ધઈ ગયો. આટુખાનું બેઠેલા તમામ માણસોનાં મોઢે આ અતિમ વાક્યોએ અંજી વીજળા ઝીંકી ! સૌના મોં પર આશ્ચર્ય ને કુદહનના લાવેલા ફેરા ફરવા હતા. જે હિંમતલાલે પોતાના ખી.એ. ધધેલા સુધારક પુત્ર અવિનાશની સાન દેકાપે લાવવા અનેક પંતરા રચ્યા હતા અને ગામના ખીજા

સુધારાવાદી છોકરાઓને દાંતે બાળવા પોતાના ઘરમાં આખો જનમારો કાઠનાર એક અદના માણસ ગણપતના પત્ન પાછળ પંદર દહાડા પહેલાં નાત કરી હતી; તે જ હિંમતલાલ પોતાની પાછળ કશું જ કરવાની ના પાડતા હતા !

અને બહુ આ આશ્ચર્યના અનુસંધાનમાં અનેક આશ્ચર્યોની પરંપરા શરૂ થઈ ગઈ. તે વખતે આખી રાત સૌ હિંમતલાલના ખાટલા આગળ 'હમણું જરો, હમણું જરો' માની બેસી રહ્યાં પણ કાળચોંદાશિંખી વીતી ગયું કે શું થયું તે એ રાતે તો ના મર્ધા એ ના મર્ધા પણ થોડા દહાડામાં હરતાફરતા થઈ ગયા ! ઘરના ખૂણામાં, ફૂવા ઉપર, મંદિવના મંદિરમાં, કોઈકના મરણ પાછળ વચાતા શુરુડ પુરાણની કથામાં, ટેર ટેર હિંમતલાલ વિશે આ જ વાક્ય સંભળાવું : 'મુઠ્ઠું મસાણુંમાંથી ઘેર આવ્યું.' નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી હિંમતલાલ તરવાડીમાં આમુલ પરિવર્તન થઈ ગયું. એમના આચાર-વિચાર સાથે એમની બેઠક પણ બદલાણી !

મરતી વખતે પોતાની પાછળ નાત ન કરવાનું કાઠનાર આ વિરલ પુરુષ હિંમતલાલ સુધારાની ચળવળ ચલાવતા થોડાક મુવાતેના આરાધ્યદેવ બની બેઠા. કારણ કે ક્રાન્તિના શ્રોજ્ઞેશ એમણે પોતાના ઘેરથી કર્યા. દૈનિકાઓ ચોરે ને ચોરે 'હેમતા તરવાડીની બુદ્ધિ બમરી છે, સાંઠે બુદ્ધિ નાસે તે આનું નામ' વગેરે વાતો કરવા લાગ્યા. માત્ર વાતો જ નહિ પરંતુ આગેવાનોએ પત્ર બોલાવી તરવાડીને નાત બહાર મેળ્યા. નાતીલાઓએ એમને નાતવડા આપ્યો એ કરતાં હિંમતલાલ ડઘથી નાત બહાર રહ્યા એમાં વિશેષ ગૌરવ જણાવું હતું. આગેય ગામમાં એમનું ઘર પેસેટકે, કેળવણી અને મોભામાં પૂજાવું હતું. વધારામાં એ પોતાના પુત્ર અવિનાશ માટે મેટ્રિક પાસ વહુ લાવ્યા પછી પૂછવું જ શું !

ગામમાં કંચાં નાતવરા થતો તો એ આખો દિવસ હિંમતલાલ વાડી આગળથી નહોતા નીકળતા. જો કે, એમનું ઘર બરાબર વાડીની પાછળ જ હતું તે વાડીમાં થતી રસોઈની મહેક એમની ઓશરીમાં બેઠે આવી શકતી, પણ એટલું સાચું કે એક વાર ના-છૂટે એમને વાડી આગળથી જવું પડેલું અને એમની આંખે પડિયા-પતરાળાં લઈ જતી ઓઝો, કમંડળમાં દાળ-શાક તે કચરોટમાં લાકુ લઈ જતા પીરસણિયા-ઓ ને વાડીના પ્રવેશદ્વાર આગળના બે સામસામ્ય એટલા ઉપર 'પટલઈ' કરતા પંચાતિયાઓ જોયા ત્યારે એમને અંદરઅંદર કાંઈક થઈ ગયું ! આ કાંઈકિયું ? પૃથક્કરણ કરવા એ તે સમયે જોવા રહ્યા હોત તો કેજેતી થઈ જાત. પણ એટલા ઠાઠા-ઠાઠા કે પોતાનું કામ અધૂરું મૂકીને તે સીધા વેરાઈમાનાની પછવાડે આવેલા તળાવ ઉપર ચાલ્યા ગયા તળાવ ઉપર એ સમયે કોઈ નહોતું. જાંબી સાંજમાં માત્ર ટેલેકી આગળ મેંસા આંખમાં સુસ્તી ભરીને કીચમાં બેઠી હતી. તળાવને કિનારે એક નાનો ચોતરા હતો, જેની ઉપર કોંક દેવનાનાં પગલાં હતાં; તેની ગામલોઠી શ્રદ્ધાથી પૂજ કરતાં, એ ચોતરાની ઠોર ઉપર બેસીને હિંમતલાલ પેલા 'કાંઈક' ની મનોમન ગડ મેસાડ્યા લાગ્યા :

'સાળુ', ગમે તેમ વસખાં મારો પણ વિધિની આગળ ઠોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી. વિધિની બલિહારી આગળ લલમલા-ને બૂંધવું પડે છે. નહીંતર જુઓને, મારી સલાહ વગર કોઈ ડમણું નહોતા મૂકી શકતા એ આજ મારી મશ્કરી કરવા માંઆ છે એવ જમાનો હતો બ્યારે રોટી-મેટીના વ્યવહારમાં ઠોઈની, હિંમતલાલને પૂછ્યા વગર કશું કરવાની દેન નહોતી. પંચાતિયાં આપણે અવલ નજર, બલ્યા, મેં પટની ખાતર ધરના નોકર ગણપતનીય નાત કરી. પણ હાથ રે જીવ ! એ નાતે જ મને બીજા વિચાર કરતો કરો. જો કે એ વિચાર પણ ખેટા નહોતા. એ ગણપતની નાત ખતી થઈ એ રાતે બ્યારે વસવાયાને લાણું ચૂકવાઈ હતું ત્યારે પેલા માધા રાત અને મગન ચામડિયાની વાત સાંભળીને તો મારી આખો બિધી થઈ.'

એ માધા રાત અને મગન ચામડિયાની ગૂંસપૂંસ જે એમણે કોઈને ખબર ના પડે તેમ સાંભળી લીધી હતી તે અત્યારે ભણે ફરી સાંભળતા હોય એમ હિંમતલાલ એક કાન થઈ રહ્યા !

મગન કહેતો હતો : 'માધા ! આ તે કાંઈ જીવતર છે.

એક તો એકું-બૂકું ખાવાનું ને ઉપરથી ગાંધોની પિસ્તાલ.'

માધાને અવાજ ખૂબ ગાંજે પીનારા જેવો ખરચયકો હતો એટલે એ બ્યારે બોલતો ત્યારે દમ લાંબવતો હોય એમ લાગતું. 'હાળા ચામડ, તને શી ખતાગમ. આ લાળતો, નથી કે તારા જમલા લોકોની એકી શાહુકારીના લાકુ વાળીને આપણને દે છે તે. અને હું તો કહું છું કે મોડે લડે ભરયા વગર કોઈ પાંચરું' રહે એમ નથી આ હેમતલાલે મોલાને ટેકા દેવા બે જીના ગણપત માટે નાત કરી, પણ આ દાળ તો સાવ મૂતર જેવી કરી છે. હાંયું કંઈ હો, પેલા આ જ કટખમાંથી મને આ આપ્યા છે એના કરતાં કબ્બલ લાડ્યા મલતાંતા પણ હેમતલાલ મૂંઝેથી એવો. 'મોટા' નાતો પટેલ' ના જોયો હોય તો.'

માધાને એકદમ ધીરેથી જરા હવાવીને મગને કહ્યું : 'બોલ મ, નઈતર તારા બેજો કુચ સમૂળજો લટકતો રઈય. કાંક તારી આ મોઢાહા જલથી ફાડેલાં છોડિયાં વીણી ચાકઈ ખાશે.....'

'...તો મારું શું રકઈ જવાતું છે ? હું તો કાણુને કાણુ કેધાનો. ભલે મારી લૂધી લૂંદાળ હશે પણ આપણું છેકું કોંકના માટે દાઝવું હોય તો બોલ્યા વના ના રહીએ. અને તનેય ગામમાં વ્યમની ચાલે છે એવું શું લાન ?' મગને અધવચ બટકાવી માધાએ કહ્યું.

'અમ, ગામમાં શું ચાલે છે ? તારા ભડકાકામાં કશી ચોખ્ખી સમજ જ નય પડતી.' માધાની વાક્યમતિભાથી અંબએલા મગને કુતલેલથી પૂછ્યું.

'બલ્યા મગન, તું પેલા હતો એવો ને એવો બોજો. જ સ્ત્રીય કે ? આવી સૈંધીસદ વાતમાં સમજ પાડવાની કે પડવાની શી જરૂર જ છે ? આ હેમતલાલ ને એના ધરને કાજ ને એની ફૂતરી જેવો ઘાટ થશે.' માધાએ લવિધ્ય લાખ્યું.

'કાજી ફૂતરીનો ઘાટ એ વળી શું ?' મગને સાશ્વય પૂછ્યું. 'હા, હા, કાજ ને ફૂતરીનો ઘાટ. તને ખબર નથી એ વાતની ? આપણા ગામ જેવા ગામમાં એક કાજ હતા. એમને એક ફૂતરી ઉપર બહુ જ વાલ એટલે જે આવે તે એ ફૂતરીને ખવડાવે-ખીવડાવે. ધીરે ધીરે ખજી તો એવું જ થઈ ગયું કે કાજને રાજ કરવા હોય તો પહેલાં ફૂતરીને રાજ કરવી પડે. આમને આમ કાજના અતિશે વાલથી જ ભણે એક દાડો ફૂતરી મરી થઈ. આ તે કાંઈ જેવી

તેવી થોડી હતી કે ? એ તો કાઢતી ફતરી ! એટલે એનો તો જનાજને નીકળ્યો અને- ખુદ કાઢ- મર્ધા હોય- એમ આખા ગામે- શોક પામ્યો. થોડા વખત પછી ખુદ કાઢનેય કાળનું તેડું આવ્યું. 'પણ એ જ ગામે એની ફતરી જેટલોય શોક ના પાળ્યો, કેમ કે એ બેવા કાઢ ક્યાં રહ્યોતો ?'

'પણ આમાં હેમતલાલને શું લાગેવળે ?' મળે ફરી પૂછ્યું.

'કેમ તારે ? હેમતલાલ પોતે જીવતા છે ને એમની બધે ધાક વાગે છે એટલે તો એમણે પોતાના એક અદના માથુસની પગવાડે વરો કર્યો. પણ હેમતલાલ પડે મરશે ત્યારે એમની પાછળ એમનો ભણેલો દીયરો ને એમની માટલી-મેટિક પાસ મડમ કશું નહિ કરે.'

'નહિ કરે એની તને શી ખાતરી ?' મળે માધાને તંજ કરતાં કહ્યું. માધાએ પોતાનો કોષ 'નહિ કલે એની છી ખાતલી' એમ બોલી, યાળા પાડતાં વ્યક્ત કર્યો. 'અથા મોટ, તને બધી પડાપૂઠ. અમે કહીએ તેમાં રતિભાર ખોડું ના હોય, સમજ્યોને ? હા, ત્યાંજ તારે. ખરમ દાડે ગામના પેલા ચળવળિયા જીવાનો રાતે નીલકંઠે માદિવમાં ભંગ મળ્યા'તા ત્યાં હેમતલાલનો દીયરો જ જીલો ઘઈ ને કેતોતો : હરકે સુધારો પોતાના ધરઆંગણુથી જ કરવાનો છે. ખુદ મારા ઘેર કોઈનું. મધ્યું યાય તો પણ નાત-વરો નહિ કરવાનું પાણી મૂકું છું.'

—ખલાસ ! માધા અને મળની એ વાતોએ મને વિચારના જોડા ધરામાં ફેંકી દીધો. એ વાતે મારી લપકર માંદગીમાં પછુ અજગરની જેમ એવો ભરડો લીધો કે, મરતી વેળાએ મને એમ જ થયું : આમિય હોકાકે કે વહુ કોઈ મારી પાછળ કશું કરનાર નથી એના કરતાં મને જ ના પાડીને મારો હાથ ઉપર રાખવા દેને. હિમતલાલે જીવ આમળ જ પોતાનો અપાય રજૂ કર્યો.

પણ અંદરથી કોઈએ સવાલ પૂછ્યો : 'તમારો એ નિષ્ક્રિય તમારી અંતિમ પળોના હતો પણ હાલ જ્યારે તમે જીવી ગયા છો ને હજુ દરકો કાઢરો એમ લાગે છે ત્યારે જીવતે જીવત ફેલી ખાય એવા સમાજમાં કેમ જીવશો ?'

હિમતલાલ એ જવાબ દેવા જતાં હતા ત્યારે તળાવના પાણીમાં 'હળ હળ' એવો ઓચિંતો અવાજ થયો. એમણે એ તરફ જોયું તો કોંકે રાવળિયા જેવો માથુસ સામાન

લાદેલા એના જીંટને કિનારાના લીંબડા સાથે બાંધી પાણીમાં જીતરી હાથપગ ધોતો હતો. આજી, ધણી જ આજી ચાંદનીના રૂપેરી પ્રકાશમાં એ અપ્રત્યક્ દૃશ્ય હાથચિત્રની ભાંતિ કરાવતું હતું. 'ધણું મોડું ઘઈ ગયું' એમ ધારી હિમતલાલ ઘર ભણી ચાલવા મંડચા પથ પેલું મન નળની પાછળ કળજીવની જેમ એમનો કંઠો નહોતું મૂકતું.

રાતે ઓસરીમાં ખાટલો પાથરીને આડે પડમે સૂતા તોય એમનું મન તો અકવાની જેમ ભગતું જ હતું. હજુ વાડીમાંથી તમતમતાં ચણા-શાકની સોડમ આવતી હતી. બરાબર વાડીની પછીતે એમનું ઘર આવ્યું હતું. એમના ઘરની ઓસરી આગળ એક મોટો બોક હતો ને એની પાસે બે દૂગણી બેંશો બંધાતી. એ બોકની કાખી દાર પર એક મોટી દીવાલ અંજુલી હતી જે વાડીના મોટા રસોડાને આ ધરથી વિખૂટી પાડતી હતી એટલે વાડીમાં દાળનો વધાર થાય તો પણ અહીં બેકાં ઠીક આવતી ! ખાટલામાં પડચે પડચે પણ આને હિમતલાલને જ પ નહોતો. જ્યારથી એમણે વાડીમાંનું પેલું દૃશ્ય જોયું હતું ત્યારથી એમના મનની ચાંતિનું કોઈએ હરણ કયું હતું.

એમના મનના પગ, વિચારના કાઢવમાં ખૂંપતા જતા હતા, એ જેમ બહાર નીકળવા કરતા તેમ એ વધારે જોડા જીતરતા ! પણ આજીવાજીની સર્વ પરિસ્થિતિ સમજતા કોઈ પોતે રથવાયા જીવને આશ્વાસન આપતા : 'હટ બૂંડા, તારે શી ખોટ છે ? આ વાડીમાં ઘઈ છે એથા ચારગણી રસોઈ ઘેર જનાવડાની આરોગવી હોય તો તને કાણ રોકનાર-રોકનાર છે ?'

પણ પેલા લાલચુ જીવ જ બાણે ટકુટી જીતો : 'એ ધાનની કે પકવાનની કોને પડી છે, પણ વાડીના ઓટલે કે ચોરેચોટે બેસી બે પમ જીથા રાખી ફરતું ફાળિયું વીંટી પાંચ માથુસમાં કોઈના અધડાને નિકાલ-સુકોદો આપવાની લાલચ કેમ કરીતે રોકવી ? મને તેવી સાંધીસાદી વાતને મૂંઝવી નાખવાની, જોટવી નાખવાની મળ તે કયાંથી લાવવી ?'

આખરે થાકીને અંતિમ નિષ્ક્રિય આપનું માનસનું બીજું પાસું 'લાખ વાનાં કરો પણ અંતે સુધારવું' મન બાવળિયે 'કહી જીવી ગયું' !

આવાં ને આવાં બે વરસ વીતી ગયાં. કાળના પ્રવાહમાં, નદીનાં પાણીથી જેમ અનેક પથરા ધસાઈ દૂળળા પડી જાય છે તેમ હિમતલાલનું શરીર ચિંતાથી ધસાઈ ગયું.

ચિંતાની ચિતામાં ગળા રહેલા એમના શરીરમાં ઉધરસે નિવાસ કર્યો. કોઈ ઉસ્તાદ બુવાએ ખાલો ઠોપી મારેલી મેંતલ પૂરી થતા નેમ પ્રેત ફરી શરીરમાં આવી ભરાય તેમ લાગી છૂટેલો રોગ હિંમતલાલ તરવાડીના દેડમાં ફરી આવી ભરાયો ! દુંદીયા બિપદતી ઉધરસ વારંવાર એમનાં આતરસને ગળા સુધી લાવી મૂકતી; એમનાં એ પાંસળાં ઢમથાં બંધે છાતીના બપોના આગળા તોડી-ફોડી બહાર ધરી આવશે એમ લાગતું. આ દહાં કેવી રીતે પાછું આવ્યું એનો ભેદ તો એક એક વિઝીટના દસ-દસ ને પંદર-પંદર રૂપિયા લઈ જતા દાકતરો પણ ના બતાવી શક્યા. હવે તો આ વ્યાધિના પ્રેનને કોઈ જીવો, કોઈ ઔષધ ઉતારે તેમ નહોતું ! સાચું પૂછે તો આ બાસકં પરસના માથુસના હૃદયમાં લાગણીઓના લાવારસથી ખદબદતો જ્વાળામુખી કાઢું કાઢું કરતો હતો ! પણ એની આવી લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ તે બાણી નેઈને જ કરવા નહોતો માગતો એની ઠોને ખખર પડે ? બસ, મૂંગા માથુસની માથે એ મનમાં ને મનમાં મૂંગાયા કરતો !

દિવાળી આવવાને બરાબર બારેર દિવસની વાર હતી ત્યાં પંડોશમાં એક ડોશી મરી ગયાં અને એ દિવસથી હિંમતલાલની તબિયત સુધરવા લાગી. બધાને થયું કે, ડોશી તરવાડીના મોતને પોતાની આંગળીએ કરી લઈ ગયાં, એટલે હિંમતલાલ હવે દિવાળી તો જેમી જ કાઢશે. મરનાર ડોશી હિંમતલાલના જ કુટુંબની હતી ને એનાં પહેલાંનાં બધાં કાર્યો હિંમતલાલે જાને જિજ્ઞાસી રહીને પાર પાયાં હતાં. એવું બારમું બરાબર કાળો-ઝોદશના જ દહાડે આવ્યું. બારમાની નાત મેંતે દિવસ હોય તો પણ બપો રહે જ નહિ એવો નિયમ. એટલે એ દિવસની સાંજે પાછો ફરી વાડીમાં વસે થવાનો હતો.

સાંજની સીડીએથી અધકાર અરવ થયેલે ધીરે ધીરે છટાથી ઊતરતો હતો ત્યારે વાડીમાંથી, 'લાડુ તમારે ? શાક નેઈ એ કે શાક ? વાલ બોલજો વા...લ' વગેરે અવાજો ટાળે વળી મધપુડાના ગચ્છગચ્છનો ખ્યાલ આવતા, અતંતતા હતા ! ધણી દિવસ અંદરના ઝોરડામાં સૂઈ ને કંટાળ્યા હોવાથી હિંમતલાલે આજે પોતાની જૂની જગાએ, ઝોશરીમાં ખાટલો પથરાવ્યો હતો. કાનસત્તા આજા ફિઝા-પોળા રંગના અજબાગામાં, પેલી દીવાલ પર થાપેલાં જાણી ને એને અંદરનીં જીનેલી લાંબી નિસરણી, જેનો એક

ટાંડિયો હાલક-ડોલક ને વળી મયેલો હોવાથી કોઈ જીવ હોય એવી જાતિ કરાવતી ખડી હતી, એટલું પરતાતું હતું. થોડે દૂર અનામના ઈ તમાકુના કાચળા એક ઉપર એક પડ્યા હતા. અહીં પડે પડે વાડીમાં સળગતી પેટ્રોમેકસનો બતીઓનો ઉગસ દેખાતો હતો. કયથોડા અખડવાના અવાજ, વાલ-વટાણા મોટાનાં પિતંગનાં કંતોડ સાથે લટકતા ચમચાના અવાજ અને રંગાળામાં લાંબા તલેલા વડે હલાવતી દાળનો ખળભળાટ એ બધું જ આ માંદા માથુસને બેચેન કરી મૂકતું. એણે ખૂટતી કલ્પના પચી કરી લીધી; નવી પરણેલી વહુવારુઓ નાતમાં દેગડા લઈ પાણી પણ ફેરવતી હશે !

ખૂડ...ખૂડ...ખૂડ એકએક ઠોસાના ગળામાં ઉધરસની ડમરી ચઢી આવી. એ ડમરીએ આંખની પાળે બેઠેલાં પાણીને અને ગળામાં બાએકો ગળકાતો બળાંને છૂટાં કર્યો. થૂંકદાનીમાં થૂંકવા પછી પાણી પીવાની ઇચ્છાથી મેડે પુત્ર સાથે ખિલખિલ હસતી પુત્રવધૂને બૂસ મારી : 'નિમ્નુ લા ! પાણીકું મટકું ઝોરડામાં રહી ચુ' છે તે લાવી આપો ને ...અને ફરી ઉધરસનું પૂર ચઢી આવ્યું.

એમની પુત્રવધૂ નિમ્નુ મેડેથી ઊતરી મટકું લેવા ઝોરડામાં ગઈ એવામાં તરવાડીએ વાસના દીલવા કૂતરાને પ્રમમાં જતો બેથો. તુરત તેમણે કોંધથી પાસે પડેલું 'ફડેકું' છૂટું ફટકાવું તે જતાંકે ફટકું આણું ખસી ચું હોવાથી, વહુના કાથમાંના મટકાને વાગ્યું; મટકું ફૂટી ગયું. અચાનક મટકા પર ઘા થવાથી ગભરાએલી, લીંબએલી નિમ્નુ સ્વયં થાય તે પહેલાં હિંમતલાલ બોંઘા પસા હોય એમ કહેવા લાગ્યા : 'મેટા, વાગ્યું તો નથી ને ? શી ખખર અને શું સ્વચ્છ તે પેલા પેલા પડેલાને મારવા ઉઘાર્યું તે તને વાગ્યું. છેલ્લા ઇઆક મહિનાથી શી દશા બેઠી છે તે...'. આગળ બોલે તે પહેલાં ખાંસીની ભરતી આવી. વહુ પલ્લેલાં કપડાં સંકોરતી અંદરના ઝોરડામાં ગઈ ને મોટા પિતંગનો ગ્લાસ ને કોટા પાણીથી ભરી લાવીને કહે : 'બાપુજી, તમારે બહુ બોલવું ના નેઈ એ. દાકતરે તમને સંપૂર્ણ આરામ લેવાની સલાહ આપી છે એટલે તમારે એ પ્રમાણે વર્તવું નેઈ એ. જુઓ, તમે હવે કશું બોલ્યા વિના નિરાંતે સૂઈ જાઓ. થ્યો, પહેલાં આ પાણી પી જાઓ.'

પાણી પીધા પહેલાં હિંમતલાલે 'હઅઅહૂ થૂ' કરી થૂંકદાનીમાં નર્મા કર્યો ગળકો કાઢ્યો ને કચક કચક પાણી

પીધુ'. કાંઈક શાતા વળ્યા પછી છાતી પર જમણા હાથને મૂકી ડાબા હાથ વડે બહુને ઉપર સુવા ચાલી જ્યાં માટે નિશાની કરી. જમણાં હાથ હજુ છાતી પર રહેવા દઈ ખંસળાં ઉપર ફેરવતા ફેરવતા મનોમન બળપડ્યા : ' આ શેગે તો ઉંદરડાએ કોરી ખાધેલ કપડા જેવી મારી છાતી કરી નાંખી છે. ' એવામાં વાડીમાંથી કોઈનો હાથે અવાજ ધંદા સંભળાણો : ' અલ્યા, રસોઈયાઓ કયાં ગયા ? બોલાવો એમને. આ બીજા પાલ તો બીડી નથી ને આ ફાળતુ તળિયું દેખાણુ... ફાળ ખૂરી. '

આના અનુસંધાનમાં બીજો અવાજ આવ્યો : ' ચરે ! રસોઈયા તો ઘેર પહોંચવા થયા. એમને બીજો ગ્રામ રસોઈ કરવાની કોઈ અહીં રાંધી, જમી ને એ તો તરત નાંકા છે. '

વાડીમાં થતી વાતને રજેરજ સાંભળતાં હિંમતલાલને શું થયું તે એ તો ચડપ દઈને ખાટલામાંથી બેઠા થઈ ગયા. પાંતેક આગળ પહેલી સાકડીના ટેકે ટેકે ગોડળગાયની ગતિ-એ પેલી દીવાલ આગળ પહોંચીને જેટલે મોટાથી બોલાય એટલા અવાજો : ' અલ્યા ઓ..., થોડો ચણોનો લોટ પલાળી, મસાલાવાળું પાણી ગરમ કરી... ફાળતો જેડે ઊકાળી નાખો. ' પથ્થુ આ હોવાળામાં એમનું કોણુ સાંભળે ? હિંમતલાલની મોતાની જ આગળનું જાણુ લીલામ થતું હોય એમ એમને હૈયે ધરપત નહોતી, ત્યાં અચાનક એમની નજર દીવાલને ટેકવેલી પેલી જળરિત નિસરણી ઉપર પડી. વિદુત્તા અખડારાની જેમ એક વિચાર આવ્યો ને હિંમતલાલે મોતાની સમગ્ર યકિત વાપરીને પેલી નિસરણી પર સાચવી સાચવીને ચઢવા માંડ્યું. નણુ... ચાર પગથિયાં માંડ ચઢ્યા હશે ત્યાં તો ઉધરસનો કુમકો. થોડી વાર અટકાને બેઠા રહ્યા. ફરી પાછું ચઢવાની શરૂઆત કરી ત્યાં વચમાં એક ઉધરસનું હૂસકું... તે બ્યારે પૂરેપૂરા ચઢી ગયા ને એમણે નીચે વાડીમાં

નજર કરી તો અંદર સળગતી પેટ્રોમેક્સની બતીઓ ગોળ ગોળ ફરતી મશાલો જેવી લાગી ! તોય જને તેટલા મોટા અવાજે ઉપર બેઠે બેઠે તે બોલ્યા : ' એય નાનડિયાઓ ! સાંભળો, ચણાના લોટને પલાળી મશાલાવાળા પાણી સાથે ફાળ વગેરે ભેળું કરી ફાળના રંગાળા નીચે સાંકીઓથી દેવતા પેટાવી... ઝડ ઊકાળી નાખો. કોઈને ખચર નહિ પડે. '

એમનું કોઈએ સાંભળ્યું કે નહ સાંભળ્યું એ તો એ જાણુ પથ્થુ એમના ટાટિયા ધૂળતા હોવાથી સીડી પર સ્થિર રહેતા નહોતા ને સીડી પથ્થુ ખખડી ગઈ હોવાથી ' ચડડ ' ' ચડડ ' કરતી હતી. હિંમતલાલે મોતાની જાત પર લગામ રાખવા લાલું કુચું પથ્થુ એમની આંખોનું દૂર જ બ્યાં હજાવા માંડ્યું હવું ત્યાં એ શું કરે ? આસપાસની તમામ વસ્તુઓ એમને ધૂંધળા ધૂંધળા દેખાવા માડી. એમને કશાનો ઉમકો આવતો હોય એમ લાગ્યું, કશાનો કડકો થયો ને ડોળા સુદા જહાર નીકળી પડે એટલા ભેરથી ' ઓ ઓ ઓ કહ ' કરીને કોગળો થયો, લોહીનો ! કોગળો થતાંવિંત એમના આખા શરીરનો તમામ લાર વાડી પાણુ આવી ગયો; એ લથડ્યા, નીચે બેઠેલા ફટલાકે ભેળું ને મોઢામાંથી ચીસ નીકળી : ' પકડો ત્યાં કોઈ પકડો ' પથ્થુ એ પહેલાં તો એ બીધે માથે વાડીની સળગતી ચૂલની પાસે પડ્યા. ચારે કોર હાહાકાર મચી ગયો. લોકોએ લોહીમાં લદખદતા એમના હેઠને ઊઠાવ્યો ત્યારે ' હેમતા તરવાડી 'નું પ્રાચ્યખંખેનું આ લોક છોડીને પરલોક પહોંચી ગયું હવું ! ! !

થોડાક માસ પછી ગ્રામમાં એવી અફવા ફેલાણી કે ' હેમતા તરવાડી જાત થયા છે. જે કોઈ વાડીમાં રાંધે છે એની રસોઈ ગંધાય છે ને રસોઈમાં એકલા ચણાના લોટ ને મરચાંના વધાર વગર કશું હોવું નથી ! ! ! '

માઈલ સ્ટોન

ફેટલી મગત કરી છે આપણા આ કાફલાએ—
જેના રહે છે ચૂંટણીમાં સ્થિર, તે ચોખ્ખું કહે !

—રતિલાલ—અનિલ

અ. સે. સ્વ.

આંતરરાષ્ટ્રીય

મેળો

૧૯૫૮

—મહેશ શાહ

હેસલ પાર્ક, ઇસેક્સ બેલિંગ્થમ, સવારે ૧૦:૩૦ વાગે ૧૭ એપ્રિલ '૮૫ના ૩૧ ઓક્ટો '૮૮. આ સ્થળ અને સમય હતિતાસમા નોધાઈ: ત્યાં અપૂર્વ એવો ઇસેક્સ આનન્દરાષ્ટ્રીય મેળો ભરાયેલો છે.

લસેક્સથી ૪ માઈલે આવેલા હેસલ પાર્કના ૫૦ એકરમાં એક એવું અદ્ભુત નગર સરળવું છે, જાહેર હોઈ ખીખ મદ ઉપર આવી પહોંચ્યા હોઈ એ એવું જાગે !

આ પ્રદર્શનમાં ૧૨ નાના મોટા દેશો અને ૬ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ મળી ૨૦૦ જેટલા સ્ટોલમાં માનવીની પ્રગતિનું સરવૈયું રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિજ્ઞાન અને એન્જિનિયરીંગ ક્ષેત્રે પ્રગતિ દર્શાવનાં પ્રદર્શનગૃહોમાં માનવીની કાર્યક્ષમતા ઉપર વધારે ભાર મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને એ રીતે આ પ્રદર્શન ધંધાદારી અથવા વ્યાપારી મેળાથી જુદું નરી આવે છે.

એપ્રિલથી ઓક્ટોબરના ૬ મહિનાના જાણામાં, નાના મોટા ૪૨ દેશોના આ મેળામાં આશરે ૪ કરોડથી વધુ યાત્રિકાની અપેક્ષા છે.

વૈજ્ઞાનિક, ટેકનિકલ, એન્જિનિયરીંગ અને વિવિધ કળાઓ (સંગીત, સ્કેલિંગ, સ્કેલિંગ, નૃત્ય, નાટ્ય,) વગેરે ક્ષેત્રોએ, જુદા જુદા દેશોએ મેળવેલી પ્રગતિની મહત્તા સળી આંખે દુનિયાની વિરાટ આલમ નિહાળી શકશે.—જાણે અને દુનિયા આગળ આ વિવિધ દેશોની સિદ્ધિનું સરવૈયું હાજર થશે !

આ પ્રદર્શનગૃહો ઉપરાંત, ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ પરિવેશ થશે, સંગીત, નૃત્ય, લોકકળાઓ, નાટ્યકળાની સંસ્થાઓના કાર્યક્રમો ઉપરાંત અલગિત હરીફાઈ વગેરે આકર્ષણો પણ છે.

આવી જનના મેળાઓનો આરંભ પ્રથમ ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૮૫૧માં લંડનના ફિસ્ટલ પેલેસમાં થયો હતો. ત્યાર બાદ આ પ્રકારના ૨૯ મેળાઓ થયા છે, જેમાંના ૧૦ તો બેલિંગ્થમમાં જ ભરાયેલા છે. ૬ ફ્રાન્સમાં અને ૫ અમેરિકામાં,

આવા મેળાઓ ત્યાં સ્થળામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાની આજીવી હાથ મૂકતા જાય છે. જે શહેરમાં તે મેળો સ્થાય તે શહેર પણ મેળાના યાત્રિકાને આંજી નાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પેરિસમાં જ્યારે આ મેળો ભરાયો ત્યારે આઈર્લીશ ટાવર મુખ્ય આકર્ષણ હતું કારણ કે એન્જિનિયરીંગ ક્ષેત્રે કદી વિચારાઈ પણ ન હોય એવી પ્રગતિનું એ પ્રતીક હતું.

લઘ્ય મેળો

આ લસેક્સનો મેળો ૬ વર્ષની વિચારણા ને વિવિધ દેશોના ૧૫,૦૦૦ ઉપરાંત કારીગરો અને અદ્યક ખર્ચનું પરિણામ છે.

બેલિંગ્થમ જેવો નાનો દેશ (૧૧,૭૫૫ ચો. માઈલ : વસ્તી ૮,૮૯,૬૦૦) આટલો અગત્યનો અને લઘ્ય મેળો કેવી રીતે રચી શક્યો ?

હ મહિનામાં ૪ કરોડ જેટલા લોકો આ મેળો ભેગા આવે એવી ગણતરા છે—આને માટે દેશની આખીપે ૯૦ લાખ વસ્તીએ સ્વાગતસમિતિનું રૂપ લઈ લીધું છે. બેલિંગ્થમના દરેક શહેરમાં હવાઈમથક અને સરહદ ઉપર ફેર હોસ્ટેલ (પરિચારિકાઓ) જગતની ૨૦ ભાષાઓમાં સ્વાગત કરવા તૈયાર છે !

૫૦,૦૦૦ મોટરો, ૨,૦૦૦ બસ-ટ્રોલી કલાકની ૫૦ માઈલની ઝડપે ૬૦,૦૦૦ યાત્રીઓને (દર કલાકે) મેળાના

મુખ્ય દ્વારે પહોંચાડવા માટે રાખવામાં આવી છે. રહેવા માટે હોટલો, હોંતો, ખાનગી મકાનો અને કુટુંબો તથા તંબૂનાં શહેરોમાં થઈ ૧૦૦,૦૦૦ની સગવડ કરી છે. મેળાના સેજના ૧૭૫,૦૦૦થી ૨૦૦,૦૦૦ (શનિ-રવિ ૧૯,૦૦૦-૯૦) યાત્રીઓમાંથી માંડ અડધા આવી સગવડ માગશે એવી ગણતરી છે. એપ્રિલ ૧૭થી લગભગ ત્રણ મહિના સુધી તો બધી હોટલો રીઝર્વ થઈ ગઈ છે.

વિદેશી આવતા યાત્રિકોને સ્પેસિયલ મેલ્સબ્રોક હવાઈમથકથી હેલીકોપ્ટરમાં ૭ મિનિટમાં હેસલ પાર્ક લઈ જવાય એવી સગવડ પણ કરી છે.

બેલિયનોએ મેળા પાછળ ૨૦ કરોડ ડોલર ખર્ચા છે અને શહેરના રસ્તા, નવા પુલ, વાહનવ્યવહાર અને તેની શોભા માટે બીજા ૪૦ કરોડ ડોલર ખર્ચા છે.

બેલિયનો આનો બદલો ધંધાના વિકાસ અને યાત્રાળુના ખર્ચામાંથી મેળવવાની આશા રાખે છે—પોતાના આગળના અનુભવમાંથી તેમને એની ખાતરી પણ છે.

આ મેળાની ૫૦૦ એકર જમીનમાંથી અડધી ઉપરાંત જમીન તો બેલિયમ અને બેલિયન કોંગ્રેસના ૫૦ નેટલાં પ્રદર્શનશુદ્ધો અને કૃત્રિમ પ્રત્યેથી બનાવેલા 'ટ્રોપીકલ' બગીચા છે. આ બગીચામાં કોંગ્રેસના બગીચાઓની આબેહુલ નકલ છે. એક પ્રદર્શનશુદ્ધમાં આફ્રિકાનાં પશુપક્ષીઓ જીવંત અથવા મરેલા મૂકવામાં આવ્યાં છે. 'કસાર્થ' ભતના દાખીનું ટનનું શમ પણ લાવવામાં આવ્યું છે.

અન્યથા એટોમિયમ

પ્રદર્શનની એક અન્ય અભવમી છે: 'એટોમિયમ' બેલિયમની આજના અણુગુને અનુરૂપ ભેટ: ૩૫૦ ફૂટ જાયુ' આ એટોમિયમ બે કે ત્રણ માળ જાયુ લોખંડના ૯ મેળાઓને અલગરચના પ્રમાણે જોડીને બનાવેલું છે. બે મેળાની વચ્ચે જોડાં નળીઓમાં "ઈકેલેટર" (ચાલતી પગથી) અથવા 'લીફ્ટ' છે, જે એક મેળામાંથી બીજા મેળામાં લઈ જાય છે. એટોમિયમની મંચમાં, ૨૦ માણસ લઈ શકે એવી લીફ્ટ છે, તે છેક ઉપરના મેળા સુધી. ત્યાંના રેટોર્સમાંથી આખો મેળો જોઈ શકાય છે.

પરેલાં 'એટોમિયમ' ૪૫૦ ફીટ જાયુ રાખવાનું વિશાળું હતું, પણ વિમાન અથગવાના ભયને લીધે ૩૫૦ ફૂટ કરવામાં આવ્યું છે. આવું જાયુ અને સીધું માગણું પાનથી દાબી ના જોડે તેને માટે ખૂબ જ કાળજી

લેવામાં આવી છે. બદલે, ૧૧૨ માઈલની ઝડપનાં વાવાઝાં સામે પણ ટકરૂં ઝીલી શકે એવી નક્કર પાંથણી છે.

આ 'એટોમિયમ' એક ધાતુના કણના અણુઓના વિકસિત કરેલાં અણુપ્રધારણના સ્વરૂપમાં બનાવ્યું છે. મેળા પોલિશ કરેલાં એલ્યુમિનિયમના છે અને નળીઓ ખાસ ધ્યાન ન ખેંચે તે માટે રંગી નાખી છે. રાતના આખું 'એટોમિયમ' ઉભરો દીવાઓથી ઝગમગી જોડે છે.

એટોમિયમના કેટલાક મેળાઓમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાનાં પ્રદર્શનો છે, જેમાં કે 'અણુના શાંતિમય ઉપયોગો', 'વિતાન-પ્રદર્શન'. બાકીના મેળામાં અનેક દેશોએ પ્રદર્શનો રચ્યાં છે, કારણ કે મેળામાં વધારેમા વધારે આકર્ષક 'એટોમિયમ' હોઈ ત્યાં યાત્રીઓ સૌથી વધુ પ્રમાણમાં આવવાનાં. મેળા એલ્યુમિનિયમના હોઈ ગયોરના અસહ્ય ગરમી થવાની; તેથી મેળાની દીવાલ પોથી રાખી છે અને કેટલાકને 'એર-કન્ડીશન' કરવામાં આવ્યા છે. આ એટોમિયમની રચના એન્ટ્રિનિયરીંગના શ્વેત્રે બતાવ્યા અભવમી જ છે.

મેળા પતી ગયા પછીય આ એટોમિયમ કાયમનું રહેશે—અને સ્પેસિયલ શોભા અને આકર્ષણમાં વધારો કરશે.

બીજા એક ધ્યાન ખેંચી એવી વસ્તુ ત્યાંનો પૂલ છે—દ્વિમાર્ગી પૂલ આખા બેલિયન વિસ્તાર ઉપર થઈને સીધા મહેમાનદેશોના વિસ્તાર તરફ જાય છે.

મુખ્ય દ્વારની પાસે મનોરંજન માટે લગભગ છુટો જ મેળો ભરાયો હોય તેમ દુનિયાની પ્રખ્યાત મનોરંજન સંસ્થાઓ ને મંડળોએ એકત્રિત થઈ છે. એક ફૂટ 'સિનેરમા' થિયેટર પણ છે. (કહેવાય છે 'સિનેરમા' આગળ 'સિનેમારોક' હવાલતી ટિકિટ જેવડું લાગે છે.) રમકડાં જેવડી આગશાકી, 'અવકાશયાત્રા' કરવા રોકેટ્સ, ભૂતિયાં ઘર અને બીજાં અનેક વિનિષ અને નવીન મનોરંજનનાં સાધનો ઉપરાંત એક મેડું ૧૬૦૦ ફુકાતોનું બેલ્કન ગાર્ડ પણ છે.

અમેરિકન પ્રદર્શન

વિવિધ દેશનાં પ્રદર્શનશુદ્ધોમાં અમેરિકાનું પૈડાના આકારનું પ્રદર્શનશુદ્ધ સ્થાપત્યકલાને ઉમદા નમૂનો છે. આ મેળાકાર મકાનની વ્યાસ ૩૪૦ ફીટ છે અને તે ૬૦ ફૂટ જાયુ છે. તેની આગળ ૨૩૦ ફીટ વ્યાસનો એક હોજ બનાવ્યો છે.

બનતું જશે, તેનું જ વિદ્યાનના વિકાસથી પણ થઈ શકે છે. બુદ્ધિ-પ્રકાશથી બધી મુશ્કેલીઓ કામ્ય રહે તો જ તે સાધુ જીવન મુશ્કેલ એવું નહિ સમજશે. જીવનમાં સમજશે તો દોષી ભોઈએ, પણ સાથે સાથે પણ દોષી ભોઈએ.

વિદ્યાનના ક્ષેત્રમાં સત્યાગ્રહની શોધ

આ દૃષ્ટિએ ત્યારે આપણે સત્યાગ્રહને વિદ્યાનની સાથે જોડી દઈએ છીએ, તો આપણને એક નવું જ દર્શન મળે છે કે વિદ્યાનના ક્ષેત્રમાં પણ આપણે સત્યાગ્રહની ખોજ કરવાની છે. અસહના વારામાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં એવી ડોઈ ઓપથી જરૂરી હતી જેથી સ્વસ્થિયા કરવામાં દરદીને જીવી શકાય નહિ આવે, તે દિવસોમાં આવી ડોઈ ઓપથીના આત્મામાં મનુષ્યને રોગની માફક બાંધીને સ્વસ્થિયા કરવી પડતી હતી અને તે પણ પાછી ઉપરજીવી જ. પણ આને ઠવે કલોરોફોર્મ શોધાયું હોવાથી બહુ સવ્યકર્ષણરૂપે, રચનમાં સ્વસ્થિયા થઈ શકે છે. આમ કલોરોફોર્મની ખોજ અહિંસાની દિશામાં છે. આથી મનુષ્યની પીડા ટાળવાનું એક માર્ગ ભારે સાધન હોય આમ્યું. તે જ રીતે જેની આજે તીવ્ર જરૂર છે એના સત્યાગ્રહની ખોજ સંબંધે પણ વિદ્યાન મનજ સહાયશે.

માનુ માનવું છે કે સર્વોદયને માટે વિદ્યાન ધણું ઉપયોગી છે અને એટલે તો હું કરી કરીને કહું છું કે વિદ્યાન આપણી સહિષ્ણુ છે, પ્રતિપક્ષીની નહિ. આને ધનું છે એવું કે જે લોકોએ ઠિંકાવું તોફાન એવું છે, તેમના સહજતામાં વિદ્યાન સપાટું છે. બાકી સાચું પૂછો તો અહિંસાના પક્ષમાં વિદ્યાન અત્યંત મુરશિન છે. માટે કહું છું કે વિદ્યાન ઠિંકાના પક્ષમાં આવી થયું તો ભળીને કે ગળાવવાલિને માટે તો ભોખમ છે જ, પણ બુદ્ધ વિદ્યાન માટે પણ ભોખમ છે.

જોડી દિશાનું ચિંતન

આપણા ચિંતનમાં વિદ્યાનની કમી ન હોવી ભોઈએ પણ આપણા સાધારણમાં મને એની જોઈ વરતાય છે. એ લોકો કઈકે એવું વિચારતાં સામે છે કે જેમ એમને નાનાં તેમ સાધુ; અથવા ચરખાથી જેટી રેટિયો સાથે, રેટિયાથી વળી તકડી સારી, અને આંગળીઓ હોય તો તો તેથી પણ ઉત્તમ. આ બધું જોડી દિશાનું ચિંતન છે. હા, આપણાં કાંઈ એનાં અસ્થાન નથી કે સમાજમાં જીવલણાયક

થઈ જાય અને ભેકારી વધે એ રીતે આપણે આગળ વધવું. પણ ત્યાં સુધી શુદ્ધ વિદ્યાનને સંબંધ છે, ત્યાં સુધી આપણે વિદ્યાનની શોધખોળને મોટાજા દિલે સંકારીએ છીએ. આપણું વલણ આ દિશાનું નથી લાગતું, અને આપણે નાના નાના રક્ષણ નિયમોના અજાણમાં અટવાતા રહીએ છીએ.

મોગોલોજીના વિચાર તો સારા જ છે. પણ આપણે લોકો ચટ કરતાં એના નિયમ બનાવી દઈએ છીએ, એ વિચાર સમાજને જે ઉનારવાની અંજલમાં પડતા નથી. વનપાલનની મજાની યુક્તિ સોંપી કાઢીએ છીએ અને જે લોકો આના નિયમોમાં નથી ગ્રહણતાં તે બધાંની કેટલીક વાર સર્વોદય વિચારમાંથી બાદબાકી કરીએ છીએ. આ બધી જોડી પારખાઓ છે. શું સર્વોદયને વિચાર અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડને માટે નથી ? શું ત્યાં પરદેશીને આપણે એમને એવો ઉપદેશ દેવા થઈ શકે કે : “અભ્યાઓ, તમારી આ જગી મધીનરીને દિવામાં ફૂલાડી દો અને એને રથાને નાનાં એમને જાનાવા તો તમારે ત્યાં અહિંસાદેશી પ્રગટ થશે, એ સિવાય બીજી કોઈ રીતે એ પ્રસન્ન નહિ થાય.” ખંખેર તો આપણે એમને એટલી જ આર્થના કરશું કે આને તમે “કર ખાને” સળગું ધન વેઠો છો તેને બદલે ભક્ષા થઈને એ સથળા ધન-સંપત્તિના દુનિયાના કલ્યાણમાં સદુપયોગ કરે, ત્યારે અહિંસા દેખા દેશે.”

કુદરતમય જીવન

હું તો એવું માનનાર છું કે જીવનની વિકસિત દૃષ્ટિ ખીસશે તો એકએક મનુષ્ય કુદરતમય જીવન જીવેતા થશે, અને પછી તો નમસ્કરના પથ એરી થશે કે થર જોડાં સામે જ લહેરોમાં જેતરો ને આંખ હારડું આકાશ તરફથી કરશે. જીવનનો કઈ ને કઈ હિસ્સો સહિની સેવામાં રહે એ હળે આપણું ચિંતન ચાલુ તો આપણે પેલા અમેરિકાવાળાઓને પણ સમજવશું કે જો આને ને આને શક્ય ન હોય તો ભલે, પણ તમે ઠવે લહેરો વધારો છો શીદને ? નાનાં નમરોની રચના કરો તો તે તમારા લાખમાં છે. પણ આ બધી વાત આગળ ઉપર. આને ને આને આપણે એમની પાછળ નહિ પરીએ કે : “અહિંસાને માટે શરૂ તોડો જ તોડો.” એ તો આકૃષ્ટિક જીવનની મહત્તાની ગેર-બેસરો એટલે બંધોઆપ એમના જીવનમાં ફેરફાર થતા જવાના. ઉસ્માનખાદ (સુંબઈ શબ્દ), તા. ૧૩-૧-૧૯

(પદ્યાત્રિતો સાથેની વાદ્યોત્તમી-સંલેખ)

૨. ધર્મનો પાયો (વિજ્ઞાન

આજ લગી ધર્મસ્થાપના થઈ જ નથી, ધર્મ બન્યો જ નથી. ધર્મને બનવા માટે, ધર્મની રચના માટે જે પાયાની જરૂરિયાત છે તે પાયા આજ લગી પડ્યા જ નહોતા, કારણ વિજ્ઞાન નહોતું. એટલે અધિક્ષેએ દર્શન કરીને કેટલીક વસ્તુઓ લોકો સામે મૂકી અને લોકોએ શ્રદ્ધાથી તે ગ્રહણ કરી. આ રીતે કેટલીક માન્યતાઓ અને આસ્થાઓ ઘડાઈ છે, પરંતુ હજી એના અંદર કાયદા નથી ઘડાયા; એને પ્રમાણભૂત માનવાની ભૂમિકા પર દુનિયા હજી નથી આવી. સત્ય, અહિંસા વગેરેની આ જ હાલત છે. લોકો કહે છે કે સત્ય સાડુ છે, પરંતુ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં સત્ય જ સાડુ છે એવું એ લોકો નથી કહેતાં. મકાન ચણનારો કડિયો બસે છે કે ભીંત જમીનને કાટખસે જ પાંધવી નોઈ એ. એને આ બાબતમાં જેવો નક્કર વિશ્વાસ બધાઈ ગયો છે તેવા વિશ્વાસ મનુષ્યભૂતિને સત્યને વિષે હજી બધાંયો નથી. સત્ય હમેશાં સાડુ જ છે એમ કહેવાની હામ નથી. અર્થાત્ સત્યનો કોઈ કાનૂન નથી બન્યો, અને તેથી જ હજી સુધી ધર્મની રચના થઈ નથી. એટલે હવે વિજ્ઞાન ધર્મનો પાયો બનશે અને તેની ઉપર ધર્મ બિરો રહેશે. આજના માનસિક ક્ષેત્ર પર ધર્મની જે વાતો થતી રહે છે તે તો તદ્દન નાની નાની ને નજીવી છે, એથી ઉપર અથા પછી ધર્મનો ઉદ્ભવ થશે, પછી વિજ્ઞાન અને ધર્મની વચ્ચે કશો વિરોધ નહીં રહે. બીજા સંપૂર્ણ સુસંવાદ રહેશે.

૭

આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની પ્રગતિ પહેલાં ક્યારેય નહોતી થઈ એટલી આજે આ વિજ્ઞાનયુગમાં થઈ રહી છે. મતભેદ જે આધ્યાત્મિક વિકાસ એ આજના જગતની પરમ ભૌતિક આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાનયુગમાં સર્જનશક્તિ માનવને હસ્તક આવી છે. એટલે કે માનવ સર્જીતું પદ પામ્યો છે. બીજી બાજુ વેદાંત કહે છે કે માનવ દણ છે. અર્થાત્ સમસ્ત સર્જિતી બળગે થઈ એ એવું દર્શન અને સંશોધન કરી શકે છે. આમ એ દણ છે અને એ જ એની શ્રેષ્ઠ ભૂમિકા છે. પરંતુ આજે એ દણની સાથેસાથ સજા પણ બની ગયો છે. ‘બાલયન્દ્ર’નું નિર્માણ કરી એ ઉપગ્રહને એણે આકાશમાં તરતો મૂક્યો છે. આજે એ પૃથ્વીની ચારેકોર હબરો બેજોળની પ્રદક્ષિણા

કરી રહ્યો છે. હવે તો અણુ અને પરમાણુની સડાપથી માનવસમાજના નિકંદનની તૈયારી કરવી એ પણ એની મુનસફીની વાત છે. એ શિવજીનું તાંડવ પણ ખેલી શકે છે. પણ મને એની સહેજે ચિંતા નથી. ...મુદ્દાની વાત એ છે કે આજે માનવના હાથમાં સર્જનશક્તિ આવી મઈ છે. એનો ઉપયોગ દણ બનીને (દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક) કરવો નોઈ શે. આ સંબંધ આજે જે ચિંતન ચાલી રહ્યું છે એને પરિણામે ભારે મોટી ક્રાંતિ આવવાની છે.

તાકાતનું વરદાન

આજે માનવના મનમાં એ હકીકત વસી નોઈ શે કે વિજ્ઞાને એને અસાધારણ તાકાતનું વરદાન આપ્યું છે. આજ સુધી એ પ્રાથિક અને માનસિક અવસ્થામાં વિહાર કરતો રહ્યો, હવે એણે એથી ઉપર જાયું નોઈ શે. માનવની પ્રાથમિક અવસ્થા તો આવી ‘પ્રાથિક’ જ રહી. એટલે ‘પાણીપીત’ અને ‘પ્રત્યેકાદન કરવું’ એટલી જ એની દુનિયા હતી. એથી આગળ જઈ એ એટલે મનની અવસ્થા આવે છે. હમણાં સુધી માણસ આ મનની અવસ્થામાં જ જીવતો હતો. હવે વિજ્ઞાનયુગમાં પણ બે એ આ મનની જ અવસ્થામાં શુચ્ચવાપેલા રહ્યો તો નક્કી માનવને કે એ ટકી શકવાનો નથી. પહેલાં તો મનનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું રહ્યું. રામાયણ અને મહાભારતમાં એની જ કથાઓ છે ને જ જુઓ, રાવણ સીતાને ભગાડી ગયો. આજનો માનવ તો કહેશે કે આ કેવી વાહિયાત વાત છે કે પણ એ જ વાતની પૃથ્વિમિ પર આપુ રામાયણ રચાઈ. મહાભારતમાં દ્રૌપદીના ચીર-હરણની કથા છે. શું આજની કોઈ કવિને કોઈના દ્વારા કોઈની સ્ત્રી ભગાડી જવાના, કે એને છોડાવી લાવવાના વસ્ત્ર પર કાચ્ય લખવાની બિંમિ થશે ખરી જ હરગીઝ નહિ. કારણ આજે તે અવસ્થા નથી. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ માનવ આવી વાતોને સાવ સુસ્વલક ગણશે. એટલે કે મનુષ્ય આજે મનની ભૂમિકા આંખીને એથી આગળની વિજ્ઞાનની ભૂમિકામાં પ્રવેશી ચૂક્યો છે. એટલે એણે વિષયવાસનાનું પણ નિવંરણ કરવું પડશે. નહિ તો “કામાવ મોહોડમિનાવતે.” -કામમાંથી કોષ જન્મશે અને આખરે માનવનો નારા થશે. એટલે હવે કામવાસનાનું નિવંરણ કરવું પડશે; કૃત્રિમ ઉપાયોથી નહિ, સયમથી જ. નહિ તો આ સંહારક શસ્ત્રોને પરિણામે માનવનો સર્વનાશ થશે.

લાવર (જ. ઉચ્ચનાલાદ), વા. ૧૯-૬-૫૮ (સંક્ષેપ)

હવે રે લાગ્યો

હવે રે લાગ્યો ને ખડી સગળિયા
સગળ્યાં સામર ને આમ;
બાજ્યાં શાંશે ને બગિયાં ત્રામડાં
સારે સંસારે લાવ....

લિપી છમારત બાંધી લુહિએ
એના મોભેય બગ;
મધીને ઢેચે રચિયા બાગ ને
લાગી તેમણે આગ.

લોહી રે ખડે ને લપડી ભિતી,
જાએ ભેરે એ જાળ !

(સાવિત્રીવ રેલ)

હરે રે જળમાં, જમી આસમાં
તેને શાની રે પાંગ ?

બળે રે મેલો ને બળતાં ઝૂંપડાં
સગળે મોટાં ને બાળ;
ભિયા રે સગળાવી દૂર ને બધાં,
થતી સહુનો એ કાળ.

સુઝાંવી ન શકે એને રાગવી
ઢોઈ નહીં વા કુબેર;
એક રે થાંચે બદના આસમી,
ત્યારે અટકે એ કેર.

—મહાદ પારેખ

[પાન ૪૫૧૬ માં]

છે. પહેલી નજરે ભેતાં તો સ્ત્રીલગ્ન માગણું બિંધું કરી ઢોઈ
ઢોઈ જગ્યાએ દોવાલ બનાવી દોલ તેમ લાગે, પણ પ્યાનથી
ભેતાં તેની સ્વદેશતાને ખ્યાલ આવે છે.

સ્ત્રીલગ્નલેખ ને મુરોપત્તી રમતમેદાન ગણાય છે તેણે
નાનાં નાનાં મકાનની રચના મધ્યપ્રકારની નેમ કરી છે અને
વંચે સ્વીડનરલેન્ડના પ્રતિક સમું સરોવર છે. નાનાં મકાનોમાં
તેમના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોને ખ્યાલ આપ્યો છે. ધડિયાળ, બારીક
મથીનરી તથા એન્જિનિયરીંગ ક્ષેત્રની સિદ્ધિઓ સમાં બધ
અને બોતદાંઓનો પણ ખ્યાલ આપ્યો છે.

વેસ્ટ જર્મનીનો મંડપ તો વર્ષ પહેલાં તૈયાર કરી
દાંડીને, વેસ્ટ જર્મની પાછા જતા રવાા હતા અને મેળાનો
સમય થતાં આવીને પડદા હટાવીને બેસી ગયા !

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર-સંરંધનો

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંરંધનો મંડપ જીનીવા જેવો ધુમ્મટ
આકારનો છે તેમાં પણ આખા ધુમ્મટનું વજન અદ્યમ પાંખલા
ઉપર છે ને ધુમ્મટની આખી છત કાચથી મઠી લાંબી છે,

છ વર્ષની પ્રયત્ન મહેનત પછી તૈયાર થયેલો આ મેદ
વિશ્વનો ઇતિહાસ ઘડવામાં—કંડા પુદની ગતિ ધીમી પાડવા
અને સંવ્યસ્તિત્વ અને સહકારની ભાવનાને પુષ્ટ કરવા
જરૂર અગત્યનો ફાળો આપે છે.

આધાર

ન્યુસ્પીક; ટાઈમ; પોપ્યુલર મીડીનિકસ; લાઈફ; સેલરડે રીંગ
ઇલસ્ટ્રેટેડ વીક્લી ઓફ ઇન્ડીઆ.

માનવીનાં રંજનને મૂડીની મુઠ્ઠીમાંથી છોડાવો

—મણુવ

વૈતરપતિ જેમ પ્રકાશ તરફ સ્વાભાવિક વળે છે, તેમ મનુષ્ય આનંદ તરફ વળે છે. મનુષ્યનું આ એકે મૂળભૂત વલણ છે અને તેથી એ નીતિ-ખર છે. એ વલણ ઉત્તમ નૈતિક સંસ્કૃતિક સ્વરૂપે પણ ધારણ કરી શકે અને અધમમાં અધમ વ્યક્તિને તે શુનાનું સ્વરૂપ પણ ધારણ કરી શકે.

એટલે માણસ સંસ્કૃતિના આરંભથી જ પોતાના આનંદાત્મકતાની ભિન્નિયોને ધર્મ, નીતિ અને સામાજિકતાથી સંસ્કારિતો રહ્યો છે. સંસ્કારમાં બે વસ્તુ આવે : એક તો એની મર્યાદાઓ નક્કી થાય અને બીજી એમાં સહજવનનાં તરણો ઉભરાય, જેથી અદેખાઈ, રૂપધર્મ, મુદ્દ વગેરે કૂપણો ફર થાય.

આ જ રીતે સહજ કામજૂતિને સંસ્કારીને મનુષ્યે લાભ અને શ્રદ્ધાયાત્રમની પ્રવિનતા પેદા કરી. પરણે છે બે, પણ પ્રસન્ન થાય છે આખોનો સમાજ. બેના સુખમાં બંધા સહભાગી બને છે તેથી એનો આનંદ નિર્મય બને છે અને અભિગ્રહિ પામે છે.

સહનેજન, સહપાન, સમૈસન, સમૃદ્ધ-ઉત્સવ વગેરે દ્વારા માનવીએ પોતાની સાહંગિક જુતિઓને સામાજિકતાથી સંસ્કારી સહજ જુતિઓ પર નિયમન આપ્યું; પણ સરવાળે લાભ થયો. કારણ એક તો, સમાજના અભયવચન અને સ્વધર્મજુગિને કારણે જુતિઓની જુમિની શક્યતાઓમાં પુષ્કળ વધારો થયો; અને બીજી, એ જુતિઓ મનુષ્યના આદર્શ પ્રત્યે તકાઈ, ધીવલક્ષી બની. લગ્નજન બ્રહ્મચર્ય પર તકાઈ. સહજ રંજન પણ વિશુદ્ધ આનંદ પ્રત્યે તકાઈ.

બધાં આનું નથી થતું ત્યાં શું થાય છે ? ભોગ પોતે જ ભોગને ઉદ્દેશ બની, ભય છે. રંજન રંજન માટે, વાસના વાસના માટે, રમત રમત માટે થઈ જાય છે. અને પ્રજા

બધારે શરીર ભોગથી ચાકવા માટે છે, મન કંટાળવા માટે છે, ત્યારે માણસ ભયંકર કંટાળાનો શિકાર બની જાય છે. પછી કરાથી એનું રંજન થતું નથી. જીવન હેતુ વગરનું ને ભારણ લાગના માટે છે. આપણા જમાનામાં પશ્ચિમના દેશોએ આવા ધ્યેયરહિત ભોગમાંથી પેદા થતી ઉતાશાની પીડા ઠીક ઠીક અપાવી છે. ત્યાં કવિઓ, લેખકો અને સંસ્કાર-સ્વામીઓ પોતાના યુગનું ધ્યેય શોધવા તરફડતા જળ્યાય છે, અથવા તેટલો વિકાસ ન થયે હોય ત્યારે 'સિનિક'—સર્વજન સંકાશીલ—બનેલા જળ્યાય છે. આનું શાધી થયું ? અત્યાર સુધી સંસ્કૃતિએ માનવજાતિ સાથે તાલ મેળવ્યો, તો હવે એ કેમ અટકી ?

કારણ સંવિધાનના અંતરૂપનું વિકાસની સાથે સાથે, રંજનનાં સાધનોએ પણ કદી ન કંપ્યો હોય તેવો વિકાસ સાધ્યો. આજથી સો વરસ પહેલાં જ સિનેમા, રેડિયો અને ટેલીવિઝનની તો પોરાશ્લિક કંપનાઓ કરી કરીને જ માનવી પોતાનું મનોરંજન કરતો.

મનોરંજનની આ હરણુક્ષણ સાથે નીતિ કદમ ન મિલાવી શકી તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ નવાં રંજન-સાધનો એક મોટા માનવસમૃદ્ધને 'મઝા' પિરસતાં, બધારે તેવડા મોટા માનવસમૃદ્ધનું ઘોષ સામાજિક સંગઠન નહોતું. ધીમે ધીમે તે સંગઠન રચાતું આવે છે અને તેણે હવે આ રંજન-સાધનોને જવાબદારીપૂર્વક હાથમાં લેવાં જોઈએ.

અવળો પારો

આને શું થાય છે ?

ફિલ્મ-નિર્માતાઓ એકએકથી ચડે તેવાં નફદટ ચિત્રો ઉતારે જાય છે. જે નિર્માતા લોકોને ખહેલાવીને વધુમાં વધુ

નેટલો તડાકા પાડે તે તેટલો કુશળ કસબી ગણાય છે. અને ત્યારે દેશની સરકાર શું કરે છે ? એ તડાકામાંથી લાગ પડાય છે, મનોરંજન-કર ઉધરાવે છે. આજે જે જનતા રાજ ને સમાજ છે તેમાં ક્રાંતિક એવા અવલોકા પાડે પડેલા છે કે રાજ સમાજશત્રુઓ સાથે ઠેરઠેર લાગીદાર થયેલું ગણાય છે.

રેસના મેદાન પર નેટલો વધુ જુગાર ખેલાય તેટલી રાજની આવક મોટી !

દાર નેટલો વધુ પિવાય તેટલી રાજની આવક મોટી ! નફાદત્ત ફિલ્મ લોકોને નેટલી વધુ લૂટે તેટલી રાજની આવક મોટી !

ઢોઈ એ આશું વિચાર કરીને ગોઠવ્યું નથી. દેશના ને રાજના નેતા તેને સાડું માનતા નથી. પણ પાટો આવે પડી ગયો છે એટલું નક્કી. એ મૂડીવાદની ગણિદારી છે. તો શું થવું જોઈએ ?

સર્વપ્રથમ લોકરંજનને મૂડીની મુઠ્ઠીમાંથી છોડાવવું જોઈએ. આપણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ રચી છે: ગ્રામ-પંચાયતો, જિલ્લાપંચાયત મંડળો, કર્ણાટક મ્યુનિસિપાલિટી-ઓ અને શહેર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો. પોતાના ગામ કે શહેરને સ્વચ્છ ને આરોગ્યવાન રાખવાની તેની જવાબદારી છે. હવે જોણે પોતાનાં ગામ ને શહેરની શારીરિક સ્વચ્છતા તથા આરોગ્યની સાથે સાથે જ માનસિક આરોગ્યની જવાબદારી પણ માથે ઉપાડી પડવાની છે.

કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓ નગરગૃહો બાંધે છે. શહેરનાં લાગ્યે ઢોઈ થિયેટર એની બંધાવવી કરી શકે, એવાં સરસ એ નાટ્યગૃહો હોય છે ને મોટે ભાગે તે નાટકો માટે જ વપરાતાં હોય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ 'ઝોપનઅર થિયેટરો' પણ કાઢે છે. પણ ગંભીરતાપૂર્વક એમણે હજી લોકોનાં રંજનને પૂરેપૂરું ઉપાડી લેવાની કમર કસી નથી. હવે તે કસવી પડશે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓએ-લોકરંજનને પોતાનો વિષય બનાવવો પડશે.

ઝોપનઅર થિયેટરો બરાબર કામ કરવા માટે તે કમસઃ ખાતગી થિયેટરો મ્યુનિસિપાલિટી-ઓએ અશક્ય હરીફાઈ કરવાનું છોડી તેને હસ્તક વેચાવા માંડશે.

પછી, જૂલરાત જેવા એક પ્રાંતની સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થા હસ્તકનાં પાંચસો કે હજાર લોકરંજનગૃહો ફિલ્મ-

નિર્માતાઓને કહી શકશે કે અમને આવાં નહીં પણ આવાં પ્રકારનાં ચિત્રો આપો, અને ભારત સરકારના ફિલ્મખાતું ઉમંગથી તેની વહાર પણ કરશે. ફિલ્મ ઉદ્યોગની મૂળભૂત કાયાપદ્ધતિ થશે. ફિલ્મોજનતને વિચાર કરનારા માનવસમૂહ સાથે પનારો પડશે. આજે તો વિચાર વિનાના આનંદ પાછળ અંવાં નાંખતાં ટોળાં સાથે એવો પનારો છે. તેથી ઉત્તમ કલાવિદોની 'ફિલ્મો' જનતને આંગણે જળવજાર પામે છે, પણ બોક્સ ઓફિસના બખરમાં એવો ભાવ પણ નથી પુછતો. જેમ કે, 'પથેર પાંચાલી.'

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હાથમાં ફિલ્મીકલાને એકહથ્થુપણાને કે નીતિવાદી પ્યુરિટનિઝમનો પણ ભય નથી. કારણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ અનેક છે અને સર્વસામાન્ય જનની છે. કેન્દ્રીય કે પ્રાંતીય સરકારના હાથમાં હોય તો કલાને સ્વતંત્રતા અંગે ભય પેદા થાય ખરો. પણ આજે તો સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છંદતા પ્રવર્તે છે. સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓના હાથમાં કલા પણ સ્વરાજ્ય પામી શકશે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય+ઉત્પાદક સમાજવાદ=ગ્રામસ્વરાજ્ય

અને સાથે જ, ભારત ગ્રામસ્વરાજ્યનાં આદર્શ પ્રત્યે એક વાસ્તવિક પગલું ભરશે. આજે તો સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થા કર-ઉધરાતંત્ર છે અને સાંકડા ને મામૂલી ભેગમાં કામ કરે છે. એને ઝાળામાં ઉપરથી ટુકડો પડે ત્યારે એવું પૂરું થાય અને એ નીચે કટકી કટકી લાલ વહેંચે. આવી સ્વરાજ્ય-સંસ્થા સાચી સમાજવાદી રચનાનું વાહન બની શકે.

અને સમાજવાદી રચનામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યસંસ્થા વાહન ન બને તો કેન્દ્રિત સમાજવાદ વહેલોમેગોડો સરખાપત્યારી-માં જ પરિણમે. માટે સ્વરાજ્યસંસ્થાઓએ હવે ઉત્પાદક સમાજવાદનો પાયો નાંખવા માંડવો પડશે. મૂડીવાદી ઉત્પાદકો પાસેથી નકર ઉધરાવી ઉધરાવીને લોકોનું લાડું કરનારો સમાજવાદ 'ધર્મોદ સમાજવાદ' છે. એ લોકોમાં ભિખારી મનોદશા-ઉત્પન્ન કરે છે. વધુમાં વધુ લોકોને એ સુખી પથ બનાવી શકે, પણ જવાબદાર નાગરિક ન બનાવી શકે. તેને બદલે હવે જવાબદાર જનતાનો ઉત્પાદક સમાજવાદ જરૂરી છે.

માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યસંસ્થાને રૂપે સ્થાનિક જનતાને જવાબદાર એવું, જે લોકસંગઠન રચાયું છે, તેણે ધીમેધીમે

કર ઉધરાવનારી ને ખરચ કરનારી સંસ્થાઓ મટીને ઉત્પાદક સંસ્થાઓ. બનવા માંડ્યું નોંધાયું.

એવી સંસ્થાઓએ સૌથી પહેલાં કેવા ઉદ્યોગો હાથમાં લેવા નોંધાયે ?

એક તો તે ઉદ્યોગ જોમાં યંત્ર ને તંત્ર સુવ્યવસ્થિત ગ્રાહ્યાર્થમાં છે. જે ઉદ્યોગમાં જેટલું યંત્રીકરણ ને તંત્રીકરણ વધુ વિકસ્યું હશે તેટલું જનસમૂહને તે ઉદ્યોગ હાથમાં લેવાનું સહેલું પડશે.

અને ખીજું : એવો ઉદ્યોગ પહેલો હાથમાં લેવો નોંધાયે જે મૂડીવાદી હથે ચાલતો રહે તો જનતાનું વધુમાં વધુ તુલસાન કરે.

સિનેમા તેવો એક ઉદ્યોગ છે. પેટ્રોલના પંચો તેવો એક ખીજો ઉદ્યોગ છે. બસનરવિસો તો લેવાવા માંડી જ છે.

આવા ઉદ્યોગો સ્વરાજ્યસંસ્થાઓ ચલાવી શકશે

અને એ રીતે કમાઈ ને પોતાની આરોગ્ય, શિક્ષણ વગેરે જવાબદારીઓ પગલર ધઈ ને નભાવી શકશે. એ જેટલી પગલર યશે તેટલી તેના સ્વરાજ્યની કાંતિ ખીલી જીડશે.

ખીજો એક વ્યવસાય પણ છે જેને વિશે રચાનિક સ્વરાજ્યસંસ્થાએ વિચારવું પડશે, અને તે છે રોગ પર ચાલતો વ્યવસાય : દાકતરોનો ધંધો. પણ તે વિશે જુદો વિચાર કરવો પડશે. સૌરાષ્ટ્રની મહત્વા સુધરાઈએ, સાંભળ્યા પ્રમાણે, દાકતરી વ્યવસાયના સુધરાઈ-કરણનો એક પ્રયોગ કર્યો છે. ‘ પ્રજુષ ’ ને લાગે છે કે શ્રી. જસુભાઈ એ પોતાના પ્રયોગના ઉદ્દેશો, સિદ્ધિઓ અને અંતરારો વિશે ‘ વિશ્વમાનવ ’ દ્વારા જૂજરાત સમક્ષ નિવેદન કર્યું નોંધાયું.

આને જૂજરાતની રચાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાઓમાં નવો પ્રાણ યનગનવા માંડવો છે, ત્યારે હવે નવા વિચારો અનિવાર્યપણે આગેકદમ કરવાના જ છે.

વિશ્વવિગ્રહનો વિકલ્પ : વિશ્વમાનવ

વિશ્વમાં આજે જે તંગદિલીમાં વાદળાં ઘેરાઈ રહ્યાં છે તે ચિંતા ઉપખલે તેવાં છે. રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેનાં આવં ધર્મ-ધર્મ કેમ કરતાં અટકે તે વિચારવું નોંધાયું. એનો એક જ ઉપાય છે—વિશ્વમાનવનો, અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વની એક નાગરિકતાને સિદ્ધાંત હવે બધાંએ અપનાવી લેવો નોંધાયું. જનતાના સર્વ ધર્મોમાં વિશ્વમાનવનો સિદ્ધાંત કાઈ ને કાઈ રીતે પડેલો જ છે. વધિા એટલો જ છે કે તે તે ધર્મોના અનુયાયીઓ એની પાછળની વ્યાપક લાવના સમજ શકતા નથી અને શબ્દોને વળગીને સાંકડા બને છે અને અન્યધર્મીઓ સાથે સંઘર્ષમાં જીતે છે. અરે, તે તો ઠીક, એક જ ધર્મના દેશો-જેમ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના—એકમેકની સામે પેતરા ભરીને જીએલા દેખાય છે. ઇસ્લામ જેવા વિશ્વની બધુંના અને વિશ્વની શાંતિના પાઠ પઠાવનાર ધર્મનાં ભ્યાં જન્મ થયો હશે તે ધર્મિક એશિયામાં આજે વિશ્વવિગ્રહનું રણમેદાન રચાતું આવે છે આથી વધુ એટની બિના ખીજી શી હોઈ શકે ?

વિશ્વમાં ભડકો યશે તો તે ભારતને દગાઆ બિના રહેવાનો નથી. ભારત ભડકાથી દૂર રહે કે ન રહે એ સવાલ જ નથી. ભારતની ખીજી પંચનાયિક યોજનાનો મદાર વિદેશી મદદ અને આયાત-નિકાશ પર મંડાયેલો છે. વિશ્વવિગ્રહનું વાતાવરણ થયાં બરાબર તેવો પહેલો ભોગ આપણી આ યોજના ધઈ પડશે. માટે ભારતે જે બચતું હોય અને વિકાસને પંથે આરંભાયેલી એની કુચને ચાલુ રાખવી હોય તો એને માટે બૃહદન-આમદાન આદોલન મારરતે પોતાનાં ગામડાંને પગલર બનાવી દીધા સિવાય ખીજો છૂટકો જ નથી. બૃહદન-આમદાનથી ગામડાંની અંદરના ભડકા થી જશે અને ગામડાં એક બનશે. એમની શાંતિ સ્વાવલંબી બનશે. વિશ્વવિગ્રહની સામે આવી આવશ્યો ગ્રામશાંતિ અલેહ કવચનું કામ આપશે. માટે ગ્રામદાન એ આપણા રાષ્ટ્રીય સરક્ષણનો કાર્યક્રમ છે. આજે હવે આપણે તે અવિલંબ ઉપાડી લેવો નોંધાયું.

જોરખાણ, જુલાઈ ૨૧ના હવાલો ઉપરથી

—વિનોબા

મન આરબો હતો. માંગીને ખાવાની અને મરિજદમાં સર્પ રહેવાની વાત પણ તુલસીદાસે કરી છે. માનવીમાત્ર એના સમયનું સંતાન હોય છે. તુલસીદાસના જીવન અને કવન પર પણ સમયની અસર પડી છે. રાજા દશરથની રાજસભાનું વર્ણન કરતાં "દરબાર" શબ્દનો પ્રયોગ એમણે કર્યો છે. રામચંદ્રને એમણે "સાહિબ" કહ્યા છે. આવા અનેક અરબી શબ્દો એમના પુસ્તકમાં પ્રચુકત થયેલા બહુશી. મુસલમાન પ્રભુ, એનો ધર્મ અને એની ભાષા પ્રત્યે તુલસીદાસને સ્નેહ નથી.

નારીજીવનનો આદર્શ

હૃદય ગચ્છાતી પ્રભુએ જેવો વ્યવહાર નીચ ગચ્છાતી પ્રભુ તરફ કર્યો હતો તેવો વ્યવહાર એણે સ્ત્રીભવિત પ્રત્યે પણ કર્યો હતો. ઉપાસના અને હૃદય શિક્ષણ મારનાં દ્વાર સ્ત્રીઓ માટે પણ બંધ હતાં. તુલસીદાસ એ કેમ સાંખી શકે? રામને મળવામાં, એમનું સ્વાગત કરવામાં અને એમનો રોડ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ સૌની આગળ છે, પછી એ જનકપુર હોય, અયોધ્યા હોય કે પછી ચિત્રકૂટનો માર્ગ હોય.

સીતા અને ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ વચ્ચેની આત્મીયતા પણ સાદ કરવા જેવી છે, એ સ્ત્રીઓ સીતાને આશીર્વાદ આપે છે :
"સદા સોહાગિનિ હોકૃત્તુમ્ જનમ્ ભગિ મહિ અહિ સીસા."

ઉમા પોતાની માતાની વિદાય લે છે એ પ્રસંગે નારી-જીવનનો હૃદય આદર્શ અને એની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું નિદર્શન "રામચરિતમાનસ"માં મળે છે—

"જનની ઉમા યોસિ તમ લીન્દી
દે ઉછંગ સુંદર સિખ દીન્દી.
કરેકુ સદા શંકર પદ્મજી
નારિ ધરમ પતિ દેવ ન દૂખ.
બચન કહત ભરિ લોચન બારી
બહુરિ લાઈ ઉર લીન્દિ કુમારી.
કત વિધ સજી નારિ જન માંડી
પરાધીન સપનેહું સુખ નાંડી."

એક તરફ પતિસેવાના આદર્શનો ઉપદેશ છે; બીજી બાજુ નારીને સ્વપ્રેરનાં પણ સુખ મળતું નથી એવી પરાધીન દશાનું નિદર્શન છે. જે લોકો તુલસીદાસના નામે ચોલે પેલી પંકિત,—રોલ ગવાર શરૂ પણ નારી, ચે સજ તાડન કે

અધિકારી—ને વેદવાક્ય માને છે, એમણે તુલસીદાસની ઉપયુક્ત સમસાવિતા પણ સાદ રાખવી ઘટે. રોલ ગવાર-વાળા પંકિત સમુદાય વાતચીતમાં આવે છે. બ્યારે સમુદ પોતાને જડ કહે છે અને જડપ્રકૃતિને ચેતન-બ્રહ્મ સંચારિત કરે છે એમ મત્તવે છે તે પ્રત્યેક પ્રસંગાનુચિતરૂપે આ રોલ ગવારવાળા પંકિત આવે છે. વળી એ પંકિત શેપક છે—પાછળથી કોઈએ ઉમેરી છે એમ પણ માનવામાં આવે છે.

કાપાકટ અને નારીઉપેક્ષાની વાતો તુલસીદાસે નથી કરી. નારદને બ્રહ્મચર્યપાલનનો દંભ પેદા થયો ને વાનરનું મુખ લઈને નારીની પાછળ દોડ્યા! વિધ્યામળમાં જે મત-ધારીઓ તપ કરી રહ્યા હતા તેમણે અહંભ્યાનો ઉદ્ધાર કરનાર રામના આગમનની વાત સાંભળી અને તેઓ આનંદિત થઈ ગયા. એમણે માન્યું કે હવે તો બધી જ શિલાઓ ચન્દ્રમુખી બની જશે! આમ તુલસીદાસ કાપાકટની વાત કરતાં નથી. "સંસારમુ" સરસા" રીતે પણ પ્રભુમાં મત ભેડી શકાય છે એ એમના ઉપદેશનો સૂર છે. નારી નરકની ખાણ નથી. એમણે સંસારને મિથ્યા કહીને લોકોને જગત-પરાક્રમ્ય બનાવ્યા નથી. જે લોકો સંસારને મિથ્યા કહે છે તેમની તરફ તુલસીદાસનો પુણ્યપ્રકોપ લક્ષ્યથી જોડાય છે :

"ઝૂંડો ટે ઝૂંડો ટે ઝૂંડો સદા જગ
સંત કહંત જે અત લહા હે.
તોડો સદે સડ સંકટ કોટિક
કાંદત દંત કરંત હહા હે!
જનપની કા ગુમાન બોડો
તુલસી કે વિચાર જૈવાર મહા હે!
જનપી જીવન જન ન જાન્યે
તો જાન કહાવત જાન્યે કહા હે!"

*

તુલસીદાસની રચનાઓમાં અનેક દેવદેવીઓનાં પાત્રો જોવા મળે છે. પણ એથી એમ નથી માનવાનું કે તુલસીદાસ એ બધાના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા. એમણે તો કહ્યું છે :
"વ્યાપકુ એક વ્રક્ષ કવિનાલી." તો પછી અનેક દેવ-દેવીઓનાં પાત્ર ઉપભવવાની એમને શી જરૂર પડી? આપણે એટલું ધ્યનમાં રાખવું જોઈએ કે પુરાણોમાં આવતાં દેવદેવીઓમાં અને તુલસીદાસનાં દેવદેવીઓમાં ફરક છે. એમનો ઉદ્દેશ એ છે કે વિભિન્ન મત ધરાવનારાંઓને

એક રામની ભક્તિના આધાર પર એક કરવાં. સજ્જ અને નિયુજ્જવાદીઓને એ નામના મહિમાને આધારે એક કરે છે. શૈવો, શાકતો અને વૈષ્ણવોને એક કરવા માટે તે 'શિવને રામના ચાહક, સીતાને જગદંબાને અવતાર વગેરે કહે છે. તામિલનાડાંમાં મંદિરોમાં જ્યેષ્ઠ અને શક્તિની મૂર્તિઓ એક સાથે જોવા મળે છે તે પ્રમાણે 'રામચરિત-માનસ'માં શૈવ, શાકત અને વૈષ્ણવ એ ત્રણેનો ત્રિવેણીસંગમ જોવા મળે છે. કૃષ્ણના ઉપાસકો માટે એમણે 'કૃષ્ણગીતાવલી' પણ લખેલી છે. આમ 'રામચરિતમાનસ'માં દ્વલસીદાસનો સર્વધર્મ પ્રત્યેનો સમભાવ પ્રતીત થાય છે, જેમાંથી એ એકતાના ઉત્તુંગ શિખર પર સ્થિત જાય છે.

માનવની ઉપાસના

મધુ 'દ્વલસીસાહિત્ય'નું મૂલ્ય આટલામાં જ મર્યાદિત થાયું નથી. દ્વલસીસાહિત્ય એટલે માનવની ઉપાસના. આપણાં આચીન મહાકાવ્યોની માનવવાદી પરંપરાને દ્વલસીદાસે આગળ ધપાવી છે. 'મહાભારત'માં યુધિષ્ઠિરમુખે ઉચ્ચારાયેલ વાક્ય 'ન માતૃવાત્ ષ્ટનરં હિ કિષિર' પર

'રામચરિતમાનસ' એ મળે એક મહાભાષ્ય છે. દ્વલસીદાસે માનવીના સુખી સમાજનું આદર્શ ચિત્ર અતે રજૂ કર્યું છે—

“અલ્પ મૃત્યુ, નહિ કવનિઉં પીર

સખ સુન્દર સખ બિરજ સરીરા :

નહિ દરિદ્ર કોઈ દુઃખી ન દીના

નહિ કોઈ અજુથ ન લચ્છન હીના ॥

આ સુખી સમાજ એ રંગીન સ્વપ્ન નથી. એને આ ધરતી પર ઉતારવાની આશા ને આકાંક્ષા દ્વલસીદાસની હતી. એ રીતે દ્વલસીદાસ જનમજ્જતિના જ્યોતિર્ધર છે. માનવીય એકતાના આદર્શની એમની જ્યોત જમાનાઓ સુધી પ્રકાશ ને પ્રેરણા આપ્યા કરશે. દ્વલસીદાસની ચેતનાનો ઝળકાર એમના યુગ પૂરતો મર્યાદિત નથી જ નથી.

સંકલ્પચિ: ૧. તુલસીસાહિત્યકે સામન્તવિરોધી મૂલ્ય:

રામલિલાલ શર્મા. ૨. રામચરિતમાનસ—પ્રસ્તાવના: બરજિતોષ્ઠ: (નવાપથ) ૩. જનકવિ તુલસીદાસ: પ્રકાશચન્દ્ર છત્ર. ૪. રામચરિતમાનસ: સં. ચિન્મનલાલ ગૌસ્વામી, નન્દુલારે વાગ્ગેષી. ૫. મધ્યયુગીન મારતીય ચેતનાના સ્વર: નન્દકિશોર મિસલ.

[પાન ૪૬૮ થી શરૂ]

કરું નથી, અને હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જણાવું છું મિ. ચેરમેન, હું એવું કદાપિ કરનાર નથી, કે જે મારી સામેના કોઈ ગુનાહિત આરોપો માટે તક આપે.

અને હું એમ કહેવા માગું છું કે ગુનાની યા સમગ્રની ખાંડે હું આ કહી રહ્યો નથી. હું કેવળ અત્યંત માનની આગળે અનુસરી જોવાની રહ્યો છું. અને હું તમામ અમેરિકાવાસીઓને આ પ્રકારની

જાન્યત્રાસ સામે વિરોધ ઉઠાવવામાં મારી સાથે જોડાવા વિનંતિ કરું છું, કે જેથી કરીને એક દિવસ એવા જીવશે કે જ્યારે તમામ અમેરિકાવાસીઓ આવી તપાસોનો વિરોધ કરશે, અને આપણે આપણી સ્વાધીનતા ઉપર પ્રહાર થયો તે પૂર્વેનાં વર્ષોની સ્વતંત્ર આબોહવા પુનઃ માણી શકીશું.

(મંથલી રિપ્લુ: જૂન-૧૯૫૮)

મોનના અવકાશમાં કેવું તેજ પાથરી રહ્યો છે ! આધુનિક કવિ આ બંધી રંગદર્શી વાતોથી સો ડગલાં દૂર હકી જઈને કહેશે : ષડ્દેહતા ઉધાડા ઋણ ઉપર આ તારાની માખીઓ ફેલી બણબણી રહી છે !

ભેંસું ને ? ચન્દ્રનાં કેટલાં રૂપ ! એમાં કયું રૂપ સાચું ને કયું ખોટું એવો પ્રશ્ન આપણે ઉઠાવતા જ નથી. દરેક કવિ પોતાના ભાવજગતમાંથી એક નવા સંદર્ભને ઉપભવે છે. આ નવા નવા સંદર્ભો ઉપભવવાની શક્યતા અનંત છે; ને તેથી જ, ચન્દ્રનાં હજુ તો કેટલાંય રૂપો કવિઓ આપણને પતાવશે ! આમ, કવિતામાં આપણે અનુભૂતિને આવા નેવીનરૂપે, ભણે પહેલી જ વાર એનો સાક્ષાત્કાર કરતા હોઈએ તેવી રીતે પામીએ છીએ. આથી એમાં એક પ્રકારની તાજગી અને પ્રફુલ્લતા રહી હોય છે.

આ કાવ્યમાં પણ કવિ, પોતાની આગવી રીતે, એક નવા સંદર્ભ યોજીને સાગર અને શશીનું નવું જ રૂપ પતાવે છે. સાગર ઉપર ચન્દ્રનો ઉદય થયો. એના ઉદયથી જેમ સાગરમાં ભરતી આવી, તેમ હૃદયમાં પણ ઉલ્લાસની ભરતી આવી. અહીં સુધી તો વાત સાવ સીધી છે. દરિયાકાંઠે ફરતા હોઈએ ને ભરતી ચઢવા માટે ત્યારે એક મોહનું લખાણ સંક્રાંતિનું પગની પાનીને લીંબવીને વળી નાસી જાય, એની પાછળનું મોહનું વળી એથી જરા વધારે હિંમત કરે-ને ઘૂંટીને પણ લીંબવી નાંખે, પછી તો આપણે જ હિંમત કરીને કાંકા તરફ ચાલ્યા જવું પડે. અહીં પણ કાવ્યની પંક્તિઓ એવી જ રીતે હલકાતી આવે છે. ખીણ જ પંક્તિમાં (ચન્દ્રને હૃદયમાં હર્ષભરે) ‘ભરે’ ક્રિયાપદ વાપરીને એ ઉલ્લાસની વધતી જ જતી માત્રાને કવિએ ખૂબીથી સૂચવી દીધી છે, ને ત્રીજી પંક્તિમાં તો (રોહિણી કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન) છાંયે કેટલી હલકાય છે !

બરાબર યાદ છે : નિરાશામાં લણુતા ત્યારે આ પંક્તિઓ ત્રીજી ને ચોથી-શિક્ષકને બહુ હેરાન કરતી. વિદ્યાર્થી પણ એના જુદા જુદા અર્થ કરે છે. પણ અહીં એવી કશી અર્થની ભૂલભુલામણીમાં આપણે પડતું નથી. કવિના ભાવજગતની દૈરિએ આપણે ચાલવાનું છે. ત્યાં રસતાના નામનાં પાટિયાં નથી. માટે તો સાહસને અવકાશ છે. ભાવજગતની ભૂગોળ જ જુદી છે. વાડુ, તો આપણે આપણી સહ પ્રમાણે રસો કરી લઈએ !

અહીં કવિતાની ને કવિપ્રતિભાની એક ખૂબીનો આપણને પરિચય થાય છે. એક વસ્તુ હૃદયને રુચી ગઈ. હૃદય વૃષ્ટ થયું ને પોતાની બંધી ભાવસંપદ—પુરાણી સ્મૃતિ, સંસ્કાર, અધ્યાસ વગેરે રૂપે સંચિત થયેલી—એણે એ વસ્તુ પર ઝોવારી દીધી. પરિણામે બન્યું શું ? એ વસ્તુનું આપણું રૂપ જ બદલાઈ ગયું, આપણા નિત્યનૈમિત્તિક પરિચયની ચતુરસીમાં એ આનંદના પૂરે તોડી નાંખી. આથી, હવે તમે એમ કહેવા બંધો કે આ મુખ્ય મને એટલું બધું ગમે છે કે ભણે એને ચન્દ્ર જ કહી દઉં એવું ક્ષાય છે. ત્યાં વળી થાય કે ના, ચન્દ્ર જ શા માટે ? એને કમળ પણ કહેવાનું મન થાય છે—પણ પછી અટકી શકાતું નથી, અટકતું એ આપણા હૃદયની વાત રહેતી નથી. સાગર ઉપર ચન્દ્રનો ઉદય ભેંઈને આપણા કવિને પણ કંઈક એવું જ થયું. માટે જ એમનું હૃદય બોલી ઊઠ્યું :

રોહિણી કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન
નિજ ગહન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;

ભણે રોહિણી વાદળ ભ્રમણા છે (આ વાદળ તે વર્ષાના જળભારથી સ્થામ નહિ, સરદના અઠિવૃક્ષ યદેન્દ્રાવિહારી), ચારે બાજુ કુસુમેનું વન (ભેંસું ને, વનમાં કુસુમ નહિ, કુસુમેનું જ વન) મહેરી ઊઠ્યું છે; કશી કળી ન શકાય તેવી, ગહન સુવાસથી મન તરખતર થઈ ઊઠ્યું છે ! સમૃદ્ધિના અભિષેકથી થયેલી કૃતાર્થતાના રોમાંચનો આમાં સ્પર્શ છે. તો, ચન્દ્ર ચન્દ્ર ન રહ્યો. છવાઈ જતાં, વિખેરાઈ જતાં, ને વિખેરાઈ જવાની ક્રિયા વડે જ પળેપળે નવી શોભાનું નિર્માણ કરતાં વાદળો; એ વાદળોથી સુચવાતો કુસુમેનો પુંજ ને એ તો આકાશને—આખાય આકાશને ભરી દે છે; શાખા-પત્ર કશું દેખાતું નથી માટે કવિ તરત જ કહે છે : ચરે, રોહિણી ધન કહેવાથી સતોષ થતો નથી, આ તો ચારે બાજુ કુસુમેનું વન લહેરાઈ રહ્યું છે; ને તરત જ કુસુમની સાથે સંકળાયેલી સુવાસની સ્મૃતિ ભરે છે, એવો અનુભવ કંઈક ગહન છે; એ અકળ રીતે અંતરમાં વ્યાપી જાય છે. આમ આકારને પળેપળે ઝોરાળી નાખતાં વાદળોમાંથી જ સુચવાતો કુસુમેનો આકાર અને તેમાંથી વળી નિરાકાર, અને તે જ કારણે ગહન એવી વિમલ સુવાસ—આવી કવિના મનની ગતિ અહીં વસ્તાય છે. કાવ્યના આકાર સાથે આ ગતિને બનિજ સંબંધ છે.

આ ઉલ્લાસના અનુભવથી ચિત્તમાં અકેળ રીતે વ્યાપી જતો કશોક ભાવોન્નિવાસ કવિએ આ રીતે વર્ણવ્યો. જે દૃષ્ટિગ્રાહ્ય હતું તેનું પરિણામ બદલી નાખીને ઘણુંન્દિયના પરિભ્રમણમાં મૂકી દીધું. અનુભૂતિની વ્યાપકતાની માત્રાને વિસ્તારવાને કવિ આ રીતે ઇન્દ્રિયોનાં પરિમાણને બદલી નાંખે છે, વિસ્તારે છે. વ્યવહારજગતમાં આપણે તે તે ઇન્દ્રિયોનાં દૃઢ પરિમાણોમાં રહીને ચંચલ જીવિએ છીએ. કવિ એ પરિમાણની સીમાને ભૂંસી નાંખે છે. સાગર ઉપર ભેગો થઈ દૃષ્ટિગ્રાહ્ય હોતો તેને ઘણુંન્દિયગ્રાહ્ય બનાવી દીધો. આ રીતે ચન્દ્રના અનુભવમાં કશોક અનુભૂત તરંગનો પ્રવેશ થયો; એ અનુભવનું રહસ્ય વિસ્તર્યું. સાચો કવિ હંમેશાં આવા વિસ્તાર સાધી આપે છે. એ જે પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જુએ છે અને એ દૃશ્ય જોવાથી એના ચિત્તમાં જે પ્રતિભાવ જાગે છે, તે આ એ પિન્દુની વચ્ચે ભાવકને વિદરવાને માટે એ સારાસરના વિસ્તારની સગવડ કરી આપે છે. એણે ચોળેલાં પ્રતીકો, એણે ચોળેલી શબ્દાવલી આ વિસ્તારને ઉપકારક નીવડે છે. પ્રાકૃતિક દૃશ્ય અને તેથી થતા પ્રતિભાવનો સંબંધ, જોયી કોટિના કવિમાં, કવિ પીત્રજિનના સમીકરણ જેવો હોતો નથી. આથી જ તો પરિભ્રમણની વ્યાપનશીલ ગદનતાના વિસ્તારમાં કવિએ આપણને અહીં મુક્ત કરી દીધો. આપણા ચિત્તગતનમાં પશુ, બાકા-સંપૂર્ણ આકાશમાં ફેલાતી ચાંદનીની જેમ, આ ગદન પરિભ્રમ ફેલાઈ રહ્યો.

આટલે સુધી આવ્યા પછી કવિનું ચિત્ત કૃતકભાવે પુલકિત થઈને બોલી જો છે :

‘પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !’

આપણે મન કાળ એ સૌથી મોટી સીમા, કાળના પિન્દુમાં રહેનારને આ અનુભવે એક વિશાળ અવકાશમાં મૂકી દીધો. આથી સમિતી સંકુચિતતાના જીવનમાંથી છૂટ્યા; સીમાને કારણે વ્યાપનશીલ ચિત્તને જે સંતાપ થયા કરતો તે ગંધો જ શમી ગયો, અદૃશ્ય જીવ દેશકાળની ઉપાધિમાંથી જોડી જઈને અદૃશ્યકાયાના પાપમાંથી મોક્ષ પામ્યો ! આ મુક્તિનો જે રસ તે કોઈ નવલ જ રસ છે. એ અવકાશને માણવાનો અનોખો રસ છે. એ રસનું ઉદ્ભવસ્થાન તે વાત્સલ્યમય પિતાના ધ્વનિને અર્પણ ચન્દ્ર જ છે. એ ધ્વનિ છે, કારણ કે અવકાશમાં મુક્તિ પામવા

સુધીની સ્થિતિએ પહોંચતાં વચ્ચે આવતાં સ્થિત્યંતરોની કપાયતા એમાં રહી નથી, ધોવાઈ ગઈ છે. આ કૃતાર્થતાથી કવિ એવા તો પુલકિત થઈ જીજ્ઞા છે કે એ બદલ આભાર વ્યક્ત કરતી પંક્તિનું એમણે, સદૃશ રીતે જ, પુનરુચ્ચારણ કર્યું છે; એ કૃતાર્થતાને ઘૂંટીને આનંદનો પુટ આપ્યો છે.

ખીચ ખંડમાં કવિના ચિત્તમાં થયેલી આ વ્યાપ્તિની અસરના સંદર્ભમાં થતા પ્રસારને કવિ વળ્યું છે :

બહાવબહાવ ઉપર હામિની હમકતી,
યામિની બ્યોમચર માંહિ સરતી;

આ ઉલ્લાસ સંદર્ભમાં સર્વ જ વ્યાપી ગયો છે. સમુદ્રની ઊછળતી ભીમિમાળા પર ચાંદનીનું ચમકવું તે બીજાના ચમકારા જેવું છે. સમુદ્રનો અકાંટ પ્રસાર ભીમિમાળાને કારણે ખડોમાં વિલાગિત થયેલો લાગે છે; એના દરેક ખંડ પર ચાંદની ફેલાય છે. એથી પ્રસારની જ લાગણી નવે રૂપે થાય છે. અંતરાય વિનાની અવકાશમાંની મુક્ત ગતિ કવિએ તો પોતાના ચિત્તમાં અનુભવી જ છે. હવે કવિ સંદર્ભમાં એ ભાવસ્થિતિના પ્રસારને વળ્યું છે. કવિ રાત્રિને માટે યામિની શબ્દ હામિની સાથેના પ્રાસને કારણે તો ચોળે છે જ, પણ સાથે ચામવાળી, ધ્રુવવાળી એવા એના અર્થ થતો હોવાથી સમય ચોતે જાણે અંતરાય જોતો કથા વિના અવકાશમાં સરી જાય છે એમ પણ સૂચવતા લાગે છે. વળી વ્યોમને સરોવર કહ્યું છે તેથી કોઈ અલંકારશાસ્ત્રી અહીં હીનોપમાનો દોષ જુએ. પણ કવિને અહીં સરોવરના જગની નિશ્ચલતા સૂચવી છે, અને એ અવકાશના સરોવરમાં સમય એવો તો સરે છે કે એથી યુદ્ધુદ સરખા ઉદ્ભવતા નથી. પણ આ નિશ્ચલતા નીચ નથી; એ નિશ્ચલતાના પાત્રમાં ઉલ્લાસની સભરતાના સાથેક ઉચ્ચારણ કામિની કોકિલાનું ફૂલન જલકાઈ જો છે : (કામિની કોકિલા કેલિ ફૂલન કરે)ને એની સાથે જ કવિ સાગરની ભવ્ય ભરતીની વાત કરી દે છે (સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી). આમ ભરતીનો આખો ઉછાળો પૂરો થાય છે ને આગલા ખંડની જેમ કવિ આનંદનો ઉદ્ગાર પ્રકટ કરે છે. આખી સંપૂર્ણ ઉલ્લાસભરી બની ગઈ છે (સંપૂર્ણ સારી સમુલ્લાસ ધરતી). પણ આ ઉલ્લાસની સભરતા એને ભારે બનાવી દેતી નથી. આપણું મન ઉલ્લાસથી સજર હોય છે ત્યારે જ હળવું જ રહે છે. એક આંધુનો ભાર અદૃશ્ય હોય છે. આથી જ કવિ કહે

છે : સામે ઇલકાતા ઉલ્લાસના સાગરમાં હળવી શી હોડીની જેમ સૃષ્ટિ તરી રહી છે : (તરલતરણી સમી સરલ સરતી). એનું તરવું સરલ છે, અનાયાસ છે, ઉલ્લાસનો આવેગ જ એનામાં સહજ ગતિનો સંચાર કરે છે. ભરતીના મોખ્ખાં, એકની પાછળ એક, જ્યાં ઊછળતાં આવ્યે જ નય તેમ કવિનો આનન્દોદ્ગાર પણ મુનુકિત પામીને બહુ આપણા ચિત્તમાં ઇલકાર્ષી ઇલકાર્ષીને ઊછળ્યા જ કરે છે. એ ઇલકાતી ભરતીના સંજીવ સાથે કાવ્ય પૂરું થાય છે—પૂરું થાય છે એમ કહેવાનું મન યત્ન નથી, કારણ કે ચિત્તના કાંઠા સાથે અધકાર્ષીને એની છેલ્લી પકિતની ઊળ આપણને બીજવ્યા જ કરે છે.

હવે, આટલા બીજ્યા પછી, આપણે ‘સાગર અને શરી’ એ શીર્ષકની સાર્થકતા સમજી શકીશું. ચન્દ્ર રિધર છે, એ જે આકાશમાં પ્રકાશે છે તે વ્યોમસર પણ નિશ્ચલ છે, પણ એ ચન્દ્રને જ કારણે સાગરમાં ‘લઘ્ય ભરતી ભાસે’ છે. આમ નિશ્ચલતા જ ગતિને પ્રેરે છે, ગતિનો આધાર બની રહે છે; સીગરકાંડાની નિસ્તબ્ધતાના પાતમાં જ કોકિલાનું ફૂજન ઇલકાર્ષી જોડે છે. નિશ્ચલતામાંથી નિરાકાર—આવી કશીકે ભાત આમાંથી જીપસી આવતી લાગે છે.

કાવ્યને સમજવાને કવિના જીવનની ઘટનાને બાજુથી અનિવાર્ય નથી; કેટલીકવાર એ વિશેની માહિતી કાવ્યાસ્વાદની દૃષ્ટિએ ઉપકારક નીવડે પણ ખરી. નિયતિની નિમુરતાનું કાન્તને ક્રિમ લાન હવું. ખિસ્તી ધર્મને આવકાગતાં આમજનો અને મિત્રોથી વિન્છેદ થાય, ને આમજનો અને મિત્રોને સ્વીકારે

તો ખિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર ન કરી શકાય—આવી વિક પરિસ્થિતિ કવિના જીવનમાં થાપરૂપ બની રહી. પોતાન આ શાપિત જિન્દગીના અખત દુઃખને કાન્તે કલાપીન જેમ ઘવાયેલા હૃદયના નિઃશ્વાસ જેવી, રુરુદિવાથી ભરેલ કવિતામાં ન પ્રકટ કરતાં નાટ્યસિદ્ધ પાત્રોના માધ્યમ દ્વારા ‘એમનાં પરલક્ષી પ્રસંગ કાવ્યોમાં મૂત’ કરી. આ કાન્ત વૈશિષ્ટ્ય એમની કવિતાનું પણ લેખિષ્ટ્ય છે. મથામણ અનં સંધર્ષને અંતે, દુઃખના વિપત્તિ પાન કરી ગયા પછી, ચિત્તમાં જે કૃતાચરતા ને ઉલ્લાસ રહ્યા તે જ આવા ભિન્ન કાવ્ય દ્વારા એમણે કૃતજતાપૂર્વક પ્રકટ કર્યો.

કાન્તની કવિતાની બીજી વિશિષ્ટતા તે એના આકારની સુરેખતા. કથયિતવ્યના આકાર વિશેની આવી સૂક્ષ્મ સૂઝ ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં એક વિરલ ઘટના છે. અહીંનું પરપરિત ઝૂલણનું રૂપ કવિના હૃદયની ભાવભરતીનો લપ સાથે લપ મેળવવાને સરખું છે. ઘસી આવીને પાછાં વળતાં મોખ્ખાંનું કુત અને વિશ્વગિત ત્રિતિ એમણે ઝૂલણમાંથી ઉપભવી આપી છે.

પણ કાન્તને આપણે કવિ તરીકે સદા રમરીશું તે એમના ભાવની મૂર્તતા તથા એમની કવિતાના ઇન્દ્રિય સંતપકતાના શુભને કારણે. આ કાવ્યમાં પણ એમણે દૈશિ, શ્રવણ, સ્પર્શ—આ ઇન્દ્રિયોને કેવી તો તરપી છે ! ઉલ્લાસના સાગરમાં સરલ સરી જતી સૃષ્ટિના જેવી અનાયાસ રચાઈ જતી યમક તથા પ્રાસયુક્ત ભાવનુકૂળ પદાવલીના સોતમાં ભાવકનુ ચિત્ત પણ સરલ વહ્યું જ નય છે—ગહનતાની દિશામાં.

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાધ્યાયનું ત્રૈમાસિક

મ ની ધા

[દર અંકે ૩મી ૧/૮ રૂ. ૧૬૦ * વાર્ષિક રૂ. ૬ છટક રૂ. ૨]

સંપાદક : હિમાબેન બેળી

સહાયક મંડળ : સુરેશ બેળી, રસિક શાહ, ભોગીલાલ ગોંધી

પ્રકાશક : શ્રી કોલરાય મોકિ, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી

વ્યવસ્થા :- ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (રામજીવદિર : વડોદરા)

અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર

જન્મ ૭ ઓગસ્ટ, ૧૮૬૧. જોરહાટમાં કવિવર ટાગોરના કુટુંબ સાથે જ રહેતા. સંસ્કૃત કોલેજમાં પાશ્ચાત્ય ભાષાના શિક્ષકો પાસે અભ્યાસ કર્યો અને છેવટે કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં લલિતકલા વિભાગમાં અધ્યાપક તરીકે રજા હતા. ભારતનાં લગભગ અર્ધા જ મ્યુઝિયમ્સ અને દેશપરદેશની ભણીતી વ્યક્તિઓ પાસે એમનાં ચિત્રો છે.

રજાકન : સુધતાઈ

આજે અવનીન્દ્રનાથનું 'અભિસારિકા' લઈએ. મોટા સ્વામરંગના સમૂહમાં બિધક્તા 'રંગેલાળુ' એક પાત્ર બાણે કે સદેહ છાયા સમુ' બિદુ' છે. સંયોજનનું સૌંદર્ય વાતાવરણમાંની નિરતબ્ધતા અને ફક્ત એક જ પાત્રનું સુયોગ્ય આલેખન સ્ત્રીઆકૃતિના અવકાશમાં તરી રહેલા અસ્તિત્વનું ભાન કરાવે છે. ઉપરનો મોટો કાળો સમૂહ બાણે કે ખલેલ વગરની નિદ્રા સમો ચિત્રપટ પર વિસ્તરી રજા છે—નીચે નિદ્રાની જડાસ્થા તોડતું કાઈકે—સમજ્યા સમુ' વિચરી રહુ' છે. અને એનું આટલા મોટા ખાલી અવકાશમાં નહિ બેસું સ્થાન હોવા છતાં એ ચોતાના ભિન્નતા વ્યક્તિત્વથી અને હિયન સ્થળે સ્થિત હોવાથી વાતાવરણની થનપાને બાણે કે ભરી દે છે. વળી વિષયારમક ચિત્રરચનાને સાર્યક કરતો વિરોધાસાસી રંગકક્ષાઓનો સમૂહ પણ વાતાવરણનો સ્વયંક બની રહે છે. અને વાતાવરણે કેવું ! કાળી ડિઝાઇન રાત છે. વચરચે આવી જતાં સ્વેત કમલના વિરલ સ્પર્શ સિવાય બાણે કે સમુ' અધકારના અંધળા હેડળ લપાઈ બેઠું છે. ક્યાંય કોઈ દેખાતું નથી. અધીરી અભિસારિકાનો કંપનો એક પત્ર પત્રથી બીડતં કંપનં મહીંથી, પ્રિયને મળવાની ઉત્કટ આકાંક્ષા સમો ડોકાય છે. અને મુખ તો ભુલ્યો ! કોઈ અચાન આશકો

એને ઘેરી વળી હોય તેમ એ ભાણેએ દૃષ્ટિ કરે છે. છાતી પર હાથ ધરી બાણે કે એકાંત અને વિરહની અતિદૃષ્ટિમાં સપડાયેલી ગમ્મતુ નારી જીવ બોલી બેઠે છે : 'ક્યાં છુપાયા છો પ્રિયે ?'

અને આ ભતનાં ચિત્રો-નું સૌંદર્ય હોય તો તે એ જ. વિષયવસ્તુના મહત્ત્વ દ્વારા ફક્ત પ્રસંગ વિશેષનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરવું. વિષયવસ્તુ અને ચિત્રને કેટલી સંબંધ છે તે આપણે અહીં ચર્ચાવું નથી. આપણે તો ચિત્રના ગુણોને જ ઓળખવા છીએ એ દૃષ્ટિએ પણ એનું સંયોજન રમ્ય અને સ્પર્શી અથ તેડું તીવ્ર છે.

અભિસારિકા

શું સેચ કે શું ચિત્ર, બધેય કલાકારની શક્તિ એકધારી અને એકસરખી રહી થતી નજરે ચડે છે. આજ કલાકારનું નીચેનું બીજું રેખાંકન જુઓ. નતનયના નારીના કપાળથી શરૂ થઈને રેખા દડતી દડતી જતી છેક નીચે સુધી ઢોળાતી જાય છે। ગળામાં વાળેલ કમલકળીની દાંડીનો વળાંક જુઓ, અંબોડેથી નોકળી ગળા તરફ લખાતી કમાન જુઓ કે ચિત્રક પરથી સરી પડતો ઢોળાવ, બધેય એકસરખો સાહજિક રેખાંકનનો પ્રવાહ પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે। આ રેખાંકન કમલના પાંદડા પર વ્યાસુ સારતી એક રમ્યાંગીનું છે. (પૂરા ચિત્રનું રેખાંકન આપી શકાયું નથી છતાંય) એના મુખ પર વિરાજતી શાંતિ

અને અધર્મીકયાં પોષ્યાં વાસ્તવિક આલેખન લાવસભર સૌંદર્યનું સજ્જ પ્રતીક બની રહેલું દેખાયા વિના નહિ રહે.

આવી જ રમ્ય અને આપોઆપ સરી જતી પ્રવાહી રેખા નીચેના બાઉલ સંગીતકારના રેખાંકનમાંય મળશે. સારંગીની કામીએ ખેંચેલા લાંબા મૂર જેમ કાનને ઢળવા ઢળવા વળાંકથી રીઝવતાંય એકસૂતતા ત્યજ દેતો નથી તેવો જ વળાંક બાઉલના પહેળા અલ્લાના રેખાંકનમાં નથી દેખાતો.

‘ અલિસારિકા ’માંનું વિરોધાભાસી રંગકક્ષાએના સમહનું આલેખન ઘડીવાર પશ્ચિમના ટેલોક છબી-ચિત્રકારોના ચિત્રોની યાદ દેવડાવી જાય છે. ‘ પરંતુ અહીં ’ તો કલાકારે એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ભારતીય ટપ-ભારતીય દક્ષિ-બિન્દુ અનુસાર જ કર્યો છે. અવનીન્દનાથે આ ચિત્ર કમ્પોઝિશનમાં આપણે ત્યાં આનાં ચિત્રો ન થતાં અને વિસ્તવાદી કક્ષાવાળાં ચિત્રોના દાખલાઓ તો આપણી પુરાણી ચિત્રશૈલીઓમાં પણ જુલુ ઝોળા છે. જે વખતે રવિવર્માનાં પ્રાશ્નપદ્ધતિએ કરેલાં અતિસામાન્ય કક્ષાનાં ચિત્રો સમર્પિત રહ્યાં હતાં તે જમાનામાં આ ચિત્ર એક સૌમાચિદ્ધ જેવું બની રહ્યું હતું—જેમાં કલાકારે પશ્ચિમના અને ભારતના મુતસ્વેતનું મિશ્રણ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. એ માટે ભારતના કલા-ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન પ્રથમ હરોળમાં રહેશે.

—મુલામ મોહમ્મદ શેખ

આ વિભાગમાં—

* ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની બાસ નોંધણી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

* ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે ગુપ્ત ગણ્ય સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિતાફરી સમાચાર આપવાની ક્ષમતા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો “વિશ્વમાનવ” ઉપકૃત થશે.

અમદાવાદમાં મોડર્ન આર્ટ્સ પ્રદર્શન

અમદાવાદમાં અમદાવાદ હોલમાં તા. ૨૭ જુલાઈએ અમદાવાદની જુનીયર એસોસિએશન અને ઇન્ટરનેશનલ કલચરલ સેન્ટરના આયોજે ન્યુ યૉર્કના મોડર્ન મ્યુઝીઅમ તરફથી આવેલા અમેરિકન ચિત્ર-છાપોનું પ્રદર્શન ૨૪ થયું હતું. આ સાથે ભારતના મોડર્ન ચિત્રકારોની ‘સિલાસેપ’ નામની સરેશા તરફથી આઠ ચિત્રછાપો ૨૪ થઈ હતી, જેમાં શ્રી. કુસેન, શ્રી. માયતેડિ, શ્રી. રામકુમાર અને શ્રી. મહેલા વગેરેનાં છાપચિત્રો હતાં.

ન્યુ યૉર્કના કેટલાક શ્રીમંતોએ મોડર્ન આર્ટ મ્યુઝીઅમ સ્થાપીને સૌંદર્ય પેતાના સમયની કલાનો પરિચય અને આસ્વાદ આપવાનું કાર્ય ૧૯૨૮થી શરૂ કર્યું છે. તેમાં આજ સુધી કળામાં ને નવી નવી તરાહો જન્મી તેના અનેકવિધ નમૂના રૂપે ફેરોમાફે, ચિત્રો, છાપો, મકાનનાં ચિત્રો, છાપકામ વગેરે પુષ્કળ સામગ્રી એકઠી થઈ છે અને હવે તેના આદર કરનારો એક જનસમુદાય બનેા થયો છે. તેને સરસ યોગતાઓ કરી ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો મોકલે છે.

આ રીતે અમદાવાદના જુનીયર એસોસિએશન સભ્યોએ તેના સાથ નજરની પ્રગતે આપવા આ પ્રદર્શન યોજ્યું હતું. પ્રદર્શનની સુધઃ અને હળવી ગોડવજી નમૂનારૂપ હતી અને ચિત્રો ગોડવવાને ઊભા કરેલા માર્પિય યુનિટ ધણી સરેશાઓને સરસ અને સસ્તી તરફાળેના દાખલો થઈ શકે એમ છે.

પરંતુ મોડર્ન આર્ટનાં ને ચિત્રો ૨૪ થયાં છે તે આ દેશની ચિત્રપરંપરાથી એટલાં જુદાં અને નવતર લાગે છે કે

પ્રગતિનો તેમાંથી આનંદ કે રસાનુભવ કેમ મેળવવો તેની વિમાસણમાં પડી નય. આ બાબતમાં સંચાલકોએ ચિત્રોની સમજુતી આપતાં વ્યાખ્યાનોની ગોઠવણી કરી હોત તો આવકારદાયક બનત. [જનસા, તા. ૧-૭-૫૮]

શ્રી પ્રાગજી ડાસાને અભિનંદન

શ્રી પ્રાગજી ડાસાનું ભણવું ગિચા સામાજિક નાટક “છેતુ કછોડુ” હવે ટૂંક સમયમાં રશિયાની રંગભૂમિ ઉપર ૨૪ થશે. આ સમાચાર સાથે જ દોષ પછુ ગુજરાતીને મરુરૂરી અનુભવવાને પ્રેરે એવા છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને તખ્તો તો વિદેશમાં માલ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતી ભાષાનું નાટક રશિયન જેવી વિદેશી ભાષામાં ભજવાય એ વસ્તુ જેવી તેવી કે સામાન્ય નથી. આ નાટકે સન ૧૯૫૬માં મુળક શબ્દ સરકાર પ્રયોજિત તૃતીય નાટ્યકરીકાર્ષમાં શ્રી. અદી હમરનું પ્રથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરીને પોતાની અસુવચા સિદ્ધ કરી છે. એટલે એ વિશે વિશેષ લખવાનું હોય નહીં; સરકાર એ જ સાચું ધન છે એ આ નાટકનો ખ્યાન છે. આ નાટક તાલકેના વિશાળ ગોઠાં ચિત્રેટરમાં રશિયન કલાકારો રશિયન ભાષામાં ૨૪ કરશે. એનું દિગ્દર્શન વિખ્યાત રશિયન દિગ્દર્શક શ્રી એલેક્ઝાન્ડ્રા મિન્સકી કરશે. નાટકમાં ને પ્રમાણે હિંદુ કુટુંબનું વાતાવરણ આલેખાયું છે તે જ ગુજબ ભારતીય સ્વરૂપે એ રશિયન રંગભૂમિ પર ૨૪ થશે. શ્રી પ્રાગજીદાઈની આ એક સિદ્ધિ ગણાય અને તે માટે તેમને અવરય અભિનંદન થટે છે.

[* ગુજરાત મિત્ર *]

[વધુ જાન ૪૮૨ ઉપર]

કવિતા (ત્રૈમાસિક) ભાષા : બંગાળી

તંત્રી : બુદ્ધદેવ બસુ

પ્રકાશનસ્થળ : કવિતાભવન, ૨૦૨ રાસબિહારી એન.યુ.

કલકત્તા ૨૯

વાર્ષિક લવાજમ : ચાર રૂપિયા

છેલ્લાં બારીસ વર્ષથી ‘ કવિતા ’ ત્રૈમાસિક શ્રી બુદ્ધદેવ બસુ પ્રસિદ્ધ કરે છે. કાવ્યચાચન અને કાવ્યવિવેચનમાં રસ લેનાર વર્ગ બહુ થોડો. તેમાં ધોરણુ જીયુ’ રાખે તો એ વર્ગની સંખ્યા સાવ ઘટી જાય. આવી મુશ્કેલીઓ જતાં (એકમે વાર બધ કરવાનો નિષ્ણંય પણ લઈ લીધેલો !) શ્રી બસુ એકસરખી નિદ્રા અને ખંતથી, ધોરણુને જરાય નીચું પાડ્યા વિના, એવું પ્રકાશન ચાલુ રાખી શક્યા છે.

શ્રી બુદ્ધદેવ બસુ પોતે બંગાળના આજના પ્રખુબ કવિઓ પૈકીના એક છે. અર્વાચીન બંગાળી કવિતાના આકારધારકમાં એમનો સારો કાળો છે. ‘ કવિતા ’ દ્વારા એમણે આજની બંગાળી કવિતાના વિકાસને અચુક ઓઝસ દિશા આપી છે; પણ એમ કરવામાં કાવ્ય વિશેની પોતાની કોઈ પ્રિય વિભાવનાને જ નિષ્ણંયક તત્વરૂપે લેખી નથી. પોતાનાથી જુદી દષ્ટિ અને રીતિ ધરાવનારા કવિઓને પણ એમણે ઉચિત આવકાર આપ્યો છે. આ જ કારણે દક્ષિણપંથી ને વામપંથી બંને ‘ કવિતા ’માં સ્થાન પામે છે. જીવનનંદ દાસ, અમીય ચક્રવર્તી અને સુધીન્દ્રનાથ દત્તની સાથે વિષ્ણુ કે તથા સુભાષ મુખોપાધ્યાયની કવિતા પણ એમાં સ્થાન પામે છે. પૂર્વ બંગાળના મુસલમાન કવિઓ છંદુ પણ ‘ કવિતા ’ને પોતાનું મુખપત્ર માનીને પોતાની કૃતિઓ એમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે.

સરખાતી જતી કવિતાની પ્રસિદ્ધિ ઉપરાંત કાવ્યવિવેચનની પરિભાષા, વાલેરી કે ટી. એસ. એલિયેટ જેવાની કાવ્યવિભાવનાનો પરિચય, પશ્ચિમના કાવ્યસાહિત્યમાંથી રિલ્કે, વેલ્ડરિન, મેટરલિંક, બોદલેર, હેન્રિખ હાર્ડન, હોલ્ડર-

લીન, રાખો, માલાર્મે, વાલેરી વગેરેની કવિતાના અનુવાદો આ દ્વારા આપણી કાવ્યપ્રવૃત્તિની અન્યદેશીય કાવ્યપ્રવૃત્તિ સાથે તુલના કરવાની સામગ્રી પણ ‘ કવિતા ’ પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત ચીની કવિતાના અનુવાદ પણ એમાં અનામતવાર આવે છે.

ઉપરાંત, બંગાળી કવિઓની કૃતિના અંગ્રજી અનુવાદોનો વિશેષાંક પણ પ્રકટ થયો છે. તે જ રીતે, શ્રિકોશોના ‘ પોએટ્રી ’ સાથે સહકાર સાધીને અમેરિકી કવિઓની મૂળ કૃતિ તથા સાથે એનો બંગાળી અનુવાદ ૨૦૬ કરતો દિલાપી વિશેષાંક પણ પ્રકટ થયો હતો. રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાની જુદી જુદી બાલુઓનો અધિકારીઓને હોય આલોચનાત્મક એક વિશેષાંક પણ પ્રકટ થયો હતો. બંગાળના ત્રીસીના કવિઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર, રવીન્દ્રનાથની સર્વગ્રાહી અસરથી મુક્ત રહી પોતાની પ્રતિભાને આજની રીતે વિકસાવનાર જીવનનંદ દાસના ચતુર પ્રસંગે એમની સ્મૃતિમાં એક ખાસ અંક પ્રકટ કરી એમની થોડીક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ તથા એમની કવિતાનું વિવેચન કાવ્ય-રસિકોને ‘ કવિતા ’એ ઉપલબ્ધ બનાવ્યું હતું.

‘ કવિતા ’માં જ તાજેતરમાં શ્રી બુદ્ધદેવ બસુએ કરેલો ‘ મેઘદૂત ’નો અનુવાદ, બે હપ્તે, પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એની સાથે ‘ સંસ્કૃત કવિતા અને મેઘદૂત ’એ વિષય પરની એમની મૌલિક અને મર્મગામી ગ્રીમાંસા પણ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

‘ કવિતા ’ની નજર મુરોપીય કાવ્યસાહિત્ય તરફ મંડાયેલી રહે છે. ભારતીય અન્ય ભાષાઓનાં કાવ્યસાહિત્યનાં સમગ્રકાલીન વલણોમાં એમાં નિદેશ મળતો નથી, એવું કારણ કદાચ એ હોય કે બંગાળી કવિતાએ પ્રેરણા માટે હમેશાં મુરોપીય કવિતા તરફ દષ્ટિ માંડી છે.

કાવ્યરચના તથા કાવ્યવિવેચન અંગેના પ્રશ્નોની ગ્રીમાંસા કરતું તેમ જ બંગાળી કવિતાનાં વલણોનો તટસ્થતાથી પરિચય કરાવતું આ સામવિક આપણને બંગાળી કવિતાના જીવંત સમુદાયમાં તો થોડે જ છે; સાથે સાથે મુરોપીય

સાક્ષરજીવન (ખીજી આવૃત્તિ)

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી આપેલા વ્યાખ્યાન સાથે

લે. : ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

પ્રવેશક તથા ટિપ્પણ : યજ્ઞવલ્કરભાઈ કલ્યાણુરામ દાહિર

પ્રકાશક : દાવજીસ ગુજરાતી સમા : મુંબઈ

પ્રાપ્તિસ્થાન : એન. એમ. ત્રિપાઠી પ્રા. સિ. મુંબઈ-૨

મૂલ્ય : રૂ. ૮-૭૫

સાધનાતું મહત્ત્વનું સોપાન

કર્તાવ્યને પંથે આરોહણુ ચર કરીને સાધનાના મહત્ત્વના સોપાને ધાસ લઈને આગળતો પંથ આણી લેવો, એની જવાબદારી સમજી લેવી અને એ પછી અનેક અંગ્રાઓ વચ્ચે પશુ અગ્રાસ રહીને સિદ્ધિનાં ચિખરે આંખવા પ્રયત્નો કર્યા કરવા એ સમગ્ર અને સમતોલ છુદ્ધશક્તિવાળા ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યકારો પસંદ કરતા આવ્યા છે. ગોવર્ધનરામ આવા ધ્યેયલક્ષી સાહિત્યકાર હતા.

જવાબદારીનું જ્ઞાન

૧૮૬૭ના ઓક્ટોબરમાં માત્ર બેતાળીસ વર્ષની વયે વકીલાતનો ધીકતો ધંધો એમણે છોડી દીધો. એ સાહસ કરતાં પહેલાં એમને શાં શાં મનોમથનો નહિ થયાં હોય ? સાક્ષરજીવનનો પંથ જેટલો આકર્ષક છે એટલો સુગમ નથી એના યરાળર જ્ઞાન સાથે સંગ્રમયુગનાં એ દણએ એ પંથ ગ્રહણ કર્યો હતો. એમની વિચારણા કેટલી સમગ્ર હતી, તલગ્રામી હતી, જવાબદારીની સજાળી હતી એનો ખ્યાલ તો "સાક્ષરજીવન" વાંચીએ ત્યારે આવે. "સાક્ષરજીવન" એમની સાધનાતું મહત્ત્વનું સોપાન છે કારણુ કે વકીલાત

છોડીને એ લખતું ચર કહ્યું જે ૧૮૯૮ના જાન્યુઆરીથી 'સમાલોચક'ના અંગમાં ક્રમશઃ પ્રગટતું રહ્યું.

સાક્ષરજીવનનો ઉચ્ચતમ આદર્શ

વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને વસિષ્ઠનાં જીવન એ સાક્ષરજીવનનો આદર્શ. અતપૂર્ણતા પ્રસાદ એમના આશ્રમોમાં વરસી રહેતો; લક્ષ્મીના પ્રસાદની એમને આવશ્યકતા નહોતી. અક્ષરબ્રત અને શ્રદ્ધાવનના પ્રકાશ અને આનંદ ત્યાં વિલસતા, જ્યાં અક્ષરનો અનાહત નાદ ગૂંજતો હોય, જ્યાં સરસ્વતીની મંજુલ વીણા રણી રહેતી હોય, જ્યાં માયાવી બધનો છુટી-તુટી ગયાં હોય ત્યાં જીવનચરિત લખવાનું રહેતું નથી. એ જીવનની ગતિ મપાતી નથી. એથી જ કદાચ એ સાક્ષરોનાં જીવનચરિત લખાણેનાં નથી. એમના અક્ષરમાં જ જીવનની સમાપ્તિ છે. ક્રીતિને માટે નીકળેલા એ અક્ષર નથી. જ્યાં ક્રીતિનો મોહ હોય ત્યાં અક્ષર લીકિક વાસનાઓને પરત્ર રહે છે, એવી સર્વત્ર સર્વત્ર વાગીધરીતો કવિ જગતને આકર્ષે છે; જગત તરફ આકર્ષિતો નથી. એ અધિર્નુ-કાનતદશનું દર્શન ઉચ્ચપદને પ્રાપ્તિને લોકસપ્રહાર્યે અક્ષરરૂપે અવતરે છે.

હાલને તબક્કે

આશ્રણી પ્રાચીન આશ્રમચર્યા નજીક ધઈ ગઈ છે; વશુચ્ચવચર્યાનું કંઈ ટેકાણું નથી. હાલમાં આપણે ત્યાં છે માત્ર બે વર્ણ : વશિક અને શર. આશ્રમ માત્ર એક : ગૃહસ્થાશ્રમ. એમાંથીયે ઉચ્ચપદ અને સદ્ગતિ આપ્યાં ગયાં છે. વશુધર્મનું ખેડું ગુમાન વધતું રહ્યું છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવા માટે સાક્ષરજીવનના સેવનની અત્યંત જરૂર છે. આપણા અધ્યાપકો, શાસ્ત્રીપુરાણીઓ અને વિદ્યાપીઠના સ્નાતકો તરફ આપણે અપેક્ષાભરી મીટ માંડીએ. શ્રીમતો એમને સહકાર આપે.

આત્મકલ્યાણમાંથી લોકકલ્યાણ

બુદ્ધ જેવા એકાદ ધર્મપ્રવર્તક એના જમાનાની આખી આચારવિચારપરંપરાને ફેરવી નાંખે છે અને નવી જ ભાવના જન્મત સમક્ષ મૂકે છે જે જમાનાઓ સુધી અસરકારક બની રહે છે. આવા મહાત્માઓ સાહિત્ય, કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનથી જન્મને આકર્ષે છે. માનવી બહુ બહુ તો દસેક દાયકા જીવે; સાહિત્યકલામાં આલેખાયેલા મહાપુરુષ અને તત્ત્વજ્ઞાને ચીંધેલા આદર્શ તો બેમાં ઘણી વિધાનાં ગરુડ વહે ત્યાં ઘણી વિધનાં નયન જેમ્મે. એ ગરુડોના મૂલ અણે તે સાક્ષરજીવન.

સાક્ષરી તાદરશ્ય

સાક્ષરજીવન સંકારનાર ને જીવનના પ્રવાહમાં પડે રહે તો પ્રવાહની સાથે વહેવા લાગે. જીવનના પ્રવાહનો વેગ જાણવા એણે કિનારે આવીને જોવા રહેલું નોંધેલું. ફિલસૂફો નેને detached observers કહે છે તે આ. આને કારણે ધ્યાનું દર્શન એકાંગી, સંકુચિત કે રાગદેશયુક્ત નહીં હોય.

ભવસ્થાન

જેમ જેમ જીવે ચલતા જઈએ તેમ તેમ પણ લખવાના ભવસ્થાન પણ વધતાં, યથા. સાક્ષર વિદ્યો એટલે રાક્ષસ. લાક્ષણ: વિપરીતા: રાક્ષસા: ભવન્તિ । સમાન્ય માનવીની પાપભૂલિ કરતાં એની તો વધુ ભયંકર, કેમ કે એને સૌ અનુકરણીય મળે.

પાંચ દ્રષ્ટા

ન્યારે મુદ્ધલોકો તો શું, લેખનકલાએ નહોતી ત્યારે કષ્ટપરમ્પરાએ ક્રુતિશુદ્ધિપદો વેદાદિના જાળવનાર તે શુદ્ધદ્રષ્ટા, જેમની વિલામ્બ વધુસંતોષાવલી હોય એમ વાંચ્યા જ કરે તે ભાલદ્રષ્ટા, દષ્ટિનો વિકાસ થવાથી સ્વતંત્ર વિચાર અને સમ્પ્રદાયકિ ખીલ્યાં હોય અને એથી પ્રત્યેક રચનાનો, શિષ્યોને ઉદ્દેશધવાનો અને સમગ્રજ્ઞ સાથે ચર્ચા કરવાનો ધર્મ જેને પ્રાપ્ત થયો હોય તે લક્ષ્યદ્રષ્ટા. આ પછી આવે છે લક્ષ્યદ્રષ્ટા અને પર્યેષકદ્રષ્ટા. કર્તાએ આ બેનાં પ્રકરણો લખ્યાં નથી. પ્રત્યેક અપૂર્ણ રહી ગયો છે.

બહુક્રુતતા

નેટલું છે તેટલા પરથી કર્તાની બહુક્રુતતા પ્રતીત થાય છે. સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનું, બંને સાહિત્યસમસ્તમાંથી

[વિષમાનવ : એપ્રિલ '૫૮.]

મળેલાં ગ્રન્થરતોનું એમનું અધ્યયન એમની સાધનાની ઉચ્ચ કોટિ બતાવી આપે છે. આ ગ્રન્થનું વાચન, મનન અને પરિશીલન ખત, ધીરજ અને અમુક કક્ષા માગી લે છે. ૨૮. દાકોરે એનો પ્રવેશક લખીને, પ્રત્યમાં આવતાં ટગલાગંધ સંસ્કૃતઅશ્વજી અવતરણોનાં ભાષાન્તર આપીને અને વિચાર સમજના મુગ્ધ પડે એટલા માટે દિપ્તિ પણ લખીને એક મહત્વનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. પ્રત્યેકે છેડે પહેલી શુભરાત્રી સાહિત્યપરિવેદના પ્રમુખપરથી ગોપધનરામે આપેલું વ્યાખ્યાન જોડવામાં આવ્યું છે. શુભરાત્રીસાહિત્યના ઇતિહાસના અભ્યાસીએને એ ઉપરોક્ત ધર્મ પડશે અને જે જહેમત અને ઉત્સાહ એના શબ્દસમૂહ પાછળ ડોકિયાં કરી રહે છે તે લાવિષ્યના સાહિત્યપરિવેદના પ્રમુખોને પ્રેરણાપ્રદ બની રહેશે. આવેશ મૂલ્યવાન પ્રત્યેક સુદર લખાઈમાં આકર્ષક રીતે બહાર પાડનાર સરથા ધન્યવાદને પાત્ર બને છે.

—અ. ક.

*

શુદ્ધજીવનમાં સ્ત્રીનું સ્થાન :

લેખિકા : સરોજિની મહેતા

પ્રકાશક : મહારાજ સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા,
કે. ૬-૦૦

શુદ્ધજીવન અને સ્ત્રી—પછી તે કન્યા હો, શુદ્ધિણી હો, માતા હો, વિધવા હો યા ત્યક્તા હો—કેવળ, આધુનિક જમાનામાં જ નહિ, વેદો અને મહાકાવ્યોના મુગ્ધમાં અને સ્ત્રી, સ્ત્રીત્વે અને પુરુષોના સમયમાં તથા ધૌંદ્યુગ અને મધ્યયુગમાં કેવા પ્રકારની હતી, તેનું અભ્યાસી બધાન આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઐતિહાસિક આલેખનાની સાથોસાથ સ્ત્રીજીવનની અનેક સમસ્યાઓ અંગે પણ અડી ચર્ચા—અભિપ્રાયો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સુધારાની સિદ્ધિઓની સાથોસાથ સ્ત્રીત્વે પ્રત્યેક પણ ધ્યાન દોર્યું છે.

અને આ બધાને અંતે આ પુસ્તકમાં લેખિકાએ એક વાત ફરી ફરીને સિદ્ધ કરવા કોશિય કરી છે કે, દરેક અવસ્થામાં સ્ત્રીઓ ઉપર અગોચર અંકુશ રહ્યા છે... ઘડે રથે તેમની પાસે શુભામની આકે કામ લેવામાં આવ્યું છે... સ્ત્રીને લાગણી જેવી ચીજ હોય એમ માનવા પણ સમાજનો મોટો ભાગ તૈયાર નથી... વગેરે. આ ઉપરાંત તેમણે એ વિધાન પણ ફરી ફરી, પુનરાવર્તિનો દોષ વહેરીને રજૂ કર્યું છે કે,

૧૫૫

સીએ પરાધીન, પરવશ, નિર્બળ અને અજ્ઞાન હોય તો પ્રભુ પશુ તેવી જ થવાની અને રહેવાની.....લેખિકાએ પુસ્તકમાં દેર દેર જૂની માન્યતાઓ, કુધારા, જડતા અને 'પૂર્વની સંસ્કૃતિ'ને નામે ચાલતી ખોટી ગુણગણો ઉપર પ્રહારકર્તા છે અને આદર્શ તથા વ્યવહારનો મેળ સાધવાની દૃષ્ટિએ કેટલુંક વિવરણ કર્યું છે.....

લેખિકાનાં બધાં મત્તઓ સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ ભલે ન દર્શાવી શકાય, અગર કયાંક સમતુલા શુભાવાયા જેવું પશુ લાગે, પરંતુ લેખિકાએ આરંભમાં જ કહી નાખ્યું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે કે, આપણા ગૃહજીવનમાં સ્ત્રીની જે સ્થિતિ છે તેના ઉપર કુલની યાદર ઊભાવવાનું કામ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક આલેખન કરવાથી જ પ્રગતિનું પ્રથમ પગથિયું ચઢી શકાશે...

શ્રી સરોજીની મહેતા જેવાં અભ્યાસી અને અતુલવી બહેનને હોય તૈયાર થયેલા સો ટકા નિખાલસતા અને વિચારોની સ્પષ્ટતાવાળા આ ગ્રંથને અગ્રે હર્ષપૂર્વકે આપકારીએ છીએ.

—સો.

*

ત્રીશી પછીનો દારૂપત્ય પ્રેમ

લે : ડૉ મેરી રોપ્સ

અનુ : શાંતિ કાશી

પ્રકાશક : મમતા

પ્રકાશનગૃહ : નવા ડિસા (બનાસકાંઠા)

શ. ૩-૦૦

સ્ત્રી-પુરુષ પ્રશ્ન, માતૃત્વ અને બાળિકસંબંધ એનાં શ્રીમતી મેરી રોપ્સનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો લગભગ એક પચ્ચીસીયા તો મથાહર બની ચૂકેલાં છે. તેમાંથી મમતા પ્રકાશનગૃહે પરિણીત પ્રેમ (મેરિડ લવ), ચિરંજીવ પ્રેમ ('એન્ડપુરીઝ પેશન'), અઘન સંતાતિ નિયમન, ત્રીશી પછીનો દારૂપત્ય પ્રેમ (એઈન્જ ઓફ લાઈફ ઇન મેન ઑન્ડ વિમેન), તથા ઉન્નતજાત માતૃત્વ (રેડિઅન્ટ મથરહૂડ) પુસ્તકો ગુજરાતીમાં પ્રગટ કર્યાં છે, એને અમે સહર્ષે આવકારી એ છીએ.

તંદુરસ્ત સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ માટે તે પરત્વેનું તંદુરસ્ત સાહિત્ય પશુ હોયું જરૂરી છે. એના અભાવે વિકૃત

સાહિત્યનો ઘોષ ધરેઘર ધૂસી બધ 'છે'. વિકૃત વાસનાને ઉત્તેજનાથી વિશેષ લાલ-બલ્કે એનાથી મોટા ગરલાંબ ખીંતે શો હોઈ શકે ?

કવિવર ટાગોરે ત્રણું છે :

વૈરાગ્ય-સાધને મુક્તિ, હું ચાહું ના,

ઈન્દ્રિયદાર રહ કરી યોગાસન, મને ખપે ના.

જીવનની આ રસ અને આનંદમયી સ્વરથતા વિરલ છે : એ તો જીવનની કલા છે : સુખી-સ્વરથ દારૂપત્ય એવી સાધના છે.

ડૉ. મેરી રોપ્સનાં પુસ્તકો સવિશેષ આવકાર્ય છે, કેમ કે તેઓ સ્ત્રીસહજ સંયમ અને લાગણીશીલતાનો સ્પર્શ કરાવી શકે છે.

—સો.

સોવિયેટ સંઘ વિષે પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

પ્રકાશક : ભારત ખાતેના સોવિયેટ સંઘના રાજદૂતાવાસનું સાહિતી ખાતું, નવી દિલ્હી.

શ. ૦-૫૦

સોવિયેટ-રશિયા વિષેની પ્રાથમિક માહિતી—સોવિયેટ સંઘ એટલે શું, તેના રાજ્યકીય, પ્રધાનમંડળ, મંત્રસભાકના અધિકારો, ચૂંટણી, સ્થાનિક ત્યાંનું આર્થિકતંત્ર, ઉદ્યોગો, ખેતીવાડી, સહકારી મંડળીઓ, નાગરિકોની ફરજો-અને અધિકારો, શિક્ષણ, બાળઉછેર તથા વિજ્ઞાન, એન્જિનિયરીંગ, અણુશક્તિના ઉપયોગો, સાહિત્ય-પ્રકાશન તથા પુસ્તકાલયો, સંમિલ્લનાઓ અને કલાઓ વગેરે વિષયો અંગે તથા સામ્યવાદીપક્ષ અને તેની કેટલીક નીતિ અંગે—પૂરા ૧૦૦ પ્રશ્નોના બવાળો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા છે. અલગત, દરેક દેશ પોતાના દેશની માહિતી પરદેશ પાસે રજૂ કરતાં જે મર્યાદા બળવે તેવી બહી' પશુ છે—અનેક બવાળો વિચારપદ હોય—એ સ્વાભાવિક છે.

*

યમસામે લડાઈ

લેખક : દત્તીપ્રસાદ યદ્યોપાધ્યાય

અનુવાદક : સુભદ્રા ગોષ્ઠી

પ્રકાશક : નવસર્જન પ્રકાશન (પ્રાપ્તિ : ચેતન પ્રકાશક ગૃહ)

વડોદરા.

કિં. દોઢ રૂપિયો.

શયતાનના સામ્રાજ્યમાં

લેખક, અનુવાદક અને પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. અદી રૂપિયા.

વિજ્ઞાન યાત્રા

લેખક, અનુવાદક અને પ્રકાશક : ઉપર મુજબ
કિં. અદી રૂપિયા.

બાળકો માટેની વિજ્ઞાનવિકાસ શ્રેણીની આ ત્રણ પુસ્તિકાઓને આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. ભરૂચા પ્રમાણે તો આપણા બાલસાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપતાં આ પુસ્તિકા પહેલાં જ છે. ખરી રીતે તો આપણા બાલસાહિત્યના લેખકોએ આ દિશામાં વિચારો જ નથી. નાના મોટા રોગ, તેના ફેલાવનારા કીટાણુઓ અને પ્રતિકાર શોધવા પાછળ રહેલા શ્રમનું અહીં સરસ વ્યાખ્યાન રજૂ થયું છે. કેવળ પરીકાઓ અને તરંગી વાતાવરણીયો પોષાતા આપણા બાલસાહિત્યમાં આ પુસ્તિકાઓ અત્યંત મૂલ્યવાન ફાળો આપે છે. બાળકો અને પ્રીતોષ કેક નવું ભણવા માટે આ પુસ્તિકાઓ વાંચશે તો તેમને ધાર્યા કરતાં પશુ ધણું ફાયદો થશે.

શયતાનના સામ્રાજ્યમાં કીટાણુઓ અને રોગોને શયતાન તરીકે વર્ણવી તેને જેર કરવાના ઉપાયો વર્ણવાયા છે. બ્યારે મીઠા પુસ્તક : 'વિજ્ઞાન યાત્રા'માં બાળકોને પૃથ્વીમહત્વ, નક્ષત્રો, શરીરવિજ્ઞાન વગેરેનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન છે. ત્રણેય પુસ્તિકામાં મળીને કુલે સો ચિત્રો છે એ સવિશેષ નોંધવું જોઈએ. એક વખત બાળ-પ્રૌઢ વાચકને આપું નક્કર વાંચવાનો શોખ ભળી જવો જરૂરી છે.

આ પુસ્તિકાઓને માધ્યમિક શાળાઓમાં સાતથી દસ ધારણ સુધી ઇતર વાચન તરીકેનાં પુસ્તકો તરીકે આવકારવા અને કેળવણીકારોને મજબૂત લલામણુ કરીએ છીએ.

‘કાર્યક્રમ’

શ્રીમયાગર કબીર

લેખક : વિજયચંદ્ર મોય

નવસર્જન પ્રકાશન : (પ્રાંતિ : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ) વડોદરા
કિં. ત્રણ રૂપિયા

આ એક અત્યંત મૂળની સરસ વાર્તા છે. લખા અને

દ્વિતીય બે લાઘવોને ભદ્રું શરણત પીધા બાદ અન્યથા પતંગસંહારમાં જઈને જે રમખાણ મચાવે છે તેની આ રંગીલી કથા છે. જીવસંદિ અને પતંગિયતો પરિચય આપવા ઉપરાંત બાળકોને આ સંદિ પ્રત્યે એક નવી જ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે. આખીય વાર્તા એક નવલકથાનો રસ ભળવી રાખે છે.

ભણવા મુજબ, આનાં હિંદો અને મરાઠી અનુવાદો પણ થયા છે.

*

પૂછડાં અને પાંખો

લેખક : ડૉ. શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી

પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

કિં. ૩ રૂપિયા.

અહીં લેખક જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ અને જીવજંતુઓનો પરિચય આપે છે, અને તેને કથનાત્મક શૈલીમાં રજૂ કર્યો છે. લાપા એટલી સરળ છે કે પ્રકૃતિનો પરિચય સાધવામાં તેથી કશી મુશ્કેલી નહીં પડે. પુસ્તકમાં લગભગ પાને પાને ચિત્રો છે તેથી કરીને બાળ-પ્રૌઢ વાચકને વધુ અનુકૂળ થશે. આપણે ત્યાં આનાં પુસ્તકો ધણું જ ઓછાં લખાય છે એ હકીકત છે, અને તેથી આ પુસ્તક સવિશેષ આવકારવાનું બને છે.

*

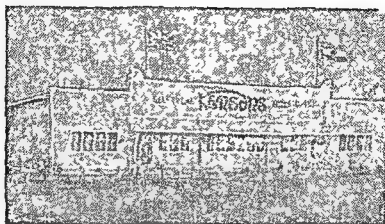
પહેલું મુખ તે બંતે નર્થ

લેખક-પ્રકાશક : ઉપર મુજબ

કિં. દોઢ રૂપિયા

આપણા શરીરચંત્રને સમજવા જેવું છે. ‘પહેલું મુખ તે બંતે નર્થ’ની કહેવતનું મહત્વ પણ સમજવા જેવું છે. સૂર્યપ્રકાશ, હવા, પાણી સરખી કુદરતદીપ્તિ વાસિસેનું મહત્વ પણ બાળકોને સમજાવવા સરખું છે. આ પુસ્તિકામાં માંદા પડવાનાં કારણો, તેના ઉપચાર, સૂર્યપ્રકાશ, પાણી, હવા, ખેતરાક, વ્યાયામ અને રોગનાં વાહકો જેવાં વ્યવસ્થાનાં લાભ-હાનિને ચર્ચાવામાં આવ્યાં છે. અલગત કેટલોક ઠેકાણે લેખક અંગ્રેજી પારિભાષિક શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે: જેમ કે, ‘આરટેરીઓ રહેસેસીસ’, ‘ડાયબેટીસ’, ‘ફેલિક એસિડ’, ‘સીકીલીસ’, ‘ગ્રોટાઈટીકસીકેશન’ વગેરે.

આ પુસ્તકને ગુજરાતના ગ્રામસેવક શ્રી બલભાઈ

HOME OF QUALITY ELECTRICAL ACCESSORIES

ભારતીય વાજાકાંચી

ફોન નં. ૨૫૪૫૨૬

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એપોલો સ્ટ્રીટ : સુબર્બ-૧

ટેક્સટાઇલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,
રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ
સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

ધી બરોડા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું. લિ.

☆

ફેન્સી શાર્ટિંગ

ચોપલિન

પ્રિન્ટેડ ઓર્ટ

પ્રિન્ટેડ વોયલ : મલમલ

વગેરે

☆

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૭ : વડોદરા

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન જ્ઞાત

નવીન જ્ઞાત

નવતર સુંદર કાપડ

ધોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કા ૫ ૬

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા મંખતું મારિ

૮

સંપાદન : ભોગીલાલ ગોંધી

અંતરાત્માની સ્વાધીનતા : (મુશ્કેલિયાર)

લોકશાહીની સમસ્યા :

છ કવિતા (હસિન ખૂચ, પતીલ, સુરેશ દલાલ, બલભટ્ટ
અનિલ, અમૃતા ખીતમ)

સ્વીન્ડર-સાહિત્ય (શેલ કલિતા તથા ખીછ બે)

ફેમ્લા (હમ બેચેન હે)

હાથીપરે (પ્રસંગ)

હાંડિયો (શર્મા જીવનધારા)

સર્વોત્તમ સાહિત્ય (શ્રી વિનોબાની દૃષ્ટિએ)

આમંતરવારની સમસ્યા (ભારત નવયુગ)

નુદ્ધાંત (આયુર્વેદ-વિજ્ઞાન)

નિઃસાર નિઃસાર (પ્રસંગ)

આસ્વાદ (કવિતા : કલાનો)

ઘરદીવલ (શ્રી. કિશોરલાલ મથાવાળા)

પ્રવૃત્તિ ને પડઘા (સચ્ચાંદ્ર)

નહું વાચન (ગુજરાતી નવાં પુસ્તકો)

૧૯૫૮

સપ્ટેમ્બર

વિગ્રહ :

વેળા પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

ભાઈ મંદિરની ઘાટ : વડોદરા

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઈવટ) લિ.

રામજી મંદિરની પોપા
વડોદરા (ફોન : ૨૮૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

આંધુનાં તોરણ

એક હૃદયદાયક નવલકથા લે. : પ્રાણુ શ. ૮-૦૦

અનોખી પ્રીત

[કાલ્ એન્ડ અના તથા ટોગોરફત નજી નીડ]

બે મથૂર પ્રેમકથાઓ શ. ૨-૭૫

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

બોકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામાકિત લેખકની પોતે ચૂટેલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

[પ્રા. સુદરજી બેટાર્ડના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૪-૨૫

પલટાતો જમાનો

રશિયન સાહિત્યસ્વામી તુર્ગેનવની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા

અનુ. : ભનુભાઈ વ્યાસ 'સ્વપ્નરથ' શ. ૫-૦

ચંપોવનની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સર્જકની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ

અનુ. : પ્રા. જયંત પાઠક * રમણુલાલ પાઠક

[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૫-૨૫

વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જન્મતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ

શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ શ. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી * સુભદ્રા ગાંધી

[પ્રા. સુરેશ ભેંશીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરજાગિત પ્રેમ

અભિનવ પ્રણયની મૌલિક નવલિકાઓ

[૨૭ આકૃતિ] શ. ૩-૫૦

લે. : ભોગીલાલ ગાંધી

તોરણ

શ્રી ભગવાનદાસ પટેલનાં ગીતો શ. ૧-૫૦

ટૂંકા રસ્તા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવો નવલિકા સંગ્રહ ૨-૫૦

આલી ખેપ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની મૌલિક નવલકથા શ. ૫-૦

ચૃદ્રપ્રવેશ

રમણીય રૂપસાદ્ધની મૌલિક નવલિકાઓ

લે. : પ્રા. સુરેશ ભેંશી શ. ૨-૭૫

[ચુલાબદાસ બોકરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

ફિલની વાત

ખ્યાતનામ લેખક પલાલાલ પટેલની ઉત્કૃષ્ટ નવલિકાઓ

શ. ૩-૧૦

જન કિસ્તોફ

મહાન આત્માની મુગ્ધપ્રવર્તક નવલકથા

મૂળ લે. : રોમા રોલા * સં. અનુ. : શંકર ગોહિલ શ. ૭-૫૦

વૈલવનાં વિષ

પેશ્વાઈ યુગના પતનકાળનું ચોટદાર નાટક

લે. : વલ્લુભાઈ ટાંક શ. ૩-૦૦

સાહિત્ય મીમાંસા

શ્રી વિષ્ણુપદ ભટ્ટાચાર્યકૃત રસશાસ્ત્રનો અભ્યાસગ્રંથ

[શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી તથા શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના પ્રવેશક સાથે]

અનુવાદક : પ્રા. સુરેશ ભેંશી શ. ૨-૫૦

મુ'બઈરાજ્યમાં બાળસાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

તરીકે શ. ૧૦૦૦ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

ક ની કથા

ગાંધીજીનાં ઉપાણી

* એ હતો ઉકો

(૧થી ૧૫ સુધી સંખ્યાપરિચય)

૦-૫૦

[પાનેપાને ચિત્ર : બોક્કણા] [ગાંધીજીનાં સ્વીચી સાથે]

હતા ઉદર

|| કી સચિત્ર પરિચય)

૦-૫૦

સોની ચિત્રકાર : રવિશંકર પંડિત

આખો સેટ : પોસ્ટેજ ફી]

લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

આર. આર. રોડની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 રૂપમ પ્રકાશન મંદિર, ૬૯/૮૭ કેપ્ટન સ્ટ્રીટ, ભૂલેપર : મુંબઈ-૨
 એ. આર. રોડની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. ત્રિપાઠી ઓન્ડ કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 એન. એમ. હક્કરની કું., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨
 ગાંધીન સાહિત્ય મંદિર, ઉવાડિયા ચોકો : સુરત
 (સાપા-ચોડાપુલ : સુરત)

નકુ શાહ, જોલવાડ : નવસારી
 પુસ્તકાલય સાદાચંક સાદકારી મંદળ લિ., દાવર રોડ : વડોદરા
 વિજય દેરાઈ, રટેશન રોડ : આણંદ
 વલ્લભવિદ્યાનગર કન્ઝયુમર્સ કો-ઓપ. દેરાઈ, વજ્રભવિદ્યાનગર
 મુંબઈ મંથરન કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
 ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., ગાંધી રસ્તા : અમદાવાદ
 રવાળી પ્રકાશન ગ્રુપ, રિલેક્ષ રોડ : અમદાવાદ
 વિજય દેરાઈ, ૬૨ હવાયુ જુવન, રિલેક્ષ રોડ : અમદાવાદ
 લોકમિલ્લત કાર્યાલય, પો. બો. ૨૩ : ભાવનગર
 એસ. કે. મેઘાણી, ૧૪, અમરનવા સ્ટ્રીટ : કલકત્તા-૧

મોજ ફેરિમાદર, પો. બો. ૨૬૬, નાકરોબી (ઈ. આફ્રિકા)

છુટક મળવાનાં સ્થળ

ગાંધી ગ્રુપપર સરંચીઝ, દીનવાલા જિલ્લિંગ, ત્રિજાન રોડ : મુંબઈ

કાનિલાલ શેખાલાલ ખત્રી, રતનપોળ નાકા : અમદાવાદ

વડોદરા

એ. જી. વોરા ઓન્ડ કું., દાવર પાસે : વડોદરા

૧૯૫૮ : સપ્ટેમ્બર

લવાજમના દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પાંદરા ૧૫ શિ.]

પ્રથમ નકલ દર પેસા

વિશ્વમાનવ (માસિક)

મનીષા (વૈજ્ઞાનિક)

ભેટ લવાજમ રૂ. ૧૨

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

ભાદરમખરના દર

૫૬ રૂ. ૨૫ રૂ. ૬૦

૫૬ રૂ. ૨૫ રૂ. ૬૦

૫૬ રૂ. ૨૫ (બે રંગમાં) રૂ. ૧૨૫

સાફ આણું પાણી રૂ. ૧૦

સાફ અડધું પાણી રૂ. ૨૫

અંતરાત્માની સ્વાધીનતાનો અવાજ

રેવરંડ ફ્રાંકર આલ્બર્ટ મેન્ડોન્કા બાણીતા વિદ્વાન તરફ છે તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં તથા સેન્ટ્રેલ વિયર્સ કોલેજમાં ફિલોસોફીના પ્રોફેસર તરીકે વર્ષો થયાં વ્યાખ્યાનો આપતા આવ્યા છે. ફ્રાંકર મેન્ડોન્કાએ ફાન્સ અને ઇટલીમાં અભ્યાસ કર્યો છે; અને રોમન કેથોલિક ધર્મસંસ્થા 'સોસાયટી ઓફ જેસુઈટ' માં ૨૫ વર્ષ થયાં સભ્યપદે રહ્યા છે.

મુંબઈની સેન્ટ્રેલ એવિયર્સ રોમનકેથોલિકોનો અગ્રે છે. તેનું સંકુલિત ધાર્મિક વલણ, ઉપરાંત ભારત વિરોધી સાર્વાનાિક વલણ ફ્રાંકર મેન્ડોન્કા જેવા સ્વતંત્ર વિચારકને સહી ન રાક્યું અને ત્રણ વર્ષ લગી તેમના ઉપર સત્તામણી, અપમાનની ઝડી વરસી....અંતે જાન્યુઆરી ૧૫મીએ એકએક તેમને ફરમાવવામાં આવ્યું કે તમારે સેન્ટ્રેલ એવિયર્સ તથા યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાનો આપવાનું બંધ કરી દેવું.

ફ્રાંકર મેન્ડોન્કાએ આવા ફતવાનો સ્વીકાર કરવા ઇન્કાર કર્યો, અને તે જ ધક્કાએ જેસુઈટ સોસાયટીમાંથી છૂટા થઈ જવાનું બહેતર માન્યું.

રેવરંડ ફ્રાંકર આલ્બર્ટ મેન્ડોન્કાએ અંતરાત્માની સ્વાધીનતાને વફાદાર રહી, રાજબાધુ આપતા ને વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તેમાંથી કેટલાક અહીં રજૂ કર્યા છે :

“કેમ કે હું મારા વતનને અને તેની તમામ મહાનતાને ચાહેનારો છું; કેમ કે હું ગોવાની ભૂમિ, કે જ્યાં મારો જન્મ થયો હતો, તે જે હજી પરદેશી એડી નીચે દબાયેલી પડી છે, તેની મુક્તિ વાંછું છું, ને મા ભારતીની ગાદમાં એ શમાઈ જાય એમ ચાહું છું; કેમ કે હું અંતરઆત્માની અને સ્વતંત્ર વિચારની સ્વાધીનતા ચાહું છું; અને મારા મોટા ભાગના બિનખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્ર માન્યતાની સ્વાધીનતામાં માનું છું; અને કેમ કે હું મારા વર્ગોનાં વ્યાખ્યાનો દરમ્યાન કેથોલિક ધર્મનાં સૂત્રો બિનખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર હોના બેસાડવાનો ઇન્કાર કરું છું—એટલા જ સાદુ મારા ઉપર વરસે થયાં સત્તામણીની ઝડી વરસતી રહી છે.

“મેં રાજબાધુ આપવાની હદે પગલું ના છૂટકે લ્યું છે. મારી સામે

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમ્યાન છુટાછાં, બદનામી, સત્તામણીઓ, આડમંથનો અને અપમાનોની જે રીતે ઝડી વરસાવવામાં આવી છે, તેના પ્રતિકાર રૂપે મને આવું પગલું ભરવાની દરજ્જ પડી છે. મેં મારા કેસ અંગે ધ્યાન આપવા રોમમાંના ધર્માધિકારીઓને બળે પત્રો લખ્યા હતા. મેં એવી પણ વિનંતિ કરી હતી કે રજા આપો તો હું જાતે રોમ આવી ખુલાસા કરી સમજાવું. પરંતુ બપાવમાં મને કેવળ એટલું જ ફરમાવાનું કે જે જે જેસુઈટ પંથમાં આજી રહેવા માગતો હોઈ, તો મારે ફિલોસોફી શીખવવાનું જ છોડી દેવું !

“એક જેસુઈટ-પંથી તરીકે મેં, મને હુકમ કરવાના મારા ઉપરીના અધિકારોને કદી ઇન્કાર નથી કર્યો. તેઓ બિનચરતી તાબેદારી પલ્લ મારી

શકે છે—પરંતુ એમની આજ્ઞા સત્ય અને ન્યાયની વિરોધી તો ન જ હોઈ શકે. પ્રાધ્યાપક તરીકે કોલેજમાં હું વ્યાખ્યાનો આપું તે સામે મને મનાઈ કરતો જે હુકમ આપવામાં આવ્યો છે, તેનો આધાર જ અસત્ય છે—બધ્ધિ વિકૃત કરેલ સમાચારો અને ઇરાદા-પૂર્વકના તેના યોગદા અર્થે આ હુકમના પાયામાં છે. આ હુકમની પાછળ રહેલું વલણ એક માનવી તરીકેના, એક ભારતી તરીકેના અને ખ્રિસ્તની સોસાયટીના બંધારણના મૂળભૂત અધિકારોનો જ ઇન્કાર કરે છે ! મારી સામેના હુકમ ભારતમાં વસેલા પરદેશી (મિશનરીઓ) નાં ગ્રુપ અને હલકટ કાવતરાંનું જ પરિણામ છે. આ પરદેશીઓ સંપૂર્ણતઃ સાર્વાનાિક પ્રચાલિકામાં હજી ભારતવાસીઓને હલકૃત કરતાં યાકતા નથી.”

મહાગુજરાતનું આંદોલન :

શહીદોનું સ્મારક અને સરકારી કારોબાર

લોકશાહીની સમસ્યા

૧

કોઈ પણ લોકશાહી સરકાર પ્રજાના મોટા સમૂહની લાગણી સમજી જ ન શકે અથવા સમજ્યા પછીય, તેને અનુરૂપ વલણ અને વર્તન દાખવી ન શકે ત્યારે રાજ્યના લોકશાહી તત્વોના કડુણ ફેજ થયા વિના રહે નહિ; યુર્બર્ધ સરકારને હાથે આવેા ફેજ બે વર્ષ પૂર્વે મહાગુજરાત અદિલનના આરંભમાં થયો હતો; અને ફરીથી, બે વર્ષ પૂર્વેના શહીદોનાં સ્મારક રચનાના જનતા પરિષદના તાલેતરના નિર્ણયને મહાત્ કરવાના પ્રયાસોમાં સ્પષ્ટ વરતાઈ રહી છે.

એ વાત સાચી હતી કે જનતા પરિષદના જ ટેકાથી અમદાવાદમાં નાગરિક પક્ષ રચાયો હતો, અને અમદાવાદ યુનિ. કોરપોરેશનમાં તે સત્તાધારી પક્ષ હોવા છતાં, શહીદોનાં સ્મારકોના નિર્ણય આટલો સમય અટવાયો હતો; અને એ વાતનીયે ના પાડી શકાય એમ નથી કે જનતાપક્ષની ‘હાલ’ ની પદ્ધતિને કારણે, તેની અંદર રહેલાં બિનલોકશાહી વલણને કારણે, તથા અંદરનાં હરીફ પક્ષોની ખેંચાણને કારણે જનતાપક્ષ જનતાને લાગણીઓના સ્તર ઉપરથી આગળ લઈ જવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો; અને પ્રાથમિક કક્ષાના અદિલન પછી થતાં બેઠકોના નક્કર સંગઠનની કમળેરી સ્પષ્ટ વરતાઈ રહી હતી. વળી, એમ જણી હોવાનું ખાની શકાય કે, આ કમળેરી ખંખેરી નાખવાની નેમથી સહિદોના સ્મારકોના કાર્યક્રમ બે વરસને અંતે આગળ ધરાયો હોય.

પરંતુ આ ઉપરથી એવી ધારણા પર આવી જવું કે હવે આંદોલન તૂટી ગયું છે, હવે લોકલાગણી શમી ગઈ છે, હવે દિલાથી પ્રત્યે લોકશક્તિ વળી છે—અને તેથી સમ્પત્તિથી કામ લેવામાં આવે તો મહાગુજરાતનો રહીસહી પરપોટો ફૂટી જશે, હવા નીકળી જશે—તો તેવી માન્યતા

કેટલી બાંધક અને અરથાને હતી તે વાત પણ આજે બહેર થઈ છે.

આંદોલનની પાયાની કમળેરી

એ વાત સાચી છે કે, મહાગુજરાતના અદિલનની પાયાની કમળેરીઓનો પાર ન હતો. શરૂઆતથી તેણે કેવળ લોકલાગણી ઉપર જ મદાર બાંધી હતી.

કોઈ પણ આંદોલન માટે પ્રાથમિક કક્ષાએ, પ્રાથમિક ભૂમિકા તરફ લોકલાગણીને વિચિત્રપક્ષ અનિવાર્ય છે.

પરંતુ ત્યાર પછી, વિશાળ આમજનતાને મહાગુજરાતનું મહત્વ તેના પોતાના જીવનમાં દેનદેન વ્યવહારમાં શું છે તે સમજનવા તરફ નેતાગીરીએ ઉદાસીનતા અને દુર્લક્ષ સેરીને જેવી તેવી ખાનાખરાણી સરજી નથી.

* મહાગુજરાતના કણ્ઠધારેા મહાગુજરાતના ભાષા, સાહિત્ય, સરકારિતા દ્વારા મહાગુજરાતની અરિમતા બચત કરવા અંગે નિષ્ક્રિય રહ્યા.

* સરકારી કચેરીઓમાં સઘળું કામકાજ માનભાષા દ્વારા ચાલે, માતૃભાષામાં જ કોર્ટોના ચુકાદા સહિતનું તમામ કામકાજ ચાલે, કોલેજો સુદમાં માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે—વગેરે પ્રાથમિક જીનિવાદી ખાખેતો માટેય નેતાગીરીએ કદી અદિલનનો વિચાર સરખો કર્યો નહિ. (બિલુ—મહાગુજરાતના અદિલનમાં માનનારાય ધણુ કોલેજોનું શિક્ષણ માતૃભાષા સિચાયતી ભાષા દ્વારા આપવાનો આગ્રહ સેવે છે; અને દિલાથીમાં માનનારા માતૃભાષાનો આગ્રહ અમલી બનાવી રહ્યા છે—એ નોંધવા જેવી વાત છે).

પોતાના પ્રાથમિક કર્તવ્ય પ્રત્યે આટલી હદે દુર્લક્ષ સેરવામાં આવ્યું.

અને—

* મુખર્ધનો જે કાયદો કોંગ્રેસ બને પક્ષને ગળે ઉતારી ઉઠેલી ન રાખી, અને અતે દિલાખીતો નિષ્ણંય ગુજરાત પર દોષા બેસાડાયો; તેની સામે મહાગુજરાત નેતાગીરી એ શું કયું? પોતાની અંદર અંદરના બંધાણને કારણે, કેટલાક કોંગ્રેસની શરૂઆતની માંગ મુજબ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મુખર્ધ—એવા ત્રણ રાજ્યની તરફેણ કરતા રહ્યા; તો બહુ નાનકડું કમ્યુનિસ્ટ બૃથ મુખર્ધ મહારાષ્ટ્રનો ભૂમિ ખડે હોઈ તેને અપાવું નેઈ એ એક માનવ હોવા છતાં, છપાણ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતું; પરિણામે મહાગુજરાતની નેતાગીરી એ કાયદાના ઉકેલ અંગે કોઈ પણ પ્રકારની ચોગ્ય દરખાસ્તો રજૂ ન કરી રાખી. એટલું જ નહિ, શરૂથી તે હમણાં સુધી સરકાર મહારાષ્ટ્રમાં વધુ નાણાં ખર્ચે છે કે ગુજરાતમાં, તથા બીજી બાબતોમાંય સરકાર ગુજરાતને ભોગે મહારાષ્ટ્રને પોષે છે—એવી ફરિયાદો દ્વારા એકતાને બિનપોષક વાતાવરણ ધુટાવું રહ્યું.

* પરિણામે, કશી વિધાયક દૃષ્ટિ અને તેને અનુરૂપ કાયદેમતી અલાવમાં, લડત ‘ગોળાબારો સામે’, ‘દિલાખી નિષ્ણંય’ સામે, ‘સરકાર અને કોંગ્રેસ’ સામે, કેવળ લોક-લાગણીના નોરે આગળ ધપી.

* મહાગુજરાત પ્રાંત કરવા સૈદ્ધાંતિક, ધીરજપૂર્વકના, લાંબા ગાળાના, સહકારપૂર્વકના, સમજપૂર્વકના ‘લોકસભા’ માર્ગો ઉપર જોડ આપવાને બદલે, આદિલન લોકલોચણીને એટલી હદે બહેકાવનારું બની ગયું કે સરકારી અમલદારો અને કચેરીઓ, પોલીસો અને પોલીસથાણો, ‘સરકાર પક્ષી’ કોંગ્રેસી આગેવાનો અને કોંગ્રેસ કચેરીઓ, કોંગ્રેસી રાજવાળા લોકસેવાની અને શિક્ષણની સંસ્થાઓ, ખાદીલોકારો, અને એથીય આગળ વધી, જનતા પક્ષનાં આધિપત્યવાળી મ્યુનિ.એની માલમિલકતો ઉપર તથા કેટલીક વારે તો જનતા પરિવહના બ આગેવાનોમાં જે ‘દીલા’ દેખાયા, તેમના ઉપર પણ હુમલા થયા.

* અને નેતાગીરી આવાં કુતોનો લૂલોપાંગળો ‘અક્ષેપ’ ને લૂલોપાંગળો ‘બંધાવ’ કરતો રહી.

લો-એન્ડ ઓર્ડરની સરકારી રખેવાળી

તો બીજી બાજુ, અલો લાગ મળતાં લોકોનાં અનમાનવી

અને ‘લો એન્ડ ઓર્ડર’ની રખેવાળી જેણે ઉપાડી છે એ સરકાર, અનેક ગણી ધીટતાથી બંધુકબાણનો ઉપયોગ કરે, ને ઉપરથી એવો બંધુકબાણ કરે તો એને ‘કાણ રોકે? એનું મોં કાણ બંધ કરી શકે? તેમાંય વળી સાચો પક્ષ બ્યારે નબળો પડ્યો છે એવી ભ્રાંતિ થતાં, સરકારનું દિમાક કરી બપ એમાં નવાઈ શી?

તાજેતરના બંનાવોમાં બંધુક સરકારની આંખી મનોદશાનો સ્પષ્ટ પાઘો સભળાય છે.

શરૂદિના સમારક અંગે સરકારપક્ષને ને કોંગ્રેસપક્ષને ભલે ઈતરાજ હો, અને ભલે બે વર્ષ પૂર્વેના અને તાજેતરના ગોળાબારોથી નીપળેલાં મોતવું મૃત્યુ એમને મન નહિવત હો; ભલે મરનારાઓને ‘શરૂદિ’ ગણવાનો ભ્રમગઢો એમને ન હો; (બહુ બહુ તો ગેરમાર્ગે ગયેલા નાગરિક કહી શકાય) પરંતુ એ ‘કાઈ’ ધધાદારી શુંકા, ‘કુટારા’ ને ઊંચા સ્વાધમાં આંધળાં બનેલાં તિરકારવાનું તો ન હતા જ; એ તો હતા, તમારા ને મારા જેવા, દિલના દુલાયેલા ને લાગણીએ ઉરકરાયેલા નગરજનો. એમને એમાંનાં ધ્યેયની પૂરી સમજ કોઈ એ આપી ન હતી. ને એને હાંસલ કરવાની તાલીમ આપવાની જવાબદારી જેમને શિરે હતી તેમાંના કોઈ એ (સરકાર, કોંગ્રેસ, વિરોધપક્ષો, બિનપક્ષી આગેવાનો, સરકાર અને શિક્ષણ સ્ત્રેના પુરંધરોએ સુદા) આપી ન હતી. અન્યાયની ધૂપણી ઉતેજના એમને મોતને ભેટયા ધસડી લાવી હતી, એ વાત સાફ હતી.

આ રીતે મરનારાઓ માટેની સહન પ્રથક લોકલાગણી આગળ કુલ્લક કારતો, અને સંકુચિત પક્ષવાદથી પર થઈ ને વતવાનું કોંગ્રેસ માટે, લોકસભા સરકાર માટે શક્ય ન બન્યું! સરકારે તો ટૂંકિને ‘બેલેલ’ પોલીસની દલીલ આગળ ધરી! (બંધુકારો કહે છે કે; કોંગ્રેસ ઠાઠિસ આગળના નાનકડાં પ્રતિકંપ સમારક માત્રાથી ‘શરૂદિ’ ટૂંકિને કશી ખલેલ પડે એવી નથી. વળી ત્યાં ‘ટૂંકિ-આઈલેન્ડ’ નેટલી બગાડો તો છે જ; ને ટૂંકિ-કટોલ-પોલીસ અથવા તેની બંધોએ કચિર ખાદી પીપડાં પડતાં રહેતાં હોવાનું જ બંધુકે છે. ‘ટૂંકિ’માં, ટૂંકિને આવડ જ બંધે થઈ બપ એવી ગંભીર આઝાદચક્ષુ તો નથી જ એટલું સ્પષ્ટ થાય છે) વળી પત પ્રવાને તો આગળ વધી એટલુંય પરખાવી દીધું છે કે, રસ્તા વચ્ચે તો નહિ જ, પણ કુટપાય ઉપર ચે શરીર-સમારક નહિ રચના દેવામાં આવે.

સર્વપક્ષી સમરથા !

સરકાર અને બીજા પક્ષો તથા જૂથો વચ્ચે સંઘર્ષ' તો હરેક દેશમાં છે ને રહેશે. બધે હડતાલો, દેખાવો, સરઘસો અને છતર પ્રકારનાં સામૂહિક વિરોધો થાય છે. પરંતુ ભારતમાં આ સંઘર્ષ' એકદમ પથરા-બાળ (પ્રભાતપક્ષે) અને બાંદ્ધ-બાળ (સંસ્કારપક્ષે) રૂપે જોવા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે તેવું તો કોઈ દેશમાં જોવા નહિ મળે !

ભારતના સર્વપક્ષી અને બિનપક્ષી નાગરિકો' આનો વિચાર કરશે ?

હંધિસી, સમાજવાદી અને કમ્યુનિસ્ટ ત્રણે સરકારોના ગોળીબારો પછી—

લોકશાહી મૂલ્ય-રચાપનાનો અવાજ

ગોળીબાર અંગે અમારામાં કોઈની વચ્ચે કંઈ વકાવત નથી. કોઈ પણ પક્ષની સરકારના ગોળીબારમાંથી ફૂલ નહીં, ૩૦૩ની ગોળીઓ જ છુટે છે. જામે તે રાજકીય પક્ષ હોય તો પણ તે ભારતની ધરતી પર ગોળીબાર નહીં કરી શકે. આ માટે આપણે લોકશાહી મૂલ્યોની સ્થાપના માટે આગળ પધવાણું છે. હાથીની માફક

દેખાડવાના અને ચાવવાના હાંત જુદા હશે તે સંસ્થા ટકી નહિ શકે. અથત લોકો એને તોડી પાડશે. જનતા પરિષદ પણ એ મુળે વાત કરતી હશે તો તેય નહિ ચાલે.....'

જયંતિ દલાડના એક ભાષણમાંથી

*

આપણા અભિપ્રાયો જુદા હોઈ શકે છે, નીતિ પબ્લું જુદી હોઈ શકે છે. તો પણ સાથે રહીને સમજાવું અને કામ કરી શકીએ છીએ. પોતાનો મત કે નીતિ બળ-જબરીથી કે બાંધકથી બીજા પર લાદવાનો કોઈને આધિકાર નથી...

પંડિત નેહરુ

(તા. ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૮)

અમને લાગે છે કે, શકિદાના સ્મારકના આ સવાલ ઉપર સરકારે જોડી જક ઝાલી છે. અને તો એટલી હદ સુધી માનીએ છીએ કે, પ્રજાની લાગણીને સમજીને સરકારે પોતે જ તેને અવરૂપ સ્મારક માટે જનતા પરિષદ સાથે વાટાઘાટી કરી, રથળ કાઢી આપવું જોઈતું હતું. (અને એવો પ્રપ્ત આવરૂપ મૂલ્યક જનતા પરિષદે પણ કરવો જોઈતો હતો—રથળની જક કયાં સિવાય, એમ પણ સ્પષ્ટી શકાય.)

પરંતુ એવું કશું કરવાને બદલે કાનૂનના ઝોરે સત્તાધારી કંકે વસજુ દાખરીને તો સરકારે જોડું જ કયું છે.

આંદોલનનો નવો તબક્કો

આ બધા છતાં, એક વાત વાતાવરણમાં ઘટતી રહી છે કે, પ્રાથમિક આવેશનાં પરિણામે બળબેવાર જોવા પછી, આંદોલનના સંચાલકોએ વધુ દુરદેશી ભર્યો પેતરો નાખી,

સરકાર સામે ત્રેવડો ભરડો જોડો કર્યો છે.

* એક તો, છેલ્લા ૧૦ દિવસથી અમદાવાદની લગત સિસ્ટમિક નાનકડા જૂથોમાં સત્યાગ્રહ રૂપે ચાલી રહી છે અને આગળ ધપી રહી છે.

* બીજા બાબુથી એક નવો કાનૂની ભરડો લેવાયો છે. અમદાવાદ મ્યુનિ.માં નાગરિક પક્ષે સર્વાનુમતિથી (મિયર શ્રી મીનુભાઈએ રાજીનામું આપ્યું અને બીજા કેટલાક ગેરહાજર રહ્યા એય એક રીતે સર્વાનુમતિની જ તરફેણનાં પત્રલાં ગણાય.) હાવ કયો છે કે એક મંદિનામાં વિકેટરિયા બાગમાં શકિદાનું સ્મારક બિતું કરવું; અને જો જનતા પરિષદ કોંગ્રેસ હાઉસ સામે યા બીજે ગમે ત્યાં સ્મારક કરવાનો નિર્ણય કરે તો તેનેય છૂટ આપવી.

* ત્રીજા બાબુથી, સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર આંદોલનનો ભરડો આવી રહ્યો છે.

મુંબઈમાં પણ શકિદાનું (સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર લડતના અને ૧૯૪૨નાય) સ્મારક ફલોરા ફાઉન્ટન અને ગોવાલિયા ટેન્ક

આગળ કરવાની નેમ જાહેર થઈ છે; અને મુળર્થ મ્યુનિ. કોર્પોરેશનમાં સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રવાદી જાણતું વચરવ હોઈ આવેા કરાવ કરવાનું સકચ થયું છે.

આ છેલ્લેા મુદ્દો મહત્વનો છે : કેમ કે હવે, સંયુક્ત મહારાષ્ટ્ર અને મહાગુજરાત આંદોલન વચ્ચે એકતાનો પ્રથમ અંકોડો નખાઈ રહ્યો છે.

ટૂંકમાં, આ લડત હવે વિશાળ પાયા ઉપર ચાંત અને કાનૂની તબક્કા પર જઈ રહી જણાય છે. ત્યારે, મુળર્થ સરકારે અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ હાઉસ કે તેની આજુબાજુના વિસ્તારમાં તથા મુળર્થ માં ફોરો કોન્ટ્રેન કે ગોવાલિયા ટેન્કમાં સ્મારકો રચવા સામેય મનાઈ સંભળાવી દીધી છે. અમદાવાદમાં ‘ટ્રાફિક-અડચણ’નું કારણ બતાવ્યું હતું. મુળર્થમાં એવું કશું કારણ બતાવી શકાય એમ ન હોવા છતાં મનાઈ ફૂકમ કર્યો છે ।

આ પગલાં પછી, સરકારી નીતિ પ્રજાને જાહેરવાની અને ઉદ્ધારણેલી પ્રજાને આવેશમય આંધળિયાં કરવાની હદે ધક્કો મારવાની બની રહી જણાય છે. અને એવી ઊપ ખેડે છે કે, અમદાવાદમાં કોંગ્રેસ હાઉસ સામે, કોંગ્રેસી આગેવાનોની હાજરીમાં, કોંગ્રેસી સરકારની બંદૂકોએ કાર કરેલાઓનું સ્મારક રચાય એમાં કોંગ્રેસ અને સરકારને નીચું જોવા જેવું લાગે છે ।

• મુળર્થમાં જાહેર પ્રજા સદાકાળ જોવા કરે, ને ફરી ફરી યાદ કરે એની શરમને કારણે જાહેર જગ્યાએ સ્મારકની મનાઈ થઈ રહી છે ।

૨

લોકશાહીનું સ્વરૂપ

આ તમામ બનાવોનું અવલોકન કરતાં તથા આ અને આવાં અનેક આંદોલનોનો તાજાં લેતાં એક સત્ય અત્યંત સ્પષ્ટ રૂપે અને ચોક્કસવારી હદે ખુલ્લું થાય છે કે—આવી લડતોનો અને તેના સરકાર તરફથી ચતા પ્રતિકારોનો દેખાવ ધણો બધો છતરામણો હોય છે.

* આ અને આવાં આંદોલનોમાં પ્રજા પક્ષે ધણી વાર લોકશાહી તત્વ, અન્યાય સામે માથું ઊંચકવાની તમન્ના હોવા છતાં, મુખ્યતઃ તેમનો ઉપયોગ સત્તાધારી પક્ષ સામેના વિરોધપક્ષોના મોરચા પૂરતો જ થઈ રહ્યો હોય છે.

* અને સરકાર અને સરકારપક્ષ જાણ્યા લોકશાહી તત્વ-જોવાને બદલે પોતાની પ્રતિષ્ઠા, કાનૂની પ્રતિષ્ઠા અને સામા વિરોધપક્ષની નબળાઈ ઉપર જ લક્ષ એકાગ્ર કરીને તેમને પાંડ શીખવવાનું વર્તન કરતાં હોય છે.

ટૂંકમાં વિકૃત પક્ષાપક્ષીમાંથી ઝેર પ્રગટે છે.

આ સ્થળે આપણે વર્તમાન લોકશાહીના સ્વંચર્યનો વિચાર કરવા જોવા છે—

૧. આજની લોકશાહીના સ્વભાવ પક્ષો છે.

૨. અને પક્ષસત્તાનો આધાર કેવળ બહુમતી છે. (ધણી વખતે કોઈ પણ એક પક્ષની એકાગ્ર બહુમતી હોતી નથી; પરંતુ, કાં તો ખીજા કોઈ પણ પક્ષ કરતાં વધુ મત હોય તેથી, અથવા ખીજા પક્ષો સાથે લાંબામય તંકવાદી રીતે એકત્ર થઈ, બહુમતી જીતી કરી સત્તાની ધૂરાં હાંધ્યાં લે છે; તો વળી કયાંક દા. ત. કેરલાની કમ્યુનિસ્ટ સરકાર બેન્ગલુરુ બેઠકા પૂરતી નામની બહુમતી ધરાવે છે.)

૩. વળી મતદારોનો સીધો કાબૂ, એક વાર પ્રતિનિધિઓને ચૂંટ્યા પછી, કર્યો જ રહેતો નથી.

૪. અને બે ચૂંટણી દરમ્યાન સત્તાધારી પક્ષ યા વિરોધ-પક્ષના આગેવાનો ગમે તે રીતે વર્તે, તેઓ મતદારોની ધમ્મજા મુજબ જ વર્તતા હોવાનો દાવો કરે છે. તે એટલી હદે કે સત્તાધારી પક્ષ વરસો સુધી ‘કઠોકટી’ને નામે ‘ઓડિનન્સ રાજ’ ચલાવી શકે, ચૂંટણીઓ મુક્તવી રાખી શકે; અને ‘અટકાયતી ધારા’ નીચે કયા કેસ ચિનાં ગમે તેટલી ગિરફતારીઓ કરી શકે.

૫. એકવાર પ્રતિનિધિને ચૂંટ્યા પછી ‘પાછાં બોલાવવાનો’ અથવા ‘રેફરન્ડમ’ અને ‘રેવોલ્યુશનરી’ દ્વારા નિયંત્રણ મુકવાનો કોઈ અધિકાર મતદારોને હોતો નથી.

૬. મોટે ભાગે ચૂંટણીઓ અધિક રાજકીય કાર્યક્રમ ઉપર થતી હોય છે; પરંતુ સર્વસાધારણ રીતે જોતાં, આજે તો સ્થિતિ એવી છે કે સૌ પક્ષો સમાજવાદ અને જનકલ્યાણ-નું ધ્યેય રજૂ કરતાં હોય છે. એટલે કેવળ ચૂંટણીના ઢંદરા કે ખરડા ઉપરથી પ્રગતિશીલ અને પ્રત્યાઘાતીપણાનો નિર્ણય કરવો પણ મુશ્કેલ હોય છે. પ્રજાને વધુ વીમતે જાણકારી હોતી નથી; ને અનુભવ તો જુદું હોય.

૭. સત્તા પર આવ્યા બાદ, ચૂંટણી પૂરતા કુગાવેલા ઢંદરાનો અમલ કરવાનું સત્તાધારી પક્ષ માટે મોટે ભાગે મુશ્કેલ નીવડે છે; અને વિરોધપક્ષને માટે તેના ઉપર વિરોધ જગાવવાનું સરળ થાય છે. પરંતુ બેમાંથી કોઈ એ ઢંદરાનો

અમલ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં (દાવા કરવા છતાં) હોતા નથી.

૮. કેવળ 'બહુમતી' સરકાર સામે વિરોધપણોનો કાળો નહિ જેવો બની જાય છે; અને તેમની રીતિનીતિ એ તે નામે ને બહાને વિરોધ કરી, સત્તાધારી પક્ષને મુશ્કેલીમાં મૂકી દેવાની જ રહે છે. (કોંગ્રેસી રાજ્યો અને કરલાખાંચ આવા જ ઘાટ દેખાય છે.)

૯. આ બંધાને કારણે બધા પક્ષો માટે એન કેન પ્રકારે ચૂંટણીઓમાં વિજયી નીવડવું, બહુમતી મેળવવી, સત્તા પ્રાપ્ત કરવી એ જ એક માત્ર ધ્યેય બની રહે છે.

સત્તાનું વિષયવસ્તુ

પોતાને વ્યવહાર આદર્શવાદી માનનારા પણ ભયંકર વિષયવસ્તુ રહે છે—

—આદર્શો, કાર્યક્રમો અમલી બનાવવા ચૂંટણી જીતવી જરૂરી છે.

—તો પછી, ચૂંટણીઓ જીતવા માટે જે કાર્ય કરવું પડે તે કરવું જરૂરી છે.

—ચૂંટણી જીતી સત્તામાં આવ્યા પછી વિરોધીઓને મહાત્ કરવા ને ખીજ ચૂંટણી સુધી ટકી રહેવું એ જ જરૂરી છે.

પરિણામે, લાંબા કાળ સગી બિનલોકશાહી, બિનનૈતિક ધોરણે કામ કરતા રહી, સામા પક્ષોને લગભગ મહાત્ કરી, એકહથ્થુ સત્તા લાંબો સમય ચલાવે રાખી, અતિ આદર્શોની સ્થાપના કરવાની, નૈતિકતાની સ્થાપના કરવાની, લોકશાહીની સ્થાપના કરવાની અભિલાષાઓ સેવવાની !

૮૦ કર્માં પ્રથમ સત્તા, પછી સત્તા અને છેવટે સત્તા ! આવી પ્રત્યાધતામાં 'ડેમાક્રસી'નું સ્થાન 'ડેમોગોગી' બહુ સહેલાઈથી પચાવી લે છે. જો આ આદર્શોની વાતો, વિરોધીઓ સાથે કોર વર્તવું, લોકોને તકલ્લ જમી જાય તેવાં તકવાદી ભાષણો, બેવડાં ધોરણો—સામાને માટે એક, પોતાને માટે ખીજાં...

અને 'રાજકારણમાં તો જંદલાહ હોય જ' એવો અભિપ્રાય કાર્યકરો અને પ્રજામાં ધોમેધોમે ધર કરી બેસે છે. પરિણામે રાજકારણને જ નૈતિક મૂલ્યોથી ચકાસવાની શક્તિ જ લગભગ નાશ પ્રાપ્ત છે.

લોકશાહીની નિષ્ફળતા અથવા અશક્તતાની ભાવના

નાગરિકોનો પોતામાંનો જ વિશ્વાસ ઉઠાવી દે છે — પોતે ખરેખર કંઈ જ કરી શકનાર નથી, એવી હતાશા તેમને લીધતા ઉઠાસી અને નિષ્ક્રિય બનાવી મૂકે છે !

એક હથ્થુ સરમુખત્યારી સત્તા માટે આવું વાતાવરણ ખૂબ જ અનુકૂળ ને પોષક બની જાય છે. આ જેવું તેવું ભયંકર પરિણામ નથી.

૩

લોકશાહીની નવી ભૂમિકા

આજની પક્ષીય લોકશાહીમાં આવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે; એનો અર્થ એ નથી કે નૈતિકતાની રચના કરનારે રાજકારણથી દૂર રહેવું, અગર રાજકારણને માર્ગ જનારે નૈતિકતાને છેલ્લી સલામ ભરી દેવી રહે છે.

* રાજકારણ + નૈતિકતા = સાચી લોકશાહી. આ, સત્ય ભલે પક્ષો જાદવી ન સ્વીકારે, ને સ્વીકારે તોય અમલમાં ન મૂકે. પરંતુ માર્ગ આ એક જ છે : લોકોનું લોકશાહી શિક્ષણ જ આ પરિસ્થિતિમાંથી પાર્ટીઓને છેડાવી શકશે.

* આમાં પક્ષો એટલે કે સામુહિક સંગઠનશક્તિનો ઇન્કાર નથી; પરંતુ પક્ષીય રાજકારણને આજની સંકુચિત લાગણ્યાવાદી, વિદેપચીલ અને સ્વાર્થસાધુ તકવાદની પકડમાંથી મુક્તિ અપાવવાનો જ હેતુ છે.

* આજનું કલ્પ આજ સગીની લોકશાહીની સિદ્ધિઓનો ઇન્કાર કરવામાં નથી, તેમને માનવીય નૈતિક મૂલ્યો અપવામાં રહેવું છે.

* આવી પક્ષરહિત નૈતિક શક્તિ દ્વારા જ જનતા પર અને સરકાર પર દરેક ક્ષેત્રે વૈચારિક-નૈતિક વર્ચસ્વ રહી શકશે, જેની અસર ચૂંટણીઓ પર, આંદોલનો પર, સરકારી કામગીરી ઉપર રહેશે.

ચૂંટણીઓમાં પક્ષનો હાથ જોઈ મતદાન કરવા કરતા વ્યક્તિની લાખકાત અને નિષ્ઠા, આંદોલનોમાં સૂરો કરતાં સહકારી ભાવના, અને સરકારી કામગીરીમાં નોકરશાહી નિષ્ણોને સ્થાને પ્રજામતાનુસારી સેવા મુખ્ય બની શકશે.

* સમસ્ત નવાં સંગઠનો-નવી પાર્ટી સ્થાપવાની નથી. સમસ્ત જે કોઈ સંગઠનો, પાર્ટીઓ અને સરકાર અસ્તિત્વમાં હોય તેમની વચ્ચેના સંબંધો સહકારી લોકશાહી ધોરણે સમતપ્ત તેવું નૈતિક વાતાવરણ પેદા કરવાની અને સતત

નમ્રતપણે બળવવાની છે. બંદે આ સતત બમ્બતિનો સોનો કાર્યક્રમ છે.

આજની પક્ષીય શિસ્ત, પક્ષીય સંકુચિતતા, જડતા અને તકવાદને રથાને પરસ્પર પૂરક, પરસ્પર સહાયક સહકારી ભાવના સ્થાપવાનો આમાં આગ્રહ છે. આવી લોકશાહીમાં ૫૧-૪૯ની બહુમતીને રથાને અતિશય મોટી બહુમતીથી મોટા ભાગનાં કાર્યો, અદાલતો અને નિયંત્રણ સંચાલિત થાય એ જ સ્વાભાવિક મણસો.

આ વિચાર પક્ષે અંજે ૨૬ થઈ ગયેલી માનવાને ખુશરો; પરંતુ સમૂહોની શક્તિનો આમાં ઇન્કાર નયો; બંદે તેને પોષક છે.

આ દષ્ટિ સ્વીકારાય તોય, કોઈ તત્કાલ રામબાણુ ઇલાજ કે કોઈ બહુઈ જડીબુટ્ટી યા ઇલમ-નુસખાની ભ્રમણામાં રજા વિના, બે નીચેના સુધારો ઉપર લોકમત કેળવવાનું પ્રાથમિક કાર્ય આરંભાય તો અમને લાગે છે કે, બીલું કાંઈ નહિ તોય, રાજકારણમાં નૈતિકતા મારેની આટલી ભૂમિકા તો બીજી થશે જ—

૧. કોઈ પણ સામાજિક-રાજકીય આંદોલન દરમ્યાન કોઈ પણ પક્ષ યા બૃહ, ગમે તેવી ઉત્કરણી છતાં, હિંસક ઉપાયો ન લે; એટલું જ નહિ પણ, ભાંગેદાઢ, આગ, તોફાનો, લૂંટ જેવાં કૃત્યો કરનાર સમાજવિરોધી તત્વોને

(પછી તે પોતાના પક્ષના હોય યા ગમે તે) સહી ન લે; અને બંને જ ખુલ્લા પાડી, અળગા કરે.

૨. કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક-રાજકીય આંદોલન દરમ્યાન, નાગરિકો તરફથી તોફાનો થવાની સ્થિતિમાંય, સરકાર બંદુકબાજીનો આશરો તો દરગીઝ ન જ લે; અને બિન-નાગરિક કુટુંબો તરફથી તેમાં ભળેલાં હોવાની ખાતરી થાય તે ઝોળીબાર કરવામાં આવે તોય, તત્કાલ તેની નિષ્પક્ષ તપાસ બહાર કર્થો વિના ન જ રહે.

૩. ઉપરના કિસ્સાઓમાં સરકાર કે પ્રમુખ તરફથી હિંસાનો આશરો લેવાય ત્યારે, કેવળ લોકમતિ દ્વારા જ પરિવર્તનમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા નાગરિકો, બંને તેટલા સામુહિક રીતે સરકારી અને પ્રમુખીય હિંસાની વચ્ચે ભ્રમણા બેખમ, આડ બની બિટા રહે.

આ અશક્ય નથી—અત્યંત મુશ્કેલ હોવા છતાં. કેમ કે, કેવળ પક્ષરક્ષિત નાગરિકો જ નહિ, તમામ પક્ષોમાંથીયે કેટલાક નમ્રત કાર્યકરો હશે આ માર્ગને આવકારે એવી પરિસ્થિતિ પાડી શકે છે. [વા. ૨૭-૮-૫૬]

• આનંદની વાત એ છે કે, તાલેવરનાં તોફાનો દરમ્યાન, અમલદાર-વડોદરા વગેરે સ્થળે બહાન-સેપકો, અને કેટલાક બનલ પક્ષીઓ સુધાં ભોજમ વહોરી સાવિ-સ્થાપના અર્થે નીચી પથ્થા હતા; એમની અસત: સફળતાએ પણ સ્મારકો કોડું વાલાવણ સંપૂર્ણ બચાવ છે.

આ સમાજવાદી નૈતિકતા નથી

“બહેર જીવનની એ કંઈ ભાતની રાજકીય નૈતિકતા છે કે જ્યાં વિરોધી મત-વિચારકોને દબાવી દેવા ઉપરાંત, એમની આજીવિકાય ખરેખરાત ઇનવાઈ ભય એવી સળ ફેટકારવામાં આવતી હોય; જ્યાં વિરોધી મત-વિચારકોને ‘ખુદ બ’પણમાં બહેર કરેલા માનવીય અને નાગરિક હક્કોની બેશરમ અવલેલના કંડીને સમાજ-માંથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા

હોય; જ્યાં સત્તાધારી રાજકીય વલણ સામે સૈદ્ધાન્તિક રીતે માયું ઉચ્કેનાસને તેમના બ્યવસાધોથી વચિત બનાવવામાં આવતા હોય...

“જ્યાં ‘વૈચારિક સંઘર્ષ’ આવાં લીનં હથિયારો વડે અલાવાતો હોય, જ્યાં સ્વાધીનતા વિશે જુદાજુદાં વહેતાં મુકવામાં આવતાં હોય, અને સાથોસાથ સ્વાધીનતાના વીર ચોદાએને રોજી’દા જીવનની

જરૂરિયાતોથીયે ખાકાત બનાવવામાં આવતા હોય ત્યાં બહેર જીવનની નૈતિકતાની વાતો સત્તાધારીઓના મોઢામાં શોષે છે ખરી ?

આ સમાજવાદી નૈતિકતા નથી. બંદે આ તો વર્તમાન યુગી ‘અપ’અવાદ’ છે...

[લ’ગેરીમાં તાબેતરમાં ફારસી-એ અદાવવામાં આવેલ માશ વહા પ્રધાન હમિ નાહના શબ્દો: ૧૬૫૫]

સુધારો:—

અંક ૮ (પા. ૪૪૦) ૧લી લીટીમાં કો સમાં (અફઝાનિસ્તાન) છે, ત્યાં (તુર્કસ્તાન) વાંચવું.

આ શ્રવણ છે !

આપાદ ગયો;

આ શ્રવણ છે !

આ છેડેથી પેસે છેડે,

નલમાં ખસ વાદળ વાદળ છે !

કાળાં ભગ્નર

છીએ જીએ જળકેવ લહેલાં વાદળ છે !

પણ ધરતી પર

હું વસી રહી એ ધરતી પર,

સહેવાય નહીં

કહેવાય નહીં,

ધર કે ધરખંડાર બધે એવો

ઉકળાદ જ છે ! ઉકળાદ જ છે !

આ હરિપાળાનું આંખિમાં

અનંતન અવ ખાલી ખાલી છે !

ફકાટ કરું છું; પાંખોમાં

જાય પણ ખાલી ખાલી છે !

ક્યાં સૂરજ છે ?

દિનરાત અહીં તે વ્યાકુલ કરતી

કાઠીકમરી હાંધે જ છે !

તે નિઝતું જોને જીવન નથી,

એ જીવન નથી !

છે કેવલ, આને કેવલ અરતી

આ પરસેવે લ્હાવ જ છે !

શુભાગમણ છે !

આકાશ મહી જળનાં શુભર

મદમર શ્રેષ્ઠ અદર અદર

કરનાં નથી !

ખરનાં નથી !

આને જાણે એનાં રસપર

અંતર પણ ખાલી ખાલી છે !

આ જાળી-ગાંઠ-સરસમાં

ક્યાં અપારાધી ટાંક છે ?

આ પેલાં માણી શ્રવણમાં

ક્યાં આને એવી જાણ છે ?

શી વાત કરું ?

આ ધરતી પર હું ન્યાંય કરું

કે નહર કરું,

ત્યાં દયાવલી

કાં નિષ્ઠળ અમથી કદાચલી,

અકળામણ છે ! અકળામણ છે !

પણ અંદરથી

દે, મથી મથી

પડાર રહી અંકારી, એ હું રમણ લહું :

તેથી જ કહું :

શુભાગમણ છે ! અકળામણ છે !

અશકામણ છે !

નવસનના પગરથાતું એ એવાણ જ છે !

નિઃશ્વાસલરી આ ધરતીને

કણકણ પાણું સંગીત થશે !

અણએ અણએ

કિસ્સોલ થશે ! કિસ્સોલ થશે !

છે વાર નહીં,

આ ગાદ થતી વ્યાહતાની મરુભોમ થકી

દીળી શીળી લહેરી જીલે !

રસસેર અખંડ ફરી ફરે !

આપર આ કે વેશાખ નથી !

જાએ જાએ,

પણ વાદળ છે; કે રાખ નથી !

મોજાવર શે જાણે એવો મહેરામણ છે;

આ આશુ છે ! આ આશુ છે !

—હસિત પૂર

મારા પવિત્ર પ્યારના બદલામાં—

[વર્ગ]

મારા પવિત્ર પ્યારના બદલામાં
કોણુ રખડાવે છે કાન્તારે ?
આખો રરતો અભણ્યો શા બપનો ?
પ્યારી બૂમિયા થોડી જગા બસ છે,
પ્યારી બૂમિયા થોડી જગા,
મેરી કાન્તા રે !

પરનમ, પરાયા મહોલ્લામાં,
જ્યાં જીતયો છું હું અન્યારે,
ત્યારે કોણુ મારા મનમાં આવે ?
અને ખટકો કોના દિયને હ'એ
વારંવારે ?

મારા એક જ અશ્રુના દરિયામાં
લાખ લાખ હોડી જે હંકારે ?
નહીં જાણું હૂણી ત્યમ જાણું તરી
જતા હો જિન્દગી આનંદભરી
એના આધારે !

—પતીલ

જિન્દગી જોઈ લીધી

મેં જિન્દગી જોઈ લીધી.
અમરતપ્રવાહી વિપકટોરી એક સાથે પી લીધી !
મેં જિન્દગી જોઈ લીધી.
મેઘઆરંભાદિત ઝૂંકેલું ગગન જોયું,
ને ધરાતું તમ આપુર વદન જોયું.
તમ કરવાની, થવાની મેં તરસ જોઈ લીધી.
મેં જિન્દગી જોઈ લીધી.
ખીલતા ફૂલોના હૃદયઆનંદ જોયો,
મ્હાન કરમાતા કુસુમનો રંગ જોયો.
મેં લીલા અનિવાર્ય નિયતિક્રમ તણી જોઈ લીધી.

મેં જિન્દગી જોઈ લીધી.
પંકમાંથી ભીખીં ઉઠતું પદ જોયું,
ને ધરાતલથી ગગનની મેર વધતું સમ્ર* જોયું
આકુડા ઉઠપંની અંતરબલીખા જોઈ લીધી
જિન્દગી મેં જોઈ લીધી.

—જયન્ત પોંકે

વેદનાની નહિ વાત

કોઈની નથી કરવી પિછાન, બાંધવો નથી નાતો;
મૂઠે મોઢે જરવી જવી : વેદનાની નહિ વાતો.
હાથ આપું જ્યાં હેનથી ત્યાં તો લઈને એ હંસેલે;
વ્યરથ તો પછી દોડવું શાને ઝાંઝવા કેરા જલે ?
ફલ ગરે નવ સુરભ ને જો ગાય ન અરથ ગીત;
તો પછી કો અદાહ તારે માંડવી શાને મીટ ?
કોઈનો પરિચય ને પછી પ્રીતના આછા ભાવ—
પ્રકટે ત્યાં તો સમના : મારી રણમાં જાણે નાવ !
કોઈની નહિ કરવી પિછાન, બાંધવો નહિ નેહ;
વેદનાની નહિ વાત લલેને જીતર જલે ચેહ !

—સુરેશ દલો

આજ

આજ અનેરી આંખમાં તારી આભ મેં જોયું.
એહનાં અતલ કેંક લાડણો યોગતાં મારું હિર મેં જોયું.
હિરના તારા મધુ બપિયાને મુજબાં * પિયુ ગીત,
મૌનના ભારે તોય મુંઝાવું ! પ્રીતની કેવી રીત !
મેઘધતુના રંગ પરે અલી, લમતું મારું મનહું મોહું !
હર ગારભે મેઘ આપાઢી : ઝમતી ધીમી ધાર
નમ્રણાં તારાં નેણુ પરે એનો આવડો તે શો ભાર ?
અંગની ધરા મહેકતી લીની : કૂલને તો બસ ફેરવું રણુ

—અનિરુદ્ધ બ્રહ્મદ

* મંદિર

આયુષ્ય ક'ઈ ટૂંકું નથી,
પાંગરે ના તોય, કાં ગાંધીવિચાર ?
કેટલાં પાણી સીંચાયું ચળિયે ।
તોય, મીઠાં ફળ અરે, લાગ્યાં નહીં ।
છે હજીયે રાણુનું ધખતું શરીર
છાંપકા માટે સતત તલખી રહ્યું.

પારતપર્મા કેટલોયે છે વિરાટ ।
વતને વરતાય દેવે વામણે ।

આયુષ્યમાં મોટાં છતાંયે
વામણાં બહુ વૃક્ષ
ફળ અને છાયા વિનાનાં
દેખતા, દેખાતા મટે ફેલતા
બપોળનાં ઘરમાં રહે છે.
એમ શું જીએ અહીં ગાંધીવિચાર ?

—રતિલાલ—અનિલ

હે સ્નેહ-સરિતા

શૈલ-હેયેથી વહે છે કે કમળની પાસમાં ?
હે સ્નેહ-સરિતા,
તું શૈલજ છે કે સરોજ ?

કેટલીક સરિતા પવનમાંથી નીકળી વહે છે, કેટલીક કમળો-
વાળા સરોવરમાંથી. તે કમળથી શૈલજ-સરોજ નામો કાઠાસાહેબઃ
વાપરે છે ખરા.

લલાટ

કદીક પરશુરામ પાસ, કદી છુદ્ડ કને ।
મનુષ્ય ન્યાયને માટે લસાદ બદલે છે ।।

હાથપગ જોઈને કોઈ માગનાર

સમાજ ક્યાં મને પોતાનું અંગ સમજે છે ?
શરીર પૂરું મળ્યું, પણ અપંગ સમજે છે ।

—રતિલાલ—અનિલ

દિલ કી હર ચિન્તારી કે મુલગા રહી છે
આજ કેસી છે મલ હવા મેરે શહર કી ?
શાયદ વૃમ્હારા શહેર છૂ કર આપી છે ।

હર સાસ ઇસ કે હોરો કી ખેચેન છે
જિસ રાહ સે મુલબ્બન ગુજરી છે કલી
શાયદ ઉસી રાહ સે હોકર આપી છે ।

ખાલી ભી છે ઓર બરફૂર ભી છે
કુછ એસે દિખાઈ દેતી છે કિ જોસે
ફિર તેરી દહલીજ પે હર હર આપી છે ।

વેસે તો સારી ઉમ્મ ચૂં હી ગુજરી છે
પર આજ માલુમ હોતા છે કિ મેરી તરફ
મલ મુલબ્બન કી છુલ્હી કે છૂકર આપી છે ।

વક્ત કી હર તરફીર કે મે આજમા મુકી
અજ ઇસ તરફ નિદાસ છે કિ જોસે
આજ કહી અકેલી બેઠ કર રોકર આપી છે ।

—અમૃતા પ્રીતમ

વિશ્વચુક્તના ભયની અશાંત છાયામાં

મારો હૃદય-કલશોર,
મૂંઢેકી રહ્યા છે મોર ।
તોખી સમયની રાગચૂી,
દિલનું કુળન ક'ઈ મોર ।

સુતસદીઓ સાથે શાંતિની ચામડી ઓઢી
લિલેલું શીલ

આજ કોરવ વીર (I),
દૂંદયે મળે ના ક્રીપદીનાં મોર ।
હાથ છે વ્યાકુળ-છતાં નિષ્ક્રિય;
નમતા સામે લીધી છે સ્થિર !

૧. ઉત્તરો. ૨. કદવા

સ્વી-દ્ર-સાહિત્ય

[પોતાની કથનાના અમરણિય 'ને સંપ્રદાય' શુરુદેવનું કાવ્ય, આને આપણે શુરુદેવને સમીક્ષી કૃપાથી વાંચીએ.]

[શુરુદેવની આ અંતિમ કવિતા છે : તા ૩૦મી જુલાઈએ શુરુદેવના સરીર પર શસ્ત્રક્રિયા થઈ અને તા. ૭મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૧ને દિને તેમણે દેહ છાડ્યો.]

તારી સંજિને પથ કરી રાખ્યો છે આક્રીણું તે
વિચિત્ર હસના - નલકમાં
હે હસનામયી !
મિથ્યા વિશ્વાસની ભજા મિજાવી છે નિપૂણ હાથે
સરસ જીવનમાં,
આ પ્રવચના દ્વારા મહત્વને કયું છે તે ચિહ્નિત
એને માટે રહેવા ન હોયી શકના.

તારો જ્યોતિષક એને
જે પથ દાખવે છે
એ જ તે છે એનો અતરતમ પથ;
એ તે છે ચિર-સ્વચ્છ,
સહેજ વિશ્વાસે
કયો છે એને ચિર-સચ્ચજીવન.
બાહ્યરૂપ ભલે હો કુટિલ, અંતરમાં એ જાણુ
એ જ તે છે એનું ગીરવ.
લોકો એને કહે છે 'વિદગ્ધિત.'
સત્યને એ પામે છે
પોતાના પ્રકાશમાં, સ્વચ્છ અંતરે.
કેમે ના સહાય છેતરી એને,
શેષ પુરસ્કાર લઈ ભજ એ
પોતાના બંધારમાં.

અનાયાસ જે સહી લે છે હસના
પામે છે એ તારે હાથ
સાંતિનો અદ્વય અધિકાર.

૩૦ જુલાઈ ૧૯૪૧

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

તમનેમ હતાં ના શું સુખ અને દુઃખ,
આશાનિરાશાનાં દૃઢ અમારી જ જેમ
હે અમર કવિ ? હતાં ના શું અનુદાય
રાજસલાયક ને ગુણ આધાત ?
કચારેય સલા ના તમે અપમાનભાર,
અનાદર, અવિશ્વાસ, દુઃસહ અન્યાય,
અભાવ કઠોર કૂર ? - નિંદાહીન રાત
ગાળી ના શું વક્ષ પૂરે મૂઝી શિલાભાર ?
તોય એ સર્વથી ભાવે નિર્લિપ્ત નિર્મલ.
ખીલી જીવન કાવ્ય તવ-સૌંદર્યકમલ
આનંદના સ્પર્શરે; તહીં એમાં કયાંય
દુઃખદેવ્ય દુર્નિત્ય ચિહ્નરે દેખાય.
જીવનમન્યન વિષ પોતે કરી પાન
અમૃત પ્રકટયું તેનું તમે કયું દાન.

વૈભવિ

અનુ. : સુનેશ જોષી

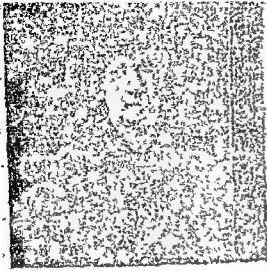
શ્વ-નારાયણને તારે
ભગી ભીમો કું
ભવયું મેં આ જગત
સ્વપ્ન નથી.
શક્તના અક્ષરે 'જેયુ'
પોતાનું શ્વ,
પરિચય પામ્યો પોતાનો
આધારે આધારે
વેદના-વેદનાએ
સત્ય છે કઠોર.
કઠોર ચળી કરી પ્રીતિ
એ કહી ન. ભય. છેતરી.

આપણે કુઃખ-તપસ્યા છે આ જીવન
સત્યનાં દારણ મૂલ્યની પ્રાપ્તિ કાળે
પ્રાપ્ત્યું સકળ નજીક ચૂકવી દેવા માટે.

૧૩-૫-૧૯૪૧
શેષદેખા

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

[વિશ્વમાનવ : સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧]

કેટલાક લોકો કલાકારો-કવિઓને આર્થિક કષ્ટ છે. ખીલ રીતે કહીએ તો એમ થાય કે એ લોકો પોતાના સમયના વિચારપ્રવાહથી હંમેશાં એક કચડું આગળ આસતા હોય છે. આમ તો કલાકારોને એ જાકુ મોડું બિનુદ મળ્યું હશેવાય. પણ અહિંસા એ બાળતો રહે છે કે એ બિનુદ-માન કે શીરસ ધારણ કરવા સગીની ધડી સુધી જાકુ જોણ કલાકારો જીવન રહી શક્યા છે.

પેશા રેન્વા (Renoir) થર છેડીને ધોળજીનાં ચિત્ર કરવા ગયો અને પોલ-ગોથા (Paul Gauguin) ને તો સમાજે દૂર દૂર તાકિતિપન ટાપુઓ સુધી તગડી મૂકી (અત્યારે બંને મેંગાઓ દામે એવો નજરો સ્થાય બરીદવા પશુ પકાવડી થતી હોય !). રેટલીના બલ્લામાં ફ્રાન્સ ટોચે (અત્યારે મેંદામૂલાં મનાતાં) ચિત્રો રોપો-અને રુઓ (Rouault) એના જીવનની વસતિ શાંતિકે આપેલ ટપાલ પંદોઆડમાં ગાડીની પાંદળ એક આસે દોડી-ગાડીઆડના પેસા બચાવી તેમાંથી ચિત્રવાનાં સાધનો બરીદતો...! અને પેશો રેન્વા-?

ભાવધાર છતાં ભાવધાર સરીર અને ટૂંકા કદવાળો

ઠગાર બકાં બિરે, લાખ આંધિયાં ઊંડે
વો ફૂલ ખિલકે રહેંગે જો ખિલતો વાલે લે!

રેન્વા-ફુખ, અપમાન, નિરાશા, તિરસ્કાર અને નિષ્ફળતા-એને ઘોળા ઘોળાને પી જનારો મરજીવો કલાકાર-જીવનની છેલ્લી ધડીએય પાતનામાં સળડતો હતો. કુમ અને મેટ્રોપોલીટન મ્યુઝિયમની જગ-ખ્યાત ગેલેરીઓમાં આજે એનાં ચિત્રો લટકે છે. એની હંમે જખી દોરવા હજી ધણાય ચિત્રકારો આકર્ષાય છે, એની અવકાશ રચના અને રંગયોજનાની સૂઝ આગળ લલભલા કલાકારો અને વિવેચકો અદ્યત્થો માથું નમાવે છે. એનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો જગતભરમાં ઘૂમે છે અને બધેય આદર પ્રાપ્ત કરે છે...તે રેન્વાં આગ્ટડાંમના વેસ્ટચર્ચના કબસ્તાનને એક ખૂલે એનાં બધાંય સ્થાનાંઓ અને મહેલોએની માટી ખડકોને સૂતો છે. એના બેદિકર સ્વભાવ જેવો જ એ માટી થોર્ક પૂજનારને દાદ નહિ આપતી હોય પણ એણે રંગી મારેલા હસો હેન્વાસ અને ત્રણસો ત્રણાની એચીઝ પરીદસ, તેમ જ હમરો રેખાંકનોમાનો એક એક લપેડો તમને એની અનેક વાતો, સંભળાવશે. નાચતોફૂદતો આવીને એક લપેડો કહેશે : 'એપુ-મારામાંતું રમતિયાળપણું' ! ખીલે, જણાવશે : 'કુ' કેવો મળજૂત અને અસરકારક સાચું છું, નહિ કે ?' તો ત્રીજો વળી કહેશે : 'કુ' તો આવા મોટા ઘેરા રંગના સમૂહમાંથી બિપસી આવીને કેવો તમારી કાકીઓને રપથી રચી છું !' પણ ખીલ જ પથે તમને હાંસગાન જેવો કડુચ સ્વર સંભળાશે : 'પણ અમારા સજીવિતા વિના તો અમે-હજીમાં સંતાયેલા નિજીવ હોંદા જ હતા...'

એ રેન્વા-એક ઘંટીવાળાનો દીકરો. બાપ અને બધા મોટરાએને દીકરાના ચિત્રવાના અપસખણ પ્રત્યે ધતરાણ. તોય એ તો સહુની ઉપરવટ થઈને યુનિવર્સિટીમાં જઈ વકાસ-ગ્રેડટર થતા કરતાં મિત્રશાળામાં પંદોમી ગયો અને એ સમયે પશુ તે કેવી વાતો કરતો !-અવકાશની, હજીની અને સ્વપ્નની. મોટરા એવું કામ બેવો, જખી દોરવાવાય,

એનો દીકરો ટીટસ પણ પરવશ પછીના થોડાક જ મહિને લરજીવાનીમાં સદાને માટે ચાલી નીકળ્યો.

રહી ગયો તે એક રેખાં ૪૮. એના જીવનમાં મોત નહોતું. બીજાં જીવન-પ્રધાનને મરતાં જોવાનું અને જીવવાનું આકર્ષક કામ એને સોંપાયું હતું, અને કલાકાર પૂરી જિંદગિલીથી એ પાર પાડ્યું. એણે જે કાંઈ મેળવ્યું તે રંગમાં ફ્લેવી રંગ ક્યું અને જે કાંઈ એણે તે દેશમાં ભારી રાખ્યું. એણે જે આલેખ્યું તેમાં પોતાનાં વ્યક્તિગત દુઃખો ગ્રાવાની એણે આડી પરવા કરી નહિ. એણે તો રંગ અને અવકાશનું એક નવું જગત બાંધ્યું—જે જોનારને આનંદ પણ આપે. અને જે કાંઈ એણે ચીતર્યું તે અદ્ભુત ભીંમશીલતાથી. પીછીએ એને પિલાણી અને રંગોએ એને પ્રગટ કરી, અને બંનેએ ભેગાં મળીને કલાકારને પોતાના જીવન સમી કઠોરતા બદલામાં આપી. જેને લીધે કલાકાર બધું બૂલીને બગીચ ઉપાધિએ સામે કઠોર થઈ બેઠો. પીછીના સાહચર્યમાં એને બાલ જીવનની એક જ ઉપાધિ રૂપશી શકી નહિ; રૂપશી તો ઠરાવી શકી નહિ. અને એ એમને એમ ખૂંટતો, આપતિએ ઉઠાવતો અડીખમ જોશે રહી.

બીજું બ મકાન એને શાકું વધારે પડવાને લીધે નાજીટક ફેરવવું પડ્યું—જ્યાં એને કામ કરવા માટે જરાય સમગ્ર નહોતી. છતાં એ હિંમત ન હાર્યો અને જીવનના એક માત્ર આધાર જેવી સર્જનલીલાને ઊડી નહિ અને એ અતિશય કામને લીધે જ એ ભાંગ્યો, મન કે હૃદય તો ગમે તેવા ભંગવોતો સાથેય ટકરો ઝીલે તેવાં હતાં જ્યુ શરીરે સાથ ન આપ્યો અને આખરે કલાકાર પડ્યો.

મૃત્યુ પહેલાં એણે પોતાના એક સંજ્ઞાને બાંધવામાંથી જીનેસીસમાંની જેઠાણની પાત વાંચવાની કહી—એ જેઠાણ, કે જે જે સાથે લગ્યો હતો. સંજ્ઞાને વાંચ્યું :

‘અને જેઠાણને એકલા છાંડવામાં આનંદ. અને તેની સાથે સ્પર્શિત સુધી એક માણસ લગ્યો.

‘ઉવટે જેઠાણ જોયું તો એના સાથળને સંધિ વડી ગયો હતો. એટલે તેણે કહ્યું કે હવે સ્પર્શિત થયો છ અને જવા દો. તેને કહેવામાં આનંદ કે તે જ્યાં સુધી. આશ્ચર્ય નહિ આપે

ત્યાં સુધી એને છાંડવામાં નહિ આવે. પછી એનું નામ પૂજામાં આવ્યું. જવાળ મળ્યો જેઠાણ અને તેણે કહ્યું—‘હેવો જ જેઠાણ નહિ; પણ હજીએલ કહેવાશે...’

માંદા રેખાંની રંગોમાં બધું કે પેગમ્બર ઈઝરાયેલના પ્રાણને સંચાર થયો અને એણે ઉપરની પાત ચોખી નાખી હોય તેમ એ વાકચે વાકચ દોડરાવવા લાગ્યો. પછી ઈશ્વરે કહેલું છેલ્લું વાકચ આવનાં એ બોલ્યો : ‘હેવો તું જેઠાણ નહિ, પણ રેખાં કહેવાશે...’

સોળસો યોગ્યસિત્તેરની યોધા યોદ્ધાશ્વરે એ મરી ગયો. એણે જીવનભર તો સડી શકાય તેટલું સજીવ પણ મૃત્યુ પછીય વિધિની કૂતાએ એનો પીછો છોડ્યો નહોતો. એને દેશનાવવા માટે એના સંજ્ઞાએ (દીકરી કોનેલીઆ અને પુત્રવધૂ મેગ્દાલેના) પાસે પૂરતા પૈસા પણ નહોતાં. પણ ત્યારે રેખાંની આંખો મીઠાઈ મઈ હતી. હવે એને એવું બધું જોવાનું નહોતું...એનાં ચિત્રોને એના જ દેહકાક વિવાદોએ (અણસમજી માંદકા તો કીક) પણ અત્યંત હીનકક્ષાના નમ્રતાએ તરીકે વધુ વ્યાપક પણ એ સાંભળવા રેખાંની કહ્યું—નિદ્રા ભગ્ન નહોતી; એનાં ચિત્રોને નજીવ કિંમતે ખરીદવાય કાઈ તેયાર થતું નહોતું, પણ ત્યારે એના દેહને રાજની જરૂર નહોતી. સમજાના જુલમો, સિનમ અને પૂજવણીઓથી ખવાઈ ખવાઈને આળણી જેવા થઈ ગયેલાં એનો દેહ હવે માટી ખાઈ રહ્યો હતો. જીવતાં અને મર્યા બાદ પણ એ પૂરેપૂરો કામ આપી ગયો હતો...

આજે આપણે એનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ભરીએ છીએ. એની જવાબકારની અને રંગમનની માંદગી પર વારી નહીંએ છીએ. એની અનુભૂતિઓને સમજી શકવાની થોડી થોડી લાપકાત ધરાવવાની હિંમત કરીએ છીએ. ત્યારે દૂર દૂર આશ્વટાંમના ખૂલે પડેલા વેટચર્યના કશ્મિરનાની પ્રદ્ય એક કબરની માટીમાં આજે જસો વરસ પછીય સંતોષનાં-રિમતનાં કૂલ ભિતનાં હશે કે નહિ એવી લાગણી સહજ જ થઈ આવે છે—ન બધું !

હાથી પગે

—રાધેશ્યામ શર્મા

ધૂપેર પથ આગસુની જેમ, જાણે તમને ખસવાની છૂંક ના હોય એમ લાંબી યઈ આરામ કરતી પડી હતી. ખખડી મચેલા એક ઘરના ડાપરા નીચેના પોલાણમાં એક કબૂતર આંખો મીચી શાન્તિથી મુન્મથ અવસ્થામાં બેઠું હતું ત્યાં એની નજર પડી. કબૂતરની એને ઈર્ષા આવી. પોતાને માખીઓ કેવી સતાવી રહી હતી ! જેમ એ ઉડાડતો તેમ ગમચી જોરથી એ હલેલો કરતી, અણગમતા રપશનો અનુભવ કરાવતી. જિભો ધવા કરતાં કોઈ બીજી બાળતમાં ધ્યાન પરાવવાતું એને ઠીક લાગ્યું, કારણ કે આંખમાં ઘેન ભરાયું હોવા છતાં માંખો કયાં ચેન પડવા દે એમ હતી ? અચાનક એની દષ્ટિ હજુપણ એવા એક મ'કોડા ઉપર પડી. કૂટપાથ ઉપરના ખાડામાં આ ચંદનો જીતરતો એ સરસર પોતાની તરફ ધપી રહ્યો હતો ખૂબ જ સાચસીને મમતા ને કાળજીપૂર્વક જોડાયેલા એના જગણા પત્ર પાસે આવીને મ'કોડા અટકી ગયો—જાણે કોઈ તોતીંગ વસ્તુ જેઈ ને કપાઈ ના મચે હોય ! નિમેષમાત્રમાં એ એના પગનાં ત્રંદાં બે આંગળાં—અંગૂઠા અને એની પાસેની—વચ્ચેની જગામાં આગળ વધ્યો. એણે મ'કોડાને પ્રગાંત કરવા દીધી, ગૌરવથી બોલ્યા કરી. હાં, હવે એ આગળ વધેતા આંગળાં વચ્ચેની ફાંક ઉપર, ધરતીને છોડી દઈને, ધીરેથી ચઢવા જતો હતો; ચઢેલા પથ ખરો, ત્યાં તો એને એક વિચિત્ર વિચાર આવી ગયો : આ બે આંગળાં પાસે લાવો એ જાનેની ભીંસમાં મ'કોડાને ચગદી નાખવાની કેવી મઝા આવે ! એ સપડાય તો શું કરે ? પરંતુ એ કોઈ પથ કરે તે પહેલાં તો મ'કોડા એ સાચસીને વટાવી વિગળભેર ઉપર આવી ગયો અને કોણે જાણે કેમ એ રમણ એને પસંદ ના પડવાથી નીચે જીતરી ચાલતો યઈ ગયો.

માખીઓની સત્તામણીના કલામાં હવે એ રહે તે લગભગ અસંભવિત હતું. અવકાશમાં એવું અસ્તિત્વ નિરતબ્ધ પૂતળા

જેવું બની ગયું. ઉપરની પાંપણે હવાના આછા રપશથી રપદન અનુભવ્યું અને ખડકાયેલા વજનને કારણે પોપચાં કચારે મીચાઈ ગયાં, એવું લાન ના રહ્યું.

ધૂપણું ધુમ્મસ હવામાં પ્રસરી ગયું છે. દેખાય છે માત્ર એક અખરજસ્ત પુલ, નીચે કૂંદાડા મારતી ધસમસની પ્રમત નદી અને જેના આધારે પુલ બડો છે એ મોટા તોનીંગ ધાંખલા —જાણે પુલના ખૂણ મૂકી ગયેલા પત્ર ! પુલની જેમ પોતાના પત્ર પથ કુલવા માટે તો ? નદી ઉપર ચંદનથી ચિતરાયેલો કોઈ હાથી આવ્યો છે. મંદિરના અર્ધનમ્મ બાવાઓ એને પાણી પાવા લાવ્યા હશે ? શી ખજા ? પથ એને આગ રેકરી ઉનારીને પેલા કાદવ તરફ કયાં લઈ ચાલ્યા ! પાણી પાવા તો આ બીજી બાળુથીય જવાય એમ હતું. એ...ય... હાથી ફસાણો, ચીકણા કાદવમાં. માન્યું નહિ ને આ દશ યઈ. માનવીની જગ્યાએ બેઠેલો બાવો અકુશ ઉગામે છે હાથી બહાર નીકળવા એક પત્ર જેવવા જાય છે ત્યાં તો બીજા અંદર મરકતા જાય છે. હાથી જેમ જોર કરે છે તેમ વધુ જીડો જીતરતો જાય છે. ચિચિયારી કરે છે લયકર...એ અંદર ને અંદર, નિરપાયે નીચે ને નીચે ખૂપના જાય છે...

એને સફાઈ જાગી જવું પડે છે, કેમ કે એક કૂતરો ધૂનમાં ને ધૂનમાં એના અંધુશિનિયમતા પાણી ભરેલા પાત્રને જેમ લે છે, તેણી નાંખે છે અને એના હેઠને ઠીક ઠીક જાંજવે છે. જૂપરા રંગના મકાન ઉપર આવેલું ટાપર વચ્ચે વચ્ચે અટકાવે, પાંચ ટોકરા વગાડે છે તે એ ગણે છે અને અણગમા પૂર્વક લાકડીની મદદથી જિભો યઈ ખૂબ ધમી ચાલવા માટે છે. વાળની આદર જોરેથી સાંજ માંડી અને સુસ્ત સ્ત્રી જેવી સ્થિતિ ઉપર દેખા દે છે.

એ થોડું ચાલે છે ત્યાં તો ઘરડા થયેલા ઘોડાની જેમ હાંધી જોડે છે. મોટર, ગાડી, રિક્ષા બધાંને દોડતાં જોઈ એ

વધારે થાક અનુભવે છે. સમગ્ર વાતાવરણ એકમુરીક, જડ અને કંટાળાજનક લાગે છે. દષ્ટિ પોતે પણ હાંધી રહી છે. પોતાના અસ્તિત્વને આજુબાજુનું કશું જ બંધબેસતું આવતું નથી એવી તીવ્ર લાગણી એની નસેનસમાં વ્યાપી વળે છે. દૂરથી, ભણે પોતાને જ લસતો હોય એવા કુતરાનો અવાજ હવા ઉપર વડી આવી એને ભેંચેન કરી મૂકે છે. પોતાના દેહને પરાણે દસડાચા કરતો હોય એમ એ આગળ વધતો એક ખૂટ-કંપનીની દુકાન આગળ આવી પહોંચે છે. આ કંપનીનું ઉદ્ઘાટન આને સવારે જ થયેલું. ટેલેકાક લોકો, જેમનાં મોઢાં કુતુહલ અને આશ્ચર્યથી પહોળાં ધઈ ગયાં છે, તે એક નેત્રીનતા બેઠા જગ્યામાં ખડાં છે. સામાન્ય માણસના પગના પગ કરતાં ઠીક ઠીક મોટું એવું એક ‘રાવણ ચંપલ’ આશ્ચર્ય રૂપે ત્યાં લટકે છે—જેના ઉપર રાહદારીઓ વાંચે તેમ લખવામાં આવ્યું હતું: ‘Present to

whom it fits,’ ‘જેને થાય તેને મેટ.’

—એ ત્યાં અટકે છે. પોતાના રસ બિતરેલ હાથીપગ તરફ જુએ છે અને વિચારે છે કે ખીલું કાંઈ નહિ તો આવું’ આ ચંપલ તો બધે ભેસશે જ...આટલું પૂરું ક્યાંથી? મૂઠ શો એ આગળ વધે છે ને પેલું ચંપલ લેવા’ કરે છે. દુકાનચાલક અને લોકો આ બધું જુએ છે. એમનેય થાય છે કે, હાથીપગનો પગ ચંપલમાં બરાબર આવી રહેશે. ચંપલમાં પગ જોડવાય છે અને લો, બધાની નવાઈ વચ્ચે થોડાક માટે જમડી બેઠું, ચંપલ સહેજ મોટું પડ્યું! સમજન દુકાનદાર એને એમ ને એમ મૂકત ચંપલ શોડુંક નાતું કરી આપવા માટે તૈયાર થાય છે, તોય એ ના પાડે છે અને આગળ ચાલવા મારે છે. એની પાછળ ટેલેકાકના હસવાના અવાજ હવામાં અદર લટકી રહે છે!

હિરોશીમા [૬ ઓગસ્ટ ૧૯૪૫]

[૨૪ વર્ષની બાળાની બાળા યોશિકો મુરાટોના શબ્દોમાં તેની યાતનાનું બચાન]

અણુ ધડાકાને લીધે પેદા થયેલી ગરમી ૫૦૦ અંશ સુધી પહોંચી હતી...આ ધડાકામાં ૨૦૦,૦૦૦ માણસો મૃત્યુના મોમાં ભરખાઈ ગયાં. તેમાં મારા શિક્ષકો અને મિત્રો પણ હતા. મારા શરીરનો ઉપરનો ભાગ, ખાસ કરીને મારા હાથ અને ચહેરા બળી ગયા હતા. મારા કોઈ દુકાડા કરતું હોય એમ અને લાગતું હતું. મારાં ચામડી ને માંસ છૂટાં પડી ગયાં હતાં. મારા વાળ નીચે ખરતા હતા. મારા તમામ ધામાંથી લોહી વહેતું હતું.

હું પરામાં મારે ઘેર પહોંચી ત્યારે મારાં માથાપ અને ઝોળખી ન શક્યાં. હું સંપૂર્ણ રીતે કદખી બની ગઈ હતી. અરીસામાં મેં મારું મોઢું જોયું તો હું અને ઝોળખી ન શકી. હું હતાશાથી ભરાઈ ગઈ.

પણ મારો દાખલો અપવાદરૂપ નથી. મારા જેવી શારીરિક ગતિના ભોગવનારોમાંની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. અમારા જીવનનો હેતુ અણુબુદ્ધને અટકાવવાનો છે

અને અચારું કતવ્ય અણુ અને હાઈડ્રોજન બોમ્બ સામેની ઝૂંબેશમાં ભાગ લેવાનું ચાલુ રાખવાનું છે.

આ સાલ અત્યાર સુધીમાં હિરોશીમાના અણુ બોમ્બ-મારોનો લોગ બનેલાઓમાંથી ૧૦ માણસો મૃત્યુ પામ્યા છે. વિદ્યાન એમને બચાવી શક્યું નથી. અહીં પારીસ આવ્યા બાદ અને સમાચાર મળ્યા છે કે, મારી એક ખાસ બેનપણી ૯ ૧૯૪૫માં ફિરિયોસાઈનો લોગ બની હતી તે મરી ગઈ છે.

હું બહુ ધૂં કે મારું ભાવિ એ જ છે.

માર્ગ માથાપ અને યુરોપ જવા દેવા ઇચ્છતાં નહોતાં. એમને ડર હતો કે આ હાડમારીકેરી સ્ફરથી મને ધીરે ધીરે મોનતા સુખમાં ધક્કલતો રોમ વધુ ઉપલેદા મારશે.

પરંતુ મારે આ સંદેશો બધે પહોંચાડવા હતાં આપણે બધા સંયુક્ત રીતે અણુસેલો પર પ્રતિબંધ મૂકવા કામ કરીએ કે જેથી હિરોશીમાની યાતના ફરી ન થાય.

(‘સોવિયેત દેશ માંથી ’)

સાથે, લક્ષા અને કાંડ-કાંડા-કાંડિયા-લોકો સાથે મારે ઝાઝો પ્રસંગ પડેલો છે. પૈસાદાર અને ગરીબોનાં ધરોમાં ફરી વળ્યો છઈ, ગાડીવોડે બેસે છઈ, ને જગલોમાં ચાલ્યો છઈ. સાહેબો ને વેડ કરી છે. મતલબ કે મેં દુનિયાને સારીપેટે ઝાળખા છે. હું કાંડિયાના ભેદઅર્થે જાણુ છઈ- (કાંડિયાપણું કયું નથી) માટે કાંડિયાઓની વાત બહાર કાઢીશ અને તે ઉપરથી તેઓ મને કાંડિયો કહેશે, માટે હું મારી મેળે પહેલેથી જ કાંડિયો છઈ એમ કહું છું-ખખરદાર.

એ લોકો, દેશી નરતી ચાલચલણ, વહેમ, અચાન કાઠવાને, તેઓને હસી કાઠવાને, તેઓને મહેણાં મારવાને મારી પાસે મજબૂત કાંડિયો-સોટો છે, એટલે કાંડિયો મારવાની મારામાં શક્તિ છે, એટલે કે જાણું હું જ કાંડિયો છઈ એમ સમજાવે.

એ રીતે હું ત્રણ રીતે કાંડિયો છઈ; તો પણ કાઠના ઉપર વગર કારણે હું કુભયો કરનાર નથી; કારણ કે હું જીવ્ય કુળનો, લણેલો, વિવેકી, નીતિમાન, દુનિયાદારી જાણનાર, સુખદુઃખનો અનુભવી, ટેકને સમજનાર, અને ચાનથી ક્ષમાનો ગુણ ધારણ કરનાર છઈ. તોપણ, દેશના કલ્યાણને માટે મહેનત કરવામાં કાંડિયા-કાંડાની પેટે-સોટા મારવામાં અને અચાની લોકોની હુમ્મત-અનિતિ-વહેમ બાળતની કાંડી પીટવામાં આજાસ કરનાર નથી. તેમ ધણે રસિક છઈ, એટલે વેળાએ વેળાએ થોડાનું મન દુઃખથી ધણાઓને ખડખડ હસાવ્યા વિના રહેનાર નથી.

જગતા જાઓ, જગતા રહો લોકો-કમ કમ, કમ કમ કમ, કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ કમ-વહાણું વાશે !

કાંડિયાની વર્તણૂક

કાંડિયાની વર્તણૂક (જેને-કાંડિયા પડતા હશે તેઓ ગમે તેમ સમજે) નીચી નથી. એક સાથે ચૈત્સવ સાક્ષરમંડળમાં બોલી ગયો કે 'કાંડિયા પોતાનું કામ ધણી જ સારી રીતે બજાવે છે. 'પણ એટલું' ખોટું' કરે છે કે, જેની સાથે આગળ મિત્રાઈ અથવા જોના પાંચ પૈસા આધેલા તેની સામા (પછવાડેથી મતલબ ન સરી માટે) બોલે છે, 'જોના જવાબ કાંડિયાએ તપ્ત વાળ્યો કે, 'તમે ધારો છો ને કહો છ, તેવું કામ કાંડિયો કરે તેવો નથી.' વધારે ખુલાસો આ પ્રમાણે

કાધો : (દાખલાને માટે) કાંડિયાને ફેટલાક મિત્રો મતલબિયા મળ્યા હોય, તે મતલબિયાઓએ કાંડિયા પાસે કામ ફંદાવી લેવાને કાંડિયાની મૈત્રી બાંધી હોય-કાંડિયો તે સમજતો હોય, તોપણ દેશને કઈ લાભ છે એમ સમજી મતલબિયા મિત્રોનું કામ કરતો હોય-એ મિત્રો (વ્યાધિ ગયો કે વેદ વેરી તે પ્રમાણે) ગરજ સરી કે કાંડિયાના સામુ પણ ન જોતા હોય (મદદ તો શાની કરે ?) બેલટા કાંડિયાની નિંદા કરતા હોય-તે સહુ કાંડિયો સાંખી રહેતો હોય-એવી હાલતમાં સાચો, ટેકી, પરમાર્યુ ને જોરસાવાળા કાંડિયો, કાઈ વેળા 'હું' સધળું સમજું છ મગ્યાણાં 'એમ જણાવવાને અને તેઓને આડી વાટે જતા અટકાવી સીધે રસ્તે રાખવાને પોતાના મતલબિયા મિત્રો વિશે સંકેતમાં ટીકા કરે, તો તેમાં કાઈ રીતે કાંડિયો નીચો થતો નથી.

ધણું નિલાવ્યું, હવેથી કાંડિયો મતલબિયા મિત્રોનો મિત્ર રહેવાને ઇચ્છતો નથી. હવે જો તેઓની તરફથી કઈ પણ કાંડિયાની વિરુદ્ધ બોલાયું તો નક્કી કાંડિયો પોતાના બચાવમાં ખરૂંખોટું દેખાડવાને પડેલો બોલી દેશે-મતલબિયા મિત્રોનાં કાવતરાં જાહેરમાં આજીશે. કાંડિયો ગમે તેટલું બોલશે તો પણ તે સજ્જનની નજરમાં હલકો ફરવાનો નથી, હલકો તો ઉપરની વાતથી જ કરવાના હતા તે ફરી જ ચૂક્યા છે. ખરૂંખોટું બતાવી આપતી વેળા કાંડિયાથી થયેલી જુદો પણ કાંડિયો આંચકો ખાધા વગર જણાવશે ને કાનની બૂટ આલશે.

ઝાંસા શા ખાવા ?

કહેવડાવવું ત્યારે કિશ્કિયન, પાલક, વિદ્વાન અને વતીલું ત્યારે રાક્ષસ, લાતથી ચૂર્ખની પેટે ! હોય, દહોડો છે !

આપણે તાબેદાર છીએ એટલે ઉપરીના ઝાંસા ને માર ખાઈએ છીએ.

જેટલા ગરીબ દારતો કામ લાગે છે તેટલા પૈસાદાર દારતો કામ નથી લાગતા.

રાજદારી કામ અને સંસારનીતિ સંખંધી મોટાં ભાષણો કરી આખા નગરમાં હું હું કરી મેલવું અને સહેજ આવેલા જેવા તેવા પ્રસંગ પર રે પદવીવાળા મિત્રોની ખાતર કરવામાં જી : જી : કંડી ખૂણે ભરાવું એ શું ?

અમને કાંડિયાઓને લાગે છે તો ધણું, પણ શું કરીએ ? દ્રવ્યની વાતમાં અચારી પદવી જીતેલી છે; બાકી તો બતાવી

ઓપીએ. અમારી પાસે સ્વતંત્રતા મોટું ધન છે અને મોટી પદવી છે; જેની આગળ ખુશામતધન અને ખુશામતપદવી ક'ઈ જ નથી.

સ્વતંત્રતાને માટે ખરા જોદ્ધા અમાણે સર્વેય જોઈને મરીશું, પણ ધન પદવી માનને માટે મ'કે કાપર અમાણે સર્વેય સમાધી રાખી ભોગવવાને માટે નહિ જીવીએ.

કાણું બાવલું

હાથ જુલાઈ આવી રે, વસતી રહી જ લાગ,
રાય રક સિંચાય રે, કટક નાક કપાય.

૧૮૬૫ની ૧લી જુલાઈ* ઇતિહાસમાં નોંધી રાખવા જેમ છે. જેમ મોટાં કામની યાદદાસ્તને માટે મિનારાઓ અને મોટાં કામ કરનારાઓનાં બાવલાં કરવાની રેશદેશમાં ચાલ છે, તેમ તારીખ ૧ જુલાઈ નિમિત્ત ક'ઈ થયું' નોંધ'એ, ને એમ કરવાને સારુ ભીજળાં કામ કરનારાઓની સભામાં અમે કાંડિયાઓ નીચે અમાણે દરખાસ્ત કરીએ છીએ.

(આ દરખાસ્ત કાણું બાવલું' ખડું કરવાની હતી)

બાવલાની ખેસણી ઉપર આ અમાણે ટૂંકા લેખ કાન-

રાવવા કે મુ'બાઈનો ચંદ્ર તો. ૧લી જુલાઈ ૧૮૬૫ એ ફરી ચાંબીજ ન થાય એવી રીતે આખા મુ'બાઈ ઇલાકાની ગાળ ખાતો સામ્રાટ છેલ્લો અસ્ત પામ્યો છે.

જિજ્ઞાસા અમલદારો અને કાંડિયા છોકરાઓ

કાંડિયા છોકરાઓ ખૂબ ફાટ્યા છે, તેના ઉપર જખમી થયેલા અમલદારો તદ્દમિત ઊઠાવે એમાં ક'ઈ તેઓની જોછી બહાદુરી નહિ પેટ બળ્યો ગામ બાળે જ. પણ એ જિજ્ઞાસા અમલદારો, ખૂબ યાદ રાખજો કે હવે આમળના દહોડા ગયા છ-હવે તમે રાજધાનીની પાડોશમાં છો-હવે તમારા ભભકા, અડાનીઓ ઉપર, મામડામાં જશો ત્યાં જ ચાલશે. તમે તમારા ઉપરીઓના કેસ કેવા કપકા કેવી રીતે સાંભળો છો તે અમે અપૂર્ણીએ ઊંચે. મામડાના લોક શું જાણે? માટે અમે જલસાતા નથી. જૂડું' ને જુમલું' રચી અમને ફાંદામાં લેશો ને તેથી વખતે અમે જેદમાં જઈએ (જેદમાં મોકલાવીએ એવા ઊંચે) તો પણ અમે અમારી ખરી તલવારના હાથ કયાં વગર રહેવાના નથી. આજકાલ તો છોકરાઓ સહુને ડરાવે તેવા છે.

આજકાલ

આજકાલ સહુના માથામાં એ જ ધૂન ભરાઈ રહેલી છે કે પુણજ ધન કમાઈ ને માડી-વાડી-લાડીને ઉપયોગ કરવા, એ જ જીવ્યાનું સાર્થક છે-ખ, પ, ચ, એ ખીજ અક્ષરો પૂરા સ્થાયા એટલે આફ સિદ્ધિ ને નવ નિધિ પ્રાપ્ત થઈ-સાધનારા કૃતાર્થ થયો એમ મનાય છે.

—સપથું' સુખ ને સાચું' સુખ એ ત્રયમાં જ છે એમ કહેવાય છે. એ વિચાર અચાની લોકોમાં (નિર્ધન અને ગરીબીમાં એ બનેમાં) પરંપરા થી ચાલતો આવ્યો છે, માટે એમાં ક'ઈ નવાઈ જેવું નથી. પણ આજ-કાલ બહેણા માની લોકો માયાના

પાશથી એ વિચારના થઈ પડ્યા છે, એ મોટું આશ્ચર્ય છે, ઠીક ઠીક !

આજકાલ ધનવંતી પોતાના લોક, મદ, મથન અને સરસાર્થના જોરમાં પોતાનાં ધનમાન વધારવા સારુ પ્રથમ ગરીબને નાખી દેવા ને પછી પોતે અ'વલાવવાને અને છેવટે દેશને પાડવાને ખટારીનો ખાડો ખોદે છે-ધન કાઢવા-ને ખાડો ખોદે છે, એમ દેખાય તો પણ આખરે તે ખાડામાંથી ભીની બવાળા નીકળવાની કે જેણે કરીને ખાડામાં પડેલા પડેલા ને ન પડેલા પછી, વહેલા મોડા સર્વે દેશીજન બળી મરવાના. અ રે રે રે રે !

આજકાલ બધા બહાવરા બની

રહ્યા છે. એ લાવ વધ્યો, એા ઘટ્યો. એમ રાતદહોડા કયાં કરે છે-ચાર મિત્રો એકઠા મળ્યા તો ત્યાં પથુ તે જ વાત. ઘરમાં રાતે કુટુંબ સાથે જખરા બેઠા, તો ત્યાં પથુ પોતે-પોતાના વિચારમાં જ હાં, હાં !

આજકાલ પશ્ચિત સ્વીયુરુપની કુળદેવી જ'પ પારકા સ્વોયુરુપની કુળ દેવી થઈ છે. સરસ્વતીએ કુલકર્ણની નિંદા લીધી છે. અખંડ પ્રીતજેત બેવચનીપણું તથા વિશ્વાસઘાત એના જેરી વાક્યથી મેરઘઈ થઈ છે. માયાવી રાક્ષસી લક્ષ્મીવું' રાજ્ય જોઇ બચારી ભકિત નીતિ ખૂણેખોતને ભરાઈ રહ્યા કરે છે. ઈશ્વર તો બુદ્ધાવનાર લઇ ને બેઠો છે. ઠીક ઠીક !

* અમેરિકી આંતરવિગદ સભી:જવાં સોસી ટિ મત ચગડી ગઈ ને પ્રબ રેઈ બડી.

૧૮૬૨થી ૧૮૬૫નો જામનો ખાસ સમજવા જેવો છે. ૧૮૬૨માં અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ ક્રાંતી નીકળતાં ત્યાંના કપાસનો પાક કથળ્યો; અને માન્ચેસ્ટર, લેન્કેશાયરની મિલોને અમેરિકા રૂમળતું બધું થયું...ભારતે કપાસના પાક તરફ ઝુકાવ્યું...અને કદી કદાચ ન હોય તેવા રૂના ભાવમાં ઉછાળો આવ્યો. લોકોને ધનપ્રાપ્તિનું કદવૃક્ષ હોય લાગ્યોને ભાસ થયો. ગામે ગામ ને શહેરોમાં શેર કંપનીઓ લાખો થઈ ગઈ...તે ગામડાં ને શહેરોની પ્રજા-રોડીરોડી સુદાંતું ધન આ કંપનીઓમાં ઠલવાવા માંડ્યું... ૧૮૬૫માં તો અમેરિકા સુદ બધું પડ્યું...ને શેરોની કિંમત કનકવાના કામળિયાં જેવી બની ગઈ! ધનિકોએ ને એમની કંપનીઓએ ફેવાળાં કાઢ્યાં ને પ્રજાની પાપમાલી થઈ...

આ આખા સમય દરમ્યાન નમ્રદે સૌથી વધુ સ્વસ્થતા ભળવી રાખી,

રે છપ, તું ઘોટો ભાગ્યશાળી છે, તું રાતદહાડો ઉદ્યોગ કરે છે, સુજરાન જેટલું ને કંઈક વધારે પણ પેદા કરે છે, નાના પ્રકારના નિર્દોષ વિલાસવેલપ પણ કરે છે, ચરીરે નિરોગી છે, કેઈનો તાબેદાર નથી, શક્તિ પ્રમાણે તનમનધનથી લોકતું કલ્યાણ કરે છે, તને તારી યોગ્યતા પ્રમાણે બધેથી માન મળે છે, તારા ઉપર સર્વે જનનો લોભ છે, હવે તારે શું કરવા રહ્યું નોઈએ ? હા, તું રહે છે તે જોકે તો તારો ટેક નક્કો જશે કે નહિ એ વિચારથી પેદા થતી ધારતીથી; પણ હોય, ચડતીપડતી સહુને જ છે-હમણાં બધારે તું સુખ લોગવે છે, ત્યારે દુઃખ પણ સોસજે. રે સ્નાનીને વળી દુઃખ કેલું ? એને તો રહવામાં પણ પ્રભુનો ખેલ જાણી આનંદ જ છે. બીજું તું રહે છે તે જોટલા સાડુ કે તું લોકોની સાથે સીધો છતાં લોકો કેમ તારી સાથે આડા ચાલે છે ને એવાઓનું જગતમાં ફાવે છે કેમ ? હા, તું તારી પોતાની વાલથી નિવૃત્ત (નિરાંત પામેલો) છે, પણ ઉપર કહેલી બીજી વાતો બોતાં તું થયો પ્રવૃત્ત (રોકાયેલો) છે અને એથી તું ઉદાસ રહે છે.

અસાધારણ હિંમતથી ચેરના કનકવા પાછળ પડેલાને ચેતવ્યા ને એમાં ફસાવનારને ફટકાર્યા—
'કાંડિયો' અજબાગણો બન્યો પણ

લોભ, લાલચ અને દલને ન નમ્યો. નમંદે આ સ્થિતિમાં બે ને 'સુખ' માણ્યું તે એના જ સંજોરમાં ઉપર આપ્યું છું.

...એકરારને દિવસે હું જ્યારે મારી ભત પર દોષના ટોપલા ઠાલવતો, ત્યારે પાદરીને નવાઈ લાગતી તે એ કહેતા : " ના, ના. તમારામાં સારાપણું છે ! " સારાપણું ? હું બંધુને ! મારી અંદર ખાટા શરોણ વિના ખીજું કંઈ નથી અને એ ખૂબ સાડુ જ હતું. માણસ યુરો ન હોય તો એ વધુ સારો અને કંઈ રીતે ? મને એ મઠમાં એમણે જે કંઈ લખાવ્યું તે પરથી એટલી એક વાત મેં પકડી લીધી...

[' ૫ દિનેગડ માંથી]

—આકાશનંદ કાશ્યુ

[શ્રી. વિનોબાની સાહિત્ય-વિચારધારામાંથી ચૂંટીને]

સર્વોત્તમ સાહિત્ય

હું મારા મનમાં જ્યારે સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરવા બેઠું છું—અને વ્યાખ્યા કરવાનો મને શોખ છે—ત્યારે એની એવી વ્યાખ્યા કરું છું કે “સાહિત્ય એટલે અર્ધિંસા.” આ સાંભળાને લોકો કહેશે કે આ તો કમળપત્ની છે: હર જગ્યાએ અર્ધિંસા લઈ આવે છે !

પરંતુ સાહિત્યકારોએ પણ એની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે, સર્વોત્તમ સાહિત્ય ‘સૂચક’ હોય છે. ‘સૂચક સાહિત્ય’ ને સર્વોત્તમ શાથી બનાવવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે કે એ સાંભળનારાઓ ઉપર આક્રમણ નથી કરતું. કોઈના ઉપર અગર ઉપદેશનો પ્રકાર થવા લાગે, તો લક્ષેને એ ઉપદેશ દિનકર હોવા છતાં, એનો સ્પર્શ શીતળ નથી હોતો...

ઉત્તમ કૃતિનું લક્ષણ એ છે કે, જે રીતે રામચંદ્રને જોતાં અનેક લોકોએ અનેક કલ્પનાઓ પોતપોતાની બાવના અનુસાર કરી; તે રીતે જે બોધમાંથી અનેકવિધ તાત્પર્ય નીકળે, એ જ સાહિત્યનોષ છે. કાનૂની કિતાબમાં આથી સાવ ઊંચડી વાત હોય છે. એક વાક્યમાંથી માત્ર એક જ અર્થ નીકળે; જોઈએ, બીજો ન નીકળે; જોઈએ. એ એક વાક્યમાંથી એ અર્થ નીકળ્યા તો વજીલોની કમળપત્ની થઈ જાય છે. પરંતુ સાહિત્યની પ્રકૃતિ આથી સાવ ઊંચડી હોય છે. ગીતા ઉત્તમ સાહિત્ય છે, રામાયણ ઉત્તમ સાહિત્ય છે, કેમ કે એમના તાત્પર્યને વિષે મનનેદ છે—જે સાહિત્યના તાત્પર્યના વિવરમાં મનનેદ ન હો, અને તાત્પર્ય નિશ્ચિત રીતે કહી શકાતું હોય, એમાં સાહિત્યશક્તિ કમ પ્રગટ થાય છે.

પ્રસિદ્ધ કવિવાક્ય છે: “પરોક્ષ પ્રિયા: ઈવ દિ દેવાઃ, પ્રયશ્વ દ્વિઃ.”

‘દેવ પરોક્ષપ્રિય હોય છે એમને પરોક્ષવાણી પસંદ હોય છે; પ્રયશ્વવાણી પસંદ નથી હોતી. આનો મર્મ પણ એ જ છે કે પ્રયશ્વ ઉપદેશમાં જાણે સામાને કામનાનો પ્રયત્ન હોય

છે. વાલ્મીકિનું ‘રામાયણ’ આપણે વાંચીએ છીએ તો તેમાં ઉપદેશનાં બહુ બધાં વચનો નથી જોવામાં આવતાં; કથામંત્રાં વહેતી રહે છે; વાચક એની સાથે સાથે વહેતો જાય છે. અનેક વાચકોને અનેકવિધ તાત્પર્ય હાંસિલ થાય છે, અને એક જ વાચકને સમયાનુસાર અનેકવિધ તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સાહિત્યની વિશેષતા આ વિવિધતામાં છે. આથી જ્યારે અમે સાહિત્યિકો પાસેથી કંઈક અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તો એની ભતલણ એવી નથી કે તેઓ પોતાની વિશિષ્ટતાઓ છોડી દઈને અમારું કામ કરે.

ઈશ્વરના પ્રેમને વિષે લક્ષતબ્દ કહે છે કે એનો પ્રેમ અહેતુક હોય છે. એમાં હેતુ નથી હોતો. પ્રેમ કરવાે ઈશ્વરનો સ્વભાવ છે. એ જ રીતે સાહિત્યમાં પણ કોઈ હેતુ નથી હોતો. સાહિત્ય એક સ્વયંભૂ વસ્તુ છે. પરંતુ હેતુ રાખીને જે સાધી શકાતું નથી, તે સાહિત્યમાં હેતુ રાખ્યા વિના સધાય છે, એ તો સાહિત્યની ખૂબી છે. ગીતા એટલા માટે મને પ્યારી છે કે તે હેતુ ન રાખવાનું શીખવે છે. એ એક એવો ગ્રંથ છે, જે એટલી ઠંદે કહેવાનું સાહસ કરે છે કે નિષ્કળ કાર્ય કરે. નિષ્કળ કાર્યની પ્રેરણા આપનારો એવો બીજો ગ્રંથ મેં ‘દુનિયામાં જોયેા નથી સાધોસાધ ગીતા’ જાણે છે કે જેણે ફળની આશા છોડી છે એને અનંત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

મેં ‘સાહિત્યની જે વ્યાખ્યા કરી, એમાં પણ એ જ વિશેષતા છે. સાહિત્યમાં એવી શક્તિ છે કે જેથી ‘શ્રમ’નો ‘શમ’ જની જાય છે. વિના શ્રમ કોઈ પણ મહેત્વની ચીજ નથી બનતી. પરંતુ સાહિત્યમાં ‘શ્રમ’નું ‘શમ’માં રૂપાંતર થાય છે. બીજી બાબતોમાં માનવીને આરામની પણ આવશ્યકતા હોય છે. ત્યાં શ્રમ અને આરામ પરસ્પર વિરોધી હોય છે. માનવી શ્રમથી થાકે છે તો એની પછી આરામ લે છે, અને આરામથી થાકે છે તો ત્યાર બાદ વળી શ્રમ કરવા લાગે છે. પરંતુ સાહિત્યની એ ખૂબી છે કે એમાં ‘શ્રમ’ની સાથે સાથે ‘શમ’ ચાલે છે. એવસિ કલાક કામ અને એવસિ કલાક

આરામ, એ છે સાહિત્યની ખૂબી. સાહિત્યનો મિત્ર પર ઝાઈ બોળે નથી હોતો. * * *

ઉત્તમ સાહિત્યિક સ્વદ-સ્વધાક્ષર હોય છે. બહુ પાણી નાખીને ફેલાવેલું નથી હોતું. સ્વધાક્ષર હોય છે, એટલે કે થોડામાં વધુ સૂચકતા હોય છે, અને એમાં અનાક્રમ્યશીલતા હોય છે, જેથી સહજ રીતે જ બોધ મળી જાય. વ્યક્તિ બોધ લેવા યાદે તો લઈ શકે છે; અને ન લેવા યાદે તો નથી પણ લઈ શકતી. દર વખતે બોધ લેવા પડે, તો મુશીબત થાય. એટલા માટે બ્યારે બોધ લેવા ઇચ્છા થાય ત્યારે લઈ શકે છે. સમયાનુકૂળ બોધ મળે અને ન પણ મળે, તો પણ જે પ્રિય હોય તે જ સાચું સાહિત્ય છે. * * *

કવિનું ચિંતન તો હમેશાં અસ્પષ્ટ હોય છે. એના કાન્યના ઊંડાણને એ પોતે જ નથી જાણતો. એના પર પરસ્પર-વિરોધી ભાષ્ય કરી શકાય છે, અમર કોઈ કવિએ પોતાની કવિતા પર કોઈ ભાષ્ય લખ્યું તો હું એનાથી બિલકુલ વિરુદ્ધ ભાષ્ય લખી શકું છું, અને સંભવ છે કે ભોક્ષા માટે ભાષ્ય કબૂલ કરે અને કદાચ તે પોતે પણ કબૂલ કરે! કવિને જે સૂઝે છે, તે એના સ્પષ્ટ ચિંતનના બહારની ઝીજ છે. કોઈકે ઝીજ એને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ક'ઈ બનાવતો નથી, ક'ઈ રચના કરતો નથી. સહજ જ એને ઝીજ મળી જાય છે, એની ઝાંખી મળી જાય છે કવિને કાંતદંથી* કહી છે: “કવિ: કાંતદંથી”- કવિ દરનું જીવે છે, એવો અર્થ કેટલાક ભોક્ષા લગાવે છે. હા, એવો અર્થ પણ હોઈ શકે. પરંતુ એનો એક અર્થ એવો પણ છે કે કવિ બહુ જ અસ્પષ્ટ જીવે છે. જે સ્પષ્ટ વસ્તુ છે, એને તો સૌ કોઈ જીવે છે, પણ પછી જીવે છે. પણનો અર્થ જ એ છે કે ‘જે જીવે છે તે પણ છે’- ‘પર્યતિ ઇતિ પશુ:’ જે જીવે છે, વિના ભોળે જેને ભરાસો થતો નથી, ચિંતનથી કોઈ વાત માનતો નથી, કહે છે ‘સાબિતી લાવો,’ એ પણ છે. કવિમાં આ પશુત્વ નથી હોતું. એટલા માટે એની વાણીમાં વિવિધ દર્શન હોય છે.*

[‘સાહિત્યકારેસિ’ પુસ્તિકામાંના ‘સર્વોત્તમ સાહિત્ય’માં]

આના અનુસંધાનમાં નીચેના કુકેશ પણ ભેળા ભેળા છે

- બ્યારેકિત, બ્યારેકિત, વકોક્તિ આદિ સૂચન સીધા અનુ-ક્રમથી અધિક અપ્રિય હોય છે. સારાંશ કે સૂચન ‘વિદગ્ધ’ જ હશે એવું નહિ, અને પ્રત્યક્ષ-બાધ પણ અમર પ્રેમાભિધાર-સંપન્ન હોય તો ‘વિદગ્ધ’ હોઈ શકે છે. એટલા માટે ગીતાના જેવો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ પણ વિદગ્ધ વાક્યમય છે. વિદગ્ધ વાક્યમયના

સાહિત્યના પોષણનો પ્રશ્ન

સાહિત્ય વિવિધ સ્વભાવવાળા ઝીજ છે. એને પોષણ આપો તોય સુકાઈ જાય છે, ને ન આપો તોય સુકાઈ જાય છે વચલી હાલત—બ્યારે પોષણ અપાય પણ છે ને નથી પણ અપાતું—તેની હાલતમાં જ તે જીવત રહી શકે છે.

* * * અમે માનીએ છીએ કે જેને આપણે સરકાર યા રાજદરબાર કહીએ છીએ, એમણે જેમને પોષણ આપ્યું અને એમનાથી જે ઉત્તમોત્તમ સાહિત્ય મળ્યું છે, એ પણ ખીજ દરબળનું છે. વાસ્તવિક અથવા તુલસીદાસ દરબારી કવિ હોઈ જ ન શકત દરબારી કવિઓનું ઉત્તમ દર્શાત કાલિદાસ છે...

એ દિવસોમાં કવિઓને રાજ્યાશ્રય આપવામાં આવતો હતો; અને કવિઓના પૂરતો આદર હતો. પરંતુ કવિ આશ્રિત જીવતા ન હતા; બદલે આશ્રય આપનારા જ એમ માનતો હતો કે કવિએ અમને આશ્રય આપ્યો છે. કવિ પોતાની પાસે રહે, એના જ એ ભોક્ષા ઉપકાર માનતા.

હું માનું છું કે કવિને ક્લાક* જેવી તોફાનીતા આધાર મળે તો એ આધાર એને તોડનારા જ થવાનો...કુદરતની સાથે એકરૂપ થવાવાળા ધંધા કવિને હોવા જરૂરી છે.

હવે પુરાણા રાજવીઓના દિવસો વીતી ગયા છે. હવે તો જનસમાજની સેવાના દિવસો આવ્યા છે. એટલા માટે સેવા કરનારને ક'ઈક મદદ મળશે. મુખ્ય મદદ તો જનતા દારા જ મળવી જોઈ એ. જેની પાસે વાણી, વિચાર અને વર્તન ત્રણે છે, એવા પ્રતિભાવાન પુરુષોને જીવન અર્થે ક'ઈક આપવામાં આવે તો એમાં આપણે એમના ઉપર ઉપકાર નથી કરતા, બદલે આપણા પર એમનો ઉપકાર છે.

* * * * *

કવિને માટે વધારે પોષણ ન હોય; અને કમતી પણ ન હોવું જોઈ એ. એને કૃત્રિમ પોષણ ન મળવું જોઈ એ. જેમ માનવું દૂધ બાળકને સહજ મળી જાય છે તે રીતે કવિને પોષણ મળવું જોઈ એ...કવિએ પરાશ્રિત ન બનવું જોઈ એ. કોઈપણ તો એ સુકાઈ જશે. એને એટલું જ મળવું જોઈ એ કે જેથી એનાં શરીર, મન અને પ્રાણ કાયમ રહે.

આદર્શો સાબિત થઈ શકે છે. પ્રેમથી રિજાબીને હિતોપદેશ કરવાના જેટલા પ્રકારો છે, ભક્તિ પણ તે મત્સ્ય ઉપદેશના હો, ચાહે પેશો સૂચન હો, વિવેચનપદ હો, અથવા કથાર્પ, વિદગ્ધ-વાક્યમય છે. (જ્ય એવે વિદગ્ધ વાક્યમય પદ જય)

શ્રામવિસ્તારની સમસ્યા

—અક્ષય ૨. દેસાઈ

ભારતમાં બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ભારતીય સમાજ તેની તવારિખમાં સૌથી પ્રચંડ પરિવર્તન અનુભવતો રહ્યો છે. એના ટેકનોલોજીનો પાયો, એનું આર્થિક બંધારણ, વર્ણશ્રમ અને સંયુક્ત કુટુંબપ્રથા ઉપર આધારિત એવું સામાજિક સંગઠનાત્મક માળખું, તેનું રાજકીય સંગઠન, તેનું વૈચારિક ધરતર તથા સંસ્કારિક મૂલ્યતંત્ર—આ બધામાં ગુણાત્મક પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાએ એ પ્રખ્યતઃ ચોતાના જ સ્વાર્થને અનુસરીને ભારતીય સમાજમાં આ પરિવર્તનો સર્જ્યા હતાં, આ પરિવર્તનો એકધારા અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપનાં ન હતાં. અને તેથી કરીને ભારતીય સમાજની અંદર તેણે વિશિષ્ટ પ્રકારના વિરોધાભાસો તથા વિરોધીબળો પ્રગટાવ્યાં.

બ્રિટને ભારતમાંથી પાછાં પગલાં ભરી ત્યાર બાદ ભારતીય પ્રજા વિકાસની એક નવી જ કક્ષાએ પ્રવેશી છે; સ્વતંત્રતાએ એની સૂઝ અને સર્જક-શક્તિઓને વહેતી કરી છે. પ્રગતિ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સંસ્કારિક જીવનમાં પરિવર્તન આણવા સારું ભારતીય સરકાર તથા બીજા સંસ્થાઓ વિવિધ યોજનાઓ યોજી રહેલ છે તથા અમલમાં આણી રહેલ છે. આ પરિવર્તનોનો અભ્યાસ અત્યંત આકર્ષક અને મુશ્કે છે. કેમ કે આ સામાજિક પરિવર્તન માનવજાતનાં એક પંચમાંથી બાજને અસર કરી રહ્યો છે. હાલને તબક્કે, ભારતમાં જે વિવિધ પરિબળો સામાજિક જીવનના પરિવર્તન માટે મથી રહ્યાં છે તેમાં રાજ્યનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે.

* દૈ. અસપ દેસાઈ મુંબઈ હુનિવર્સિટીમાં સમાજવિજ્ઞાનના લેક્ચરર છે. તેમને આ લેખ 'યર્ડ' વર્લ્ડ' હોન્ગકેસ એ ક્વેસ્ટિયોનોલ' માં ૧૯૭૫ વર્ષે હતો. અહીં અનુદાત ક્રમશઃ નાખ્યા છે.

સ્વતંત્ર ભારતનું કથેય

ભારતસંઘના બંધારણમાં ભારતીય સમાજના વિકાસનું કથેય રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. બંધારણમાં દર્શાવ્યા મુજબ, મૂળભૂત અધિકારો અને સિદ્ધાન્ત તરીકે સાર્વજનિક મતાધિકાર તથા તેના નાગરિકોનું હિતકલ્યાણ—એ જ મુખ્ય હેતુ એના પાયા તરીકે સ્વીકારાયો હોય તેનું 'સિક્કયુલર' રાજ્ય સ્વતંત્ર ભારતના રાષ્ટ્રીય આદર્શ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.

અલબત્ત, જે દેશમાં ધાર્મિક પૂર્વગ્રહોની જોડી જડ પડેલી હોય તેવા દેશમાં સાચા 'સિક્કયુલર' રાજ્યનો વિકાસ કરવો; જે દેશના નાગરિકો પ્રચાલીત રીતે, સંયુક્ત કુટુંબ, ન્યાતમત અને અર્ધસામંતી સમાજરચનાના પાયો ઉપર ચાપેલી સ્વતાશીલ સામાજિક જીવનપદ્ધતિ નીચે જીવતા આવ્યા હોય, તેમને માટે ચોતાના મતાધિકારનો છુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવા સારું સામાજિક અને સંસ્કારિક વાતાવરણ સર્જવું; જે દેશમાં સમસ્ત ઉત્પાદકપદ્ધતિ પછાત હાલતમાં રહી છે, નિર્બળ રહી છે, અને બદલત થતી આવી છે, તેવા દેશમાં કલ્યાણકારી અર્થરચનાનો વિકાસ કરવો; જે દેશમાં નાગરિકો માટે કામધંધા અંગેની નહિ જેવી ઉપાત સમયે અને તોજા સાચવી સંબંધિત કાર્ય શુરેક્ષા બંધુ છે, તેમાં બંધારણમાં મુજબ, કામ અંગેના, સામાજિક સલામતી અંગેના, શિક્ષણ અંગેના અધિકારોનું પાલન કરાવવું; અને રોક, બંધિયાર, પ્રથુખતઃ અસહિત સમાજને આગાદ, સંસ્કારિક રીતે પ્રગતિમાન અને લોકશાહી પ્રમુખ ધરતરની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ સામાજિક સંગઠનો સર્જવા;—આ પ્રચંડ કાર્ય છે.

બ્રિટિશ સત્તાનો વારસો

ભારત સરકારે આ ખર્ચે પાર પાડવા જે માર્ગો અપ-
ત્યાર કર્યા છે તેનું અવલોકન કરવા પૂર્વે, એ આવશ્યક
છે કે આપણને બ્રિટિશ રાજ્ય સત્તા તરફથી ગ્રામ-સામાજિક-
રચનાનો કેવા પ્રકારનો વારસો પ્રાપ્ત થયો છે, જેના ધ્યાના
પર આપણે કામ કરવાનું આવશ્યક છે, તે બેઠકે સ્પષ્ટ છે.

(૧) સદીઓ સુધી ભારતમાં લગભગ સ્વતંત્ર અને
સ્વયંસંપૂર્ણ ગ્રામરચના ચાલતી આવી હતી; જમીન ઉપર
ગામની માલિકી હતી; ખેતી અને ગ્રામીણ વચ્ચે એકતા
હતી; મોટે ભાગે પોતાપૂરતું ઉત્પાદન કરતી; અને રાજ્ય
અથવા તેના હાથ નીચેના અધિકારીઓને ખરેખર ઉત્પાદ-
નમાંથી સામુહિક રીતે ભાગ આપતી (નાણાંમાં નહિ);
આવી ગ્રામરચનાના પાયાની ગણ સંસ્થાઓ—સંયુક્ત કુટુંબ,
વ્યુત્ક્રમ અને ગ્રામપંચાયત.

(૨) બ્રિટિશોએ આવી સામુહિક સમાજપદ્ધતિનો
લગભગ વિનાશ કર્યો; અને જમીન ઉપર વ્યક્તિગત માલિકીનું
તથા હરીફાઈનું તત્ત્વ દાખલ કર્યું; જમીનદારી
તથા રૈયતવારી એવા બે પ્રકાર પાયા; ખરેખર થયેલી
ઉત્પાદનમાંથી સામુદાયિક રીતે અચૂક ભાગ આપવાની
પ્રથાને સ્થાને વ્યક્તિગત રીતે ચોક્કસ રકમ નાણાં રૂપે
આપવાની પ્રથા દાખલ કરી; આનું પરિણામ એ આવ્યું
કે, ખેતી—ઉત્પાદનની સમૂળ પદ્ધતિ જ પલટાઈ ગઈ—
ગામની પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું ઉત્પાદન કરવાને સ્થાને
હવે સરકારી મહેસૂલ ચૂકવવા તથા બીજા જીવનની જરૂરિ-
યાતો ખરીદવા સારું બજારમાં વેચવા માટે ઉત્પાદન કરવાની
પ્રથા દાખલ થઈ. આમ, સ્વયંસંપૂર્ણ આર્થિક ક્ષેત્ર તૂટીને
તે ભારત અને દુનિયામાં બજારો સાથે સંકળાયેલું બન્યું.
વળા બ્રિટિશોએ પોતાનો ક્ષેત્ર-ઉત્પાદિત માલ ગ્રામમાં સુધી
હુસારી દઈ, ગ્રામ-કારીગરોના ઉદ્યોગોનો નાશ કર્યો. આ
રીતે ગ્રામ-ઉત્પાદક-પાયામાં પરિવર્તન થતાં, ગ્રામપંચા-
યતની સત્તા તૂટી પડી અને તેને સ્થાને મધ્યસ્થ સરકારના
કાનૂનોની સત્તા સ્થપાઈ.

(૩) બ્રિટિશ ભારતની પ્રજાસાધિકાર જૂની આર્થિક-
સામાજિક સમસ્યાઓ વિનાશ કર્યો; મૂડીવાદી અર્થતંત્ર
દાખલ કર્યું, પણ નવી સમસ્યા ન રચાવી શકી—કેમ કે,
ભારતનો સ્વતંત્ર આર્થિક વિકાસ, ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક

વિકાસ તેણે રૂંધો; અને એ રીતે શાહીવાદી હિંદો સામેના
લડાયક પરિણામે જન્મતાં જ શેકમાં; પરિણામે, ખેતી
તૂટી પડી, ગ્રામજનતા વધુ ને વધુ ગરીબ બની; અને
ગ્રામવિસ્તારમાંના વર્ગોનું માળખું પણ થલું જ બદલાઈ
ગયું.

(૪) હાથ કારીગરોનો નાશ થયો, ખેતી ઉપર દંબાણ
વધ્યું; ખેતરો નાનાં નાનાં બન્યા—બિનઆર્થિક બન્યા;
પાક નીચો ગયો, ખેડૂતોને શિર દેવો વધ્યાં; શાહુકારો,
વેપારીઓ અને જમીનદારોની તથા સંપન્ન ખેડૂતોની
ગરીબ ખેડૂતો ઉપરની પકડ વધી; ગરીબ ખેડૂતોના હાથમાંથી
જમીનો છીનવાઈ શાહુકારો-સેથુદારોના હાથમાં—બિનખેડૂત
વર્ગના હાથમાં ગઈ; જમીન વિનાના ખેત-મજૂરોની સંખ્યા
વધી; જમીનદારી વિભાગમાં જમીનનો હક્ક ધરાવવા છતાં
નતે નહિ ખેડનારાની એક મોટી જમાત જામી થઈ-જેનો
ખોજ ખેડૂત ઉપર જ પડ્યો.

(૫) આનું સામાજિક જીવનમાં પરિણામ એ આવ્યું
કે, જમીન ખરીદ-વેચાણની અને ગીર મૂકવાની વસ્તુ બની
જતાં સંયુક્ત કુટુંબની છિન્નિન્નતાનું કારણ બની.

(૬) બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા નીચે શાંતિનાં બંધનો પણ
શિથિલ થયાં, અને આર્થિક સહરતા સાથે તેનો સંબંધ
બેઝરો.

એકંદર, ગ્રામવિસ્તારના સામાજિક-આર્થિક તંત્રમાં
જનજન્ય પરિવર્તન થવા માંડ્યું. કેટલીક શાંતિઓના
હાથમાં આર્થિક ધનદારી જઈ પડી; અને બીજી શાંતિઓએ
તેમના હાથમાંથી આર્થિક કાબૂ પોતાને હસ્તક કરવા
સંઘર્ષ માંડ્યો. નીચલી ગણતરી શાંતિઓ પુર્વર થઈ. એકંદર
ગ્રામવિસ્તારમાં નવા વર્ગો ગણ્યા ને નવા પ્રકારના વર્ગો
સંઘર્ષો જાણ્યા.

બ્રિટિશ સત્તાનો વારસો નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી
વધુ સ્પષ્ટ થશે.

* દુનિયાભરમાં મોટી વસ્તીવાળા દેશોમાં ચીન પછી
ભારતની ગણના થાય છે (લગભગ ૩૫ કરોડ ૭૦ લાખ.)
આમાંથી ૨૯ કરોડ ૫૦ લાખ એટલે કે ૮૩ ટકા વસ્તી,
૫ લાખ ૫૮ હજાર ગ્રામમાં વસે છે. આ ગ્રામમાંનાં કે
તો માત્ર ૫૦૦થીયે ઓછી વસ્તીવાળાં છે.

* માથાદીક ખેતીલાયક જમીન ૦.૬ એકર (એક એકર

થીય ઓછી) આવે છે. વાવેતર નીચેની કુલ જમીનનો પોણો ભાગ અનાજ ઉત્પાદન કરે છે. બાકીના પા ભાગ ઉપર કેશકોપ (ખજરમાં વેચી નાણાં મેળવવા માટેના પાક) થાય છે. નાણાંની રીતે ભેતાં, પોણા ભાગની જમીન ઉપર થતા અનાજના પાકની કિંમત અને પા ભાગની જમીન ઉપર થતા કેશકોપની કિંમત સરખી છે. કુલ-ઉત્પાદનના ૩૫ ટકા ખેડૂતો વેચે છે. ખેડૂત જેને વેચે છે, તેના નાણાં, શરદ અને ખજરભાવ તથા વાહનવ્યવહાર ઉપર કાબૂ હોઈ ખેડૂતને નમતું ભેખતું પડે છે.

મિટિશો ગયા ત્યારે આમવિસ્તારતું વર્ગ-માળખું આ પ્રકારનું હતું—

જમીનના માસિક ખેડૂતો	૨૨૨ ટકા
જમીન ઉપરના ગણેતિયા	૨૭૨ "
ખેતમજૂરો	૩૦૪ "
ખેતી પર આધાર નહિ રાખનારી વસ્તી	૨૦૨ "
કુલ ખાતેદારોના ટકા	કુલ જમીનના ટકા
૧ એકરથી ઓછી જમીનવાળા	૧૭ ટકા ૧૦
૧ થી ૨½ એકર	૨૧ " ૪૬
૨½ થી ૫ "	૨૧ " ૬૯
૧૦ થી ૨૫ "	૧૬ " ૩૨.૫
૨૫ થી વધુ "	૫૬ " ૩૪.૦

જમીનનું અમુક હાથેમાં કેન્દ્રિત થતું, જમીનના બિન-પોષક ટુકડા, વસ્તીના કે ખેતમજૂરની દસા, બીજા મોટા ભાગના જમીનના માસિક ગણતાર ખેડૂતોની પશુ કંટોકટીની દસા—આ છે ભારતીય આમવિસ્તારનું ચિત્ર.

ભારતના કરોડો કિસાને બહારથી ન દેખાય એ છતાં બેકાર હોય છે. તેમને માટે, તથા પાયાભાલ બનેલા અને બેકાર બિન-ખેડૂત વિભાગ માટે વ્યવસ્થા કરવી; તે જ રીતે, ખેત-મજૂરો માટે પૂરતા પગારને સલાહ; મણેતિયા માટે માસિક-ઠક્ક અને ખેડાણ માટે પોષણસાધન ઘટકો; નીચલા થરના તથા વચલા થરના ખેડૂતો માટે પોષણસાધન જમીન, તથા યોગ્ય ધીરાણ વ્યવસ્થા, માલના વેચાણની વ્યવસ્થા, આગાહ અને ધનિક ખેડૂતો સામે લામદામી હરીફાઈ કરી શકે તે પ્રકારની પાક ઉત્પાદનની સગવડો,—આમવિસ્તારની જનતાના વિશાળ સમૂહો માટે આ કેટલીક પાયાની આવરણકામો છે. આ ઉપરાંત, વધુ સાતું બિચારું, આંતર, પૂરવું પાણી, સારી

વાહનવ્યવસ્થા અને ખજરની સગવડોની તેમને જરૂર હોય છે. ટૂંકમાં, નવી સરકાર સામે પાયાનું દત્તવ્ય એ હતું કે ખેતી-આધારિત તમામ ઉત્પાદકો ખજરમાં બીજાઓની સામે હરીફાઈમાં બિજા રહી શકે તે માટે સુયોગ્ય તકો પૂરી પાડવી.

રાજકીય જીવન પર અસર કરનારાં યગ્મણ અને તેની અસર

(૧) કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના રાજ્યે લેકિને સાર્વજનિક મતાધિકાર આપ્યો તે એક અત્યંત મહત્વનો બનાવ છે. આ રીતે સમસ્ત આમજનતાને રાજકીય પ્રવાહમાં આણવામાં આવી છે. ભારતના ૨૦ કરોડ મતદારોમાંથી બહુમતી આમપ્રદેશની છે... ૧૯૫૧માં ચૂંટણી માટે જે પ્રકારનું તંત્ર રચવામાં આવ્યું હતું તેની આમજનતા ઉપર ધણી મોટી અસર પડી છે. ૯૦ હજાર મતપ્રદાન-મથકો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા; ૨,૨૪૦૦૦ મતદાન મંડપો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. મત-પ્રદાન અંગે લેકિને સમજણ આપવા પદ્ધતિસર પ્રચાર-વ્યવસ્થા કરી હતી. જુદે જુદે સ્થળે થઈ મતપ્રદાનનું કાર્ય ૧૦૦ દિવસ સુધી ચાલ્યું હતું. અલગ પ્રમતે અનુકૂળ થાય તે માટે જુદી જુદી પાર્ટીના પ્રતિકાવાળાં મતદાનપત્રો જુદા જુદા રંગમાં છાપવામાં આવ્યાં હતાં. વજુ-ચાતિ તથા ધર્મનાં પ્રતિકા સ્વીકારવામાં આવ્યા ન હતાં. વડી ધારાસભાની ૪૬૦ બેઠકો માટે ૧૮૦૦ હરીફો હતા, અને ૨૨ રાજ્ય ધારાસભાઓની ૩૨૮૦ બેઠકો માટે ૧૫૦૦૦ હમેશ્વારો હતા. એકંદરે ૧૦ કરોડ ૬૦ લાખ પ્રજાજનોએ મતાધિકાર બોજવો હતો.

આ એક જ પશુ બારતના આમપ્રદેશોમાં જખરજસ્ત સામાજિક અને રાજકીય ભગ્નિત આણવા શક્તિમાન બન્યું હતું. આનાં સર્વાંગી પરિણામોનાં તે હજી ખ્યાલ કરવો બાકી જ છે. રિવિધ રાજકીય પક્ષો અને જૂથોના કાર્યક્રમોમાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોનો ઝડી પ્રથમવાર ભારતની આમપ્રજા સામે ઝીકાઈ હતી. એણે એક નવા જ પ્રકારની સામાજિક અને સાંસ્કારિક આળોહવા તૈયાર કરી રાજકીય ચર્ચાઓ, સલાહો, સરઘસો અને નિદર્શનો ભારતીય આમપ્રજાજનો માટે અપૂર્વ બનાવો હતા; અને પરિણામે પ્રથમવાર આ પ્રજાજનોમાં નવી શારીરિક, માનસિક અને ભિન્નશીલ સંચાલના જન્મી હતી. આમાંથી સંખ્યાબધ

ભારતની લગભગ ૩૩ કરોડની વસ્તીમાં ૩૦ લાખ જેટલા ક્ષયના દર્દીઓ છે...
અને વરસે ૭ લાખ ક્ષયથી મૃત્યુ પામે છે !

રુદ્ધિ : તબીબી વિજ્ઞાનને આયુર્વેદની અપૂર્વ ભેટ

—મહેશ શાહ

થોડાંક વર્ષ પહેલાં ડૉ. રસ્તમ ભલ વળીલે લોહીનાં દળાણના રોગની બાબતમાં આયુર્વેદિક ઔષધિ સર્વજ્ઞાને ઉપયોગ કરી તબીબી દુનિયામાં ભારતીય ઔષધિનું ગૌરવ વધાર્યું હતું. આ પછી ભણ્ણિતા તબીબ ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ (ડૉ. બાલાભાઈ નાણાવટી હોસ્પિટલ, મુંબઈના સંશોધન-વિભાગના વડા) ક્ષયની સારવારમાં ભારતની આયુર્વેદિક ઔષધિ ‘રુદ્ધિ’નો ઉપયોગ કરી તબીબી દુનિયામાં ખળભણટ મચાવ્યો છે. આપણે ત્યાં આયુર્વેદમાં આ ઔષધિ ક્ષયમાં વપરાતી ન હતી, પણ તેનો ઉપયોગ ચામડીના દર્દો માટે થતો હતો. ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ ક્ષયમાં તેનો સમ્પૂર્ણ-પૂર્વક ઉપયોગ કરીને એક નવી આશાને જન્મ આપ્યો છે. ‘રુદ્ધિ’ એક જંગલી છોડનું ફળ છે. તેનો દેખાવ એકાદ નાનકડાં સુકાઈ ગયેલા દાઝ જેવો છે. તેનો છોડ દશથી પંદર ફૂટ ઊંચો થાય છે. સિલોન અને ડોંકણનાં જંગલોમાં આ છોડ સમુદ્રસપાટીથી બેથી ત્રણ હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ જ ઊગે છે. તેના ઉપરથી એપ્રિલ માસમાં ફળ ઉતારવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી આ ફળનો ઉપયોગ ત્યાંનાં જંગલના આદિવાસીઓ ઉઝરડા તથા ચાંદના ઉપચાર માટે કરતા હતા. તેમાંથી ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ ક્ષય માટે આ ઔષધિનો કરેલો ઉપયોગ રહસ્યકથા જેવો રહ્યો છે.

પાંચેક વર્ષ પહેલાં ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિના કોઈક મિત્રે મોઢા પર નીકળતા ખીલ માટે ‘રુદ્ધિ’ વાપરવાનું સૂચન કર્યું હતું. ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ પ્રયત્ન કરી જોયો અને તેમની અનુભવી વચ્ચે ખીલ તો જતી રહ્યા, પણ તેના કાષ્ઠ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા. આથી ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિના દિલમાં એક નવો પ્રકાશ પથરાયો...એક વખત તેમની પાસે એકદમ નંખાઈ ગયેલું માંદું બાળક લાવવામાં આવ્યું. આ બાળક ત્રણ

મહિનાનું હતું ત્યારથી જ સુકાઈ જતું હતું. ક્ષયની ચિકિત્સા માટે ક્ષયની હોસ્પિટલમાં દશ મહિના સુધી ક્ષય માટેની ત્રણે દવા રટ્ટોટ્ટોમાઈસીન, આઈસોનિઝાઈડીનિક ડાઈડ્રાઝાઈડ અને પેરાઅમાઈનો સેલીસીલીક એસિડ વાપરી જોઈ હતી; પણ બાળકની તબિયત દિવસે દિવસે કથળતી જ જતી હતી અને આશા છોડી દઈ તબીબીઓએ તેને રબ આપી દીધી હતી.

૧૯૫૭ના જુલાઈમાં ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ બાળકને જુદાં ત્યારે તે મરવા જેવું જ થઈ ગયું હતું. બાળક બહુ જ રિખાઈ હતું. સાથળની ગાંઠો ફૂટી ગઈ હતી અને ૧૩ નીકળતું હતું. ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિએ આ બાળકને માટે ‘રુદ્ધિ’ વાપરવાનો વિચાર કર્યો; કારણ કે રુદ્ધિ ૧૩ બંધ કરી રૂઝ લાવવા માટે સફળ થઈ હતી. તેમણે ગાંઠ પર લંબાકવા રુદ્ધિ આપી અને વધારે અસર થાય છે કે નહીં તે જોવા દિવસમાં ત્રણ વખત ફોકવા રુદ્ધિતના ફળનો પાવડર આપ્યો. આમાં તેમને અચૂકારી સફળતા મળી. અકવાડિયામાં તો ૧૩ બંધ થઈ ગયું; ચાંદે રૂઝવા લાગી અને બાળકની તબિયતમાં સુધારો જણાવા લાગ્યો. ૫૬રક દિવસ પછી ગાંઠો નાની થવા લાગી ને ત્રણ મહિનામાં બેસી ગઈ. એક મહિનાની વધુ સારવાર પછી બાળક તંદુરસ્ત થઈ ગયું ને વજન વધવા માંડ્યું.

આ બનાવથી ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિનું પ્થાન રુદ્ધિતના આ નવા શુભ તરફ ખેંચાયું. આમે રપ વર્ષથી તેઓ ક્ષયની બાબતમાં રસ ધરાવતા જ હતા. આ નવા અનુભવથી તેમનો ઉત્સાહ વધ્યો. આ દવા કદાચ ક્ષયના નિવારણમાં મદદ રૂપ થાય એવી આશા તેમના મનમાં ઉદ્ભવી. તેમણે ૨૨ વર્ષના એક ક્ષયના દર્દી (જેને જમણા ફેફસાની ઉપરના ભાગમાં ક્ષય થયો હતો) ઉપર પ્રયોગ શરૂ કર્યો. આ દર્દી

‘ નિઃસાર નિઃસાર ’

—મીતરેખા

વિશ્વકર્મા આનંદ અને ઉલ્લાસપૂર્વક એક મૂર્તિનું સર્જન કરવામાં તન્મય બની ગયા હતા. આને હમેશા કમથી એ જરા જુદી રીતે વર્તી રહ્યા હતા. હમેશાં શરીરના વિભાગોની એ યથાવત ગોઠવણી કરતા ને પછી ચૈતન્યનો એમાં આવિષ્કાર કરતા. પરંતુ આને એમણે કમ બદલ્યો તો, આને ચૈતન્યના એક કણની આસપાસ તેઓ દૈહિક સૌંદર્યને પુજા પ્રગટાવતા મથી રહ્યા હતા. જાણે મૂર્તિમાં તો સૌંદર્યને બધા આને સાકાર કરવા મથી રહ્યા હતા. એટલે જેમ જેમ એ મૂર્તિનું વિધાન કરતા ગયા તેમ તેમ એની સુરખના અને સપ્તમાયુતા માટે અનેકવિધ કેન્દ્રાર કરતા રહ્યા. એના હાથ, એના પગ, એના હેઠના નાનામાં નાના, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભાગો માટે એમણે અધ્યાત્મ પરિશ્રમ લીધો હતો. શરીરનાં અંગેયોગમાં જરા પણ ત્રુટિ

પણ હોસ્પિટલમાંથી હતાશ થઈને પાછો આવ્યો હતો. ત્રણેક આઠવાડિયામાં તેની તળિયતમાં મેંધિપાત્ર સુધારો જણાવા માંજો. પાંચમાં આઠવાડિયે તેની છાતીનું એક્સ-રે સ્કીનિંગ કરતાં ખજાર પડી કે ફેફસાંનો ક્ષય મટવા લાગ્યો હતો અને રક્ત આવવા લાગી હતી. ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિ ને હવે ખાતરી થવા લાગી અને બહેનના પાયા પર સંયોધનકામની શસ્ત્રાંત કરી દીધી.

જેમ જેમ પરિણામો આવતાં ગયાં તેમ તેમ ડૉ. કૃષ્ણમૂર્તિ વધારે ચકિત થતા ગયા. પહેલી વખતે ૯૭ દર્દીઓ લીધા (જેમાંથી ૮૬ વીસ વર્ષની નીચેના હતા) ઘણાએ પહેલાં દવા કરી હતી પણ ક્ષય મટ્યો ન હતો. બાકીના કેટલાકે દવા જ નહોતી કરી. દરેક દર્દીને સરેરાશ ૧૮ અઠવાડિયાં સુધી દુદાન્ત આપી અને પરિણામ જોયું તો ૯૭ માંથી ૯૧ દર્દીઓમાં સારો એવો સુધારો થયો હતો. ઘણાખરા કિસ્સામાં તો ચાર જ અઠવાડિયામાં અસાધારણ

દેખાતાં એ ભાગને સદંતર દૂર કરી ત્યાં ફરી નવા જ પિંડમાંથી રચના કરતા ને તેથી શરીરનું એકેય અંગ એવું નહોતું રહ્યું કે જેની બધાએ એક જ વાર રચના કરી વૃદ્ધિ માની હોય; ને આમ શરીરના અણુએ અણુમાં બધાએ પ્રાણ પૂરી અપૂર્વ રચનાકોશલ વડે નિર્તાત સૌંદર્યનું સર્જન કર્યું હતું. ને એમાં પણ સૌથી વધુ હૃદયગમ્ય તો એ સુંદર સપ્તમાયુ મોં ઉપરનું સ્નિગ્ધ મધુર હાસ્ય હતું. બધા પોતે જ એ જોઈને ચકિત થઈ ગયા હતા. ને બધાએ એને માટે સારી એવી જહેમત પણ ઉઠાવીતી. કેટલીયે વાર એ યોષ્ઠના આકાર એમણે બદલાવતા અને ત્યારે જ જીવંતી પુષ્પકળી જેવી એ યોષ્ઠપંકિત પર મધુર સ્મિત અંકિત થયું હતું. ને ઘડીભર તો સર્જનના આ આનંદમાં સૃષ્ટિકર્મા પોતે જ લીન બની ગયા. પૃથ્વી એક અનુપમ

વચન વધ્યું હતું.

અમ્મથબીની વાત તો એ છે કે જ્યારે અન્ય સારવારથી ક્ષય મટ્યા પછીય, રક્તપેલા ઘા ‘ક્ષ’ કિરણોથી નેઈ શકાતા હતા, ત્યારે દુદાન્તના ઉપચાર પછી ઘણાખરા કિસ્સામાં આ નિશાનીઓ પણ દેખાતી ન હતી. જાણે કે તેમને ક્ષય થયો જ ન હતો! આવાં ચમત્કારિક પરિણામોને લીધે દુદાન્તનું ક્ષયનિવારણમાં અસાધારણ મહત્વ સ્વીકારાયું...

ભારતમાં અત્યારે લગભગ ત્રીસ લાખ જેટલાં તો ક્ષયના રોગીઓ છે અને અંદાજે વર્ષના ૭ લાખ માણસો ક્ષયથી મરી ગય છે. દેશને પાપમાલ કરતા આ રોગની સામે અસરકારક છતાં સાદી અને સસ્તી ઔષધિ ‘દુદાન્ત’ એક જળજળરત આશીર્વાદરૂપ બની જવાની આગાહી આપી રહી છે.

સૌન્દર્યથી મંડિત થયે એ ખ્યાલથી પણ અહ્લા સંતુષ્ટ હતા. એનાં ધનસ્થાન બુદ્ધિમાં આંગળાં પૂરેલી વસ્ત્ર નખને અહ્લા એને ભેંધે રહ્યા અને પછી સ્નેહભરી આંખે કહ્યું : 'વત્સ, ચિરંજીવ થા !' .

અહ્લા સંતોષના સ્મિત સાથે ત્યાંથી ઉઠ્યા. પરંતુ પીઠ ફેરવી જેવું એક ડગ આગળ ભરે છે ત્યાં તો એ ચોકી ઉઠ્યા. 'આ...આ શું ?' અને એક આતંત્રીય સ્થિતિ સાથે એ ચૌદલોકના અધિષ્ઠાતાએ આંખો મોંચી દીધી. એ વેદનાના ચિત્કારથી સમસ્ત વાસુમંડળ થંભી ગયું. પૃથ્વી લયભીત બની. તારામંડળ વાદળની આડશમાં લાપેઈ ગયાં. ચૌદલોકને તેજથી છાંયે દેનાર વિશ્વકર્માનાં અર્ધનિર્મીલિત નયનો નીતરી રહ્યાં. એમણે આદ્રકંઠે કહ્યું : 'પૃથ્વી...' પરંતુ અસહ્ય વેદનાથી એમની વાણી ધ્વાજ રહીતી. સ્વાવરજગત સહુને હલાવી મૂકતો અહ્લાના મુખમાંથી નિઃસ્વાસ સર્વો : 'આહ ! સુંદરી સાથે આ અસુંદરતું સર્જન ! સૃષ્ટિ અને વિકૃતિનો આમરણત સહયોગ !' એ વક્ર મોં, તીણ બરછટ વાળ, એ ભ્રુવખાજનક હોઠ, હમણાં નહેરિયાં ભરી ઊઠે એવા આંગળાં. તમે એને ભેંધેને ક'પી ઊઠો. તમારું સમસ્ત મન, પ્રાણ, શરીર કોઈ દૂર આંધકા દારા વળ ખાઈ ઊઠે; નહીં હમણાં એનું વિકરાળ જડજીવ 'પહોણ' થઈ તમને ભરખી જશે અને લોહી, માંસ મગ્ગમની ભીમણી કરશે.

અને અહ્લાએ હૈયસંન્યાસ લીધો. જેમ આદિકાળથી સૃષ્ટિ ચાલતી હતી તેમ ચાલતી રહી. વળા એક વખત અહ્લા એ શોકસમાધિમાંથી ઊઠ્યા અને એક અપૂર્વ કૃતિનું સર્જન કર્યું. અહ્લાએ આ વખતે કાળજીપૂર્વક કામ કર્યું હતું. આ અપૂર્વ સર્જનમાં દૈશિક સૌન્દર્ય કયાંય નહોતું મૂક્યું. એના વિશાળ ભાવપ્રદેશ ઉપર માત્ર તેજના સિસોટા વિના કયાંય કશી અસામાન્યતા નહોતી. પરંતુ અહ્લાએ પોતાનું બધું સામર્થ્ય એના હૃદયના પરિષ્કાર, પાછળ ખૂંચ્યું હતું. મૃત અને આલિંગનથી જ એનું હૃદય રચ્યું હતું. અને એના પૃથ્વીપ્રતિ પ્રણય વખતે અહ્લાના મુખમાંથી સ્વાભાવિક શબ્દો સર્પા : 'સિવાસ્તે પન્થાન : !' .

પૃથ્વીનું સૌભાગ્ય ખાલી ઊઠ્યું. વિશ્વના દાવાનળમાં શાંત પ્રેમાળ મૃતિનું અવતરણ થયું હતું. ચારે તરફ ફેલાયેલાં દાહને એણે ઉતારી નાખ્યા અને એ હરિયાળા જમીનમાં પ્રેમ, અભિષેક, સ્વપ્ન અને સૌન્દર્યનું વાવેતર કર્યું. અને આથી જ સર્વલોકમાં અપૂર્વ આનંદ છવાયે હોતો કે પૃથ્વી

આખરે પયગંબરી આવેશને ઝોળખી શકી છે. અહ્લાના અપૂર્વ સર્જનનું એણે સન્માન કર્યું છે અને આ સાક્ષ્ય માટે જ દેવગણ એક સમારંભ ઉજવવા માગતા હતા; પણ અહ્લા હમેશાં એ વાત તરફ દુર્લક્ષ કરતા.

આખરે દેવગણની છત થઈ. આને તેઓ આનંદથી મસ્ત બન્યા હતા. અહ્લાએ આને એમની વિનંતિ માન્યરાખી હતી. ઇશુ અને સોક્રેટીસે પણ એમનાં આમંત્રણે સ્વીકાર્યા હતાં. દેવ ગણે આ પ્રસંગવિશેષને માટે ઘણા વખતથી ઉત્સુક હતા. તેઓ હમેશ કહેતા કે અહ્લાના અપૂર્વ સર્જનથી પૃથ્વી મહિમાન્વિત બની ઊઠી છે, અને અનેક પ્રતિકૃતતાઓને આંખી સત્ય અને કલ્યાણની યાત્રા ત્યાં નિર્વિઘ્ને ચાલી રહી છે. પરંતુ અહ્લાએ આ વાત ઘણીવાર સાંભળી ન સાંભળી કરી હતી કારણ કે એમની સાથે દૃષ્ટિ સમક્ષ સુંદર અસુંદરતું દસ ઘણીવાર ગળાઈ જતું. પરંતુ દેવગણના અતિ આમદને આને તેઓ વશ થયા હતા.

સોક્રેટીસે એમના લાક્ષણિક વક્તવ્યને અંતે કહ્યું કે પૃથ્વીમાં હવે કલ્યાણનું પલ્લવ કંઈક ઝૂકતું લાગે છે. ઇશુએ પણ પૂર્ણાકૃતિ કરતાં કહ્યું કે કરુણા અને ક્ષમાના વાચ્યાર્થમાંથી છૂટી જનહૃદય એને ચરિતાર્થ કરતાં પણ શીખ્યું લાગે છે.

ભવંશી, રંભા, મેનકા તારાખંચિત કુંસમેતો હોર લઈ અહ્લા પાસે આવ્યાં. અહ્લાએ જરા ડોક નમાવી. ત્યાં તો પ્રત્યંક પ્રપાત સમા એક પછી એક ગણ અવાજ આવ્યા. અપ્સરાઓના હાથ મૂળ ગયા. દેવગણે નહીં મૂલવસ બની ગયા અને ધીરે ધીરે વિશ્વકર્મા સભાખંડ છોડી જતાં અસાધારણ મંચન અનુભવી રહ્યા : 'પૃથ્વીમાં શું હમેશાં અસામાન્યતાને અનાદર જ થશે ?' .

સોક્રેટીસે હેડ કચડતાં કચડતાં કહ્યું : 'પૃથ્વીવાસીઓના હાથે સમુદ્રવાની દાંડી તો કચારનીયે ભાગીને જુકી બની હતી, આખો વખત બેખાલેખ કરીને. પણ આને તો તેઓ બીજી ઘણી ફિકરમાંથી બચી ગયાં. બીજા એક પલ્લાને પણ એમણે જુકી બેલાવી દોધા છે.'

ઇશુની વેદનાથી વ્યથિત વાણીમાં દાહલભેક તેજ હતું. 'રખેને શીલ નિઃસંહાય થઈ રહે એ ખીંક, હે પૃથ્વીસંતાનો ! તમે એનેય સોક્રેટીસની સાથે વિદાય આપી ! કારુણ્યની પણ એ જ ગતિવિધિ.' અને છદી 'ચોભી સજલ નેત્રે વઘા : 'ધરિત્રી, આને તું સત્યથી પણ વંચિત બની.'

દેવગણે સો શોકવ્યાકુલ બની એકમેકની સામે અર્થસૂચક દૃષ્ટિ નોતારી, અહ્લાના નિઃસ્વાસ અને પૃથ્વીના પ્રસકામાં જણે, 'નિસાર !' નિસાર તો ખનિ સાંભળી રહ્યા.

આ વિલાસ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક સ્વાસ્થ્ય કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહિત્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભીપ્સા છે.

—મુરેશ હ. ભેપી

હિંદી રજની

[સમ રહાડ]

આ શી હિંદી રજની આજની
બહે હિંડા બહુકાર !
ધેરી મુઠા આકાશની રે
માંલિ સૂતો હિંડો અન્ધકાર,
હિંડા કૂખા નજતારલા કંઈ
મૂઠ સન્દેશ હૈનાર રે;
આ શી હિંદી રજની !

શાન્તિપૂર દેલી રહ્યું રે
હિંડું, અહ્યુત સહુ ઠાર,
એ પૂરને બીજું બીજું લલાવી,
હાને આનિલ રમે સુકુમાર રે;
આ શી હિંદી રજની !

કૂબી હિંડી એ પૂરમાં રે
તરુવરકેરી ઠાર,
સોહમનથી મૂઠ બની એ
કંઈ કહે ન ઉચ્ચાર રે;
આ શી હિંદી રજની !

મૂઠ બન્ધો એક મનથી રે,
સ્તબ્ધ બોલો હું આ વાર,
મૂઠ અસંખ્ય ભેરો કંઈ,
કરે ચોગમ ધોર જંકાર રે;
આ શી હિંદી રજની !

ભગી હિંડી એ જંકારથી રે
અનુભવું હૈય ઝોધાર;
ભરાયું બેઠ અસંખ્યથી રે
રહારું હૈય ફાટે સતધાર રે
આ શી હિંદી રજની !

મૂંઘાયું એ શત ધારથી રે
એક સ્તબ્ધ હૈય આ ઠાર,
શાન્ત, અહ્યુત, હિંડા કંઈ
સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે,
આ શી હિંદી રજની !

—નરસિંહરાવ

[પાન પાકથી]

ઉપસંહાર

સરકારી પગલાંને અંતારે માંમવિસ્તારોમાં આ પ્રકારે
પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. આ પરિવર્તનોની દિશા અને
ગતિ કેવાં હશે કે નવાં વર્ગો રહેવા વર્ગ અને સામાજિક
વિદ્ય સાથે લોકસાહી રાજ્યગ્રામ, ધોળો મેળ ખાશે ખરો ?

શું આ વિરોધાભાસો ઉત્પાદનનો પ્રેરક હેતુ અને તેનું
સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ટાળી ચકાશે ખરા ? પ્રામવિસ્તારોમાં
આર્થિક આઘાતો અને સામાજિક એકરૂપતા સ્થાપના માટે
કેવા પ્રકારનાં સંસ્થાગત પરિવર્તનો જરૂરી હશે ? તમામ
સમાજવિગ્નાનીઓ સામે આવા કેટલાક પ્રશ્નો સવાલો
રેખાં મૂકવા છે.

અધિકારના અનુલયને વર્ણવેલા એ કપરું કામ છે. આથી જ તો કાવ્યસાહિત્યમાં અધિકારને વિશેનાં કાવ્યો વિરલ છે. ગૂલ્હારી કવિતાસાહિત્યમાં કવિ શ્રી ખજરદારે સનાતન અધિકારને ગાયો છે, શ્રી પ્રહ્લાદ પારેખે શ્રાવણના પારિજાતની પુશ્પમેધી તત્વતર, અધિકારનો પરિચય કરાવ્યો છે.

નરસિંહરાવે આ કાવ્યમાં અધિકારને વર્ણવતાં જિંડા, અદ્ભુત, ગૂઢ, શાન્ત-એવાં વિશેષણો વાપર્યાં છે. આ વિશેષણો અધિકારની કોઈ સાકાર છાંય ખડી કરતાં નથી તે સૂચક છે. જિંડા એટલે તાગી ન શકાય તેવો, ઇન્દ્રિય-આશ્વતાની સીમાની બહારનો; અને જેને ઇન્દ્રિય સ્પર્શ રૂપે મઠી નહિ શકે, આ જગતની રૂપસૃષ્ટિથી થતાં અન્ય સંવેદનો ભેટે એક કક્ષામાં મૂકી જેને સમજી શકીએ નહિ, તે વિરમ્ય અને ભય ઉપભવે. વિરમ્યમાત્રને ભીતિનો સ્પર્શ હોય જ છે. જેની સાથે આપણે મેળ ખેસાડી શક્યા નથી, જે આપણને ઉત્કલ્પીને પણ વ્યાપી રહે છે તેની આ વિમુક્તા આપણને નહિવત્ કરી નાંખે છે. જેને ઇન્દ્રિયો સ્પર્શ કરી આપે તે વિશે આપણે નિશ્ચિત થઈ ને રહીએ, કારણ કે એને આપણથી નોખું પાડીને આપણા જાનનો એક પદાર્થ બનાવી દઈ શકીએ. આમ, એ જાનની પક્ષમાં આવ્યા પછી આપણને ઉત્કલ્પી નહિ જઈ શકે, એટલે જે ગોચરતાની સીમામાં છે તે ગૂઢ નથી, તેનો આપણને ભય નથી.

પણ અધિકાર તો રૂપે ભૂસી નાંખે છે, આપણી ચેતના એમાં એક છુદ્ધુદા જેવી રિચિતમાં રહી જાય છે. બીજી રીતે ભેદ એ તો, આકારની સીમામાંથી ઉપાડીને અવ્યક્તની વિરાટ અનન્ત ભૂમિકા પર આપણને એ ખડા કરી દે છે. આપણી ઇન્દ્રિયના છેડા ત્યાં સુધી પહોંચતા નથી, ઇન્દ્રિયોને જુદુ પસાર્યા છતાં આકારની, ગોચરતાની તટરેખાને આંખી શકાતી નથી. આપણું મન ચેતનાને ચેતનામાં રહીને જાણવાને ટેવાયું નથી. એ અનેક સંખ્યાની તંત્રમળ પ્રસારે છે. આ સંખ્યા આપણી ગોચરતાની, અભિજ્ઞતાની અનિવાર્ય શરત છે, ને અધિકાર એને જ હેડી નાંખે છે, આકારહીન નર્મ પ્રસારમાં મન અટવાવું ફરે છે. આ રિચિત મનથી જીવે શકાતી નથી. આથી નરસિંહરાવ એમને દાખતા આંધારની (પછી ભલેને એને દિવ્ય કહ્યો, ને આ 'દિવ્ય' તો અહીં 'ગૂઢ' નો પર્યાય બની રહે છે ને !) વાત કરે છે, એથી એમનું હૃદય ચતપ્તા ફાટી જાય છે. આપણી અકબંધ સાચતી રાખેલી વ્યક્તિતાની અતુરસીમા

અધિકારના વિરાટ પ્રસારના ઘોડાપૂર સામે ક્યાં સુધી ટકી શકે ?

જે આકારમાત્રને ભૂસી નાંખે તેને આકારની પરિ-ભાષામાં વર્ણવી શી રીતે શકાય ? પણ એ સિવાય આપણે એને વર્ણવીએ શી રીતે ? નરસિંહરાવે આમાંથી શી રીતે રસો કાઢ્યો છે તે ભેદ એ.

અધિકારને હાથે પરાજય પામનાર સૌથી પ્રથમ ઇન્દ્રિય તે ચક્ષુ; ને સેનાપતિના હાથ પછી લશ્કર ઝાડું ટકી રહી શકે નહિ ! આપણે કાવ્યની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારથી, જલ્દે એની પહેલી પંક્તિ શરૂ થાય છે તે પહેલાં, આંખ હારી ચૂકી છે. માટે જ તો રચનાને 'જંડી' કહેવી પડી ! પણ આંખ ભોંટી બંધ થાય ત્યારે એની જવાબદારી કાન પર આવી પડે, એ કણ્ઠધાર બને. આથી બીજી પંક્તિમાં કવિ 'લણ્ઠકાર' ની વાત કરે છે. પણ એવ જિંડા છે, કારણ કે એ અવાજ નથી, પણ અવાજની સ્મૃતિ છે, જેનો આકાર પણ ભૂંસાતો જાય છે.

ચોજ અને ચોથી પંક્તિમાં શુદ્ધાશાથી અધિકારની સૂતિ કવિ ઉપસાવે છે; અધિકારને આકારની સીમામાં ખેંચી આણવાનો આ છેલ્લો પ્રયત્ન છે. આ 'શુદ્ધ' શબ્દ સાથેના આપણા અધ્યાસને તપાસી : ભગવાન હૃદયશુદ્ધમાં રહે છે. શુદ્ધમાં જે રહે છે તે અકળ હોય છે, ગોચર હોતું નથી. એટલે એ આકાર વગરનું છે, એમ જ આખરે તો થયું ને !

અધિકારની નિરાકારતા કેવી તો સંપૂર્ણ છે તે બતાવવા કવિ કહે છે કે જોતા પર આંખ કરે, દૃષ્ટિના તંત્રથી જેની ભેટે સેતુબંધ બાંધીને વિનિમય સાધી શકાય, એવા તારાય આ જિંડા અધિકારમાં જોડેજોડે રૂપ્યા છે. એ હોત તો કદાચ આ અધિકારની ગૂઢતાનું હાર્દ જાણવાનું કાર્ધ સાધન રહ્યું હોત. પણ એ તારા પણ નિરાકારને તળિયે ઝેડા છે.

આજળ વધીએ તોય તેમ આ ધરમે જતાં નિરાકારનાં ઘોડાપૂરનો વધુ ને વધુ અનુલય થતો જાય છે. પહેલી કડીમાં કાનને જે 'જિંડા લણ્ઠકાર' સંભળાતા હતા તેવ હવે શાન્તિના પૂરમાં રૂપી ગયા. બીજી ઇન્દ્રિયનો પરાજય થયો. હવે ? અધિકારમાં સ્પર્શ આપણી આંખ બને છે. આપણે હાથ પસારીને સ્પર્શથી આપણા પરિવેશથી પરિચિત થવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અહીં પણ સુકુમાર અનિલનો આછો

સ્પર્શ આ પૂરને ઝીલું હલાવે છે. અધકારને સ્પર્શજાયર, કવચો આ પ્રપન્ન છે. પણ પછીની શક્તિમાં, એ સુકુમાર અનિલનો સંચાર કરનાર, તરુવરેલી હાર પણ આ અધકારના મોહમંત્રની અસર નીચે આવીને મૂક બની જાય છે, સ્તબ્ધ બની જાય છે, શાંતિને તળિયે રૂપી જાય છે.

આમ આગળ ને આગળ વધે જતાં પૂર કવિને પણ ઝસે છે, કવિ પણ એથી સ્તબ્ધ બને છે. રૂપ અને રૂપ વચ્ચેની ભેદસીમા હવે રહી નથી, બધું એકાકાર થઈ રહ્યું છે, છાંદિના પ્રપંચનું કશું આસન્ન્ય રહ્યું નથી. આમ અધકારનો રેલો ચેતનાના છેક છેલ્લા સ્તર સુધી પહોંચે છે. આપણા ચિત્તના નેપથ્યમાં રહેલી નિરવચની લાવણ્યિનાં અસંખ્ય રહસ્ય એ નિસ્તબ્ધતામાં અંકૂત થઈ જાય છે. સરઆતમાં, પહેલી કડીમાં, કવિએ 'લજ્જકાર'ની વાત કરી; એ જ લજ્જકાર આ કક્ષાએ અંકારમાં ફેરવાઈ ગયા, એમાં નિસ્તબ્ધતા અને અધકારના ગર્ભમાંથી બન્નમનું સંગીત બળ્યું. ધાવચાગેરાસે એ સંગીત સાંભળ્યું હતું: I hear the music of the spheres. વેદના કવિએએ એ સાંભળ્યું હતું.

આ સંગીતથી પેલી મૂઠતા ચાલી ગઈ; એક નવી જ ભૂમિતિ આવી. અધકારનાં જળમાં નાંખીને નીકળતી સહ-સ્નાતા ઉપાની ભૂમિતિને અણસાર પંખીના કંઠમાં પ્રથમ સંગીતરૂપે ઝીલાય છે, પછી પ્રકાશની ટશર પૂર્વમાં ફેરે છે. ભગવાયમાં આંખ પાછળ રહી જાય છે, કાન આંખને જગાડે છે. પણ આ ભૂમિતિ, એની પહેલાંની રિયલિતે એની પાછળે મૂકીને બતાવે છે. ત્યારે કશાક, છરવાય નહિ એવા ઉકટ

અનુભવથી આપણા ચેતન્યની પાળ તૂટું તૂટું થઈ રહે છે. પાંચમી કડીમાં કવિ 'દિવ્ય આધાર' એ સંગ્રામી આ જ અનુભવની વાત કરે છે. આધાર એટલે તો દુઃસ્વપ્ન. પણ એની આગળ 'દિવ્ય' વિશેષણ મૂકીને નરસિંહરાવે વાત સુધારી લીધી.

અંતમાં, એ અપૂર્વ ઉકટ અનુભવથી હૃદય શતધારે ફાટી ગયું તેનાથી જ વળી એ ગૂંથાઈ જાય છે. આ 'કેવી અદ્ભુત વાત ! એ હિંચ સંગીતે જ હૃદયને વળી અખંડ કરી દીધું'. આમ સંગીતે પ્રલયમંથી આપણને બચાવી લીધા.

નિરાકાર અધકારને વર્ણવતી આ કવિતામાં કેટલાંક ચિત્રો વાદ રહી જાય તેવાં છે: શાંતિના પૂરને ઝીલું ઝીલું હલાવીને રમતો છાનો સુકુમાર અનિલ, મોહમંત્રથી મૂક બનીને ઊભેલી તરુવરની હાર ને ચોગમના રહસ્યમય અંકારની વચ્ચે મંત્રમુગ્ધ સ્તબ્ધ બનીને ઊભેલા કવિ.

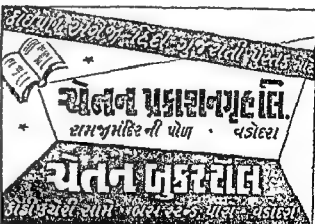
આ જાણ્ય ભાવને સંઘરા જેવા ગૌરવવંતા જન્મમાં ઢાંચો હેત તો ! કવિએ એમ કરવાને બદલે માદ રાગના ગીતમાં આ પૂરની છોળ છલકાવ લીધી છે. પ્રથમ કડીમાં શરૂ થતી છોળ, ધન્વિયોને ક્ષુભ કરતી આગળ વધે છે. ને આખરે છેલ્લી કડીમાં એ હિંચ માનમાં પરિણમે છે. અધકારમાંથી શાંતિ, અને શાંતિમાંથી ગાન-સુધીની ગતિ આમાં વરતાય છે. નરસિંહરાવના પ્રિય શબ્દો 'દિવ્ય' અને 'કાર' અહીં પણ હક્ક કરીને આવ્યા છે. ગીતમાં પરિણમતા અધકારનું આ ગીત આપણા કાવ્યસાહિત્યની એક સ્મરણીય કૃતિ છે.

(પ્રાન ૫૨૦ ઉપરથી)

તો, આ લાટપાલના જમાનામાં (અને નામિકા પણ પર લખાને જ આ વધામણી આવે છે તેથી એ આ જમાનાની જ છે એમાં શંકા નથી. તેથી આ જમાનામાં); પ્રચલિત પત્રી જળને મહિના કુપી પતિને આ વધામણી કાઢે છે પટેલિયા જ ન દેવ્ય કે આવે વહાલસોથા અને સિક્ક પતિ ભત્રે જઈને કે ખીલ કાઢે રીત વધારા ન કાઢે અને નામિકા કાઢ મહિનાનું નાલ્યા પત્રી પર લખાને પાલને સમાચાર આવે ત્યાં કુપી શબ્દ એવો જણી રહે એ બનવાભેગ છે ખરું !

૧૮-૧૯૫૮

—મનમુખલાલ ઝવેરી

રંગરચના કરે છે. પરંતુ એમનો પ્રિય રંગ તો ઘેરા લાલ જ રહ્યો છે.

એમનાં આયોજનો ધણી સમજ-પૂર્વક કરેલાં હોય છે-એમાંનું એક શુંદર ઉદાહરણ આ સાથે આપ્યું છે. અવકાશનું હિચત વિલાનન એ તેમનાં ચિત્રોનો એક વિશિષ્ટ ગુણ છે અને એ માટે જાણીતા કલાવિવેચક શ્રી. માલ્સ્ટ્રેમ્એ તે ત્યાં સુધી કહી નાખેલું કે 'રાવલ અવકાશની ગોઠવણીમાં અજબ પ્રભુતા ધરાવે છે.'

શ્રી રાવલે જુદાંજુદાં અનેક જાસતીય શ્રેણીઓમાં જાન્ય લીધી છે અને ઇનામો જીત્યાં છે. એમાંનાં ગણવવા જેવાં કેટલાંક : બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીના વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં ભારતીય શૈલીના ચિત્ર માટેનું પ્રથમ ઇનામ, તેમ જ લલિતકલા અકાદમીના પ્રથમ પ્રદર્શનમાં પુરસ્કૃત દશ ચિત્રકારોમાંના એક તેઓ પશુ હતા. 'માર્ગ', 'ઇલસ્ટ્રેટેડ વીકલી' અને લંડનના 'રુડિંગ' જેવાં સામયિકોમાં તેમનાં ચિત્રો પ્રગટ થયાં છે અને બેચેન પ્રશંસા પામ્યાં છે. યુ.એ.ઈ.માં એમણે બેએક વ્યક્તિ-પ્રદર્શનો ભર્યાં છે. ભારતની અને પરદેશની અનેક જાણીતી વ્યક્તિઓએ એમનાં ચિત્રો ખરીદ્યાં છે-જેમાંનાં બે જાણીતા બ્રિટિશ કવિ રેડીફ અને ડાયર પાસે છે, તેઓ અને 'કેન્વાસ પરની કવિતાઓ' તરીકે વધુ વે છે.

*

આલેખવાની એની અદ્ભુત અખતા; એટલે એણે ધરતીના લાકડા દીકરા જેવા ગોવાળને-ગ્રામજનને પસંદગી આપી. ગોવાળને ચિતરવો, એટલું જ, એટલે કે ખસ, કોઈ પણ ગોવાળને ચિતરવો અને ચિતરવું એટલે ખસ ચિતરવું જ. કાગળ ઉપર તો એ ગોવાળ બનીને આવેલી કદખના બીજ કશામાં વેરાઈ નય તોય હરકત નહિ.

પશુ અહીં તો કલાકાર ગોવાળને થોડે ઘણે અંશે વળગી રહ્યો. એણે ગોવાળ અને ઘેટાંના બન્નેને પસંદ કર્યું. મોટું પેટ, વળેલાં શિંગડાં અને પ્રમાણમાં નાના અને પાતળા પગ એટલે જ ઘેટાંને ? એ જ ઘેટાંની સાચી જાળખાણ. એટલે એણે પેટને મોટું દોરવાનો અને પગને વધુ પાતળા દોરી શરીરને જોર મોટું બતાવવાનો વિચાર કર્યો. ચિત્રમાં સાચેસાચાં દોરોગ્રાફ પાડેલાં ઘેટાં આવે એ તો નકલગોરી કહેવાય. એણે તો ઘેટાંને જોઈ એમાંથી પોતે તારવેલું ઘેટાંપણ આલેખ્યાનું. પણ ઘેટાંને દોરવાં કેવાં ? બધાંય કોઈને જીવ્યું જોવું તો કોઈને નીચું નમવું. છતાં રહ્યાં તો બધાં ઘેટાં જ. એટલે કે એમનાં સ્વરૂપની એકરૂપતા તૂટી નહિ, પણ જતાંય વૈવિધ્યનો સુમેળ ઉમેરાયો. આ વૈવિધ્યને કારણે વળી ઘેટાંઓની જુદી જુદી ક્રિયાઓ પણ બતાવાઈ

એક સરખાં ? તો તો ભૂમિતિની સમાન રચનામાં અને એમાં ફેર શું ? એટલે એણે એકાદ નાનું ચીતરું તો એકાદ મોટું. પણ ઘણાં ઘેટાં દોરવાનાં હતાં એટલે બધારે વૈવિધ્ય દર્શાવ્યું-કોઈને આહુ ચિતરીને તો કોઈને જીવ્યું,

મર્ષ તે તો વધારાનું.

પછી આપ્યો જોવાળ. સરજનો તાપ અને આખો-
હવાની ખીજ વિટબસાએ સહેવા માટે સદા સજ્જ એવો
એના શરીરનો ઘેરો રંગ (ને પાછો કૃષ્ણનો ગોઠિયો પણ
ખરો ને ?) એક ઘાતથી અને એક ફાળિયું. બસ આટલું
જ ? બપોરનું ભાતું સાથે લઈ નીકળે તે પોટથી અને પેદી
ઠમેશની સાધીદાર લાકડીનું શું ? એણે એમના સુમેળ
લાકડી પર પોટથી લટકાવીને કરી આપ્યો. બસ આટલું
ધણું. એને વળી લપકા અને દોરદમામ શાનો ? રંગીન
ફેશિયું, બ્રુલાયો ચોરલો અને ભાતવાળું મેલખાનું પણ
એને પહેરાવી શકાય-પણ તો તો બસ આપણે કોઈ
ખાસ પ્રસંગનું વર્ણન કરતા હોઈએ તેવું લાગે. (જોવાળની
ચોપડીના ઉઘાડણ માટે-અચૂક માંતના લોકોનો પહેરવેશ
વજીવવાની દૃષ્ટિએ-એ ઉપયોગી થાય ખરું !) આપણે તો
એના આખરે સરફનો-જીવનો પ્રાણ પકડવો છે. સેટલો,
હાથ અને કુંગળી ખાવી, ખાદીનાં કે બરછટ કપડાં પહેરવાં,
દોર ચારવાં અને ખેતી કરવી, એમાં કયાં લપકા આપ્યો
કે આપણે એને છેલ્લખીલો દોરીએ ? એના કરતાં એને
એના જીવન જેવો જ સંધિ સાદો આવેખીએ તો ? એ
જ વધુ નજીકનું સત્ય નથી લાગતું ? આજ આપણે જોવાળને
દાયો તો ખરો, છતાં એક વરુ પ્રત્યે સતત કાળજી
સંભરવાની કે લાઈ, આમ કરવા જતાં (યોડી ધણીય
વીજતોલું) આસેખન કરવા જતાં) કયાંક પાછું આકારોનું
એકથ તો લાંબી નથી પડતું ? ને ? પણ આમાં તો બિલકુલ
એ સંદાયક નીવડે છે. બધાં ઘેટાંના પગની પાતળી રેખાએ
બીજી અને ખરો નાખેલ લાકડીની એક જ આડી રેખા
તેની પૂરક બની રહી છે ! ઘેટાંની આંખો જરાતરા દેખાડી
તો જોવાળની પણ બતાવવી જ પડે ને ? અને ખરીઓ
આંધેખી તો આંગળાએ શો શુંતો કર્યો ? એક ચિત્રમાંના
બધાય હિરસા સરખા લપમાં ચોગ્યા જોઈએને ?

છતાં એક મોટા પ્રશ્ન રહે છે તે ગોઠવણીના ઘેટાંના
શરીરના બેઝળાં રંગના ઢેલતા બધા લાંબા અને આડા
સમુદ છે ! અને એની સાથે એમનાથી વધુ ગણી જાયાર્ધ
ધરાવતું મનુષ્યશરીર અને તે પણ સમુદની દૃષ્ટિએ તો
ઘેટાના રૂપ સાથે સામ્ય ધરાવતું હોય તો જ ચોગ્ય
કહેવાય. ઘેટામાંનું ઘેટાપણું તો ઝીવાનું પણ આ જોવાળનું
જોવાળપણું પણ સચવાતું જોઈએને ! કાં તો એ વાંસળો
વગાડતો હોય, કાં તો દૂદા લલકારતો હોય. અરે, એટલી બધી

વીજતમાં કયાં જિતરવું ? (કારણ કે ઘેટાની પણ એવી ઝીણી
ખાસિયતો આપણે બાદ કરી છે.) એટલે એને ફક્ત ગાતો જ,
ડોપા જિંબી કરતો જ બતાવીએ એટલે બસ, અને વળી પાછો
બિલો. બિલા ઘેટાંના આડા આકારોને પૂરતો એનાં જિંબો
બિલો આકાર પણ ચોગ્ય થઈ રહેશે.

બધા આકારો એકસરખી સપાટીવાળા રહે એ પણ
બરાબર ન કહેવાય. કયાંક થોડું બરબચકું ને કયાંક લીસું
રાખ્યું હોય તો વળી ઓર રસમય બને, પણ હજી એક પ્રશ્ન
છે. આકારોને આગળ આવતા અને પાછળ જતાં કેમ
બતાવવા ? છાયા બતાવીએ તો કદાચ ખીન આછા આકારોનું
મહત્ત્વ ચાલું. બધ અને વળી ધરકમાં-ખણાલીખનમાં
ધસકાયા જેવું પણ કહેવાય. એટલે એને છોડો. ખીજ એક
રીત છે રેખાની. પાતળાં-નજીકથી જોઈએ તો જ દેખાય
એવી રેખા દોરીએ તો પગને શરીરથી આગળ આવતાં
બતાવી શકાય અને છતાં એ હવે આકારોના સામાન્ય
આયોજનમાં (પાતળી હોવાને લીધે) ખલેલરૂપ પણ ન થાય .

આ બધા આકારો તો નજીક થયા-પાસેના અને એની
ઉપરના. પણ પથાદજીનું શું ? ત્યારે કલાકારને થયું કે
પથાદજીમિની શી જરૂર છે ? એમાં વળી બે કાંઈ વીગત-
લેખન અથવા તો જોવાળની શકાય તેવો પદાર્થ દર્શાવવામાં
આવે તો-અત્યાર સુધી જેની પાછળ વિચાર કરવામાં પ્રાણ
રેગ્યો તે મુખ્ય આકૃતિઓનું મહત્ત્વ ટેકવું રહે ! સાવ ઘટી
જ નબળે ? માટે એવી પથાદજીમિ આંધેખો કે જેથી મૂળ
આકૃતિએ ઝાંખી પડી ન બધ, ખીન લાગે પાંખા
(છાયાચિત્ર) જેવા ન બની બધ.

આપણી આભુગાણું શું છે ? કોઈ કહેશે અવકાશ.
પણ અવકાશ એટલે શું ? તો કહેશે કે ખાલી જગ્યા. પણ
બસો વરસ પહેલાંતો એક ચિત્રકાર કહેતો હતો કે અવકાશ
એ હવા છે. આપણી આભુગાણું હવા તો છે જ એ
આપણે કબજાનું જોઈએ, અને હવાને લીધે જ આપણે
છીએ એ પણ. એ હવાને પથાદજીમિ તરીકે આંધેખી હોય
તો ? પણ એ કેમ બને ? એને ન તો રંગ છે ન આકાર.
પણ એ માણી તો શકાય છે ને ? બસ તો એ નથી છતાં
છે એ જ એની જોવાળખાણ. કલાકારે બીની પીંછી લઈને
રંગને (હવાની જેમ જ) ફાંવે તેમ જિતરવા દીધો. રંગ
કયાંક ઘેરો થયો તો કયાંક આછો-કયાંક કોઈ જોવાળી

(પા. ૫૨૮ થી ૫૨૯)

સ્વ. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા [જન્મ ૧૮૯૦; મૃત્યુ ૬-૬-૧૯૫૩]

ચિંતક ક'ઈ અમરતા નથી થવાઈ'. સત્તીની શોધ માટેની અદ્યય નિષ્ઠા, એને માટેની મથામણ, પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કરવા માટેની નિર્ભીકતા, સત્યને ખાતર જીવન સમર્પિત કરવાની તૈયારી — આ બધું જોઈ એ. કિશોરલાલભાઈને આનો વારસો તો પાછલી પાંચ પેઢીથી મળેલો.

પિતાતુ' નામ ધન્વજરામ. નાનપણથી જ એમની શરીર-સંપત્તિ નળાળી. એની અસર કિશોરલાલભાઈ પર જોતરેલી. માતા તો કિશોરલાલને સાતેક વર્ષના છોડીને યુગ્મરી એવાં. પણ માતા-પિતાની ધર્મ વિશેની અનન્ય શ્રદ્ધા કિશોરલાલભાઈમાં જોતરી. એ શ્રદ્ધાથી જ પ્રેરાઈને અકસ્માતમાંથી બચી જનાર કિશોરલાલ સહજાનંદ સ્વામીની કૃપાથી જ બચી ગયા એના દૃઢ વિશ્વાસથી માતાપિતાએ કિશોરલાલના નામ પાછળ સહજાનંદ સ્વામીનું 'ધનસ્થામ' નામ મૂક્યું. અને એથી 'કિશોરલાલ ધન્વજરામ' નહોં પણ 'કિશોરલાલ ધનસ્થામ' નામ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

કિશોરલાલભાઈ તેમ સહજાનંદ સ્વામીમાં એટલી જ શ્રદ્ધા. સત્યાગ્રહ આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં બમારે તે શિક્ષક થયા ત્યારે ત્યાં પણ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનારૂઢ સેવા કરવાનો પિતાજીનો આદેશ બૂલ્યા નહોતા. એમની તો ત્યાં સુધીની ઇચ્છા હતી કે સંપ્રદાયના આશ્રમે એક વિદ્યાપીઠ શરૂ કરવી પણ સંપ્રદાયના અમણી સાધુઓમાંથી કે આગેવાનોમાંથી એમને સાથ કે સહકાર મળ્યા નહોં. સહજાનંદ સ્વામીની તે નિમ્મિત રીતે પાઠપૂજા કરતા. કોલેજમાં જતા. કિશોરલાલભાઈ તિલક અને એની વચમાં પાઈ જેવડો હિંગોળકેનો ચાંલો કરીને જતા.

સંપ્રદાય તરફની આવી અનન્ય શ્રદ્ધા હતી પણ એમના સત્યાગ્રહી આત્મને માટે એ સંપ્રદાય પશ્ચિમ ધર્મ શક્યો નહોં; અને આ જન્મમાં જ સાચું પારમાર્થિક સ્વાત્મન પ્રાપ્ત કરવાની મથામણ એમના ચિંતમાં શરૂ થઈ. આ મથામણ

ત્યાં સુધીની કે એ સ્વજનોને છોડી દેવા તૈયાર થાય છે, દૂરની ખૂંપડીમાં એકાંત સેવે છે, ત્યાં પણ સતોષ ન થતાં સૌને છોડીને માલી નીકળે છે. કેયાં જવું એ નહીં નથી. શું થશે એની ચિંતા નથી. મન તો રાઝાયેલું છે 'મયના પ'લે. પૂ. કેદારનાથજી એમની સાથે' જાય છે અને એક સાચા યુગને છાને એટલી આત્મીયતાથી કિશોરલાલભાઈની માનસિક પરિસ્થિતિમાં રસ લઈ એમની સાથે એ પ્રશ્નો વિશે વાતચીત કરે છે. એક ધન્ય મુલ્યે એકી એક વાતચીતમાંથી જ કિશોરલાલભાઈને જીવનને બેવા-સમજવાની દૃષ્ટિ મળે છે. આ દૃષ્ટિ લાખ્યા પછી એમના જીવનમાં સ્થિરતા આવે છે; અને એ વ્યવહારમાં પાછા પડેવાય છે.

પણ વ્યવહારમાં ધાર્યા પ્રમાણે કામ કરવા દે એવી એમની શરીરસંપત્તિ નહોતી. દમના રોગે યુવાનીમાં જ દેખા દાખેલી; અને તે છેક અવસાન તરફી. મહાસુરેશીએ શ્વાસ લેવાતો. હવરસ આવતી ત્યારે બેવડ વળી જતા. હવા અને ફેફસાં વચ્ચેના આડવેર સામેની એ 'કુ'બેશ હતી. 'પણ એથી એ નિરાશ કે હતાશ નહોતા થયા. એટલી-શારીરિક પીડામાંય એમણે જિંદગીભર અવિરતપણે કામ કર્યાં કર્યું છે. અને એ કામ તે સત્યામહંતી રાષ્ટ્રીય શાળાના એક શિક્ષકથી માંડીને તે વિદ્યાપીઠના મહારાજા, ગાંધીસેવાસંઘના પ્રમુખ, સત્યામહંતી લક્ષ્મણા અમણી કાર્યકર્તા, હરિજનપંથોના તંત્રી અને ચિંતનાદમક ગ્રંથોના સમૂહ અને અનુવાદક સુધીનું.

શિક્ષક તરીકે એમણે વિવાર્થાઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં કારણ કે એ સૌના સ્વજન બનીને રહેતા. વ્યવસ્થિત અને નિમ્મિતપણે કામ કરનાર તરીકેની એમની પ્રતિષ્ઠા હતી. એક આદર્શ શિક્ષક તરીકે શું શીખવવું છે તેનો તે અગાઉથી વિચાર કરી લેતા. પણ છતાંય પોતાને માપવાનો ગંજ એ હંમેશાં મોટા રાખતા. એમને એમ લાગ્યાં કરતું

કે શિક્ષણક્ષેત્ર માટે પોતે અર્થોચ્ચ છે. કારણ કે પોતે બહુશ્રુત નથી.

કિશોરલાલભાઈ એમના પ્રત્યેક કાર્યમાં પોતાની છુદ્ધિને જોયાથી ધારે તે પ્રમાણે વર્તવાનો આગ્રહ રાખતા. ધણીવાર ગાંધીજીના વિચારોથી તે જુદા પડતા અને એવે પ્રસંગે પોતાનો મત નિઃસંકોચપણે બહેર કરતા. ગાંધીજીએ પણ કહેલું કે સત્યની અમારી જોગ એક માત્રે નહીં, પણ સમાન્તર માત્રે ચાલે છે. પણ છતાંય કિશોરલાલભાઈએ ગાંધીજીની વિચારણા વિશદ રીતે સમજાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ટૂંકમાં ગાંધીમન્યનું વિવરણ બનીને એમણે વિશાળ જનતાને ગાંધી-વિચાર-સરણી સમજાવી હતી.

પોતાની વિશિષ્ટ વિચારણાને એમણે અનેક લેખો, વ્યાખ્યાનો અને પુસ્તકો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરી. 'જીવનશૌધન', 'સમજાવનાં' અને 'જીવણીના પાયા' એ એમની ફિલસૂફીના મહત્વના સિદ્ધાન્તો સમજાવતાં પુસ્તકો છે. તત્ત્વજ્ઞાનને એ શુદ્ધિના અટૂલા મિનાર પરથી નીચે ઉતારીને જીવનની ભૂમિકા પર મૂકે છે. એ સામાજિક દષ્ટિને નજર સમક્ષ રાખીને જ એમણે પરભાષાનાં કેટલાંક પુસ્તકોના અનુવાદો કર્યા છે. અન્યોન્યના સંદેશારથી જીવન સુખમય બને છે એમ દર્શાવતા મોરિસ મેટર્સ'કના 'લાર્થિક ઓફ ધી વ્હાઈટ

એન્ડ' નામના પુસ્તકનો 'જીવણીનું જીવન' નામે એમણે અનુવાદ કર્યો છે. હતાશ ન થતાં અવિરત કમયોગને પધે પ્રણેષા માનવીનું જીવન આલેખતું 'માનવી પ્રાંડિયેરા' પણ એ દષ્ટિએ કરેલો અનુવાદ છે. આવાં અનેક પુસ્તકો એમણે આપ્યાં છે. એમાંથી સાવજનિક જીવનધ્યેય અને સ્વાસ્થ્યના એમના સિદ્ધાંતો પ્રતીત થાય છે.

કિશોરલાલભાઈની વિચારણા ક્યારેક પરમ્પરાને અનુસરનારી, ક્યારેક નવો વળાંક આપનારી, તો ક્યારેક પરંપરાને તોડનારી છે. એમની આ વિચારણાઓ જમાનાની પરિસ્થિતિને અનુસરીને ધાર્પ છે કે એ કાલનિરપેક્ષ છે; અને છે તો કેટલે અંશે એ બધું વિચારવાનો સમય પણ હવે પાડી ગયો છે. શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદીએ એ વિશે એક સૂચકવિધાન પણ કહ્યું છે: "જીવનની તાત્કાલિક જરૂરિયાતોને તાત્વિક પ્રુષ્ટિ ફિલસૂફી ધણીવાર આપે છે. આપણા દેશની વર્તમાન સ્થિતિ અને શ્રી. મહાદેવજીની ફિલસૂફી આ વચ્ચેનું એક સાચું નિદર્શન છે." (પરિશીલન: પ. ૧૧૫). પણ ત્યાંથી એ અટકી ગયા છે. એમની વિચારણાનું સાચું મૂલ્યાંકન કરીને જ આપણે એમનું પ્રાણ અદા કરી શકીએ. નવમી સપ્ટેમ્બર—એમની પુણ્યતિથિના પ્રસંગે એની યાદ આપવી અરથાને નહીં લેખાય.

—અ.

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાધ્યાયનું ત્રિમાસિક

મ ની ધા

અંક ૨૯૦ : ઓગસ્ટ ૧૯૫૮નો અંક પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

[પાનાં : ૧૨૦ ઉપી ૧/૮ વાર્ષિક રૂ. ૬ છટક રા. ૨]

સંપાદક : હિમાબેન જોષી
સહાયક મંડળ : સુરેશ જોષી, રસિક શાહ, ભોગીલાલ ગોંધી
પરમશક્તિ : શ્રી ઓલરાય માંકડ, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી
વ્યવસ્થા : ચેતન પ્રકાશન ગ્રુહ (રામજીવદિ પોળ : વડોદરા)

આ વિભાગમાં—

* ગુજરાતભરનાં સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની બાસ નોંધણીમાં મહત્તિનો અંગે—

* ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્લી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય મથકો સહિત)ની ૯૧૨ કહી તેવી મહત્તિનો અંગે—મિત્રાક્ષરી સમાચાર આપવાની ક્ષમ્બા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મેળવતાં રહેશે તે “વિચ્છાનવ” ઉપરૂત થશે.

નર્મદજયંતી : ઔપચારિક ઊજવણી !

તા. ૨૪-૮-૫૮ને રાજ કવિ નર્મદની ૧૨૫મી જન્મજયંતી ગુજરાતે ઊજવી એમ કહી શકાય—પરંતુ એ કહેવા જેટલું જ. આખા ગુજરાતમાં કેટલે સ્થળે ઊજવામાં ? ગુજરાતનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ કયાં ઊજવામાં ? અને કેટલી સંસ્થાઓએ ?

નર્મદ કવિ હતો, અને તેથીય મોટા વિવિધ સાહિત્યકક્ષેત્રે નવાં પગરજી પાડનાર હતો, અને તેથીય મોટા કહી શકાય તેવા સંસારસુધારક હતો; અને એથીય વિશેષ તો, બ્યારે બ્યારે જે સત્ય લાચું તે સંપૂર્ણ નિર્હાક રીતે બહેર કરનાર સત્યામહી હતો. જેવું જાનતાં હતો, તેવું બોલતાં હતો, ને લગભગ તેવું વર્તન કરનારો, વિચાર-વ્યૂહ (લેખનસહિત) અને કર્મની એકતા સાધનારો સાધક હતો. જિન્દગીભર એ વિચાર, વાક્યમ ને કર્મથી ‘ઝૂંઝૂંતો રહ્યો ને સહન કરતો રહ્યો. પાછલા જીવનમાં સુધારા અર્થેના એના વિચારો ફેરવાયા ત્યારે જ જીવનની આ એકતા મેલે હોડી નથી.

૧૯મી-૨૦મી સદીમાં, બ્રિટિશ શાસન, શિક્ષણ અને સંસ્કારના સ્પર્ધા બધી રીતે પલટાઈ રહેલા સંસ્કારના પ્રતિનિધિ સમા નર્મદ, ગુજરાતની નવયુગી અસ્મિતાનો પ્રથમ યુગ્મ હતો. યુગની શક્તિ અને કર્મભેરીનો પક્ષો પાડતો અને યુગને પ્રેરતો યુગપુરુષ હતો. આજના આપણા જીવનનાં કેટલાં બધાં મૂળિયાં નર્મદ સાથે સંકળાયેલાં છે ?

આવા યુગપુરુષની સર્વાસોમી જન્મજયંતી જૂન સાહિત્યની સંસ્થાઓએ, સુધારાની લાખે જ ડોર્સ સંસ્થાઓએ અને કેટલીક શાળા-કોલેજો સિવાયની લાખે જ ડોર્સ કેળવણીની સંસ્થાઓએ તથા ચિંતન-વિચાર કરનારા સારસ્વતોની મંડળીઓએ ઊજવી, ... કવિની જન્મશ્રદ્ધિ એક સુરત શહેરને બાદ કરતાં, વિશાળ શહેરોએએ જોમાં લાગ લીધો હોય તેવું કયાં બન્યું ? કદાચ નર્મદની આ જન્મજયંતીનો મુખ્ય વશ રેડિયોને બાજે જ જાય છે, એ જની તેવી વિચિત્રતા છે ?

પરંતુ, રેડિયો દ્વારા પ્રસારિત થયેલા જીવ્ય કક્ષાના સાક્ષર સાહિત્યકારોનાં લાપણા શાથી ‘બોખલાં’ સંભળાયાં ? સ્વ. નવલરામથી માંડી સ્વ. પાંડક સુધીનાં મૂલ્યાંકનોને સર્વસાધારણ પક્ષો પાડવાથી વધુ તાગળીસકું, નવું ચિંતન અને વિવેચન સાંભળવા મળ્યું નહિ !

નર્મદનાં લખાણોથી સુપરિચિત પ્રાધ્યાપકો માટે એ કાંઈ અશકય ન હતું. કદાચ, બહુ મહત્તિના બોળ નીચે લદાયેલા આપણા આ વિદ્વાનો માટે, આવે પ્રસંગે અતરતા ઉમળકાથી રસાઈ જઈ, ફરી એકવાર નર્મદ-સાહિત્યમાં થોડાક કલાંકો એકાગ્ર બની રમભણ થયાવું બન્યું નહિ કે શું-ત્યાં અંદરે છેલ્લી થડીએ ધસડી કદાયેલા સર્વસાધારણ વિવેચન-પ્રશ્નસાથી અધિક કશું ગુજરાતને મળ્યું નહિ !

આવે મોટા પ્રસંગ પણ સાવ ઔપચારિક ઊજવણી બની ગયો !

—સો.

કવિ નર્મદની ૧૨૫મી જન્મ-જયંતીના ઉત્સવનો મંગલારંભ ૨૪-૮-૫૮ની સવારે સવાસાત વાગ્યે કવિના અસલ નિવાસસ્થાન આગળથી પ્રસાદેરીથી થયો હતો.

પ્રસાદેરીમાં સુરતના લેખકો અને સંસ્કારકોએ સારી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. કવિ નર્મદનાં અને એને લગતાં ગીતાનું સમહુજ્જન કરતી આ પ્રસાદેરી 'ગંધી ઉદ્યાન'માં આવ્યા પછી પ્રતિમાને સંખ્યાબંધ સંસ્કારો તથા વ્યક્તિઓએ પુષ્પ-માલાપણું કર્યું હતું.

સાંજે કેમ્પેસ હાઉસમાં શ્રી ઉમાશંકર જોશીના પ્રમુખપદે શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના 'સંચાલન હેઠળ કવિઓએ નર્મદ, કાવ્યાંજલિ આપી હતી. ચિકાર માનવમેદનીએ કવિ નર્મદ વિષયક કાવ્યો તથા વિદ્વાન વક્તાઓનાં પ્રવચનો 'સાંભળ્યાં' હતાં.

*

આકાશવાણી અમદાવાદ વડોદરાના સહકારથી સુરત નર્મદ સાહિત્ય-સભાએ સુરત ખાતે તા. ૨૪-૮-૫૮ના રોજ નગીનચંદ હોલમાં રાત્રે ૬-૧૫થી ૧૧-૦ સુધી નર્મદ રત્ન-જયંતીનો કાર્યક્રમ જાહેર્યો હતો. કાર્યક્રમના પ્રમુખ તરીકે જાણીતા વિવેચક પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી હતા.

કાર્યક્રમનો પ્રારંભ નર્મદરચિત સ્તુતિથી થયો હતો. બાદ પ્રા. વિષ્ણુ-પ્રસાદ ત્રિવેદીનું પ્રોવચન અને ત્યાર પછી સુજ્ઞાતના કવિજનોએ નર્મદને કાવ્યાંજલિ આપી હતી. પછી સુજ્ઞાતના પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોનો સંવિવાદ થયો હતો. જેમાં શ્રી. ઉમાશંકર જોશી

'કવિ નર્મદ,' શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દ. દવે 'સુધારક નર્મદ,' શ્રી. નટવરલાલ માલવી 'પત્રકાર નર્મદ' અને શ્રી. મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવેએ મુલ-લેખક અને 'કોષકાર નર્મદ' વિશે યોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં હતાં. બાદ જાણીતા પત્રકાર શ્રી. ધર્મચરણ દેસાઈએ નર્મદરચિત 'હિન્દુઓની પક્ષી' એ કાવ્યમાંથી વાચન કર્યું હતું.

એ પછી નર્મદરચિત ગીતો, ગ્રંથોએનું સંઘર્ષીત રજૂ થયું હતું. તેનું સંગીતનિયોજન ભણીલા સંગીત-વિદ્વ શ્રી કમનલાલ મામાવાળાએ કર્યું હતું. એ પછી નર્મદચંદ્રક-વિજેતા શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાએ નર્મદ-

ના 'આત્મકથન' 'મારી હાકત' નું પ્રવાંકન કર્યું હતું, અને શ્રી. ચંદ્રવંદન-મહેતાએ એમની આગવી શૈલીમાં નર્મદનાં આત્માને સાદ દેતી એકાંકિત રજૂ કરી હતી. બાદ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'રમરણાંજલિ' આપી હતી. "૦૪ ૦૪ મરવી સુજ્ઞાતના" સમહુજ્જન સાથે કાર્ય-ક્રમની સમાપ્તિ થઈ હતી.

નર્મદ-સાહિત્યનું પ્રદર્શન કવિ નર્મદની સવાસોમાં જન્મ-જયંતી પ્રસંગે કવિ નર્મદના સાહિત્ય ને ચિત્રોનું પ્રદર્શન સુરત સુધારક તરફથી માધીભાગમાં રંગ ઉપવનનાં મંચ પર યોજાયું હતું.

રાણી ભાગમાં નર્મદની પ્રતિમા જોઈને

[નર્મદજયંતી પ્રસંગે રોડમાં ઉપરથી પ્રસારિત લાંબા કાગળમાંથી]

અહોહો !

સો સો વરસ ને ઉપર પથ પા સદી !

આની આ તાપી નહીં.

કે' કે' બપોઈ ભરતી ચઢી ને ભરતી ઓરો ભડી !

પથુ તે' ચઢાવી એક દિન તેવી પછી ચઢી ના કરી;

ને ઓઢ એવી તો પછી અઢી લોકનેય મર્ધ સદી

કે હે કવિવર ! આજ તું અઢી દોત

જોઈને આ જિ'હ્વાળી રૂડુ પલેપલ મોત

ભડકો મર્ધ ભડી હોતે બળવા વિશે તવ આકળી એ પ્રાચ્ય બ્યોત.

નર્મદ કવિ ! હે ભાત !

તે' જોઈું તે હજી કયાં અઢી અરુણ પ્રસાત ?

લોકને આંખે હજી અંજલિ છે રાત

તું હતો તો — ખાતરી — એવું કે'ક તો ગાત

કે કઈક વહેલી પયારી લોકની (રે કાકની) નંદે અઢીયો—

ભડી ભત.

—કિશનમ્

[એ. ઇ. રાંચોના સોજનથી]

કલા પ્રવૃત્તિ

હમણાં ભારતના કેટલાક આગળ પડતા ચિત્રકારોએ (જેઓ સારા શિલાલેખકો—lithographers પણ છે) તેમણે મળીને ચૂરેલી શિલાઓપોતું એક પ્રદર્શન યોજ્યું. એ પ્રદર્શન વડોદરા, અમદાવાદ, મુમ્બઈ વગેરે જગ્યાએ ફર્યું અને ભારતનાં બીજાં શહેરોમાં ફરશે. આયોજકોનો હેતુ દેશમાં ચિત્રકી રહેલી કુન્નરઉદ્યોગ કલાનો (ખાસ કરીને શિલાઓપ જ) બહોળો ફેલાવો કરવાનો છે. સારા શિલાલેખકોનો તેમને સહકાર મળ્યો છે અને બીજાઓનાં સહકારની આશા છે. હાલ તેમણે બહુ નાના પાયા પર ચાર ચિત્રકારોની શિલાઓપના આદેક નમૂનાઓ રજૂ કરેલા. એમાં સર્વશ્રી હુસેન, ગાયતોડે, તૈયબ મહેતા અને રામકુમાર હતા. હવે પછી તેઓ બીજા ચિત્રકારો જેવા કે એન. એસ. બેન્દ્રે, સુબ્રમણ્યમ વગેરેની શિલાઓપો રજૂ કરશે.

આ પ્રદર્શનની સાથે જ હાલના અમેરિકન ચિત્રકારોના વૂકકટ, લીનોકટ, સેરીઆફ અને શિલાઓપોતું પ્રદર્શન પણ શરૂ થયું હતું. ન્યુ યૉર્કના મ્યુઝિયમ ઓફ મોડર્ન આર્ટની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ દ્વારા શ્રી પોર્ટર એ. થેકેએ એનું આયોજન કરેલું હતું. રજૂ થયેલી પ્રચીસ ઓપોમાં હાલના અમેરિકન કલાકારોની ઓપકલા પરતું પ્રજ્ઞત સિદ્ધ થયું હતું.

આ ઉપરાંત હમણાં પરદેશથી એક બીજું પ્રદર્શન આવ્યું

તે કલાકાર રેમ્બાનાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફસનું. તેમાં રેમ્બાનાં જીવનનો (પ્રસંગવાર) ટૂંક પરિચય તેમ જ એના ચૂરેલાં ચિત્રોનો ઇતિહાસ પણ (શક્ય તેટલો) આપવામાં આવ્યો હતો. એના સમકાલીન ચિત્રકારોનાં ચિત્રોની સરખામણીમાં રેમ્બાની સર્જનશક્તિ કેવી અપૂર્વ હતી-તે ઉદાહરણો સહિત દર્શાવેલું હતું. પ્રદર્શન સાથે બહાર પાડેલા કેટલીકમાં પણ લગભગ બંધાયેલા ચિત્રો અને રેમ્બાના જીવનપરિચય ચાર ભાષાઓમાં આપવામાં આવેલાં હતાં. આ એક પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે અને આપણી રાષ્ટ્રીય અકાદમીના અધિકારીઓએ વિચારવાયોગ્ય છે.

ભારતની રાષ્ટ્રીય-લલિતકલા અકાદમી તરફથી ભારતનાં સમકાલીન ચિત્રકારોની ગ્રંથમાળામાંની પ્રથમ પુસ્તિકા શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રે પર પ્રગટ થઈ છે. આશરે ઐતિહાસિક ચિત્રો (એમાંના ત્રણ-ચાર રંગમાં) આપવામાં આવ્યાં છે, અને જેએક પાનામાં એમનો પરિચય આપેલો છે. બેન્દ્રેની કલાના વિકાસને ભારતીય આધુનિક કલાના વિકાસરૂપ ગણાવી શકાય. કલાજગતમાંની બધી નવી હિલચાલોના એ સમર્થક અને સહભાગી રહ્યા છે. એમના શરૂઆતનાં ભૂમિદર્શનોમાં માંડીને હાલના લાવાત્મક ચિત્રપ્રણાલી સુધીનો એમનો વિચાર-વિકાસ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. છતાં એમ થાય છે કે વધુ પડતાં રંગબીરુ પસંદ કરવાને બદલે ચિત્રો જ અપારમાં હોત તો સાડું થાત. છતાં આ પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે એ તો નિઃશંક છે.

[પાન ૫૧૩ થી]

શકાય તેવા આકાર જેવું થયું તો કયાંક સાવ અરપણ. બસ હવાની-અવકાશની અચોક્કસતા પકડાઈ ગઈ. એક રીતે ભેઈએ તો એમાં કંઈ જ નથી. પણ એમાં કાંઈ નહિ હોવાને લીધે જ જેમાં 'કાંઈક છે' એવા બીજા આકારોને છતાં કરે છે, એટલે એનો હિસ્સો નાનોસૂનો ન કહેવાય. અનુકૂળ ગોઠવણી કરવા માટે ત્યાર બાદ કયાંક કયાંક રંગ ધસી કાઢ્યો તો કયાંક વધુ ઘેરા બનાવ્યો એ પણ આપણે શોધી શકીએ.

આમ બધું કે આપણે ચિત્ર કરવાની એક રમત રમી નાખી, અને એ રમતમાં આપણે પણ અજાનપણે ભાગ લઈની આવ્યા. જે ચિત્રકારે દોહું તે આપણે જોઈએ અને અનુભવ્યું એટલે આપણને પણ પેલા ચિત્રના આકારો જેવા જ લાગ્યા-પહોળા વિસ્તારના અવકાશમાં રમવાનું મળ્યું. અવકાશની શરૂઆતમાં નહિ પણ એ અવકાશમાં રહેલી હવાના હળવા ભારે પ્રવાહમાં અમેલી સંતાકૂંકડીમાં આપણે લપ્યા.

ચિત્રના મથાળે પહેાંચી જતાં બધું કે ખૂબ જોડી ડુબડી આરી હોય તેમ થઈ ગયું કે અહોહો-કેટલો લાંબો, વિસ્તારી પડે છે આ જગ્યાનો! કયાંક ડુબી તો નહિ જગ્યાનો? પણ જરાક આગળ જતાં જ હળવા રંગની કક્ષાએ-પ્રાણવાયુના હળુ સ્પર્શે પાછો શ્વાસ ચલાવ્યો. કયાંક ઘેટાંએ તો કયાંક એવાળે, કયાંક લાકડીએ તો કયાંક વળા પોટલીએ આવીને શરૂ-અને પૂરી દીધું. હવામાં ઝૂલવાનો-જોડી જવાનો તો કયાંક વળા બેસી પડવાનો અને વળા પાછો છૂટવાનો—એવી જીવનની ગતિનો આપણે અનુભવ કર્યો. કલાકારની પીછી તમને બેસવા ઘે જ નહિ. એ તો બસ સાહસ પર સાહસ કરાવ્યે જ જાય. અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી બીજે કયાંક એમ જુદા જુદા આકારો પર કુદાવ્યે જ મંચ-પણ કયાંક પડવા ન દે, ડુબવા ન દે. ત્યારે આપણે કલાકારની પીછીના પ્રાણને બિરદાવીએ એમાં શી નવાઈ?

—યુલામ મોહમ્મદ શેખ

સા. મ. પંડિત ગદુલાલજી (જીવન અને સાહિત્ય)

લેખક : ડૉ. મીમનલાલ મ. વૈદ્ય

પ્રકાશક : શુદ્ધદિત સંસદ : મોડાસા (જિ. સાવરકાંડા)

કિંમત : રૂ. ૩-૦૦

પં. ગદુલાલજી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પંડિત આચાર્ય હતા. ૭ વર્ષની કૃળા વયે જ્યે બાળકને શીળાના રોજે જિંદગીભરનો અંધ બનાવી દીધો હતો. જીવનની આવી કડુણતા અને કઠોરતા છતાં શ્રી. ગદુલાલજીએ બાલ્યવયથી જ અસાધારણ પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમના પિતાજી તથા મોસાળપણે માતામઠ-ઉશય પક્ષેથી વિદ્યાનો વારસો તેમને મળ્યો હતો; અને હંમા વરસે તો તેઓ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો બતાવતા ધર્મ ગયા હતા. ૧૩ વર્ષની વય થતાંમાં તો વ્યાકરણ, ગ્રંથો અને સંસ્કૃત કાવ્યગ્રંથો તેમણે કંઠાંત્ર કરી લીધા હતા. ૧૪મા વરસથી તેમણે દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આરંભ્યો અને ૧૭-૧૮વર્ષની વય થતાં તેમાંય નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી.

પ્રભાવશુ પંડિત ગદુલાલજીમાં શીઘ્ર કાવ્યશક્તિ, સ્મરણ-શક્તિ અને અજ્ઞાપદાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. 'કોઈ' પશુ પ્રકારની પૂર્વ તૈયારી વિના તેઓ સંસ્કૃતમાં (અને ગુજરાતી-માંય કવચિત) વિવિધ વિવધ અને રસનાં શીઘ્ર કાવ્યો રચતા હતા; લગભગ અર્ધકા કલાક સુધી જુદી જુદી ભાષાઓમાં વચ્ચતા ફકરાઓના ફકરાઓ એક જ-વાર સાંભળી, શબ્દશઃ પ્રતિગ્રવણ કરી બતાવતા હતા; અને એક સાથે અનેક અવધાનો સાધી શકતા હતા. દેશભરમાં પંડિતોની સલાઓમાં પં. ગદુલાલજીની આ શક્તિઓ વારંવાર પ્રગટ ધર્મ હતી. ઉપરાંત શાસ્ત્રાર્થ અને તત્ત્વચર્ચાની સલાઓમાં પણ તેમની પ્રતિભા પકાઈ હતી.

ભારતભરના દેશી અને વિદેશી શાસ્ત્રીઓ, ભાષાવિદો,

પંડિતો (કલકત્તા તથા મુંબઈના મહામહોપાધ્યાયો, તર્કચાગ્રિહો, ન્યાયરત્નો,) તથા ઇન્ડોલોજીસ્ટ, રેટ્સમેન, વગેરે અંગ્રેજી પત્રોમાંના સંપાદકો, તથા અભ્યાસીઓમાં મોનિયર વિલિયમ્સ (યુગતત્ત્વવિદ) વિલિયમ વેડરબર્ન (મુંબઈના જજ) વગેરે સૌમાં ગદુલાલે નામના પ્રાપ્ત કરી હતી. વળી મહારાષ્ટ્રી અને ગુજરાતી વિદ્વાનો તથા સુધારકો ને; આગેવાનો-ની કાલવચેકર હરિદેશમુખ, અવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, નવલરામ, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી (સમાલોચકના તંત્રી), કમ્પ્યારામ (ગુજરાતી પત્રના તંત્રી) કવિ દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મણીલાલ નભુભાઈ, 'પુરોહિત' કામા વગેરેના સીધા સમાગમમાં આવ્યા હતા; અને સર્વત્ર કીર્તિ સંપાદન કરી ચૂક્યા હતા.

મહારાષ્ટ્રનાં તેજસ્વી રત્નો — તે જમાનામાં હજી યુવાન વયમાં પ્રવેશેલા શ્રી. ભાંડારકર અને તેલંગ પંડિતજી પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા.

પંડિતજીની પ્રવૃત્તિ સાંપ્રદાયિકતાથી આગળ વધી તત્કાલીન સામાજિક સવાલો (સામાજિક સુધારા, મહારાષ્ટ્રી વિદ્યારોધી હિરકમહેત્સવ, શબ્દહન ભટ્ટી, સ્ત્રી-શિક્ષણ, કુષાળનિવારણ વગેરે) સુધી વિસ્તરી હતી.

અલગત, આ યુગ જ સંસારસુધારાનો પ્રખર યુગ હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૫માં પં. ગદુલાલજીને જન્મ થયો, તે જ વરસે ગુજરાતના આઘ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીએ સુરતમાં 'માનવધર્મ' સભા ની સ્થાપના કરી હતી. અને બાદ બેત્રણ દાયકામાં તો સુધારો મુંબઈ-મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં હિલેલેલે થઈ ચૂક્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને ૧૮૫૪માં કેશવચંદ્ર સેન, તથા ૧૮૭૪માં રામી દયાનંદ સરસ્વતી જેવા સુધારક દુરંધરો મુગર્થ આવ્યા હતા. ૧૮૬૨માં 'મહારાજ લાખબલ-કેસ' થી

આખો હિંદુસાગર ખળભળી બેઠો; અને પ્રાર્થના સમાજ (૧૮૫૮), અને થિયોસોફી-સોસાયટી (૧૮૭૮)ની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી.

આવા આ સંઘર્ષના કાળમાં પં. ગુણલાલજીએ વિદેશી મિશનરીઓથી માંડી ભારતીય સંસાર સુધારકો સામે ધોનાના યાન અને શક્તિઓ વડે જંગ ખેલ્યો હતો પરંતુ, દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, ત્યારે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં જ નહિ, તેમના અનેક યુ-આચાર્યોમાં સુઠા વૈભવ, વિલાસ અને વિપવવાસ્થાનો સડો બેઠક ફેલાઈ ચૂક્યો હતો; અને તેમના જીનવાણી અશ્રદ્ધા, જૂનવાણી જડ આચાર તથા જીનવાણી વિદ્યા-પંડિત્ય-તકનીમાં હથિયારો યુગાનુસારી વિકાસોન્મુખી સુધારાના ત્રાહડ સામે ટકી શકવા સમર્થ ન હતાં.

*

લગભગ ૨૪ સંસ્કૃત ગ્રંથો અને ૨૨ ગુજરાતી ગ્રંથોના કર્તા-અનુવાદક પ્રતાપસુ શીશકવિ પંડિત ગુણલાલજીના જીવન અને સાહિત્યનો આ પરિચયગ્રંથ દોષકે ઘણી મહેનત લઈ, માહિતીઓ એકત્ર કરી, ચરિત્રનાયક પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈ આલેખ્યો છે. અને દોષકે મોટે ચુસ્ત સાંપ્રદાયિક દોષકે હોવા છતાં, તેમણે કેવળ અશ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈ એ જમાનાનાં સુધારાનાં પરિબળો અને છતર પ્રવૃત્તિઓ ઉપર પ્રકાશ કર્યા નથી; ચરિત્રનાયકના શુભોને બહાર આણવા માટે જાણીને બીજા ધર્મધુરધરો, સુધારકો તથા વિદ્વાનો પ્રતિ અનાદરની શક્તિ દાખવી નથી, એ ખરેખર પ્રથમ સતીય છે.

દરેક સંપ્રદાયના અગ્રણી પુરુષોનાં જીવનનો જોડો અભ્યાસ કરી, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બનતી તટસ્થતા ધારણ કરી, ચરિત્ર ગ્રંથો લખાય એ આપણા સમાજ અને સંસ્કારિતાને સમજવા માટે ખૂબ જ અગત્યનું છે, એમ સમજી અમે આ ગ્રંથને આવાકારીએ છીએ.

*

ગુજરાત : એક દર્શન

લેખક : શ્રી શિવપ્રસાદ રાજગોર

પ્રકાશક : મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય-પ્રાચ્યવિદ્યાગર્હ-વડોદરા

શ. ૧૨-૦૦

કવિ નમંદે નેમ્સ કમ્પેન્સ સંપાદિત ગ્રેઝેલિયરોના ગ્રંથો

—લો.

ઉપરથી તૈયાર કરેલ ગ્રંથ ‘ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ’ ૧૮૮૭માં પ્રગટ થયો હતો; ત્યારબાદ ગુજરાતીમાં ગુજરાતની બંને તેટલો સર્વોચ્ચ અને અદ્યતન માહિતી આપતા ગ્રંથની ખોટ ગુજરાતને રહી જ છે. અલગત, આ ૬ દાયકા દરમિયાન ગુજરાતજનના વિવિધ અંગો અને ક્ષેત્રો પરવે ધણું સંશોધનનું કાર્ય થયેલું છે; અને ઘણી નવી માહિતીઓ એકઠી થયેલી છે. આ બધાનો અભ્યાસ કરી, યથાભાગ્ય નીચેડ—સારગ્રંથ તૈયાર કરવાનું કાર્ય લગભગ ૬૦ વર્ષ છે; એક વ્યક્તિની મર્યાદા બહારનું એ કાર્ય છે.

અહીં નિર્દેશ કરાયેલ ગ્રંથ એક અભ્યાસી વ્યક્તિએ, ઉપલબ્ધ માહિતીઓમાંથી તારવણી કરીને તૈયાર કરેલો, ‘સર્વસંગ્રહ’ (સહજ રીતે મર્યાદિત અર્થમાં) છે. તેમાં ગુજરાતની સીમા અને જૂરચના, જૂસ્તર અને ખનિજ, આબોહવા, વન્યસંપત્તિ, પશુધન અને છતર પ્રાણીઓ, જમીનના પ્રકાર અને સરસથ, ખેતી, ઉદ્યોગો, વ્યવહારમાર્ગો, લોકો, પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, સંપ્રદાયો, તીર્થધામો, સ્થાપત્ય, ભાષા અને સાહિત્ય, કળાશૃણુ તથા અતે એને ભાષાવાર આંતરચના સહિતની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

અલગત, આ ગ્રંથમાં આપેલી માહિતી, દરેક પ્રકરણવાર તપાસતાં, તે તે તદ્દવિદ્યોને ધણીવાર અધૂરી અને અપ્રમાણ લાગે; (સાહિત્ય, શિક્ષણ, શિરપ; ઇતિહાસ-૧૮૫૭ અંગેની ઉપલબ્ધ માહિતી નહિ) તથા આપવામાં આવેલા આંકડાઓ એ વિષયનું થોડું ચિત્ર બહાર આણતા નથી એવું લાગે; (દા. ત. ખેતી, ઉદ્યોગ પ્રકરણ); તે વળી, ભાષાવાર આંતરચના અને ‘મહાગુજરાત’ જેવા અતિ વિવાદાસ્પદ વિષય આમાં ઉમેરીને, અને અગ્રત અભિપ્રાયો (પા. ૪૫૮/૪૫૯) આપીને, ‘ભાષાક્રમ સાપ્રાબ્ધવાદ’ જેવા પ્રયોગો કરીને, આ ગ્રંથની મર્યાદાનું ઉત્કલ્પન કર્યું છે એવુંય લાગે તે નવાઈ નહિ.

અગાઉ અમે નોંધ કરી તે રીતે, આલો ગ્રંથ એક વ્યક્તિ માટે તૈયાર કરવાનું કાર્ય અતિ દુષ્કર છે. એની મર્યાદાઓ અતિ ત્રાણાલિક છે. આ રીતે જોનાં, અમે આ ગ્રંથને એક સામી દિશાના મહત્વના અને અતિ આવશ્યક પ્રધાસ તરફ આવાકારીએ છીએ.

—લો.

લેખક : ઈમર ૨. પટેલ

પ્રકાશક : ઈમર હરિભાઈ પટેલ રૂપાપરી દરિયાપુર, અમદાવાદ
ક્રિ. : ૩૧. ૩

શ્રી ઈમરભાઈની સોળ વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે, જે વાર્તાના નામ પરથી આખા સંગ્રહનું નામ આપ્યું છે તે પહેલી જ મુદ્રા છે, 'લાલબાંધણી' સાવ સામાન્ય વાર્તા છે, તે 'સાધુધર્મ' શિર્ષક વાર્તા તો કલાપીએ માથેલા 'મહાત્મા મુળદાસ'ની જ વાર્તા છે
'નિઝીકરયલ્લે ભોગતર' વાર્તાને કુટુંબનિયોજન પરની પ્રચારવાર્તા લેખી શકાય. પણ વર્નાક્યુલર હાઈનલ્સમાં ભણતાં શામલિશાર્થો પાસે લેખકે બહુ મોટી વાત કહેવાડી છે.
'બાપને ઘેર' રોજના શૃંલકલેશની વાર્તા છે, 'બાપના કૂલ' કબોટાની કથાથી વાર્તા છે. ટૂંકમાં લેખકે પોતાની આસપાસના સમાજનું નિરીક્ષણ કરી વાર્તાઓ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ સમાજમાં બનતો દરેક બનાવ કંઈ વાર્તા બનતી નથી. વાર્તા લખવા માટે તો લેખકની પોતીકી વિચિત્ર દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, જેનો અહીં અભાવ વરતાય છે.
શ્રી ઈમરભાઈ દેવેએ પોતાની પ્રત્યક્ષતામાં 'લીના' નામ ઉપર, ૧૮ વાર્તાઓની સંગ્રહીયા ઉપર, અને એવી તેવી બિનજરૂરી વાતો લખી વાર્તાઓની નળગાઈ ઢાંકવાનો પ્રયાસ તો નથી કર્યો, એવો, અને કેવળ ઉત્તેજન દાખલ ઉત્તેજન આપવાનો ભાસ થાય છે—આતું જો હોય તો, સર્વથા અથોઅ ગ્રણાય. વસ્તુમાં પણ કયાંય કશું અસામાન્ય કે નવીન નથી. 'રે વારસો !' સારી વાર્તા કરી શકાય. જે કે વધુ સારી થવા માટેનો પૂરેપૂરો અવકાશ તો છે જ.
'સુધાનો સંગ' સાવ સામાન્ય અને તદ્દન કાંચી વાર્તા છે, તેવી જ રીતે શ્રી. ઈરિસ વ્યાસની 'એ કોણ ?' વાર્તા આમ સ્વચ્છત્વની આલેખવાનો પ્રયત્ન છે પણ તે તદ્દન ચિખાઉ.
'જગદીપ' અંધ દુનિયા માટેની પ્રચાર વાર્તા લાગે છે, 'લીના' શિર્ષક મુખ્ય અને લાંબી વાર્તા પણ સામાન્ય ખર્ચામાં રહેલી જ વાર્તા છે. અહીં અહારે અહાર વાર્તાનું વિવરણ કરતું નિરર્થક છે. પણ આ પુસ્તક—પ્રકાશન પહેલાં જે ધીરજનો આપણે ત્યાં અભાવ આવતો છે તે અહીં તાદ્દસ થાય છે.

કારણપત્ર

History of Greece for Beginners :	Sh.
Social & Industrial History .	7/-
Autobiography : Nehru	12/6
Discovery of India Nehru	Rs.
Bertrand Russell's Best	12-50
The Beast in Man	Sh.
Citizen Tom Paine	3/6
David Copperfield	Rs.
Crime & Punishment	2-50
The Brother Karamozov	4-00
Pere Goriot and Grandet (Balzac)	4-00
Selected Poetry and Prose (Coleridge)	4-00
Selected Poetry and Prose (Poe)	4-00
Selected Poetry (Tennyson)	4-00
Henry Esmond (Thackeray)	4-00
Selected Poetry (Byron)	4-00
Complete Poetry and Selected Prose	(Milton) 4-00
Six Plays (Ibsen)	4-00
Selected works (Pope)	4-00
The way of all flesh	4-00
Dead Souls (Gogol)	2-50
The Prince	1-50
The Long March	4-00
The Divine Comedy	4-00
Lawrence of Asia	Sh.
How green was my valley	3-6
Terry	3-6
A woman called fancy	2-6
The Magician	2-0
Elephant walk	2-6
Festivals at Farsitge	3-6
Something of Value	3-6
The Republic	Rs.
The Kerutzer Sonata-by Leo Tolstoy	4-00

[ચિત્ર : ખત્રી]

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન જાત

નવવર મુંદર કાપક

ધોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપક

નવજીવન મિલ્સ લિ.,

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

માનવ

સંપાદન : ભોગીલાલ ગાંધી

૧૯૫૮

ઑક્ટોબર-નવેમ્બર

સંચાલન :

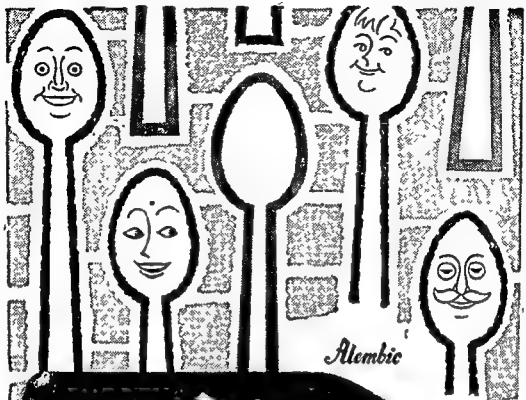
ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ

રામજી મંદિરની પાળ : વડોદરા

કેટાલ : ૨૬૫૦

સર્વોદય વિશેષ અંક

રૂ. ૧-૫૦

Almbic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ઘરગથ્થુ દવા છે.
એલેમ્બિક ટેબીલેટ વર્કસ કું. લિ., વડોદરા-૩.

૫૦ મા જથ્થા ૧૯૦૭-૧૯૫૭

અ તુ ક મ

આયો (કાવ્ય)

—અનિરુદ્ધ પ્રભમદ [પા. ૫૩૫]

સર્વોદય : કોતિ-વિજ્ઞાન

—ભોગીલાલ ગાંધી [પા. ૫૩૬]

પાયાની (વચારણુ)

—પં. જ્ઞાનેશ્વરાલ નહેરુ [પા. ૫૪૮]

લોકશાહીની લક્ષણરૂપ

—દાદા ધર્મશિકારી [પા. ૫૫૫]

સર્વોદયી સામાજ્યુ : માળ્યુ

—જયપ્રકાશ નારાયણ [પા. ૫૫૮]

સર્વોદયના મળ પાયા

—મનુભાઈ પંચોળી, દશક [પા. ૫૬૦]

નેતિક આદર્શોનો સંસ્થાપન પાયા

—એમ. એલ. દાંતવાળી [પા. ૫૬૩]

શુદ્ધાન અને સમજાવવાની સમાજ વ્યવસ્થા

—ઉ. ન. દેખર [પા. ૫૬૪]

સર્વોદય સાધનાનો પથ

—નારાયણ દેસાઈ [પા. ૫૭૦]

સર્વોદયની સમીક્ષા

—બી. ડી. રણદીવે [પા. ૫૭૨]

ગાંધીજી અને યત્ર

—જ્ઞ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ [પા. ૫૮૧]

સત્યાગ્રહ : માનવનો જન્મ-સિદ્ધ ઉક્ત

—ધારેલાલ [પા. ૫૮૩]

સર્વોદય-આયોજન

[પ્લાનિંગ ફોર સર્વોદય : સંક્ષિપ્ત] [પા. ૫૮૪]

વિનોબા (વચાર-અંગ)

[સંકલિત] [પા. ૫૮૭]

મહાત્મા ને પદ્ધતિ

[સર્વોદય-સમાચાર] [પા. ૬૩૧]

૧૯૫૮

ઓક્ટોબર : નવેમ્બર

લિવાજમનો દર

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦

[પારિશ ૧૫ સિ.]

છટક નાલ ૧૨ પેસા

વિશ્વમાનવ (માસિક)

મનિયા (ત્રેમાસિક)

ભેયું લવાજમ રૂ. ૧૨

વિશ્વમાનવ

[માસિક]

ભાદેરખમરના દર

૫૬ ૨૭ ૩૧. ૮૦

૫૬ ૨૭ ૩૧. ૮૦

૫૬ ૨૭ (બિ રંગમો) રૂ. ૧૨૫

સાદું આયુ પાનું રૂ. ૧૦

સાદું આયુ પાનું રૂ. ૩૫

નિવેદન

વિનોબાજીએ શુજરાતમાં તા. ૨૨મી ઓક્ટોબરે પ્રવેશ કર્યો છે, અને જન્યુઆરીની ૧૩મી સુધી તેઓ શુજરાત-યાત્રા કરનાર છે, એ ખરેખર શુજરાતનું એક મહાદ્ ભાગ્ય છે.

ગાંધીજી પછી વિનોબાજીએ ભારતના સર્વોદય વિકાસની દિશામાં જે અપૂર્વ યોગ આપ્યો છે તેને અમે હૃદયપૂર્વક આવકારીએ છીએ અને એમને સથપ્રાપ્તિ થાવ એવી અંતરની ઇચ્છા પ્રકટ કરીએ છીએ.

સર્વોદય આંદોલને આ ૭ વર્ષે ડરમ્યાન ચિંતનને ક્ષેત્રે જે નવાં રાહો ખોલ્યા છે, ને જે જોડાણ પ્રગટ કરવા માંડ્યું છે, એનાં વિવિધ પાસાંઓ, એ-દિશાના વિચારકો તથા વિવેચકોની કલમે રજૂ કરવાનો અમે આ વિશેષ અર્ક દ્વારા નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે. આશા છે કે, અભ્યાસ અને ચિંતનની દૃષ્ટિએ અમારો આ પ્રયાસ કૃપાદાયી નીવડશે.

આ અર્ક માટે જે જે લેખકોએ લેખ લખી મોકલ્યો છે, અચવાં ખીલું ભાષામાં પ્રગટ થયેલો પોતાનો લેખ શુજરાતીમાં છાપવાની સંમતિ આપી છે, તે માટે તેમના, તથા જે જે લખાણો પ્રસ્ટકો અને સામયિકોમાંથી ઉતાર્યા અથવા અનુવાદ રૂપે પ્રગટ કર્યા છે તે માટે તે લેખકો તેમજ તે પ્રકાશન સંસ્થાઓના અમે ઋણી છીએ, અને તે સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ અર્ક ઓક્ટોબર-નવેમ્બરના જોડિયા વિશેષાંક તરીકે પ્રગટ કરીએ છીએ. ગયા મહિને અમે આ બાબત અગાઉથી અખબર આપી નથી શક્યા, તે માટે બાંહેડો અને આભારો અમને સ્થમા કરશે એવી વિનંતિ સાથે—

—સંપાદક

આવો

તપસ્વી હે ! આવો.

તવ પગલાં અમ અંતરઅંતર પ્રેમલ જ્યોત જગાવો.

મહુલસો તવ પગલે પગલે અમ આંગણુયે તરણાં;
દયા, કરુણા સમતાનાં બસ મનરો પુનિત ભરણાં;
એ લેજેર-કાલિમા પોતાં અભીમય પાર વઠાવો.

તપસ્વી હે ! આવો.

સત્ય બનો અમ શ્રદ્ધા યોગી, પ્રેમ રહો અમ શૌર્ય,
માંધીનાં આ પામ મહીં બસ અભય રમે, ના કોઈ,
પારસ-દપસી તમારો શ્યાં (નિઃકામ શ્વત સરભાવો.

તપસ્વી હે ! આવો.

અશ્વત્થ સમાવે એવી યોગી, નાનકડી તવ જોણી !
આમર રૂઢેંએ ગાઝરમાં અમ ઉર ફેરું જળકોણી !
શમા ધરીશું ધરતીની : આ અમ દેવતામાં ઠરાવો.

તપસ્વી હે ! આવો.

અનિરુદ્ધ અક્ષતકે

આજના અણુ-યુગનું જો કાંઈ પરમ લક્ષણ હોય તો તે તેણે સર્વેથી સમસ્ત સમાજજીવનને આવરી લેતો વિસ્તાર છે.

એ વાતની ના પાડી શકાય એમ નથી કે, આજે દુનિયામાં ધનદોષતાના જે દગલા ખડકાઈ રહ્યા છે, અને એથી ય વધુ અનેકગણા ઉત્પાદનની જે શક્તિ વધતી જ ચાલી છે, તે અપૂર્વ છે. અને એ વાતનો ય ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી કે, આજે વિજ્ઞાનની અદ્વિત સિદ્ધિઓએ સમસ્ત ખલાડ ખૂંદવાનું જે સામર્થ્ય માનવીના હાથમાં ધૂમ્રી દીધું છે, તે અત્યંતરિક છે.

ચિંતન, ઇતિહાસ, વૈદક, મનોવિજ્ઞાન, કલા, રાજકારણ, અને ઇતર સામાજિક સાંસ્કારિક સંશોધન-વિકાસના ક્ષેત્રે આજે જે પ્રગતિ સધાઈ ચૂકી છે, તે નવી શક્તિઓ જીધરી રહી છે તે અપૂર્વ છે, એ વિશે ય શંકા નથી.

એમાં ય વળી, અણુશક્તિની સર્જકતાની શક્તિઓ તો અણુક્રમ્યા અદ્વિત ભાવિની આગાહી આપી રહી છે.

પરંતુ ઉત્પાદનક્ષેત્રે, વાહનવ્યવહારના ક્ષેત્રે, રામ-નિવારણના ક્ષેત્રે, જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે, સંસ્કાર અને કલાના ક્ષેત્રે, સંગ્રહન અને રાજકારણના ક્ષેત્રે માનવીએ પ્રાપ્ત કરેલા વિજયો—ગમે તેટલા અપૂર્વ અને અન્યથા ગૌરવસ્થા, હોવા છતાં—એ વાત યે એટલી જ સાચી ને સ્પષ્ટ છે કે, આ તમામ સિદ્ધિઓની પ્રક્રિયા દરમિયાન જ, જેને માટે અને જેને માટે આ બધાં કોલાડ રચાયાં છે, તે માનવી જ શુભળાઈ રહ્યો છે: બદલે આ તમામ પ્રવૃત્તિને સર્જનારો માનવી જ કેંદ્રમાંથી લગભગ દર ધોલાઈ ગયો છે !

સમાજને નામે, સમૂહને નામે માનવીનું રધામણ થઈ

—ભોગીલાલ ગાંધી

રહ્યું છે. લોકશાહીને નામે, સમાજવાદને નામે અતિકેન્દ્રિત આર્થિક-ઔદ્યોગિક અને રાજકીય સત્તાની દિશામાં જે આંધળી હરીફાઈ જમી છે, તેનાં પરિણામો લખ કર ચોંકાવનારાં સિદ્ધ થયાં છે. આર્થિક અને રાજકીય માંધાતાઓના હાથમાં નાગરિકોનું સમસ્ત જીવન સોગંદાની જેમ રમી રહ્યું છે.

આ માંધાતાઓ ક્યારે તમામ મર્ધાદાઓનો લોપ કરી સારી માનવજાતને અણુબુદની આગમાં ધકેલી દેશે એની ચિંતામાં જ સમસ્ત માનવજાત આજે તો અધ્ધર જાસે જીવી રહી છે.

અને માનવીની સ્વાધીનતા, નૈતિકતા અને આંતરિક નીડરતાના અભાવનું અને અધસમૃતિવાદનું અતિ બીણું પ્રદર્શન થઈ રહ્યું છે !

સુધરેલા અને સુવિકસિત રાષ્ટ્રોમાં આ દશા છે, ત્યારે ભારત જેવાં અર્ધવિકસિત નવાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો અને શાહીવાદની એડી નીચે સીધી યા આડકતરી રીતે હજી ય કચકાઈ રહેલાં અર્ધશુભામ રાષ્ટ્રો ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, અજ્ઞાન, પછાતપણું, ને ધણે અંશે લાચારી અને અપમાનિત જીવનની કારમી લાંસ અનુભવી રહ્યાં હોય તેમાં તો નવાઈ જ થી !

આજના યુગની કેવી વિષમતા છે !

માકસની પરિભાષામાં—

“માણસ એટલી દશાએ પહોંચી ગયો છે કે જ્યાં માણસને પોતાનું કાષ્ઠ પોતાની વિરુદ્ધની અને પોતાને માથે યઢી બેઠેલી પરાઈ તાકાત રૂપે દેખાય છે—અને નહિ કે, પોતાની આજુ નીચે કામ કરતી શક્તિ રૂપે.”

એટલે કે માણસ પોતાને જાતે સક્રિય સંચાલક બન તરીકે અનુભવવાને બદલે નિષ્ક્રિય, લાચાર અને પોતાથી

બહારની 'કો'ક શક્તિ' ઉપર આધાર રાખનાર રોક રિક્ટ વસ્તુ રૂપે અનુભવે છે !

ત્રેહામ હૃદય આપણા આ યુગની વિશેષાલાસી વિશિષ્ટતાનું ચિત્ર આ રીતે આલેખે છે :

“આપણે યુગ ખરેખાર ઉત્કટતામય પિરેઝોકસમૂહનો છે. આજ પૂવે' કરી ય એવું બન્યું નથી કે જ્યારે આટલાં અસંખ્ય માનવીઓએ શાંતિની ઝોજ કરી હોય, અને છતાં યુદ્ધ દ્વારા સ્વાવનાશના કિનારે તેઓ બંતે થયેલાં બિલાં હોય; એવું કહી બન્યું નથી કે જ્યારે આટલાં માનવીઓએ એક સાથે રાષ્ટ્રીય અને વૈયક્તિક સ્વાતંત્ર્ય તથા કલ્યાણ માટે આટલા મોટા પાયા ઉપર અને આટલી ઝડપી ગતિએ ગંભીરતાથી માયાં પછાડયાં હોય, અને છતાં, તેમ કરતાં કરતાં જ તેમણે તમામ સ્વાતંત્ર્યો અને માનવકલ્યાણ કેવળ મૂઠીબર માનવીઓના હાથમાં અને રાજ્યના આત્મ-આધિકાર નીચે ધરી દીધાનું બન્યું હોય; આજ પૂવે' એવું કહી બન્યું નથી કે ટેકનિકે સમગ્ર માનવસમૂહોને આટલા પરસ્પર નજીક આણ્યા હોય અને પરસ્પર આધાર રાખતા કયાં હોય, અને છતાં રાષ્ટ્રની અંદરોઅંદર અને પરસ્પર રાષ્ટ્રો વચ્ચે આટલી ઉગ્ર રીતે જડ સિદ્ધાંતો, કપોળકથાઓ, સૂત્રો, હાગણીઓ અને વલણોને કારણે છિન્નવિચ્છિન્નતા ધર કરી ગઈ હોય; તે જ રીતે, એવું કહી બન્યું નહિ હોય કે અસંખ્ય અઢળક માનવીઓએ એક સાથે, આજ પૂવે', તેમનાં સંતાનો માટે આટલાટલા મોંઘાં શિક્ષણ ઉપર આવડી મોટી આશાઓ બાંધી હોય, અને છતાં એટલો જ બિનજવાબદાર નિર્ણય લેવાયો હોય કે જેને પરિણામે ભક્તિગત નાગરિકોના નિર્ણય કરવાના અધિકારનો અને સ્વનિર્ણયના અવકાશનો જ અંત આવી જવામાં હોય !

• વેફર, રીડ, એન્ડ કન્વેસ • (શેષે ક્રમ) ની મર્યાદામાં.

કદી પણ, આજ પૂવે', માનવજાતની આવડી મોટી સંખ્યાએ, ટેકનિકલ પ્રગતિના ભેર પર, આજના જેવી મહાન આશા સેવી નહિ હોય, બડાચો હાંકી નહિ હોય, હિંમત શીડી નહિ હોય; અને છતાં, રાજ્યકારવારીઓના સ્થાપિત હિતવાળા જૂથોએ જ્યારે પોતાને હસ્તક વિજ્ઞાનની ત્વરિત વિકસતી શક્તિનો ઇન્કાર લઈ લીધો હોય, ત્યારે આજના જેવી સાર્વત્રિક મૂંઝી સંમતિ અપાઈ હોય ! છેવટે, ઇતિહાસમાં કદી પણ એવું બન્યું નહિ હોય કે, આટલાં બધાં માનવીઓએ આટલા બધા ઉત્સાહથી માની લીધું હોય કે જૂનાં આર્થિક અનિયો સંદર્ભો માટે જૂંસી નાખવામાં આવ્યાં છે, અને છતાં હકીકતે એ જ અનિયો ઘણા મોટા ધોરણે પૂનરુજ્જીવિત થાય, એવી રાજકીય અને આર્થિક નીતિનો જ સંપૂર્ણ સ્વીકાર થઈ ચૂક્યો હોય !”

આપણે આંબળો' ઔદ્યોગિક યુગ આ રીતે સ્વર્ગમાં વિલસુણ યુગ છે.

૨

માનવ ઇતિહાસમાં યુગે યુગે વિસંવાદો બન્યા છે; અને જ્યારે જ્યારે સમસ્ત સમાજ-જીવનને લીંસમાં લેનારું હાંપણ રૂપ એણે ધારણ કર્યું છે, ત્યારે ત્યારે ક્રાંતિનો અવતાર અનિવાર્ય બન્યો છે. રાહતના નાના નાના ટુકડા અને ધીમા રશ્મિયા સુધારા અતિ વામણાં અને નિરર્થક સાબિત થયાં છે. આમૂલ પરિવર્તન જ ત્યારે યુગધર્મ બની બસ છે.

માનવ ઇતિહાસમાં યુગે યુગે મોટેલા વિસંવાદોનાં સ્વરૂપો જુદાં જુદાં રહ્યાં છે. કદીકે એનું બાલ રૂપ ધાર્મિક-સાંસ્કારિક દેખાણું છે, તો કદીકે રાજકીય-આર્થિક.

આપણે જુદની વાત વિચારીએ. એ યુગમાં હિંસાનો પાર ન હતો. જીવનના દરેકે દરેકે ક્ષેત્રે હિંસા વ્યૂહાત્મક ગયેલી હતી. ઔતમ જુદ કોથી હયામયી બેઠ્યા; ચૂંટણી કર્યો, રાજ્યવાર કર્યો; વરસો લગીનાં ચિંતન અભ્યાસને સાધનાને અતિ તેમણે 'અહિંસા, કુરુણા અને અરેર'નો મંત્ર દુનિયાને

આપ્યો. તેમણે સેંકડો માર્કેટની પદ્ધતિ કરી, હજાર લાખે માનવીઓને એનો ઉપદેશ આપ્યો; સંઘો ને મંડે સ્થાપ્યા. ઈત્યાદિ અપીરુપ અને ખીજ તમામ પ્રકારના બેદલાવો (જે તે જમાનામાં જોડી જડ નાખી બેઠા હતા) વિના સૌને નિર્વાણના અધિકારી કરાવ્યા; મૂર્તિપૂજા, શાસ્ત્ર મંથન અને ચાતુર્યજ્ઞની જડ પકડને દીઠી કરી. ઉપરાંત પોતાનો ઉપદેશ સંસ્કૃત (તે જમાનાની પ્રતિષ્ઠિત ભાષા; તેમાં જ ધર્મનો બોધ થઈ શકે તેવો શિસ્તરો) ભાષાને બદલે, ગામજનો સુધી ઘેર ઘેર પહોંચાડવા માટે, તે તે મંદિરની ગામડી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ પોતાના શિષ્યોને કર્યો. એ યુગમાં સામાજિક જીવનમાં લોકશાહીનો આ જન્મજન્મત પ્રયોગ હતો. તેની અસર સેંકડો વર્ષો સુધી રહી; અને બાદ, તે જ લોકશાહી પ્રચાલીના આધાર પર, ભારતના સંતોએ મધ્યયુગમાં અધિક પરિણામ આપ્યાં. બુદ્ધની આ એક મહત્ત્વની સફળતા હતી. પરંતુ આથી ય વિશેષ ખીજ સફળતા તો એ ગણાય કે તેમણે અહિંસાનો સર્વસાધારણ ઉપદેશ કરવાની સાથેસાથ એક નાનકડા બિંદુ ઉપર લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું; સમાજમાંથી હિંસાનું સમૂહું તરત ઓસરી જઈ શકે એમ ન હતું; પણ સર્વસ્થાપક બની ગયેલી યજ્ઞ-બલિની પ્રથાને એમણે પડકારી અને એમના પ્રયાસોના પરિણામે એ પ્રથા સારા પ્રમાણમાં ધસાર્ધ પથુ ખરી.

યુગાનુસારી ઉચ્ચાલનો

સમજવાનું એ છે કે, બુદ્ધ આચારવિચારની બાબતમાં, યુગાનુસારી નાનકડાં ઉચ્ચાલનો (levers) નો ઉપયોગ કર્યો હતો. આ નાનકડાં ઉચ્ચાલનો એટલે કે ધર્મ અને ભક્તિના ક્ષેત્રે સૌની સમાનતા-લોકશાહીનું તરત અને પશુબલિને નિવેધ. અહિંસા અને લોકશાહીના આ તરતને કેવળ વ્યક્તિગત અંગત આચારમાં પરિમિત ન રાખનાં, અતિ મર્યાદિત રીતે ય, તેમનું સામાજિકરણ કરવામાં એમની યુગપ્રવર્તક ક્રાંતિકારિતા હતી. એમની કમજોરી અને મર્યાદા એ હતી કે સમાજના રોગિંદા જીવનથી અલિપ્ત રહીને તેઓ વિચાર અને ભાવ-પ્રેરણા દ્વારા ક્રાંતિ કરવા માગતા હતા.

બુદ્ધની જેમ ઈશુ તથા અન્ય સંતોએ પણ ધાર્મિક સાંસ્કારિક પરિણામો દ્વારા સામાજિક સમૂહના નવેસરથી સ્થાપિત કરવા પ્રયાસો આદર્યો હતા. આ પ્રયાસોની ય પ્રેરણા સામાજિક અસમાનતા હતી.

તો વળી, મધ્યયુગી યુરોપીય કુઝેડો (ધર્મયુદ્ધ) અને લ્યુથર તથા કૅમ્બેલની ક્રાંતિઓનું બાહ્યરૂપ ધાર્મિક દોવા છતાં તેની પ્રેરણા આર્થિક-રાજકીય હતી.

અને જેને આ લેખે ઇતિહાસમાં સફળ ક્રાંતિઓને નામે જોળખીએ છીએ તે, માલિક સામેનાં શુલામેનાં બંડો, સામ્રાજી અને ઉપરાજો સામેનાં સર્વ-અર્ધ શુલામેનાં બંડો અને રાજવાડી રાજ્યસત્તા તથા જમીનદારી આર્થિક હિતો સામેના મૂડીવાદી વર્ગોના વિગ્રહો, અને શાહીવાદી રાજ્યોની શૂંબલામાંથી મુક્તિ પામવા મળતી રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિઓ—આ સૌની પ્રેરણા આરંભમાં આર્થિક અને પરિણામમાં રાજકીય રહી છે. અને ઉચ્ચાલન-બળ મુખ્યતઃ સરખા બંડો બન્યાં છે.

વળી, આ તમામ ક્રાંતિઓ—શુલામેનાં બંડોથી મૂડીવાદી ક્રાંતિઓ, અલગત, એક વર્ગની ખીજ વર્ગ ઉપરની સત્તા મારેની રાજકીય ક્રાંતિઓ હતી. અને એવું કેવેવર જૂની શોષણપ્રથાઓને બરી રાખનારું હતું, એટલે કે એ ક્રાંતિઓ સર્વાંગી સર્વોદયી ક્રાંતિ થઈ શકે એવી શુભશ બ એમનામાં ન હતી.

માર્ક્સનું ક્રાંતિ વિજ્ઞાન

મહાસુનિ માર્ક્સે પ્રથમ વાર આ સત્યને પ્રગટ કર્યું. એમના જમાના પૂર્વેના તમામ સંઘર્ષો અને ક્રાંતિઓનું અધ્યયન કરી તેમણે સમાજવિજ્ઞાનના ઐતિહાસિક સિદ્ધાંતો તારવ્યા; અને તે પૂર્વેની તમામ ક્રાંતિઓ અને પ્રયાસોની પાયાની કમજોરી બહાર આણી, વર્ગવિહીન, શોષણવિહીન, રાજ્યવિહીન સર્વાંગી માનવીય ક્રાંતિનું શાસ્ત્ર રચ્યું :

—સામ્યવાદી સમાજમાં કશા પ્રકારની દમન શક્તિ અને ભીતિ વિના પરસ્પર સહકાર અને પ્રેમથી સૌ જીવતાં હશે. રાજ્યસત્તા વિહીન મર્દ ચૂકી હશે.

—કોઈ પ્રકારના બાહ્ય દમન, ભય અને લાલચ વિના પોતાની શક્તિ મુજબ સૌ વધુમાં વધુ શ્રમ કરતાં હશે.

—અને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ કશા સંકોચ વિના સૌ ઉપભોગ કરી શકતાં હશે.

શું માર્ક્સની આ કલ્પના તરંગી ન હતી ? ધણીએ એને તરંગી કહી ય હતી.

પરિવર્તનની ચાવી !

માકસની પૂર્વે, સેન્ટ ઓગસ્ટિન, કુરીઅર, સેન્ટ સાયમન જેવા ધર્મ ગયા હતા જ. તેઓ સૌ તેમના જમાનાનાં બેદાશ અમાનવીય શોષણ અને અસમાનતાથી કંઠગી બીજા હતા; અને માનવીય મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા થાય એવી આકાંક્ષા સેવતા હતા; સમાજવાદી સમાજ રચનાની ભાવના અને યોજના વિચારતા હતા; અને એને અમલી બનાવવા મથતા હતા. આમ છતાં, તેમને પરિવર્તનની ચાવી હાથ લાગી ન હતી. તેમણે મહદંશે ધનપતિઓ, કારખાનાના માલિકોને અપીલો કરી હતી. કુરીઅરે તો ત્રણેર ખબર છપાવી ધનપતિઓને પોતાના પ્રયોગોમાં સાથ આપવા વિનંતિઓ કરી હતી; અને ઓગસ્ટ 'સહકારી માર્ગો'માં સમાજવાદના પ્રયોગો' કરી છૂટચો હતો. અસત્ય અને એ સર્વને એમના પ્રયોગોમાં નિરાશ જ સંપાડી હતી. ત્યારે માકસે સર્વપ્રથમ ક્રાંતિકારી હોવા જેણે સામાજિક પરિવર્તનની સફળ ઉચ્ચાક્ષન શકિત શોધી કાઢી હતી. અને તે હતી—જેમને કાંઈ શુભાવવાનું ન હતું, સિવાય કે શૂંભલાઓ; અને જેઓ પરિસ્થિતિને કારણે ઐતિહાસિક રીતે તમામ શ્રમજીવીઓના અમણી બનવા નિર્માયા હતા; તથા જેઓ આખર તકના શિસ્તગદ્દ અટકી થોડાંઓ બની શકે એમ હતા—તેવા શહેરી કામદારો (પ્રોલેટારિયટો)ની સંઘર્ષિત શકિત.

માકસે વિચિત્ર પ્રોલેટારિયટોને ઝાંઝૂક થવા હાકલ કરી; અને તેમને ક્રાંતિના વિવિધ તબક્કાઓનું દર્શન કરાવ્યું :

૧. પ્રોલેટારિયટો પ્રથમ તો પોતાની ક્રાંતિકારી પાટી રચશે. અને તે તમામ શ્રમજીવીઓની ક્રાંતિકારી રાહબર બનશે.

૨. આ પાટી સૌથી પ્રથમ રાજ્ય સત્તા હાંસલ કરશે અને વિરોધી વર્ગોનું નિક્ષેપ કરી શકે એવી કૌશલ સર-શુભત્યાર સત્તા હારા વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના કરશે.

૩. વર્ગશોષણ નાબુદ થતાં, વર્ગસંઘર્ષ ટળી જતાં, હંડ શક્તિ (રાજ્યશક્તિ)ની આચર્યકતા જ નિર્મૂળ થશે: રાજ્યવિહીન સમાજરચના અસ્તિત્વમાં આવશે :

“ અરેખાત સમગ્ર સમાજના પ્રતિનિધિ તરીકે દાવો

* ‘ સમાજવાદ ’ રાજ્યને પ્રથમ પ્રથમ બોલને ૧૮૩૧માં થયો હતો.

કરી શકે એવું રાજ્યનું પહેલું પગલું જ—એટલે કે, આખા સમાજને નામે ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર કબજો કરવાનું પહેલું પગલું, એ જ વેળાએ રાજ્ય તરીકેનું ઉદ્ભવ સ્વતંત્ર કાર્ય બની જશે.... ”

“ એટલે કે, આ પછી દમનના હથિયાર રૂપ રાજ્ય સત્તાની જગાએ વસ્તુઓનું વ્યવસ્થા તંત્ર સ્થાન લેશે. ”

અને ત્યારે—“ વર્ગો અને વર્ગ વિમુક્તિવાળા, જુના મૂડીવાદી સમાજનું સ્થાન એવા પ્રકારનું સંઘન લેશે, જેમાં દરેક વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર વિકાસ, સૌના સ્વતંત્ર વિકાસનો રાહ બને. ”

(કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટો)

તથા

—“ માનનીય નિર્ધાર કરનાર રાજ્યસંસ્થાનું સ્થાન વસ્તુઓની સુવ્યવસ્થા સ્થાપનાર સંચાલન તંત્ર લેશે ”

(અંતર).

રશિયાનો પ્રયોગ

માકસે રોલ્ફ લાવિ શ્રમજીવી ક્રાંતિનું આ કડીબદ્ધ વિચારનું હતું.

માકસનું આ દર્શન હતું—જે ભૂતકાળમાં કદિ શક્ય બન્યું ન હતું તે વર્તમાનમાં હયાત ન હતું; તેમ છતાં ભાવિમાં શક્ય બનવાની તેની શ્રદ્ધા હતી. કેમકે તેને તેના સામાજિક ક્રાંતિના વિચારમાં અદ્યતન અદા હતી

માકસના જીવને જીવત મૂડીવાદની ઘેર ખોદાઈ રહી હતી; અને તેને સ્થાને સમાજવાદી સમાજ રચનાની ઉપારતના પાયા નાખવા લાગ્યા હતા. માકસે બેથેલા માર્ગે મુશ્કેલી આપનામાં રાષ્ટ્રીય અને શ્રમજીવી ક્રાંતિઓ ફાટી નીકળી હતી. અસત્ય, માકસના સિદ્ધાંતોને સાકાર કરવાના દાવાવાળી પ્રથમ સફળ ક્રાંતિ ૧૯૧૭માં લેનિનની રાહબરી તીચે રશિયામાં થઈ. તેની સામે દુનિયાના શાહીવાદીઓએ મરણીયા ભરડો લીધો. પણ રશિયાનો સમાજવાદ તેમાંથીયે હેમખેમ બહાર નીકળ્યો. તે આખી દુનિયામાં એની બેદાશલા થઈ. આખી દુનિયાના દલિતોએ એની પ્રેરણા ઝીલી; પોતાનો રાહ સરળ કરવા કમર કસી. રશિયાએ દેનંદિન—જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો, અને શિક્ષણ સરકાર અને ઈતર સગવડોમાં અસાધારણ સિદ્ધિઓ, અખરખાર શુદ્ધિઓ છતાં, ટૂંકા સમયમાં

અડધી ગતિએ હાંસલ કરીને, પછાત ગુલામ દેશોને પાનો પાથો; અને ખીખ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન નાઝીવાદી ગળાંર ધાડાં સામે, દુનિયાનો ચમત્કાર કહી શકાય તેવો લઘ્ય સંગ્રામ ખેલી, વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. અપૂર્વ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા અને શઠાદત ભ્રેષ્ઠ દુનિયા આખી થોમાં આંગળાં નાંખી ગઈ.

મૂડીવાદની આસા આથમી રહી હતી ત્યારે સમાજવાદની પ્રતિષ્ઠા કૂદકે ને મૂસકે અગળ વધી રહી હતી.

આ ભેદી તેવી સિદ્ધિ ન હતી.

અને છતાં, આ અપૂર્વ ઐતિહાસિક સિદ્ધિનો ‘ચેર-કોક્સ’ પણ ભેગો તેવો નથી.

અમજીવી સમાજવાદી ક્રાંતિના અમદૂત ખુદ સોવિયેત રશિયામાં (અને તેની છત્રછાયામાં વિકસતા તમામ મુલકોમાં) વ્યક્તિપૂર્ણતા યુગ પ્રવર્ત્યો; તે દરમ્યાન, હઝારો પ્રામાણિક દેશભક્તો અને રાષ્ટ્રપ્રેમી ઉપર બર્ગર્યુગી અત્યાચારોની ઝડીએ વરસતી રહી, માનવીની સ્વાધીનતાનું અને આંતરિક સત્યનું ગળું ઘોંટાઈ ગયું.*

૧૯૦૬થી સમાજવાદનો રાઠ લગભગ પૂરો કરી સામ્યવાદની કક્ષામાં પ્રવેશ કરી ચુક્યાનો દાવો કરનાર, અદળક લૌતિક સિદ્ધિએ હાંસલ કરનાર દેશની જ ખીજ બાજુ અત્યંત વિકૃત નીવડી!

ભણે કે તેણું અરધું અંગ અત્યંત સંસ્કારી હતું; ને બાંકીનું અરધું બળાર રહી ગયું હતું!

ઐતિહાસિક લાસબતી

આપણુ યુગનો આ એક સૌથી મોટો વિસ્વાદ છે. તમામ ભાવ ક્રાંતિઓ સામે આ ઐતિહાસિક લાસબતી છે.

હવે પછીની ઠાઈ પણ ક્રાંતિ રશિયાની સિદ્ધિઓની સાથોસાથ તેની વિકૃતિઓ તરફ દુર્લક્ષ કરીને આજે કદમ ભરી શકનાર નથી. અલબત્ત, આના ઉપરથી જો ઠાઈ એવા નિષ્કૃષ્ટ ઉપર પહોંચી ભય કે હવે તો, સમાજવાદી સમાજ પદ્ધતિ જ નિષ્ફળ પુરતાર થઈ છે; માટે તેનો સમૂળો ઈન્કાર કરવો રહ્યો, અથવા તો એના કરતાં તો મૂડીવાદી સમાજ રચના સારી...તો તે ઇતિહાસનાં ચક્રોને જીલટાં કરવા બરાબર છે.

* ૧૯૫૬માં મળેલી સોવિયેત સંઘની કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટીની ૨૦મી હોંયેશ સમક્ષ કુશોવે રબ્કો કરેલાં હાલ હેવાલ આની ભયંકર અને બરપૂર વીમતો પૂરી પાડે છે.

કેમકે હવેનો સમાજ શૌષ્ઠ્ય-શૌષિત સંઘર્ષો પર રચાયેલી ઠાઈ પણ રચના તરફ પાછો વળે એ ઈષ્ટ નથી ને શક્ય પણ નથી.

ક્રાંતિની નાદી

પરંતુ હવેની ક્રાંતિએ નાંદી રૂપે તીચેનાં ક્રાંતિ સ્ત્રોતો યુનરૂઉદ્ધેષ કરવો જ રહ્યો—

૧. સાચી સર્વાંગી ક્રાંતિનો આખરી હેતુ માનવીય નૈતિક સમાજ રચનાનો જ ઠાઈ શકે.

૨. જે ઠાઈ સમાજ રચનાનો આર્થિક પાથો શૌષ્ઠ્ય, અસમાનતા, અંગત સ્વાધીનતા હોય, તેવી સમાજરચના કદિ પણ માનવીય બની જ ન શકે.

૩. જે ઠાઈ સમાજ રચનાનો આર્થિક પાથો શૌષ્ઠ્ય રહિત સમાનતા અને સામાજિક સામુહિક હિત-સમ્પદ હોય તેવો જ સમાજ લાવિ સંસ્કારી નૈતિક સમાજની રચના કરી શકે.

૪. પરંતુ કેવળ આર્થિક પાથો રચાઈ જવા માત્રથી જ ધ્રમારત ખડી થઈ જતી નથી. અને પાથો ગમે તેટલો સંધાર હોય તો પણ, ધ્રમારત બાંધવામાં જે ભતતનો માલ વાપરવામાં આવે અને તેની જે પ્રકારે રચના થાય, તે જ છેવટે તો, તે ધ્રમારતની સંધરતાનું નિષ્કૃષ્ટ તત્ત્વ બની ભપ.

૫. આમ, નિષ્કૃષ્ટ તત્ત્વો બે પ્રકારનાં હોય છે. એક તો, સુદ્ધ પાથો (સમાનતાના આધારવાળો આર્થિક પાથો) પ્રાથમિક નિષ્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે. તે જ જો કાચો હોય તો ધ્રમારતમાં ગમે તેવો સારો માલ વપરાયો હોય અને તેની બાંધણીમાં ગમે તેટલી કુશળતા વાપરવામાં આવી હોય, છતાં તે નિષ્ફળ જ જવાની. એટલે પાથોની સુદ્ધતા એ પ્રાથમિક નિષ્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે. પરંતુ જેઓ એમ માને છે કે, એક વાર સુદ્ધ પાથો રચાઈ ગયો એટલે આપણાઆપ ધ્રમારત સુદ્ધ બની જશે; બની જવી જ જોઈએ, તેઓ પાથો સાથે સંકલિત છતાં આગવા એવા ‘ધ્રમારત’ના સ્વતંત્ર વિદ્યાનનો ઈન્કાર કરે છે. ખીજ બાજુ, જેઓ પાથો ગમે તેવો હોવા છતાં, એનાથી અસંબંધ રીતે, ધ્રમારત-રચનાની સ્વતંત્ર કુશળતા ઉપર જ મુસ્તાક રહે છે, તેઓ પણ ધ્રમારતના પાથોના વિદ્યાનનો ઈન્કાર કરે છે. તેઓ સત્ય, અહિંસા, અરતેય, અપરિગ્રહ આદિ અરેખર

ઉત્તમ અને સામાજિક જીવનની તંદુરસ્તી માટે અત્યંત આવશ્યક છે. ઉપર એક આખા છતાં, આર્થિક પાયાની અવગણના કરી, કેવળ તરંગી યુદ્ધાધિન-સ્વપ્રશીલ રહી નય છે !

૬. એકવાર પ્રેક્ષિતરિષ્ટ વર્ગ ક્રાંતિનો અપદ્ધત જની રાજ્યસત્તા હસ્તગત કરી આર્થિક પાયો બદલી નાખે તો, આંનવાર્થ રીતે બધું હેમખેમ પાર ભિતરી જશે; પછી, બાકીનું બધું તો આયોઆપ ગોઠવાઈ જશે; ને વર્ગવિહીન, શોષણવિહીન, રાજ્યવિહીન આદર્શ માનવીય સમાજની સ્થાપના અનિવાર્ય રીતે જઈ જશે—એવી શ્રદ્ધા ઇતિહાસે ખોટી દેરવી છે.

૭. ક્રાંતિ પૂર્વે અને ક્રાંતિ દરમિયાન માનવીય મૂલ્યો તરફ આંખ મીંચામણાં કરવા છતાં, ક્રાંતિ બાદ તો માનવીય મૂલ્યોની પ્રતિષ્ઠા અનિવાર્ય રીતે ઘટ જશે, એવી ગણતરી સર્વથા અવેશજ્ઞાનક છે, અને અવાસ્તવિક સાબિત થઈ ચૂકી છે.

૮. ક્રાંતિ-વિદ્વાનનું એ ઠાકું છે કે જે પ્રકારની ક્રાંતિ કરવી હોય, તે પ્રકારનાં ને તે પદ્ધતિનાં સાધનો યોગ્યતાં જોઈએ. દા. ત. ક્લસિકલ વિરોધી આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધ માટે અથવા તો રાષ્ટ્રીય યુદ્ધનાકી ક્રાંતિ માટે જે પ્રકારના સંયુક્ત મોરચાઓ રચવા રહે, જે પ્રકારના વ્યૂહ યોજવા રહે, જે પ્રકારનાં સાધનો વાપરવાં રહે, તે જ પ્રકારનાં સાધનો અને પદ્ધતિથી શ્રમજીવી ક્રાંતિ સિદ્ધ ન થાય. એટલું જ નહિ, રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ થયા બાદ, આશુ રાજ્યતંત્રમાં જે પ્રકારનો ફેરફાર કરવો જરૂરી ગણાય, તેવો ને તેટલો જ ફેરફાર શ્રમજીવી ક્રાંતિ સિદ્ધ થયા પછી પૂરતો ને યોગ્ય ન ગણાય વગેરે... આજ પૂર્વેની તમામ ક્રાંતિઓની સફળતા માં નિષ્ફળતામાં આ સત્ય પ્રગટ થયું છે.

૯. દરેક દરેક પરિવર્તનનું સુયોગ્ય અને સમર્થ ઉચ્ચાલન-બળ શોધવું અને તેને કામ લગાડવું એમાં તો ક્રાંતિની દક્ષતા અને સફળતા રહેતી છે.

૩

વિનોબાએ આરંભેલી સર્વોદયી ક્રાંતિ આજે ઇતિહાસની કસોટીએ ચડી છે.

વેદો અને ઉપનિષદોથી માંડી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવં અધ્યયન, જગતનાં સામાજિક પરિવર્તનોનું ચિંતન, અને સામાજિક વિદ્વાનોનું પૃથક્કરણ-તત્ત્વ વિચારકને શોભે એવો વિનોબાનો વૈભવ છે.

વિનોબાની જીવન દૃષ્ટિમાં છુદ્ધની કરુણા, સંતોનો ભક્તિ-યોગ, શકરનો જ્ઞાનયોગ અને માકસ' આદિ સામાજિક ક્રાંતિકારીનાં વૈદ્યાનકતાનો સંભાર છે.

વધુમાં—

ગ્રામ જીને ચરણે બેસી તેમણે અપરિચ્છી સ્થિતપ્રજ્ઞ શાંતિ-સેવકની તાલીમ પ્રાપ્ત કરેલી છે.

વિનોબા અનેક રીતે ગ્રામીજીનો વારસો ઉત્તમ બનાવી વધારી રચા છે.

ગાંધીજીની વિરલ સિદ્ધિ

ગાંધીજીએ ભારતની સ્વાધીનતાનાં લાંબા સંઘામ દરમિયાન અપનાવેલી રાહ અનેક રીતે વિરલ હતો.

પોતાની રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતા માટેના આજ પૂર્વેના સંપ્રદાયોમાં, જગતના કોઈ રાષ્ટ્રે કાંદ નહિ અપનાવેલો એ રાહ હતો—અને છેવટે આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી ત્યારે જ ‘એ રાહે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ શકે કે કેમ’ એવી શંકાઓનું નિવારણ થયું, એટલે એ અપૂર્વ હતો ને ઐતિહ્ય હતો.

કોઈ પશુ સત્તા, અને તેમાં ય ક્ષિટિશ સામ્રાજ્ય જેવી મહાન શકેનશાહત નિઃશસ્ત્ર અને ‘નિર્વીર્ય’ દેખાતા, ઔદ્યોગિક રીતે પછાત ગણાતા રાષ્ટ્રની ‘નિર્વીર્ય’ દેખાય તેવી સત્તામહત્તી—તે ય સેંકડો આંચેપીછે કદમો વાળા—હાડતની સામે ચૂંચી, પરાજય સ્વીકારે, એ છેવટ ક્ષુધી કલ્પના બહારની વસ્તુ હતી.

અલગત, કેવળ ગાંધીજીની અહિંસક હાડતને લાગે આનો સંપૂર્ણ પશ્ચ અભિગ્રેન નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ય અનેક રીતે અનુકૂળ બની ચૂકી હતી.

એમ તો, રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ધણાં બધાં વરસોથી પાછી ચૂકી હતી; અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ય યુદ્ધ દરમિયાન અમુક તગડે તો અતિ વધારે અનુકૂળ લેખાય તેવી હતી. પરંતુ પરિસ્થિતિને સમજવી, તેને પૂરતી પરિષ્કવ

બનાવવી, તેને યોગ્ય ઘાટ આપવો, અને તેને છેવટે પરિણામ-દાયી બનાવવી એ આખરી નિષ્ણાયક કર્તૃત્વ તો કાંઈ જરા પરિસ્થિતિથી આયોઆપ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; એવું ઐતિહાસિક નિષ્ણાયક કર્તૃત્વ તો અમત ચેતના-શક્તિ વિના, ભગત નેતાગીરીની સાચુકિં સંગઠિત ભગત શક્તિ વિના શક્ય જ નથી.

ગાંધીજી આ નિષ્ણાયક કર્તૃત્વશીલ ચેતનાના અતીક બની ગયા : ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે ભારતીય સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની સાધના કળી—એ તર્ક નથી, એ હકીકત બની ચૂકી છે. સ્વીકાર-અસ્વીકારને એ સમાલ નથી. એટલે જ તો એવું રહસ્ય-સંશોધન જરૂરી છે.

ગાંધી-માર્ગનું રહસ્ય સંશોધન

ગાંધીમાર્ગના સાકલ્યનું રહસ્ય સંશોધન આજ પૂર્વે થયું છે, થઈ રહ્યું છે, ને છતાં હજી ઘણું બધું બાકી છે. જેમ જેમ વિશ્વપરિસ્થિતિ વધુ ને વધુ વિકટ બની રહી છે, તેમ તેમ બાંહે ગાંધીમાર્ગનું રહસ્ય વધુ ને વધુ ચૂકટ બની રહ્યું છે—

૧. ગાંધીજીએ ભારતની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિની પ્રક્રિયા દરમ્યાન, અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિમાં ય, સામાજિક પરિવર્તન પરચેના યોતે સ્વીકારેલા કેટલાક અપ્રદ્ય સિદ્ધાન્તોનાં પાલનને દૃઢ આગ્રહ સેન્યો હતો.

અને તેમ કરતાં તેઓ અનેક વખત પરાજય, બાંધછોડ, અને વિરોધાભાસોનો ભોગ બન્યા હતા; પરંતુ એ બધા વિરોધાભાસો પાછળ રહેલી એકાકી સ્વરાજ્ય નિષ્ઠા કઢી-કળી ન હતી.

૨. ગાંધીજીને મન સ્વરાજ્યની કલ્પના છેક ૧૯૦૮માં ‘હિંદ સ્વરાજ્ય’ લખ્યું ત્યારથી નિશ્ચિત ઘાટ લઈ ચૂકી હતી. અને જીવનના અતંકાળ સુધીમાં એ કલ્પનાનો પાયો લગભગ એવો ને એવો જ રહ્યો હતો. “ચાર ચાર દાયકાઓ પૂર્વે ગાંધીજીએ રામરાજ્યની છબી ચોતાના મનમાં આંકી લઈને તેને મૂત કરવા પાછળ જ ચોતાની સાધના લગાવી દીધી હતી.

* હિંદ સ્વરાજ્ય ની ૧૯૩૮ની આવૃત્તિમાં ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના, ૮મા ૨૧. ચહાદેવલાઈને તેમજી લેખ.

૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ સ્વરાજ્યને રામ રાજ્ય તથા ધર્મ રાજ્ય રૂપે ઝોળખાવ્યું હતું. અને તેના ત્રિકાલ-સત્ય અર્થ ‘ગરીબોની સંપૂર્ણ રક્ષા, ’ ‘બધાં કામ ધર્મ-પૂર્વક થાય, ’ અને ‘લોકમતનો આદર’—આ ત્રણ સૂત્રોમાં આપી દીધો હતો. (હિંદી નવજીવન, ૨૭-૩-૩૦)

ગાંધીજીએ વખતો વખત કરેલી સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા રૂમે તે હો, પરંતુ ઉપરની ત્રણ લાવનાઓ પાયામાં હતી જ હતી.

અને એથી જ તો, ગાંધીનું કાર્ત્ત્વ અતિશય કપરું હતું.

૩. એક વાર આદર્શનું સુનિશ્ચિત, સુદૃઢ, વિશદ ચિત્ર ચિત્રમાં અંકઈ ગયા પછી તેની સાધનાનો રાહ રજ માત્ર આઘો પાછો થતાં શી પરિસ્થિતિ થાય તેવું પૂર્વ-ગાન કાઈ પણ દક્ષ ક્રાંતિનિષ્ઠાતને હોય તેમ, ગાંધીજીને થઈ ચૂક્યું હતું. તેથી જ તો, જે સ્વરૂપની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી છે, તેને જ અનુકૂળ લક્ષતનાં સાધનો અને-પ્રકારો અપનાવવા માટેનો તેમનો ભગત આગ્રહ એક ઉત્તમ ક્રાંતિના ક્રાંતિકારી વિદ્યાનીને છાને તેવો હતો.

૪. પરંતુ આ સિદ્ધાન્તનજ ક્રાંતિકાર સામેની સમસ્યા જેની તેવી ન હતી. ભારતમાં જે પરિસ્થિતિ અત્યંતી હતી, જન-ભગતનું જે સ્તર હતું, ત્યાંથી જ છેવટે તો આદર્શ કરવો રહ્યો !

ગાંધીજીએ સ્વરાજ્ય સાધનાના સાધન તરીકે અહિંસાનો ‘દ્વિધર્મ’ તરીકે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. (આ દ્વિધર્મ કાઈ તંત્રગી તિપ્ત ન હતો—પરંતુ ગાંધી જે પ્રકારના સ્વરાજ્ય-રામરાજ્ય-ધર્મરાજ્યનું લક્ષત કરવા માગતા હતા તે પ્રકારનાં સાધનો વિના વે શક્ય જ ન બને, એટલા માટે). પરંતુ ત્યારે રાષ્ટ્રની વિશાળતમ જનશક્તિની પ્રતિનિધિ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ એવો રાજકીય ‘ક્રીડ’ તરીકે જ સ્વીકાર કરવાની હદે તૈયાર હતી.

ગાંધીજીએ આ આદર્શનિષ્ઠા અને સ્વરાજ્યનિષ્ઠાનો સ્વાલ જેવી રીતે ઉકલ્યો કે તેમણે એ બે વચ્ચેનો વિરોધ ઉકલ્યો.

ગાંધીજીની જીવન સાધનાનું પ્રેરક બળ કયું હતું ?

આદિકાળના ભક્ત-સંત-મહાપુરુષોની સ્થિતિમાં ગાંધીજી જીવતા ન હતા. તેમની જીવન સાધના, તેમની આત્મશુદ્ધિ, તેમની

ઈશ્વરપ્રાપ્તિની અને મોક્ષની કલ્પના સમાજથી લગભગ અળગી રીતે, યોગ્ય-અનુભવની વાસ્તવિક સમસ્યાઓથી લગભગ પર રહેતી, સાધવાની ન હતી.

‘સંસારમાં સરસો રહી ને તેઓ એ સાધના સાધવા માગતા હતા. ભારતના દરિદ્રનારાયણ એમની ટ્રેરણાનું ઝરેલું હતું. ભારતની રાજકીય ગુલામીનું નિવારણ અને સાચી સોકશાલીની સ્થાપના—એમનું સીધું લક્ષ્ય હતું. ભારતમાં રામરાત્ન—ધર્મરાત્નની પ્રતિષ્ઠા એમનું ધ્યેય હતું; અને આ બધા દ્વારા જ તેઓ પોતાની આત્મશુદ્ધિ, ઈશ્વર પ્રાપ્તિ, અને મોક્ષપ્રાપ્તિનો પથ ખેડી રહ્યા હતા.

એટલે તો, ગાંધીજીએ આર્તિ સહજ રીતે, પોતાની આદર્શનિષ્ઠા અને સ્વરાત્ન્યનિષ્ઠા વચ્ચેના વિશ્વવાદનો તોડ કાઢ્યો: ગાંધીજી પોતે ‘દેઈય’ તરીકે અહિંસાનો સ્વીકાર કરીને સ્વરાત્ન્યપ્રાપ્તિના પથે મેળવ કરે; અને જન-શક્તિ ‘રાજકીય કોડ’ તરીકે અહિંસાનો સ્વીકાર કરીને એ જ પથે ગાંધીજીની રાહબરી નીચે, આગળ વધે.

આ પથ તત્સવારની ધાર પર આઘવા જેવો કપરો હતો. અનેકવાર ગાંધીજી સામે શૂંચવ્યુત્તરી, વિરોધાભાસી અને વિકટ પરિસ્થિતિઓ આવી ય અરી. ગાંધીજીએ ભારે વ્યુહનિષ્ઠાતની અદાથી આદર્શનિષ્ઠા અને સ્વરાત્ન્યનિષ્ઠાનો એવો મેળ ખવડાવ્યો કે આખરે ‘અહિંસાની કોડ’ સ્વીકારેલી જનશક્તિ દ્વારા ગાંધીજી ભારતને સ્વરાત્ન્યના દાર સુધી હેમખેમ લઈ આવ્યા જ.

ગાંધીજીની આ અપૂર્વ સિદ્ધિ સ્વસ્થ કેવળ એ નથી કે તેમણે અહિંસાનો ‘દેઈય’ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો; અને એ તો નથી જ કે તેમણે સિધ્ધાન્ત-ત્યાગ કરી, ગમે તેમ કરી ભારતને સ્વરાત્ન્ય અપાવ્યું.

સુમન્યય

ગાંધીજી પૂરે, ગાંધીજીની જેમ અહિંસાને ‘દેઈય’ તરીકે સ્વીકારી જીવન સાધના કરી ચૂક્યા અનેક સતો-ભક્તોની ભારતને તો નવાઈ નથી. પરંતુ એવી વ્યક્તિગત સાધના (અલગત સમાજ જીવનની શુદ્ધિ માટે ટ્રેરકળા બની જવા છતાં) આનું ક્રાંતિકારી પરિણામ લાવી લઈ નહીં, એમ ઇતિહાસ બજાવે છે.

ગાંધીજીની વિશેષતા એ છે કે તેમણે (૧) વ્યક્તિગત

શુદ્ધિના સાધન તરીકે યુગોયુગોથી સ્વીકારાયેલા અહિંસાના આદર્શનું સામાજીકરણ કર્યું.

કોઈ પણ વિચાર, વ્રત, ગુણ (એટલે કે શક્તિ) વ્યક્તિગત મટી જઈ, સામાજીક બનતાં તેનું શુચાત્મક પરિવર્તન (ક્રોધોદિર્ઘતવ ચોઈ-જ) થાય છે. ગાંધીજીએ અહિંસાના ગુણનું તેનું શુચાત્મક ક્રાંતિકારી શક્તિ રૂપે પરિવર્તન કર્યું. ઉપરાંત -

(૨) ગાંધીજીએ પોતાની આદર્શનિષ્ઠા (ધર્મનિષ્ઠા) અને સ્વરાત્ન્યનિષ્ઠા (વ્યવહારનિષ્ઠા)નો અદ્વિતીય વ્યવહાર સમન્વય સાધ્યો.

અલગત, આખંધી એ વાત પણ આપોઆપ ફક્ત થાય છે કે:-

ભારતમાં જે જનમુદ્રાતિ અને જનશક્તિ હયાત હતી, અને ગાંધીજીની પોતાની જે શક્તિ મર્યાદાઓ હતી એને જ સમન્વય થયો હતો. અને એથી કરીને જે સ્વરાત્ન્ય પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં અનેક રીતે બીજી ક્રાંતિઓ કરતાં વિરોધતાઓ હોવા છતાં, તે રામરાત્ન્ય રૂપે, પાકા ફળ રૂપે ગાંધીજીના હાથમાં આવી પડેલી ન હતી.

સ્વરાત્ન્ય પ્રાપ્તિ બાદ, ગાંધીજીના જીવનમાં જ, ભારતમાં જે કારમો કોલાંડ અવર્ત્યો, તેથી ગાંધીજીનું પોતાનું હૈયું ઘેટલો જળવજ્જત આઘાત પામ્યું હતું તે સુવિદિત છે.

ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય ભારતના વર્તમાન યુગી શકે-અંધ સમન્વયની પેદાશ હતી—એની તમામ શક્તિ અને કમજોરી સાથે.

છતાં ગાંધીજીએ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પી દઈ, ભારતના નવધતાર પાછળ, પોતે સેવેલા ‘સર્વોદય નામ’ આદર્શની સ્થાપના માટે, જે અતિ-માનુષ્ય પ્રયાસો (નવાખલી, દિલ્હી, પંજાબ આદિ સ્થળે) આદર્યા હતા, તે પછી તો જગતની વિરલ વિશ્વતિઓમાં તેમનું સ્થાન અંકાઈ ચૂક્યું છે.

૪

વિનોબાનું સિદ્ધાંત ચિંતન

વિનોબા ગાંધીમાર્ગના આધારપર સર્વોદયી ક્રાંતિનો ભગીરથ મનોરથ સેવી રહ્યા છે.

‘જમ્મ આ રાજ ગાંધીજીએ રહિનકૂટ’ અનેક પ દારક ના-કાંતર વખતે વાપરેલા.

ગાંધીજી કરતાં વિનોબાની સાધના અતિદુષ્કર છે. ગાંધીજીને તાત્કાલિક ઉદ્દેશ ભારતની સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિનો હતો. વિનોબાનો સામાજિક ઉદ્દેશ ભારતમાં સર્વોદયી સમાજ રચનાની સ્થાપનાનો છે.

ગાંધીજીને ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિનો હતો; વિનોબાનો ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનનો છે.

ગાંધીજી અને વિનોબાની જીવન સાધના એક જ છે: જનકલ્યાણકારી, જનતા જનાદાનની લક્ષિતદાયા, આત્મ-કલ્યાણીની. આ માર્ગે જેટલાં શુદ્ધ સાધનોનો આગ્રહ વધુ એટલી જનકલ્યાણની સિદ્ધિ, મોટી વહેલી, પણ સફર, સુદૃઢ અને સ્થાયી સ્વરૂપની; એટલો આત્મકલ્યાણનો પથ વધુ શુદ્ધ, વધુ ઉન્નત; એટલે સર્વોદય વધુ વ્યાપક, વધુ ચિરંજીવી.

વિનોબા માટે બધી રીતે કસોટી વધુ આઠરી છે:

૧ વિનોબાએ ગાંધી-માર્ગનો અખતરો અસાધારણ મોટા—સર્વોદયી સમાજ રચનાના—ધ્યેય માટે આરંભ્યો છે.

૨ વિનોબાને એક બાજુ, ગાંધીજી જેવી વિરલ વિભૂતિનો વિપુલ વારસો મળ્યો છે; તે જ રીતે ગાંધીજીના જન્મનામાં જે હયાત જનજન્યતિ અને જનશક્તિ હતી, તેના જ આધાર પર, અને ગાંધીજીની પોતાની શક્તિ-મર્યાદા અનુસાર, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ ધર્ષ હતી. વિાચર શક્તિની સાથેસાથ પરિસ્થિતિની કમળેરી પણ વિનોબાને વારસામાં મળેલી છે.

૩, ભારતનું આજનું ચિત્ર ભારતની આ કમળેરીની વાત પોકારી પોકારી જાહેર કરી રહી છે: ‘જવાહરલાલ નહેરુ જેવી પ્રતિભાની જ્વલ્લામાં સમાજવાદી સમાજ-રચનાના ધ્યેય પ્રતિ ભારતનું નવઘડતર આકાર લઈ રહ્યું હોવા છતાં, હજી સ્થાપિત હિતોની આધિક, રાજકીય અને વહીવટી તંત્રમાં જે પ્રમાણમાં બોલબાલા ચાલી રહી છે, ભારતના અદના પ્રામાણિક ઈ-સાનની આને ય હજી જે દીનહીન દયા પ્રતી રહી છે—એ કાઈનાથી ય નજરઅંદાજ ધર્ષ શકે એમ નથી. ધડીભર તો, આર્ષ જવાય એવું આ ચિત્ર છે.

ગાંધીજીએ ભારતની સ્વાધીનતાનું સ્વપ્ન રજૂ કર્યું ત્યારે ય ઘણે અંશે, અને જ્યારે તેમણે અર્થિક શક્તિ દ્વારા રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિના દૃઢ આગ્રહ સ્વેચ્છા ત્યારે તો લગભગ સર્વાંશે એમને તરંગી, યુરોપિયન તરીકે નવાજવામાં આવ્યા

હતા. અલબત્ત, જેઓ-ભારતીય, સાંસ્કૃતિક, પાર્થશ્રમિક અને વિચારધારાથી ખૂબ જ વિમુખ હતા, અને ઉદામ ક્રાંતિ વિગાનની બાબતમાં પ્રજ્ઞાલિકાગત જડ વલણ લઈ ચૂક્યા હતા, એવાં જૂથોએ તે મેમને શાંદીવાદના પિતૃ અને મૂલીવાદના મળતિયા તરીકે જોયા; અને ભારતના દુર્ભાગ્યે ગાંધી-માર્ગ અને માકર્સ-માર્ગ વચ્ચેનો વિરોધ કામથી રૂપ પકડી, પ્રાપ્તિની આડે અંતરાયરૂપ બની રહ્યો.

વિનોબાએ આને સર્વોદયનું ને ભગીરથ આરોહણ આરંભ્યું છે, તેની ય કેવળ પ્રજ્ઞાલિકાગત જડ વલણથી જ (પછી તે માકર્સને નામે હો કે ખુદ ગાંધીને નામે) ચકાસણી કરવામાં આવે તો તે કેવળ તરંગી યુરોપિયન જ લાગવાનું.

માકર્સ ગાંધી સમન્વયનો યુગ

માકર્સ પોતાની પાછળ માકર્સવાદને નામે કેવા અથ જડ ઉત્પાત ધર્ષ શકે, એની કલ્પના કરીને જ તો કહ્યું હશે: “એક વાત નક્કી છે કે હું માકર્સવાદી નથી....”

અને ગાંધીજીએ ય અમરતું નહિ ઉઘાડ્યું હોય: “ગાંધીવાદ જેવી કોઈ ચીજ નથી; હું મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય છોડી જવા ઇચ્છતો નથી.”

માકર્સ-માર્ગે આર્થિક-રાજકીય-ઐતિહાસિક પરિવર્તનની દૃષ્ટિ અને ગાંધી-માર્ગે નૈતિક, સાંસ્કારિક ભારતીય ક્રાંતિ-ચિંતનની દૃષ્ટિ-બંનેએ જે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિઓ અને શક્તિઓ આપી છે, બંનેએ પોતપોતાની રીતે જે સિદ્ધિઓ પ્રગટ કરી છે, એના સમન્વયનો યુગ પાછા મળે છે. ભૌતિક પ્રાપ્તિના પાયા ઉપર આધ્યાત્મિક નૈતિક વિકાસ; અને આધ્યાત્મિક નૈતિક વિકાસના ભરે ભૌતિક સિદ્ધિઓ—આજનો યુગ આવા સમન્વયનો યુગ છે.

વિનોબાની વિશેષતા એ છે કે, તેઓ પોતાની આગવી રીતે વિગાન અને આત્મશક્તિનો સમન્વય સાધીને સર્વોદય આરોહણની સાધના કરી રહ્યા છે.

* અત્યંત લાક્ષણિક રીતે, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની આધ્યાત્મિક શ્રમિકા સાથે વર્તમાન ભૌતિક સામાજિક જીવનનો સમન્વય સાધવા તેઓ મથી રહ્યા છે. એથી જ તો, એમનું પ્રત્યેક સોષાન જેટલું ભૌતિક ચિંતનનું છે; એટલું જ આધ્યાત્મિક છે.

આપણામાંના અનેક જેઓ ઈશ્વર પ્રત્યેની ભક્તિપૂર્ણ આસ્તિકતાને અને ધર્મ વિષેની અદ્વાપૂર્ણ આસક્તિને દાવો કરી શકે એમ નથી (અથવા કરવા ધ્વજતા ય નથી) એમને વિનોખાની સમસ્ત વિચારધારામાં સતત રીતે વચ્ચાઈ ગયેલી આ સ્તોત, પ્રથમ પરિચયે, નકારરૂપ પથ લાગે...

પરંતુ, વિનોખા ભગવાન અને ધર્મશાસ્ત્રોનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરતા છતાં, અને ધણીવાર આધ્યાત્મિકતાની ભાષામાં જ બોલતાલખતા હોવા છતાં, એક વાત નિશ્ચિત છે કે, ગાંધીજીની જેમ તેમની પ્રેરણા પથ ભારતના સ્વંદારા-દરિદ્રનારાયણો પ્રત્યેની પ્રીતમાંથી પ્રગટેલી છે; અને તે ફરુચ્છાની જ છે. અને તેમનું ચિંતન વિદ્યાન, સમાજવ્યાજ, યુદ્ધિ અને વિલેક (logic) ઉપર રિયત થયેલું છે. આથી જ તો તેમનો ' અથ ' (આરંભ) અને ' ઇતિ ' (અંત) —જને ભૌતિક સહિતના સમસ્ત સામાજિક જીવન સાથે સંલગ્ન છે.

એથી જ તો, એમની પરિભાષા પ્રત્યેની આપણી અપરિચક્તા (જે અને જેમને હોય તેમને માટે) દૂર થતી નય તેમ તેમ, અને આપણા ચિત્તામાં, ભારતીય ઉંડલ માટેની ભારતીય ભૂમિકાને આગ્રહ વધતો નય તો, વિનોખાના ચિંતનમાં આપણને ઘણી બધી વૈચારિક દષ્ટિની પ્રતીતિ થવા વિના નહિ રહે.

નૂતન ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન

માર્ક્સે, ૧૧૦ વર્ષ પૂર્વે, સામાજિક ક્રાંતિનું એક નવું જ વિદ્યાન રચ્યું, ત્યારે તેણે ' આઈડિયાલિસ્ટ ', વિચારવાદી) ' હેગલના ' દર્શન ' (ફિલસૂફી)માંથી ' ડાયલેક્ટિકલ ' પદ્ધતિનો મેઘી સ્વીકાર કરી લઈ, તેને ' મટિરિયાલિઝમ 'ના પોતાના ચિંતન સાથે ભેડી દઈ ' ડાયલેક્ટિકલ મટિરિયાલિઝમ 'નું નૂતન ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટાવ્યું હતું. એને કારણે તો સમસ્ત ઇતિહાસ અને વર્તમાનને સમજવાનું અને પલટવાનું કડીબદ્ધ ક્રાંતિ-વિદ્યાન સકય જન્યું હતું.

વિનોખા વેદો, ઉપનિષદો અને ગીવાના તમા ભક્તો અને યાત્રી સંતોના આખા પારસાને પચાવી લઈ, કળીકાળનું — બંધે આજના અતિ ધોર વિલંબાદી ઔદ્યોગિક યુગનું ક્રાંતિ-વિદ્યાન સજીવા મથી રહ્યા છે.

ભારતમાં ધર્મ—સ્વચ્ચાએ અને ધર્મમંથો, ધર્મમંત્રો અને ધર્મોપદેશોને ઉપયોગ લુદે લુદે સાથે લુદા લુદા હેતુઓ માટે થયો હોઈ, તેમાં પ્રત્યાધાતી તરફો પથ અવરથ રક્ષામાં છે; એટલા જ માટે શું, એ તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા કુને કુને થયેલી માનવીય પ્રગતિનાં લક્ષણો પ્રત્યે આંખો બંધ કરવામાં વૈચારિકતા રહેલી ગણાશે ?

યા એમાંનાં કેટલાંક તત્ત્વો આપણા આજના ઇન-વિનિષ્ઠ જીવનને એકતા અર્પવામાં, એકાંગી બની બૂકા ગયેલી આપણી સામાજિક તુલાની સમતુલા સ્થાપવામાં આવશ્યક જણાય તો શું તેનો ઉપયોગ અવૈચારિક લેખાશે ?

યળી—

શું કોઈ એક જમાનામાં નક્કી થયેલાં સંઘર્ષનાં સ્વરૂપો (Forms of Struggle) બીજા યુગમાં તે ને તે રીતે કામ લાગ્યાં છે ? અથવા તે સિવાયનાં બીજાં સ્વરૂપોનો સ્વીકાર વળ્યું ગણાયો છે ?

ખુદ માકસનાં જમાનામાં ય શસ્ત્રોનો એક માત્ર ક્રાંતિ-શક્તિ તરીકે સ્વીકાર થયો ન હતો. ત્યારે ય, પાલમેન્ટ પદ્ધતિ (તેના અતિ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં)નો સ્વીકાર હતો જ હતો; એટલું જ નહિ પથ, ઇન્ડેન્ડ, અમેરિકા અને હોલેન્ડ જેવા દેશોમાં તો ક્રાંતિપૂર્ણ માર્ગે ક્રાંતિ થવાની આગાહી (અલગત સકયતા જ) માકસે પોતે ૧૮૫૨માં આગ્રહરક્ષામાં બહેર સલામાં ઉચ્ચારી હતી.

અને લેનિને ય, ૧૯૧૭ની રશિયન ક્રાંતિ દરમ્યાન પથ (એપ્રિલ-જૂન દરમ્યાન) શાંતિમય ક્રાંતિની સકયતા ભેદી હતી.

બે કે એ વાત સાચી છે કે, ૧૮૭૧ ના પારિસકમ્યુન-ની નિષ્ઠળ ક્રાંતિ પછી, તે ક્રાંતિ દરમ્યાનની ભૂલો અને કમભેરીઓનું પૃથક્કરણ કર્યા બાદ તથા દુસ્મન તાકાતોનું નિરીક્ષણ કર્યા બાદ, માર્ક્સ-એન્ગલ્સ બંને એવા મત તરફ વધુ ઢળ્યા હતા કે ક્રાંતિની સિદ્ધિ માટે હિંસક રાજશક્તિ લગભગ અનિવાર્ય છે; અને ક્રાંતિ બાદ ક્રાંતિની રક્ષા માટે હિંસક દંડશક્તિ (રાજ્યશક્તિ) અનિવાર્ય છે. આ પછી, લેનિને ' રેડ એન્ડ રેવોલ્યુશન ' દ્વારા ' ડિક્ટેટરશીપ એફ ધ પ્રોલેટારિયટ 'ના વિચારને પરિપૂર્ણ સિદ્ધાંતરૂપે રચી કયો હતો.

આમ છતાં, માકસ-એન્ગલ્સ કે લેનિને શાંતિમય માર્ગે

માકસે સમાજવાદી ક્રાંતિની ઉચ્ચાલન-શક્તિ તરીકે બહુ-સખ્ય દિસાને તે શિર નહિ; પરંતુ અલ્પસખ્ય શહેરી કામદાર-પ્રોલેટારિયટનું નેતૃત્વ (હેજમની) પ્રજોધું હતું તેની પાછળ આ જ સિદ્ધાંત છે. (મૂડીવાદમાં મધ્યમ વર્ગ, ખેડૂત સહિતનો ધસાતો ભગ છે, ગરીબ બનતો બનતો લગભગ સર્વહાર - 'નહી' કંઈ સુગવણ, ફક્ત શૂંખલા બેડીઓ - ની સ્થિતિમાં ફેંકાઈ ભગ છે; ત્યારે કામદાર વર્ગ એક જ એવો છે જે મૂડીવાદના વધવા સાથે વધતો અને બલિષ્ઠ બનતો ભગ છે; અને તેની પરિસ્થિતિને કારણે આખરી જગ સુધી ટકી શકે છે.૪)

* આજે હિંસા-શક્તિ, શસ્ત્ર-શક્તિ પીછેહઠ કરી રહી છે, પ્રત્યક્ષ તથા સંદર્શિતત્વની (વિચાર તથા અર્હિસક સંગઠનની) શક્તિ આગળ વધી રહી છે, એ નિર્વિવાદ છે.

—અર્હિસાની પ્રતિષ્ઠા એ યુગ-પુકાર છે.

—વિચારશક્તિનું આવાહન પરિસ્થિતિની જ માંગ છે.

—જે વિજ્ઞાન-શક્તિ આજ પૂર્વે હિંસા અને દંડશક્તિની પૂઠે પૂઠે ધસાઈ રહી હતી, તેની યુક્તિનો, અને સંહારશક્તિને સ્થાને સર્જકશક્તિ રૂપે તેનું રૂપાંતર થવાની ધડીઓ ગાળ રહી છે.

—વિજ્ઞાન-શક્તિ અને વિચાર-શક્તિનું મિશ્રન નવા યુગની ઓંધાણી છે. વિનોબા એના પુરસ્કૃતા છે.

૫

બ્યવહાર-ચિંતન

વિનોબાએ ક્રાંતિવિદ્યાનનો પહેલો કોઠો સિદ્ધાંત-ચિંતનનો વટાવી જઈ વ્યવહાર-ચિંતનમાં ૫ જીંકું આવગાહન કર્યું છે.

યુગની આ માંગ વિનોબા કેવળ રખૂ કરી સંવદન થયા

× જાનમાં માએ તમે ઘણે દિસાનોને ક્રાંતિના મુખ્ય ભળ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ હેજમની-નેતૃત્વ તો કામદાર વર્ગની (કમ્યુનિટ પાર્ટી) સિદ્ધાંતિક રીતે કામદાર વર્ગની મોનોસિલિક પાર્ટી છે) જ હોવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

નથી, (કેવળ રખૂ કર્યું એ તો ઇતિહાસ નોંધનારનું કામ હોઈ શકે, ઇતિહાસ-સર્જક ક્રાંતિકારનું નહિ); આજે જેનો લક્ષ્ય ધર્મ ચૂક્યો છે, અને આવતી કાલે જેનો વિકાસ ઇતિહાસની આસી પર વાંચી શકાય એવો લખાઈ ચૂક્યો છે, એ યુગને વિનોબા બખે સંઘોએ જિમળકાપૂર્વક આવકારી રહ્યા છે; બંદે ભૂમિદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન આદિ સ્વરૂપમાં સાકાર બનાવવા મથી રહ્યા છે.

મધ્યવર્તી વિચાર

આ બધા નાના દેખાતા કાર્યક્રમોમાં ૫ વિનોબાની દૃષ્ટિ સુધારાની નહિ, આમલ ક્રાંતિની જ છે.

—ભૂમિદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાનના કાર્યક્રમ દ્વારા વિનોબા અમલ સામાજિક પરિવર્તન કરના માંગે છે.

વિનોબા આ ક્રાંતિ-ચિંતન કેવળ આધ્યાત્મિક આદર્શ-વાદીની ભૂમિકા પરથી જ કરી રહ્યા છે તેવું નથી; વ્યવહાર-ચિંતન પણ તેમણે કરી લીધું છે.

એથી કરીને તો, બુદ્ધાન-આરોહણનાં અનેક સંપાનનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો છે. અને આમજનતાને સ્વીકાર્યું ભૂમિકાથી કાચરેલ કરવાનું કોશિય તેમણે દાખવ્યું છે. સર્વોદયનું આવાહન વિરલ સંન્યાસીઓ માટે રહી ન ભય, પરંતુ સાધારણ દુનવી સંસારીઓ માટે શક્ય રહે તેની તેમણે પૂરતી કાળજી સેવી છે.

* ‘સજ ભૂમિ ગોપાલકી’ એ એમણું આરંભનું ક્રાંતિસૂત્ર છે. કેવળ ભારતમાં જ નહિ, એશિયા અને યુરોપના અનેક દેશોમાં ભૂમિ-સમસ્યા પાયાની સમસ્યા છે. વિનોબાએ ભારતની છુનિયાદી સમસ્યાને રૂપરેખાને અગ્રણ ક્રાંતિકારની કાળેલિપત આરંભથી જ પ્રગટ કરી છે.

દાન નહિ થકી

વળા ‘બુદ્ધાન’ને ‘થક’નું નામ આપી તેમણે ‘દાન’નો દીનતા-ભાગ સાથેનો સંલભ બદલી નાખ્યો છે. ‘દાન’નો અર્થ જ તેમણે (અલગત શાસ્ત્રાધારે) સંલિમાય એટલે કે ‘વહોતીને ખાનું’ એવો કર્યો છે; ચક્રનો અર્થ પણ એ જ છે. ભૂમિદાન=ભૂમિમયજ્ઞાનનામોટા સીએ વહોતી-ને ભૂમિનો ઉપયોગ કરવો.

[પાન ૧૩૫ ઉપર]

પાયાની વિચારણા.

પ. જવાહરલાલ નહેરુ.

૧. આપણી સામે ધણી ગંભીર આંતરિક સમસ્યાઓ પડી છે. પરંતુ આ આંતરિક સમસ્યાઓની આપણે કેવળ વિચારણા કરવા માંડીએ કે તરત જ આપણે અનિવાર્ય રીતે વિચારણાના વિશાળ ક્ષેત્રમાં અવેશીએ છીએ. આપણી પાસે થોડીય દૃષ્ટિની વિશદતા ન હોય, કંઈ નહિ તોય સ્પષ્ટતાપૂર્વક આપણી સમક્ષ ખડા થતા સવાલો આપણે નોંધી શકતા ન હોઈએ તો આજે, દુનિયાં જે ગોઠાણમાં ચૂંચવાયેલી છે, તેમાંથી આપણે બહાર નીકળી શકવાના નથી. મારામાં આવા પ્રકારની કોઈ દૃષ્ટિની વિશદતા હોય કે મોટા ભાગના પ્રત્યેકને હું કોઈ ઉકેલ બચ્ચોતો હોઈએ એવા દેખાવ હું કરી ન શકું. અતિ નિમ્નભાવે હું તો માત્ર એટલું જ કહી શકું કે આ બધાં સવાલોનો હું સતત વિચાર કરી રહ્યો છું. એક રીતે તો હું એટલું જ કહું કે જેઓ આ સવાલો વિષે ચોક્કસ મત ધરાવે છે, અને એટલા માટે આજના સવાલોની જિંદગીમાં જવા નેટલી તકલીફ લેતા નથી, તેમની હું ઈર્ષા કરું છું. કોઈ ધર્મ કે કોઈ વિચાર-સરણીના કારણે આ લોકો હોય પરંતુ મહાન સંક્રાંતિકાળની સાથોસાથ જે માનસિક સંઘર્ષો જીભા ધાય છે તેથી તેઓ વ્યથિત થતા નથી.

૨. જે વિચારણા ધરાવેલી અને સ્વયંસંતુષ્ટ બનવું જી લોકે મુગ્ધ હોય, પરંતુ આ અવસ્થા કોઈ રીતે પ્રશ્નચનીય તો નથી જ, કારણ કે એ તો આપણને સ્થગિતતા અને સ્થા તરફ જ લઈ જાય છે. આજે માનવજાતમાં જે ઝડપી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તે જ આજની યાયાની હંધાકત છે. મારી પોતાની જિંદગીમાં મેં નવાઈભર્યા પરિવર્તનો નિહાળ્યાં છે અને આવતી પેઢીઓના જીવન દરમિયાન આવીય મોટાં પરિવર્તનો નોખજશે એની મને ખાતરી છે.

૩. આજે માનવીનું મન લૌકિક દુનિયા પર ઉત્તરોત્તર વિજયો અને સમજાણ સંપાદન કરી રહ્યું છે અને આ

પ્રક્રિયા પૂર ઝડપે ચાલી રહેલી છે. આના કારણે બીજા કોઈ ધટના વિશેષ નોંધપાત્ર નથી. માનવીએ હવે કોઈપણ રીતે બાબ ધટનાનો બાંધ રહેવાનું મહદ્ અંશે જરૂરી નથી. બાબ ધટના પર આ પ્રભાવે વિજય સંપાદન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે બીજા બાબ પર, નૈતિક તંત્ર અને આત્મ-સમયના અભાવની વિચિત્ર ધટના નિહાળીએ છીએ. લૌકિક દુનિયા પર વિજય મેળવનાર માનવી, પોતાને જીતવામાં નિષ્ફળ જતો, દેખાય છે.

૪. આજના પરમાણુ અને સ્પૃટનિક યુગનો આ કરુણ વિસંવાદ છે. અત્યારના અને ભવિષ્યના સમય માટે અણ્ણાઓના પ્રયોગો ખતરનાક છે, એ બાબત સર્વ સ્વીકૃત હોવા છતાં, આ પ્રયોગો ચાલુ રહેવા પામ્યા છે; સામુદ્રિક વિષ્ણુનાં શસ્ત્રોના ઉપયોગ કરવામાં આવે તો માનવજાતનું નિકંદન નીકળી નાશ એમ સૌ બંધે છે છતાં, આવાં શસ્ત્રોનું ઉપાદાન ચાલુ રહેવા પામ્યું છે અને તેના ગંભીર દમલા ખડાવે નાશ છે. આ એક હંધાકત આપણી સમક્ષ ચોક્કસવારી, સ્પષ્ટતાપૂર્વકનો વિસંવાદ ખડો કરે છે. માનવજાતનો મોટો વિશાળ ભાગ સમજી શકે તેના કરતાં પણ વિશેષ ઝડપથી વિગાન આગેફ્ય કરી રહ્યું છે, અને તે આપણી સામે એવા સવાલો ખડા કરે છે જેને આપણે સમજી શકતા નથી અને તેથી બોજા તેનો ઉકેલ કરી શકાએ તેમ છીએ. આજ તો આપણા સમયનો આંતરિક સંઘર્ષ અને ઝડાવાત છે. એક તરફ વિગાન અને ટેકનોલોજી અને તેમાંથી નિપજતાં બહુવિધ પરિણામોમાંનો મહાન અને આંજ દેનારી પ્રગતિ છે, ત્યારે બીજા બાબ પર ખુદ સંસ્કૃતિ કોઈક પ્રકારનો માનસિક માક અનુભવી રહેલી જણાય છે.

૫. ધર્મ બૌદ્ધિક સમજની સાથે ધર્મજીમાં આવે છે. ધર્મ અને સામાજિક શક્તિ અને પરંપરાની ચિત્ત બીજ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિને સ્થાન સોંપ્યા વિના અસ્થ્ય.

ઘર્ષ રહ્યાં છે. જે રીતે ધર્મ આચારમાં પળાય છે, તે રીતે તે એવા પ્રશ્નોને સ્પર્શ કરે છે, જે આપણા નિયના જીવનની સાથે મુદ્દલે સંકળાયેલા નથી હોતા અને આપણામાં એક એકદલીઆ મહેલમાં વસનારની શક્તિ નિર્બળ છે. અથવા તો તે એવી સામાજિક પરંપરાની સાથે સંકળાયેલો છે, જેનો આજના યુગના જીવનની સાથે મેળ ખેસતો નથી. બીજી બાજુ પર બૌદ્ધિક સમજણ એના સી સદૃશ્યો સમેત અંદરના હાદને ખુલ્લું કર્યા વિના કેવળ વસ્તુચિત્તિની બાહ્ય સપાટીને જ સ્પર્શે છે. વિજ્ઞાન આજે એવા તબક્કા પર આવી પહોંચ્યું છે જ્યારે તેની સમજૂ વિશાળ શક્યતા અને ગહન રહસ્યો તોળાઈ રહેલાં છે. ભૌતિક પદાર્થ (મેટર), શક્તિ અને આધ્યાત્મિક બાબતોમાં મરુજી પરસ્પરને સ્પર્શેતાં જણાય છે.

૧. આદિકાળમાં જીવન સરળ હતું અને કુદરતની સાંધે વધુ સંકળાયેલું હતું. આજે તો એ વિચાર કરવા માટે કે સવાલ કરવા માટે ક્ષણેક પણ થઈયા વિના તે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં જટિલ બની રહ્યું છે અને પૂર જડપે ધસમસતું આગેફૂય કરી રહ્યું છે. વૈજ્ઞાનિક વિકાસે મેળ અને શક્તિનો એટલો બધો ફાળો પૂરવડો નિપજાવ્યો છે કે તેનો અનંકવાર ખોટા હેતુ માટે ઉપયોગ ઘર્ષ રહ્યો છે.

૭. જીવનનું રહસ્ય શું? યુગોના યુગો થયાં આ આદિ સવાલ માનવીની સામે ખડો થયા ડર્યાં છે. આજે પણ આ આદિ સવાલ આપણી સામે આપી બેસી છે.

અદાનો જૂનો યુગ આજની સવાલોના જવાબ આપી ન શકે ત્યાં સુધી એ પૂરતો નથી જણાવતો. પરિવર્તનશીલ દુનિયામાં આ પરિવર્તનો અને બનાવોની સાથે જીવને સતત મેળ ખવડાવતો રહેવું જોઈએ. આ પ્રભાવે મેળ બેસાડતો નથી, માટે જ તેમાંથી સંઘર્ષ બેસી થાય છે.

૮. પુરાણી સમયમાં, તેનાં અંતેક સદૃશ્યો છતાં, દેખાતી રીતે અપૂરતી સાબિત થઈ છે અને અજાણીના પાશ્વિમાત્મ સંસ્કૃતિ પણ તેની ફતેહો, સિદ્ધિઓ અને પરમાણુ ભોગ્ય સમેત અપૂરતી જણાય છે; અને એટલા માટે જ એવું સતત લાગ્યા કરે છે કે આપણી સંસ્કૃતિમાં ક્યાંક કંઈક દોષ રહેલો છે. તત્વતઃ તો આપણા સવાલો ખુદ સંસ્કૃતિના પોતાના જ સવાલો છે. ધર્મે આપણને અચૂક ચોક્કસ પ્રકરિતી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ આપી હતી.

વળા તેણે વહેમ અને સામાજિક રુઢિ રિવાજો વડે ધર્મના સાચા આત્માને ઝુલગાવી માર્યો હતો. આના પરિણામે આપણે જે ભ્રાંતિ સેવતા હતા તે નહ ઘર્ષ મર્ષ. આમ ભ્રાંતિ નહ થતાં તેની પછાદો સામ્યવાદ આવે છે અને એક પ્રકારની શ્રદ્ધા અને સિદ્ધિ આપણને બહે છે. કંઈક અંશે એ નહ થયેલ ભ્રાંતિ તેની ખાલી પડેલી જગ્યા પૂરે છે. માણસના જીવનને કંઈક હેતુ બધવા છતાં થોડે અંશે તેની જગ્યાના કારણે, પણ તેથીય વિશેષે કરીને, માનવવસવાતની કટલાઈ મહેલની આનંદપ્રકાશો તરફ ફેરવી કરવાના કારણે તે નિર્બળ નીપ છે. સામ્યવાદ, મૂડીવાદી સમાજના વિસવાદો વિષે ઘણું કંઈ છે અને તેના કથનમાં સત્ય પણ છે.

૨. પરંતુ ખુદ સામ્યવાદના જડ ચોક્કસમાં આપણે વિસવાદ બાળ્યે છીએ. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પરંતુ તેનું દમન જગ્યા પ્રત્યાધાતો જમાવે છે. આપણે જેને જીવનનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંગ કહીએ છીએ, તેના તરફ તે જે ધૂણાં દર્શાવે છે, તે માનવીમાં રહેલી પાંખોની બાંધતી કળ બેપેક્ષ જ કરતું નથી પરંતુ તેથીય વિશેષે માનવીના જીવન વ્યવહારને ચોક્કસ પ્રમાણ અને મૂલ્યોથી વચિત બનાવે છે. દુર્ભાગે તે હિંસાની સાથે સંકળાયેલો હોઈ માનવીમાંની કટલાઈ અનિર્ધાર્ય બળને વેગે છે.

૯. સાવિતેત સંઘની અનેક સિદ્ધિ માટે અને પ્રયત્ન જ આદર છે. તેની આ મહાન સિદ્ધિઓમાં બાળક અને સામાન્ય માનવીને જે મહેલ આપવામાં આવેલું છે તેનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષણ અને જાહેર આરોગ્યની તેની વ્યવસ્થા, સસવતઃ દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ સાચી રીતે જીવવાવામાં આવે છે કે ત્યાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય દમન કરવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રયેક પ્રકારે ત્યાં જે શિક્ષણ વ્યાપ્ત થવા લાગ્યું છે, તે ખુદ જ યુક્તિની એવી પ્રયત્ન શક્તિ નિર્માણ કરે છે, જે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પરનાં અડકને નહાવી નાંહ લે. આ વળા એક ખીને વિસવાદ થયો. દુર્ભાગે સામ્યવાદ હિંસાની જરિયાતની સાથે એટલો બધો સંકળાઈ ગયો છે કે આથી તેણે દુનિયા સમક્ષ રૂંદ કરેલો આદર્શ કલુષિત બનવા પામ્યો છે. સાધન સિદ્ધિને વિકૃત કરે છે. અહીં આપણે ખોટો સાધનો અને પદ્ધતિની ક્વી જરાય અસર નિપજે છે તે જોઈએ છીએ.

૧૦. સામ્યવાદનો આશ્વેષ છે કે સમાજનું મૂડીવાદી

માળખું, હિંસા અને વર્ગવિચ્છેદ પર આધાર રાખે છે. મૂડીવાદી-માળખું, સોક્રાટી અને બીજા પ્રકારની લડતો અને અસમાનતાઓના કારણે પરિવર્તન પામ્યું છે અને પરિવર્તન પામી રહ્યું છે, આમ છતાં તેના વિગત સારખવાદી કથન તત્વતા સાચું છે. આ માળખાને કેવી રીતે દૂર કરવું અને સો. માટે સમાન તકોનું નિર્માણ કરી વર્ગવિચ્છેદન સમાજની કેવી રીતે રચના કરવી એ આજનો સવાલ છે. હિંસા દ્વારા શું આ સિદ્ધ કરાશે કે શાંતિભર્યા માર્ગ દ્વારા? આપણે આ લક્ષ્ય સુધી પહોંચવાનું શક્ય બનેશે કે સારખવાદે હિંસક પદ્ધતિની સાથે ચોક્કસ રીતે હાથ મિલાવ્યા છે. સંધારણ રીતે તે શારીરિક રીતે હિંસાને આગ્રહ નથી તે પછી તે હિંસાની સાથેનાં બોધ છે, તે હિંસાની રીતે વિચાર છે અને તે ને પરિવર્તન આણવા માંગે છે તે પરિવર્તન સામાન્ય સમજાવી, શાંતિભર્યા ચોક્કસાદી આમલો દ્વારા નહિ પરંતુ બળબળથી, વિનાશ અને નિકંદન દ્વારા આણે છે. કોસીવાદમાં દબાવેલાં અરાજક સ્વરૂપમાં હિંસાની લેખો નિકંદનની આ સંપૂર્ણ અજાણ્યતામાં આવે છે, જ્યારે તેની પાસે કોઈ આદર્શ નથી.

૧૧. અધીકાર આપણને જે શાંતિમય માનવતાઓ છે તેના આ તદ્દન વિરોધી છે. સારખવાદીઓ અને તેમના વિરોધીઓ એમ બંને એવું વિચારતા બહુમત છે કે હિંસાની વાણી દ્વારા જ આદર્શને બચાવ શકે શકે અને જેઓ પોતાની આ વાતનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમના તરફકાર કરવા બેઠે છે. આ બેને મનમાં એ જ રસ છે: સફેદ અથવા કાળા, એ બેની વચ્ચે રહેલી રંગીની ધરતી હોવા તેમનું માન્ય નથી. આ તો થયો કેટલીક ધર્મોધર્મતાને બૂતો પુરાણો માર્ગે બીજાઓ પશુ સહયોગ કરીને એક ધરાવી રહેલા છે એવી માન્યતાવાળો સહિષ્ણુતાનો એ માત્ર નથી. આ માત્ર ધર્મના લેખમાં સ્વીકારવામાં આવતો હોય કે આર્થિક સિદ્ધાન્તો કે અન્ય માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતો હોય, પછી અને તો એ સંઘર્ષ રીતે, અવિચ્છાનિક અને અસહકારી હોય છે, સમાજમાંની ધાર્મિક માન્યતાને બાજુએ રહેવા દે તો તેમાં રહેલી પુરાણી સહિષ્ણુતાને હું પસંદ કરું. આ અજાણ્ય ગમે તે વિચારતા હોઈએ પરંતુ અવિચ્છાનિક દુનિયામાં આજે આપણે જેવી દક્ષાએ આવી પહોંચ્યાં છીએ, જ્યારે પ્રજાના વિશાળ સમૂહો, ઉપર બળપૂર્વક વિચારોને ઠેકા મેસાડવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તે જરૂર અતે

નિષ્ફળ બન્યું જ. આજના સંજોગમાં તો આમાંથી શુદ્ધ જ અને પારાવાર આનાખરાણી નિષ્ફળ. આમાં કયાંય વિજય તો દેખાશે જ નહિ પરંતુ સૌને માટે પરાજય જ નિષ્ફળ. છેલ્લાં એકાદ બે વરસમાં આપણે એ પશુ-ભેડું કે તાનેતરમાં સ્વતંત્ર બનેલા દેશોમાં મોટી સંખ્યામાં પશુ ફરીથી સંસ્થાનિક અંકુશ દ્વારા શકતી નથી. આટલું દર્શાવે ૧૯૫૧ના સચેતના બનાવમાં મળી રહે છે. હજારોમાં પશુ ને કંઈ બની ચુકું તેણે આપણને બતાવી, બપોરે કે વિચારસરણી કરતાં પશુ રાષ્ટ્રીય આગ્રહી મારેની તપનના બળવતર છે અને આ તપનના આભારે ફળાવી દઈ શકાય તેમ નથી. હજારોમાં ને કંઈ બની ચુકું છે, તે કંઈ સારખવાદ અને તેનાં વિરોધી તત્વો વચ્ચે કોઈ ધષ્ટ્ય ન હોય એ તો પરદેશી અંકુશ હેઠળથી ચૂકત થયા માગતા, રાષ્ટ્રવાદનું એક લક્ષણ હોય.

૧૨. હિંસા ખૂબ જ ક્ષણિક અને સંકારક બની હોઈ તે આજે કોઈપણ મોટી સવાલોનો નિકાસ લાવી શકે તેમ નથી. વ્યવહારુ પરિસ્થિતિએ આ સવાલનો નૈતિક રીતે નિવેડો આણવાનું માર્ગ દેદ બનાવ્યું છે.

૧૩. આપણે જે સમાજનું નિર્માણ કરવાનું લક્ષ્ય રાખીએ છીએ તે સમાજની સ્થાપના, મોટા પાયા પરની હિંસા દ્વારા કરી શકતા ન હોઈએ તો તે શું થોડી હિંસા આચરવાથી શક્ય બનેશે? આ પશુ શુદ્ધ શક્ય નથી. એવું એક કારણ એ છે કે, આ નાના પાયા પરની હિંસા મોટા પાયા પરની હિંસા તરફ આપણને ધક્કા લઈ બળ છે. અને બીજું કારણ એ છે કે, એના પરિણામે અગા અને વેરવિણેરના વાતાવરણ સર્જાશે. અધ્યાપ્તિ સમાજમાં પ્રાથમિક બળો ફોલ મેળવશે એમ વિચારવું પશુ બેકુદ છે. જર્મનીમાં સારખવાદીપક્ષ અને સોશિયલ ડેમોક્રેટિક પક્ષ એમ બે પક્ષો હિટલર દ્વારા ફેજોળાઈ ગયા હતા. બરાબર આ જ વસ્તુ બીજા દેશોમાં પશુ બનવા પામે. હિંસાના ગર્ભમાં વિનાશક તરંગો રહેલાં હોઈ, ભારતમાં હિંસાની વાત પશુ લાંબાં વહ નીકે. આપણે ત્યાં અંદર અંદર અધકાત એટલાં બધાં તર્વો છે કે, આપણે કોઈ પ્રકારનું બેખંડ બેડી થઈએ તેમ નથી. પશુ પ્રમાણમાં તો આ બધી બાબતો ગોચર છે. મોટાં સાધનો આપણને સામી સિદ્ધિ તરફ લઈ જશે નહિ; આ કંઈ કોઈ નૈતિક સિદ્ધાન્ત નથી પશુ એક વ્યવહારુ બાબત છે. આ વાત જ આપણે પામીને સ્વાલ છે એમ હું માનું છું.

૧૪. આ સામાન્ય ભૂમિકાની અને ખાસ કરીને ભારત-
માંની પરિસ્થિતિની આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ. ધણીવાર
કહેવામાં આવે છે કે ભારતમાં નિષ્ક્રિયતા અને નિરાશાની
લાગણી વ્યાપી છે અને ન્યારે ઉત્સાહ અને સખ્ત પ્રરિશ્રમની
ખાસ કરીને જરૂર છે ત્યારે, અસહની યજ્ઞતા ભેલામાં
આવતી નથી. આ કેવળ આપણા દેશમાં જ બેલામાં આવે
છે એવું નથી. કઈક અંશે આખી દુનિયાને આવરતી આ
ઘટના છે. આપણા એક જૂના અને નિષ્ણવાન સાથીદારે
(સંપૂર્ણનંદ) કહ્યું છે: જીવનનું કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન આપણી
ખાસ નહિ હોવાના પરિણામે આ ઘટના બનવા પામી છે
અને દુનિયા પથુ આવા આધ્યાત્મિક વલણના અભાવના
કારણે પડાય છે. દેશમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ વધારવાની
લાઠામાં આપણે માનવ સ્વભાવમાં રહેલા આધ્યાત્મિક
તત્ત્વ તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. આથી વ્યક્તિ અને
રાષ્ટ્ર સમક્ષ જીવવાને માટે અને જરૂર પડે તો મરી ફિટવાને માટે
કઈક આદર્શ રજૂ કરવા માટે આપણે, જીવનની કોઈક
દિલસહીને પુનર્નિર્મિત કરવી પડશે અને વિશાળ અર્થમાં આપણી
વિચારસરણીને આધ્યાત્મિક ભૂમિકા આપવી પડશે. આપણે
કલ્યાણસૂચક, લોકશાહી અને સમાજવાદની વાતો કરીએ છીએ.
આ બધા સુંદર વિચારો છે. પરંતુ તેમાંથી સુરપહ અને યોગ્ય
અર્થ ફિલિત થતો નથી. આ તો એક દલીલ રૂપે હતું અને
ત્યારબાદ આપણે અંતિમ લક્ષ્ય શું હોય એ સવાલ ઊભો થયો.
લોકશાહી અને સમાજવાદ એ તો સિદ્ધિઆમિનાં સાધનો છે.
ચોતે સિદ્ધિ નથી, આપણે સમાજના કલ્યાણની વાતો કરીએ
છીએ. આ શું એવી યીજ છે જે, સમાજ જેનો બનેલો
છે, તે વ્યક્તિઓથી પર હોઈ શકે ? જેને સમાજનું કલ્યાણ
મથવામાં આવે છે તેને કાળે જો વ્યક્તિની અવગણના કરી
તેનો ભોગ આપવામાં આવે તો એ શું ઇચ્છનીય લક્ષ્ય
કહી શકાય ?

૧૫. એ તો સ્વીકારી લેવામાં આવતું હતું કે વ્યક્તિનો
આ રીતે ભોગ આપવો ન જોઈએ અને વ્યક્તિ કોઈ
યોગ્ય સ્તરે કરેલ સમહતી ન હોય પણ સમત સમાજના
એક અત્તર્ભૂત ભાગ રૂપે હોય, તો તેને વિકાસની તક
આપવામાં આવે ત્યારે જ સાચી સામાજિક પ્રગતિ શક્ય
બને છે. આથી કેટલેક અંશે વ્યક્તિને નજીવ સાર્થકથી પર
કરી શકવામાં અને સૌના કલ્યાણની રીતે તેને વિચારતા કરવામાં
રાજકીય કે સામાજિક સિદ્ધાંત મદદરૂપ થાય છે. તેમાં જ

તેની સાચી કસોટી રહેલી છે. જીવનને નિયમ હરીફાઈ કે
સમહત્તિ નહિ પરંતુ સહકાર છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું કલ્યાણ
સૌના કલ્યાણમાં સમાઈ જવું જોઈએ. આવા સમાજમાં
ફરજ તરફ નહિ કે અધિકાર તરફ લક્ષ આપવામાં આવશે,
ફરજ બળવાના પરિણામે અધિકાર આપમેળે ઓસ થશે.
આપણે સિદ્ધિએ નવા વળાંકે આપવાનો છે અને નવા
પ્રકારનો માનવ સમાજ ધડવાનો છે.

૧૬. આ રીતે વિચારતાં આપણે અન્યક રીતે વેદાંતની
કલ્પના તરફ જઈએ છીએ. એ અવસાર પ્રત્યેક જડ અને
ચેતન વસ્તુ એક પૂણ્ય ચેતન્યના સમારેલી છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં
ચેતન્યનો અંશ અથવા મૂળભૂત શક્તિ અથવા સમગ્ર વિશ્વમાં
વ્યાપ્ત જીવનશક્તિ રહેલી છે. આ પ્રમાણે વિચારતાં આપણે
આધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશીએ છીએ અને આપણી સામે
પડેલા જીવનના સવાલોથી આપણે દૂર થઈશું જઈએ
છીએ. અને લાગે છે કે કોઈ મથુ વિચારધારાનું આપણે
ચોખ્ખું રીતે અવશીલન કરીએ તો તે આપણને કેટલેક અંશે
આધ્યાત્મ તરફ લઈ જશે. આને ખુદ વિદ્વાન પણ સ્વીકાર
એવી કક્ષાએ આવી પહોંચ્યું છે ન્યારે, જેની સમક્ષ એવા
કેટલાક લગભગ આવા પડેલા છે, જેની સાંધારણ પ્રકાર
વિચારણા શક્ય ન બને. આ બંધી આધ્યાત્મિક બાબતો
હું અત્યારે ચર્ચવા ઇચ્છતો નથી. પરંતુ ખુદ આ દલીલ,
આપણું મગજ ભૌતિક દુનિયાના પાયામાં રહેલી કોઈ તત્ત્વનો
બોજ કરી રેલાવું ફર્યાદ છે. જીવનની આ સર્વવ્યાપ્તિ
કલ્પનાનો આપણે સ્વીકાર કરીએ તો તે આપણને ભૌતિક,
કૃત્રિમ અને વર્તની સંકુચિતતાનો ત્યાગ કરવામાં સહાયરૂપ
બનશે અને આપણને વધુ સહિષ્ણુ અને જીવનનાં સવાલોનો
લોક લાવવામાં સમજી બેસવામાં મદદરૂપ બનશે.

૧૭. પરંતુ આ આમાંના કોઈપણ સંવાદનો ઉદ્દેશ
લાવતો નથી અને એક અર્થમાં તો આપણે ઠેરની ઠેર જ
રહીએ છીએ. ભારતમાં આપણે સમાજવાદ અને કલ્યાણ-
શાળી વાતો કરીએ છીએ. એક અર્થમાં તો પ્રત્યેક દેશ
ભલેને તે ચીજોવાદી હોય કે સમાજવાદી કે સામ્યવાદી હોય,
પરંતુ તે કલ્યાણશાળી આદર્શનો સ્વીકાર કરે છે. ચોક્કસ
દેશોમાં શ્રીવાદ મોટાભાગે આ સહિયારું કલ્યાણ સિદ્ધ કર્યું
છે. જો કે, તેણે તેના પોતાનાં સંવાદોના નિવેડાં આપ્યાં
નથી અને તેનામાં કઈક જીવંત વસ્તુની મૂળભૂત અંશો વહે

૫૧ વિશ્વમોર્નિંગ ઓફ ઇન્ડિયા નવેમ્બર ૧૯૬૬

મૂડીવાદની સાથે હાથ મિલાવેલી 'લોકશાહીએ નિઃશંક' રીતે મૂડીવાદનાં કેટલાંક અનિયંત્રિત ધાર છુટી પામ્યા છે અને વસ્તુતઃ એક કે બે પેઢીઓ પહેલાં તે ને પ્રકારનો હતો તેવા 'તે રહેવા' પામ્યા નથી. ઔદ્યોગિક રીતે આગળ વધેલા દેશોમાં સંસ્કૃત અને હિસ્ટોરિયલ રીતે આજે બહુતો આર્થિક વિકાસ શક્ય પામ્યા છે. આ અતિ આગળ વધેલા ઔદ્યોગિક દેશોમાં વિશ્વ વિમુક્તોની 'વિનિયંત્રિતા'એ આ વલણને એટલાંક નથી અને એકાદને તે અંશે આ વિકાસ સૌ વર્ગોમાં ફેલાયો છે. પરંતુ ઔદ્યોગિક રીતે આગળ ન હોય તેવા દેશોમાં આ શક્ય જનતા પામ્યું નથી. 'અરબર આવા દેશોમાં વિકાસ માટેના પ્રયત્ન ખૂબજ મુશ્કેલ નીવડે છે અને ધણીવાર આવી ભારે જોડેમતો ઉકાવવા હતાં, આર્થિક અસમાનતાઓ ચાલુ રહેવા પામે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તે વધુ વધુ છે. સાધારણ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે, દેશમાં કામ કરતાં બળેલું નિયમન કરવામાં ન આવે તો તેના પરિણામે પૈસાપાત્ર વધુ પૈસાપાત્ર જન છે, બ્યારે ગરીબો વધુ ગરીબ થાય છે અને પરિણામે આ બે વર્ગો વચ્ચેનું અંતર વધુ મોટું થતું જાય છે. આ બાબત દેશોને અને એક જ દેશના સમૂહો, પ્રદેશો અને ત્રણેની વચ્ચે લાગુ પડે છે. આ સાધારણ વલણ પર લોકશાહીની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અંતરાય નામે છે. આથી, મૂડીવાદમાં તેના મળ અંશે જળવાઈ રહેલા હોવા છતાં કેટલેક સમાજવાદી તરવા વિકસવા પામ્યા છે.

૧૮. બહુલાત સમાજવાદ સાધારણ પ્રકારની પ્રક્રિયામાં વિચારપૂર્વક હસ્તક્ષેપ કરે છે અને આમ કરીને તે ઉપાદક બળોમાં હિસ્સે કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અસમાનતાનું પ્રમાણ ઓછું કરે છે. પરંતુ સમાજવાદ શું છે, આનો ચોક્કસ અર્થ આપવાનું મુશ્કેલ છે. તેની અસખ્ય બાબતો, દર્શનવાદમાં આવી છે. કેટલાંક લોકોને મન સમાજવાદ એવી કોઈ અરપટ ઝાંખી કલ્પના રહે છે. જે તેમને મન કલ્યાણ-હરિક અને અસમાનતા દૂર કરનાર લાગે છે. પણ આ કલ્પના આપણને આગળ વધવામાં મદદરૂપ નીવડતી નથી. સમાજવાદ મૂડીવાદ કરતાં મૂળભૂત રીતે હલકા પ્રકારનો ઉકેલ દર્શાવે છે. જે કે, અને લાગે છે કે જાને વચ્ચેનું અંતર ઘટવા લાગેલું છે. કારણ કે સમાજવાદમાં રહેલી કેટલીક કલ્પના મૂડીવાદી માળખામાં સમાવી લેવામાં આવી છે. સમાજવાદ આખરે તો જલન એક પ્રકારની જીવનરીત બની નથી, પરંતુ તે સમાજિક અને આર્થિક સંવાદોનો નૈવાનિક ઉકેલ પણ

દર્શાવે છે. ખૂબજ અને અવિચલિત દેશમાં સમાજવાદ 'દાંખલ' કરવામાં આવે, તો 'તેથી' એ 'તેને' એકાએક જોઈને પછાત બનાવી દેતો નથી. આથી હકારાત્મક તો એ છે કે એથી આપણી સામે પછાત અને ગરીબ-સમાજવાદ રજૂ થાય છે.

૧૯. દુર્ભાગ્યે 'સમાજવાદનાં' ધણું 'રજાઈ' અંગે સમાજવાદની આપણી કલ્પનાને કલ્પિત બનાવી છે. ઉપરાંત સમાજવાદે લોકતા' ને ટેકનિક' ઉપમણી છે, તેણે હિંસાને અંગ્રેજોને મૂકી છે. આથી સમાજવાદનો વિચાર આપણે બાવાં શંકાથી તરવા અને હિંસાની અનિવાર્યતાથી બંધન રીતે કરવા જોઈએ. કાર્પણ સમાજનું સાધારણ સામાજિક, રાજકીય અને બૌદ્ધિક જીવન તેના ઉપાદક, સાધનોથી ધકાય છે, અને જેમજેમ આ ઉપાદક, સાધનોમાં પરિવર્તન આવે છે, તેમતેમ સમાજના જીવન અને વિચારપ્રવાહમાં પણ પરિવર્તન આવે છે.

૨૦. સામાજ્યવાદનાથ સ્વસ્થાનવાદે પ્રાગતિક સામાજિક બળોને કચડી નાખ્યાં હતાં અને હકુલ પા' તે કચડે છે અને અમિતોષ' રીતે તે કેટલાંક સત્તાધારી સમૂહો અને સર્જાની સાથે હાથ મિલામે છે કારણ કે, પ્રવર્તમાન સામાજિક અને આર્થિક અવસ્થાને ચાલુ રાખવામાં તે હિત ધરાવે છે. કોઈ એક દેશ માટે સ્વતંત્ર બન્યા પછી વધુ પ્રમાણ દેશો જે આર્થિક રીતે આધાર-રાખવાનું બને. આ અવસ્થાને માત્ર સારકારિક અને આર્થિક સંબંધો જોળ જોળ બિંદુ આપવામાં આવે છે.

૨૧. ધણીવાર આપણે ગાંધીનાં 'સ્વયં' પૂર્ણતાની ચાતો કરીએ છીએ. આ 'વિદેશીકરણ' એક અજ કપ હોઈ શકે, પરંતુ 'તેને' તેની સાથે ભેળવી દેવાની જરૂર નથી. વધુમાં વધુ પ્રમાણમાં વિદેશીકરણ કરવી અને અજીવ હાથો છતાં, મારા ધારવા અજીવ જોડે ઉપાદનની બરી-પુરાણી રીત તરફ આપણને લઈ જશે તો એના અર્થ એ મશે કે 'પ્રશ્નના કેટલાક દેશોમાં' ને આધુનિક સંદર્ભને મહાન-બૌદ્ધિક અપતિ આપણી છે તે આધુનિક પદ્ધતિને આપણે ઉપયોગ કરવા માગતાં નથી. આથી તો આપણે ગરીબ જ રહેવા પામીએ છીએ અને વસ્તીના વધવાની સાથે આપણે વધુને વધુ ગરીબ જનતા જઈએ છીએ. વિચારને આપણા હાથમાં ચક્રિતાં ને નવાં સાધનો મૂક્યાં છે, તેનો ઉપયોગ કયાં મિના આપણે ગરીબીમાંથી અસ્વચ્છતામાં પહોંચી આવીએ એવા કોઈ માર્ગ હું જોતા નથી. આપણે

પરીણ હોય, માટે આપણી પાસે રોકાણ કરવાનું કંઈ સાધન નથી. અને આપણે નીચે ને નીચે ખૂંટતા કંઈએ હોય.

૨૨. શક્તિનાં નવાં સાધનો બને આધુનિક ટેકનિકનો લાભ ઉઠાવતે આપણે આ અત્યારનાં હડાંબી આગળ વધી શકીએ. પરંતુ આમ કરતી વખતે આપણે પાયાના આ માનવતત્ત્વને અને વૈવિધ્યક સુધારણા અને અસમાનતા દૂર કરવાના આપણા લક્ષ્યને વિચારે પાડ્યાં ન, બેઈએ તમામ જીવનને હેતુવાળું બનાવનાર સરકાર અને સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલાં જીવનનાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અંગોને આપણે ભૂલ્યાં બેઈએ નહિ.

૨૩. સમાજવાદ કે મૂડીવાદની રીતનો સ્વીકાર કરી લેવાની સાથેસાથ એકદમ કોઈ બહુઈ-રીતે બંધીમાં અલોપ થઈ જશે અને આપણે પદ્ધતિ શતોત્તર ધનના જગલા ખડકાઈ જશે એમ માનવાની જરૂર નથી. એને માટેનાં એક માત્ર રસ્તો, સખત બહેમત લોકાવવામાં, દેશની પેદાશ-વધારવામાં અને યીજ ધરતીઓની ન્યાયપૂર્વકની વહેંચણી કરવામાં રહેલો છે. આ લાંબી મુદ્દે મુશ્કેલ પ્રક્રિયા છે. ક'મળા જીવે, વિકાસ પામતા-દેશમાં મૂડીવાદ કોઈ તક આપતો નથી. સમાજવાદી ધોરણે આયોજન કરવાથી આપણે સ્થિર રીતે પ્રગતિ સાધી શકીશું. બે કે, આ માટે પશુ સમય તો, કામગીરી જ. આ પ્રક્રિયા ચાલુ રહેશે, તેમ-તેમ જીવનનું જલજીવન અને આપણી વિચારધારામાં ક્રમશઃ પરિવર્તન આવવમ લાગે છે.

૨૪. આના માટે આયોજન જરૂરી છે. કારણ કે તે વિના આપણે આપણાં પ્રગતિ સાધનોને દુર્લભ કરીશું. યોજનાઓ એકી કરવી એથી કોઈ અર્થ નથી સરતો. સમાજ બધી દિશામાં અગ્રિકૃત કરી શકે, તે માટે પ્રગતિના પાયો અને વેગ જીવી રીતે મધ્યે, તેની વિચારપૂર્વકની યોજના કરવામાં તેનું રહસ્ય રહેલું છે. દેશની સર્વસાધારણ ગરીબાઈ ઉપરાંત ચોક્કસ વિશાળ પ્રદેશોની ભવકેરક સાધિયત એ આપણો ભાર, સવાલ છે. થોડા સમય માટે ક'મળા પ્રદેશો તરફ દુર્લભ કરીને, પસંદ કરેલા અને વધારે અનુકૂળ પ્રદેશોમાં, જેવળ ઉત્પાદન-પર ખ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. કે પ્રદેશ પ્રદેશ વ્યવસ્થી અસમાનતા દૂર થઈ શકે તે રીતે, એક સાથે-પણત પ્રદેશોની, પશુ ખિલવણી કરવાનો પ્રયત્ન કરવો કે આ આપણી સમક્ષની મુશ્કેલ, પસંદગી પડેલી છે. આમાં આપણે ક'મળા સમુદાયો ગોઠવવાની છે અને, સંકલિત-

રાષ્ટ્રીય આયોજન કરવાનું છે. રાષ્ટ્રીય આયોજન જરૂર હોવાની કંઈ જરૂર નથી. તે કોઈ જરૂર સિદ્ધાંત પર આધારભૂત પશુ ન હોય. પરંતુ, તેણે અત્યારની વસ્તવિક હકીકતોનો વિચાર કરવો બેઈએ. ધણી દેશોમાં તે ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપે અત્યારની કારતની અવસ્થા બેતાં મને લાગે છે કે તેણે આવા ખાનગી સાહસને ઉત્તેજન આપવું બેઈએ. બે કે, આવા ખાનગી સાહસે રાષ્ટ્રીય આયોજનમાં પોતાનો મેળ બેસાડશે બેઈએ અને જરૂરી એવા નિયમોના તેણે સ્વીકાર કરવો બેઈએ.

૨૫. જમીન સાથે સંકળાયેલા સુધારાનું વિશેષ પ્રકારનું ચલત છે. કારણ કે તેના વિના આપણા જેવા ગ્રીય વસ્તી ધરાવતા દેશમાં ખેતીની પેદાશમાં ભારે સુધારણા કરવી શક્ય નથી. પરંતુ જમીનસુધારણાને સુખ્ય હેતુ તેથી વધુ ગહન છે. સ્થગિત જમીન ગમેલા સમાજના મુશ્કેલ, વર્ગીય-માળખાને તોડવાનો તેનો હેતુ છે.

૨૬. આપણે સામાજિક સલામતી કલ્પીએ હોય પશુ આપણે સ્વીકારવું બેઈએ કે અમુક પ્રકારની પ્રગતિ સાધ્યા બાદ જ સામાજિક સલામતી શક્ય બને છે. આ વિના આપણને ને તો સામાજિક સલામતી મેળશે કે ન તો આપણે પ્રગતિ સાધી શકીશું.

૨૭. અતે તો કેવા પ્રકારનું માનવતત્ત્વ છે જે સુખ્ય બાળત બને છે. આખરે તો માનવ જે દેશની સંપત્તિ નિપજવે છે અને સાર્વત્રિક પ્રગતિ સાધે છે. આથી માનવીમાં આ શું જોવા માટે શિક્ષણ અને આરોગ્ય અર્થનું સ્થાન પામ્યું છે. આ માટેની પશુ આપણે સાધનો અંતિ અર્થ છે. પરંતુ, આપણે હંમેશાં ધાંદ રોખવું થટે કે સાંચું શિક્ષણ અને સારું સ્વાસ્થ્ય જ અંતિમ તથા સાર્વત્રિક અને અંતિમસંસ્કૃતિ પ્રસારિતો પાયો રોખશે.

૨૮. આમ રાષ્ટ્રીય આયોજનને લાંબા ગાળાનું તેમ જ ટૂંકા ગાળાનું એમ બન્ને પ્રકારનાં લક્ષ્ય છે. લાંબા ગાળાનું તેનું લક્ષ્ય તેને સાચી દિશા આપે છે, એના વિના ટૂંકા ગાળાનું આયોજન ઉપયોગી નિષ્ફળ નથી. અને તે આપણને અંતર્યામીમાં દોરી જશે. આમ બેતાં આયોજન હમેશાં વિશાળ દિશાવાળું હશે અને જે તરફ સિદ્ધિઓ આપણે મેળવવા માગીએ છીએ તેની કલ્પના કરવું હશે. પ્રીજ. શક્તિમાં કહીએ તો તે, ભૌતિક, આયોજન હશે. બે કે,

માણસો સાધનો અને આર્થિક પરિસ્થિતિથી પરિમિત અને આધારભૂત હશે.

૨૯. ભારતની સામે જે સવાલો પડેલા છે તે બીજા દેશો સામે પણ કેટલેક અંશે પણ સમાન રીતે પડેલા છે. પણ તથાપિ વિશેષ આપણી સામે એવા કેટલાક નવા સવાલો છે જેનાં જેવા કયાંય પણ ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને પરંપરા શોધ્યાં જડે તેમ નથી. ભૂતકાળમાં ઔદ્યોગિક રીતે આગળ વધેલા દેશોમાં જે કંઈ બની ચુકે છે તેની સાથે આપણે આજે કંઈ નિરપત્ત નથી. સાચી હકીકત એ છે કે દેશો આગળ વધેલા છે તેમણે ઔદ્યોગિક રીતે વિકાસ સાધ્યો તે આજે હિમાચલ પ્રદેશની માનુષીની માનુષીના ભારત કરતાં આર્થિક રીતે સારી સ્થિતિમાં હતા. આથી પરિણામ અર્થતંત્ર આપણને મદદપ્ર હોય તેમ છતાં આપણાં આજનાં સવાલોની સાથે તેને સીધો સંબંધ નથી. એ જ અસરથી માટે સવાલો

અર્થતંત્રની છે. આ અર્થતંત્ર હવે ધણી બાબતોમાં બદલી પડી ચુકે છે. બે કે તે આર્થિક પ્રક્રિયા પર ટીક ટીક પ્રેમાચાર્યનાં પ્રકાશ છે. આથી આપણે બીજાના અનુભવોનો સાલ ઉઠાવીને આપણા મોતાના માટે પોતાની રીતે વિચારવાનું છે. તત્કાલ આપણે આપણી પરિસ્થિતિની સાથે હમેશા સાથે તેવી માંગ શોધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે.

૩૦. આપણા સવાલોની આવી આર્થિક બાબતોનો વિચારણા કરતી વખતે આપણે હમેશાં સાંતિમય સાધનો દ્વારા પાયાના ઉકેલનો વિચાર કરવાનો છે અને કદાચ આપણે આપણી સામે જે કાંઈ સમસ્યો છે તેના આંતરિક પાયામાં રહેલી જનસંસ્કૃતિની પુરાણી વેદાન્તની વિચારધારા તરફ સમક્ષ રાખવાની છે.

૩૧. આર્થિક વિકાસ નામે આર્થિક વિકાસ એ, આદિ સી. સી. હજીમીનું પ્રવૃત્તિ રીપોર્ટ, ૧૯૫૮, આગસ્ટ ૧૫]

લોકશાહીની લક્ષમણરેખા

લોક શાસન

જે પ્રકારની લોકશાહીમાં નાગરિકોના સ્વધિકારો તથા પરંપરાવત્તનતા સતત વિકાસ થઈ શકે એવા જે પ્રકારની લોકશાહીને વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિથી આજની પરિસ્થિતિમાં બધા સંસ્કાર પડેલા અને લોકનિર્ણય નાગરિકોએ લોકજનતાની દૃષ્ટિએ નિર્ણય કરવાના નિર્ણય રીતે પાળવો જરૂરી છે. નિર્ણય લોકશાહીની રચનામાં જે અર્થમાં થઈ છે કે નથી તેવો વાદ્યતર સવાલોના આ રચના વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ છે અને તેઓ તે રીતે રહેશે એમ ધારીને માની લઈએ. તોય લોકશાહીનું સંરક્ષણ અને વિકાસ કરવાની દૃષ્ટિએ બધા પક્ષોને લોકજનતાનાં ધાર્મિકશીલ અને કેટક પથ (દવાદાર) સ્વચ્છતાથી આનંદ રાખનાર પંડો અને એના અમલ કરવો જ પડશે; નહિ તો લોકશાહી સુરક્ષિત પડેતી નહિ.

૧. લોકજનતાની અમલ મર્યાદા એટલે કે માનવીય જીવન એ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય મનાય. આનો અર્થ એ છે કે સત્તાધારી પક્ષના વિચારોથી જે વ્યક્તિનો વિચાર લિલ કે વિરોધી હોય તે વ્યક્તિ પણ અવધ મનાય. આજની આધુનિક શિક્ષણની યોગ્યતામાં તો લક્ષ્યધારી અને ખૂની જીવનમાં માણસ પણ અવધ મનાવો જોઈએ, એવા મત છે. પરંતુ લિલ વિચારનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારા માનવનો શિરચ્છેદ કરવો એ વિધાનવિધિ અને શિષ્ટતા મત મનાય છે. એટલે માનવ એ અનુકૂળ માનવામાં આગ્રહી એવી પ્રતિષ્ઠા થતી જરૂરી છે.

૨. રાજ્યસંસ્થાને હંડકારિત જીવન સંસ્કૃતિનો પ્રયોગ કરવાનો સમય આજે આજે આવે, એટલે કે પોલીસ અને ફોજનો હાથેથી આજે આજે આવે, આ તરફ

સર્વસંભવ છે. અમુક જ પક્ષના હાથમાં હમેશાં સત્તા રહેશે એવો ભય કે આશા રાખવાની પરિસ્થિતિ હવે રહી નથી. એટલે જ સત્તાધારી પક્ષને જે જે પ્રસંગે અનિચ્છા છતાંય ગોળીબાર કરવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યારે ત્યારે એવો એક નિરપવાદ નિયમ થઈ જવો જોઈએ કે ભ્યાં ભ્યાં નાગરિકોના સમુદાય પર ગોળીબાર થશે, ત્યાં ત્યાં તે ગોળીબારની ન્યાયાધીશી તપાસ અપરિહાર્ય જણાશે.

૭. નાગરિકોના કે વિશિષ્ટ સમુદાયના હક્કોના સંરક્ષણ માટે અથવા સ્થાપના માટે જે જે આદાનનો થશે, તે તે જવાબદારીય ન હોય તોય શાંતિમય હોવા જ જોઈએ: આ-સિદ્ધાંત પશ્ચિમમાં પહેલેએ માન્ય કરેલા દેવો જોઈએ. તેથી બધા પક્ષોએ મળીને એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે કોઈ પણ આદાનમાં કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આદાન કરનાર લોકો તરફથી શાંતિનું ઉત્સાહન નહિ થાય. પરિસ્થિતિ કાશુમાં ન રહેવાથી આદાન કરનારાઓને હસ્તે હિંસાત્મક કૃત્યો થાય તો જે પક્ષે, સમુદાયે, સંગઠને કે સંસ્થાએ આ આદાન શરૂ કર્યું હોય તે પક્ષ, સંસ્થા કે સમુદાય તે હિંસાનો નિષેધ કરશે. હિંસાની જવાબદારી અંગે પરસ્પર આરોપ કરવાનો અપ્રત્યક્ષ કોઈપણ પક્ષે થશે નહિ.

૮. આજની પદ્ધતિએ ચૂંટણીઓ થવી જોઈએ કે નહિ, આ મુદ્દો ચર્ચાર્થ છે. તેથી તેનાં ચર્ચાઓ સંસ્થાને કરવી બિનજરૂરી છે-એવું કોઈ પ્રયોજન નથી. આજની જ પદ્ધતિએ ચૂંટણીઓ થશે અને તેમાં જુદાજુદા પક્ષો તરફથી ઉમેદવારો ભેગા રહેશે, એવું, આપણે અહિં ત્રણી સ્તરેએ છતાં પણ, લોકશાહી રાજ્યમાં-ચૂંટણી એ લોક-શિક્ષણનું પુણ્યપત્ર છે; આ સિદ્ધાંત હવે સર્વમાન્ય બન્યો છે. એટલે જ દેશમાંના બધા રાજકીય પક્ષોએ એના મળી એવા એક સંકલ્પ કરવો કે ચૂંટણીમાં દરેક પક્ષે અને ઉમેદવારે પોતાપોતાના સિદ્ધાંતોનું, નીતિનું અને કાર્ય-ક્રમનું પ્રતિપાદન કરવું, પરંતુ સામાન્યપણે વ્યક્તિગત કે અંગત ટીકા જરાય ન કરવી-તથા-પરસ્પર-દેવારોપણ પણ એાઠામાં એાણું કરવું. કોઈપણ ઉમેદવાર શિશુચારની વિરુદ્ધ જઈ નિયમેાનું ઉલ્લંઘન કરે અથવા લાચરુશવત કે ધાકધમકી અને ત્રાસનું વર્તન બતાવે તો જે પક્ષનો તે ઉમેદવાર હોઈ તે પક્ષ તેનો વિરોધ-નિષેધ કરે અને તેને શિક્ષા કરે. બધા પક્ષો મળીને એવો એક સંકલ્પ નક્કી

કરે તો ચૂંટણી સર્વપક્ષીય લોકશિક્ષણના મહોત્સવની પ્રકૃતિ ને માન્યતા પામશે.

૯. લોકશાહીની સરચાઓનો ઉપભોગ માણવાનો હક તેને જ પ્રાપ્ત થાય જે તે સરચાઓના સંરક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારે તૈયાર હોય. ધાર્મિક સમર્થનોમાં મંદિર, મસ્જિદ, ચુરદાર કે ગિરિભંધર (ચર્ચ) એ સ્થળોને નેટલી પવિત્રતા આપાય છે, તેટલી જ પવિત્રતા આ લોકાયન રાજ્યવ્યવસ્થામાં લોક પ્રતિનિધિની લોકસભા (પાર્લિમેન્ટ) ને છે. તેથી તે લોકસભાની મર્યાદા મર્યાદા પહેલેએ મળી જીતીનથી પાળવી જ પડશે. લોકસભાનો અધ્યક્ષ-પ્રમુખ હમેશાં અમુક પક્ષનો રહેશે, એવુંય માનવાનું હવે કાઠરું નથી. એટલે જ લોકસભાના અધ્યક્ષનું અપમાન લોકસભાના નિયમેાનું ઉલ્લંઘન કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં અ કોઈપણ પક્ષ દ્વારા થયું ને જોઈએ, એવી દક્ષતા રાખવાને સંકલ્પ બધા પક્ષોએ મળી કરવો જોઈએ. જે પક્ષના સભાસ તરફથી આ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય તે જ પક્ષે પોતાના આવા સભ્યનાં કૃત્યોનો ધિક્કાર જાહેર કરવો. આમ થા તો લોકસભામાં સૌજન્યનું વાતાવરણ રમતું થશે.

૧૦. ચૂંટણીના સમયે દરેક ઉમેદવાર જે તે પક્ષને ઉમેદવાર તરીકે ભેગો રહે છે. પરંતુ ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ જવા પછી તે માત્ર પોતાના પક્ષનો જ પ્રતિનિધિ ન રહેતો આખાંય સેનના પ્રતિનિધિ બને છે. એટલે કે આજનું પક્ષનિષ્ઠ લોકશાહીમાં ઉમેદવારી પક્ષનિષ્ઠ હોય તો પ્રતિનિધિત્વ લોકનિષ્ઠ છે. એટલે જ વિધાનસભામાં લોકસભામાં સર્વપક્ષીય સ્થાયી સમિતિઓ સ્થાપન કરવામાં આવે-અને જે સલાહો રાષ્ટ્રીય મહત્વના કે સાર્વજનિક, એટલે કે પક્ષનિરપેક્ષ મહત્વના હોય, એવા પ્રશ્નો તે સ્થાયી સમિતિઓને સોંપાય. મતદાનની બાબતમાંય પક્ષનો કોઈ આદેશ કે નિર્દેશ ન હોય. આમ કરવામાં આવે તો એક પક્ષનું જ અધિરાજ્ય સ્થાપન થવાનો ડર જોછો થશે અને લોકશાહીનું સોંપાન પક્ષસત્તામાંથી લોકસત્તાની દિશામાં આજળ ને આજળ થવામાં મારશે.

૧૧. લોકજનની આ મર્યાદાઓ બિનકલ્પ અનુલ્લંઘનીય મર્યાદાઓ જોઈએ. એક દેશમાંની ૯૨, ૮૬ ગણ-લોકોની વસ્તીએ એકમતે ૨૮૬.૬૭૭ લોકોના બધા અધિકાર ચૂંટવી લેવાનો

સર્વસંમત ઠરાવ કર્યો હોય તો પણ તે અન્યાયમૂલક જ મનાય. અધિકારીઓ સેનાના હક્કોનું સંરક્ષણ એ જો રીતે ન્યાય સમાજવ્યવસ્થાનો એક અપરિહાર્ય નિયમ છે તેવા જ પ્રકારની ઉપર જણાવેલી અપાધાર્યો માનવામાં આવેલી જોઈએ.

દુનિયાના મહાન ક્રાંતિકારીઓએ રાજ્યસંસ્થાનો વિચાર એ દૃષ્ટિ કર્યો છે, એક છે ક્રાંતિ પછીના કાળની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ-અને બીજી ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ.

“સામવાદી ક્રાંતિ” સિદ્ધ થયા પછી રાજ્યસંસ્થાનો લોપ થશે અને લોકશાહી (પદ્ધતિ) પણ વિલીન થઈ જશે. સામાજિક જીવનના જે નિયમોનું પ્રતિપાદન લેવાથી સહઅનિધિ પ્રવચનોમાંથી કરવામાં આવ્યું તે નિયમોનું પાલન કરવાની ટેવ પ્રેરેલાં લોકોમાં જોતપ્રોત થયેલી હશે. એટલે રાજ્યસંસ્થાની જરૂરિયાત રહેશે જ નહિ.” એવું મિન હેન્રીને પોતાના “રેટ એન્ડ રેવાયુશન” નામના પુસ્તકમાં દર્શાવ્યું છે.

ક્રાંતિની પ્રક્રિયાની દૃષ્ટિથી વિવેચન કરતી વેળાએ પોતાના “રેવોલ્યુશન એન્ડ ડિક્ટેટરશીપ” પુસ્તકમાં લિયો ટ્રોટ્સ્કી કહે છે : “ક્રાંતિનો મૂળ પ્રશ્ન સત્તાનો પ્રશ્ન છે. અર્થાત્ સત્તાના ઉપયોગ કરતાં અથવા પોતાનું (પક્ષનું) પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવા કરતાં રાજ્યસંસ્થા કબજે કરવાનો પ્રયત્ન રાજકારણમાં અત્યંત ધર્તો હોય તો, પણ તે ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો ભાગ ન જ બની શકે. ક્રાંતિકારી (પક્ષ) સમાજ-પરિવર્તન માટે સત્તાનો ઉપયોગ કરવા હકિત છે, પોતાનું વર્તમાન સ્થાપન કરવા માટે નહિ.” ‘છેવટે એક દિવસ એવો આવે કે બ્યારે સત્તાનું પ્રયોગન જ રહે નહિ’ એવી તેની આકાંક્ષા હોય છે. તેથી સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વેળાએ ધીરે ધીરે પ્રજાસન ઓછું થાય અને લોકોનું રાજસાસન વધતું જાય એવી યોજના તેણે કરી ભૂલે છે. રાજ્યસંસ્થા સત્તાનો પ્રયોગની તકા નિર્માણ કરવા માટે નથી, પરંતુ સુવ્યવસ્થાનું સંચાલન કરીને નાગરિકોમાં સહજીવનનો ઉકેલ કરવા માટે છે-આ

સુવત્ત્વ કોઈ દિવસ ક્રાંતિકારી (પક્ષ)ની નજર બહાર જવું ન ભેળે છે.”

રાજ્યસંસ્થા ક્રાંતિની જીવન

રાજ્યસંસ્થા કોઈ કાળે પૂર્ણ રીતે વિલીન થઈ શકશે કે નહિ એ અતિમ પ્રશ્ન એક બાબત એ મૂળીએ તો ય નાગરિક-જીવનમાં કાયદા અને શાસનનો પ્રવેશ વધુ ન થાય, નાગરિકોનો પરસ્પર સંબંધ બદલવું અને મિત્રતા ઉપર આધારિત હોય એવાનું કોઈપણ અમાન્ય કરશે નહિ. તાગરિક નિયમ પાળનારો અને શાંતિપરાયણ હોય એવો જીવ, પણ તે કાયદાબાજ, કોટબાજ અને માન રક્ષણાકાંક્ષી ન હોય. એ પ્રજા એટલું જ આવશ્યક છે. એટલે કે તેના વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં રાજ્યસંસ્થાનો પ્રવેશ કરવાની ઓછામાં ઓછી તક મળે એ કમપ્રાપ્ત જ છે. આજની પરિસ્થિતિમાં “શાસનમુક્તિ”નો આટલો અર્થાદિત અર્થ કરવામાં કોઈને પણ વાંધો ન હોવો ભોળું છે.

નાગરિકોનું પવિત્ર કર્તવ્ય :

અનિર્ણયિત રાજ્યવાદ, નિરંકુશ સત્તાવાદ અને રાજકીય અને આર્થિક કેન્દ્રિકરણવાદ આ પ્રાણધાતક અનિર્ણયોમાંથી લોકોને તરડી સંરક્ષણ કરવું એ આજનો બધા જવાબદાર નાગરિકોનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. જુદા જુદા પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ સત્તાની સ્પર્ધા માટે નહિ, પણ પોતાના પ્રામાણિક મત સુલભ સમાજપરિવર્તનની અને લોકસેવાની તક આપ કરવા માટે છે. પક્ષનિષ્ઠ લોકોત્તર પણ પ્રથમ લોકનિષ્ઠ અને પછી પક્ષનિષ્ઠ હોય તો જ તે લોકોત્તરને આરક બનશે નહિ. નહિ તો પક્ષવાદ ભગી જશે અને લોકશાહીને તિલાંજલિ મળ્યા વિના રહેશે નહિ. આ આ અનર્થ દાળવાની દૃષ્ટિએ આજની સ્થિતિમાં થી ઉપાય-યોજના કરી સંકાય, તેનું અસ્તિત્વ દિવસે-રવરસ-રવરસ ના રૂબરૂ અવસરે આપણે કરવું છે.

[“સાધના” (મરાઠી સાપ્તાહિક) માંનાં લેખમાંથી]

સર્વોદયી સમાજનું માંખું

જયપ્રકાશ નારાયણ

એક સમાજવાદી તરિક્ક કહું છું—

આજની પરિસ્થિતિનો ઉપાય રાજ્ય સત્તા દ્વારા સમાજ-વાદની સ્થાપના કરવામાં નથી; પરંતુ પ્રજા પોતે સ્વેચ્છાએ સમાજવાદી જીવનનાં સ્વરૂપો જન્માવે અને વિકસાવે એમાં છે, ખીજા શબ્દોમાં કહું તો; 'રાજ્ય-સમાજવાદ' ને 'સ્થાને' 'લોક-સમાજવાદ' સ્થાપવામાં ઉછેર રહેલો છે.

સર્વોદય એ 'લોક-સમાજવાદ' છે. પ્રત્યેક સમાજવાદી સર્વોદય સાથે સંમત હોય છે, પરંતુ એટલું તો એણે કબ્જાવું એટલું જ છે, નેટલા પ્રમાણમાં પ્રજાકીય અથવા સૈમિક સમાજવાદ વધુ અને રાજ્ય તરફથી લદાયેલો ઓછો; નેટલા પ્રમાણમાં વધુ સાચો અને સંપૂર્ણ સમાજવાદ.....

એ વાત સ્પષ્ટ થવી એટલે કે મિન-રાજ્ય સ્વરૂપના સમાજવાદના વિકાસ માટે, કોઈ એ પાટી તરિક્કામાં કરવાની જરૂર નથી; અથવા રાજ્ય સત્તા કબ્જે કરવાની લડાઈમાં જોડાઈ જવાની આવશ્યકતા નથી. આ સંદર્ભમાં વિચારતાં તો રાજ્ય સત્તા અને પાટીનો કોઈ સવાલ જ બેસી શકે નથી. બદલે, ખરી જરૂરિયાત તો, સ્વાયત્ત અને સ્વરાજ્યના પાયા ઉપર જનતાનું જીવન પુનરુત્થાપિત કરવામાં એને સહાય રૂપ થાય, અને તેમની વચ્ચે રહી કાર્ય કરવા તૈયાર હોય તેવા સ્વાયત્ત કાર્યકરોની ટુકડીઓની છે. અહીં ગાંધીજીની 'લોકસેવક સંઘ'ની વાત ચિંતા આપ્યા વિના રહેતી નથી.

હવે સવાલ તો એ બેસી થાય છે કે, પ્રજા પોતાનો વ્યવહાર સાધે ચલાવે અને સમાજવાદી સમાજની લાક્ષણિકતાવાળાં (સહકાર, સ્વ-શિલ્પ, જવાબદારીની લાવના) જીવનનાં મૂલ્યોનો વિકાસ કરે, એવી સક્રિયતાવાળા સમાજનું બાહ્ય સ્વરૂપ કેવું હશે? આ સવાલ તરફ સમાજવાદીઓએ આજ સુધી ઓછામાં ઓછું લક્ષ આપ્યું છે.

માનવ-સમાજ એટલો વિકસી ગયો છે કે આજે જટિલ સ્વરૂપની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી છે; તેમાં નવરોને નામે જોળાયા છે તેવાં મહાન માનવ-જગતે અસ્તિત્વ ધરાવે છે; તેમાં જે આર્થિક અને સામાજિક સંબંધો છે તે તદ્દન મિન-અંગત અને જીવનતત્ત્વ વિશેષાં છે; તેમાં કામના જે પ્રકારો છે તે આનંદરહિત કંટાળાજનક છે; અને સર્જક તત્ત્વ માટેની સહીને તેમાં કંઈ જ સ્થાન નથી. આ ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિઓનો એક માત્ર માપદંડ ઉત્પાદન અને કુશળતા કેટલી વધી તે જ એવા પૂરતો છે.

“વિજાને” તો આખી દુનિયાને કોઈ યુદ્ધમાં ભેગી કરી દીધી છે, ત્યારે માણસે એવી સંકેરિતા સંજો છે કે જેમાં પડોશીઓ વધુ અપરિચિત બની જાય છે. આજે જટિલ અને માથા-ભારે (ટોપ હેવી) સમાજ નોકરશાહી-મેનજરો, ટેકનોક્રેટ અને આંકડાશાસ્ત્રીઓ માટે સ્વર્ગભૂમિ બની ગયા વિના મંજૂર રહે. આજે સમાજ ભાઈઓ ભાઈઓ તરિક્કે ભેગા રહી શકે તેવું ધર ન જ બની શકે. સમાજવાદીઓએ વિગીન, ઉત્પાદન, કાર્યકુશળતા, જીવનધારણે અને ધર્સર લાભકાર સરોને નામે એક જગી ફેરેસ્ટન સમાજને આજેને આજે અંપનાવી લીધી છે; અને હેલું તો એમાં ભંદર (રાજ્ય સ.) માંલિયાનું તત્ત્વ હેમેરીને તેને સમાજવાદી બનાવવાની આશા સેવે છે. હું નમ્રતાં પૂર્વક જણાવું છું કે, આવા સમાજમાં સમાજવાદ પૂર્વક જણાઈ ગયા વિના નહિ રહે. સ્વ-રાજ્ય, સ્વ-વ્યવસ્થા પરસ્પર સહકાર અને સહ-ઉપલેખ, સમાનતા, સ્વાધીનતા જે બધું, આ બધું જો માણસે નાનાં ઘટકોમાં જીવતા હોય તો જ વધુ સારી રીતે વ્યવહારમાં આવી શકે, અને વિકસી શકે. પશ્ચિમ સુધ્ધામાં દૂરદર્શી વિચારકોને આ વાત સમજવા માંડી છે.

વધુમાં, માણસ પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનું ફરજી છે. તેથી કરીને, તેના સમગ્ર વિકાસ-માટે જ્યારે વ્યવે એકરણ સ્વપાય એ જરૂરી છે. કાંઈ; પારિસ, ન્યુયોર્ક, મોસ્કો જેવાં અદ્યતન સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રોમાં (ત્યાં બધીયા અને હરિયાણાઓ હોવા છતાં) આ પ્રકારની સમગ્ર શક્ય નથી. પરિણામે માનવીનો વિકાસ શુન્યગિયો અને એકાંગી રહી જવાનો. પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિનો એકરણ કેવળ પ્રમાણમાં નાનાં એવાં ધટકોમાં જ શક્ય છે.

નાના સમૂહોમાં જીવું અને નાનાં યજોદારા મઠદંશ પોતાના અગર શ્યાનિક ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન કરવું-આ વાતને વિજ્ઞાનની પીછેઠક તરીકે ગણવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાણ પાયા પરની કેન્દ્રિત ઉત્પાદનપદ્ધતિ તથા માનવ વસવાટોનાં તોતિય નમ્રો-આ બંને જુદાં ન પડી શકે એવું સ્નાય છે. આનાથી વધારે બેઠકું કશું નથી. વિજ્ઞાન એ પ્રકારનું છે: (અ) શુદ્ધ વિજ્ઞાન (આ) વ્યવહારગમ્ય વિજ્ઞાન. હું શુદ્ધ વિજ્ઞાનને જ વિજ્ઞાન કહું છું; અને 'વ્યવહારગમ્ય' વિજ્ઞાનને ટેકનોલોજી કહું છું. વિજ્ઞાનનો વ્યવહાર કેવળ વિજ્ઞાન ઉપર આધાર નથી રાખતો, પરંતુ સમીક્ષામાં ધકેલર-સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે. મોટા પાયા પરનાં જગીય યજોદારા ઉત્પાદન કરવું એ ધનપતિઓના સાક્ષ્ય છે; એથી કરીને ટેકનોલોજી એ પ્રકારની ઉત્પાદનપદ્ધતિની રસો અપનાવ્યા હતા. સમાજમાં પૈસા બનાવનારાની બોલબોલા હતી; એટલે તેમની ઇચ્છા સુખ્ય જ થવું રહ્યું.

એ તે વિચારસરણીમાં માનવારી સરકાર હો, પછી બધી સરકારોએ મોટા પાયા પરની કેન્દ્રિત ઉત્પાદનપદ્ધતિને પસંદગી આપી; એક તો, કુંઠ કરવા માટે (અથવા તો તમે કહી શકો છો, સરક્ષણ માટે); અને એથીય વધુ તો પ્રયત્ન પ્રમાણમાં આર્થિક અને તે દ્વારા 'શક્તિશાલ' સત્તા હાથમાં આવતી હતી, તે માટે.

આ રીતે સરકારોએ અને નફાખાઓએ 'મળા ભંડ' વર્તમાન સમાજનો ફેરોન્ટિન બોલ કર્યો. જિયારા વિજ્ઞાનનો તો ઠાઈ એ હાથ પશુ ન પૂજ્યા. વિજ્ઞાનીઓનું આલવું હોત તો, તેઓએ ઉત્પાદનનાં અનેક એ જિનેનો, અને નવાં નવાં સમૂહોમાં પ્રુપ, લાગેલી એવી કોષિનો જ નાશ કર્યો હોત.

પરંતુ ધારો કે, સમાજ-સત્તા, નફો અને સુલોનો માર્ગ નાકીધો હોત, પશુ સાંતિ, શુભેચ્છા, અને સહકારનો તથા

સ્વાધીનતા અને બહુતાનો માર્ગ બાબતાર કર્યો હોત, તો વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ એટલીજ સરેલાઈથી એ આદર્શને બનકુળ ટેકનોલોજીનાં વિકાસ કરવા માટે થઈ શક્યો હોત. એમ ધણું હોત તો વિજ્ઞાનની પીછેઠક ન થાત; અને તેનો ઉપયોગ વિનાશકને બદલે સર્જક પ્રચલિત માટે થાત...

એ વાત બહુપત્રી જરૂરી છે કે, એટમશક્તિએ આને અગતિ કહી નહિ એટલા મોટા પ્રમાણમાં એ વાત શક્ય બતાવી છે કે, નાના સ્વરૂપની ટેકનોલોજીનો વિકાસ અને ઉત્પાદનનું વિકેન્દ્રીકરણ થઈ શકશે.

જેમ કહેવા નથી માગતો કે આ નવા સમાજનું આશુ ચિત્રોઈની સામે રજા બની ગયું છે; અથવા તો તેની બધી સમસ્યાઓનો વિચાર થઈ ચૂક્યો છે ને ઉકેલ શોધાઈ ગયો છે. હા. ત. આ નાના સ્વ-અવલંબી, સ્વ-સાચસિત સમાજ-ધટકોનું એક બીજા સાથે ફરી રીતે સંજ્ઞન થવા પામશે એ મઠસ્વનો સવાલ મારા મનમાં બોલો જ છે.

અલબત્ત, આ બાબતમાં ગાંધીજીનો ભવ્ય કંપના આપણી સમક્ષ છે જ.

આ માળખામાં અસંખ્ય ગામડાઓનો સમાવેશ થતો હશે; અને તેમાં સતત વિસ્તરવા, અને નહિ કે સંકુચવાનાં વર્તણૂક હશે. જીવન પિંચામીના જેવું નીચેના પહોળા તળિય ઉપર જાય બોલો સિંધર જેવું બેઠિ હોય; પરંતુ એ તો સમુદ્રમાં હોય છે તેવાં વર્તણૂકો હશે. જેનું મધ્યગિનું બલિત હશે-જે બલિત માથેને માટે પાણને નિરોધ કરવા સદા તલપર હશે; ને ગાય ગાયસમૂહો માટે લેવલ આપવા લેવાર હશે. આમ બંને બલિતઓને જોઈ, સમૂદ્ર એક-જીવન હશે-તેમાં બલિતઓ થઈ અને આક્રમક નહિ હોય, પરંતુ અતિ નમ્ર હશે; અને સામુદ્રિક-વર્તણૂકના તેઓ અવિચ્છિન ધટકો છે તેની મહાવિશ્વાસના, ખાતરું કરી હશે.

ગાંધીજીના આ શબ્દો આપણને દિશા સૂચવે છે, પરંતુ આશુ ચિત્ર સરજા થાય તે પૂર્વે ઘણે બહુઅભવ અને વિચાર જરૂરી છે. એમને તો, એક એટલણી જરૂરી છે.

એ વાત નિઃશંક રીતે સાચી છે, જેમાં વ્યક્તિગત સમૂહોને સ્થાન હશે, અને, જેમાં તેનો ઉકેલ શક્ય મશે, એવાં નાનાં, સામાજિક ધટકો સર્વોદયના આદર્શોની સિદ્ધિ માટે વધુ અગ્રકુળ બનશે; પરંતુ એ ઉપરથી એવું માની લેવું

ન નોઈએ કે, કેવળ નાનાં ઘટકો હોવાને કારણે જ તે સર્વોદયી સમાજ-પટકો બની જશે. એવું જ હોત તો તો આજે જ ભારતના દરેક ગામમાં આપણે સર્વોદયનાં દર્શન

કરી શકતે. જનનાં બાહ્ય સ્વરૂપોનું મહત્વ ત્યારે જ છે કે જ્યારે આંતરિક સ્વરૂપો સાથે તેનો મેળ ખાય. ['ધા ધર્માચ્યુચન ટેમ્પલ' સર્વોદય 'પુસ્તિકામાંથી]

સર્વોદયના ત્રણ પાયા

અનુભાઈ પંચોદી

સમાજ ભારે ફેરફાર માગે છે એમ તો ઘણા વખતથી સ્વીકારાતું આવ્યું છે. આ ફેરફાર સચવાનારા કે ઇચ્છનારામાં બે વર્ગો રહ્યા ક્યાં છે: એક, એમ માને છે કે, માણસને સુધારો ને બધું સુધરી જશે. ને બીજો એમ કહે છે કે શક્ત્યતંત્ર હાથ કરી, માણસ તો માટી છે, તમે ઇચ્છો તો તેવા ઘાટ બનાવો. સર્વોદયે આ બેમાંથી એક નીચે સહી કરી નથી. એ માને છે કે વ્યક્તિઓના સમૂહમાં ફેરફાર થાય તે માટે સંમતિ ફરે ને આવશ્યક છે, પણ આવશ્યક ફેરફાર ત્રણ વ્યક્તિઓએ જ કરવાનો છે. ને બધાં દુઃખો સામાજિક નથી.

સર્વોદય એ રીતે બનોખા વિચારણા છે. સર્વોદય એટલે 'સર્વ'નો ઉદય એટલું જ નથી 'મનાસ', પણ સર્વોદય એટલે સહનો ને સંમતિ વિકાસ. સમાજમાં એક વ્યક્તિ કે વર્ગને ભોળે બીજી વ્યક્તિ કે બીજા વર્ગનો વિકાસ ઈર્ષ્યા નથી, આપતિરૂપ છે. તેમ જ ખુદ વ્યક્તિનો પણ એક સદ્વૃત્તિને ભોળે બીજી સદ્વૃત્તિનો વિકાસ પણ આપતિરૂપ છે. એમાં પણ સંતુલિત વિકાસ જ સાચો વિકાસ છે. આ રીતે 'સર્વોદય' એ અખિલાઈથી બેનારું દર્શન છે. ને જ્યારે જ્યારે આ અખિલાઈથી બેવાનું અટકી જાય છે, ત્યારે સર્વોદય પણ અટકી જાય છે.

આ અખિલાઈથી જોતાં સર્વોદય વિચારના દાતાએ બેત્રણ પાયાની વસ્તુઓ કહી છે: સર્વોદયની વિચારણામાં એવી ટેટલીક વસ્તુઓ છે જે બધે નહિ લાગ પડે, બધે

તેવા કાપડા પણ નથી. પણ એવી ટેટલીક વસ્તુઓ છે જે સ્થળકાળથી પર છે. જે ચિરંતન પાયા છે. આ પાયા આટલા ગણવા શકાય.

જ = સાધનશુદ્ધિ; ચ = વિકેન્દ્રીકરણ; ક = સંમતિ

સર્વોદયને મતે માનવજીવનનું આખરી, સ્વચ્છ છે. જે તત્ત્વ જીવ ને જગતમાં રમે છે, ને જે સત્ય-શિવ-સુંદર છે, જેનો અનુભવ સાધુ-સતી મરમીઓએ જગતભરમાં કાળકાળે કરેલ છે, ને જેને અનુભવ્યા પ્રહી મનની વિવિધ મથામણોનું શમન થાય છે, તેનો અનુભવ લેવા ને. આ અનુભવ જીવનમાં હરએકને સતપ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં થઈ શકે છે.

પણ આ અનુભવ સરીર દ્વારા શક્ય છે, માટે સરીર ટકા રહે ને સ્વચ્છ રહે તેવું સૌને મળવું નોઈએ. ને સૌને આ સ્વમાનભરે મળે તે માટે એક એવો સમાજ રચાવો નોઈએ કે જેમાં -

અસ્માક્ષો દિગ્વે લોકઃ લોકાષ્ઠો દિગ્વે ચ યઃ

- કોઈ કોઈથી ઉદ્ભવ પામતું નથી, કે કોઈ કોઈને ઉદ્ભવ આપતું નથી.

આ જ વિચારમાંથી 'સંયમપૂર્ણ' જીવન ફલિત થાય છે. નદી જેમ કાંઠા પર્યે પોતાના પાણીને રાખી સંયુદ્ધ તરફ વહે છે, તેમ સંયમના કાંઠા પર્યે પુરુષે પોતાના જીવનને રાખી સત્યાનુભવ તરફ વહે જવું. કાંઠા વિના જેમ નદી

સંભવતી નથી, તેમ જ સંયમ વિના આવા વ્યક્તિ કે સમાજ-જીવન સંભવતાં નથી.

સંભવ છે કે આવી સંયમ મોટો સિદ્ધ થાય. ખાસ કરીને જો પરાણે શૂંઘા રહેવું પડ્યું છે તેવા સમાજને માટે એ મુશ્કેલ લાગે-ને શરૂઆતમાં ને પણ સ્વીકારાય. પણ તે ફરી એક કાળે સ્વયંજીવિત વિચાર કરતો ઘરે ત્યારે સ્વીકારશે, તેવી સર્વોદયને આશા છે.

જો તે સમાજમાં ફેરફારની જરૂર અવારનવાર રહે છે તો સમાજ કાયમ એક જ સ્થિતિમાં રહે તેવી કલ્પના બનાવવી નથી. તો આ ફેરફાર કસવવા કરી શકે ? લોકશાહી ન્યાય સારી રીતે ચાલતી હોય ત્યાં આ પ્રશ્ન એટલો તીવ્રપણે ઊઠતો નથી. પણ કેઈ જ વાર ત્યાં ઊઠતો નથી તેવું નથી. બહુમતિ પણ ઘણી વાર જડ હોય છે. આપણે ત્યાં અરજીપત્તા તે બહુમતિની સમતિથી જ હતી. અમેરિકા ને બીજાં સ્થળોએ રાજ્યોને બહુમતિની હાજવાળો છે. સામાન્ય ને આવા અપવાદરૂપ સભેગોમાં ફેરફાર કેમ કરાવવો ?

ફેરફાર કરવાનો છે. પણ એ ફેરફાર એવી રીતે નથી કરવાનો કે જેથી રાજ બહારથી મટતો કે ખાસ પણ અંદર લાગે. એટલે જુદાઈ રહે. અથવા તો એવી રીતે નથી કરવાનો, કે જેથી રાજ એક દિશામાંથી મટે પણ બીજી દિશામાં ફૂટી નીકળે.

માનો કે આપણે લશ્કરના આધારે અમુક રાજકર્તા-વર્ગને હઠાવ્યો. પણ જો તેવું સ્થાન લશ્કરના વડાઓ કે લશ્કર લેવાનું હોય તો રાજની દિશા બદલાઈ વેઠણ જ બન્યું.

એવી જ રીતે માનો કે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ભણ કે લાલચ આપીને ખાદી પહેરાવી, ને ગ્રામકાર્યકરે ગ્રામમાં તેવી જ રીતે નિશાળ બંધાવી, પણ તેથી વિદ્યાર્થી તે ખાદીને અર્થસંસાર નહિ કરે, ને ગ્રામલોકો તે નિશાળમાં છોકરાં નહિ મોકલે.

ભણ અથવા લાલચનો જે પ્રક્રિયામાં અંશ છે તે તેટલા અંશે અશુદ્ધ સાધન છે, ને તેટલા અંશે રાજ નિર્મૂળ થતો નથી. ફેરફાર કરવો છે, પણ ભણ ને લાલચનાં સાધનો વાપર્યા વિના કરવો છે. એટલે કે ભતે કરીને -વિરોધીઓ તરફ પણ સદ્લાવન-સહાનુભૂતિ રાખીને કરવો છે. પ્રેમવિસ્તારની સાથે જ વિચાર ને કાર્ય વિસ્તાર કરવાનો છે.

પણ સાંધનશુદ્ધિનો વિચાર કેવળ સમાજિક પરિધામોના અને જ થયો નથી, વ્યક્તિગત વિકાસદષ્ટિએ પણ તેનો વિચાર થયો છે.

માણસનાં કર્મની બે અસરો છે: એક સમાજ ને પ્રૃત્તિ ઉપર ને બીજી તેના ખુદના ઉપર. માનું હરેક કર્મ જેમ બહારના સમાજને ધડે છે, તેમ જ મારા મનને પણ ધડે છે. એકએક કર્મ એકએક ટપકો છે; ને તે મારી મનોરચનાને સારો કે મારો ઘાટ આપે છે. એટલે સારા હેતુથી પણ જો કું અશુદ્ધ કર્મ કરવાનું સતત ચાલુ રાખું તો આખરે કું અશુદ્ધમૂર્તિ થયા વિના રહું નહિ. આથી આપણા ખેલ કે સાધ્ય કરતાં પણ આપણાં સાધનો વધારે મહત્વનાં છે. ને તે સાધનો જ છેવટે આપણને ધડે છે.

જેણે જીવનનું લક્ષ્ય જ સત્ય-શિવ-સુહરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું રાખ્યું હોય, તે જો અસત્ય-અશિવ ને અસુહરનો રોજ રોજ ઉપયોગ કરે, તો અતે તે પોતે જ અકલ્યાણની મૂર્તિ બને ને અકલ્યાણનો સર્જક થાય, તેવું આ કર્મના કાવલાનું વિધાન છે. આ ચૂકા જવાને પરિણામે કૃષ્ણમાંથી કંઈ, ચંપેલાની છતિહાસ શું ગયાઈ નથી દેતો ?

સર્વોદયે વિચિન્ન સમાજને જ અવિચિન્ન કરવાનો નથી પણ વ્યક્તિની અંદર પણ કર્મ દ્વારા વિસંવાદ ન જન્મે તે જોતા રહેવાનું છે.

આંવા જીવનવિકાસ માટે વિકસિત સમાજ આવશ્યક છે. હરેક માણસની સર્જનશક્તિને સામાજિક સેવામાં વ્યક્ત થવા દેવી તે યોગ્ય અને સ્વસ્થ સમાજની આવશ્યક શરત છે. સર્જનનો આનંદ હરેકને જોઈએ છે. તે રૂપાય છે ત્યારે જ અભિમોહ-મર્યાદા ને મારફત રૂપે પ્રગટ થાય છે. કેદિત-સમાજમાં શેડા લોકો આયોજકો, આદા કરવાવાળો, કામ આપવાવાળો ને બહુસંખ્યક લોકો તેનાં વાહનો બને છે, આ આર્થની ગણતરીએ મધ્યયુગી કે શરૂઆતનો મૂડીવાદી સમાજ કેદિત કલ્યાણરાજ્યવાદી, સામ્યવાદી કે સમાજવાદી સમાજ કરતાં યથાગતો હતો. સર્વોદય ધૂંસરી બદલવાનો કે ધૂંસરી બૂઝી કરવાનો વાદ નથી, ધૂંસરી ફેંકી દેવાનો વાદ છે. પણ ધૂંસરી ફેંકી દેવાનો રૂપાણ આદર્શ રાખવાથી ધૂંસરી ફેંકાઈ જતી નથી. તેમ વિકસિત સમાજનાં ગુણગાન ગાવાથી વિકસિત સમાજ થવાનો નથી. સર્વોદયવાદીઓની આ ભારે ખામી રહી છે. તેઓ લાવનાવિહારી રચા કર્યા છે. કેદિત

સમાજરચનાનો એક ગુણ છે ને તે ગુણ જો વિકસિત ઘટકોમાં ન લઈ જાય તો આ ભાવનાવિહાર આકાશવિહાર જ રહેવાનો.

મુખર્ષિ, કલકતા કે અમદાવાદમાં ધન ને સત્તા બંનેનું કેન્દ્રિતશ્ચ યથુ છે ને ધનુ પથ જાય છે. કારણ કે ત્યાં વિદ્યાન છે. આ વિદ્યાનનો સગળત્ર અભાવ તે સર્વોદયવાદીઓનું એક બળે લક્ષણ રહ્યા કયું છે. કર્મ તે વિદ્યાન નથી. સર્વોદયવાદીઓએ જેટલી જહેમત પ્રામજનતા કે આમજનતા માટે ઉઠાવી છે, તેટલી આ દેશમાં ખીજા કોઈ સમુદાયે ઉઠાવી નથી. પણ તે છતાંય તેઓ કેન્દ્રિત અર્થસત્તા કે રાજ્યસત્તાની પાસે તેજેહીન કેમ દેખાય છે ? કાયમી સ્વપ્તસીદી કે હાન વિના તેમની રચના ચાલતી નથી ને ચાલવાની નથી.

એક બૂદ્ધાન કાર્યકરે પૂછ્યું :

“ પ્રામદાન પછી સરકાર પાસેથી શી અપેક્ષા રખાય ? ”

મેં કહ્યું : “ તે ગામમાં સરકાર વીજળી પહોંચાડે, તેટલું કામ કરી આપીને તે આવી ખસી જાય. ”

વિકસિત ઘટકો તો જ ટકવાનાં છે, જે તેનું ઉત્પાદન કેન્દ્રિત ઘટકો કરતાં સરવાળે ઉતરતી કાટિયું ન હોય. અને જે કોઈ પ્રાકૃતિક શક્તિની સહાય તેમને મળે તો તેનું રહેવાનું કશું કારણ નથી. કાચો માલ ત્યાં છે, વધારાની માનવશક્તિ ત્યાં છે, વાપરનારા પણ ત્યાં છે. આ સાડુ ત્યાંની માલ વધારે સરતા ન પડે ? કાલસાની હેરેરે મોંઘી પડે તેમ હવે. પણ વીજળી થતાં શક્તિ લઈ જવી તે સુરેકલ નથી રહ્યું. પણ સુરેકલી રહી છે અવિદ્યાનિકતામાં. વિદ્યાનને વિકસિતરણના રથે જોડવામાં સર્વોદયવાદીઓ ઉત્સુક નથી રહ્યા. વિદ્યાબાણને અહિંસા ને વિદ્યાનનો સમન્વય કરવાનો વાત શરૂ કરી છે, ત્યારથી થોડો સળવળાટ શરૂ થયો છે. અણુયુગમાં ઝડપ આવશ્યક છે. ધીરે ધીરે નહિ ચલાય એમ તેઓ કહે છે. પણ ઝડપની સહુથી વધુ જરૂર આ ક્ષેત્રમાં છે. તે જો સુરચાપિત યથુ તો ઉપયુગ માળખું બદલાઈ જશે. માકસેની એ વાત

સર્વોદયવાદીઓએ ઝડપથી સ્વીકારી લેવા જેટલી છે કે—જેવી અર્થરચના કરશે તેવી રાજ્ય રચના થતી જશે. પૃથ્વિ અનિવાર્યપણે બેકારી લાવે છે. તેવો તેમનો (સ. વા. નો) સંકાર છે. એક સંદર્ભમાં તે વાત સાચી છે. જે કે વિકસતા મૂડીવાદમાં એમ જોણું બને છે. પણ વિકસિત સમાજ રચના કે, જેમાં સંપત્તિની બહુ જોડી અસમાનતા છે, યંત્ર કે યંત્રશક્તિ સર્વસુલભ કે સામાજિક છે, ત્યાં યંત્ર આવવાથી બેકારી આવશે તે માન્યતા ખોટી છે. વિકસિત અર્થરચના તે સર્વોદયનો પારો છે, પણ આવી અર્થરચના આજની વસ્તી તેની જરૂરિયાતો વ. જોતાં વીજળી કે તેની શક્તિની વૈજ્ઞાનિક સહાય વિના રચાવી ને ટકાવવી મુશ્કેલ છે.

પણ આનો અર્થ સર્વોદયમાં એવો નથી કે માથુસે યંત્રને જીવનમાં એ હરે સ્થાન આપવું કે એને શરીરશ્રમ જ ન કરવો પડે. ભાવિમાં કોઈ સમાજ આપું કરી શકશે કે નહીં તે પણ પ્રશ્ન છે. પણ માનો કે તેવું શક્ય હોય તો ! પણ સર્વોદય તો દરેક વ્યક્તિ રાજ્ય કોઈક સામાજિક રીતે ઉપયોગી કામમાં થોડા કલાક શરીરશ્રમ કરે, તેના ને સમાજના સ્વાસ્થ્ય માટે અનિવાર્ય ગણે છે. માથુસના મનને જેમ સજ્જનાત્મક ચિંતનમાં શેકવું તે જરૂરી છે, તેમ જ શરીરને પણ આવા સજ્જનાત્મક સામાજિક શ્રમમાં શેકવું તે તેને સ્વસ્થ રાખવા માટે જરૂરી છે. સમાજમાં વિવિધ કામે રહેવાનાં. તેમાંનાં કેટલાંક પ્રયત્નમાં બૌદ્ધિક કામે જ હશે. છતાં જનસમાજનો મોટો ભાગ શરીરશ્રમમાં શેકાયેલો હશે. અલગત તેના કામનાં કલાકો પાંદડા હશે, તેની આવક વધી હશે. પેલા વિવિધ વર્ગો આ બહુજનસમાજ સાથે તાદાત્મ્ય સાધે તે જરૂરી છે. તેનો આ મોટો લાભ છે. મોતાતા વ્યક્તિગત ને ધંધાગત બદલકારને યાજવાનો પણ એ રસ્તો છે.

સર્વોદયના આ ત્રણ પાયા છે. આની સાથે મોડવાળે કરતી સર્વોદય માટે શક્ય નથી. કારણ કે એ વગર સમૃદ્ધ વ્યક્તિ કે સમૃદ્ધ સમાજ શક્ય નથી.

એમ.એલ., ફાંતવાળા

સદ્ભાગ્યે, વિનોબા ભાવેએ સામાજિક-આર્થિક સરથા-

આમાં(૩) એક ભવસ્થાન તો આદર્શવાદીઓ તેમના આદર્શોના સરજાકામી પધ્ધતિ તેમની પોતાની મેળે શોધી કાઢે અને તેમને નૈતિક નિરપેક્ષતાની સપાટી પર મૂકી દે તેમાં રહેલું છે. રેફ્રેનશિયનો પ્રત્યેનો કોઈક વાતચીતી વિશ્વાસ અને આ રેફ્રેનશિયનો તેમ જ જૂના મીલામાંથી બહાર નીકળવાને અશક્ત છે, એવી તેમની માન્યતા કદાચ આ વસ્તુને યજ્ઞવર્તન બનાવે છે. રેફ્રેનશિયનોના વિચાર આ મીલાની પાછળ પાછળ જાય છે અને અજાયબત રીતે જુદા પ્રકારનાં મુદ્દો રહેલાં છે, એવી હીતિ સેવકમાં આવે છે કે રેફ્રેનશિયનો નવાં મુલ્યોની સાથે એકરૂપ ન થઈ શકે અને આથી તેમની દ્વારા સરજાકામી પરિવર્તન કરાવવું સલામત નહિ બને. આમ હોય તોપણ, કેવળ નૈતિક ઉત્સાહ એ રેફ્રેનશિય કુશળતાનું સ્થાન હાઈ શકે નહિ. અને અપરિપક્વ વ્યક્તિ બિનનૈતિક (amoral) રેફ્રેનશિયનો કરતાં સારી ન હોઈ શકે. આ જોઈને જોઈને આનંદી અનિવાર્ય નથી. આદર્શવાદીઓ અને રેફ્રેનશિયનોના સતત સંપર્ક બંનેની ભૂલો દૂર કરી શકે અને યોજનાનું સંગીન માળખું તૈયાર કરી શકે. યોજનાનું માળખું રેફ્રેનશિયનો દ્વારા સંગીન બને છે, નૈતિક મુલ્યોને કલ્પિત ન કરે.

૫. સરજા, સિદ્ધિ, પરીચયાના સાધનરૂપ હોઈ, તે નૈતિક

કસોટીથી પર છે એવું કહેવાનું નથી. પરંતુ સિદ્ધિની નિરપેક્ષતા તેનામાં-સાધનોમાં હોતી નથી. અહીં અખતરો અજમાવવાની શું બંધન છે અને આદર્શોને સિદ્ધ કરવા માટે નૈતિક મૂલ્યોનો વિરોધ ન હોય તેવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ હોઈ શકે.

આદર્શોથી માંદીને સાધનો, સુધી અધસૂતતા લાગુ પાડવામાં આવે ત્યારે આદર્શો બહુધા તેનું આકર્ષણ યુગાવે છે. લોકશાહીના આદર્શોને જે નિરપેક્ષતા આરોપવામાં આવે તેવી કોઈ નિરપેક્ષતાનો દાવો પાલામેન્ટરી સ્વરૂપની સરકાર કરી ન શકે. સમાનતાના આદર્શના જેટલી પવિત્રતાનો દાવો સામુદાયિકરણ (Collectivisation) ન કરી શકે.

અન્ય આદર્શોની માફક, સર્વોદય પણ સંસ્થાગત પ્રગટ્ય શોધે છે. ગ્રામદાની ગામોમાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ ચોંધવાનું ચિન્તાજનક રીતે અગત્યનું બન્યું છે. જમીનની માલિકી અને તેનો ઉપયોગ, વૈયક્તિક વિરુદ્ધ સામુહિક ખેતી, સ્વયં-પૂર્ણતા વિરુદ્ધ બહારની નિષ્ણુતા સલાહ, યત્નનું સ્થાન અને તેના કાર્ય અંગેની મુશ્કેલ પસંદગી, સ્વયં-પૂર્ણતા વિરુદ્ધ શોષણ વિહીન પરસ્પરાનુસંધાન: આ બધા અંગેની ખૂબ જ મહત્વની સમસ્યા ખડી થાય છે. ઉપરની યાદી કઈ સંપૂર્ણ નથી. આના માટેનો તત્કાલ કોઈ ઉકેલ દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ પણ નથી. આ બધી બાબતોપરની ચર્ચા કરતી વખતે વેદિયાવેડા ન થાય તેવી અત્યાવશ્યકતા પર ભાર મૂકવાનો જ માત્ર આની પાછળનો હેતુ છે. રૂઝનિશિયનોનું વલન ધકતર

કરવાની જરૂર હોય તો, સાથે સાથે આદર્શવાદીઓએ ખૂલ્લાં મન કરવાની પણ જરૂર છે. વિચાર અને તાલીમ વારસામાં મળતાં હોય તો એ બનને લાગુ પડે છે.

એક બીજી, અસ્પષ્ટ કરે તેવી શક્ય અસરનો પણ ઉલ્લેખ કરી લેવો ઘટે. સર્વોદયના અનુયાયીઓ ભુદા ભુદા માર્ગો દ્વારા ભેગા મળ્યા છે. કેટલાકો સંભવતઃ તેમની અગાઉની માન્યતાથી પૂર્ણપણે વિમુક્ત ન બન્યા હોય. એમના મનના ઉડાણમાં અત્યંત કંખની લાગણી રહી જવા પામી હોય. આમાંના કેટલાકો હજુ હંમણાં મુઠ્ઠી રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડેલા હતા અને રાજકારણ સાથે સંકળાયેલા ઉદામવાદ અને લોકપ્રિયતાનો મીઠો સ્વાદ પણ તેમણે આપમેળે હોય. સર્વોદયનો નિર્મળ પ્રવાહ તેની ઉન્નયતાને છાન્નેતેવો આજો પાતળો અને ઐકાંતિક છે. આ પ્રવાહ મોટા નદના રૂપમાં ફેરવાય તે અગાઉ તેમાં કશું એટલા જ નિર્મળ અને થોડા ઓછા નિર્મળ પ્રવાહો સંગમ પામશે. પણ અત્યારે અમે એ મુદ્દા પર ભાર મૂકવા માગીએ છીએ કે સર્વોદય સમાજની સંસ્થાકીય ઇમારત સ્વયંની પ્રક્રિયા કરતી વખતે આપણે વારસામાં મેળવેલા વિચારોના ઢાંચા અને આદર્શવાદીઓ તથા રૂઝનિશિયનોની માન્યતાનું પુનઃપરીક્ષણ કરવું પડશે. રૂઝનિશિયનો વ્યવહાર માટે બતાવે અને આદર્શવાદીઓ નૈતિક ચોકડું આપે, તેના પાયા પર સમજદારીપૂર્વકની સહિષ્ણુતાના વાતાવરણમાં આપણે અખતરો અજમાવેલાં બોઈએ. [મોંઘામણું (અંગ્રેજી) બન્યુઆરી ૧૯૫૮]

બુદ્ધાન અને સમાજવાદી સમાજ-ઔચવસ્થા

ઉ. ન. ટેમ્પર

સમયની ગતિની સાથે બુદ્ધાન ગ્રામદાનના રૂપમાં વિકસી રહ્યું છે. જનસાધારણની અને તેવત્વની જે શક્તિઓ આ આદર્શોને આકાર આપી રહી છે, તે ભારતના નવાનિર્માણની

દિશામાં આત્મ-વિશ્વાસ અને સ્વતંત્રતાની પૂર્વક જિંદગી ચલાવેલી ચઢી રહી છે. આ પ્રગતિની દિશામાં ચેલવેલ સમ્મેલન એક નિશ્ચિત ચડાવ છે.

[વિશ્વમાનવ: એક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૫૮]

વિન્યાસજીએ આ આદેશન શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી ધણીવાર અમારા અને એમનો રાહ એકબીજાને મળતો રહ્યો છે. સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થાનો આદર્શ અને બૂદ્ધાનનો આદર્શ એકબીજાને મળતો અથવા પૂરક બન્યો છે. પરંતુ કેટલીક વાર ગ્રામજીવનના દૃષ્ટિકોણથી જોતાં તે એકબીજાના ધર્મગુણમાં આવતા અને હરીફ જેવાં દેખાયા છે.

બૂદ્ધાન અને સમાજવાદી સમાજની કલ્પના

વાસ્તવમાં બૂદ્ધાન અને સમાજવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પના વચ્ચે શો સંબંધ છે? શું બૂદ્ધાનની કલ્પના દેશી અને મર્યાદિત વ્યવહાર અંગત છે? અને સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાની કલ્પના શું એવી પશ્ચિમી યોગ્ય છે કે જે, ખોળે કોઈ દેશી ઉપાય હાથ ન લાગવાને કારણે આપણા નેતાઓએ ધ્યેયને વ્યક્ત કરવા પરદેશી આદર્શ આપાત કર્યા હોય?

જે સિદ્ધાંત દુનિયાની જે માનવ-વસ્તીની સામાજિક તેમ જ આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ કરી શકે, તે પોતાના અમલ અને વિસ્તારમાં મર્યાદિત ન રહી શકે. જો એ સિદ્ધાંત પોતાના કાર્યમાં બહુમૂલ્ય તત્વવાળાની ઘેરી ધાપ ઉપસાવવામાં અને એની ચમકને પ્રગટ કરવામાં અસક્ષણ રહે; જો તે વિવિધ અને અસરકારક ટેકનિક અને પદ્ધતિઓનો વિકાસ સાધીને, પોતાના દેશની વિશાળ જનસંખ્યાના વિચારોને આપવી લઈ ને, પ્રભાવશાળી હાથે અને રચાયે પ્રગતિ સાધવા અસમર્થ નીવડે; તથા જો જે નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચવાનો દાવો કરે છે તેને અનુરૂપ પૂરતું ભળ પ્રગટાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, તો એવું આદેશન લાંબા સમય સુધી લોકો પર પોતાનો પ્રભાવ જમાવી શકે નહિ.

પરંતુ જો તેમની ખાસે આવશ્યક તત્વવાળા હોય, જનસાધારણ પર પ્રભાવ પાડવાની ગુંજળશ હોય અને પોતાનાં જાહેર કરેલાં મૂલ્યોને અનુસરી પરિણામ લાવી શકે અને એ મૂલ્યોને અનુરૂપ ટેકનિક વિકસાવી શકે એવી તાકાત હોય તો શરૂઆતમાં મર્યાદિત હોવા છતાં, લોકોનાં મનજ ઉપર તે અવરોધ પ્રભાવ પાડ્યા વિના નહિ રહે. મારા મતે, બૂદ્ધાન આ પ્રકારનું એક આદેશન છે. અલગત તેવું મૂળ ભારતીય છે ને એના પ્રવૃત્તિ તથા નિર્માતાની મહાનતાને અનુરૂપ એવી નબ વિધિથી તેનો આરંભ થયેલો છે. આ આદેશન લોક-આદેશનના સધળા આવશ્યક ગુણો અત્યારથી જ પ્રગટ કરી રહ્યું છે.

પોતાની છપી શક્તિઓને પ્રગટ કરીને તે કલ્પના જન-સાધારણને જ નહિ, પરંતુ ખીજા સ્ત્રોતે જે આદર્શ રહેલ છે. જેની રીતે સામાજ્યવાદનો ભારતમાંથી અંત આણીને સત્યાગ્રહનાં સધળો-અર્થાત સત્ય અને અહિંસાએ સમરન દુનિયાના વિચારો પર અસર પાડી છે, તેની જ રીતે બૂદ્ધાન આદેશન સદૃશ થયેલો દુનિયાની વિચારધારા પર ચોક્કસ અસર કરશે જ.

સમાજ અને ભારત

સમાજવાદી ટપની સમાજવ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ આપણું જ કહી શકાય. વિદ્યાનને કોઈ સીમા-બંધનો નથી. સામાજિક વિદ્યાનમાં અર્થશાસ્ત્રના નિર્ધેષોના અમલનું અને એ જ નિર્ધેષોની સામાજિક વ્યવસ્થા પર જે અસર પડે છે, એનું જ્ઞાન ભરતું હોય છે. આપણું વિદ્યાન આખી માનવ-જાતની સંગતિ છે. ભલે પછી એ વિચાર પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ગયો હોય આ તો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ગયો હોય. અંતિમ પૃથક્કરણમાં તો, પ્રભુ સામે જે સમસ્યાઓ ખડી હોય તેના નિરાકરણ માટેના પુરુષાર્થ ને અનુભવોનો જ તે પડવો પડે છે. પછી એમાં તે તે લોકોના દેશ અથવા તો ચાપડીના રચનું મહત્ત્વ રહેતું નથી; છતાં અમુક વિચાર કોઈ અમુક લોકોના અનુભવનું પરિણામ હોવાને કારણે, આપણે ન્યારે એમના વિચારને આપણા દેશ માટે અપ-નાવવા માગતા હોઈએ, ત્યારે સૌ પ્રથમ તો, જે લોકોએ, જે ખાસ પરિસ્થિતિમાં એ રીતને અજમાવી હોય, તેમની સામાજિક આર્થિક અવસ્થાનું ખાસ અધ્યયન કરવું જરૂરી બને છે.

ભારતીય લોકોનો એવો મત છે કે, સમાજવાદનો સિદ્ધાંતો, આપણા દેશની પરિસ્થિતિ અનુસાર અહીંની સામાજિક, આર્થિક, તેમ જ દેશની ઐતિહાસિક સાંસ્કૃતિક ભૂમિકાને અનુરૂપ જનાવી લાણ પાડવા પડશે. એમને અહીંના લોકોની પ્રતિજ્ઞાને અનુરૂપ એનું સ્વરૂપ આપવું પડશે. અમે સરકાર-તેમ જ કોંગ્રેસ, તરફથી અનેકવાર એ વાત ઘોષિત કરેલી છે, કે સંદર્ભથી અગ્રગ પાડી નાખી વાપરવામાં આવતા શબ્દોને અમે કોઈ મહત્ત્વ આપતા નથી. અને ન્યારે અમે કહીએ છીએ, કે સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતોનો અમે સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારે અમારો અર્થ સ્પષ્ટ હોય છે કે, અમે ભારતીય પરિસ્થિતિને

અનુરૂપ અને અહીંના લોકોની ગ્રહણ-ક્ષમતામાંથી પાર છીતરે એવા જ સ્વરૂપને અમલમાં આણવામાં માનીએ છીએ. અહીં જ અમે કોમ્યુનિસ્ટ વિચારસરણીથી જુદા પડીએ છીએ.

સાધનશુદ્ધિ

ખેડ-બૂદાન અને કોષ્ટોરે પ્રબોધિત સમાજવાદના સિદ્ધાંતોમાં બીજું એ સામ્ય છે. તે છે સાધનને પ્રાપ્ત કરવા માટેનાં સાધનોની બાબતમાં. આ સિદ્ધાંતમાંના વિશ્વાસ-એ તો રાષ્ટ્રપ્રિતા તરફથી આપણને મળેલા કીમતી વારસાનું સૌથી અધિક મૂલ્યવાન મોતી છે. ગાંધીજી કહેતા :—

“કેટલાક શોક કહે છે : ‘સાધન એ તો આખરે સાધન જ છે. હું તો કહીશ કે, આખરે જે કંઈ છે તે સાધન જ છે. જેડું સાધન તેથી સિદ્ધિ. વિ’સા દ્વારા ‘મેળવેલું’ સ્વરાજ્ય પણ તેજ જ હશે. તે ભારત માટે જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયાને માટે સાપરૂપ બની રહેશે. સાધન અને સાધનની વચ્ચે હોવાનું કોઈ જ ન શકે. અસબત, સહિન કાંચે સાધનો પર અંકુશ રાખી રાકાય એવી શક્તિ આપણને આપી છે (અને તે પણ ધણી જ મર્યાદિત). પરંતુ સાધ્ય પર આપણું કંઈ જ નિયંત્રણ નથી. એમાં સાધનો તેથી સરિ—આ એવું વિધાન છે, જેમાં કોઈ કશો અપવાદ કામ કરતો નથી.”

દેશની આંતરિક બાબત હો, અથવા તો વિદેશની તો હો, આર્થિક સમસ્યા હો અથવા કોક સામાજિક કષ્ટો હો, લક્ષ્ય ગમે તે હો: એની સિદ્ધિ કેટલીક નિશ્ચિત દિશાએ જ કરવી પડશે. આપણા માટે સવાલ ગમે તે ભેદે લક્ષ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પણ સાધનો ઉપરની આસ્થાનો છે.

તત્વજ્ઞાન

સર્વોદય અને સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા-આ બન્ને વિચારધારાઓમાં ત્રીજા એક સમાનતા બન્નેના તત્વજ્ઞાનમાં રહેલી છે. ભારતનાં સર્વસામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષના જીવન અને વિચારોના સ્તરને જોઈ લઈ જવાનો ઉદ્દેશ અને સંકલ્પ: આ બન્નેનો આધાર છે. ભારતીય તત્વાત્મ્યસંપ્રદાયમાં પણ તાત્કાલિક વિગ્રય પામવાના લક્ષ્ય ઉપરાંત આ તત્વ હતું જ. બન્નેનું લક્ષ્ય એક એવો વર્ગ-રહિત, ભતિભેદ-રહિત સમાજ સ્વરૂપનો છે કે જ્યારે દરેક-માણસને ઈચ્છનીય, શોષક ને શોષિત-એવા બેદોથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય, અને આજે જે આર્થિક અને સામાજિક અસમાનતાઓ અને અન્યાયો

માનવજાત ઉપર લદાય છે, તેમાંથી તેમની મુક્તિ હાંસલ કરવાનો આદર્શ સિદ્ધ થાય.

પરસ્પર પૂરક વિચારધારાઓ

બેઠે વિચારધારાઓ વચ્ચેની આ સમાનતાઓને સમજી લીધા બાદ, હવે આપણે એ બોધશું કે તે એકબીજાનાં પૂરક કેવી રીતે છે? એકબીજાને પૂરક થવાના આ ક્ષેત્રમાં, આ દેશની સામાજિક-આર્થિક સમસ્યાઓનાં જોડાણ સુધી પહોંચવાનો બૂદાનનો દિશ્વેષણ બતાવે છે કે તે; ઘણા તલસ્પર્શી છે.

સમાજવાદી વ્યવસ્થાનો સ્વરૂપ એ ઉપરથી અને જોયો યોજનાઓ અમલમાં આણીને તે દ્વારા સમર્થ સમાજને બદલવાનો છે; ત્યારે બૂદાન નીચલા ધરથી શરૂ કરીને સમાજમાં આમૂલ પરિવર્તન આણવા માગે છે. બે કે આ બેઠે વિચારધારાઓની શરૂઆત બે જુદા જુદા ઉદ્દેશોથી શરૂ થયેલી છે, છતાં વાસ્તવમાં બન્નેનો શક્તિ-સ્ત્રોત ગાંધી-કાંતિ જ છે. ટેકનિકલ શબ્દાસંપૂર્ણ દૂર કરીએ, તો ગાંધી-કાંતિનો સાર ગ્રામ-નિર્માણ યોજનાઓ, સક્રિય પંચાયતો, અને સહકારી ગ્રામવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ ઉપર આધારિત માનવ-મુક્તિ જ છે. ગાંધીજી કહેતા હતા કે :— “ભારત ગામડાંમાં વસે છે, શહેરમાં નહિ. જ્યારે હું ગામડાંઓને એમની દરિદ્રતામાંથી મુક્તિ આપવામાં સફળ થઈશ, ત્યારે જ હું તમારા માટે અને આખા એ ભારત માટે સ્વરાજ્ય મેળવી લીધું એમ માનીશ.”

રાષ્ટ્રીય પ્રગતિના પંથ

ઓક્ટોબર ૧૯૫૪માં રાષ્ટ્રીય નિર્માણ સમિતિમાં બોલતી વખતે જિંદે જાહેરલાલ નેહરુએ પણ લગભગ આ જ મતલબના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા :—

“અને હું સોચી વધુ અત્યંત આપું છું તેને વિશેષ હવે હું બોલીશ; તે છે કે કમ્યુનિડી ઓર્ગેનિસ અને નેશનલ એકાઉન્ટન્ટ સરપ્રીસીડ. મારી માન્યતા મુજબ બે આ યોજનાઓને સારી રીતે અમલમાં મૂકવામાં આવે, તો એમાં કોઈ એવું તત્વ છે જે મુજબત રીતે ક્રાંતિકારી છે. હું એમ નથી કહી શકતો કે તે યોજનાઓ ૧૦૦ ટકા સારી રીતે કામ કરી રહી છે. પરંતુ એટલું તો હું ચોક્કસ માનું છું કે, એમાં ‘એક’દરે બહુ સારી રીતે કામ થઈ રહ્યું છે અને એથી આપણાં ગામડાંઓમાં જનજનરત ફેરફારો

યઈ રહ્યા છે, અથવા તો થવાના છે. ગાંધી જમાવ પ્રમાણે, ખીલ વ્યક્તિમત પ્રચારોને ચોજનાબદ્ધ રીતે (વિકસાવવાની દિશામાં આ વિકાસચોજનાઓ ધણી જ આચાર્યજનક ચીજ છે. આપણે ભૂતકાળમાં આમાંથી પ્રત્યેક પરત આપ આપ્યું નથી અને ન્યાયસુધી આપણે એને એક નિશ્ચિત કક્ષા ઉપર નહિ લાવી મૂક્યો, ત્યાસુધી તે અજણો પ્રયતિમાં અનરોધક બનશે.”

જૂદાન યા સર્વોદયની કલ્પના તેમ જ કોંગ્રેસે અપનાવેલ સમાજવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પનાની પાછળ પંચાલત પદ્ધતિ અને મામસલકારના વિચારો એકબીજાના પૂરક છે.

બે નાંખી આખરી કલ્પનાઓ

પરંતુ આ બંને અદિશનોમાં સમાનતા હોવા છતાં ઘણો મોટો ફરક છે, અને અસમાનતાઓ પણ છે. તે એટલે સુધી કે આ બંનેનાં આખરી સ્વરૂપની કલ્પનાઓમાં ઘણો મોટો ભેદ પડી જાય છે. આનો અવગણ પશુ રસદાખી છે. કદીક કદીક આ ભેદો જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પર જે બાતની દાર્શનિક અસરો પાડે છે તેને કારણે જેલ થાય છે, તો કોઈકવાર વળી એવું કારણ એવું પણ હોય છે કે, મનુષ્ય-સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ એને મધ્યમ માગે ગ્રહણ કરવાની ફરજ ન પાડે ત્યાં સુધી અતિમથાદ તરફ ટળતો હોય છે. આ વાત બંને વિચારસરણીઓ માટે સાચી છે.

ઉપર કહ્યા તે પ્રમેદો અને પ્રકારો કયા છે ? સમાજવાદી વિચારણા એ એવા પ્રકારની વિચારણા છે જે વર્ગીકરણના સિદ્ધાંત પર ભાર મૂકે છે, ને તેનું નિરાકરણ ઉપાદાનનાં સાધનો ઉપર સામાજિક માલિકી યા નિયંત્રણ દ્વારા લાવવા માગે છે.

ત્યારે જૂદાનની વિચારણાની ઉત્તમ માનવીની મૂળજન બહાઈ ઉપરના વિશ્વાસમાં રહેલા છે અને તે માલિકી-હક્ક તથા મિલકતના સ્વેચ્છિક ત્યાગનો માગે વીધે છે. સમાજવાદી ને કે માનવીય તત્વને નગર-અદાજ નથી કરતો, તેમ છતાં તે સમસ્યાની વિચારણા આર્થિક દૃષ્ટિકોણથી કરે છે.

જૂદાન અદિશનના પ્રણેતા સહકાર અને સ્વર્ણજની જાવનને પ્રગટાવવાની દિશામાં વિચારે છે; ને તેને લાગે છે કે, એક વાર જો એવી જાવના પ્રગટે તો આર્થિક સમસ્યાઓને ઉકેલવા આવશ્યક સાધનો તે જોગવી શકશે. આમાં જૂદાનના

પ્રણેતા પહેલાં પાયા તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે. ત્યારે સમાજવાદી વિચારક, આર્થિક વલણને ગતિમાન કરવા તરફ ટળે છે, અને તે દ્વારા એવા સામાજિક આવેજો પ્રગટાવવા માગે છે કે જે આખરે પાયા તરફ વળે.

વિનોબાજી પ્રયેકે યજલે આગળ વધી રહ્યા છે. ચોક્કસ સમ્મેલનમાં જાણણ આપતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે :

“ જારત એ તત્ત્વજ્ઞાનની બામિ છે, જે કોઈ આચારનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તેની બાજળ દાર્શનિક સમજણ શોધવાને આપણા હોશા ટેવાયા છે.

બીજા ધર્મ આચારની સીમામાં પરિમિત રહ્યો. એણે ટેકાફ સામાજિક મુશ્કાલ જાખલ કર્યા, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનના હાઈ સુધી તે પહોંચ્યા નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, જારતે જોઈક ધર્મથી જાણતો તે મિજબી પરંતુ તે ધર્મ લાંબા સમય સુધી આ દેશમાં ટકી શક્યો નહિ. હું આ ઉદાહરણ ફક્ત એટલું જતાવવા માટે ટાંકું છું કે, કોઈપણ આચારને સદન તાત્વિક ટેકા ન હોય ત્યાં સુધી આ દેશ તેને લાંબા નખત સહન કરી શકે નથી.”

તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર

જારતમાં કોઈ પણ પત્રજી જરતારે તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર લેવા પડે છે એ વાત સમજાવતાં વિનોબાજી કહે છે :-

“ આ જૂદાન અને અન્ય દાનઅદિશનો તો કેવળ ઉચ્ચારણો છે. સચાતમાં તો આ અદિશન આસક્તિ અને પ્રદાશનમાંથી બાજીને મુક્તિ આપવાની પ્રક્રિયા માત્ર છે. બાજીસ પોતાની બલની મુક્તિ મળે રીતે સાધી શકે ? એવી સચાત જૂમિની માલીકીનાં ત્યાગથી કરો, દાન આપીને તમે કોઈના પર અદેસાન ચલવતા નથી. અતે તો ગામની સારી થે જમીન સામુહિક રૂપમાં સોની માલિકીની થશે.”

અને અતે હવે એનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ થાય છે. વિનોબાજી કહે છે :- “ આપા ગામની જમીન ભેટમાં આપી દેવા એને હું દાન નથી ગણતું. હું એને સમર્પણ કહું છું. એવું સમર્પણ જ ગ્રામ-જાગીની સ્થાપના કરી સર્વોદયની કલ્પનાને મૂલ કરશે.”

તત્ત્વજ્ઞાનથી આરંભ કરી, સામુહિક મામજીવનની કલ્પના કે જ્યાં ગામની તમામ જમીનની માલિકી એ ગામમાં વસનારાઓની જ હોય, અને આવા સામુહિક માલિકીના ગામથી આરંભી ગામરાજ અથવા સર્વોદય સમાજની કલ્પના

—આ બંને થઈને આપું ચિત્ત પૂર્ણ થાય છે. એનું પહેલું સોપાન છે જ્ઞાન અને છેલ્લો વિચાર છે ગ્રામરાજ. માર્ગ લાંબો જરૂર છે પણ ગ્રામજનો માટે સરળ છે—સંમાજવાદના ચૂંટણીકાર્યો સિદ્ધિ કરતાં તેઓ આ વાત બહુ સહેલાઈથી સમજી શકે છે.

અહીં હું એમ કહેવા માગતો નથી કે ગ્રામવાસીઓ એને સરળતાથી સમજી શકે છે, એથી કરીને જ્ઞાન અથવા ગ્રામજનો-ક્રાંતિને મૂર્તરૂપ આપવાનું એટલું સરળ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે ગ્રામજનો સ્વયંપૂર્ણતા, અધિષ્ઠા અથવા જીવમાત્ર પ્રતિ સન્માન, તેમ જ પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને ટુંકસાન પહેંચાડ્યા વગર, વ્યક્તિગત ઉત્પત્તિની સાથેસાથ પ્રાકૃતિક સાધનોનો વિકાસ પણ આવશ્યક છે.

આ દૃષ્ટિ શિક્ષણના સિદ્ધિ અને પદ્ધતિઓ ઉપર પણ અસર કરે છે. માલિકીહક્કનો ત્યાગ કરવાનું વિચારનારી સમાજવ્યવસ્થામાં 'કેરીઅર' માટેના શિક્ષણને કોઈ સ્થાન નથી. ત્યાં તો શિક્ષણ સેવાને માટે હોય છે. આવા શિક્ષણનું ધ્યેય અપરિમિત અને સહકારના પાયા પર રચાયેલ તુલ્યમાન્યવાદ જ હોઈ શકે. તેની અસર વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ પર પણ થાય છે. અલગતા, કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો તેમાં હશે જ; પરંતુ એની માલિકી સમાજની હશે; તેમ જ તેનું સંચાલન, શક્ત્ય હશે ત્યાં, સ્વાયત્ત કોરપોરેશનો અથવા સહકારી મંડળીઓ કરશે.

આ શિક્ષણ શાસનતંત્ર ઉપર પણ પ્રભાવ પાડશે. એ તો રાજ્યવિહીન સમાજ હશે; જેમાં પ્રાદેશિક સંઘો સર્વસાધારણ શાસન-તંત્રનું સંચાલન કરતાં હશે. અલગતા આ આખરી લક્ષ્યની વાત થઈ. એકવાર સંપત્તિની માલિકીની ધારણા બદલાઈ જતાં, ગ્રામ-સ્વયંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત થતાં, સામાજિક સિદ્ધિનો વિકાસ થઈ જતાં, તેમ જ ગ્રામપંચાયતો અને અન્ય સહકારી સમિતિઓને આવશ્યક કાર્યકુશળતા પ્રાપ્ત થતાં રાજ્યને માટે ભાગ્યે જ કશું કામ કરવાનું બાકી રહેશે. પરિણામે રાજ્ય આપમેળે જ નાબૂદ થઈ જશે; અથવા બહુબહુ તો તેણે વિદેશનીતિ, સંપદ-વ્યવહાર તથા તે પ્રકારનાં બીજાં અખિલ ભારતીય જ્ઞાનાં ઘોડાંક કાર્યો કરવાનાં બાકી રહી જશે. સાસક અને શાસિત તરીકેની લાગણી પેદા કરનારી, સુખ્યતઃ નિરીક્ષણ અને નિયંત્રણ જ કરવાવાળી સંસ્થાઓથી સંચાલિત જ પ્રકારની

પંચાયતો અને તેના જેવાં બીજાં સંગઠનો સિવાયની સંસ્થાઓ માટે તો સર્વસાધારણ જનતામાં શકાદૃષ્ટિ રહેશે.

બે ચિત્રો

આ ચિત્રને આપણે સમાજવાદી સમાજ-વ્યવસ્થાના ચિત્ર સાથે સરખાવીએ. પહેલાં તો એનું લાગતો કે. બહુ બંને એકબીજાનાં નિષેધક છે. પણ એવું નથી. જે વસ્તુ એકને માટે સારી છે, તે બીજા માટે પણ સારી જ છે. ભારતીય પરંપરા, આપણા વિકાસની કક્ષા, આપણી બાહ્ય પરિસ્થિતિ અને આપણા દેશની પાયાની સંગઠનો-સૈદ્ધ્યે પોતપોતાનું મહત્ત્વ વ્યક્ત કરવાનું છે. ભારતીય ક્રાંતિની આ એક વિશેષતા છે કે તે 'અર્ધતમ' સ્થિતિ તરફ નથી જતી, કેમકે એનાથી દેશની પ્રજાતિશીલ શક્તિઓનો નાશ થાય છે. જે લોકો ગાંધી વિચારસરણી અનુસાર આ દેશના ભાગ્યને ઘાટ આપવા લાગ્યા છે, તેઓ પોતાના સિદ્ધિ અને આચરણનો પરિત્યાગ કર્યા વિના, એ વાત પ્રત્યે સંપૂર્ણ સંતોષાન છે કે પોતે એવું વલણ ધારણ કરી બેસી ન બન્ય કે જેથી કેવળ વેદિયા સિદ્ધાન્તવાદી બની જવાય. લોકશાહી અને લોકશાહી રીતે પરિવર્તન લાવવાની ઘોષણા એમને મતે કેવળ ઘોષણા જ નથી. આ સંઘર્ષનું મૂળ તત્ત્વ છે: પરંપરા સહિષ્ણુતા અને મૂલ્યોનો ત્યાગ કર્યા વગર સમાધાન કરવાની હિત્યુક્તતા.

વિકેન્દ્રીકરણ તરફ

એટલે કે મેં આગળ બતાવેલા ચાર કે પાંચ ભેદો તેના અમલ દરમિયાન જ બીજા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અસર કરશે, અને બીજી દિલસહી વળી તેમના પર અસર કરશે.

સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થામાં રાજ્યનું અસ્તિત્વ હશે. પરંતુ દેશની વિશાળતા તથા મોટા લાગના લોકો ગામડામાં રહે છે, તે મહત્ત્વની હકાકન જ રાજ્યને વિકેન્દ્રીકરણ તરફ ધકેલે છે. મળી ને, લોકો પોતે શું સાધી શકે તેમ છે તેને વિશે વધુ ને વધુ અગ્રત થાય અને, રાજ્ય પાસે વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં માગણીઓ રજૂ કરતા થાય ત્યારે, તે સમયને પહેંચી વળવું હોય તો, રાજ્યે વિકેન્દ્રિત થવું પડશે. કેમકે આ બધી માગણીઓ રથાનિક સાધનોનો જ વિકાસ કરીને મહદ્ અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. સામાજિક-આર્થિક નીતિ અર્થે તથા, વહીવટીતંત્રની અને તેના અમલીકરણની

રીતિનીતિ અંગેના નિષ્ણ્વો લેવાની જગ્યાએદારી ને અધિકાર-
ને વિદેન્દ્રિત કર્યા વિના માલવાનું નથી. વહીવટીતંત્રનું
વિદેન્દ્રીકરણ સમય જતાં આ પ્રક્રિયાને અનિવાર્ય બનીવશે.
સૈદ્ધાન્તિક રીતે, આ કલ્પના અને સર્વોદયની કલ્પના વચ્ચે
જરૂર થોડાક ભેદ રહેશે. પરંતુ વ્યવહારમાં રાજ્યે તેાં પોતાની
સતત વિકાસ પામતી સત્તાઓને આમ વહીવટીતંત્રને હસ્તક સુધ્ધ
કરવી પડશે.

આમ વ્યવસ્થાતંત્રની બાબતમાં પણ સહકારને સિદ્ધાન્ત
થતાં તે વૈયક્તિકવાદ તરફની જતિઓ તથા વૈયક્તિક માલિકી
સુદ્ધાને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય કરશે. ખાનગી
માલિકી અસ્તિત્વમાં રહે તેા પણ વૈયક્તિક માલિકી અને
સમાજનાં પોતાનાં સાધનોનો પૂરેપૂરો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ
થાય તેના અધિકારની વચ્ચે સમસ્યાનો ઉકેલ આપણે પડશે.
નાણાંકીય અને બીજાં કાર્યની ખસાં દ્વારા ખાનગી માલિકી
દ્વારા થતા શોષણની શક્યતાને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય
કરવી પડશે. ઉદ્યોગ અને વેપારવ્યવસ્થાની બાબતમાં જાહેર
વિભાગ અને સહકારી વિભાગ અમર્યાદા ધરાવશે અને
સંકલિત રાષ્ટ્રીય માળખા માટે કાર્ય કરશે. મોટા અને નાના
ઉદ્યોગો વચ્ચેની સમતુલા રાજ્યશાસીની આંત્ર દ્વારા સ્થપાશે.

નહેરુએ કહ્યું છે: “આજના ભારતમાં આપણે
એમ જ અથવા તેા કેટલીકવાર આપણી માન્યતાને કારણે
નાના ઉદ્યોગો અને શુદ્ધઉદ્યોગો પર ભાર મૂક્યો છે. આ
(સમતુલા) દ્વારા જ રાજ્યશાસીની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી
શકાશે એ વિષે મારા મનમાં મુલતે શંકા નથી. હું એવું કહેવા
મારું છે” કે એનો ઉકેલ અન્ય માર્ગોદ્વારા પણ સધાશે;
પરંતુ બ્યાંસુધી આપણે નાના અને શુદ્ધ તથા પ્રમોલોગો
ઉપર અત્યંત ભાર ન મૂકીએ અને ભારે ઉદ્યોગોનું અત્યંત
મહત્વ પણ સ્વીકારીશું નહિ તેા રાજ્યશાસીની સમસ્યાનો ઉકેલ
લાવી શકીશું નહિ. આ બંનેમાંથી એકપણ પ્રકારના ઉદ્યો-
ગને અન્યથા ગૌણસ્થાન આપવાનો સ્વચ્છ નથી. બંનેને
હાથ ધરવા પડશે. આ રીતે જ, ઉપાદાન અને રાજ્યશાસીની
એમ બંને બાબતમાં આપણે ત્વરિત ગતિએ આગળ વધી
શકીશું, કેમકે આ બંને પ્રકારો પરસ્પર અસર કરે છે.”

નવી પેઢી અને શિક્ષણ

આપણી યુવાન પેઢીમાં, આપણી કાંતિના પાઠોનું

વિદ્યમાનવ : ઑક્ટોબર-નવેમ્બર '૫૮']

પરિશીલન કરાવીને તથા ન્યાયો અને સંપાન સમાજરચના
અર્થેત દુસ્ત સદ્ભાવના તેમનામાં અમ્ત કરીને, તથા ન્યાતમ્ત
અને સંકુચિત પથવાદી પૂર્વગ્રહોની દીધાદીને અતમ કરીને
જ, તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને એકતાનાં બળોને સુદઢ બનોવવાં
ની અત્યવશ્યકતા પર બાલુએ મૂકીએ તેા પશુ, આપણે
ભારતીય પરિસ્થિતિની વાતવિકતા સાથે શિક્ષણનો મેળ
ખવડાવવો જ જોઈશે. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક
ક્ષેત્રોમાં કાર્યભાર આપણા વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડવો પડવાનો
છે. તેના માટે તેમને સજ્જ કરવા પડશે. નહેરુ કહે છે :
“અલબત્ત, આપણે રાજ્યશાસીના મત્ર પરત્વે જ આપણી
શિક્ષણિક નીતિને કેન્દ્રિત કરવી પડશે. વ્યક્તિઓને અનુક્રમકાર
ની તાલીમ આપવી અને બીજી વ્યક્તિઓને તમુક પ્રકારની
તાલીમ આપવી એવી ગોળગોળ વાતોથી આ બનવાનું નથી.
પરંતુ આપણે આપણા આયોજનમાં જે બાબતો રજૂ
કરવાના હોઈએ તેને અનુલક્ષી આ કરવું પડશે. મીનનું
જ ઉદાહરણ લો. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં, દરેક વ્યક્તિને અનુક્ર
વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યની તાલીમ આપવામાં આવે છે. અને
જેવા તે વિદ્યાર્થી છોડીને જાય છે, કે તરત જ તે તે કાર્ય
હાથ ધરી લે છે.

“ત્યાં, તાલીમની સંસ્થાઓમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં
લોકો દાખલ થાય છે અને તાલીમ પૂરી થતાં જ સીધા
કામ પર ચડી જાય છે. ભારતમાં આથી જિલ્લું જ જોવામાં
આવે છે. વિદ્યાર્થીઓમાંથી આપણે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યા-
માં વિદ્યાર્થીઓ પાડાર પડે છે. પશુ તેમને રાજ્યશાસીને
કોઈ અવકાશ મળતો નથી. આથી, આપણે આ સમસ્યાને
પહેાંચી લગવાનું છે અને, જે બીજા દેશોએ આનો ઉકેલ
આપ્યો છે, તેમની પાસેથી કેટલેક અંશે શીખવાનું રહે છે.”

વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં મે બંને ચિત્રો નિહાળ્યાં
છે. બંને ચિત્રો દોરનારાઓ એવા પુરુષો છે, જેમની એક
વ્યક્તિ પ્રત્યે ભીમિત નિષ્ઠા છે, તથા જેઓ તેના પગ
આગળ બેસીને જીવનના પાઠ લખવા છે, જેમણે તેના જીવન
સમગ્ર દરમિયાન તે પાઠોને જીવનમાં વણી લેવાનો પ્રયાસ
કર્યો છે. સહકાર તથા એકતા સાધવાની આવશ્યકતાને
છોડી દીધાં વિના સિદ્ધાન્તના અવાદમાં ધસાઈ નહિ જાય તેવા
આપણે તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શકીએ.

ભારતની પાપાની અત્તમાન પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ

રીતિનાંતિ ઝગેના નિષ્ક્રિયો લેવાની જગ્યાંઘડીની ને અધિકારીને
ને વિકેન્દ્રિત કર્યા વિના આલવાનું નથી. વધીવટીતંત્રનું
વિકેન્દ્રીકરણ સમય જતાં આ પ્રક્રિયાને અનિવાર્ય બનાવશે.
સિદ્ધાન્તિક રીતે, આ કંપના અને સર્વોદયની કંપના વચ્ચે
જરૂર થોડોક ભેદ રહેશે. પરંતુ વ્યવહારમાં સમજે તો પોતાની
સતત વિકાસ પામતી સંસ્થાએને આગવધીવટીતંત્રને હસ્તક સુગ્રહ
કરવી પડશે.

આમ વ્યવસ્થાતંત્રની બાબતમાં પણ સહકારનો સિદ્ધાન્ત
થતાં તે વૈયક્તિકવાદ તરફની વૃત્તિઓ તથા વૈયક્તિક માલિકી
સૂક્તિને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય કરશે. ખાનગી
માલિકી અસ્તિત્વમાં રહે તો પણ વૈયક્તિક માલિકી અને
સમાજનાં પોતાનાં સાધનોનો પૂરેપૂરો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ
થાય તેના અધિકારની વચ્ચે સમસ્યાનો ઉકેલ આપી શકે
પડશે. નાણાકીય અને ખીમ કાનૂની પ્રસાર દ્વારા ખાનગી માલિકી
દ્વારા થતા શોષણની શક્યતાને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં નિષ્ક્રિય
કરવી પડશે. ઉદ્યોગ અને વેપારવ્યવસ્થાની બાબતમાં જાહેર
વિભાગ અને સંઘકારી વિભાગ અમર્યાદા કરાવશે અને
સંકેલિત રાષ્ટ્રીય માળખા માટે કાર્ય કરશે. મોટા અને નાના
ઉદ્યોગો વચ્ચેની સમતુલા રાજગારીની માંગ દ્વારા સ્થપાશે.

નહેરુએ કહ્યું છે : “આજના ભારતમાં આપણે
એમ જ અર્થ તો કેટલીકવાર આપણી માન્યતાને કારણે
નાના ઉદ્યોગો અને મહાઉદ્યોગો પર ભાર મૂક્યો છે. આ
(સમતુલા) દ્વારા જ રાજગારીની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવી
શકાય છે ત્રિે મારા મનમાં મુશ્કેલ શકે નથી. હું એવું કહેવા
માગું છું કે એને ઉકેલ અન્ય માર્ગો દ્વારા પણ સંભાશે
પરંતુ ન્યાયિક આપણે નાના અને મહા તથા માધ્યમી
ઉપર અત્યંત ભાર ન મૂકીએ અને ભારે ઉદ્યોગોનું અત્યંત
મહત્વ પણ સ્વીકારીશું નહિ તો રાજગારીની સમસ્યાનો ઉકેલ
લાવી શકાયું નહિ. આ બંનેમાંથી એકપણ પ્રકારના ઉદ્યો-
ગને અન્યથા ગોચર્યાન આપવાનો સવાલ નથી. બંનેને
ઢાંચ કરવા પડશે. આ રીતે જ, ઉપાધન અને રાજગારીની
એમ બંને બાબતમાં આપણે ત્વરિત ગતિએ આગળ વધી
શકીશું, કેમકે આ બંને પ્રકારે પરસ્પર અસર કરે છે.”

નવી પેઢી અને શિક્ષણ

આપણી યુવાન પેઢીમાં, આપણી ક્રાંતિના પાઠોનું

વિદ્યમાન : એકાદશી-નવેમ્બર ૧૯૮૭]

પરિશીલન કરાવતી તથા ન્યાય અને સંમતિ સમોજરચના
અર્થે તંદુરસ્ત સદ્ભાવના તેમનામાં જન્મત કરીને તથા ન્યાતમત
અને સંકુચિત પંચવાદી પૂર્વગ્રહોની દીવાલોને ખતમ કરીને
જ, તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને એકતાનાં બળોને સુદૃઢ બનાવવા
ની અભ્યાસ્યકતા પર બાબુએ મૂકીએ તો પણ, આપણે
ભારતીય પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા સાથે શિક્ષણનો મેળો
ખરડાવવો જ જોઈ શે. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક
ક્ષેત્રોમાં કાર્યભાર આપણા વિદ્યાર્થીઓએ ઉપાડવો પડવાનો
છે. તેના માટે તેમને સજ્જ કરવા પડશે. નહેરુ કહે છે :
“અલગત, આપણે રાજગારીના પ્રશ્ન પરત્વે જ બીજી
શૃંગ્લિક નીતિને કેન્દ્રિત કરવી પડશે. વ્યક્તિઓને અમુક પ્રકાર
ની તાલીમ આપવી અને બીજી વ્યક્તિઓને તમુક પ્રકારની
તાલીમ આપવી એવી જોગજોગ યાતોથી આ બનવાનું નથી.
પરંતુ આપણે આપણા આયોજનમાં જે બાબતો રજૂ
કરવાના હોઈએ તેને અનુલક્ષી આ કરવું પડશે. મીનતું
જ ઉદાહરણ છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં, દરેક વ્યક્તિને અમુક
વિશિષ્ટ પ્રકારના કાર્યની તાલીમ આપવામાં આવે છે. અને
જેવા તે વિદ્યાર્થીઓ હોય છે, કે તરત જ તે તે કાર્ય
ઢાંચ કરી લે છે.

“ત્યાં, તાલીમની સંસ્થાઓમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં
લોકો દાખલ થાય છે અને તાલીમ પૂરી થતાં જ સીધા
કામ પર ચડી જાય છે. ભારતમાં આવી જિલ્લું જ જેવામાં
આવે છે. વિદ્યાર્થીઓમાંથી આપણે ત્યાં ઘણી મોટી સંખ્યા
માં વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે. પણ તેમને રાજગારીનો
કોઈ અવકાશ મળતો નથી. આથી, આપણે આ સમસ્યાને
પહેલેથી જળવાયું છે અને, જે ખીમ દેશોએ આનો ઉકેલ
આપ્યો છે, તેમની પાસેથી કેટલેક અંશે શીખવાનું રહે છે.”

વર્તમાન પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં મેં બંને ચિત્રો નિર્દેશ્યાં
છે. બંને ચિત્રો દેશનારોએ એવા પુરુષો છે, જેમની એક
વ્યક્તિ પ્રત્યે લિમિટ નિશ્ચિત છે, તથા જેઓ તેના પગ
આગળ બેસીને જીવનના પાઠ લખવા છે, જેમણે તેના જીવન
સમય દરમિયાન તે પાઠોને જીવનમાં વર્ણી લેવાનો પ્રયાસ
કર્યો છે. સહકાર તથા એકતા સાધવાની આવશ્યકતાને
હોડી દીધા વિના સિદ્ધાન્તના પ્રવાહમાં ધસાઈ નહિ જાય તેવા
આપણે તેમના પર વિશ્વાસ રાખી શકીએ.

ભારતની પાયાની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પણ

મે' આ ચિત્ર નિહાળ્યું છે. જો ભારતે તેની આઝાદી જ નહિ, કેવા પ્રકારની સામાજિક અને રાજકીય નીતિ-રીતિ અપનાવવા કરવી તે બાબતની પસંદગીની આઝાદી જ બળતરી રાખવી હશે તો, તેને માટે એક જ માર્ગ છે; અને તે એ કે જે કંઈ સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તેને ઘાટ આપવો, જેમાં કરવાં અને તેના ઉપયોગ કરવો. આ દેશનો આત્મા અને તેનો પ્રાણ ગામડાંમાં રહેલો છે. માનવશક્તિનો જગી હિસ્સો ત્યાં સંગ્રહાઈ પડેલો છે. અને ખીલ'ય સાધનો મોટા જગ્યામાં ત્યાં વેરવિખેર પડેલાં છે. બેકારીનો અને બીજા કટલાક આર્થિક સવાલોનો શહેરો અને ગામડાં એમ બંને મોરચે સામનો કરવાનો છે. શહેરનો મોરચો આજે બોલતો છે, પણ ગામડાંનો મોરચો કંઈ લાંબો સમય મૂંઝો પડી રહેવાનો નથી.

બૂખ્યાં જંદર અને બેકાર હાથની વાણી એ બલભલા વાણીઆ પ્રચારકો કરતાં વધારે ભેરદાર છે. દેશ સમક્ષ અતિ આપણે જે કંઈ યોજના રજૂ કરીએ. તેણે ગામ વિસ્તારના એ'સી ટકાની અને શહેરી વિસ્તારના વીસ ટકાની સમસ્યા-એનો ઉકેલ કરવો જ રહ્યો. એમાંથી એકની આપણે ઉપેક્ષા

કરી શકાઈ નહિ, બંને વિચારસરણીએ એની યોગ્ય નોંધ લેવી પડશે. સામાજિક, ઔદ્યોગિક, કૃષિવિષયક, શૈક્ષણિક અથવા વહીવટી તંત્રના મોરચે જે કંઈ સમસ્યાઓ આપણી સામે પડી થતી હોય, તેના અસરકારક અને સમતોલ ઉકેલવાનું ચિત્ર તો જ ઉપજશે.

આ બંને ચિત્રો આપણી સામે રાખીને અને બંને પ્રત્યે સન્માન અને સહાનુભૂતિ બળવીને, બંનેનો એક સાથે પ્રયોગ હાથ ધરીને, આપણે કિલટા પ્રકારના વિચારોને દૂર કરી શકાઈશું. અને બંનેએ જેનો સ્વીકાર કર્યો છે તેવાં મૂલ્યોના આધારે અને તેવાં સાધનો દ્વારા ઉકેલવાની જેમનામાં શક્તિ અને અતર્ગત શક્યતા રહેલી છે, તેવું કંઈક બળ આપણે વિકસાવી શકાઈશું.

ઉપસંહાર કરતાં કું' માત્ર એટલું જ જણાવીશ કે, મે' આગળ ઉપર જણાવેલાં બંને આદેશોનાં, સમાન અને પરસ્પરને પૂરક લક્ષણો વધા, ભારતીય પરિસ્થિતિની વાસ્તવિકતા આ બંને તેમની વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનું ધર્ષણ નહિ થાય તેવી ખાતરીરૂપ છે.

[ગાંધી ગ્રામ' (અંગ્રેજી) બન્ધુઆરી : ૧૯૪૮]

સર્વોચ્ચ સાધનાનો પથ

નારાયણ કેશાવ

સમાજની કાંતવિડે પોતાના કામકામો ઉકેલવા માણસે પ્રયત્નો કર્યા છે.

અંતરમાં પડેલા કામકોમ્પાદિ પરિપુષ્ટિએ જીતવા માણસે પ્રયત્નો કર્યા છે.

આ બંને પ્રયાસોમાં જ માનવનો ઇતિહાસ રચાયો છે. બહારની દુનિયાને જીતવા માણસે મહેલ છે. પ્રકૃતિની સાથે બાંધે છે. એક પછી એક કિલ્લાઓ સર કરેલો જાય છે, તેમાંથી બને છે વિજ્ઞાન. સમાજને ફેરવવા માણસ મહેલ છે,

એને ફેરવવા શાસ્ત્રો રચે છે, શાસ્ત્રો મંજૂ છે, એમાંથી સરખાય છે સમાજશાસ્ત્ર. અંતરનાં જિજ્ઞાસુને શોધવા માણસ મહેલ છે, એની વિવિધ આંદીધ્વીટીઓને ઉકેલવા મહેલ છે, તેમાંથી નીપજે છે માનસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન.

પરંતુ આ બધા પ્રયત્નો એકાંગી હોય છે તો તે અધૂરા પડે છે. આત્મજ્ઞાન વિનાનું વિજ્ઞાન માણસને અણગોળ મૂકી લઈ જાય છે. વિજ્ઞાન અને સમાજશાસ્ત્ર વિનાના તત્ત્વજ્ઞાન અને ઔપચારિક માણસને કિમ્બલની ત્રિરિક્ત દરમાં કે માંડાની ધરિયતાલમાં લઈ જાય છે.

કુરુક્ષેત્ર જ્યાં ધર્મક્ષેત્ર બને છે ત્યાં જીવન સંપૂર્ણ બને છે. વિજ્ઞાન જ્યાં આત્મજ્ઞાન સાથે જોડાય છે, સામાજિક ક્રાંતિ જ્યારે વ્યક્તિગત ઉન્નતિ સાથે લગે છે ત્યાં સર્વોદય થાય છે,

સર્વોદય એક સમન્વય-પ્રયાસ છે. ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્રનો, વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો, સામાજિક ક્રાંતિ અને વ્યક્તિગત ઉન્નતિનો જ્યાં સમન્વય સધાય છે, ત્યાં નામ લીધું હોય કે ન હોય, સર્વોદય આવે છે. દેશકાળ પ્રમાણે એવું સ્વયં ભલે બદલાય. એવું અંતઃકલેવર સ્થિર છે. જીવનને તે ભાગલા પાડીને બેવા ઇચ્છતો નથી. તે સંપૂર્ણ જીવનવિચાર છે. જીવનના જ્યાં ભાગલા પડ્યા હોય ત્યાં એ ભાગલા દૂર કરી જીવનને પૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ તે સર્વોદય-વિચાર. ભેદભાંધી અભેદનો પ્રયાસ તે સર્વોદય.

ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્રને અભિન્ન બનાવવું છે. સામાજિક ક્રાંતિ વ્યક્તિગત સાધનાથી ભિન્ન ન રહે, સામાજિક ક્રાંતિ એ જ વ્યક્તિગત સાધનાનું આધાર બુને, વ્યક્તિગત સાધના એકાંગી ન રહે, તેની મારફત જ સામાજિક ક્રાંતિ સરળાય એ સર્વોદયનો પ્રયાસ છે.

વિસંવાદિતામાંથી સંવાદિતા

એકાંગી પ્રયાસો માનવને મોજુ બનાવે છે, પ્રયાસને યુગ્ય બનાવે છે.

એકાંગી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ માણસને મોતીની જ શોધખોળોની ભયંકરતા આગળ એક દુર્ગ્ધ તથ્યખંડ બનાવી દે છે. એકાંગી આત્મભક્તિ શક્ય નથી, અને ભેટલે અંશે તે શક્ય છે, તેટલે અંશે એ માણસને માનવ-સમાજ-વિચરૂપ બનાવે છે.

માનવને કેન્દ્રમાં રાખીને એની સર્વાંગીયુ ઉત્પત્તિ સાધવાના ઉપાયો સર્વોદયે ગોતી કાઢવા છે. આ દિશામાં થયેલા તમામ પ્રયાસો પાસેથી એને શીખવું છે. અગાઉના પ્રયાસો ભલે એકાંગી હોય, સર્વાંગીયુ પ્રયાસની સાધનામાં એની પાસેથી શીખવાનું ઘણું ઘણું છે.

સર્વોદય વિજ્ઞાન પાસે શીખવા માગે છે.

માનસશાસ્ત્ર પાસે શીખવા માગે છે.

સમાજશાસ્ત્ર પાસે શીખવા માગે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન પાસે શીખવા માગે છે.

જે શીખે છે તેણે મનને હમેશા મોકળું રાખવું પડે છે. બારણાં બંધ હોય તો તેમાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ થાય જ નહીં. તેથી જ સર્વોદય એક બંધ વિચાર નથી. જીવનના વિકાસ સાથે એનો પણ વિકાસ થવાનો.

વાદ એ બંધ વિચાર છે, તેથી સર્વોદય એ વાદ નથી. જ્યાં આગ્રહ સત્યનો નહીં પણ પદ્ધતિનો હોય, ત્યાં તે વાદ બને છે. દેહને જીવન છોડ્યા પછી પણ જળજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે સહે છે, તેમ પદ્ધતિને એના પ્રાણુતત્ત્વના નીકળી મળ્યા પછી પણ વળગી રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે સહે છે, મધાર્થ ભેટે છે. પદ્ધતિ ચિરસ્થાયી નથી, સત્ય ચિરસ્થાયી છે.

દેશકાળ પ્રમાણે પદ્ધતિ બદલાય, સત્ય બદલાય નહીં. એક દેશમાં સત્યનું એક રૂપ હોય બીજામાં બીજું. એક કાળમાં સત્ય એક રૂપે પ્રગટે બીજામાં બીજે રૂપે. તે તે દેશમાં અને કાળમાં સત્યના તે તે સ્વરૂપનું મહત્ત્વ છે, પણ તે જ છેવટનું મૂલ્ય નથી. તેથી સર્વોદય પદ્ધતિનું મહત્ત્વ કબૂલ કરશે પણ તે તે દેશ અને કાળ પૂરતું; પણ એવું પરમમૂલ્ય બનશે સત્ય. માનવને કેન્દ્રમાં રાખીને જે સત્ય જે પરિસ્થિતિમાં પ્રગટ થવું હશે તેના આગ્રહ સર્વોદય તે પરિસ્થિતિમાં રાખશે.

પદ્ધતિ શરીર છે, સત્ય આત્મા છે. સર્વોદય એ માનવને પરમ મૂલ્ય માનીને સત્ય શોધવાનો પ્રયાસ છે, પદ્ધતિ શોધવાનો નહીં; તેથી સર્વોદય વાદ નથી.

જીવનની વિસંવાદિતામાંથી એક સંવાદિતા લાવવાનો એનો પ્રયત્ન છે. એ વિસંવાદિતા વ્યક્તિગત જીવનમાં હોય તો ત્યાંથી પણ દૂર કરવી છે. એ વિસંવાદિતા સામાજિક ક્ષેત્રમાં હોય તો ત્યાંથી પણ દૂર કરવી છે. અને જે વિસંવાદિતા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન વચ્ચે હોય તો તેને પણ દૂર કરવી છે.

વ્યક્તિગત જીવનની વિસંવાદિતા વિચિત્રનું વ્યક્તિત્વના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. સહાનુભૂતિ એક તરફ હોય છે, મનોરથ બીજી તરફ હોય છે. આદર્શ એક હોય છે, આચાર બીજો હોય છે. એક જ વ્યક્તિ નાટકના અલગ અલગ પાત્રો ભજવતી દેખાય છે. કુટુંબમાં પ્રેમ શોધતો અને પ્રેમ કરવા મથતો માનવ બાહ્યમાં શોષણ કરતો દેખાય છે. સમાજમાં સેવા કરવા મથતો માણસ કુટુંબમાં ઉદાસીન રહેતો કે બળાંકાર કરતો દેખાય છે.

સામાજિક જીવનની વિસ્તૃતતા વર્ગના । રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. જૈનનીયના ભેદ, અમીર-ગરીબના ભેદ, કાળા-ગોરાના ભેદ, સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ, રેશ-વિદેશના ભેદ, વાદ-પ્રતિવાદના ભેદ, યુદ્ધિજીવી અને શ્રમજીવીના ભેદ, પરાપણી અને પરાપસેવીના ભેદ. આ તમામ ભેદો વર્ગો બનાવે છે, જે સામાજિક જીવનમાં વિસ્તૃતતા ધારે છે.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવન બંનેની વિસ્તૃતતા કોયડાના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે. વ્યક્તિ કે સમૂહનો કોયડો, વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા કે સામાજિક નિયમનનો કોયડો, પહેલાં

રાજ્ય કે પહેલાં પ્રમખનનો કોયડો. ૧૦૬

વિચિત્ર વ્યક્તિત્વ મટાડવું છે, વર્ગો ખતમ કરવા છે, કોયડાઓ ઉઠાવવા છે : આ છે સર્વોદયનો પ્રયાસ. વિચિત્ર વ્યક્તિત્વમાં દંભ છે, વર્ગોમાં અન્યાય છે, કોયડાઓમાં કૃત્રિમતા છે. દંભ, અન્યાય અને કૃત્રિમતા ત્રણે અસત્યની ભુદા ભુદા પ્રકારની અભિવ્યક્તિ છે. તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન એટલે સત્યની શોધ. તેથી સર્વોદય એટલે સત્યની અવિશ્રાંત યોજ.

‘સર્વોદય’ની સમીક્ષા*

બી. ડી. રણદીવે

બુદ્ધાન એ સર્વોદય સમાજ તરફની આગેફૂલ્યતુ પ્રથમ પ્રગલ્ભ છે. એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, ભારતીય સામાજિક માળખામાં પરિવર્તન કરવું હશે તો તેનો આરંભ જૂમિ-સમસ્યાથી જ કરવો પડશે. આનો ઉકેલ જાતે ખેતી કરનારા ખેડૂત અને જૂમિહીન ખેતમજૂરોના હિતમાં ન થાય ત્યાં સુધી ભારતનું આર્થિક જીવન, ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિની રીતે અને જીવનધારણા ઉચ્ચ લાક્ષણિક રીતે, પુનર્વ્યવસ્થિત થઈ જ નહિ શકે. એથી કરીને જૂમિસમસ્યા તરફ વિનોબાજીનું લક્ષ્ય દોરવું તે સુધોભ જ છે. પરંતુ તેમનો ધાર્વા તે એવો છે કે આ સમસ્યાનો નવો ઉકેલ તેમણે શોધી કાઢ્યો છે.

પરંતુ સર્વોદયસમાજની રચનામાં જૂમિ-સમસ્યા ઉપરનો તેમનો લગભગ એકાંગી એક તેમનું આનંદ વ્યક્ત કરે છે. આજના ભારતની બિનનિકસિત આર્થિક સ્થિતિનું જ પ્રતિબિંબ તેઓ પાડી રહ્યા છે, એથી કરીને તો તેઓ

એટલી હદે કહી નાખે છે કે : “અહિંસાના ક્ષેત્રે માન-દાનનું એટલું જ સ્થાન છે જેટલું હિંસાના ક્ષેત્રે હાઈકોર્ટનું બોલવું છે.”

સાધારણ માનવીને માટે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભારતની જૂમિ-સમસ્યાનો ઉકેલ, વિનોબાની પદ્ધતિએ થાય તોય, દુનિયાના રાજકારણને તે ખાસ કશી અસર કરી શકનાર નથી; અથવા વિશ્વશાંતિને સ્થાપી શકનાર નથી. પરંતુ વિનોબાજી તો બુદ્ધાનને ઈશ્વરી સંકેત માને છે, વિશ્વ-શાંતિ માને છે; અને તેમની દ્વારા તે પ્રગટ થઈ રહી હોવાનું અનુભવે છે । કાઈ યુદ્ધશીલ, વિચારવંત માનવી આ પ્રકારના ઈશ્વરી-સંકેતનો, વિશ્વજનરૂપે આ રીતે થનાર પ્રાગલ્ભનો હકીકતરૂપે સ્વીકાર કરશે ? વિનોબાજી અને તેમના અનુયાયીઓ તો જૂતકાલીન ઇતિહાસના અનુભવોનો ઇન્કાર કરી પોતાનો રાજબાણ ધલાજ રહ્યા કરે છે ।

વાત એમ છે કે વિનોબાજી ભારતની જૂમિ-સમસ્યાના ઉકેલ માટે કંઈક કરવા આતુર હતા; સાથોસાથ લડત ટાળવા ઇચ્છતા હતા. આવી અનવિશ્વસિતમાં એમને તેલંગાણામાં પ્રથમ

* ૧૦૦૫ એન.સી. ૧૯૫૮ના સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરના લેખ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત : સંક્ષેપ્ત : જોગીલાલ ગાંધી

બુદ્ધાન મળ્યા બધું, અને ત્યારથી તેમણે તેને દેવી સંકેત રૂપે સમજી લીધા.

બુદ્ધાનનો આ પ્રકાર કાવ્યનિક આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં ફેરવાયેલો છે. આમ છતાં, અલગત, એમાં ભૌતિક અસ્તિત્વ પ્રતિબિંબ પડ્યું જ છે. તેઓ પોતે અને તેમના અનુયાયીઓ ભૂમિ-પદ્ધતિના અન્યાયો અને ભૂમિહીનોના નસીબ અંગે ખૂબ જ આવેશપૂર્વક ભાષણ કરે છે, પરંતુ ખાસ તોંધવા જેવી વાત એ છે કે, વિનોબાજી ભૂમિહીનોનાં હિતોની જેટલી તરફદારી કરી રહ્યા છે, તેટલી જમીનદારો સામે ખેડૂતનાં હિતોની કરતા નથી. તેઓ કુલ-મિલકત સંબંધી સામે કિસાનોની સમસ્યા ઉપર પ્રસ્તુત લક્ષ્યાપના નથી, એ સાફ છે. વળા ભૂમિ-હીનોની તેમની, તરફદારીમાં તેમનાં દુઃખોના નિવારણની જ વાત નથી. પરંતુ મોટા ભાગના ભૂમિહીનો અજ્ઞાત છે; એટલે આ રસ્તે મામલિયારોમાં અરજીવાળા ઉપર જખ્ખર ફટકો લગાવી શકાય એમ છે.

* આ રીતે, ભૂમિહીનોને ભૂમિ-આધવાતું મંદસ્ત સમજી શકાય છે. સવાલ તો એ છે કે, બુદ્ધાન આ કેવી રીતે કરવા માગે છે ?

વિનોબા લાકાષ, કિસાન-આંદોલનોનું સ્થાન બુદ્ધાન-આંદોલનને આપવા માગે છે. કિસાન-આંદોલનો અને કિસાન-લડતો ટાળવા માટે તેઓ લોકોને અપીલ કરીને દાનમાં જમીન મેળવવાનો મહાન આજ્ઞા આપે છે. અને ભૂમિતું દાન માંગતી વખતે તેઓ સૌની પાસે-એક એકર વાળા કે એક હજાર એકરવાળા સૌની પાસે-જે જમીનતું દાન માગે છે અને તેઓ માને છે કે, પ્રથમ નાના જમીન માલિકોએ માલિકોનો ત્યાગ કરી ઉદારશય પ્રસ્તુત પડશે. પછી જ મોટા માલિકોની વ્યૂષ શરૂશે.

ટૂંકમાં, નાના જમીન માલિકો મોટા જમીનદારો કરતાં વધુ યુનેયાર છે. એટલે તો નાનાઓએ મોટાઓને માગે દાખવેલા રહી. અલગત, નાના મોટા સૌની પાસેથી ભૂમિતું દાન સેનાં વિનોબાજી ખાનગી મિલકતનો અધિકારને પ્રિયનરથી પડકાર કરે છે, અને 'સજ ભૂમિ ગોપાલજી' કહી ઉમેરે છે કે, જે જમીન-જમીન સામાજિક ગણિતની ચર્ચા જાય, તો આજનો અમરોળ નાજૂદ થાય અને તેને રથાને પ્રેમ તથા સદકારનો યુગ રથપાય. પરંતુ અજાનનો

ભૂમિ-ઉપરનો અધિકાર કાનૂન દ્વારા સ્થાપિત કરવા તેઓ તૈયાર નથી; અથવા તો શ્રમજીવી આમજનતાને એ અધિકાર સ્થાપી લેવાતું એવાનું કરવા ય તૈયાર નથી. એ તો બિલકલ જાનનો અધિકાર અમલમાં મુકાવવા ય જમીનદારોને વળતર આપવા તૈયાર છે !

આ કાંઈ પ્રહેલી સાર નથી કે બ્યારે અધિ-સાનો ઉપયોગ શોષકોના હરામના લાભોની રક્ષા માટે થયો હોય. એક વ્યાજી તેઓ સૌની સંમતિથી-જમીનદારોની સંમતિથી કાનૂન કરવા કહે-છે. ખીજી વ્યાજી વળતર આપવાતું કહે છે ત્યારે, જેમને આનો બોજ ઉધરવા પડવાનો છે, તેમની સંમતિ શું તેમાં છે ?

પવિત્ર-મિશન તું પરિણામ

આ પવિત્ર-મિશનનું પરિણામ શું આવ્યું છે ? વિનોબાજી ૧૯૫૪ સુધીમાં ૫ કરોડ એકર મેળવવા માગતા હતા. હાલકતમાં ૧૫ ટકા ૫૫૫ સિદ્ધિ નથી મળી-અને તમામ અખખારી પ્રસિદ્ધિ, રાજકર્તા પક્ષોના પૂરો ટેકો, અને અખખટ લકાર-ફડ પછીય, ૧૯૫૪ સુધીમાં ભૂમિ-કર્તા કરવાની યોજના નિષ્ફળ નીવડી છે. આ ઉપરાંત જે જમીન મળી છે, તેમાં ત્યાગી અધી (?) ન ખેડી શકાય તેવી છે; કેટલીક જમીન અંગે માલિકોના અંધા છે.

છતિસગમાં બનતું આવ્યું છે તેમ, એક વ્યાજી વિનોબાજી પધ્યાત્રા કરી, ભૂમિહીનો માટે ભૂમિનાં દાન મેળવી રહ્યા હતા, ત્યારે જ ખીજી વ્યાજી ઉપરના વર્ગો કિસાનોને જમીન ઉપરથી હસેલી હઈ, ભૂમિહીનોની સંખ્યામાં ઉમેરો કરી રહ્યા હતા. વિનોબાજી જેટલી જમીન મેળવી શક્યા છે, તેનાથી ધંધુ જમીન કિસાનો પાસેથી હીનચાઈ ગઈ છે.

આમ, છતિસગ વિનોબાજી અને તેમના અનુયાયીઓને માટે અનિ એનુદાર રહ્યો છે અને વિનોબાજી કાંઈ આ બધા (કિસાનોને જમીન ઉપરથી હસેલી દેખાના) બનાવેલા અનજી હતા, એવું ય નથી. બલકે, એમને આની મજી થતાં તેઓ વ્યાર થઈ ગયા હતા અને તેમણે સત્યાગ્રહની ધમકા ય આપી હતી. એમણે ખેડૂતોને ત્રણે તે પરિણામ આપે તો ય જર્મની ઉપરથી ન હકારાની સત્તા આપી હતી. જે વિનોબાજીએ આનો અમલ કરાવ્યો હોત તો, સાચો કિસાનોની જમીન કુચારી ન ગઈ હોત અને આભારવશ કિસાનોએ

પ્રુથ યર્થને દાનમાં જમીન આપી હોત. પરંતુ કાર્યની હાકલ કેદી સંભળાઈ જ નહિ.

એ જ રીતે બુદ્ધાન દ્વારા આંતરિક શાંતિ સ્થાપવાનું તરંગી સ્વપ્ન પણ એળે ગયું. સરકાર અને ગ્રામ વચ્ચેની હિંસક અથડામણો, પોલીસ દ્વારા નિર્દય મોટી સંખ્યાનાં ખૂન વગેરે પછી ખુદ વિનોબાજીએ પણ પોતાની નિષ્ફળતા સ્વીકારી: “હું તો માનું છું કે બુદ્ધાનની અસર ગામડાં ઉપર યર્થ છે, શહેરો ઉપર નહિ.”

વિશ્વ-વિખ્યાત દાવાઓ કર્યા પછી બુદ્ધાન-આદેશનનાં નાનાં પરિણામો ‘એન્ડી-કલાઈમંકસ’ જેવાં દેખાય છે! પરંતુ એ અનિવાર્ય હતું. જે કોઈ આદેશન સામાજિક-સંઘર્ષનાં કાનૂનો અને આર્થિક, વાસ્તવતા તથા તેમાંથી ઉદ્ભવતાં ધર્મણો તરફ આંખો બંધ કરે છે, તે કેદી પણ સામાજિક-પરિવર્તનની દિશામાં કર્યું જ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. સૌથી પ્રથમ તો, બુદ્ધાન-આદેશન એક અત્યંતનો સવાલ હોવા છતાં, ભૂમિ-પદ્ધતિ બદલવા માટેની, સંપૂર્ણ રીતે સામર્થ્ય સંબંધોને અંત આણવાની અને તેમને લોકશાહી અને બૌદ્ધિક ધોરણે ચર્ચાવાની સાર્વત્રિક હકતનો એક ભાગ ભાગ છે, એ વાત તેઓ સમજી જ ન શક્યા. સવાલ કેવળ ભૂમિહીનોતો જ નહિ ગરીબ કિસાનોના વિશાળ સમૂહોનો છે. આ રીતે ભેતાં એ કાર્યક્રમ ભૂમિકાંતિનો સાચો કાર્યક્રમ જ નથી. એ માર્ગે થોડીક સહત પ્રાપ્ત યર્થ શકે છે, ઉદામ સામાજિક પરિવર્તન નહિ જ.

પરિવર્તનની પદ્ધતિ

પરંતુ બુદ્ધાનની સૌથી વધુ કડુષ્ઠા તો તેની પદ્ધતિમાં છે. અહિંસાના નામે વિનોબાજીએ અહિંસાનો કોઈ પણ પ્રકારની હકતને ઇન્કારી છે. વર્ગ સંઘર્ષ તેમને મન શપથ વર્ચ્ય છે અને પ્રેમને નામે તેઓ શોષકો સામેના કાનૂની પ્રતિબંધોનો ય ઇન્કાર કરે છે. અને વધુમાં વધુ, એમણે ‘કહેવું એવી ભાવના’ છે કે, પહેલાં સ્થાપિત હિંસાને સમજવો પછી કાર્યકરો કરે.

‘સત્યાગ્રહની બાબતમાં ય તેઓ ‘નકારાત્મક’ સત્યાગ્રહનો ઇન્કાર કરે છે. કોઈ પણ પ્રકારનું દબાવ ન-થાય, સિવાય કે પ્રેમનું, એમ તેઓ કહે છે. માનવીના સ્વભાવ

અને પ્રેમ ઉપર જ આધાર રાખવાની આ વાત કિસાનો અને ભૂમિહીનોની હકતોને નિર્ણય બનાવવામાં બંધ પરિણમે છે.

બુદ્ધાને લોકોને ભૂમિકાંતરણ અંગે ખૂબસૂ બતાવ્યા છે એ વાતનો ઇન્કાર નથી. વિનોબાજીનાં વ્યક્તિત્વ ત્યોગ અને ભૂમિરહિતો વતી તેમની અથાગ પ્રવૃત્તિ વિશે ય સવાલ નથી. પરંતુ એમાંથી એવા દાવા સર્જી શકે એમ નથી કે, આ પ્રવૃત્તિએ ભૂમિહીનો અને કિસાન-જનતામાં સાચા પ્રકારની ભગતિ આણી છે-તેમને સ્વાવલંબી અને ન્યાય-પ્રાપ્તિ માટે સંગઠિત બનાવતું શિક્ષણ આપ્યું છે. એણે જે એવા દાવાઓ કર્યા છે કે, ભૂમિ-સમસ્યા પ્રેમ દ્વારા અને હકત વિના ‘હલ’ યર્થ ‘શકરો’ તથા ‘એના’ હથિયાર વધુ ઉચ્ચ કક્ષાનાં છે; તથા આ પ્રક્રિયા દ્વારા જ તેઓ માનવીને અને તેની ચેતનાને બદલી શકશે અને ‘વિશ્વશાંતિને’ પહે તો તેનો શોભા અપૂર્વ એકાંકી બનશે-વગેરે દાવાઓ સામે જ અમારી ટીકા છે.

ગ્રામદાન-તથા તબક્કો

ગ્રામદાન એ ભૂમિદાનનો નવો તબક્કો છે. એ સાચો ભૂમિકાંતિ હોવાની તેમની ધારણા છે. વ્યક્તિગત રીતે જમીન આપવાને બદલે, તેમાં આપું ગામ ભૂમિદાનમાં જમીન આપે છે. આ ગ્રામદાનના સાત હેતુઓ છે: (૧) ગરીબીનું નિકાલ; (૨) જમીનદારોના હૃદયમાં પ્રેમની લાગણી જન્માવવી; અને તે રીતે રાષ્ટ્રનું નૈતિક વાતાવરણ સુધારવું; (૩) પરસ્પર સહાયતા અને સાથી-માનવી પ્રત્યેની લાગણીનાં બંધનો દ્વારા સંગઠનને સુદઢ બનાવવો. આ રીતે, મોટા જમીનદાર અને જમીન ઉપરથી ફેકાઈ ગયેલાં ભૂમિહીન વચ્ચેના વર્ગ-શિકાર, જે અન્યથ વ્યક્તિ થતો રહ્યો છે, તેને ટાળવો; (૪) યત્ન દાન, તપનાં અન્ય તત્ત્વજ્ઞાનના આધાર ઉપર રચાયેલ ભારતીય સંસ્કારને પુનરુજ્જન આપવું તથા તેનો વિકાસ કરવો; અને આ રીતે સાચા ધર્મમાં માનવીની આસ્થા દઢ કરવી (૫) સ્વેચ્છિક શારીરિક શ્રમ, અપરિમલ, સહકાર અને સ્વ-અવલંબનના પાયા ઉપર નવા સમાજનું નિર્માણ કરવું; (૬) તમામ રાજકીય પક્ષોને એક સર્વ-માન્ય-મત્ય ઉપર એકત્ર કરી, સાથે કામ કરતા કરવાની તક આપવી; અને તે દ્વારા કહેતા અને આપવડાઈનું નિકાલ કરવું; (૭) વિશ્વશાંતિને સહાયક થવું.

અમે-ફરી એક વાર કહીએ છીએ કે, સ્વતઃ એક સારા અને નહર વિચારને બહુ મોટા ફાયદો કરીને ખરડામાં આવ્યો છે.

એ તો સાફ વાત છે કે, જે આખાં ગ્રામોનાં ગ્રામો તેમની તમામ જમીનો એકત્ર કરે, તો સહકારી પ્રયાસ શક્ય બને; અને તો વધુ ઉત્પાદન થાય અને યોગ્યતા કરતાં વધુ સારું જીવન જીવવાનું શક્ય બને.

વળી એ ય એટલી જ સાફ વાત છે કે, બ્યાંસગી ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનોનું સામાજિકરણ ન થાય, બ્યાંસગી બજાર-વેચાણ-માલનું ઉત્પાદન દૂર ન થાય, ત્યાંસગી કેવળ ગ્રામદાન ગ્રામ-શોષણની પ્રક્રિયાને સંપૂર્ણ રીતે રોકી નહિ શકે. બ્યાંસગી શહેરોમાં અને અન્ય ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરની માલિકી સામાજિક ન બને, અને વિનિમય માટે કરવામાં આવતાં ઉત્પાદનનું સમાજ સમાજિક જરૂરિયાત માટેનું ઉત્પાદન લે નહિ, ત્યાંસગી, ગ્રામદાન દ્વારા ખાનગી માલિકી નિર્મૂળ કરવા માનવી વૃત્ત સમાજનું નિર્માણ થશે નહિ.

આજે સત્તાધારી પક્ષને ગ્રામદાનની વાત શાને કારણે રૂપશે? છે કે કેમ? એ વાતમાં લડતને પ્રાપ્ત નથી; તથા એ રાહ ભૂમિ ઉપરનો સર્વહાર પશુ અપાઈએ જોળાશે નહિ અને સામાજિક શાંતિને હનિયાવી શકશે નહિ, એવી તેમને નિરાંત છે.

સ્વયંસંપૂર્ણતાનો ભ્રમ

* ગામડાંમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે ‘સહકાર’ની દિશામાં સ્વેચ્છાએ આમ-અદિસન થાય, તેને સૌ કોઈ વધવી લેશે. કામદાર વગેરે સત્તામાં આવશે? ત્યારે, ગ્રામ વિસ્તારોમાંની સહકારી પ્રવૃત્તિ એવીના ઉત્પાદનમાં નિષ્પાંક શોષા લગવી શકશે.

* જો વિનોબાજીના પ્રયાસથી મોટા પ્રમાણમાં ગ્રામદાનો થાય; જો ગ્રામદાનોમાં તમામ ક્ષેત્ર સંબંધી અને અસમાનતાઓ નિર્મૂળ થાય; તો તે ગ્રામવિસ્તારોમાં જળરજ્જ સમાનતા લાવનારું બળ બની જશે.

પરંતુ, તેમ છતાં, એની આખરની અર્થાદ્યોનો સ્વીકાર કરવો બેઠકો. બ્યાંસગી ઉત્પાદનનાં બીજાં સાધનો

ઉપર સામાજિક કાબૂ ન આવે, ત્યાંસગી સમાજમાં તે મૂળભૂત પરિવર્તન ન આણી શકે.

બ્યાંસગી પ્રત્યેક પગલે સરકારની અને કાનૂની મદદ મળે નહિ, ત્યાંસગી ગ્રામદાની ગામડાંઓનું અસ્તિત્વ નિશ્ચિત અને સ્પષ્ટ બની નહિ શકે.

એમ બજાય છે કે, વિનોબાજીનાં ગ્રામદાની ગામડાંમાં ઉત્પાદન વ્યક્તિગત હશે, નહિ કે સહકારી. વળી આ ગ્રામદાની ગામડાંમાં પુરાણપુણી-બેલી અને રેટિયાને ભેગા કરવાની વ્યવસ્થા ફરજિયાત (?) થશે. કપડું, ભોડા, તેલ વગેરે માટે સ્થાનિક આધાર રાખવાનો હશે.

* અલબત્ત, વિનોબાજી એવું નથી કેહેતા કે, ગામડાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વયંસંપૂર્ણ હોવાં બેઠકો. તેઓ વિનિમયનો સ્વીકાર કરે છે, અલબત્ત, વધુમાં વધુ અર્થાદિત સ્વરૂપમાં. એ વાત સાચી છે કે, વ્યવસ્થાનું સમય ફરમાન ગ્રામ-ઉલોગોની રક્ષા થાય અને સૌને શેષ-કામગીરી મળે, તે માટે તમામ પ્રયાસ થવા જરૂરી છે; પરંતુ ગ્રામ-સ્વયંસંપૂર્ણતાનું જે ચિત્ર દોરવામાં આવે છે, તે નથી સાચું, નથી વ્યવહાર. આમ છતાં વિનોબાજી ગ્રામદાન ઉપર, બહારની દુનિયા સાથે તેનો અર્થાદિત વિનિમય સંબંધ હોય તે મકારનો એક આપે છે તે સહજ રીતે સમજ શકાય તેવું છે. શહેરા સાથેના વિનિમયદ્વારા ગામડાંઓનો જે સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે તે વિનોબા જુએ છે.

તેઓ વિનિમયને અર્થાદિત કરીને ગ્રામ શોધવા માગે છે, ત્યારે સાચો સમાજવાદી રાહ જડ્યો ન હોવાને કારણે છટકાવી સ્થવે છે.

સાવિ શક્યતા

પરંતુ શક્યપ્રત્ય તો એ છે કે, ગ્રામદાન આદિસન માટે સાવિ શક્યતા કેટલી છે? ૧૯૫૭ ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં ૩૦૦૦ ગામડાંનું ગ્રામદાન થયું હતું. આમાં સૌથી મોટી સંખ્યા, હજુ બ્યાં ખાનગી મિલકત—માલિકોનો દંડ વિકાસ નથી થયો તેવાં ગામડાંની છે. ગ્રામદાનની જેમ જૂદાન પ્રવૃત્તિ પશુ ઉત્પાદન વિવિધ મેળવવામાં નિષ્ફળ જવાની છે. કેમ કે ગ્રામદાનીઓ માને છે કે, ગામડાંમાં સ્થાપિત પિતે એક દિવસ તો એમના પ્રવારને વશ થશે ને મિલકત-સુકિતનો આનંદ

માણુશે. અલગત એવી માન્યતા માટે કોઈ વૈજ્ઞાનિક પાયો મળ્યો નથી. તેઓ એ વાત સમજી શકતા જ નહીં કે કોઈ પણ આર્થિક-વર્ગનું સામાજિક વર્તન તેની પૂર્વ-વિચિત્રિને અનુરૂપ જ થકાય છે; અને કેવળ થોડીક છૂટી જવાથી વ્યક્તિઓ જ તેનાથી પર થઈ શકે છે. ત્યારે વિનોબાજીની વિચારસરણી મુજબ, વિચાર જ વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિને પલટાનાર સર્વોપરી ભગ છે.

સંપત્તિદાન

મામદાન અને જુદાન સંપત્તિદાન સાથે સંકળાયેલ છે. વિનોબા કહે છે :

‘જુદાનનું કામ જેમ જેમ આગળ વધ્યું, તેમ તેમ એ વાત વધુ રસપ્રદ બની કે, એ આદાન પાછળનો વિચાર સફળતાને ખામી નહિ થઈ, સિવાય કે આપણે એક કમળું આગળ વધી, સંપત્તિ અને મિલકતના હિસ્સાની પથ માગણી કરીએ.’

આ પછી સંપત્તિના દૈ શામની માંમ કરવામાં આવી.

હરી આપણે એના એ જ દષ્ટિકોણ, એ જ ટેકનિક બોધે એ છીએ; હરી પાછી ફરતે માટેની અપીલ અને તે વ ધનિકાને. શોષણને શેકવાનો અથવા તેના ઉપર કાંપ દાળ મૂકવાનો પ્રયાસ નહિ, પરંતુ ધનિકા પાસે હિંદાર ધર્માદા-યુક્તિની અપીલ !

જુદાન સાથે સંકળાયેલી, વૃષ્ટી જતી પ્રજ્ઞાએનો પોષવા માટે વિનોબાજી સંપત્તિદાનની માંગ કરી રહ્યા છે, ત્યારે તેના પાંચ હેતુઓ ગંજાવવામાં આવે છે; (૧) ધનિકા જરીબોનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ સંપાદન કરે; (૨) ધનિકા ને જરીબો બંને સંધર્શનિતિ ત્યાગ કરે; (૩) તમામ મિલકત સરકારની અથવા સમાજની માને; (૪) પૈસા અને સેવાની કિંમત ખતમ કરી કામને સાચી સંપત્તિ ગણવી; (૫) લોક-શક્તિ પેદા કરી, લોકો રાજ્ય ઉપર ઝોછો ને ઝોછો આધાર રાખી, પોતાં પોતાં કામકામ કરવા શક્તિમાન બને; (૬) સમાજ-તંત્રને તવેસરથી ઘાટ આપવો.

ઉપાદાનનાં સાધનોનું તાલીમકરણ કરવાને બદલે જે સંપત્તિભાગ માટે અપીલ; ઉદ્યોગનું કાર્યની રીતે તાલીમકરણ કરવાની માંગને, બદલે એવી તરંગી આશા સેવવી જે એક

દિવસ સ્થાપિત-હિતો અને જ સંપત્તિ-યુક્તિ ઉચ્છેદ; વિનોબાજીના લાવિ સર્વોદયનો આવા પાયો છે.

‘યુટોપિયન’ દષ્ટિબિંદુ

જુદાન, મામદાન અને સંપત્તિદાનમાં જે સંગ્રહ તંતુ છે તે એ કે, લાગુ છેડી દેવી, સંધર્શ દાળવો-સત્યાગ્રહ પથ નહિ. કેવળ શબ્દની શક્તિ ઉપર પરિવર્તનનો અધો જ (?) આધાર રાખવો; વિનોબાજી માટે પરિવર્તનની પદ્ધતિ મુખ્ય વસ્તુ છે. તેઓ માણુસોનું પરિવર્તન કરી, તેમને નૂનન સમાજનું સર્જન કરવા સક્ષમ કરવા માંગે છે. એ કહેવાની જરૂર નથી કે એમના માટે એમનો હેતુ કે પરિવર્તન એકે સ્વાધર્શે મળે. એ માર્ગ માનવીનાં મનમાં કેવળ એવી બ્રમણ જ પેદા કરશે કે, તેઓ તેમના હેતુઓ પ્રચારકાર સાધી શકશે; આ રીતે તે માર્ગ આમ-જનતાના સમાજવાદ અને લોક-શાસી માટેનાં આદાનનો નિર્ધાર બનાવી દેશે.

વિનોબાજી અને એમના અનુયાયીઓની આદ-આદર્શી તીવ્ર આતુરતા ‘હતાં આવું’ પરિણામ શાધી આવે છે ! એનું કારણ એ છે કે, સમાજ-વિકાસનાં ઐતિહાસિક કાન્દનો તરફ તેઓ આંખો બંધ કરે છે, કેમકે વિનોબાજી વર્ગથી પર રહેવા માંગે છે. બને પ્રયે નિષ્પક્ષ રહેવાની અને સંધર્શ દાળવાની ઇચ્છામાં તેઓ આમ-જનતાના હિતની વિરુદ્ધની હરોળમાં જઈ પહોંચે છે !

ખતકાળમાં તરંગી-સ્વપ્રણાલિ-‘યુટોપિયનો’ ઘર્ષ થવા છે. ને તેમને ઉદ્દેશી માસે કમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોમાં જે ટીકા કરી, છે તે વિનોબાજીને પણ લાગુ પડે છે.

વિશ્વશાંતિ

શાંતિની બાળતંત્રમાં વિનોબાજી ‘જેટલી ઉત્કટતા સેવે છે’, એટલી બધું થોડા સેવતા હશે ! વિશ્વ-પરિસ્થિતિ અંગેના એમના પ્રયત્નોનું તથા ઉપાય અંગે લલે આપણે હંમેશાં સંમત ન થઈ શકીએ; તેમ છતાં તેમની તમામ શક્તિ શાંતિને પ્રયે જ છે.

* વિનોબાજી અને તેમના અનુયાયીઓ ‘સામાજિક’ પરિવર્તનનો ઉત્કટ આવેગ અનુભવે છે... પોતાની આજીવનકાળ દરમિયાન કોઈએ નોતાઓથી સાવ ‘બીલડી’ રીતે, વિનોબાજી.

જમીનની - માલિકીને નિર્મૂળ કરવાની હિંમતભરી સિદ્ધારસ કરી રહ્યા છે. વિનોબા બેવી કક્ષાની વ્યક્તિ બધારે વર્ગ-વિહીન અને રાજ્ય વિહીન સમાજની - ઉત્પાદનમાં સંધોનામાં, ખાનગી માલિકી ન હોય તેવા સમાજની - સિદ્ધારસ કરે છે, ત્યારે પર્વતોમાં સમાજના સૌથી નાબુક મર્ગસ્થાન પર લોહાનું લક્ષ કેન્દ્રિત તો થાય જ છે.

* માર્ક્સવાદીઓ ખાનગી મિલકતની પ્રત્યેક શુભાશયી દીકાને બચાવે છે; કેમકે આ અન્યાયી અને અનિષ્ટ સમાજ પદ્ધતિને નિર્મૂળ કરવામાં તે સહાયક છે. વિનોબાજીની ફિલસૂફીમાંનાં દીકાતમક તરવા ભારતીય પરિસ્થિતિમાં અચુક વિધાયક (પોઝિટિવ) ભાગ ભજવવા સમર્થ પશુ બને. અલગત, સોવિયેત અને ચીની ક્રાંતિઓ તથા વિશ્વ-સમાજવાદી ભ્રમતિની પાશ્વર્ભૂમિકામાં એમની દીકાને ભારતનાં પ્રગતિશીલ તરવા સાવ પ્રાથમિક કક્ષાની અને વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદના પાયાની સમજ વિનાની ગણ્યે.

ગાંધીજી અને રાજકીય લડત

આધ્યાત્મિક વિચારો ઉપર અત્યંત ભાર મૂકવા છતાં ગાંધીજી ભારતના અનન્ય મહાન રાજકીય નેતા હતા. અને બ્રિટિશ સામેની રાજકીય લડતમાં તેમણે ભારતને દોરવાની હિંમત કરી હતી. અહિંસા અને સત્યાગ્રહ, અલગત, આમ-જનતાના જુરસાને મેળો પાડવા અને લડતને કાબૂમાં રાખવા, વાપરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ રાજકીય લડત, પરંતુ રાજ્ય સામેની લડત તેમણે કહી, છોડી દીધી ન હતી.

પ્રત્યેક વર્ગીય સમાજમાં સામાજિક પરિવર્તન માટેની લડતનું કેન્દ્ર અનિવાર્ય તથા રાજ્ય અને સરકાર હોય છે, કેમકે સરકાર અથવા રાજ્ય અન્યાયી સમાજરચનાના પરિવર્તનની આમ જનતાની ધોગશની આડે આવે છે. સામાજિક પરિવર્તનની લડત અનિવાર્ય રીતે રાજકીય લડતમાં, રાજકીય સત્તા હસ્તગત કરવાની લડતમાં પરિણમી જ જોઈ એ. આ લડત શાંતિમય હો, અહિંસક હો વા હિંસક, તેણે રાજકીય-સ્વરૂપ તો ધારણ કરવું જ રહ્યું. નવો વર્ગ રાજ્યસત્તા હસ્તગત ન કરે ત્યાંલગી નૂતન સમાજવ્યવસ્થા શક્ય જ નથી. સામાજિક પરિવર્તનનો આ કાનૂન છે, અને તે ભારતને ય જોડેલો જ સાચુ પડે છે.

આપણે જોઈ એ છીએ કે જૂદાન અને ગ્રામદાનનું અનિવાર્ય

પરિણામ રાજકીય લડતનો પ્રકાર છે. પ્રેમ અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોને અર્થ એવો અર્થ, રહ્યો છે કે, પ્રત્યેક રાજકીય લડત અને રાજ્ય બંનેને વર્ગમાન રાજ્યસત્તાઓને હસ્તક બિનવિશેષ સલામત છોડી દેવાં.

આ દૃષ્ટિબિંદુના અનુસંધાનમાં વિનોબાજી તમામ પશોનો મુખ્ય પ્રશ્નકાર (?) કરે છે.

પરંતુ રાજકીય પશોની ખરાબી શી છે? તો વિનોબા કહે છે: " પાર્ટી રાજકીય સત્તા લેવાનું સાધન છે. અને વિચારો તો રાજકીય સત્તાની સ્પર્ધામાં અનુકૂળ ટૂંકમાક જ બની જાય છે."

એ વાત સાચી છે કે, ક્ષય પામી રહેલ અને અન્યાયાતી વર્ગની પાર્ટીઓ માટે આ 'સાધુ' છે. તેમનામાં નિર્તાત સહો, અધઃપતન અને તકવાદ જોવા મળે છે. પરંતુ એટલા સાથે તમામ રાજકીય પશોનો તિરસ્કાર કરવાને કારણે નથી. કચડાયેલો વર્ગ પોતાની ભૂતને પક્ષ રૂપે સંગઠિત કર્યા વિના પોતાની મુક્તિ હાંસલ કરી શકશે નહિ... આવી રાજકીય પાર્ટીનો હેતુ સત્તા હાંસલ કરવાનો હોય તેમાં કશું જ યુનાહિત નથી.

રાજકારણથી દૂર લાગવાની હિમાયત અન્યથાતો સત્તાધારી વર્ગને માટે અત્યંત અનુકૂળ રાજકીય કૃત્ય બન જાય છે.

રાજ્યસંસ્થા

વિનોબાજી રાજ્યરૂપી સંસ્થાના કંઈ વિશેષી છે, તેણે રાજ્યવિહીન સમાજરચનામાં માને છે; અને આને તેને જ માટે કામ કરી રહ્યાનો તેમનો દાવો છે. આ રીતે, તેણે પોતાને કમ્યુનિસ્ટો કરતાં આગળ માને છે, કેમકે કમ્યુનિસ્ટો રાજ્યસત્તાની નાબૂદી ભવિષ્યમાં માગે છે. ત્યારે તેણે આજે જ નાબૂદી કરવા માગે છે.

તેણે રાજ્યસત્તાને સમાજ ઉપર લાદવામાં આવેલ કૃત્રિમ પેદાશ માને છે. અને રાજ્યને કેન્દ્રિત આર્થિક તથા રાજકીય સત્તાના અનિષ્ટનું મૂળ સમજે છે. તેણે તેની સામે લડા વિના જ તેની નાબૂદી કરવા મથે છે. અને તેણે નાજ્યને

સમાજથી પર એવા તંત્ર તરીકે જુએ છે, અને નહિ કે. સામે અધિકારી પ્રકારનો સ્વાલ જોશે કર્યો હતો. રાજ્ય-સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવના વર્ગીય સાધન તરીકે એટલે સત્તાની તત્કાલ નાબૂદી માગી હતી અને વ્યક્તિને કોઈ જ તો તેઓ એને અમુક ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની પ્રેરણા પછી પ્રકારની સત્તામાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ હોવી જોઈએ એવી માંગ ઉઠાવી હતી. તેઓ ક્રાંતિકારી કામદાર વર્ગનું નહિ, પરંતુ મૂડીવાદી સમાજના અંતિમ પ્રકારના વ્યક્તિ-વાદનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હતા.

રાજ્ય સંગઠન, રાજકારણ અથવા વિનોબાજીના વિચારો ૧૯મી સદીના યુરોપીય અરાજકતાવાદીઓ (બાકુનિન અને પ્રુથેનીન અનુયાયીઓ) ના વ્યક્તિવાદી વિચારો સાથે ધક્કો જ સામ્ય ધરાવે છે. અને એ સ્વાભાવિક જ છે. વિનોબાજીનો સર્વોદયનો સ્વધાર દલિત ક્રાંતિકારી વર્ગ નથી; પણ તમામ પ્રગૃહીત વ્યક્તિઓ છે.

રાષ્ટ્રીય સરકાર

વિનોબાજી વર્તમાન રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે લડવા મર્ગિતા નથી, એ વ્યાપકે અગ્રાહી જોઈ ગયા છીએ. હાલના રાજ્યકર્તા વર્ગ સામેની રાષ્ટ્રીય લડત વિના જ તેઓ રાજ્યચિહ્ન સમાજ સ્થાપવાનો સિદ્ધાન્ત ખરો કરે છે. એટલે એ આદર્શ નિષ્ફળ જવા જ સમર્થો છે. આ દૃષ્ટિને કારણે તેઓ એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે એક જોડા નથી - બધાં રાજ્યોને સરખાં ખરાબ ગણે છે. અને નવો સમાજ ધંધામાં કામદાર-રાજ્યનો કોઈ ફાળો નથી એવું ઓને છે. કૃષ્ણાનીતીએ બૂદાનીઓને કહ્યું કે 'બૂદાન ક્રાંતિ' સફળ રીતે પાર પાડવા માટે તેમણે રાજ્ય-ધરા કાંધમાં લેવી પડશે. ત્યારે વિનોબાજીએ સ્પષ્ટ જવાબ આપી દીધો હતો કે, રાજ્યસત્તા મારા કાંધમાં હોવાની જરૂર નથી. હું એના પર કાળ, રાખા, શકું તો પૂરવું છે. વિનોબાજી રાજનીતિ સામે લોકનીતિ પર જોર લગાવે છે. અને લોકનીતિ દ્વારા રાજનીતિ ઉપર કાબૂ રહે એવી તેમની કલ્પના છે. એટલે કે દલિતો અને અમલજીઓએ રાજ્યસત્તા કાંધમાં લેવાની જરૂર નથી; પણ બહાર રહી તેના પર કાબૂ ધરાવવો - આ બંધું રાજ્યની નાબૂદી કરવાના તેમના ધ્યેયના હિતમાં છે.

એનાર્કિસ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ

આ દૃષ્ટિબિંદુ કોઈ નવું નથી. ૧૯મી સદીના યુરોપીય અરાજકતાવાદીઓ (એનાર્કિસ્ટો) નું વ્યક્તિવાદી દૃષ્ટિબિંદુ આજું જ હવું. તેઓ પણ રાજ્યને વ્યક્તિવાદી દૃષ્ટિથી જ જોતા; અને મૂડીવાદી રાજ્ય સામેની વર્ગીય લડતના સાધન તરીકે બૂદી જ ગયા હતા. 'કમ્યુનિસ્ટ સંઘર્ષ' રાજ્ય અદશ્ય થઈ જશે, એવા કમ્યુનિસ્ટોનાં વૈજ્ઞાનિક વિચાર સામે ૧૯મી સદીના યુરોપિયન અરાજકતાવાદીઓએ સત્તાવાદ

કલ્પના. એવી છે કે, શોષણની નાબૂદી થયા પછી અને પદ્ધતિ સુધારવાને સાધનોનું સામાજિકરણ થયા પછી રાજ્યનું વિહીનીકરણ થશે; ત્યારે વિનોબાજી તેને ક્ષમારૂં એવી સુચારુ પિયન કલ્પના રજૂ કરે છે કે, રાજ્યની નાબૂદીની પ્રક્રિયા હાલ દુરત શરૂ કરી દેવી જોઈએ.

પક્ષો-ચૂંટણીઓ-બહુમતિ

વિનોબા રાજકીય પક્ષો, ચૂંટણીઓ અને બહુમતિના શાસન અંગેના ધણી બધા સચોટો પરત્વે રાજકારણ-વિરોધી અને સત્તાવાદ-વિરોધી વલણ ધરાવે છે.

રાજકોટથી દૂર રહેવાના તેમના સિદ્ધાંતનો મુલાકાત કરતાં તેઓ એવું કહે છે કે :—

"દેશને આઝાદ કરવાનો હતો, ત્યાંસુધી રાજકીય સત્તા ઉપરનો ઝોક જરૂરી હતો; પણ સ્વારાજ્ય આવ્યા પછી તો સામાજિક અને આર્થિક ક્ષતિ પાછા જ બધો પ્રયાસ લગાવી દેવો જોઈએ. એટલે કેવળ રાજકીય સત્તા મેળવવામાં જ બધી શક્તિ રહેલી છે, એમ વિચારવું તે તો સ્વારાજ્યનું સ્વયં જ ચૂકી જવા બરાબર છે. જુદાનવસમાં માનનારાઓ યુગજન સામાજિક પરિવર્તન લાવવા તો માગે જ છે. પરંતુ જુદાન આદાસન હાલના પ્રકીય બેઠાં ધોઈ નાંખવા અને લોકનીતિ સંસ્કારી નીતિની આશિષાળી રીતે નહિ, પણ સ્વતંત્ર રીતે વિકસે તેવી—સામાજિક કામની નવી ગતિશીલતા પેદા કરવા અર્થે છે."

ચૂંટણીઓ અને બહુમતિ સત્તા

વિનોબાજી તો, ચૂંટણીઓ પણ નવા બેઠો અને અધ્યાપક પેદા કરનાર છે, એવું માને છે. આગળ પધી તેઓ તો પાસિમેન્ટરી પદ્ધતિની બહુમતિની રાજ્યસભા સામે ધ અપ્રાપ્ય હતાવે છે. બહુમતિની પદ્ધતિને વિકાસ એ કૃત્રિમ રાજકીય વિચારનું પરિણામ છે એવું માને છે. ચૂંટણી પદ્ધતિ એ પશ્ચિમી પેદાશ છે; બહુમતિ રાજ્યપદ્ધતિ ભારતને અનુકૂળ નહિ એવી પશ્ચિમી પદ્ધતિ છે; અને એ પદ્ધતિ બહુમતિ અને લઘુમતિ વચ્ચે ધણું પેદા કરે છે, એમ સર્વોદયના નેતા માને છે. બહુમતિ અને લઘુમતિ વચ્ચેના સામાજિક એકરાગને નામે તેઓ પાસિમેન્ટરી પદ્ધતિને ધરમળથી તરસકાર (૧) કરે છે.

બહુમતિની રાજ્યપદ્ધતિને શ્યાને વિનોબાજી ખૂબ કષ્ટ પદ્ધતિ સુધારે છે ? પંચ બોલ્યા એટલે પરમેશ્વર બોલ્યા એ પ્રકારની સર્વાનુમતિની તેઓ સિદ્ધારસ કરે છે.

આનો અર્થ તો એવો થયો કે, સર્વાનુમતિને નામે લઘુમતિને વિરોધની સત્તા આપવી !

આ દૃષ્ટિ ક્રાંતિકારી વર્ગની નથી. પણ સામાજિક સંસ્કારી જીવનમાં અનિવાર્ય રીતે જરૂરી એવા સામાજિક નિયમોથી ગ્રાસી એવી વ્યક્તિની છે.

વિકેન્દ્રીકરણ

કેન્દ્રીકરણ-વિકેન્દ્રીકરણ અંગે પણ, સર્વોદયીઓના ઉપર દેખેલા જ ગલત વિચારો જી. આજના જમાનામાં જે પ્રકારે રાજકારણી અને આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થયું છે, તેની સામેનો તેમનો વિરોધ વ્યાજબી છે. તેમનો ભાવિ આદર્શ—સમાજ રાજકીય અને આર્થિક સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણના પાયા પર રચાયે, એમ તેઓ જણાવે છે. પરંતુ તેઓ વિકેન્દ્રીકરણ ખોટા અર્થમાં સમજે છે તેઓ એનો અર્થ એવો કરે છે કે, શક્ય હોય ત્યાંસુધી મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો જ નહિ બેઠાં એ-એટલે કે શક્ય હોય ત્યાંસુધી નવી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ ટાળવી (૨) એમની માન્યતા મુજબ સમાજમાં ઝોજામાં ઝોજો વિનિમય હશે; ગામડાંમાં નાના પાયા પર કિસાન-ઉત્પાદન થવું હશે; મોટાં ધંધા અને મોટા ઉદ્યોગોનો ઝોજામાં ઝોજો ઉપયોગ થશે; તથા વધુમાં વધુ સ્વયંસંપૂર્ણતા હશે. આ પ્રકારનું વિકેન્દ્રીકરણ પ્રગતિની જ ફાયાલ કરશે; એટલે કે માનવીની ઉત્પાદક શક્તિને ધણી વહેલી અંતિમ અપાદમાં પૂરી દેશે. પરિણામે સમાજ ધણી નીચા ધોરણે ટપરશે.

જો અંતરૂપી ગ્રામની ઉત્પાદક શક્તિ અતિ મોટો વ્યાક કર પડેલો નહિ, અને અદ્યક પેદાશ થાય નહિ ત્યાં લગી સર્વ જમની જરૂરિયાતો સંતોષવાનું અને દરેક જણ પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરે અને જરૂરિયાત મુજબ ઉપભોગ કરે તેનો ધોરણે પ્રોત્સાહન શક્ય જ નથી. મોટાં ધંધા અને ભારે ઉદ્યોગો સામે કૃત્રિમ મનાઈ રજાવવાથી ઉપરનો આદર્શ કદી અગ્રવી નહિ જની શકે. માક સંવાદીઓ આ સત્ય એક સદી પૂર્વે જાણી ચૂક્યા છે, અને જેમણે

જેમણે એના પ્રત્યે દુર્લ્લેખ કર્યું છે, તેમને સુધારવાનો પ્રયાસ આશુચરે. વળી ખીણ વાત એ છે કે, મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં કરતા રહ્યા છે.

બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ

ઉપર મુજબની ગતિ દર્શિને કારણે સર્વોદ્ધારીઓ પોતાનો એક બીજને પ્રિય આદર્શ અંસલમાં નહિ ઉતારી શકે. તે આદર્શ તે બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરેલા. આજે થોડાંક જ રાષ્ટ્રોમાં બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનો ઇન્કાર છે, અને મોટા ભાગની વિશાળ પ્રજા યોનિક અને શારીરિક શ્રમનો અપરંપાર દસરો કરી રહી છે. આ દૂષણ મૂડીવાદી સમાજરચનાનું છે. અને નવી સમાજરચનામાં આ દૂષણ દૂર થવું જ રહ્યું.

સર્વોદ્ધારીઓ એવું માને છે કે, જો કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો શારીરિક શ્રમ સોંપે તો જ આ ભેદ દૂર થાય. હકીકતે તો, આ ભેદ ત્યારે જ દૂર થશે કે જ્યારે ઉત્પાદન-કાર્યમાં સૌ હિસ્સો ભેગા થશે, અને સામાજિક ઉત્પાદન-શક્તિ એટલી વધી ગઈ હશે કે જેથી ધણાં ઓછા કલાકે શ્રમ કરવા પડતો હશે, અને આમપ્રજા બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિમાં પૂરતો સમય આપી શકે એવી સ્થિતિમાં હશે. નવા સર્વોદ્ધાર સમાજમાં ભારે ઉદ્યોગો સામે નિયંત્રણ હોઈને તો જીવદું જ પરિણામ આવશે.

બૌદ્ધિક અને શારીરિક શ્રમ વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવા માટે એ શરતો મહત્વની છે : તેમાંની પહેલી શરત—દરેક જણે ઉત્પાદક-શ્રમમાં હિસ્સેદાર બનવું જોઈએ, એ તો સર્વોદ્ધારીઓ સ્વીકારે છે. પરંતુ ખીણ શરત—ઉત્પાદન-પ્રયત્ન પ્રમાણમાં થવું જોઈએ, કામના કલાક ઘટવા જોઈએ, બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે પૂરતો સમય મળવો જોઈએ, વગેરે તરફ ધ્યાન બંધ કરે છે.

સર્વોદ્ધાર આજની કેન્દ્રિત આર્થિક સત્તાનો અંત આણવાની માંગ કરે છે. તે માંગ તદ્દન સાચી અને ન્યાય-યુક્ત છે. પરંતુ તેઓ આર્થિક સત્તાના કેન્દ્રીકરણને મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો સાથે સેળસેળ કરી દે છે. પ્રથમ વાત એ છે કે, કેન્દ્રીકરણ થાય છે તે ઉદ્યોગના કદને કારણે નહિ, પરંતુ મોટાં આર્થિક ઘટકો ઉપરની માલિકી ખાનગી છે, તે તેને માટે જવાબદાર છે. ઉત્પાદન-ઉપર સામાજિક માલિકી રચવાતાં સદાને માટે આ કેન્દ્રીકરણને અંત

આજની માલિકીના મોટા ઉદ્યોગો મોટાં શહેરો અને નગરોમાં કેન્દ્રિત થાય છે. શહેરો ટેકનિકલ અને વૈજ્ઞાનિક શોધ-જોગા-પ્રવૃત્તિનો ઇન્કાર કરી લે છે, અને મામપ્રદેશ પંજાત રહી જાય છે. જેમાંથી શહેરો અને મામપ્રદેશ વચ્ચે વેપનસ્ય બને છે.

સર્વોદ્ધારીઓ આજની નગરો અને મામપ્રદેશો વચ્ચેના આ વેપનસ્ય દૂર કરવાના અર્થમાં જ વિકેન્દ્રીકરણની માત કરતા હોય તો તેમની સાથે અમારે કશો કળિયો નથી. અલગત, આમાં એવી ધારણા ગ્રહિત છે કે, વર્તમાન ઉદ્યોગોનું વધુમાં વધુ સમાન વિતરણ આખા દેશમાં થઈ જશે; અને નહિ કે મોટાં ઉદ્યોગોના વિસ્તાર સામે વધુમાં વધુ નિયંત્રણ રહેશે.

વલ્લુલખ્યું સૂત્ર

આ મહત્વના સવાલો ઉપર વિનોબાજી બુલભાઈ ખ્યાસો ધરાવે છે; ઉપરાંત આજના કેટલાક મહત્વના રાજકીય સવાલો અંગે વિનોબાજી કોંગ્રેસ સરકારને લગભગ મળતા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કરે છે. ઘ. ત. મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતની સમસ્યા અંગે : વિનોબાજી આટલા વિશાળ હૃદયના હોવા છતાં ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના પ્રમજનોને થયેલો અન્યાય શાથી બોઈ જાય શકતા નથી ?

જણે કે એમ જ લાગે છે કે, ભોતે સમત ન હોવા છતાં ખુલ્લી અને કડક ટીકાઓ કરી કોંગ્રેસ સરકારને મુશ્કેલીમાં ન મૂકવાનું તેમનું વલ્લુલખ્યું સૂત્ર છે. અલગત, કેટલીકવાર વિનોબાજી અસાધારણ ઊંચ લાવામાં સ્વાધીનત્વ સામે કહી નાખે છે : એક બાબુ નાની ચોરી કરનારાને તિસકાર થાય છે, ત્યારે ખીણ બાબુ સમાજવિરોધી પ્રવૃત્તિને સર્જનારા અને નાણાના કમસા જમા કરનારાઓ માન અને પ્રતિજ્ઞાનાં સ્થાન ભોગવતા હોય છે. એવું કહી નાખે છે; અંતમાં જો કે ધૂર્તતા અને દલગીરી પ્રવર્તી રહી છે—એવું વલ્લુલખ્યું કરે છે. વિનોબાજી વારંવાર સાધારણ માનવીની વર્તી હૃદયના આવેશ સહિત અન્યાય અને દલ સામે અવાજ ઊઠાવતા હોય છે. અને તેમના સૂત્રોમાં છતાં કમ્યુનિસ્ટ તરફ તેઓ મૈત્રીની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. તથા મન-વિશાળતા અને ધીરજપૂર્વક તેમનું દર્શિબંદુ સમજાવે પ્રસિદ્ધ કરે છે.

અંતમાં આપણે કહી શકીએ કે, વિનોબા બાવેની સર્વોદય ફિલસૂફી અને વિચારધારા ભારતીય સમાજનાંક અસ્તિત્વનાં અંશ રૂપ કેટલાંક તત્વોની બનેલી છે.

સર્વોદય કાર્યકરોની તત્કાલ વ્યવહાર પ્રવૃત્તિઓમાં ભારતને હારી રહેલી બુદ્ધિ-સમૃદ્ધિ સૌથી મહત્વનો ભાગ બાળ્યો રહી છે. પ્રગતિમાન કરચુનિસ્ટ વિચારોના ધસારા નીચે, સર્વોદય કાર્યકરો એક એવો આદર્શ સમાજ રચી રહ્યા છે કે જેમાં જોઈ નહિ હોય, રાજ્યસત્તા નહિ હોય, અને તેનું આધાર-સ્ત્રૂપ એ હશે કે 'સૌ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ આપે અને જરૂર જુલબ ઉપભોગ કરે.' તેઓ અંગરક્ષાનાં અવતરણો દાંધીને કહે છે કે, અમારે એવો સમાજ જોઈએ છે કે જેમાં માણસો ઉપરના તંત્રને સ્થાને વસ્તુઓનું, સંચાલન થયું હશે.

આમ છતાં બીજા બાજુ, તેઓ સિદ્ધાન્તના ભેરે તમામ રાજ્યીય ધરતોનો ઈન્કાર કરે છે. હજીકતે, તેઓ તમામ ધરતોનો ઈન્કાર, નવા 'વિશ્વાયક સત્યાગ્રહ' ને નામે કરે છે. વિનોબાજીના પાલમિન્ડ, બહુમતિ રાજ્યપદતિ, રાજ્યીય પક્ષો વગેરે અંગેના વિચારોના વારતવતા સાથે મેળ ખાતો નથી; અને તેમની વિચારસરણી નૂતન સમાજના ધકતર તરફ લઈ જનારી પ્રગતિને યેવક છે એવું કહી શકાય એમ નથી.

સર્વોદયીઓ વર્ગ-વાસ્તવતા તરફ ઉપેક્ષા સેવી માનવીનાં હૃદય પસટવા માટે માત્ર પ્રચાર ઉપર જ એકાગ્રતા કરે છે. અન્યાયો દૂર કરવા માટે તેઓ ભવિષ્યમાં નજર કારવાને બદલે, નાના પાયા પરનું ઉત્પાદન, વ્યવહારગમ્ય ગ્રામ

સ્વયંસંપૂર્ણતા—એટલે કે જૂતકાળ ભણી બુદ્ધિ છે; અને તે દ્વારા વિદ્યાન અને મોટા ઉદ્યોગો માટેનાં ભવ વ્યક્ત કરે છે.

રાજ્ય સામે લડત આપ્યા વિના જ તેઓ તેને તત્કાળ નાબૂદ કરવા માગે છે. સામાજિક પરિવર્તનના સંચાલક બળ તરીકે આમગ્રામની લડતનો ઈન્કાર કરીને, તેમણે તેમના આદર્શો અને તત્કાળ હેતુઓને અપ્રાપ્ય બનાવી દીધા છે.

બુદ્ધાન અને મામદાનનાં વ્યવહારુ પરિણામો આપણી સામે છે: તે પોતાવે છે કે રાજ્યની છત્રછાયા છતાં, કદાચ તેને જ કારણે, કેટલું નહિ જેવું પરિણામ તેઓ લાવી શક્યા છે!

વિનોબાજી અને તેમના સાથીઓ પોતાને મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીઓ ગણાવે છે, પણ મહાત્મા ગાંધીને પ્રગળા નેતા તરીકે સ્થાપનાર શક્તિ—આમગ્રામતાની રાજકીય લડત રૂપી વારસાનેજ તેઓ ઈન્કાર કરી રહ્યા છે. વિનોબાજી સાથે કામ કરી રહેલા પ્રામાણિક સ્વાધરશિત સેવકો પ્રત્યે આપણને સહાનુજ્ઞાતિ થાય છે; અને વિનોબાજીની પ્રવૃત્તિને સર્વાંશે આવરી લેતારી ધ્યેય પ્રત્યેની નિષ્ઠા માટે આપણને ધન્ય જ માન પશ્ય છે; અને આપણે અંતરથી એવી ઘાટા સેવીએ કે જેમની પ્રવૃત્તિદ્વારા તેઓ આપણા દેશની મામ-જનતાને કેટલીક રાહતો અપાવી શકશે. પરંતુ ન્યાયસૃષ્ટિ તેઓ તેમના દષ્ટિબિંદુમાં પરિવર્તન નહિ કરે, અને પ્રવર્તમાન અસમાનતા અને અન્યાયો સામે આમગ્રામતાને દોરશે નહિ ત્યાંસુધી તેમના મહાન આદર્શો અમૂર્ત જ રહેશે!

[આ લેખમાં કોસમાં (૧) તથા કાળા સાર્થક છે, તે સંપાદક તરફથી છે]

ગાંધીજી અને યંત્રો

અહોદેવ હંરિલાલ્ દેસાઈ

'આપ યંત્રમાત્રની વિરુદ્ધ છો શું?' રામચંદ્રનના સરળભાવે પ્રુણાયેલા આ પ્રશ્ન ઉપર સ્મિત કરતાં ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો :

'હું કેમ હોઈ શકું? ભયારે હું જલ્દી છું કે આ શરીર પણ એક અતિશય નાજુક યંત્ર જ છે. ખુદ રેડિયો પણ યંત્ર જ છે; નાની દાંતખોતરણી પણ યંત્ર છે. મારો

વાંધે યંત્રે સામે નહીં, પણ યંત્રોની બેલજા સામે છે. આજે તો જોને શ્રમનો બચાવ કરનારાં યંત્રો કહેવામાં આવે છે તેની લોહોને બેલજા લાગી છે. શ્રમનો બચાવ થાય છે ખરો, પણ લાખો લોહો કામ વિનાના થઈ બૂબે મરતા રસ્તા ઉપર બેઠકે છે. સમય અને શ્રમનો બચાવ હું પણ ઇચ્છું છું, પરંતુ તે અમુક વર્ગનો નહીં, આખી માનવ-જાતિનો થવો જોઈએ. થોડા ગણતંત્રવાદી પાસે સંપત્તિનો સંચય થાય એમ નહીં, પણ સૌની પાસે થાય એમ હું ઇચ્છું છું. આજે તો થોડા માણસોને કરોડોની કાંપ ઉપર ચડી બેસવામાં યંત્રો મદદગાર થઈ રહ્યાં છે. યંત્રોના ઉપયોગની પાછળ પ્રેરક કારણ શ્રમનો બચાવનું નથી, પણ ધનનો લોભનું છે. અત્યારની આ યાત્રા અર્થવ્યવસ્થા સામે મારી તમામ શક્તિ ખર્ચીને હું શુદ્ધ ચલાવી રહ્યો છું.’

રામચંદ્રને આટલેટાથી કહ્યું : ‘ત્યારે તો, બાપુજી, તમારો ઝંઘડો યંત્રોની સામે નહીં, પણ અત્યારે ચાલી રહેલા યંત્રોના દુરુપયોગની સામે છે ?’

‘જરાયે આનાકાની વિના હું કહું છું કે “હા.” પરંતુ એટલું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે યાંત્રિક સંસૃષ્ઠિનો અને વિજ્ઞાન એ પહેલપ્રથમ લોકોનાં સાધનો મટી જવાં જોઈએ. પછી કામદારો પાસે ગ્રામ ઉપરાંત કામ કરાવવામાં નહીં આવે, અને યંત્રો નકતરશ્ચ થવાને બદલે સહાયતારૂપ થઈ પડશે. મારો ઉદ્દેશ યંત્રમાત્રનો વિનાશ કરવાનો નથી, પણ યંત્રોની મર્યાદા આંકવાનો છે.’

રામચંદ્રને કહ્યું : ‘એ દલીલ આગળ લખાવીએ તો જોતો અર્થ એ થાય કે ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં અને બારે બેટપટાં એવાં તમામ યંત્રોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.’

ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું : ‘ત્યાગ કરવો વ પડે. પણ હું એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીશ. આપણે જે કાર્ષી કરીએ તેમાં પ્રધાન વિચાર માનવજાતિનો હોવો જોઈએ. માણસનાં અંગોને કામને અલાયે જડ અને નિરુપયોગી કરી નાખવા તરફ યંત્રોની પ્રવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. એટલા માટે હું યંત્રોનો વિવેક કરું. દાખલા તરીકે, સિંચરના સીવવાના

સંચાને હું વધાવી લઉં છું. ... પંતી પ્રચેતા સિંચરનાં પ્રેમે તેને અનાવરણ્ય શ્રમમાંથી ઉઠારી લેવાં આ સંચેતની યોજના કરવા પ્રેર્યો. આ શોધ કરીને તેણે માત્ર ચોતારની પંતીનો જ શ્રમ બેચાવ્યો નથી, પણ તેનો સીવવાનો સંચો ખેતીથી થકે તે સહુને હાથે સીવવાના કટાણબરેલાં શ્રમમાંથી છૂટક કયો છે.’

રામચંદ્રને કહ્યું : ‘પરંતુ સિંચરના સીવવાના સંચા બનાવવાને તો મોટું કારખાતું જોઈએ. અને તેમાં ભૌતિક શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો જ પડે !’

રામચંદ્રના ઉત્ક્રિંહિત વિરોધપ્રત્યે રિમત કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘હા, પરંતુ હું એટલા સમાજવાદી તો નહીં જુ. જે આવાં કારખાનાં રાષ્ટ્રની માલિકીનાં હોય અથવા, પ્રજાકીય સરકાર તરફથી ચાલતાં હોય એમ કહું. અર્થાત મુદ્દર અને આદર્શ પરિસ્થિતિમાં આવાં કારખાનાં ચાલતાં હોય. તેની દસ્તી નફાને માટે નહીં પણ લોકહિતને અર્થે હોય. લોકને સ્થાને પ્રેમને સ્થાપવાનો એનો ઉદ્દેશ હોય. ધન પાછળ આજની ગાંડી દોટ અટકવી જોઈએ. મજૂરોને જંગલ સારી રોજી મળે એટલું જ નહીં, પણ તેમનાથી થઈ શકે એટલું કામ દરરોજ મળી રહેવું જોઈએ. ખાલી સ્થિતિમાં યંત્ર સરકારને અથવા તેના માલિકને જેટલો લાભ કરશે તેટલો જ લાભ તે ચલાવનાર કામદારને પણ કરશે. મારી કલ્પનામાં યંત્રો વિષે કેટલાક અપવાદો છે તેમાંનો આ એક છે. સિંચરના સંચાની પાછળ પ્રેમ રહેલો હોતો, એટલે કે માનવ-સુખનો વિચાર અંધાન હોતો. માનવશ્રમનો બચાવ એ યંત્રોનો ઉદ્દેશ છે. તેનો ઉપયોગ કરવાની પાછળ હેતુ ધનનો લોભનો નહીં, પણ આમાણિક રીતે ધ્યાનો હોવો જોઈએ... લોકને રચાને પ્રેમને સ્થાપો. એટલે સૌ ર્ફાં વાનાં થશે.’

અને નથી લાગતું કે ઉપરના સવાદમાં ગાંધીજીએ કહેલી વસ્તુની સામે આ ટીકાકારોમાંથી ઝાંખાં ને સિદ્ધાંતો કશો વધારો હોય. દેહની પેઠે યંત્ર પણ, એ જો આત્માના વિકાસમાં મદદ કરે તો, અને જેટલે અંશે મદદ કરે તેટલે અંશે જ, ઉપયોગી છે.

[શ્રી નારાયણ દેસાઈ દ્વારા સર્વોદય વિચાર ‘માંથી]

સત્યાગ્રહ-માનવનો જન્મસિદ્ધ હક

ખ્યારેલાલ (ગાંધીજીના સ્વસ્થ મંત્રી)

સત્યાગ્રહને એના મૂળ સ્વરૂપમાં જોઈએ તો સત્યાગ્રહ એ જીવનનો નિયમ છે. પ્રજાતંત્રમાં તો એ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય બની જાય છે. પણ પ્રજાતંત્રની સામે સત્યાગ્રહ કરી શકીએ કે નહિ એ આજે એક મોટા સવાલ છે. પણ એનો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. ગમે એવો સમાજ હોય પણ સત્યના આગ્રહને જેણે પોતાના જીવનનો નિયમ બનાવ્યો છે અને તે પ્રમાણે જેણે જીવનમાં અમલ કર્યો છે તે જ આ રીતે સત્યાગ્રહ કરી શકે. પણી સત્યના આગ્રહનું આપણા ઉપજાવવા ત્યારે જેણે અહિંસાપૂર્વક તેનો પ્રતિકાર કર્યો છે, ટૂંકમાં જેણે સત્ય અને અહિંસાની કડકમાં કડક સાધના કરી છે તેને માટે તો આવા કોઈ સવાલ જ નથી. સત્યાગ્રહ એ આવી વ્યક્તિનું કર્તવ્ય બની જાય છે.

પ્રજાતંત્રમાં સત્યાગ્રહ કયારે ?

હવે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે પ્રજાતંત્રમાં સત્યાગ્રહનો મોકો કયારે આવે છે ? અને તેમાં 'પણું' સવિનય કાનૂનભંગ કયારે થઈ શકે ?

સત્યાગ્રહમાં તો અસહકાર, ઉપવાસ આદિ અનેક સ્વરૂપો છે. પણ બ્યારે બધી બાબતો પ્રયત્નો કર્યા છતાં ન્યાય નહિ મળે ત્યારે બાપુએ સવિનય કાનૂનભંગને એક અંતિમ ઉપાય તરીકે જ માન્યું હતું. ઉપવાસ અને સવિનય કાનૂનભંગમાં એક તફાવત છે. ઉપવાસમાં વ્યક્તિ પોતાની જાતને જોખમમાં નાખે છે, બ્યારે સ.કા. ભ.માં સમાજને નુકસાન પહોંચે છે. આથી એનો ઉપયોગ ઘણી સાવધેતી માગી લે છે. સ.કા. ભ. એ પણ જનતાના મત-પરિવર્તનનું એક સાધન છે. અને પ્રજાતંત્રમાં પ્રજાના મત-પરિવર્તન માટેનો પ્રયાસ માન્ય છે જ. અને આ રીતે પ્રજાનું મત-પરિવર્તન થાય તો આખરે, રાજનીતિ પર પણ એની અસર થઈ શકે.

હવે જ્યાં પ્રજાતંત્ર જ નથી, આપણું શાસન

છે, ત્યાં તો બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. પણ જ્યાં એવું નથી, પ્રજાતંત્ર છે પણ—

(૧) જનતા શિથિલ છે, ભગ્ન નથી, સ્વાર્થમાં ફેરેલી છે.

(૨) પ્રજાતંત્ર હોવા છતાં પ્રજામત પ્રગટ થાય છે તેના પર ખ્યાન નથી અપાતું, તંત્રમાં જ અનેક ભ્રાંતની ખામીઓ છે.

આ પરિસ્થિતિમાં બે ઉપાય છે :

(૧) લોકોને કર્તવ્ય માટે પ્રેરિત કરવા, એમનામાં વ્યાપી વળેલી શિથિલતા દૂર કરવી; જેથી એમનામાં પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આવે.

(૨) વિધાનમાં પરિવર્તન લાવવું.

બ્યારે સર્વસાધારણ સત્યાગ્રહ થાય છે ત્યારે કેટલીક વાતો બહી જવાતી હોય છે. સવિનય કાનૂનભંગની પહેલી શરત છે—સવિનય. કાયદાભંગ તો ક્રિમિનલ્સ (ચોર-લૂંટારા) કરે જ છે. બ્યારે સવિનય કાયદાભંગ તો તે જ કરી શકે જ અંતમુખ થઈને અંદરથી ખોળ કરતો હોય છે : “ હું સત્યનો પ્રતીક કઈ રીતે બની શકું ? ” જનતા સાથે એનો માઠ સંપર્ક હોય, એની અડચણો દૂર કરવા એ પ્રમાણિક-પણે મૂંઝવે હોય, બરબેબચ્યું એનાથી અનુમોદિત થયું હોય, જનતામાં એને માટે પ્રેમ હોય.

કાનૂનભંગનો અધિકારી

બધારણ સામે લડનારે બધારણના બધા કાયદાને સ્વીકૃતિ પાળ્યા હોવા જોઈએ. ગાંધીજીએ પોતાનાં બાળકોને ‘ ગોડ સેવ ધં કિંગ ’ એ ગીત એને સાંભળા ખાસ નેહી સરમાં શીખવ્યું. અને એટલે એમને કાનૂનભંગ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. તે વખતે હિંમત્તોને પણ કહેવું પડ્યું : “ આજ લગી તો તમે ઘણા ચારા માણસ હતા, પણ હવે તમને

કંઈક થઈ ગયું છે. " આટલી બધી સાવધાનીપૂર્વક એમણે કામ કર્યું" તો એટું કારણ શું ? અત્યુપ થઈને જરા વિચારો !

આપણે આવી બધી ડોશિશો નહિ કરીએ ત્યાં સુધી સ. કા. ભં. ડું નામ પશુ લેવાનો આપણને અધિકાર નથી. આપણા પ્રયત્નોને પરિણામે એક એવો તળાકો આવશે જ્યારે બધા જ આપણી વાતનો સૈદ્ધાંતિક સ્વીકાર કરતા હશે; ખુદ અધિકારીઓ પશુ કહેશે, " તમારી વાત તો સાચી છે, પશુ અમે લાચાર હીએ, અમારા હાથની વાત નથી. " આ રીતે એવો મોઢો આવશે, જ્યારે એમનામાં એક ભાતનો આત્મ-

વિરોધ પેદા થઈ ગયો હશે, તે વખતે સત્યની ભૂમિકામાં અવિચળ રહીને અતિશય ખજલા તરીકે કાનૂનભંગ થઈ શકે.

સત્યાગ્રહ એ તો માનવનો જન્મસિદ્ધ હક છે. અને આથી સત્યાગ્રહને સરકાર સ્વીકારે-દિગ્વેષાર્થક કરે એવી અપેક્ષા રાખવી એ એક ભાતનો વિરોધાભાસ છે.

આમ નામરિક્ષકમંતું પૂરેપૂરું પાલન કરીને, અધિકાર-પૂર્વક, આવી ડોશિશ થાય તો; દુષ્પરિણામ નહિ આવી શકે.

[૧૬૨૫૨ ખાતે ભજનમલા સર્વોદય-સંપ્રેક્ષન દરમિયાન 'સ્વામીજી' વિશે થોડામથલો ચર્ચા-મંડળમાં આપેલા પ્રવચનને આધારે ભૂમિપુત્ર ૧૬-૧-૪૮]

સર્વોદય આયોજન

અવેશ

સર્વોદય-આયોજનનું ધ્યેય સર્વોદયી સમાજરચના સ્થાપવાનું છે.

સર્વોદય સમાજવ્યવસ્થામાં તો માને છે, ૧૨૬ ઉપરથી લાઘવેથી વ્યવસ્થામાં નહિ.

મનુષ્ય સમાજ જેમ જેમ સંપન્નની દિશામાં પ્રગતિ કરતો જશે તેમ તેમ રાજ્યસત્તાનો ઉપયોગ ઘટતો જશે.

સર્વોદય-સમાજમાં સમાજની એકતા તંબો પ્રગતિ માટે

* સર્વોદય પ્લાનિંગ કમિટી (કન્વીનર : શ્રી. રા'કરસાવ દેવ) તારૂંથી ૧૯૫૦માં 'સર્વોદય આયોજનના સિદ્ધાંતો' નામે એક ખરડો પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. ખાદ, નવેસરથી વિસ્તાર-પૂર્વક સર્વોદયનાં ધ્યેય અને કાર્યક્રમ લેવાર કરવા 'સર્વોદય પ્લાનિંગ કમિટી'ની રચના થઈ હતી. તેણે લેવાર કરેલ 'પ્લાનિંગ ફોર સર્વોદય' અખિલ ભારત સર્વસેવા સંઘ, કાશી તારૂંથી પ્રગટ થયેલ છે, તેની અંગે આજનાં આંધારે મહત્વના મુદ્દાઓ અહીં તારૂંથી રજૂ કર્યા છે.

સત્તાની જરૂર જ નહિ હોય. એ કામ પ્રેમ, સહકાર, અને સમજણના આધારે થશે.

આ પ્રક્રિયા એક સાથે બે બાજુ ચરૂ થશે. એક બાજુ, આજે રાજકીય અને આર્થિક સંસ્થાઓના હાથમાં જે કેન્દ્રિત સત્તા છે, તેને રથાને વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા ચરૂ થશે; અને બીજી બાજુ, આમગમનને સત્યાગ્રહના તત્ત્વ અને કલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. આમ જ તેક, સત્તા સામેની સાચી આખરી ઝેર-ટી ઊભી થશે.

સર્વોદય-સમાજવ્યવસ્થા તરફ આપણે જઈ રહ્યા છીએ કે નહિ, તેનું અચૂક લક્ષણ તો એ હશે કે રાજસત્તા અને આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થઈને, બળપ્રયોગ ન કરે તે પ્રકારનાં નાનાં નાનાં ઘટકોના હાથમાં એ અને સત્તાઓ ઉતારોતાર કઈ ગતિએ જઈ રહી છે.

હકીકતે, લોકશાહી અને સમાનતાનો આત્મા વિકેન્દ્રીકરણ છે, કેમકે સિદ્ધાંતરૂપે, લોકશાહીનો આદર્શ જ સમાન વિતરણ કરવાનો છે.

['નિર્મલનંદ' : એપ્રિલ-નવેમ્બર '૫૮]

આથી, 'સર્વોદય-સમાજ'માં કેવળ રાજકીય સત્તા જ નહિ, પણ જે કોઈ વસ્તુઓ માણસની બીજા માણસ ઉપરની સત્તા જ-માનવામાં મદદ કરે છે તે તમામ પ્રકારની માલિગીયું' વિદેશીકરણ કરવામાં આવશે. ચંદ હાથોમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકા કેન્દ્રિત થવા દેવામાં નહિ આવે. અલગત ઉત્પાદનનાં સાધનો, શક્ય હશે ત્યાં, ખુદ વ્યક્તિગત ઉત્પાદકની માલિકાનાં રહેવા દેવામાં આવશે; અને જ્યાં એ શક્ય નહિ હોય ત્યાં જે એનો ઉપયોગ કરતા હશે તે સમૂહોના હાથમાં તેમના હાથાથે રહેશે.

આમ, માનવી-માનવી વચ્ચેનું શોષણ નહિ હોય; તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ઉપયોગ એ પ્રકારે કરવામાં નહિ આવે કે જેથી એ સાધનો વડે કામ કરનારામાંથી મોટી બહુમતી કેવળ પગારદાર થતો જ બની જાય અને બહુ નાની લઘુમતી એકમાત્રમાં ખૂબી કરવાની સ્થિતિએ ચઢી બેસે.

સર્વોદય સમાજમાં જુદા જુદા વર્ગો નહિ હોય. દરેક દરેક જથ્થેને પોતાના જરૂરપોષણ માટે કામ કરીને કમાઈને ખાવું પડે એવી સ્થિતિ હશે. સમાજને ઉપયોગી તમામ કામ, પછી તે શારીરિક હોય કે બૌદ્ધિક—તેનું સમાન સામાજિક મૂલ્ય અંકાશે. સર્વોદય-સમાજમાં પ્રજાસિદ્ધાન્ત જિંદગીની સામાજિક આડઅડચણોને તથા ન્યાતજ્ઞતાના ખ્યાલોને કંઈ જ સ્થાન નહિ હોય...સૌને માટે કરવામાં આવેલા શ્રમના ફળનો દરેકને આનંદ હશે; દરેકની નૈતિક, સારકારિક, આત્મિક પ્રગતિ અને આખાદી માટે આવશ્યક એવી ભૌતિક સુખસગવડો પ્રાપ્ત થાય તે સાર સૌ શ્રમ કરશે.

ભૌતિક સુખસગવડનું સ્થાન

આવા સમાજમાં ભૌતિક સુખસગવડ કાંઈ સ્વયં આખરી ધ્યેય હોઈ નહિ શકે. નૈતિક અને આત્મિક પ્રગતિના પથે પોતાની જાતને અને સમાજને યોગ્ય રીતે સ્થાપિત કરી શકાય તે સાર, સૌને સમાન તક આપવા સાર ભૌતિક સુખસગવડ એ તો અત્યંત અગત્યની પૂર્વ શરત છે; માટે તે જ રીતે તેના તરફ જોવામાં આવશે.

એ વાત સાર છે કે, આર્થિક અને રાજકીય સમ્બંધો જીવનનાં તમામ પહેલુઓને સ્પર્શ કરનારી આમૂલ સામાજિક ક્રાંતિ સમાજના કેવળ આર્થિક-રાજકીય માળખાને નવસરથી

ઝાડની દેવાથી સાધી શકાશે નહિ. એને માટે તો ઘણી મધુ આમૂલ ક્રાંતિની જરૂર રહે છે. તે એટલી હદે કે, માનવીનો ખુદ દષ્ટિ અને તેની ટેવામાં ક્રાંતિ થાય, મૂલ્યોમાં પરિવર્તન થાય, સમાજ અને વ્યક્તિઓ જે ધ્યેય માટે મથે છે તે ધ્યેયમાં જ પરિવર્તન થાય.

આવી આમૂલ ક્રાંતિ શિશુશૃણુની ધીરજપૂર્વકની અને અરખણિત પ્રક્રિયા દ્વારા જ સાધી શકાય.

અલગત, એ વાત સાચી છે કે આ પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવવી હોય અને તેની સફળતાની તકો વધારવી હોય તો આ આદર્શો સિદ્ધ કરવામાં આજે જે આડઅડચણો આપણા સમાજમાં છે તેને હઠાવવી પડશે; તથા આપણી આર્થિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ અને સંબંધોનું આમૂલ પુનર્ધારણ અને પુનર્નિર્માણ કરવું પડશે.

આ દૃષ્ટિએ, આપણા આજના સમાજના આર્થિક-રાજકીય માળખામાં જેવા પ્રકારનાં પરિવર્તનો કરવા પડશે તેના નિર્દેશ કરવો, અને તેના તત્કાલ હેતુઓ સ્પષ્ટ કરવા મહત્વનું કાર્ય છે.

તત્કાલ ઉદ્દેશ

(૧) સૌથી પ્રથમ તો સૌને પૂણું અને અખંડ રોજગારી મળે એ વાત પર ભાર મુકવો જોઈએ. સંપૂર્ણ રોજગારી આપી શકાય, કાર્યકુશળતા વધે, અને ઉત્પાદનમાં વધારો થાય તે ધોરણે જ ઉદ્યોગોનું પુનર્ધારણ કરવું જોઈએ.

મૂડીવાદી યોજના એવી હોય છે કે જે ઉત્પાદનનો જથ્થો વધારવા ઉપર જ ભાર મૂકે છે. અને તેને માટે તે ઉત્પાદનની મતિ વધારવા, મને તેવા વિષેકરહિત ઓછોગીકરણની હિમાયત કરે છે. અને જે ઉદ્યોગ 'કેપિટલ-ફારેશન'ની મતિને વેચ આપે-તેના જ વિદ્યસ્ત્રે પસંદગી આપે છે. આવી યોજનામાં રોજગારી વધે તો તે કેવળ આકર્ષક જ હશે. કદી પૂરતી રોજગારી તો તે નહિ જ આપી શકે. પછી બહુ બહુ તો બેકારોને 'મદદ' આપવાની પેટી ઘરો.

બીજા પ્રકારનું આયોજન—સર્વોદય આયોજન—પૂણું અને અખંડ રોજગારી માટે વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યને પોતાનો પ્રથમ અને પ્રમુખ ઉદ્દેશ સમજે છે. આનું પ્રેરકબળ પણ

શ્રમ જ હશે; અને આજે જેઓ પૂરા અથવા અંશતઃ બેકાર છે તેમને સૌથી પ્રથમ કામ આપીને તે તેમનું જીવન-ધોરણુ ઊંચું લાવવા મથશે. એટલે કે જે સૌથી નીચેના સ્તર પર હશે તેવા કામદારોને પ્રથમ લાભ પ્રાપ્ત થશે.

વળી સર્વોદય સમાજવ્યવસ્થા વિકેન્દ્રીકરણના પાયા પર રચાયેલી હોઈ, ધનિકોના તથા સત્તાધારીઓના હાથમાં અથવા ટેકનિક-વિચારકોના હાથમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીનું કેન્દ્રીકરણ શક્ય જ નહિ રહે.

કામદાર જ્યારે પોતાનાં ઉત્પાદનનાં સાધનો શુભાવીને ખીજનાં સાધનો દ્વારા શ્રમ કરે છે ત્યારે જ ‘કામે લગાડનાર’ અને ‘કામે લાગનાર’નો ભેદ જોવા યાજ છે. સર્વોદય સમાજનાં આવી ઠક્કાઓ જ નહિ હોય. મોટા લાગના શ્રમ કરનાર પાસે પોતાની માલિકીનાં સાધનો હશે. તે પોતે જ પોતાને ‘કામે લગાડનાર’ હશે. ખીજ શબ્દમાં, ‘કામે લગાડનાર’ અને ‘કામે લાગનાર’ વચ્ચેનો સંબંધ જે મૂડીવાદી સમાજમાં અન્યાયનું મૂળ કારણ છે, અને સર્વાધિકારી સમાજવ્યવસ્થામાં શુભાવીનું શ્વપ્ન, ધારણ કરે છે (કેમકે ત્યાં રાજ્ય જ તમામ ઉત્પાદનનાં સાધનો અને ઉદ્યોગો ઉપર માલિકી ધરાવે છે) તેવી સ્થિતિ સર્વોદયી અર્થ-વ્યવસ્થામાં દૂર થશે.

ન્યાં એવા પ્રકારનો ઉદ્યોગ હશે કે, તેમાં વપરાતાં સાધનો અને હથિયારો ઉપરની વેપક્રિતક માલિકી શક્ય ન હોય, અથવા તેનો વેપક્રિતક રીતે ઉપયોગ શક્ય ન હોય ત્યાં તે સાધનો ઉપર સહકારી મંડળીઓની, ગ્રામ પંચાયતોની અથવા રાજ્યની માલિકી હશે અને તેના પર સહકારી રીતે કામ થશે.

(૨) સર્વોદય સમાજનો ખીજો તત્કાલ હેતુ આ છે: સમાજનો દરેક સભ્ય પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવા અને સમાજની આબાદીના કાર્યમાં પોતાનો સર્જનાત્મક ફાળો આપવા સમર્થ બને તે માટે તેને જે ભૌતિક સુખસવરો અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક હોય તે મળી રહે, તેવી ખાતરી આપવી.

સર્વોદય અધિકાધિક ભૌતિક સુખસવરોને પ્રગતિની એક માત્ર કસોટી અથવા મુખ્ય લક્ષણ માનતો નથી.

પરંતુ, જે દાર્ષિક અર્થના સમાજની પાયાની જરૂરિયાત પૂરતું ઉત્પાદન કરવા પ્રત્યે દુર્લક્ષ સેવે છે, તે કદિ પણ

શાંતિ, સ્થિરતા, ન્યાય, સમાનતા, અને અધિસાની સુરક્ષાની આશા જ ન સેવી શકે.

આ દૃષ્ટિએ, ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં સુધારો કરવો પડશે; અને ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા એવી રીતે ગોઠવવી પડશે કે જેથી કરીને આ ઓછામાં-ઓછી પાયાની આવશ્યકતા પૂરતું તો ખાતરીપૂર્વક પેદા કરે જ. કરે.

ન્યૂનતમ ધોરણ.

આજે ભારતમાં જે પરિસ્થિતિ અને પ્રજાવી પ્રવર્તમાન છે, તેના ધોરણે એક કુટુંબને વરસે હહાડે ખોરાક, કાપડ, ઘર, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને રંજન પાછળ ઓછામાં ઓછી કેટલી રકમ જરૂરી થાય તેનો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે. અને ૧૯૫૫ના લાવાના ધોરણે તે આંકડો રૂ. ૭,૦૦૦ (સપ્ત હજાર) નો અંદાજવામાં આવ્યો છે.

આ રકમ ન્યૂનતમ રકમ તરીકે લેખાવી નોંધેલ છે. અને યોગ્ય કહી શકાય તેવી સમયમર્યાદામાં આ ધોરણ વ્યવહારુ બનાવવા કેઈ પણ આંધોળને મથવું નોંધેલ છે. આવકના આ ધોરણને પહોંચી વળવા પૂરતો માલ પેદા કરવો નોંધેલ છે, પૂરતી સરવાસો તૈયાર કરવી નોંધેલ છે.

પરંતુ આજે સરેરાશ જે આવકનું ધોરણ છે, અને ઉપર જણાવી તે ન્યૂનતમ આવક—અને વચ્ચે આજે તો એટલું બધું અંતર છે કે, મોટા ઉદ્યોગો દ્વારા મા વિક્રિત અર્થતંત્ર દ્વારા મા તે દૂર સમયમાં પૂરી નહિ શકાય. આમ છતાં, સમયમર્યાદા તો નક્કી કરી દેવી જ પડશે.

આજની આવક

આજે ભારતમાં કુટુંબદી સરેરાશ વાર્ષિક આવક માત્ર રૂ. ૧૩૨૦ છે. અને આવકનો કોઠો નીચે સુગળ્ય છે—

વાર્ષિક આવક	કુટુંબો (લોખમાં)	કુલનાં ટકા
રૂ. ૬૦૦ સુધી	૧૬૩.૨	૨૦.૪
રૂ. ૬૦૦થી ૧૨૦૦	૨૪૮.૬	૩૧.૨
રૂ. ૧૨૦૦થી ૧૮૦૦	૧૬૮.૮	૨૧.૧
રૂ. ૧૮૦૦થી ૨૪૦૦	૮૩.૨	૧૦.૪
રૂ. ૨૪૦૦થી ૩૬૦૦	૭૬.૨	૯.૫
રૂ. ૩૬૦૦થી વધુ	૫૯.૨	૭.૪

૧૯૦૫-૨ ૧૦૦.૦

ઝેટલે કે આશરે ૯૦ ટકા કુટુંબોની આવક ન્યૂનતમ ધોરણથી નીચે છે.

પ્રાદેશિક સ્વયંપૂર્ણતા

(૩) સર્વોદય આયોજન ખોરાક, કપડાં તથા જીવનની બીજી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બાબતમાં પ્રાદેશિક સ્વયંપૂર્ણતાનો આશ્વાસ રાખે છે. આ ઉપરાંત એક પ્રદેશી સ્વેચ્છાએ બીજા પ્રદેશ ઉપર કેટલો આધાર રાખે તેની બાબતમાં અમુક અર્પણો હશે જ.

આ આયોજન ને પ્રકારની સ્વયંપૂર્ણતા દાખલ કરવા મધ્યે તે જરૂરિયાતો પ્રકારની નહિ હોય, કે જેમાં લોકોને આદિકાળના પછાત જીવનધોરણ ઉપર ફરજિયાત જીવવાનો વાંસો આવે. જીવનની પ્રાથમિક કક્ષાની જરૂરિયાત ઉપરાંતની બીજી અનેક સરવસી અને ભૌતિક સ્ત્રોતોની બાબતમાં, તથા ભૌતિક અને સાંસ્કારિક આંતરસંબંધોની બાબતમાં ગ્રામ્ય અને પ્રદેશી વચ્ચે તફાવત પરસ્પરાવલંબન હશે જ. પરંતુ આ પરસ્પરાવલંબનનો આધાર સહકાર હશે, શોષણ નહિ.

વળી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની બાબતમાં સ્વયંપૂર્ણતાના આદર્શમાં 'એરટાઈટ' સંકુચિત ભૌતિકાલિક પ્રાદેશિકતાને સ્થાન નથી.

ટેકનિક અને સાધનો

(૪) ઉત્પાદનની ટેકનિક અને તેનાં સાધનો એવાં ન હોવાં જોઈએ કે કુદરત (પ્રકૃતિ) પ્રત્યે લુપ્તપ્રેર અને બર્જન વલણ અબન્યાર કરી વધુમાં વધુ સુખસમૃદ્ધિ પેદા કરી લેવાનો પ્રયાસ થાય; પરંતુ તે એવાં હોવાં જોઈએ કે જીવમાત્ર પ્રત્યે માન પ્રમટે અને કેવળ હયાત માનવજાત જ નહિ, પણ ભાવિ પેઢીઓને પણ નજરમાં રાખી કુદરતનો ઉપયોગ કરવામાં આવે. જેની ખોટ પૂરી ન થકાય તેવા કુદરતના ભંડારો ખતમ કરી નાખે અને નાશ કરે એવી ટેકનિક અને ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓની મોંઘ લેવી રહેશે; અને તેમનો ઉપયોગ સામ્ય અને સાર્વજનિક ક્ષાલને અનુસરીને કરવામાં આવે એ પ્રકારનો બાંધોજત કરવો જોઈશે.

* માનવજાતની આજની એકંદર જરૂરિયાતો તથા આજ પૂર્વે યુગો દરમિયાન માનવજાતે જે સાંસ્કારિક

ગુણો સભ્યાં છે તે બને એ ભોગ થઈને ટેકનિક અને ઉત્પાદનના પ્રકારો અંગે નિર્ણય કરવો રહેશે.

આ બધું એ વાત બતાવે છે કે આયોજનનો ઘડતર અને અમલ દરમિયાન દરેક સ્થળે, કુટુંબમાં સુઘાં, લોકોનો નજર અને સ્વેચ્છિક સહકાર દરેક કક્ષાએ અનિવાર્ય છે. આથી કરીને આપું આયોજન વડી સરકારના વડા મધ્યે થોડાક ટેકનિશિયનો ભોગ થઈ તૈયાર નહિ કરી શકે; અને કેવળ સરકારી તંત્રોની કુશળતાના જોર ઉપર જ તેનો અમલ પણ થઈ નહિ શકે.

લોકો કેવળ એમાં પાછળથી ભાગ લેવા માટે ઝેટલાથી નહિ આશે; લોકોએ આયોજન તૈયાર કરવું પડશે; અને લોકોએ એના અમલ કરવો પડશે આનો અર્થ એ કે આયોજનની આવશ્યકતા અંગે તથા સર્વોદય સમાજન્યથાના સિદ્ધાંત ઉપર તેની રચના કરવાની જરૂરિયાત બાબત દરેક માનવાસીને શિક્ષણ આપવું પડશે.

આના વિનાની બીજી કોઈ પદ્ધતિનો વિકેન્દ્રીકરણ અને સ્વયંપૂર્ણતાના સિદ્ધાંત સાથે મેળ ખાશે નહિ.

* દુકંમાં, આ આયોજન એવા પ્રકારનું નહિ હોય કે જ્યારે તે તૈયાર થઈ રહેલ હોય ત્યારે લોકોએ કેવળ પ્રેક્ષકો તરીકે રહેવાનું હોય, અને જ્યારે તેનો અમલ કરવાનો આવે ત્યારે જ તેમણે કામ કરવાનું હોય.

ઉત્પાદનનો વધારો

(૫) સર્વોદય આયોજનનો સૌથી પ્રથમ ગ્રામ સોને રાજ આપવા ઉપરાંત, જેમની આવક સૌથી નીચી છે, ઝેટલે કે વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦ થી નીચે છે એવાં કુટુંબોને ઉપર આજીવાનો રહેશે; અને બધાં કુટુંબો અમુક ધોરણે આવી જતાં વળી તેમને આજીવ સર્ધ જવાનો પ્રયાસ થશે; આ રીતે ઝોજામાં ઝોજા રૂ. ૩૦૦૦ના લક્ષ ઉપર પહોંચવાનો પ્રયાસ થશે.

આનો અર્થ એવો નથી કે આયોજનનો આરંભના પ્રથમ તબક્કાએ જે ધોરણે લક્ષ્ય તરીકે રાખવામાં આવ્યું હશે તેવાથી જ્યારે આવક એમને મળતી હશે તેમના તરફ ખેંચવાઈ લેવાશે.

હકીકતે, ઉત્પાદનમાં વધારો થયાં વિના રૂ. ૬૦૦ (વાર્ષિક) થા તેથી નીચી આવકવાળાને જોયા આણી જ નહિ

શકાય. એથી તો, આ આયોજનમાં રજૂ કરેલા સિદ્ધાંતો સાથે મેળ ખાય તે રીતે, ઉત્પાદન વધારવાના તમામ પ્રયાસો થશે; અને એ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવશે કે નીચલા આવક-જૂથવાળાની સાચી આવક વધે તે માટે ઉપયોગની વસ્તુઓના ઘણા મોટા જથ્થા ઉત્પન્ન થાય.

* આ રીતે, ઉત્પાદન વધતું જશે, સાચોસાચ રોજગારી વધશે, અને તેના મેળ ન્યાયી વિતરણ સાથે ખવડાવવામાં આવશે.

પાયાતું ઘટક

(૬) અમુક સુધર્મભૌગોલિક પ્રદેશ જ આવા આયોજન-તું પાયાતું ઘટક હશે. સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થનાર સાધનોના પૂરા અંદાજના આધાર ઉપર જ આયોજન તૈયાર કરવાતું રહેશે; તેથી કરીને તેવું પાયાતું ઘટક ગ્રામ્ય જ હશે. ગ્રામપંચાયત જરૂરિયાત મુજબ બહારની ટેકનિકલ કુશળતા અને જ્ઞાનની મદદથી આયોજન તૈયાર કરશે અને અમલ કરશે.

અલખત, ગામડાંમાંથી પ્રાપ્ત થનારાં કુદરતી સાધનો મર્યાદિત હશે અને તેને કારણે સ્થાનિક રીતે કરવામાં આવનાર ઉત્પાદન ઉપર પણ અમુક મર્યાદાઓ આવી જ જશે; તેને કારણે, તથા ગ્રામ-આયોજનનો મેળ પ્રદેશ-આયોજન સાથે, અને પ્રદેશ-આયોજનનો મેળ રાષ્ટ્ર-આયોજન સાથે ખવડાવવા માટે ય, તથા આખા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતો મુજબ ઉત્પાદન થાય તે જોવા માટે પ્રાદેશિક અને અતુ-પ્રાદેશિક સમિતિઓ રચવી જરૂરી રહેશે; તથા ગ્રામપંચાયતોએ તૈયાર કરેલ આયોજનોનું સંકલન કરવા સાડુ અને કુચ્ચ રોકવા સાડુ રાષ્ટ્રીય સમિતિની પણ આવશ્યકતા રહેશે જ. આવી સર્વોપરી સમિતિનું કામ એ જોવાનું રહેશે કે કોઈ ઘટક પાસે કુદરતી સાધનો પૂરતાં ન હોવાને કારણે, અથવા જ્ઞાન-શક્તિના અભાવે તેને અછતનું જીવન જીવતું પડતું નથી; અથવા તો કુદરતી સાધનોની જીલ્લુપ-ગાનવપ્રમાણથી દૂર થઈ શકે એવી હોય તો તે દૂર કરવા માટે ય આવી ઉચ્ચ સમિતિની જરૂર રહેશે. રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક સમિતિઓનું કામ એ જોવાતું રહેશે કે કોઈ પ્રદેશની પછાત દશા તેને સતત પાછળ ધસડાયા કરવાતું કારણરૂપ, બની જતી નથી.

ખેતી

જમીનની માલિકી

(૧) જે સમાજ સમાનતા અને ન્યાય સ્થાપવા માગે છે, તેમાં જમીનની ખાનગી માલિકી અને કુદરતી સાધનો (ખાણો, ખનિજ દ્રવ્યો વગેરે) ઉપર ખાનગી માલિકી હોઈ જ ન શકે.

(૨) જમીનની માલિકી, વેચાણ અને ખરીદદાર ધરમૂળથી ખતમ થઈ જવા રહ્યો. તે તો ગ્રામપંચાયતના હાથમાં એક 'ટ્રસ્ટ' રૂપે જ હોઈ શકે.

(૩) આજે જે પ્રકારે ગામડાં વસેલાં છે તે જ પ્રકારે ગામડાં રહે એવું જરૂરી નથી, કેમ કે આજનાં ગામડાં અત્યંત અવ્યવસ્થિત રીતે વસેલાં છે. એટલે ગામડાંનો પુનર્ર-વસવાટ જરૂરી રહેશે.

(૪) જે કોઈ ગ્રામજન પોતાને માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે અનાજ પેદા કરવા માગતો હશે, અથવા તો આખા ગ્રામસમાજની જરૂરિયાત પૂરી કરવાના ઉત્પાદનમાં સહભાગી થવા માગતો હશે તેને જમીન ઉપર કામ કરવાનો અધિકાર રહેશે જ. અલખત, તેને જમીન વેચવાનો કે બીજા કોઈને પસાર કરી દેવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

(૫) આમ, કાયદેસર રીતે તો જમીન ઉપરની માલિકી ગ્રામપંચાયતની ગણાશે; છતાં, બધાં સુધી ગ્રામજન ખેતી-કામ કરતો હશે ત્યાં સુધી વ્યવહારમાં તેની માલિકી રહેશે. અને તેના વારસદારો પંચાયતની રમઝી તેના ઉપરની ખેતી ચાલુ રાખી શકશે.

(૬) ગ્રામપંચાયત તમામ ગ્રામજમીનનો અંદાજ લીધા બાદ, જોયર, જગલ તથા હયાત વૃક્ષોની રક્ષા કરવાની અને નવાં વૃક્ષો ઉગાડવાની દૃષ્ટિએ, તથા વૈદ્યકીય રીતે જરૂરી હોય તેવી જમીનને આખા ગામની સહિયારી જમીન તરીકે જીલ્લી રાખી, બાકીની ખેડાણ જમીનની ન્યાયી વહેંચણી જમીન ખેડવા છાન્નાર આમકુટુંબો વચ્ચે કરશે. અને દર-બોડાંકે વરસે કુટુંબની વસ્તી તથા બીજા કારણોને અનુરૂપ રીતે નવેસરથી વહેંચણી કરવાની જરૂરિયાત રહેશે.

આ પુનર્રવહેંચણીની પદ્ધતિ આપણા દેશ માટે કોઈ નવી નથી. આપણા દેશમાં તો તે પ્રથા હતી જ; પણ બીજા કેટલાક દેશોમાં, ય હતી.

ખનિજ પદાર્થો :

ખાણું અને ખનિજ પદાર્થો થયું ખાનગી માલિકીની રહેશે નહિ.

વળી, જો નાની ગ્રામપંચાયતને હસ્તક ખાણું વગેરેની જવાબદારી સંપાદનમાં આવે તો, આખા સમાજના સૌથી વધુ ફાવેલામાં કુશળતાપૂર્વક તેના ઉપયોગ થઈ ન શકે. એથી કરીને, એ તો વિશાળતર પ્રાદેશિક સમિતિઓને હસ્તક રહેશે; અને તેનો વહીવટ પ્રાદેશિક તથા કેન્દ્રીય વહીવટીતંત્ર દ્વારા થશે.

ખેતીની પદ્ધતિ

(૧) ખેતીનું કાર્ય જ્યાં જ્યાં શક્ય હશે ત્યાં સંસ્કૃત પૂર્વક સહકારી પદ્ધતિએ થશે. સામૂહિક ખેતી (કલેક્ટીવર્થ એશન) નહિ હોય, અને સહકારી પદ્ધતિમાં ય સામેલ થવા માટે ખેડૂતો ઉપર સીધું કે આડકતરું દબાણ નહિ થાય, અલગત, ગ્રામપંચાયત આવી સહકારી પદ્ધતિને પ્રોત્સાહન આપશે અને તે પ્રકારનો તેને વળાંક આપશે, ઉપરાંત એવા પ્રકારનું સંસ્થાગત માળખું તથા ટેકનિકલ કુશળતા અને ખીણ સગવડો તે પેદા કરશે કે સહકારી પદ્ધતિ માટે વધુ આકર્ષણ જન્મે, અને તે ખેડનારાને ખરેખાર વધુ લાભદાયી નીવડે. સહકારી પદ્ધતિ દરેક ખેડૂતને વધુ સારાં હળ-સાધનો, બળદ, ખી, ખાતર મેળવી આપવામાં તથા છવાત સામે રક્ષા કરવામાં અને ઉત્પાદનનો નિકાલ કરવામાં સહાયરૂપ બનશે.

(૨) ખેતીનાં સાધનો અને બળદો વ્યક્તિગત માલિકીનાં હોઈ શકશે, અને ખેતીનું કાર્ય ખેડૂત પોતાના કુટુંબની મદદથી અને સાથી ખેડૂતોની મદદથી કરશે; અથવા તો તે સહકારી પદ્ધતિમાં, અથવા સંયુક્ત ખેતરમાં જોડાવા ઇચ્છશે તો તે રીતે કરશે.

જ્યાં ક્યાંય મોટા ભાગના ખેડનારાઓ પોતે જ એવું ઇચ્છે કે તમામ ખેતીનાં કાર્યો સહકારી ધોરણે કરવાં, અને જ્યાં એ શક્ય અને ઇષ્ટ હોય ત્યાં સંયુક્ત ખેતરો અથવા સહકારી ખેતરોની સ્થાપના કરવી. પરંતુ, બુદ્ધિમતી તે રીતે જોડાય તો ય, ખીબજો ઉપર તે માટે ફરજ પાડવામાં નહિ આવે; એટલું જ નહિ સહકારી પદ્ધતિ દ્વારા જે કાંઈ મદદ શક્ય હશે તે તેમને આપવામાં આવશે.

વળી સંયુક્ત ખેતરો અને સહકારી ખેતરોમાં ય એ બાબત પૂરતી કાળજી લેવાશે કે ખેતરનું વહીવટી તંત્ર એવું ન બની જાય કે જેથી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં માનવીનું અમાનવી-કરણ થઈ જાય, અથવા તો મેનેજરો અને કામદારો એવા જુદા વર્ગો પડી જાય.

યાંત્રિક ખેતી

(૧) ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં વસ્તી ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ગીચ છે ત્યાં જો, વસ્તીવધારાની સાથે ખેતી ઉત્પાદનનો મેળ ખવડાવવો હશે તો, એકર દીક પાકનું પ્રમાણ જિંદુ સાવતું જ જોઈશે. ઉત્પાદનનો જો એ આંક સાધવા માટે અને ટકાવવા માટે ઇન્ટેન્સિવ-યાંત્રિક અને મિશ્રપ્રકારની ખેતી વિના ચાલવાનું નથી.

જો ખેતરો અને ખેતીની અતિ-યાંત્રિક-પદ્ધતિ આપણી સમસ્યાઓ ઉકેલી નહિ શકે, અતિ-યાંત્રિક પદ્ધતિમાં માનવ-શક્તિ અને કુદરતી સંપત્તિનો ખગાડ થવા વિના રહેતો નથી; આવો બગાડ ન થાય તે માટે તથા એકર દીક પાક વધારવા માટે, તથા ખેતીની કામેસિંચત વધારવા માટે ઇન્ટેન્સિવ ખેતીનો આધાર લેવો જરૂરી છે. એમાં—

વધુ સુધેરેલાં સાધનો અને ટેકનિકનો તથા વધુ સારા ખાતરનો અને ગિયારનો વપરાશ થવો જોઈએ. મિશ્રખેતી અને અમુક વરસે અનાજ અને અમુક વરસે ધાસચારો—એમ અંતરે અંતરે થતી ખેતી આપણી જમીનની ફળદ્રુપતા અને એકર દીક પાક વધારશે.

(૨) યંત્રોનો ઉપયોગ ખેતીના કામની કામેસિંચત વધારવા તથા નિવારી શકાય તેવા શારીરિક ઠસરો નાબૂદ કરવા કરી શકાશે. પરંતુ જે યંત્રો (૧) કેંદ્રીકરણ જીવું કરે, (૨) સંપૂર્ણ શેજવારી સ્થાપવાની શક્યતા ઝાણી કરી નાખે (૩) શોષણ માટે બુનિયાદી જીવો કરે (૪) બુનિતી ફળદ્રુપતા ઝાણી કરે અથવા (૫) ખેતર ઉપર કામ કરનારને વગરદાર કામદારની સ્થિતિએ લાવી મૂકે તેવા પ્રકારનાં યંત્રોનો ઉપયોગ ગ્રામપંચાયતો નહિ કરે. વધુમાં, જે યંત્રો પ્રદેશમાં બનાવી શકાતાં હશે, અથવા તો સહેલાઈથી જેનું સમારકામ સ્થાનિક રીતે થઈ શકતું હશે, અને જે યંત્ર ખેડનારો પોતે ચલાવી શકે તે હશે અથવા

અનિવાર્ય છે. 'ઈન્ડેન્સિવ' ખેતીનું, પૈરાનિક, સિક્ષણ બહેળા પાયા પર આધાર વિના છૂટકો નહિ થાય. તેમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની ખેતી, ખાતર અને યંત્રોના ઉપયોગનો ખૂબે સમાવેશ થશે. આવી દેશવ્યાપી રીયોર્મ પેદા કરવા માટે કૃષિસંશોધન કેંદ્રોના દેશવ્યાપી વિસ્તાર અનિવાર્ય છે.

(૨) એક-જમીનના ટુકડાં નાના હોવા છતાં, આ કેંદ્રો ઇન્ડેન્સિવ ખેતીના પ્રયોગો દ્વારા, જમીનની જેમ સારાં પરિણામો લાવી શકશે.

(૩) પહેલી વાર ખેડાણ નીચે આવેલી જમીન ઉપર કૃષિસંશોધન કેંદ્રો અને પ્રયોગાત્મક ખેતરો ની સ્થાપના કરવી પડશે.

આ પ્રયોગાત્મક ખેતરો ઉત્તરમાં ઉત્તરી હળનાં સાધનો વાપરશે અને વિવિધ પ્રકારની ખેતીના ચુલ્હાંનું સાધેલા સંશોધન કરશે.

ઉદ્યોગો

૧. આપણા સમાજના સમસ્ત ઔદ્યોગિક માળખાની સંપૂર્ણ કાંતિ કરવી પડશે. વિકેન્દ્રીકરણ, સ્વયંપૂર્ણતા તથા પૂર્ણ અને અખંડ રોજગારી તરફ જ એવું નિશ્ચિત રીતે નવમ્વડતર થવું જોઈશે.

વિકેન્દ્રીકરણનો અર્થ આયોજન અને સંકલનાનો અભાવ નહિ. વિકેન્દ્રિત ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનો અર્થ એવો થાય છે તેમાં ઉદ્યોગો કદી જ યોજના વિના સ્વયં પ્રકટી નીકળે; તથા પ્રદેશનાં ગ્રામ સાધનો અને જરૂરિયાતો સાથે, અથવા ઉત્પાદનના ખીમ ઘટકોમાં જે પ્રવાસો થઈ શક્યા હોય તેની સાથે કશો જ સંબંધ ધરાવ્યા વિના, કામ કરવા માટે. આ તો એ પ્રકારની આયોજનાપૂર્ણ વ્યવસ્થા છે કે જેમાં ઉત્પાદનનો વપરાશની યોજનાની જરૂરિયાત સાથે મેળ ખાતો હોય, અને પ્રત્યેક પ્રદેશની જરૂરિયાતો અને ભાવિ શક્યતાઓ મેળ ખીમ પ્રદેશની જરૂરિયાતો અને ભાવિ શક્યતાઓ સાથે ખાતો હોય; તથા રોજગારી અને ઉત્પાદન બંનેને વધુમાં વધુ બહેલાવનારાં સાધનોની મદદથી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાની એવી રીતે રચના કરવામાં આવે કે, ચંદ હાથમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીનું કેન્દ્રીકરણ થવાને કારણે પરિણામ રૂપે જે આશિયાળાપૂર્ણ

અને રોજગારને ફાલવનાં અવકાશ મળતો હોય છે તેને અવકાશ ગ્રામ થાય જ નહિ; તથા આજે શહેરી કારખાનાંની હરીફાઈથી ગ્રામ-ઉદ્યોગો જેમ ભીંસમાં આવતા હોય છે તેવી જ ભીંસમાં તેઓ જે ટેકનિક અને સાધનો વાપરે છે તેને કારણે ય આવતા હોય છે; તેથી કરીને અત્યપ્રાય ગ્રામોદ્યોગના સંપૂર્ણ પર તેમનો આપોઆપ વિકાસ થવો શક્ય નથી.

* વિકેન્દ્રીકરણ કાંઈ ધડિયાળો કોટા પાછો ફરવાનો અને આદિકાળનો પ્રાથમિક કક્ષાનો સમાજ જે પ્રકારની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ અખત્યાર કરતો હતો તેવી પ્રાચીનકાળની પદ્ધતિ ઉપર પાછો ચાલ્યા જવાની તરફીય નથી. વિકેન્દ્રીકરણ કાંઈ ટેકનોલોજીની પ્રગતિનો ત્યાગ કરવા માગતું નથી, એ તો એટલું જ પાકું કરી લેવા ઈચ્છે છે કે, યારીરિક ટસરડો ટાળવાની સાથેસાથ તથા ઉત્પાદન અને રોજગારીનો આંક વધુમાં વધુ જિંદો લઈ જવાની સાથેસાથ વિદ્યાન અને ટેકનોલોજીના લાભો આપણને લોકશાહીના તત્વની રક્ષા કરવા શક્તિમાન બનાવે. આથી કરીને, ઔદ્યોગીકરણની મૂળ કલ્પનામાં જ, અને ટેકનોલોજી એ કપા હેતુઓ પાર પાડવાના છે તે વ્યાપકમાં વિકેન્દ્રીકરણ ધરમળથી કાંતિ આવે છે.

(૨) આવા વિકેન્દ્રીકરણમાં ઈન્ફર્મરદારી મુદ્દીવાદ અથવા સરખાખતારશાહી માટે કશો અવકાશ રહેતો નથી. કામદારો જે સાધનો વડે કામ કરે છે તેની માલિકી ધરાવી શકે છે. એટલે કામે રોકનાર અને કામે રહેનાર એવા ભેદો જ રહેતા નથી.

(૩) આવો કામદાર અમલી સજ્જતાનો આનંદ લૂંટી શકશે, અને તેની આપસ્ય પૂર્ણ ચાલી નહિ જાય. આથી રોજગારી સચવાશે અને ઉત્પાદન વધશે. તથા પ્રદેશની જરૂરિયાતને અનુલક્ષી ઉત્પાદન થતું હોઈ, કાચા અને પાકા માલની જગી હેલ્ડર કરવાનું ખર્ચ ટળી જશે, વિતરણ માટેનું જગી તંત્ર બિનજરૂરી બનશે; અને ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં રહેશે. વળી આમાં મુદ્દીની જરૂર પશું ઓછી રહેશે.

(૪) એમ માનવું એ ભમ છે કે, આજે જે પ્રકારનું ઔદ્યોગીકરણ ચાલે છે તેના કારણે સારા પ્રમાણમાં રોજગારીમાં વધારો થશે. નીચેના આંકડા પરથી જણાશે કે ઉત્પાદનની

કેદિત પદ્ધતિવાળા ઉદ્યોગો જમીન ઉપરનું દબાણ ઝોણું કરવામાં તથા ખીમ ત્રીમ વ્યવસ્થાઓ આપવામાં, અથવા તો રોજગારી વધારવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

કુલ મૂડી (લાખ રૂ.માં) ૧૯૪૭ ૧૯૫૦ ૧૯૫૩
રજીસ્ટર્ડ કારખાનાની સંખ્યા ૫૬૩૨ ૭૦૬૬ ૭૧૦૪

કુલ મૂડી ૪૦૩,૪૪ ૧૧૬,૫૩૬ ૭૨,૮૮૮

કુલ કામદારોની સંખ્યા

(હાજરમાં) ૧૪૮૭ ૧૪૬૮ ૧૪૭૧

કામદારો સિવાયના

કર્મચારીઓ (હાજરમાં) ૧૪૬ ૧૬૪ ૧૫૭

[આ આંકડા ઇસ્ટર્ન પ્રકોનોમિસ્ટ : એપ્રિલ ૨૦, ૧૯૫૬માંથી લીધા છે.]

તે વળી ખીમ આંકડાઓ એવું બતાવે છે કે કેદિત ઉદ્યોગો, જે ટેકનિકલ સુધારાનો લાભ લે છે, તેમાં રોજગારીને માટે વધુ વિવિધ અને વધારે પ્રમાણમાં તક હોય છે.

અર્થ-વ્યવસ્થા

(૫) સર્વોદય અર્થ વ્યવસ્થા ત્રણ પ્રકારની હશે :

(અ) પોતાનાં હથિયારો સાથે કામ કરનાર કારીગરોનો જાત-રોજગારીનો વિભાગ. આ વિભાગ રોજગારી જરૂરી વસ્તુઓનું મુખ્ય ઉત્પાદન કરશે.

(બા) મોટા ભાગે પોતાનાં હથિયારોવાળા, અને કેટલેક અંશે, પોતે જે ન વસાવી શકે તેવાં, પૂરક સાધનો વડે કામ કરનારાઓનો સહકારી વિભાગ. આ સાધનો ઉપરની માલિકી આખા સમાજની હશે; પરંતુ સહકારી મંડળોએ એનું સંચાલન કરતી હશે.

આમાં કાચા માલમાંથી પાકે તેવાર માલ ઉત્પાદન કરવાના 'રચાનિક' પ્રોસેસિંગ' ઉદ્યોગોને મોટા ભાગે સમાવેશ થશે.

(૬) સમાજ અથવા તો રાજ્ય હસ્તકલા ઉદ્યોગોનો વિભાગ. તે ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા કરશે, કાચો માલ મેળવી આપશે, અને ઉત્પાદનનો નિકાલ કરશે; પરંતુ આ ઉદ્યોગો સરકારી કર્મચારીઓ જ ચલાવે એવું કાંઈ નથી.

અને ત્યાં લગી આવા ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા અને સંચાલન મ્યુનિસિપાલિટી તથા અન્ય કોર્પોરેશનો દ્વારા કરવામાં આવશે.

આ વિભાગમાં સારે ઉદ્યોગો અને જે ઉદ્યોગો આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વિના ચલાવી જ ન શકાય તેવાઓનો સમાવેશ થશે. આવા ઉદ્યોગોમાં અત્યુક હંદે કે પ્રાકૃતિક આનિવાર્ય ગણાશે. દા.ત. લોખંડ, પોલાદ, જહાજ, યાંત્રિક વાહનવ્યવહાર, ધાતુ-ઉદ્યોગો, ઝાંઘનિયરિંગ, રક્ષણ ઉદ્યોગો (સર્વોદય સમાજની પ્રાપ્તિ દરમ્યાનના ગાળા પૂરતા જરૂરી હોય તે પ્રમાણમાં) ને આમાં સમાવેશ થશે.

આ ઉદ્યોગો (૧) જાત-રોજગારીના ઉદ્યોગોને અને સહકારી ઉદ્યોગોને જરૂરી અને કામેલ સાધનો સરતા કરે પૂરા પાડશે. (૨) યાંત્રિક વાહનવ્યવહારની અને જાહેર ઉપયોગિતાની સંસ્થાઓની જરૂરિયાત પૂરી પાડશે. (૩) દેશ જે માલ પરદેશ નિકાસ કરવા માગતો હોય તેનું ઉત્પાદન કરશે.

વચગાળાના સમયમાં—

(૧) પરંતુ વચગાળાના સમયમાં ઔદ્યોગિક પદ્ધતિનું સુકાન કેવી રીતે કામ કરતું હશે તેનો સવાલ મંદસ્તનો છે. સૌથી પ્રથમ તો, ઉપર જે ત્રણ પ્રકારના વિભાગો દર્શાવ્યા તેમના પ્રદેશો સ્પષ્ટસ્વરૂપે નોંખા પાડવા પડશે; તથા દરેક વિભાગ કયા પ્રકારનું ઉત્પાદન કરશે, કઈ પદ્ધતિએ દરેક વિભાગ કામ કરશે, અને દરેક વિભાગ કેટલો આંક સોંપશે તે બાબતો નક્કી કરી લેવી જોઈશે.

(૨) બ્યારે જમીન ઉપરની ખાતરી મિલકતની તાબીદુ આંદોલન બેર પડશે, અને મોટા ભાગના લોકો સ્વેચ્છાએ પોતાની સત્તોનો ત્યાગ કરશે, ત્યારે ઉદ્યોગોમાં ખાતરી મિલકતને ચીટકા રહેવાની નિષ્ફળતા પશુ ઢીલી પડી જશે; અને ત્યારે ઉદ્યોગપતિઓ આયોજનમાં દશાંવેલી ઔદ્યોગિક નીતિની હરોળમાં કદાચ સ્વેચ્છાએ આવી જી જશે. બ્યારે ઘણી મોટી સંખ્યાની કામદારો બંદે જ ખાતરી-મિલકતના સમાજવિરોધી લક્ષણથી ભગત થયા હશે, અને પોતાની ખાતરી માલિકીના અધિકારપંખાનો ત્યાગ કર્યો હશે, ત્યારે તેઓ એટલું બધું જમાવશે કે જેથી ઉદ્યોગપતિઓને પણ ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપરની ખાતરી માલિકી છોડી દેવાની ફરજ પડે.

(૩) અને આમ જતાં, જે ઉદ્યોગોના માલિકો નથી નીતિ સાથે એકમત થવામાં નિષ્ફળ બધા, તે સમાજ તેમના ઉદ્યોગધંધાઓનું સામાજિકરણ કરે એ બદલ અલબત્ત ત્યાં જે તેમને પુનર્વસવાદ એલાવવું વળતર આપવામાં આવશે—પરંપરાયે કાઈ જમીન માલિકની જમીન હાથે લેતાં વળતર આપે છે તેમ.

(૪) ત્રણે વિભાગો કયું કેવું ઉત્પાદન કરશે તે બાબત નક્કી કરી લેવામાં આવશે, એનો અર્થ એવો નથી કે, જે મિલો અને કારખાનાં હાલ જે ઉત્પાદન કરી રહ્યાં છે તે તત્કાલ બંધ કરી દેવામાં આવશે. એવા એકાએક ફેરફાર કરવા જતાં તે આખું ઔદ્યોગિક તંત્ર જ પાટા પરથી ઊતરી પડે. ઉપર કહ્યો તેવો ફેરફાર તો, બીજા વિભાગમાં, સાથેસાથ અને સમયાંજલિ ઉત્પાદન વધારીને જ સકય બનશે. આથી કરીને વ્યવસ્થાના સમય રહેશે જ; આ દરમ્યાન હયાત કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો અને વધી રહેલા અત રોજગારીના (કારીગરોના) ધંધાઓ તથા સહકારી ઉદ્યોગો—જે વચ્ચેના સુમેળવાળા, ‘સહિયારા’ ઉત્પાદનના કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવશે.

(૫) અલબત્ત, વ્યવસ્થાના સમયમાં ભત-રોજગારી અને સહકારી ઉદ્યોગોને સીધી થા આકસ્તરી રીતે નાણાંપરીય સહાય આપવી પડશે; અને એમાં કરો સક્રિય કરવાની જરૂર નથી. આને મોટા ઉદ્યોગોને ય રાજ્ય તરફથી મંદક કરવામાં આવતી હોય છે. રાજ્યની ઔદ્યોગિક નીતિ જ તેમને મદદરૂપ થવાની હોય છે. તો પછી, જે આયોજન આવના ઔદ્યોગિક તંત્રમાં જ ક્રાંતિ કરવા માગતું હોય તેની ઔદ્યોગિક નીતિ તેને અનુરૂપ રહે એ સ્વાભાવિક છે, અને વિદેશિત ઉદ્યોગોને સ્થાપિત કરવાના તે પ્રયાસો કરે એ સહજ છે.

(૬) એ બંને કે શરૂઆતમાં ભત-રોજગારી અને સહકારી વિભાગોદ્વારા પેદા થયેલ માલ પેસાની દૃષ્ટિએ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોના ઉત્પાદનની સરખામણીમાં વધુ મેલો જણાય; પરંતુ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોમાં જે સામાજિક દામ (cost) અરથાથ છે તે બીજા બે પ્રકારના ઉત્પાદન કરતાં ઘણું વધારે હોય છે. વળી એ પશુ છે કે, જેમ જેમ ટેકનિકલ કાળેલિયતમાં અને સાધનોમાં સુધારો થતો જશે, અને રાજ્ય આ બે વિભાગોને સહાય આપી જમર બનાવશે, પછી ઉત્પાદનનું

પ્રકાર મૂલ્ય નીચું થવા વિના નહિ રહે; અને બંને દિવસે માલની સુવ્યવસ્થા પશુ કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોને ટકર મારે એવી થશે.

(૭) એ વાત સ્પષ્ટ છે કે, નવાં લગી એક જ પ્રકારનો માલ કેન્દ્રિત અને વિદેશિત બંને વિભાગો દ્વારા પેદા થતો હશે અને બંને વચ્ચે ફેરફાર હશે ત્યાં લગી જ વિદેશિત ઉદ્યોગોને સરકારી મદદની જરૂર રહેશે.

(૮) સરકારી મદદનો બોલો વરત વાપરનાર અને કર ભરનાર ઉપર પડે છે. પરંતુ છેલ્લી એક પચીસીથી મોટા ઉદ્યોગોને ‘સપ્સીડી’ આપવામાં આવે છે તે બેતાં એ ભાર તો ચાલતો આવેલો જ છે. એટલે જ્યારે હરફેટકા લોકોનું જીવનધારણ ઉપર લાવતા રાજ્ય મર્યાદિત સમય માટે વિદેશિત ઉદ્યોગોને ‘સપ્સીડી’ આપવાનું ચાલુ રાખે તો તેની સામે લોકોનો જુદા પ્રકારનો પ્રત્યાધાત બનશે, એવું, માનવાને કારણ નથી.

યંત્ર-મશીનરી, શક્તિ અને ઔદ્યોગિક સંશોધન

(૧) એ સૂલભરેલી માન્યતા છે કે સર્વોદય તમામ પ્રકારની મશીનરી અને ટેકનોલોજીની પ્રગતિને વિરોધી છે; અથવા તે તો પ્રાથમિક કક્ષાની પદ્ધતિ પદ્ધતિઓને લગતી રહેવા માગે છે, તથા સમાજને આતિ દેહેજીવન હોરણ પર ધસકી જવા માગે છે. સર્વોદયી જીવનદૃષ્ટિ આ તો કહાધિત છે—તેની કાયકર વિકૃતિ છે.

સર્વોદય મશીનરી કે ટેકનોલોજીની પ્રગતિને વિરોધી નથી. માનવીની ઉત્પાદક કાળેલિયતને વધારવા, તેને એકધારા ઉસરકામાંથી બચાવવા, તથા જીવનને અધ્ય-પૂર્ણ બનાવવાની ઉચ્ચતર નેતિક અને સાંસ્કારિક અનુભવો મારે તેને પૂરતો ફાતલ સમય મળે તેવી શક્યતા સર્જવા તે બંનેનો ઉપયોગ કરવા માગે છે.

(૨) હાલની આવાગિક સંસ્કૃતિ એ તો, જે યુગમાં સમાજે યંત્રો સ્વીકાર કર્યાં હતા તેવા ઐતિહાસિક-આર્થિક યુગની પારસદાર છે. એનો સ્વીકાર કરનાર યુગ હતા Laissez faire મૂડીવાદનો, કે જેનો મુખ્ય રસ હતો ઉત્પાદન વધારતા જઈ નહીં વધારતા જવાનો; નવાં નવાં યંત્રો દ્વારા જમ બચાવી લઈ, નવાં નવાં બજારો કબજે કરવાનો. એવા કરીને ઉત્પાદન કરનાર માનવીના વ્યક્તિત્વની તેને પડી ન હતી; કે ન હતી તેને કશી ખરવા, પેદા થયેલી વસ્તુમાં અજક માનવીના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિબિંબ જોઈ એવા પ્રકારની

આગવી કલાત્મકતાની ઉપરાંત, સૌને સંપૂર્ણ અને સર્જનાત્મક રોજગારી મળે તે પ્રકારની સામાજિક જરૂરિયાતની ય તેને કચી પડી ન હતી પરિણામ એ આવ્યું કે, મશિન માણસોને બેકાર બનાવતું આવ્યું; કામમાં સર્જનાત્મક આવિષ્કારની તક ખૂટવાતી ચાલી; અને સમૃદ્ધ-ઉત્પાદનના ચક્રરમાં માનવી ફેવળ એક રફ બની ગયો.

આમ, મશીને એવા 'સમૃદ્ધ-માનવો'નું સર્જન આરંભ્યું કે જેમનું રહેઠાણ ભગવાન નિવાસો હતાં, અને જેમનાં જીવન તમામ પ્રકારની હેતુપૂર્ણતાથી વિમુખ બની ગયાં, અને ઔદ્યોગિક તંત્રે સર્જેલા મનસ્વી અને મર્યાદિત વિકલ્પો પ્રમાણે, સ્વભાવગત રીતે, એક પછી એક પડ્યો પડનારાં બની ગયાં.

આના પરિણામે ઉત્પાદન 'અચિત્તવરિહોણું' બન્યું, ને માનવી 'માનવતાવિહોણો !'

(૨) ટેકનોલોજી યશ્વ મૂડી અને વ્યાપારને આશ્રયે વિકાસ પામી; તેથી કરીને તે એવાં યંત્રો બનાવવા પાછળ પડી કે જેથી વ્યક્તિ અને સમાજને ભોતે મૂડીનો નફો વધુમાં વધુ મળે. મૂડીવાદની હૂડી તરીકેનાં વેશ સ્વીકારી લેનાર ટેકનોલોજી અને મશીનરીનાં આ અનિવાર્ય પરિણામ હતાં.

મૂડીવાદનાં અનિદોષે કારણે મશીન અને ટેકનોલોજીને માથે કાળી દીલી ચોંટી છે, ત્યારે મૂડીવાદે તો મશીનના શુભો માટે બેશરમ બની પોતાની શાખા વધારી કીધી છે.

(૩) સમાજવાદે સંમૂડીવાદી ઔદ્યોગીકરણનાં અનિદોષ સામે પૂરતી મુદ્દાઓ દાખવી નથી. ફક્ત એ વલણ તો એવું માનવા તરફ છે કે, ઉદ્યોગવાદનાં અનિદોષ ખાનગી માલિકા દ્વારા થતાં ખતમ થઈ જશે. પરંતુ હાલની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિનાં અનિદોષો જેટલે અંશે ઉત્પાદનનાં સાધનનાં ખાનગી માલિકીને આભારી છે તેટલાં જ ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિને આભારી છે. આથી કરીને આ અનિદોષ આ બંને સામે જૂઠ્યા વિના નાખૂંદ મોઢે થાય.

સર્વોદય-વિચાર મશીનની અપરંપાર શક્તિ અને માનવીની આર્થિક અને સારકારિક આબાદી કરવાની પ્રયત્ન વિચારણા—જેનેના 'ગતિશીલ એકત્વ' માટે આમંત્રી છે.

સર્વોદય ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો વિરોધી નથી. તે તો ત્વી. સદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને મૂડીવાદે જે પેટર્ન-હાંચા અને હેતુઓને જન્મ આપ્યો છે, તેનો વિરોધી છે.

આથી, ફરી પાછા અનિદોષનાં ન પડાય તેની સર્વોદય જગતે તકેદારી રાખવા માગે છે.

(૪) વીજળી શક્તિ, અણુશક્તિ, સૂર્યશક્તિ વગેરે શક્તિઓની શોધખોળોએ કેન્દ્રીકરણનાં અનિદોષને આમંત્ર્ય વિના શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું, વિવરણ અને ઉપયોગ કરવાનું આપણે માટે શક્ય બનાવ્યું છે.

શક્ય હશે ત્યાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું વિકેન્દ્રિત ધોરણે થશે, અને સ્થાનિક રીતે પ્રાપ્ત હોય એવી તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાની આર્થિક જરૂરિયાત તરફ દુર્લભ કરવામાં નહિ આવે ત્યારે જ લુદ્ધ લુદ્ધ કૃષિક અને ઔદ્યોગિક કાર્યો માટે તે વપરાશમાં લેવાનું શક્ય બનશે.

દા. ત. ખેતી અને ધાણી માટે બળદ અને પાકોનાં ઉપયોગ થાય; પાણી ઉલેચવાનાં કાર્યો દોરશક્તિ અને જરૂર પડે ત્યાં યાંત્રિક શક્તિ બંને દ્વારા થાય; કેટલાક પ્રકારનો વાહનવ્યવહાર દોરો દ્વારા થાય, અને બાકીનાં માટે વરાળ, વીજળી વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.

કરવેરા

(૧) આજે જેને કરવેરા ગણવામાં આવે છે તે, ઉદ્યોગવાદનું કામ માથપાવતો, મ્યુનિસિપલ સંસ્થિતિઓ, તથા પ્રદેશિક સરકારોને હસ્તક રહેશે. આમથી અમુક હિસેસી રાજ્ય સરકારને અને વડી સરકારને આપવામાં આવશે.

(૨) અને તેટલા આડકતરા વેરાઓ કાઢી નાખી સીધાં વેરા લેવાની પદ્ધતિ વધુ પ્રસંદ કરવામાં આવશે. સીધાં આવકવેરા આવકના પ્રમાણના ચઢતર હશે. અને જેમની આવક કર લેવાના ધોરણથી ઓછી હશે તેઓ યશ્વ આમ-પ્રત્યક્ષને પોતાનો ફાળો તો આપશે જ. અલબત્ત, આ ઐથિક અને પ્રતીકરણ હશે.

(૩) વ્યવસાયના ક્ષમ્યમાં, મધ્યસ્થ તંત્ર પોતે જ સક્ષિ કરવેરાની આકારણી કરવાનું અને ઉદ્યોગવાદનું સુદાં કામ માથે લે એ અમુક હિસેસીઓમાં આવશ્યક ગણાય પશુ ખરું. ખાસ કરીને જેમની આવક ઘણી બધા ધધા-

ચૂંટણી કરશે. અને સર્વસાધારણત્વ તેના નિષ્ણૃષિ સર્વ-સાધારણ મત-અભિપ્રાયના આધારે કરશે. ન્યાયનું કામ હાથ ધરશે ત્યારે તેના નિષ્ણૃષિ સર્વાનુમતે હશે.

(૩) બહુલક્ષી સહકારી મંડળાઓ વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ગ્રામડામાં ને નગરોમાં ઉપાડશે. તેનાં ખાતાઓ આ પ્રકારનાં હશે (૧) આયોજન (૨) વેપાર (૩) ઉલોમ-કાચો માલ મેળવવો, ઉત્પાદનની વ્યવસ્થા, અને નત-રોજગારી અને સહકારી વિભાગોએ પેદા કરેલ માલનું વેચાણ (૪) કૃષિ અને ઉલોમવિષયક ધીરધાર (૫) બેંક (શ્રમ-બેંક સહિત) (૬) વીમો.

આવી બહુલક્ષી સહકારી મંડળાઓની આયોજક સમિતિઓ પ્રાદેશિક અને રાજ્ય-આયોજક સમિતિઓ. સાથે મળીને કામ કરશે.

(૪) મધ્યસ્થ રાષ્ટ્રીય આયોજક કમિશન હશે, જેમાં રાજ્ય-આયોજક-કમિશનોના પ્રતિનિધિઓ હશે. આ મધ્યસ્થ કમિશનનું કાર્ય (૧) રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતો અને, સાધનોનો અંદાજ કાઢવો (૨) આયોજનના સિદ્ધાંતો તૈયાર કરવા અને ઘટકો તથા રાજ્યોને માર્ગદર્શક થવા સર્વાંગી રૂપરેખા તૈયાર કરવી (૩) રાષ્ટ્રીય સ્તર ઉપર આયોજનનું સંકલન અને સમીકરણ કર

રૂપરેખાના કેટલાય અર્થ ભલેને કરવામાં આવે; છું પણ એના કેટલાય અર્થ ભલેને બતાવતો રહું; તો પણ મારી પાસે તો એનો ત્રિકાલ સત્ય એવો એક જ અર્થ છે, અને એ છે રામરાજ્ય. જે કોઈને રામરાજ્ય શબ્દ સારો ન લાગતો હોય તો, હું એને ધર્મરાજ્ય કહીશ. રામરાજ્ય શબ્દનો ભાવાર્થ એ છે કે, એમાં ત્રીયોની સંપૂર્ણ રક્ષા થશે; જ્યાં કામ ધર્મપૂર્વક થશે અને લોકમતનો હમેશાં આદર કરવામાં આવશે.

—ગાંધીજી :

[હિંદી નવમ્બર, ૨૭-૩-૩૦]

વિનોબા-વિચારગંગા

આ ખંડમાં વિનોબાજીનાં પ્રવચનોમાંથી સાર-સુઝાય તારવી રજૂ કર્યો છે. સ્વળ-સંકેષાને કારણે તે ધણેજ અપૂર્ણ તો છે ન.

મારા જે વાહિયાત લાગતા વિચારો છે, એને છોડી દેવા જોઈએ. મારા આ વિચારો કોઈ પણ હિસાબે હોકાએ માનવા જ જોઈએ એવું મેં સ્વપ્નમાં જ નથી માન્યું. સમાજે મારા એકેએક વિચારને ઝીંઝી લેવો જોઈએ એવું મારા ભેગના કોઈ ખુલામાં નથી. મારા આવા વિચારોને આપ લાઉંદિ'કે'મ (પ્રમદ-ધિ'તન) સમજ લેએ, અને જેટલા ગણે ઊતરે એટલા જ વિચાર સ્વીકારજો. કારણ હું તમને ગમે ત્યારે કહું એવો છું, વિચાર બદલું એવો છું. એટલા માટે હું ફરી ફરીને તમને કહું છું કે, મારા જે બીજા-ત્રીજા વિચારો છે તે છોડી દેવા જોઈએ, અથવા તો વારં વારે થતી આપણી ચર્ચાગોષ્ઠીઓમાં (સેમિનાર) એને અંગે મોકળા અને ચર્ચા કરી લેવી જોઈએ, અને મારા કેવળ સ્વયં, પ્રેમ અને કરુણાના જ વિચારો માન્ય કરવા જોઈએ. આ ત્રણ વિચારોને છોડીને મારા નિરંતરતાના મતોના સંખંધમાં આપને જો મતલબ હોય, તો એને મેંજથી છોડી દો.

ચાલીસમંથ, ૬-૮-૫૮

હું વિનયથી, પ્રેમથી અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવીને માણું છું. મારાં ત્રણ સૂત્રો છે (૧) મારો વિચાર સમજાય. ૫છી પણ કોઈ નથી આપતું તો તેવું મને દુઃખ નથી લાગતું. કારણ હું માતું છું કે જે આને નથી આપતો તે કાલે આપશે, વિચાર બીજા જોગી નીકળ્યા વગર રહેવાતું નથી. (૨) મારો વિચાર સમજીને કોઈ આપે તો તેથી મને આનંદ થાય છે. કારણ કે એનાથી બધી બાબતો સફલાવના પેદા થાય છે. (૩) મારો વિચાર સમજ્યા વગર, કોઈનાં દાખ દબાવથી કોઈ આપશે તો મને દુઃખ થશે. મારે ગમે તેમ જમીન લોગી કરવી નથી, પણ મારે તો સામ્યયોગ અને સ્વોદયવૃત્તિ નિર્માણ કરવી છે.

અકબરપુર (બેનપુર) ૨૮-૪-૫૮

૧ : રત્નચિંતામણીની શોધ

મોંઘીજના મધ્ય પછી હું અહીં (રિલ્ડી) આવી પહોંચ્યો. નિરાશ્રિતો વચ્ચે કામ કરવાનો પણ વિચાર હતો. કામ શોધું ધણું થયું પણ ખરું. પણ હું જે મીજ શોધતો હતો તે મને ન મળી. એ બધું કામ સરકારી અમલદારો સાથે સંબંધ રાખીને કરવાનું હતું. તેથી તેની પોતાની મર્યાદાઓ હતી. થોડા જ દિવસોમાં મેં જોઈ લીધું કે મારે બીજો જ કોઈ રસ્તો શોધવો જોઈએ.

તે દરમ્યાન મેંવ લોકોમાં કામ કરવાની તક મળી. તેમાં પણ સરકારી અધિકારીઓ સાથે સંબંધ રાખવાનો સલાહ

હતો; પણ કામ મર્યાદિત હતું અને તે વખતે એ તરફ કોઈનું ધ્યાન પણ નહોતું; બધે જ્યાં તિરસ્કાર જેવું હતું. પરમેશ્વરની કૃપાથી આજે એ તિરસ્કાર નથી રહ્યો. મને લાગ્યું કે એ કામ પર અહિંસાની શક્તિ કાંઈક પ્રગટ થઈ શકે છે. x x x મેં જે લક્ષ્યાંકો કરી તેની ઉપર સરકાર તરફથી પૂરો અમલ ન થયો. તેમણે એમાંથી કેટલીક વાત માની, કેટલીકનો અમલ કર્યો. છતાં ય ત્યાં ઠીક ઠીક કામ થયું એમ જ કહેવું જોઈએ. પરિણામ એ આનંદ કે મુસલમાનોમાં જાઈ જુ, ત્યારે તેઓ માને છે કે આ માણસ કોઈ

પચુ જાતનો બેદલાવ નથી રાખતો. આ વાતનો અનુભવ મને અજમેરના ફરગહ શરીફમાં થયો... એનું પરિણામ મેં હેદાયાદમાં લેયું...

છતાંય હું શોધવા લાગ્યો કે કોઈ એવી રીત હાથ આપવી, જેથી એ કે જેને અહિંસાત્મક ક્રાંતિનો-સર્વોદ્ધારનો કિયાત્મક આરંભ કરી શકાય. મેં એ પચુ સમજી લીધું હતું કે, જો તેમ થશે તો ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ વગેરેનું પચુ કામ આગળ વધશે, નહીં તો કોઈ ખાદીનો લાવચે નહીં પૂછે, અને ગ્રામોદ્યોગનેય નહીં. પચુ ભયારે તેલંગણની યાત્રાનો અવસર આવ્યો, ત્યારે એમાં કાંઈક સંશોધન થયું અને એક ચીજ હાથમાં આવી ગઈ. ત્યારથી હું એની પાછળ લાગ્યો છું. મને એક જીવનકાલ જેવું મળી ગયું છે. મેં સમજી લીધું છે કે, એટલું કામ કરતાં કરતાં જો મારા જીવનનો અંત આવે તોય જીવ્યું સફળ છે. જાહેર કે જેની શોધમાં હોતો તે રત્નાવંતામણિ જ મને મળી ગયું!

જમીનનો કોપડો

જમીનનો કોપડો આખી દુનિયાનો કોપડો છે. જેને ઉછેલવામાં બીજા દેશોએ જુદા રસ્તા અજમાવ્યા છે. આપણે તેને અહિંસક રીતે ઉછેલ્યો છે. માટે તમે થોડી થોડી જમીન આપશો, તો તેનાથી ગરીબોને થોડી જમીન તો ખજણે, પચુ ક્રાંતિનું મારું કામ લાજશે. સમાજ પરિવર્તનની અને સમાજનું આર્થિક માળખું બદલવાની આકાંક્ષા એનાથી તૃપ્ત નહીં થાય. તેથી ભાંડાં ભાંડાં જેવો, ત્યાં ત્યાં મેં એ જ વાત સમજાવી કે, મારે દાન નથી લેવું. એક કુટુંબી-જન સમજીને મારો હક મને આપો અને દરિદ્રનારાયણની સેવામાં લાગી જાઓ. મેં તો લોકોને સમજાવ્યું છે કે 'જુઓ, આ તો વામનાવતાર પ્રગટ થયો છે અને તે ત્રણ કલાક જૂમિ મોગે છે. પહેલું પગલું એ છે કે, જૂમિહીન

* ૧૯૫૧ના એપ્રિલમાં હેદાયાદ પાસેના શિવરામપલ્લી ગામે સર્વોદય સમાજનું ૩૭મું અધિવેશન મળ્યું હતું. વિનોબાજી પોતાના સ્થાનક પરમશામ (પવનાર)થી પદયાત્રા કરીને આ સંમેલનમાં ગયા હતા. ત્યાંથી તેમણે ટા. ૧૫ એપ્રિલે શાંતિસેવક તરીકે તેલંગણની યાત્રા આરંભી, અને ટા. ૧૮મીએ નાલગોડા જિલ્લાના શિવરામપલ્લી ગામે પહોંચ્યા. ત્યાં રામચંદ્ર દેડીએ ૧૦૦ એકરનું પ્રથમ જૂમિદાન આપ્યું હતું.

ગરીબોને માટે, પોતાના દીકરાને આપતા હો તેમ આપો. બીજું એ કે, તમારે ગરીબોની સેવાની દીક્ષા લેવી જોઈએ; અને ત્રીજું પગલું એ કે, ગરીબોની સેવા કરતાં કરતાં પોતે ગરીબ બની જવું જોઈએ. આમ એક પછી એક ત્રણ કલાક જમીન આપી શકો તો બહિરાગમની જેમ તે પૂર્ણ બહિરાગ થશે. એનાથી હિન્દુસ્તાનનો નકશો જ બદલાઈ જશે.

ભયારે હું કહું છું કે 'જે જમીન આપવી છે તે પૂરા ઉત્સાહથી આપવાની છે, અને જેમને આપવાની છે, તેમના જેવું જીવન ગાળવાની તૈયારી રાખવાની છે', ત્યારે મારી મતલબ એ નથી હોતી કે એ જૂમિહીનોની માફક આપણે પણ હીનહીન અવસ્થામાં રહેવાનું છે. જલદે જાને સમાન હકદાર છીએ એ ભાવના-પૂર્વક સંસ્મરિત લોકો લોકગવેશ છે અને સાંચ-ચોગ સિદ્ધ કરવો છે.

રાજપાટ દિલ્હી, ૧૩-૧૧-૫૧

ગરીબોને જમીન

મારે ગરીબોને જમીન અપાવવી છે. માવડી અને છોડુ વિપ્રજ્ઞ પડી ગયાં છે, તેમના સંપર્ષ જોડી આપવો છે. જે જમીન પર મહેનત કરી શકે છે, એમની પાસે આજે જમીન નથી એ સારું નથી. એનાથી હિન્દુસ્તાનનું ઉત્પાદન ઘટી રહ્યું છે, બેદલાવ અને અસતોષ વધી રહ્યાં છે. માટે ખેતર પર મહેનત કરનાર ફરક માણસને જમીન મળવી જ જોઈએ. હવે આ જમીન મળે શી રીતે? ઇતિહાસમાં એક પદ્ધતિ એ દેખાય છે કે, ધનિકાની જમીનો એમની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે. પચુ એ રીત માનવતાની વિરુદ્ધ છે, અને એમાં અથ પચુ નથી, એનાથી સમાજમાં વેર અને દૂષ વધશે, સુખ-શાંતિ નહીં મળે. માટે લોકો જમીનો સહકારથી, પ્રેમથી, ખુશીથી અને આત્મીયતાપૂર્વક આપો, એવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ.

દાન અને યજ્ઞ

મેં જે કામ શરૂ કર્યું છે, તેનું નામ 'જૂદાન યજ્ઞ' છે, કેવળ 'જૂદાન' નહીં.

દાન હોય કરે? ને ધનિક છે તે. પણ યજ્ઞમાં તો નાના મોટા સૌ કોઈ હાથ લઈ શકે છે. આપણે દેશભરમાં આપવાની પ્રવૃત્તિ વધારવી છે. એક હવા જ પેદા કરવી છે. આપણને લેતાં તો આવડે છે, પણ દેતાં નથી આવડતું. એટલે આપવાની હવાં પેદા કરવી છે.

તેલગણમાં કોમ્યુનિસ્ટોના ઉપદ્રવને લીધે જ જમીન મળી, એમ માનતા હોઈએ તો હિન્દુસ્તાનમાં અહિંસક હાનિતી આશા જ છોડી દેવી જોઈએ.

૫૩^મ મામ, ૫૧નાર ૧૧-૬-૫૧

ઉપનિષદનો આદેશ

સરકારે ‘અનાજ વધુ વાવે ‘ડું’ સુત ઉચ્ચાર્યું’ છે. આ સુત ધણું જૂનું છે. ચેલગણની નેતા પરિષદમાં મેં યાદ કરેલું જાનું હતું જ્યોત તદ્દ મતમ્. ઉપનિષદમાં આ વાત કેમ આવે છે? યુ’ એ અર્થશાસ્ત્રનો મંથ છે?

ધારો કે પાણી મોંઘું થઈ ગયું. આને તો મૂકત મળે છે એટલે સામસામા વિવેક કરીએ છીએ, પહેલાં તમે પીઓ!...ના, ના તમે પીઓ! પણ દુકાળ પડ્યા હોય ને પાંચ પાંચ દિવસ પાણી નેવા ન મળતું હોય તો પીઅને પાઈને પીનારા બહુ જોયા નીકળે. કારણ આખરે આણી-તત્ત્વ પશુતા બ્રહ્મત ધર્મ નય છે. હવા ન્યાંસુધી સર્વને સહેલાઈથી મળે છે ત્યાંસુધી તો એને વિષે લેકા ઉદાર રહી શકે છે. તેમ જ અન્ય ખણી ન્યાંસુધી બહોળા પ્રમાણમાં મળતું રહે, બાકે એટલું મળતું રહે કે, મેં તેને મેં તે ઘેર ખાવાનું તો મળે જ મળે, તો કડુણા ટકશે, તો કડુણા વધશે, ને તો જ આધ્યાત્મિક જીવન પશુ વધશે.

આમ વિચારીને જ ઉપનિષદે આવી આદેશ આપ્યો છે. એ આદેશમાં કેવળ અર્થશાસ્ત્ર નથી.

અર્થશાસ્ત્ર પૂછે છે કે ‘અન વધારો કહો છો તો કેવી રીતે વધારીએ? ત્યારે ઉપનિષદ કહે છે, યથા કયા કૃતિવયા શ્વઃ જાનં પ્રાત્યમ્યમ્—ને કોઈ રીતે અન વધી શકે તેમ હોય તે રીતે વધારો. એ મંથ તો બહુ-વિધાનો છે.

* દાનં સંવિમાળઃ આપણા સાસકારોએ ‘દાન’ એટલે સમાન વિસાજન એવી વ્યાખ્યા કરી છે.

—વિનોબા (૧૬-૫-૫૧)

આ આત્મિક આદેશ છે. અન્ન કોઈ પણ રીતે વધારવું એ કેવળ માનવની નહીં પણ માનવતાની ખંણ પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે.
આર્તિ ૧૨, ૮-૧૧-૫૦

ભૂમિપતિ નહિ ભૂમિપુત્ર

આપણે ભૂમિપતિ ન ધર્મ શકીએ, ભૂમિપુત્ર જ ધર્મ શકીએ. વેદોમાં કહ્યું છે : માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽં પ્રવિર્યાઃ આપણે ભૂમિપુત્ર હોવાનો હક કરી શકીએ, અને તેની જ રીતે ધીમા અસંખ્ય લોકો પણ કરી શકે. ને ખેતી કરવા માંગતો હોય તે-ભૂમિપુત્ર છે. આ એક પાયાની વાત સ્વીકારી લો કે ભૂમિ સૌની છે, સૌને સાડુ છે અને સેવા સાડુ છે.

૧૫મા ૧૬-૪-૫૩

આર્થિક ક્રાંતિ

સરકૃતમાં કહ્યું છે : ‘દાનાત્ દેવઃ રક્ષનાત્ રાક્ષતઃ’ એટલે દાન આપે છે તે દેવ છે, અને સંધરે છે—રાખે છે તે રાક્ષસ છે. બધા સહયુક્તોના સાર છે દાન દેવાની વૃત્તિ, અને બધા કુચક્ષિતોના સાર છે સંધરવાની વૃત્તિ. સંમંદ કરનારથી મોટો રાક્ષસ નથી, દાન કરનારથી મોટો દેવ નથી.

એ આતરી છે કે ને સામાજિક અને આર્થિક ક્રાંતિની આપણે ધારણા રાખીએ છીએ તે યવાની જ છે, જમાનો ધસમસતો આવી રહ્યો છે, આપણે એને સાવતા નથી. પણ આપણે નો એવી સાથે ધર્મ જઈએ, તો એનો જશ આપણને મળવાનો છે.

દિવસ પછી રાત, તેમ રાજકીય સ્વતંત્રતા પછી આર્થિક સ્વતંત્રતા સ્વાસાવિક જ ચાલી આવે છે. ને સાધનો દ્વારા આપણે રાજકીય આઝાદી પ્રાપ્ત કરી, તે સાધન-સંપદા મટી શકતાં નથી. એ અચુક સમય સુધી દળાર્થ ગયેલી દેખાય લાગે, પણ એ પ્રગટ થવાની જ છે, એવી મારી જાણ છે. ને યુવ-પ્રતાપ સ્વરાજ્યનાં આદેશનોમાં પ્રગટ થયો હતો તે, અને ને વચલાં ચાર વર્ષોમાં જીડી ગયેલો લાંગતો હતો તે, હું માનું છું કે ફરીથી પ્રગટ થશે. ને શક્તિ રાજકીય આદેશનામાં પ્રગટ થઈ હતી તે અર્થ પશુ વધારે નોરપૂર્વક આ આદેશનામાં પ્રગટશે

શંચી, ૧-૭-૧૯૫૩

આરંભનું કામ

એકવાર દાન દીધાથી છૂટી નથી જવાતું. એકવાર ખાધાથી પતી નથી જતું અને શરીરના નિવાસ માટે ટકે ટકે જમવું પડે છે. તેવી જ રીતે જ્યાંસુધી સમાજમાં સોગ-કિયા ચાલે છે ત્યાંસુધી દાનકિયા પણ ચાલશે. દાનમાં જે ધર્મ તે તો સતત કરવાનું કામ છે.

છઠ્ઠો ભાગ એ તો આરંભનું કામ છે. જાતે જતાં તો બધી જ જમીન આપી દેવી પડશે. બધી જમીન ગામની થશે. સગવડ ખાતર એ જુદી જુદી વહેંચવામાં આવશે....

આ રીતે યુદ્ધ દાન જ કપાઈ જશે-દાનની જરૂર નહીં રહે ત્યાં સુધી દાનની પ્રવૃત્તિ ચાલશે અને ત્યારે જ દાન સારથક થશે.
મે' ૧૯૫૪

છઠ્ઠા ભાગનો મંત્ર

મે' છઠ્ઠા ભાગનો જે મંત્ર શરૂ કર્યો છે, તે પૂરેપૂરી ભૂમિ વહેંચાઈ ન જાય ત્યાંસુધી હું ચાલુ રાખવાનો છું. એક વાર છઠ્ઠી ભાગ માંગ્યા પછી ફરીથી છઠ્ઠી માંગીશ. આમ માંગતો ચાલ્યો જઈશ. મે' આને ખાધું છે તેથી કાલ નથી ખાવાનો એવું થોડું જ છે ? કાલે પણ ભૂખ લાગશે, કાલે પણ ખાઈશ, પરમ દહાડે ભૂખ લાગશે અને પરમ દહાડે પણ ખાઈશ. પણ કાલે અને પરમે ભૂખ લાગવાની છે તેથી આને જ દસ દહાડાનું આપવી લેવું એવું થોડું જ છે ? છઠ્ઠી ભાગ લીધા પછી પણ ને ભૂખ રહે છે, તો ફરી માંગીશ; અને એટલાથી ભૂખ મટી જાય છે તો કોઈ સવાલ નથી. પણ ને ભૂખ રહી તો ફરી માંગવાનો જ, આપણાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે : પંચોરામુર્ચાં ઇવ રક્ષિતામ્ : । છઠ્ઠી ભાગ આલેતે આલેતે બધું જ આવી દીધું અને જે સર્વસ્વ આપે છે તે જ સમાપ્ત છે. એ કશું બોલો નહીં, બળમે હાથે પામશે.

આતા કેટલાય દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ધીમે ધીમે સમાજને આપવાનો અભ્યાસ થઈ જશે. બાળકને ચાલતાં ધીરે ધીરે શીખવીએ છીએ; 'દસ માઈલ ચાલવું'

ચાડું છે, માટે એકદમ દસ માઈલની મજલ કર. 'એમ નથી કહેતા. આને તો લોકોને લેવાની ને સંધરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એ ફરવીને આપવાનો અભ્યાસ પાડવો હોય તો ધીમે ધીમે પાડવો જોઈશે. બાળકને 'શાબાશ' કેહીને થાળડીએ તો એને પાનો ચડે છે ને વધારે કામ કરે છે. તેમ, આને તો દેનારાઓને 'શાબાશ' કહીને એમનું હું ઝોરવ વધારીશ. પછીથી આપવાની પ્રેરણા એમને પોતાની મેળે બંદરથી જ થશે અને અતે આપવાનો અભ્યાસ પડી જશે. એ એક સ્વાભાવિક વસ્તુ થઈ જશે. આપ્યા વગર રહેવાશે જ નહિ. રોજ ખાઈએ છીએ તો રોજ દાન કરવું જ જોઈએ, એ એક ધર્મ બની જશે. આ અહિંસાની પદ્ધતિ છે.

કેટલાક કહે છે કે તમારો માર્ગ લાંબો છે. અમને તો ચપટી વગાડતામાં પહોંચાડે એવો માર્ગ જોઈએ.

ઉત્તારણા માર્ગે અપાટાળ'ધ મૃત્યુ તરફ લઈ જાય છે. તો બોલો, તમારે અપાટાળ'ધ યગલોક તરફ જવું છે કે ધીમેધીમે જીવન જીવવું છે ? તમારે ઉત્તારણા અપે કે જીવન ? મારો માર્ગ ધીમે ધીમે જીવન તરફ લઈ જનારો છે. એમનો માર્ગ અપાટાળ'ધ મરણ તરફ લઈ જનારો છે, પણ એનાથી બધાં કામ પતી જશે; સવાલ પતી જશે અને એનો છોડવાનો પણ લેજો.

જે માર્ગ જીવનદાયી હોય, તે ધીમે હોય તો પણ એ જ પકડવો જોઈએ. માટે ધીમે કે ઉતાવળો રસ્તો છે એ રીતે ન વિચારવું. એ જીવન તરફ લઈ જાય છે કે મૃત્યુ તરફ એ વિચારવું જોઈએ.

બેહર કયા (ચંચી), ૨૪-૧૧-૧૯૫૨

કળીયુગમાં દાન

લોકોને એમ લાગતું હતું કે આ કલિયુગમાં જુદાન કોણ આપશે ? લોકો પોતાની તમ્બલર જમીન પણ છોડતા નથી ચાહતા. એક તમ્બ બોલ સાર પણ કોટે' ચડે છે અને હજારો રૂપિયા ખરચે છે. પોતાના ખેતરમાંથી પાકોથી ખેડે તે જરા સરખો હિસ્સો લખાવ્યો કે અડીની વાડ જરાક ત્યાં ખસેડી તો અધકા થાય છે. એકએક હાથ જમીન સાર અધકા થાય છે, ખૂન થાય છે. તો એવી હાલતમાં જુદાન તો કોણ જ દેતું હશે ? કાપદાથી જમીન છીનવી લે તો ચાલે.

પ્રેમથી ડાણ આપશે? પણ લોકોએ જોયું કે એક માનનારે
મળી ગયો તો લોકો એને આપવા પણ લાગ્યા, અને આજ
સુધીમાં ત્રણ હજાર એકર જમીનનું દાન થઈ ગયું.
વનિકલા, (વરજળ) ૨૧-૫-૫૧

ગરીબોની વકીલાત

મૂળ વાત એ છે કે આપણા ગરીબ બધુંએ કેવળ
ભૂમિ-હીન જ નથી, વાચા-હીન પણ છે, એ પોતાનો અવાજ
સંભળાવી શકે તેમ નથી. હું એમની વકીલાત સારામાં સારી
રીતે કરી રહ્યો છું. પાંચ વીધાવાળા પાસેથી તેમની નિશાની
ખાતર એક અથવા અડધું વીધું ભાંપ પણ લઈ છું, પણ
દરહજાર એકરના ધણી પાસેથી સો એકર નથી લેતો.
એવાં કેટલાયે દાનપત્રો મેં પાઠાં વાળ્યાં છે. મોટા જમીનદાર
દરિદ્રનારાયણનો ભાગ સમજીને સરખું દાન આપે તો જ
તીકારું છું.

*

હું પણ કહી દેવા માંશું છું કે મારે આવી સમાજ-
રચના રાખવી નથી-ટકાવવી નથી. આજે જે સમાજ-
રચના છે તે હકીકતમાં રચના જ નથી. એ તો
નસીબ જોગે બની જવા પામી છે. મારે એને
બદલવી છે.

અધિવા, ૨-૪-૫૨

યજ્ઞમાં સોના હિસ્સો

આ ભૂમિદાન યજ્ઞમાં પણ દરેકનો હિસ્સો હોવો જોઈએ.
કારણ દરેકની અન્તઃશુદ્ધિ થઈ બધા એ એનો હિસ્સો છે.
એટલે જેની પાસે થોડી જમીન હોય તે થોડી આપે. પણ
જેમની પાસે જમીન નથી તે આ યજ્ઞમાં શી રીતે ભાગ
શે? એ ખરું કે તેઓ ભૂમિદાન ન આપી શકે. એ તો
ભૂમિ લેનાર હશે, પણ ભૂમારે એમને જમીન આપવામાં
આવે ત્યારે તેઓ એની પર સારી રીતે મહેનત કરે, તો
એ એમનો યજ્ઞ જ કહેવાશે.

જીવન પરિવર્તનનો પ્રયોગ

જ્યાં હું દાન લઉં છું, ત્યાં હું હૃદયપરિવર્તનની,

ચિંતાશુદ્ધિની, માતૃશાંત્યની, ભાતૃશાંત્યની, મૈત્રીની અને
ગરીબોને માટેના પ્રેમની આશા રાખું છું. જ્યાં બીજા
માટેની ચિંતાની જાગૃતિ જાગે છે, ત્યાં સમગ્ર શુદ્ધિ પ્રગટ
થાય છે. ત્યાં વેરભાવ ટકી નથી શકતો. પુરવમાં તાકાત
હોય છે. પણ પાપમાં દોષ તાકાત નથી હોતી. પ્રકાશમાં
શક્તિ હોય છે, પણ અધકારમાં દોષ શક્તિ નથી હોતી.
તમે પ્રકાશને અધકારનો અભાવ ન કહી શકો, કારણ કે
પ્રકાશ વસ્તુ છે, અધકાર અવસ્તુ. લામો વાંના અધકારમાં
પ્રકાશ લઈ જાયો, એક ક્ષણમાં એનું નિવારણ થઈ જશે.
તેમજ આ જે પુરવોદ્ધ છે, એની સામે વેરભાવ ટકી ન શકે.
જૂદાનયત્ર અધિકારનો એક પ્રયોગ છે-જીવન પરિવર્તનનો
પ્રયોગ છે. હું તો નિમિત્ત માત્ર છું અને તમે પણ નિમિત્ત
માત્ર છો. આ કાળપુરુષની-પરમેશ્વરની પ્રેરણા છે.

સામાજિક ક્રાંતિ

આ જે પ્રયોગ ક્યાં તે કેવળ ભૂમિદાન મેળવવાનો
નહોતો. નિઃસંદેહ ભૂમિદાન એ બહુ મોટી વસ્તુ છે. પણ
મારી આજ્ઞા મુખ્ય કલ્પના એ જ છે કે, આપણી સામાજિક
અને વ્યક્તિગત બધા પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો પરિહાર
અધિ-સાધી શી રીતે થાય એની શોધ કરું. એ માત્ર મુખ્ય
કાર્ય છે.

પરંપરા અલક્ષ, ૫૫નાર, ૨૮-૬-૫૧

સભ્યતાનો સંદેશ

વૌરોથી ચાલી આવેલી સભ્યતાનો એ સંદેશ છે કે ધર્મ
અને અર્થ સાથે સાથે ચાલે છે. બધા અર્થનું નિયમન ન
કરી શકે એ ધર્મ સાથે ધર્મ જ ન હોઈ શકે. તે જ પ્રમાણે
જે ધર્મશુદ્ધિને જાળવી ન શકે અથવા તેને આધાર પહેંચાડે
એ અર્થ પણ સાચો અર્થ નથી. માટે ધર્મ અને અર્થમાં
વિરોધ ન હોઈ શકે. મેં જે કામ ઉપાડ્યું તે તેનાથી ધર્મ
અને અર્થ જન્મે સધાશે.

ગોંડા, ૧૯૫૨

મહત્વ 'પ્રકાર'નું, નહિ કે 'આકાર'નું

આપણે કેવળ આર્થિક પ્રગતિ અને અર્થ સામ્ય જ
નથી જોઈતાં, પણ ઉન્નત ધર્મ પણ જોઈએ છીએ. હું માનું
છું કે જૂદાનયત્ર ધર્મોન્નતિનું પણ સાધન છે.

લોકશાહીમાં દરેકને મત આપવાનો અધિકાર મળે છે. બધું કામ મતના બેરે આસે છે. એમાં લઘુમતીનું રક્ષણ થતું નથી પણ બહુમતીનું થાય છે. લોકશાહી સમાજવાદનો દાવો છે કે એમાં તમામનું રક્ષણ થાય છે. પણ એમાંથી પેદા થતી બૂરાઈ એને સુધારવાનો ઉદ્દેશ સમાજવાદ પાસે નથી. બધાંમુખી બહુમતીની દયા પર જ લઘુમતીનું રક્ષણ લટકતું હશે ત્યાંમુખી પૂરો સમાજવાદ આવી ન શકે.

સામ્યવાદ

સામ્યવાદ કહે છે કે, આજનો મોટાંઓનો વર્ગ છે તેને ખતમ કર્યા વિના સમાનતા નહીં સ્થપાય. જેમના હાથમાં સત્તા છે તેમને ખનમ કર્યા વગર અને વર્ગ સંઘર્ષ વગર બીજો એક આશો નથી. એટલે હિંસા કરવી જરૂરી છે અને એ ધર્મશૂળ છે. આ વિચારથી પણ દુનિયામાં શાંતિ તો નહીં આવી શકે. કેમકે હિંસામાંથી પ્રતિહિંસા-વગતી હિંસા પેદા થાય છે. એમ બને કે થોડીવાર એ દબાઈ જાય. પણ એને લીધે માનવતાનું મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા ધડી બળે છે.

સામ્યયોગ

સામ્યયોગ માને છે કે માનવમાત્રમાં એકજ આત્મા સમાનરૂપે વસે છે. સામ્યયોગમાં માણસ માણસ વચ્ચે કરી બેઠે નથી.

સામ્યવાદ અને સામ્યયોગમાં આ જ ભેદ છે કે સામ્યવાદ આત્મામાં નથી માનતો બધારે સામ્યયોગ માને છે. એટલું જ નહીં, સામ્યયોગ એનો આધાર લઈને વધારે બેઠો જીતરવા માગે છે. પરિણામે નૈતિક, આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં એની ક્રાંતિકારી અસરો પડે છે.

આપણા તમામ ગુણો સમાજના ભલા માટે છે, તેથી આપણી તમામ શક્તિઓને ઈશ્વરની દેણગી માનીને સમાજને અર્પણ કરવી જોઈએ. આપણે આપણા શરીરના પણ માલિક નથી, એના આપણે માત્ર ટ્રસ્ટી છીએ. સામ્યયોગ કહે છે કે સંપત્તિ ગમે તે રૂપે હોય, આપણે એના માલિક નથી. સામ્યયોગ અને સામ્યવાદ વચ્ચે આ જ મોટો ફરક છે.

આજમુખી લોકો પોતાને સંપત્તિના માલિક માનતા હતા. એમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ હિતો વચ્ચે અધકામજી થાય છે. પણ ટ્રસ્ટીવાગો વિચારમાં સંપૂર્ણ વૈચારિક ક્રાંતિ થાય છે. એટલે પોતાની વસ્તુઓ પર આપણે આપણી માલિકી માનીએ છીએ તે ખોટું છે. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિઓ છે તે બધી સેવા માટે છે, વ્યક્તિજન સ્વાર્થ સાધવા માટે નથી. વ્યક્તિજન સ્વાર્થ તો પોતાનો સ્વાર્થ સમાજને ચરણે સંમર્ષિત કરી દેવામાં જ રહેલો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સમાજના સ્વાર્થમાં ભેગવી દેવો અને આખા સમાજના હિત માટે સતન પ્રયત્ન કરવો એ જ આપણો સ્વાર્થ છે. સામ્યયોગથી આ નૈતિક વિશેષતા પેદા થાય છે.

સામ્યયોગની અર્થનીતિ

હવે સામ્યયોગને કારણે આર્થિક ક્ષેત્રમાં કેવી ક્રાંતિ થાય છે તે આપણે જોઈએ. આપણી પાસે જે કંઈ શક્તિ છે તેને આપણે આપણી નથી માનતા. કાંઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની તમામ શક્તિથી સમાજનું કામ કરે તો તે રાજસાનો હક્કદાર બને છે. એક અંધલો માણસ આંખ ન હોવા છતાં પોતાથી બનતું બધું કરી હૂરે, તો એ રાજસાનો અધિકારી છે-પછી લોકોને દેખના માણસ કરતાં એનું કામ એણું—જીતરું હોય. એાહી વધારે શક્તિના પ્રમાણમાં એાહી વધારે સેવા કરી શકે. પણ સેવા એ નૈતિક વસ્તુ છે. નૈતિક વસ્તુની કિંમત ભાતિક વસ્તુથી આંધી જ ન શકાય. બધી સેવાઓની કિંમત પૈસાથી આંધી નહિ શકાય. હૃદય રેડીને કામ કર્યું હોય તેની કિંમત પૈસાથી શી રીતે અંકાય ? કુત્ર માતાને, વિદ્યાર્થી યુરને અને ખેડૂત સમાજને જે કંઈ આપે છે એની કિંમત આંધી ન શકાય.

શ્રમનું મૂલ્ય

નૈતિક મૂલ્યોની જેમ આર્થિક ક્ષેત્રમાં શ્રમનું મૂલ્ય પણ સરખું હોવું જોઈએ. પણ આજે એથી જિલ્ડું ચાલે છે. આજે શારીરિક કામ કરતાં બૌદ્ધિક કામની કિંમત વધારે ચૂકવાય છે. એની આજરૂ મજૂ વધારે મનાય છે. પણ આ ભેદ તદ્દન નાપાયાદાર છે.

પાંચ આંગળીમાંથી કાંઈ વધારે એણું કામ આપતી હશે છતાં આપણે, બધીને સરખી જ માનીએ છીએ. આ રીતે

સામાજ્યોના દરેકનો સેવા છુદી છુદી જનની 'હોઈ' શકે પણ એ બધાંતું આર્થિક મૂલ્ય તો સરખું જ હોયું જોઈએ. સામ્યયોગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નૈતિક મૂલ્યમાં જેમ બેદ નથી તેવી જ રીતે આર્થિક મૂલ્યમાં પણ બેદ હોવો ન જોઈએ. દરેકને વિદ્યાસની પૂરી તક મળવી જોઈએ અને દરેકને શિક્ષણ માટે એવકાશ મળવો જોઈએ.

વિકેન્દ્રીકરણ

આર્થિક ક્ષેત્રમાં આ વિચારનું પરિણામ એ આવશે કે દરેક ગામ સંપૂર્ણ જનશે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં સમાનતા નહિ થાય તો જિયનીયતા બેદ વધશે, પરાવશબન પેદા થશે અને એક આત્મા બીજાનો ગુલામ બનશે, મારે-મારે વિક્રિદ્ધ અર્થ-વ્યવસ્થા જોઈએ છે.

રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આજ પ્રમાણે આપણું મૂલ્યો બદલાશે. મારે માત્ર શોષણ રહિત સમાજ નથી જોઈતો, શાસન મુક્ત પણ જોઈએ છે. સામ્યયોગની કલ્પના પ્રમાણે વહીવટ ગામે ગામ વહેંચાઈ જશે. ગામે ગામ પોતાનું રાજ થશે અને કેન્દ્રમાં નામમાત્રની સત્તા રહી જશે. આમ રહેતે રહે. શાસનમુક્ત સમાજ રચાશે.

સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ જિયનીયતો લાવ નહિ રહે. કોઈમાં આશ્રયના શુભ હોય તેટલા કારણસર એને પોતાની જાતને બીજાથી જિયો માનવાને કોઈ કારણ નથી. એવી જ રીતે લગી, ચમાર વગેરે પણ નીચ નહીં ગણાય. એમના વગર સમાજનું ગાઢ નસતું નથી.

સામ્યયોગી ક્રાંતિ

સામ્યયોગ આ રીતે નૈતિક, આર્થિક રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં પલટો આણવા તોડે છે. એને જ ક્રાંતિ કહે છે. આજકાલ લોકો હિસાસે જ ક્રાંતિ માની બેઠા છે.

પરંતુ પાયાની બાબતોમાં ક્રાંતિ ન થાય અને ઉપરછલા ફેરફારોને ક્રાંતિ કહીએ તો તે જૂલ છે. આપણે આપણા નૈતિક જીવનમાં પરિવર્તન કરીએ ત્યારે ક્રાંતિ થાય છે.

મારો દાવો છે કે સામ્યયોગ નૈતિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આણે છે; કારણ કે એનો પાયો આધ્યાત્મિક છે અને જીવનના તમામ પાસાંઓમાં એ ધરમળથી ક્રાંતિ કરે છે.

સામ્યયોગની વ્યાપક દૃષ્ટિ

બુદ્ધાન તો એક કુચર માત્ર છે. યશ્વરમાં મોટા મમતામાંથી છુટીને વિચાર સમજાય તે પૂરતો આ વિચાર છે. પણ છટપટ શી રીતે ? તો કે' એની શરૂઆત જમીનની માલિકી હેઠળથી કરવી છે. દાન આપવું એટલે કોઈ પર પાડ ચડાવવાનો નથી. અતે તો ગામની તમામ જમીન ગામલોકની બને, એ આપણે આખરી વિચાર છે. આગળ ઉપર તો એક પ્રાંતમાં વસતિ આગ્રી હશે અને જમીન થોડી હશે, તો તે પ્રાંતના લોક બીજા પ્રાંતમાં જઈને વસી શકશે. એને-એ જ રીતે એક દેશની વસતિ બીજા દેશમાં જઈને વસી શકશે. આખી માનવરતી પૂર્ણ થુકા છે. જેને ન્યાં વસવું હોય ત્યાં તે વસી શકે અને ન્યાં સેવા કરવી હોય ત્યાં કરી શકે. આમ આપણે દુનિયાના નાગરિક-વિશ્વનાગરિક બનવાનું છે.

બાસકાર, વા. ૨૬-૬-૧૯૫૪

સર્વોદયનો પાયો

સર્વોદય વિચારમાં બે પાયાની વાતો મનાઈ છે :

(૧) રોજના વપરાશની ગીલો જેવી કે ખોરાક, કાપડ, વગેરે ગામમાં જ પેદા થાય. નાના નાના ઉદ્યોગો વડે લોક સ્વાસ્થ્યથી બને. ઘરમાં ઘઈ શકે એવાં કામો-જેવાં કે રસોઈ, કાંતણ વગેરે ઘરમાં થાય, અને ગામમાં ઘઈ શકે તેવાં કામો જેવાં કે તેલ પીલવું, જેમણ બનાવવા વગેરે ગામમાં થાય. (૨) લોહું, કાલસો, અજરખ જેવા મોટા ધંધાએ જેનો સંબંધ દેવળ દેશ સાથે જ નહીં પણ આખી દુનિયા સાથે છે, તે કોઈ વ્યક્તિની ખાનગી માલિકીનો ન હોય. એના પર આખા સમાજની માલિકી હોય. એ વગર સર્વોદય થાય તેમ નથી.

આનો મોટા મોટા ધંધા જેમાં લાખો મજૂરો કામ કરે છે તે બે પાંચ માણસોના હાથમાં હોય એ જોખમ-કારક છે. આની સામે કેટલાકનું એમ કેહેવું છે કે, ખાનગી માલિકી નહીં હોય, તો લોક એમાં પૂરી અક્કલ નહીં ચલાવે. આને સ્વાર્થને લીધે એમાં પૂરી અક્કલ ચલાવે છે, તેથી ધંધા કરકસરપૂર્વક ચાલે છે. પણ એ ધંધા સરકારી માલિકીના થશે, ત્યારે એ કરકસરપૂર્વક નહીં ચલાવે. આમ એમની અક્કલનો દેશને લાભ નહીં મળે !

આ વાત બે પૂરી હોય તો કહેવું પડશે કે આપણે ધર્મહીન બની ગયા છીએ. તમામ ધર્મો કહે છે કે જે કામ સમાજ માટે કરવાનાં હોય છે, તે પૂરી નિષ્કાયા કરવાં ભેઈએ. ખાનગી માલિકી હોય તો જ માલિકને પ્રેરણા મળે એ સાવ ઉધારો અધર્મ-વિચાર છે.

સમયાંશ, ૧-૪-૧૯૫૩.

ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ

મારો ઉદ્દેશ ક્રાંતિ ઠાળવાનો નથી. હું હિંસક ક્રાંતિથી દેશને બચાવવા અને અહિંસક ક્રાંતિ લાવવા માગું છું. આપણા દેશમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ જાય તો પાસેથી સીધી જમીન લઈ હું અને ગરીબોને સીધી આપું છું. પૂરું વળતર નહીં મળે એ બાબતમાં પણ જમીનદારોને સમજાવી શકાય છે. જેટલું એમને માટે પૂરતું હોય એટલું જ સંપત્તિ એમણે સંતોષ મેળવેલા ભેઈએ.

એમાં એમ પૂછો શકાય કે તો પછી એને માટે બંધારણમાં જ સુધારો શા સારુ ન કરી લેવામાં આવે? મને એ બંધારણ નથી. એને સારુ પહેલાં આપણે જમીનદારોનો નૈતિક રોકા મેળવવો ભેઈએ. કાયદો લોકો પર લાદવો ન ભેઈએ. એમાં બંધાનો, જમીનદારોની પણ સંમતિ લેવી ભેઈએ.

એને વિશે એમ કહી શકાય કે ચાલુ વ્યવસ્થામાં જેમનો સ્વાર્થ સંતોષાવેલો હોય, તેમની મનોવૃત્તિ પોતે ધર્મને પોતાનો જ અંત આણવાની ન થાય. પણ માનસશાસ્ત્રના આ વિચારને હું બરાબર નથી માનતો. બે ભૂમિવાન લોકો પ્રેતાંની જમીન રવેલથી ન છેડે અને ભૂમિસુધાર કાયદાં માટે પણ અનુકૂળ વાતાવરણ ન કરવામાં આવે, તો ત્રીજો રસ્તો ખૂલી ક્રાંતિનો છે. મારો અર્થ એવી હિંસક ક્રાંતિને સંકેતવાનો છે.

આખરે આ બધું કું શું કરી રહી છું? ઉદ્દેશ શો છે? એ દેખાતું છે કે હું પરિવર્તન ઇચ્છું છું. પહેલાં હલકા પરિવર્તન, પછી જીવન-પરિવર્તન અને બાદમાં સમાજ-

રચનામાં પરિવર્તન લાવવા ઇચ્છું છું. આ ત્રિવિધ પરિવર્તન -તેવડી ક્રાંતિ-મારા મનમાં છે.

બધાં આવી રાજનૈતિક અને સામાજિક ક્રાંતિ કરવાની વાત હોય, ત્યાં મનોવૃત્તિ જ બદલી નાખવાની જરૂર હોય છે. એ કામ લઘુક્રાંતિથી કે હિંસક ક્રાંતિથી ન થઈ શકે. જે કામ લઘુક્રાંતિથી અને હિંસક ક્રાંતિથી ન થઈ શકે, તે છુદ્દ, ઈસુ, સમાજજ વગેરે મહાપુરુષોએ કહ્યું. આ કામ પણ એમના જ માર્ગે થવાનું છે. છેવટે હું જે ઇચ્છું છું તે સર્વવ્યાપકની વાત છે. સૌના કલ્યાણ માટે પોતાનું સમર્પણ કરી દેવાનું છે.

સળપાટ, દિલ્લી, ૨૨-૨૧-૫૧

ક્રાંતિનો સૌમ્ય રાહ

અમે બધીએ જાણે કે સૂત્રો ઉપાધ્યાયી ઉત્સાહ પેદા થાય છે. અમે એ ઉત્સાહને રોકવા નથી ઇચ્છતા. પરંતુ અમે કહેવા માગીએ છીએ કે આ બુદ્ધાન-આદિશન સંતોષી થા પોદારથી સફળ નહિ થાય, એ તો શાંત-ચિંતનથી જ થશે. કેમકે આ કામ શેડાકે દુઃખી લોકોને ભૂમિ આપવાનું કામ નથી. કોઈ ભૂખ્યાને ભેઈ અમે દયાથી એને શોડું ખવડાવીએ છીએ, એવા પ્રકારની તાત્કાલિક દયાનું આ કામ નથી. પરંતુ ભૂખની પીડા લોકોને શું કામ થાય છે, કેટલાકને ખાવાનું કેમ નથી મળતું, અને લોકો શું કામ દુઃખી થાય છે, એવું ચિંતન કરીને સમાજની રચનામાં પલટો કરવાનું જ આ કામ છે...કોઈ બિમાર પડ્યો ને એવા પેટમાં પીડા થાય, તો એના પરિણામે એનું માથું દુખે છે. પરંતુ, બુદ્ધાન-ચેતના આપણે કેવળ માથું દબાવવાનું નથી કરતા, બલકે રોગીને ઓપણિ આપી એનો રોગ નિમૂળ કરવાની કોશીલ કરીએ છીએ.

અમે એવા પ્રયાસ કરીએ છીએ કે તીવ્ર ઔષધ આપી રોગનું નિવારણ કરવામાં ન આવે, પરંતુ સૌમ્ય ઔષધિથી નિવારણ થાય. કેમકે ઉગ્ર ઔષધિથી એક રોગ દુરસ્ત થયો, તો બીજો એની જગ્યાએ પેદા થાય છે.

આમ, અમે એક બાબત, માથું દબાવવા આદિ જેવાં નાનાં (સુધારવાદી-સં.) કામો કરીને સંતોષ લેવા નથી માંગતા; તો બીજી બાબત, ઉગ્ર ઔષધિ પણ નથી ઇચ્છતા.

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, રાજ નાશ પામે પણ મનુષ્ય નાશ ન પામે.

અમે જે ઉપાય સુઝાડ્યો છે તે હિંસાનો—કતલવાળો—ઉપ ઔપધિનો નથી, કે નથી પેટને કારણે માથું દુખાતું હોય ત્યારે લમણે ચૂંટે લગાડવાનો. આ તો છે ત્રીજો સૌમ્ય માર્ગ. ખેરસતા (હિંસા અને શત્રુ તથા નાના નાના મુદ્દારાના —સં.) નકામા સામિત થઈ ચૂક્યા છે, ત્યારે ત્રીજો રાહ અપનાવવો જ રહ્યો.

કેતાપેટા, ૧૮-૧૧-૫૫

અહીં-શરમ-ભય

આ એક ધાર્મિક કામ છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે 'શ્રદ્ધયા દેયમ્, અપ્રદયા દેયમ્, દ્વિયા દેયમ્, -મિયા દેયમ્.' 'કોઈ શરમનો માર્યો આપતો હોય તો અને વાધો નથી. બાળક નાથ' રખે છે કારણ એને એમાં શરમ લાગતી નથી. પણ પછી લાન આવતું ભય છે, તેમ તેમ એને જ્ઞાન થાય છે અને શરમ લાગે છે. એટલે કોઈ શરમ કે લોકલાજથી, દાન આપશે, તો એ કહેવું પડશે કે એ પણ વિચાર સમજ્યો છે, માટે આપે છે. એ દ્વિયા દેયમ્ થયું. એવી જ રીતે કહું છું કે ખીકના માર્યા પણ આપી દો. એનો અર્થ એમ નથી કે નહીં આપો તો અમે કતલ કરીશું. આવા ભયથી અપાય તેમ હું નથી ઇચ્છતો. પણ કોઈની પધારીમાં સાપ પડ્યો હોય અને હું એને ચીંધીને કહું કે તારી પધારીમાં સાપ છે, તો જે સાચો ભય છે તે જ એને બતાવ્યો છે. સાચો કર બતાવ્યો છે. માથુસે જે વસ્તુથી બીલું-ઘટે-તેથી બીલું સાડું, અને જેનાથી બીલું ન ઘટે તેનાથી ન બીલું સાડું. ખીક એ પણ એક સારી વસ્તુ છે. કોઈ ખીકનો માર્યો બોલું કામ ન કરે તો સાડું જ છે.

નવાદા ૧૧-૪-૫૩

પણ રસ્તા

દુનિયામાં કામ કરવાના ત્રણ જ રસ્તા છે. (૧) કતલ; (૨) કાયદો અને (૩) કરુણા. પહેલો રસ્તો કતલનો હોય છે. શું કતલને રસ્તે કોઈ કામ કરવાથી કોઈનું થ કલ્યાણ થઈ શકે ખરું? જોઈ કોઈનું થ કલ્યાણ નથી થતું. બીજો રસ્તો કાયદાનો હોય છે. હું કાયદો એવો ચાહું છું

કે જેને સર્વસાધારણ લોકો માને. કોઈ કામ કાયદો બનાવીને બળબળીથી નથી થતું. કાયદો બનાવવાનો અર્થ તો એ છે કે લોકો એને પ્રશીથી માને અને એનાથી સુખસંતિ રથપાય.

છેવટે કાયદો બનાવવો કે બગાડવો એ તમારા વડા હાથમાં હોય છે ધારો કે સરકાર એક કાયદો કરે અને તમે તેને ન માનો, તો એ કાયદાનો અર્થ જ શો રહ્યો?

એટલે કે કાયદો વધુમાં વધુનો નહીં પણ એછામાં એછાનો બને છે. સરકારને કાયદાને રસ્તે લોકોની સેવા કરવી છે. સરકાર કાયદો બનાવશે ત્યારે તે દેશના દરેક હિંસાને લાગુ પડશે. એ જ તો કાયદાની ખૂમી છે. પણ કાયદાની મારફત કોઈ ક્રાંતિ નથી કરી શકો.

હવે તમારી સામે-કર્ણ શ્રીજી રસ્તો રહે છે કડુશ્ચાનો તો તમે કડુશ્ચથી જ કેમ કામ નથી કરી નાખતા? જમીનનો પ્રશ્ન નહીં ભિક્ષે, તો જે કોઈ સરકાર આવશે તે સજન નહીં થાય. પછી એ પાંચ વરસની મહેતલ માટે એ ભુદી વાત છે. પણ કાયદો ન ભીકસે તો જે કોઈ પધું સરકાર આવશે, તે ફક્ત બદલાવ થવા જ આવશે અને પાંચ વરસ પૂરાં કરીને ખતમ થશે.

ચિત્રગાવ, ૧૧-૧૦-૫૧

જમીનના કબજા ન છોડશો

હિન્દુસ્તાનમાં જમીન પરના કબજા છોડાવવાના—ઇન્કેશનના દબાવા ધણી વધી ગયા છે. ■ ■ ■ જુદાનમાં આ કાયદાનો અમે સ્વીકાર કરી લીધેલો છે. જે કોઈ માથુસે જમીન પરથી ખીલ માથુસનો કબજો છોડાવી દીધો હોય, ને એને કારણે એ જમીનની બની ગયો હોય, તો અમે જમીનવાળા પાસે જઈને એને વિનંતી કરીએ છીએ કે, આપ જમીનમાં અમને જમીન આપો, કે નેથી અમે એ જમીન પેલા જ માથુસને આપી દઈ શકીએ, જે ઇન્કેશનને કારણે જમીનવિદોષી બની ગયો છે. આથી આપને હાથે જે એક બોલું કામ થયું છે, તે ચુકવરી જશે, તે પાવનતા હાથે—દાન પણ થશે. આ રીતે અમે લોકોને સમજાવીએ છીએ. તેમ છતાં ધણી જગ્યાએ આનું પરિણામ નથી. પણ નાપરજુ. તેવે વખતે અમારું જુમીદારોને કહેવું પડેલું છે કે, 'તમે તમારી જમીનને પરથી ખસરો નહીં એ જમીન પર નસ દસ વરસ થયે'

તમે એતી કરતા આવ્યા છો, એ વાત જો સાચી હોય તો પછી માલિક એને મનફાવે તે કરે, તો પણ તમે સત્ય પર અડગ રહેજો. 'આથી બુમિહીનેને જ વેઠવાનું' આવ્યું છે. છતાં જ્યારે આવી સલાહ આપવાની નોખત મારા પર આવી પડી, ત્યારે લાચાર બનીને એ 'આમ કહી દીધું' છે. એટલે જ હું ઇચ્છું છું કે, કબજા છોડાવવાની આ પ્રજ્ઞાતને મિટાવી દેવાનું કામ કોંગ્રેસે લપાડી લેવું જોઈએ. બૃહનપદ તેમ જ કબજા છોડાવવા સામેની પ્રજ્ઞાતિ એ જાને એક જ કામ છે. એ સમજાવ્યુંના પાયા પર આપણે આગળ વધવાનું છે.

મહાપુર, ૬-૫-૫૫

હાયદો ક્યારે ?

એમ માની લો કે, દરેક ગામમાં એ'સી ટકા લોઢાએ જમીન આપી, ને વીસ ટકા લોઢા જમીન આપવા માટે તૈયાર ન જ થયા. એમને આ વિચાર પસંદ હોવા છતાં, મોહને કારણે તેઓ આપવા માટે હાય લાંબાવી શક્યા નહિ. તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ સરકાર હાયદો બનાવી શકે છે.

એટલે આ બાબુ અમારી કોશિશ તો એ જ રહેશે કે, તમામે તમામ લોહી આ વિચારને પસંદ કરે, કે જેથી સરકારને તો ખાસી એની નોંધ જ લેવાની રહે, એના પર કાયદાની મહોર મારવાનું કામ જ, એને માટે બાકી રહી જાય.

જેવી રીતે પુરતકમાં આપણે પહેલાં એક અધ્યાય પૂરેપૂરો લખી નાખીએ છીએ, ને લખવાનું પૂરું થાય છે, તે પછી અતિ 'સમાપ્ત' લખીને પૂરું કરીએ છીએ, એવી જ.

રીતે જનતા પહેલાં, એક કામ કરી નાખે, તે પછી, અતિ 'સમાપ્ત' લખવાનું કામ સરકારને માટે બાકી રહે છે.

પરંતુ જો લોકશક્તિ વડે અધ્યાય લખવાનું કામ પૂરું જ ન થયું હોય, અધ્યાય અધૂરો જ રહી ગયો હોય, ને ત્યાં એના પર સરકાર 'સમાપ્ત' એમ લખી દે, તો એથી કંઈ એ અધ્યાય પૂરો થઈ જતો નથી. પૂરું લખાઈ રહે ત્યારે જ અધ્યાય તો પૂરો થયો ગણાય.

જેમ કે બાળકન ન થતાં જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ, એવો અધ્યાય આપણે લખી રહ્યા છતાં, ત્યાં વચમાં આવીને સરકારે લખી નાખ્યું - 'સમાપ્ત'. પરંતુ એ ત્યાં સમાપ્ત ન થયો ને બાળકને બહુ આજે થાય છે.

દિનાપદ, ૧૪-૫-૫૫

લાખો આમદાનો...

જો લાખોની સંખ્યામાં આમદાન થયે તો તમે ચિંતામુક્ત થઈ જશો. બધી ચે ચિંતા અમિસમાં, બહારના લોહીની શહેરસલા અને સરકાર એ ત્રણના માથા, પર જઈ પડશે. જોવાં હજારો, ને લાખોની સંખ્યામાં આમદાન થયે કે તુરત સરકાર પોતાના કાયદા બદલવા પડશે. કન્ગ્રુનિટી પ્રોએક્ટનું બીથું બદલાશે, સરકારની રચના જ બદલાશે. એટલે જો લાખો આમદાન મેળવી શકીએ તો આપણે નિશ્ચિત બની જઈએ.

(ગાંધીજીનરે : પાન ૧૧)

૨. વિચારક્રાંતિ

જમાનાની માંગ

એક દેશમાં ક્રાંતિ થઈ તે જ રીતે બીજા દેશમાં ન થાય. ક્રાંતિ તો દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

જમાનાની માંગ, પ્રમાણે આપણે સમાજની રચના કરવી પડશે. ત્યારપછી જ, તેનો વિચાર.

આજે નથી કરતા માત્ર એટલું સમજી લેવું જરૂરી છે કે જૂના જમાનાનાં મૂલ્યો જેમનાં તેમ ટકી શકે તેમ નથી.

કિશોરી, ૧૪-૬-૫૩

આજનો જમાનો

પહેલાંની, લડાઈઓ નાની નાની થતી. જુદાસંધ અને

હોમ લડવા. કુરતી યર્ધ, પાંડવોને રાજ્ય મળી ગયું, અને આખી પ્રજા ખૂનખરાખીથી બચી ગઈ અને આજના જમાનામાં એવી લડાઈ એ આપે તો એમાં હિંસા તો થાય જ; તો યે તુકસાન એણું છે, તેથી એવું હું હું મંજૂર કરું. અને હિંદુશ્વર અને રોહિનિ કુરતી કરવા ખડા યર્ધ જનત અને નક્કી કરત કે, જે હાથો તે હાથો અને જે જીતે તે જીતે, તો હું એને કબૂલ કરી લેત. જો દુનિયા એ હું હુલુલ બોવા આવત, તો હું એનો વિરોધ ન કરત. કારણ કે એમાં દુનિયાનું ખાસ નુકસાન ન થાત. પણ હવે હું હુલુલને જમાનો પીતી ગયો. પહેલાં હું હુલુલ થતાં. પછી હજારો લોકો મહિમા મહિ લડવા લાગ્યા. એનાથી પણ પરિણામ ન આવ્યું. પછી એક બાજુ વીસ લાખ, તો બીજી બાજુ પચાસ લાખ ! એમ કરતાં આવ્યો આજનો જમાનો, હજારો-લાખો નહીં, કરોડો લોકો મહિમામહિ લડવા લાગ્યા. આને મનુષ્યની સામે એ જ સવાલ છે કે કાં 'ટોટલેટોર' - વિશ્વયુદ્ધની તૈયારી કરો, કાં હિંસા છોડીને અહિંસાને અપનાવો.

૧૬મર, ૨૬-૫-૫૫

જમાનાનું રૂપ

આને હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ, બહાર આખી દુનિયામાં સારી જેવી અસમાનતા છે. પણ આ જમાનો છે સમતાનો. જમાના-જમાનાની ભૂખ હોય છે. અને તે તે પ્રમાણે અમુક શુષ્કને મહત્વ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. કોઈ યુગમાં સ્વતંત્રતાને મહત્વ મળ્યું, કોઈ યુગમાં, વિવેકસુદ્ધિને મળ્યું, કોઈ યુગમાં સેવાભાવને મળ્યું, તો કોઈ યુગમાં આત્મ-સંશોધનને મળ્યું. આમ એક એક યુગની એક એક માગણી હોય છે અને તે પ્રમાણે અમુક શુષ્ક તરફ આજો સમાજ જોવાય છે. આને સમત્વની ભૂખ છે, તેથી વધુમાં વધુ વહેવાર, સમતાના પાયા પર ચાલે, એવી આપણને ઈચ્છા થાય છે. સમતાનો આ વિચાર કોઈ નવો વિચાર નથી, પ્રાચીન કાળથી આપણે એને મહત્વ આપતા આવ્યા છીએ. ગીતાએ સમત્વનો મહિમા બારંબાર ગાયો છે. લક્ષ્મી અને માનીનાં લક્ષણોમાં સમતાનો વહેવાર ગૂંથી લીધો છે. આમ એવું મહત્વ પ્રાચીન કાળથી છે. પણ એ જમાનામાં એની વહેવાર જરૂર નહોતી વરતાતી. આને વરતાય છે. જમાનાની જરૂરત પ્રમાણે અમુક શુષ્ક રાખી બને છે. આને સમત્વ રાખી છે. સમત્વની,

ભૂખ એકાએક નથી ઊધરી પડી. દુનિયામાં ને દેશમાં પણ એ માટે લડાઈ અઘડા ને સંઘર્ષ ચાલે છે. હિંસામાં દોષ છે, છતાં જમાનાને સમત્વની ભૂખ એટલી બધી હતી કે વિષમતા મટાડવા માટે દુનિયા ખોટા રસ્તે જવા પડ્યું તૈયાર થઈ ગઈ. બિન્દીદા (હજરીબાગ) ૪-૪-૧૯૫૩

વિચારનો મહિમા

વિચારનો એક મહિમા અને એક શક્તિ છે. હું માનું છું કે વિચારની શક્તિની બરાબરી કરે એવી એક શક્તિ દુનિયામાં નથી. એક સવાલ પુછાયો હતો : અહીં તમે સહવિચારનો પ્રચાર કરતા આવ્યા બન છો, અને પણ અણબોળની તૈયારીઓ ચાલે છે. એથી આગળ હવે હોઈ જોગન બોળ બનવાનો છે. તેવા સંજોગોમાં આ વિચાર અને એનો ઉપદેશ કયાં સુધી ટકવાનો છે ?

અણબોળમાં જે શક્તિ આવી, તે વિચારથી જ આવી છે. એ લલે સહવિચાર હો યા ન હો પણ વિચાર જરૂર છે. વિચારથી જ માણસ પ્રેરાયો અને દુનિયાને પ્રગ કરવા સારું એણે શક્તિઓના સાર લખ્યાં પણ આ શક્તિઓ છે તે પોતે જીંદીને કોઈ કામ કરવા જવાનાં નથી. એમના બતાવનારાઓએ વિચારપૂર્વક બનાવ્યાં, આમ એના ઘડનારાના મનમાં એક વિચાર આવ્યો હતો, અને એનો ઉપયોગ કરનારો પણ એક વિચારવાન મનુષ્ય જ હોય છે. આમ એના આદિ, અધ્ય અને અંતમાં વિચાર જ હોય છે. એવું બહારનું સ્વરૂપ અણબોળ હોઈ શકે અથવા દાનપત્ર પણ હોઈ શકે. બંને પાછળ વિચારની પ્રેરણા છે.

અણબોળની તાકાત અને તો વિચારની તાકાત શું હોઈ શકે તેનાં જ દર્શન કરાવે છે. જે સહવિચાર હોય છે તે ટકે છે અને અસહવિચાર એક પ્રજા માટે આવીને દેખાડો તો કરી જાય છે, પણ બીજી જ પળે એનો લોપ થાય છે, એક અસમત્વવિચાર છે, બીજો શાશ્વત. ક્યો શાશ્વત અને કયો અશાશ્વત ?

વિદ્યાનમાં જેમ પ્રયોગો થાય છે તેમ સમાજ-શાસ્ત્રમાં પણ પ્રયોગો અનોદિકાળથી ચાલતા આવ્યા છે. સંદિ પેદા થઈ ત્યારથી આ પ્રયોગો ચાલતા આવ્યા છે. એક વિચાર અસહવિચાર સંબંધિત થયો કે માણસે એને છોડ્યો છે અને

તો સારાં કામો અને છે. પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિકાના કાળમાં તર્ક તેથી કેટલાક સારાં કામો થયાં. ખતિયાંઓની સેવા કરવાનું આપણે વૈજ્ઞાનિક યુગ પહેલાં વિચારી શકતા હતા ખરા ? પણ ખ્રિસ્તીઓએ એ કામ ઉપાડ્યું, એ વિજ્ઞાનનું જ પરિણામ છે. ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુસ્તાન, ચીન, જાપાન અને આફ્રિકા ગયા. ત્યાં એમણે વિજ્ઞાનની મદદથી ઠેકઠેકાણે એનેક સેવાકાર્યો કર્યાં. એનાં ગુણગાન કર્યાં વિના-જેટલાં નથી.

વિજ્ઞાનની મારફતે જે સરકૃતિ, પ્રકૃતિ તેમાંથી આવું પરિણામ આવ્યું. રાજમહારાજઓ અને લઙ્કાઓ મારફતે વિજ્ઞાનનો પ્રચાર થયો. તેમાં એક દેશ બીજા દેશ પર ચડી બેસે, એને શુભામ બનાવે, વગેરે ખોટાં કામો થયાં, એ વિજ્ઞાનની વિકૃતિ લેખાશે ત્રણ પ્રકૃતિમાંથી કેટલીક સરકૃતિ તો કેટલીક વિકૃતિ પેદા થાય છે અને પછી એ સરકૃતિનું સુખદુઃખ અથવા તો પાપપુણ્ય બને છે. તમે જોશો તો ખખ્ખર પડશે કે, દક્ષિણમાંથી જે સદ્વિચારો હિંદુસ્તાનમાં ફેલાયા, તેની સાથે સાથે કેટલાક ભુલમો પણ થયા હતા. વિજ્ઞાનમાં પણ એમ જ બન્યું.

હિંદુસ્તાનમાં જે દૃષ્ટ દેશવ્યાપી થયું, તે જ આજે વિશ્વવ્યાપી બનવા મથી રહ્યું છે.

શાશ્વત્વ, ૧-૧૦-૧૯૫૩

વિચાર નિષ્ઠા

વિચારનો પ્રચાર કરારે થાય ત્રી ગ્રાણ્ય, એનો અમલ કરે ત્યારે, માણસ આચરણની કસોટી. પર વિચારોને એક વાર કસી લે છે, પછી વાણી તો નિમિત્તમાત્ર બની જાય છે, અને આચરણ મારફતે જ વિચાર ફેલાય છે.

હું લગભગ બેત્રીસ વર્ષ સુધી ચિંતન કરતો રહ્યો છું. અને વિચારોને આચરણની કસોટી પર કસતો રહ્યો છું.

અનુભવોથી જે વિચારમાં નિષ્ઠા બેઠી હતી, જે વિચારોને મેં કસીને પારખી લીધા હતા, તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો છું. ભૂદાન યજ્ઞ તો એક બહાનું છે. એ તો આજના જમાનાનો સવાલ છે, યુગધર્મ છે. એ સવાલ ઉપાડી લેઈને વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ છીએ, તો જ એ લંધના લિંગાણ સુધી પહોંચે છે. પણ જે યુગધર્મથી બિલટા વિચારનું સંશોધન કરવા બેસીએ, તો પછી એ યોગીની

પ્રયોગશાળા બની જાય છે. એમાંથી ખૂબ જિજ્ઞાસા વિચાર નીકળે એમ બને. પણ એ રીતે યોગીની પ્રયોગશાળામાંથી નીકળેલાં વિચારનું જાહેર તો શાસ્ત્ર લખાય. પણ એ વિચાર તત્કાલ સમાજમાં ફેલાઈ તો ન જ શકે એ તો જે વિચાર પ્રયોગશાળામાં કસાઈ ચૂકો હશે અને જમાનાની માંગને અનુરૂપ હશે, તે જ વિચાર સમાજમાં ફેલાવાનો છે, કહેવાનો સાર એ કે વિચાર કાર્ય-સાધક હોવો એજ એ.

ઉનાળામાં તપેલી જમીન જેમ વરસાદની રાહ બેતી હોય છે, ને વરસાદ વરસાની સાથે જ એને ચૂમી લે છે. તેવી જ રીતે યુગ અનુસારનો યુગપ્રવર્તક અને કાર્યસાધક એવો વિચાર જનતાની સામે રહ્યો થાય છે, ત્યારે જનતા ખોટી વિમાસજ્ઞમાં નથી પડી જતી. એ તો બિલટી એને સાંભળવાને ઉત્સુક હોય છે. "આપણું નૈતિક અધઃપતન થઈ રહ્યું છે, લોક વાસનામાં સમગ્રી રહ્યાં છે." આ નિંદા પર નિંદા નથી, આત્મનિંદા છે. પોતાની જાનને આલો ભોજ-વિલાસી માનનારો સમાજ પણ ત્યાગનો સંદેશો સાંભળવા ઉત્સુક છે.

હવે ભોગો લેકોને પણ એ સમજઈ ગયું છે કે, ભોગની સાથે સાથે ત્યાગ વાલશે, ત્યારે જ ભોગ ભોગવી શકાશે.

આદિકાળથી આશ્ચર્યથી માનવ સમાજ વિકાસ કરતો આવ્યો છે. યુગની આવશ્યકતા પ્રમાણે એ એક પછી એક ગુણનું ચિંતન અને વિકાસ કરતો આવ્યો છે.

સુગ, ૨-૧૦-૧૯૫૩

વિચાર વિકાસનો ઇતિહાસ

આજ સુધીમાં જેટલા વિચારપ્રવાહો આવ્યા, વિચારોમાં સુધારા આવ્યા અને વિચારોનાં પ્રવર્તન થયાં, એ બધાંએ અનુબંધે પ્રેરણા આપી છે એને કાર્ક ને કાર્ક ખોલિક વિચાર સજાતો રહ્યા છે. ભગવાન હુદે પશુહિંસા સામે અવાજ ઉઠાવ્યો એમણે લોકોને સમજાવ્યું કે, પશુઓ પાસેથી આંખણે જે કંઈ મદદ લઈ શકાય તે લેવી અને એમને આપણાથી બનતી મદદ લેવી બેઈએ. પણ એમની હિંસા કરવી એ અનુબંધે શોભા દેવું નથી પણ આ કાર્ક બહારની વસ્તુ નથી. પશુ-હિંસા તો નિમિત્ત હતું, એની પાછળ તે કંઈકાનો વિચાર હતો. અનુબંધે આસપાસની સંપ્તિ સાથે

માલકિયતની ભાવના મિટાવવાનો વિચાર દુનિયામાં ફેલાવવા ઇચ્છીએ છીએ.

સામલોક ૬-૧૨-૫૫

દાન અને ન્યાસ

‘મહીનારાયણોપનિષદ’માં અતિથિ-સેવા, તપ, દાન આદિ ધર્મી વાતો કરવામાં આવી છે. પરંતુ અંતમાં એમ કહ્યું કે આ બધામાં વ્યાપ શ્રેષ્ઠ યીજ છે.

આજે આપણે ‘દાન’ અને ‘ન્યાસ’માં જે ફરક છે તે સમજાએ.

બુદ્ધાન-યતનું પહેલું કદમ ‘દાન’ છે, અને અંતિમ કદમ છે ‘ન્યાસ’, દાનનો અર્થ છે-આપણું : ‘સંવિભાગ’. એટલે કે આપણી પાસે જે વાજ છે, એનો એક હિસ્સો સમાજને આપવો. દાનમાં કોઈના ઉપર ઉપકાર કરવાની ભાવના નથી હોતી. બદ્ધ, મનુષ્ય જ એવું અનુભવે છે કે, સમાજ પાસેથી ભરપૂર પ્રાપ્ત કર્યું છે, હું સમાજનો અત્યંત ભણી છું. એટલા માટે મારી પાસે જે યીજ છે, તે સમાજની દેશુગી છે, અને પ્રસાદરૂપે જ હું એનું સેવન કરી શકું. એટલા માટે એનો એક અંશ સમાજને આપતો રહું, ત્યારે જ મને એનો ઉપભોગ કરવાનો અધિકાર રહેશે. જો આપણે આપણી પ્રાપ્તિનો અંશ સમાજને ન આપીએ, ન ભતેજ એનો ઉપભોગ કરીએ, તો ચોરી કરીએ છીએ. એવો શાપ ભગવાને ભગવદ્ગીતામાં આપ્યો છે.

આજ સુધી એમ માનેવામાં આવ્યું છે કે, ચોરી કરવી માનવતાની વિરુદ્ધ છે, માટે એ પાપ છે. પરંતુ એ વાત આપણા ધ્યાનમાં ન આવી કે સંપ્રદ કરવો એ પણ પાપ છે.

ચોરી અને સંપ્રદ એકજ સિક્કાની બે બાજુ છે એક બાજુ આપણે સંપ્રદ કરીએ છીએ. તો બીજી બાજુ એની પ્રતિક્રિારૂપે ચોરી યામ છે. આજના સમાજે સંપ્રદ પર પ્રહાર નથી કર્યો, અને કેળવ ચોરીને જ શુભ માન્યો. એટલું જ નહિ, એનાથી ઉલટું જ, વ્યક્તિના-સંપ્રદ (ખાનગી મિલકત ઉપરના માલિકી હક્કને-સ) ને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. માનવીનો એવો હક્ક સ્વીકારીને કાનૂનમાં મૂક્યો એને-એકોપવિત્ર અધિકાર માનવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આપણે એ-બુદ્ધાન ન જોઈએ કે ચોરીનું મૂળ

સંપ્રદમાં છે. સંપ્રદ જ ચોરીને જન્મ આપે છે. એથી જો ચોરી પાપ છે, તો સંપ્રદ પુણ્ય નથી બની શકતો; એ પણ પાપ જ હોવો ઘટે.

તો પણ, મનુષ્ય જ્યારે સંસારમાં વ્યવહાર કરે છે, ત્યારે દરેકથી કંઈને કંઈ પ્રકારનો સંપ્રદ થઈ જ નામ છે. એટલા માટે એ પાપથી છૂટવાની યોજના એ છે કે, એનો એક હિસ્સો સમાજને આપણું કરી દેવો... એમ ભોમવાવાળાનું એ કતવ્ય છે. એને ‘દાન’ કહે છે. એમાં એ વાતનો સ્વીકાર થઈ શક્યો છે કે, આપ આપની પાસે થોડો પણ સંપ્રદ રાખો છો. એટલા માટે એ હાલતમાં આપને દાનનું કતવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જેની પાસે કશો જ સંપ્રદ નથી, એવી વ્યક્તિ બહુ વિરલ હોય છે. એથી દાનના કતવ્યથી કોઈની મુક્તિ નથી. આને ‘નિત્યદાન’ કહેવાય છે. એટલે કે, કોઈ આસ મોકા પર, કરવાનો ધર્મ નહિ, પણ સતત કરવાનું કામ.

ન્યાસ : માલિકીનું વિસર્જન

‘ન્યાસ’માં માલિકીનું પૂરું વિસર્જન-છે : હું મારી પાસે સંપ્રદ રાખીશ જ નહિ; ને કોઈ હશે, તે ગામને આપી દઈશ. પછી સમાજ તરફથી મને ને કોઈ મળશે તે હું સંપ્રદ. ‘હું’ નારાયણાગ્રિત બનીશ-આ નારાયણોપનિષદનું વાક્ય છે; તેમાં ક્ષતિ કહે છે કે ‘ન્યાસ’ સૌમાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ છે. એટલે કે માલકિયતનો પરિત્યાગ કરી નારાયણને યરણે જવું સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

બુદ્ધાન યતનું અંતિમ કદમ આ જ છે. જેમ ભૂમિતિ-માં બે બિંદુ હોય, ત્યારે જ સુરેખા બને છે. એ જ રીતે સર્વોદયમાં પણ બે બિંદુ છે. પહેલું બિંદુ છે દાન, અને બીજું બિંદુ છે ન્યાસ.

દાનથી શરૂ કરી ન્યાસ સુધી ધર્મનો પથ છે, જેના પર આપણે ઉતરોતર આગળ વધીશું, અને આખરે આપણી માલકિયતનું વિસર્જન કરી દઈશું.

આ રીતે, ન્યાસ કરી સમાજની પાસે પહોંચવાવાળો લોકો હશે, એમના હાથમાં સમાજનું નેતૃત્વ હશે તો સમાજમાં દાન પરંપરા ચાલશે. જ્યારે સમાજમાં સર્વસ્વ સમર્પણ કરી, સમાજ-આગ્રિત બની રહેવાવાળા કેટલાક સંન્યાસી નીકળશે, ત્યારે જ લોકોમાં દાન ચાલશે.

એટલે કે સમાજમાં જો નેતાઓ સર્વસ પરિચાગી બનશે, તો લોકો ઓછામાં ઓછ દાન-શીલ તો બનશે જ. આજકાલ લોકો 'સંન્યાસ'નો અર્થ 'ખોટો' સમજી બેઠા છે. તેઓ એમ માને છે કે, સંન્યાસ એટલે સમાજને ત્યાગ. વાસ્તવમાં સંન્યાસનો અર્થ સમાજમય થઈ જવું, પૂર્ણતઃ અલય બનવું.

સારાંશ કે, વ્યક્તિ પોતાનું સર્વસ સમાજને અર્પણ કરી દે, એ સંન્યાસ છે અને ઉપભોગ કરતાં છતાં સમાજને હિસ્સો આપે એ દાન છે.

પરંતુ દાન અને ન્યાસ-બંનેનું કેવળ વ્યક્તિગત મૂલ્ય જ નથી, સામાજિક મૂલ્ય પણ છે. જે મૂલ્યો કેવળ વ્યક્તિગત રહી જશે, એમનામાં શક્તિ નહિ આવે. સામાજિક દૃષ્ટિએ દાનનો અર્થ એવો છે કે આપણા સમાજમાં દાન સતત પ્રવાહિત રહ્યા કરે.

આને આપણી પાસે કોઈ ચીજ આવી, તો એનો થોડો શો અંશ ઉપભોગ કરીને બાકીનો લાગ તરત જ સમાજને પાછો આપી દેવો—આ પ્રક્રિયાને સામાજિક દાન-પ્રક્રિયા કહે છે.

૩: અહિંસક ક્રાંતિ

જો આપણે જમાનાની માગણીને નહિ ઓળખીએ, આપણી ફરજ અદા ન કરીએ અને આ મોઢાં ખોઈ બેસીએ, તો એનો અર્થ એ થશે કે આપણે યુગધર્મને નથી ઓળખતા, અને જે યુગધર્મને નથી ઓળખતા એ ધર્મને જ નથી ઓળખતા. ધર્મની પૂણી એ છે કે, જ્યારે કોઈ અલંકૃત્ય નૈતિક કર્તવ્ય ભૂખી થાય છે, ત્યારે એ જ સુખ્ય ધર્મ બની જાય છે, અને બીજા બધા ધર્મો ફિક્કા પડી જાય છે. માટું માનવું છે કે એ આ ભૂમિ સમસ્યાને આપણે શાંતિમય રીતે ઉઠેલી લઈએ, તો એનાથી આપણા દેશમાં તો આપણે શાંતિ સ્થાપીશું જ, ઉપરાંત દુનિયાને પણ શાંતિમય

ન્યાસનું સામાજિક મૂલ્ય

સમાજમાં પરિવ્રજ વધે છે, તો એના રક્ષણની યોજના કરવી પડે છે.

અમદાવાદ અને મુંબઈની મિલોમાં આખા હિંદુસ્તાનને માટે કપડું તૈયાર થાય છે, તો એ મિલોની રક્ષા માટે યોજના કરવી પડશે. કયાંક લગ્નઈ ફાટી નીકળે અને એ બે જગ્યાએ બોમ્બ પડે તો બધું ખતમ થઈ જશે. પછી દેશને નાંગા રહેવું પડશે. એટલા માટે એ મિલોની રક્ષા માટે શઆતની વંદર પડશે. ત્યારે 'ન્યાસ'નો અર્થ એ છે કે, સર્વસ વિકેન્દ્રિત ઉત્પાદન હોવું જોઈએ.

બીજા તરફથી નિરંતર સમાજને આપતા રહેવાની ક્રિયા 'સામાજિક દાન-યોજના' કહેવાયે, તે 'સમાજમાં કયાંય પણ કેન્દ્રિત ઉત્પાદન ન થાય' તેને સામાજિક 'ન્યાસ-યોજના' કહેવાયે.

ઉત્પાદન થતાં તરત જ એને બીજા જગ્યાએ પહોંચાડી દેવું—એ દાન યોજના છે; અને એક જગ્યાએ બહુ કેન્દ્રિત ઉત્પાદન ન કરવું એ ન્યાસ યોજના છે.

અમદાવાદ ૨૦-૧૨-૫૫
કાન્તિનો રસ્તો ખતાવી ચકીયું.
ગેરબખ્ત, તા ૧૭-૩-૫૨

ક્રાંતિનું ઉગમ સ્થાન હૃદય

ક્રાંતિ પહેલાં વિસ્તાર જ થાય છે; પછી સમાજમાં બધાં દિલોમાં ક્રાંતિ નથી થતી, ઉપરથી લદાય છે અને હિંસાથી ક્રાંતિ થાય છે; ત્યાં ખરી રીતે ક્રાંતિ થતી જ નથી. કેટલાક મને પૂછે છે: અહિંસાથી ક્રાંતિ થઈ શકે? આ તો એવા સવાલ છે કે, શું પાણીથી તરસ ઊપે? જેમ પાણીથી જ તરસ ઊપે, બીજા કસાયે નહિ, તેમ અહિંસાથી જ ક્રાંતિ થઈ શકે, બીજા કોઈ રીતે નહિ. છતાં સમાજને એવી વાત યાદી નીકળી છે કે, સમાજનું મૂળમાંથી પરિવર્તન હિંસાથી જ થાય છે. ખાસ કરીને પ્રશ્નમતાઓનો

એવો ખ્યાલ છે. પરંતુ હિંસાથી કદી પણ ક્રાંતિ થતી નથી. એનાથી તો જીલમાંથી ચૂલમાં પડવા જેવી રીતિ થાય.

સાધનોમાં ક્રાંતિ થાય ત્યાં જ સાચી ક્રાંતિ થાય

ન્યાં જૂનાં જગદી, પશુશક્તિનાં સાધનો વપરાય, ત્યાં ક્રાંતિ શી રીતે થવાની હતી ? જોડાં સાધનોથી સાચી હિંસા શી રીતે આવે ? અસત્યથી સત્ય શી રીતે મળે ? પણ ઇતિહાસમાં લોકોએ હિંસાના પ્રયોગો કર્યા છે. એકવાર હિંસા કરી લઈએ, પછી શાંતિ સ્થપાશે, એવું લોકો ધારે છે. પણ શાંતિથી શાંતિ સ્થાપી શકાય, હિંસાથી નહીં. એકવાર હિંસા કરી લઈએ પછી શાંતિ એને પ્રેમની સ્થાપના થશે-એવો જેણે એકવાર વિચાર કર્યો, તેને માટે એમ જ કહેવાય કે, એમણે અમિત્રી ઠંડક કરવા વિચાર કર્યો છે.

અમરપુર (નંદાર), ૧૫-૪-૫૩

વિદ્યાનયુગમાં અહિંસા-દયા-સત્યાગ્રહ

આજના જમાનામાં એક દેશ ખીજ દેશને બહુ લાગેલો વખત પોતાના તાબામાં રાખી શકે તેમ નથી. પહેલાં રોમન સામ્રાજ્ય હતું, તે આરસો વર્ષ ચાલ્યું, પણ ત્યારપછી ખીજ ને સામ્રાજ્યો થયાં તે એટલાં ન ટક્યાં કારણ કે જનતા જગતી જતી હતી. હવે વિદ્યાનનો જમાનો આવ્યો છે, શિક્ષણનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે, એટલે સામ્રાજ્ય ઝાંઝૂં ટકી શકે તેમ નથી. અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય પણ ન ટક્યું. એમની પાસે વિદ્યાન હતું. રોમન સામ્રાજ્ય કરતાં એની પાસે કેટલાયે ગણી તાકાત હતી. છતાં પણ એમનું સામ્રાજ્ય માંડમાં દોઢસો વર્ષ ચાલ્યું. આજના વિદ્યાનના જમાનાનું એક વર્ષ જૂના જમાનાનાં દસ વર્ષની બરાબર છે.

આ તો રૈડિયો વાયરલેસનો જમાનો છે. વિદ્યાને દેશ-દેશને પાસે લાવી મૂક્યા છે અને કાળની ગતિ વધી ગઈ છે. એટલે રાજકીય આઝાદી મેળવતી એ આપણે માટે સહેલી વાત હતી. પરંતુ, જો આપણે આર્થિક સમતા સ્થાપવાનું કામ અહિંસાથી પાર પાડીએ, તો એ એક લઘુ મોટી વાત બનશે. એનાથી નિર્વેરતા એટલે કે અહિંસક પ્રતિકારની શક્તિ ખૂબ જ વધી જશે.

વિદ્યાનના જમાનામાં રાજકીય આઝાદી આસરે નથી. સહેલી છે કારણ કે દુનિયાની શક્તિઓ એને બળકુળ છે.

એને જગદીયે આપણને આટલા વખતમાં અહિંસાની શક્તિનું પૂરેપૂરું લાન થઈ શક્યું નથી. એ ને થયું હોત તો ગાંધીજીની હયાતી છતાં દેશના બે ટુકડા ન પડ્યા હોત. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી હિંદુ-મુસલમાનોના જે અડાઓ આવ્યા, એમાં લાખો લોકો મર્યાદ થઈ ગયા, એ બધું થયું ન હોત. તેથી મારે કહેવું પડે છે કે આપણને અહિંસાની શક્તિનું પૂરેપૂરું લાન થયું નથી.

ત્યારે અંધણી અહિંસા એ લાચારોની અંધિંસા હતી. પણ હવે આપણા હાથમાં સત્તા આવી છે. આપણે ધારીએ તો અહિંસાને રસ્તે ચાલી શકીએ અને ધારીએ તો હિંસાને રસ્તે ચાલી શકીએ. એટલે હવે ને અંધણે અંધણી આર્થિક પ્રશ્ન અહિંસાથી ઉઠાવી શકીએ, તો દુનિયામાં નિરાશ પ્રતિકાર અસરકારક, સાબીત-ધરો અને દુનિયાને એક માર્ગ મળી જશે. માટે આપણે સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ

દયા

દયા આશ્રમિક ધર્મ છે. ધર્મની એ પૂણ્યતા નથી. દયા એ ધર્મનું ફળ નથી, દયા તો ધર્મનું મૂળ, આરંભ છે. ધર્મ ન્યારે પરિપૂર્ણ થશે-એટલે કે એને ફળ બેસશે-મારે સમતાનું ફળ બેસશે.

સમાજમાં દયા ચાલે છે અને લોકો માને છે કે વિવમતા જેમની તેમ ટકાવી રાખીને દયા કરી શકાય. પણ હવે દયા પૂરતી નથી. હવે સમતાની જરૂર છે. સમતા સ્થાપવા માટે જુદાનયમ ચાલે છે. નિર્વેર પ્રતિકાર અને સત્યાગ્રહનું આ એક અંગ છે. હું સતત દયા કરું છું, વરસતા વરસાદમાં મૂળ ફરું છું. લોકો પાસેથી જીંદી લાગ માગું છું, મારું થોડું આપે છે, તો સેવાની ના પાડું છું. આ બધો સત્યાગ્રહ જ ચાલે છે. કેટલાંક મને પૂછે છે કે 'અંતરની અસર' થઈ તો તમે શું કરશો ? મેં કહ્યું કે 'હું' એ રીતે વિચાર જ કરતો નથી. પણ કશું જ પરિણામ ન આવ્યું, તો સત્યાગ્રહ એક એવું મહાન યજ્ઞ છે કે, એની સામે કોઈ ટકી શકતું નથી. કારણ, જેમાં નિર્વેરતા અને પ્રતિકાર એ બંને સમાવેલાં છે અને એનાથી શક્તિ વધી બપ છે.

સત્યાગ્રહ

આ મારો સૌમ્ય સત્યાગ્રહ ચાલે છે. આજનું ઉપર એ

ઉમ પશુ બની શકે. હું આવી વાત કડું છું, ત્યારે કેટલાક કહે છે કે, હવે તમે તો ધમકાવ્યા મંજા.

એ ખાલ સાબવો જોઈએ કે જ્યાં નિવેરિતા અને પ્રતિકાર બન્ને આંબ્યાં ત્યાં ધમકાવાતું નથી, જગાડાય છે. બાળકને કેવી રીતે જગાડીએ છીએ? મા બેચાર વાર 'જીઠં જીઠં' કરે છે, તેમ છતાં ન જીઠે તો પછી જોને હંદોળીને હાડાડે છે. આમ એક પછી એક ક્રિયાઓ આવે છે. એટલે શબ્દ પછી જેમ સ્પર્શ આવે છે, તે ધમકી અથવા હિંસા નથી, પણ પ્રેમનો સ્પર્શ છે. પ્રેમ પોતાના નાના સ્વરૂપમાં હારે છે, ત્યારે પોતાનું મોટું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે.

પાંચ રૂપિયાથી કામ ન સધું એટલે છ તમાચા જેથી કાઢીએ તો એ જરૂર ધમકી ધઈ. પશુ પાંચ રૂપિયાને ઠેકાણે છે કે દસ રૂપિયા આપવા એ ધમકી નથી, એતો એજ રસ્તે જરા આગળ જવાપણું છે.

જોને માટે સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો તે પશુ કરીશ. કારણ કે એ પશુ જગાડવાની જ પ્રક્રિયા છે.

સત્યાગ્રહ એ પ્રેમની પ્રક્રિયા છે. ને સામેવાળાને એ ધમકી લાગે તો એમ સમજવું કે એ સામે સત્યાગ્રહ નથી. મનુષ્ય, પશુ, વગેરે.

અહિંસાની કાર્યક્રમતા

એ એક સમજવા જેવી વાત છે કે અહિંસામાં હિંસા કરતાં વિશેષ સદૃશ્યસમતા છે. પશુ એ ક્યારે અંતરેથી જ્યારે એને આપણે- સામુદિક રૂપ આપશું. એવું ન સમજશો કે, આ તો પશુ. મહામાઓનું કામ છે; એમાં આપણું મહત્ત્વ નહિ. પરંતુ તો એટલાં લોકો હિંસાસાક્ષિનો ઉપયોગ કરી શકે છે, એનાથી ઘણા વધારે લોકો અહિંસા-સાક્ષિનો ઉપયોગ કરી શકે છે, હિંસાસાક્ષિમાં બાળકો અને સ્ત્રીઓ નથી ભળી શકતાં, આથી એનો ઉપયોગ કરનારાં એમાં જ-રહેવાનાં ને મજબૂત હશે, જેમને શારીરિક વ્યાયમનો મહાવરો હશે, જેમાંમાં વિશેષ પ્રમાણમાં કૂતીનો અંશ હશે, જેમને સિકાર કરવાનો શોખ હશે, એવાં એવાં જ હિંસાસાક્ષિનો ઉપયોગ કરી શકશે, જ્યાં હિંસાસાક્ષિ

કદી પશુ જનતાની શક્તિ નથી બની શકતી. એ તો ઘોડા વગેરેના ઈર્ષ્યો રહેવાનો. જ્યારે અહિંસા શક્તિનો ઉપયોગ તો બાળકો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ-સૌ કોઈ કરી શકશે. આમ ઉપયોગની વાત છે, ત્યાંથી હિંસાસાક્ષિ કરતાં અહિંસાસાક્ષિનો ઉપયોગ ઓછો થતો રહેશે.

વળા અહિંસાસાક્ષિની ખોજ માટે જેમ મહાત્માની જરૂર પડે છે, તેમ હિંસાસાક્ષિની ખોજ માટે વૈદ્યાનિકની જરૂર પડે છે.

આને હિંસાસાક્ષિ નેટલી સંબંધિત થયેલી છે, એટલી જ અહિંસાસાક્ષિ પશુ સંબંધિત થવી જોઈશે. (અનનિરી, ૧ મેસર ચાંચ) ૩૦-૩૧-૫૭

અહિંસાની ખતરનાક વ્યાખ્યા

ખીજ વિચારવાની વાત એ છે કે, ગાંધીજીએ દેશક વાતમાં અહિંસાનું નામ લીધું, એટલે તો આપણા સૌ ઉપર અહિંસાનો વરદહસ્ત છે. પરંતુ આપણામાંથી કેટલાક સરકારમાં મંત્રી, કેટલાક બહાર છે. એટલા માટે આ-વિવસોમાં મોટા ભાગે અહિંસાના સરકારી અર્થ એવા થયો કે સમાજને કમમાં કમ તકલીફ આપવી, સમાજને બહુ પીડા ન થાય, હાંસની આપણી નિવસરણ છે, એમાં બહુ અડચણ ન આવે, એવું નામ અહિંસા.

આને જ્યારે એવું કહેવામાં આવે છે કે સર્માજીવી રચના કરવી છે, ત્યારે સાથે સાથે એમ પશુ કહેવામાં આવે છે કે, અંતરની પ્રકૃતિ અહિંસાની રહેશે. અંતરે આ બેઉ સુતો એક સાથે ફુંકાઈ જાય છે, ત્યારે મારે મન એ બંને મળાને સત્યાગ્રહ કે સર્વોદય સિવાય ખીજો કોઈ અર્થ નીકળતો નથી.

પરંતુ કેટલાંક લોકો એનો એવો પર્થુ અર્થ કરે છે કે, આપણે સમાજવાદી રચના માટે ને પરિવર્તન કરવું પડશે તે બુલકુલ આંતરે આંતરે કરવું જોઈશે. સમાજવ્યવસ્થામાં તકલીફ ન પડે બહુ વધારે ફેરફાર એકદમ થઈ ન આવે, એવી રીતે કામ કરવાને આજકાલ મોટેભાગે અહિંસા-માનવમાં આવે છે. ન જાતદાનને ને વિદિવાદર : એટલે કે એવી રીતિ, જેમાં આપણે બહુ આગળ ન વધીએ, અને આજની

હાલત પણ લગભગ એવી ને એવી રહે. સાથે સાથે મનને સમાધાન પણ થાય કે 'આપણે એક આદર્શ સામે ચાલ્યો છે, અને એનો કંઈ ને કંઈ જપ થયાં કરીએ છીએ...' એટલે તો, જે કાંઈ કરશું એમાં એનો થોડોક સ્વાદ આવી જ જાય; અને ધીમે ધીમે એ કામ બનશે.

મને લાગે છે કે અહિંસાની આ વ્યાખ્યા અહિંસા માટે ધણી જ ખતરનાક છે, ને હિંસાને માટે બહુ ઉપયોગી છે.

જો અહિંસાનો અર્થ 'એણામાં એણી ગતિએ, સમાજને વધારે તકલીફ આપ્યા વગર આગળ વધવું' એવો કદવામાં આવે, તો એ અર્થ અહિંસાના હિતમાં નહિ, હિંસાના હિતમાં છે. એથી તો હિંસા બહુ જોરથી વધશે.

આપ શરણબળીને કહે કે : 'જો રલો' (ધોમી ચાલો), તો શરણબળી જોરથી આગળ વધશે. ફુલના જોરદાર હોય છે. એટલા માટે અહિંસાને માટે 'જો રલો' ની વાત લાગુ ન કરશો. એને હિંસા માટે લાગુ કરો. હિંસા માટે 'જો રલો' બહુ સાચું છે; અહિંસામાં તો તીવ્ર સંવેગ હોવો જોઈએ. શાસ્ત્રનાકથ છે : "સીમ સંવેગનામ્, ભાષણઃ." અગર આપ ભલાઈ ને જલદીમાં જલદી, નજીકમાં નજીક લાવવા આહવા હો તો, એમાં તીવ્ર સંવેગ હોવો જરૂરી છે.

અગર અહિંસાનો અર્થ, આટલો મુઠ્ઠા નરમ, નિર્વીર, કદવામાં આવે, તો એથી વિરોધી સક્રિયતા, હિંસા, સક્રિયતા, આપણી, અનિચ્છા છતાં, વધશે.

અહિંસાના (હિંદી) પૃ. ૧૨૭/૧૮૦.

૧. સૌમ્ય-સૌમ્યતર-સૌમ્યતમ-સત્યાગ્રહ.

આપણું સત્યાગ્રહનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે લગભગ એવી રીતે કરીએ છીએ કે, જેમાં માનવીએ માની હિંસામાંથી મોટી હિંસા અને મોટી હિંસામાંથી અતિ-હિંસામાં કદમ ભર્યું, તે રીતે અંધેરું પ્રયત્ન તો એક સૌમ્ય પ્રકારનો સત્યાગ્રહ કરીશું. આને એમાંની જે પદ્ધતિ આવી રહી છે, એ પણ સત્યાગ્રહ છે, એમ અમે કહીએ છીએ. હિંદીમાં પણ એ વિશે માની લઈ કહે છે : 'પરંતુ એનાથી

કામ ન બન્યું' તો વધુ તીવ્ર સત્યાગ્રહ કરશું; એનાથી પણ ન બન્યું તો વળી વધુ તીવ્ર સત્યાગ્રહ કરશું. એ રીતે એની તીવ્રતા ચંદ્રવર્તી બન્યાં.

પરંતુ યથાર્થમાં, આપણું ચિંતન એથી બિલકુલ ભિન્ન હોવું જોઈએ. આપણે જે સૌમ્ય સત્યાગ્રહ થઈ રહ્યો છે, એનાથી કામ ન પડ્યું તો, એનાથી વધુ સૌમ્યતર સત્યાગ્રહ ફરીશું, કે જેથી એની તાકાત પડે. અને એટલાથી પણ કામ ન થયું તો એનાથી પણ કાંઈ સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહ શોધી કાઢીશું, જેથી એની તાકાત વળી વધે.

તમે જાણો છો કે, હોમિયોપથીમાં એવું શીખવવામાં આવે છે કે, ઔષધિ થોડી માત્રામાં લેવી અને એને ખૂબ જ ઘૂંટવી, વારંવાર ભાવિત કરવી. ભાવનાથી જે ભાવિત થાય છે, તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ હોવા છતાં અધિક પરિણામદાયી બને છે.

હિંસા-શાસ્ત્રમાં એવું માનવામાં આવે છે કે સૌમ્યશસ્ત્રથી કામ ન ચલે, તો એનાથી તીવ્ર શસ્ત્ર લેવાથી તાકાત વધે છે અને તે અસ્થય પથસી બને છે. પરંતુ અહીં એનાથી સાવ ઉલટી પ્રક્રિયા હોવી જરૂરી છે.

૫૨૧, ૨૭-૩-૫૫

સૌમ્ય સૌમ્યતર અહિંસક કાર્યક્રમ

સૌથી મોટી વાત એ છે કે વાતાવરણમાં આને હિંસા વ્યાપેલી છે. અને હિંસાથી કેટલાંક કામ સધાય છે, એવો લોકોને ભરોસો પડતો બને છે.

કાંઈક કામ તો થવાનું. એ તો પહેલાં પણ થતું હતું અને આને પણ થાય છે. પણ એ સાવ નકામું કામ છે, અને જે તો થયું તો પણ ફેલતું તો સરવાળે તુકલાન જ થશે. આ બધું અહિંસાની વિચારસરણીમાંથી આવે છે. અહિંસાની આ વિચારસરણીનું આજકાલ ભારે વેગથી ખંડન થઈ રહ્યું છે. વાતોમાં તો સૌ કાંઈ અહિંસાને સ્વીકારે છે, પણ ખરેખર બેવા જઈએ, તો હિંદુસ્તાનની માનસિક સ્થિતિ આને કારણે છે. ગ્રાંધીજીએ જન્માંવેલી અહિંસા આને જન્મે પ્રકારે તૂટી રહી છે. કેટલાક માણસો એ અહિંસાને કાંઈક માનીને છેડી રહ્યા છે. ત્યારે કેટલાક લોકો એ અહિંસાનો અનુદાન એવો વ્યવહાર અર્થે કરી

રહ્યા છે, અને 'એનો અમલ કરનારા આપણે જ બેઠા' છીએ,' એમ માનીને-એને હોડી રહ્યા છે. અને છતાં પાછા એ લોકો સમજે છે તો એવું કે, માંધીજના વિચારોનું વ્યવહારને અનુકૂળ એવું અનુકરણ અમે કરીએ છીએ.

શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર જન સાથે

'આને દુનિયા હજી એને માટે લાયક નથી, આથી સામાજિક ક્ષેત્રમાં અમે એનો અમલ નથી કરી શકતા', એવું માનીને એમણે મન મનાવી લીધું છે. આમ શાસ્ત્ર પણ સરસ રીતે ચાલે છે, અને શસ્ત્રવ્યવહાર પણ ચાલે છે.

હિંસાથી આખરો વિદાય

આપણે ક્યારેક પણ હિંસાથી આખરો વિદાય લેતી જ પડશે. એ સમય આને ને આને છે કે નહીં તે તમે નહીં કરો. બાકી મને તો લાગે છે કે જ્યાં ધર્મોના આચરણો ને કાર્પ યોગ્ય સમય હોય તો તે આજ સમય છે. આ પહેલાં તો એ હતો નહીં, કેમકે એ હાથમાંથી નીકળી ગયો છે. બલિધ્યમાં પણ એ નથી, કારણ આને એ હાથમાં નથી. ભ્યારે આ ધડી આપણા હાથમાં છે. આપણે જેને ઉચિત ધર્મ માનીએ, તેના આચરણ માટે આપણા હાથમાં આ જ સમય છે.

બાજની કૃષ્ણ આપણે શુભાવીએ, અને તે પણ લલિધ્યમાં આપણે એ કરશું, એવી આશાથી શુભાવીએ, એમાં મને તો એક પ્રકારનો મોઢ લાગે છે. સંભવ છે કે એ મોઢ ન પણ હોય, અને તમે કહો છો તેવો વાસ્તવવાદ (Realism) હોય, અને તેમ પણ એ એક વસ્તુસ્થિતિ છે કે, અહિં'સા પર જન્મે બાજુથી પ્રકારો થઈ રહ્યા છે. જેઓ અહિં'સામાં શ્રદ્ધા રાખતા હોય તેઓ વ્યવહાર કારણોસર તેનાથી અજાણ રહે છે. ભ્યારે બીજા વર્ગો એમ કહી રહ્યા છે કે, અમે જે કંઈ કહીએ છીએ તે જ આજની હાલતમાં અહિં'સાનું અસલી સ્વરૂપ છે. આમ તેઓ પણ અહિં'સા પર ધા કરે છે. આમ આ દિવસોમાં જન્મે બાજુથી હિંસાને ધણું જગ મળ્યા કયું છે. સ્વરાજ્ય આવ્યા પછી મળ્યું છે. એનો આપણે સામનો કરવો પડશે.

યોજનાની આવરણકતા

મુદ્રાગણે જ કરવો હોય તો કાર્પને કાર્પ યોજના જરૂરી છે. જેનો મેં, ધણીવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સૌ

પ્રથમ યોજના, એ-છે કે આપણે ધીમે ધીમે સૌમ્યમાંથી સૌમ્યતર, અને પછી સૌમ્યતમ તરફ જવું પડશે.

ક્રિયા : વિચાર સિદ્ધિ સાધન

એને આપણે ક્રિયા કહીએ છીએ, તે વિચારને અમલમાં યુક્તિનું એક સાધન છે. જેમ વિચારને અમલમાં લાવવા માટે, વિચારના અવતરણને માટે એ સાધન છે, તે જ રીતે એ વિચારનું પરિણામ પણ છે. તમે બુદ્ધાન કરો, એથી તમારી ઉદારતા વધી. તમારી ઉદારતા વધી, એને પરિણામે તમે બુદ્ધિમાન કરો છો. આનો અર્થ એમ થયો કે ક્રિયા એ વિચારસિદ્ધિ સાધન પણ છે. જેટલે અંશે વિચારસિદ્ધિ સાધન છે, તેટલે અંશે જ આપણા તેના પર ભાર હોવો જોઈએ. અને જેટલે અંશે ક્રિયા એ વિચારસિદ્ધિ પરિણામ છે, તેટલે અંશે આપણે તેના આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. અમુક વિચારને પરિણામે પાંચ કરોડ એકર જમીન મળવી જોઈએ એવો મેં નિષ્કૃપ કર્યો છે. પણ એ પરિણામ છે. આથી દાન પ્રાપ્તિની ક્રિયાની આસક્તિ આપણને ન હોવી જોઈએ. દાનનો વિચાર, અર્થાત્ સમ-વિભાજનના વિચાર લોકો સમજે, હું સમજું, મારા જીવનમાં એ વિકસે, એટલે લોકોના જીવનમાં તો એ વિકસ્યું જ સમજો. લોકો વિચાર સમજે એટલે એનું પરિણામ આવવાનું જ. પણ એનો મને આજો આગ્રહ નથી. હું તો વિચાર જ સમજીએ અને સમજાવીએ.

જેટલે અંશે ક્રિયા એ વિચાર-સિદ્ધિ સાધન છે, તેટલે અંશેજ તેના ઉપર હું વજન આપીશ. જેમ કે પગે ચાલવું. જે હું પગે ન ચાલતો હોઉં તો વિચાર ન સમજાવી શકત. એટલા માટે હું પગે ચાલવાનો આગ્રહ રાખું એ જરૂરી છે, પરંતુ એવો જ આગ્રહ હું દાન-પ્રાપ્તિ માટે રાખવા માંડું તો એ પરિણામલક્ષી ક્રિયા થઈ.

નિવૃત્તિ અને ક્રિયા

આનું પરિણામ નિવૃત્તિ-માર્ગમાં આવશે એવો ધણાને ડર રહે છે પણ મને એવો ભય એટલા માટે નથી લાગતો કે નિવૃત્તિ તો પહેલેથી જ મારા મનમાં વસી ચૂકી છે. આથી વિશેષ નિવૃત્તિ આપણે, એવી શક્યતા હવે બહુ ઓછી છે, એટલે મને આનો ડર લાગતો નથી. પણ હું

બધું છું' કે કિયાની વધુ પડતી આસક્તિ ન હોવી જોઈએ. સાધનાર પ્રક્રિયાની આસક્તિ ભલે હોય, પણ તેથી આગળની જે ક્રિયા છે તે તો સમાજ કરશે. સમાજ તરફથી જે ક્રિયા થશે તે કિયાનો આગ્રહ હું મારા મનમાંથી દૂર કરવા માંગુ છું. હું નથી માનતો કે એવો કોઈ આગ્રહ મારા મનમાં પહોંચી શકે.

પણ ભૂત કયાંક સામુદાયિક કાર્ય શરૂ થયું ત્યાં એની સાથે સાથે કેટલાક સંકલ્પ પણ આવવાના. એ સામુદાયિક સંકલ્પ હોય છે. આથી એમાં ખાસ કોઈ દોષ મળી હોતો. પણ ધીમે ધીમે આ પ્રક્રિયાનું જે પરિણામ આવ્યું, એ જોતાં આનાથી વધુ સૌમ્ય પ્રક્રિયા, એટલે કે જેમાં કિયાની તીવ્રતા ઓછી હોય અને વિચારની પ્રક્રિયા ભેરદાર હોય એવી કાય-પદ્ધતિ આપણે અપનાવવી પડશે.

■ અલબત્ત, શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવામાં એને સમજવામાં, વ્યક્તિગત રૂપે એના અમલમાં અને બીજાને સમજાવવામાં આપણું કાર્ય પૂરું થઈ જવું જોઈએ. વિચારનું અને સમજનું એ બધું મોટું કામ છે. આપણા પોતા માટે એ આપણે એટલું કરીએ અને આપણા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ ન રહી જાય, શુદ્ધ વિચારનું આપણને દર્શન થાય, તો હું માનું છું કે તેનું ટકા કામ થઈ ચુક્યું.

■ શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવું અને શુદ્ધ વિચાર કહેવો એ પોતે જ એક બહુ મોટું કામ છે. હવે જો આ પ્રકારનો વિચાર એક વખત મનમાં આવ્યો જ છે, તો પછી તે પ્રમાણે ક્રિયા શરૂ થઈ જવી જોઈએ. એ પછી બીજાઓ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય એટલું જ રહે છે કે આપણે એમને વિચાર સમજાવી દઈએ, આપણી દરજ્જા એથી આગળ નથી જતી. એટલે આપણે વધારે વિચાર-પરાયણ થઈએ અને કિયાની જે મર્યાદાઓ છે, તેને બહાર સમજાવે, તે અર્થે સારા વધારે ફેલાશે એમ મને લાગે છે. અર્થાત્ ભૂમિદાનને છોડ્યા વિના એ ભૂમિકાને આપણી વિચારસિદ્ધિના એક સાધન તરીકે પકડી રાખી, બાકી એકદમ શુદ્ધ અધિસા-વિચારને જ દુનિયામાં ફેલાવીએ, અને એમાં ચિત્ત-શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય, નેટલી પણ તપસ્યા કરવી પડે, તે આપણે પોતે કરીએ—એ આપણું કામ હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે આનું થયું તો આપણે એકાંગી નહીં રહીએ. આ વિચાર-પ્રસારમાં, ભૂદાનના પ્રસારમાં નેટલાં લોકોને આપણે એવી

લીધો છે, એથી ધંધાં વધારે લોકોને આપણે એવી રીતે અને એ રીતે તેઓ ભૂદાન કાર્યમાં લાગી જશે.

ધર્મ અને વિચાર

શુદ્ધ વિચાર કરવાવાળાં એટલે કે શુદ્ધ વિચારનો પ્રયત્ન કરવાવાળાં લોકો, સૌ કોઈના કલ્યાણમાં વિશ્વાસ રાખનારાં, નિષ્કામ કર્મમાં માનનારાં અને આપણા પક્ષાતીતે વિચારમાં જોગે અંદાં છે તેવાં માણસો એકઠાં થાય. 'અંદાનો' મારો અર્થ એવો તો 'ખરો' જ કે, તે માણસ તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. જેમનામાં આવી અંદાં છે તેમનું એક મંડળ બની શકે છે, અંગેશમાં ધર્મને માટે જે એક શબ્દ છે તે બધું મહત્વનો છે. તેઓ 'ધર્મ' ને 'ઈર્ષ્ય' કહે છે. એક છે 'હિંદુ ઈર્ષ્ય' અને બીજો છે 'હિંદુ થોટ.' પણ 'હિંદુ થોટ' તો થોડાક જ માણસો સમજ્યા છે.

બીજા 'હિંદુ ઈર્ષ્ય' લાખો માણસોમાં છે. ધર્મશામ વગેરે 'ઈર્ષ્ય' પણ આપ જ છે.

'ઈર્ષ્ય' માં લાખો માણસો છે, 'વિચાર'માં થોડાક માણસો છે અને 'કૃતિ'માં તો વળી એથી પણ થોડા માણસો છે. રૂપણ આચારમાં તો થોડા પણ લોકો છે, પણ વિચાર-પૂર્વકના કર્મમાં તો એથી પણ થોડા માણસો હોય છે. આમ ધર્મને માટે આ જે 'ઈર્ષ્ય' શબ્દ છે, તે બધું મનોનો છે.

સર્વોદયને માટે જેમના મનમાં 'ઈર્ષ્ય' હોય, એવા જે પાંચ દસ લોકો હોય, તેમનું એક મંડળ થાય. તેઓ ખાસ વિષયો ઉપર ચિંતન કરીને એક શુદ્ધ વિચારના રૂપમાં લોકોની સામે તે રજૂ કરી દે. જો સામુદાયિક રીતે કોઈ વાત રજૂ કરવી હોય તો તેમ કરે. અને એમ ન કરવું હોય તો થોડી ચર્ચા કરી લીધા પછી લાલેને છૂટા પડી જતા. અલગ પડીને તે પ્રમાણે કામ કરવા માટે. આવું સર્વોદય મંડળ બને, તો ઠીક થશે. આ દૃષ્ટિએ વિકાસ સાધવા માટે કદાચ એ લાભદાયી પૂરતાર થશે.

સર્વોદય મંડળ

આગળ જતાં જેમ જેમ આપણે આપણા આદેશનને જનતાની તરફ લઈ જવાના સંકલ્પનો અમલ કરતા જઈશું, તેમ તેમ આજની આપણી જે સાંભતતો વગેરે

છે તે વિખેરાઈ જશે અને લોકો પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે જુદાં જુદાં કામ કરશે. જરૂર પડ્યે સર્વોદય મંડળ સાથે સલાહ-મસલાત કરી લેશે. એની સલાહ પ્રમાણે બધું થવું જ જોઈએ, એવો સર્વોદય મંડળનો આગ્રહ નહીં રહે. એમની સલાહ પ્રમાણે નહીં વર્તીએ તો સજ્જ થશે, એવા કોઈ બેભો લોકોનાં મન પર નહીં હોય, એવું એક નૈતિક મૂલ્ય છે. એ નૈતિકતાને લીધે જ લોકો એની સલાહ લેશે. સલાહ માગવામાં આવશે તો આપવામાં આવશે, નહીં માંગવામાં આવે તો પણ આપવામાં આવશે. આનો કંઈક આરંભ થાય તો કદાચ આ વિચારને માટે એ અવરુદ્ધ પુરવાર થશે. ખમંપુરી, તા ૪-૮-૫૧

અપરિચિત્ત અને અપહરણ

મારા વિચારનો જે વિરોધી વિચાર આજે દુનિયામાં છે, તેનું નામ છે અપહરણ-પ્રક્રિયા. આ પણ એક તરફ વિચાર છે. એમાં એમ મનાય છે કે, છેવટે વ્યક્તિ પણ છે તો સમાજને ખાતર. માટે સમાજને ખાતર કોઈ એક વ્યક્તિનું ધન આંચકી લેવું હોયકા નથી, બલકુ આંચકી ન લેવામાં જ નીતિ-દોષ છે. એમાં એમ પણ મનાયું છે કે, વ્યક્તિ પાસે સંપત્તિ રહી શકે અને વ્યક્તિની સંપત્તિનું અપહરણ થતું શકે તેવા જે વિચાર હોય તે અધર્મ છે. આ વિચારમાં કેટલુંક સારું અને કેટલુંક ખોટું છે. એમાં જે સારાપણ છે તેનું દુનિયામાં આકર્ષણ થયું, અને કેટલાક દેશોમાં તે પ્રમાણે સમાજરચના થઈ છે. આટલા દૂંઠા ગાળામાં આપણે એનાં પરિણામો ભાણી ન શકીએ. પરંતુ એમાં જે વાદ છે તેનું આકર્ષણ આજ તો દુનિયાને ધામ છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ અપહરણના આ તરફથી આકર્ષણ લોકો છે. મારે એમનાથી જુદો વિચાર માંડવો છે. અપરિચિત્તનો વિચાર અપહરણનો વિરોધી વિચાર છે.

અપરિચિત્ત અપહરણ ?

આજનો સમાજ કહે છે કે અપરિચિત્ત એ ધણે જોયો વિચાર છે અને એ તો ગાંધીજી કે વિનોબા જેવાઓ માટે છે. અપરિચિત્ત એ તો એમનો ઇતરો છે. એના પર એમનો જ અધિકાર છે. જોઈએ તો એમને એમની પૂજા કરશું, ગાડી ચૂરડાઈવનમાં તો પરિચિત્ત જ રહેશે, અપરિચિત્ત નહીં. જૂના જમાનામાં આનો કંઈક તોડ નીકળ્યો હતો.

‘તમે સંન્યાસી છો તો અપરિચિત્તથી ચલાવો, અને અમે પરિચિત્ત કરીશું. અમે તમને લેશ્યા આપીશું. અને છેવટેના આદર્શ તરીકે અમે તમારું મન જાળવીશું. પણ આપણે આદર્શ તો પરિચિત્ત જ છે.’ આ પ્રમાણે લોક કહેવું.

પરિચિત્તની અર્થાંતાનું પાલન કરવું અને અપરિચિત્તને આદર્શ માનવો, એમાં કેટલુંક સારાપણ તો હતું જ, પણ કેટલીક ખરાબી પણ હતી. મોટા ભાગના લોકો પરિચિત્તમાં માનતા હતા. ને એમ કરતે કરતે છેવટે અપરિચિત્તે નાશનિશાન ન રહ્યું.

પરિચિત્તની બેલખાલા

આજે દુનિયામાં પરિચિત્તની બેલખાલા છે. પરિચિત્ત માટે એવા કાયદાઓ ઘડાયા છે કે, તેથી એ ખોટા નહીં પણ કાયદેસર થઈ ગયો છે. કાયદો ચોરીને યુગે માને છે, પણ જેણે સંધરો કરીને ચોરને ચોરી કરવાની પ્રેરણા આપી, તેને સમાજ ચોર નથી માનતો. પણ ઉપનિષદે તો કહી શક્યું છે કે, ‘મારા શિષ્યમાં ન કોઈ ચોર હો અને ન કોઈ કંજૂસ હો.’ કારણ, જ્યાં કંજૂસ હશે ત્યાં ચોર હોવા અનિવાર્ય છે. કંજૂસે ચોરને પેદા કર્યા છે. કંજૂસ ચોરનો બાપ છે. એમના માનસ-પુરોને બાપણે કેદમાં પૂરીએ છીએ અને બાપને છૂટા મેલીએ છીએ. એ સંસ્કારી બનીને સમાજમાં મહાલે છે, અને ગાદીએ ચઢીને બેસે છે; આ કચ્છિની ન્યાય ક્લેન વન સઃ ! આપણે પામી શકતા નથી કે એ ચોર છે. પણ ગીતાએ એ બતાવી દીધું છે કે એ ચોર છે.

ગીતા અને શુદ્ધસ્થિ

પણ વળી આપણે માની લીધું કે, ગીતા તો સંન્યાસીઓનો ગ્રંથ છે. એ શુદ્ધસ્થિ સારું નથી. આમ આપણે ગીતાને પણ સંન્યાસ પદ્ધતિ દીધી. પહેલાં આપણે સંન્યાસીઓનું એટલું બધું માન જાળવ્યું કે, આપણું ઘર પાપી છે, એમ માનીને એમને ઘર બહાર રાખ્યા. પણ આજે આપણે એમને ઘરમાં ન રાખતાં મંદિરમાં એટલા સારું રાખીએ છીએ કે સંન્યાસી ઘેર આવે અને રહેને દીકરા સંન્યાસી થઈ જાય ! આજે દુનિયામાં જે સૌથી વધુ સંધરો કરે તે છતે છે. સંધરો સૌના માથે સવાર થઈ ને બેઠો છે. પણ

આત્મના યુગ માટે ઉપયોગી તત્વ અપરિચલિત જ છે. એ કવળ સંન્યાસીઓ માટે નથી, મુદ્દથો માટે પણ છે.

અંપરિચલિત તાલીમ

આને હિંદુસ્તાનના તમામ ઉલોગે લાંબી પડ્યા છે અને જમીનની માગણી વધતી જાય છે. તેથી જમીનનો સવાલ ઉપાડી લઈને અપરિચલિત તાલીમનો આરંભ કરીએ, તો એ વિચાર સપાજના મનમાં સારી રીતે બેસી જશે.

કૃષેરસાહી અપરિચલિત !

મારે અર્પરશક શંકર જેવો નથી. આમહું એાદીને ભૂત શોળનારો તો કોઈ પણ બની શકે, પણ કૃષેર એની પકડમાં હશે. વિષ્ણુની પાસે લક્ષ્મી પડી છે, પણ એ એના પ્રત્યે ઉઠાસીન છે. સમાજમાં બધું હાજર હશે, પણ વ્યક્તિ પોતાને આજે ખપતું જ હશે. આવતી કાલની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જુઠાનીમાં જે સમાજની ચિંતા કરે છે, ઘડપણમાં સમાજ એની ચિંતા કરશે.

દિહારી, તા. ૩૧-૧૦-૧૯૫૨

હૃદયપરિવર્તનનું ગણિત

બૂખ્યા પાડોશીની ચિંતા કરવી એ આપણું કર્તવ્ય છે. આવા ધર્મ સૌને શીખવે છે. આજુબાજુવાળાઓ બૂખ, અત્રાન અને ગિભારીથી સખડતાં હોય, ત્યારે જેમની પાસે ધન, સુખિ અને શક્તિ છે, એવાઓને મેન ન પડતું જોઈએ. આને જ કું હૃદયપરિવર્તન કહું છું. નૈતિક દબાણ અને હૃદયપરિવર્તન વચ્ચે ભેદ પાડવો એ જૂલમરેકું છે.

હૃદયપરિવર્તન ગણિત પ્રમાણે નથી થતાં. એક માણસનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે, એની અસર બીજા પચાસ બધા પર પડે છે. આને જ માણસના વિચારનું દબાણ કહે છે. હિંસા-શક્તિથી આ તદ્દન ભ્રૂં છે. વેદમાં કહ્યું છે કે, દાન લોઈલજનથી અપાય છે. એટલે લોકલજન એ એક ચોટી વસતુ છે. આખો સમાજ શું કહેશે, એ વિચારીને કંઈ કરતું એનું નામ હૃદયપરિવર્તન જ છે. હૃદયપરિવર્તનને ગજ લઈને માપવા બેસવું એ બરાબર નથી.

બહારની પરિસ્થિતિથી હૃદયપરિવર્તન થાય છે

અને હૃદયપરિવર્તનની અસર બહારની પરિસ્થિતિ પર પડે છે. એકબીજાની એકબીજા પર અસર પડે છે. બીજામાંથી રૂળ અને ફળમાંથી બીજા થાય છે.

પંખીને એ પાંખ હોય છે. એક પાંખથી એ ઊડી ન શકે. તેમ ધર્મકાર્ય પણ બે પાસેથી થાય છે, એક તો અંદરની ભગતિ જોઈએ અને બીજું બહારની પરિસ્થિતિ તે પ્રમાણે ફેરવવી જોઈએ

સામાન્ય ધર્મ-પ્રચાર અને ક્રાંતિ અથવા ધર્મ-ચક્ર-પ્રવર્તન એ બે જુદી જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય ધર્મ તો ઋષિઓ ને સંતો જ સમજવતા આવ્યા છે. એટલે સર્વ-સાધારણ ધર્મ-પ્રચાર એ એક વાત છે, અને 'યુગની માંગને વરતીને એનો ધર્મ-વિચાર સાથે મેળ પાડી' દેશે, એ બીજી વાત છે. ગાંધીજીએ દેશને એ જ રીતે અહિંસા શીખવી. પ્રેમથી, અહિંસાથી વર્તવાની વાત તો જૂની જ હતી. પણ એનો સ્વરાજ્ય સાથે મેળ પાડી આપ્યો ન હોત, તો એમને બહુ તો દસ વીસ ચેલા મળી જત. એ વખતે આપણે તલવારથી લડી શકીએ તેમ નહોતા કારણ કે આપણે નિઃશસ્ત્ર હતા; અને અંગ્રેજો આપણા કરતાં વધારે બળિયા હતા. મારે અહિંસાથી લડવું જ સારું હતું. પરિસ્થિતિ પણ એને કાતલી હતી. આમ એણે ધર્મ-વિચારનું આંતરિક બળ અને પરિસ્થિતિનું બળ-એમ બંનેનો મેળ પાડી દેશને અહિંસા શીખવી. અને એનાથી જ આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું.

એવી જ રીતે આજે ગરીબોને જમીનની જરૂર છે. શ્રાત્ર હિંદુસ્તાનમાં નહીં, આખા એશિયામાં જમીનની બૂખ છે. ગરીબો જમીન મળ્યા વગર જ પેસે નહીં એવી સ્થિતિ છે. આની સાથે બેઠીને કું લોકોને ધર્મ-વિચાર સમજાવું છું કે, બૂખ્યા પાડોશીને જમીન આપવી જોઈએ, જમીન એ તો પરમેશ્વરની હેજીગી છે, માટે એના પર સૌનો બધિકાર છે.

આ જ વાત આજથી હજાર પાંચસો વર્ષ પહેલાં સમજાવવા બેઠો હોત તો લોક મારી વાત કાને ન ધરત. પણ આજે એ વાતનો યુગની માંગ સાથે મેળ પાડી આપું છે.

પરિસ્થિતિની સાથે ભયારે ધર્મ-માપના ભેદાઈ જાય, ત્યારે એ લોકોના હૃદયને સ્પર્શી જાય છે.

એમાંથી જ મહાન શક્તિ પેદા થાય છે અને એના વડે ધર્મ-અર્થ-પ્રવર્તન થાય છે.

સિદ્ધર્થ, ૨૦ ૧-૧૯૫૩

વિજ્ઞાનયુગની સ્થિતપ્રજ્ઞતા

સ્થિતપ્રજ્ઞતા આ શ્લોક બહુ પ્રાચીન કાળથી અણૂતિ છે. પરંતુ પ્રાચીનમાં એનો ખ્યાલ કરવાનો સાલ માંધીજીએ શરૂ કર્યો. આ શ્લોકોનો મહિમા સંકરાચાર્યે બહુ ગાયેલો છે. જ્યારે જ્યારે તેઓ અતિમ અવસ્થાની પ્રતીતિ કરાવવા માગે છે, ત્યારે ત્યારે એમણે સ્થિતપ્રજ્ઞતા લક્ષણો બતાવ્યાં છે. એમને માટે આ કોઈ એવી આશ્ચર્યની વાત નહોતી. કારણ કે એમાં એક પરમ સંન્યાસીનો આદર્શ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે, જે હંમેશાં એમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહેલો. ને તે એમને અત્યંત પ્રિય હતો. જ્યાં સ્થિતપ્રજ્ઞતા સધાઈ ગઈ ત્યાં કેવળ મુક્તિ જ બાકી રહી જાય છે, ખીલું કશું જ બાકી રહેતું નથી. શંકરાચાર્ય આ વિચારોમાં તન્મય હતા, એટલે એમણે આ શ્લોકો પર ભાર મૂક્યો, એ સ્વાભાવિક જ હતું.

પરંતુ આ શ્લોકોને આટલા લોકપ્રિય બનાવવાનું એવ મહત્ત્વા માંધીને મળ્યું. એમણે આ શ્લોકો અમારા જેવા સાધારણ સાધકો સમક્ષ, વ્યવહાર અને રાજનીતિમાં કામ કરનારા લોકો સમક્ષ મૂક્યા. હું નથી માનતો કે હિન્દુતાનમાં માંધીજી પહેલાં આ રીતે દુનિયામાં કામ કરનારા વ્યવહાર લોકો સ્થિતપ્રજ્ઞતા શ્લોક બોલતા હશે. મોટે ભાગે શરૂઆતના બહુ બોધો એનાં લક્ષણો ગ્રાપ્ત કરતા હોય છે * * * પરંતુ સ્થિતપ્રજ્ઞતા શ્લોક અતિમ અવસ્થાનું વર્ણન કરતા દેવા છતાં માંધીજીએ એ જ શ્લોકો પસંદ કરીને લોકો સમક્ષ રજૂ કર્યાં ને એ લોકપ્રિય બની ગયા.

માંધીજીએ આ શ્લોકોની પસંદગી શાથી કરી, ને એ જ શ્લોક એમને એટલા બધા આકર્ષક કેમ લાગ્યા? એનો કારણ અદાલત આપણે કાઢી શકીએ છીએ. એવું એક કારણ એ છે કે, વિજ્ઞાનના યુગમાં જે વસ્તુની અત્યંત જરૂર છે, એની પૂર્તિ આનાથી થાય છે.

શંકરાચાર્યને આત્માની અતિમ સ્થિતિનું આકર્ષણ ઘણું જ હતું. ને તેઓ એ દૃષ્ટિએ જ આ

શ્લોકો તરફ જોતા. પરંતુ વિજ્ઞાનયુગમાં જીવનારાં જોને આ શ્લોકોમાંથી એવી એક સ્ત્રી મળે છે, જેની આ યુગને અત્યંત જરૂર છે.

આ શ્લોકોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ 'પ્રજ્ઞા'ને આપવામાં આવ્યું છે. 'પ્રજ્ઞા' અર્થાત્ 'નિર્ણયશક્તિ'. આ 'નિર્ણયશક્તિ' એટલી પરમાર્થના કામમાં આવશે, એટલી જ વ્યવહારમાં આવતી જશે.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં મનુષ્યના સવાલો બહુ વ્યાપક બની ગયેલા છે. એટલે જ કપરી સમસ્યાઓ ઊભી થતી હોય છે. આ જમાનામાં નાના નાના સવાલો તો ઊંડતા જ નથી. જે જોડે છે, તે બધા મોટા જ સવાલો હોય છે. જે લગાઈની સમસ્યા ઊભી થાય છે, તો તે પણ 'વિશ્વવ્યાપક' બની જાય છે. વિજ્ઞાનની કોઈ સમસ્યા જોડે છે, તો તે પણ 'વિશ્વવ્યાપક' હોવાની, કોઈ સામાજિક સવાલ હોય, તો તે પણ વિશ્વવ્યાપક હોય છે. સામાન્ય વ્યાપારની સમસ્યા હોય, તો એનો સંબંધ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રેન સુધી પહોંચી જવાનો. આ જ રીતે, વિજ્ઞાનને કારણે નાની નાની સમસ્યાઓ પણ ઘણું વ્યાપક સ્વરૂપ પકડી લેતી હોય છે.

ખીજી એક મજેદાર વસ્તુ એ છે કે, આ બાજુ, સમસ્યા એટલી વ્યાપક અને કપરી હોય છે, એના ઉકેલ માટે એટલા જ ઝડપી નિર્ણયની આવશ્યકતા રહે છે. કારણ કે કાળનો મહિમા આજકાલ એટલો બધો વધી ગયો છે કે, એક એક કલાક ભારે કીમતી બની ગયો છે. આક વાગ્યે મળનારી ટપાલ જો નવ વાગ્યે મળે તો માથાસ ગબરાઈ જોડે છે. ટપાલ મળવામાં જે એક કલાકનો વિલંબ થાય છે, તો એ દરમિયાન દુનિયામાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો પેદા થઈ જઈ શકે છે.

સારાંશ એ કે, જ્યાં મોટી મોટી સમસ્યાઓ ઊભી થઈ ગઈ હોય, ને એને માટે ઝડપી નિર્ણયો લેવાની જરૂરિયાત સરભઈ ગઈ હોય, ત્યાં સ્થિતપ્રજ્ઞતાનાં લક્ષણો એ ઘણા મોટા આશ્રય બરાબર છે.

જેમ અતિમ અધ-દર્શનને માટે સ્થિતપ્રજ્ઞતાનાં લક્ષણો સિવાય કોઈ ગતિ નથી, એ જ રીતે આ જમાનાની સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે પણ એના સિવાય કોઈ ગતિ નથી. આ દિવસોમાં આખી દુનિયાના ખખર કેટલા ઝડપથી મળી

નય છે, ને એક કલાકમાં તો એ આપણા સમાજમાં એવું સ્થાન જમાવી લે છે. એ ખમરોની આપણા પર અસર થવા દીધા વિના, ગિલકુલ તરફ જુલિયા, આપણે આપણા નિજીયો સેવાના હોય છે. બે એના પર અસર થાય છે, તો આપણા નિજીયો ધરાવે નથી લઈ શકાતા. આમ આ જમાનામાં નિજીયશક્તિનો મહિમા બહુ જ વધી ગયો છે.

એટલા જ માટે ગાંધીજીએ સામાન્ય કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ પણ ગીતાના આ શ્લોકો રજૂ કર્યા. માણસ અનેક પ્રકારે સમાજની સેવા કરી શકે છે. શારીરિક સેવા, માનસિક સેવા તથા વાણી દ્વારા પણ તે સેવા કરી શકે છે. પરંતુ આ બધામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સેવા એ છે કે, જેના વડે સમાજ વિચારવાની વાળતમાં સ્વાવલંબી બને છે. જાણે સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં પોતાને માટે વિચાર કરવાની શક્તિ આવી જાય, તો એથી સમાજની ઘણી મોટી સેવા થઈ જાય છે.

ને રિયલ પ્રવૃત્તિ આ લક્ષણો આપણા લોકોના જીવનમાં આવી જાય-તે એ કંઈ બહુ મુશ્કેલ વસ્તુ નથી એ હું કહી શકું છું-તો સમાજનો કોમ્પાઝા ઉકેલ બહુ સહેલ બની જશે. કારણ એના પરિણામે ધરધરમાં નિજીયશક્તિ દાખલ થઈ ગઈ હશે. જેવી રીતે ધરે ધરમાં એક એક દાવો પ્રગટનાં રાતનો અંધકાર દૂર થઈ જાય છે, એ જ રીતે પ્રત્યેક ધરમાં રિયલ પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણો દાખલ થતાં નિજીયશક્તિ દાખલ થઈ જાય છે. આપણે જો એમ છતાં હોઈએ કે દુનિયામાં 'લોકતંત્ર'ની સ્થાપના થાય-તે 'શાસનમુક્તિ' આવી જાય તો મનુષ્યની જુદી શાંત, સમ, ને શુદ્ધ બનવી જોઈએ.

અનુર, ૧૧-૬-૫૫

સૌને માટે શક્ય માર્ગ

મેં શરૂમાં જ કહ્યું હતું કે દાનનો અર્થ છે સમ-વિભાજન. પરંતુ લોકો પૂછે છે કે 'સમવિભાજન' નો અર્થ જો એવા કરવામાં આવે કે, જેથી માલિકી મિલકતી દેવાની વાત પેદા થાય, તો એ તો વૈરાગ્ય-વૃત્તિનો સ્વાલ જોડો થાય. એટલી વિરક્તિ લોકો શી રીતે કળ્પ કરશે ? હું સ્વીકારું છું કે, 'સમવિભાજન' માં જો કે વળ

વિરક્તિ (વૈરાગ્ય)નું જ રૂપ હોય, તો તે વ્યાપક ન જ બની શકે-લોકો એને અહંસ ન કરી શકે.

એક અર્થમાં, વિરક્તિ તો અકરણિક, અભાવત્મક રૂપ છે. પરંતુ એવું રૂપ એવું નકારાત્મક નહીં, અનુરાગ-ત્મક છે. અમે બધાને એવું મંથા કહેતા કે પોતાના શરીર અને પરિવારને સારાં ન ગણી. દેહ અને પરિવાર માટે વિરક્તિ હોવી એ કોઈ શુદ્ધ ગુણ છે, એવું અમે નથી માનતા. એમાં ગુણનો અંશ જરૂર છે, પરંતુ એ કોઈ પૂર્ણ ગુણ છે, એવું અમે નથી માનતા. અમે તો એમાં દોષ માનીએ છીએ, એટલા માટે તો વિરક્તિનો ઉપદેશ નથી કરતા.

જો કે કેટલાક સંતોએ વિરક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો છે. પરંતુ જો આપણે એવું યોગ્ય સ્વરૂપ સમજી લઈએ તો બહુ શી કે, એ અનાસક્તિ જ છે. શરીર યા પારિવારિક (કૌટુંબિક) જવાબદારીના ત્યાગ-એવા એનો અર્થ કરેલા પોતા છે. જો કે એ રીતે જ એનો અર્થ થયો છે. એટલા માટે તો અમે કહીએ છીએ કે અમે જે વિચાર ફેલાવીએ છીએ, તે એવી વિરક્તિનો નથી.

આપ આપના શરીર અને પરિવાર માટે જ અનુરાગ રાજો છો, એ તો એક સારો ગુણ છે. પરંતુ એને સીમિત ન બનાવો, વ્યાપક કરો. અમારો હેતુ વૈરાગ્યપ્રચારનો નથી. અમે તો અનુરાગનો વિસ્તાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે આપણે, ગામને આપણું એક મોટું કુટુંબ સમજીએ. આજ સુધી આપણે આપણું નાનકડું કુટુંબ હોવાનું સમજી લીધું હતું, એટલા માટે સંકુચિત બની ગયા; એને કારણે કેટલાં હુઝાર પેદા થયાં.

અમે કહીએ છીએ કે આપણા પરિવારને વ્યાપક બનાવવા જોઈએ, પરંતુ તે અતિવ્યાપક ન હોય. સાધારણ રીતે અહંસ થઈ શકે એટલો જ વ્યાપક હોય.

અમે કળ્પ કરીએ છીએ કે, સમુદમાં ભય લાગે છે. માણસની એમાં તરવાની હિંમત નથી થતી. પરંતુ અમે કહેવા માગીએ છીએ કે, નાણામાં પણ જોખમ તો હોય છે. એટલે અમે સમજાવીએ છીએ કે, આ જે નાનકડું નાણું પકડી રાખ્યું છે, એથી નહિ ત્યાલે.

આપણે સમુદ્રની તરફ જાય નથી જવું; જાકે નાની શી સુંદર નદી બનાવતી છે. આજ સુધીનો માનવતાનો વિકાસ અને આજના વિદ્યાનની માંગને નજરમાં લેતાં આજે આપણે આપણું કુટુંબ, જે બિલકુલ નાનકડાં નાનાની જેમ સીમિત બતાવી રાખેલ છે, એને આમ સુધી વ્યાપક બનાવવું જોઈએ.

આમ એક બાબુ, અમે નાના નાજાને છોડવા મીઠીએ છીએ, અને ખીજ બાબુ સમુદ્ર તરફ જાય નથી છુટતા. અમે તો વચ્ચી હોલત પસંદ કરીએ છીએ, જેમાં સેવાનું ક્ષેત્ર સાદું રહે, ને છુદ્ધિ જાય વ્યાપક બને.

તમામ જમીન અને સંપત્તિ દેશ યા દુનિયાની છે, એમ કહેવામાં વિચારની ઉદારતા અને વિશાળતા આવે છે, પરંતુ એમાં સેવાની પ્રેરણા નથી થતી. એ તો બહુ વિશાળ વાન બની જાય છે, અને એક પ્રકારે અવ્યક્ત જેની બની જાય છે. એથી એની ઉપાસના બહુ કઠિન બની જાય છે. ખીજ બાબુ, જે આપણે નાનો પરિવાર બનાવી એમાં જ

રહીએ તો, એથી સેવાની પ્રેરણા તો મળે છે, પણ વિચાર અનુદાર અને સંકુચિત બની જાય છે.

એટલા માટે સેવાની પ્રેરણા પણ બળવાન રહે અને વિચાર પણ ઉદાર બને એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, જમીન ગામની બનાવવાના વિચારમાં તમામ સારા વિચારોનો સમન્વય થઈ જાય છે.

આજના વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં મધ્યનું જીવન જે રીતનું બન્યું છે તેનો વિચાર કરતાં, આપણે ગ્રામ-પરિવાર (આખા ગામરૂપી એક કુટુંબ) નહિ બનાવીએ તો, આપણને આપણી ઘણી બધી સમસ્યાઓ હલ કરવામાં મુશ્કેલી લીધી થશે.

ગ્રામ-પરિવારની કલ્પનામાં જેમ નૈતિક ઉત્થાન છે, તે જ રીતે વ્યવહારની સગવડ પણ છે.

ભગવાન છુદે આને મધ્યમ માર્ગ કહી છે.

ગુનપુર, ૧૨-૬-૫૫

૪ : વિજ્ઞાનયુગ

આપણે વિજ્ઞાનનો પૂરા હાથ ઉઠાવેલો છે. એ એમ કરી શકીએ તો આ ભૂમિને સ્વર્ગ બનાવી શકીએ એમ છીએ. પણ એ માટે આપણે આ વિજ્ઞાન સાથે હિંસા નહીં, આહિંસાને જોડવી પડશે. આહિંસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી જ આ ભૂમિ સ્વર્ગ બની શકે. હિંસા અને વિજ્ઞાનના મેળથી તો તે ખતમ જ થઈ શકે છે.

અવળી સમજણ

કેટલાકને ઠણ પણ એમ લાગે છે કે, ગ્રામદાન થયા પછી આ વિજ્ઞાનના યુગમાં પેલા પછાત ગ્રામોઘીચ સ્થાવરમાં આવશે, તો તેથી જીવન-ધોરણ સાવ ઠેકું પડી જશે. એમને એ કદી સમજતું જ નથી કે, આ ગ્રામદાની ગામે, વૈજ્ઞાનિકોનાં ગામે છે. આખા ગામનો એક સમાજ રચાય, તે પછી જ ગામના વિકાસને માટે વિજ્ઞાનની મદદ લેવાનું શક્ય બનશે. જ્યાંસુધી જમીનના લુહા લુહા માલિકો ઠરે, ત્યાંસુધી ગામડું આધુનિક વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકવાનું નથી. માલિકી

છોડતું તો ખેતી અને ઉદ્યોગ બંનેને વિજ્ઞાનની મદદથી ઉત્તર કરી શકાય.

‘સર્વોદયનો વિજ્ઞાન સાથે વિરોધ છે’ એથી વધારે અવળી સમજણ બીજી હોઈ જ ન શકે. વિજ્ઞાનની મદદ એકેએક ગામમાં પહોંચાડવી, વિજ્ઞાનની મદદથી એકેએક ગામને પરિપૂર્ણ કરવાં, વિજ્ઞાનની મદદથી એકેએક ગામને આનંદથી કિસ્લોલતાં કરવાં, એકેએક ગામને સમૃદ્ધિથી છલકાવવું, નિર્સર્જની સાથે એકરૂપ થઈને ગામેગામ માનવ-જીવનની સમૃદ્ધિ સાધવી; એ જ ગ્રામદાનની યોજના છે.

હવે પછી જે વિજ્ઞાન આવવાનું છે, તે સાદું વિજ્ઞાન નથી આવવાનું. હવે તો ઔદ્યોગી શક્તિ આવી રહી છે, તેની મદદથી ઉદ્યોગો વિકસિત થઈ શકશે. તેનાથી ગામેગામ વિકસિત રીતે શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકશે. આજે કોલસાની શક્તિ કેન્દ્રિત છે, તેલની શક્તિ કેન્દ્રિત છે, પેટ્રોલની શક્તિ કેન્દ્રિત છે. પણ ઔદ્યોગી શક્તિની ખૂબી એ છે કે, એ કેન્દ્રિત રહી શકવાની જ નથી. તે તો ગામેગામ પેદા થશે. પરિણામે ગામેગામ સર્વહાઈથી સોને ઉદ્યોગ આપી શકાશે એવો યુગ

હવે આવવાનો છે. તેથી અલ્પયુગમાં દરેક ગામને વૈજ્ઞાનિક રીતે પરિપૂર્ણ બનાવી શકાયો. વિજ્ઞાનની ગરબ સર્વોદયને સોથી વધારે છે. વિજ્ઞાનને હિંસાના હાથમાં સોંપવું એટલે વાંદરાના હાથમાં મસાલ આપવા બરાબર છે. સર્વોદયના હાથમાં વિજ્ઞાન એટલે અમિહોત્રીના હાથમાં અગ્નિ.

નંદરખાસ, ૩૮-૫૮

વિજ્ઞાનને આવકાર

હું એકે એક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનને આવકારું છું. આપણે રોગોને નાશ કરવા છે, પાક વધારવા છે. આ માટે વિજ્ઞાનનો ખપ પડશે. આજે માણસને પોતાના શરીરનું પણ પૂરતું જ્ઞાન નથી. એ માટે વિજ્ઞાનનો ખપ પડશે. પણ વિજ્ઞાન અને યત્ર એક નથી, એ બધામાં રાખવું જોઈએ. આત્મા એ અંદરની વસ્તુ છે. એના ચાલને આત્મચાલ કહે છે, તેમ બહારની સંપ્તિના ચાલને વિજ્ઞાન કહે છે.

મનુષ્ય માટે બંને જરૂરી છે. બંને મળીને મનુષ્યનું જીવન સુખકારક થઈ શકે. પરંતુ આપણે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરીએ છીએ, એના પર માનવનાં સ્વભૂત આધાર રાખે છે. આપણે એનો ઉપયોગ જનતાનું સુખ વધારવા માટે, એકતા વધારવા માટે, જનતાને સમૃદ્ધ કરવા માટે કરીએ છીએ કે જનતામાં કોટકોટ પડાવવા અને ગણગણાં છા લોકોના હાથમાં સત્તા જાળવી રાખવા સારું કરીએ છીએ, એ આપણી સામેના સવાલ છે.

આજે વિજ્ઞાન ઠોળા હાથમાં સોંપવું, એ આપણે માટે સવાલ છે. આજે તો એ થોડા જણના હાથમાં રહે એવું કેટલાક ધ્રુષ્ટ છે. પણ હું સૂચવું છું કે વિજ્ઞાનની પણ વહેંચણી કરો !

ભૂમિની વહેંચણીનું કામ તો હાથ ધરું છે. એની સાથે સાથે બીજી પણ કેટલીય વસ્તુઓની વહેંચણી કરવાની છે. આપણે શિક્ષણની વહેંચણી કરવી છે. નહીં તો આજની જેમ થોડાને શિક્ષણ મળશે અને બાકી બધા અણસુ રહી જાય છે તેવું થશે, અને તેથી ગણગણાં છાઓનું બાકાતનાં છા પર રાજ ચાલશે. એમાંથી એક નવી ભતતની સુલામી જોઈ થશે. તેથી આ ભૂમિની વહેંચણીની જે વાત થઈ છે તે તો એક ધંધાસે માત્ર છે. એના આધાર પર આપણે બીજી ઓળંગેલી પણ વહેંચણી કરવી છે.

અણુશક્તિનો યુગ

અણુશક્તિની સામે વરાળ, તેલ, કાલસો વગેરે શક્તિઓ સાવ માથેલી લાગે છે. એ બધી માથેલી શક્તિઓ હવે ક્ષય પામવાની છે. પરંતુ અણુશક્તિ એ શક્તિઓ, જેવી નથી. એ તો અક્ષય-શક્તિ છે. જે રીતે અણુયુગે વિજ્ઞાનને ક્ષેત્રે અક્ષય-શક્તિ પેદા કરી છે, તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મને ક્ષેત્રે પણ હવે જીવનવાણી પદ્ધતિની ધર્મ વિશેની કલ્પનાઓ નથી ટકવાની. કારણ એ કલ્પનાઓ માનસિક ભૂમિકા પર કરાયેલી કલ્પનાઓ હતી.

પ્રાચીન યુગમાં યોગિઓ એ ઉંમની અવસ્થાની કલ્પના થી સુપરિચિત હતા. પરંતુ આ યુગના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તો એ કલ્પના તદ્દન માથેલી-ઘણણાત જેવી છે, સાદો સ્વપ્ન આહાર જેવી છે, લાકુ-ચૂરમા જેવું કોઈ અંસાધારણ પકવાન નથી. તો આપણે આ ઉંમની અવસ્થા-પ્રવેશ ધ્યાન જ ન આપીએ, અને પેલા પ્રાચીન કાળમાં ધર્મ ગયેલા બધા ધર્મેને માથે ચડાવીને ક્યાં કરીએ, તો આ વિજ્ઞાનયુગમાં આપણે નહીં ટકીએ. હવે તો આપણે આપણા મનને જ બદલવું પડશે. શ્રી. અરવિંદે કહ્યું કે, અતિમનસનો ઉદય થઈ રહ્યો છે અને હવે એ જ શક્તિથી કોયો થવાના છે. આમ આધ્યાત્મિક શક્તિની જે કલ્પના કરવામાં આવતી હતી, તે કલ્પના હવે સામાજિક થઈ રહી છે. હું માનું છું કે એ કલ્પનાનું સામાજિકરણ કરવાની ફકત શક્યતા જ નહીં, પરંતુ અનિવાર્યતા વિજ્ઞાને આપણી સામે ઉપસ્થિત કરી દીધી છે.

દેવળ (જી. રત્નાગિરિ), ૨૬-૪-૫૮

અહિંસા ને વીજળી

અહિંસા એ શોખનામાં વીજળી વાપરવી કે નહીં તે સુધી વિશે બંને તરફે જેટલી દલીલો થઈ શકે તેટલી આપણી સામે પડેલી જ છે. એકાદી વક્તવ્ય હરીફાઈ માટે એ એક સારો વિષય છે. પણ તમે બ્યારે દેસ આખાનું નિયોજન કરવા બેસશે, ત્યારે લિન્ન લિન્ન પરિસ્થિતિમાં લિન્ન નિષ્ક્રિય લેવા પડશે. રેડિયો એ પોતે જ કોઈ અહિંસા નથી. રેડિયોને આધારે પણ થોડુંક શોપણ થઈ શકે છે. પણ થોડુંક શોપણ થતું હોય તો પણ એકંદરે તો તે પોષણ આપે છે એવા તેના દાવા છે. કેટલાક જણ લાચારીપૂરેતું

પોષણ પશુ મેળવી શકે છે, તેથી જ તો રેડિયાની સાથે સાથે યનારુ ધોડું ઘણું શોષણ કળ્પી લે છે.

જેમ રેડિયામાં ય શોષણ થઈ શકે છે, તેમ અતિ યાંત્રિક ઉદ્યોગો પશુ શોષણમુક્ત અને તેવી રચના કરી શકાય છે. મોટા ઉદ્યોગો તેમના સ્વભાવે કરીને જ શોષણ ફેરે તેવા નથી. તેના આ સ્વભાવ સાથે ખીજ કેટલીક વસ્તુઓ બેડી ઈઈએ તો કેટલાક યાંત્રિક ઉદ્યોગોને પણ અહિંસાને અનુકૂળ કરી શકાશે.

છત્ર (જ. ક્રિસ્ટાલ,) ૨૫-૩-૫૯

વિજ્ઞાનને અહિંસાનું અનુપાન

આજે વિજ્ઞાનને કાશ્વે માણસને જનમનની અને ભાતમાનની સિદ્ધિઓ અને શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. માણસ એનો ઉપયોગ આ-ભૌપચ્ચી કરે, તો દુનિયાપર સ્વર્ગ છત્રે એક જમાનામાં માણસની બધી શક્તિઓ કુદરત સાથે ગાય બોડવામાં એને ખરચવી પડતી. આજે તેટલી શક્તિ ખરચવી પડતી નથી. એટલે આજે આપણા હાથમાં એવી શક્તિઓ આવી છે કે ધારીએ તો પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊભું કરી શકીએ. પણ જે વિજ્ઞાનની સાથે હિંસાને બેડી ઈઈશું તો દુનિયાનો સર્વનાશ થશે.

વિજ્ઞાન ખૂબ આગળ વધે એમ હું ઇચ્છું છું. કારણ, હું માનું છું કે વિજ્ઞાનથી મનુષ્યનું જીવન સફળ અને સમૃદ્ધ બની શકે છે, પણ એની સાથે એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વંદ બીમાર માણસને દવા આપે છે, એ કહે છે કે દવા શુશુકારી ને વીર્ષવાન છે; પણ એની સાથે અનુપાન જળવતું જરૂરી છે. અનુપાન નહીં લેતા તો દવા બેટલી શુશુકારી અને વીર્ષવાન છે, તેટલી જ શરીરને નુકસાન કર્યા નીકરશે. તેવી જ રીતે વિજ્ઞાન માટે અહિંસાનું અનુપાન પાળવું જરૂરી છે.

પરેદાના જમાનામાં માણસ મોટે ભાગે પોતાના સમાનનો નિવેરો હિંસાથી આણતો. પણ તે સમયે હિંસા આટલી આગળ વધેલી નહોતી. તેથી એ હિંસાથી એટલો મોટો વિનાશ પણ થતો નહોતો.

૪૫૫૮, ૧૩-૭-૧૯૫૩

વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન

મનુષ્યનું જીવન અનેકવિધ શાખાઓથી પૂર્ણ છે. જીવનની અનેક શાખાઓ છે અને એમાંની એક એક શાખાનું અધ્યયન કરનારા કેટલાયે હોય છે. એક એક શાખા પર શાસ્ત્રો લખાયાં છે; અને એવાં શાસ્ત્રોની સંખ્યા દહાડે દહાડે વધતી જ નાંધ છે. પણ સૌથી વધારે ગૂંચવનારું અને છતાં મહેત્વનું તથા ચેત્તે રોજ વિકાસ પામનારું શાસ્ત્ર તે સમાજશાસ્ત્ર છે. સમાજશાસ્ત્રના પેટમાં અનેક શાસ્ત્રો સમાય છે. પણ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીમાં જુદા જુદા દેશોની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જુદા જુદા રીતે એ રચાયાં છે. આજના જમાનાની સૌથી મોટી શક્તિ વિજ્ઞાન છે. જૂના જમાનામાં જુદા જુદા દેશોમાં જે સમાજશાસ્ત્રો રચાયાં, તે બધાં માનસશાસ્ત્રોને આધારે રચાયાં હતાં. આજ સુધીની સમાજરચના માનસશાસ્ત્રને આધારે જ કરવામાં આવી હતી. એમાં એવો વિચાર કરવામાં આવતો કે 'બીજને પશુ મારી જેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે લાગણી ધાય છે. એનું સમાધાન શી રીતે કરવું?' એના પર કઈ રીતે કાજ રાખવો કે જેથી અનર્થ ન થતાં સૌને સુખ મળે?'

વિજ્ઞાન મનથી પર

પણ વિજ્ઞાનનો આ જમાનો કંઈક જુદો જ વાત કરે છે. વિજ્ઞાન મનથી પર છે, મનથી ઉપર છે. સામે પડેલી વસ્તુઓ શુશુધર્મ મારી કમ્પા પર નક્કો નથી ખાંડતું ત્રણપણ, મીઠાની ખાગણ કે વર્તુળનું ગોળ હોવાપણ એ મારી કમ્પા, મારી વાસના કે મારી દુમિ પર આધાર રાખતું નથી, એ સ્વતંત્ર છે. એની મારા પર જે અસર પડે, તેની જવાબદારી મારી; બાકી એનું પોતાનું તો એક સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. વિજ્ઞાને બતાવી આપ્યું કે આપણે સર્જિત નિયમો પ્રમાણે ચાલવું જ પડશે. આમ તો સર્જિત નિયમો અનેક છે, પણ એમાંથી મળજીત નિયમ એ છે કે 'વાવો તેવું લાલો.' આંગાની એટલી વાતરો તો કેરી પામગો ને જાવળ વાતરો તો કાંટા પામશો. આમાં ફેર પડે તેમ નથી. આમ તો એ વાતની આપણને પહેલેથી જ ખબર છે, પણ આજે વ્યાપક થયેલા વિજ્ઞાને એ વાત ખૂબ મોટા પાયા પર પ્રગટ કરી, એટલે સર્જિત અંગેનો આ અનુભવ આપણે સર્જિત પૂરતો મર્યાદિત રાખી શકીએ તેમ નથી.

સમાજશાસ્ત્ર પણ 'આપણે' એ અનુભવના આધારે રચ્યું. પડશે. આજ સુધી બુદ્ધિનો સામનો બુદ્ધિથી કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા. પણ વિજ્ઞાન કહે છે કે એનાથી તો બુદ્ધિ વધતી જ નથી, ધટે ઘટે નહીં. વિજ્ઞાનને કારણે લોકોને આનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ રહ્યો છે.

વિશ્વવ્યાપી શક્યતા

એવી જ રીતે વિજ્ઞાને સામૂહિક પ્રયત્નોના દિશા બોલી છે. આજ સુધી સામૂહિક લાવના સંક્રયિત હતી તે વિશ્વવ્યાપી બની ગઈ છે. આપણે ત્યાં કેટલા મોટા મોટા સમ્રાટો ને એમનાં સામ્રાજ્યો થઈ ગયાં પણ દુનિયાને બીજે છેડે શું ચાલી રહ્યું છે તેનું એમને ભાન થે નહોતું.

પણ આજે વિજ્ઞાને એવી હાલત કરી મેલી છે કે હવે તો જે ક'ઈ થશે તે બધું જ સામૂહિક રીતે જ થવાનું, હિંસા માટેનાં હથિયારો બનાવવાનાં હશે તો પણ તે વિશાળ પાયા પર, અને અહિંસાનું સંગ્રહ થવાનું હશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર. કૂરતાભયાં કામે પણ થશે તો વિશાળ પાયા પર થશે અને દયાનાં કામે પણ થશે તો તે પણ વિશાળ પાયા પર થશે.

વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન

ભગવાન છુદ્ડ બેવાનો અવાજ દુનિયામાં ફેલાતાં સેંકડો વર્ષ વહી ગયાં. બ્યારે આજે મારા જેવા સાધારણ માણસનો અવાજ પણ દુનિયાભરમાં ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ફેલાઈ નીકળે છે. એટલે હવે જે ક'ઈ કામ, ચિંતન કે પ્રયોગ થશે તે સામૂહિક રીતે જ થવાનાં. તેથી તો મેં કહી રાખ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનમાં જે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થયું તેનાથી વ્યક્તિગત ક્ષેત્રમાં કેટલુંક સંશોધન થયું. હવે પશ્ચિમમાંથી આવેલા વિજ્ઞાનનો પ્રસાવ પડ્યા માંડ્યો છે.

આજે તો જે ક'ઈ યોજના થશે, કે જે ક'ઈ સંગ્રહ થશે તે બધું જ ખૂબ મોટા પાયા પર થવાનું. એટલે હવે પહેલાંની જેમ એક જાતિ ને બીજી જાતિ વચ્ચેનાં અંધારા નહીં થાય; દેશ દેશ વચ્ચે પણ લડાઈ નહીં થાય; હવે થશે તો એક રાષ્ટ્રસમૂહ અને બીજા રાષ્ટ્રસમૂહ વચ્ચે લડાઈ થશે. વિજ્ઞાન તો બોલી ચૂક્યું છે. એ કહે છે કે, બુદ્ધિનું ફળ બુદ્ધિ અને ભાવોનું ફળ ભાવ આવશે, વ્યાપક રીતે એનો પ્રયોગ કરીને અનુભવ કરી જુઓ.

તેથી લોકો બ્યારે વિશ્વબુદ્ધિની વાત કરે છે ત્યારે મને તો ઈત્સાહ જ આવે છે. એમ લાગે છે કે લોકો બેરેથી અહિંસા તરફ દોટ મૂકી રહ્યા છે. વિજ્ઞાન અને હિંસાનો હાથમેળાવ થયો તો નક્કી માનવ જાતિનું ધનોત્પન્નોત્તમ નીકળી જવાનું છે અને તેથી વિજ્ઞાન સાથે, અહિંસાને બેઝવાની જૂતિ જ બસાવવી છે. હિંસાના નાના, નાના પ્રસંગો થયા કરશે તો એનો પાર નથી આવવાનો; પણ જો મોટા પ્રયોગ થશે તો તુરત જ પરિણામ આવીને જીજ્ઞાસુ. રહેશે. એમાં કાં તો માણસની છુદ્ધિ ફેરવાશે અને કાં માણસ જાત જાતમાં થઈ જશે. પણ મને ખાતરી છે કે માણસમાં અક્ષય છે, અને તેથી એ ચેતનાની જાતને નિર્બીધે બંધ નહીં દે. અને આ પ્રયોગોનો થોડાં જ વખતમાં અંત આવવાનો છે. પછી જે અહિંસા આવશે તે વિશાળ પાયા પર આવશે.

ગતિ આપવી એ વિજ્ઞાનનું કામ છે, પણ અમુક ચોક્કસ દિશામાં દોરી જવાનું કામ વિજ્ઞાનથી નથી બંનતું, એ તો આત્મજ્ઞાનથી જ થાય. વિજ્ઞાન ગતિ આપે અને આત્મજ્ઞાન દિશા આપે છે. મોટરમાં ગતિ આપનારું વેચ જુદું હોય છે અને એને અમુક દિશામાં લઈ જનારું. પરંતુ જુદું હોય છે. હોડીમાં પણ ગતિ અમુક રીતે અપાય છે અને દિશામાં વાળવાનું બીજી રીતે થાય છે તો આમ દિશા આપનારી અને ગતિ આપનારી એ અલગ અલગ શક્તિઓ છે. વિજ્ઞાન ગતિ છે, દિશા આપનારી શક્તિ એનામાં નથી. એ તો આત્મજ્ઞાનમાં છે. પણ હવે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન નજીક આવી રહ્યાં છે.

૫૮૫, ૧૦-૧-૧૯૫૬

સ્થિતપ્રજ્ઞતા અનિવાર્ય

આપણે જરા timeless thinking (કાલાતીત ચિંતન) કરવું જોઈએ. મુક્ત, લક્ષ્યાંક વગેરેની વાત મેં જ કરી હતી એ સાચું છે. કાચની સ્થૂળ પ્રેરણા મોટે એ જરૂરી હતું. પણ આપણે સમજવું જોઈએ કે એક ચતુર્થ પરિમાણ (fourth dimension) કામ કરી રહ્યું છે. આપણને જે ત્રણ પરિમાણો જોઈએ છે (અર્થાત્, લંબાઈ ને પહોળાઈ) તે ઉપરાંત એક ચોથું પણ છે, જે બધાને બેડે છે, જેની જાંખી તત્ત્વાની અને વૈજ્ઞાનિક બનેને થઈ રહી છે. તત્ત્વજ્ઞાની તો નક્કર વિચાર કરનાર રહેલા.

તેમને પણ ચતુર્થ પરિમાણ કળાવા માંડ્યું છે. એવી કલાતીત અવસ્થામાં વિચાર કરવો ભેદ છે; નહીં તો આપણી દષ્ટિ કુદિત થઈ જશે.

આને જે સવાલો પુછાય છે તે સમસ્ત વિશ્વના પુછાય છે. જોહામાં જોહા સમયમાં આને મોટામાં મોટા સવાલોના જવાબ આપવા પડે છે. આનાથી મોટી આપત્તિ ખીજ હોઈ ન શકે. તેથી તો આને સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસોની આદરમળતા છે. પહેલાં સવાલો પણ સહેલા હતા અને ક્ષેત્ર પણ નાનું હતું. ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણોવાળા જોહા હોત તો ચાલત; પણ આને તો માથે મોટાં ભેખમ ઝખમે છે. એકાદ મુસલ્માનો એકાદો શબ્દ આને આખી દુનિયાને હેરાન પરેશાન કરી નાંખી શકે તેમ છે. વિચાર અપારાધ્ય કરવા પડે એવી રચતિ વૈજ્ઞાનિક સાધનોએ કરી મૂકી છે. આને બીજાં બધાં કામે માટે કુરસદ મળે છે, પણ ચિંતન માટે કેમકય નથી મળતો.

આવી પરિસ્થિતિના ધક્કાને પરિણામે હવે મનુષ્ય અતરુ-મુખ પ્રેમવા માંડ્યો છે. આજના જમાનાના કાવિઓનું મન ચતુર્થ પરિમાણમાં કામ કરે છે.

અહિંકરે, તા. ૮-૧૧-૫૭

અહિંસાના સુખવનો આરંભ

મેં 'ધાર્મિક-સાહિત્ય' ને કઈ અધ્યયન કર્યું છે એમાંથી હું એટલું કેમ જાણ્યો છું કે માનવ-સંપ્રદાયને હજી આત્મચાનનો જગત અમરતો એવું જ મામ થયે છે. આને શું થાય છે ? મારી નજર સામે કોઈ ને વીંછી કરડવો હશે તો મનમાં બહુ બહુ તો થોડી કરુણા છટશે. ખરેખર જે આત્મચાન થયું હોય, 'હું' અને તે એક જ હોય, એવી આત્માનુભૂતિ હોય તો એને જે વેદના થઈ તે જ મને પણ થવી ભેદ છે. અથવા તો એનાથી ભિદ્ધ, જે હું અત્યંત પ્રસન્ન હોઈ, શાંત હોઈ તો, જેને વીંછી કરડવો છે તેને પણ મારાં શાંતિ ને આનંદ પહેળી જવાં ભેદ છે ! બેમાંથી એક તો થયું જ ભેદ છે. -કાં તો વીંછીનો ક'મ મને લાગવો ભેદ છે, અથવા તો મારો આનંદ ને શાંતિનો લાવ વીંછી કરડેલા પાત્રે પહેળિયો ભેદ છે.

આટલું વ્યાપક ને વાર્તાવિત આત્મચાન માણસને હજી

તો થયું નથી. એક અંશ માત્ર થયું છે. તેથી હજી તો એને અંદર થોડીક કરુણા જ પેદા થાય છે.

વિશ્વાનુ નિવેદન

અને વિશ્વાનુ શું કહે છે ? અમે બહુ જ અધૂરાં હોએ, તેથી આમારે પ્રહસનું જ્ઞાન મેળવવું છે, એના પર કાબુ મેળવવો છે, એવી મહત્વાકાંક્ષા એ રાખે છે. એમને ખબર છે કે એ અશક્ય ધ્યેય છે છતાં એને જ એ ધ્યેય તરીકે સામે રાખે છે.

મને તો સો ટકા ખાતરી છે કે ખરેખર તો આત્મ-ચાનનો એક નાનકડો અંશ જ માનવ-અતિને મળવા પામ્યો છે અને સૂરજ ભીંસે છે તે વાત પર નેટલો વિશ્વાસ રાખું તેટલો જ વિશ્વાસ મને એ વાત પર પણ છે કે, આપણે ખીજને માટે ખરી છટકું, એમાં મને કશું અચરજ લાગતું નથી. જ્ઞાન-સમજાજ એ કરશે જ કરશે. માનવ-સમજાજને ભગવાને સોંપેલું એ કામ છે.

આહિંસા શક્તિનો ધસારો

આ બધું શું થઈ ગયું છે ? હિંસાશક્તિ અહિંસાને રથાને આપવાને માટે જ પોતાની અતિમ સીમા તરફ ધસી રહી છે ! એ આજના વધે છે તે એટલા જ માટે કે અહિંસાનો માર્ગ મોકળો બને. પણ જે લોહી આ વાત સમજતા નથી તે કહે છે કે, "અણુયુગ બંધ કરો," એને રોકો. તો તેને બદલે શું રાખે ? લાઠી ? ખંજર ? સ્પંજ માનું કહેવું તો એમ છે કે બ્યાંસુધી લાઠી ને ખંજર ચાલશે ત્યાંસુધી અહિંસા ને સ્થાન જ નહિ મળે. અહિંસાને સ્થાન કરી આપવા-વાળા તો અણુયુગ ને હાઈ ટ્રાન્ઝનબોમ્બ છે. ને તેથી જે જગ્યા કોઈ બોમ્બ બને તો તે છે. પહેલાં કોઈ સામે થાય તો એને લાઠી વીંછીને પાડી દેતા. 'કેટલું' લયકર ને ફૂર કામ હતું ! પણ હવે શું કરીએ છીએ ? હવે તો બેવાયે નથી રહેતા કે આજ લાગી કે શું થયું. એમાં ફૂરતા છે ક્યાં ? આ વાં મૂંડતા છે. આજની લડાઈમાં આમ સીધી ફૂરતા ઝાઝી છે, અહીં બેલાં ને પલ્લેથી સંહારનું-શસ્ત્ર ફેંકીએ તો એક આપણે-યે રાષ્ટ્ર દરિયામાં બળ્ય. આમાં ફૂરતા યાની ? મૂંડતા થઈ. એક કાઠીને હથેળીમાં લઈ ને મચળી તાપાએ તો તે અંત-ત ફૂરતા થશે, કેમકે તે નજરની સામે થાય છે ને સકેન નથી થઈ શકતાં.

પરિણામ અને કાર્ય

આને મુદ્દમાં ફરતા નથી. પરિણામ ફર છે, પણ કાર્ય ફર નથી. આ ફર સમજવો જોઈએ.

પરિણામ એક વસ્તુ છે તે કાર્ય બીજી વસ્તુ છે. એવી જ રીતે આજની લડાઈનું પરિણામ ફર છે પણ કાર્ય ફર નથી. તે તો તદ્દન ગણિત પ્રમાણે જ થાય છે. વિજ્ઞાનનો પણ એને સાથ છે. બેંગ્ગલુરુ આટલું વજન હોતું જોઈએ, આટલી ઓળે અંદર હોવી જોઈએ, આટલા માર્બલની ગતિથી એણે જવું જોઈએ, કઈ દિશામાં ભયગ્નેનું નિયંત્રણ કરનારા સાધન, નક્કી કરેલા સ્થળે જ પડે—શું આ બધાં ફર કામો છે? આ તો શાસ્ત્રીય તે વૈજ્ઞાનિક છુદ્ધિ કામ છે. હાથ એટલો જ છે કે એની પાછળ મનની મુદ્દતા છે. શી મુદ્દતા છે? એમને લાગે છે કે આનાથી સમસ્યાનો નિકાલ આવશે. નથી આવતો, તો એ પ્રયોગ રોકવાથી એ નિકાલ નથી થઈ શકવાનો, એ વાત પણ નથી સમજતી.

કથું પરિણામ નહિ નીપળે ત્યારે શું કરશે? ત્યારે જો હાથોએ એ થઓ બતાવ્યાં છે, તે પોતાની મેળે જ એ શરોએ ખતમ કરશે. ત્યારે હિંસાનું સ્થાન અહિંસાને મળશે.

અને એ રીતે અહિંસાનાં ખરચું એવાં તો મંડાશે કે પછી માનવજાતિ હિંસા તરફ કદી ખાણું વાળીને ય નહીં જુએ. ગીતામાં કહ્યું છે કે “યદ્યત્કા નિર્વર્તન્તે” ભા

ગયા પછી ખાણું ફરવાનું છે જ નહિ, એવી પાછી અહિંસા એ થશે. કારણ કે હિંસાના પૂરેપૂરા પ્રયોગ પછી તે પડું સમાધાન થયા પછી જ એ છૂટવાની છે. અત્યાર સુધી શું થતું આવ્યું છે?

હિંસક લોકો વચ્ચે અસમાધાન જ રહ્યું. બ્યારે લડાઈ થતી ને સફળતા ન મળતી, ત્યારે વિચારતા કે આટલી હિંસા પૂરતી ન થઈ; હજી વધારવી જોઈએ. તો એ વળી હાર થતી તો વિચારતા કે ફલાણી—દીકણી ખામી રહી ગઈ, એટલે હાર્યા. માટે એથી ય સારાં હથિયાર તૈયાર કરવાં પડશે; આમ હિંસાની પૂર્ણતા થતી ગઈ. પણ હવે અહિંસાના પવનના રીતસરનો આરંભ થશે. એટલે ફરી ખાજા ધમ્મપદ, ગીતા અને બાઈબલ ધરધરમાં, હૃદય-હૃદયમાં વસશે. ને ત્યારે તે માત્ર પુસ્તકોમાં જ નહિ રહે. માનવના મનની અંદર વસી જઈ, એમનાં ચિત્તમાં એ વસાઈ જશે.

લોહાને રાત્રિ થઈ ગયું હશે કે આ હાડમાંસના શરીરનું કશું મહત્ત્વ નથી, એની કિંમત ફૂટી ફાડી જેટલી યે નથી. આટલું તો હિંસાદેવીએ શીખવાડ્યું છે ને? એક વૈગળ્યથી લાખો છવતાં લોકો મરી ભય છે, એને અથ બીજો શો? એ રીતે ભગવાને આપણને શરીરથી આપણા ભુદાપણનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, તે સમજીને પછી કંડા દિમાગથી વાતચીત કરવી પડશે.

આશિંકર, ૮-૧૧-૫૭

સંત વિનોબાને ‘સામાજિક નેતૃત્વ’નું બહુમાન

જ્ઞાનક્રાંતિએ ભારતના જ નહિ, પરંતુ આખા એશિયા અને યુરોપના વિચારક વર્ગને પણ પોતાના તરફ આકર્ષ્યો છે. એટલું જ નહિ, એશિયા ને યુરોપના દેલ્લાય દેશના લોકો ભારત આવી આવીને વિનોબાની અનોખી પદ્ધતિમાં જોડાયા છે.

આર્થિક વિષમતાને કારણે સમાજનાં વ્યાપ્ત થઈ ગયેલ અન્યાયને દૂર કરવાની મથામણ આજની દુનિયાની સૌથી મોટી મથામણ છે. અનેક જખતરાઓ અજમાવી ચૂકેલ દુનિયાને માટે, વિનોબાનો વિચાર ને એમની પ્રવૃત્તિ એક નવો જ હિમાયત સૂચવે છે. દુનિયાની માનવતાને માટે આશાનો સદેશ, સર્વ ધેર ધેર ધૂમતા આ સંતને વધાવી લેતાં, રામોન મોગસાલસાય ફ્રાન્કો-દેશન નામની સંસ્થાના

ટ્રસ્ટીઓએ આચાર્ય વિનોબા લાવેને ‘સામાજિક નેતૃત્વ’ (કમ્યુનિટી લીડરશિપ) ના ગિરુદ માટેનો એવોર્ડ એનાયત કરી તેમના પ્રયોગનું બહુમાન વ્યક્ત કર્યું છે.

આ રામોન મોગસાલસાય ફ્રાન્કો-દેશન, ‘હિંસાપાર્શ્વ’ના રાષ્ટ્રપ્રમુખ માગસાલસાયના આદર્શોના સન્માન અર્થે એ વર્ષે જ સ્થપાયેલ એક સંસ્થા છે. તેનો હેતુ એશિયાભરના દેશોમાં સમાજ તથા રાજકારણના ક્ષેત્રે, પત્રકારિત્વ-તેમ જ સાહિત્યના ક્ષેત્રે, તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સમજૂતી દ્વારા વિશ્વની માનવતાની સેવા બજાવનાર વ્યક્તિનું સન્માન કરવાનો છે.

આવી આ સંસ્થાએ વિનોબાનું બહુમાન કરી ઉત્તમ આરંભ કર્યો છે.

જયપ્રકાશ : 'ભારત નવવિધાન'

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ છેલ્લા થોડાક મહિના દરમિયાન યુરોપના વિવિધ દેશોના પ્રવાસ ખેડી ષાછા ભારત આવી ચયા છે, અને આવતાં વેંત તેમણે 'ભારત નવવિધાન'ના ફેટલાક મુદ્દાઓ અમદાવાદ, મુંબઈ અને દિલ્હીમાંની તેમની સભાઓ સમક્ષ જાહેરમાં રજૂ કર્યા છે; તથા શ્રી. વિનોબા, પં. નહેરુ અને ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સમક્ષ આ મુદ્દાઓની ખજાનટ કરી રચા છે.

શ્રી જયપ્રકાશ જાહેર ભાષણોમાં નીચેના મુદ્દાઓ ભાર-પૂર્વક રજૂ કર્યા હતા—

૧. ઓછામાં ઓછા માત્રપંચાયતોથી ચર કરી મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો સુધી તો પાટીંબાજી ખતમ થવી જ જોઈએ. અને એની ચૂંટણીઓ અને કારભાર પાટીંધારણે ન થાય તે પ્રકારનો કાનૂન હોવો જોઈએ.

૨. રાજ્યની ધારાસભા તથા પાલમેન્ટની ચૂંટણી માટેના ઉમેદવારોની પસંદગી 'ઈલેક્ટરલ કોલેજ' દ્વારા કરવામાં આવે. આ 'ઈલેક્ટરલ કોલેજ'ના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી સર્વસાધારણ મતદારોએ કરેલી હશે. દરેક મત વિભાગના મતદારો ભેગા થઈ પોતાનામાંથી પક્ષરહિત ધોરણે આ ચૂંટણી કરે; અને જેમને 'ઈલેક્ટરલ કોલેજ' દ્વારા ૩૦ ટકા મત મળ્યા હોય તેવા પ્રતિનિધિઓને જ દરેક પક્ષે પોતાના ઉમેદવારો તરીકે ભેગા રાખવા.

૩. ભારતના જે પક્ષો "સમાજવાદ અને લોકશાહી" માં માનતા હોય તેવા તમામ પક્ષોની પરિષદ વડા પ્રધાને ભોલાવવી. અને એવી પરિષદમાં સૌને માન્ય એવો કાર્યક્રમ થવી જાડવો. અલબત્ત, દરેક પક્ષને આ કાર્યક્રમ અંગે પોતાના વિચાર જાહેરમાં મૂકવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પરંતુ સૌ પક્ષોએ આ સ્વીકારેલા કાર્યક્રમના અમલ માટે લાગી જવું જ જોઈએ.

૪. વડા પ્રધાન પં. નહેરુ, આચાર્ય વિનોબા ભાવે તથા અન્ય રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ કે લાખ સ્વાયંરહિત સ્વયંસેવકો માટે હાકલ કરવી જોઈએ. આ સ્વયંસેવકો પક્ષરહિત બની રાષ્ટ્રીય નવધડતરના કામમાં લાગી જઈ આમ-પ્રમળે ઉત્સાહિત કરે.

આ ઉપરાંત—

તાજેતરમાં શ્રી જયપ્રકાશ પં. નહેરુ સમક્ષ જે ૧૧ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો છે, તેમાં નીચેના મુદ્દાઓને સમાવેશ થાય છે.—

૧. જુદાન-મામદાન પ્રવૃત્તિને ટેકા.
૨. જમીનની માલિકીનું નિયંત્રણ—અમુક એકરથી વધુ રાખી ન શકાય.
૩. ખેતી તથા ઉદ્યોગોના વિકેન્દ્રીકરણની દિશામાં વિકાસ.
૪. ત્રણ વર્ષમાં અનાજનું ઉત્પાદન લગભગ બમણું થાય તે પ્રકારે આજના કમ્યુનિટી પ્રોગ્રામને કૃષિ આંદોલનમાં ફેરવી નાખવો.

૫. નફા ઉપર નિયંત્રણ.
૬. શિક્ષણ અને વૈદ્યકીય ઉપચારનું સામાજીકરણ.
૭. છુતિયાદી શિક્ષણને ઉત્તેજન.
૮. ગુપાનો માટે મિલિટરી તાલીમ.
૯. બેઝીનું રાષ્ટ્રીયકરણ.

શ્રી. જયપ્રકાશ પોતાના યુરોપના પ્રવાસ દરમિયાન યુરોસલાવીઆના રાજ્યતંત્ર અને અર્થતંત્ર અંગેના વિકેન્દ્રીકરણના પ્રયોગથી પ્રભાવિત થયા હતા. અને તેમણે તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચી ભારતને તેમાંથી શીખવાનું ઉદ્દેશધન કર્યું છે.

‘ભૂદાન’ની વિકાસયાત્રા

[પોચમખંડેલીના હુકમદાનથી અકાષ્ઠીના મહાલ-દાન સુધી]

પ્રથમ ચરણ : સિદ્ધાંત-નિરૂપણ કાળ

૮થી ૧૧ એપ્રિલ-૧૯૫૧ : શિવરામપ્લેલી સર્વોદય-સમેલન (૧ીજી) *

૧૮મી એપ્રિલ-૧૯૫૧ : પોચમખંડેલીમાં ભૂદાનયત્રાની પ્રગટી.

૧૮ એપ્રિલથી ૨૭ જૂન-૧૯૫૧ : તેલંગણની પ્રથમ પદયાત્રા.

૧ીજી ચરણ : જન-હૃદય પ્રવેશ કાળ

૧૨મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૧ : આયોજન-પંચ સાથે ચર્ચા કરવા પૌનારથી દિલ્હી તરફ પ્રયાણ.

૨૭ ઓક્ટોબર-૧૯૫૧ : કુલ ૫ કરોડ એકર ભૂમિ મેળવવાનો વિનોબાનો સંકલ્પ : સાગર.

૮મી ઓક્ટોબર-૧૯૫૧ : ઉત્તર-પ્રદેશમાં પ્રવેશ.

૧લી નવેમ્બર-૧૯૫૧ : ઉ. પ્ર.ના કાયદોનો અંતિમાંથી પાંચ લાખ એકર ભૂમિ મેળવવાનો સંકલ્પ : મધુરા.

૧૦મી નવેમ્બર-૧૯૫૧ : બે માસમાં ૭૯૨ માઈલ માઈનો દિલ્હી-પ્રવેશ. આયોજન-પંચ સાથે ત્રણ દિવસની યાદગાર મંત્રણાઓ.

૨ીજી ચરણ : જન-આંદોલન કાળ

૧૦થી ૧૬ એપ્રિલ-૧૯૫૨ : સેવાપુરી-સમેલન (ચોથું) એક વર્ષમાં ૨૫ લાખ એકર ભૂમિ મેળવવાનો સર્વસેવા સંધનો ઐતિહાસિક સંકલ્પ.

૨૭મી મે-૧૯૫૨ : મંગરૈહતું પ્રથમ ગ્રામદાન.

ચોથું ચરણ : એકામ પ્રયોગ કાળ (આનંદ-યાત્રા)

૧૧મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૨ : જનમંદિતે, કોષડે સંપૂર્ણ ન છોકરે ત્યાંસુધી પૌનાર આશ્રમ છોડવાનો સંકલ્પ, અનિર્કત જનતા.

૧૪મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૨ : બિહાર-પ્રવેશ. ખાંતની

સંપૂર્ણ ભૂમિ-સમસ્યા ઉકેલીને જ. (૩૨ લાખ એકર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરીને જ) અંત છોડવાનો સંકલ્પ.

૨૪મી ઓક્ટોબર-૧૯૫૨ : સંપત્તિદાન યત્નો આરંભ પટના.

૧૦મી ડિસેમ્બર-૧૯૫૨ : વિનોબાની ગંભીર માંદગી—દરમિયાન પૂ. મહારાજની મુલાકાત.

૭-૮-૯ માર્ચ-૧૯૫૩ : આંદોલન સમેલન (પાંચમું) સર્વોદયની ધોષણરૂપ વિનોબાનો ઐતિહાસિક પ્રવેશનો જનપ્રકાશનો આરોહણમાં પ્રવેશ.

૧૨મી માર્ચ-૧૯૫૩ : માંદગી પછી યાત્રાનો ફરી આરંભ. શ્રમદાનયત્નો આરંભ.

૨૫મી માર્ચ-૧૯૫૩ : બે વર્ષમાં ૨૫ લાખ એકર ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવાનો સંકલ્પ સિદ્ધ થયો.

૧૦મી જાન્યુઆરી-૧૯૫૪ : બિહાર મોટું કરે લાંબો હિસ્સો કર્યો.

૧૮-૧૯-૨૦ એપ્રિલ-૧૯૫૪ : બોધગંધા-સંમેલન (છું) છત્રવનદાનની ધોષણ.

૧૯મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૪ : વેલતાથમાં પડાઓનો પ્રકાર

૧લી જાન્યુઆરી-૧૯૫૫ : બિહારમાંથી વિદાય (બિહારમાં ૨૭૭ માસની લાંબામાં લાંબી યાત્રા દરમિયાન ૨૮૬૪૨૦ દાતાઓ મારફત ૨૨૩૨૭૭૦૩૬ એકર ભૂમિ-પ્રાપ્તિ.) જંગળ-પ્રવેશ-૨૫ દિવસની ટૂંકી યાત્રા.

પાંચમું ચરણ : ભૂમિકાંતિ

૨૬મી જાન્યુઆરી-૧૯૫૫ : જોરિસા-પ્રવેશ.

૨૧-૨૨-૨૩ માર્ચ-૧૯૫૫ : જનપાથપુરી-સંમેલન (સાતમું)

૨૯મી મે-૧૯૫૫ : કોરાપુટ-પ્રવેશ (૪ માસ યાત્રા-કુલ ગ્રામદાન ૮૧૨)

૧લી ઓક્ટોબર-૧૯૫૫ : આંધ્ર-પ્રવેશ.

૨૭ જાન્યુઆરી-૧૯૫૬ : પુના તેલંગણ-પ્રવેશ.

૧૩મી મે-૧૯૫૬ : તામિલનાડુ-પ્રવેશ.

* પ્રથમ સર્વોદય-સંમેલન ૨ સપ્ટે (અ. મ.)

૧ીજી સર્વોદય-સંમેલન : અવુલ (જોરિસા)

૨૧-૨૭-૨૮ મે-૧૯૫૬ : કાંચીપુરમ-સંમેલન (આંકડું)
ગ્રામદાનને પાથે ગ્રામસ્વરાજ્યનું ચિત્ર રજૂ કર્યું.

૯મી જુલાઈ-૧૯૫૬ : પોંડીચેરી-આશ્રમની સુલાકાત :
દિવસમાં બે વાર યાત્રાનો પ્રયોગ.

જુનું ચરણ : તા'ત્ર-મુક્તિ, નિધિ-મુક્તિનો આરંભ

૨૧-૨૨ નવેમ્બર-૧૯૫૬ : પલનીમાં તા'ત્ર-મુક્તિ અને
નિધિ-મુક્તિનો દરાવ-પદમાં જૂઠાંકાંતનું એલાન.

૨૫મી નવ-પ્રચારી-૧૯૫૭ : તિરુમંગલમ તાલુકાનાં
બધાં ગ્રામના આગેવાનોનો તાલુકા-દાનનો સંકલ્પ.

૧૫મી એપ્રિલ-૧૯૫૭ : કન્યાકુમારીના તટે 'કરંજે
યા મરંજે'ની લીધમ-પ્રતિષ્ઠા;

૧૮મી એપ્રિલ-૧૯૫૭ : કેરલ-પ્રવેશ.

૯-૧૦ મે-૧૯૫૭ : કાલકી-સંમેલન (નવમું)

૧૧મી જુલાઈ-૧૯૫૭ : શાંતિ-સેનાનો વિચાર પ્રથમ
રજૂ થયો, કોર્ટકોડ.

૨૩મી ઓગસ્ટ-૧૯૫૭ : કેરલમાં શાંતિ-સેનાનાં મંડાણ,
મંજેશ્વર.

૨૪મી ઓગસ્ટ-૧૯૫૭ : કહ્ણાટક-પ્રવેશ.

૨૧-૨૨ સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૭ : ઈલાસ-પરિષદની સર્વ-
સંમત સંધિતા.

૨૫-૨૬-૨૭ સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૭ : મેસુર નિવેદક-શિબિર.

" " " : શાંતિ-સેનાનો પૂર્ણ
વિચાર.

૮-૯ નવેમ્બર-૧૯૫૭ : રચનાત્મક કાર્યકર્તા પરિષદ,
આરસીકેર, મેસુર.

૨૩મી માર્ચ-૧૯૫૮ : મહારાષ્ટ્ર-પ્રવેશ.

૨૯મી મે-૧૯૫૮ : પંઢરપુરમાં વિદ્યાભાઈદેવમાં સર્વ-
ધર્મીઓ સાથે પ્રવેશ.

૩૦-૩૧ મે, ૧ જૂન-૧૯૫૮ : પંઢરપુર સંમેલન (દશમું).

૨૫મી જૂન-૧૯૫૮ : સર્વોદય-પાત્રનો વ્યવસ્થિત પ્રયોગ;
આંખેજોગાઈ.

૮મી ઓગસ્ટ-૧૯૫૮ : સર્વ-સેના-સંધનો શ્રમ આધા-
રિત થવાનો ક્રાંતિકારી નિર્ણય: આગાસર્ગવ.

૮મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૮ : 'જૂદાનપતમાં સીમાચિહ્નરૂપ
૧૫૩ ગામના પૂરા અક્ષાણી મહાસત્તું દાન.

૨૨મી સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૮ : ગુજરાત-પ્રવેશ.

વિનોબા ગુજરાત-પદયાત્રા

[તા ૨૨-૬-૫૮થી ૧૩-૧-૫૯ સુધી]

સુરત	ભરૂચ	૧૫	૨૩મી
[સપ્ટેમ્બર]	૩ અંકલેશ્વર	૧૬	મોરંગપુર
૨૨ સોનગઢ	૪ ભરૂચ	૧૭	છોટાઉદેપુર
૨૩ કીકાકુઈ	૫ શુકલતીર્થ	૧૮	ઝોઝ
૨૪ વ્યાઠા	૬ રાજપારડી	પંચમહાલ	
૨૫ વેઝી	૭ નવા રાજપાડીઆ	૧૯	સાગરાજી
૨૬ વાંકાનેર	૮ ઝોરી	૨૦	આરિયા
૨૭ બારડોલી	૯ રાજપીપળા	૨૧	પીપલોદ
૨૮ કડોદરા	૧૦ માંગરોળ	૨૨	ઝોરવાડા
૨૯ સુરત	૧૧ ડેકાઈ	૨૩	ગોધરા
૩૦ કંઠોર	૧૨ વડોદરા	૨૪	વેજલપૂર
[ઓક્ટોબર]	૧૩ નારધા	૨૫	કાલોલ
૧ સિવાસજ	૧૪ ગજધાવાટ	વડોદરા	
૨ ધામલોદ	૧૫ કાશીપુરા	૨૬	સાંલસાલ

[નિધમાન ૧ : ઓક્ટોબર-નવેમ્બર '૫૮]

૨૭ સાવલી
૨૮ સોખડા
૨૯ વડોદરા
૩૦ રણોલી

ખેડા

૩૧ વાસદ

[નવે'બર]

૧ આશુ'દ
૨ બોરસદ
૩ બોયાસણ
૪ પેટલાદ
૫ તારાપૂર
૬ ખંભાત

(જલમગે)

સોરાષ્ટ્ર: ગાંધિલવાઢ

૭ બાવનગર
૮ " "
૯ વરતેજ
૧૦ સિહોર-સોનગઢ
૧૧ સણોસરા
૧૨ ઇંગરોળા
૧૩ માલપરા
૧૪ ચાવડ

મધ્ય સોરાષ્ટ્ર

૧૫ બાવરા
૧૬ કોટડાપીઠા
૧૭ જસદણ
૧૮ વીરનગર
૧૯ સરધાર
૨૦ ત્રંબા
૨૧ રાજકોટ

૨૨ ધટેધર
૨૩ પડધરી

હાલાર

૨૪ હડમતીઆ
૨૫ વંચળી
૨૬ અંભિમાળાડા
૨૭ જનનગર
૨૮ કંડલા-સરદારગંજ
૨૯ અંબર
૩૦ આદિપુર

[ડિસે'બર]

૧ નવલખી
૨ કુંતાસી
૩ બગચળા
૪ મોરલી
૫ નીચી માંડળ
૬ કડીઆણા
૭ હળવેઢ

ઝોલાવાઢ

૮ ચૂલી
૯ ધંગિત્રા
૧૦ રાજસીતાપૂર
૧૧ સુરેન્દ્રનગર (વઢવાણ)
૧૨ સમલા
૧૩ લીંબડી
૧૪ પાણીશીણા
૧૫ બલોલ

અમદાવાઢ

૧૬ શંદી
૧૭ કલ્યાણગઢ
૧૮ બાવળા

૧૯ ચાંગોદર; તંબુમાં
૨૦ અમદાવાઢ
૨૧ સાબરમતી આશ્રમ
૨૨ હિંવારસદ

મહેસાણા

૨૩ કલોલ
૨૪ ડાંગરવા
૨૫ જગદણ
૨૬ મહેસાણા
૨૭ વાલમ
૨૮ જિંઝા
૨૯ સિદ્ધપુર

બનાસકાંઠા

૩૦ નળાધર
૩૧ પાલનપૂર
[જાન્યુઆરી]
૧ ચિત્રાસણી
૨ બાણધા
૩ મુમનવાસ
૪ નવાવાસ
૫ સતલાસણા

સાબરકાંઠા

૬ ચાંડપ
૭ કાવા
૮ ઈંડર
૯ કડીઆદરા
૧૦ નવાવેવાસ
૧૧ બિલોડા
૧૨ રાવપૂર
૧૩ ચામળાજી
[તા. ૧૪: રાજસ્થાનમાં પ્રવેસ]

વિનોબાએ યજ્ઞનાં આરંભે છઠ્ઠો ભાગની જમીનની માત્ર કરી છે; પરંતુ એ તો કહે છે : એક વાર છઠ્ઠો ભાગ અંપાઈ જતાં, ખીલો વારે છઠ્ઠો ભાગ માગીશ; આમ માગતો ચાલો બંધ થઈ જશે... છઠ્ઠો ભાગ આપતાં આપતાં સર્વસ્વ અપાઈ જાય ત્યાં લગી !

એટલે કે સમગ્રમિ સમાજરૂપી નારાયણની બની જાય ત્યાં લગી આ યજ્ઞ ચાલતો રહેશે ! (આજ અંક : પા. ૬૦૦)

આવી જ વાત સંપત્તિદાન વિષે છે. વિનોબાએ પ્રથમ ગ્રામમાં ભૂમિ-પ્રયોગ કર્યો બાદ શહેરોમાં પગપેદારી કર્યો છે. ત્યાં તેમણે ‘ટૂટ્ટીશીપ’નો વિચાર આપણ ધર્યો છે. સંપત્તિ ઉપરની વ્યક્તિગત માલિકીની લાવના જ દૂર કરવી એ ટૂટ્ટીશીપ છે, (પા. ૬૦૪) એમ તેઓ કહી રહ્યા છે.

આ દાનો વિશે વિનોબા કહે છે : ‘આ તો કાચર છે.’ સમાજમાંથી ખાનગી મિલકતની લાવના, સંધરાઓની લાવના દૂર કરવા માટેની આ તો ભૂમિકા છે. આ તો વાતાવરણ તૈયાર કરવાની વાત છે.

સંપત્તિ ઉપરની વ્યક્તિગત માલિકીની નાબૂદી : વિનોબાનો આ અધ્યવર્તી વિચાર છે.

આ વિચારને મૂતં કરવા તેમણે ‘ગ્રામદાન’નો કાર્યક્રમ આપ્યો છે. ગ્રામસંકલ્પ, ગ્રામદાન, ગ્રામનિર્માણ વગેરે મુજબ દારા તેઓ એક સાથે બેં ટેનું સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એક તો, આખા ગ્રામની એકતા, આખા ગ્રામની સહિયારી માલિકીની લાવના તેઓ પ્રયત્નશી રહ્યા છે; ઉપરાંત, આજે શહેરો દારા ગ્રામમાં શોષણ ધર્મ રહ્યું હોય છે, અને ગ્રામમાંની અંદર પશુ શોષક તત્વોનું વર્ચસ્વ હોય છે, તે બંને સમને રક્ષણ ગ્રામ-સંકલ્પ દારાજ ચક્ર બને છે. ગ્રામદાની ગમે ઉપાદાન, વેચાણ માટેનું બજાર, ક્રેડિટ અને અદલાપદલાની બાબતમાં, લઘીવટી તંત્રની બાબતમાં ‘સેનાનું’ સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિગત બાબતી શકશે—એ ખીલો ટેનું છે; આજની લાચારી અને શોષણમાંથી ગ્રામવાસીઓને તે બચાવી શકશે.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક મૂલ્ય

ખાનગી માલિકીયતની વાતનાને નિમ્બજ કરવા વિનોબા ‘દાન’, ‘યજ્ઞ’ ઉપરાંત ‘અપરિમલ’, ‘ન્યાસ’ (સંન્યાસ)

વગેરે ધાર્મિક પરિભાષાના લેખાતા શબ્દોનો અને શાસ્ત્ર-સૂત્રોનો ભરપેટ ઉપયોગ કરે છે. તેઓ કહે છે :

‘અપરિમલ’નો અર્થ દરિદ્રી અવસ્થા નહિ; અપરિમલનો અર્થ પરિમલ હોયમાં આવ્યો ન આવ્યો ત્યાં ખીલની પાસે એને પહેંચાડી દેવો. લક્ષમીનો સંધરો ન કરવો; તેને પ્રનાશિત બનાવવો. (પા. ૬૧૩) ‘દાન’ અને ‘ન્યાસ’નો અર્થ સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે, ‘દાન’ પહેલું કદમ છે; ‘ન્યાસ’ અંતિમ કદમ છે. દાનનો અર્થ ‘સંવિભાગ’ એ આપણે બોધ ગયા; એમાં વ સમલ ન કરવાની લાવના છે. પરંતુ તેમાં સંપત્તિના સમગ્ર ત્યાગની વાત નથી. ત્યારે ‘ન્યાસ’ (સંન્યાસ)માં માલિકીનું ‘પૂરું’ વિસર્જન છે. (પા. ૬૧૪)

* પરંતુ વધુ મહેત્વની વાત તો વિનોબા એ કહે છે કે આ બંધનાં કેવળ વ્યક્તિગત મૂલ્યો નથી; સામાજિક મૂલ્ય પણ છે. ‘દાન’નું સામાજિક મૂલ્ય એ કે, વ્યક્તિ તરફથી સમાજને નિરંતર લાભ આપવો; અને ‘ન્યાસ’નું સામાજિક મૂલ્ય એ કે, સમાજમાં એક રથને કેદિત ઉપાદાન ન કરવું; અને કેદિત કરવું પડે તો તેનું તત્કાલ વિકેદીકરણ કરવું. (પા. ૬૧૫)

આ રીતે, વિનોબા સામ્યયોગના પાયા ઉપર સર્વોદયી સમાજરચના કરવાની નેમ ધરાવે છે.

વિજ્ઞાન અને યંત્રો

વિનોબા વિજ્ઞાન, યંત્રો, ઉદ્યોગો, કેન્દ્રીકરણ-વિકેન્દ્રીકરણ, આયોજન (પ્લાનિંગ) વગેરે બાબત કેવી દષ્ટિ ધરાવે છે ?

વિનોબા તો આજના યુગને ધણી વાર વિજ્ઞાનયુગ તરીકે જાણાવે છે. અને અનલક જામળકાપૂર્વક તેઓ વિજ્ઞાનને આવકારે છે. તેઓ ૨૫૬ ૨૫૬ શબ્દોમાં કહે છે કે : ‘આ જૂમિને રચતું બનાવતી હોય’ તો વિજ્ઞાનનો પૂરો લાભ ઉઠાવવો જ બોધ થશે...’ અને બાહેર કરે છે કે, ‘સર્વોદયનો વિજ્ઞાન સાથે વિરોધ છે, એ કેવળ અવળી સમજણ છે.’ (પા. ૬૨૫)

વિનોભા પ્રત્યેક ક્ષેત્રે વિજ્ઞાનનો ચક્રચતુર ઉપયોગ કરવા ઉત્સુક છે.

વિજ્ઞાનના ઉપયોગ વિષે તેમની પાયાની વાત આટલી છે :

—વિજ્ઞાનની મદદથી માણસનો જેટલો ઢસરડો ઝોછો થઈ શકે તેટલો કરવો. તેથી સાંસ્કારિક જીવન માટે તેને પૂરતો સમય અને તક મળે.

—વિજ્ઞાનની મદદથી તાંદુરસ્ત જીવન માટે જરૂરી સાધનો અને સગવડો પેદા કરવાં.

—વિજ્ઞાનને કારણે માણસનો શરીર શ્રમમાંથી સર્જનશીલ આનંદ જતો ન રહે એ સાચવવું; અને સુખી સમયસભાઈ જિંદગીને નામે કેવળ લોહુપ જીવનની વાસના વણસે નહિ એ સાચવવું.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

વિજ્ઞાનનો યત્ન સાધેનો સંબંધ વિચારતાં સૌથી પ્રથમ મુદ્દો એ સમજવા જરૂરી છે કે વિજ્ઞાન (શુદ્ધ વિજ્ઞાન) ટેકનોલોજી (એપ્લાઇડ સાયન્સ) એક નથી. આજે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીને એક માની લઈ ચાલવામાં આવે છે, તેથી ઘણી ગેરસમજ થઈ છે.

વિજ્ઞાન એ તો જ્ઞાન અને સંશોધનનો વિષય છે. એનો ઉપયોગ સર્જક યા સંહારક રીતે—જે રીતે કરવો હોય તે રીતે ટેકનોલોજીનો વિકાસ થાય છે.

હકીકત એવી છે કે, જે જમાનામાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિકસાંતે જમાનો મુકીવાદના વિકાસનો હતો. એટલે તેમની ઈચ્છા મુજબ તેનો વિકાસ થયો છે.

આજે આપણા યુગને, આપણી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ રીતે ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. (શ્રી જય-પ્રકાશનો લેખ પા. ૫૫૯)

સર્વોદયનું કળાચિત્ર

ચત્ર-મશિનરી, શક્તિ (પાવર) અને ઔદ્યોગિક સંશોધન અંગે ‘ સર્વોદય ’ની જીવન દષ્ટિ સ્પષ્ટ છે :

એ બૂલબરેલી માન્યતા છે કે સર્વોદય તમામ

પ્રકારની મશીનરી અને ટેકનોલોજીની પ્રગતિને વિરોધી છે; અથવા તે તો પ્રાથમિક કક્ષાની પછાત પદ્ધતિઓને વળગી રહેવા માગે છે; તથા સમાજને આંતરિક રીતે જીવનધોરણ પર ઘસડી જવા માગે છે. સર્વોદયી જીવનદૃષ્ટિ આ તો કળાચિત્ર છે—તેની લાયકર વિકૃતિ છે.

સર્વોદય મશીનરી કે ટેકનોલોજીની પ્રગતિને વિરોધી નથી. માનવીની ઉત્પાદક કાષ્ટેલયતને વધારવા, તેને જોડધારા ઢસરડામાંથી બચાવવા, તથા જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવવાની ઉચ્ચતર નૈતિક અને સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરતો કાળસમય મળે તેવી ચક્રચતુર સજ્જા તે જમાનોનો ઉપયોગ કરવા માગે છે. (પા. ૫૬૩)

ખેતી અને ઉદ્યોગ

ખેતીની બાબતમાં સર્વોદય-આયોજન ખેતીની કાષ્ટેલયત વધારી ઉત્પાદનને આકર્ષિતો લાવવા, અને જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા ઇન્ટેન્સિવ અને યાંત્રિક ખેતીની ખુલ્લે-આમ તરફદારી કરે છે. (પા. ૫૮૯)

યાંત્રિક અને ઇન્ટેન્સિવ ખેતીની બાબતમાં સર્વોદય જે તકદારી રાખે છે તે આ છે યત્નને કારણે ખેતારી નુકસાન શોષણની ભૂમિકા ન સર્જાય; ભૂમિની ફળદ્રુપતા નાશ ન પામે; ખેતી ઉપર કામ કરનારને પગારદાર નોકરની સ્થિતિએ લાવી ન મહે... (પા. ૫૮૯)

મોટા ઉદ્યોગોની બાબતમાં ય સર્વોદયની વિચારસરણી સ્પષ્ટ છે :

—સર્વોદય મોટા ઉદ્યોગોનો વા ટેકનોલોજીની પ્રગતિનો ત્યાગ કરવા માગતો નથી. (પા. ૫૯૧)

—યાંત્રિક ઉદ્યોગો પણ શોષણ મુક્ત હોઈ શકે, એમ વિનોભા માને છે. (પા. ૬૨૭)

આમ છતાં, સર્વોદયનો એક નાનાં સ્વયંપૂર્ણ ઘટકો-ગ્રામ-ઘટકોનો છે, એ વાત સાચી; અને એથી ગ્રામપ્રદેશોમાં ‘ જાતશોખવારી ’ના વ્યવસાયોનું મુખ્ય સ્વરૂપ હશે.

પરંતુ સર્વોદય સમાજની જરૂરિયાત કેવળે ‘ શેડી ’ અને

કપડાંથી જ પરિમિત નહિ હોય, એ ચ સ્પષ્ટ છે. એટલે તેમાં 'નતરોજાગારી'ના નાના વ્યવસાયો, સહકારી ધોરણના મધ્યમ ઉદ્યોગો તથા સમાજ અગર રાજ્યહસ્તકના મોટા ઉદ્યોગોને સ્થાન હશે જ હશે.

યુરોપમાં વિકેન્દ્રીકરણની વિચારણા

વિકેન્દ્રીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણની બાળતમાં આજે યુરોપ ભરતી વિચારો અને ચિંતણે જોડું ચિંતન કરી રહ્યા છે. ખાસ કરીને, અણુબોમ્બની વિનાશકતા પછી તો, અચૂક જ સ્થળેએ ઉદ્યોગો કેન્દ્રિત રાખવા અતિશય જોખમ ભરેલું ગણાય છે. આથી છુટાડવાયા વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની જરૂરિયાત એમને પચી જાયું રહી છે.

એટલે 'વિકેન્દ્રીકરણ' શબ્દની સાથે જ પછાત વિચાર-સ્પર્શને સાંકળી દેવાની અવશ્યતા જ આજે તો પછાત લેખારી.

વિનોબા અને સર્વોદયનો ઝોક વિકેન્દ્રીકરણ ઉપર રહ્યો છે, એ સ્પષ્ટ છે; પરંતુ 'સર્વોદય-આયોજન' એ વાતની સફાઈ કરે છે કે, વિકેન્દ્રીકરણમાં કાંઈ ઘડિયાળનો કાંટો પાછો ફરવાની અને આદિકાળના પ્રાથમિક સમાજની ઉત્પાદક પદ્ધતિ ઉપર પાછા ફરવાની વાત જ નથી.

(પા. ૫૯૧)

સર્વોદયસમાજમાં પણ ભારે ઉદ્યોગોમાં અચૂક હદે કેન્દ્રીકરણ રહેશે એ વાત થે સાફ છે. દા. ત. લોખંડ, પોલાદ, જહાજ, યાંત્રિક વાહનવ્યવહાર, ધાતુ ઉદ્યોગો, એ'જીનિયરિંગ, રક્ષણ ઉદ્યોગો (વ્યથાળા પૂરતા) વગેરે મોટે ભાગે કેન્દ્રિત સ્વરૂપના હશે; અને તેનું સંચાલન પણ કેન્દ્રથી થતું હશે. (પા. ૫૯૨)

● પરંતુ-વિનોબાની પ્રજ્ઞા તો એવી છે કે વિચારને તાબેતરમાં ને સિદ્ધિએ હાંસલ કરી છે તે જોતાં વહેલે દિવસે એવી શક્યતા પ્રાપ્ત થશે કે મોટા અને ભારે ઉદ્યોગો પણ અણુશક્તિના પ્રતાપે વિકેન્દ્રિત રીતે ચાલી શકશે. (૬૨૫)

* તાબેતરમાં અમેરિકાએ આ દિશામાં સફળ પ્રયોગ કર્યો છે. * અણુશક્તિનું યુગંત એ ત્યાં એરોસ્પેન દ્વારા ઉતારીને વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગનું સંચાલન શક્ય બને.

પ્લાનિંગ-આયોજન

પ્લાનિંગ-આયોજનની બાળતમાં-

આજની યુગમાં સામાજિક હિતને લક્ષમાં રાખી ઉત્પાદન અને વિતરણ કરવું હોય તો આયોજન અનિવાર્ય છે. કોઈપણ સમાજવાદી અને સર્વોદયી વિચારક આ બાળન ઉદાસ રહી જ ન શકે. તેમાંય વળી આજે ભયારે સમાજ જીવન કેળવ રોટી અને કપડાંમાં જ પરિમિત ઘઈ નથી જઈ અને ભયારે અસંખ્ય સારકારિક, વૈદ્યકીય આદિ તંદુરસ્ત જીવનની જરૂરિયાતો સહજ બની છે ત્યારે આયોજન તો સર્વોદયી સમાજનો મહત્વનો સ્થંભ ગણાય. સર્વોદય આયોજનનું આ મહત્વ સ્વીકારે છે, અને તેઓ એ વાત પણ સ્વીકારે છે કે, આ કાર્ય માત્ર કામ-ધટકદ્વારા જ શક્ય નહિ બને; તેને માટે પ્રદેશ ધટક, રાજ્ય ધટક અને છેવટે કેન્દ્ર ધટક જરૂરી છે.

એટલું જ નહિ પણ, સર્વસેવા સંઘ તરફથી ૧૯૫૦થી 'સર્વોદય આયોજન' અંગે વીગતે ચર્ચા-વિચારણા થતી રહી છે; તેને અંગે તેના તદ્દવિહાને આમંત્રી, વારંવાર 'સેમીનાર' (વિચાર-સંમેલનો) યોજવામાં આવ્યાં છે; અને ૧૯૫૫માં તેનો એક ખરેખર પ્રગટ કરવામાં પણ આવ્યો છે. તેની અંદર સર્વોદય અંગેના અનેક મોટા 'પ્રવાસોત્ત' નિરસન કરવામાં આવ્યું છે. (પા. ૫૮૪ થી ૫૮૬)

ન્યૂનતમ જીવનધોરણ

સૌથી પ્રથમ તો, સર્વોદયમાં સાધારણ નાગરિકનું જીવન-ધોરણ અત્યંત નીચું (સાધુવેડની વેલણમાં) હશે, એવી ભામક માન્યતાને ચોંકાવનારો પડકાર છે:

* સર્વોદય-આયોજને દરેક કુટુંબની ન્યૂનતમ આવક રૂ. ૩૦૦૦ (વાર્ષિક) કરાવી છે.

આ યોજનામાં ધન-ઉદ્યોગો, ખેતી (જેમાં યાંત્રિક ખેતીનો પણ સમાવેશ છે), ખાણો, વાહનવ્યવહાર, નદેરકામ, કરવેરા, નાણાં-ચરણ વગેરે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા ઉપરથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે,

* વિનોબા અને 'સર્વોદયી વિચારકોએ આધુનિક યુગના માનસને પકડી શકે તેવું સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર ચિંતનનું ભરપૂર લાઘુ' બધાનું છે.

કેવળ આધ્યાત્મિક તત્વચિંતની દૃષ્ટિ એ જ નહિ, પરંતુ વ્યવહાર-ચિંતનની દૃષ્ટિએ પણ તેમના કાર્યક્રમોની અને આયોજનોની દૃષ્ટિ સુસંગત છે.

આમ, ક્રાંતિ વિજ્ઞાનના બે કોઠા—સિદ્ધાંત-ચિંતન અને વ્યવહાર-ચિંતનના—તો વિનોબા વટાવી ચૂક્યા છે.

૬

વ્યવહાર-સાધના

ચિંતનની આટલી સમૃદ્ધિ સાથે વિનોબા સર્વોદયી ક્રાંતિને આપાહન દઈ રહ્યા છે ચિંતનની સમૃદ્ધિ ક્રાંતિના આંતરિક રૂપનું દર્શન કરાવે છે; અને ક્રાંતિની કાયા ઘડતરની પ્રેરણાને બળ પશુ આપે છે. પરંતુ કેવળ ક્રાંતિચિંતન (સિદ્ધાંત-ચિંતન અને વ્યવહાર-ચિંતન) ક્રાંતિની સિદ્ધિની કે ક્રાંતિની સ્થાયી પ્રતિષ્ઠાની ગેરંટીરૂપ નથી.

આ દૃષ્ટિએ ઓછામાં ઓછા ત્રીયેના પ્રદાઓની વિચારણા કરવી આવશ્યક છે:

૧. ભૂદાન મૂલક સર્વોદયી ક્રાંતિ કેટલે અંશે સર્વાંશ્લેષી (all embracing અથવા comprehensive) છે ?
૨. સર્વોદય ક્રાંતિનાં ઉચ્ચાલન-બળ કયાં છે ?
૩. ક્રાંતિનું શુભ-સ્થાયિત્વ સુરક્ષિત રહે તેવાં લક્ષણો એનામાં છે કે કેમ ?

સૌથી પ્રથમ મુદ્દો વિચારતાં, વ્યવહાર-સાધનાનો ખાખતમાં સર્વોદય હજી બાહ્યકથામાં જણાય છે.

ભૂદાન એ સર્વોદય-ક્રાંતિનો કેવળ આરંભ છે, અને સુખી સમાન આધ્યાત્મિક સમાજ એનું અંતિમ લક્ષ્ય છે, એ વાત વિનોબાએ ધણીવાર કહી છે.

સામયીયોગના યામા પર સર્વોદય સમાજની તેઓ સ્થાપના કરવા માગે છે. અને વિનોબાનું ચિંતન સર્વોદયી ક્રાંતિનું છે, એ બ રુપ છે. પરંતુ તેઓ એને શી રીતે મૂર્ત કરવા મથે છે ?

ગાંધીજીની સર્વાંશ્લેષી ક્રાંતિ

ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિની સાધના દરમ્યાન જ સર્વોદયી સર્વોદયી ક્રાંતિની વિચારણા કરી લીધી હતી. અને તેમણે

અહિંસક રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન અને નવધકતરને અનુરૂપ તમામ અંગેને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ સાથે 'સાંકળી' દીધાં હતાં. રેડિયો, ગ્રામલેલોગો, દારૂધી, અરુપયતા નિવારણ, હિંદુ-મુસ્લિમ એકત્ય, છુતિયાદી શિક્ષણ વગેરે એનાં રચનાત્મક અંગો હતાં; અને કાંઈ સામાજિક સુધારા એવા ન હતાં જે એમના આ કાર્યક્રમમાં આવી જતાં ન હતાં; તો પિટિટિંગ, બહિષ્કાર, સવિનય કાનૂનભંગ, સામુહિક સત્યાગ્રહ વગેરે લડતનાં અહિંસક રૂપો હતાં. અને પરદેશી રાજ્ય સત્તા સામે લોકશાહી રાષ્ટ્રીય સરકારનું સત્ત્વ, ગ્રામપંચાયતો ને મ્યુનિસિપાલિટીઓથી માંડીને ધારાસભાઓ—સુધીનું રાજકીય વિધાયક કાર્ય હતું. અને જરૂર પડતાં રાજકીય ચૂંટણીઓ દ્વારા ધારાસભાગમન અને રાજ્યધુરાનો સ્વીકાર પણ તેમના લાઘાનાં અગત્યનાં શસ્ત્રો હતાં.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પણ, મજૂર બાંહેધરોથી માંડી માલિક મંડળોને તેમણે પાંખમાં લીધાં હતાં.

ગાંધીજીની કાત-કળિટ પ્રત્યેક રચનાત્મક અને સુધારાના કામને રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ સાથે સાંકળી દેવામાં નિપૂણ હતી. સીધા હંસા સિવાયની કાંઈ પણ શકિતને તેઓ નિષ્ક્રિય રહેવા દેવા માગતા ન હતા. સમાજ જીવનનાં તમામ અંગો તથા હબારવધ પ્રવૃત્તિઓને અને સંસ્થાઓને એક જ રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિને તાંતણે ચૂંટી લીધી હતી.

વિનોબાની વ્યવહાર-સાધના

વિનોબાએ આમાંનાં જ અનેક ક્ષેત્રે અત્યંત જીલ્લુ ચિંતન કયું હોવા છતાં, એ હકીકત છે કે તેમણે સર્વોદય ક્રાંતિની સાધનાના વ્યવહારમાં સદૃશ્યથી બળે, પ્રવૃત્તિઓ, અશિલનો તથા સંસ્થાઓ તરફ નહિ જેવું લક્ષ આપ્યું છે. એ વાત સમજ શકાય એવી છે કે, વિનોબા મમરચાન (ભૂમિસમરચા) ઉપર એમનું લક્ષ વેધવા માગે છે, કે જેથી એકવાર ત્યાંથી ઉચ્ચાલન શક્તિ પ્રગટતાં ગરબરે સિદ્ધિઓનો રાહ મોકળા બને.

પરંતુ વિનોબા તો ભૂમિસમરચાના ૫ તમામ પાસાંઓને હજી સ્પર્શતા નથી; ગ્રામવિસ્તારનાં એ સિવાયનાં અન્ય આર્થિક પાસાંઓની તો વાત જ થી ?

કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ગમેતેવી મહત્ત્વની હોય (અને અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેના મર્યાદિત ફેરે મહત્ત્વની હોય જ છે) પરંતુ તેમના એકલવાયા વ્યવહારમાંથી ક્રાંતિ-બળ જન્મતું નથી; આ દરેક પૃથક્ પ્રવૃત્તિના હેતુ પુરસ્કરના સંકલનમાંથી જ ક્રાંતિ-ચક્રિતવું સર્જન થાય છે.

આપણે આ લેખના પ્રારંભમાં જ જે વિરાટકાવ્ય વિસ્તારવું અવલોકન કરી ગયા છીએ તે વિસ્તાર જ એમ સર્વાંગી છે, તેજ રીતે તેનું મારણ પણ એટલું જ સર્વાંગી અર્થાત્થેથી હોવું અનિવાર્ય છે.

ભારતની જ સમસ્યાઓનો વિચાર કરો : કેળવ આર્થિક ઔદ્યોગિક વિકાસની જ વાત વિચારો. આપણી આજની પહોત દશા—ગરીબી અને સર્વોદય-આયોજનમાં ચુકરર કમવામાં આવેલ ન્યૂનતમ જીવન ધોરણ (કુટુંબદીક વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦૦) વચ્ચેના અંતરની જ વાત વિચારો. આપણા શૈક્ષણિક સાંસ્કારિક વિકાસનો વિચાર કરો; અને વિજ્ઞાન-યુગનાં અતિ મોંઘાં સંશોધનો માટેનો જ ખ્યાલ કરો.

વ્યવહારની સમસ્યાઓ

● પ્રથક ઉત્પાદન, પ્રથક આયોજન, વિપુલ સાધનો, વિપુલ સંપત્તિની જરૂરિયાતની સમસ્યાઓ ભરી જ છે. સરકારી સમસ્યા એથી ય વધુ ઉભ છે. આ બધાનું કેળવ ચિંતન નહિ, આ બધાના વ્યવહારમાં સતત જે સમસ્યાઓ ભીમ ધર્મ રહી છે, તેનો વિચાર, અને તેમાં દરેકમાં રહેલી ચક્રિતવું સંકલન કરવાનું ભગીરથ કાર્ય કોઈ ક્રાંતિકારથી નજરઅંદાજ ધર્મ શકે એવું નથી.

નેહરુની પંચવર્ષીય યોજનાઓ દેશને એક બાજુ ધસડતી રહે, તે વિનોબા બીજી જ બાજુ; અને છતાં વને એક બીજને પૂરક બને એવી ભાવના સેવાયા કરે, તો ભારતના ભાવિ માટે એ હરિગ્રિહ લાભદાયી નહિ નીવડે.

● તેજ રીતે 'રાજનીતિ' એટલે રાજ્ય સત્તાની જ નહિ નહિ, પણ 'રાજકારણ' એ દષ્ટિએ વિચારતાં પારાવાર સમસ્યાઓ ભીમ છે, જેના વ્યવહાર સાથે કોઈપણ આધુનિક યુગનાં ક્રાંતિકારનો સંપર્ક અનિવાર્ય છે.

આ દિશામાં વિનોબાએ 'રાજનીતિ' અને 'લોકનીતિ'

ઉપર પાયાનું 'કેટલુંક ચિંતન કહ્યું' છે. અને દાદા ધર્માધિકારીએ કેટલાક વ્યવહાર-મુદ્દા રજૂ પણ કર્યાં છે; અને આ દિવસમાં જ શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ સાચી લોકશાહીના વ્યવહારની જટિલ સમસ્યાઓ અંગે સંશોધન કરી રહ્યા છે—આ અત્યંત આવકાર્ય છે. પરંતુ એટલાથી જ નહિ પતે. એક બાજુ, સાચી ઔદ્યોગિક અને રાજકીય લોકશાહીના વ્યવહાર માટે ગ્રામમાં અને નગરોમાં 'સ્વરાજ્ય' નાં તંત્રો (મુખ્યત્વે : ગ્રામ પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ)ને હસ્તક ઔદ્યોગિક અને સિવિલ-મુશ્કેલી વડીવટની જગ્યાબદારીઓ સોંપાયા, અને બીજી બાજુ, આ સ્વરાજ્યનાં તંત્રોમાં જ પશ્ચરહિતતાનું સૂત્ર વ્યવહાર બનાવવા સર્વોદયી કાર્યકરોએ લાગી જવું પડશે.

અલગત, બીજે છેડે—ધારાસભાઓ અને પાલમેન્ટ સુધી લોકશાહી સુરક્ષિત રહે તે પ્રકારની જોગવાઈઓનો, આજની પાર્ટીઓ પાસે સ્વીકાર કરાવવાની કુશળ ઉઠાવવી જોઈશે.

વિનોબાના ચિંતનમાં રાજ્ય-સત્તાના તત્કાલ વિલયની વાત છે જ નહિ. એટલું જ નહિ આજસુધીના વિકાસમાં પાલમેન્ટ પદ્ધતિની લોકશાહીનો વિકાસ ઉત્તમ છે, એમ પણ તેઓ માને છે. એટલે તો, આજની લોકશાહીનું તત્ત્વ જળવાય, તેનો વિકાસ થાય, અને લોકનીતિ અનુસાર રાજનીતિ સચાલિત થાય તે પ્રકારની પદ્ધતિ, 'પેટન', અને સમસ્યાઓનો વિકાસ કરવા પાછળ સાફ એવું લક્ષ્ય પરાવતું રહે છે. કેમકે આજની પરિસ્થિતિમાં બેકામ આંધળી પક્ષ-હરીકાષ્ઠને નાથી શકે એવી શકિતનું વ્યવહાર રૂપ પ્રમટવવામાં નહિ આવે તો, આજની કેન્દ્રિત રાજસત્તાનો ઉપયોગ બિનલોકશાહી, સરમુખત્યારશાહી તરફનો હોય જઈ પડશે; એ ભય જેવો તેવો નથી. ત્યાર બાદ, શાંતિમય માર્ગે તેને નાણું કરવાનું કાર્ય અત્યંત હુકર બની ગયા વિના નહિ રહે.

આ બધું એતાં, સર્વોદય-ક્રાંતિની સાધનાનો માર્ગ પણ સર્વાંગી વ્યવહાર કાર્યક્રમો વાળો હોવો અનિવાર્ય છે. સાચી રીતે તો, આપણા સમગ્ર સામાજિક જીવનના વિસ્તારો સંપાદોમાં પરિણમે—વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો, પક્ષ પક્ષ વચ્ચેનો વિગ્રહ ટળે, રાજનીતિ અને લોકનીતિ વચ્ચેનો સંધર્મ હટે, શકેરો અને ગ્રામગામી વિષયક માટે, જીતનીયનો ભેદ નાણુંક થાય, એ જ તો સર્વોદયનો આદર્શ છે; અને છેવટે તો,

સૌ કાર્ધ પણ માનવીય ક્રાંતિનો ય જોજ દેવ હોય છે. એક બાજુ બૂકો ગયેલી સામાજિક દુલ્હાને પુનઃ સમતુલિત કરવાની ફરજ પ્રત્યેક ક્રાંતિએ બમણી રહે છે.

ક્રાંતિ-ઉચ્ચાલનની પસંદગી

આવા સર્વાંગી પરિવર્તનના વ્યવહારની વાત વિચારતાં અત્યંત મહત્વનો સવાલ એ છે કે ક્રાંતિનાં કયાં ઉચ્ચાલનોનો સ્વીકાર કરવો, કયાંનો ઇન્કાર કરવો ક્રાંતિકાર માટે યોગ્ય ગણાય ?

સર્વોદય ક્રાંતિ અંગે મહત્વના ગણાય તેવા ને વિવાદાસ્પદ બનેલા મુદ્દાઓ આ પ્રકારના છે :

૧. સર્વોદયમાં સામાજિક પરિવર્તન માટે રાજ્યરૂપી શક્તિની સહાય કર્ધ હદે લેવાની નીતિ સ્વીકારાયેલી છે ?

૨. કેવળ સર્વસંમતિથી જ પરિવર્તન થવું જોઈએ તેનો તે શો અર્થ કરે છે ?

૩. સામાજિક અને નૈતિક દબાણ અને શીતિનો આશરો તેમાં કર્ધ હદે સ્વીકાર્ય છે ?

૪. પરિવર્તનના સાધનોમાં આમ જનતાની અધિક સહકારોનું સ્થાન કયાં ને રાખવું છે ?

૫. કે પછી કેવળ હથે અને વિચારની જ શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવાની તેની અટલ નેમ છે ?

આ મુદ્દાઓ મહત્વના છે, તેમનો વિચાર કરીએ :

(૧) રાજ્યની મદદ લેવાનો વિનોબાએ કદિ ઇન્કાર નથી કર્યો એ સ્પષ્ટ છે. અને રાજ્યદ્વારા કાનૂન થાય તેની સામે ય તેમનો વિરોધ નથી, એ પણ સ્પષ્ટ છે. જિલ્લા તેઓ તો એવું કહે છે કે—

“ એકવાર થોડી બાવના અને થોડું વાતાવરણ થવા દો...વાતાવરણ તૈયાર થઈ જાય ત્યારે તો કામચલાઉ કંરાવી જ લઈશ...પછી રાહ જોતો નહિ બેસું. હવે બદલાય તો કામદો એની સાથે જ આવે છે. જો કું વાતાવરણ તૈયાર કરી દઈ તો લોકો કામદો પણ પસંદ કરશે જ ”

(પા. ૬૦૩)

અથવા—

“ બૂદાને એ તો એક ક્ષાય છે...પછી એની ઉપર કામદાનો હથોડો પડશે...”

“ (આપણા કોર્મો) અંદરનાં થાય છે દાંતથી અને સમાપ્તિ થાય છે કામદાથી. ” (પા. ૬૦૩)
તથા—

“ કું કામદો એવા આકું છું કે જેને સર્વ—સાધારણ લોકો માને. કાર્ધ કામ કામદો બનાવીને બળજબરીથી નથી થવું. ” (પા. ૬૦૨)

(૨) વિનોબા કાર્ધ પણ પુનિવાદી ફેરફારમાં સર્વ સંમતિની અપેક્ષા રાખે છે. જે વર્ગનું તત્કાલ હિત તેથી અંકલુ હોય તેની ય સંમતિ તેઓ માગે છે. અને એવી ભૂમિકા તૈયાર થયા વિના કામદાથી યા બીજી સામાજિક રીતે નિષ્ણે લેવાય તો લાંબે ગાળે તેનાં માડાં પરિણામો આવવાનો ભય સેવે છે.

પરંતુ થોડાક સ્વાર્થસાધુઓ પોતાનાં તત્કાલ હિત છોડવા તૈયાર નજ થાય, તો કું વિશાળ આમ જનતાનાં કામદો દિતો અને અધિકારોનો ભોગ આપવો ? આના જવાબમાં વિનોબા બે વાત કરે છે :

* એક તો, સર્વસંમતિ એટલે ધણી મોટી, લગભગ ૮૦% સંમતિથી કામ કરવું; એટલું જ નહિ પણ, માની લો કે ૨૦% લોકો જમીન આપવા માટે (મામદાન માટે) તૈયાર ન જ થાય, મોઢને કારણે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં પણ સરકાર કામદો બનાવી શકે. (પા. ૬૦૬)

* જેમાં સામાનું નુકસાન થાય છે તેવું મન ફેરવ્યા વિના તેના ઉપર નિષ્ઠુ લાદવો નહિ; ૮૦% સંમતિથી ‘ મામદાન ’ રચાવી શકાય. અને તેથીયે એકાદ હોય તો ‘ મામ સંકલ્પ ’

—પરંતુ તેમાં નહિ સામેલ થનારને ય લખશ્પ યા સત્તામણી રૂપ ન જ અને તે રીતે.

“ સર્વોદય-આયોજન માં આની વધુ સહકાર કરવામાં આવી છે. તેમાં જથ્થાબા મુજબ—

* જમીન ઉપરની ખાનગી મિલકતની તાણીનું આદેશન જોર પકડશે, અને મોટાં લાગનાં લોકો સ્વેચ્છાએ પોતાની સનદોનો ત્યાગ કરશે ત્યારે, ઉલોચની ખાનગી મિલકતને ચીટકી રહેવાની નિશ્ચયરૂપિ પણ હીલી પડી જશે; અને ત્યારે ઉલોચપતિઓ આયોજનમાં દસાવેલી ઔદ્યોગિક નીતિની હરોળમાં કદાચ સ્વેચ્છાએ

આવી જશે... ઉલ્લેખપતિએને પણ ઉપાદાનનાં સાધનો
ઉપરની ખાનગી માલિકી છોડી દેવાની ફરજ પડશે ..
(પા. ૫૬૨)

આમ છતાં, જો તેઓ તે રીતે અનુકૂળ ન થાય
તો ?

* તો સમાજ તેમના ઉલ્લેખ-ધંધાઓનું
સામાજિકરણ કરે ય ખરો (જરૂરી એવાય-સ આપીને) .

અક્ષયત, ' સર્વોદય-આયોજન ' તૈયાર કરવા જેવી
પરિસ્થિતિ પકડ થઈ હશે ત્યારે આ રીતે ઉંઠેલા લાવવામાં
આવશે, એમ સમજાય છે.

(૩) સામાજિક નૈતિક દળશક્તિ અને ભયનો ઉપયોગ કરવા
અંગે વિનોબા કહે છે : ' કોઈ શરૂમને આર્થો આપતો
હોય તો મને ધંધો નથી... લોકલાગથી દાન આપશે તો ય,
કહેવું પડશે કે એ પણ વિચાર તો સમજ્યો છે... એવી જ
રીતે બીકના આર્થો પણ આપી દો... એનો અર્થ એમ
નથી કે નહીં આપો તો કતલ કરીશું... પણ માણસે જેનાથી
ખીંચુ' ઘટે તેનાથી ખીંચુ, સાર'. કોઈ બીકનો આર્થો ખીંચુ'
કામ ન કરે. ' (પા. ૬૦૭)

અહિંસક લડતોનું સ્થાન

(૪) અંતે—આમ-જનતાના અન્યાયો સામેની અહિંસક
લડતો બાબતમાં વિનોબાનું શું મંતવ્ય છે ?

વિનોબા અહિંસક લડતોનો સફર હાર નથી
કરતા. તેમણે ગિહારના કિસાનોને ખાનમાં લઈ કહ્યું હતું
કે, ' ધણી જગાએ સમજાવતું પરિણામ નથી પણ નીપજતું.
તેવે વખતે અમારે જુમિદીનોને કહેવું પડ્યું છે કે, તમે
તમારી જમીનો પરથી ખસશો નહિ... માલિક એને
હાથે તે કરે, તો પણ તમે અંત પર અડગ રહેજો...'
(પા. ૬૦૮)

આમ છતાં, ભારતભરમાં મામલિસારો અને શહેરી
વિસ્તારોમાં આવા અનેક પ્રકારના અન્યાયો રોજગરોજ
ફરી ફરી ઘુંટાઈ રહ્યા છે; અને ભારતભરનાં હજારો કેન્દ્રોમાં
ખૂદાન-કાર્યકરો સક્રિય રીતે કામ કરી રહ્યા છે. છતાં, ભાગ્યે
જ ક્યાંક—અપવાદ બાદ કરતાં, કબજા હોવાવા સામેની,
અથવા શ્રમજીવી પ્રજાના જીવન મરણની સાથે સંબંધ

ધરાતી અન્યાયો સામેની એવી બીજી અહિંસા લડતોની
તેમણે દોરવણી કરાવું જમણા મને છે.

સ્વરાજ્ય આગળ ખાદ, સામાજિક પરિવર્તન માટે
વિનોબા (અહિંસક) લડતોને મહત્વ નથી આપતા
એ સાફ છે.

ગાંધીજીએ અહિંસામાંતો પોતાનો ' દૈર્ઘ્ય ' અને
કેંગ્રેસની ' રાજકીય કીડ ' નો સમન્વય સાધી, પોતાનાં
દયિયારોમાં—ક્રાંતિનાં ઉત્સાહનોમાં—સોમ્ય અને સૌમ્યત્વ
ઉપવાસો અને વ્યક્તિજન કાનનમ્ર, પિંકેટિંગ અને
સમજવટોનાં સાધનોથી મારી ઉઠ્યો અને ઉમ્મતર સન્યાસદો
—સામુદાયિક સંવિનય કાનુનમ્ર, નાકરની લડતો અને
પ્રચંડ નિદેશનો તથા એથીયે આગળ વધીને મીઠાનાં અર્થો
ઉપરના ઉલ્લાસો કુધીનાં સાધનો સામેલ કર્યાં હતાં.

ત્યારે વિનોબા તો કહે છે : જો સોમ્ય સન્યાસદથી
નહિ પટે તો સૌમ્યત્વ, અને તેથી ય ન પટે તો સૌમ્યતમ
સન્યાસદોને તેઓ આશરો સેશે... (પા. ૬૧૮)

વિનોબા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિના સમયના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહોને
' નકારાત્મક ' (નેગેટિવ) કહ્યાન કહે છે; અને ઉલ્લેખે એનો
ઉપયોગ ન કરવા અને ' વિધાયક ' (પોઝિટિવ) એટલે
કે વધુ સૌમ્યતર પ્રકારના સત્યાગ્રહોની આવરણતા ઉપર
ભાર મૂકે છે. તેમની માન્યતા છે કે, જેમ હિંસાની શક્તિ
વધારે તેમ તેમ તેની સામે વધુ ને વધુ સૌમ્ય અહિંસા જ
કારણ નીવડે. હિંસક લડાઈમાં એક પછી બીજું વધુ ઉમ્મતે
મખર સાધન વાપરવું જરૂરી હોય છે; ત્યારે અહિંસાની
બાળનાં એથી ઊંચું છે.

' વિનોબાની આ શ્રદ્ધાના મૂળમાં ગાંધીમાર્ગનું જ તંત્ર છે.
આમ છતાં, ગાંધીજીએ આશર્યાં અને વ્યવહારોને મેળ
ખવડાવી સૌમ્યતમથી મારી ઉમ્મતમ સન્યાસદોને
આશરો લઈ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી હતી.

ત્યારે વિનોબા કેળ સૌમ્યતમ સન્યાસદ (આજની
જૂદામજદીને તેઓ સૌમ્ય સન્યાસદ ગણે છે; સૌમ્યતર અને
સૌમ્યતમનું સાકાર રૂપ હજી તેમણે રચી ક્યાંનું નામમાં
નથી) દારા જ પરિવર્તનની શ્રદ્ધા સેવે છે.

વિનોબાની આ શ્રદ્ધા અંગે, નિખાલસપણે, શંકા
મને છે. કારણ કે—

દરેક યુગે અનેક ઉચ્ચાલન-શક્તિઓ કામ કરતી હોય છે. તેમાંની કેટલોક જરી પુરાણી બની પાછળ ફેંકાઈ જતી હોય છે; ને તેનો પરિહાર પ્રગતિને પોષક બને છે. દા. ત. આગળ બેઈ જયા તેમ, આજે હિંસક શક્તિ પીછેઠઠ કરી રહી છે, તેથી તેનો સર્વથા ત્યાગ યુગ માગને અનુરૂપ છે; એટલા માટે કેવળ યોગ્ય જ નહિ, શક્ય પણ છે; ને યોગ્ય તથા શક્ય બને હોઈ પરિણામદાયી પણ છે.

પરંતુ બીજી અનેક શક્તિઓ હજી પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પોતપોતાનું સ્થાન ટકાવી બેઠી છે. દા. ત. હંદશક્તિ (શબ્દશક્તિ), સંઘશક્તિ (પાલો-મેન્ટ સહિતની પક્ષ, રચના, આર્થિક સંગઠનો, સામાજિક અહિંસક દબાણની શક્તિ), સત્યાગ્રહ (કાનુન ભંગ, પિકેટિંગ, બહિષ્કાર, ઉપવાસ વગેરે).

* વિનોબા રાવળની કાનુન શક્તિનો અમુક સ્થિતિએ ઉપયોગ કરવામાં સંમતિ ભણે છે; અને સામાજિક દબાણની બાબતમાં ય અમુક રીતોનો એનો ઉપયોગ વ્યાખ્યા લેખે છે, એ આપણે બેઈ ગયા છીએ.

પરંતુ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે પરદેશીઓ સામે અખત્યાર કરવામાં આવેલા સત્યાગ્રહો (અહિંસક હોવા છતાં દબાણનું તત્ત્વ તેમાં હતું જ)નો ઉપયોગ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ બાદ રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે કરવાનો ઈન્કાર કરે છે.

સત્યાગ્રહમાં જતે લોકમાં જવાની, જતે માર ખાવાની જતે ભૂખે મરવાની, જતે દુઃખ સહન કરવાની—આત્મ-ત્યાગ અને આત્મ-વિશ્વનની તૈયારી અનિવાર્ય છે—છતાં આવા અહિંસક સત્યાગ્રહોને વિનોબા ‘નેચેટિવ’ કેવી, કેવળ વિચારનો પ્રચાર અને હૃદય પરિવર્તન ઉપર જ આધાર રાખવાનો માર્ગ મોધે છે.

આજે સમાજ જીવનમાં જે જોડે સુધી અનિષ્ટો પ્રવેશી ચૂક્યાં છે, અને જેનું ઉચ્ચ રૂપ અર્થ-સત્તા એને રાજ્ય-સત્તામાં પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યું છે, તેની સામે, ગાંધીજીની તાલીમ નીચે સામાજિક હિંમતાર બની ચૂકેલાં સત્યાગ્રહ-રૂપી અહિંસક સાધનનો ય ત્યાગ, ધ્યેય પ્રાપ્તિને જ પરેખર મોટામાં મોટી ક્ષતિ પહોંચાડનાર થશે એવું અમને લાગે છે.

એનો અર્થ એ નથી કે, વિનોબાએ સૌમ્ય-સૌમ્યતર અને સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહની દિશા બતાવી છે તે અયોગ્ય છે. પરંતુ સમાજજીવનમાંનું અહિંસક સત્યાગ્રહનું બળ જરીપુરાણ (obsolete) બની ગયું નથી; બલકે તેની શક્તિ હજી વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય એ જરૂરી છે, હજી સમસ્ત પ્રભમાં એનો ઉપયોગ કરવાની શ્રદ્ધા વધે એ જરૂરી છે (તે જ હિંસક શક્તિનો આખરી ત્યાગ શક્ય બનશે) ત્યારે વિનોબા સૌમ્યતમ અહિંસાનો અંતિમ એક આપી રહ્યા છે.

આ બાબતમાં, શ્રી પ્યારેલાલનો ‘સત્યાગ્રહ’ ઉપરનો લેખ (પા. ૫૮૪) ગાંધીજીના વિચારો વધુ વ્યવસ્થિત રીતે વ્યક્ત કરનાર છે: જ્યાં પ્રભતંત્ર છે, પણ (૧) જનતા સિધ્ધિ છે, જામત નથી, સ્વાર્થમાં ડુબેલી છે (૨) પ્રભતંત્ર હોવા છતાં પ્રભત પ્રગટ થાય છે તેના પર ધ્યાન નથી અપાતું, તંત્રમાં જ અનેક જાતની ખામીઓ છે—

● આ પરિસ્થિતિમાં લોકોને કર્તવ્ય માટે જાગૃત કરવા અને વિધાનમાં પરિવર્તન લાવવા સત્યાગ્રહ કરવાનો અનુ-રોધ છે જ—અલગત, સત્યાગ્રહી સંઘની, ભૂમિકામાં અવિચળ રહીને અંતિમ પગલા તરીકે જ કાનૂન ભંગ કરે એવી સત્તા છે.

૭

વિનોબાનો ક્રમચિંત્ત

આ સંદર્ભમાં ક્રિયા (action) અંગેના વિનોબાના વિચારો ચિંતન યોગ્ય છે:

—ફળની આસક્તિ પાછળ ઘસડાયા કરવાને બદલે, તેથી ઉદ્દેશ અને અરવચ્ચ બની ગમે તેવાં, એવા નામવાની મનોહૃતિનો ભોગ બનવાને બદલે, આસક્તિરહિત કર્મ કરવાનો, એટલે કે રવચ્ચ ચિંતે કર્તવ્ય બનવાનો તેમનો મોખ. સમજ્ય એવો છે.

—ઉપરાંત, વિનોબા ક્રિયા અને વિચારની ચર્ચા કરતાં ક્રિયાને વિચારને અશ્વલમાં મુકવાના એક સાધન તરીકે સમજાવ્યા, અને પરિણામ લાવનારા બળ તરીકે તેના ઉપર ભાર નહિ મુકવા આગ્રહ સેવે છે (પા. ૬૧૮) તે ય યોગ્ય છે.

“પરંતુ, તેઓ તો એટલી હદે કહે છે કે, “શુદ્ધ વિચારનું ચિંતન કરવામાં, એને સમજવામાં, વ્યક્તિગત રૂપે એના અમલમાં અને બીજાને સમજાવવામાં આપણું કાર્ય પૂરું થઈ જવું” નોઈએ...” (પા. ૧૨૦)

વિનોબા દિવસે દિવસે એ દિશામાં જોકે સર્જી રહ્યા છે કે ન્યાય વિચાર-પરાયણતા જ સર્વ કાંઈ છે, અને ક્રિયા-શીલતાનું જોશુ સ્થાન છે...ધીમે ધીમે તેઓ ‘વધુ ને વધુ’ સૌમ્ય પ્રક્રિયા, એટલે કે જેમાં ક્રિયાની તીવ્રતા ઓછી હોય અને વિચારની પ્રક્રિયા ભેરફાર હોય એવી કાર્ય-પદ્ધતિ’ અપનાવવાનો બોધ કરી રહ્યા છે. (પા. ૧૨૦)

વળી એથી ય આગળ જઈ, વિનોબા ‘ઠાણાતીત ચિંતન’ (‘દૌર્ધ’ કાયમે-શન : ટાઈમસેસ મિનિટિંગ) ની વાત આગળ ધરી રહ્યા છે.

અને ‘મનથી પર જવાની’ ‘અતિમનસ’ની ભાષા અને ભાવના પશુ તેઓ રજૂ કરી રહ્યા છે. એમની એ વાત સાચી છે કે, વિદ્યાનના જમાનામાં માણસની પોતાની ઇચ્છા ઉપર પદાર્થના શુભેનો આધાર હોતો નથી...એનો આધાર આપણી ડુમ્મિ કે વાસનાથી સ્વતંત્ર છે.

‘wishful thinking’ને વિદ્યાન યુગમાં રચાન નથી એ ખરી વાત છે; અને ‘મનથી પર ના અર્થ’ને આટલો જ દોષ તો એય થોડો છે...

વળી, માનવીનું મન છુદ્ધ અને હૃદય—ની શક્તિઓના તાજ હજી તો લેવાયો નથી. હજી તો એમનામાં અખૂટ શક્તિના અરાઓ, અને ચોંકાવનારી શક્યતાઓ ભરેલી પડી છે, એ વાતની પ્રતીતિ વિદ્યાન અને આત્મચાન બંને રોજ રોજ કરાવી રહ્યાં છે.

વિનોબા એક બાજુ વિદ્યાન અને બીજી બાજુ આત્મ-ચાન (અધ્યાત્મ) નાં ઉદ્ઘાટનમાં અવગાહન કરી રહ્યા છે; એ બંનેનો યોગ સાધવા ઉત્સુક છે. અને બીજી બાજુ, સૌમ્યતર કર્મની વાતો કરતા છતાં, રોજના ૧૮-૧૨ માર્ગસની પદયાત્રા રૂપી, તથા રોજના ૮-૪ કલાકનાં પ્રયત્નો રૂપી સતંત્ર કર્મનો યોગ કરતા જ ભય છે; અનેક પ્રકારનાં દાન લેના જ ભય છે; હજારો સેવકોની શાંતિ સેનાની ટેલ નાખતા ભય છે.

વિનોબાનો નિષ્કામ કર્મ-યોગ અખંડ અરખસિત પ્રવાહે

વડી રહી છે. અને તેઓ પોતે જ આપણા જેવાની આશંકાઓનો જવાબ આપતા હોય એમ કહેવું છે: “આત્મ પરિણામ નિર્ણય-માર્ગમાં આવશે એવો ધૃણુને ડર રહે છે. પશુ મને એવો ભય એટલા માટે નથી લાગતો કે નિર્ણય તો પહેલેથી જ મારા મનમાં વસી ચૂકી છે. આથી વિશેષ નિર્ણય આવશે એવી શક્યતા હવે બહુ ઓછી છે. એટલે મને એનો ડર લાગતો નથી...” (પા. ૧૨૯)

અને વળી પાછા ‘સામુદાયિક સંકલ્પમાં દોષ નથી,’ એમ ઉમેરીને વ્યક્તિગત વિચાર, વ્યક્તિગત આચારના નાનો કુડાળાથી બહાર નીકળી સામુદાયિક સંકલ્પ અને આચારના વિશાળતમ વિસ્તાર સુધી દોડી પહોંચે છે:

“ભૂમિદાનને છોડ્યા વિના, એ ભૂમિકાને આપણી વિચાર સિદ્ધિના એક સાધન તરીકે પકડી રાખી, બાકી એકદમ શુદ્ધ અહિંસા-વિચારને જ દુનિયામાં ફેલાવીએ, અને એમાં ચિત્ત શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય, નેટલી પશુ તપસ્યા કરવી પરે તે આપણે પોતે કરીએ—એ આપણું કામ હોવું” નોઈએ. હું ‘માનું’ છું” કે ‘આવું’ થયું તો આપણે એકાંગી નહીં રહીએ. આ વિચાર પ્રવાહમાં, ભૂદાનના પ્રવાહમાં નેટલાં લોકોને આપણે ખેંચી લીધાં છે, એથી બધું વધારે લોકોને આપણે ખેંચી શકીશું...” (પા. ૧૨૦)

આમ, વિનોબા વિચાર અને કર્મનો મેળ અતિ સાવધાનીપૂર્વક ખવડાવવા માગે છે. પરંતુ એમનો એક સામાજિક વિચાર પ્રચાર દ્વારા અને વ્યક્તિગત કર્મ દ્વારા, લાગતોને ટાળીને, સમસ્યાઓ ઉકેલવાનો છે; એટલું તો સાફ છે.

આત્મ પસણ સરોદયના વિકાસને જ હોડાને તબક્કે અવરોધક બનશે એવો ભય અચાને નથી.

હજી એક બીજો અત્યંત મહત્વનો સૂદ્ધ વિચારનો યાકર રહે છે :

કાંતિ સિદ્ધિનું સ્થાયીત્વ

કોઈ પશુ કાંતિ એકવાર અમુક હદે સફળ થયા પછી પશુ, તેના પાવાની સરેશાનું અને તેના નવા નવા વિકાસને અનુરૂપ સામાજિક પેટર્ન ન્યાં લગી નક્કર રૂપ ધારણ ન કરે ત્યાં લગી એ કાંતિ અસ્થાયી બની જાય છે ।

આવા પંદરનાં વિષે વિનોબા લગભગ ઝોન-સેવતા જણાય છે.

અલગત, સર્વોદય-આયોજનમાં ગ્રામપંચાયતો, બહુલકક્ષી સહકારી મંડળો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને આયોજન ઘટકોના ઉદ્દેશો છે. પરંતુ સર્વોદયી આદર્શો સંસ્થાગત રીતે સ્થાયીરૂપ પામે તે માટેના પ્રયાસો કેવા હશે તેની રૂપરેખા, તેને અંગેના કડીબદ્ધ વિચારો હજી વિનોબા દ્વારા રજૂ થયા નથી. શ્રી દાંતવાળાએ તેમના લેખમાં આ સમસ્યાની જિંદાણુથી ચર્ચા કરી છે (પા. ૫૬૩થી ૫૬૪); અમને લાગે છે કે, આદર્શો ગમે તેટલા શ્રેષ્ઠ હોય અને એક વખતે એક જમાનાના નાગરિકોએ તેનો અનુક્રમ હેઠળ સ્વીકાર કરી લીધો હોય, છતાં તે પેઢી-દર પેઢી સહજ-સામાજિક-વ્યવહાર તંદરિફ અમલી બને તે માટે સામાજિક-સંસ્થાગત-પાયો ક્રાંતિની સાથે જ નિર્માણ જરૂર અનિવાર્ય છે.

આજ સુધીમાં, આશરે ૬૦૦ ગ્રામદાનો મોંઘાયાં છે. તેમાં આશરે ૪૦૦૦ ઓરિસાના આદિવાસી પ્રદેશ કોરાપુટમાં છે; અને બીજાં મોટાભાગના (લગભગ બધાં જૂઝઝ અપવાદ સિવાય) પણ આદિવાસી અથવા અત્યંત પછાત પ્રદેશોનાં અને જ્યાં મુશ્કેલીથી અર્થસંજ્ઞા હજી વિસ્તર્યા નથી તે પ્રકારનાં છે. હજી વર્તમાનયુગી વ્યવહારુ પ્રયોગો થવા બાકી છે.

વધુમાં, ૩૦ વર્ષના અદિલન દરમિયાન ૩૦૦૦ ગ્રામદાનો અને આશરે ૪૦ લાખ એકર જમીન ગ્રામ થઈ છે; સંપત્તિ-દાન પણ મોટી સંખ્યામાં ગ્રામ થયાં છે; અને હમરો ભૂદાનસેવકો (સુશિક્ષિત અને અસિક્ષિત વર્ગમાધી) જેવાઈ જેવાઈ ને આંખ્યા છે; લગભગ દરેક લાખમાં તેનાં સામયિક-પત્રો પ્રગટ થાય છે-હમરોની સંખ્યામાં; અને ભારતની દરેક સુખ્ય-લાખમાં થોડાંબધ પુસ્તકોની લાખો પ્રત પ્રગટ થઈ છે. વળી તમામ પક્ષના અને પક્ષરહિત વિચારકો અને કાર્યકરોની સહાનુભૂતિ પણ ગ્રામ થઈ છે. આમ, એક આંદોલન તરીકે ભૂદાન આંજનો ભારતનું વિરલ અદિલન છે.

વળી, સરકારે પણ ગ્રામદાની ગમોનો કાયદેસર સ્વીકાર કરી, સરકારી-વિકાસ યોજનામાં તેને સામેલ કરી તેનો

લાભ આપવાનું શરૂ કર્યું છે. અને કેટલાંક સ્થળે તો, સરકારી કમચારીઓના સંપર્કમાં રહી ભૂદાન સેવકોએ ગ્રામપુનર-રચનાનું કાર્ય ઉપાડ્યું પડે એવી જવાબદારીઓ પણ આવી પહોંચી છે.

આમ, ભૂદાનઆદિલન નક્કર ભૂમિકા ઉપર ઊભું છે.

પરંતુ ત્યારે, હમરો સેવકો, લાખો સહાયકો અને હમ-દર્દી પાસે સર્વોદયી ક્રાંતિનું સ્વરૂપ, તેની સિદ્ધિના પથ, અને વ્યવહારુ સમસ્યાઓ, પ્રતેની દ્રષ્ટિ સહિતની કોઈ વ્યવસ્થિત સૈદ્ધાંતિક-પ્રયોગાત્મક-રૂપરેખા-સુદ્ધાં. પેશ થઈ ન શકવાને કારણે (વિનોબા, કદાચ, ઇરાદાપૂર્વક સંસ્થાગત ઢાંચા પ્રત્યે ઉદાસી છે; તેમ આવી રૂપરેખા, માટે ય ઉદાસી હશે ?) ક્રાંતિકારી તરફને જરૂરી તાલિમ આપવાનું અને તે દ્વારા સર્વોદયી દ્રષ્ટિ અને કાર્યની એકતા સ્થાપવાનું, કોઈ પણ ક્રાંતિ માટે અત્યંત મહત્વનું અને અનિવાર્ય કલ્પ્ય, અપૂર્ણ જ રહ્યું છે ।

કોઈ પણ ક્રાંતિ બ્યારે આદિલનના સ્તર ઉપર સફળતાને વરી હોય, ત્યારે તો આવી ઉદાસીનતા એ આદિલનને નિશ્ચિત અને નક્કર આકાર આપવામાં અને આદિલનની કક્ષામાંથી આગળ વધી સ્થાયીભાવરૂપે સમાજજીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ જવાની પ્રાધ્યાને જ રોકનારી બની જાય છે ।

માકર્સ-માર્ગની ક્રાંતિ-દ્રષ્ટિ સર્વોગી હોવા છતાં, એના ક્રાંતિ-વિચારના એકાંગી (રાજકીય-આર્થિક) અતિ-આગ્રહને કારણે એવું થયું પરિણામ શક્ય ન બન્યું...

આજે શું ગાંધી-માર્ગની ક્રાંતિદ્રષ્ટિ સર્વોદય હોવા છતાં શું તેના એકાંગી (વિચાર-ચિંતનમાં મુખ્યતઃ સમાઈ જવાના) અતિ-આગ્રહને કારણે અપૂર્ણ-પરિણામદાથી જ રહી જશે ?

સર્વોદય આદિલનની શક્તિઓ અને સર્વોદય ચિંતનની સુધક્તા અત્યંત પ્રેરક હોવા છતાં, સામાજિક સ્થાયીભાવ રૂપે પ્રગટ થઈ શકે તેવાં " પેંડન " જીલાં કરવામાં શું કમળેરે રહેશે ? સર્વોદય " ક્રાંતિચિંતન " સર્વોદય " ક્રાંતિ-વિચારન " માં પરિણમી નહિ શકે ? અને વિનોબાનું લઘ્ય આરોહણ કેવળ એક પ્રયોગ રૂપે જ ચિરપ્રેક્ષા આપતું રહી જશે ? શું સર્વોદયી સમાજરચનાને માટે સમાજે વળી નવેસરથી મથવાનું બાકી રહેશે ?

સર્વોદય-સાહિત્ય

સામયિકો

પુસ્તકો

સ્વરાજ્ય શાસ્ત્ર ૦-૫૦

મધુકર ૨-૦૦

બુદ્ધાનયત્ર ૦-૫૦

આમદાન-અભયદાન (૭૫૫ પૃષ્ઠ) ૦-૫૦

નિષ્ઠા મંદિર ૦-૫૦

શિક્ષણવિચાર ૦-૫૦

હિંદી

વિનોબાકૃત (નવજનન)

સર્વોદય વિચાર ૧-૫૦

સ્વરાજ્ય શાસ્ત્ર ૧-૦૦

ગીતા પ્રવચનો ૧-૦૦

સ્થિતપ્રતિદર્શન ૨-૨૫

ધર્માચાર્યવૃત્તિ ૧-૦૦

વિનોબા કે વિચાર ભા. ૧ ૨-૦૦

ભા. ૨ ૨-૦૦

શાંતિ યાત્રા ૨-૫૦

સર્વોદય યાત્રા ૨-૫૦

હિંદી

૧ વિનોબા-પ્રવચન (એકતરે દિવસ)

૨ બુદ્ધાન-યત્ર (સાપ્તાહિક)

૩ આમદાન (પાસિક)

૪ બુદ્ધાન-તરિક (પાસિક)

૫ સર્વોદય-વિચાર-પત્રિકા (પાસિક)

૬ આમદાન (પાસિક)

૭ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૮ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૯ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૧૦ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૧૧ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૧૨ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૧૩ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૧૪ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૧૫ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૧૬ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૧૭ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૧૮ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૧૯ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૨૦ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૨૧ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૨૨ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૨૩ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૨૪ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૨૫ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૨૬ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૨૭ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૨૮ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૨૯ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૩૦ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૩૧ બુદ્ધાન (સાપ્તાહિક)

૩૨ સર્વોદય (સાપ્તાહિક)

૩૩ આમદાન (સાપ્તાહિક)

૧૪ ભાષામાં આંકરે પુ. ૫૫૫

કુલ સંખ્યા લાખોની; એકલી

ગુજરાતીમાં ૩૫ મહારાજાની કુલ

પ્રતી સંખ્યા બે લાખથી વધુ

હિંદી : આંકરે ૧૧૦ પુસ્તકો

ઉર્દુ : ૨૦ "

અંગ્રેજી : ૫૦ "

મરાઠી : ૮૦ "

ઉડિયા : ૬૦ "

તેલુગુ : ૨૫ "

બંગાળી : ૧૫ "

આસામી : ૨૦ "

કન્નડ : ૬૦ "

મલયાલમ : ૩૦ "

પંજાબી : ૧૫ "

તામિલ : ૨૦ "

ગુજરાતી : ૩૫ "

સિંધી : ૫ "

વિનોબા-સાહિત્ય

મરાઠી

૧૦ સાર્વજનિક (સાપ્તાહિક)

૧૧ બુદ્ધાનયત્ર "

૧૨ સર્વોદય "

પ્રતર

૧૩ ધરતીમાતા (સિંધી પાસિક)

૧૪ બુદ્ધાન (પંજાબી પાસિક)

૧૫ બુદ્ધાન-યત્ર (બંગાળી સાપ્તાહિક)

૧૬ બુદ્ધાનયત્ર (તેલુગુ સાપ્તાહિક)

૧૭ સર્વોદય (તમિલ પાસિક)

૧૮ આમદાન-પત્ર (તામિલ સાપ્તાહિક)

૧૯ બુદ્ધાન-કાલમ (મલયાલમ સાપ્તાહિક)

૨૦ બુદ્ધાન (કન્નડ સાપ્તાહિક)

૨૧ આમદાન (ઉડિયા દરવારિક)

૨૨ આમદાન (ઉડિયા પાસિક)

૨૩ બુદ્ધાનયત્ર (અસમી પાસિક)

બુદ્ધાન યત્ર ૩-૦૦

અંક ૧થી ૩

કાંચીની સમિધિમાં ૦-૬૬

વેપારીઓને દેલ ૦-૧૩

ગ્રાંધીજીને ૦-૫૦

આમદાન ૦-૫૦

અમરજીત ૦-૨૦

શાંતિચેતના ૦-૭૫

બહેનોને ૦-૧૨

સાંખ્યમૂલ ૦-૭૫

ગાંધીજીના ગુજરાતને ૦-૨૫

ગીતાપ્રવચન ૧-૮૦

સ્થિતપ્રતિદર્શન ૧-૫૦

જીવનદર્શિ ૧ ૨૫

ધર્માચાર્યવૃત્તિ ૦-૬૨

આધ્યાત્મિક દિવસ ૦-૩૭

વિનોબા

બુક સ્ટોલ

કોઈપણ ભાષામાં, બસ દરેક.

વિનોબા સાહિત્ય

સેંકડો ગુજરાતી પુસ્તકો
ચંદેલાં હિંદી પુસ્તકો
ચંદેલાં અંગ્રેજી પુસ્તકો
સસ્તી ચીપ પેપર બેંડ એકીશન
ચાલકામો, પોસ્ટકાર્ડ.
ચિત્રો, સચિત્ર બાળસાહિત્ય
દર મહિને નવાં પુસ્તકો.

થોડાંક ચૂટેલાં હિંદી પુસ્તકો અંગ્રેજી પુસ્તકો

- * ભૂદાન ગંગા તા. ૧ થી ૬ (૧૮ એપ્રિલ ૧૯૪૧)
૭ મે ૧૯૫૭ સુધીનાં વિનોબાનાં ચૂટેલાં લાપસો)
દરેક ભાગ રૂ. ૧-૫૦
- * સમગ્ર ગ્રામ સેવાકી ઝોર (ધીરન્દ્ર મજમૂદાર)
ખંડ ૧-૨ ૩-૫૦
- ભૂદાન કયા ઔર કયો ? ૩-૫૦
- * ગાંધી આંદોલન કયો (જે. સી. કુમારપ્પા) ૨-૫૦
- * ગાંધી-અર્થ વિચાર ૧-૦૦
- * સ્થાયી સમાજ વ્યવસ્થા ૨-૫૦
- * વર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિ ૨-૦૦
- * સર્વોદય દર્શન (દાદા ધર્માધિકારી) ૬-૦૦
- * સર્વોદય-સંયોજન ૧-૦૦
- * ગાંધી : એક રાજનૈતિક અભ્યયન
(આચાર્ય કૃપાલાની) ૦-૫૦
- * સામાજિક ક્રાંતિ ઔર ભૂદાન
(આચાર્ય કૃપાલાની) ૦-૩૧
- * સમાજવાદસે સર્વોદયકી ઝોર (જયપ્રકાશ) ૧-૨૫

ગુજરાતી

- વિચારક્રાંતિ (ભા. ૧-૨) દાદા ધર્માધિકારી ૨-૦૦
- શુદ્ધ શંકર : માકસ : વિનોબા તથા દાદા ધર્માધિકારી ૧-૦૦
- શુદ્ધ પદ્મપા છે : રવિશંકર મહારાજ ૦-૨૫
- સર્વોદય અને ભૂદાનયત્ર : જયલભાઈ મહેતા ૦-૧૫
- પદસંદેશ : ૦-૩૫
- મા ધરતીને યોગે : નારાયણ દેસાઈ ૦-૭૫
- સર્વોદય-વિચાર : ૧-૦૦
- સામ્યયોગી વિનોબા : પ્રબોધ ચોકસી (નવી આશુતિ હાંપા છે) ૦-૩૧
- સ્નેહદીપિકા : વિમલાતાઈ ૦-૩૧
- પરોઢનાં સમણાં : હર્ષકાંત વોરા ૦-૨૫
- ભૂદાનપોથી : સુભદ્રા ગાંધી ૦-૩૧
- બ્રહ્મિયુગની વાતો : (ભા. ૧-૨) (સંકલિત) ૦-૫૦
- “ : (ભા. ૩-૪) ” (છપાય છે) ૦-૧૦
- ધરતીનાં ગીતો : ૦-૧૦

VINOBA & HIS MISSION

[By : Suresh Ram] Re. 5-00

અંગ્રેજીમાં સર્વોદય આંદોલન અને વિચારધારાનો
વ્યવસ્થિત અને શ્રેષ્ઠ પરિચય આપતો ગ્રંથ

GANDHI TO VINOBA

[By : Lunza Del Vasto] Sh. 21/-

ભારતમાં આવી વિનોબાની સાથે પદ્યાત્મિક તરીકે ફરી
ભારતમાં આંદોલન તરીકે અણીતા થયેલ
એક કવિની મુલાપમ કલમે લખાયેલ ગ્રંથ

SAINT ON THE MARCH

[By : Hallam Tennyson] Sh. 15/-

૧૯૪૬માં આ લેખક તથા તેમનાં પત્નીએ ભારત આવી
અંધીજીતો સહવાસ સાધેલો. ૧૬૫૬માં વિનોબાનો સહવાસ
સાધ્યો. આ ગ્રંથના કર્તા સહન કવિ રેનિસનનાં પૌત્ર છે.

THE FIVE GIFTS

[By : R. P. Masani] Re. 1-00

અણીતા અભ્યાસી અને પીઠ લેખકની કલમે સર્વોદય
આંદોલનનો પરિચય : ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદના આશ્રુપ સાથે

થોડાંક ચૂટેલાં ગ્રંથ

- The Economics of Peace 10-00
- Progress of a Pilgrimage (S. Ram) 3-50
- Planning for Sarvodaya 1-00
- Planning and Sarvodaya (Kripalani) 0-50
- Class Struggle (Kripalani) 1-00
- Bhoodan as seen by the West 0-60
- Sarvoday Social Order (J. P. Narayan) 1-00
- From Socialism to Sarvodaya (") 0-75
- Economy of Permanence (Kumarappa) 3-00
- A Peep behind the 'Iron Curtain' " 1-50
- Peoples' China : (Saw & Learnt) " 0-75
- Science & Progress 1-00
- Sarvoday and Electricity (Vinayak) 0-50
- The Power of Non-Violence (R. B. Gregg) 2-50
- The Community of the Future (Morgan) 2-50
- "Boimondan" (A French Community work) 1-50

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (આઈવર) લિ.

રામભ મંદિરની પાળ
વડોદરા (ફોન : ૨૬૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

આંસુનાં તોરણ

એક હૃદયદાયક નવલકથા છે. : પ્રાણી શ્રી. ૪-૦૦

અનોખી, પ્રીત) :

[કાલે એનું અના તથા ટાંઝારૂત નજી નીક]

બે મથકર પ્રેમકથાઓ શ્રી. ૨-૭૫

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

બ્રોકરની એક વાર્તાઓ

નામકિત લેખકની પોતે ચૂટી એક નવલકથા

[પ્રા. સુદરક બેઠાઈના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ્રી. ૪-૨૫

પલકાતો જાઓ

રશિયન સાહિત્યવાની 'ગુરુ'ની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા

અનુ. : ભુલુભાઈ વ્યાસ 'સ્વપ્નસ્થ' શ્રી. ૫-૦૦

એપોવની એક નવલકથાઓ

મહાન સર્જકની એક નવલકથાઓ સંગ્રહ

અનુ. : પ્રા. સુદરક પાઠક * રમણસીલ પાઠક

[અભ્યાસી-પ્રવેશક-સાથે] શ્રી. ૫-૨૫

વિદ્યાસાહિત્યની એક વાર્તાઓ

જગતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ

એક ૨૫ નવલકથાઓનો સંગ્રહ શ્રી. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી * સુભદ્રા ગાંધી

[પ્રા. સુરેશ જોશીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરજાગિત પ્રેમ

અભિનવ પ્રચુપની મૌલિક નવલકથાઓ

[૨૭ આવૃત્તિ] શ્રી. ૩-૫૦

શે. : ભોગીલાલ ગાંધી

બીજી થોડીક

પ્રા. સુરેશ જોશીની અતિ ચક્રવાર પામેલી કથા

નવે વાર્તાસંગ્રહ

શ્રી. ૨-૭૫

તોરણ

શ્રી ભગવાનદાસ પટેલનાં ગીતા શ્રી. ૧-૫૦

દૂંકા રસ્તા

શ્રી મોહનદાસ પટેલનો નવે નવલિકા સંગ્રહ ૨-૫૦

ખાલી એપ

શ્રી મોહનદાસ પટેલની મૌલિક નવલકથા શ્રી. ૫-૦૦

શુદ્ધપ્રવેશ

રમણીય રમણજીની મૌલિક નવલિકાઓ

શે. : પ્રા. સુરેશ જોશી શ્રી. ૨-૭૫

[સુલાખદાસ બ્રોકરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

દિલ્લીની વાત

ખ્યાતનામ લેખક પચાસાલ પટેલની ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાઓ

શ્રી. ૩-૫૦

જન કિસ્તોફ

મહાન આત્માની યુગપ્રવર્તક નવલકથા

અનુ. : રોમાં રોમાં * અનુ. : સંકર ગોહલ શ્રી. ૭-૫૦

વૈલવનાં વિષ

વૈષાલિ યુગના પતનકાળનું ચોટદાર નાટક

શે. : વલુભાઈ ટાંક શ્રી. ૩-૦૦

સુબરિજાન્યમાં બાળસાહિત્યનાં ઉત્તમ પુસ્તકો

તરીકે શ્રી. ૧૦૦૦ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

ક ની કથા ગાંધીજીનાં ઉપાણી

[પાને પાને ચિત્ર : જોડકા] [ગાંધીજીનાં સુદરકસની સાથે]

૦-૬૫

ભારતભરમાં બાળસાહિત્યનાં એક

પુસ્તકોમાં પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર

પુશનો કટકો : ૦-૭૫

* એ હતો ઉકો

(૧ થી ૧૫ સુધી સંખ્યાપરિચય) ૦-૫૦

* દર હતા ઉદર

(બોદવાંકી અમિત પરિચય) ૦-૫૦

લેખક : રમણલાલ સોની ચિત્રકાર : રવિશંકર પાંડિત

[શ્રી. ૩માં આજો સેટ : પોસ્ટેજ ફ્રી]

‘ ૨ ક્ષ ટુ લ ’ ડિઝિટલ એનિમેશન

ડિઝિટલ એનિમેશન એનિમેશન વાપરનાર આકાશને

જાણવતાં આનંદ સાથે છે કે—

અમે પ્રખ્યાત ‘ ૨ ક્ષ ટુ લ ’ કંપની લિમિટેડનાં ઊંડા ધીમી ગતિનાં એનિમેશન વડોદરા તથા

સુરત જિલ્લામાં વેચવા માટે અધિકૃત વિકેતા તરીકે નિમાયતા છીએ.

આ ‘ ૨ ક્ષ ટુ લ ’ એનિમેશન તમાવી લેવા માટે સરકારે માન્ય કરેલ છે.

૫ થી ૭ અને ૮ થી ૧૦ હોર્સ પાવરના કારાવેલા હાજર રટોકમાંથી મળશે.

મળેલા યા લખો —

મ હેન્દ્ર કુમાર એન્ડ કંપની

[એજન્ટ : જ્યોતિ લિમિટેડ]

સાથે

મોટા બજાર : નવસારી (જ. સુરત)

કે.એ.એ.સી.

લહેરીપુરા : ન્યૂ રોડ : વડોદરા

[ફોન : ૨૬૩૫]

તા. ક. :—અમારી સુરત જિલ્લા માટેની એનિમેશન ટૂંક સમયમાં સુરતમાં રહેલ રોડ ઉપર શરૂ થશે.

દેશી ઉત્તમ કાગળ રાઈટિંગ, પ્રિન્ટિંગ તથા એકેપોસ્ટલ લેન્ડરના

જથ્થાબંધ વેપારી

સ્ટાર યેપર માટે

[સોલ સ્ટોકિસ : સીરપુર પેપર મિલ્સ લિ.]

સીરપુર — વડોદરા

ધોધ : ખાડીયા, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ.

Telephone : 2508; 2047

Telegram : SHAKTI

Pioneer Manufacturers of :

- ☆ Oil Expellers in 4 types
- ☆ Shakti-Baby Boilers
- ☆ Filter Presses of 12" 18" & 27"

simple as well as Chamber type for chemical processes
in Cast, Iron, Bronze, Wooden and Ebonite

We also Manufacture :

Wire Healds, Manufacturing Machines and Textile Machinery parts
chemical plants and Vacuum pumps in 20, 60 & 100 litres.

Shree Shakti Engineering Works Private Ltd.,

New Khanderao Road : Pratapnagar : BARODA 4

વડોદરા નગરીનું સંસ્કાર કેન્દ્ર

કલામંદિર (ટોકિઝ)

ગાંધીનગરગૃહ પાસે-વડોદરા

[રેલ્વેશન : ૨૦૩૪]

卐 સ્વસ્તિક卐

હુબર ઉદ્યોગ તથા ખેડૂત-ભાઈઓને ઉપયોગી તથા
 દેશદાઈલ માલોને ઉપયોગી-મશીનરી,
 હમેશા "સ્વસ્તિક" જનાવટોનો આગ્રહ રાખો.
અમારી.....સુખ્ય.....જનાવટો.

- ૧ "માખા" ધંધારૂપ જનાજ હજવાની ધંડીઓ
- ૨ "મલ્લ"દાઈપ" જેવો જનાજ હજવાની ધંડીઓ
 ૧૪" અને ૧૮"
- ૩ દાઈમ"ડ"દાઈપ" જનાજ હજવાની ધંડીઓ
 ૧૨", ૧૪", ૧૬", ૧૮", ૨૦"
- ૪ "આડી ચારસ" દેશી જનાજ હજવાની ધંડી-
 ઓ ના. આ. તથા લોખંડની જનાવટની ૧૮"
 ૨૦" અને ૨૨"
- ૫ તેલ પીલવાના ચાલુ (હિપી તથા લાઇટ દાઈપ)
- ૬ "ફીવર પ્રેસીસ" (ચિમ્મર તથા પેટ દાઈપ)
- ૭ ડીઝીલ ટંક (મરફી ફેડવાના પંખા) હાથથી
 તેમજ પાવાથી ચાલતા.
- ૮ "જોટામેટીક રબર રોલ રાઈસ હલર" (હલર
 ખંખા સાથે જોલીવટર તથા સેપરેટર સાથે)
- ૯ "પેડી કલોનર" માળજુ ખંખ "રબર રોલ"
 રાઈસ હલર માટે
- ૧૦ જોખા હાવાના હલરો પોલીશર સાથે તથા
 પોલીશર વગર) નં ૧, ૩, ૭, ને ૮.

- ૧૧ જનાજ ઉપજવાના પંખાઓ.
- ૧૨ "પો"આ મશીન" (જોટામેટીક તથા પ્રવરતા)
- ૧૩ "દેશી ભતનાં ફાલુઓ" (સીંચોડા હાથથી,
 જળદથી તેમજ પાવાથી ચાલતા.)
- ૧૪ "હલ ફેલ્ડીંગ એન્ડ પેડીંગ મશીનો"
 (મીથેમાં ફાપડની ધંડીઓ લાવવા માટે)
- ૧૫ "પાણી તેમજ તેલો સળવા માટે ડાંડીઓ"
- ૧૬ મશીન ગાલીશો તથા બીલીંગ મોન્ટ્રાક્ટરોને
 ઉપયોગી બંધીઓ, મેન્ટ્રાક્ટર માટેની જોલસ
 (ભળાઓ) તથા લોખંડના દરવાખ, હાલરો,
 કંપાઈંગ, મેટલ, વીકેટ મેઈટલ, હાલર માટે
 કુટ રેઈસ, રફાયરલ વક્સ" (ગોડાઈન-મીથે
 વિ. માટે.) લોખંડની પાણીની ડાંડીઓ વિગેરે
 જનાવટામાં આવે છે.
- ૧૭ મ્યુનિસિપાલીટીને લગતાં વખાન ભતનાં કાર્ટીઓ
 મળશે જેવા કે મેનહેલ કેનેસ ભળાઓ વિ.

અમારે ત્યાં ફરેક પ્રકારનું કાર્ટીંગ: હાળી-આપવામાં આવે છે.
 સ્વસ્તિક એન્જીનયરીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ
 કંપની (પ્રાઈવટ) લી.

ટ. નં. ૨૧૦૧ જહુચરાલ રોડ - વડોદરા રેલીઆચ: સેમકેડા

મુંબઈની બીજી પંચવર્ષીય યોજનામાં પછાતવર્ગોનું કલ્યાણ :

પછાતવર્ગોના કલ્યાણ માટે ૫૩ કરોડ રૂપીઆ જુદા કાંદવામાં આવ્યા છે. અદ્યતન નિવારણ, શિક્ષણ, કારીગરોને નાણાંકીય સહાય, આયોજિત તાલીમ કેન્દ્રો, વૈદકીય સહાય, તદુપરતી-સારવાર, ખેતી અને સ્વકાર્મી યોજનાઓ — વગેરે યોજનાઓ દ્વારા પછાતવર્ગોના કલ્યાણે મુખ્યત્વે મધ્યસ્થ થઈ રહ્યા છે.

બીજી પંચવર્ષીય યોજના

ગ્રામ રૂપીઆ

- ૧ મિટી અને ૮,૧૭૫,૨૨
- ૨ નદેર અને રાજી ૧૩,૧૫૮,૧૭
- ૩ કિલોગ્રામ અને બાળ ૧,૩૧૮,૮૦
- ૪ વાહનવ્યવહાર ૨,૯૨૪,૪૧
- ૫ આયોજિત સેવાઓ ૭,૧૧૦,૮૬
- ૬ પંચાયત ૮૮૧,૨૦

કુલ ૩૫,૦૨૮,૩૮

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશ
રામજી મંદિરની

[ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકિસિટી : મુંબઈ સરકાર તરફથી પ્રગટ]

ફોન

પ્રાઇવેટ લિ., નવા બજાર, પંચાયતમાં આયોજિત મંદિરોમાં લાગુ મસિદ કડું. ડા. ૨૫-૧૦-૧૯૫૮

નવજીવન

નવીન ભાત

નવીન ભાત

નવતર મુંદર કાપડ

પોપલીન, સાડી,

મલમલ, ધોતી,

વાયલ, દોરિયા,

લોંગકલોથ

ટવીલ-ખમીસનું

કાપડ

નવજીવન મિલ્સ દિ

કલોલ

[ઉત્તર ગુજરાત]

વિશ્વ

માનવ

માનવીય ગૌરવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા ઝાંખતું માસિક

સંપાદન : ભોગીલાલ ગાંધી

૧૯૫૮
ડિસેમ્બર

સંચાલન :

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ લિમિટેડ
રામભ મંદિરની યોજા : વડોદરા

ફોન : ૨૬૫૦

૧૨

વર્ષાન્તે—(નિવેદન)

જવાહરની જન્મોત્સવો (નહેરુને પત્રો)

પાસ્તરનાદ (અતરાત્માની સ્વાધીનતા)

કવિતા (ગીતાન આચાર્ય, શેખ, ડુ. કલાલ, હિન્દુસ્તાન, અંશપાલ)

યુગ પ્રવર્તક પ્રસંગ (યુગર ઇવનવારા)

ધીગકં (વાર્તા)

મુક્તિપ્રાપ્તિ (પંચરાત્ર) (આગળથી અધ્યાત્મ મુક્તિ)

વિશ્વવિદ્યાલયનું કલ્પવૃક્ષ (શિક્ષણ)

વડોદરાનું કલામંડળ (પરિચય)

વીરની વદન (કવિતા—આચાર્ય)

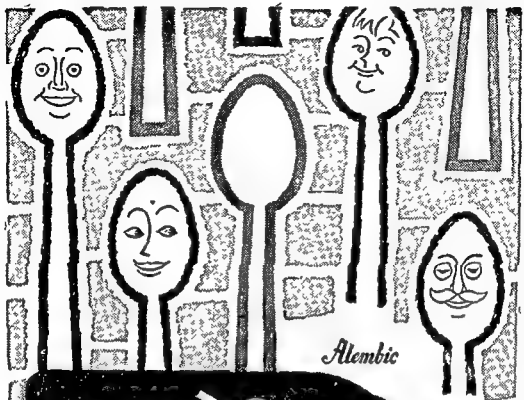
વિનય ત્રિવેદી (ચિત્ર-કલાનો આસ્વાદ)

ઘરદીવલ (સ. કા. જ. પંચા)

પ્રકૃતિ ને પડઘા (સંસ્કારપ્રવૃત્તિ-નોંધ)

નવું વાચન (પુસ્તક પરિચય)

વાષ્ટકે રૂ. ૬-૦૦ છૂટકે ૦-૬૨ ન. પેસા (૧૦ આનાં)
[પચાસે શિક્ષા ૪૫]

Alembic

ગ્લાયકોડિન ટર્પ વસાકા

ગ્લાયકોડિન-ટર્પ-વસાકા
લેવાથી તમારી ખાંસી
જલદી મટી જશે

ખાંસી માટે તે ઘરગથ્થુ દવા છે.
એલેમ્બિક ટર્મીકલ વર્ક્સ કું. લિ., વડોદરા-૩.

☆ મહત્વનાં નવાં પ્રકાશનો ☆

A Bunch of Old Letters

જાહરલાલ નેહરુની ૧૯મી વર્ષગાંઠ પ્રગટ થયેલ
પ્રાચીન પત્ર ચુલખાસરે જે આપણા લાયક ખાસ મધ્ય
કાલમાં ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, રામાં રાલાં, બનર્ડી, શેઠ,
મમતા શેરગિલ, લાલા હનુપતરાય, સરોજીની નાયડુ,
એની મિલેન્ડ, અન્ડે, દોલર, 'ઈકબાલ', રાધાકૃષ્ણન,
મ. છત્રી, સુભાષ બોઝ, જયપ્રકાશ નારાયણ તથા
દેશદેશના રાજપુરુષોએ
જાહરલાલ નેહરુ ઉપર લખેલા ૩૬૬ પત્રોનો સંગ્રહ
શ. ૧૨-૫૦.

Maharshi Karve

[By : Chandavarkar]

જેમની સોમી જન્મકેયન્તિ ઉત્સર્ગથી તે ભારતના અમણી
ધરતર વીરતી જન્મકથા શ. ૧૦-૦૦

Gandhiji : (A Study)

[By : Hiren Mukerjee]

લોકસભાના એક અમણી કેમુનિસ્ટ સંસ્થાની કક્ષમે
ગાંધીજી જેવી વિરાટ પ્રતિભાને સમજાવનારો એક
તમે અને વિશિષ્ટ પ્રભાસ શ. ૫-૫૦

Man & Society

In an Age of Reconstruction
Studies in Modern Social Structure

[By : Karl Mannheim]

આધુનિકયુગના એક વિરલ સમાજવિજ્ઞાની અને તત્ત્વચિંતકનો
એક વધુ અભ્યાસપુર્ણ મધ્ય
આજની ભગતિક સાર્વત્રિક કરોડકીના મૂળમાં પ્રવેશ
કરાવે છે ને ઉલ્લેખી યોધે છે. શિ ૨૭

The Political Economy of Growth

[By : Paul A. Baran]

અમેરિકાના એક પ્રતિભાવાન અર્થશાસ્ત્રી-વિચારકની કક્ષમે
આજની અતિ વિવાદાસ્પદ અને જટિલ સમસ્યા
જનનના 'આર્થિકવિકાસ' ઉપર વેધક પ્રકાશ પાડતું પુસ્તક
શ. ૧૫-૦૦

Rammohan Roy

[By : Iqbal Singh]

નવન ભારતના આદિ પ્રજોતા અને ધરતરદાતાની
અતિ પ્રેરક જીવનકથા શ. ૧૫-૫૦

Dr. Zhivago

[By : Boris Pasternak]

એક અસાધારણ કવિ-સર્જકની કક્ષમે અસાધારણ નવલકથા
જેને તાજેતરમાં જાતના મુદ્દા સાહિત્ય નોબેલ-પારિતોષિક
એનાપત થતાં દુનિયાભરમાં ચોકાવનારા મત્યાધાતો ભક્ષ્યા
છે, તે જે રશિયામાં પ્રગટ થયા પામી તથી
એ નવલકથા (શિ. ૨૧)

હિંદી

વિશ્વસાહિત્યકી રૂપરેખા

ભારતવરણ ઉપાધ્યાય શ. ૧૨-૦૦

સ્વાધીનતા ઓર ઉત્કેષ બાહ નેહરુ

જાહરલાલ નેહરુનાં લાખણો (૧૯૪૧-૧૯૪૯)

શ. ૫-૦૦

ભારતીય ઇતિહાસકી સર્વેક્ષણ

કે. એમ. પશ્ચિમર શ. ૨-૫૦

હિન્દુસમાજ નિર્ણય કે દ્વાર પર

કે. એમ. પશ્ચિમર શ. ૪-૫૦

દ્વંતીતિ કે સિદ્ધાન્ત ઓર વ્યવહાર

કે. એમ. પશ્ચિમર શ. ૨-૫૦

પ્રાચીન ભારત : ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ

બી. જી. ઝાખસે શ. ૫-૫૦

ભારતીય સંસ્કૃતિ કે ઉપાધાન

ડી. એન. યુલ્કમદાર શ. ૧૨-૦૦

આધુનિક રાજનીતિક સંવિધાન

ઇન્ડો-કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દ. આફ્રિકા, આયર્લેન્ડ,
ફ્રાન્સ, અમેરિકા, રશિયા, સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, તથા ભારત
વગેરે દેશોના બધાપણોનો વિષયગ્રાંથ પરિચય

શ. ૧૦-૦૦

થોડાંક નવાં સસ્તાં પુસ્તકો

Foundation of Moderns Art By Ozenfant 10-00

Feeling And Form :By Susanne

Langer 24-00

[A Theory of Art by the Author of
Philosophy in a New Key.]

Modern Philosophies in Education :

By Brubacher

Mc Graw-Hill Series in Education 27-50

Eighteen Fifty Seven

(Surendra Nath Sen) 5-50

The Sepoy Mutiny & Revolt of 1857

(R. C. Majumdar) 15-00

Occasional Speeches & Writings :

(Radhakrishnan) 2 vols. 7-50

Second Five year plan (1956) 4-50

Jawaharlal Nehru's Speeches 1949-1953 5-50

" " " 1953-57 6-50

The Discovery of India : Nehru

(Meridian Edition) 16-80

Jawaharlal Nehru : (An Autobiography) 10-00

Jalco

J- 86 The Jungle (Upton Sinclair) 3-00

J-121 Citizen Tom Paine (Howard Fast) 2-50

J-110 Stout Hearts & open Hands 2-00

J-125 Founding The Life Divine 2-00

(The Integral Yoga of Sri Arbindo)

J-124 Glumpses of World Religions 3-00

J- 42 Farewell My Friend (Tagore) 2-00

J- 23 Inquilab (Khwaja Abbas) 3-00

J-104 Dead Souls (Gogol) 2-50

J-100 Prophets & Saints 2-50

J-118 Incentive Management 3-00

J- 88 The Dram Shop (Emile Zola) 3-00

J-132 Not in our Stars (A. D. Gorwala) 3-00

J- 61 Tears & Laughter (Gibran) 1-50

J- 36 The Living Thoughts of Gotama

Buddha 2-00

J-126 Ramana Maharshi 2-50

J- 89 Technical Dictionary 3-75

Penguin

41 Crome yellow (Aldous Huxley) 2-00

Goddess & the Genius " " 2-00

Eyeless in Gaza (" ") 3-00

After the Fire Works (" ") 2-00

War & Place I & II (Tolstoy) 12-00

The Devils (Dostoyevsky) 4-80

Selected short stories (H. E. Bates) 4-80

Confessions of Felix Krull (T. Mann) 2-80

The code of the woosters 2-80

(Woode House)

The Man Upstairs (") 2-00

ત્રણ સામયિક

ચાંદના પંકડોરીઅસ

[અંગ્રેજી-હિંદી બંને ભાષામાં]

૧૬૫૮ના ડિસેમ્બર અંત પહેલાં સવાજમ ભરનારને

બે વર્ષનું સવાજમ રૂ. ૨૦ને બદલે રૂ. ૬-૦૦

એક વર્ષના રૂ. ૩

ઉપરાંત :

મુંદર ચિત્રાનું કેલેન્ડર

Soviet Land

સોવિયેત રશિયા વિશેની ચિત્રભરપૂર સાહિત્ય

આપતું ૫૫વાડિક

હવેથી મોટા કદમાં વધુ ભાલકામાં

વાર્ષિક રૂ. ૭-૦૦ છૂટક રૂ. ૦-૪૦

[ડિસેમ્બરના અંત સુધી ગ્રાહક ચનારને વાર્ષિક રૂ. ૪-૦૦]

Link

અમેરિકન સુવિખ્યાત TIMEના સ્વરૂપનું

રાષ્ટ્રીય-આંતરરાષ્ટ્રીય પરિચયિત ઉપર ઓળખદર્શકો

મકાશ પાચરતું એક માસ-અનોખું

સમિતિ આયોજિક

વાર્ષિક રૂ. ૩૦-૦૦ છૂટક રૂ. ૦-૬૦ ન.પે.

એક વરસ રમતાં રમતાં વહી ગયું—એમ કહું” તો અતિચોક્કિત છતાં, નિઃશંક એમાં ધણું સત્ય છે.

વિદ્યેમાનવ(માનવ)નો આરંભ ક્યો ત્યારે કેટલો ભાર હતો ! કેટલી ભીતિ હતી ! નહિ કે ‘ભાર’ જિતરી ગયો છે, ‘ભીતિ’ દૂર થઈ છે...

આધિક બોલો ચિંતાજનક રહ્યો છે; ને વિદ્યેમાનવને જે કક્ષાએ લઈ જવું છે, એને માટેની મુશ્કેલીઓ અને મયામણોય આજુ જ છે.

પરંતુ ખાસી કસોટી તો સંપાદકની પોતાની ધર્મ રહી છે. કેમકે—વિદ્યેમાનવનો વિકાસ એના સંપાદકના વિકાસની સાથે જ ઓતપ્રોત છે. ૨૮ વર્ષના પક્ષીય રાજકારણને અતિ એ જે સ્વસ્થતા અને સ્વતંત્રતા માર્ગ દૂઢી રહ્યો છે, તે અત્યંત દુષ્કર છે; હજી તો એને કેવળ એટલી પ્રતીતિ થઈ છે કે—

● માનવજાતનો ઇતિહાસ આજે શોષણવિહીન અને એ મુખ્ય અર્થમાં સમાજવાદી સમાજરચનાના રાહે નિશ્ચિત રીતે વિકસી રહ્યો છે; ને માનવજાત માટે અત્યંત અવનવી શક્યતાઓ ભિંધી રહી છે.”

● આ વિકાસમાં માકર્સ અને ગાંધીના ચિંતનનો મેળ સોનામાં મુગધરૂપ નીવડનાર છે.

● કાર્પણ્ય એક દેશ, પક્ષ, પંથ યા

વાદને હસ્તક નાા રાહનો ઇન્કારદારી દોર હોવો હિતાવહ નથી; ને હવે કદાચ શક્ય પણ્ય નથી.

કાર્પણ્ય એક દેશ, પક્ષ, પંથ કે વાદ પ્રત્યેની અધ નિષ્ઠા માનવજાતના ભાવિવિકાસને જ રૂંધી રહી છે. તે જ રીતે, કાર્પણ્ય એક દેશ, પક્ષ, પંથ કે વાદ પ્રત્યેની અધિષ્ઠિત પણ્ય ભયંકર વિધાતક નીવડી રહ્યો છે.

સર્વાંગી અને સર્વસેત્રી સહઅસ્તિત્વ દ્વારા, ચાંતિમય નૈતિક સ્પર્ધા દ્વારા જે દેશ, પક્ષ પંથ કે વાદ (વિચારધારા) જગતને આગળ લઈ જવામાં જેટલે અંશે પોતાનું પ્રદાન આપી શકશે, તેટલે અંશે તેનું નેતૃત્વ સ્વીકારશે—ઇન્કારદારી નેતાગીરીને માટે સ્થાન નથી; એ હિતાવહ નથી.

આથી જ તો—સંપાદકને જે આજના યુગનું હળાહળ વિષ કાર્પણ્ય હોય તો તે ‘અધસંમતિવાદ’ (Conformism) છે.

● સર્વોદયી સમાજવાદનો પાયો જે આર્થિક શોષણ રહિતતા છે; તો લોકશાહી અને અંતરાત્માનીસ્વાધીનતા (નૈતિક મૂલ્યો) સમાજવાદી ઇમારતના આધારસ્થંભ છે.

શોષણરહિત માનવીય સમાજનો સ્થાપના અને સ્થિરતા આ વિના અશક્ય છે.

માટે જ તો, વિદ્યેમાનવને કાર્પણ્ય દેશ, પક્ષ, પંથ યા વાદ તરફથી થતા સમાન આધિક-પર્યા ઉપરના આક્રમણ સામે જેટલો કઠોર વિરોધ છે, એટલો જ એના નૈતિક આધારસ્થંભ ઉપરના આક્રમણ સામે છે...

અલગત, આ માર્ગનો અમલ અમેય અત્યંત દુષ્કર છે...અને અધસંમતિવાદના વાતાવરણમાં એના પરિણામો ઓછાં કષ્ટકર હોવાનાં નથી...

કેમકે—અધસંમતિવાદનું લૌકિક અધ અને દૂર છે :

‘જે અમારી સાથે નથી, તે અમારા દુરમનની સાથે છે.’ અને દુરમનને તો સર્વાંશે મહાત કરવો એ સત્તાનું (કેવળ રાજકીય નહિ, તમામ પ્રકારના ક્ષેત્રની સત્તાનું) પ્રથમ કર્તવ્ય છે...! આમ, વિદ્યેમાનવનો પંથ ભેવડો દુષ્કર છે... એક વર્ષના બહુ ટૂંકાં ગાળામાં ૫ એનો અણસારો તો એને થયો છે...

આમ છતાં, વિદ્યેમાનવ એક વર્ષ હેમખેમ પાર જિતરી ગયું છે. એટલે જ તો, જે કાર્પણ્ય યોડીક વિટંબણાઓનો અનુભવ થયો છે, એ શુભાર્થે જઈ ‘રમતા રમતાં વર્ષ પૂરું’

કયંતિ' આનંદ સદૃશ રીતે વ્યક્ત થઈ ગયો—અતિશયોક્તિ છતાં એમાં કશું અસત્ય કે અબુજબું નથી.

એથી જ તો, સદા પંથ દૂંઢતા યુસાફરના મસ્ત આનંદથી વિશ્વ-માનવ બીજા વર્ગની મંજિસે બેસે છે...

પ્રથમ વર્ણના આ પ્રયાસ દરમ્યાન અનેક નવવા-અનવવા મિત્રોએ આત્મીયતા પ્રગટ કરી છે; નાની મોટી રીતે સહાય કરી છે; હૃદય આપી છે. એ સૌના અમે આભારી છીએ...

સંપાદન ક્ષેત્રે મુશ્કેલી રનેહી રવિભાઈ (શ્રી. રવિશંકર રાવળ) જેવા વડીલનું મમતાભર્યું માર્ગદર્શન સતત મળતું રહ્યું છે, એને વિશ્વ-માનવ સદ્ભાવ્ય ક્ષેત્રે છે.

ઉપરાંત, શ્રી સુરેશ જોષીએ કાવ્ય-આસ્વાદની લેખમાળા દ્વારા અને શ્રી. શુભામ મોહનમદ શેખે ચિત્ર-કલાના આસ્વાદની લેખમાળા દ્વારા વિશ્વમાનવને વિશિષ્ટતા અર્પી છે, તે માટે આ બંને મિત્રોના, તથા અન્ય લેખન-સંપાદન ક્ષેત્રે સહાયરૂપ થનાર યુવાન, મિત્રો-અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, મધુકર શાહ, મહેશ શાહ, તથા 'પ્રજ્ઞવ' અને 'કારવપ'નો આભાર માને છે. અને સર્વિશેષ રીતે સતત સાથ આપનાર સુ. ગાંધીનો ઉદ્દેશ્ય કરી લઈ વિશ્વમાનવ સૌનાં અધિકતર સહકાર અને આત્મીયતા પ્રાપ્ત છે.

—લોગીલાલ ગાંધી

વાચકો :

વિવેચકોને—

વિશ્વમાનવ એક વર્ષ પૂરું કરે છે.

અમારા પ્રયાસો વિશે અમે હાઈ થલ્ક કહીએ તે પૂર્વે વાંચકો અને વિવેચકો પાસેથી નિખાલસે અભિપ્રાયોની અમે અપેક્ષા રાખીએ છીએ.

વહેલીતકે, દૂંઢમાં, અચૂક લખી મોકલવાના ખાસ આગ્રહ સાથે—

—સંપાદક

ગ્રાહકોને—

'વિશ્વમાનવ'નું પહેલું વર્ષ પૂરું થયું છે.

- પહેલા વર્ષનું લવાજમ જેમનું બાકી હોય તે ફૂંપા કરી મોકલી આપે....
- બીજા વર્ષનું લવાજમ ડિસેંબરની ૨૫મી સુધીમાં મળી ગયું નહિ હોય તેમને જન્યુઆરી, '૫૬નો અંક વી. પી., થી રવાના થયે તેની નોંધ લેવા વિનંતી.

ગ્રાહક તરીકે મટી જવા હવજતાર તત્કાલ જણાવે...

—સંચાલક

પં. નેહરુને પત્રો...

પં. નેહરુની ૧૯૪૧ી જન્મ જયંતિ પ્રસંગે એશિયા પબ્લિકેશિન્સ હાઉસ શુભચિંતક તરફથી પ્રકાશિત નેહરુ ઉપરના ૩૧૧ પત્રોનો અંથ (અંશિકા) પ્રગટ થયો છે. દુનિયાની અનેક વિભૂતિઓ અને વ્યક્તિઓએ લખેલા પત્રોનો આ સંચય છે... આ પત્રો પં. નેહરુની પ્રતિભાના એક ઘોતક છે...

આ પત્રોમાંથી થોડાંક તારવીને અહીં રજૂ કર્યું છે—સંપાદક

ગાંધીજીના પત્રો

“ઉપવાસ છોડો.

...બહુત વર્ષ જીવો. ઔર ડિંદે જવાહર બને રહો.”
(તા. ૧૮-૧-૪૮)

“મારા તરફ તમે આટલાં બધાં વર્ષો સુધી વિનમ્ર અને નિઃશંકભાવે જે નિષ્ઠા દાખવી છે, તે નાતે મારા તરફથી તમારે જે કાર્પ સ્વાધીનતા જોઈતી હોય, તે સઘળાં હું તમને આપું છું. તમારી અત્યારની અવસ્થા અંગે અને જે કંઈ જાણવા મળ્યું છે, તેથી મને તમારી આ નિષ્ઠાનું ભારે મૂલ્ય છે. મારી અને મારા વિચારોની સામે તમારે ખુલ્લી લડાઈ ચલાવવી જોઈએ. હું ‘ઝોટા’ હોઉં તો દેશને હું ખુલ્લી રીતે પારાવાર હાનિ પહોંચાડી રહ્યો છું—આવું તમે માનો છો ત્યારે તો તમારે મારી સામે બળવો પોકારવો જોઈએ. આપણા મતભેદો એટલા વિશાળ અને જસદ છે કે કયાંય મને આપણી વચ્ચે સમાન ભૂમિકા

જેવું દેખાતું નથી. તમે હમેશાં એક બહાદુર, નિષ્ઠાવાન, શક્તિશાળી અને પ્રામાણિક સાધારણ બની રહ્યા છો. આવા એક સાથીદારને શુભાવેલો પડે છે તેવું અને હું ખૂબ યાચું છું, તે બાબત હું તમારાથી છુપાવી શકું તેમ નથી. પરંતુ બ્યારે આપણે કાર્પ ધોયતી આરાધના કરતા હોઈએ, ત્યારે સાથીદારીનો ભોગ આપવો પડે છે. પરંતુ, આમ સાથીદારીનો ભોગ આપવો જ પડવાનો હોય, તો ખરું તે આપણી વચ્ચેની આત્મીયતાની આડે આવશે ન જોઈએ.”

સાબરમતી આશ્રમ (૧૭-૧-૨૮)

“આત્રામી ઉપવાસની સામે હું અમૂંઝી રહ્યો હતો ત્યારે તમે મુર્તિમંતરે મારી સન્મુખ હતા.”

(ચરવા સેંટ્રલ જેલ : ૨-૫-૩૩)

પં. નહેરુના ગાંધીજી ઉપરના પત્ર

“મને એકાએક એવી કાર્પ જળારી લાગણી થઈ આવી કે મારી અંદર રહેલું કંઈક વૂઠી પડ્યું. જે બંધનને મેં ખૂબ જ મૂલ્યવાન માન્યું હતું તે એકાએક વૂઠી પડ્યું. આ વિશાળ દુનિયામાં હું એકલવાયો પડી ગયો એમ મને લાગ્યું. છેક બાળપણથી હું કંઈક અંશે એકલવાયો હોઉં એમ મને લાગ્યા કયું છે. પરંતુ કેટલાંક બંધનોએ મને તોડાત બધી હતી. થોડાક ટેકાઓએ મને જળગથી રાખ્યો હતો. મારું હૃદયનું એકલવાયાપણ અંતિમ તો વિદાય થયું ન હતું, પરંતુ એની માત્રા ઘટી હતી. પરંતુ હવે તો હું અકાદ વેરાનમાં કેવળ એકલવાયો પડી ગયો લાગું છું.”

આઘાત એક પછી એક આવતા લાગ્યા અને બનાવોની પરંપરાએ એ ધારને તીક્ષ્ણ બનાવી અને મારા મન અને લાગણીની શાંતિ અને સ્વસ્થતા ઠરી લીધી. ફરી પાછી

પાસ્તરનાક :

ન્યૂઝીલેન્ડની 'રોયલ એડેડેમી ઓફ લેટર્સ' તરફથી દર વરસે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના શ્રેષ્ઠ સર્જક-પ્રણેતાઓને નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થાય છે.

૧૯૫૮ તુ' સાહિત્ય માટેનું આ પારિતોષિક સોવિયેલ રશિયાના ૬૮ વર્ષના જૂદા વિખ્યાત કવિ-સાહિત્યકાર મોરિસ પાસ્તરનાક (જન્મ ૧૮૯૦) ને

'સમકાલીન ઊર્મિકાવ્ય અને મહાન વસિયત 'એપીક' પ્રણાલિકા-બંને ક્ષેત્રોની મહત્ત્વની સિદ્ધિ માટે'

એનાયત કરવામાં આવ્યું છે.

(રશિયાના ત્રણ વિદ્વાનોએ પણ ૧૯૫૮ તુ' વિજ્ઞાનનું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું છે)

પાસ્તરનાક સહજ આગેજ અને ઊમળકાણાવાં હેથે તારથી આભાર પાઠવ્યો : 'અત્યંત આભારી, પ્રવિત, મગર, ચકિત, સંક્ષુબ્ધ છું...'

ત્યાં તો ખીજે જ દિવસે કાઠી ઉપર કટક ચઢ્યું :

સોવિયેતના 'લિટરરી ગ્રેડેટ' એ પડતાળ પાડી :

* પાસ્તરનાકનું જે બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે, તેની માછળ સોવિયેત રશિયા સામે, સોવિયેત તંત્ર સામે અને સર્વ-વિજયી સમાજવાદ સામે 'કંટુ' મુદ્દ 'પેટાવવાની નેમ છે...

* મૂડીવાદી ઇન્ઝરદારી સંસ્થાએ આ ઈનામ ચાલાકી પૂર્વક, (બહારથી એનાં ઊર્મિકાવ્ય અને એપીક પ્રણાલિકા માટે પરંતુ સાચી રીતે) એની છેલ્લી નવલકથા ડૉ. ઝિવાગો માટે આપેલું છે.

૧ આ નવલકથા પ્રતિ-ક્રાંતિકારી અને બદનામીપૂર્ણ કૃતિ છે. સોવિયેતનાં માસિકોએ અને પ્રકાશકોએ એ નવલકથા છાપવાનો ૧૯૫૬માં જ ઈન્કાર કરી દીધો હતો.

* પાસ્તરનાકની આ નવલકથામાં એક દુષ્ટ સહેલ મનના ક્રાંતિના દુશ્મનની જીવનકથા આપવામાં આવી છે...

૧ આવી નવલકથાનું બહુમાન કરીને કમ્યુનિસ્ટ વિરોધી જોહાદનો લડકો પેટાવવામાં આવ્યો છે...અને આ રમતમાં નોબેલ ઈનામની લાલચે પાસ્તરનાક ખાહુ' બનેલ છે.

સોવિયેતના રેડિયોએ તરત પડધો પાઝો :

'પાસ્તરનાક સહેલ મનનો કવિ છે અને તેની નવલકથા કલાદષ્ટિએ નખાલી, બદનામીભર્યા અને સમાજવાદ પ્રત્યેના તિરસ્કારથી ભરેલી કિતાબ છે...'

* તો સોવિયેત દેશના લેખકસંઘે ઠરાવ કરી પાસ્તરનાકને લેખકસંઘના સભ્યપદથી જ બરતરફ કરવાનો, અને 'દ્વાખોર પાસ્તરનાકની નાગરિકતા છીનવી લેવાનો' અને સોવિયેત ધરતી પરથી એને કાઢી ચૂકવાનો સોવિયેત સરકારને વિનંતી કરતો ઠરાવ કર્યો...

અને આ બધાથી તોરમાં આવી ચૂકેલા યંગ કમ્યુનિસ્ટ લીગ=કોંગ્રેસોલાના પ્રથમ મંત્રી મિ. સેમિયાન્સનીએ તો ભાવજી કરતાં બીલ્ડસ લાવામાં બહેર કયું :

'જૂડ બન્યાં ખાય છે ને જીવે છે ત્યાં જ મંદવાડ કરે છે...પાસ્તરનાક એનાથીય બહાર છે...'

આમ એક કવિ-સર્જક સામે સત્તાધારીઓનું કટક ચઢ્યું હતું, ત્યારે પારતરનાકે નોબેલ-એકેડેમીને બીજો તાર પાઠવી દીધો હતો :

‘હું જે સમાજમાં જીવું છું એ સમાજમાં આ બહુમાનનો કેવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, તે જોયા પછી...આ ઈનામ હું સ્વીકારી શકું તેમ નથી’ અને તેણે સર્વસત્તાધિકારી કુશાચને ય પત્ર લખી નાખ્યો હતો :

‘મારી માનુષીમિત્રી સરહદો બહાર ધકેલાઈ જવું એ મારે માટે અત્યુત્તર છે...મારા સંબંધી એવું અંતિમ પગલું ન ભરવા વિનંતી કરું છું’...

‘હું રશિયા સાથે જન્મ્યો, જીવનથી અને કબ્રમાં જડાઈ ગયેલો છું...રશિયાથી બહાર અને તેનાથી સિમ જીવનની હું કંઈપણ જ કરી શકતો નથી...

‘મારી ગમે તે બુલેા અને ક્ષતિઓ હો. હું મારી જીવનને એવા રાજકીય વાતાવરણની વચ્ચે કંઈપણ જ શકતો નથી, કે જ્યાં (પશ્ચિમના દેશોમાં) મારા નામે આ પ્રકારનું આંદોલન આરંભી દેવામાં આવ્યું હોય...

‘હું મારી છાતી પર હાથ મૂકી કહી શકું છું’ કે મેં સોવિયેત સાહિત્ય માટે કંઈક કયું છે; અને હું હજી એને માટે ઉપયોગી બની શકીશ...

પરંતુ આટલાથી ય સોવિયેત સત્તાને સંતોષ ન થયો તે પારતરનાકે પાસે ‘માફી-પત્ર’ લખાવીને જ જઈ (૧)

‘...મારી બાબતમાં જે કાંઈ બન્યું છે, એ અધુરું મારાં ચેતાનાં કાંચેરું સ્વાભાવિક પરિણામ છે... મને નોબેલ પારિતોષિક આપવામાં આવ્યું એને મેં સાહિત્યિક બહુમાન માની લીધું...પરંતુ એ મારી બુલેા હતી...પરંતુ જ્યારે મેં જોયું કે મારી નવલકથા ફરતે રાજદ્વારી વટાળ જીભો થવાની શક્યતા છે...જેનાં હવે લયકર પરિણામ આવ્યાં છે, ત્યારે મેં સ્વેચ્છા-પૂર્વકનો અસ્વીકાર જાહેર કર્યો...

‘મારા ચેતાના દોષો, મારી નવલકથાઓ અને મારા લેખન વચ્ચે અનેક અંતરયો જીભા કરી દીધા...

‘મારી કૃતિ યોગ્યનીય અર્થ’ (રશિયન ક્રાંતિની બદનામીનો અર્થ) કાઢવાનાં કારણો તો આપે જ છે...

‘આ જાંઝાવાતલયુ’ અઠવાડિયા દરમિયાન મારા ઉપર કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ ગુમરાવામાં આવ્યો નથી. ...મારા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું જોખમ આવ્યું નથી. .. મારા બધાં જ પત્રલાં સ્વેચ્છાપૂર્વકનાં છે...

‘હું મારું ઉજ્જવળ નામ અને મારા વિરાદરોનો શ્રાવેલો વિશ્વાસ ધુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની તાકાત મેળવી શકીશ.’ (તા. ૫-૧૧-૫૮)

૨

આજની દુનિયાની એક જબરજસ્ત શક્તિશાળી સત્તાએ એક અદના વૃદ્ધ કવિ ઉપર આ રીતે કટક ચઢાવ્યું છે. કારણ એ કે એની નવલકથા એ દેશના સત્તાધારીઓને (રાજકીય અને ઈતર શ્રેણીના) ક્રાંતિની, રશિયાની, સમાજવાદનો બદનામીકર અને કલાવિક્ષીન, માંયકાંગલી કૃતિ લાગેલી હોવા છતાં, અને રશિયામાં તેને દબાવી દીધી હોવા છતાં—

—ઈટલીના એક પ્રકાશકે (તેય કમ્યુનિસ્ટ પ્રકાશકે) ઈટાલિયન ભાષામાં તેને પ્રગટ કરી; અને ફ્રેન્ચ, જર્મન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તે પ્રગટ થઈ ચૂકી...

—આડકતરી રીતે તેને જ લક્ષમાં રાખી, ૧૯૫૮નું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું.

—આજ પૂર્વે રશિયાના ઈતર સાહિત્યકારોને નહિ, પણ પારતરનાકેને જ આવા પારિતોષક માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો !

આ બધાં કારણોએ રશિયન સત્તાધારીઓને મન આ પારિતોષિક સોવિયેત-વિરોધી મોરચાનું, કંઠા યુદ્ધનું જ એક પગલું બની ગયું.

અને કંઠા યુદ્ધની આવી સાઠમારીમાં રશિયા પાછળ પડી જઈ નામોશી વહોરવા તૈયાર ન હતું !

એણે કીડી ઉપર કટક ચઢાવ્યું જ...

• રશિયન કવિ-નવલકથાકાર આઈ. એ. બુલ્ગીન (જન્મ ૧૮૦૦) ને ૧૯૩૩માં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ-પારિતોષિક એનાયત થયું હતું. તે પૂર્વે તેને રશિયાનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યિક ‘પુરિશન-પારિતોષિક’ પ્રાપ્ત થયેલું હતું. પરંતુ ક્રાંતિ બાદ, ૧૯૧૬માં તેણે રશિયાનો ત્યાગ કરી ફ્રાન્સને પોતાનું વન બનાવ્યું હતું. આથી આવા ‘ભાગ્યે’ને અગાધ નોબેલ-પારિતોષિક અપાયેલું તેનો રોષ પણ હતો જ.

નોબેલ બહુમાનની પાછળ રાજકીય દષ્ટિ નથી જ હોતી, એવો દાવો કોઈથી થઈ શકે એમ નથી. ગાંધીજી-ને શાંતિનું નોબેલ-બહુમાન આપવાનો ઇન્કાર થયો હતો; અને દુષ્માન શાંતિ-પારિતોષિક માટે વધુ લાંબક ગણાયો હતો ! અર્થેસને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું હતું, ત્યારે આઈસલેન્ડર ઉદ્ધામ નવલકથાકાર લેક્સનેસનું નામ તેના ઉદ્ધામ વિચારોને કારણે, આઈ વરસ લગી પાણું ધોલાયું હતું.

આ અને આવા બીજા દર્શાવે છે—

નોબેલ-પારિતોષિકની પ્રચલિકાને ‘મૂડીવાદી ઇન્જનરહારી સંસ્થાના બહુમાન’ તરીકે બદનામવાનું અને બહુમાન પાછળ કેવળ યા મુખ્યતા; રાજકીય દષ્ટિ રખાતી હોવાનું માની લેવાનું તો કોઈ રીતે શક્ય નથી.

સાહિત્ય ક્ષેત્રના નોબેલ-પારિતોષિકના વિજેતાઓમાં આજ પૂર્વે જગતના અનેક અપ્રતિમ સાહિત્યકારોની નામાવલિ પ્રગટ છે : રોમાં રોમાં, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ટોમસ માન, બ્નાર્ડ શો, સિંકલર લુઈ, પિરાન્ડેલો, યુજીનો નિલ, લેજરવિક્સ, પર્લ પાક, ઇસિયટ, આલ્બેર્ટ કાસુ વગેરે.

સોવિયેતના જ પોતાના તથા વિદેશીઓને આ વરસે એ જ સંસ્થાનું પારિતોષિક મળ્યું છે, ને તેમણે વાજતે માજતે સ્વીકાર્યું છે, એ ય તો હકીકત છે.

પાસ્તરનાકના કિસ્સામાં રાજકીય દષ્ટિએ લાગ બજાઓ છે એવું માની લઈએ તોય, પાસ્તરનાક સામેની સોવિયેત સત્તાની જેહાદને કોઈ રીતે વાજબી ઠરાવી શકાય એમ નથી.

કેમકે—

પાસ્તરનાક બીજું કોઈ પણ હો. વા ન હો, પરંતુ એ આજના સુખનો એક અત્યંત પ્રતિભાવાન કવિ-સર્જક હોવાની વાત, રાજકીય દષ્ટિથી કેલુપિત બનેલા ગમે તેટલા ઇન્કારો છતાં, તેનાં કાવ્યો અને તેની કૃતિઓ વિષેનું સાહિત્ય જે કોઈ આપણે માટે ઉપલબ્ધ છે તેના સ્વરૂપ-પરિચય બાદ, હાંકી શકાય એવી નથી.

એક અત્યંત પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે પાસ્તરનાક રશિયામાં ચાર ચાર દાયકાં થયાં પ્રકાશમાન રહ્યો છે. પાસ્તરનાક ત્યારે માત્ર ૨૪ વર્ષનો હતો, જ્યારે એનો પ્રથમ કાવ્યસંપૂર્ણ પ્રગટ થયો હતો : ‘A Twin in the clouds’; બાદ બીજાં બે જ વરસમાં, ૧૯૧૧માં ‘Over the Barrier’—બીજો કાવ્યસંપૂર્ણ પ્રગટ થયો.

કાંતિ પૂર્વેની પાસ્તરનાકની આ સાધના હતી.

કાંતિ બાદ એ સાધના અખંડ રહી : ૧૯૨૨માં ‘My Sister—Life’ પ્રગટ થતાં સોવિયેત બુદ્ધિજીવીઓ પાસ્તરનાકને ભ્રમણકામેરે બિરદાવ્યો હતો. (માધકાવ્યોનો એ સાથી-સગી કવિ હતો) ૧૯૨૫માં ‘Aerial Ways’

—ચાર વાર્તાઓનો સંગ્રહ, તથા બાદ ‘The Childhood of Loves’—એક છોકરીની કથાત્મક વાર્તાનું પુસ્તક અને ૧૯૩૧માં પોતાના જ બાળપણ અને યૌવનનું આલેખન કરતું આત્મકથાત્મક પુસ્તક ‘The Safe Conduct’ (માધકાવ્યોની આત્મકથાના આગામી દિવસો કુધીનું આલેખન) પ્રગટ થવા પામ્યું. વળી તેના કાવ્યપ્રવાહ વહેતો થયો : ૧૯૩૭માં ‘The Second Birth’ અને ૧૯૪૩માં ‘Early Trains’ તથા ૧૯૪૫માં ‘The Terrestrial Expanse’—કાવ્યસંપૂર્ણ પ્રગટ થયા.

૧૯૨૦-૩૦ દરમિયાન તો સોવિયેત બુદ્ધિજીવીઓ એના પર આકર્ષિત હતા.

૭ પરંતુ, અપરિચિત પ્રતિકો, અસંબંધ વિચારતરંગોની જાળમાં, અને અવનવી ઉપમાથી ભરેલી અધરી, સંદિગ્ધ અને પ્રતિકાત્મક કવિતાઓ નૂતન સમાજવાદી વાસ્તવવાદના પુરસ્કર્તાઓને ઉત્સાહ પ્રેરી શકે એવી ન હતી. ત્યાં વળી, સાહિત્ય-કલા અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જુદાનોત્પન્ન મધ્યાહ્ન તથો. (૧૯૪૬-૪૮) અને સમાજવાદી વાસ્તવવાદના જડ ચોકડાનીયે કલાનો—સર્જનશીલતાનો પ્રાણ રૂંધાયો; રાજ્યસત્તાને તત્કાલ અનુરૂપ સૂચનોની આજુબાજુ ચૂંચાયેલ વાર્તા-નવલકથાની વાહવાહ પોકારાવા લાગી : ઇનામો ઉપર ઇનામો એનાયત થવા લાગ્યાં : માન-પ્રતિષ્ઠા અને ઉચ્ચ રચાનો એ અનુસાર

નક્કી થવા લાગ્યાં. અને જેઓ એનાથી દૂર રહ્યાં, એવી શક્તિ દાખવી ન શક્યાં, એવી રૂતિ કેળવી ન શક્યાં તે હંડધૂતાયાં : કવયિત્રી આખતામોવા તથા કટાક્ષ (વાર્તા) લેખક ઝોરો-કો ઉપર મોહ જિત્યો : ‘ સરલ, મુકદાલ, સોવિયેત પ્રજાની બદનામી રૂપ લેખન કરનારા ’ તરીકે લેખક-સંધર્માંથી ગરતરક થયાં !

કૂર કસોટીનાં વરસો

અલપત, પાસ્તરનાકે ત્યારે આવા ઉગ્ર હલ્લામાંથી બચી ગયો...એની કવિતાની સૂક્ષ્મતા, દુર્બોધતા અને પ્રતિભાએ જ કદાચ એને બચાવી લીધી !

પરંતુ, ૧૯૪૫ પછી* પાસ્તરનાકનું નામ નિશાન સાહિત્યકોશમાંથી સદંતર અદૃશ્ય થઈ ગયું.

સોવિયેત રશિયામાં, બ્યાં રાજ્ય અને રાજ્યાશ્રિત લેખક-સંધર્ની જ દ્વારા કોઈ પણ લેખકની કૃતિ પ્રકાશ પામી શકે છે, એ પરિસ્થિતિમાં—

પાસ્તરનાકનાં ૧૫-૨૦ વર્ષના વિચાર કરો. કોઈ પણ સાચા સર્જક માટે એની ‘ કસમ ’ને રક બનવી રૂધામણ કુરમાવનારી યાતનાનાં વર્ષો—જીવનની આકાશમાં આકાશી કસોટી રૂપ ગણાય; ને પાસ્તરનાકે માટે હતાં જ.

પાસ્તરનાક એ કૂર કસોટીમાંથી પાર જિત્યો : એનો સર્જક આત્મા જીવંત રહ્યો, અજીનમ અને અદૃશ્ય રહ્યો. જ્ઞાનોવના કારમા કાળ દરમ્યાન એ એની અંતરાત્માની સ્વાધીનતા અક્ષુબ્ધ રાખી શક્યો : કેમકે, એણે રાખ્યાઅપને અવગણી, સારસ્વત-સાધનાનો આશ્રય લીધો હતો.

જગતના મંડાન સર્જકો—ઝેરે, શિલર, શેકસપીઅર તથા શેલી, વરલેઈન, રિનબર્ન આદિની અમર કૃતિઓના રશિયન અનુવાદોના કાપમાં અપૂર્વ નિષ્ઠાથી લાગી ગયો હતો.

રશિયાના આજના યુવાનો પાસ્તરનાકને એક ઉત્તમ

* ‘ ડૉ. જિવાગો ’ના અંગ્રેજ અનુવાદક ગ્રેસ્ટ, લેવકોના લખવા મુજબ આરારે ૧૯૩૮ પછી પાસ્તરનાકનું લાગ્યે જ કોઈ લખાણ સોવિયેતમાં પ્રગટ થવા પામ્યું છે. તે વખતે, ૧૯૫૫માં સોવિયેત લેખક ઉલિયા એલ્દેનબુર્ગે, તેમના સારસ્વતવાસ દરમ્યાન, મુંબઈમાં લેખકોની સભા સમક્ષ એવો અફેસોસ પ્રગટ કર્યો હતો કે, ‘ અમારા એક અત્યુત્તમ જોર્જ-કર્નિ પાસ્તરનાકની કવિતા ૧૪ વર્ષ થયાં છપાવી બંધ પડી ગઈ છે... ’

અનુવાદક તરીકે ઝોળખે છે—એ એક મૌલિક સર્જકના જીવનની જેવી તેવી કુચ્છા નથી; પરંતુ સોવિયેત રશિયામાં જીવતા અને જીવતા સર્જક પાસ્તરનાક માટે તો ઉત્તમ અનુવાદકની નિષ્ઠા અંતરાત્માની સ્વાધીનતાની અદ્ભુત સંરક્ષક અને સંવાદક બની ગઈ હતી !

પાસ્તરનાકે જ્ઞાનોવ-યુગી આરંભાદી સાથે જગતના અમર સાહિત્યના અપૂર્વ સેવન દારા-મૂંગી સર્જકતા દારા, યુમારીબરી લાપરવાહીથી સર્જક આત્માને છાજતો જવાબ આપ્યો હતો.

ઉત્તરથી હશે, પસ્તાયો નહિ

પરંતુ, ૧૯૫૩માં સ્તાલિનનું અવસાન થયું. એ પૂર્વે રશિયામાં ‘ ગરફ ’ ઝોળખવા માંડ્યો હતો. સાહિત્ય અને સર્જન ક્ષેત્રે કંઈક આશ્વાસનની આશા બંધાઈ રહી હતી. ઈલિયા એલ્દેનબુર્ગે એની નવલકથા ‘ થો ’ લખતો થયો હતો; ત્યારે પાસ્તરનાકે ડૉ. જિવાગોનો આરંભ કર્યો હતો.

એ વર્ષની એકામ સાધનાને અંતે ૧૯૫૫માં નવલકથા તૈયાર થઈ ગઈ...સર્વસત્તાધિકારી સ્તાલિન ત્યાર પૂર્વે અવસાન પામ્યો હતો (જ્ઞાનોવ તો ઘણો અગાઉ જ મૃત્યુ પામી ચૂક્યો હતો) અને બંધિયાર હવા ઝોળી થઈ હતી—સર્જન-કલા-સાહિત્યક્ષેત્રે સવિશેષ. ત્યાં તો વળી, ૧૯૫૬ના આરંભમાં સ્તાલિનના બીબ વારસદાર કુશ્ચેવે ‘ યુમ હેવાસ ’ દ્વારા સ્તાલિનયુગી બર્ષરતાની ચોકાવનારી હકાકોતો પ્રગટ કરી. પાસ્તરનાકે કદાચ આ બધાથી વધુ ઉત્સાહિત થઈ ને, પોતાની આ નવલકથા (જે ૧૯૦૩ થી ૧૯૨૯ સુધીના જ સમયને આવરે છે)માં ‘ એપિલોગ ’નાં પ્રકરણે ઉમેર્યાં : તેમાં બીબ વિશ્વશુદ્ધ અને ત્યાર પછીનાં વરસોની કથાનો સમાવેશ કર્યો. અને ૧૯૫૫માં તૈયાર થઈ ચૂકેલી નવલકથા ૧૯૫૬માં પ્રકાશન માટે રજૂ કરી, અને વિદેશી લાપાઓના અનુવાદ માટેનો કરાર કરી લીધો. રવાના કરી ત્યારે પાસ્તરનાકને હૈયે કદાચ એવી અસ્થા હતી કે હવે કોઈ નહિ તો સર્જક પૂરતી અંતરાત્માની સ્વાધીનતા તો સુરક્ષિત બની ચૂકી છે... *

* લખાઈ રહેલી નવલકથા ‘ ડૉ. જિવાગો ’ના ઉલ્લેખ સાથે તેમાં રજૂ કરવામાં આવનારાં કાન્યોમાથી ૧૦ જેટલાં કાન્યો

કલાય પાસ્તરનાક છેતરાયો હતો. પરંતુ એ
પરતાયો તો નથી — કેમકે જીવનનાં એનાં મૂલ્યો
બુદ્ધાં જ હતાં.

૪

કેવળ કવિ-સર્જક

પાસ્તરનાકનો બાપ મથૂર ચિત્રકાર હતો; ને મા હતા
અચ્છી સંગીતકર : હીકરો કાંતિ પૂર્વે ને કાંતિ પછી ય કેવળ
કવિ-સર્જક રહેવા મળ્યા ને રહ્યો : કાંતિ, પાટી, રાજકારણ,
જંગી ઉલોમ-ઉપાદન અને પરિવર્તનો; એણે ભર્યા છે,
અનુભવ્યાં છે; ને કદિક એનાથી ઉત્સાહિત થઈ એનો અવાજ
ઉઘાડ્યો પ્રગટ થયો પણ છે... પરંતુ આ બધા છતાં, એ
જાણે આ બધા ઉપાદાનો તે ઉદ્ધામ્યોથી દૂર અને ઘણે અંશે
પરાયા નેવેા એકલવાયો રહ્યો છે ! ભવ્ય કાંતિ અને પ્રયત્ન
કાર્યક્રમોની પૂરેપૂરે માનવીની ને હીણી નાણેથી થતી એણે
નિહાળી છે; એથી એ વ્યથ-અસહ્ય ઉકળાટથી ભર્યો ભર્યો
અસ્વસ્થ રહ્યો છે : કદિક કાંતિને અને કાંતિકારોને એણે
ખિરદાવ્યા છે; તો માનવીનું આંતરિક સરવ ને રીતે
ખરડાવું છું હાલ એણે ભેળું એથી એ ત્રાસી જીત્યો

સોવિયેત માસિક Znamyaમાં ૧૯૫૪માં ૭૫માં પૃષ્ઠ ચૂપ્સ
દત્તા—પાસ્તરનાકની નોંધ સાથે.

પરંતુ 'જરૂર એજબાની' કિંવા ક્યારે માણ રાજનારાઓએ
૧૯૫૪માં જોયોમરવસેવના 'Sincerity in Literature' લેખ
ની ધૂન કાઢી નાખીને, તથા કવિ ત્યારેબજીને સોવિયેતના મહાજ
સાહિત્યિક માસિક 'નોવિ મિર'ના સંપાદકપદેથી હટાડી દઈને,
તથા પાસ્તરનાકનાં આ દસ કાળોને 'એમરલિવ' અને 'આજના
ધુમને' પદો પાડવામાં નિષ્ફળ નહીને દોષર કહી લીધી હતી.

* ૧૯૫૪માં ઇટલીના કમ્યુનિસ્ટ પ્રકાશકના પ્રતિનિધિએ
પાસ્તરનાકનાં મુલાકાત લીધી હતી; ત્યારે આ નવલકથાની હસ્ત
પ્રત પાઠેથી લાપાઓમાં પ્રગટ કરવા માટે તેને આજવામાં આવી
હતી... બાદ સોવિયેત લેખકસંઘેના નાયક મુર્મિચ જુદ ઇટલી
જઈ પ્રકાશકને મળ્યો હતો... પરંતુ 'સુધાસ' કરેલી આદરિતિ
શિખમાં પ્રગટ ન થઈ ત્યારે, સદ એઈ ઉપરે ઈટાલિયન મહાકાવે
મુજ કરાર, કુજબ નવલકથા પ્રગટ કરી લીધી હતી અને ૧૯૫૫માં
ડિસેંબરમાં પાસ્તરનાકે રજૂ કરી નાખ્યું હતું કે. સોવિયેતના
સાહિત્ય અધિકારીઓએ આ નવલકથા ન પ્રગટ થવા દઈને આ
મૂર્મ-પ્રાંતલ જામી કરી છે...

છે. કાંતિના 'અમણી રાજપુરો'ના રંગદંડ એ જીવે
છે ને એનો બધો ઉમખાડો દરી ભય છે !

'હું' હું' એકલો — એકાગ્રી
તો ... હાંમકતા મહી' કુખ્યાં :
નથી જીવવું એટલું તો સરળ કે
એણે 'મધુ' એતર બેટલું.'

અને હિંસાનાં પરિજીમોની આગાહી અનુભવતો તે યોદ્ધા
બોલે છે :

'શી આ કમનસીબી ? શી આ બીમારી —
ની આમાહી થઈ રહી છે — હિંસા થઈ ?'

અને આ ઘોર હિંસા (સ્થળ અને સમય સ્વરૂપની)
સામે ટપી શકે એવી શક્તિને એ દૂંઢે છે : અને આશાભર્યો
કહે છે :

'ભલે — પાતનની કડીએ અનેક
અને ઘેરી વળી રાત;
(પરંતુ) ખીંચ સામે છે અધિક
તોડવાની તાકતભરી.

અને એ વધુ મહેરા ચિંતનના પંથે ઠળે છે :

'નિઃકળી આ કેવળ એક હદનંધ
આપણું અન્ય સર્વનાં રૂપોલર-ભાજી ઉપહાર રૂપે.
કેવું દર્શન ! પોતાને સૌમાં સમાવી દેવાની અતિ-

માનવી તમના !

અને ભણે માંધી-તોલસોયના પંથે વિચરતો ઉપરની જ
લાવના વધુ દંડે છે એ ઉચ્ચારે છે :

'કહો તો, અર્થ શો પાપનો ?
મુરખોને ? નકનો ? આગળે ?
સર્વની આંખ સાથે
અનંત વિષયભૂતા મહી'
હું તમારામય બન્યો
— ન્યમ વહ સાથે પાંચરે કલમ.

ગીતાનું હાઈ : નવલકથાનું હાઈ

પાસ્તરનાકનાં ગીતાનું હાઈ સમજનાર માટે પાસ્તર-
નાકની નવલકથા ડો. જિવાજેનું હાઈ સમજવું ભલે મુશ્કેલ
લેખ, છતાં અશકય નથી જ.

આ નવલકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદક મેક્સ હેલ્ડ પાસ્તર-

નાકના પોતાના શબ્દો દર્શાવે નવલકથાનું હાર્દ જણાવે છે :

‘આ નવલકથાનો નાયક સત્ય-શ્રોધક-વિચારક છે...’

અને આ વાત સમજાવવા, તે રશિયન કલાસિકલ સાહિત્યની ખૂબી અને ખુમારીને ઉલ્લેખ કરે છે: વિશિષ્ટ રશિયન-લાક્ષણિકતા ‘obyvatel’ નો ઉલ્લેખ કરે છે—
aloofness from all things political and social—પરંતુ હૃદય યા મનની સંકુચિતતા યા સ્વાર્થ અને કાયરતા નહિ જ; બલકે ‘inwardly aloof’. પુસ્કિન, ગોગોલ, ટોલ્સ્ટોયનો દોસ્તોવ્સ્કીનાં અસંખ્ય પાત્રોની યાદ આપે છે. આજુબાજુ બનતી હજાર નાની મોટી ઘટનાઓ દરમિયાન પણ તેઓ ‘આંતરિક એકલતા’ દ્વારા રક્ષિતતા ટકાવી રાખે છે.

એક્સ હેવડ’ના મતે, માયકોવ્સ્કી-રશિયન કાલિનો વિક્ટર હુગો હતો; તો પાસ્તરનાક પુસ્કિન છે। પાસ્તરનાક પોતે જ આ નવલકથામાં પુસ્કિનની મહત્તા પ્રગટ કરે છે... અને આ નવલકથાનું રહેતું સમજાવવા આ રશિયન-આંતરિક એકલતાનું રહસ્ય સમજાવું અનિવાર્ય છે. પાસ્તરનાકે પોતે ડૉ. જિવાગોના મશહૂર પાત્રને ટુર્જનવના પાત્ર ‘રુદિન’ ના વારસદાર તરીકે ઉલ્લેખ્યાનું પણ એક્સ હેવડ’ જણાવે છે; અને તે ઉમેરે છે કે, ડૉ. જિવાગોનું પાત્ર દોસ્તોવ્સ્કીના ‘ઈડિયટ’ અને ટોલ્સ્ટોયનાં કેટલાંક પાત્રોની વધુ નજીક છે... અલબત્ત, તેમાં દોસ્તોવ્સ્કી કરતાં નિરાળી આધ્યાત્મિકતા છે.

વધુમાં, કેટલાકે આ નવલકથાને તોલ્સ્ટોયના એપીક ‘વોર એન્ડ પીસ’ સાથે, તેના વિરાટ પટ માટે, સરખાવી છે. પરંતુ, પાસ્તરનાકની વાસ્તવિકતા પ્રત્યેની દૃષ્ટિ જ સાવ નિરાળી છે... એ માનવજીવનના નાના મોટા રોજિંદા જીવન-વ્યવસાય પર મહાન ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ પડતું જુલે છે તે આલેખે છે... અને કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આંતરિક સ્વચ્છતા જાળવી રાખવાના સંઘર્ષને એ આધ્યાત્મિક કક્ષાએ વિકસાવે છે—અસંખ્ય તમા અણુતમા, આંધાતો પ્રયાધાતો અને અજાણતાઓમાંથી એ માનવીની આંતરિક અખંડ નક્કરતા પ્રગટ કરવા મથે છે... એનાં પાત્રોનો ‘સંઘર્ષ’ પણ ‘obyvatel’ અને ‘activist’ વચ્ચેનો છે. અને આ સંઘર્ષમાં સહન કરનાર ‘obyvatel’ ની બાહ્ય-આંતરિક યાતનાનું તે આલેખન કરે છે... અને આ બધામાં પાસ્તરનાક એને ‘ગોરવભરી મૃત શાંતિ’ નો માર્ગ જ ચીંધે છે.

ખીબ કેટલાક પશ્ચિમી વિખ્યાત વિવેચકોએ પણ

આ નવલકથાને તેના ‘રાજકીય લેવાસ’ માટે નહિ, પણ કલાની એક ઉત્તમ કૃતિ તરીકે આવકારતાં કરેલાં વિવેચનો ખૂબ જ ઘોતક છે. ઇરિવિંગ હો આધુનિક પશ્ચિમી નવલકથાકારોથી સાવ નિરાળી પાસ્તરનાકની ‘ટેકનિક’ નો ખ્યાલ આપે છે; અને ‘તોલ્સ્ટોયન નોવેલ’ નાં ક્યાં તરવો તેમાં પ્રગટ થયાં છે, તથા તેનું વિશિષ્ટ પ્રધાન (કલાલેખ) કયું છે, તે સુંદર રીતે દર્શાવે છે.

અને ઉમેરે છે કે :—

‘Like most great Russian writers, he has the gift for making ideas seem a natural part of human experience, though what matters in this novel is not a Dostoevskian clash of ideology and dialectic but Zhivago’s sustained effort, amounting to a kind of heroism, to preserve his capacity for the life of contemplation.’

અને—

‘.....novel becomes a kind of spiritual biography, still rich in social references but primarily the record of a mind struggling for survival.....’

અને ઇરિવિંગ હો આ નવલકથાના ૨૦ પાનાના એક ભાગ* ઉપર દિલ થઈ કહે છે : ‘one of the greatest pieces of imaginative prose written in our time.’

અને આખી નવલકથાને આવકારતાં તે લખે છે :

‘Begun as a portrait of Russia, the novel ends as a love story told with force and purity of the greatest Russian fiction; yet its dependence upon the sense of history remains decisive to the very last page.’

અતે ઉમેરે છે :—

‘A book of truth and courage and beauty, a work of art towards which one’s final response is nothing less than a feeling of reverence.’

* જિવાગો અને લારા સહીબરીઆના ખેતર ઉપરનો નિવાસ હોડી દઈ વારિયાનો જવાનો નિર્ણય કરે છે તે આખો પ્રસંગ.

ત્યારે સોવિયેત પત્ર 'નોવિ મિર' ના સંપાદકો (ફેદિન, સિમોનોવ સહિત) નવલકથાની હસ્તપ્રત વાંચી ગયા ત્યાં તેને છાપવાનો ઈન્કાર કરતાં કેવું મૂલ્યાંકન કરે છે? ઇ. પાસ્તરનાક ઇપરના લાંબા પત્રમાં તેઓ આદેષોની ઝડી વરસાવે છે:

* નવલકથામાં તમે સમાજવાદી ક્રાંતિની લાવનાનો જ અસ્વીકાર કર્યો છે. તમારી નવલકથાનો અર્થ જ એ છે કે, ઓક્ટોબર-ક્રાંતિ, આંતરવિગ્રહ અને ત્યારબાદનાં સામાજિક પરિવર્તનોએ પ્રજાને કેવળ કુખી બા જ કરી છે, અને રશિયાના છુદ્દિલ્લવીઓનું શારીરિક વા નૈતિક નિકંદન કર્યું છે... ટૂંકમાં ક્રાંતિ એક જૂલ હતી, એમાં છુદ્દિલ્લવીઓએ ભાગ લીધો તેથી દેશ આખા પર અપરંપાર આફત ઊતરી છે; અને ત્યારબાદ જે કંઈ બન્યું તે કેવળ અનિષ્ટ જ છે.

* તમારું મુખ્ય પાત્ર ડૉ. ઝિમ્મો 'વેથેલોજિકલ અફતાપૂથુ' વ્યક્તિવાદ 'નુ' પ્રતીક છે. પોતાને જ કેન્દ્રમાં રાખી એ ક્રાંતિથી માંડી તમામ બનાવોના સારાનરસાપણોનો નિષ્કર્ષ કરે છે. પોતાનાં અંગત સુખ-સ્વાધર્મ માટે દેશ અને ક્રાંતિની દગાખોરી કરવાની હદે તે બળ્ય છે. તમે આવા પાત્રને આધ્યાત્મિક આંતરવેદનાથી દ્રવતા પાત્ર તરીકે આલેખવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કર્યો છે... લાગણી, ભીમી તથા નીતિના અચળા હેઠળ જે વ્યક્તિ આકાર લઈ રહી છે તે તો વસ્તુતઃ નૈતિક-નિયમો રહિત, સડેલ, સ્વાર્થી, દંભી વ્યક્તિ છે.

* ક્રાંતિ માટે મરી મથેલા કાર્યકર્તાઓ અને આખી પ્રજાની તમે જૂઠી બદનામી કરી છે.

કલાના આંતરિક-સૌંદર્ય પ્રત્યે નરી ઉપેક્ષા સેવનાર, અને કેવળ રાજદ્વારી અર્થે કાંદવા જ ટેવાયેલા વિવેચકાનું આ મૂલ્યાંકન છે. ખરે મુદ્દાં તો એ છે કે, સાહિત્યિક અને કલા દૃષ્ટિએ આ નવલકથાનું વિવેચન કરવા જ તેઓ તૈયાર નથી! એ બાબત વધુમાં વધુ તેમને એટલું જ કહેવું છે કે—

● સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આખું લખાણ ધુધુળું છે, અસંબંધ છે, એક સુદૃઢ ઈમારત ખડી થતી નથી; બધું ખેરવિખેર રહી ગયું છે...

● અમે સાહિત્યના ગુણદોષો ઉપર ચર્ચા કરવા ઇચ્છતા નથી: કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યિક બાબતોની ચર્ચામાં મતભેદોને સ્થાન હોવાનું જ; અને આપણી વચ્ચે મેળ નહિ ખાય: તમે 'હા, હા, ' ના, ના ' એમ કહેતા જશો...ને ઉમેરશો કે, 'મારી હસ્તપ્રત છાપ્પી ના છાપ્પી માસિક (નોવિ મીર) ની મુખ્યચારીની વાત છે, પશુ લેખકને એની કૃતિના સૌંદર્ય-તત્ત્વ અંગે પોતાનો સ્વતંત્ર મત દોષ છે.' એટલે અમે, તમે રાજકીય ચિત્ર આલેખવાનો જ મુખ્ય પ્રયાસ કર્યો છે, માટે (બદલે એમ સમજી લઈ—સો.) તમને તે રીતે જ જવાબ વાલ્યો છે...

અમ સોવિયેતના સાહિત્યકારોએ આ કૃતિનું રાજકીય આલેખના એક ભાગ તરીકે જ અવલોકન કરવાનું ઉચિત માન્યું છે!

સાહિત્ય અને સમાજજીવનનો સંબંધ, સમાજજીવનના વિકાસમાં સાધ્ય અને સાધનની સમસ્યા, સર્જનક્ષેત્રે સત્ય અને કલાનો સંબંધ, તથા તેનાં તત્ત્વોની સમસ્યા: આજે બ્યારે દુનિયાભરમાં આ મૂળભૂત સમસ્યાઓ અંગે વધુ ધીરજ, વધુ સમજ, વધુ સહિષ્ણુતા અને વધુ ઊંડાણ પૂર્વક ચિંતાત-સંશોધન ચાલી રહ્યું છે ત્યારે, 'નોવિ મિર' ના આ સંપાદકો એ પ્રચાલિકાગત જવાબો આપી દીધા છે—અને તે થ, એક માત્ર આખરી સત્યના સંતોષ ને ખુમારી સાથે!

આવા અભિપ્રાયોની કોઈ વિશેષ કિંમત કે ચિંતા ન રહેત, જે કોઈ એક દેશમાં અમુક લેખકની કૃતિ સામે અમુક પત્રના સંપાદકોએ પોતાના અભિપ્રાયો આપ્યા હોત, અને તેથી વિશેષ કર્યું એની પૂંઢે ન હોત, તો.

પરંતુ, સોવિયેત રશિયામાં તમામ પ્રકાશનો સીધાં રાજ્ય હસ્તક છે, યા રાજ્યઆશ્રિત, રાજ્યસંચાલિત છે; તેથી સત્તાધિકારી થોડાક લેખકોના અભિપ્રાયો આખા લેખકસંઘના અને આખા દેશના અભિપ્રાયો—બદલે, આખરી રાષ્ટ્રીય ફેસલી—બની બળ છે. આવા દેશમાં, એક લેખકને સમાજવાદોહી, સમાજદ્રોહી, રાષ્ટ્રદ્રોહી, દગાખોર, સડેલ મનનો, શાહીવાદી કાવતરામાં પાદું

સુદ્ધિઓની રશિયન શ્રમિક પ્રત્યેની 'દેલ્હા' મત બની પ્રગટ કરી છે...આને પાસ્તરનાકમાં આ 'દેલ્હા' આપણે નિહાળીએ છીએ...

* પાસ્તરનાક કેવળ કવિ છે, ને કેવળ રશિયન છે; ને

મરતાં સુધી કવિ રહેવા ને રશિયન રહેવા માગે છે— પાસ્તરનાકની આટલી જ સાચી પિછાન છે. રાજકારણી ગજાહમાં જેમનારાઓએ એને ઝાળખવામાં, સમજવામાં, ને સન્માનવામાં થા હકૂતવામાં થાપ આપી છે...

સંદર્ભસૂચિ

(1) Impressions of Boris Pasternak
(The New Reasoner: Spring, 1958)	by G. Ruge (Radical Humanist: Nov. 16, 1958)
(2) Pasternak's 'Dr. Zhivago' by Max Hayward (Encounter: May, 1958)	(10) Pasternak-Rebel in Soviet Literature: by E. L. Rodrigues (The Sunday Standard)
(3) Dr. Zhivago by Stuart Hampshire (Encounter: November, 1958)	(11) Mr. Pasternak and Disarmament: by Surveyor (Times of India)
(4) Russia from within: Boris Pasternak's First Novel: by Ernest J. Simmons (The Atlantic: September, 1958)	(12) Waiting For the Spring: by Adib (Life & Letters T. O. I.)
(5) A Great New Russian Novel: by Bernard Wall (The Listener: September, 11, 1958)	(13) The Horror of it! by Adib (Life & Letters T. O. I.)
(6) The Tragedy of Being Human: Dr. Zhivago (Link: November 2, 1958)	(14) "મારી બૂલ હદી": પાસ્તરનાક (સોવિયેત લાંસ પત્રિકા) તથા અંગ્રેજી-સુવરતી દૈનિક પત્રોના અનુદેશો અને સમાચારો
(7) Pasternak's Poems (Link: Nov. 16, '58)	(15) Letter From the Editorial Board of NOVY MIR to B. Pasternak (New Times, No. 44, 1958)
(8) Boris Pasternak-Homo Non-Politicus: by Eilan Roy (Radical Humanist: Nov. 9, 1958)	(16) Boris Pasternak's Dr. Zhivago by Irving Howe (The New Republic: 8, September, 1958)
(9) Boris Pasternak and the other Russia:	

આ પારે આ પારે !

૩

પથની આ પારે આ પારે
એ મૂંઝાં ઉર, નયન નયનને તારે
મળનાં પારે પારે
વહી જતાં આં સગર સમય'પ્રત્યારે !

—આ પારે

નયન ધિક નીરખે નમના આરા
અન્ય નયનમાં શરી, સૂઈ ને તારા !
પણ જ્યાં નયનમિલનની ધારા
ત્યાં નિઃસીમ ક્ષિતિજ પર
પલપલ ઉન્નત
જીવિત પારાવારે !

—આ પારે

આ અધીર ધરાની ધૂલ,
ત્યાં મહેરી, મરખી, મહેકી, બહેકી રહેતાં અગણિત ફૂલ !
એનાં કો' કવુ ઠરખી ઠરખી થૂલ
કો' નીરખી રહેતું હૈયે ભારે ભારે !
પથની આ પારે આ પારે !

૨

તું સુંદર ને હું સ્યામ !
તું અણઅણુએ રતી :
પ્રણયની પ્રકટિત
લખ્મશિખ
પ્રેાનલ શી આરતી;
કુન્નમશર
મમ કર,
કિન્ન
રે ! હન હું
વિદ્યલ કામ !
તું સુંદર ને હું સ્યામ !

તું સુંદર છે કે સ્યામ ?
તવ દર્શન
મમ સગ્ગલ નયન,
કુન્નિત ગુન્નિત વાણી,
અર પ્રાણુ કવત દવ :
નિરપહિત કશી સરલ ગભીર સરનાણી
તવ પદ પલ પલ પ્રજ્વાલત !
તવ સ્પર્શન
હિર મહુર ફહન,
તવ સુરમિત ઉપ્મા અરપત અહ !
સકલ દરદ સુવિરામ !
તું સુંદર છે કે સ્યામ !

—જતીન્દ્ર આચાર્ય

કાફોલો :

સાંપ્રતતણું સઠરા ધખે
ને તે છતાં આ કાફોલો ચાલ્યો જતો
કે છાંય કો' શીળી કદી ચલશે અખે !
આશા તણા આ તાલમાં
ચાલ્યો રહી શો કાફોલો
રે આજ ભૂલી આવતી કો' કાલમાં.

અર્જુનનો એકરાર

મારા આ પુરુષાર્થનો સ્વ જતે તુડી જ, ત્યાં તો તમે
સાચા સારથો ચે અપૂર્વ સૂઝથી દીધું મને દર્શન.
જો હું ના ઝૂંઝીયો હવે રણમંડી, તો તો મને લાંઝન
કાળું લાગી જતે, થતે કથોર રે પોરપત્ર કાંચન.

કૈમ રહે ?

ખાલ્યા વિના તો કેમ રહે તારા સમરજુનાં ફૂલ આ ?
નેહુનાં મગ નીરતણું સોચન કાણે કાણે થાય છે.

—મુરેશ દસાલ

(સોનેટ કુમ્ભક)

૧

સુએઝ, નિરખું ઇંદુની વીસમી સદીમાં તને
ઉભે જગત (માત્ર એ જલધિને જ ના) બેસાડી;
“ મળે મિલન પૂર્વ પશ્ચિમનું-ના કદાપિ બને, ”
અસત્ય વચનો નિરાશ કિપલિંગનાં તોડતી;
અસત્ય વચનો ? નહિર નિરખું જરા ધ્યાનથી :
જળોથી ભરી ના; ભરેલ લહુ માત્ર કેરોસિન,
સુદાહ વળી કેંક તેલ થકી, ફૂંક પેટ્રોલથી;
દોઢો દવ સમુદ્રમાંય, ઉકળે કદામાં મીન;
સમુદ્રતણું લાગતું ફરીથી થતું આ મથન :
સુરાસુર તને ભૂમધ્યપર વાસુકી શી મણી
વધોવત નિહાળું કાલગલધિ, ઉભે આગ્રહી;
અને નિકળ્યું કેર-કોઈપણ ભાં ઉમાકથ ન;
શું માત્ર હતી-છન્નવેશી પથુની સલા આ યુનો ?
અળે ઉપર તાટકયાં જ વર વેશ સાંધી જૂનો !

૨

ખરે, નિકળ્યું કેર માત્ર ? સહ નીડણું ના અમી ?
મદાંધ જગશાસકો ભણી ન દષ્ટિ રાજો, અરે !
જુઓ જગતની મેજ તરફ જે રહી સમસમી
અસમ્યનમ નગ્ન બર્ગર અનાથ આ હમલે :
લધુલહેરથી, ઝીણી ફૂંકથી આપું જાણું હશે
તથેય ઉકળું હલમલી જગત એ કુવોની વચે !
થઈ પૃથિવી પહેલીવાર નીડ વિશ્વને આંબલે,
ચઢયા સરપ જોઈ નીડમણી કલ્પલો શી મચે !
સુનોય વડુની સલા નાં પણુ જગતો સંતરી,
સમષ્ટિ તણી રે અદાલત, કેયેરી ને લશ્કર,
સમસ્ત જગતી ફરી નજર આશ જેના પર,
રહું જગત એક રાષ્ટ્રરૂપ મંથને ઉદરી;
હળાહળાંતી સંગ વ્યા મળી સુધાય કાલાણુવે,
સુએઝ ! કંડી વિશ્વદૈયુ અચનાર તું, સંભલે,

—ઉશનમ્

કોઈ આવળો પ્રિય !

મનને ગમતા રવાંજ રચી મનને ભાવળો પ્રિય !

કોઈ આવળો પ્રિય !

અંતરકેરી ભોંય પડીતી વરસોથી વણુમેડી
હમણાં એના કણુકણે પ્રાણુ કોઈ ગયું છે. રેડી,
ઝારતાં નીકળે ભગી એવું કાંઈ વાવળો પ્રિય !

કોઈ આવળો પ્રિય !

એક અળણી પંખણુ આળે દિલની કાળે ખૂલે,
પચ્છમ કેરા પીડપવનમાં કંઈ ન એનો ખૂલે,
સર બની એને ભીડી જતી અટકાવળો પ્રિય !

કોઈ આવળો પ્રિય !

અમને તો નહિ ભણુ કંથી, મધુમાસ બેઠો કે શીત,
એટલું ભણીએ આજ અચાનક ચકરાવા લે ચિત.
આ અમલી અમ્મજણનાં ઝોસક, લાવળો પ્રિય !

કોઈ—

—ગુલામ મોહમ્મદ શેખ

ગીત નહીં મિલે !

મિટી કા પરસ કભી જાના નહીં

મિટી કા સમ્બોહન ?

માના નહીં !

અંપને હાથોં ઉગાયા કલાં એક દાના નહીં,

ધસલિયે—

આયા તુઝે ગાના નહીં ! !

સમાધિ—લેખ

રસ તો અનંત થા, અંબુરી ભર હી પિયા

છ મેં વસંત થા : એક ફૂલ હી દિયા.

મરને કે દિન આજ સુઝેકા યહ સોય ટે :

કેસે બડે સુત મેં કેસા છોટા છવન જિયા !

(દિલ્હી કલ્પનામાંથી)

ભારતભૂપણુ અમરવાસે

યુગપ્રવર્તક પ્રસંગ

[આદ્ય સુધારક મહેતાજીને ત્રીજી વારનાં પ્રજ્ઞામ]

—ભોગીલાલ માંધી

૨૪મી નવેમ્બર ૧૮૪૪ : આજે કાર્તિકી પૂર્ણિમાની જન્મ છે. આજે માનવધર્મ સંસ્થાનું કામકાજ બધું છે. પરંતુ મહેતાજી દુર્ગારામની પ્રવૃત્તિ તો આજુ બ છે.

• લોકોમાં જાનુ મંત્રની બાળ્યતામાં પરાપર્વથી અંધ શ્રદ્ધા પ્રચલિત છે; એને કારણે લોકો હુડામ છે ને ભરમાય છે; આરે માર્ગે વળે છે ને પાપમાલ થાય છે.

મહેતાજીએ જૂત પ્રેતની માન્યતા સામે જોડાઈ ચલાવી હતી; પણ જૂત પ્રેતના અસ્તિત્વમાં તેઓ માનતા નહિ. એટલે જૂતપ્રેતની સીધી સત્યામયીનો સવાલ હતો નહિ. અને ફરજિયાત વૈધવ્ય, મૃતિપૂજા, અંધ શ્રદ્ધા ને ખોટા રિવાજો સામેની મહેતાજીની જોડાઈ પણ જોઈતાં જોખમ લઈને ન હતી; તેમાં નયરજનોના બહિષ્કારનો ને બદનામીનો ભય હતો...ત્યારે આ તો જીવતા જાતના જાનુનો ધધો કરનારાની સામે પાપ ભીડવાની હતી ! એના ધધાદારીઓ એટલે જાનુ જોરબધવાના કરનારા; એમની સામે પાપ ભીડવી એટલે સીધું જીવન જોખમ...પરંતુ મહેતાજીએ તો હામ ભીડી દીધી. જાહેર ખખરો છપાવીને શહેરમાં ચડાવે ચીટે તમા ભાગેળ ને દરવાજે ચોટાડી દીધી.

જાહેર ખખર

“જાત પીઠે મળે જાણુપદમાં જનસંઘના કામના ખજાના માનવધર્મ સંસ્થા નામે એક સજ્જ મળવા માંડી છે. તે મળે ફરજાકએક વિદ્યમાન તથા સુહિમાન તથા દયાળુ લોકોને; એવા વિચાર છે કે, માણસ માનને સાચું જ્ઞાન તથા યોગી કરણી રહેણીની ધણી અગત્ય છે, માટે એ બાળવતોના વિચાર એ સંસ્થામાં ચલાવશે.

“એ સંસ્થામાં રૂઢી રીતે વિવાહ થશે, ને લોકોનું સારું થાય એવા વિચારો પ્રગટ થવામાં આવશે. માટે ને લોકોની ઉજ્જા

લેય તેણે એ સંસ્થામાં આવવું. પણ જેમની તથા લગાઈજાર માણસે એ જગો ઉપર આવવું નહિ.

“એની સુહિદ વંધારે હોય તેણે લોકોના કલ્યાણની વાત કહેતા સાદ આવવું, તથા એના જનમાં કંઈ સંદેહ હોય તેણે પોતાનું સમાધાન કરી લેતા સાદ આવવું...”

જાહેર ખખર

“માનવ ધર્મસંસ્થાના બેસનારામાંથી કેટલાએક જણના મનમાં એવું છે કે, મંત્રના ભેરથી પ્રયોજ મૂક થોડા ઉત્તર્યાદ પ્રકારનું ને જાનુ થાય છે તે નિશ્ચય જોઈ છે. એવું છતાં અસલથી કેટલાએક હમ લોકોએ પોતાના પેટને સાદ ચણી એક ભોળી ભાઈડીઓના તથા મૂળું ભાવકઓના મનમાં જાનુ, પ્રેત, દામણ, જાણુલી, બ્રહ્મરાક્ષસ, ઉત્પાદી ધનુએક મહારાત્રી જોડી વાતો કરીને તથા મંત્રો કરીને વેદેશ ધાલેલા છે, તેને મટાડવા જોઈએ.

“અપવિત્ર માણસોની સુહિદમાંથી જાનુને વેદેશ જાનુને પરમેશ્વર ઉપર પ્રીતિ થવા સાદ સવાના બેસનારાઓએ એવું ટેરવું છે, કે જો કોઈ જાનુગર અથવા મંત્રશાસ્ત્રી આ સંસ્થામાં આવીને સર્વેનો નિશ્ચય થાય એવી રીતે ઉપર લખેલી જાનુની વાતોમાંથી કંઈ પણ પ્રથમ ખર્ચ કરી બાપરો તો તેને ૧. ૨૦ હિનામ બાપવામાં આવશે.” તા ૨૩ નવેમ્બર, સને ૧૮૪૪, સંવત ૧૯૦૧ના કારતક સુદી ૧૪, વાર રાત્રી.

સુરત કે નાણાવટ પુ. હરનારાચણે ૧ દુર્ગારામ મંધારામ માનવધર્મ સંસ્થાને સાદ છાપું છે. માનવધર્મ સંસ્થાને દક્ષેતેદાર

સ્વાભાવિક રીતે જ સુરત શહેરમાં ભારે ધમાલ મચી ગઈ. આજુ અંધવાડિયું તરફ તરફના વિચારો ચર્ચાઓ, અને અનુમાનોમાં વધ્યું. કાંઈએ મહેતાજીના બાવા ખુલ્લા પડકારને ‘જૂલ’ ગણાવી, તો કોઈએ ‘જોડું સાંઠસ’ ગણાવ્યું; તો કેટલાંય લોકોએ ‘સાખાથી ના ઉદ્ધારો

કાઠ્યા; ને કેટલાકે પરિણામોની બાબતમાં તરેહ તરેહનાં અનુભવો કર્યાં; મહેતાજીનું સાચું પડ્યું તોય બહુગરો ખાર રાખ્યા વિના નહિ રહે, ને એ લોકો સાચા દુર્ધા તો તો સુધારાનું આવી જ બન્યું !

સુધારા અને રૂઢિ વચ્ચે ખરેખરો જંગ બગ્યો હતો- એ જંગમાં બેઉ પક્ષે લડનારા તો જૂજ હતા. પણ આની જગજગત અસર આખા શહેર પર પથરાઈ ગઈ હતી. ઘેર ઘેર, ફળિયે ફળિયે, ચકલે ચકલે એના પડધા ઝાળતા હતા...

૧લી ડિસેમ્બરને રવિવારનો 'પડકાર દિન' આવી પૂર્યો... ૪ વાગવા પહેલાં જ સભામાં આસરે એ હાજર માણસ ઊમર્યા... માણસોની લીડ લારે હતી, મહેતાજીય વહેલા આવી બેસી ગયા હતા. ૪ વાગતાં સુધી હિંદુઓ પોતાના સિવાયની બંધોને 'અસુર' કહે છે તે બંધે વાતચીત ચાલી. મહેતાજીએ ગીતાનો આધાર ટાંચી અસુર એટલે તમાશુણી એવી વ્યાખ્યા કરી વાત સમજાવી.

૪ વાગ્યા એટલે મહેતાજીએ બહાર ખુબરના કાગળનો અર્થ કરીને સમજાવ્યો.

● એ વખતે શહેર મધ્યેના કેટલાએક બહુગરો તથા મંત્ર શાસ્ત્રીઓ ને છુમતર કરનાર છે તે પણ સામી બાલ્યે બેઠા હતા તથા ઊભા હતા. તે વેળા મહેતાજીએ નીચે પ્રમાણે લાપણ કીધું :

“ બાઈસાહેબા !

“ આ સભાને મળવાનું કારણ એ તમને વાંધી સંભાળ્યું. આ સભાના બેસનારાઓનો વિચાર કોઈના મર્યાદા તસ્ફારીનો નથી. સર્વપ્રતિબંધોનો ને ને સાર હોય, ને ભેળાં માણસો સાચા જ્ઞાનના તથા સારી ધર્મી રહેણીના યાચ તેવી બાબતો મંગલ કરવાનો છે. એ સભામાં ધણી તરેહની ભાવજો આજ સુધી ચાલી, પણ સહીષ્ણુ બન્યાની વાત ને બહારમાં આવી તે વિશે બીજા બહારખજર મંગલ કરશે યશી છે.

“ ને દિવસથી મને જ્ઞાનસંકિત આપવા લાગી તે દિવસથી મારું જ્ઞાન બહુ તથા ભૂતપ્રેત મજાવાડે લાગેલું હતું; ને તેને આશરે ૨૦ વરસ થયા લાગ્યાં. તેથી કેટલાંએક વરસ થયાં મને નિશ્ચય થયો કે હિંદુ આદિ લઈને સર્વે ભોતમાં એ વાત વગર પાયાની વસ્તુ નહીં છે.

“ જેમ આપણા દેશમાં હાલ બહુજાણે ચાલે છે, તે રીતે

સુરોષ ખંડમાં પણ આજથી વેળામાં ધણા મકારનું બહુજાણે ચાલતું હતું. પણ જેમ જેમ જ્ઞાનનો વખરો થતો ગયો તેમ તેમ તે ખંડમાં બહુજાણે નહિ-સરખું થઈ ગયું છે.

“ આજથી વખતના રાજ્યો બહુને ખરું માનતાં હતા, તેથી ધણાં એક માણસોની હત્યાઓ થઈ છે, ને હલપણ હિંદુ લોકોમાં મૂર્ખ સંભાવો છે તે ભૂત તથા બહુને ખરું માને છે, ને તેથી પોતાના ધણા એક ધ્રુવનો ખરેખર ફેગટ કરી નાખે છે. જેટલું ધ્રુવ બંધી વાતોમાં ખરેખર છે, તેનો અર્થો ભાગ ભે વિવાદી પછાડે ખરેખર તો આંતરે ચોટ્ટે ફળ વેદા થયા વગર રહેશે નહિ ને તમારે આપણા સંભાવોની ચાલ વિશે જોડું હોય તો હાલમાં ચાલકવાડના રાજ્યમાં નજર કરો.

“ આ સભામાં ને બહુગરો અથવા મંત્રશાસ્ત્રી આવીને તેને ચોટા માન સાથે બેસાડેલું. ને તેને સાર સામાનમાં રિંદર, લીંણ, અડદ, તથા શાણી કીરવાઈ ને, ભેળશે તે આ સભાની મધ્યે મૂકેલું છે. આ સભાને સરકાર સાથે તથા પાટી સાથે કોઈ મકારનો સંબંધ નથી. માટે કોઈ બહુગરો અથવા મંત્રશાસ્ત્રીએ કોઈ મકારની બીક રાખવી નહિ. તમને બહુગરો હોશે જ કે અંગેજ સરકાર બહુને બંધી મારે છે ને તેની મુલ્યા સન ૧૮૨૭ ના ચોટા કાયદાની છબીમાં કલમની બીજી રકમમાં લખેલી છે.

“ કોઈ બહુગરો અથવા મંત્રશાસ્ત્રી પોતાની બીક મકારનો સાર સજાના બેસનારાઓના હાથનો લેખ લખાવી લેવા ચાહતો હોય તો તેને લખી આપવાને પણ સજાના બેસનારા તૈયાર છે.”

સભામાંથી શ્રી રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ ઊભા થઈ બોલ્યા : “ બહુની બાબતમાં જેટલા પ્રશ્નો છે, તે સર્વે જૂઠા છે. જેટલો લોકોએ પોતે કમવા સાર ઊભા કીધેલા થે... મારી ૭૦ વરસની ઉંમર થઈ, ને, મારા, બાપદાદા પણ એમ કહેતા આવેલા છે કે બહુ જુઠું છે, ને હું પણ ધણાંએક વરસ થયાં બોલું છું કે બહુ જુઠું જ છે.”

આ પછી દરોળ પાંડરે મહેતાજીને સૂચના કરી કે આ સભાનો હેતુ વધુ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો. એટલે મહેતાજીએ સ્પષ્ટતા કરી :

“ આ સભાના બેસનારા પોતે રૂપિયા પૂરચે છે, તથા ભતમહેનત લે છે, તથા બહુગરોનું જોખમ કમળ કરે છે, તથા અજાની હિંદુઓ આ સભાના બેસનારાઓની નિંદા કરે છે, તે પણ કમળ કરે છે. એ સઘળું કુખ વેકવાનું કારણ એ જ છે કે, શહેર મધ્યે ધણાં એક લોકો ને બહુનો ધંધો કરે છે, તે બીજા લોકોને ધણા બીચારે છે; ને તેની બીકથી ધણાએક લોકો મોંઘા પડે છે, તથા મરી પણ બન્ય છે, તથા કેટલી-

એક બાયડીએ જાદુગરોની પછવાડે ફરતી ફરે છે; તેને તે જાદુગરે અનેક પ્રકારની ખોટી વાતો સગળવીને તેની કુદિને ખરાબ કરે છે...માટે આ સભાના બેસનારાઓનો સાચો વિચાર એ છે કે, અજ્ઞાની લોકોને સારી કુદિ આપીને જાદુગરોના ફાંદામાંથી બચાવવા જોઈએ..."

તરત જ વિદ્વદાસ મુલતાની નામના શપ્તે જિભા થઈ ફેફસેત આપી: "આજ સુધી રૂપિયા ૨૫ હજાર મેં માહારી જાતે જાદુ તથા કિમિયાની પછવાડે ખરાબ કાષિલા છે, ને ધણા ધણા માણસોથી મેં શોધ કાઢી તેથી માલમ પડ્યું છે કે જાદુ જૂઠું છે. જો કોઈ જાદુગર આ ઠેકાણે જાદુની વાત ખરી કરી આપતો હોય તો તેને રૂપિયા પાચસે સુધી આપવાને હું તૈયાર છી..."

આમ, જાદુગરોને એક ઉપર બીજો પડકાર પડવા લાગ્યો. મહેતાજીએ વળી ફરી જાએ સાદે થર કહ્યું:

કોઈ મનની ધારેલી વાત કહેતો હોય; કોઈ મૂઠીમાં રાખેલી વસ્તુ નામ લેતો હોય; કોઈ મૂઠીમાં રાખેલી વસ્તુ રૂપ ફેરવતો હોય; કોઈ હાથમાંની વસ્તુ ઉઠાડતો હોય; કોઈ ચોટ મૂકતો હોય; કોઈ માણસને ભોય પર ચોટાડી દેતો હોય; કોઈ લોહી ઝીંકાવતો હોય; કોઈ પેટમાં ચૂંક મૂકતો હોય; કોઈ ધરમાં ની વસ્તુ જાદુથી મંગાવી આપતો હોય;

કોઈ આ ઠેકાણે માણસને ઉઠાડીને તાપી નદીમાં કુબાડતો હોય; કોઈ મૂક મારીને મારી નાખતો હોય; કોઈ દેશવરની ખજર કહેતો હોય; કોઈ લેલો કરતો હોય; કોઈ આગીઆ મૂકી બળતો હોય; કોઈ લૂગડાને બાળીને તથા કાપીને પાછું હોય તેવું કરતો હોય ઇત્યાદિ જેને કરવાને જાદુગર જાદુની બેરથી ચડાતો હોય, તે સૌને પડકાર કર્યો:

"કોઈ જાદુગર તથા મંત્રશાસ્ત્રી હાજર હોય તો સામા આત્રીને બેસો."

સામે ધણાક જાદુગરો ને મંત્રશાસ્ત્રીઓ જાહેલા છતાં કોઈની હિંમત ચાલી નહિ કે આગળ આવે !

થોડીવારે એક વાણીઆએ તથા બાલજી જાદુ બતાવવાની બાડાશે મારી તકરાર કરી પણ કોઈ બતાવી શક્યા નહિ.

એટલે સભામાંથી વલ્લભભાઈએ બૂમ પાડીને કહ્યું: "જાદુ ખોટું છે, માટે કોઈ આવી શકતો નથી."

અને છેવટે અંધારું થતાં તોફાન થાતો લગ્ય વરનાતાં, બીજા રવિવારે ફરી મળવાની મહેરાન કરીને વિખરાયા.

આ પછી આખું અકબરધ્વ તે જળગરી ધમાક રહી ઢોસે જ... જાદુગરોએ જોણા હમપણા નહિ માર્યા હોય. એમની આગર અને એમના ધધાને જેલ બાલુથી સુધારાનો ફટકો હતો !

વજા જુવાને પડકાર

તા. ૮મી ડિસેમ્બરનો દિવસ આવી પહેાચ્યો.

આ વખતે સસા ચોક જાળરમાં બફોનો દરિયા મળેમ છે ત્યાં—વિશાળ પુલ્લી જગાએ રાખવામાં આવી હતી.

આશરે ૧૨૦૦ માણસો હાજર હતાં.

મહેતાજીએ જિભા થઈ, ગયા

રવિવારની સભાનું વૃત્તાંત સંભળાવ્યું ને નવેસરથી પડકાર કર્યો...થોડીવાર થઈને કોઈ આગળ આવ્યું નહિ એટલે બીજાવાર પડકાર કર્યો, ને બેસી ગયા.

વળે જુલો આગળ આવ્યો. તેને માન આપીને મહેતાજીએ હાથ ધરીને પોતાની પાસે બેસાડ્યા. પણ જુલો પોતાને મોઢે કોઈ પણ બોલ્યો નહિ.

એટલે વળી ત્રીજી વાર મહેતાજી-

એ જિભા થઈ પડકાર કર્યો.

તે વેળા વજા જુવાએ કહ્યું :

"આખા શહેરમાં હું ફરેલો છી", ને સધળા જાદુગરથી હું ભણીતો છી, તેથી મને પક્કી ખજર છે કે કોઈ પાસે જાદુ નથી, પણ હું જાણું છી". માટે મને જે કહેશે તે કરી આપીશ..."

મહેતાજીએ તત્કાલ જવાબ આપ્યો: "જે આવડે તે કરી બતાવો."

વજા જુવાએ કહ્યું: "મારી જીભ કાપીને તેમાંથી લોહી કાઢી જાણું છી". ને તે નીકળતા લોહીને લીધું ચૂસીને બંધ કરી જાણું છી". તમારી મરજી હોય તો કરી બતાવું..."

ધાગા ને ચિટ્ટીઓ ફાડી તોડી ફેંકી દીધાં. સુરત શહેરમાં ચક્રે ચક્રે તથા બનરે બનરે ભદ્રુનો માગણી જ ચર્ચા ય છે, ગરમાગરમી ચાલે છે...

આમ બહેર રીતે નદુના વહેમને સુધારણાએ સફળ રીતે આપર્યો હતો ને હાર આપી હતી

હવે માનવધર્મ સલામતી બેઠક મૂળ રચણે (નવલસાના કોઠામાં) મળવાની બહેરનાત મહેતાજીએ કરી દીધી. તેમાં એમ પશુ જણાવ્યું કે, કોઈ ભદ્રુગર બહેરમાં તો આવતો નથી; પશુ કોઠાની ઇચ્છા ખાનગીમાં થોડાં માણસ સમક્ષ ભદ્રુ બતાવવાની હોય તો તે રીતે ય અમે તૈયાર છીએ— ઈનામ પશુ આપશું. અને મારે પાંચે જણાનાં સરનામાં આપ્યા કે ખાનગીમાં ત્યાં ખજાર આપવી.

વજેરામ જુવાને થયું હું તો જૂઠા પજો, પશુ બીજા બધા ભદ્રુગરોને પશુ જુઠા પાડવા બેઠકે...એવી અદેખાઈ થી તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૪૫ ના દિવસે તેણે આખા શહેરમાં બહેરખબરો ચોઢી દીધી. તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે—સરકારની બીક ન ધરતાં, આગળ પડીને તે ખરા ઇલમીઓને સાથે લઈ સલામાં જવા તૈયાર છે...અથવા એને ઘેરે જઈને ભદ્રુ-ભૂત તપાસીશું...અથવા માનવધર્મ-સલામાં ૧૦-૧૨ આદમીના દેખતાં કરી બતાવીશું...અને ઉમેર્યું કે જો તેને કોઈ મદદ નહિ કરે તો સુરત શહેરમાં

ભદ્રુ જૂઠું પડી જશે...સરકાર તરફની ક'ઈ ચિંતા રાખવી નહિ. સરકાર પૂછશે તો તેણે જોખમ પોતાને સિર (વળ જુવાને સિર) છે...વગેરે.

આવી બહેરનાત પ્રગટ થતાં સરકારી દફતરમાં ઉઠાપોઠ મળી. કોટવાણે સરકારમાં રિપોર્ટ કર્યો કે મહેતાજી અને જુવાને બહેરનામાં ચોટાડવા સામે મનાઈ કરવી. આ પરથી એકિટંગ સેશન જજ રિમિગ્ટને કલેક્ટર આરજુનાટ ઉપર ઘાદી લખી મોકલી...જે મહેતાજીને વચાવવામાં આવી.

મહેતાજીએ જવાબ દઈ દીધો કે " હું ક'ઈ સરકારના તરફથી એ કામ કરતો નથી. એ સલા તો અમારા ખાનગી કામની છે. ને બહેરનામા સંબંધી કાયદામાં મને (મના) કીધી નથી.

આ પરથી કલેક્ટરે સેશન જજને જવાબ દીધો કે મહેતાજી ક'ઈ અમારા તાણામાં નથી.

આ યુગપ્રવર્તક પ્રસંગ પછી મહેતાજીની પ્રતિષ્ઠા સાધારણ પ્રજાજનથી માંડી રાજદરવાજા સુધી વિસ્તરી. ઘણાએ એને ' વિલક્ષણ પુરુષ ' કહ્યો, તો કેટલાકે એને નવા પંથ ચલાવનાર ' આચાર્ય ' પશુ કહ્યો !

અને ત્યારે મહેતાજીની ઉંમર માત્ર ૪૫ વર્ષની હતી !

ગુજરાતનું એક માત્ર સર્વાંગીણ સ્વાધ્યાયનું ત્રિમાસિક

મ ની પા

અંક રજો : ઓગસ્ટ ૧૯૫૮નો અંક પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે

[પાનાં : ૧૨૦ એમ ૧/૮ વાર્ષિક રૂ. ૬ છૂટક રૂ. ૨]

સંપાદક : ઉપાધ્યેન ભેષી

સહાયક મંડળ : સુરેશ ભેષી, રસિક શાહ, ભોગીલાલ ગાંધી

પરામર્શક : શ્રી ડોલરરાય માંકડ, શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી

વ્યવસ્થા : ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (રામજીમંદિર પોળ : વડોદરા)

ચીગડું

—સુરેશ જોષી

પશ્ચિમમાં ક્ષિતિજ પર વાદળોં છવાયેલાં હતાં તેથી આયમવા આવેલા સુરજની રતુમડી આભા દેખાતી નહોતી; સહેજ વાદળ આભાં હતાં ત્યાંથી રતાશની નાનીશી લકીર ધડીતર દેખાઈ ન દેખાઈને છવાતા જતા અધારમાં અધોપ થઈ ગઈ; અંજલે કોઈ નામણે બટકું ભરી અધારના ઝેરની કોથળી ઠાલવી દીધી. એ ઠલવાયેલો અધકાર પ્રભાશંકરને પણ ચારે બાજુથી ઘેરી વળ્યો.

પ્રભાશંકરે ગોખલામાંથી પાનની ચમચી લીધી. એ ખોલીને આંખો ઝીણી કરીને જોયું તો અંદર ચીમળાઈ ગયેલું અંબુ જ પાન હતું. બે દિવસથી હસમુખને પાન લાવવાનું યાદ કરાવવા છતાં એ ભૂલી જ જતો હતો! પ્રભાશંકરે ખૂબ કાળજીથી અર્ધા પાનના બે ભાગ ક્યાં, એમાંના એક ભાગ સાચીને ચમચીમાં મૂકી દીધો ને બીજા ટુકડા પર ચૂનોકાથો ચોપડવા લાગ્યા. પાન મોઢામાં મૂક્યું, સાથે તમાકુની ચપટી ભરીને મોઢામાં મૂકી.

બહારના શેરીના દીવાના પ્રકાશનો એક લીસોડા આગલા ઓરડામાં પડતો હતો, તેને અજવાળે ખીંટીએ ભેરવેલો કોટ લઈ ને પહેર્યો, ટાપી માથે મૂકી. ઘૂંટડો પાણી પીને જ બહાર નીકળવાની એમને ટેવ હતી. પારવતી ડોશી છતાં હતાં ત્યાં મુખો તો બહાર જતોનો વખત માથે કે તરત પાણીનો પ્યાલો લઈ ને ઠાંતર રહેતાં. એવી નાની નાની ઘણી વસ્તુ આં છેલ્લા એક વરસથી એમને ભતે જ કરી લેવી પડતી.

પાણી માટે પ્રભાશંકર પાણિયારા પાસે ગયા ને ઘૂંટડો ગળે ઉનારીને પાંચ વળતા હતા ત્યાં એકાએક અંજલે કોઈ એ પાછળથી એમના કાટની બાંધે ઝાલીને એમને રોક્યા. એમનાથી એકાએક પૂઠાઈ ગયું: શું છે, હસમુખની મા?

નિગન્ય અધકારમાં એ અગ્ર રજાગતો થઈ ગયો.

પ્રભાશંકર આંખ ઝીણી કરીને અધકારમાં તાકી રહ્યા. તપખીરનો સડોમો લઈને, સહેજ ખોખારો ખાઈને, ‘મકુ જે’ કહીને, પારવતી ડોશીને વાત કરવાની ટેવ હતી. મોટા દીકરા મણિશંકરના મૃત્યુ પછી પ્રભાશંકર ઘણીવાર અન્ય-મનસક બની જતા. ત્યારે ઘણુંખું એમની બાવ ખેંચીને ખોલાવવાની પારવતી ડોશીને ટેવ પડી ગઈ હતી. પ્રભાશંકરને યાદ આવ્યું:

પરપચાને બે એક વરસ થયાં હશે. ત્યારે તો એમનાં ડોસાડોસી ધરમાં હતાં. જમીને પ્રભાશંકર નોકરીએ જવાની તૈયારીમાં જ હતા. એમની ટેવ મુજબ ઘૂંટડો પાણી પીને રસોડાની બહાર નીકળવા જતા હતા, ત્યાં આમ જ કાટની બાંધે ખેંચીને એમને જીલા રાખીને પારવતીએ પોતે માતા થવાની છે તેના શુભ સમાચાર આપ્યા હતા. સંયુક્ત કુટુંબના મર્યાદા અળગીને રહેવાનું, બે ધડી એકાંત મેળવીને એકબે શબ્દ બોલવાનું ભાગ્યે જ બનતું. રાતે માપાપને ભાગવત સંભળાવીને પ્રભાશંકર સુવા અથ, ત્યારે પારવતી પધારીને એક ખૂલે, આપ્યા દિવસના કામથી થાકેલી, જીવે ઘેરાતાં આંખે, માંડ ભજતી ખેડી હોય. આમેય તે પ્રભાશંકર ચાર શબ્દ બોલવાના હોય ત્યાં એક જ ખોલીને કામ ચલાવી સે એવા માણસ.

મરણ આવ્યું તે દિવસે પારવતીએ પણ આમ જ હાથ પકડીને રોકતાં કહેલું: આજે ન જાઓ તો ન ચાલે? પણ પછી તરત જ, પ્રભાશંકર નિત્યનિયમમાં કરી ભાગ પડે તે સાંખી લેતા નહિ તે બાણીને, વાત બદલી નાંખીને કહેલું: ના ના, મને અમથું જ જરા મનમાં એમ થયું...લો, એક ઘૂંટડો પાણી પીને પછી જાઓ.

આથી, પારણાના આગળમાં કોણી આગળથી ફાટશે

કોટ ભેરવાતાં ઊભા રહી જઈને એકદમ એમનાથી પૂછાઈ ગયું : શું છે હસમુખની મા ? પણ પેલો તપખીરનો સડકો ને “મકુ ને” નો ટૂંકો સંભળાયાં નહિ એટલે પ્રભાશંકર એકલા જ બોલવા લાગ્યા : શું છે ? કોટ કાંઠે છે એમ કહેવું છે ને ? તે શું થીંગડું મારું ? પણ સોધદોરે કયાં છે ?

પછી થોડીવાર અકળતા હાથ મસળતા પ્રભાશંકર એમ ને એમ ઊભા રહી ગયા. પછી બંને પારવતીનો નાખુશ થયેલો ચહેરો જોયો હોય તેમ બોલ્યા : પણ તું જ કહેને, હું શું કરું ? વહુને મારાથી વારે વારે કહેવાતું નથી. વારુ, થીંગડું મારું છું, પછી છે કાંઈ ? “થીંગડું” શબ્દ ચારેક વાર ફરી ફરીને બોલ્યા.

ને એમને વળી યાદ આવ્યું : એકસાથે ત્રણવાર વરસ નભળાં ગયાં, ધરખોરડાં આગમાં બળી ગયાં, જમીન તો તક્કુ સરખી થ હતી નહીં. બાપ ગામોડું કરતા. બહેનોને પરણાવવાની. આથી પંદર વરસની વયથી જ પ્રભાશંકર એક વેપારીની કુકતે તમાકુનાં પીકડાં વાળવા ભેસી ગયા.

વનકિચુલર ફાઈનલ તો પાસ કરેલી, એટલે પંચિક વરસ રાહ બેસ્યા પછી આખરે બહુ દૂરના અભવયા ગામમાં પંદર રૂપિયાની, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની નોકરી મળી ગઈ.

ધરખરચ, બહેનોનાં લગ્ન-આ બધું ઉપાડતાં ખંતોસ તો થઈ ગયાં, આખરે પ્રભાશંકરને પરણવાની અનુકૂળતા થઈ. પરણ્યા પછી આજીવન કરવા સાસરે ગયા ત્યારે પારવતી બેઠે ને વાત થઈ તે એમને યાદ આવી. એમણે કહેલું : મારી તો લંબર મોટી થઈ, સંસારનો ઢસરડો કરતાં મારો રસ તો બધો સૂકાઈ ગયો. તને મારી બેઠે ફાવશે ? પારવતીએ એની સખીએ શીખવેલો જવાબ આપ્યો હતો : તમે જ મારે મન બધું છો, પછી મારે બીજા કશાની શી જરૂર ?

પ્રભાશંકરે ઉમેરેલું : પણ અમારા ધરમાં તો એક સાંધીએ ત્યાં તેર તૂટે એવો દાઢ છે. સંસાર ભોગવવા કરતાં થીંગડાં ચારવાનું જ કામ તારે કરવું પડશે !

પારવતીએ ઉલટભેર કહેલું : વારુ, તમે કહેશો તેટલાં થીંગડાં મારી આપીશ. થીંગડાં ચારતાં હું નહિ થાકું.

પણ આજે એ કયાં છે ? એ જ આખરે થાકી જ ને !

દેવ આગળ દીવો કરવા ને ફાનસ સળગાવ્યા પ્રભાશંકરે દીવાસળી શોધી, પણ જડી નહીં. દીવાસળી શોધતાં એક દાખડામાંથી સોલદોરો જાંઘાં એ લઈને પ્રભાશંકર

એટલે ગયા. શેરીના દીવાને અજવાળે એમણે ઢેટકું થીંગડું મારવું પડશે તેનો અંદાજ કાઢી લીધો. પોતાની બેસવાની ગાદી નીચે સંધરેલાં ગાલાગીંધરાંમાંથી માપસરનો એક ટુકડો કાઢ્યો. એનો રંગ કોટના રંગને મળતો નહોતો આવતો. પણ એવું કપડું કયાંથી લાવવું ? આ કોટને થ હસમુખ જેટલાં વરસ થયાં. મિલિટરીનાં સરતે ભાવે કાઢી નાખેલાં કપડાંમાંથી મણિથંકર એ લઈ આવેલો.

દીવાને અજવાળે પ્રભાશંકરે, આંખ ડેરવીને, સોપમાં દોરો પરીવતવો પ્રયત્ન કર્યો. દોરીને થુંકથી ભીની કરીને છેડે વળ ચઢાવ્યો, ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ સોપનું નાકું દેખાય તો ને !

એટલામાં શેરીના દીવા આગળ રમતા એક કિશોરની એ તરફ નજર ગઈ. થોડીવાર સુધી તો એણે અભાશંકરના નિષ્કળ પ્રયત્નોને કુતૂહલથી જોયા કર્યા. પછી એ પાસે આવીને બેઠો અને ભીંતના પોપડા ઉખેડતો ઉખેડતો પ્રભાશંકરના પ્રયત્નોને જોઈ રહ્યો.

પ્રભાશંકરનું એના તરફ ધ્યાન ગયું એટલે એમણે કહ્યું : “કેણુ છો બેટા ? ફયાશંકરનો મનુ કે ?” પેલા કિશોરે કહ્યું : “હા, દાદા.”

કિશોરના માનવાચક સંબોધનથી પ્રેતસાહેન પામીને પ્રભાશંકરે કહ્યું : “ભાઈ, મને જરા આ સોપમાં દોરો પરીવળી આવડેને !”

મનુએ કહ્યું : “દાદા, એક શરત, તમારે વાર્તા કહેવી પડશે.”

પ્રભાશંકર હસીને બોલ્યા : “વાતો તો તારાં દાદીને કહેતાં આવડતી, હું તો.....”

એમને વચ્ચેથી જ અટકાવીને મનુ બોલ્યો : “ના દાદા, એમ બહાનુ કાઢો તે નહિ ચાલે. દાદીએ તમને તો ઘણી બધી વાતો સંભળાવી હશે. એમાંથી એક તો કહો.”

પ્રભાશંકરે હાથાં. એમણે કહ્યું : “વારુ, તું દોરો પરીવળી આપ, એટલે વાર્તા કહું.”

મનુએ ઝટ દોરો પરીવળી આપ્યો. પ્રભાશંકરે પેલો કપડાનો ટુકડો બેઠીને જેવા સૂઝે તેવા બખિયા ભરવા માંડ્યા. મનુ પાસે સરીને કુતૂહલથી વિક્ષરિત નેત્રે એમની પાસે બેઠો.

પ્રભાશંકરે વાર્તા શરૂ કરી : ઘણાં ઘણાં વરસ પહેલાંની વાત છે.....

મનુએ પૂછ્યું : “કેટલાં ? સો, બસો....”

પ્રભાસકરે કહ્યું : “ના, હજારેક વરસ પહેલાંની વાત છે. ત્યારે એક રાજા હતો. એને એક રાજકુમાર, એનું નામ ચિરાયુ બાળપણથી જ એ લારે ફટકો. જે એને જીએ તે એના પર વારી નય. એ મોટા થતો ત્રણે તેમ વધારે ને વધારે દેખાવડો થતો ત્રણે. એને જોઈજોઈને રાજા અને રાણીની આંખમાંથી આંસુ વહી નય.....

મનુએ પૂછ્યું : “એ તે કેવી નવાઈની વાત ? આવા રૂપાળા કુવરને જોઈને ખુશ થવાને બદલે રાજરાણી આંસુ પાડે !”

પ્રભાસકરે કહ્યું : “હા લાઈ, એ આવો રૂપાળો હતો તેથી જ એને જોઈને રાજરાણીને એમ થતું કે આવી કંઈ સરખી કાપા એક દિવસ તો કરમાઈ જ જશેને ! આથી તેમને દુઃખ થાય ને આંસુ આવે....”

મનુએ હેંકારો પૂરતાં કહ્યું : “હા, પછી ?”

પ્રભાસકરે વાત આગળ ચલાવી : આમ મહિના વીતતા નય છે, વરસ વીતતાં નય છે. રાજકુમાર સોળ વરસનો થયો. વરસમાં આખા રાજમાં ધામધૂમથી ઉજવાઈ. એ જ વખતે રાજાને કાને વાત પહોંચી કે રાજધાનીમાં કોઈ મોટા ચમત્કારી સિદ્ધપુત્ર આવ્યા છે. નગરની ખજાર, મોટા વડની છાયામાં, એઓ કૂણી ધમાલોને બેઠા હતા. રાજા અને રાણી તો એમની પાસે ગયાં. સોનાના ઘાળમાં ફળ ધરીને કહ્યું : “મહારાજ, અમારી એક છાંછા પૂરી કરશો?”

સિદ્ધપુત્રે પૂછ્યું : “શી છાંછા છે ? બોલો.”

રાણી બોલી : “અમારો એકનો એક રાજકુમાર સદા છે તેવો ને તેવો ફટકો ને જીવાન રહે એવી અમારી છાંછા છે.”

સિદ્ધ પુત્રે કહ્યું : “વારુ, એકવાર બરાબર વિચાર કરી લો.”

રાજાએ કહ્યું : “મહારાજ, અમે તો રાતદિવસ આ જ વાતનું રટણ કરીએ છીએ. અમારે હવે ઝાઝો વિચાર કરવાનો છે જ નહિ.”

સિદ્ધ પુત્રે કહ્યું : “વારુ, હું એને માટે એક ચમત્કારી રેશમી વસ્ત્ર આપું છું, તે એણે શરીરથી કઢી અળણ નહિ કરવું. એ વસ્ત્ર ભ્યાં સુધી એના અંગ ઉપર રહેશે ત્યાં સુધી કાળની એના પર કશી અસર થશે નહિ. એની કાપા સહેજ પજુ કરમાશે નહિ.”

રાજરાણી આ સાંભળીને હરખયા ઘેવાં ઘેવાં ઘઈ ગયાં. એમણે લગીને સિદ્ધ પુત્રની ચરખુરખ માથે ચડાવી.

સિદ્ધ પુત્રે પછી કહ્યું : “પણ એક વાત છે. જો તમારા બેમાર્થી કોઈને એને વિશે સહેજ સરખો પજુ ખરાય વિચાર આવશે તો એ વજ્રમાં કાઢું પડશે. પછી એ મોટું ને મોટું થતું જશે.”

આ સાંભળીને રાજા અને રાણીના મોઢા પર ચિતાની છાયા પથરાઈ ગઈ. પછી રાજા બોલ્યા : “અમારા વડાસા દીકરાને માટે અમારા મનમાં ખરાય વિચાર તો નહિ જ આવે, પણ ન કરે નારામણુ—”

રાણીએ વાત ઉપાડી લઈને કહ્યું : “હા, એવું કશું બને તો એ વજ્ર સાંધી નહિ શકાય ?”

સિદ્ધ પુત્રે કહ્યું : “સાંધી તો શકાશે, પણ તે લારે વિકટ કામ છે.”

રાજરાણી એકીસાથે પૂછી ઉઠ્યાં : “કેમ ?”

સિદ્ધ પુત્ર બોલ્યા : “એ સાંધવાને જેટલા ટાંકા ભરવા પડે, તેટલાં વરસ કોઈ આપી દેવા તૈયાર થાય, તો તે જ એને સાંધી શકે. પણ એમાં વળી એક ખીજ શરત છે. એ બધાં વરસો આપનારે એ વરસો દરમિયાન કશું પાપ ન કર્યું હોયું જોઈએ. એ વરસો કયા પ કલાક વચરનાં હોવાં જોઈએ.”

આ સાંભળીને રાજરાણી ઘડીભર તો વિચારમાં પડી ગયાં. પણ પછી તરત કહ્યું : “હવે મહારાજ, અમને બધી શરત મંજૂર છે.”

સિદ્ધ પુત્રે કહ્યું : “હજુ એક વાર વિચાર કરી લો. જો એના વસ્ત્રમાં જીદ પડશે તો એકસાથે બધાં વીતેલાં વરસોની અસર એની કાપા પર થશે; અને ભ્યાં સુધી એને સાંધી નહિ લેવાય, ત્યાં સુધી એ ધીમે ધીમે મળતો જ જશે. હા, પણ ભ્યાં સુધી એ વસ્ત્ર એના શરીર પર હશે ત્યાં સુધી એ મરશે નહિ.”

રાજરાણીને હવે કશું સાંભળવું જ નથી, એમણે તો આતુરતાપૂર્વક એ રેશમી વસ્ત્ર માગ્યું. સિદ્ધ પુત્રે એ વસ્ત્ર, એની બરાબર મધ્યમાં સ્વસ્તિક દોરીને આપ્યું. પછી રાજરાણી તો રાજમહેલમાં આવ્યાં. મોટા દરવાજા ભર્યો. એ દરવાજામાં લારે દમામધી રાજપુરોહિતને હાથે રાજકુમારને એ રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવવાનો વિધિ થયો.

મનુએ પૂછ્યું : “પછી ?”

પ્રભાસકરે જાણ્યા ભરતા ભરતા બોલ્યા : “પછી તો

વરસ પછી વરસ વીતતાં જાય છે, રાજ વૃદ્ધ થયા, રાણી વૃદ્ધ થયાં. પણ ચિરાયુ તો એવો ને એવો કૂટો સીળ વરસતો રાજકુમાર જ રહ્યો. ચિરાયુ તો ભારે મોજશોખમાં પડી ગયો. એક રાજકુવરીને પરણે, ને એ મોટી ઉમરની થાય એટલે એને છોડી દે ને બીજી રાજકુવરીને પરણે. આનો કાંઈ પાર જ ન રહ્યો.

એક દિવસ રાજ અને રાણી ઝડપમાં બેઠાં હતાં. ત્યાં પાસેથી કાર્ખનું ઢેંબાફાટ રણું સંભળાયું. એમણે બેંચું તો રાજકુમારે તરછેડેલી રાણી જ રહતી હતી. રાજ એને સમજાવીને છાની રાખવા ગયા. ત્યાં એ જીલ કરડીને મરી ગઈ. રાજરાણી આંધો બહુ ઉદાસ થઈ ગયાં. આંધો એમનાંથી બોલાઈ ગયું : “ આના કરતા તો જીવાની નહિ હોય તે સારું. ” ને તરત જ પેલા સિદ્ધ પુરુષના કહેવા પ્રમાણે થયું. ચિરાયુના રેશમી વસ્ત્રમાં કાણું પડ્યું, ને કાણું પડતાંની સાથે જ રાજકુમાર એકાએક ફેરવાઈ ગયો, એના શરીર પરની આમડી બૂલી પડી, એને શરીરે પડુ દુગ્ધતાં ધારા જીભાર્ધ જીભાં. એને બોઈ ને લોકો મોં ફેરવી લઈ ને નાસવા લાગ્યા. ચિરાયુ તો પડતોઆખડતો રાજરાણી પાસે આવ્યો ને કરગરી પૂછો : “ મને બચાવો, મને બચાવો. ”

રાણીની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યા. એણે એને બોલે લીધો ને ફાટેલા રેશમી વસ્ત્રને એ ધોગડું દેવા બેઠી. એ અખિયા ભરે, પણ વસ્ત્ર તો સંધાય જ નહિ. પછી રાજએ સાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વસ્ત્ર સંધાય જ નહિ. રાજરાણી પાપચુકત તો થોડાં જ હતાં ! પછી તો રાજના દરબારીઓએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફેકેટ !

આમ દિવસે દિવસે કાણું તો મોટું થતું ચાલ્યું. એને સાંધવા બેઠલાં કલ્ક વખરનાં વરસ કોની પાસે હોય ? રાજ અને રાણી તો કુવરની આ દશા બોઈ ને મરણશરણ થયાં. પછી ચિરાયુ તો નીકળી પડ્યો...

મનુએ પૂછ્યું : “ એણે એ વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી કેમ ન દીધું ? ”

પ્રભાશંકર બોલ્યા : “ એને મનમાં એવો લોભ ખરો ને કે કદાચ કોઈ સાંધનાર મળી જાય તો જીવાની પાછી મળી જાય. લોકો કહે છે કે, કાર્ધકવાર રાતના અંધારામાં લયડતે પગલે કાર્ધ સાવ ખપડી ગયેલો ડોસો ચીંથરેહાલ દશામાં આવીને આંગણે જીભો રહે છે ને બોલે છે : ‘ ધોગડું મારી આપશો ? ’ પછી સહેજ રાઉ બોઈ ને જીભો રહે છે. જવાબ ન મળતાં આખરે ચાલ્યો જાય છે. ”

મનુ વિચારમાં પડી ગયો. થોડીવાર સુધી એ કશું બોલ્યો નહિ. પછી કશોક વિચાર આવતાં એની આંખ ચમકી જીડી ને એ બોલી જીક્યો : “ દાદા, તમે તો મોડે સુધી જગતાં આટલે બેસી રહો છો. તમને બે એ કાર્ધવાર દેખાય તો મને બોલાવજો. આપણે બે મળીને એનું રેશમી વસ્ત્ર ઉતારીને ફેંકી દઈશું, પછી એને રખડવાડું તો મટશે, ખરું ને ? ”

પ્રભાશંકરે કહ્યું : “ હા. ”

અત્ર સતોષ પામીને જીભો થઈ ચાલ્યો ગયો. એના તરફ બોઈ રહેલા પ્રભાશંકર ધડીલર સ્થિર થઈ ને બેસી જ રહ્યા. પછી અખિયો ભરતાં સોય અંગળીના ટેરવમાં ખૂંપી ગઈ, એટલે સોયદોરો કાઢી લઈ ને જીભા થયા ને ધરની અંદરના અધકારમાં અલોપ થઈ ગયા.

[તાબેતરમાં અગદ થયેલ ‘ બીજી થોડીક મંથી ’]

મુકબિલનો 'પમરાટ'

—સૌ. યશોબાલા

પમરાટરૂપે આકાર પામતી સુવાચ્ય ગૂઝલો એ પ્રકારનાં કાવ્યોના સંગ્રહસેષે પોતાની મેળે પહેલી દૃષ્ટિએ સારી છાપ પાડે છે; કારણ કે પોતે જે ભાષામાં લખે છે તેના ખ્યાલ એમણે તબ્બો નથી. એમની વધના ખીમ ગૂઝલકારોને મુકાબલે એમની કૃતિઓ સામયિકામાં વધારે સંખ્યામાં બહાર પડી ચૂકી છે.

મુકબિલના વડીલ બધું ભાઈ કિસ્મત પશુ વરસોથી ગૂઝલ કહે છે, અને ખીમઓ પશુ ગૂઝલ રહે છે અને આખા દુનિયા ગૂઝલો સાંભળે છે, એથી દોષ ને પશુ ખ્યાલ આવી શકે કે ગૂઝલ કેટલી મથકૂર ચીજ હોવી જોઈએ. કેટલાંક વરસ પર ગૂઝલના વાર્તાવિક સ્વરૂપ વિશે આપણે કશું ચે બચુતા ન હતાઃ બાળક જેમ મળી આવે એવું ગૂઝલું સહેલાઈથી પહેરી લે છે, તેમ આપણા કેટલાક પુરોગામી કવિઓ જરા અમથી મહેનતમાં ગૂઝલકારો કહેવાઈ ગયા. તેમને હિસાબે આજના ગૂઝલકારોને તો ડોઈ ફૂલે પૂળે તો ચે આણું છે. એવી એમની ગૂઝલ વાપરવા વિષેની ભાવના તેમ જ જોડી સમજ છે.

ભાઈ મુકબિલની ગૂઝલો મિલન, એતન, કવિતા, કવિલોક વગેરે એવાનિર્મામાં દાખલ થયેલી અને જોઈ છે, પરંતુ અમે ખરી હેરાત ત્યારે પામ્યા, જ્યારે કુચાર માસિકમાં ય ગૂઝલી નેમવાળું એમનું કાવ્ય હાજર કરવામાં એણે ફેરફાર નીકળ્યા.

'પમરાટ' મધ્યે શ્રી રાજેન્દ્ર શાહનું પત્રના રૂપમાં લેવાયેલું પુરોવચન અમારા તારણી લગભગ બધી ફરજે અદા કરી દે છે, એટલે સંગ્રહની કૃતિઓ ઉપર ખીજી નુકસાનીનીઓ ન કરીએ તો ચે ચાલેઃ છતાં એ સિરસો છે એટલે સિરસો

પાડનારાઓના માન ખાતર અમે એની સાધારણ જણાવટ અહીં કરીએ છીએ.

પ્રથમ ફાલની હોવા છતાં મુકબિલની સાવ સાદી રચનાઓ માંથી શોધી કાઢનારાંઓને અહીં તહીયર ટાંકવા યોગ્ય શરેરો જડી આવે. રાજેન્દ્ર શાહને બહુ પસંદ પડી ગયેલો નીચેનો સરેર એમણે અલિપ્યકિતના કસબ તરીકે ઉતાર્યો છે:

"તું ધરા ધર જતરીને કોઈને ચે કરતો નથી,
નિરહમાં જે વાત મારે, તારલા ! કરી પડે."

પરંતુ મુકબિલની રજૂઆતને ન્યાય આપવામાં અમારા વિદ્વાન મિત્ર પહેલી ચાપકાંઠથી લીટીના મોઢમાં યમ્પક ખાઈ ગયા હાને છે. મંગલ રચનાનો દાખલો એમની એક ગૂઝલમાંથી હવે ઉતારી બતલાવીએ, તે જુઓ:—

"છે સખા જન જોઈ રથો, બહુ
સાંજ જેથી રહવાર સુકર છે."

નમૂનાના તોર પર એમણે જ ટાંકેલો એક ખીજો દાખલો ભાષાશુદ્ધિથી અત્યંત વિમુખ છે.

"પુત્રે સુમમાં નવેસરથી બધા બવહાર બહુ છે,
અનાદિથી બુદ્ધો, કે કયાંય સાચો પમાર બહુ છે."

"અનાદિ" માં દિને પરણે દીધું ઉચ્ચારવો પડે છે, તે તો બહુ ઠીક, પણ પંક્તિને અંતે આવતું 'ખિયાર' સક્કરથી કિયાપદ અંતમાં અક્કરથી યઈ ગયું—કેમ ? જોઈ યા હિંદીમાં 'વદલના' એટલે ફેરનાઈ જતું, થાય છે; જ્યારે શ્રજરાતીમાં બદલવું એટલે ફેરવી નાખવું અને બદલાવું એટલે ફેરવાઈ જતું એમ થાય છે, એ દૃષ્ટિદોષ તરફ ભાષા શ્રી મુકબિલનું ખ્યાન દોરીએ છીએ અને જણાવવાની રજ લખીએ છીએ કે, એમણે જ ચોક્કસી "વ્યાખ્યા પ્રયુક્તી

ઢાઈ ન બદલી શકયું કદી ” એ પંક્તિમાં “બદલી શકયું” બરાબર અને યથાર્થ છે.

“અસ્તિત્વ પ્રેમ શબ્દનું કાચમ નહીં રહે,
તો જગમાં ઢાઈ જીજ્ઞાસુલાયમ નહીં રહે.”

એમાં પશુ બાદલી સ્મૃતિ આત અને “જગમાં” શબ્દ વડે ઉત્પન્ન થતો અસ્વાભાવિક પ્રયત્ન તાલની સ્વસ્થતામાં ખસેલ કરે છે.

શરૂઆતનું યાચનાનું કાવ્ય ચતુષ્પદીઓ યાને ડુબાઈ ઓમાં છે, અને બધી રીતે પ્રેરણાગ્રામ્ય અને સૂચક છે. પરંતુ પ્રેક્ટર ઇંગ્લાંડની માફક ખૂટતી જગમાં નિઃસ્તેષાં બધાં મુકતો એકસરખાં રોચક અને સહેલુક નથી.

“સ્નેહની સરિતા બાવો,
પ્રેમનો સમંદર છે;
ભેટવા ગમન હશે
યત્ન કરતો સાગર છે”
હાય ખાલી છે મુકતિલ,
હું જ મુકતિ સિંકર છે.”

એમાં બહુ જ સારું અને સાફ કહેલું ગણાય—ખાસ કરીને ખાલી હાથવાળાઓને, જેઓ મરતી વખતે સિકંદર જેવો મોખ્ખો રાખે છે જ, પશુ તેઓ ભણુતા નથી યા ઢાઈ એ તેમને એવું જણાવવાની ગરજ રાખી નથી.

“જગતા પદ ઉપર આ જગાં મુખી સહસ સહામત છે,
મુદબ્બત બેકિંગ રહેજે કે દીવાના સહામત છે.”

એ પંક્તિઓમાં ઉદ્વેગરસીના કડીતોડ કાફિયાની શૈલીનું નામનું ચે દર્શન થતું નથી.

“ઢારી કિતાબ કાવ્ય લેખે ઉચ્ચકાટિની કૃતિ છે;”
“વાહ વા કરવી પડે” એ કૃતિ પશુ એકંદર રોચક અને અર્થપૂર્ણ છે, જે કે એમાંયે કેટલીક પંક્તિઓ સંપૂર્ણ અને સુસંગત નથી. હમી કંકિમાં “નિત શમા કરવી પડે” એમાં નબી શકે એવો ઢાઈ ખાસ મુહાવરો નથી. “દેખાઈ જાય છે” અને એની સામે જાણેલ “જાંબના” સાધારણ આશાજનક કાવ્યો છે. દીપ આખા છતાં ‘હસી’ ને હાસ્યના અર્થમાં છટાવી શકાય નહીં (કાવ્ય ૭૧મું) અને દીપ ન આખા છતાં કિનારેને કિનારામાં ખપાવવાની લાલસા બહુ જ ખાલિશ ગણાય. “જગનીના કસમ” ચતુષ્પદીમંથ કૃતિ છે અને ‘જિંદગી પર જવ’ એ પંચપદી યા અમસાનો મોખ્ખો સાચવે છે; પશુ એમાં ‘હું’ હાથે ઘોઈ છું’ આજે’

બ્યારે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે એ પ્રશ્ન થાય છે કે શેનો હાથે કવિ ઘોતા હશે—ઢાઈઓનો, ખાવડાનો કે ખુરસીનો ?

હાઈ મુકતિલની રચનાઓ વિષે આટલું ધસાતું કહી નાખ્યા પછી જરા એ જ ચાળી ઉઠાવીને વગાડીએ :

એમનું “અભિલાષ” કાવ્ય વિચારગૂંથણીના નમૂના લેખે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. બેચુ કંકિઓ તારવતી અસ્થાને નહીં ગણાય ; -

“ચાક્રો મવાસી પાની શકે તાકતી નથી,
એક રાત ભર થઈ હું ઉતારો બની શકું;
બૂલી નહીં શકે પછી તું કંઈ દી મને,
જારા હૃદયમાં મારા વિચારો બની શકું ;
તારા જ નામથી મને દુનિયા પુકારશે,
તારી નજરમાં ના બસે તારો બની શકું !”

“સુરા હોવી ભેઈએ” એ કાવ્યમાં એક જ શબ્દર ઉપર બીજા આઠ શબ્દર નબે છે. આ રહી એ ચોથો કણ્ઠપ્રિય શબ્દર :

“ઢાઈ કથાનો અંત હરુણ સાંભળો કદી
સમજ લો, એજ મારી કથા હોવી ભેઈએ,
અને

“મંઝીલ મુખી ગયો અને મંઝીલ નહીં મળી,
રસ્તા હસી પકયા ને ઉતારા હસી પકયા.”

એમાં રહેલો વ્યંગ કાવ્યક્ષમ અને ઉચિત છે. વીસમા પૃષ્ઠ ઉપર હપાયલું ૨૪ મું કાવ્ય “ઢાઈગતા” મુકતોનો બધી મોખ્ખતાઓથી સભર હોઈ, એમના નાણુક ઉઘાનને જોળખાવનાર શિલાલેખ જેવું બની રહે છે. જેટલી અંદરનાં પડખાંઓ ઉપર ઉતારેલ પ્રા. ઇશ્વરલાલ દવે અને પરાયમનાં આવકાર વચ્ચેનો ઉત્તમ પ્રેયશ્વર સરખાં લાગે છે; અને ગઝલો ઉપરનું પતીલનું મંતવ્ય રંગીન માહલીઓ પ્રત્યક્ષ કરાવતા હોમની આશંકા પ્રેરે છે. કિશોર વયની નિર્દોષ રમતો જેવો એમનો પહેલો ફાલ એમની સાધારણ છતાં ઉમદા કાવ્યરીતિઓની ઉમદા છાપ પાડે છે; અને ગઝલકારોમાં એમનું સ્થાન બેધકપણે નિશ્ચિત કરી દે છે. વધારે તો એટલા માટે કે ગઝલની કેટલીક ખટકતી પૂનાઓ એમણે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં સ્વીકારી છે, અને ભારતીય વાંતાવચ્ચને મોગ્ય વિશાળતા, સરળતાં તેમ જ વિશદતા કેળવી ‘પમરાટ’ ને ખરેખર મુખ્ય અને પ્રતીતિકર બનાવ્યો છે.

વિશ્વવિદ્યાલયનું કર્તવ્ય

—વી. કે. આર. વી. રાવ, અનુવાદક અને સંશોધક : અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

આને આપણી સામે રાષ્ટ્રીય તથા ભાવાત્મક એકતાનો પ્રશ્ન ઊભો થયેલો છે. એને માટે શું કરવું જોઈએ ? કોણ એ કાર્ય કરે ? કેવી રીતે કરે ? વળી એની સાથે સાથે વિશ્વવિદ્યાલયની ભાવનાને આપણે કેવી રીતે પોષી શકીએ ? આ કેટલાક એવા પ્રશ્નો છે જેમને વિશે ખાસ કરીને રાજકીય નેતાઓએ પુષ્કળ ચર્ચા કરેલી છે. પરંતુ હજી સુધી એમનો ન તો કોઈ સ્પષ્ટ જવાબ મળ્યો છે કે ન કોઈ એવી વ્યાપક અને સ્થનાત્મક નીતિ નક્કી કરવામાં આવી છે, જેને આપણે અમલમાં લાવી શકીએ. આજના લેખમાં આ બાબતમાં વિશ્વવિદ્યાલયો શું કરી શકે તેનો વિચાર કરીશું.

જો વાતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે વિશ્વવિદ્યાલયો માત્ર વિદ્યા-અધિકાર કરતાં કેઈક વિશેષ છે. વિદ્યાર્થીઓનાં આદિત્ય અને સામાજિક વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં વિશ્વવિદ્યાલયોનો ફાળો મહત્વનો હોય છે. વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય માત્ર શાનપિપાસુ વિદ્વાનનું ધડતર કરવાનું જ નથી. પણ વિશાળ દૃષ્ટિકોણવાળા વિવેકશીલ નાગરિકો પેદા કરવાનું છે. વિશ્વવિદ્યાલય પોતાના ઊંચાને સમાજનાં પ્રવેશ મેળવવા માટે તૈયાર કરે છે. જ્યાં સમાનધર્મી અને એક ભાષાભાષી રાષ્ટ્ર હોય ત્યાં તો ઠીક, પણ ભારત જેવા દેશમાં તો વિશ્વવિદ્યાલયના કર્તવ્યની આ બાજુ અતિ મહત્વની છે. એનું કારણ એ કે આપણો દેશ અત્યંત વિશાળ છે, અનેક ધર્મો એમાં પ્રચલિત છે. વિભિન્ન ભાષાઓ અને ભાષાઓનું નિરંતર, મિશ્રણ એમાં થયા કશું છે.

આવા સંજોગોમાં, રાષ્ટ્રીય તથા ભાવાત્મક એકતાની દિશામાં વિશ્વવિદ્યાલય શું કરી શકે, એ પ્રશ્ન પર વિચારણા કરતાં પહેલાં, આપણે એ વસ્તુઓ પર વિચાર કરીએ કે જે આ એકતાના પંથમાં અડચણરૂપ બનીને ઊભી છે.

(૧) ભાષાભેદ : આમાં એક વધુ વાત એ જોડાઈ ગઈ છે કે, આ ભાષાઓ રાજ્યોની રાજનૈતિક સીમાઓથી અલિપ્ત થઈ ગઈ છે. (૨) શિક્ષિત અને સાધારણ માણસોને જુદાં કરનાર ભાવાત્મક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા બૌદ્ધિક અન્તર. (૩) એ જ પ્રમાણે શહેરી અને ગ્રામ્ય છેલ્લાને પૃથક્ કરનાર ભાવાત્મક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક તથા બૌદ્ધિક અન્તર. (૪) ભૂમિ કે વન્યું પર આધારિત સમાજવ્યવસ્થાનું અસ્તિત્વ. આને કારણે રાષ્ટ્રીયભુખ નિશાને વન્યું કે ભૂમિપ્રત નિષ્ઠા કરતાં ગૌણ માનવાતું લમચાન રહેલું છે. (૫) દેશના વિભિન્ન ધર્મોની વચ્ચે પરસ્પર સન્માન તથા સહભાવની દૃષ્ટિ જોવા મળતી નથી. (૬) ભારતનો ઇતિહાસ એ વિભિન્ન પ્રદેશો અથવા વિભિન્ન રાજ્યોના પરસ્પરના સંઘર્ષોના ઇતિહાસ વધુ અર્થે છે. એ એવો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ નથી કે જેમાં દેશની સંપૂર્ણ જનતા એક ભાવાત્મક પરિધિમાં આગ્રહ મળેલી જણાય. (૭) પરસ્પર વિરોધી પ્રાદેશિક સ્વાર્થ તથા પ્રાદેશિક નિષ્ઠાઓને પોષણ.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે ઉપર જણાવેલી બાબતોને દૂર કરવામાં વિશ્વવિદ્યાલય શું કરી શકે ? આવી બાબતોના પ્રાતિકારને માટે અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાના વિકાસને માટે કેટલાંય સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડશે; અને વિશ્વવિદ્યાલય તેા એમાંનું એક જ છે. એ સ્વીકારવું જોઈએ કે દેશ અને સમાજના નેતાઓ અને નાગરિકો પેદા કરનાર સરચા વિશ્વવિદ્યાલય છે અને એ દૃષ્ટિએ એનું પ્રદાન સાચે જ મહત્વપૂર્ણ ગણવું જોઈએ.

આપણા દેશના લોકો વિભિન્ન ભાષાઓ બોલે છે, પરંતુ એથી એ વસ્તુ લોકોની વચ્ચે પરસ્પર અવિશ્વાસ પેદા કરવામાં અને વધારવામાં કારણભૂત છે એમ માનવું જોઈએ

નહીં. હા, એ વાત સત્ય છે કે જો આપણા દેશ સમૂહપણે એક ભાષાભાષી હોત તો એને એકતાના સૂત્રમાં પાંચવો એ એટલું કહિને ન બનત, જેટલું આજે બની રહ્યું છે. પણ એક દેશમાં અનેક ભાષાઓનું અસ્તિત્વ હોવું એ અનિવાર્ય રીતે વિભાજનકારક શક્તિ નથી. વિભિન્ન ભાષાઓનું અસ્તિત્વ એ વિભાજનકારક શક્તિ ત્યારે જ બની શકે છે જ્યારે (૧) વિભિન્ન ભાષાભાષીઓમાં એવી ભાવના જન્મે કે અન્ય ભાષાવર્ગ એમની ભાષાનું (અને પરિણામે એમની સંસ્કૃતિનું) સન્માન કરતા નથી. (૨) જેના દ્વારા દેશના વિભિન્ન ભાષાવર્ગો એકબીજા સાથે સંપર્કમાં આવી શકે એવું- રાષ્ટ્રભાષા જેનું કોઈ સામાન્ય માધ્યમ અસ્તિત્વમાં ન હોય.

આ બેમાંથી પ્રથમ પ્રકારની વાત હઈએ તો જણાશે કે, આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વિભિન્ન ભાષાવર્ગોની ભાષાઓ તરફ અને એમની સંસ્કૃતિ તરફ વિશેષરૂપે ધ્યાન આપવાનું નથી. દેશના વિભિન્ન ભાષાવર્ગોની વચ્ચે સહભાવ અને પરસ્પર માટે સન્માનની ભાવના વિકસાવવા આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના વિભાજી બોલવામાં આવે અને એ ભાષાઓમાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, એ ઘણું જરૂરી છે.

પરંતુ કોઈ પણ વિશ્વવિદ્યાલય પોતાની પ્રાદેશિક ભાષા કરતાં ઈતર પ્રદેશોની ભાષાઓના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરે, ત્યારે વિભિન્ન પ્રદેશના અભ્યાસીઓ માત્ર પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષાના ઓનર્સ અભ્યાસક્રમની સાથેસાથે ગૌણ વિષયોરૂપે અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓનો પણ અનિવાર્ય રીતે સમાવેશ કરે, એ આવશ્યક બની રહે છે. એ ઉપરાંત, અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓના અધ્યયનમાં પ્રોત્સાહન આપવા માટે જાન્યૂરિતિ, પુરસ્કાર અને અન્ય સમુચિત ઉત્તેજનોની વ્યવસ્થા વિશ્વવિદ્યાલયોમાં થાય એ પણ જરૂરી છે.

હવે મુશ્કેલી એ છે કે અન્ય ભાષા શીખવવામાં લિપિ અને વ્યાકરણને કારણે કઈને કઈ મુશ્કેલીતો જીલી થતી હોય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીને એની માતૃભાષાથી ઈતર પ્રકારની ભાષા શીખવવામાં કોશલપૂર્ણ પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો જોઈએ. વળી વિદ્યાર્થીમાં એવી ભાવના પેદા કરવી જોઈએ કે તે ભાષા શીખવા લાયક છે; પણ તે એટલા માટે નહીં કે એ દેશભક્તિનો માર્ગ છે, પણ એ ભાષા જાણવાથી સાહિત્ય અને વિચારનો એક અપાર અને અમૂલ્ય ભંડાર એની સામે ખુલી જશે. એવા આશયથી થતા ઈતર ભાષાના

શિક્ષણ અંગે થોડાંક સૂચનો—

(૧) ભાષાના વૈજ્ઞાનિક અધ્યયનને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આ વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓના સમાન ઉદ્દગમ તથા વર્તમાન એકતાને માત્ર પ્રમાણિત કરવા માટે જ નહીં પણ વિભિન્ન ભાષાઓના અભ્યાસની પદ્ધતિના વિકાસને માટે પણ જરૂરી છે.

(૨) દેશમાંનાં વિશ્વવિદ્યાલયોને પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષાઓની શ્રેષ્ઠતમ કૃતિઓના અનુવાદની યોજના કરવાનું પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ. આ કાર્ય મોટા પાયા પર થવું જોઈએ. પસંદ કરાયેલા પ્રત્યેક પુસ્તકનો સંધે સ્વીકારેલ ચૌદેય ભાષાઓમાં અનુવાદ થવો જોઈએ. આની સાથે સાથે પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યનો બૃહત્ ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં આવે અને એ ઇતિહાસ અનુવાદો દ્વારા પ્રત્યેક ભાષાવર્ગને પહેંચાડવામાં આવે એ જરૂરી છે. ટૂંકમાં, પ્રત્યેક ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ અન્ય ભાષાવર્ગો સુધી પહેંચાડવા માટે એક વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આને કારણે પરસ્પર સન્માનની ભાવના જાગશે અને એક ભાષાવર્ગના લોકોમાં દેશની અન્ય ભાષાઓ જાણવાની રુચિ પેદા થશે.

આમ થશે ત્યારે માત્ર વિચારોના ક્ષેત્રમાં જ નહીં પણ અર્થક્ષેત્રમાં પણ વિનિમય થશે. ભાષાઓ નિરસકાંચપણે એકબીજાનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરશે અને આ પારસ્પરિક વિનિમયથી ઉપલબ્ધ સમૃદ્ધિ રાષ્ટ્રભાષાને સમૃદ્ધ બનાવશે.

વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓનાં વ્યાકરણોના પુનરાવલોકનની પણ આવશ્યકતા છે. એમને કયાં સુધી આધુનિકતા પ્રદાન કરી શકાય તેમ છે તથા એમનામાં કયાં સુધી વિવેચનાત્મક એકરૂપતા લાવી શકાય તેમ છે, તે અધ્યયન દ્વારા સૌથી કાઠવું જોઈએ. આ કાર્ય આજુબાજુનાં પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલયો દ્વારા થઈ શકે. આ જ પ્રમાણે પાસે પાસેનાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ પોતાના સંયુક્ત ક્ષેત્રની ભાષાઓની લિપિઓનું પણ પરીક્ષણ કરવું જોઈએ. તમામ ભારતીય ભાષાઓને માટે એક જ લિપિ બનાવવાનું ભલે શક્ય ન હોય, પણ લિપિઓને સુધારવાનો પ્રયત્ન શા માટે ન કરવો તે એ સમજાવું નથી. લિપિસુધારણાને કારણે વિભિન્ન લિપિઓ વચ્ચે ઓછામાં ઓછું અંતર રહે અને જ્યાં બની શકે ત્યાં લિપિઓ એકબીજાને મળતી આવે, એવું થાય એ જરૂરી છે.

એને લાગે છે કે હિન્દી, જાગી, મરાઠી અને ગુજરાતીને

માટે એક લિપિ બનાવવી એ શક્ય છે. એ જ પ્રમાણે તેલુગુ અને કન્નડને માટે પણ થઈ શકે. મને લાગે છે કે શેષ ભારતીય ભાષાઓમાં પણ એકસરખી લિપિની શક્યતા હશે.

ને યીન અને જપાન આખા રાષ્ટ્રમાં લિપિસુધારણા કરી શકે છે, તો આપણે પણ આપણા દેશમાં મોટા પાયા પર લિપિસુધારણાની શક્યતાઓના અન્વેષણને પ્રારંભ તો અવશ્ય કરી શકીએ. એમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ પણ ત્યારે જ આપણને જાણશે.

અન્યેક વિશ્વવિદ્યાલયમાં દેશના અન્ય પ્રદેશોનાં તથા વિલિન ભાષાવર્ગોનાં પસંદ કરાવેલા છાત્રોના પ્રવેશને પ્રોત્સાહન આપવું આવશ્યક છે. આ રીતે દરેક વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિલિન પ્રદેશો તથા ભાષાવર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ દૈનિક જીવન તેમ જ વાદવિવાદ વગેરેમાં મળશે-ભળશે અને પરિણામે એકબીજા પર પોતપોતાનો સ્વસ્થ પ્રભાવ પાડશે. આ સૂચના અને ઉપસૂક્ત બીજી સૂચનાઓ રાષ્ટ્રીય તથા ભાષાત્મક એકતા સાધવામાં મદદકર્તા થશે એમ હું માનું છું.

આ પછી રાષ્ટ્રભાષા કે ને દેશના વિલિન ભાષા-વર્ગો વચ્ચેના સંપર્કનું માધ્યમ બની શકે, તેની જટિલ સમસ્યા આપણી સામે આવીને ઊભી રહે છે. રાષ્ટ્રભાષાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. પણ એના વિરોધમાં એવી માગણી પણ કરવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજીને રાજભાષાનું પદ આપવું નોંધેલું. હું આ અત્યંત વિવાદાસ્પદ વિષય પર આ સ્થાને કંઈ કહેવા માગતો નથી; પરંતુ ભારતની રાષ્ટ્રીય તથા ભાષાત્મક એકતા વિશે વિચારતાં આ પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરવી પણ પાસવે એમ નથી.

આપણા દેશની વિવિધ ભાષાભાષી જનતા વચ્ચે પરસ્પર સંપર્ક મારેનું માધ્યમ અંગ્રેજી કેવી રીતે બની શકે? ભારતીય સમાજમાં ઉપલા વર્ગનું માધ્યમ આમ વર્ગને માટે નિર્વન કરી દેવું, એ રાષ્ટ્રીય તેમ જ ભાષાત્મક એકતાને માટે પર્વાબી નથી. કારણ કે એથી તો શિક્ષિતવર્ગ અને જનસામાન્યની વચ્ચેનું અંતર વધુ દૃઢભૂલ બનવું જશે. એ વાત મંડેશી સામી છે કે, મહાત્મા ગાંધી અને ભારતીય રાષ્ટ્રીય દેશિને ને જનઆંદોલન ચલાવ્યું એના કારણે આ અંતર કંઈક ઓછું થયું હતું; પરંતુ હવે લાગે છે કે એ પરિવર્તન અસ્થાયી નીવડ્યું. રાજભાષા માત્ર અધિકારીઓ-

ની જ ભાષા બની રહે એવા વિચાર, મારે મન તદ્દન બૂલ-ભરેલા છે.

દેશના રાષ્ટ્રીય સંગઠનને માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે કે સામાન્ય માનવીઓ પણ એક બીજાને સમજી શકે, પરસ્પર સંપર્ક સ્થાપિત કરી શકે એવી સ્થિતિમાં હોવાં નોંધેલું. આ વસ્તુ કોઈ વિદેશી ભાષાના માધ્યમથી બની શકે એમ નથી. આ તો ચોદ ભારતીય ભાષાઓમાંની કોઈ એકને માધ્યમ તરીકે સ્વીકારીને જ બની શકે; અને તેમાં જે તે ભાષા એવી હોવી જોઈએ કે જેને દેશનો મોટો વર્ગ સમજી-બોલી શકે. આ રીતે હું સ્પષ્ટપણે કહું છું કે, અંગ્રેજીને ભારતની રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાની સૂચના મને માન્ય નથી. ભારતમાં વિશ્વવિદ્યાલયો તથા ઉચ્ચ-તર માધ્યમિક શાળાઓમાં વિદેશી ભાષાએ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપણે ચાલુ રાખવાનું છે અને તે મહેતવનું છે એમ હું માનું છું.

હિન્દી અને અન્ય ભારતીય ભાષાઓને આધુનિકતા પ્રદાન કરવા માટે તથા સમૃદ્ધ બનાવવા માટે અંગ્રેજી ભાષામાંથી આપણે ઘણું ગ્રહણ કરવાનું છે, એના હું સ્વીકાર કરું છું. પણ એ સાથે હું નિશ્ચિતપણે માનું છું કે, વિશ્વ-વિદ્યાલયનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા લોકો અને દેશના અપાર જનસમુદાય વચ્ચેની ખાદ્ય પૂરવા માટે, વિચારોના મુક્ત પ્રવાહને ઉત્તેજન આપવા માટે અને પરસ્પર સહલાવ તથા સન્માન પેદા કરવા માટે એ અત્યંત જરૂરી છે કે, દેશના વિલિન ભાષા વર્ગોની વચ્ચે સંપર્કનું એક સામાન્ય માધ્યમ હોવું જ જોઈએ, અને એવું માધ્યમ માત્ર હિન્દી ભાષા જ બની શકે એમ છે, બીજી કોઈ ભાષા નહીં. લિપિમાં બહુ ફરક હોવાને કારણે ખાસ કરીને દક્ષિણ ભારતીય ભાષાવર્ગોને મુશ્કેલી પડે, એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ જો હિન્દી પ્રાદેશિક લિપિઓ દ્વારા શીખવવામાં આવે અને સાથે સાથે હિન્દીનાં પુસ્તકો નામરીતર લિપિઓમાં તથા હિન્દીતર પુસ્તકો નામરી લિપિમાં જણાય, તો મુશ્કેલી ઓછી થઈ જાય અને દેશના સામાન્ય માધ્યમનો વિકાસ બહુ જ સરલ બની જાય.

દેશની રાષ્ટ્રીય તથા ભાષાત્મક એકતા માટે વિશ્વવિદ્યાલય એક બીજું પણ કામ કરી શકે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમથી જુદી એવી પણ એક વ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે જેનાથી શિક્ષિત વર્ગ અને જનસામાન્ય વચ્ચેનું અંતર ઓછું થઈ શકે. સમાજસેવાસંઘ, સાક્ષરતા કાર્ય, ગ્રામ શિબિર વગેરેના

કાર્યક્રમો દ્વારા એ થઈ શકે. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીને ન્યાયે પ્રત્યક્ષ રીતે જનસમુદાયની વાસ્તવિકતા અનુભવ મળશે, ત્યારે જ ભારતની રાષ્ટ્રીય અને ભાવાત્મક એકતા સ્થાપવામાં એ મદદગાર બનશે. આપી શકશે.

આ પછી ભતિયાદનો પ્રશ્ન આવે છે. હું માનું છું કે માન લાવણી દ્વારા ભવિષ્યના ભૂતને આ દેશમાંથી ઠાટી શકાશે નહીં. આખરે ભતિયાદ પશુ વગેરે છે. વ્યક્તિ વર્ગમાં રહીને જ કાર્યરત રહી શકે છે. આમ, ભતિયાદ વર્ગ છે એ એની છુટાઈ નથી. એની ખોટી અસરો છે એની ઐકાન્તિકતા, એનું વંશજન સ્વરૂપ, સમાજની સાથે પોતાના વર્ગનું સામંજસ્ય સ્થાપવાની અસમર્થતા, ને ક્યાં સમાજ કરતાં ભતિયાદે મોજુ માનવી નોઈએ, એ બાબત વિવેકની અક્ષમતા.

હું માનું છું કે કાળના વહેવાની સાથે સાથે ભતિયાદનું સ્વરૂપ નજીકથી જોઈ શકાય, પશુ સંભવિત છે કે એમની જગ્યાએ કોઈ અન્ય સંસ્થાઓ કે વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવે. કારણ કે કોઈ મોટા વર્ગ કરતાં નાના વર્ગનું શરૂઆતી સ્વીકારવાની જૂતિ માનવીમાં આદિકાળથી રહેલી જોવા મળે છે. પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલય ભતિયાદના અનિષ્ટ સ્વરૂપને નજીકથી જોવામાં મદદ કરી શકે તેમ છે. થોડાંક અંશે તો એ પોતાના અધિકારના ક્ષેત્રમાં નાતજાતની સલાહો, એમાં ભોળાપણો, વ્યવસ્થાથી વગેરેની સંસ્થાઓનો ઉપયોગ કરીને અને વધુ અંશે તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં વિવેકપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ જાગ્રત કરીને.

હવે, હિન્દુ તથા અહિન્દુ ધર્મો વચ્ચેના વિશાળ અંતરનો પ્રશ્ન સામે આવેલો જોઈ શકે છે. આ અંતર પેદા થવાનું એક કારણ તો એ સાચું છે કે, હિન્દુઓમાં શ્રુતિપૂર્ણતા સ્થાન મહત્ત્વનું છે; અને એને કારણે અન્ય ધર્મો અને સંપ્રદાયોમાં એના પ્રતિ નિરાદરની ભાવના બેઠેલી જોવામાં આવે છે. ખીનું કારણ છે હિન્દુ ભતિયાદની સામાજિક વિભક્તતા તથા એની સંસ્કૃતિક અલંકાર, આને કારણે અન્ય ભતિયાદમાં રાષ્ટ્રની ભાવના બેઠે છે. આ એક મોટી સમસ્યા છે.

જે લોકો રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્યમાં પડેલા છે, એમણે બૌદ્ધિક ભૂમિકા પર પશુ આ પ્રશ્નના સમાધાનનો પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ અનુભવ નથી. આપણી સામે આજે ધર્મ-નિરપેક્ષ રાજ્યની વિભાવના છે. આથી અપેક્ષા રાજવામાં

આવે છે કે, રાજ્ય વિભિન્ન ધર્મોને સમાન ન્યાય આપે, રાષ્ટ્રીય ઐક્યની ભાવનાને દૃઢ કરે. પરંતુ મને લાગે છે, ધર્મનિરપેક્ષ રાજ્યની આ ભાવના ભારતના વિભિન્ન ધર્મો સંપ્રદાયોના પરસ્પર સહભાવનાપૂર્ણ સંબંધોની સમજૂતિ સમાધાનનો સાચો માર્ગ નથી. દેશના ધાર્મિક સંપ્રદાયો વચ્ચે સ્થાયી અને અચલ રાષ્ટ્રીય તથા ભાવાત્મક એકતાનું સુધી સ્થાપિત નહીં થઈ શકે, જ્યાં સુધી તેઓ એકબીજાનું સન્માન કરતાં નહીં શીયે.

વિભિન્ન ધર્મોમાં પારસ્પરિક સન્માનની ભાવના અજાન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એ અત્યંત આવશ્યક છે. આને માટે વિભિન્ન ધાર્મિક વર્ગોને એક સૂત્રમાં બાંધનાર જે સમાનતાનાં તત્ત્વ છે, તેમને સમજવા-સમજાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એમ કહેવાનું કંઈ પ્રયોજન નહીં કે ધર્મનું મહત્ત્વ જ નથી; એનું સ્થાન એક વ્યાપક માનવતાનાં સર્વ લેશે. આપણા દેશની જનતાની ધર્મમતી (દેવળ હિંદુ) નહિ, યુક્તજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તી પશુ) પોતાના ધર્મ તરફ ભ્રમી અને અડમ્મ નિષ્ઠા રાખે છે; અને એના મહત્ત્વની વાત આ અસંખ્ય જનતા સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે, વિશ્વ વિદ્યાલયોના પ્રધ્યાપકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે નહીં. આથી હું ધન્યવાદ કે ભારતનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં વિજ્ઞાનના ધર્મ અને નીતિસાધના વિચારો બોલાવ, જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના સામાજિક સ્વરૂપને સમજવા-સમજાવવા પર સર્વિશેષ ભાર મુકાય.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય તેમ જ ભાવાત્મક ઐક્યની જૂદિના માર્ગમાં ભારતનો રાજનૈતિક ઇતિહાસજ અડચણરૂપ છે. એમાં મૂળ સંક્રિતિઓ કેન્દ્રવિમુખ રહી છે; કેદ્રાલિમુખ નહીં. ઐતિહાસિક નિષ્ઠા લોકહક્ષમાં જ નાખીને પડી છે અને રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષ કેદ્રમાંથી કાપ કરનાર સત્તા સેનાઓ પર આધારિત રહ્યાં છે. આનાથી બીજું છે, સંસ્કૃતિક તેમ જ ધાર્મિક એકતાનું તત્ત્વ આખા દેશને એક સૂત્રમાં બાંધી શકે, તેનું રહેલું છે. પરંતુ એની મર્યાદાઓ એ છે કે આ સંસ્કૃતિક એકતાનો મહદંશે હિંદુધર્મ સાથે જોડાયેલો રહ્યો છે. આપણે શાદ રાખવું જોઈએ કે, ઇસ્લામના વ્યાપક પ્રભાવને કારણે અને પછીથી શાકાત્ય સમ્યક્તાને કારણે પશુ સંસ્કૃતિક એકતાને બળ મળ્યું છે. એથી જ ને આપણે રાષ્ટ્રીય તેમજ ભાવાત્મક એકતાને દૃઢતર કરવા માટે ભારતીય ઇતિહાસમાંથી પ્રેરણા અને બળ મેળવવા ઇચ્છીએ, તો દેશના સૌથી વધુ

વ્યાપકધર્મની સાથેના વધારે પડતા ભેદાણુમાંથી સંસ્કૃતિક એકતાને થોડેવધે અંશે મુક્ત કરવી પડશે. આ ઉપરાંત, એ પણ એક મહત્વની વાત છે કે, આપણે આપણી સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિક પરંપરાને એવું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપીએ કે જેથી દેશની બધી જ ભૂતિઓ રાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિક વારસાનું ગૌરવ અનુભવી શકે

અત્રાં, દેશમાં રાષ્ટ્રીય તથા ભાવાત્મક એકતા લાવવા માટે એક ભવિષ્યોન્મુખ દૃષ્ટિાણુ પ્રખ્યાત વિકસવા ભેદિએ તથા નૂતન ભારતનું એક ચિત્ર એના મન પર અંકિત થતું ભેદિએ જે દેશની સંપૂર્ણ જનતાના કલ્યાણની તમના પર આધારિત હોય. આ ચિત્ર વિશ્વવિદ્યાલયોમાં લખતાં યુવક-યુવતીઓના વિચારવિમર્શથી તથા વાદવિવાદમાંથી જ પ્રભવીને પ્રકાશિત બનશે. આથી હું 'સૂચન કડું' છું કે, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં એવા

વર્ગો અને સભાઓની સ્થાપનાને માટે સક્રિય હોવ મળવું' ભેદિએ કે જે ન્યાય રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક અને અન્ય વર્તમાન પ્રશ્નો પર વિચારવિમર્શ અને વિનિમય કરવાનો અવસર મળે, જેનો વર્તમાન જીવન સાથે કંઈક સંબંધ હોય અને જે દેશના ભાવિ જીવનને ઘડવામાં ઉપયોગી હોય.

પણ આથી એમ નથી સમજવાનું કે વિશ્વવિદ્યાલયનું કાર્ય ફક્ત એકાન્તિક રાષ્ટ્રવાદની ભાવના જન્માવવાનું છે વિશ્વવિદ્યાલયોએ, એમનું નામ મુરવે છે એ પ્રમાણે, વિશ્વજીવનની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપવું ભેદિએ તથા રાષ્ટ્રો અને ભૂતિઓ વચ્ચેની દિવાલોને તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો ભેદિએ. આ દિશામાં વિશ્વવિદ્યાલયોને શિર મોટી જવાબદારી છે.

(' આજકલ 'માંથી)

કલાપ્રવૃત્તિઓ (પ્રવૃત્તિ ને પડધા)

લલિતકલા એકેએમી તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે, લલિતકલા એકેએમીનું પાંચમું રાષ્ટ્રીય ચિત્રપ્રદર્શન ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરીના ત્રીજા સપ્તાહની આસપાસ થોભશે.

એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, પ્રદર્શનના ત્રણ વિભાગો હશે; વાર્તાવિક, ધૌર્વાત્ય અને આધુનિક. પ્રદર્શન અંગ્રેજી વધારે માહિતી સંસ્થાના સંચાલકને લખવાથી મળશે.

કલકત્તાની ફાર્બન આર્ટ્સ એન્ડ ક્રાફ્ટ્સ સોસાયટીનું પ્રદર્શન ડિસેમ્બરમાં થોભવાનું છે.

મુંબઈમાં હમણાં થોડાં પ્રદર્શનો થઈ ગયાં, એમાં 'બરોડા ટ્રપ એન્ડ આર્ટીસ્ટ્સ'નું 'ફ્રાન્કાર્બ ઝેલેરી ૬' એલાખન્સ 'માં થયું. ને ભોગે ટ્રપ તેમજ શ્રી જહાગીર સાખાવાલાનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન 'જહાગીર આર્ટ' ગેલેરી 'માં થઈ ગયાં.

વડોદરાના ચિત્રકારોનાં ચિત્રપ્રદર્શન માટે મુંબઈનું અંગ્રેજી માસિક 'ડીઝાઈન' લખે છે કે, આ ચિત્રો અમેરિકન અસરવાળાં છે. કારણમાં એવું બતાવાયું છે કે, વડોદરાની ફાર્બન આર્ટ્સ કોલેજના ડીન શ્રી માકેન્ડ લઈ અમેરિકાની સફરે બઈ આવેલા છે ને એક અમેરિકન પ્રોફેસર શ્રી હર્ષ ફાર્બન આર્ટ્સ કોલેજના 'વિઝિટિંગ પ્રોફેસર' હતા આ કંઈક બેહુદી વાત લાગી.

વડોદરાની ફાર્બન આર્ટ્સ કોલેજના અધ્યાપક શ્રી કે. જી. સુમલક્ષ્મીનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન દિલ્લીમાં ઓક્ટોબરમાં થોભઈ ગયું.

રાજકોટના ફેલ્ડાક કલાપ્રેમીભાઈએ અને કલાકારોએ લલિતકલાના ક્ષેત્રમાં સક્રિય પગલાં ભરીને કલા ને કલાકારની પહેચાન કરાવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા છે. એમની સંસ્થા - 'પંચામૃત'ના ઉપક્રમે શ્રી ભૂપત લાલવાણી ચિત્રોનું પ્રદર્શન આ માસના બીજા અડવાડિયામાં થોભ્યું હતું.

રાષ્ટ્રીય લલિતકલા એકેએમીના ચિત્ર-પ્રદર્શનના ત્રણ વિભાગોની વાત નવાઈભરી મનાય. એ ત્રણ વિભાગોની આજ મુધી કોઈ ને જરૂર નહોતી લાગી. પહેલાં ચાર પ્રદર્શનો વખતે ય એની ખામી નહોતી જણાઈ. ચિત્રને ચિત્રની રીતે જોવાય એ જ વધુ ઠીક લાગે છે-પછી એ વાર્તાવદશી હોય કે આધુનિક. ને આમાં આધુનિક ચિત્રોને થોડો અન્યાય થવાનો લખ પણ ખરો જ. વાર્તાવદશી ચિત્રો જ જોવા-સમજવા (જે કે એમાં ચિત્રની રીતે સમજવા જેવું)-વિચારવા જેવું જલુ નથી હોતું. જે દ્રશ્ય કે વસ્તુનું ચિત્ર હોય એના જ વિચારો આવે છે) ટેવાયેલી આંખમાં આધુનિક ચિત્રો એટલી સહેલાઈથી નયે વસે.

કલાને વાડાળખીમાં પૂરી ન થતે. ચિત્રની રીતે જ ભેદિએ તો જ એને જોવા સમજવાનો આનંદ મળે. સંકુચિત લાવે ભેદિએ તો પરદેશી ચિત્રકારનું ચિત્ર સાડું હોય તોયે નથી ગમતું કહેવું પડે... જતાંબ અધારે વિભાગો રચાયા જ છે, ત્યારે એ રચનાર સમિતિનો એ પાછળ કંઈક હેતુય હશે. પ્રદર્શનને અતે જરૂર એ સમજઈ જશે.

—શૈલેષકુમાર

વડોદરાનું કલાકાર મંડળ (Baroda group of Artists)

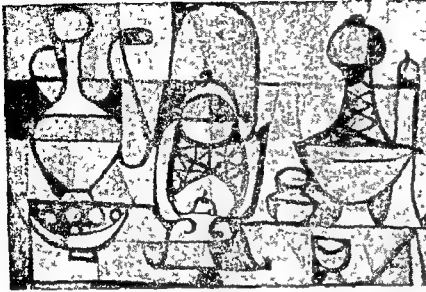
શ્રી : શાંતિ દવે

આપેલા જગતના કલાક્ષેત્રે ભારતનું પ્રદાન, આપું નથી. પરંતુ મોટા ભાગનું અંગ્રેજોના શાસનકાળ પહેલાંનું. છેલ્લી સદીમાં અંગ્રેજોની શેઠ નીચે ય ધીમે ધીમે ભારતમાં કલાના અંકુરો ફૂટ્યા. ભલે એમાં આપણી આગવી ભારતીય પ્રણાલી ભૂલાર્ધ ગઈ અને પશ્ચિમના તદ્દન ફોટોગ્રાફીક કલાનાં ચિત્રો-શિલ્પો જેવું સર્જન કરવાની તમન્ના વધતી ગઈ; પરંતુ આજે કલાક્ષેત્રે જે કાર્ષિ નવપ્રયાણના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તેનાં ચંકાણુ ત્યાંથી જ થયાં હતાં. રવિશંકર અને ધુરન્ધર જેવા ચિત્રકારોના તેમાં બહુમૂલ્ય ફાળો હતો. ત્યારબાદ બંગાળમાં ભારતીય કલાનું અલગ સ્વરૂપ નક્કી કરવાના પ્રયોગો શરૂ થયા.

ડૉ. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે મુગલ અને રાજપૂત બારીક ચિત્રો તેમ જ અજંતાની લીંતચિત્ર-શૈલીઓમાંથી જે કાર્ષિ તારવી કાઢ્યું, તે પરિપાક રૂપે એમણે અને એમના સહાધ્યાયીઓએ-શિષ્યોએ (ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોર, અબ્દુર્રહમાન સુધતાર્ક, નંદલાલ બોઝ વગેરેએ) પોતપોતાની રીતે રચ્યું. યુગરાત પશુ એમાંથી જ પ્રેરણા પામ્યું. રવિશંકર રાવળ, કતુ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ વગેરેએ એમાંથી જ દીક્ષા લીધી.

પરંતુ આ બધા ય પ્રશ્નોના છતાં કલાકારોના સ્વૈરવિહારી જીવ એક પ્રકારનો મુંઝારો અનુભવી રહ્યો હતો. અંગ્રેજોના બોળ હેલ્થ દબાઈને ફોટોગ્રાફીક થઈ ગયેલી એક્ટેમિક પદ્ધતિ કે પુરાણી કલાશૈલીઓના નબળા અનુસરણ રૂપ જ પ્રગટેલી બંગાળ શૈલીમાં બધાયેલા એનો પ્રાણ ફંધારી રહ્યો હતો. એ કાર્ષિક એવું શોધતો હતો જે રપટ હોય, શુદ્ધ હોય અને સંપૂર્ણપણે મૌલિક હોય.

તાર્કિક પદ્ધતિએ જ વિચારતા પશ્ચિમમાં આ ગૂંચવણ પહેલાં ઉપડી ચૂકી હતી. એના જ ફળસ્વરૂપ ઈંગ્રેજનીઅમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. જેવું દેખાય છે તેવું જ નહિ પણ જેવું

રીવા

ન્યૌટી જાદ

સાચુ" તેવું કરવાનો એ પ્રથમ પ્રયોગ. આશુ" થડ હંમેશા કથાર્થ જ શા માટે ? માણસનું મોં પણ અમુક રંગનું જ શા માટે ? ચિત્રરચનાને અનુકૂળ ત્યાં વાદળી કે સાલ હોય તો એ કેમ નહિ ? એમાંથી આગળ ને આગળ કણુગા ફૂટતા જ ગયા-એકસપ્રેસીઝમ, સરરિયાલીઝમ વગેરે નવા પ્રકારો બેઠાયા. વાન ગોથ, ગોર્ગા, ડાલી વગેરે એના સુધારો. ત્યારબાદ પિકાસોએ આનાથી ય એક ડગલું આગળ ભરી નવી જ વિચારસરણી રજૂ કરી. આગળ જતાં એ ધનવાદ -Cubism કહેવાઈ. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં ફક્ત ભાવના-ને જ મહત્ત્વ આપતી એવી અમૂર્ત-Abstract-કલા સુધીના પ્રયોગો થયા છે.

આનાથી સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ એ બની કે કલાકારને સ્વયં અભિન્યક્તિ માટે ક્ષેત્ર મળ્યું. ભારતના મુઝાઈ રહેલા કલાકાર જીવને ય એ કૃતી ગયું. અમૂર્ત શેરગીલે સર્વ પ્રથમ બંગાળની એ જાતી રંગદર્શી શૈલીને બદલે આયોજન અને રંગરચનાના વિવિધ પ્રયોગો કર્યા. એ સાથે જ બેન્દ્રે, માવડા, રજા વગેરે એ જ દિશામાં આગળ વધ્યા. આ થયો ભારતની કલાનો ટૂંકો ઇતિહાસ.

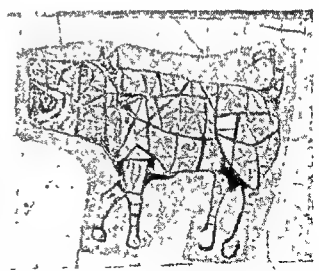
આ વિકાસ ધીરે ધીરે એટલો પ્રત્યગ બન્યો કે કલા-શિક્ષણને મહાવિદ્યાલયના ઉચ્ચ અભ્યાસમાં સ્થાન મળ્યું. વડોદરા યુનિવર્સિટીએ ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ શરૂ કરીને

સર્વ પ્રથમ આ દિશામાં ડગલું ભર્યું. સંસ્થાના અધ્યક્ષ શ્રી માર્કન્ડ લાદ, જાણીતા ચિત્રકારો અને શિક્ષીઓ શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રે, શ્રી કે. જી. સુબ્રમણ્યમ અને સાંખો સૌધરીના માર્ગદર્શન હેઠળ છેલ્લા આડ વર્ષમાં પશ્ચિમી કારકીર્દિ દર્શાવનાર વિદ્યાર્થી-ઓ બહાર આવ્યા.

પ્રથમ વર્ષ પહેલાં ચિત્રકલાના પ્રાધ્યાપકો શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રે અને શ્રી સુબ્રમણ્યમ તેમ જ તેમના વિદ્યાર્થીઓએ તેઓ જે રીતે ડ્રાઈ પણ પ્રણાલીને અનુસરી વગર સ્વતંત્ર રીતે અને મંશીરતાપૂર્વક અટકી કરી રચા હતા, તેનો ખ્યાલ જનતાને આવે, એ ખાતર એક મંડળ યોજવાનો

વિચાર કર્યો. અને તેમણે એ દિશામાં આગળ પ્રયોગો કરતા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓની સહાયથી ૧૯૫૬માં સૌથી પહેલું પ્રદર્શન મુખર્ષીમાં બરોડા મુખ ઓફ આર્ટિસ્ટસના નામ હેઠળ ભર્યું. ડૉ. મુકરાજ આનંદે એનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. કલાક્ષેત્રે નવપ્રયોગોને આવકારતી મુખર્ષી જનતામાં પણ એ સારો એવો સત્કાર પામ્યું.

આ સમય દરમિયાન આ મંડળના કલાકારો ભારતનાં

ફલરે

:

કે. જી. સુબ્રમણ્યમ

જુદા જુદા પ્રમુખ પ્રદર્શનોમાં ભાગ લઈ રહ્યા હતા. લલિતકલા એકેડેમીના ખીન્ન વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં સર્વપ્રથમ કલાકૃતિ માટે જે સુવર્ણપદક એનાયત થયો, તે આ મંડળના જ એક કલાકાર જ્યોતિ ભટ્ટને મળ્યો. અને એ જ વર્ષે વહેંચાયેલાં ખીન્ન ધનામો છત્તનાર દસ ચિત્રકારોમાં ખીન્ન સભ્ય શાંતિ દવે પણ હતા. (તેઓ તો છેલ્લાં ત્રણેય વર્ષથી એકધારી રીતે અકાદમી લલિતકલાનાં ધનામો પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા છે).

પહેલા વર્ષે અપાયેલ ધનામોમાં શ્રી એન. એસ. બેન્દ્રના ચિત્રને પણ એક પારિતોષિક એનાયત થયું હતું (જો કે તેઓ હરીકાર્ષીઓમાં ભાગ લેતા નહિ હોવાથી એમણે સ્વીકાર્યું નહોતું). એક કારભારી સભ્ય કલાકાર શ્રી સતોપને પણ પછીના વર્ષે એ પારિતોષિક મળેલું. આ ઉપરાંત બોમ્બે આર્ટ સોસાયટી અને બોમ્બે રેટેનાં જુદાંજુદાં પ્રદર્શનોમાં આ મંડળના ધણી સભ્યોને ધનામો એનાયત થયાં છે. પરદેશમાં પણ અમેરિકા, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ વગેરે પ્રદર્શનોમાં આ મંડળે ભાગ લીધો છે.

ખીલું પ્રદર્શન ૧૯૫૭માં મુંબઈમાં જ (જહાંગીર આર્ટ ગેલેરીમાં જ) થયું. પ્રો. લે'મહેમરે એવું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. આ પ્રદર્શનને અપૂર્વ સફળતા મળી. એમાંનાં ધણાં ચિત્રો વેચાયાં જેથી મંડળનું આર્થિક પાસું પણ ઠીક ઠીક સુધર્યું. એ જ વર્ષે અમદાવાદના સાર્વજનિક કેન્દ્રની વિનંતિથી ત્યાં પણ અખંડાનંદ હોલમાં પ્રદર્શન યોજાયું. અને હમણાં જોકોટોની બાવીસમીએ મુંબઈમાં (ફાન્કાર્બ જલેરી દ એલાયન્સમાં) ત્રીજું પ્રદર્શન પણ ભરાયું.

દરેક વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ એને સારો આવકાર મળ્યો. ઉપરાંત મુંબઈમાં ધણાં દૈનિકીએ અગાઉની જેમ જ એની સવિસ્તર નોંધ લીધી. ' ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ 'ના પ્રતિનિધિએ તો ત્યાં સુધી કહી નાખ્યું કે : ' જૂનાં રંગદર્શી ચિત્રોની હારમાળા બાદ આપણે ત્યાં જે નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે, તેના કેન્દ્ર તરીકે અત્યાર સુધી મુંબઈ ગણાતું હતું, પરંતુ બરોડા યુગ એક આકર્ષકતાના પ્રદર્શનોને એમ લાગે છે કે, એ કેન્દ્ર હવે વડોદરામાં ફેરવાયું છે. ' આ ધણું વધારે યશસ્વી વિધાન કહેવાય-પરંતુ એ તદ્દન અસત્ય તો નથી જ.

ભારતનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં જે કલા-સંસ્થાઓ છે, તે બધાંમાં, અહીંના કલાકારોએ જહુ જ ઝોજા સમયમાં પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિ કરીને એક આગવી કલા-સંસ્થા તરીકે પ્રતિષ્ઠા

પ્રાપ્ત કરી છે. એવું કારણ એ જ કહી શકાય કે, આ મંડળના કલાકારો કે આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ પર ડોઈ પણ અમુક અણુલીને અનુસરવાનું બંધન કે દબાણ (જેવું ખીન્ને થઈ રહ્યું હતું) નથી, પરંતુ પ્રામાણિકપણે જે સત્ય લાગે તે દિશામાં જ આગળ પ્રયત્નો કરી જગતની કલાપ્રવૃત્તિને વેગ આપવાનો ઉચ્ચ આદર્શ તેમની સમક્ષ રહેલો છે.

આ મંડળનો મુખ્ય હેતુ દર વર્ષે પ્રદર્શન ભરીને જૂના અને નવા આશારપદ કલાકારોનાં ચિત્રો જનતા સમક્ષ રજુ કરવાનો છે; ને એ દ્વારા કલાક્ષેત્રે અવનવા પ્રયોગો દ્વારા વિવિધ પ્રકારની અલિપ્યક્તિની શક્યતા, જુદી જુદી શૈલીઓ અને શુદ્ધ કલાનાં લક્ષણોનો પરિચય કરાવવાનો છે. ડોઈ એક પ્રયા-અણુલીને અનુસરવાનું બંધન તો છે જ નહિ, તેથી જે કલાકારો નવી-આધુનિક પદ્ધતિએ વિચારી અને સર્જન કરી રહ્યા છે, તેમને જ એના સમયપદ માટેનો અવકાશ છે. ઉપરાંત આશારપદ અને યોગ્ય સભ્યોના ' એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શનો ' ભરવાનો પણ આ મંડળનો એક હેતુ છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં આ મંડળના સભ્યોમાંથી શ્રી બેન્દ્રે, શ્રી સુબ્રહ્મણ્યમ, શ્રી સતોપ, શ્રી ત્રિલોક કૌલ અને શ્રી શાન્તિ દવેએ મુંબઈ અને દિલ્હીમાં એક-વ્યક્તિ-પ્રદર્શનો ભરેલાં. જો કે આ પ્રદર્શનો મંડળના ઉપક્રમે યોજાયેલાં નહોતાં. મંડળને દિલ્હી, મદ્રાસ, હૈદરાબાદ, પટના વગેરે જગ્યાઓથી ત્યાં પ્રદર્શન યોજવાનાં આમંત્રણો મળ્યાં છે. પરંતુ આર્થિક મુશ્કેલીઓને લીધે હાલ એ શક્ય નથી.

ભારતના અને પરદેશના જુદા જુદા કલાકારોના સતત સંપર્કમાં આ મંડળના સભ્યો આવ્યા છે—તેમ જ જગતમાં થઈ રહેલી કલાપ્રવૃત્તિ અને નવપ્રયોગ તરફ પણ એમની નજર દર્શિ છે. ભારતમાંથી હુસેન, આરા, લક્ષમણ પાર્થ, અને હેબ્બાર, તેમજ પરદેશમાંથી પ્રો. હર્ષ (અમેરિકા), ડોન ક્રીગમન (અમેરિકા), હાવર્ડ થોમસ (અમેરિકા), અને નોબુયા આબે (જાપાન)ની સાથે આ મંડળના કલાકારોએ વિચારવિનિમય કર્યો છે.

આમ કલાક્ષેત્રે આ મંડળ દ્વારા એક ગંભીર, પ્રામાણિક અને સલામત પ્રવૃત્તિ આરંભાયેલી છે. દિન-બ-દિન કંઠગળ જવ્યે જતાં આપણા કલાસરને જીવે લાવવા આ મંડળ હંમેશા પ્રયત્નશીલ રહે એવું આપણે ધન્યજીએ.

આ સાથે એમાંના ત્રણ ચિત્રકારોનાં ચિત્રોના ફોટોગ્રાફસ આપેલ છે.

—યુલામચેહુરમદ શેખ

આ વિભાગ દ્વારા કાવ્ય અને કલાનો પ્રારંભિક રસારવાદ કરાવી વિશાળ જનસમૂહ અને સાહ્યકલાનાં સર્જનો વચ્ચે સેતુ બનાવવાની અભીષ્ટા છે.

—સુરેશ હ. જોષી

વીરની વદાય

ઝહારા કેસરબીના કંથ હો ! ! સધાવો છ રણવાટ : ૮૬
આજ મૂલે, ધરણી ધમધમે, રાજ, ધેરા ધોરે રા'બનાદ :
કુંડુભિ જોલે ઝહારાજના હો સામંતના જયવાદ : ૩૬૧૨૦
આંગણ રણવજ રાપિયા, રાજ, કુંજર રોલે દ્વાર :
બ'હીજનોની બિરદાવણી હો ગાળે મહ મોજાર : ૩૬૧૨૦
દુર પડે રેશ કૂલતા, રાજ, હમમગતી રહેલાત :
ધીરત કેરી ફારમી હો એક અખંડિત ભાત : ૩૬૧૨૦
નાથ, ચડો રણધોરલે, રાજ, હું ધેર રહી વૃંથીશ :
અખતર વજની સાંકળી, હો ભરણમાં : પાઠવીશ : ૩૬૧૨૦
સંગ લિધો તો સાજ સજુ, રાજ, માથે ધરું રણસોડ :
અદ્ભુતે માંડવ ખેલવા : હો મારે રણલીલાના કોડ : ૩૬૧૨૦
આવતાં બાલીશ બાણને, રાજ, હાલે વાળીશ ધાવ :
હાલ કૂદયે મારા ઉરમાં હો બીલીશ દુશ્મનદાવ : ૩૬૧૨૦
એક વાટ રણવાસની રાજ, બીજી સિંહાસન વાટ :
ત્રીજી વાટ શોભતી સરિતે હો શૂરાંનો સ્વાનધાટ : ૩૬૧૨૦
જયકંઠગીએ વળલે, પ્રીતમ, બી'જશુ' ફાગે થીર :
નવઈ તો વીરને આશ્રમ મળશુ' હો મુરખાને તીર : ૩૬૧૨૦
રજનુમદ, રણરાજવી, રાજ, રણધેલો રણધીર :
અધીરો મોડલે જનજને નાથ, જામે રણે મતાવીર : ૩૬૧૨૦

—કવિ નાનાલાલ

આ કાવ્ય વાંચનાં જ નાનાલાલનાં બીજાં બે કાવ્યોની પ્રતાપી નાવિકાનું સ્મરણ થાય છે. 'વીરંગના' ની નાવિકાના વીરોના જદ જિંદા આકાશમાં છે ને એની સાડીના છેડાને ફેપ ભીંજવે છે. ને પેલી પંક્તિઓ—ગૂંચરાતયુના મુખમાં આવી પ્રતાપી ભાષા કદાચ મુનશીએ પૂણ નથી મૂકી !

જુઓ, આ રહી એ પંક્તિઓ :

સખિ ! ઝહારા એટલામાં ભાતલી કંઈ થમની ગુંથી રે,
સખિ ! ઝહારા હાંધીમાં એ લીલું છેડે છે ને;
સખિ ! ઝહારા કાન્તિમાં ને ભેગમૂનીમાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! ઝહારા કંઠલોમાં પ્રલયગીત ગાને છે ને.

ખીજ તે 'કાદિયાણી' ગીત' માંની કાદિયાણી. આ કાવ્યમાં નાયિકાને કેસરીને કંથ હજુ તો રચનાયુમાં જવાનો છે; પણ એ કાદિયાણીનો સાવજસરો કંથ તો રચનાયુમાં જ છે. વિપ્રલવ્ધ શૂંગારને વીરસથી સખસિત કરીને આટલો આસ્વાદ્ય બનાવી મૂક્યું ખીજું કોઈ કાવ્ય બાગે જ મળી આવશે. એ કાદિયાણીને હાથે પણ દેખાવથળ છે.

આ જવાંમદી' ને સમર્પણની ભાવના મધ્યાકાલીન રાજપુત હુમના પરિવેશમાં મૂકીને બિરદાવવાનું આપણા કવિએ અને વાર્તાકારોને ગયું છે. બ. ક. કાકરને પણ મહાકાવ્ય રમવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મન થયું, ત્યારે આમ જ રાજપુત ક્ષત્રિય રચનાયુમાં વદાય કરી દીધા. સુનશી અને દૂર્મતેજની ભાવનાસૃષ્ટિ તો આજે આપણને સૌને પરિચિત છે. જવાંમદી' ને સમર્પણની ભાવના આજે આપણમાં છે, પણ જમાને જમાને એના આલેખકારના પ્રકારે બદલાતા રહે છે. છેક અલ્હિમનુ-ઉત્તરાને યાદ કરીને આપણા કવિએ નવેદા ઉત્તરા પાસે શ્વકાવ્યું હતું જ ને કે,

મને જુદું ચકવાના કોડ રે, બાળા રાખ રે !

નાનાલાલની આ નાયિકા પણ એ ઉત્તરાની જ સંગોત લાગે છે.

ચૂંહળવનની અધિપત્રી નારી, અનેક પુરુષોથી આચરવાને ધરની સીમા ઓળંગીને બહાર નીકળી જતા પુરુષને પોતાના આગ્રવા આકર્ષણબળે ફરી ધરમાં લાવીને, પોતાને અધીન કરીને રાખે, ને એ રીતે વિજયી પુરુષ ઉપર પણ પોતાનો વિજય ફરી ફરી સિદ્ધ કરવામાં નારીજીવનની સાથેકતા જુએ, એ તો બહુ બહીતી વસ્તુ છે. પણ શૂંગાર એ અંગત રીતે માણવાનો રસ છે, બ્યારે વીરને પ્રકટ થવાને માટે વ્યાપક ફક્તી અપેક્ષા રહે છે. વીરની આ વ્યાપકતાને સ્વીકારીને કાવ્યની નાયિકા આપણે આદર ધરી લે છે.

યુદ્ધની ભવાનકતાની ને વીરોમાં પ્રકાશની વાત અતિ-શયોકિત રૂપે એણે ધરમાં બેઠાં બેઠાં સાંભળી છે, આજે એ યુદ્ધ આંગણે આવીને બેસ્યું છે. કાવ્યની શરૂઆતથી જ વદાયની કડુચતા ઉપર વીરત્વના ઉત્સાહનો વિજય પ્રકટ થાય છે. નાયક-નાયિકા પરસ્પર ત્યારે જે સમારોહ રચાયેલો, તેની જ યાદ આપે એવું વર્ણન કવિએ નાયિકા પાસે કરાવ્યું છે. ને એ રીતે પોતાને જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નથી,

તેના વીરનું પોતાને સુપરિચિત એવા શૂંગારની પારલાખમાં વર્ણન કરવાથી વીરની આસ્વાદ્યતામાં નવી જ છતાં ભળે છે.

શરૂઆતનું સંબોધન જ કાવ્યની ભાવમૂલિકા પળવારમાં રચી દે છે. 'કેસરીના કંથ'થી જે કહેવાયું, તે એને ખજાના સંસ્કૃત શબ્દોથી ન કહેવાયું હોત. ખપી જવાની તમત્રાને કેસરી રંગ સાથે અધ્યાસથી જોડીને, 'લીના' શબ્દ ભેરેરી, એથી તરખતર થઈ ગયાનો, રંગરંગમાં એ તમત્રા વ્યાપી ગયાની ઉકટતાનો અર્થ કવિએ સમર્થ રીતે પ્રકટ કર્યો છે. એની સાથે જ કદાચ નાયિકાના મનમાં એ જ કંથ સાથે, હોળી રમતાં કેસરી એનાં ચીર લીજવ્યાની રમતિ પણ સંકળાયેલી હશે. આમ વીરમાં સૂક્ષ્મ રીતે ભળતી શૂંગારની છાંટ શરૂથી જ આપણને દેખાય છે.

ધરમાં બેઠાં બેઠાં દૂર ચાલતા કવનનાથી જોયેલા યુદ્ધનું વર્ણન નાયિકા કરે છે, ત્યારે એમાં સહજ જ અતિશયોક્તિ આવી જાય છે. પણ એનો વીર પતિ કાંઈ જોવા તેના યુદ્ધમાં ખૂંચવા થોડો જ જતો હશે ! એ યુદ્ધ તો એવું લીધેલું કે એમાં 'આલ ક્રોને ધરણી ધમધમે' છે. પતિ માટેના પ્રેમે જ આ અતિશયોક્તિ કરાવી છે, ને તેથી આપણને પણ એ ગમે છે. એની પછીની પંક્તિમાં તો આપણે તરત ધરનાં બારણાં સુધી આવી પહોંચીને, યુદ્ધને માટેના પ્રયાણનું ઉત્સાહભર્તી સમારોહમાં જોડાઈ જઈએ છીએ. એ સમારોહનું લગ્નમંડપના જેવું વર્ણન નાયિકા પાસે કરાવીને, માત્ર બે જ પંક્તિમાં, વીરસને અનુકૂળ ભૂમિકા કવિ સરળ આપે છે :

'આગ્રજ રજુ' રજુ રાખિયા સજ કુંજર ગોલે દાર,
બંદીઓની બિરદાવલી હો આજે મહ મોહાર.'

આ પદ અઘમાં આડંબરી વિસ્તાર કરીને શબ્દાભુતામાં સરી પડનાર નાનાલાલ ધારે ત્યારે સંજોગમાં બહુ સિદ્ધ કરી શકે છે, એની કાંઈ ના થોડી જ કહેવાયો !

પછીની બે પંક્તિઓમાં પણ નાયિકા યુદ્ધની દિશામાં, ધરની બહાર, મોટ માંડીને કવનનાથી જોતી જોતી વીરત્વનો મહિમા ભાવાવેશથી ઉચ્ચારે છે. કેટલાંય યુદ્ધો થયાં ને થશે, કેટલાંય નગરો લાંબાં ને દેસ સુધાં ફૂલી ગયા. પણ આ બધા ખંડેરની વચ્ચે અખાંડિત એવી એક વસ્તુ છે. ને તે વીરના વીરત્વનો મહિમા, એ કારમી કીર્તિની ભાત અખંડ છે. એ કારમી છે, કારણ કે એને માયા સારે પામવાની હોય છે.

ને અત્યંત ઉચિત રીતે, આ વીરની અખંડ કાંતિની વાત આપતાંની સાથે જ એની દષ્ટિ હવે એના કંથ પર આવીને કરે છે. ને હવે પછીની પંક્તિઓ એના કંથને સીધી સંબોધેલી છે : “ નાથ ! ચઢે રણુલેહવે...”

પ્રિયતમ રણુલેહવેમાં જ્ય ને પોતે ધરમાં રહે, તે વિયોગ તો થવાનો જ. આ વિયોગ ભણે થવાનો જ નથી એમ પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમને મનાવવાનો એ સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રિયતમ યુદ્ધમાં ઝૂકશે તો એ પણ ધરમાં બેઠી બેઠી વળની સાંકળીથી જખતર ગૂંથશે. આ કાર્યની એકતા વિયોગને દૂર કરશે. પોતાના પતિને માટેનો પ્રેમ જ રક્ષાકવચ જેવો છે, તે આ જખતર ગૂંથવાની વાત કહીને સૂચવી દીધું છે.

પણ એટલેથી એનું મન માનવું નથી. આથી પેલી ઉતરાની જેમ આ નાયિકા પણ પ્રિયતમની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં જવાની અનુતા માગે છે, ને એ કહેવામાં એ કેવી તો ઉત્સાહભેરી બની જાય છે ! એને ખરેખર પોતાનો લક્ષદિવસ થાદ આવી જાય છે ને તરત જ એસહજ રીતે એ શણગારની વાત માદ કરે છે :

‘ સજ હિયો તો સાજ સજી, રાજ, માથે ખડું રણુભાડ ’
ખડુને માંડવ ખેલવા હો મારે રણુલીલાના ઠાડ ’

પ્રણયલીલા તો સાથે રહીને માણી છે, તો હવે પતિના સહયોગમાં રણુલીલા માણવાના કોડ પણ શા માટે અધૂરા રહે ? ને કોડ પૂરા કરે તે જ કંથ. આ પંક્તિમાં ‘ ખડુને માંડવ ’ એ અત્યંત સમર્થ શબ્દપ્રયોગ છે. એથી પેલા ‘ લક્ષ્મીકવચ ’ તો સૂચવાય જ છે, જશુ સાથે સાથે યુદ્ધની ભીષણતા ને વીરવ્ત્વનો ઉત્સાહ પણ પ્રકટ થાય છે.

યુદ્ધમાં પણ એ સહયોગીભૂ બનીને રહેશે. યુદ્ધ શા માટે છે, દુશ્મનો કેવા કુદ છે, એ બધી જાનગીમાં આ પિયુલેલી નારીને પહોં નથી. ચારે બાજુના યુદ્ધના ધમસાણ વચ્ચે એની દષ્ટિનું કેન્દ્ર તો છે એનો કંથ. એના તરફ તાર્કિકાં તીર એ પોતાના હાથમાં ઝાલી લેશે, દાલથી થા પાણ વાળશે ને દાલ નહિ રહે તો પોતે દાલરૂપ બનીને ખપી જશે. પતિપ્રેમની આ કેવી ખુલ્લેદ ઉચ્ચારણા છે ! યુદ્ધના દુઃખ ભવિનિને ભેટીને આપણા કાનમાં તો આ પ્રેમની ખુલ્લેદ ઘોણણાના પડલા જ ગાંભ્યા કરે છે :

‘ આવતાં ઝાલીરા બાણુને, રાજ, ઠાસે બાણીરા ધાવ :
દાલ ફૂલે મારા લેરમાં હો ઝીલીરા દુરમનદાવ. ’

ને પછી ક્ષાત્રધર્મની સંક્ષિપ્ત પણ સચોટ વ્યાખ્યા એ આપી દે છે. સૌરથી દુહાની વેધક સચોટતા આ પંક્તિમાં છે. અત્યંત ઝર્નપૂર્વકે નાયિકા અહીં કહી દે છે કે, ક્ષત્રિયની પહેલી વાટ તો રણુવાસની, અંતઃપુરની જ. પછી બાહ્ય-પાશમાંથી ઝુકિત મળે, ત્યારે પ્રિયતમાના ખોળાનું આસન છોડીને સિંહાસન પર બેસવાનું. ને બ્યારે યુદ્ધ આવે ત્યારે તો શોણિતની સરિતા — જે ‘ ધરાનો સ્નાનધાત ’ છે, એમાં ઝંપલાવવાનું. યુદ્ધને ‘ ધરાનો સ્નાનધાત ’ નાનાલાલ જ કહી શકે. આવા કેટલાક સુભગ શબ્દપ્રયોગો માટે શુભરાતી ભાષા નાનાલાલની સદા ઝણપી રહેશે.

પ્રિયતમના વીરવત્માં નાયિકાને પૂરેપૂરી જાદા છે. આથી એ વિગ્નપલકાંતીને વરીને જયકલગીએ પાછો વળશે જ એમ એ માને છે; ને ત્યારે ફરીથી હોળા ખેલવાના ક્ષાત્રથી ચીર ભીંજવાના એને દાડ છે. પણ તે પહેલાં શોણિતથી હોળા ખેલી લેવાની છે, ને કદાચ યુદ્ધમાં જ જો એ ખપી જાય, તો વ વિયોગ તો રહેવાનો જ નથી, કારણ કે ધરીને પણ વિલંબ કર્યા વિના નાયિકા સ્વર્ગમાં ધીરાના આશ્રમમાં પતિને જઈ મળશે :

‘ નંદ છો તો વારે આશ્રમ મળજી ’ ઠો મુરખાને તીર. ’

પૂરી સ્વચ્છતાથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી ઉચ્ચારાપેલી આ ઉક્તિનું બળ વરતાયા વગર રહેતું નથી.

રણુગ્રંથુમાં જવાની ધરી આવી ગ્રંથ છે, હવે ઝાંઝું ખોલવાકરવાનો અવકાશ નથી; છેલ્લી બે પંક્તિમાં આપ્ત સહેજ આવેશથી રૂપસિત અને કંઈક અસંબદ્ધ એવી વાણી નાયિકા ઉચ્ચારે છે. અહીં કવિ ‘ ૨ ’ કારની રમઝટ મચાવે છે, ને અધીરા ઘનગ્રનતા બેઠાડું છેલ્લું ચિન્ન આપણી સમક્ષ આંકીને કાવ્ય પૂટું કરે છે.

સજખુજ, રણુલેહવી, રાજ, રણુલેલા રણુલીરા;
અધીરા ઘોડાં ઘનગ્રને નાથ, વધેયે રણે મહાવીર :

નાનાલાલ લોકગત Horizontalતા લાવેને સારી રીતે પ્રકટ કરી શકે છે. આ કાવ્યની ભાવના એ લોકસિદ્ધ ભાવના છે, ને આ કાવ્યની નાયિકા તે લોકસિદ્ધ પાત્ર છે. અપવાગદ જે હૃદયબદ્ધ રચનાને જાદવી લોકગીતોના પ્રચલિત કાળમાં તળપદી ભાષામાં આવા ભાવોને આલેખવાનું

[પાન ૬૬૩ ઉપર]

વિનય ત્રિવેદી

આપણામાંના બધાએ આખલો તો જોયો જ છે. મસ મોઢું શરીર, પહોળું પેટ, વળેલાં ગાળ તીક્ષ્ણ શિઝડાં, લાંબી લાંબી જૂલ અને આડાંઅવળાં ઉપસેલાં ઢાડકાંઓને લીધે ખાંચાખાંચાવાળું લાગતું શરીર. આ એનો બાહ્ય દેખાવ થયો, ખરું ને ? પણ આટલું જ નહિ, એની પાસે કાંઈક એવું છે જેના લીધે એ બધાથી જુદો પડી આવે છે. શરીરમાંથી જૂલતો જૂલતો બ્યારે કોઈ મસ્ત આખલો નીકળે છે, ત્યારતું વાતાવરણ તમને ખબર છે ને ? પેલાં આખો દિવસ ભસ ભસ કરતાં કુતરાં એને જોતાં જ નાસવાની પેરવીમાં પડી બચ છે, ફૂકડાં-બિલાડાં પણ આશરો શોધી લે છે. બકરાંની પૂંછડી પકડી ખેંચતાં અને ગાયલેસની ખીટપર ફેદાફેદ કરતાં તોફાની બારકસ બાળકો એને સ્પર્શ સરખો કરવાની હિંમત કરતાં નથી.

આખલાનું એક આગવું જ વ્યક્તિત્વ છે, અને એ છે એની શક્તિ. વળા એય ગાંડી શક્તિ. એને વિદ્વરતા બહુ સમય નથી લાગતો. કદાચ તેથી જ એના આગમનને લીધે એ આજુબાજુની બધી પાંગળી વસ્તુઓના અસ્તિત્વને કચડી નાખે છે. એ બીજી બધી વસ્તુઓના બાહ્ય સ્વરૂપ પર પોતાના પ્રયત્ન વ્યાક્રાંતવનું આવરણ બાધે છે. સાક્ષાત્ સક્રિય જ સચિત્ત સ્વરૂપ એ પોતાની સાથે ખેંચી લાવે છે, જેનાથી એ બીજી બધીય પાંખી વસ્તુઓને ભરી દે છે.

આ સાથે આપેલ શ્રી વિનય ત્રિવેદીનું ‘જૂલ’ નામનું ચિત્ર જોતાં પણ પહેલી જ એ પ્રતીતિ થાય છે કે, એમાંના આખલાએ પણ પોતાના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુને પાસે જોખી રહેવા નથી દીધી. પ્રશ્નાદ્ભૂમિના સાંખા એવા ફલક પર

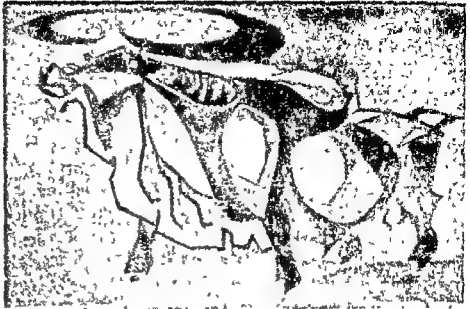
ચોથી ગુજરાતીમાં હતા, ત્યારથી જ વતન ભાવનગરમાં વિનાયક પંજાનાં ભીંત પર શુશોભન જોવાનો શોખ, છેવટે ચોથી અંગ્રેજીમાં સોમાલાલ શાહના વર્ષમાં જતા થયા ત્યારે જ પોષાયો. મેટ્રીક પાસ કરીને એક વર્ષ જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં કાઠડું-પણ પછી તરત જ વડોદરા આવીને ફેકલ્ટી ઓફ હાઈન આર્ટ્સમાં જોડાઈ, પ્રથમ નંબરે સ્નાતકની પદવી મેળવી. ત્યાર બાદ ભીંતચિત્રશૈલી શીખવા વનસ્થલી ગયા. એ શિક્ષણનો અનુભવ બ્યારે ભારત સરકારની પાલામેન્ટ હાઉસનાં મોટાં પ્રદર્શિત્રો કરવાનો યોગદે મળ્યો ત્યારે કામ લાગ્યો. એ જ સમયમાં એમનું કાલીવદમન નામનું ચિત્ર ભારત કલાભવન-ભનારસે ખરીલું. પિતાશ્રીના દેહાંતને લીધે ત્યાર પછીનો સમય બહુ જ અવ્યવસ્થામાં ગયો અને હાઈન આર્ટ્સની એચ. એની પરીક્ષા પસાર ન કરી શક્યા. ત્યાર બાદ અબ્યાસ છોડીને દરા યુનિ.માં પ્રાચ્ય વિદ્યાભિદિશના રાનાબત વિદ્યાશ્રીના ચિત્રકાર તરીકે જોડાયા અને હજી ત્યાં જ છે.

એ માતો પણ નથી. વાતાવરણના અવકાશને ય એણે એના ખાંચાખાંચાવાળા અણીદાર ઢાડકાંઓની તીક્ષ્ણ સપાટીથી છેડી નાખ્યા છે, અને સિંગડાઓની વળખાડુ જેવી ભીંસમાં કચડી માર્યો છે. આજુબાજુ વેરાનું તે બધું એનું જ વ્યક્તિત્વ. છતાં ય એ ફક્ત છાયાચિત્ર જેવો ખાંચાખાંચાની કિનારી

વાળા મરેલો આકાર નથી. એમાં શક્તિનો અવંત પ્રવાહ છે : એના હરેક રનાયુમાં ઉચ્ચ અને વેગવંતી ધારનાદિતા છે. તમે જેને નાજુક શબ્દોમાં લય કહો છો. પરંતુ અહીં તેર એણે એ લયની ચક્રતાને બરાબર કચડી નાખી છે. મોના નીચલા ભાગથી શરૂ થઈને નીચેની ઝૂલમાં વેરાઈ જતી અણીદાર સપાટી તમને વહાવીને છેક બીજા પગ સુધી લઈ જશે.

પણ કેવી રીતે ? હિંડોળા પર બેસાડીને હળવે હાથે હિંચોળ્યા હોય તેમ નહિ, પણ આ તો જાણે પથરાળ ખડક પર બેસાડીને ધક્કો માર્યો હોય, તેમ લયગ્રવતા ક્રાંદવતા તમને ધસડી જશે. તમને કયાંય પડવા તો નહિ જ દે, સાથેસાથ રોકાઈ પડવાનો પણ સમય નહિ આપે. છેક નીચે ભીતરીને બીજા પગનો કળો આકાર તમારી સાથે અથડાઈ તમને પકડી રાખશે, ત્યારે જ તમે નિરાંતનો શ્વાસ લેશો. એવું જ ઉપરની સપાટીમાં છે, ને એવું જ અંદરના આકારોમાં છે. એક આકાર પરથી દડતા દડતા તમે બીજા કયા આકાર પર જઈ પડશો એનો તમને જ ખ્યાલ નહિ રહે. તમે તો એ આકારોના હાથનું રમકકું જનીને રમાઈ રહેશો. આંખના જોળ મીઠા જેવા આકાર પાસેથી શરૂ કરશો, તો લાંબા ત્રિકોણાકાર તમને ખેંચીને નસકોરાંના જિભા ચોરસ જેવા આકારમાં ફેરવ્યા કરશે, અથવા તો હડકોલો મારીને ઝૂલની ડોણાકાર સપાટી પર દડતા મૂકશે. ઝૂલની અંદરના બીજા ઘેરા રંગના આકારમાં તો લટકી પડવા જેવું થઈ જશે અને ત્યાંથી આગળ ધસીને પેટનાં બે મોટાં બાકારાં જેવા આકારમાં ધકેલાઈ જાવ, તે શ્રવણનો પણ પૂરેપૂરો અનુભવ થઈ જાય.

એ ધન્યાવકાશ (Negative Space) ના આકારો સામે જોતાં એક બીજો પણ વિચાર આવે છે. જાણે કે વૃષભના વ્યક્તિત્વના મોજા હેડળ બધું દર્શાવે ચક્ર છે. પોતે જેટલી જ આમાં જીલો રચી છે, એટલા ખાલી અવકાશના ચોકાકાને તો એણે વીંધી જ નાખ્યું છે, પણ આલુગાલુના વાતાવરણને પોતાપણાથી બરી દીધું છે. (પશ્ચાદ્યૂર્મિમાં વપરાયેલો બધા આછા ઘેરા રંગ અંદરના સમૂહોના (Planes)

રંગ સાથે એટલું જ સામ્ય ધરાવે છે ને !) તો પછી એના આગમન કે અસ્તિત્વ પહેલાના રંગનાં કોરા અવકાશનું શું થયું ? એ નાશ તો ન જ પામ્યો. એવું અસ્તિત્વ એવું ને એવું જ સ્થૂં-પથૂં જાડીવાન જેવી દશામાં, બીજા બધા આકારોની વચ્ચે પૂરાયેલો. એ પણ અખંડ નહિ પણ બે લગભગ જોળાકાર લાગતા ટુકડાઓ તરીકે. જરા ધ્યાનથી જુઓ, પેટમાંના એ બે કોરા રંગના સમૂહો આલુગાલુની લાંબી રેખાઓ અને તીક્ષ્ણ આકારોની સીમામાં જકડાઈ ગયા હોય તેવું નથી લાગતું ?

આમાં ફોટોગ્રાફ પાડેલો કે જોતાં વેંત જ જોળખાઈ જાય તેવો વૃષભ ન પણ દેખાય, કારણ કે એ તો કલાકારનું નિર્જ દર્શન છે. જ્યાં ય એમાં વૃષભના વાસ્તવિક આકાર સાથેનું સામ્ય પણ છે ખરું. એટલે એ પ્રકૃતિ સાથે તદ્દન સંબંધ નહિ શ્રમાવી બેસતા મૌલિક અને પ્રાકૃતિક કલાસંસ્કૃતિનો નમૂનો બની રહે છે. એમાંના આછાઘેરા રંગના સમૂહ અને રેખાઓની જુદી જુદી દિશાઓ આકારોમાં ધનતાતુ નિરૂપણ કરે છે એટલે કે એમાંનો કેટલોક ભાગ શિથળ જેવો લાગે છે. આ શિથળત્વ ચિત્રમાં કેટલે અંશે જરૂરી છે, તેની આપણે ચર્ચા ન કરીએ અને એ કઈ પ્રણાલી (ism) ને અનુસરે છે એ ન જાણીએ, તો પણ એમાંની આકારસમૂહોની રચના-ચાક્રિત તો રચનાં વિના નહિ જ રહે.

—ચુલાભમોહમ્મદ શેખ

આ વિભાગમાં—

* ગુજરાતસરના સંસ્કાર અને શિક્ષણકેન્દ્રો, સાહિત્ય અને કલાકેન્દ્રોની ખાસ મોંઘિયાળ્ય પ્રવૃત્તિઓ અંગે—

* ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ (કલકત્તા, દિલ્હી, આફ્રિકા વગેરે મુખ્ય ગણેલા સહિત)ની ઉપર કહી તેવી પ્રવૃત્તિઓ અંગે—મિતાફરી સમાચાર આપવાની ધૃષ્ટતા છે.

ગુજરાત અને બહારનાં કેન્દ્રો જરૂરી માહિતી મોકલતાં રહેશે તો “વિશ્વમાનવ” ઉપકૃત થશે.

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની જયન્તિ

સ્વૈત્ત્ર્યતા મળી ગયા પછી ભારતમાં તેની પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓનું પુનરુત્થાન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે કાળની અવધિઓને વટાવી સૌ પ્રજાઓ માટે સોન્દર્યનો પ્રકાશ રેલાવનાર કાલિદાસની જયન્તિ જીજ્ઞાસ્ય તે યથોચિત જ છે. કાલિદાસની જયન્તિ જીજ્ઞાસવાનું શ્રેય ઉલ્લખિનીને ફાળે ગયું છે. કારણ કે કાલિદાસની સાહિત્યભૂમિ ઉલ્લખિની હતી એવી માન્યતા છે. જે કે તેની પાછળ કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. પરંતુ દિશાકાળની મર્યાદાઓ વટાવી જનારાઓને ચિરંજીવ રાખવા માટે ઇતિહાસનાં પ્રમાણો કરતાં, લેક્ષ-માન્યતાઓ વધારે પ્રબળ હોય છે.

દુરદુર અલકાપૂરીમાં પડેલી પ્રિયતમાનો વર્ષભરનો વિરહ વેઠવાનો શાપ પામનાર સ્વાલિકારમાં પ્રમત્ત એવો યક્ષ પશુ ધૂમ્બયોતિ સલિલ અને મરુતદીપી બનેલા મેઘકારા સન્દેશ મોકલી શોધેલો, પશુ માનવહૃદયના સુદૃઢમત્તવૃત્તને યજ્ઞદેહ આપી વિરહ કાવ્યનું સર્જન કરનાર કાલિદાસ પોતે ઇતિહાસને માન્ય રહે તેવા, પોતાના માટે કથો પશુ નાશત ઇતિહાસ આપી ગયો નથી.

કહે છે : અપમાનિત થનાર કોઈ એક અગ્રણ્ય પોતાની વેરવૃત્તિ તમ કરવા, પોતાના રાજની કુવંરીના સ્વયંવરમાં એક તદ્દન ગમાર અને નિર્બોધ બ્રાહ્મણ યુવાનને પક્ષપાતી લીધો. બ્રાહ્મણ આમ તો કુદર હતો, પરંતુ રાજકુવંરીએ તેનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કરી લીધો ત્યાર પછી જ તેને જણાયું કે, પતિ તરીકે પોતે જોને મેળવ્યો છે, તે તો એક

મહામૂખ હતો. બન્નેએ કાલિની લલિત આદરી અને હંમેશાં બને છે તેમ મહાદેવી પ્રસન્ન થઈ અને સમગ્ર વિશ્વને ચિરંજીવ શ્રેષ્ઠ કાવ્યનો મહોદધિ મળ્યો.

કાલિદાસ કાલિનો લલિત બન્યો હતો માટે બંગાળીઓ તેને બંગાળનો ગણે છે. અને ‘ઉત્તરસામ્ય દિશિ દેવતાત્મા’ ‘યુધ્ધીના માનદક’ સમા નગાધિરાજ હિમાલયની હિમગ્રહીઓમાં અને અલકાપૂરીનાં હર્યોમાં કલ્પના વિહાર કરનાર આ કવિને કાશ્મિરીઓ કાશ્મિરી સિવાય અન્ય રીતે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ભારતીઓના આ ગ્રંથકાતો નિવેડો આવે તે અગાઉ સિંહલ દીપવાસીઓ તેને પોતાનો કહે છે; કારણ કે, દેહસંસ્થિ તેણે તેમને આપણે સંકેલી હતી.

વિશ્વને શ્રેષ્ઠ રાજનીકુલના આદર્શો આપનાર વાયુ અને અર્થથી સંપ્રકૃત મહાકાવ્ય સર્જનાર આ કવિને ઇતિહાસવિદો પોતાની વિદ્યત સલાનો સભ્ય માને છે અને રામગિરિથી અલકાપૂરીના પ્રદેશની ઝાણી વિખતો વયુષ્ઠનાર તેને ભૂગોળ-પૃથ્વી પોતાનો ગણે છે.

પરંતુ કાલિદાસ ન હતો ઉલ્લખિનીનો કે કાશ્મિરનો, તે ન હતો, ઇતિહાસપૃથ્વી કે ભૂગોળવિદ : એ તો ભૂગોળ અને ઇતિહાસ, દિશા અને કાળની મર્યાદાઓ પાર કરી લેખિતર બનેલો કલાનો સ્વામી હતો. ને આજે જ્યારે આપણી પ્રગ્ન સ્વત્વ પ્રાપ્ત કરી રહેલી છે, ત્યારે તેના કલાસ્વામીને અજલિ અર્પે તે યોગ્ય જ છે.

આવા મહાન ભારતીયની ઉન્નયિનીમાં જ્યંતિ ઉજ્જ્વાલ મળે. એમ તો વિશ્વના જે કોઈ ખૂબમાં સાચી કલાનો આત્મા નગ્નત બન્યો છે, ત્યાં ત્યાં કાલિદાસનો આદર થયો છે. મર્ફ સદીના મહાન ફિલસૂફ શોપનહોઅર અને કવિ ગોઈટે શાકુંતલ વાંચી નાખી જોડેલા. પારિસ, લંડન, મોસ્કો અને પેકિંગનાં નાટ્યગૃહોએ શાકુંતલને અનેક પ્રસંગોએ જાગી તેના રસાનુભવ માપ્યો છે. રશિયાની શકુંતલાઓ, તેમના દુષ્ટતાને પશ્ચિમિમાં પ્રેમપત્રો મોકલી રહી છે !

આવા એક વિશ્વમાન્ય મહાન ભારતીયની જ્યંતિ ભારતે જાગી લીધી. પ્રથમ એ થાય છે કે, ભારે આપણે કાલિદાસની એક રાષ્ટ્રીય જ્યંતિ ઉત્સવ તરીકે જીવવાનો મનઃક્રમો કયો ત્યારે શું ? ખરેખર પ્રસંગને ધોરણ આપે તેવી રીતે આપણે એ જ્યંતિ જાગી શક્યા હોય ?

મેઘદૂતના પ્રસંગચિત્રોનું પ્રદર્શન ભરાય, ચર્ચા સભાઓ થાય અને ઉચ્ચ પદવીધારી ભારતીયો અવતીની કબર જેવા ઉન્નયનમાં લેગા મળી કાલિદાસનો નામપ્રતિમા ગાય તેમાં જ શુંઆ મહાન ભારતીયની જ્યંતિની પ્રતિશ્રી માની લેવી ?

ભારત એ વિશ્વમાં શબ્દસાહિત્યનું પારણું છે. સંસ્કારિતા અને સભ્યતાની છેક નીચલી પાયરી પર ગળદી પડેલા શૃંગ્લાબધ્ધ ભારતને કોઈ યાદ કરતું, તો તે તેણે વિશ્વને બક્ષેલા કલા અને સાહિત્યના અણુમૂલ લંકારને કારણે, અને કલા અને સાહિત્યના અણુમૂલ લંકારમાંથી કાલિદાસનાં રત્નો કાઢી લેવામાં આવે, તો દુનિયાને ધરી શકાય તેવું આપણી પાસે કેટલું બાકી રહેવા પામે છે ?

સૈકાઓ અને હજારોનાં સંજ્ઞાપાત્રો અને સંહારોમાં પછુ ભારતને ઢગલે ઢગલા ભરીને સમૃદ્ધ બક્ષનાર કાલિદાસને યાદ કરતી વખતે આખા દેશની-એકતમ સંસ્કારિતાનો પડવો દેશભરમાં કેમ ન જોઈયો ?

પારિસ, મોસ્કો અને પેકિંગના ભાવુકોને મુગ્ધ કરનાર શાકુંતલને આપણે જ વીસરી ગયા ?

સંસ્કૃતને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાની ઘેલછાની વાત બાબુએ રાખીએ; પરંતુ સંસ્કૃતની એક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ આકાર લઈ રહેલી છે, વિશ્વ સંસ્કૃત પરિષદનાં વાર્ષિક અધિવેશનો ભરાય છે, શાળાઓ અને કોલેજોમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસને વિસ્તારવાની યોગ્યતાઓ વિચારાય છે; ત્યારે આ સંસ્કૃત

ભાષાને સુસંસ્કૃત બનાવનાર કવિ કુલગુરુની રાષ્ટ્રીય જ્યંતિ આપણે સુરોચ રીતે કેમ ન જાગી શક્યા, એ સવાલ આપણે આવા પ્રસંગે વિચારવો રહે જ છે.

—ન. ભ.

આકાશવાણીનો કાર્યક્રમ

“ કાલીદાસની ઉપમા ” એ વિશે સંસ્કૃતના આતર-રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતા વિદ્વાનોનો એક સંવિવાદ કાલિદાસ જ્યંતિ નિમિત્તે ધ્રુવનાર, તા. ૧૨મી નવેમ્બરના રોજ આકાશવાણીના કાર્યક્રમમાં રજુ થયેલો. આ સંવાદમાં ફાસના ડૉ. હુર્ષ રેતો, નાપાનના પ્રાધ્યાપક કીમુરા અને અમેરીકાના પ્રાધ્યાપક વાન હુઈટનને ભાગ લીધો હતો.

એ જ દિવસે રાતે ૯-૩૦ કલાકે મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યોના કેટલાક સંગીતમય ખંડ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. આમાં વિવિધ ઋતુઓ અને એની સાથે સંકળાયેલા પ્રેમનાં લિન્ગ લિન્ગ પાસાંનું વર્ણન કરતાં ‘ નત્તુસંહાર ’ માંથી કેટલાંક પ્રકૃતિ-વર્ણનો તથા હિમાલયની બન્યાના અને સૌંદર્ય આલેખતા ‘ મેઘદૂત ’ માંથી કેટલાંક શબ્દચિત્રો રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. “ કાલિદાસ મુક્તાવલી ” એ શીર્ષકવાળું ગીતિનાટ્ય ડૉ. આર. એન. દાન્ડેકરે તૈયાર કર્યું હતું.

—મહાકવિ કાલિદાસની પાંચમી સદીની ભારતીય નાટ્યકૃતિ “ શાકુંતલ ” હેઠળ ખાતે ભજવાયું હતું. હોલાન્ડના મહોત્સવમાં “ શાકુંતલ ” શિરમોર જેવું હતું, એમ ત્યાંનાં કય અખબારોએ જણાવ્યું હતું. આ સંસ્કૃત નાટકનું ભાષાંતર ત્યાંના મુખસિદ્ધિ કવિ કર્દ વોએટને કર્યું છે. શ્રી સીસ લેસ્ચરે તેનું ફિલ્મશૃંગન સંભાળ્યું હતું અને શ્રી જુરિયાન એન્ડરસને તેનું સંગીત આલેખ્યું હતું.

અધ્યાપક સંમેલન

મુખર્ષી રાજ્યની મુનિસિપલિટી સાથે સંકળાયેલી કોલેજોના ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અધ્યાપકોના ભાવનગર મુકામે મળેલા ૧૧ મા વાર્ષિક સંમેલનનો અહેવાલ મંત્રીઓ તરફથી મળ્યો છે. એની વિગતો જોતાં લાગે છે કે, આ સંસ્થા આપણા શિક્ષણક્ષેત્રે ધ્રુવે મૂળિયાં નાખી ચૂકી છે. આવતી પેઢીનું સંસ્કાર મોત આગળના શિક્ષકોના

જ સંસ્કાર પોત ઉપર અવલંબે છે, એ હકીકત સ્વીકારીએ તો આવા સંમેલનનું દુરગામી મહત્વ ઠોઈ રાજકીય સંમેલનથી ધ વિશેષ અંકલું નોંધએ.

ઉદાસીનતા શા માટે ?

મુખર્ષી રાજ્યની કોલેજોની અને યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોની સંખ્યા જોતાં, એના વાર્ષિક મિલનમાં કંઠાલ હાજરી શા માટે ? કારણ રૂપે, કહેવાય છે કે, કેટલાક “સિનિયર” અધ્યાપકો અને ધુરંધરો આવાં સંમેલનો પ્રત્યે ઉદાસીનતા સેવે છે. જો એમ હોય તો તો આ સંમેલન માત્ર “લુનિયર” અને નવાસવા લેકચરર-અધ્યાપકોનું જ બની રહેવાનો ભય છે, જે ઇજ્જત યોગ્ય ન ગણાય. “મેટરો” અધ્યાપકોની ઉદાસીનતાનાં કારણોની યોજ થવી ઘટે, અને આ પ્રકારનાં વ્યવસાયી અધિવેશનોમાં તો સિનિયર-લુનિયરના ભેદ ઠોઈને યાદ પડ્યું ન આવે, એવી વોકશાહી હવા ભમવી જોઈએ. અત્યારે તો, આ સંસ્થાનું સ્વરૂપ અને એની કાર્યરીતિ પણ આરંભકાલીન ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસના જેવાં હાજે છે, એના મંત્રીઓ અને કાર્યકરોની પૂરેપૂરી નિષ્ઠા હોવા છતાં સંમેલન ભરાવાનું હોય, એ મહિને જ સંસ્થાનું નામ સંભળાવા હાજે છે, અને બાકીના અગિયાર માસ જાણે કે બધું જૂઠાઈ જનું હોય એમ હાજે છે.

રજનકાર્યક્રમ શા માટે ?

ભાવનગર સંમેલનમાં યોગ્યેલા કાર્યક્રમોમાં થોડી નવીનતા જણાઈ આવે છે. અધ્યાપકોએ નીતિલા વર્ષની ઉત્તરમ્-સાહિત્ય કૃતિ વિષે ચર્ચાઓ કરી, અને એક કવિ-સંમેલન અને કાવ્યવાચન પણ યોજ્યું. એક સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ તરીકે આ બંને સમારંભો સામે લાગે જ કે છું કહેવાનું હોય. પણ આ પ્રકારના કાર્યક્રમો લેખકમિલન કે એવી ઠોઈ સાહિત્ય સંસ્થામાં વધારે શોભે. વ્યવસાયની વાતો કરવા મળેલા અધ્યાપકોએ આવા કાર્યક્રમોમાં શા માટે સમય ગણાડવો જોઈએ ? શિક્ષણના વ્યવસાયોનાં સંમેલન વારતવમાં તો તખીઓ કે ધારાસભ્યોના સંમેલન જેવું, વ્યવસાયી ભૂમિકાએ જ યોગ્યું જોઈએ.

આવાં મિલનો એનાં સભ્યો પૂરતાં જ મર્બાદિત રહે

અને બિનસભ્યો માટેનાં જલસા કે મેળા જેવા ન બની બધ તો એ વિશેષ કાર્યસાધક બની શકે.

વ્યવસાયની જ વાત કરો

અધ્યાપક સંમેલન પોતાની ચર્ચાવિચારણાઓ વ્યવસાયના પ્રશ્નો પૂરતીજ મર્બાદિત કરે તો બેતજ દિવસના એ મિલનનો કસ કાઢી શકાય. સદ્દલાએ એમને વ્યવસાયના પ્રશ્નો પણ યોજા નથી. એમનો સર્વપ્રથમ પ્રશ્ન વ્યવસાયી વર્તણુક-“પ્રેફેરેન્સ એટ્ટિટ્યુડ” નો છે. તખીઓના વ્યવસાયમાં આવી વર્તણુકનાં ધોરણો નક્કી કરવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે, ઠોઈ પણ તખીજ, પોતાના ધધાની જાહેરખપર ન કરી શકે. અધ્યાપકો માટે પણ આવા ‘ફૂલ’ અને ‘ડોન્ટસ’-અમુક કામ કરાય અને અમુક કામ ન કરાય’ એવાં ધોરણો નક્કી થાય તો સમાજના એક મહત્વના વર્ગ તરીકે એમને વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય. જો કે, અધ્યાપકસંઘના જ ભૂતકાળના અનુભવે જણાયું છે કે, આ પ્રકારના વ્યવસાયી વર્તણુકના ધોરણને જીવું રાખવા માટે થતા હરાવોને એના કેટલાક સભ્યોજ ગ્રાંહતા નથી. દાખલા તરીકે રાજક-રચનાની સ્પર્ધામાં અધ્યાપકોની કામગીરી વિશે આ સંધે હરાવો કરવા છતાં, સંસ્થાના મોવડીઓ જ એ આક્રમ્યવસાય-માંથી થતી આવકનો મોહ તજ શક્યા નહોતા. પણ એથી તો આ સંસ્થાએ વ્યવસાયની પ્રતિષ્ઠા જીવી લાવવા માટે વિશેષ જતન બનવાની જરૂર છે. સંઘના આદર્શોના અનાદર કરનારાઓ સામે ઠોઈક પ્રકારનાં “સેકશન” પણ યોજ શકાય.

અભ્યાસપરાયણતા

અધ્યાપકોની અભ્યાસપરાયણતાને આવાં સંમેલનો દ્વારા ઉત્તજ શકાય. ભાવનગર અધિવેશનમાં નિમ્નધો મંગાવવામાં આવ્યા હતા. આ કાર્યક્રમ વધારે ગંભીરતાથી અને વ્યવસ્થિત રૂપે થતો રહે, તો સંમેલનને નિમિત્તે થોડાં ધણાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં અધ્યયનો અને અભ્યાસલેખો પ્રાપ્ત થાય. અને આવાં અધ્યયનો દર બે ત્રણ વર્ષે અદ્યત્ય થતાં રહે, તો નિમ્નધ સાહિત્ય પણ સમૃદ્ધ થતું રહે. XXX આ પ્રકારની અભ્યાસપરાયણતા કેળવાય એ જ અધ્યાપક સંમેલનની સાચી ફલશ્રુતિ ગણાય.

(‘સંદેશ’ સાહિત્ય પાનું ૨૭-૨૮-૫૮)

પુસ્તકાલયો : સંગઠિત પુરુષાર્થ

[તા. ૨૨-૧૧-૫૮ ઉદ્ઘાટન મળેલી ૪થી ગુજરાત પુસ્તકાલય પરિષદના મધુબાઈથી અધાધેલા શ્રી. ઠાકાસાહેબ કાકેલકરના આપજ્ઞમાંથી]

જે ગુજરાતી બેસનાર સમગ્ર પ્રજાનું પુસ્તકાલય-સંગઠન હોય તો એ સંગઠન સાહિત્યનિર્મિતિ અને સાહિત્યપ્રચાર હિંસર અસર પાડી શકે, એટલું જ નહીં, પણ લોકોની જિજ્ઞાસાને અને અભિરુચિને દોરી પણ શકે. કેમકે સૌરાષ્ટ્ર અને અંધ્ર ગુજરાત મળીને નાનોસૂનો પ્રદેશ નથી. એમાં નાનમોટાં મળીને ચાર હજાર જેટલા પુસ્તકાલયો ઉશે. અને પોતાને ઘેર જોપડીઓ વસાવવા જેવા સરકારી લોકોની સંખ્યા પણ છેલ્લા વીસ-પચીસ વરસમાં ઘણી વધી છે. પુસ્તકાલયો અને પ્રકાશકો મળીને સહેને નહીં કરી શકે કે અમુક જોપડી માટે જેટલા માહકો પ્રથમથી જ મેળવી શકાય. જેવા સંખ્યાનો જ વિચાર કરીએ તો સૌથી સમર્થ માહકો છે પુસ્તકાલયો. ત્યાર પછી આવે છે વિદ્યાલયો, મહાવિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયો. એ સંસ્થાઓમાં પણ તેમનાં પુસ્તકાલયો હોય જ છે. એ બધાં મળીને જો એક સમર્થ વહેવારકુશળ સમિતિ જોવા કરી દે, તો મધ્યસ્થાનું આપું છેન, જે આજે દૈવાધીન છે, તે પુરુષાર્થના કાળમાં આવશે. આવી મહાસમિતિમાં પુસ્તકાલયના, ડેગનથીખાતાના, પ્રકાશકોના, શિક્ષકોના અને મધ્યકારોના ઉત્સાહી પ્રતિષ્ઠિતિઓ હોવા એક એ. સામાન્ય યાચકોમાંથી પણ અમુક સમર્થ વ્યક્તિઓને એ સમિતિમાં કામ કરવા માટે નોતરણ. આટલી પૂર્વ-તૈયારી થયા પછી એ મહાસમિતિ પોતાની સ્વતંત્ર પ્રકાશન સંસ્થા ચલાવી શકે, અથવા આજે જેઓ રિસર ચર્ચ ચલા છે એવા પ્રકાશકો એકત્ર થઈને સારી સારી જોપડીઓની પુસ્તકાલય આવૃત્તિઓ બહાર પાડી શકે. એવાં પુસ્તકો સરતાં તો ઘણે જ. ઉપરાંત લાણ, હાપાર્થ ઇત્યાદિ અંતરંગ-બહિરંગમાં એક જોયો આદર્શ પણ સ્થાપી શકાશે.

હું નહું છું કે આજની સરકાર Socialistic Patternના સામાજિક જીવનનો આદર્શ સેવે છે. દરેક ક્ષેત્રમાં હવે ખાનગી પ્રવાસ સાથે સરકારી પ્રવાસ શરૂ થયા છે. Private Sector અને Public Sectorની ખેંચતાણ શરૂ થશે અને એમાં સરકારી સેક્ટર ફાવી જશે અને ખાનગી

વિભાગના બાહોસ પ્રકાશકો દુરંદેશીથી અથવા લાચારીથી સરકારી નોકરીમાં પોતાનો લાગપેદાશ શોધશે.

આ વસણ હું 'અધું' છું, તેથી જ પ્રખતે મારો સવાલ છે કે પબ્લિક સેક્ટરનો—મહેર પ્રગતિનો આપણે શું અર્થ કરીશું? પ્રખમાં જો પુરુષાર્થ હોય અને સંગઠનશક્તિ હોય, તો એ પબ્લિક સેક્ટરને સરકારી વિભાગ ન બનાવતાં સર્વજનિક વિભાગ બનાવશે અને સરકારને દારીને એમાં ખેંચી લાવશે. તેમ ન થાય તો લોક-પ્રતિનિધિઓને નામે ચાલતી સરકાર પોતાના અમલદારો મારફતે પ્રખને દારશે અને મહેરને પોતાની અસર તથા ખેંચી લાવીને પોતાની મરજી મુજબ એમને હાંકી શકશે.

એટલે આપણી આગળનો મુખ્ય સવાલ—પછી એ પુસ્તકાલયો વિશે હો કે પ્રકાશકો વિશે હો—એક જ છે. આપણું પ્રેરણાળય સરકારી હશે કે સરકારી? આજની આ પુસ્તકાલય પરિષદ આનો જવાબ આપી શકશે અને અનેક ક્ષેત્રોને નવા રસ્તો સુઝાડી શકશે.

‘હેમ્લેટ (વિષે હર્બર્ટ) માર્શલ’

શ્રી હર્બર્ટ માર્શલ ભારતીય નાટ્યસંઘ (મુખર્ષ) ના પ્રિન્સિપાલ તથા મુખ્ય અધ્યાપક તથા ફિલ્મશૈક્ષણી બે વ્યાખ્યાનો તા. ૨૨ તથા તા. ૨૩ મીએ વડોદરાની મુખીક કોલેજમાં શખત્રામાં આવ્યાં હતાં. વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો ‘મુમે પ્રમે હેમ્લેટ’ (Hamlet throughout the Ages) આ જ વિષય પર તેમણે મધ્ય પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તદુપરાંત નાટ્ય અને ફિલ્મશૈક્ષણની કલાના પ્રખર અભ્યાસી તરીકે એમની ઊંચ રહી ચર્ચ છે. મહાત્મા ગાંધીજીના જીવનને ગૃંથની ‘Docu-mentary film’ પર પણ એમણે ઘણું કાવું કર્યું છે; અને ગુજરાતી, હિંદી તથા મરાઠી ભાષાની નાટ્યકૃતિઓના ફિલ્મશૈક્ષણમાં પણ તેમણે ફાળો આપ્યો છે. હમણાં મુખ્યત્વે ‘ફિલ્મશૈક્ષણની કલા’ નું અધ્યાપન તેઓ કરે છે, અને તે વિષે તેઓ મુખર્ષમાં કેટલાંક ભાર્તિયોને અભ્યાસ કરાવી રહ્યા છે. એમની પાસે એમની આત્મી વિવેચનશૈલી ને પદ્ધતિ છે, ને સ્વતંત્ર વિચારસરણીથી સૌ વિષયોને ચકાસે છે, તેની તેમનાં આ વ્યાખ્યાનો પરથી પ્રતીતિ થાય છે.

શ્રી માર્શલે તેમનાં આ વ્યાખ્યાનોમાં રંગબ્રૂમિતિ

[પાના ૦૦૩ ઉપર]

● યુજ્જ્વાલીમાં પ્રગટતાં નવાં પુસ્તકોનો ગ્રીતાદેવી પરિચય ●

આપણી સંસદ (પાર્લીમેન્ટ)

લેખક : અનંતચંદન આયર (અધ્યક્ષ લોકસભા)

અને રમણલાલ પી. સોની

પ્રકાશક : મેકમિલન એન્ડ કું. લિ., મુંબઈ-૧

કિ. રૂ. ૧-૫૦

આપણે લોકશાહીની દિશામાં જે ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ એની સમજ માટે તેના પાયારૂપ સંસદીય-પાર્લીમેન્ટરી પદ્ધતિની માહિતી અનિવાર્ય ગણાય.

આ પુસ્તિકામાં બાળ-કિશોરો અને પ્રૌઢો માટે આવી માહિતી, અધિકારી લેખકોને હાથે, રજૂ થઈ છે. તેમાં આપણા બંધારણ વિષે, રાજધાની દિલ્હી વિષે, પાર્લીમેન્ટના વિકાસ વિષે, અને તેના કામકાજ વિષે તો પ્રાથમિક જરૂરી માહિતી સારી રીતે આપવામાં આવી છે જ; ઉપરાંત ભારત દેશની અને પ્રાચીન ભારતમાં લોકશાહી વિશેની પચ્ચટ્કી ભૂમિકા આપોને લેખકોએ સુચોવ્ય કમું છે.

આ પુસ્તિકાને શાળા-સંસ્થાઓ અને લોકશિક્ષણમાં કામ કરનારા સૌને આવકારવા સૂચનીએ છીએ.

*

પરિચય પુસ્તિકા-પ્રવૃત્તિ

સંપાદક : વાલ્મીલ કલ્લી

મુખ્ય વિદેતા : ગૃહ-અચરણ, અમદાવાદ-૧

[દરેક પુસ્તિકા આશરે દરથી ૩૬ પૃ. કિં. ૦-૪૦]

આ માળામાં ૧૪ મધુકા પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે. આપણી ભાષામાં માહિતી-વિતરણની જે બખરબરત ગરજ સર્વેક્ષે વરતાઈ રહી છે, તેમાં આ પ્રવૃત્તિ અતિશય-આવકારદાયી છે. સંપાદક વિષય-વૈવિધ્યમાં અને તેને માટે લેખકની કરેલી પસંદગીમાં અત્યંત સમ્મિ બહુ છે.

દર માસે નિયમિત રીતે, સુધઠ રીતે, સાધારણ કિંમતે પ્રગટ થતી માહિતી-વૈવિધ્યની આ પુસ્તિકાઓને દરેક કુટુંબ અને શાળા આવકાર આપે એવી ખાસ ભલામણ અમે નિઃસંકોચ કરીએ છીએ. પ્રગટ થયેલી પુસ્તિકાઓ :

બાળકોને વાર્તા કેવી રીતે કહીશું (મ. મો. ભટ્ટ), વાયદાનો વેપાર (બાપાલાલ દોશી), સંતતિ નિયમનની સરળ રીતો (ડૉ. અનંસયા અમીન), સામી જોડણી અધરી નથી (યશવંત દોશી), વર્તમાનપત્ર કેમ તૈયાર થાય છે ? (રવિશંકર મહેતા), વાજળીની કથા (હર્ષદરાય ભટ્ટ), સંગીત સાંભળવાનો આનંદ (વિનાયક પુરોહિત), નાટક લક્ષણતાં પહેલાં (સુનીલાલ મડિયા), સલામત્યાલન (ડી. કે. કુટે), અગ્રેજ બરો તો શું થશે ? (ત્રીણીભાઈ દેસાઈ), લખ : છટાછેલ : વારસો (મટુભાઈ મુ), સિનેમા કેવી રીતે બીતરે છે ? (રામુ દક્કર), બૂદાનનો મર્મ (મહેન્દ્ર દેસાઈ), અનુવાદની કળા (નગીનદાસ પારેખ).

વિશ્વ રાજકારણમાં લોકશાહી

મૂળ લેખક : લેસ્ટર બી. પીઅર્સન

અનુ : યશવંત દોશી

પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કું. પબ્લિશર્સ, પ્રા. લિ.

૩, રાઉન્ડ ગિલ્ડિંગ, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

કિં. રૂ. ૧-૫૦

લેસ્ટર બી. પીઅર્સન ૧૯૫૭ના શાંતિ માટેના નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા છે. તેમના ' ડેમોક્રસી ઈન વર્લ્ડ પોલિટિક્સ ' નામના બાણીતા પુસ્તકનો આ સુવાચ્ય અનુવાદ છે. આ પુસ્તકમાં આપણા આજના વર્તમાન જીવનની એક સોથી મોટી સમસ્યા ઉપર લેખકે ચોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે.

*

વ્યાપારની નવી ક્ષિતિજ

મૂળ છે : જ્યુલિયસ હર્શ

અનુ : નવીન શાહ

(પ્રકાશક ઉપર મુજબ)

કિં. રૂ. ૨-૦૦

અમેરિકાની ' ન્યૂ રૂલ ફોર સોશિયલ રિસર્ચ 'ના વ્યાપાર વ્યવસાય કેન્દ્રને માટે ડૉ. જ્યુલિયસ હર્શ દ્વારા આયોજિત વ્યાખ્યાનમાળા સાત પ્રકરણમાં અહીં ૨જી થઈ છે. તેમાં અમેરિકાના આર્થિક તંત્ર અને તેના વિકાસ અંગે માહિતી આપવામાં આવી છે.

ચાલો નાગરિક બનીએ

મૂળ લેખક : રોબર્ટ રાઈ નોલ

અનુ : પ્રા. નર્મીનદાસ સંઘવી

(પ્રકાશક ઉપર મુજબ)

કિં. રૂ. ૨-૦૦

લેખક ન્યુયોર્કની રેડેટ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષકો માટેની કોલેજમાં અને આલ્બનીની મિલ્ને હાઈસ્કૂલમાં સમાજશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક હતા. આ પુસ્તક હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ માટે નાગરિકશાસ્ત્રના પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે લખવામાં આવ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં જીવનનું ધકતર, તંદુરસ્તીનો આનંદ, મનજનો ઉપયોગ, પરિવાર, સમાજ, સરકારો, અધિકારો, જનતાની જુએશ, મતાધિકાર, કાયદો, કારોબાર, ઉત્પાદન-વેપાર, ગ્રાહકો, આયોજન, જીવવાનો મંત્ર, નવી વીમાનીતિ, સલામતી, કરવેરા વગેરે પ્રકરણોદ્વારા નાગરિક જીવનનાં વિવિધ પાસાં ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

આર્થિક સાક્ષાત્કારવાદ

મૂળ લે. : આલફ્રેડ ઝોનરમેન

અનુ : નવીન શિ. શાહ

(પ્રકાશક - ઉપર મુજબ)

કિં. રૂ. ૦-૭૫

આ પુસ્તકમાં સોવિયેત સંઘની અસર નીચેના દેશો સાથેના તેના આર્થિક સંબંધો અંગે કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે.

આ પુસ્તિકામાં ટૂંકમન સિદ્ધાન્ત, તેમજ માર્શલ યોજનાની શરૂઆત, ફરીઆમાં મુદ્દોના આવિષ્કાર અને સ્તાલિનના

મત્સની ભૂમિકા લેવામાં આવી છે. આ માહિતીઓ અંગે તથા તેની પાછળના દર્શિનિદુ અંગે મતભેદોને માટે પૂરતો અવકાશ છેઃ અભ્યાસીઓએ આ માહિતીઓ નોઈ જરી છે.

ઉદારમતવાદી લોકશાહી

મૂળ લે : મસિઓ સાલ્વેડોરી

અનુ : પ્રા. નર્મીનદાસ ઠ. સંઘવી

કિં. રૂ. ૧-૫૦

આ પુસ્તક ' લિબરલ ડેમોક્રેસી 'નો અનુવાદ છે. અને તેને ' સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તોના શત્રુઓને એક ઉદાર-તાવાદીનો જવાબ ' એ રીતે ઓળખાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. સહજ રીતે જ અમરિકી રાજનીતિનો આમાં કારોભાર પડ્યો છે; અને રાજ્ય તથા સામ્યવાદની સામેની જુએશ આનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

સોવિયેત સંઘની શિક્ષણપદ્ધતિ

મૂળ લે : એફ કોરોલોવ

પ્રકાશક : સોવિયેત સંઘ-સારતાવાસ, નવી દિલ્હી

કિં. રૂ. ૦-૫૦

શિક્ષણક્ષેત્રે રશિયાની સિદ્ધિઓ ધણી જ ઉચ્ચકક્ષાની છે, એ સુવિદિત છે. આ પુસ્તિકામાં જાહેર શિક્ષણની પદ્ધતિ, શાળા પૂર્વેના ઉછેર, સામાન્ય શિક્ષણની શાળા, માધ્યમિક શિક્ષણ, ઉચ્ચતર શિક્ષણ, વૈજ્ઞાનિક તાલીમ, સંસ્કારિક અને શિક્ષણ વિષયક સંસ્થાઓ, સોવિયેત શિક્ષણ વગેરે પ્રકરણો દ્વારા ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે.

ઘર અને નિશાળ

મૂળ લે : એ. વામિના

(પ્રકાશક : ઉપર મુજબ)

કિં. રૂ. ૦-૨૦

માધ્યમિક શાળાની એક મુખ્ય શિક્ષિકાએ આ પુસ્તિકા લખેલી છે. બાળશિક્ષણ ક્ષેત્રે ૨૦ વર્ષના અનુભવોનો નિયોગ અહીં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ છે. અને તેમાં નિશાળ અને તેનો હેતુ, ઘરમાં તથા શાળામાં બાળકોને કેળવણી આપવાના સિદ્ધાન્તો ને પદ્ધતિઓ, બાળકની મૈત્રિક કેળવણી, ઘર અને શાળાના સહકારના કેટલાક પ્રકાર વગેરે પ્રકરણોનો સમાવેશ થાય છે.

વિશ્વમાનવ : ૧૯૫૮ લેખ-સૂચિ

ચિંતન લેખો (સંપાદકીય)

—ગાંધીજી : વ્યક્તિ વિશ્વતિ વિચાર	૧
—જીવનની ગતિને વિરામ નથી	૧
—લોકશાહીના રાહે	૨
—સમૃદ્ધ સ્વતંત્ર દેશ	૨
—કાલ્પ માક્સ : સિદ્ધિ ને સમસ્યા	૪
—સ્વાધીન ભારતની સમસ્યા (સમાજવાદનો વિકટ રાહ)	૪
—કેરલા : એક વર્ષની કારકિર્દી	૪
—લોકશાહી કલ્યાણરાજ્ય (ડેમોક્રેટિક વેફર સ્ટેટ)	૬
—યુગોસ્લાવિયા (સમાજવાદનો અમલીધર અખતરો)	૭
—મધ્યપૂર્વ : શાહીવાદનો ગળાકાસો	૮
—લોકશાહીની સમસ્યા	૯
—સર્વોદય : ક્રાંતિવિદ્યાન	૧૦-૧૧
—પારતરનાક : અંતર આત્માનો અવાજ	૧૨

કૃતર ચિંતનલેખો

માનવ-માર્ગ : વિદ્યા (હોપકિન્સ) (પ્ર. ચોકસી)	૩
વિનાશ : યંત્ર ને માનવી (વિનોબા)	૮
પાશાની વિચારણા (પં. જનારણલાલ નહેરુ)	૧૦-૧૧
લોકશાહીની લક્ષમણરેખા (દાદા ધર્મશિકારી)	૧૦-૧૧
સર્વોદયી સમાજનું માળખું (જયપ્રકાશ નારાયણ)	૧૦-૧૧
સર્વોદયના ત્રણ પાશ (દર્શક)	૧૦-૧૧
નૈતિક આદર્શોના સંસ્થાગત પાથો (દાંતવાળા)	૧૦-૧૧
બ્રહ્મન અને સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થા (હેબર)	૧૦-૧૧
સર્વોગીય સાધનાનો પંથ (નારાયણ દેસાઈ)	૧૦-૧૧
સર્વોદયની સમીક્ષા (બી. ટી. રજીદેવે)	૧૦-૧૧
ગાંધીજી અને યંત્રો (સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ)	૧૦-૧૧
સત્યાગ્રહ : માનવનો જન્મસિદ્ધ હક્ક (પ્યારેલાલ)	૧૦-૧૧
સર્વોદય આયોજન (પ્લાનિંગ થેર સર્વોદય)	૧૦-૧૧
વિનોબા વિચાર-ચંચા (સંકલિત)	૧૦-૧૧

ગુજરાત-જીવન-ધારા

આઘ મુદારક મહેતાજી (ભોગીલાલ ગાંધી)	૩
-------------------------------------	---

નવયુગનો પ્રથમ પ્રહરી	૪
કાંડિયો (નર્મદ)	૬
યુગપ્રવર્તક પ્રસંગ (ભોગીલાલ ગાંધી)	૧૨
ભારત સંસ્કાર-ધારા	
બુલસોદાસ : યુગ અને ચેતના (અ. પ્રહારાદ)	૮
નહેરુને પત્રો (સંકલન)	૧૨

ભારત નવધરતર

કુદરતનો પ્રહાર : માનવીનો પુરુષાર્થ	૪
ગ્રામ વિસ્તારની સમસ્યા (અક્ષય ર. દેસાઈ)	૬

હિંમત એવન હિં

જીવનની આરત (વાંતચોગ) માધવ અચવળ	૧
મસ્તીભરી આલમ (અણુલક્ષ્મી આઝાદ)	૪
જે દુસ્તક વાંચજો એમ કહેવાની હિંમત નથી (મહાનવલ યુલિયસ) (સુરેશ ભોષી)	૫
પદ્મજાનું એક પાત્ર (સુલતા ગાંધી)	૬
મોડેલ (ગુલામ મોહમ્મદ શેખ)	૭
દિયોદાર દોસ્તોએવેચ્છી (અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ)	૮
રેખાં (ગુલામ મોહમ્મદ શેખ)	૯

સાહિત્ય

વિશ્વામિત્ર નો પરિચય (ગુલામદાસ પ્રોહર)	૪
બાલસાહિત્ય (ર. પી. સોની)	૪
બાલ-કાવ્ય (મંજુલાલ મજમુદાર)	૫
અશ્લીલતા (હેન્રી મિલર)	૫
અશ્લીલતા (અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ)	૬
લલિતા-ગુણસુદરી (ગો. ભા. ત્રિ) (કાં. છ. પંજા)	૭
શર્વલિક : સ્મૃત્કલ્પિકનું એક પાત્ર (અનિરુદ્ધ પ્રહારાદ)	૭
થેર ગાથા : થેરીગાથા (મંજુલાલ મજમુદાર)	૭
સ્વીન્ડસાહિત્ય (ર. પી. સોની)	૮

ગોવર્ધનરામની આંતરસહિ
(ગો. મા. ત્રિ.) (કાં. છ. ૫૬૫)
સર્વોત્તમ સાહિત્ય (વિનોબા)
વધામણી (એક ચર્ચા) (પ્રા. મનસુખલાલ ઝવેરી)
મુકબિલનો ' પમરાટ ' (સો. સશોખલા)

દેશ વિદેશ

૩૬ ભવ (અણુપ્રયોગો સામે યુદ્ધ)
દેવ્ય પ્રજાસત્તાકની કરમકહાણી
આફ્રિકા : અધારે ઉત્તમ
રૂઢીએશન (અણુયુગની બર્ષરતા)

વિજ્ઞાન-આશોચ

અંતરીક્ષ પર આક્રમણ (મધુકર શાહ)
છટી ખંડ
રિચાર્ડ બાયર્ડ (મહેશ શાહ)
અસાધ્ય ખુવનો વિગ્રય
નિસર્ગની લાલભત્તાં (મધુકર શાહ)
વિજ્ઞાનક્ષેત્રે ભારતની મૌલિક સિદ્ધિ (મધુકર : દશરથ)
રશિયાનો ત્રીજો રપુટનિક
રુદાન્તિ (મહેશ શાહ)

શિક્ષણ

શિક્ષણ અને ધર્મ અને માર્ગદર્શન (મધુકર શાહ) ૨
કારકિર્દીની પસંદગી
શિક્ષણ : એનાં સાધ્ય અને સાધન (આર. એલ. નિયમ) ૬
વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ (કે. જી. સેવદીન) ૭
વિશ્વવિદ્યાલયનું કર્તવ્ય (વિ. કે. આર. વી. રાવ) ૧૨

અધ્યાત્મવાર (સે. : પ્રજ્વલ)

શંતિ-નિષ્કામ
ઓ-પુરુષ સંબંધ-નીતિ
નેતિકા : હોતિક કૃત્ય
હડતાળી શક્તિની મીમાંસા
મુઢીની મુઢીમાં મનોરંજન

પરિચય

બાળકોનો પ્યારો ડેની કે (મુલકા ગાંધી)

બ્યારે કાળા માનવીનો અવાજ :

સર્વોપરી બન્ધો (ભો. ગાંધી) ૧
દેવે દીધેલાં, માનવીએ લયેલાં ; (સુ. ગાંધી) ૨
ઊડતા દાકતરો : (દશરથ) ૨
ઊરુરે ફેંકાયેલાઓનો અદનો સાથી : પિપરી (સુ. ગાંધી) ૩
પ્રભપ્રજ્વળી મેનોનું પ્રતીક : ' આશા ' (તાસ) ૩
આલ્મો ઓડન (ર. પી. સોની) ૬
અસેલ્સ : આંતરરાષ્ટ્રીય મેળો (મહેશ શાહ) ૮
પડોદરા કલાકાર મંડળ (શુ. મો. શેખ) ૧૨

જનપથ

સાધારણ માનવીની મધામણી ૧
શુદ્ધ વેપારી કે ભ્રમત નાગરિક ? ૨
વ્યવહારકર્મ, વ્યવહારકર્મ અને વ્યવહારકર્મ ૩

#

હરતાં હરતાં (ર. મ. રા.) ૧-૨-૩
અખામાતાની એક આખ્યાયિકા
(ર. તા. મહેતા : અ. ત. મળી) ૨
સ્વર્ગને શરમાવું (પ્યારેલાલ) ૨
સંધર્કય (અનિરૂદ્ધ અક્ષત્ર) ૩
ભગવદ્ગીતા અને રશિયન તત્ત્વજ્ઞો
અંતરાત્માની સ્વાધીનતા (અમરિંદ્રા કોટમાં) ૮
" " (હાથર મેન્ડોન્ગા) ૯

વાર્તા : પ્રસંગ

લોહનગર (સુરેશ બોધી) ૧
નવા કલિનો જન્મ (ભો. ગાંધી) ૧
કાકાપટ (બનફૂલ) (સુ. બોધી) ૨
અત ઘડી (ભો. ગાંધી) ૨
માતૃત્વનો વિલાપ (સો. લીલા ટી. ધારપૂરે) ૩
અંજલક કથા (સુરેશ બોધી) ૪
મારો નિર્વંશ જન્મે (બ્યતીલાલ ઝોઝા) ૪
પતિયા (લાલશંકર દાકર) ૪
મૂગી વ્યથા (ગિરિમણકર વ્યાસ) ૫
ઉપેક્ષિત (લાલશંકર દાકર) ૫
નવો જન્મ (ઇન્ડિયા) ૬

કદર (વસંત દેહિયા)
રમત (હસમુખ બારાડી)
સુથારનું મન (રાધેશ્યામ શર્મા)
હાથીપગો (")
નિઃસાર નિઃસાર (પ્રીતિરેખા)
ધોગડું (સુ. બેળી)

કાવ્ય

હાથ ધરને હાકલ (મકરંદ)
ટાંગાર (પતીલ)
એ પછી હાથ (રતિલાલ-અનિલ)
અંનાજ (ઉદ્ધૃત) (અલી સરદાર બહરી)
વૈધવ્યકા અભિલાષક (હિંદો) (વલ્લાથોલ)
હ કવિતા (વલ્લાથોલ)
રોજનું રોજ (સુરેશ દલાલ)
શિશુદેવ (લાલશંકર હાકર)
મારી હોળે (મકરંદ)
શું લખવું? શું ના લખવું? (અનિરુદ્ધ ખલભટ્ટ)
મે આંખા (રતિલાલ-અનિલ)
તાવડી તપી? " "
આહ " "
એ અહીં છે કે? (ઉશનસ્)
હવે તો- (હસિત બૂચ)
ભૂખડી આગ (ઉદ્ધૃત) (અમૃતા પ્રીતમ)
જીવનનું ગીત (અનવર આજેવાન)
જહાગીર, સાંજનાં (રતિલાલ-અનિલ)
ઢાળવટારિયાની સફર (પતીલ)
વંધ્યા (લાલશંકર હાકર)
શહેરમાં વર્ષા (સુરેશ દલાલ)
પિતા (હસિત બૂચ)
પશ્ચિમમે (હિંદો) વિપિનકુમાર અમવાલ
પવન (અનિરુદ્ધ ખલભટ્ટ)
પવન (ગુલામ મોહમ્મદ શેખ)
અંમિતાલ ઝૂકે (અનવર આજેવાન)
વંધાગમન (જયંત પાઠક)
વર્ષા " "
આવકાર, નોકાર, "

ક નકાળ (હિંદો) અરવિંદ બેળી ૮
૭ રવીન્દ્ર-કલ્પિકા (બંગાળીમાંથી) (સુ. બેળી) ૮
૮ માઈલરોડન (રતિલાલ-અનિલ) ૮
૯ આ શ્રાવણ છે (હસિત બૂચ) ૮
૯ આરા પવિત્ર પ્યારના બદલામાં (પતીલ) ૯
૧૨ બિંદો બેળી લીધી (જયંત પાઠક) ૯
વેદનાની નહિવાત (સુરેશ દલાલ) ૯
આજ (અનિરુદ્ધ ખલભટ્ટ) ૯
૪ ગાંધીવિચાર (રતિલાલ-અનિલ) ૯
૪ પાંચ મુક્તકો " ૯
૪ હંવા (ઉદ્ધૃત) (અમૃતા પ્રીતમ) ૯
૪ રવીન્દ્ર-કાવ્ય (બંગાળીમાંથી) (બો. ગાંધી; સુ. બેળી) ૯
૫ આવા (અનિરુદ્ધ ખલભટ્ટ) ૧૦-૧૧
૫ આ પારે, આ પારે! (જતીન્દ્ર આચાર્ય) ૧૨
૫ હું સુદર ને હું શ્યામ " ૧૨
૫ હું સુદર છે કે શ્યામ? " ૧૨
૫ કાફીલો : અર્જુનનો એકરાર : કેમ રહે (સુ. દલાલ) ૧૨
૬ સુએઝ (ઉશનસ્) ૧૨
૬ ઈન્જન (ગુ. મો. શેખ) ૧૨
૬ ગીત નહીં મિલે (હિંદો) (ભારતભૂષણ અમવાલ) ૧૨
૬ સમાધિલેખ " ૧૨
૬ પતિતપાવના પૃથ્વી (રેડિયોરૂપક) (હસિત બૂચ) ૩

કવિતા-આરંભ : [સુરેશ બેળી]

૬ સદ્દલાવના (પતીલની કવિતા) ૧
૭ જૂનું ધર ખાલી કરતાં (બાલકુન્દ દવેની કવિતા) ૨
૭ વળાવી બા આવી (ઉશનસ્ની કવિતા) ૩
૭ શિશર (અમરામની કવિતા) ૪
૭ આવા (મકરંદ દવેની કવિતા) ૫
૭ વધામણી (બ. ક. હાકરની કવિતા) ૭
૭ સાગર અને શશી (કાન્તની કવિતા) ૮
૮ છીડી રજની (નરસિંહરાવની કવિતા) ૯
૮ વીરને વહાય (નાનાલાલ કવિનો કવિતા) ૧૨

કલા-આરંભ : [ગુલામ મોહમ્મદ શેખ]

૮ ધ્રુવોરા ૨
૮ લુકકટ-લિતોકટ ૩

યુગતાઈનું રેખાંકન	૫
જામિની રાય	૬
નંદલાલ ખોજ	૭
અષીન્દ્રનાથ ટાગોર	૮
આર. ડી. રાયજી	૯
વિનય દવે	૧૨

ધરડીવધા

જ્યોતિ ભટ્ટ	૧
સ્વ. બકુલેશ	૧
સ્વ. ભાનુ સમાત	૧
શાંતિ દવે	૨
શ્રી મંજુલાલ મજુલદાર	૨
સ્વ. મૂળશંકર મુલાશી	૨
રતન પારિખ	૩
સ્વ. મોતીભાઈ અમીન	૩
દશરથ પટેલ	૪
શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા (લે. ચંદ્રકાંત શુક્લ)	૪
શ્રી ભાઈલાલભાઈ ઘા. પટેલ	૬
ખોડીદાસ પરમાર (ગુ. મો. શે.)	૭
મહુમ અણુ અંકર નંદી	૭
સ્વ. કિશોરલાલ મણિરાણા (અ. જી.)	૯
સ્વ. કાંતિલાલ જી. પંખા	૧૨

ઉપરોક્ત દર આંકે-

- અત્રિત ને પડ્યા (સંસ્કાર તોષ)
- ભલે પ્રગટ્યાં (બિનગુજરાતી પ્રકાશનો)
- નવું વાચન (ગુજરાતી નવાં પ્રકાશનો)

વાસ્તવતાના પ્રકાશમાં હેમલેટનું નવું પૃથક્કરણ આપનારો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમના અત અનુસાર, નાટકના સ્વરૂપમાં જ ટ્રેજી અને કોમેડીનો વિસ્તાર રહેલો છે. નાટક માનવીના આંતર-જ્ઞાણ સંપર્કનું આલેખન કરે છે. અને નાટકના વર્ણવમાં જ વિશેષી તત્ત્વોનો સમન્વય રહેલો છે.

શ્રી માર્કસે ઇલિઝાબેથના સમયથી માંડી આજ સુધીમાં રંગમંચોનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેનો અંગ્રેજી ખ્યાલ આપ્યો હતો. અને જમાનાનુસાર હેમલેટના તખ્તા સ્વરૂપમાં કેવા પ્રકારનાં પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે, તેનો ય ખ્યાલ આપ્યો હતો.

આવા પ્રકારનાં અત્યંત નવી દૃષ્ટિનાં અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો જોડવા માટે મ. સ. યુનિ.ની મ્યુઝિક-ડ્રામેટિકલ કોલેજના સંચાલકોને આભાર દેવ છે.

નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક

૧૯૫૨ થી ૧૯૫૬નાં પાંચ વર્ષના સમયમાં ગુજરાતીનાં શ્રેષ્ઠ નાટક માટેનો ' નર્મદ સુવર્ણ ચંદ્રક ' નર્મદ સાહિત્ય સભાએ, શ્રી શિવકુમાર ત્રિવેદીને તેમના ' સુમંગલા ' નામના નાટક માટે અર્પણ કરેલ છે.

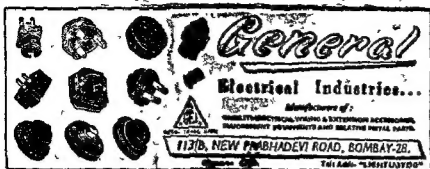
આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના ઘોતક કવિ શ્રી નર્મદના નામનો આ ચંદ્રક દર પાંચ વર્ષમાં સાહિત્યના કોઈ પણ ક્ષેત્રની શ્રેષ્ઠ કૃતિ બદલ દર વર્ષે અપાય છે. ગયા વર્ષે ઇતિહાસના શ્રેષ્ઠ પુસ્તક માટે તે અર્પણ કરાયેલ હતો.

પ્રાદેશિક નાટ્ય સ્પર્ધા

મુખ્યશિલ્પીના ' પાંચમા નાટ્ય ' મહોત્સવના ભાગ રૂપે વડોદરામાં યોજાયેલાં ગુજરાતી નાટકોની પ્રાદેશિક હરીફાઈ આંખોં પરિણામે જાહેર કરાયાં છે. વિજેતા નાટકો નીચે પ્રમાણે છે :

“અનની માયા” રજુ કરનાર કલાકેત, સુરત, રા. ૫૦૦નું પહેલું ઈનામ; “એક હતો ડોસો” રજુ કરનાર કલા નિકેતન, રા. ૨૫૦નું બીજું ઈનામ; અને ‘ મંગળ મંદિર ’ રજુ કરનાર ભારત કલા કેન્દ્ર, રા. ૧૫૦નું ત્રીજું ઈનામ.

આમાંથી વિજેતા નીવડેલાં પ્રથમ બે નાટકો સુરતમાં યોજાનાર આખરી હરીફાઈ માટે ચુંટાયાં છે.

For all your requirements
Please Contact our
Agents for
N. Gujarat, Saurashtra
& Kutch:-

Messrs : National Mill Stores Trading Co.

535, Relief Road, AHMEDABAD-1.

Telephone : 4055

Telegrams : " Vidipatel "

Our Specialties :-

Ceiling Roses, Cutouts, Multiplugs, Adaptors, Wall-plugs,
Holders, Switches, Fluorescent Holders. etc., etc.,
and many more items to follow.

તાલ : મોરબી

ફોન નં. ૨૫૪૫૨૬

મેસર્સ બી. મહેતા એન્ડ કું.

યુનિયન બેંક બિલ્ડિંગ : એપોલો સ્ટ્રીટ : સુબર્બ-૧

ટેક્ષટાઈલ મશિનરી, મિલસ્ટોર,

રંગ, રસાયણ અને હેન્ડલુમ

સ્ટોરના વેપારી

શાખા : કલકત્તા અને કોઈમ્બટુર

ચેતન પ્રકાશન ગૃહ (પ્રાઈવટ) લિ.

રામજી મંદિરની પાળ
વરોદરા (તા. : ૨૬૫૦)

નવાં પ્રકાશનો

બીજી થોડીક

પ્રા. સુરેશ જોષીનો ' શુદ્ધ પ્રવેશ ' પછીનો નવો વાર્તાસંગ્રહ
શ. ૨-૭૫

અનોખી પ્રીત

[કાર્ત્ત એન્ડ અના તથા ટાગોરકૃત નટ નીક]

ખે મથુર પ્રેમકથાઓ શ. ૨-૭૫
અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી

શ્લોકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નામકિત લેખકની પોતે ચૂટેલી શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૪-૨૫

પલ્લવતા જાઓ

રશિયન સાહિત્યસ્ત્રામી ટુર્ગેનિય ઉત્કૃષ્ટ નવલકથા
અનુ. : ભનુભાઈ વ્યાસ ' સ્વપ્નસ્થ ' શ. ૫-૦૦

ચેતોવની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ

મહાન સર્જકની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓનો સંગ્રહ
અનુ. : પ્રા. જયંત પાઠક • રમણલાલ પાઠક
[અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે] શ. ૫-૨૫

વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

જગતની ૧૭ ભાષાઓની પ્રતિનિધિ
શ્રેષ્ઠ ૨૫ નવલિકાઓનો સંગ્રહ શ. ૫-૫૦

અનુ. : ભોગીલાલ ગાંધી • સુભદ્રા ગાંધી
[પ્રા. સુરેશ જોષીના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

પરજીવિત પ્રેમ

અભિનવ પ્રચુયની મૌલિક નવલિકાઓ

[૨૭ આવૃત્તિ] શ. ૩-૫૦
લે. : ભોગીલાલ ગાંધી

કાશીના પાંડત

શ્રી રમણલાલ મોનીનાં ચૂટેલાં હિતમ બાળ કાવ્યો શ. ૧-૭૫

પ્રેમાવતાર-ચિંતનપદ્ય

પરમસંતનું ભાવપૂર્ણ છંદન શ. ૩-૦૦

આંધુનાં તોરણ

એક હૃદયદાયક નવલકથા લે. : પ્રાણુ શ. ૬-૦૦

તોરણ

શ્રી ભગવાનદાસ પટેલનાં ગીતો શ. ૧-૫૦

દૂકા રેતા

શ્રી મોહનલાલ પટેલનો નવો નવલિકા સંગ્રહ ૨-૫૦

ખાલી એપ

શ્રી મોહનલાલ પટેલની મૌલિક નવલકથા શ. ૫-૦૦

શુદ્ધપ્રવેશ

ગ્રાણીય રૂપરૂઢિની મૌલિક નવલિકાઓ

લે. : પ્રા. સુરેશ જોષી શ. ૨-૭૫

[શુભાગદાસ શ્લોકરના અભ્યાસી પ્રવેશક સાથે]

હિલની વાત

ખ્યાનનામ લેખક પલાલાલ પટેલની ઉત્કૃષ્ટ નવલિકાઓ

શ. ૩-૫૦

છન કિસ્તેફ

મહાન આત્માની યુગપ્રવર્તક નવલકથા

મૂળ લે. : ચેમાં રોક્ષા • સં. અનુ. : શંકર મોહલ શ. ૭-૫૦

ધૈર્યવાનાં વિપ

પૈશાઈ યુગના પતનકાળનું મોટદાર નાટક

લે. : વલ્લુભાઈ ટાંક શ. ૩-૦૦

સર્વોદય-વિજ્ઞાન

સર્વોદય-ચિંતન અને વ્યવહાર-સાધનાનો સર્વાંગી અભ્યાસગ્રંથ

પં. નેહરુ, દાદા ધર્માધિકારી, ઉ. ન. ડેવર, જયપ્રકાશ નારાયણ, દર્શક, દાંતવાળા, રણુદીવે, નાગયજુ દેસાઈ

વરેરના ચિંતન-લેખો : વિપરાંત—

સ્વાનંત્ર ક્ષેત્ર સર્વોદય : સંક્ષિપ્ત તથા

૧૬૫૫થી ૧૯૫૮ સુધીનાં વિનોબાના પ્રવચનોમાંથી વ્યવસ્થિત વિચારધારા

[શ્રી ભોગીલાલ ગાંધીના સર્વોદય-ક્રાંતિ વિજ્ઞાનના સંપાદકીય લેખ સાથે]

પા. ૩૩૬ પાકું પૂઠું શ. ૩-૫૦